TÜRK ANSİKLOPEDİSİ

CİLT XXXI

DEVLET KİTAPLARI

MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ ANKARA — 1982

T

TAVUKÇULUK : *Tavukçuluğun önemi :* T., pek çok ülkede beslenme probleminin çözümünde insanlar için büyük ümit kaynağı olmuş bir yetiştiricilik koludur. Zira insanla tavuğun çoğalma ahengi tetkik edildiği zaman tavukların insanlara nisbetle çok daha fazla süratle üredikleri görülür.

Araştırmalar sonunda, sığırın bir yılda canlı ağırlığının onda biri, koyun ve keçinin bir katı, kümes hayvanlarının ise otuz katı kadar et verdiği tespit edilmiştir.

Tavuk, yediği yemleri kaliteli gıda maddeleri haline çevirmedeki hizmetleri bakımından da çok üstün bir kabiliyet gösterir. Bitkisel ürünlerin en kârlı bir biçimde gıda maddesine çevrildiği hayvanî ürün, sütten sonra yumurtadır. Bunun gibi, domuzdan sonra en ucuz eti, tavuk ve diğer kümes hayvanları sağlar. Tavuk eti aynı zamanda, belki de etlerin en lezzetlisi, besleyicisi ve kolay hazmolunanıdır. Tavuk, verdiği yenilebilir et yüzdesi bakımından da sığır ve koyundan üstündür. Tavuğun diğer bir ürünü de yumurtadır. Bu önemli ürün, herkes için ihmal edilemez bir gıda kaynağı olmaktan başka, ileri ülkelerde çeşitli sanayide yıllardan beri ham madde olarak da geniş ölçüde kullanılmaktadır. Boya, vernik, yapıştırıcı maddeler, sabun ve şampuan bu arada birer örnek olarak sayılabilir. Tavuk tüylerinden de yatak, yastık, kanape gibi ev eşyalarının doldurulmasında, kadın şapkalarında istifade edilmektedir. Tüyler, hidrolize edilerek kumaş yapımında olduğu gibi, büyükbaş hayvan yemleriyle, tabiî ve kimyevî gübrelerde dolgu maddesi olarak da kullanılır. Tavuk gübresi ise sebze, çiçek ve diğer süs bitkileri yetiştiriciliği bakımından önem taşır. Diğer taraftan T., ziraat işletmesi içinde küçük ölçüde yapıldığı zaman kadın ve çocuk iş gücünü değerlendirme ve az miktarda da olsa işletmeye her zaman para sağlaması bakımından da önemli bir üretim koludur. Ancak, modern usullerle büyük ölçüde tavuk yetiştirmek sanıldığı kadar kolay olmayıp özel bilgi, beceri ve yetenek isteyen riskli bir yetiştiricilik sanatıdır. T.'ta kısa zamanda zengin olanlar bulunduğu gibi, gereği gibi yapılmaması halinde kısa zamanda iflâs edileceği de unutulmaması gereken bir gerçektir.

Modern tavukçuluğun doğuşu : Tavuklar, vücut yapılışlarının küçük oluşu, çok değişik iklim şartlarına uyabilmeleri, kolayca üretilmeleri, çeşitli yem maddelerinden istifadeye elverişli olmaları, güzel görünüşleri ve yetiştiriciliğinin haiz olduğu özellikler dolayısıyla diğer çiftlik hayvanlarına nazaran çok daha geniş insan kitlelerinin ilgisini çekmiştir.

Ancak, tavuklar önceleri bugünkü gibi ekonomik bir gıda üretim aracı olarak düşünülebilmiş değildir. Zira vahşi tabiat şartları içinde yaşayan yaban tavukları sadece nesillerinin devamını sağlamak için ilkbaharın sonlarına doğru birkaç yumurta vermekte idiler. Bunlardan bir süre yumurtaları oyuklardan, kovuklardan toplanarak ve bir av hayvanı olarak da yararlanılmıştır. Evcil tavuğun meydana gelişi hakkında ise elde yeterli kesin tarihî bilgiler yoktur. Ancak, eldeki belgeler tavukların insanların yaşayışına değişik ülkelerde çok eski çağlardan beri çeşitli şekillerde girmiş bulunduğunu göstermektedir.

Eski insan toplulukları arasında bazıları horoz ve tavukları kutsal sayarlardı. Bunların bazı hastalık ve sıkıntıların giderilmesine yaradığına inanılırdı. Sonraları, tavuk ve horozlar, birçok ülkelerde döğüş ve süs hayvanı olarak yetiştirilmeye başlanmıştır. Bu davranışların modern tavuk bakım tekniğinin gelişme ve yaygınlaşmasında önemli katkıları olmuştur.

Böylece, tavuk ve horozlar önceleri bir av, spor, süs ve eğlence vasıtası olarak mütalâa edilmiş ve nihayet ürünlerinden istifade maksadıyla geniş şekilde üretilmelerine geçilmiştir.

Tavuk yetiştiriciliğinin gaye ve tekniğinde meydana gelen bu değişikliklere uygun olarak, insanların ırk tercih zihniyetlerinde de değişiklikler olmuş, zaman zaman bazı ırklara büyük önem verilmiş ve birçokları belli bir süre şöhret sahibi olarak gelip geçmişlerdir. Ancak, son yıllarda insanların çeşitli hibritler ve birçok ileri teknik gelişmeler yardımıyla yumurta verimini yüksek düzeylere çıkarmak, aynı zamanda bol ve kaliteli et elde edebilmekte gösterdikleri başarılardır ki T.'u pek çok ülkede bugün işgal etmekte olduğu önemli mevkiye yükseltmiştir.

Tavukçuluğun gelişmesi : T. başlangıçta bütün dünyada aile yetiştiriciliği mahiyetini taşıyor, yani evin yumurta ve tavuk eti ihtiyacını karşılamaktan ileri gitmiyordu. Mahallî mevcutları çevredeki tabiî gıda kaynaklarının yeteceğinden fazla değildi. Bunlar genellikle açık havada yaşıyor, güneşten yararlanıyor ve kendi gıdalarını kendileri sağlıyor veya rastgele artıklarla besleniyorlardı. Bu hayvanlar uzun yıllar ihtiyaç sahiplerinin eli altında veya esas geçimlerini başka faaliyetlerden sağlayan kimseler tarafından yetiştirilmişlerdir. Zamanla köyler ve şehirler kurulup insanlar kalabalıklaşmaya başlayınca bu ürüne karşı da talep artmış, elde edilen yumurta ve tavuk eti ihtiyaca yetmez olmuştur. Talebin artması, T. mahsulleri için iyi bir pazar oluşmasına imkân vermiş ve bu da tavuk yetiştirenlerin ve yetiştirilen tavuk miktarının artmasıyla sonuçlanmıştır. Böylece T.'un da önemi artmış ve şehirler civarında kazanç için tavuk yetiştiriciliği gelişmiştir. Fazla üretimin mahallinde sarfına imkân bulunamayınca bunun başka merkezlere sevkiyle de yumurta ve tavuk eti ticaretinin esasları kurulmuştur. Nihayet hububat üretimindeki artış ve bunun tavuklar sayesinde iyi bir şekilde değerlendirilebileceğinin öğrenilmesi, ürünlerin saklama ve taşınma imkânlarının geliştirilmesi, çeşitli şekillerde kullanılma usullerinin bulunması T.'u büyük ölçüde teşvik etmiştir.

Bu değişikliklerde insanların sosyal hayatlarında meydana gelen gelişmelerin de önemli etkileri olmuştur. Nüfusun zamanla belli yerlerde yoğunluk kazanması, insanların yaşayış ve beslenmelerinde değişiklikler yaratmış ve bu suretle gıda sanayiinde de büyük gelişmeler olmuştur. Bu arada özellikle değirmencilik, sütçülük, et ve balık konserveciliği gibi sana-

yiin ihtiyaçlara cevap verecek şekilde geliştirilmesi, hayvan yemi olarak değerlendirilmeye elverişli birçok artıklar ortaya koymuş ve ilerleyen besleme bilgisi bunları da kullanma yollarını bulmuştur. Bu durum hayvan mevcudunun artırılmasına geniş ve yepyeni imkânlar sağlamıştır.

Diğer taraftan tavuklar sürü olarak ıslah edilmiş, sayıları gibi verimleri de artırılmıştır. Daha bu yüzyılın başlarında tavuklar bugünkü kadar fazla sayıda yumurta vermiyorlardı ve verimlerinin en büyük kısmı da genellikle ilkbahar aylarına rastlıyordu. Birçok bilim adamının yıllarca süren çalışmaları sonucunda, tavukların mevsime bağlı olarak yumurtlama âdetleri değiştirilmiş ve kışın da fazla sayıda yumurta elde etme çareleri bulunmuştur. Bu, civcivlerin ilkbaharda erkenden çıkarılmalarını ve dolayısıyla kısmen veya tamamen kapalı yerlerde yetiştirilmelerini gerekli kılmıştır. Böylece, binler, hatta milyonlarca civcivin tabiî üreme mevsimi dışında çıkarılması, bunların bakım, besleme ve yetiştirilmelerinde az çok sunî metotların tatbikini gerektirmiş ve bu suretle T. birkaç nesil öncekilerinin bilgileriyle yapılamayacak bir iş durumuna girmiştir. Bu yetiştiricilik kolu zamanla daha da gelişecek, bugünün bilgileri de yarının T.'u için kâfi gelmeyecektir. Zira tavuk, ileri ülkelerde artık tabiatın kucağında sadece yumurta ve eti için yetiştirilen bir çiftlik hayvanı olmaktan çıkmış, bütün ürünleri çeşitli biçimlerde değerlendirilen ekonomik bir varlık olmuştur.

Teknik gelişme : Civcivler analarının yaptıkları yumurtalardan, yine analarının altında dünyaya gelip, onların nezaretinde büyütülme dönemini aştıktan yıllar sonra, üretilmeleri artık tavuk ve horozların değil, insanların üzerinde önemle ve bilinçle durması gereken konulardan biri olmuştur. Zira tavuk yetiştiriciliği gelişip ilkellikten uzaklaştıkça bir bakıma başarıya ulaştırılması daha güç ve masraflı bir iş kolu halini almaktadır. Bu masrafların karşılanması için her bir tavuktan en yüksek verimin sağlanması ve kasaplık piliçlerin en kısa zamanda en yüksek kesim ağırlığına ulaştırılması gerekmektedir. Bu ekonomik zaruretler, tavuk yetiştiriciliğinde uygulanan teknikte sürekli olarak bazı değişiklikler meydana getirmekte ve bu durum eskisinden daha derin ve geniş bir bilgi ve imkân sahibi olmayı gerektirmektedir.

TAVUKÇULUK : Yumurtadan yeni çıkmış bir civciv

Tavuklar tabiatta kışın güç şartlar altında yaşarlar ve değişken hava etkisinden, özellikle rüzgâr ve rutubetten korunmadıkları takdirde kazanç sağlayan bir verim elde edilmesi imkânsızdır. Hayvanların rahat bir ortamda yaşatılmaları için hava ihtiyaçlarının, havanın sıcaklık ve neminin, hızının, yapısının, çeşitli dönemlerdeki ihtiyaçlarına en uygun gelen yem tiplerinin, yararlı ışık miktar ve şiddetlerinin tespiti gerekmiştir. Bundan sonradır ki hastalıklardan daha iyi korunulduğu gibi, tavukların verim güçlerinden de daha iyi yararlanılır olmuştur. Bu sebeple tavuk yetiştiricileri, son yıllarda daha fazla kazanç elde etme ve üretim masraflarını azaltma gayesiyle, belirli alana düşen tavuk sayısını artırma ve bunları kontrol altında bulundurulan bir ortam içerisinde yetiştirme cihetine gitmişlerdir. Bir bakıma, gelişen teknik sayesinde yaşama için gerekli şartların hepsi, yeter miktarda ve tabiattakinden daha iyi bir biçimde sağlanabiliyor ise de, diğer taraftan bu sistemler birçok stres (stress) etkenlerini elimine etmiş olsalar bile bazı uygulamalar da hayvanların sağlık ve rahatları üzerinde yeni stres etkileri meydana getirmişlerdir. Hayvanların, ihtiyaçlarına uygun olmayan entansif şartlarda kendilerini iyi hissetmedikleri ve hatta bu yüzden çaresi olmayan dertlere düştükleri de muhakkaktır. Bazı hallerde ise tavukların etraflarında gerilim yaratıcı ve huzur kaçırıcı davranışlarda bulunmalarının önüne geçilmesi ancak kümeslerin hemen hemen karanlık yapılarak, mavi veya kırmızı ışıklarla aydınlatılarak, gagaları kesilerek veya yeme teskin edici ilâçlar katılarak mümkün olabilmektedir.

Bütün bu sebeplerle bazı kimseler, hiç olmazsa geçici olarak açık havada bulundurulan hayvanların, tamamen kapalı yerlerde bakılanlardan daha sağlıklı ve hastalıklara daha dayanıklı olduklarını söylemektedirler. Bütün bunlara rağmen, parkeli sistemde yetiştiricilik artık birçok ülkede arka planda kalmış bulunmaktadır. Tavuklar, civcivlik dönemlerinden yumurtlama dönemleri sonuna kadar hiç dışarı ile temas etmeden kapalı kümeslerde barındırılmakta ve büyütülmektedir.

Küçük işletmelerde ise son zamanlarda tek üniteli çok yönlü kümes sistemine gidilmektedir. Bu sistemde hayvanlar, civcivlik çağından yumurtlama devresi sonuna kadar hep aynı kümeste bulundurulurlar. Tavukların kafeslerde beslenmeleri ise daha yeni bir görüş olarak yakın zamanlarda ortaya çıkmış bulunmaktadır.

Üretim tekniğinde meydana gelen değişiklikler dolayısıyla tavuklar eskilerinden çok daha farklı çevre şartları ve bakım işlemleri ile karşı karşıya bulunmaktadırlar. Bu yeni sistemler, her yetiştirici tarafından her zaman gereğince aksaksız ve eksiksiz bir şekilde doğru olarak uygulanamamaktadır. Bu sebeple bugün kabul edilmektedir ki, tavuk yetiştiricisinin kaybının büyük kısmı şu veya bu şekilde zorlanım yaratan iyi anlaşılmamış veya fena idare edilmiş çeşitli şart ve faktörlerin bir sonucudur.

Tavuklar sağlam oldukları zaman, muhtelif şiddet derecelerindeki bir veya birkaç zorlanıma karşı koyabilirler. Genellikle çok sayıdaki değişik zorlanımların sürüyü aynı zamanda etkilemesi sonucudur ki, birçok arızalar ortaya çıkar. Bu sebeple sürü, yetiştiricisinin farkında olmadığı çeşitli zorlanımlar altında yaşamakta ise, nispeten önemsiz zorlanımlar bile ciddî etkiler yapabilirler.

Gerçekten bir tavuk yetiştiricisi, sürüsünde bazı problemlerle karşılaştığı zaman bu, bir tek zorlanımdan değil, çeşitli zorlanımların ortak etkilerinden ileri gelir. Örnek olarak, yetiştirici piliçlerinin yerlerini değiştirebilir, gagalarını kesebilir ve aynı zamanda aşılayabilir. Bu durumda piliçler en az üç veya dört büyük zorlanıma maruz bırakılmış olmaktadır : Yer değiştirme, gaga kesme, aşılama ve sürünün sosyal düzeninin bozulması gibi. Eğer bunlara ilâve olarak kümeslerde kötü bir havalandırma, yemlik ve suluk yetersizliği varsa veya altlıkları ıslanmış ise stres son derece ağır bir hal almış olur.

Bakım ve idare ile ilgili stresler, hastalık ve yetersiz beslenmeden ileri gelenler kadar şiddetli olmazlarsa da, yine de verim üzerinde büyük ölçüde etkili olurlar. Bir sürünün bakım ve idaresi sonucu ortaya çıkan stresler, tavukların alışmış ve uymuş bulunduğu düzeni aksatan veya bozan hususlardandır. Bu tip stresleri oluşturan hususlar; kapasite bakımından yetersiz ve elverişsiz bir şekilde yerleştirilmiş suluk ve yemlikler, cereyan yapan ve anî sıcaklık değişiklikleri meydana getiren bir havalandırma, tavukları aşırı yakın temas halinde bulunduran kalabalık barınaklar, iyi aydınlatılmamış kümesler, fiziksel olarak rahatsız edilişler, sürü içerisinde yeknesaklıktan yoksunluk, tavuklar arasındaki farklı sosyal davranışlar, hatalı yemleme, gayri sıhhî çevre şartları, sürünün bilgisizce idaresi, aşılama, ilâç uygulamaları, gaga kesme ve bakımla ilgili diğer hususlar da stres meydana getiren faktörlerdir. Bunlardan, aşılama, gaga kesme, bağırsak solucanları ile savaş, zorla tüy döktürme, herhangi bir işlem sebebiyle hayvanların ellenmesi, barındırma sıklığı gibi hususlar, üretim tekniği icabı sık sık baş vurulan kaçınılmaz zorlanım tipleridir ki bunlar verim üzerinde geçici ve zayıf bir olumsuz etkiye malik bulunmakla beraber, ekonomik yönden lüzumlu sayılmaktadırlar.

Hiçbir tavuk sürüsü streslerden tamamen uzak kalamaz. Tavuk yetiştiricisinin gayesi, hayvanların bütün hayat sürelerinin uzatılması olmayıp, her tavuktan nispeten kısa verimlilik ömrü içinde yüksek bir yumurta veya et verimi elde etmek olduğuna göre, bu ekonomik hedefe ulaşmayı olumlu biçimde etkileyen bir miktar kaçınılmaz stres, teknik yönden lüzumlu sayılabilir. Ancak, her tavuk yetiştiricisinin ana hedefi, lüzumsuz stresleri elimine etmek veya en düşük düzeyde tutabilmek ve lüzumluların birbirleri üzerine yığılmalarını önlemek üzere uygun dönemlere dağıtılması olmalıdır. Bu uygun zamanın tayininde ise yetiştirici kendi kolaylığını değil, sürünün sağlık ve rahatını sağlamayı birinci derecede önemli bir husus sayarak ona göre hareket etmelidir. Bunun yapılabilmesi ise stres faktörlerini tanımak kadar hayvanların bu streslerine karşı özel reaksiyonlarının bilinmesine bağlıdır. Bu bakımdan başarılı bir yönetim ve bakımın ana unsurlarından biri de her bir türe özgü davranış şekillerinin bilinmesidir. Aksi halde hayvanlar, alınan bütün teknik tedbirlere rağmen, anlaşılması güç birtakım stres faktörlerinin etkisi altında yaşamaya mahkûm bırakılmış olurlar.

Davranışların esas fonksiyonu; iç veya dış şartlardaki bazı değişikliklere hayvanların uyum sağlamalarını mümkün kılmaktır. Birçok hayvan, belli şartlarda baş vurulacak çeşitli davranış tarzlarına sahiptir ve o şartlar altında şu veya bu tarzda hareket etmesini öğrenir. Eğer hayvanlar karşılaştıkları şartlara karşı normal reaksiyonlarla gerekli değerlemelerde bulunamaz ve uyumu sağlayamazlarsa, o zaman stres faktörlerinin etkisine büyük ölçüde maruz kalmış olurlar. Bu sebeple tavukların gelişmesinde ve yumurta veriminde kalıtsal yapı ve çevre şartlarından başka en büyük etkiye malik bulunan faktörlerden biri de sürünün sosyal yapısıdır. Bir kümes içindeki bütün faktörler eşit olsa bile, sadece sürünün sosyal yapı düzeni tavukların azamî verim kapasitelerinin meydana çıkmasını etkileyebilir.

Bir sürüdeki çeşitli faaliyetlere sürünün organize oluş durumu yön verdiğine göre, tamamlanmış bir sosyal düzen, yönetim ve bakım yönünden çok istenen bir durumdur. Yapılan denemelerden elde edilen sonuçlar, sosyal bakımdan iyice düzenlenmiş sürülerin, sürekli olarak organize olma durumunda bırakılan tavuklara nazaran birbirlerini daha az rahatsız ettiklerini, daha çok yem yediklerini, daha fazla ağırlık kazandıklarını ve daha fazla yumurta verdiklerini göstermiştir. Bir tavuk yetiştiricisi, en üstün nitelikteki damızlığı, yemi, gereci satın almış ve bunları en uygun şartlardaki bir kümese en iyi biçimde yerleştirmiş olabilir, fakat saldırgan tavuklar, sadece suluk ve yemliklerin gerektiği biçimde dağıtılmamış olması sebebiyle, ürkek tavukları devamlı surette rahatsız ederek yemek ve içmekten alıkoyarlarsa, hem yetersiz beslenme hem de sosyal huzursuzluk sebepleriyle sürünün verimi düşer.

Tavukçuluk işletmeciliğinin özellikleri : Muhtelif tarım ürünlerinin üretimi için faaliyette bulunan işletmelerin kendilerine has başkalık ve özellikleri bulunmaktadır. Genellikle tarım işletmelerinin çoğunda arazi ve toprak, hem bir kuruluş yeri hem de üretimin sağlanmasında esas bir unsur olduğu halde, T. işletmelerinde bu sermaye grupu sanayi işletmelerinde olduğu gibi bir kuruluş yeri vazifesini görmektedir. T.'un bu yönden bir diğer avantajı da yüksek verimli bir araziye ihtiyaç göstermemesidir. Bu sebeplerle T. işletmesi kurulabilmesi için lüzumlu arazi yatırımı büyük bir yekûn tutmaz. Yani bu işletmelerde çiftlik sermayesinin bütün sermaye içindeki nispeti, arazi sermayesinin aldığı nispetten daha yüksektir. Halbuki ağırlık noktasını bitkisel üretimin oluşturduğu tarım işletmelerinde bu durum aksi bir hal gösterir.

Tavuk yetiştiriciliğine başlamak için yer seçimi, genellikle içinde yaşanmak istenen toplumun tipine, tercih edilen iklime ve mevcut pazar imkânlarına bağlıdır. Büyük şehirler civarındaki tavuk çiftlikleri daha iyi bir pazar ve yaşama imkânı sağlarsa da, bunların satın alınmaları ve işletilmeleri çoğunlukla diğer yerlerdekinden daha pahalıya mal olur. Bu durum bazen büyük bir pazara yakın olma avantajını da ortadan kaldırabilir. Pazardan uzak yerlerdeki yetiştiriciler genellikle büyük şehirlere yakın çiftliklere nazaran yıl içinde kullanılan tavuk yemlerinin bir kısmını kendi çiftliklerinde yetiştirme imkânına daha çok sahiptirler. Fakat pazarlardan uzak ara yollar üzerindeki tavuk yetiştiricileri, çoğunlukla yumurta ve piliç etinin istifadeli bir şekilde satışında güçlüklerle karşılaşabilirler.

Hemen hemen bütün bölgelerde, özellikle pazarlama imkânları, yem fiyatları ve iklim şartları gibi çeşitli durumlar bakımından tavuk yetiştiriciliği için daha az veya daha çok uygun yemler vardır. Bu şartların elverişlilik durumuna göre toptan veya perakende yumurta satış çiftlikleri, kuluçkalık yumurta çiftlikleri, kasaplık piliç çiftlikleri gibi değişik tip ve büyüklükte çiftlikler kurulabilir.

T. işletmelerinde görülen bir diğer özellik de müteşebbisin yatırdığı sermayeye karşılık, tarla tarımı ve meyvecilik gibi tarım işletmelerine nazaran daha kısa zamanda gelir elde edilmesi ve sermaye devrinin bu işletmelerde daha çabuk olmasıdır.

Bununla beraber, bir T. işletmesini gelir getiren bir meslek haline sokabilmek oldukça güç bir iştir. Tavuk yetiştiriciliği, sürülerin ve işletmenin yönetiminde başarılı olanlara iyi bir maddî mükâfat sağlamasına karşılık başarısızları süratle ve şiddetli bir şekilde cezalandırır. Rastgele bakım ve üretim metodları ile bir tahıl yetiştiricisi veya süt müstahsili gene de önemli miktarda tahıl veya süt üretebilir ve yıllarca iyi veya kötü işini yürütebilir. Bir tavuk yetiştiricisi ise benzer şartlar altında gelişigüzel bakım ve üretim uygulamaları ile yumurta veriminin çok düşük, ölüm nispetinin çok yüksek ve gelirin yem faturalarını ödemek için bile çok yetersiz olduğunu, yumurta veya piliç eti üretimi için yapılan bütün masrafların karşılıksız kaldığını kolaylıkla görebilir.

TAVUK : Etli piliç (Broiler)

Halbuki birçok kimse T.'ta başarı sağlamanın az bir emek ve zihnî faaliyet sarfıyla mümkün olabileceği inancındadır. Aslında T. diğer herhangi bir işten daha güç başarı sağlanabilecek bir faaliyettir. T., beklenmeyen büyük kayıplara uğramamak için çok sayıda küçük şeylerle çok yakından ilgilenmeyi zorunlu kılan bir çalışma sahasıdır. Bu, teferruatla uğraşmayı ve sabırlı olmayı gerektiren bir iştir. Her şey belli bir düzen içinde ve zamanında yapılmalıdır. Aksi halde, T. işletmesi pis, karışık, gayri sıhhî ve dolayısıyla ekonomik olmayan sonuçlar doğuran bir hal alır.

Bazı küçük sürü sahipleri ise tavuklarından ekseriya büyük kârlar sağlarlar ve bütün yetiştiricilik hesaplarını buna dayarlar. Evinin arka bahçesinde bir düzine tavuk beslemekle bin tavukluk bir işletme sahibi olmak arasında büyük farklar vardır. Evinin bahçesinde tavuk beslemek, boş zamanları hoş geçirmek için yapılan bir iştir. Bu iş kârlı da olabilir. Tavuk çiftliği sahibi olmak ise, ticarî bir teşebbüstür ve az miktarda tavuk bakan bir kimsenin muhtemel olarak önemsemediği birçok masrafların karşılanması gerekir. İşçilik, amortisman, kira ve faiz gibi giderler ve önemsiz gibi görünen birçok masraf unsurunun tavuklardan elde edilen gelirlerden karşılanması gereği, bahçede tavuk bakma ile tavuk çiftliği sahibi olmayı tamamen farklı hizmetler olarak ortaya koyar. Büyük bir T. işletmesi, yumurta, civciv veya et üreten bir fabrikasyon işi halini almaktadır.

Tavuk yetiştiriciliği, sadece yumurta ve tavuk eti satışından ibaret ticarî bir iş olarak da mütalâa edilmemelidir. Yalnız T. işine yönelmiş bir işletmecilik, bütün yılı kapsayan bir iştir. Bu durum daimî surette sağlam iş prensiplerinin ve bilinçli bir bakım tekniğinin uygulanmasını gerekli kılar. Yapılması gerekli görevlerin bazıları şunlardır : 1. Uygun zamanda uygun ırk ve soydan civcivler satın almak; 2. Civcivlere, piliçlere ve tavuklara uygun cins ve miktarlarda yem sağlamak; 3. Kümesleri iyi havalandırmak, iyi aydınlatmak, kuru ve temiz bir şekilde muhafaza etmek; 4. Hayvanların hepsini çeşitli tavuk hastalıklarına karşı korumak; 5. Pazara hazırlamak üzere yumurtaları temizlemek ve ambalajlamak.

Başarılı sonuçlara ulaşmak için bütün bu işlerin yapılmış olması da yeterli değildir. İşler, tam zamanında ve doğru bir şekilde yapılmış olmalıdır. Buna göre, tavuk yetiştiriciliğinin kolay kazanç sağlayan bir yol olmadığı açıktır.

Bu işe başlamada arazi, bina, teçhizat, civciv veya tavuk ve yem alma masrafları yanında, ekseriya bu işi yürütmeyi veya yönetimde herhangi ciddî bir hata yapmama yollarını öğrenmemenin de masraflarını ve zahmetlerini göze almak lâzımdır. Yapılan masraflar, başlangıçta kârlı bir iş durumu yaratırken bazen bir gecede malî ızdırap şekline dönüşebilir. Bundan dolayı ticarî T.'a teşebbüse hazırlanırken tecrübe ile eğitim birlikte mütalâa olunmalıdır. Bunun için önce bir veya birkaç tavuk çiftliğinde gerçekten deney sahibi olmadan ticarî T. işine girilmemelidir. Bu tecrübe bir tavuk çiftliğindeki bir yıllık işin tamamını kapsamalıdır; sadece yazın yumurta toplamayı değil. Bir yumurta tavuğu sürüsünün kış aylarında sıcaklığın sıfırın altına düştüğü, su borularının donduğu zamanlardaki bakım işleri ile sıcak yaz günlerindeki işleri bir hayli farklıdır.

Tecrübe kazanmanın en iyi yolu, iyi bir tavuk çiftliğinde büyümüş olmaktır. İkinci en iyi yol ise T. işini iyi bilen bir kimsenin öğütlerinden faydalanmak için başarılı bir T. işletmesinde bir yıl veya daha fazla çalışmaktır.

Tavuk yetiştiriciliğine girişen bir kimse, her şeyden önce kasaba hayatından gerçekten hoşlandığından emin olmalıdır. Gerçekten kır hayatından hoşlanan bir kimse, tabiatın bütün olayları karşısında bir yadırgama duymaz, fakat şehir hayatının kolaylıklarına alışmış bir kimse, kırlık bölgede yaşamayı kış aylarında sıkıcı bulabilir. Bu sebepten T. yapmak isteyen bir kimsenin bu sahaya kendi sermayesini yatırmaksızın en az 12 ay bir başka çiftlikte kendisini sınamış olmasında büyük yararlar vardır. Kır hayatından hoşlanma ve hayvanların ihtiyaçlarından anlama, işletmede başarının garantisi olarak yeterli değildir.

T. birçok kişisel özellikleri gerektiren bir iştir. Özellikle çiftliğin kurulmakta olduğu ilk yıllarda "kişisel faktör"ün bu derece geniş rol oynamasını gerektiren pek az iş vardır. Çünkü T. yapan bir kimse, bütün ticarî teşebbüslerin problemlerini kavramış olmak yanında ayrıca canlılarla uğraşmanın risklerini de kabullenme durumundadır.

Birçok kimseler bu işe oldukça iyi bir şekilde başlar ve hevesle çalışarak bir süre muvaffak olurlar. Fakat sonraları

TAVUK : Konya harasının tavukçuluk şubesinde yetiştirilen tavuklar

ilgilerinin zayıflaması sebebiyle birçok önemli ihtiyaçlar ihmale uğradığından bu, yakın bir hayal kırıklığının başlangıcı olur. Bir tavuk yetiştiricisinin dikkati ise daima uyanık bulunmalıdır.

Tavuk yetiştiriciliği ayrıntılı bir iş olduğundan, başarılı bir tavukçu, mesleğinin bütün inceliklerine dikkat edebilecek, zamanında ve yerinde müdahaleleri ile işlerin hatalı yolda gitmesine fırsat vermeyecek hassasiyette bir kimse olmalıdır. Eğer tavuk yetiştiricisi hastalıklı hayvanları çabucak tanır ve bunlar için hemen gerekenleri yaparsa, genellikle, bulaşmayı önler veya zararın bütün sürüye yayılmasının, yumurta veriminin düşmesinin veya birçok hayvanların ölmesinin önüne geçebilir. Başarılı bir tavuk yetiştiricisi, ekseriya "tavukçu hissi" denilen ve tavukları daima rahat ettirme ve bol yem yedirme kabiliyetini ifade eden bir kişiliğe sahip'ir.

Tavuk yetiştiriciliğinde başarı, büyük ölçüde, yetiştiricinin kişisel özelliklerinin bu işe uygunluğu ile sağlanır.

Bu sistemde, kendilerine ümit bağlanılan hayvanların, sadece yumurta ve et veren birer makine olarak değil, daha ziyade kendilerine özgü hayat görüşlerinin ve alışkanlıklarının bütünlüğü içinde verimli olabilen canlılar olarak mü'alâa edilmeleri gerekir. Bütün bu sebeplerle modern T.'ta başarıya ulaşabilmek için yüksek vasıflı hayvanlarla beraber, yüksek vasıflı çevre şartları ve yüksek vasıflı bakıcı veya işletmeciler her zamankinden daha büyük bir önem kazanmaktadır. (C. Akpınar)

TAVUKSULAR (Galliformes), Omurgalıların Kuş sınıfının Karinalılar bölümüne giren bir takım. Tavuklar (Galli) ve Tepelitavuklar (Opisthocomi) gibi alt takımları vardır. T. takımındaki kuşların vücutları tıknaz olup türlerine göre değişiklik göstermelerine rağmen genellikle uzun kuyrukları vardır. Kanatları küçük ve uçmaya elverişsizdir. Kalın ve kuvvetli bacakları sayesinde hızlı koşabilirler. Ayaklarında 4-5 parmak vardır. Bazı türlerinin erkeklerinin ayaklarında mahmuz denilen bir çıkıntı bulunur. Baş, genellikle küçük, gagalar kubbeli, ucu kıvrık ve çok kuvvetlidir. Gözler başın iki yanında yer alır. Bazı türlerinin baş veya boyun kısmında çıplak ve kırmızı bir çıkıntı görülür. Bu et parçasına ibik veya sakal adı verilir. T.'ın kuluçka süresi 15-30 gün arasında değişir. Yavrular yumurtadan çıktıktan sonra çok çabuk gelişme gösterip kısa bir süre içinde dolaşarak yiyecek toplayabilir hale gelirler. T.'ın yiyecekleri, bitki ve böceklerdir.

T.'ın çeşitli familyaları vardır : Ağaçtavuğugiller, İriayaklıgiller (Megapodiidae), Tepelitavukgiller (Opisthocomidae), Ormantavuğugiller (Tetraonidae), Sülüngiller (Phasianidae).

TAVUS KUŞU (Pavo cristatus), Tavuksular takımının Sülüngiller familyasından bir kuş türü. T. K.'nun ana yurdu Asya ve Doğu Hint adalarıdır. Avrupa'da üretilmeye başlanmasının M. Ö. III veya II. yüzyıla kadar çıktığı tahmin edilmektedir.

T. K.'nun uzunluğu 110-120 cm lik kuyruğu ile birlikte 240-255 cm ye yaklaşır. Dişilerine nazaran çok daha parlak ve güzel renklere sahip olan erkek T. K., çiftleşme mevsiminde kuyruğunu yelpaze gibi açarak öteki kuşlar içinde en güzel renklere sahip olduğunu gösterir. Genellikle parlak mavi birer iri göz gibi duran kuyruk üzerindeki küçük yuvarlaklar, kuyruktaki mavi, yeşil, altunî renklere ayrı bir armoni verir. Kuyruktaki bu çeşitli renkleri veren tüyler, kuyruk tüyleri olmayıp siyahımsı renkte olan gerçek kuyruk tüylerini altında saklayan tüylerdir.

T. K.'nun güçlü ve uzun bacakları vardır. Ayakları çirkin yapılı, sesi kulak tırmalayıcıdır. Siyah, beyaz renkteki kanatları kısa ve uçuşa elverişsizdir.

T. K.'nun Tayland, Malaya, Borneo ve çevresindeki adalarda yaşayan ve adını bir efsaneden alan Argus T. K. ile Afrika'da görülen Kongo T. K. (Afropavo congensis) türleri vardır. Bk. ARGUS SÜLÜNÜ.

TAY - ÇİN DİLLERİ, Çin - Tibet dilleri ailesinin kollarından birine verilen ad. Bu kol dört büyük dala ayrılır : 1. Çin; 2. Si-lo-mo; 3. Karen; 4. Tay. Çince kuzey ve güney olmak üzere iki lehçe grupuna ayrılır. Mandarin, Yüksek Çince veya Kuan-hua denilen kuzey lehçesi üç kola ayrılır : 1. Kuzeyde Peking lehçesi; 2. Güney-batı veya Çangtu lehçesi; 3. Güney-doğu veya Nanking lehçesi. Çin'in Hunan, Yünnan, Kvangsi, Kingsi, Huyçov bölümlerinin birçok yerlerinde de kuzey lehçesi konuşulur. Devlet veya yazı dili ve pay-hua adı verilen halk dili Peking lehçesine dayanır. Çincenin güney lehçeleri de dört kola ayrılır : 1. U lehçeleri (Yang-tse nehrinin ağzından güneye doğru uzanır), Şanghay v.b.; 2. Min lehçeleri (Fukyen'de, Doğu Kuantung'da ve Formoza'da); 3. Yüe lehçeleri (Kuantung'da, Kuangsi'de, Kuangçov'da); 4. Hakka (Kuangçov'un kuzey-batısında). Kuangçov (eski adı : Kanton) lehçesi güney lehçelerinin en önemli lehçesidir.

T. - Ç. D.'nin Si-lo-mo dalındaki başlıca dil, güney-batı Çin'de ve kuzey Tayland'da konuşulan Lolo dilidir.

Karen dalında Sgaw, Pwo, Taungthu ve Bghai dilleri yer alır.

Tay dalı, T. - Ç. D.'nin Çinceden sonra en önemli dalıdır. Bk. TAY DİLLERİ.

TAY DİLLERİ, Çin - Tibet dillerinin Tay - Çin koluna bağlı dillere verilen ad. Bu diller, güney-doğu, doğu ve kuzey bölümlerine ayrılırlar. Güney-doğu bölümünde asıl T. D., Lao ve Khün dilleri yer alır. T. dili Tayland'ın, Lao ise Laos'un resmî dilidir. T. dilinin en eski anıtı 1293 yılından kalma bir kitabedir. T. D.'nin doğu bölümünde Li, Dioi gibi diller vardır. Kuzey bölümünü ise Miao, Yao, Khāmtī ve Ahom dilleri oluşturur. Ahom dili bugün ölmüştür.

T. D. arasına Annam (Viet-nam) ve Muong dillerini de almak isteyen dil bilginleri vardır.

TAYBUĞA, Sibirya hanlarının son sülâlesinin efsanevî kurucusu. Yerli bir soydan geldiği anlaşılıyor. T. soyundan gelen hanların tahta çıkması üzerine Sibirya hanlığının başşehri Çingi Tura'dan İsker'e nakledilmiştir.

TAYÇUNG (İng. Taichung), Tayvan adasının batı bölümünde bir şehir. Nüfusu 451 000 (1971)'dir. Tekstil, gübre ve kimya sanayii gelişmiştir.

TAYF : bk. SPEKTRUM.

TAYFUN (İng. Typhoon) : bk. SİKLON.

TAYGA (Alm., Fr., İng. Taiga), uzun ve şiddetli kışların hüküm sürdüğü, toprağın birkaç ay donduğu kutupaltı (subarktik) bölgede iğne yapraklı ağaçların geniş yer tuttuğu ormanlara verilen ad. Avrasya ve Kuzey Amerika'

da kesintisiz bir kuşak halinde uzanır. Yeryüzündeki orman alanlarının 1/3'inden fazlasını kaplar. Bu yayılımı ile yeryüzünün en geniş bitki örtüsüdür.

T.'nın güney sınırını kimi yerde sıcaklık, kimi yerde yağış şartları çizer. Nitekim karaların okyanus iklimi etkisi altındaki kesimlerinde T.'dan, daha yüksek sıcaklığa ihtiyaç duyan geniş yapraklı ve karışık ormanlara; yağışın ağaç için yeterli olmadığı karaların orta kesimlerinde ise bozkır (step) ve prerilere geçilir. T. kuzeyde ormanın kutupsal sınırı ile sona erer. Bu sınırın belirmesinde de düşük sıcaklık ve fizyolojik kuraklık rol oynar. Kuzeyde T. vadi içlerinde kutba doğru sokulur. Zira vadi içleri T.'yı bölgedeki rüzgârların olumsuz etkilerinden korur. Kutba doğru gidildikçe ağırlaşan iklim şartları ağacın kuzeye sokulmasını engeller ve T. yerini tundra (b. bk.)'ya bırakır.

T.'nın oluşmasını, özelliklerini ve etkin bitki türlerini iklim, dolayısıyla toprak şartları belirlemiştir. Yılın büyük kısmında hava sıcaklığı çok düşüktür. Toprak güneyden kuzeye 6 - 8 ay arasında değişen sürelerde donmuştur. Toprağın donmuş olduğu sürede bitkiler yeraltı suyundan yararlanamamakta, terleme yavaşlamakta, hatta durmaktadır. Bu ağır şartlara iğne yapraklıların bütün türleri katlanamazlar. Ancak, kış aylarında özümlemelerini yavaşlatıp veya durdurarak donma etkisinden korunabilen türler T.'nın ana unsurlarını oluştururlar.

Kısa yaz döneminde toprağın üst yüzeyinde buzlar erir. Güneşin günlerce ufuk düzlemi üzerinde kalışı bu erimeyi kolaylaştırır. Toprak nemlenir. Erime derine işlemediğinden toprak geçirimsizdir. Bu sebeple T.'nın seyreldiği alanlarda geniş bataklıklar oluşur.

Yaz süresinin kısa oluşu ve ortalama hava sıcaklığının bu dönemde bile +10°C den fazla olmayışı humusun olgunlaşmasını engeller. Bu yüzden T. alanında fakir podzollaşmış topraklar yaygındır. Bütün bu olumsuz şartlar dolayısıyla, yeryüzünün en geniş bitki örtüsü olmasına karşılık T.'yı oluşturan ağaç türü sayısı sınırlıdır. Sibirya melezi (Larix sibirica), Amerika melezi (Larix laricina), Dahur melezi (Larix dahurica), kara ladin (Picea mariana), Ural ladini (Picea obovata), ak ladin (Picea alba), sarı çam (Pinus silvestris), cembra çamı (Pinus cembra), Sibirya göknarı (Abies sibirica), balzam göknarı (Abies balsamea) T.'nın en çok rastlanan ağaç türleridir.

T.'larda iğne yapraklılar yanında, geniş yapraklılardan huş (Betula), titrek kavak (Populus tremulaides) ve söğüt (Salix) türlerine de rastlanır. Kuzeye gidildikçe ağaçların boyları cüceleşir.

T.'da ormanaltı bitki örtüsü zayıftır. Bazı likenler, yosunlar ve sığ köklü çalılar, özellikle ormanın seyreldiği alanlarda toprağı örter.

Podzollaşmış toprakların tarım açısından verimsizliği T.'nın tahrip edilmesini engelleyen etkenlerdendir. Bu sebeple, özellikle Kanada'da T. oldukça sık bir orman karakterini korumaktadır. (E. Akkan)

TAYGETOS (**Lat. Taygetus, İtal. Taigeto**), Güney Yunanistan'da Peloponnesos yarımadasında bir dağ. Orta Çağda *Pentadaktylon* (= Beşparmak) adıyla anılmıştır. En yüksek noktası (Hagios Elias) 2 407 m dir. Mani yarımadasında Megalopolis havzasında Tainaron burnuna kadar uzanır. Uzunluğu 115 km dir. Eski Spartalılar, yeni doğan sağlıksız çocuklarını bu dağın uçurumlarından atarlardı.

TAYİN, bir kimsenin devlet teşkilâtında görev almasını veya bu teşkilâtta yer ve görev değiştirmesini sağlayan hukukî işlem.

T.'in nasıl ve hangi kişi veya makamlarca yapılacağı 14 temmuz 1965 tarih ve 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu ile diğer özel kuruluş yasalarında ayrı ayrı gösterilmiştir. Genel ve katma bütçeli kurumlar, il özel idareleri, belediyeler, bunların kurdukları birlikler ile bunlara bağlı döner sermayeli kuruluşlarda, kanunlarla kurulan fonlarda, kefalet sandıklarında veya beden terbiyesi bölge müdürlüklerinde çalışan memurların T.'i Devlet Memurları Kanunu'na göre yapılır (DMK Md. 1). Adaylık süresini doldurmuş ve olumlu sicil almış ve kurumlarının değerlendirme kurullarınca başarıları tespit edilmiş bulunan adaylar, atamaya yetkili âmirin onayı ile aslî devlet memuru olarak T. edilirler. Adaylık süresi sonunda yeterlik sınavı konulmuş bulunanların bu sınavı da kazanmaları şarttır (DMK Md. 58).

23 nisan 1981 tarih ve 2451 sayılı "Bakanlıklar ve Bağlı Kuruluşlarda Atama Usulüne ilişkin Kanun"un 1. maddesine göre, Başbakanlık ve bakanlıklarla bunlara bağlı kuruluşlarda, teşkilât kanunu bulunup bulunmadığına bakılmaksızın, T. ve nakiller bu kanunda belirtilen usullere göre yapılır (fk. 1). Türk Silâhlı Kuvvetleri (Jandarma Genel Komutanlığı dahil) ve Millî Savunma Bakanlığı ile birinci fıkra kapsamı dışında kalan diğer kamu kuruluşlarının kendi özel kanunlarındaki T. ve nakillere ilişkin hükümlerin uygulanmasına devam olunur (fk. 2). Kanuna ekli (1) sayılı cetvelde gösterilen kimselerin (valiler, büyükelçiler, daimî temsilciler, daimî delegeler, Millî Güvenlik Kurulu genel sekreteri, Diyanet İşleri Başkanı ve Yüksek Din Kurulu üyeleri, Yüksek Denetleme Kurulu başkanı ve üyeleri, Devlet Personel Heyeti başkanı, heyet üyeleri ve genel sekreteri) bu görevlere T.'i Bakanlar Kurulu kararı ile; (2) sayılı cetvelde gösterilen kimselerin (müsteşar ve yardımcıları, Dışişleri Bakanlığı genel sekreteri ve yardımcıları, genel müdür ve yardımcıları, Ticaret Bakanlığı Dış Ticaret genel sekreteri ve yardımcısı, Hazine Genel Müdürü ve Milletlerarası İktisadî İşbirliği Teşkilâtı genel sekreteri ve yardımcısı, İçişleri Bakanlığı Sivil Savunma İdaresi başkanı ve yardımcısı, Devlet Planlama Teşkilâtı genel sekreteri ve daire başkanları, Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurulu üyeleri ve genel sekreteri, Vakıflar Genel Müdürlüğü İdare Meclis başkan ve üyeleri, Devlet İstatistik Enstitüsü başkanı, Atom Enerjisi Komisyonu genel sekreteri, bakanlıklardaki kurul başkanları ve üyeleri, bakanlık müfettişleri, Maliye Bakanlığı hesap uzmanları ve bankalar yeminli murakıpları, bakanlık müşavirleri, birinci hukuk müşaviri, bakanlık daire başkanları, il idare şube başkanları, bölge müdürleri ve başmüdürler, vali muavini, kaymakam, il hukuk işleri müdürü, il emniyet müdürü, cumhuriyet savcıları ve savcı yardımcıları) bu görevlere T.'i ise müşterek karar ile olur (Md. 2).

13 mayıs 1981 tarih ve 2461 sayılı "Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu Kanunu"nun 4. maddesinin üçüncü fıkrasına göre, hâkim ve savcıların atama ve nakletme işlemlerini yapmakla Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu görevli bulunmaktadır. (E. Korur)

TAYLAND (**resmî adı : Prades Thai veya Muang-Thai** ["Hür insanlar ülkesi"]; **İng. Thailand; 1939'a kadar ve 1946 - 1949 yılları arasında kullanılan eski adı : Siyam**), Asya'nın güney-doğusunda bir devlet. Yüzölçümü

514 000 km², nüfusu yaklaşık 39 950 306 (1973) ve başşehri Krung Thep (Bangkok, 3 967 081)'tir. Arazisinin çoğunluğu Çin Hindi'nde ve bir kısmı Malakka yarımadasında bulunur. Kuzey-batı ve batıdan Birmanya ve Andaman denizi, güneyden Malezya ve T. (Siyam) körfezi, güney-doğudan Khmer Cumhuriyeti (Kamboç), doğudan ve kuzey-doğudan Laos tarafından çevrilmiştir. Malakka yarımadasında uzanan bölümü bir tava sapı biçimindedir ve Güney Çin Denizi'ni Hind Okyanusu'ndan ayırır.

Yeryüzü şekilleri bakımından T., kuzey dağları, kuzey-doğu platoları, orta ovalar, güney-doğu tepelikleri ve yarımada bölgesi olmak üzere beş ayrı bölümde incelenebilir :

1. *Kuzey dağları,* kalkerlerden yapılmış, kuzey - güney doğrultulu sıra dağlardan ibarettir. Bunlar Alp - Himalaya kıvrım kuşağının güneye yönelmiş doğu bölümünün uzantılarıdır. Sırtları birbirinden ayıran dar ve derin vadiler içinde, ülkenin en önemli akarsularından biri olan Chao Phraya (Menam) nehrinin kaynak kolları geçer; başlıcaları Ping, Wang, Yom ve Nan ırmaklarıdır. Genel olarak güneye doğru uzanan bu akarsular, bazen dağları yararak boğazlar ve hızlı akışlı çığırlar meydana getirriler, bazen de aluvyal düzlükler içinde akarlar. Kuzey-batıda vahşi manzara gösteren dağlar Birmanya ve T. nehirleri arasında su bölümü teşkil ederler. Doğuya doğru devam eden su bölümü çizgisi Mekong nehri havzasını da buradan ayırır. T.'ın en yüksek tepesi Inthanon (veya Doi Angka) kuzey dağlarının batı bölümünde bulunur (2 595 m). Güneye doğru yükseklikler ve engebeler azalır ve geniş ovalar başlar.

2. *Kuzey-doğu platoları,* doğuda Laos sınırından batıda kuzey-güney doğrultulu Feçabun dağlarına kadar uzanır. T. ile Laos arasındaki sınırın büyük bir kısmını oluşturan ve ülke dışında denize varan Mekong nehrinin batı kolları (Fao, Çi, Mun v.b.) tarafından katedilen bu bölge, ortalama yüksekliği 200 m den az, yaklaşık 400 km yarıçaplı, tabak biçiminde hafif dalgalı bir düzlüğü andırır. Güneyinde doğu-batı doğrultulu Dangrek sırtları, kısmen Khmer devleti sınırı boyunca uzanır. Aslında burası, platonun kırılma ile yükselmiş güney kenarının, aşınmalara uğramış yamaçlarını teşkil eder. Bölgenin güney-batısındaki yüksek alan Khorat platosu diye anılır; bu isim bazen bütün bölgeye de teşmil olunur.

3. *Orta ovalar,* Menam, Çao Fraya ve başka nehirlerin biriktirdikleri alüvyonlardan meydana gelmişlerdir ve T.'ın en önemli bölgesini teşkil ederler. Doğudan batıya 400 km ve kuzeyden güneye 300 km kadar uzanırlar. Bu düzlüklerin en verimli bölümü Krung Thep (Bangkok) delta ovasıdır. Entansif pirinç ekimine tahsis edilen delta bölümü T.'ın kalbi sayılır. Menam, Çao Fraya, yağışlı mevsimde, su kesimi 2 m yi geçmeyen nehir araçları için önemli bir ulaşım yolu teşkil eder. Aşağı çığırında derinliği 8 m den fazladır; burada Bangkok'un liman tesisleri yapılmıştır.

4. *Güney-doğu tepelikleri,* kuzeydeki plato bölgesinden Bang Pakong nehri havzası ile ayrılır. Buranın ayrı bir bölge olarak ele alınması hem fizyografik, hem de tarihî sebeplerden ileri gelir. Bu tepelik bölge merkezî T.'dan iki kat fazla yağış alır ve sık ormanlarla kaplıdır; muhtelif zamanlarda T. ve Khmer ordularının istilâsına uğramış ve el değiştirmiştir.

5. *Yarımada bölgesi,* esas T.'dan güneye doğru 800 km kadar uzanır. T.'ın, Kra berzahındaki bu bölümü, güneyde Malezya devleti sınırında, yaklaşık 6° kuzey enleminde sona erer. Yarımadanın belkemiğini teşkil eden granit sırtları 2 000 m den fazla yükselerek batıda kesintili ve dar, doğuda geniş kıyı ovalarına yer verirler.

İklimi, yağmurlu ve kurak, tropikal özellik gösterir. Bunun temel sebebi, ülkenin coğrafî konum bakımından 6° — 21° kuzey enlemleri arasında bulunmasıdır. Ancak Ekvator'a daha yakın olan yarımada bölgesinde yıl içinde yağış farkı görülmez; tropikal yağmur ormanları iklimi tipi hüküm sürer. Buna karşılık esas T. ülkesinde yılın yağmurlu (mayıstan ekime kadar) ve kurak (kasımdan nisana kadar) zamanları arasında göze çarpan bir değişiklik vardır. Orta ovalarda, kuzey ve kuzey-doğu bölgelerinde yıllık yağış tutarı 1 000 mm dolayında bulunduğu halde, güney-doğu bölgesinde ve yarımadada 2 000 mm den fazladır. Yıl içinde yağışların düzenli olduğu bu iki bölge dışında T.'da yağışların % 90'dan fazlası, altı veya sekiz aylık yağmurlu devreye rastlar. Bu yağmurları Bengal Körfezinden esen güney-batı muson (mevsim) rüzgârları getirir. Kurak mevsimde, devamlı akarsu mecralarından uzakta kalan sahalarda toprak büsbütün kurur, sertleşir ve kabuk bağlar ve nihayet sayısız çatlaklarla bölünür. Taban suyu seviyesi aşağıya iner, mandaların serinlediği çamur ve su birikintileri, sığ göller, bataklıklar, küçük kanallar kurur ve balıklar, yaşamayı sürdürecek nemli şartları bulmak için yeraltına doğru, derinlere sokulmak zorunda kalırlar. Bazı ağaçlar yapraklarını kaybederler ve otlar susuzluktan kavrulur. Büyük akarsulardan çoğu kurur veya sığlaşarak ulaşıma elverişsiz bir hale gelir. Yerden yükselen toz bulutlarıyla gökyüzü donuklaşır. Kurak mevsimin sonuna doğru havanın nemi büsbütün azaldığı için, ülkede bir durgunluk başlar ve yağmurlar dört gözle beklenir.

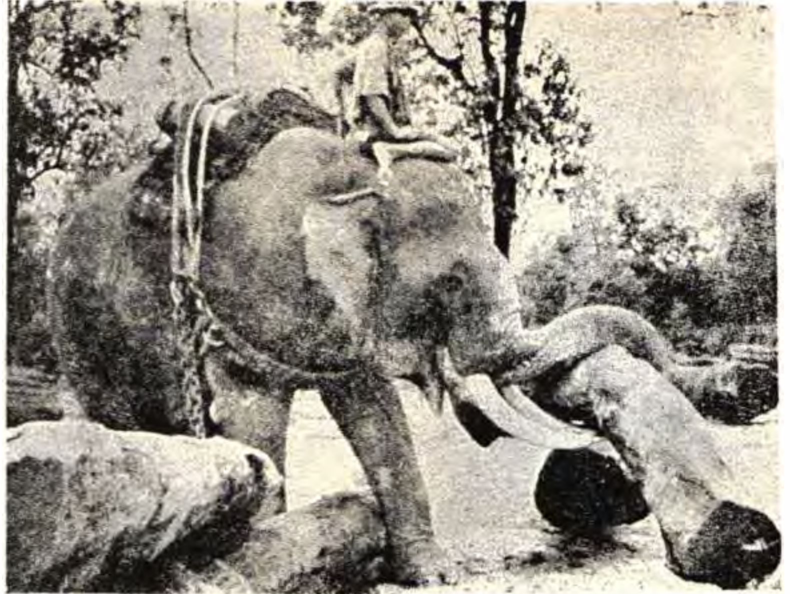
Yarımada bölgesinde sıcaklıklar hiçbir ayda ortalama 18°C

TAYLAND : Meyve satın alan çıplak ayaklı Taylandlı ev kadınları

altına düşmediği halde, esas T.'da üç farklı durum gösterir : şubattan nisana kadar Orta Ovalar'da ve mayısa kadar kuzey ve kuzey-doğu bölgelerinde çok sıcak mevsim, yağışların başlamasıyla özellikle kuzeyde ve kuzey-doğuda, daha az sıcak bir mevsim ve sonra dört aylık serin bir mevsim. Bangkok dolaylarında bu serin zaman ancak birkaç gün sürer. Esasen burada aylık sıcaklık ortalamaları 30° - 35°C arasında değişir ve yıllık sıcaklık farkı 5°C dan fazla değildir.

Bitki örtüsü bakımından T.'ın hemen hemen yarısı ormanlarla kaplıdır. Ağaçlardan % 70 kadarı yapraklarını dökenlerden ve geri kalanı. kozalaklılar dahil olmak üzere, daimi yeşil bitkilerden ibarettir. Kuzey T.'da ve Orta Ovalar'ın batısındaki yüksekliklerde çoğunlukla karışık ağaçlar görülür. Yapraklarını döken ve ticarî önem taşıyan bu tür ağaçlar içinde en göze çarpanı Hind meşesi veya Teak ağacı (Tectona grandis)'dır. Diğer ağaçlarla birlikte bol mik'arda Hind kamışı (Bamboo) da bulunur. Daha yaygın olarak, bütün orman ağaçlarının yarısına yakınını oluşturan ve kuzey-doğu bölgesinin, dağlık kenarları hariç, hemen her tarafını kaplayan Dipterocarpus ağaçlarından, kereste ve yakacak için, uzun zamandan beri faydalanılmaktadır. Daimî yeşil ağaçlardan sağlanan orman ürünleri daha az önemlidir : odun, mangal kömürü, tütsü maddesi, odun yağı v.b. gibi.

TAYLAND : Ağır yük taşımacılığında yararlanılan eğitilmiş bir fil

T. ekonomisinin temeli tarıma dayanır. Ülke iş gücünün yaklaşık dörtte üçü tarla işleriyle ormancılık, avcılık ve balıkçılık alanlarında çalışır. Millî gelirin üçte birini sağlayan tarım ürünleri, ihracatta da en büyük yeri tutar. Bunlar içinde pirinç, gıda ve ihraç maddesi olarak baş'a gelir. Orta Ovalar, özellikle delta düzlükleri en önemli pirinç yetiştirme alanlarıdır. Mayısta yağmurlu mevsimin başlamasıyla tarlalar sürülür, hazırlanır ve daha önce özel olarak yetiştirilmiş pirinç fideleri dikilir; aralık ayında sular çekildikten sonra hasat yapılır. İkinci derecede bir ihraç maddesi olan kauçuk, yarımada ve güney-doğu bölgelerinde yetiştirilir. Diğer tarım ürünleri arasında mısır, şeker kamışı, pamuk, tütün, "Cassava", Hindistan cevizi, yer fıstığı, soya fasulyesi ve jüt sayılabilir. Önemli bir lif bitkisi olan jüt, en çok kuzey-doğu bölgesinde yetiştirilir. Ülkenin ancak sekizde biri kadar geniş olan kuzey bölgesinde, dağlar arasındaki vadi tabanlarında tarım yapılır; mısır, çilek ve bazı ılıman iklim meyveleri, en çok buralarda yetiştirilir.

TAYLAND : Pirinç toplayan Taylandlı bir çiftçi

Gücünden yararlanılan hayvan türleri arasında fil, at ve manda önemli yer tutar. Su mandası ve sığır özellikle kuzey-doğuda yaygındır ve çekim hayvanı olarak kullanılır. Sığırdan, aynı zamanda hayvanî gıda maddeleri temininde de yararlanılır. Bundan başka, çok miktarda domuz ve tavuk da beslenir. T. halkının besin maddeleri içinde en önemli protein kaynağı balıktır; en çok nehir ve kanallarla devlete ait özel göllerde, Siyam körfezinde ve Andaman denizinde avlanır.

T.'da çıkarılan madenler arasında kalay ve volfram başta gelir ve kalay en çok yarımada bölgesinden elde edilir. Kalay üretiminde T. dünyada üçüncü sırayı alır (Malezya ve İndonezya'dan sonra). Az miktarda olmakla beraber, demir cevheri, çinko, manganez, antimon, kurşun, linyit ve jips de çıkarılır. Tuz, güneyde deniz suyundan, kuzeyde tuzlu kaynaklardan sağlanır.

Endüstri çoğunlukla küçük işletmeler halindedir; daha ziyade Bangkok çevresinde toplanmıştır. Gıda maddeleri, özellikle pirinç unu endüstrisi başta gelir. Diğer önemli endüstri dalları hızarcılık, lastik, sigara, inşaat malzemesi, çimento, cam, kâğıt, bira, şeker, dokuma (pamuk, yünlü ve ipekli), çelik ve motorlu araçlar imali ile uğraşır. 1960'larda endüstri, ekonomide ağırlığını göstermeye başlamış, fakat enerji yetersizliği sebebiyle gelişme fazla olmamıştır. T.'ın küçük endüstri ürünleri arasında en tipik olanları cilâlı ağaç işlemeleri, oymaları ve ipeklilerdir.

T. dünyanın en önemli pirinç, kauçuk, kalay, tapyoka ürünleri (cassava'dan sağlanır), jüt ve Hind meşesi (gemicilikte kullanılır) ihraç eden ülkelerden biridir. İhracatında, Japonya başta olmak üzere Amerika Birleşik Devletleri, Hollanda, Malezya, Singapur ve Hong Kong büyük yer tutarlar. İthal maddeleri petrol, demir ve çelik, kimyevî ürünler, makine ve ulaşım malzemesidir ve bunlar özellikle Japonya, Amerika Birleşik Devletleri, Suudî Arabistan, Batı Almanya ve İngiltere'den satın alınır. Dış ticaretteki açık Amerikan yardımı ve kredilerle kapatılmaya çalışılır.

TAYLAND : Tayland kral sarayında profesyonel dansçılar zarif tapınak dansları yapar, el ve gövde hareketleriyle eski hikâyeleri anlatırlar. Renkli kıyafetleri değerli taş ve altın işlemelerle süslenmiştir

Ulaşımda nehir ve kanallardan çok yararlanılır. Orta Ovaların su yollarında binlerce sandal ve römorkör yük ve insan taşır. 4 000 km kadar demir yolu ve 10 000 km iyi vasıflı kara yolu vardır. Ana yollar, kıyıdan 30 km kadar içeride bulunan merkez Bangkok'tan itibaren ülkenin çeşitli yönlerine doğru uzanırlar. Güney-doğu Asya'nın en büyük ve en işlek hava limanlarından biri de Bangkok metropoliten alanında bulunur.

Nüfus bakımından T. komşularına göre daha fazla yoğunluk gösterir. En kalabalık bölgeler Orta Ovalar ile Khorat platosudur. Ülkenin kuzey yükseklikleri seyrek nüfusludur. Kıyılarda oldukça fazla insan yaşar. Nüfusun en yoğun bulunduğu Bangkok çevresinde, Chainat - Phet Buri - Chon Buri üçgeni içinde km² ye yaklaşık 400 kişi düşer. Seyrek yerlerde nüfus yoğunluğu km² de 10 kişiden daha azdır.

T.'ın yegâne büyük şehri, ticarî, siyasî ve kültürel merkez olan Krung Thep (Bangkok)'tir. Kanallarının çokluğundan dolayı "Doğunun Venediği" diye anılan bu şehir, deltada önemli bir liman ve endüstri merkezidir; binaları ve insanlarının giyim kuşam ve davranışları batı etkisinde kalmıştır. Diğer şehirler 100 000'den az nüfuslu küçük iskân yerleridir. Esasen T. nüfusunun % 80'den fazlası kırsal alanda yaşar. İkinci büyük şehir, ticarî ve turistik bir merkez olan kuzeydeki Chieng Mai (1 072 833)'dir.

TAYLAND : Tayland'ın ulaşım yollarından ırmak ve kanallar

T. nüfusunun % 85'i mongoloid özellik gösteren ve ortak dil ve kültürü olan Tay'lardan ibarettir. 3 000 000 kadar Çinli daha çok Bangkok çevresinde ticaretle uğraşır. Diğer azınlık grupları arasında Hindliler, Vietnamlılar ve Malezyalılar da vardır. Halkın büyük çoğunluğu (% 94), devlet dini olan Hinayana Buddhizmi'ne mensuptur. Nüfusun % 4'ü Müslüman, kalanı Hristiyan, Hindu v.b. dir. Eğitime büyük önem verilir; halkın dörtte üçünden fazlası okuma yazma bilir. Normal ilk ve orta öğretim müesseselerinden ayrı olarak 40 kadar öğretmen okulu ve 12 üniversitesi vardır.

Tarih: Asyalı kabilelerin takriben Milâdın 100. yılında T.'a gelmesiyle başlar. 1350'de merkez Ayutthaya olmak üzere Siyam Krallığı kurulmuştur. XVI. yüzyılda Portekizliler ve XVII. yüzyılda Hollandalılar, İngilizler ve Fransızlar Siyam'la ticarî münasebetlere girmişlerdir. 1939'da ülkenin adı T.'a çevrilmiştir. T. Çin Hindi yarımadasında bağımsızlığını sürdürmüş yegâne devlettir. Ancak II. Dünya Savaşı esnasında kısa bir süre Japonlar tarafından işgal edilmiştir. Vietnam Savaşı'nda da Amerikalılar Tay üslerinden yararlanmışlar, fakat 1975'te T. hükümetinin isteği üzerine askerlerini geri çekmişlerdir. (C. Gürsoy)

TAYLASAN, tarikat şeyhlerinin başlarına sardıkları sarıkların sarık kıvrımları arasından omuza sarkıttıkları sarık ucunun adı. T.'ı ulema fesin, Kadirî şeyhleri tacın sol tarafından, Mevlevîler ise sikkenin arka tarafından bırakırlardı. T.'ların uzunluğu 20 cm yi geçmezdi. Yalnız Mevlevîlerinki 35 cm uzunluğunda idi.

TAYLOR, Elizabeth (doğ. Londra 1932), Amerikalı kadın sinema oyuncusu. Amerikan asıllı bir ailenin kızı olan T., II. Dünya Harbinin patlak vermesi üzerine California'da, Pasadena'ya büyük babasının yanına gitmiştir. Sinemaya *Lassie Come Home* (Korkusuz kız Lassie) [1943] adlı filmiyle başlamıştır. *National Valvet* (Millî marş) [1944] adlı filmiyle yıldız olarak tanınmıştır. Başlangıçta rol aldığı bayağı filmlerden sonra eşsiz bir yıldız olarak ün almıştır.

TAYLOR, Elizabeth

A Place in the Sun (İnsanlık suçu) [1951] adlı filminde oyuncu olarak yüksek bir kabiliyet göstermiştir. Daha sonra *Giant* (Devlerin aşkı) [1956], *Raintree County* [1957] ve *Cat on a hot tin roof* (Kızgın damdaki kedi) [1958] gibi filmlerde oynamış ve *Butterfield 8* [1960] adlı filmdeki oyunculuğu ile 1961 Akademi Armağanını almıştır. Beşinci kocası Richard Burton (doğ. 1925) ile *Cleopatra* [1963], *Who's afraid of Virginia Woolf?* [1966] ve *The taming of the shrew* [1967] gibi filmlerde oynamıştır. 1966'da çevirdiği *Who's afraid of Virginia Woolf?* adlı filmiyle ikinci Akademi Armağanını kazanmıştır. *The only game in town* [1970] adlı filmde de rol almıştır. Otel kralı Hilton'un oğlu Nick Hilton, İngiliz oyuncusu Michael Wilding, Michael Todd, Eddie Fisher, Richard Burton ve senatör John Warner ile evlenmiştir. Üçüncü kocası Todd (doğ. 1907) bir uçak kazasında ölmüştür (1958).

TAYLOR, Frederick Winslow (Germantown 1856 - Philadelphia 1915), Amerikalı mühendis ve işletme organizatörü. Bilimsel işletme yöneticiliği (scientific management)' nin kurucusudur, özellikle iş yerinde çalışma şartlarını ve bir iş için gerekli zaman açısından çalışma olayını araştırmıştır. Planlayıcı ve uygulayıcı çalışmanın birbirinden ayrılması gerektiği üzerinde önemle durmuştur. T. sistemi veya T.'culuk diye anılan metodu zamanla geliştirilmiştir. Başlıca eserleri : *Shop management* [1903, 3. bas. 1917], *The principles of scientific management* [1911].

Taylorculuk, F. W. T.'un geliştirdiği ve çalışmada verimi artırmayı hedef alan işletmecilik sistemi.

TAYLOR, Zachary (Montebello, Virginia 1784 - Washington 1850), Amerika Birleşik Devletlerinin 12. cumhur başkanı. Asıl mesleği askerlik olan T.'un cumhur başkanlığı 1849 - 1850 yılları arasında bir buçuk yıl kadar sürmüştür. Öğrenim hayatı pek sınırlı olan T. 1808'de teğmen olarak askerlik hayatına başlamıştır. İngilizlerle ve Kızılderililerle yapılan savaşlarda başarı kazanan T., mesleğinde gösterdiği başarılar sonucu 1838'de tuğgeneral olmuştur. Texas'ın Amerika Birleşik Devletlerine katılması için Meksika ile girişilen savaşlarda (1845 - 1846) gösterdiği yararlık sonucu hem tümgeneralliğe yükseltilmiş hem de millî bir kahraman olarak ilân edilmiştir.

TAYLOR, Zachary

Meksikalılarla yapılan Buena Vista savaşındaki başarılarından sonra T.'un şöhreti bir kat daha artmıştır. T. 1848' de Whig Partisinin adayı olarak cumhur başkanı seçilmiştir. Cumhur başkanı olarak 1850'de Amerika Birleşik Devletlerinin siyasî hayatında uzlaştırıcı bir rol oynamıştır. Takip ettiği politika sayesinde bir iç savaşın çıkmasını önlemiştir. T. sivil hayatta sade giyinen, gösterişsiz davranışlarıyla bir köylüyü andıran biraz kalender bir kişiliğe sahipti. Pamuk tarlalarına sahip olan T., çalıştırdığı zencilere iyi muamele ederdi. Cumhur başkanı olduğu zaman 118 zenci kölesi olan T., ölmeden 64 zenci köle daha satın almıştı. Fakat köleliğin kaldırılması taraftarıydı. O, bu bakımdan Kuzeyli görüşlere sahip bir Güneyli idi. Amerika Birleşik Devletleri'nin birlik ve bütünlüğünü muhafaza etmek başlıca amacı idi. (A. Uysal)

TAYMAS, Abdullah Battal (Yanga Aktav, Buzavlık, Samar Kuybışev 1883 - İstanbul 1969), Tatar (Kazan) asıllı dil uzmanı ve yazar. Babası Muhammed Rahim oğlu Abdullah, annesi Bibi Mesrure'dir. Dedesinin babası Seyid Battal'dır. Orenburg ve Troyskiy medreselerinde diniyat ve Arabiyat öğrenimi gördükten sonra Mısır'a gitmiş (1901), özel olarak bilgi ve görgüsünü genişletmeye çalış-

TAYMAS, Abdullah Battal

mıştır. Mısır'da Arapça öğrendikten sonra 1908'de Rusya'ya dönmüş, askerlik yaptıktan sonra Troyskiy şehrinde öğretmenlik görevine getirilmiştir. 1913'te Kazan'da çıkan "Yulduz" gazetesinde yazı kurulu müdürlüğüne seçilmiştir. 1917' ye kadar bu görevde kalan T., 1917 ihtilâli üzerine bu gazeteden ayrılmış, daha sonra avukat Fuad Tuktar'ın yayınladığı "Kurultay" gazetesinin sekreterliğini yapmıştır. Bu gazetenin kapatılmasından sonra "Altay" gazetesini yayınlamıştır (13 sayı). Daha sonra Sibirya'ya kaçan T., Kızılcar (Petropavlovsk) şehrinde arkadaşlarıyla birlikte "Mayak" adlı küçük bir gazete kurmuştur. 1921'de Finlandiya'ya sığınan T., *Kazan Türkleri* [İstanbul 1925; 2. bas. 1966] adlı eserini yazdıktan sonra 1925'te İstanbul'a gelmiştir. 1927'de Matbuat Umum Müdürlüğünde Rusça mütercimliğine tayin edilmiştir. Bir süre sonra Matbuat Umum Müdürlüğünün Dışişleri Bakanlığına bağlanması üzerine dışişlerinde görev almıştır. 1934' te *İbnü Mühennâ lûgati* adlı çalışmasını yayınlamıştır. K. K. Yudahin'in *Kırgız sözlüğü*'nü Türkçeye çevirmiştir [1945 - 1946]. Ankara ve İstanbul'da çıkan dergilerde birçok çalışmaları çıkmıştır : *Kazan yurdunda bulunmuş bir tarihî vesika.* "Türkiyat Mecmuası" II, 1928; *Kırımlı filolog-şair Bekir Çobanzade'yi tanıtma tecrübesi.* "Türk Dili Araştırmaları Yıllığı" 1954; *Kırımlı Bekir Çobanzade'nin şiirleri.* "Türkiyat Mecmuası" XII, 1955; *Seyf Sarayî'nin Gülistan tercümesi üzerine.* "Türk Dili Araştırmaları Yıllığı" 1955). *Philologiae Turcicae Fundamenta* adlı ortak eserin II. cildinde Kazan ve Kırım Tatarlarının edebiyatı bölümlerini yazmıştır (*La littérature des Tatars de Kazan.* 762 - 779; *La littérature des Tatars de Crimée.* 785 - 792). *Rus ihtilâlinden hâtıralar* [1947; 2. bas. 1968] ve *Ben bir ışık arıyordum (Kızıl Dünya)* [1962] adlı eserlerinde hâtıralarını toplamıştır. (H. Eren)

TAYMIR YARIMADASI, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinin Sibirya bölümünde, Orta Sibirya'nın kuzey kıyısında Kara (Alm. Karisches Meer, Kara - Meer, Kara - See) ve Laptev denizleri arasında bir yarımada. Uzunluğu aş. yu. 1 000 km, genişliği 500 km dir. Yüzölçümü aş. yu. 400 000 km² dir. Yarımadada güney-batı — kuzey-doğu doğrultusunda Bırranga dağları uzanır. Dağların genişliği yer yer 150 km yi geçer. Yarımadanın doğu kısmında bulunan T. Gölünün uzunluğu aş. yu. 200 km, genişliği 80 km dir.

TAYPEY (resmî adı : Taipei), Tayvan (Formoza)'ın başşehri. Nüfusu 1 784 000 (1971)'dir. Bu bakımdan adanın en büyük şehri olan T.'de bütün büyük kuruluşlar ve üniversiteler toplanmıştır. Çin üslûbundaki yapılar (Millî Müze, Millî Kütüphane, Çin Kültürü Üniversitesi, Kültür Merkezi) Çin geleneklerine bağlı kalmıştır. T. kara ve hava yolları merkezidir. T.'in limanı Kielung'dur.

1875'te Tamsuy nehri kıyısında bulunan iki eski ticaret meydanına dayanılarak idare merkezi haline getirilmiş ve bir sur ile çevrilmiştir. 1895'te adanın Japonların eline geçmesi üzerine surlar yıktırılmış ve şehre yayılma imkânı sağlanmıştır. 1945'te 677 hektardan oluşan şehir sahası, 1965'e kadar 2 721 hektara çıkmıştır.

TAYŞO : bk. YOSHIHITO.

TAYVAN : bk. FORMOZA.

TAYY, Yemen menşeli, Kahtanîlere mensup büyük bir Arap kabilesi. Bu kabilenin nesebi, Tayy b. Üded b. Zeyd b. Yeşcüb b. Arib b. Zeyd b. Kehlân şeklinde olup T.'ın adı Cülhüme'dir. T. kabilesine mensup pek çok küçük kollar vardır.

Ma'rib seddinin yıkılmasından önce, Mekke - San'a hattı üzerinde Güney Arabistan bölgesinde yaşayan T.'lılar, bu seddin yıkılmasıyla birlikte diğer Yemenli kabileler gibi Kuzey Arabistan'a göç etmişler ve Ecâ ile Selmâ dağları arasına, Irak, Suriye ve Hicaz'ın muhtelif bölgelerine yerleşmişlerdir.

İslâmiyetin ortaya çıktığı VII. yüzyılın başına kadar yaşamış olan, cömertlik ve misafirperverlikte büyük bir üne ulaşan şair Hâtimü't - Tâî bu kabiledendi. Hicretin 9. yılında Hz. Peygamber, yalnızca ensardan müteşekkil 150 kişilik bir kuvveti, Hz. Ali'nin kumandanlığında, T. kabilesinin Füls (Fels - Fils) adlı putunu yıkmak ve bu kabilenin İslâmiyet'e girmesini temin için göndermiştir. Yapılan baskın sonucu put tahrip edilmiş ve pek çok esir ve ganimet alınarak Medine'ye dönülmüştür. Esirler arasında, Hâtimü't - Tâî' nin kızı Seffâne de vardı. Hz. Peygamber kendisini serbest bırakmış ve daha önce Suriye'ye kaçmış olan erkek kardeşi Adiyy b. Hâtim'i ikna ederek Müslüman olmuşlardır. T. kabilesinden başka bir heyet de Medine'ye gelerek Müslüman olduklarını bildirmişlerdir. Bu heyetin başında Zeydü'l - Hayl bulunuyordu; Hz. Peygamber kendisini Zeydü'l - Hayr diye adlandırmıştır.

Sasanîlere karşı yapılan savaşlarda, Musennâ komutasındaki İslâm orduları safında yer alan T. kabilesi, Cemel ve Sıffîn olaylarında Hz. Ali'nin yanında yer almıştır. Bugün bu kabileye bağlı bazı zümreler, Suriye ve Irak'ta varlıklarını sürdürmektedirler. (M. Fayda)

TAYYAR MAHMUD PAŞA (ölm. Hacıoğlu Pazarcığı 1808), Osmanlı devlet adamı. Canikli Hacı Ali Paşa'nın torunu ve Battal Hüseyin Paşa'nın oğludur. Sinop, Amasya, Trabzon üçgeninde XVIII. yüzyılın 2. yarısında mütegallibe olarak hâkim olan dedesinin Bab-ı âli'deki nüfuzu sonunda kapıcıbaşılık rütbesini almıştı. Ailece, Çorum, Yozgat ve çevresine hâkim olan Çapanoğulları ve özellikle Süleyman Bey' le amansız mücadelede, hükümetin zaafından da yararlanarak aile nüfuzunu genişletmede babası ve dedesinin yanında yer aldı. Hükümet merkezinin Canikli ailesine karşı aldığı önleyici tedbirler üzerine 1790'da babası Hüseyin Paşa ile birlikte Rusya'ya iltica etti. 1799'da Rusya ile varılan anlaşma sonucu affedilerek babasına Trabzon valiliği verilirken, T. da Canik mutasarrıflığı ve Amasya muhasıllığına getirildi. Babasının ölümü üzerine 1800'de vezaretle Trabzon valisi oldu. Devlete baş kaldıran eski Sivas valisi Silâhdar Hüseyin Paşa'nın tedibinde başarılı oldu. Fakat babasının ölümüyle Canikli ailesinin başına geçmekle hükümete karşı daha haşin bir tavır aldı. Komşu âyanlarla geçinemediği bir yana, hükümetten görevine ek olarak Sivas valiliğini de istedi, Ancak Çapanoğlu Süleyman Beyin etkisiyle Bab-ı âli bu isteği reddetti. Sultan III. Selim'in icraatına, özellikle Nizam-ı Cedid'e karşı olan T., bu yenileşmeye karşı olan Veliaht Şehzade Mustafa ile irtibat kurdu ve haziran 1808'de Nizam-ı Cedid'i besleyen tek kaynak olan İrad-ı Cedid hazinesini hâkimi bulunduğu Canik ve Trabzon'dan kaldırdığını ilân ettiği gibi, Amasya'yı, ardından da Çapanoğulları bölgesinden olan Tokat ve Zile'yi işgal etti. Bunun üzerine âsi ilân edilen T.'nın idamına eski sadrâzamlardan Erzurum valisi Yusuf Ziya Paşa memur edildi.

T., durumun vahametini anlamakla yeğeni Mikdad Paşa'nın oğlu Ahmed Bey'le birlikte Sohumkale'ye kaçarak bir kez daha Rusya'ya sığındı. Kadı Abdurrahman Paşa'nın Edirne'de Nizam-ı Cedid'i kurmakta başarısız kalması üzerine kendi lehine Trabzon ve Samsun'da bazı karışıklıklar çıkarmaya kalkıştı ise de, Yusuf Ziya Paşa asayişi sağlamaya muvaffak oldu. Bunun üzerine T., Sohumkale'de de barınamayarak 1806 yazında Kırım'a kaçtı. Ancak, Kabakçı Mustafa ayaklanmasıyla T., yeni padişah IV. Mustafa tarafından affolunarak ekim 1807'de İstanbul'a döndü. Canik ve Şebinkarahisar valiliklerinde, arkasından da Çelebi Mustafa Paşa'nın sadaret kaymakamlığına getirildi. Ancak Şeyhülislâm Topal Ataullah Efendi ile anlaşamadığından 1808 martında azledilerek Dimetoka'ya sürgün edildi. III. Selim taraftarı Alemdar Mustafa Paşa'nın iktidara el koyması ve II. Mahmud'un tahta çıkması üzerine sürgün yeri önce Hacıoğlu Pazarcığına nakledildi, sonra 29 ağustosta orada öldürüldü. Kesilen başı İstanbul'a getirildi ve Eyüp'te gömüldü. Onun ölümüyle Canikli ailesi sönmüş, Çapanoğulları da en büyük rakiplerinden kurtulmuşlardır.

T., Osmanlı devleti tarihinde XVIII. yüzyılda türeyen ve merkezî idarenin zaafıyla parlayan büyük âyanlardan biridir. Akıllı, bilgili ve olgun bir kimse olduğunu kaynaklar belirtmektedir. Ancak, Nizam-ı Cedid fikrine karşı olanların başında gelmekle yenileşme yanlısı olan tarihçiler tarafından yerilmekte ve modernleşmeyi engelleyenlerden biri olarak değerlendirilmektedir. (İ. Parmaksızoğlu)

TAYYARE : bk. UÇAK.

TAYYARE PİYANGOSU : bk. MİLLÎ PİYANGO.

TAYYUAN (İng. Taiyuan; eski adı : Yangku), Çin'de bir şehir, Şansi (İng. Shansi) eyaletinin başşehri. Nüfusu 1 053 000'dir. Metalürji endüstrisi gelişmiştir.

TAZ, Rus Sovyet Federatif Cumhuriyetinin Tyumen (Tümen) bölge (oblast')'sinde bir ırmak. Uzunluğu aş. yu. 1 000 km dir. Tanil - Tu ve Kulı - Tu göllerinden çıkar, Kara (Alm. Karisches Meer, Kara - Meer, Kara - See) denizinin T. koyuna dökülür. Düzlüklerde derinliği 7 - 12 m dir.

TAZA, Fas'ta, Taza geçidinde, Rif ile Orta Atlaslar arasında bir şehir. Nüfusu 604 000 (1971)'dir.

TAZEHURMATU, Kuzey Irak'ta, Kerkük vilâyetinde bir şehir. Türk nüfusun sayısı aş. yu. 5 000'dir.

TAZI (Ar. tâzi), tavşan, tilki v.b. hayvanların avlanmasında kullanılan uzun bacaklı, çekik karınlı, ince vücutlu, pek çevik bir cins köpek. Düz arazide kuvvetli uzun bacakları sayesinde avını takip ederek yakalar ve sahibinin avı ele geçirmesini sağlar. T.'lar bugün Amerika Birleşik Devletleri'nde, İngiltere'de, Avustralya'da köpek yarışlarında da yer almaktadır. Özel olarak eğitilmiş T.'lar, 700 m yi 47 saniyede alarak bir yarış atı kadar hız yapabilirler.

Uzun bir başı ve çenesi olan T., kuvvetli bir yapıya sahiptir. Saatte 56 km hızla koşabilir. Yetişkin erkek T.'larda yükseklik 68 - 75 cm arasında değişirken, dişilerinde yükseklik 66 - 71 cm arasındadır. Ağırlıkları, erkeklerde 29 - 34 kg, dişilerde ise 25 - 29 kg kadardır. Renkleri siyah, kızıl, kahverengi veya bunların karışımı birkaç renkte olabilir.

T.'ya benzer köpeklerin M. Ö. 4000 yıllarında Mısırlılar tarafından evcilleştirildiği bilinmektedir.

T.'ların birçok ırkı vardır. Bunlardan İran, Afganistan T.'larıyla İngiliz (greyhound) ve Rus (barzoy) T.'ları çok meşhurdur.

TAZİYE : *Taziye*'nin sözlük anlamı "birini, başına gelen bir felâketten dolayı sabır ve dayanma gücü göstermeye isteklendirme"dir. Türkçede "baş sağlığı dileme, yakını ölen birini avutma" anlamına gelir. Ancak, Farsçada bu anlamların yanısıra Şiîler arasında özellikle Kerbelâ olayları yıldönümlerinde acı çekerek günahlardan arınmak yolunda yapılan dinî nitelikte gösteriler ve bu gösterilerde kullanılan dramatik metinler için kullanılır. Bu gösteriler kesinlikle bir tiyatro niteliğindedir, yalnız Muharrem ve Safer aylarında değil, fakat Hazret-i Ali'nin ölüm gününde, imamlar ve ailelerini anma günlerinde, bir adağın yerine getirilmesi için de düzenlenmektedir. Özel anlamda Kerbelâ'da şehit edilen Hazret-i Hüseyin ailesi ve yakınları için tutulan yas günlerinde düzenlenir. Özellikle Hindistan'daki Şiîlerin Muharrem'in 10. günü aşure (b. bk.) de yas için düzenlenen geçit alayında geçirilen Hazret-i Hüseyin'in tabutu veya Kerbelâ'daki kabrinin bir modelinin adı da T.'dir.

T., gelişimini XIX. yüzyılda göstermiş olmakla birlikte, kaynakları (dramatik hikâye anlatma, ritüeller, geçit alayları, müzik, *sühanverî* denilen söyleşmeli türler v.b.) çok eskilere uzanmaktadır.

T. çeşitli unsurların gelişiminden ve bir araya gelmesinden oluşmuştur. Belli başlı unsurlar şunlardır :

1. *Şiir :* Şiir T.'nin en önemli unsurudur. T.'de bütün oyuncular manzum söyleşirler. Yalnız İmam'a karşı olanlar bunu düz şiirle, İmam ve yandaşları ise müzikle, ezgili söylerler. Belli başlı bütün nazım biçimleri kullanılır, çoğu kez ünlü şairlerden de konuyla ilgili alıntılar yapılır.

2. *Nakkalî :* Bizdeki meddahlar gibi, tek kişinin manzum veya nesirle dramatik bir hikâye anlatan Nakkalî'lerin, T.'nin gelişiminde büyük katkıları olmuştur. Dünyada bütün dramlar önce tek oyuncunun çeşitli karakterleri canlandırmasıyla başladığına göre, nakkalî'ler de yüz anlatımı, tavırları, ses değiştirmeleriyle tek oyunculu tiyatrodur. T. için nakkalî tekniğine de baş vurulmaktadır.

3. *Sühan-verî :* Sözlük anlamı "düzgün konuşma" olan *sühan-verî* saantı, nakkalî'nin tek kişi ve söylenişe dayanmış olmasına karşılık, iki kişili ve söyleşme biçiminde gelişir. Böylece T.'de söyleşme tekniğinin *sühan-verî* geleneğinden alındığı söylenebilir. Safevî döneminde *sühan-verî* çok gelişti. Çoğu kez kahvehanelerde, çayhanelerde şiirle söyleşiliyor, imamlar övülüyor, Şiîlik - Sünnîlik üzerine tartışma yapılıyor. Muhammes, musammat ve uzun beyitlerle ve bunların birinden ötekine geçerek söyleşmeyi sürdürüyorlar. Aralarında başyönetici *(serdemdar)* ile de bir çeşit söz yarışması oluyor. Soru ve cevaplama ile birbirlerinin üzerlerinden giysilerini alıyorlar, alan daha sonra soruları cevaplandıkça aldıklarını geri veriyor. *Sühan-verî*'lerin söyleşmelerinde konuşan, elinde dervişlerin taşıdığı uzun saplı, yarım ay biçimindeki baltayı *(teberzin)* konuşma süresince omuzuna dayamakta, söz sırası karşıya geçince teberzin'i ona vermektedir, o da konuşması boyunca bunu omuzunda tutmaktadır. Gazel okuyanlar da bunun yerine bir sopa *(cüb-desti)* tut-

maktadır ve bunun kendisinden sonra gazel okuması için bir başkasına vermektedirler. Sopanın verildiiğ kişi sesine güvenmiyorsa, sopayı almadan topluluktan utanarak ayrılmaktadır. Bizim meddahların da bir sopası olduğunu biliyoruz. Ancak, çeşitli fonksiyonları olan bu sopa, konuşan sürekli meddah olduğu için hep onda kalmaktadır.

4. *Musiki :* T.'de musikinin önemli yeri vardır. T.'nin gelişmesiyle musiki de önemli gelişme göstermiştir. Gerek ses gerek çalgı musikisi vardır. Her oyuncunun canlandırdığı kişiye göre bir makamı olduğu gibi, ayrıca bu kişinin çeşitli ruh durumları için de değişik makamlar kullanılır. Şarkıyla olan yerlerde çalgı eşliği yoktur, ancak arasıra ney eşliğinde söylenebilir. Çalgı musikisinin ise çeşitli fonksiyonları bulunmaktadır. Bellibaşlı çalgılar, şeypûr, ney, kareni, davul, korno ve zil, trompet'ten oluşur. Oyunun başlangıcında *nevha*'lar koro ile söylendiklerinden, ayrılış sahnelerinde, esir alınıldığında, savaşlarda, bir olayı haber vermek için, üzüntülü sahnelerde, bölümleri ayırmada, bir yerden ötekine giderken, bitişlerde çalgı musikisinin önemli yeri vardır.

5. *Ezâ-dârî :* Muharremin ritüel kesimi olan ve *deste-i ezâ-dârî* denilen yas tutanların bu yaslarını dışa dönük bir biçimde belirtmek için göğüslerini dövmeleri, bıçakla bedenlerinden kan çıkarmaları, ağlayıp ulumaları, zincirlerle bedenlerini dövmeleri gibi çeşitli tepkilerin de T.'de önemli bir rolü vardır.

6. *Perde-dârî :* Nakkalî veya meddah gibi anlatıcılar içinde olayları gösteren perdeler üzerindeki resimlerin yardımıyla bunları anlatanlara *perde-dârî* denmektedir. Bu perdelerin önünde örtü yerine bir başka perde vardır, anlatıcı bunu yavaş yavaş açarak ilgili resmi gösterir. Yoldan geçen herkesi çeken bir olaydır. *Perde-dârî*'lerin de gerek T.'nin gelişmesinde, gerek dinî resimlerin gelişmesinde büyük katkısı olmuştur.

T.'ler sayıca binleri bulur, yalnız Muharrem ve Safer aylarında değil, bunun dışında da oynanırlar. Muharrem'de şu sırayla oynanması gelenek olmuştur : 1. gün *Taziye-i vefât-ı İbrahim;* 2. gün *Fâtime Sagir, Zeynep, İbn Musa Cafer* T.'leri; 3. gün *Taziye-i Müslim;* 4. gün *Tıflân-i Müslim;* 5. gün *Hiccetü'l Vedâ;* 6. gün *Taziye-i Hürr;* 7. gün *Taziye-i Hazret-i Abbas;* 8. gün *Taziye der Tıflân-i Zeyneb ve Gulâm-ı Türk;* 9. gün *Şehadet-i Ali Ekber;* 10. gün *Taziye-i Şehadet-i İmam;* 11. gün *Vürud-i be Şam;* 12. gün *Vürud-i be Kûfe;* 13. gün *Peşiman-i Yezid ve Huruc-i Muhtar.* Kimine göre ilk *Abbas* veya *Ali Ekber* T.'leri oynanır. Ramazan'ın 19. günü Hazret-i Ali öldürüldüğü için 19, 20 ve 21. Ramazan günlerinde de T. oynanır. 28 Safer günü İmam Hasan'ın şehadeti için *İmam Hasan* T.'si oynanır. *Taht-ı Süleyman* veya *Taht-ı Belkıs, Hayber, Aruze-i Duhter-i Kureyş* gibi gösterişli T.'ler ise Muharrem ve Safer aylarının son günlerinde oynanmaktadır.

Taziye-gerdâni, taziye şebih veya kısaca *taziye* ve *şebih* denilen temsiller yalnızca Kerbelâ'daki acı olayların hatırlanması değildir. Bunlar çok geniş bir süre içinde İslâm kültürlerini ve İslâm dışındaki kültürleri de kapsamaktadır. Meryem Ana'ya bile saygı ve değer gösterilmesi, bu ritüel ve mithos'un halkın bilincinde İslâm'dan çok öncelere uzanan bir fonksiyonun varlığını göstermektedir.

Metinlerde çeşitli terimlere rastlanmaktadır. Metni oluşturan bölümler için *guşa* (köşe), *fıkra, kaziyye* kullanılmıştır. Rollere *nüsha,* bu rolleri üstlenenlere ise *nüshahvân* veya *nüshahhân* denmektedir. Metinlerin üst sağ köşesinde, çoğunlukla oyunun bir özetiyle birlikte oyun kişisinin adı veriliyor. Söz gelimi "Zeyneb'in Medine'ye varışı" gibi. Söyleşmelerde kişilerin adları her defa gösterilmez, yalnız satır başlarındaki bir çizgi ile ayırt edilmektedir. Bir satırın durakla ayrılan yarısı mısra diye adlandırılmaktadır. Oyunculara verilen direktifler kısaca metinde belirtilmektedir. Söz gelimi ölmüş birinin öteki dünyadan konuştuğu sahnelerde bu kişi gaip veya ölmüş diye gösterilir. Peygamberler, imamlar sahnede yüzleri örtülü olarak göründüğüne göre, bunlara *nikâbdâr,* meydan okuyana *mubâriz,* koro için *guft* veya *destgam,* ilk konuşana *evvel* denilir. Giriş ve çıkışlar kısaca belirtilmektedir : çıkıyor, giriyor, konuşuyor, dövüşüyor, bir süre baygın kaldı v.b. Temsilin gerektirdiği donatım, araç ve gereçler *(lüzûmât)* kimi oyunlarda bir liste olarak gösterilmektedir.

Oyunların konularına gelince, bunların Kerbelâ olayının dışına, İslâm çevresi dışına bile çıktığı daha geçen yüzyılda anlaşılmıştı. Gobineau, oyunun konusunu genişletmek için bir öndeyiş (güriz)'e baş vurulduğunu, uzunluk ve önem bakımından oyunun kendisine eşit ağırlıkta olduğunu, bunların çok çeşitlilik ve evrensellik gösterdiğini belirtmektedir. Böylece sanki iki dram bir arada sunulmaktadır.

Nitekim Saba Melikesi Belkıs'la Süleyman'ın düğünü üzerine bir T.'de, alın yazısının Süleyman'a çok mutlu bir evlilik sağlaması ile bir haksızlığa yol açıldığı anlatılır.

Buna karşılık Hüseyin'in yeğeni ve damadı olan Kasım evlenir evlenmez savaş meydanında öldürülür. "Süleyman'ın düğünü" adlı T. "Kasım'ın şehit olması" adlı T. ile birleşir. Bu türlü birbirinden çağ ve çevre bakımından ayrı iki konunun bir araya getirilmesinin başlıca fonksiyonunu, ana fikrin bir paralellikle vurgulanmasıdır. Örnek olarak "Yusuf ve kardeşleri" adlı T.'de, Yusuf, Mısır yolunda kardeşlerince kuyuya atılıp, babaları Yakub'a sevgili oğlu Yusuf'un ölüm haberini getirdiklerinde, baba büyük bir acıyla yas tutar. Bu arada Cebrail gelir ve Yakub'a, "Ey mutsuz insan, sanır mısın senin oğlun Yusuf, Muhammed'in sevgili torunundan daha değerlidir. O ki, gözlerinin önünde bütün yoldaşları öldürülmüş, sonra kendisi de bedeni oklarla delik deşik edilmek suretiyle en kanlı bir biçimde öldürülüp cesedi yerlere atılmıştır" demesi üzerine Yakub da, "Benim ve Yusuf'um gibi binlercesi Hüseyin'e kurban olsun, binlerce Yusuf onun ayağının tozu olsun... Oh Cebrail, bana Kerbelâ'yı göster, Allah aşkına" der. Cebrail de : "Gel, parmaklarımın arasından Kerbelâ'ya bak ve gör" der. Bunun gibi birkaç sahneden sonra Kerbelâ'daki olaylara geçilir.

"Musa ve derviş" adlı dramın "Hüseyin'in şehit edilmesi" adlı dramdan önce oynanması gerekmektedir. Nitekim derviş, günah işleyenlere acımadığı için Tanrı'yı kınamaktadır. Musa ise Hüseyin'in kurtarıcı esirgemezliğini dile getirerek bu görüşü çürütmektedir. T.'de Timurlenk üzerine T., "Zeyneb'in ölümü" adlı T.'den önce gelmektedir, her ikisi birleşmektedir. "Timurlenk" adlı T.'de Timurlenk Şam'a gelir, korkudan titreyen Şam valisi şehrin anahtarlarını ona verir. Vali, Hüseyin'i öldürenlerin soyundan gelmektedir, ayrıca Hüseyin'in kız kardeşi Şam'da acı çekmiştir. Timurlenk bu sebeple onu kınar ve yanından uzaklaştırır. Valinin alımlı ve güzel giyimli kızı aracılık etmek için gelirse de, Timurlenk onu da kabul etmez. Sonunda vezir gelir ve Timurlenk'e bir T. temsili seyretmesini teklif eder, böylece bu giriş bölümü, ondan sonra gelen T.'ye bağlanmış olur.

Konular yalnız Kerbelâ olayına ve İslâm dünyasına bağlı olmadığı gibi, bu oyunlarda bir acı çekme oyununa, bir yas

havasına aykırı düşen parçalara da çoklukla rastlanır. Bunlar arasında söz gelimi şölenlerle ilgili parçalarda uzun uzun yemek listelerine yer verilmektedir. Bir dramda içi tez müşterilerini bekletmesini bilen bir berberin alaya alındığını görüyoruz. Daha yakın tarihli birtakım oyunlarda oyuncuların çevresi ele alınmaktadır. Bir oyunda halkın kendi temsillerine gelmeyip Kâşanlı oyuncuların temsillerine gitmeleri üzerine Tahranlı T. oyuncularının gürültülü bir kargaşa içinde başları Muinü'yle Buka'ya baş vurduklarını görüyoruz. O da rakiplerini korkutmaya çalışır, başaramayınca oyuncularını şehrin değişik yerlerinde temsiller vermeye çağırır ve bundan para alır, aldığı paraları da sevgilisiyle hoşça vakit geçirmeye harcar.

T.'lerde güldürücü ve taşlamalı sahnelere yer verilirken, burada düşünülen daha çok Ebû Bekir, Ömer, Osman gibi kişilerdir. Daha çok Ali'nin ve Hüseyin'in düşmanları gülünçleştirilmektedir. Bunlar Ali'nin katili Abdurrahman İbn Mülcem, Halife Ömer, Hüseyin'in öldürülmesinde payı olan Ömer bin Sa'd (bin Ebu Vakkas) vb. dir. Bu kişilerin gülünç veya korkunç görünüşlü kuklaları yapılıp yakılıyor, alay konusu oluyordu. Bunlar arasıra baştan aşağı güldürücü kılık ve görünümde Anadolu'daki köylü dramatik oyunlarına yaklaşmaktadır. Azerbaycan'da görülen bu tür oyunlara *kos kosa* adı verilmektedir. Ayrıca, İran'da İbn Mülcem'in ölüm gününde gülünç gösteriler düzenleniyor, bunlar daha çok evlerde kadınlar arasında yapılıyordu.

Bir gezgin, Ömer üzerine gördüğü böyle bir güldürü üzerine ayrıntılı bilgi veriyor. Şiîlerin Sünnîlere olan kinini, Halife Ömer ve Halife Ebû Bekir'in halifeliği ele geçirmelerine öfkelerini Hristiyanlıkta Judas'ın durumuna benzetiyor. Güldürü, dekor bakımından T.'lere çok benzemektedir. Soytarılardan biri molla kılığında, ancak gülünç bir görünüştedir. Daha çok Sünnî hocalar gibi tespih çekerek dua etmektedir. Ömer, elinde bir köpek gezdirmektedir. Ömer'in yanındakiler eşek üzerinde gitmekte, şeytan yarı çıplak, derisine boya ile lekeler yapılmış, yüzü sarıya, ağzının ve gözlerinin kıyısı beyaza boyanmıştır. Başında boynuzları vardır. Oyuncular meydanın ortasındaki havuzun üzerindeki *seku*'ya çıkarlar. Ömer bir konuşma yapar, yemeğini yer, şeytanın teklifi üzerine sarhoş olur. Sonra dans eder, yanındakiler onu taklit eder, melekler, şeytanlar, soytarılar birbirine karışır, bu arada Ömer ve yanındakiler döşemenin açılması ile *seku*'nun ortasındaki havuza düşerler; bu, Ömer'in cehenneme gidişi sahnesidir. Birçok görgü tanığı bunlar üzerinde durmuştur. Bu yüzyılın başlarında *kos kosa* adıyla Bakû'de Ömer'in ölüm gününde çocuklar yüzlerini unla boyar veya maske takarlar, gülünç giysilere, hayvan postlarına bürünürler, Ömer'e yöneltilen iğneleyici şarkılar söyleyip güldürücü danslar yaparlar.

Anadolu'da da, gerek Şiî inancını benimseyen yerlerde, gerek bunun dışında, Muharremle ilgili ilkel bir tiyatro oyunu gösterme geleneğine rastlanmaktadır. Buna *şebih* (veya *şebeh)* denmektedir. Bunun yanısıra nefesler, destanlar ve mersiyelerin çok zengin ürünleriyle karşılaşılmaktadır. Bu sözlü geleneklerin yayınlanmış olanları vardır (Kızılbaş şairlerinden Mir'atî'nin *Kerbelâ Destanı* gibi).

Bellibaşlı makteller şunlardır : Kastamonulu Şadî'nin *Maktel-i Hüseyn*'i, Yahya b. Bahşî'nin *Maktel-i İmam-ı Hüseyn*'i, Lâmiî Çelebi'nin *Maktel-i Hüseyn*'i, Nureddin'in *Vak' a-i Kerbelâ*'sı, Balıkesirli Câmî'nin, Hacızâde Muhiddin Mehmed'in *Saâdet-nâme*'si, Fuzulî'nin *Hadikatü's - suadâ*'sı ve Mahmud Raûfî'nin *Maktel*'i.

Genellikle bu türlü eserler, her gece toplantıda birer meclisleri güzel sesli biri tarafından okunur, okunan eserin ve meclisin niteliğine göre, arasına hoşnutluk gösteren hareket ve işaretler katarak meclisi daha canlandırır. Muharrem'de gece toplantılarında okunan maktellerin nazım nesir, ritmli nesir tekniği ile stilistik bakımlarından etkilerini artırmak yolunda ne yapmak gerekirse yapılmıştır. Yer yer dikkati tazelemek için ictihatlara, fıkralara, misallere baş vurulduğu gibi, sık sık da okuyucu veya seyircinin kahramanlık duygularına, şefkat, adalet duygularına hitap edilir.

Şadî 1361 yılında Meddah (veya Meddahî) takma adıyla manzum bir *Maktel-i Hüseyn* yazmış ve Kastamonu'da Kötürüm Bayezid'e sunmuştur. Yazarının Meddah veya Meddahî takma adını kullanması bu kişinin meddahlık veya hikâye anlatıcılığı yaptığını da düşündürmektedir. Çeşitli yazmaları arasında ikisi örnek olarak verilebilir. Bunlardan *Kitab-ı Destan-ı Maktel-i Hüseyn ibn Ali* başlığını taşıyan ilki, Polonya Üniversitesi kitaplığındadır. İkinci yazma ise Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi kitaplığının Üsküdar - Kemankeş yazmaları arasındadır. XVI. yüzyılın başlarında kopya edilmiştir. Metin on meclisten oluşur. Hikâye kesimlerinin yanı sıra birinci kişide söyleniş ve söyleşmelerle kolayca bir kişileştirmeye dönüştürülecek (yalnız okunmak değil, bir temsile de dönüşebilecek) bir yapısı vardır. Zaten on meclis oluşu da her meclisin, Muharrem'in ilk gününden başlayarak onuncu günü (Aşure)'ne kadar her oturumda bir meclisin okunmasından ileri gelmektedir. Bunun topluluk içinde dramatik bir biçimde sunulduğu kolayca anlaşılmaktadır. Yapısı bakımından bu maktel, İran'ın T.'lerine benzemektedir. Ancak, önemli bir fark vardır. İran T.'lerinde hâkim olan düşünce, günahlardan arınma ve Hazret-i Hüseyin'in kendini insanlığın kurtuluşu için kurban etmesinin takdis edilmesidir. Oysa söz konusu Türk maktel'inde Abbasîlere uzanan bir öç alma geleneğinin vurgulandığı görülmektedir. Hüseyin burada gerçek kahraman değildir, çünkü görevinde başarısız olmuştur. Öte yandan, yiğitsi havada olan bu maktel'in bu hava içinde yenilgiyle son bulması düşünülemeyeceğinden, bütün eser boyunca gerçek kahraman bu acı olayların öcünü alacak kişidir; bu da Ebû Müslim'den başkası değildir. Efsanevî bir kişiliği olan Ebû Müslim, ayrıca Ahilik ve Fütüvvet geleneklerine bağlanmaktadır.

Bir edebiyat türü olan maktel'ler biçim bakımından değişiklikler gösterirler. Manzum olanlar kaside, gazel, mesnevî, terkib-i bend ve terci-i bend gibi biçimlerdedir. Mersiye, hikâye gibi manzum ve mensur maktel'ler de vardır. Bunlar çoğunlukla bir toplantıda dramatik bir biçimde okunmak için yazılmışlardır. Örnek olarak Fuzulî'nin *Hadikatü's - suadâ*'sı özellikle Muharremde Bektaşilerin on gün süresince en çok okudukları bir makteldir. Fuzulî'nin bu makteli ("Kutluların bahçesi") Kâşifî Hüseyin Vâiz'in *Ravzatü'ş - şühedâ*'sından çevrilmiştir ("Şehitlerin bahçesi"). Balıkesirli Câmî'nin *Saâdet-nâme*'si de bunun bir çevirisidir. Fuzulî'nin *Hadikatü's - suadâ*'sı Bektaşi ve Alevî toplantılarında nasıl okunuyorsa, Hüseyin Vâiz'in eseri de öylesine sevilmiş, yüzyıllar boyunca güzel sesli kişilerce topluluklarda okunup ağlanması gelenek olmuştur. Bu toplantılara "mecâlis-i ravza-hânî" denilmiştir. Bu tür eserleri dramatik bir biçimde okuyanlara verilen "ravza-hânî" (veya "rûzehânî") adı da buradan gelmektedir.

Başka bir önemli manzum maktel, Lâmiî Çelebi'nin *Maktel-i Hüseyn*'idir. Çeşitli yazmaları bulunan bu maktel, mesnevi biçimindedir ve üç bölümden oluşan giriş bölümünden sonra geleneksel yapıya uyarak on meclisten oluşmaktadır. Bu olayların ilki Hazret-i Osman'ın ölümüyle, Hazret-i Ali' nin halife olması ve öldürülmesi olayı ile başlar. Bundan sonraki olaylar tarih sırasını takip etmekle birlikte, son iki olayda daha öncesine dönülmektedir. En son olayda Peygamberin Medine'den Kerbelâ'ya gelmesi, orada şehit olacak çocuklarının kanlarının devşirilip saklanmasını istemesi ve oğlu İbrahim'i Hazret-i Hüseyin'e fidye vermesi anlatılmaktadır. Âşık Çelebi *Tezkire*'sine göre, Bursa'da Molla Arap adında bir vâız *Maktel-i Hüseyn*'in toplulukta okunmasının küfür olduğunu ileri sürmüştür. Bunu duyan Lâmiî Çelebi, bu sözleri etkisiz bırakmak için güvenilir tarih kitaplarına dayanarak *Maktel*'ini yazar ve bunu, Bursa kadısı Hasan Çelebi'nin, Molla Arab'ın ve şehrin ileri gelenlerini toplayarak Ulu Cami'de okur. Toplantıda bulunanlar çok etkilenirler, ağlayanlar olur ve sonunda Molla Arap özür dileyerek sözünü geri alır. (M. And)

TAZMÎN (Ar. *tazmîn* = dolaylı yoldan anlatma), başkasının olan bir mısra veya beyti intihal ve tevârüd olmaksızın kendi şiirine alma. Ünlü bir mısraın veya beytin başka bir şair tarafından herhangi bir nazım şekline tamamlanmasına da T. denir. Divan edebiyatında, mısra veya beyit T.'leri genellikle gazel ve kasidede yapılır. Bu durumda T. edilen mısra veya beytin şairi uygun bir şekilde manzumede belirtilir. (C. Dilçin)

TAZMİNAT, bir kişinin maddî ve manevî varlığında haksız fiil, akde aykırı hareket gibi bir sebepten meydana gelen zarar ve ziyanı karşılamak üzere sorumlu tarafın ödemekle yükümlü tutulduğu bedel. T., maddî T. ve manevî T. şeklinde olabilir.

a. Maddî T. : Zarara uğramış olan kişinin mal varlığında meydana gelmiş olan eksilmeyi karşılamaya yöneliktir. Gerek kasten gerek ihmal ve teseyyüp yahut tedbirsizlik ile haksız bir surette diğer kimseye bir zarar ika eden şahıs, o zararın tazminine mecburdur (Borçlar Kanunu Md. 41). Hâkim, hal ve mevkiin icabına ve hatanın ağırlığına göre T.'ın suretini ve şumulünün derecesini tayin eyler (BK. Md. 43). Zarara uğrayan taraf zarara razı olduğu yahut kendisinin fiili zararın meydana gelmesine veya artmasına yardım ettiği ve zararı veren şahsın hal ve durumunu ağırlaştırdığı takdirde hâkim, zarar ve ziyan miktarını azaltabilir veya T.'a hükmetmekten vazgeçebilir. Eğer zarar kasten veya ağır bir ihmal veya tedbirsizlikle yapılmamışsa ve ödetilmesi borçluyu yoksulluğa düşürecekse, hâkim hakkaniyete dayanarak zarar ve ziyanı indirebilir (BK. Md. 44). Bir adam öldüğü takdirde zarar ve ziyan özellikle defin masraflarını da ihtiva eder. Ölüm, derhal vuku bulmamış ise, zarar ve ziyana tedavi masrafları ve çalışmaya muktedir olmamaktan doğan zarar da eklenir. Ölüm sonucu olarak diğer kimseler ölenin yardımından mahrum kaldıkları takdirde, onların bu zararını da tazmin etmek lâzım gelir (BK. M. 45). Cismanî bir zarara uğrayan kimse, tamamen veya kısmen çalışmaya muktedir olamamasından ve ileride iktisaden maruz kalacağı mahrumiyetten doğan zarar ve ziyanını ve bütün masraflarını isteyebilir. Eğer hükmün verilmesi esnasında kâfî derecede kanaat ile cismanî zararın sonuçlarını tayin etmek mümkün değil ise, hükmün tefhimi tarihinden itibaren iki yıl içinde hâkimin tetkik salâhiyetini muhafaza etmeye hakkı vardır (BK. Md. 46). Haksız fiillerden doğan sorumluluğa dair bu hükümler kıyasen akde muhalif hareketlere de tatbik olunur (BK. Md. 98).

b. Manevî T. : Haksız fiil veya akde aykırı hareket dolayısıyla kişisel haysiyet ve vekarı zedelenmiş veya ruhî ve bedenî huzuru bozulmuş olan kişinin bu durumunu mümkün olduğu kadar telâfi edebilmek için mahkemece kararlaştırılan bir çeşit "teselli akçesi"dir. Borçlar Kanunu'nun 47. maddesine göre, hâkim hususî halleri nazara alarak cismanî zarara uğrayan kimseye yahut adam öldüğü takdirde ölenin ailesine manevî zarar namıyla adalete uygun T. verilmesine hükmedebilir. Bunun dışında, şahsî menfaatleri zedelenen kimse, zarar ve ziyan ile birlikte hatanın hususî ağırlığı gerektirdiği takdirde manevî zarar adıyla nakdî bir meblâğ ödenmesini dava edebilir (BK. Md. 49).

Medenî Kanun da manevî T. hükümlerine yer vermiş bulunmaktadır. Nişanın bozulması halinde bir taraf kendi kusuru olmaksızın nişanın bozulmasından ağır surette zarar görmüşse, hâkim onun manevî zararını karşılamak için uygun bir T.'a hükmedebilir. Manevî T. davası, mirasçıya intikal etmez; şu kadar ki miras açıldığı zaman iddia kabul edilmiş veya dava ikame olunmuş ise, mirasçılara intikal eder (Medenî Kanun Md. 85). Boşanma halinde, boşanmaya sebebiyet vermiş olan olaylar kabahatsız karı veya kocanın şahsî menfaatlerini ağır bir surette zedelemiş ise, hâkim manevî T. namıyla muayyen bir meblâğa hükmedebilir (MK. Md. 143).

T.'ın şekli : T., ülkemiz mahkemeler tatbikatında genellikle belirli bir miktar paranın ödenmesi şeklinde kararlaştırılmaktadır. Ancak T., devamlı bir gelir ve irat tahsisi suretiyle, mal vermek veya iade etmek, tamir ile eski hale getirmek şeklinde ve diğer hallerde, özellikle manevî T. ödemeyerine, mahkemece gösterilecek bir şekilde özür dilemek, gazetelerde bir düzeltme yayınlamak biçiminde de olabilir. (E. Korur)

TBİLİSİ: bk. TİFLİS.

TCHAD CUMHURİYETİ (République du Tchad) : bk. ÇAD CUMHURİYETİ.

TCHICHATCHEFF, P. A. : bk. ÇİHAÇEV, Pëtr Aleksandroviç.

TEAK *(tik)*, tropik bölgelerde, özellikle Asya'nın güneyinde yetişen, tahtası sarı - kahverengi, çok sert, sağlam ve termitlere dayanıklı, yüksek değerli bir ağaç *(Tectona grandis)*. T. tahtası : T. ağacından elde edilen tahta.

TEÂVÜN-İ AKLÂM, haftalık edebiyat dergisi. Adı "Kalemlerin Yardımlaşması" anlamına gelen ve 16 temmuz 1887 - 4 nisan 1889 tarihleri arasında yayınlanan dergi, Muallim Nâci ile devrin tanınmış gazetecilerinden Selanikli Tevfik tarafından çıkarıldı. (K. Akyüz)

TEBALDI, Renata (doğ. Pesaro 1922), İtalyan sopranosu. Yüksek öğrenimini Parma'da yaptı. Milano (Scala), Napoli, Roma, Floransa operalarında çalıştıktan sonra, dünyanın en büyük sahnelerine çıktı, özellikle New York Metropolitan Operasında büyük başarı kazandı. Verdi ve Puccini'nin eserlerindeki rolleriyle üne ulaştı.

TEBER, eskiden padişahların habercilik, muhafızlık vb. çeşitli hizmetlerini gören peyk (b. bk.)'lerin taşıdıkları, uzun saplı bir çubuk üzerine oturtulmuş, yuvarlak ağızlı balta. Buna nacak veya balta adı da verilir. Bir silâh olarak kullanılmış ve demirden yapılmış olan T.'in bir tarafı sivri, öbür tarafı ay şeklinde olduğu gibi, her iki tarafı da ay şeklinde olabilir. Sarayda kullanılmış, üstü işlemeli, hatta altın kakmalı T. örnekleri çoktur. T., Bektaşi dervişlerinin de kullandığı bir alettir.

T.'i taşıyana *teberdar* veya *baltacı* denirdi. Bk. BALTACILAR. II. Murad zamanında kurulan ve savaşa da katılan bu sınıf, daha çok çadır kurmak vb. istihkâm işlerinde çalışmıştır. İstanbul'un fethinden sonra ikiye ayrılan ve teşkilâtında birçok değişiklikler yapılan teberdarlar, sonraları yalnızca saray hizmetlerini görmekle görevlendirilmişlerdir.

TEBERDAR : bk. BALTACILAR.

TEBLİGAT, yetkili makamın yaptığı hukukî işlemi kanuna uygun şekilde yazı veya ilân ile ilgili kişinin bilgisine ulaştırması. Ülkemizde T. işlemleri, bazı özel haller dışında, 11 şubat 1959 tarih ve 7201 sayılı "T. Kanunu"nun hükümlerine dayanılarak yapılır. Buna göre, kazaî merciler, genel ve katma bütçeli daireler, belediyeler, köy hükmî şahsiyetleri, barolar ve noterler tarafından yapılacak bütün T., Posta, Telgraf ve Telefon işletmesi vasıtasıyla ve T. Kanunu hükümlerine uyarak yerine getirilir (TK. Md. 1). Gecikmesinde zarar bulunan işlerde veya aynı yerde bulunan 1. maddede yazılı daire ve müesseseler arasında veya bu daire ve müesseselerde bulunan şahıslara yapılacak T., kendi memurları veya mahallî mülkiye âmirinin emriyle zabıta vasıtasıyla yaptırılabilir (TK. Md. 2).

T. esasları : Tebliğ olunacak her nevi evrak, biri dosyasına konulmak ve diğeri tebliğ edilecek kimselere verilmek üzere lüzumu kadar nüshadan meydana gelir. Bu nüshalarda iş sahibi veya vekilinin imzası bulunur (TK. Md. 8). Davetiyeler 1. Tarafların ve varsa kanunî temsilci ve vekillerinin ad ve soy adları ile ikametgâh veya mesken yahut iş adreslerini, 2. Anlaşılacak şekilde kısaca tebliğin mevzuunu, 3. Davet edilen şahsın hangi mercide ve hangi gün ve saatte hazır bulunması lâzım geldiğini ve bu merciin yerini, 4. Kanunlarına göre davetiye ve celpnamelere konması gereken diğer hususları, 5. Davetiyeyi çıkaran merciin mührünü ve mahkeme başkâtibi ile diğer mercilerde yetkili memurun imzasını ihtiva etmelidir (TK. Md. 9). T., tebliğ yapılacak şahsa bilinen en son adresinde yapılır. Şu kadar ki, kendisine tebliğ yapılacak şahsın müracaati veya kabulü şartıyla her yerde T. yapılması caizdir (TK. Md. 10). Vekil vasıtasıyla takip edilen işlerde T. vekile yapılır. Kanunî mümessilleri bulunanlara veya bulunması gerekenlere yapılacak T., kanunlara göre bizzat kendilerine yapılması gerekmedikçe bu mümessillere yapılır (TK. Md. 11). Hükmî şahıslara tebliğ yetkili temsilcilerine, bunlar birden fazla ise yalnız birine yapılır (TK. Md. 12). Astsubaylar hariç olmak üzere erata yapılacak tebliğler kıta kumandanı ve müessese âmiri gibi en yakın üste yapılır (TK. Md. 14). Kendisine tebliğ yapılacak şahıs adresinde bulunmazsa, tebliğ kendisi ile birlikte oturan ailesi efradından veya hizmetçilerinden birine yapılır (TK. Md. 16). Muhatap yerine kendisine tebliğ yapılacak kimsenin görünüşüne nazaran on beş yaşından aşağı olmaması ve bariz bir surette ehliyetsiz bulunmaması lâzımdır (TK. Md. 22). Adresi meçhul olanlara T. ilânen yapılır (TK. Md. 28). İlân ilgilinin bilgisine en emin bir şekilde ulaşacağı umulan ve eğer varsa ayrıca tebliği çıkaran merciin bulunduğu yerde çıkan birer gazetede yapılır. Ayrıca, tebliğ olunacak evrak ve ilân sureti, tebliği çıkaran merciin herkesin kolayca görebileceği bir yerine de asılır (TK. Md. 29). İlânda ilgililerin ad ve soy adları, işleri, ikametgâh veya mesken yahut iş yerleri, tebliğ olunacak evrak muhteviyatının özeti, tebliğin anlaşılabilecek şekilde mevzuu, sebebi, ilânın hangi merciden verildiği, ilân daveti ihtiva ediyorsa, nerede ve ne için, hangi gün ve saatte hazır bulunulacağı yazılmak lâzımdır (TK. Md. 30). T., usulüne aykırı yapılmış olsa bile, ilgili tebliğden haberdar olmuş ise geçerli sayılır; ancak ilgilinin beyan ettiği tarih tebliğ tarihi addolunur (TK. Md. 32).

Vergi işlemlerinde T. : Bu konudaki T., 4 ocak 1961 tarih ve 213 sayılı Vergi Usul Kanunu'nun hükümlerine bağlıdır. Tahakkuk fişinden gayri, vergilendirme ile ilgili olup, hüküm ifade eden bütün vesikalar ve yazılar adresleri bilinen gerçek ve tüzel kişilere posta vasıtasıyla ilmühaberli taahhütlü olarak, adresleri bilinmeyenlere ilân yolu ile tebliğ edilir. Şu kadar ki ilgilinin kabul etmesi şartiyle, tebliğin daire veya komisyonda yapılması caizdir (VUK. Md. 93). Tebliğ mükelleflere, bunların kanunî temsilcilerine, umumî vekillerine veya vergi cezası kesilenlere yapılır. Tüzel kişilere yapılacak T., bunların başkan, müdür veya kanunî temsilcilerine, vakıflar ve cemaatler gibi tüzel kişiliği olmayan teşekküllerde bunları idare edenlere veya temsilcilerine yapılır. Tüzel kişilerin müteaddit müdür veya temsilcisi varsa, tebliğin bunlardan birine yapılması kâfidir. Tebliğ, kendisine T. yapılacak kimsenin bulunmaması halinde ikametgâh adresinde bulunanlardan veya iş yerlerinde memur veya müstahdemlerinden birine yapılır. Muhatap yerine bu şekilde kendisine tebliğ yapılacak kimsenin görünüşüne nazaran on sekiz yaşından aşağı olmaması ve bariz bir surette ehliyetsiz bulunmaması gerekir (VUK. Md. 94). Kara, deniz, hava ve jandarma eratına yapılacak tebliğler kıta komutanı veya müessese âmiri gibi en yakın üst vasıtasıyla yapılır (VUK. Md. 96). Posta ile tebliğde tebliğ edilecek vesika kapalı bir zarf içinde postaya verilir. Bunun için şekilleri Maliye Bakanlığınca tespit edilen özel zarflar kullanılır (VUK. Md. 99). Bilinen adrese gönderilen mektuplar posta idaresince muhatabına teslim edildiği tarihte tebliğ edilmiş sayılır (VUK. Md. 100). Eğer 1. Muhatabın adresi hiç bilinmezse, 2. Muhatabın bilinen adresi yanlış veya değişmiş olur ve bu yüzden gönderilmiş olan mektup geri gelirse, 3. Başkaca sebeplerden dolayı posta ile tebliğ yapılmasına imkân bulunmazsa, 4. Yabancı memleketlerde olanlara tebliğ yapılmasına imkân bulunmazsa T. ilân yoluyla yapılır (VUK. Md. 103). Bu takdirde 1. İlân, ilgili vergi dairesinin bulunduğu yerin belediye sınırları içinde çıkan bir veya daha fazla gazetede yayınlanır. Gazete çıkmayan yerlerde ilân mutat vasıtalarla yapılır. Ayrıca 2. İlân yazısı, tebliğ yapan dairenin ilân koymaya mahsus mahalline asılır ve bir sureti mükellefin bilinen son adresinin bağlı olduğu muhtarlığa gönderilir. 3. İstanbul belediye sınırları dışındaki yerlerde ilân yolu ile yapılan tebliğin konusu, bir milyon lirayı aşan vergi veya vergi cezasına taalluk ettiği takdirde, ilân ayrıca Ankara ve İstanbul'da çıkan birer gazete ile yayınlanır (VUK. Md. 104).

Maliye Bakanlığı tebliğleri posta yerine memur vasıtasıyla da yaptırtmaya yetkilidir (VUK. Md. 107). Tebliğ olunan vesikalar esasa müessir olmayan şekil hatalarından dolayı hukukî kıymetlerini kaybetmezler; yalnız vergi ihbarı ile ilgili vesikalarda mükellefin adının, verginin nevi ve miktarının, itiraz veya temyiz sürelerinin hiç yazılmamış olması veyahut bu vesikaların görevli bir makam tarafından tanzim edilmemiş bulunması vesikayı hükümsüz kılar (VUK. Md. 108). (E. Korur)

TEBRİZ, İran'nın kuzey-batısında, Doğu Azerbaycan eyaletinin merkezi ve ülkenin dördüncü büyük şehri. Nüfusu 598 576 (1976)'dır. Denizden yüksekliği 1 230 - 1 360 m arasında değişen, 1 600 km² den geniş bir ovanın doğu köşesinde kurulmuştur. Kuzeyde 1 800 m ye kadar yükselen Avn. İbn-i Ali dağının kolları, güneyde 3 700 m yi geçen Sehend dağ kitlesi ile şehrin doğusunda temasa gelir. Batıya doğru genişleyen ve alçalan ova, 50 km kadar ötede Urmiye gölü (Deryaçe-i Rezaiye) kenarına kadar uzanır. Bu gölün seviyesi dünya denizlerinden 1 220 m yüksektir. Doğuda T.'den batıda Urmiye gölüne doğru hafif eğimle alçalan ova, Acıçay (Talha Rud) ve kolları tarafından sulanır. Acıçay'ın soldan aldığı kol, Meydan Çayı (Mehran Rud) şehirden geçer. Birbirinden ayrılmış olan kuzey ve güney semtleri, bazıları eskiden yapılmış, birçok köprülerle birbirine bağlıdır.

Sebelan ve Sehend dağları gibi volkanik kültelerden ibaret araziden geçen akarsular taşıdığı aluvyonlardan meydana gelmiş olan T. ovasının toprakları, bazı yerlerinde tuzlu, kireçli ve humus bakımından fakir olmalarına rağmen, sulu tarıma oldukça elverişli bir özellik gösterirler. Bu sebeple T. etrafında meyve bahçeleri ve buğday tarlaları bulunur. Yazları çok sıcak (temmuz ve ağustos ortalama değerleri 25°C dan fazla) ve kışları soğuk (ocak ve şubatta —2°C dan az) olan T.'de yıllık yağış tutarı yaklaşık 350 mm dir. En fazla yağışlar mart ve nisanla ekim aylarında, en az yağış temmuz ve ağustosta görülür. Bu aylarla beraber eylülü de içine alan üç aylık devrede kuraklık hüküm sürer. Bu şartlar altında çevrenin tabiî bitki örtüsü steptir; otlardan ve dikenli bitkilerden ibarettir.

Eskiden beri önemli bir merkez olan T.'in kuruluşunu hazırlayan âmillerden biri de kuzey-güney ve doğu-batı doğrultularında önemli tabiî yollar üzerinde bulunmasıdır. Hatta bu bakımdan T., tarihte Hindistan ile İstanbul arasındaki toplanma merkezlerinden olan Tiflis, Tahran, İsfahan ve Bağdad gibi şehirlerle birlikte mütalâa edilir. Türkiye'nin Gürbulak (İran'ın Bazergân) sınırı kapısından Tahran'a doğru uzanan transit yol T.'den geçer. Aslında bu tarihî yolun başlangıcı Türkiye'nin Doğu Karadeniz kıyısında Trabzon limanıdır. Son zamanlarda yapımı bitirilen Van - Kotur demir yolu ile T. ve İran'ın diğer şehirlerine Türkiye'den ulaşım sağlanmıştır. Doğuda Hazar Denizi kıyısında Sovyetler Birliği'nin Astara limanı, Erdebil üzerinden ve Tiflis, Erivan Culfa üzerinden kara ve demir yollarıyla T.'e bağlıdır. T. - Tahran demir yolu, Sehend volkan kitlesinin batı yanını dolaşarak Merağa, Miyane ve Kazvin'den geçer. T.'in güneye doğru İran'ın diğer şehirleriyle bağlantısı olduğu gibi, 1920'lerde yapılan ve batı sınır dağlarını Ruvandız boğazından geçen bir yol ile de normal zamanlarda Irak ve başşehir Bağdad ile de münasebeti vardır. Tarihî ipek yolu üzerinde bulunan T., ulaşıma elverişli durumu ile önemli bir ticaret merkezi olarak gelişmiştir.

T.'in ne zaman kurulduğu hakkında kesin bilgi yoktur. III - VII. yüzyıllar arasında İran'da hüküm sürmüş bulunan Sasanîler zamanında mevcut olduğu söylenebilir. Fakat bundan sonra İran'a hâkim olan Araplar tarafından kurulmuş olması çok daha muhtemeldir. Teknolojik yapı bakımından hareketli bir bölgede yer almış bulunan T., şiddetli bir deprem sonucunda tamamiyle harap olmuş ve 791'de Halife Hârûnü'r - reşid'in, ateşli hastalığı burada iyileşen zevcesi Zübeyde Hatun tarafından tekrar inşa ettirilmiştir. Rivayete göre, şehre Teb-rîz (= ateş döken) adı bu zamanda verilmiştir. Gerçekten güneydeki dağlık alanda şifalı sular vardır. 1042'de vukua gelen diğer bir sarsıntıda şehir yeniden yıkılmış ve 40 000 kişi ölmüştür. Tarihte tekerrür eden bu tür depremlerin en korkunçları şu yıllarda olmuştur : 858, 1641, 1721, 1727, 1780, 1854, 1856. Yapılan araştırmalara göre, 1930 yılına kadar tespit edilen deprem sayısı 166'dır. İşte T.'in tarihini karanlık yapan âmillerden biri de şiddetli depremlerin tahribatıdır.

Arap istilâsı devresinde T. küçük bir iskân yerinden ibarettir. 1771'de bir Fransız seyyahı T.'in nüfusunu 600 000 olarak tahmin etmiştir ki bu rakam çok abartılmış gibi görünmektedir. 1812 sayımında 9 000 aile tespit edilmiş ve bundan, şehir nüfusunun 100 000'den biraz fazla olduğu sonucu çıkarılmıştır. 1895'te sayı 3 000'i Ermeni olmak üzere 150 000 - 200 000 arasında tahmin edilmiş ve 1915'te gerçekten 200 000'i geçmiştir. 1949'da T. 272 000 nüfuslu bir şehir olarak İran'ın Tahran'dan sonra ikinci büyük iskân yeri haline gelmiştir. Bugün Tahran (4 500 000)'dan sonra ikinci ve üçüncü sıraları İsfahan (672 000) ve Meşhed (670 000) almışlar ve T. dördüncü sıraya düşmüştür. Şehir nüfusunun büyük bir kısmını Müslüman Türkler teşkil eder. Başka dinlere mensup olanların oranı % 2'den azdır.

T. şehrinin daha sonraki gelişme safhaları hakkında gerek tarihî kaynaklara, gerek kalıntıları hâlâ mevcut olan eski binalara ve yeni belgelere dayanarak bazı fikirler edinmek mümkündür. XIII - XIV. yüzyıllarda Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar geniş bir sahayı yönetimleri altına almış bulunan İlhanlılar T.'i merkez yapmışlar; yeni pazarlar, camiler, hamamlar, surlar v.b. inşa etmişlerdir. T.'in en eski âbideleri bu devre aittir. Bugün şehrin içerisinde, bir parkın zemininden 25 m yükselen muhteşem tuğla bina, Ark-i Ali Şah (Ali Şah Kalesi) veya daha eski hüviyetiyle Mescid-i Ali Şah o zamandan kalmadır. 1392'de Timur istilâsından sonra eyalet merkezi olan T., kısa zamanda yeniden eski zenginliğine kavuşmuş, tekrar devlet merkezi haline getirilmiştir. Medrese, kütüphane ve başka bölümleriyle birlikte İmarat-i Muzaffarîye diye anılan Gök Mescit (Cihan Şah Camii) bu devre aittir. T. Safevîler zamanında da bir süre devlet merkezi olmuş, fakat daha sonra, Türk akınlarından uzakta bulunan Kazvin başşehir yapılmıştır. XVIII. yüzyılda Kaçarlar zamanında T.'e büyük önem verilmiş, İran'da ilk matbaa burada kurulmuş, *Fetihname* ve *Gülistan* gibi kitaplar basılmıştır. Rus saldırılarına karşı kullanılmak üzere askerî malzeme imal eden tesisler, top dökümevleri ve cephanelikler meydana getirilmiş ve bunlar dolaylı olarak şehrin gelişmesinde rol oynamıştır. İçinde ayrı ayrı dükkânları ve iş büroları olan kervansaraylar, büyük binalar ve camiler yapılmış, geniş meydanlar ve caddeler açılmıştır. İpekli, pamuklu kumaş, ham ipek, kap kacak, mücevherat, kadın süs eşyası, kokulu ve yağlı maddeler v.b. ticareti gelişmiştir. Bu zamana ait eski eser olarak, Sultan Celayir tarafından yaptırılmış, 20 000

odalı muhteşem sarayın, bugün Devlethane veya Hane-i İkbal diye anılan bir kısmı mevcuttur. 1926'da devlet yönetimi Pehlevî hanedanına geçince, şehrin gelişmesinde bir duraklama olmuştur. Bunun sebebi, Kaçar devrinde olduğu gibi veliahdin artık bu şehirde oturmamasıdır. İlgi azaldığından bir kısım tüccarların Tahran'a göçmesi, şehir ekonomisine büyük bir darbe indirmiştir. Ancak Rıza Şah-ı Kebir emriyle bütün ülkede imar planları uygulanmaya başlayınca T.'de yeni birkaç cadde açılmış, bazı devlet binaları yapılmış ve bu suretle şehrin çehresi kısmen değişmiştir. 1963'ten itibaren T. İran'ın büyük endüstri merkezlerinden biri haline gelmeye başlamıştır. "Ak devrim" zamanında yeni imar faaliyetlerine girişilmiş, yeni caddeler açılmış; yalnız İran'ın değil, fakat aynı zamanda Orta Doğu'nun en büyük ve en mücehhez istasyon binası T.'de inşa edilmiş ve yeni yapılan demir yollarıyla Türkiye üzerinden Avrupaya, Orta Doğu şehirlerine ve Tahran'a bağlantı sağlanmıştır. Şehirle istasyon arasındaki geniş arazi sanayi tesislerine tahsis olunmuş ve böylece T. etrafa yayılmıştır.

Şehir çeşitli fonksiyonlar bakımından, her biri ayrı numara taşıyan ve "nahiye" diye anılan bölümlere ayrılmıştır. Bunlardan 6 numaralı "Merkez nahiyesi" valilik ile beraber birçok devlet dairelerini ve Kapalıçarşı'yı ihtiva eder. Burası idarî ve ticarî fonksiyon bölgesi olarak telâkki edilebilir. 4 numaralı nahiye, şehrin batısında istasyon binasına doğru çok geniş bir sahayı içine alır ve sanayi tesislerine bırakılmıştır. T. hava alanı da bu nahiyede bulunmaktadır. Güney-doğudaki 1 numaralı nahiye T. Üniversitesine tahsis edilmiştir. İran üniversiteleri arasında yalnız burada bütün fakülteler bir arada bulunmaktadırlar. Bundan başka, askerî garnizon, öğretim merkezi, radyo ve televizyon tesisleriyle Sular İdaresi de bu bölümdedir. Havası güzel olduğundan burada konut ve dinlenme tesisleri meydana getirilmiştir. 2, 3 ve 5 numaralı nahiyeler şehrin kuzey ve güney tarafında orta ve az gelirli halkın oturma yerleridir. 3 numaralı nahiyede çevreden gelen meyve ve diğer yiyecek maddelerinin tevzi edildiği büyük bir meydan da vardır. Burada yiyecek getiren yük kamyonları için garajlar inşa edilmiştir.

T.'in doğusunda, kuzey ve güney yüksekliklerinin birleştiği bölgede, üzüm, kayısı, erik, elma, armut, vişne ve kiraz gibi, iyi cins meyve yetiştirilir. Bahçelerin bulunduğu yerler Bağat-ı Mahalle, Bağmişe, Maralan ve Şah Gölü (Istahr-ı Şah) diye anılır. Şehrin bugün en önemli dinlenme ve eğlenme yeri olan Şah Gölü tesisleri, yaz aylarında serin havası ve güzel manzarası ile turistlerin de yakın ilgisini çeker. Şehrin batısında da meyve bahçeleri, üzüm bağları ve buğday tarlaları vardır. Fakat bu bölgenin sanayi tesislerine ayrılmış bulunması dolayısıyla, tarım alanlarının çoğu yerini fabrika binalarına ve yollara terk etmiştir ve etmektedir. Çevrede bulunan önemli şehirlerden Merağa kendine has güzel üzüm ve diğer meyveleriyle, kuzey-batıda yer alan Merend ise bostan ürünleriyle T.'in gıda ihtiyacını karşılamaya yardım ederler. Bölgenin kurak olması ve yeterli mera alanlarının bulunmaması dolayısıyla T.'de hayvancılık gelişmemiştir. Fakat Muğan ve Serab ovalarında, başka otlaklarda ve dağ eteklerinde hayvancılık yapılmakta ve et, süt ürünleri, deri ve yün T.'e sevk edilmektedir.

T. eskiden beri el sanatlarında, özellikle halıcılıkta büyük ün kazanmıştır. Şehir dışında küçük eğirme ve dokuma tesisleri, deri, kibrit, sabun fabrikaları vardır. Halı tezgâhları sayısı 12 000 kadardır ve çalışan işçiler 50 000'den fazladır. Bundan başka kilim, seccade, iğne işleri gibi küçük sanat dalları da gelişmiştir. Ayakkabıcılık eskiden olduğu gibi bugün de çok ileridir. Ayakkabı ticaretinde T., yalnız çevresindeki şehirleri değil, fakat aynı zamanda başşehir Tahran'ı da etkisi altında bulundurmaktadır. Kuzey-batı Sufiyan civarındaki ipek dokumacılığı ortadan kalkmıştır. İnşaat malzemesi, soba ve saire gibi madenî eşya, gıda maddeleri imal eden ve ağaç işleyen tesisler faaliyet halindedir. 1963'ten sonra büyük sanayi tesisleri kurulmaya başlanmıştır. Bunlar içinde en önemlileri motor, traktör, çimento, inşaat malzemesi, dokuma, kimya, selüloz ve ağaç sanayii ile diğer bazı tesislerdir.

Ticaret bakımından T., Süveyş kanalının 1869'da işletmeye açılmasından önceki zamanlarda yalnız İran'ın değil, aynı zamanda dünyanın en önemli merkezleriden birini teşkil ediyordu. Malezya'nın baharatı, Hindistan ve Seylan'ın kıymetli taşları, Keşmir'in kokuları ve şalı, Nişapur'un firuzesi, Gilan'ın ibrişimi, yakın çevrenin kıymetli kumaşları, özellikle ipekliler, ünlü halılar şehrin başlıca ihraç malları idi. Buna karşılık Avrupa malları da T. üzerinden doğuya sevk edilirdi. Bu mübadelenin önemli bir kısmı Erzurum - Trabzon yolu ile yapılıyordu. Süveyş kanalı açıldıktan sonra T.'in milletlerarası ticarî önemi kalmamıştır. Bununla beraber İran'ın en faal ticaret merkezlerinden biri olma niteliğini korumaktadır. Genel olarak Azerbaycanlılar ve özel olarak T.'liler, yaradılıştan ticarî yeteneği olan insanlardır ve bugün İran'ın hemen her tarafında ve özellikle Tahran'da pazarlara hâkim bulunmaktadırlar. Bugün T.'in ihraç maddeleri arasında en önemli yeri halı ve kuru yemişler tutar.

Kültür merkezi olarak da T. İran'da önemli bir yer tutar. Çok sayıda ilk ve orta dereceli okullardan ayrı olarak, çeşitli meslek ve öğretmen okulları ve eğitim enstitüleri vardır. T. Üniversitesi (Dânişgâh-ı Tebrîz) Edebiyat, Tıp, Yüksek Öğretmen, Eczacılık, Doğum ve Kadın Hastalıkları, Ziraat ve Fen fakültelerinden oluşur. Halk sağlığı ile ilgili olarak takriben 20 hastahane vardır. El yazmaları bakımından zengin iki kütüphanesi ile bir müzesi, kültür kuruluşları arasında önemli yer tutarlar.

Endüstrisi gittikçe gelişen ve nüfusu artan T. şehrinde, başta su olmak üzere, enerji, konut, gıda, eğitim, sağlık, ulaşım gibi birtakım konular ortaya çıkmaktadır. Güneyde bulunan Sehend dağı volkanik kitlesi önemli bir su deposu rolü oynamakta ve şehrin ilk kuruluş yerini tespit eden âmillerden birini teşkil etmektedir. Özellikle 1963'ten sonra yapılan çalışmalarla bu dağın zengin su kaynaklarından şehir ihtiyaçlarına yetecek su sağlanmıştır. Enerji konusu Azerbaycan'da yapılan hidroelektrik santrallerle ve 1967'de T.'de kurulan büyük bir termoelektrik kuvvet merkezi ile karşılanmaya çalışılmıştır. Halen T.'de bulunan meskenlerin sayısı 60 000'e yakındır. Bunların üçte birinden fazlası kerpiçten ve üçte birinden azı fırınlanmış tuğladan yapılmıştır. Taş ve ağaçtan yapılmış binaların sayısı çok azdır. Çoğunlukla tek katlı olan bu meskenler, deprem gibi tabiat âfetlerine karşı dayanıksızdırlar. Yapılan araştırmalara göre, meskenlerin ancak onda bir kadarı bu bakımdan güvenli olarak nitelendirilebilir. Yeni caddeler açılırken bir kısım binaların yıkılması da konut konusunu büsbütün artırmıştır. Bunun için şehri istasyona ve hava alanına bağlayan caddeler arasındaki 4 numaralı nahiyeye meskenler yapılması planlanmıştır. Hemen her türlü gıda maddeleri çevreden sağlanır ve bu bakımdan T. önemli bir dağıtım merkezidir. İlgili işler şehrin

"Sahibü'l - Emr" adıyla tanınan umumî meydanından yürütülür.

Bugün nüfus bakımından İran'ın dördüncü büyük şehri olan T., Doğu Azerbaycan eyaletinin merkezi, İran'ın en önemli ticaret, endüstri ve eğitim merkezlerinden biridir. (C. R. Gürsoy)

TEBÜK GAZVESİ : Tebük, bugün Şam'dan Medine'ye giden demir yolu ve eski hac yolu üzerinde bir yerin veya bir hisarın yahut da bir pınarın adıdır.

Yakut Hemevî'nin *Mu'cemü'l - büldan*'ına göre, Hicr'den 4, Medine'den 12 günlük yerde, kumlu bir ovanın engebeli arazisi üzerindedir. XVII. yüzyıl ortalarında, Osmanlı İmparatorluğu zamanında yapılmış olan Hacılar kalesi buranın önemli bir binasıdır.

T., Hz. Peygamber devrinde, Arabistan'ın kuzeyinde Müslümanlarla Bizanslılar arasındaki sınır bölgelerinden biri idi.

T. G., Hz. Peygamberin en uzak mesafeye, en kalabalık bir ordu ile yaptığı son seferdir. Hz. Peygamber, hicretin 9. yılının recep (630 ekim) ayında Medine'den 10 000'i atlı olmak üzere 30 000 kişi ile Suriye'ye doğru yola çıktı. Orduda eşyalarını taşımak için 12 000 deve vardı.

T. seferinin sebebi, Bizanslıların Müslümanlara karşı bir harp hazırlığına giriştikleri yolundaki bir ihbardı. Medine'ye zeytin yağı ve has un satmaya gelen eski Petra (Sela') şehri bölgesinde oturan Nabat kavmine mensup tüccarlar, Hz. Muhammed'e, Bizans hükümdarı Herakleios'un civardaki Cüzam, Lahm, Gassan ve Âmile kabileleri ile iş birliği edip Müslümanlara karşı savaşmak üzere Belka'da yığınak yaptıkları haberini getirmişlerdi.

Hz. Peygamber, onlardan daha önce davranmak için oraya bir sefere çıkmaya karar verdi. Hz. Muhammed, gazvelere çıkacağı zaman gideceği yeri önceden bildirmezdi. Bu defa, düşman güçlü, yol uzak, havalar sıcak ve yiyecekte darlık olduğundan, ashap gereği gibi yol tedariki görsünler diye T.'e gidileceğini önceden haber verdi. Mekke'ye ve öteki Arap kabilelerine de memurlar yollayarak yardım yapmalarını istedi. Medine'deki kadınlar bile yardıma koşup küpelerini, halhal ve bileziklerini ve başka mücevherlerini hediye ettiler. Bu hediyeler, Hz. Ayşe'nin oturduğu evde Hz. Peygamberin bir cübbesinin üzerinde toplandı. Ebû Bekir, mevcut dört bin dirhem parasının hepsini, Ömer, malının yarısını verdi. Peygamberin amcası Abbas, Talha b. Ubeydullah, Sa'd b. Ubade, Muhammed b. Mesleme de yardımda bulundular.

Abdurrahman b. Avf iki yüz vakiyye gümüş (25,656 kg), Âsım b. Adiy doksan vasak hurma (1810 kg), Hz. Osman, ticaret için Şam'a göndermek üzere hazırladığı kafiledeki mallarının hepsini Hz. Peygambere teslim etti ki bunlar, üç yüz deve yükü mal ve bin altın idi.

Yol uzun, hava sıcak ve Medine'de meyvelerin olgunlaştığı bir zaman olduğundan sefere bazı Müslümanlar pek istekli katılmadılar. Bunlar için *Kur'an*'ın Tevbe sûresinin 38. âyeti (IX, 38) gelmiştir.

Çok zorluk çekilmiş olması dolayısıyla bu sefere "Gazvetü'l - Usre", münafıkların bozguncu tutumları dolayısıyla da "Gazve-i Fâziha" denmiştir.

Bununla birlikte, inançları tam olanlar, Hz. Peygamberin emrine uyarak sefer hazırlıklarını yaptılar. Hatta ashabın yoksullarından yedi kişi, eşyalarını yükleyecek deve bulamadıklarından Hz. Peygambere gelip deve istediler. Hz. Muhammed, "Size verecek hayvan kalmadı" deyince üzülüp ağlayarak gittiler. Bunlar hakkında da *Kur'an*'ın (IX, 92) âyeti gelmiştir. Bozgunculuk yapan münafıklar hakkında da (IX, 79) âyeti gelmiştir.

Medine'deki münafıkların reisi Abdullah b. Übey b. Selül, Esed ve Gatafan kabilelerinden 80 kişi, mazeretsiz olarak bu sefere katılmamışlardır. Bunlar hakkında da (IX, 90) ve (IX, 81) âyetleri gelmiştir. Bu sefer hakkında *Kur'an*'ın Tevbe sûresinde daha birçok âyetler gelmiştir.

Hz. Muhammed bu sefere hareketinde Medine'de Muhammed b. Mesleme'yi vekil tayin etti. Ali b. Ebi Talib'i de ailelerine bakmak üzere bıraktı.

Hz. Peygamber Seniyetü'l - Veda'da ordusunu gözden geçirdi, sancağı Ebû Bekir'e, Evs kabilesinin sancağını Esid b. Hudeyr'e, Hazrec kabilesinin sancağını Ebû Dücane'ye verdi. Halid b. Velid'i öncü, Talha'yı sağ kol, Abdurrahman b. Avf'ı sol kol komutanlığına tayin etti.

Yolda sıcaktan ve susuzluktan çok zahmet çekildi. 30 000 insan, 10 000 at ve 12 000 deve ile o bölgede yürüyen bir birliğe su bulmak çok zor oldu.

Ordu, Vâdiyülkura'dan ve Hıcr (Medain-i Salih) vadisinden geçerek T.'e vardı. Bu seferde takip edilen yol ve konaklar, Leone Caetani tarafından tespit edilmiştir (bk. *İslâm tarihi*, H. Cahit çev., VI, 214). Charles Doughti, Medine ile yedinci durak olan Hicr arasındaki mesafeyi 130 mil (210 km) olarak, Medine ile T. arasındaki mesafeyi de 260 mil (400 km) olarak hesaplamıştır. Hz. Peygamber bu mesafeyi 19 durakta aldığına göre, her durak arasını takriben 21 km yürümek suretiyle almıştır.

T.'e varıldığında çevre Araplarından ve Bizanslılardan hiçbir hareket görülmedi, böylece Medine'ye gelen haberin asılsız olduğu anlaşıldı, daha ileri gidilmekten vazgeçildi.

Hz. Muhammed burada 10 - 20 gün kaldı, komşu bölgeler halkı ile anlaşmalar imzaladı. Örnek olarak Eyle hâkimi Yohanna, yılda 300 altın cizye ödemek üzere ahd ve aman istedi ve anlaşma yapıldı. Yine bu sırada Cerba, Ezroh ve Mekna halkları her yıl recep ayında 100'er altın cizye vermek üzere aman istediler, bu istekleri kabul edilip kendileri ile anlaşma yapıldı.

Hz. Peygamber, Halid b. Velid'i 420 atlı ile Dûmetü'l - Cendel emiri Ukaydır b. Abdilmelik el - Kindî üzerine yolladı. Halid, süratle bunlar üzerine varıp saldırdı, Ukaydır'ın kardeşi Hassan'ı öldürdü, Ukaydır'ı esir etti.

Ukaydır, 2 000 deve, 800 köle, 400 zırh ve 400 mızrak vermeyi kabul ederek azat edildi. Ukaydır sonradan Medine'ye gelmiş ve kendisi ile ayrı bir anlaşma yapılmıştır.

Hz. Muhammed bu işleri tamamladıktan sonra ashabı ile görüştü. Hz. Ömer "Ya Resulallah! Suriye'de düşman çoktur ve güçlüdür. Bizim buralara kadar gelişimiz onlara korku verdi. Bu yıl bu kadarla yetinelim, bakalım ileride Allah ne gösterir" dedi. Bunun üzerine geri dönmeye karar verdiler.

T. seferine giden ordu ramazan (630 aralık) ayında Medine'ye döndü. Onlar Medine'ye yaklaştıklarında kadın erkek, çoluk çocuk bütün şehir halkı tarafından karşılandılar. Mazeretsiz olarak katılmamış olanlar, pişmanlık duydular, bir kısmı da Hz. Peygamberden af diledi. (N. Çağatay)

TECÂHÜL-İ ÂRİF, bilinen bir gerçeği, bir nükteye dayanarak, bilmiyormuş ve anlamamış gibi söyleme sanatı. T. ne hiç bilmemek ne de bildiğini saklamaktır. Bildiğini türlü sebeplerle bilmezlenerek, dolaylı yollardan anlatmaktır. T. sanatı genellikle mübalâğa ve istifham sanatlarıyla birlikte kullanılır. T. sanatının *tenşit, tevbih, tehayyür* ve *tedellüh* gibi çeşitleri vardır. Herhangi bir konuda karşısındakini neşelendirmek maksadıyla yapılan T.'e *tenşit*, tekdir etme maksadıyla yapılana *tevbih*, hayretin ve şaşkınlığın ağır bastığı T.'e *tehayyür* ve bir duygunun veya aşkın şiddetiyle yapılan T.'e de *tedellüh* denir. T. için *tecâhül-i ârifâne* veya kısaca *tecâhül* terimleri de kullanılır.

Bilmez oldum sâkıyâ derd-i firâk-ı yâr ile
Mey midir bu ya şirişk-i çeşm-i giryânım mıdır

Yukarıdaki beyitte, mübalâğa ve istifham sanatlarıyla birlikte T. yapılmıştır. (C. Dilçin)

TECAVÜZ, bir kimsenin şahsına, haysiyetine, mal veya mülküne yapılan saldırı. T., Türk Ceza Kanunu'nun çeşitli maddelerinde müeyyideye bağlanmış bir suç fiilidir.

a. Şahıs hürriyetine T. : Bir kimse diğer bir kimseyi gayrimeşru surette kişi hürriyetinden mahrum ederse, bir yıldan beş yıla kadar hapis ve 5 000 liradan az olmamak üzere ağır para cezasıyla cezalandırılır. Fiilin silâhla veya birden çok kişi tarafından birlikte işlenmesi halinde ceza üçte birden yarıya kadar artırılır (TCK. Md. 179). Bir memur memuriyetine ait vazifeyi suistimal ederek yahut kanunen icap eden usul ve şartlara riayet etmeyerek bir kimseyi şahsî hürriyetinden mahrum ederse bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası verilir (TCK. Md. 181).

b. Meskene T. : Bir kimse kendisini oradan çıkartmak hakkını haiz olan birinin rızası hilâfına veya hile ile veya gizlice meskenine veya meskeninin müştemilâtına girer veya rızasıyla girdikten sonra çıkmazsa, sahibinin şikâyeti üzerine bir aydan altı aya kadar hapsolunur. Eğer cürüm geceleyin veya şahıslar aleyhinde şiddet istimaliyle veya silâh ile veya birçok kimseler tarafından toplu olarak işlenmiş ise, ceza altı aydan üç yıla kadar hapistir ve savcılıkça re'sen takibat yapılır (TCK. Md. 193). Bir memur vazifesini suistimal ederek veya kanunda belirtilen usul ve şartlar dışında olarak diğer kişilerin mesken veya müştemilâtına girerse, üç aydan üç yıla kadar ve eğer bu işte evin içini araştırmak gibi başka keyfî bir muamele de yapacak olursa, altı aydan üç yıla kadar hapsolunur (TCK. Md. 194).

c. Memura T. : Bir kimse resmî sıfatı haiz olan bir memurun huzurunda ve ifa ettiği vazifeden dolayı şeref veya şöhretine veya vakar ve haysiyetine sözle veya fiilen taarruz veya hakarette bulunursa; hakaret ve taarruz asker veya jandarma efradından veya ayrıca belirtilmemiş diğer memurlardan biri aleyhinde ise iki aydan sekiz aya kadar hapis ve 250 liradan 500 liraya kadar ağır para cezası ile cezalandırılır. Hakaret ve taarruz, asker veya jandarma subaylarından veya polis komiserlerinden veya amirlerinden yahut il genel meclisi veya belediye meclisi üyelerinden biri aleyhinde ise fail üç aydan iki yıla kadar hapis ve 500 liradan 1 000 liraya kadar ağır para cezası ile cezalandırılır. Eğer hakaret ve taarruz Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri ile temsil sıfatını veya emir ve idare yetkisini haiz başkanlardan veya cumhuriyet savcılarıyla bunların yardımcıları veya sorgu hâkimlerinden biri aleyhinde yapılmışsa, fail altı aydan otuz aya kadar hapis ve 1 000 liradan 2 000 liraya kadar ağır para cezasıyla cezalandırılır. Memurun resmî sıfat ve memuriyeti sona ermiş olsa bile, suçun bu görevinden dolayı ve huzurda işlenmesi halinde aynı cezalara hükmolunur (TCK. Md. 266).

d. Heyete T. : Bir kimse sözle veya fiilen her ne surette olursa olsun adlî, idarî veya askerî resmî bir heyet huzurunda veya bir hâkimin duruşma yaptığı sırada veya duruşmaya müteallik karar ve hükmün tefhimini müteakıp şeref ve haysiyetine veya vakarına tecavüz ve hakarete bulunursa, altı aydan üç seneye kadar hapis cezasına mahkûm edilir (TCK. Md. 268). Eğer fiil madde belirterek yapılmışsa verilecek hapis cezası sekiz aydan aşağı olamaz (Md. 268 II).

e. Irza T. : Her kim on beş yaşını bitirmeyen bir küçüğün ırzına geçerse beş yıldan aşağı olmamak üzere ağır hapis cezasına mahkûm olur. Eğer fiil cebir ve şiddet veya tehdit kullanmak suretiyle veya akıl ya da beden hastalığından veya failin fiilinden başka bir sebepten dolayı veya failin kullandığı hileli vasıtalarla fiile mukavemet edemeyecek bir halde bulunan bir küçüğe karşı işlenmiş olursa ağır hapis cezası on yıldan aşağı olamaz (TCK. Md. 414). On beş yaşını bitiren bir kimsenin cebir ve şiddet veya tehdit kullanmak suretiyle ırzına geçen veyahut akıl veya beden hastalığından veya kendi fiilinden başka bir sebepten veya kullandığı hileli vasıtalardan dolayı fiile mukavemet edemeyecek bir halde bulunan bir kimseye karşı bu fiili işleyen şahıs, yedi yıldan az olmamak üzere ağır hapis cezası ile cezalandırılır (TCK. Md. 416).

f. Hakkı olmayan yere T. : Her kim başkasının tasarrufundaki emlâk ve araziyi tamamen veya kısmen zapt ve tasarruf etmek veya bunlardan intifa eylemek için o arazi ve emlâkin hudutlarını değiştirir veya bozarsa iki aydan iki yıla kadar hapsolunur ve 150 liradan 1 000 liraya kadar ağır para cezası alınır. Köy hükmî şahsiyetine ait olduğunu veya öteden beri köylünün müşterek istifadesine terk edilmiş bulunduğunu bilerek mera, harman yeri, yol ve sulak gibi gayri menkulleri kısmen veya tamamen zapt ve tasarruf eden ve sürüp eken kimse ile hakkı olmayan bir menfaat elde etmek için umumî ve hususî suların mecrasını değiştiren kimse hakkında da aynı cezalar hükmolunur (TCK. Md. 513). Eğer bu fiiller şahıslara karşı cebir ve şiddet veya tehdit ile veya içlerinden velev biri silâhlı olmasa bile on kişiden fazla bir topluluk tarafından işlenmiş ise ceza bir yıldan beş yıla kadar hapis ve 100 liradan aşağı olmamak üzere ağır para cezasıdır (TCK. Md. 514). Şahıslara karşı cebir ve şiddet kullanarak bir şahsın emlâk ve arazisinden istifadesine engel olan kimse, bir yıla kadar hapis ve 15 liradan 100 liraya kadar ağır para cezası ile cezalandırılır. Eğer bu cürüm, içlerinden velev birisi silâhlı olan birkaç kişi yahut silâhlı olmasa bile on kişiden fazla bir topluluk tarafından işlenirse, ceza bir yıldan üç yıla kadar hapis ve 50 liradan 300 liraya kadar ağır para cezasıdır (TCK. Md. 515).

Diğer T. suçları için bk. DAYAK, HAKARET, SİRKAT, SÖVME, YAĞMA. (E. Korur)

TECAVÜZÜN MEN'İ DAVASI, menkul veya gayri menkul bir malın zilyedinin, malına yapılmış ve yapılmakta olan bir tecavüz veya müdahaleyi gidermek üzere açtığı dava. Bir şeye zilyet bulunan kimsenin zilyetliği tecavüze uğradığı takdirde, tecavüz eden o şey üzerinde bir hak iddia etse bile, zilyet onun aleyhinde dava açabilir. Dava tecavüzün kaldırılmasına, sebebinin önlenmesine ve zararın tazminine dair olur

(Medenî Kanun, Md. 896). Zilyet, gasp ve tecavüz fiillerine ve hakkına tecavüz eden bir kimse bulunduğuna vâkıt olur olmaz geri almayı veya tecavüzün yasaklanmasını talep etmediği takdirde dava hakkından mahrum kalır. Zilyet, tecavüzü ve tecavüz edeni daha geç öğrenmiş ise bile, gasp ve tecavüzün vukuu gününden itibaren bir yıl geçmekle dava zaman aşımına uğrar (MK. Md. 897). (E. Korur)

TECDİT, alacaklı ile borçlunun anlaşarak eski bir borcu, yerine yeni bir borç koymak suretiyle ortadan kaldırması. T., alacaklının veya borçlunun veya ödenecek şeyin değişmesi biçiminde de yapılabilir. Borcun T.'i hususu, taraflar arasındaki akitten açıkça anlaşılmalıdır. Özellikle mevcut bir borç için kambiyo taahhüdünde bulunmak veya yeni bir alacak senedi veya yeni bir kefaletname imza etmek, T. anlamına gelmez. Bununla birlikte, taraflarca bu hüküm hilâfında yapılacak mukaveleler geçerlidir (Borçlar Kanunu, Md. 114). (E. Korur)

TECEDDÜD EDEBİYATI : bk. TÜRK EDEBİYATI.

TECEDDÜD FIRKASI : Osmanlı devletinin I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması üzerine bu devleti savaşa sürüklemek ve savaşta yenilgiye uğratmakla sorumlu tutulan İttihad ve Terakki Fırkası (b. bk.) iktidarının tasfiyesi üzerine sözü edilen fırkada 4 - 19 ekim 1918 tarihlerinde yaptığı son kongresinde 4 çekimser, 9 muhalif oya karşı 35 oyla İttihad ve Terakki Fırkasının tasfiyesine karar verilmiş, eski fırkanın lekelenmemiş, utanç verici işlere karışmamış üyelerini toplayacak yeni bir ruh ve inançla T. F.'nın kuruluşu kararlaştırılmış'tı. İstanbul'da 24 kasım 1918'de faaliyete geçen T. F.'nın ilk yönetim kurulu, başkan Senato üyesi Hüsnü Paşa, senatör Seyit Bey ve Mavrokordato Efendi, Aydın milletvekili Yunus Nadi (Abalıoğlu), Ertuğrul (Bilecik) milletvekili Şemseddin (Günaltay), Mardin milletvekili İhsan (Eryavuz), İstanbul milletvekili Orfanidis, Konya milletvekili Hamdi, Edirne milletvekili Faik (Kaltakkıran), Saruhan (Manisa) milletvekili Sabri, Ergani milletvekili Reşid Paşa ile Galib Bahtiyar, Tevfik Rüstü (Aras), Babanzade Hikmet, Parsamyan, Mustafa Fevzi, İsmail Canbulat ve Sason Efendi'den oluşmakta idi.

Fırka, kurulduğu tarihte, henüz feshedilmemiş bulunan sondan bir önceki Osmanlı Meclis-i Mebusanında küçümsenmeyecek bir grupa sahip olmuştu. Fırkanın amacı, parlamenter bir hilâfet ve meşrutiyetin devam ettirilmesini, Osmanlıcılık ilkesi altında millî hâkimiyetin sürdürülmesini, kişi ve siyaset haklarının korunmasını, yasama gücüne geniş yetki verilmesini öngörmekte idi.

Fırkanın merkezi oldukça zayıf olduğu halde, eski İttihad ve Terakki Fırkasının bir devamı olmakla vilâyetlerde süratle teşkilâtlanmıştır. Ancak, fırka merkez yönetim kurulunun zayıflaması dolayısıyla İstanbul'da mütareke ortamında fazla bir faaliyette bulunamamış, son Osmanlı seçimlerine, yani 1919 seçimlerine katılamamış ve kendiliğinden sönmüştür. Üyelerin bir kısmı daha sonra Büyük Millet Meclisi seçimlerine girerek Türkiye Büyük Millet Meclisinin birinci dönem üyeleri olmuşlardır.

Fırkanın çalıştığı dönemde Yıldırım Orduları komutanı Mustafa Kemal Paşa'nın da fırkaya girdiği "Söz" gazetesinde bildirilmiş ise de Paşa, gönderdiği düzeltme yazısında "Bu haber doğru değildir. Ben askerî sıfat ve görevlerimle ilgimi muhafaza etmekteyim. Onun için gerçek olmayan bu haberi düzeltmenizi rica ederim" diyerek T. F.'na girmediğini açıklamıştır. (İ. Parmaksızoğlu)

TECEN : bk. HERİRUD.

TECER, Ahmet Kudsi (Kudüs 1901 - İstanbul 1967), Türk şairi ve tiyatro yazarı. İlk öğrenimine doğduğu şehirdeki bir Fransız okulunda başladı. Orta öğrenimini İstanbul'da tamamladıktan sonra, Halkalı'daki Ziraat Mekteb-i Âlisi (Ziraat Yüksek Okulu)'ni bitirdi (1922) ve iki yıl kadar da İstanbul Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümüne devam etti. Devletçe biyoloji öğrenimi için gönderildiği Paris'te de felsefe öğrenimini sürdürdü ise de, yarıda bırakıp geriye dönerek Edebiyat Fakültesine girdi ve öğrenimini tamamladı (1929). Bundan sonraki meslek hayatı daha çok yüksek okul öğretmenliklerinde ve idarî işlerde geçti. Sivas Maarif Müdürlüğünde, Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Dairesi üyeliğinde, millet vekilliğinde (1942 - 1946), Halk Evleri Bürosu Başkanlığında (1943), Millî Eğitim Bakanlığı Fransa Bölgesi Öğrenci Müfettişliğinde (1949) ve Unesco Merkez İcra Kurulu üyeliğinde (1950) bulundu. 1966'da, İstanbul Eğitim Enstitüsü öğretmenliğinden emekliye ayrıldı. Zincirlikuyu Asrî Mezarlığı'nda gömülüdür.

TECER, Ahmet Kudsi

İlk şiirleri "Dergâh" (1921 - 1922) dergisi ile "Millî Mecmua" (1924 - 1925)'da çıkan T., 1930'dan sonra tanınmağa başlar. Basılmış tek şiir kitabı olan *Şiirler* (1932)'den sonraki şiirlerini bir araya toplamadı. 1930'dan sonra değişik eğilimler gösteren Türk şiirinde, hece vezni geleneğini devam ettirenler arasındadır. Şekil bakımından zaman zaman halk şiirine de yaklaşan şiirleri, temalar bakımından ikiye ayrılırlar : Şahsî duyguları anlatanlar, memleket sevgisini işleyenler. İkinci gruptaki şiirleri ile, 1930 - 1940 yılları arasında başlayıp sonraları da kısmen devam eden ve halk şiirine de yönelen "memleketçi şiir"in temsilcileri arasında yer alır. Şahsî duygularını işleyen şiirlerinde ise, aşk, tabiat, metafizik (hayat, ölüm) temaları dikkati çekerler. Ancak, hayata her zaman daha yakın ve kötümserlikten uzaktır. Tatlı bir lirizm ve hafif bir romantizm içindeki duygularını yapmacıksız, yalın bir üslûpla verir. Üslûbu gibi, dili de günlük konuşma dilinden yararlanır; tabiî ve canlıdır.

T.'in, şiirin dışında, tiyatro türünde de eserleri vardır. Kendisine bu türde ilk şöhreti sağlayan *Köşe başı* [1947]'ndan sonra, *Bir pazar günü* [1959] ve *Köroğlu* [1969] adlı piyesleri de basılmıştır. *Satılık ev* adlı piyesi oynanmış, fakat basılmamış'tır. Çoğunluğu modern dram tarzında olan piyeslerinde, ruh tahlilleri ve özellikle şuuraltı ağır basar. *Köroğlu*'nda ise, epik tiyatro tarzını denedi.

Folklor ve halk edebiyatı alanlarında derleme ve incelemeleri ile birçok yazıları da olan T., bunları bir araya getirmiş değildir. Bu konularda kitap halindeki tek eseri *Köylü temsilleri* [1910]'dir. (K. Akyüz)

TECİL : 1. Ceza hukukunda, daha önce hakkında hapis cezası hükmedilmemiş bir kimsenin mahkûm olduğu cezanın infazının o kimsenin belirli bir süre içinde yeniden suç işlememesi şartı ile geri bırakılması, erteleme. T.'in hükümleri 1 mart 1926 tarih ve 765 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun 90 - 95. maddeleriyle 13 temmuz 1965 tarih ve 647 sayılı "Cezaların İnfazı Hakkında Kanun"un 6. maddesinde düzenlenmiş bulunmaktadır. Buna göre, adliye mahkemelerinde para cezasından başka bir ceza ile mahkûm olmayan kimse, işlediği bir suçtan dolayı ağır veya hafif para veya 6 aya kadar ağır hapis veya bir yıla kadar hapis veya hafif hapis cezalarından biri ile mahkûm olur ve geçmişteki haliyle ahlâkî temayüllerine göre cezasının T.'inin ileride cürüm işlemekten çekinmesine sebep olacağı hakkında mahkemece kanaat edinilirse, verilen cezanın T.'ine hükmolunabilir. Bu halde T.'in sebebi hükümde yazılır. Fiilin işlendiği zamanda 15 yaşını bitirmemiş küçüklerin mahkûm oldukları ağır hapis cezası iki yıldan, hapis ve hafif hapis cezası üç yıldan, 15 yaşını doldurmuş olup da 18 yaşını ikmal etmemiş olanlar ile 70 yaşına varmış ihtiyarların mahkûm oldukları ağır hapis cezası bir yıldan, hapis veya hafif hapis cezası iki yıldan fazla olmadığı hallerde de T. hükümleri uygulanabilir. Bazı suçlara ilişkin cezalar ile askerî suçlar ve disiplin suçlarına ilişkin cezaların ertelenemeyeceğine dair özel kanun hükümleri saklıdır (CİHK. Md. 6).

Kabahat ile mahkûm olan kimse, hüküm tarihinden itibaren bir yıl içinde bir cürümden veya evvelki hükmün verildiği mahaldeki asliye mahkemesinin yargı çevresindeki diğer bir kabahatten dolayı aynı cinsten veya daha ağır bir cezaya; cürüm ile mahkûm olan kimse, hüküm tarihinden itibaren beş yıl içinde işlediği diğer bir cürümden dolayı evvelce verilen ceza cinsinden bir cezaya yahut hapis veya ağır hapis cezasına mahkûm olmazsa, cezası T. edilmiş olan mahkûmiyet esasen vakî olmamış sayılır. Aksi takdirde her iki ceza da ayrı ayrı tenfiz olunur (TCK. Md. 95).

2. Borçlar hukukunda, vâdesi kanun veya akit ile belirlenmiş olan bir borcun yerine getirilmesinin daha sonraki bir tarihe bırakılması. T., taraflar arasında yapılacak bir anlaşma ile açıkça veya alacaklının verilen bir teminatı veya sonraki tarihte ödenecek bir poliçeyi kabul etmesi şeklinde zımnen olabilir. (E. Korur)

TECNİS, söylenişleri ve yazılışları aynı, anlamları ayrı olan iki kelimeyi bir arada kullanma, cinas yapma sanatı. T., kelimelerin Arap alfabesine göre yazılışları açısından birkaç çeşide ayrılır (bk. CİNAS).

Halk edebiyatı nazım şekillerinden olan koşma (b. bk.)' nın, bütün kafiyeleri cinaslı olan türüne de T. adı verilir.

TECRİT : bk. YALITIM.

TECRÜBE SÜRESİ, bir işe yeni alınan işçinin kanunun öngördüğü bütün haklara sahip normal işçi durumuna geçmeden önce tâbî tutulduğu deneme devresi. 25 ağustos 1971 tarih ve 1475 sayılı İş Kanunu'na göre, sürekli hizmet akitlerinde T. S. en çok bir aydır; ancak bu süre toplu sözleşmelerle üç aya kadar uzatılabilir. Bu süre içinde taraflar akdi bildirimsiz ve tazminatsız feshedebilirler. İşçinin çalıştığı günler için ücret hakkı saklıdır (İK. Md. 12). (E. Korur)

TECUMSEH (Oldtown, Ohio aş. yu. 1768 - Thamesville, Ontario 1813), Amerika'da kızılderili liderlerden biri. Sömürgecilere karşı savaş açmıştır. Kanada ile Florida arasında yaşayan batı ve güney kızılderililerini birleştirmeye çalışmıştır. 1811'de kızılderili birlikleri Indiana topraklarında yapılan savaşta bozguna uğramıştır. 1812 - 1814 İngiliz - Amerikan savaşında İngilizleri desteklemiş, kızılderili birlikleriyle birçok muharebelere katılmıştır. Bu savaşlarda ölmüştür.

TECVİD, kıraat (okuma) ilminde harflerin ve işaretlerin karşılığı olan seslerin yüksekliğini, alçaklığını ayarlayarak bunları gerektiğinde birbirine kaynaştırarak usulüne uygun bir tarzda ahenkli okuma sanatı. T. asıl *Kur'an* okurken söz konusu olmaktadır. T.'ten amaç, *Kur'an*'ı güzel ve hatasız okumak, dil sürçmelerinin önüne geçmek dolayısıyla dili her türlü hatalı okuyuştan korumaktır.

TEDBİRSİZLİK, gerekli önleyici hareket ve işlemleri yapmayarak veya düşüncesiz fiil ve davranışlarda bulunarak tehlikeli durum, mal ziyanı, yaralanma veya ölüme sebep olma. T., Türk Ceza Kanunu'nda müeyyideye bağlanmış olan taksirli bir suçtur.

a. T.'le kazaya sebep olmak : T.'le bir yangına, infilâke, batmaya, deniz kazasına veya genel bir tehlike yaratan tahribat ve âfetlere sebebiyet veren kimse, otuz aya kadar hapse ve 100 liraya kadar ağır para cezasına mahkûm olur. Eğer bu fiil bir şahsın hayatını tehlikeye sokarsa, fail altı aydan beş yıla kadar hapse ve 50 liradan 150 liraya kadar ağır para cezasına; ölüm halinde beş yıldan fazla olmamak üzere ağır hapse ve 100 liradan 500 liraya kadar ağır para cezasına mahkûm olur (TCK. Md. 383).

b. T.'le demir yolunda tehlike yaratmak : Bir kimse T.' le demir yolu üzerinde bir kaza vukuu tehlikesine meydan verirse, üç aydan otuz aya kadar hapse ve 200 liraya kadar ağır para cezasına, eğer kaza vuku bulmuş ise beş yıla kadar ağır hapse ve 150 liradan az olmamak üzere ağır para cezasına mahkûm olur. Demir yolu vagonları içinde silâh atanlar hakkında da kaza vuku bulup bulmamasına göre ayrım yapılarak aynı cezalar hükmolunur (TCK. Md. 389).

c. T.'le adam yaralamak : T.'le bir şahsa onu cismen zedeleyecek veya sağlığını bozacak bir zarar veren veya aklî durumunda bozukluk yaratan kimse. 456. maddenin 1 ve 4. fıkralarındaki hallerde, takibat icrası şikâyete bağlı olmak şartıyla üç aya kadar hapis ve 50 liraya kadar ağır para cezası; 456. maddenin 2 ve 3. fıkrasındaki hallerde üç aydan yirmi aya kadar hapis ve 100 liradan 500 liraya kadar ağır para cezasına mahkûm edilir. Eğer fiilden birkaç kişi zarar görmüş ise, birinci halde hapis cezası altı ay ve ağır para cezası 200 liraya kadar, ikinci halde hapis cezası altı aydan otuz aya kadar ve ağır para cezası 150 liradan aşağı olmamak üzere hükmolunur (TCK. Md. 459).

d. T.'le adam öldürmek : T.'le bir kimsenin ölümüne sebebiyet veren şahıs, iki yıldan beş yıla kadar hapse ve 250 liradan 2 500 liraya kadar ağır para cezasına mahkûm olur. Eğer fiil birkaç kişinin ölümünü mucip olmuş veya bir kişinin ölümü ile beraber bir veya birkaç kişinin de yaralanmasına sebebiyet vermiş ve bu yaralanma 456. maddenin 2. fıkrasında belirtilen dereceye erişmiş ise, fail dört yıldan on yıla kadar hapis ve 1 000 liradan aşağı olmamak üzere ağır para cezasına mahkûm edilir (TCK. Md. 455).

Gerek 455, gerek 459. maddelerde belirtilen cezalar, kusurun derecesine göre sekizde birine kadar indirilebilir (TCK. Md. 455 ve 459 ek fıkra). (E. Korur)

TEDDER, Arthur William (Glenguin, İskoçya 1890 - Banstead, Londra yakınları 1967), İngiliz mareşali. Öğrenimini Cambridge Üniversitesinde yapmıştır. I. Dünya Savaşı'nda Kraliyet Hava Kuvvetlerinde görev alan T., 1940'ta Orta Doğu İngiliz hava kuvvetleri komutanı olmuştur. II. Dünya Savaşı'na katılan T., Eisenhower zamanında Akdeniz hava komutanlığında görev yapmıştır.

Eisenhower'in başkomutanlığa tayin edilmesi üzerine T. onunla İngiltere'ye gitmiş, orada Avrupa istilâsı için yapılan plan çalışmalarına katılmıştır.

T. birbirine yaklaşmakta olan Rus ve müttefik ordularının birleşme tarzını düzenlemek üzere 1945 yılı başlarında Eisenhower'i Moskova'da temsil etmiş ve onun temsilcisi olarak, Berlin'de yapılan Almanların 2. teslim töreninde evrakları imzalamıştır. 1945'te hava mareşalliğine yükseltilen T., 1945 - 1949 arasında hava ordusu kurmay başkanlığı yapmış, 1950'de Atlantik Paktı daimî askerî komitesinde İngiliz askerî heyeti başkanı olarak Washington'a gönderilmiştir.

T.'in strateji konuları ile ilgili birçok yayınları vardır. Hâtıralarını topladığı *With prejudice* (Önyargılarla) adlı eseri 1966'da çıkmıştır.

TEDEUM [Lat. *Te Deum laudamus* = "Tanrım seni överiz"], St. Ambrosius'un (aş. yu. 340 - 397) yazdığı söylenen, metni III - VI. yüzyıllarda derlenmiş olan bir ilâhi. Matutin (gece) duasının peşinden bayram ve yortularda, özel günlerde okunur. Metnin en eski şekillerine Güney Fransa'da ve İtalya'da rastlanmıştır. Orta Çağ'da T. çokluk dinî oyunların bir parçasıydı ve çeşitli yerlerde özel gün şükran ilâhisi olarak okunuyordu *(pro gratiarum actione)*.

Koro melodisi günümüze çeşitli şekillerde ulaşmıştır. Luther, Almanca tercümesinde de aynı melodiye uymuştur.

T. melodisini çok sesli hale sokanlar arasında G. P. Palestrina, H. Purcell, G. F. Händel, H. Berlioz, A. Bruckner vb. bulunmaktadır.

TEDİP HAKKI, ana ve babanın; reşit olmayan çocukları üzerinde terbiye ve eğitimlerini, kanunlara, örf ve ahlâk kurallarına, aile ve ev düzenine saygılı olmalarını sağlamak maksadıyla zora baş vurabilme hakkı (Medenî Kanun Md. 267). Bu hak ancak gerektiği zaman ve makul ölçüler içinde kullanılabilir. T. H.'nın çocuğun vücut ve ruh sağlığında bozukluk yaratacak şekilde kötüye kullanılması halinde hâkim, çocuğun velâyetini ana ve babanın birinden veya her ikisinden geri alabilir (MK. Md. 274). (E. Korur)

TEDİYE : bk. ÖDEME.

TEDMUR (Türkçe adı : Tedmür), Arapların Palmyra şehrine verdikleri ad. Bk. PALMİRA.

TEF, yuvarlak bir tahta kasnağa geçirilmiş deriden yapılma çalgı. T.'in kasnağı beyaz çam, ceviz veya kavak ağacından hazırlanır. Çapı 280 - 400 mm dir. Sığır veya genellikle davar karnından çıkarılan deri ile yapılır. Güney Anadolu'da yaşayan Türkmenler arasında T. koyunu veya toklu denilen dokuz aylık yavrunun derisi kullanılır. Kasnağa bu deri parçası gerilir. Kasnağın üç tarafına kasnak tahtası oyulup yarılarak zil (veya zingirdek) denilen madenî ve yuvarlak ince levhalar takılır.

Tarih : İlk Sumer çağlarında (aş. yu. 2 700 - 2 500) ve Babil (aş. yu. M. Ö. 2 000) figürlerinde çeşitli büyüklüklerde T.'lere rastlanmıştır. Ayrıca Hitit'lerde ve Mısır'da da görülmüştür. Özellikle Hindistan, Orta ve Kuzey Asya ile Amerika kıtasındaki şamanist toplumlarda T.'in önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. İslâm medeniyeti içinde ilk olarak T.'e H. 629 (1252)'da ölen şair el - A'şa Meymun'un bir şiirinde rastlanmaktadır. XIV. yüzyıldan kalma bir minyatürde, sol elinde T. tutan bir kadın görülmektedir. Aynı yüzyılda yapılan başka bir minyatürde ise zilli T.'in kullanıldığı belli olmaktadır. Evliya Çelebi de T.'ten söz etmekte ve Hz. Muhammed'in "düğününüzü T. çalanlarla birlikte kutlayınız" şeklindeki bir hadisini nakletmektedir.

Azerbaycan, Dağıstan, Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan ve Kafkasya'da T.'in rolü büyüktür. Anadolu'nun bazı bölgelerinde *daire* adı verilen T., özellikle kına gecelerinde ve düğün eğlencelerinde kadınlar arasında türkü söylenirken veya halk oyunları icra edilirken kullanılır. Sadece T. ile çalınan ve kadınlar arasında bilinen bazı parçalar şunlardır : Kız havası, ufak hava, kız oynatma havası, ince hava, kıvrak hava. T. ile oynanan halk oyunlarının başlıcaları da kocaoğlan, dağ poyrazı, horâzim ve çifte telli'dir.

Eskiden Kadirî ve Rufaî tarikatlarına mensup dervişlerin ayin sırasında çaldıkları T.'lerin kasnaklarında zil yerine ses çıkaran birçok madenî halkalar bulunurdu. Zilli T., hanende T.'i, Acem T.'i ve Çingene T.'i gibi çeşitleri olan T.'ler, bazan sokaklarda ayı veya maymun oynatma sırasında da kullanılmaktadır. (N. Gözaydın)

TEFÉ, Güney Amerika'da Amazon nehrinin sağ kollarından biri. Uzunluğu 900 km dir.

TEFECİLİK, borç veya ödünç para verme işlemlerinde kanunlarla belirlenen hadleri aşan ölçüde faiz almayı âdet ve ticaret haline getirme fiili. T.'in müeyyidesi 8 haziran 1933 tarih ve 2279 sayılı Ödünç Para Verme İşleri Kanunu'nda belirtilmiştir. Bu kanuna göre, faizden para kazanmak için ödünç para verme işleriyle uğraşan gerçek ve hükmî şahıslar hükümetten izin almaya mecburdur. Ancak bankalar ile özel kanunlar mucibince kurulan müesseseler bu izin usulüne bağlı değildir (Md. 1). Ödünç para verme işlerinde ve mevduat kabulünde alınacak ve verilecek azamî faiz nispetleri ile sağlanacak diğer menfaatlerin ve tahsil olunacak masrafların mahiyet ve en üst hadlerini tayine ve bunların geçerlik sürelerini belirlemeye bakanlar kurulu yetkilidir (Md. 9). 1. maddeye göre izin almaya mecbur olan gerçek veya hükmî şahıslardan bu mecburiyete uymayanlara veya 9. madde hükümlerine göre bakanlar kurulunca alınacak kararlara aykırı hareket edenlere veya beyannamelerindeki şartları ve faiz hadlerini muvazaa ile gizleyenlere *tefeci* denir (Md. 14). T. edenlerle bakanlar kurulu tarafından tespit edilen nispetler üstünde menfaat sağlamasıyla sonuçlanacak herhangi bir fiil ve harekette bulunanlar veya alınacak faiz nispeti hususunda hükümetçe alınan tedbir ve kararlara her ne surette olursa olsun aykırı hareket edenler 6 aydan 2 seneye kadar ağır hapis cezasıyla birlikte, sağladıkları menfaatlerin 5 misli ağır para cezasıyla cezalandırılırlar. Kabul ettikleri mevduata 9. madde gereğince tespit edilen nispetler üzerinden faiz verenler ile aynı madde gereğince tespit edilen esaslar dışında herhangi bir menfaat sağlayan veya hükümetçe alınan tedbir ve kararlara ne surette olursa olsun aykırı hareket edenler hakkında da aynı cezalar tatbik olunur (Md. 17).

T. suçu ile mahkûm olanların izin vesikaları iptal edilir. İptal keyfiyeti ticaret siciline kayıt ve usulü dairesinde ilân olunur (Md. 18). T. suçu ile mahkûm olanlara tekrar izin verilmesi için mahkûmiyetin infazından sonra üç senenin geçmesi şarttır. Tekerrürü halinde tekrar izin verilmez (Md. 19). (E. Korur)

TEFENNİ, Burdur iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 835 km², nüfusu 28 832 (1980)'dir. Karamanlı adlı bir bucağı (bucak merkezinin nüfusu 6 000), 2 600 nüfuslu bir kasabası, 1 000'den çok nüfuslu bir köyü vardır. Öteki köylerin çoğunun nüfusu 250 - 500 arasındadır. İlçe merkezinin nüfusu 4 270'tir. İlçe, ilin güney-batıya olan uzantısı içindedir. Denizli, Antalya illeri ve Gölhisar, Yeşilova, Burdur merkez ilçeleri ile çevrilidir.

İlçe arazisi, orta bölümünde geniş (480 km²) T. Ovası'nın bulunduğu (1 100 m), çevresinde 1 500 - 1 850 m lik dağların uzandığı bir biçim gösterir. Bu çöküntü ovasında yeni aluvyon örtüsü, yakın çevresinde Neojen devri tabakaları, dağlık yerlerde Eosen flişi, Jura - Kretaseli tabakaları, serpantinli yerler vardır.

İlçede daha çok İç Anadolu iklimini andıran, biraz da Akdeniz iklimi katkısı bulunan bir iklim hüküm sürer. 1952'den beri yapılan rasatlara göre yıllık sıcaklık ortalaması 12°C (ocak 1°C, temmuz 23°C)'dir. En yüksek sıcaklıklar 36°C'yi bulur, en düşük sıcaklıkların —19°C'yi bulduğu günler olur. Burada orta derecede donmalar olur, 15 cm ye kadar toprağa işleyebilir. Yıllık yağış 510 mm dir. Yağışlar en çok kış aylarında olur (255 mm), ilkbahar ve güz sonunda da yağar, yaz kurak geçer. Kar örtüsü 20 - 30 cm kalınlığı bulur, hatta zaman zaman 50 cm olur, dağlarda bunu da geçer. İlçenin başlıca akarsuyu, ovayı geçerek Burdur gölüne dökülen Bozçay'dır. Ayrıca, Karamusa, Hasanpaşa, Karamanlı çayları ilçeden geçer, yer yer sulamaya yararlar. İrili ufaklı sığ göllerin başlıcası, ovanın kuzey-doğusundaki Karataş gölüdür.

TEFENNİ : İlçenin merkezinden bir görünüş

İlçede yer yer ormanlar vardır. En iyi ormanlar batıdaki Eşeler dağındadır (en çok karaçam, yer yer palamut meşesi, ardıç ve başka ağaç çeşitleri). Ormanlar 34 000 hektardır. İlçenin ormandışı yerleri mera ve tarladır.

T. ilçesinin türlü yerlerinde küçük rezervler halinde krom, kromit yatakları ile linyit ve birçok yerinde de çimento fabrikası için ham maddeyi sağlayan kireçtaşı ocakları vardır.

İlçenin başta gelen tarım ürünleri hububat ile şeker pancarıdır. Bu arada buğday (ekiliş alanı 8 000 hektar, yıllık üretim 10 000 ton), arpa (3 700 hektar, 5 000 ton), çavdar (900 ton), yulaf (1 100 ton)'tır. Az miktarda mısır (450 ton) da elde edilir. Patates ve soğan ile anason ve bazı meyveler de geçimde yer tutmuştur. Tarımda makineleşme de olmuştur. T. Ziraat Meslek Okulu 1967'de açılmıştır. 6 branşta 7 ziraat mühendisi öğretmenin nezareti altında öğretim yapılmaktadır (600 dekar arazisi vardır). Karamanlı'da 1973'ten sonra Pratik Sanat Okulu da öğretime başlamıştır.

İlçe halkının bir geçim kaynağı da hayvancılıktır. En çok koyun beslenir (50 000), daha sonra kıl keçisi (14 000), sığır (9 000), tiftik keçisi (2 000) gelir. Süt ve mamulleri ile yün, yapağı, keçi kılı, deri ürünleri başka yerlere de gönderilir. Yük ve binek hayvanı olarak eşek, at, katır (4 500) vardır. Köylerde ve özellikle Karamanlı kasabası çevresinde arılıklar vardır (3 400 kovan). Yılda 10 000 kg bal, 1 000 kg balmumu üretilir. Köylerde ve kasabalarda halı tezgâhları da çalışır.

İlçe merkezi T., aynı addaki ovanın batı kenarında, Burdur'un 57 km güney-batısında, denizden yüksekliği 1 141 m olan küçük bir şehirdir. Nüfusu 1927'de 1 780 iken 1980'de 4 270 olmuştur. Şehir, birkaç höyüğün de bulunduğu (Yuvalak, Tamurhüyük, Yuva, Seydiler gibi) eski bir yerleşme yöresindedir. T.'nin antik Temisonium şehrinin yerinde bulunduğu ileri sürülmüştür. Ancak, şehir bütünü ile bir Türk eseri olup, XIII. yüzyılda bütün yöre Türkmenlerinin yerleştiği bir yer olmuş, bazıları T.'de yurt tutmuştur.

Şimdiki T.'de bir ana cadde ile buna açılan sokaklar ve ortasında bir meydan ile bunun çevresinde ticaret ve iş yerleri, çarşı vardır. Belediyesi 1872'de kurulmuştur. Elektriği, içme ve kullanma suları, imar planı (1953'te yapılmış, 1972'de yenilenmiş), kanalizasyonu, belediye gazinosu (su parkı), tuğla ve betonarme yeni yapılar vardır. Lise, orta okul (ilçede 3 orta okul), iki ilk okul (köylerde 44), sağlık merkezi bulunmaktadır.

T., Gölhisar ve Yeşilova üzerinden Denizli'ye, Karamanlı üzerinden Burdur'a, Korkuteli üzerinden Antalya'ya kara yolları ile bağlıdır. Kasabada Toprak Mahsulleri Ofisine ait bir ambar, banka şubeleri, haftada bir kurulan pazar vardır. (R. İzbırak)

TEFERRUAT, bir şeyin işletilmesi, muhafazası veya ondan yararlanılabilmesi için o şeye sürekli olarak tahsis olunan, bağlanan, takılan veya birleştirilen menkul (taşınır) mal. Medenî Kanun'un 621. maddesi, bir şeyin T. olup olmadığının, bölgenin örfüne ve malikin açık arzusuna göre belirleneceğini, T.'ın asıl eşyadan geçici bir süre için ayrılmakla T. olma özelliğini kaybetmeyeceğini ifade etmiş, aynı kanunun 622. maddesi ise asıl şeye zilyet bulunan kimsenin kullanmasına geçici olarak ayrılan veya ancak o kimsenin tüketimine ayrılmış veya asıl şeyin mahiyetine yabancı olan veya o şey ile muhafaza için veya satılmak veya kiralanmak maksadıyla

birleştirilen menkul eşyanın T. sayılamayacağını belirtmiştir. Medenî Kanun'un 621 ve 622. maddelerindeki açıklayıcı hükümlere rağmen, neyin mütemmim cüz (tamamlayıcı parça), neyin T. olduğunu belirlemek tatbikatta pek kolay olmamaktadır. Genellikle damdaki kiremit, kapının anahtarı, kurulup sökülebilen soba gibi eşya T. sayılır.

T. kavramının hukukî açıdan önemi, T.'ın mütemmim cüz'ün aksine, asıl eşyaya bağlı olmaksızın kira veya satış gibi hukukî muamelelere konu teşkil edebilmesidir. (E. Korur)

TEFE'ÜL (Ar. = fal açma), *Kur'an* veya kimi şairlerin divanlarının herhangi bir sayfası açılarak bakılan fal. T. edilen kitap *Kur'an* ise açılan sayfadaki bir âyet, divan ise bir beyit tutulur ve anlamı yorumlanarak ona göre bir davranış yolu seçilirdi. T. için kullanılan divanların başında, ünlü İran şairi Hâfız'ın divanı bulunmaktadır. Ayrıca *Ahmediye, Muhammediye, Envârü'l - Âşıkîn* gibi halk arasında çok okunmuş dinî eserler de T. için çok kullanılmıştır. (C. Dilçin)

TEFLON, tetrafluoretilen'in polimerizasyonu ürününden elde edilen bir fluor sunî maddesi ($F_2C = CF_2$, polimerize olmayan durumda —78°C de kaynama noktasına varan renksiz bir gaz).

Üretimi : Çelikten bir otoklav içinde ve 100°C de, kloroform SbF_5 ve HF ile birleşerek $CHClF_2$ ye dönüştürülür. Elde edilen bu üründen bu defa bir nikel boru içinde ve 650°C de BF_3 veya NbF_5 ile birleşerek piroliz yoluyla C_2F_4 monomeri elde edilir.

T., yoğunluğu 2,1 - 2,3 olan, suya dayanıklı, reçinemsi, saydam, beyaz bir madde olup 250°C ısıya dayanır, 75 - 250°C arasında yapışkan özellik'tedir. T., ergiyik alkali metaller dışında bütün kimyasal maddelere karşı mukavimdir, yüzlerce eritken içinde de erimediği için özel bir karakter taşır. Yüksek ısıya dayanıklı olan T., ancak uzun süre 390°C de kızdırıldığında çözünmeye başlar. Berry (1952)'nin tespitine göre, T.'un moleküler ağırlığı 67 000 - 267 000'dir. Yüksek frekanslı elektrik akımlarına karşı mükemmel bir izolatör vasfındadır.

1946'dan beri T., piyasaya boru, çubuk, halkalar v.b. şeklinde intikal etmekte, bunun yanısıra pompa, boru, kazan, tank gibi tesislerde izolasyon astarı olarak, kimyasal maddelere karşı dayanıklı endüstri filtrelerinde, kimya maddeleri ambalajlarında v.b. yerlerde tatbikat sahası bulmaktadır. (E. Ediger)

TEFRÎK (Ar. *tefrik* = seçme, ayırt etme), birini ötekinden üstün göstermek maksadıyla iki şey arasındaki ayrımları belirtme sanatı. Aşağıdaki kıtada, ağacın yapraklanarak, yani örtünerek güzelleşmesiyle sevgilinin gömleğini çıkararak güzellik kazanması karşılaştırılarak T. sanatı yapılmaktadır :

Nice teşbîh idelim kadd-i nihâl-i yâre
Yoğiken vech-i şebeh tâze nihâl-i çemeni
O bulur kisve-i sebzîn-i varakla revnak
Yâr ider kesb-i letâfet çıkarıp pîreheni

TEFSİR, Ar. *fsr* kökünden *tef'il* vezninden bir mastar olup, aslında "örtülü veya kapalı bir şeyi meydana, açıklığa çıkarmak, izah etmek" mânasına gelmektedir. Türkçede aşağıdaki mânaları dışında, "*Kur'an* T.'ine dair yazılmış kitap" ve "yorum (kanunlar için)" mânalarında kullanılmaktadır. Kelime Arapçada "ilmî ve felsefî eserleri izah etmek" mânasında kullanıldığı için, *şerh* kelimesi ile de müteradiftir. Nitekim, Arapçaya tercüme edilmiş birçok ilmî ve felsefî eserler ile birçok Arapça ilmî ve felsefî eserlere de *şerh* mânasında T.'ler yazılmıştır. Bk. ŞERH.

1. *Kur'an*'la ilgili bir ilim tâbiri olarak, insan gücü ve Arap dili gramerinin verdiği imkân nispetinde, *Kur'an* metninin mânasından söz eden bir ilmin adı olup, önce Arap dili grameriyle *bedi, beyan* v.b. edebî sanatları ve kelâm, fıkıh, cedel v.b. ilimleri bilmeyi gerektirir. Bu ilim kolu *hadis*'in özel bir kısmını teşkil eder; medrese ve külliyelerde öğretilir. T.'de, *Kur'an*'a dair serbest şekilde yazılmış birkaç umumî eser mevcut olmakla beraber, bu gibi eserlerin çoğu onun metninin muntazam bir sıra takip ederek cümle cümle ve bazan hatta kelime kelime izah edildiği, mütevali T.'lerdir. Bu gibi T.'ler müteaddit olup, bunların en meşhurları Taberî, Zemahşerî ve Beyzâvî (b. bk.)'ninkilerdir.

Taberî (b. bk.)'nin *Tefsir'i*, mevsuk bir râviler zincirine dayanan pek çok sayıda hadisi ihtiva eder. Zemahşerî (b. bk.) keskin bir zekâya sahip olduğu kadar, ince ruhlu bir ahlâkiyatçı ve çok geniş bilgisi olan bir dilci idi. *Tefsir*'i çok kıymet verilen bir eser olup, Taftazanî ve Seyyid Şerif Curcanî gibi ilâhiyatçıların, hakkında tahşiyeler yazdığı bir eserdir. Beyzâvî'nin T.'i ise, çok revaçta olup, medreselerde öğretilirdi. Bu eser, Müslümanların, *Kur'an*'ın T.'i hususundaki itikadını tespit etmiş ve birçok defa da şerh edilmiştir. Diğer T.'ler arasında Fahreddinü'l - Razî ve Türkler tarafından çok yüksek bir mertebe verilen Bursalı İsmail Hakkı'nınkiler zikredilebilir.

Farsçada bu sahada nüshaları âyetlerin tasavvufî mânalarına da işaret eden en büyük T., Abdullah Ensarî tarafından yazılmış ise de, günümüze intikal etmemiş, Ebü'l - Fazl Reşiduddin el - Maybudî ondan faydalanarak, 520 (1126)'de *Keşfü'l esrar ve'uddatü'l ebrar* (Tahran, 1331 - 1339 hş., 10 cilt) adlı büyük eserini yazmıştır. Bu T.'in en büyük özelliği, âyetlerde sırasıyla 1. lûgat, 2. tefsir, meşhur kıraatlar, nuzul sebepleri v.b. ile 3. tasavvufî mânaya yer vermesidir.

T. ilmi eski olup, İslâmiyetin ilk devirlerine kadar dayanır gibi görünmektedir. Sonraki devirlerde yapılan tenkitler (Goldziher, Lammens v.b.), bu muazzam mecmuaların ihtiva ettiği hadislerin gerçek kıymetinin ne olduğu meselesini ortaya atmıştır. Bugüne kadar verilen cevaplar pek de lehte olmamıştır; hadislerin ekseriyeti, ya bir hukuk meselesini halletmek veya dinî bir maksat için veyahut da izah etme arzusunun sonucu olarak ihdas olunmuşlardır. Bu T.'lerde, *Kur'an*'ın derlediği ve umuma açıkladığı devrin şartlarına dair açık bilgi elde etmek ümidi mevcut değildir. Mamafih bunlar, İslâm hukukunun ve kelâmının olduğu kadar, menkıbelerin ve lisaniyatın inceden inceye tetkiki bakımından önemlidir. Çağdaş Mısırlı bir bilgin olan Şeyh Tantavî Cevherî, T. ilmini ihya etmeye çalışmaktadır.

Türkiye'de de böyle bir teşebbüse girişilmiş ve bu sahada en geniş eser olarak, Elmalılı M. Hamdi Yazır tarafından *Hak dini Kur'an dili* (İstanbul 1935 - 1939) adıyla 9 ciltlik büyük bir T. meydana getirilmiştir.

2. *Bedi* ilminde ise, T. kelimesiyle, şairin önce bir sıfatı kapalı olarak zikredip, sonra onu izah etmesi kastedilir ki, bu da açık *(calî)* ve gizli *(hafî)* olmak üzere iki kısma ayrılır :

a. Açık T., iki veya daha fazla şeyi gizli ve hulâsa halinde zikredip, sonra bunları izaha denir. Örnek : "*Ya bağlar, ya açar, ya alır veya verir*" cümlesini "bağladığı düşmanın ayağı, açtığı hisar, aldığı ülke, verdiği ise servettir" şeklinde açıklama gibi.

b. Gizli T., şiirdeki veya daha fazla kapalı *(müphem)* şeyi önce zikredip, sonra onlara uygun sıfatlar getirmeye denir. Örnek : "*Senin gözün, kaşın ve gamzen yapar*" cümlesini sırasıyla "Dünyada (gözün) karışıklık, (kaşın) kavga ve (gamzen) kötülük yapar" şeklinde açıklamak gibi.

TEFSİR (yeni ter. Yorum), bir hukuk kuralının gerçek anlamının araştırılarak belirlenmesi. Hukuk dilinin ve deyimlerinin özelliği, metnin karmaşık bir ifadeyle kaleme alınmış olması, kuralın yürürlüğe konmasından sonra toplumda, bilimde ve teknikte meydana gelen gelişmeler gibi sebeplerden T.'e ihtiyaç duyulmaktadır.

T.'i A. T. organları, B. T. şekilleri C. T. usulleri açısından incelemek gereklidir.

A. T. organları : T.; T. yapmaya yetkili organ açısından yasama, yargı ve doktrin T.'i şeklinde olabilir.

a. Yasama T.'i : Kanun koyucunun bizzat yaptığı T.'dir. Bu çeşit T.'de yasama organı yürürlüğe daha önce koymuş olduğu bir kanun hükmünün nasıl anlaşılması gerektiğini açıklar. Bu T. aynen bir kanun gibidir ve bütün mahkemelerle yürütme organlarını bağlar. Yasama T.'i, T. konusu metnin kabul olunduğu güne kadar geriye yürüyücü etki yapar. 1924 tarihli Türkiye Anayasası'nın 26. maddesinde hükme bağlanmış olan yasama T.'i, 1961 Anayasası'nda yer almamıştır.

b. Yargı T.'i : Mahkemelerin yaptığı yorumlamadır. Bu T., yasama T.'i gibi objektif ve genel mahiyette olmayıp, sadece mahkemenin bakmakta olduğu belirli bir olayla sınırlıdır. Yargı T.'ine adlî T. de denmektedir. Yargı T.'i bir olayla sınırlı ise de, hukuk kurallarına canlılık kazandırması, onları hayatın gereklerine uydurabilmesi açısından büyük önem taşır. Gerek ilk mahkeme gerek Yargıtay kararlarında yargı T.'ine birçok örnekler bulmak mümkündür.

c. Doktrin T.'i : Bilim adamlarının veya bilim müesseselerinin yaptığı T.'dir. Kural olarak doktrin T.'i genel ve nazarîdir, mücerret bir olay ile ilgili değildir. Mahkemeleri bağlayıcı bir değeri olmamakla birlikte, mahkemeler karar verirken bilimsel ve tatbikî değeri olan doktrin T.'lerinden de yararlanırlar.

B. T. şekilleri : T., düzeltici, ilerletici, daraltıcı, genişletici ve lehte T. şeklinde yapılabilir.

a. Düzeltici T. : Kural metnindeki bir yanlışlığın asla uygun olarak düzeltilmesi şeklindeki yorumlamadır. Yanlışlık bir tercüme veya baskı hatası yüzünden ortaya çıkmış olabilir. Örnek olarak bir suçun cezasının 3 seneden 5 seneye kadar hapis olduğu, hafifletici sebeplerin bulunması halinde faile 1 seneden 20 seneye kadar hapis cezası verileceği belirtilmişse, 20 sene ibaresinde bir hata olduğu ve aslında 2 sene olarak anlaşılması gerektiği sonucuna varılabilir. Bu gibi hallerde mehazın ve ön metinlerin incelenmesi düzeltici T.'i kolaylaştıracaktır.

b. İlerletici T. : Bir hukuk kuralının bilim ve toplumdaki gelişmelere ayak uyduracak biçimde yorumlanmasıdır. Örnek olarak 1950 yılında kabul edilmiş bir kanun uçakta tehlikeli durum yaratma suçunu hükme bağlamış olsun : Bir uzay aracında tehlikeli durum yaratma halinde kanun tatbik edilebilecek midir? Her ne kadar kanunun kabul edildiği tarihte uzay gemileri yok idiyse de, ilerletici T. ile uzay araçlarını da uzayda giden bir uçak sayabilir ve böyle bir T. sayesinde kanunu çağdaş ölçülere uygun tutabiliriz.

c. Genişletici T. : Hukuk kuralının kapsamının ve kuraldaki deyimlerin geniş anlamıyla yorumlanmasıdır. Örnek olarak, ceza kanunundaki "sahip" kelimesi sadece "malik" değil, malı bilfiil elinde bulunduran "zilyet"i de içine alacak biçimde yorumlanabilir. Ayrıca, Yargıtay "çocuğu görme hakkı"nı yalnız karı kocadan birine değil, çocuğun büyük ana ve büyük babasına da tanımıştır. Bu da genişletici bir T. örneğidir.

d. Daraltıcı T. : Kuralın lâfzının kuralın amacını aşması halinde baş vurulan T. şeklidir. Örnek olarak, Ticaret Kanunu'nun 12. maddesine göre, denizde yolcu ve eşya taşımak ticarî bir faaliyettir ve bunu yapan kişinin tacir sayılması gerekir. Bu maddeye göre, yazın plajda kürek çekip kayığı ile müşterileri gezdiren kayıkçı denizde nakliyat işleri ile uğraşan bir tacir sayılacak mıdır? Bu durumda daraltıcı T. yoluna giderek kanun koyucunun amacının her halde bu olmadığı sonucuna varabiliriz.

e. Lehe T. : Kuralın herhangi bir cezaî veya malî sorumluluk altına girmesi muhtemel kişinin lehine olarak yorumlanmasıdır. Lehe T. en çok ceza hukukunda tatbik edilir ve özellikle sanığı genişletici T.'in doğurabileceği mahzurlardan korumak amacını güder. Lehe T.'i daraltıcı T.'in bir çeşidi sayabiliriz. Örnek olarak, sanık, suçu 3 mart 1980'de işlemiş olsun. Sanığın sadece doğum yılını bildiğimizi, 1962' de doğmuş olduğunu düşünelim : Cezayı tatbik ederken yaş durumunu göz önüne alacağımıza göre, sanığın o yılın hangi ayının hangi gününde doğduğuna göre işlem yapacağız? Böyle bir durumda lehe T.'e gidilerek sanığın, doğum yılının son ayının son gününde doğduğu farz edilir.

C. T. usulleri : Başlıca T. usulleri, lâfzî, fikrî, sistematik, tarihî ve objektif T.'dir.

a. Lâfzî T. : Hukuk metnindeki terim ve deyimlerin sözlük anlamıyla yorumlanmasıdır. Metnin anlamının araştırılmasında prensip olarak önce lâfzî T.'e baş vurulur ve kullanılan kelimelerin hukuk dilinde ve kullanma dilindeki anlamı tespit olunur.

b. Fikrî T. : Hukuk metninin asıl amacının mantıkî açıdan yorumlanmasıdır. Bundan dolayı fikrî T.'e bazen mantıkî T. de denmektedir. Fikrî T.'e lâfzî T.'in yetersiz kaldığı, hatta ters ve yanıltıcı yollara götürdüğü hallerde baş vurulur. Bu gibi durumlarda lâfzın altında yatan esas amacın araştırılması, yani fikrî T.'e gidilmesi gerekir.

c. Sistematik T. : Hukuk metninin bütün (kanun, tüzük vb.) içindeki yerine, madde ve bölüm başlıklarına bakarak yapılan T.'dir. Böyle bir T. bazen hukukçuya yardımcı olabilir, ancak bu tür T.'de fazla şekilci davranmamak gerekir.

d. Tarihî T. : Hukuk metninin kabulüne kadar geçirdiği safhaları ve taslaklar, tasarılar, komisyonlardaki çalışmalar ile konuşma tutanakları gibi hazırlık malzemelerinin incelenmesi suretiyle yapılan T.'dir. Bu suretle hukuk metnindeki terim ve deyimlerin bizzat kanun koyucu tarafından nasıl anlaşıldığını belirlemek imkânı doğar.

e. Objektif T. : Hukuk metninin tarihî gelişmeler ve hazırlık çalışmalarından tamamiyle ayrı tutularak çağın ve olayın gereklerine göre yorumlanmasıdır. Objektif T.'i savunanlar, hukuk metninin yürürlüğe girdiği andan itibaren artık onu bizzat hazırlayanların iradesi dışında müstakil bir hüviyet kazandığını iddia etmişlerdir. Günümüzde objektif T.'e daha çok baş vurulmakta ise de, birçok hallerde tarihî T.'in hukuk metnindeki ifadelerin anlaşılmasına yardımcı olduğu inkâr edilemez. (E. Korur)

TEFSİRÎ HÜKÜM, ihtilâf halinde bir beyan, hareket veya durumun hangi anlama geldiğini yorumlayan hukuk kuralı. Taraflarca aksinin kararlaştırılması açısından doldurucu hükme benzerse de, boşluğu kapatıcı değil, sadece anlamlar arasında seçim yapıcı olması açısından doldurucu hükümden ayrılır. Örnek olarak, Borçlar Kanunu'nun 70. maddesinde yer alan ve seçme hakkının borçluya bırakılması halinde borçlunun alacaklıya orta vasıftan aşağı bir mal veremeyeceğini belirten hüküm bir T. H.'dür. Gene Borçlar Kanunu'nun, senedin borçluya iadesini borcun sona ermesine delil sayan 83. maddesi bir T. H. özelliği taşır.

TEFTEZANÎ, Sâdeddin : bk. SÂDEDDİN TAFTAZÂNÎ.

TEFTİŞ, özel ve kamu kurum veya kuruluşlarında görevli memur ve yöneticilerin kanun, tüzük, yönetmelik, tebliğ, genelge ve esas mukavele hükümleri ile idarî, malî ve iktisadî verimlilik esaslarına uygun çalışıp çalışmadıklarının denetlenmesi.

Kamu hukukunda T. : Devlet daire ve müesseselerinin T.'i kuruluş kanunlarında belirlenmiş olan T. teşkilâtı, müfettiş ve denetçiler eliyle yürütülür. İktisadî devlet kurum ve kuruluşlarının T.'i 3460 sayılı yasa gereğince müfettiş, denetçi ve ilgili bakanlıkça görevlendirilmiş memurlar tarafından yapılır. Bu kurum ve kuruluşlar Yüksek Denetleme Kurulu'nun denetimine tâbidir.

Özel hukukta T. : Özel hukuk hükümlerine göre kurulmuş olan bütün yerli ve yabancı anonim ve limitet şirketlerle kooperatif şirketler, imtiyazlı ortaklıklarla dernek ve vakıflar Ticaret Kanunu, Dernekler Kanunu, Medenî Kanun ve diğer özel kanunlarda belirtilmiş olan bakanlık ve devlet dairelerinin T.'ine tâbidir. Ayrıca, bu gibi şirket, dernek ve müesseseler kendi kuruluş statülerinde gösterilmiş olan özel denetçiler vasıtasıyla defter ve hesapları ile bilanço, kâr ve zarar durumlarını incelettirmek mecburiyetindedirler. (E. Korur)

TEGAZZÜL (Ar. = gazel söyleme), divan edebiyatı nazım şekillerinden olan kasîdede genellikle medhiyeden sonra gelen bölüme verilen ad. Şair, kasîdesini sunduğu kişiyi övdükten sonra bir fırsatını düşürüp gazel söyleyeceğini uygun bir beyitle belirtir. Bu yolda söylenen gazeller, içinde bulunduğu kasîdenin vezin ve kafiyesinde olur. Kimi zaman, kasîde doğrudan T.'le de başlayabilir. Bu durumda kasîdede nesîb bölümü bulunmaz. T.'le başlayan kasîdelerde bu bölüm, bağımsız gazellerin beyit sayısının çok üzerinde olur. (C. Dilçin)

TEGNÉR, Esaias (Kyrkerud, Värmland 1782 - Östrabo, Växjö 1846), İsveçli klasik şair. Kütüphaneci olarak çalıştı, daha sonra estetik ve Yunanca profesörlüğüne tayin edildi, 1824'te Växjö piskoposluğuna getirildi. 1840'tan itibaren aklî ve ruhî dengesi bozuldu. Antik kültür, Fransız aydınlanmacılığı, Alman idealizmi (Schiller) ve kuzey romantizminin milliyetçi duyguları, T.'in dünya görüşünü şekillendiren unsurlardır. Şiirlerini, klasisist biçime, fikrî berraklığa ve son derece ustaca kullandığı dile uygun bir üslûpla yazdı. Millî duyguları dile getirdiği "Svea" şiirinden dolayı 1811'de İsveç Akademisinin armağanını aldı. Eski bir kuzey efsanesini destan biçiminde idealize edip işleyerek *(Frithiofs saga)* [1820 - 1825] dünya çapında ün kazandı. Bu eseri bütün kültür dillerine çevrilmiştir.

TEGNÉR, Esaias

TEGU, TAEGU (Japonca adı : **Taikyu**), Güney Kore'de, Pusan'ın aş. yu. 80 km kuzeyinde bir şehir. Nüfusu 847 500 (1976)'dür. Çevresinde hububat ve tütün yetiştirilir, ipek böceği beslenir. Dokuma (özellikle ipek) sanayii gelişmiştir. Şehir, Kore savaşında, Amerikan ordularının ilk gerilemesi sırasında (1950) Pusan'ın ileri savunma üssü olarak kullanılmıştı.

TEGUCIGALPA, Honduras Cumhuriyetinin başşehri, Francisco Morazán bölümünün merkezi. Nüfusu 274 850 (1973)'dir. Ticaret ve sanayi (dokuma ve yiyecek maddeleri) merkezi olarak gelişmiştir. XVIII. yüzyıldan kalma bir katedrali ve üniversitesi vardır.

TEĞET : bk. TANJANT.

TEHDİT, bir kimseyi kanuna aykırı şekilde, ağır ve haksız bir zarara uğratacağını bildirerek korkutma. T., Türk Ceza Kanunu'nun 191 - 192. maddelerinde hükme bağlanmış olan bir "şahıs hürriyeti aleyhinde cürüm"dür.

T. suçunun unsurları : T. fiili, mağdura kendisinin T.'ten haberdar olacağı şekilde söz, yazı, şekil, işaret ve diğer vasıtalarla yöneltilmekle tekemmül etmiş, yani bilfiil işlenmiş olur. Ayrıca T. konusu olan hususların gerçekleşmesi gerekmez. Esasen gerçekleşmese bile, sadece T.'te bulunulmuş olması hususu mağdurun iç huzurunu bozacağı için, T. başlı başına cezalandırılması gerekli bir suç sayılmıştır. Buna karşı, kanunî bir hakkın kullanılacağı beyanı T. sayılmaz. Örnek olarak, alacaklı borçluya bir ihbar göndererek borcunu ödemediği takdirde kendisini icraya vereceğini ve mallarını haczettireceğini bildirirse, T. suçunu işlemiş olmaz.

T. suçunun cezası : T. suçunu işleyen kimse altı aya kadar hapsolunur. Eğer T. fiili Ceza Kanunu'nun 188. maddesinin üçüncü fıkrasında gösterilen surette (silâhla, birkaç kişi tarafından, imzasız mektup, var olan veya var sayılan gizli örgütlerin T. gücünden yararlanarak) işlenmişse, failin göreceği hapis cezası altı aydan iki yıla kadardır ve buna bir yıl müddetle emniyet-i umumiye nezareti (genel güvenlik gözetimi) altında bulunmak cezası zam ve ilâve olunabilir (TCK. Md. 191). Bir kimsenin namusunu veya şeref ve haysiyetini zedeleyebilecek veya itibarını kıracak veya şöhret ya da servetine zarar verebilecek bir hususu yayın yoluyla açıklamak veya açıklama mahiyetinde olmaksızın bu yolda isnatlarda bulunmak T.'i ile kendisinden para alanlar veya başka türlü menfaat sağlayanlar veya buna teşebbüs edenler, bir yıldan üç yıla kadar hapis ve 500 liradan 2 000 liraya kadar ağır para cezasıyla cezalandırılırlar (TCK. Md. 192). Bk. ŞANTAJ. (E. Korur)

TEHİR, bir adlî işlemin yerine getirilmesinin ortaya çıkan veya araştırılması ve karara bağlanması gereken olay ve durumlar dolayısıyla ilerideki bir tarihe bırakılması.

Hukuk muhakemeleri usulünde T. : Hükmî şahısların kanunî temsilcilerinin ve temsil ehliyetlerinin belirlenmesi

(HMUK. Md. 39), taraflardan birinin vesayet altına alınması veya kendisine kanunî müşavir tayin edilmesi talebi (HMUK. Md. 42), bir delilin hemen gösterilmesi imkânı olmaması (HMUK, Md. 484) gibi sebeplerden hâkim duruşmanın T.'ine hükmedebilir. Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu hükümleri ve süresi açısından T. ile talik arasında fark gözetmemiştir.

Ceza muhakemeleri usulünde T. : Bir işlemin tamamlanmamış olmasından dolayı duruşma T. olunabilir. T. olunan duruşmaya 8 günden fazla ara verilemez (CMUK. Md. 222). 8 günü aşan ara verme talik mahiyetindedir.

İcranın T.'i : Hukuk davalarında davanın temyizi icrayı T. etmez. Ancak temyiz eden taraf gereken teminatı göstermiş veya yatırmış olmak şartıyla Yargıtay talep üzerine müstacel olarak icranın T.'ine karar verebilir (HMUK. Md. 443). Buna karşılık ceza davalarında mahkûmiyet hükümleri kesinleşmedikçe icra olunamaz (CMUK. Md. 395).

İnfazın T.'i : Ölüm cezası, hükümlünün mensup olduğu din ve mezhebin özel günlerinde infaz olunamaz. Gebe kadınlar doğurmadıkça, akıl hastalığına tutulanlar iyileşmedikçe ölüm cezası infaz olunamaz (Cezaların İnfazı Hakkında Kanun, Md. 2). Akıl hastalığına tutulan mahkûmlar hakkında hürriyeti bağlayıcı cezanın infazı iyileştikten sonraya bırakılır. Diğer bir hastalıkta hürriyeti bağlayıcı bir cezanın infazı halinde mahkûmun hayatı için kesin bir tehlike teşkil ediyorsa, aynı hüküm tatbik edilir. Hürriyeti bağlayıcı bir cezanın infazı, gebe olan veya doğurduğu tarihten altı ay geçmemiş bulunan kadınlar hakkında geri bırakılır. Çocuk ölmüş veya anasından başka birine verilmiş olursa, doğumdan itibaren iki ay geçince ceza infaz olunur (Ceza M. U. Kanunu, Md. 399). Ağır hapisten başka iki yıl ve daha aşağı müddetle hürriyeti bağlayıcı cezaların derhal infazının mahkûm veya ailesi için mahkûmiyetin gayesi dışında ağır bir zararı mucip olacağı anlaşılırsa, mahkûmun talebi üzerine cezanın infazı T. olunabilir. T. süresi dört ayı geçemez. T. talebinin kabulü bir teminat gösterilmesine veya diğer bir şarta bağlanabilir (CMUK. Md. 400). Bk. TALİK. (E. Korur)

TEHUANTEPEC KISTAĞI, Meksika körfezini Büyük Okyanus'un meydana getirdiği Tehuantepec körfezinden ayıran kıstağa verilen ad. En geniş yeri 210 km dir. Bu kıstak, Kuzey Amerika ile Orta Amerika arasında geleneksel sınırı oluşturur.

TEHUELCHE KIZILDERİLİLERİ, Güney Amerika'da, Patagonya'da yaşayan kızılderililere verilen ad. Eldeki sınırlı arkeolojik verilere göre, İspanyol istilâsı sırasında aş. yu. 4 000 kişi oldukları anlaşılıyor. Bu sayı XX. yüzyılın ortalarında 100'ün altına düşmüştür. T. K. Güney Amerika'nın güneyindeki düzlüklerde yaşayan göçebe bir kavim olarak avcılık yoluyla yiyeceklerini sağlarlardı. Yegâne evcil hayvanları avcılıkta kullandıkları köpekti.

TEHZİL, ünlü bir şiire, aynı vezin ve kafiyede şaka ve alay yollu yazılmış nazîre (b. bk.). Buna *hezl* de denir. Şair, bununla ya bir konuya mizahî bir nitelik verir veya ciddî şiirleri mizahî bir duruma sokar. Ancak, T.'in zarif ve bayağılıktan uzak olması gerekir. T. genellikle nazımda yapılırsa da, Fazıl Ahmet Aykaç (b. bk.), Namık Kemal, Süleyman Nazif ve Cenap Şahabettin'in nesir üslûplarını taklit ederek, T.'i nesirde de denemiştir.

Divan edebiyatında Mürekkepçi Havâyî ve Sürûrî hezliyatlarıyla tanınmıştır. XVII. yüzyıl şairlerinden Güftî'nin 86 şairi T. eden *Teşrifâtü'ş-şuarâ* adlı manzum bir tezkiresi vardır. Yeni Türk edebiyatında T.'leriyle ün kazanmış şairler Fazıl Ahmet Aykaç ve Halil Nihat Boztepe'dir. (C. Dilçin)

TEILHARD de CHARDIN, Marie - Joseph Pierre (Sarcenat 1881 - New York 1955), Fransız paleontolog ve antropoloğu. Özellikle Çin'de araştırmalar yaptı (1926 - 1939). Antropolojik kazılarından ve araştırmalarından hareketle, Katolik yaradılış dogmasını fen bilimlerindeki dünyanın ve insanın evrimi görüşüyle bağdaştırmaya gayret etti. Bu çabaları, Katolik kilisesi içinde büyük teolojik fikir tartışmalarına yol açtı. 1962'de kilise makamları, T.'ın felsefî ve teolojik fikir ve görüşlerinin çok muğlâk tarafları bulunduğuna ve büyük hatalar ihtiva ettiğine, bu sebepten de Katolik öğretisine ters düştüğüne karar verdiler.

TEİN (Fr. Théine) : bk. KAFEİN.

TEİZM (Fr. Théisme), bir tek Tanrı'nın varlığını kabul eden bir doktrin. Bu bakımdan T., ateizm (Fr. athéisme)'in zıddıdır. Bk. TANRISIZLIK. T.'in kabul ettiği tanrı birdir. Bu açıdan T. *politeizm* (Fr. polythéisme)'in zıddıdır. Tanrı, âlemden ayrıdır ve onu yaratmıştır. Buna göre, T. panteizm (Fr. panthéisme)'den ayrılır. T. âlemi hâlâ idare etmektedir. Bu bakımdan deizm (Fr. déisme)'den tayrılır. Bk. YARADANCILIK.

TEJO : bk. TAJO.

TEK, Ahmed Ferid (Bursa Rumî 23 şubat 1294 = 7 mart 1878 - İstanbul 25 kasım 1971), Türk siyaset adamı ve yazarı. İstanbullu bir aileye mensuptu. Babası Maliye muhasebecilerinden Mustafa Reşid Bey, büyük babası Kadı Âsım Efendi, dedesi Yeniçeri ulemasından Sadık Efendi idi. Ahmed Ferid'in doğduğu evi, Kadı Âsım Efendi yaptırmıştı. Ahmed Ferid'in annesi, Uludağ güneyinde, Adırnas köyünden Şehid İbrahim Ağa'nın kızı Hanîfe Leylâ Hanım idi. Ahmed Ferid İstanbul'da rüşdiye mektebini bitirince Kuleli Askerî İdadîsine girdi. Harbiyeye 1310 (1894 - 1895)'da ve mülâzım-i sanî rütbesi ile 1312 (1896 - 1897)'de Erkân-ı Harbiye mektebine geçti. Erkân-ı Harbiye mektebinde okuduğu yıllarda, Harbiyeliler arasında Meşrutiyet taraftarı hareketler başlamıştı, fakat kendisinin bunlarla ilgisi yoktu. Meşrutiyetçi öğrencilere karşı 1313 (1897 - 1898)'te takibat başlayınca, arkadaşı Akçuraoğlu Yusuf'u korumak isteği sonucunda, Ahmed Ferid de tutuklandı. Arkadaşları ile beraber olmadığını söylemek onlara sadakatsizlik gibi görüneceğinden kendini savunmadı. Genç Harbiyeliler, Taşkışla'da muhakeme edildikten sonra, "Şeref" vapuru ile Trablusgarb'a sevk edilip kale altındaki zindana hapsedildiler. Bir yıl sonra kısmî bir af çıkınca, Ahmed Ferid, rütbe tenzili ile Trablusgarb Erkân-ı Harbiyesinde istihdam edildi. Ah-

TEK, Ahmed Ferid

med Ferid ve arkadaşı Akçuraoğlu Yusuf, 1900 yılında kayık ile Tunus'a kaçıp oradan Paris'e gittiler. Ecole des Sciences Politiques'te okuyan iki arakadaş, 1903'te mezun oldular. Ahmed Ferid, Paris'teki "Jeunes Turcs" denen Meşrutiyetçi çevrelerin kongrelerine iştirak ediyor, "Şûra-yı Ümmet" adlı gazetelerine yazı yazıyor, fakat Osmanlı hükümetine karşı, yabancı devletlerin yardımını istemek temayüllerine itiraz ediyordu. Siyasî tarihi bilen Ahmed Ferid, her yabancı müdahalenin Türkiye'nin aleyhine olacağını düşünüyordu. Akçuraoğlu Yusuf, Kahire'de çıkan "Türk" gazetesinde 1904'te, "Üç tarz-ı siyaset" adlı yazısını yayınlamıştı. Aynı gazete, bu yazı hakkında başkalarının da mülâhazaları arasında, Ahmed Ferid'in de düşüncelerini yayınlamıştı. Ahmed Ferid, siyasî şartlar değiştikçe, Türkiye'nin o sıradaki durumunu kuvvetlendirecek imkânları aramak ve pragmatik bir siyaset gütmek lüzumuna inanıyordu. Daha sonraki ifadesi ile "Kayı Han Türklerinin... muazzam ve muhteşem eseri" Türk devletinin korunması Ahmed Ferid'in önde gelen kaygısı idi (22 eylül 1327 tarihli "İfham" gazetesindeki başyazısı).

Ahmed Ferid'in siyasî şahsiyeti, genç yaşta belirmiş bulunuyordu. Hitabeti kuvvetli, yazı üslûbu derli toplu ve heyecanlı idi.

Meşrutiyet'in ilânı üzerine İstanbul'a dönen Ahmed Ferid, "Şûra-yı Ümmet" gazetesi başyazarı ve Meclis-i Mebusan başkâtibi oldu. Mülkiye mektebinde 1324 - 1329 (1908 - 1913) arasında siyasî tarih müderrisi idi. Kütahya mebusu iken (1325 - 1327/1909 - 1912), Dahiliye Encümeni azası olarak, "İdare-i umumiye ve İdare-i hususiye-i vilâyat Kanunu"nu kaleme aldı. Balkan Harbinde, kendisine Erkân-ı Harp yüzbaşısı rütbesi iade edilerek Çatalca'da hizmet gördü.

İttihad ve Terakki Fırkasına mensup olmakla beraber, Meclis'te hükümeti açıkça tenkit eden Ahmed Ferid, fırkadan tart edilip 1325 (1912)'te, Millî Meşrutiyet Fırkası'nı kurdu ve "İfham" gazetesine başyazılar yazmaya başladı. Ahmed Ferid, o yıllarda mevcut "Osmanlılık", İslâmî Hilâfet ve Turan mefkûresi gibi akımlara, 1327 (1912)'de kurulan Türk Ocakları'nın ilk reisi olarak şu cevabı veriyordu : "Esas-ı metin Anadolu Türkleridir" (Rumî 1330 tarihli "Nev-sâl-i Millî").

İttihad ve Terakki siyasetlerini tenkit ettiği için Ahmed Ferid, Talât Paşa'nın dostluğunu muhafaza etmekle beraber, Cemal Paşa'nın husumetini çekmişti. Bunun işareti, kısa bir süre için Bursa'ya nefyedilmesi oldu. Mahmud Şevket Paşa'nın katli hakkında, "İfham" da çıkan haber vesilesi ile 22 eylül 1912 ile 13 haziran 1913 arasında Ahmed Ferid'in başyazılarını basan bu gazete kapatıldı ve Ahmed Ferid uzun bir menfaya yollandı. Sinop ve Bilecik'te geçen menfa yıllarında I. Dünya Harbi çıkmıştı. Eski Erkân-ı Harp zabiti olan Ahmed Ferid'in orduya iltihak isteği reddedildi. Ahmed Ferid'in Tekin takma adı altında yazdığı *Turan* adlı eseri 1330 (1914 - 1915)'da, İstanbul'da çıktı. Ahmed Ferid, Turan mefkûresini siyasî bakımdan tahlil ile, Eurasia'nın muhtelif yerlerindeki Türk kollarının ayrı devletler kurabilecekleri ümidini ifade ediyordu.

I. Dünya Harbinin Türkiye aleyhine dönmesi üzerine bir hükümet değişikliği tasarlayan Talât Paşa, Ahmed Ferid'i Bilecik'ten çağırıp bir siyasî parti kurmasını teklif etti. Böyle bir teşebbüste Türkiye için fayda göremediğini düşünen Ahmed Ferid, o zaman istiklâlini yeni elde eden Ukranya'nın merkezi Kiev'e başkonsolos olarak tayin edildi.

Kiev'den İstanbul'a döndüğü zaman, mütareke ilân edilmiş, şehir yabancı orduların işgaline girmişti. Milliyetçi grupa iltihak eden Ahmed Ferid, onların mümessili olarak Damad Ferid Paşa'nın koalisyon hükümetinde Nafia nazırı ve Maliye nazır vekili oldu. Fakat Sèvres muahedesi hazırlıklarına itirazı sebebi ile Ferid Paşa ile anlaşamayarak kabineden ayrıldı. Ekim 1919'da Millî Türk Fırkası'nı kuran Ahmed Ferid, "İfham" gazetesini tekrar neşre başladı. Mustafa Kemal Paşa'nın ilk beyannamesi, "İfham" gazetesinde (19 ve 20 ekim 1919) yayınlandı. Ahmed Ferid, 1920'de İstanbul mebusu olarak Osmanlı Meclisine girdi. O yıl, 16 mart 1920'de, işgalci kuvvetler Osmanlı Meclisini bastı ve Ahmed Ferid saklanmak mecburiyetinde kaldı. Aznavur mahkemesi tarafından da mahkûm edilmişti. O sırada, Kuvvâ-yi Milliye ile Fransızlar arasında bir mübadele anlaşması sonucunda, Ahmed Ferid, bir Fransız harp gemisi ile Vaniköy'den alınarak Mudanya'ya bırakıldı.

Rumî 1336 yılının 30 mayıs günü (12 haziran 1920) Ahmed Ferid, Ankara'da ilk Türkiye Büyük Millet Meclisinde İstanbul mebusu olarak yerini aldı. Maliye vekilliği de uhdesine verilip, 18 mayıs 1337 (1 haziran 1921)'ye kadar bu vazifede kalarak, Kuvvâ-yi Milliye Hükümetinin ilk bütçesini tanzim etti. Bu hizmetleri için daha sonra İstiklâl nişanı ile taltif edilecektir. Onun bu devreye kadar faaliyeti hakkında vesikalar kısmen yayınlandı ("Türk Kültürü" Aralık 1971, 110. sayı).

Ahmed Ferid, 1337 - 1339 (1921 - 1923) yılları arasında, Ankara Hükümetinin mümessili olarak Fransa'da vazife gördü. Bu sıradaki mümtaz hizmeti, eylül 1922'de Çanakkale'ye ilerleyen muzaffer Türk ordularının karşısına müttefik kuvvetlerin çıkmamasını temin yolunda idi. Fransız Hariciyesinden Laroche ile görüşmesinde, Ahmed Ferid, Türk ordusunun hamlesinin durmayacağı ve bir çatışma imkânı olacağını ima ile, Fransızların çekilmesi gerektiğini telkin etti. Teşebbüsünün muvaffakıyetini Türk Hariciyesine 18 eylül 1922 tarihli telgrafında bildirdi : "Laroche ile görüştüm. İstanbul fevkalâde komiseri, alelacele çekiliyor görünmemek şartı ile, Çanakkale'yi tahliye etmek ve bizim kıtaatımız karşısında, katiyyen Fransız kıtaatı bulundurmamak emrini almıştır." Fransızlar çekilince, İngilizler de yalnız kalmamak endişesi ile çekilip Türk ordusu önünde İstanbul yolu açılmış bulunuyordu (Bu hususta bazı vesikalar 1973'te "Türk Kültürü Araştırmaları"nın Cumhuriyet'in 50. yıl dönümüne armağan edilen sayısında çıktı). Lausanne antlaşması çalışmalarında da müşavir olarak Ahmed Ferid çağrılmıştı.

Cumhuriyet'in ilk dahiliye vekili olan T., 1923 - 1925 arasında, Köy Kanununu yazdı ve Anadolu'da o devirde yaygın eşkıya ile başarılı bir mücadeleye girişti.

Daha sonra devamlı olarak Dışişleri hizmetinde bulunan Ahmed Ferid, 1925 - 1932 arasında Londra'da, 1933 - 1939 yıllarında Varşova'da, 1939 - 1943 yıllarında Tokyo'da büyükelçilik yaptı. 1943'te emekliye ayrıldı .

T., İstanbul'da, Moda'da, bugün adını taşıyan sokaktaki evinde vefat etti. Ölümünden bir gün önce, dış siyaset hakkında bitiremediği, fakat sonradan "Türk Edebiyatı"nın ekim 1973 sayısında çıkan bir makaleyi yazmakta idi. (E. Esin)

TEK, Müfide Ferid (Kastamonu Rumî 16 nisan 1308 = 28 nisan 1892 - İstanbul 24 mart 1971), Türk yazarı. Babası Şevket Bey, kaymakam ve mutasarrıf Kemahlı Mazhar Paşanın (*Sicill-i Osmanî*'ye göre ölm. 1305/1887) oğlu idi. Müfide Hanım'ın annesi, Plevne şehitlerinden Kolağası

Nişli Zâim-zâde İsmail Efendinin kızı Feride Hanım idi. Müşir Receb Paşa'nın seryaveri bulunan Şevket Bey, onunla beraber Bağdad'a ve daha sonra Trablusgarb'a tayin edildiğinden, Müfide Hanım'ın çocukluğu Trablusgarb'da geçti. İtalyan rahibeleri mektebinde okuyor, fakat evde Türkçe, Arapça, Farsça dersleri alıyordu. Meşrutiyet taraftarı ve İttihad ve Terakki Fırkasının yedinci şubesinin kurucusu olan Şevket Bey, Avrupa'daki hemfikirleri ile temasta bulunuyordu. Bunlardan Ahmet Rıza Bey vasıtası ile Şevket Bey, kızı Müfide'yi Paris'te, Versailles lisesinde tahsile gönderdi. Aynı zamanda, o sırada Trablusgarb'da bulunan genç Harbiyelilerden Ahmed Ferid ile Müfide Hanım nişanlandırıldı (bk. TEK, Ahmed Ferid). Şevket Bey'in 1905'te ölümü üzerine, 1907'de Ahmed Ferid ile evlenen Müfide Hanım, Meşrutiyet'i müteakıp İstanbul'a geldi. Müfide Ferid imzası altında dergilerde yazı yazmaya başladı. Ahmed Ferid'in 1913 - 1918 arasında Sinop ve Bilecik'te menfada bulunduğu yıllarda Müfide Ferid, ilk romanı *Aydemir*'i kaleme aldı. Bu kitap, 1334 (1918)'te yayınlanarak Türk dünyasında akisler bıraktı. I. Dünya Harbi sonunda, Osmanlı devleti son bulmaya ve onu teşkil eden millî topluluklar birbirinden ayrılmaya doğru gitmekte idi. Bu şartlarda, Türkler de kendi millî hüviyetlerini aramakta idiler. *Aydemir*, bu arayışa, hissî ve şairane bir cevap teşkil ediyordu. Eser, birkaç gazetede de tefrika edildi.

TEK, Müfide Ferid

İstanbul'un yabancı işgalinde bulunduğu 1919 - 1920 yıllarında, Müfide Ferid, eşi Ahmed Ferid'in neşrettiği "İfham" gazetesinde Kuvvâ-yi Milliye yanlısı yazılar yazıyordu. İşgalci kuvvetlerin takibine uğrayacağını öğrenince, köylü kadın kıyafetinde, yük taşıyan bir İtalyan gemisine binerek İnebolu'ya erişebildi. İnebolu'dan Ankara'ya, eşinin yanına giderken, Kastamonu'da hemşehrileri tarafından ikram gördü. Ankara'da yazılarına "Hâkimiyet-i Milliye" gazetesinde devam etti. Türk askerini kutlayan hitabı, 15 kânûn-ı sânî 1337 (1921)'de "Hâkimiyet-i Milliye"nin 97. sayısında yayınlanıp cephelerde dağıtıldı. (Bu ve aynı gazetenin 7 şubat 1337/1921 günü, 102. sayısında çıkan, Anteb'e Gazi unvanı verilmesi ile ilgili yazısı, Kültür Bakanlığı tarafından, Atatürk dizisinin III. cildi olan antolojide 1981'de tekrar yayınlandı.)

Eşi, 1923 - 1924 yıllarında Ankara Hükümeti mümessili olarak Fransa'da bulunurken Müfide Ferid Paris'te Kuvvâ-yi Milliye'nin mefkûresini tanıtan konferanslar vermekte idi. Büyük Millet Meclisi'nin hediyesi olan bir halıyı, ölüm döşeğinde yatan Türk dostu Fransız yazarı Pierre Loti (b. bk.)'ye takdim etti. Diğer Türk dostu yazar Claude Farrère (b. bk.) bu ziyareti, 1923'te çıkan *Loti* adlı kitabında anlatmaktadır. Türkiye'yi temsile yardım vazifeleri yanında, Müfide Ferid, Paris'te Ecole des Sciences Politiques'te okuyup mezun olmak fırsatını da buldu.

İstanbul'a dönünce yazdığı ve 1924'te yayınlanan *Pervaneler* adlı romanda, Müfide Ferid, Mütareke yıllarının acılarını anmakta ve yabancı mekteplerin kendi dünya görüşlerine kazanabildikleri Türk gençlerini, ateşte yanan pervanelere benzetmekte idi (*Pervaneler*, yazarın geniş biyografisi ile 1974'te tekrar yayınlandı).

Elçi olan eşi Ahmed Ferid ile 1925'ten sonra devamlı olarak Türkiye dışında bulunan T., millî kültür meselelerinden nisbeten uzak kalarak az yazı yazdı. Türkiye'ye döndüğü 1943 yılından itibaren, hayır işleri ve meslek kadınları teşkilâtı ile meşgul oldu. Kurucusu bulunduğu Türk Soroptimist kadınları, 1972'de, hâtırasına bir risale adadılar. Gaziantep'i tebcil eden yazısı dolayısıyla da, o şehirdeki bir sokak Müfide Ferid adını aldı. (E. Esin)

TEK HECELİ DİLLER (Fr. Langues isolantes), tipik örneği Çince olan, kelimeleri yalın biçimleriyle ek almadan ve yapıca herhangi bir değişmeye, kırılmaya uğramayan dillere verilen ad. Kelimelerin görevleri ve anlamları cümle içindeki sıralanıştan, vurgulanıştan ve birbirleriyle olan ilişkilerden anlaşılır. Tek tek kelimelerden oluşan bu dillerde fiil çekimi de yoktur. "Televizyon" anlamındaki *dien si ci* kelimesi "elektrik, görmek, cihaz" diye tek tek çevrilebilir. Böylece yalın durumdaki kelimeler yan yana gelerek birbirlerini anlamca tamamlamaktadırlar. Ancak T. H. D.'de vurgu ve ton, anlamları, görevleri belirlemekte çok önemli rol oynarlar. Çinceden başka, Vietnam dili, Himalaya dilleri bu dillere örnek olarak verilebilir.

TEKABÜL PRENSİPİ (İng. Correspondence principle), temel ilkeleri yönünden büyük farklılıklar göstermelerine rağmen klasik mekanik ile kuantum mekaniği arasında önemli bir ilişkiyi ifade eden bir prensip. Danimarkalı fizikçi Niels Bohr (b. bk.) tarafından 1923'te ortaya konulmuştur.

Makroskopik cisimlerin hareket kanunlarında çok başarılı olan klasik mekanik, atomik olaylara uygulandığında hesap sonuçlarının deneylere uymadığı XX. yüzyılın başlangıcında kesin olarak bilinmekte idi. Madde ve ışık arasındaki ilişkiler bu cümledendir. Bir elektrik deşarjı ile uyarılan atomların yaydığı ışık, spektroskoplarla incelendiğinde sadece belirli dalga boylarına sahip birçok renkli çizgiler gözlenmekte idi. Bu çizgiler arasındaki bölgeler ise tamamen karanlıktı. Her atom için kendine has dalga boylarında (renklerde) gözlenen bu renkli çizgilerin, atomik yapının sırlarını ihtiva ettiği kabul edilmiş, ancak klasik mekanik sınırları içinde bir açıklama mümkün olamamıştı. Atomik olayları açıklama yolunda ilk adımlar 1913'te Niels Bohr tarafından atılmıştır. Bohr, atom teorisinde, klasik mekaniğin aksine, birtakım atlamalı enerji seviyelerinden söz eder. Bu iş için formüllerde $n = 1, 2, 3, \ldots$ gibi sadece tamsayı değerlerini alabilen kuantum sayıları kullanılmıştır. Daha sonra 1915'te Wilson ve 1916'da Sommerfeld tarafından daha kapsamlı kuantlama metotları geliştirilmiş ve 1923'e kadar olan gelişmeler, bugün *eski kuantum teorisi* adını verdiğimiz teoriyi meydana getirmiştir. 1923 - 1927 yılları arasında da asıl *kuantum mekaniği*'nin temelleri atılmıştır.

T. P.'nin ortaya atılması, eski kuantum teorisinin ilk andaki parlak başarılarına rağmen bazı konularda, özellikle spektrum çizgilerinin parlaklıkları ve ışığın dispersiyonu konularında yetersiz kaldığı döneme ve 1923 - 1927 gelişmelerinden önceki devreye rastlar. 1923'te Bohr'un ortaya koyduğu T. P. şöylece ifade edilebilir : kuantum mekaniğinin sonuçları, uygun bir limit değeri için klasik mekaniğin aynı konuda verdiği sonuca tekabül eder. Prensipi adı bu tekabül kelimesinden gelmektedir. Bu prensip, klasik mekaniği kuantum mekaniğinin önemli bir kontrol mekanizması haline

getirmiştir. Örnek olarak, bir hidrojen atomunda elektronun proton etrafındaki yörüngesine ait frekans, kuantum mekaniğinde $\nu_{ku} = 2 \left(\frac{|E_n|^3}{R h^3} \right)^{1/2}$ şeklinde hesaplanmıştır.

Klasik mekanik sonucu ise, $\nu_{kl} = \frac{1}{\pi e^2} \left(\frac{2 |E|^3}{m} \right)^{1/2}$ dir. Burada $|E_n|$, n baş kuantum sayısına karşılık gelen yörüngeye ait enerjinin mutlak değeri, R ve h sırasıyla Rydberg ve Planck sabitleridir. e elektronun yükü, m ise kütlesidir. ν_{kl} formülündeki $|E|$, ν_{kl} frekanslı herhangi bir yörüngeye karşılık olan klasik enerji değeridir. T. P.'nde adı geçen uygun limit, bu örnekte n kuantum sayısının sonsuz büyük olması halinde ν_{ku} formülünün varacağı değerdir.

Gerçekten T. P. doğru ise, yani bu limitte $\nu_{ku} = \nu_{kl}$ (E) ise, yukardaki iki formülden R nin değerinin $R = \frac{2\pi^2 m e^4}{h^3}$ olması gerektiği kolayca hesaplanabilir. Bu formülde m, e ve h nin bilinen değerleri yerlerine konarak Rydberg sabiti hesaplanmış ve deneyle elde edilen değeri ile karşılaştırılmıştır. İki sonucun on binde bir presisyonla birbirine uyduğu tespit edilmiştir. (A. Şaplakoğlu)

TEKÂLİF : bk. VERGİ.

TEKBÎR (Ar. = büyültmek, ululamak, yükseltmek) : Tanrının ululuğunu belirtmek için söylenen *Allahu ekber* (Allah çok büyüktür, Tanrı ulular ulusudur, Tanrı uludur) sözüne T. denilir. Ayrıca onun yine T. adı verilen daha geniş, tevhid (birlemek) ve tahmîd (hamd)'i de içine alan bir şekli vardır : *Allâhu ekber, Allâhu ekber, Lâ ilâhe illallah, Vallâhu ekber, Allâhu ekber ve lillâhi'l-hamd (T. almak, T. getirmek* daha çok bu ikincisi için kullanılır).

Allahı T.'in üç yol (kalp, söz, amel) ile olduğu belirtilir (kalp ile onun birliğine, adaletine inanmak; söz ile onun yüce sıfatlarını ve güzel adlarını ikrar etmek; amel ile ona ibadet etmek).

Tekbir kelimesi *Kur'an*'da bir yerde geçer : *"Çocuk edinmeyen, mülkte ortağı olmayan, âcizlikten ötürü bir yardımcısı da bulunmayan Allah'a hamdolsun de ve O'nu gereği gibi tekbir et* (ona yaraşır şekilde saygı göster) "(İsrâ, III). Bu kelimenin emir çekimi de sadece bir yerde geçer : *"Rabbini tekbir et* (Onun büyüklüğünü an)" (Müddessir, 3). *Kur'an*'da *Allâhu ekber* sözü hiç geçmez. Hadislerde hem *tekbir*, hem de *Allâhu ekber* çok kullanılır. *Allâhu ekber* lafzındaki *ekber* ism-i tafdîlinin çeşitli açıklamaları yapılır. Bu lafız Allah'ın mutlak azametini en kısa ve veciz bir biçimde içinde bulundurmaktadır.

Hz. Peygambere Necâşî'nin ölümü Allah tarafından bildirildiğinde durumu etrafındakilere haber verdi, onları saf haline getirip dört T. getirdi (Cenaze namazının üç T.'i asıl rükün; ilk T. bir bakıma rükün, bir bakıma şart olarak görülür). Ezan ve ikamette ikisi başta, ikisi de sonda olmak üzere dört T. vardır. Namazın hemen başındaki T. (iftitah T.'i veya tahrime) namazın 12 farzı arasındadır. Bu T. Hanefîlerce namazın aslında bir rüknü değil, şartıdır, namazdan öncedir. Ancak, namazın rükünlerine çok yakın bağlı olduğu için o da bir rükün sayılmıştır. Diğer üç mezhebe göre ise, aslında namazın bir rüknüdür. Namaz içindeki T.'ler sünnettir (Bir rekâtte beş T. bulunur, iftitah T.'i alınan rekât hariç). Hac sırasında T., vacip olmasa da hayli sıktır : Seyahatin başlangıcında, seyahat esnasında, Beytullah görüldüğünde (sünnet), tavaf sırasında, Hacerü'l - Esved'in yanında, Safâ ve Merve'de, Mina'da ilk iki cemrede şeytan taşlarken, Mekke'den ayrılmadan Kâbe'de, eti yenilebilir hayvanların veya kurbanlıkların kesiminde besmele mutlaka lâzım, T. müstehaptır (bismillâhi Allâhu ekber). Hac sûresinin 36 - 37. âyetlerinde kesim sırasında insanlara hayvanların boyunlarını eğdiren Allah'ı T. istenir.

Bayram (ramazan ve kurban) namazlarında altı fazladan (ziyâde) T.'in alınması vaciptir. Bu T.'lerde cenaze namazında olduğu gibi eller bağlı tutulmaz, kulaklara getirilip yanlara sallandırılır. Altı T. (her rekâtte üçer defa) Hanefî mezhebine göredir. Şâfiî ve Malikî mezheplerinde bu T.'lerin sayısı ilk rekâtte yedi, ikinci rekâtte beş olmak üzere on iki; Hanbelî mezhebinde ise ilkinde altı, ikinci rekâtte beş olmak üzere on birdir (Bu mezheplerde T.'ler, her iki rekâtte kıraatten önce alınır. Hanefîlerde ise birinci rekâtte önce, ikincisinde sonra alınır). Bakara sûresinin 185. âyetinde, sayılı günlerin bitiminde, Ramazan sonrasında, Allah'ı T. ile büyüklemek öğütlenmektedir. Ancak bu T.'in ramazandan sonraki ayın girmesinden dolayı mı, bayram namazına çıkarken veya bayram namazında getirilmesi dolayısıyla mı zikredildiğinde ihtilâf vardır. Bayramlarda camiye giderken T. sünnettir. Ramazan bayramında içten, kurban bayramında açıktan T. müstehabdır.

Kurban bayramında bayram namazındaki T.'ler dışında ayrıca farz namazların hemen sonrasında T. getirilir. Kamerî aylardan Zilhicce'nin 10. günü kurban bayramı günüdür. Zilhicce'nin 11, 12, 13. günlerine teşrik günleri (eyyâm-ı teşrik) denilir. Bu üç güne teşrik günleri denmesinin birçok sebepleri bildirilir. Ebû Hanîfe'ye göre, teşrik "T." demektir. Dolayısıyla teşrik günleri, T. günleridir. Teşrik günlerinin belirlenmesinde fakihler arasında fikir ayrılığı vardır. Bazıları yukarıda zikredildiği gibi, bayram sonrasındaki üç gün derken, bayram gününü de teşrik günlerine katarlar. Öte yandan Ebû Hanîfe, Mâlik b. Enes, Ahmed b. Hanbel'e göre, bayramdan sonraki üç gün teşrik günlerine dahil değildir (Ebû Hanîfe'ye göre bu T.'ler arife gününün sabahından ertesi günün ikindisini içine alan sekiz vakit farz namazından sonra alınır). Teşrik, yüksek sesle T. almaktır. Hz. İbrahim'e nisbet edilen ve yüksek sesle alınan T.'e tekbir-i teşrik denilir. İmâm-ı A'zama (Ebû Hanîfe) karşı yerine göre içtihatları tercih edilebilen İmâmeyn (Ebû Yûsuf, İmâm-ı Muhammed)'e göre teşrik T.'leri, Zilhicce'nin 9. günü sabah namazından itibaren bayramın 4. gününün ikindi namazına kadar 23 farz vakit namazının hemen arkasından getirilir. Tatbîkat, bu son zikredilen içtihada göre yapılmaktadır. Teşrik T.'leri, T.'in geniş şeklidir (T.'le başlayıp hamdle biteni). Bu T.'ler, fakihlerin birçoğuna göre vaciptir. Sünnet diyenler de vardır. İmameyne göre, istisnasız her mükellefe vaciptir. İmam-ı A'zama göre buradaki vücup, bazı şartlara bağlıdır (ikamet, hürriyet, erkek olma, cemaat). Teşrik T.'inin bestesi Mustafa Itrî Efendi tarafından yapılmıştır. Bayram hutbesi sırasında ve bayram süresince 23 vakit topluca okunur.

Yukarıda zikredilen T.'ler dışında bir de kıraat-tilâvet T.'i vardır. Bu T., Duhâ sûresinde başlamak suretiyle *Kur'an*'ın sonuna kadar devam eden kısa sûrelerden sonra getirilir. Bu T.'e sebep olarak Hz. Muhammed'e vahyin kesilmesi üzerine bir kadının "Ey Muhammed, şeytanın seni terk ettiğini görüyorum" demesi sonucu Duhâ sûresinin inzal olunmasıdır. Allah bu sûrede peygamberini terk etmediğini yeminle haber

verince o da şükür ve sevincini T. ile ifade etti. Bu T. şöyledir : *Lâilâhe illallâhu vallâhu ekber, Allâhu ekber ve lillâhi'l-hamd.* Bu T.'in sünnet olduğunu söyleyenler vardır, müstehap olduğunu da. T.'in Duhâ sûresinin başında başladığını kabul edenlere göre sonu Nâs sûresinin başı, Duhâ sûresinin sonunda başladığını kabul edenlere göre ise Nâs sûresinin sonudur.

Mevlevîlerde T., tarikata yeni giren "nevniyaz"ın başına sikke giydirilmesi münasebetiyle kullanılan bir tâbirdir. On sekiz günlük bir tecrübe devresinden sonra "Kazancı Dede" tarafından, nevniyazın sırtına hırka giydirilmeden önce dua ile başına sikke giydirilirdi. Bu sikke giydirme törenine T. denirdi. Nevniyaz, bundan sonra sema meşkına başlar, öğrenince de Aşçıbaşı Dede tarafından Şeyh Efendinin huzuruna götürülürdü. Şeyh Efendi, nevniyazın başındaki sikkeyi çıkarıp iki eline alır, tarikatın usulü gereğince dua okuyaark sikkeyi T.'ler ve sonra tekrar kendi eliyle onun başına geçirirdi. Buna da sema T.'i denirdi. (G. Tümer)

TEKÇE, İsmail Hakkı (İstanbul 1892 - İstanbul 1975), Türk generali. Harp Okulundan 1912'de mezun olduktan sonra Erzincan'daki 3. Ordu birliklerinde görev aldı. Balkan Savaşı ile I. Dünya Savaşına katıldı. Halit Bey komutasında Şeyh Eşref ayaklanmasını bastıran tümende yararlık gösterdi. Ankara'da Mustafa Kemal Paşa'nın refakat subaylığını T.B.M.M.'nin açılışından itibaren sürdürdü. 18 temmuz 1920'de Mustafa Kemal Paşa'nın iznini alarak günümüzdeki Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayının çekirdeğini oluşturan Muhafız Takımını kurdu. Bu takımla II. İnönü, Sakarya ve Başkumandanlık savaşlarına katıldı. Muhafız Takımı 1927'de alay haline getirildi. 1937'de bu alayın başında Dersim harekâtını idare etti. 1942'de generalliğe yükseltildikten sonra muhtelif birliklerde görev yaptı. 1951'de emekliye ayrıldı.

TEKÇENEKLİLER, Buğdaygiller, Zambakgiller, Palmiyeler, Yılanyastığıgiller, Sumercimeğigiller, Salepgiller, Ananasgiller, Muzgiller gibi bitki familyalarını, çeşitli sazlar, kamışlar gibi su bitkilerini içine alan bir bitki sınıfı.

T.'de tohumlar tek çenekli (monocotyledon), kökler saçaklıdır. Sapları dalsız, yaprakları kınlı ve sade, çiçek çevresi üç parçalıdır. T. nemli ortamı severler.

TEKÇİLİK (Fr. Monisme, İng. Monism, Alm. Monismus), gerçek ve kâinatta tarafsız olarak beliren düşüncelerin, bir öğretinin, bir sistemin v.b. temelinde veya yapısında sadece bir tek varlığın bulunduğunu kabul eden bir felsefe anlayışı. T. her türlü çokçuluk karşılığı olarak kullanılmaktadır.

T. öğretisine göre, varlıkbilim (Fr. ontologie) de varlıkları ortaya çıkaran bir tek temel varlık vardır ve bütün varlıklar bu ana varlıktan oluşmuş kabul edilir. Ayrı ayrı olduğu ileri sürülen ruh, tabiat ve tanrı, aslında bir tek varlıktan, Tanrı'dan ortaya çıkmış olup Tanrı'nın ana niteliklerindendir.

Metodolojide ise bilgi ayrı ayrı birkaç metodla değil, sadece bir tek metodla elde edilir görüşü savunulmaktadır. Bilimlerin manevî bilim - tabiat bilimi gibi birbirinden öz veya metod bakımından ayrı gruplar değil, sadece bir tek grup meydana getirdiği ileri sürülür.

T. dinî görüşüne mistik dinler arasında, özellikle Hindistan'da da rastlanmaktadır. Örnek olarak, Upanişad'lar *atman*'ı ilâhî - ebedî zat ve *brahman*'ı dünyanın ilâhî - ebedî zat'ı olarak kabul ederler. Çin Taoizminde *Tao* kavramı temel prensip olarak yatmaktadır (bk. TAOİZM). İslâm mistisizminde ise Allah, tek varlıktır (bk. ÇOKÇULUK, DUALİZM).

TEKE, Burçlar kuşağının onuncu burcu. Bk. BURÇ.

TEKE, büyük bir Türkmen boyu. XVI ve XVII. yüzyıllarda Türkmenistan'ın kuzeyinde oturan T.'ler XVIII. yüzyılda Balkan dağlarının eteklerine yerleşmişler. XVIII. yüzyıl sonu ve XIX. yüzyıl başlarında komşu devletlerin baskıları üzerine güneye, Ahal ve Marı (Merv) civarına ve Köpetdağ'ın eteklerine göç etmek durumunda kalmışlardır. Türkmenistan'da adı geçen bölgelerde yoğun olan T.'ler bugün İran'da Türkmen Sahra'nın doğusunda Celgalân çevresinde, Afganistan'da da Herat çevresinde, Gülran ve Köşk kasabalarında oturmaktadırlar. T.'lerin Afganistan'daki nüfusu 40 000'i aşamazken İran T.'lerinin sayısı 100 000'e yaklaşmaktadır.

TEKE OYUNLARI, merkezi Antalya olarak kabul edilen Teke livası veya Teke Sancağı (b. bk.)'nda halk oyunlarına verilen ad.

Günümüzde Antalya, Burdur, Isparta, İçel ve Muğla illeri ve bunların çevrelerinde oynanan halk oyunlarına verilen T. O. adı hakkında değişik görüşler ileri sürülmektedir. Yukarıda sayılan illerdeki Türkmen yörüklerinin oynadığı halk oyunlarına verilen bu adın, eskiden Hamidoğulları beyliğinin bir kolu olan Teke beyliğinin sınırları içinde yer alan bölge oyunlarına verildiği de söylenmektedir (C. Demirsipahi, *Türk halk oyunları.* Ankara 1976, 337. s. v.d.). T. O.'nı oynayanlara ve adı geçen bölgede yaşayanlara göre, bu ad, *teke* adı verilen erkek keçinin hareketlerini yansıtmasından dolayı verilmiştir. Oynanan oyunun sekme, arkaya hızla dönerek yürüyüp kaçma, direnme ve korku dolu anî sıçramalar gibi figürleri tekenin hareketleri ile büyük bir benzerlik gösterir. T. O. arasında yer alan *teke zortlatması* oyunu ise, tekenin kızdığı zamanki hareketlerini sembolize etmektedir. Ancak T. O. sadece tekenin hareketleri ile de açıklanamamaktadır. T. O. içinde yer alan Zeybek (b. bk.), Mengi oyunları, samahlar, hora, sallama, okşama havaları, peşrev ve hata oyunları gibi adlar taşıyan diğer oyunların, adı geçen keçinin hareketleri ile hemen hemen hiç ilgisi yoktur. Aziziye çevresinde oynanan teke zortlatması veya zartlatması, Afyonkarahisar'ın Dinar ve İncesu dolaylarındaki kaşıklı teke zortlatmaları ile Burdur'daki oyunlarda, tekenin hareketleri açıkça belli olmaktadır. Özellikle *Teke dağlarını duman bürüdü, Kaydalama, Ardıcın iyisi özünden olur* ve Burdur'daki *Sipsiler* oyunları bunlara iyi birer örnektir.

Teke Türkmenlerinin en çok bulundukları yerler Antalya, Burdur, Denizli, Isparta ve İçel bölgeleridir. Bu sıcak ve değişik bitki örtüleri ile kaplı bölgelerde oynanan T. O. arasında en tanınmışları şunlardır :

1. *Teke zortlatması :* Değişik bölgelerde *zortlatma* yerine *zorlatma, zatlatma, zartlama* gibi biçimler de kullanılır. Bu oyun iki bölümden oluşmaktadır. Oyuna başlamadan önce bölgede *guval* denilen bir kaval havası çalınır. Bir uzun hava olan guval, ezgi ile karışık söyleyişi ve ağlayışı yansıtan bir ağıttır. Isparta çevresindeki yörüklerde *Garip, Kerem, Afşar* ve *ninni*'ler de guval olarak okunur. Guvaldan sonra çok

hızlı bir ritimle asıl zortlatmalara geçilir. Başlangıç havası *Teke dağlarını duman bürüdü* sözleri ile başlar. İkinci faslın ilk oyunu ise *Ardıcın iyisi özünden olur*'dur. Ağırlama kısmının bulunmadığı teke zortlatmalarında *yıldirme* veya *yelleme*'de oyun başlar. Kollu, kolsuz, sağ kol havada yürümelerle sol kol havada iken çökme ve el çırpma bittikten sonra hoplatmaya geçilerek hızlı bir şekilde bu figürler tekrar edilir.

2. *Boğaz havası : Boğaz kaydası* da denilen bu hava, bölgedeki yörüklerin parmaklarını kendi gırtlakları üzerine bastırarak ve bastırma yerleri ile parmak gücünü değiştirerek çıkarttıkları ezgilerin hepsine birden verilen addır. Kaval, sipsi ve gaydadan önce gelen bu boğaz havası, oyun havası şeklinde öttürülürse, buna *boğaz oyun havası* veya *nefesleme* adı verilir. *Boğaz çalmak* veya *boğaz vurmak* deyişleriyle de ifade edilen bu boğaz havasını daha çok çobanlık yapan yörük kızlarının kullandıkları görülmektedir. Yörük boğazları diye de bilinen havalar şunlardır : Sarıkeçili kızının boğazı, hayta kızının boğazı, guguk boğazı, kocakarı boğazı, Honanılı boğazı, Saçıkaralı boğazı, eski veya yeni yörük boğazı. Boğaz havaları cura ile çalınmak istendiğinde tezene kullanılmadan sadece parmak vurularak veya parmak aralarında sıkıştırıldığında teller çekilerek çalınır.

3. *Dımıdam : Dımıdan* olarak da bilinen bu T. O., Teke Türkmenlerinin kadınları arasında oynanır. Bazan erkeklerin de oyuna kalktıkları görülür. Büyük tef veya leğen dibine vurularak tutulan tempo ile oynanmaktadır.

4. *Dattiri :* T. O.'ndaki zortlatmalardan daha hızlı oynanan dattiriler, boğaz havası olarak bilinir ve oynanırlar. Çalgı kullanılamayacak kadar hızlı ve kıvraktırlar. Özellikle Burdur, Çavdır, Isparta ve Tefenni çevrelerinde rastlanılmaktadır.

5. *Gakkili :* Dattirilerin sazla çalınabilecek hızda olanına verilen addır. Dattirilere göre daha yavaştırlar ve kıvraklıkları daha azdır.

6. *Kesinti :* Sözlü oyun havalarının söz bittikten sonra gelen çalgılı kısımlarının oynanmasıdır. Ya belli bir fasıldaki türkü ve oyunların başında, ortasında ve sonunda çalınmak için bestelenmiş oyun havaları ya da belli bir maksat güdülmeden hiçbir bölüme veya esere bağlı kalmayarak bestelenmiş oyun havaları anlamına gelmektedir.

T. O.'nın sözsüz müzikle oynanan kesinti bölümü ise birkaç şekilde bulunmaktadır. Bunlar başta, başta ve sonda, ortada, ortada ve sonda ile sadece sonda kullanılan şekillerdir. Yukarıdaki tanımlamalara uygun olarak oyun adlandırmaları ya *Serenler kesintisi, Acem aşiran kesintisi* şeklinde veya *Kesinti Zeybeği, Kesinti havası* şeklinde *kesinti* kelimesi öne veya arkaya getirilerek yapılır.

7. *Sipsi :* T. O. arasındaki çoban oyunlarına verilen addır. Ayrıca zurna (b. bk.)'nın dudaklara gelen kamış kısmına denildiği gibi, bazı bölgelerde dilli düdük de aynı adı taşır. Teke zortlatmasının sipsi ile çalınmasına ve oynanmasına Burdur, Çavdır ve Tefenni çevrelerindeki Türkmenler arasında *sipsi havası* denilmektedir. Zıplayarak ve hızlı bir Zeybek görünüşü ile oynanmaktadırlar.

8. *Kaydalama :* T. O.'nda keklik gibi sekerek yürüme, kanat çırpma gibi el çırpma, eğilerek dönme ve yer değiştirme hareketlerinin yansıtılması sonunda ortaya konan oyunlara denir. Tef eşliğinde sadece kadınlar arasında iki kadın tarafından oynanan Afyonkarahisar kaydalaması oyununda sekerek yürüme, el çırpıp dönme ve yer değiştirme hareketleri bulunmaktadır.

9. *Okşama :* T. O.'nın kadın oyun havalarına denilmektedir. Ağır ve hızlı olmak üzere iki şekilde oynanırlar. Çökme, dizle yeri birden dövme ve düşme hareketlerinin bulunduğu okşamalar, hızlı Zeybek de sayılabilir. Davul okşaması, gelin okşaması, kına okşaması, sağdıç okşaması, sahur okşaması ve zil okşaması, bilinen bellibaşlı türleri olup bunlardan davul, kına, sağdıç ve zil okşamaları oynanmakta, diğerleri oynanmamaktadır. Daha çok Isparta, Aziziye, Burdur, Çavdır ve Eğridir çevrelerinde görülmektedirler.

T. O. oynanırken kullanılan çalgılar darbuka, davul, kaşık, kamış düdük, kaval, keman, klarinet ve tef'tir. Darbuka ve tef sadece kadın oyunlarında kullanılmaktadır. Davulcu veya kemancı aynı zamanda solist durumundadır. Kaval ile düdüğün yerini son zamanlarda alan klarinet, bölgeye ilk olarak 1920'lerde, askerliğini bandocu olarak yapan Gırnatacı Kerim tarafından sokulmuş ve halk tarafından da kısa zamanda tutulup sevilmiştir.

T. O. kadın veya erkek dizilişleri ile yahut karma olarak oynanmaktadır. En çok oynanan T. O. arasında Anamur yolları, yayla yolları, keklik, portakal Zeybeği, sallama, Silifke'nin yoğurdu, Türkmen kızı, İçel, Silifke çifte tellisi, Mandilli, Mengi, Tımbıllı adını taşıyan parçalar yer almaktadır.

Genellikle neşe, canlılık, hareket ve kıvraklığın hâkim olduğu T. O.'nda, Toros'larda yaylaya göç eden obalar ile bu göç sırasındaki olayları ve duyguları dile getirenler, büyük hayvan sürüleri ile süt sağımı ve bundan elde edilen yağ ve yoğurt yapımı, başarılı geçen bir avda kekliklerin takibi ve yakalanması, kaşıkların heyecan uyandıran vuruşları, gül veya portakal bahçeleri içindeki hareketler, kıtlıktan kurtulup bolluğa kavuşmayı yansıtan davranışlar sergilenmektedir.

T. O. sırasında bölgenin mahallî kıyafetleri giyilir. Ceketin yerine giyilen abaların kollarının alt kısmı, oyunlardaki hareketliliği daha iyi belirtmek için koltuk altından bileğe kadar dikişsiz ve açıktır. Kol uçları kolayca bilekten çıkıp omuzlardan geriye atılabilmektedir. Belde beyaz yünden örme veya dokuma bir kuşak bulunur. Başta da aynı biçimde bir başlık vardır. Gömleklerde hâkim renk beyaz, sarı ve mavidir. Gömleklerin yaka ve kollarına dikişle uzaktan pek fark edilmeyecek bir şekilde çeşitli figür ve süslemeler yapılır. Yakalar boğaz altından bir karış aşağıya kadar açık ve düğmelidir. Gömleğin üzerine taşırıldığı şalvarı ayakta sığır derisinden elle yapılmış bir çift çarık tamamlar. Oyun sırasında genellikle her oyuncunun ellerinde ayrıca birer çift kaşık da bulunmaktadır. (N. Gözaydın)

TEKE SAKALI (Tragopogon pratensis L.), Bileşikgiller (Compositae) familyasından iki yıllık bir bitki. Tohumla ürer, yağlı çayır alanlarında, otlaklarda, yol kenarlarında ve boş alanlarda görülür. Dik bir gövdeye sahip olan T. S.'nın boyu 60 - 120 cm dir. Gövde tüysüz, özsu sütlü olup yaprakları almaşık basit, dişsiz, ince uzun ve uca doğru dardır. Tüysüz yaprakları çıktığı yerde gövdeyi sarar. Yaprak ana damarı çıkık bir durum gösterir. Çiçek tablası tek ve uçta olup 4 - 5 cm çapındadır. Çiçekleri beyaz olan T. S.'nın tohumu 5 - 10 mm boyunda, ince uzun iğ şeklinde olup paraşütlüdür, kaba bir şekilde boyuna damarlanmış olup soluk, açık kahverengidir. (A. Eriş)

TEKE SANCAĞI, Antalya ilinin Osmanlı İmparatorluğu devrindeki adı. 1207'de Anadolu Selçukluları hükümdarı Gıyaseddin I. Keyhusrev tarafından Alanya (Alaiye) ile bir-

likte Antalya'nın fethedilmesiyle bölgenin Türkleşmesi sağlanmış oldu ve çevreye yerleştirilen Harezm ve Serahs'tan göç eden Teke oymakları dolayısıyla Teke ili adıyla anılmaya başlandı ve bu ad, Cumhuriyet'e kadar Teke Sancağı, Teke Mutasarrıflığı biçimlerinde devam etti. T. S., fetihten sonra Selçuklu sultanlarının havass-ı hasları arasında bulunmakta idi. Yalnız Antalya ve Alanya limanları Selçuklu Akdeniz donanması komutanı (emirü's - sevahil veya melikü's - sevahil, Türkçe adıyla sahil beyi)'nın kontrolü altında idi. Selçuklu devletinin dağılması sonunda T. S.'na Hamidoğulları (b. bk.)'nın sahip çıktığı görülür. Bu ailenin Tekeoğulları kolunun Antalya'ya hâkim olduğu kaynaklarda söylenmektedir. Hamidoğullarından Yunus Bey'den sonra Antalya ve İstanoz (Korkuteli) hâkimi olan Mahmud Bey'in, Moğol genel valisi Timurtaş'la iş birliği etmesi üzerine onunla birlik'e Mısır'a kaçması sonucunda T. S.'na küçük oğlu Mübârezeddin Mahmud Bey hâkim oldu. Aynı zamanda sultanü's - sevahil unvanını da alan Mahmud Bey, Haçlılarla, özellikle Kıbrıs'a yerleşen Lusignanlarla yaptığı mücadelelerle tanınmıştır. İlk defa Teke Bey unvanını taşıyan Mahmud Bey'in ölümünden sonra yerine Osman Bey geçmiştir. Ancak, Osman Bey, babası gibi atılgan bir kimse olmadığından ömrünü İstanoz'da geçirmiş, Antalya'nın yönetimini oğlu Mustafa Beye bırakmıştı. Yıldırım Bayezid 1390'da Antalya'yı Mustafa Bey'den alarak T. S.'nı kurdu ve buraya Firuz Beyi tayin etmekle Teke ilinde Osmanlı dönemi başladı. Firuz Beyin daha sonra Menteşe ili beyliğine gönderilmesi üzerine T. S.'ndaki Osmanlı hâkimiyetinin sarsıldığı, bölgenin Karamanoğullarının nüfuzuna düştüğü anlaşılmaktadır. Ancak Yıldırım Bayezid'in 1397'deki Karaman seferinden sonra Alanya'ya kadar bütün sahil şeridiyle birlikte Toros dağlarının da Osmanlı hâkimiyetine girdiği anlaşılmaktadır. Yıldırım Bayezid T. S.'na önce İsa Çelebi'yi, daha sonra da Mustafa Çelebi'yi tayin etmişti. 1402 Ankara bozgunundan sonra Timur'un Şahruh ve Emir Şah Melik komutasında sevk ettiği kuvvetlerce yağmalandı. Sancak İstanoz'da bulunan Tekelioğlu Osman Çelebi'ye bırakıldı. Öteki illeri Karamanoğlu Mehmed Beye verildi. Ancak Antalya, Teke Karahisarı ve Alanya halkı Osmanlı hâkimiyetini devam ettirmişlerdi. Osman Çelebi ile Karamanoğlu Mehmed Beyin Antalya'yı alma teşebbüslerini ise Firuz Bey oğlu Hamza Bey Antalyalılarla anlaşarak önlemiş, onların İstanoz'da kurdukları karargâhlarına yaptırdığı bir gece baskını ile kuvvetlerini dağıtmıştı. Bu baskında Osman Çelebi'nin ölümüne üzülen Mehmed Bey Antalya'yı kuşatırsa da, Karamanoğullarının bu saldırısı, kaleden atılan bir gülle ile Mehmed Beyin öldürülmesiyle başarısız kaldı. Bu suretle 1423'te T. S. kesinlikle Osmanlı hâkimiyetine girdi. Hamza Bey'e Anadolu eyaleti ile birlikte T. S. ve tutsak alınan Osman Çelebi'nin kız kardeşi armağan edildi. T. S. ilk defa Halil Bey tarafından taranarak yazıldı. Hamidoğullarınca, Tekeoğullarınca ve Osmanlılardan İsa ve Mustafa Çelebiler tarafından verilen beratlar yenilendi. Eski sipahi kethüdaları ve müsellemleri olduğu gibi yerlerinde bırakıldı. Üçoklardan Teke, İğdir, İsalu, Göğez, Bayındır, Karakoyunlu, İmreoğlu, Kızılca, Keçilü, Saruhanoğlu, Bozdoğan, Ozanlar, Oğuzhanlu ve Bayat gibi oymaklardan oluşan T. S halkı Alevî - Rafızî eğilimleriyle tanınmakta idiler. Bunlar Şeyh Haydar'ın halifesi Karabıyık'ın oğlu Şah Kulu Baba Tekeli'nin etkisinde kalarak 1500 yılında Şah İsmail'i ziyarete gittiler. Bunlardan büyük çoğunluğunun dönmediği anlaşılınca, II. Bayezid İran'a gidişlere geri dönme şartıyla önce bir kayıt koydurdu, bunun da bir sonuç vermediğini görünce sufî adıyla İran'a geçişleri yasakladı. Bu durumdan sıkılan, bazı tımarların da haksızca başkasına verilmesinden yakınan T. S. sipahi kethüdalarından Çakır oğlanı, Kızıloğlu, Dede Alisi, Hızır, Göleoğlu, Döşeme derbendinde Şah Kulu Baba Tekeli'yi başlarına geçirerek Anadolu'da büyük bir ayaklanmayı başlattılar. Bu isyan üzerine Osmanlı devleti, T. S.'nda yeni tedbirler aldı. Halkın büyük bir kısmını yeni fethedilen Mora'ya, Modon ve Koron kalelcri yöresine sürdü. Bu bölgeye yerleştirilen Tekeliler, Karlı İli ve Arnavutluk'ta Müslüman, Hristiyan ayırmaksızın Bektaşîliğin yayılmasına etkin oldular. Bu sürgün ve 50 000 kişinin ölümüyle sonuçlanan ayaklanma sonunda T. S.'ndaki kasaba ve şehirlerin küçüldüğü tahrir defterleriyle sabit olmaktadır.

T. sancakbeyleri, birçok Osmanlı illerinde olduğu gibi, iki merkez kullanmışlardır. Bunlardan kışlık merkez Antalya olmuş, yazlık merkez önceleri İstanoz (Korkuteli) iken daha sonra Elmalı'ya kaymıştır. Sancak, önceleri Anadolu Beylerbeyiliğine bağlı iken, Sultan Süleyman zamanında Karaman Beylerbeyiliğine bağlanmıştır. Şehzade Korkut gibi bir şehzade atanınca da müstakil hale getirilmiştir. Kuyucu Murad Paşa, Tekeli Mehmed Paşa gibi ünlü Osmanlı devlet adamlarının sancak beyliği ettiği Antalya, Evliya Çelebi'nin anlattıklarına göre 1082'de (1671 - 1672), yani XVII. yüzyılın son çeyreğinde 20 Türk, 4 Rum mahallesiyle 11 cami, 7 medrese ve birçok tekke, han, hamamla dolu 3 000 evlik bir şehir idi. Yine bu tarihlerde T. S., kimi paşalara has veya arpalık olarak verilmekle sancak yönetiminde mütesellimlik devri açılmış oldu. 1698'de T. sancakbeyi olan Muhassıl Hasan Paşa Sente cenginde şehit olmuştur. Zamanla sancağa mütesellim olarak gönderilen kimseler giderek birer derebeyi hüviyetine büründüler. Bunlardan Deli Bekir 1794'te, Hacı Osmanzade Mehmed Ağa ve oğlu İbrahim 1812 ve 1814'te devlete karşı baş kaldırdılar. İbrahim'in öldürülmesinden sonra Tekelioğlu diye anılan bu ailenin 36 üyesi Selanik'e sürgün edildi.

Sancak 1908'de müstakil mutasarrıflık haline getirildi. 1926'da ise vilâyetlerin yeniden teşkili sırasında Antalya vilâyeti adıyla vilâyet oldu. Son Osmanlı döneminde Teke, Elmalı, Alaiye, Akseki ve Kaş olmak üzere beş ilçe ve 11 bucak ile 549 köyden oluşmakta idi. Mutasarrıflıkta 3 170'i Rum, 275'i Ermeni olmak üzere aş. yu. 116 000 kişi yaşıyordu. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Rum ve Ermenilerin ayrılmasıyla bütün sancak Türklerle meskûn hale geldi. T. S.'nın bugünkü durumu için bk. ANTALYA. (İ. Parmaksızoğlu)

TEKE YARIMADASI, Türkiye'nin Akdeniz bölgesinde, Antalya ve Fethiye körfezleri arasındaki büyük çıkıntı. Burası, bir yarımada biçimi gösterme bakımından, doğudaki Taşeli Yarımadası'na göre daha belirgin bir şekil gösterir. Buraya Tekeli ve Tekeli Yaylası, Teke Yöresi adları da verilmiştir. Bu yarımada, Anadolu karasına geniş bir ölçüde (150 km) bağlanmış, kuzeyden güneye 100 km uzanmıştır. I. Coğrafya Kongresinde (1941), Akdeniz Mıntakası içinde, deniz yakını bölgeler adlandırılırken, Antalya Bölgesi'nin içinde ve batı bölümünde sayılmış ve Teke adı ile geçmiştir. Tekeli, adını Teke Sancağı (b. bk.) denilen Antalya bölgesinden almıştır.

T. Y.'nda dağlar, ana çizgileri ile kuzey-güney doğrultusunda uzanır, aralarında çoğu bu yönde uzanan vadiler, küçük çukur düzlükler bulunur. Yarımadanın bütün kıyıları girintili çıkıntılı ve yer yer adaların da bulunduğu bir özellik gösterir, bu özellik batı bölümünde daha belirginleşir. Antalya Körfezi'nin batı yakasında, ayrı ayrı adlarla söylenen

10 dağ bulunmakta ise de, yeni haritalarımızda Görece Dağı (2 366 m) ve kuzey uzantısı, burada 80 km uzunluğunda ve 15 km eninde bir kıyı boyu dağ sırası gösterir. Bu dağ, yer yer derin vadilerle yarılmıştır. Bunun batısında Alakır Çayı vadisi, kolları ile birlikte genişçe bir çukur halinde aynı yönde uzanır. Daha batıda, yarımadanın en yüksek dağlarından olan Beydağları (50 km ve yüksekliği 3 070 m) uzanır, daha güneyde Gülmez Dağı'nda devam eder. Daha batıda Kasaba Ovası adı ile anılan ve Demre Çayı'nın yukarı kesiminin derelerinin toplandığı 30 km boyunda bir çanak (200 - 400 m) ile Avlan Gölü ve Elmalı Ovası, bazı dağ kesintileri ile aynı yönde uzanırlar. Bu çukurluklar dizisinin batısında, yarımadanın en yüksek yerlerinden biri olan Akdağ (3 015 m) ile kuzeyinde Gökdağ ve Elbis Dağı (2 604 m) ve güneyde Dumanlı Dağ (1 973 m) uzanır. Bu dağlar sırasının batısında Eşen Çayı (b. bk.) vadi çukurluğu (70 km ye yakın, 100 - 150 m ye kadar yükseklikte) uzanır, bunun batısında bir dağ sırası daha yükselir (1 700 - 1 900 m). Bundan sonra Fethiye Körfezine varılır.

Yarımadanın esas yapısı, Batı Toroslar kıvrım dağlarının yapısını gösterir. Burada Teke Dağlık Yöresi adı ile de anılan yerdeki dağ sıraları, kuzeyde Göller Bölgesindeki sıkışma alanından güneye doğru birbirinden uzaklaşırcasına uzanırlar. Bunlar, batıda Menteşe yöresi güneyindeki eski kütle dağlarına ulaşırlar (bk. TOROSLAR).

Teke Dağlarının yapısında Mezozoik - Tersiyer serisi çok yer tutar. Doğu bölümünde Finike Ovası kuzeyinde Korkuteli doğusuna kadar, 85 - 90 km boyundaki bir şerit halinde Mezozoik ofiolitli seri uzanır. Bu şerit içinde ve yarımadanın türlü yerlerinde, yüzde görülecek şekilde, peridotit, piroksenit ve serpantinler de yer tutmuş bulunur. Kaş çevresi ile Elmalı Ovasının kuzey ve güneyinde ve Kemer doğusunda Eosen - Oligosen formasyonları, Eosen flişleri, Neojen tabakaları oluşmuştur. Akarsu vadileri boyunda ve deltalarında, Elmalı polyesinde yeni Kuaterner tortullarının çok yer tuttuğu aluvyal düzlükler vardır. Yarımadada kalkerlerin geniş yer tutması ve yeterince yağışların olması, çok çeşitli karstik şekillerin oluşmasına yol açmıştır (bk. KARST, KARST OLAYLARI). Bu çeşitlilikler arasında geniş karstik ovalar (polyeler) da oluşmuştur (bk. ELMALI OVASI).

T. Y.'nın kıyıları, dağların denize doğru dik uzanışlarına bağlı olarak, çok yerinde körfezlerin (Finike körfezi, Fethiye körfezi), çok sayıda koyların bulunduğu, bunlar arasında kıyıya dik uzanan çok sayıda burunların sıralandığı şekiller gösterir. Körfezlerin bir kısmı ve bazı koylar, zamanla aluvyonlarla dolarak yer yer düzleşmiş kıyılar halinde alçak kıyıların oluşmasına yer vermiştir. Yarımadanın hemen bütün kıyıları, Ege kıyılarını andıracak kadar çeşitli şekilleri ve turistik değerleri kendinde toplamıştır. Kıyı boyunda yer yer adalar da oluşmuş bulunur (Devecitaşı adaları, Kekova Adası, İçada, Meis, Karaada, Yılan Adası gibi). Bunlardan Meis Adası, Kaş kasabasının hemen karşısındaki birkaç adadan biri olup, Türkiye kıyılarından 2 km ve kasabaya 5 km uzaklıktadır. 1947'den beri Yunanistan ile buradaki deniz sınırımız bu adadan başlar.

T. Y.'nın deniz kıyısı boyunda, yerine göre, 300 - 500 m yüksekliklere kadar Akdeniz ikliminin tam etkileri görülür. Bu etkiler, derin ve geniş vadiler boyunca içerilere sokulur (birçok yerlerde 20 - 30 km, bazı yerlerde 60 - 70 km). Buralarda yazlar sıcak ve kurak, kışlar ılımlı ve yağışlı geçer. Donma olayı, hemen yok denilecek kadar azdır. Yıllık yağış tutarı, 1 000 - 1 200 mm ye yaklaşır. Buradaki tabiî bitki örtüsü, her zaman yeşil duran makilerdir. Yağmurlar, en çok kış aylarında olur. Söz gelişi, Finike'de yaklaşık 990 mm olan yıllık yağışın 670 mm si yalnız kış aylarında olur. Mayıs ortalarından eylül sonuna kadar 4 ay kurak geçer. Yarımadanın bu kıyı kesiminde ve benzeri yerlerinde yaz sıcaklarının 30° - 35°C yi bulduğu çok görülür, 40°C ye yaklaştığı günler de olur. Kışın en düşük sıcaklıklar 2° - 4°C olur, çok nadir hallerde —1°C ye indiği görülebilir. Kar yağışı, burada hemen hiç yoktur.

Yarımadanın yüksek iç bölgelerinde ve bu arada dağlarda iklim çok değişir. Öyle ki, kıyı boyu ve yakınlarının bunaltıcı sıcak günlerinde Beydağlarında kar örtüleri görülür. Böylece, yarımada çok çeşitliliklerin bulunduğu bir bölgedir. Yüksekliği 1 110 m olan ve denizden 70 km içerde bulunan, etrafı dağlarla çevrili Elmalı'da, ortalama yıllık sıcaklık 13°C, temmuz 24°C, ocak 3°C ise de, en yüksek sıcaklıkların 30° - 35°C olduğu, hatta 40°C yi bulduğu olur. En düşük sıcaklıkların ise —16°C ye indiği günler olmuştur. Bu yüksek yerlerde donmalar olur, don toprağa birkaç cm, hatta Elmalı çevresinde 15 cm ye kadar işler. Dağlarla çevrili olan Elmalı Ovasında yıllık yağış tutarı, kıyı boyundakinin yarısına inmiştir (542 mm). Yağışlar kış aylarında olur (yıllık yağışın yarıdan çoğu), yaz ayları kurak geçer. Bu yüksek iç bölüme kar yağar, yerde bir süre kaldığı olur, kar örtüsünün kalınlığı 20 - 25 cm yi bulur, hatta 50 cm ye yaklaşır. Yüksek dağlarda ise, kar çok yağar, haftalarca, aylarca yerde kalır, kar kalınlığı 1 m yi geçer, dağların en yüksek yerlerinde yazın da büsbütün erimeyen karlar bulunur.

İç bölgelerdeki çukur düzlük ve tepelikler ile kıyı boyunun ovaları dışında, T. Y.'nda çeşitli derecelerden korunmuş veya kısmen bozulmuş ormanlar geniş yer tutar (% 30 - 35). Yer yer yüksekçe boylu olarak büyümüş bulunan ağaç çeşitleri arasında meşeler, kızılçam, yer yer palamut meşesi ve karaçam vardır.

T. Y., önemli bir kısmının yüksek dağlık olması ve ormanların çok yer kaplaması dolayısıyla seyrek nüfuslu (km^2 ye ortalama 15 - 20) olarak kalmış, başlıca yerleşme yerleri kıyı bölümünde sıralanmıştır. Uzun zaman iyi yollardan yoksun kalmış olan bu bölgede, son 20 - 30 yıl içinde Finike - Kaş - Fethiye kıyı asfalt yolu burasını Antalya'ya ve Muğla üzerinden İzmir'e bağlamıştır. Ayrıca, Finike - Elmalı - Korkuteli asfalt kara yolu, yarımadayı Göller Bölgesine bağlamıştır. Bunlardan başka, Fethiye ile Eşen arasındaki Kemer'den Korkuteli'ne stabilize bir yol yapılmıştır. Yarımadanın kıyı boyu şehir ve kasabaları olarak, 1980 sayımına göre, Fethiye 14 300, Kaş 3 300, Finike 4 300 nüfuslu olmuşlardır. İç bölümde ise Elmalı 11 500 nüfuslu bir küçük şehir özelliği gösterir. Nüfusları 2 000 - 2 500 arasında değişen daha birtakım kasabalar da çevrelerinin pazar yerleri ve bir kısmı turistik merkez olmuşlardır. Teke bölgesinin doğu yarısı, depremlerin hemen hiç zarar vermediği yerlerdir. Batı tarafları (Fethiye çevresi ve öteleri) ise, birinci ve ikinci derecedeki deprem bölgesidir. Fethiye, kıyı boyu ile Rodos adası arasındaki denizaltı deprem merkezlerinin etkisi altında bulunan bölge içindedir. Tarihî kayıtlara göre, VI. yüzyıl ortalarından bu yana, bu bölgede 16 kadar deprem olmuştur. Kıyı boyunun türlü yerlerinde Eski Çağ ve daha sonrasının tarihî kalıntıları vardır. Bölge, bu yönü ile de turistik bakımdan değer taşır.

T. Y.'nın kıyı ve yakını bölümlerinde ve Akdeniz ikliminin sokulabildiği yerlerde çeşitli tarım (bu arada meyvecilik, sebzecilik) başta gelen geçim kaynaklarındandır. Ormanların da bu alanda etkileri vardır. Hayvancılık, daha çok, ev ve küçük ölçüde hayvan besleme şeklindedir. (R. İzbırak)

TEKEL (eski ter. İnhisar) : 1. Bazı maddelerin alım, yapım, dağıtım ve satımının ve bazı hizmetlerin yerine getirilmesinin devlete veya kamu kuruluşlarına bırakılması rejimi. Ülkemizde çay, kahve, tütün, tuz, ispirto ve ispirtolu içkiler T.'e bağlıdır. Ayrıca posta, telefon ve telgraf hizmetleri, demir yolu ulaştırması, maden işletmesi, hava gazı ve elektrik dağıtımı da T. yoluyla yürütülür. T. rejiminin faydası, T. konusu olan mal ve hizmetlerin sağlanabilmesi için gerekli malî kaynakları bir araya getirebilmesi, vergilendirmede kolaylık sağlaması, mal ve hizmeti her yere ve herkese eşit şartlarla götürebilmesi ve kamu sağlığı ile güvenliğini korumasıdır. Buna karşılık, T. rejiminin başlıca mahzuru, T. madde ve hizmetlerinin sağlanmasında rasyonel işletme ve verimlilik prensiplerinin gözetilmediği hallerde T. mal ve hizmetlerinin tüketiciye normal fiyatlardan çok daha pahalıya mal olması, serbest veya dış piyasa ile T. fiyatı arasında meydana gelen farkların körüklendiği kaçakçılık ile devletin devamlı bir mücadeleye girmesini gerektirmesidir.

2. Liberal ekonomide bir şirket veya teşebbüs grupunun diğer rakiplerini piyasadan silerek kendi alım, yapım, dağıtım, satım veya hizmet dalında yegâne müessese haline gelmesi durumu. T.'leşme, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren özellikle Amerika Birleşik Devletleri, Almanya ve daha küçük ölçüde diğer Batı Avrupa ülkelerinde görülmüştür. Serbest piyasada oluşan T.'ler, devlet T.'lerinin tersine, kamu yararı değil, kâr esasını ön planda tuttuğundan, tüketiciye kendi şart ve fiyatlarını empoze edip tercih imkânı bırakmadığından, kendileriyle rekabet edemeyecek duruma düşen orta ve küçük teşebbüslerin yok olmasına sebebiyet verdiğinden tepki ile karşılaşmışlar, devletler birçok hallerde bu duruma müdahale edip fiilî T.'leri kırmak yoluna gitmişlerdir. Bk. KARTEL, KONZERN, TRÖST. (E. Korur)

TEKELİ, Kazakistan'da, Taldı - Kurgan bölgesinde, Cungarya Aladağ (Alatau)'ının eteklerinde bir şehir. Semipalatinsk - Alma - Ata demir yolundan ayrılan bir kolun son durağıdır.

TEKEOĞULLARI, merkezi Antalya olan Teke ilinde Hamidoğullarının bir kolu olarak yaşamış bir Türkmen beyliği. Adını Teke Bey olarak tanınan Mübârezeddin Mehmed Bey'den alan aile, 1300 (?) - 1423 yılları arasında varlıklarını sürdürmüş, sonra Osmanlılara katılmıştır. Bk. HAMİDOĞULLARI.

TEKER DİLLİ KURBAĞAGİLLER (Discoglossidae), Avrupa ve Filipinler'de yaşayan kurbağa türleri. Dillerinin az hareketli olup tekere benzemesinden dolayı T. D. K. olarak adlandırılmışlardır. Bk. EBE KURBAĞA.

TEKERLEME, halk edebiyatı türü. Bir çeşit söz cambazlığı, hayal oyunudur. Halk masalı, halk hikâyesi, anonim halk şiiri, Karagöz ve orta oyunu gibi halk edebiyatının çeşitli türlerinde söylenenleri olduğu gibi, bağımsız olarak anlatılan T.'ler de vardır. Bir yandan bağımsız söylenen T.'lerin varlığı, bir yandan içinde yer aldıkları veya kullanıldıkları türlerden onları ayıran birtakım özelliklerinin oluşu, T.'lerin halk edebiyatının ayrı bir türü olarak değerlendirilmelerini gerektirmektedir.

T.'lerin ortak ve kendilerine has özelliklerinin başında "kelime oyunu" gelir : Kafiye, alliterasyon, yarım kafiye ile çeşitli yöntemlere baş vurularak elde edilen "ahenk" ve semantik kelime oyunlarıdır. T.'lerde şiir unsuru düşünceye kılavuzluk eder. Birbirini tutmaz hayal ve düşüncelerin art arda sıralanmasından meydana gelirler. Olması mümkün olmayan durumlar, tabiat kanunlarıyla çelişen görüntü ve davranışlarla "irrasyonel" bir dünya tablosu sergiler. "Yalan" T.'lerde önemli bir rol oynar. Bundan dolayı bir kısım T.'ler "yalanlama" adını taşırlar. Anlatıcı, anlattıklarının yalan olduğunu dinleyiciye açıkça belirtir, dinleyici de anlatılanların yalan olduğunu bile bile dinler. Ancak T.'lerin hepsi yalan ve fantazi üzerine kurulmamıştır, gerçekçi olanları da vardır. T.'ler hangi halk edebiyatı türünde kullanılıyorsa, o türle uyum içindedirler. Bu sebeple, T.'leri bağlı oldukları türler içinde değerlendirmek gerekir. Bu yöntem bize T.'lerin diğer özelliklerinin de belirlenmesini sağlayacaktır.

Bağımsız T.'ler : Bu tür T.'ler kimi hoşsohbet, tuhaf adamların sırası düştükçe veya sırf çevresindekileri eğlendirmek maksadıyla söyledikleri T.'lerdir. Herhangi bir halk edebiyatı türüne bağlı değillerdir. Bazısı, kafiye, alliterasyon ve vezin gibi birtakım özelliklerle şiir düzeni içinde olabilecekleri gibi, genişletilmiş bir ata sözü veya kısaltılmış bir hikâye üslûbunda olabilirler. Bağımsız T.'lerin bir çeşidi, nesirle ve 1. şahısla anlatılır. Bunlar birbirine eklenmiş birtakım tuhaf maceralardan meydana gelirler.

Masal T.'leri : Halk masallarında, özellikle "asıl masal" (İng. ordinary folktale) diye adlandırılan olağanüstü ve gerçekçi masallarda, masalcının T. söylemesi bir gelenektir. Masal T.'leri, kullanıldıkları yerlere göre : masalbaşı, masaliçi ve masalsonu T.'leri diye sınıflandırılabilirler. Masalbaşı T.'leri de kendi aralarında tasnif edilebilir : a. Kısa masalbaşı T.'leri; içinde en yaygın olanları "evvel zaman içinde, kalbur saman içinde...", "bir varmış, bir yokmuş..." tipleridir. Bunların uzatılmış biçimleri de sık sık kullanılır : "evvel zaman içinde, kalbur saman içinde, deve tellâl iken, pire berber iken, ben anamın beşiğini tıngır mıngır sallar iken..." ve "bir varmış, bir yokmuş, Allah'ın kulu pek çokmuş, çok demesi günahmış..." gibi. Masalcı bu tür T.'leri ya masala has diğer T. halkalarıyla veya değişik menşeli başka söz kalıplarıyla (İng. formula) uzatır : "Var varanın, sür sürenin, destursuz bağa girenin hali..." veya "kaş kara kirpik kara/ağzında diş incidir/geldi girdi rûz-i kasım/dağları kar incidir" gibi bir mani veyahut "bir gemi yaptırdım ayrık kökünden..." gibi âşıkların mizahî destanlarından alınmış parçalardan yararlanır. Masalcı bu tür T.'ler ile rasyonel düzeni alt üst olmuş bir dünya tablosu çizerek, dinleyicisinin anlatacağı masalın gerçek olmayan hayal dünyasına gireceğini açıkça ifade eder.

Bazan masalcı, masala başlamadan önce birtakım karışık, çapraşık, akla sığmaz veya şaşırtıcı birtakım olayları kendi başından geçmiş bir macera imiş gibi anlatır. Uygun bir yerde bunu keserek asıl masala girer. Bu tür T.'leri, vezin ve kafiyenin yardımıyla bir şiir düzeni içinde veya nesir olarak anlatır. Bu çeşit T.'lere "minareleri belime soktum, borudur diye", "yeme içme hikâyesi", "sanatlar T.'si", "çirkin T.'si", "güzel T.'si", "pire T.'si", "sıçan T.'si", "yük taşıyan horoz T.'si", "sivrisinek T.'si", "kırk gün kazanda kay-

nayan kaz...", "çift süren çizme", "topal arı", "kafasını kesip pınara atan adam", "kadı ile kafa", "karpuzun içindeki memleket", "ağacın üstündeki tarlalar" gibi adlar verilir.

Masalbaşı T.'lerinin başka bir çeşidi, uzun ve bağımsız hikâyelerdir. Bir öncekilere benzemekle beraber, uzun ve bağımsız olmalarıyla onlardan ayrılırlar. Bu tür T.'ler herhangi bir bağla, kısa, beylik masalbaşı T.'lerinin ya başına veya sonuna bağlanırlar. Bunlardan bazısı üçüncü şahıs ile anlatılırlar. Bu durumda T. "yalanlamalı masal"a (İng. tale of lying; Alm. Lügenmärchen) dönüşmüş demektir. Türk halk masalları tip ve motif kataloğunda (W. Eberhard - P. N. Boratav, *Typen türkischer Volksmärchen*, Wiesbaden 1953) 328, 358, 363 numaralı masal tipleri bunlara örnektir. Masal biçimiyle birçok milletin masalları arasında yer almaktadırlar (Antti Aarne-Stith Thompson, *The Types of the Folk-tale*, Helsinki 1964, 3. bas. Tip No: 1696; 1920 C, 1920 D). Bu tür T.'ler arasında 3. şahısla anlatıldıklarında zincirlemeli masallar (Alm. Kettenmärchen)'a dönüşmüş olanları da vardır (W. Eberhard - P. N. Boratav, Tip No. 24: A. Aarne - S. Thompson, Tip No. 2015). Masalbaşı T.'lerinin kısa veya uzun anlatılmaları, masalcının ustalığına, dinleyicinin ilgi ve isteğine bağlıdır. İster kısa, ister uzun tutulmuş olsun masalbaşı T.'lerinin asıl fonksiyonu, dinleyiciyi masalın gerçekdışı, olağanüstü dünyasına hazırlamaktır.

Masaliçi T.'leri : Masalcı masalın içinde de belli tür T.'lere yer verir : Yer ve zaman değişmelerindeki çabukluğu anlatan : "Manisa'dan Tire'den, geldi geçti buradan...," "tepelerden yel gibi, derelerden sel gibi..." kalıplarla, yolculuğu anlatan : "konarak, göçerek, lâle sümbül biçerek..." sözlerdir. Bazan da şakaya varan bir tarzda masalın gerçekdışı niteliğini dinleyicisine hatırlatmak ister : "Az gitmiş, uz gitmiş, dere tepe düz gitmiş, altı ay bir güz gitmiş, dönüp bir de arkasına bakmış ki, bir arpa boyu yol gitmiş..."

Masalcı, masala başlarken yaptığı gibi masalı bitirirken de T.'lere yer verir. Özellikle sonu evlilikle biten masallarda "onlar ermiş muradına, biz de erelim muradımıza...", bazan da şaka yollu : "Onlar ermiş muradına, biz çıkalım kerevetine ((divanına)", kimi masalcı da : "Gökten üç elma düştü, biri benim ağzıma, biri masal anlatanın ağzına, biri de dinleyenlere..." biçiminde bir T. ile masalına son verir. İster ciddî bir T., ister şaka yollu bir T. söylesin, hepsinin asıl fonksiyonu, masalın bittiğini belirtmektir. Masalbaşı T.'leri dinleyiciyi nasıl gerçekten uzaklaştırmaya çalışıyorsa, masalsonu T.'leri de dinleyiciyi masalın gerçekdışı, olağanüstü dünyasından günlük hayata, yani gerçeğe dönüşünü sağlar. Masalcı, masal sonunda : "Ben de yanlarından geliyorum..." gibi söz kalıplarıyla, masalın asıl niteliğini tekrar hatırlatırken, gerçeğe dönüşü de belirtmek ister.

Masal T.'lerinin konuları : Masal T.'leri çoğunlukla değişik biçimler altında aynı şeyleri söylerler. Muhteva kararsız ve kaypak olmasına rağmen ortak konular diye nitelendirilebilecek olanları birçok sınıflara ayrılabilir : I. Rasyonel düzeni altüst olmuş bir dünya görüşü : 1. Zaman ve yer ilkeleri hükümsüzdür : Kişi babasının beşiğini sallar; altı ay bir güz yürür, bir arpa boyu yol gider. 2. Varlıklar niceliklerindeki normal ölçüleri ve niteliklerindeki alışılmış görüntüleri yitirmişlerdir : İçinde şehirler bulunan karpuz; ağacın yaprakları üzerindeki tarlalar; her biri bir zanaat tutmuş hayvanlar. 3. Varlıkla yokluğun sınırları kalkmıştır : Kör uzakları görür; sağır keskin duyar; çakmaksız tüfekle doğmamış tavşan vurulur. II. Ruyalar : 1. Özlem ruyaları : Yoksul, bol nimetlere, büyük servetlere eriştiğini hayal eder; tembelin veya iş altında ezilmiş insanın işlerini, akla gelmeyecek yardımcılar görüverir : Arı çift sürer; ateş buğdayını harman eder; horoz yükünü taşır. 2. Korkulu ruyalar : Kartalın veya başka bir kuşun havaya kaldırdığı arı kovanı içinde hırsızların sırtlayıp götürdükleri adamın maceraları. III. Toplum düzeninin ve günlük hayatın alay - şaka konusu olması : 1. Çeşitli kurulların, insan münasebetlerinin alaylı görünüşü (parodi) : Kadı - mahkeme: derebeyi - ağa; destan kahramanı; şeyh, derviş ve tekkeler: hocalar, papazlar - evlenme kurulu - güzel - çirkin. 2. Günlük hayatın türlü sıkıntıları : Pirenin, sivrisineğin dev ölçüleriyle gösterilmesi. 3. Tembelin, bir zanaatta tutunamayan kararsız kişinin maceraları. 4. İyi niyetli, ama yerine göre ne söylemesini, ne yapılmasını bilmeyenin başına gelenler : "Hiç aramaya giden adam".

Halk hikâyelerinde T. : Masallarda olduğu gibi, halk hikâyelerinde de T. söylenir ve hikâyelerde de T.'ler bir üslûp unsurudur. Hikâyelerin başında, içinde ve sonunda T.'ler kullanılır. Hikâyeci âşıkların geleneğinde mizahî destanlar, bağımsız T.'ler, asıl hikâye başlamadan önce söylendikleri zaman T. adını alırlar. Bu tür T.'lere hikâyeciler *döşeme* veya *peşrevî* adını verirler. Hikâyeci bu T.'leri 1. şahısla, kendi başından geçmiş bir macera imiş gibi anlatabilir : "Gün o gün, devran o devran, zaman o zaman idi. Ben bir palabıyık delikanlı idim. Hopur hopur oynayacak çağım idi. Pire atım idi, iğne mızrağım idi, mercimek kalkanım idi. Dağlar benim diye..."

Hikâyelerin başında anlatılan bu T.'lerin bazısı ata sözleri üzerine kurulmuştur. Âşık Müdamî'nin "Kaz kazınan/baz bazınan/alaca tavuk çil horozunan/Âşık Müdamî meydana çıktı sazınan/sohbet eder elfazınan/delikanlı genç kızınan/kaş oynatır gözünen/begayet cilve nazınan" T.'sinin "Kaz kazınan, baz bazınan, alaca tavuk çil horozınan" kısmı bir ata sözüdür. Bu tür T.'lerin yanında hikâyelerin başında masal T.'lerinden olan "Üç sakat arkadaş T.'si", "Hiç T.'si" ile "tuttum pirenin birisini...", "rüzgâr bineğim idi...", "Ey şâh u gedâlar...", "Yârân-i safâ, Bekri Mustafa..." sözleriyle başlayanları da kullanılır. Hikâyelerin içinde uygun yerlerde T.'lerin kullanıldığı olur. Âşık Müdamî'nin "Düştü yolun dengine, güzeller cengine, derelerden sel gibi, tepelerden yel gibi, Hamza Pehlivan gibi, çamur dizde, su boğazda..." T.'si bu türdendir. Masalda olduğu gibi, hikâyeci de hikâyesini gene çeşitli söz kalıplarıyla veya T.'lerle bitirir.

Tekke ve âşık şiirinde T. : XIII. yüzyıldan günümüze kadar tekke ve âşık şiirinde T.'lerin, özellikle masal T.'lerinin kullanıldığını gösteren birçok örnek vardır. Mevlâna Celâleddîn Rumî, Yunus Emre, Barak Baba, Kaygusuz Abdal, Âşıkpaşazâde Ahmed Âşıkî, Ümmî Sinan ile Âşık Ömer, Tahirî, Kenzî, Âşık Hakkı, Derdmend Âşık'ın şiirlerinde T. motiflerinin yanında başlı başına bir T. tipi olan örnekler de bulunur. Mevlâna Celâleddîn Rûmî'nin *Mesnevî*'sindeki "kör, çıplak, sağır" olan üç arkadaşın maceralarını konu edinen hikâye milletlerarası alanda yaygındır (Otto Spies, *Orientalische Stoffe bei Kinder - und Hausmärchen der Brüder Grimm*, Waldorf - Hessen 1952, s. 30 v.d.). Bu masal Türk sözlü geleneğinde hem bir halk masalı, hem de bir T. olarak yaygındır. Yunus Emre'nin şathiyesinde ve Âşıkpaşazâde Ahmed Âşıkî'nin buna yazdığı nazirede birçok T. motifi vardır. Kaygusuz Abdal'ın "Bir kaz aldım ben karıdan" mısraıyla başlayan şathiyesi ile gene Kaygusuz'un "Kaplu kaplu bağalar kanatlanmış uçmağa" mısraıyla başlayan şiirinin bazı dörtlük-

lerinin sözlü gelenekte birer T. olarak yaşadığı bilinmektedir. Kaygusuz'un son şiirini Wilhelm Radloff, Kırım Tatarlarından T. olarak "Bir kaz aldım ben karıdan" mısraıyla derlemiştir *(Proben der Volksliteratur der türkischén Stämme,* Petersburg 1896, VII, 49).

Âşık şiirinde, özellikle mizahî destanlarda - meslek destanı gibi - T. motifleri, hatta tiplerinin sık sık kullanıldığı görülür. Âşık şiirinden T.'ye dönüşmüş veya âşık şiirinden kaynaklanan T. tipleri : "Duman çökmüş şu dağların başına...", "Hay hay dedim, kalktı bir tilki...", "Bir gemi yaptırdım ayrık kökünden...", "Eşeği yitirdim bendin başında..." olarak verilebilir.

Geleneksel halk tiyatrosunda T. : Orta oyununda T. adı verilen kısımlar vardır. Oyunun başaktörleri olan Pişekâr ile Kavuklu arasında bir söyleşmeden ibaret olan "muhavere" bölümünde, Kavuklu'nun gerçekdışı bir olayı kendi başından geçmiş gibi anlatmasına T. denir. T.'nin sonunda anlatılanların bir ruya olduğu anlaşılır. Asıl oyun bundan sonra başlar. Orta oyununda yer alan bu tür T.'lerin asıl oyunla bir ilgisi yoktur. Bunlar Kavuklu'nun söz ustalığını göstermeğe yarayan bağımsız anlatmalardır. Ancak, oyunun başarısı T.'nin seyirciler üzerine yapacağı etkiye bağlıdır (S. N. Gerçek, *Türk Temaşası,* İstanbul 1942, s. 125). S. N. Gerçek, orta oyununda söylenmesi adet olan T.'lerden otuz üçünün adını verir : "kayık", "kısmet vapuru", "nargile", "esrar", "bedesten", "dilenci vapuru", "beygir" gibi.

Orta oyununda olduğu gibi, Karagöz'de de T. diye adlandırılan kısımlar vardır. Oyunun "mukaddime" bölümünde, asıl oyun başlamadan, Hacivat ile Karagöz aralarında dövüşürler. Hacivat sonunda kaçar, yerde boylu boyunca yatan Karagöz, sırf kelime oyunlarına dayanan bir dille Hacivat'a sövüp sayar ki bu kısma T. denir. Karagöz oyununda T. diye adlandırılan kısımlar bunlardan ibaret değildir. Oyunun "muhavere" bölümünde de bazan bir ruyanın gerçekmiş gibi anlatılmasına da T. adı verilir. Orta oyununda olduğu gibi, burada da sonunda anlatılanların bir ruya olduğu anlaşılır. Bu tür T.'ler, masalbaşı T.'lerinden, masalcının gerçekdışı bir olayı kendi başından geçmiş gibi anlatmasına benzerler. Gerek Karagöz ve orta oyunundaki bu tür T.'ler, gerek masal T.'lerinde ruyaların yer alması, bize T.'lerin menşeinde ruyaların önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Karagöz ve orta oyununda söylenen T.'ler bunlardan ibaret değildir. Oyunun başında "rüzgâr bineğim idi...", "Ali dost, Veli dost...", "derelerden sen gel, tepelerden ben..." sözleriyle başlayan masal T.'leri de kullanılır. Karagöz oyunlarından doğrudan doğruya T. şemasını kullananlar da vardır : Hiç masalı.

Meddah geleneğinde de T.'ler vardır. Birçok T. türünü meddahlar da hikâyelerinde kullanmışlardır. Masal T.'lerinden "konarak göçerek, lâle sümbül biçerek...", "onlar ermiş muradına..." gibi T. türleri meddahlar tarafından kullanılmıştır. "Yârân-i safâ, Bekri Mustafa...", "Ali dost, Veli dost...", "kelâmı tatvil etmeyelim..." gibi masal ve diğer halk edebiyatı türlerinde yaygın olanları ise meddah geleneğinden geçmiştir.

Oyun T.'leri : T.'lerin başka büyük bir türünü oyun T.'leri meydana getirirler. Bu tür T.'lerde bütün gevşekliğine rağmen şiir unsuru ön plandadır. Çocukların yaratmaları olduklarından, çocuk folklorunun ürünü olarak değerlendirilirler. Oyun T.'lerinin de söylendikleri yerlere göre birçok çeşitleri vardır :

"Sayışmaca" : Oyun T.'lerinin en yaygın türü olan ve çocukların oyuna başlamadan önce ebenin belirlenmesi için söyledikleri T.'lerdir.. Sayışmacanın son kelimesinin son hecesi kimi gösteriyorsa, ebe o olur. Birçok oyunun ise, sayışmaca yoluyla "ayıklama veya gösterme" yapılmasını gerektiren bir veya birden fazla evresi vardır. Bu durumlarda T. oyunun tamamlayıcı bir unsuru haline gelmiş demektir.

Oyun T.'lerinin bir başka çeşidi, gizlenmiş veya bilinmeyen bir şeyin bulunması veya bulunduğu yerin gösterilmesi için söylenir veyahut da suçlunun kimliğini ortaya koymak maksadıyla söylenir. Bu tür T.'lerin bazısı olağanüstü bir güce sahip oldukları düşünülerek, kayıp bir şeyi bulmak maksadı ile söylenir.

Oyun T.'lerinin bir kısmı da oyundaki monotonluğu gidermek, oyuna katılan çocukların heyecanlarını tazelemek, onları yüreklendirmek veya oyuncuların moralini bozmak için söylenir. Bu tür T.'lerden bazısının, oyunun dramatik niteliğini güçlendirme rolü de vardır.

Oyun T.'lerinden bazısı da oyunun kendisini meydana getirir : Bunlardan kimisi büyüklerin küçük çocukları eğlendirmek, oyalamak, kendilerine bir şey öğretmek veya onlara göz dağı vermek gibi rollere sahiptirler. Kimisi de, küçük, hayalî bir hikâye niteliğinde olup kahramanları hayvan ve insanlardır. Bunların geliştirilmiş, alışılagelmiş biçimde anlatılanları, masalın belli bir türü olan "kalıp masal" (İng. formula tale)'ın bir alt grupu olan zincirlemeli masallardan bazısı kısaltılarak T. biçimine getirilmişlerdir.

Oyun T.'lerinden bir kısmı da adlar, soy adları, kız erkek ayrılığı, sakatlıklar, insanların görünüş ve huylarındaki kusurlar üzerine alay etmek, sövmek maksadıyla söylenenlerdir. Ayrıca, karşı karşıya gelmiş oyuncuların birbirine meydan okumaları, mızıkçılık, hile edenlere sitemler, yergi gibi çeşitleri vardır.

Tabiat olaylarını konu edinen T.'ler de vardır. Tabiat olaylarının tabiî oluşumunda birtakım değişiklikler meydana gelmesi için söylenenler, dolunay gözüktüğünde, bulutlu havalarda güneş çıksın diye veya yağmur yağsın diye söylenenleri de bilinmektedir.

Tören T.'leri : Çeşitli bayram ve törenler esnasında söylenen bir başka T. türüdür. Yozgat çevresinde baharda kutlanan "Çiğdem Bayramı" veya 'Çiğdem Pilavı" diye adlandırılan törenlerde çocuklar T. söylerler. Gene Anadolu'nun bazı yörelerinde daha çok çobanların kutladıkları "Sayacı Bayramı"nda T.'ler söylenir. Dinî bayramlarda, Ramazan ve Kurban bayramlarında, Regaip kandilinde çocuklar çeşitli T.'ler söyleyerek para yahut başka şeyleri bağış olarak toplar. Bu toplama işi sırasında T.'ler söylerler. (H. Özdemir)

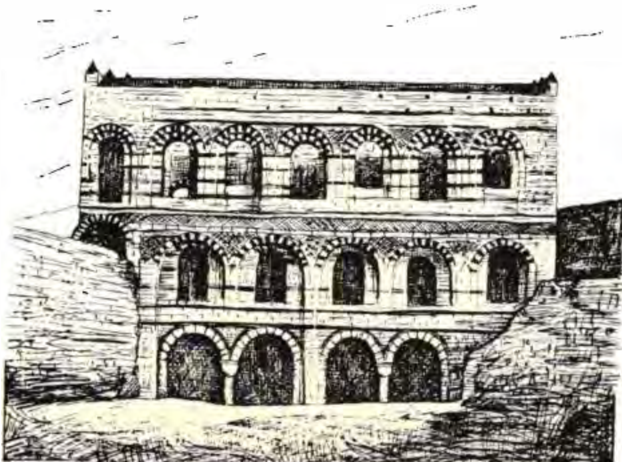
TEKERRÜR, bir suçtan kesin hükümle mahkûm olan kimsenin daha sonra yeni bir suç işlemesi hali. T., işlenen bu yeni suça verilecek cezayı artırıcı bir unsurdur. T.'ün sonuçları Türk Ceza Kanunu'nun Birinci Kitab'ının Sekizinci Bab'ında (Md. 81 - 88) hükme bağlanmış bulunmaktadır. Buna göre, bir kimse beş yılı aşan bir mahkûmiyete uğradıktan sonra, cezasını çektiği veya ceza düştüğü tarihten itibaren on yıl ve diğer cezalarda beş yıl içinde başka bir suç daha işlerse, yeni suça verilecek ceza altıda bire kadar artırılır. Yeni suç önceki mahkûmiyete sebep olan suç cinsinden ise, hükmedilecek ceza altıda birden üçte bire kadar artırılır. İkinci suç için tayin edilecek cezaya T.'den dolayı eklenmesi gereken miktar, hiçbir surette önceki suç için hükmedilmiş olan cezaların en ağırından çok olarak tayin edilemez. Evvelki veya sonraki suçlardan biri para cezası ve diğeri başka bir ceza olduğu takdirde, T.'den dolayı yapılacak zam

miktarının tayininde Türk Ceza Kanunu'nun 39 ve 40. maddelerinde yazılı nispet kaideleri tatbik olunur (TCK. Md. 81). İşlediği suçlardan dolayı her defasında üç aydan fazla olmak üzere iki defa veya daha fazla şahsî hürriyeti bağlayıcı cezalarla mahkûm olan kimse, 81. maddede yazılı süreler içinde, yine şahsî hürriyeti bağlayıcı bir cezanın verilmesini icap ettiren aynı cinsten bir suç işler ve göreceği cezanın süresi 30 aydan aşağı olursa, bu ceza süresi yarı ve diğer hallerde ağır hapis ve hapiste otuz yılı geçmemek üzere üçte biri nispetinde artırılır (TCK. Md. 85). Bununla birlikte, 1. Kabahat fiilinden dolayı verilen hükümler bir cürüm işlenmesinde ve cürüme ait hükümler bir kabahat işlenmesinde, 2. Tedbirsizlik, dikkatsizlik, meslek ve sanatın icrasında tecrübesizlik ve emirlerle nizamlara riayetsizlik sonucu olarak işlenen cürümler, diğer cürümler karşısında ve diğer cürümler bunlar karşısında, 3. Sırf askerî cürümler hakkında verilen hükümler ve 4. Kanunda yazılı istisnaları dışında, yabancı memleket mahkemelerinden verilen hükümler T.'e esas olamaz (TCK. Md. 87). (E. Korur)

TEKERRÜR FİİLLERİ : bk. TEKRAR.

TEKFUR, Osmanlı tarihinin ilk iki yüzyılı içinde Türk kaynaklarında Bizans ricali hakkında çok kullanılan ve menşei bilinmiyen bir unvan. Ermenicede Tagavor (Tacavor) şeklinde görülür ve bunun Farsça *Tâcâver*'den geldiği tahmin edilir. Aslî mânaları "hükümdar, taç giymiş prens, kral"dır. Daha sonra mâna değişimi sırasında "hükümdar, hâkim, âmir, kale kumandanı" gibi mânalar kazanmıştır. Âşıkpaşazade, Neşrî ve Sadeddin gibi başlıca Türk vakayinamelerinde 1. "kale kumandanı veya hâkimi" : "İnegöl T.'u"; "Bilecik T.'u"; "Kestel T.'u"; "Aydos T.'u"; 2. "Bizans imparatoru" : "İstanbul T.'u" mânalarında kullanılmıştır. Yer adlarında da sık sık geçer : *Tekür Pınarı, Tekür Beli, Tekfur Dağı, Tekfur Sarayı.* (Ş. Baştav)

TEKFUR SARAYI, İstanbul'da Bizans devrinden kalmış bir saray binası. Türklerin burayı T. S. (halk dilinde Tekir S.) olarak adlandırmalarına karşılık yabancılar genellikle, XVI. yüzyılda Konstantin Sarayı (palatium Constantini), sonraları Porphyrogennetos Sarayı derler. T. S. bu adı, erken Osmanlı devrinde, Bizans imparatorları ve derebeyleri için kullanılan bir terimden almıştır. Bazı Bizans kaynaklarının XIV ve XV. yüzyıllarda "Porphyrogennetos evi" olarak

TEKFUR SARAYI

adlandırdıkları yerin burası olduğu sanılmaktadır. Babasının hükümdarlığı sırasında dünyaya gelen prenslere verilen *porphyrogennetos* unvanının bu saray ile olan ilgisi anlaşılamamaktadır.

T. S., İstanbul'un kuzey-batı köşesinde, Eğrikapı semtinde, kara tarafı surlarına bitişik olarak inşa edilmiştir. Bizans imparatorlarının XII. yüzyıldan itibaren içinde yaşadıkları Blakhernai (b. bk.) sarayı kompleksinin en güneyde ve yüksekteki bir parçası, bir pavyonu olarak yapılan T. S.'nın hangi tarihlerde ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmez. İmparator VII. Konstantinos (913 - 959)'un da lâkabının Porphyrogennetos olduğu düşünülerek önceleri bu binanın onun tarafından yaptırılmış olabileceği ileri sürülmüştür. Gerçekten VII. Konstantinos'un oğlu Romanos için, "aşırı derecede muhteşem" bir saray inşa ettirdiği bilinir ise de, bunun yeri hakkında hiçbir ip ucu yoktur. T. S.'nda görülen mimari süslemeyi XIII - XIV. yüzyıllara mal eden daha yeni araştırıcılar ise eserin, VIII. Mikhael (1259 - 1282)'in oğlu Konstantinos Porphyrogennetos için yapılmış olabileceğini yine bir tahmin olarak ileri sürerler. Sağlam bir dayanağı olmayan bütün bu hipotezlere, şimdiye kadar üzerinde hiç durulmamış bir yenisi ilâve olunabilir ki, o da İmparator I. Manuel Komnenos (1143 - 1180)'un ilk karısı Alman asıllı Eirene (esas adı : Bertha von Sulzbach)'nin isteği üzerine yaptırttığı, "Alman prensesin evi" denilen sarayın burası olması ihtimalidir. Eski kaynaklar "pencerelerinden deniz, dışarıdaki arazi ve şehre hâkim manzara görülen" ve "Yüksek saray" olarak tarif edilen sarayın, aşağıda Haliç kıyısında bulunduğu iddia edilmekte ise de. T. S.'nın bu tariflere çok uygun düşmesi, onun bu "Yüksek saray" ile aynı olması ihtimalini kuvvetlendirir. Bu sonuncu görüş doğru olduğu takdirde, T. S., Bertha von Sulzbach'ın Bizans'a gelişi (1146) ile ölümü (1160) tarihleri arasında yapılmış olmalıdır. Ancak sonraları, bilhassa 1261'de Bizans İmparatorluğu Latin işgalinden kurtulup ihya edildiğinde önemli bir tamir görmüş olmalıdır. Nitekim K. Wulzinger tarafından yapılan bir incelemede, binanın üzerinde iki ayrı tamir devrinin izleri tespit olunmuştur. Çok yıl önce, kaynakların yanlış tefsiri sonunda buranın, ordugâh önündeki Hebdomon sarayı olduğu sanılmış ise de, bu görüşün tamamen yanlışlığı, 1899'da A. Van Millingen tarafından ortaya konularak, Hebdomon'un Bakırköy - Yenimahalle'de olduğu ispatlanmıştır. T. S.'na bazı eski yayınlarda verilen Belisarios Sarayı adı da temelsiz bir yakıştırmadan ibarettir.

T. S. Fetihten sonra çeşitli maksatlarla kullanılmıştır. XVI. yüzyılda Pirî Reis'in İstanbul resminde burası, üstünü örten çifte meyilli çatısı ve bitişiğindeki burç üzerindeki balkonu ve bunu koruyan sundurması ile gösterilmiştir. Bu sıralarda T. S.'nın hangi gayeye hizmet ettiği bilinmez. P. Tafferner, 1688'de T. S.'nı çatısız, üstü açık olarak görmüştür. İznik'ten getirtilen ustalara H. 1131 (= 1718 - 1719)'de İstanbul'da çini yaptırılması kararlaştırıldığında, T. S. yakınında bir çini imalâthane (kârhane)'si kurulmuş, bu tesis H. 1137 (= 1724 - 1725)'de açılmıştır. Fırınların T. S. çevresinde bir yerde bulundukları tahmin edilebilir. Burada yapılan çiniler, T. S. çinileri olarak Türk sanatında ayırt edilmektedirler. XIX. yüzyıl başlarında ise burada bir şişehane açılmıştır. Aynı yüzyıl içlerinde T. S. bir ara "Yahudihane" (Musevilerin toplu oturdukları sosyal mesken) olmuş, fakat burası 1864'te yanmıştır. Evvelce buralarda yaşayan Musevilerin sinagog (havra)'u bugün terk edilmiş olarak hâlâ durmaktadır. Bir söylentiye göre, Topkapı Sarayı hazinesindeki "Kaşıkçı

elması" T. S. içinde bulunarak, birkaç el değiştirdik'ten sonra Saraya girmiştir.

T. S. XX. yüzyıl başlarında dört duvardan ibaret bir harabe halinde bulunuyordu. Yalnız bu arada yıkılmasını önlemek için, avlu cephesini taşıyan sütunlar demirden dikmelerle desteklenmişti. 1955 - 1970 yılları arasında yapılan birkaç kademeli tamirde, bu demirlerin yerlerine yeni mermer sütunlar konulmuş, duvarların yıkılan kısımları tamamlanmış, içeride ve öndeki avluda birikmiş molozlar tamamen kaldırılarak, bina Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğüne bağlanmıştır.

T. S. eski bir sur duvarı ile Theodosius surlarının arasına inşa edilmiş üç katlı bir yapıdır. Surun bir burcu ile evvelce arasında bağlantı bulunduğu ve burcun üst kısmındaki mazgallar ile aydınlanan bir odanın. sarayın müştemilâtı olarak kullanıldığı tahmin edilebilir. Türk devrinde T. S. ile bu burç arasında bugün ortadan kalkmış olan kesme taştan büyük bir kemer inşa edilmişti. T. S.'nın en alt katı, ikiz olarak düzenlenmiş dört kemerle öndeki avluya açılan, 17 m kadar uzunlukta yüksek bir bodrumdur. Buranın evvelce iki dizi halinde sıralanan sütunlarla her biri birer tonozla örtülü on iki bölüme ayrıldığı, kalıntılardan anlaşılmaktadır. Avluya açılan kemerleri taşıyan çifte sütunlar ile başlıkları son tamirde yeni olarak yapılmıştır. Fakat eskiden çizilen desenlerden ve enkaz içinde bulunan bir parçadan, sütunların üstlerinde aslında işlemeli başlıklar bulunduğu bilinmektedir. Bu bodrumun üstündeki birinci kat, dışarıdan sadece avluya bakan kemerli pencerelerden ışık almaktadır. Büyük kemerler içinde olan bu pencerelerin iç taraflarında, iki yanlarda, taş raflara sahip, niş biçiminde dolaplar bulunmaktadır. Her halde yan taraftaki bir rampa yardımıyla çıkılan en üst katın ise dört duvarında da pencereler açılmıştır. Ahşap bir döşemesi olduğu tahmin olunan bu katın, T. S.'nın en itibarlı bölümü olduğu açıkça bellidir. 24 x 11 m kadar ölçüsünde olan bu üst kattan, Eyüp sırtlarına, Halic'e ve karşı sırtlara, şehrin büyük bir kesimine hâkim manzara vardır. Doğu-güney köşede yükselen, eski sura ait bir burcun üstündeki mermer konsollar, burada bir balkonun varlığına işarettir. Bu balkon eski sur üzerinde kuzeye doğru uzanıyor olmalıydı. En üst kattaki bir kapı bu balkona geçidi sağlıyordu. Güneye bakan cephenin ortasında bir şahnişin (çıkma) bulunmaktadır. Bu, en üst kata ait, tek kişilik bir ibadet yeri (şapel)'dir. Küçük bir apsisi ve minyatür bir kubbesi olduğu kalıntılardan anlaşılır. T. S.'nın üstünün evvelce kiremit örtülü, çifte meyilli ahşap bir çatı ile kapatılmış olduğu bir tahmin olarak ileri sürülebilir.

T. S.'nın şehre bakan güney cephesi, kesme taştan hiçbir süsleme olmaksızın yapılmıştır. Belki bilhassa alt kısmı daha eski olan bu cephenin yalnız en üst kat hizasındaki pencerelerin kemerleri taş ve tuğladan süslemeler ile renklenmiştir. Avluya bakan cephe ise, bütünüyle işlenmiş ve bezenmiştir. Böylece T. S.'nın esas cephesinin bu taraftaki olduğu anlaşılmaktadır. Burada beyaz taş ile kırmızı tuğlanın renkli tesirlerinden faydalanılmış, iki katı ayıran friz ile kemer aralarındaki üçgen satıhlarda taş ve tuğlanın çeşitli geometrik motifler verecek biçimde kesilmeleri ve yerleştirilmeleri suretiyle zengin bir süsleme elde edilmiştir. Bu çeşit taş ve tuğla süsleme Bizans mimarisinde X - XI. yüzyıllarda başlamakla beraber, XIII. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmıştır. Ayrıca kemerlerin etraflarında, özel olarak yapılmış ve gül biçimi verilmiş küçük süs çömleklerinin sıralanması suretiyle de değişik bir bezeme meydana getirilmiştir. En üst kat pencerelerinin etraflarında evvelce mermerden profilli çerçeveler bulunduğu da kalan parçalardan öğrenilmektedir.

T. S.'nın tek başına olmayıp bir saray topluluğunun parçasını teşkil ettiği, az kuzeyde, 30 - 40 m kadar ileride bulunan ve sur duvarı üzerine oturan başka bir pavyonun, muntazam taş ve tuğla dizileri ile yapılmış cephe kalıntısından belli olmaktadır. Tonozlu ve kemerli bir bodrum üstünde yükselen bu yapıdan bugün sadece bir dizi pencereye sahip ufak bir parça kalmıştır. Bu pencerelerden birinin kalınlığında evvelce dört B harfinden meydana gelmiş bir Bizans arması bulunuyordu. Geçen yüzyıl sonlarında bu taş yerinden çıkarılarak, Eğrikapı'da Panagia tēs Soudas kilisesine götürülmüştür. T. S.'nın muhtelif yerlerinde eskiden görüldüğü iddia edilen Bizans veya Palaiologos'lar armalarından hiçbir iz olmadığı gibi, bu söylentilerin gerçeğe dayandığı da çok şüphelidir.

Bizans imparator saraylarının ayakta kalabilmiş tek örneği olan T. S., İzmir yakınında Kemalpaşa (Nif)'daki XIII. yüzyıla ait Laskaris'lerin sarayı ile benzerlikler gösterir. Dış süsleme bakımından ise, Batı Almanya'da Lorsch manastırının IX. yüzyıldan kalma kapısı ile arasında uzak bir benzerlik kabul edilmektedir.

T. S. İstanbul'un Bizans çağına ait en değerli eski eserlerinden olduğu kadar, ayakta kalabilmiş bir Bizans sivil mimarî örneği olarak da dünya sanat tarihinde özel bir yere sahiptir.

Bibliyografya : K. Wulzinger, *Byzantinische Baudenkmäler zu Konstantinopel.* Hannover 1925; A. M. Schneider ve B. Meyer Plath, *Die Landmauer von Konstantinopel.* II, Berlin 1943. (S. Eyice)

TEKFURDAĞI, Tekirdağ'ın eski adı. Bk. TEKİRDAĞ.

TEKİL (eski ter. Müfred), bir şeyin birden fazla olmadığını gösteren şekil, çoğul (b. bk.) karşıtı. Türkçede kelime sınıflarından sıfatlar ve zarflar gerçek görevlerinde kullanıldıkları sürece T. durumlarını korurlar. İsimleri niteleyen sıfatlarla fiilleri niteleyen zarflar bu görevleri yerine getirirken yalın durumdadırlar. Sıfat görevinde *kızgın demir* ve zarf görevinde *yavaş yürü-* örneklerindeki *kızgın* sıfatıyla *yavaş* zarfı T. olarak yalın durumda kullanılmışlardır. Bunların çoğul eki almalarına gerek yoktur. Aslında bir sıfat olan *sıcak (sıcak hava)* örneği istendiğinde ve gerektiğinde çoğul eki alabilir. *Sıcaklar bastırdı.* Bu örnekte görüldüğü gibi *sıcaklar,* aldığı çoğul ekiyle birlikte sıfat görevinden ayrılmış, isim olmuştur. Ayrıca *sıcaklar* bu örnek'e öznedir. Sıfatlar özne olamazlar.

Çoğul kavramı taşıyan *birkaç, birçok* gibi belgisiz sıfatların getirildikleri isimler T. biçimleriyle kullanılır, isim de sıfat da çoğul eki almaz : *birkaç kişi, birçok kişi.* Aynı durum sayı sıfatlarında da görülür : *iki kişi, on kişi.* Bu sıfat tamlamaları, kullanıldıkları cümlenin yüklemiyle de teklik çokluk (kemiyet) bakımlarından uyumldur. *İki kişi geldi, on kişi toplandı* örneklerinde görüldüğü gibi, yüklemler de bu durumda T.'dir.

Hepsi üzüldü örneğinde özne de yüklem de T. olarak kullanılmıştır. Aslında bir sıfat olan ve çoğul kavramı taşıyan *hep-si* iyelik ekini alarak zamir durumuna geçmiş ve yapıca T. olarak kullanılmıştır. Öznedeki bu çoğul kavramı

yüzünden yüklemin çoğullandırılmasına da mantık bakımından lüzum kalmamıştır. Ayrıca zamirlerden *biz, siz* şahıs zamirleri çoğul eki almadan da bu T. yapılarıyla çoğul kavramı taşırlar.

T. olan yalnızca sıfat ve zarflar değildir. Ünlem, bağlaç ve edatlar da gerçek görevlerinde T. durumlarıyla kullanılır. Bunlarda görev değiştirmeler pek seyrek görülür. *Ah, eyvah* ünlemleri *ahlar, eyvahlar* örneklerinde görüldüğü gibi, çoğul eki almışlardır, artık bu durumda birer isimdirler.

Türkçede yüklemlerin teklik çokluk bakımından cümledeki durumları ilgi çekicidir. Öznenin teklik çokluk bakımından yüklemle uyumlu olması aranır. Ancak, bazı örneklerde öznenin çoğul olması karşısında yüklem T.'dir ve öznedeki çoğul kavramıyla yetinilir : *Yolcular indi. Çocuklar geldi.*

Topluluk adları anlamca birçok kimseyi veya varlığı birlikte bildirirler : *ordu, takım, millet* v.b. Topluluk adlarıyla yüklemler arasında da teklik çokluk bakımından uyum vardır : *Millet harap ve bitap düşmüş olabilir. Sürü tepeyi aştı.* Topluluk adındaki çoğul kavram yeterli görülür ve yüklemin çoğul eki almasına lüzum kalmaz (bk. ÇOĞUL). (H. Zülfikar)

TEKİL ÇÖZÜM : $A \subset \mathbb{R}$ de tanımlı bir diferansiyel denklemin genel çözümünde, diferansiyel denklemin basamağı kadar isteksel sabit bulunur. Bu isteksel sabitlerin özel seçimleri ile elde edilemeyen, ama verilen aralıkta diferansiyel denklemi sağlayan ve içinde isteksel çokluk bulundurmayan fonksiyonlara *tekil çözüm* adı verilir. Diferansiyel denklemin genel çözümünün, eğer varsa, zarfı T. Ç. oluşturur. Örnek olarak $\mathbb{R}$ de tanımlı

$$y = xy' + y'^2/_2$$

diferansiyel denkleminin genel çözümü, C bir isteksel sabit olmak üzere

$$y = Cx + C^2/_2$$

doğru ailesidir. Bu doğru ailesinin zarfı olan

$$2y + x^2 = 0$$

ile tanımlanan fonksiyonun da diferansiyel denklemin çözümü olduğu kolaylıkla gerçeklenebilir. Grafiği bir parabol olan bu çözüm ne bir isteksel çokluk içermekte, ne de diferansiyel denklemin genel çözümünü oluşturan doğru ailesinin bir üyesi olmaktadır. Dolayısıyla bir T. Ç.'dür. (O. Çelebi)

TEKİNER, Mehmed Efdaleddin (İstanbul 1870 - İstanbul 1957), yakın tarihimizde, tarih hakkındaki araştırmaları, İstanbul üzerindeki engin bilgisi ve öğretmen olarak hizmetleri ile tanınmış yazarımız. İstanbul'un eski ve köklü bir ailesinden inen Hazine-i Hassa umumî müfettişi İsmail Cevad Bey'in oğlu olarak 1870 (Türk Tarih Kurumu kayıtlarında doğum tarihi 1873'tür)'te dünyaya gelen T., öğrenimini Süleymaniye iptidaiyesi ile Soğukçeşme Rüşdiyesi'nde gördükten sonra Mekteb-i Mülkiyeyi bitirmiş, iki yıl kadar da Mekteb-i Hukuk'a devam etmiştir. T. tanınmış tarihçilerden Abdurrahman Şeref Bey'in muavini olarak Mülkiye'de coğrafya ve Osmanlı tarihi dersleri vermek suretiyle öğretim hayatına girmiş, 1901'de Darülfunun (Üniversite)'a devletler tarihi, coğrafya ve siyasî tarih müderrisi tayin edilmiştir. T. bunun dışında Mekteb-i Hukuk'ta Osmanlı idare hukuku, Galatasaray sultanî (lise)'sinde Türkçe, coğrafya ve tarih, Darüşşafaka'da tarih dersleri de vermiştir. T. bu yoğun öğreticiliği yanında idarî vazifelerde de çalışmış, önce Sadaret mektubî kaleminde görev almış, sonraları Dahiliye Nezareti mektubî kalemi şube müdürü olmuştur. 1914'te Darülfunundan ayrılan T., 1918'de buraya İslâm tarihi müderrisi olarak yeniden dönmüştür. Bir süre sonra öğretim üyeliğinden ayrılan T., hapishaneler umum müdürü olmuş ve emekliliğine kadar bu görevde kalmıştır.

Sevilen ve bilgisi takdir edilen üstün bir öğretici olan T. bir tarih araştırıcısı olarak da çalışmalar yapmıştır. 1910'da kurulan Tarih-i Osmanî Encümeni (sonra Türk Tarih Encümeni)'nin ilk seçilen on bir üyesinden biri idi. 1931'de Türk Tarih Encümeni lağv edilip, az sonra Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti (sonra Türk Tarih Kurumu) kurulduğunda, T. de bu topluluğun üyelerinden olmuştur. İstanbul Muhafaza-ı Asar-ı Atika Encümeni (sonra İstanbul Eski Eserleri Koruma Encümeni) 27 mayıs 1917'de kurulduğunda, T. bu topluluğa da Tarih-i Osmanî Encümeni'nin temsilcisi olarak katılmış ve üyelerin en eskisi olarak, ölümüne kadar başkanlık yapmıştır.

Engin bir tarih bilgisine sahip olmasına ve bilhassa İstanbul'u yakın geçmişteki tarihi, yapıları ve insanları ile çok iyi tanıyan bir kişi olmasına rağmen T., bu bilgileri sözlü olarak çevresindekilere aktarmış, fakat pek az yazmıştır. İstanbul Eski Eserler Encümeni'nde, şehrin eski eserlerini yıkılmaktan ve yok olmaktan kurtarmak için çok mücadele etmiş, bu konudaki yazışmaları gerek Encümenin, gerek Belediye Şehir Meclisinin dosyalarında kalmıştır. Ölümüne kadar tam bir eski İstanbul efendisi olarak kalan T.'in basılmış başlıca kitapları şunlardır : *Coğrafya-yı umranî* [1316 = 1900 - 1901], *Muhtasar İslâm tarihi* [1328 = 1912 - 1913] [bu iki kitap İbnü'l Cevad Efdalüddin imzası ile çıkmıştır], rüşdî ve idadî okulları için *Küçük Osmanlı tarihi* [1328 = 1912 - 1913], *Tarih-i Osmanî haritaları* [1327 = 1911 - 1912], *Osmanlı ihtilâlleri* [tarihsiz], *Abdurrahman Şeref Efendi* [1927, 1958' de tekrar basıldı]. Bunların dışında T.'in dört tarih araştırması, "Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası"nda yayınlanmıştır : İspanya'dan çıkarılan Endülüs Müslümanlarının Osmanlı padişahına yolladıkları Arapça kaside hakkında *Bir vesika-ı müellim* (c. I), şehir dışında olan mezarının, Zeynep Sultan camii haziresine getirilmesi münasebetiyle *Alemdar Mustafa Paşa* (c. II - IV), Osmanlı devletinin kuruluş tarihini tespit etmek üzere *İstiklâl-i Osmanî tarih ve günü hakkında tetkikat* (c. V) ve *Memalik-i Osmaniyede tababetin kıdemi* (c. VII). Ayrıca "Mülkiye Mecmuası" ile "Resimli Kitap"ta da yazıları çıkmıştır. İstanbul'a dair tek yazısı ise "Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni"nde basıldıktan sonra broşür olarak da yayınlanan *İstanbul'da Kapalıçarşı* [1949] başlıklı incelemesidir (T. Gökbilgin, H. Şehsuvaroğlu, S. Eyice, *Üstad Efdaleddin Tekiner.* İstanbul 1958). (S. Eyice)

TEKİR BALIĞI : bk. BARBUNYA.

TEKİRDAĞ, Türkiye'nin Kuzey Marmara bölgesinde, Trakya'nın güney bölümünde bir il ve bunun merkezi olan şehir.

TEKİRDAĞ : Genel görünüş

T. ili : Doğudan İstanbul, kuzeyden Kırklareli, batıdan Edirne ve Çanakkale illeri ile çevrilidir. Güneyinde Marmara denizi vardır. Yüzölçümü 6 218 km², nüfusu 363 017 (1980), nüfus sıklığı 58'dir. Nüfusun % 65'e yakını köylüdür. Merkez ilçesinden başka, 7 ilçesi vardır : Çerkezköy, Çorlu, Hayrabolu, Malkara, Muratlı, Saray, Şarköy. Köy sayısı 275 (1976), bucak sayısı 11, belediyesi bulunan yer sayısı 16'dır.

T., eski çağlardan beri (M. Ö. 500) bulunduğu bölgenin bir idare merkezi olmuştur. Bu yerin en eski adı olarak Bisanthe görülür. Bu adın, Anadolu'da Perslerin yenilgisine kadar sürmüş olduğu sanılır. Bu tarihten sonra burası Rhaedestus adını almış, daha sonra Rodosto olarak geçmiştir. Osmanlılar bu bölgeyi aldıkları zaman (1358) burası Rodosçuk adıyla anılmıştır. 1732'den sonra Tekfurdağı adı kullanılmış, bu ad Cumhuriyet devrine kadar sürmüştür.

1860 mülkî idare teşkilâtında Edirne eyaletinin 8 livasından biri Tekirdağı olarak geçmiştir. Vilâyet nizamnamesine göre oluşturulan Edirne vilâyeti içinde Tekfurdağı sancağı kurulmuştur (Ereğli ile birlikte asıl Tekfurdağı, Çorlu, Saray-vize ile birlikte Lüleburgaz, Midye, Silivri bu sancağa bağlı bölümlerdir). Cumhuriyetin kuruluşundan sonra T. ayrı bir vilâyet (il) olmuştur. 1927 sayımında bu vilâyetin kazaları Çorlu, Hayrabolu, Saray, Şarköy, Malkara olarak geçmektedir.

Yer şekilleri, yapı : İl arazisinin çok yeri tepelik, dalgalı arazi, düzlük, bunlara göre az yeri dağlıktır. Burada en yüksek yer Tekir Dağları üzerindedir (945 m). Kuzey-doğu - güney-batı doğrultusundaki bu dağlar, Kumbağ'dan Gelibolu yarımadası yakınına kadar 50 km uzanır. Yüksek olmadıkları halde, kıyı boyuna yakın oluşları bu dağlara heybetli bir görünüş vermiştir. Dağların esas yapısı, Eosen kıvrımlı, kırıklı tabakalarından oluşmuştur. Bu yapı, kuzeyde Malkara çevresine kadar uzanır. Bu yapı ile Marmara denizi arasında, Mürefte ve Şarköy yörelerinin bulunduğu Miyosen kıvrımlı tabakaları uzanır. Burada derinliği 2 000 m yi geçen petrol sondajları yapılmıştır.

Tekir Dağlarının kuzeyi ile Ergene havzası ise, dalgalı düzlükler, plato parçaları halinde ve 200 - 300 m lik bir arazidir. Muratlı ile T. arasında yer yer volkanik arazi (bazalt) vardır. Malkara kuzeyinden Saray yöresine kadar, 120 km arazi, Miyosen devri karasal tortul tabakaları ile örtülüdür. Bu tabakalar arasına gömülmüş olan Ergene ırmağının kolları derince, fakat geniş ve yayvan vadiler açmışlardır ki, bunların tabanlarında aluvyonlarla kaplı arazi çok yer tutar. İlin kuzey-doğu ucunda, temelde Istranca (Yıldız) dağlarının kristalin arazisi bulunmaktadır. Marmara denizi kıyılarında ise, yer yer yüksek kıyılar ve kumsallar, küçük kıyı boyu düzlükleri (Naip, Şarköy) birbiri ardınca uzanır.

İlin başlıca akarsuları, güneydeki dağlardan ve tepeliklerden Ergene havzasına doğru uzanan derelerdir. Bu dereler, kışın ve ilkbaharda kabarır, yazın ve güz başlarında çekilirler. Doğudan ise, Ergene ırmağının kolları uzanır.

İklim : İlin iklimi, Marmara ikliminin özelliğini taşır. Dar bir kıyı şeridinde zeytinliklerin ve bağların çok yer tuttuğu Akdeniz iklimi karakteri belli olur. Kuzeye doğru ise, Balkan yarımadası üzerinden gelen soğuk hava dalgalarının etkisiyle kışları zaman zaman soğuk geçen bir iklim kendini gösterir. 1930'dan beri yapılan meteorolojik rasatlara göre, T. şehri ve çevresinde ortalama yağış miktarı 590 mm dir (Daha kuzeydeki Muratlı 720 mm). Yağışlar, ekim ortalarından kış sonuna kadar çok olur (360 mm), ilkbahar ayları da yağmurlu geçer (135 mm). Kış ve ilkbahar aylarında yıllık yağışın % 85'i yağar. Hazirandan eylül sonuna kadar olan 4 ayda da oldukça yağış olur (haziran 37 mm, en az yağışlı olan ağustos 9 mm). Yağışlı günler sayısı 100'dür. Ocak ve şubatta kar yağar, kar örtüsünün kalınlığı 10 - 15 cm yi bulur, bazan 25 cm yi geçer. Bazı yıllarda kar örtüsü hemen hemen oluşmaz (1934, 1966).

T.'da hiçbir ayın ortalama sıcaklığı 4°C'nin altına düşmez, en yüksek sıcaklığın bazı günlerde ocakta 18°C'yi bulduğu, temmuzda 37°C'yi geçtiği olmuştur. En düşük sıcaklığın ise, ocak'ta 13,5°C'yi bulduğu, ekimde 0°C'nin altına düştüğü olmuştur. Donlu günler sayısı T.'da 16, Çorlu'da 53'tür.

Bitki örtüsü : İlde tabiî bitki örtüsünün çok yerde orman olması gerekirken, yüzyıllar boyunca ormanın gerilemesi sebebiyle ancak dağlarda yer yer kısmen iyi, çoğu bozulmuş ormanları (10 000 hektar, çoğu yapraklı ağaçlar) kalmıştır. En iyi ormanlar Saray ilçesinin Bahçeköy ve çevresindedir. Vadiler boyunca söğüt ve kavak ağaçlıkları vardır. Geri kalan arazi tarıma, bağ bahçelere ayrılmıştır. İlin türlü yerlerinde çam yetiştirilmeye de çalışılmıştır (Kumbağ köyü yakınında 2 400 dekar, T. merkez ilçesinde 80 000 fidan dikimi, Muratlı'da 23 000 çam). İlde 23 ormaniçi köyü vardır.

İl topraklarında her türlü kültür bitkileri arazisi 437 000 hektar, çayır - mera 33 000 hektar, her türlü orman 108 000 hektar tutar. İl merkezinde ve birçok ilçelerinde İstanbul Orman Başmüdürlüğüne bağlı orman bölge şeflikleri vardır. İlde özel sektöre ait, orman ürünleri işleyen 100'den çok hızar ve fabrika vardır.

Nüfus, yerleşme : T. ili, Türkiye'nin orta derecede sık nüfuslu yerlerindendir. 1927'de nüfus sıklığı 22 iken, 1980'de 58'i bulmuş, yerleşme yerlerinde büyüme olmuştur. Bu artışta, nüfus çoğalmasının yanında, Balkan devletlerinden gelen göçmenlerden bir kısmının il topraklarında yerleşmelerinin rolü olmuştur.

İlde büyük sanayi kuruluşları olmadığı için, nüfus bakımından hızla gelişmiş merkezler yoktur. İl nüfusunun üçte biri, 10 000'den çok nüfuslu 4 şehirde bulunmaktadır (T. ve Çorlu'dan her biri 40 000'in üzerinde, Malkara ve Hayrabolu 12 000'in üstünde). 5 - 8 bin arasında nüfusu bulunan 4 küçük şehir vardır. Nüfusun 197 880'i, nüfusu 3 000' den az olan köylerde yaşar.

Osmanlıların Rumeli'yi almalarını sağlayan kuvvetlerin başında Yürükler ve bunlardan kurulmuş yayalar gelmiş, Orhan Gazi devrinden Fatih'e kadar süregelen Yürük akınlarıyle il topraklarında geniş ölçüde Türk yerleşmeleri olmuş, Yürük beylerine toprak ve görev verilmiştir. Kendi tarihi adları ile birçok köy kuran Yürüklerin büyük beyleri T., Çorlu ve Hayrabolu'da otururlardı. Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş devrinde çok sayıda Türk boyları T. il topraklarına yerleşmişlerdir. Kayı, Kınıklar, Karaevli, Yazır, Kaşıkçı, Karahalil, Kuyucu gibi adlar bunlardandır. Saray ilçesi çevresindeki köy ve çiftliklerde de Kırım Girayları yerleştirilmişti.

İlde 2 500 dekardan çok arazi işleyen 36 büyük çiftlik işletmesi ve 200 dekardan yukarı arazi işleyen 4 000 işletmeci çiftçi vardır. Bu tarım içi iş yerlerinde (ay çiçeği, bağ, tahıl, sebze ekimi ve hasadı) 6 aylık ürün alma mevsiminde 7 - 8 bin ücretli tarım işçisi çalışır. Çeşitli küçük sanayi iş yerlerinde çalışanların sayısı 5 000'in üstündedir.

Ekonomi : Karpuzu ve şarabı ile ün salmış bulunan T., çeşitli ekonomik faaliyetleri (tarım, hayvancılık, sanayi, ticaret, turizm) bulunan bir ildir. Tarım, birinci planda yer

tutar, bunun ardından ticaret ve sanayi gelir. Çorlu üzerinden Yunanistan ve Bulgaristan'a, T. - Malkara üzerinden Yunanistan'a uzanan yolların geçtiği T., Türkiye'yi Avrupa'ya bağlayan ve demir yolunun geçtiği bir ildir. Marmara denizine açılan iskele ve liman tesisleri, ilin ekonomik canlılığını artırmıştır.

a. *Ticaret :* T. Ticaret ve Sanayi Odası (kuruluşu 1925)' na 800'ün üstünde büyüklü küçüklü firma kayıtlıdır. Bu arada çeşitli özellikte 78 şirket vardır. Hububat ve yağlı tohumlar ticareti yapanların sayısı 80, un fabrikası ve değirmenler, mandıra ve yoğurt yapım yerleri, şarap yapımı (120) önemli yer tutar.

T. iskele ve limanı, İstanbul limanı dışında, Trakya'nın denize açılan önemli bir yeri olarak ithalât ve ihracatta yer tutmuştur. Bu limanda yükleme ve boşaltma işleri düzenlenmiş, 7 geminin aynı zamanda iskelelere yanaşması sağlanmıştır. Başta gelen ihracat yükü, ay çiçeği küspesi ve çimentodur. Avrupa ve Kuzey Afrika'dan ithal edilen başlıca mallar, kimyevî gübrelerdir. Gübre ithalâtını Şeker Şirketi, Türkiye Ziraî Donatım Kurumu ve Tarım Kredi Kooperatifleri yapmaktadırlar.

T. Ticaret Borsasında (kuruluşu 1926) kote edilmiş malların başlıcaları ay çiçeği, buğday, küspe, ay çiçeği yağı, un, kuş yemi (Buğdaygillerden bir tür olarak yetiştirilen kuş yemini dünyada elde eden az sayıdaki bölgelerden biri T. olup, çoğu Almanya ve Hollanda'ya gönderilir, yıllık üretim 2 000 ton kadar), kepek, deri, yapağı, arpa, mısır, keten tohumudur. Borsa, geniş ölçüde İstanbul piyasasının etkisi altındadır. Burada satılan ay çiçeği, kolza ve buğdayın çoğu sanayi dalında işlenir, kuş yemi ve küspe ihraç edilir, ay çiçeği ve yapağı işlenerek tüketimden kalanı İstanbul'a gönderilir.

İlin merkez ve bütün ilçelerinde panayırlar ve pazarlar kurulur, özellikle sonbahar panayırları (eylülde) çok hareketli olur. Bütün ilçelerinde ve bazı bucak ve köylerinde haftalık pazarlar kurulur, bu pazarlara çevrelerinden alışverişe gelenler de çok olur. İlde tarım kredi kooperatifleri, yağlı tohumlar satış kooperatifleri (5), üzüm ve mamulleri tarım satış kooperatifleri (2) vardır.

b. *Sanayi :* T. ili, sınaî gelişme bakımından 67 il arasında 56. gelmektedir. Öncelikle bir tarım bölgesi olan ilde, bitkisel yağlar sanayii (T.'da zeytinyağı işleyen kuruluşlar), içki sanayii (T. ve Şarköy'de şarap fabrikaları), ay çiçeği üretilen yerlerdeki fabrikalar, orman ürünleri işleme sanayii (T. kereste fabrikası), kimya sanayii (T.'da sabun ve deterjan yapan iki kuruluş) başta gelir. Yem, balık ve konserve

TEKİRDAĞ : Şehir merkezinden bir görünüş

sanayi kolları için de çalışmalar, girişimler olmuştur. Bu arada Çerkezköy ilçesi, geleceğin sanayi merkezi olacaktır.

Fabrikaların çoğu şirketlere ve kişilere aittir. Un, yağ, tuğla fabrikaları önemli yer tutar. Devlet sektörüne ait büyük ve önemli fabrika T. Tekel Şarap Fabrikasıdır. Şarköy, Hoşköy ve Uçmakdere imalâthaneleri de bunun yükünü paylaşmaktadırlar. Şehrin güney-batısında 100 dekarlık bir saha üzerine kurulmuş bulunan şarap fabrikası 1931'de açılmıştır. Halen 7 milyon litre şarap yapma kapasitesine ulaşmıştır. İşlediği üzümü merkez ilçesiyle Uzunköprü ve Avşa adasından sağlar. Ürünün 4 milyon litresi, başta İsveç, İsviçre ve Batı Almanya olmak üzere, dış ülkelere sarnıçlı gemilerle dökme olarak ihraç edilir. Son yıllarda bölgede üzüm üretiminin artması ve taşınması güç olan yaş üzümün yerinde değerlendirilmesi için Şarköy'de ve Hoşköy'de 1,5 milyon litrelik, Uçmakdere köyünde 800 000 litre kapasiteli birer imalâthane daha açılmıştır. Fabrika bünyesinde rakı yapan (1 milyon litre) tesisler de vardır. T. Şarap Fabrikası, türlü yıllarda milletlerarası şarap yarışmalarına katılmış, üstün kaliteli şarapları ile altın ve gümüş madalyalar almıştır. İlde yem fabrikası, soğan tozu fabrikası, meyve ve üzüm suyu yapımı işlerine de girişilmiştir.

İldeki şehir, kasaba ve bazı köyler, enerjilerini Türkiye Elektrik Kurumu (TEK)'ndan sağlamaktadırlar. Enerji nakil hatları Ambarlı Termik Santraline bağlanmıştır.

c. *Tarım :* İlin iklimi ve toprakları, çeşitli tarıma elverişlidir. Halkın çoğu çiftçilikle uğraşır. 1977 verilerine göre, başta hububat (730 000 ton) olmak üzere, baklagiller (1 245 ton), sanayi bitkileri (83 000 ton), yağlı bitkiler (124 000 ton), yumru bitkiler (35 000 ton), yem bitkileri (10 000 ton) ile sebze (100 000 ton) ve meyvelerin (60 000 ton) çeşitleri geniş ölçüde yetiştirilir. Makinalı ziraat gelişmiştir. İlde sulanabilen topraklar da artmıştır.

Buğday başta gelir. Trakya sert adı ile anılan makarnalık buğdaydan sonra Teknik Ziraat Teşkilâtınca uygulanan Bezostaya I buğday türü iyi sonuç vermiş (1970), daha önce buğday rekoltesi 183 000 ton iken, 1972'de 384 000 tona çıkmış, 1977'de 670 000 tonu bulmuştur. Buğday ve ay çiçeği ekimi karşısında baklagiller üretimi duraklamıştır.

Türkiye'nin en çok ay çiçeği yetiştiren bölgelerinden olan T. ilinde, bu bitkinin ekim alanı genişlemiştir. Bugün ilin ekonomisinde başlıca yeri alan bir üründür (ekim alanı 134 000 hektar, üretim 137 000 ton). İlde şeker pancarı ekimi, yüksek bir seviyeye ulaşmıştır (Şarköy dışında bütün ilçelerde ve özellikle Çorlu ve Hayrabolu'da yılda 33 000 ton). T. karpuzu ün yapmıştır. Ancak, son yıllarda başka çeşitler de araya karışmış, daha dar bir sahada ekilir olmuştur.

İlde, meyve plantasyonlarında gelişme olmuştur. Çok çeşitli meyveler yetiştirilir. Yıllık üretimleri 500 - 1 000 ton olanları armut, elma, dut, erik, kiraz, muşmuladır. Ayva, ceviz, badem, şeftali, kayısı daha az elde edilir. Zeytincilik Şarköy ilçesinde gelişmiştir (60 000 zeytin ağacı, 2 000 tona yakın yıllık üretim). Zeytin yağı yapan 7 imalâthane vardır (yılda 300 - 400 ton zeytin yağı). İlçede menengiç ağaçlarının her yıl 2 000 kadarı aşılanarak Antep fıstığı elde edilmektedir. Ürün veren bu ağaçlar, sahipleri için iyi bir gelir kaynağı olmuştur.

İlin başta gelen ürünlerinden biri de üzümdür. Marmara denizi kıyı şeridi boyunda ve Tekir Dağının güneye bakan yamaçlarında geniş yerler kaplayan üzüm bağları, önemli bir

gelir kaynağıdır (6 225 hektar bağ, 50 000 ton yaş üzüm). Şaraplık ve sofralık çeşitli ve üstün kalitede üzüm yetiştirilir. Bağcılığı geliştirmek üzere 1930'da T. Bağcılığı Müessesesi kurulmuştur.

Sebzecilik, ilin ihtiyacını karşılayacak derecededir (950 hektar). Başka yerlere soğan, karpuz ve kavun gönderilir. Her çeşit sebze yetişir.

Çayır - mera ve yem bitkileri üretimi 32 000 hektarlık arazide yapılır. İlde tarım kuruluşları olarak Teknik Ziraat Müdürlüğü, Zirai Mücadele, Zirai Donatım Kurumu, Zirai Araştırma İstasyonu, Muratlı'ya yakın İnanlı Veteriner Zootekni Araştırmaları Kurumu müdürlüğü, Trakya bölgesi hayvancılığının ıslahı üzerine çalışır.

d. *Hayvancılık :* İlde hayvancılık da önemlidir. Meraların çok yerde tarım alanları haline getirilmesi, hayvancılığı eskiye göre daraltmış ise de, sayıca az, verim bakımından daha kaliteli ahır hayvancılığı ilde önem kazanmıştır. Yetiştiricilerin elinde yaygın halde boz step sığırı vardır. Fakat ilde makineli tarımın çok gelişmesiyle son yıllarda iş hayvanı olarak değerini azaltmıştır. Son zamanlarda montafon melezi çoğalmıştır. 17 köyde suni tohumlama yapılmaktadır. 1977 verilerine göre, ilde yaklaşık olarak 240 000 koyun (çoğu kıvırcık), 82 000 kıl keçisi, 70 000 sığır, 12 000 manda beslenmekte idi. Bunlardan sağılan hayvan sayısı 245 000'i geçmektedir. Yük ve binek hayvanlarının sayısı 12 000 kadardır.

1977'de süt (28 300 ton, en çok inek sütü), et (2 160 ton, en çok sığır eti) ve deri üretimi önemli yer tutmuştur. Yapağı ve keçi kılı da elde edilir.

İstanbul tüketim merkezinin T.'a yakın oluşu ve Londra asfaltının il içinden geçmesi, tavukçuluğun gelişmesine yardım etmiştir. İlde tavuk sayısı yarım milyonu bulur (50 000 kadar da hindi). 1977'de 43 milyon yumurta elde edilmiştir. İlde 60'tan çok tekniğe uygun kümes kurulmuştur. Çiftçiler, banka kredisi de alarak kümes hayvanları ve yumurta üretimini bilgili bir şekilde yapmaktadırlar. Modern tavukçuluk 1958'de başlamış, Zirai Araştırma İstasyonunda tavukçuluk şubesi kurulmuştur.

T.'da balıkçılık Marmara kıyılarında yapılır. Tutulan balıkların başlıcaları tekir, barbunya, istavrit, kefal, palamut, torik, lüfer, kalkan, kolyoz ve kılıç türleridir. Yılda 95 - 100 ton kadar balık avlanır.

İlin bitki topluluğu arıcılık için elverişli ise de, mera ve çayırların gittikçe azalması, bazı zirai ilâçlamalar dolayısıyla gelişme olamamaktadır. İlin 236 köyünde 10 000 fenni kovan ve 12 000 eski kovan vardır. Fenni kovanlardan 40 - 50 kg bal alınmaktadır. 1977'de ilin bal üretimi 420 ton olmuş, balmumu üretimi 43 tonu bulmuştur.

İlde ipek böcekçiliği eskiden gelişmiş iken, diaspis haşeresinin dut ağaçlarına dadanması sebebiyle üretici bu ağaçları köklemek zorunda kalmıştır. Şimdi Şarköy bölümünde 6 köyde ipek böceği yetiştiriciliği vardır. 1977'de 5 ton yaş koza elde edilmiştir. Son yıllarda piyasanın istediği Japon ve İtalyan yetiştirmesi polihibrid tohumları Bursa'dan getirtilerek buraya sokulmuş, bunlardan kutu başına 40 - 45 kg koza almak mümkün olmuştur.

e. *Madencilik :* T. ilinin gelir kaynaklarından biri de madenleridir. Linyit (yıllık üretim 50 000 ton), manganez, kuvarsit ve petrol bunların başında gelir. Merkez ilçe ile Malkara, Saray, Şarköy ve Hayrabolu'da linyit yatakları vardır (30 kadar işletme ruhsatnamesi). Saray ilçesinde kuvarsit (1 işletme ruhsatı), Çorlu'da manganez (1 işletme ruhsatı) bulunmaktadır. Merkeze bağlı linyit ocakları Barbaros, Maymundere ve Mera mevkilerindedir. Damar kalınlığı 60 cm ve iyi kaliteli kömürdür. Malkara ilçesinde ilin ve Trakya'nın en zengin ve geniş sahalı kömür yatakları vardır. Rezervi büyükçedir. Hayrabolu ilçesinde de linyit çıkarılmaktadır. Saray ilçesinin Safaalan ve Küçük Yoncalı köyleri yakınındaki manganez madenlerinden 1966'da 2 000 ton maden çıkarılmıştır. Türkiye Şişe ve Cam Fabrikalarınca kuvarsit (kuvarsit kumu) işletilmektedir. İlin çeşitli yerlerinde (Mürefte, Şarköy ve daha kuzeydeki yerlerde) petrol bulunduğu üzerinde durulmuş, araştırmalar (derin sondajlar) yaptırılmıştır.

Sağlık işleri : İl merkezi ve ilçelerinde çeşitli sağlık kuruluşları vardır. Bunların başlıcaları T. Devlet Hastahanesi (1914'te yapılmış, 160 yataklı), Göğüs Hastalıkları Hastahanesi (1952, 250 yataklı), Çorlu Devlet Hastahanesi (1965, 50 yataklı), T. ve Malkara verem savaş dispanserleri, T. ana ve çocuk sağlığı merkezi, Hayrabolu, Mürefte, Muratlı, Malkara sağlık merkezleridir. İl merkezinde 7 - 18 yaşları arasındaki çocukları korumak için bir yetiştirme yurdu, T. Verem Savaş Derneği (1948), Kızılay Derneği, Çocuk Esirgeme Kurumu vardır.

Eğitim, kültür : T. ili, okuma yazma ve öğrenme isteğinin çok olduğu bölgelerden biri olmuştur. İlde (1973) 36 şehir ilk okulu, 284 köy ilk okulu, 10 orta okul, 11 meslek okulu, 7 lise vardır. Liseler, il merkezi ile Çorlu, Hayrabolu, Malkara, Muratlı, Şarköy ve Saray'dadır. İlde okuma yazma bilenler 200 000'den çoktur. T. ve Çorlu sanat enstitüleri, T. kız enstitüsü, akşam sanat okulları (Merkez ve Çorlu'dan başka, Malkara, Hayrabolu, Saray, Muratlı), T. kız ilköğretmen okulu, ticaret lisesi, imam - hatip okulu başlıca meslek okullarıdır. Bu arada 1935'ten bu yana öğretim kursları (biçki - dikiş, demircilik, marangozluk, gezici kurslar) yapılmaktadır. T. şehri ile Çorlu, Muratlı, Şarköy ilçeleri halk eğitim merkezlerinde gençlerin katıldığı müzik, folklor, tiyatro, kültür çalışmaları yapılır.

Eski bir yerleşme bölgesi olan T., eski eserler ve kültür bakımından varlığı olan bir ildir. Yerinde bulunan eserler (kabartma, heykel, madeni paralar, toprak ve cam eşyalar, çeşitli giyim kuşam eşyası, bu arada bindallılar, el işlemeleri, kitabe ve el yazmaları) T. Etnografya ve Arkeoloji Müzesinde toplanmaya başlanmıştır (1967). Ayrıca, Macar prensi II. Ferenc Rákóczi'nin 1720'de T.'a gelerek ölüm tarihi olan 1735'e kadar oturduğu XVII. yüzyıldan kalma bir Türk evi de müze haline getirilmiştir (1932). Evin ikinci katındaki büyük bir odada Macar hürriyet mücadelesi kahramanının yağlı boya bir tablosu ile eşyaları toplanmıştır. Bu prens ile birlikte gelerek hayatının 40 yılını T.'da geçirmiş, eserlerini burada yazmış büyük bir Macar edibi olan Kelemen Mikes (b. bk.), dilimize *Türkiye mektupları* adıyla çevrilen eserinde o devirdeki T.'ı anlatmıştır. Misafir Macarlar, zamanla dağılarak gittikten sonra o yalnız başına kalmış, T.'da ölmüştür.

İlde 3 kütüphane vardır (T. şehrinde Namık Kemal halk kütüphanesi, Çorlu çocuk kütüphanesi, Muratlı halk kütüphanesi). İlin, eskiden kalma düğün âdetleri ve bununla ilgili oyunlar ve türküler, sünnet düğünleri vardır. Bu arada mayısın 6'sında Hıdrellez eğlenceleri olur, "teferrüç" adıyla bir tepsi içinde hazırlanmış börek, mısır, piliç yapılır.

TEKİRDAĞ : Mimar Sinan'ın eserlerinden Rüstem Paşa Camii

Büyük vatan ve hürriyet şairi Namık Kemal (b. bk.) T.'da doğmuş, doğduğu ev yıkıldığı için Meşrutiyet devrinde buraya bir mermer anıt dikilmiş, Cumhuriyet devrinde bir meydan onun heykeliyle süslenmiş, bir ilkokula, bir stada, liseye, kütüphaneye onun adı verilmiştir.

İlde her geçen gün radyo ve televizyon edinenlerin sayısı artmıştır (50 000'den çok radyo, 1 000'den çok TV). İlde çeşitli günlük ve haftalık, aylık gazete ve dergiler çıkmıştır. İlk matbaa 1924'te kurulmuş (Vilâyet Matbaası), bundan sonra T. şehri ve ilçelerinde matbaaların sayısı çoğalmıştır.

Spor : T.'da spor faaliyetleri, Cumhuriyetin kuruluşu ile başlamış, klüpler ve orta dereceli okullardaki kuruluşlarla yürütülmüş, okullararası spor yarışmaları yapılmıştır. İlde 30 kadar spor klübü vardır. T. Spor Klübü 1967'de kurularak III. lige girmiştir. Klüplerde güreş de yer tutmuş, T.'lı H. Alkaya 1937 - 1942 arasında 6 yıl üst üste Kırkpınar başpehlivanlığı unvanını korumuştur.

Şehirde kapalı spor salonu, deniz klübü, Namık Kemal stadı (Barbaros yolu üzerinde, Londra asfaltına bağlı, 41 667 m^2 lik sahası var, 2 000 kişilik kapalı tribünü ile 2 500 kişilik iki açık tribün), Çorlu'da General Basri Saran stadı (42 206 m^2 lik, 1 000 kişilik açık tribün), Malkara stadı (19 304 m^2), Saray ve Hayrabolu stadları başlıca spor tesisleridir.

Turizm : T., uzunluğu 135 km yi bulan kıyılar, tabiî plajları, bağ ve bahçeleri, iklimi ve denizi, yolunun İstanbul'a uzanması, bu yol ile gerideki arazinin de 5 yerde iyi bağlantılar halinde bulunması, büyük ve kalabalık bir turizm merkezi olan İstanbul'un kütle ve tatil turizminin de bir parçası olma durumundadır. Kıyı boyunda turistik konaklama yerleri, motel ve oteller, özel yazlıklar, deniz evleri, deniz siteleri yapılmaya ve gelişmeye başlamıştır. İstanbul ile Avrupa sınır kapılarının ortalarında bulunan il, yabancı turistler için kısa bir duraklama yeridir. Yılda 30 - 35 bin turistin uğradığı tahmin olunmaktadır.

İlin çeşitli turistik yerleri, gezinti, eğlenme, dinlenme ve mesire değeri olan alanları şunlardır : Barbaros (şehre 10 km, deniz, meyve, bağ sahası), Çamlıköy (şehre 100 km, Saray yakınında, Karadeniz sahili, Bahçeköy'den gidilir, orman, tabiî plaj), Çorlu çamlığı, Eriklice, Gaziköy, Hoşköy ve Mürefte (Şarköy'den gidilir, deniz, üzüm, şarap), Karaevli (İstanbul yolunda plaj), Kumbağ (turistik tesis, deniz, balık, bağ, tabiî plaj), Marmara Ereğlisi (tarihî eserler, deniz, balık), Şarköy (deniz, balık, üzüm, şarap), Topağaç (plaj, ağaçlık, soğuk suları), Uçmakdere (plaj, bağlar), şehir ve çevresinin turistik otelleri, lokantaları, motel ve kampingleri bulunmaktadır.

Ulaştırma : İlin en önemli yolu T. - İstanbul kara yoludur. T.'dan Keşan'a uzanan kara yolu, buradan Yunanistan'a, Gelibolu yarımadasına ve Edirne'ye gider. T. - Hayrabolu yolu Alpullu'dan geçer, Edirne yoluyla birleşir. T., Muratlı üzerinden de ana yollara birleşmiştir. Deniz yolu, daha çok ağır yüklerin taşındığı bir yol olmuştur. İlde Avrupa transit yollarıyla birlikte, 400 km devlet yolu vardır. İl, ilçeler ve bucaklar arasında 270 km il yolları vardır. Bu yolların çoğu pek işlektir. Köy yolları 1 400 km dir. İstanbul - Edirne - Avrupa demir yolu ilden geçer (62 km).

İl kıyılarının başta gelen ihracat ve ithalât merkezi T. limanıdır. Şarköy ve Mürefte iskelelerine ise yolcu vapurları uğrar. Marmara Ereğlisi mahallî bir iskeledir (akaryakıt yükleme ve boşaltması). Şarap fabrikasının da özel bir iskelesi vardır. T. içindeki iskele, 400 m uzunluğundadır. Buraya iki taraflı gemiler yanaşarak yükleme ve boşaltma yapılır. Son yıllarda liman inşaatına da girişilmiştir. Memleket içinden limana kömür, çimento, tahıl gelir, iskeleden yurt içine buğday, maden direği gönderilir. Dış ülkelere ise, başta ay çiçeği küspesi ve çimento yüklenir. Limanda depo, antrepo, çelik hangarlar (27), çelik silolar vardır.

T. şehri : Şehir, Marmara denizinin kuzey kıyısında, kıyının geniş bir yay çizdiği yerde, Ördek Deresinin denize döküldüğü yer ile vadi tabanında ve yamaçlarında yayılmıştır. Yüksekliği 50 m ye kadar çıkar. Etrafı bağ ve bahçelerle çevrilidir. Yol bağlantıları ve kumsalları çoktur. Düzgün yollarla İstanbul'a, Trakya'ya bağlanmıştır. Deniz yoluyla birçok yerlere bağlıdır.

Nüfusu (51 327) bakımından, Trakya'da Edirne'den sonra en çok nüfuslu şehirdir. İmar planı 1949'da yapılmış, 1973'te yeniden ele alınmıştır. Yeni birçok yapılara rağmen, mesken ihtiyacı yine de karşılanamamıştır. Şehir içi belediye otobüsleri vardır. Şehrin başlıca caddeleri asfalt ve parkedir. 1970'te enterkonnekte sisteme bağlanmış, sanayi kuruluşlarına, iş yerlerine, evlere yeterince enerji verilmiştir. Çarşısı, pazar ve panayırları, iskelesi şehre canlılık vermiştir. Belediyesi 1879'da kurulmuştur.

TEKİRDAĞ : Kumbağ'dan bir görünüş

TEKİRDAĞ : Atatürk'ün 1915'te Tekirdağ'da kaldığı ev

Şehirde birçok Türk eserleri vardır (camiler, medrese ve türbeler). Çeşitli derecelerden okulları, hastahaneleri, sağlık kuruluşları bulunmaktadır.

Görünüşü ve evlerinin biçimi ve yapısı ile bir Türk şehri özelliği taşıyan T., son yıllarda gelişme göstermiş, yeni ve çok katlı binalar artmış, eski 1-2 katlı yapılar, yerlerini yeni beton yapılara bırakmaya başlamışlardır. Köylerden gelerek yerleşmek isteyenlerin çoğalmasıyla gecekondu problemi de belirmiştir. (R. İzbırak)

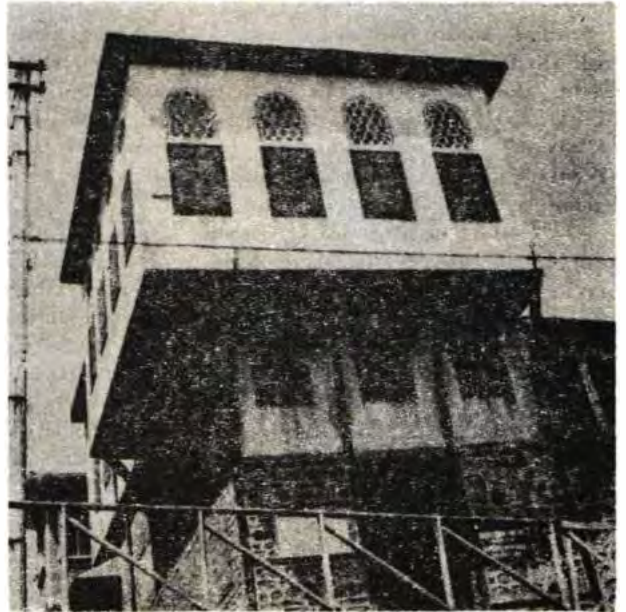
Tarih : Tarih öncesinden beri iskân edilen T. toprakları, Anadolu'da güçlü bir imparatorluk kuran Hititlerin, Marmara'nın ötesine geçmemeleri yüzünden bu devletin dışında kalmıştır. M. Ö. 1200 tarihlerinde Phryg'ler bu topraklardan ve Marmara'dan geçip Anadolu'ya gitmişler ve devlet kurmuşlardır. Trakya'ya adını veren Traklar ve kurdukları krallık, uzun süre bu çevreyi de içine almıştır. Yunan kültür ve etkisi, erken çağlarda Marmara kıyılarını yalayarak T. topraklarından İstanbul Boğazına doğru uzanmıştır. M. Ö. VI. yüzyılın sonlarında, Darayavahuş, Trakya ile beraber burasını da İran imparatorluğuna katmıştır. İranlılar çekildikten sonra kıyıda Atina'nın nüfuzu hissedilmiş, sonra Makedonya krallığının hâkimiyeti başlamıştır. Yunanlılar, Marmara kıyılarında birçok küçük site limanlar kurmuşlardır. M. S. 46'da Roma, burasını kesin olarak zaptetmiştir. Roma İmparatorluğu M. S. 395'te ikiye ayrılınca, Balkanlarla beraber bu bölge de Bizans (Doğu) İmparatorluğu'nun hissesine düşmüştür.

Bin yıla yakın Trakya ile beraber T. toprakları da Bizans idaresinde yaşamıştır. Bununla beraber Balkanlardan, kuzeyden, Orta ve Doğu Avrupa'dan gelen akınlar, zaman zaman bu topraklara da yayılmıştır. Akınların çoğunu Türk kavimleri düzenlemiştir. V. yüzyılda Attila'nın Hunları, Avarlar, sonraki yüzyıllarda Doğu Avrupa'dan, Karadeniz kuzeyinden gelen Türk kavimleri, özellikle Peçenekler, buralara kadar akınlarını uzatmışlardır.

Uzun zamandan beri çeşitli fırsatlarla Rumeli'ne ayak basan Orhan Gazi'nin büyük oğlu ve başkumandanı Rumeli fatihi Gazi Süleyman Paşa, 1354'te Gelibolu'yu aldıktan sonra, fütuhatını bugünkü T. topraklarına uzatmıştır. 1356'da Şarköy'ü ve Malkara'yı fethetmiştir. Kardeşi Gazi Murat Bey de T. ile Çorlu'yu almıştır (1357). Süleyman Paşa'nın ölümünden sonra Bizanslılar buralarını geri almışlarsa da, I. Sultan Murad Hüdavendigâr tahta geçer geçmez bu toprakları istirdat etmiştir. Bu arada aynı yıl Gazi Evrenos Bey Malkara'yı tekrar fethetmiştir. Fetret devrinde Süleyman, Musa, Mustafa Çelebi'ler, sırasıyla bütün Rumeli gibi buraya da hâkim olmuşlar, fakat I. Sultan Mehmed ve oğlu II. Sultan Murad, Türk imparatorluğunun bütünlüğünü temin etmeyi başarmışlardır. Bizans'ın 1453'te düşmesinden sonra T., tamamen bir iç şehir durumuna gelmiştir.

Osmanlı çağında bugünkü T. toprakları, şimdi Kırklareli'nde bulunan Vize'ye bağlı bir sancak teşkil etmiştir. Bu sancak (vilâyet), merkezi Sofya olan pek geniş Rumeli Beylerbeyiliğinin 26 sancağından biri idi. T. (o zamandaki adıyla Tekfurdağı şehri), bir kaza merkezi olmuştur. Tanzimat'tan sonra ve imparatorluğun düşmesine kadar Tekfurdağı, Edirne vilâyet (eyalet)'inin 6 sancağından birine merkez olmuştur. 4 kazası vardı. Cumhuriyet çağında bütün sancak (mutasarrıflık)'lara "vilâyet" (il) denince, T. şehri de vilâyet merkezi olmuştur.

II. Sultan Bayezid, oğlu Yavuz lehine tahttan feragat ettikten sonra ikamet için Dimetoka Sarayı'na giderken, yolda Çorlu'da ölmüştür. Bundan 8 yıl sonra, 1520'de, Yavuz Sultan Selim de Çorlu'nun Sırt köyündeki ordugâhında ölmüştür. Hindistan seferinin meşhur serdarı, vezir-i âzam Süleyman Paşa da 1544'te sadaretten çekildikten bir süre sonra Malkara'da ölmüştür. Kanunî Sultan Süleyman, seferlerinde bu topraklardan ve Çorlu'dan geçmiştir. XVIII. yüzyıl başlarının büyük siyasî şahsiyetlerinden Çorlulu Damat Ali Paşa, Çorlu'da doğmuş, III. Ahmed'e sadrazam olmuştur. Çorlulu-zâdeler, zamanımıza kadar gelmiştir. Büyük devlet adamı tarihçi ve bestekâr Vezir Mahmut Celâlet-

TEKİRDAĞ : Macar prensi II. Ferenc Rákóczi'nin Tekirdağ'da 15 yıl oturduğu ev

tin Paşa ile oğulları, Paris büyükelçisi Münir Paşa ve büyük şarkı bestekârı Şemsettin Ziya Bey, Çorlulu Ali Paşa'nın soyundandır.

Balkan Harbinde Bulgarlar buraya kadar gelmişlerdir. Türkler, eski bahriye nazırı Ferik Hurşit Paşa'nın kumandasında Şarköy'e Marmara'dan bir kolordu çıkarmışlar, Şarköy'ü Bulgarlardan almışlar, fakat düşmanın arkasını çevirmeye muvaffak olamadan deniz yoluyla çekilmişlerdir.

1922 sonlarına kadar 2 yıl kadar bu topraklar Yunanlılar tarafından işgal edilmiştir. Lausanne antlaşmasına göre, buradaki Rum azınlık Yunanistan'daki Türklerle mübadele edilmiştir. Balkan Harbinde ve Yunan işgalinde büyük tahribata uğramıştır.

TEKİŞ, Alâeddin Muhammed (ölm. 1200), Hârezmşah devletinin büyük hükümdarı, İl Arslan'ın oğlu. Babası öldüğü sırada doğuda bir sınır şehri olan Cend'de vali olarak bulunuyordu. T.'in merkezden uzak oluşunu fırsat bilen üvey annesi Terken Hatun (b. bk.), küçük yaştaki oğlu Sultanşah Mahmud'u tahta çıkarmıştır. Bu haber üzerine T., komşu Kara Hıtaylardan yardım alarak Hârezm'e yürümüş, halkın, askerin desteği ve tasvibiyle tahta geçmiş, Hârezmşah olmuştur (10 ocak 1173). Terken Hatun'un oğlu Sultanşah da o zaman Gazneliler evletini ortadan kaldıran, Hindistan'dan Amuderya'ya kadar uzanan güçlü ve büyük bir devlet olan Gûrîlere sığınmıştı. Burada Sultanşah, misafir bir hükümdar ilgisi görmüş ve öyle karşılanmıştır. Böylece T., güçlü bir devletle karşı karşıya kalmıştır. Öte yandan T.'in Kara Hıtaylarla da arası iyi değildi. Hârezmşahlar Kara Hıtaylara vergi vermekteydiler. T., onların vergi memurlarını halka eziyet ediyorlar diye öldürtmüştü. Bunları fırsat bilen Sultanşah, Kara Hıtayların merkezi Balasagun'a giderek onlardan aldığı yardımla Hârezm'i zaptetmeye kalkıştı. Güçlü bir savunma içine giren T., onları geri püskürttü.

T., bu başarıyla Kara Hıtayların baskısından büyük ölçüde kurtulmuş, bölgede bazı fetihlerde bile bulunmuş, Sırderya ötesindeki İslâm olmayan Kıpçakların memleketinde görünmeye başlamıştı. T., Kıpçaklara çok önem veriyordu. Onları kendi yönetimine çekmekle insan gücü bakımından kuvvetli duruma gelebileceği gibi, iktisadî yönden de güçleneceğini düşünüyordu. T., bunu da başararak Kıpçaklardan birçok kabileyi kendi saflarına çekti. Bu taze kuvvetleri Kara Hıtaylara karşı kullanmak istiyordu. Hazırladığı bir seferle Buhara'yı zaptetti (1182). Böylece bir süre için Mâveraünnehr, Hârezmşahların eline geçmiş, Kara Hıtayların boyunduruğuna tamamen son verilmişti.

Öte yandan Merv yöresinde tutunmaya çalışan Sultanşah, bu gelişmeler karşısında anlaşma isteğinde bulunmuş, kendisine Câm, Bâhrz ve Zîr-i Pîl'in verilmesi karşısında T.'in Hârezmşahlığını tanıyacağını bildirmişti. Bundan memnun olan T., artık tam bir hükümdar olmuş, saltanat tahtına merasimle oturmuştu (1189).

T., bu tarihten sonra Irak'la ilgilenmeye başlamıştır. Irak 1185'e kadar Atabey İldenizoğullarının yönetiminde oldukça istikrarlı bir Irak Selçuklu sultanlığıydı. 1185'te İldenizoğullarından Atabey Muhammed Cihan Pehlivan'ın ölümü üzerine yerine geçen kardeşi Kızıl Arslan Osman ile o zaman 17 yaşında olan Sultan Rükneddin Tuğrul arasında mücadele başlamıştı. Öte yandan Halife Nasır li-dini'llah, Irak'ta Selçuklu devletini yıkarak yönetime el koymak istiyordu. Böylece Irak'ta fiilî hâkimiyet davası 1187'den itibaren büsbütün alevlenmiş ve kanlı mücadele halini almıştı. Sultan Tuğrul, halifenin sevk ettiği orduyu Hemedan yakınlarında yenmiştir (1188). Atabey Kızıl Arslan da muhalif bir grup tarafından öldürülünce Irak tam bir karışıklık içine düşmüştür. Bu arada Tuğrul'un tahtı tekrar ele geçirmesi üzerine Rey ve havalisinin sahibi bulunan Kutluğ İnanç, Hârezmşahlardan yardım istemiştir (1192). Sultan T., bunun üzerine Bistân yoluyla Irak'a girmiş, Rey'e kadar ilerlemiştir. Ancak T., Irak'ta fazla kalmamıştır. Çünkü kardeşi Sultanşah bu durumu fırsat bilip Hârezm üzerine yürümekteydi. Sultanşah, kardeşi T.'in Irak'tan hızlıca döndüğü haberini alınca Hârezm'i istilâdan vazgeçmiş, bir süre sonra da üzüntüsünden ölmüştür (1193). Bu sırada T., Irak yolunu emniyet altına almak için çalışmaktaydı. Taberistan'a akınlar yaptırmıştı. Esterâbâd'ı tahrip ettirmiş, Bistân ve Damgan vilâyetlerini almıştı. Böylece Irak yolu da açılmıştı. Bu gelişmeler ve kardeşi Sultanşah'ın ölümü, T.'in endişelerini sona erdirmişti. 1193 yılı, T. ve Hârezmşahlar için parlak bir devrin başlangıcı olmuştur.

T., Rey'den Hârezm'e döndüğü sırada Sultan Tuğrul Taberek kalesini geri almış, kale muhafızı Tamgaç'ı öldürmüştü. Irak'ta bulunan Kutluğ İnanç, yeniden onu Irak'a davet ederken Halife Nasır li-dini'llah da Tuğrul'a ait bölgelerin Hârezmşahlara verildiğine dair T.'e bir hilâfet menşuru gönderiyordu.

Bu olaylar üzerine T., 1194'te bir defa daha Irak'a yürüdü. Kutluğ İnanç onu karşıladı. T., onu Rey üzerine yürüttü. Tuğrul'un ordusu dağılınca Kutluğ İnanç, Tuğrul'u yakalayarak öldürdü. Böylece Irak Selçuklu devleti de son buldu.

Sultan T., Hemadan'a gelerek Irak tahtına oturdu (1194). Ancak, Irak bölgesinin Hârezmşahların idaresine geçmesi yeni bir mücadeleyi başlatmış, Halife - Hârezmşahlar meselesi ortaya çıkmıştır.

T., bir yandan Irak meselesini başarıyla hallederken bir yandan da doğudaki Kıpçak reisleriyle mücadele halindeydi. Bunlara Batınîlerle olan mücadeleler de eklenmekteydi. T., Batınîlere karşı ikinci bir sefer hazırlığı sırasında hastalanmış ve yolda ölmüştür. Yerine oğlu Muhammed Hârezmşah geçmiştir.

T., 27 yıllık mücadeleli bir saltanat sürmüş, Orta Asya'da Talas bölgesinden Bağdad yakınlarına kadar geniş bir bölgeyi idaresi altına almıştır. Halkına karşı âdil bir sultan olarak takdirle anılmıştır. Başarısını zekâsına ve bünyesinde Kıpçak, Kanglı ve Uran'ların bulunduğu büyük ordusuna borçludur.

TEKİŞ, Şihâbüddevle b. Alp Arslan b. Çağrı b. Mikâil b. Selçuk b. Dukak (ölm. 1094), Büyük Selçuklu Devleti sultanı Alp Arslan'ın oğlu olup babasının ölümü üzerine kardeşi Melikşah tahta çıktığı (25 kasım 1072) sıralarda, Karahanlıların batı kolu hükümdarı Şemsü'l-mülk II. Nasr b. İbrahim Tafgac tarafından işgal edilen (aralık 1072) Tirmiz ve yörelerini geri aldıktan sonra (1072 - 1073) Horasan ile (Sadrüddin Ebu'l - Hasen Ali b. el - Hüseynî, *Ahbâru'd-devleti's - Selçukiyye*. Türkçe çev. N. Lugal, Ankara 1943,

40. s.) Belh ve Toharistan'ı kardeşi Tekiş'e ıkta ederek onu melik yapmıştı. Sultan Melikşah'ın Rey'de orduyu teftişi sırasında hal ve tavırlarını beğenmediği ve bu sebeple ordudan uzaklaştırdığı 7 bin askerin kendisine katılmasından sonra T., saltanat iddiasıyla isyana başladı (1081) ve Mervürrûd, Mervüşşahcan, Tirmiz ve diğer bazı yerleri ele geçirip adına hutbe okutmuş (İbnü'l - Esîr, *el - Kâmil*, X, 118; Sıbt, *Mir' âtü'z-zeman*, A. Sevim yay. 209, 218. s.), ama onu esas gayesi Nişabur'u işgal ile Horasan'a hâkim olmaktı. Fakat öte yandan T.'in bu planını anlamakta gecikmeyen Melikşah' ın onu tedip için ordusuyla süratle hareket edip Nişabur'a gelmesi üzerine T., Tirmiz kalesine çekilerek savunma durumuna geçti ve çok geçmeden burada sultan tarafından kuşatıldı. Direnmenin gereksizliğini anlayan T., tutsak aldığı sultana bağlı birtakım kimseleri salıverdikten sonra af isteğinde bulundu, daha sonra da yakın adamlarıyla sultanın katına geldi ve aralarında Tirmiz'in kendisinde kalması ve oğlunu rehin olarak sultana vermesi şartlarıyla bir antlaşma yapıldı (Sıbt, 209, 218. s., İbnü'l - Esir, X, 118 - 119).

Melik T., Sultan Melikşah'ın Musul seferinde bulunduğu sıralarda (1084 - 1085) maiyetindeki adamların etkisiyle ikinci kez saltanat iddiasıyla isyana kalkışıp Mervürrûd'u işgal ile emîr Mesud b. Yâhızze't - Türkmanî'nin savunduğu Serahs'ı kuşatmıştı. Fakat bu sırada sultanın ordusuyla kendisini tedip için gelmekte olduğunu hâvi uydurma bir mektup üzerine, kuşatmayı bırakıp kuvvetleriyle birlikte Venenc kalesine çekildi. Esasen sultan, beraberinde ünlü kumandanlardan Artuk Bey, Kumaç, Humartaş, Ayaz, Türşek, Porsuk ve Bozan olduğu halde, Musul'dan ayrılıp Horasan'a hareket etmişti. Sultanın Tus'a gelip buradaki Ali b. Musa'nın meşhed'ini ziyareti sırasında, veziri Nizamülmülk'ün "Kendisinin T.'e karşı muzaffer olması" hususunda dua ettiğini söylemesine: "Hayır, ben, Tanrı'nın, eğer kardeşim Müslümanlar için benden daha faydalı ve hayırlı olacak ise onu bana, değilse beni ona muzaffer kılması hususunda dua ettim" demesi (İbnü'l - Cevzî, *el - Muntazam*, IX, 71), T.'in isyanının imparatorluk için önem ve ciddiyetinin kaynaklara ne ölçüde intikal ettiğini gösterir. Çok geçmeden Sultan Melikşah, Tirmiz kalesine sığınmış olan T.'i kaleden zorla indirterek gözlerine mil çektirip Irak'taki Tekrit kalesinde hapse attırdı ve ıkta sahasına oğlu Ahmed'i atadı (1085) (Sıbt, 230 - 233. s.).

T.'in üçüncü isyan teşebbüsü Sultan Berkyaruk zamanında oldu. Berkyaruk, Tekrit'e hâkim olduğu zaman T.'i hapisten çıkartıp Bağdad'a getirmişti; fakat onun, kendisine karşı saltanat iddiasıyla mücadele etmekte olan Tutuş ile münasebette bulunduğunu, başka bir rivayete göre de Belh halkının isteği üzerine oraya gidip saltanat iddiasında bulunmak niyet ve kararında olduğunu öğrenince oğlu ile birlikte suda boğdurmak suretiyle öldürtmüştür (mart - nisan 1094). Cesedi Bağdad'da Ebû Hanife'nin kabrinin yanına gömülmüştür (İbnü'l - Esir, X, 239). (İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. İstanbul 1953, 57 - 59. s.; O. Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti*. Ankara 1965, 147 - 148. s.). (A. Sevim)

TEKKE, eskiden tarikata girmiş olan kimselerin toplandıkları ve ayin yaptıkları yer. Büyük T.'lere *asitâne*, küçük T.'lere ise *zâviye* denirdi. Fatih Sultan Mehmet devrinden sonra İstanbul'da büyüklü küçüklü birçok T. açılmıştı. Bunlara hemen her devirde vezirler, paşalar ve hatta padişahlar zaman zaman gelirlerdi. T.'lerin içinde bekâr dervişlerin yatıp kalkması için hücreler de bulunurdu. T.'lerin, ayinlerin yapıldığı geniş ve büyük bölümüne *meydan* adı verilirdi.

Tarikat törelerinin uygulandığı T.'lerin eğitim, ilim, sanat ve tasavvuf sahalarında önemli rol oynadıkları bilinmektedir. Üsküdarlı Bandırmalızade Esseyyid Ahmet Münip Efendi 1889 - 1890 yıllarında düzenleyip yayımladığı *Mecmua-i tekâya* adlı risalesinde, 16 tarikat üzerine kurulmuş 307 T. kaydetmiştir. Bu 16 sayfalık risalede T.'ler ayin günleri üzerine sıralanmıştır. Bektaşî tarikatının 1826'da Yeniçeri Ocağı ile beraber ortadan kaldırılmasından sonra başlayan şiddetli takip zamanla tavsamıştır. Daha sonra da Bektaşî T.'lerinin açılmasına resmen izin verilmemiş olmasına rağmen, Bektaşîler T.'lerini Nakşî adı altında açmışlardı. İstanbul'daki T.'ler arasında en meşhurları Mevlevîlerin Galata, Yenikapı ve Bahariye T.'leri, Bektaşîlerin Bademli, Çamlıca, Karaağaç, Karyağdı Bayırı, Kazlıçeşme, Şehitlik ve Takkeciler T.'leri, Nakşîlerin Özbekler ve Validesultan T.'leri, Rufaîlerin Yeşiltulumba T.'si, Celvetîlerin Şeyh Selâmi ve Küçük Ayasofya T.'leri, Kadirîlerin Kaledibi ve Bayram Paşa T.'leridir.

T.'ler bazan sadece bir grup insana veya meslek erbabına ait olurdu. Miskinler T.'si, cüzamlıların yaşadığı ve dışarıyla asla temas edemeyerek içinde ölene kadar bulundukları binaya denirdi. Eskiden Üsküdar'da Karaca Ahmet'te böyle bir bina vardı. Ok atmanın öğretildiği ve ok atma talimlerinin yapıldığı İstanbul Ok Meydanı'nda bir de Okçular T.'si vardı.

T.'ler son zamanlarda eski müspet rollerini tamamen yitirdiklerinden, 1925'te çıkarılan bir kanunla kapatılmışlardır. Bk. ZAVİYE. (N. Gözaydın)

TEKKE EDEBİYATI, çoğunlukla tarikata girmiş olan derviş ve şeyhlerin eserlerinden oluşan edebiyat dalı. H. V. yüzyıldan sonra teşkilâtlanarak tarikatlar yoluyla gelişen ve çok geniş bir coğrafî sahaya yayılan T. E.'nın ilk eserleri Türkistan ve çevresinde görülmektedir. XII. yüzyılda Horasan'da Ahmed Yesevî (b. bk.)'nin hikmet'leri ile tarih sahnesine çıkan T. E.'nda şiirin en güzel örneklerini Yunus Emre (b. bk.) vermiştir. XIII. ve daha sonraki iki yüzyıl içinde en parlak dönemlerini yaşayan T. E., bir yanda Divan edebiyatı, bir yanda halk edebiyatı (b. bk.) karşısında önemini gittikçe kaybetmişse de, varlığını XX. yüzyıla kadar sürdürebilmiştir.

T. E. XIII. yüzyıl Anadolusunun siyasî, idarî ve sosyal sarsıntıları arasında kalmasına rağmen gelişme imkânları bulmuştur. Anadolu'daki Moğol istilâsı, İlhanlıların dışarıdan baskıları, Babaî isyanı ve içeride bütün bunlara bağlı olarak huzursuzluğun yayılması dolayısıyla devlet otoritesinin sarsılmaya yüz tutması, devlete olan güvenin yitirilmesi, köy ve şehirlerde sosyal ve ekonomik sıkıntılar, halkı tarikatlara girmeğe sevk eden çok kuvvetli faktörlerdi. Düşüncelerini en cahilinden en tahsillisine kadar herkes arasında rahatça yayabilmek, bir çeşit propaganda yapabilmek ve taraftar toplayabilmek için bu alanda eser veren şairler arasında Arapça ve Farsça bilen, dinî ilimleri tahsil etmiş birçok kişi vardı. Ancak ne kadar üstün bilgilere sahip bulunurlarsa bulunsunlar, onların en önemli düşüncesi "halk için yazmak" olmuştur. Bu bakımdan halk onları sevmiş, saymış ve onlara

her yerde sahip çıkarak bir çeşit kutsiyet izafe etmiştir. T. E.'da yer alan birçok eserin Allah tarafından kendilerine ilham edildiğine inanılmış, yazarlarının mezarları üzerine türbeler yapılmış ve günümüze kadar bu türbe ve makamlar ziyaret edilmiştir. Söz gelimi, Yunus Emre'nin veya T. E.'nda yer alan başka sanatkârların, Anadolu'nun birçok yerinde mezarlarının olduğunun iddia edilmesi, onlara gösterilen ve günümüze kadar devam ettirilen bağlılığın ifadesinden başka bir şey değildir.

T. E.'nda dil, halkın her tabakasına hitap etmek mecburiyetinde olan tahsilli kişilerin dilidir. Saz şairlerinin dili kadar sade ve duru olmamakla beraber dil, Divan edebiyatındaki gibi ağdalı ve karmaşık değildir. Ancak, yine de yer yer felsefî kelime ve kavramlarla yüklü bulunması, T. E.'nın önemli özelliklerindendir. Bazan çok küçük bir tarikat çevresinin anlayabileceği şekilde yazılmış rumuzlu ve kolay anlaşılamayan eserler de verilmiştir. Vezin olarak zaman zaman aruz vezni kullanılmakla birlikte, daha çok hece vezni ön plandadır. Edebiyatımızda bilinen bütün kafiye çeşitlerine T. E.'nın şiirlerinde rastlanır. Nazım şekilleri bakımından hem Divan edebiyatından hem de halk edebiyatından yararlanmış olan eserlerin sahipleri "toplumu düşünen yazarlar" diye de tanımlanabilir. *Güzel*'den daha çok *doğru* ve *gerçek* peşinde koşmağa çalışırlar. Bunu yaparken hem Divan edebiyatının hem de halk edebiyatının mecaz sanatından yararlanmışlardır. Din ve tasavvuf ile ilgili bütün semboller, kahramanlar ve bunların etrafında oluşan efsaneler sık sık kullanılmıştır. İşlenen konuların büyük çoğunluğu tasavvufî aşk, insan sevgisi ve değeri, dünyanın geçici bir yer ve imtihan devresi olduğu, nefis terbiyesi, ahlâk, irade v.b. dir. Düşünce ve felsefe bazı eserlerde çok ağır basar. T. E.'nda eser veren yazarlar din ve tasavvuf konularını, dinin kesin yasakları ve cehennem korkusu bakımından değil, büyük bir heyecan kaynağı olabilecek Allah ve insan sevgisi yolu ile işlerler. *İlâhî* ve *nefes* adı verilen şiirleri, özel besteleri ile okunur. Aynı konuları işleyen ve halk arasında yaşamaya devam eden fıkralar, efsaneler ve hikâyeler de T. E. içinde yer alırlar.

T. E.'nın önemli şahsiyetlerini şöylece sıralamak mümkündür : XIII. yüzyılda Yunus Emre, Celâleddin-i Rumî, Ahmed Fakih, Şeyyat Hamza ve Sultan Veled; XIV. yüzyılda Âşık Paşa, Gülşehrî; XV. yüzyılda Kaygusuz Abdal, Süleyman Çelebi, Hacı Bayram, Yazıcıoğlu Mehmed, Eşrefoğlu; XVI. yüzyılda İbrahim Gülşenî, Ümmî Sinan, Hatayî (bk. ŞAH İSMAİL), Kul Himmet ve Pir Sultan Abdal; XVII. yüzyılda Aziz Mahmud Hüdayî, Kul Mustafa (bk. KAYIKÇI KUL MUSTAFA), Niyâzî Mısrî; XVIII. yüzyılda İbrahim Hakkı Erzurumlu ve Kasım Dede; XIX. yüzyılda Seyranî ve Türabî.

T. E.'nın en önemli şahsiyetlerini ve eserlerinden örnekleri, Vasfi Mahir Kocatürk'ün *Tekke Şiiri Antolojisi* adlı kitabında (2. bas. 1968) bulmak mümkündür. Ayrıca bk. HALK EDEBİYATI. (N. Gözaydın).

TEKMAN, Erzurum iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 2 197 km², nüfusu 31 467 (1980)'dir. Gökoğlan adlı bir bucağı, 1 000'den çok nüfuslu 3 köyü vardır. Köylerden bir kısmı 100 - 300 nüfuslu küçük yerleşme yerleridir. İlçe merkezi T., 2 120 (1980) nüfuslu küçük bir kasabadır. İlçe, ilin güney bölümünde, Erzurum ile Hınıs arasındadır. Pasinler, Karayazı, Hınıs, Çat, Erzurum merkez ilçeleri ve güneyde Muş'un Varto, Bingöl'ün Karlıova ilçeleri ile çevrilidir.

Daha önce Hınıs ilçesinin bir köyü olan T., 1946'da ilçe durumuna getirilmiştir. 1945 nüfus sayımında Taşkesen bucağına bağlı 203 nüfuslu Tatos köyü ilçe merkezi olarak gelişmiştir.

İlçe arazisi çok yüksek (en alçak yerleri 1 800 m, birçok yerleri 2 000 - 2 500 m) bir bölgededir. Kuzeyde Palandöken dağlarının (3 167 m) güney yamaçları (çok yeri Miyosen kıvrımlı tabakaları, lav örtüleri ile kaplı), güneyde Bingöl dağlarının (3 193 m) kuzey yamaçları (geniş yer tutan kristalin kalkerler ve mermerler alanı, yer yer volkanik örtü) uzanır. Bu dağlardan beslenen birçok dereler, bu dağlar arasındaki bir tekneye (çok yeri Neojen tabakaları ile örtülü) doğru iner, Aras ırmağının bir kısım kaynak kollarını oluştururlar. İlçede yer yer küçük düzlükler ile yassı biçimli tepeler ve sırtlar çoktur.

İlçenin çok soğuk ve sert, uzun süren (7 - 8 ay) kışları, ılıkça, hatta serin olan yazları vardır. Donma olayları çok olur, toprağa 50 cm işler. Sıcaklığın —20°C ve daha aşağısına düştüğü çok olur. Yıllık yağış 420 mm dir. Yağışlar en çok ilkbahar aylarında olur (170 mm), kışın ve son güz aylarında çok kar yağar, yaz aylarında da biraz yağış olur. Kar örtüsü aylarca yerde kalır (dağlarda 8 - 10 ay), en kalın kar örtüsünün 137 cm yi bulduğu olmuştur. Kış boyunca sert ve soğuk rüzgârlar eser, şiddetli tipiler olur, yollar kapanır. Kısa yaz mevsiminde ise, buraları serin ve sağlam havası, bol ve temiz suları, gür otlakları ile güç bulunabilen güzel yerler olur.

İlçenin çok yeri otluk veya yer yer çıplaktır. Yalnız dağların bazı yerlerinde meşe, ahlat, yabanî erik, yabanî elma, alıç gibi ağaçlara, hatta bazı bodur ağaç topluluklarına rastlanır. Yaylalarda geniş ölçüde celep sürüleri otlatılır.

İlçe halkının başta gelen geçim kaynağı hayvancılıktır. Tarım, bundan çok sonra gelir. En fazla yetiştirilen hayvan koyundur. Koyun ırkı, mor karaman olup, yağlı kuyruklu, buradaki ağır tabiat şartlarına dayanıklı bir cinstir. Bundan sonra sığır gelir. Yük ve binek hayvanı olarak at ve eşek de beslenir. İlçeden Erzurum'a her yıl çok sayıda canlı hayvan ve yağ gönderilir. Yün, yapağı, süt ve peynir de elde edilir, bir kısmı başka yerlere satılır. İlçede, çoğunca, esas amacı soğuk mevsimde hayvanların barınmasını sağlayacak şekilde kurulmuş küçük köyler *(kom)* oluşturulmuştur. Burada yerini değiştiren komlar da bulunur. Kışları sert geçen bu bölgede köyler, âdeta toprağa gömülmüş gibi bir biçim gösterirler.

En çok yer tutan tarla tarımında hububat (buğday, arpa, çavdar) başta gelir. Ekilen arazinin % 65'i 1 - 2 yıl dinlenmeye bırakılır, % 35'i her yıl ekilir. Topraklarının ancak % 18 kadarı sulanır.

İlçe merkezi T., Palandöken dağlarının güneyinde, 2 000 m yükseklikte kurulmuş bir kasabadır. Erzurum ilinin en az nüfuslu ilçe merkezidir. Çevresinde tarlaların bulunduğu, hayvan beslemenin yer tuttuğu bir yerleşme yeridir. İl merkezine Palandöken dağını aşan 50 km lik stabilize bir yol ile bağlıdır. Hınıs ilçesine ve Gökoğlan bucağına da böyle birer yol ile bağlanmıştır. Kışın bu yolların kar ile kaplandığı, gidiş gelişin güçleştiği, hatta kesildiği zamanlar olur. T. belediyesi 1946'da kurulmuştur. 4 mahallesi oluşmuştur. Elektrik enerjisi, içme ve kullanma suyu, orta okulu, ilk okulu (köylerde 37 ilk okul), sağlık ocakları vardır. İmar planı 1972'de yapılmıştır. (R. İzbırak)

TEKNETYUM (Tc), eskiden U 235'in çürümesi sonunda radyoaktif bir kopma ürünü olarak bulunmuş olan ve Masuryum adını taşımış, atom numarası 43 olan bir element. Her bir 100 gr U 235 kopma sonucunda 2,6 gr T. ve 4 gr Element 61 verir. T. adı, bu elementin şimdiye kadar sadece teknik yoldan oluşturulduğu ve tabiatta bulunmadığı düşüncesiyle verilmişti. Bu düşünce bugün için artık geçerli değildir. 1951'de güneşte az miktarlarda T. bulunduğu spektroskopik yolla tespit edilmiştir. Çok cüzî miktarda T. ihzarı 1937 yılında Perrier ve Segré tarafından Berkeley siklotronunda molibdenin nötronlarla bombardımanı sayesinde gerçekleştirilmiştir (42 molibden+n→42 Tc + β ışınım); Parker, Reed ve Ruch, 550 000 yıl yarı yaşamlı T. izotopunun birkaç mg lık miktarını elde edebilmişlerdir. Motta, Boyd ve Larson, 1947'de 4 kg molibden'i, Clinton uranyum bataryasında 112 gün süre ile nötronlarla ışınlamışlar ve 945 000 yıl yarı yaşamlı 0,1 mg T. 99 elde edebilmişlerdir. 1948'de Frieser, NH_4TcO_4 den metalik T. üretmeyi başarmıştır. Hidrosülfür asidi ile değişik sülfürler tortulaştırılabilir ve bunlar H_2 ile 1 000 - 1 100°C de redüksiyona tabi tutulabilir. Günümüzde artık TcS, Tc_2S_7, Tc_2O_7, $KTcO_4$, $HTcO_4$ vb. bileşikler bilinmektedir.

Şimdilik ne T. ne de T. bileşikleri teknik önem kazanmış değillerdir. Saf T. metali, gümüş parlaklığında olup ne klorhidrik asitte, ne de amonyaklı hidrojen peroksidi içinde çözünebilir. Buna karşılık T., okside edici asitler içinde kolayca çözünür. Kimyasal bakımdan T., renyum ve rutenyuma benzer. T., renyum ile izomorf olup yoğunluğu 11,49'dur. (E. Ediger)

TEKNOKRASİ (Fr. Technocratie, İng. Technocracy, Alm. Technokratie), son 40 - 50 yıl içinde Amerika Birleşik Devletlerinde gelişen ve toplumu teknik adamların yönetmesi fikrine dayanan siyasî akım. Bu siyasî görüşü temsil edenlere teknokrat (Fr. technocrate, İng. technocrat) adı verilir. Teknokratlar, serbest seçimle iktidara gelen bilgisiz kimselerin demokraside doğurduğu buhrandan ancak teknik uzmanların ve ilim adamlarının yardımıyla kurtulmak mümkün olacağına inanırlar. İlim çevrelerinde sık sık tartışılan bu inanç, yaygınlık kazanamamıştır.

TEKRAR, anlamı kuvvetlendirmek veya pekiştirmek, anlatılmak istenen şeyi etkili, sürekli, değişik ve ilgi çekici bir biçimde vermek için seslerin, birtakım hecelerin, kelimelerin aynen veya bazı değişiklikler içinde sıralanması. T.'lar, büyük ölçüde ikileme (réduplication)'lerin kurulmasına yararlar. Bunlar kelimelerin aynen veya bazı ses değişiklikleriyle tekrarlanması veyahut değişik kelimelerin ikilenmesi biçiminde görülen sanatlı kuruluşlardır ve çeşitli semantik görevleri karşılarlar. Bunun yanında ses ve hece T.'ları da birer T.'dır. Gramerde ikizleşme (gémination) olarak bilinen *asıg* > *assı* [= fayda], *sekiz* > *sekkiz*, *fosur fosur* > *fossur fossur* iç- v.b. örneklerde görülen ünsüz T.'ları, görev bakımından ele alınacak olursa, birer T.'dır. Böylece T.'ın sınırı herhangi bir ses biriminden morfolojik bir birimin T.'ına kadar yayılır. T.'lar bu bakımdan hemen her kelime sınıfında, hatta cümlenin çeşitli öğelerinde görülen bir dil olayıdır. *Gülün... gülün... gülmenin sonu ağlamaktır. Çıkayım... çıkayım... diye tutturdu.*

Türkçede önemli bir yer tutan T.'lar, gramerde özellikle sentaksı ilgilendirir. T.'larla kelimeler arasında ve çeşitli kelime grupları içinde bir ses ve söz benzerliği kurulur. Atasözleri *(Bol bol yiyen, bel bel bakar)*, deyimler *(Yüz yüze gel-)*, bilmeceler *(Biz biz biz idik, otuz iki kız idik, ezildik, büzüldük, bir sıraya dizildik* 'dişler') ve tekerlemelerde *(Eveleme geveleme, deve kuşu kovalama)* T.'lara sık sık baş vurulur. Halk edebiyatı örneklerinde ise T.'lar, kafiyeler ve çeşitli alliterasyonlar biçiminde kendini gösterir. Genel olarak şiirde T.'lara pekiştirme, kuvvetlendirme, sanatlı söyleyişler sağlamada geniş yer verilir (bk. TEKRİR). Öte yandan T.'lar konuşma dilinde rahat bir anlatım zenginliği sağlar : *Git allah git, Yürü babam yürü* v.b.

T.'lar yalnızca Türkçeye has bir durum değildir. Başka dillerde de görülür. Ancak, T.'lar bakımından Türkçe çok zengin bir dildir.

Türkçede pek zengin bir biçimde görülen bu dil olayı, ses ve yapı özellikleri bakımından ayrı ayrı ele alınabilir.

1. Ses özellikleri bakımından öncelikle ikilemelerde görülen T.'lar oldukça karışık ve çeşitlidir. Fakat her durumda asıl amaç, ses ve söz benzerliği sağlamak için nitelikleri bakımından birbirine benzer veya birbirine yakın sesler seçmektir. Ses özellikleri bakımından tam bir benzerlik kelimenin aynen tekrarlanmasıyla sağlanır : *iri iri gözler, kısa kısa adımlar* v.b. Bunun dışında T.'lar çok değişik heceler arasında görülür. Önemli olan bir ses armonisi yaratmaktır, yapılar o kadar önemli değilidir. Bu yüzden de açıklanması güç birçok biçimler ortaya çıkmıştır : *saç sakal uza-, tuz buz ol-, kırık dökük eşyalar, yüz göz ol-* gibi her iki öğesi de anlamlı olan örneklerde heceler arasında ses benzerliği sağlanırken anlam benzerliği de kurulmuş ve bu yolla anlatım güçlendirilmiştir. Fakat *zar zor işle-, eski püskü eşyalar, yamru yumru bitkiler, eğri büğrü ağaçlar, ufak tefek bir adam, yarım yamalak bilgi* vb. örneklerde ağırlık hecelerdeki ses benzerliği üzerinde kalmış, bu yolla ancak bir anlatım zenginliği sağlanmıştır. Bunun yanında açıklanması güç ve tek başlarına anlamları olmayan yapılar ortaya çıkmıştır : *zar, püskü, yamru, büğrü, tefek, yamalak* vb. örneklerin sözlük değerleri yoktur.

Ses ve söz benzerliği sağlamak için yapılan T.'ların bir türünde de ikinci kelimenin önsesi yerini *m* sesine bırakır : *çay may içmem* örneğinde görüldüğü gibi. İkilenmesi yapılacak kelime ünlüyle başlıyorsa, bu durumda kelimeye doğrudan *m* sesi eklenir ve herhangi bir ses değişmesi söz konusu olmaz : *Ağaç mağaç ne varsa...* Bu durumda ikileme ihtiyacı ilk heceye *m* eklemekle veya önsesin *m* sesiyle değişmesi yoluyla sağlanır. Bu yolla kurulmuş ikilemelerde ikinci kelimenin genellikle anlamsız, doldurma ve farazî olmasına karşılık, *çocuk mocuk* gibi bazı ikilemelerde ikinci kelimenin de anlamlı olduğuna ve bazı bölgelerde kullanıldığına dikkat çekilmiştir (H. Eren, *İkiz kelimelerin tarihi hakkında.* "Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi" IV, 2).

T., bazan da ilk heceye *p, r, m, s* seslerinden uygun olan birisinin eklenmesiyle sağlanır. Pekiştirme sıfatları adıyla bilinen bu tür yapılarda kelimenin ilk hecesi alınır, hecenin sonuna bu seslerden biri getirilir ve bu hece kelimeye yeniden eklenir. Böylece ilk hece tekrarlanmış olur : *yassı, ya-m-yassı, mor, mo-s-mor* vb. Bu T.'larla kelimenin bildirdiği anlam pekiştirilmiş, yoğunluğu artırılmış olur. Öte yandan bu tür pekiştirmelerde bazan bir ünlü türemesi olur : *sağlam, sa-p-a-sağlam; yalnız, ya-p-a-yalnız* vb.

2. Yapı olarak T.'ların en yaygın biçimi, birer ikileme olarak kelimenin aynen tekrarlanmasıdır : *sivri sivri tepeler, koca koca kayalar vb.* Bunların dışında bir kısmı da yapıca ve anlamca kalıplaşmış, ancak birlikte iken istenilen anlamı veren ve yapıları farklı olan ikiz kelimelerdir : *ev bark, ufak tefek, yarım yamalak* vb. (bk. HENDİADYOİN ve İKİZLEME).

Daha çok yalın olan ve yarı ikileme durumundaki T.'lar yanında sentaksın gerektirdiği birtakım eklerle kullanılan T.'lar da vardır. Bunların çoğu ad durum ekleriyle kalıplaşmış deyimler şeklindedir : *yerini izini bul-, tası tarağı topla-* vb. örnekler belirtme durum ekiyle kullanılmış birer ikilemeli nesne durumundadırlar. *Paraya pula değer verme-, kurda kuşa yem ol-* vb. örneklerde ise ikilemenin her iki öğesi de yönelme eki almışken *dişe diş, göze göz, geri geriye, göğüs göğüse, yarı yarıya* vb. örneklerde, yönelme durum eki Türk sentaksının icap ettirdiği tarzda değişik öğelerde yer almış ve böylece kalıplaşmıştır. Bu tür T.'lar bazan da çıkma ve yönelme ekleriyle birlikte kalıplaşmışlardır : *dağdan dağa, yıldan yıla, kıyıdan kıyıya, içten içe* vb.

T.'lar ikileme tarzında, birer tamlama biçiminde de bulunabilirler. Bu tarzda kurulmuş *beter-in beter-i, kaba-nın kaba-sı* örnekleri belirtili, *yıllar yıl-ı, beğler beğ-i* örnekleri ise belirtisiz tamlama biçiminde olan T.'lardır.

İyelik ekleriyle kurulmuş ikileme tarzında T.'lar da vardır : *kılı kılına gel-, eli ayağı çekil-, hali vakti yerinde ol-* vb.

mı soru edatı, özellikle sıfat ve zarfların pekiştirilmesinde ikileme tarzında T.'lar yapmakta kullanılır : *şirin mi şirin, güzel mi güzel, hızlı mı hızlı* vb.

ve, de bağlaçlarıyla *ne* soru zamiri de anlamı pekiştirmek için ikileme kuruluşundaki T.'larda yer alırlar : *yalnız ve yalnız, yürür de yürür, oynar da oynar, ne memleket ne memleket, ne yapıp yapıp* vb.

Çeşitli fiil kök ve gövdelerinden birtakım yapım ekleriyle kurulmuş isimlerin aynı türde fiileriyle birlikte tekrarlandıkları görülür. Böylece fiilin bildirdiği anlam ve hareket çok daha kuvvetlenmiş ve şiddeti artırılmıştır : *sürüm sürüm sürün-, akın akın ak-, sızım sızım sızla-, didik didik didikle-, tıkış tıkış tıkıl-* vb.

T.'lar asıl görevleri bakımından ilgi çekicidirler. Bunlar çok geniş bir biçimde zarf ve sıfat olarak kullanılırlar : *az az ak-* (zarf), *saçma sapan konuş-* (zarf), *yarım yamalak bilgi* (sıfat), *koyu koyu çaylar* (sıfat). Bu tür sıfat ve zarf görevinde birer ikileme tarzında kullanılan T.'ların yapıları da çok çeşitlidir. Özellikle fiil köklerinden gerundium ekleriyle türetilmiş zarflar pek yaygın olarak kullanılır : *yürüye yürüye, bakıp bakıp* vb. çeşitli eklerle zarf görevinde kullanılan ve fiillerden türetilmiş başka T.'lar da vardır. Bu kuruluşlar için birçok örnek verilebilir : *gittin gideli, oldum olası, gelir gelmez* vb.

Bunların dışında, pekiştirilmesi gereken her türlü anlatım, gerektiğinde tekrarlanabilmekte ve geniş anlatım zenginlikleri sağlamaktadır. (O. N. Tuna, *Türkçede tekrarlar,* "İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi" III, 3-4, IV, 1-2).

T.'lar ayrıca yaygın bir biçimde, değişik yapılar ve görevler içinde yansımalarda görülür. Bu tür kelimelerdeki T.'lar, daha çok tabiî sesteki sürekliliği aksettirmek için yapılmaktadır. Bir anlık *şır diye ak-, pat diye vur-* örnekleri yanında *şır şır ak-, şırıl şırıl ak-* ve *pat pat vur-, patır patır vur-* şekillerindeki T.'lar tabiî sesle olan paralelliği sağlarlar. Bu T.'ların *cırcır* (böcek), *hımhım* (burundan konuşan), *dırdır-cı* (geveze) vb. örneklerde kalıplaşmış birer ikileme olarak kullanıldıkları görülürse de, bu T.'larla temelde tabiî sesteki süreklilik aksettirilmektedir.

Yansımalarda T.'lar çok zengin fakat halk ağzında kararlı olmayan geçici örnekleriyle birer ünsüz ikizleşmesi (gémination) şeklinde görülür : *vıccık vıccık, şakkadak, şıppadak* vb. Bu tür T.'larla hem tabiî seslere daha çok yaklaşılmış, hem de olayın zorlu ve baskılı bir tarzda oluştuğu anlatılmıştır.

T.'lar, yansımalarda birer ikileme olarak fiil köklerini de oluşturabilmektedir. Birincil biçimlerde olan bu T.'lar için *pohpohla-, mızmızlan-, dırdırlaş-* vb. örnekler verilebilir.

Yapı bakımından bünyesinde herhangi bir morfolojik birimin tekrarlanması söz konusu olmayan *-ala (-ele)* ekiyle kurulmuş tekerrür fiillerinde anlam olarak bir T. vardır : *eşele-, kovala-* vb. Bu tür yapılarda birbirini takip eden hareketler tasvir edilmektedir. Yansımalara bu özelliği ile uygun düşen ve her zaman fiil kökü tespit edilemeyen yansımalı fiiller için şu örnekler verilebilir : *kurcala-, çalkala-, tepele-* vb.

Ses ve söz benzerliği kurarak ilgi çekici şekiller ortaya koyan, pekiştirme, kuvvetlendirme, bir yandan da sürekliliği sağlama gibi çeşitli görevleri olan T.'lar, dilin öteki kelimelerinde geniş bir alanda kullanılırken yansımalı kelimelerde de önemli bir yer tutar (bk. YANSIMA) (H. Zülfikar).

TEKRİR, sözün etkisini güçlendirmek maksadıyla heyecanın ve anlamın üzerinde yoğunlaştığı kelime veya söz öbeklerini arka arkaya tekrarlama. Eğer bu tekrar anlamı etkilemiyorsa buna *kesret-i tekrâr* veya *tekerrür* denir ve kusur sayılır. Kulağı tırmalamayan ve anlamın etkisini artıran T.'lere *hüsn-i tekrâr* adı verilir. T. sanatı, eğer soru anlamı taşıyan kelimelerle yapılırsa *istifham,* ünlemlerle yapılırsa *nidâ* adını alır. Tevfik Fikret'in *Ey yâr-ı negam-kâr* adlı şiirinin aşağıdaki son kıtasında *çal* kelimesinin 4 kez tekrarlanması T. sanatına güzel bir örnektir :

Bir yâreli kuş çırpınıyor sanki telinde,
Çıkmakta bu âvâz o garibin ciğerinde...
Ûdun mu hüner yoksa o cânânın elinde,
Bir feyz mi var kim daha muciz hünerinde;
Çal sevdiceğim, çal güzelim, çal meleğim, çal...

TEKSAS : bk. TEXAS.

TEKSTİL : bk. DOKUMA.

TEKTONİK (Fr. Tectonique), jeolojinin, yer kabuğunun yapı ve hareketlerinden bahseden bölümüne verilen ad. Tabakaları oluşum zamanındaki durumlarından bugünkü şekline getirmiş olan hareketlerin ve deformasyonların bilgisidir.

Tortul kayaçlar, çökelme esnasındaki ilk yatay durumlarını nadiren korurlar; genellikle eğilmiş, kıvrılmış, kırılmış veya kaymışlardır. Tabakaların yatay durumlarında meydana gelen yapı değişikliğine tektonik deformasyon (Fr. déformation) veya dislokasyon (Fr. dislocation) adı verilir. Bu değişiklikler, yer kabuğu içindeki çeşitli yöndeki basınçların etkisi ile oluşan T. hareketlerin bir sonucudur.

Gözle görülmeyen bir taneden, dağ sıralarına ve kıtalara kadar yer kabuğunun her büyüklükteki parçası, jeolojik devirler boyunca yapı değişikliğine uğramışlardır. T.'in mikros-

kopik tane değişiklikleri ile ilgilenen kısmına "mikrotektonik" veya "petrotektonik"; arazi üzerinde tespit edilebilecek kadar büyük yapı şekilleri ile uğraşan kısmına "megatektonik" veya "makroskopik T." adı verilir. Bir bölgenin veya dağ sırasının yapısından bahsedenine "rejyonal T.", kıtalar veya yeryüzünün yapısından bahsedenine de "jeotektonik" denilmiştir.

Günlük hayatımızda değişmez olarak bildiğimiz yeryüzü sürekli hareket halindedir. Ancak, biz bunlardan kısa sürede oluşan deprem hareketlerinin farkına varabiliriz. Hissedilemeyen hareketler, yeryüzünün çeşitli yerlerine yerleştirilmiş jeodezi âletleri yardımı ile tespit edilir. Örnek olarak, İskandinavya'da yılda 2.5 - 3 mm lik diket hareketler tespit edilmiştir. Yer kabuğunun hemen her parçası daimî bir oynama halindedir. Bu durum bugün olduğu gibi, yeryüzünün iki milyar yıllık jeolojik geçmişi boyunca da süregelmiştir. Yeryüzünün bugünkü T. görünüşü, bu daimî değişmenin bir sonucudur. (Ö. Sür)

TEKÜDER (ölm. 1284), İran İlhanlı hükümdarı. Babası devletin kurucusu olan Hülegü, anası Kongratlardan, Hristiyan dinine mensup Kutuy Hatun idi. Doğduğunda Nikolaus adı ile vaftiz edilmiş ise de, daha sonra ağabeyi İlhanlı hükümdarı Abaka Han (b. bk.) zamanında kendisine dirlik olarak verilen Nihavend ve Dinever yörelerinde bulunduğu sırada İslâmiyeti kabul ederek Ahmed adını almıştı. Abaka'nın âni ölümü üzerine, Merâga yakınında toplanan kurultayda kardeşlerinin de desteği ile T. ilhan seçildi (1282). Rakibi, Abaka'nın oğlu Argun ise ister istemez bu seçimi kabul etmek zorunda kaldı.

İslâmiyete samimiyetle bağlı olan T., Moğolların daha önce giriştikleri savaşlarda daima yenildikleri komşuları Memlûkler ile bir dostluk antlaşması yapmak ve kendisinin Müslüman olduğunu bildirmek maksadıyla, aralarında devrin bilginlerinden bazılarının da bulunduğu bir elçilik heyetini Mısır'a gönderdi ise de (temmuz 1282), bu heyet Memlûk hükümdarı Kalavun tarafından soğuk karşılandı.

T. Anadolu'yu, önce babalarına yapıldığı gibi Gıyâseddin Mes'ud ile Gıyâseddin Keyhüsrev arasında böldü. Kızılırmak yine hudut olacak ve Mes'ud, merkezi Konya olmak üzere ülkenin batısını idare edecekti. Fakat Gıyâseddin Keyhüsrev bu taksimden memnun kalmadı. Onun hükümdar nezdindeki teşebbüsleri bir sonuç vermeyince, gelip Erzurum'da oturmaya başlamış, ancak devamlı ileri geri söz etmesi ilhana ulaştırılınca, öfkelenen T., Gıyâseddin Keyhüsrev'in öldürülmesini emretmiş ve Erzincan'da hasta olarak yatan Selçuklu hükümdarı öldürülmüştür (1283).

T. başlangıçta ilhan seçilmiş olmasında emeği geçenlerden kardeşi Kongurtay'ı Anadolu'ya vali olarak göndermişti. Kongurtay, Anadolu'da ilhan tarafından tasvip edilmeyen pek çok katliamda bulunmuş, üstelik T.'in rakibi Argun ile de temaslarda bulunduğundan İran'a çağrılarak öldürülmüştür (ocak 1284). Fakat Argun, babasının tahtını ele geçirmekten bir türlü vazgeçmiyordu. Kongurtay'ın öldürülmesi üzerine pek çok taraftar kazanan Argun, Moğol beylerinden bazılarının tahriki sonucu saltanatı ele geçirmek üzere Horasan'da harekete geçti. T. de ona karşı güveyisi Alinak'ı gönderdiği gibi, ardından kendisi de yola çıktı. Taraflar Rey şehri yakınlarında karşılaştılar ve Argun yenilerek tutsak alındı. Alinak onun öldürülmesini teklif etti ise de, T. bunu reddettiği gibi, ordugâhtan da ayrılınca, beylerden Buka, hükümdarın ayrılmasından sonra, başta Alinak olmak üzere T.' in sadık adamlarını öldürtüp ordugâha hâkim oldu. Az sonra T. de ele geçirilerek Argun'un huzuruna getirildi. Argun onu daha önce öldürttüğü Kongurtay'ın oğullarına teslim etti, onlar da kendisini öldürdüler (ağustos 1284). (İ. Aka)

TEKVİN, Eski Ahd (Ahd-i Atik)'in birinci kitabı. İki bölümden meydana gelir. I - XI. bölümlerde insanlığın doğuşu anlatılır: Dünyanın yaradılışı, ilk günah ve sonuçları, İbrahim'in soyu. XII - I. bölümlerde ise İbrahim, İshak, Yakup ve çocuklarının başlarından geçenler hikâye edilir.

TEKZİP (yeni ter. Yalanlama), bir haber veya yayının resmî makamlar veya ilişkili kimseler tarafından yalanlanması. 15 temmuz 1950 tarih ve 5680 sayılı Basın Kanunu'nun 19. maddesine göre, bir şahsın haysiyet ve şerefine dokunan veya menfaatini bozan yahut kendisi ile ilgili hakikate aykırı hareketler, düşünceler ve sözler izafesi suretiyle açık veya kapalı şekilde bir mevkutede yapılan yayından dolayı, imzasıyla üç ay içinde gönderilecek cevap ve düzeltmeyi mevkutenin sorumlu müdürü metnine hiçbir mülâhaza ve işaret katmaksızın ve bu cevap veya düzeltme dolayısıyla herhangi bir mütalâa beyan etmeksizin aynen ve tamamen yayınlamaya mecburdur. Cevap ve düzeltme, taalluk ettiği yazının cevap verenle ilgili miktarından uzun olamaz. Ancak 20 satırdan az olan yazıların cevabı 20 satır olabilir. Cevap veya düzeltme mevkutenin (dergi veya gazetenin) ilgili nüshasıyla birlikte cevap veya düzeltmeyi gönderenin bulunduğu sulh ceza hâkimliğine verilir. Hâkim yaptığı tetkik sonucunda cevap ve düzeltmenin yayınlanmamasına karar verebileceği gibi, aynen veya münasip göreceği değişiklikleri yaparak yayınlanmasına da karar verebilir. Devlet daireleri, kamu müesseseleri ve tüzel kişiler tarafından gönderilecek cevap ve düzeltmeler hakkında da aynı hükümler uygulanır. (E. Korur)

TEL (Fr. Fil, İng. Wire, Alm. Draht), çeşitli işlerde kullanılmak üzere yapılan, kesiti genellikle yuvarlak, çapı mm nin birkaç yüzdesinden 12 mm ye kadar değişebilen iplik biçiminde maden. Çapları 5 mm den yukarı olan T.'ler, hadde silindirinden geçirilmek suretiyle, daha ince veya yüzeyleri özel muamele ile ıslah edilmiş (sertleştirilmiş) olanları T. çekme makinalarında, sert metal veya elmas matrislerden çekilmek suretiyle imal edilirler. Dört köşeli, yarı yuvarlak veya başka biçimli kesitli T.'lere *form, fason* veya *desen T.'leri* denir. Tek bir metalden mamul T.'lerin yanı sıra göbek kısmı başka, kaplama kısmı başka metalden olan T.'ler imal edilmektedir. Söz gelişi, *duble* adı verilen T.'de göbek kısmı bakır veya gümüş iken kaplama altındandır, aynı şekilde *semante T.*'de göbek bakırdan, dış kısım pirinçtendir. Kaynak işlerinde kullanılan *göbek elektronlu T.* de aynı tiptendir. (E. Ediger)

TEL, Mesut Cemil (İstanbul 1902 - İstanbul 1963), Türk tambur virtüozu ve koro şefi. Türk musikisi tarihinin en büyük virtüozu olan Tamburî Cemil Bey'le Saîde Hanım'ın oğludur. İstanbul sultanîsini bitirdi. Daha burada öğrenci iken ünlü bir tamburî idi. 1912'de babasından kemençe ve solfej öğrenerek musikiye başladı. 1915'te Daniel Fitzinger'den kemana başladı. Babasının tambur öğrencisi olan virtüoz Kadı Fuad Efendi'den tambur öğrendi. Bir süre gene babasının öğrencilerinden Refik Fersan'la çalıştı. Rahmi ve Şemseddin

TEL, Mesut Cemil

Ziya beylerin delâletiyle özel meclislerde tambur çalmaya başladı. Hamparsum notasını öğrendi. 1919'da özel olarak tambur öğretmenliğine başladı. Ali Rif'at Çağatay'ın yönettiği Şark Musikisi Cemiyeti konserleri ile sahneye adım attı. Abdülbâki Baykara'nın şeyh olduğu Yenikapı Mevlevîhanesi'ne devam etti. Burada neyzenbaşı olan Rauf Yektâ Bey ve kudümzenbaşı olan Ahmed Irsoy'la tanıştı. Galata Mevlevîhanesi'ne de devam etti. Mehmed Emin Yazıcı ile tanıştı. Dr. Subhi Ezgi'den klasik tambur metodunu öğrendi. Klasik Türk musikisi üzerine eğildi. 1920'de Ali Rif'at Çağatay'ın delâletiyle, Dâmâd Şerif Abdülmecid Bey ile görüştü. Ondan ve sonra Karl Bergen'den keman dersleri aldı. Fakat Abdülmecid Bey'in kardeşi Şerif Muhiddin Targan'ın viyolonselini dinleyince. kemanı bıraktı ve ondan bu sazı öğrenmeye başladı.

Hukuk Fakültesi'nin ikinci sınıfını terk ederek, Sadeddin Arel'in tavsiyesiyle Berlin'e gitti. Arel'in hesabına Stern Konservatuvarında ve Musiki Akademisi'nde okudu. Arel, Batı musikisi kültürü edinmiş menşede Türk musikisine mensup gençlerle modern Türk musikisi ekolünü kurmak istiyordu.

T. Berlin Üniversitesi'nde Psikoloji Enstitüsü'nde ses arşivinde asistanlık yaptı. Hugo Becker'den viyolonselini ilerletti. İki buçuk yıl sonra 1924 sonunda, annesinin hastalığı sebebiyle tahsilini bitirmeden İstanbul'a döndü. Dârülelhân'da tambur, solfej ve nazariyat, Gelenbevî lisesinde musiki öğretti. Bir ara Edebiyat Fakültesi'ne de devam etti. 1925-1927'de viyolonseli ile Batı musikisi konserlerine katıldı. 1926-da kurulan ilk İstanbul Radyosu'nda spiker, idareci, tambur ve viyolonsel icracısı olarak çalışmaya başladı. Başspiker ve müdür vekili oldu.

1938'de Ankara Radyosu'na Türk musikisi şefi olarak gitti. 1940'ta Ankara Radyosu müdürü, daha sonra Türk ve Batı musikileri şefi oldu. Ankara'da Klasik Koroyu kurdu. Modern anlayışla klasik Türk musikisini icra ettirdi. Cevdet Kozanoğlu'nun disiplinli idaresi ile Türk musikisi kısmını en iyi şekle getirdi. Türk musikisi icrasına modern ve çok müzikal bir anlayış getirmesi, eski ekol mensupları arasında büyük tepkilere yol açtı. Bekir Ağa'nın Mâhûr Beste'si, Itrî'nin Segâh Yürük Semâî'si ve Mustafa Çavuş'un Hisâr-Bûselik ve Hüseynî şarkıları gibi eserleri plağa aldırdı.

1950'de Türkiye Radyoları müdürü oldu. 1951'de radyo müdürü olarak İstanbul'a geldi. Klasik Koroyu burada da idareye devam etti.

T. öğretmenlik hayatına da devam etti. Gelenbevî lisesinden Konya lisesine nakledilmesi üzerine 1925'te öğretmenliği bırakmıştı. 1930'da Aksaray Pertevniyal lisesine musiki öğretmeni oldu. 1935'te İstanbul Konservatuvarı Tasnif ve Tetkik Heyeti üyeliğine getirildi. 1938'de Ankara Gazi Terbiye Enstitüsü viyolonsel öğretmeni, 1944'te Ankara Devlet Konservatuvarı yüksek kompozisyon sınıflarına Türk musikisi tarihi öğretmeni oldu. 1948'de Devlet Konservatuvarı'nda viyolonsel öğretmenliğine geçti. 1951'de İstanbul Belediye Konservatuvarı'nda musiki folkloru okutmaya başladı. 1955'te İstanbul Radyosu'ndan ayrılarak Bağdad'a gitti. 4 yıl Bağdad Güzel Sanatlar Akademisi'nde musiki kısmı başkanı ve öğretmen olarak çalıştı. 1959'da başmüşavir sıfatıyla İstanbul Radyosu'na döndü. Ankara Radyosu'nda bulunduğu sıralarda Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin Türk Dili ve Edebiyatı bölümünü bitirdi. 1932'de Mısır'da toplanan Doğu Musikisi Kongresi'ne Rauf Yektâ Bey'le beraber katıldı. 1935'te konferanslar vermek için Viyana'ya gitti. 1960'ta Paris'te Unesco'nun çağdaş bestekârlar festivalinde Türkiye'yi temsil etti. 1960 eylülünde memuriyet hayatından emekliye ayrıldı. I. Abdülmecid'in kızlarından Cemile Sultan'ın torunu Naîme Cemil'le evliydi. Sahrây-ı Cedid mezarlığına gömüldü.

Tambûrî Cemil'in hayatı adlı eseri önce tefrika edildi, sonra kitap halinde basıldı. Özellikle musiki üzerinde 200 kadar makalesi vardır. Türk Ansiklopedisi'nde Türk musikisiyle ilgili birçok yazıları çıkmıştır.

Babasından sonra en iyi tamburî idi. Viyolonseli de Türk ve Batı musikilerinde üstatça çalardı. Yaylı tambur, lavta ve kemençesi çok iyiydi. Keman, ud, viyola, bağlama gibi halk sazlarını da çalabiliyordu. Plaklara babasının eserlerini ve kendi taksimlerini çalmıştır: Şehnâz, Hicâz, Sultânî Yegâh, Sûznâk, Şevk-efzâ (tamburla), Hüseynî (viyolonselle), Kürdî'li Hicâzkar (tambur, Ruşen Kam'ın kemençesi eşliğinde) taksimler. Bir Şehnâz Sirto'su, Nihâvend Saz Semâîsi, Çârgâh Türk Raks (çoksesli), Hicâz Semâî Şarkı'sı, Nihâvend Semâî Fantezi'si vardır.

TEL ABU HARMAL, Irak'ta, Bağdad çevresinde bir höyük. İlmî yayınlarda daha çok *Tel Harmal* olarak geçmiştir. S. Smith eski adının *Diniktum* olduğunu ileri sürmüşse de, Albrecht Goetze ve Taha Baqır eski Şaduppum olduğunu kabul etmektedirler.

T. A. H.'da 1945-1949 yılları arasında Irak Eski Eserler Genel Müdürlüğü tarafından Taha Baqır idaresinde kazılar yapılmıştır. Burası arkeolojik ve kronolojik stratigrafi bakımından olmaktan çok, değerli bir buluntusu dolayısıyla ün kazanmıştır.

T. A. H., III. Ur Hanedanı sonrası ile Eski Bâbil Hanedanı'nın ilk devirleri arasında, Eşnunna Krallığının bir ileri karakolunu teşkil ediyordu. Eşnunna (bugünkü Tel Asmar), Eski Bâbil Hanedanı'nın kudretli 6. kralı ve maruf kanunun sahibi Hammurabi (1792 - 1750) tarafından kendisinin 30 - 32. saltanat yıllarında tahrip edilmiştir. Tahribinden önce Eşnunna önemli bir siyasî merkez durumunda idi. Hammurabi'den bir nesil önce, kral İpiq - Adad'ın oğulları olan Narâm - Sîn ve Daduşa zamanlarında Eşnunna kudretinin en yüksek noktasında bulunuyordu. Bundan dolayı Eşnunna, Dicle bölgesi ile Asur'a ve Yukarı Mezopotamya'nın bir kısmına aralıklı da olsa böyle kuvvetli zamanlarında hükmediyordu.

Taha Baqır 1946 kampanyasında T. A. H.'da hukukî metinleri ihtiva eden iki ayrı nüsha halinde iki tablet bulmuş ve ilk olarak bunların mahiyet ve muhtevalarını tespit ederek kanun metni olduğunu ortaya koymuştur ("Sumer" IV 1. 1948, 52 v.d.). Bütünü, ilk olarak A. Goetze tarafından "Sumer" (IV_2, 1948)'de yayınlanmış, sonra da bir kitap haline getirilmiştir.

T. A. H.'da meydana çıkarılan ve Eşnunna Kanunu olarak adlandırılan iki kanun nüshası kazılar sırasında II. tabakada bulunmuş ve Eşnunna kralları Daduşa ve II. Ibalpiel zamanlarına tarihlenmiştir.

Kanun nüshalarının yazılış ve üslûp farklarına göre daha eski bir nüshadan kopye edildikleri anlaşılmaktadır. Goetze, arkeolojik ve ortografik hususlar ile kopyelerin karakterini ve metin tarihi bakımından arz ettikleri özellikleri dikkate alarak kanunun aslını da Daduşa zamanına tarihlemiş ve elde edilmiş Samî asıllı Mezopotamya kanunları arasında, şimdilik en eskisi olan Lipit - İştar Kanunu'ndan sonra ikinci kanun olduğunu ortaya koymuştur. Bu durumda, Mezopotamya'da ilk bulunan meşhur *Hammurabi Kanunu,* tarihî sıra bakımından meydana getirilmiş olan üçüncü kanunu teşkil etmektedir.

Eşnunna Kanunu'nun kısa bir başlangıç kısmı vardır. Burada kanunun ilân tarihine, ilân eden kralın tanrı Enlil tarafından seçildiğine ve bunun Eşnunna Krallığına tanrılar tarafından ihsan edildiğine dair ibareler bulunmaktadır. İki nüshasının karşılaştırılması suretiyle bütününün 60 maddeyi ihtiva ettiği tespit edilmiştir. Kanun kısmı muhteva bakımından Hammurabi Kanunu'na Lipit - İştar Kanunu'ndan daha fazla yakınlık göstermektedir. Eşnunna Kanunu daha çok ziraî karakter arz etmekte, gayri menkul mallar burada ortak aile mülkü izlerini daha çok taşımakta, tabiî iktisattan para iktisadiyatına geçiş halini daha çok temsil etmektedir.

TEL AGRAB, Diyale nehrinin Dicle'ye dökülen ikinci kolunun yakınında, Bağdad'ın 40 - 45 km doğusunda bir arkeolojik kazı yeri.

Türkçede *Tel* diye yazılan kelime Anadolu Türkçesindeki *höyük* (veya *hüyük)*'ün tam karşılığı olmakta, İran çevresinde ise, zaman içerisinde üst üste iskân suretiyle husule gelen bu höyüklere yine Türkçeden alınan bir kelime ile *tepe* adı verilmektedir *(Tepe Gavra, Tepe Giyan, Tepe Musyan* gibi).

T. A.'da Amerikalılar H. Frankfort'un idaresinde kazı yapmışlar ve Erhanedan'ın sonlarına ait olmak üzere (M. Ö. 2500) bir müstahkem tesis ile tekke tarzında tanrı Şara'ya ait bir kapalı kült sahası meydana çıkarmışlardır.

T. A.'daki kazı ve buluntuların önemli bir yanı, İndus vadisi ile Mezopotamya'nın o devirlerde giriştiği kültür ve ticaret münasebetine delil olmak üzere Lagaş (bk. TELLOH) da steatitten düğme şeklinde bir damga mühürünün, Elam'ın merkezi Suza'da bir silindir mühürünün ve Kiş ile Ur'da başka kıymetli taş eşyanın bulunduğu şekilde, çatal hayvan tırnağı biçiminde bir steatit vazonun bulunmuş olmasıdır. Bu eşyada bazan Mezopotamya ve Suza'da kullanılmayan bir cins yazıya ait şekiller bulunmaktadır. Bir kısım kıymetli taş eşyanın Hindistan'dan ithal edildiği anlaşılmış, T. A.'da meydana çıkarılan bir binada bulunan steatit vazonun üzerinde yassı kabartma şekilde Hint boğasının tasvir edilmiş olması, burada ve Hafaçe'de başka benzer alçak kabartmaların bulunması Mezopotamya - Sint vadisi alışverişine delil sayılmıştır (bk. H. Frankfort, *A New Site in Mesopotamia : Tell Agrab,* "Illustrated London News", 1936 Sept., 432 - 436; L. Delaporte, *Les Peuples de l'Orient Méditerranéen I. Le Proche - Orient Asiatique,* Paris 1938, 67; R. W. Ehrich, *Chronologies in Old World Archaeology,* Chicago 1965, 161). (E. Bilgiç)

TEL ASMAR, Diyale nehrinin Dicle ile birleştiği yerin ve Bağdad'ın biraz kuzeyinde bir arkeolojik kazı yeri. Diyale'nin yakınında olup eski adı Eşnunna (b. bk.)'dır. Çok yakın güneyinde Hafaçe ve Tel Agrab (b. bk.) gibi kazı yerleri bulunmaktadır. Güney-kuzey Mezopotamya arası sahada M. Ö. 2900'lerden, yani Cemdet - Nasr devrinden başlamak üzere Eski Babil çağına kadar olan zamanda birtakım mabet ve saray tesislerinin yapıldığı yerdir. H. Frankfort'un yaptığı kazılarda, burada Cemdet - Nasr ve Erhanedan devrinden başlayarak, içinde birçok figürler ile birlikte Abu Mabedi'nin Eski Babil devrine kadar muhtelif ve mükerrer kalıntıları ile III. Ur hanedanının 3 ve 4. kralları Bûrsîn ve Şûsîn'ın mabetlerinin kalıntıları ve 2000' lere ait olmak üzere, Ilişu-ilia sarayı ile Narâm-sîn kabul salonu kalıntıları bulunmuştur. Ayrıca Erhanedan'ın ilk devirlerinden itibaren muhtelif defalar tamir gördüğü tespit edilen bir şehir suru meydana çıkarılmıştır (H. Frankfort, *Tell Asmar, Chafaje and Chorsabad.* Oriental Institute Communications No. 16. Chicago 1933; H. Frankfort - S. Lloyd - Th. Jacobsen, *The Gimilsin Temple and the Palace of the Rulers at Tell Asmar.* Oriental Institute Publications, vol. XLIII, Chicago 1940; R. W. Ehrich, *Chronologies in Old World Archaeology,* Chicago 1965, 112, 161, 172, 178). (E. Bilgiç)

TEL AVİV-YAFO, Akdeniz'in doğu kıyılarının güney bölümünde, İsrail devletinin en büyük ve Orta Doğu'nun en modern şehri. Metropoliten alan nüfusu 1 000 000'dan fazladır. Ülkenin en işlek limanı olan Hayfa'nın 80 km güneyinde ve başşehir Kudüs'ün yaklaşık 50 km kuzey-batısında, İsrail'in ticaret, endüstri ve kültür merkezidir. Yeni kurulan Tel Aviv (Tel Abib = Kaynak tepesi) ile eski zamanlardan kalma Yafa (Yafo) şehirlerinin 1948'de aynı belediye idaresinde birleştirilmesinden meydana gelmiştir. Eski Çağdan beri dünyanın hemen hemen tamamiyle Yahudi nüfuslu ilk şehridir.

Böyle bir iskân yerinin kuruluşunda, elverişli coğrafî konum ve coğrafî durum şartları yanında ekonomik, sosyal ve politik faktörler de büyük rol oynamıştır. Narenciye, özellikle Yafa portakalı yetiştirmede ün salmış bulunan kıyı düzlükleri (özellikle Şaron ovası) mahsullerini dışarıya sevk edecek bir limanın kurulmasına elverişli kayalık kıyı çıkıntısı, şehrin eski bölümü olan Yafa (Joppa)'nın yerini tayin eden en önemli faktörlerden biridir. Bu tarihî limanın M. Ö. 1500 yıllarından beri mevcut olduğu bilinmektedir. Lübnan sedirleri

TEL AVİV : İsrail'in bağımsızlığını ilân ettikten sonra Tel Aviv'in Yafa ile birleşmiş şekli

Sur limanından sallarla getirilerek buradan Kudüs mabedine sevk edilmiştir. Kuzeyden Asurlular M. Ö. VIII. yüzyılda Filistin kıyı ovalarına doğru uzanarak Yafa'yı ele geçirmişlerdir. Roma devrinde Yafa serbest şehir olmuş ve bir ara, Marcus Antonius tarafından Kleopatra'ya hediye olarak verilmiştir. İlk Hristiyanlardan bazıları burada oturmuşlardır. Daha sonra Bizanslıların, Arapların, Kudüs Krallığının ve Türklerin eline geçen Yafa, Haçlılar zamanında sık sık el değiştirmiş, sonra Mısırlılara geçmiş ve 1799'da kısa bir süre Napoléon tarafından işgal edilmiştir. İlk Siyonist öncüleri "Arz-ı Mev'ud"a 1840'ta Yafa'dan girmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu Yahudi göçlerini müsamaha ile karşılamış, en önemli Yahudi iskânı 1909'da, Osmanlı devletinin iç ve dış dertlerle meşgul olduğu bir zamanda, Yafa kuzeyinde, bahçeli evlerden ibaret bir mahalle gibi kurulmaya başlamıştır. Bu yeni mahalle T.'in ilk çekirdeği olmuştur. Kısa zamanda genişleyen şehir, kuzeyde Yarkon ırmağı ile Yafa arasındaki sahaya yayılmıştır. 1948'de İsrail devletinin kurulmasıyla geçici başşehir yapılmış, Yafa ile aynı belediye yönetiminde birleştirilmiş ve adı T. A. - Y. olmuştur. Sonradan devlet merkezi Kudüs'e nakledilmiş ve burası ülkenin ekonomik ve kültürel yönden birinci derecede önemli şehri haline gelmiştir. Kuzeyden güneye doğru düzensiz bir şerit halinde uzanan İsrail ülkesi içinde, orta yerde bulunması, gelişmesini kolaylaştırmıştır. Göçlerle teknik, iş gücü ve sermaye akımı, çok yönlü bir endüstrinin gelişmesine imkân vermiştir. En göze çarpan endüstri kolları dokumalar, elektronik cihazlar, gıda maddeleri, ilâçlar, makineler, kimyevî maddeler, elmas işlemeciliği v.b. dir. Hemen hemen bütün bankaların, büyük şirketlerin, işçi kuruluşlarının ve siyasî partilerin merkezleri, ticaret odası, borsa v.b. T.'dedir. Bellibaşlı İsrail gazeteleri burada yayınlanır. Her ne kadar liman tesisleri varsa da, 1934'te Hayfa'nın daha elverişli, modern limanı işletmeye açıldıktan ve daha güneyde Aşdod'da yeni bir liman kurulduktan sonra, önemini kaybetmiştir. Demir yollarıyla Hayfa, Kudüs ve Bir es - Seba şehirlerine ve birinci sınıf yollarla ülkenin her yanına bağlıdır. İsrail'deki otobüs seferlerinin de en büyük merkezi T.'dir. Lod hava alanı milletlerarası ve iç uçak seferlerinin uğrağıdır.

TEL AVİV'den bir görünüş

T. A. - Y., kültürel bakımdan da ülkenin en önemli merkezidir. Tiyatroları, filarmoni orkestrası ve operası vardır. 1956'da açılan T. Üniversitesi'nin bir kısmı, 32 katlı bir gökdelende bulunmaktadır. (C. R. Gürsoy)

TEL BİLLA, Kuzey Irak'ta, Musul ve Dicle'nin kollarından Büyük Zap civarında, eski Asur memleketi merkezlerinden Ninive'nin kuzey-doğusunda, Asur İmparatorluğu'nun kurucusu II. Sargon'un kurduğu Dûr - Şarrukîn (bugünkü Kosabad)'in yakınında, prehistorik ve ilk tarihî çağları temsil eden bir yerleşme yeri. Bu höyüğün eski adı Şibaniba'dır. Burada 7. kültür tabakasında 5. Ninive diye karakterlenen ve M. Ö. 2900 - 2800'e tarihlenen, Tepe Gavra'nın ise VIII. tabakasına tekabül eden geometrik çizgili ve stilize figürleri bulunan tek renkle boyalı çanak çömlek bulunmuştur.

T. B.'nın 7. tabakası Güney Mezopotamya'nın I. Erhanedan, 6. tabakası II ve III. Erhanedan (2700 - 2450), 5. taba-

kası Akkad çağının Sargon ve Narâm-sin devrelerine (∓ 2400 - 2300) karşılık olmaktadır. III. Ur çağına ait bazı buluntuların da ele geçtiği, uzun bir duraklama devresi geçiren T. B. da, 4. kültür katı ise Güney Mezopotamya'nın Eski Babil (∓ 1800 - 1600) çağını karşılamaktadır. Buranın 4. kültür katı, çok yakın kuzeyinde bulunan ve Kuzey Mezopotamya'nın başlıca arkeolojik ve kronolojik stratigrafi merkezini teşkil eden Tepe Gavra'nın da IV. kültür devresine tekabül eder.

T. B., Nuzi keramiği denen boyalı çanak çömlek nevinin bulunduğu yerlerden birisidir.

T. B.'da Amerikalılar kazı yapmışlardır. Kazı sonuçları için bk. E. A. Speiser, *The Pottery of Tell Billa*, "Museum Journal" XXIII, 249 - 283; R. W. Ehrich, *Chronologies in Old World Archaeology*, Chicago 1965, 166 - 167, 179. (E. Bilgiç)

TEL BRAK, Kuzey Suriye'de, Fırat nehrinin kollarından Habur bölgesinde bulunan bir höyük. Burada 1937 - 1939'larda İngiliz arkeologu M. E. L. Mallowan tarafından yapılan kazılarda Güney Mezopotamya'nın Uruk/Cemdet Nasr kültür katlarındaki (∓ M. Ö. 3000) tipte bir mabet ortaya çıkarılmıştır. Bu mabette birçok göz idollerinin bulunması sebebiyle buraya "bin gözlü mabet" adı verilmiştir. Ayrıca, burada bir de Akkad kralı Narâm - Sîn'in (∓ M. Ö. 2300) bir müstahkem şatosu bulunmuştur. Burası sonra III. Ur hanedanının kralı Urnammu tarafından tamir ettirilmiş ve ihata duvarlarının sağlamlığı sebebiyle bir müstahkem mevki mahiyetini kazanmıştır.

T. B.'ın "göz mabetleri" Amiq G denilen ve ∓ M. Ö. 3300 - 2900 arasına tarihlenen devrin son safhaları ile çağdaştır; fakat Güney Mezopotamya'ya sahanın batı kısmından daha fazla yakınlık arz eder (M. E. L. Mallowan, *Excavations at Brak and Chagar Bazar*, "Iraq" IX, 1947; R. W. Ehrich, *Chronologies in Old World Archaeology*. Chicago 1965, 75 - 77, 177). (E. Bilgiç)

TEL HALAF, Habur nehrinin doğudan katılan kolunun güneyinde, Re'selayn şehri yanında bir höyük. Burası taş-bakır malzemenin birlikte kullanıldığı Kalkolitik çağa ait bir yerleşme ve kültür çağına adını vermiş olan önemli bir kazı yeridir. Bu devre başlangıcı takriben M. Ö. 5. binyıllarına tarihlenir. T. H. keramiği bütün Mezopotamya'ya hâkim bir şekilde yayıldığı gibi, Mersin'den Diyarbakır'a ve Van'da Tilkitepe'ye kadar da yayılmıştır. Ayrıca Suriye'de ve kısmen Filistin'de Eriha (İng. Jericho)'ya kadar da yayılıp kullanıldığı görülmüştür. Bk. ER - RİHA.

Bu keramiğin karakteri, çeşitli şekillerde yapılmış ve ince bir tarzda boyanmış çok renkli çanak çömlek örneklerini teşkil etmesidir.

Asıl T. H. denilen boyalı keramiğe Sakçagözü (b. bk.)'nün II ve III. tabakalarında, Mersin - Yümüktepe'de XIX - XVII. tabakalarda, aynı zamanda Gaziantep'in 45 km doğusundaki Turlu'nun 3 ve 4. tabakalarında, Kuzey Suriye'nin ise Çagar Bazar, Tel Brak, Tel Asvad merkezlerinde de bol olarak rastlanmıştır. Son olarak James Mellaart (b. bk.) tarafından bu Kalkolitik çağ boyalı keramiğinin Konya - Karaman arasındaki Çatalhüyük Neolitik kültür istasyonu ve Ege ile münasebetli olduğuna atıfta bulunulmuştur.

T. H. kültürü zaman olarak M. Ö. 5000'lerde başlamakta, asıl Mezopotamya'da 5300'lerde başlayan ve 5100'lere kadar devam edip Hassuna (Kuzey Mezopotamya'da) - Samarra (Orta Mezopotamya'da) denen kültür katını hemen takip etmekte ve Samarra - Halaf karma kültürünü meydana getirmekte; Güney Mezopotamya'da da XIX. tabaka ile başlayan ve II. tabakaya kadar devam eden Eridu kültür katının XIV - XII. tabakalarına, El Ubeyd'in ise, basit olan ilk iki kültür tabakası devresine tekabül etmektedir. Samarra - Halaf başlangıç devresini takiben ise T. H. kültürü 5000'lerden itibaren 4300'lere kadar süren uzun bir kültür devresini meydana getirmektedir.

T. H., prehistorik çağa giren uzun Kalkolitik çağından ve yayılmış olan güzel boyalı keramik devresinden sonra uzun zaman terk edilmiş görünmektedir.

T. H.'ta Osmanlı İmparatorluğu'nun müsaadesi ile ilk defa 1911 - 1913 devresinde, Max Freiherr von Oppenheim idaresindeki bir Alman heyeti tarafından kazılar ve çevrede araştırmalar yapılmıştır.

Kazılar sırasında, Hurri - Mitanni devleti ve Yeni Asur devletleri devrinde T. H.'ın tekrar iskân edilmiş ve yeni birtakım tesislerle donatılmış olduğu görülmüş, her iki devre ait önemli yapılar ve buluntular ortaya çıkarılmıştır.

M. F. von Oppenheim, ortaya çıkarılan çeşitli buluntuları gözden geçirmek ve yakın çevredeki Feheriye'de araştırmalarda ve Cebelet el - Beydâ'da kazılarda bulunmak üzere 1913'te T. H. kazılarını durdurma kararı almıştır.

M. F. von Oppenheim'in yazdığına göre (*Der Tell Halaf, Eine neue Kultur im ältesten Mesopotamien*, Leipzig 1931), tekrar T. H.'a gitmek ve araştırmalara başlamak hususundaki ümidi ancak 1926 eylülünde Almanya'nın Cemiyet-i Akvam'a girmesinden sonra gerçekleşme yoluna girebilmiştir. Onun 1927 yılı başlarındaki müracaatı Suriye'yi Türkiye'den ayırıp kendi idaresinde bir devlet haline getiren Fransa tarafından kabul edilmiştir. Bunun üzerine von Oppenheim 1927'de beş ay Suriye ve Mezopotamya'da çalışma imkânı bulmuştur. Bu arada, eski kazı evlerinin avlusuna getirdikleri kabartmalı kalın taş levhaların Re'selayn'daki Ermeniler tarafından değirmen veya yapı taşı olarak kullanıldıklarını görmüştür. Kendi ifadesine göre "... taşların üzerindeki kabartmalar taşçı bıçakları ile barbarca yontulup yok edilmişlerdir." Fakat 1911 - 1913 çalışmaları devresinde bu kabartmalı taşların yalnız fotograflarını çektirmeyip, çevrenin emniyetsizliğini dikkate alarak bir Alman alçı kopyesi ustasına bunların kopyelerini de döktürdüğü için, T. H. mabet - sarayının bütün kabartmaları ilim ve araştırmalar hesabına kazanılmıştır.

Ancak 1927'de bir yandan da Osmanlı İmparatorluğu'nun açtığı demir yolu vasıtasıyla Re'selayn'dan 13 vagon buluntu Haleb'e getirilmiş ve Suriye'deki Fransız idaresi, talep üzerine buluntuların taksimini kabul ettiğinden, bu buluntu eşyasının büyük bir kısmı kamyonlarla İskenderiye'ye, oradan da Berlin'e sevk edilmek suretiyle ilim için kazanılan T. H. buluntuları, Suriye ve Haleb'den boşaltılmış, aslan payı bulanlara düşmüştür. M. F. von Oppenheim'in teşebbüsü ile "Suriye'ye düşen" T. H. buluntuları için Haleb'de küçük bir müze kurulmuş, Almanya'ya sevk edilen "büyük pay" ve alçı kopyelerle Berlin'de (Franklin Str. 6) T. H. mabet - sarayının cephesi bütünü ile yeniden tesis edilmiştir.

M. F. von Oppenheim 1929'da yeni bir heyet kurarak T. H.'a yeni bir araştırma seferi yapmış, hem eski buluntuların parçalarının yapıştırılması, kopyelerinin alınması gibi

çalışmalar yapmış, hem çevrede Cebelet el Aziz ve Cebelet el-Beydâ'ya araştırma gezileri tertiplemiş, içlerinde en çok ağırlık verdiği Malhat ed Derû gibi höyükleri tespit ederek resimler çektirmiştir. Altı ay süren bu araştırmalarından da iyi sonuçlar alarak fakat esaslı görüş farkları ile dönmüştür. Öte yandan, bu seferki çalışmalarda da derinlemesine yapılan tabaka araştırmalarında başından sonuna M. Ö. 4. binyılı ile 3. binyılına ait bol boyalı ve değişik renkli keramik bulunmuştur.

T. H. kazıları, heyetlerin kurulması, çalışması, başlanan işin takibi ve sonuca götürülmesi, buluntuların yayım yoluyla değerlendirilmesi, ilim anlayışı kadar memleketinin müzeciliğine ve genel olarak müzeciliğe hizmet bakımından ders alınacak bir örneği teşkil eder.

M. F. von Oppenheim T. H.'ta çok renkli boyalı keramiğin Suza'dakinden ve Güney Mezopotamya'nın diğer şehirlerinden daha uzun devam ettiğini ve M. Ö. 2000'lere kadar sürdüğünü, bu boyalı keramik devri şehrinin adının da tanınmadığını belirtmektedir. Bu boyalı keramik Batı İran'da ve Türkistan'da Anav (b. bk.)'da bulunanlara çok benzemektedir.

T. H.'ta 2000'lere kadar devam eden boyalı keramik tabakasının üstünde, von Oppenheim heyetinin ortaya çıkardığı kale, şehir ve saraylar bulunmaktadır. Artık bu zamanda boyalı keramik yerine şekilleri ve rengi çirkin olmayan tek renkli bir keramik cinsi kullanılmakta idi. Bunu Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye'nin Asurlu ve Subar asıllı Hurri halkı birlikte kullanıyorlardı.

T. H. şehrinin aslı, uzun tarafı batıdan doğuya 1 000 m uzanan dört köşeli bir plan verir. Genişliği 600 m civarındadır ve böylece şehir sahası 60 hektar kadar genişliktedir. Ayrıca kalenin doğusunda ve batısında önşehir kısımları yayılmaktadır. Şehrin kuzey-batı tarafında bir dirsek yaparak kuzey-doğu istikametine akan Habur kolu, yüzyıllar boyunca höyüğün önemli bir kısmını aşındırmıştır. T. H. şehrinin merkez kısmı, nehrin bu dirseğinin güney-batı bitişiğindedir.

M. F. von Oppenheim'in kazıları ile meydana çıkarılmış olan mabet-sarayda ve kalenin dışında şehrin güney kısmında çıkarılan "kült sahası"nda ele geçen kireç taşından ve bazalttan malzeme ile yapılan küçük ortostadlar üzerindeki kabartmalı tasvirler ile, yuvarlak tasvirlerden meydana gelen ortostadların, heykellerin ve statülerin sınıflandırılması ve tarihlendirilmesi uzun yılların güçlük arz eden konusu halinde kalmıştır.

Bu eserleri tasnif eden E. Herzfeld, bunlardan 1. grup olarak ayırdığı 200 kadar küçük ortostad üzerindeki alçak kabartmaları 3000-2900'lere, mahdut sayıdaki 2. grup büyük ortostadları 2800-2700'lere ve "kült sahası"nda ortaya çıkarılan tahtta oturan kadın ve duran adam figürleri ile mabet cephesindeki resim figürler uzun bir zaman fasılasından sonraya ait olmak üzere 2400'lere tarihlenmiştir. Bu sebeple kendisi ile, onun üslûp tenkit ve tahlili yoluyla yaptığı bu tasnif ve tarihlemeye bağlı olarak M. F. von Oppenheim bu tespitlere uzun süre bağlı kalmışlar ve hemen hemen mabet-sarayda ve "kült sahası"nda ortaya çıkarılan bütün eserlerin başka yerlerde bulunup taşınmak veya T. H.'ta eski katlarda bulunup meydana çıkarılmak suretiyle mabet-sarayda tekrar kullanıldıklarına hükmetmişlerdir.

M. F. von Oppenheim bu konuda hayatı boyunca tereddütler geçirmiş ve bütün bu kabartma ve heykellerden meydana gelen plastik eserlerin tarih öncesi boyalı, çok renkli keramik katından çıktıkları ve binlerce yıl sonra, M. Ö. 12. yüzyılda yaşadığı sanılan Kapara adındaki bir şehir veya çevre beyi tarafından bir mabet-saray inşaatında tekrar kullanıldığı ve üzerine kısa yazılar yazdırıldığı görüşünü muhafaza etmiştir. Ancak, 1929'daki son kazıları sonucunda bütün bu plastik eserlerin prehistorik boyalı çanak çömlek katı ile ilgisi olmadığı inancına varmıştır; fakat yine de onların M. Ö. 3. binyıla ait olduklarına inanmakta devam etmiştir.

Öte yandan A. Goetze, bütün bu eserleri Hurri-Mitanni'lere mal etmiş (*Hethiter, Churriter und Assyrer*, 88, 102); B. Meissner Kapara kitabeleri üzerindeki ilk kanaatini biraz değiştirerek bunlar üzerinde bulunan kitabeleri 12. yüzyıl yerine 1100-1000 arasında tarihlemiş (*AfO Beiheft I*, 1933, 72 v.d.); E. Unger (*Reallexikon der Vorgeschichte : Guzana* maddesi) bütün plastik eserleri Ârâmi olarak izah etmiş ve 11-9. yüzyıllara yerleştirmek istemiş; nihayet K. Galling 1932'de Oppenheim'e tahsis edilen *Tell Halaf* cildinin (AfO Beiheft I) tenkidinde bütün bu eserler için tarih olarak 9. yüzyılı teklif etmiştir (ZDPV 55, 241).

Plastik eserlerin büyük bir çoğunluğu mimarî ile birbirine bağlıdırlar, yani bir yapı ile, bir mezar ile hilâni denilen o zamana has önü açık bir yapı ile ve "kült sahası" ile tamamiyle münasebetli olarak yapılmışlardır. R. Naumann T. H. şehir ve kalesinin mimarî tarihi bakımından inanılabilir bir tasvirini vermiştir. Buna göre o, T. H.'ın bütün yapılarının ne boyalı çanak çömlek zamanına, ne de M. Ö. 808'de başlayan Asur kolonizasyonu devresinden sonraki zamana ait olamayacağı, 80-100 yıllık bir zaman esnasında, yani M. Ö. 9. yüzyıl içinde meydana getirilmiş olacakları inancına varmıştır. Böylelikle, muhtelif tâli safhaları olan bir eski yapı devresi ile Kapara devri denen zamanın organik olarak birbirine bağlandığını, öte yandan da Kapara devri ile Asur Guzana kolonisi (808'den itibaren) arasında ölü bir zaman aralığı bulunduğunu ortaya koymuştur. Bu tespitlerini T. H. kabartma ve heykellerinin ve statülerinin nisbî veya katî tarihlemelerinden tamamiyle müstakil olarak yapmıştır. Çünkü ona göre plastik eserler boyalı keramik çağından çıkmasalar da, çevredeki diğer bir yerden ve meselâ Vaşşukani (Feheriye)'den getirilmiş ve T. H. yapılarında tekrar kullanılmış olabilirler. Buna göre de plastik eserlerin muhtevalarına ve şekillerine göre tanzim edilmesi gerekli görülmüştür. Böylece kabartmalar, statüler ve heykellerle diğer eşyanın kronolojik olarak tanzimi suretiyle şu dört grup ayrılmıştır :

1. Eski yapı devrinde T. H.'ta mevcut olan eserler grupu;
2. Ancak Kapara zamanında, eski inşaattan ilk olarak alınmış olan eserler grupu;
3. İlk olarak Kapara zamanında yapılmış olanlar grupu;
4. Tam mânası ile Âsur karakteri taşıyan ve bu yüzden M. Ö. 808'den sonraya tarihlenmesi gereken eserler grupu.

Bu dört grup eserin kendi aralarında normal ve mantıkî bir gelişme seyri göstermeleri yüzünden bu eserlerin yabancı bir yerden alınıp getirilmiş oldukları düşüncesi tamamiyle ihtimalden uzaktır.

Habur kaynağı civarındaki T. H.'ın, hele Feheriye harabesinin Hurri-Mitanni devletinin merkezi Vaşşukani olacağı veya burasının yine Habur kaynağında bir başka yer olması gerektiği genellikle düşünüldüğüne göre, sayılan birçok motiflerden birleşen eski kavmin Subarlar ve sonraki Hurriler olabileceği görüşü ağırlık kazanır. Hiçbir yerde o kadar

bol olarak bulunmayan "karışık varlıklar" da herhangi bir şekilde onların izleri sayılmak gerekir.

Yalnız, T. H. veya Feheriye harabelerinden birisinin kaynaklarda geçen Vaşşukani olacağına tamamiyle kanaat getirilememesi, büyük bir Hurri - Mitanni devletinin hükümet merkezi olarak buralarda bir arşivin bulunamamasından ve yazılı kaynakların az ele geçmiş bulunmasından ileri gelmektedir.

9. yüzyıla tarihlenmesi gerektiğinden bahsedilen Ârâmî asıllı Kapara'nın kısa kitabelerini ihtiva eden metinler "Hadiânu'nun oğlu Kapara'nın sarayı" ifadeleri ile başlamaktadırlar. Daha sonra Yukarı Mezopotamya'da Âsur kralı II. Adad-nirâri (911 - 891) zamanında da Abi-salamu (Tevrat' ta : Absalom) adlı bir Âramlı beyden söz edilir. Bu devirde aynı zamanda ilk olarak T. H.'a ve çevresine tekabül etmek üzere Guzana (Tevrat'ta Gozan) adı ortaya çıkar. M. Ö. 808'lerde de efsaneleşmiş Âsur kraliçesi Semiramis'in, reşit olmayan oğlu III. Adad-nirâri hesabına tekrar Guzana'yı fethettiği kayıtlıdır. Böylece, artık T. H., yani Guzana kesinlikle Âsur hudutlarına dahil olmuş ve oraya 793'lerde ilk defa Mannu-kî - Aşşur adında bir vali tayin edilmiştir.

T. H.'ta az bulunan çivi yazılı vesikalar arasında M. Ö. 8. yüzyıl başlarına ait olmak üzere bir çömlek içinde kralın emirnamelerini teşkil eden tabletler ele geçmiştir. Bunlarda kral sarayının vali Mannu-kî - Aşşur'a birtakım teferruata giren emirleri yazılıdır. Ayrıca 7. yüzyıla ait olarak çivi yazısı ile, kısmen de Ârâmî harfleri ile yazılmış tabletler ele geçmiştir. Bunlarda hem Âsurca, hem Âramca isimler geçtiği gibi, başlıca tanrılar olarak Guzana'da oturan ve Âsur fırtına tanrısı Adad'a karşılık olan Subar - Hurri asıllı tanrı Teşub'un, Akkad güneş tanrısı Şamaş'ın, Akkad asıllı tanrıça İştar'a tekabül eden Hepat/Hepet'in adları kayıtlı bulunmaktadır.

T. H.'tan çıkan taştan silindir mühürleri ve amuletler üzerinde de tanrı adları ve büyü formülleri vardır.

Son olarak, T. H.'ın Gozan (Habur) nehri adı ile ve bölge adını da göstermek üzere Tevrat'ta, Âsur kralı II. Sargon'un, 722'de İsrail'in merkezi Samaria'yı tahrip ettikten sonra İsrail halkından bir kısmını nakil ve iskâna zorladığı yerlerden birisi olarak geçtiğine işaret etmek gerekir (M. F. von Oppenheim, *Der T. H.*, Leipzig 1931; M. F. von Oppenheim - H. Schmidt, *Der T. H.* I, *Die Prähistorische Funde*, Berlin 1943; M. F. von Oppenheim - F. Langenegger..., *Der T. H.* II, *Die Bauwerke*, Berlin 1950; M. F. von Oppenheim - A. Moortgat, *Der T. H.* III, *Die Bildwerke*. Berlin 1955; M. F. von Oppenheim - B. Hruda, *Der T. H.* IV, *Die Kleinfunde...*, Berlin 1962; S. Piggott, *The Down of Civilisation*. London 1962 - Mellaart, s. 64; W. Ehrich, *Chronologies in Old World Archaeology*. Chicago 1965). (E. Bilgiç)

TEL HASSUNA, Dicle üzerindeki eski Âsur şehri harabesinin 70 km kadar kuzeyinde, karşısına rastladığı yerde Dicle'nin 35 - 40 km kadar batısında, çölde bir harabe. İlmî yayınlarda yalnız Hassuna olarak da geçer. Burası, Kuzey Mezopotamya'nın halen en eski kültür devrini temsil ettiği kabul edilen ve çanak çömleğin henüz bulunmadığı Neolitik Aşağı Jarmo ve ilk iptidaî çanak çömlek devrini temsil eden Yukarı Jarmo devirlerini hemen takip eden kültür katlarını veren çok eski bir stratigrafi merkezidir. Genel olarak çanak çömlek öncesi Jarmo'nun takriben M. Ö. 6200' lerde başladığı, iptidaî çanak çömleğin göründüğü Üst Jarmo'nun ise 5800'lere kadar devam ettiği kabul edilir. Bunu takiben, alttan yukarı Hassuna I a-b-c ve ondan sonra Hassuna II - V tabakaları bulunmaktadır. Böylece de takriben M. Ö. 5100 yıllarına varılmış olmaktadır. Hassuna I a dan Hassuna II devresi sonuna kadar olan kısma Jarmo'da Hassuna diye adlandırılan bütün bir devir (∓ M. Ö. 5750 - 5350) ve Hassuna'nın kendisindeki III - VI. tabakalara ise Hassuna - Samarra denen (∓ M. Ö. 5350 - 5100) ortak kültür devresi tekabül etmektedir. Kuzey Mezopotamya'da Ninive ve Hatay' da Amuq ile Güney Mezopotamya'da Eridu da alınarak aşağıdaki karşılaştırmalı stratigrafik tablo çizilebilir :

	Jarmo	Hassuna	Amuq	Ninive	Eridu
5000	Halaf	Samarra VI			Eridu XIV
	devri	Halaf	C		
5100		Hassuna V			Eridu XV
5200	Hassuna -	Hassuna IV		Ninive 2b	XVI
	Samarra				XVII
5350	devri	Hassuna III			XVIII
					XIX
5500	Hassuna	Hassuna II	B	Ninive 2a	
5600	devri	Hassuna Ic			
5700		Hassuna Ia		Ninive I	
5800		Hassuna Ib			
6000	Jarmo	Yukarı			
	devri	Jarmo			
		(keramik)	A		
		Aşağı			
6200		Jarmo			
		(keramik öncesi)			

Tabloda görüldüğü üzere, doğrudan Hassuna'da I a dan V. tabaka sonuna kadar, I a, b, c de ayrı sayılmak suretiyle 7 tabaka, keramikte bir özellik ve devamlılık göstermekte, ancak Hassuna III den itibaren boyalı keramik başlamaktadır. Bu sebeple, Tel Halaf boyalı keramiğinde Ninive, Arpaçay ve Tepe Gavra'nın da birlikte kaynak olarak düşünülmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır.

T. H.'da kazılar İngiliz arkeoloğu Seaton Lloyd ve Iraklı Fuad Saffar tarafından yapılmış, çalışmalar hem İngilizler, hem de Irak Müzeler İdaresince desteklenmiştir.... (bk. S. Lloyd - F. Saffar, *Tell Hassuna*, JNES IV, 255 - 289; R. W. Ehrich, *Chronologies in Old World Archaeology*. Chicago 1965, 66 - 69, 139 - 140). (E. Bilgiç)

TELAFER veya TİLÂFER, Kuzey Irak'ta, Musul vilâyetinde, Musul'un 60 km kuzey - batısında bir şehir. Türk nüfusu aş. yu. 80 000'dir.

TELEFERİK (Fr. Téléphérique, İng. Aerial tramway, Alm. Drahtseilbahn), yolcu taşımak amacıyla kabin (vagon)' lerin, malzeme, cevher veya ham madde sevk etmek için vagonet'lerin, gerekli aralıklarla dikili bulunan taşıyıcı pilonlar arasına gerilmiş çelik halatlar üzerinde asılı olarak hareket etmelerini sağlayan bir havaî hat. En çok bilinenleri arasında olan *çift halatlı T.*'te, taşıyıcı halatın üstünde veya altında hareket eden çekici bir sonsuz halat, taşıyıcı halat üzerinde makaralı kol sayesinde asılı bulunan kabin veya vagonetleri çekerek yürütür. Kabin veya vagonetler, çekici halata, tekrar açılabilir otomatik bir kavrama tertibatı (genellikle otomatik kilit veya ağırlıklı kavrama) ile sıkıca bağlanmaktadır. Yolcu nakline hizmet eden T.'lerde, emniyetin

TELEFERİK : Balçova (İzmir) teleferiği

sağlanması için birkaç taşıyıcı halat uygulanır. *Tek halatlı T.*'te, mesnetler üstünde bulunan makaralar üzerinden sadece tek bir sonsuz halat hareket eder. T. araçları, bu halata tespit edilmiş bulunmaktadır. T. güzergâh mesafe ve eğimleri çok büyük olabilir (meselâ 50 km kadar bir mesafe, 1 : 1 gibi bir eğim). Pilon aralıklarının 1 700 m, pilon yüksekliklerinin ise 70 m bulunduğu durumlara rastlamak mümkündür.

TELEFERİK : Bregenz (Avusturya) şehrinde bir teleferik

T.'ler, genellikle, demir yollarının dağlık arazide dağ tepelerine ulaşım uzantıları niteliğindedirler. T.'ler, öncelikle turizmde (kayak merkezleri) ve endüstride (ham madde taşımacılığında kapasiteleri 500 t/saat'e kadar olanları vardır) önemli bir yer tutarlar.

Tarihçe : Eski çağların çeşitli yüksek kültürlerinde T. kullanıldığı bilinmekle beraber, gerçek gelişme XIX. yüzyıldan sonra başlamıştır. İlk yolcu taşıma T.'i 1929 - 1930 yıllarında Schaninsland - Bahn, Freiburg in Breisgau'da (Almanya) yapılmıştır. Dünyada, halen mevcut, en yüksek T., Venezuela'da bulunmakta olup Mérida köyü ile yüksekliği 4 765 m ye ulaşan Pico Espejo doruğu arasında kurulmuş bulunmaktadır. Dünyanın bugün mevcut en uzun (4 023 m) T.'i ise Palm Springs (California)'te, yüksekliği 1 830 m olan San Jacinto dağı doruğuna ulaşan T.'tir.

Ülkemizde ilk T. 1963'te hizmete girmiştir. Bursa'nın güney - doğusundaki Teferrüç mevkiinden Uludağ'ın Bakacık, Çobankaya sırtına kadar uzanan T. hattı, üç kısımdan oluşmaktadır. Teferrüç ile denizden 1 230 m yükseklikteki Kadıyayla arasında 2 340 m uzunluğunda olan birinci kısımda, sefer süresi 8 - 9 dakika olup 6 m/san hızla seyreden 40 kişilik vagonlarla bir saatte her iki istikamette 275 yolcu taşınabilmektedir. Kadıyayla ile 1 630 m yüksekliğindeki Sarıalan arasında 2 230 m uzunluğundaki ikinci kısım da birinci kısmın kapasitesindedir.

Sarıalan'dan sonra Uludağ'ın kuzey sırtlarını dikine kat ederek 1 715 m yüksekliğindeki Çobankaya - Bakacık sırtına ulaşan telesiyej, telekabin hattı da üçüncü kısmı oluşturmaktadır. 3 200 m uzunluğundaki bu hatta ikişer kişilik 103 vagonet çalışmakta ve bir saatte, her iki yönde 300 kişi taşınabilmektedir. 2,5 m/san hızla çalışan bu hattın bir seferi 20 dakika sürmektedir.

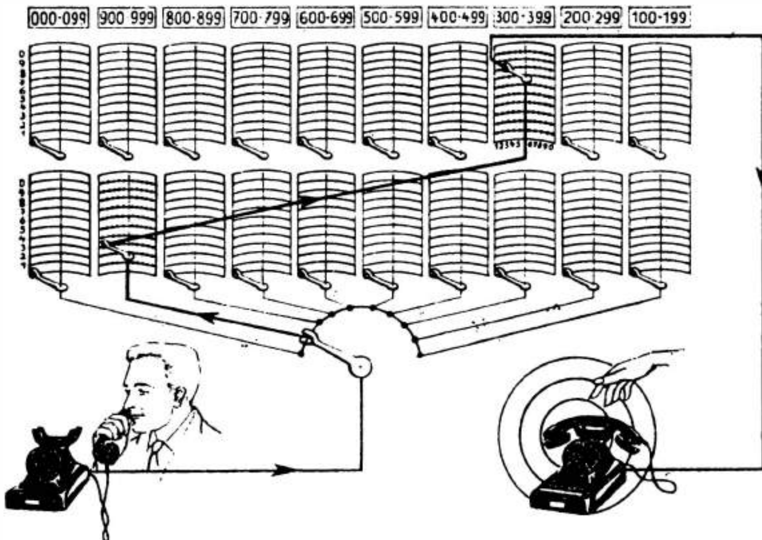
Türkiye'de yapılan ikinci T., 24 mart 1981'de İzmir'de, Balçova'da servise giren T.'tir. —41/+527 seviyeleri arasında faaliyete geçirilen bu T., 4 kişilik, 20 kabinli ve uzunluğu 1 020 m olan turistik tesistir. Sefer süresi 5 dakika 15 saniyedir.

TELEFERİK : Alp dağlarındaki teleferiklerden biri

TELEFON (Fr. Téléphone, İng. Telephone, Alm. Fernsprecher; Yun. *tele* = uzak, *phone* = ses), uzaktan konuşmayı sağlayan cihaz, ki biri sesin verildiği ***mikrofon***, ötekisi sesi getiren *ahize*, üçüncüsü de bu ikisi arasında uza-

TELEFON : 1900 yılından günümüze kadar telefon cihazındaki gelişmeler

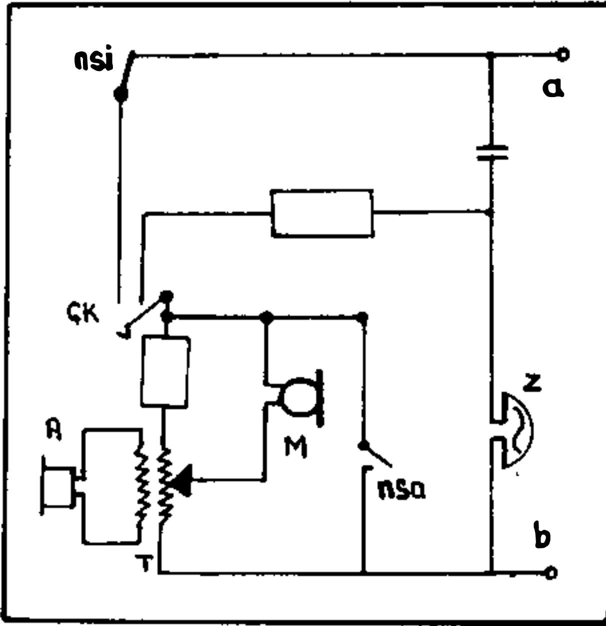

TELEFON : Telefonda numara aranması

nan kapalı bir elektrik devresi olmak üzere üç ana kısımdan oluşur.

Ses dalgaları, bir *mikrofon* vasıtasıyla alternatif veya titreşimli doğru akıma dönüştürülür. Bu akım, ya bir iletken hat sayesinde âhize'ye sevk edilir veya verici bir istasyon tarafından neşredilen elektromagnetik titreşimler etkisi ile modüle olur. Âhizeye varan alternatif akım, tekrar ses dalgalarına dönüşür.

T. cihazı T. numara kadranına bağlı bir numara şalter'i (sadece otomatik cihazlarda, seçme tertibatı olarak), bir alternatif akım zil'i (Z) ve bir çatal komütatör (ÇK) ihtiva eder. T. âhizesinin kaldırılması ile (a) ve (b) noktalarında bağlı bulunan şehir hattı, (ÇK) kontaktı üzerinden devreye girmekle, mikrofon (M), akım ile beslenmiş olur. Numara çevirirken kontaktı şalteri (nsi) sayesinde akım, çevrilen her rakam ile uyumlu olarak kesilir, aynı anda numara çevrilmesi sırasında (nsa) kontaktı kısa devreyi kapatır. T. âhizesi

TELEFON : Otomatik şalterler düzeni

(A), transformatör (T) üzerinden beslenir. T. kontrol hattı (exchange) şehirlerarası T. servisine bağlıdır.

Otomatik olmayan düzende her hat, üzerinde kontakt prizleri bulunan bir tabloda son bulur ve burada, fişli kordonlar vasıtasıyla herhangi başka bir hat ile bağlantıya geçirilebilir. Otomatik bağlantı santralinde bulunan selektörler (ön selektörler, grup selektörleri, hat selektörleri), bağlantıyı otomatik olarak sağlarlar. Uzak yerler arasında konuşmanın sağlanması için şehirlerarası merkez büroları ve şehirlerarası otomatik T. santralleri mevcuttur. Otomatik santrallerinde mahallî şebekeler, bir kod numarası ile doğrudan doğruya bağlanır ve aranan numara çevrilir.

Tarihçe : T. hattı üzerinden ilk başarılı konuşmayı 1861'de Philipp Reis gerçekleştirmiştir. 1876'da, Amerikalı Graham Bell, T. alıcı âhizesini, 1877'de ise Hughes, kömür taneccikli mikrofonu imal etmişlerdir. Bu iki buluş, T. tekniğinin temelini oluşturmuştur. 1892'de Amerikalı Strowger, rotatif sistemini (rotatif selektörlerle empülsiyon emetörü) bulmak suretiyle otomatik bağlantı tekniğini geliştirmiş oldu.

Ülkemizde ancak 1908'de Meşrutiyetin ilânından sonra T.' dan istifade edilmeğe başlanmıştır. İlk düzenli şehir içi T. tesisleri İstanbul'da 1911'de İngiliz şirketi tarafından kurulmuştur. Bu şirket, İstanbul Beyoğlu ve Kadıköy'de üç büyük santral ile Bebek, Büyükdere, Tarabya, Erenköy, Kartal, Kandilli, Paşabahçe, Büyükada, Heybeliada, Bakırköy ve Yeşilköy'de birer küçük santral kurmuştur. Kurulan santraller merkezî bataryalı manüel sistemli idi. İstanbul'dan sonra ikinci düzenli şehir içi T. şebekesi, Erikson İsveç firmasının da katılmasıyla bir Türk anonim şirketi tarafından İzmir'de kurulmuştur. Üçüncü düzenli şehir içi T., 876 sayı ve 1926 tarihli kanunla Ankara'da kurulmuştur. Ankara şehir içi T.'u, ülkemizde kurulan ilk otomatik sistemli T.'dur. Bugün (1980 sonu) ülkemizdeki abone miktarı 1 147 782 olup bekleyen abone isteklisi miktarı ise 1 626 795'tir. (E. Ediger)

TELEFOTO (Yun. *tele* = uzak, *phos* = ışık), objektifine ek bir teleobjektif takılan fotograf makinası ile uzaktan çekilen resim. Odak uzaklığı (fokal mesafe) büyük olan teleobjektifler yardımıyla görüntü, normal görüntü boyutlarına nispetle doğrudan doğruya büyütülmüş olmaktadır.

T., özellikle yaklaşılmasında sakınca veya tehlike bulunan (vahşî hayvanlar, askerî hedefler vb.) nesnelerin resimlerinin çekilmesinde kullanılır. (E. Ediger)

TELEFOTOGRAFİ : bk. FOTOTELEGRAF.

TELEFUNKEN GmbH., Alman radyo ve televizyon sanayii şirketi. 1903'te Berlin'de kurulmuş, 1967'de AEG (Allgemeine Elektricitäts - Gesellschaft) grupuna katılmıştır.

TELEGDI, Zsigmond (doğ. 1910), Macar dil bilgini. Budapeşte Üniversitesinde okumuştur. Daha çok İranistik alanında çalışan T., birçok çalışmalar yayınlamıştır. Arabist olarak da birtakım yayınlar yapmıştır. 1958'de Budapeşte Üniversitesinde tekrar kurulan genel dil bilimi kürsüsü başkanlığına seçilmiştir. Bu alanda *Bevezetés az altalános nyelvészetbe* (Genel dil bilimine giriş) [1978] adlı bir ders kitabı yayınlamıştır.

T., *Eine türkische Grammatik in arabischer Sprache aus dem XV. Jhdt.* ["Kőrösi Csoma - Archivum" I. Ergänzungsband 1937. 282 - 326. s.] adlı çalışmasıyla Türkoloji tarihinde de yer almıştır. Bu çalışmasında XV. yüzyıldan kalma *El-kavânînü'l - külliyye li zapti'l - lûgati't - Türkiyye* adlı Arapça eseri Kilisli Rifat (1928) baskısına dayanarak modern gramer metodlarına göre işlemiştir. *Un emprunt sogdien en turc* (Türkçede Soğdca bir alıntı) [Kőrösi Csoma - Archivum I. Ergänzungsband 1939, 501 - 502. s.] adlı küçük yazısında, Türkçe *borç* kelimesinin Soğdcadan alındığını ortaya koymuştur.

TELEKI'LER, Erdély (Erdel, Transilvanya)'li bir Macar ailesi. 1408'den beri adı geçer. Biri Katolik (1685), öbürü Protestan (1697) olmak üzere iki kola ayrılır.

T., Mihály (Nagyvárad 1634 - Zernyest 1690), Macar devlet adamı. I. Mihály Apafi (b. bk.) zamanında Erdel kançılarlığı yapmıştır. Thökölv ayaklanmasına katılmışsa da, sonradan mücadeleden vazgeçerek (1678) imparatorlukla uzlaşmaya çalışmıştır. Apafi ile Viyana arasında barışı sağlamıştır.

T., László (Peşte 1811 - Peşte 1861), Macar devlet adamı. Peşte ve Berlin Üniversitelerinde okumuştur. 25 yaşında elçiliğe tayin edilmiş, Macar İlimler Akademisi şeref üyeliğine seçilmiştir. Gençliğinde şiir denemeleri yapmış, başarılı bir tarihî dram (*Kegyenc* [Gözde]) yazmıştır. Lajos Kossuth hükümetinin Paris büyükelçiliğine tayin edilmiş, 1848 hürriyet mücadelesinin başarısızlığa uğraması üzerine dünya kamu oyunu Macaristan lehine kazanmaya çalışmıştır. Doğu Avrupa milletlerini birleştirecek bir Tuna Federasyonu fikrini geliştirmiştir. 1860'ta Dresden'de tevkif edilmişse de, her türlü siyasî faaliyetten vazgeçmek şartıyla affedilerek serbest bırakılmıştır. Siyasî çalışmalarının başarısız kalması üzerine intihar etmiştir.

T., Pál (Budapeşte 1879 - Budapeşte 1941), Macar ilim ve devlet adamı. Budapeşte Üniversitesinde okumuştur (hukuk). Ancak, coğrafya araştırmalarıyla da uğraşmıştır. 1903' te doktora imtihanını verdikten sonra yalnız coğrafya ve kartografya alanında çalışmıştır. 1909'da *Atlasz a japán szigetek cartographiájának történetéhez* (Japon adaları kartografisinin

tarihi için atlas) adlı eserini yayınlamıştır. Bu eser, Fransız Coğrafya Cemiyetinin Jomard armağanını kazanmıştır. 1913'te Macar İlimler Akademisi üyeliğine seçilen T., 1909-1923 yılları arasında Macar Coğrafya Cemiyetinin başsekreterliğini yapmıştır.

T., 1905'te milletvekilliğine seçilmişse de, 1919'a kadar siyasetle uğraşmamıştır. 1919'da üniversite profesörlüğüne tayin edilen T., 1919 ihtilâlinden sonra Szeged'de kurulan hükümetin dışişleri bakanlığına getirilmiştir. Béla Kun (b. bk.)'un kurduğu diktatörlüğün yıkılmasından sonra Macaristan'ı barış konferansında başdelege olarak temsil etmiştir. 1927'de Szeged milletvekili olarak parlamentoya giren T., dışişleri bakanlığına ve daha sonra başbakanlığa tayin edilmişse de, istifa etmiştir. Ancak, daha sonra tekrar hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. Kurduğu hükümette dışişleri bakanlığı görevini de almıştır. 1921'de kesin olarak başbakanlıktan istifa eden T. üniversiteye dönmüş, 1922-1923 yıllarında İktisat Fakültesi dekanlığı yapmıştır. 1922 seçimlerinde tekrar milletvekilliğine seçilmiş, 1924-1925'te Milletlerarası Musul Sınır Komisyonunda görev almıştır. Trianon barış görüşmelerine katılan T., barış şartlarının gözden geçirilmesi ve düzeltilmesi yolunda büyük gayretler sarf etmiştir. Hitler'in Polonya'ya savaş açmasını başbakan olarak tasvip etmemişse de, Viyana kararları gereğince Transilvanya'nın Macaristan'a ilhakını kabul etmiştir. Yugoslavya ile bir dostluk paktı imzalamış (1940), Almanların bu ülkeye karşı saldırmak için Macaristan'dan geçmeleri ve İngiltere'nin Macaristan'a harp ilân etmesini engelleyememesi üzerine intihar etmiştir.

T., coğrafyacı olarak Asya ve özellikle Türk ülkeleriyle yakından ilgilenmiş, Macar Türkolojisinin en tanınmış kuruluşu olan Kőrösi Csoma Cemiyeti (Kőrösi Csoma-Társaság)'nin başkanlığını yapmıştır.

1919'da Macaristan'ın etnografik haritasını yayınlamıştır.

TELEMAKHOS, Odysseus ile Penelope'nin oğlu. Babası Troia savaşına gittiği sırada T. bir kundak çocuğu idi. Büyüdükten sonra babasının yaşayıp yaşamadığını öğrenmek için yola çıkmaya karar verir. Troia'dan dönen savaşçılara babasından haber sormaya gidecektir. Athena'nın kılavuzluğunda yapılan bu yolculuk *Odysseia*'nın ilk dört bölümünde anlatılmıştır. Bu bakımdan *Odysseia*'nın bu bölümlerine Telemakhia adı verilir. Nestor ve Menelaos'un konaklarına varır, Troia savaşçılarının hâtıralarını dinler. Dönüşünde annesiyle evlenmek isteyenlerin kurduğu pusuya düşmez. İthake limanına girmeden bir kumsala çıkar. Odysseus da aynı kumsala çıkmış ve domuz çobanı Eumaios'un kulübesine uğramıştır. Baba oğul önce tanışmadan konuşurlar, sonra Odysseus gerçek kimliğini açıklar. T., annesiyle evlenmek isteyenlere karşı babasıyla planlar kurar. Babasına bu yolda yardım eder, anasıyla babasının buluşmasına sevinir.

TELEMANN, Georg Philipp (Magdeburg 1681-Hamburg 1767), Alman bestecisi. J. S. Bach'ın ve G. F. Händel'in çağdaşı ve arkadaşıydı. 1701'de Leipzig'te hukuk öğrenimine başladı, orada öğrenciler arasından bir "Collegium musicum" (müzik topluluğu) kurdu, 1702'de orgcu, 1704'te Sorau'da orkestra şefi, 1708'de Eisenach'ta konzertmayster, 1712'de Frankfurt am Mein'da kilise müzik şefi ve 1721'de Hamburg'da şehir müzik direktörü oldu. T. son derece verimli bir besteciydi; yazış tarzı akıcı olup bütün üslûplara uyar.

Piyano ve oda müziğinde tercih ettiği Fransız tarzı ona en yatkın tarzdı. Ritmde canlılık ve cümlelerin bağlanışındaki yumuşaklık, bestelerinin en üstün ve açık özelliğini oluşturur.

Eserleri: 40 opera, 35 oratoryo, 46 pasyon, 32 vaaz girişi, 12 yıllık seri kilise kantatı, 600'den çok orkestra eseri, süit, uvertür, senfoni, konçerto, triosonat, solosonat, org ve piyano için parça ve lied.

TELEMARK, Norveç'in güneyinde bir idare bölgesi (*fylke*). Yüzölçümü 15 315 km², nüfusu 158 069 (1975)'dur. İdare merkezi Skien (nüfusu 46 657) şehridir.

TELEME, henüz peynir durumuna gelmemiş olan pıhtı. Kaşar peynirinin yapımında kullanılan koyun sütünün mayalanıp pıhtılaşması sağlanır. Daha sonra özel aletlerle parçalanıp üst üste yerleştirilen bu parçalar bir çuval içine doldurularak üstüne bırakılan ağırlıklarla sıkıştırılır. Bu durumda 3-4 saat süre ile suyu süzülmeye bırakılır. Suyu süzülmüş olan bu peynire T. peyniri denir.

İyi bir kaşar elde edebilmek için T.'nin kendiliğinden köpürüp kabarması, ekşiyip mayalanması lâzımdır. Bunun için de T.'nin üstü, temiz bir bez veya çuvalla örtülür. Mayalanma süresi geçmiş veya tam mayalanmamış olan T.'lerden iyi kaşar elde edilemez.

TELEME PEYNİRİ, bir çeşit tuzsuz ve yumuşak peynir. Bk. TELEME.

TELENGİT'LER, Altay Türklerinin güney bölümünde yer alan bir boya verilen ad. Ulağan ve kısmen Koşağaç oymaklarında yerleşmişlerdir. Dil bakımından iki kola ayrılırlar: 1. Telengit veya Tölös kolu; 2. Çuy Kiji kolu. Telengit veya Tölös kolu Çulışman, Başkauz ırmakları boyunda ve Tölös gölünün güney kıyısında yerleşmiştir. Çuy Kiji kolu Çuy ırmağı boyunda yerleşmiştir. Ruslar bu kola Çuy Kalmıkları, Uryanha, Uryanha Kalmıkları adlarını verirler. 1865'e kadar hem Rusya'ya hem de Çin'e vergi verdikleri için Ruslar bu kola Dvoedantşı (= "iki vergi verenler") adını da verirler. Sayıları aş. yu. 3 000-5 000 (1926)'dir.

T.'ler bugün yerleşik hayata geçmişlerdir. Ancak, yazı yer yer keçe çadırlarda geçirirler. Geçimlerini daha çok hayvancılıkla sağlarlar. (H. Eren)

TELEOBJEKTİF (Fr. Téléobjectif; İng. Telephoto lens), fotografçılıkta uzaktaki cisimlerin yakın görüntülerinin alınmasını sağlayan uzun odak uzaklıklı bir mercek çeşidi. Böyle bir mercek, ön tarafında ışık ışınlarını kuvvetli bir şekilde yakınsatan bir mercek grupu ile arkada bu yakınsamayı zayıflatan bir başka mercek grupunun birleşmesinden oluşur. Bu pozitif ve negatif mercek gruplarının birlikte görev yapmasıyla arka odak (yani en son mercek öğesinden film yüzeyine kadar olan gerçek uzaklık) önemli ölçüde kısaltılır, böylece merceğin ön tepesinden odak düzlemine kadar olan toplam uzaklık kısalmış olur. Gerçekten bazı T.'lerde toplam uzaklık, odak uzaklığının % 60'ına kadar indirilmiştir.

Bu cins mercekler düzenli olarak ilk defa 1891'de kullanılmaya başlanmıştır. Orijinal olarak ön mercek grupu normal fotograf makinası objektifi ve arka mercek grupu da ince akromatik mercekti. Arka ve ön mercek grupları arasındaki uzaklık istenen büyütmeyi sağlayacak şekilde düzenlenirdi.

Optik bakımdan kusurları olan bu ilk tasarımın yerini 1905'te tasarlanan modern T.'ler almıştır. Tasarımı ve yapımı çok pahalı olan bu mercekler II. Dünya Savaşı sıralarında hava keşif fotografçılığında kullanılmak üzere daha da geliştirilmiştir. Tek objektifli refleks fotograf makinalarında normal merceğin arkasına konarak odak uzaklığını iki üç katına çıkaran ve böylece görüntünün büyümesini sağlayan optik parçalar 1950'lerde kullanılmaya başlanmıştır.

T.'lerin kullanım alanlarından biri portre fotografçılığıdır. Normal merceklerle yaklaşık 1 m uzaklıktan çekilen portre fotograflarında burun büyük ve kulaklar küçük çıkarak hatalar, bozulmalar olur. Bu bozulmalar 85 mm ve 135 mm arasında T.'lerin kullanılmasıyla giderilir. Sanat fotografçılığında da perspektif hatalardan T. kullanımı ile kaçınılır. (A. Aydın Uraz)

TELEOLOJİ (Fr. Téléologie; Alm. Teleologie; Yun. *telos* = gaye ve *logos* = bilim), dünyada veya belirli alanlarda olup bitenlerin bir gayeye yönelmiş (Fr. finalité) veya maksada uygun (Alm. zweckmässig) olduğunu telkin eden felsefî öğreti. T., antik çağdan beri insan düşünüşünün tarihi boyunca çok değişik çeşitlerde karşımıza çıkar. Daha Aristo, *entelekhia* (yetkinlik) üzerindeki düşüncelerinde, gaye (telos)'yi en yüksek sebep olarak kabul etmişti. Ona göre bu sebep, her var olanda, kendi öz tabiatı gereğince hâkimdir. Böylece Kant'a ve Darwin'e kadar sürüp gelen bir dünya görüşünü ilk ortaya atan Aristo olmuştur. T., başlıca üç temel şekilde incelenebilir :

1. Öznel (sübjektif) T., gayeyi, dış âlemin idraki konusunda, Kant'ın deyişiyle ancak "regülatif" (yol gösterici) prensip olarak uygulanabilecek, fakat bir gerçekmiş gibi ileri sürülemeyecek, tamamiyle sübjektif, ruhî bir ilke (prensip) olarak alır. T.'nin bu yolda anlaşılması Kant ile birçok Kantçılar tarafından temsil edilmiştir.

2. Nesnel (objektif) T., maksada uygun düzenleniş ve beliriş (Alm. zweckmässige Einrichtung und Betätigung), dünyadaki her bir eşyanın, özellikle canlı varlıkların objektif açıdan var olan bir niteliğini müşahede eder. Bu niteliğin, her şeyden önce, maksadı doğuran sebep (causa finalis) halinde belirdiğini kabul eder. Bu görüş, özellikle Alman tabiat felsefesinde Albertus Magnus ile Paracelsus'tan ta Schelling'e ve Romantiklere kadar savunulmuştur.

3. Metafizik T., maksada uygunluk (Alm. Zweckmässigkeit) ve gayeye yöneliş (Zwecktätigkeit) olarak ne varsa, hepsini dünyanın veya yaradılışın ötesinde mevcut olan bir hareket noktasına, mutlak'a en yüksek, hatta belki biricik maksadı doğuran sebep (causa finalis) telâkki edilen Tanrıya irca eder. Sadece Hristiyanlığın değil, aynı zamanda birçok metafizikçilerin, meselâ Alman idealizmi ile bu akımı takip edenlerin de paylaştığı T. budur. Metafizik T., ispat vasıtası olarak objektif T.'den yararlanır.

T.'nin bu üç temel şekline karşı olan başlıca felsefî akımlar şunlardır : 1. Tykhe'cilik (Tychisme), sadece rastlantıyı oluş şkeli olarak görür, causalité'yi kabul etmedikten başka, ondan daha makul sayılabilecek olan "gayenin oluş ve beliriş şekli" (Zustands- und Betätigungsform des Zwecks)'ni de reddeder. T.'ye karşı olan bu Tykhe'ciliğin temsilcisi, amor fati (rastlantı sevgisi) hakkındaki öğretisiyle Nietzsche'dir. 2. Nedenselcilik (causalisme) veya mekanikçilik (mécanisme), objektif gayelerin ve gayeye uygunlukların varlığını inkâr ve görevi (fonction'u) maksadı doğuran sebepler olarak kabul eder. Çünkü dünyadaki bütün değişmelerin mekanik veya fiziko-şimik sebeplere bağlanabileceğine inanmıştır. Bu görüş, günümüzün kesin hükümlü tabiî ilimlerinde dahi pek yaygın olarak temsil edilmektedir.

TELEORMAN, Romanya'da bir idarî bölüm (judeţ). Yüzölçümü 5 872 km², nüfusu 541 196 (1974)'dır. Merkezi Alexandria (nüfusu 27 640) şehridir. *Teleorman* adının eski Türk (Peçenek veya Kuman) kökeninden geldiği anlaşılıyor.

TELEPATİ (Fr. Télépathie; Yun. *tele* = uzak ve *pathos* = duyulan şey), insanlar arasında herhangi bir bağlantı olmadan ve duygu organlarını harekete geçirmeden, zaman ve uzaklık engellerine rağmen duyum ve düşüncelerin birbirlerine karşılıklı olarak aktarılması.

Şiddetli duygu ve heyecanlar, gönderici ile alıcı kişi arasında T. bağlantısını kolaylaştırır. Uzun yıllar süren deneylerden ve araştırmalardan sonra, bilim çevrelerinde üzerinde devamlı olarak tartışılan T. artık ispatlanmış sayılmaktadır. T.'nin oluşması ile ilgili kesin bir teori henüz kurulamamıştır. T.'nin fizikî olarak, yani beyinin yolladığı radyo dalgalarına benzer dalgalar şeklinde kabul edilemeyeceği de ileri sürülmektedir.

TELESİYEJ (Fr. Télésiège, Alm. Sesselseilbahn), teleferiğin özel bir çeşidi olup, hareket eden sonsuz bir halat üzerine, uygun aralıklarla tespit edilmiş bir veya iki kişilik koltuklardan ibarettir. Koltuklar, hareket istasyonunda, otomatik olarak, yavaş hareket eden halata bağlanmakta, varış istasyonunda, yine otomatik olarak çözülerek yolcuların rahatça inmeleri sağlanmaktadır.

TELERİG, Bulgar hanı (772 veya 773 - 777). Bizans imparatoru V. Konstantinos Kopronymos'un hücumuna uğramıştır. Bizans'ın tehditlerine karşı koyabilmek üzere Bulgar grupuna bağlı Slavları birleştirmek ve güçlü bir devlet kurabilmek için çalışmıştır. Bu maksatla Bulgar birlikleri Makedonya'da Berzit'lerin yaşadığı bölgeye girmişlerdir. Bunun üzerine Bizans'a karşı yeni bir savaş açılmıştır (774). T. Bulgar devletini Bizans hücumlarından kurtarmak için yeni bir teşebbüste bulunmuş, Bizans taraftarı askerî aristokrasi grupunu yok etmiştir (774). Ülkede yeni kargaşalıkların çıkması üzerine tahtını bırakarak Bizans'a sığınmıştır (777).

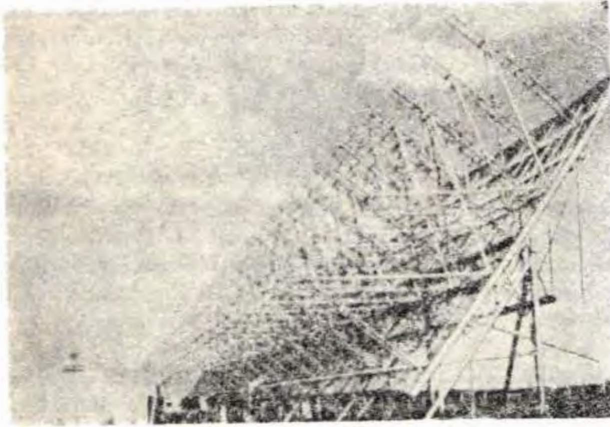
TELEPHOS, Yunan mitolojisinde efsanevî Mysia kralı, Herakles ile Auge'nin oğlu. Delphoi tapınağındaki tanrı sözcüsü, Auge'nin babası Tegeia kralı Aleos'a kızının doğuracağı bir çocuğun dayılarını öldüreceğini bildirdi. Aleos bunu öğrenince Auge ile T.'u bir sandıkla denize atmış veya köle olarak satmış. Ana oğul Anadolu'nun Mysia kıyılarına çıkmışlar. Arkadia'da bir dağda kalan T., çobanlarca büyütülür ve dağda bir süre sonra kaza ile iki adam öldürür. Bu iki adam kendi dayılarıdır.

T. Arkadia'dan sürülür. Delphoi'deki tanrı sözcüsünü yoklar. Mysia'ya gitmesi gerektiğini öğrenir. Mysia'ya gelir, ama anasını tanımaz. Auge'nin de oğlunu tanımaması ana ile oğulun evlenmelerine yol açacakken önlenir. Auge, Mysia kralı Teuthras'la evlenir. Bir süre sonra kral ölünce Mysia krallığı T.'a kalır.

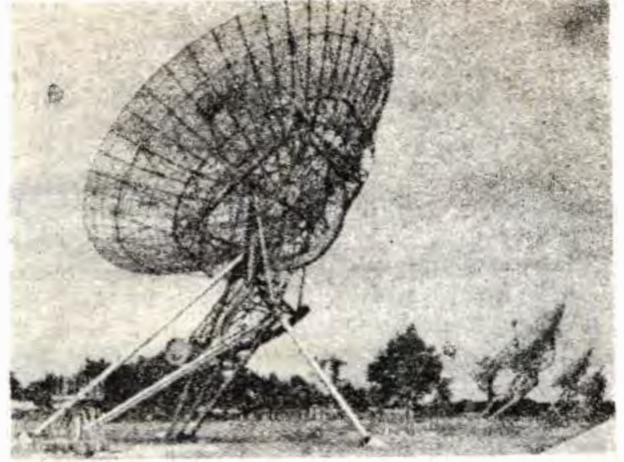
Bu sırada Troia'ya karşı savaşa çıkan Akha'lar yanlışlıkla Mysia kıyılarına yanaşırlar. T. Akhalarla çarpışır, ama Akhilleus karşısına çıkınca korkuya kapılıp koşmaya başlar.

T.'un ayağı bir asma kütüğüne takılır. Arkasından gelen Akhilleus da onu kargısıyla kalçasından vurur. Akha donanması çekilip gider, ama T.'un aldığı yara bir türlü kapanmaz. Danıştığı kâhinler, yarayı ancak kim açtıysa o iyileştirebilir, derler. Bunun üzerine T. Aulis'te Akhilleus'u bulmaya gider. Akhilleus, kargısının pasını yaraya sürer, T. iyileşir.

TELESKOP (Yun. *tele* = uzak ve *skopein* = incelemek; Fr. Téléscope, İng. Telescope, Alm. Fernrohr), uzakta bulunan cisimleri, çıplak göz için olandan daha büyük bir görme açısı ile gösterebilen ve bundan dolayı da bu cisimleri yakın ve büyümüş gibi gösteren bir alet. T.'un ana gövdesini oluşturan bir veya iç içe geçmiş birkaç boru içine belli bir düzen içinde yerleştirilen mercek veya aynalar, ışık ışınlarını, içbükey (konkav) bir ayna odağında toplayıp gözlerini yapılan cismi büyütmektedir. Diyoptrik T. (refraktör)'ta objekkatoptrik T. (reflektör, aynalı T.)'ta ise konkav bir ayna, görüş alanı diyaframında gerçek bir görüntü verir. Katadi-

TELESKOP : Ohio Devlet Üniversitesi (ABD)'ne ait radyoteleskop

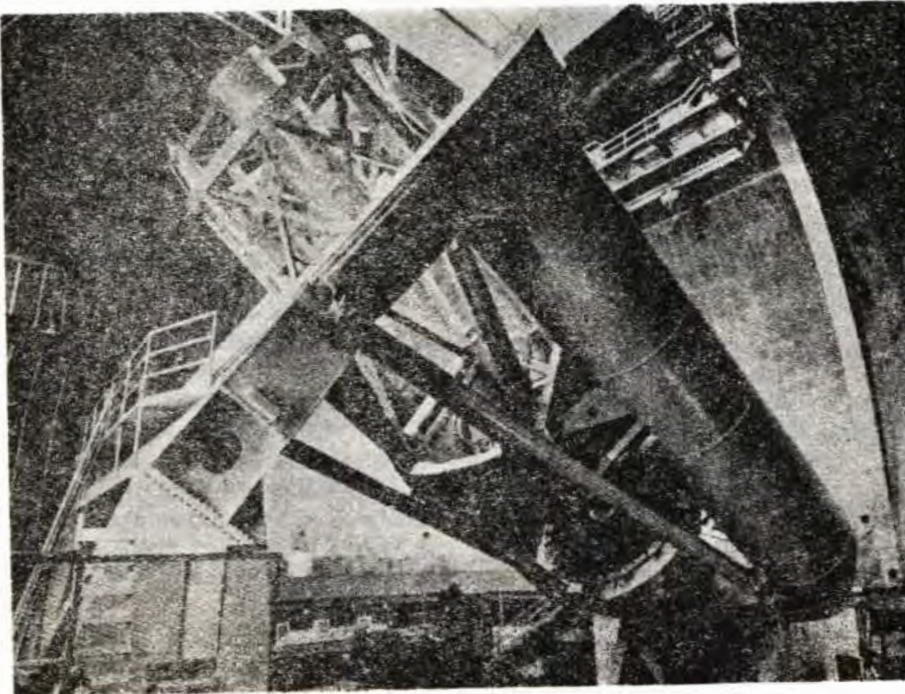
TELESKOP : Her biri 25 m çapında olan 12 adet parabolik münferit antenden oluşan Westerborg (Hollanda) sentez teleskopu

yoptrik T.'ta, mercek ve aynalar birlikte kullanılır. Cisimlerin çok uzakta bulunmaları halinde oluşan görüntü, objektifin odak uzaklığı mesafesi içinde bulunur ve göz merceği (oküler) ile incelenir. Hollanda veya Galileo T.'unda objektif olarak toplayıcı bir mercek, oküler olarak ise ıraksak bir mercek bulunmakta olup bu mercekler, birbirinden odak uzaklıkları farkı kadar uzakta bulunmaktadırlar ve aslında gerçek bir görüntü oluşmamaktadır. Bu tip T., çift borulu, 2 - 10 kat büyütme güçlü opera, av ve gece dürbünü olarak kullanılır.

Astronomik veya Kepler T.'larında, oküler ve objektif, toplayıcı bir mercekten oluşur. Elde edilen görüntüler ise gerçek, büyütülmüş ve terstir. Oküler ile objektif arasına üçüncü toplayıcı bir mercek katmak suretiyle görüntünün doğrultulması sağlanmakla (arz T.'u, arz dürbünü) elde edilmektedir. 10 - 30 kat büyütme gücü bulunan bu tip T., hedef T.'u olarak kullanılmaktadır. Görüntünün doğrultulması için mercek yerine bir prizmalar takımı kullanıldığında, prizmalı dürbün elde edilmiş olur (6 - 8 kat büyütme). Makaslı dürbün'de, birbirinden 2 m ye kadar uzaklıkta bulunabilen iki objektif mevcuttur.

Bir T.'un büyütme ve objektif çapı değerleri, normal olarak, çift rakamla gösterilir (6 x 54 veya 7 x 35 gibi). Objektif çapının değerini gösteren ikinci rakamın, büyütme sayısı olan birinci rakama bölünmesi ile T.'un ışık gücü elde edilmiş olur. Bu güç, oküler çapının mm cinsinden ifadesiyle belirlenir.

Radyoastronomide sözü edilen radyoteleskoplar gök cisimlerinin saldıkları kısa dalga radyasyonunun değerlendirilmesinde kullanılırlar. Bu tür T.'lar 200 m ye kadar olabilen büyük dipol veya parabolik antenlerden oluşmaktadırlar. Genellikle birkaç antenden alınan ölçüm değerleri tek bir merkezde birleştirilerek nihaî değerin elde edilmesi sağlanır.

TELESKOP : Mt. Palomar (California)'da 200 inç'lik Hale teleskopu

TELESKOP : Münstereifel (B. Almanya)'de bulunan 100 m lik teleskop. Tam mütebarrik parabolik anten, 1 cm ve 3 m lik kozmik radyo - dalgalarının alınmasında kullanılır.

Tarihçe : İlk diyoptrik T.'lar, XVII. yüzyıla geçiş sırasında Hollanda'da imal edilmiştir. T.'u ilk bulanlar arasında Jan Lapprey, Jakob Metius ve Zacharias Jansen'i saymak gerekir. Galilei, 1609'da bulduğu ve kendi adı verilen T.'u ile güneşteki lekeleri, Venus gezegeninin fazlarını, Jupiter gezegeninin uydularını ve Saturn'un halkasını keşfetmiştir. Astronomik T.'u Kepler, katoptrik T.'u ise büyük bir ihtimalle L. Digges (1571) veya N. Zucchius (1608) bulmuşlardır.

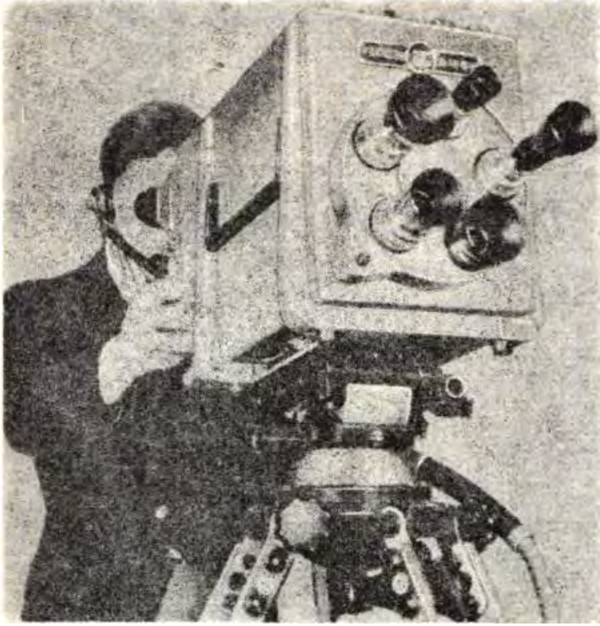
Bugün dünyada mevcut büyük T.'lar :

Ayna mercek çapı (cm olarak)	Rasathane adı	Bulunduğu yer
	Reflektörlü teleskoplar	
508,00	Mt. Wilson ve Palomar	Mt. Palomar, California, ABD
304,80	Lick	Mt. Hamilton, California, ABD
271,78	McDonald	Fort Davis, Texas, ABD
259,08	Kırım Astrofizik Rasathanesi	Simferopol, SSCB
254,00	Mt. Wilson ve Palomar	Mt. Wilson, California, ABD
248,92	Royal Greenwich	Hailsham, İngiltere
213,36	Kitt Peak National	Tuscon, Arizona, ABD
208,28	McDonald	Fort Davis, Texas, ABD
203,20	Schwarzschild	Jena, Doğu Almanya
193,04	Haute - Provence	Forcalquier civarı, Fransa
187,96	Dunlap	Richmond Hill, Ontario, Kanada
187,96	Radcliffe	Pretoria, Güney Afrika Cumhuriyeti
187,96	Mount Stromlo	Canberra, Avustralya
187,96	Tokyo Astronomi Rasathanesi	Mitaka, Japonya
187,96	Helwan	Helwan, Mısır
182,88	Dominion Astrofizik Rasathanesi	Royal Oak, İngiliz Kolumbiyası
175,26	Perkins	Flagstaff, Arizona, ABD
154,94	Agassiz Station, Harvard	Harvard, Massachusetts, ABD
152,40	Bosque Alegre, Cordoba	Bosque Alegre, Arjantin
152,40	Boyden	Mazelspoort, Güney Afrika
152,40	Arizona Üniversitesi	Tucson, Arizona, ABD
152,40	Mt. Wilson ve Palomar	Mt. Wilson, California, ABD
	Refraktörlü teleskoplar	
101,60	Yerkes	Williams Bay, Wisconsin, ABD
91.44	Lick	Mt. Hamilton, California, ABD
83,82	Section Astrophysique, Paris	Meudon, Fransa
81,28	Astrofizik Rasathanesi	Potsdam, Doğu Almanya
76,20	Allegheny	Pittsburgh, Pennsylvania, ABD
76,20	Bischoffsheim	Mont Gros, Nice, Fransa
71,12	Greenwich	Hailsham, İngiltere
68,58	Union	Johannesburg, Güney Afrika
68,58	Viyana Üniversitesi	Viyana, Avusturya
66,04	Greenwich	Hailsham, İngiltere
66,04	Mount Stromlo	Camberra, Avustralya
66,04	Leander McCormick	Charlottesville, Virginia, ABD
66,04	Bahriye Rasathanesi	Washington, D. C., ABD
66,04	Berlin - Babelsberg	Babelsberg, Doğu Almanya
66,04	Tokyo Astronomi Rasathanesi	Mitaka, Japonya
66,04	Astronomi Rasathanesi	Belgrad, Yugoslavya
66,04	Pulkovo	Pulkovo, SSCB

Günümüzde, birçok büyük reflektörlü T.'lar inşa halinde bulunmaktadır. Bunlar arasında Sovyetler Birliğinin 599,44 cm çapındaki aynalı T.'u, Şili'deki Cerro Tololo rasathanesi için imal edilen 401,32 cm çapındaki aynalı T.'u ve Avustralya'daki Siding Spring rasathanesi için hazırlanan 381,00 cm çapındaki aynalı T.'u sayınak mümkündür. (E. Ediger)

TELEVİZYON (Fr. Télévision, İng. Television), hareketli görüntülerin ve bunların çıkardıkları seslerin elektriksel iletimi sistemi. T. sisteminin amacı, görme ve işitme duyularını tabiî sınırlarının ötesine genişletmektir.

İnsanın görme duyusu, görüntüleri gözün ağ tabakası (retina)'ndan beyine iletirken, optik sinirler yolu ile yüz binlerce ayrı elektrik devresinden yararlanır. T. sisteminin gelişimi sırasında da, aynı ilkeden elektronik yolla yararlanılması öngörülmüştür. Ancak, bu yöntem, alıcı ile verici arasında yüz binlerce elektrik devresinin bulunmasını gerektirdiğinden, pratik açıdan kullanılması imkânsızdır. Bu yüzden T. sistemi, apayrı bir yöntem oluşturan "görüntü analizi ve sentezi" ilkesinden yararlanır. Bu ilkenin uygulanmasında, ışık değerlerinin elektriksel değerlere dönüştürülmesi tekniği

TELEVİZYON : Çok yüksek duyarlıkta Image - Orthikon'lu televizyon kamerası : Kameraman, resim alıcı tüp ekranı üzerindeki resmi inceliyor; önde bulunan objektifler, revolver başlığın çevrilmesi ile arzuya göre kullanılabilir

kullanılır. Analiz yöntemi ile görüntünün bütününde bulunan değişik ışık değerlerinden elde edilen bu elektrik değerleri, radyo dalgaları aracılığı ile iletilebilen elektrik işaretlerine dönüştürülür. Aynı işlemin alıcı tarafından tersinden tekrarlanması, görüntüyü oluşturur.

Hareketli görüntülerin bu yolla iletilmesi, görme duyusunun kalıcılık özelliğine dayanır. Gözün ağ tabakasına düşen görüntü, ışık kaynağı ortadan kalktıktan sonra 1/10 saniye kadar bir süre daha görme duyusunu etkilemeyi sürdürür. Böylece, T. sistemlerinde, görüntüler birbiri ardından 1/10 saniyeden daha kısa aralıklarla analiz ve sentez işlemlerinden geçirilirse, insan gözü tek tek görüntüleri ayırt edemeyecek ve görüntü hareketlerinin sürekli olduğu izlenimine kapılacaktır.

Günümüzde kullanılan T. sistemlerinde, görüntünün hareketlerini gerçeğe en yakın biçimde iletebilmek için, saniyede 25 - 30 ayrı görüntü yayınlanmaktadır. Herhangi bir görüntü alanını, insanın görme duyusunun yetilerini doyurabilecek nitelikte sentez işleminden geçirebilmek için de her bir görüntünün en az 100 000 ayrıntıya ayrıştırılması gerekmektedir. Bu da T. yayınlarında her bir saniyede 2 000 000 ayrı elektrik işareti gönderildiği anlamına gelir. Kamu oyu tarafından izlenebilecek nitelikte hareketli görüntü iletimini sağlayan bu hıza ulaşabilmek için modern elektronik teknolojisinin bütün imkânlarından yararlanmak gerekmiştir.

Tarihçe : T. tekniğinin hareket noktasını oluşturan ışığın elektriğe dönüştürülmesi olgusu, 1873'te İngiliz telgraf teknisyeni L. May tarafından keşfedildi. May, üzerine düşen ışık miktarı arttıkça, selenium elementinin elektriğe direncinin azaldığını gördü. Fakat seleniumun foto-iletkenliği o kadar zayıftı ki, 1950'ye kadar foto - iletkenlik olgusuna dayanan bir T. sistemi gerçekleştirilemedi.

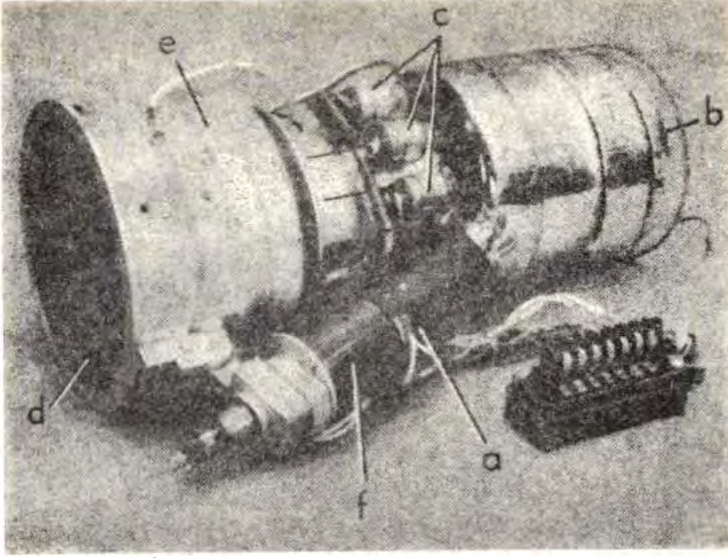
T. sisteminin temel ilkesi olan görüntü analizi ve sentezi işlemi, 1884'te Alman P. Nipkow tarafından ortaya konuldu. İletilecek görüntü, merceklerle, çemberinden merkezine doğru bir helezon üzerine dizilmiş kare biçiminde, ufak delikler taşıyan diskin üzerine düşürülüyordu. Disk döndürüldüğünde, her bir delik görüntünün kendi üzerine düşen yatay çizgisini tarayarak, çizginin üzerindeki ışık değerlerini arkasındaki fotosele iletiyordu. Fotosel tarafından elektrik değerlerine çevirilen ışık değerleri alıcı tarafındaki elektrik ampulü aracılığı ile yine ışık değerlerine çevriliyor, bunlar da ampulün önünde bulunan ve vericininki ile tam bir uyum içinde hareket eden tarama diskinden geçerek görüntünün oluşmasını sağlıyordu. Bu yöntemle görüntünün, insan gözünün olağanüstü düzeydeki ayrıntı seçme yetisini doyurabilmek için gerekli 100 000 ayrıntıya ayrıştırılması mekanik açıdan mümkündü. Fakat bu durumda her bir delikten geçen ışığın miktarı, gerçek görüntüdeki ışık miktarının 100 000'de birine düşüyor; bu kadar ufak bir ışık değeri de iletilmesi imkânı bulunamayacak kadar küçük elektrik değerleri doğuruyordu. Bu yüzden T.'un doğuşu, elektronik teknolojisinin bu derece küçük bir ışık değerini iletmeye elverecek kadar güçlü elektrik işaretlerine çevirebilecek düzeye eriştiği 1925'e kadar gecikti. Nipkow'un mekanik görüntü analizi sistemi de yerini, görüntüyü çok daha fazla sayıda ayrıntıya bölebilen ve ışığı depolayıp gücünü yükseltebilen elektronik görüntü analizi sistemlerine bıraktı.

1888'de W. Hallwachs, aydınlatılmış bir yüzeyden elektron emisyonu anlamına gelen "fotoelektrik etkisi"ni buldu. Bu etki ve Nipkow'un sistemi, elektronik yükselteçlerin de yardımıyla, 1923'te Amerika'da C. F. Jenkins, İngiltere'de de J. L. Baird tarafından hareketli gölgelerin görüntülerinin iletilmesi amacıyla kullanıldı. Baird ve Jenkins, 1925'te yarımtonların da kullanılmasıyla, görüntünün iletiminde başarı sağladılar. Bu tarih, teknolojik bir uygulama alanı olarak T.'un doğuşu sayılır.

Modern elektronik T.'un temelleri, 1907'de Rus Boris Rosing ve İngiliz A. A. Campbell Swinton tarafından ortaya konulmuştur. Bu iki ilim adamı, birbirlerinden ayrı olarak, görüntünün sentezi için katod ışınlarından yararlanılmasını teklif etmişlerdi. Katod ışın tüpü, daha 1897'de K. F. Braun tarafından geliştirilmişti. Swinton 1911'de görüntü analizi için ışığa karşı duyarlı bir tür mozaik'in kullanılmasını teklif etti. Mozaikin her bir parçası, üzerine düşen ışığın şiddetine göre elektrik yüklenecek, hareket eden bir katod ışınıyla da nötrleşecekti. Bu teklif ancak 1925'te Amerikalı V. K. Zworykin tarafından "ikonoskop" adlı bir cihazın yapılması ile gerçekleştirilebildi. Böylece, ilk elektronik T. kamerası da yapılmış oldu.

Bu yayınlarda, Baird tarafından geliştirilmiş, görüntüyü 240 yatay çizgiye ayrıştıran ve saniyede 24 görüntü değiştiren karmaşık bir mekanik sistemden yararlanılıyordu. Fakat birkaç ay gibi kısa bir süre sonra bu sistem bırakıldı ve İngiltere'de bugün de geçerli olan 405 çizgili elektronik görüntü analizi ve saniyede 25 görüntü sistemi kullanılmaya başlandı.

Baird ve Penkins'in başarılı deneylerinden sonra, 1925'te deneme yayınları yapılmaya başlandı. Bu yayınlar, 1932'ye kadar 2 MHz frekans bandını kullanmaktaydı. 60 çizgilik görüntü analizi sistemi, bu bantta yayın yapılmasına uygundu. Fakat çok geçmeden, düzenli ve sistemli yayınlar yapılabilmesi için gerekli görüntü kalitesinin, 60 çizgilik analizin sağlayabileceğinden çok daha ayrıntılı olması gerektiği anlaşıldı. Bu da işaret iletimi hızının artırılmasını, dolayısıyla daha yüksek frekans bantlarının kullanılmasını gerektiriyordu.

TELEVİZYON : Işın deflektör sistemli süperikonoskop (a); çalışma tarzının iyileştirilmesi için akümülatör elektrot (b), küçük filamanlı lambalar (c) tarafından aydınlatılan yardımcı foto-katot vasıtasıyla yavaş elektronlarla püskürtülür; (d) foto-katot, (e) elektronik optik, (f) tarama ışını konsantrasyon sistemi

İlk T. yayınının Londra'da başladığı 1936 yılına kadar bu problemin de üstesinden gelindi ve T. yayın bantları, çok yüksek frekans (VHF, 54 - 216 MHz) ve çok çok yüksek frekans (UHF, 470, 890 MHz) olarak belirlendi.

Bu başlangıçtan sonra, T. yayınlarının teknik standardlarının belirlenmesi problemi ortaya çıktı. Bu problemin en çok tartışma konusu olduğu Amerika Birleşik Devletleri'nde, deneme yayınları 1934'ten beri 343 çizgilik görüntü analizi ve saniyede 30 görüntü sistemini kullanıyordu. 1940'ta 441 çizgilik bir endüstri standardı kabul edildi. Aynı yıl oluşturulan bir uzmanlar kurulu, 525 çizgilik görüntü analizi ve saniyede 30 görüntü sistemini bütün yayıncılara tavsiye etti. Amerika Birleşik Devletleri'nde halen bu standardlar kullanılmaktadır. O tarihte bunun dışındaki sistemler, 405 çizgi ve saniyede 25 görüntü kullanan İngiltere ve 441 çizgi ile yayına başlayıp II. Dünya Savaşı sonrasında bu standardı 819 çizgiye çıkaran Fransa sistemleridir. 1949'da yayına başlayan bir grup Avrupa ülkesi de 625 çizgi ve saniyede 25 görüntü standardını kullanmaktadır.

TELEVİZYON : İçinde bir röle istasyonu bulunan bir televizyon kulesi

Yayın :

T. yayınının niteliği, birbiri ile çelişen iki etkene bağlıdır. Bunlardan biri, görüntü işaretlerinin iletilme sıklığı, diğeri ise maliyetlerdir. Yayınların niceliği de maliyetler gibi görüntü iletme sıklığını sınırlayan yayın kanalının genişliği ile bağımlıdır. İzlenebilir nitelikte bir görüntü sentezine ulaşmak için, her bir saniyede milyonlarca elektriksel işaretin alıcıya iletilmesi gerekmektedir. Demek ki, her T. kanalı, bu sıklıkta bir işaret iletimini gerçekleştirebilmek için milyonlarca Hertzlik kesiksiz bir frekans bandına sahip olmalıdır. Bu, insanın görme duyusunun olağanüstü keskinliğinin delilidir. İşitme duyumuz ise, görme duyumuza oranla ilkel denilebilecek kadar kabadır. 10 000 Hertzlik kanal genişliği, işitme duyumuzun yetilerini doyurabilir.

Görüntü analizi ve sentezi işlemi :

İletilecek görüntünün analizi, elektronik T. kameraları tarafından yapılır.

T. kamerası, optik görüntüyü bir dizi elektrik işaretine dönüştüren elektronik cihazdır. İkonoskop, ortikon, imaj, ortikon ve vidikon olmak üzere dört tipi vardır. Bunların teknik nitelikleri ve kullanım yerleri birbirinden farklı olmakla birlikte, birçok ortak noktaları vardır :

1. Işık değerlerini elektrik yüküne çeviren ışığa duyarlı bir yüzey.

2. Işık değerlerinden elde edilen bu elektrik yükünün depolanabilmesi özelliği.

3. Depolanan bu elektrik değerlerini, manyetik saptırma yoluyla bir anlamda okuyan elektron demeti.

4. Duyarlı yüzeyde oluşan her elektrik yükü noktacığından elektron demeti geçtiğinde, nisbî bir elektrik akımı veya gerilimi doğuran elektrik düzeni.

Görüntü analizi :

Görüntü ışığa duyarlı yüzeye odaklanır. Tarama noktası, bu görüntüyü, senkron sinyali üretici ve manyetik saptırma bobinleri tarafından kontrol edilerek tarar, yani duyarlı yüzeyde oluşan elektrik yükü noktacıklarını teker teker okur. Bu okuma işlemi, genişliği yüksekliğinin 4/3 katı olan görüntü çerçevesi üzerinde yatay çizgiler halinde ve iki aşamada yapılır. Birinci aşamada, tarama noktası çerçevenin üst tarafından tarama işlemine başlar ve tarama çizgilerinin arasında birer çizgilik boşluk bırakarak çerçevenin altına kadar iner. İkinci aşamada ise, yine çerçevenin yukarısına geçerek, ilk aşamada boş kalan çizgileri doldurur. Bu biçimdeki iki aşamalı görüntü analizi, pırıltının, yani ışığın titremesinin insan gözü tarafından algılanmasını önler. Eğer ışık 1/50 saniyeden daha uzun aralıklarla titreşirse, insan gözü bu titreşimleri algılar; bu ise, göz için çok zararlıdır.

Tarama noktacığının bir çizgiyi tarayarak bir alttaki çizgiyi taramak için başa dönmesi, 64 mikro saniye içinde olur. Bu sürenin % 15'i geri dönüşte kaybedilir. Geri dönüşte, elektron demeti, herhangi bir görüntü sinyali üretmez.

Tarama noktasının geri dönüşü sırasında kaybedilen zaman, yayında kayıp alan olarak kendisini gösterir. Aynı biçimde, tarama noktası görüntü analizi işleminin ikinci aşamasına, yani çerçevenin aşağısından yukarısına giderken de belirli bir alan kaybı olur. Bu boşluklar, verici ile alıcıdaki tarama noktalarının uyum içinde hareket etmesini sağlayan senkron sinyali ile doldurulur. Senkron sinyali üretici kameranın dışındadır.

Kamerada birleşen görüntü ve senkron sinyalleri, ilk olarak, kameranın içinde bulunan ön yükselteçten geçerler. Daha birçok yükselteçten geçen bu sinyaller, vericide yüksek güç düzeyine çıkarlar. Vericinin taşıyıcı dalga üretecinden gelen sinyallerle görüntü ve senkron sinyalleri modülatörde birleşirler; taşıyıcı sinyal görüntü sinyalinin biçimini alır. Sonuçta, birleşik sinyalin gücü 10 000 Watt'a kadar yükseltilerek antenden yayınlanır.

Görüntü sentezi :

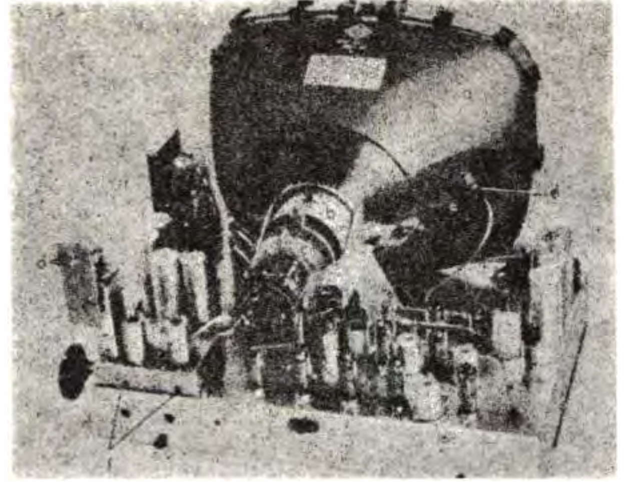
Sinyalin gücü alıcı antenine ulaştığında 0.00000001 Watt'a kadar düşer. Alıcı cihazındaki diğer akım veya gerilimlerin ürettiği gürültü sinyallerinin, görüntü sinyallerini bastırarak karlanma denilen duruma yol açmaması için, görüntü sinyallerinin her aşamada gürültü sinyallerini bastıracak kadar güçlendirilmesi gerekir. Sonuçta, görüntü tüpüne ulaşan sinyalin gücü, 1 Watt'a yükseltilmiştir. Yani sinyal, 100 milyon katına kadar çıkmıştır. Cihazın içinde, görüntü ve senkron sinyalleri de detektörlerle birbirinden ayrılır. Görüntü sinyali katod tüpüne, senkron sinyali de saptırma bobinlerine yöneltilir.

Katod tüpü :

Katod tüpü, her iki ucu da kapalı, cam bir huniye benzer. Havası boşaltılmıştır. Huninin geniş tarafında bulunan görüntü yüzeyi, içeriden flüoresan maddelerle kaplıdır. Bu maddeler, elektronların çarpması halinde sarı ve mavi olarak parlayan gümüşlü çinko sülfit ve gümüş çinko kadmium sülfittir. Bunlar, görüntü yüzeyi camı ile elektronların geçmesine imkân verecek kadar ince bir aluminyum tabaka arasında bulunur. Aluminyum tabaka, elektronların çarpmasıyla yüzeyde oluşan parlamaların tüpün içine dağılmasını önler. Tüpün diğer ucunda, en geride ısıtıcı, onun önünde de, ısıtıldıklarında elektron fırlatan baryum ve stronsiyum oksitlerinden oluşan katod bulunur. Katodun hemen önünde, ortasında küçük bir delik bulunan kontrol elektrodu vardır. En önde ise, içi boş bir silindir biçimindeki metal anod yer alır. Tüpün yan yüzeyleri anod görevi yapan grafitlerle kaplıdır. Tüpün boyunun çevresinde de yatay ve dikey saptırma bobinleri bulunur.

Görüntü sinyali, katod ile kontrol elektrodu arasına uygulanır ve kontrol elektrodundan çıkan elektronların sayısını belirler. Elektronlar, anoddan, yani elektron tabancasından geçerek ekrana doğru fırlatılırlar. Grafit ikinci anod da, 15 000 Voltluk bir gerilimle elektronların ekrana akmasını sağlar.

Öte yandan, senkron sinyalleri de yatay ve dikey saptırma bobinlerine uygulanarak, elektron demetinin tarama izi belirlenir. Böylece, tarama izi ve elektron demeti, görüntü ekranının her bir noktasındaki parlaklığı belirler ve görüntü oluşur.

TELEVİZYON : Bir televizyon alıcısının iç görünüşü : (a) televizyon lambası, ikonoskop, (b) saptırma bobinleri, (c) toplayıcı mıknatıs, (d) anten duyları, (e) yüksek gerilim elektrot bağlantısı, (f) kanal şalteri

Renkli televizyon :

Renkli T. fikri çok yeni değildir. Daha 1928'de siyah - beyaz T. tekniğinin başarıya ulaşmasından hemen sonra, Baird, Nipkow diskini kullanarak bir renkli T. sistemi geliştirmişti. Ancak bu sistem yeterli değildi. Renkli T. sisteminin temeli olan üç ana rengin bileşiminden diğer bütün renklerin elde edilebilmesi olgusu, daha o zamandan biliniyordu. Bu temele dayanan renkli elektronik T. sistemleri de geliştirilmişti. Ancak bu sistem, o zamana kadar geniş alanlara yayılmış olan siyah - beyaz T. alıcılarına hitap edemiyordu. 1929'da Amerika'lı Frank Gay'ın geliştirdiği, aynı yayın kanalında iki veya daha fazla sinyalin iletilebilmesini sağlayan sistem sayesinde bu problem çözümlenebildi. Siyah-beyaz alıcılar tarafından da - tabiî siyah-beyaz olarak - izlenebilen ilk renkli yayınlar, 1953'te Amerika Birleşik Devletleri'nde başladı.

Sistem :

Bu sistemde siyah-beyaz yayınlarda kullanılan lüminans (parlaklık) sinyalinin yanısıra, krominans, yani renk sinyalleri de üretilmektedir. Krominans sinyali, asıl görüntü, yani lüminans sinyalinin tam 3 579 545 MHz altında bulunan banttan iletilen alternatif, yani çift fazlı akım sinyalidir. Bu sinyal, renk ve yoğunluk bilgilerini taşır. Sinyalin genliğindeki değişme, rengin yoğunluğuna, faz açısındaki değişme de renge tekabül eder. Bu sinyal, siyah-beyaz alıcıları etkilemez.

Görüntü analizi ve sentezi :

Görüntü ilk olarak filtrelerle üç ana renge ayrıştırılır. Her bir ana rengin görüntüsü, ayrı bir kamera tüpü ile analiz edilir. Bu analizden elde edilen parlaklık sinyalleri, lüminans sinyalini oluşturur. Her üç renk sinyali de bir matris biriminde karmaşık bir işlemden geçtikten sonra iki sinyale dönüştürülür. Bu iki sinyal, krominans taşıyıcı sinyal üreteci tarafından üretilen çift fazlı sinyalin modülasyonundan geçirilir. Bu iki sinyal birbiriyle birleşir; lüminans sinyali de buna eklendikten sonra, birleşik sinyal, vericiden

yayınlanır. Krominans taşıyıcı sinyal üreteci tarafından üretilen sinyalin frekansı, lüminans sinyalinin tam 3.579545 MHz altındadır.

Renkli televizyon tüpü :

Renkli T. tüplerinde üç ayrı elektron tabancası bulunur. Her biri bir ana rengin elektronlarını fırlatır. Görüntü yüzeyi, kırmızı, mavi ve yeşil renklerde parlayabilen üç tür flüoresan maddeden yapılmış noktacıklarla kaplanmıştır. Her elektron tabancasının yalnızca kendi renginde parlayan noktacıklara elektron fırlatabilmesi gerekir. Bunu sağlamak için, görüntü yüzeyinin biraz arkasına, üzerinde çok duyarlı biçimde delinmiş yüz binlerce delik bulunan bir gölgeleme maskesi konulmuştur. Böylece, üç ana renge ait noktaların çeşitli düzeylerde parlamasıyla, yüz binlerce renk noktacığı, renkli görüntüyü oluşturur. (G. Sarıoğlu)

TELEVÜT'LER, Altay Türklerinin güney bölümünde yer alan bir boya verilen ad. Şebalino aymağı (Çerga ırmağı boyunda, Mıytu ve Çerga yerleşmelerinde) ve Mayma aymağında yerleşmişlerdir. Büyük bölümü Çumış çevresinde ve özellikle Kemerovo bölgesinin Belovo çevresinde, Küçük ve Büyük Baçat ırmakları boyunda (Çoluhoy, Şandu ve Bol'şoy Ulus yerleşmelerinde) toplanmıştır. Kendileri *Telenget* veya *Telengut* adını kullanırlar. Ruslar T.'lere bugün *Telcut* adını verirler. Eskiden *Belıe Kalmıki* (= "Ak Kalmıklar") adını da kullanmışlardır. (Ruslar asıl Kalmıklara *Çerme Kalmıki* [= "Kara Kalmıklar"] adını veriyorlardı.) Sayıları 2 000 - 3 000 (1926)'dir. W. Radloff *(Phonetik der nördlichen Türksprachen.* Leipzig 1882. XXX. s.), T.'lerin sayısını 5 782 olarak vermiştir.

T.'ler iki ana kola ayrılırlar. W. Radloff bu kollara bağlı belli başlı boyların adlarını saymıştır *(Phonetik.* XXX. s.).

Radloff'un bildirdiği gibi, T.'ler eski şaman inançlarını saklamışlardır. Bu sebeple, Hristiyanlığı kabul eden T.'ler eski yurtlarını terk etmek mecburiyetinde kalmışlardır.

T.'ler bugün yerleşik hayat'a geçmişlerdir. Geçimlerini yalnız ekincilikle sağlarlar. (H. Eren)

TELEX (İng. Telegraph exchange adının kısaltması) : bk. TELSİZ.

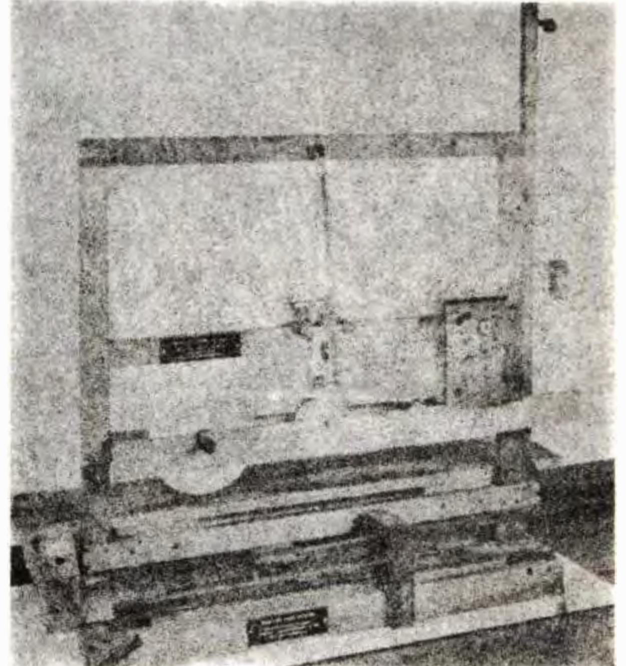
TELGRAF (Yun. *tele* = uzak ve *graphein* = yazmak), iki merkez arasında elektrik akımından yararlanılarak, kararlaştırılmış belli işaretlerin yardımıyla haberleşme işi olup tel'li veya tel'siz yollarla gerçekleştirilebilir. T. işaretleri, alıcı merkezinde, ya işaretler yazısı veya harfler yazısı olarak kayda geçer. Tel yolu ile haberleşmede, eski cihazlardan bugün sadece Morse cihazı kullanılmaktadır. Yeni cihazlar olarak *Teleks, Telefoto* ve *Telem* çok gelişmiş telekomünikasyon sistemleridir. Basılmış bir metnin resim veya sayfalarını fototelegrafi sayesinde iletmek mümkündür. Taşıyıcı akım tekniği sayesinde, birçok sinyallerin her iki yönlü iletimi sağlanabilir.

Telsiz T. iletiminde, verici merkezin yüksek frekanslı taşıyıcı titreşimleri, T. işaretlerine uyumlu olmalarının sağlanması maksadıyla modüle edilir. Denizaşırı T. haberleşmesinde kısa dalgalar kullanıldığı halde, karalarda uzun dalgalar da uygulanabilir.

Türkiye'de T. işleri, 13.7.1953 tarih ve 6145 sayılı kanuna göre T. C. Posta, T. ve Telefon İşletmesi Genel Müdürlüğü (PTT) bünyesi içinde yürütülmektedir.

Tarihçe : T.'ın öncüleri, günümüzün ilkel kabilelerinde hâlâ kullanılmasına devam edilmekte olan davul ses sinyalleri olmuştur. Daha sonraları, ses sinyallerine ilâve olarak duman ve alevli sinyallerden de yararlanıldığı tespit edilmiştir. Orta Çağ sonlarına doğru ışık sinyallerinin kullanıldığı görülmektedir. 1794'te Fransız Claude Chappe, Paris ile Lille şehirleri arasında, kolları ayarlanabilir direklerden oluşan bir T. hattı inşa etmiştir. İlk elektrikli T.'ı 1809'da Sömmering, elektrikli iğneli tipi olanını Schilling von Canstadt (1832), Gauss ve Weber (1833) yapmışlardır. Fakat daha sonraları bütün dünyaya yayılan ilk pratik T., 1837'de, Amerikalı Samuel Morse (b. bk.) tarafından geliştirilmiş, 1844'te Baltimore ile Washington şehirleri (ABD) arasında ilk T. hattı servise sokulmuştur. 1846'da Werner von Siemens (b. bk.) ilk elektrikli kadranlı T.'ı, 1855'te Hughes ilk tipo T.'ı gerçekleştirmişlerdir. Alternatif akımlı T., 1919'da piyasaya çıkmıştır. 1920'den sonra Amerika ve Almanya'da ilk tekekslerin yapımına geçilmiştir. Bk. TELEKS.

Ülkemizde T.'ın kurulması için ilk resmî girişim 1854'te yapılmıştır. Kırım Savaşı sırasında Osmanlı devletinin müttefikleri olan İngiliz ve Fransızlar, İstanbul ile Varna ve Kırım kıyısındaki Balıklava arasına bir deniz kablosu ve Varna - Şumnu - Rusçuk - Bükreş yolu ile Avusturya T. şebekesiyle bağlantısı yapılan bir T. hattı inşa etmişler ve böylece müttefik ordularıyla hükümet merkezleri arasında T. haberleşmesini sağlamışlardır. Bundan sonra, Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa hükümeti ülkemizde elektrikli T. kurulması konusunda Fransa hükümetine müracaat etmiştir. Fransa'dan gelen mühendis Dolaro ile Blak adındaki uzmanlar, ilk olarak İstanbul - Edirne - Şumnu T. hattını yapmış ve 1855 ortalarına doğru servise vermişlerdir. Bundan sonra Türkiye'de ilk defa T. umum müdürlüğüne getirilen (14 mayıs 1855) Billurî zade Mehmet Efendi, İstanbul, Edirne ve Şumnu arasındaki 470 km lik T. hattı olmak üzere Rumeli'deki şehir ve kasabalar arasında 2 918 ve Anadolu'da 1 395 km lik T. şebekelerini kurdurmuştur.

TELGRAF : 1837'de Morse tarafından yapılan ve saat mekanizmasıyla işleyen basit bir telgraf cihazı

T. çeşitleri :

T. havalesi : Bir yerden başka bir yere hızla para ulaştırmak için çekilir. Postahaneler birbirleri arasında ödeme emrini T.'la bildirirler.

Acele T. : Çekilmesinde ve tesliminde öncelik tanınan T.

Basın T.'ı : Metni yayınlanmak, radyo veya televizyonda okunmak üzere hazırlanmış T.

Cevaplı T. : Alıcının cevap olarak göndereceği bütün T.' ların ücretini gönderenin ödediği T.

Çok adresli T. : Alıcıların aynı merkezin dağıtım bölgesinde oturması kaydıyla, birden fazla adres taşıyan T.

Devlet T.'ı : Devlet başkanı, başbakan, bakanlar, kuvvet komutanları, elçi veya konsoloslar tarafından çekilen T.'lar.

ELT T. : 12 saat içinde alıcıya teslim edilen normal T.

Hayatî T. : Su baskını, deprem, yangın gibi kamu hayatını tehlikeye sokan olayları bildirerek yardım isteğinde bulunan ve çekilmesinde öncelik tanınan ücretsiz T.

Karşılaştırmalı T. : Bir hataya meydan vermemek için merkezden merkeze tekrarlanan T.

Lüks T. : Doğum, evlenme gibi günlerde çekilen ve metni lüks kâğıtlara kopya edilen T.

Meteoroloji T.'ı : Bir meteoroloji istasyonu tarafından gönderilen, gözlem ve tahminleri taşıyan T.

Normal T. : 8 saat içinde alıcının eline ulaşan ve hiçbir tercih işareti taşımayan T.

Resmî T. : Memurların, sivil veya askerî idare âmirlerinin görevleri gereği çektikleri T.

Servis T.'ı : PTT işletmesinde iç muamelelerin yürütülmesi için yetkili memurlar arasında çekilen T.

Teslim ihbarlı T. : Alıcıya teslim edildikten sonra teslim saati göndericiye bildirilen T.

Yıldırım T. : 2 saat içinde teslim edilmek üzere kabul edilen, çekilmesinde ve tesliminde öncelik tanınan T. (E. Ediger)

TELGRAF ÇİÇEĞİ, Commelinaceae familyasına bağlı Tradescantia L. cinsine giren *T. albiflora, T. anomala, T. bengalensis, T. reflexa, T. fluminensis, T. fuscata, T. gracilis* gibi birçok türlere verilen ad. Otsu, fazla boylanmayan, yeşil veya alaca yapraklı bitkilerdir. Salonlarda saksı, kasa veya tavalarda sarkıcı bitki olarak, çeşitli bitkilerle yapılan aranjmanlarda toprak örtüsü ve ilkbahar, yaz aylarında balkon bitkisi olarak kullanılır. Kolay yetiştirilir, müşkülpesent değildir. Yeşil yapraklı türler az ışıkta gelişebildikleri halde, alaca yapraklılar fazla ışığa ihtiyaç gösterirler. Bitkiler yazın bol su ister ve sıcak havalarda sık sık su püskürtülmelidir. Kışın saksı toprağı orta derecede rutubetli tutulmalıdır.

Üretilmeleri çelikle olur. Sürgün uçlarından alınan çelikler saksılara veya yuvarlak ve basık tavalara dikilir. Çelik saksıları iki hafta gölge bir yerde tutulur. Çeliklere sık sık su püskürtülmeli, toprak orta derecede ıslak olmalıdır. Çelikler su içinde de köklendirilebilir.

Yeşil yapraklı türler humuslu ve hafif killi, alaca yapraklı türler ise kumlu ve besin maddelerince fakir topraktan hoşlanırlar.

Toplu ve fazla dallanmış bitki elde etmek için iyice köklenmiş çeliklerde uç alma tatbik edilmesi gerekir.

TELHİS (Ar. *telhis* = özetleme). sadrazamların, devlet işleriyle ilgili bir konuyu, bir meseleyi kendi görüşüyle birlikte özet halinde yazarak padişaha sunduğu tezkire. Padişaha sunulan bu T.'lerden amaç, konuyla ilgili olarak padişahın da düşüncesini almaktı. Padişah, kendisine sunulan T.'i okuduktan sonra, görüşünü üst tarafa kısa bir cümle veya bir kelime şeklinde yazarak geri verirdi. Sadrazamların padişaha yazdığı tebrik, taziye gibi yazılar da yanlış olarak T. adıyla anılmıştır. Padişahlara T. sunma geleneği XVII. yüzyıldan sonra ortaya çıkmıştır. T.'e önceleri tezkire-i âlî adı verilmiş, Tanzimattan sonra da tezkire-i ma'rûza denilmeye başlanmıştır.

Padişaha sunulacak T.'i hazırlamak, saraya götürmek ve gereğini yapmak sadrazam kapısında çalışan T.'çi'nin göreviydi. Bu görevliye telhîsî de denmiştir.

T. yazmak için kullanılan özel kâğıda T. kâğıdı denirdi. T. kâğıdı da, T. kesesi denilen bez veya atlastan yapılmış bir zarfa konarak padişaha sunulurdu. (C. Dilçin)

TELİF HAKKI, bir eser yaratmış olan kimsenin o eser üzerindeki maddî ve manevî yetkilerinin bütünü. T. H., herkese karşı ileri sürülebilen mutlak haklardandır. Ülkemizde T. H., 5 aralık 1951 tarih ve 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu ile korunmuş bulunmaktadır. Eser sahibine tanınmış olan malî haklar, işleme hakkı (FSEK. Md. 21), çoğaltma hakkı (Md. 22), yayma hakkı (Md. 23), temsil hakkı (Md. 24) ve radyo veya benzer tesislerle yayma hakkı (Md. 25)'dır. Manevî haklar ise; kamuya arz yetkisi (Md. 14), adın belirtilmesi yetkisi (Md. 15) ve eserde değişiklik yapılmasını yasaklamak (Md. 16)'tır.

T. H.'nın süresi : T. H., zamanla sınırlıdır. Prensip olarak koruma süresinin bitiminden sonra herkes, eser sahibine tanınan malî haklardan faydalanabilir (Md. 26). Koruma süresi, eser sahibinin yaşadığı müddetçe ve ölümünden itibaren 50 yıl devam eder. Sahibinin ölümünden sonra alenîleşen eserlerde koruma süresi ölüm tarihinden sonra 50 yıldır. Eser sahibi bir tüzel kişi ise, koruma süresi aleniyet tarihinden itibaren 20 yıldır (Md. 27). İlk defa Türkçeden başka bir dilde yayınlanmış olan bir ilim ve edebiyat eseri, yayınlandığı tarihten itibaren 10 yıl içinde eser sahibi veya onun müsaadesi ile başka bir kimse tarafından Türkçe tercümesi yapılarak yayınlanmamış ise. 10 yılın geçmesiyle bu eserin Türkçeye tercümesi serbesttir. Bu hüküm diğer işlemeler hakkında uygulanmaz (Md. 28). El işleri, küçük sanat eserleri, fotograf ve sinema eserleri için koruma süresi aleniyet tarihinden itibaren 20 yıldır (Md. 29).

T. H.'nın müeyyidesi : T. H., her türlü ihlâle karşı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'nun beşinci bölümü (Md. 66-79)'nde belirtilmiş hukuk ve ceza davalarıyla korunmuştur. Hukuk davaları : a. Tecavüzün kaldırılması davası (Md. 66), b. Tecavüzün önlenmesi davası (Md. 69) ve tazminat davası (Md. 70) şeklinde olabilir. Manevî ve malî haklara tecavüz, 500 liradan 5 000 liraya kadar ağır para cezası ve 7 günden 3 aya kadar hapis ile cezalandırılır (Md. 71 ve 72). Ancak, ceza davalarında kovuşturma şikâyete bağlıdır (Md. 75). (E. Korur)

TELİNGA'LAR : bk. TELUGU'LAR.

TELKÂRÎ, ince ve özel şekilde çekilmiş tellerle yapılan süs işlerine verilen ad. Gümüş veya altın telleri, belirli bir modele göre kıvırıp kestikten sonra birbirine lehimleyerek yapılan bilezik, kemer, ağızlık, fincan zarfı, kadın çantası, ayna arkası, kutu kaplaması, gülabdan vb. türden eşyaya T. denmektedir. T. olarak mücessem şekiller yapıldığı gibi, bunlar bir diğer maden veya tahta üzerine de kaplanır.

Tel halinde gümüşü veya kurşunu tahta üzerine açılmış oyuklara kakarak veya gömerek yapılan tezyinata gömme T. denir. Bir tekniğin adı olan T., bu teknikte yapılmış eşyaların da genel adı olmuştur.

Eski Türk el sanatlarında tel, birkaç türlü kullanılmaktadır. Meselâ ahşap eşya üzerine açılan yivlere tel gömülerek yapılan işe kakma yahut da gömme T. denir, asıl T. ise "müşebbek T." adıyla vurgulanarak ötekilerden ayrılır.

T. eşya bir dantel görünüşünde, hafif ve zarif olduğundan sevilerek kullanılmaktaydı. Osmanlı döneminde, T. işlerinin en güzelleri Prizren ve Saray Bosna'da yapılırdı. İstanbul'daki son büyük T. ustası ise Bosnalı İsmet Biber'di.

TELKHİN'LER (Yun. **Telkhines**), Yunan mitolojisinde Poseidon'la ilgili cin'lere verilen ad. Bu cinler, yarı insan, yarı balık biçiminde birtakım yaratıklar olarak tasavvur edilirdi. Yılan kılığına girdiklerine de inanılırdı. Deprem, kar, dolu, yağmur gibi bütün afetlerin onların elinden çıktığı inancı yaygındı. Rodos adasının sularına cehennem ırmağı Styks' in sularını karıştırarak toprağını verimsiz hale sokmuşlardır. Apollon oklarıyla veya Zeus yıldırımlarıyla onları öldürmüştü. Denizde birer kaya olmuşlardı.

TELKİN (İng. Suggestion) : 1. (düşünce) aşılama, kulağına koyma, belleğine sokma. 2. Ölü gömüldükten sonra mezarı başında yapılan törende imam tarafından tekrarlanan dinî sözler. T., bir uyaranın, eleştirisiz tepki uyandırdığı (hâlâ mahiyeti belli olmayan) bir süreci ifade eder. Genellikle sözlü olmakla beraber, görsel veya başka duyuları kapsayan T. biçimleri de vardır.

Psikolojide T., kişinin bir fikir veya davranış konusunda eleştirmeden tepkide bulunmasına yol açan iletişim sürecidir.

Bir kişinin veya grupun, diğer kişilerden veya gruplardan, onların yargılarını, inançlarını, tutumlarını veya davranış biçimlerini, eleştirici bir tepki olmadan etkilemek için semboller (çoğu kez kelimeler) kullandığı bir iletişim sürecidir. T. altında olan kişi, bu etkinin farkında olmayabilir. Hipnotik olmayan T. süreci, uyanık durumda yapıldığı için hipnotik T. sürecinden farklıdır (bk. HİPNOZ).

T. sürecinde eğer uyaran, bireyin çevresinden geliyorsa, bu dışardan T. (heterosuggestion) olarak adlandırılır. Bireyin kendi kendini T. (autosuggestion) ettiği durumlarda ise uyaran kaynağı kişinin kendisidir.

T. doğrudan veya dolaylı olabilir. Reklamların çoğu doğrudan (direct) T. örnekleridir. "... kremini kullanırsan 10 yaş gençleşirsin" gibi. Bilinçaltı uyarma, yani uyaranın çok zayıf veya çok kısa olarak algılanması dolaylı (indirect) T.'e örnek verilebilir. Bir ürünün sadece resmi veya ismi, zaman zaman kısa süreli olarak ekranda gösterilerek bu tür bir T. yapılabilir.

T.'le doğru veya yanlış düşüncelere, ahlakî açıdan doğru veya yanlış tutum ve davranışlara varılabilir. Üreticilerin toplumları T.'le etkilemelerinin ahlâkî ve sosyal yönleri üzerinde yeni yeni durulmaktadır. Örnek olarak, televizyon reklamlarının çocuk davranışları üzerine yaptığı etki gibi.

T.'in pek çok çeşidi vardır. Saygın T. (prestige suggestion) ve sosyal T. bunlar arasında en önemlileri olarak gösterilebilir.

Saygın T., bir kişi veya grupun prestijine dayanan etkileme türüdür. Bunun en belirgin örneği, tanınmış bir kişiyi, satışının artırılması istenen ürünle birlikte sunan reklamlardır. Tanınmış sanatkârların, artistlerin, sporcuların reklamlarda yer alması bir raslantı değildir. Bu tür T. kendi fikirlerini kabul ettirmek isteyen politikacılar ve diğer propogandacılar tarafından da ustalıkla kullanılmaktadır (bk. PROPAGANDA).

S.E. Asch ve arkadaşları (1940) saygın T.'i deneysel olarak ispat etmişlerdir. Özet olarak, dört ayrı öğrenci grupundan, 10 değişik mesleği çeşitli nitelikler (zekâ gerektirir, toplumsal yararı var, vicdanlılık, duragan karakterli, idealizm) bakımından değerlendirerek sıralamaları istendi. Birinci grupa hiçbir bilgi verilmedi; ikinci grupa 500 kolej öğrencisinin yapmış oldukları aynı sıralamada, siyaset mesleğini en başa yazdıkları; üçüncü grupa siyaseti en alta yazdıkları; dördüncü grupa ise siyaseti, toplumsal yararlılık bakımından üste, zekâ bakımından alta yazdıkları söylendi. Birinci kontrol grupu dışındaki gruplar sıralamalarını 500 kolej öğrencisinin değerlendirmelerine (çoğunluğa) uyarak yapmışlardır. Deneyciler, bununla yetinmemiş, "yargınızı verirken zihninizde hangi grup siyasetçiler vardı?" sorusunu sormuşlardı. Siyaseti başa yazanlar, Roosevelt, Hull, Stimson gibi devlet adamlarını; siyasete düşük değer verip alta yazanlar ise Lehman, La Guardia gibi değerli olmayan politikacıları düşündüklerini söylemişlerdir.

Sosyal T. ise "topluma uyma"yı istemedir. İnsanların çoğu "... deterjanı"nı kullanır. Deneyler, kişilerin, genellikle içinde bulundukları durum'un belirsiz olduğunda, yeterli bilgileri olmadığında, yargılarına güvenmediklerinde, duygusal olduklarında, kalabalığı izlemeye eğilimli olduklarını göstermiştir. Seçim gibi, sonucun belirsiz olduğu durumlarda insanlar, genellikle halkın tuttuğu, çoğunluğun beğendiği kişilere oy verme eğilimindedirler. İlâç firmaları, bizim sağlık konusundaki sorunlarımızdan ve bu konuda yeterli bilgimiz olmamasından yararlanarak ilâç reklamlarını yaparlar. Bir panik, bir linç veya gösteri gibi kitle olayları sırasında kişilerin davranışlarında duygusal faktörlerin etkileri görülür. T. olayı kitle olaylarında doruğa çıkar. İnsan böyle bir kalabalıkta farklı bir kişi olarak davranışta bulunabilir.

Asch (*Social Psychology*. New York 1952), 12 kişilik deney grupları oluşturdu. Bu 12 kişilik grupların her birinde 11 denek haberli idi: bunlar deneyci ile iş birliği içindeydiler. Deneyci, görülebilen bir şekilde 3 çizgiden en kısa olanı, en uzun olarak bildirmeleri için bu haberli deneklere talimat vermişti. Çizgiler her grupta, evvelâ haberli deneklere gösteriliyor, kendilerinden en uzun'a eşit olan çizginin gösterilmesi isteniyordu. Bu 11 haberli denekten sonra aynı şey 12. habersiz deneğe soruluyordu. 12. denek olarak bulunan kişilerin çoğu, haberli deneklerin cevaplarına uydular. Buna karşıt cevap verenler bile huzursuz ve şüpheli olduklarını belirtmişlerdir. L. Berkowitz (*Advances in Experimental Social Psychology*. New York 1964) ise, çoğunluğun fikrini kabul edip etmememizde, o grupa ilişkin tutumumuzun önemli rol oynadığını göstermiştir. Yani beğendiğimiz, hoşlandığımız, cazip bulduğumuz gruplara daha çok uyma eğilimi göstermekteyiz.

Cantrill'e göre T., bir kişinin kritik bir durumla karşılaştığında hemen bir karara varamamasından ortaya çıkmaktadır. Kişi T. edenin hem fikrini hem de eylemini kabul eder. Eğer kişinin, olayı açık seçik görüp yorumlayacak yeterli bilgisi yoksa, düşünce düzeni bütünleşmemişse, verilen T.'i kolay kabul eder. Aynı biçimde, verilen T. kişinin daha

önceden edindiği tutumlarına, önyargılarına, kalıplaşmış düşüncelerine (stereotip) uyar, onları desteklerse, yine kabul kolay olur.

Kalabalıkların yönetimi, demagogluk, propaganda psikolojisi, bu görüş açısından ele alınabilir. Örnek olarak, bazı liderler, değişik yöntemlerle önce karşılarındaki insanların zihinlerini, her şeyin çok kötü olmasından, idarenin yetersizliğinden veya fakirlikten, çeşitli sosyal ve ekonomik sorunlardan söz ederek karıştırırlar. Hatta böyle bir ortamın meydana gelmesine çalışırlar. Böyle karışık, kötü bir ortamda kendi propaganda mesajlarını duruma çare olarak ortaya atarlar.

T.'e yatkınlık (İng. suggestibility), kolay etkilenme, başkalarının etkilerine geniş ölçüde açık bulunmadır. T.'in önemli bir sorunu da, kimlerin T.'e daha çok yatkın olduğudur.

Koyun gibi bazı hayvan türlerinin, diğerlerinden daha kolay etkilendiği görülmüştür. Yapılan gözlemlere göre, çocukların, düşük zekâlıların, düşük eğitim düzeyinde olanların, histeriklerin, kadınların T. edilmeye daha yatkın olduklan söylenmiştir. Yapılan araştırmalar, kadınların T.'e yatkınlığının cinsî ayrıma göre değil, sosyal şartlara göre değiştiğini göstermektedir. Küçük yaşlarda kız ve erkekler arasında farklılık anlamlı değildir. Kadınların T.'e yatkınlığının konulara göre değiştiği yapılan araştırmalarda görülmüştür. Bireyler arasında T.'e yatkınlık bakımından farklar vardır. Bazı insanlar çok T. altında kalırlar, bazıları T.'e direnç gösterirler. İnsanların çoğu bunlar arasında yer alır.

T.'e yatkınlığın bir kişilik özelliği olduğu da şüpheli bulunmuştur. Araştırmalar aynı kişinin bazı konularda kolay etkilendiğini, bazı konularda direnç gösterdiğini ortaya koymuştur. Bir de kişinin içinde bulunduğu "durum" bu yönden önem taşır. Çünkü kişi heyecanlıyken, yorgunken, hipnoz altındayken T.'e daha yatkındır (bk. HİPNOZ). Yetersiz beslenme ve belirli ilâçlar da T.'e yatkınlığı artırabilir. Beyin yıkama tekniklerinde, T.'de rol oynayan olağanüstü fizyolojik şartların kullanıldığı görülür.

T. terapi (suggestion therapy), T.'in tedavide kullanılmasıdır. T. terapi, derin kişilik bozukluklarından çok, yakın geçmişteki yaşantılara dayanan sıkıntıları, kaygıları hafifletmek için kullanılır. Destekleyici bir tedavidir. Derin olmayan, değişik belirtilerin (semptomların) veya kaza gibi bazı üzücü olaylar sonucu meydana gelen kaygı hallerinin tedavisi söz konusu olunca, hastaya güven vermek, onu iyi olacağına inandırmak gereklidir. Burada doğrudan T.'in büyük rolü vardır. Terapist hastayı, belirtilerin kalıcı ve ciddî olmadığına, karşılaştığı problemlerle ilgili olduğuna, sözle T. ederek inandırır. Sonra hastaya, belirtilerin nasıl ortaya çıktığını açıklar ve onların çok çabuk geçeceğini temin eder. Doğrudan T.'de bulunarak belirtilerin nasıl üstesinden gelineceğini inandırıcı bir biçimde anlatır. Bazı terapistler bu T.'leri hastayı hipnoza koyarak yaparlar. T. terapi en çok olgunlaşmamış, histerik kişiliklerde, çocuklarda ve kısıtlı bir zekâ düzeyine sahip kişilerde başarılı olur. Çocuklara ve sınırlı zekâya sahip kişilere çok az açıklama yapılır.

Eğer belirtiler ortadan kalkmaz veya yeni belirtiler ortaya çıkarsa bu durum, daha derin bir kişilik bozukluğunun belirtisi olarak dikkate alınır. Bu durumda psikoterapi veya hiç değilse duygusal yeniden eğitim (emotional re-education) gerekli olur.

T. süreci çeşitli teorilerle açıklanmıştır.

1. Mesmerizm veya Mesmercilik (Animal magnetism). Bu, Alman bekimi Franz Anton Mesmer (1734 - 1815) tarafından 1779'da kullanılmış eski bir yöntemdir. Mesmer, eline aldığı bir değnekle nörotik hastalarını mıknatıslayarak trans hali (hastanın kendinden geçip bir tür uyku halinde olması)'ne sokup tedavi ediyordu. Mesmer, hastalık sebebini, dışarda kaynaklanıp vücudun bütün kısımlarına ve özellikle sinir sistemine giren magnetik akımla açıklıyordu. Hastalık halinde insanın vücudundaki magnetik akımın ahengi bozuluyor, bu ise insanın fizyolojik ve biyopsikolojik hareketlerini etkiliyordu. Mesmer "her hastalığı iyileştirebilen ve her ağrıyı dindiren kozmik enerji ellerinden ve sözlerinden yayılmaktadır" demektedir. Tedavide esas, hekime inanç ve güvendir. Mesmer, Viyana'dan sonra, göç etmeye mecbur olduğu Paris'te büyük ün yaptı. Ancak 1784'de Kral XVI. Louis'nin isteği ile kimyacı Lavoisier (b. bk.) başta olmak üzere kurulan akademik komisyon, Mesmer'in görüşünü 3 - 4 ay incelemiş, "Hayvanî magnetizm akımı görülmediğine, yani objektif bir deyimden yoksun olduğuna göre pozitif bir olay olarak kabul edilemez" diye reddetmiştir. Ancak, bu durum gene de onun adının dünyanın çeşitli yerlerine yayılmasını engelleyememiştir.

2. Düşünce devinimi (Ideomotor tepki) : Bu tür tepkiler, bir dış uyarma sonucu değil, bir düşüncenin etkisiyle ortaya çıkar.

Braid, 1843'te Mesmer'i reddetti ve tartışmalı olan "trans" halini anlatmak için "hipnotizma" terimini icat etti. Bunun için, göz önünde tutulan parlak bir cisme bakmak suretiyle davet edilen sinir yorgunluğu etkisiyle sunî bir uyku yaratılmıştır. O, duyguların bir noktaya çakılmasına ve bilinç alanının daraltılmasına önem vermiştir. Bu sürece "monoideizm" (= bir fikre saplanma) denmektedir. Hastanın kafasına kuvvetlice yerleştirilen fikir köklenerek devimsel (harekî) davranış doğurmaktadır. XIX. yüzyılın pek çok psikologu bu görüşten etkilenmiştir. Bernheim'in idaresinde Nancy psikiyatri ekolünde de, T.'in esasında normal bir ideomotor süreç olduğuna dayanan bir psiko-terapi uygulanmıştır. Sonradan ayrılmasına rağmen başlangıçta Freud (b. bk.) da bu ekolden etkilenmiştir.

3. Bilincin çözülmesi (Dissociation of consciousness). J. M. Charcot, Paris'te Nancy ekolüne karşı olarak (1888 - 1894) hipnotizma ile, kişiliğin histerik bir şekilde bölünme olayını seyircilerine göstermiştir. Charcot'nun, klinik psikolojiye ve sosyal psikolojiye etkisi büyük olmuştur. Bilincin çözülmesi teorisi ışığında, yığın, kalabalık, yığın histerileri, demagojik liderlik olaylarının açıklanabileceği düşünülmüştür. Gustave Le Bon'un *La psychologie des foules* adlı eseri tamamen Charcot'nun görüşünün bir ürünüdür. Bu görüşe göre, insanın bilinçaltı çok vahşî niteliktedir. İster isteri nöbetinde, ister hipnoz halinde veya kitle hareketlerinde olsun, insanın bilinçaltı benliği, topluma karşı (antisocial) bir eylem halindedir. 1890'lardan başlayarak bilincin bölünmesi kavramının sosyal davranışa uygulanması, anormal psikoloji ile sosyal psikolojiyi adeta birleştirmiştir.

4. Çağrışım (association), yeniden bütünleşme (reintegration), şartlanma (conditioning).

a. T.'i çağrışımla açıklamak daha alışılmış bir teoridir. Bu görüş T.'i basit çağrışımcılık içinde ele alır. Bir uyaran belirli bir fikir T. eder, bu fikir de belirli bir tepki verir.

Burada T. ile çağrışım aynı anlamda kullanılmaktadır. Bir balıkçı için güneşli bir gün, balık tutmayı T. eder.

b. "Yeniden bütünleşme" çağrışım teorisinin daha karmaşık düzen isteyen bir türüdür. Bu görüşe göre, çağrışımla verilen bir işaret (parola) evvelce teşkil edilmiş karmaşık bir düzeni yeniden uyandırabilir. Yani "güneşli bir bahar günü" bir işarettir, "balığa gitmek" de faaliyete geçirilmiş bir tepkidir. Bu görüşe göre, çağrışımda "parça - bütün" ilişkileri önemlidir.

c. Şartlı tepki teorisi de aynı türden bir düşünüştür. Bu görüşe göre, T.'ler şartlanmış işaretlerdir ve bunun süreci de işaretin şartlandığı hareket mekanizmasının yeniden faaliyete geçirilmesidir. F. H. Allport gibi, sosyal olguları davranışçı olarak ele alanlar bu biçimde düşünmektedirler.

5. Belirleyici eğilimlerin eksiltilmesi (reduction of determining tendencies). H. C. Warren'a göre (*Dictionary of Psychology*. Boston 1934), T., genellikle sözle yapılan, bireyin diğer bireyde (onun eleştirici ve bütünleyici fonksiyonlarını atlayarak) faaliyet uyandırmasıdır. McDougall (*Introduction to Social Psychology*. London 1908) da benzer bir tanım yapmakta ve T.'i "yeterli mantıkî deliller olmadan bir önermenin kabulü" olarak nitelendirmektedir. Bu gibi tanımlarda dikkat, davranışın belirleyicilerinin sınırlandırılmasına çekilmektedir. Birey bu durumda, konuyla ilgili bütün düşüncelerini ve zekâsını, kısaca kendi davranışını belirleyen bütün belirleyicilerini kullanmadan faaliyet göstermektedir. Örnek olarak, iyi bir satıcı, malını satarken onun son moda olduğunu, alıcıya çok yakıştığını, rahat kullanışlı olduğunu söylemekte, ama burada malın fiyatı, alıcının ihtiyacına cevap verip vermeyeceği, onun zevkine uygun olup olmaması vb. hususlar dikkate alınmamaktadır.

6. Özdeşleşme (identification). McDougall, boyun eğme (submissiveness) içgüdüsünü, T.'de önemli bir araç olarak ele alıyordu. Nancy ekolünde de T. eden ile T. edilen arasında iyi bir ilişki olması gerekiyordu. Freud'a göre, bu iki görüş yeterli değildi. Ona göre, bir liderin sürüklenmesinin sebebi, onun bir aşk (sevgi) objesi olması ve engellenmiş cinsî ihtiyaçlara ilişkin olmasıdır. T. denen şey, özellikle kalabalık durumlarda gerçekten liderle özdeşleşmenin bir sonucudur.

7. Bilişsel yeniden yapılaştırma (cognitive restructuring). Son yıllarda T. kavramının yararı, hatta değeri olup olmadığı konusunda şüpheler belirmiştir. Örnek olarak, Asch'a göre, T. kesinlikle ispat edilmiş değildir. Burada tartışma konusu, T. altında yapılan hareketle, eleştiri yeteneğini kullanarak veya tamamen kişinin kendi belirlediği hareketler arasında farkın olup olmadığıdır. Başka bir deyişle bu, sorunu mantıklılık (rationality) yönünden ele almaktır. Gerçekten T.'e daha yatkın bir insan, T.'e dirençli bir insandan daha az mantıklı mı hareket etmektedir? Belki de bu iki insan, kendi görüşlerine göre mantıklı bir şekilde hareket etmektedirler ve kendilerinde mevcut bilgiyi en iyi biçimde kullanmaktadırlar. Bir deneyde, Asch değişik kaynaklara dayandırılan aynı cümlelerin denekler tarafından değişik biçimde yorumlandığını göstermiştir. Örnek olarak "arasıra, biraz başkaldırma iyi bir şeydir. Fizikî dünyada fırtınalar ne kadar gerekli ise, politik dünyada da bu başkaldırmalar o kadar gereklidir". Bir kısım deneklere bu önermenin Jefferson'a, bir kısım deneklere ise Lenin'e ait olduğu söylendi. Deneklerin parçayı yorumlamaları, kaynağın Jefferson veya Lenin oluşuna göre değişiyordu.

Bu teorinin sahibine göre, yukarıdaki ifade bütün anlamıyla değişmektedir. Bu ise deneğin "başkaldırma" kavramını değişik yorumlamasından ileri gelmektedir. Örnek olarak, eğer bunu Jefferson söylemişse, "hafif ayaklanma", Lenin söylemişse, "kanlı ihtilâl" anlamına gelmektedir. Şöyle ki pasajın kendisi bunu söyleyenlerin Jefferson veya Lenin adlarının T. edici kuvvetinden dolayı değil, fakat o şartların içinde uyarıcının gerçek anlamına göre, akılcı olarak değerlendiriliyor. Asch'a göre, T.'le değişen deneğin hükmü değil, hükmün konusunun kendisi değişiyor ve ona göre objektif ve mantıklı olarak yorumlanıyor. Burada "ortam"ın önem kazandığı, olayların değişik ortamlarda, değişik şartlar altında farklı biçimde algılandığı ve yorumlandığı görülüyor.

Bilişsel yeniden yapılaştırma, yukarıdaki durumda olduğu gibi, bütün T. hallerinde olan biteni yorumlamaktadır. Fakat bilişsel yeniden yapılaştırmanın bütün durumu açıklayan bir kavrama olup olmadığı bir sorun olarak ortada kalmaktadır. Ancak, bu kavram bizi şu yönden uyarmaktadır : Başkalarına T.'le yapılmış, akıldışı (irrational) gelen davranış, onu yapanın görüş açısından öyle görülmemektedir. Kişi, verilen şartlarda yapabileceğini yapmaktadır. Gene de, bireyin hareketleri bazı şartlarda daha eleştirici ve kendi buyruğunda, bazı şartlarda ise öyle değildir. Bundan ötürü bizim, bütün belirleyicilerin olmadığı, kısıtlı belirleyicilerin meydana getirdiği davranışları göstermekte T. kavramına ihtiyacımız vardır. (F. Başaran)

TELL, Wilhelm, İsviçreli efsane kahramanı. İsviçre'nin Urn yöresindeki Bürglen köyünde doğmuş ve nişancılığı ile tanınmış bir avcı olan T., efsaneye göre Habsburg hanedanından yüksek devlet görevlisi Gessler'e gereken saygıyı göstermediği için onun tarafından ok atmadaki ustalığını ispat etmeye davet edilmiştir. T.'den, oğlunun başına konan bir elmayı ok atarak düşürmesi istenir. Atış başarı ile sonuçlanır. Ancak, böyle insafsızca bir cezaya çarptırılan T., daha sonra Küssnacht yakınında bir sokakta zalim vali Gessler'i öldürür. O, böylece Waldstätten bölgesindeki hemşehrilerine zulme karşı ayaklanma işaretini vermiştir.

Kendi çocuğuna ok atmak zorunda bırakılan mitolojik avcı motifi, Danimarka efsanesinde Tokko, İskoç efsanesinde William Cloudesly ve diğer İskandinav ülkelerinde Egill olarak geçer. Vierwaldstätten bölgesinde meydana gelen halk baladlarında ve kroniklerde elma sahnesi diğer bazı motiflerle birleştirilmiştir. Bu eserler XV. yüzyılın sonlarına doğru Habsburglara karşı başlayan direniş hareketlerini yansıtırlar. Bu motif birleştirme ve değişiklikleri, Aegidius Tschudi'nin *Chronicon Helveticum* (İsviçre kroniği) [1734 - 1736] ve Joh. von Müller'in *Geschichte der schweizerischen Eidgenossenschaft* (İsviçre Konfedarasyonu tarihi) [1786 - 1808] adlı eserlerinde görülür. Her iki eser, o sıralarda hürriyet motifini hararetle işleyen diğer bazı eserlere ve özellikle Schiller'in *Wilhelm Tell* dramına kaynak olmuşlardır : Bunlar arasında A. E. M. Grétry'nin Fransız ihtilâli doğrultusunda yazılan *Tell* operası [1791] ile Rossini'nin İtalyan rönesansı (Risorgimento) havasını taşıyan *Guglielmo Tell* operası anılmaya değer sanat eserleridir. F. Schiller, 1804'te yazdığı *Wilhelm Tell* dramı ile zalim vali tipini ve zulme karşı İsviçre köylülerinin ayaklanışını güçlü ve gerçekçi bir biçimde işlemiştir. (Y. Önen)

TELLÂL (Ar. *dellâl)*, bir şeyin satılacağını veya bir haberi halka bildirmek için çarşıda, pazarda yüksek sesle bağıran kimse. Bunun dışında, alan ve satan arasında ticaret kanunlarında gösterilen yetkilerine göre aracılık yapan kimselere de T. denir. Bunlar bir sözleşmenin yapılmasında taraflar arasında uzlaşmayı sağlayan hukukî niteliği olan kimselerdir. T.'lar ne tüccarı temsil eder ne de başkası hesabına bir muamelede bulunur. T. alıcı arayan tüccarı, satıcı arayan şahsı bulur ve karşılaştırır, bunların şahsen veya vekil ve mümessilleri aracılığıyla muamele yapmasına vasıta olur.

TELLÂLLIK, ücret karşılığında, bir akdin hazırlanmasına veya yapılmasına aracılık etmek. T. hakkında genel olarak vekâlet akdinin hükümleri uygulanır. Ancak gayri menkul T.'ı sözleşmesi yazılı olarak yapılmadıkça geçerli olmaz (Borçlar Kanunu Md. 404). Yaptığı hazırlık ve aracılık akdin yapılması ile sonuçlanınca tellâl ücrete hak kazanır. Akit talikî şart ile yapılmış ise, ücret şartın gerçekleşmesi halinde istenebilir. Yapacağı masrafın tellâla verileceği kararlaştırılmışsa, tellâl iş sonuçlanmasa bile masrafını alır (Md. 405). Ücret tayin edilmediği takdirde tarifeye göre; târife yoksa, âdet olan ücret kararlaştırılmış sayılır (Md. 406). Evlenme T.'ı ücrete hak bahşetmez (Md. 408). Tellâl, mükellefiyetine aykırı olarak diğer tarafın menfaatine hareket eder veya iyi niyet kuralları dışında diğer taraftan ücret vaadi alırsa, ücret ve masraf isteme hakkını kaybeder (Md. 407). Hizmet mukavelesi ve gayri menkul satışı imkânını hazırlamak veya bunlardan birinin yapılmasına aracılık etmek için aşırı bir ücret şart edilmişse, borçlunun talebi üzerine bu ücret hâkim tarafından adalete uygun şekilde indirilebilir (Md. 409). (E. Korur)

TELLÂLZADE İSMAİL : bk. DELLÂLZADE İSMAİL.

TELLER, Edward (doğ. Budapeşte 1908), Macar asıllı Amerikan fizikçisi. Almanya üniversitelerinde araştırmalar yapmış, daha sonra Almanya, Danimarka ve İngiltere'de konferanslar vermiştir. 1935'te George Washington Üniversitesinde fizik profesörlüğüne tayin edilmiştir. 1941 - 1942 yıllarında Columbia Üniversitesinde, 1946 - 1952 yılları arasında da Chicago Üniversitesinde fizik profesörü olarak görev almıştır. 1949 - 1952 yıllarında Los Angeles Atom Araştırmaları Laboratuvarında fizikçi ve müdür yardımcısı olarak çalışmıştır. 1952 - 1953 yıllarında California Üniversitesi Radyasyon Laboratuvarında danışma, 1954'te Lawrence Radyasyon Laboratuvarında müdür yardımcısı, 1958 - 1960 yıllarında da müdür olarak görev yapmıştır. 1953 - 1960 yılları arasında California Üniversitesinde fizik profesörlüğü yapmış, daha sonra (1963-1966) aynı üniversitede kürsü başkanlığına getirilmiştir. Amerikan hidrojen bombasının yapımında büyük rolü vardır ("hidrojen bombasının babası"). Birçok üniversitenin şeref doktorasını kazanmıştır.

TELLİ TURNA (Anthropoides virgo), Turnagiller familyasından uzunluğu 85 cm yi bulan bir kuş türü. Eski Dünya turnalarından olup sırt tüyleri yerleri süpürürcesine uzamıştır. Hanım turnası da denilen bu kuşlar, çoğunlukla Orta Asya bozkırlarında görülürse de, Güney Avrupa ve Kuzey Afrika'da da görülürler. Vücutları gümüşî renktedir. Baş ve boyun kısmı siyah olup kulaklarının üstünden aşağıya doğru sarkan ipek gibi püskülleri andıran tüylerle süslüdür. Bk. TURNALAR.

TELLIER, Charles (Amiens 1828 - Paris 1913), Fransız mühendisi. Soğutma tekniği üzerinde çalıştı, özellikle sunî olarak buz üretmek için araştırmalar yaptı. 1876'da kendi buluşlarına göre donattığı bir gemiyle Güney Amerika'dan Fransa'ya dondurulmuş et nakli, bu alanda olay yarattı ve büyük çapta dondurulmuş et ticaretinin başlangıcını oluşturdu.

TELLÜ'L - AMARNA : bk. AMARNA.

TELLÜR (Te), daha çok ametal hassaları olan, metaller ile ametaller arasında bir geçiş elementi. Atom ağırlığı 127,61; izotopları 130(% 33), 128(%33), 126(% 19), 125(%6), 124(% 5), 122(% 3), 123(% 1); atom No su 52; birleşme değeri II-, IV- ve VI-: birleşme değeri IV- olan T. bileşikleri çoğunlukta olup sabittirler. T., periyodik sistemin IV. ana grupunda selen ve kükürdün altında yer alır ve hassaları bakımından bunlara benzer. T. bileşiklerinin çoğu, kükürt bileşiklerinin yapısındadırlar. Elemanter, kristalen T., gümüşî beyaz, metal parlaklığında, gevrek (sertlik 2,5) olup kolayca toz haline getirilebilir; elektrik akımı iletkenliği gümüşünkinden 100 000 defa daha azdır; kristal şekli : heksagonal-rombusal; yoğunluğu 6,25; ergime noktası 452°C; kaynama noktası 1 390°C. Buharları altın sarısı olup, yaklaşık olarak 2 000°C'e kadar T_2 moleküllerinden oluşur. Ergime sırasında T., her ne kadar biraz genleşiyorsa da, suya benzer biçimde ergime noktasının hemen üstünde genleşme minimumu gösterir. Havada kızdırıldığında T., yeşil haleli mavi bir alevle yanarak T. okside dönüşür. Kükürtle birlikte kızdırıldığında ise çözelti veya karma kristaller meydana gelir. T., klorhidrik asitten etkilenmez, oysa klor ile T. klorürleri oluştururken konsantre nitrik asit, sülfürik asit ve alkali küllü su (lavga)'larda çözünür.

T., en nadir elementlerden biridir; yer kabuğunun üst 16 km lik katı içindeki muhteva nispeti milyonda birdir. Elementlerin sıklık listesinde rodyum ile altın arasında 77. sırayı alır. T., büyük miktarlarda ancak çok az yerde bulunur. Saf olarak altın ve gümüş ile birlikte Transilvanya'da, Nagiagit minerali olarak Transilvanya, Colorado, Ontario'da, T. okrası veya Tellürit (çok küçük, rombusal, sarımsıdan gri beyaza kadar olan TeO_2 kristalcikler, yoğunluk 5,9, Transilvanya, Kolorado'da), T.'lü kükürt (kırmızımtırak Japon minerali, % 0,17 T.), Hessit (Ag_2Te), Altait (PbTe), Silvanit ($AgAuTe_4$) olarak Transilvanya'da bulunur.

Üretilmesi : Meselâ Au, Pb, Sb, Te, K v.b. ihtiva eden koyu mavi gri, yumuşak, yaprağımsı kristallerden oluşan Nagiagit içindeki sülfitler, mineralin konsantre klorhidrik asidi içinde kaynatılması ile giderilir, arta kalan altın tellürür, nitrik asitle dekompozisyona tâbi tutulur ve altın'ın tasfiyesini müteakip T. kükürt dioksidi ile çökeltilir.

Günümüze kadar T. için henüz geniş bir kullanım sahası bulunamamış olmakla beraber, bazı T. preparatları fotografçılıkta, seramik işlerinde, tıpta (cüzamla mücadelede) kullanılmaktadır.

T., ilk defa altın ihtiva eden Transilvanya cevherlerinde 1782'de tespit edilmiş ve 1798'de de Klaproth tarafından element olarak ilân edilmiştir. (E. Ediger)

TELLÜR ASİDİ (Acidum telluricum), H_6TeO_6 renksiz, ağır, monoklinal (yoğunluk : 3,071) veya izometrik (yoğunluk : 3,053) sistemi kristalleri, suda kolay çözünmez. Çözeltinin tadı ekşi olmayıp tatlımsı, metaliktir, elektrik akı-

mını iyi iletmez. T. A., sülfürik asidin tersine, çok zayıf bir asittir. T. A.'nin tuzları tellüratlardır (meselâ gümüş tellüratı, $Ag_6 TeO_6$); bunların yanısıra birçok asit tuzları, karmaşık bileşikler, heteropoliasitler vb. mevcuttur.

T. A., 300°C üstünde ısıtıldığında sarı, suda çözünmez, asit ve alkalilerden etkilenmez tellür-trioksit (TeO_3; yoğunluk: 5,08) oluşur ve bu da akkor haline getirilince oksijenini açığa çıkararak tellürdiokside dönüşür.

Üretilmesi : Tellürik asit (H_2TeO_3)'in krom asidi ile okside edilmesi sonunda gerçekleştirilir.

TELLÜR DİOKSİT (TeO_2), renksiz, tetragonal, oktaedrlere benzer kristalcikler; yoğunluğu 5,67 - 5,9; ergime noktası 733°C, ısıtıldığında sarı renk alır. T., su içinde çok güç çözünür (1 : 50 000), çözelti ekşi tat verir ve hafifçe asit reaksiyonu gösterir. Asit ve güçlü alkalilerde daha kolayca çözünür ve tellüritleri (asit tellürik H_2TeO_3 tuzları) oluşturur. Tellüritlerin genel formülü : M_2TeO_3 tür. Alkalitellüritler su içinde kolay, diğerleri ise güç çözünür. T., tellürün nitrik asitle okside edilmesiyle elde edilir. T., Al, Zn, Cd ve Ce ile canlı reaksiyon göstererek tellür ve tekabül eden metal oksitlerin oluşmasına yol açar. (E. Ediger)

TELLÜR KLORÜR 1. Tellür - II - klorür; $Te\ Cl_2$, siyah yeşilden siyah griye kadar değişebilen renkte, katı kütleler; yoğunluk 7,05; ergime noktası 175°C; kaynama noktası 324°C, su, asit ve alkaliler tarafından bozunur. 2. Tellür - IV - klorür : $Te\ Cl_4$, beyaz kristalen kütle; yoğunluk 3,26; ergime noktası 224°C; kaynama noktası 392°C (portakal kırmızısı buharlar), su ile hidrolize olarak tellür dioksit (TeO_2) oluşturur, tellürün klor akımı içinde ısıtılması suretiyle elde edilir. (E. Ediger)

TELMESSOS, Anadolu'da Fethiye yakınlarında antik bir şehir. Eski çağlardan kalan eserler arasında yerli dillerde yazılmış kitabeler ile kaya mezarları önemlidir. Bk. FETHİYE.

TELMİH, söz arasında, herkesçe bilinen geçmişteki bir olayı, ünlü bir kişiye, bir inanca, yaygın bir atasözü veya özdeyişe işaret etme, onu hatırlatma. T. edilen şey, uzun uzadıya açıklaması yapılmaz, bir iki kelimeyle sadece hatırlatılır. Ancak T. edilen şey, herkesçe değilse bile, hiç olmazsa erbabınca bilinmelidir. Öyle olmazsa sanat yapılmış olmaz, anlaşılmaz, bilmece gibi bir söz söylenmiş olur. Yunus Emre'nin bir ilâhîsinde geçen aşağıdaki dörtlüğünde, 1. mısrada Hz. İsa'nın göğe ağmasına, 2. mısrada Hz. Musa'nın Tur-ı Sînâ dağında Tanrı'yla konuşması olayına ve 3. mısrada da yine Hz. Musa'nın yere atınca yılan olan asâsıyla gösterdiği mucizelere T. vardır :

Gökyüzünde İsâ ile
Tûr Dağında Mûsâ ile
Elindeki asâ ile
Çağırayım Mevlâm seni

TELSİZ (Fr. Télégraphie sans fil, İng. Wireless telegraphy, Alm. drahtlose Telegraphie), "telsiz telefon" veya daha çok "telsiz telgraf" anlamında kullanılan haberleşme aracı. Elektromanyetik titreşimlerin, serbest uzayda ışık hızı ile yayılma olayına dayanır. Yayılma, uzayda doğru çizgisel, atmosferde ise, yüksek yerler ve hava şartlarına tâbi atmosferik kırılmalar sebebiyle hafifçe kırıktır. T. cihazı, kısa ve orta mesafelerde haberleşmede kullanılan bir cihazdır. Frekans menzilleri 1 500 - 5 000 kHz olan T. cihazları, özellikle uçak, gemi, polis, gümrük ve askerî haberleşme işlerinde kullanılırlar. Denizde T. menzili 400 km civarındadır. Frekans menzilleri 30 - 470 MHz olan T. cihazları, ülke içi, milletlerarası, emniyet (itfaiye, polis, gümrük v.b.), askerî ve trafik gibi çok çeşitli haberleşme işlerinde kullanılmaktadır.

T. cihazlarının en küçükleri, menzilleri 0,3 - 1,5 km ye kadar etkisi olan *kordonsuz mikrofon*'lardır.

Türkiye'de ilk T. telgraf 1905'te, Trablusgarp kıyısındaki Derne ile İzmir havalisindeki Alaçatı'da kurulan istasyonlar arasında başlamıştır. Daha sonra İstanbul'da Okmeydanı'nda ve Osmaniye'de iki T. istasyonu kurulmuş ve bunlarla milletlerarası T. haberleşmesi başlamıştır.

T.'in daha gelişmiş şekli olan teleks (İng. telex), kamu veya abone postaları yardımıyla halkın yararlanmasına sunulan, bir uzakla yazışma servisidir. 1930'a doğru önce Amerika Birleşik Devletleri'nde, daha sonra ise İngiltere'de faaliyete geçen bu servis, 1946'da da Fransa'ya geçmiştir. Ülkemizde kullanılması 1954'e doğru olmuştur. 1966'da önce İngiltere ve daha sonra diğer Avrupa ülkeleri ile Türkiye arasında tesis edilmiş direkt yollarla Türkiye teleks abonelerinin istifadesine sunulan milletlerarası teleks servisi, büyük bir gelişme göstermektedir. Başlangıçta birkaç abone ile faaliyete geçen bu servis 1980'de 6 344 aboneye sahip olmuştur.

TELSTAR : T. 1, 10 temmuz 1962'de Bell Telefon Laboratuvarları'nda (ABD), ticarî telefon ve televizyon bağlantılarının denenmesi için imal edilip 950 - 5 900 km lik yörüngeye oturtulan ilk faal Amerikan haberleşme uydusu. Çapı 88 cm, ağırlığı 77 kg olan küresel biçimdeki bu sunî uydu, ihtiyacı olan enerjisini, yüzeyinin büyük bir kısmını kaplayan 3 600 adet güneş pili vasıtasıyla şarj edilen 19 adet nikel-kadmiyum bataryalarıyla sağlıyordu. Uydu, 600 tek yönlü veya 60 karşılıklı telefon kanalı veya tek bir televizyon kanalı eşdeğerindeki iletme kapasitesine sahipti.

Meydana gelen radyofonik bağlantı arızalarına rağmen, Andover (Maine, ABD), Goonhilly Down (İngiltere) ve Pleumeur - Bodou (Fransa)'daki yer istasyonları yardımıyla renkli televizyon aktarma işi başarıyla gerçekleştirilebilmiştir.

T. 2, 7 mayıs 1963'te 1 000 - 11 000 km arasında bulunan bir yörüngeye oturtulan bir uydu. Ticarî haberleşmenin, uydular üzerinden yapılmasını sağlamıştır.

TELUGU'LAR veya **TELİNGA'LAR :** 1. Orta Hindistan'da, Andhra Pradesh'te yaşayan büyük bir Dravid kavmine verilen ad.

2. Dravid dilleri arasında yer alan bir dile verilen ad. Bu dili konuşanların sayısı aş. yu. 37 000 000'dur. 1965'ten başlayarak Andhra Pradesh'te resmî dil olarak kullanılır. Bu dilde yazılmış VI. yüzyıldan kalma yazıtlar bulunmuştur. Vidjanagar devleti (1336 - 1564) zamanında T. dilinde zengin bir edebiyat meydana gelmiştir. Modern T. edebiyatı da gelişmiştir.

TEMA, Gana (Ghana)'da, Akkra'nın 25 km doğusunda bir şehir. Nüfusu 102 000'dir. Ülkenin en önemli sanayi şehri olan T.'da çelik ve çimento fabrikaları, petrol rafinerisi ve tersane dışında tekstil ve ev aletleri fabrikaları, kimya

endüstriai, elektrikli aletler, otomobil montaj tesisleri ve gıda sanayii kuruluşları mevcuttur. 1963'ten sonra Accra - Tema Metropolitan Area içinde başşehir Akkra ile birleştirilmiştir.

TEMAŞA : bk. TÜRK TEMAŞA SANATI.

TEMBEL HAYVAN, Omurgalı hayvanlardan Memeliler sınıfının Dişsizler takımının Tembel hayvangiller *(Bradypodidae)* familyasından bir hayvan. Çok yavaş hareket etmelerinden dolayı bu adla adlandırılan T. H.'lar, ağaçlarda yaşar ve ağaçların yapraklarıyla beslenirler. Parmaklarının ucundaki uzun ve kavisli tırnakları ile ağaçlara asılarak baş aşağı durumda dururlar. Başlarını ön iki ayağının arasına sıkıştırarak sıkı sıkıya sarıldıkları dikey bir dalda uyuyan T. H.'lar, ağaç üstündeki tembel görünüşlerinin tam tersi olarak, arka ayaklarından daha uzun olan ön ayakları sayesinde suda çok hızlı yüzebilirler.

Üç parmaklılar *(Bradypus)* ve İki parmaklılar *(Choloepus)* olmak üzere iki türü vardır. Genellikle Orta ve Güney Amerika ormanlarında yaşarlar.

Üç parmaklı T. H.'ların boyları yaklaşık olarak 60 cm dir. Uzun, kalın ve kaba tüylerinin şişman bir görünüm kazandırmasına rağmen aslında ince yapılı hayvanlardır. Her ayağında üçer parmakları bulunan T. H.'ların başı küçük ve yuvarlak, gözleri ve kulakları küçüktür. Koku alma ve dokunma organları, görme ve koku alma organlarından daha çok gelişmiştir. Çoğunlukla donuk kahverengi veya gri renktedirler. İki parmaklı T. H.'ların rengi ise yeşilimsidir. Bunun sebebi, çok ağır hareketleri sonucu yağmurda ıslanan tüylerinin yosun tutmasıdır. Bunların ikişer parmağı vardır.

TEMBEL HAYVAN

TEMCİD (Ar. *mecd* = ululamak), Türk dinî musikisinde bir çeşit münacat. Fevkalâde günlerde cami ve başka yerlerde okunur. Cenâb-ı Hakk'ın azameti hakkında olup, güfte kısa, vâzıh ve Arapçadır. Bu bakımdan Türkçe şiirlerin bestelenmesiyle yapılmış münacat'tan ayrılır ve dua mahiyetindedir. Aynı lâhin az çok değişikliklerle daima tekrar edilerek tevhid duygusu telkin edilir. Bazı yerleri solo (tek), bazı yerleri koro (cumhur) halinde okunur. Zâkirî Hatîb Hasan Efendi'nin Irak makamında ve Durak Evferi usulünde T.'i elimizdedir.

TEMERKÜZ KAMPI : bk. TOPLAMA KAMPI.

TEMERRÜT, akdin taraflarından birinin üzerine düşen yükümlülükleri süresi içinde yerine getirmemesi, gecikme. Vadesi geçmiş bir borcun borçlusu, alacaklının ihtarıyla T.'e düşürülebilir. Borcun yerine getirileceği gün taraflarca birlikte kararlaştırılmış veya taraflardan birisi bunu hakkını saklı tutarak usule uygun bir ihbarla tespit etmişse, sadece bu günün bitimi ile borçlu T.'e düşmüş olur (Borçlar Kanunu Md. 101). T.'e düşen borçlu, borcun gecikme ile yerine getirilmesinden doğan zarar ve ziyanı ödemeye mecburdur (Md. 102). Belirli bir miktar paranın ödenmesinde geciken borçlu, mukavele ile daha az bir faiz kararlaştırılmış olsa bile, geçmiş günler için yılda % 5 üzerinden faiz ödemeye mecburdur. Akitte doğrudan doğruya veya takside bağlanmış komisyon şeklinde % 5'ten çok faiz kararlaştırılmışsa, bu faiz de T.'e düşen borçludan istenebilir (Md. 103). Faiz veya işlemiş gelir veyahut bağışladığı bir miktar paranın ödenmesinde T. eden borçlu, bunlar için geçmiş günler faizini ancak icraya veya mahkemeye müracaat gününden başlayarak ödemeye mecburdur. Bunun aksine olan her şart, hâkimce cezaî şart hakkındaki hükümlere göre takdir olunur. Gecikmiş günler faizinin ödenmesinde T. sebebiyle faiz yürütülemez (Md. 104). Alacaklının uğradığı zarar geçmiş günler faizinden fazla ise, borçlu kendisinin hiçbir kusuru olmadığını ispat etmedikçe bu zararı da ödemekle yükümlüdür (Md. 105). Karşılıklı yükümlülükleri ihtiva eden bir akitte iki taraftan biri T.'e düştüğü takdirde, diğeri borcun yerine getirilmesi için uygun bir süre tanıyabilir veya bu sürenin kararlaştırılmasını hâkimden isteyebilir. Bu süre içinde borç yerine getirilmemişse, alacaklı her zaman ifasını isteme ve gecikme sebebiyle zarar ve ziyan dâvası açma hakkına sahiptir; ayrıca akdin yerine getirilmesinden veya gecikme yüzünden zarar ve ziyan istemekten vazgeçtiğini hemen beyan ederek borcun yerine getirilmemesinden doğan zarar ve ziyanını isteyebilir veya akdi feshedebilir (Md. 106). Şatış akdinde, satılan şeyin satış ücretinin ödenmesinden sonra veya ödenmesi ile birlikte teslimi gerektiği hallerde, alıcı ödemede T. ederse, satıcı hiçbir merasime bağlı olmadan satımı feshedebilir. Ancak durumdan alıcıyı hemen haberdar etmesi gerekir. Satılan şey alıcıya teslim edilmiş ise, satıcı bu hakkı açıkça saklı tutmuş olmadıkça satışı feshedip satılanı geri alamaz.

Alacaklının T.'ü : Yapılacak veya verilecek şey usulüne uygun olarak kendisine arz olunan alacaklı haklı bir sebep olmaksızın onu reddeder veya borçlunun borcunu yerine getirebilmesi için daha önce kendi tarafından yapılması gereken işlemleri yerine getirmekten kaçınırsa, T.'e düşmüş sayılır (Borçlar Kanunu Md. 90). Alacaklı T.'e düştüğü takdirde, borçlu taraf hasar ve masrafları alacaklıya ait olmak üzere, vereceği şeyi tevdi ederek borcundan kurtulabilir. Tevdi edilecek yeri, borcun ödenme yerindeki hâkim belirler. Ticarî eşya ise, hâkim kararı olmaksızın da bir ardiyeye tevdi edilebilir (Md. 91). Akit konusu şeyin veya işin özelliği tevdii imkânsız kılar veya verilecek şey bozulmaya maruz veya muhafazası ya da tevdii ağır masrafları gerektirecek ise, borçlu önce ihtarda bulunduktan sonra hâkimin izniyle

onu alenen sattırarak bedelini tevdi edebilir. Verilecek şey borsada kayıtlı veya carî fiyatı mevcut veya masraflarına nispetle değeri az ise, satışın alenî olması gerekmez ve hâkim ihtara lüzum görmeksizin de satışa izin verebilir (Md. 92). (E. Korur)

TEMES, Timiş ırmağının Macarca adı. Bk. TIMIŞ.

TEMESVÂR, Timişoara şehrinin Macarca adı. Bk. TIMIŞOARA.

TEMETTÜ, bir şirketin hesap döneminde elde ettiği net (safî) kârdan her ortağa kendi hissesi oranında ayrılan pay. Türk Ticaret Kanunu'nun 470. maddesine göre anonim şirketlerde kâr payı ancak safî kârdan ve bu gaye için ayrılan yedek akçelerden dağıtılabilir. Limitet şirketlerde ise ortaklar şirket mukavelesinde aksine hüküm bulunmadıkça, sermaye koyma borçlarını yerine getirdikleri nispette, yıllık bilançoya göre, elde edilmiş olan safî kârdan pay alırlar (Ticaret Kanunu Md. 533).

İlk T. : Şirket mukavelesi (ana sözleşme) ile müteaddit T. dağıtılmasının öngörülmüş olduğu hallerde, ortaklara ayrılan ilk T. payıdır.

İlk toplu T. : Şirketin bir hesap döneminin kârının öncelikli T. paylarını tamamiyle karşılamaması halinde, ödenemeyen bölümü ilerideki hesap dönemlerine aktarılan öncelikli T. payıdır. (E. Korur)

TEMÎMÜ'D-DÂRÎ (ölm. 661), Lahm kabilesinden bir sahabe. Dârî adı onun bağlı olduğu soy olmalıdır. T. Filistinli olup bu bölgede bulunan Temim'lerle birlikte yaşamıştır. Suriye'ye kadar gelen İslâm ordularıyla birlikte —muhtemelen Tebük seferinde— Hz. Peygamber'in yanına gitmiştir. İslâmiyeti kabul eden T., Medine'de yerleşmiştir. Camilerde yağ kandillerinin kullanılması fikrini ilk defa T.'in verdiği söylenir. T., dinî kıssalar anlatan ilk kişi olmakla da ünlüdür. *Deccal* kıssası bunlardan biridir. Hz. Peygamber'den ıkta olarak Filistin'de Halil bölgesini istemiştir. Ancak bu topraklar o tarihlerde Bizans'ın elindedir. Bu istek, Peygamber tarafından kabul edilmiş, Filistin Araplar tarafından tamamen elde edildikten sonra T., ıkta vesikasına dayanarak arzu ettiği bölgeye sahip olmuştur. T.'ye verilmiş bu ıkta, ilk ıkta olarak bilinir ve üzerinde birçok inceleme yapılmıştır.

T., Halife Osman'ın ölümünden sonra memleketine dönmüş ve orada ölmüştür.

TEMİNAT, bir borcun zamanında ve yerinde ödenmesini emniyete almak için sağlanan şahıs veya mal. Bundan dolayı T., şahsî veya aynî T. olarak ikiye ayrılır.

Şahsî T. : Bir kimsenin şahsen başkasının borcunu yüklenmesidir. Borçlar Kanunu'na göre, başkasının fiilini taahhüt (Md. 110) ve kefalet (Md. 483 - 503) şeklinde olabilir.

Aynî T. : Mal şeklindeki T.'tır. Gayri menkul rehni (Medenî Kanun Md. 765 - 852) veya menkul rehni (Md. 853 - 886). Teslim ve tevdi edilen para, senet, tahvil ve diğer kıymetli evrak da menkul mal hükmündedir.

T.'a gerek borç sözleşmelerinde gerek icra - iflâs işlemleriyle hukuk ve ceza muhakemeleri usulünde sık sık müracaat edilir. Temyiz edilen hukuk mahkemesi kararlarının icrasının tehiri, ihtiyatî tedbir, tutuklunun tahliyesi talebi, icra takibatında icranın geri bırakılması, borçtan kurtulma davası açma, haczolunan malın borçluya bırakılması gibi işlemler için T. gösterilmesi gerekir. (E. Korur)

TEMİNAT AKÇESİ, genel, katma ve özel bütçelerle idare edilen daireler namına yaptırılan alım satım, inşaat, keşif, kiraya verme, kiralama ve benzer işlerde istekli ve müteahhitlerden alınan güvence parası.

Geçici teminat : 2 haziran 1934 tarihli ve 2490 sayılı Artırma, Eksiltme ve İhale Kanunu'na göre yapılacak ihalelere giren isteklilerden ihale konusu olan işin tahmin edilen bedelinin % 3'ü oranında alınır (AEİK. Md. 16). Tedavülde olan Türk parası, teminat mektupları, hazine tahvil veya bonoları, diğer millî esham ve tahvilât, birinci derecede ve sırada ipotek edilmiş gayri menkuller teminat olarak kabul edilebilirler (Md. 17).

Katî teminat : İhaleden sonra müteahhitten alınan T. A.'dir. Bedeli üzerinden 16. maddedeki nispete göre hesaplanacak miktarın iki mislidir ve mukavelenin imzasıyla beraber verilir (Md. 12). 17. maddede yazılı ve geçici teminat olabilen kıymetlerle birinci derece ve sırada ipotek edilmiş gayri menkuller bütün ihaleler için katî teminat olarak alınır. Katî teminat verildikten sonra başka nevi teminatla değiştirilemez. Ancak muvakkat teminat, verildikten sonra katî teminat sırasında değiştirilebilir. Birinci derecede ipotek edilen emlâkin kıymetinden fazla olan miktarı yine devlet artırma ve eksiltmelerinde ikinci veya sonra gelen derecelerde ipotek edilebilir (Md. 23). (E. Korur)

TEMİR KAPIĞ, eskiden Türkler tarafından Semerkant ile Belh arasındaki bir geçide verilen bir ad. Bu ad eski Türk kitabelerinde geçer. Sonradan unutulduğu anlaşılan bu ad, daha sonraki çağlarda Türk yurtlarında sık sık kullanılmıştır. En tanınmış örneği, Tuna nehrinin Orşova şehri yakınındaki boğazına verilen *Demirkapı* adıdır. Bu ad Sırpçaya *Gvözdena kapija* olarak çevrilmiştir. Bulgarlar da *Demirkapı*'ya *Jelezni vrata* adını verirler. Rumencede ise *Porţile de Fier* adı kullanılır. Macarca *Vaskapu* adı da Türkçeden çevrilmiştir. Son olarak, Almancada da bu adın tercümesi kullanılır *(Eisernes Tor)*. Macaristan'da Bátaszék'te *Dömörkapu* adlı bir köy vardır. Makedonya'da, Vardar nehrinin Tikveş havzasında bulunan dar bir boğazına da *Demir-kapija* adı verilir.

TEMİRTAU, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nde, Kazakistan'da, Karaganda havzasında bir şehir. Nüfusu 192 000 (1975)'dir. Son yıllarda metalürji merkezi olarak gelişmiştir.

TEMİZLEME VE AYDINLATMA HARCI, bina ve arsalardan alınan bir belediye harcı. 26 mayıs 1981 tarih ve 2464 sayılı Belediye Gelirleri Kanunu'nda yer almıştır. Buna göre, Emlâk Vergisi Kanunu konusuna giren bina ve arsalardan belediye sınırları ve mücavir alanların içinde bulunanlar, T. A. H.'na tâbidir (BGK. Md. 45). Emlâk vergisinin mükellefi olanlar, T. A. H.'nın da mükellefidirler. Mükellefiyet, emlâk vergisi mükellefiyetinin başlaması ile başlar; bitmesi ile sona erer (Md. 46). Emlâk vergisinden daimî ve geçici olarak muaf bulunan bina ve arsalar, T. A. H.'ndan da muaftırlar (Md. 47). T. A. H.'nın matrahı, Emlâk Vergisi Kanunu'na göre belirlenen vergi değeridir. Şu kadar ki mevzuatla tasarrufu kısıtlanan bina ve arsalarda matrah, kısıtlamanın devam ettiği sürece tespit olunan vergi değerinin % 10'udur (Md. 48). T. A. H., yıllık olarak, vergi değerinin binalarda (bina apartman ise apartman dairesinde)

binde 1'i, arsalarda binde 0,5'i oranında alınır. Ancak harç nispeti, vergi değerlerinin 10 milyonu aşan kısımları için % 50 indirimli uygulanır. Meskenler için alınacak harç tutarı hiçbir şekilde 18 000 TL nı aşamaz (Md. 49).

T. A. H., Emlâk Vergisi Kanunu'nda yazılı hükümler uyarınca emlâk vergisi ile birlikte yetkili vergi dairesince tarh, tahakkuk ve tahsil edilir (Md. 51).

T. A. H. ile ilgili 45 - 52. madde hükümleri, 1 mart 1982 tarihinden itibaren uygulanacaktır (Md. 106). (E. Korur)

TEMİZLEME VE AYDINLATMA RESMİ, 1 temmuz 1948 tarih ve 5237 sayılı eski Belediye Gelirleri Kanunu'nun 9. maddesinde düzenlenmiş olan bir belediye resmi, 26 mayıs 1981 tarih ve 2464 sayılı yeni Belediye Gelirleri Kanunu'nun 105. maddesi ile 5237 sayılı kanun yürürlükten kaldırılmış ve T.A.R.'nin yerini yeni kanunda temizleme ve aydınlatma harcı almıştır. Bk. TEMİZLEME VE AYDINLATMA HARCI.

TEMLİK, bir malın, hakkın veya alacağın, sahibi tarafından bir başka kimseye devredilmesi. T., ya daha önce üstlenilmiş bir borcun yerine getirilmesi (causa solvendi) ya da ileride bir karşılık almak şartıyla (causa credendi) veya bağış amacıyla (causa donandi) yapılır. Mal varlığı (mâmelek) haklarının hemen hepsi T.'e konu olabilir; buna karşılık şahsa bağlı haklar T. edilemez. Meselâ bir kimse nafaka isteme hakkını başkasına devredemez, çünkü bu hak şahsa bağlı bir haktır. (E. Korur)

TEMLİKÎ MUAMELE, bir kimseye mülk kazandıran işlem. T. M. ile bir kimse diğer bir kişiye mal varlığı ile ilgili bir yarar sağlar. Bunun sonucunda o kişinin mal varlığında T. M. nispetinde bir artış olur. Meselâ bir gayri menkulün bir başkasına bağışlanması ve devri T. M.'dir.

TEMMINCK, Coenraad Jacob (Amsterdam 1778-Lisse 1858), Hollandalı tabiat bilgini. Haarlem İlimler Akademisi ve Hollanda Tabiat Tarihi Müzesinde müdür olarak çalışmıştır. Kuşlar ve memeli hayvanlar üzerine önemli çalışma ve yayınlar yapmıştır.

TEMMUZ : bk. DUMUZİ.

TEMMUZ MONARŞİSİ, Fransa'da 27.7.1830 ihtilâli ile kurulan ve 24.2.1848'e kadar devam eden rejim. İhtilâl sonunda tahttan çekilen X. Charles'in yerine, halkın galeyana gelmesinden korkan liberal burjuvalar, liberal düşünceli Orléans dükünü Louis Philippe unvanıyla kral ilân ettiler. Kendisini "halkın kralı" diye adlandıran L. Philippe'in idaresinde ilk günlerin heyecanı geçince yüksek burjuva duruma hâkim oldu ve T. M. plutokrasi (zenginler rejimi)'ye dönüşerek yüksek burjuvanın altın devri başladı. Fakat öte yandan ekonominin kapitalist yönde gelişmesi proletaryanın kıpırdanmasına ve sosyalist düşüncelerin ortaya çıkmasına sebep oldu. Yeni kral ihtilâlci demokrasiden kurtularak otoriter bir idare kurma çareleri aradı. T. M., sağdan ve soldan Bourboncuların, Bonaparte'çıların ve Cumhuriyetçilerin hücumuna uğradı. İşçiler arasında başlayan huzursuzluk yer yer ayaklanmalara ve bazı suikast teşebbüslerine dönüştü.

Burjuva liberalizminin baştemsilcisi sayılan A. Thiers, 1840 martında hükümetin başına geldi ve enerjik bir dış siyaset takip etmeye başlayarak diğer büyük devletlerin aksine Mısır'da Türkiye'ye karşı savaşan Mehmed Ali Paşaya yardım etti. Thiers, Afrika'nın parçalanması ve bunun sonucu bir Avrupa savaşının çıkması için çalışıyordu. Gayesi böyle bir karışıklıkta Rhin (Alm. Rhein) sınırını Fransa lehine yeniden çizmekti. Halbuki kral Philippe, sulhun devamına taraftardı. Bunun için 1840 ekiminde Thiers'i başbakanlıktan ayrılmaya zorladı. G. Guizot başkanlığında kurulan yeni idarede kral hedefine ulaşma imkânını elde etti, prens Metternich'e yaklaşarak muhafazakâr bir Avrupa konusunda onunla anlaştı. Ne var ki, Cezayir'in zaptının gerçekleştirilmesi dahi hâkim sınıf tarafından yaygınlaştırılan rüşvet, irtikâp ve iltimas gibi ahlâksızlıkların doğurduğu memnuniyetsizlikleri gideremedi. Radikal muhaliflerce başlatılan seçimlerde reform yapılması isteği hükümet tarafından reddedilince ihtilâl patlak verdi. 24.2.1848'de öğrenciler ve işçiler saraya hücum ettiler ve toplantı salonuna kadar girerek cumhuriyet ilân ettiler. "Halkın kralı" Philippe tahtını bırakıp kaçtı ve böylece T. M. sona ermiş oldu. (Y. Önen)

TEMMÛZİYE, nesîb bölümünde yazın, sıcağın ve bunlarla ilgili konuların tasvir edildiği kasîdelere verilen ad. Bk. KASÎDE.

TEMNE, TIMME, TEMENE, Batı Afrika'da, Sierra Leone'de, özellikle ülkenin güneyinde yaşayan bir topluluk. 1963 sayımına göre nüfusları 649 000'i bulan T.'ler, orman içi ziraatı yaparlar (pirinç, manyok, yam). T. dilini konuşurlar. T.'ler eski Songay devleti topraklarından gelmişler ve XV. yüzyıldan itibaren Avrupalılarla, XVII. yüzyıldan sonra da İslâmiyetle temasa geçmişlerdir.

TEMO, İbrahim (Struga, Makedonya 1865 - Mecidiye, Romanya 1945), Türk hekimi ve politikacısı. Asıl adı İbrahim Edhem'dir. İlk öğrenimini Ohri'de yaptı. İstanbul'da rüşdiyeyi tamamladıktan sonra Askerî Tıbbiye'ye girdi. Okulda hürriyetçi fikirler beslemesi sonunda dört arkadaşı ile birlikte İttihad-ı Osmanî Cemiyetini kurdu. Öteki arkadaşları Dr. Abdullah Cevdet, İshak Sükûtî, Mehmed Reşid ve Hüseyin-zade Ali'dir. Hepsi de Tıbbiye öğrencisi olan kurucular ilk toplantılarını Edirnekapı dışında Aluş Ağa'nın bağında yaptılar ve T. bu toplantıda 1/1 numarayı aldı. Daha sonra Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti adını alan ve Türkiye'de meşrutî idareyi getirmek maksadında olan bu cemiyetin Türkiye dışında kuruluşunda T. büyük gayret gösterdi. 1896'dan sonra Köstence, Mecidiye şubelerini kendisi kurmuş, Rusçuk, Şumnu, Filibe, Sofya, Kızanlık ve Vidin şubelerinin kurulmasında da amil olmuştur.

Meşrutiyetin ilânından sonra İstanbul'a dönen T., Darü'l-aceze müdürlüğü ve Beyoğlu sıhhiye müfettişliğinde bulundu. İttihad ve Terakki Cemiyetinde liderliği kaybetmekle muhalefete geçmiş bulunan T., arkadaşı Dr. Abdullah Cevdet ve Selâmet-i Umumiye Klubü'nün bazı üyeleriyle birlikte 6 şubat 1909'da Fırka-i İbâd veya Osmanlı Demokrat Partisini kurdu ve bu partinin başkanlığını aldı. Partinin kuruluşundan hemen sonra baş gösteren 31 Mart irtica olayında parti mensupları, hürriyetin iadesi için gayret sarf ettiler. "Yarhisar" torpidosu ile öteki deniz kuvvetlerini Hareket Ordusuna katmaya muvaffak oldular. T., "Osmanlı" gazetesinin ve Ahrar partisinin teşebbüsü üzerine "Heyet-i müttefika-i Osmaniye" bildirisine de imzasını atmıştı. Partinin gayesi, İttihad ve Terakki'nin gayelerinden ayrılması üzerine halkın iktidar partisine duyduğu hoşnutsuzlukla hürriyetlerin kaldırılmasını önlemek ve millî (Osmanlılık) şuuru kuvvetlendirmekti.

Ancak, partinin 1911'de İtilâf ve Hürriyet kitlesine katılma temayülü üzerine T., istifa ederek tekrar Romanya'ya

döndü ve bu ülkede yaşayan Türk azınlığının lideri olarak ömrünü geçirdi. 1920'de Romanya senatosuna seçildi. 1936' da toplanan I. Balkan Tıp Kongresinde Romanya temsilcisi olarak bulundu.

T., zamanın basın ve politika çevrelerinde sevilen, dürüstlük ve doğruluğundan asla şüphe edilmeyen, hamiyetli bir kimse olarak tanınmıştır. Hekimliğe ilişkin eserlerinden başka, siyasî hâtıralarını *İttihad ve Terakki Cemiyetinin teşekkülü* adıyla yayınlanmıştır. Onun kurduğu ikinci parti konusunda bk. T. Z. Tunaya, *Türkiye'de ilk Demokrat Parti : Osmanlı Demokrat Fırkası.* "Sosyal Hukuk ve İktisat", Aralık 1949. (İ. Parmaksızoğlu)

TEMPELHOF, Batı Berlin'in güneyinde bir bölge. Nüfusu 162 500 (1972)'dür. T.'un doğusunda, 1923'te yapılan Berlin hava alanı, batısında yeni kurulan mahalleler yer almaktadır. Çeşitli sanayi dallarının yanısıra T.'ta film stüdyoları bulunur. XIII. yüzyıl ortalarında inşa edilmiş olan kilisesi, Berlin'in en eski yapılarındandır. 1920'den beri Mariendorf, Marienfelde ve Lichtenrade ile birlikte Berlin'in 13. idarî bölgesini oluşturmaktadır.

TEMPLE, Shirley (doğ. Santa Monica 1928), Amerikalı sinema artisti ve politikacısı. Amerika Birleşik Devletleri'nde dört yaşından beri çevirdiği filmlerle şöhrete ulaşan T., özellikle 1934 - 1940 yılları arasında oynadığı *Bright eyes* (Işıldayan gözler), *The littlest Rebel* (En küçük âsi), *Little Miss Marker* (Küçük bayan Marker), *The little Colonel* (Küçük albay), *Poor little rich girl* (Zavallı zengin kız), *Heidi* ve *Little Miss Broadway* (Küçük bayan Broadway) adlı filmlerindeki rolleriyle dikkati çekmiştir.

T., Kaliforniyalı bir iş adamı ile evlendikten sonra Cumhuriyetçi Partide görev almış, 1969'da Birleşmiş Milletlerde Amerika Birleşik Devletleri delegasyonuna seçilmiştir. 1974'te Gana'ya büyükelçi olarak tayin edilmiş, 1981'de Başkan Reagan tarafından yeniden Birleşmiş Milletler'deki temsilcilik görevine iade edilmiştir.

TEMPLE TARİKATI (Lat. **Fratres militae Templi veya Pauperes commilitones Christi templique Salomonis**), üç büyük Hristiyan askerî tarikatından biri. 1119'da Hugues de Payns (Pains şatosu, Troyes aş. yu. 1070 - Filistin 1136) ile birkaç Fransız şövalyesi tarafından Kudüs'e giden hacıları korumak için kurulmuştur. Tarikat, Troyes konsil (ruhanî meclis)'i tarafından tasdik edilmiştir (1128). Sadakat, itaat, yoksulluk ve inançsızlarla savaş düsturlarına daha sonraları sağlık hizmetleri de eklenmiştir. T. T.'nın pirinin makamı, önceleri Kudüs'te Süleyman mabedi yanında iken sonraları Kıbrıs olmuştur. 1291'de Akka'nın ellerinden çıkmasıyla Kudüs topraklarındaki önemini kaybeden T. T. mensupları, Fransız kralı IV. Philippe döneminde, 1305'te bütün Fransa'da takip ve tevkif edilirler, birçoğu da gizli büyücülük suçu işlediklerinden yakılırlar. Papa V. Clemens (b. bk.) 1312'de Vienne konsilinde T. T.'nı büyücülükle uğraştığı ve faydasız olduğu için mahkûm ederek dağıtmıştır.

TEMRİYE (Tinea corporis), saçsız deride yerleşen, Trichophyton ve Microsporum denilen mantarların yaptığı bir deri hastalığı. Mantar, deriye yerleştikten birkaç gün sonra küçük bir para büyüklüğünde kırmızı ve derinin reaksiyonuna göre yalnız bir leke halinde veya içi su toplu kabarcıklar görünümünde yuvarlak veya oval, hafif kepeklenme ile belirir. Yaranın kenarlarında iltihabî reaksiyonlar olur. Kenar bu suretle etrafa doğru ilerlerken, ortadan bir gerilme, hatta iyileşme olup, bunun sonucu olarak halka şekilleri meydana gelir. Plağın dışında aktif bir kenar, içeride ise iç içe birçok halkaların silik bir şekilde bulunduğu dikkati çeker. Bu görünüme herpes iris veya circinatus adı da verilir.

Odaklar tek olduğu gibi, birkaç tane de olabilir. Hatta bazan yan yana bulunan iki odak genişledikçe birbirleriyle karışarak harita şekilleri yaparlar.

Hastalık daha çok el, kol ve boyun gibi açık yerlerde olur. Hastalar, hafif bir kaşıntıdan başka blr şey hissetmezler. Hastalık iyileştikten sonra yerinde iz bırakmaz. Yalnız geçici olarak soluk mavi veya tamamen renksiz bir yer kalır.

Hastalık bölgesinden mantar alınarak kesin teşhis konur. Tedavide mantar ilâçları kullanılır. Tedavi süresi altı haftadan az olmamalıdır. Her gün banyo yapmalı ve çamaşır değiştirmelidir, böylece nüküsler önlenmiş olur.

TEMSİL, bir kimsenin başka bir kişi adına hukukî işlem yapabilme yetkisi. Bu yetki, ya T. olunan kimsenin serbest iradesinden ya da kanundan doğar. Birinci halde iradî T.; ikinci halde kanunî T. söz konusudur. İradî T.'de T. olunan kimsenin T.'ciye T. yetkisini vermesi gerekir. Kanunî T.'de ise T.'ciler (velî, vasî, kamu idare ve müesseseleri adına tasarrufta bulunan yöneticiler) yetkilerini doğrudan doğruya kanundan alırlar.

T.'in hükümleri : Yetkili bir T.'ci tarafından diğer bir kimse adına yapılan akdin alacak ve borçları, o kimseye geçer. Akdi yaparken T.'ci sıfatını bildirmediği takdirde, akdin alacak ve borçları bizzat kendisine ait olur. Ancak kendisiyle akdi yapan kimse, bir T. ilişkisi olduğunu durumdan anlar veya bunlardan biri veya diğeri ile akit yapmak kendisince farksız bulunur ise, akdin hakları ve borçları T. olunan kimseye geçer. Diğer hallerde alacağın temliki veya borcun nakli işleminin yapılması gerekir (Borçlar Kanunu Md. 32). Başkası adına T., kamu hukukundan doğuyorsa, T.'cinin yetkisi bu konudaki kanun hükümleri ile belirlenir. T., hukukî bir tasarruftan doğmuşsa, yetkinin derecesi o tasarruf ile kararlaştırılır. Ancak T.'cinin yetkisinin derecesi üçüncü şahıslara beyan ve tebliğ edilmiş ise, bu beyan esas alınır (Md. 33). T. olunan kimse, hukukî bir tasarruftan doğan T. yetkisini her zaman sınırlayabilir veya kaldırabilir. Bundan dolayı T.'cinin bir hizmet veya şirket ya da vekâlet akdi gibi sebeplere dayanarak dava açma hakkı kalkmaz. T. olunan kimsenin bu hakkından önceden vazgeçmesi hükümsüzdür. T. olunan kimse gerek açıkça gerek dolayısıyla verdiği yetkiyi diğer kimselere bildirdiği halde, bu yetkiyi tamamen veya kısmen kaldırdığını bildirmemiş olursa, yetkinin bu şekilde kaldırılmış olduğunu üçüncü şahıslara karşı ileri süremez (Md. 34). Aksi iki tarafça kararlaştırılmış veya işin özelliğinden anlaşılmış olmadıkça, hukukî bir işlemden doğan T. yetkisi, T.'ci veya T. edilenin ölümü, gaiplik hükmünün ilânı, medenî hakların kullanılması yetkisinin kaybı veya iki taraftan birinin veya her ikisinin iflâsıyla son bulur. Bir tüzel kişinin varlığı sona erdiği veya bir şirket fesholunduğu zaman aynı hüküm uygulanır. Ancak tarafların birbirine karşı mevcut şahsî hakları saklı kalır (Md. 35). T.'ci yetki belgesini, görevi bittiği takdirde, T. olunana iade veya mahkemeye tevdi etmeye mecburdur. Eğer T. olunan veya halefleri T.'ciyi buna zorlamakta ihmal

gösterirlerse, bundan dolayı iyi niyetle hareket eden üçüncü şahısların uğrayacağı zararı tazmin etmeye mecbur olurlar (Md. 36). T.'ci kendi yetkisinin sona ermiş olduğuna bilgi edinmedikçe T. olunan veya halefleri, bu yetki henüz varmış gibi onun muamelesi ile alacaklı veya borçlu olurlar. Üçüncü şahısların yetkinin sona ermiş olduğunu bilgi edinmesi hali bunun dışındadır (Md. 37). (E. Korur)

TEMSİLCİLER MECLİSİ : bk. KURUCU MECLİS.

TEMUCO, Orta Şili'de bir şehir. Nüfusu 109 000 (1972)'dir. Ticaret ve turizm merkezi olarak tanınmıştır.

TEMURU'LAR, Madagaskar adasının güney - doğu bölümünde yaşayan bir kabile. Sayıları aş. yu. 135 000'dir.

TEMÜÇİN, Büyük Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu. 1206'da toplanan kurultayda Çingiz Han adını almıştır. Bk. ÇİNGİZ HAN.

TEMYİZ, ilk mahkeme hükmünün yetikili yüksek mahkemenin incelemesine sunulması. T.; hükmün gerek mahkemece yapılan işlemler, gerek dayanılan hukukî sebepler açısından gözden geçirilmesini ve kanunların tatbikatında birliği sağlamak bakımından çok yararlı bir kanun yoludur. Bundan dolayı yargılama hukukunda temel kural, malî ve cezaî açıdan önemsiz sayılan ve kanunda belirtilen bazı davalar dışında, ilk mahkeme hükümlerinin T. olunabilmesidir.

Hukuk muhakemeleri usulünde T. : Kural olarak ilk mahkemenin nihaî kararı (hüküm) T. edilebilir. Ara kararları ise ancak nihaî kararla birlikte T. edilebilirler. Değeri 10 000 lirayı aşmayan davalarda T. yoluna gidilemez (Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu Md. 427). Sulh mahkemelerince verilen hükümler sekiz gün içinde T. edilebilirler (HMUK. Md. 437). Asliye mahkemesi hükümlerine karşı T. süresi 15 gündür (HMUK. Md. 432). T. talebi, kararı veren mahkemeye veya Yargıtay'a aleyhinde T.'de bulunulanların sayısından bir fazla dilekçe ile yapılır (HMUK. Md. 431 ve 432). T. edenin T. harç ve masraflarını yatırması gerekir (HMUK. Md. 434). T. dilekçesinin kendisine tebliğ olunduğu taraf, tebliğden itibaren 10 gün içinde cevap verme hakkına sahiptir (HMUK. Md. 433). T., ilk mahkeme kararının yerine getirilmesini durdurabilir. Nafaka hükümleri bundan müstesnadır. Sadece gayri menkullere, bunlara ait aynî haklara, aile ve şahsın hukukuna dair hükümler, kesinleşmedikçe yerine getirilemez (HMUK. Md. 443).

T. sebepleri kanunda sayılarak sınırlandırılmıştır. Buna göre : 1. Kanunun ve iki taraf arasındaki mukavelenin yanlış tatbik edilmiş olması, 2. Mahkemenin davayı görmeye görevli olmaması, 3. İki tarafı ve sebebi aynı olan bir dava hakkında birbiriyle çelişik kararlar verilmesi, 4. Muhakeme usulüne aykırı davranılması, 5. Maddî meselelerin değerlendirilmesinde hataya düşülmesi, 6. İki taraftan birinin davasını ispatlamak için gösterdiği delillerin kanunî bir sebebe dayanmaksızın reddi halinde Yargıtay, T. talebini kabul eder ve hükmü bozar. Ancak muhakeme usulüne aykırı davranışın hükme etki yapacak derecede ağır olması gerekir (HMUK. Md. 428).

Yargıtay, yapacağı inceleme sonucunda mahkeme hükmünü ya aynen ya da düzelterek ve değiştirerek onar veya bozar.

Ceza muhakemeleri usulünde T. : Ceza mahkemelerinden verilen hükümler T. olunabilir. Ancak 15 yıl ve ondan yukarı hürriyeti bağlayıcı cezalar ile ölüm cezalarına ait hükümler hiçbir harç ve masrafa tabî olmaksızın Yargıtay'ca kendiliğinden gözden geçirilir. 1 000 liraya kadar (1 000 lira dahil) hafif para cezalarına dair olan hükümler, yukarı haddi 2 000 lirayı geçmeyen, para cezasını gerektiren suçlardan dolayı verilen beraat hükümleri ve kanunlarda kesin olduğu yazılı bulunan hükümler T. olunamaz (Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu M. 305). 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'nun 18. maddesinin (n) bendini değiştiren 8 haziran 1981 tarih ve 2474 sayılı kanuna göre, bu kanun mucibince hükmedilen para cezaları, para cezası ile birlikte ve ayrı üç yıla kadar hürriyeti bağlayıcı ceza hükümleri ve bu cezalara bağlı veya ayrı ya da sonucu olan fer'i ve ek ceza hükümleri T. olunamaz.

İlk mahkemenin kararı yüze karşı bildirilmişse tefhimden, gıyapta verilmişse tebliğden itibaren bir hafta içinde T. olunabilir. Kabahat işlerine ilişkin olmayan hükümleri T. edenlerin bir hafta içinde yüz lira depo etmeleri şarttır. T. isteği dilekçe ile hükmü veren mahkemeye yapılır (HMUK. Md. 310). Süresi içinde verilen T. dilekçesi hükmün kesinleşmesini önler (CMUK Md. 312). T., ancak kanuna aykırılık gerekçesine dayandırılabilir (CMUK Md. 307). Mutlak kanuna aykırılık halleri: 1. Mahkemenin kanun dairesinde kurulmamış olması, 2. Hâkimlik görevine iştirakten kanunca yasaklanmış bir hâkimin hükme katılması, 3. Geçerli bir şüpheden dolayı hakkında red talebinde bulunulan bir hâkimin, talep kabul olunduğu halde hükme katılması veya talebin kanuna aykırı şekilde reddolunarak hâkimin hükme katılması, 4. Mahkemenin kanuna aykırşı olarak davaya bakmaya kendini görevli veya yetkili görmesi, 5. Cumhuriyet savcısı veya kanunen varlığı gerekli diğer kişilerin yokluğunda duruşma yapılması, 6. Sözlü duruşma sonucu verilen hükümde alenî duruşma kuralının zedelenmesi, 7. Hükmün gerekçesiz olması, 8. Hüküm için önemli noktalarda mahkeme kararı ile savunma hakkının kısıtlanmasıdır (HMUK Md. 308). Bunların birinin varlığı halinde hüküm Yargıtay'ca bozulur (CMUK Md. 320-321). Bunun dışındaki kanuna aykırılık halleri, ancak hükme etkili olacak derecede ise, nazara alınır. Aksi takdirde hüküm aynen veya düzeltilerek onanır. (E. Korur)

TEMYİZ MAHKEMESİ : bk. YARGITAY.

TENÂFÜR (Ar.=birbirinden nefret etme), kimi sözlerde, söz öbeklerinde çıkakları yakın seslerin art arda gelmesi yüzünden söylenişin güçlüğe uğraması ve kulağı rahatsız etmesi. Bu türlü olan ses veya sözlere mütenâfir denir. T. söz içindeki harfler arasında ise tenâfür-i hurûf, kelimeler arasında ise tenâfür-i kelimât adını alır.

TENASUH (Ar. *nesh*'ten), iki şey arasındaki özel bir duruma, iki şeyin birbirini gidermesine, izale, iptal, yok etmesine işaret eder; dolayısıyla ölünün ruhunun eski bedeni bırakıp başka bir bedene geçmesini ifade için kullanılır. Dilimizde bu anlamda *ruh göçü* karşılığı kullanılır. İngilizcede bu kavramı ifade için *metempsychosis, transmigration of the soul, rebirth* veya *reincarnation* deyişleri kullanılır. Her ne kadar hulûl *(incarnation : avatara)* ile T. aynı şeyi ifade ediyor gibi gözükürse de, İngilizce *reincarnation* kelimesinden de anlaşılacağı gibi, T., yeniden ve tekrar tekrar hulûlleri -hem de doğumdan başlamak üzere- ifade etmektedir. Hulûlde bir tanrı veya ruhun bir varlığı (insan, hayvan vb.) girip onda bedenleşmesi esas iken, T.'ta ruhun, bir varlığın bedeninden başka bir varlığın bedenine geçmesi yoluyla hayatın devam

etmesi odak noktadır. Doğum, ölüm fenomeni, ailenin özelliklerinin çocukta ortaya çıkması gibi durumlar, ilkel kabilelerce silsile halinde vücutlar vasıtasıyla ruhun yolculuğu, devrî bir var oluş olarak telâkki edilmiştir.

Büyük bir ihtimalle bu fikir, Ana Tanrıça kültünde ve bazı ata kültlerinde vardı. Dinî - felsefî bir doktrin olarak ise Hindistan'da M. Ö. 600 yıllarında meydana çıktı, baştan başa Asya'ya yayılan Buddhizm tarafından kabul gördü. Yunanistan'da M. Ö. VI. yüzyılda Pythagorasçılık ve Orfeusçuluk (Orfizm)'da T.'tan söz ettiler. Bunlardan ilkinin kurucusu Pythagoras, manevî öğretisi ile meşhurdu; T.'a, ruhun ilâhî kaynaktan geldiğine, bedende mahpus bulunduğuna inanıyordu.

M. Ö. 425'te durdurulan bu akım, I. yüzyıldan itibaren Roma ve İskenderiye'de tekrar parladı (Yeni Pythagorasçılık). Pythagorasçılığın kökte benzerlik taşıdığı Orfeusçuluk (M. Ö. VII veya VI. yüzyılda) ise Homeros'un görüşünün aksine, ruhu aslî iç kişilik ve mahiyeti itibariyle ölümsüz olarak kabul etti. İnsan tabiatındaki ikilik, Zeus'un oğlu Dionysos - Zagreus ile kötü güç titanları mitinde anlatılır. Titanlar ilâhî çocuğu öldürüp yerler. Zeus da onları öldürür. Onların küllerinden insanlık, bir yandan Dionysos'a ait ilâhî eleman (ruh), diğer yandan titanlara ait maddî eleman (beden)'dan meydana gelen ikili bir tabiat üzere yaratılır. Eflatun'a göre, Orfeusçular, bedene ruhun mezarı dediler. Orfeusçuluk, ruhu bedenlerin silsile halindeki hapsinden kurtarmayı gaye edinmişti. Mezarlarda bulunmuş altın yapraklar üzerinde orada yatan ölülerin ilâhî kaynaklı olduğu ve yeniden doğumun "ıstıraplı yorucu çarkı"ndan kurtulduklarının umulduğu yazılıdır.

T. fikri, Orfeusçuluktan Eflatunculuk, Yeni Eflatunculuk ve Gnostisizme de geçmiştir. *Phaidon* adlı risalesinde, üstadı Sokrates'in "ruha özen göstermek" nasihatinden ruhun gerçek ölümsüzlüğüne gelen Eflatun, *Phaidros*'ta Orfeusçuluk etkilerini yansıtan bir insan doktrinine ulaşmıştır. Bu eserde ilâhî mahiyetli ve ölümsüz ruhların kendi aslî yükselişlerini devam ettiremedikleri ve cismanî bedenlerde dinlenme yerleri bulmak için alçaldıkları bir ilk merhale tasavvur edilir. Ruhun kirlenmesine sebep olan, kefareti gerektiren bu durumdan insan ve hayvan bedenlerindeki T. sonucu ortaya çıkar. Bilge kişi, bu hususu ve ruhunu böyle bir kaderden nasıl kurtaracağını, onu ilk haline nasıl döndüreceğini bilir.

Sonraki dinî düşünce sistemleri Eflatun'un felsefesinden derinden etkilenmiş, böylece Yeni Eflatunculuk gelişmişti. Bu akım, insanın Mutlak veya Tek olanla birleşmek üzere kendi şahsiyetinin sınırları ötesine geçmek için kabiliyetli bulunduğunu kabul ediyordu. Ruhun böyle bir yükselişi, vecdi de içine alarak, esasta mistik idi. Gnostisizm, insan nev'inin tabiat ve Yüce Varlıktan gelen bir ilk tipin birleşmesinden çıktığını, insanın manevî unsuru zikredilen bu ilk ilâhî insandan, cismanî unsuru da tabiattan gelen bir ikili mahiyete sahip bulunduğunu kabul ediyordu. İnsanlar, aslî mahiyetleri hakkında gerçek bilgiyi kazanarak ve Yüce Varlıkla birleşmek için ruhlarını serbest bırakarak belirli bir disiplin takip etmek suretiyle kötü durumlarından kurtulabileceklerdi. T., ana inanç idi. Herodotos, bu inanışın Mısır'dan Yunanistan'a geldiğini düşündü. T. inancı, Kelt ve İskandinav dinlerinde, Yahudi dininin bazı bâtınî mezheplerinde de görülür. T., devrî zaman görüşüne sahip olmayan, zamanı düz bir istikamette gören dinlerde (Zerdüşt dini, Yahudilik, Hristiyanlık, İslâmiyet gibi) bulunmaz. Ruh göçünde zaman, fenomenal âlemde varlığın "ıstırap dolu yorucu çarkı"dır.

Devrî kozmogoniye inanan Hint cemiyetinde bu kozmogoni ve "karma" (Sanskrit=iş, hareket) inanışı yanında yer alan en önemli inanç T. olagelmiştir. T. *(Samsara)*, Hinduizm, Budhizm ve Cayinizmiyle bütün Hint dinlerinde mevcuttur. Meselâ Hinduizmde kâinat aslında ezelî-ebedî (kadîm) kabul edilmekle beraber, periyodik bir yok olma ve yeniden yaratma söz konusudur. Kâinatın yoktan yaratılması fikri Hint dinlerinde görülmektedir. Meru dağını merkez alan âlem sistemimiz, birçokları arasında sadece bir tanesidir. Her âlem, "Brahma'nın Yumurtası" *(Brahmanda)* denilen yumurta gibi bir şekle sahiptir ve 21 bölgeye ayrılır. Bu kozmolojide Yerin üzerinde en kutsalı en üstte 6 cennet vardır. Yerin altında da 7 bölge bulunur. Onların da altında en korkuncu en altta yine 7 bölge vardır. Canlı varlıklar, yaptıkları işlere göre "karma" kanunu ve kozmik hiyerarşi gereğince yükselerek ve alçalarak bu bölgelerde dolaşırlar. Bu noktada Hinde mahsus "karma" doktrininin üzerinde durulmalıdır. Karma, bir sebep, tesir kanunudur. Seçme yeteneğine sahip insan tarafından düşünce, söz veya iş, her hareket, sadece o insanın tabiatını ve geleceğini değil, âlemin geleceğini de dönüştürebilir. İnsan, bugün ne ekerse yarın onu biçecektir. Bugünkü durumumuz, geçmişimizin sonucudur. Karma inanışı T. inancını doğurmuş, ruhun bir bedenden diğerine geçtiği, öldükten sonra böylece hayatın sürdüğü kabul edilmiştir. Ruhun ölümsüzlüğü inanışının en eski yazılı kaynağı Upanişadlardır (M. Ö. VIII - IV. yüzyıllar arası). T., yeni bir doktrin olarak Yajnavalkya tarafından "Brihadaranjaka Upanişad"da telkin edilmiştir. Veda ilâhilerinde böyle bir fikre rastlanmamaktadır. T., eski telkinlere karşı çıkan sramanik (brahmanlara değil, zahid dinî rehberlere dayanan) dinî hareketlerin Cayinizm, Ajivikas hareketi, ilk Buddhizm karakteristiği idi.

Hint yeniden doğuş teorisine göre, ruh, daha önceki hayatındaki durumuna uygun olarak yükselir veya alçalır, daha yüksek veya daha aşağı bir varlığın bedenine girer. İyi fiiller işlemiş olanlar sonraki doğumlarında daha yükselmiş bir şekilde dünyaya gelirken bunun tersi de olabilir. Bir insan sonraki doğuşunda bir tanrı veya bir hayvan olarak dünyaya gelebilir. Bu bir sebep - tesir kanunu altında cereyan eder. İnsan, kaderinin mimarıdır. Gelecek hayat müddetini göz önünde bulundurmazsa insanın başına gelen iyi ve kötü şeyler mâna kazanamaz. Manevî karşılık, ancak ruhun yeniden başka bir bedene geçmesi ile kabul edilebilir. Hintliye göre bu inanç, insanın şimdiki ıstırabının sebebini anlamasını mümkün kılar ve mutlu bir gelecek elde etmek için onu iyi davranışa iter. Dünyaya devamlı gidiş geliş, insanı olgunluğa götüren yolu açar. Böylece bir insan Brahma (yaratıcı tanrı)'ya ulaşabilir. Ancak, T. yalnız insanlara mahsus değildir, tanrılar da ölüp yeniden doğabilir.

Geniş zaman ve mekân dilimleri varsayımından hareket eden bir kozmolojiye dayanan T. (Samsara), bir çark (tekerlek) ile temsil edilir ve tek tek her varlığın devrî devreleri, âlemin sürekli devrî turlarına paraleldir. Ayrıca T. bir ırmak ile temsil edilir. Bu temsilde büyük dinî rehberler, insanları öbür yakaya, kurtuluşa geçiren geçitler, köprülerdir. T., Tanrı'nın sihirli yaratma kudretinin iş gördüğü alan veya *maya* (hayal)'dır. Advaita ilâhiyatında âlemi hayal gören, fakat Brahma'nın hayal ve yalan olmayan yüksek gerçeğini bilen, artık T.'a tâbi olmaz. Ancak T. inanışının yayılması, aramanik hareketlerle ortak özellikler taşıyan eski Samkhya istiğrakı ile kolaylık kazandı. Kurtuluş, kozmolojik

hayat devreleri, geniş ve sonsuz zamanın kozmik var oluşları alanında elde edilecekti. T. görüşüne Karvaka materyalistlerince karşı durulmuşsa da, bu inanç Hint geleneğinde yaygınlaştı. Buddhistler ve bir anlamda Advaita taraftarları dışında yeniden doğuş altındaki gerçek, ebedî ruhun "*atman*", Cayinizmde "*jiva*" Samkhya'da "*purusa*" ölümle duyu organlarından, kılıf ve giysisinden ayrılması olarak telâkki edilir. Bu ebedî ruh, sonra yeniden başka bir bedende doğar, tâ "*moksa*", yani hürriyete, kurtuluşa ulaşıncaya kadar dolaşır. Advaita'nın yorumu, sadece bir atman kabul etmekle bu noktada bir ayrılık taşır; fert, aslında bir tecrübî benlikten meydana gelir, göç eden de budur, der. Fert kendini idrak ederek galibiyete ulaşınca yeniden doğuş işi durur. Kozmik kıyamet ertesi fetret devrelerinde ruhlar, tabir caiz ise, dinlenirler. Âlemin tekrar yaratılması ile karmik güçler yeniden faaliyete geçer. Yeniden doğum, çeşitli şekillerde (insan, hayvan vb.) ve çeşitli varlık derecelerinde - cennet, araf tabakaları vb. - olabilir. Böylece hayatın bütün şekilleri arasında bir süreklilik ve dolaşma mevcuttur. Nefsin bir hayattan ötekine geçerken hissî, zihnî vb. niteliklerini kaybetmesi, yogiler ve diğer bazılarının, sanıldığı gibi önceki doğuşlarındaki hâtıraları muhafaza edemediklerini gösterir.

Hindistan'da doğmasına rağmen milletlerarası bir genişlik kazanabilen, Tibet, Çin, Kore, Japonya ve Hint adalarına yayılan Buddhizm, yukarıda sözü edilen ıstırap konusunu insana bakışta temel konu olarak almış, millî bir din halinde kalan Hinduizme karşı çıkan bir hareket olarak gelişmekle beraber, T.'u muhafaza etmiştir. Bitmez tükenmez ve kaçınılmaz "tekrar doğuş"lar, Buddhist kutsal metinlerinde tasvir edilir.

Buddhizmin en önemli kutsal kitap kolleksiyonu olan Pali metinlerinde T., *tekrar doğuş* deyişiyle ifade edilmiş, *yeniden doğuş* deyişi kullanıldığı zaman bile ruhun yenilenmesi değil, doğuşun tekrarlanması kastedilmiştir. Yeniden doğuş, bir bakıma ruhun yenilenmesi ve daha yüksek bir mertebeye erişmesi demektir. Ancak böyle bir mertebeye erişmek, iyi işler yapmaya bağlıdır. Bu metinlerde *ruh göçü* deyişi kullanılmamıştır. Çünkü dhamma (doktrin) bakımından ruh göçü deyişi Buddhizmin öğretisine aykırı görülmüştür.

Buddhistler, Buddhizmin bütün varlıklarda gördüğü ıstırap gerçeğinin takdir edilebilmesinin tek bir hayat devresinde mümkün olamayacağını kabul ederler. Bir kimse korkunç sayıda bitmez tükenmez yeniden doğuşları ve bunların getireceği ıstırap yekûnunu göze almalıdır. Bu yeni doğuşlar, sadece insan şeklinde yenilenen doğuşları değil, en küçük böcekten insana kadar bütün duyu sahibi canlıları da içine alır; ayrıca fasılasız bir bütünlük oluşturur. Kurtuluş (nirvana) ancak insan varlığı merhalesinde kazanılabilir. Buddhizme göre, doğum ve ölüm arzularını yenemeyenlerin dünyaya geliş ve gidişlerini teşkil edip dünyaya gelen kişi, hayatının bir devresinde dünya ile bağlarını koparabilir, arzularını yenebilirse, kurtuluşa ermiş sayılır ve tekrar doğmaz.

Tekrar doğuş, ölümü izah bakımından da önem taşır. Yeniden doğuşa inanıldığı için Hint dinlerinde ölümün korkulan bir tarafı bulunmaz. Buddhizme göre, hayat sona ererken şuurun en son bir ânı vardır ki onu başka bir bedende başlayan yeni bir an takip eder. Her doğum ve ölüm, kendinden önceki ile ilgili olup zincirin bir halkası gibidir.

Buddhizm Çin, Kore ve Japonya'ya girmeden önce bu ülkelerde T. ile ilgili bir doktrin mevcut değildi. Mahâyâna (Büyük Araba, Büyük Kurtuluş Vasıtası) tipi Buddhizmin gelişi ile karma ve tekrar doğuş inanışları kuvvet buldu. T.'un aşağı mertebelerindeki ruhlara yardım etmek üzere onlara övülmeye değer hareketler ithafı suretiyle daha iyi mercilere. sonunda Buddhalığa yükseltmeyi gaye edinen genel Mahâyâna ideali büyük ilgi topladı. Çünkü ruh karmik var oluşa bağlı ve kin, hırs, ahmaklıktan tamamiyle kurtulmamış oldukça, T.'un bir mertebesinde tekrar doğuşa maruz kalması kaçınılmaz bir şey idi.

Tibet Buddhizminde ve Taoizmde T.'un çeşitli değişik kavramları gelişti ise de, ana fikir aynıdır. Halk tapınaklarındaki boyalı duvar resimleri, T. çarkını veya doğum ve hayat çarkını temsil eder. *Yü Li* veya Değerli Siciller gibi çok sayıdaki halk kitaplarıyla T. fikri yayılmaktadır. Bu eserde Buddhizm ve Taoizmin ölüler diyarı en ince ayrıntılarıyla tasvir edilmektedir. Müstesna faziletli kimseler tekrar doğuşunda bir tanrı olarak geliyor; iyi bir hayat yaşayan kimseler dünyaya erkek ve kadın olarak tekrar dönüyorlar; bazıları da günahları dolayısıyla hayvan, aç hayalet veya cehennem ehli olarak tekrar doğuyorlar. T. çarkı altı varlık şekli ifade eder: tanrılar, yarı tanrılar veya *asura*'lar, insanlar, hayvanlar, aç hayaletler, şeytanlar (Bu altı tabaka da kendi içinde bölümlere ayrılır). Bütün duyu sahibi varlıklar T. çarkına bağlıdırlar (Buddhalığa girme, nirvanaya ulaşma yoluyla karmik var oluştan kurtuluncaya kadar).

El - Bîrûnî (b. bk.), T. hakkında bir bölüm ayırdığı *Tahkik mâ li'l - Hind*'de bu inancın Hintlilerce İslâmiyette Allah'ın birliğine inanılması kadar önem taşıdığı üzerinde durmakta ve bunu şöyle belirtmektedir: "İhlâs kelimesi çerçevesinde şehadet Müslüman imanının, teslis (üçleme) Hristiyanlığın, cumartesi gününe ta'zim Yahudiliğin alâmeti olduğu gibi, T. da Hint dininin alâmetidir. Eğer bir kimse T.'a inanmazsa onlardan değil, kendilerinden saymazlar."

Şehrestânî (ölm. 548/1153), milletler arasında T.'a en çok inananın Hintliler olduğunu yazar. Hint devrî kozmolojisini şöyle anlatır: belirli sayıdaki devirlerden sonra sema küreleri, yıldızlar tekrar aynı noktaya gelir ve kâinatın hayatı yeniden başlar. Bu devrin müddeti bazılarına göre 30 000, bazılarına göre ise 360 000 yıldır (bu devreleri 70 000 yıl gösterenler de vardır). Şehrestânî, müfrit Şiîlerin (Gulât) hulûl yanında T.'a da inandıklarını, bu itikadın Mazdekî sihirbazlar, Hintli brahmanlar, filozoflar ve Sâbiîlerden alındığını belirtir. Ayrıca o, Mu'tezileden bir grupun, Allah'ın yaratıkları cennette yarattığına, sonra itaatsizlikte bulunanları bu dünyaya gönderip günahlarına göre temizleninceye kadar bunların başka bir şekle intikal ettiklerine inandıklarını da yazar. Hucvîrî ise Şiî, Karmatî ve İsmailîlerde de rastlanan hulûl inancından söz eder. T.'un dört derecesi vardır: nesh, mesh, fesh ve resh. es - Semerkandî, maymun, domuz ve diğer hayvanların şekil ve suret değiştirmiş halklardan geldiğini gösteren *mesh* hakkında acayip efsaneler anlatır.

Ruhun bir vücuttan diğerine intikali biçiminde genel manada T. inancı birçok Şiî fırkalarında bulunur. İsmâilîler, ruhun hayvan vücuduna intikal ettiğine inanmazlar, fakat birbirini takip eden ve ruhların imamı tanıyıncaya kadar doğum ile ölüm âlemleri arasında gidip geldikleri hayat devrelerine inanırlar. Onlara göre bu ruhlar sonra nur âlemine yükselir. Nusayrîler, kendi dinlerindeki günahkârların Yahudi, Sünnî Müslüman veya Hristiyan olarak dünyaya döneceğine inanırlar. Ali'yi hiç kabul etmeyenler, katır, köpek, eşek gibi hayvanlar olacaklardır. Onlarda T.'un 7 kademesi

vardır. Bu 7 kademeden geçince ruh, aslında inmiş olduğu yıldızlara yeniden yükselir. Dürzîler (de halk arasındaki inanışlarının bir kısmını Nusayrîlerden almışlardır. Onlar da Ali'ye düşman olanların ruhlarının bazı hayvanların vücuduna gireceğine inanırlar.

Mezhepler tablosunda T.'a inananlara Tenasuhiyye adı verilir.

Biyolojide bazı böceklerde kurttan kelebek haline geçme, hukukta bir mirasçının ölümü ile ona kalacak malların mirasçılarına intikali eskiden T. kelimesi ile ifade edilirdi. (G. Tümer)

TENÂSÜB, bir konu üzerinde, aralarında türlü ilgiler bulunan en az iki kelime, terim ve deyimi bir mısra veya beyit içinde kullanma. Ancak, bu kelimeler arasında karşıtlık ilgisi bulunmaması gerekir. Divan şairleri, T. sanatında, türlü bilim dallarıyla ilgili terim ve deyimleri, mitoloji, tarih ve mesnevî kahramanlarını, hayvan, bitki ve çiçek adlarını, tabiatla ve bunların dışında çeşitli konularla ilgili kelimeleri şiirlerinde bol bol kullanmışlardır. T. sanatına *mürâât-ı nazîr, cemiyet, telfik, tevfik, itilâf* ve *muvâhat* da denir. Aşağıdaki beyitte içkiyle ilgili kelimeler bir arada kullanılarak T. sanatı yapılmıştır :

Sabûh içmedi gündüz çemende gül-ruhsâr
Bu nergisin gözü nedir humârdan bu gece (Ahmet Paşa)

TENDÜREK DAĞI, Doğu Anadolu volkanlar dizisindeki en büyük dağlardan biri. Yüksekliği 3 533 m dir. Tek başına yükselmiş tipik bir volkan dağı olarak çapı 30 km kadardır. Çevresindeki yükseklikler (1 600 - 2 000 m) ortasında 2 300 - 2 600 m olarak yükselir. Kuzeyinde Doğubayazıt düzlükleri (1 600 m), batı ve güneyinde Sarıgöl çayı vadisi, doğusunda Muradiye - Doğubayazıt karakolunun geçtiği çukur yerler (1 700 - 2 000 m) bu dağı çevreler. Doğu tarafına yakın yerlerden Türkiye - İran sınırının bir bölümü geçer. Esas doruk bölümünde büyük ve derin krateri vardır. Yaklaşık 300 m derinlikte, yamaçları çok dik, çapı 400 - 500 m, kenarlarında volkanik cürufların bulunduğu taze bir şekildir. Bunun kuzey-doğusundaki dağ bölümünde (3 300 m) daha küçük bir kraterde, dağın adıyla anılan bir göl bulunmaktadır. Dağın başka yerlerinde de ikinci derecede volkan tepeleri ve küçük kraterler vardır. Ana volkan ile bu bitişik volkanın orta yamaçlarına kadar akarsular derin ve dar vadilerini (bunlar birer barrancos tipindedir) açmış, bunlar çevredeki çukur yerlere doğru yıldızımsı biçimde (radyal olarak) uzanmışlardır. Bu ana doruk bölümü henüz akarsularla tam kemirilememiş, genç volkanın şekli henüz bozulmamış, kraterler açılmamıştır. Bu akarsu uzanışlarıyla T. D., çevresi için bir su bölümü alanı özelliği gösterir.

Yakın bir geçmişte (Dördüncü Zaman) bir faal yanardağ olan T. D.'nın, hâlâ bazı yerlerinden çok sıcak gazların çıktığı bilinir. Bölgede bu dağa Cehennem dağı denildiği de olur. Ana çizgileri ile, bir kalkan-volkan özelliği gösteren T. D.'nın ana konisinde bozumsu ve kırmızımsı tüfler, cüruflar, sünger taşları görülür, çevreye doğru uzanmış siyah renkli, delikli bazalt lavları geniş yer tutar. Yakın bir geçmişte aktıkları belli olan lavlar, dağın yamaçlarında, yer yer küme küme kaya yığınları biçiminde de görülür ki, böyle yerler "kirelik" adıyla anılır.

Bu genç volkanın temeli, güneyde Paleozoik-metamorfik kırıklı kıvrımlı tabakalara dayanır. Doğu ve kuzey bölümündeki temelde Kretase formasyonuna bağlı tabakalar (kalkerler...) ile yer yer serpantinler geniş yer tutar. Batısında Neojen tabakaları uzanır, bunun güneyinde andezitlerin çok yer tuttuğu Aladağ (3 350 m) volkanik yığıntı alanına geçilir.

Dağın kayalık olmayan yerlerinde ve kayalıklar arasında otluklar vardır. Yukarı yamaçlarda kar örtüsü temmuz başlarına kadar yer yer kalır, hatta kuytu yerlerde yaz sonunda da karlı yerler görülür. Kar yerden kalktıkça otluklar ortaya çıkar. Bu otluklara yazın çevreden hayvan sürüleri çıkarılır. Volkanik taşların çoğu delikli olduğundan, kar suları dibe iner, yukarılarda su çok olmaz, dağın aşağılarından kaynaklar çıkar. Dağın türlü yerlerinde ve vadilerde yer yer ağaç toplulukları vardır (meşe, kavak, söğüt). (R. İzbırak)

TENEKE, 0,1 - 0,2 mm kalınlıklarında olabilen, kalaylanmış, paslanmayan çelikten mamul saç. Kalay, elektrolitik usulle saçın her iki yüzeyine ince kaplama şeklinde tatbik edilir. Özellikle konserve kutuları, benzin, petrol vb. kaplar yapımında kullanılır.

TENERIFE, İspanya'ya bağlı Kanarya takımadalarının en büyük adasına verilen ad. Yüzölçümü 2 352 km² dir. İdare merkezi Santa Cruz de Tenerife (nüfusu 151 361)'dir. Volkanik kökenli bir ada olan T.'nin ortasında Las Canadas krateri yer alır. En yüksek doruğu (Pico de Teide) 3 716 m dir. Elverişli iklim şartları dolayısıyla büyük bir turizm merkezidir.

TENEŞİR : bk. CENAZE.

TENGİRŞENK, Yusuf Kemal (Boyabat 1878 - Ankara 1969), Türk devlet adamı. İstanbul'da hukuk öğrenimini tamamlayarak Paris'e gitmiş, orada siyasî ve sosyal bilimler doktorası yapmıştır. Devlet adamlığı yanında ilim adamı olarak da tanınmıştır.

Önceleri memurluk görevi yanında gazete yazarlığı yapmış, daha sonra Meclis-i Mebusan'a girmiş, La Haye Daimî Hakem Mahkemesinde devlet avukatı olarak görev almıştır. Adalet müsteşarlığı yapan T., 1919'da milletvekili seçilerek 1920 - 1923'te Kastamonu ve Sinop milletvekilliklerinde bulunmuştur. 1920'de Moskova antlaşması için giden kurula başkanlık etmiştir. Aynı yıl adalet, 1922'de ise dışişleri bakanlığı görevlerinde bulunmuştur. 1921'de Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki Ankara antlaşmasını ve Türkiye - Fransa antlaşmasını imzalamıştır.

Yedinci seçim dönemine kadar Sinop milletvekilliği yapan T., 1961'de Kurucu Meclis'e de katılmıştır.

1920'de Harp Akademisinde hukuk, 1919, 1925 - 1941 arasında da önce İstanbul, sonra Ankara Hukuk Fakültesinde iktisat profesörlüğü yapmıştır. Ekonomi alanında eserleri vardır.

TENGİZ veya DENGİZ, Kazakistan'da bir acı göl. Denizden yüksekliği 304 m, yüzölçümü 1 590 km² dir. Kıyıları girintili çıkıntılı, düz ve kısmen bataklıktır. En derin yeri 6,75 m dir. Su seviyesi mevsimlere göre büyük değişiklikler gösterir. Gölde birçok ada oluşmuştur. Kulanutmes (Kulanutpes) ve Nura gibi ırmaklarla beslenir.

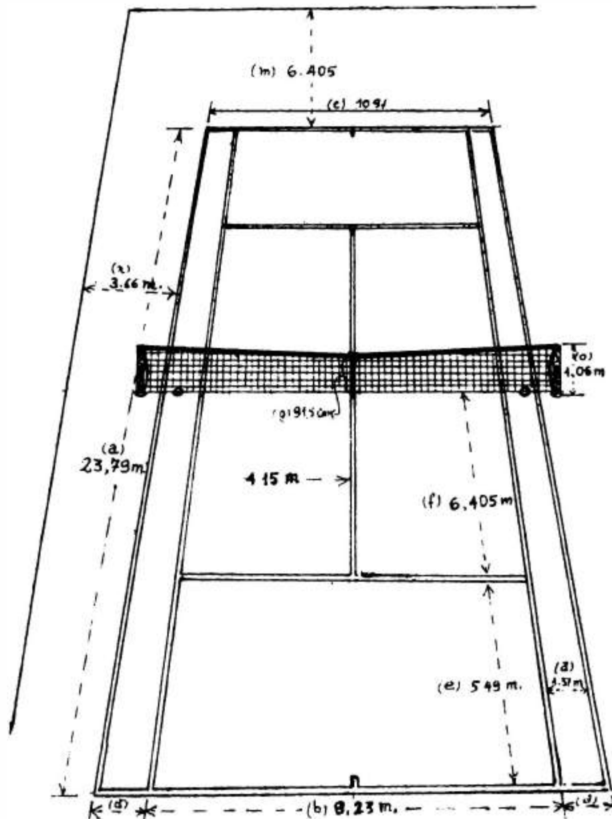
TENIENTE, El, Orta Şili'de, O'Higgins ilinde, Rancagua'nın kuzey-doğusunda bir kasaba. Çevresinde bakır madenleri vardır. Bakır dökümevleri kurulmuştur.

TENİS, ana kökü M. Ö. 500 yılına kadar uzanan top oyunları grupunun değişik ve oldukça modern bir türü. İlk defa İngiltere'de başlatılan T., kadın ve erkekler tarafından açık ve kapalı sahalarda gündüz ve gece oynanabilir. Ortadan file ile ikiye bölünmüş dikdörtgen biçimindeki sahaların yüzü, çim, toprak, kil, beton, asfalt, tahta ve bazı karışımlardan elde edilen maddeler ile kaplıdır. İki veya dört kişi tarafından oynanan oyunun maksadı, topu raket ile filenin ötesindeki yarı sahanın geri çevrilemeyecek yerlerine atarak sayı kazanmaktır. Oyunu düzenleyen kurallar yanında araç ve gereçlerin özellikleri de belirlenmiştir.

Ülkemizde T. diye bilinen bu oyun, dünya spor çevrelerinde "lawn tennis" (İng.=çim T.'i) diye tanımlanmaktadır. Bunun sebebi ayrıca T. diye bir oyunun daha var olmasıdır. T. ve lawn T. köken bakımından çok yakın olmakla beraber birbirinden tamamen farklı iki oyundur.

T. oyunu çok eskiden beri İngiltere ve Fransa'daki saraylarda soylular tarafından oynanmıştır. Bu oyun, sarayların içinde, üç tarafı duvar olan büyük oda veya salonlarda, alanı ortadan ikiye bölen yüksekçe bir file üzerinden raket ile top atmak suretiyle oynanır.

Çim T.'i, ülkemizde sadece T. diye bilinen oyundur. Bu oyun 1874'te Major Walter Wingfield adlı bir İngiliz tarafından eski *tennis* oyunundan esinlenerek icat edilmiştir. Bu tarihte Londra'nın bir semti olan Wimbledon'da kurulan All England Croquet Club, ilgi çekmek amacıyla bu yeni oyunu benimsemiş, birkaç çim T. sahası meydana getirerek faaliyete geçmiş ve *Lawn tennis* adını klüp unvanına ilâve etmiştir. Yaratıcısı tarafından 26 yarda (=23,79 m) boy, 9 yarda (=8,23 m) en ve 99 cm file yüksekliği olarak tespit edilmiş bulunan ölçülerin, file yüksekliğinin 91,5 cm ye indirilmesi dışında bugüne kadar değişmemiş olması belirtilmeye değer bir noktadır.

TENİS : Saha ölçüleri

TENİS : Arjantinli Guillermo Vilas

İlk T. turnuvası, adı geçen klüp tarafından 1877'de Wimbledon'da düzenlenmiş ve turnuvaya bulunduğu semtin adı verilmiştir. Bugün dünyanın en ünlü T. turnuvalarından biri olan Wimbledon turnuvası o tarihten beri, I ve II. Dünya Savaşları dönemleri ile 1922 yılı dışında her yıl düzenlenmiştir.

T., Wimbledon turnuvasının yardımıyla gittikçe gelişmiş ve İngiltere'den ilk defa Amerika Birleşik Devletleri'ne ve daha sonra Fransa, Avustralya ve diğer Batı Avrupa ülkeleri ile İngiliz sömürgelerine yayılmıştır.

Bu sporun kurallarını açık seçik olarak ve milletlerarası temasları çoğaltmak ve iş birliğini kurmak amaçlarıyla 1886' da İngiltere Tenis Birliği (The Lawn Tennis Association) ve 1912'de de Milletlerarası Tenis Federasyonu (International Tennis Federation) kurulmuştur. Bu arada 1900'de Dwight F. Davis (b. bk.) bir kupa koymak suretiyle milletlerarası karşılaşmaları başlatmıştır. Bu sebeple Davis Kupası (Davis Cup) adı verilmiş bulunan milletlerarası karşılaşmalar da I ve II. Dünya Savaşları yılları dışında günümüze kadar her yıl düzenlenmiş ve dünya T. şampiyonası değerini taşımıştır. Başlangıçta birkaç ülkenin katıldığı bu milletlerarası T. birinciliği (Davis Kupası)'ne millî takımları ile katılan ülkelerin sayısı 1917'de 7, 1927'de 26 ve 1930'da 32'ye yükselmiştir. Son on beş yılda ve günümüzde bütün ülkelerin çoğu bu yarışmalarda yer almaktadır.

Davis Kupası'na her ülke millî ekipleriyle katılmakta ve karşılaşmalar, dört tek erkek, bir çift erkek olmak üzere beş yarışma üzerinden düzenlenmektedir. Böylece üç yarışmayı kazanan ülke, tur atlamakta ve yenilen ekip elenmektedir.

Başlangıçta İngilizlerin, yirmi yıl sonra Amerikalıların önderlik ettiği T. sporu, 1924'te Fransız T.'çilerin hâkimiyeti altına girmiş, ancak kısa bir süre sonra İngiliz ve Amerikalı T.'çiler yeniden ağırlıklarını koymuşlardır. Bu arada I. Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda T. sporuna karşı olan ilginin artması dolayısıyla 10 - 15 000 seyirciyi alabilecek stadyumlar hizmete sokulmuştur. I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrası dönemlerinde, meselâ 1908 - 1912 yıllarında Amerikalı W. A. Larned; 1920 - 1924 yıllarında W. T. Tilden ve W. M. Johnston; 1925 - 1932 yıllarında Fransız J. R. Lacoste, J. Borotra, H. Cochet ve Brugnen, daha sonra İngiliz Fred Perry, "Buuny" Austin, Amerikalı Donald Budge ve Alman Gottfried von Cramm dünyada ün yapmış T.'çiler olarak belirlenmişlerdir.

I. Dünya Savaşında olduğu gibi, II. Dünya Savaşında da T. faaliyetlerine ara verilmiş, klüpler kapanmış, T. araç ve

gereçleri imalâtı yok denecek düzeye inmiş, Avrupa'daki bütün T. tesisleri hasara uğramıştır. Bu dönemde sadece Amerika Birleşik Devletleri ile Avustralya T. çabalarını sürdürebilmişlerdir. Amerika'da ilk amatör kuruluş olan Amerika Birleşik Devletleri T. Birliği (USLTA = United States Lawn Tennis Association), savaş döneminde, T. sporunu ordu birliklerinden ve Kızıl Haç faaliyetlerinden yararlanmak suretiyle canlı tutmak, dünyaya tanıtmak ve Amerika Birleşik Devletleri'nde geliştirmek için gereken çabaları göstermiştir. Bu arada USLTA T. sporunu yaymak, bütün ülke düzeyinde, özellikle 18 yaş altındaki gençlere T.'i öğrenme ve oynama imkânları sağlamak, millî ekipler yetiştirmek suretiyle çok olumlu işler başarmıştır.

TENİS : Çekoslovakyalı Martina Navratilova

II. Dünya Savaşından sonra T.'e karşı olan ilgi bütün dünyada yeniden canlanmıştır. 1946'da düzenlenmiş bulunan, 20 ülkenin katıldığı Davis Cup karşılaşmalarını John A. Kramer'in yürüttüğü Amerika Birleşik Devletleri ekibi kazanmıştır.

Savaş süresince yapılan olumlu çalışmaların sonucu savaş sonrası yıllarında Amerika Birleşik Devletleri ve Avustralya T. dünyasına hâkim olmuşlardır.

İlk profesyonel T., Amerika Birleşik Devletleri'nde savaş sonrası dönemi şampiyonlarından John A. Kramer ve Pancho Segura tarafından başlatılmış ve 1953'te Frank Sedgman ile Kenneth Mc Gregor'un katılması ile güçlenmiştir. Daha sonraki yıllarda süratle gelişerek bütün dünyayı kaplamış ve böylece son derece güçlü bir T. araç ve gereçleri sanayiinin doğmasına da yol açmıştır. Bu yıllarda T. sporuna karşı olan ilginin birdenbire artması sonucu seyirci rekorları kırılmıştır. Son yıllarda T. faaliyetlerinin büyük bölümü profesyonel bir ortam içinde yürütülmüştür. Bu arada Wimbledon T. turnuvası amatör hüviyetini korumak için çok çaba sarf etmiş, ancak profesyonel olan ünlü T.'çilerin katılmaması yüzünden ilgi ve önemini kaybetme tehlikesi ile karşılaşınca 1968 yılında profesyonel şartları benimsemiştir.

Böylece tamamiyle profesyonel olan T. turnuvaları yanında çeşitli ülkelerde düzenlenen milletlerarası veya açık turnuvaların sayıları gittikçe artmaktadır. Bu turnuvalarda derece alanlara ve hatta katılanlara başarıları ile orantılı olarak büyük para ödülleri dağıtılmaktadır. Örnek olarak 1979'da dünyanın en ünlü T. turnuvalarından olan New York'taki Forest Hill turnuvasında toplam 300 000, Melbourn'daki Açık Avustralya şampiyonasında 335 000, Londra'daki Wimbledon turnuvasında 282 000 ve Paris'teki Açık Fransa şampiyonasında da 375 000 dolarlık ödül dağıtılmıştır. Bu dört büyük turnuvayı aynı yıl içinde kazanan oyuncuya "big slam" yapmış T.'çi unvanı verilir. Bu üne bugüne kadar iki T.'çi (Amerika Birleşik Devletlerin'den Donald Budge ile Avustralya'dan Rod Lever) kavuşabilmiştir.

Bundan dolayı 1950'den sonra önemli ölçüde gelişen ve son 10 yılda büyük patlama yapan T. sporu, bu yolda öncülük eden Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Avustralya ile bazı Batı Avrupa ülkelerinin de sınırlarını aşarak bütün dünyaya yayılmıştır.

Bu arada son yirmi yıl öncesine kadar T.'e fazla ilgi göstermemiş olan Sovyet Rusya ve Doğu Bloku ülkeleri, büyük bir sanayiin doğmasına yol açan ve dünya kamu oyunun büyük ilgisini çeken bu gelişmelere ayak uydurmak mecburiyetini duymuş ve bu sporun sağladığı çeşitli yararları da göz önünde tutarak ünlü T.'çiler yetiştirmişlerdir.

1950 yılından günümüze kadar ün yapmış erkek T.'çiler şunlardır :

Amerika Birleşik Devletleri'nden : T. Trabert, B. Patty, V. Seixas, S. Smith, A. Ashe, J. Connors, D. Ralston, C. Mc Kinley, E. Dibbs, B. Lutz, R. Tanner, H. Solomon, J. Mc Enroe, B. Goldfried; Avustralya'dan : L. Hoad, R. Emerson, F. Stoll, A. Cooper, K. Rosewall, M. Rose, T. Roche, J. Newcombe, R. Lever; Arjantin'den : G. Vilas; Hollanda'dan : T. Okker; İtalya'dan : N. Pietrangeli, C. Barazutti; İsveç'ten : S. Davidson, B. Borg; İspanya'dan : A. Gimeno, M. Santana, M. Orentes; Peru'dan : A. Olmedo; Romanya'dan : Ilie Nastase; Polonya'dan : W. Fibak; Rusya'dan : A. Metreveli; Çekoslovakya'dan : Ivan Lendl, J. Kodes. Bunlardan, başta Rod Lever, Ilie Nastase ve Bjorn Borg olmak üzere Lew Hoad, J. Connors, Arthur Ashe, John Newcombe, J. Mc Enroe çok büyük ün yapmış şampiyonlardır.

Bayan T.'çiler : T. oyunu doğuşundan itibaren bayanlar tarafından oynanmıştır. Ancak, ilk resmî müsabakaları 1884' te 13 T.'çinin katılması ile Wimbledon'da düzenlenmiştir. Bu turnuvada birinci olan Maud Watson ilk Wimbledon şampiyonu unvanını kazanmıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nde ilk resmî turnuva 1889'da düzenlenmiştir.

T. sporu bayanlar arasında da süratle yayılmıştır. Bu alanda büyük üne kavuşmuş T.'çilerden 17 yaşında şampiyon olan May Sutton, 1904 - 1907 yıllarında; Suzan Lenglen 1919 - 1926 yıllarında; Amerikalı Helen Wills (Moody Roark) 1923 - 1938 yılları arasında T.'te önderlik etmişlerdir. Bu dönemde H. Wills, 7 defa Amerika Birleşik Devletleri şampiyonu ve 8 defa da Wimbledon şampiyonu olarak kırılması imkânsız bir rekor tesis etmiştir. II. Dünya Savaşı öncesinde Alice Marble ve sonrasında S. Palfrey Cook, Paulin Betz ile dört büyükler diye ün yapan Margaret Osborne du Pont, Louise Brough, Doris Hart ve Shirley Fry ilk sıraları almış oyunculardır.

Bayanlar arasında milletlerarası takım karşılaşması niteliğinde ilk turnuva 1923'te düzenlenmiştir. Eski T. şampiyonlarından George Wightman, Amerika Birleşik Devletleri ile İngiltere arasında yapılacak bayanlar takım karşılaşmaları için bir kupa koymuştur. Böylece Wightman Cup adını almış olan bu turnuva, 1923'ten itibaren her yıl iki ülke arasında yapılmaktadır. Beş tek ve iki çift maçı üzerinden oynanan bu karşılaşmaları genellikle Amerika Birleşik Devletleri kazanmaktadır.

TENİS : İsveçli Bjorn Borg

1950'den günümüze kadar dünya klasmanlarında yer almış olan bayan T.'çiler şunlardır :

Amerika Birleşik Devletleri'nden : M. Connolly, A. Gibson, B. B. Fleitz, D. Hard, B. J. King, R. Cassal, C. Evert, N. Richey, B. Jordan, T. Austin; Avustralya'dan : M. Court, E. Goolagong, K. M. Reid, D. Fromholtz, W. Turnbull; Batı Almanya'dan : H. Masthof; Brezilya'dan : M. Bueno; Çekoslovakya'dan : M. Navratilova; Güney Afrika'dan : R. Schuurman, S. Reynolds; İngiltere'den : H. Fletcher, S. Bloomer, A. Mortimer, C. Truman, A. Heyden (Jones), V. Wade, Sue Barker; Fransa'dan : F. Durr; Hollanda'dan : B. Stove; Macaristan'dan : S. Körmöczi; Romanya'dan : V. Ruzuci, M. Simionesco; Sovyet Rusya'dan : O. Morozova, N. Chmyrera. Bunlardan özellikle Altea Gibson, Maria Bueno, Billy Jean King, Margaret Court, Virginia Wade ve Chirs Evert büyük üne kavuşmuş şampiyonlardır.

TENİS : Amerika Birleşik Devletlerinden Chris Evert

Yurdumuzda T. : İlk defa 1900'de İngilizler tarafından İstanbul'da oynanmış ve Chalenge Cup adı altında bir turnuva düzenlenmiştir. Sonradan, İstanbul'daki T., Eskrim ve Dağcılık Klübü her yıl bu ad altında turnuva düzenlemeyi gelenek haline getirmiştir.

1924'e kadar çok dağınık bir biçimde ve belirli çevrelerde yapılan T. sporunda, Sait S. Cihanoğlu, Tevfik Taşçıoğlu, Zeki Rıza Sporel ve Suat Subay ilk temsilcilerimiz olmuşlardır. Bu yılda Türkiye T. Federasyonu kurulmuş ve T. sporu ülkemizde resmen yapılan spor dalları arasına katılmıştır. İlk Türkiye T. şampiyonası 1926'da düzenlenmiş ve tek erkeklerde Suat Subay, çift erkeklerde de Suat Subay - Sedat Erkoğlu şampiyon olmuşlardır. 1931'de ilk defa katıldığımız Balkan şampiyonasında S. Erkoğlu ve V. Şirinyan'dan kurulu Türk ekibi çift erkeklerde birinci olmuştur.

II. Dünya Savaşı yıllarında Türk T.'inde kayda değer olay olmamıştır. Ancak 1946'da hem İstanbul hem de Ankara'da milletlerarası turnuvalar düzenlenmiş ve bu çabalar günümüze kadar sürdürülmüştür.

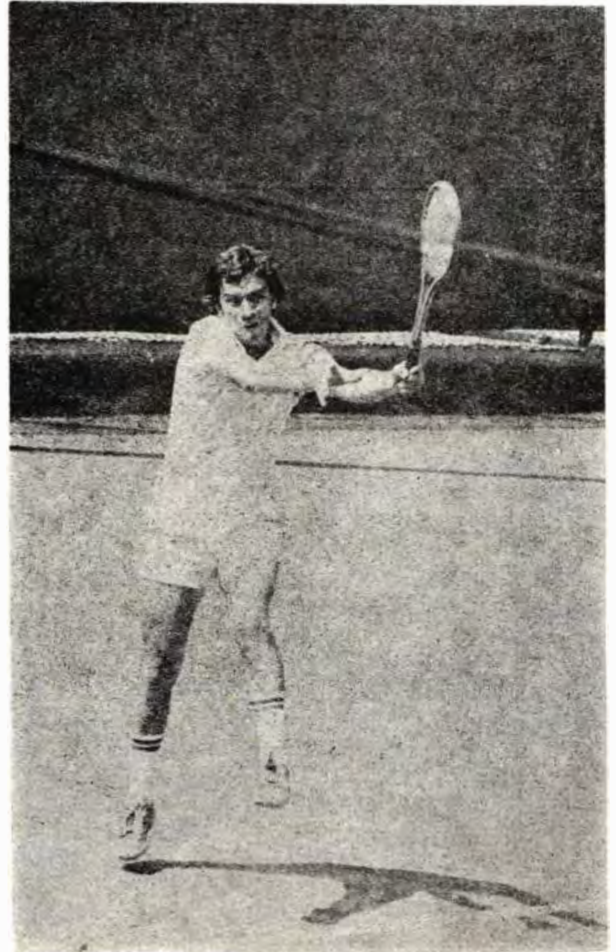
1960'lardan sonra profesyonel T.'in ön plana geçmesi ve bu turnuvaların amatör yapılarını sürdürmek mecburiyetinde kalmaları dolayısıyla ünlü T.'çileri davet imkânı çok kısıtlı düzeye düşmüştür. Ülkemiz standardının üzerinde bulunan yabancı T.'çilerin katıldığı bu turnuvalar Türk T.'çilerine yararlı olmakta ve Türkiye T. Federasyonu tarafından desteklenmektedir.

Türkiye'de T. sporu çok geç tanınmış ve gelişmesi dünyadaki eğilime az da olsa ayak uydurmuştur. T. oynayanların ve T. sahalarının sayıları son yıllarda artış göstermiştir. Bu arada milletlerarası alanda da ün yapmış oyuncular yetişmiştir. 1951 - 1965 yıllarında 14 defa Türkiye şampiyonu olan ve dış ülkelerdeki bazı turnuvalarda derece yapan Nazmi Bari büyük bir başarı elde etmiştir. Son yıllarda ülkemizde Bülent Altınkaya, Remzi Aydın, Kemal Ambar, Arif Koçak gibi T.'çiler yetişmiştir.

T. sporu bayanlar arasında da tutunmuş ve yayılmıştır. Zaman zaman yurt dışında dereceler almış, başarılı ve yetenekli Türk bayan T.'çiler de yetişmiştir.

Ülkemizde her yıl düzenlenmekte olan Davis Cup milletlerarası karşılaşmalarına ve Balkan Kupası karşılaşmalarına takım halinde katılmaktadır. Ayrıca teşvik amacı ile genç oyuncular dış ülkelerdeki çeşitli turnuvalara gönderilmektedir.

T. tekniği : *Standart "tutuş" ve "vuruş"lar.* Raket, yapılacak vuruşa göre değişik şekillerde tutulur. Sağ vuruş (forehand) için uygulanan 3 tür tutuş vardır. Bunlar "western tutuş", "eastern tutuş" ve "continental tutuş" diye adlandırılır. Genel olarak raket, kısa telleri yere dikey, uzun telleri ise paralel gelecek şekilde ve sapı tutana dönük durumda el sıkışır gibi tutulur. Dikkat edilecek husus, bileğin bükük olmaması, başparmak ve diğer parmakların sapı rahat kavramasıdır. Bu tutuş esas olmakla beraber elin raket üzerindeki durumu değişik olabilir. Bunu tespit etmek için başparmak ile işaret parmağı arasında oluşan (V) biçimine dikkat edilmesi gerekir. Western tutuşta bu (V) işareti sapın sağ tarafına kayar, eastern tutuşta üstü ile sağ tarafı arasında, continental tutuşta ise raket sapının tam üst kısmında durur. Continental tutuş biçimi aynı zamanda sol vuruş (backhand) ve servis

TENİS : Tek erkek Türkiye şampiyonu (1980) Kemal Ambar

atma tutuşudur. Diğer türdeki tutuşlar ile sol vuruş yapılamayacağı gibi, servis de atılamaz.

Vuruşlar : T.'te dört esas vuruş vardır. Bunlar, sağ vuruş (forehand), sol vuruş (backhand), vole veya havada vuruş (volley) ve servis atışıdır. Vuruşlarda en önemli husus, pozisyon almaktır. Gerekli pozisyonlar alınmadan topa düzgün vuruş yapma imkânı yoktur. Sol vuruşa kıyasla sağ vuruş daha kolaydır. Bu sebeple T.'çilerin sağ vuruşları genellikle daha kuvvetli ve isabetlidir. Buna karşılık sol tarafa gelen toplara yapılan sol vuruşlar (backhand) çok daha ustalık isteyen vuruşlardır.

Servis atışı topu oyuna sokmak için yapılan atıştır. Arka çizginin orta sağ veya solundan karşı alandaki servis kareleri içine düşürülmek üzere atılan toplara *servis* adı verilir. Servis atan oyuncunun avantajı daha fazladır. Bu sebeple servis atan tarafın özellikle modern T.'te oyunu kazanması tabiîdir. Servisini kaybeden oyuncu büyük ihtimalle set'i de kaybeder.

Servis atmak için belirli hareketlerin yapılması gerekir. Aksi halde atılan servis etkili olamaz. Servis atmanın çeşitli türleri vardır. Bunları üç ana grupta toplamak mümkündür : a. Düz (flat) servis; b. Yandan kesik (slice) servis ve c. Amerikan tipi (twist) servis'tir. Servis atma türü ne olursa olsun, servis atma hareketi aynıdır.

Bu dört esas vuruşun yanında, aşırtma vuruş (lob), kısa kesik vuruş (drop-shot), yukarıdan baş üzerinden gelen yüksek toplara yapılan vuruş (smash) ve top yerden kalkarken arkasına raket tutulmak suretiyle yapılan yarı vole (semi-volley) vuruşlar da vardır.

Oyun kuralları : T. oyununun kuralları, Milletlerarası Tenis Birliği (The International Tennis Association) tarafından tespit edilmektedir. Çok kapsamlı olan bu kuralların başlıcaları özetle şöyledir :

T. oyunu, tek erkek, çift erkek, tek kadın, çift kadın ve karışık çift olarak beş kategoride oynanır. Ayrıca her kategori yaş gruplarına göre de sınıflanır. Karşılaşmalar üç veya beş set üzerinden yapılır. Üç set üzerine yapılan karşılaşmalarda iki set ve beş setlik karşılaşmalarda üç set alan taraf oyunu kazanır. Bayanların karşılaşmaları üç set üzerinden yapılır. Öte taraftan her set altı oyundan oluşur. Altı oyunu önce kazanan set'i de kazanır. Oyunlar 5 - 5 olduğunda set'i kazanmak için üst üste iki oyun almak gerekir. Oyunlar 6 - 6, 7 - 7 olursa uzayıp gidebilir. İki fark oluncaya kadar devam eden bu uzatmayı bir yerde kesip oyun süresini az da olsa kontrol altına almak amacı ile "tie-break" adı verilen bir sistem son yıllarda uygulanmağa başlanmıştır. Bu sistem genellikle oyunlar 6 - 6 berabere iken uygulanır ve sonucu belirleyici oyun, daha değişik şekilde ve 13 puan üzerinden oynanır. Oyuncular önce ilk, sonra her iki puanda bir servis ve altı puan sonra saha değiştirirler. Bu durumda 7 puan alan oyuncu "tie-break"i kazanmış olur. Puanlar 6 - 6 ise oyunu almak için iki puanın üst üste kazanılması gerekir. Bu uzatmanın sınırı yoktur. Öte tarafta, her oyun 4 puandan oluşur ve 15, 30, 40 ve oyun olarak sayılır. Puanlar 40 - 40, yani berabere ise iki puanın üst üste kazanılması lâzımdır. Puanlar berabere iken servis atan puanı kazanırsa, "atan ileride", kaybederse "karşılayan ileride" diye tanımlanan durumlar oluşur. İleride olan taraf puanı alırsa oyun olur, alamazsa puanlar tekrar berabere duruma gelir.

TENİS : Raketin tutuluş şekli

Oyuna "toss" diye adlandırılan yazı tura atımı ile başlanır. Kazanan taraf ya servisi veya sahayı seçme haklarını elde eder. Genellikle servis seçileceğine göre, karşı taraf da sahayı seçme hakkını kazanır.

Servis atan, servise başlamadan önce arka çizginin tam ortasında bulunan merkez işaretinin sırasıyla sağ ve sol tarafında pozisyon alır. Bir eliyle havaya fırlattığı topa, yere düşmeden başının üzerinde raket ile vurmak suretiyle onu karşı sahadaki servis karesi içine düşürmeğe çalışır. Servis atan, atış sırasında yürüyerek veya koşarak yer değiştirmeyeceği gibi, arka çizginin üzerine de basamaz ve sahanın içine giremez. Topa vurmadan sahaya giren veya çizginin üzerine basan oyuncu "ayak hatası" yapmış olur ve servis geçerli sayılmaz.

Servis atanın iki top deneme hakkı vardır. İlk topu dışarı atar veya hata yaparsa ikinci hakkını kullanır. Servis atışında top fileye, kuşak ve bant'a çarpıp geçerli servis karesi içine düşerse servis atma hakkı kaybolmaz ve o atış tekrarlanır. Bu durum "let" diye adlandırılır.

Oyuncular, oyun toplamları tek sayıda iken (örnek olarak: 1-0, 1-2, 3-2, 4-3 v.b.) saha değiştirirler. Bu değişme de "change" diye adlandırılır.

Çift oyunlarda, servis atışı aynı şekilde tespit edilir ve taraflar önce kimin servis atacağını kendi aralarında kararlaştırır. Servise başlayan tarafın oyuncularından ilki servis attıktan sonra servis karşı tarafa, o da attıktan sonra tekrar başlayan tarafa geçer ve bu sıra devam eder. Bu servis sırası ve oyuncuların sahadaki yerleri set bitmeden değiştirilemez.

Tenis sahası ve ölçüleri :

a. Sahanın boyu	:	78 feet	=	23,79 m
b. Sahanın eni	:	27 feet	=	8,23 m
c. Çift saha koridoru	:	4,5 feet	=	1,37 m
d. Servis çizgisinin arka çizgiye uzaklığı		18 feet	=	5,49 m
e. Servis çizgisinin fileye uzaklığı	:	21 feet	=	640,5 cm
f. File yüksekliği (ortada)	:	3 feet	=	91,5 cm
g. File yüksekliği (yanlarda)	:	42 inches	=	1,06 cm
h. Saha arkasındaki asgarî açıklık	:	21 feet	=	640.5 cm
i. Saha yanlarındaki asgarî açıklık	:	12 feet	=	3.66 cm
j. File demiri yüksekliği	:	42 inches	=	1,06 cm
k. Tenis topunun ağırlığı	:	2 ounces		56,70 - 58.47 gr
l. Tenis topunun çapı	:	2,5 - 2,5/8 inches	=	6.35 - 6,67 cm

(A. Sencer)

TENKİS, bütünüyle yerine getirilmesi kanuna ve adalet prensiplerine uymayan tasarruf, yükümlülük ve borçların kanuna uygun ve ölçülü dereceye indirilmesi.

a. Cezanın T.'i : Akitlerde taraflar arasında akdin yerine getirilmemesi veya eksik olarak yerine getirilmesi halinde ödenmek üzere cezaî şart kararlaştırılabilir. Taraflar cezanın miktarını serbestçe belirleyebilirler. Ancak hâkim, aşırı gördüğü cezaları indirmekle yükümlüdür (Borçlar Kanunu Md. 161). Tacir sıfatını taşıyan borçlu, cezanın indirilmesini mahkemeden isteyemez (Ticaret Kanunu Md. 24).

b. Tazminatın T.'i : Haksız fiili işleyen kimse, kasten veya ağır ihmal ve tedbirsizlikle zarara sebep olmamışsa ve zararın tazmini borçluyu yoksulluğa düşürecekse, hâkim hakkaniyet ölçüsünde zarar ve ziyanı T. edebilir (Borçlar Kanunu Md. 44).

c. Ücretin T.'i : Hizmet mukavelesi ve gayri menkul satışı imkânını hazırlamak veya bunlardan birinin yapılmasına aracılık etmek için aşırı bir ücret şart edilmişse, borçlunun talebi üzerine, bu ücret hâkim tarafından adil ölçüye indirilebilir. Ancak tacir sıfatını taşıyan borçlu bu haktan yararlanamaz (Ticaret Kanunu Md. 24).

d. Terekenin T.'i : Tereke mevcudunu veya vasiyeti yerine getirmekle yükümlü kimseye yapılan teberru miktarını veya tasarruf nisabını aşan vasiyetlerin ölçü ve orana uyarak T.'i istenebilir (Medenî Kanun Md. 466). Mahfuz hisselerinin eriştiği miktarı alamayan mirasçılar, tasarruf nisabını aşan teberruun T.'ini dâva edebilirler (M.K. Md. 502). (E. Korur)

TENKİT : bk. **ELEŞTİRME.**

TENNESSEE, Amerika Birleşik Devletlerinin güney-doğu bölümünde, batıda Mississippi nehri ile doğuda Appalache' ların Blue Ridge kuşağı arasında uzanan eyaleti. Kuzeyde Kentucky, kuzey-doğuda Virginia, doğuda Kuzey Carolina, güney-doğuda Georgia, güneyde Alabama ve Mississippi, batıda Arkansas ve kuzey-batıda Missouri eyaletleri ile komşudur. Yüzölçümü 109 400 km² ve nüfusu yaklaşık olarak 4 129 000 (1976)'dir. 1796'da federe devlet statüsünü kazanmıştır. Merkezi Nashville (nüfusu 447 877) şehridir.

Amerika Birleşik Devletleri'nin doğu bölümünde, doğudan batıya doğru sıralanan tabiî kuşakların birer parçası T. eyaletinde de aynen görülür :

Blue Ridge kuşağı, eyaletin en yüksek bölgesidir. Mahallî olarak Unaka Dağları diye anılan ve Büyük Dumanlı Dağları (Great Smoky Mountains) da içine alan bu yükseklikler, eyaletin Kuzey Carolina ile sınırını oluşturur ve ormanlarla kaplıdırlar. Clingman's Dome tepesinde 2 000 m den fazla yükselen bu bölgede nüfus çok seyrektir.

Büyük Vadi denilen ve birbirinden dar ve paralel sırtlarla ayrılan geniş, verimli çukur alanlardan veya vadilerden meydana gelen geniş çukur saha, batıya doğru 90 km kadar genişlik gösterir. Denizden yükseklikleri 600 - 750 m arasında değişen ve ormanlarla kaplı bulunan sırtlar arasındaki çukur alanlarda, başta pamuk olmak üzere çeşitli tarla ürünleri yetiştirilir. Kömür, bakır, fosfat ve çinko gibi yeraltı kaynakları bakımından zengin olan bu bölgede, T. nehri ve kolları üzerinde kurulmuş birçok hidroelektrik santralleri vardır (bk. T.V.A.). Nüfus yoğunluğu fazladır. Knoxville (174 587) ve Chattanooga (119 082) gibi büyük şehirleri vardır. Dünyanın en ünlü atom enerjisi merkezlerinden biri olan Oak Ridge (28 319) şehri, bu bölgenin batı kenarında bulunur.

Appalache platoları kuşağıda geniş Cumberland platosunun bir parçası bulunur. Ortalama yüksekliği 450 - 600 m arasında değişen plato yüzeyi, V biçimli derin vadilerle kazılarak parçalanmıştır. Platonun doğu kenarı, Büyük Vadi'ye doğru dik bir yamaçla alçalır. Bu kenarda Lookout Mountain, Walden Ridge ve Cumberland Mountain gibi birtakım sırtlar görülür. Lookout Mountain'dan yedi eyaletin topraklarını görmek mümkündür. Çok miktarda kömür çıkarılan bu bölge, hayvancılık ve mandıra ürünleri bakımından gelişmiştir.

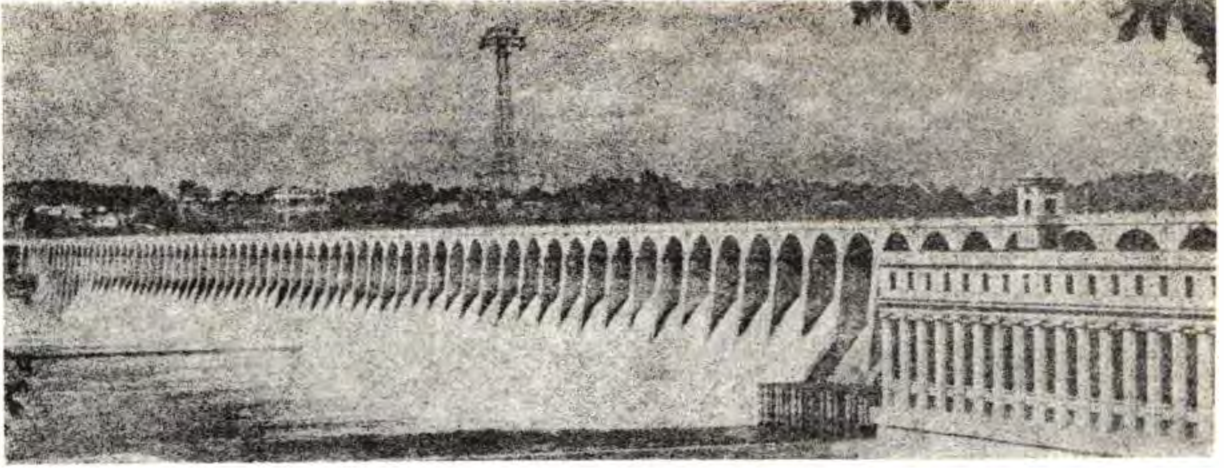
Nashville havzası ortalama yüksekliği 200 m den az olan alçak düzlüklerden ve platolardan meydana gelmiştir. Yaklaşık 300 m ye kadar çıkan kenar yükseklikleri bu çukur alanı kuşatır. Burası T. eyaletinin en geniş tabiî bölgesidir. Tütün gibi para getiren ürünler çok yetiştiği gibi, hayvancılık da gelişmiştir. Burada zengin fosfat yatakları vardır.

Körfez kıyısı düzlükleri, T. nehrinin aşağı çığırı batısında, Mississippi'ye kadar uzanan, ortalama yüksekliği 120 m den az, hafif dalgalı ve düz sahalardan ibarettir. Bölgenin en batıda, Mississippi nehri boyunca dar bir şerit halinde uzanan kısmı, bataklıklarla kaplı, aluvyal vadi tabanını teşkil eder. Bu bölüm doğudan dik yamaçlarla ayrılır ve doğusunda kalan sahadan 60 m kadar daha alçakta bulunur. Bu sebeple "The Mississippi Bottoms" (Mississippi dipleri) diye de anılan bu sahanın müsait yerlerinde pamuk ve başka tarla ürünleri yetiştirilir. Eyaletin en büyük şehri Memphis (770 120), Mississippi kıyısındadır.

Tabiî kaynaklar bakımından T. eyaletinin en büyük avantajları ılıman iklimi, bol suları, verimli toprakları ve zengin madenleridir. Temmuz ortalama sıcaklıkları doğuda Blue Ridge'de 21°C ile batıda Memphis'te 27°C arasında değişir. Orta ve batı T.'de yaz mevsiminde en yüksek sıcaklık 35°C üstüne çıkar; buna karşılık doğuda dağlık bölgede pek nadir hallerde 32°C'a erişir. Ortalama ocak sıcaklığı doğuda 1°C ile güney-batıda 6°C arasındadır. Alçak sahalarda sıcaklıklar bazen donma derecesinin altına düşebilir; fakat dağlık sahalarda çok daha düşük sıcaklıklar görülebilir (—18°C gibi). Yağmur ve kar şeklindeki yağışlar dağlarda 1 500 mm den fazladır; buna karşılık Büyük Vadi'nin dulda yerlerinde 1 100 mm den daha azdır. Batı ve orta bölgelerde yağışların çoğu kış mevsimine ve ilkbahar başlarına rastlar; buralarda kar yağışları az görülür. Doğu dağlarında ise kar çok yağar. Bitkilerin yetişme devresi, T. eyaletinin kuzey-doğusunda 150 günden az ve güney - batısında 230 günden fazladır. Don olayları genel olarak kasımda başlar, mart sonunda biter. Eyalete adını veren ve üzerinde yapılmış çok sayıdaki barajlarıyla ün salmış bulunan T. akarsu sisteminin büyük bir kısmı, eyalet içinde bulunur ve kuzeyde sınır ötesinde Ohio nehrine kavuşarak Mississippi nehir sistemine bağlanır. Eyaletin hemen hemen yarısı, ormanlarla kaplıdır. Ormanları oluşturan çok çeşitli ağaçlar arasında meşelerle kerestesi sert ağaç türleri büyük yer tutarlar. İğne yapraklılara da rastlanır. Do-

TENNESSEE : Mississippi nehri kıyısında önemli bir iç liman olan Memphis şehri

TENNESSEE : Tennessee nehri üzerinde Wilson barajı

ğuda Büyük Dumanlı Dağlar millî parkı içinde, bütün Avrupa kıtasındakinden çok bitki türü tespit edilmiştir.

Ekonomik faaliyetler arasında endüstri başta gelir. İş gücünün % 30'dan fazlası endüstride, ancak % 10 kadarı tarımda kullanılır. Sentetik lifler dahil, kimyevî ürünler endüstrisi başta olmak üzere gıda maddeleri, elektrik cihazları, olbise, makina, çimento, dokuma, lastik, kâğıt, mobilya v.b. imal eden kuruluşlar önemlidir. Hemen hemen bütün eyalet içerisinde T.V.A. enerji sisteminden yararlanılır. Madencilikte, değer sırasıyla yapı taşları (mermer), bitümlü kömür, çinko, bakır ve fosfat büyük yer tutar. Mermer ve çinko üretiminde T., Amerika Birleşik Devletleri'nde ilk sıralarda yer alır.

Tarım ürünleri içinde tütün, soya fasulyesi ve pamuk değer bakımından % 80 oranında yer tutarlar. Tütün ve pamuk üretiminde T., ilk sıralarda gelen 6 - 7 federe devletten biridir. Mısır, buğday, ot gibi ürünlerden başka, çeşitli sebze ve meyveler de yetişir. Çiftlik gelirlerinin % 70'ten fazlası dana ve sığır gibi hayvanlarla süt satışından elde edilir. Domuz, koyun, at ve tavuk da beslenir.

Ulaşım büyük akarsularla demir ve kara yollarından sağlanır. Başlıca ulaşım merkezleri Memphis, Nashville, Knoxville ve Chattanooga'dır. En büyük ticarî hava alanları da bu şehirlerde bulunur. Bunlardan başka, T.'de 100'den fazla hava alanı daha vardır.

Nüfusun yaklaşık üçte ikisi şehirlerde oturur. Nashville havzası bir yana bırakılırsa, eyaletin kırsal nüfusunda azalma görülür. T.'de yarım milyondan fazla zenci yaşamaktadır. Amerika yerlileri, Çinliler ve Japonlar da vardır. Beyazlar dışındaki bütün bu nüfusun, T.'nin toplam nüfusuna oranı % 16 kadardır.

Eğitime büyük önem verilir. 7 - 17 yaş arasındaki çocukların okullara devam etmesi mecburîdir. Çok sayıda meslek okulu, yüksek okul, teknik okul ve üniversite vardır. Hemen hemen bütün şehir ve kasabalarında eğitim kurumları, kütüphaneler, müzeler v.b. bulunur. 30'dan fazla gazete yayımlanır. İlk radyo istasyonu 1922'de Memphis'te kurulmuştur. Bugün T.'de 200'den fazla radyo merkezi ve 20'ye yakın televizyon istasyonu vardır. Çok sayıda millî parklar ve T.V.A. rekreasyon alanları, halkın boş zamanlarını değerlendirme ve çevre eğitimi bakımından önemli rol oynarlar.

İlk Avrupalılar XVI. yüzyılda T. bölgesine geldikleri zaman, Çeroki (Cherokee Indians)'lerle karşılaşmışlardır. Bunlar T. nehrinin yukarı kısımlarında ve bugünkü T. eyaletinin doğu ve orta bölümlerinde avlanma ile geçiniyorlardı. Daha sonraki yüzyıllarda başka yerli kabilelere de rastlanmıştır. 1540 yılında İspanyol seyyahı Hernando de Soto, Mississippi nehrine doğru giderken bugünkü T. eyaletinin güney-doğusundan geçmiş ve daha sonra başkaları da buraya uğrayarak kaleler inşa etmişlerdir ki, bunlardan biri de Chattanooga şehri yakınlarındadır. 1673'te Virginia'dan Doğu T.'ye bir sefer heyeti gönderilmiş ve aynı yıl iki Fransız seyyahı bugünkü Memphis'e yakın bir yerli köyünü ziyaret etmişlerdir. XVII. yüzyıl sonlarına doğru Fransız kürk tüccarları, yerlilerle ticaret yaparken Virginia ve Carolina'dan gelen İngiliz tüccarlarıyla rekabet haline gelmişlerdir. Bu rekabet savaşa dönüşmüş ve yerliler İngilizlerin tarafını tutmuştur. Her ne kadar 1760'ta yerlilerden bir kısmı, İngiliz iskânından endişe ederek onlarla ihtilâfa girmişlerse de, neticede İngilizler başarı kazanarak T. sahasını elde etmişlerdir. 1763'te Appalache'lar ötesinde yerleşmek, koloni idaresi tarafından yasaklanmış olmasına rağmen, Virginia ve Carolina'ların iç kısımlarında oturanlardan bazıları sarp dağları aşarak Kuzey - doğu T.'ye gelmişler ve verimli topraklarında yerleşmeye başlamışlardır. T.'de ilk daimî yerleşme 1769'da Watauga nehri vadisine gelen Virginialı William Bean tarafından kurulmuştur. 1772'de başka iskân yerleri de meydana getirilmiş ve Appalache su bölümünün batısında tamamen ayrı bir yönetim kurulmuştur. 1775'te başka grup insanlar gelerek merkezî T.'de yerlilerden geniş arazi satın almışlardır. Daha önce yol aramak için gönderilen Daniel Boone'un Cumberland geçidinden takip ettiği güzergâh, Doğu ve Orta T.'de yeni kurulan iskân yerleriyle ulaşımı sağlamış ve "Issız yol" (Wilderness Road) diye anılmıştır. 1779'da Cumberland nehri kenarında Nashborough kurulmuş ve sonradan adı değiştirilerek Nashville olmuştur, ki bugün eyalet merkezidir. T.'ye yerleşenlerden birçoğu Amerikan İhtilâlinde İngilizlere karşı kolonistlerin yanında yer almışlar ve savaştan sonra, 1784'te T. bölgesi Birleşik Devletlere katılmıştır. 1796'da ise 16. eyalet olarak federal statü elde etmiştir. Bugün Amerikan Senatosunda 2 ve Temsilciler Meclisinde 8 üye ile temsil edilmektedir. (C. R. Gürsoy)

T.V.A. (Tennessee Valley Authority adının kısaltması = "Tennessee Vadisi Amirliği"), Amerika Birleşik Devletleri hükümetinin bağımsız bir kuruluşu. Tennessee nehri vadisinde, suyu kontrol altına almak ve kaynakları geliştirmek için 1933'ten itibaren, çoğunluğu T. eyaletinde olmak üzere, komşu eyaletler içerisine doğru yayılan sahada meydana getirilen çeşitli tesislerden oluşur. Amerika Birleşik Devletleri başkanınca Senato'nun onayı ile tayin edilen üç üyeli Direktörler Kurulu tarafından yönetilir.

Mississippi'nin Ohio koluna güneyden karışan T. nehri 1 000 km den uzundur ve havzası 100 000 km² den geniştir. T.V.A. kurulmadan önce nehir, etrafına faydadan çok zarar vermiş, tarım alanlarını sık sık sular basmış ve şehirlerde büyük hasarlar meydana gelmiştir. Bu bakımdan çiftçilerin büyük bir kısmı borçlarını ödeyemez duruma gelmiş, fert başına gelir ve tarım ürünü çok azalmıştır. Federal hükûmetin yetkisi sınırlı olduğundan, birçok eyaleti ilgilendiren tedbirlerin alınması için, işleri tek elden yürütecek bir kuruluşa ihtiyaç hasıl olmuştur. Uzun tartışmalardan sonra Kongre'den geçen bir kanunla kurulan T.V.A.'ye görevler verilmiştir :

a. Taşkınları önlemek ve nehir ulaşımını geliştirmek;

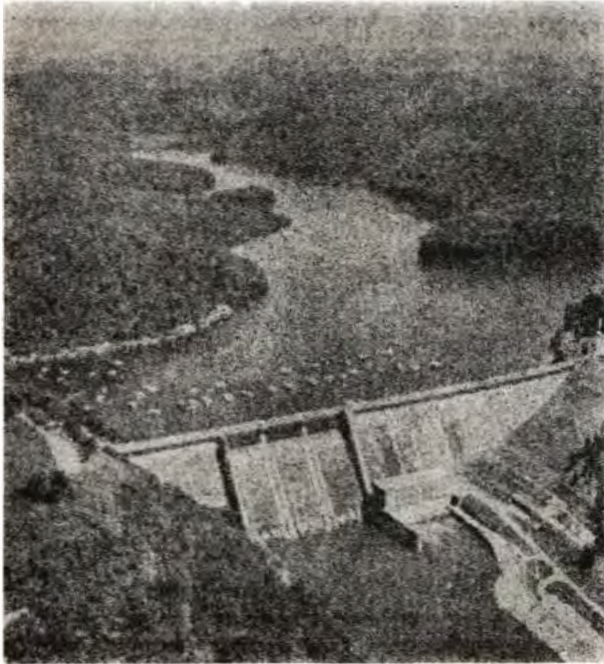
b. Elektrik enerjisi üretmek;

c. Nehir çevresindeki araziden faydalanmayı geliştirmek;

d. Havzadaki ormanları ıslah etmek;

e. Bölgede yaşayan halkın ekonomik ve sosyal durumunu düzeltmek.

Bu amaçla T. ve kolları üzerinde 40'tan fazla baraj inşa edilmiş, akarsuların gerilerine doğru gidilerek taşkınları kolaylaştıran erozyon olayı ile mücadele tedbirleri alınmaya başlanmış, oyuntu ve aşıntıların görüldüğü yamaçlar ağaçlandırılarak barajların siltasyon (mil ile dolma)'dan korunması sağlanmıştır. Bütün bu işler için Soil Conservation Service (Toprak Koruma Teşkilâtı) ve U. S. Geological Survey (Amerikan Jeoloji Dairesi) ile iş birliği yapılarak topraklar incelenmiş ve detaylı haritalar meydana getirilmiştir. Barajların ve rezervasyonların parklar ve çeşitli tesislerle süslenmek suretiyle turistlerin ilgisi çekilmiştir. Böylece T. nehri tam anlamıyla kontrol altına alınmıştır. Hidroelektrik enerjisinin bol ve ucuz olarak elde edilmesiyle çevrede endüstri de gelişmiştir. Meselâ Knoxville'de dokumacılık ve metal işlerinin ilerlemesi, Oak Ridge'de Atom Enerjisi Merkezi'nin kurulması ve Chattanooga'nın bir endüstri ve ticaret merkezi olarak belirmesi, T.V.A. ile yakından ilgilidir. Birçok barajlarla güneyin Büyük Göller Bölgesi haline gelen T. vadisinde nehir taşımacılığı da gelişmiş, kenarlarında birçok iş sahaları kurulmuş ve bunun sonucu olarak halkın dinlenebileceği ve hoş vakit geçirebileceği rekreasyon alanları çoğalmıştır. Halk sağlığı ile ilgili çalışmalar da yapılmış, söz gelişi sıtma hastalığını yaygınlaştıran sivrisineklerin, göl seviyelerinde planlı anî değişiklikler yapılmak suretiyle kökünün kazınması sağlanmıştır. Alabama eyaletinde Muscle Shoals'de I. Dünya Savaşından kalma eski cephane fabrikası T.V.A. tarafından kimyevî gübre imal edecek duruma getirilmiş ve böylece çiftçilere ucuz gübre sağlanmış ve tarım okullarında modern yöntemlerle üretimin nasıl artırılabileceği öğretilmiştir. Geniş sahalar ağaçlandırılarak orman ürünleri endüstrisi de geliştirilmiştir.

T.V.A. : Clinch nehri üzerinde 1936'da kurulmuş olan Norris barajı

T.V.A., çok yönlü ve düzenli çalışmalarıyla T.'de fert başına gelir artışını Amerika Birleşik Devletleri ortalamasının üzerine çıkararak, yalnız Amerika'da değil, aynı zamanda dünyada ün kazanan örnek bir kuruluş olmuştur. (C. R. Gürsoy)

TENNESSEE WILLIAMS : bk. WILLIAMS.

TENNURE, Mevlevî dervişlerinin ayinlerde giydikleri uzun ve geniş etekli elbise. Belden itibaren gittikçe genişleyen ve kat kat olan T., sema sırasında yelpaze gibi açılır. *T. açmak* bir Mevlevîlik terimidir. Sema sırasında semazenler hızlı döndükleri için T.'leri açılır ve bu sebeple fazla yer kaplarlar. Semahane dar olduğu takdirde birbirine çarpmamak için semazenler ağır sema eder. Bu durumda T.'ler fazla açılmaz. Buna da Mevlevîlik'e *T. söndürmek* denir. Semazenler eteklerinin birbirine çarpmamasına özen göstermelerine rağmen böyle bir hal söz konusu olduğunda "Huzuruna mani oldum, affet" diye özür dilerler. Bu olaya da Mevleviler arasında *T. çarpmak* tabir edilir.

T.'nin üst kısmına "destegül" denir. Bele "elifî nemed" adında kuşak sarılır. Bk. SEMA ve MEVLEVİLİK.

TENNURİ İBRAHİM : bk. İBRAHİM TENNURİ.

TENNYSON, Alfred (Somersby 1809 - Farringford 1892), İngiliz şairi. Somersby kilisesinin papazı olan babası George Clayton T. (1778 - 1831) Lincolnshire'li eski bir ailedendir. T., ailenin 12 çocuğundan 4.'sü idi. Çok küçük yaşta şiir yazmaya başlayan T., çevresinin güzelliklerinden etkilenmiş olmalıdır. T.'in şiir ve edebiyata kabiliyeti pek küçük bir yaşta belirmişti. 1815'te Louth kasabasında beş yıl öğrenim gördükten sonra Somersby'e dönmüş ve güzel

TENNYSON, Alfred

bir kütüphaneye sahip olan babasının evinde, onun gözetimi altında öğrenimine devam etmiştir. Genç şair bu kasabada İngiliz klasiklerini büyük bir ilgi ile okumuş, daha o zamanlarda bu alanda geniş bilgiler edinmişti. İlk şiirleri kardeşi Charles ile birlikte 1827'de yayınladıkları *Poems by Two Brothers* adlı kitapta çıkmıştı. T., kardeşi Charles ile birlikte 1828'de Cambridge Üniversitesinin kolejlerinden biri olan Trinity College'e kabul edilmişti. T. sonradan en yakın arkadaşı olan Arthur Henry Hallam'la orada tanışmıştı. 1829'da "Timbuctoo" başlıklı bir şiiri ile katıldığı bir şiir yarışmasında üniversite makamları tarafından verilen bir madalya kazandı. Bu başarısı kendisinde yüksek bir şiir kabiliyeti olduğunun ilk önemli belirtilerindendi. Güzelliğe hayran olan genç şair, daha o zaman lirik türde güzel şiir örnekleri vermeye başlamıştır. Bu sıralardaki çalışmalarının ürünü 1830'da basılan *Poems, chiefly Lyrical* başlıklı kitabında görüldü. Henüz 21 yaşında bulunan bir genç için bu, küçümsenecek bir başarı değildi. İngiliz şairlerinden Byron' un ölümünden (19 nisan 1824) sonra geçen 6 yıl içinde İngiltere'de şiir alanında bir durgunluk vardı. "Mariana", "The Poet", "Love and Death" ve "Oriana" gibi şiirlerin yer aldığı kitabı, hayal gücü dikkati çeken yeni bir şairin doğmakta olduğunun belirtilerini taşımaktaydı.

1830 yılı yaz aylarında T., arkadaşı Arthur H. Hallam ile İspanya'ya gitmiş ve Pirene dağları bölgesinde dolaşmıştı. Bu geziden döndükten kısa bir zaman sonra babası George T. ölmüştü. Arkadaşı Hallam, T.'ın kız kardeşi Emily ile nişanlanmışlardı. Fakat Hallam'ın 1833'te Viyana'da ölümü üzerine bu ilişki evlilikle sonuçlanamamıştı.

T. atletik yapılı ve hareketli bir gençti, fakat 1831'den sonra sağlık durumunda bir değişme oldu. Gözleri zayıflamaya başladı ve sinirleri de pek sağlam değildi; bazan sinir buhranları geçirdiği oluyordu. Bu yıllarda yazdığı şiirlerini *Poems* [1832] adlı kitabında toplamıştı. 24 yaşında bulunduğu bir sırada yazdığı ve bu kitabında yayınladığı "The Lady of Shalott", "The Dream of Fair Woman", "Oenone", "The Lotus - Eaters", "The Place of Art" ve "The Miller's Daughter" gibi şiirleri ve daha birçok lirik şiirleri, onun şiir sanatında büyük bir gelişme göstermekte olduğunu belirliyordu. 1830'da yayınladığı şiirlerinde nazım tekniği ve konuya hâkimiyet bakımlarından evvelce göze çarpan bazı kusurları artık görülmüyordu.

Bu sırada T.'u çok sarsan bir hâdise oldu. Çok sevdiği arkadaşı Arthur H. Hallam Viyana'da ansızın ölmüş (15 eylül 1883) ve İngiltere'de 3 ocak 1834'te gömülmüştü.

Hallam'ın ölümünün şair üzerinde yaptığı derin etkinin ilk belirtileri 1834 yazında yazmaya başladığı *The Two Voices, Idylls of the King* ve *In Memoriam* gibi eserlerinde görülmektedir. T.'un 1834 - 1837 yılları arasında kendisini şiir sanatına vererek sakin bir hayat sürdürdüğü anlaşılıyor. Emily Sellwood adında bir genç kızla nişanlanmışlar, fakat oturacak bir ev bulmakta güçlük çektikleri için ancak on yıl sonra evlenebilmişlerdir.

T. 1842'de iki cilt halinde *Poems* (Şiirler) kitabını yeni ve önemli bazı ilâvelerle yayınladı. Bunlar arasında "Morte d'Arthur", "Dora", "Locksley Hall", "Ulysses" ve "Sir Galahad" gibi şiirleri vardı. T. şair olarak asıl ününü bu kitabına borçludur. Artık İngiltere'nin ünlü bir şairi olmuş ve Carlyle, Dickens ve Elizabeth Barret gibi büyük yazarlarla tanışmıştı. Bu sıralarda giriştiği bir ticarî işin iflâs ile sonuçlanması üzerine T. sinir buhranları geçirmiş ve tedavi sonunda tamamen iyileşmiştir. Zamanın başbakanı Sir Robert Peele, şiir alanındaki başarısını duyunca T.'a hazineden yılda 220 İngiliz lirası tutarında bir maddî yardım yapılmasını sağlamıştır. 1847'de *Princess* (Prenses) adlı bir manzum hikâyesi yayınlanmıştı. 1848'de Cornwall'a yaptığı bir gezi sonucu o bölgede eski zamanlarda yaşadığı sanılan ve hakkında birçok destanlar yaratılan Kral Arthur'la ilgilenmeye başladığı ileri sürülmektedir.

En önemli eserlerinden biri olan, arkadaşı Arthur Hallam'ın ölümü üzerine 1833'te başladığı ve zamanla yeni yeni ilâvelerle uzun bir ağıt haline gelen *In Memoriam* (Bir ölünün ardından) nihayet 1850'de yayınlanabildi. Bu uzun felsefî şiirinde T. arkadaşının ölümünden duyduğu acıyı dile getirmekle kalmayıp çağı, çağının fennî gelişmeleri ve dinî görüşleri hakkında da açıklamalarda bulunmaktadır. Victoria çağının iyimserliği ve diğer taraftan ilmî gelişmelerin etkisi altında eski dinî inançların sarsılmasının yol açtığı bir karamsarlık duygusu bu eserde yer yer kendini göstermektedir. Eser, bu yönü ile yalnız şairin değil, Victoria çağının da iki zıt yönünü yansıtmaktadır : geleceğe güven; geleceğe güvensizlik.

T. ile Emily Sellwood, 1850'de evlendiler ve mesut bir evlilik hayatı yaşadılar. Aynı yıl Kraliçe Victoria, Wordsworth'ün ölümü üzerine T.'u "büyük şair" tayin etmişti. Bu paye ona fazla bir maddî gelir sağlamamakla beraber kitaplarının satışını etkilemişti. Şairin 1852'de bir oğlu olmuş ve adı eski okul arkadaşının hatırasına Hallam konmuştu.

T. 1853'te İngiltere'nin güney kıyısındaki Isle of Wight (Wight Adası)'da bir ev satın almış ve hayatının geri kalan kısmını çamlar arasındaki bu güzel evde geçirmiştir. 1854 yılında Kırım Savaşında bir İngiliz süvari birliğinin, verilen yanlış bir emir üzerine Rus topçu ateşi ile ağır bir yenilgiye uğratılmasının İngiltere'de yarattığı derin hayal kırıklığı ve kızgınlık üzerine çok meşhur *The Charge of the Light Brigade* (Hafif süvari tugayının hücumu) başlıklı şiiri yazmış ve bin adet basılan bu şiirin geliri Kırım'daki İngiliz ordusuna bağışlanmıştır.

T. 1855'te *Maud and other Poems* (Maud ve başka şiirler) başlıklı monolog tarzındaki şiir kitabını yayınlanmıştır. Yapısı zayıf olan eserde "I have led her home" ve "Come into the Garden Maud" gibi çok güzel lirik parçalar vardır. T.'un bu şiirinde savaş taraftarı bazı görüşler açıklaması kendisine karşı bazı tepkilerin doğmasına sebep olmuştur. *Maud*'a gösterilen tepkiden derin bir hayal kırıklığına uğrayan T. dört yıl kadar hiçbir şey yayınlamamıştır. Bu arada T., Kral Arthur efsanelerinin edebî imkânlarını araştırmakla meşguldü. Nihayet 1859'da bu konu ile ilgili ilk denemelerini *Idylls of the King* (Kralın şarkıları) başlığı altında yayınlamağa başladı. Eser çok beğenildi ve memleket çapında derin bir ilgi ve hayranlık ile karşılandı. O zamana kadar hiçbir İngiliz şairi bu kadar büyük bir ilgi görmemişti. Bir ay içinde bu eserinden 10 000 adet satıldı. Kral Arthur ile onun Yuvarlak Masa Şövalyeleri (Knight of the Round Table)'ni konu alan bu eseri "Enid", "Vivien", "Elaine" ve "Guinevere" gibi dört kısımdan meydana geliyordu. Şair 1869'da bunlara "The Coming of Arthur", "Pelloes and Eltare", "The Passing of Arthur" gibi kısımları eklemişti. 1871'de "The Last Tournament", 1872'de "Gareth and Lynette" ile bundan sonra da "The Mar-

riage of Geraint", "Geraint and Enid" gibi bölümleri eklemiştir. Bütünüyle bu şiirler Kral Arthur'un hayatını yansıtmaktadır. Arthur, Lancelot, Guinevere ve Elaine karamsar karakterlerdir. Eser, Kral Arthur'un kişiliğinin açık çizgilerle ortaya konmaması ve müphemliklerle dolu bir kişi olarak sunulmuş olması yüzünden tenkitlere uğramıştır.

T. 1862'de Kraliçe Victoria'ya takdim edilmiş ve o günden sonra onun sürekli ilgisini ve iltifatını görmüştür.

T., Kral Arthur destanları ile ilgili şiirlerine ara vermiş ve başka konularla ilgilenmeğe başlamıştı. 1860'ta konusunu Yunan mitolojisinden alan *Tithonus* adlı bir dramatik monologu yayınlandı.

1864'te *Enoch Arden* başlıklı mazum hikâyesini yazdı.

1869'da T., Arthur menkıbeleri ile ilgili *Idylls of the King*'deki kitabının devamı sayılabilecek *Holy Grail* (Kutsal çanak)'i yazdı.

Artık Arthur romanslarını tamamen bırakan T., konusunu İngiliz tarihinden alan birtakım dramları yaratmaya koyulmuştur. 1875'te *Queen Mary* (Kraliçe Mary), 1876'da *Harold* başlıklı oyunlarını yayınlamıştır.

T., 1880'de 71 yaşında bulunduğu bir sırada en önemli şiirlerini *Ballads and other Poems* (Baladlar ve diğer şiirler) adı altında yayınlamıştır.

Kendisine 1884'te Başbakan Gladstone (b. bk.) tarafından Lord'luk payesi teklif edilmiş ve o da pek istekli olmamakla beraber bu unvanı kabul ederek Baron Tennyson of Aldworth and Farrington unvanı ile Lordlar Kamarasına girmiştir. Lordlar Kamarasında yalnız iki defa oy kullanmış ve hiçbir konuşma yapmamıştır.

Aynı yıl belki en başarılı tiyatro oyunu olan *Becket* yayınlanmıştır. 1885'te *Tiresias and other Poems* başlıklı şiirlerini yayınlamıştır. Bu kitabı ile *Idylls of the King* başlıklı eserinde ele almış olduğu konular tamamlanmıştır.

T.'un hayatının son birkaç yılı içinde sağlık durumu bozulmuştu, fakat şuuru açık ve zihni hâlâ zindeliğini muhafaza etmekteydi. Ölmeden biraz önce okumakta olduğu Shakespeare'in *Cymbeline* oyunu tabutuna konmuştur. T., muhteşem bir merasimle Londra'da Westminster Abbey'e gömülmüştür. Karısı Lady T., 1896 yılına kadar yaşamıştır.

T.'un heybetli bir görünüşü vardı, fakat gerçekte mütevazı ve iyi huylu, hassas, biraz melankolik bir kimse idi. Miyop olmasına rağmen yaşının ilerlemiş olduğu bir çağda bile çok sevdiği kırların güzelliği ve köy hayatı hakkında gözlemlerde bulunuyordu.

T., İngiliz romantizminin son temsilcilerinden biriydi. Kendinden önce şöhrete ulaşmış romantik şairlerden William Wordsworth'ün felsefî derinliğine, Coleridge'in hayal gücüne ve büyüleyici mısralar yaratmaktaki kabiliyetine, Byron'un heyecanına, Shelley'in lirizmine ve Keats'in incelik ve hassasiyetine ulaşamasa da, üslûbunun zengin müzikalitesi, hayallerinin zenginliği bakımından İngiliz edebiyatında özel bir yeri vardır. T., Victoria çağının en büyük şairi idi. Onun yukarıda adlarını verdiğimiz romantik çağ şairlerinden ve çağdaşı Robert Browning ve Matthew Arnold gibi diğer iki önemli Victoria çağı şairlerinden üstün olduğu yönleri, üslûbundaki yumuşaklık, tatlılık, hayal zenginliği, güzel sesli kelimeleri yerinde kullanmaktaki başarısı ve eserlerinde yarattığı güzel ve esrarlı havadır. Şiirlerinde anlatmağa çalıştığı fikirlerinde fazla bir derinlik olmasa da, onun her eserinde bir güzellik ve tatlılık vardır.

T., şiir üslûbunu, edebiyat alanındaki geniş incelemelerine, özellikle Vergilius ve Shakespeare gibi büyük şairleri çok iyi incelemesine borçludur.

XX. yüzyılda, özellikle 1930'dan sonra ortaya çıkan bazı yeni İngiliz şairleri, yalnız Victoria çağının değil, bütün İngiliz milletinin geleneklerine, örf ve adetlerine, hayat ve ahlâk görüşüne tepki göstermiş ve bu arada T.'u da hedef alan hücumlarda bulunmuşlardır. T.'u, Victoria çağının tutuculuk, samimiyetsizlik, kendini beğenmişlik, iki yüzlülük gibi özelliklerini eserlerinde yansıtan bir şair olarak göstermişlerdir. Bu çeşit tenkitlerin yersizliği bugün artık anlaşılmış ve yaşadığı çağ ölçüleriyle değerlendirildiğinde, T.'un gerçekten büyük bir şair olduğu genellikle kabul edilmiştir. (Ahmet E. Uysal)

TENOCHTITLÂN (Nahuatl = Tenoch'ların yurdu), Azteklerin başşehri. 1519 - 1521 yıllarında İspanyollar tarafından zapt ve tahrip edilmiştir. Yıkıntıları üzerinde Mexico şehri kurulmuştur.

Yaklaşık 1370'te Texcoco gölünde kamışlarla kaplı bir adada firarîler tarafından kurulan bir balıkçı köyü olan T., 150 yıllık İspanyol hâkimiyeti içinde Amerika'nın büyük bir şehri halini almıştır (aş. yu. 1 000 ha lık bir alan, muhtemel olarak 300 000 nüfus). Kazıklarla takviye edilmiş ve kanallarla bölünmüş olan şehir, anakaraya üç set ile bağlanmıştı. Şehir merkezinde surlarla çevrili bir kült alanı vardı (300 x 350 m). Bu alanın en büyük yapısı, Güneş ve Yağmur tanrıları (Huitzilopochtli ve Tlaloc)'na adanmış iki tapınağı içine alan ana piramid (100 x 80 m, yüksekliği aş. yu. 30 m)' dir. Bundan başka, birtakım küçük piramidler de vardı. Surlar dışında kuş evleri ("totocalli") ile donatılmış üç saray, bahçeler ve havuzlar yapılmıştı.

Yapılan kazılardan elde edilen buluntu ve bilgiler azdır. Ancak, İspanyollar (özellikle B. de Sahagún, B. Díaz del Castillo, H. Cortez) şehrin kuruluş, ihtişam ve zenginliği üzerine etraflı bilgi vermişlerdir.

TENRİ, Japonya'da Honşu (Honshū) adasında bir şehir, Tenrikyo (b. bk.) mezhebinin merkezi. Nüfusu 57 000'dir. Mezhebin tapınağına 10 000 kişilik bir öğretim binası, bir öksüzler yurdu, sanatoryum, verem araştırma enstitüsü, 600 000 ciltlik bir kütüphanesi bulunan üniversite ve etnografya müzesi bağlanmış bulunmaktadır.

TENRİKYO, Japonya'da Şinto dininin bir mezhebi. 1838'de Nakayama Mikiko adlı bir köylü kadın tarafından kuruldu. T. inancının temelini, mezhebin kurucusuna ve halefi Jiburi'ye nâzil olan vahiyler teşkil etmektedir. Başlangıçta resmî makamların takibatına uğrayan mezhebin bugün 10 000 kadar tapınağı ve beş milyondan fazla mensubu vardır.

TENTENE : bk. DANTEL.

TENVİN (Ar.), Arapçada bazı kelimelerin sondaki kısa ünlülerine harekesiz bir *nun* (ن) harfi getirme ve böyle bir kelimenin sonunu *-an/-en, -ın/-in* veya *-un/-ün* şeklinde okuma. T., yazıda harf yerine çifte hareke (b. bk.)'yle gösterilir. Kelimenin son harfinin harekesi üstün (fetha) ise kelimenin sonu üstünlü T.'le (ً) *-an/-en*, esre (kesre) ise

esreli T.'le (ٍ)-ın/-in, ötre (zamme) ise ötreli T.'le(ٌ) -un/-ün şeklinde okunur. Üstünlü T. genellikle elif (ا) harfi üzerine yazılır (اً) Kelimenin sonunda yuvarlak t (ةً ، ئً) uzun okunan bir elif harfinden sonra gelen hemze (ء) veya kelimenin sonunda y (ى) şeklinde yazılan bir elif harfi varsa, üstünlü T. yine bu haflerin üzerine yazılır (ةً ، ئً ، ءً ، ى). Bunların dışında kalan harflerle kullanılmaz. Esreli T. bütün harflerin altına (ٍ), ötreli T. de üstüne (ٌ) yazılır T. işareti Osmanlıcada sadece hal zarfı olarak kullanılan klişeleşmiş kelimelerde gösterilmiş, bunların dışında kalan T.'ler - harekeli metinler hariç - yazıda gösterilmemiştir.

T., Arapçada belirsiz isim ve sıfatları (nekre) göstermek için kullanılır (tenvîn-i tenkîr). Ancak, Osmanlıcada kullanılan T.'li kelimelerin çoğu hal zarflarıdır : *Aynen, binâen, tamâmen, naklen, resmen lütfen, zâten* gibi. Böyle kelimelerin bir kısmı Osmanlıcada T.'siz olarak okunur : "Dâimen" yerine "dâimâ", "meselen" yerine "meselâ" gibi. Bununla birlikte "hâlâ" ve "hâlen" gibi her iki şekilde kullanılanlar da vardır. Nazımda, mısra sonuna gelen ve üstünlü T.'le okunması gereken kelimeler, kafiye mecburiyeti olmasa da vakf haliyle (= Arapça bir kelimenin sonunu harekesiz olarak okuma) uzun *â* şeklinde okunabilir : "Ebeden" yerine "ebedâ", "şükren" yerine "şükrâ" okumak gibi. Nazımda bu türlü okuyuşa tenvîn-i terennüm adı verilir.

Osmanlıcada kullanılan ve esreli T.'le okunan kelimeler, genellikle başında harf-i cerr bulunan Arapça kelimelerdir : *'An-kasdın, bi-hakkın, li-hikmetin, min-cihetin* gibi. Ötreli T.'ler ise, Osmanlıcada *müsnedün ileyh, muzâfun ileyh, selâmün 'aleyküm* gibi Arapça kuruluşlar içinde kullanılır.

T.'in Osmanlıcada kullanılışı ve yazılışı, Eski Anadolu Türkçesi dönemi imlâsını olumsuz yönde etkilemiş ve bazı eklerin yazılışında Türkçenin yapısına aykırı şekillerin ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur. *-dan/-den* çıkma durumu ekinin T.'le gösterilmesi o dönem imlâsında çok sık rastlanan bir özelliktir : Benden بندن yerine بنداً , andan آندن yerine آنداً yazmak gibi. *-uban/üben, -madın/-medin* gibi ulaç eklerinin yazılışında az da olsa T. işaretinin kullanıldığı görülmüştür. Ancak, XV. yüzyıldan sonraki Osmanlıca metinlerin imlâsında bu türlü kullanışlar giderek azalmış ve kaybolmuştur (C. Dilçin)

TENVİRAT RESMİ : bk. TEMİZLEME VE AYDINLATMA HARCI, TEMİZLEME VE AYDINLATMA RESMİ.

TENYA (Fr. Ténia, Lat. Taenia) : Halk arasında *şerit* adı da verilen T., Omurgalıların bağırsaklarında yaşayan yassı solucanlardandır. Erişkinleri şerit biçiminde olduğundan bu ad verilmiştir. T.'nın vücudu baş, boyun, halkalar olmak üzere başlıca üç kısımdan yapılmıştır. Asalağın, bağırsak çeperine tutunabilmesi için başında emme çekmenleri, emme çukurları vardır. Boyun, başı halkalara bağlayan parçadır; halkalar bu kısımdan doğar. Halkaların biçimi kare veya dikdörtgendir. Sayıları T.'nın yaşına göre birkaç taneden birkaç bine kadar değişir.

T.'lar iki cinslidir, yani her halkada hem erkeklik, hem de dişilik organları bulunur. Boyundan başlayarak, olgunlaşmamış halkalar, sonra cinsiyet organları gelişmiş erişmiş halkalar, daha sonra yumurtaları döllenmiş gebe halkalar zincir halinde sıralanmıştır. Halkalar iyice geliştikten sonra birer birer veya birkaç tanesi birarada, dışkı ile vücuttan dışarı atılırlar. İnsan ve hayvan vücudundan bu şekilde dışarı çıkan halkalar parçalanır ve içindeki yumurtalar etrafa saçılır.

Bu yumurtaları asalağın kurtçuk şeklinin yaşayabileceği bir ara hayvan yutarsa, bağırsak çeperinden hayvanın kanına, oradan dokuları arasına geçerek organizmanın herhangi bir yerine varır ve orada bir kesecik yapar. Bu kesecik içinde ya bir veya birkaç tane baş taşıyan T. kurtçuğu meydana gelir.

Erişkin şeritler insanın bağırsaklarında bulunur, buradaki besinlerle geçinirler. İnsanlarda görülen T.'ların 30'dan fazla çeşidi olmakla beraber insan sağlığı açısından en önemlileri sığır şeridi, domuz şeridi ve köpek şerididir.

Sığır şeridi (T. saginata) : Boyu 4 - 12 m arasındadır. Halka sayısı 2 000'i bulur, başı iri ve çengelsizdir. Açık sarı renktedir. Bu T. ince bağırsakta yaşar, ömrü 4 - 18 yıldır. Olgunlaşan halkalar büyük abdestle dışarı çıkabildiği gibi, yürürken, otururken, yatarken insanın çamaşırlarına, yatağına düşebilir. Şeride bundan dolayı abdestbozan (b. bk.) adı da verilmiştir.

Bu T.'nın kurtçukları sığırlarda oluşur. İyi pişmemiş veya çiğ sığır eti yiyenlerde bu kurtçuklar bağırsakta gelişerek T.'yı meydana getirir.

Bağırsaklarında sığır T.'sı bulunan insanlarda çeşitli bozukluklar olur. İştahta azalma veya çoğalma, karın ağrıları, bulantı, kusma, kabızlık veya ishal, apandisit, sara nöbeti, felçler, idrar tutamama, tat alma bozuklukları, kulak uğultusu, görme bozuklukları, burun ve anus kaşıntısı, kansızlık gibi.

Domuz şeridi (T. solium) : Ortalama 3 m uzunluğunda ve 5 mm eninde kirli beyaz bir şerit şeklindedir. Baş 1 mm çapındadır. Burada dört çekmeni vardır. Çekmenlerin her birinde 20 - 50 çengel bulunur. Bu çengellerle bağırsağa tutunur. 700 - 1 000 kadar halkası vardır. Ara hayvanı başlıca domuzdur. İyi pişmemiş domuz eti yenince kurtçuk bağırsakta gelişir, T. olur. Ayrıca, T. yumurtaları insan vücudunda da kurtçuk haline gelebilir. Bu yumurtaları yutan insanların kaslarında, gözlerinde, deri altında, kemiklerinde kesecikler olur. Kurtçuklar yerleşmişse, yerine göre, çeşitli hastalıklar ortaya çıkar. Beyinde ur belirtileri, gözde çeşitli görme bozuklukları, kalpte, keseciklerin bulunduğu daha başka organlarda birçok bozukluklar görülür.

Bağırsağa yapışan solucan, vücutta aynı türden ikinci bir asalağın tutunup gelişmesine engel olan bir bağışıklığa sebep olur; bağışıklık ilk solucan orada kaldıkça devam eder.

Köpek şeridi (Fr. Ténia échinocoque) : Boyu 1,5-6 mm dir. 3-4 halkası vardır. Şeritlerin en ufaklarındandır. Köpek, çakal, kurt gibi hayvanların ince bağırsaklarında yaşar. Yumurtalar bu hayvanların dışkılarıyla dışarı atılır. Bu yumurtaları insan yutunca kurtçuk mideden, bağırsaktan lenf ve kana geçer. Bunlarla karaciğer, kalp, akciğer ve diğer organlara yerleşir. Yerleştiği yerde bir torba haline gelir, yavaş yavaş büyüyerek insan başı büyüklüğüne varabilir.

Tedavide T. düşürücü ilâçlar kullanılır. Köpek şeridinde ameliyatla kesecik çıkarılır.

T.'ya karşı korunma çok önemlidir. T. sığır, domuz gibi hayvanların etinden geçebileceği için, bu etleri iyice pişirmeden yememelidir. Köpekler de ekinokok cinsi T.'ların yayılması için tehlikeli bir kaynak olabilir. Bir köpekte T. olmasa bile, T.'lı bir köpekle koklaşarak ondan yumurta alabilir.

Bundan dolayı köpeğe dokunanlar ellerini iyice yıkamadan yiyeceklere hiç dokunmamalıdır.

T. ile savaşta hükümetlere düşen görevler de vardır. Bu arada mezbahalarda kesilen hayvanlar sıkı bir muayeneden geçirilmeli, sokak köpekleri ortadan kaldırılmalı, sahipli köpekler de kontrol altına alınmalıdır. Ayrıca, mezbahalarda kesim artıkları oraya buraya atılmamalı, hele bunları köpeklerin yemesine müsaade edilmemelidir.

TEODOLİT (Fr. Théodolite, İng. Theodolite, Alm. Theodolit), astronomi ve topografya gözlemlerinde, yatay ve düşey açıları okumakta kullanılan, bölüntülü yatay ve düşey daireler üzerine oturtulmuş dürbünlü optik-mekanik bir cihaz. En önemli optik kısımları ağcıklı (retikül) bir dürbün ve değişik uzaklıklara ayarlanabilmesini sağlayan, hassas bir odak ayarlama düzenidir. Mekanik kısımlar ise, ölçmeler sırasında sabit kalan alt yapı ve T.'in düşey ekseni etrafında dönebilen ve yatay açıların ölçülmesine imkân veren bir üst yapıdan ibarettir. Alt yapı içinde 2 veya 3 adet, yataya ayarlama vidası ile donatılmış sehpa, ortalama düzeni ve yatay dereceli daire *(limbüs)* bulunmaktadır. Üst yapı, mil ucu biçiminde yapılı *düşey eksen*'in alt ucu ile birlikte alt yapının merkezî bir yuvası içinde döner. Üst yapıda bulunan mikroskopta, limbüsün bir bölümü ile açı cetveli *(alidat)* görünür. U biçimindeki dürbün mesnedi, *yatay eksen*'ini hedef noktasının yükseklik durumuna göre yukarı veya aşağıya doğru çevrilebilen dürbünle bir arada taşır.

Arazide kullanılması sırasında T., üç ayaklı bir sehpa (statif) üzerine tespit edilir, telli veya optik bir çekül yardımı ile ölçme noktası üzerinde ortalanır ve düzeç ile yatay duruma getirilir. Yatay bir açının ölçülmesi için dürbün, önce soldaki, sonra sağdaki hedefe doğrultulur ve dönme miktarı limbüsten okunur. Yeni T.'lerin çoğunda, düşey açıların ölçülebilmesi için düşey daireler mevcuttur. Böylelikle, düşeye göre yükseklik açısı tespit edilir. Bu açıyı okuyabilmek için yatay daire *(limbüs)* mikroskopundan yararlanılır. Optik mesafe ölçümlerine imkân veren T.'lere *takeometre*, astronomik gözlemlere imkân verenlere ise *duyarlı T.* veya *üniversal T.* adı verilir. En son olarak geliştirilmiş T.'ler, ölçme sonuçlarını delikli şeritler halinde otomatik olarak verebilmektedirler. (E. Ediger)

TEODOLİT

TEODOR KASAP (Kayseri 1835 - İstanbul 1905), sultan Abdülaziz ve Abdülhamid dönemlerinin meşhur gazetecisi ve "Diyojen" (b. bk.) adlı ilk mizah gazetesinin kurucusu. Kayseri'de manifaturacılıkla uğraşan Sarafim Kasapoğlu'nun oğlu olan T. K., babasının ölümü üzerine on bir yaşındayken İstanbul'a gelmiştir. Burada Kayserili bir Rum tüccarın yanına çırak olarak giren T. K., bir yandan da Kuruçeşme'deki Rum okuluna devam etmiştir. Çıraklık ettiği dükkâna gelen bir Fransız subay, Fransızca çalıştığını görerek onu kendi himayesine almış, Kırım Savaşından sonra da onu Fransa'ya götürmüştür. Birkaç yıl Paris'te kalan ve öğrenimini ilerleten T. K., İstanbul'a dönünce özel Fransızca dersleri vermeye başlamıştır. Bu yolla İstanbul'un ileri gelen birçok ailesiyle tanışmıştır. Bir süre sonra Türkçe bir mizah gazetesi yayınlamayı planlamış ve 24 kasım 1870'te "Diyojen" adındaki ilk mizah gazetesini çıkarmıştır. T. K.'ın yayınladığı bu gazetenin başlığında devrilmiş bir fıçı yanında oturan Diogenes ile ayakta duran İskender yer almaktadır. Bu resmin altında "Gölge etme başka ihsan istemem" sözü yazılıdır.

TEODOR KASAP

T. K., "Diyojen" gazetesiyle ün yapmış ve Türk basın hayatında arzu ettiği yeri kısa sürede almıştır. T. K., Türkçe yazamaması yanında ünlü ve kaliteli yazar bulmakta becerikliydi. "Diyojen"de yayınlanan yazılarda güzel Türkçeyi ve Türk esprisini görmek mümkündür. Bu başarıda Âli Bey'in rolü büyüktür. Gazetenin yazar kadrosu arasında daha sonra Namık Kemal ve Ebüzziya Tevfik de yer almışlardır. Namık Kemal'in, Mahmud Nedim Paşa'nın sadaretten düşmesi üzerine bu gazetede yazdığı imzasız taşlama türündeki yazıları ve manzumeleri meşhurdur.

"Diyojen"de dokunaklı yazılar çıktığı için yayımı sık sık yasaklanmıştır. Yayımın durdurulması ilk defa 4. sayısında olmuş, T. K., bu sayıyı gazetesi için uğursuz saymış ve 14. sayıyı 1 + 13 diye numaralandırmıştır. T. K., gazetesinde ünlü yazarların eserlerini tercüme ederek tefrika halinde vermiştir. İlk tefrikalardan biri *Ayyar Hamza* (mütercimi Âli Bey)'dir. Voltaire'den tercüme edilen *Mikromega* ile A. Dumas'dan tercüme edilen *Monte Kristo* bunlardandır. Arada bazı karikatürlerin de yer aldığı "Diyojen," 183 sayı çıktıktan sonra yayımı hükümetçe yasaklanmıştır (10 aralık 1873).

T. K., 5 nisan 1873'te "Çıngıraklı Tatar" adıyla başka bir gazete çıkarmış, bu gazetede Molière'in *L'avare* adlı eseri *Pinti Hamid* adıyla adapte edilmiş, tefrika halinde yayınlanmıştır. Eser, ilk olarak 6 nisan 1873'te Gedik Paşa Tiyatrosunda da oynamıştır. "Çıngıraklı Tatar"ın yayından kaldırılmasına bu eser sebep olmuştur. O zamanlar şehzade olan II. Abdülhamid'in bu eserden hoşlanmadığı rivayet edilir.

T. K. bunun üzerine bir yandan "Hayal" gazetesini (30 ekim 1873), bir yandan da "İstikbal" (9 ağustos 1875) adlı günlük bir siyasî gazeteyi çıkarmaya başlamıştır. Daha önceki yayınlarında olduğu gibi, bu gazetesinde de Osmanlı unsurların ortak vatan uğrunda oy birliği etmelerinin önemi üzerinde durmuştur. "İstikbal" ileri görüşlere de yer vermiştir. Ali Suavî'nin Meşrutiyet aleyhinde "Vakit" gazetesinde çıkan meşhur makalesine karşı koyanlar arasında "İstikbal" de vardır. Öteden beri T. K.'tan hoşlanmayan II. Abdülhamid "İstikbal" gazetesinden şikâyetçi olmuş ve bu şikâyetlerini Sadrazam Mithat Paşa'ya bildirmiştir.

T. K., daha sonraları "Hayal" gazetesinde Kanun-ı Esasî'nin çıkması üzerine yayınladığı bir karikatüründen dolayı suçlu bulunmuş, (27 mart 1877) ve üç yıl hapis yatmıştır. "Hayal" gazetesi yayınını bu arada sürdürmüştür. O sıralarda, gazetede Hammer mütercimi Ata Bey'in yazıları yayınlanmıştır.

T. K., II. Abdülhamid'in izniyle "Hayal" ve "İstikbal" gazetelerinin yerine adını Namık Kemal'in koyduğu "Naşir" adlı siyasî, günlük bir gazete daha çıkarmıştır. Bu gazetenin hazırlığını yapmak üzere kefaletle tahliye edilmiş, hapisten çıkan T. K., İstanbul'dan yurt dışına kaçmıştır. Aradan birkaç yıl geçtikten sonra II. Abdülhamid T. K.'ın İstanbul'a dönmesine izin vermiş ve onu affetmiş, kendisini Mabeyin kütüphaneciliğine tayin etmişti. T. K., ölünceye kadar bu görevde kalmıştır.

TEODOROV - BALAN, Aleksandr (Kubey köyü, Besarabya 1859 - Sofya 1959), Bulgar filoloğu, edebiyat tarihçisi ve bibliyografya uzmanı. Prag (Praha) Üniversitesinde okumuş, daha sonra Leipzig Üniversitesinde çalışmıştır. Sofya Üniversitesinde profesörlük yapan T. - B. bu üniversitenin ilk rektörü olarak tanınmıştır. 900'e yakın ilmî çalışma yayınlamıştır. *Bılgarska gramatika. 1. Za dumite. ç. I. Zvukoslovie* (Bulgar grameri. 1. Sözler üzerine. I. bölüm. Ses bilgisi) [1930], *Nova bılgarska gramatika* (Yeni Bulgar grameri) [1940] gibi eserlerinde Bulgar gramerinin problemlerini işlemiştir. *Nova bılgarska gramatika za vsyakogo* (Herkes için yeni Bulgar grameri) [1954 - 1961] adlı eserini bitirememiştir. *Kım istoriyata na bılgarskiya ezik. Bılgarskiyat knijoven ezik i pravopis* (Bulgar dilinin tarihi üzerine. Bulgar yazı dili ve imlâsı) [1890] adlı eserinde Bulgar imlâsı üzerinde durduğu gibi, *Prinos kım istoriyata na bılgarskiya pravapis* (Bulgar imlâsının tarihine katkı) [1921 - 1923] adlı çalışmasında da Bulgar imlâsının tarihini gözden geçirmiştir. Yabancı sözlere karşı savaş açmış, Bulgar diline birçok yeni söz kazandırmıştır. Bulgar edebiyatı tarihi üzerine ilk toplu eseri yazmıştır *(Bılgarska literatura)* [1896]. *Bılgarski knigopis za sto godini (1806 - 1905)* [1909] (Yüz yıllık Bulgar bibliyografyası) adlı eseriyle Bulgar bibliyografya çalışmalarının kurucusu olmuştur.

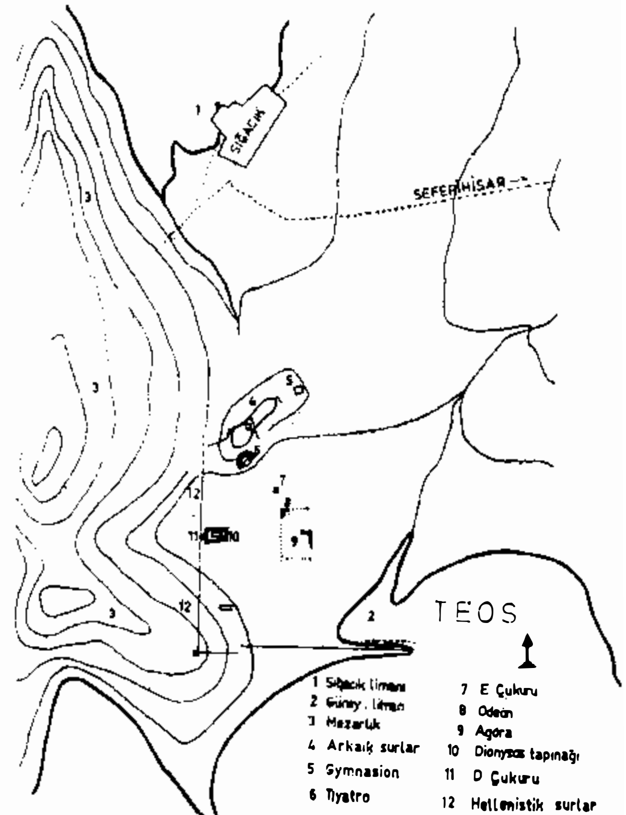
TEOLOJİ : bk. İLÂHİYAT.

TEOREM (Fr. Théorème, Yun. *theorema, theorein* = denemek), matematikte kullanılan tanım, aksiyom... gibi temel kavramlardan biri. T., önceden ortaya konulan bazı varsayımlara dayalı olarak kanıtlanabileceği ileri sürülen genel sonuçtur. T. her zaman doğru olan bir önerme olarak da düşünülebilir. (A. Okay Çelebi)

TEOS, İzmir'in 45 km güneyindeki Seferihisar kazasının 5 km kadar batısında şimdi kazanın bir mahallesi olan eski Sığacık köyü sınırları içindedir. Antik T. şehri, bugün XV. yüzyıldan kalma bir Türk kalesi içinde bulunan Sığacık köyünün 3 km güney-batısındadır. T., pek çok eski Yunan kıyı şehirleri gibi, bir yarımadanın berzahı üzerinde kurulmuştur. Biri bugünkü Sığacık'ta, ötekisi antik şehrin güneyinde olmak üzere iki liman vardır. Yarımada üzerinde antik şehrin kuzey ve batısında denizle bu şehir arasında kalan tepeler, T.'un mezarlığıdır. Bu mezarlıkta çeşitli çağlara ait mezarlar bulunmuştur. Klazomenai tipi pişmiş toprak lâhitlerden bazıları son yapılan Türk kazıları sırasında ortaya çıkarılmıştır. Bu araştırmalar sırasında ayrıca bir arkaik kuros torsosu (gövde parçası) bulunmuştur.

T.'ta ilk olarak XVIII. yüzyılda Dilettanti Derneğinin bir heyeti araştırma yapmıştır. Bu çalışmalar Dionysos tapınağında yoğunlaştırılmıştır. 1924'te bir Fransız heyeti T.'ta kazılara başlamış, bu heyet daha çok şehrin topografyası üzerinde durmuştur. Sonra T. askerî bölge olduğundan bu kazılara devam edilememiştir. Daha sonra 1962 - 1966 yıllarında T.'ta Yusuf Boysal ve Baki Öğün yönetiminde bir Türk heyeti kazılar yapmıştır.

Tarih : T. İonya'nın 12 şehri içinde önde gelenlerden biridir. Özellikle Dionysos kültünün en önemli merkezlerinden biri olarak ün yapmıştır. Efsaneye göre, önderleri Athamas'ın yönetiminde Tesalyalı bir grup insan T.'a ilk gelen göçmenlerdir. Daha sonra efsanevî Atina kralı Kodros'un soyundan gelenlerle birlikte bazı Atinalılar da T.'a gelip yerleşmişlerdir. Kısa zamanda deniz ticareti ile zenginleşip çoğalan T. sakinlerinin bir kısmı Foça'ya ve Ephe-

TEOS : Mezarlıkta bulunan kuros, Geç Araik Çağa ait bir mezar adağı (M. Ö. V. yüzyıl başı)

sos'a göç etmek durumunda kalmışlardır. M. Ö. 600 yıllarında T.'un İonya'nın merkezi olması teklif edilmiş, fakat bu teklif kabul edilmemiştir. M. Ö. VI. yüzyılda yaşamış olan Anakreon (b. bk.) T.'ludur. Persler Sardis'i M. Ö. 546'da ele geçirip Lydia devletini ortadan kaldırmışsa da, İonya şehirlerini de birer birer zapt etmeye başlayınca bir kısım T.'lular Trakya'ya göç ederek orada Abdera kolonisini kurmuşlardır. M. Ö. V. yüzyılın ünlü iki filozofu olan Protagoras ile Demokritos Abderalıdırlar. M. Ö. 494'te Lade savaşına 17 gemi gönderen T., M. Ö. 476'da Delos birliğine katılma payı olarak 6 talent ödemiştir. Bu birliğe katılma payı olarak Miletos'un 10 talent ve M. Ö. VI. yüzyılda Pers savaşları sırasında adı Herodoatos'ta Karia ve Lykia gibi bir bölge adı şeklinde geçen Kaunos'un 10 talent ödedikleri düşünülecek olursa, T.'un Delos birliğine ödediği katılma payının önemli bir meblâğ olduğu anlaşılır.

M. Ö. III. yüzyıl sonlarına doğru T.'ta Dionysos bayramlarına kutsal görevle katılan İonyalı aktörler esas itibarıyla bu şehirde oturuyor, öteki zamanlarda başka İonya şehirlerinde temsiller veriyorlardı. O zamanlar aktörlerin icra ettikleri kutsal görev sebebiyle kendileri de oturdukları yer "asylie" hakkına sahip bulunuyordu. Bu "asylie" haklarının tam bu sıralarda (M. Ö. 204-203) T.'a gelerek onu askerî bir harekâttan çok diplomatik yoldan şehre muhtemelen M. Ö. 218'den beri ağır vergiler yükleyen Bergamalıların ellerinden almış olan büyük Antiokhos ile Makedonya kralı V. Philippos gibi krallar tarafından da desteklendiğini biliyoruz. Fakat daha sonra M. Ö. II. yüzyıl ortalarına doğru bu aktörler serkeşlikleri yüzünden Ephesos'a gitmeye zorlanmışlardır. M. Ö. III. yüzyıl sonunda elde ettikleri "asylie" hakkı ile kendilerine sağladıkları menfaatlerden ötürü T.'lular, Seleukoslar kralı III. Antiokhos'a "büyük" unvanını vermişler ve onunla birlikte kız kardeşi ve karısı kraliçe Laodike ile kral ailesinin atalarının şereflendirerek T.'ta bir kral kültü tesis etmişlerdir. Büyük Antiokhos'un M. Ö. 190 yılında Romalılara yenilmesiyle T., Antiokhos'un elinden çıktığı halde T.'lular kral kültünü II. yüzyıl boyunca devam ettirmişlerdir. Bu yüzden T.'luların muhtemel olarak bu devirde "asylie" haklarından hâlâ yararlanmakta oldukları düşünülmektedir. Burada "asylie" hakkı konusunda verilen bilgilerin çok büyük bir kısmı, Türk kazılarında Dionysos tapınağı yanında ortaya çıkarılan yazıtlardan elde edilmiştir.

T.'un yetiştirdiği önemli kişilerden biri de M. Ö. 100 yıllarında Aristoteles'in kütüphanesini önemli bir meblâğ karşılığında satın alarak kütüphaneyi bütünüyle koruyan Apellikon'dur. Daha sonra bu kütüphane Sulla tarafından Roma'ya kaçırılarak orada yeniden yayınlanmıştır.

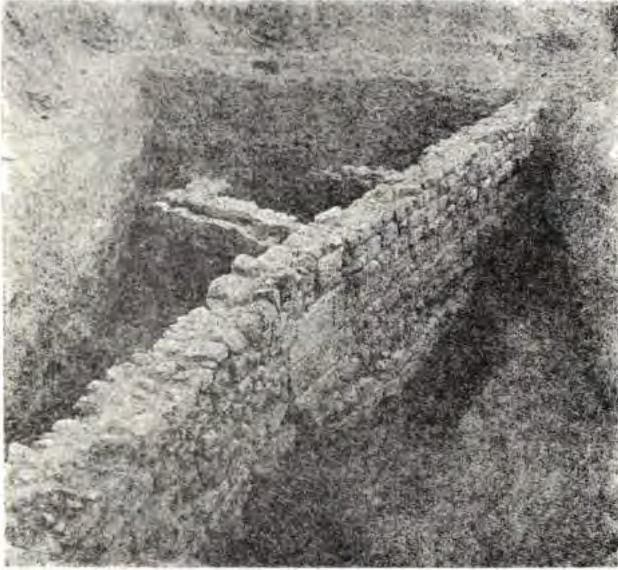
T.'ta 1962-1966 yıllarında yapılan kazılardan önemli sonuçlar elde edilmiştir. Bu araştırmalardan önce T.'ta ele geçirilen buluntular M. Ö. VI. yüzyıldan daha eskiye gitmiyordu. Tiyatroda Akropolis'in güney yamacında, agorada sondajlar halinde yapılan bu araştırmalar sırasında da yine Dionysos tapınağı ve çevresindeki kazılara daha çok önem verilmiştir. Tiyatro caveası (oturma yerleri) kireç yapmak için mermerleri alındığından bugün çıplak durumdadır. Skene (sahne) çevresinde yapılan kazılarda birçok mimarî parça yanında bazı kabartma ve heykel parçaları ele geçmiştir. Bunlar yapılan araştırmalara, bulunan eserlere göre, Akropolis'in güney-batı yamacında tamamen Yunan özelliklerine göre yapılmıştır. Her ne kadar M. Ö. II. yüzyılda inşa edildiği yazılmışsa da, aktörlerin gösterileri için bir tiyatro binası gerekli olduğundan ve yine II. yüzyılda yapıldığı düşünülen, fakat kazılardan elde edilen yazıtlara göre M. Ö. III. yüzyılın sonundan önce inşa edilmiş olması gereken T. Dionysos tapınağı gibi, T. tiyatrosunun da M. Ö. III. yüzyılın sonunda yapılmış olması mümkündür. Tiyatronun sahnesi Roma çağında genişletilmiştir. Genel olarak, hemen bütün Batı Anadolu Yunan tiyatrolarında olduğu gibi, Akropolis'in yamacında inşa edilmiş bulunan T. tiyatrosunun da denize nazır çok güzel tabiî bir sahne dekoru vardır. Akropolis'in üzerinde Hellenistik çağda yapılmış, Roma çağında onarılmış bir Gymnasion bulunmaktadır. Akropolis tepesinin güney eteklerinden başlayan düzlükte tiyatronun güney-batısında muhtemel olarak agoranın kuzey-batı köşesinde bir odeion 1964-1965 kazılarında ortaya çıkarılmıştır. Bu yapı Dionysos tapınağı yanında elde edilen yazıtlarda sözü geçen buleuterion olabilir.

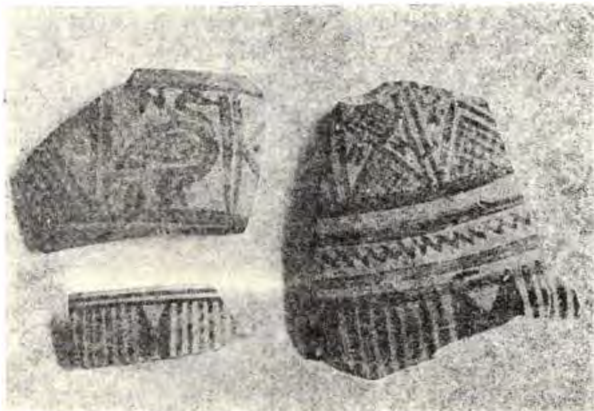
TEOS : Büyük Antiokhos tarafından Teos'a verilen "asylie" hakkıyla ilgili yazıtlardan biri (M. Ö. II. yüzyıl başı)

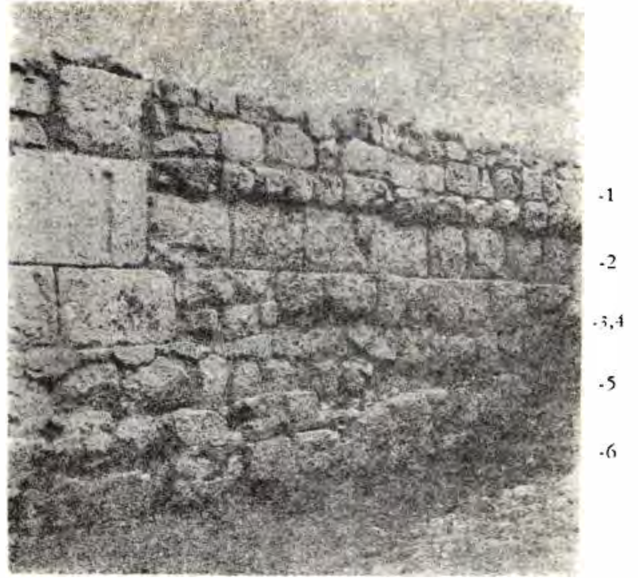
TEOS : Tiyatronun sahnesi. Roma Çağında genişletilmiştir

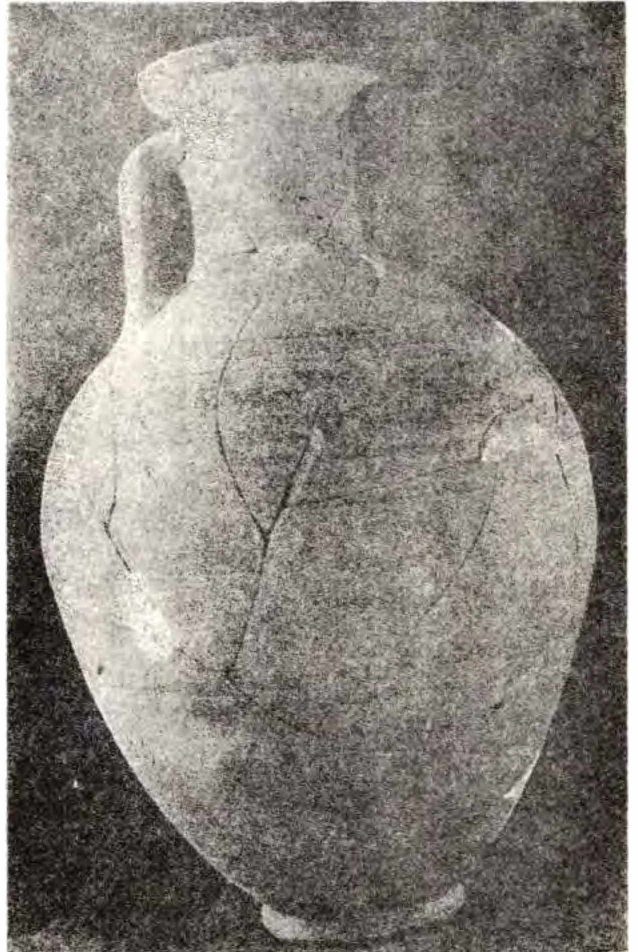
TEOS : Akropolis'in güneyinde bulunan E çukuru. Roma Çağından M. Ö. VII. yüzyıla kadar üst üste inşa edilmiş evlerin duvarları

TEOS : Üstte, kuşlu kâse parçası; altta, Protokorint kotyle parçası, Korint'ten ithal edilmiştir (M. Ö. VII. yüzyılın ilk yarısı); sağda, bir testinin omuz parçası (M. Ö. VIII. yüzyıl sonu)

TEOS : E çukurundaki duvarların doğu yüzünden bir detay. 1. Roma - Geç Hellenistik duvarları, 2. Hellenistik duvarlar, 3 - 4. Klasik çağ (V - IV. yüzyıllar), 5. M. Ö. VI. yüzyıl, 6. M. Ö. VII. yüzyıl

TEOS : E çukurunda bulunmuş protogeometrik amfora. İçinde bir bebek iskeleti bulunmuştur (M. Ö. X. yüzyıl)

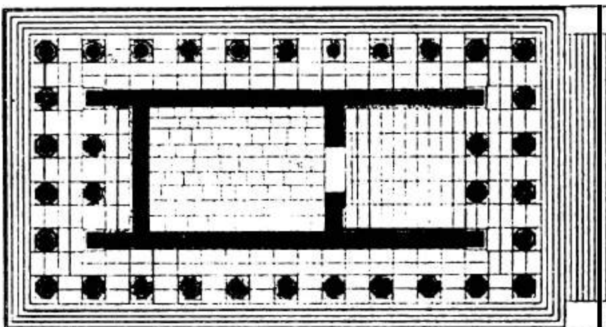

TEOS : Dionysos tapınağı. Önde temenos batı duvarı

T.'taki araştırmalar henüz başlangıç dönemindedir. Tiyatro ile buleuterion arasında Akropolis'in güney yamacında açılan bir deneme çukurunda (E çukuru) Roma çağından M. Ö. I. yüzyıla kadar giden yapı katları tespit edilmiştir. Bu seviyede görülen, fakat sınırları tam olarak tespit edilemeyen bir çöp çukurunun dibinde bir Protogeometri Çağı amforası bulunmuştur. Hemen hemen yalnız bir kulpu eksik olan bu amforanın içinden bir bebek iskeleti çıkmıştır. Şekli ve özellikle süslemeleri ile Erken Protogeometri Çağı Attika vazolarına çok benzeyen bu amforanın M. Ö. X. yüzyıl başlarına ait olması mümkündür. T.'ta bu kadar eski bir döneme tarihlenen tek buluntu bu değildir. Dionysos tapınağının batısında Hellenistik sur duvarını incelemek için açılan bir başka sondaj çukurunda da Protogeometri Çağı çanak çömleği elde edilmiştir. Böylece T.'un şimdiki bilgilerimize göre hiç olmazsa M. Ö. X. yüzyıldan itibaren iskân edildiğini öğrenmiş bulunuyoruz. Bu buluntular Attika seramiği ile benzerlikler gösterdiğinden T.'un efsanevî kurucularından bazılarının Atinalı göçmenler olduklarına dair bilgileri doğrulanmış saymak mümkündür. Ancak, eski İzmir ve Klazomenai şehirleri gibi, T. da çok eskiden kurulmuş ve Anadolulu kültüre sahip bir yerleşme yeri olabilir.

Dionysos tapınağı : T. Dionysos tapınağı, bu tanrının ünlü tapınaklarından biridir. Son yapılan kazılarda bu tapınak hakkında daha sağlam bilgiler edinmiş bulunuyoruz. Bununla birlikte tapınak ve çevresinde yapılan kazılar da yarım kalmıştır. Üstelik tapınakta yapılan restorasyon çalışmaları, uzmanlara danışmayan teknisyenlerin yaptıkları yanlışlıklara tipik bir örnektir.

T. Dionysos tapınağı hakkında Augustus çağında yaşamış mimar Vitruvius (b. bk.) bilgi vermekte, bu tapınağın Hellenistik Çağın mimarı Hermogenes'in eseri olduğunu yazmaktadır. Gerçekten bugünkü tapınağın planı ortaya çıkarılmış olan pek çok mimarî parçaları, Vitruvius'un, Hermogenes'in mimarî özellikleri konusunda bize verdiği bilgilere uymaktadır. Tapınak 6 x 11 sütunlu, stylobatı 18.50 x 35 m boyutlarında İon düzeninde bir yapıdır. Sütunlar arasındaki genişlik sütunların alt çapının 2 1/4 katıdır.

TEOS : Dionysos tapınağının yerleşme planı

TEOS : Mezarlıkta bulunmuş bir Klazomenai lâhdi (M. Ö. VI. yüzyıl)

Bu özellikler Vitruvius'un, Hermogenes'in Eustyle prensipi olarak bize anlattığı özelliklerdir. Tapınağın pronaos (ön oda) ve opisthodomos (arka oda) yan duvarları, peristasiste (çevre sütunları) karşılarındaki sütunlarla aynı aks üzerinde bulunur. Bu özellik Hermogenes'in Magnesia'da inşa ettiği Artemis Lykophryene tapınağında da görülür. T. tapınağının cella (kutsal oda)'sı pronaos'tan biraz daha büyüktür. Tapınağın büyük bir kısmı halen İzmir Müzesinde sergilenmekte olan Attika tarzı frizleri ile Attik İon (Attik kaide ile İon plinthosu karışımı) stilindeki sütun kaidelerinin özellikleri de Hermogenes'in özellikleri olarak bilinmektedir. Ayrıca, Hermogenes'in, yapılarında gölge ışık oyununa önem verdiğini ve bunun ilk denemelerini de "iyi düzenlenmiş sütun aralıklı" demek olan "eustyle" prensipi ile T. Dionysos tapınağında denenmiş olacağını söylemek mümkündür. Çünkü Hermogenes'in daha sonraki bir eseri olan Magnesia Artemis tapınağında bu aralık 2 1/4 yerine 2 1/2 olmuştur. Bu geniş aralıklar derin gölgeli pseudodipteros sütun sırasının verdiği gölge ışık kontrastını Hermogenes süslemelerde de (örnek olarak yumurta ve dil sıraları arasındaki oyukları derinleştirerek) kullanmıştır. Bütün bu özellikler, ölçüler genişletilip mimarî görünüm daha da hafifletilerek Hellenistik Çağın özellikleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Hermogenes'in bazı buluşları Vitruvius kanalıyla önce Roma'ya, sonra Rönesans çağı ve hatta daha sonraki dönem mimarlığına geçmiştir. T. Dionysos tapınağındaki kazılarda açığa çıkarılan bir Akroter de Erken Hellenistik Çağ özellikleri göstermektedir. Bununla birlikte tapınak çevresinde elde edilen birçok mimarî parçalar ile İon başlıklarının birçoğunun Hadrian döneminde yapılan onarımla ilgili olarak Roma çağından kaldıkları kabul edilmektedir. Tapınağın tarihine gelince, 1963 ve 1966 yıllarında Dionysos tapınağı temenos batı duvarı çevresinden çıkarılan ve Seleukoslar kralı III. Antiokhos tarafından T.'a "asylie" hakkı tanındığını bildiren yazıtlar, bize göre tapınağın tari-

hi için esas alınmalıdır. Çünkü 1. yazıtın içindeki bir ifadeden ve yazıtı taşıyan blokların yapılış şekillerinden anlaşıldığına göre, yazıt tapınağa ait bir duvardan 38 cm ileriye doğru bir çıkıntı teşkil eden 64 cm genişlikteki bir parastas (yarım paye veya yarım sütun) üzerine yazılmıştır. 2. T.'a III. Antiokhos tarafından "asylie" hakkı, yani "kutsallık, dokunulmazlık ve vergiden muafiyet" verildiğini bildiren bu yazıtların M. Ö. 204 - 203 yıllarında yazıldığı anlaşılmıştır. Buna göre, tapınakla birlikte şehrin bütün arazisi "kutsal" ve "dokunulmaz" oluyordu. Böylece, T. şehri o zamanlar deniz hâkimiyetini ellerinde tutan ve kısmen korsan hareketlerinin arkasına gizlenen devletler ve kuvvetlerce tanınmak ve saygı görmek için bu asylie hakkından yararlanmıştır. Bunun için komşu ülkelere, hatta Roma'ya heyetler göndermişlerdi. M. Ö. 193 yılında Antiokhos'un bir elçisi T. asylie'lerinin Romalılar tarafından da tanınmasını sağlamıştır. Yine yazıtta belirtildiği üzere T. şehri verdiği vergiden de muaf olmuş ve bu imtiyazlar sayesinde şereflendirme kararlarında tekrar tekrar bildirildiği üzere şehir zenginleşmiştir. T.'un bu kadar saygı görmesi için M. Ö. III. yüzyıl sonunda T.'ta oturup komşu İon şehirlerinde de temsiller veren ve Dionysos ayinlerinde de önemli rolleri olan aktörlerin yanında, T.'ta o zamanlar ünlü bir Dionysos tapınağının bulunması gerekir. Çünkü bu yazıtlara göre, tapınakta Dionysos heykelinin yanına Antiokhos'la karısı Laodike'nin mermer heykelleri de dikilecektir. Halbuki T.'ta tanıdığımız ve Hermogenes tarafından yapıldığı düşünülen tapınaktan başka daha eski bir tapınak bulunmamıştır. Böyle bir tapınak bulununcaya kadar söz konusu tapınağın Hermogenes tarafından yapılan tapınak olması gerektiğini kabul etmek mecburiyetindeyiz. 3. E. Akurgal'ın Hermogenes'in daha sonraki büyük eseri olan Artemision ile karşılaştırdığı Apollon Sminthеus tapınağı önce M. Ö. III. yüzyıl sonu veya 200 yıllarına tarihlenmiştir. Yine Hermogenes tarafından yapılmış olan Magnesia'daki Zeus Sosipolis tapınağı, son olarak M. Ö. 195 yıllarına tarihlendirilmiştir. Buna göre, onunla aynı tarihte yapıldığı düşünülen T. Dionysos tapınağı, M. Ö. II. yüzyılın 2. çeyreğinde veya 130 yıllarında değil, başka bilginlerin (meselâ W. Hahland) yazıtların bulunmasından önce ileri sürdükleri şekilde M. Ö. I. yüzyılın sonlarında yapılmış olmalıdır. Böylece, Hermogenes'in çalışma yılları M. Ö. III. yüzyıl sonlarıyla II. yüzyılın ilk yarısı olabilir. Yazıtlarda ayrıca şehre tanınan imtiyazları merasimle ilân ettiği buleuterionda kralın tunçtan bir heykelinin dikilmesi, kraliçe Laodike'nin iyiliklerine karşılık hâtırasının, onun adı verilip onarılması kararlaştırılan agoradaki bir çeşmede yaşatılması, şehrin iyiliği için yapılan bütün kurban törenlerinde kullanılacak olan su ve müstakbel su adakları (ölüler için) ve gelinlerin düğün banyosu için lâzım olan suların bu çeşmeden alınması gerektiği bildirilmektedir. Bundan başka, yazıtlarda kral ve kraliçe şerefine tertiplenen ve şehrin bütün halkının katılması gereken bir bayramda, bu bayramla ilgili törenlerden, bu arada bu bayram günlerinde bütün iş yerleri ve mahkemelerin tatil edileceğinden ve daha başka şeylerden söz edilmektedir.

TEOS : Dionysos tapınağı ile sur duvarları arasında D çukuru. Sağda tapınağın temenos batı duvarı, önde M. Ö. IV - VI. yüzyıl evleri, arkada Hellenistik Çağ evi. Evle temenos duvarı arasında kanal ve kuyu yer almaktadır

TEOS : Akropolis'teki arkaik kale duvarı (M. Ö. VII - VI. yüzyıl)

Şehir surları Akropolis'in kuzeyinde Arkaik Çağ surlarının kalıntısı olabilecek bazı duvar kalıntılarına rastlanmaktadır. Özellikle antik şehrin batısında yer yer toprak üzerinde görülen, fakat büyük bir kısmı toprak altında bulunan çok güzel bosaj ((Fr. bossage)'lı duvarlar, Hellenistik Çağdan kalmıştır. Bugün bu duvarların güzel bir parçası Dionysos tapınağının batısında görülebilir. Bu duvarla tapınak arasında yapılan son kazılarda yine Hellenistik Çağdan kalma bir sokak ortasında pis su kanalı ve bir ev içinde, temizlendikten sonra bugün kullanılan su kuyusu ortaya çıkarılmıştır. (B. Öğün)

TEOTIHUACÁN, Mexiko şehrinin kuzeyinde bulunan şehir harabeleri. Çok sayıda büyük binadan en ünlüleri, Ay ve Güneş piramitleridir. T. şehri, III - IX. yüzyıllar arasında kuzeydeki yaylalarda ve komşu Atlantik kıyısına yakın engebeli arazide hâkim olan aynı addaki kültürün merkezi olarak kabul edilmektedir. Bu kültürün yaratıcıları, daha sonra Toltek'lerin hâkimiyetini kabul eden Olmek'ler ve Tonak'lar idi.

TEPE GAVRA, Kuzey Mezopotamya'da, Musul'un kuzeyinde, Yukarı Zab'ın Dicle'ye yakın ve paralel kolu civarında, Tel Billa'nın hemen kuzey bitişiğinde bir kazı yeri. *Tepe* adı ile başlayan diğer birçok höyük, bunun daha güney - doğusunda, doğusunda ve kuzey - doğusunda, Elam ve İran topraklarında bulunmaktadır. Bu yer, "höyük" anlamına gelen *tepe* veya *til* ile başlayan diğer harabe adları gibi (bk. TEL AGRAB), yalnız başına *Gavra* olarak da geçer.

Tel Halaf kültürünün Kuzey Mezopotamya'da 5 100'lerde başlamasına karşılık T. G. kültürü M. Ö. 4 900'lerde başlamakta, son devirlerden, 0 (sıfır) dan ve en üstten başlamak üzere en alta, yani en eskiye kadar, en eski XX. katın ayrı bir A safhası, yine XII. katın, XI. katın ve X. katın birer ayrı A safhaları, VIII. katın ayrıca A, B, C olarak üç ayrı safhası olmak üzere toplam 27 kat vermek suretiyle Kuzey Mezopotamya stratigrafisini tarihî çağlar içinde yakın tarihe kadar getirmektedir.

T. G.'da E. A. Speiser ve A.J. Tobler kazılar yapmışlar ve sonuçları uzun aralıkla cilt halinde neşretmişlerdir. Speiser üstten I. tabakadan itibaren T. G. VIII C'ye kadar olan ve Güney Mezopotamya'da Cemdet - Nasr denen Uruk II - III. tabakalarını içine alan kültür katına kadar olan kısmı işlemiştir. Bir karşılaştırma olarak, Gavra IV'ün Aşağı Mezopotamya'da tamamiyle Eski Babil devrine tekabül ettiğini belirtmek gerekir. Tobler ise IX - XX. tabakaları, yani M. Ö. 4 900 - 3 100 arası devreyi ve bu devirlerin materyalini incelemiş ve neşretmiştir. Yani Eridu XIV. ve ona karşılık olan gerçek Halaf kültürünün ilk devirlerine kadar olan Gavra XX ve XX A materyalini ele almıştır.

Böylece T. G.'nın en eski XX A tabakası, Hassuna VI denen Samarra - Halaf karma kültür tabakasına kadar varmak suretiyle (bk. TEL HASSUNA) Kuzey Mezopotamya'nın stratigrafi tablosunun başından sonuna tamamlanması mümkün olmaktadır (bk. E. A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Vol. 1935; A. J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Vol. II, 1950; R. W. Ehrich, *Chronologies in Old World Archaeology*, Chicago 1965). (E. Bilgiç)

TEPEDELENLİ ALİ PAŞA : bk. ALİ PAŞA [Tepedelenli].

TEPEDELENLİOĞLU, Nizamettin Nazif (Taşoz 1901-İstanbul 1970), Türk yazarı. Düzenli bir öğrenim görmedi. Hukuk Fakültesi, Yüksek Ticaret Okulu, Deniz Harp Okulu gibi değişik okullara devam etti ve küçük yaşta gazeteciliğe başladı (1917). I. Dünya Harbi sonunda İstanbul'un Müttefik kuvvetleri tarafından işgali üzerine Ankara'ya giderek o sıralarda çıkmakta olan "Hâkimiyet-i Milliye" gazetesinde çalıştı. 1923'ten sonra, gazetecilik hayatını değişik gazetelerde sürdürdü. Bu arada, tarihî romanlar da yazmağa başladı. Bunlar arasında ilk sırayı alan *Kara Davut* [1928], büyük rağbet gördü. Öteki romanları da şunlardır : *Deli deryalı* [1928], *Kol kola* [1944], *Karlı dağlar* [1945]. Tepedelenli Ali Paşa'nın torunlarından olduğu için, öldüğünde, Silivri Kapısı'nda, dedesinin kesik başının gömülü bulunduğu mezarlığa gömüldü. (K. Akyüz)

TEPEGÖZ : bk. TEPEGÖZ HİKÂYESİ.

TEPEGÖZ HİKÂYESİ, Oğuzların destanî hikâyelerinden biri. *Dede Korkut kitabı*'nda "Basat'ın Tepegöz'ü öldürdüğünü anlatan hikâye" başlığıyla yer almaktadır. Hikâye kahramanının adı T. olup, bu, "gözü tepesinde olan" anlamına gelir. Bu ad, Anadolu'da "gözüpek, cesur" veya "arsız, çok atak" anlamlarında da kullanılmaktadır. Ayrıca, kişi adı olarak da kullanıldığına dair eski metinlerde kayıtlar vardır.

T. H.'nin birçok varyantları bulunmaktadır. Bunlardan ortak çatı şöyledir : Kahraman, genellikle yanındaki arkadaşlarıyla birlikte tek gözlü devin mağarasına düşer. Dev, kahramanın arkadaşlarından birini veya birkaçını pişirip yer. Gece uykuya dalınca, kahraman onu kör eder. Sabah olunca dev, mağarada bulunan koyunları dışarı çıkarmak ve kendini kör eden kahramanı yakalamak için mağaranın kapısını tutar, elleriyle koyunları kontrol ederek dışarı salar. Kahraman, bir koyunun altına saklanarak veya kestiği bir koyunun derisine sarılarak koyunlar arasında dışarı çıkar, devden kurtulur.

Dede Korkut hikâyelerinde ise bu şema şöyledir : 1. Basat'ın çocukluğu ve Dede Korkut tarafından adının konması, 2. Çoban ve peri arasındaki ilişki, 3. Bu ilişki sonucu T.'ün doğması, 4. Bayındır Han'ın beyleriyle T.'ün, perinin bıraktığı yığının içinden ortaya çıkmasını görmesi, 5. Uruz'un oğlu Basat ile birlikte T.'ü büyütmek için Bayındır Han'dan izin alması, T.'ün çocukluğunda birçok vahşi davranış içinde bulunması, 6. Şikâyetler üzerine T.'ün Oğuz elinden çıkıp gitmesi ve peri anasından aldığı tılsımlı bir yüzüğü kullanması, 7. Oğuz savaşçılarının T.'e bir şey yapamamaları, 8. Oğuz'un T.'le günde beş yüz koyun ve iki adam göndermek şartıyla anlaşmaya varması, 9. Basat'ın, Oğuz'un başına gelen bu felâketi öğrenmesi, 10. Basat'ın T. üstüne gitmek üzere babasından izin alması, 11. Basat'ın attığı okun T.'e işlememesi ve ona esir düşmesi, sonra kurtulması, 12. Basat'ın T.'ü kör edebilmek için aşçılardan onun zayıf yerini öğrenmesi ve T.'ü kör etmesi, 13. Basat'ın koyunlar arasında mağaradan kurtulması, 14. T.'ün tılsımlı yüzüğü Basat'a vermesi, ancak hile ile Basat'ı bıçaklaması ve yüzüğün Basat'ın elinden çıkması, 15. T.'ün Basat'ı içinde hazine olduğunu söylediği kümbede sokması, orayı Basat'ın üstüne yıkmak istemesi, ancak Allaha ettiği dua sonunda Basat'ın oradan kurtulması, 16. T.'ün Basat'a onu öldürebileceği bir mağarayı göstermesi, ancak Basat'ın hileyi anlayıp kurtulması, 17. T.'ün Basat'ı öldüremeyeceğini ve onun kendi kardeşi olduğunu anlaması, adını öğrenmesi, sonunda T.'ün bağışlanma dileğinin kabul edilmemesiyle Basat tarafından başının kesilmesi ve Oğuzların buna sevinmeleri.

Oğuzlar arasında Basat ve T. H.'nin bulunduğu XIV. yüzyılın başında tespit edilmiştir. Ebu Bekr Abdullah bin Aybek ed-Devâdârî 1309 - 1310 tarihine kadar olan olayları anlattığı *Dürerü't-Tîcan ve Tevarîh-i Gureri'l-Ezmân* adlı Arapça eserinde *Oğuzname*'den söz ederken T. H.'den de bahsetmektedir. Bir başka rivayet de XVI. yüzyılda Buharalı Derviş Ali'nin yazdığı *Tuhfetü's-sürur* adlı musiki risalesinde bulunmaktadır.

Halk destanlarında rastlanılan T. H. diğer Türk destanlarında da bulunmaktadır. *Dede Korkut* kitabındaki hikâyede olduğu gibi başlı başına bir hikâye kahramanı olmamakla birlikte, tek gözlü kişiler vardır. *Manas* destanının bir parçası olan Er Töştük destanında T. motifine rastlanır.

T. H.'nin asıl çekirdek motifi olan Basat'ın T.'ü öldürmesi, bütün dünyada çok rastlanılan milletlerarası bir masal motifidir. Günümüze kadar yapılan folklor araştırmaları sonucunda, bu motife Yunanistan, Fransa, Almanya, İtalya, İskandinav ülkelerinde, Fin, Slav ve Rus masallarında da rastlanmaktadır. Orta Asya'da ise iki yüzden fazla varyantı tespit edilmiştir. Bu konudaki en eski yazılı rivayet Homeros' un *Odysseia*'sında görülmektedir. Bu, tek gözlü Polyphemos'un Odysseus tarafından kör edilmesi hikâyesidir. Bu hikâye ile *Dede Korkut* kitabındaki T. H. arasındaki benzerlikler üzerinde çeşitli araştırmacılar durmuşlardır. H. F. von Diez, bu hikâyeyi Yunanlıların doğudan aldıklarını, W. Grimm ise Polyphemos hikâyesinin sonradan *Odysseia* içine sokulmuş

olduğunu ileri sürmüşlerdir. Grimm kardeşler, T. H.'nin bir doğu kaynağından alındığını kabul ederler.

T. H.'nin ilk olarak nereden çıktığı veya nereden geldiği konusu bugün de tartışılmaktadır. W. Ruben, hikâye içindeki bir motifin çok eski bir Hind şiirinde bulunduğunu bildirerek bir tarihî ilişkinin kesin olarak düşünülemeyeceğini belirttikten sonra eski Hind kaynaklı olabileceğini söylemiştir.

Orta Asya'da T.'ün sekiz Kazak, üç Kırgız ve bir Türkmen olarak on iki varyantı tespit edilmiştir. Ayrıca C. S. Mundy'nin tespitine göre, islamî hikâyeler arasında da T. motifine rastlanmaktadır. *Bin bir gece hikâyeleri* içinde Sindbâd-ı Bahrî'nin macerası T. ile ilgilidir. Aynı macerayı andıran bir de Kore rivayeti bulunmaktadır. Anadolu'da ise çok yaygın olarak, Bâlâ, Bayburt, Beypazarı, Boğazlıyan, Iğdır, Ilgaz, Osmancık, Kastamonu, Posof, Siirt ve Nallıhan'da günümüze kadar derlenen metinlerde T. H.'ne ve değişik motiflerine rastlanmıştır. (N. Gözaydın)

TEPEHİSAR, İran'da, Hazar Denizi'nin güney - batı ucundan aş. yu. 80 km uzaklıkta bir harabe. Tepede eski doğu kronolojisi bakımından önem taşıyan mimarî eser kalıntıları, madenî eşya ve seramik parçaları bulunmuştur (M. Ö. 3 500 civarında boyalı, daha sonra tek renk kurşunî).

TEPELİ AKBABA *(Sarcorhamphus gryphus),* Kartallar takımının Yeni Dünya akbabasıgiller familyasından Güney Amerika kondoru veya Güney Amerika T. A.'sı adı verilen bir kuş türü. Vücudunun uzunluğu 102 cm, açılmış durumdaki kanatlarının eni ise 304 - 305 cm dir. Uçan kuşların en büyüğü ve en kuvvetlilerinden olup çok göz alıcı renklere sahiptir. Başı ile boyun kısmı kırmızı, vücudundaki tüyleri siyahtır.

Erkeğin başında tarağa benzeyen bir çıkıntı bulunur. Boynunun vücuduyla birleştiği yerde yakaya benzeyen tüyler vardır. Dağlarda yaşayan bir kuş türü olup 7 500 - 7 600 m lik yüksekliklere kadar çıkar. Yuvasını yüksek tepelere, mağaralara kurar.

Genellikle leş yiyenlerden olmakla beraber canlı hayvanlara, koyunlara, kuzulara saldırır.

TEPEXPAN, Mexico City'nin 34 km kuzey - doğusunda bir şehir. Amerika kıtasında bugüne kadar tespit edilebilen en eski insan kafatası 1974'te T.'da H. de Terra tarafından bulunmuştur. Radyokarbon metoduna göre yapılan hesaplarda, bu kafatasının $\pm$ 11 000 yıl öncesine ait olduğu anlaşılmaktadır.

TEPEYRAN, Ebubekir Hazım (Niğde 1864 - 5 haziran 1947), Türk şair ve yazarı. Niğdeli Murat Paşa sülâlesinden Bekirbeyzade Hasan Efendi'nin oğludur. Memleketinde doğduğu semtin adı olduğu için T. soyadını almıştır. Niğde rüştiyesini bitirdikten sonra özel olarak Arapça ve Farsça dersleri almış, kendi kendine şiir yazabilecek kadar Fransızca da öğrenmiştir.

Memurluk hayatı Niğde'de kâtiplik ile başlar. Oradan Konya'ya, sonra Kastamonu'ya giderek mektupçu mümeyyizi, 1891'de İzmir mektupçusu, daha sonra Dedeağaç mutasarrıfı olmuştur. Çok genç olmakla birlikte orada yönetimde gösterdiği başarı üzerine Musul valiliğine gönderilmiştir. 1903'te Şura-yı Devlet üyesi, sonra Manastır ve daha sonra Bağdad valisi olur. 1908'den sonra Sivas ve Ankara valiliklerinde, İstanbul şehreminliğinde, Hicaz valiliğinde bulunmuştur. İki defa Beyrut valisi, iki defa da dahiliye nazırı olmuştur. Bursa valisiyken Millî Mücadeleye yardım ettiği gerekçesiyle İstanbul Divan-ı harbince idam cezasına çarptırılmış, cezası sonradan müebbet küreğe çevrilmiştir. Millî Mücadelenin zaferle sonuçlanması üzerine tekrar Sivas valiliğine, daha sonra Trabzon valiliğine tayin edilmiştir. Üçüncü seçim döneminde Niğde milletvekili seçilmiştir.

Valilik yaptığı yıllar, buhranlı ve çetin yıllara rastlamakla birlikte, doğru ve başarılı bir yönetici olarak ününü korumuştur. Türkçe şiirleri *Kan çiçekleri*'nde, Fransızca şiirleri de *Les fleurs dégénérées*'de toplanmıştır. İdarî ve içtimaî yazılarını *Sanihat* adını verdiği kitabında yayınlamıştır. Otobiyografik bir eser niteliği taşıyan *Zalimane bir idam hükmü* [1946] kendi hayatını yansıtır. *Canlı tarihler* [1947] ise idarî ve siyasî hâtıralarıdır. Hâtıralarının bir kısmı da basılmamıştır.

T., en çok *Küçük Paşa* [1910] adlı romanıyla tanınmıştır. Nabizade Nazım'ın *Karabibik* hikâyesinden sonra Anadolu köyünü tanıtan bir roman olan *Küçük Paşa*'da, köylünün şehirle olan ilişkisi ve İstanbul'da bir paşa konağına sütanne olarak gönderilen saf Anadolu kadınının oradaki davranışları verilir. Yazarın sık sık konu dışına çıkarak köylerde eğitim, sağlık, Anadolu'nun yol durumu gibi çeşitli problemlere değindiği dikkati çeker. Küçük hikâyelerini de *Eski şeyler* [1910] adlı kitabında toplamıştır.

TEPIC, Meksika'da, Nayarit eyaletinde bir şehir. Denizden yüksekliği 950 m, nüfusu 102 000 (1968)'dir. Zengin bir tarım bölgesi merkezidir (şeker kamışı, tütün, pamuk).

TEPKİ (İng. Reaction) [Fiz.], Newton'un üçüncü hareket kanununda ifadesini bulan terim. Üçüncü kanuna göre etki, T.'ye eşit ve zıt yönlüdür (bk. MEKANİK; NEWTON, Sir Isaac). Oldukça kapalı olan bu ifade şu şekilde açıklanabilir : Tabiatta kuvvetlerin daima eşit ve zıt yönlü çiftler halinde bulunduğu gözlenmiştir. Buna göre, bir cisim üzerine etkiyen bir kuvvetin varlığı eşit ve zıt bir başka kuvvetin de aynı anda var olmasını gerektirir. Aynı bir cisme etkiyen eşit büyüklükte, aynı doğrultuda, zıt yönlü iki kuvvetin bu cismin hareketi üzerine hiçbir etkisi yoktur. İki bilardo topunun çarpışması gibi olaylarda bu kanunun geçerliliği hemen ortaya çıkar. Buna karşılık, aralarında oldukça büyük uzaklıklar bulunan cisimler (örn. dünya ve ay) veya aralarında çok küçük uzaklıklar bulunan tanecikler (örn. tuz kristalindeki sodyum ve klor iyonları) halinde aynı kanunun geçerli olduğunun anlaşılması epey sezgi gücü ister.

Aynı büyüklükte ve doğrultuda zıt yönlü iki kuvvetin ayrı iki cisme etkimesi halinde bu cisimler ya birbirilerine yaklaşacak veya birbirlerinden uzaklaşacaklardır. Newton'un üçüncü kanunu, ikinci kanunu ile birleştirildiğinde bu iki cismin bileşke hareketi, "iki cismin momentumundaki değişme, eşit ve zıt yönlüdür ve etkiyen kuvvet çifti ile aynı doğrultudadır" şeklinde ifade edilebilir (Momentum, kütle ile hızın çarpımıdır). Tepkili uçak (jet uçağı) ve roketlerin nasıl hareket ettikleri bu çıkış noktasından hareket edilerek incelenebilir (bk. TEPKİLİ UÇAK). (A. Aydın Uraz)

TEPKİLİ MOTOR : bk. MOTOR.

TEPKİLİ UÇAK : bk. UÇAK.

TEPLICE (Alm. **Teplitz**), 1914 - 1945 yılları arasında kullanılan adı : **Teplice-Šanov**, Alm. **Teplitz-Schönau**), Çekoslovakya'nın Kuzey Bohemya bölümünde bir şehir. Denizden yüksekliği 230 m, nüfusu 52 000 (1975)'dir. Dokuma, makina, cam ve seramik fabrikaları vardır. Eski çağlardan beri radyoaktif sıcak su kaynakları sayesinde bir ılıca şehri olarak tanınmıştır. Adını da ılıcalarından almıştır. (Çekçe *teply* = sıcak). Bohemya kraliçesi Judith 1160 yıllarında T.'de bir Benedictusçu kız manastırı yaptırmıştır. Manastır Hussçular tarafından tahrip edilmiş, onun yerine XVI. yüzyılda bir şato inşa edilmiştir. Şato XVIII - XIX. yüzyıllarda onarılmıştır. T. ılıcalarında Beethoven, Goethe, Schopenhauer, R. Wagner, F. Palacky tedavi görmüştür. 1813 eylülünde T.'de Avusturya ile Prusya arasında Napoléon'a karşı Mukaddes İttifak yapılmıştır.

TEPSİ, tahtadan veya çeşitli metal levhalardan yapılmış, yiyecek ve içecek taşımaya yarayan yuvarlak ve düz tabla. Kelimenin ilk yazılı şekli olan *tewsi*, *Divanü Lûgati't-Türk*'te görülmektedir.

T.'nin şamanist Türkler arasında, özellikle dinî ayinlerde önemli rolü vardır. Bazan T. yaş ağaç dallarından yapılır ve ayin sonunda kurban artıkları ile birlikte yakılır. Çeşitli yerlerde ikram edilecek kahve, şerbet ve yiyecekler, kenarları az kalkık, çapları değişik büyüklükte T.'lerle taşınır. Çeşitli usullerle işlenip süslenen bakır, pirinç, gümüş ve altın T.'lerin sanat değerleri de yüksektir. Bazı T.'lerin iki tarafında, rahatça taşınabilmeleri için kulpları vardır. Bunlara kulplu T. denir. Kullanıldıkları yerlere göre yemek T.'si, kahve T.'si v.b. adlarını alırlar.

Madenden yapılmış T.'ler Anadolu'nun bazı köyleri ile Balkanlarda yaşayan Türkler arasında başka bir maksatla da kullanılırlar. Düğünlerde, kına gecelerinde veya diğer özel günlerde yapılan eğlencelerde, kadınlar kendi aralarında türkü söylerken sofra görevini yapan bir yer tahtası üzerinde dikine tutulan T. üst taraftan hızla çevrilip döndürülür. Bu dönüş sırasında T.'nin tam karşısında oturup türkü söyleyen kadının sesi bir çeşit dalgalı yankılanma ile etrafa çok değişik ve güzel bir şekilde dağılmış olur. Buna T.'ye türkü söylemek denir. Misafirin fazla olduğu düğün ve sünnet törenleri ile iftar yemeği davetlerinde kişilere yahut küçük gruplara ayrı ayrı T.'ler içinde yiyecek, içecek ikram edilir. Sofra görevini yapabilmesi için genellikle T. altına kalbur veya açılır kapanır bir özel destek konur. Aynı görevi yapan ve *sini* adını alan çeşitleri de çok yaygın olarak kullanılmaktadır. (N. Gözaydın)

TEPSİ, Burhaneddin (İstanbul 1882 - İstanbul 1947), Türk sahne sanatçısı. Tiyatro çalışmalarının ağırlık merkezini Abdülhak Hâmid Tarhan (b. bk.)'ın eserleri oluşturmuş, birçok yabancı eserin tanınıp tutunmasında onun rolü olmuştur.

T., zamanın ediplerinden Tarsuslu Neyyir Bey'in oğludur. Dışişlerinde umur-i muhtelite müdürlüğü görevinde bulunan Neyyir Bey, yabancı dil öğreniminin önemini kavrayarak oğlunu Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi)'ye yazdırmıştır. T. buradan mezun olmuş ve dışişlerinde sadaret tercümanlığı görevine girmiştir.

T., tiyatroyla Mekteb-i Sultanî'deyken ilgilenmeye başlamış ve bu ilgisini sürekli canlı tutarak ölünceye kadar sürdürmüştür. Dışişlerinde görevliyken izinli olarak Tarsus'a emlâkini satmak üzere gitmiş, oradan vapurla İskenderiye'ye geçmiştir. İskenderiye'den Kahire'ye giden T., tiyatro kültürünü geliştirmek amacıyla bir an önce Paris'e gitmek istemiştir. Onun yurt dışına çıkmasının başlıca sebebi buydu. Ayrıca ailesinin de ağır baskıları vardır.

T., Paris'te Fransız tiyatro sanatçısı ve konservatuvar öğretmeni Eugène Silvain (1851 - 1930)'e tavsiye edilmiştir. Meşrutiyetin ilân edilmesi üzerine İstanbul'a dönen T., Burhaneddin Tiyatrosu'nu kurmuştur. T., Silvain'in yönetiminde iki yıl öğrenim gördüğünü söylerse de eleştirmenler, T.'nin Silvain'den yalnızca sanat nazariyesi aldığı görüşündedirler (R. A. Sevengil, *Meşrutiyet Tiyatrosu*, İstanbul 1968 113. s.).

T., kurduğu tiyatroda özellikle Abdülhak Hâmid'in *Tezer*, *Tarık*, *Nesteren* v.b. eserlerini oynamıştır. Bu oyunları önceleri Tepebaşı kışlık tiyatrosunda, daha sonra İstanbul'un çeşitli semtlerindeki tiyatrolarda sahneye koymuş ve arkadaşlarıyla birlikte oynamıştır. 1909'da bir kumpanya halini alan Burhaneddin Tiyatrosu, çeşitli telif ve tercüme eserler de sahneye koymuş, turneler düzenlemiş ve bünyesinde ünlü tiyatro sanatçılarını toplamıştır. 1910'da Burhaneddin Tiyatrosuyla Reşad Rıdvan Tiyatrosu, rekabetin ortadan kaldırılması, maliyetin düşürülmesi ve daha iyi iş imkânı sağlanması için birleştirilmiş, birlikte temsiller vermeye başlamıştır. Reşad Rıdvan daha sonra bu topluluktan ayrılmıştır. Burhaneddin Tiyatrosu, bir ara Ahmed Fehim Efendi ile birlikte temsiller vermiştir. Şehzadebaşı Şark Tiyatrosunda Hüseyin Rahmi'nin *Mürebbiye* adlı eseriyle *Haydutlar*, *Kristof Kolomb*, *Şarlok Holmes*, *Napolyon Bonapart* gibi bazı çeviri eserler oynanırken Ahmet Fehim Efendi de arada birer perdelik komediler temsil etmiştir.

Burhaneddin Tiyatrosu, tarihî tiyatro temsilleri de vermiştir. Bunlardan *Sultan Osman Gazi* piyesi altı perdelik bir dramdır. Ayrıca, Tahsin Nahid ve Şehabeddin Süleyman'ın yazdıkları *Kösem Sultan*, Burhaneddin Tiyatrosu kumpanyasınca sahneye konmuş ve büyük ilgi toplamış, bunun üzerine kumpanya Rumeli vilâyetlerine giderek bu eseri ve daha başkalarını da temsil etmiştir.

Şair Nigâr Hanım (b. bk.)'ın yazdığı *Girive* adlı oyunu da sahneye koyan T., bu temsilde ünlü yazar Ahmed Mithad'la birlikte rol almış, oyun Fındıksuyu'nda açık havada oynanmıştır.

I. Dünya Savaşı yıllarında Burhaneddin topluluğu, çeşitli gazete ve dergilerde övülmüş, temsilleri beğenilmişse de, ağır eleştiriden de uzak kalmamıştır. Bunlardan Halid Fahri (Ozansoy), oyunların gereği gibi prova edilmeden oynandığını, özellikle Hâmid'in eserlerinde tertip hatalarının bulunduğunu, metnin iyi ezberlenmediğini, şiirlerin bile yanlış okunduğunu belirtmektedir ("Donanma Dergisi" 17.6.1915).

T., çalışmalarına İstanbul'un işgali sırasında da devam etmiştir. Yönettiği tiyatro, Fransız işgal kuvvetleri kumandanı general Pell'in himayesinde *Napolyon Bonapart* temsilini sahneye koymuştur. Bu oyunda bir Türk ve Müslüman kadın sanatçının (Afife) oynaması, Damat Ferit Paşa hükümetiyle Fransız işgal kumandanı arasında sürtüşmeye sebep olmuştur.

T., daha sonraları Türkiye'den ayrılarak İskenderiye'ye, oradan da Paris'e gitmiş, burada bazı temsiller vermiş, sinemada da rol almıştır. II. Dünya Savaşı sırasında eşi Saniye Hanımla birlikte İstanbul'a dönmüştür. Yurda geldiğinde Hâ-

mid'in bazı eserlerini yeniden sahneye koymaya çalışmışsa da, ilgi görmemiştir.

T., öğrenim yıllarından ölünceye kadar kendini tiyatroya vermiş, bunu meslek edinmiştir. Kurduğu toplulukta ünlü sanatçılar da yetişmiştir. Ertuğrul Muhsin (bk. ERTUĞRUL, İbrâhim Muhsin) ilk defa 1909'da bu topluluk arasında sahneye çıkmıştır. Afife Hanım ve sonradan T.'nin eşi Saniye Hanım gibi oyuncuları, bu topluluğun ilk Türk ve Müslüman kadın oyuncularıdır.

TEPTER'LER veya TİPTER'LER, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinde, Ural nehri boyunda, özellikle Başkurdistan Cumhuriyetinde, Ufa, Vyatka, Perm ve Orenburg çevrelerinde yaşayan bir Tatar kolu. T.'lerin sayısı aş. yu. 300 000 (1946)'dir.

Kazan Hanlığının Rus istilâsına uğraması üzerine Başkurdistan'a gelip yerleşen mülteci Tatarlara T. veya Tipter (Türkçe = 'Defterlü') adı verilmiştir. Kazan Hanlığı sahasından gelen bu mültecilere Ruslar Başkırı pripuşçenniki (= içeriye alınan Başkurtlar) adını vermişlerdir. Yarı göçebe olup geniş topraklara ve yaylalara sahip olan Başkurtlara karşılık T.'ler eskiden beri ekincilikle uğraşmışlardır. Kabile teşkilâtını, tarihî destanları ve eski gelenekleri bilmezler.

T.'lerin büyük çoğunluğu Müslümandır. Rus misyonerlerinin çalışmaları sonunda T.'lerin ancak küçük bir kısmı resmen Hristiyanlığı kabul etmiştir.

T.'ler dil bakımından Tatar ve Başkurt lehçeleri arasında yer alırlar.

TER : bk. TER BEZLERİ.

TER BEZLERİ (Glandula sudorifera), epidermisin papilalar arasındaki çukurlarından geçerek deri yüzüne açılan bezlere verilen ad. Derinin derin katlarında bulunurlar. Yapıları bakımından ikiye ayrılırlar.

1. Ekrin T. B. : Jenital organlarda, tırnak, yanaklar, dudak kırmızısı hariç olmak üzere vücudun her tarafında rastlanır ve özellikle el içleri ve ayak tabanında pek çok bulunurlar. Bütün vücutta iki milyon tane bulundukları kabul edilmektedir. Bu bezler derinde bulunan yumak halinde teri salgılayan bir kısımla salgıyı deri yüzüne getiren ve epidermis içinde çok kıvrıntılı seyreden bir dökme kanalından ibarettir. Bu terin içinde hücre elementleri yoktur ve reaksiyonu asittir.

2. Apokrin T. B. : Koltukaltı, jenital bölge ve meme başları gibi mahdut bölgelerde rastlanan büyük bezlerdir. Tek tük de göğüs ve karında tesadüf edilir. Bu bezlerin ter yapan yumakları çok derindedir. Dökme kanalları da deri yüzüne değil, yağ bezlerinin dökülme yerlerinin üstünde, kıl foliküllerine açılır. Bu bezler salgılarıyla beraber hücrelerinin bir kısmını da dışarıya gönderirler ve salgıları kokuludur. Cinsî hayatta rol oynarlar. Renkli ırklarda beyazlara göre daha çok gelişmişlerdir. Apokrin T. B. ancak bülûğ çağında iş yapabilecek duruma gelirler. Salgıları hafif asitten alkalene doğru değişir. Göz kapaklarındaki Moll bezleri, kulak kiri bezleri ve kadındaki süt bezleri de apokrin T. B.'ne yakın bezlerdir.

T. B. hastalıkları (Hidrose'lar) : Bu hastalıklar fonksiyonel ve organik olmak üzere ikiye ayrılır.

a. Fonksiyonel ter bezi hastalıkları : T. B.'nin hiç vazife görmemesi veya az görmesi doğuştan kalma olabilir. Bu şahıslarda deri, vücut hareketleri sırasında kırmızı ve sıcaktır. Tedavide nebatî bir rejim tatbik edilir. Hastaya terletici ilâçlar verilir. Deri lokal olarak yağlanır.

Lokal veya genel olabilen fazla terleme, fizyolojik olarak fazla sıcakta ve şişmanlıkta, tüberkülozda, zatürree, romatizma, guatr, raşitizm sırasında ve kadınlarda âdetten kesilme döneminde görülür.

Lokal olarak fazla terlemeye özellikle el içi ve ayak tabanlarında, başta, bazan koltukaltı ve jenital bölgede rastlanır. Tek taraflı veya iki taraflıdır. Ruhî etkilerle artabilir. Vagotonik bünyelerde fazla rastlanır.

Tedavide terlemeyi azaltıcı ilâçlar kullanılır.

b. Organik ter bezi hastalıkları : Granulosis rubra nasi, çok defa ailevî olarak rastlanan, sebebi henüz belli olmayan, özellikle küçük çocuklarda görülen ve lokal ter fazlalığı ile kendini belli eden bir hastalıktır. Çocukların burunlarının ucunda kırmızı bir zemin üzerinde toplu iğne başı büyüklüğünde, açık kırmızı birçok leke, kabarcık halinde görülür. Bülûğdan önce ekseriya kaybolur.

Tedavide atuşman yapılır.

Organik ter bezi hastalıklarından biri de isilik (miliaria cristallina - sudamina)'tir. İçinde berrak, asitli bir sıvı bulunan çok sayıda küçük kabarcıklar halinde görülür. Kabarcıklar bazan gözle görülmeyip elle hissedilir. Fakat terleten intanî hastalıkların kriz devrinde, yazın fazla rutubetli sıcaklarda ekseriya gövde, kol ve bacakların kıvrım yerlerinde T. B. dökme kanalları boyunca yerleşir. Birdenbire meydana çıkarlar. Kaşıntı ve iltihabî belirti olmaz. Kısa zamanda kurur ve kaybolur. Geçtikleri zaman yerlerinde bir döküntü olur.

Tedavide pudra tavsiye edilir. (B. Pınar)

TERAKKİ, ilki 1868'de ve sonuncusu da 1908'de çıkmış, on kadar Türk gazete ve dergisinin ortak adı. Bunların çoğu Türkiye'de (İstanbul, İzmir) ve bazıları da yurt dışında (Paris, Bakû) yayınlanmıştır.

İçlerinde en eskisi ve en mühimi, Ali Raşid ile Filip'in birlikte çıkardıklarıdır (21 kasım 1868). Gazete, cuma ve pazarları hariç, haftada beş gün yayınlanıyordu. Adının altında "Menâfi'-i şarkıyye ve umûr-ı düveliyyeye dâir Türk gazetesidir" yazılı olan T., biri büyük, biri de küçük olmak üzere, iki ayrı boyda çıkıyordu. Büyüğünün fiyatı 40 para (1 krş), küçüğününki ise bunun yarısı idi. Ebuzziya Tevfik, ilk adı Karski olan Polonya asıllı Hayreddin, Kemal Paşa-zâde Said, Subhi Paşa-zâde Âyetullah gibi kuvvetli bir yazı kadrosu da bulunduğu için büyük bir rağbet gören T. de meşrutiyet taraftarı idi. Daha ilk sayısında "basının hür olması gerektiğinden" söz ediyor, medeniyetçe ilerlemenin buna bağlı bulunduğunu söylüyordu. Dili "Tercümân-ı Ahvâl" ile "Tasvîr-i Efkâr"ın dilinden daha açık, daha anlaşılır bir dildi. Siyasî fikirleri bakımından meşrutiyetçi olduğu için, o sıralarda Avrupa'da bulunup aynı düşünceleri savunan Yeni Osmanlıları da tutuyordu. Edebî konulara da yer veren gazetede, Recâi-zâde Ekrem'in Fransızcadan yaptığı *Me prizon* tercümesi de tefrika edilen eserler arasındadır.

Siyasî T.'nin sahipleri, aynı isimle, ilâveler halinde ve ayrı türden iki gazete daha çıkardılar. Bunlardan biri, adının

altında "Muhadderât (kadınlar) için gazetedir" açıklamasını taşıyan ve Türkiye'de ilk yayınlanan kadın gazetesidir (27 haziran 1869). Bu gazete, haftada bir, yalnız pazar günleri yayınlanıyordu.

İkincisi ise, adının altında "Eğlence ve udhûkeye (güldürmeye) dâir gazetedir" açıklaması bulunan, Türkiye'nin ilk mizah gazetesidir (29 ocak 1871). Cuma günleri büyük ve salı günleri de küçük olmak üzere, haftada iki gün ve iki ayrı boyda çıkıyordu. T.'nin abonelerine ücretsiz olarak verilen bu ilâve, bir süre sonra, "Letâif-i Âsâr" adını aldı ve basit karikatürlere de yer vermeğe başladı. (K. Akyüz)

TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI : Kurtuluş Savaşı'nın sona ermesi ve Türkiye'nin yeni bir hayat dönemine girmesinden sonra ülkenin kalkınması ve gelişmesi konusunda İstiklâl Harbi liderleri arasında görüş ayrılıkları kendini göstermeye başladı. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Halk Partisi olarak teşkilâtlanırken, İstiklâl Harbi'nde büyük katkıları bulunan fikir ve aksiyon adamları da yeni gelişmelere ters düşmeye başlamışlardı. Her şeyden önce Halk Partisi iktidarının öngördüğü radikal inkılâp fikirleri, kimi İstiklâl Harbi kahramanlarını, tutucu çevreleri ve bir kısım basın organlarını tedirgin etmekteydi. Öte yandan Mustafa Kemal'in çevresinde toplanan yeni iktidarın, onu bir diktatör olma sonucuna götürmelerinden de doğan endişe ile kendisine değil, fakat onun kurdurduğu İsmet Paşa (İnönü) hükümetine cephe almakla, dolayısıyla Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya, onun radikal tedbirlerine, Türkiye'de giriştiği kökten yenileşmeye ve çağdaşlaşmaya karşı çıkmışlardı.

Ankara'daki meclis ve hükümet ile İstanbul'daki kamu oyunu oluşturan basın arasında anlaşılması güç bir uzlaşmazlık sürüp gidiyordu. Bunda sistem ve ilkeler dışında daha çok şahsî çekemezliklerin, gizli olarak o ve ben davalarının hâkim olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü o günün İsmet Paşa hükümetine muhalif olanların ve bir parti halinde teşkilâtlananların, Atatürk'ün ölümünden sonra Halk Partisi saflarında Meclis başkanlığını üstlendikleri, kabinelerde bakan olarak görev aldıkları veya Türkiye Cumhuriyetini yabancı ülkelerde en üst seviyede temsil ettikleri görülmüştür. Şu halde, 17 kasım 1924'te kurulan T. C. F. bir ilke partisi olmaktan çok şahsî muhalefetin doğurduğu bir parti olmuştur.

T. C. F.'nın adı üzerinde de bazı tartışmalar olmuştur. Önceleri İstihlâs (= kendi kendine kurtuluş) adını alacağı söylenen parti, Halk Fırkasının Cumhuriyet Halk Partisi adını alması üzerine, ad bulmada biraz zorlanmış, Cezrî Cumhuriyet Fırkası adı üzerinde durulmuş, en son T. C. F. adıyla resmen kurulmuştur.

Partiyi kuranlar Ankara milletvekili Ali Fuad (Cebesoy), Mersin milletvekili Besim, Erzurum milletvekili Sabit ve Trabzon milletvekili Muhtar beylerdir. Yönetim kurulu ise şöyle teşekkül etmiştir : Başkan Kâzım Karabekir Paşa, ikinci başkan Dr. Adnan (Adıvar) ve İstanbul milletvekili Hüseyin Rauf (Orbay), genel sekreter (kâtib-i umumî) Ali Fuad Paşa, üyeler Erzurum milletvekili Rüştü Paşa, İstanbul milletvekili İsmail Canbolat, Erzincan milletvekili Sabit, İzmit milletvekili Şükrü, Trabzon milletvekili Muhtar, Sivas milletvekili Halis Turgut, Bursa milletvekili Necati ve Ordu milletvekili Faik beylerdir.

Parti önce Urfa'da, arkasından da Sivas'ta teşkilâtlanmıştır. Ama daha çok Meclis'te hükümeti sarstı ve hedef tahtası olarak İsmet Paşa kabinesini öne aldı. Bunun sonunda 21 kasım 1924'te İsmet Paşa kabinesi istifa ederek Fethi (Okyar) Bey kabinesi kuruldu. Bu arada yapılan 13 milletvekiliği ara seçiminde T. C. F. teşkilâtını ikmal edemediği için hiçbir adayı kazanamadı.

Partinin Cumhuriyet Halk Partisiyle ilişkileri çok sert oldu. Programında 6. maddeyi teşkil eden "dinî efkâr ve itikada hürmetkâr" sözlerinin irticaı sömürme ve yayılma inancı büyük ağırlık kazandı. İki parti arasında en büyük çekişme ve partinin hayatına mal olan bu ibare olmuştur. T. C. F. ile Cumhuriyet Halk Partisi arasındaki görüş ayrılıkları arasında, politik anlayışta, Cumhuriyet Halk Partisinin savunduğu kuvvetler birliğine karşılık, T. C. F.'nın ölçülü bir kuvvetler ayrılığı ve cumhurbaşkanının partileriüstü olması, yani Atatürk'ün Cumhuriyet Halk Partisi başkanlığını bırakması fikirleri başta gelir. Cumhuriyet Halk Partisi yeni partiyi İttihad ve Terakki'nin yeni bir uzantısı olarak telâkki ederken T. C. F., Meclise getirilen aşar vergisinin kaldırılışı ile ilgili kanunu alkışlarla onaylamakta idi. Bu sırada doğuda patlak veren Şeyh Said ayaklanması ve İstanbul'da görülen komünist kışkırtmaları, Başbakan Fethi Bey'in T. C. F. üyelerinin yer yer irticaa yol açtıkları iddiaları partiyi zor duruma düşürdü. Fethi Bey kabinesinin düşmesi üzerine 23 muhalif, 3 çekimser oya karşı 154 oyla iktidara gelen ikinci İsmet Paşa hükümeti, aynı toplantıda Takrir-i sükûn kanununu da getirmişti. T. C. F. bu kanuna karşı çıkmışsa da, çoğunluk partisi kanunu onaylamıştı. İstiklâl mahkemelerinin T. C. F. üyelerinin irticaî faaliyetleri hakkında verdikleri raporlar, Diyarbakır teşkilâtının İstiklâl Mahkemesi kararıyla kapatılması, Ankara, Beykoz, Erenköy şubelerinde polisçe araştırmalar yapılması sonucu 5 haziran 1925 tarihli Bakanlar Kurulunun sözü edilen kanuna dayanarak aldığı kararla T. C. F. kapatıldı.

Türkiye'de ilk defa çok partili rejime kendiliğinden giren bu partinin ömrü yedi ay sürmüştür. (İ. Parmaksızoğlu)

TERAMO, İtalya'da, Abruzzi bölgesinde, Gran Sasso dağının eteğinde, Tordino nehri kıyısında bir şehir. Denizden yüksekliği 265 m, nüfusu 47 900 (1971)'dür. XII. yüzyıldan kalma bir katedrali vardır. Fayans ve ağaç sanayii (mobilya) gelişmiştir. Tordino ile Vezzola arasında kurulduğu için Roma devrinde *Interamna* adıyla anılmıştır.

TERAS (Fr. Terrasse), akarsuların iki yakasında bulunan yamaçlarda veya bazı göl ve deniz kıyılarında görülen basamak biçiminde bir yeryüzü şekli. T.'ın üstü düz, önündeki yamaç dikçedir. Yükseklikleri yerine göre değişir. En çok görülenleri, bulunduğu yerden 10 - 60 m yüksek olanlarıdır. T.'lar vadinin her iki yanında uzanır. Üst üste birkaç sıra halinde de bulunurlar. T. düzlüğünün üstü kayalık ise buna *aşıntı T.'ı* adı verilir. Aşıntı T.'ının üzerinde de ince bir örtü olarak kum ve çakıldan meydana gelen bir tabaka vardır. Ayrıca, *nehir* veya *vadi T.'ları, kıyı T.'ları* gibi, bulundukları yerin adıyla bilinenlerin yanısıra *kaya, moloz* ve *çamur* T.'ları gibi, yapıldıkları malzemeyle adlandırılanlar da vardır. Memleketimizde toprak, su muhafazası ile erozyo-

TERAS : Pirinç tarlalarında suyu tutmak için yapılmış bir teraslama

nu önlemek bakımından Toprak - Su Genel Müdürlüğü ve orman teşkilâtı tarafından meyilli arazilerde T.'lar yapılmaktadır. Arazi durumuna göre T.'ların değişik tipleri vardır (bk. TOPRAK).

TERAVİH (Ar.), ramazan ayı gecelerinde yatsı namazından sonra cemaatle kılınan yirmi rekâtlık namaz. Hz. Peygamber'in pek rağbet ettiği bir namaz olarak bilinir. Halife Hz. Ömer zamanından beri yirmi rekât olarak kılınması âdet olmuştur. Her Müslüman kadın ve erkeğe sünnettir. T. namazını Hz. Ömer devrinde kadın ve erkek cemaatler ayrı cinsten imamların yönetiminde kılarlardı. Osmanlılarda ise her iki cemaat için tek erkek imam esası getirilmiştir. Günümüzde de aynı tarzda yürütülmektedir.

T. namazının Türkiye'de, camilerde kılınması gelenek haline gelmiştir. Yirmi rekâtlık T. namazının her dört rekâtından sonra ara verilir. Dinlenme amacıyla verilen bu aralarda ayetler okunabileceği gibi, tespih de çekilir, salâvat getirilebilir. T. namazı bittikten sonra vitir namazı kılınır. Bk. VİTİR ve NAMAZ.

Günümüzde T. namazı Birleşik Arap Cumhuriyetinde sekiz rekât olarak kılınmaktadır.

TERAZİ, ağırlık ve kütlelerin ölçülmesinde kullanılan aletlere verilen genel isim.

Değişik birçok türleri mevcut olmakla birlikte çalışma prensipleri yönünden ya ağırlık veya kütle ölçümü yapacak şekilde iki tipe ayrılırlar.

Günlük hayatta ve hassas olmayan işlerde ağırlık ve kütle kavramları biribirine karıştırılmış olarak kullanılmaktadır.

Ağırlık, belirli kütleye sahip bir cismi yere doğru çeken yerçekimi kuvvetidir. Dünya üzerinde kutuptan ekvatora kadar binde 5'e varan farklılıklar göstermektedir. Bunun başlıca sebeplerinden biri, Dünyanın kutuplarda basık bir küre biçiminde olmasıdır. Bu sebeple, herhangi bir cismin ağırlığı kutuplarda fazla (yerçekim ivmesi 9.83 m/s^2), ekvatorda (yerçekimi ivmesi 9.78 m/s^2) daha azdır. Kutup ve ekvator arasında bulunulan şehire göre bu iki değer arasında değişmektedir.

Yaylı tip T.'lerin en çok bilinen örnekleri *yaylı kantar* veya üzerine çıkılarak kullanılan *yaylı baskül*'lerdir. Yaylı kantarda, üst ucu tutma halkasına bağlı bir helezon yay bulunmaktadır. Yayın alt ucunda tartılacak cismin asılacağı bir çengel ve bu çengelin köküne bağlı bir gösterge pimi mevcuttur. Yayı örten silindrik boru üzerine bir ağırlık taksimatı çizilmiştir. Günlük hayatta kilogram (kg) olarak adlandırılan bu taksimat, aslında kilogram kuvvet (kgf) taksimatı olup, cismin o yerdeki ağırlığını gösterir. Tartı yolu ile yapılan ticarette alınıp satılan ağırlık değil, madde miktarı olduğundan kütle birimi kg ile ölçülmesi gerekmektedir. Bu sebeple, bir yaylı kantar yerçekimi ivmesinin 9.80 m/s^2 olduğu bir yerde taksimatlandırılmışsa ve gene o yerde kullanılırsa taksimatın kütleleri gösterdiği söylenebilir. Fakat bu yaylı kantarı ivmenin 9.78 m/s^2 olduğu bir yerde kullanan bir satıcının binde 2 oranında fazla mal vermekle zarar edeceği tabiîdir. Bu sebeple, bu tip T.'lerin her ülke için yerinde taksimatlandırılması gerekmektedir. Ancak, bu tür kantarların hassasiyetleri binde 2 mertebesinden çok daha kaba olduğundan pratik sonuçları ihmal edilebilir. Fakat fizik ilmi açısından yanlışlık ortadadır.

Meselâ, 1 kg lık bir malın satışı, çekimin 6 misli zayıf olduğu Ay'da (1.6 m/s^2) aynı kantarla yapılırsa, satıcı 1 kg yerine 6 kg mal verme durumunda kalacaktır.

Yaylı baskülde de durum aynıdır. Sadece yayın çökme miktarı bir dişli mekanizması yardımıyla büyültülerek daha rahat bir okuma temin edilir.

Burulma T.'si de bu tiptendir. Burulabilen esnek bir tele bağlı lövyeye asılan cisim, o yerdeki ağırlığı ile orantılı bir burulma meydana getirir. T. bu burulma açısına göre taksimatlandırılır.

Eşit kollu T.'lerde Dünyanın neresinde olursa olsun, Ay'da veya başka bir planette kullanılsın böyle bir durum yoktur. Bu tip T.'lerde tartma, ölçülecek kütle, bilinen kütlelerle karşılaştırılarak yapılır. Bunlarda, orta noktasında bir bıçaksırtı bulunan bir T. kolu ve kolun uçlarına asılan iki kefe mevcuttur. Bıçaksırtı, T. kolunun tam ortasında ise *eşit kollu T.* adını alır. Bir kefeye kütlesi ölçülecek cisim, diğer kefeye bilinen kütle birimleri konularak dengelenir. Aslında bu tartı metodunda da her iki kefenin ağırlıkları karşılaştırılmakta ise de, her iki kefenin bulunduğu yerlerdeki çekim ivmeleri aynı olduğundan, o yerdeki çekim ivmesinin değeri ne olursa olsun tartı sonucunu etkilemez.

Tartı Ay'da yapılsa bile her iki kefeye etkiyen ağırlık kuvvetleri 6'şar misli küçüktür. Tartılan kütle miktarı Dünyadakinin aynıdır. Bu tip T.'lerin 0,1 miligrama (mg) kadar ölçebilen türleri mevcuttur. Bilinen kütlelerle karşılaştırmalı olarak çalışan bütün T.'lerde durum aynıdır ve kütle ölçümü yapılır. Bu tipler içinde, bir kefe ile buna bir bıçaksırtı aracılığı ile bağlı 1,2 veya 3 T. kollu türler mevcuttur. Bilinen kütleler bu kollar üzerinde kaydırılarak denge temin edilir. Bunlara *sürgülü tek kollu, sürgülü iki kollu, sürgülü üç kollu T.*'ler denilmektedir. 0,1 grama kadar ölçebilen türleri mevcuttur.

Bu ikinci tipe giren (kütle ölçen) T.'lerin 0.01 mg ve daha küçük kütleleri ölçenlerine *mikro T.* adı verilmektedir.

Günümüzde kullanılan hassas T.'ler genellikle tek kefeli tipler olup, tartı sonucu doğrudan doğruya ibre üzerinden okunur veya ışıklı rakamlarla belirtilir. (A. Şaplakoğlu)

TERAZİ, burçlar kuşağının yedinci burcu. Bk. BURÇ.

TERAZİJE, Belgrad'da bir meydan. Adını Türk hâkimiyeti devrinde bu meydanda bulunan su terazisinden almıştır. Bk. BELGRAD.

TERBİ (Ar. *terbî'* = dörtleme), bir gazelin beyitleri üzerine, başka bir şair tarafından aynı vezin ve kafiyede ikişer mısra eklenerek yazılan murabba (b. bk.). Kafiye düzeni şöyledir (Eklenen mısraları gösteren harfler italik dizilmiştir) : *aa*aa - *bb*ba - *cc*ca - *dd*da - *ee*ea. Gazelde matladan sonraki beyitlerin 1. mısraları serbest olduğundan T. o mısraın kafiyesine göre yapılır. T.'de eklenen iki mısraa *zamîme* denir. Bu zamîmelerin eklendiği beyitlerle anlam bakımından kaynaşması gerekir. Divan edebiyatında az kullanılmış bir nazım şeklidir.

TERBİYE : bk. EĞİTİM.

TERBİYUM (Tb), nadir toprak metalleri elementi; atom ağırlığı 158,9 (izotopları yok), atom sayısı 65; birleşme değeri; III ve IV, III değerli T. bileşikleri renksiz olup Tb_4O_7 gibi yüksek T. oksitleri ise kahverengidir. T., nadir elementlere dahil olup yer kabuğunun üst kısımlarındaki payı sadece % 7.10^{-5} dir. Teknik bakımdan önemsiz olan T., 1843 yılında Mosander tarafından İsveç'in Ytterby yöresinde bulunmuş, adını buradan almıştır.

TERBORCH veya TER BORCH, Gerard (Zwolle 1617 - Deventer 1681), Hollandalı ressam. Babası Gerard T. (1584 - 1662)'un yanında yetişti; sonra da Haarlem'de Pieter Molyn' den ders gördü. İngiltere, İtalya, İspanya ve Fransa'ya geziler yaptı. Amsterdam'da ve 1646 - 1648 yılları arasında Münster'de portre ressamı olarak çalıştı. T., burada siyaset adamlarının portrelerini ve Hollanda ile İspanya arasında yapılan antlaşma töreninin tablosunu yaptı. 1650'de Deventer'e yerleşti. Velazquez'in etkisi altında kalan T., genellikle küçük portreler ve şehir hayatını yansıtan resimler çizdi. Resimde ayrıntıları çok azalttı. G. Metsu, P. de Hooch, J. Vermeer gibi Hollandalı ressamlar T.'un etkisi altında kalmışlardır.

TERBOVEN, Josef (Essen 1898 - Oslo 1945), Alman siyaset adamı. 1923 - 1940 yılları arasında Essen'de Gauleiter (eyalet parti başkanı ve vali)'lik yapmıştır. 1935'ten itibaren Rhein eyaleti valiliği görevini de almıştır. 1940 - 1945 yıllarında Norveç'te Alman devlet komiseri olarak sert bir işgal siyaset adamı. 1928 - 1940 yılları arasında Essen'de Gauleiter intihar etmiştir.

TER - BRUGGHEN veya TERBRUGGHEN, Hendrik (Deventer 1588 - Utrecht 1629), Hollandalı ressam. A. Bloemaert'ın yanında öğrenimini yaptıktan sonra 1604 - 1614 yılları arasında İtalya'da çalıştı. T. kendisini renklendirme bakımından etkilemiş olan Caravaggio'nun en önemli temsilcisi olarak kabul edilir. Dinî tasvirleri ve yarım figürleri konu olarak almıştır. Belirli bir şekilde düzenlenmiş kompozisyonlarında, değerli malzemelerin ton zenginliği ile oluşan renkliliği, ışık ve gölge oyunlarıyla birleştirmiştir. En önemli eserlerinden bazıları, "Dört havari" (1621), "Flüt çalan çoban" (1621), "Dikenli taç giymiş İsa" (1620), "St. Sebastian" (1625), "Uyuyan Mars"tır.

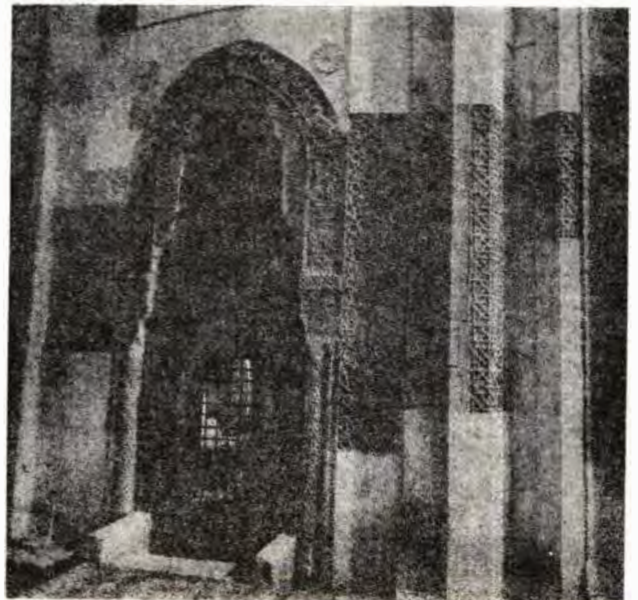
TERCAN, Erzincan iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 1 592 km², nüfusu 34 052 (1980)'dir. Nüfusu 3 300 olan bir köyü (Çadırkaya), nüfusu 2 500 kadar olan iki köyü, nüfusu 1 000' den çok olan iki köyü vardır. Öteki köylerin çoğunun nüfusu 200 - 500'dür. İlçe merkezi T.'ın nüfusu 5 506'dır. Nüfusun % 80'i köylüdür. İlçe, ilin doğu bölümündedir. Batısında Çayırlı ilçesi, doğu ve kuzeyinde Erzurum ili, güneyinde Bingöl ve Tunceli'nin birer bölümü vardır.

İlçe arazisi, batısında ortası yeni aluvyonlarla, kenarları eski aluvyonlarla örtülü, hafif basamaklı T. ovası (1 450 m) ile doğusunda çok yeri volkanik, bir kısmı Neojen tabakalı Dumanlı dağı (3 071 m), kuzeyinde çok yeri Mezozoik ofiolitli Mayram dağı (2 660 m), güneyinde çok yeri yine bu tabakalardan oluşmuş Eşilbaba dağı (3 000 m) uzanır. Bu dağlarla daha ötelerindeki suları toplayan Tuzla Deresi ile buna karışan Tuz Deresi ve kuzeydeki dağlardan inen dere, T. ovasına girer, daha aşağılarda Girdim deresini de alarak Karasa ırmağını (Fırat'ın kolu) oluştururlar. En uzunu olan Tuzla Deresinin T. yakınındaki akımı 22 m³/sn, en çok akımı 80 m³/sn dir. Yapımına 1972'de başlanan T. Barajı, burada 12 km boyunda, 1 - 2 km eninde bir baraj gölü oluşturmuştur.

İlçenin, kışları sert ve soğuk geçen bir iklimi vardır (ocak ortalaması —6°C, temmuz 22°C, en düşük sıcaklık —28°C, en yükseği 37°C). Donma çok olur, toprağa 40 cm işler. Yıllık yağış 410 mm dir. Yazlar kurak geçer. Kar örtüsünün kalınlığı 50 - 60 cm yi bulur.

T.'ın dağlarında bozulmuş ormanlar (en çok meşe) vardır (32 000 ha). Geri kalan yerleri ormansız (otluk, seyrek çalılık), çıplak alanlardır.

İlçede geçim, tarım ve hayvancılığa dayanır. Tarımda (tarlalar 35 000 ha) buğday ve arpa (16 000 ha) başta gelir. T. ovasında iyi cins buğday yetişir. T., bu çevrenin bir hububat ambarıdır (hububat ekilen topraklar 27 000 ha). Ovada sulu hububat tarımı alanları yerlerini yem bitkilerine bırakmıştır. İklim sert olduğundan, ancak elma, armut gibi meyvelerin yetiştirilmesine yer verilmiştir. Son 10 - 15 yılda

TERCAN : Mama Hatun türbesinin dış kapısı

TERCAN : Okul olarak kullanılan eski bir yapı

ticarî meyvecilik de gelişme göstermiştir. Sulak yerlerde sebze de yetiştirilir (domates, fasulye, soğan gibi). Nadasa bırakılan topraklar 3 000 hektarı bulur.

Geçim kaynaklarına katkısı çok olan hayvancılık, ilçede otlak hayvancılığı, aile işletmelerinde ise ahır hayvancılığı şeklindedir. Son yıllarda sunî ve tabiî tohumlama sonucu yarımkan ve safkan montafon ırkında çoğalma olmuştur. Sığır sayısı 40 000, manda sayısı 6 000'dir. Küçükbaş hayvan yetiştiriciliği otlak hayvancılığı şeklindedir. Hayvanlar ilkbaharda otlaklara çıkarılır, yılın yarısını buralarda geçirir, beslenirler. İlçede 50 000 koyun, 17 000 kıl keçisi vardır. Bu hayvanların süt ve mamulleri (peynir, yağ) ile yün, yapağı, keçi kılı ve derilerinden ticaret alanında da faydalanılır. Her köyde kümes hayvanları beslenir, bazılarında arıcılık da yapılır. Yük ve binek hayvanı olarak 9 600 eşek, 6 500 at, 2 500 katır vardır.

İlçe merkezi T. (eski adı : Mamahatun), Erzincan - Erzurum asfalt kara yolu üzerinde, Tuzla Suyu vadisinde, 1 470 m yükseklikte bir küçük şehirdir. 1927'de nüfusu 1 098 idi. Erzincan'a 88, Erzurum'a 127 km uzaklıktadır. Demir yoluna istasyonu vardır.

T., eski Türk yerleşmelerindendir. Şehre eski adını vermiş olan Mama Hatun'un türbesi buradadır. XIII. yüzyıl başlarında yapıldığı sanılan bu türbe, Selçuklu mimarisine uyar şekilde bir kümbet biçimindedir. Üst katında bir mescit vardır. Alt katında Mama Hatun gömülüdür. Kümbedin giriş kapısında ince sanat örnekleri olarak işlemeler görülür. Türbe, son zamanlarda onarılmıştır.

Belediye 1912'de kurulmuştur. Eskiden aydınlatma, bezir ve gaz lambaları ile yapılırken, şimdi bol elektrik enerjisi vardır. Hemen her evde basınçlı su bulunmakta ise de, artan nüfusa yeni su kaynakları sağlamak gerekmiştir. Eski çamurlu yollar yerine şimdi bir kısmı asfalt kaplı düzgün cadde ve sokaklar açılmıştır. Modern bir hal, gazino, Selçuklulardan kalma hamam, camileri, 600 m^2 lik mal pazarlama satış yeri, Mama Hatun türbesi, 17 Şubat şehitler âbidesi, Selçuklulardan kalma kervansaray, devlet hastahanesi (25 yataklı) vardır. Lise (ilçede 3 orta okul), yatılı bölge okulu, 3 ilk okul (köylerde 62) bulunmaktadır.

İlçenin krom madenleri 1956'dan beri işletilmiş, şirketlerce yılda 5 000 - 30 000 ton arasında cevher çıkarılmıştır. 1969'da belediye ile 7 köy birleşerek sinema, 4 dükkân, otel yaptırılmıştır. Her hafta pazar kurulur. Banka şubeleri açılmıştır.

Çadırkaya'da bir kale kalıntısı vardır. Mamahatun kervansarayı (1299) bölgenin Türk sanat eserlerindendir. Buraya çift kanatlı büyük bir kapıdan girilir, içinde konaklama yerleri vardır. Kötür köprüsü de eski Türk eserlerindendir. (R. İzbırak)

TERCÎ'-İ BEND, biçim ve kafiye yönünden terkîb-i bend (b. bk.)'e benzer. Yalnız, T.'de, bendleri birbirine bağlayan vasıta beyitleri her bendin sonunda tekrarlanır. Her biri 10 beyte yakın, 10 - 12 bendlik bir şiirde bütün bendlerin öyle tek beyte bağlanabilmesi için, anlam yönünden hepsinin bu beyitle ilgili olması gerekir. Vasıta beytinin her bendin sonunda tekrarlanması şiire bir tekdüzelik verdiği gibi, anlam ilgisi kurma bakımından da güçlük doğurur.

T.'lerde genellikle Tanrı'nın gücü, evrenin sonsuzluğu, tabiatın ve hayatın karşıtlıkları gibi konular işlenir. Ziya Paşa (b. bk.)'nın bu yolda yazılmış T.'i çok ünlüdür (C. Dilçin)

TERCÜMAN, bir dilden diğer bir dile sözlü olarak tercüme yapan kimse. Arapça asıllı olan T. kelimesi yerine Türkçenin çeşitli lehçelerinde *tilmaç (dilmaç)* kelimesi kullanılmıştır.

Devletlerarası ilişkilerde önemli bir rol oynayan T.'ın tercüme ettiği dilleri, anında çevirecek kadar iyi bilmesi gerekmektedir. Mütercim adı verilen çeviricilerle asıl T.'ların görev bakımından birbirlerinden ayrıldıkları en önemli husus, mütercimlerin yazılı metin ve eser üzerinden tercüme yapmalarıdır. T. ise iki dilin konuşulduğu yerde tercümeyi sözlü olarak yapar.

Tarih : T.'ların çok eski zamanlardan beri devletler arasındaki siyasî ve ticarî ilişkilerde rol aldıkları bilinmektedir. Hz. Muhammed zamanında Farsça, Grekçe, Habeşçe ve Kıptîce bilenlerin, Sasanî sarayında ise Arapça bilen bir kâtibin T.'lık işiyle de uğraştığı tespit edilmiştir. Bizans imparatoru Herakleios devrinde Arapça T. kullanıldığından, Abbasî halifelerinin sarayında ise Grekçe ile diğer dilleri konuşan T.'ların varlığından söz edilmektedir. Resmî görevli olarak ilk defa VIII. yüzyılda Abbasî devletinde görülen T.'lar, Mısır Memlüklülerinde, Anadolu Selçuklularında da görev almışlardı. Osmanlı devletinin ilk devrelerinden itibaren yabancı dil bilen memurların diğer devletlerle olan münasebetlerde kullanıldığı bilinmektedir. Tespit edilebilen ilk T., Fatih zamanında 1479 tarihli bir anlaşmayı Venedik'e götüren Lütfi Bey'dir.

T.'lık XVI. yüzyıldan itibaren gelişerek devletin önemli bir görevi haline gelmiştir. Bu görevde bulunanları dört ana bölümde incelemek mümkündür :

1. Divan-ı hümayun T.'lığı; 2. Eyalet T.'ları; 3. Eğitimde kullanılanlarla askerî T.'lar; 4. Yabancı elçi ve konsolos T.'ları.

1. Divan-ı hümayun T.'ları : XVI. yüzyıldan itibaren mevcut olduğu anlaşılan bu görevin, ilk zamanlarda Hristiyan iken İslâmiyeti kabul etmiş dil bilen kimselere verildiği görülmektedir. Kanunî Sultan Süleyman zamanında Yunus Bey uzun süre bu görevde kalmış, Venedik ile yapılan anlaşmayı 1542' de Venedik'e bizzat götürmüştü. Bu dönemde Divan-ı hümayuna bağlı bir T.'lar kadrosunun bulunduğu, herhangi bir yabancı elçi geldiği zaman onun yanına bir T. verildiği bilinmektedir. Bir T.'ın ölmesi halinde onun yerine oğlunun

tayin edildiği belgelerden anlaşılmaktadır. Siyasî ilişkilerde yer alan diğer bir T. da Busbecq'in *Türk mektupları*'nda adı geçen, aslen Lehistanlı olan İbrahim Efendi (Joachim Strasz)'dir. XVII. yüzyılda sayılarının dört olduğu bilinen T.'lar bu yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı tebası Rumlardan seçilmeye başlanmıştı. Fazıl Ahmet Paşa'nın Girit seferini sona erdirmek için yaptığı çalışmalar sırasında kendisine Sakızlı bir Rum olan Panayoti N. Mamonas (ölm. 1673)'ın T.'lık yaptığı görülmektedir. Daha sonraki dönemlerde özellikle Fenerli Rum beylerinin bu göreve tayin edildikleri bilinmektedir. Bunların cizyeden muaf tutulmaları, diğer Hristiyan tebaya tanınmayan birtakım hakları kullanmaları dolayısıyla T.'lık için sık sık çekişmeler olduğu anlaşılmaktadır. Çeşitli yer ve zamanlarda devletin yabancılarla olan münasebetlerinde faal rol oynamaları ve en gizli devlet sırrına bile vakıf olmaları T.'lığın ne derece önemli bir görev olduğunu göstermektedir. Bu bakımdan XVIII. yüzyılın 2. yarısından itibaren artan İngiliz, Fransız ve Rus nüfuzunun etkisinde kalan T.'ların, kendi düşüncelerine uyan siyasî menfaate uygun hareket ettikleri anlaşılmaktadır. II. Mahmud zamanında Fenerli Rum beylerinden birinin baş T.'lık görevinde iken Rum ihtilâliyle ilgili olduğunun tespit edilmesi sonunda bu göreve bundan böyle Müslümanlar tayin edilmeğe başlanıldı.

Tercüme işlerinin öneminin gittikçe artması üzerine sonunda bir "tercüme odası" kurulmuştu. T. odası diye de bilinen bu odanın görevleri arasında devletin ihtiyaç duyduğu yabancı dil bilen elemanların yetiştirilmesi de vardı. Bu oda, görevine Osmanlı devletinin son zamanlarına kadar devam etmiştir.

2. Eyalet T.'ları : Osmanlı İmparatorluğu zamanında halkın çoğunluğunun yabancı asıllı olduğu eyaletlerde idare ile halk arasındaki münasebetin daha sağlıklı yürütülebilmesi için T.'lar kullanılıyordu. Bunlar yaptıkları görev bakımından eyalet divan T.'ı ve mahkeme T.'ı olmak üzere ikiye ayrılıyordu.

a. Eyalet T.'ı : Divan T.'ı da denilen bu görevliler eyalet halkının her türlü işini görürlerdi. Arap asıllı halkın çoğunlukta olduğu bölgelerde oturanlara ayrıca Arap T.'ı adı verilirdi. Mısır'da ise T.'lar aslen Türktü. Mısır beylerbeyinin yanında dava sahipleri veya baş vuran kimselerin söylediklerini hemen beylerbeyine aktarır, ondan alınan cevapları da karşı tarafa tercüme ederdi. Rum halkın oturduğu Mora, Girit gibi yerlerde de T.'lar, Rum asıllı Hristiyanlardan seçilirdi. Eyalet T.'ları berat ile tayin olunurlar, T.'ın ölümünden sonra kendi ailesi içinden bir başkası T. olarak görevlendirilirdi. Temeşvar ve Budin gibi eyaletlerin divan T.'ları Macarca bilmekteydiler ve çoğu Müslüman idi. Bunların en meşhuru XVIII. yüzyıl başlarına ait birçok önemli eser veren Osman Ağa'dır.

b. Mahkeme T.'ı : Arapça konuşulan memleketlerdeki eyaletlerin mahkemelerinde resmen tayin edilmiş olan bu T.'lar dava sahiplerinin söylediklerini mahkemede tercüme eder, verilen kararları da dava sahiplerine aktarırlardı. Mahkeme T.'ları, bulundukları yerin kadısı tarafından kabul edildikten sonra tayinleri için merkeze bildirilip kabulleri arz ve teklif olunurdu. Merkez bu tayini kabul ederse, ilgiliye bu tayine dair bir hüküm gönderilir, görev de bu hüküm tarihinden itibaren başlardı.

3. Eğitimde kullanılanlarla askerî T.'lar : XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren batıdaki örneklerine bakarak kurulan askerlik ve eğitim kuruluşlarında çalıştırılmak üzere memlekete çağrılan ve Türkçe bilmeyen yabancıların yanına T.'lar verilmişti. Bunlar arasında en önemlisi olan Derya T.'lığının kuruluşu daha da eski tarihlerdedir. Bu görev Fenerli Rum T.'larına berat ile verilmekteydi. Bu görevde bulunanların daha sonraları Divan-ı hümayun baş T.'lığına, sonra da Eflak veya Buğdan voyvodalıklarına tayin olundukları bilinmektedir. Bu T.'lar, ayrıca Kaptan Paşa'nın kâtibi sıfatıyla Kaptan Paşa eyaletine ait adalardaki Müslüman olmayan ahalinin vergilerini muntazam olarak verip vermediklerini de kontrol ederlerdi.

4. Yabancı elçi ve konsolos T.'ları : İstanbul'a gelen yabancı elçilerin yanına Türk T. verildiği, bazı yabancı elçilerin kendi yanlarında başka T. da bulundurduğu bilinmektedir. Bunlar Türk devlet ve hükümet adamları ile yapılan konuşmalarda hazır bulunurlar, her türlü yazışmayı ve konuşmaları da idare ederlerdi. Bazı elçiliklerin birkaç T.'ı olduğundan bunlardan biri baş T. unvanını taşırdı. Bu T.'lar başka hiçbir işle meşgul olamazdı. Başka işle uğraşan veya görevli bulunduğu elçilikle T.'lık dışı başka münasebetlere girişen T.'lar derhal görevden alınırdı.

1774 tarihindeki Küçük Kaynarca antlaşmasından (bk. KAYNARCA ANTLAŞMASI) sonra Avrupa'nın büyük devletleri Akdeniz'deki adalarda çeşitli bahanelerle birer konsolosluk açmağa başlamışlardı. Bunların bazılarının konsolosları bile Rum idi. İstanbul'da Beyoğlu'nda oturan ve çoğu Venedik asıllı ailelerden gelen T.'ların sayısı XVIII. yüzyıl sonlarında 194'e kadar çıkmıştı. Fransız elçiliği kendi memleketinin ihtiyacı olan T.'ları yetiştirmek için bir de "dil oğlanları" mektebi açmıştı. Her elçiliğin baş T.'ı Osmanlı reayasındandı. Büyük elçiliklerde en çok dört, konsolosluklarda ise birer T. görevlendirilmesi karalaştırılmış iken Fransa, İngiltere ve Hollanda bu sınırlandırılmanın dışında bırakılmıştı.

T.'lık müessesesi Osmanlı devletinin sonuna kadar devam etmişti. Ancak son zamanlarda T.'ların yabancı devlet tebası arasından tayini ve bunların doğrudan doğruya yine kendi devletlerine tabî olması usulü de kabul edilmişti.

Günümüzde mahkemelerde ve diğer kaza mercileri önünde veya noterlerde bir dili diğer bir dile çevirmek için kullanılmasına lüzum görülen T.'lar hakkında kanunlarımızda da gerekli açıklama yapılmaktadır (HMUK., Md. 270 ve CMUK., Md. 252). (N. Gözaydın)

TERCÜMAN, haftalık Türk gazetesi. Kırım'ın Bahçesaray şehrinde, Rusya'daki Türk milliyetçilerinden Gaspıralı İsmail Bey (b. bk.) tarafından çıkarıldı. İlk sayısı 10 nisan 1883'te çıkan T.'ın yayımını ölümüne kadar İsmail Bey, ölümünden sonra da 1917'deki Bolşevik İhtilâli'ne kadar oğlu sürdürdüler.

Türk birliği taraftarı olan İsmail Bey, bu birliğin önce kültürel yoldan gerçekleşmesi gerektiği düşüncesi ile, gazetesindeki yazılarını bütün Türklerin anlayabilecekleri bir dille yazıyor ve bir yandan millî şuuru kuvvetlendirmeğe çalışırken, bir yandan da Türklerin bir an önce çağdaş batı medeniyetine ulaşmalarını sağlama maksadına yönelik sürekli telkinlerde bulunuyordu. T.'ın, özellikle Rusya'da yaşayan Türkler arasında millî duyguların uyanmasında ve canlı kalmasındaki rolü büyük olmuştur.

TERCÜMAN, günlük Türk gazetesi. İmtiyaz sahipliğini Semih Tanca'nın ve yöneticiliğini de Cihat Baban'ın yaptığı gazetenin ilk sayısı 26 mayıs 1955'te çıktı.

"Hâdiselere T." adıyla yayınlanmakta olan T.'ın sahibi Ragıp Kutman ve umumî yayın müdürü Tevfik Erol idi. Bu ara tirajının düşmesi sebebiyle T., içinde bulunduğu krizi, 1961 yılında "Halka ve Olaylara T." adıyla çıkarılan ve imtiyaz hakkını satın alan Kemal Ilıcak eliyle atlatmıştır. T.'ın yazarları arasında Nazlı Ilıcak, Ahmet Kabaklı, Tarık Buğra, Ergun Göze, Rauf Tamer, Fahir Armaoğlu, Mukbil Özyörük sayılabilir. Özellikle spor gazeteciliği alanında Türk basınında ilk ve önemli hamleleri gerçekleştiren T., son yıllarda çeşitli konularda düzenlenmiş ansiklopedileri günlük ekler halinde vermektedir. İstanbul, Ankara, Adana ve İzmir'deki tesislerinden başka Federal Almanya'da da basılmaktadır. Bir anonim şirket adına sahipliğini Kemal Ilıcak üstlenmiştir. Genel yayın müdürlüğünü Güneri Cıvaoğlu'nun yürüttüğü T.'ın günlük tirajı 580 000 civarındadır (1981).

TERCÜMÂN-I AHVÂL, ilk özel Türk gazetesi. Şinasî'nin teşviki ve yazı yardımı ile Âgâh Efendi (b. bk.) tarafından çıkarıldı. Âgâh Efendi, gazetesinde Şinasî'nin yazı yardımından ancak 25. sayıya kadar yararlanabildi.

T. A., 22 ekim 1860 (6 rebiülâhir 1277)'ta, küçük boyda ve dört sayfa olarak çıkmağa başladı. Başlığının altındaki açıklamaya göre, "İşbu gazete ahvâl-i dâhiliyye ve hâriciyyeden müntehab ba'zı havâdisi ve maârif ve sanâyi'-i mütenevvia ile ticâret ve sâir mevâdd-ı nâfiayı muntık mebâhisi şâmil olacak" (bu gazete içte ve dıştaki durumlarla ilgili olarak seçilmiş bazı havadisleri ve maarif, sanayi ve ticaret ile başka faydalı hususlardan bahseden konuları kaplayacak) ve şimdilik haftada bir kere, yalnız pazar günleri yayınlanacaktı. Bu açıklamadaki "şimdilik" kaydının doğruluğu, 22 nisan 1861 (11 şevval 1277) tarihli 25. sayıdan itibaren T. A.'in haftada üç kere (pazar, salı, perşembe) çıkmağa başlaması ile anlaşılıyor. Bu sayının ilk sütununda verilen bilgiye göre, "yerli basında görülen ilerleme ve önemli haberlerin telgraf sayesinde artık birkaç saniyede dünyanın dört bir köşesine ulaşabilmesi karşısında, bu haberlerin bir hafta bekletildikten sonra okuyuculara aktarılmasının bir zulüm olacağı düşünülerek" bazı dostların beş günde bir çıkarılması tavsiyesi de yeterli görülmemiş ve gazetenin haftada üç defa çıkarılmasına karar verilmiştir. Haftada üç kere çıkması da yine "şimdilik" kaydına bağlanarak ileride her gün çıkarılmasının düşünüldüğü bildirilmekle beraber, gazete sahibinin bu isteği zamanla ancak haftada beş kere çıkışa kadar gerçekleşebildi. Fakat çıkış günlerinin artırılmasına karşılık, gazetenin boyu biraz daha küçültüldü. Başlığının altında da, bu sefer "gazetenin dâhiliyye ve hâriciyye her türlü havâdis ile fünûn ve sanâyie dâir mebâhisi şâmil" olacağı söyleniyordu.

T. A.'in matbaası Bahçekapı'da, şimdiki Dördüncü Vakıf Hanı'nın yerinde idi. Fiyatı 40 para (1 kuruş) idi. İstanbul için yıllık abonesi 150, altı aylığı 80; taşra için (yerin İstanbul'dan uzaklığına göre) yıllığı 174 - 222 ve altı aylığı da 92 - 116 kuruş arasında değişiyordu.

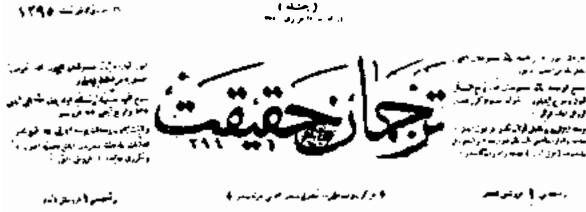
İlk sayının başında, Şinasî'nin, bir gazetenin ne işe yaradığını ve T. A.'in ne maksatla çıkarıldığını açıklayan kısa bir "Mukaddime"si yer aldı. Bu açıklamadaki esaslar, demokratik bir hukuk devletinin prensiplerinden başka bir şey değildi ve bunlar o zamanın Türkiye'si için yepyeni şeylerdi : "Sosyal bir topluluk halinde yaşayan ve bu sebeple kendisine kanun yolu ile birçok vazifeler yükletilmiş olan halk, bunların karşılığında, elbetteki, kendi vatanının çıkarları üzerindeki düşüncelerini sözle de, yazı ile de açıklamayı kazanılmış haklarından sayar. Bu iddianın en sağlam senedi ise, halkının zihni eğitim yolundan açılmış olan medenî ülkelerdeki gazetelerin bolluğudur. Esasen bu hak, Meclis-i Âlî-i Tanzimat kurulurken (1854), yapılan yeni kanunlar hakkında herkesin düşüncesini yazılı olarak bildirmesi halktan istenilmek suretiyle, Türkiye'de de kabul edilmiş bulunmaktadır. Müslüman olmayan vatandaşların kendi dillerinde çıkardıkları gazetelerde bu hak serbestçe ve ziyadesiyle kullanılmakta olduğu halde, nedense, resmî olmayan ve Türk halkının düşüncelerini açıklayan bir gazetenin çıkarılması için Türklerden hiç kimse şimdiye kadar zahmete girmemiştir. Gazetemiz, içe ve dışa ait haberlerden başka değişik konulardaki faydalı bilgilerin ve görüşlerin de yayımına aracı olacağı için, adını T. A. (=Olaylara Tercüman) koymayı uygun bulduk. Söz düşünceyi anlatmağa yarayan bir Tanrı vergisi olduğu gibi, insan aklının en güzel buluşu olan yazı da sözün kalemle tespitinden ibarettir." Şinasî, ayrıca, halk için ve onun adına çıkarıldığına göre, gazetenin dilinin zamanla herkesin kolaylıkla anlayabileceği bir dil olacağını da söylüyordu.

Memleketin idare tarzı hakkında halkın bir kontrol aracı, kamu oyunun ciddî bir yorumcusu olmak düşüncesi ile çıkmağa başlayan T. A.'de, Şinasî'nin ayrılmasından sonra, yazı işlerini Hasan Subhi Efendi yürütmeğe başladı. Gazetenin sürekli olmayan yazarları arasında da Ahmed Vefik Paşa, Ziya Paşa, Türkiye'de resimli ilk derginin ("Mir'ât", 1862) sahibi Refik Bey ve Mehmed Said Efendi (sonradan Sadrazam Said Paşa) bulunuyordu.

T. A.'in sağlam bir gazetecilik anlayışı, ciddî bir tutum ve yazı kadrosu ile çıkmağa başlaması, Çörçil adlı bir İngiliz tarafından yirmi yıldan beri devlet yardımı ile yarı resmî bir gazete olarak yayınlanmakta olan "Cerîde-i Havâdis"i telâşlandırdı. On günde bir yayınlanmakta olan bu gazete, okuyucusunu T. A.'e kaptırmamak için, önce "Rûz-nâme" adı ile hemen bir ek çıkarmağa ve bir süre sonra kendi adına onu da katarak "Rûz-nâme-i Cerîde-i Havâdis" adı altında haftada beş gün çıkmağa başladı. T. A.'in, 25. sayısından itibaren haftalık yayımını birden üçe çıkarmasının sebepleri arasında bu rekabet de vardır. Rakip gazete, T. A.'in tutunmasını önlemek ve onu okuyucuların gözünde küçük düşürmek maksadı ile, zaman zaman bazı münakaşalar da çıkardı. Bunların en meşhuru, Arapça "mes'ele-i mebhûsetü anhâ" (sözü edilen mesele) tamlamasının doğruluğu - yanlışlığı üzerine Mehmed Said Efendi ile Şinasî arasında geçendir. "Rûz-nâme-i Cerîde-i Havâdis", Şinasî'nin T. A.'de tefrika edilen *Şair evlenmesi* adlı piyesini de tenkit eden bir yazı yayınladı.

Okullardaki öğretim sistemini tenkit eden bir yazısından (Ziya Paşa'nın olduğu söylenir) dolayı hükûmetçe iki hafta süre ile kapatılan (mayıs 1861) (Türk basınında ilk kapatılma olayı) ve bütün engellemelere rağmen ilk sayısında açıklanan gazetecilik anlayışından ayrılmadan görevini büyük bir cesaret ve titizlikle sürdüren T. A., beş buçuk yıla yakın bir süre Türk halkına ve basınına hizmet ettikten sonra, 11 mart 1866 (sayı: 792) da kendiliğinden kapandı. (K. Akyüz)

TERCÜMÂN-I HAKÎKAT, Türk gazetesi. Tanzimat devrinin tanınmış yazarlarından Ahmed Midhat'ın başyazarlığını ve üvey kardeşi Mehmed Cevdet'in de imtiyaz sahipliğini yaptığı gazetenin ilk sayısı 27 haziran 1878'de yayınlandı. Siyasî ve günlük olan T. H., dört sayfa olarak, öğle saatlerinde çıkıyordu.

TERCÜMÂN-I HAKÎKAT

Türkiye'nin batılı örnekte kalkınmasını ve halkın kültür seviyesinin yükseltilmesini hedef almış yazarlardan olan Ahmed Midhat, gazetesini de bu hedeflere yöneltti. İçe ve dışa ait haberlerden başka, "Roman gözü", "Tarih gözü" gibi başlıklar altında genel kültürle ve özellikle tarih ve edebiyatla ilgili konular üzerinde de bilgi veriyor, kendi romanlarını da tefrika ettiriyordu. Edebî konulara okuyucularca gösterilen büyük ilgi, edebiyatı da kültürce kalkınmanın bir vasıtası sayan Ahmed Midhat'ı gazetenin sayfalarını artırmağa ve "Kısm-ı edebî" (Edebiyat bölümü) başlıklı bir yer ayırmağa sevk etti. Bu kısmın başına, bir ara, damadı Muallim Naci'yi getirdi. Edebiyata meraklı gençlerin yazıları bu kısımda yayınlanıyor ve Naci de bu yazıları düzeltiyordu. Gazetede yayınlanan edebî yazılardan yapılan seçmeler ise, "Müntahabât-ı Tercümân-ı Hakîkat" adı ile basılmakta idi. T. H., ayrıca, ilk okul öğrencilerine bilgi veren, haftalık ekler de çıkardı.

Yayımını 1908'e kadar sürdüren ve zaman zaman hükûmetin para yardımını da gören T. H., bu tarihten sonra Ahmed Midhat'ın gazeteciliği bırakması ile el değiştire değiştire Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar devam etti ve Mütareke Devri'nde Millî Mücadele'yi destekleyen gazeteler arasında yer aldı. (K. Akyüz)

TERCÜME (yeni ter. Çeviri; Alm. Übersetzung, Fr. Traduction, İng. Translation), bir yazıyı veya sözü bir dilden başka bir dile çevirme. T.'lerde hemen daima bir anlam kayması olayı mevcut bulunmasına rağmen bir dilden diğer bir dile sadece mantıkî ve maddî kavramlar fazla bir değişikliğe uğramadan çevrilebilirler. T.'nin en başarılı olarak yapıldığı bilim alanları, üzerinde görüş birliğine varılan terminolojilerin bulunduğu alanlardır. Dilin ve muhtevanın bir bütün oluşturduğu şiirli anlatımlarda ve mahallî özelliklerle süslü ağız ifadelerinde T., orijinale ancak mümkün olduğu kadar yaklaştırılabilir. Orijinal metnin anlamı tam olarak korunduğu zaman genellikle şiirlerde ahenk kaybolmaktadır. Vezin, kafiye v.b. gibi dış şekillere önem verildiğinde ise muhteva, değişikliğe uğramaktadır. Diğer taraftan ahenk ve şekil göz önüne alınmadan yapılan T.'ler, orijinal metnin duygu ve düşüncelerini daha iyi ortaya koyabilmektedir.

Nasıl bir T. yapılacağına eldeki metnin türüne bakarak karar vermek gerekmektedir. Edebî değeri fazla olmayan türdeki eserlerde şekil unsurları ve kalıplaşmış dizilerin bir başka dile çevrilmesi kolaydır. Sanatkârane bir üslûpla kaleme alınmış metinlerle çevrilen dildeki benzer kavramların hedef alınan etkisi arasında ölçülü bir durum yaratılabilmesi, zamanla ve değişen zevkler sayesinde mümkün olmaktadır. Serbest T. ise, orijinal metnin diğer bir dilde asıl metne benzer bir şekilde yeni baştan kaleme alınmasıdır.

Edebî bir eseri çevirirken, çeviren kimsenin yabancı dildeki anlam zenginliklerini bilen, o sahadaki kavramlara vakıf olan ve ana dilindeki ifade imkânları ile orijinal metnin muhtevasını, şeklini ve ruhunu aktarabilecek şekilde iyi yetişmiş bir tercüman olması gerekir.

Edebî bir ihtiyaç gözetmeyen ve bilgi aktarma maksadıyla yazılan eserlerden yapılan T.'nin aslına uyması kolaylıkla sağlanabilir. Edebî eser olarak şiir, hikâye, roman ve çeşitli tiyatro eserleri kabul edilmekte; günlük edebiyat içinde ise, polemikler, propaganda ve siyaset konuşmaları, gündelik hayatta rastlanan ilân ve reklam metinleri yer almaktadır. Çevirinin anlaşılmasını, bazan dilin dışında kalan diğer unsurlar (tiyatro sahnesinde sergileme veya göze ve kulağa hitap eden parçalar) da kolaylaştırabilir.

Günümüzde artık otomatik T. yapan özel donatılmış makinalar ile programlanmış elektronik beyinler üzerinde çalışılmakta, özellikle filmlerin T. işi üzerinde araştırmalar sürdürülmektedir.

Hukuk: Bir eserin T. hakkı saklı tutuluyorsa, yazarın rızası veya muvafakati alınmadan başka bir dile çevrilemez. Bu rıza veya muvafakatin alınması, eserin yayını tarihinden 10 yıl sonrasına kadar geçerli olup 10 yıldan daha eski eserlerden - aksine bir hüküm yoksa - T. yapmak için herhangi bir yazılı (veya sözlü) müsaade almak gerekmez. Eseri T. edenin, eser üzerinde yazarı kadar hakkı bulunmaktadır. T.'yi yapanın rızası olmadan T.'den aktarma yapılamaz veya T. başka bir maksatla kullanılamaz. (N. Gözaydın)

TERCÜME DERGİSİ, Maarif Vekâleti tarafından yayınlanan bir dergi. İzmir'de 1938'de toplanan I. Neşriyat

TERCÜME

Sayı: 1 — 19 Mayıs 1940 — Cilt: I

Önsöz

TERCÜMELER

Shakespeare..., yine Shakespeare	GOETHE
Hakikate dair. Okumıya dair	F. BACON
Düşünceler	P. VALÉRY
Gölgesini kaybeden adam	A. von CHAMISSO
Şamdancı	A. de MUSSET

TETKİKLER — TENKİTLER

I. Sungu. ZİYA PAŞANIN 'EMILE'. TERCÜMESİ — B. Tuncel. TERCÜMEYE DAİR — A. Erhat. YUNAN ESERLERİNİN ALMANYADA TERCÜMESİ — A. Erhat. ÆNEIS (Vergilius A. Reşit) — B Tuncel. XII NCI CHARLES'IN HAYATI (Voltaire — N. Sırrı Örik) — S. Pala, SARI ESİRLER (Pearl Buck — I. Hoyi)

Hulâsalar — Vesikalar — Tercüme edilecek parçalar — Haberler

Maarif Vekilliği tarafından iki ayda bir çıkarılır

Sayısı: 30 kuruş
Abonesi: 150 kuruş

TERCÜME DERGİSİ: 1. sayının kapağı

Kongresi'nde alınan karar gereğince, zamanın Maarif Vekâleti bünyesi içinde bir tercüme bürosu kuruldu. Devletin bizzat tercüme işi ile ciddî olarak uğraşması, bu hareketin devlet kadroları dışında gelişmesine bir başlangıç oluşturmuştur. Batı ve Doğu dillerinden Türkçeye yapılan tercümelerin yanısıra tercümenin ne olduğu ve nasıl olması gerektiği hakkında telif ve tercüme incelemelere de yer veren T. D.'nin 1. sayısı 19 mayıs 1940 tarihinde yayınlandı. İki ayda bir sayı olmak üzere çıkan T. D.'nin yayımına sık sık ara verilmiş, bazan iki sayı birarada çıkarılmıştır. T. D., zaman zaman Türk yazarlarından da Batı dillerine tercümeleri vermiştir. Kültür ve yayım işlerinin Millî Eğitim Bakanlığından Kültür Bakanlığına geçmesi üzerine T. D. kapanmıştır. Kültür Bakanlığı T. D. yerine "Dünya Edebiyatından Seçmeler" adlı bir dergi yayınlamıştır. Bu ad altında 5 sayı çıkmıştır.

TERDİD, sözü karşısındakini merakta bırakacak biçimde sürdürdükten sonra beklenmedik sürprizli bir sonuçla bitirme :

Dil-ber olurdun kulaklar görmedik göz duymadık
Sürme çeksem gûşuna mengûş taksam çeşmine (Sürûrî)

TERE, Turpgiller *(Cruciferae)* familyasından *Lepidium sativum L.* türüne giren bir yıllık bir sebze.

T. bahçelerde yetişir, yaprakları almaşık basit ve parçalıdır. Çiçekleri iki eşeyli ve simetriktir. Küçük çiçekler bir araya gelerek gövde üzerinde salkım oluştururlar.

Çanak yaprakları küçüktür. Çenek ve taç yaprakları 4'er tanedir. Erkek organlarının dördü uzun, ikisi kısa saplı olup 6 tanedir. İçinde birçok tohum taslağı bulunan dişi organ, iki karpelden oluşmuştur. Meyve içinde tohumlar tespih taneleri gibi dizilmiştir. Tohumlar küçüktür ve endospermleri yoktur.

T. Batı Asya'da, Avrupa'da yabanîleri de bulunan bu bitkidir. Toprak hazırlandığı zaman serpme veya ekme makinası ile ekilir. Ekimden sonra yapraklar geliştiği zaman biçilebilir. Ekim, yaz aylarında yapıldığı takdirde bitkiler kolayca tohuma kalkarlar. Yeni ekim her iki veya üç haftada bir yapılabilir.

T. iyi bahçe topraklarında yetişir. Rutubetli toprakları tercih eder.

T.'nin çok çeşitleri vardır. Kış T.'si Avrupa'da ve bazan Amerika Birleşik Devletlerinde yabanî olarak bulunur. Su T.'si, alçak boylu yayılan tipte bir bitkidir. Bu bitki de Avrupa'da yabanî olarak bulunur. Dere kenarlarında, su kanalı yakınlarında, çukur rutubetli yerlerde yetişir. Çok yıllık bir bitkidir.

T.'nin bazı türleri şunlardır : Kır T.'si *(Lepidium campestre R. B.)*; sık çiçekli T., *(L. densiflorum Schrad.)*; çayır yapraklı T. *(L. graminifolium L.)*; geniş yapraklı T. *(L. latifollum L.)*; Su T.'si *(Nasturtium officinale)*'ni botanik uzmanları *Sisymbrium nasturtium - aquaticum* olarak da adlandırmaktadırlar. Acı T.'ye bazı ülkelerde *Cardamine* adı verilmiştir.

TERE YAĞI : T. Y.'nın insanoğlu tarafından ilk yapılış tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber Mısır'da yapılan kazılarda Milâttan 2 500 yıl önce T. Y.'na rastlanmıştır. T. Y., M. Ö. 2000 - 1500 yıllarında Hintliler tarafından da bilinmekte idi. Ancak, o yıllarda yapılan T. Y. insan gıdası yerine bir kısım hastalıkların tedavisinde kullanılırdı. İspanya'da XVII. yüzyıla kadar T. Y. yalnız eczahanelerde satılırdı. Romalılar T. Y.'nı ancak yaraların, yanıkların tedavisinde ve saçların yağlanmasında kullanırlardı.

T. Y.'nın gıda olarak ilk kullanılışı yemeklere tat vermesi amacı ile idi. Ancak uzun yıllar sonra, bugün olduğu gibi ekmeğe sürülüp yenilmeye başlanmıştır.

Ticaret maddesi olarak T. Y., ilk defa Hindistan'da ele alınmış, Milâttan sonraki ilk yüzyıllarda Hindistan'dan Kızıldeniz limanlarına yollanmıştır. Avrupa kıtasında T. Y. ticareti M. S. VIII. yüzyılda Norveç'te başlamıştır. Araştırıcılar T. Y. yapımının Avrupa kıtasına İskandinavya yoluyla girdiğini belirtmektedirler.

Bugün T. Y. üretiminde 1 409 000 tonla Sovyetler Birliği ilk sırayı almakta, bunu 575 000 tonla Hindistan, 566 500 tonla Batı Almanya, 566 200 tonla Fransa, 446 000 tonla Amerika takip etmektedir. Türkiye'nin T. Y. üretimi de 123 000 ton olarak belirlenebilmektedir.

T. Y., önemli bir kalori kaynağı olması yanında (1 kg T. Y. 7 000 - 8 000 kg kalori verir) A, D, E, K vitaminleri bakımından da zengindir. Kolay sindirilir (% 95 - 98), vücut tarafından meydana getirilemeyen ve T. Y.'ndan başka yağlarda da uygun oranda bulunmayan temel yağ asitlerinden (Linol, Arachin gibi) yararlanmak T. Y.'nın önemini artırmaktadır. Gelişme çağında bu asitlerden yararlanamama, gelişmeyi engeller ve ciltte ekzamalara sebep olur. Özellikle günlük kalori ihtiyacının % 1'inin bu temel yağ asitleri yoluyla alınması faydalı olmaktadır.

T. Y.'nın teknolojik şartlarda yapımı sağlandığında beslenmedeki önemli özelliklerinden yararlanılabilir.

T. Y.'nın ham maddesi süt, krema ve yoğurttur. Sanayide sütün doğrudan doğruya yayıklanarak T. Y. yapımı uygulanmadığı gibi, yoğurttan yağ yapımından ancak ev ihtiyacını karşılamak üzere, yalnız Türkiye'de yararlanılmaktadır. Üretim, sanayi üretimi değildir. Böylece sütten T. Y. yapmak uzun zaman alacağından ekonomik değildir.

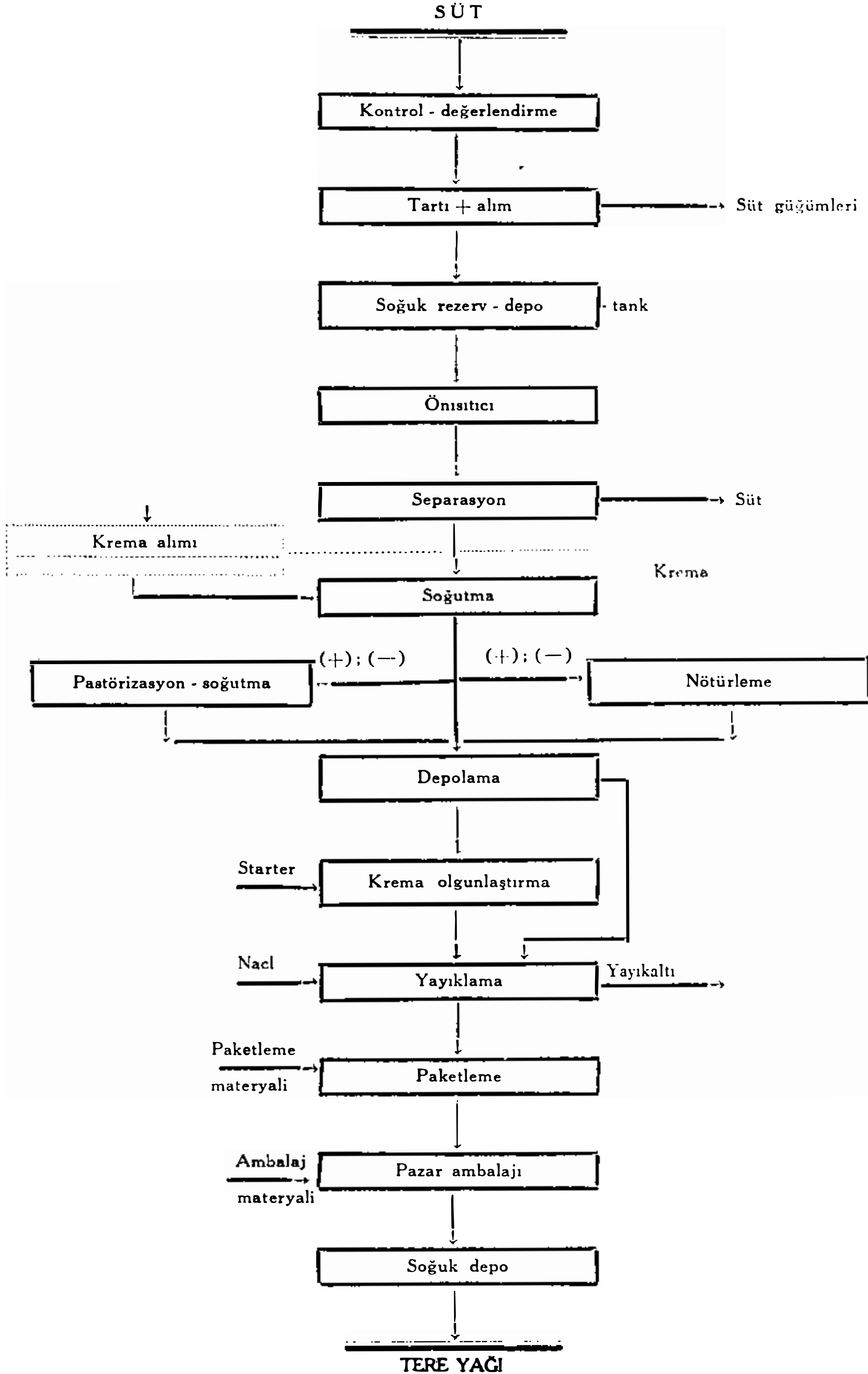
Yoğurttan T. Y. yapımı da fazla masraflı olduğundan, fabrikalarda T. Y. kremadan yapılır. Sadece T. Y. işleyen fabrikalarda piyasadan krema sağlanmakta, diğerlerinde de fabrikaya gelen sütün fazla yağı (kreması) alınarak T. Y. olarak işlenmektedir.

Türkiye'de bugün 51 fabrika ve 1 076 imalâthanede T. Y. üretimi yapılmaktadır. Teknolojik şartların kısmen uygulandığı imalâthane T. Y.'ları, daha çok yemeklik yağ olarak (mutfak T. Y.'ları) satılmaktadır. Hangi yöntemle olursa olsun T. Y. yapımında kaliteli ham madde ve hijiyenik çalışma şartlarını sağlamak gerekir.

Kanunlardaki hükümlerin yerine getirilip getirilmediği kontrollerle tespit edilebilir.

T. Y.; süt, krema veya yoğurttan fiziksel yolla elde edilen, içinde süt yağından başka yağ bulunmayan süt ürünüdür.

Süt yağı oranı pastörize ve mutfaklık tuzsuz T. Y.'larında % 82, mutfaklık tuzlu T. Y.'ında % 80'den az olamaz. Pastörize T. Y.'ları (kahvaltılık T. Y.) özel ambalajlarıyla 5°C'nın altında satışa verilebilir. Tuzlu mutfak T. Y.'larında % 2, tuzsuz mutfak T. Y.'larında % 0,2 mutfak tuzu bulunmaktadır.

TERE YAĞI : Yapım safhalarını gösteren şema

TERE YAĞI : Tere yağı yapım işletmesi makina donanımı

Perakende satışa verilen T. Y.'n 10°C'nin altında, 2 aydan daha uzun süre saklanacak T. Y.'n ise —15°C'nin altında bulundurulması gerekmektedir.

T. Y. yapımı, ekli şemadan anlaşılacağı gibi, ham maddenin alımı, kontrol ve tartımdan sonra depolanmasını, özellikleri dikkate alınarak (yağ ve asitlik durumu) pastörize şartlarına uygun asitlik ihtiva etmiyor ise kalevî madde ile (NaOH veya $NaHCO_3$ gibi) asitliğin ayarlanması (nötürleme) ve pastörize (70 - 72°C yarım saat veya 85°C'de 1 dakika) edilerek, olgunlaştırılması (starter katımı) veya olgunlaştırılmadan yayıklanıp ambalajlanarak soğuk depolarda saklanması gibi titizlikle çalışmayı gerektiren devreleri içine almaktadır.

Teknolojideki hızlı otomasyon sebebiyle II. Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya'da "sürekli T. Y. yapıcıları" geliştirilmiştir. Birkaç saniye içinde ham madde (krema)'yi T. Y.'na dönüştüren bu sistemler, her ülkede işlemi geliştiren bilim adamının adıyla uygulanmaktadır. Almanya'da Fritz, Fransa'da Simon, Sovyetler Birliğinde Meleşın, Amerika'da Cherry - Burell yöntemiyle sürekli T. Y. yapılmaktadır. Genellikle bu yöntemde (Fritz yöntemi) % 40 - 45 süt yağı içeren pastörize krema, 8 - 10°C'de soğutulmuş bir silindirde, süratli hareket eden karıştırıcı ile dövülmekte, topaklaşan yağ, burguya benzer götürücü ile dışarı itilmekte ve düzenin bir yanından da yayıkaltı sistemden alınmaktadır.

Böylece düzene giren krema, birkaç saniye içinde T. Y. ve yayık altına ayrılmış olarak çıkmakta ve bu işlem sürekli yürütülmektedir. (N. Kaptan)

TEREBANTİN veya **TEREMENTİ**, genellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunan Pinus palustris ve Fransa'da yetişen Pinus maritima olmak üzere reçine muhtevası bakımından zengin çam ağaçları gövdelerinin yarılması sonucunda dışa akıtılarak toplanan ve esasında % 70 - 85 katı reçine kısımları ile % 30 - 15 uçucu T. yağı ihtiva eden viskoziteli reçine sıvısı. T., donuk, hemen hemen beyaz veya sarımtırak beyaz, lüzucî bir madde olup, ısıtıldığında berraklaşır, soğutulduğunda ise tekrar bulanır. T., uzunca süre kendi halinde bırakıldığında alt kısmı bulanık, üst kısmı ise berrak tabakalara ayrılır. T.'in kokusu kendine has reçine kokusu gibi olup tadı acıdır. Çam özsuyunun damıtılması sonucunda kolofonyum denilen siyah çam sakızı elde edilir. (E. Ediger)

TEREBANTİN YAĞI (Oleum terebinthinae), renksiz veya hafifçe sarımsı, tadı keskin tırmalayıcı, kendine has kokulu, çabuk buharlaşan ve terebantin'in damıtılmasından elde edilen sıvı. T. Y.'nın yoğunluğu : 0,86 - 0,877; ergime noktası : 155 - 165°C, saf alkol, eter, kloroform ve yağlarda, istenilen oranlarda karışım haline getirilebilir, reçine ve yağları çözer. Henüz damıtılmamış T. Y., az çok asit reaksiyonu gösterir. Damıtma için T. Y. kireç suyu veya seyreltilmiş potas kostik eriyiği ile birlikte iyice çalkalandıktan sonra bir daha damıtılır. Hava ile temasta, oksijen almak suretiyle T. Y. koyulaşır, reçineleşir ve uçucu maddeleri haline döünştüğü için kaynama noktası yükselir. T. Y.'nın terkibi, oldukça değişik nitelikte olabilir. En çok kullanılan cins, pinen (α - pinen) olup T. Y.'nın ağırlık bakımından % 90 - 95'ini oluşturur.

Kullanılması : Lak imalâtında eritici madde, yaldız cilâsı, ayakkabı cilâsı, metal ve cam temizleme maddesi, kauçuk imalâtında, kauçuk ve kükürt eritici maddesi olarak kullanıldığı gibi, tıpta tenya, romatizma, siyatik v.b. tedavisinde kullanılır. T. Y.'nın ayakkabı ve parke cilâlarında reçineleşmesinin önlenmesi için, içine % 0,5 β - naftol veya % 0,5 timol veya % 0,5 difenilamin katılır. (E. Ediger)

TERECHKOVITCH, Constantin (doğ. Moskova 1902), Rus asıllı Fransız ressamı. 1920'de Paris'e yerleşmiştir. Başlangıçta yaptığı figür ve peyzajlarda oldukça kaba bir üslûp kullanmışsa da, daha sonraları üslûbunu hafifletebilmiş, koyu ile açık arası renkler kullanmak suretiyle, öncelikle aile hayatını canlandıran sahneler, portreler, dansçı kız figürleri yapmıştır. Başarılı tabloları, Avrupa müzelerinde sergilenmektedir.

TEREFTALİK ASİT (Fr. Acide téréphtalique, Alm. Terephthalsäure), $C_6H_4(CO_2H)_2$. Sanayide, değişik usullerle büyük miktarlarda üretilir. T. A., sentetik kumaş yapımında kullanılan elyaf üretiminin önemli esasını teşkil eder.

TEREK, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nde, Kuzey Kafkasya'da bir ırmak. Uzunluğu 591 km, su toplama havzası 43 700 km² dir. Kafkas dağlarından doğar, Kafkasya'nın bütün akarsularını toplar ve doğuya dönerek büyük bir delta yoluyla Hazar Denizi'ne dökülür. Ardon, Uruk gibi kolları anılmaya değer. Balık bakımından zengin bir ırmaktır. Ordjonikidze, Mozdok gibi şehirler T. kıyılarında kurulmuştur.

TEREKE, ölen kimsenin mirasçılarına bıraktığı mal varlığı. T., ölen kimsenin ölüm anındaki bütün mallarının, haklarının ve borçlarını toplamını ihtiva eder. Mirasçı birden çok ise, T.'deki hak ve borçlar, taksime kadar mirasçılar arasında ortak (müşâ') olarak kalır. T. mirasçıların mülküdür ve mukavele ve kanun ile belirlenmiş temsil ve idare hakları saklı kalmak üzere, mirasçılar bunda ortak olarak tasarruf ederler (Medenî Kanun Md. 581). Bu ortaklık durumu ancak taksimle giderilebilir. Bk. TAKSİM. (E. Korur)

TEREKEME : 1. Azerî topluluğundan bir Türk boyu. Bugün Kars ve çevresinde yerleşik bir hayat sürmektedirler. Bunların aş. yu. 100 - 150 yıl önce Kafkasya'dan gelip bu bölgelere yerleştikleri bilinmektedir. T.'ler bir zamanlar konar göçer durumda bulunan T.'lerin hepsi bugün yerleşik köy hayatına uymuşlardır. A. Caferoğlu, Kars ve yöresinde T. köy sayısının 114 civarında olduğunu belirtmiştir *(Doğu illeri ağızlarından toplamalar, I)* [1942].

T.'ler çok zengin halk edebiyatı ürünlerine sahiptirler. Özellikle masal ve hikâye anlatma geleneği bütün canlılığıyla yaşamaktadır. Bu hikâye ve masalların pek azı bugün toplanıp yayınlanabilmiştir. T.'ler arasından pek çok halk şairi yetişmiş, şiirlerini sazla dile getirmişlerdir.

T. ağzı taşıdığı Kıpçak ses özellikleri bakımından dikkati çeker. Bu yönüyle Kars ve yöresi ağızları içinde hemen ayırt edilebilir. T. ağzında kelime başında ve sonunda *p>f* değişmesi çok yaygındır : *gırhıf* (kırpıp), *dağılıf* (dağılıp), *tofladım* (topladım). İki ünlü arasında *b>v* ve *c>j* değişmeleri T. ağzının belirgin özelliklerindendir : *baravar* (beraber), *Avdullahın* (Abdullah'ın), *mejbur* (mecbur), *neylejekti* (ne eyleyecekti). Kelime içinde *v>y* değişmesiyle birlikte bir yuvarlaklaşma da söz konusudur : *avcı>oycu*. Kelime başında *g* sesinin düşmesi T. ağzının bir başka özelliğidir. Ancak bunun için *g* ile başlayan kelimeden önce sonunda bir ünlü olan başka bir kelimenin gelmesi gerekmektedir : *haraya getdilerse > harya etdilerse.* Bazan bu durumda *g* sesinin *y*'e dönüştüğü de olur : *memlekete gedir>melmekete yedir. y* sesinin düşmesiyle ikiz ünlünün ortaya çıkması da görülür : *yiyen>yeen* vb.

Bu ağzın ilgi çekici bir başka özelliği morfolojisiyle ilgilidir. *-miş-tir* biçimi Azerî ağızlarında yer yer *-ip-tir* olarak görülmekte, T. ağzında ise bu geçmiş zaman partisipi *-ıf, -if, -uf, -üf* biçimine dönüşmektedir : *çok eğilifti* (çok eğilmişti). *-ıf* ekinin gerundium görevinde kullanılması halinde de aynı ses korunmaktadır : *getif getir-* (gidip getir-); *menim yüzime karhıf gedejek* (kırpıp gidecek).

2. Azerî toplulukları arasında pek yaygın olan bir halk oyunu.

TEREMENTİ : bk. TEREBANTİN veya TEREMENTİ.

TERENNÜM, Türk musikisinde, kâr beste, semâî gibi klasik ve büyük formlarda olan güfteli eserlerin, mülâzime ve nakaratı karşılayan kısmına verilen ad. T., anlamlı birtakım sözlerinden, kelimelerden veya mısra parçalarından meydana geldiği gibi, yarı anlamlı veya anlamsız hece ve sözlerden de meydana gelmiş olabilir. "ten nen ni, terelel lâ" gibi sözler anlamsız T. örnekleridir. "Cânım, ömrüm, yâr dost, of aman, elaman, ey cân, yâ serv-i revân" gibi ünlemler de anlamlı T.'lere örnektir. Kimi zaman bağımsız bir mısra veya beyitler de T. olarak kullanılmıştır (C. Dilçin)

TERENT'EV, Mihail Afrikanoviç (1837 - 1909?), Rus tarihçi ve dilcisi. 1854 - 1855 yılları arasında Kırım Savaşına katılmıştır. 1864'te Genel Kurmay Akademisini ve daha sonra da Dışişleri Bakanlığına bağlı Asya Departmanının Doğu Dilleri Bölümünü bitirmiştir. 1867'de Türkistan'daki askerî harekât sırasında Semerkant seferine katılmıştır. 1869'da Türkistan genel valisi Kaufman'ın emri üzerine "Orta Asya'nın zaptı tarihi" konusunda çalışmaya başlamıştır. Çalışması hacim bakımından tahminleri aştığı gibi, savaşlara katılanlar arasında da memnuniyetsizlik yaratmıştır. 1873'te Türkistan'dan ayrılan T., ancak 1895'te tekrar Türkistan'a dönmüştür. Rusya ile Orta Asya hanlıkları arasındaki diplomatik ilişkilerle ilgili belge ve bilgileri, *Rossiya i Angliya v Sredney Azii* (Orta Asya'da Rusya ve İngiltere) [1875] ve *Rossiya i Angliya v bor'be za rınki* (Pazar mücadelesinde Rusya ve İngiltere) [1875] adlı kitaplarında toplamıştır. *İstoriya zavoevaniya Sredney Azii* (Orta Asya'nın zaptı tarihi) ancak 1906'da çıkmıştır (XXIX, 510 s.; XII, 547 s.; XII, 496, 30 s.); 1875 - 1876 yıllarında bir Türk, Fars, Kırgız (Kazak) ve Özbek grameri yayınlamıştır. Gramerin Kırgız (Kazak) bölümünün güney ağızlarına dayandığı anlaşılıyor. Bu gramerin Kazakça ve Özbekçe bölümleri Almancaya çevrilmiştir ("Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen", Westasiatische Sprachen, 1917, 150 - 223).

TERENTIUS (Publius Terentius Afer) (Kartaca M.Ö. aş. yu. 190 - 159'dan sonra), Latin komedi yazarı. Köle olarak Roma'ya gelmiş, senatör Terentius Lucanus'a satılmıştır. Terentius Lucanus, kabiliyetini takdir ederek onu okutmuş, daha sonra ona adını vererek azat etmiştir.

Altı oyun yazmıştır : *Andria*, *Hecyra* (Kaynana), *Heautontimorumenos* (Özünün celladı); *Phormio* (ad); *Eunuchus* (Hadım); *Adelphoi* (Kardeşler). Bu komedileri yedi yıl içinde yazdığı anlaşılan T., Yunanistan'da yaptığı bir araştırma gezisi sırasında ölmüştür.

T. ile Plautus (lb. bk.) arasında ancak bir nesil farkı vardır. Buna karşılık üslûp bakımından iki yazarın eserleri arasında derin bir fark göze çarpar. T. ince ve ölçülü bir yazar olarak tanınmıştır. Plautus'tan farklı olarak aldığı Yunan örneklerine bağlı kalmıştır. Onun dünyası bütünüyle bir şehir dünyasıdır. Kişileri, düşük çeneli köleleri bile köklü bir eğitim görmüşlerdir. Oyunlarında gerçek hayatı değil, yeni Attike komedisi gibi, daha çok tiyatro dünyasını tasvir etmiştir. Bu oyunlarda köleler ve güzel kızlar rol alırlar. Oyunlarında baba-oğul, efendi-uşak, ilişkileri üzerinde durduğu gibi, nesiller arasındaki anlaşmazlıkları da dile getirmiştir.

TERENTIUS VARRO : bk. VARRO.

TERESA, ÂVİLALI (Teresa de Ávila veya **Teresa de Jesús;** Ávila 1515 - Alba de Tormes 1582), İspanyol asıllı rahibe. İspanyolcanın klasikleri arasında yer alan T., en büyük Hristiyan mistikleri arasında yer almıştır. Kadın Carmelitler tarikatında köklü bir reform yapmıştır. Papa VI. Paulus, 27.9.1970'te kendisine "Doctor Ecclesiae" payesini vermiştir.

TERESINA (eski adı : Therezina), Brezilya'da, Piauí eyaletinin merkezi. Denizden yüksekliği 65 m, nüfusu 193 300 (1970)'dür. 1852'de kurulan şehir, küçük sanayi merkezi olarak gelişmiştir.

TERESÓPOLIS (eski adı : Therezópolis), Brezilya'da, Rio de Janeiro eyaletinde bir şehir. Denizden yüksekliği 900 - 1 050 m, nüfusu 54 000 (1970)'dir. Turizm merkezi olarak tanınmıştır.

TEREŞKOVA, Valentina Vladimirovna (doğ. Yaroslavl' 1937), Sovyet astronotu. Dünyada uzay denemelerine katılan ilk kadın olarak tanınmıştır. 6 haziran 1963'te "Vostok VI" ile yörüngeye girmiş, 70,8 saatte dünya çevresinde 48 defa döndükten sonra yeryüzüne inmiştir. "Vostok III" ün pilotu Andrey G. Nikolaev ile evlenmiştir (1963).

TEREŞKOVA, Valentina

TEREZİN, Kuzey Çekoslovakya'da, Bohemya yöresinde, Labe ırmağının sol kıyısında, Ohre'nin ağzında küçük bir şehir. Nüfusu aş. yu. 10 000'dir. II. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Almanlar, Yahudileri bu şehirde toplayıp, buradan peyderpey Auschwitz kampına göndermişlerdir.

TERFİ, devlet memurluğunda kademe ilerletme veya derece yükseltme işlemi. Devlet memurunun kademede ilerlemesi için : A. Bulunduğu kademede en az bir yıl çalışmış olması; B. O yıl içinde olumlu sicil almış bulunması; C. Bulunduğu derecede ilerleyebileceği bir kademenin olması gerekir (Devlet Memurları Kanunu Md. 64). Kurumlar, 64. maddede belirtilen şartları haiz olan her sınıf ve derecedeki memurların kademe ilerlemesini, hak kazandıkları tarihten geçerli olmak üzere ayda bir defa alınacak toplu onayla yaparlar (DMK. Md. 65).

Derece yükseltmelerinde onay mercii, atamaya yetkili âmirdir. Bakanlar Kurulu kararı veya ortak kararla atananlarda, görev değişikliği niteliğinde olmayan derece yükselmeleri ve kademe ilerlemeleri, ilgili bakanın onayı ile yapılır. Onay mercileri, kademe ilerlemelerindeki onay yetkilerini devredebilirler. Üst derece kadroya atanmış olup da kazanılmış hak ve emeklilik keseneğine esas aylık dereceleri daha aşağıda bulunanların (45. maddeye göre kadro karşılık gösterilmek suretiyle yapılan atamalar hariç) kazanılmış hak ve emeklilik keseneğine esas derecelerinin yükseltilmeleri ve kademe ilerlemeleri için bu durumun devam ettiği sürece, yukarıda belirtilen onaya gerek yoktur (DMK. Md. 66). Üst derece kadrosunda açılma olmadıkça devlet memurlarına derece yükseltilmesi yapılamaz (DMK. Md. 67). Derece yükselmesi yapabilmek için bir üst dereceden boş kadronun bulunması gereklidir. Bundan başka, derece yükselmesi yapılacak memurun : A. Derecesi içinde en az 3 yıl bulunmuş ve bu derecenin 3. kademe aylığını fiilen 1 yıl almış, B. Kadronun tahsis edildiği görev için kuruluş kanunlarında belirtilen nitelikleri elde etmiş, C. Sicil bakımından bir üst dereceye yükselebilecek nitelikte bulunduğunun, kurumun değerlendirme kurulları tarafından tespit edilmiş, D. Yeterlik veya yarışma seçmesini veya yarışma sınavını kazanmış olması şarttır (DMK. Md. 68). (E. Korur)

TERHİN KİTABESİ, Tarbagatay (kuzey - batı Hangay) dağlarının dik eteklerinden 2 km güneyde, Terhingol ırmağı boyunda bulunan eski Türkçe bir kitabe. Kitabe 1957'de Moğol arkeoloğu Ts. Dorjsuren tarafından bulunmuştur. 1957'de Rus Türkoloğu S. G. Klyaştornıy kitabenin bulunduğu yerde yeni araştırma ve kazılar yapmıştır. Bulunan mezar taşları ve tabanlar Ulan - Bator'a gönderilmiştir. Buluntular Moğolistan Halk Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsünde saklanmaktadır.

Ulan - Bator'da Moğol filologları (M. Şinehu, B. Bazilhan) kitabe üzerinde çalışmaya başlamışlardır. 1974 - 1975'te bu yoldaki çalışmalara Klyaştornıy da katılmıştır. M. Şinehu, kitabe üzerindeki çalışmalarının sonuçlarını *Tariatın Orhon biçigiyn şine dursgal* [Ulan - Bator 1975] adlı eserinde yayınlamıştır. Ancak, onun yaptığı çeviri ve yorumların tartışılmaya muhtaç olduğu anlaşılmıştır. Bu bakımdan Klyaştornıy, 1975' te kitabeyi tekrar gözden geçirmiş ve yeni bir çeviri yapmıştır.

Başlangıçta kitabe, bilim çevrelerinde "Taryat kitabesi" olarak adlandırılmıştır. Çünkü kitabenin bulunduğu yerde Taryat boy (Moğ. somon)'u oturuyordu. Ancak, Moğolistan'da bu adı taşıyan birçok boylar vardır. Bu sebeple, "Taryat kitabesi" ne bulunduğu yere göre Terhin kitabesi adı verilmiştir.

Paleografik yönden T. K. eski Uygur kitabelerinin erken çağına bağlıdır. Kitabede kullanılan yazım, *el*, *eki* gibi sözlerde *e-* ünlüsünün tercih edilmesi gerektiğini gösteriyor. Bunun gibi, *taş*, *beş*, *-mış* gibi biçimlerin sonunda da *-ş* ünsüzünün kullanıldığı anlaşılıyor.

Gramer bakımından T. K. eski Türk anıtlarının özelliklerini saklamıştır. Metin olarak T. K., Mogon Şine Usu kitabesine benzer.

Kitabenin esas bölümü, Çin kaynaklarında Moyan Ço (Bayan Çor?) olarak geçen El Etmiş Bilge Kağan (747 - 759) adına yazılmıştır.

T. K.'nin yazarı El Etmiş Bilge Kağan'ın oğlu Kutluğ Tarhan Sengün'dür.

T. K. bir mezar kitabesi değildir. El Etmiş Bilge Kağanın hüküm sürdüğü ilk yılları anlatır ve bu bakımdan Mogon Şine Usu kitabesi (759 - 760)'ne bağlanır. Kitabenin 753'ten sonra dikildiği anlaşılıyor.

Kitabenin son bölümünde Türklerle yapılan savaşlardan söz edilir. Bu bölüm birçok bakımlardan Mogon Şine Usu kitabesine yakındır.

TERHİS, muvazzaflık dönemlerini bitirenlerle silah altına alınıp hizmetlerine gerek kalmayan ihtiyatların ordudan ayrılmaları.

TERK: 1. Eşlerden birinin müşterek ikametgâhtan kasten ve devamlı olarak ayrılması. Karı kocadan biri evlenmenin kendisine yüklediği görevleri yerine getirmemek maksadıyla diğerini T. ettiği veya haklı bir sebep olmaksızın evine dönmediği takdirde, ayrılık en az üç ay sürmüş ve devam etmekte bulunmuş ise, diğer taraf boşanma dâvası açabilir. Dâvaya hakkı olan tarafın talebiyle hâkim, diğer tarafa bir ay içinde evine dönmesini ihtar eder. Bu ihtar icabında ilân yoluyla yapılır. Ancak, boşanma dâvası açmak için belirli sürenin ikinci ayı dolmadıkça ihtar talebinde bulunulamaz ve ihtar yapılmışsa, bir ay bitmeden dâva açılamaz (Medenî Kanun Md. 132).

2. Mâlikin, sahip bulunduğu menkul eşyayı mülkiyetten vazgeçme kastıyla bırakması. T. edilmiş mala, onu bulan bir başka kimse ihraz (edinme) yolu ile (MK. Md. 691) sahip olabilir. Menkul malın mülkiyeti, sahibi tarafından T. edilmedikçe veya başkası tarafından iktisap olunmadıkça sadece elden çıkma (kaybolma, çalınma) yüzünden sona ermiş sayılmaz (Medenî Kanun Md. 702).

3. Bir çocuğu veya kendini idare edemeyen veya tehlikede bulunan bir kimseyi kendi başına bırakma. Her kim muhafazası kendisine ait olan on iki yaşından aşağı bir çocuğu veya tutulduğu akıl yahut beden hastalığından dolayı kendisini idare edemeyen bir kimseyi kasten kendi başına T. ederse, üç aydan otuz aya kadar hapse mahkûm olur. Eğer bu T. fiilinden o kimsenin vücuduna veya sağlığına büyük bir zarar gelmiş veya aklî dengesi sarsıntıya uğramış ise, failin cezası, beş yıla ve ölüm ile sonuçlanmışsa, on yıla kadar ağır hapistir (Türk Ceza Kanunu Md. 473). (E. Korur)

TERKEN, hükümdarlar ve hatunlar için kullanılan eski Türk unvanlarından biri. Uygurlardan itibaren kullanıldığı bilinmektedir. Kaynaklarımızdaki T. unvanı Türkiye'de uzun süre isim sanılmış ve yanlış olarak Türkân şeklinde okunup söylenmiştir.

Başlangıçta yalnız hükümdarlar için kullanılırken sonraları, Osmanlılardaki sultan unvanı gibi, hatunlar için de kullanılmıştır. T. unvanı özellikle Karahanlılar döneminde yaygınlık kazanmıştır. Kâşgarlı Mahmud'un T. unvanı hakkında, "il'e melik olanlar için Hakaniye Türkleri'nin kullandıkları bir hitaptır. Hakanlık makamında bulunmayanlara bu sözle hitapedilmez. Anlamı da, kendisine itaat edilen demektir" şeklinde bir açıklamada bulunması ve eserindeki bir şiirde geçen T. kelimesini doğrudan doğruya *hakan* sözü ile karşılaması, bu unvanın hangi anlamda kullanıldığını açıkça göstermektedir. Yusuf Hâs Hâcib ise, eserinde Uluğ Buğra Han Ebû Ali Hasan'dan söz ederken bu unvanı daima *Terken Kutı* şeklinde kaydetmiştir ki, "devletlû hükümdar" anlamındadır.

Yine Karahanlılar zamanında, hakanların başhatunlarından başlamak üzere T. unvanı öteki hatunlar içinde kullanılır olmuştur. Öte yandan aynı unvanın, başta Büyük Selçuklular ve Hârezmşahlar olmak üzere öteki Türk devletlerinde ve hatta Anadolu Selçuklularında, özellikle hatunlar için kullanıldığı görülmüştür. Görünüşe göre, Selçuklular bu unvanı Karahanlı prenseslerinin unvanlarından alarak kullanmış, Hârezmşahlar ve diğerleri de onlardan almış olmalıdırlar.

TERKEN HATUN, eski Türkçe *terken* ve *hatun* unvanlarından meydana gelmiş bir ad olup, "sultan hanım" anlamındadır. Türk tarihinde bu adla meşhur olmuş birçok hatunlar vardır :

1. **Terken Hatun,** Büyük Selçuklu sultanı Melikşah (b. bk.)'ın başhatunudur. Kaynaklardaki bir başka lâkabı da Celâliye Hatun'dur. Bazı kaynaklar onun Batı Karahanlılardan Tafgaç (veya Tamgaç) Han İbrahim'in kızı olduğunu kaydederlerse de, bu prensesin aynı hanedandan Semerkant hükümdarı Şemsü'l - Mülk'ün amcası İsa Han'ın kızı olduğuna dair kayıtlar daha kabule şayan görünmektedir. Melikşah ile ne zaman evlendikleri kesin olarak bilinmemektedir. Bu evlenmenin zamanı, Melikşah'ın henüz çocuk bulunduğu 1064 yılına kadar götürülmekte ise de, bu tarihin resmî nikâh tarihi olduğu ve düğünün daha geç bir tarihte yapıldığı anlaşılmaktadır.

Akıllı, dirayetli ve ihtiraslı bir kadın olduğu anlaşılan T. H., kısa zamanda sultanın sarayında aşırı nüfuz kazandı. Devlet işlerine müdahalesi günden güne çoğaldı ve yönetimde söz sahibi oldu. Bu cümleden olarak, Sultan Melikşah, katına gelen bazı tâbî hükümdarları ancak büyük hatun olarak T. H.'un rica ve tavassutları ile huzuruna kabul ediyordu. 1080 - 1081 yılında Melikşah'ın kızı Mehmelek ile evlenmek isteğinde bulunan Abbasî halifesi Muktedî Billâh'ın bu isteği, başta Melikşah ve veziri olmak üzere herkes tarafından hemen kabul edildiği halde, iş T. H.'un rızasını almaya geldiğinde, o bu işe pek istekli görünmemiş, pek çok ileri gelenin ricalarından sonra ise, halifenin başka zevcesi olmaması şartıyla bu evlenmeye razı olmuştu. 1089'da Sultan Melikşah, esir aldığı Semerkant hükümdarı Ahmed Han'ı T. H.'un ricası ile azat etmiş ve tâbiiyyette kalmak şartıyla makamında bırakmıştı.

İlim adamlarına ve şairlere büyük değer verirdi. Muktedî, Mehmelek ile evlenmek istediği zaman T. H.'u ikna edenlerden biri de muhaddis el - Muşattabü'l - Ferganî idi. Melikşah devri şairlerinden Ebû Tahir Hatunî, T. H.'un hizmetinde bulunduğu için Hatunî lâkabıyla ün almıştı. Melikşah'ın ölümünden sonra ise, oğlu Mahmud'un saltanatının tanınması için halife tarafından koşulan şartları kabul etmek istemeyen T. H., ancak devrin en büyük otoritesi olan Gazzalî'nin, şer'an işin böyle olması gerektiğine dair açıklamalarından sonra durumu kabul etmişti.

T. H.'un Selçuklu siyasî tarihinde ön plana çıkması asıl Melikşah'ın son zamanlarında, Nizamü'l - Mülk ile muhalefeti sonucu olmuştur. Çünkü Nizamü'l - Mülk'ün önemli idarî kadrolara oğullarını ve akrabalarını getirerek idareyi iyice kontrolü altına alması, T. H.'un hoşuna gitmiyordu. Aynı

durumdan veziri Tâcü'l Mülk Ebû'l - Ganâim de hoşnut değildi. Emîr Savtekin'in adamlarından iken, onun delâletiyle Melikşah'ın hizmetine giren Tâcü'l - Mülk, sultanın teveccühünü kazanarak saray işlerine memur edilmişti. Sarayda hareme hulûl ederek, öteden beri memleket işlerinde nüfuz sahibi olduğunu gördüğümüz T. H.'un vezirliğine kadar yükselmesiyle itibarı büsbütün arttı. Selçuklularda Büyük Sultan'ın başzevcesi olan Büyük Hatun'un da işlerini yürütmekle görevli vezirleri vardı.

Tâcü'l - Mülk'ün gözü artık Nizamü'l - Mülk'ün makamında idi. Bu yüzden Dîvan'dakileri onun aleyhine çevirmeye başladı. Sultanı da vezirinden soğutmaya girişti. 1088'de veliaht şehzade Ebû Şücâ Ahmed'in ölümü ile ortaya çıkan durum ise T. H.'u Nizamü'l - Mülk'e karşı iyiden iyiye cephe almaya yöneltti. Zira Nizamü'l - Mülk, sultanın en büyük ve en liyakatli oğlu olan ve amcası Emîr Yâkutî'nin kızı Zübeyde Hatun'dan doğma Berkyaruk'un veliahtlığını temine çalışırken T. H. da kendi oğlu Mahmud'u veliaht yapmak istiyordu. Bu yüzden Nizamü'l - Mülk'e karşı muhalefetinde Tâcü'l - Mülk'ü de kendisine tabiî müttefik olarak görmüştü.

T. H., Nizamü'l - Mülk'ün oğul ve akrabalarının durumunu sürekli olarak işleyip sultan ile arasını iyice açtı. Sultan ile veziri arasında şiddetli tartışmaların başladığı sırada ise, Deylemli bir bâtınî, Nizamü'l - Mülk'ü hançerleyerek öldürdü. Onun taraftarları bu ölümden dolayı gerek sultanı gerek T. H.'u da suçlu görmüşlerse de, bunun başmüsebbibi olarak Tâcü'l - Mülk'ü gördüklerinden ona düşman olmuşlardır.

Öte yandan, Melikşah'ın kızı Mehmelek, halife ile geçinemeyip ayrılmış ve aynı yıl (1089) Isfahan'da ölmüştü. Bundan sonra halife Muktedî ile Melikşah'ın arası da iyice açılmıştı. Melikşah, Mehmelek'in halifeden olma oğlu Cafer'i halife ilân ederek Muktedî'yi tamamen bertaraf etmek istemişti. Bu yüzden 1092 ekim sonlarında Bağdad'a vardığında halifeye hemen şehri terk edip dilediği yere gitmesini emretti. Ancak halifenin, yeni vezir Tâcü'l - Mülk aracılığı ile yaptığı rica ve yalvarmalar üzerine, Bağdad'ı terk etmesi için kendisine 10 gün mühlet verildi. Fakat bu mühlet bitmeden Melikşah öldü. Bu ölümün nasıl olduğu hâlâ şüpheli ise de, en kuvvetli ihtimal, saltanatı kendi oğlu için kazanmayı tasarlayan T. H.'un, halife ile gizlice iş birliği yaparak Melikşah'ı zehirletmiş olmasıdır.

T. H. tasarladığını gerçekleştirebilmek için Melikşah'ın ölümünü gizledi. Güttüğü politikaya halifenin desteğini daha da kuvvetlendirmek için, hâlâ Selçuklu sarayında bulunan Cafer'i ona iade etti. Emîrlere el altından pek çok paralar dağıttı ve onları, oğlu Mahmud'u babasının tahtına geçirmeye razı etti. Musul valisi Kürboğa'yı Isfahan'a göndererek, en ciddî rakip olarak gördüğü Berkyaruk'u yakalatıp hapsettirdi. Halifeye haber göndererek, şartlı da olsa, oğlu adına hutbe okunmasını sağladı. Böylece Mahmud, henüz beş yaşına girmiş bir çocuk olmasına rağmen, Nâsıru'd-dünyâ ve'd-dîn lâkabıyla sultan ilân edildi. Ancak, Melikşah'ın ölümünün duyulması üzerine Nizamü'l - Mülk'ün gulâmları ve taraftarları Isfahan'da ayaklanarak Berkyaruk'u hapisten çıkardılar ve onu sultan ilân ettiler. Böylece Selçuklu İmparatorluğunda uzun süre devam edecek bir saltanat mücadelesi dönemi açılmış oldu.

T. H.'un, oğlu Sultan Mahmud ve vezir Tâcü'l - Mülk ile birlikte Isfahan'a yaklaştığını duyan Berkyaruk, mukavemet edemeyeceğini anladığından şehri terk ederek Rey yönüne gitti. Yolda, yine Nizamü'l - Mülk'ün adamlarından Erkuş, askerleri ile kendisine katıldı. Şimdi taht mücadelesi bir bakıma Nizamü'l - Mülk'ün taraftarları ile, onun ölümünden sorumlu tuttukları Tâcü'l - Mülk arasında bir mücadele halini almıştı. T. H., Berkyaruk ve taraftarları üzerine, başlarında Tâcü'l - Mülk'ün de bulunduğu bir ordu sevk etti. Berûcird'de yapılan savaşta, bu ordunun ileri gelen bazı emîrleri Berkyaruk tarafına geçtiler. T. H.'un kuvvetleri yenildi. Tâcü'l - Mülk kaçtı ise de, yakalanarak Berkyaruk'un huzuruna getirildi. Onun ehliyet ve kabiliyetini bilen Berkyaruk, kendisine vezir yapmak istiyordu. Tâcü'l - Mülk, Nizamü'l - Mülk taraftarlarının ileri gelenlerine değerli hediyeler ve 200 bin dinar vererek onlarla arasını da düzeltti. Lâkin Nizamü'l - Mülk'ün nâibi Osman'ın, rütbece küçük gulâmları kışkırtması sonucu hücuma uğrayarak öldürüldü.

Oğlu Mahmud adına hareket eden ve onun hâlâ resmen hükümdar tanınmasını sağlayan T. H., mücadeleden vazgeçmiyordu. O, bu defa da Yâkutî Bey'in oğlu olan ve Azerbaycan emîri bulunan İsmail'i evlenmek vaadi ile Berkyaruk'a karşı mücadeleye teşvik etti. İsmail, Türkmenlerden ve öteki topluluklardan pek çok adam topladı. Berkyaruk'un üzerine yürüdü. Ancak Kerec'de yapılan savaşta yenilerek Isfahan'a kaçtı. T. H. onu çok iyi karşıladı. Hutbede ve sikkelerde Sultan Mahmud'un adından sonra onun adına yer verildi. Evlenmeleri de gerçekleşmek üzere idi. Ama ileri gelen emîrler ve özellikle idarî ve askerî işleri yürütmekle görevli bulunan Emîr Unur bu işe razı olmadılar. Bunun üzerine İsmail de, kız kardeşi olan ve Berkyaruk'un annesi bulunan Zübeyde'nin yardımı ile af dileyerek Berkyaruk'un yanına gitti. Ancak bir süre sonra, onun Berkyaruk'u ortadan kaldırmak istediğini ortaya çıkaran emîrler İsmail'i öldürdüler.

1094 başlarında T. H., ordu kumandanı Emîr Unur idaresindeki kuvvetlerini, Fars'ı Kâvurd Bey oğlu Turanşah'ın elinden almak üzere gönderdi ise de, yapılan savaşta Unur yenildi. Aynı yıl T. H. bu defa da Selçuklu tahtının kuvvetli müddeisi Tutuş ile iş birliğine karar verdi. Ancak, Tutuş ile buluşmak üzere Isfahan'dan ayrılışından kısa bir süre sonra hastalandı. Isfahan'a geri döndü ve orada öldü (eylül-ekim 1094). Kuvvetlerinin bir kısmı Berkyaruk'a, bir kısmı da Tutuş'a katıldı. T. H. ölmeden önce Emîr Unur ile Isfahan şıhnesi Emîr Sürmez (?)'e, ülkeyi oğlu Mahmud adına muhafaza etmelerini vasiyet etmişti. Ancak kasım 1094'de Mahmud da ölecek ve taht kavgaları sahnesinden çekilecektir.

2. **Terken Hatun,** Hârezmşah İl Arslan'ın karısı. İl Arslan'ın sağlığında siyaset sahnesinde adı hemen hiç geçmeyen T. H., kocası ölünce (1172) fırsattan faydalanarak hemen harekete geçti ve Hârezm tahtına kendi oğlu Sultanşah Mahmud'u oturttu. Devlet idaresini de kendi eline aldı. Ancak, İl Arslan'ın veliaht şehzade durumundaki öteki oğlu Tekiş, kardeşine itaat etmeyi reddetti. T. H. onu yola getirmek için, hazırladığı bir orduyu üzerine gönderdi. Cend'de bulunan Tekiş, mukavemet edemeyeceğini anladığından ülkeyi terk etti. Kara Hıtaylara sığınarak onlardan yardım istedi. Kara Hıtay imparatoriçesi, kocası Fu-ma idaresinde büyük bir orduyu Tekiş ile birlikte Hârezm üzerine gönderdi. Bu ordu karşısında duramayacağını gören T. H. ile oğlu, Horasan'a kaçtılar. Tekiş, Hâreşm'in başşehri Gürgenc'e girdi ve Hârezmşah oldu (1173).

T. H. ile oğlu, Tekiş'e karşı önce Mâzenderan hâkiminden yardım istediler. Mâzenderan hâkimi bu isteği kabul edip onları karşılamaya hazırlanırken, Horasan hükümdarı Müeyyed Ay Aba, onları Dihistan'da karşılayıp kendi ülkesine götürdü. Ay Aba'nın niyeti, Hârezmşah ailesi arasındaki bu taht kavgasından kendi hesabına faydalanmaktı. T. H., Hârezm hazinesinden alıp yanında getirdiği değerli şeyleri Ay Aba'ya takdim ederek onun yardımını sağlamak istemişti. Ay Aba onlara yardımı kabul etti ise de, asıl niyeti, Hârezmli kuvvetlerin yardımıyla bazı yerleri zaptetmek idi. Nitekim Bâlemen kalesini böyle ele geçirdi. Fakat T. H.'un ısrarları ve vaadleri karşısında bütün ordusunu toplayarak Hârezm'e yürüdü. Ancak, Hârezm yakınlarındaki Subarlı'da tertibat alan Tekiş'in saldırısına uğrayan Ay Aba'nın kuvvetleri yenildiği gibi, kendisi de esir alınarak öldürüldü (temmuz 1174). T. H. ile Sultanşah Dihistan'a kaçtılar. Aynı yıl Tekiş, onların ardından Dihistan'a yürüdü. Şehri zorla ele geçirdi. Yakaladığı T. H.'u da öldürdü. Kardeşi Sultanşah ise kaçıp kurtulmayı başarmıştı.

3. **Terken Hatun,** Hârezmşah Tekiş'in karısı. Hârezmşahlar devletini bir imparatorluk haline getirmiş olan Tekiş, bu yolda karısı T. H.'un da büyük ölçüde yardımını görmüştür. T. H., öteden beri Hârezm'e komşu topraklarda yaşayan ve hatta bir kısmı da çoktandır Hârezm'e yerleşmiş bulunan Kanglı - Kıpçak boylarına mensup idi. Bir kaynağımız onun Kanglı kabilesinden Kıpçak reisi Kadır Han'ın kızı olduğunu kaydetmektedir. O, Hârezm'e sürekli olarak gelen bu kavim mensuplarını orduya alarak, Hârezmşahlar ordusunun kuvvetlenmesinde kocası Tekiş'ten sonra en büyük rolü oynamıştır. Bundan dolayı T. H. devlette en az sultan kadar nüfuz sahibi idi.

T. H.'un durumu, kocasının ölümünden sonra daha da kuvvetlendi. Oğlu Sultan Muhammed Hârezmşah (1200 - 1220), özellikle anası T. H.'a müteallik meselelerde şaşılacak derecede zavallı bir durumda kalıyordu. T. H., Hârezmşahlar imparatorluğunun idaresinde ve siyasetinde Hârezmşah ile aynı derecede söz sahibi bir diğer hükümdar gibi idi. Sultanın verdiği emirler T. H.'un müdahalesi ile bozulabiliyordu. Kendisinin, büyük seyyidlerden ve meşhur âlimlerden meydana gelen yedi kişilik ayrı bir İnşa Dîvanı vardı. Buna göre valide sultan da devlet işlerini kendi açısından. kendi arzu ve telâkkisine göre ele almakta ve fermanlar göndermekte idi. Hüdavend-i Cihan, yani "Dünyanın sahibi" lâkabını taşıyan T. H.' un, Hârezmşah gibi ayrı bir tuğrası da vardı. Fetholunan ülkelere nâip ve memurların büyük bir kısmı T. H. tarafından tayin edilirdi.

T. H.'a âdeta imparatorluğun dizginlerini veren, ona bu üstün kudreti sağlayan unsur ordu idi. Çünkü erlerden en yüksek kumandana kadar büyük çoğunluğunu T. H. ile birlikte veya daha sonra onun teşvik ve himayesi sonucunda bozkırdan gelen Türk kabilelerinin teşkil ettiği orduyu temin eden o idi. O, akraba Türk boylarını her zaman Hârezm'e sürüklemiş, onların en mükemmel hamisi olmuş, kendisinin tabiî dayanağı olan bu unsura yüksek askerî makam ve mevkileri sağlayarak, onlarla birlikte devletin hâkimi haline gelmişti. Bu cümleden olarak 1207'de Nişabur'da isyan eden Kezlik Han, Muhammed Hârezmşah'ın oğlu Gursançtı'nın atabeyi olan Yığan Taysı, Moğollar ile mücadelenin başladığında Otrar valisi bulunan Kayır Han ve hatta T. H.'un Hârezm'den ayrılmasından sonra ordu tarafından sultan ilân edilen Humar Tigin, hep T. H.'un yakın akrabaları idiler. Hatta Hârezm'de önemli bir unsur olarak yerleşmiş bulunan Uran'lar da onun akrabası idi. İşte Sultan Muhammed, bu kuvvete dayanarak muazzam bir imparatorluk meydana getirmişti. Bundan da onun niçin annesinin nüfuzuna karşı sessiz kaldığı açıkça anlaşılır.

Ancak, Sultan Muhammed ile annesinin arası gittikçe açılmaya başladı. T. H., Sûfî Şeyh Mecdüddin-i Bağdadî'ye büyük saygı ve yakınlık gösteriyordu. Bazıları bu yakınlığı T. H. ile Sûfî arasında bir gönül macerası şeklinde değerlendirip dedikodu yapmaya başladılar. Söylentilere sinirlenen Sultan Muhammed, Şeyh Mecdüddin'i öldürttü. Bu yüzden hem annesi hem de ulema ile arası iyice açıldı. İşte böyle bir ortamda Otrar olayı meydana geldi. Çingiz Han'ın ülkesinden gelen büyük bir ticaret kervanı, Otrar'da T. H.'un akrabasından Kayır Han lâkaplı Yınal (İnal veya İnalcık)'ın servet hırsına kurban gitti. Sultan, T. H.'un akrabası İnalcık'a karşı âciz kaldı ve onu cezalandırmadı. Üstelik, meseleyi tatlıya bağlamak mümkün iken bunu da yapmadı. Bu da Moğollarla Hârezmşahlar savaşına yol açtı. Muhammed Hârezmşah, Moğollar karşısında beklenmedik şekilde yenildi ve firar etti. Halbuki o kaçarken annesi T. H., kendisine sadık önemli kuvvetlerle Hârezm'e hâkim bulunuyordu. Çingiz Han, biraz da T. H. ile oğlu arasındaki anlaşmazlığı istismar ederek Hârezm kuvvetlerini sarsmıştı. Zira Çingiz Han, boş yere mukavemet edilmemesini, mücadelesinin yalnız oğlu ile olduğunu, kendisine asla dokunulmayacağını T. H.'a telkin ediyordu. Fakat sonunda bu durum T. H.'un ağırına gitti. Moğolların yaklaştığını da duyunca, sultanın çoluk çocuğunu ve ağırlıklarını da alarak Hârezm'i terk etti. Ancak, sığınmış olduğu Mâzenderan'ın müstahkem kalelerinden İlâl'de Cebe ve Söbödey idaresindeki Moğol kuvvetleri tarafından kuşatıldı. Bir süre sonra da susuzluk yüzünden teslime mecbur oldu. Esir alınarak Çingiz Han'a gönderildi. Sultan Muhammed'in kadınları, kızları ve hazinesi de ele geçirilmiş, bunu duyan firarî sultan büyük bir teessüre kapılmıştı.

Sultan Celâleddin Hârezmşah zamanında T. H. Karakorum'da Çingiz'in sarayında idi. Orada çok sefil bir hayat sürmüş ve 1232 - 1233'te ölmüştür. Hâkimiyet hırsı kendini mahvettiği gibi, devletini de yıkılmaya götürmüştür. (R. Genç)

TERKÎB-İ BEND, divan edebiyatında bendlerle kurulan nazım şekli. Her bend iki kısımdan meydana gelir. Birinci kısma *terkibhâne* (veya *kıt'a)* adı verilir. Genellikle kısaca *bend* terimi kullanılır. Bendlerin kafiye düzeni gazele benzer. Kimi zaman, bendlerin bütün mısraları her bendde ayrı ayrı olmak üzere kendi aralarında kafiyelenir. Bend sayısı 5 - 10 arasında değişir. Bend sayısı daha fazla olan T. B.'ler de vardır. Bendin son beytine *vasıta beyti* veya *bendiye* denir. Bu beyit, her bendin sonunda değişir ve mutlaka kendi mısraları arasında bendden ayrı olarak kafiyelenir. T. B.'in kafiye düzeni şöyledir. Birinci şekil : aa xa xa xa xa bb - cc xc xc xc xc xc dd... İkinci şekil : aa aa aa aa aa bb - cc cc cc cc cc dd... Her iki şekilde de kafiyeleri bb ve dd harfleriyle gösterilen beyitler vasıta beytidir.

T. B.'de beyit ve bend sayısı çok olursa bunlara *terkib-i bend-i kebîr* adı verilir. Altılı, yedili, sekizli, dokuzlu ve onlu musammatlar küçük bir T. B.'e ve terci'-i bend (b. bk.)'e benzerler. Bundan dolayı bunların müzdeviç olanları T. B., mütekerrir olanları ise *terci'-i bend* adıyla da anılır. *Terkîb-i bend-i müseddes, terci'-i bend-i müseddes* gibi.

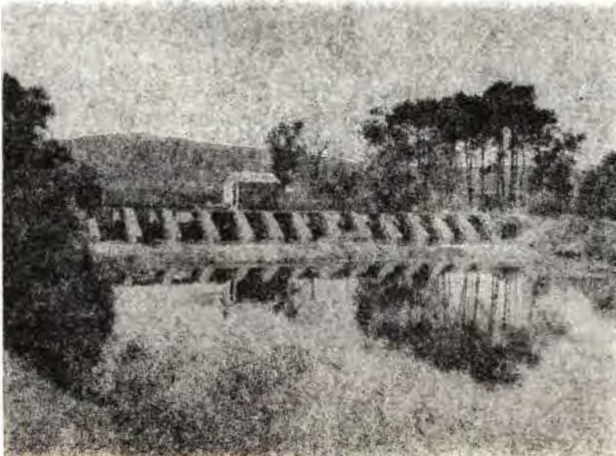
T. B.'lerle, genellikle toplumsal yergiler, talihten ve hayattan yakınmalar, dinî, tasavvufî ve felsefî düşünceler anlatılmıştır. Mersiyeler de T. B. şekliyle yazılır.

Divan edebiyatında, konusu toplumsal yergi olan en ünlü T. B. Rûhî-i Bağdâdî (b. bk.)'nindir. Zamanında büyük bir ün kazanmış olan bu T. B.'e üç yüzden fazla nazîre yazılmıştır. Bu nazîreler içinde en ünlüsü ve güzeli Ziya Paşa (b. bk.)' nındır. Rûhî'nin T. B.'i yedişer beyitlik (vasıta beytiyle 8) 17 benddir, Ziya Paşa'nın T. B.'i ise onar beyitlik (vasıta beytiyle 11) 12 benddir. (C. Dilçin)

TERKİP : bk. TAMLAMA.

TERKOS GÖLÜ (Bu ad, gölün doğu ucunda Çatalca ilçesinin Hadımköy bucağına bağlı 1 700 nüfuslu Terkos köyünün adından gelmektedir; bu köyün adı bugün Durusu olarak değiştirilmiştir), İstanbul'un Çatalca Yarımadası'nın kuzey bölümünde bir kıyı boyu gölü. Yüzölçümü 25 km², uzunluğu 14 km, girintili çıkıntılı olan gölün en geniş yeri 6 km, girintilerinin (başlıcaları Mestan Koyu, Hacıömer Koyu) genişliği ise 1 - 2 km kadardır. Çevresindeki dağlık ve tepeliklerden inen dereler (15 kadar) gölü beslerler. Bunların en büyüğü ve güçlüsü Istranca çayı veya Karaman deresidir. Gölün suları, Darboğaz adı ile anılan bir ayak ile Karadeniz'e dökülür. İstanbul'a olan uzaklığı 40 km kadardır. İstanbul'un çeşmelerini besleyen ve evlerine su sağlayan başlıca sulardan biri, T. G.'nden getirilen sudur.

T. G., lagün özelliğinde oluşmuş, önü 20 km uzunluğunda ve doğu tarafında 4 km, batısında 2 km genişliğinde kıyı birikintileri (kumul tepeleri, kumsal) ile kapanmıştır. Güneyi Eosen devri tabakaları, doğu ve batısı Pliosen tabakaları ile çevrilidir. Bu arazideki tepelikler, 70 - 100 m yüksekliğinde olup, daha ötelerde 150 - 200 m lik yükseklikler de vardır. Bol derelerle beslenmesi ve yerüstü, yeraltı sızıntılarının bulunuşu, burada tatlı sulu, derince (10 - 18 m kadar) bir gölün oluşmasına imkân vermiştir. Gölün güney yakası ormanlık ve fundalıktır. Gölün kıyı kordonuna uyan kuzey yakası, kumluk ve çok yeri çıplaktır. Yağışlı aylarda gölün seviyesi kabarır, fazla sular Karadeniz'e doğru bir süre akar. Kıyı kordonunun göl suları tarafından yarılan bu kısmına Darboğaz denir. Kurak mevsimde ise bu sular akmazt. Ayrıca, suları tutmak için bu boğazda ağaçlandırmaya yer verilmiştir. Gölün seviyesi Karadeniz'inkinden 8 m

TERKOS GÖLÜ : Su bendi

TERKOS GÖLÜ : Regülatör

yüksektir. Bu sayede denizin tuzlu suları, göle ulaşamaz. Göl yüzünün kabarması ve çekilmesi arasında 1 m kadar oynama olur.

T. G.'nde balık (levrek, sazan, yayın, turna, karabalık, akbalık) çoktur. Gölde motorlar ve kayıklar işler, balıkçılıkla uğraşılır. Güney kıyılarındaki koylardan sığır besiciliğinde yararlanılır.

Gölün asıl önemi, İstanbul'un içme ve kullanma suyu ihtiyacını karşılamasıdır. T. (Durusu) köyünün hemen güney batısında kurulmuş çok güçlü emme tulumbalarla göl suları çekilir, yükseltilir, iki boruya verilir, Tayakadın üzerinden Kemer'e doğru iki hat ile gönderilir, 39 km uzaktaki Kâğıthaneye gelince arıtılır ve yükseltilir, 90 m yükseklikteki semtlere basınçlı su verilmiş olur. (İstanbul'a verilen su yılda 70 milyon m³ den çoktur.)

TERLETSKİY, Nikolay Vasil'eviç (? - ?), Rus asıllı Türk dili uzmanı. Karl Wied (b. bk.)'in *Leichtfassliche Anleitung zur Erlernung der Türkischen Sprache für den Schul- und Selbstunterricht* adlı eserini Rusçaya çevirmiştir.

TERME, Samsun iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 793 km², nüfusu 98 363 (1980), 3 500 nüfuslu iki köyü (Evci, Sakarlı), 3 000 nüfuslu iki köyü (Bazlamaç, Hüseyinmescidi), 2 000'den çok nüfuslu iki köyü, 1 000'den çok nüfuslu 30 köyü vardır. Öteki köyler de 500 - 900 nüfusludur. İlçe merkezi T. 15 530 nüfusludur. Batısında Çarşamba ilçesi, doğusunda Ordu'nun Ünye ve Akkuş ilçeleri, kuzeyinde Karadeniz vardır. T., Samsun'un en eski ilçelerindendir.

İlçe arazisi, Yeşilırmak deltasının (Çarşamba ovasının) verimli aluvyonlarla örtülü doğu bölümünü içine alır, güneyinde Eosen devri kıvrımlı tabakaları ile Üst Kretase volkanik fasiyesli tepelikler ve sırtlar (100 - 400 m) ve daha yüksekçe tepeler uzanır. Buralardan kaynaklarını alan ve birçok kollarla beslenen T. Suyu (60 km), şehrin yanından geçer, denize dökülür. Doğusunda daha kısa Miliç Suyu, uzun (8 km) bir kıyı dili ile doğuya bükülerek geniş bir ağız ile denize ulaşır. T. Suyunun batısında uzun bir dere, kıyı boyundaki Simenit gölüne dökülür. İlçenin kıyıları 60 km dir. Bu delta kıyıları, kıyı dillerinin uzaması, gerilerinde lagünlerin oluşması şeklinde olmuştur. T. Suyunun ağzında genişçe bir koy meydana gelmiştir.

İlçede Karadeniz iklimi vardır. Yıllık yağış 975 mm dir. olur. Donma nadir olup, pek hafif geçer. İlçenin telek yer- Her ay yağmurludur. Güz ve kış aylarında yağış daha çok lerinde bozulmuş ormanlar vardır (meşe, kayın). Arazi geniş ölçüde tarla ve bahçedir. Ormanlar 7 000 ha, çalılıklar 12 000 ha dır. Tarlalar ise 29 000 ha, sebze ve meyve bahçeleri 2 500 ha, fındıklıklar 17 000 ha dır. Mera ve çayırlar 8 000, bataklık yerler 2 000 ha dır. Böylece ekilen - dikilen topraklar ilçe arazisinin % 60 kadarını tutar. Eskiden bataklıklarla dolu olan ova, 1937 - 1973 yılları arasında taşkın kontrolü, drenaj, arazi ıslahı, kanal yapımı ile çok verimli hale getirilmiştir. İlçede hububat ve bu arada mısır, çeltik, çeşitli sebzeler ve meyveler yetiştirilir. Makineli tarım gelişmiştir.

Hayvancılık, çiftçilik ve bahçeciliğe katkısı olan bir geçim kolu olmuştur. 1959'dan itibaren gezici ekiplerle yapılan Jersey sığır tohumlama işleri, 1967'de ithal edilmeye başlanan yüksek verimli sığır ırkları ve yeni bilgilerle hayvan beslenmesi ile ahır inekçiliği, mandıracılık gelişmeye başlamıştır. Bunun yanında kümes hayvanları üretimi (100 000 tavuk, 7,5 milyon yumurta) ile balıkçılık (85 ton kadar) ve arıcılık (35 köyde 2 000 kovan, 7 500 kg bal, 750 kg balmumu üretimi) bulunmaktadır.

İlçe merkezi T., aynı addaki çayın ağzına yakın bir yerde, deniz kıyısından 4 km içeride, Samsun - Trabzon asfalt kara yolu üzerinde, Samsun'a 57 km uzaklıkta bir küçük şehirdir. Bu yörede Eski Çağda Thermiskyra adlı bir şehrin bulunduğu ileri sürülür. Yeşilırmak ile T. arasında çok eskiden Amazonların yaşadığı yerlerden biri olarak ün bulan ovaya da Themodon denilmiştir. Bu şehirde Fatih Sultan Mehmed'in yaptırdığı Pazar Camii eski bir sanat eseridir.

Belediyesi, XX. yüzyıl başlarında kurulmuştur. İmar planı vardır. 1960'dan sonra T. çayı kenarında park ve bahçeler yaptırılmıştır. Elektrik enerjisi ilk defa 1951'de getirilmiştir. 1959'a kadar evlerin bahçelerinde açtırılan kuyulardan içme ve kullanma suyu sağlanırken, daha sonra iyi su getirilmiştir. Şehrin nüfusu 1927'de 2 065 iken, 1980'de 15 530'u bulmuştur. Yol, su, elektrik, konut ihtiyacı artmıştır. Şehirde lise, ilçede 4 orta okul (Evci, Gökçeli, Kozluk, Sakarlı), akşam kız sanat okulu, 4 ilk okul (köylerde 114), sağlık merkezi vardır.

TERMESSOS, Güney - batı Anadolu'da, Pisidia'nın en önemli ve en iyi korunmuş şehirlerinden biri. Özellikle turistik yönden bütün Türkiye'nin en dikkate değer harabelerinden biridir. Antalya'nın kuzey - batısında, yeni yoldan şehre 30 km uzaklıktadır. Güllük (antik Solimos) dağının üzerinde, denizden 1 050 m yüksekte, ormanlar arasında, serin bir dağ havasının estiği bir şehirdir. T.'lular kendilerine Solymerler derlerdi. Strabo da T.'luların Solymerler olduklarını yazmıştır. Solymerler, Homeros'un *İliada*'sında Bellerophon efsanesiyle ilgili savaşçı bir dağ kavmi olarak geçer. Dilleri Pisidialılarınkinden ayrılmış ve bu diyalekt daha sonra yalnız şahıs adlarında yaşamıştır.

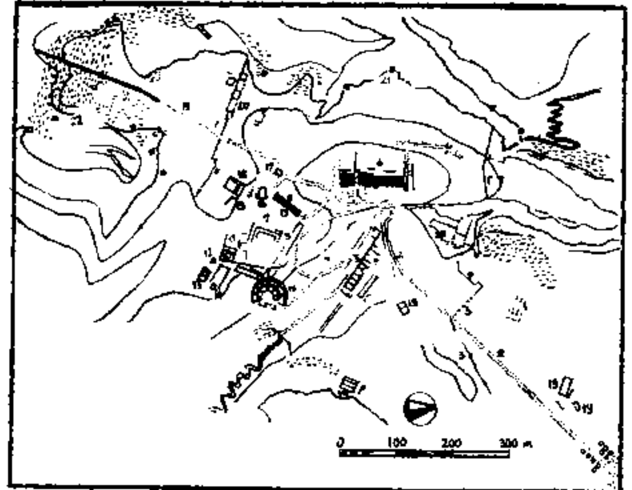
Tarih sahnesinde T. ilk olarak Büyük İskender'in savaşıyla görünür. M. Ö. 333 yılında T.'u zaptetmek için gelmiş olan İskender, bilinmeyen sebeplerden ötürü ordusunu alarak Sagalassos üzerine yürümüştür. İskenderin kumandanlarından Alketas, M. Ö. 319'da Antigonos'a yenilince T.'a sığınmıştır. Harabelerde elde edilmiş bulunan M. Ö. II. yüzyıldan birçok yazıttan anlaşıldığına göre, daha M. Ö. III. yüzyıldan itibaren şehir Yunanlı bir karakter kazanmıştır. M. Ö. 70 yılında T.'lular Romalıların müttefiki olarak Mithridates Eupator'a karşı dövüşmüşlerdir. Buna karşılık Romalılar T.'lulara hemen hemen kısıntısız bir bağımsızlık tanımışlardır. M. Ö. 36 - 25 yılları arasında T. dahil bütün Pisidia, Galatya kralı Amyntas'ın yönetimine geçmiştir. Daha sonra Roma İmparatorluğu döneminde T. muhtar bir şehir olarak para basmıştır. Hristiyanlık döneminde T. hakkında hiçbir şey bilinmemektedir.

T.'ta incelemeler geçen yüzyılın ortasından önce başlamış, daha sonra ilim adamları orada çalışmışlarsa da, şimdiye kadar hiçbir kazı yapmamışlardır.

Arrianos, T.'un altında yolun iki yanındaki tepelerin birbirine çok yaklaştığını, böylece yolda kolay savunulabilecek bir geçit kaldığını yazmıştır. Bu geçit bugünkü ana yol üzerinde Yenice Kahvenin 1 km kadar doğusunda, harabelere giden yeni yolun yakınındadır. T. aşağı ve yukarı şehri çevreleyen iki sur duvarı ile korunmuştur.

Şehire 8 m genişliğinde sellası bulunan İon düzeninde bir peripteros olduğu bilinen, bugün tamamen yıkılmış Hadrian tapınağı yanındaki Hadrian Kapısından girilir. Kral caddesinden çıkıldıkta, aşağı surları (3) geçince yukarı surlara (4) varmadan önce gymnasion (5) görülür. Şehir merkezinin kuzey - doğusundaki bu yapı nispeten alçak bir teras üzerinde, güzel kesilmiş bloklarla inşa edilmiş, fakat bugün tamamen yıkılmış büyük bir yapıdır. Şehrin iki gymnasionu olduğu bilinmektedir. İkinci gymnasion hakkında hiçbir bilgimiz yoktur. Sütunlu cadde (6), gymnasionun batısında, iki yanında sütunlar ve dükkânlar bulunan bir caddedir.

Agora (7) : Pazar yeri. Batıda Attalos stoası (8), kuzeyde Osbaras stoası (9) ve doğuda da belki başka bir stoa ile

TERMESSOS : Harabenin genel görünüşü. Beyaz kareler mezar ve lâhitleri, siyah kareler kaya mezarlarını, noktalarla taranmış yerler ise küçük mezarların bulunduğu alanları gösterir. 1. Hadrian kapısı, 2. Kral caddesi, 3. Aşağı surlar, 4. Yukarı surlar, 5. Gymnasion, 6. Sütunlu cadde, 7. Agora, 8. II. Attalos stoası, 9. Osbaras stoası, 10. Buleuterion, 11. Zeus Solymeus tapınağı, 12. Küçük Artemis tapınağı, 13. Büyük Artemis tapınağı, 14. In antis tapınak, 15. Tiyatro, 16. Korint tapınağı, 17. Küçük Korint tapınağı, 18. Kurucu evi, 19. Sarnıçlar, 20. Ev kalıntıları, 21. Alketas'ın mezarı, 22. Arslanlı mezar

TERMESSOS : Hadrian kapısı

çevrilmiştir. Bu stoaların hepsi bugün yıkık durumdadır. Agoranın güney - batısında yarım çember biçimli basamaklı bir mezar anıtının kalıntıları görülür.

Attalos stoası (8) : Yıkıntılar arasında bulunmuş bir ithaf yazıtından Bergama kralı II. Attalos (159 - 138) tarafından yaptırıldığı anlaşılmıştır. Dor düzeninde, Bergama'da olduğu gibi yalnız yamaç tarafa açılan bir alt katı bulunan, iki katlı bir yapıdır.

Osbaras stoası (9) : İçinde elde edilen bir yazıt parçasına göre, Hellenistik Çağ geleneğinde yapılmış bu yapı Roma çağında (belki M. S. I. yüzyılda) inşa edilmiştir.

Buleuterion (10) : T.'un en sağlam kalmış yapısıdır. Duvarları değişik teknik özellikler gösterirse de, çoğu yeri Bergama'da görülen karışık mimarlık özelliklerine sahiptir, dış yüzü Attika - İon sütun kaideleri üzerinde duran plasterlerle süslenmiştir. Bu durum Milet buleuterionunu hatırlatır. Bu sebeplerle yapı kesinlikle Hellenistik Çağda yapılmıştır. Yapı içinde bulunmuş yeşil, sarı, menekşe rengi ve beyaz mermer parçalarından duvarların bugün kaba görünümlü iç yüzlerinin polikrom mermerlerle kaplı olduğu anlaşılmıştır. Doğu ve batı duvarları üzerindeki pencerelerden içinde 6 000 kişilik bir toplantı salonu (odeion) bulunan, 25 m genişliğindeki bu yapının bir çatı ile örtülü olduğu tahmin edilmiştir. Buleuterionun batısında T.'un koruyucu savaş tanrısı Zeus Solymeus' un tapınağı (11) bulunur. 6,10 x 7,36 m bir sellaya sahip olan tapınağın duvarları hâlâ 4 m yüksekliğini korumaktadır.

Artemis tapınağı (12) : Buleuterion'un güney - doğusunda sağlam kalmış küçük protylos bir yapıdır. 5.50 x 5.50 bir sellası vardır. Sağlam durumdaki kapısının lentosu üzerindeki bir yazıtta, Aurelia Armasta adlı bir kadının bu tapınağı kendi parasıyla yaptırdığı yazılıdır (M. S. III. yüzyıl).

Büyük tapınak (13) : Küçük Artemis tapınağının güney - doğusundadır. Bugün yalnız temelleri kalmıştır. Dor düzeninde 6 x 11 sütunlu bir tapınaktır. Mimarî parçalardan anlaşıldığına göre, Antoninler (M. S. 138 - 192) döneminde inşa edilmiştir. Yıkıntılar arasında elde edilen Artemis'e ithaf edilmiş bir yazıttan ve aynı şekilde bulunmuş İphigenia'nın kurban edildiği ve onu koruyan Artemis'in tasvir edildiği kabartmalardan anlaşıldığına göre, T.'un bu en büyük tapınağı da bir Artemis tapınağıdır.

In antis tapınak (14) : 5,78 x 6,90 sellası olan, muhtemelen Korint düzeninde küçük bir tapınaktır. Yüksek bir podium (kaide) üzerine inşa edilmiştir. Mimarî kalıntılardan Geç Roma Çağında yapılmış olduğu anlaşılmaktadır.

T.'ta Zeus ve Artemis'ten başka Apollon, Dionysos, Hermes, Herakles ve Asklepios'a da tapılmakta idi. T.'ta daha birçok tapınak vardır. Fakat burada kazılar yapılmadığından hangi tapınağın hangi tanrıya ait olduğu bilinmemektedir.

Tiyatro (15) : Harabelerin en çekici anıtlarından biridir. Küçük (4 200 kişilik) olmakla birlikte hayli sağlam kalmıştır. Güzel kesme taş duvarları, oturma yerlerinin yarı çemberi aşan planı, alt kısmında tonozların bulunmayışı, özellikle sahne binasıyla oturma yerleri arasındaki geçitler (paradoi)'in üstünün örtülü olmamaları sebebiyle Yunanlı özelliklere sahip, Hellenistik Çağda inşa edilmiş bir yapıdır. Cavea (oturma yeri) bir diazomalıdır. Bunun üstünde 8, altında ise 16 oturma sırası görülür. Güney parodos Roma çağında tonozla örtülmüş ve burada yeni oturma yerleri yapılmıştır. Kuzeydeki geçit eski halinde, üstü açık bırakılmıştır. Sahne binası Roma çağında büyük değişikliğe uğramıştır. Önde sanatçıların üze-

TERMESSOS : Artemis tapınağı

TERMESSOS : Tiyatro, Hellenistik Çağ eseri olup Roma döneminde onarılmıştır

rinde gösteri yaptıkları bir proskeni, arkada uzun, dar bir oda yapılmıştır. Bu sahnenin beş kapısı vardır. Mimarî süslemelerden anlaşıldığına göre, bu değişiklik M. S. II. yüzyıl sonlarında olmuştur.

Korint tapınağı (16) : 9,50 x 10,85 m boyutlarında sellası olan Korint düzeninde prostylos bir yapıdır.

Küçük Korint tapınağı (17) : 6,70 x 7,20 m sellası olan Korint düzeninde, önünde bir kat merdiveni bulunan bir prostylos'tur. Genç Roma çağındandır.

Kurucu evi (18) : Agoranın güney - batısında, Roma çağından kalma, iyi korunmuş avlulu, çok büyük bir evdir. Avlunun ortasında bir havuzu vardır. Evin Dor düzeninde yapılmış giriş kapısı hâlâ 6 m yüksekliğini korumaktadır. Kapının sol dikmesi üzerindeki yazıtta "şehrin kurucusu Besas"ın adı geçmektedir. Bu şahsın, şehrin mitolojik kurucusu mu, yoksa şehirde inşa edilmiş yapılar için büyük bağışlarda bulunmuş bir kimse mi olduğunu bilemiyoruz.

T.'ta birçok sarnıç (19) vardır.

Harabelerde özel ev kalıntılarına (20) da rastlanmaktadır.

T.'un en dikkate değer özelliklerinden biri de şehrin güneyinde, batısında ve kuzeyinde bulunan nekropolis (mezarlık)'idir. Bu mezarların en ilgi çekicileri kayaya oyulmuş olanları ile tapınak biçiminde inşa edilmiş, içlerinde lâhitler bulunan mezar anıtlarıdır. Kayalara oyulmuş mezarların çoğu Lykia tipi eve benzer mezarlardır. Bu gruptaki mezarların en önemlisi Alketas'ın mezarıdır (21). Şehrin batısında Sütunlu caddenin karşı yakasındadır. Diodoros'a göre, Alketas, Büyük İskender'in generallerinden biri ve Perdikkas'ın kardeşidir. Her ikisi Antigonos'a karşı savaşmış, Perdikkas öldürülüp ordusu yenilince Alketas 6 000 Pisidialı ile birlikte T.'a sığınmıştır. T.'lu gençler onu teslim etmek istememiş, onunla birlikte Antigonos'a karşı savaşmışlardır. Fakat gençlerin savaştığı bir sırada yaşlı T.'lular Alketas'ı Antigonos'a vermek isteyince o da kendini öldürmüştür. Ölüsü Antigonos'a götürülmüş, o ise onu gömmeden öylece bırakmıştır. Antigonos çekilince gençler Alketas için büyük bir cenaze töreni yapmışlardır. Mezar içinde tabiîden daha büyük ölçüde, dörtnal giden bir at üzerinde deri zırh giymiş bir savaşçı mızrağını fırlatmaktadır. Atlının yanında bir piyadenin teçhizatı (yuvarlak bir kalkan, bir kılıç, bir miğfer ve bir çift baldır zırhı) görülmektedir. Atlının sağında süslü bir kline (ölü yatağı) ve onun arkasında kafes süsü ile bezenmiş bir eyvan görülür ki bu, bir Makedonya mezar özelliğidir. Eyvanın üzerinde pençesinde yılan tutan bir kartal uçmaktadır. Bu tasvir, burada gömülü olan kişinin yönetici sınıfından olduğuna işaret eden bir semboldür. Kline-nin önündeki bir banko ile yanlardaki vazolar ölü hediyeleri içindir. Yatağın solunda ölünün yanmış kemik artıkları ile külünün konulduğu bir ostotek, sağ yanda cenaze töreni sırasında kullanılmak üzere şarap ve suyla doldurulmuş bir kap ve bunun da yanında Hermes ile Aphrodite'nin tasvirleri görülür. Bütün bunlardan bu mezarın Büyük İskender'in kumandanlarından Alketas'ın mezarı ve M. Ö. IV. yüzyıl sonunda yapılmış olduğu sonucuna varılmıştır.

T.'ta büyük boyutlardaki mezarların çoğu şehrin güney - batısındaki orman içindedir. Bunlar M. Ö. III - II. yüzyıllara tariblendirilmektedir. Bazıları çok iyi korunmuştur. Tapınak şekilli, içinde bir veya daha fazla lâhit bulunan mezarlar yalnız turistler için değil, arkeologlar için de dikkate değer anıtlardır. Bunlardan biri, şehrin güneyindeki "Arslanlı mezar"dır (22). Bu, dört basamaklı bir podium üzerine inşa edilmiş, önünde 3,66 m yüksekliğinde üç Korint sütunu bulunan bir tapınak - mezardır. Tapınağın baştabanı ve alınlığı yapraklar, sarmal dallar ve maskelerle zengin bir şekilde süslenmiştir. Alınlığın ortasında büyük bir Medusa başı görülür. Tapınağın içinde başka bir basamak üzerinde bir lâhit vardır. Lâhdin ön uzun yüzünde solda bir arslan, sağda bir panter bir amphorayı tutmaktadır. Lâhdin üst kenarında balık - arslan, balık - boğa, balık - keçi ve balık - panter şeklinde karışık yaratıklar ile yanlarda bitki frizleri görülür.

T. "Minor" (Kemerarası) : Lykia'da, Kocaçay'ın yukarı kısmında, antik Oinoanda şehrinin çok yakınındadır. Muhtemel olarak Oinoandalılarla yapılan anlaşmaya göre, Büyük T.'un M. Ö. III. yüzyılda kurduğu kolonisidir. Sonradan Oinoanda ile birleşmiştir. (B. Öğün)

TERMESSOS : Arslanlı mezar

TERMEZ, Özbekistan Cumhuriyetinin güney - doğusunda, Afganistan sınırına yakın, Amuderya nehrinin sağ kıyısında, bir şehir. Nüfusu 52 000 (1974)'dir. Limanı, pamuk işleme fabrikası, tuğla imalâthaneleri, gıda sanayii tesisleri, müzik okulu, müzesi ve hayvanat bahçesi vardır. Sovyetler Birliği'nde yazın ısının en fazla yükseldiği şehirdir (50°C'a kadar).

T.'in yakınlarında tarih öncesi dönemden kalma bir yerleşme yerinin ve bir şehrin (M. S. I - III. yüzyıl) kalıntıları bulunmaktadır.

TERMİK SANTRAL, enerji üretmek için özellikle taş kömürü, linyit ve petrolden yararlanılacak şekilde kurulmuş tesis. Su gücünden yararlanılarak enerji üretilen hidroelektrik santrallere karşılık, T. S.'ler adı altında çeşitli enerji ham maddelerine dayanan kuruluşlar vardır. 1969'da "kurulu gücü" 1 000 Kw tan daha büyük santraller olarak, bir kısmında düşük kaliteli taş kömürü kullanılmış (Çatalağzı bölge santrali), bir kısmında taş kömürü kullanılmış (İstanbul ve Ankara belediye santralleri, Karabük demir - çelik fabrikaları, İzmit kâğıt fabrikası, Kozlu E.K.İ., Murgul bakır işletmeleri, Malatya dokuma fabrikası, Ergani bakır işletmesi, Kayseri, Kastamonu, Eskişehir, Turhal şeker fabrikaları, Sivas, Pınarhisar çimento fabrikaları, Ereğli dokuma fabrikası, Gölcük tersanesi, Gemlik suni ipek fabrikası gibi), bir kısmında taş kömürü ve linyit kullanılmış (Alpullu, Amasya, Konya şeker fabrikaları, Bursa merinos fabrikası, Sivas devlet demir yolları cer atölyesi, Çorum çimento fabrikası gibi), bir kısmında yalnız linyitten enerji üretilmiş (Tunçbilek, Soma, İzmir bölge santralleri, Kırıkkale makine ve kimya endüstrisi, Kayseri, Nazilli, Salihli dokuma fabrikaları, Erzurum, Susurluk, Adapazarı, Malatya, Uşak, Ankara, Kütahya şeker fabrikaları, Tavşanlı, Alpagut linyit işletmeleri, Eskişehir devlet demir yolları cer atölyesi, Adapazarı vagon fabrikası, İzmir Şark Mensucat fabrikası gibi), bir kısmında akaryakıt (fuel - oil) kullanılmış (Ambarlı, Mersin bölge santralleri, Mersin Ataş ve Batman rafinerileri, Gaziantep çimento fabrikası gibi), bir kısmında gaz ve akaryakıt kullanılmış (Ereğli demir - çelik fabrikaları, Batman rafinerisi, Gaziantep çimento fabrikası gibi), bir kısmında taş kömürü ve fuel - oil'den yararlanılmış (Elazığ şeker fabrikası gibi), bir kısmında kok kömürü ve fuel - oil kullanılmış (Erzincan şeker fabrikası gibi), hatta birinde odundan faydalanılmış (Ayancık kereste fabrikası gibi) tır.

Yine 1969'daki duruma göre, T. S.'lerden 4 390 milyon Kwh enerji elde edilmiştir (hidrolik santrallerden 3 440 milyon Kwh). Bu arada 10^3 ton olarak, yüksek kalorili taş kömürü 327, düşük kalorili taş kömürü 532, linyit 931, akaryakıt 477 değerinde harcanmıştır.

1977 verilerine göre, Türkiye'de çalışmakta olan başlıca T. S.'lerin sayısı 30 kadardır ki, bunların bir kısmının işleticisi TEK (Türkiye Elektrik Kurumu)'tir. Bir kısmı da "otoprodüktör" olarak çalışmıştır. (TEK kanununa [1970] göre, otoprodüktör deyimi, kendi faaliyet konusunun elektrik ihtiyacını karşılamak için üretim tesisleri kurup elektrik üreten gerçek ve tüzel kişileri ifade eder).

1980 - 1984 arasında kurulması işleri araştırılan ve planlanan T. S.'ler de vardır (Kangal, Elbistan - Afşin, Orhaneli, Çan, Beypazarı, Muğla - Yeniköy santralleri). Bunlardan Elbistan - Afşin termik santrali, bu bölgede bulunduğu belirtilen 3 milyar tondan fazla linyit rezervlerinden faydalanılarak, 4 ünite halinde kurulacak, yılda 18 milyon ton düşük kalorili linyit yakılarak elektrik enerjisi üretilecektir. Bu santral Türkiye'nin büyük enerji tesislerinden biri olacaktır.

Günümüzde işleticisi TEK olan ve elektrik enerjisi üretimine büyük katkıları bulunan T. S.'ler şunlardır: Ambarlı, Seyitömer, Tunçbilek, Çatalağzı, Silâhtar, Hopa, Seydişehir ve Mersin (ÇEAŞ) T. S.'i.

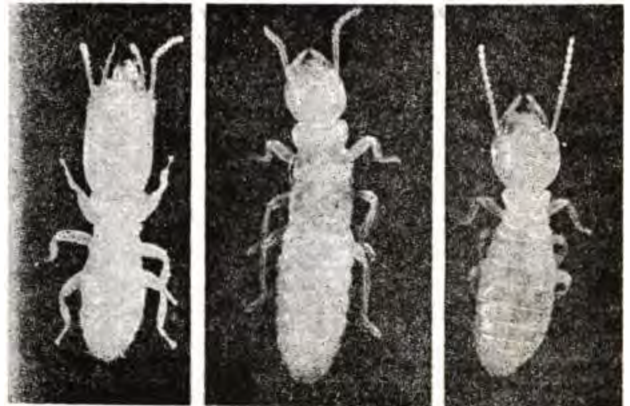
TERMİT, karıncaya benzeyen bir böcek türü. Bk. TERMİT'LER.

TERMİT'LER (Isoptera), Düzkanatlılardan tropiklerde yaşayan, karıncalara benzeyen bir böcek takımı. Bu takıma bağlı böceklere yanlış olarak ak karıncalar denilmiştir

T. şehirlerinde koloniler halinde sosyal bir dayanışma göstererek yaşayan T.'lerin yaklaşık olarak 15 000 türü vardır.

T.'ler eşeyliler ve eşeysizler olmak üzere iki grupa bölünürler. Eşeysizler de işçiler ve askerler olmak üzere ikiye ayrılırlar. Bir T. kolonisinde bir kral, bir kraliçe, yeni kolonileri meydana getirecek olan eşeyli T.'ler, askerler ve işçiler bulunur. Askerlerin ve işçilerin, bazı yiyeceklerin etkisiyle cinsiyetlerini kaybettikleri görülmüştür. Kral ve kraliçenin 50 yıl kadar yaşamalarına karşılık diğerlerinin ömrü, çalışmalarının güçlüğü ve çokluğu sebebiyle kısadır. Asker T.'lerin karınları beyaz renkte olup, armut biçiminde ve iri başları vardır. Başlarındaki hortum yardımıyla püskürttükleri reçinemsi bir sıvıdan ibaret tek silâhları vardır. Bu silâhın, vücut yapılarındaki yerinin kendi besinlerini sağlamalarına engel olması dolayısıyla asker T.'lerin işçi T.'lerce beslendiği görülür. İşçilerin yardımı olmadığı zaman açlıktan ölürler. Bu sayede bir kolonide asker sayısının aşırı derecede artması önlenmiş olur.

Adeta solucan gibi yumuşak bir vücuda sahip olan T.'lerin karıncalardan farklı olarak belleri yoktur. Genellikle açık bir renge sahiptirler. Bazı T.'lerde kanat görülür. İki çift olan bu kanatlar birbirine çok benzer, zar gibi olup çok damarlı ve çok kısa ömürlüdür. Bu kanatlar, ergin hale gelen T.'lerde görülür ve yeni koloni kurmak üzere yuvayı terk etmelerine yardımcı olur. Kısa bir mesafeye uçtuktan sonra dökülürler.

TERMİT'LER: 1. Termit askeri (iri başı ile tanınır). 2. Ek boğumlu kraliçe termit. 3. İşçi termit

Gözleri görmeyen T.'lerin başları ve çeneleri çok iridir. Ağız parçaları çiğneyicidir. Tarsus'ları dörder veya beşer segmentlidir. Çeşitli ağaçların ve asmaların kök ve gövdelerini yiyerek beslenirler. Tarlalara büyük ölçüde zarar veren T.'ler, toprağın üstünde yükselen ve bir bölümü yer altında bulunan yuvalarında yaşarlar. Toprak ve tükürük karışımıyla yaptıkları bu yuvalar, büyük tepeler halinde yükselir. 6 m ye erişebilen bu tepeleri meydana getiren toprağın ağırlığı yaklaşık olarak 12 tonu bulmaktadır. Yuvanın yer altında devam eden kısmı, üstteki kısımdan kat kat büyüktür.

TERMİT'LER : Termit yuvası (Avustralya)

İşçileri ve erkekleri kısır olan T.'lerin çoğalmaları sadece kraliçe sayesindedir. Döllenme sonucu kraliçenin normal vücudunun iki bin katı ağırlığında bir torba halini aldığı görülür. 20 saniyede bir yumurta bırakan kraliçenin karnında, gelişim süresi içinde 48 000 civarında yumurta bulunur. Her türlü ihtiyacı işçiler tarafından karşılanan kraliçenin yumurtaları gene bunlar tarafından özel bakım odalarına taşınır.

TERMOÇİFT (İng. Thermocouple), farklı iki (genellikle tel şeklinde) metal veya alaşımın uçlarının birbirlerine lehimlenmesiyle oluşturulan ve bir çeşit termometre olarak kullanılan araç. Lehimlenen uçlardan biri bilinen bir sıcaklıkta (çoğu kez buzun ergime noktası olan 0°C ta) tutulurken diğer lehimli uç, sıcaklığı ölçülecek yere konur. Farklı sıcaklıklarda bulunan bu uçlar arasında bir elektriksel gerilim oluşur (bk. TERMOELEKTRİK). Bir voltmetre (çoğu kez bir milivoltmetre) ile okunan bu elektriksel gerilim aracılığı ile bilinmeyen sıcaklık ölçülür. Bunun için belli T.'lerle bilinen sıcaklıklarda (örnek olarak, maddelerin ergime sıcaklıklarında) yapılan ölçümlerde elde edilen sıcaklık - elektriksel gerilim ayar çizelgelerinden yararlanılır.

Sıcaklık ölçümünün duyarlığı, T.'ler seri bağlanarak oluşturulan termopillerle artırılabilir (bk. ELEKTRİK ve ELEKTRİK PİLLERİ).

Çok kullanılan T.'ler arasında Platin, % 10 Rodyum - Platin (0 ile 1 700°C bölgesinde etkin), Nikel/Krom - Nikel/Aluminyum (—200°C ile 1 400°C bölgesinde etkin), Demir - Konstantan (60 Cu, 40 Ni) (—100°C ile 800°C bölgesinde etkin), Bakır - Konstantan (—100°C ile 400°C bölgesinde etkin) örnek olarak verilebilir.

TERMODİFÜZYON (Fr. Thermodiffusion) : Homojen bir maddesel ortamda birim zamanda birim alandan aktarılan ısı miktarı (q), ısı akış yönünde (y) sıcaklığın konumla değişimi, yani sıcaklık gradientiyle $\left(\frac{dT}{dy}\right)$ doğru orantılıdır. Buna Fourier (b. bk.) kanunu denir; orantı katsayısı da ısıl iletkenliktir (k). Bu olay aşağıdaki formülle tanımlanır :

$$q = -k \frac{dT}{dy}$$

T. olayı, Fourier kanununa uygun ısı iletimi olan sistemlerde sıcaklık farkı, yani sıcaklık gradienti etkisiyle meydana gelen kütlesel yayınımdır. Kütle aktarımında T. olayının etkisi oldukça küçüktür. Yalnız bu olaydan yararlanarak çok büyük bir sıcaklık gradienti oluşturulursa, bazı karışımlardaki bileşenlerin ayırımı gerçekleştirilebilir. Ayırma T. etkisi yanında tabiî ısıl konveksiyon etkisiyle artırılabilir. Ayırma işlemi Clusius - Dickel kolonu diye adlandırılan özel sistemlerde gerçekleştirilir. Bu tip kolonlar izotopların ve benzer yapıdaki organik madde karışımlarının ayırma işlemlerinde de kullanılır.

Çalışma şartlarında yoğunluğu (ρ) ve özgül ısısı (Cp) aynı olan sistemlerde T. aşağıdaki formülle tanımlanır :

$$q = - \frac{d}{dy} \left(\rho C_p T\right)$$

Burada $q = \frac{K}{\rho C_p}$ ısıl yayınırlık olarak adlandırılır.

(A. Olcay)

TERMODİNAMİK (Yun. *thermos* = ısı, *dynamos* = güç; Alm. Thermodynamik, Fr. Thermodynamique, İng. Thermodynamics), maddenin atomik yapısı ve ısının istatistiksel niteliğine ayrıntılı olarak girmeden ısı ve diğer enerji biçimleri arasındaki ilişkileri inceleyen bilim kolu. Daha dar anlamda T., ısı değişimlerine ilişkin çok sayıda deneysel gözlemden türetilen üç genel kanunun kimya, fizik ve mühendisliğe matematiksel uygulamasıdır.

Birinci kanun, enerjinin korunumu kanunu olarak bilinir. Buna göre, enerji, ne yoktan var edilebilir ne de yok edilebilir, fakat sadece bir biçimden diğer bir biçime dönüşebilir. Bu konuda ilk ciddî çalışmalar Rumford (1753 - 1814) ve Joule (1818 - 1889) ile başlamıştır. Joule, "belirli bir miktar ısı oluşturmak için belirli miktarda iş yapılmasının gerektiğini" göstermiştir. Bir birimlik ısı oluşturacak iş birimlerinin sayısına "ısının mekanik eşdeğeri" denir ve J ile gösterilir. Joule, J yi çeşitli yollarla ölçtü ve deneysel hata sınırları içerisinde hep aynı sonucu buldu, bu değer kalori başına 4,18 joule'dür. Bir madde tarafından alınan ısı, bu maddenin iç enerjisinde değişme meydana getirir ve bu maddeyi örneğin hareket ettirerek bir dış iş yapar. Yani alınan ısı = iç enerji artımı+yapılan işin mekanik eşdeğeri'dir. Buna göre T.'in birinci kanunu, dQ alınan ısı, dU iç enerji artımı ve dW de yapılan işin termal eşdeğerini göstermek üzere

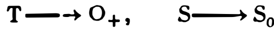
$$dQ = dU + dW$$

şeklinde ifade edilebilir.

İkinci kanun, birinciyi sınırlayan ve çoğu kez entropi kanunu olarak bilinen bir kanundur (bk. ENTROPİ, ISI).

Bu kanun, farklı özellikleri vurgulayan değişik, fakat eşdeğer biçimlerde ifade edilmiştir. Örnek olarak R. Clausius (1822-1888)'a göre: "Kendi kendine çalışan bir makine için bir cisimden daha yüksek sıcaklıktaki bir diğerine sürekli olarak ısı taşımak mümkün değildir" şeklindeki ikinci kanunu Lord Kelvin: "Bir cismi çevresindeki en soğuk sıcaklıktan daha aşağıdaki bir sıcaklığa soğutarak sürekli bir iş kaynağı sağlamak imkânsızdır" şeklinde ifade etmektedir. Görüldüğü gibi, ısının, bir enerji biçimi olarak birinci kanun gereği eşdeğer ölçüde işe dönüşmesi beklenirken ikinci kanunun getirdiği sınırlamalarla istenilen ölçüde işe dönüştürülmesi mümkün olmamaktadır. Çünkü makrofiziksel olayların hepsinde sürtünme, ışınım ve ısı dengelenmesinden ötürü, belli bir en az değerde enerji kaybı olmakta, olaylar tersinmez (bk. TERSİNİRLİK) olaylar durumuna gelmektedir.

Üçüncü kanun, mutlak sıfır sıcaklığı civarında entropi ile ilgilidir ve ana çizgileriyle Alman kimyacı W. H. Nernst (1864-1941) tarafından ortaya konmuştur. Bu kanuna göre, bir sistemin S entropisi, mutlak sıfır civarında tüm parametrelerden bağımsız bir sınır S_0 değerine sahiptir:

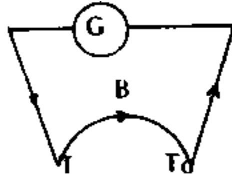

$$T \longrightarrow 0_+, \quad S \longrightarrow S_0$$

ve bu değer bir sabittir. (A. Aydın Uraz)

TERMOELEKTRİK (Alm. Thermoelektrik, Fr. Thermo-électrique, İng. Thermoelectricity), ısı ve elektrik enerjileri arasındaki tersinir, doğrudan dönüşüm. Bir dirençten geçen akımın oluşturduğu ısı (Joule olayı) tersinmez olduğundan T. konusu dışındadır.

T., üç temel olayı kapsar: Seebeck olayı, Peltier olayı ve Thomson olayı.

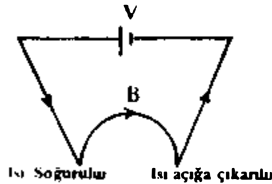
Seebeck olayı:

Birbirinden farklı A ve B gibi iki iletken, şekildeki gibi, bir devre oluşturacak şekilde birleştirilirse ve birleşme uçlarından biri T, diğeri ise T_0 sıcaklığında tutulursa, devreden bir akım aktığı G ölçü âletinin sapmasıyla gözlenir. Devrenin G'ye bağlı uçlarından ölçülen açık devre gerilimi, T. elektromotor kuvveti olarak tanımlanır ve yaklaşık olarak

$$E = \alpha t + \beta t^2$$

bağıntısıyla verilir. Burada E mikrovolt olarak elektromotor kuvvet, t birleşme uçları arasındaki sıcaklık farkı ve α, β da sabitlerdir. Olay, 1821'de T. J. Seebeck tarafından ortaya çıkarılmıştır.

Peltier olayı:

Şekildeki devreden bir V pil bataryası yardımı ile bir akım geçirildiği zaman, geçen akımın yönüne bağlı olarak A ve B eklemlerinden birisinde ısı soğutulur, diğerinde ısı açığa çıkarılır. Bu ısı miktarı, geçirilen akım şiddeti ile orantılıdır: $Q\pi = \pi I$; $Q\pi$ Peltier ısısı, I devreden geçirilen akım şiddeti, π de Peltier katsayısıdır.

Thomson olayı:

Bir tek maddeden oluşmuş bir devreden elektrik akımı geçtiği zaman devreyi oluşturan telin iki noktası arasında bir sıcaklık farkının doğduğu gözlenir. Joule enerjisi ile meydana gelen ısınma etkisi düzeltildikten sonra açığa çıkan ısı enerjisinin, geçen akım ve sıcaklık farkı ile orantılı olduğu sonucuna ulaşılır. Bu olay, Thomson olayı olarak bilinir ve 1854'te Lord Kelvin (William Thomson) tarafından bulunmuştur.

T. olayların bilim ve mühendislikte önemli uygulamaları vardır. Bu uygulamalar, sıcaklık ölçümleri (bk. TERMOÇİFT), ısıdan doğrudan doğruya elektrik enerjisi üretimi, soğutma gibi alanları kapsar. (A. Aydın Uraz)

TERMOKİMYA (Fr. Thermochimie, İng. Thermochemistry, Alm. Thermochemie), kimyasal tepkimelerde veya bir sistemde (çözelti gibi) oluşan fiziksel değişmeler sırasında ortaya çıkan asıl değişmeleri inceleyen bilim dalı. Herhangi bir kimyasal dönüşümde öncelikle bilinmesi gereken, tepkime şartları ve üretilen yeni maddelerin özellikleri, diğeri ise kimyasal dönüşüm sırasında absorplanan veya açığa çıkan enerji miktarıdır. Böylece kimyasal tepkime süresince ortaya çıkan veya absorplanan enerji miktarlarıyla bunların kimyasal tepkime üzerine ürün verimi açısından etkisini incelemek T.'nın çalışma alanına girer.

Tasarlanan bir kimyasal tepkimede, tepkime sırasında açığa çıkan veya absorplanan ısı miktarının ölçümünde kalorimetre cihazı kullanılır. Bunun için tepkime, kalorimetre içinde kapalı bir hücrede yapılır. Sistemin sıcaklık değişimi gözlenerek açığa çıkan veya absorplanan enerji miktarı hesaplanır.

İncelenen kimyasal tepkime veya sistemde gözlenmek istenen fiziksel değişim sırasında enerji açığa çıkıyorsa, olay ekzotermik (Fr. exothermique), enerji absorplanıyorsa endotermik (Fr. endothermique) denir. T.'da kütle birimi olarak *gram*, enerji birimi olarak da *kalori* ve *joule* kullanımı yaygındır.

Örnek: Hidrojen (H_2) ile oksijen (0_2) arasındaki

$$2H_2 + 0_2 \longrightarrow 2H_20$$

tepkimede 1 gram mol = 18 gram suyun (H_20) oluşum ısısı 25°C sıcaklıkta —68.317 kaloridir. 1 gram su oluşum ısısı = 3.795 cal/g (= —15.863 Joule/g). Burada — (eksi) işareti kimyasal tepkime sırasında yukarıda belirtilen miktarda ısı enerjisinin açığa çıktığını gösterir.

Örnek: Azot (N_2) ile oksijen (0_2) arasındaki

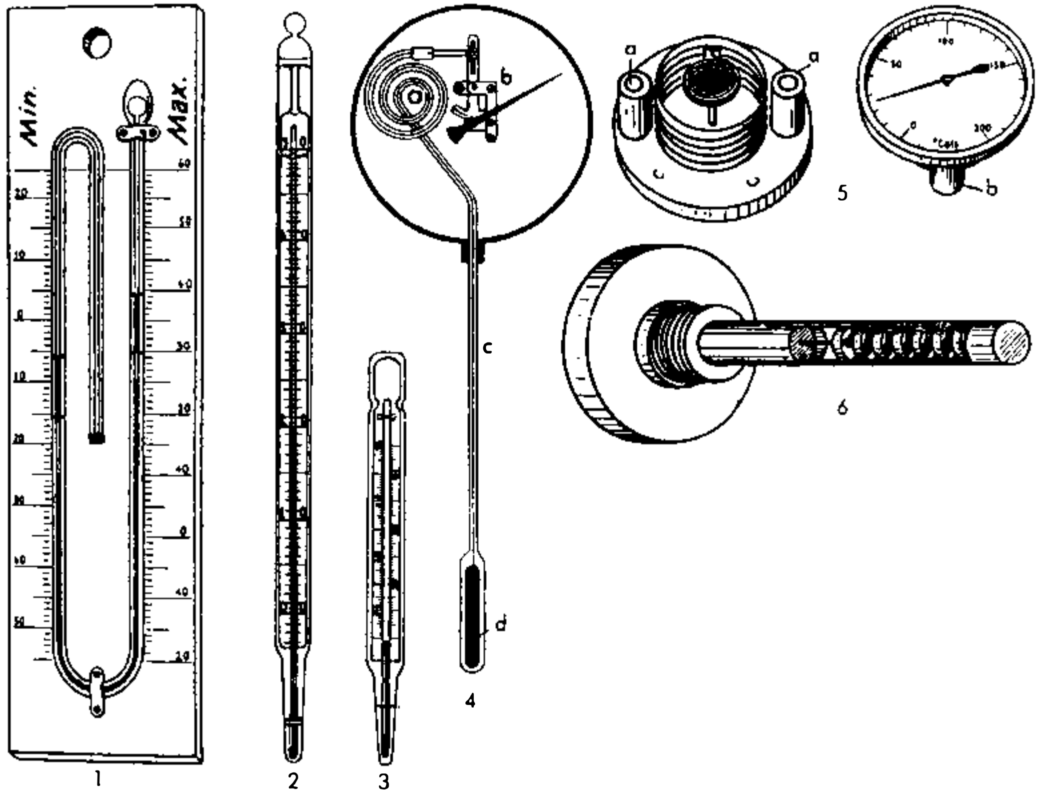

$$N_2 + 0_2 \longrightarrow 2N0$$

tepkimesinde 1 gram mol = 30 gram azotmonoksit gazının (NO) oluşum ısısı 21 600 kaloridir. Açığa çıkan enerjinin + (artı) değerli olması, tepkime süresince belirtilen miktarda ısı enerjisinin absorplandığını belirtir. (A. Olcay)

TERMOMETRE (Yun. *thermos* = sıcak, *metron* = ölçü, Alm. Thermometer, Fr. Thermomètre, İng. Thermometer), sıvı, gaz veya bir metalin ısıl genleşme özelliklerine dayanan, sıcaklık ölçmeye yarayan araç. Normal T.'ler, *genleşme T.*'leridir. Bunlarda, yapılarında bulunan sıvı, gaz veya metal kısımlarının sıcaklığa bağlı hacim değişmeleri, bir ölçek üzerinde okunabilir duruma getirilmiş bulunmaktadır. En çok kullanılan tipi, içi civa ile doldurulmuş küresel bir haznesi ve bu hazneye ergitilerek tutturulmuş dar bir cam tüpten ibaret olanıdır. Metal T.'lerde *(bimetal T.)* iki metalli bir şeridin genleşmesi ve çemberimsi kıvrımının değişmesi sayesinde, bölmeler üzerinde harekete geçen bir ibre, mevcut sıcaklık değerini gösterir.

Tarihçe : XVI. yüzyılda Galileo, Torricelli ve Guericke, T. yapılmasında büyük gayret göstermişlerdir. Güvenilebilir bölmeli ilk T., Fahrenheit tarafından oluşturulmuştur. Su donma noktası 0°C ile su kaynama noktası 100°C esasına dayanan bölmelemeyi Strömer (ölm. 1770) bulmuştur. (E. Ediger)

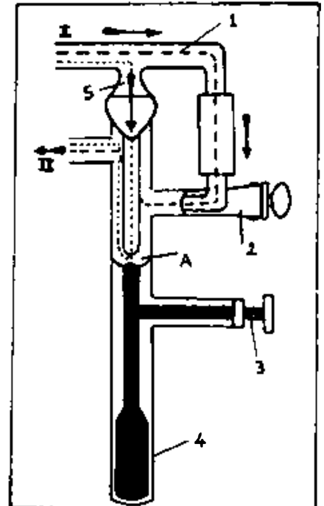

TERMOMETRE : 1. Maksimum - minimum Termometresi, 2. Bilim termometresi, 3. Hasta termometresi, 4. Civalı, ibreli termometre : . Yaylanır helezon kılcal tüp, b. Transmisyon düzeni, c. tal tutma termometresi : a. Tutma mıknatısları,Esnek kılcal boru, d. Pirometrik sondaj, 5. Bime- b. Üst kapak, 6. Bimetal şaft termometresi

TERMOMETRİ (İng. Thermometry), sıcaklığın ölçülmesi. İki cisim arasında bir ısı enerjisi akışı yok ise bunlar aynı sıcaklıktadır denir (bk. ISI). Eğer bir cisim diğerine doğru bir ısı enerjisi kaybediyorsa, bu ilk cisim daha yüksek sıcaklıktadır. Sıcaklık ölçekleri keyfî bir şekilde tanımlanmışlardır. Bunlar Celsius veya Centigrade derece (°C), Fahrenheit derece (°F) ve Kelvin derece (K)'dir. Sıcaklık ölçü âletleri, özenle kontrol edilen şartlarda tutulan standart âletlere karşı ayarlanırlar.

Sıcaklık ölçü âletleri termometreler (bk. TERMOMETRE), pirometreler ve termoçiftlerdir. Termometreler genellikle normal sıcaklıklarda kullanılırlar. Pirometreler, termometrelerin kullanıldığı sıcaklık bölgesinin üstündeki sıcaklıklarda kullanılırlar. Ancak düşük sıcaklıklarda kullanılan pirometreler de vardır. Pirometreler iki çeşittir : Optik pirometreler, ışınım (radiation) pirometreleri. Optik pirometrelerde, sıcak cismin parlaklığı, dar bir dalga boyu bölgesinde standart parlaklıkla karşılaştırılır. Işınım pirometrelerinde birim alan başına ışınan enerji yayınım hızı ölçülür. Termoçiftler (bk. TERMOÇİFT), düşük ve yüksek sıcaklık bölgelerinde yaygın olarak kullanılırlar. Bu sıcaklık ölçü âletlerine ek olarak pirometrik koniler, sıcaklığa duyar boyalar, tabletler de sıcaklık göstergeleri olarak kullanım alanı bulmaktadırlar. Günümüzde platin, karbon dirençler ve sıcaklığa duyar yarı iletkenler özellikle düşük sıcaklıklarda daha çok tercih edilmektedirler. (A. Aydın Uraz)

TERMOSTAT, ısı bakımından izole edilmiş, kapalı gaz veya elektrikle ısıtılmış ve uzun süre (çoğunlukla aylar ve hatta yıllar boyunca) sabit kalan sıcaklığı muhafaza eden bir kap. Birçok kimya, teknik, bakteriyoloji ve biyoloji çalışmalarında T.'lara ihtiyaç vardır. T.'ın iç sıcaklığını uzun süre tam olarak değişmez düzeyde tutabilmek için, gaz veya elektrik girişi, termoregülatör denilen bir cihazla ayarlanır. Reichert tipi regülatörde (resim), ana gaz musluğundan gelen hava gazı, biri ana (noktalı), diğeri yan (aralık çizgili) gaz akımlarına ayrılır. Yan musluktan akıp geçen ince yan akımı, suyu istenen sıcaklıkta tutmaya yetmemekte, ancak ana akımın kesilmesi halinde gaz alevinin sönmesini önlemektedir. T. çalıştırıldığında, başlangıçta 2°C e kadar olan su sıcaklığının istenen sabit kalıcı ısı derecesine yükselmesi sağlanır. Bundan sonra, gazın A kısmında, Bunsen bekine az miktarda akması için ayar vidası gereği kadar kapatılır. Ayar vidası kapatıldığı nispette civa sütunu yükselmekte ve A noktasında gaz akımını kısabilmektedir. Bundan sonra gaz alevi, otomatik olarak ayarlanmaktadır. T. sıcaklığının artması halinde civa daha fazla genleşerek A noktasındaki gaz çıkışı ağzına yaklaşarak, beke giden gazı kısacağından bek alevi hafifler ve dolayısıyla da ısıtma banyosu ve T. sıcaklığı biraz düşer, termoregülatördeki civa büzülür, A noktasındaki gaz geçidi o nispette açılır, bek alevi artar.

TERMOSTAT: I. Musluktan gelen gaz, II. Bunsen bekine akan gaz : 1. Gazın yan akımı, 2. Musluk, 3. Vida, 4. Civa, 5. Gazın ana akımı

Aynı şekilde elektrikle ısıtılan T.'larda, T. sıcaklığı istenenin altına düştüğünde veya üstüne çıktığında elektrik akımı artırılır

veya azaltılır. Cam ergitme, jips ve kireç taşı yakma, çimento imalâtı gibi birçok endüstri işlemlerinde basit, sağlam termoregülatörler kullanılmaktadır. Bugün gelişmiş ülkelerde oda ısısını, otomatik olarak, istenilen sıcaklıkta tutabilmek için T.'lara rağbet gösterilmektedir. (E. Ediger)

TERNI, İtalya'da, Umbria bölgesinde, Nera nehri kıyısında bir şehir. Denizden yüksekliği 130 m, nüfusu 111 043 (1974)'tür. Önemli bir demir yolu kavşağıdır. Zengin su gücü ve Spoleto'daki kömür madenleri sayesinde XIX. yüzyılın sonunda ağır sanayi gelişmiştir. Savaş malzemesi yapımı 1875'te başlamıştır (Regia Fabbrica d'Armi). Velino çağlayanı (Cascata delle Marmore, 180 m) Cervara santralince değerlendirilmiş ve T.'de sanayi kuruluşları için gereken enerji sağlanmıştır. Demir-çelik, sentetik elyaf, kimya, tekstil ve şeker sanayii alanında büyük gelişmeler sağlanmıştır. II. Dünya Savaşı'nda sanayi kuruluşları büyük hasara uğramışsa da, sonradan onarılmıştır.

TERNOPOL (1939'a kadar kullanılan eski adı : **Tarnopol**), Batı Ukrayna'da, Seret ırmağı kıyılarında bir şehir. Nüfusu 90 000 (1971)'dir. Gıda maddeleri, giyim ve makine fabrikaları vardır. Son yıllarda eğitim ve kültür merkezi olarak gelişmiştir.

TERPEN'LER. Eterli bitkisel yağlarda, ana madde olarak bulunan hidrokarbon maddeleri. Bileşikleri, C_5H_8 formülünün katlarına tekabül eder. Bunlara örnek olarak T.'in oksijen ihtiva eden türevleri arasında, menthol ve kâfur'u sayabiliriz. (E. Ediger)

TERPİN veya **TERPİNOL,** değişik optik izomerleri bulunan terpen alkolü $C_{10}H_{18}O$. Bu izomerlerden α-T olanı, eter yağlarında bulunur. Genellikle piyasada bulunan T., teknik olarak, büyük miktarlarda, terpin hidrat'dan üretilir, leylâk kokusu yayması dolayısıyla da parfümeri ve özellikle sabun imalinde kullanılır. T. esterleri arasında, özellikle *terpenil asetat*, bergamot yağı kokusunda olduğu için sunî eter yağları yapımında ve sabunlara koku vermede kullanılır.

TERPİNOL : bk. TERPİN.

TERRA COTTA (İta. = "pişmiş toprak"), pişmiş topraktan yapılmış eşyalara verilen genel ad.

İnsanoğlu tarih boyunca, günlük eşya ile süs eşyasının yapımında çeşitli malzemeler kullanmıştır. Bu malzemeler arasında en ucuz ve dayanıklı olanı pişmiş topraktan yapılanlarıdır. Çamurdan, daha çok kil hamurundan yapılan eşyanın fırınlanarak sertleşmesiyle, kap kaçak, yazılı tabletler, süs levhaları, ağırlık ve dirhemler, küçük heykeller v.b. eşya elde edilmektedir.

T. eşya yapımı için, tuğla ve kiremit yapılan hamurdan daha düzgün ve ince dokulu bir hamur seçilir. İyi cins kil hamuru, bazen elle, fakat daha çok kalıplarda biçimlendirilerek fırına konur. Böylece fırının yüksek sıcaklığında kimyasal değişmeye uğrayan model, taş sertliği kazanmış olur. Sırlı veya sırsız uygulanan bu teknik, boyanın ilâvesiyle, çini veya fayans adını alır. T., hamurunun kalitesi bakımından tuğladan üstün, hamurunun rengini gösteren bir üretimdir.

TERRA DI SIENA (Siena Toprağı), rengini demir oksitten alan okralı kile benzer kahverengi ressam boyası. Ortalama bileşimi : % 46 - 69 Fe_2O_3, % 3 - 7 Al_2O_3, % 5 - 23 SiO_2, % 0 - 14 SO_3, %1,5 Mn_2O_3, % 15 - 20 su. T., resim ve grafik sanatlarında kullanılır. Dünyanın en eski resim boyalarından sayılan T., Toscana (İtalya), Harz havzası (Almanya) ve Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunur. (E. Ediger)

TERRAMİSİN (Terramycin), $C_{22}H_{24}N_2O_9 . 2H_2O$ (mol. ağırlık : 440), 1950 yıllarında, Chase Pfizer and Co., Newyork araştırma laboratuvarlarında *Streptomyces rimosus*'tan, kristalen olarak elde edilen bir antibiyotik madde. T., sarı renkte bir sodyum tuzu oluşturur, amfoterdir. T., pH 2 - 5 değerinde ve oda sıcaklığında, suda çözelti şekli ile uzunca zaman kalımlıdır. T., alkol, aseton ve propilenglikolde çözünür (suda çözünme, sadece % 0,025'dir) ve 185°C'de bozunarak ergir. Zehirliliği az olduğundan ağızdan verilebilir. Yetişkinler için doz, günde 2 - 3 g dır. T.'in etkisi, oreomisin'inkine benzer olup akciğer iltihabı, kan zehirlenmesi, idrar yolları iltihabı, aralıklı ateş, münferit romatizmal ağrılar, penisilin'e dayanıklı frengi, dizanteri, bübonik veba, çıban, tifüs gibi hastalıklara karşı kullanılır. T. ile emprenye edilmiş buğday taneleri, bağırsak mikroorganizmalarını tahrip ettiği haşaratı öldürmede kullanılır. T., kloromisetin ve oreomisin alan insanlarda da mahzurlu bağırsak arızaları görülebilir. Florida Üniversitesi'nde ilim adamlarının 1952'de yapmış oldukları araştırmalar sonucunda, çeşitli antibiyotikler arasında T. ve oreomisin, semizletme hayvanları yeminde kullanmada en uygun olanlarıdır. Bu antibiyotikler hastalıkları tahdit ettikleri gibi, yem'in daha iyi değerlendirilmesine de yararlı olmaktadır. Nickell'e göre, mısır'ın ekildiği topraklar, 1 : 2 000 000'lik T.'li su çözeltisi ile sulandığı zaman, küçümsenmeyecek derecede ürün artışı sağlanabilmektedir. Sanıldığına göre, T., bitki gelişimini engelleyen birtakım toprak bakterilerini yok etmektedir. T.'in yapısal formülünü 1952'de Woodward bulmuştur. (E. Ediger)

TERRE HAUTE, Amerika Birleşik Devletleri'nde, Indiana eyaletinde bir şehir. Wabash nehri kıyısında kömür madeni yatakları ve mısır tarımıyla meşhur olan T. H., 70 286 (1979) nüfusa sahiptir. Indiana Üniversitesi, en eski otomobillerin sergilendiği İlk Tekerlekler müzesi, XIX ve XX. yüzyıl ressamlarının eserlerinin bulunduğu Sheldon Swope sanat galerisi gibi önemli merkezleri vardır. T. H., yazar ve besteci Paul Dresser ve sosyalist işçi lideri Eugene V. Debs'in doğum şehri olarak da tanınmıştır.

TERRE - NEUVE : bk. NEWFOUNDLAND.

TERRITORY OF PAPUA AND NEW GUINEA (= Papua ve Yeni Gine Ülkesi), Avustralya Federal Hükûmetinin yönettiği eski Alman Yeni Ginesi ve İngiliz Yeni Ginesi bölgelerinin 1971'den sonraki adı. Yeni yönetimde, yetkileri sınırlı bir meclis kurulmuştur.

TERSAKAN, Ladik'in kuzey - doğusundan doğan ve Amasya'nın kuzeyinde şehre 2 km kala Yeşilırmak'a karışan bir çay (Anadolu'da bu adda birkaç çay daha vardır. Denize yönelmeyen ve ters yönde akan çaylara T. adı verilmiştir).

TERSAKKAN, Kazakistan'da, Akmolinsk ve Karaganda bölgelerinde bir ırmak, İşim nehrinin sol kolu. Uzunluğu 368 km dir. Çöl veya yarı çöl karakteri taşıyan bir düzlükten geçer. Kar ve yeraltı sularıyla beslenir. Kasım ayından nisan ayı sonuna kadar donar. Kokpaktı, Kayraktı ve Şabdar gibi birtakım kolları vardır.

TERSANE (İng. Shipyard, Dockyard), gemilerin inşa edildikleri, onarıldıkları, bakımlarının ve havuzlanmalarının yapıldığı yer. *Tersane,* Arapların *darussınaa* deyişinin değiştirilerek Türkçeye alınmış şeklidir. Bu ad İspanyollar tarafından *darcinah* olarak alınmış, silâh yapılan, saklanan yerler için kullanılmıştır. Diğer Avrupa milletleri de aynı deyişi *arsenal* olarak dillerine geçirmişler, silâh, barut ve cephane yapılan ve saklanan yerler için kullanmışlardır.

Selçuklu Türkleri Anadolu'ya yerleştikten sonra gemilerini İzmir, Antalya, Alanya ve Sinop T.'lerinde inşa etmişlerdir. Alanya T.'sinin gemi kızak yerlerinin kârgir gözleri hâlâ ayaktadır.

Osmanlılar İzmit körfezinin güney kıyılarına vardıklarında ilk gemilerini Karamürsel'de inşa etmeğe başlamışlar ve sonraları İzmit'te daha büyük bir T. meydana getirmişlerdir. Yıldırım Bayezid Çanakkale Boğazı'nın stratejik önemini takdir ederek Gelibolu'da bir T. meydana getirilmesinin faydalarını düşünmüş ve Sarıca Paşadan burada bir liman, T. ve kale inşa etmesini istemiştir. 1390'da temelleri Katalanlardan kalan harap liman üzerine atılmış olan Gelibolu T.'si yıllarla imparatorluğa lüzumlu gemileri inşa etmiştir. II. Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethinden sonra Haliç'te bir T. meydana getirmeğe karar vermesi üzerine Hamza Bey tarafından temelleri atılan İstanbul T.'si (b. bk.) zamanla büyümüş ve Kanunî Sultan Süleyman zamanında Gelibolu T.'sinin mimar, mühendis, usta ve işçilerinden büyük bir kısmı İstanbul'a getirilmiş ve İstanbul T.'si dünyanın en büyük T.'lerinden biri haline gelmiş idi. İstanbul T.'sinin büyümesi, Gelibolu T.'sinin insan gücü ve gemi inşa kudretini azaltmış olmakla beraber bu T.'de bir kısım savaş gemisi inşasına devam olunurken diğer taraftan ticaret gemisi inşasına önem verilmiştir.

Osmanlılar, Gelibolu ve İstanbul T.'lerinden başka gemi inşası için lüzumlu kereste temini mümkün kıyılarda birçok T.'ler vücuda getirmişlerdir. Marmara denizinde Gemlik, Bandırma ve İzmit'te, Karadeniz'de Sinop, Ereğli ve Akçaşehir (Akçakoca)'de, Ege denizinde İzmir, Midilli, Limni, Rodos adalarında ve Marmaris'te, Akdeniz'de, Kemer'de, İskenderun, İskenderiye, Trablusgarp ve Tunus ile Cezayir'de kalyon dahil her tipte gemi inşa edecek T.'ler vücuda getirdiler. Tuna nehrinde mahallî ihtiyaçlar için Rusçuk ve Vidin'de T.'ler yaptılar. Kızıldeniz donanması için Süveyş'te ve daha sonraları Basra'da T.'ler kurdular. Bu T.'ler gemilerin ağaçtan inşa edildikleri sürece gemi inşatına ve onarımlarına devam ettiler.

III. Mustafa, I. Abdülhamit ve III. Selim'in saltanat yıllarında imparatorluk T.'leri tam kapasite ile çalışıyor ve donanmaya her sınıftan gemi inşa ediyordu. II. Selim zamanında inşa olunan çeşitli tipte 45 savaş gemisinden 17 tanesi İstanbul, 5 tanesi Sinop, 7 tanesi Rodos, 1 tanesi Gemlik, 3 tanesi Bandırma, 2 tanesi Midilli, 2 tanesi Limni, 2 tanesi Ereğli T.'lerinde inşa olunmuşlardı. Sultan Aziz devrinde de ağaç gemi inşasına devam olunmuş, pek çok savaş gemisi İstanbul T.'sinde inşa olunduğu gibi, "Şadiye" kalyonu, "Hüdavendigâr" firkateyni, "Muzaffer" ve "Mansure" korvetleri İzmit T.'sinde, "Nasrü'l - Aziz" firkateyni ise Gemlik T.'sinde inşa edilmişlerdir.

Demir ve zırhlı gemi inşaatı ve buhar makinelerinin gemilere tatbiki başladıktan sonra yalnız İstanbul T.'si faaliyetine devam etmiş, diğer T.'lerde deniz ticareti için lüzumlu ağaç teknelerin yapımına devam olunmuştur. II. Abdülhamid'in ilk zamanlarında "Nusretiye" adı ile evvelce kızağa konulan "Hamidiye" zırhlısı, "Lütf-ü Hümayun" ağaç korveti, "Mecidiye" ve "Şahin-i derya" torpitobotları, "Heybetnüma" okul gemisi İstanbul T.'lerinde inşa edilmişler ise de, sonraları bu faaliyet devam etmemiş, kızağa konulmuş olan "Abdülkadir" zırhlısı ile "Hüdavendigâr" kruvazörlerinin yapımları durdurulmuştur.

Cumhuriyet devrinde ise donanmanın kullanılabilir bir kısım gemisi onarılmış ve eğitim için hazırlanmıştır. İstanbul T.'si askerî sebeplerle 1928 yılında Gölcük'e nakledilmiştir. Gölcük T.'si (b. bk.) bugün Türkiye'nin en büyük T.'sidir. Donanmanın onarım, bakım ve havuzlanmaları yapıldığı gibi, iki büyük kızağında 6 000 ilâ 2 800 (DWT) tonluk iki gemi birden inşa edilebilir. Küçük tonajda birçok gemiyi inşa edecek imkânlara da sahiptir. Bu T.'de muhrip, karakol gemisi, denizaltı, hücum botu v.b. küçük savaş ve yardımcı gemiler ve büyük tonajda ticaret gemileri inşa olunmaktadır.

İstanbul Halicindeki Taşkızak T.'si Türkiye'nin üçüncü büyük T.'sidir. Donanma gemilerinin onarım, bakım ve havuzlanmaları yapıldığı gibi, hücum botu inşasında büyük tecrübelere sahiptir. Kızaklarında 10 000 (DWT) tonluk gemiler inşa olunabilir.

Denizcilik Bankası T. A. O.'lığına ait T.'lerden Camialtı T.'si Türkiye'nin ikinci büyük T.'sidir. Bu T.'de 20 000 (DWT) tonluk gemiler inşa olunmaktadır. Haliç T.'si büyük bir onarım ve havuzlama imkânına sahiptir. İstinye T.'si de onarım ve havuzlama yapmaktadır. Bu T.'de bir 8 000, bir 5 000 ve bir de 1 000 tonluk olmak üzere üç yüzer havuz vardır. Bir de kızağı mevcut olup bu kızakta 1 700 tonluk gemiler inşa olunabilir. Hasköy T.'si onarım T.'sidir. İzmir'deki Alaybey T.'si, küçük gemilerin onarım ve sualtı bakımlarının yapılmasını mümkün kılan 6 adet kızağa sahiptir. 12 500 (DWT) tonluk büyük gemilerin de sualtı bakım ve onarımlarının yapılabilmesi için Senkrolift sisteminde büyük bir kızak inşa halindedir.

Türkiye'de özel sektöre ait 11 küçük T. vardır. Bunlardan Beykoz'daki Meltem T.'sinde gemilerin tekne, makine, elektrik ve techizat onarımları yapılabildiği gibi, 4 000 tonluk gemilerin inşa edildiği bir kızak vardır. Karadeniz Ereğlisinde, İstanbul'da Büyükdere, Balat, Fener ve Sütlüce kıyılarında kurulmuş olan diğer T.'lerde 300 - 7 500 (DWT) tonluk koster (İng. coaster) tipi gemiler inşa olunmaktadır.

Yabancı devletlerde gerek bahriyelerin gerek özel sektörün çok sayıda büyük T.'leri vardır. Pek çok devlet kendi gemisini kendi yaptığı gibi, bazı tip gemilerde büyük tecrübelere sahip yabancı T.'lere de gemi siparişi yapmaktadır. İngiltere'de Cickers, Commell, Herland, Swan Hunter, White, Scotts, Fairfield, Stephan, Hawthorn, Vasper Thornycraft, Yarrow T.'leri gemi inşatında büyük tecrübelere sahiptirler. Bunlardan başka, İngiltere'de daha birçok T.'de gemi inşa edilmektedir. Birleşik Amerika'da da çok sayıda T. mevcuttur. New York, Newport News, Norfolk, Bethlehem, Philadelphia, Cramp, San Francisco, Mare Island, General Dynamics, Electric Boat, T.'leri en büyükleridir. Bunlardan başka, pek çok sayıda T. daha vardır. Fransa'da St. Nazair, Lorient, Brest, Girond, Bretagne, Cherbourg, Dubigeon T.'leri isim yapmış T.'lerdir. Bunlardan başka daha birçok T. mevcuttur.

Almanya'da Kiel, Hamburg, Bremen, Bremerhaven, Flensburg ve Emden T.'leri büyük T.'lerdir. Wilhelmshaven'da bahriyeye ait ayrı bir T. vardır.

İtalyanlar gemi yapımında Akdeniz'de en ileri durumdadırlar. Genova, Riva Trigasa, La Spezia, Leghorn, Napoli, Trieste, Monfalcone T.'leri her tipte gemi inşa etmektedirler. Japonya II. Dünya Savaşı sonunda Yokosuka, Kure, Sasebo, Maizuru, Ominato bahriye T.'lerine sahip idi. Savaştan sonra bu T.'lerde ve yeniden meydana getirilen T.'lerde ticaret gemisi inşaatına hız verilmiştir. Hitachi, Sasebo, Mukoishima, Mitsubishi, Oppama, Kure, Shimonoseki, Uraga, Tsurumi T.'lerinde çok sayıda yabancı devlet deniz ticaret filolarına ait çeşitli maksatlar için gemi ve özellikle tanker inşa edilmektedir. Japon T.'lerinde 1975 yılında 13 306 596 ton gemi yapılmıştır. Bunlardan 2 713 518 tonu Japon deniz ticareti için, 10 593 078 tonu yabancı devlet deniz ticareti bahriyelerine aittir. Mitsui T.'si Norveç ticaret bahriyesi için dünyanın en büyük gemilerinden 417 007 (DWT) lık akaryakıt tankerini inşa etmiştir.

Sovyetler Birliği T.'leri II. Dünya Savaşı'nda tahrip edildi. Savaştan sonra Sovyetler Birliği T.'lerini onardı, büyülttü ve faaliyete geçirerek savaş ve ticaret gemisi inşasına hız verdi. Bugün dünyanın ikinci derecede büyük ve kuvvetli bir donanmasına ve en yeni gemilerden müteşekkil bir ticaret filosuna sahiptir. Denizaltı gemisi sayısı bakımından en ileri derecededir. En büyük T.'leri Nikolaev ve Leningrad'dadır. Son inşa ettikleri uçak gemileri "Kiev" ve "Minsk", Karadeniz'deki Nikolaev T.'sinde inşa edilmişlerdir. Herson, Arhangelsk, Kronstadt, Sevastapol, Odessa ve Vladivostok'ta da T.'leri vardır. (V. Z. Dümer)

TERSANE-İ HÜMAYUN : bk. İSTANBUL TERSANESİ.

TERSANE KONFERANSI : bk. TANZİMAT.

TERSÁNSZKY, Józsi Jenő (doğ. 1888), Macar yazarı. "Nyugat" (Batı) dergisi çevresinde toplanan yazarlar arasında eserleri ve tutumu ile bir "enfant terrible" olarak ün almıştır. Başlangıçta resim alanında çalışmış, I. Dünya Harbine katılmıştır. Yazar olarak *Viszontlátásra, drága* (Allaha ısmarladık, sevgilim) [1917] adlı romanıyla tanınmıştır. İlk roman ve hikâyelerinde açık saçık ifadesi, müstehcenliğe varan natüralizmi ile dikkati çekmiştir. Bütün edebî türleri denemiş, değer bakımından farklı eserler vermiştir. *Kakuk Marci ifjúsága* (Marci Kakuk'un gençliği) [1923], *Kakuk Marci a zendülők közt* (Marci Kakuk asiler arasında) [1933], *Kakuk Marci vadászkalandjai* (Marci Kakuk'un avcılık maceraları) [1935] adlı roman serisi nüktelerle doludur. T. edebî akımlardan uzak kalmış, tasvirlerinde konuşma ve hareketlerden yararlanmıştır.

TERSÁNSZKY, J. Jenő

TERSİNİR : Fiziksel ve kimyasal bir olayda, en yüksek miktarda iş enerjisinin nasıl üretilebileceği önemli termodinamik bir sorundur. T. olaylar, bir olayın ortaya çıkma şartlarındaki sonsuz küçük bir değişikliğin etkisiyle herhangi bir anda yön değiştirebilen bütün kimyasal, fiziksel ve mekanik dönüşümler için kullanılır.

Ancak T. şartlarda çalışıldığında en yüksek miktarda iş üretilebilir. T. proses, fiziksel olarak mümkün olan, yalnız hiçbir zaman gerçek olarak uygulanamayan ideal bir işleme türüdür. (A. Olcay)

TERSİYER, yer yuvarlağının ve yer kabuğunun gelişme tarihinde Üçüncü Zamanı karşılayan Neozoik formasyon grupu. Lat. *tertiarius* (= üçüncü) kelimesinden gelen ve XIX. yüzyılda Fransızcada *tertiaire* ve *Terrain tertiaire* (Üçüncü Zaman arazisi) anlamında yer tutan kavramdan alınmış, dünya literatüründe farklı yazılışlarla yayılmıştır. Üçüncü Zaman, memeli hayvanların ürediği, bugünkü bitki topluluklarının belirdiği çağdır. Bu çağın 70 milyon yıl sürdüğü sanılmaktadır. Bu zamanın ilk bölümüne Alt T., ikinci bölümüne Üst T. (Genç T.) denir. Bu sıralarda (bu çağın sonlarına doğru) insan özelliğini taşıyan ve Hominidae (fosil adam) denilen familya, asıl maymunlardan ayrılmaya başlamıştır. Yer'in gelişme tarihinde Üçüncü Zamanı karşılayan ve "yeni yaşama çağı" anlamına gelen formasyon grupu Neozoik olarak adlandırılmıştır (buna Neozoikum veya Kenozoikum da denir). Bu dönemde Alp kıvrılmaları olmuş, şimdiki yüksek dağların birçoğunun bulunduğu yerlerde türlü kıvrılma hareketleri belirmiş, yer yer şiddetli yanardağ püskürmeleri meydana gelmiştir. Neozoik'te, daha önceki İkinci Zamanda yaşamış hayvanların birçoğu ortadan kalkmış (örnek olarak iri sürüngenler yok olmuş), bu zamanın ilk kısmında Kuzey Avrupa'da sıcaklık günümüzdeki ortalamalardan 15 - 20°C daha çok olmuş (bitkiler buna göre bir yetişme göstermiş), devrin sonlarına doğru havalar gittikçe soğumuş, kar yağışları artmış, geniş sahalar kalın buz örtüleri ile kaplanmaya başlamış, Buzul Devri (b. bk.) oluşmuştur.

Üçüncü Zaman arazisi, ana çizgileri ile iki formasyona ayrılmıştır ki, birine T., ötekine Kuaterner denilmiştir. 70 milyon yıl sürdüğü sanılan bu zamanın çok uzun bir bölümünü T. tutmuş, Kuaterner ise buna göre çok kısa bir devirden ibaret kalmıştır.

T., dağ oluşumu hareketlerinin yoğunlaştığı, volkanizmanın şiddetlendiği, yer çökmeleri ve yükselmelerinin arttığı, denizlerde, göllerde, karalar üzerinde kalın tabakaların ve bu arada geniş ölçüde linyit yataklarının oluştuğu uzun bir devirdir. Bu arazide linyit kömürlerinin çok ve yaygın oluşundan ötürü, bu oluşmalar için "linyit formasyonu" kavramından da söz edilmiştir. Çok değişik fasiyesli arazinin meydana geldiği T., iki ana bölüme ayrılmıştır. Bunlardan öncekine "Paleojen" ("eski oluş" anlamındadır ki, Alt T. de denir), daha sonrakine "Neojen" ("yeni oluş" anlamındadır ki, Üst T. de denir) denilmiştir. Bunlardan her biri uzun süren devirleri içina almıştır : Birincisinde Paleosen, Eosen, Oligosen; ikincisinde Miosen, Pliosen. İşte bu devirlerin ardından, bunlardan her birine göre de çok daha kısa bir devir olan Kuaterner gelmiştir ki, bu kısalığına rağmen, içinde insanın büyük etkileri bulunduğundan ve Buzul Devri'nin bu zaman içinde bulunmasından dolayı "Dördüncü Zaman" (b. bk.) olarak göz önüne alınmıştır.

T. formasyonu, kalın tortulanma alanları halinde, bütün karalarda yaygın, taşlar ve fosiller yönünden yer yer pek değişik gelişme gösteren tabakalar serisi durumundadır. Kıyı boyu ve sığ deniz tortulları ile karalardaki teknelerde bu tabakalar geniş yer tutmuştur. T.'in alt bölümündeki tabaka-

ların başta gelen özelliği Nümülit'lerin üremesi ve türemesidir. Bundan dolayı buna "Nümülitik Devri" veya sadece "Nümülitik" denilmiştir. Madenî para veya mercimek biçimindeki bu karakteristik organizmalar, Akdeniz bölgesinde çok üremiş, 50 - 150 m derinliklerde yaşamış, Paleojen sonunda batmışlardır. Daha önce Alp dağlarının ve bu dağlar sisteminin öteki dağlarının yerinde uzanan büyük deniz (jeosenklinal, Tethys) uzanıyordu. Alplerin oluşması Nümülitik sırasında olmuş, önce Pireneler kıvrımlarını bitirerek Eosen'de denizin üstüne çıkmışlardır. Bu devrin sonundan itibaren bu dağlardan sonra asıl Alp dağ sıraları oluşmuşlardır. Böylece Nümülitik sonunda bu eski denizin yerini kıvrımlı sıradağlar tutmuştur. Daha sonraki Neojen denizleri ise, bu dağ sıralarını çeviren bölgelerde uzanmışlardır.

T.'in ikinci bölümü olan Neojen, jeoloji tarihinin ilgili bir bölümünü genel olarak anlatması bakımından çok kullanılan bir kavramdır. Neojenin başlangıcını Miosen transgresyonu adı verilen deniz ilerlemesi belirtir. Bundan sonra yaygın bir deniz çekilmesi daha olmuş, bunu da daha küçük ölçüde Pliosen transgresyonu takip etmiştir. Nümülitik'te olduğu gibi, deniz ilerlemeleri Avrupa'da üç büyük denize bağlı olmuştur: Kuzey Denizi, Atlantik, Akdeniz. Neojen'de Alp kıvrım dağları ana çizgileri ile artık iyice belirmişlerdir.

T. boyunca kıta omurgasızları zamanımızdakilere benzemeye doğru gitmiş, memeliler gelişmiş ve yayılmışlardır. Dinozor'ların yok olması ile yeryüzü, memelilerin gelişmesine açılmıştır. T.'in tarihi, doğurma değişimleri (plasentalı istihale)'nin geçmişidir. Bütün bu değişmelerden sonra T. sonu ve Dördüncü Zamanın başlarında insanaltı yaratıklar ve ardından insan türemiş ve gelişme yoluna girmiştir. Yine türlü değişimlerle zamanımızın yırtıcı hayvanları türemiş ve üremişlerdir. (R. İzbırak)

TERSKEY ALATAU, Tiyen-şan dağlarının merkezî bölümünde, Kırgızistan'ın kuzeyinde bir dağ sistemi. Uzunluğu aş. yu. 380 km, ortalama yüksekliği 4 000 - 5 000 m dir. En yüksek doruğu 5 280 m dir. T. A.'ın eteklerinden çıkan akarsular Aral denizi, Balkaş gölü, Isıkgöl, Tarım havzası ve Çu nehrine yönelir. Daha çok kuzey eteklerinde yer alan buzulların yüzölçümü 1 080 km² dir.

TERTER'LER, Kuman soyundan gelen bir Bulgar hanedanına verilen ad.

Çar I. Georgi T. (1280 - 1292) tarafından kurulmuştur. Güney Bulgaristan'dan alınan toprakları geri almak üzere Napoli kralı Anjou hanedanından Carlo'nun Bizans'a karşı kurduğu koalisyona katılmıştır. Georgi T.'in hüküm sürdüğü yıllarda Bulgaristan'da dağılma başlamıştır. Vidin çevresinde Şişman bağımsızlığını ilân etmiştir. Dırman ve Kudelin Braniçevo yöresinde, Smilets ise Sredna gora çevresinde idareyi ele geçirmişlerdir. Tatarlar Bulgar topraklarına hücum etmişler, Sırplar ise Kuzey Makedonya'da yerleşmişlerdir (1282). Türlü yönlerden gelen bu tehdit ve tehlikeler karşısında I. Georgi T. Sırplarla bir anlaşma yaptığı gibi, Bizans'la da anlaşmıştır. 1285'te Tatarlar tekrar Bulgar topraklarına girmişlerdir. Bunun üzerine I. Georgi T., kızını Tatar hanı Nogay'ın oğlu Çaka ile evlendirmek mecburiyetinde kalmıştır. Böylelikle Bulgaristan her bakımdan Tatarların hâkimiyeti altına girmiştir. Birkaç yıl süren bir durgunluktan sonra Tatarlar tekrar Bulgaristan'a hücum etmişlerdir. Bu durum karşısında I. Georgi T. ülkeyi terk ederek Bizans'a sığınmıştır.

II. Georgi T. (1321 - 1323), çar Todor Svetoslav'ın oğludur. Bizans'taki saray entrikalarından yararlanarak (1321) Filibe (Bulg. Plovdiv) ve Rodop bölgelerini kurtarmayı denemiştir. Filibe'yi ve çevredeki birkaç kaleyi ele geçirdikten sonra Bulgarlar Edirne'ye yönelmişlerse de, Bizanslılar karşısında tutunamamışlardır. Bizans birlikleri Bulgar topraklarına girmişlerdir. II. Georgi T.'in 1323 kışında beklenmedik ölümü sonunda Bulgaristan'da iç kargaşalıklar baş göstermiştir. Onun ölümü ile T. hanedanı sona ermiştir.

TERVEL (701 veya 702 - 718), eski Bulgar hanı. Dulo soyundan gelen bu han Asparuh'un yerine geçti, Bulgar devletinin sınırlarını yaydı. Bizans sarayındaki anlaşmazlıklara katıldı. 705'te 15 000 kişilik bir ordu ile İstanbul'a girerek II. Iustinianos'un tahtını geri almasına yardım etti. Buna karşılık Bizans imparatoru ona kesar unvanını ve Balkan dağlarının güneyindeki Zagora (Zağra) bölgesini verdi. 708'de Bulgarlar Bizanslıları bozguna uğrattılar, 711'den sonra da imparatorların sık sık değişmesinden yararlanarak Bizans başşehrine dayandılar. 716'da T. Bizans imparatoru ile bir barış antlaşması yaparak iki devlet arasındaki sınırı tespit etti. Ayrıca Bizans'la ilk ticaret antlaşmasını imza etti. 716'da Trakya'da İstanbul'u kuşatan Arapları ağır bir bozguna uğrattı.

TERVEL (eski adı: Kurtbunar), Bulgaristan'ın Deliorman bölümünde, Tolbuhin çevre (okrıg)'sinde, Tolbuhin (Dobirç) şehrinin 44 km kuzey - batısında bir kasaba. Nüfusu 5 730 (1965)'dur. Silistra ve Tolbuhin şehirlerine kara yolu ile bağlıdır. Çevresinde tarım ürünleri elde edilir. Orta teknik okulları vardır.

TERZAGHI, Karl Anton (Prag 1883 - Cambridge 1963), Çekoslovak inşaat mühendisi. İstanbul'da ve Viyana'da profesörlük yaptıktan sonra Cambridge'e yerleşmiştir. Zemin mekaniğini ayrı bir mühendislik bilimi olarak kurmuştur. Eserleri: *Erdbaumechanik* (Zemin inşaat mekaniği) [1925]; *Theoretische Bodenmechanik* (Teorik zemin mekaniği) [1954]; *Die Bodenmechanik in der Baupraxis* (İnşaat tatbikatlarında zemin mekaniği) [1961].

TERZİBAŞI, Ata (doğ. Piryadiler mahallesi, Kerkük 1924), Türk dil, edebiyat ve folklor uzmanı. Kerküklü Molla Ahmed'in oğlu Abdurrahman Ağa'nın soyundan gelir. Dedesi Abdüllâtif Efendi Osmanlı döneminde tabur imamlığı yapmış, fikir adamı olarak basılmamış birtakım eserler bırakmıştır.

TERZİBAŞI, Ata

T. önce Piryadiler mahalle mektebine verildi. Orada *Kur'an*'ı hatmetti. Sonra altı sınıflı Türk mektebini bitirdi.

Kerkük'te Arapça öğretim yapan liseyi bitirdikten sonra 1946'da Bağdad Hukuk Fakültesine girdi. 1950'de üniversiteyi bitiren T., Kerkük'e döndü ve avukatlık yapmaya başladı.

1945'ten başlayarak çeşitli dergi ve gazetelerde yazılar yazdı. Kahire, Beyrut ve Haleb'de çıkan gazete ve dergilere yazı verdiği gibi, Ankara ve İstanbul dergilerinde de yazılar yayınladı. Kerkük'te "Kerkük" ve "Afak" gazetelerinin yazarları arasında yer aldı. Ayrıca Arapça ve Türkçe edebî gazeteler de yayınladı. 1959'da tevkif edilerek Hille şehrine sürgüne gönderildi. Hürriyetine kavuştuktan sonra yazı hayatına tekrar başladı.

T. yaşadığı çevrede dil, edebiyat ve folklor araştırmaları yaptı. Bu alanda *Kerkük hoyratları ve manileri* [1955 - 1960, 3 cilt, 2. bas. 1975] adlı büyük bir eser verdi. Kerkük hoyratları ve manileri üzerinde duran yazar, hoyrat ve manileri edebî tür olarak değerlendirdiği gibi, bu türlerin gelişmesini de gözden geçirdi. Bunlardan başka, T. *Kerkük havaları* [1961], *Kerkük eskiler sözü* [1962], *Kerkük ağzı*, *Kerkük şairleri* [I, 1963, II, 1968] ve *Türkmen sözlüğü* gibi birtakım eserler yayınladı.

TESALYA, Doğu Yunanistan'da idarî bir bölge. Yüzölçümü 13 904 km², nüfusu 659 913 (1971)'tür. Etrafı dağlık arazi ile çevrili olup doğusundaki Olympos dağı ile Makedonya'dan ayrılır. Batısında Pindus, güneyinde Othrys ve kuzeyinde de Kuzey T. dağları uzanır. T.'da Larissa, Magnesia, Karditsa ve Trikkala adlarında dört bölüm bulunmaktadır. Bölgenin en büyük şehirleri merkezî ovada kurulmuş Larissa ve Karditsa ile Eğriboz (Euboea) adasına bakan ve aynı addaki körfeze adını vermiş olan Volos'tur. Bölgenin en büyük akarsuyu Peneios ırmağı, T.'nın sularını toplayarak kuzeydeki Selanik körfezine dökülür.

Tarih : Neolitik çağdan itibaren birçok yerleşmeye sahne olan T.'nın klasik Yunan kültürünün gelişmesinde büyük bir rolü olmamıştır. Şehir devletlerinin ve soylu ailelerin M. Ö. V. yüzyıldan itibaren büyük rol oynadıkları bilinmektedir. M. Ö. IV. yüzyılın 1. yarısında geçici olarak birliğin sağlandığı T.'yı M. Ö. 334'te Makedonyalı Büyük İskender zapt etmişti. Daha sonra XIII. yüzyılda bir Bizans prensliği haline gelen T., 1342'de Sırp hâkimiyetine girmişti. 1396'da Osmanlı devleti topraklarına katılan T.'nın 1881'de Makedonya'ya bağlanması Yunan - Bulgar anlaşmazlığına sebep olmuş ve Balkanlardaki huzursuzluğun artmasına yol açmıştı. 1897'de T.'daki Türk - Yunan savaşında Yunanlıların yenilgiye uğramasına rağmen, büyük devletlerin işe karışması ve müdahaleleri sonucu Osmanlı devleti bütün hakkını kaybetmek zorunda bırakılmıştı. 1913'te Londra barışında çizilen Enez - Midye hattı (b. bk.)'nın batısında kalan topraklar ile bütün adaları kaybeden Osmanlı devleti, T.'yı da Yunanistan'a terk etmiş oldu.

TESBİH : bk. TESPİH.

TESCHEN : bk. CIESZYN.

TESCHEN (Coğ.) : bk. ČESKÝ TĚŠÍN.

TESCHEN BARIŞ ANTLAŞMASI, Bavyera Veraset Harbi (b. bk.) sonunda çariçe II. Ekaterina'nın aracılığı ile Avusturya, Bavyera ve Prusya arasında 13 mayıs 1779'da yapılan barış antlaşması. Antlaşma, T. ile uzun yıllar süren harbe son vermiştir. Avusturya, Aşağı Bavyera yerine Innviertel adı verilen bölge ile yetinmek zorunda kalmıştır. Prusya'nın Ansbach ve Bayreuth üzerindeki miras alma hakkı kabul edilmiştir. Bk. CIESZYN. (Y. Önen)

TESCİL, bir olay, hak veya durumun resmî kayıtlara geçirilmesi. T.'e tâbi olacak hususlar mevzuatta ayrı ayrı belirtilmiştir. Özellikle doğum, gayri menkul edinme, dernek, vakıf ve şirketlerin kurulması gibi önemli hususların T.'i mecburîdir. T. sayesinde, T. konusu olay, hak veya durum belgelendirilerek unutulması önlenmiş, ilgililerin bilgi edinmeleri sağlanmış ve ileride çıkabilecek bazı hukukî anlaşmazlıkar önlenmiş olur. Bk. SİCİL.

TESDİS (Ar. *tesdîs* = altılama), bir gazelin beyitleri üzerine başka bir şair tarafından aynı vezin ve kafiyede üçer mısra eklenerek yazılan müseddes (b. bk.). Kafiye düzeni şöyledir (Eklenen mısraları gösteren harfler italik dizilmiştir) : *aaaa*aa - *bbbb*ba - *cccc*ca ... Az kullanılmış bir nazım şeklidir.

TESELSÜL, birden çok borçlunun alacaklıya karşı aynı borcun bütününü yüklenmesi veya birden çok alacaklının borçludan aynı borcu isteme hakkının bulunması durumu. Birinci halde borçlular arasında T., ikinci halde ise alacaklılar arasında T. söz konusudur.

a. Borçlular arasında T. : Alacaklıya karşı her biri borcun bütününden sorumlu olmayı yüklendiklerini açıklayan müteaddit borçlular arasında T. vardır. Böyle bir açıklamanın olmaması halinde T., ancak kanunun belirttiği hallerde olur (Borçlar Kanunu Md. 141). Birden fazla kimseler birlikte bir zarara sebep olduğu takdirde müteselsilen sorumlu olurlar (BK. Md. 50). Müteaddit kimseler muhtelif sebeplere (haksız fiil, akit, kanun) dayanarak sorumlu oldukları takdirde, haklarında birlikte zarara sebep olan kimseler hakkındaki hükümlere göre işlem yapılır (BK. Md. 51).

Alacaklı, müteselsil borçluların hepsinden veya birinden borcun tamamen veya kısmen ödenmesini istemekte serbesttir. Borcun tamamen ödenmesine kadar bütün borçluların sorumluluğu devam eder (BK. Md. 142). Borcun mahiyetinden aksi anlaşılmadıkça, müteselsil borçlulardan her biri, alacaklıya yapılan ödemeden birbirine eşit birer hisseyi üzerine almaya mecburdur ve hissesinden fazla ödemede bulunan, fazlayı diğerlerinden isteme hakkına sahiptir (BK. Md. 146). Müteselsil borçlulardan her biri, ödediği fazla miktar nispetinde, alacaklının haklarına halef olur (BK. Md. 147).

b. Alacaklılar arasında T. : Borçlunun, borcun bütününü isteme hakkını her birine tanıdığını bildirdiği veya kanunun belirlediği hallerde alacaklılar arasında T. vardır.

Borçlu, müteselsil alacaklılardan birine yapacağı ödeme ile bütün diğer alacaklılara karşı olan borcundan kurtulur. Alacaklılardan birinin icraya veya mahkemeye baş vurduğundan haberdar edilmemiş olan borçlu, onlardan dilediğine ödemede bulunmakta serbesttir (BK. Md. 148). (E. Korur)

TESLA, Nikola (Smiljan 1856 - New York 1943), Hırvat asıllı elektrik mühendisi. Graz ve Prag (Praha) üniversitelerinde okudu. 1881'de üniversiteyi bitiren T., Budapeşte, Paris ve New York'ta çalıştı. New York'ta özel bir laboratuvar kurdu. Elektroteknik ve yüksek frekans tekniği alanlarında birçok yeni buluşları vardır. Bu alandaki belli başlı yazı ve yayınları : *Phenomena of alternating currents of*

very high frequency [1891]; *Experiences sur les courrants alternatifs de grande fréquence et de haute tense* [1892]; *Sur la dissipation de l'énergie électrique dans le résonateur de Hertz* [1893]; *On light and other high frequency phenomena* [1893]; *Über Licht und andere Phänomene hoher Frequenz* [1893]; *Sur les phénomènes de vibration à haute fréquence* [1893]; *Bobine à self-induction compensée* [1894]; *Experimente mit Strömen hoher Wechselzahl und Frequenz* [1894]; *Reflexion von Röntgenstrahlen* [1896]; *Note on an electrical oscillator* [1897]; *Neue elektrische Versuche* [1900].

TESLİM: 1. Bir menkul malı yeni mâlik veya zilyedinin eline geçmesini sağlayacak şekilde devretme. Menkullerde mülkiyetin intikali için T. gereklidir (Medenî Kanun Md. 687). Zilyetlik, zilyetlik konusu malın veya onu iktisap edenin eline geçirecek (anahtar gibi) vasıtaların T.'i ile intikal eder (MK. Md. 890). Bir antrepoya veya bir nakliyeciye tevdi edilmiş olan malı temsil eden kıymetli evrakın T.'i, o malın T.'i demektir. Bununla birlikte, kıymetli evrakı iyi niyetle iktisap eden kimseyle arasında bir ihtilâf çıktığı takdirde, malın kendisini iktisap eden kimse tercih olunur (MK. Md. 893).

2. Bir gayri menkulün, malik veya zilyedinin yararlanmasına sunulması. Kira akdinde kiralayan, kiralananı akitte belirlenen kullanmaya elverişli bir halde kiracıya T. etmek ve kira süresi içinde bu halde bulundurmakla yükümlüdür (BK. Md. 249). Kiracı da kiralananı ne halde almış ise, kira akdinin bitiminde o halde T. etmekle yükümlüdür. Ancak akit hükmüne uygun bir kullanmanın mecburî sonucu olan eksiklik veya değişikliklerden sorumlu değildir (BK. Md. 266). (E. Korur)

TESLİM ABDAL (XVII. yüzyıl), tekke şairi. Doğum ve ölüm tarihleri belli değildir. Bektaşîdir. Kanunî Sultan Süleyman'ın Bağdad'ı fethi sırasında orada bulunmuş, bu münasebetle bir türkü de söylemiştir. Bektaşî ve Alevîler arasında nefesleri pek yaygındır.

TESLİM TAŞI, Bektaşî tarikatına girenlerin boyunlarına astıkları on iki köşeli veya dilimli taş. T. T. genellikle Kırşehir ve çevresindeki ocaklardan çıkarılan renkli Hacıbektaş (onyx) taşından hazırlanırdı. 3 - 10 cm çapında yuvarlak olarak kesilip tarikat ehline saygı gösterilen on iki imamı temsilen kenarına on iki sivri köşe yapılırdı. Bir ucundan delinip iplik geçirilerek boyuna takılırdı. Bektaşî dervişlerinin pîrlerine teslimiyet gösterildiğini belirtmesi bakımından takılan T. T., son zamanlarda turistik ve hediyelik bir süs eşyası olarak da kullanılmaktadır.

TESLİS (Fr. Trinité) : Muhtelif dinlerde ilâhlar bir üçlük halinde birleştirilmiştir. Bu bakımdan üç, hemen hemen bütün dinlerde mukaddes bir sayıdır. Çalışma üçlükleri, aile üçlükleri, mistik üçlükler eski Hindistan'dan (Brahma - Vişnu - Şiva) ve Sumer'den (Anu - Enlil - Ea) başlayarak yüksek dinlere kadar yayılmıştır.

Hristiyanlıkta, *İncil*'de anılan Tanrı - İsâ - Ruhulkudüs kavramından karmaşık bir T. sistemi gelişmiştir. Yan yana zikredilen bu üç ilâhî kuvvet, birbirinden farklı olarak telâkki edilmiştir. Aralarındaki ilişki, 381 yılında Kadıköy'de toplanan konsil tarafından şöyle açıklanmıştır : Tanrı tevlit edilmemiş, oğlu İsâ tevlit edilmiş, Ruhulkudüs Tanrı'dan çıkmıştır. Halbuki o zaman bile T.'e inanış Hristiyanlar için şarttı. Bu konsilden bir yıl önce çıkan bir fermana göre, T.'i inkâr edenler, devletin hukuk himayesi altında kalamazlar. Augustinus'a ve ona bağlı olan Batı kilisesine göre, üç ilâhî şahsiyetin ilişkileri yalnız T.'in içinde vaki olup T. dışarıya bir tek ilâhî varlık olarak kendini gösterir. Modern telâkkiye göre, T., Tanrı'nın üç tarafı amaçlayan iradesini dile getirmektedir. Tanrı'da mevcut olan hayatın bir sembolüdür. T.'e inanış Protestanlarda da imanın şartı sanılmasına rağmen (Calvin, 1554'te Cenevre'de Michel Servet'i ateşle yaktırdı) türlü zaman ve mekânlarda bu akideyi kabul etmeyen akımlar da gelişmiştir. Bugün çokluk Unitarian adı altında toplanan bu cemaat, Kuzey Amerika'da yoğunlaşmıştır.

TESNIÈRE, Lucien (Mont - Saint - Aignant 1893 - Montpellier 1954), Fransız dilcisi. 1921 - 1924 yılları arasında Ljubljana Üniversitesinde çalışmıştır. 1924'te Strasbourg Üniversitesinde Slavistik dersleri vermiştir. 1937'de Montpellier Üniversitesine geçmiştir. *Statistique des langues d'Europe* (Avrupa dilleri istastistiği) [1928] adlı eseriyle ün almıştır. *Éléments de syntaxe structurale* [1959] adlı eseri ölümünden sonra çıkmıştır.

TESNİYE (Deuteronomion), Tevrat'ın 5. kitabına verilen ad. Kral Yoşiya zamanında kâhinlerin iddiasına göre mabette bulunan bu kitabın merkezi, 12 - 26. baplarda bulunan şeriat kısımlarıdır. Bu kitap, kâhinlerin bir eseridir. Bu bakımdan Musa'ya atfedilemez.

TESO, Uganda ve Kenya'da yaşayan bir Nilot kavmi. Bk. NİLOT'LAR. Dilleri (Ateso) Doğu Nilot dilleri grubunda yer alır. Bk. NİLOT DİLLERİ.

TESPİH veya TESBİH (Ar.), çeşitli maddelerden (nadir, değerli taşlar, rengi, kokusu güzel ağaçlardan cam ve plastiğe kadar) yapılmış ve ortasındaki delikten ipliğe dizilmiş, belirli şekil ve sayıdaki düzenli tanelerden meydana gelen dizi. Bazı dinî kelime ve dualar tekrarlandığında sayıyı bilebilmek için kullanılır. *Tesbih,* Arapça bir kökten gelmekle beraber Araplar bu kelimeyi değil, aynı kökten gelme *el-misbaha* veya *es-subha*'yı kullanırlar. *Tesbîh,* "tenzîh, yani arındırmak, ırak tutmak" anlamına gelir. Ayrıca *tesbîh* kelimesi, "*Sübhânallah* demek, namaz kılmak, dua etmek" anlamlarını da içine alır. Kısacası *tesbîh,* "Allah'ı eksik ve noksan niteliklerden ırak tutmak, uzaklaştırmak, dolayısıyla kemal sıfatlarıyla övmek" demektir. Arapça *s b h* kökünün "sebâhat" masdarından tef'il vezninde gelen *tesbih,* "çok yüzdürmek", dolayısıyla "çok uzaklaştırmak" anlamına geldiğinden, tenzîh ifade edecek biçimde temizlikte çok ileri götürmeyi anlatmakta kullanılagelmiştir.

Tesbîh, böylece gerek söz ve fiil gerek inanç ve niyette Allah'ı kendisine lâyık olmayan noksanlıklardan temiz ve uzak tutmak, onu yüceltmektir. *Elhamdülillah* hamdin olduğu gibi, *Sübhânallah* da T.'in sembolüdür. *Sübhânallah,* "Allah'ı noksan niteliklerden tenzih ederim, uzak tutarım" demektir. *Sübhân* kelimesinin Esmâ-ül - Hüsnâ (Allah'ın güzel adları, b. bk.)'dan olduğu da zikredilmiştir. Acayip bir şey görülünce hayret, şaşkınlık ifadesi olarak T. sadedinde *Sübhânallah* denilir.

Kur'an'da *tesbîh* kelimesinin çeşitli çekimlerini içinde bulunduran birçok âyet vardır. Ayrıca *Sübhânallah* da âyetlerde geçer. "*Yerde, gökte olan her şey Allah'ı tesbîh eder*" (Hadid, I; Haşir, I; Saf, I) ve "*Yedi gök, yer ve bunların içinde bulunanlar Onu tesbîh ederler. Onu tesbîh etmeyen hiçbir şey yoktur. Ancak siz onların tesbîhlerini anlamazsınız* (İsra, 44). Bir hadîste "*Her kim günde yüz kere Sübhânallahi ve bihamdih* (Allah'ı tesbîh ve onu hamd ederim) *derse, o kimsenin günahları deniz köpüğü kadar çok olsa bile mağfiret olunur*" denilir. Diğer bir hadîste Rahman'a sevgili, dile hafif, mîzanda da ağır iki cümle bulunduğu, bunların "*Sübhânallahi ve bihamdihî sübhânallâhi'l-azîm*" (Allah'ı tesbîh ve Allah'a hamd ederim. Yine büyük olan Allah'ı tekrar tesbîh ederim) olduğu zikredilmektedir. Yine bir hadîste Sübhânallah diyerek Allah'ı T. edenler, Allahu ekber diyerek tekbir edenler, Elhamdu lillâh diyerek ona hamd edenlerin mağfirete kavuşacakları ifade edilmektedir. Bu sonuncu hadîste konu edinilen tesbîh, tekbir ve hamd, namaz bitikten sonra duadan önce yerine getirilen *tesbîhât*'ın unsurlarını teşkil etmektedir. Ayrı bir hadîs, bu tesbîhâtın sayısını 33'er kere olarak vermektedir. Hanımı Safiye'nin sayıyı şaşırmamak için kum taneleri kullanmasını Hz. Muhammed'in tasvip ettiğini biliyoruz. O devirdeki Arapların hafızaları ne kadar kuvvetli olsa da 33, 100 vb. sayılı zikirleri yerine getirmek için taş, parmak kullanmak gibi bir yol takip etmeleri kaçınılmaz idi. (İpe düğüm atarak sayıyı tespit eden sahabelerle ilgili rivayetler vardır.) Bununla beraber bildiğimiz T.'in ne zaman kullanılmaya başlandığı belli değildir. Vehhabîlerin bid'at görerek itibar etmedikleri T.'in en geç H. II. (M. IX.) yüzyılda kullanıldığına itiraz edilmemektedir.

İlk İslâm sufileri arasında T. bir gelenek idi. Allah'ın 99 adı da göz önünde bulundurulup (Allah adı ile yüz; Allah, ism-i a'zamdır [en büyük isim]) tesbîhâtın ilk ikisinin 33'er (Sübhânallah ve Elhamdu lillâh), üçüncüsünün 34'er (Allahu ekber) kere de söylenmesinden, doksan dokuzluk veya yüzlük T.'ler kullanılmaya başlandığı düşünülebilir (otuz üçlük de olabilir).

T., dinlerin tarihinde tanrı adlarının veya bazı dua ve önemli cümlelerin tekrarını içine alan dinî tatbikatta sayıyı hatırlamaya yardımcı olan bir iplik üzerindeki düğüm veya taşlardan ibaret bir el eşyası olarak yer alır. Onun brahmanların hâkimiyetindeki Hind dinî çevrelerinde Vişnu ve Şiva kültlerinde kullanılmaya başlandığı sanılmaktadır (Brahmanlarda "mâla" [çelenk] veya "japa mâla" [dua çelengi] eski tarihlerde mevcuttu. İnzivaya çekilenler tanrı adları veya kutsal varlıkları zikir için tekrarlarda bunları kullandılar). Buddhistler, Hinduizmden aldıkları T.'i etrafa yaydılar (Buddhist T.'lerinin anlaşılması zor olup taşıdıkları anlamlar sembolik idi). Daha sonraları T. Sikh dininde de kullanıldı. Yahudiler arasında T., dinî değil, psikolojik bakımdan önem taşır. Hristiyanlar T.'i Haçlı seferleri sırasında Müslümanlardan almışlardır. (Daha önce de kullanıldığı ileri sürülür.) Şimdiki Katolik T.'i, bağlı haç ile 150 taneden ibarettir. Tanelerin hacmi, T.'in kullanıldığı gayeye bağlıdır.

Bazı batılı bilginler, Müslümanlarca T.'in Hindistan'dan alındığını ileri sürmüşlerse de, Müslümanların H. IV. yüzyılda Hindistan'a girdikleri, fakat T.'in, H. II. yüzyılda mevcudiyeti göz önüne alındığında bu iddia gücünü kaybetmektedir. 99'luk T.'lerde diğer tanelerden farklı olarak uzunca bir kısım bulunur. T.'in cinsine göre, ağaç, değerli taş veya madenden yapılma bu başlığa *imâme* denilir. T.'te 33'er tanelik üç kısmı birbirinden ayırmaya yarayan *durak*'lar bulunur. Yukarıda sayılan maddeler dışında akik, mercan v.b. den yapılma bu duraklara *nişâne* denilir. 33'lü T.'lerde sadece imâme bulunur. Her iki çeşidin ucunda da ibrişimden bir *püskül* veya *kamçı* adı verilen gümüş veya altından ince, uzun örme bir süs vardır (99'luk T. sadece namaz için kullanılmaktaysa da, 33'lük, namaz dışındaki gayelerle de kullanılmaktadır). Şiîler, Kerbelâ toprağından yapılmış 34 taneli T.'ler kullanırlar. Onlar için Hz. Hüseyn'in kanının aktığı topraklar kutsaldır. İbadetlerinde bu topraklardan yapılmış, küçük tabletler üzerine secde ettikleri gibi, T.'lerini de bu kutsal yerin topraklarından yaparlar. Tekkelerde kullanılan 500'lük veya 1 000'lik T.'ler de vardı. Bu T.'lerin taneleri ceviz iriliğinde bile olabilirdi. Zikir sırasında dervişler tarafından kullanılan bu T.'ler, yeri geldiğinde şeyh tarafından dua okunarak nazara uğrayanlar, muradı olanlar, hastalar içinden geçirilmek suretiyle de tekke hayatında rol oynardı.

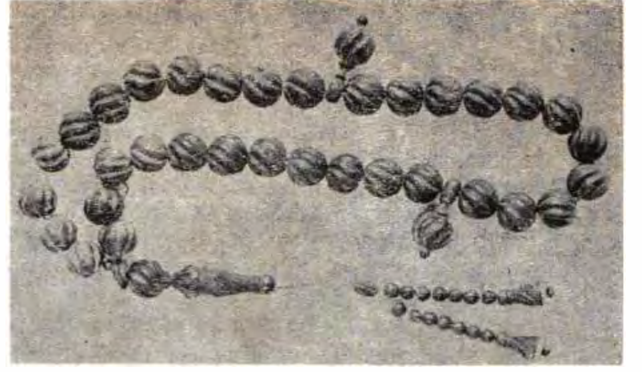
T.'çilik, Türk el sanatları içinde önemli bir yer tutar. Bu sanata eskiden büyük rağbet gösterilirdi. En güzel T.'ler İstanbul'da yapılmıştır. Topkapı Sarayı Müzesindeki 24 cins ağaç veya değerli taşlardan yapılmış 150 kadar T. (Perran Ülkümen, *Tesbihin tarihçesi, yapılış tekniği ve saray kolleksiyonundaki tesbihler*, "Türk Etnografya Dergisi" 12, 1969, 111 - 123), diğer müzelerdeki T.'ler, T.'lerle ilgili arşiv vesikaları, şahıs elindeki kolleksiyonlar incelenirse, bir sanat şaheseri sayılacak kadar güzellerinin bulunduğu görülür. T. tanelerinin hep bir boyda, aynı biçim ve büyüklükte olması için bunlar torna tezgâhında çekilerek bir haddeden geçirilmek suretiyle kontrol edilirdi. T. tanelerinin, özellikle yeşim, mercan, kehlibar, zümrüt, yakut, firuze gibi değerli ve sert olanların aynı biçim ve büyüklükte yapılabilmesi çok zahmetli bir işti. Bazı T.'lerin yapılması on yıl kadar sürebilirdi. Bu gibi T.'ler birkaç bin altına satılabiliyordu. Böyle güzel ve değerli T.'ler, ustasının adına göre anılıyordu. Bu "T. çeken" sanatkârların dükkânları daha çok Beyazıt çevresinde idi. Bu sanatkârlar arasında Mevlevihanekapılı Mahmut Usta, Topkapılı Sadık Usta, Hasan Usta, Horoz lâkaplı Salih Usta, Balatlı Nuri Usta, Halil Usta, Tophaneli İsmet Usta, Halit Usta, Topuz İsmail Usta, Sağır Rifat Usta, Mehmet Usta gibi ün yapmış T.'çiler bulunmakta idi. Mehmet Usta, kehlibar T. taneleri üzerine altın kakma ile "tesbîhât" kelimelerini yazmıştır (Günümüzde bu sanatı yürütmeye çalışan birkaç kişiden, özellikle taşlardan çekilen T.'leriyle tanınan Edirnekapılı Galip Usta'dan, bu geleneğin son temsilcisi olarak söz edilebilir).

T.'çilerin T. çekmek için kullandıkları tezgâha T.'çi tezgâhı denilir. Bu tezgâhın yanlarda "tay" denilen iki ayağını tutan kısma *alt ağaç*, ortasında ayar delikleri bulunan ağaç kısmına *delikli peşme*, dönen yuvarlak kısmına *kubbe*, kubbeyi tutan kısmına *kelebek*, T.'çinin çalışırken ayağını dayadığı ağaçtan kısmına *tezgâh takozu* adı verilir.

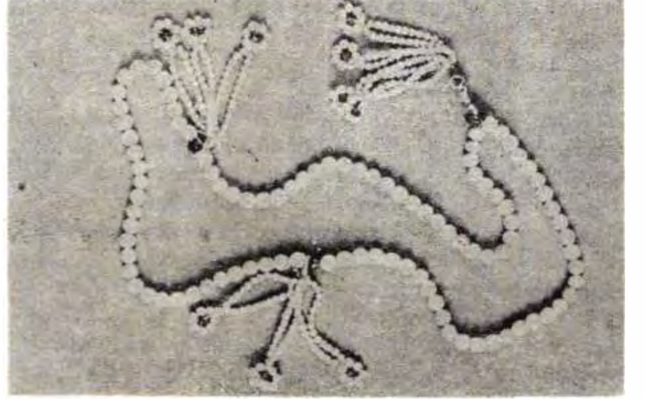
T.'in yapılması, büyük bir dikkat ve ustalık ister. İyi bir T.'te, tanelerin çok ince delinmeleri, aynı biçim ve boyda olmaları gibi özellikler aranır. İmâme, durak ve tepeliklerin ince ve zarif olmaları ve bütün bu parçaların üzerinde punta başı yarası bulunmaması gerekir. Taneler, çeşitli şekillerde yapılırdı : Yuvarlak, beyzî, şalgamî, armudî, yarım beyzî, yassıca yuvarlak (Taneleri çok küçük olanlara kadın T.'i denir).

Sandal ağacı, öd ağacı gibi kokulu ağaçlardan ve amberden yapılan T.'ler, güzel bir koku verir. Rengi tatlı bir kır-

Yeşim tespih

Amber tespih

Kuka tespih

İnci tespih

Bağa tespih

Necef tespih

Sedef tespih

Akik tespih

mızı olan mercan T.'ler pek makbuldür. Bunların dışında zümrüt, inci, yeşim, necef, zebercet, aynihûr, akik, şahmaksu', kehlibar (kehruba), sedef, boynuz, yeser, bağa, kuka, naka, narçil, yıldız taşı, yüzsürü gibi bitki, ağaç, hayvan ve taşlardan elde edilen birçok T. mevcuttur. (G. Tümer)

TESPİH BÖCEĞİ (Armadillidium cinereum), Eklembacaklıların Istakozlar sınıfının Aselluslar familyasına bağlı bir tür. Evlerin karanlık ve nemli yerlerinde, merdiven altlarında yaşayan T. B. yemek artıkları, bitki kökü, kiif ve çeşitli yiyecek artıkları ile beslenir.

T. B.'nin vücudu birbirine geçmeli halkalardan meydana gelmiş olup parlak kurşunî bir renge sahiptir. Uzunluğu yaklaşık olarak 10 - 15 mm yi bulur. Sert ve kubbemsi bir kabuğu vardır. Tehlike anında ayaklarını altına çekerek top gibi bir hal alır ve tehlike geçinceye kadar bu halde kalır. Tespih tanesine benzeyen bu halinden dolayı T. B. adı verilmiştir.

TESPİH ÇİÇEĞİ, Tespih Çiçeğigiller (Cannaceae) familyasından *Canna indica* türüne giren bir süs bitkisi.

T. Ç., park ve bahçelerde gruplar halinde, kordon ve korbeylere, çim alanlara dikilen, güzel çiçekleri ile çevresini güzelleştiren, çiçekleri ateş kırmızısı, sarı, kirli sarı ve kahverengi olan bir süs bitkisidir.

Bu bitki, daha çok kumlu, iyi gübreli toprakları sever, çoğalması tohum ve rizomlarla yapılır. Rizomlar nisan-mayıs aylarında tavalara 40 cm kadar aralıklarla 15 - 20 cm derinliğe dikilir.

Haziran ayından sonbaharda soğuklar başlayıncaya kadar çiçek açar. Çiçekler bir sap üzerinde gelişir. Soğukların başlaması ile üst toprak donmaya ve bitkiler de bozulmaya başlar. Bu durumda T. Ç.'lerinin bozulanları toprak yüzünden 15 cm kadar kesilir. 2 - 3 hafta geçtikten sonra çatal bellerle bitkilerin sökümü yapılır. Sökülen bitkiler kapalı yerlerde dikim mevsimine kadar muhafaza edilir. Kışı çok soğuk olmayan yerlerde bitkilerin topraktan sökülüp kaldırılmasına ihtiyaç duyulmaz.

Tohum sonbaharda elde edilir. T. Ç. tohumları çevre şartlarına göre şubat - mart ayları içinde adi yastıklara veya tahta kasalara serpme suretiyle ekilir. Buradan çıkan fideler 10 cm kadar boylandığında tavalara şaşırtma yoluyla dikilir.

T. Ç., rizomlarını ayırmak suretiyle de üretilir. Bunun için her rizom parçasında iki - üç göz kalacak şekilde rizomları bıçakla bölünerek dikilir. Kasalarda meydana gelen sürgünler 8 cm kadar boy aldığında kökü ile birlikte fincan saksılara veya gelişmesi kuvvetli ve havalar müsait ise tavalara göçürülmek suretiyle dikilir.

T. Ç.'nin ıslah yolu ile birçok kültür formları elde edilmiştir. Boyları 60 - 240 cm arasında değişir.

TESPİH ÇİÇEĞİGİLLER (Cannaceae), tropikal ve subtropikal bölgelerde yetişen bitkileri içine alan bir familya. Bu bitkiler genellikle *Ararot* familyası bitkilerine benzer. Nişastalı rizomlu olan *Canna edulis* türü Batı Hindistan ve Avustralya'da yetiştirilmekte ve yenmektedir. T. Ç. güzel görünüşlü çiçekleri bulunan ve genellikle bahçelerde süs bitkisi olarak ekilen bitkilerdir. Boyları değişiktir (70 - 300 cm). Yaprakları büyük, bazan bronz rengine kaçan renktedir.

Bu familyanın birkaç türü kültüre alınmıştır. Melez çeşitler elde edilmiştir.

T. Ç. familyasına giren bitkileri yetiştirmek için toprağın zengin, rutubetli ve derince hazırlanmış olması gereklidir. Kuzey bölgelerde donların sonu alınmadan ekilmemelidir. Bitkilerin birbirinden olan uzaklığı 3,5 m den aşağı olmamalıdır. Kökler sonbaharda gömülerek muhafaza edilir. Çelik ve tohum ile çoğaltılırlar. Çimlenmeyi kolaylaştırmak için tohumları sıcak suya batırılır.

T. Ç. familyasına giren belli başlı türleri : *Canna edulis, C. flaccida, C. generalis, C. glauca, C. indica, C. iridiflora, C. orchiodes, C. Warscewiczii*'dir.

TESPİT DÂVASI, bir hukukî ilişki veya olayın varlığının mahkeme tarafından belirlenmesi amacıyla açılan dâva. T. D.'nda, edâ davasından farklı olarak, karşı tarafın bir şey vermeye, yapmaya veya ödemeye mahkûm olması istenmez. Dâvayı açan kimse sadece meselâ bir kimsenin mirasçısı veya akrabası olduğunun veya bir isim veya unvanı kullanmaya hak kazandığının mahkemece doğrulanmasını ister. T. D.'nın kabul edilebilmesi için, dâvacının böyle bir dâva açmakta korunmaya değer bir maddî - mânevî menfaatinin bulunduğunu ispat etmesi gerekir.

T. D., çoğunlukla ileride açılacak bir edâ dâvasına hazırlık teşkil eder. Edâ dâvasında, daha önceki T. D. ile doğrulanmış olay ve ilişkiler, dâvacının lehine karar verilmesini büyük ölçüde kolaylaştırabilir.

Mahkemeler, eskiden edâ dâvasından ayrı açılacak bir T. D.'nı kabulde mütereddit davranmakta idiler. Ancak, son zamanlarda T. D. tatbikatının arttığı ve uygulama alanının gittikçe genişlediği görülmektedir. (E. Korur)

TEST (İng. Test), kısa cevap gerektiren soru listelerine verilen ad. Bu sorular, ölçülmek istenen özelliklerin temsil edici bir örneklemini oluştururlar. Bireyin veya grupun becerisini, bilgisini, kişilik özelliklerini, zekâsını veya başka yeteneklerini ölçen araçlardır. T.'lerin objektif olma özellikleri, onları bilimsel olmayan ölçülerden ayırır. Objektiflik, kişisel yargılardan uzak olmak demektir. İyi bir T. için bu özellik, ulaşılması gereken bir amaçtır. Bu amaca ulaşmak için, T.'lerin hazırlanmasında ve uygulanmasında çeşitli kurallara uyulur. Bu kurallara göre hazırlanan ve uygulanışı tespit edilen T., standartlaştırılmış olur. Böylece ortaya çıkan iyi bir T.'in en genel özelliği standart olmasıdır. Bu yolla T., objektifliğini kazanır.

Dar anlamıyla objektiflik, T.'lerin puanlanmasıyla ilgili olarak düşünülmüştür. Çünkü T.'leri, bilimsel olmayan ölçülerden ayıran en belirgin fark, puanlama ile ilgili olanıdır. Bir ölçü aracının ortaya koyduğu nitelikleri inceleyen herkesin aynı sayısal sonuca ulaşmasının önemi açıktır. Bununla birlikte, yalnız puanlamada gözetilecek objektiflik, T.'in bir bütün olarak objektifliğini sağlamaz. Puanlama yanında, T.'lerin hazırlanması, uygulanması ve puanların değerlendirilmesi veya yorumlanması konularının içerdiği işlemler de, objektiflik amacına ulaşılmasında önem taşıyan hususlardır.

T.'lerin tarihçesi : İngiliz psikoloğu Francis Galton (1822 - 1911) insanlar arasındaki bireysel farkların sistematik ve statistik incelenişini ilk ele alan bilgindir. Galton ayrı-

ca, zekânın basit ve ölçülebilir duyusal kapasiteler ile anlamlı şekilde ilişkili olabileceğini farz etmiş ve bunu T.'lerle incelemiştir. Fransız psikoloğu Alfred Binet ve arkadaşları, Galton'un çalışmalarını takip eden psikolojik T. anlayışına itiraz etmişlerdir. Çok basit olan bu T.'lerin, zekâ gibi yüksek ve karmaşık zihnî süreçlerdeki bireysel farkların anlaşılmasına yeterli olamayacağını belirtmişlerdir.

1904'te Binet, fikirlerini deneme fırsatı buldu. Fransız Eğitim Bakanlığı, Paris okullarındaki düşük zekâlı çocukların eğitim yolları üzerinde tavsiyelerde bulunmak üzere bir komisyon kurmuştu. Bu çocuklar, normal düzenli eğitimden yaralanamıyorlardı. Geri zekâlı çocukları normal okullardan çıkararak özel okullarda eğitme düşüncesi vardı. Bunun için, zihnen geri kalmış olanların objektif olarak seçimini sağlayacak araçlara ihtiyaç duyuluyordu. Çünkü sübjektif değerlendirmeler, hem uzmanlar arasında anlaşmazlıklara yol açıyor, hem de ciddî eşitsizlikler doğuruyordu. Bu konuyu çözümlemek için, Binet ve arkadaşı Simon tarafından ilk zekâ T.'i düzenlendi. Bugünkü anlayışa da uygun olan bu ilk T., 1905 Binet - Simon ölçeği olarak bilinir. Bu ölçek, Binet tarafından Paris'te uygulandı. Başka psikologlar da bunu Avrupa'nın başka ülkelerinde kullanmaya başladılar. Bu çalışmaların ve daha sonraki telkin ve eleştirilerin sonucu olarak önce 1908'de, sonra da 1911'de T. yeniden gözden geçirildi ve yayınlandı.

Binet'nin Birleşik Amerika'da tanınması, bu ülkede bireysel farkların incelenmesi ve T.'ler alanında büyük gelişmelere yol açmıştır. Binet T.'inin 1908 revizyonu Birleşik Amerika'da ilk olarak Goddard tarafından standardize edilerek 1911'de yayınlanmıştır. Bu T.'in en tanınmış revizyonu, Stanford Üniversitesinden Lewis M. Terman tarafından 1912 ve 1915'te yapılmış ve okulların hizmetine sunulmuştur. Stanford - Binet zekâ ölçeği olarak tanınan bu T.'in 1937 ve 1960 revizyonları da yayınlanmıştır. Kliniklerde ve okullarda geniş şekilde kullanılmaktadır.

Binet T.'leri bireysel T.'lerdir. Kişilere tek tek uygulanır. Bu yolla birçok insanı kısa zamanda T. etmek zor ve masraflıdır. Bu sebeple daha sonraları Amerikan okullarında ve ordusunda grup T.'lerine ihtiyaç duyulmuştur. Özellikle I. Dünya Savaşı'nda, ordunun duyduğu ihtiyaca bağlı olarak, Amerika'da grup T.'leri gelişmiştir. Alfa ve Beta diye anılan T.'ler ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi dile dayanan, öteki dile dayanmayan T.'lerdi.

Bugün grup T.'leri büyük bir çeşitlilik göstermekte, okullarda, orduda ve endüstride yaygın şekilde kullanılmaktadır. T.'lerin insan yeteneklerini ölçmedeki başarısı, T.'ler hakkında çok iyimser bir görüşün yayılmasına yol açmıştır. II. Dünya Savaşı'nda orduda ve silâh sanayiinin çeşitli kollarında çalışacak elemanlara olan büyük ihtiyaç, ölçme işinin Amerika'da millî bir politika olarak ele alınmasına sebep oldu. II. Dünya Savaşı'nın ölçmeye getirdiği en büyük katkı, çok faktörlü T. bataryaları olarak kabul edilebilir. T.'lerin kombine şekilde kullanılmasını içeren bu bataryalar, eleman seçimi ve sınıflandırılmasında etkili şekilde kullanılmaktadır.

Bireylerin zihnî olmayan özelliklerini, yani kişilik özelliklerini değerlendirme girişimleri de XIX. yüzyılda İngiltere'de Galton'la başlamış, sonra da anketler ve derecelendirme ölçekleri geliştirmiş olan Pearson ile devam etmiştir. İsviçre'de Jung tarafından, Amerika'da Kent ve Rosanoff tarafından kelime çağrışım T.'leri hazırlanmıştır. Bu T.'ler kliniklerde ve kişilik özelliklerini teşhisle ilgilenen başka yerlerde kullanılmaktadır. Kişilik özelliklerini ölçmek için bugün belki en yaygın olarak kullanılan araçların başında kişilik envanterleri gelir. Bu soru listeleri, kişilerin kendileri hakkında verdiği bilgileri yansıtır. Bu envanterlerin ilki, I. Dünya Savaşında kullanılmak üzere R. S. Woodworth tarafından geliştirilmiştir. Daha derin kişilik özelliklerini ölçmek amacıyla da projektif T.'ler geliştirilmiştir. Rorschach mürekkep lekesi T.'leri, bu tür T.'lerin en tanınmış örneğidir. Belirsiz şekillerden oluşan bu T.'leri alan kimselerin, bunları yorumlayarak belirli hale getirirken, kendi kişiliklerini yansıtmış oldukları kabul edilir.

Türkiye'de T. : Türkiye'de T. konusu, bazı üniversite ve yüksek okulların ders ve araştırma faaliyetleri içinde değişik ölçülerde ele alınmıştır. Ancak T.'lerin okul seçme, meslek seçme ve işe eleman seçme amaçlarıyla topluma açılan teşkilâtlanmış bir hizmetin aracı olarak ortaya çıkışı 1951 yılına rastlar. O yıl İş ve İşçi Bulma Kurumu bir "Mesleğe Yöneltme Servisi" kurmuştur. Her kademedeki okullardan gelen öğrenciler, çeşitli T.'lere tâbi tutulup görüşmeler yapılarak, kendi okul ve meslek sorunlarıyla ilgili danışma yardımı almışlardır. İlk okuldan, orta okuldan veya liseden sonra tutacakları yolu veya seçecekleri okulu belirlemede servisten yararlanmışlardır. Bazı iş yerleri de elemanlarını bilimsel yöntemlerle seçmek amacıyla bu servise baş vurmuşlardır.

Mesleğe Yöneltme Servisinin faaliyeti Türkiye'de o yıllarda heyecanla karşılanmış ve tanınmıştı. Bu sebeple İstanbul ve İzmir'de de servisin şubeleri açılmıştır. Bu hizmet üç yıl devam etmiş ve Millî Eğitim Bakanlığında T. ve Araştırma Bürosu kurulduktan sonra sona ermiştir. Konuya Millî Eğitim Bakanlığının sahip çıkması ve üniversiteye öğrenci seçiminin merkezî sisteme bağlanması sonucu Türkiye'de T. kullanımında büyük ilerlemeler sağlanmıştır.

T.'lerin kullanılış amaçları : T.'ler, bireylerin özelliklerinin analizi, önceden kestirilmesi, davranışlarının yöneltilmesi, meslekî hazırlık ve seçimlerinin daha sağlam esaslara dayandırılması gibi çeşitli amaçlarla ayrı ayrı veya kombine olarak kullanılırlar. T.'lerin kullanıldığı durum ve amaçları şöyle sıralayabiliriz :

1. Psikolojik, sosyolojik, pedagojik ve kültürel nitelikte ve iş hayatıyla ilgili çeşitli incelemeler yapmak.

2. Askerî amaçlar için eleman seçmek, yerleştirmek ve sınıflandırmak.

3. Okullara öğrenci, iş ve mesleklere eleman seçmek ve yerleştirmek.

4. Öğrencileri bir bütün olarak tanıyıp onlara rehberlik edebilmek.

5. Belli bir özellikte, bireysel farkların dağılışı ile bu dağılışın alt ve üst sınırları hakkında bilgi edinmek.

6. Kliniklerde bireylerin kişisel problemleri ile birleşen psikolojik faktörleri teşhis etmek.

7. Öğrencilerin şimdiki ve geçmişteki başarılarını karşılaştırarak gelişme hızını belirlemek.

8. Öğrencileri teşvik etmek, kolay ve güç öğrenilen konuları teşhis etmek.

9. Üstün yetenekliler, zihnen geri olanlar, nörotikler ve psikotikler gibi, atipik grupların zihin ve başka kişilik özelliklerini incelemek.

Yukarıdaki açıklamalar, T.'lerin çok geniş ve çeşitli durumlarda birçok insanın hayatını önemli bir şekilde etkilediğini göstermektedir.

T.'lerin sınıflandırılması : T.'ler niteliklerine, kullanılışlarına ve başka özelliklerine göre, aşağıdaki şekillerde sınıflandırılabilir :

İcra T.'leri ve *kalem - kâğıt T.'leri :* İcra T.'leri, bireylerin birtakım araçları veya maddeleri manipüle edebileceği algısal bir durum sağlamaktadır. Bu maddeler, sembollerle düşünme yerine tahta şekiller, bloklar, resimler ve sırası bozulmuş objeler gibi şeylerdir. Kalem - kâğıt T.'leri ise, sadece kâğıt üzerine basılı sorulardan oluşur. Daha az masraflı ve zaman bakımından da uygulamada daha ekonomiktir. Geniş gruplar üzerinde kısa sürede sonuç almak istenince, kalem - kâğıt T.'leri en uygun T.'lerdir.

Bireysel T.'ler - grup T.'leri : Bu ayırım, T.'lerin uygulanış şekline göredir. Bireysel T.'ler, bir kişi tarafından yine bir kişiye uygulanabilen T.'lerdir. Grup T.'leri ise, bir grup insana aynı zamanda uygulanabilir. Bireysel T.'lerin bir üstün yönü, T. uygulanan kimsenin hareketlerini gözleme imkânı vermesidir. Böylece, T.'e alınan kimsede sinirlilik, duyu organlarında noksanlık gibi hususlar olup olmadığını görmek ve bunların T. sonuçları üzerindeki etkilerini değerlendirmek mümkün olur. Bu gözlemleri ve değerlendirmeleri yapabilmek, uzmanlık isteyen bir iştir. Grup uygulamaları, bireylerin durumunu anlamağa uygun değildir.

Dile dayanan - dile dayanmayan T.'ler : Dile dayanan T.'ler, cevaplandırılması için, okuma yazmayı gerektiren T.'lerdir. Aritmetik problemler ve kelime dizileri gibi yazılı sorulardan oluşur. Dile dayanmayan T.'ler ise, okuma yazmayı gerektirmeyen sorulardan meydana gelir. Bunlarda geometrik şekiller, resimler, basılı küpler gibi şeyler bulunur. Ancak bunlar, icra T.'lerinde olduğu gibi, objelerin gerçek manipülasyonunu içine almaz. Dile dayanmayan T.'ler, küçük çocukların, geri zekâlıların, okur yazar olmayan yetişkinlerin, bulunduğu ülkenin dilini bilmeyen göçmenlerin yeteneklerinin tespitinde çok yararlıdır.

Yetenek T.'leri - başarı T.'leri : Yetenek T.'leri potansiyel ölçüsüdür. Bir kimsenin sahip olduğu genel öğrenme yeteneğini veya belli işler için yetiştirilebilme yeteneğini ölçer. Kazanılmış olanı ölçen T.'ler de bilgi T.'leridir. Öğretmenlerin çeşitli ders konularında öğrencilerin bilgisini yoklamak amacıyla hazırladıkları T.'ler buna örnektir. Bir de belli konuları belli süre okumuş olan kimselerin bir üst düzeydeki eğitimden ne derecede yararlanabileceklerini ölçmek üzere hazırlanmış genel başarı T.'leri vardır. Bu T.'ler öğrencilerin, daha önce okudukları konuların ne kadarını koruyabildiklerini öğrenmek için kullanılır. Bunlar, bir kursun veya ders yılının sonunda verilen başarı T.'lerinden biraz farklıdır. Çünkü bunlarda mümkün olduğu kadar ufak ayrıntılara inmekten kaçınılmıştır. Bunlar bireyin geniş fikirleri, genellemeleri ve kavramları kazanıp kazanmadığını ve ayrıca, düşünme, muhakeme ve değerlendirme gücünü ölçerler.

Standart T.'ler - standart olmayan T.'ler : Standart T.'ler, birtakım ölçü teknik ve ilkelerine uyularak hazırlanmış T.'lerdir. Standart olmayan T.'ler ise, bu gereklerin tamamen yerine getirilmesine imkân olmayan şartlar altında hazırlanmış T.'lerdir. Öğretmenlerin ders konularıyla ilgili olarak hazırladıkları sınav T.'leri buna örnektir. Öğretmenin bu amaçla hazırladığı T.'leri denemeden geçirmeğe vakti ve imkânı yoktur. Ayrı ayrı dersler için hazır olarak sağlanacak standart bilgi T.'leri öğretmene kolaylık sağlar. Ayrıca, sınıfını ve kendi başarısını başkalarıyla karşılaştırmağa yardım eder. Ancak, genellik taşıyan bu tür T.'lerin, her bir öğretmenin öğretim özelliklerini tam olarak kavraması ve ölçmesi beklenemez. Öğretmenlerin çeşitli konulara verdikleri önem ve zaman değişebilir. Bu da çeşitli sınıf ve yerlerdeki öğrencilerin bilgilerinde değişiklikler doğurabilir.

Ölçtükleri alanlara göre T.'lerin sınıflandırılması : Ölçtükleri alanlara göre T.'ler, bilgi T.'leri, zekâ T.'leri, özel yetenek T.'leri, kişilik ve ilgi T.'leri olarak ayrılabilir. Bilgi T.'leri üzerinde yukarıda durulmuştur. Bu T.'lerin konusu da açık olduğundan öteki konular aşağıda belirtilmiştir.

Zekâ ve özel yetenek T.'leri : Zekâya genel yetenek de denir. Bu bakımdan zekâ T.'leri, bir genel öğrenme yeteneği ölçüsüdür. Psikologlar zekâyı, öğrenme yeteneği, çevreye ve yeni durumlara uyabilme yeteneği, soyut düşünme yeteneği, problem çözme yeteneği ve buna benzer şekillerde tanımlarlar. Bunun için zekâ T.'leri, farklı kapasitelerde bulunur ve farklı nitelikte maddelerden oluşur. Bu T.'lerde, söz (kelime) bilgisi, aritmetik işlemler, objelerin noksan parçalarının fark edilmesi, sayıları hatırlamada basamak genişliği gibi, birçok türden sorular yer alabilir. Bu sorularla ölçülen kapasiteler arasında, sözel kavrama, soyut muhakeme ve sayısal muhakeme yetenekleri, birçok zekâ T.'lerinin önemli bir bölümünü oluşturur.

Sözel kavramayı ölçen T. maddeleri arasında, sözlerin tanımlarını, anlam bakımından benzer ve karşıtlarını bulma gibi, dili anlama ve kullanma ile ilgili çeşitli sorular bulunur. Soyut muhakeme yeteneği de analojileri veya mantık analizlerini içine alan maddelerle ölçülür. Bu muhakeme maddeleri, sözel olabilir veya olmayabilir. Sayısal muhakeme ölçüleri ise, birtakım rakam dizilerini ve aritmetik problemleri içine alır. Bu farklı yetenekler, ayrı ayrı birer özel yetenek olarak düşünülebileceği gibi, bunların oluşturduğu ortak puan, bir genel yetenek veya zekâ puanı olarak ele alınabilmektedir. Aşağıdaki T. soruları, bu yeteneklerin ölçülmesinde kullanılan madde türlerinin bazılarına örnektir :

SIK SIK : a. daima b. çoğunlukla c. asla d. tamamen e. yakında

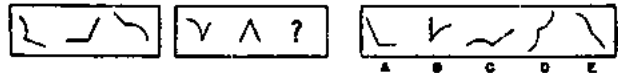
Bu T. maddesinde, baştaki sözün, anlam bakımından yaklaşık olarak, aynı veya karşıtı olan bir söz, dizi içinden seçilerek cevap kâğıdında işaretlenecektir. Burada cevap *b* şıkkıdır; karşıt anlamda değil, eş anlamdadır. Bir başka soruda da, cevap olarak karşıt anlamda bir söz bulunabilir. Bu tür sorulardan oluşan bir T., bir söz bilgisi T.'idir.

Aşağıdaki iki örnek de soyut muhakemeyi ölçen T. sorularıyla ilgilidir.

Hayvanat bahçesi hayvan için ne ise, akvaryum da -------- için odur.

a. kuşlar b. arılar c. balıklar d. kelebekler e. böcekler

Aşağıda da sorudaki boşluk için cevap şıklarından bir tanesi seçilecektir.

Burada ilk iki dikdörtgen, maddenin soru bölümüdür, sonra gelen dikdörtgen de cevap şıklarını oluşturmaktadır. İlk iki dikdörtgenin içinde düz ve kavisli çizgilerden oluşan açılar vardır. İlk dikdörtgenin içindekiler üç tane geniş açıdır. İkincisinin içinde iki dar açı ve bir boşluk, yani soru vardır. Düzenlemedeki kural gereği bir dar açı daha gele-

cektir. Şu halde, *b* şıkkı sorunun cevabıdır. Burada, bir kuralın bulunması ve ona göre hareket edilmesi söz konusudur. Esas T.'te keşfedilecek kurallar bundan daha karışıktır.

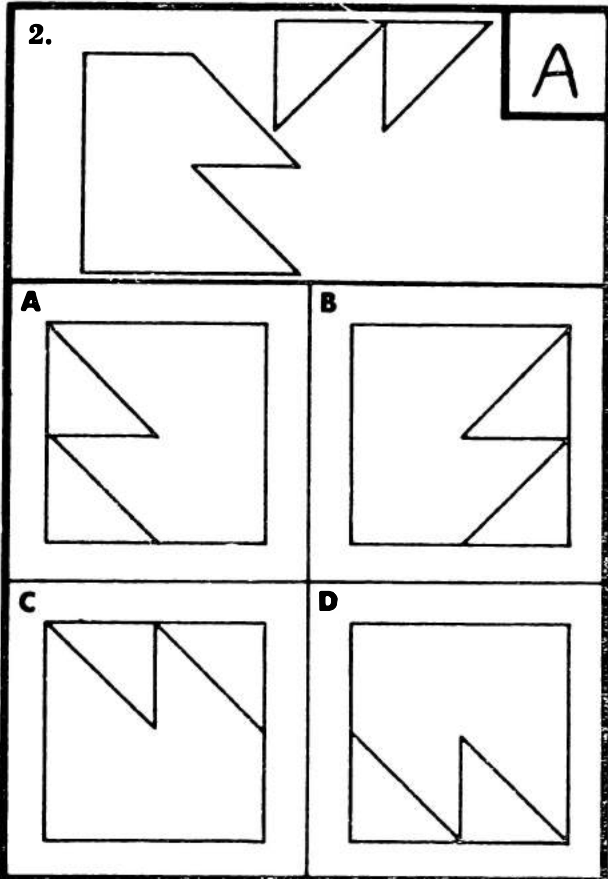
Yukardaki düzenleme sayılarla yapıldığı takdirde sayı dizileri ortaya çıkar. Bunlar da sayısal muhakemenin ölçüsü olarak kullanılabilirler. Aşağıdaki örnekte sayı dizisinin yanına iki sayı daha getirilecek olursa, bunların ne olacağı sorulmaktadır :

—2 4 —6 8 —10 12 —14 16

Sayılar, rastgele değil, bir kurala göre sıralanmıştır. Yapılacak iş, bu kuralı bulmak ve ona göre hareket etmektir.

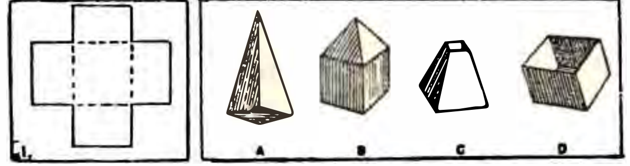
Genel yetenek veya zekâ T.'leri, birçok yetenekleri içeren çeşitli maddeleri kapsadığı için, farklı kapasite ölçüleri arasındaki iç bağıntılar incelenir. Faktör analizi denilen bir istatistik teknik ile bu ölçülerin birbirine yakın olanları gruplandırılır. Bunun sonucunda, birbirine en yakın ölçüler, davranışın tek bir temel yönünü ölçen özel yetenekleri belirlerler. Bu yöntemlerle ortaya çıkan çok tanınmış bazı özel yetenekler şunlardır : sözel kavrama, soyut muhakeme, sayısal muhakeme, uzay ilişkileri, kelime akıcılığı, ezberleme, algı hızı, mekanik kabiliyet ve harekî beceri. Aşağıda bu yeteneklerin bazılarını ölçen T.'lerle ilgili soru örnekleri vardır.

İki boyutlu uzay ilişkileri yeteneğini ölçen sorulara örnek :

Yukarıdaki çerçevenin üst kısmında iki ayrı şekil görülüyor. Bu iki şekli ters yüz etmeden, sadece kaydırarak birbirine oturtup tek şekil haline getirdiğimiz zaman, alttakilerden hangisinin eşi olacağını bulmamız isteniyor. Görüleceği üzere, burada doğru cevap *A* dır ve cevap yerine *A* harfi yazılmıştır.

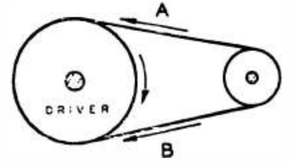
Üç boyutlu uzay ilişkileri yeteneğini ölçen sorulara örnek :

Burada, baştaki açılmış şeklin, yandaki kapalı şekillerden hangisine ait olduğu soruluyor. Noktalı çizgiler, şeklin bükülebileceği yerleri göstermektedir. Anlaşılacağı gibi, doğru cevap *D* dir.

Mekanik kavrama yeteneğini ölçen sorulara örnek :

Eğer makara gösterilen yönde dönerse, kayış hangi yönde hareket edecektir? (Eğer hiçbirisi değilse, *C* işareti koyunuz.)

Bu tür sorular, mekanik ve fizik ilkelerini kavrama yeteneğini ölçüyor.

Aşağıdaki şekil, el becerisini ve elle gözün birarada çalışma derecesini ölçen bir icra T.'ini göstermektedir.

Hemen bütün özel yetenek T.'lerinde açıklamalar vb. sebebiyle az da olsa, sözel unsur vardır. Bu yüzden çeşitli yetenek T.'leri arasında sıfırın üstünde bir oranda bağıntı (korelasyon) bulunur ve bu gerçek, bir genel öğrenme yeteneğinin varlığı iddiasını destekler. Bu bağıntıları hesaba katarak İngiliz psikoloğu Spearman, zekânın iki faktör teorisini önermiştir. Ona göre, temelde bir genel yetenek ve bunu tamamlayan özel yetenekler vardır. Bu görüşün karşıtı ise, Thurstone'un çok faktör teorisidir. Thurstone, yeteneklerin ayrılığı görüşündedir. Ona göre, yetenekler arasındaki mevcut iç bağıntılar, T. yapımının bir sonucudur. Çünkü kalem-kâğıt tekniğinin sözlere dayanması zorunludur. Bununla birlikte, çok homojen gruplar üzerinde, bağıntıların aşağı yukarı sıfır olduğu, bağımsız yetenekleri ölçen T.'ler hazırlamak da mümkündür.

Kişilik ve ilgi T.'leri : Kişilik, bireyleri birbirlerinden ayıran bütün özelliklerin, çeşitli düzey ve derecelerde teşkilâtlanmış yapısını ifade eder. Karmaşık bir yapı ve kavram olduğu için, farklı şekillerde yorumlanmış ve tanımlanmıştır. Bazı kimseler kişiliği, bireyin mensup olduğu grup üyeleri üzerindeki sosyal değerini, yani yüzeysel çekicilik

veya saygınlık değerini esas alarak tanımlarlar. Bu durumda, dış görünüş esas alınıp kişiliğin iç yönleri görmezlikten gelinmektedir. Onun davranışlarının temellerini oluşturan algıları, duyguları, reaksiyonları, tutumları, değerleri ve önyargıları üzerinde durulmamaktadır. Bir kimsenin başkaları üzerinde bıraktığı izlenimler, onun hayatı için önemlidir. Kişilerin görünürde yaptığı şeyler, bir ölçüde kişilik özelliği sayılabilir. Bu sebeple bunlar, "derecelendirme ölçekleri" denen yöntemlerle ölçülür. Derecelendirme ölçekleri, kişiyi tanıyanların kanaatlerine baş vurma ve bu kanaatleri sistemli şekilde sağlama yöntemleridir.

Bir kimsenin esas kişiliğini, onun görünen, yüzeysel özellikleri değil, temelde görülmeyen özellikleri oluşturur. Gerçek kişilik özellikleri, davranışlarda genel bir kararlılık gösteren özelliklerdir. Davranışların içeriğinden çok üslûbu, ne olduğundan çok nasıl olduğu ile ilgilidirler. Kişiliğin bu kapalı özelliklerini ölçmek için, kişilik envanterleri kullanılmaktadır. Projektif teknikler denilen araçlar ise, envanterlerden daha çok, kişiliğin kapalı özelliklerini ölçme amacını güderler. Bu ölçülerin ne derecede başarılı oldukları ayrı bir konudur.

Kişilik envanterleri : Kişilik envanterleri, ölçmek istediğimiz özelliklerle ilgili soru listeleridir. Bu listeler, bireylerin alışkanlık, duygu, endişe ve tercihleriyle ilgili soruları içine alır. Envanterler, uygulandıkları kimseden her konuda kanaat isteme niteliği taşıyan araçlardır. Sorular, birinci veya ikinci şahıs ifadeler taşıyabilir. Örnek : "Güçlü olmaya karşı çok büyük istek duyarım" veya "sebebini bilmeden zaman zaman kederlenip neşelendiğiniz olur mu" gibi. Sorulan soru, bireyin durumuna, kendisi hakkındaki duygu, kanaat veya düşüncelerine uyuyorsa, "evet" demek suretiyle, uymuyorsa "hayır" şeklinde cevaplandırılır. Bazı envanterlerde kişinin, karar veremediği soruları işaretlemek için de yer bırakılmıştır. Böylece, evet-hayır, bazan da doğru-yanlış, uygun-uygun değil şeklinde olabilen iki alternatifli cevaplar, kararsız durumlarda ? işaretinin eklenmesiyle üç alternatifli duruma gelebilir. Bu envanterlerle bireylerin, içe dönüklük - dışa dönüklük, hâkim olma - tâbi olma gibi özellik boyutları içindeki yerleri, toplumsal çevreye uyma veya duygusal uyum gibi, çeşitli uyum dereceleri ölçülmeğe çalışılır.

Bu ölçüler, bazı açılardan eleştirilebilir. Bu tür ölçülerde, kişiyi değerlendirirken kendi kanaatine baş vuruyoruz. Halbuki kişi kendisini pek iyi tanıyamayabilir. Bazı sorular, derin bir kavrayış ve bireyin kabiliyetinin üstünde yorumlar gerektirebilir. Bazan da kişinin, hayatında gözlemediği türden olabilir. Güvenirlik tespiti için art arda yapılan uygulamalarda deneklerin, emin olmadıkları cevapları daha sonraki uygulamalarda değiştirdikleri de görülmektedir. Envanterlerdeki puanların, ölçülen özelliği yansıtmasını önleyen başka sebepler de vardır : Denekler bazan cevaplarını, iyi puan alma güdüsü altında verirler. Uygulayanın gözüne iyi görünme yönünde cevaplandırabilirler. Ayrıca, puanlarda sapma, deneğin iyimser veya kötümser oluşuna dayanabilir. Kişinin onaylayıcı veya reddedici bir psikolojik yapıya sahip oluşuna göre de cevaplar değişebilir. Onun için, soruların soruluş şekli de önemlidir. Cevaplarda görülen sapmalar, erkeklerde kadınlardan daha fazladır. Envanterlerin uygulanışında kişilerin dürüstlüğüne inanmak esas olmakla birlikte, envanterlerin amacı hakkında deneklerin pek bilgisi olmamalıdır. İşe eleman seçmek gibi bireylerin kaderi ile ilgili uygulamalarda puanları ihtiyatla değerlendirmek gerekir.

Projektif T.'ler : Bunlar, belirsiz, bünyeleşmemiş maddelerden oluşan T.'lerdir. Açıklamalar ve soruların içeriği, öteki T.'lerde olduğu gibi belirli değildir. Bu belirsizliğe tepkide bulunurken denek, onu yorumlamakta ve kendine göre belirli hale getirmektedir. Bunu yaparken de, kendisini ve özelliklerini verilen malzemeye yansıtmakta ve böylece açığa çıkarmaktadır.

Projektif T.'lerin en tanınmışı Rorschach mürekkep lekesi T.'leridir. Renkli ve renksiz simetrik şekillerdir. Simetrik olmayanlara denekler tepkide bulunmuyor. Deneklere çok az bir açıklama verilir. Denemeyi yapan şekli göstererek "bu ne olabilir?" diye sorar. Amaç, sadece bir tepki imkânı hazırlamaktır. Puanlamada özellikle renk, şekil ve gölgeden hangisinin tepkiyi belirlediği üzerinde durulmaktadır. Bireysel bir T.'tir. Çoktan seçmeli formları da vardır. T.'in güvenirliği düşüktür ve uygulamadan uygulamaya da değişiktir. T.'in geçerliği de çok düşüktür. Aynı T.'in puanlamasında da birlik sağlanamamaktadır. Projektif T.'lerde belirsizlik, deneğin gerginliğini azaltan bir faktör olarak düşünülür. Gerginliğin azalması, istenen bir şeydir. Çünkü kişiliğin daha iyi ortaya çıkmasını sağlar. Fakat bu T.'te deneklerin durumunu rahatça ortaya koyması da sağlanamıyor.

Kısaltılmış adıyla TAT olarak tanınan bir başka projektif T. de belirsiz içerikli insan resimlerinden oluşmuştur. Bunlarla ilgili hikâye anlatılması istenir.

Projektif T.'lerde amaç gizlenmiş, serbest ve resmî olmayan bir durum yaratılmıştır. Bunun ilgi ve motifleri serbestçe ortaya çıkarmada yararı vardır. Fakat bu T.'lerin geçerlikleri ortaya konamamıştır. Bu yüzden özellikleri ölçmekten çok, onlar hakkında ipucu verdiği söylenebilir. Bu ipuçlarının en iyi kullanılışı psikoanalizdedir. Projektif T.'ler kişiliği bir bütün olarak tahmine yönelmiştir. Rorschach T.'lerini yorumlayanlar, kendi özelliklerini işe karıştırmaktadırlar. Puanların verdiğinden daha çok mâna çıkarmaktadırlar.

İlgi T.'leri : Zekâdan sonra hakkında en çok bilinen kişilik değişkeni ilgidir. Birçok işlerde, başarı ile ilginin bağıntılı olduğu kabul edilmektedir. İlgi, bireyin bir eylem veya objeyi arama eğilimidir. Meslek ve okul seçmede önemli bir faktördür. İlgiler çeşitli şekillerde ölçülmeğe çalışılır. Envanter tekniği, ilgileri ölçmede çok yaygın olarak kullanılmaktadır. Denek, belli faaliyetleri sevip sevmediğini bildirir veya karşılaştırdığı başka faaliyetlere göre derecelendirir.

TEST : Mürekkep lekesi

T.'lerin soru türleri : T.'lerde kullanılan soru türleri genellikle hatırlama ve tanıma türleri olmak üzere iki grupta toplanabilir. Hatırlama sorularında cevaplar, zihinde canlandırılır. Tanıma türü sorularda ise cevap, çeşitli şıklar arasında verilmiştir ve tanınıp onlar arasından seçilmesi istenir. Bunlar da bölümlere ayrılır :

Hatırlama tipi sorular : Hatırlama tipi sorular, basit hatırlama ve cümle tamamlama gibi bölümlere ayrılır. Bunlar, kesin çizgilerle birbirinden ayrılamaz. Ancak, birincisi basit,

ikincisi daha karmaşık bir yapıya sahiptir. Basit hatırlama, tek boşluk taşıyan ve tek bir söz veya sayı ile cevaplandırılabilen sorulardır. Cümle tamamlama soruları ise, birden fazla boşluk taşıyabilir. Tamamlanacak cümleler, bağımsız olarak hazırlanabileceği gibi, bir paragraf halinde de düzenlenebilir.

Bu tür sorular, kesin bilgiye ihtiyaç gösterir. Bütün konulara uygulanabilir. İyi hazırlanırsa, tahmine veya şansa dayanarak cevap verme imkânı en aza düşürülmüş olur. İyi hazırlanamaması halinde, hafızaya dayanan bilgileri ölçmeğe müsait olur ve ezberlemeyi teşvik eder. Bu tür T.'lerin hazırlanması nispeten kolaydır. Bu sebeple de yaygın şekilde kullanılır. Sübjektifliğe müsait bir T. tipidir. Matematik ve fizik gibi kesin cevaba elverişli konularda çok kullanışlıdır. Harita, şekil ve grafik üzerinde soru düzenlemeye de elverişlidir.

Tanıma tipi sorular : Tanıma tipi sorular, iki alternatifli, çoktan seçmeli, eşleştirmeli ve düzenlemeli olarak gruplara ayrılabilirler. Puanlanmaları bakımından daha objektif sorulardır.

İki alternatifli sorular : Doğru - yanlış, evet - hayır vb. şekillerde cevaplanabilecek cümlelerden oluşur. Sebep - sonuç bağlılıklarına ilişkin bilgileri pek ölçemez. Fakat kısa zamanda, geniş bir bilgi alanını yoklamağa imkân verir. Her konuya uygulanabilir. Mutlak anlamda doğru veya mutlak anlamda yanlış cümleler hazırlamak çok zor olduğu için, bir konuda çok bilgisi olan kimsenin, az bilgisi olana oranla hataya düşmesi daha kolaydır. Hiç bilmeyen kimseler için cevapları yüzde elli tahmin imkânı vardır. Bununla birlikte, düzeltme formülü kullanılarak, bu sakınca oldukça ortadan kaldırılabilir. Yanlış cümlelerin ölçme değeri doğrulardan üstün görünüyorsa da, T.'e bunlar eşit sayıda konmalıdır. Aksi halde, fark edilmesine yol açar ve ipucu verilmiş olur. T. hazırlanırken, kitaplardan aynen cümle alınması yoluna gidilmemelidir. İpuçları artar ve ezberleme teşvik edilmiş olur.

Doğru-yanlış sorularını ipuçlarından kurtarmak zordur. Bilgi ölçmede, pek iyi bir ölçü aracı olarak düşünülemez. İlgi uyandırma ve tartışma konularını ortaya çıkarma bakımlarından iyi bir öğretim aracı olabilir. Ders konularını gözden geçirmeğe, anlaşılmış ve anlaşılmamış noktaların neler olduğunu ortaya çıkarmağa yarar.

Çoktan seçmeli sorular : Çoktan seçmeli sorular, bir soru kökü ve cevap alternatiflerinden oluşur. Alternatifler arasından en uygun veya doğru cevabın seçilmesi istenir. Muhakemeyi ölçmeğe elverişlidir. En değerli soru tipidir. Sorular hazırlanırken, şıklardan birinin doğru, ötekilerin yanlış olması esas alınmışsa, soru nispeten basit demektir. Az çok doğruluk payı taşıyan şıklar arasında en uygun olanını seçme esas alınmışsa, soruların ölçü değeri yüksektir. Çünkü yargılamada bulunmayı gerektirir. Yanlış olan veya uygun olmayan alternatifin bulunmasını isteyen sorular da hazırlanabilir. Bunlar, sorunun veya konunun birçok, doğru veya uygun cevabı olduğu durumlarda, soru hazırlamayı kolaylaştırır. Ayrıca, konuyu tam bilmeyen kimseler, doğruları daha kolay, yanlışları daha zor ayırt edebilir.

Çoktan seçmeli sorular, ayırt etme, yorumlama ve uygulama yeteneklerini en iyi ölçebilen sorulardır. Hatırlanabilen bilgilerin ötesinde bir ölçme değeri vardır. Şansa bağlı olarak puan kazanma imkânı en aza inmiştir. Hazırlanmaları güç ve titizlik isteyen bir soru tipidir.

Eşleştirmeli sorular : Eşleştirmeli sorular, iki sütun halinde verilen bilgileri, belli bir açıklamaya göre eşleştirmeyi amaçlar. Çoktan seçmeli soruların bir çeşidi olarak da düşünülebilir. Öğrenilen bilgiler arasında bağlantılar kurma, bunları tanıma ve sınıflandırma gibi amaçlar, bu sorularla ölçülebilir. Kolay hazırlanır ve T.'lerde yer tasarrufu sağlar. Onun için yaygın şekilde uygulanır. Harita, şekil ve grafikler üzerinde de uygulamağa çok müsaittir.

Eşleştirmeli sorular, doğru-yanlış T.'inden sonra, içine en çok ipucu alan soru tipidir. Hazırlarken bu ipuçlarını fark edip ortadan kaldırmak çok güçtür. Bu sorular daha çok çağrışım ve hatırlamaya dayanan bilgileri ölçmeğe elverişlidirler. Özellikle söz ve cümleciklerden kurulduğundan, anlama ve yorumlamayı, esasların kavranıp kavranmadığını pek ölçemezler.

Düzenleme tipi sorular : Bu tip sorularda, alt alta yazılmış birtakım maddeleri, mantık, tarih veya başka herhangi bir esasa göre, sıraya dizme amacı güdülmektedir. Maddelerin başına bırakılmış olan boşluklara, o maddenin, T.'in açıklamasına göre aldığı sıra numarası konularak T. cevaplandırılır.

T.'lerin hazırlanması : T. hazırlayan kimse önce neyi ölçeceğini bilecek, sonra da nasıl ölçeceğini buna göre kararlaştıracaktır. Neyi ölçeceğini bilmek, amaçları bilmektir. Amaç, bilgi veya yeteneğin veya başka bir özelliğin ölçülmesi olabilir. Bilgi T.'i hazırlayacak bir öğretmen için daha özel olarak bu amaç, bazı bilgilerin hatırlanması veya tanınması ile belli bilgilerin yorumlanması veya uygulanması olabilir. İlişkilerin kavranması, sonuçların çıkarılması veya bunlardan birkaçı olabilir. Bilgi söz konusu olunca, okutulan konuların bir programı var demektir. Bu programdan veya elimizdeki kitap veya nottan, verilen konuların bir listesi çıkarılır. Konulara ne tipte soru veya soruların uygun düşeceğine karar verilir. Programın veya kitabın bölümlerinin önemli oluşlarına veya derslerde üzerinde durulma, yani konuların işlenme derecelerine göre, her bir konunun kaçar soru ile ölçülmesinin uygun olacağı tespit edilir. Yapılan plana göre, soruların hazırlanmasına geçilir.

Öğrencilere yapılacak açıklamalar, şüpheye yer vermeyecek şekilde hazırlanmalıdır. T.'in düzenlenişi ve baskısı, hata ve kusurlardan uzak olmalı, ifade ve imlâ yanlışları bulunmamalıdır.

T.'lerin uygulanması : T. uygulayan herkes, T.'i hazırlayanın tespit etmiş olduğu belli açıklamalara uygun olarak bunu yapmalı ve uygulamadan uygulamaya da değişiklik yapmamalıdır. İyi bir uygulama, T.'i cevaplandıran herkes için uygun ve eşit şartlar yaratılmasını sağlar. Çok zaman bu, üzerinde yeteri derecede durulmayan, önemi pek anlaşılmayan bir konudur. T. ne kadar iyi hazırlanmış olursa olsun, uygulamada gereken titizlik gösterilmezse, istenen sonucun alınması mümkün olmaz. Önemsiz görünen uygulama farkları ve standart açıklamalardan sapmalar, ciddî sonuçlar doğurabilir. T. uygulayanların, uygulamanın şartlarını, zamanını, yerini, yardımcı personel kullanılıp kullanılmayacağını, uygulama yerinin ısı ve aydınlanma şartlarını vb. önceden düşünüp hazırlaması yerinde olur. T.'in açıklamaları, herkes tarafından anlaşılmış olmalıdır. Birey, ne yapacağını, yaptığı işin neye yarayacağını, sorulara nasıl cevap verileceğini, zamanın önemini ve ne derecede hızla çalışacağını anlamalıdır. T.'i uygulayan kimseler, T. başladıktan sonra gereksiz dolaşma ve konuşma gibi, dikkat dağıtıcı hareketlerden kaçınmalıdırlar. Sınav havasına, korkutucu ve heyecanlandırıcı bir nitelik verilmemelidir.

T.'lerin puanlanması : T.'lerin puanlanmasında, basit ve ekonomik bir puanlama yolu seçilmelidir. Puanlama için T.' lerde anahtar kullanılır. Bunlar, puanlama işinin mekanik olarak yapılmasını sağlayan araçlardır. Puanlama için mekanik anahtar kullanılmayan bazı T.'lerde de belli puan kriterleri tanımlanmış, bunların karşılığı veya ne anlama gelecekleri açıklanmıştır. Bu yollarla sübjektif yargılar işe karıştırılmamış veya en az bir düzeye indirilmiş olur. Böylece de T.'e girenlerin puanlarını eşit şartlarda karşılaştırmak mümkün olur. Mekanik puanlama, el ile veya elektronik araçlar yardımıyla sağlanır. Bu puanlamaları T. hakkında herhangi bir bilgisi olmayan bir kimse yapabilir.

Tanıma tipi T.'ler, sırf tahmine dayanarak, belli oranda puan kazanmağa açıktırlar. Bu sakıncayı, düzeltme formülü adı verilen bir formülün puanlara uygulanmasıyla gidermek mümkün olmaktadır. Bu formül şudur :

$$P = D - \frac{Y}{N - I}$$

Burada P harfi, düzeltme yapıldıktan sonra elde edilen gerçek puanı göstermektedir. D harfi, bireyin doğru olarak yaptığı işaretlerin sayısını, Y harfi de yanlışların sayısını gösteriyor. N harfi ise, uygulanan T.'teki soruların alternatif sayısıdır. Örnek olarak, doğru - yanlış T.'leri iki alternatifli sorulardan oluştuğuna göre, formülün, bu T.'lerin puanlarına uygulanması, $P = D - Y$ şeklini alır, yani doğrulardan yanlışlar çıkarılarak gerekli düzeltme yapılmaktadır. Bu formülün uygulanmasında, bireyin, bilgisi olmadığı için cevaplandırmadan boş bıraktıklarının sayısı işleme girmemektedir. Onlar zaten kaybedilmiş oluyor. Ancak, kişinin, bilmediğini bilerek yaptığı işaretlerin yanlışları ise, ayrıca cezalandırılmış oluyor. Bu formülün, özellikle doğru - yanlış T.'lerinde mutlaka kullanılması tavsiye edilir. Onun dışındakilere uygulanması, şartlara ve T.'i uygulayanın kararına bağlıdır. Ancak, düzeltme formülü uygulanacaksa, bunun önceden söylenmesi gerekir.

T.'in geçerliliği : İyi veya standart bir T.'in bazı özellikleri vardır. Bunlardan bir tanesi, T.'in geçerliliğidir. T.'in geçerli olması, onun amacına uygun bir araç olması demektir. Bir T.'in geçerliliği, ölçmek istediği şeyi ölçmesiyle ve yalnız onu ölçme derecesiyle anlaşılır. T.'i hazırlarken, onun neyi ölçeceğine karar veriyoruz. Bu bakımdan, amacına uygun olup olmadığını ve ölçü amacının dışında kalan başka faktörlerin etkisinde kalıp kalmadığını incelememiz gerekir. Örnek olarak, fizik bilgisini ölçmek üzere hazırlanmış bir T.'in soruları, özellikle Türkçe bilgisi kuvvetli olan öğrencilerin kavrayabileceği şekilde düzenlenmiş ise, bu T., bir fizik T.'i olarak pek geçerli sayılamaz. Çünkü T.'in amacı, Türkçeyi ölçmek değil, fizik bilgisini ölçmektir. T. neyi ölçmek istiyorsa, T.'in soruları, ölçülecek özelliği en iyi ortaya çıkaracak şekilde hazırlanmalıdır. Bir başka örnek olarak, mühendislik alanında yetişecek öğrencileri seçmek için bir yetenek T.'i geliştirdiğimizi düşünelim. Acaba bu T., doğru bir seçme yapmamıza yardım edecek midir? Yani T.'te yüksek puan alanlar, bu meslekte veya mesleğin eğitiminde başarılı olacaklar mıdır? İşte T.'in geçerliliğini tespit etmek, bu sorulara cevap vermekle mümkündür. Biz, programımız için bu yetenekte daha üstün olanları seçerken, yapacakları eğitimi daha iyi başarabileceklerini, hayata atıldıkları zaman da mesleklerinde daha çok başarılı olabileceklerini önceden kabul etmiş oluyoruz. O halde, eğer T.'imiz geçerli ise, verdiği sonuçlarla öğrencilerin okul ve meslek başarıları arasında yakın bir ilişki bulunmalıdır. Bu ilişkiyi incelemek için öğrencilerin derslerden aldıkları notlar, bir kriter olarak kullanılabilir. T. puanlarıyla okul başarısı arasında istatistik yöntemlerle bulunacak bağıntılar, yani yeterli orandaki korelasyonlar, T.'in geçerliliğinin delili sayılır. T.'in geçerlilik derecesini daha da iyi ortaya çıkarmak istediğimiz zaman, okulu bitirdikten sonra bu öğrencileri gözleme ve onların mesleklerindeki başarı kayıtlarını sağlayarak, bunları da bir kriter olarak kullanma ve baştaki T. puanlarıyla karşılaştırma yolunu tutabiliriz.

Verdiğimiz örnekler, geçerliğin ampirik veya deneysel olarak incelenmesidir. Ayrıca, T.'lerin geçerliğini incelemenin rasyonel veya mantıkî yolları da vardır. Örnek olarak geçerlik, T.'in temsil edicilik özelliği bakımından düşünülebilir. Bu da ölçülecek konuya ait içeriğin analiz edilmesi ve T.'in sorularında bu içeriğin ne derecede yansıdığının görülmesi ile anlaşılır. Ayrıca, eldeki T.'in puanları ile daha önce aynı özelliği ölçtüğü tespit edilmiş olan bir başka T.'in puanları arasındaki ilişki bulunarak da T.'in geçerliği incelenebilir.

Geçerli olduklarının delilleri olmadıkça, T.'lerin kullanılması sakıncalı olabilir. Geçerlikleri incelerken kullanılan kriterlerin de geçerli ve güvenilir olduğunu tespit önemli bir konudur. Çok defa, bu özelliklere tam olarak sahip kriterler bulmak güçtür.

T.'in güvenirliği : İyi bir T. güvenilir olmalıdır. Bir T.'in güvenirliği, ölçtüğü şeyi, her tekrarlanışında aynı daklikte ölçebilme derecesiyle anlaşılır. Bir masanın boyunu karışlayarak ölçtüğümüzü düşünelim. Her defasında az çok bir fark ortaya çıkacaktır. Cetvelle ölçtüğümüz zaman her ölçüşümüz, büyük ölçüde birbirinin aynı sonuçları verecektir. Birinci ölçü, güvenilir bir ölçü değildir. İkincisi ise, oldukça güvenilirdir. T.'ler de güvenirlik bakımından farklar gösterebilirler. Hazırlanacak bir T.'in güvenilir olmasını sağlamak için tedbirler almak gerekir. Esasen, güvenilir olmayan bir T. geçerli de olamaz. Onun için tekrar tekrar uygulanışında aşağı yukarı benzer sonuçlar vermelidir. Gerçekte, ölçü araçları, dolayısıyla T.'ler, her zaman ölçülmek istenen şeyi tam olarak aksettiremez. Çünkü ölçüyü etkileyen sabit veya geçici hatalar vardır. Bunlar, bireyden gelen, araçtan gelen veya uygulamadan gelen hatalardır. Bu hatalar olmasaydı, T.'i her uygulamada aynı sonucun alınması gerekirdi. Güvenirliğin istatistik yöntemlerle hesaplanması, sonuçların ne kadarının çeşitli hatalara bağlı olduğunu ortaya koyar. T.'lerin güvenirliğini tespit etmede kullanılan başlıca yaklaşımlar şunlardır :

1. Aynı T.'in aynı grupa belli zaman aralığıyla tekrar uygulanması. Bu zaman aralığı, T.'teki soruların unutulmasına elverecek kadar uzun olmalıdır. Öte yandan fazla uzun zaman da yeni tecrübeler kazanılmasına yol açar ve karşılaştırmayı güçleştirir. Bu sebeple zamanı ayarlamak, dikkat isteyen bir iştir. Pratikte üç haftalık bir zaman aralığı uygun görülmektedir.

2. Aynı grupa birbirine denk iki T.'in uygulanması. Birbirine denk T.'ler, soruları aynı olup farklı şekilde ifade edilmiş olan T.'lerdir. Nitelikleri, güçlük dereceleri ve ölçme değerleri aynıdır. Burada da birinci yaklaşımda olduğundan daha kısa olmakla birlikte, bir zaman aralığına ihtiyaç duyulur. Çünkü T.'i almış olmanın, öteki uygulama üzerinde etkisi vardır.

3. İkiye bölme yöntemi. T. grupa uygulandıktan sonra, T.'in soruları rastgele ikiye ayrılır veya tek ve çift sıra numaralı sorular ayrılarak, T.'in bütünü ikiye bölünmüş olur. Bu iki yarım T.'in ortaya koyduğu sonuçlar arasındaki bağıntı incelenerek T.'in güvenirlik derecesi ortaya çıkarılmış olur. Zaman ve emek bakımından tasarruflu olduğu için çok kullanılan bir yöntemdir.

T.'in güvenirlik derecesi, açıklanan bu yaklaşımlarla ortaya çıkan, farklı uygulama sonuçları arasındaki korelasyon katsayılarının derecesine bağlıdır. Gruplar üzerindeki uygulamalarda iki uygulama sonucu arasındaki korelasyon derecesinin 0.80'i bulması ve 0.60'tan aşağı düşmemesi, bireysel karşılaştırmalarda ise 0.95'i bulması ve 0.90'dan aşağı düşmemesi istenir.

T. puanlarının yorumlanması ve normlar : Standart bir T.'in puanlarının yorumlanabilmesi için birtakım ölçü birimlerine, yani norm'lara ihtiyaç vardır. Bir T.'in puanlanmasından elde edilen ilk sayılara ham puan denir. Bu puanlar, kendi başlarına bir anlam taşımazlar. Çünkü uygulanan her T.'in, değişik sayıda soruları vardır. Ayrıca, çeşitli grupların, bu T. üzerindeki puanlarının dağılımları ve ortalamaları da farklı olabilir. Bir insanın, 50 soruluk bir T.'te 25 puan almasıyla 30 soruluk bir T.'te 25 puan alması aynı şey değildir. Bunun gibi, aynı insan, farklı gruplar içinde değerlendirildiği zaman, farklı sonuçlar ortaya çıkabilir. Bu ve buna benzer sebeplerden dolayı en uygun yaklaşım, bireyin puanını, özellikleri kendisine benzeyen bir grupun başarıları ile karşılaştırmaktır. Bu grupa norm grupu denir. Bilimsel olarak seçilmiş bir popülasyon örneklemidir. Bireylerin puanları için, kendi gruplarının ortalama başarıları, bir ölçü birimi veya norm oluşturur. Örnek olarak, sınıfta bir T. uygulamış ve sınıfın başarı ortalamasını da hesaplamış olduğumuzu düşünelim. Herhangi bir öğrencinin durumu sorulduğunda, onun ortanın altında veya üstünde veya ortaya denk olduğunu söylediğimiz zaman, sınıf içindeki yerini değerlendirmiş oluruz. Bu, kaba bir değerlendirmedir. Eğer öğrencinin yeri daha açık olarak öğrenilmek istenirse, yani ortanın ne derece altında veya üstünde olduğu belirlenmek istenirse, ölçü olarak, grupun sadece ortalama başarısını bilmek yetmez. Grupa ait puan dağılımının, ortalamanın altında veya üstünde kalan çeşitli düzeylerine de hangi puanların rastladığını hesaplamak gerekir. Böylece, puanların frekans dağılımına dayanan norm tabloları ortaya çıkar. Bireysel puanlar bu tablolardaki değerlerle karşılaştırılarak bireylerin grup içindeki yerleri belirlenmiş olur. Norm tabloları genellikle ya puanların yüzdelik sıralarına ya da standart sapma esasına göre ifade edilmiş standart puanlara dayandırılır. Grupların puan dağılımları, çeşitli faktörlerin etkisi altında kalarak değişebileceği için, norm grupları yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi, sosyo - ekonomik düzey, şehir, köy.... gibi esaslara bağlı olarak oluşturulabilirler. (C. Ünal)

TESTERE (Far. *destere),* bir kenarı diş diş olan ince ve çelik bir levhadan yapılmış sert maddeleri kesmek için kullanılan bir alet. Elle kullanılan T.'lere el T.'si adı verilir. Bunların genellikle tahtadan yapılmış bir veya iki sapı vardır. T. makinası adı verilen T.'ler ise, görecekleri işe göre şekillendirilmiş ve bir makina yardımıyla işleyen T.'lerdir.

T.'ler kullanıldıkları yere göre delik T.'si, demir T.'si, dülger veya doğrama T.'si, enli T., hızar bıçkısı, kaplama T.'si, zıvana T.'si, parke T.'si, kulaklı T., oyma T.'si, kollu T., kıl T., tesviye T.'si gibi çeşitli adlar alır.

TESTERE BALIĞI *(Pristis pectinatus),* Omurgalılardan Balıklar sınıfının Kıkırdaklı Balıklar alt sınıfının Kedi Balıklar takımının bir familyası olan Testerebalığıgiller (b. bk.) familyasından bir balık.

T. B.'nın burnu öne doğru uzanmış olup iki kenarı testere gibi diş diştir. Burun bir bıçak biçimini almıştır. 5 cm uzunluğunda çıkıntılar halindeki dişlerin sayısı 24 - 32 kadar olup çok kuvvetli ve keskindir. Testere görünümündeki bu kısım balığın bütün uzunluğunun üçte biri kadar olup güçlü bir silâhtır. Uzunluğu 6 m ye ulaşan T. B.'nın vücudu silindir biçiminde ve hafifçe yassıdır. Bu vücut yapıları sayesinde sudaki hareketlerini daha rahat yönlendirebilmektedir. Karın bölgeleri açık, sırt bölgeleri koyu çamur rengindedir. Ağzı kafasının alt kısmında yer alan T. B., yiyeceklerini testeresinin yardımıyla sağlar.

Sıcak denizlerde yaşayan T. B., genellikle sığ yerleri tercih eder. Yavrularını canlı olarak dünyaya getirir. Yavrular doğuştan testerelidir. Fakat bu testereler doğum esnasında bir zarla örtülü bulunduğundan ana balığa zarar vermez.

T. B.'nın derisinden ve karaciğerindeki yağdan yararlanılır.

Altı türü vardır. Vücutları köpek balığına benzemesine rağmen vatozlarla olan akrabalığı daha yakındır.

TESTERE BALIĞIGİLLER (Pristidae), Omurgalılardan, Balıklar sınıfının Kıkırdaklı Balıklar alt sınıfının Kedi Balıklar takımının Örtülü Omurlular alt takımından bir familya. Uzun ve basıkça bir vücuda sahip olup göğüs süsgeçleri büyüktür. Baş öne doğru burun kısmından uzanmış testere biçimini almış bir silâh durumundadır. Vücutları sert pullarla kaplıdır.

TESTİ (Far.), kilden veya balçıktan yapılan su kabı. Ağzı dar ve uzunca olup alttaki karın kısmı değişik büyüklüktedir. T.'ler, güneşte kurutulduktan sonra pişirme fırınlarında fırınlanırlar. Kil, *çömlekçi devvaresi* adı verilen çark ile dönen bir tabla üzerinde şekillendirilir. T.'nin taban kısmı kil çarkta son defa dönerken ince bir sicim ile kesilir ve düzgün bir halde tabladan kaldırılır. El ile şekil verilirken, şekil veren usta boyun ve ağız kısmına özel bir dikkat gösterir. T.'yi taşımaya yarayan bir veya iki kulpu ve bazan da ağız kısmı T.'ye çömlekçi devvaresinde şekil verildikten sonra kil henüz yaş iken eklenip yapıştırılır. Sonra fırınlarda pişirilmeye geçilir.

Bu basit fırınlar veya ocaklarda pişirme şöyle olur : Herhangi bir açıklık yerde veya bir avlu köşesinde önce en alta bir sıra odun, sonra bir sıra T. olmak üzere üçer sıra halinde üst üste dizilirler. En alttaki odunlar tutuşturulur. Yaklaşık yarım saat sonra T.'ler pişmeye başlar. Ateş yandıkça hızı artar, içindekiler kızıl veya saman rengi alınca ateşin hızı kesilir ve sonunda söndürülür. Yığın soğumaya bırakılır. Ertesi gün pişen T.'ler bu fırından alınır ve bir tarafa yığılırlar. Bazı bölgelerde ise koni şeklinde yapılmış kerpiç fırınlardan yararlanılır. Bu fırın, ortası delikli bir ızgara ile bölmeli olup altta yanan odun, çalı çırpı ateşi bu deliklerden geçer ve ızgara üstünde istiflenmiş T.'leri pişirir. Bu fırınların alt ve üst kısımlarında T.'lerin kolayca

yerleştirilmelerini ve sonra alınmalarını sağlamak için iki kapıları bulunur. Bir defada 150 - 200 kadar T. pişirilebilir. T.'lere sır vurulmayacaksa, hemen satışa çıkarılır.

En eski pişirme fırınlarına Menemen'de rastlamaktayız. Ayrıca Gümüşhane'de, Ayaş'ta, Bayburt'ta, Eğridir'de, Yalvaç'ta, Salihli'de değişik büyüklük'e ve çeşitli malzemeyle yapılmış T. pişirme fırınları vardır.

T.'lerin yapıldıkları malzemelere göre birkaç çeşidi bulunmaktadır. Toprak T.'ler genellikle içleri sırsız olarak imal edilirler. Sıcak mevsimlerde suyu bir miktar dışarı sızdırdığından veya terlediğinden, Anadolu'da bu tür T.'lere çok rağbet edilir. Bu sızdırma dolayısıyla suyun soğuması sağlanmış olur. Toprak T.'lerden başka *surahi* denilen ve camdan veya billûrdan yapılma T.'ler, çiniden yapılmış T.'ler ve porselenden hazırlanmış T.'ler ile bazı ormanlık bölgelerimizde çok zor imal edilen ağaç T.'ler *(boduç)* de vardır.

En iyi T.'lerin eskiden İstanbul, Çanakkale, Kütahya, Trakya (Enez) ve Menemen'de yapıldığı bilinmektedir. Evliya Çelebi, Eyüp Sultan'da Eyüp çamuru ile yapılan toprak T.'leri uzun uzun anlatmaktadır. Son zamanlara kadar Eyüp T.'ciliği varlığını sürdürebilmişti. İstanbul'da T. yapılan önemli bir yer de Göksu idi. Göksu T.'lerinin malzemesi olan toprağın daha kırmızı bir renk taşıması sebebiyle renkleri çok belirgin bir kırmızıdır. Hemen ilk çağlardan beri toprak eserleriyle tanınmış Çanakkale'de de T.'lerin meşhur olduğunu görüyoruz. Boğazdan geçen gemilerin buradan çok miktarda T. alıp götürdükleri, bugün bile Çanakkale'ye uğrayan yolcuların bunlardan edindikleri bilinmektedir. Çanakkale T.'lerinin büyük bir bölümünün bir süs eşyası gibi, vitrinlerde, büfe veya konsol üstlerinde sergilenmesi sebebiyle üstleri sırlı, boyalı ve küçük ayna parçalarıyla süslenmiş olması, halk arasında daha çok tutulmalarını sağlamaktadır.

Eskiden Anadolu'nun bazı evlerinde serin ve kuytu köşelerde, suyun daha soğuk kalabilmesi için özel olarak yapılmış T.'lik denilen tahta alçak raflar bulunurdu.

T.'ler, içlerine konulan maddelerin adlarıyla da anılırlar. Bal T.'si, pekmez T.'si, su T.'si, şarap T.'si ve yoğurt T.'si gibi. Son yıllarda plastik ve naylon imalâtın her sahaya el atması ve toprak T.'lerin darbelere dayanıklı olmayıp çabuk kırılması sebebiyle aynı işi gören plastikten mamul kapların daha çok kullanıldığı görülmekte ve böylece toprak T.'cilik yavaş yavaş unutulmaktadır. (N. Gözaydın)

TESTOSTERON, testislerin en önemli hormonu. Fizyolojik şartlar altında bu hormon, erkekte sekonder cinsiyet karakterlerinin, erkek cinsiyet organları ve ilgili yapıların gelişme ve idamesinden sorumludur. Kadında ise vücut kıllarının artmasına, erkekleşmeye, klitoriste büyümeye, seste kalınlaşmaya sebep olur. Kadında bu hormonun kullanılması şahsiyet değişikliğine ve libidoda aşikâr artmaya yol açar. T. protein sentezini hızlandırır. Bunu da protein sentezinde mikrosomal ribonükleik asit fraksiyonu üzerine spesifik bir etki ile yapmaktadır.

TEŞBÎH, sözü daha etkili bir duruma getirmek için, aralarında türlü yönlerden ilgi bulunan iki şeyden, benzerlik bakımından zayıfını kuvvetliye benzetme sanatı. T. bir mecaz sanatı değildir. Çünkü kelimeler gerçek anlamlarında kullanılır.

T.'te erkân-ı teşbîh adı verilen 4 temel unsur vardır :

1. *Müşebbeh :* Benzetilen, yani nitelik bakımından zayıf olan şey.

2. *Müşebbehün - bih :* Benzetmelik, yani nitelik bakımından kuvvetli olan, kendisine benzetilen şey.

Müşebbeh ile müşebbehün-bih'in ikisine birden tarafeyn-i teşbîh denir.

3. *Vech-i şebeh :* Benzetme yönü. Buna *maksad-ı teşbîh* de denir. Benzetilen iki şeyden, aralarındaki ilginin ne bakımlardan olduğunu bildirir. Bu ilgi ve benzeyiş nitelik bakımından 4 türlü olur : a. Aklî : Akıl ve mantık ölçüleriyle anlaşılabilen benzerlik, b. Hissî : Beş duyu ile anlaşılabilen benzerlik. Bu da tat alma, koklama, dokunma, duyma ve görme olarak 5 türlüdür; c. Hayalî : Ancak hayal gücüyle kavranabilen benzerlik, d. Vehmî : Gerçekte olmayan, akla ve hayale aykırı benzerlik.

Bir T.'te benzetme yönü nicelik bakımından 3 türlü olur: a. Müfred : Benzetilen ile benzetmelik arasındaki ilginin bir yönden olmasıdır; b. Mürekkeb : T.'te birkaç benzetme yönünün anlam bakımından birbirine sıkı sıkıya bağlı olmasıdır. Bunlardan birinin ortadan kalkmasıyla T. bozulur; c. Müteaddid : T.'te, birkaç benzetme yönünün anlam bakımından birbirine bağlı olmasıdır. Bunlardan birinin veya birkaçının ortadan kalkmasıyla T. bozulmaz.

4. *Edât-ı teşbîh :* Benzetme edatı. Buna *vâsıta-i teşbîh* de denir. Benzetmelerde şu edatlar kullanılır : *gibi (bigi, kimi), sanki, meğer ki, gûyâ, tıpkı, gûne (gûnâ), misillü, nitekim, misâl, mânend, -veş, -âsâ, âdetâ, -çü, tek, andırır, benzer...*

Yukarıdaki 4 temel unsurun birinin veya birkaçının kullanılıp kullanılmaması açısından T. dörde ayrılır :

1. *Teşbîh-i mufassal :* Ayrıntılı benzetme, yani 4 temel unsurun da kullanıldığı T. Aşağıdaki beyitte T.'in bu 4 temel unsuru da kullanılmıştır :

Tûtî gibi hoş nükteler öğretti dehânın
Bâkî gibi üstâd-ı sühan-pervere cânâ (Bâkî)

2. *Teşbîh-i mücmel :* Kısaltılmış benzetme, yani benzetme yönü söylenmeyen T. Aşağıdaki beyitte *ârız*'ın *âb-ı nâb*'a ve *zekan*'ın *habâb*'a ne yönden benzetildiği belirtilmemiştir :

Ârızın âb-ı nâbdır gûyâ
Zekanın bir habâbdır gûyâ (Bâkî)

3. *Teşbîh-i müekked :* Pekiştirilmiş benzetme, yani benzetme edatı bulunmayan T. :

Mazlûm-ı aşkın irse nola göklere duâm
Bu âh-ı pîç-i pîçim ana nerdübân olup (Kınalızâde Ali Çelebi)

4. *Teşbîh-i belîğ :* Yalnız benzetilen ve benzetmelik unsurlarıyla yapılan, benzetme yönü ve edatı söylenmeyen T. 4 temel unsurun da söylenmesiyle yapılan T.'e oranla daha güzeldir :

Hâl kâfir zülf kâfir çeşm kâfir el-amân
Ser-te-ser iklîm-i hüsnün kâfir-istân oldu hep (Nedim)

T., benzetilen ve benzetmeliklerin birbiri ardınca söylenmemesine göre de adlar alır : a. *Teşbîh-i melfûf :* Benzetilen ile benzetmeliği gösteren kelimelerin birbiri arkasına söylendiği T.; b. *Teşbîh-i mefrûk :* Benzetilen ile benzetmeliği yan yana söylenmiş T.; c. *Teşbîh-i tesviye :* Benzetileni birden çok olan T.; d. *Teşbîh-i cem' :* Benzetmeliği birden çok olan T. Buna *teselsülî teşbîh* de denir, e. *Temsilî teşbîh :* Benzetilen ile benzetmelik arasındaki birden artık özellikleri sırayla an-

latarak yapılan T. Bu T.'te önce benzetmelik ile benzetilen arasındaki ortak nitelikler anlatılır ve en sonda temel unsur açıklanır. (C. Dilçin)

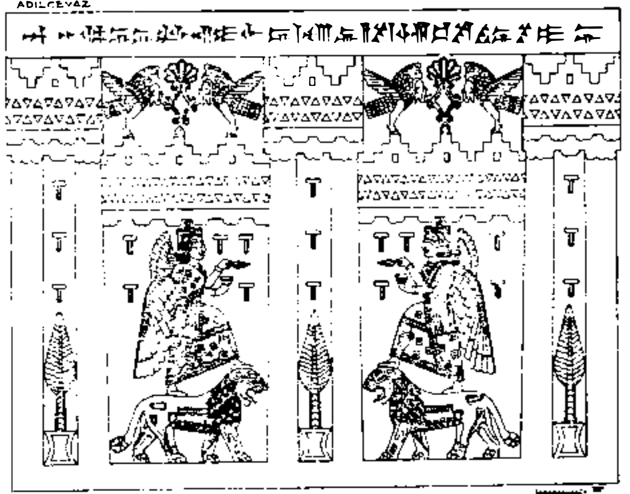
TÊŞEBA, Urartuların panteonunda ikinci büyük tanrı. *Têşeba* nadir olarak çivi yazısında fonetik, yani hece işaretleri ile yazılmıştır ve bu yazılıştan Urartuca telâffuzu tespit edilmiştir. Fonetik yazılışının transkripsiyonu *Te-e-i-şe-ba*'dır. Fakat bu adın aynı şekildeki yazılışı bu tanrıya izafeten kurulmuş olan ve fonetik olarak yazılan Têşebaini şehir adında da aynen görülmüştür. Tanrı adı olarak *Têşeba,* Urartu metinlerinde daha çok dIM ideogramı ile yazılmaktadır.

Gerek T. gerek onun Hurrilerdeki aslını teşkil ettiğinde şüphe olmayan ve Hititlere de geçmiş olup Anadolu'da da aynı fonksiyonda görülen Teşub, fırtına tanrısını temsil ederler. Esasen çivi yazısının mucidi olan Sumerlilerde "*im*" işareti ve kelimesi yalnız "fırtına" anlamına geldiği gibi, d(ingir) okunan ve onun önüne gelen tanrı determinatifi ile birlikte olunca Sumercede "fırtına tanrısı" anlamını vermek üzere d Işkur ve Akkadca olarak ilAdad diye okunmaktadır. Şu halde, Işkur, Adad, Teşub, T. çivi yazısındaki "fırtına" anlamını veren aynı İM ideogramı ile yazılmakta, hepsi de tanrı determinatifi ile birlikte "fırtına tanrısı" kavramını karşılamaktadırlar.

Urartuların T.'sı, 79 Urartu tanrısının, baştanrıları Haldi ilk sırada olmak üzere adlarını ve panteondaki yerlerine göre

TÊŞEBA : Karmir Blur'da bulunmuş bir bronz kemer parçası üzerindeki Haldi, Teşeba ve Şivini tasvirleri

TÊŞEBA : Adilcevaz Kef kalesinde bulunan dört tarafı çivi yazılı ve kabartmalı blokların bir yüzünde bulunan karşılıklı Haldi tasvirleri

sıralarını ve kendileri için kesilen kurban adlarını ve sayılarını veren kurban listesinde ikinci olarak geçer.

Bugünkü Van şehrinin hafif kuzey-doğu bitişiğinde bulunan, Urartuların ikinci büyük merkez şehri olan Toprakkale (eski adı : Rusahinili) harabesinin kuzey yakınındaki bir yerli kayaya temsilî bir kapı gibi oyulmuş olması yüzünden mahallî halk tarafından öteden beri Meherkapısı, Taşkapı veya Çobankapısı adı verilmiş olan düz satha yazılmış bu büyük kitabe 94 geniş satırı ihtiva etmektedir ve aynı tanrılar ve takdim edilen kurbanlar 1 - 31. ve 32 - 94. satırlarda hemen hemen aynen tekerrür etmektedir. Bunlardan üst ve ilk kısmı kral İşpuiniş tarafından 3. şahıs tekil ifade ile, ikinci kısmı ise, her halde sonradan oğlu Menuaş tarafından, baba oğul birlikte hüküm sürmeye başladıkları sırada 3. şahıs çoğul ifadesi ile yeniden yazdırılmış olmalıdır.

Bu tanrılara kurban takdimi listesine göre, savaşçı tanrı görünüşünde olan, Urartu panteonunun baştanrısı Haldi'ye 17 boğa ve 34 koyun, onu takip eden ikinci tanrı T.'ya 6 boğa ve 12 koyun takdim edilmektedir. Üçüncü sırada ise, Sumercede *Utu,* Akkadcada *Şamaş* ve Hurrice ile Urartucada *Şivini* telâffuz ve tâbir edilip, aynı *utu, ud* (=güneş, gün) ideogramının başına tanrı determinatifi getirilmek suretiyle yazılan Güneş Tanrısı bulunmaktadır.

Meherkapısı kitabesinde Haldi'nin harp tanrılığı ile birlikte T.'nın da savaşçılığından söz edilir. *Eridia* şehrinin tanrı T. kapısında da bu tanrı yine savaşçı olarak gösterilmektedir. Bu fırtına tanrılığı ve savaşçı tanrılık vasıfları yanında T.'nın bazı diğer vasıflara sahip olduğu da (sel felâketleri, kötü hava v.b. tanrısı) bilinmektedir. Şu halde, bu tanrı mevkii ile mütenasip geniş fonksiyonlu bir büyük tanrı görünüşündedir.

Metinlerde, Urartu tanrılar âleminin adı belli üç tanrısının eşlerinin adları da hem tanrılar ve kurban listesinde, hem de diğer münasebetlerde geçmektedir. T.'nın karısı da, Hurricede *Teşub*'un eşi Hepat'a denk olacağında şüphe olmayan *Huba* olmalıdır.

Rusların Karmir - Blur (Têşebaini) ve Arin-berd (eski Irpuni = *Irepuni)*'de yaptıkları kazılarda buldukları mater-

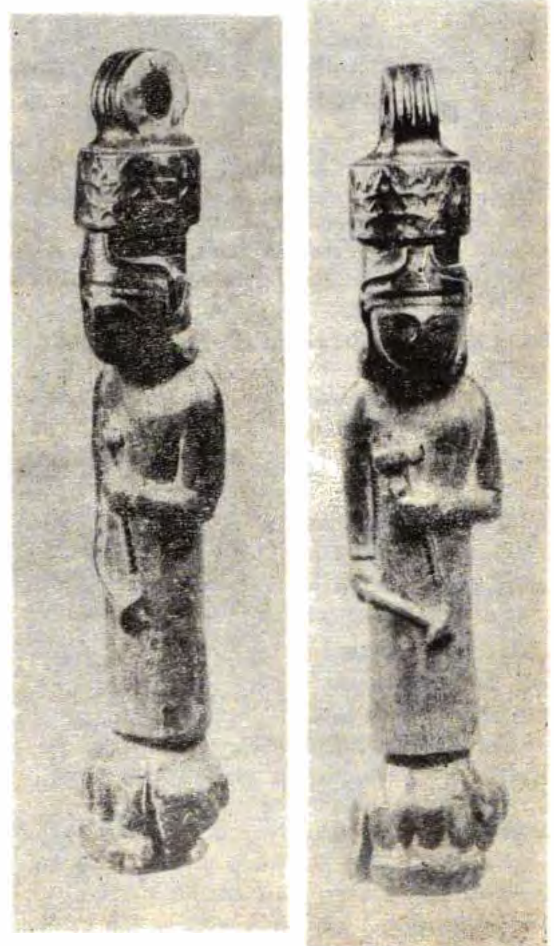
TÊŞEBA : Adilcevaz kalesinde bulunan taş kabartma üzerinde tanrı Têşeba figürü

yelde görülen boğa ve arslan üzerinde duran tanrı tasvirleri ile İngiliz Burney'in araştırma gezileri esnasında Adilcevaz kalesinden çıkarılmış olarak parçalar halinde gördüğü ve irtibatlarını kurup yayınladığı büyük taş blok üstündeki boğa üzerinde duran tanrı kabartmasının ve Emin Bilgiç - Bâki Öğün kazıları ile Adilcevaz Kef kalesinde ortaya çıkarılan kabartmalı büyük bazalt bloklarda tasvir edilmekte olan arslan üzerinde duran kanatlı tanrı şekillerinin kendileri tarafından yapılan karşılaştırması sonunda boğanın fırtına tanrısı T.'nın, arslanın baştanrı ve savaşçı tanrı Haldi'nin sembolleri olduğu açıklıkla tespit edilmiştir.

Şivini'nin sembolü ise, yine muhtelif yerlerde bulunan büyük küçük tasvirlere göre güneş kursu'dur. Bu hal Mezopotamya ve Anadolu'da görülen güneş tanrısı tasvirlerine ve sembolüne de uymaktadır.

Urartular genellikle sanatta, araziye ve iklime uydurulan kaya, kale mimarisinde, kanallar ve kendilerine gelinceye kadar başka eski ve komşu kavimlerde görülmeyen barajlar ve sunî göller inşasında, yani bütün genişliği ile su mühendisliği sahasında ve nihayet madencilikte 300 yıla yaklaşan devlet varlıkları sırasında bugüne kadar intikal eden kalelerin, surların, büyük küçük kanalların, yapma göllerin ve gölcüklerin ve çok çeşitli ve irili ufaklı madenî eşya ve buluntuların ortaya koyduğu orijinalliği ve kabiliyeti göstermişlerdir. Ancak, yazıda (kendilerine has bir resim yazıları olduğu kaydedilmelidir), edebiyat ve yazışmalarda, çeşitli sanat konu ve motiflerinde, din ve fikriyatta ve maneviyatta ise, ana çizgileri itibariyle eski Mezopotamya kültürünün derin etkisine girdikleri şüphe götürmez. Nitekim ister Hurriler, ister rakip Asurlular yoluyla Urartular Sumer-Akkad panteonunun birtakım unsur ve fikirlerini almış ve benimsemişlerdir. Örnek olarak Urartu panteonundaki, anılan kurban listesine de hâkim olan *Haldi-Têşeba-Şivini* üçlemesi, hiç değilse şekil olarak, Mezopotamya panteonunun *Ânu* (gök tanrısı) — *Enlil* (yeryüzü tanrısı) — *Ea* (yeraltı tanrısı); *Şamaş* (güneş tanrısı) — *Sin* (ay tanrısı) — *Iştar* (aşk ve harp tanrıçalığı yanında Venus ve Sirius yıldızı) gibi üçlemeleri ile karşılaştırılabilir.

Eski çağ kavimlerinin pek çoğunda, çeşitli kuvvetlere, varlıklara, sembollere tapılan çok tanrılı dinler ve inançlar insanlığın manevî ihtiyacından doğan bir ortak tefekkür mahsulü sayılsa da, diğer çevre kavimlere ve Hititlere olduğu gibi, Urartulara da tanrılarını insan gibi tasavvur ve tasvir etme tarzının eski Mezopotamya kavim ve kültürlerinden geçtiği muhakkaktır. Urartularda tanrıların bazan iptidaî halleri ile, daha doğrusu hayvan ve kuşların bazı hallarına benzer şekilde tasvir edilmiş oldukları görülmekle beraber, Mezopotamya tasavvurunun esasını teşkil eden antropomorfizm (tanrıları insan şeklinde tasvir) Urartuların tanrı anlayışına tamamiyle hâkim olmuştur.

TÊŞEBA : Karmir - Blur'da bulunan bronzdan tanrı Têşeba figürü

Mezopotamya panteonundan Urartulara geçen diğer bir özellik de, tanrılık alâmeti olan "boynuzlu taç"tır. Nitekim bulunan bütün tanrı tasvirlerinde Haldi, T. ve Şivini figürlerinin başlarında daima boynuzlu taç taşımakta oldukları görülmektedir. (E. Bilgiç)

TÊŞEBAİNİ, Erivan'ın kuzey-batı şehir sınırında, Razdan nehrinin sol kıyısında kurulmuş eski bir Urartu eyalet merkezi. Şimdiki adı Karmir - Blur'dur. Rus arkeologlarının 1936'larda başlayarak kırk yıldan fazla bir zamandan beri sistemli kazılar yapmak'ta oldukları birkaç Urartu harabesi aragiştihinili'nin Erebûni gibi VII. yüzyılda çöktüğüne hükmetmek güçtür. Aynı damga mühürlerinin hem Armavir hem de T. testileri üzerinde görülmesinden, Argiştihinili eşyasının da Erebûni eşyası gibi VII. yüzyılda kurulmuş yeni merkez T.'ye nakledildiği inancına varılabilir. Ruslar şehir suru ve tesisleri ile birlikte, kanal yapıları, mezarlık, I. Argiştiş'e, oğlu II. Sardur'a ve II. Rusa (Rusas)'ya ait kitabeler bulmuşlardır (Pjotrowski, *Urartu*, 1969, s. 37, 173; W. Kleiss und H. Hauptmann, *Topographische Karte von Urartu*, s. 25). Piotrovskiy'nin ileri sürdüğü inanca göre M. Ö. VIII. yüzyılda

TÊŞEBAİNİ : Têşebaini (Karmir - Blur)'nin kuzeyden genel görünüşü

sında belli başlılarından birisidir. Bu harabelerde kazılara Rus arkeologu Boris B. Piotrovskiy (t. bk.) idaresinde başlanmıştır. Ön Asya arkeoloji ve filolojisi alanındaki Sovyet çalışmalarını ilim âlemi bu kazılarla tanımıştır. Karmir - Blur kazıları, sonuna kadar Piotrovskiy'nin idaresinde kalmıştır.

Transkafkasya veya Güney Azerbaycan'daki diğer iki önemli kazı ve buluntu yeri, şimdiki Armavir (eski Argiştihinili = Argişti şehri) ve şimdiki Arin - Berd (eski Erebûni veya İrbûni)'dir.

Armavir (Argiştihinili), Aras ve Kur kollarının Türkiye-Sovyetler Birliği sınırında birleşerek meydana getirdikleri asıl Aras nehrinin ilk kısmı üzerinde, Türkiye sınırı yakınında ve Erivan'ın 25 km kadar güney - batısında bulunmaktadır. M. Ö. 789 - 765 yılları arasında hüküm süren kral I. Argiştiş zamanında kurulmuş bir müstahkem şehirdir. Burada ve dibindeki Davida'da özellikle 1964'ten itibaren B. Arakelyan ve A. Martirosyan kazılar yapmışlar, Urartu mimarisi için önemli olan büyük taş bloklarla yapılmış surları, Davida'da ise Argiştihinili ile birleştiği anlaşılan büyük bir şehrin evlerinin kalıntılarını meydana çıkarmışlardır. Fakat buralarda Orta Çağ iskânı, Urartu kalıntılarını çok fazla tahrip etmiş olduğu için Armavir (Argiştihinili), iktisadî ve ticarî hayatın Güney Kafkasya'daki bir merkezi idi. Burası kuvvetli savunma tesisleri ile çevrili bulunuyordu ve taş duvarlardan meydana gelen surlar içinde küçük evler, erzak depoları ve tapınak vardı. İç kalede ise saray yer alıyordu. Derin bir vâha halindeki düzlükte bulunan şehrin etrafını da geniş bir ziraat arazisi, bahçeler ve üzüm bağları sahası sarıyordu.

TÊŞEBAİNİ : Têşebaini (Karmir - Blur)'de bulunmuş gümüşten altın kaplamalı güzel işlenmiş bir kapak (M. Ö. VIII. yüzyıl)

Arin - Berd harabesi eski adı olan Erebûni (= İrbûni) ile bugünkü Erivan'da yaşamakta ve harabe Erivan'ın güney - doğu şehir sınırında bulunmaktadır. O zaman Urartuların eyalet merkezi olan Erebûni'de I. Argiştiş'in müstahkem sarayı

TÊŞEBAİNİ : Têşebaini (Karmir - Blur)'de açığa çıkarılan depo odaları ve erzak küpleri

ve iki tapınak bulunmuştur. Ayrıca muhtelif erzak depoları da meydana çıkarılmıştır. Yani burasının kuruluşu da M. Ö. VIII. yüzyılın ilk yarısındadır. Erebûni'nin yakın çevresinde bir de Urartu mezarlığı tespit edilmiş ve araştırılmıştır. Burada meydana çıkarılan binaların bazı odalarının boyalı duvar tasvirleri ile kaplı olduğu görülmüştür. Ayrıca İrbûni müstahkem kalesinin surlarında I. Argiştiş ile oğlu II. Sardur'a ait 6'şar adet kitabenin bulunduğuna şahit olunmuştur.

Erebûni II. Rusas (M. Ö. ∓ 680 - 645) zamanında terk edilmiş ve T.'ye geçilmiştir (Oganesjan, *Arin-berd* I, 1961; Pjotrowski *Urartu* 1969, s. 23 - 24; C. Hovhannissian, *Erebooni*, s. 7 vd.; Kleiss - Hauptmann, *Topographische Karte von Urartu*, s. 26).

1950'de Erebûni'de Karmir - Blur kazı heyetinden bir araştırma grupu tarafından kazılara başlanmış, daha sonra bu kazılara Ermeni İlimler Akademisi ile Moskova'daki Puşkin Müzesi elemanlarından kurulan bir heyetle devam edilmiştir.

İrbûni (Arin - Berd) adı belli bir askerî ve idarî merkezini teşkil ediyordu. Arin - Berd'den 5 - 6 yıl sonra kurulmuş olan Armavir ise, Transkafkasya'daki bir iktisat ve alışveriş merkezi idi.

TÊŞEBAİNİ : Kaçmış bir esirin bulunmasına dair çivi yazılı silindir ve damga mühürü baskılı tablet (Karmir - Blur, VII. yüzyıl)

Güney Azerbaycan'daki bu eski şehirlere sonradan T. tercih edilmiş ve VII. yüzyılda orası üstünlük kazanarak yeni eyalet merkezi haline getirilmiştir. Bu husus Armavir ve Arin - Berd'e ait birtakım eşyanın ve VIII. yüzyıl krallarının adı yazılı materyalin, kazılar sırasında T.'de ele geçmesinden anlaşılmıştır.

TÊŞEBAİNİ : Argiştihinili (Armavir - Blur)' den bir kap (M. Ö. VIII. yüzyıl)

Karmir - Blur'un eski adının Te-i-şe-ba-i-ni diye yazıldığı ve T. olduğu, teçhizat depolarının kalın tahtalardan yapılmış kapılardan birisi üzerindeki (1945'te bulunan) bronz bir kapı mandalında görülen kısa yazıdan öğrenilmiştir. Bunda : "Argiştiş'in oğlu Rusa'nın malı olan T. şehri teçhizat deposu" yazılıdır.

Bu kayıt, hem şehrin fırtına ve harp tanrısı Têşeba'ya ithafen onun adı ile "Têşeba şehri" diye kurulduğunu, hem de II. Argiştiş'in oğlu II. Rusa'ya (∓ 680 - 645) ait olması sebebiyle M. Ö. VII. yüzyılın başlarında kurulmuş olacağını ortaya koymuştur.

Urartu metinlerinde T.'ye ait başka kayıtlar bulunmadığından mahallinde meydana çıkan bu kapı mandalı kaydı önemli olmuştur. Fakat 1961 - 1962 kazılarında iç kalenin güneyindeki bir tapınağın duvarlarına destek olan birçok büyük taş bloklardan sekizinin üzerinde geniş çivi yazılı metinlerin keşfedilmesi ile durum büsbütün kesinlik kazanmıştır. Bu metinde (II.) Rusa'nın Susi diye bilinen bir tapınağı ve muhteşem bir kapıyı *Aza* memleketindeki T. şehrinde nasıl inşa ettirdiği ve baştanrı Haldi'ye ithaf ettiği anlatılmaktadır.

Karmir - Blur'da 1936'da başlayan araştırmalardan ve Argiştiş'in oğlu II. Rusa'ya ait çivi yazılı bir taş parçasından

TÊŞEBAİNİ : Têşabaini (Karmir - Blur)'den duvar frizi üzerinde bir resim (VII. yüzyıl)

yer ve devir tespit edildikten sonra, 1939'da sistematik kazılara girişilmiştir. Bu kazılarla T.'nin çevredeki en önemli bir Urartu merkezi olduğu anlaşılmış, Piotrovskiy'nin idaresinde yapılan kazılar sonunda iç kale tamamiyle kazılmış, harabenin diğer kazılıp araştırılabilen üçte iki sahasında ele geçen çeşitli buluntular Urartu kültürü ve sanatı, Urartuların günlük hayatı, çevre ile münasebetleri, yapı teknikleri hakkında etraflı bilgiler edinilmesini sağlamışlardır.

TÊŞEBAİNİ : Argiştihinili (Armavir - Blur)' den bir kap (M. Ö. VIII. yüzyıl)

Sitadel (iç kale)'de dizi halinde iş yerleri, erzak ve şarap depoları, doldurulmuş zahire ambarları meydana çıkarılmıştır. Bunlara ek olarak birçok madenî mobilya parçaları, tunçtan ve pişmiş topraktan ev eşyası, kıymetli taşlardan, altın ve gümüş'en, fil dişinden, geyik boynuzundan süs eşyası, zamanın silâhları, âyetler, koşum takımları ve onların süsleri, kumaş parçaları, hububat (buğday, arpa, akdarı) ve meyve (elma, üzüm, ayva, nar) kalıntıları bol miktarda ele geçmiştir. Bütün bu buluntulara göre, T.'nin anî bir baskına uğradığı anlaşılıyor. Ayrıca burada son Urartu krallarının bu havali valilerine emir ve talimatları ile hesap listelerini ihtiva eden çivi yazılı vesikalar bulunmuştur.

TÊŞEBAİNİ : Têşebaini (Karmir - Blur)'den bir kült kabı (M. Ö. VII - VIII. yüzyıl)

T. kazıları Güney Kafkasya'daki eski Urartu merkezlerinin erzak, mühimmat ve eşyasından ne varsa hepsinin boşaltılıp buraya taşındığını göstermiştir. Bu husus, yalnız VIII. yüzyılda hüküm süren kralların adlarının, sonradan kurulan T.'de de geçmesinden değil, burasının bazı buluntuların ve özellikle tunçtan yapılmış kalkanların imal yeri olmasından da anlaşılmaktadır.

TÊŞEBAİNİ : Arin-Berd (Erebûni)'den bir rhyton (M. Ö. VIII. yüzyıl)

T.'de I. Argiştiş, II. Sardur ve I. Rusa'nın adlarını ve baştanrı Haldi'ye ithaf ifadelerini ihtiva eden 15 adet kalkan bulunmuştur. Bu seremonik kalkanların çoğunun üzerinde bir dizi arslan, bir dizi boğa tasvirleri bulunmaktadır. Bazılarının ön kısmı ise mukaddes ağaç ve kanatlı tanrı (melek) tasvirleri ile süslüdür.

T.'den elde edilen buluntular itina ile yapılmış, sanat değerleri yüksek olan çeşitli eşyayı teşkil ettiklerinden, bunların ham maddeleri ile mamul şekilleri kıymetli ticaret eşyası olarak, Kafkasya'nın kuzeyinde ve Dnepr nehri kıyılarında oturan İskitler ile İran, Anadolu, Mezopotamya, hatta Akdeniz memleketleri ve Mısır arasında mübadele edilmişlerdir. Bu buluntuların materyal ve mamul eşya olarak formları, yapıları, işlemeleri, o zamanlar Urartu şehirleri ve özellikle Güney Kafkasya'daki Urartu eyaletleri arasında esaslı kültür ve alışveriş münasebetlerinin kurulmuş olduğunu gösterirler.

M. Ö. VII. yüzyılda Argiştihinili ve Erebûni'nin yerine geçerek canlı bir eyalet ve idare merkezi, faal bir kültür, sanat ve ticaret yeri haline gelen T.'nin varlığı yüz yıl kadar devam etmiştir. Şehir ve kalesi M. Ö. VI. yüzyılın başlarında (∓ 590 tarihlerinde) İskitler ve diğer Kafkas kavim ve kabileleri tarafından tahrip edilmiştir. Zaten bu tarih Urartu devlet varlığının da son yıllarına rastlar.

Muhtemel olarak, o sırada daimî akınları ile Urartu devletini Medlerin zâfa uğratmasını fırsat bilen İskitler ve Kafkas kabileleri, kalın duvarlara saplı olarak bugünlere kadar kalmış ve kazılar sırasında pek çok örneği bulunmuş olan ok uçlarından anlaşıldığı üzere, kaleye kuzey - batı tarafındaki bir yan kapıdan bir gece hücumu ile girmişler ve şehrin varlığına son vermişlerdir (B. Pjotrowski, *Urartu*, Archeologia Mundi I, s. 23 vd., s. 153 vd.; *Karmir - Blur*, Leningrad; R. D. Barnett, *Russian Excavations in Armenia*, Iraq XIV, 132; XXI, s. 1 vd.). (E. Bilgiç).

TÊŞEBAİNİ : Arin - Berd (Erebûni)'de bulunmuş bir duvar frizi üzerinde tanrı Haldi tasviri

TEŞEBBÜS : 1. İstenen sonucu elde edemeden bir suçu işlemeye davranma. Türk Ceza Kanunu'na göre T., nâkıs veya tam T. şeklinde olabilir.

a. Nâkıs T. : Failin suçu işlemeye girişmesi, ancak kendi elinde olmayan sebeplerden dolayı suçun işlenmesi için gerekli fiilleri tamamlayamaması halidir. Türk Ceza Kanunu'nun 61. maddesine göre, nâkıs T. faili hakkında, kanunda ayrıca yazılı olmayan hallerde, tamamlanmış fiil ölüm cezasını gerektirdiği takdirde on beş yıldan yirmi yıla; müebbet ağır hapsi gerektirdiği takdirde on yıldan on beş yıla kadar ağır hapis cezası hükmolunur. Diğer hallerde tamamlanmış fiil için öngörülmüş olan ceza yarısından üçte ikisine kadar indirilir.

b. Tam T. : Failin, suçun işlenmesi için gerekli bütün fiilleri tamamlamış olmasına rağmen, elinde olmayan sebeplerden dolayı sonucun meydana gelmemiş bulunması halidir. Tam T. faili hakkında sonuçlanmış fiil ölüm cezasını gerektirdiği takdirde yirmi yıldan aşağı olmamak üzere ağır hapis, müebbet ağır hapis cezasını gerektirdiği takdirde on beş yıldan yirmi yıla kadar ağır hapis cezası hükmolunur. Diğer hallerde o cürüm için kararlaştırılmış ceza altıda birinden üçte birine kadar indirilir (Türk Ceza Kanunu Md. 62).

2. İktisadî değer taşıyan mal ve hizmetleri meydana getirmek ve bunları mübadele (değiş tokuş) ederek bir kâr sağlamak üzere faaliyet gösteren ticarethane, fabrika, şirket veya banka gibi her çeşit teşekkül ve müessese. T., emek ve sermayenin bir düzen içinde birleştirilmesiyle ortaya çıkan temel bir ekonomik birim (ünite)'dir. (E. Korur)

TEŞHİS (Ar. *teşbîs* = tanıma, ayırma), insan dışındaki canlı ve cansız varlıkları, düşünen, duyan ve hareket eden bir insan kişiliğinde gösterme. T., teşbih (b. bk.), istiare (b. bk.) gibi sanatlarla birlikte kullanılır. İnsan kişiliğinde canlandırılan varlıkları konuşturmaya da *intak* denir. İntakta kesinlikle T. vardır. Fakat T.'te her zaman intak olmayabilir. Fabl (Fr. fable) ve masallarda T. ve intak sanatına sık sık baş vurulur.

TEŞHİS, hastanın vücudundaki anatomik veya fonksiyonel bozuklukları araştırarak bir hastalığı tespit etme. En doğru tedaviyi yapabilmek için en doğru T.'i koymak gerekir. Bozuklukların yerini bulmak için hasta muayene edilir. Hasta muayenesi, hastanın üzerinde ve laboratuvarlarda hastadan alınan maddeler üzerinde yapılır.

Hasta muayenesi sorgu ile başlar. Burada doktorun hastaya karşı tutumu çok önemlidir. Hasta dostça karşılanmalı ve itimat telkin edilmeye çalışılmalıdır. Bundan sonra hastanın adı, adresi ve mesleği ile sorgulamaya geçilir. Daha sonra hastanın şikâyetleri, geçirdiği hastalıklar, varsa ailevî hastalıkları, vücut fonksiyonlarından iştah, uyku, susama, idrar, dışkı, kilo kaybı, görme, işitme, koklama, dokunma hisleri, kadınlarda âde', doğum ve kadın hastalıkları sorulur.

Bundan sonra hastanın asıl muayenesine geçilir. Önce hastanın dış görünüşüne bakılır. Deride morarma, sarılık, solukluk, şişlik, döküntü, pullanma, kabuklanma, çatlak, yara olup olmadığı araştırılır. Derinin sıcaklığı, terleme kontrol edilir.

Sindirim sistemi ağızdan başlamak üzere mide, bağırsak, karaciğer, safra kesesi, pankreas, dalak gözle ve elle muayene edilir. Solunum sistemi burun ve boğazdan başlar. Akciğerler vurma ve dinleme ile kontrol edilir. Solunum seslerinin vasıfları çok önemlidir. Öksürük ve balgam çıkarılıp çıkarılmadığı sorulur. Dolaşım sisteminde kalp incelenir. Kalp sesleri değerlendirilir. Nabız sayılır. Böbrekler ve idrar yolları dokunma ve vurma ile muayene edilir. Sinir sisteminde duyarlılık, refleksler, bilinç durumu, baş ağrısı, baş dönmesi, uyku durumu araştırılır. Bu muayenelerden sonra kan ve idrarda biyokimyasal tetkikler, röntgen çekimi, elektroansefalografi, elektrokardiyografi, radyoaktif izotoplarla organların incelenmesi, vücut salgılarının mikrop kültürü ve antibiyotik duyarlık deneyleri, mide ve safra tübajları, rektoskopi, endoskopi, sistoskopi, serolojik testler, aglutinasyon testleri T. koymakta yardımcı olurlar.

Bundan sonra aynı semptomları veren hastalıklar arasından ayırtıcı T. yapılır ve uygun tedaviye geçilir.

TEŞİKTAŞ, Özbekistan'da, Baysuntau dağında bir mağara. 1938'de yapılan kazılarda bu mağarada eski Taş Çağından kalma birtakım kültür katlarına rastlanmıştır.

TEŞKİLÂT-I ESASİYE KANUNU : bk. ANAYASA.

TEŞRİFAT, Osmanlı devletinde resmî günlerde, bayramlarda, çeşitli tören, toplantı ve ziyaretlerde, devlet büyüklerinin ve yabancı elçilerin makam ve rütbelerine göre ilgili usul ve kanunlar gereğince kabulü. Dîvân-ı Hümâyun'da kapıkulu askerlerinin maaşlarının verilmesi, Mısır hazinesinin gelişi, donanmanın denize açılması, hükümdara peşkeş verilmesi, hil'at giydirilmesi gibi durumlar da T. işleri arasındaydı. T. işleri, teşrifa'çı (b. bk.) tarafından yürütülmüş ve yönetilmiştir.

TEŞRİFATÇI, Osmanlı devletinde resmî davet ve törenlerde teşrifat işlerini yürüten ve yöneten protokol görevlisi. T.'ya, Teşrîfatî veya Teşrîfatî-i Dîvân-ı Hümâyun da denilir.

T.'lık görevi Kanunî Sultan Süleyman tarafından kurulmuştur. T. sarayda yapılan bütün resmî ve özel törenlerden sorumluydu. Sarayda, Dîvân-ı Hümâyun'da, Paşakapısı'nda yapılan törenlerde, teşrifat defteri gereğince protokolü uygular ve yönetirdi. Dîvânda kapıkulu askerlerinin maaşlarının verilmesi, ziyafetler, yabancı devlet elçilerinin gelişi, Mısır hazinesinin gelmesi, padişahın tahta çıkışı, bayramlarda yapılan muayede ve tebrikler, donanmanın denize açılması, bir geminin denize indirilmesi, hükümdara peşkeş verilmesi, hil'at giydirilmesi, yıllık tevcîhât ve huzurdaki tayinlerde giydirilen hil'a'ler ve daha sonra sadrazam dairesinde yapılan tören dolayısıyla teşrîfat kanununa göre bütün bu işleri yürütmek T.'nın göreviydi. T. ayrıca vezir, beylerbeyi ve öteki devlet erkânına ait resim ve harçların da defterini tutardı. Önceleri Dîvân-ı Hümâyun'a bağlı olarak çalışan T., III. Ahmed zamanında Paşakapısı'na nakledilmiş ve sadaret kethüdalığına bağlanmıştır.

T.'nın emri altında bir teşrîfat kalemi vardı. Kalemin şefi olan T.'dan sonra, derece sırasıyla muavin olarak teşrîfat kesedarı, teşrîfat halifesi, kaftancıbaşı ve teşrîfat kesedarı yamağı gelirdi. Teşrîfat halifesi veya T. kalfası ve kesedar, T.'nın en yakın yardımcılarıydı ve bunlar saray ve devlet törenlerinin bütün sicillerini korumakla yükümlüydüler. Kaftancıbaşı ise padişah ve sadrazamın huzurlarına kabul edilecek olanlara giydirilecek hil'atleri korur ve gerektiğinde çıkarırdı.

T.'lık, sonradan Bâb-ı Âlî'ye devredilmiş ve Osmanlı devletinin sonuna kadar eski önemli yerini burada da korumuştur. (C. Dilçin)

TEŞVİK, suç işleme niyetinde olan kimsenin düşüncelerini överek ve suçu işlemesini kolaylaştıracak diğer davranışlarda bulunarak onu suçu gerçekten işlemeye itme. Türk Ceza Kanunu'nun 65. maddesine göre, T. suça iştirak mahiyetindedir ve T. eden kimse hakkında iştirak hükümleri uygulanır. Ayrıca bk. TAHRİK. (E. Korur)

TETANOS : Halk arasında "kazıklı humma' denir. Clostridium tetani denen basillerin harplerde ve trafik kazalarında görüldüğü gibi ezik ve kirli yaralara bulaşması ile ortaya çıkar. Sağlık şartları bozuk yerlerde yapılan düşük ve kürtajlardan ve özellikle yeni doğan bebeklerin göbeklerinin kirli âletlerle kesilmesinden sonra görülebilir.

Bu basillerin özelliği tetanospasmin denen toksin çıkarmalarıdır. Bu toksin merkezî sinir sistemi hücreleri ile birleşir. İstemli kaslarda tonik spazmlara ve konvülsiyonlara se-

bep olur. Çene kaslarının kasılması sebebi ile hasta ağzını açmakta zorluk çeker. Bu bakımdan kazıklı humma adı verilmiştir. Bu basillerin diğer özellikleri anaerob olmaları ve spor yapmalarıdır. Spor'ları toprakta, ahırda uzun yıllar canlılıklarını korurlar.

Kuluçka dönemi 5 - 10 gündür. Çene kasılması en belirgin bulgudur. Yutma güçlüğü, ense sertliği, baş ağrıları, ateş ve konvülsiyonlar görülebilir. Çene kaslarının kasılması hastaya müstehzi bir görünüm verir. Ayrıca, hastalar idrar ve gaitalarını çıkarmada güçlük çekerler. Solunum kaslarının çalışması bozulursa, soluk alma güçleşir ve hastada morarmalar başlar. Özellikle küçük çocuklar ve yaşlılar komaya girerek ölebilirler.

Teşhis, yaradan basillerin bulunması ve klinik bulgulara dayanır. Bugünün hayat şartları herkesin T.'a karşı aşılı olmasını gerektirir. Okullarda yapılan karma aşılarda vardır. Bağışıklığı uzun sürer. Şüpheli yaralanmalarda aşı tekrarlanır. Klinik bulgular veren ağır vakalarda serum uygulanır. Serum şansının hayatta bir defa kullanılabileceği dikkate alınırsa, gereksiz yere serum kullanılmamalıdır.

T. seromunu Emil von Behring (Hausdorf, Batı Prusya 1854 - Marburg 1917) bulmuştur. (N. Menemenli)

TETE, Mozambik (Moçambique)'te, Zambezi kıyısında bir şehir. Denizden yüksekliği 160 m, nüfusu 40 000 (1967)'dir. T. idare bölümünün merkezi olan şehirde ticaret gelişmiştir. T. 1531'de kurulmuştur. Monomotapa devletine karşı açılan Portekiz savaşlarının başlangıç noktasıdır.

TETELA veya **BATETELA,** Zaire (Kongo)'de, Zankuru ile Lomami arasında yaşayan bir Bantu boyu. Dil bakımından Bantu dillerine bağlıdır. Bk. BANTU DİLLERİ.

TETEVEN, Kuzey Bulgaristan'da, Balkan dağlarının kuzey eteğinde, Ak Vit (Bulg. Beli Vit) ırmağı kıyısında, Lofça (Loveç) idare bölümünde bir kasaba. Nüfusu 9 807 (1965)'dir. Ağaç işleri (mobilya) ve el sanatları gelişmiştir. Bulgaristan'ın en büyük kontrplak fabrikası T.'de kurulmuştur. Son yıllarda kış sporları merkezi olarak gelişmiştir.

TETHYS, Yunan mitolojisine göre, Uranos (Gök) ile Gaia (Toprak)'nın kızı, dişi titanlardan sonuncusu. Bk. TİTAN'LAR. Denizin verimliliğinin sembolü sayılır. Okeanos' la evlenir ve üç bini aşkın dişi yaratık doğurur. Dünyanın bütün ırmakları da Okeanos'la T.'ten doğmuştur.

TETHYS DENİZİ, eski bir denize verilen bir ad. Güney Avrupa ile Kuzey Afrika arasında uzanan bu deniz Birinci Çağın başından Üçüncü Çağın ilk devirlerine kadar sürmüştür. T. D. aşağı yukarı bugünkü Akdeniz ve çevresinden Asya içlerine, Sumatra adasına kadar uzanmıştır. *Tethys* adı Yunan mitolojisinden alınmış, Avusturyalı jeolog Eduard Suess (1831 - 1914) tarafından bu denize verilmiştir. Bk. TETHYS.

TETİKLEME : bk. ELEKTRONİK.

TETKİK MERCİİ, icra ve iflâs dairelerinin işlemlerine karşı yapılan itiraz ve şikâyetlere bakan hâkimlik. Mahkeme başkan veya hâkimi bulunan yerlerde bağımsız icra hâkimleriyle yardımcıları, bunlar bulunmadığı takdirde kanun tarafından görevlendirilen diğer hâkimler T. M.'ne ait işleri görürler. Tatbikatta ayrıca icra hâkimi bulunmayan yerlerde o yerin asliye hâkimi aynı zamanda T. M. görevini yapmaktadır.

İcra ve iflâs dairelerinin işlemlerini denetlemek, haciz ve iflâsa ilişkin istihkak davalarına bakmak da T. M.'nin görevleri arasındadır. (E. Korur)

TETMAJER - PRZERWA, Kazimierz (Ludzmierz, Galiçya 1865 - Varşova 1940), Polonyalı şair ve yazar. Kraków ve Heidelberg'de okumuştur. Modern Polonya edebiyatının en büyük şairleri arasında yer almıştır. *Poezje* (Şiirler) [1891 - 1924] adlı dizide (8 kitap) karamsar duyguları dile getirmiştir. Aşk şiirleri yanında Tatra dağları üzerine birçok tabiat şiiri de yazmıştır. Bu şiirlerinde folklor unsurları hâkimdir. *Sfinks* [1894] ve *Zawisza Czarny* (Kara Zawisza) [1901] adlı dramlarında M. Maeterlinck'in sembolist geleneği göze çarpar. *Na skalnym Podhalu* (Kayalık Podhale'de) [1903 - 1910] ve *Legenda Tatr* (Tatra efsanesi) [1910 - 1911] adlı eserlerinde epik bir üslûpla Tatra çevresini tasvir etmiştir. *Ksiądz Piotr* (Papaz Piotr) [1896] adlı hikâyesi büyük bir ilgi görmüştür. 1898'de *Aniol śmierci* (Ölüm meleği) adlı bir roman da yazmıştır.

TETON'LAR veya **LAKOTA'LAR,** Sioux ailesine bağlı bir kızılderili topluluğuna verilen ad. Kuzey Amerika' da, Mississippi vadisinde yaşayan T.'lar Dakota kolunda yer alırlar. Bk. SIOUX.

TETOVO (Türkçe adı : **Kalkandelen**), Yugoslavya' da, Makedonya Cumhuriyetinde, Şar dağının eteklerinde bir şehir. Denizden yüksekliği 463 m, nüfusu 25 600 (1961)'dür. Nüfusun % 50'sinden çoğu Müslümandır. Çevresinde meyve (elma, kiraz, kestane) bahçeleri vardır. Toprak ürünleri pazarı ve el işleri (dokuma) sanayii merkezidir. Türk (Osmanlı) hâkimiyeti döneminden kalma güzel camileri vardır. Son yıllarda kış sporları (kayak) merkezi olarak gelişmiştir.

TETRAHİDROFURAN (Dietilenoksit), C_4H_8O. Renksiz, eter'inkine benzer kokulu sıvı; yoğunluğu 0,889; kaynama noktası 64 - 67°C; tutuşma noktası + 60°C; su, alkol, keton, ester, eter ve hidrokarbürlerle karışım haline getirilebilir, PVC, kauçuk gibi yüksek polimer'leri çözer. T., 1,4 - bütandiol'un dehidratizasyonu ile elde edilir.

T., teknikte, çözücü, bağlayıcı madde, lak bağlama maddesi olarak kullanılır.

TETRAKLORMETAN (Alm. Tetrachlorkohlenstoff), karbon tetraklorürü, endüstride "Tetra" olarak bilinir, CCl_4. Renksiz, yanmaz, ışık kırıcı, hoş olmayan tatlımsı kokulu sıvı; yoğunluğu 1,598; ergime noktası —22,9°C; kaynama noktası 76,7°C; su içinde az çözünür (100 gr su, 20°C sıcaklıkta sadece 0,08 gr T. çözer), alkol, eter, kloroform, benzol, benzin, eterli ve gresli yağlarda kolayca çözünür. T., gres, yağ, reçine, iyod ve bazı diğer maddeleri büyük miktarlarda çözer. Oda sıcaklığında T., reaksiyon bakımından oldukça tembel olup baz ve asitlerden etkilenmez. Demir, çinko, bakır, alüminyum gibi metaller, su ve T. muvacehesinde bir miktar asit oluştuğundan yavaş yavaş çözünebilirler ($CCl_4 + 2H_2O \rightarrow CO_2 + 4HCl$). Bu yüzden fabrikalarda, T. ile çalışmaların yapıldığı yerlerde, kurşunla kaplanmış demir cihazlar kullanılır. T., teneffüs edildiği takdirde (kloroforma

yakınlığından dolayı) narkotik bir etki yapar. Bununla birlikte T.'ın narkotik dozu ile öldürücü dozu birbirine çok yakın bulunduğundan T.'ın narkoz olarak kullanılması sakıncalıdır. T. buharlarının uzunca süre teneffüs edilmesi, ağır hastalıklara (birkaç günlük sağırlık, görme duyarlığının azalması gibi) sebep olabilmesine karşılık, bir defa alınan cüzi miktarda (1 - 2 cm^3) saf T., zararsız olarak kabul edilir. Bu bakımdan tropikal yörelerde çalışanlara, ince bağırsak kurtlarına karşı mücadelede, bu dozlarda milyonlarca defa verilmiştir. T. ile alüminyum tozu karışımı infilâk edebilir.

Yapılışı : Klor aktarıcıları (Fe-tozu veya $MnCl_2$) etkisiyle metan veya karbon bisülfür (CS_2)'ün klorlanması yolu ile üretilir.

Kullanılması : Yağ, gres, reçine, kauçuk, nitroselüloz v.b. için parlamaz (tutuşmaz) çözücü ve çıkartma maddesi olarak, yağ çözücü olarak leke çıkarma sıvılarında, Berger karışımlarında, haşaratla mücadele ilâçlarında, Tetra yangın söndürme cihazlarında, kimyasal temizleme ve metallerin yağlardan temizlenmesinde, zor izabe edilir Al, Nb ve benzerleri metal oksitlerinin klorlanmasında (burada CCl_4'ın C'u redüktör, Cl'u klorlayıcı etkisi yapar) kullanılır. T., ilk defa 1839 yılında Regnault tarafından kloroform ve klordan üretilmiştir. (E. Ediger)

TETRALİN, TETRAHİDRONAFTALİN, $C_{10}H_{12}$, nikel katalizatörleri kullanılması ile naftalinin tam olmayan hidrojenasyonu ile üretilen renksiz bir karbon hidrojen. T., akar yakıt maddelerine katkı olarak veya teknik çözücü olarak kullanılır.

TETRIX, Orthoptera takımının Tetrigidae familyasına bağlı bir cinse verilen ad. Memleketimizde bu cinse bağlı 4 tür çekirge bulunmaktadır. Bunlar *T. depressa, subulata, bolivari* ve *nutans*'tır. Bu cinse bağlı türler genellikle durgun su kenarlarında, nemli çayırlarda, bataklık ve sazlık alanların etrafında yaşarlar. Boyları erkeklerde 7 - 12 mm, dişilerde 7 - 14,7 mm arasında değişmektedir. Ekonomik önemleri yoktur. Bitkilerdeki zararı çok azdır. (E. Tutkun)

TETROD : bk. ELEKTRONİK.

TETUAN veya **TÉTOUAN** (Fr.; Berberî dilindeki adı : **Tittavin**), Fas'ın kuzey - batı bölümünde bir şehir. Denizden yüksekliği 85 m, nüfusu 115 000 (1968)'dir. 828'de İdrisîlerin başşehri olarak anılan şehir, İspanyol akınlarında sık sık büyük hasarlara uğramıştır. Endülüslüler tarafından yeniden inşa edilen şehre XVII. yüzyılda İspanya'dan çıkarılan Magribîler yerleşmiştir. Yüksek dağlarla çevrilmiş olan T.'ın çevresinde zeytin ve portakal bahçeleri vardır.

TEUTOBURGER WALD, Almanya'nın kuzey - batısında Weser sistemine bağlı tepelere verilen ad. 110 km uzunluğunda ve 7 - 15 km genişliğindedir.

Tacitus'a göre, M. S. 9'da T. W.'da yapılan meydan savaşında Cherusk prensi Armin idaresindeki Germenler, Varus idaresindeki Romalılara büyük kayıplar verdirmişlerdi. Bu savaş, Klopstock (1769), Kleist (1809) ve Grabbe (1838) gibi yazarların eserlerinde işlenmiştir.

TEUTON DERNEĞİ, eski Germenliğe bağlılık ideali taşıyan öğrenci kuruluşu. Almanya'da XIX. yüzyılın sonlarına doğru ve XX. yüzyılın ilk yıllarında kurulan çeşitli öğrenci derneklerinden bazıları Germania (Tübingen, Erlangen), Allemania (Heidelberg), Teutonia (Jena, Kiel) adlarını taşıyorlardı.

TEUTON'LAR (Lat. Teutoni, Teutones, Alm. Teutonen), Germen kavmi. İlk defa Pytheas von Massilia tarafından M. Ö. aş. yu. 345'te Jütland'ın batı kıyısında yaşadıkları yazılmış bulunan T.'lar, M. Ö. 103'te aşağı Seine bölgesinde Kimberlerle karşılaşmışlar, Ambronlar ve Tougenerlerle, belki de Harudlarla birlikte güneye doğru göç etmişlerdir. T.'lar M. Ö. 102'de Güney Fransa'da Aquae Sextiae'de Marius tarafından yenilmişlerdir. Geri kalan kısımlarının Güney Almanya'da kaldıkları sanılmaktadır.

TEVBE : bk. TÖVBE.

TEVDİ, menkul (taşınır) bir malın güvenli bir yerde saklanmak üzere başka bir kimseye emanet verilmesi. T. edilen malı emanet alan kimse (müstevdî), onu teslim eden kimse (mudî)'nin verdiği şeyi kabul ve onu güvenli bir yerde saklama borcunu yüklenmiş olur. Ücret şart edilmedikçe veya durum emanet alanın bir ücret beklemesini gerektirmedikçe, emanet alan kimse, bunun karşılığında bir ücret isteyemez. Ancak T. eden, emanet alanın T. ile zorunlu ilişkisi bulunan bütün masraflarını ödemekle yükümlüdür. (Borçlar Kanunu Md. 463). Ayrıca, kendi kusuru olmaksızın meydana geldiğini ispat etmedikçe, T. sebebiyle hasıl olan zararı da tazmine mecburdur (BK. Md. 464). Emanet alan, T. edenin müsaadesini almadıkça T. olunan şeyi kullanamaz. Buna aykırı hareket ederse, T. edene adalet ölçüsünde bir tazminat vermeye mecbur olur ve bu arada kazara meydana gelen zararlardan da sorumludur. Bu sorumluluktan ancak eşya kullanılmamış olsa bile bu zararın meydana geleceğini ispat ederek kurtulabilir (BK. Md. 465). T. için bir süre belirlenmemiş olsa da, T. eden her vakit T. edilen eşyayı meydana gelmiş fazlalıklarla geri alabilir, ancak emanet alanın esas süreyi nazara alarak yaptığı masrafları karşılamakla yükümlüdür (BK. Md. 466). Emanet alan, kararlaştırılan süreden önce emaneti iade edemez. Ancak öngörülmemiş olan haller dolayısıyla T.'in devamı T. olunan şeyi veya T. alanı zarara sokacaksa, T. alan belirlenen sürenin bitiminden önce de emaneti iade edebilir. Eğer süre kararlaştırılmamışsa, iade her zaman için mümkündür (BK. Md. 467). Emanet mal, saklanması gerekli olan yerde T. edene iade olunur. İade masrafları ile iade zamanında meydana gelecek hasar T. edene aittir (BK. Md. 468). Birlikte bir malı emanet alanlar ondan müteselsilen sorumlu olurlar (BK. Md. 469). İki veya daha çok kimseler, haklarını muhafaza için hukukî durumu tartışmalı veya şüpheli olan bir şeyi emanet alana veya emin kişiye T. ederlerse, emanet alan veya emin kişi, bütün ilgililerin onayı veya hâkimin kararı olmadıkça malı bunlardan hiçbirine iade edemez (BK. Md. 471). (E. Korur)

TEVEKKEL (ölm. 1598), Kazak hanı (1582 - 1598). Babası Şigay Hanın ölümünden sonra tahta geçmiş (1582), 1586'ya kadar baş kaldıran mahallî hükümdarlarla mücadele etmiştir. Haknazar Hanım Kazakları kendi yönetimi altında birleştirme yolundaki çabalarını sürdürmüştür. Rusya ile diplomatik ilişkiler kurmuş, Orta Asya hanlıkları (özellikle Buhara Hanlığı) ile savaşmıştır. 1598'de Orta Asya'da yaptığı bir savaşta yaralanarak ölmüştür.

TEVERE, Tiber (Lat. Tiberis) ırmağının İtalyanca adı. Bk. TIBER.

TEVFİK, Selanikli (Selanik 1860 - Viyana 1910), Türk yazarı. Tercümeleri ve tarihî eserleri ile tanınmıştır. İlk öğrenimini Selanik'te yapmış, daha sonra 11 yaşında iken İstanbul'a gelerek Mahrec-i Aklam'da öğrenimini sürdürmüş, Fransızcasını ilerletmiştir. Genç yaşta yazarlığa başlayan T.'in birçok gazete ve dergide çeşitli makaleleri, tercümeleri ve tefrikaları yayınlanmıştır. Değişik okullarda tarih öğretmenliği ve son zamanlarında Hukuk Mektebinde öğretmenlik yapmıştır.

T. Fransızcasının çok güçlü olmasının sağladığı kolaylıkla çok süratli bir şekilde tercüme yapabiliyordu. Gazetcci ve fikir adamı olarak yaşayan T. elli yaşına geldiğinde çok yıpranmış ve dimağından rahatsızlanmıştı. Viyana'da gördüğü tedavi bir sonuç vermemiş ve orada ölmüştür. Cenazesi Selanik'e getirilerek oraya gömülmüştür.

Musavver Hindistan seyahatnamesi, Islahat-ı Osmaniye tarihi adlı eserlerinin ancak birkaç forması yayınlanmıştır. Basılan eserleri ise şunlardır: *Mirat-ı vukuat-ı harbiye, Prusya' da askerlik âlemi, Nevsal-i askerî* ve *Çanta.* Tercümeleri arasında yayınlanan romanlarından bazıları ise şunlardır: *Serseri Yahudi, Roman cüzdanı, Müthiş korsanlar, Korkunç sefine.*

TEVFİK, Çaylak: bk. ÇAYLAK TEVFİK.

TEVFİK FİKRET: bk. FİKRET, Tevfik.

TEVFİK NEVZAT (İzmir 1865 - 1906), Türk yazarı. Binbaşı Hasan Efendi'nin oğludur. Tevfik adına hocası tarafından Nevzat adı eklenmiş, kendisi de bu iki adı birlikte kullanmıştır. Rüştiye öğreniminden sonra Arapça, Farsça, Fransızca, biraz da İngilizce öğrenmiştir. Kendisini İzmir'in Türkçeyi en iyi kullanan ve en kolay şiir yazan genci olarak tanıtmıştır. Aruz veznini bir alışkanlık haline getirecek kadar rahat kullanmıştır.

Hukuk öğrenimini tamamladıktan sonra, bir yandan avukatlık yapmış, bir yandan da Halit Ziya Uşaklıgil ve Bıçakçızade Hakkı ile birlikte İzmir'in ilk dergisi olan "Nevruz"u çıkarmıştır (13 mart 1884). Bu dergiyi yine aynı yazarlarla birlikte çıkardığı "Hizmet" ve "Ahenk" gazeteleri takip eder (13 kasım 1886). Bu gazeteler İzmir'in ilk özel gazeteleridir. 1892'de o zaman İzmir'de Millî Eğitim Müdürü (daha sonra bakan) olan Emrullah Efendi ve avukat Güzel Hasan Beyle Avrupa'ya kaçarak "Hizmet" gazetesini taş basması ile yayınlamıştır. Affedilip İzmir'e döndükten sonra aleyhlerine verilen bir jurnal yüzünden şair Abdülhalim Memduh ve Tokadizade Şekip'le birlikte Bitlis'e sürülmüştür. Sekiz aylık bir sürgünden sonra yine affedilerek İzmir'e dönmüştür. Son defa ihtilâl hazırlamak suçlamasıyla üç yıl kalebentlik cezasına çarptırılmışsa da, Adana cezaevinde küreğe konulmuştur. Adana cezaevinde veya Payas kalesinde intihar ettiği veya gardiyanlar tarafından öldürüldüğü yolunda iki söylenti vardır. (O. Önertoy)

TEVFİK PAŞA, Ahmed (1934'te **Okday** soyadını almıştır; İstanbul 1845 - İstanbul 1936), Türk devlet adamı, son Osmanlı sadrazamı. Aslen Kırımlı olup Bahçesaraylı Mirza Mustafa'nın torunu ve Tuna havalisi kumandanı Ferik İsmail Hakkı Paşa'nın oğludur. Vidin rüştiyesinde okumuştur. Davutpaşa'da bulunan ikinci süvari alayına yazılmışsa da, 1865'te askerlikten ayrılmış, Babıâli tercüme kalemine devam etmiştir. 1872'de İtalya elçiliği ikinci kâtipliğine tâyin edilmiştir. Daha sonra Viyana, Berlin ve Atina elçiliklerinde çalışmıştır. 1876'da Petersburg elçiliği başkâtipliğine tâyin edilen T. P., Kabûlî Paşa'ya vekâlet etmek üzere maslahatgüzarlığa getirilmiştir. Rusların harp ilânı notası üzerine İstanbul'a dönerek siyasî memur görevi ile karargâhı Şumnu' da bulunan serdar-ı ekrem Abdülkerim Paşa'nın yanına gönderilmiştir. Harbin sonunda 1879'da Atina maslahatgüzarlığına, 1883'te de Atina elçiliğine tâyin edilmiştir. 1885'te Süveyş kanalı komisyonunda görev almış, 1895'te hariciye nazırlığına getirilmiştir. Yunan Harbi sonunda Tophane Kasrında toplanan konferansta başkanlık yapmıştır. 1908'de Said Paşa kabinesinde hariciye nazırı olarak kalmıştır. 31 Mart Vakası üzerine çekilen Hüseyin Hilmi Paşa'nın yerine sadrazamlığa getirilmiştir (1909). 21 gün süren bu görevi sırasında Hareket Ordusu İstanbul'a girmiş, II. Abdülhamid tahttan indirilmiştir. Sadaretten uzaklaştırıldıktan sonra tekrar Londra elçiliğine gönderilen T. P., Osmanlı devleti I. Dünya Savaşı'na girinceye kadar bu görevde kalmıştır. Vahideddin'in tahta çıkmasından sonra bir heyetle Almanya, Avusturya ve Bulgaristan'a gitmiş, dönüşünde aldığı hükümeti kurma görevini başaramamıştır. Ahmed İzzet Paşa'nın 1918'de sadaretten ayrılması üzerine ikinci defa sadrazamlığa getirilmiştir. Ancak, İstanbul'un işgali üzerine sadarette kalamamıştır. T. P., sık sık kabinesinde değişiklikler yapmışsa da, başarı kazanamamıştır. Başarı sağlayamayınca istifa etmiş, yerine Damat Ferit Paşa (b. bk.) geçmiştir. Daha sonra Ali Rıza Paşa, Salih Paşa ve Damat Ferit Paşa hükümetlerinin kuruluşları sırasında kendisine sadrazam olması teklif edilmişse de, kabul etmemiştir. 1919 yılı haziran ayında Paris'e giden bir heyete başkan olarak katılmış, ancak Clemenceau (b. bk.) tarafından fena kabul edilerek sonuç alamamıştır. Daha sonra 1920 yılı mayısının başında tekrar Paris'e gitmiştir. Sèvres antlaşmasının imzalanmasından sonra İstanbul'a dönmüştür. Millî harekâtın gelişmesi karşısında çekilmek mecburiyetinde kalan Ferit Paşa'nın yerine 22 ekim 1920'de tekrar sadrazamlığa getirilmiştir. 1921'de Londra Konferansına katılan İstanbul heyetinin başkanlığını yapmış ve Ankara hükümetini temsil eden Bekir Sami (b. bk.) Bey'in başkanlığındaki heyetin görüşlerine katılmıştır. Bk. LONDRA KONFERANSLARI. T. P., Londra Konferansında millî birliğin korunmasına titizlikle dikkat etmiştir. 1921'de T. P. İstanbul'a dönmüş, hariciye nazırlığı görevini de üzerine almıştır. 1922'de saltanatın lâğvı üzerine T. P. hükümeti çekilmiş ve T. P. son sadrazam olarak tarihe geçmiştir. Cumhuriyetin ilânından sonra T. P., İstanbul'da yaşamıştır.

TEVFİK PAŞA, Mehmed (Kahire 1852 - Hulvan 1892), Mısır hıdivi (1879 - 1892). İsmail Paşa'nın büyük oğludur. Babasının sağlığında devlet konseyi başkanlığı ve başnazırlık yapmıştır. Babasının hıdivlikten uzaklaştırılması üzerine onun Sultan Abdülaziz'den almış olduğu veraset fermanı gereğince 1879'da hıdivlik görevine gelmiştir. T. P. zamanında Mısır'da Fransa ve İngiltere'nin ağır malî kontrolü

TEVFİK PAŞA : Mısır hıdivi Tevfik Paşa'nın anıt-kabri

başlamıştır. Arabî Paşa, millî hareketin lideri olarak Mısır'da Avrupa düşmanlığını geliştirmiştir. T. P.'nın güttüğü siyaseti Arabî Paşa tâyin etmiştir. Ancak, daha sonra T. P. İngilizlerin himayesi altına girmiş, bu suretle tahtını koruyabilmek için İngilizlerin, özellikle Mısır büyük elçisi Lord Cromer (b. bk.)'in çizdiği politikayı takip etmiştir. 1885'te yapılan bir görüşme sonunda II. Abdülhamid İngiltere'nin Mısır'da yerleşmesini kabul etmiştir. T. P., Sudan'da çıkan Mehdî ayaklanmasını bastıramamış, Mehdî, 1885'te Hartum'u ele geçirmiştir. 1890' dan sonra Mısır'da tekrar iç barış sağlanmıştır. T. P.'nın ölümünden sonra, yerine oğlu Abbas Hilmi Paşa (b. bk.) geçmiştir.

TEVFİK PAŞA, Vidinli (Vidin 1832 - İstanbul 1901), Türk askeri ve matematikçisi. Vidinli Hasan Efendi'nin oğludur. İstanbul'a gelerek askerî okullara girmiş ve Harp Okulunu 1859'da bitirmiştir. Kurmay yüzbaşı olarak mezun olan T. P., askerî ataşe olarak Paris'e gitmiş ve orada kaldığı iki yıl içinde Mekteb-i Osmanî'nin ikinci müdürlüğünü yapmıştır. İstanbul'a döndükten sonra askerî okullarda matematik öğretmeni olarak çalışmış ve ordu için yeni alınacak silâhları getirmek üzere Amerika'ya gönderilmiştir. Altı yıl Amerika'da kalan T. P., ferik (korgeneral) rütbesine kadar yükselmiştir. Döndükten sonra Tophane meclisi başkanlığına ve 1880'de maliye nazırlığına getirilmiştir. 1882'de Amerika'ya orta elçi olarak tayin edilmiştir. Dönüşünde ticaret ve nafia nazırlığına getirilmiş, 1892' de müşir (mareşal) rütbesini kazanmıştır. Daha sonra Divan-ı muhasebat başkanlığı yaptığı gibi, ikinci defa maliye nazırlığına da getirilmiştir.

T. P., matematik alanında birçok eserler vermiştir : *Zeyl-i usul-ü cebir, Cebr-i âlâ, Cebr-i hattî.* Bunlardan başka, Avrupa'da bir bilim cemiyetinde verdiği Fransızca konferansı *Memalik-i Osmaniye ve İslâmiye* adı altında yayınlanmıştır.

TEVHİD (Ar. *tevhîd* = birleme), Tanrı'nın varlığını, birliğini ve ululuğunu anlatmak maksadıyla yazılan manzume. T.'ler genellikle kasîde (b. bk.) nazım şekliyle yazılır. Öteki nazım şekilleriyle yazılmış T.'ler de vardır. T.'ler, Tanrı'nın varlığı, birliği gibi kutsal bir konuda yazıldığından, divan düzenlenmesinde en başta yer almıştır.

TEVHİD-İ EFKÂR : bk. TASVİR-İ EFKÂR.

TEVHİD-İ TEDRİSAT : bk. TEVHİD-İ TEDRİSAT KANUNU.

TEVHİD-İ TEDRİSAT KANUNU : I. Dünya Savaşı'nın sonuçlarından biri, merkezî imparatorluklar sisteminin yıkılması, yerlerini millî devletlere terk etmesi olayıdır. Aynı sonuç, farklı siyasî ve sosyal şartlara rağmen Türkiye Cumhuriyeti'nin vücut bulmasıyla ortaya çıkmıştır. M. Kemal Atatürk, bu yeni devleti kuraraken onu, sadece İslâmî değil, İslâm öncesine kadar uzanan ve tarihin karanlıklarına dayanan birtakım gelenek ve göreneklerden ayrı, ne doğulu, ne de batılı herhangi bir fikir veya iktisadî doktrinin eseri olmayan, gücünü millî şuur ve kültürden alacak bir kuruluş olarak meydana getirmişti. Nitekim Saruhan milletvekili Vasıf (Çınar) Bey ile 58 milletvekilinin 14 mart 1924'te verdikleri teklifte "bir devletin kültür ve genel öğretim politikasında amaç ve isteklerde birliği sağlamak için öğretim birliği en doğru, en bilimsel, en çağdaş ve her yerde yararı görülmüş bir ilkedir" sözleriyle O'nun bu görüşüne katılmaktaydılar.

Atatürk, daha 15 temmuz 1921'de Millî Eğitim Kongresi'nde yaptığı konuşmada "yapımızla hiç de ilgisi olmayan yabancı fikirlerden, doğudan ve batıdan gelecek bütün tesirlerden tamamen uzak, millî seciye ve tarihimize uygun bir kültür kastediyorum" demişti. Bu görüşlerini 13 mart 1924'te Büyük Millet Meclisi'ndeki konuşmasında : "Milletin kamu oyunda tespit olunan öğretim ve eğitimde birlik ilkesinin zaman kaybetmeksizin uygulanması gereğini müşahede ediyoruz. Bu yolda gecikmenin zararlarını ve yararlarını görerek bu konuda acele etmenin ciddî ve yararlı sonuçlar getireceğine göre süratle kararlarınızı almalısınız" biçiminde dile getirmişti.

58 milletvekilinin verdiği kanun taslağı bir dizi inkılâp kanunları arasında bulunmaktadır. Bunlardan biri Şer'iye ve Evkaf Vekâleti ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletinin kaldırılması, öteki de Hilâfetin ilgasına dair kanundur. Bu üç kanunla yeni Türkiye çağdaş ve laik hüviyetini kazanmıştır.

Milletvekilleri gerekçeli tekliflerinde konuyu Gülhane hatt-ı hümâyununa kadar götürmüşler ve "bu ikilik öğretim ve eğitim bakımından birçok zararlı sonuçlar yarattı. Bir milletin çocukları ancak bir öğretim görebilir. İki türlü öğretim bir memlekette iki türlü insan yetiştirir. Bu ise fikir ve duygu beraberliğine, bütünlük gayelerine taban tabana zıttır" diyorlardı.

Bu üç kanun taslağının ivedilikle görüşülmesi teklifine Kastamonu milletvekili Halid Bey iç tüzüğü öne sürerek ve tasarıların ilgili encümenlerden geçmesini isteyerek bir engel çıkarmışsa da, Fethi Bey'in başkanlığında toplanan meclis, oy birliğiyle kanun tasarılarının ivedilikle o gün, yani 14 mart 1924 günü görüşülmesini kabul etti. Bu arada hükümetin teklifi üzerine Hilâfetin ilgasıyla ilişkili tasarı sona

bırakıldı. Önce Şer'iye ve Evkaf Vekâleti ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletinin kaldırılmasını öngören tasarı kabul edilerek Türkiye Cumhuriyeti hükümeti laikleştirilirken, ordunun politikadan sıyrılması da sağlandı. Ondan sonra T. K. tasarısı ele alındı ve kabul edildi.

7 maddeden oluşan bu kanun, 1. maddesiyle eğitim ve öğretimin Millî Eğitim Bakanlığı aracılığıyla bir elden yürütüleceği, 2. maddesiyle biraz önce kaldırılan Şer'iye ve Evkaf Vekâletince veya özel vakıflarca yönetilen medrese ve okulların Millî Eğitim Bakanlığına bağlanacağını, 4. maddesiyle de medreselerin ve onlara bağlı olarak 1908'den beri kurulan yüksek okulların kapatılacakları ve bu kurumların yerlerine ihtiyacı karşılamak üzere Darülfünun'da (Üniversite) bir ilâhiyat fakültesi ile imam ve hatip okullarının açılacağı hükümlerini getirmekteydi.

T. K.'nun getirdiği hükümler incelendiği zaman bu kanunun yeni Türkiye'nin gerçeklerine ve gereklerine uygun bir kanun olduğunu red ve inkâr etmek mümkün değildir. Kanun, Türkiye'de din adamı ve din bilgini yetiştirme görevini öteki bütün bilim, fen ve teknik alanlarda ihtiyaç duyulan elemanları yetiştirmek görevi ile birlikte eğitim ve öğretim işleri ile görevli ve sorumlu bir bakanlığa, Millî Eğitim Bakanlığına tevdi etmektedir. Böylece T. K., Tanzimat ricalinin bilerek veya bilmeyerek yahut çekinerek meydana getirdikleri bir hatayı düzeltmekte ve Türk toplumunun o tarihe göre 60 - 70 yıldan beri düştüğü olumsuz ortamdan kurtuluşunu sağlamakta idi. Bu kanunla nesillerin yetiştirilmesinde ikili eğitimin ortadan kalkması sağlanmış oluyordu. (İ. Parmaksızoğlu)

TEVİL : bk. TEFSİR.

TEVKİF : bk. TUTUKLAMA.

TEVKİİ, Osmanlılarda padişah ve vezir fermanlarına tuğra çeken görevli. Bk. NİŞANCI.

TEVRAT, Yahudiliğin, *Kitab-ı Mukaddes*'in geniş bir bölümünü teşkil eden ve Türkiye'de *Eski Ahid (Ahd-i Atik)* adıyla tanınmış kitabı.

Hristiyan kilise teşkilâtları tarafından *Kitab-ı Mukaddes* başlığıyla yayınlanan kitaplar, Yahudi ve Hristiyan kitaplarını bir arada sunar. Halbuki Yahudilerin ellerinde hiçbir zaman Hristiyanlıkla ilgili kutsal kitaplar, İnciller v.b. bir arada değildir. Çünkü ne *Kitab-ı Mukaddes,* ne *Eski Ahid* adları Yahudilerce benimsenip kullanılmaz. Yahudilik, İsa (Yeşu)' yı ve Hristiyanlığı reddeder; İsa'yı ne peygamber, ne de Hristiyanlık inancına göre, Tanrı veya Tanrı'nın oğlu olarak kabul eder. İsa'yı yalancı ve Hristiyanlığı Yahudilikten alınmış ve saptırılmış inançlar olarak görür. Hristiyanlık ise Yahudiliğin kutsal kitaplarına dayanır. Musa (Moşe)'yı peygamber tanır. Kiliselerde Yahudiliğe ait dinî metinlerden parçalar, mezmurlar okunur. Yahudiliğin kutsal kitapları, Yahudiler tarafından İbranice ve başka adlarla ifade edilir.

Türkçeye çevirmelerde Yahudilikçe benimsenen kutsal kitaplara *Eski Ahid* (Almanca *Altes Testament,* Latince *Testamentum,* Yunanca *Diatheke,* İbranice *"Berit")* denilmekte ve "ittifak, birlik, ittihat, anlaşma, mukavele, sözleşme, antlaşma" gibi anlamlar taşımaktadır. Bu *ahid*'in, "sözleşme", daha doğrusu "ittifak"ın Tanrı Yehova (Yahve) ile İsrail kavmi arasında yapıldığına inanılmakta, bu ittifak ifadesi *Tevrat*'ın muhtelif yerlerinde geçmekte ve bu ittifak bozulduğu anda Yahudiler dünyevî cezalara çarptırılmaktadır.

Yahudilikte kutsal kitaplar *Tanah* adı altında üç bölüme ayrılmıştır : *Tora* (= Kanun kitabı), *Neviim* (= Nebiler) ve *Ketubim* (= Yazılar).

İslâmiyet *(Kur'an),* Musa'yı peygamber ve *Tevrat*'ı Allah tarafından vahyedilmiş kabul eder, fakat hemen tespit edilmediği, çok sonraları yazıldığı için esasından tamamen saptırıldığını belirtir. Dinler tarihi, bu ciheti kesinlikte teyit etmiştir. *Kur'an*'ın 21 yerinde *Tevrat* kelimesi geçmekte, Musa'dan 36 surede söz edilmekte, 13 surede de Yahudilere değinilmektedir. Bu bahislere rağmen, iki din arasında çok önemli farklar vardır. İslâmiyet, itikat ve amel bakımından temel olarak Kitap ve Sünnet gibi iki kaynağa dayanır. Yahudilikte, Yahudi öğretilerinin hepsine birden *Tora* denilmektedir. Bu, Arapça *Tevrat*'ın karşılığı ise de, daha geniş bir anlamda kullanılmakta, Musa'ya atfedilen 5 kitapla birlikte, diğer kitap ve öğretileri de kapsamaktadır. "Yazılı" ve "sözlü" olarak ikiye ayrılan *Tora*'nın, "yazılı" olanı, Sina dağında (Har Sinay), Yahve tarafından Moşe'ye bildirilen beş kitabı, bunun eklerini ihtiva eder, "sözlü" olanı ise, gene Moşe'ye atfedilen ve ondan gelenlerle *Tora* hakkındaki onu tamamlayan açıklamaları ihtiva eder. Önceleri "Yazılı Tora" adı yalnız Moşe'ye Yahve tarafından bildirildiği ileri sürülen beş kitaba verilmişken, bu ad zamanla çok genişleyerek *Tanah (Ahd-i Atik)*'ın hepsi için kullanılmıştır. İbranice olan *Tanah* adı, 1. *Tora,* 2. *Neviim* ve 3. *Ketubim* adlarının baş harfleri alınarak meydana getirilmiştir. Günümüzde Yahudiler, *Tanah* adını kullanmakta ve bütün kutsal kitapları bir arada ifade etmektedirler.

Yahudiliğe göre *Tevrat*'ın 5 kitabının kelime kelime Yehova tarafından bildirilmiş, Tanrı kelâmı olduğuna inanılmaktadır. Musa'nın yaşadığı tarih bile kesinlikle tespit edilmiş değildir. Aş. yu. XIII. yüzyılda yaşadığı ve M. Ö. 1250 yıllarında Beni İsrail kavmini Mısır'dan çıkardığı ileri sürülmektedir. *Tanah*'ın tamamlanması ise M. Ö. 1200 - 1100 yılları arasında bin yıldan fazla bir zamana uzanmıştır.

Yahudilikte benimsenen ve kullanılan *Tanah (Tora, Neviim* ve *Ketubim)* kitapları İbranî diliyle yazılmıştır. İçerisinde ancak birkaç parça Aramcadır. Ezra kitabının 4; 8-6, 18 ve 7; 12-26 ve Danyel kitabının 2; 4 b. 7, 28. cümleleri Aramca yazılmıştır.

Tevrat'taki 5 kitap ve *Tanah*'ın diğer bölümleri :

I. *Tora* 7 704 kelimelik beş kitap (Ar. Esfâr-ı Hamse) ihtiva eder : 1. Tekvin (Bereşit, Lat. Genesis); 2. Çıkış (Şemot, Lat. Exodus); 3. Levililer (Vayikra, Lat. Leviticus); 4. Sayılar (Bamidbar, Lat. Numeri); 5. Tesniye (Dvarim, Lat. Deuteronomium).

II. *Neviim* (ilk peygamberler).

III. *Ketubim.* Klasik tasnifte 39 kitap, Yahudilerce muteber kitaplardır. Musa'ya atfedilen 5. kitaptan sonra gelen Yeşu kitabı, aynı kaynaktan sayılarak Grekçe Heksateukh (altı tomar) adıyla bir küme de yapılır.

Tevrat kitaplarının kısaca konuları :

1. *Bereşit* (Tekvin, yaratılış, oluş, başlangıç; Lat. Genesis) : Dünyanın başlangıcı, insanın yaratılışı, Adem ve Havva, insanların ilk suçu (1 - 11. bap), Kain (Kabil) ile Habil, Nuh, İbrahim, İshak, Esav, Yakup, Yusuf ve kardeşleri (12-50. bap) ve Yakup'un Yehova ile güreşinden sonra ona İsrail adının verilişi anlatılır.

2. *Şemat* (İsimler) (= Çıkış; Mısır'dan dışarıya gidiş; Lat. Exodus) : Musa'nın hikâyesi (1-8. bap), Sina dağında (Har

Sinay), Yahve (Yehova)'nin kanunlarının bildirilişi (19-40. bap), 10 emir (Evamir-i aşere = İbranice Aserat Ha - Dibrot) denilen şeriat kanunları anlatılır.

3. *Vayikra* (çağırdı) = (Levililer; Lat. Leviticus) : İsrail şeriat kanunları; âyin ve merasime dair usul, kurban ve kâhinlerin temizlik kaideleri anlatılır. Bayramlar tanzim edilir, ibadetlerin nasıl olacağı belirtilir.

4. *Bamidbar* (Çölde) = (Sayılar; Lat. Numeri) : İsrail kavmi, Sina dağı çevresinden ilerleyerek Erden'e geliyor. Nüfus sayımından, şeriat kanunlarından ve hikâyelerden, kayadan su çıkarılmasından, yakıcı yılanlardan, ölüm ve yılan vasıtasıyla şifa olaylarından söz edilir.

5. *Dvarim* (Şeyler) = (İkileme, Tesniye; Lat. Deuteronomium) : M. Ö. 621 veya 622 yıllarında Kudüs'teki Süleyman mabedi (Beyt Ha - Mikdaş)'nde kâhinler tarafından bulunduğu belirtilerek Kral Yoşiya'ya sundukları bir kitap olup Musa'nın ölümünden, gömülmesinden ve onun için tutulan yastan söz eder. Musa zamanında bulunmayan birçok âdetlere değinir. Önceki kitaplarda geçen bazı şeriat kanunlarını tekrarlar, insanların birbirlerine ve Tanrı'ya karşı nasıl davranmaları gerektiğini anlatır. Yeni kanunlar 12-26. baplarda belirtilir.

Hz. Musa, aş. yu. M. Ö. XIII. yüzyılda yaşamasına rağmen, yakın zamanlara kadar elde bulunan en eski İbranî yazması M. S. VII ve X. yüzyılda yazılmış bir kaynaktı. Bu kaynağın M. Ö. I. yüzyıldaki İbranî metinlere dayandığı ileri sürülmektedir.

1947'de Kumran vadisinde, Lut gölünün kuzey-batısında, Yeriho'nun 12 km güneyinde bir bedevinin bir mağarada bulduğu eski İbranice yazmalar, tarih ve özellikle dinler tarihi bakımından çok önem taşıyan bir buluntudur. 1951 - 1958 yıllarında yapılan kazı ve araştırmalarda da yeni buluntular ele geçmiştir.

Yazmaların eski bir köke gidememesine rağmen Yahudilikte *Tevrat* Allah kelâmı sayılır ve ibadette de en önemli yeri tutar. Beyt Ha - Kneset (Havra = Grekçe Sinagog)'te, mihrap teşkil eden bir dolapta, üzeri sırmalı, ipekli örtüler içinde (elle yazılmış olarak) muhafaza edilir. Tahrip edilmeden önce Beyt Ha - Mikdaş (Süleyman Mabedi)'ta Arona Kodeş (kutsal dolap, mukaddes sandık)'te Musa'nın getirdiği levhalar vardı.

Beyt Ha - Kneset'e giren her Yahudi, oraya nazar atfeder veya eliyle uzaktan selâmlar; eski tozlu sandık veya dolaba mümkünse elini sürüp öper. Sembolik bir anlam taşıyan bu hareketler, belli belirsiz yapılır.

Beyt Ha - Kneset (mabet, sinagog, havra)'te, *Tevrat* yere düşerse, rav (haham) alır, o kimse ve orada bulunanlar (bütün cemaat) 30 gün (sabahtan akşama kadar) oruç tutmaya mecbur olurlar. Buna cumhur (cemaat, topluluk) orucu denilir.

Tevrat okunurken, başın muhakkak bir takke veya şapka ile örtülü olması şarttır. Evde veya Beyt Ha - Kneset'te olması fark etmez. Açık başla ne havraya gidilir ne de *Tevrat* okunur. Ayrıca usulüne göre abdestli, temiz olmak gerekir.

Askerî geçitlerde (Kudüs'e yürüyüşü temsilen yapılan, Mısır'dan kölelikten kurtuluşu ifade eden Ha - Tsaada) üs'tü süslü ipeklerle örtülü bir taht içinde *Tora* tomarı, askerlerin muhafazası altında geçirilir.

Tevrat'ın bir de bayramı vardır. *Tora*'nın hatim tamamı günü (Simha Ha - Tora), *Tevrat* mutluluğu günü sayılarak, Beyt Ha - Kneset'lerde tomar halindeki *Tevrat*'lar, omuzlar üzerinde veya ellerde, havaya kaldırılmış sırmalı tahtlara konularak sokağa çıkarılır, törenle dolaştırılır, bayram edilir. Bu günü Yahudiler bütün dünyada aynı şekilde kutlarlar. Omuzlara, kucağa *Tevrat*'ı almak çok sevap sayılır.

Sivil hayatta ve askerlik hayatında yemin *Tevrat* üzerine olur. T. şeriatı, derslerde, tarih ve okuma kitaplarında, kelime türetmede esas olarak benimsenmiştir. *Tevrat* üzerinde hiçbir tartışma ve eleştirme yapılamaz. Okullarda her öğrencinin bir *Tevrat*'ı vardır. Sınıflarda başlar örtülerek *Tevrat* okunur.

İsrail'in bir anayasası olmayıp baş'a *Tevrat*, *Mişna*, *Talmud*'a bağlı dinî esaslara uyulmakta, böylece Yahudilik inanç, âdet ve teamülü esas alınmaktadır. (H. Tanyu)

TEVRİYE, iki veya ikiden çok anlamı olan bir kelimeyi, bir mısra veya beyit içinde yakın anlamını söyleyip uzak anlamını kastetme. Aşağıdaki beyitte *râh* ve *rûh* kelimelerinde T. sanatı vardır. *Râh*'ın yakın anlamı "yol", uzak anlamı "şarap"tır. *Rûh*'un yakın anlamı "can", uzak anlamı "türlü çiçeklerden çekilen alkol derecesi yüksek rakı"dır. *Râh* ve *rûh* kelimelerinin yakın anlamları söylenmiş, uzak anlamları olan "şarap" ve "rakı" kastedilmiştir.

Râhsın râhat-fezâ-yı hâtır-ı mestânesin
Rûhsun nakd-i revân-ı âşık-ı dîvânesin (Nef'î)

TEXACO INC., Amerika Birleşik Devletlerinde, merkezi New York'ta olan, ülkenin üçüncü büyük petrol konserni. 1902'de kuruldu, 1959'da şimdiki şekilde çalışmaya başladı. Petrol, gaz ve petrokimya alanlarında ve her seviyede faaliyet gösterir. İşletmenin 90 000 benzin istasyonu, (12,3 milyon ton taşıma kapasiteli) 172 tankeri, (günlük 2,9 milyon varil işleme kapasiteli) 71 rafinerisi vardır. Sermayesi 6,75 milyar dolar, yıllık cirosu 7,53 milyar dolardır. Çalışanların sayısı 75 190 (1970) kişidir.

TEXAS veya TEKSAS, Amerika Birleşik Devletlerinin güneyinde bir eyalet. Güney - batıda Meksika devleti arazisi, güney - doğuda Meksika körfezi kıyıları, doğuda Louisiana, kuzey - doğuda Arkansas, kuzeyde Oklahoma ve kuzey - batıda New Mexico eyaletleriyle çevrilmiştir. Alan bakımından Alaska'dan sonra ikinci geniş eyalettir (692 400 km²). Nüfusu 13 000 000'dan fazladır. Merkezi Austin (nüfusu 251 808) şehridir.

Fiziyografik özellikler bakımından T. dört bölgeye ayrılabilir :

1. *Körfez kıyısı ovaları*, eyaletin doğu ve güney - doğusunda, üçte birinden geniş bir kısmını kaplar. Kıyıya yakın yerler çok düz ve alçaktır. İçeriye doğru deniz seviyesinden 300 m ye kadar yükselen, hafif dalgalı yerler göze çarpar. Yüksek sahalarda akarsular, oldukça derin ve dik yamaçlı vadiler kazmışlardır.

2. *Merkezî düzlükler*, yüksekliği doğuda 200 m ile batıda 800 m arasında değişen bir sahadır ve Birleşik Devletlerin iç kısmındaki geniş Çayırlar (Prairies) bölgesinin devamıdır. Kuzey - güney doğrultusunda birtakım alçak sırtların da bu-

lunduğu hafif tepelik bu alan, T.'ta Osage Plains diye anılır.

3. *Platolar*, Birleşik Devletlerin, Kayalık Dağlar (Rocky Mountains) doğusunda, kuzeyden güneye doğru uzanan Büyük Ovalar (Great Plains) bölgesinin devamıdır. Güney - batıda bulunan kısmına Edwards Plateau denir; bunun kuzeyinde Merkezî T. Tepelikleri (Central Texas Hills) bulunur. Plato sahası dik yamaçlarla körfez kıyısı ovalarından ayrılır. Platoların kuzey kısmı, T.'ın "Panhandle" (Tava Sapı) adıyla anılan ve Oklahoma ile New Mexico eyaletleri arasına sokulan kısmında, yüksekliği 750 - 1 200 m arasında değişen, hafif eğimli yüzeyler halindedir. Bazı yerlerinde nehir vadileri tarafından kazılmış olmasına rağmen yeknesak bir manzara gösterir. Bu sebeple buralara gelen ilk göçmenler yollarını kaybetmemek için işaret kazıkları dikmek zorunda kalmışlardır. Bu yüksek düzlüklere Llano Estacado (Kazıklı Yayla) denir. Genel olarak doğu ve güney - doğu yönlerine doğru uzanan, birtakım vadilerle kesilen bu yüksek düzlüklerin en güneyde Stockton Platosu diye anılan bölümü, Meksika ile sınır teşkil eden Rio Grande nehrinin soldan aldığı kolu (Pecos ırmağı) ile kuzey - doğudan ayrılır. Güney - batıda ise başka bir bölgeye gelinir.

4. *Havzalar ve sırtlar*, Birleşik Devletlerin batı bölümünde yer alan geniş dağlık saha içinde bulunan, aynı addaki kuşağın güney - doğudaki devamıdır. T. batısındaki çıkıntının, batı ve güney - batı kenarında yer alır. Bölgenin içinde, yükseklikleri bazı kısımlarında 2 500 m yi geçen birtakım dağ sıraları yükselir; bunlar arasında ve batıda yüksek, kurak havzalar ve platolar bulunur. Bölgenin güneyinde Meksika'ya doğru devam eden dağlar, kuzey - batıdaki geniş platolara nazaran daha az yer kaplar.

İklim, doğuda nemli subtropikal, ortada yarı kurak ve batıda kurak bir özellik gösterir. Temmuz ortalama sıcaklıkları T.'ın büyük bir kısmında 28° - 30°C arasında değişir; ocakta ise, kuzeyde Panhandle'de 1°C ile en güney kısmında 16°C dır. Kışın kuzey rüzgârları Great Plains'den körfez kıyılarına doğru eserek havayı soğuturlar; bununla beraber kıyılarda sıcaklık genel olarak donma noktasının üzerinde kalır. Fakat kasım ortasından mart sonuna kadar don olayları eyaletin büyük bir kısmında görülür. Ortalama yıllık yağış tutarları doğudan batıya gidildikçe azalır (Louisiana sınırında 1 400 mm, ortada 600 mm ve batı ucunda 250 mm den az). En fazla yağış yaz mevsimine rastlar, yüksek dağlar ve platolar dışında kar hemen hiç görülmez. Kıyı kuşağında sonbahar sonlarında ve yazın dolu ve sulu sepkenli fırtınalar ve hortumlar (Tornadoes) meydana gelir. Bitkilerin yetişme devresi kuzeyde 180 gün ile güneyde 320 gün arasında değişir.

Bitki örtüsü de iklime uygun olarak, doğuda ormanlardan batıda çöllere kadar değişiklik gösterir. Doğu T.'ta çam ormanları, bunun batısında meşe gibi kerestesi sert ağaçları da ihtiva eden karışık ormanlar görülür; daha batıda ise ormanlar seyrekleşir, ağaçlar küçülür. Orta T.'ın büyük bir kısmı, içinde yer yer sedir topluluklarının bulunduğu çayırlarla örtülüdür. T.'ta 600'e yakın çayır ve 4 000'den fazla yabanî çiçek türü tespit edilmiştir. Batı T.'ın bazı kısımlarında, kaktüs gibi, suya erişmek için köklerini derine salan ve etli yapraklarında suyu depo eden çöl bitkilerine rastlanır. Batı T.'ın yüksek yerlerinde iğne yapraklı ağaç toplulukları da görülür.

Tabiî hayvan toplulukları, avlanma sonucu azalmıştır. Bununla beraber T.'ta 1 000 000'dan fazla geyiğin yaşadığı tahmin edilmektedir. Geyik en değerli av hayvanıdır. Güney - batının arızalı kısımlarında kurt türlerine rastlanır. Bundan başka, T.'ta tavşan, sincap v.b. gibi küçük cüsseli hayvanlar da bulunur. Özellikle "çayır köpeği" denilen bir tür kemirici hayvan, bir zamanlar Çayırlar bölgesinde yaygın idi; bugün azalmıştır. T.'ın iki garip hayvanı vardır : biri ağır hareket eden, derisi sert kabuklardan oluşan, icabında sırtındaki mantosu içine büzülen Armadillo, diğeri domuza benzeyen Jabalina'dır. T.'ta çok çeşitli sürüngenler vardır : zehirli ve zehirsiz çeşitli yılanlar, kertenkeleler, timsahlar, kaplumbağalar v.b. Kuş türleri bakımından Birleşik Devletlerin en zengin eyaleti T.'tır. Göçmen kuşlar kışın körfez kıyılarında, göl ve lagünlerin çevrelerinde toplanırlar. Açıklarda balık çoktur.

Ekonomik kaynakları çeşitlidir. XIX. yüzyılın sonlarına kadar tarım, hayvancılık ve kerestecilik önemli idi. Fakat özellikle güney - doğuda, Beaumont yakınlarında, 1901'de zengin petrol kaynakları bulununca, petrokimya ve daha sonra da elektronik ve uzay araştırmalarıyla ilgili endüstri faaliyetleri gelişmiş ve böylece T. ekonomisi tarım ve keresteciliğe bağlı kalmaktan kurtularak, daha geniş ölçüde endüstriye yönelmiştir. Tarım, makine ile yapılmakta, çok çeşitli ve bol ürün elde edilmektedir. Hububat ve sebzeler, özellikle buğday, sorgum, pirinç, yer fıstığı, narenciye, pamuk, ot v.b. yetişir. Hayvancılık çok gelişmiştir. Sığır, özellikle körfez kıyılarında, Rio Grande vadisinin güney düzlüklerinde ve Edwards Platosunun güneyinde beslenir. T. pamuk ve sorgum üretiminde ve sığır yetiştirmede, Birleşik Devletlerin en başta gelen eyaletidir. Batıda kurak sahalarda, özellikle Edwards Platosunda koyun ve keçi yetiştirilir. T., Ankara keçisi yetiştirmede ün salmıştır ve ülkenin en çok tiftiği buradan elde edilir. Tarımda en önemli gelişmelerden biri de pamuk ekiminin

TEXAS : Bir petrol rafinerisi

TEXAS : Eyaletin en geniş şehri ve limanı Houston

batıya, sulanan yüksek düzlüklere doğru kaymış olmasıdır. Buğday ve mısır çoğunlukla sulanmadan yetiştirilir. Doğu T.'ta, kerestesi en değerli ağaç olan sarı çam ormanlarından kâğıt, mobilya ve inşaat endüstirilerinde yararlanılır. Ticarî önemi olan balıkçılık, körfez kıyısı açıklarında yapılır ve tutulan balıklar yalnız insan gıda maddesi olarak değil, aynı zamanda hayvan yemi, endüstri yağları ve gübre imalinde de kullanılır.

Madencilik bakımından T., diğer bütün eyaletlerden üstündür. Bu alandaki gelirin % 90'dan fazlası petrol ve tabiî gazdan sağlanır. Kükürt, tuz, kireç taşı, alçı taşı, talk, asfalt, grafit, linyit, demir cevheri, sodyum sülfat ve uranyum da elde edilir. Petrol, T.'ın hemen her tarafında bulunursa da, doğuda, körfez kıyısında ve batıda yoğunluk gösterir. Petrol ve tabiî gaz, T.'ta borularla nakledilir ve arıtılmış ürünler de borularla Birleşik Devletlerin diğer bölgelerine sevk edilir.

Endüstri T.'ta çok gelişmiştir. Bunun sebebi petrol, tabiî gaz ve linyit gibi enerji kaynaklarının bolluğudur. Elektrik üretiminde T., Birleşik Devletlerde ilk sırada yer alır. Enerji bolluğu, bazı maden cevherlerinin, diğer eyaletlerden ve yabancı ülklerden ithal edilerek, burada işlenmesine yol açmıştır. Söz gelişi çinko, tabiî gazın fazla olduğu kuzey bölgesinde, Amarillo'da işlenmektedir. Birleşik Devletlerin yegâne kalay eritme tesisleri, yine gazın bol olduğu körfez kıyısında, Texas City'dedir. Aynı şekilde körfez kıyısında Corpus Christi' de çinko eritilir ve boksitten saf aluminyum elde edilir. Dünyanın en büyük bakır arıtma tesisleri, T.'ın batı ucunda El Paso'dadır. Çok gelişmiş diğer endüstri dalları, gıda maddeleri, ulaşım malzemesi, elbise ve makine yapımı ile ilgilidir. Sağladığı gelir bakımından kimya endüstrisi hepsinden üstündür. Bunlardan başka, metal işleyen, elektrik cihazları yapan, taş, kil ve cam ürünleri elde eden tesisler de vardır. Endüstri çoğunlukla körfez kıyısı boyunda toplanmıştır. Amerikan Uzay Araştırmaları Merkezi bu bölgede, Houston'da bulunmaktadır. İkinci endüstri kuşağı, kuzeyde Oklahoma eyaleti sınırı yakınında Denison'dan başlayarak Dallas ve Austin üzerinden San Antonio'ya kadar, güneye doğru uzanır. Dallas'ta petrol çıkarma cihazları, otomobil, çırçır makineleri (pamuk temizlemek için), elektronik malzeme ve uzay araştırmalarıyla ilgili eşya, çimento ve kimyevî maddeler imal edilir. Bunun batısında Amerika'nın en önemli uçak ve helikopter yapım merkezlerinden biri olan Fort Worth bulunur. Başlangıçta et konserveciliği ile uğraşan bu şehirde, bugün uzay endüstrisi de gelişmiştir. Çeşitli maddelerin ve özellikle Portland çimentosunun imal edildiği San Antonio, içinde binlerce sivil ve askerî personelin çalıştığı, kara ve hava üsleri ile tanınmıştır.

Sözü edilen iki büyük endüstri kuşağı dışında, başka önemli endüstri merkezleri de vardır. Batı T. petrol bölgesinde Odessa ve Midland'da petrol arıtılır, petrol çıkarma cihazları ve kimyevî maddeler yapılır. Buranın kuzeyinde Lubbock, dünyanın en büyük pamuk ticaret ve pamuk yağı üretim merkezlerinden biridir.

Ulaşım, eyalet içinde kara, demir ve hava yollarıyla sağlanır. Kara yollarının uzunluğu 200 000 km den fazladır ve bunun yarısı devlet yolu niteliğindedir. Yol şebekesi doğuda daha sıktır. Yaklaşık 24 000 km demir yolu vardır. T. büyük bir eyalet ve şehirler arasındaki mesafeler uzun olduğu için hava ulaşımı önemlidir. Sayıları 1 000'i aşan hava alanları içinde 900'ü özeldir, kalanın bir kısmı askerî, diğerleri sivil hizmetlerde kullanılır. Birleşik Devletlerde en büyük hava alanı olan Dallas - Fort Worth başta olmak üzere, en işlek olanları Houston, El Paso ve San Antonio'dur. Körfez kıyısı yakınında bulunan Houston, aynı zamanda Birleşik Devletlerin en büyük limanlarından biridir. T.'ın 600 km uzunluğundaki kıyıları boyunca, su kesimi büyük gemilerin uğrayabileceği 12 derin liman daha vardır. Bunlardan en önemlileri Beaumont, Port Arthur, Galveston, Texas City, Corpus Christi ve Brownsville'dir. Ancak, Houston ve Beaumont kıyıdan biraz içeride oldukları için denize kanal ile bağlıdırlar. Birleşik Devletlerin Atlas Okyanusu kıyılarında olduğu gibi, Meksika Körfezi kıyılarında da, kordonlar gerisinde, açık denizin dalgalarından uzak, bir su yolu vardır. Küçük araçlar bu yoldan Mississippi nehri ve doğu kıyılarla bağlantı sağlarlar. T. limanlarından ülkenin diğer limanlarına yapılan sevkiyatın çoğunu, petrol ve ürünleri oluşturur; bununla beraber, yabancı ülkelerden ithal edilmiş bazı maden cevherleri de (aluminyum gibi) nakledilir. Çok miktarda buğday, sorgum, kükürt ve pamuk ihraç edilir.

Nüfusun büyük çoğunluğu şehirlerde, ancak beşte biri çiftliklerde ve küçük kasabalarda yaşar. Bundan 70 yıl kadar önce dörtte üçü kır yerleşmelerinde idi. Petrolün bulunmasıyla endüstrinin gelişmesi, nüfusun büyük şehirlere akın etmesine yol açmış ve tarımda makinanın kullanılması da iş gücüne olan ihtiyacı azaltmıştır. T., Birleşik Devletlerin nüfus bakımından dördüncü eyaletidir; yalnız Newyork, California ve Pennsylvania daha kalabalıktır. XX. yüzyılın başlarında T.'ta ancak 3 000 000 kadar insan yaşıyordu. İlk gelen Avrupalılar XVI. yüzyılın 1. yarısında altın veya servet ara-

TEXAS : Houston'dan genel bir görünüş

yan İspanyollar ile XVII. yüzyılda gelen Fransızlardır. Daha önce orada yaşayan yerlilerden pek azı, bugün kendilerine ayrılmış özel bir alanda (Polk County'de) bulunmaktadırlar; bunlar Alabama ve Coushatta kabileleridir. İspanyollardan pek azı yerleşmiştir; çoğunluğu seyyah, misyoner, asker veya tüccarlar teşkil ediyordu. Bugün T.'ta yaşayanların büyük bir kısmı, Birleşik Devletlerin başka bölgelerinden veya komşu Meksika'dan göç etmiş olanların torunlarıdır. T.'ta oturanların 700 000'den fazlası, ya Meksika'da doğmuştur veya hiç değilse, bir Meksika'lı ile akrabadır. Bunların çoğu Güney T.'ta, özellikle Rio Grande vadisinde, San Antonio ve Corpus Christi gibi şehirlerde yaşarlar; evlerinde İspanyolca konuşurlar ve güney şehirlerinde yayınlanan İspanyolca gazeteleri okurlar. XIX. yüzyılda birçok aileler Almanya'dan ve güney - doğudaki komşu sahalardan gelerek merkezî T.'ta yerleşmişlerdir. Fredericksburg, New Braunfels ve Schulenburg gibi yer adları, bunların kökenini yansıtmaktadır. 1820'den itibaren Anglo - Amerikalılar da gelmeye başlamışlardır. 1836' da T. bağımsız cumhuriyet olmuş, 1845'te 28. federe devlet olarak A. B. D.'ye katılmıştır.

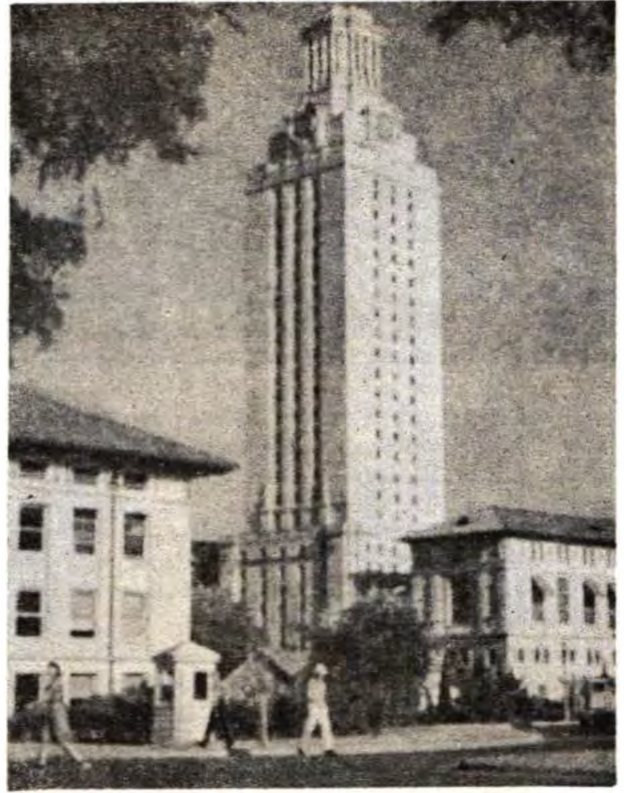
Şehirler daha çok kıyılarda ve merkezî düzlüklerde toplanmıştır. Başlıcaları Houston (1 233 535), Dallas (844 401), San Antonio (707 503), Fort Worth (393 476), El Paso (322 261), Corpus Christi (204 525), Lubbock (149 101) ve Galveston (61 809)'dur. Şehirli nüfusun beşte bir kadarı İspanyol soy adlarını taşımaktadır.

Eğitim, 7 - 17 yaşındakiler için mecburîdir. T.'ta zengin petrol kaynaklarının bulunması, eğitim kurumlarının da gelişmesini sağlamıştır. Normal ilk ve orta dereceli okullardan ayrı olarak, birçok kolej ve 30'dan fazla üniversite vardır. 350'den fazla kütüphane, halkın eğitimine yardımcı olur. En büyük kütüphaneler Houston, Dallas ve San Antonio gibi büyük şehirlerdedir. Austin'de T. Üniversitesi Kütüphanesi, nadir kitap ve belgeleriyle ve 2 000 000'dan fazla ciltlik koleksiyonu ile tanınmıştır. Lyndon B. Johnson Başkanlık Kütüphanesi de eyalet merkezi Austin'dedir. Büyük şehirlerde bulunan müzeler, ta'biî ilimler, güzel sanatlar, tarih ve başka konularla ilgilidirler. Müzik, edebiyat ve diğer güzel sanatlar T.'lıların kültürel hayatında önemli bir yer tutar. T.'ta 100'den fazla gazete çıkar ve 50'den fazla ticarî televizyon istasyonu ile 400'den fazla ticarî radyo istasyonu vardır.

Hoş vakit geçirmeyi sağlayacak, güzel manzaralı yerler çoktur : Doğu T.'ın çam ormanları, güney - batının sarp dağları ve renkli çölleri ve San Antonio gibi şehirlerin tarihî anıtları v.b. Kurak T.'ın manzarası, sayısız sunî göllerle, hemen hemen tamamiyle değişmiş, balıkçılık ve su sporları için geniş imkânlar doğmuştur. (C. R. Gürsoy)

TEXAS : Austin'de eyalet merkezi

TEXAS : Texas Üniversitesi kütüphanesi (Austin)

TEXIER [*teksiẹ*] **Charles** (Versailles 1802 - Paris 1871), Fransız arkeoloğu ve gezgini. *Description de l'Asie Mineure* (Anadolu'nun tasviri) [3 cilt, 1839 - 1848] adlı büyük kitabı ile ün almıştır. Anadolu (Küçük Asya) araştırmalarına 1832'de başlayan T.'nin bu eseri, 10 kitaba ayrılmıştır. I. ciltte 1 - 3. kitaplar, II. ciltte 4 - 6. kitaplar ve III. ciltte ise 7 - 10. kitaplar yer almıştır. T., Anadolu'da yaptığı gezi sırasında büyük bir kale harabesine rastlamıştır. Daha sonra yapılan araştırmalar sonunda bu kalenin Hititlerin başşehri Hattuşa veya Hattuşaş olduğu anlaşılmıştır. Bk. BOĞAZKÖY.

T.'nin kitabı Ali Suad Bey tarafından dilimize çevrilmiştir. Eserin ilk iki cildi Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Maarif Vekâletinin 2 sayılı yayını olarak 1339 (1923)' da, III. cildi ise Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâletinin yine 2 sayılı yayını olarak 1340 (1924)'ta yayınlanmıştır.

TEYEMMÜM, suyla abdest alma imkânı bulunmadığı durumlarda kum, toprak v.b. maddelerle abdest alma usulü. *Kur'an* (IV, 43)'da suyun bulunamayışıyla ilgili olarak işaret edilen, gusül abdesti de dahil, böyle bir yolla abdest alma hakkında ayrıca çeşitli hadisler de vardır.

T. etmenin sebebi suyun bulunamayışıdır. Suyun bulunamayışı bazı şartlara bağlıdır ve şöyle yorumlanmaktadır : Su dört bin adımdan uzak bir mesafedeyse, bulunan su pis veya kullanılmışsa, bulunan suyun kullanıldığı takdirde vücuda zararı muhakkaksa, içmek için ayrılmışsa, kullanıldığında susuz-

luktan ölüneceği söz konusuysa, suyu satın alma gücü yoksa, suyu bilinen yerden çıkarmak için âlet ve vasıta bulunamazsa, suyu almaya giderken düşmanla veya vahşî hayvanlarla karşılaşılması ihtimali kuvvetliyse, su buluncaya kadar bayram ve cenaze namazlarının vakitleri geçecekse T. edilir.

T. temiz toprak veya o cinsten olan şeylerle yapılır. Bunlar da ateşte erimeyen ve yumuşamayan taş, kiremit, tuğla, kum v.b. toprak cinsinden olan maddelerin tozlarıdır. T. için önce niyet etmek şarttır. Sonra eller toprağa veya o cinsten olan şeye vurulup yüze sürülür. Aynı tarzda eller sağ ve sol dirseğe kadar meshedilir.

Bir rivayete göre, Hz. Peygamber "Su bulunmadığı, hatta bu suyun bulunmama hali on yıl sürse, iyi kum bir temizleme vasıtasıdır" diyerek tereddütleri gidermiştir. Bk. ABDEST.

TEYİT MEKTUBU, bir sözleşme veya beyanın muhteviyatını doğrulayan yazı. Türk Ticaret Kanunu'nun 23. maddesine göre; sözle, telefon veya telgrafla yapılan sözleşme veya beyanların muhteviyatını doğrulayan böyle bir yazıyı alan kimse, bu yazıyı aldığı tarihten itibaren sekiz gün içinde bir itirazda bulunmamışsa, T. M.'nun yapılan sözleşmeye ve beyanlara uygunluğunu kabul etmiş sayılır. (E. Korur)

TEYM, Kureyş kabilesinin Mekke koluna bağlı bir topluluk. Teym b. Mürre adıyla da tanınır. Bu adda başka Arap kabileleri de vardır. T. kabilesinin İslâmiyetten önceki durumu hakkındaki bilgiler azdır. Yalnız, İslâmiyetten önceki yıllarda, cömertliği ile ün yapmış Abdullah b. Cud'an'ı sayıp sevdiklerini biliyoruz. İslâmiyetin gelişip yaygınlaştığı yıllarda T. kabilesinin ünü daha da artmıştır. Hz. Muhammed'in sahabelerinden Talha b. Ubeydullah ile ilk halife Ebû Bekir bu kabiledendirler.

TEYMUR, Muhammed (1891 - 1921), Mısırlı roman ve oyun yazarı. Babasının sarayında kurduğu bir tiyatro trupu için oyunlar yazmış'ır. Daha sonra Paris'e gitmiş, tiyatronun sosyal rolünü açık olarak görmüştür. I. Dünya Savaşı çıkar çıkmaz Kahire'ye dönmüş, Abdurrahim ile bir tiyatro kumpanyası kurmuştur. Bu topluluk Shakespeare'in birçok oyunlarını temsil etmiştir. Abdurrahim'in ölümünden sonra T., İbrahim Remzi'nin "Halifenin kızı" adlı oyununda rol almıştır. Evlendikten sonra oyunculuğu bırakmış, küçük hikâye türündeki ilk eserlerini vermiştir. *Abdussittar efendi* adlı 4 perdelik komedisinden sonra *Uçurum* adlı oyununu yazmıştır. Bu oyunda kokainin yıkıcı etkisi işlenmiştir. T., gençliğinde kaside ve gazeller de yazmıştır.

TEYMUR, Muhammed

Kardeşi **Mahmud T.** (doğ. 1894) da küçük hikâyeleri ve tiyatro oyunlarıyla ün yapmıştır. *13. numaralı sığınak* ve *Bombalar* adlı oyunlarında II. Dünya Savaşının getirdiği konular üzerinde durmuştur.

TEZAD (Ar. *tezadd* = birbirine zıt olma), iki düşünce, duygu ve hayal arasında birbirine karşıt olan nitelikleri ve benzerlikleri bir arada söyleme sanatı. Bir şeyin birbirine zıt görünen özelliklerini bulup çıkarmak da T. sanatı içine girer. *Soğuk-sıcak, uzun-kısa, gece-gündüz* · gibi gramer bakımından karşıt olan kelimeleri arka arkaya sıralamak T. sanatı değildir. T. sanatı, *tıbak, mutâbakat, tatbîk, tekâfû* adlarıyla da anılır. Aşağıdaki beyitte geçen *âb* ve *âteş* kelimeleri karşıt kelimelerdir. Fakat, bu iki şeyin, âşıkın gözünde birleşmiş gibi gösterilmesi T.'dır.

Çeşm-i âşıkta imtizâc etmiş
Âb u âteş olup berâber dost

TEZEK, inek ve manda gibi büyük baş hayvanların dışkılarının (mayıs, pislik) kurumadan toplanıp içine iri saman, hatta bazı yörelerde ince çalı çırpı parçacıkları da katılarak karılmasından sonra belirli şekil ve büyüklüklerde kurutulup yakacak olarak kullanılan maddeye verilen ad. Avlu veya ahır duvarlarına yapıştırılarak veya türlü kalıplarda düz bir araziye dökülerek çeşitli şekillerde kurutulur, kullanmaya hazır hale getirilirler. Kış aylarında toplanan dışkılar, hava şartlarının elverişsizliği dolayısıyla hiçbir işleme tabi tutulmadan oldukları gibi toplanıp ahırların iç duvarlarına yapıştırılarak kurutulur. Hayvanlardan çıktıkları gibi toplanıp hiçbir işleme tabi tutulmadan kullanıldıkları bölgeler de vardır.

T. kullanımı pek çok ülkelerde yaygındır. Özellikle orman yönünden fakir bölgelerde T. çok yaygın olarak kullanılır. Yurdumuzda en fazla kullanılan bölge İç Anadolu bölgesidir. Anadolu'nun birçok yerlerinde T. yanında *ahbun (ahpun), kemre* adları da kullanılır.

T. yüksek kalorili bir ateş vermediğinden olsa gerek, bunu kullananların çoğu T. üstünde pişen yemeklerin çok lezzetli olduğunu iddia ederler.

TEZEK : Özenle istiflenmiş tezek yığını (Ağrı)

Tezek kelimesi Anadolu'nun bazı yörelerinde *kesek* kelimesi ile eş anlamlı olarak kullanılır. Bu da iyice tavlanmamış toprakların işlenmesinde veya tarlalarda rastlanan dağılmamış toprak olarak kalmış toprak yumrularına verilen addır. (A. Erden)

TEZEL, Naki (İstanbul 1915 - İstanbul 1980), Türk folklorcusu. İlk ve orta öğrenimini İstanbul'da yaptıktan sonra 1940'ta Hukuk Fakültesinden mezun oldu. 1940 - 1943 yılları arasında Ankara'da maiyet memuru, Cebeci bucak müdürü, Nallıhan ve Avanos kaymakam vekillikleri görevlerinde bulundu. 1943 - 1951 yıllarında da Basın - Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğünde çalıştı. Daha sonra Ticaret Bakanlığında, İş ve İşçi Bulma Kurumu'nda görev aldı.

1934 - 1940 yılları arasında İstanbul Eminönü Halkevi Dil ve Edebiyat Kolu yönetim kurulunda görev yaptığı sırada "Yeni Türk" ve "Halk Bilgisi Haberleri" dergilerinin yazı işlerini yönetti. Mehmet Halit Bayrı'nın teşvikiyle folklor araştırmalarına başladı. İstanbul'da yaşlılardan derlediği masalları 1940'a kadar "Halk Bilgisi Haberleri"nde yayınladı. Ankara Halkevinin Dil ve Edebiyat Kolu başkanlığını yaptı. Halk ve çocuk masalları, hikâyeler ve çeşitli folklor derlemelerini yayınladı. İstanbul, Ankara, Nallıhan ve Avanos köylerinden malzemeleri derlerdi. *İstanbul masalları* adlı eseri İngiltere'de *Fairy Tales from Turkey* adıyla yayınlandı [1946, 3. bas. 1960]. Derlediği halk masallarının bir kısmı *Contes populaires turcs* [1953] başlığıyla çıktı. Eserleri : *Keloğlan masalları* [1936], *İstanbul masalları* [1938], *Bilmeceler ve maniler* [1941], *Beyböyrek* [1942], *Yılalan köprü* [Ankara 1944], *Çocuk masalları* [1944], *Konuşan kaval* [1946], *Seksen göz* [1946], *Kırk kardeş* [1949], *Limon kız* [1953], *Üç güzel masal* [1959], *Korkusuz sultan* [*1961*]. (N. Gözaydın)

TEZGÂH (Far.), uzun ve dik ayakları olan tahtadan yapılma iş masası. Çeşitli işler yapan esnafın üzerinde çalıştıkları T.'lar o esnafın adıyla anılırlar. Marangoz T.'ı, terzi T.'ı, tespihçi T.'ı, dokuma T.'ı, halı T.'ı gibi.

Genellikle kayın v.b. gibi sert ağaçlardan yapılırlar. Yaklaşık 2 - 3 m uzunluğunda, 1 m genişliğinde, 1 m yüksekliğinde, 10 - 15 cm kalınlığında, ayakları da bir hayli kalın olan bir masa görünümündedir. Ayaklar alt tarafta, yerden 5 - 15 cm yükseklikte birbirlerine yine tahta kuşaklarla sıkıca bağlanmıştır. Bazan bu kuşaklar arası kapatılır ve âlet, dolap v.b. koymak için de kullanılabilir. T.'ın ayrılmaz parçaları da esnafın işini kolaylaştırması bakımından önemlidir. Dokuma T.'larında iplikleri dövmek ve sıkıştırmak için kullanılan çerçeveye *T. döğeri* veya *tefe* denir. Kunduracılar ile bazı sanayi esnafının üzerinde iş yaptıkları kütüğe *T. kütüğü* adı verilir. Günümüzde gittikçe önemini yitiren tespihçi T.'larında işçinin ayağını dayadığı ağaç parçasına da *T. takozu* denirdi. Marangoz T.'larında tahtaları rendelerken tahtanın ucunun ileri gitmemesi için onu tutmak ve dayanmasını sağlamak üzere T.'ın ucundaki bir deliğe sokulan ters L şeklindeki demire ise *T. demiri* adı verilir. Marangoz T.'ında ayrıca mengeneler ile kancalar da bulunur.

Çeşitli manifatura, zücaciye v.b. esnafının müşterilerine sergilemek için üstlerine mallarını koydukları yüksek, uzun ve geniş, masaya benzer, yanları ve arkası açık sıralara da T. denir. Esnaf arasında "ekmek teknesi" denilen T.'ların üstüne çıkmanın, oturmanın uğursuzluk getireceği, bereketi kaçıracağı inancı yaygındır. (N. Gözaydın)

TEZHİP ve TEZHİPÇİLİK : Kökü Ar. *zeheb* (=altın) kelimesinden gelen *tezhip*, "altınlamak" demektir ve el yazması eserleri, murakka' denilen hüsn-i hat, yani güzel yazı levha ve albümlerini, tuğraları altın yaldız ve boya ile bezeme sanatına verilen addır. Sırf altından yapılan bezemelere halkârî (b. bk.) denilirdi. Halkârî, tahrirli ve tahrirsiz diye iki türlü yapılırdı. Ayrıca sarı, yeşil altınla ve açık renk boyalarla yapılmış renkli veya boyalı denilen bir tür halkârî daha vardı.

Kur'an'lar başta olmak üzere özel kütüphaneler ve tanınmış kişilere sunulmak için yazılan eserler, külliyatlar, divanlar ve değer verilen kitapların pek çoğu T.'lenirdi. *Kur'an*'larda ilk iki sayfa çerçeve halinde, sure başlıkları, "gül" denilen durak, secde, cüz, aşır ve hizip işaretleri, divanlarda serlevha, kaside, gazel, rubaî ve diğer bölümlerin başlıkları, mahlâs beyitlerinin iki yanı, diğer yazmalarda tek ve çift sayfa halinde zahriyeler (bk. ZAHRİYE), serlevha, bap, fasıl ve söz başlıkları, matlap işaretlerinin çevresi, hatime denilen sonuç kısımları T. olunmuşlardır. Baştan sona nefis tezhipli eserlerde satır araları, sayfa kenarları, köşeler, manzum eserlerde iki mısra arasındaki boşluk hep bezenirdi. Kitapların başında yer alan taç biçimindeki T.'e "mihrabiye", mihrabiyeden yukarı doğru ok gibi yükselen çizgilere "tığ", metin kısmının dört yanını çevreleyen altın yaldız ve renkli çizgilere "cedvel", bu çizgilerin daha genişine "zencirek", birbirine geçmelerle eklenmiş halkalara "ulama", çiçek ve yapraklarla süslenmiş bordürlere "kıvrımdallı" denirdi.

T. yapmak için altın varak (b. bk.) alınır, Arap zamkıyla ezilir, zamkın giderilmesi için ezilen altın bir süre suda bırakılır, süzülür. Diğer yandan T. kalıbı hazırlanır (bk. HALKÂRÎ), çoğunlukla ince kâğıt üzerine T.'i yapılacak şeklin bir taslağı çizilerek, sonra da bu çizgilerden sık sık iğnelerle delinerek hazırlanan bu kalıp, T. yapılacak yere konur, üzerine çok ince kurşun kalem tozu, alttaki kâğıda geçecek biçimde serpilip silkelenir; kalıptan asıl kâğıda aktarılan motiflerin izleri üzerinden ince bir fırçayla gidilerek tespit edilir, daha sonra yaldız ve renklerle motifler boyanır, yaldızla çizilen veya boyanan yerler sonradan "mühre" denilen âletle perdahlanıp parlatılırdı.

Batıda olsun, doğuda olsun dünya kitap sanatları tarihinde T.'in daima önemli bir yeri olmuştur. Batı yazmalarında daha çok büyük harfler ve çevreleri T. edilmiş, özellikle bölüm başlarındaki büyük harflerden çıkan çiçekli dallar bordür halinde bütün sayfayı çerçevelemiştir. Orta Çağda manastırlarda kurulan T. atölyelerinde pek çok *İncil*, ayin ve dua kitapları bezenmiştir. Batı T.'inde Roman, Barok, Ampir, Rokoko gibi çeşitli üslûplara rastlanmaktadır. Doğu - İslâm T. sanatında ise Hatayî, Rumî, Şükûfe tarzları göze çarpar. Arap T.'i kalın çizgili, az renklidir. Bu sanatı Türkler ve İranlılar geliştirmişlerdir. İran T.'inde Isfahan, Şiraz ve Tebriz T. okulları bazı küçük farklarla birbirinden ayrılır. Bütün kitap sanatlarında görüldüğü gibi, Herat T. okulunun gerek İran gerek Türk T.'i üzerinde büyük etkisi olmuştur.

Türklerde bu sanat VIII. yüzyılda Uygurların Maniheizm'i kabulüyle gelişmeye başlamıştır. Uygur Türk T.'inde zemin mavidir. Kullanılan renkler al, beyaz, altın yaldız, erguvan rengi, açık ve koyu yeşildir. Basitleştirilmiş ağaç motifleri, boşlukları dolduran çiçekler, yapraklarla bezeli kıvrımdallar başlıca unsurlardır. İslâmî dönem Türk T.'çiliğinde stilize edilmiş çiçek ve bitki motiflerinden oluşan Hatayî üslûbu-

nun habercisi ve XV. yüzyılda en parlak devrine ulaşan Herat klasik T. okulunun temeli sayılabilir.

T.'çiliği Anadolu'ya Selçuklular getirmiş, stilize edilmiş hayvan motifleriyle bezeli Rumî üslûbu geliştirmişlerdir. Selçuklu T.'i birbirine geçme geometrik şekillerden oluşur ki, bunların içi benek, yıldız, yaprak motifleriyle süslenmiş, çevrelerini çok karmaşık geometrik ulamalar çevirmiştir. Bunlarda zemin yaldız, çizgiler siyah olup yer yer kırmızı ve maviyle renklendirilmiştir. Selçuklu devrinde görülen diğer bir tarz da birbirine bağlı uçları kuş gagalarına benzeyen yarım palmetlerle biten spirallerdir. Özellikle zahriyedeki şemselerde (bk. ŞEMSE) görülen bu tarzda zemin açık mavi olup şekiller yaldız, sarı, siyah ve yeşil renklerle boyalıdır. Selçuklu T.'çiliği Konya ve diğer kültür şehirlerindeki T. atölyelerinde ve özellikle kitaba önem veren sultan ve emirlerin konaklarında gelişmiştir. XIV ve XV. yüzyıllarda Mısır Memlûkleri kendilerine has bir T. tarzı geliştirmişlerdir. Bunlarda zemin lâciverde yakın mavi olup yaldız, beyaz ve kiremit rengi boyayla nakış yapılmıştır. Anadolu Artuklu T.'çiliğinde Memlûk ve Selçuklu karışımı çizgiler görülür. Hâkim renk kırmızıdır.

Osmanlılar Selçuklulardan aldıkları T.'i geliştirmişler, klasik Türk T.'inin en güzel örneklerini meydana getirmişlerdir. Selçukluların geometrik motifleri, stilize edilmiş bitki motiflerine çevrilmiş, araları bulutlar, kanatlar, dallar ve noktalarla doldurulmuştur. Çizgiler incelmiş, renkler, özellikle renk nüansları artmış, motifler bulut, kanat, dal, nokta ve stilize bitki şekilleriyle zenginleştirilmiştir. Topkapı Sarayı'nda biri İran'dan gelen sanatçılar için olmak üzere iki T. atölyesi kurulmuş, Osmanlı T.'çiliği Fatih, Bayezid ve Kanunî devirlerinde klasik üslûbun en olgun eserlerini vermiştir. Fatih devrinin nakkaşbaşısı Baba Nakkaş'tır. Yavuz Selim devrinin en usta sanatçıları Hüseyin oğlu Taceddin Girihbend ile oğlu Hüseyin Bali'dir. En tanınmış Türk T.'çisi Kara Memi, Kanunî Sultan Süleyman çağında saray nakışhanesinin başında bulunmuş, H. 973 (1565) tarihinde nakşettiği ve imzasını taşıyan Muhibbî divanları, hem Türk klasik T.'inin şaheserleri hem de şükûfe tarzının habercisidirler. Aynı yüzyılda İlyas oğlu Mehmed, Kambur Mehmed Çelebi, XVII. yüzyılda Hafız Osman hattıyla yazılmış *Kur'an*'ları T. eden Hasan Çelebi, XVIII. yüzyıl müzehhipleri arasından Yusuf Mısrî, Bursalı Hezarfen, Haydarpaşalı İbrahim Çelebi, Üsküdarlı Ali, XIX. yüzyılda Ahmed ve Ata kardeşler tanınmış T.'çilerdir. Kefeli Hasan, Sultanselimli Reşid, Mustafa Çelebi, Sirkeci Müzehhip Osman, Dramanlı Süleyman Çelebi, Bursalı Abdurrahman Çelebi, Arif Bey, Ali Musavvir, Ruganî Ali Çelebi, Yenibahçeli Mahmud, Tevfik, Nureddin Hüsnü, Bahaeddin ve Hakkı tanınmış adlardır. Zamanımızda Süheyl Ünver (b. bk.) bu konunun en tanınmış hocasıdır.

Türkiye'de 1729 yılında basımevinin ilk mahsullerini vermeye başlamasıyla T.'çilik biraz gerilemiş, basılan eserlerdeki mihrabiyeler boyanmış, bir süre bu yol sürmüş, günümüzde bazı resmî ve özel atölyelerde T. sanatı yeniden geliştirilmeye başlanmıştır. Son yıllarda pesend yolu, çiçek usulü, rokoko etkisinden yeniden klasik T.'e dönüş görülmektedir. (M. Cunbur)

TEZKİRE, Ar. "hatırlama, anma, sözünü etme" anlamlarına gelen *zikr* kökünden türemiştir. Buna göre "hatırlamaya, anmaya yol açan veya hatırlatan, andıran şey" demektir. Bu geniş sözlük anlamına dayanmak üzere kelime, mecaz yoluyla çeşitli anlamlarda kullanılagelmiştir. Eskiden sosyal ve idarî hayatımızda, bir durumu birkaç satırla bildiren veya hatırlatan mektuba benzer kısa yazılara, pusula veya belgelere, genel olarak *tezkire* denirdi ve oldukça geniş bir kullanım alanına sahipti: Resmî daire ve makamların şehiriçi bazı yazışmaları, kişilerin yine şehiriçi birbirlerine gönderdikleri küçük mektup veya pusulalar, resmî makamlarca kişilere verilen çeşitli hak, muafiyet ve izin belgeleri, genel olarak *tezkire* adıyla anılırdı. Bunlardan başka, Osmanlı devlet teşkilâtında, defterdarlığa bağlı olup malî hüküm ve şikâyetlerle ilgilenen kalemlere *tezkire* adı verilirdi. Ayrıca, Osmanlı devletinde sadrazamın ve bazı vezirlerin yazı işlerini yürüten ve bu görev çerçevesinde üst düzeydeki toplantı (divan)'lara katılan kişiye de *tezkireci* denir ve birinci tezkireci (tezkire-i evvel), ikinci tezkireci (tezkire-i sânî) gibi derecelere ayrılırdı. Eskiden yazışma kâğıtları arasında *tezkirelik* denilen ve bir T.'nin ortalama ifade hacmine göre hazırlanan kâğıtlar bile bulunurdu.

Buna karşılık, günümüzde bu kelimenin kullanılışı çok azalmış ve kelime daha çok nüfus T.'si, izin T.'si, mazeret T.'si, terhis T.'si gibi bazı resmî belgelerin adlarında veya T. almak, T. getirmek, T.'sini eline vermek gibi sözlerde kalmıştır. Kelimenin halk arasındaki kullanılışı daha çok *tezkere* veya *teskere* şeklindedir.

Tezkire kelimesi, eski kültürümüzde tarihî ve edebî bir terim olarak da kullanılmaktadır. İslâmiyetin kabulünden XIX. yüzyıl sonlarına kadarki kültürel hayatımızda, din - tasavvuf, ilim, sanat ve edebiyat alanlarında tanınmış kişilerin hayatlarından söz eden bir kısım biyografik eserlere genel olarak *tezkire* denmektedir. Bu eserler büyük bir çoğunlukla, belli bir meslek veya çevreye ait kişileri içerir ve o mesleğin veya çevrenin adıyla anılırdı. Özellikle bunlardan şairleri içerenlere "tezkiretü'ş-şuarâ" veya "tezkire-i şuarâ", yani "şairler T.'si"; "veli" denilen ermiş kişileri içerenlere de "tezkiretü'l-evliya", yani "velîler T.'si" denirdi. Bu ikisi kadar olmasa bile, başka meslek veya çevrelere ait biyografiler de bu adla anılabilirdi. Söz gelimi, Mehmed Şem'î Efendi (ölm. 1866)'nin güzel yazı yazan (hattât)'ları içeren eseri *Tezkiretü'l-hattâtîn* (= Hattatlar T.'si); Abdurrahman Eşref Efendi (XVIII. yüzyıl)'nin, Amasyalı ilim adamlarından bazılarını konu edinen eseri, *Tezkire-i ilmiye* (= İlim adamları T.'si); Yusuf Sinan Efendi (ölm. 1581)'nin Halvetî tarikatı şeyhlerinden bazılarını anlatan eseri, *Tezkiretü'l - Halvetiye* (= Halvetiye T.'si) adıyla anılmaktadır. XVIII. yüzyıl ilim adamlarından Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi (ölm. 1752)'nin, devrinin musiki üstadlarını veren eserinin bir diğer adı da *Tezkire-i musikî-şinâsân* (= Müzisyenler T.'si)'dır. Nefeszade İbrahim Efendi (ölm. 1640)'nin hattat biyografilerini ve hat (yazı) sanatına ait bazı bilgileri içeren *Gülzar-ı savâb* adlı eseri de, yine aynı şekilde *Tezkiretü'l-hattatîn* adıyla anılabilmektedir. Ahmet Refî' Efendi (ölm. 1749)'nin "Enderunlu şairler, hattatlar ve musiki sanatkârları T.'si" adlı manzum eseri de bu adla anılanların bir diğeridir. Ayrıca, Mehmed Süreyya (ölm. 1908)'nın, Osmanlı devrinin hemen her dalda tanınmış isimlerini toplayan genel biyografisi de *Sicill-i Osmanî yahut Tezkire-i meşahir-i Osmaniye* (Osmanlıların kayıt kütüğü veya Osmanlı meşhurları T.'si) şeklinde bu adla anılmaktadır.

T.'nin, terim olarak bu tür kullanılışının sözlük anlamıyla yakın ilgisi olduğunu, böylece kelimenin, "içindeki ki-

şileri hatırlama ve anmaya vesile olan" veya "içindeki kişileri hatırlatıp andıran kitap" anlamına geldiğini söyleyebiliriz.

Bir İslâmî kültür faaliyeti olarak bu tür kitapların başlangıcı, İslâmiyetin doğuşundan kısa bir süre sonra tefsir ve hadis ilimleri çerçevesinde başlatılan çeşitli çalışma ve araştırmalara kadar dayanır. Arapların bu kitaplara esas itibarıyla "tabakât" adını verdiklerini görürüz. T., bunun daha çok Türkler ve İranlılar tarafından kullanılan adıdır. Sonraları bunlara "tercüme-i hâl" veya "terâcüm-i ahval" de denmeye başlanmıştır.

Tezkire kelimesi bu tür eserlerin genel bir adı olmakla ve bu tür bazı eserler doğrudan T. adıyla anılabilmekle birlikte, onun en çok kullanıldığı eserler, velî T.'leri (tezkiretü'l-evliya) ve özellikle şair T.'leri (tezkiretü'ş-şuarâ, tezkire-i şuarâ) olmaktadır. Velîlerin hayatlarından, olağanüstü kişilik ve faaliyetlerinden söz eden eserlerin daha çok bu adla tanınıp anılması, bir bakıma XII. yüzyılın tanınmış İran şair ve düşünürü Feridüddin Attâr (b. bk.)'ın *Tezkiretü'l-evliya* adıyla bu türde bir eser yazması ve bu eserin İslâm dünyasında çok beğenilip tutulması dolayısıyladır. Bizde bu adla anılan eserler de bunun dilimize yapılan çevirileri olmaktadır. Bunların en tanınmışı Sinan Paşa (ölm. 1486)'ya aittir. Ahmed-i Daî (XIV - XV. yüzyıl)'nin de bir çevirisi vardır. Eserin diğer birçok çevirisinin sahibi (mütercimi) ise belli değildir. Öte yandan, İbrahim Hâs (ölm. 1761 - 62), Nazmîzade Hüseyin Murtaza (ölm. 1722) ve Mehmed bin Salih Rıfaî efendilerce yazılmış, sırasıyla *Tezkiretü'l-hâs* (Hâs T.'si), *Tezkire-i evliya-i Bağdad* (Bağdad velîleri T.'si), *Tezkire-i evliya* gibi, bu adı taşıyan ve tercüme olmayan başka velî T.'lerimiz de vardır. Ayrıca, velîleri içermekle birlikte, başka başka adlarla anılan bu tür daha pek çok eser bulunduğunu da belirtmeliyiz.

Tezkire kelimesinin asıl kullanılış yeri, şair biyografilerini içeren kitaplar olmaktadır. Öyle ki, bunlardan bazıları *tezkire* kelimesini doğrudan özel bir ad olarak taşıdıkları gibi, başka bir özel adı olanlar bile, çoğu zaman kendi adlarıyla değil, bu adla anılmaktadırlar. Buna göre T., genel anlamının yanı sıra, daha dar ve özel çerçevede, şair biyografilerinin adı olur.

Şair T.'leri veya kısaca T.'ler, temelde gerçi birer biyografik eserdir; ancak, sahip oldukları üslûp ve muhteva açısından gerek kendi çağları gerek günümüz için salt bir biyografi olmaktan daha öte bir anlam ve değer taşırlar. Bu eserler, o devrin şairlerini, edebiyatçılarını toplu ve müstakil olarak içeren yegâne eserlerdir. Gerçi devrin bazı tarih ve biyografilerinde aynı zamanda şairlere de rastlanır; ama onlardaki bu ilgi, hem dolayısıyladır; hem pek çoğunda görülmez, hem de bulunduğu devrin isimlerinden şair olarak pek azını alırlar. Halbuki T.'lerin amaç ve fonksiyonu, sadece devrinin şairlerini, edebiyatçılarını tanıtmaktır.

T.'ciler, yani T. yazarları, bu amaç ve fonksiyon çerçevesinde, eserlerine aldıkları, daha doğrusu almaya değer gördükleri şairlerin sadece özel ve resmî hayatlarını vermezler; çağlarının kendilerine tanıdığı bilgi ve haber imkânları, şaire zaman ve çevre olarak yakınlıkları, ayrıca, bir T.'ci olarak sahip oldukları meslekî ilgi, merak ve anlayış ölçüsünde, bu hayatın çeşitli ayrıntılarına, özel yönlerine, fizikî ve ruhî görünümlerine, hatta içinde yetiştiği sosyal, kültürel ve edebî çevreye kadar inmeye çalışırlar. Aynı zamanda, şairin, T.'ye asıl alınış sebebi olan sanat yönüne, şairlik gücüne ve özelliğine, çevresiyle olan çeşitli sanat ilişkilerine, eserlerine, eserlerinin değerine, bunlardan seçilmiş örneklere, en az onun hayatı kadar yer verir, tanıtma ve değerlendirmede bulunurlar. Bu yönleriyle T.'ler, edebiyat tarih ve eleştirmeciliğimizin Tanzimat öncesine uzanan kendine özgü birer örneği ve temsilcisi olurlar. Ayrıca, o dönemler üzerine bu açılardan yapılacak çeşitli çalışmalar için de yerleri doldurulamayacak birer kaynak değeri taşırlar.

T.'ler, hangi tarihte yazılmışlarsa, o tarihe kadar yaşamış ve yaşamakta olan şairleri, ya başlangıçtan veya sonraki bir dönemden itibaren bütünüyle verirler. İlk T.'lerin, şairleri en başından itibaren almalarına karşılık, daha sonrakiler bunların kaldıkları yerden devam ederler. Bu eserler için başlangıç, devir olarak İslâmiyet sonrasıdır; zaman olarak ise, en fazla XIII. yüzyıla kadar inebilirler. T.'lerin bazıları, şairleri alfabetik bir düzen içinde, bazıları da onları belli zaman aralıklarına göre grup grup ele alır. Bazılarının da Enderun'da yetişen veya Mevlevî tarikatından veya aynı şehirden olan şairler gibi, sadece belli bir çevre veya zümreye ait olanlarını ele aldıkları görülebilir.

T.'ciler, yazdıkları bu eserlere, aynı zamanda bir sanatçı gözüyle bakarlar ve üslûp olarak onu, zamanın anlayışına göre, çeşitli sanatlarla, ahenk unsurlarıyla işlerler. Bu bakımdan T.'ler, çağının aynı zamanda bir edebî türü ve ürünüdürler. Aynı sanat ve kültür sisteminin ürünleri olmaları ve belli bir köke, geleneğe sahip bulunmaları dolayısıyla bu eserler, biçim, üslûp, bilgi muhtevası ve dili açısından belli bir birlik ve benzerlik gösterirler. Buna bakarak onların birbirlerinin aynı olduğu, her şair için ayırımsız aynı şeyi söyledikleri zannına kapılmamak, benzerlikler karşısında daha dikkatli davranmak, farkları da gözden kaçırmamak ve küçümsememek gerekir.

T.'lerin yapı olarak, bir veya birkaç şairi değil, bir devrin bütün şairlerini içermesi, onların her şair hakkında aynı değer ve ölçüde tanıtım yapabilmelerini engeller. Buna çağın bilgi elde etme ve haber alma şartlarını, T.'cilerin sahip olduğu meslekî ilgi, merak, anlayış ve yetenek farklarını, şaire zaman ve çevre olarak yakınlık ve uzaklıklarını da katarsak, farkların sadece T. içinde şairden şaire değil, T.'ler arasında da kendisini kuvvetle hissettireceği kolaylıkla anlaşılır. T.'leri tek tek veya tür olarak değerlendirirken bütün bunları unutmamak, eksiklikleri kadar, ulaşabildikleri noktaları da bir bütün olarak gözden uzak tutmamak gerekir.

Şair T.'leri sayı olarak otuz kadardır. İlki *Mecâlisü'n-nefâis* özel adını taşıyıp Ali Şir Nevaî (b. bk.) tarafından 1491'de yazılmıştır. Yine Osmanlı sahası dışında ve Çağatay edebî Türkçesiyle bunu Sadıkî (doğ. 1533)'nin *Mecma'al-havas* (1607) adlı T.'si takip eder. Osmanlı sahasında ise ilk T., Sehî Bey'in 1538'de yazdığı *Heşt Bihişt*'tir; başlangıç (XIII. yüzyıl)'tan zamanına kadarki devreyi kapsar. Bu sahanın diğer T.'leri yazılış sıralarına göre şunlardır:

Yazar adı	*Tezkire adı*	*Yazılış tarihi*
Latifî (ölm. 1582)	Latifî Tezkiresi (başlangıçtan zamanına kadar)	1546
Ahdî (ölm. 1593)	*Gülşen-i şuarâ* (daha çok çağdaşı şairleri verir)	1563
Âşık Çelebi (ölm. 1571)	*Meşairü'ş-şuarâ* (başlangıçtan zamanına kadar)	1566
Kınalızade Hasan Çelebi (ölm. 1603)	Kınalızade Tezkiresi (başlangıçtan zamanına kadar)	1585
Beyânî (ölm. 1597)	Beyâni Tezkiresi (bir önceki tezkirenin özeti durumundadır)	1592
Riyazî (ölm. 1644)	*Riyazü'ş - şuarâ* (XV - XVII. yüzyıllar arası)	1609
Kafzade Faizî (ölm. 1621)	*Zübdetü'l - eş'âr* (XV. yüzyıldan zamanına kadar)	1620
Rıza (ölm. 1671)	Rıza Tezkiresi (1592'den zamanına kadar)	1640
Yümnî (ölm. 1662)	Yümnî Tezkiresi (çağdaşı şairleri verir)	XVII. yüzyıl
Asım (ölm. 1675)	*Zeyl-i Zübdetü'l-eş'âr* (Faizî'nin bıraktığı yerden 1675'e kadar)	XVII. yüzyıl
Güftî (ölm. 1677)	*Teşrîfatü'ş-şuarâ* (manzumdur. Çağdaşı şairleri verir)	XVII. yüzyıl
Mücîb (ölm. ?)	Mücîb Tezkiresi (Riyazî'nin bıraktığı yerden)	1710
Safaî (ölm. 1725)	Safaî Tezkiresi (Rıza'nın bıraktığı yerden)	1721
Sâlim (ölm. 1743)	Sâlim Tezkiresi (1687 - 1721 arası)	1721
Beliğ (ölm. 1729)	*Nuhbetü'l-âsâr* (Faizî'nin bıraktığı yerden zamanına kadar)	1726
Safvet (ölm. ?)	*Nuhbetü'l - âsâr* (Safaî Tezkiresinin özeti)	1782
Râmiz (ölm. 1786)	*Adâb-ı zurefâ* (Sâlim Tezkiresini sürdürür)	1783
Silâhdarzade (ölm. ?)	Silâhdarzade Tezkiresi (1750-1789 arası şairleri)	1789
Akif (ölm. ?)	*Mir'ât-ı şiir* (Enderundan yetişen çağdaş şairler)	1796/97
Esrar Dede (ölm. 1796)	*Tezkire-i şuara-i Mevleviye* (Mevlevî şairleri verir)	XVIII. yüzyıl
Şefkat (ölm. 1826)	Şefkat Tezkiresi (1730 - 1814 arası şairleri)	1814
Tevfik (ölm. ?)	*Mecmuatü'l - teracim* (H. 1000/1592'den sonrası)	1826
Esad (ölm. 1847)	*Bahçe-i Safâ-enduz* (Sâlim Tezkiresini sürdürür)	1835
Arif Hikmet (ölm. 1859)	Arif Hikmet Tezkiresi (XVI. yüzyıl sonlarından zamanına kadar)	1835
Fatin (ölm. 1866)	*Hatimetü'l-eşâr* (Sâlim ve Safaî tezkirelerini sürdürür)	1852

Ayrıca, bir şehre ait şairleri içermesi bakımından Ali Emirî Efendi (1857 - 1923)'nin *Tezkire-i şuarâ-i Âmid* (Diyarbakır şairleri T.'si) adlı T.'sini de bir örnek olarak anabiliriz.

Bütün bu belirlediklerimizin dışında kalmak üzere, "tezkire" adıyla anılan daha bazı eserler de vardır. Bunlardan Mustafa Sâî Çelebi (ölm. 1595/1596)'nin *Tezkiretü'l-bünyân*'ı, Mimar Sinan'ın hayatını ve eserlerini anlatır. Abdurrahman Eşref (ölm. XVIII. yüzyıl)'in *Tezkiretü'l-hikem fî tarihi'l - ümem*'i ve Çorbacı Şinasi Mehmed Efendi'nin 1648 - 1649'da yazdığı *Tezkiretü's - selâtin ve Mecalisü'l - havakin* adlı eseri, daha çok birer tarihtir. Reisülkurrâ Abdullah bin Mehmed Salih (ölm. 1836)'in *Tezkiretü'r - rümât*'ı da, okçuluğun değeri ve öğretilmesi üzerine bir kırk hadis tercümesidir. (H. Tolasa)

TEZKİYE, memurların ahlâkî yeterliklerini ve terfie lâyık bulunduklarını belirlemek için her yıl sonunda birinci ve ikinci T. âmirleri tarafından doldurularak üst makama sunulan varaka. T.'ler özlük işleri şubesinde saklanır ve memurun siciline esas teşkil eder.

TEZLİK FİİLİ (Osm. Tâcilî fiil, Fr. Verbe hatif), "kolayca olma, çabucak ve ansızın gerçekleşme" anlamlarında bulunan *ver-* yardımcı fiiline verilen ad. Tasvirî fiiller adı verilen ve değişik görevlerde kullanılan *bil-, gör-, kal-, dur-, yaz-* fiillerindendir. Bk. FİİL. Bu fiil, dar ünlü durumunda bulunan gerundium ekinin aracılığıyla bir esas fiile getirilerek bir birleşik fiil oluşturur. Bu birleşik kuruluşta, fiiller arasında uyum aranmaz. *Karşımıza çık-ı-ver-di, Üzerimize döků̈l-ü-ver-di* örneklerinde görüldüğü gibi, araya giren gerundium eki daima bir dar ünlü *(ı, i, u, ü)* durumunda bulunur ve getirildiği fiilin son ünlüsüne bağlı olarak uyuma girer. Eğer fiil bir ünlüyle bitiyorsa, arada *-y-* koruyucu ünsüzü yer alır : *yürü-y-ü-verdi.*

Eski *ber-* fiilinden *b/v* değişmesiyle gelişen *ver-*, cümleye genellikle "tezlik" anlamı katar. Bu anlamı kuvvetlendirmek için bu birleşik kuruluşa *bir anda, birden, ansızın, çabucak, kolaylıkla, rahatça, zanık diye* vb. birtakım zarflar getirilir.

T. F., emir kipleriyle kullanıldığında "tezlik" görevi yanında "emri hafifletme, kibarca bildirme, rica etme" görevlerini de taşımaktadır : *Şu dağınıklığı toplayıver, Şu yazıyı yazıver* vb.

T. F.'nin olumsuzluk durumu esas fiile veya *ver-* yardımcı fiiline *-ma (-me)* eki getirilerek yapılır ve bu durumlarda da başka anlam nüansları sağlanmış olur : *gelmeyiverdi, gelivermedi, çıkmayıverdi, çıkıvermedi* vb.

THACKERAY [*thækıri*], **William Makepeace** (Kalküta 1811 - Londra 1863), İngiliz romancısı. Çağının romantik idealizmini ve ahlâk ölçülerini büyük bir incelikle hicvetmiştir. 1811'de babası Hindistan'da ölüp annesi tekrar evlenince T. öğrenim için İngiltere'ye gönderilmiştir. Londra'da ilk ve orta öğrenimini tamamladıktan sonra Cambridge Üniversitesine devam eden T., üniversiteden diploma almadan ayrılmıştır.

THACKERAY, William Makepeace

Avrupa'da seyahat ettikten sonra Londra'da hukuk ve gazetecilik işlerinde çalışmıştır. Bir süre de Paris'te ressamlık öğrenmiştir.

Hayatını bir yazar ve daha çok kitap resimleri yapan bir ressam olarak kazanmıştır. 1842'ye kadar T.'nin yazıları edebî dergilerde yer almaktaydı. İngiltere'nin meşhur bir mizah dergisi olan "Punch" da onun yazılarını yayınlamaktaydı.

T. romancı olarak ününü *Vanity Fair* (Gurur pazarı) [1847] adlı romanına borçludur. Bunu, *The History of Pendennis* (Pendennis'in tarihi) [1848 - 1850], *The History of Henry Esmond Esq.* (Henry Esmond'un tarihi) [1852], *The Newcomes* [1853 - 1855], *The Virginians* (Virginialılar) [1857-1859] takip etmiştir. Bu romanlarından başka, yazarın diğer kitapları şunlardır : *The English Humourists of the Eighteenth Century* (XVIII. yüzyılın İngiliz mizahçıları) [1852-1853], *The Four Georges* (Dört George'lar) [1855-1856], *Lovel the Widower* (Dul Lovel) [1860], *The Adventures of Philip on his way through the World* (Philip'in maceraları) [1861 - 1862], *The Roundabout Papers* (Dolambaçlı yazılar) [1860 - 1863]. Bu sonuncu eseri onun en güzel denemeleri arasındadır.

T., romancılık alanında İngiliz edebiyatına yeni bir teknik, yeni bir metot ve yeni bir görüş açısı getirmiştir. O, olayları insanların içine girerek, onları tahlil ederek ve yorumlayarak ele alıyordu. George Eliot, Meredith, Henry James, Virginia Woolf ve E. M. Forster gibi romancılar ondan etkilenmişlerdir.

THALES (Miletos aş. yu. M. Ö. 650 - aş. yu. M. Ö. 560), Yunan düşünürü. Yunan felsefesinin yedi bilgesinden biridir. Aristoteles, T.'in kurduğu okula mensup düşünürleri fizikçiler diye adlandırmıştır. Bu okulun kurucusu T.'tir. Hayatına ilişkin çok az şey bilinmektedir. Bu bilinenler de daha sonraki yazarlardan edinilmiş bilgilerden oluşmaktadır.

Politikacı, iş adamı, tüccar, matematikçi astronom ve filozof olarak ün kazanmıştır. Onun bilimle ilgisi Mısır ve Mezopotamyalılarla sürdürdüğü ticarî ilişkilerden kaynaklanmaktadır. Bazı yazarlar çocuk denecek yaşta gittiği Mısır'da rahiplerden ders alarak yetişmiş olduğundan da söz ederler.

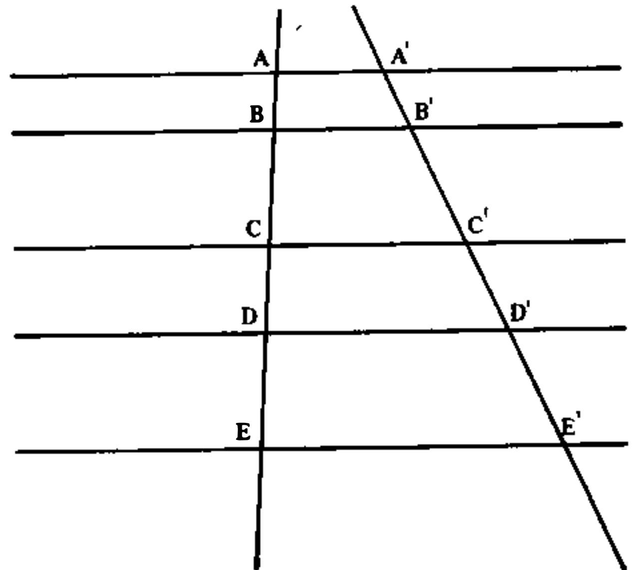
Tarihlerde, Krezüs (b. bk.) için Kızılırmağın yerini değiştirdiği, gemicilere Büyük Ayı'ya göre değil, Küçük Ayı'ya göre yön tespiti gerektiğini teklif ettiği gibi, pratik uğraşıları da yer alır. Politikayla da ilgilenmiş, Herodotos'a (M. Ö. V. yüzyıl) göre İonya kolonilerinin Perslere karşı bir federasyon oluşturmalarının zorunluğunu savunmuştur. Her ne kadar kendisinin pratik hayatla ilgilenmediği, yıldızları seyrederken önündeki kuyuyu göremeyerek içine düşmesinin bir alay konusu olduğundan söz edilirse de, diğer yönden zeytinlerden o yıl bol ürün alınacağını gördüğünde bütün yağ fabrikalarını satın alarak pek çok para kazandığına da değinilir. Hatta Aristoteles, bu konuya ilişkin olarak "Filozoflar para kazanmıyorlarsa, bunun sebebi para kazanmayı istememeleridir" demiştir.

Yunanlıların kendilerinden önce gelen medeniyetlere üstünlükleri, tabiatı, insan aklının dışında, insanüstü, örnek olarak Tanrı veya sihir gibi, hiçbir güce dayanmadan açıklamaya çalışmış, teorik bilgiyi yerleştirmiş ve ispat düşüncesini geliştirmiş olmalarından ileri gelir. Bu çalışmalara öncülük edenlerin başında da T. bulunur.

Astronomi : T. sadece yıldızları seyreden bir kimse değildir. O, gökyüzünü gözlemleyen bir bilim adamı, bir astronomdur. Nitekim M. Ö. 585 yılındaki 28 mayıs güneş tutulmasını önceden haber verdiğinden ve bu olayın Medlerle Lidyalılar arasındaki savaşı sona erdirdiğinden söz edilir. T.'in bu tutulmayı dakik olarak bildirmesi imkânsızdı. Bu, ancak yaklaşık bir tahmin olabilir. Nitekim Herodotos yalnızca güneş tutulmasının yılını vermektedir. T.'in bu tutulmayla ilgili bilgileri Mezopotamyalılardan almış olabileceği üzerinde durulur. Mezopotamyalılar Saros tutulma periyodunu biliyorlardı. Saros 18 yıl 11 günlük bir süreden, başka bir deyişle 223 ay ayından oluşur. Bu dönemde 43 ay tutulması ve 28 güneş tutulması meydana gelir. Bu periyotta yaklaşık da olsa güneş tutulmalarının tarihleri tespit edilebilmektedir. Ancak kozmolojileri güneş tutulmasının sebeplerini bildirecek düzeyde değildi, gözleme değil, tamamiyle spekülasyona dayanıyordu. T.'e göre, evren yarım küre biçimindedir ve okyanus üzerinde yüzen disk biçimindeki yerin üstüne kapanmıştır. Suların üstünde yüzen bir dünya tasavvuruna Mezopotamyalılarda da rastlanmaktadır.

Fizik : İonya filozoflarının fizikleri spekülatiftir, ancak çok önemlidir. Çünkü kendilerinden sonra gelenlere temel oluşturmuştur. Bunun en etkili ilkesine göre, bu gördüğümüz sayılamayacak kadar çeşitli şeyler göründükleri gibi farklı değillerdir. Bu düşünürlerden bazıları, bunların bir tek şeyin çeşitli biçimlerde görünüşü, bazıları ise belirli sayıdaki elementlerin türlü bileşimleri olduğunu ileri sürmüşlerdir.

T. her şeyin esasının su olduğunu kabul etmiştir. Her şey sudan çıkmıştır. Hayatın kaynağı okyanustur. Aristoteles, T.'in böyle bir düşünceye nasıl ulaşmış olabileceğine ilişkin bazı tahminler ileri sürer. Aristoteles'e göre, T. bu inanca tabiatı gözleyerek varmıştır. Su, canlı için şarttır. Her şey su ile ürün verir. Canlıyı meydana getiren tohumlar rutubet içinde gelişir. Bu sebeplerle T., suyu canlı yaratıkların kaynağı olarak göstermiştir. Bu aslî madde (arkhe) canlıdır ve canlı yaratmak gücüne sahiptir. Bu "arkhe"de canlılık veya yaratıcılık kudreti bulunduğunu kabul eden anlayış, Aristoteles'e göre, T.'in, evrendeki şeyleri tanrılarla dolu olarak tasavvur ettiğini göstermektedir. Ayrıca su sıkışınca katı cisimler, buharlaşınca gazlar meydana gelir. Suyu esas almakla T., madde ve hayat ikilisini çözümlemiştir; çünkü su, hem evrenin menşei hem de onun oluşumunun değişmeyen temeli olmuş-

THALES : Thales teoremi

tur. Böylece o, hem çeşitliliği hem de sürekliliği açıklamış oluyordu. Aristoteles'e göre, T. mıknatısın, demir tozlarını çekmesinin canlılığına bir delil olduğunu söylemiştir.

Geometri: Bazı yazarlar, Mısır ve Mezopotamyalıların araziyi ölçme yöntemini somut olarak ele almış olduklarını, buna karşılık T.'le Yunanlıların geometriyi dedüktif bir biçimde geliştirmeye başladıklarını söylerler. Son zamanlarda yapılan eski medeniyetler üzerindeki araştırmalar, Mısır ve Mezopotamyalılarda da bu tip çalışmaların başladığı konusunda birtakım bulgular ortaya koymaktadırlar.

T. şu teoremleri ortaya koymuştur :

1. Çap daireyi ikiye böler.
2. İkizkenar bir üçgende taban kenarındaki açılar eşittir.
3. Birbirini kesen doğrularda tepe açıları eşittir.
4. Çapı gören çevre açısı diktir.
5. Taban ve iki açısı verilmiş ise, bu üçgen bilinir.

Bu teoremlerin ispatları zaman içinde olmuştur. 3. teorem T. tarafından bulunmuş olmakla beraber Eukleides (b. bk.) tarafından ispat edilmiştir. Sonuncu teorem, uzaktaki bir geminin kıyıya olan uzaklığını bulmakta kullanılır.

Piramidin yüksekliğini ölçme yöntemi de değişik olarak anlatılır. En eski kaynakta kendi gölgesinin boyuna eşit olduğu anda piramidin gölgesini ölçerek yüksekliğini bulmuş olduğundan söz edilir.

T. teoremi : Kendi adıyla anılan bir teorem ona atfedilmektedir. Birtakım paraleller iki doğruyla kesilirse ve paralellerden biri doğrulardan biri üzerinde eşit parçalar ayırırsa, diğer doğru üzerinde de eşit parçalar ayırır :

$$BC = DE$$
ise
$$B'C' = D'E'$$

Son yapılan araştırmalar, T. teoreminin izlerine Mezopotamya'da da rastlandığını ortaya koymuştur. (S. Tekeli)

THALİDOMİD, N-Phthalylglutamin asidi-imid, Federal Almanya Cumhuriyetinde *Contergan* adı altında piyasada bulunmuş olan, uyku ve teskin edici ilâç. T.'in, embriyonal vücut biçimsizliklerine (Phokomelie) sebep olduğu (Embryopathie) ileri sürülmüştür. Yetişkinlerde, her gün uzun süre alınması halinde ağır, kısmen tedavisi mümkün olmayan sinir bozuklukları oluşabilir. Cüzamlılarda T. uygulanmasının, hastaların genel durumu ve hastalığın seyri üzerinde müspet etkisi vardır (örnek olarak İsrail'de kullanılmaktadır).

T.'in doğrudan doğruya tedavi edici etkisi, henüz tartışma aşamasındadır. Almanya'da bu ilâçtan zarar görenler, imalât firması aleyhine 100 milyon DM lık dava açmışlarsa da, 17.12.1971 tarihli kanunla "Geri zekâlı çocuklar için vakıf" kurulmuş, ancak zarar görenlere, imalât firması yerine vakıf aleyhine dava hakkı tanınmıştır (Kanun paragrafları 13, 23). Bu kanunun anayasaya uygunluğu, halen Federal Anayasa Mahkemesince incelenmektedir.

THAMES (Latince adı : Tamesis), Güney İngiltere'de, Gloucestershire'de, Cotswold tepeleri arasından çıkan, doğuya doğru akarak Londra'nın içinden geçen ve 77 km ileride Kuzey Denizi'ne karışan bir nehir. Uzunluğu 338 km dir. T. genellikle yavaş akan bir nehirdir. Londra'da genişliği 250 m kadardır. Üzerinde Oxford, Abingdon, Wallingford, Reading, Marlow, Maidenhead, Windsor, Staines ve Londra gibi tarihî şehirler kurulmuştur. Gelgit olayı sayesinde gemiciliğe elverişli

THAMES : Londra - Windsor arasındaki kesiminden bir görünüş

olan T. üzerinde Londra'nın hemen yakınından başlamak üzere pek çok doklar yapılmıştır ve buralara büyük yük gemileri bile yanaşabilir. Londra'nın biraz doğusundaki Tilbury binasına kadar transatlantikler gelebilmektedir. Orada nehrin derinliği 17 m kadardır. T. nehrinin altından, tüneller içinden geçen birçok otomobil yolları vardır. Nehrin denize döküldüğü yerde Southend-on-Sea ve Margate gibi Londralıların çok sevdiği sayfiye şehirleri vardır.

Nehrin Londra ile kaynağı arasındaki kısmı, daha çok turistik ve sportif amaçlarla kullanılır. Oxford ve Cambridge üniversiteleri arasında her yıl T. nehrinde kürek yarışları düzenlenir. Nehir Londra dahil, civardaki birçok şehir ve kasabaların içme suyu kaynağıdır.

THANA, Hindistan'da, Maharashtra devletinde, Bombay'ın 30 km kuzeyinde bir şehir. Nüfusu 170 167 (1971)'dir. Dokuma (pamuk) ve gıda sanayii gelişmiştir.

THANATOS, Yunan mitolojisinde kara kanatlı ölüm tanrısına verilen ad. Nyks (Gece)'in oğlu ve Hypnos (Uyku)'un ikiz kardeşidir. Birbirinden ayrılmayan T. ile Hypnos, yeraltında Tartaros'un derinliklerinde yaşarlar. T. sanat eserlerinde çokluk sakallı ve kanatlı bir ihtiyar olarak tasvir edilirdi.

THANJAVUR : bk. TANJORE veya TANJAVUR.

THANT : bk. U THANT, Sithu.

THAPSAKOS (Lat. Thapsacus), Suriye'de, Fırat nehri kıyısında, bugünkü Meskene ilçesi yakınlarındaki Dibne'nin eski adı. Adı "geçit" anlamına gelen T.'ta, Eski Çağda, aralarında Kuruş (Yun. Kyros) ve İskender gibi birçok ünlü ordu komutanı Fırat'ı geçmişlerdi.

THATCHER [*thæçir*], **Margaret** (doğ. Grantham, Lincolnshire 1925), İngiliz kadın parlamenter ve İngiltere'de bir siyasî partinin lideri, İngiltere'nin başbakanı olan ilk kadın politikacı. Yüksek öğrenimini Oxford Üniversitesinde kimya dalında yapmış ve 1947' de Fen Fakültesini bitirmiştir. Kimya dalında araştırmalar yaptığı bir sırada Muhafazakâr Parti'ye girmiş ve hukuk öğrenimine başlamıştır. 1954'te avukatlığa başlamış, 1959'da Avam Kamarası üyeliğine seçilmiştir. 1969'da Edward Heath kabinesinde eğitim bakanı olmuştur. Muhafazakâr Partinin 1970 seçimlerini kazanması üzerine 1970 - 1974 yılları arasında da eğitim bakanlığı yapmıştır. 1974'te Muhafazakâr Parti liderliği için adaylığını koymuş ve 1975'te parti başkanlığından istifa eden Edward Heath'in yerine Muhafazakâr Parti (Tory Party) liderliğine getirilmiştir. 1978'de İşçi Partisi lideri Jimmy Calaghan'ın başbakanlıktan düşürülmesi üzerine başbakan olmuştur.

THATCHER, Margaret

THEBAİ (Yeni Yunanca adı : **Thiva**), Orta Yunanistan'da, Boiotia'da bir şehir. Nüfusu 15 900 (1971)'dür. Şehir eski çağlarda Yunanistan tarihinde önemli bir yer tutmuştur. Ancak, bugün T.'ın eski çağlardaki rolünü belirten kalıntılar çok azdır.

Eski çağlarda şehrin güneyinde bulunan bir kale (Kadmeia) şehre hâkimdi. Bu alanda yapılan arkeolojik kazı ve araştırmalarda bir Mykenai yapısının kalıntıları ortaya çıkarılmıştır.

Yunan efsanelerinde T.'ın Fenikeli Kadmos tarafından kurulduğu anlatılır. T., Dionysos ve Herakles'in doğum yeri olarak tanınmıştır. Oidipus, T.'a karşı yediler ve Antigone gibi efsaneler de T.'da geçer.

T. başlangıçtan beri Boiotia'da merkezî durumu bakımından önemli bir yer tutmuştur. Boiotia'daki şehirler, ortak menfaatlerini korumak için komşu Phokis ve Atina'ya karşı bir konfederasyon kurmuşlardır. Pers savaşında T. Perslerin yanında yer almıştır. M. Ö. 457'de Sparta, Atina'ya karşı kullanabilmek için T. yönetiminde bu konfederasyonu yeniden teşkilâtlandırmıştır. Ancak, Atina Boiotia'yı işgal etmiş ve on yıl yönetimi altında tutumuştur. Atina yönetimine son veren Koroneia zaferinden sonra (447) Boiotia konfederasyonu ile T.'ın nüfuzu artmıştır. 382'de T. kalesi Spartalılar tarafından ele geçirilmiştir. T. 379'da Sparta hâkimiyetinden kurtulmuş, 374'te Pelopidas, Boiotia konfederasyonunu yeniden kurmuştur. 371'de Epominondas'ın ordusu Leuktra'da Spartalıları yenmiştir. Böylelikle T., Orta Yunanistan şehirlerini baskı altına aldığı gibi, nüfuzunu Kuzey Yunanistan'a ve Peloponnesos'a da yaymıştır. Ancak, Epominandas'ın ölümünden (362) sonra T. çökmeye başlamış ve Phokis ile uzun bir savaş yapmak zorunda kalmıştır (356 - 346). Bu savaş, Makedonya kralı II. Philippos'un müdahalesi üzerine T. lehine sona ermişse de, tanınmış hatip Demosthenes'in nutuklarının etkisi altında T. da Yunan koalisyonuna katılmış ve Khaironeia savaşında (338) önemli bir rol oynamıştır. Ancak, Makedonyalıların zaferiyle sona eren bu savaştan sonra T.'a da bir Makedonya garnizonu yerleşmiştir. T.'lılar, Makedonya yönetimine karşı ayaklanmışlarsa da, yenilmişler, T. şehri de Büyük İskender ve Romalılar tarafından tahrip edilmiştir (366 ve 146).

Orta Çağda T. şehri ipekli kumaşları dolayısıyla ün kazanmış, ancak Bulgarlar, Normanlar, Sicilyalılar (XII. yüzyıl), Franklar (1205) ve Katalonyalılar (XIV. yüzyıl) tarafından istilâ edilmiştir. Şehir 1460'ta Türkler tarafından fethedilmiştir.

THEBAİS (Ar. **Teb**), eski Mısır'da, bugünkü Kahire şehrinin 714 km güneyinde, Nil nehrinin sağ kıyısında bir şehir. Bu şehir, Mısır'da yerli prenslerin tahta geçmesi (XI. hanedan) üzerine büyük bir değer kazanmıştır. Yeni İmparatorluk çağında T. büyük ve zengin bir şehir görünümü almıştır. Şehir, XIX. hanedan zamanında başşehrin Delta'ya geçirilmesi sonunda çökmeye başlamıştır. Amon rahipleri Mısır hükümdarı olduklarını ilân etmişlerse de (XXI. hanedan), şehir eski önemini kazanamamış ve T. dinî bir merkez olarak kalmıştır. Bugün Luksor tapınağı, Mut ve Honsu'daki Amon tapınakları ve Karnak'taki Opet tapınağı, eski şehrin yerini gösteren kalıntılardır. Medinet Hebu, Memnon heykelleri, Gurna ve Deyrü'l-Baharî gibi kalıntıların, şehrin batısında yer aldığı anlaşılıyor.

THEBAİS : Kraliçe Hatşepsut'un anıt - kabri

THEILER [*thaylır*], **Max** (Pretoria 1899 - New Haven, Connecticut 1972), Güney Afrikalı hekim. Capetown Üniversitesinde ve İngiltere'de okumuştur. 1923'te Harvard Üniversitesinde tropikal hastalıklar profesörlüğüne tayin edilmiştir. 1930'da Rockefeller Vakfının virüs laboratuvarının başına getirilmiş ve sarı hummaya karşı kullanılan bir aşı geliştirmiştir. Bu çalışması için 1951 Nobel fizyoloji ve tıp armağanını kazanmıştır. 1964-1967 yılları arasında Yale Üniversitesinde ders vermiştir. Belli başlı çalışmaları : *Studies on the action of yellow fever virus in mice* ["Annuals of tropical Medicine and Parasitology" 24, 1930]; *A yellow fever protection test in mice by intercerebral injections* ["Annuals of tropical Medicine and Parasitology" 27, 1933].

THEILER, Max

THEMA, Bizans İmparatorluğunda askerî idare bölgesine verilen ad. Bk. BİZANS İMPARATORLUĞU.

THEMİSTOKLES (M. Ö. aş. yu. 525 - 460'tan sonra), Atinalı komutan ve devlet adamı. M. Ö. 493'te Pire'nin bir savaş limanı olarak yapılmasını sağlamıştır. 483'te büyük bir donanma kurmak için giriştiği çalışmalarla yenilmez bir deniz gücünün temelini atmıştır. Bu donanma Salamis körfezinde Persleri yenmiştir (480). Daha sonra güttüğü emperyalist siyaset yüzünden itibarını kaybederek gözden düşmüş ve 471'de sürgüne gönderilmiştir. T. sonradan hizmetine girdiği Perslerin yanında iken ölmüştür.

THEMİSTOKLES

THEODERICH, I. (419 - 451), Batı Got kralı, Toulouse devletinin asıl kurucusu. 425'e kadar Roma İmparatorluğunu tanıyordu, daha sonra bağımsızlığını ilân etmiştir. Aetius'un yanında Attila'ya karşı savaşırken Catalaunum (Châlons - sur - Marne) meydan muharebesinde hayatını kaybetmiştir. Bk. CATALAUNICI, CAMPI.

THEODERICH, II. (453 - 466), Batı Got kralı, I. Theoderich'in oğlu. İmparatorluğun topraklarını genişletmiş, Galya'da toprak kazanmış ve İspanya'nın büyük kısmını hâkimiyeti altına almıştır. Kardeşi Eurich tarafından öldürülmüştür.

THEODERICH, Büyük (Pannonya aş. yu. 456 - Ravenna 526), Doğu Got kralı (475 - 526). Önce Doğu Roma imparatoru I. Leon'a karşı savaşmış, fakat ondan sonraki imparator Zenon ile anlaşarak 488'de İtalya'nın kuzeyinde bulunan Odoaker üzerine yürümüştür. Ravenna'da iki yıl kuşattığı Odoaker'i 493'te kendi eliyle öldürmüş ve Doğu Roma imparatorunun vekili (Patricius) ve Gotların kralı sıfatıyla İtalya'nın hâkimi olmuştur. Gerçekte bağımsız olan devletinin toprakları İtalya dışında Sicilya'yı, Dalmaçya'yı, Pannonya'nın ve bugünkü İsviçre'nin bir kısmını kaplıyordu. T. Roma devlet müesseselerini olduğu gibi muhafaza etmiş ve antik kültürü yaşatmaya çalışmıştır. Cassiodorus ve Boethius gibi üstün nitelikli Romalıları en yüksek mevkilere getirmekten çekinmemiştir. Ancak orduda kumanda Gotlarda idi. Bu bakımdan Areiosçu Gotlarla Romalılar kaynaşamamışlardır.

Akıllı, kültürlü ve hoşgörü sahibi bir hükümdar olan T. zamanında İtalya barışa ve huzura kavuşmuştur.

T. çeşitli German boyları ile bağlar kurarak, Batı Roma topraklarındaki bütün Germanları birleştirmeyi düşünüyordu, ancak bu hayalini gerçekleştirememiştir. German efsanelerinde Dietrich von Bern adıyla çok önemli bir yere sahiptir.

THEODOR veya THEODOROS (Tarsus 602 - 690), VII. Canterbury başpiskoposu. Papa Vitalianus tarafından 668'de Canterbury metropolitliğine tayin edilmiştir. 669'da göreve başlayan T., bütün dinî kuruluşları teftiş etmiş, manastır sistemine yenilikler getirmiştir. 673'te İngiltere'de ilk ruhban sinodunu toplayarak başkanlık yapmıştır. Daha sonra piskoposluk bölgeleri konusunu ele almış, çıkan anlaşmazlıkları gidermiştir.

THEODOR SVETOSLAV (ölm. 1322), Bulgar çarı (1295 veya 1300 - 1322), I. Georgi Terter'in oğlu. Sırp, Macar ve Moğol akınlarından sonra Bulgaristan'da birliği sağlamış, Bizansla yaptığı bir savaştan (1305 - 1308) sonra 1320'de Bizans imparatoru II. Andronikos'un torunu Theodora ile evlenmiştir.

THEODORA (İstanbul aş. yu. 497 - 548), Bizans imparatoriçesi. 522'de imparator I. İustinianos ile evlenmeden önce artistlik yapan T., güzel ve akıllı olmasını siyasî düşüncelerinin ve planlarının uygulanmasında başarıyla kullanmıştır. Nika ayaklanmasında kocasının hayatını ve tacını kurtarmıştır. Bk. NİKA İHTİLÂLİ. T.'nın, kanunların düzenlenmesinde ve bütün Bizans siyasetinde yaptığı etki göz önünde tutularak İustinianos devrinde çok önemli bir rol oynadığı kabul edilmiştir.

T., Monofisitlerin gönlünü almak için Kadıköy (Khalkedon) konsilinin kararlarını hükümsüz saydırmıştır.

THEODORAKİS, Mikis (doğ. Sakız adası 1925), Yunan bestecisi. Atina ve Paris konservatuvarlarında okumuştur. Olivier Messiaen (b. bk.)'in öğrencisi olarak tanınmıştır. Bir senfoni, balet müzikleri, şarkılar, sahne ve film müzikleri bestelemiştir. Özellikle "Aleksis Zorbas" adlı filmin müziği, büyük bir ün kazanmıştır. T. eserlerinde Yunan halk musikisini etkili bir biçimde kullanmış, halk ezgilerini ve dans ritimlerini değerlendirmiştir. 1964 - 1967'de milletvekilliği yapan T., 1967'deki askerî hükümet darbesinden sonra siyasî direnişi teşkilâtlandırmayı denemiştir. 1967 - 1968'de tutuklanmış, 1970'te Fransa'ya sığınmıştır. Daha sonra askerî hükümetin iktidardan ayrılması üzerine temmuz 1974'te Yunanistan'a dönmüştür.

Yayınları : *Journal of resistance* [1972]; *Culture et dimensions politiques* [1973].

THEODOROS, Kyreneli (IV. yüzyıl sonları), Yunan filozofu. Genç Aristippos'un öğrencisidir. *Peri Theon* (Tanrılar üzerine) adlı eserinde tanrıların varlığını inkâr ettiği için ona "Tanrı Tanımaz" lâkabı verilmiştir. Epikuros'un onun etkisi altında kaldığı ileri sürülür.

THEODOROS, Mopsuestialı (Antakya aş. yu. 350 - Mopsuestia [Misis] 428), Hristiyan yazar. Felsefe, ilâhiyat ve hitabet alanlarında kendini yetiştirmiştir. 383'te rahip, 392'de Misis (Mopsuestia) piskoposu olmuştur. İoannes Khrysostomos ve İskenderiye'li Kyrillos'un arkadaşı idi. Areios taraftarı Eunomios ve Apollinaris'e karşı yazılarıyla ün kazanmıştır. 393'te konsil (ruhanî meclis)'e katılmıştır. T., *Eski* ve *Yeni Ahid* üzerinde yorumlar ve eleştirilerde bulunmuştur. Ancak, bunların pek azı günümüze gelebilmiştir.

THEODOROS DUKAS LASKARİS, II. (1222 - 1258), İznik imparatoru (1254 - 1258). Babası III. İoannes Dukas Batatzes Batı Anadolu kıyısındaki adaları Latinlerden aldığı gibi, Bulgarların yeni ele geçirdikleri topraklarla Selanik Krallığını da işgal etmişti (1246). Onun ölümünden sonra Bulgarlar kaybettikleri toprakları geri almışlardı. II. T., Bulgarlara ağır bir darbe indirerek eski sınırı korumuştur. Bulgarlar ve Türklerle savaşan II. T., 1257'de kızı Eirene'yi yeni Bulgar çarı Konstantin Asen Tih'e vermiş, Maria'yı da Epeiros despotu II. Mikhael'in oğlu Nikephoros'la evlendirmiştir. Epeiros despotu, Dyrrhakion (Draç, Durazzo), Sırbistan ve Arnavutluk'u T.'a bırakmak zorunda kalmıştır. Kendisine ihanet ederek Türklere sığınan Mikhael Palaiologos'u affetmiş ve Avrupa'da Epeiros despotu II. Mikhael'e karşı savaşan birliklerin komutanlığına getirmiştir. Vakitsiz ölümü üzerine yerine küçük yaştaki oğlu IV. İoannes Laskaris geçmiştir.

THEODOROS LASKARİS, I. (ölm. 1222), Bizans imparatoru (1204 - 1222), İznik İmparatorluğu (1204 - 1261)'nun kurucusu. İmparator seçilmesinden sonra İstanbul Türkler tarafından fethedilince Nikaia (İznik)'ya yerleşmiş, ancak Poimanenon (6 aralık 1204) ve Adramytteion (Edremit)'da (19 mart 1205) Haçlılar karşısında yenilmiş ve Anadolu'nun kuzey - batı bölümünü kaybetmiştir. Trabzon imparatoru David Komnenos'u yendikten sonra Bulgar çarı II. İvan Asen Kaloyan ile bir ittifak yapmış, Henri de Heinault'nun Kyzikos (Kapıdağı) ve Nikomedeia (İzmit)'yı kendisine bırakmasını sağlamıştır (haziran 1207). 1208'de İznik'te imparatorluk tacını giymiştir.

Onun gücünden kaygılanan Konya Selçuklu sultanı I. Keyhüsrev, T.'a karşı Latinlerle anlaşmıştır. Bunun üzerine T., Küçük Ermenistan kralı II. Levon ile bir ittifak yapmıştır. Türkleri Akşehir yakınlarında yenmişse de (1210), Mysia'da Latinlere yenilmiştir (ekim 1211). T., Latin imparatorluğu naibesi Yolanda (Yolande de Flandre)'nın kızı Maria'yı üçüncü eş olarak seçmek suretiyle (1218) İstanbul'u diplomatik yoldan ele geçirmeyi denemiştir.

İznik imparatorluğunu eski Bizans imparatorluğunun yerine geçirmeye çalışan T., Sırp kilisesine Sava'nın başkanlığında bağımsızlık vermiştir (1219). Bundan başka, kiliseler arasında birlik sağlamaya da çalışmıştır (1214 - 1220).

THEODOROS PRODROMOS (XII. yüzyıl), Bizanslı şair. İstanbul'da Komnenos'ların sarayında, özellikle İoannes Manuel'in çevresinde yaşamıştır. Dil ve edebiyat tarihleri bakımından büyük önem taşıyan, çok çeşitli türdeki eserleri arasında on kitaptan oluşan manzum bir roman *(Rodanthe ile Dosikles)*, manzum bir dramatik parodi *(Kedi - Fare savaşı)*, çok sayıda manzum hicivler, allegorik şiirler, ilâhiler, epigramlar, ayrıca nesir ile yazılmış eserler bulunur. İmparator İoannes Manuel'e sunduğu ve kendi fakirliğini, düşkünlüğünü anlatarak yardım istediği şiirler "dilenci şiirleri" olarak tanınır. Dört *Ptokhoprodromika* (Prodromos'un dilenci şiirleri)'nın üç versiyonu mevcuttur. Bu şiirler halk dilinde yazılmıştır. Bunların bir ara başkası tarafından yazıldığı sanılmıştı. Üslûbu aşırı süslü ve ağırdır, dilenci şiirleri dışındaki eserlerini yüksek dille, bilgin Yunancası ile kaleme almıştır.

THEODOROS STUDİTES (İstanbul 759 - Büyükada 826), Bizanslı keşiş. Bithynia (Bursa)'daki Sakkudion manastırına girmiş ve 794'te bu manastırın başrahibi olmuştur. İmparator VI. Konstantinos tarafından 796'da Selanik'e sürülmüş, 799'da İmparatoriçe Eirene tarafından İstanbul'daki Studion manastırına çağrılmıştır. T. S. burada Kilisenin devlet baskısından kurtulması ve bağımsız kalması lehinde bir mücadele başlatmıştır. İkonları kırdıran imparator V. Leon'a karşı çıkması (814) üzerine tekrar sürgüne gönderilmiştir. İkon konusundaki sert tutumunu değiştirmediği için İstanbul dışında kalmaya mecbur edilmiştir. Ölümüne kadar çeşitli manastırlarda dolaşmıştır. Ölümünden sonra 844'te Studion'a nakledilmiştir. Dinî tartışma, konferans ve ilâhileri vardır. T. S. Bizans edebiyatında hiciv yazarı olarak da ün almıştır.

THEODORUS, I. (Kudüs - Roma 649), Papa (642 - 649). IV. Johannes'ten sonra papa olmuştur. Yunan asıllıdır. T., Roma'daki bir sinodda monothelizm (b. bk.)'i savunan İstanbul patriği I. Paulos'u aforoz etmiş, fakat hüküm yerine getirilmemiştir.

THEODORUS, II. (kasım - aralık 897), Papa. Romanus'tan sonra papa seçilmiştir. Papalığı 20 gün sürmüştür. Papa Formosus'un VI. Stephanus tarafından Tevere (Tiber) nehrine attırılan cesedine dinî gömme töreni yaptırmıştır.

THEODOSIUS, I. "Büyük" (Cauca, İspanya 347 - Milano 395), Roma imparatoru (379 - 395). 19 ocak 379'da Valens'in yerine Doğu Roma imparatoru oldu. 382'de Gotlarla bir barış antlaşması yaptı, onlara müttefik (foederati) sıfatıyla toprak verdi. Frank kumandanı Arbogast'ı ve kendini imparator ilân eden Eugenius'u yenerek 394'te Doğu ve Batı Roma'yı son defa birleştirmiş oldu. Kilise, 381'de İstanbul'da İkinci Ökumenik Konsil'ini toplayan, Katolikliği devlet dini ilân eden ve 391 - 392'de bütün putperestlik kültlerini yasaklayan T.'a "Büyük" lâkabını verdi.

T. halefleri olarak oğulları Arkadios (Doğu için) ve Honorius (Batı için)'u tayin etmişti.

THEODOSİOS, II. (İstanbul 401 - 450), Bizans imparatoru (408 - 450). T., tahsilli ve sofu biri olmasına karşılık zayıf karakteri dolayısıyla Pulkheria ve Eudokia'nın etkisinde kalmıştır. 425'te üniversiteyi yeniden faaliyete geçirmiş olan T., din tartışmalarına son vermek için 431'de Ephesos'ta bir konsil (ruhanî meclis)'i toplantıya çağırmıştır. Bu toplantıda Nestorios ile taraftarları aforoz edilmişlerdir. T. Monofisizmi Ortodoks bir doktrin olarak kabul etmiş (449) ve ağır bir dinî buhran yaratmıştır. Büyük Konstantinos'tan beri imparatorların çıkardıkları kanunları bir kitap haline *(Codex Theodosianus* = T. kanun dergisi) getirmiştir (438). 422'de Perslerle bir antlaşma imzalayan T., 438'den itibaren Attila (b. bk.) idaresindeki Hunlara vergi ödemeyi kabul etmişti. T.'un başardığı büyük işler arasında İstanbul'un yeni surlarla çevrilmesi sayılabilir. Bk. BYZANTİON, FATİH SULTAN MEHMED, İSTANBUL SURLARI.

THEODOSİA, Feodosiya (Kefe) şehrinin eski adı. Bk. FEODOSİYA.

THEODOSİOS FORUMU (Forum Theodosii) : bk. ESKİ SARAY.

THEOKRİTOS (M. Ö. aş. yu. 300 - 260), Yunan şairi. Syrakusae asıllı olan T., uzun bir süre Kos (İstanköy) adası ile İskenderiye'de yaşamıştır. Dor lehçesiyle yazdığı eserleri çoban hayatı ile halk yaşayışını gösteren tabiî ve mahallî güzellikleri yansıtır. Vergilius, çoban şiirlerinde örnek olarak T.'un eserlerini göz önünde tutmuştur. T.'un adı altında geçen 31 idilin yalnız bir kısmı onun eseridir.

THEOKRİTOS

THEOPHANES, Günah Çıkarıcı (Confessor) (İstanbul aş. yu. 765 - Semendirek 817), Bizanslı kronikçi. Kyzikos (Kapıdağı) yarımadasında kurduğu bir manastırda rahip olarak çalışmıştır. İkon aleyhtarlarına karşı çıktığı için V. Leon tarafından Semendirek (Samothrake) adasına sürülmüştür. Halk dilinde yazılmış olan kroniği *(Khronographia)*, dostu Georgios Synkellos'un eserinin devamıdır ve 284 - 813 yılları arasındaki olayları içine almaktadır. Bu eser özellikle 769'dan sonraki olaylar açısından önem taşımaktadır. Yıllık yazarları için temel bir kitap olarak kullanılmış ve devam ettirilmiştir

(Scriptores post Theophanem, Theophanes continuatus). Anastasius *(Chronographia tripartita)* tarafından Latinceye çevrilmiş ve Orta Çağ Latin tarihçilerini etkilemiştir.

THEOPHRASTOS (asıl adı : **Tyrtamos**; Eresos, Lesbos adası M. Ö. 371 - Atina 237), Yunan filozofu ve tabiat bilgini. Aristoteles'in en büyük öğrencisi olarak onun sorularını geliştirmiş, onlara uygun cevaplar teklif etmiş, fakat dogmatik hükümlerden kaçınmıştır. Sokrates ve Platon öncesi öğretileri yeniden ele alarak Stoacılara aktarmıştır. T. diyalektik, metafizik ve tabiî bilimlerle ilgili çok sayıda eser bırakmıştır. Bitkiler konusundaki sistematik tasviri, yüzyıllar boyu kaynak eser niteliğini muhafaza etmiştir : *Historia plantarum* (Bitkilerin tarihi) [9 kitap], *Causae plantarum* (Bitkilerin sebepleri) [6 kitap]. "Karakterler" adlı küçük eseri son derece zekice karakter tasvirleri ile sonraki devirler için büyük önem kazanmıştır.

THEOPHRASTOS

THEOPHYLAKTOS SİMOKATTES (ölm. 638'den sonra), Bizanslı tarih yazarı. Mısırlı iyi bir aileden gelen T. S., sonradan imparator Herakleios'un kâtibi olmuştu. M. S. 582 - 602 yılları arasındaki Maurikios dönemini anlatan tarihinde Türkler, Avarlar, Slavlar ve İranlılar üzerine bilgiler vermiştir. Ayrıca, edebî mektuplar ile müspet ilimlerle ilgili problemler ve bunların çözümleri üzerinde de eserler kaleme almıştır.

THEORELL [*teurel*], **Axel Hugo Theodor** (doğ. Linköping 1903), İsveçli fizyolog ve hekim. 1932'de Uppsala Üniversitesinde profesörlüğe getirilmiş, 1936 - 1970 yılları arasında Stokholm'de Tıp ve Nobel Biyokimya Enstitüsünde müdür olarak çalışmıştır. Kimya ve enzimlerin etkileri konularındaki araştırmaları sonucunda, oksidasyon enzimleri içinde, etki grupları ile albümin bileşikleri arasındaki kimyasal ve fonksiyonel ilişkileri aydınlatmıştır. Çalışmaları için kendisine 1955 Nobel fizyoloji ve tıp armağanı verilmiştir. Başlıca eseri : *The nature and mode of action of oxidation enzymes.*

THEORELL, Axel Hugo Theodor

THEOTOCOPULOS, Dominikos : bk. GRECO veya EL GRECO.

THEOTOKAS, Giorgos (İstanbul 1906 - Atina 1966), Yunan romancısı, deneme ve tiyatro yazarı. 1922'de Yunanistan'a giderek Atina'da avukatlık yapmıştır. 1929'da yayınladığı "Hür ruh" adlı denemesi ile 1930'lardaki edebî yenileşmenin öncüsü olmuştur. Romanlarında özellikle gençliğin ve toplumun problem ve buhranlarını ele alır. 1945'ten sonra geçici olarak Atina'da Millî Tiyatroyu yönetmiştir.

Eserleri : Romanlar : *Argo* [1933, 2. versiyon 1936], *Leonis* [1940]. Şiirlerini 1944'te yayınlamıştır. Tiyatro eserleri de vermiştir [2 cilt, 1944 - 1947]. Denemeler (1961) ve seyahatnameler de yazmıştır.

THERA : bk. SANTORİNİ ADASI.

THERAMENES (ölm. M. Ö. 404), Atinalı general ve devlet adamı. Sokrates'ten ders almıştır. Siyasî bakımdan dönek bir hatip olarak tanınmıştır. 411'de demokrasiyi yok eden komploya katılmış, ılımlı bir oligarşinin kurulmasını sağlayacak bir anayasa düzenlemeye çalışmıştır. 404'te "Otuzlar" arasında yer almış, ancak, ılımlı grupun lideri olarak suçlanmış ve baldıran zehirini içmeye mahkûm edilmiştir.

THERAWADA (Pāli dilinde = eski), Buddhizmin Seylan adasında rastlanan eski şekline verilen ad.

Buddhist inançları Seylan adasında kral Aśoka (b. bk.)'nın misyonerlik çalışmaları sonunda yaygınlık kazanmıştır. Bundan başka, bu inançlar Birmanya, Tayland (Siyam), Kamboç ve Laos'ta da yayılmıştır.

Buddhizmin eski kanonu, yalnız T.'ya bağlı olanların kutsal dili sayılan Pāli dilinde bütün olarak muhafaza edilmiştir. Muhafazakâr bir karakter taşıyan bu kanon konusunda birçok yorumlar meydana getirilmiştir. T.'nın en büyük yorumcusu Buddhaghōsa (b. bk.)'dır. M. S. V. yüzyılda yaşayan Buddhaghōsa'nın *Visuddhi magga* (Saffet yolu) adlı eseri, T.'nın en önemli yorum dergisi sayılır.

T. doktrini bugün Laos, Tayland ve Kamboç'ta sosyal ve manevî hayatta hâkim olan bir doktrindir.

Yeni Buddhistler daha çok T. inançlarını kabul ederler.

THÉRIVE [*teri:v*], **André** (asıl adı : **Roger Puthoste**; Limoges 1891 - Paris 1967), Fransız edebiyat eleştirmecisi ve romancısı. Popülizm akımının kurucuları arasında yer almıştır. Romanları : *L'expatrié* [1921], *Le voyage de M. Renan* [1922], *Le plus grand péché* [1924], *Les souffrances perdues* [1927], *Sans âme* [1928], *Le charbon ardent* (Harlı kömür) [1929], *Noir et or* (Siyah ve altın) [1930], *Anna* [1932], *Fils du jour* (Zamane çocuğu) [1936], *Comme un voleur* (Bir hırsız gibi) [1948], *Les voix du sang* (Kanın sesleri) [1955], *Le Baron de paille* (Samandan baron) [1965]; eleştirme ve denemeleri : *Le Français, langue morte?* (Fransızca ölü dil midir?) [1923], *Opinions littéraires* (Edebî fikirler) [1925], *Le retour d'Amazan* (Amazan'ın dönüşü) [1926], *Querelles de langage* (Dil tartışmaları) [3 cilt, 1929 - 1940], *Moralistes de ce temps* (Çağın ahlâkçıları) [1948], *Libre histoire de la langue française* (Fransız dilinin bağımsız tarihi) [1954], *Procès de langage* (Dil davası) [1962], *La foire littéraire* (Edebiyat fuarı) [1965].

THERMIDOR, Fransız İhtilâli sırasında kabul edilen takvimin 11. ayı. Yılın en sıcak mevsimine rastlayan bu ay, yılına göre 19 veya 20 temmuzda başlar, 18 veya 19 ağustosta sona erer. O takvime göre II yılın 9 T. günü (27 temmuz 1794) Robespierre (b. bk.) devrilmiştir. Onun düşmesiyle Terör rejimi çökmüştür. T. ihtilâlini destekleyen yazarlara *Thermidorien* adı verilir. *Thermidor* adı, Yunanca "sıcak" ve "armağan" anlamlarına gelen sözlerden türetilmiştir.

THERMOPYL'LER (Yun. **Thermopylai** [= sıcak sular kapısı]), Eski Çağda Yunanistan'da Kallidromos dağı ile Lamia körfezi arasındaki boğaz. Boğazın yakınında kükürtlü sıcak su kaynakları vardı. O devirde Orta ve Kuzey Yunanistan arasındaki tek yol bu boğazdan geçiyordu. Boğaz, Yunanistan'ı istilâ etmek isteyenlere karşı kolayca savunulacak bir yapıya sahipti ve askerî bakımdan hayatî önem taşıyordu. Bugün çevre, Sperkheios nehrinin ve dağlardan inen sellerin taşıdığı topraklarla tamamiyle değişmiş, deniz 5 km kadar içerlere girmiştir. M. Ö. 480'de Sparta kralı Leonidas, T.'leri Perslere karşı savunmuştu. Boğazın Keltlere (M. Ö. 279) ve Romalılara (M. Ö. 191) karşı savunulmasında ise başarı kazanılamamıştır.

THESEUS, Yunan mitolojisine göre, Atina kralı Aigeus' la Aithra'nın oğlu. Asıl babasının tanrı Poseidon olduğu ileri sürülürdü. T., Atina kralının oğlu olduğunu bilmiyordu. Çünkü Aigeus, Aithra'ya altına kılıcını sakladığı bir kayayı kaldıracak duruma gelmedikçe oğluna kim olduğunu söylememesini emretmişti. On altı yaşına basınca anası oğlunu kayanın önüne götürmüş, T. da kayayı kaldırarak babasının altına sakladığı kılıcı ortaya çıkarmıştı. Bunun üzerine kral oğlu olduğunu öğrenen T., Atina'ya gitmek üzere yola çıkmıştı. Dedesi Pittheus, kara yolunda bir sürü yırtıcı hayvan ve eşkıya olduğunu bildirerek ona deniz yoluyla gitmesini tavsiye etmişti. T. kral oğlu olduğunu Attika halkına göstermek için kara yolunu seçmiş, Atina'ya gelmeden yırtıcı hayvanları bir bir yere sererek şehre varmıştı. T., Kephisos ırmağının sularında döktüğü kanlardan yıkanıp temizlenmiş ve Aigeus'un karşısına çıkmıştı. O sıralarda kral Aigeus, korkunç bir büyücü olan Medeia'nın baskısı altında bulunuyordu. Medeia bu gencin tahta göz dikeceğini anlamış, onu ziyafette zehirlemeyi kararlaştırmıştı, ama T. sofrada etini kesmek için Aigeus'un kılıcını çıkarmıştı. Bunun üzerine Aigeus oğlunu tanımış, Medeia'yı kovarak oğlunu bağrına basmıştı.

THESEUS: Eretria Apollo tapınağının batı alınlığından detay: Theseus ile Antiope (yüksekliği 8 m, VI. yüzyıl sonu)

Bu arada Aigeus'un kardeşi Pallas'ın elli oğlu, T.'u devirmek için ona pusu kurmuşlarsa da, T. hepsini öldürmüştü. T. bu suçundan temizlenmek için bir yıl Atina'dan uzaklaşmıştı. Ama Atina bir yıl sonra onu çağırmıştır. Çünkü Girit kralı Minos'a yedi kızla yedi erkek gönderip onları yem olarak Minotauros'a vermek durumundadır. T., Atinalı gençlerle Girit'e gitmiştir. Girit'te Minos'un kızı Ariadne onu görmüş ve görür görmez de ona tutulmuştu. Ariadne, Minotauros'un bulunduğu Labyrinthos'ta yolunu bulması için T.'un eline bir iplik yumağı vermişti. T., Labyrinthos'ta Minotauros'u öldürür. Sonra da Ariadne'yi kaçırıp Nakos adasına gelir. Ama T. bir gece kız uyurken adadan kaçar. Atina'ya yaklaşırken babası kral Aigeus'un söylediği gibi ak yelken açmayı unutur. Geminin kara yelkenle geldiğini gören kral, oğlunun öldüğünü sanarak kendini denize atar.

Atina'ya dönüşünde T. kral olur ve birtakım sosyal reformlar yapar. Atina'ya saldıran Amazonlarla savaşır. Kraliçeleri Antiope'yi kaçırır, onunla evlenir. Onun ölümünden sonra T. Phaidra ile evlenir. Phaidra'dan iki oğlu olur (Akamas ve Demophon).

T., arkadaşı Peirithos'la Hades (ölüler ülkesi)'e iner. Ölüler kraliçesi Persephone'yi kaçırıp yeryüzüne getirmek ister. Hades ülkesindeyken Atina'da durum karışır. Sonunda Herakles, Hades'e inip T.'u kurtarır. Atina'ya dönüşünde T. ülkesini karmakarışık bir durumda bulur. Bunun üzerine Skyros adasında kral Lykomedes'in yanına sığınır. Ancak, kral Lykomedes onu arkadan vurarak öldürür.

Atinalılar, T.'u her zaman anarlar, onu Marathon savaşında gördüklerini söylerler.

THESPİS, bilinen en eski Yunanlı yazar ve aktör. Trajedinin babası olarak da tanınan T.'in Attika bölgesindeki İkaria'da doğduğu sanılmaktadır. M. Ö. 534'te Atina'da ilk trajediyi sahnelemiştir. Aristoteles'e göre, T. ilk trajediyi meydana getiren yazardır. Kendisinden önce trajediler, tanrı Dionysos'un şerefine düzenlenen eğlencelerde koro tarafından okunan şiirlerdi. T. ilk defa tek olarak sahnede yer almış ve koro ile karşılıklı diyalogu sürdürmüştü. T. ayrıca maskelerin trajedide ilk olarak kullanılmasını sağlamıştı. Horatius'un *Ars Poetica* adlı eserine göre, *T. arabası* adı verilen bir el arabası içinde oturur, gezer ve eğlenirdi.

THESSALONİKE: bk. SELANİK.

THETİS, Yunan mitolojisinde Nereus'la Doris'in kızı. Hera'nın yetiştirdiği T.'e Poseidon da, Zeus da gönül vermişlerdi. Ancak, doğuracağı oğlun babasından daha güçlü olacağını öğrendikten sonra onu bir ölümlü ile evlendirmeye karar vermişlerdi. Koca olarak seçtikleri Peleus'a varmamak için T., bütün imkânları kullanmış, ama sonunda onunla evlenmeyi kabul etmişti.

Peleus'la T.'in düğünü Olympos'ta yapılır. Kavga çıkmasın diye Eris, düğüne çağrılmaz. Ancak, Eris altın elmayı tanrıların düğün sofrasına atar. Üstüne "en güzeline" yazdığı altın elma, tanrıçalar arasında güzellik tartışmasına yol açar.

T. Peleus'la mutlu olmaz. Sonunda ondan ayrılır, kız kardeşleriyle yaşamak üzere denizin dibine dalar. Ama biricik oğlu Akhilleus'un trajik alın yazısı dolayısıyla çilesi sürüp gider.

THÉVENOT, Jean de (Paris 1633 - Mianeh, İran 1667), Fransız gezgini. Avrupa ve Batı Asya (1656) ülkelerinde ve Afrika'da geziler yapmıştır. Fransa'ya kahve içme âdetini onun getirdiği söylenir. Gezi hâtıraları *Voyages de M. Thévenot tant en Europe qu'en Asie et en Afrique* [1684] adı altında toplanmıştır. 1655'te İstanbul'a gelmiştir. Hâtıralarının İstanbul ve Türkiye ile ilgili bölümlerini Reşat Ekrem Koçu Türkçeye çevirmiştir (Türkiye seyahatnameleri serisi 4. İstanbul 1939).

THIBAUD [*tibǫ*], **Jacques** (Bordeaux 1880 - Nice yakınlarında uçak kazası 1953), Fransız kemancısı. Özellikle Mozart'ın eserleri üzerine yaptığı yorumlamalarla ün kazanmıştı. P. Casals ve A. Cortot ile birlikte bir piyano üçlüsü (trio) oluşturmuştu.

THIBAUDET [*tibode*], **Albert** (Tournus 1874 - Cenevre 1936), Fransız yazarı ve eleştiricisi. Bergson'un etkisinde kalmıştı. İki dünya harbi arasındaki dönemde, eleştirici olarak XIX. yüzyılda Sainte - Beuve'ün oynadığı rolü oynadı. İncelemelerinde ise, Sainte - Beuve'de olduğu gibi yazar veya H. Taine, F. Brunetière ve J. Lemaître'de olduğu gibi coğrafî - tarihî çevre değil, sadece eserin kendisi ön planda bulunur. Edebî eserlerin değerlendirilmesi konusunda ince, dili ve muhtevayı her yönden tahlil eden bir metod geliştirmiştir.

Eserleri : *La poésie de Mallarmé* (Mallarmé'nin şiiri) [1912, 2. bas. 1926], *Trente ans de vie française* (Fransa'nın hayatında otuz yıl) [1920 - 1924, 3 cilt], *Flaubert* (ad) [1922], *Valéry* (ad) [1924], *La république des professeurs* (Profesörler Cumhuriyeti) [1928], *Physiologie de la critique* (Eleştirinin fizyolojisi) [1930], *Stendhal* (ad) [1931].

L'histoire de la littérature française de 1789 à nos jours (1789'dan günümüze kadar Fransız edebiyatı tarihi) [1936], *Réflexions sur le roman* (Roman üzerine düşünceler) [1938], *Réflexions sur la littérature* (Edebiyat üzerine düşünceler) [1938 - 1941], *Réflexions sur la critique* (Eleştiri üzerine düşünceler) [1939], *Montaigne* (ad) [1962] adlı eserleri ölümünden sonra yayınlanmıştır.

THIBAULT [*tibǫ*], **Jacques Anatole François,** Fransız yazarı Anatole France'ın asıl adı. Bk. FRANCE, Anatole.

THIDREKS SAGA, Norveç efsane külliyatı. Büyük ölçüde Almanca şiirlerin tercümelerinden oluşmakta ve Alman kahramanlık destanları için tek kaynak niteliğine sahip bulunmaktadır. Efsanelerin merkezini Dietrich von Bern teşkil eder. Bölümlerden biri esas alınarak *Wilkina saga* adıyla da anılan T., XIII. yüzyılın 1. yarısında Norveç'te derlenmiştir, yazarı belli değildir. İçinde Kral Samson, Kral Osangtrix, Attila, Demirci Wieland, Sigurd ve Burgundlar, Walther ve Hildegunde, Ermanrich efsaneleri yer almaktadır. Norveç versiyonu yanında bir İzlanda ve bir eski İsveç dili versiyonu da vardır.

THIERS [*tięr*], **Louis Adolphe** (Marsilya 1797-Saint-Germain - en - Laye, Paris 1877), Fransız devlet adamı, gazetecisi ve tarihçisi. İlk ve orta öğrenimini Marsilya'da yaptıktan sonra Aix - en - Provence'ta hukuk tahsil etmiştir. 1821' de Paris'e giderek etkili bir gazete olan "Constitutionnel"e yazmağa başlamıştır. Ocak 1830'da bir muhalefet gazetesi olarak yayınlanan "National"in kuruluşuna yardım etmiştir. Orlean monarşisi döneminde hazine bakanlığı müsteşar yardımcılığı (1830), içişleri bakanlığı (1832 ile 1834 - 36) ile ticaret ve bayındırlık bakanlığı (1833 - 34) görevlerinde bulunmuştur. 1832'de Berry düşesi idaresindeki ayaklanma ile 1834'te Cumhuriyetçilerin ayaklanmasını bastırmıştır. 1836 - 1840 arasında dışişleri bakanlığını da alarak başbakanlık yapmıştır. Mısır'da Mehmed Ali Paşa'nın isteklerini ve Londra'da imzalanan Dörtlü İttifakın yol açtığı tehlikeyi başarıyla atlatmıştır. Şubat ihtilâlinden sonra milletvekili olarak meclise girmiştir. 1849'da İkinci Cumhuriyette cumhurbaşkanlığı için prens Louis - Napoléon'a yardım etmiştir. İmparatorluk rejiminin kurulması üzerine 1851 - 1853 arasında Fransa'dan uzakta, Belçika, İtalya, İsviçre ve İngiltere'de yaşamıştır. 1864'te Liberal Birliğin başına geçip temel hürriyetlerin verilmesini istemiştir. Şubat 1871'de Fransa Cumhuriyeti yürütme kurulunun başkanı olmuş, ağustos 1871'de geçici olarak cumhurbaşkanlığına seçilmiştir. Kısa bir süre sonra vergiler üzerindeki görüşleri ile takip ettiği muhafazakâr siyasetin meclisçe benimsenmemesi üzerine cumhurbaşkanlığından ayrılarak muhalefe'in başına geçmiştir. Eserleri : *Histoire de la révolution française* (Fransız ihtilâli tarihi) [10 cilt, 1823 - 1827), *Histoire du Consulat et de l'Empire* (Konsül ve İmparatorluk devri tarihi) [20 cilt, 1845 - 1862].

THIERS, Louis Adolphe

THIESS [*tīs*], **Frank** (Üxküll 1890 - Darmstadt 1977), Alman yazarı. Önceleri, ruhî hayatla ilgili bazı olağanüstü durumları (iki kardeş arasındaki aşk gibi), gençlik problemlerini ve erotik konuları ele alan psikolojik romanlarla başarı kazanmıştır : *Die Verdammten* (Lânetliler) [1923]; *Jugend* (Gençlik) [4 cilt, 1924 - 1931]. Daha sonraki eserlerinin konularını ise, tarihî olaylar ve günümüzün meseleleri teşkil eder.

En önemli eserleri : *Tsushima* [1936]; *Das Reich der Dämonen* (Ecinniler diyarı) [1941]; *Caruso* (ad) [1942 - 1946, 2 cilt]; *Die Strassen des Labyrinths* (Labirentin yolları) [1951], bu romanın devamı : *Geister werfen keinen Schatten* (Ruhların gölgesi yoktur) [1955]; *Sturz nach oben* (Yukarıya düşüş) [1961]; *Der Zauberlehrling* (Sihirbazın çırağı) [1975].

THIMONNIER [*timoni*], **Barthélemy** (L'Arbresle 1793 - Amplepuis 1857), Fransız mucidi. Hemen hemen tamamiyle ağaçtan yapılan ilk dikiş makinasını imal etmek başarısını göstermiştir. T. tarafından 1830'da beratı alınan bu makina, tek bir iplikle zincir şeklinde, düzgün ve devamlı dikiş sağlıyordu. 1834, 1845 ve 1848 yıllarında icadını geliştiren T., metalden mamul en son modeli olan "sousobrodeur"üne ait patentini bir Manchester firmasına satmıştır.

THIRRING [*tirring*], **Hans** (doğ. Viyana 1888), Avusturyalı fizik bilgini. 1921 - 1958 yılları arasında Viyana'da özellikle izafiyet teorisi ile kütle fiziği üzerinde çalışmalarda bulunmuştur. II. Dünya Savaşı sonrasında dünyada gittikçe hızlanan silâhlanma yarışına karşı çıkarak adından söz ettirmiştir.

THOMA [*toma*], **Hans** (Bernau 1839 - Karlsruhe 1924), Alman ressamı. 1859 - 1866 yılları arasında J. Schirmer'in yanında çalışmış, sonra Düsseldorf'a ve 1868'de de Paris'e gitmiştir. Burada G. Courbet ve Barbizon ustalarının etkisi altında kalmıştır. 1870'te München'a gelmiş ve 1876'da Frankfurt am Main'a yerleşmiştir. 1899 - 1916 yılları arasında Karlsruhe' de Sanat Galerisi müdürlüğü yapmış ve aynı zamanda akademi profesörü olarak çalışmıştır. Başlangıçta sade aile portreleri yapan T.'nın grafik çalışmaları arasında litografları çok tanınmıştır. Tabiat resimlerinde özellikle Karaorman (Schwarzwald) manzaraları hâkimdir.

THOMA [*toma*], **Ludwig** (Oberammergau 1867-Rottach, Tegern gölü kıyısı 1921), Alman yazarı. Başlangıçta bir süre avukatlık yapmış, sonra München'da çıkan "Simplicissimus" dergisini yönetmiş ve burada Peter Schlemihl takma adıyla yazdığı yerici şiirleriyle sahte ahlâkçılığa, dar görüşlülüğe, Wilhelmci Prusyalılığa ve ümmetçi siyasete karşı savaş açmıştır. T. hayatının sonlarına doğru muhafazakâr ve nasyonalist olmuştur. Köy hayatını yansıtan ve Yukarı Bavyera gençlerinin yaşayışlarını anlatan natüralist ve canlı romanlarıyla komedileri çok başarı kazanmıştır.

Başlıca eserleri : Şiirler : *Grobheiten* (Kabalıklar) [1901]; *Neue Grobheiten* (Yeni kabalıklar) [1903]. Hicviyeler : *Briefwechsel eines bayerischen Abgeordneten* (Bavyeralı bir milletvekili ile mektuplaşma) [1909]. Hikâyeler : *Lausbubengeschichten* (Aylak oğlanların hikâyeleri) [1905]. Komediler : *Die Medaille* (Madalya) [1901]; *Die Lokalbahn* (Kasaba demir yolu) [1902]. Romanlar : *Andreas Vöst* [1906]; *Der Wittiber* [1911].

THOMAS [*toma*], **Ambroise** (Metz 1811 - Paris 1896), Fransız bestecisi. İlk derslerini müzik öğretmeni olan babasından almış, 1828'de Paris Konservatuvarına gönderilmiştir. 1832'de Roma ödülünü kazanan genç sanatçı, İtalya'da üç yıl geçirmiş, İtalyan müziği üzerinde çalıştığı gibi, birtakım besteler de yapmıştır. T., Fransa'ya döndükten sonra uzun yıllar başarı sağlayamamıştır. 1849'da *Le Cid* ve 1850'de *Le songe d'une nuit d'été* adlı operalarını yazmıştır. 1866'da Opéra - Comique'te temsil edilen *Mignon*, dünya çapında ün kazanmıştır. Bu eserin konusu Goethe'nin *Wilhelm Meisters Lehrjahre* adlı romanındaki bir bölümden alınmıştır. Goethe'nin eserinde Mignon ölmekte, Meister'in düzenlediği bir törenle gömülmektedir. T.'nın operasında mutlu bir bitiş düşünülmüştür. T. bu operasını gerçekten duygulu melodilerle örmüştür. Bu bakımdan *Mignon*'un günümüze kadar oynanmasını sağlamıştır. Bunu 1871'de *Hamlet* adlı operası takip etmiştir. Bu operanın konusu Shakespeare'in eserinden alınmıştır. Bunlardan başka, missa'lar, romanslar, motet'ler, piyano parçaları da bestelemiştir. T. 1871'de Paris Konservatuvarı müdürlüğüne getirilmiştir.

THOMAS [*tɔmis*], **Dylan Marlais** (Swansea 1914 - New York 1953), İngiliz şairi. Şiirlerini radyoda kendine mahsus bir ritm ve ses tonuyla okuyarak ün kazanmıştır. İlk şiirlerini 1934'te *Eighteen Poems* (On sekiz şiir) adı altında yayınlamıştır. 1936'da *Twenty-Five Poems* (Yirmi beş şiir) adlı kitabını çıkarmıştır. Hayatını radyo konuşmaları yazmak ve konferanslar vermekle kazanıyordu. Amerika Birleşik Devletlerine dört gezi yapmış ve 100'den fazla şiir okuma programı düzenlemiştir. İçkiye fazla düşkün olması, edebî hayatını etkilemiş ve sağlığını bozmuştur. T., usta ve çok hassas bir şairdi. *The Map of Love* (Aşk haritası) [1939], *Death and Entrances* (Ölümler ve girişler) [1946], *In Country Sleep* [1952], *A Portrait of the Artist as a Young Dog* (Genç bir köpek olarak sanatkârın portresi) [1940] gibi birçok eserler vermiştir. *Adventures of the Skin Trade* (Deri ticaretinin maceraları) [1955] adlı romanı tamamlanmamıştır. *Under Milk Wood* (Süt ormanında) [1954] adlı bir eseri de vardır. Bazı şiirleri Türkçeye çevrilmiştir.

THOMAS [*tɔmis*], **Sidney Gilchrist** (Londra 1850 - Paris 1885), İngiliz mucidi. 1876'da bulduğu teknolojik usul ile fosforlu minerallerden elde edilen font'un ihtiva ettiği fosforu giderme imkânı sağlanmıştır.

T. işlemi : Fosfor muhtevası bakımından zengin olan demir cevherlerinden elde edilen font'tan üretilen çelik imalâtı yöntemi. Fosforlu ham demir, içi alkali bir astarla (dolomit) kaplanmış konvertisör içinde işleme tâbi tutulur. Konvertisörlerin kapasitesi, genellikle 40 t a kadardır. 15 dakikalık üflemede doldurma süresi 30 dakika 30 t dur.. İşlem sırasında cürufa intikal eden fosfor, değerli bir sunî gübre olan fosfat haline dönüşür (Thomas unu). Thomas çeliğinin niteliği, eriyik halindeki çelik yüzeyine saf oksijen veya oksijen-su buharı karışımı üflenmesi ile daha da artırılabilir. Thomas çeliği, saç, ray, profil çelikleri v.b. mamuller imalinde kullanılır.

THOMAS A KEMPIS (Alm. **Thomas von Kempen, Thomas Hemerken;** Kempen, Rheinland 1379 veya 1380 - Agnetenberg, Zwolle, Hollanda 1471), Alman mistik yazarı. Onun adıyla yayınlanan ve dört bölümden oluşan *De imitatione Christi* (İsa'nın taklidi) adlı eseri, dünya edebiyatının *İncil*'den sonra en yaygın kitabıdır. Ancak, bu eseri T.'ın yazdığı tartışma konusudur. Eserleri : *Opera omnia* (Bütün eserleri) [7 cilt, M. J. Pohl bas. 1902 - 1922]; *De imitatione Christi* [Latince ve Almanca olarak, P. Mons bas. 1959].

THOMAS AQUINAS (Roccasecca sarayı, Aquino yakınında 1225 - Fossa Nuova manastırı 1274), İtalyan ilâhiyatçı ve filozofu. Orta Çağın en ünlü ilâhiyatçılarından olan ve Lombardiyalı soylu bir aileden gelen T., önceleri Monte Cassino manastırında, sonra da Napoli Üniversitesinde yetiştirildi; 1243'te Dominicusçu papaz oldu. Köln'de Albertus Magnus'a öğrencilik yaptı. 1252 - 1259 arasında Paris'e döndü. 1272'de kendi tarikatının başına geçmek üzere Napoli'ye gönderildi. 1323'te "aziz" ilân edildi ve 1567'de din bilginliğine yükseltilerek kendisine "doctor angelicus" fahrî unvanı verildi.

THOMAS AQUINAS : Fra Carnevale'nin yağlı boya tablosu (XV. yüzyıl ortası, Milano, Poldi - Pezzoli Galerisi)

T., o sıralarda Avrupa'ya geniş ölçüde yayılmış bulunan Aristoteles'in öğretileriyle Augustinus'un doktirinini dinî - felsefî açıdan derinliğine inceledi. Felsefe alanındaki önemli eserlerini cümle cümle tahlil ve tefsir ettiği Aristoteles'i tercih ediyor, fakat öte yanda Augustinus vasıtasıyla

da geniş ölçüde Yeni Platonculuğun etkisi altında kalıyordu. Öyle ki kendisini iki yönlü, bir yandan geleneksel Augustinusçuluk taraftarlarının, öte yandan da Aristoteles'e dayanan Averroes (İbn Rüşd)'çilerin hücumlarına karşı savunma zorunda kalıyordu.

T.'ın düşünce tarihindeki önemli yeri, ilâhiyatın iskolastik felsefesini, ilk defa tutarlı ve geniş kapsamlı bir Aristoteles öğretisi ile gerçekleştirmiş olmasındadır. Felsefeyi konu, prensip ve metot bakımından ilâhiyattan açık bir biçimde ayırmış olması, fakat aynı zamanda felsefe ile ilâhiyat, inanç ile bilgi arasında organik ve ahenkli bir beraberliği sağlaması T.'ın tarih boyu kalıcı bir hizmeti olmuştur. Böylece T., yeni öğretisi ile yeni bir dinî düşünce sistemi yaratmış oldu. Bu yeni öğreti, hem Augustinusçuların tek taraflı olarak felsefeyi ilâhiyat içinde mütalâa etmelerinden, hem de Aristotelesçilerin gerçek inançtan döner biçimde her iki alanı birbirinden çok kesin çizgilerle ayırmalarından kaçınmıştır.

T., felsefesinde Aristotelesçiliği, Hristiyan Yeni Platonculuğu ile yeni bir sentez halinde bu metoda dayandırır. Onun felsefesi 'oluş' felsefesidir. Bu felsefe, bütün varlıkların metafizik oluşunu, özellikle Tanrıyı idraki mümkün kılar. Sonsuzluğun dinamik gözlemi T.'ı illiyet (nedensellik) prensipine götürmüş ve o, tabiatta vuku bulan her şeyin bir gayeye hizmet ettiğini kabul etmiştir. Bu görüşü ile T. cevher (töz) ile kudretin gerçek anlamda birbirinden ayrıldığını ileri sürmüştür.

İlâhiyat alanındaki düşüncelerinde kendisinden önceki düşünürlerin hepsini geride bırakmıştır. T. düşüncesinde Aristoteles'ten esinlenmiş, fakat kendisinin geliştirdiği ve vahdet ve tutarlılık bakımından eşsiz olan sistemi sayesinde üstünlüğünü sağlamıştır.

Mantık, metafizik ve ilâhiyat konularında eserleri vardır. Bunların en tanınmışları şunlardır : *Kutsal Kitap; Aristoteles ve Vecizeler Kitabı üstüne yorumlar;* risaleler ve iki külliyat : *Summa ... contra Gentiles* [1258 - 1264] ve çok tanınmış olan *Summa Theologiae* [1265 - 1273]. (Y. Önen)

THOMAS BECKET : bk. BECKET, St. Thomas à.

THOMAS BRADWARDINE veya BREDWARDYN : bk. BRADWARDINE veya BREDWARDINE, Thomas.

THOMAS MORE (veya MORUS), Sir (Londra 1478 - Londra 1535), İngiliz devlet adamı ve hümanisti. Rotterdamlı Erasmus (b. bk.) ile arkadaştı. VIII. Henry zamanında 1523'te parlamento "speaker" (başkan)'liğine, 1529'da İngiltere'nin en yüksek memurluğuna getirildi. Koyu Katolik olduğundan, kralın Papa'ya karşı politikasını destekleyemediği için 1523'te bütün görevlerinden ayrıldı. Kralın İngiliz kilisesi üzerine hâkimiyetini kabul eden bir yemini reddetmesi üzerine idam edildi.

THOMAS MORE, Sir

1935'te, ölümünün 400. yılında T. M. aziz ilân edildi. T. M.'un en büyük eseri, Platon (Eflatun)'u örnek alarak ve Machiavelli'nin siyasî prensiplerinden bazılarını da katarak kaleme aldığı, ideal bir devlet sistemini anlatan *Utopia*'dır [1516; Türkçe çev. 1981]. Hayalî bir hikâye perdesi altında Latince olarak yazılan bu eser, T. M.'un yaşadığı dönemin İngilteresi için bir reform programı niteliği de taşır. *Utopia* edebiyatta "ütopik eserler" türünün öncüsü olmuştur.

THOMASIUS [*tom zius*], **Christian** (Leipzig 1655 - Halle, Saale 1728), Alman filozofu. Leipzig ve Frankfurt'ta okudu. 1681'den itibaren Leipzig Üniversitesinde ders vermeye başladı. 1687'de burada, Alman üniversitelerinde ilk defa Latince yerine Almanca takrirler yaptı. Yayınladığı *"Monats - Gespraeche"* (Aylık konuşmalar) dergisi ile Alman gazeteciliğinin kurucusu oldu. Mutaassıp din adamları ve tutucu hukukçularla anlaşamayarak 1694'te kuruluşunda büyük rol oynamış bulunduğu Halle Üniversitesine geçti. T., tabiî hukukun, ilâhiyatın ve iskolastik düşüncenin hâkimiyetinden kurtulması için büyük çaba harcadı. Devlet idaresi üzerine dersler verdi ve polis teşkilâtının, idarenin ve maliyenin ilmî esaslara göre ıslah edilmesini talep etti.

THOMASIUS, Christian

THOMPSON [*tompsn*], **Stith** (Nelson County, Kentucky 1885 - Indiana, Bloomington 1976), Amerikalı ilim adamı ve folklorist. 1905'te Indianapolis'te Butler College'i bitirdikten sonra Kentucky'de iki yıl yüksek öğrenim yaptı. 1909'da Wisconsin Üniversitesinde *The Return from Dead in Popular Tales and Ballads* (Halk masal ve türkülerinde ölümden dönüş) adlı tezini yazdı ve B. A. unvanını alarak mezun oldu. 1911 ve 1912 yıllarında Berkeley'deki California Üniversitesinde *The Idea of the Soul in Teutonic Popular Tales and Popular Ballads* (Germenlerin halk masal ve türkülerinde ruh tasavvuru) adlı tezi ile master derecesini aldı. 1912 - 1914 yılları arasında Harvard Üniversitesinde George Lyman Kittredge'in yanında doktora çalışmaları yaptı. Daha sonraki yıllarda yayınlanan *European Tales among the North American Indians* (Kuzey Amerika yerlileri arasında Avrupa masalları) adlı tezini verdi ve Ph. D. unvanını aldı. 1914 - 1918 yılları arasında Texas Üniversitesinde görev yaptı. Orada John A. Lomax'ın evinde oturdu. J. A. Lomax ve arkadaşlarının kurduğu Texas Folklore Society (Texas Folklor Derneği)'nin bugüne kadar sürdürmekte olduğu yayınlarının birincisini 1916' da T. çıkardı. 1918 - 1920 yılları arasında Colorado College'de, 1920 - 1921 yılları arasında Main Üniversitesinde görev aldıktan sonra Indiana Üniversitesine girdi ve emekli olduğu 1955 yılına kadar orada kaldı.

Indiana Üniversitesindeki yılları, onun "Folklorun Babası" olarak üne erişmesini sağlayan birçok çalışma ve araştırmasıyla doludur. Antti Aarne'nin *The Types of the Folktale* (Halk masallarının tipleri) adlı eserini Almancadan tercüme edip genişleterek 1928'de yayınladı. 1929'da *Tales of the North American Indians* (Kuzey Amerika yerlilerinin masalları) adını taşıyan kitabı çıktı. T.'a dünya çapında ün sağlayan eseri *Motif - Index of Folk - Literature* (Halk edebiyatı motif indeksi) [6 cilt, 1932 - 1937] adlı büyük eserdir.

T.'un üniversitedeki çalışmaları, öğrencileri ve çalışma arkadaşları arasında çok ilgi çekiyordu. 1942'de bir yaz devam eden folklor enstitüsünü kurdu. Burada çeşitli konular ve düşünceler ele alınıp tartışıldı. Bu tür çalışmaları, her dört yaz mevsiminde bir, emekliliğine kadar sürdü. 1950'de bu enstitünün düzenlediği Milletlerarası Orta Çağ Folklor Kongresine yabancı folklorcuları da davet etti. Bu toplantıların sonuçlarını 1953'te *Four Symposia on Folklore* (Folklor üzerine dört sempozyum) adıyla yayınladı. 1949'da Amerika Birleşik Devletleri üniversitelerinde ilk defa folklor sahasında doktora derecesini programa koydu. İlk doktorayı da kendisi yönetti ve öğrencisi Warren E. Roberts ilk folklor doktoru oldu (1953). T. üniversite kütüphanesinde ayrı bir folklor koleksiyonu geliştirmiş, folklor alanında monografik dizileri başlatmış, bir folklor arşivi kurmuştur.

1939'da New York Üniversitesinin davetini kabul etmeyen T., 1955'te emekliye ayrıldıktan sonra da çalışmalarına devam etti. 1955 - 1958 ve 1961'de *Motif indeksi* adlı eserinin yeni baskısını yayınladı. Ayrıca Jonas Balys ile birlikte *The Oral Tales of India* (Hindistan'dan şifahî masallar) [1958] adlı çalışmasını ve W. E. Roberts ile birlikte *Types of Indic Folktales* (Hind halk masallarının tipleri) adlı eserini verdi. Bu iki eserde Benfey'ın, Avrupa masallarının Hindistan asıllı oldukları yolundaki tezini incelemiştir. 1968'de çalışmalarının sonuncusu olan *One Hundred Favorite Folktales* (Sevilen yüz halk masalı) adlı antolojiyi yayınladı.

T. misafir profesör olarak Texas, Kansas ve Hawaii üniversitelerinde dersler verdi, milletlerarası araştırma, gezi ve kongrelere katıldı. Folkloru bağımsız bir disiplin haline getiren T.'a North Carolina Üniversitesi (1946), Indiana Central College (1953), Kentucky Üniversitesi (1958) ve Indiana Üniversitesi (1970) ile Almanya'nın Kiel şehrindeki Christian Albrecht Üniversitesi şeref payeleri verdiler.

Folklorun özellikle masal, hikâye ve efsane araştırmaları dalında bir ekol kuran T., bu çalışmalarında tarihî - coğrafî metodu kullanmıştır. Bütün halk masalları ile ilgili tarihî belgeleri, coğrafî kaynaklar ile birlikte değerlendirmiştir. Onun hazırladığı indeksler hem Avrupa ve Hindistan için hem de Kuzey Amerika yerlileri, Batı Afrika ve Anglo - Amerikan öğrencileri için sağlam birer dayanaktır.

T., 1936'da American Folklore Society'nin başkanlığına seçildi. (N. Gözaydın)

THOMSEN, Vilhelm Ludvig Peter (Kopenhag 25.1. 1842 - Valby, Kopenhag 12.3.1927), Danimarkalı dil bilgini. Çocukluğu Randers kasabasında geçmiştir. İlk öğrenimini de Randers'te yapmıştır. Daha çocukluk yıllarında dillere karşı büyük bir ilgi duymuş, birçok yabancı dili öğrenmiştir. 1859'da babasının isteğine uyarak Kopenhag İlâhiyat Fakültesine yazılmışsa da, daha sonra Filoloji Fakültesine geçmiştir. Üniversitede klasik dillerle Nordik diller filolojisi ve karşılaştırmalı dil bilimi okumuş, belli başlı batı dilleri yanında Sanskrit, Arapça, İspanyolca, Rusça, Fince ve Macarca öğrenmiştir. 1867'de Finlandiya'ya giden T., Fin dili üzerinde araştırmalar yapmış, 1869'da *Den gotiske Sprogklasses Indflydelse på den finske* adlı ilk büyük eserini vermiştir. Bu eser bir yıl sonra E. Sievers tarafından Almancaya çevrilmiştir *(Über den Einfluss der germanischen Sprachen auf die finnische - lappischen)* [1870, yeni bas. 1967]. Fin dillerindeki eski çağlardan kalma çok sayıda Germanca alıntıları gözden geçiren T., gerek alıcı gerek verici dillerin fonetik özelliklerini tespit etmiştir. Yazar, dil tarihi açısından büyük bir değer taşıyan bu özellikleri vermekle kalmamış, tespit ettiği gözlemlere dayanarak German ve Fin kavimleri arasındaki temasların (dil alış verişinin) yerine ve çağına ve bu kavimlerin hayat ve kültür seviyesine de ışık tutmuştur. Yıllarca süren araştırmalardan sonra Fin kavimlerinin, çağımızın başlangıç yıllarında türlü German kavimleriyle bağlantı kurduğunu ve bu bağlantılar sonunda Fin dillerinde birçok Germanca alıntı kaldığını ispat etmiştir. Fin dillerinde kullanılan Germanca alıntıların ses özellikleri bakımından türlü çağlardan kaldığı anlaşılıyor. T.'e göre, bu alıntıların bir kısmı Gotçadan, bir kısmı da kuzey German (Nord) dillerinden alınmıştır. Bu alıntılar arasında daha eski çağlardan kalma unsurlar da vardır.

THOMSEN, Vilhelm

German unsurlarının türlü katlara ayrılması, ses ve kültür tarihi bakımlarından değerlendirilmesi, Fin ve German dilleri alanında yeni bir çığır açmıştır. Eser bu konuda birtakım tartışmalara yol açmış, T.'in ana görüşleri yer yer değişikliklere uğramışsa da, tartışmalar sonunda onun görüşü ana çizgileriyle kabul edilmiştir.

T., 1869 - 1870 yıllarında Avrupa'nın kültür merkezlerini dolaşarak bilimsel araştırmalar yapmış, daha çok Slav ve Roman dilleri üzerinde çalışmıştır. Danimarka'ya döndükten sonra bir aralık lise öğretmenliği yapmış, 1871'de Kopenhag Üniversitesinde dil bilimi doçentliğine atanmış, 1875'te profesörlüğe getirilmiştir. 1876'da Danimarka Bilimler Akademisi üyeliğine seçilmiştir. 1877'de *The relations between ancient Russia and Scandinavia and the origin of the Russian state* adlı değerli eserini yayınlamıştır (Almanca çev. 1879, yeni bas. 1964).

T., 1890'da *Berøringer mellem de finske og de baltiske (litauisk - lettiske) Sprog* adlı büyük eserini vermiştir. Bu eserinde Fin dilleriyle Balt dilleri arasındaki ilişkiler konusunu gözden geçirmiştir. Eski ve yaygın görüşe göre, Finler German kavimleriyle temas ettikleri çağların ilk bölümünde Balt kavimleriyle de bağlantı kurmuşlardı. Buna karşılık T., *Berøringer*'de sağlam fonetik delillere dayanarak, Fin dillerinde kullanılan Balt alıntılarının German alıntılarından daha eski olduğunu ortaya koymuştur. Böylelikle, fonetik olayların tanıklığına göre, Fin dillerindeki Balt etkisinin German etkisinden daha eski olduğu anlaşılıyor.

T., Fin dillerinin hayatında özel bir yer tutan yabancı baskıların kronolojik sırasını tespit ettiği gibi, alıntıları da dil ve kültür tarihi açılarından değerlendirmiştir. Bu bakımdan T. Fin sözlüğünün kökenleriyle ilgili çalışmaların kurucusu sayılır.

T., Hint dilleri (Hindî, Santala) ile uğraştığı gibi, Dan diyalektoloji sözlüğünün yazılmasına da katılmıştır. Ancak, T. daha çok karşılaştırmalı dil bilimi alanında çalışmıştır. Onun dil bilimi alanında klasik bir değer kazanan *Sprogvidenskabens historie* (Dil bilimi tarihi) [1902] adlı küçük eseri, Almanca (1927) ve Rusçaya (1938) da çevrilmiştir.

T., Türkoloji tarihinde de özel bir yer tutmuştur.

T., Türkolog olarak asıl ününü eski Türk (Orhon ve Yenisey) yazısının çözümüne borçludur. Bu çözüm onun bilim hayatının en büyük buluşudur.

Yenisey ve Orhon ırmakları kıyısında birtakım yazılı taşların bulunduğu eskiden beri biliniyordu. Bunlar, aşağı yukarı aynı yazıyla ve tahmine göre aynı dilde yazılmış eserlerdi. Orhon ırmağı kıyısında bulunan taşlar üzerinde Çince yazıtlar da vardı. Bunların yardımıyla bu taşların eski Türklerden kaldığını tespit etmek kolaylığı sağlanmıştı. Ancak, Çince yazıtın, bilinmeyen bir yazıyla yazılmış metnin tercümesi olmadığı daha ilk bakışta anlaşılıyordu. Bilinmeyen bir yazıyla ve bilinmeyen bir dilde yazılmış olan bu yazıtları T. 1893'te çözmüştür. Bu çözüm, son çağların en büyük bilimsel buluşudur. T. bu buluşunu Danimarka Bilimler Akademisinin 15 aralık 1893'te yapılan toplantısında açıklamıştır *(Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Iénissei, notice préliminaire.* "Bulletin de l'Académie Royal des Sciences et des Lettres de Danemark" 1893, 285 - 299. s.). T.'in çözümünden sonra Wilhelm Radloff (b. bk.) 1895'te *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* adlı bir eser vermiştir. Ancak, T. Orhon yazıtlarını 1896'da çıkan klasik eserinde yayınlamıştır : *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées* ["Mémoires de la Société Finno - Ougrienne" 1896, 224 s.].

Orhon yazıtlarının okunması, Türkoloji tarihinde yeni bir çağ açmıştır.

T. bu anıtlar üzerindeki çalışmalarını sürdürmüş, 1916'da *Turcica, études concernant l'interprétation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Sibérie* ["Mémoires de la Société Finno - Ougrienne" 1916, 1 - 107 s.] adlı çalışmasını yayınlamıştır. 1922'de Orhon yazıtlarını (ve Tonyukuk yazıtını) yeniden gözden geçirerek Dancaya çevirmiştir *(Samlede Afhandlinger* III, 1922, 465 - 516. s.). Onun yapmış olduğu bu son tercüme, H. H. Schaeder tarafından Almancaya aktarılmıştır *(Alttürkische Inschriften aus der Mongolei.* "Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft" 1924 - 1925, 121 - 175. s.). Schaeder'in Almanca tercümesi Ragıp Hulûsi [Özdem] tarafından Türkçeye çevrilmiştir *(Moğolistan'daki Türkçe kitabeler.* "Türkiyat Mecmuası" III, 81 - 118. s.).

T. Yenisey yazıtları üzerinde de durmuştur. *Une lettre méconnue des inscriptions de l'Iénissei* ["Journal de la Société Finno - Ougrienne" XXX, 4, 1913 - 1918, 1 - 9 s.]. adlı çalışması bu yolda yeni bir katkıdır. Bu çalışmasında T., Radloff'un *b* olarak kabul ettiği harfin kapalı *e* olduğunu tespit etmiştir.

T. hayatının son yıllarında eski öğrencisi Kurt Wulff (b. bk.) ile birlikte bu yazıtlar üzerinde çalışmıştı. Bu yazıtları Wulff'un baskıya vermesi planlanmışsa da, T.'in ölümünden sonra Wulff da ölmüştür.

T.'in eski Türkçe alanında birçok değerli yayınları daha vardır : *Ein Blatt in türkischer "Runen" - Schrift* ("Sitzungsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften" 1910, 296 - 306. s.); *Dr. M. A. Stein's Mss. in Turkish "Runic" script* ("Journal of the Royal Asiatic Society" 1912, 181 - 227. s.). *Aus Ostturkestans Vergangenheit* ("Ungarische Jahrbücher" 1925, 1 - 24. s.) adlı yazısı Ahmet Cemal [Köprülü] tarafından Türkçeye çevrilmiştir *(Şarkî Türkistan'ın mazisine dair.* "Türkiyat Mecmuası" II, 1928, 33 - 59. s.).

T. 1897'de toplanan XI. Doğu Bilimleri Kongresine Uygur dilinin ünsüzler düzenini tartışan bir bildiri sunmuştur. Bu bildiri 1901'de "Keleti Szemle" dergisinde Fransızca olarak yayınlanmıştır *(Sur le système des consonnes dans la langue ouigoure.* "Keleti Szemle" II, 241 - 259. s.). T., bu çalışmasında Wilhelm Radloff'un *Kutadgu Bilig* baskısındaki yanlışları düzeltmiş, Uygurcanın ses düzenine ışık tutmuştur.

T., Nagy - Szent - Miklós'ta bulunan altın kaplar üzerindeki yazıtların çözümüyle de uğraşmıştır *(Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy - Szent - Miklós)* [1917].

T.'in yazı ve yayınları 1918 - 1931 yılları arasında *Samlede Afhandlinger* [4 cilt] adı altında toplanmıştır.

Çalışma arkadaşları ve eski öğrencileri 1912'de T.'e güzel bir "armağan" sundular *(Festschrift für V. Thomsen.* Leipzig 1912). Bu armağan Türk dili bakımından değerli yazı ve katkılarla doludur.

Kurt Wulff, *Vilhelm Thomsen* (Lund 1930) adlı eserinde, T.'in hayatını ve bilimsel çalışmalarını toplu olarak vermiştir. (H. Eren)

THOMSON [*tǫmsn*], **James** (Ednam, Roxburghshire 1700 - Richmond 1748), İskoçyalı şair. Edinburgh Üniversitesinde ilâhiyat öğrenimi görmüş, fakat papaz olmayarak İngiltere'ye gitmiş, şiir kitaplarının geliri ile yaşamaya başlamıştır. T., XVIII. yüzyılın neoklasik şiir tarzına tepki gösteren ve İngiliz edebiyatında tabiat şiiri dalında ilk başarılı örnekleri veren bir şairdir. Onun en meşhur şiirleri, *The Seasons* (Mevsimler) adı altında topladığı ve dört mevsimi konu olarak işlediği şiirleridir. Bunlar parça parça 1726 - 1729 yılları arasında, toplu olarak da 1746'da yayınlanmıştır. Bunlardan *Winter* (Kış) en başarılı parçası sayılır. Diğer eserleri arasında *The Castle of Indolence* (Tembeller Şatosu) önemli bir yer tutar.

T. 5 trajedi yazmış ve bunlar ölümünden sonra sahneye konmuştur : *Sophonisba* [1730]; *Agamemnon* [1731]; *Edward and Eleanora* [1739]; *Tancred and Sigismunda* [1745]; *Coriolanus* [1749].

THOMSON [*tǫmsn*], **Sir George Paget** (doğ. Cambridge 1892), İngiliz fizikçisi. J. J. Thomson (b. bk.)'un oğludur. Cambridge'de eğitim gördü. Üniversiteyi 1914'te bitirdikten sonra İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri'nde I. Dünya Harbi'ne katıldı. Harp sonunda bir süre Cavendish Laboratuvarında çalıştı ve 1922'de Aberdeen Üniversitesine, 1930'da da Imperial College (Londra)'e profesör olarak atandı. Emekli olduğu 1962 yılına kadar görev yaptığı Cambridge Üniversitesinin Corpus Christi Kolejine başkan olarak atandı (1952).

THOMSON, Sir George Paget

Hareketli elektronların dalga tabiatını ortaya koyan, kristallerdeki elektron kırınımı üzerine yaptığı deneysel çalışmalarıyla 1937'de Amerikalı fizikçi C. J. Davisson'la birlikte Nobel fizik armağanı aldı. Bu armağana temel teşkil eden çalışmalarında her iki ilim adamı farklı yöntemler kullandı. T.'un yöntemi, elektron demetini çok ince bir kristalden geçirerek x ışınları tarafından oluşturulan kırınım desenlerine benzer desenler elde etmeyi içermektedir. (A. Aydın Uraz)

THOMSON [*tǫmsn*], **Sir Joseph John** (Cheetham Hill, Manchester 1856 - Cambridge 1940), İngiliz fizikçisi. Manchester'de başladığı eğitimini Cambridge'de bitirdi. Lord Rayleigh' den sonra Cambridge'deki Cavendish Laboratuvarına profesör olarak atandı ve 1884'ten 1918'e kadar bu görevde kaldı. Hayatının geri kalan kısmında bir zamanlar üniversite öğrencisi

olduğu Cambridge'de, Trinity College'de başkanlık yaptı, bu arada 1915'ten 1920'ye kadar Royal Society başkanlığı görevini de üstlendi.

İlk büyük başarısını gazlardaki elektriksel iletkenlik çalışmalarının sonucunda, katod ışınlarının birim elektrik yüklü, sonradan elektron adı verilen taneciklerden oluştuğunu göstererek elde etti. Katod ışınlarını, aynı anda uygulanmış bir elektrik alan ve bir magnetik alandan geçiren T., elektronların e/m oranını (m, elekron kütlesi; e, yük) ölçtü ve bu sonucu ilk kez 1897'de açıkladı. *Conduction of electricity through gases* (Gazların elektriksel iletkenliği) adlı kitabını 1903'te yayınladı. Nobel fizik armağanını 1906'da kazandı ve 1911'de "pozitif ışınlar"ın ayrıntılı açıklamasını yaptı. Bu son çalışma, asistan F. W. Aston'un, kütle spektrometresini icadına ve sonra da izotopların varlığını anlamasına yol açtı. Diğer ünlü asistan E. Rutherford ile birlikte gazların iyonlanmaları üzerinde çalıştı ve "T. saçılması" olarak bilinen olayda bir yük tarafından saçılan elektromagnetik dalganın nasıl hesaplanacağını gösterdi.

THOMSON, Sir Joseph John

Recent researches in electricity and magnetism (Elektrik ve magnetizmadaki son araştırmalar üzerine notlar) [1893]; *Elements of the mathematical theory of electiricity and magnetism* (Elektrik ve magnetizmanın matematik teorisinin temelleri) [1895]; *Electricity and matter* (Elektrik ve madde) [1904]; *The corpuscular theory of matter* (Maddenin tanecik teorisi) [1907] ve "Kimyada Elekron" [1923] adlı kitapları önemli eserlerinden bazılarıdır. (A. Aydın Uraz)

THOMSON [*təmsn*], **Sir William** (Belfast 1824 - Netherhall, Largs dolayı İskoçya 1907), İngiliz fizikçisi. 1892'den itibaren *Lord Kelvin of Largs* ünvanını kazanmıştır. Glasgow Üniversitesinde profesörlük yapmış olan T., klasik termodinamiğin yaratıcılarından biri olarak kabul edilmektedir. T., mutlak sıcaklık derece taksimatını oluşturmuş, Joule ile birlikte *Joule - Thomson - Effect*'ini ve termoelektrik olayını bulmuş, birçok fizik âletleri icat etmiş, telli telgrafın gelişmesine katkıda bulunmuştur.

THOMYRİS: bk. TOMYRİS.

THONBURI, Tayland'da, Bangkok yakınında bir şehir. Nüfusu 403 800 (1973)'dür. XVIII. yüzyılda ülkenin başşehri idi.

THORAK, Josef (Salzburg 7.2.1889 - Hartmannsberg, Rosenheim 26.2.1952), Avusturyalı heykeltıraş. Rodin'in açtığı çığırda anıtsal eserler vermiştir. Anton Hanak (23.3.1875 - 1934) ile birlikte Ankara'da, Kızılay meydanındaki Güven anıtını yapmıştır (1935). Bundan başka, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi girişindeki granit Atatürk maskı da onun eseridir.

THOREAU [*thərou*], **Henry David** (Concord, Massachusetts 1817 - Concord 1862), Amerikalı yazar. Harvard'daki tahsilinden sonra kendisini büyük ölçüde etkilemiş olan Ralph Waldo Emerson ile çok yakın bir dostluk kurmuştur. Temmuz 1840'ta Emerson yönetimindeki "The Dial" dergisinde *Sympathy* adlı şiiri yayınlanmıştır. Temmuz 1842'de *Natural History of Massachusetts* (Massachusetts'in tabiat tarihi) adlı yazıları aynı dergide yayınlanmağa başlamıştır. *A Week on the Concord and Merrimack Rivers* (Concord ve Merrimack ırmaklarında bir hafta) [1849] adlı ilk eserinin sadece iki yüz adet satılabilmesine karşılık sakin bir göl kenarında yaşadığı iki yılını anlattığı *Walden, or Life in the woods* (Walden veya ormanda hayat) [1854] adlı Amerikan nesrinin klasikleri arasında yer alan eseri çok sevilmiş ve kısa bir süre içinde iki milyon adet satılmıştır. Tabiat sevgisi uyandıran yazılarının yanısıra bir sosyal eleştirmeci olarak da ün kazanmıştır. J. J. Rousseau'nun görüşlerini benimsemiş, Avrupa ve Hint düşüncesini (Gandhi) etkisi altına almıştır.

THOREAU, Henry David

Life without Principle (Kuralsız hayat) adlı eseri ölümünden sonra "The Atlantic Monthly" dergisinde yayınlandı [1863].

Eserleri: *Walking* (Yürüyüş) [1862]; *Excursions* (Geziler) [1863]; *The Maine Woods* (Maine ormanları) [1864]; *A Yankee in Canada* (Kanada'da bir Amerikalı) [1866]; *Early Spring in Massachusetts* (Massachusetts'te erken ilkbahar) [1881]; *Summer* (Yaz) [1884]; *Winter* (Kış) [1888]; *Autumn* (Sonbahar) [1892]; *Poems of Nature* (Tabiat şiirleri) [1895]; *Letters to various Persons* (Çeşitli kişilere mektuplar) [Ralph Waldo Emerson bas., 1865]; *Familiar Letters of Henry David Thoreau* (Henry David Thoreau'nun ailevî mektupları) [Frank B. Sanborn bas., 1865]; *Correspondence* (Yazışmalar) [1958]; *Collected poems* (Toplanmış şiirler) [1943, 2. baskı 1965].

THOREZ [*torẹz*], **Maurice** (Noyelles - Godrault 1900 - Varna 1964), Fransız politikacısı. Maden ve inşaat işçisi olarak hayatını kazanırken Fransız Komünist Partisine girdi. 1924'te Merkez Konseyi, 1925'te Politbüro üyesi, 1930'da Genel Sekreter oldu. 1928 - 1939 arasında ve 1945'ten ölümüne kadar milletvekiliydi.

T., 1930'larda, partisini tamamen Stalinist çizgide tuttu. 1934'te Sosyalistlerle iş birliğini gerçekleştirdi. 1939'da Almanya'yla savaşılmasına karşı çıktı. O yılın sonunda Moskova'ya giderek 1943'te Komintern'in lâğvında rol oynadı. 1944'te Fransa'ya döndü ve Halk Cephesi fikrini yeniden ortaya attı. 1945 - 1947 yıllarında birçok hükümette başbakan yardımcılığı ve devlet bakanlığı görevlerinde bulundu. Daha sonra muhalefete geçti ve Sovyet yanlısı bir siyaset takip etti. Hruşçev'in başlattığı Stalin aleyhtarı kampanyaya uzun süre katılmadı. 1964'te parti genel başkanlığına seçildi. Yalta'ya giderken Varna önlerinde gemide öldü. Ölümünden sonra Ukrayna'da Çistyakovo şehrine Torez adı verildi (1964). Bk. TOREZ.

THORN, Toruń şehrinin Almanca adı. Bk. TORUŃ.

THORNDIKE [*thəndayk*], **Edward Lee** (Williamsburg, Massachusetts 1874 - Montrose, New York 1949), Amerikalı psikolog ve pedagog. Columbia Üniversitesinde 1899'dan 1940'a kadar öğretim üyeliği yapmış, Pedagoji Araştırmaları Enstitüsünün psikoloji bölümünü başkan olarak yönetmiştir.

Deneysel psikolojinin seçkin bir temsilcisi olan T., özellikle eğitim psikolojisi alanında çalışmış ve psikolojide hayvan deneylerini ilk olarak değerlendirmiştir.

Eserleri : *Mental social measurements* (Zihnî sosyal ölçümler) [1904]; *Educational psychology* (Eğitim psikolojisi) [3 cilt, 1913 - 1914]; *The psychology of arithmetic* (Aritmetiğin psikolojisi) [1922]; *The measurement of intelligence* (Zekânın ölçülmesi) [1926]; *Adult learning* (Erginlerin öğrenimi) [1928]; *The fundamentals of learning* (Öğrenmenin temelleri) [1932]; *The psychology of wants, interests and attitudes* (Davranış, ilgi ve istek psikolojisi) [1935]; *Human nature and the social order* (İnsan tabiatı ve sosyal düzen) [1940]; *Man and his work* (İnsan ve eseri) [1943].

THORVALDSEN veya **THORWALDSEN** [*tọrvalsın*], **Bertel** (Kopenhag 1763 veya 1770 - Kopenhag 1844), Danimarkalı heykeltıraş. 1797'de Roma'ya yerleşmiştir. Antik eserleri inceleyerek ve Carstens, Koch, Wilhelm von Humboldt, Chr. Rauch ile temas ederek, kendisine has sükûnet ve denge biçimine ulaşmıştır. T., Canova ile birlikte klasisist akımın en büyük heykeltıraşıdır. Atölyesinden çıkan eserler arasında genç insan heykelleri, büstler, rölyefler, mezar anıtları v.b. bulunur. Bunların hepsi ahenkli bir şekilde yaratılmıştır, biçimlerin işlenişi ise soğuk ve durgundur. Heykellerinde, ahlâkî-estetik mükemmellik arayan antik devrin estetik kurallarına uyar.

T., 1838'de, eserleri için özel bir müze kurulan Kopenhag'a dönmüştür. En tanınmış eserleri arasında "Gün ve Gece" rölyefleri (1815), Luzern'deki "Ölen Aslan" heykeli (1818; Fransız İhtilâli sırasında 1792'de Paris'te ölen İsviçrelilerin hâtırasına dikilmiştir) ve Kopenhag'da Meryem Ana kilisesindeki İsa heykeli (1821) sayılabilir.

THÖKÖLY veya **TÖKÖLY, Imre** (Késmárk 25 eylül 1657 - İzmit 13 eylül 1705), Késmárk kontu, Macaristan prensi, II. István T. (1623 - 1671)'nin oğlu. Sekiz yaşında iken Prens Mihály Apafi tarafından Máramaros (Rum. Maramureş) ili'nin yönetimiyle görevlendirilmiştir. Yönetimi onun adına Mihály Teleki üzerine almıştır. 1667'de Eperjes Kolejine gönderilmiş, ancak karışıklıklar çıkması üzerine çok geçmeden geri dönmüş ve babasının ölümünden sonra Erdel (Mac. Erdély, Transilvanya) prensi Apafi'ye sığınmıştır. Erdel'de sık sık Macar mültecileriyle temas etmiştir. I. Leopold'un Macar Protestanlarını baskı altına alan rejimi karşısında memnuniyetsizlik artmıştır. I. Leopold 27 şubat 1673'te anayasayı kaldırmış ve ayaklananları Bratislava (Mac. Pozsony)'da kurulan bir mahkemeye sevk etmişti. Ayaklananlar, Fransız kralı XIV. Louis'nin desteğinden yararlanarak savaşmaya başlamışlardı. Bunun üzerine Leopold'un Bratislava'da başlattığı görüşmeler sonuçsuz kalmış ve savaş tekrar başlamıştı. Macarlar Teleki'nin yerine 21 yaşındaki T.'yi liderliğe seçmişlerdi. Daha önce de ayaklananların savaşına katılan T., Macar tarihinde önemli bir rol oynamaya başlamıştır. Çok geçmeden Protestanlar ona iltihak etmişlerdir. T. kısa bir süre içinde Kuzey Macaristan'ı bütün madenci şehirleri ile birlikte ele geçirmiş, elde ettiği altın ve gümüşleri kullanarak kendi adına para bastırmıştır. 1680 yazında Késmárk ve Lőcse'yi zapt etmiş, 1681'de Sopron'da bir meclis toplamış, ancak bir sonuç alamamıştır. Meclis sona ermeden T. yeniden savaşa başlamıştır. Prens Apafi 10 000 ve Nagyvárad paşası 7 000 kişilik bir kuvvetle kendisini desteklemiştir. T. Nagykálló ve Böszörmény'i zapt etmiştir. Bundan sonra I. Ferenc Rákóczi'den dul kalan Ilona Zrinyi (b. bk.) ile evlenmiştir (1682). Sopron meclisinin 1681 anayasasını ana çizgileriyle tekrar kabul etmesi üzerine taraftarlarının bir kısmı Leopold'a iltihak etmiştir. Bu durum karşısında T., Türk himayesine sığınmış ve yapılan bir anlaşma ile sultana yıllık 40 000 altın vermeyi kabul etmişti. Fransız kralından yeni bir yardım alan T., 1682 temmuzunda savaşa başlayarak Kassa (Košice) ve Eperjes'i zapt etmiş, çok geçmeden bütün Kuzey Macaristan'ı ele geçirmiştir. Sultan kendisini "Orta Macar kralı" ilân etmişse de, T. bunu kabul etmemiş, Macaristan prensi olarak kalmıştır. 1683'te Kassa'da bir meclis toplamışsa da, meclisten beklediği destek ve güveni bulamamıştır. 1683'te Kara Mustafa Paşa, büyük bir kuvvetle Viyana'yı kuşatmış, ancak başarı kazanamamıştı. T. de Bratislava (Pozsony) çevresindeki savaşlarda yenilmiştir. T., Sobieski'nin aracılığı ile Leopold'la uzlaşma yolunu denemiştir. T., uzlaşmak için din hürriyetinin sağlanmasını şart koşmuştur. Ancak, bu şart kabul edilmemiştir. Savaşa devam eden T., sonunda Türkler tarafından Belgrad'a götürülmüştür. Türkler, T.'nin imparatorla uzlaşmak için birtakım görüşmeler yaptığını haber almışlardı. Leopold, Erdel prensi Apafi ile gizli bir anlaşma yapmış, Türklere ve T.'ye yardım edilmemesini sağlamıştı. Buna karşılık, Leopold, Erdel'in eski haklarına uymayı ve Mihály Apafi'yi kanunî prens olarak kabul etmiştir. 1686'da sultan T.'yi serbest bırakmıştı. Ancak, T.'ye karşı güven duymayan Türkler onu 1687'de tekrar tevkif ederek İstanbul'a götürmüşlerdir. Bu arada imparatora bağlı birlikler Macaristan'ı işgal etmişler, Ilona Zrinyi'yi de çocuklarıyla birlikte Viyana'ya götürmüşlerdir. İstanbul'dan dönen T., Macarlara hitaben bir bildiri yaymışsa da, taraftar toplayamamıştır. Mihály Apafi'nin ölümünden sonra sultan T.'yi Erdel prensi ilân etmiştir. T., 1690'da Mihály Teleki ile birleşen Heister birliklerini Zernyest'te yenmiş ve Heister'i de esir almıştır. 1697 Zenta savaşından sonra T. Türkiye'ye sığındı. Karlofça barış görüşmelerinde Avusturya T.'nin teslimini istemişse de, bu istek Türklerce kabul edilmemiştir. T. İzmit'te ölmüş, 1906'da kemikleri törenle Macaristan'a götürülerek Késmárk'ta gömülmüştür.

THRAK DİLİ : bk. TRAK DİLİ.

THUKYDİDES (doğ. M. Ö. aş. yu. 455), Yunan tarihçisi. Trakya'dan gelerek Atina'da yerleşen Oleros'un oğlu T., anne tarafından Miltiades ve Kimon'un akrabası olur, baba tarafından Trakya krallarıyla yakınlığı olduğu iddia edilir. Eserinde kendisi hakkında çok az bilgi vermesinden dolayı, hayatı hakkında fazla bilgimiz yoktur. Veraset yoluyla ailesinden kendisine Trakya'da maden ocakları kalmıştır. 429'da Atina'yı kasıp kavuran ve Perikles'in ölümüne sebep olan vebaya T. de yakalanmış, fakat ölümden kurtulmuştur. Zaman zaman Trakya'da yaşamış olmasına rağmen hayatının büyük kısmını Atina'da geçirmiştir. Atina'da Perikles'e intisap ederek aktif politikaya katıldı ise de, Peloponnesos harplerine kadar ne gibi devlet hizmetlerinde bulunduğunu bilmiyoruz. Peloponnesos harplerinin 8. yılında donanma komutanlığına getirilmiş ve kendisine Trakya sahilinde Amfipolis kalesinin Spartalıların eline geçmesine engel olma vazifesi verilmiştir. Lâkin kalenin Spartalıların eline geçmesine engel olamadığından ihmal ve beceriksizlik töhmeti ile vatana hıyanetten ölüme mahkûm edilir ve bu hükmü giymekten kaçıp sürgüne gitmek suretiyle kurtulur. T.'in mahkûm olmasına Perikles'in yerine geçen Kleon'un sebep olduğu tahmin edilir. Sürgün hayatı esnasında İtalya, Sicilya, Makedonya ve Trakya'da dolaşarak Peloponnesos muharebele-

rine dair malzeme toplar. Ancak 404'te Atina'ya dönmesine izin verilmiştir, fakat az bir zaman sonra ve muhtemel olarak 396'dan önce birden bire ölmesi bir suikast kurbanı olduğu intibaını vermektedir.

O zaman Atina'da pek yaygın olan hitabet ve felsefe tahsili gördüğü anlaşılan T.'in hocalarının kimler olduğu ve fikrî gelişmesinde kimlerin etkisi bulunduğu bilinmemektedir. Ancak, onun yazdığı eserin kalitesine bakılırsa, bu çapta bir eseri yazabilen bir insanın o devirde Atina'nın en tanınmış siyaset, dram, hitabet ve sanat adamlarını tanımış olması gerektiği düşünülür. Çünkü T.'in doğup büyüdüğü devirde Atina, medeniyette ve kültürde en parlak devrini yaşamakta idi. T.'in eserlerinde Perikles dışında bu devrin fikir ve sanat adamlarından hiçbirinin adını zikretmemesi dikkati çeker. Herodotos'un eserlerinden bir kısmını tanımış olduğu tahmin edilirse de, Herodotos ile doğrudan ilişkilerine dair bilgi bulunmamaktadır.

Sparta ile Atina arasında harp patlak verir vermez bu harbin çok önemli sonuçlar doğuracağını sezerek derhal bu olayların tarihini yazmağa başladığını kendisi kaydeder. Ancak, bu sırada yalnız delilleri toplamakla meşgul olduğu anlaşılıyor ve yirmi yıl süren sürgün hayatı sırasında her iki taraf ve özellikle Peloponnesos olayları hakkında istediği kadar malzeme topladığı sanılıyor. Malzemenin yazılmasına muharebenin sona ermesinden sonra başlamış olmalıdır. Eserini bir defada yazmadığı, ilk ve son kısımların yazılışı arasında uzun yıllar geçtiği, bu sebepten iki kısım arasında görüş ayrılığına rastlandığı ileri sürülür. Eser, harbin 21. yılı olan 411 olaylarını anlatırken bitmemiş olarak birdenbire kesilir. Bu yüzden eserinin sonuncusu olan 8. kitap gerektiği kadar işlenememiştir ve iddialara göre yazar eserini kendisi neşredememiş ve bu işi muhtemel olarak Ksenophon başarmıştır. Aslında eserin bugün 8 kitap halindeki bölümü daha sonra İskenderiyeli gramerciler tarafından yapılmıştır. T. eserini, olaylarda ibret alınacak taraflar arayan kimselerle yine bu olaylardan ders almasını bilecek siyaset adamlarının faydalanacağı bir hazine olmak üzere yazmıştır. Nitekim gerçek ilmî tarih yazıcılığı T. ile başlar ve onun eseri, dünya ölçüsünde insanlığın meydana getirdiği ilk ve en önemli tarihtir. Ondan önce yaşayan Hekataios ile Herodotos, logograf veya birer vakanüvistir. Herodotos'tan yirmi yıl sonra doğmuş olan T., Yunan düşünce ve ilim hayatındaki gelişmenin tarihteki tezahürünü temsil eder. Her şeyden önce anlattığı olayları bir zaman ve mekân içinde sınırlayabilmesi ve hele yaşadığı devrin olaylarını yazmış olması en büyük meziyetidir.

Yazarın objektifliği ve doğruluk severliği yanında kendi şahsını, görüşlerini ve düşüncelerini tamamiyle geri planda bırakmasını bilmesi, bu önemli eserin başarılı olmasında büyük ölçüde yardım etmiştir. T. şahsını hep ihmal eder, çünkü şahısların bağımsızlığına değil, onların içtimaî ve siyasî fonksiyonlarına ağırlık verir. Onun inanışına göre, insanları belirli düşünceler yönetir ve Atina ile Sparta arasındaki anlaşmazlık da, fikirlerdeki çelişkiden ileri gelir. Çünkü bu iki devletin yönetim tarzları birbirinden farklıdır, meselâ Atina demokrasinin örneğidir. Eserinin ana unsurlarından biri, Atina'nın hangi faktörlerden dolayı mağlûp olduğunu ortaya koymaktır. Nitekim Atina'nın yenilmesi ve arkasından çökmesinden dolayı duyduğu acıyı dile getirmeğe çalışır. Bunun dışında tarafsız kalmaya çalışması, bütün parti ve düşünceler arasında iyi ve doğru gördüğü yönleri ortaya koymaya gayret göstermesi, en önemli özelliklerinden biridir. Nihayet olayların derinliklerine kadar inerek olayların temelini, kökenini ve sebeplerini öğrenmeğe çalışmak suretiyle birbirleriyle olan bağlarını anlamağa yardım eder. Buna rağmen, sebeplerin kökenine ve olayların temeline kendisi işaret etmeyerek tarihî olaylarda dikkate değer safhaları göz önüne sermek ve itinalı bir tarzda birbirine bağlamak yoluyla okuyucuyu hüküm vermeğe sevk eder.

Tarihî gerçeklerin ve taban ile kaynak arasındaki bağların daha açıklıkla ortaya çıkmasını sağlamak maksadıyla T., eserine hitabeler eklemiştir. Bellibaşlı olaylara dair bunlara katılan şahıslara söylettiği sözler, durumun açıklığa kavuşmasına ve olayların aydınlanmasına yarar. Bir kısım şahısları karakterize ederek onları sürükleyen fikirleri, ana düşüncelerini tebarüz ettirir ve böylece tarihî olayların tabiî akışı içinde ortaya çıkmalarını sağlar, olayların akışındaki çeşitli safhaları bu sözlerle belirtmek ister, naklettiği olaylara uygun olarak yaratılan bu hitabeler onun idealinin ne olduğunu anlamaya yarar. T., tarihe siyasî hitabeleri sokmak suretiyle siyasî olayları nutukların yardımıyla aydınlatmaya çalışan ilk tarihçidir. Lâkin T., devrinin siyasî ve felsefî düşüncelerini de tarihe soktuğundan, eseri dikkatle okunması gereken bir devir tarihidir. Bu özelliklerinden dolayı T.'in eseri, dünya ve Antik Çağ tarihinde eşsiz bir eser olarak kalmaktadır.

Olayları anlatırken onları vuku buldukları yaz ve kış mevsimlerine göre sıralar, kış mevsiminde muharebeler tamamiyle durakladığından bu sıralama kendiliğinden ortaya çıkmış ve örnek olmuştur. T., aydın kimselerin arınmış sınıfını temsil etmekle, dinî inançlara bağlı olmasına karşılık eserinde harikalara, hurafelere ve kehanete hiç yer vermemiştir. Aksine olağanüstü olayların tabiî sebeplerini ortaya koymaya çalışır. Bununla beraber Sofistlerin ateist düşüncelerine katılmaz, çünkü T. Allah korkusu, ahlâk anlayışı, ahde vefa ile ilâhî kanun ve beşerî adalet düşüncelerine yer verir. Onun düşünce âleminde siyasî iktidar önemli bir faktördür ve bunun da temeli iyi bir hazine ile donanmadır. T.'in siyasî anlayışının temelini devlet teşkil ettiğinden, o siyasî bir tarih yazmıştır ve bu sebeple de eserinde siyasî tarih dışındaki bütün olaylara yer verilmemiştir. T., devletin temelini teşkil eden siyasî problemlerin oluşmasını anlamağa çalışmış ve bu maksatla kafasında siyasî problemler tarih olma yolunu tutmuştur. T., bu suretle ilk defa tarih ilminin sosyal ilimler içindeki yerini tayin ile tarihin sosyal hayattaki yerine parmak basmıştır. Çünkü ona göre tarih, kişinin bilgilerini ve tercübelerini artırmak suretiyle onu problemleri çözmeğe muktedir kılacak bir hazinedir. Tarihin bu seviyeye erişebilmesi için önce olayları olduğu gibi bilmek, bundan sonra da bu olaylar arasındaki bağları iyi tanımak gerekir. Tarihin tahrifi ise, insanları gerçekler hazinesinden mahrum edeceği için tehlikelidir. Diğer taraftan tarihte hiçbir olayın aynen tekrarlanamayacağına işaret etmiş olması son derece önemlidir. Tarihî gerçeklerin iyi bilinmesi yoluyla hali anlamak ve gelecek hakkında daha salim bir hükme varmak mümkün olacaktır. T., hal'i mazinin bir mahsulü olarak görmekle de modern tarih anlayışında çığır açmıştır. Ayrıca, tarihî olayları tarih dışındaki sebeplerle değil, akıl yoluyla ve iç sebeplerini meydana çıkarmak suretiyle anlamağa çalışması da onun, tarihe getirdiği yeni bir görüştür. Herodotos'un olayları insanüstü olayların ve güçlerin kökeninde aramak usulü yerine onun tavsiye ettiği bu yeni usul, modern tarihçiliğin ana prensiplerinden birini oluşturur.

T., "Atinalılarla Peloponnesosluların savaşı"nı yazmıştır. İki küçük Yunan devleti arasındaki bu savaş, T. gibi Eski Çağın en büyük tarihçisi tarafından ele alınmış olmakla bu güne kadar hiçbir olayın erişemediği bir üne kavuşmuştur. Bu savaşın ayrı bir özelliği de Yunan şehir devletleri arasındaki ezelî rekabet ve mücadeleyi ebedîleştirmiş olmasıdır. İran harpleri sırasında aralarındaki çekişmeleri bir kenara iterek ortak tehlike karşısında birlik halinde ortak düşmanlarını yenen ve büyük bir zafer kazanan Yunanlılar, bu zaferden sonra yeniden eski rakip ve düşman cephelere bölündüler. Halbuki bu devirde özellikle Atina, dünya tarihinde o zamana kadar rastlanmayan bir gelişme ve yaratıcılık yıllarını idrak etmiş, çok kuvvetlenmiş ve bu hali özellikle ezelî rakibi olan Sparta'nın kıskançlık ve düşmanlığını yeniden canlandırmıştır. Bu yüzden Atina ile Sparta arasındaki rekabet, siyasî ve iktisadî münasebetlerin çok gergin bir hal almasını ve kaçınılmaz bir çatışmayı davet etmiştir. İki devlet arasında bu suretle başlayan mücadele başlıca iki büyük devreye ayrılır. Bunlardan ilki 457 - 446 yılları arasında vuku bulmuş, Atina'nın kurduğu hegemonya Sparta'nın direnişiyle karşılaşmış ve Atina, Sparta'nın karadaki üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalmıştır. Yapılan anlaşma ancak 15 yıl sürmüş ve 431'de başlayan mücadele 404 yılına kadar uzamıştır. Bu mücadelenin sonunda Atina mağlûp olur ve ardından da Yunanistan'da siyasî birlik kurma imkânı ortadan kalkar.

T., Yunanistan'ın iç parçalanmasına sebep olan ve kendisinin de içinde yaşadığı bu devrenin tarihini yazmıştır. Bu savaş, Yunanistan'da İran harplerinden sonra başlayan muhteşem devrin sona ermesidir. Yunanistan'da tekrar eskisi gibi çok siteli ve mahallî muhtariyete sahip devletler ortaya çıkar, iç savaşların kuvvetleri kemirmesi üzerine millî birlik kurma hayali suya düşer, Sparta da bu birliği kurmayı başaramaz.

T., bütün tarihçi meziyetlerine rağmen, yine de modern anlamda objektif değildir. Çünkü yaşadığı devrin türlü siyasî akımlarının ve şahsî duygularının etkisinden kendini tamamen kurtaramamıştır. T., olayların derinliğine inerek iç sebeplerini ortaya çıkarmakta büyük ölçüde başarılı olmuştur. Ancak yine de devrinin dram ve felsefesinin kuvvetli baskısından kendini kurtaramaz. Olayların itici güçlerini ve bunların motiflerini arar, bu bakımdan o, Herodotos gibi bir fotografçı değil, fakat iyi bir ressamdır. Yunan tarih yazıcılığının dedesi sayılan Hekataios, tarihin merkezi olarak dünyayı seçmiş, Herodotos ise insanı tarihin merkezine yerleştirmiş olmasına karşılık onun sadece sebep olduğu dış görüntüleri nakletmiş, fakat T. insanın iç hayatını, yani düşüncelerini ve ruhî halini anlatmıştır. Hitabelerinde mantıkî bir çağrışım ile konuyu ihata eder, daima onun etrafında gezer, her defasında konusu bakımından önemli olan malzemeyi seçer, bu sebeple meseleleri adeta kırpar veya doğrar. Konu dışı sözlerinde bile ölçülü hareket eder ve bunları konu ile ilgili meseleleri açıklığa kavuşturmak maksadıyla seçer, arasıra da tarihî veya coğrafî icaplara göre hareket eder.

Sekiz kitaba ayrılan eserin ilk kitabında, Hellenlerin en eski tarihine dair kısa bir özet yaptıktan sonra Atina ile Sparta arasındaki savaşın sebeplerini açıklar ve özellikle Atina deniz hâkimiyetinin büyümesi karşısında Sparta ile olan münasebetlerin gerginleşmesi üzerinde durur. II, III ve IV. kitaplarda harbin üçer yıllık ilk dokuz yılını (431 - 422) anlatır. VI ve VII. kitaplarda felâketle sonuçlanan Sicilya seferini (415 - 413) nakleder. VIII. kitap 411 yılı olaylarını anlatırken bitmemiş olarak kesilir, halbuki harp 404 yılında sona ermektedir.

T.'in eseri, Antik Yunan nesir yazarları arasında dili en ağır olanlardan biridir. Ağır, yoğun, ciddî, fakat aynı zamanda edebî ve etkili bir dili vardır. Üslûbu çok değişken ise de, düşünce ve ifade tarzları fazla zenginlik göstermez. Antik yazarlar, T.'in eserlerini hitabet yönünden araştırmışlardır. İfadelerdeki yoğunluk, kısalık, değişmeler, şiiriyet gibi özellikler, bir yandan onun anlaşılmasını güçleştirirken, bir yandan da üslûbuna haşmet kazandırmıştır. T. kadar az kelime ile çok anlam ifade eden başka bir yazar yok gibidir. Kullandığı eski Attika lehçesi aynı zamanda İon unsurlarıyla karışıktır. Dilinin büyük bir özelliği de hapaks legomena (bir defa söylenmiş kelimeler) bolluğudur. Kendisi birçok yeni kelime icat ettiği gibi, dilde artık kullanılmayan kelimeleri de canlandırır. Dilinin ve üslûbunun en göze çarpan özelliklerinden biri, kelimelerin dış etkisine aldırmayarak anlama ağırlık vermesi ve böylece dilin hitabet tarafını ihmal etmesidir.

Eserlerin değerleri kendilerinden sonrakiler üzerindeki etkileri ile ölçülür. T.'in daha Antik Çağdan başlayarak zamanımıza kadar aralıksız taklit edilmesi onun değerini göstermektedir. Demosthenes, Eflatun gibi bütün hatip, filozof ve tarihçiler az veya çok onu tanımış ve etkisi altında kalmıştır. T.'in eserinin Hellenistik devirde örnek bir eser olduğunu Cicero kaydeder. II. yüzyılın meşhur tarihçisi Polybios, T.'in eserini kaynak olarak kullanmıştır. Hellenistik devirde özellikle üslûbu örnek olarak alınır ve dili taklit edilir. Roma'da Livius ve Lucretius, T.'in etkisinde kalmış, Cicero onu iyi tanımıştır. Eski Roma devrinin en tanınmış iki tarihçisi Tacitus ile A. Marcellinus'a T. örnek hizmetini görmüş, IV. yüzyılda Eunapios, VI. yüzyılda yaşayan meşhur Bizans tarihçisi Prokopios dil ve üslûp yönünden onu örnek edinmişlerdir. XII. yüzyılda Anna Komnene, XIV. yüzyılda İoannes Kantakuzenos ve özellikle XV. yüzyıl Bizans tarihçisi Laonikos, T.'in hayranı ve taklitçileridirler. Fatih Sultan Mehmed'in tarihini yazan Kritovulos da T.'in hayranlarındandır.

Batıda Rönesanstan başlayarak T.'in etkisi yeniden görülmeğe başlar. Machiavelli sadık bir T. taklitçisidir. Bundan başka, modern İngiliz siyasî tarihçilerinden çoğu onu örnek aldıktan başka, meşhur Alman tarihçisi Leopold von Ranke, kendisinin T.'in öğrencisi olduğunu ilân edecek kadar ileri gitmiştir.

T.'ten Türkçeye yapılan tercümeler : Thukydides II.35 - 36 (S. Y. Baydur), Tercüme Dergisi III.17.301. v.d.: Thukydides I.22 - 28; III.82 - 83 (H. Demircioğlu), Tercüme Dergisi V.29 - 30 (Yunan özel sayısı), 471 v.d.; Thukydides (Dr. Halil Demircioğlu) I - II, Ankara 1950 - 1954. (Ş. Baştav)

THURGAU (Fr. Thurgovie), İsviçre'de bir kanton. Yüzölçümü 1 006 km², nüfusu 182 835 (1970)'tir. Hâkim dil Almancadır (% 96). Başşehri Frauenfeld (b. bk.)'dir.

T. kantonu, Konstanz gölünün güney - batısında ve Rhein nehrinin kollarından Thur'un iki tarafındaki dağlık arazide yer alır. Verimli toprakların % 80'inden tarımda faydalanılır. Kasabalara, hatta köylere kadar girmiş olan endüstri, çalışan nüfusun % 58'ine iş temin eder. Tekstil, makine, ayakkabı ve gıda sanayii gelişmiştir. Diğer önemli geçim kaynakları, hububat tarımı, sebzecilik, Konstanz gölü civarında bağcılık ve balıkçılıktır.

28.2.1869 tarihli anayasaya göre, yasama görevi Büyük Konsey'dedir. Halk tarafından dört yıl için seçilen Hükûmet Konseyinde beş üye yer alır.

Tarih: T. bölgesine V. yüzyılda Alemanlar gelip yerleştiler. T. kontluğu 1264'te Habsburg hanedanına geçti, 1460'ta İsviçreliler tarafından zapt edildi. Bölgede reformasyon hareketi çabucak yerleşti ve 1531 Kappel muharebesindeki mağlûbiyete rağmen yerleşim merkezlerinin çoğunda hâkimiyetini muhafaza etti. T. 1798'de Helvetia Cumhuriyetinin bir kantonu, 1803'te bağımsız bir kanton oldu. Demokrasiyi yerleştiren 1869 tarihli anayasa, referandumu ve "Initiative" (teşebbüs hakkı)'i kabul etti.

THURGOVIE, İsviçre'de Thurgau kantonunun Fransızca adı. Bk. THURGAU.

THÚRY [*tūri*], **József** (Makád, Csepel adası, Peşte 1861 - Szabadka 1906), Macar Türkoloğu. İlk okulu doğduğu köyde, orta okulu Kunszentmiklós'ta, liseyi ise Budapeşte'de bitirmiştir. 1880'de Budapeşte Üniversitesine giren T., Macar ana tarihi ve karşılaştırmalı dil bilimi derslerine devam etmiştir. Daha çok Türk ve Fin-Ugor dillerine önem vermişse de, Arapça ve Farsça gibi dillerle de uğraşmıştır.

THÚRY, József

T.'nin Türk filolojisine karşı duyduğu ilgi daha lisede başlamıştır. Üniversite yıllarında Türkolojiye karşı duyduğu yakınlık bir kat daha artmıştır. Üniversitede tanınmış bilim adamlarının derslerine devam etmişse de, en çok Ármin Vámbéry (b. bk.)'nin etkisi altında kalmıştır. Vámbéry'nin ilmî çalışmalarına katıldığı gibi, onun görüşlerini savunan yazılar da yazmıştır.

T., 1884'te Türkiye'de bir ilmî araştırma gezisi yapmıştır. Dört ay süren bu gezi, onun ilmî çalışmaları için yeni bir çığır açmıştır. T., 1884'te İstanbul'dan getirdiği bir yazmayı değerlendirerek *A kasztamuni-i török nyelvjárás* (Kastamonu Türk ağzı) [1885. 77 s.] adlı küçük bir çalışma yapmıştır. Aynı yıl Vámbéry'nin tavsiyesi ile Budapeşte Ticaret Akademisinde açılan Doğu Dilleri Bölümünde Türk dili öğretmenliğine tayin edilmiştir. 1885'te Kuzey Macaristan'da yaşayan Palóc'lar arasında bir araştırma gezisine çıkmıştır. T., 1887'de Nagykőrös lisesinde görev almış, ertesi yıl Kiskunhalas lisesine nakledilmiştir.

T., Türk filolojisi alanındaki çalışmalarını Çağatayca ile eski ve yeni Osmanlı Türkçesi üzerinde toplamıştır. Onun Çağatayca konusundaki ilk çalışması, *A 'Behdset-ül-lugat' czîmü csagatáj szótár* ('Behcetü'l-lûgat' başlıklı Çağatay sözlüğü) [1903. 66 s.] adlı bir sözlük çalışmasıdır. Bu çalışmasında Çağatay sözlüklerini değerlendiren T., 1861'de yazılan *Behcetü'l-lûgat* adlı Çağatay sözlüğünü tanıtmıştır. T., bu sözlüğün biricik yazmasını İstanbul'da bulmuştur. Bu sözlük, *Senglâh* adlı Çağatay sözlüğünün düzeltilmiş ve genişletilmiş bir yazmasıdır. T.'nin bu sözlükten örnek olarak verdiği 36 sayfalık Çağatay sözlüğü, Türk söz dağarcığına değerli bir katkıdır. Onun Çağatay sözlükleri üzerine yazdığı ikinci çalışma, *Az 'Abuska Lugati'. czîmü čagataj szótár* ('Abuşka lûgati' başlıklı Çağatay sözlüğü) ["Keleti Szemle" V, 1904, 1-21] adı altında çıkmıştır. Vámbéry, *Abuşka* adlı Çağatay sözlüğünü 1862'de yayınlamıştı. V. V. Véliaminof-Zernof (b. bk.) da 1869'da bu sözlüğün yeni bir baskısını yapmıştı. T.'nin İstanbul'da ele geçirdiği *Abuşka* yazması, bu *Abuşka* sözlüğünden büsbütün ayrı bir sözlüktür. T.'ye göre, XVI. yüzyılın başında kaleme alınan bu sözlük, Çağatay dilinin en eski sözlüğüdür. *A közép-ázsiai török irodalom* (Orta Asya Türk edebiyatı) [1904. 77 s.] başlıklı çalışmasında Orta Asya Türk edebiyatı tarihini ana çizgileriyle çizmiştir. *A közép-ázsiai török nyelv ismertetései* [1906. 37 s. Türkçe çev. Ragıp Hulûsi, Orta Asya Türkçesi üzerine tetkikler. "Millî Tetebbular Mecmuası" II, 207-233] adlı yazısı da bu yolda yeni bir katkıdır.

T. Osmanlı Türkçesi üzerinde de çalışmıştır. *Török nyelvemlékek a XIV. század végéig* [1903. 52 s. Türkçe çev. Ragıp Hulûsi, *On dördüncü asır sonlarına kadar Türk dili yadigârları.* "Millî Tetebbular Mecmuası" II, 81-133] adlı yazısı büyük bir boşluğu doldurmuştur. Macar Bilimler Akademisi T.'nin bu yazısını göz önüne alarak onu haberleşme üyeliğine seçmiştir (1903). *A XIV. századbeli oszmán-török nyelv* (XIV. yüzyıl Osmanlı Türkçesi) ["Nyelvtudományi Közlemények" XXXIV, 1904, 148-172, 355-387] adlı yazısı da değerli bir çalışmadır. Bu yazıda T. *İskendername*'yi gramer ve sözlük bakımlarından değerlendirmiştir.

Bunlardan başka, T. Osmanlı tarih eserlerinin Macarlarla ilgili bölümleri üzerinde de durmuştur: *Szigetvár elfoglalása 1566-ban* (1566'da Szigetvár'ın zaptı) ["Hadtörténelmi Közlemények" IV, 1891, 60-80, 208-225]; *A várnai csatáról* (Varna meydan muharebesi üzerine) ["Hadtörténelmi Közlemények" V, 1892, 636-654]; *Pecsevi viszonya a magyar történetíráshoz* (Peçevî'nin Macar tarihçiliği ile ilişkisi) ["Századok" XXVI, 1892, 395-41, 476-488, 560-579, 658-678, 740-746]; *A török hódítás kezdete Magyarországon* (Macaristan'da Türk hâkimiyetinin başlangıcı) ["Századok" XXVII, 1893, 558-584]; *Bocskay István felkelése* (István Bocskay ayaklanması) ["Századok" XXXIII, 1899, 21-43, 115-133]. T. Osmanlı tarihçilerinin eserlerini de Macarcaya çevirmiştir: *Török történetírók* (Türk tarih yazarları) [I, 1893, 426 s.; II, 1896. 426 s.]. Son olarak, Székely'ler (b. bk.)'in kökeni üzerinde de çalışmıştır: *A székelyek eredete* (Székelylerin kökeni) [1898].

T. gençliğinde Macar dil bilimi araştırmalarına esas olmak üzere bir "Macarca-Türkçe karşılaştırmalı sözlük" yazmayı da düşünmüştür. 1889'da bu sözlüğünü Macar Bilimler Akademisine vermiştir. Budenz (b. bk.) Macar Bilimler Akademisinin 1891 kasım oturumunda T.'nin bu sözlüğü hakkındaki görüşünü açıklamıştır. Budenz, raporunda bu eserin baskıya verilmesini tavsiye etmişse de, sözlük yayınlanmamıştır. Daha sonra Z. Gombocz (b. bk.) bu sözlük üzerine verdiği bir raporda eserin Akademinin yazmalar kitaplığı için satın alınmasını tavsiye etmiştir ("Akadémiai Ertesítő" 1907, 508-515).

Budapeşte Üniversitesi 1906'da Vámbéry'nin emekliye ayrılması üzerine açılan Doğu Filolojisi Kürsüsüne T.'yi çağırmışsa da, seçkin bilginin ölümü dolayısıyla bu çağrı gerçekleşmemiştir. (H. Eren)

THUTMOSİS, TUTHMOSİS, Mısır'da 18. sülâleye mensup dört kralın adı : I. T. (M. Ö. 1505 - 1493); II. T. (M. Ö. 1493 - 1490); III. T. (M. Ö. 1490 - 1436); IV. T. (M. Ö. aş. yu. 1412 - 1402). Bk. MISIR, Tarih.

THÜRINGEN, eski Alman eyaleti, Orta Almanya'da bir bölge. Yüzölçümü (1944'te) 15 598 km², nüfusu (1946'da) 2.92 milyondu. Merkezi 1945'e kadar Weimar, 1945 - 1952 arasında ise Erfurt idi. 1952'de Alman Demokratik Cumhuriyeti hükûmetince eyalet statüsüne son verilerek Erfurt, Gera ve Suhl vilâyetlerine bölündü.

T., Orta Almanya dağlık bölgesinin eşiğindedir. Orta kısmında T. havzası, güney - batısında Thüringer Wald (b. bk.) yer alır; toprakları batıda Werra nehrine ulaşır, güney - doğuda Saale nehrini aşar.

Halkın büyük çoğunluğu Germenlerin Thüringler boyundandır, güneyde Franklar da bulunur.

T. havzasında buğday,' arpa, şeker pancarı, diğer kısımlarda çavdar, yulaf ve patates ziraati, Erfurt civarında sebzecilik önemlidir. Yeraltı zenginlikleri : Altenburg civarında linyit, Wipper bölgesinde ve Vacha'da potas, Menterode'de petrol, Ronneburg yakınlarında uranyum vardır. Bölgede makine, otomotiv (Eisenach), demir, tekstil, cam ve porselen, ayakkabı, oyuncak sanayii çok gelişmiştir. Jena'daki optik âletler imal eden fabrikalar ise dünyaca tanınmıştır.

Tarih : 400 yılı sıralarında Harz dağı ile Main nehri arasında kalan bölgede kurulan T. krallığı, 531'de Frankların ve Saksonların ortak hücumu sonucunda parçalandı; ülkenin kuzeyi Saksonların, daha büyük güney kısmı ise Frankların hâkimiyetine girdi. Saale nehrinin doğusundaki topraklara da Slavlar yerleşti. Frankların idaresinde, özellikle Bonifatius'un gayretleriyle halk Hristiyanlaştırıldı. X. yüzyılda Alman krallığının Saksonyalı Liudolfing soyuna geçmesinden sonra, bu soya mensup kralların T.'de oturmaları dolayısıyla, bölge Alman devleti içinde büyük önem kazandı.

T.'de XI. yüzyıl ortalarından 1247'ye kadar Ludowingler, bu soyun sona ermesinden sonra ise uzun iç mücadeleleri ve savaşları takiben Wettinler hüküm sürdü. Bu soy içinde 1485 paylaşması ile T.'in kuzeyi Albertinlere, daha büyük olan güneydeki kısım ise Ernestinlere verildi. Saksonya gibi, T. de Luther'in liderliğindeki reformasyon hareketinde çok önemli bir rol oynadı.

Ernestinlerin idaresindeki güney bölgesinde sürekli bölünmelerle çok sayıda ufak prenslikler meydana geldi. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru bu küçük devletlerde siyasî hayatın tam bir donukluk içinde olmasına karşılık, bazı prenslerin saraylarında (meselâ Gotha'da ve Meiningen'de) parlak bir fikir hayatı gelişmeye başladı. Weimar prensliği ise, Grandük Karl August devrinde (1775 - 1828) Alman kültür hayatının merkezi oldu (Goethe çağı).

T., 1815 Viyana Kongresinden sonra Prusya'ya bırakıldı, bölgedeki prenslikler 1918'e kadar yaşadılar. O tarihte cumhuriyet ilân edilen sekiz küçük devlet 1920'de T. Cumhuriyeti adı altında birleşti. 1933'te Naziler iktidara geçtiklerinde, diğer bütün eyaletlerde olduğu gibi, T.'de de eyalet meclisini lâğvettiler ve idarenin başına bir vali getirdiler.

II. Dünya Harbi'nin sonlarına doğru, 1945 nisanında T. önce Amerikan kuvvetlerinin eline geçti; fakat müttefikler arasındaki antlaşma gereğince 1.7.1945'te Sovyet işgal kuvvetlerine devredildi.

THÜRINGER WALD, Orta Almanya'da ormanlarla kaplı dağ sırası. Eisenach şehri yakınlarında Werra nehri civarından başlar, güney - doğu yönünde 100 km uzaktaki Frankenwald'e kadar uzanır. Batı tarafında 10 km kadar olan genişliği, güney - doğuya doğru gittikçe 35 km yi bulur. En yüksek tepeleri Grosser Beerberg (984 m), Schneekopf (978 m), Inselsberg (916 m) kuzey - batı tarafındadır.

T. W.'in kuzey - batı kısmı daha çok Perm oluşumuna ait kırmızımsı kum ve balçık tabakasından, porfir ve granitten, güney - doğu kısmı ise paleozoik şist tabakalarından oluşmuştur. Akarsuları güneyde Werra, kuzeyde ise yine Werra, Unstrut ve Saale nehirlerine karışır.

Başlangıçta tamamen ormanlarla kaplı olan T. W'de demir madenleri XVI. yüzyıla kadar işletildi. Maden ocaklarının yerini daha sonra küçük işletmeler ve fabrikalar aldı. Tarımın bölgede hemen hemen hiç rolü yoktur. Bugün dörtte üçü çam, kuzey - batı yamaçları kayın ormanları ile kaplı olan T. W., XX. yüzyılın başından beri gittikçe büyüyen ölçüde turizme açılmıştır. Friedrichroda, Tabarz, Oberhof, Bad Libenstein ve Schwarzburg en önemli turistik merkezlerdir.

THYSSEN, August (Eschweiler 1842 - Landsberg şatosu, Kettwig 1926), Alman iş adamı. 1871'de Ruhr havzasında Mülheim'da kurduğu T. şirketi ve çelik fabrikası, en büyük Alman madencilik işletmelerinden biri olmuştur. Büyük oğlu **Fritz Thyssen** (Mülheim 1873 - Buenos Aires 1951), "Birleşik Çelik Fabrikaları"nı kurmuştur. Hitler hareketini destekleyen ilk büyük iş adamlarından biriydi. 1935'ten sonra Yahudilere uygulanan baskıya karşı çıktığı için rejime ters düşmüştür. 1939'a kadar milletvekili olduğu halde İsviçre'ye kaçmıştır. 1941'de Fransa'da Naziler tarafından tevkif edilip karısı ile birlikte 1945'e kadar toplama kampında tutulmuştur. August T.'in küçük oğlu Baron **Heinrich Thyssen - Bornemisza** (Mülheim 1875 - Lugano - Castagnola 1947), XIV - XIX. yüzyıllar İtalyan, Hollandalı, İspanyol ve Alman ressam ve heykeltıraşlarının önemli eserlerini toplayarak büyük bir koleksiyon meydana getirmiştir. Önce Avusturya'daki Rohoncz şatosunda muhafaza ettiği tabloları ve heykelleri 1937'de Lugano'ya taşımıştır. Ölümünden sonra eserler Castagnola'da Villa Favorita'da halka açılmıştır.

THYSSEN, August

THYSSEN GRUPU, Thyssen konserni, Alman madencilik ve sanayi işletmeleri, demir - çelik sanayiinde Avrupa'nın en büyük şirketler grupu. Bu grupa dahil olarak halen 67 şirket faaliyettedir ve yılda yaklaşık 9 milyon ton ham demir, 11,6 milyon ton işlenmemiş çelik, 9,9 milyon ton haddelenmiş çelik üretilmektedir. 1972'de topluluğun sermayesi 1 milyar, yıllık cirosu 9,8 milyar Alman markı idi ve işletmelerde 92 280 işçi çalışıyordu.

T. G., I. Dünya Savaşı'ndan önce August Thyssen (b. bk.) tarafından kuruldu ve geliştirildi. 1914'te 40 000 işçi çalıştı-

rıyor, en önemli işletmeleri Ruhr ve Lothringen (Lorraine) bölgelerinde ve Fransa'da bulunuyordu. 1918'de dış ülkelerdeki mallarını kaybetti. 1926'da % 26'lık bir hisse ile "Birleşik Çelik Fabrikaları"na katıldı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra T. G. dağıtıldı. Duisburg ile Hamborn arasındaki bölgede bulunan tesisler daha sonra August Thyssen - Hütte, Phoenix-Rheinrohr ve Vereinigte Hütten - und Röhrenwerke grupları halinde bir araya gelerek çalışmaya başladılar. Thyssen - Röhrenwerke 1969'da Mannesmann grupu ile birleşti, Thyssen kömür ocakları ise Ruhrkohle A. G. (Ruhr Kömürleri A. Ş.) bünyesine alındı.

TIFLÎ, Ahmed Çelebi (ölm. İstanbul 1660), Türk meddah ve şairi. Kaynaklardan çoğu Trabzonlu olduğunu yazarlar. Abdülazîz Efendi adlı birinin oğludur. İstanbul'a hangi tarihte geldiği bilinmiyor. Şeyhî Mehmed Efendi (*Vakâyi'u'l-Fuzalâ*, I) ve Mehmed Süreyya (*Sicill-i Osmânî*, III) T.'yi İstanbullu olarak gösterirler. Küçük yaşta şiir yazmağa başladığı için Tıflî mahlasını kullandığı söylenen T., kâtiplik görevlerinde bulunmuştur. Bayrâmiye tarikatına da giren T. (A. Gölpınarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler* [1931], IV. Murad'a intisap etmiş, onun nedimliğini ve meddahlığını yapmıştır. Padişaha yakınlığı dolayısıyla sıkıntısız yaşayan T.'nin ölüm tarihi hakkında verilen bilgiler tutarsızdır. F. Köprülü (*İslâm Ansiklopedisi*), T.'nin 1071 (1660)'de ölmüş olduğunu ileri sürmüştür. Mezarı Silivrikapı dışındadır.

T.'nin şiirlerini topladığı bir divanı vardır (F. E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, II, 1961, s. 163). Ayrıca XVII ve XVIII. yüzyıl şiir mecmualarında da şiirleri vardır. A. S. Levend (*Türk Edebiyatı Tarihi*, I, 1973, s. 151), o dönemin şairleri arasında T.'yi de anarak, dîvanında açık saçık şiirler bulunduğunu bildirir. T., şairliğinden çok meddahlığıyla ün kazanmıştır. F. Köprülü, T.'nin Osmanlı meddahlarının en tanınmışı olduğunu bildirmektedir (*İslâm Ansiklopedisi; Meddahlar*, "Türkiyat Mecmuası", I). T.'nin bu alandaki ünü halk hikâyelerinde uzun süre yaşamıştır. *Sansar Mustafa* adlı hikâyedeki kişiler arasında (Üniversite Kütüphanesi, Ty. 250/2) T. ile Sultan Murad da bulunmaktadır (A. S. Levend, s. 153). *Hançerli Hanım* adlı halk hikâyesinde Sultan Murad'la birlikte T.'nin de adı geçmektedir. Bu hikâye İ. E. M. Kemal tarafından özetlenmiştir ("Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası" No. 96).

TILSIM (Ar. < Yun.): Fransızca ve Almancada *Talisman* olarak kullanılmaktadır. Latince *Amuletum*'dan Almancada *Amulette* ile birlikte aynı anlamda yer almaktadır.

T. kelimesi "kutsanmış, takdis edilmiş madde" demektir. T., tabiatüstü bir güç taşıdığına ve tabiatüstü işler yapabileceğine inanılan esrarengiz güç, nesne olarak kabul edilir. Hastalıklara, korkuya karşı bununla şifa bulunacağına ve güç kazanılacağına inanılır. T., tehlikelere karşı koruyucu, talih, şans, uğur getiren, koruma gücüne sahip olan nesne, âdeta kutsal bir eşya gibi tanınır, özel bir saygı görür.

T.'ın, bir maddenin benzeri, kopyası, sembolü, o maddenin aslının sahip olduğu kuvvet etkisini taşıdığı inancı yaygındır. Türlü şekillerde gösterilen bazı hayvanlar ve türlü cisimler T. olarak kullanılmaktadır. Hayvan veya insan vücudunun bazı kısımları, resimler (göz, el), saç, dişler, tırnaklar, boynuzlar, kan, kemik, taşlar, madenler, cam, paralar, yüzükler, nallar, çekiçler, mermi parçaları, bazı dualı yazılar, türlü okunmuş, üflenmiş eşyalar, ilâh adları, kutsal kitaplar veya sayfaları v.b. T. olarak kullanılır.

T.'ın tarihçesi ilk çağlara kadar uzanır. Birçok toplumlar, bazı cisimlerde, şekillerde böyle tabiatüstü bir güç bulunduğuna inanmışlardır. Hatta bu gücün, büyücüler tarafından bazı nesnelere geçirilebileceğine, ona bu gücün verilebileceğine de inanılmaktadır. "Kudret, kuvvet" anlamına kullanılan *mana* inancıyla T. arasında bir ilişki bulunduğu ileri sürülmektedir.

Muska (nüsha)'lar, nazarlıklar da T. olarak benimsenmekte ve bunların özel bir güç, özel bir tabiatüstü kudret taşıdığına inanılmaktadır. Bunlar, bazı belirli işler ve maksatlar için günümüzde de yaygın olarak benimsenmekte ve kullanılmaktadır.

TINAZ, Naci (Serfice 1882 - Ankara 1964), Türk generali (1320 - P. 3). 1904'te Harp Okulunu teğmenlikle, 1907'de Harp Akademisini yüzbaşılıkla bitirmiştir. Kurmay stajını 1907 - 1909'da 3. Orduda yapmıştır. Ağustos 1922'ye kadar (ki, bu tarihte Ankara Redif Tümeni kurmaylığına atanmıştır) Genel Kurmay'da, Edirne Astsubay Numune Taburu ve 28. Alayda, sonra 9. Alayda tabur komutanlığı ile görevlendirilmiştir. Bir ara Gümülcüne Redif Tümeni ve 13. Tümen kurmay başkanlığı yapmıştır.

27 ocak 1921'de Batı Cephesine katılıncaya kadar çeşitli komutanlıklarda ve karargâhlarda görevlendirilmiştir. Bu tarihine kadar Millî Savunma Bakanlığının müsteşar yardımcıgöreve getirilmiştir.

15 eylül 1921 - 1 aralık 1924'te 15. Kolordu Komutanlığı, 1927 tarihine kadar da 6. Kolordu Komutanlığı ve ek görevle Sivas valiliği yapmıştır.

Jandarma Genel Komutanlığına getirildiği 19 eylül 1935 tarihine kadar Millî Savunma Bakanlığının müsteşar yardımcılıklarında ve müsteşarlığında bulunmuş, sonraları 4. Kolordu Komutanlığı da yapmıştır. 29 aralık 1938'de kendi isteğiyle Jandarma Genel Komutanlığından emekliye ayrılmıştır.

V - VII. dönemlerde Bursa, VIII. dönemde Ankara milletvekilliğine seçilmiştir. V. dönemde Millî Savunma Bakanlığı yapmıştır (1939 - 1940).

1921'de yarbay, 1922'de albay, 1926'da tümgeneral, 1930' da korgeneral rütbesine yükselen T., 1911 - 1912 Osmanlı - İtalyan, 1912 - 1913 Balkan ve I. Dünya harplerine, İstiklâl Harbine katılarak, dördüncü rütbeden Osmanî Nişanı, Harp ve Gümüş liyakat madalyaları, Alman Demir Salip nişanları ve İstiklâl madalyası almıştır. (C. Akçakayalıoğlu)

TINAZTEPE, Asım (Üsküp 1892 - İstanbul 1951), Türk generali (1327 - Top. 8), ordu komutanı (ordu müfettişi). 1908 - 1911'de teğmen rütbesiyle Harp Okulu öğrenimini ve ağustos 1924'te Harp Akademisini bitirmiştir. 1920'de yüzbaşı olan T., 1933'te albaylığa, 1939'da tuğgeneralliğe, diğer rütbeleri de kazandıktan sonra, 1949'da orgeneralliğe yükselmiştir.

İlk kıta hizmetini 1911 - 1912'de 1. Topçu Alayı 1. Batarya takım komutanı olarak yapmıştır. Çeşitli görevlerden sonra, aralık 1917'de Avusturya Tirol cephesinde görevlendirilmiştir. Mart 1918'de yurda dönüşünde 9. Kolordu 1. Şubeye atanmıştır. Şubat 1919'dan itibaren 10. Topçu Alayı 4. Batarya komutanı olarak Anadolu'da hizmete başlamış ve 1921' den itibaren 61. Tümen ve 1. Grup kurmayında, 1. Kolordu 1. Şubede müdür olarak bulunmuştur. Büyük Taarruz sırasında Tınaztepe'de yaralanmıştır.

Çeşitli kurmay ve kıta hizmetlerinde üstün başarı kazanan T., 1929'da Fen - Tatbikat Okulunda bir süre taktik öğretmenliği yapmıştır. Bazı komutanlık ve kurmay başkanlık-

larından sonra, eylül 1945 - mart 1948 arasında İstanbul komutanı ve sıkıyönetim komutanı olarak görevlendirilmiştir. Bundan sonra 15. Kolordu komutanı unvanını almıştır.

T., eylül 1948 - temmuz 1949'da Yüksek Askerî Şura üyesi, 1950 tarihine kadar da 1. Ordu müfettişi (ordu komutanı), bunun ardından haziran 1951 tarihine kadar tekrar Şura üyesi olarak hizmetlerine devam etmiştir.

Balkan, I. Dünya ve İstiklâl harplerine katılmış, Harp, Liyakat ve İstiklâl madalyası almıştır. Pek çok takdirnameleri de vardır. (C. Akçakayalıoğlu)

TINAZTEPE MUHAREBELERİ (26 - 27 ağustos 1922), İstiklâl Harbi (b. bk.)'nde Batı Cephesinde Büyük Taarruz sırasında sıklet merkezini oluşturan 1. Ordu bölgesinde, 1. Kolordu kuruluşunda görev almış bulunan 15. Piyade Tümeninin 26 - 27 ağustos 1922 günleri düşman savunma mevziinin Tınaztepe kesimini ele geçirmek için yaptığı muharebeler. İstiklâl Harbinde (1919 - 1922) Büyük Taarruz (26 - 30 ağustos 1922) harekâtı başlarken, 1. Kolordu Komutanlığınca 15. Tümene ilk taarruz hedefi olarak Sinirköy - Kırcaarslan (Kılıçaslan) bölgesini ele geçirmesi ve Sincanlı (Sinanpaşa) Ovası'na hâkim olması görevi verilmiştir.

Bu görevin başarılması bakımından bölgede kritik bir arazi arızası oluşturan ve Sincanlı Ovası'nı güneye karşı korumaya elverişli durumu ile özel bir önem taşıyan Tınaztepe (1638) kesiminin ilk olarak ele geçirilmesi gerekiyordu. Böylece, kuzeydeki Sivritepe ile doğuda 23. Tümen bölgesinde Belentepe'nin de zaptı kolaylaşacak, dolayısıyla Yunan savunma mevzii en kritik bir noktasından yarılarak Sinirköy vadisinin açılması ve muharebelerin daha kuzeydeki Balmahmut kesimine intikali imkânı sağlanacaktı. Bunun sonucu olarak da bütün Yunan cephesinin çökmesi kolaylaşacaktı. 15. Tümen komutanı, Batı Cephesinde 26 ağustos 1922 saat 04.30'da başlayacak olan taarruzla ilgili 1. Kolordu Komutanlığının yazılı emri çerçevesinde, taarruz düzeninin alınacağı tümen taarruz mevziine yanaşma hareketini 25 ağustos 1922 gecesi saat 20.00'den itibaren başlatmıştır. Birinci hattaki alaylar, saat 01.00'de taarruz hazırlıklarını bitirmişler, tümen ihtiyatını oluşturan 45. Alay, Porsuktepe gerisine ve tümen hücum taburu Otluktepe'ye ulaşmışlardır. Bu arada, tümen topçusu ve ağır topçu grupu da mevzilenerek bütün hazırlıklarını 26 ağustos 1922 sabahına kadar tamamlamışlardır. Buna göre, tümenin taarruzu, yedisi ağır (bugünkü ölçülere göre orta) olmak üzere, toplam 19 topluk bir topçu ateş gücü ile desteklenecekti. Tümenin taarruz bölgesine isabet eden 1. Yunan tümenine mensup Yunan kuvvetleri, savunma bölgesinde genişliğine ve derinliğine tertiplenecek güçte piyade ve topçu birliklerinden oluşuyor ve yer yer direnme noktalarını da kapsamak üzere sahra sistemine göre tahkim edilmiş mevzilerde yerleşmiş bulunuyordu. Özellikle Tınaztepe kesimi, iki hat halinde dikenli tel ve lâğımları da kapsayan bir direnme noktası halinde idi. 26 ağustos 1922 saat 01.00'den sabaha kadar geçen süre içinde, 15. Tümen karşısındaki Yunan savunma sisteminin ileri hatlarında bulunan Yunan birlikleri, yer yer tüfek, makineli tüfek ve tüfek bombaları ile giriştikleri taciz ateşlerini sürdürmüşlerdir. Fakat Yunan asıl muharebe hattına 300 - 500 m ye kadar yanaşmış bulunan 15. Tümen emniyet birlikleri, düşmanı kuşkuda bırakmak amacı ile, bu ateşlere karşılık vermemişlerdir. Bununla beraber, taarruz saati yaklaştıkça, Türk askerinin hücum isteği artmış, o kadar ki, 56. Alay komutanı, saat 03.45'te 15. Tümen komutanına, telefonla : "Kepli Sivrisi (Kepli Gediğinin hemen doğusundaki tepe) bizde. Gedik'te askerimiz var. Düşman direnme noktasına 300 m mesafedeyiz. Askerimiz hücuma pek istekli. Müsaade ve muvafakatiniz var mı?" diye baş vurmak ihtiyacını duymuştur. Ancak, bütün cephede koordineli bir taarruz düzenlendiği için, tümen komutanının cevabı : "Taarruzumuz tümence hep birlikte ve topçu ateşinden sonra yapılacaktır" şeklinde olmuştur.

Tümenin taarruzu 26 ağustos 1922 saat 05.00'te tümen topçu ateşi ile başlamıştır. Yaklaşık bir saat süren ve tümen cephesindeki Yunan savunma mevzilerini tümen birliklerinin taarruzuna olgun bir hale getirmeyi amaçlayan bu topçu ateşini saat 06.00'da, birinci hatta, doğuda 56. ve batıda 38. alayların taarruzu takip etmiştir. Her iki alay, Yunanlıların şiddetli topçu ve ağır makineli tüfek ateşleri ile karşılaşmalarına rağmen, ileri hareketlerini sürdürmüşlerdir. Saat 07.00' de hücuma kalkan 38. Alay, kısa bir süre içinde Tınaztepe'yi zapt etmiş, bunun hemen ardından da 56. Alay, Kepli direnme noktasını ele geçirmiştir. Daha sonra büyük bir azimle sürdürülen hücumlar sonucu, 38. Alayca Beyoluğu direnme noktası ele geçirilmiş, bu alayın bir taburunun komşu bölgedeki (batıda) düşmanın arkasını kavraması sonucunda ise, 14. Tümen karşısındaki Yunan kuvvetlerinin de çekilmesi sağlanmıştır. 15. Tümen komutanı, elde edilen başarının genişletilmesini ve 56. Alayın taarruzunun da geliştirilmesini sağlamak amacıyla tümen ihtiyatındaki 45. Alaydan birer taburu 56 ve 38. alaylar emrine göndermiş, ayrıca, tümen hücum taburunu da 56. Alayın komutasına vermiştir. Bu arada, 15. Tümenin doğusunda taarruza katılan 23. Tümenin harekâtının gelişmesine yardım için de 45. Alayın 3. Taburu komşu tümen bölgesindeki Belentepe doğrultusunda taarruza geçirilmiş, bu taburun batıdan gelişen kuşatıcı manevrasının etkisiyle 26 ağustos 1922 saat 09.00'da Belentepe ele geçirilmiştir.

Tınaztepe kesimini savunan Yunan kuvvetleri, 26 ağustos 1922 öğleye kadar gelişen harekât sırasında, Sivritepe - Beyoluğu kuzeyi hattına dağınık bir şekilde çekilmişler ve bu hatta, 1. Yunan tümeninin ihtiyatları ile güçlendirilmek suretiyle tutunabilmişlerdir. Ancak, daha sonra, 15. Tümen karşısında savunmakta olan kuvvetlerin daha da takviye edilmesi üzerine, Yunanlılar, 26 ağustos 1922 saat 13.00'te, 56. Alay cephesinde üç, 38. Alay cephesinde ise beş taburla ve kuvvetli bir topçu ateş desteğinde karşı taarruza geçmişlerdir. Bunun sonucu olarak, 15. Tümen birlikleri, Kepli - Tınaztepe hattına çekilmek zorunda kalmışlardır. Yunanlılar, güneşin batmasına yakın bir zamana kadar taarruzlarını sürdürmüşlerdir. Durum, bir aralık, 15. Tümen için kaygı verici bir gelişme göstermişse de, Yunan birlikleri, kesin bir başarıya ulaşamamışlar ve özellikle 56. Alayın o sırada giriştiği beklenmedik süngü hücumu karşısında ilerleyişlerini durdurduktan başka, süngü hücumunu da kabul etmemişler ve 700 - 800 m geride, çekildikleri bölgede savunmaya geçmişlerdir. Taarruza devam kararında olan 15. Tümen komutanı, 1. Kolordu Komutanlığınca emrine verilen bir alayı (3. Kafkas tümeninin 8. Alayı) da kullanarak, 27 ağustos 1922 sabahı yeni bir düzenle taarruza geçmiştir. Buna göre, tümen topçusunun saat 05.30'da başlayan ateş desteği altında saat 07.00'de harekete geçen 56 ve 8. Alayların taarruzu düzenli bir şekilde gelişmiş, 56. Alay, Yunan birliklerinin Akpınar yaylasında savunduğu mevzileri, 8. Alay ise, Beyoluğu direnme noktasını ele geçirmiştir. Taarruz temposunu hızlandırmayı amaçlayan 1. Kolordu komutanının emrine göre, 3. Kafkas Tümeninin bütünü ile taarruz harekâtına katılması üzerine, kısa sürede Ha-

cıhasan - Gelinkaya hattına varılmış, böylece, Sincanlı Ovası'na tamamiyle hâkim bir durum sağlanmıştır. Durumdaki bu olumlu gelişme üzerine, 15. Tümen, bütün cephede çekildiği anlaşılan Yunan birliklerinin takibi ile görevlendirilerek, Sinirköy - Alkviran (Akören) yolu ile ileri harekâtını sürdürmüştür.

Sonuç olarak, T. M.'nde, Yunan birlikleri hem insan gücü hem de ağır ve hafif silâh, cephane ve malzeme bakımından ağır kayıplara uğratılarak taarruz hedefine ulaşılmış, bundan başka, 1. Ordu bölgesinde stratejik bir değer taşıyan Balmahmut doğrultusunda harekât sürdürülerek Yunan ordusunun Anadolu içerisinde yok edilmesi amacına büyük ölçüde katkıda bulunulmuştur. (C. Enginsoy)

TIRABLUS : bk. TRABLUS.

TIRHALA (Yunanca adı : **Trikkala**), Yunanistan'ın Tesalya nomos'unda bir şehir ve yönetim merkezi. Nüfusu 34 794 (1971)'tür. Çevresinde hububat, tütün yetiştirilir. İpek böceği beslenir. Eski bir yerleşim merkezi olan T.'da Bizans çağından kalma bir hisar vardır. T., 1395 - 1881 yılları arasındaki Osmanlı hâkimiyeti devrinde Rumeli eyaleti içinde bir sancak merkezi idi. Osmanlı devrinde T.'da yapılan cami, medrese, hamam gibi yapıların büyük bir kısmı ortadan kalkmıştır.

TIRMIK : bk. TARIM ALET ve MAKİNALARI.

TIRNAK (Ungues) : T., derinin epidermis tabakasından gelişen 0,5 - 0,75 mm kalınlığında dört köşeli, boynuz teşekküller. T. yatağı denilen bir deri yastığı üzerinde bulunur. T.'lar yanlarda ve dip kısımda epidermisin yaptığı sulcus unguis içinde bulunurlar. T.'ın yuvası içinde bulunan kısmına radix unguis denir. T.'ların büyümesi esas itibariyle T. yatağının dip kısmı (matrix)'ndan olursa da, T. yatağının her tarafı da burada rol oynamaktadır. Büyümesi günde 0,1 mm kadardır. Böylece bir T., altı ayda tamamen yenilenmektedir.

T.'lar döl yatağı içindeki hayatın üçüncü ayına doğru belirmeye başlar ve normal zamanında doğan bir bebekte parmak ucuna ulaşır.

Tırnak hastalıkları (Onychose veya Onychie) :

1. T.'ın doğuştan birtakım şekil anomalileri vardır. Bir veya birkaç T.'ın bulunmaması (Anonychie), T. yerinde basit boynuz maddesi yığılması (Epidermal T.), T.'lardan bir veya birkaçının üstü oyuk, kaşık gibi olması (Koilonychia), T.'ın tamamen beyazlaşması (Leukonychia totalis) gibi.

2. Yaralanmalar ve mantar hastalıkları gibi lokal etkilerle olan T. hastalıkları : Travmalar sonucu T.'ların altına kan oturur. Bazı kimseler gerek itiyat dolayısıyla gerek bir bozukluk sonucu T.'ların serbest kenarlarını yerler. Kaşıntılı hastalıklarda kaşımadan dolayı T.'lar düzleşir, serbest kenarları konkav bir hal alır.

Ekseriya çamaşırcı kadınlarda görülen ve T. kenarlarından başlayarak T. köküne doğru uzayan, tırnak altının konveks bir halde oyulması ve kirli siyah maddelerle dolması hali bulunur. Travmatik T. arızaları içinde halk arasında *şeytan tırnağı* denen ve T. üstü kenarlarındaki epidermisin kalkmasından ileri gelen durumlar da bir nevi T. bozukluklarıdır.

T.'larda çeşitli mantar enfeksiyonları yerleşebilir.

3. Çeşitli deri hastalıklarının T. matriksini sarmasıyla olan T. değişmeleri : Ekzema, sedef hastalığı, frengi, mantar hastalıkları ve serbest T. kenarlarında oluşan diğer durumlar T.'larda kalınlaşmalara sebep olur. Deri iltihaplarına sebep olan kok'ların yaptığı dolamalar veya T. batmaları da bir çeşit hastalıklardır.

4. Genel hastalıklar sonucu T.'larda meydana gelen değişmeler : Kalp, akciğer hastalıkları, akut, intanî hastalıklar, asabî şoklar, doğumlar, zehirlenmeler ve beslenme bozukluğuna bağlıdır.

5. Nörolojik hastalıklarda görülen T. değişmeleri : Felçlerden sonra T.'larda kalınlaşma ve kırılma, şekil değişmeleri, T. yatağından ayrılmalar nörolojik sebeplere dayanır.

6. Çeşitli sebeplerle meydana gelen bozukluklar : T.'larda olan kok'ların yaptığı dolamalar veya T. batmaları da bir bilir. Bu değişmeler normal boynuzlaşmayan T. cisminde hücreler arasına hava habbeleri girmesi sonucu ortaya çıkar. İrsî olabildiği gibi, kronik, arsenik ve kalsiyum zehirlenmelerinde de tesadüf edilir. Arsenik zehirlenmelerinde bu beyaz yerlerdeki arsenik miktarı diğer yerlere göre on katı fazla bulunmuştur.

TIBALDI, Pellegrino (Puria, Valsolda 1527 - Milano 1596), İtalyan mimarı ve ressamı. Roma'da Daniele da Volterra'nın öğrencisi olarak yetişmiştir. Geç Rönesans dönemi Kuzey İtalya mimarisinin tanınmış bir temsilcisidir. 1587' de II. Philipp T.'yi Escorial Manastırı (b. bk.) başmimarlığına atamıştır. Michelangelo'ya benzer şekilde ortaya koyduğu resimleri, özellikle Bologna şehrinde bir ekol oluşturmuştur.

TİBER, (Latince adı : **Tiberis**; İtalyanca adı : **Tevere**), İtalya'da bir ırmak. Uzunluğu 393 km dir. Etrusk Appenninolarında Monte Fumaiolo'da 1 250 m yükseklikte doğan T., Toscana, Umbria ve Latium'dan geçer. Roma çevresinde ırmağın yatağı düzenlenmiş ve küçük gemilerin işletilmesine elverişli hale getirilmiştir. Roma'dan sonra iki kola ayrılan T., Ostia yakınında Tirenyen Denizi (Mare Tirreno)'ne dökülür. T. deltası (yüzölçümü 250 km²) sürekli olarak genişlemektedir. Deltada Romalılardan kalma bir liman vardır. Ostia, plajlarıyla önem kazanmıştır. Başlıca kolları sağda Paglia, solda Topino, Nera ve Aniene'dir. Uzunluğu ve geçtiği havzanın önemi bakımından Po'dan sonra İtalya'nın ikinci ırmağıdır. Romalılar çağında T. ırmağı tanrı sayılmış ve Roma mitolojisinde önemli bir yer tutmuştur.

TİBERIS, Tiber (İta. Tevere) nehrinin Latince adı. Bk. TIBER.

TIBERIUS, T. Claudius Nero (M. Ö. 42 - M. S. 37), Roma imparatoru (14 - 37), T. Claudius Nero ile Livia Drusilla'nın oğlu. Babasının ölümünden (M. Ö. 33 - 32) sonra üvey babası Augustus'un evinde yetiştirilmiştir. Çeşitli askerî başarılardan sonra, Drusus'un ölümünden sonra Germania'daki Roma kuvvetlerinin kumandanı olmuştur. Augustus'un emriyle karısı Vipsania Agrippina'dan ayrılıp Julia ile evlenmek zorunda kalmış, ancak bu evlilikle devlette ikinci sıraya yükselmiştir. Ertesi yıl Augustus'un torunlarının yoluna engel olarak çıkmak istemediği için, kendiliğinden Rodos adasına sürgün gitmiştir. Onların ölümünden sonra Roma'ya dönmüş, M. S. 4 yılında Augustus kendisini resmen evlât edinmiştir. Augustus'un direktifiyle o da Germanicus'u evlât edinmiştir. M. S. 6 - 9 yıllarında Pannonya'daki isyanı bastırmış, Varus'un Germanlara Teutoburg ormanında yenilmesinden sonra Rhein nehri boyunda güvenliği sağlamıştır. 13 yılında Augustus bütün im-

paratorluğun yönetimini T.'a bırakmıştır. Augustus'un ölümünde (19.8.14) ülkenin tek hâkimiydi, ancak senatonun kendisini "Princeps" seçmesi üzerinde ısrar etmiştir.

T., doğumundan itibaren içine kapalıydı ve insanlardan kaçardı. Bazı saray mensupları tarafından istismar edilen bu karakter özelliği zamanla patolojik şekil almış, hastalığa dönüşmüş, herkesten şüphelenir olmuştur. Vehim ve vesvesesi yüzünden sayısız insanı öldürtmüştür.

İmparator olarak sınırların güvenliğini sağlamakla yetinmiş, Germanicus'un Germania'da yeni fetihlere girişmesini (14 - 16) engellemiştir. Eyaletlerin âdil bir şekilde yönetilmesine ve maliyede tasarrufa önem vermiştir. Senato ile uzlaşarak, idaresine bir çeşit mutlakî monarşi karakteri vermek istiyordu. Senatörlere kızarak 26 yılında Capri adasına çekilmiş ve yönetimi Sejan'a bırakmıştır. Bundan yararlanan Sejan, imparator olmak isteyince T. kendisini tutuklatmış ve idam ettirmiştir. 37 yılında Roma'ya giderken yolda ölmüştür.

TİBESTİ, Afrika'da, Ahaggar dağının doğusunda, Çad ülkesinde, Büyük Sahrada yer alan kütle. Yapı bakımından kumtaşı tabakalarından ibarettir; üstünü bazalt ve riolit oluşumlu tabakalar örtmüştür. En yüksek yerleri volkan konileri ve çıkıntılarıdır. Platoları yaran vadiler, genellikle dar ve derin boğazlar halindedir. En yüksek doruğu Emi Kussi (3 415 m)'dir. T.'de yaşayan Tubu'lar, güney - batı yamaçtaki otlaklarda çobanlıkla geçinirler. Mevcut birkaç vahanın en tanınmışı Barday vahasıdır.

TİBET (eski Türk kitabelerinde **Tüpüt** olarak geçer. Kökeni bilinmeyen bu adın en eski biçimi *Tüpüt*'tür), Çin Halk Cumhuriyetine bağlı muhtar bölge. 9 eylül 1965'te kurulmuştur. Yüzölçümü 1 221 000 km², nüfusu aş. yu. 1 600 000 (1979)'dir. Başşehri Lhasa (80 000)'dır. 1951'den önce bağımsız bir ülke idi. Batıda Keşmir ve Hindistan, güneyde Nepal, Bhutan ve Hindistan, güney-doğuda Birmanya ve diğer yönlerde Çin'in öteki eyaletleri ile komşudur. Orta Asya güneyinde, büyük dağ sıraları ile çevrili, deniz seviyesinden çok yüksek (4 800 - 5 000 m), geniş bir plato olduğu için "Dünyanın damı" diye anılır. Tabiat şartları bakımından büyük tezatlar gösteren bu ülkenin insanı, Buddhizm'in bir kolu olan Lamaizm inancına bağlılığı ile ün salmıştır.

TİBET : Tibetli kadınların kullandıkları karmaşık bir baş giysisi. Altın, gümüş, mercan, kehlibar ve firuze ile süslenmiş ağır bir kumaş, kordonlarla topuklara kadar sarkıtılmıştır.

Yeryüzü şekilleri : Dünyanın en yüksek dağ ve platoları buradadır. Güneyde Himalaya, güney - batıda Ladakh, batıda Karakorum ve kuzeyde Kunlun dağları ile kuşatılan geniş plato sahası, doğuda esas Çin arazisi içine doğru uzanır. Her tarafa dağılmış, sayısız göller (özellikle Çang Tang bölgesindekiler) eski bir denizin kalıntıları olarak kabul edilirler. Dünyanın en yüksek dağları olan ve yeni zamanlarda yükselmiş

TİBET : Orta büyüklükte tipik bir kasaba (Hokeo)

bulunan Himalayalar (Everest tepesi 8 848 m) güney sınır boyunca, daha çok dışarıda 2 400 km den fazla uzanırlar. Buna karşılık kuzeydeki Kunlun dağları eski yapılıdırlar. Doğu T.'te dağ sıraları, önce sözü geçenler gibi boyuna değil, enine uzanırlar; başka bir deyiş ile, bunların doğrultuları kuzey - güneydir. Çin kültürünün T.'e sokulmasını uzun süre önleyen bu durum, nemli hava etkilerinin doğu T.'e kadar ilerlemesine müsait olduğundan gür ormanların yetişmesine imkân verir. İndus, Brahmaputra (Tsangpo), Salvin (Naka Çu), Mekong (Lan Tsang Kiang), Yangtse Kiang ve Hvang Ho gibi büyük Asya nehirleri, kaynaklarını T. platosundan alırlar.

İklim, kurak ve soğuk çöllerden, yağışlı ve mülâyim, gür orman sahalarına kadar değişen, çeşitli tipler gösterir. Himalayalar yaz mevsiminde yağmurların çoğunu (yılda 5 000 mm den fazla) güney yamaçlarda tutarlar; bu sebeple T.'in büyük bir kısmı, yağmur ve kar halinde 200 mm den daha az, yıllık yağış alır. Yükseklik fazla olduğu için sıcaklık dereceleri düşüktür. Kışın —40°C'nin altında sıcaklıklar görüldüğü halde, yaz oldukça ılık geçer; özellikle Güney T.'te yaz sıcaklık ortalaması 20°C'nin üzerindedir. Kışın esen şiddetli rüzgârlar, soğuğun etkisini artırır. Hemen hemen bütün yıl içinde, bir günün 24 saatinde görülen sıcaklık farkları çok belirgindir; sabah ve akşam çok soğuk olur ve sıcaklık dereceleri sıfırın altına düşer, gündüz çok sıcak olur ve 38°C'nin üstüne çıkar. T. dağlarında yaz aylarında da kar yağabilir.

Bitki örtüsü, T.'in büyük bir kısmında, iklim şartlarına uygun olarak çok seyrek ve fakirdir. Esas T.'in üçte ikisini oluşturan kuzey düzlüklerinde hemen hiç ağaç görülmez; ancak yüksek dağ bölgeleri ve çöller için karakteristik olan bitki türlerine, kısa çayırlara rastlanır. Bu geniş sahada ortalama

TİBET : Lhasa'da bir tören sırasında Tibetlilerce oynanan yak dansı

yükseklik 4 500 m den fazladır. Buna karşılık 3 700 m den daha aşağı seviyelerdeki bazı vadilerde (güney - batıda Satleç ve güney - doğuda Çumbi vadilerinde olduğu gibi) geniş sahalar, balta girmemiş, gür ormanlarla kaplıdır. Ağaçlar arasında muazzam iğne yapraklılar, köknar, çam, servi, meşe, ceviz, akçaağaç ve kavak önemli yer tutarlar. Bunlardan başka, birçok ilâç bitkileri de yetişir. T.'in bu tür bitkilerine Hindistan ve Çin'den çok talep vardır.

Hayvan toplulukları içinde en önemli yeri yak tutar. Asya'nın bir tür yaban öküzü olan bu hayvan, T.'in 4 800 m den yüksek, soğuk ve kurak platolarında yaşar. Diğer yaban hayvanları arasında kyang (yabanî at veya eşek), pars, vaşak, boz ayı veya kara ayı, yuan (yabanî koyun), goa veya ço (bir tür ceylan), geyik ve dağ sıçanı sayılabilir. Doğu T. te çok görülen misk geyiği, boynuzsuz bir hayvandır. Bundan elde edilen kokulu madde, parfüm ham maddesi olarak Avrupa'ya ihraç edilir.

Ekonomi, esas itibariyle tarım ve hayvancılığa dayanır. Güney ve güney-doğu T.'te arpa, buğday, darı, ay çiçeği, tütün, kenevir ve az miktarda pirinç ile bazı meyve ve sebzeler yetişir. Bu ürünler ancak ülke ihtiyaçlarına yetecek kadardır. Tarım faaliyeti sulanabilen vadilere ve güney-doğudaki havzalara inhisar eder. Rüzgârla savrulan çok ince kumların çukur sahalarda birikmesiyle meydana gelen toprak örtüsü humus bakımından fakirdir. Verimi artırmak için insan gübresinden, hayvan gübresinin küllerinden ve bazen de taşkın sularının çekilmesiyle kalan ince millerden yararlanılır. Brahmaputra vadisi T.'in tahıl ambarı sayılır ve ürünlerin yaklaşık % 60'ı buradan elde edilir.

Hayvancılık özellikle Doğu T.'te yaygındır; koyun, keçi, yak, at ve eşek beslenir. Koyun, özellikle Kuzey T.'in göçebe halkının beslenme ve giyinme ihtiyaçlarını karşılar. Yak ve koyun, yazın yüksek yaylalarda, kışın vadilerde otlatılır. Evcilleştirilmiş ve kılları uzun bir tür sığır olan yak, dağlık alan şartlarına uymuş, değerli bir çeki hayvanıdır. Fakat aynı zamanda etinden ve sütünden de yararlanılır. Alçak sahaların sıcak ve sıkıcı havasına dayanamadığı için tarla sürmede kullanılamaz. Mandıra ve besi hayvanı olarak sığır da yetiştirilir. Tavukçuluk sadece yumurta için yapılır. T.'liler tavuk eti yemez.

Ormancılık da T. ekonomisinde yer tutar. En değerli orman sahaları Doğu T.'te, güney-batıda Satleç vadisinde ve merkezî T.'te Çumbi vadisinde bulunur. Aralarında misk ağaçları, köknar ve çamlar da bulunur, 30 tür ağaç keşfedilmiştir. Fakat bu ormanlara sokulma güçlüğü, yararlanmayı sınırlandırmaktadır.

Madencilik az gelişmiştir. Elde edilen önemli mineraller arasında boraks, altın ve tuz başta gelir. Bunlardan sadece boraks dış ülkelere, özellikle Hindistan'a sevk edilir. Boraks, soda ve tuz, göller bölgesinde bulunur. Yapılan araştırmalar altının geniş alanlarda bulunduğunu göstermektedir. T.'te demir ve kömür de vardır.

Endüstri daha çok yünlü dokuma ve halıcılık gibi el sanatlarına dayanır. Büyük tesisler olarak, son zamanlarda merkez Lhasa'da bir hidroelektrik santrali, un ve çimento fabrikaları ile ağaç ve demir işleme ve deri tabaklama tesisleri kurulmuştur. Ayrıca büyük bir oto tamir atölyesi de meydana getirilmiştir.

Ticaret fazla gelişmiş sayılmaz. Çünkü T. halkı basit bir hayat sürmeye alıştığı için ihtiyaçları sınırlıdır. En önemli ürün olan yün, başlıca ihraç maddesini teşkil eder. Boraks, tuz, hayvan ve hayvan ürünleri ile ilâç yapımında kullanılan bitkiler ve misk de dışarıya gönderilir. Bir zamanlar ihraç edilen altın tozu, eski önemini kaybetmiştir. Ticaret daha çok Çin, Hindistan ve Nepal ile yapılır. Başlıca ithal maddesi Çin'den gelen çaydır; bu madde aynı zamanda para gibi de kullanılır ve tere yağı, arpa unu veya başka şeylerle değiştirilir. Diğer maddeler arasında Çin'den ipekli işlemeler, porselen ve emaye takımlar, konserve besinler, ayakkabı ve çoraplar, kırkma makasları; Hindistan'dan keçe şapkalar, pamuklu ve yünlü kumaşlar, tütün, çivit, cam ve demir eşya, petrol, ateşli silâhlar, kuru yemişler; Nepal ile Bhutan'dan pirinç ve kuru yemişler ithal edilir. 1960'tan bu yana dış ticaret devletin tekeli altındadır.

Ulaşım 1951'den önce ülke içinde âdi kara yollarında ve dışarıya doğru eski kervan yollarında yapılıyordu. Daha sonra ülkenin çeşitli bölgelerini birbiriyle ve Çin, Hindistan, Nepal ve Pakistan'a bağlayan modern yollar yapılmıştır; önemlileri merkez Lhasa'dan geçer. Hava ulaşımı 1957'de başlamış ve T.'in merkezi Lhasa ile Pekin arasında muntazam seferler konulmuştur.

Nüfus daha çok güneyde ve güney-doğuda toplanmıştır. T.'lilerin yarıdan biraz fazlası, asıl T. toprakları dışında, komşu Çin eyaletlerinde yaşarlar. Moğol ırkına mensup olan bu insanların toplam sayısı 3 milyondan fazladır. 1953 haziranında Çin'de yapılan bir genel sayımın sonuçlarına göre, T. nüfusu 1 274 000 olarak tahmin edilmiştir. Teknik ve idarî görev sebebiyle T.'te yaşayan Çinlilerin sayısı ise 1960 sonlarında 500 000 kadardı.

En büyük şehir olan Lhasa, ülkenin siyasî ve dinî merkezidir. Güney T.'te Tsangpo nehrinin kuzeyden aldığı bir kolu üzerinde 3 600 m yükseklikte kurulmuştur. Diğer önemli şehirler, yine bir dinî merkez olan Şigatze, Hindistan'dan gelen ticaret yolunun bitiminde Gyangtse, T.'in, batı Çin'e giden yol üzerinde kapısı sayılan Çamdo ve batı T.'te bir sınır kalesi olan Gartok'tur.

T. Mahayana Buddhizmi'nin bir kolu olan Lamaizm inancının merkezi olarak tanınır. 1950'de Çin istilâsından önce burası dünyanın en son teokratik ülkesi idi. Devletin başında din ve dünya işlerini bir arada yürüten tanrı - kral Dalay Lama bulunuyordu. Nüfusun yaklaşık beşte biri lama (Tib. blama) denilen rahiplerden meydana geliyordu. Lamalar, aynı zamanda okul vazifesi gören manastırlarda yetişiyordu. 1951'den itibaren T.'te okullar açılmaya başlandı. Daha çok çocuklar arasında yaygın olan sıtma, çiçek gibi hastalıklarla mücadele için tıbbî kuruluşlar meydana getirildi. Evvelce T.'liler hastalıklarını ilâç otlarıyla ve dualarla gidermeye çalışırlardı.

Tarih başlangıcı hakkında T.'lilerin çeşitli inanışları vardır. Bir efsaneye göre, T. halkının kökeni bir maymunla bir dev anasına kadar uzanmaktadır; başka bir efsaneye göre de dünya kozmik bir yumurtadan çıkmıştır.

Bugün T.'in bilinen tarihi VII. yüzyıldan başlamaktadır; bu zamanda ülkenin savaşçı kabileleri bir tek kralın idaresinde birleşmişler ve kralın evlendiği Çinli ve Nepalli prensesler ona Buddhizm'i kabul ettirmişlerdir. Krallık IX. yüzyıla kadar devam etmiş, bundan sonra T.'te yine mahallî kabile reisleri hâkim olmaya başlamıştır. Yaklaşık iki yüzyıl sonra Buddhist manastırlarının gücü artmış ve lama denilen rahipler her manastır çevresinin yönetimi konusunda kabile reisleriyle rekabet haline gelmişlerdir. XIII. yüzyılda T. Moğolların baskı sahası içine girmiştir. XV. yüzyılda Dalay Lama sistemi ku-

rulmuş ve 1641'de V. Dalay Lama T.'in ruhanî ve siyasî yöneticisi olmuştur. XVIII. yüzyılda Çin kontrolü başlamış, fakat Çin yönetimi çok defa sözde kalmıştır. 1904'te yapılan bir anlaşma ile Büyük Britanya'ya ticarî haklar tanınmıştır. 1911'de Çin imparatorluğunun çökmesiyle T. bağımsızlık kazanmıştır. Mütaakıp yıllarda Büyük Britanya, Çin ve T. arasında T.'in sınır ve siyasî durumunu açık olarak belirtmek üzere toplantılar yapılmış, biri doğuda Çin idaresinde İç T. ve diğeri batıda Dalay Lama idaresinde Dış T. olmak üzere iki bölgeye ayrılması öngörülmüş ise de, Çin anlaşmayı imzalamamış ve bütün T.'te Dalay Lama idaresi devam etmiştir. 1950'de Komünist Çin kuvvetlerinin istilâsı üzerine Dalay Lama T.'in Çin'e bağlı bir muhtar bölgesi olmasını kabul etmiştir. Bu anlaşmaya göre, T. iç işlerinde bağımsız olmuş, dış işlerinde ve askerî konularda Çin kontrolüne girmiştir. Fakat 1965'te iç işlerinin idaresi de Komünist Parti kontrolüne geçmiş ve böylece "T. Muhtar Bölgesi" kurulmuştur. (C. R. Gürsoy)

TİBET : Tibetli bir kadın

Tibet sanatı, en eski T. resimlerinin M. S. 1100 yıllarından kaldığı bilinmektedir. Bu ilk eserlerin birçoğu zengin bir sanat geleneğinin ürünleri olup, bunların Buddhist tapınak ve manastırlarında geliştirildiği bilinmektedir. Çin etkisi daha sonraki tarihlerde ve özellikle XIV - XVII. yüzyıllardaki Ming sülâlesi döneminde güçlü bir şekilde kendini hissettirmiştir.

Klasik T. dinî resimleri genellikle ilâhî figürlerin simetrik düzenlenmesiyle yapılmıştır. Çin sanatı etkisi altında ise daha serbest bir düzenleme göze çarpar. Ana figür, zengin bir tabiat içinde görüntülenen diğer figürlerden daha belirgin olarak görünür. XVII. yüzyıldan itibaren edebiyat gibi, sanatta da yaratıcılık ve orijinallik sona ermiştir.

Diğer önemli bir dal da metal işçiliğidir. Nepalli sanatkârlar XIII. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar T.'e çeşitli metal süslemeler, motifler ve dinî eşyaları getirerek manastırları ve tapınakları bunlarla donatmışlardır. Büyük bir tekke durumunda olan manastırlar, çeşitli binalardan oluşan küçük bir şehir meydana getirirler. İçlerinde tapınaklar, kitaplıklar, toplantı odaları ile rahip ve lamaların oturdukları odalar ve daireler vardır. Tapınaklar genellikle dörtköşe bir binadır. İçerde tavanı tutan sütunlarla bir orta ve iki yan boşluklar bulunmaktadır. Kapının tam karşısında ve en dipte bir mihrap bulunur. Mihrapta Buddha'nın heykeli yer alır. Bunun etrafında pencere yoktur, bazan heykelin tam üstünde tepeden açılmış bir pencere bulunmaktadır.

T. evleri ilk bakışta Asur ve hatta Anadolu evlerine benzer. Az pencereli olup üstlerinde taraça vardır. İç bölümünde büyük bir oturma odası ve bunun etrafında da yatak odaları bulunmaktadır. Odaların içindeki ocağın dumanları tavandaki bir baca fenerinden çıkar.

Büyük lamaların türbeleri kule şeklinde olup üzerlerinde Çin'deki gibi kat kat taşkın saçaklı köşkler yapılmıştır. Bu tapınaklardan başka, Hindlilerin *stupa* adını verdikleri mukaddes makamlarına benzer makamlar vardır. Bunlara *şorten* yahut *çorta* adı verilir. Buddha adına yapılan bu makamlar birer ziyaret yeridir.

TİBET - BURMA DİLLERİ, Çin - Tibet dilleri (b. bk.)' nin bir koluna verilen ad. Bu kol birkaç dala ayrılır : 1. Tibet - Himalaya dilleri : a. Tibetçe, Balti dili v.b.; b. Himalaya dilleri : Sunvâr, Gurung, Lepça veya Rong v.b.; 2. Kuzey Assam dilleri : a. Aka, Daflâ, Abor - Miri; b. Mişmi; 3. Orta ve Güney Assam dilleri : a. Bodo veya Bârâ bölümü; b. Nâgâ - Bodo bölümü; c. Nâgâ bölümü; d. Kaçin veya Sing-phô bölümü; e. Nâgâ - Kuki bölümü; 4. Arakan - Burma dilleri : a. Kuku - Çin bölümü; b. Eski Kuki bölümü; c. Burma bölümü.

T. - B. D. arasında iki önemli dil vardır : Burma dili veya Birmanca ve Tibetçe.

Tibetçe Türkçeyi yakından ilgilendiren bir dildir. Eski Uygur döneminde bu dilden Türkçeye birtakım alıntılar geçmiştir.

TİBET - ÇİN DİLLERİ : bk. ÇİN - TİBET DİLLERİ.

TİBET EDEBİYATI, Tibet'te yaşayan Tibetlilerin meydana getirdikleri edebiyat. Geniş bir sahaya yayılmış, fakat günümüze kadar pek araştırılmamıştır.

TİBET : 1. Lama Jigs-med-rgya-mcho heykelciği; 2. Beş Ohyani - Buddha ile süslü bir taç giymiş Bodhisatva heykelciği; 3. Buddhizmin kurucusu Bodhisatva Siddhartho (Gautama Buddha) 'nun karakteristik öğretici pozu; 4. Lha-rno heykelciği

TİBET EDEBİYATI : Tibet dilinde yazılmış bir eseri istinsah eden bir Moğol laması

T. E.'nda genellikle dinî eserler yer almaktadır. 627 - 650 yılları arasında hüküm süren Tibet hükümdarı Song-tsen Gampo, T. E.'nın ilk yazılı eserlerini vermiştir. Kendisinin ilk eseri Kuzey Hint Gupta alfabesinin bir adaptasyonudur. Ayrıca T. E.'nda Buddhist rahipler tarafından IX. yüzyılda yazılmış Buddhizm eserlerine de rastlanmaktadır. 800 - 1200 yılları arası ise büyük tercümeler çağıdır. T. E. XIV. yüzyılda yazılan *Kancur* (b. bk.) ve *Tancur* (b. bk.) adlı iki ansiklopedik eserle zirveye ulaşmıştır.

T. E.'nın temelinde Hintçe kutsal metinlerden yapılmış tercümeler yatar. Bunların yanısıra orijinal Tibet dilinde yazılmış felsefî makaleler, dinî tarihle ilgili yazılar, din ulularının biyografileri, manastır rehberleri, örf ve âdet el kitapları gibi değişik türlerde eserler vardır. Dinî olmayan eserler (tarihî eserler, Gesar destanı, hikâyeler, tiyatro eserleri) içinde de birçok dinî unsurlara rastlanmaktadır.

TİCÂNÎ'LİK, Kuzey Afrika'da Ebû'l - Abbâs Ahmed b. Muhammed el - Muhtâr b. Sâlim et - Ticânî (1150 - 1230 = 1737/8 - 1815) tarafından kurulmuş bir tarikat. *Ticânî* adı, Tlemsen yakınlarındaki *Ticân* (veya *Ticâne)* denen Cezayirli bir Berberî kabilesinden gelmektedir. Kurucunun atalarından Muhammed adlı biri, Güney Cezayir'de T.'lerin yerleştiği bir kasaba olan Ayn Mâzî'ye gelir ve orada T. bir kadınla evlenir, daha sonra da soyu, Ticânî şeklinde künyelenir.

1. *Tarikatın tarihi.* Ahmed et - Ticânî, doğduğu yer olan Ayn Mâzî'de ilk öğrenimini tamamladıktan sonra, sırasıyla Fas, Ebyaz, Tlemsen'de sûfîlik üzerinde çalıştı ve nihayet 1186 (= 1772 - 3)'da Mekke ve Medine'ye, oradan da Kahire'ye gitti. Mekke'de iken Hindli sûfî Ahmed b. Abdullah ile tanıştı ve onun hizmetine girdi. Bu tanışmadan iki ay sonra Hindli sûfî ölünce, Ahmed et - Ticânî'nin onun tasavvufî mirasına sahip olduğu söylendi. Daha sonra Medîne'de, arkasından da Kahire'de karşılaştığı sûfîler, kendisine Afrika'da Halvetîliği yaymasını tavsiye ettiler. Nitekim et - Ticânî'nin kurduğu tarikatın, kendisinin daha önce girdiği Kâdiriye, Teybiye ve Halvetiye tarikatlarından sonuncusunun bir kolu olduğu söylenir. 1191 (= 1777 - 8)'de Hacc'dan dönünce Mağrib'de muhtelif yerleri dolaşmış ise de, ölümüne kadar (1230 = 1815) Fas'ta yerleşti ve tarikatın işlerini buradan idare etti.

Ahmed et - Ticânî'nin ölümünden sonra tarîkatı, oğulları ve halifelerinin gayretleri ile Afrika'da yayıldı. Özellikle Fransız hâkimiyetinde bulunan Afrika sömürgelerinde, Kadiriye'nin yerini alacak derecede gelişme gösterdi. Ayrıca Afrika'nın henüz Müslüman olmamış yerli din mensuplarının İslâmlaştırılmasında önemli rol oynadı. T.'lerin Fransız idarecilerine sadakatleri, faaliyetlerinin rahatça yürütülmesinde oldukça geniş imkânlar sağladı. Fakat tarikat, yalnız Afrika'da değil, aynı zamanda Yemen, Mısır, Sudan, Orta Doğu ülkelerinde, az da olsa, taraftar bulmuştur. Hatta Türkiye'de bile bir ara mensupları olmuştur. Meselâ 1897'de Sîdi Muhammed el - Ubeydî adlı Cezayirli bir T., bir zaviye kurmak için İstanbul'a gelmiştir. Bu niyetinde başarılı olamamışsa da, tarikata taraftar kazanıp kazanamadığı konusu meçhuldür. Türkiye'deki varlıkları, ancak 1949 yılındaki olaylarla açığa çıkmıştır. T.'lik, Türkiye'de hemen hemen kaybolmuştur.

2. *Tarikatın akîdesi.* Tarikatın en önemli akîdesi, mevcut idareye itaattir. Ancak, bu inanışın Türkiye'de böyle olduğu söylenemez. Ahmed et-Ticânî, kendisini hem *kutbu'l-aktâb* hem de *evliyânın sonuncusu* (Hâtemu'l-Velâyeti'l-Muhammediye) olarak görür. İddiasına göre, Allah'tan gelen bütün mânevî esaslara, Hz. Peygamber vasıtasıyla sahip olmuştur. Bu esaslar, bütün insanlara kendisinden yayılmaktadır. Bu sebepten T.'ler, diğer insanlardan üstündürler. Üstelik kendisi, *kutbu'l-aktâb* olarak Hz. Peygamber'in kâinattaki mânevî tezahürüdür. Böylece o, dolaylı da olsa, kendisinde *ismet* sıfatının bulunduğunu ileri sürmüş olmaktadır. et-Ticânî, diğer velîlerden, tarikatı da diğer tarikatlardan üstün olduğu için, mensuplarının mutlaka kendisine tâbi olmalarını, tarikattan kesinlikle ayrılmamalarını ister. Ayrıca T.'lerin kendi şeyhlerinden başka yaşayan diğer şeyhleri veya velîlerin kabirlerini ziyaret etmeleri de yasaktır. et-Ticânî'ye karşı çıkanlar kâfir olurlar.

T.'lere göre, günümüzün insanları günaha batmaktadırlar. Mutlaka şefâata ve lûtfa muhtaçtırlar. Günahlardan kurtulmanın yolu, Ahmed et-Ticânî'den geçer; çünkü Hz. Peygamber, ona ve taraftarlarına bağışlanma ve kurtuluş vaad etmiştir.

Tarikatlarda önemli bir yere sahip *zühd*, et-Ticânî'ye göre, elin boşluğu, dünyevî şeylerin inkârı değil, dünyevî şeyler için kalp boşluğudur, ihtirasları ezebilme gücüne kavuşmadır. Bu sebepten T.'likte, zenginlik istenen bir şeydir. Nitekim kendisi de çok zengin ve müreffeh bir hayat sürmüştür. Zenginlik hoş karşılandığı ve hatta teşvik edildiği için, pek çok zengin ona bağlanmıştır. Tarikat mensuplarından, dinî emirlere ek olarak üç şey daha istenir : 1. *Vird.* Sabah akşam olmak üzere günde iki defa yerine getirilir. *Vird*, 100 defa *"estağfirullah"* demek, Hz. Peygamber için 100 defa *"Salâtu'l-Fâtih"* okumak ve 100 defa da *"Lâilâheillallah"* çekmekten ibarettir.

2. *Vazife.* Her gün en az bir defa yapılır. *Vazife,* 30 defa *"istiğfâr"*, 50 defa *"Salâtu'l-Fâtih"*, 100 defa *"Lâilâheillallah"* ve 12 defa da *"Cevheretu'l-Kemâl"* duası okumaktan ibarettir.

3. *Hadra. Zikr* de denen *hadra,* cuma günleri ikindi namazından sonra icra edilir. *Zikr* esnasında, kesin olmamakla birlikte, 1 000 veya 1 600 defa *"Lâilâheillallah"* veya yalnızca *"Allah, Allah"* derler. Bunların sayısı 300'e kadar inebilmektedir. *Hadra*'nın, Ahmed et-Ticânî tarafından konmuş belli bir şekli yoktur; sadece Halvetiye zikri gibi olması istenmiştir.

Daha çok Afrika'nın geniş halk kitleleri arasında yayılan Ticâniye tarikatının, İslâm kültürüne ve düşünce tarihine herhangi bir katkısı olmamıştır. (E. R. Fığlalı)

TİCARET, kazanç sağlamak amacı ile büyük ölçüde karşılıklı hizmet ve mal alışverişi.

İlkel kavimlerde T.'in önemi pek ender durumlarda fark edilmiştir. Bu kavimler arasında mal alışverişi son derece kısıtlı olmuş, belirli maddeleri kapsamış ve birçok maddeler bu alışverişin dışında kalmıştır. Bununla beraber alışılmış karşılıklı alışveriş dizileri de olan T., ilkel insanların hayatında büyük bir yer tutmuştur. Almak ve vermek gibi karşılıklı biçimde mal alışverişinin prensipi, aslında insan tabiatında yer etmiştir.

T.'in aynı toplumun fertleri arasında (toplum içi) ve değişik toplumların fertleri arasında (toplum dışı) olmak üzere iki görünümü vardır. Kendi kendine yeterli olmak ve üretimleri ile ihtiyaçları karşılamak durumu hemen hemen mevcut değildir.

İlkel kavimlerde çeşitli T. türlerine rastlanmıştır. Bunlardan en ilgi çekeni "sessiz T." veya "depo T.'i" diye tanımlananıdır. İlk gezginler bu tür T.'i Afrika'daki kabileler arasında gördüklerini yazmışlardır. Bu T.'in en fazla uygulanan şeklinde, taraflardan biri bilinen bir yere giderek değişmek istediği malları bırakır. Orada bulunduğunu işaret vererek bildirdikten sonra az öteye veya çalılıkların arkasına çekilerek beklemeye başlar. Karşı taraf da gelerek, bırakılan malların karşılığında hangi malı ne miktarda bırakacağını kararlaştırır ve onları bırakarak geriye çekilir. Bu defa ilk mal bırakan taraf tekrar gelir. Karşılık olarak bırakılan malları uygun bulursa alıp gider, uygun bulmazsa, bu işlem taraflar tatmin oluncaya kadar mal eklenmesi veya çıkartılması ile devam eder. Alışılmış işaret dışında taraflar arasında hiçbir konuşma veya bağlantı olmaz.

İlkel T.'in bu yaygın türünün, Kuzey Rusya, Laponya, Batı Afrika, Sumatra, Hindistan, Seylan ve Kuzey Gine gibi çok değişik bölgelerde geçerli olduğu öğrenilmiştir.

Diğer bir ilkel T. türü de "armağan alışverişi" biçiminde olup genellikle ev sahibi ile misafir arasında oluşur. Pazarlık yapılmaksızın armağanlar hazırlanır. Armağan alan tarafın karşılığında daima eş değerde ve hatta daha fazla değerde armağan vermesi töre haline gelmiştir. Bu armağan alışverişi yaşamak için zarurî maddeleri dahi içine alsa, tarafların prestij ve şöhretleri söz konusu olduğu için dürüstlük daima ön planda gelir. Bu T. türünde en güzel örneğe Yeni Zelanda'daki kabileler arasında rastlanır.

Takas diye tanımlanan malı mal ile değiştirmek de ilkel bir T. türüdür. Armağan alışverişinin tersine, miktar ve değerler üzerinde anlaşmayı ön planda tutar. Bu sistemde tarafların mal alışverişi bazı yörelerde "armağan alışverişi" gibi belirli mallar üzerinde saygılı ve resmî bir biçimde düzenlenirken, başka yörelerde miktar ve kıymetler üzerinde tartışmalara girmek, taraf tutmak suretiyle karşılıklı bağrışma ve şamata ile de yapılmıştır. Soyut biçimi ile takasın, daha çok ilkel insanlara özgü bir T. türü olduğu sanılmaktadır. Ancak, çok ender de olsa herhangi bir gelişmemiş toplumda, takas, sadece makul yararlılık prensipine dayalı tamamen arz ve talebin ekonomik düşünceleri ile kararlaştırılmış mallar için bir alışveriş rayicidir.

Başka bir ilkel T. türünü oluşturan "alım ve satım"da kullanılan bazı mübadele araçları takasın kuşku ve anlaşmazlığını ortadan kaldırmıştır. Çok defa bu konuda kullanılmış bulunan "ilkel para" deyimi doğru değildir. Ancak, Afrika'nın değişik bölgelerinde, meselâ kumaş, demir, tuz ve Nicobar Adaları'nda Hindistan cevizinin gerçek para görevini yapmış olduğu da bir gerçektir.

TİCARÎ YOLCULUKLAR : İlkel insanlar arasında T.'i daha geniş ölçüde yapabilme imkânları yeni pazarlar ve yolculuklar ile yaratılmıştır. Bazı bölgelerde, örnek olarak Afrika'da gezgin tüccarlar ekonomik hayatta büyük rol oynarlar. Diğer bölgelerde bu gezgin tüccarların yerlerini kervanlar alır. Bunlar daima hazırlıklı olup bilinen T. yollarını takip ederler. İlkel insanlar arasında yapılan bu tür çabaların en ilgi çekici olanı Orta Avustralya kabilelerinin gruplar halinde yaptıkları yolculuklardır. Bunlar boya imalinde kullanılan kırmızı kil ile bazı bitkileri elde etmek için 600 - 800 km lik yol yürürler. Yine ilkel ticarî seyahatlerden kaydedilmeğe değer bir diğeri de, ağaç gövdeleri oyularak yapılmış ağır ve hantal kayıklarla Yeni Gine çevresinde yaşayan insanların kıyıları dolaşarak mal alışverişi yapmalarıdır.

İLKEL PAZARLAR : Pazarlar da bir nevi T. yapılan alanlardır. Bunlar türlerine ve geniş dağılımlarına göre çok değişiklik gösterirler. Bu pazarlara çoğunluğu Afrika'da olmak üzere, Yeni Gine, eski Meksika ve Peru, Havaii ve Malezya kıyılarına yakın bazı küçük adalar ile Solomon Adaları'nda rastlanmıştır. Bu yörelerdeki adalarda yerleşmiş halk, avladıkları balıkları karada yerleşmiş olanlarla sebze ve et karşılığı takas ederler. Bu takas olayı her gün belirli yerlerde ve belirli zamanlarda yapılır. Bu düzenlemeleri pazarın bulunduğu yerdeki yerli halk yapar ve alışverişlerin güvenliğini sağlamak için gerekli tedbirleri alır.

Afrika yörelerinde bu müessese, daha kapsamlı duruma getirilmiştir. Afrika'da genellikle çok yoğun nüfuslu olan yerlerde, pazarlar birbirinden en fazla bir kilometre uzaklığındaki yerlerde kurulmakta ve yerli halkın hayatında büyük rol oynamaktadır. Bunlar hafta içinde sık sık ve komşu pazarlar ile zaman yönünden çatışmayacak biçimde düzenlenmektedir. Disiplin özel memurlar tarafından sağlanmakta ve pazar alanına silâh sokulması yasaklanmaktadır. T.'in oluştuğu bu pazar modelinin başlıca özellikleri, değişmeyen zamanı, belirli toplanma yeri ve düzenin sağlandığı kanunlarıdır.

TİCARÎ İŞLEMLERİN PSİKOLOJİSİ : İlkel T.'in arkasında yatan hareket sebepleri çok yönlüdür. Ana faktör, tabiî şartlar veya özel surette geliştirilmiş hünerdeki farklılıklardan dolayı sağlanması mümkün olmayan maddelerin ekonomik yararlılığını güven altına alma ve kazanç isteğidir. Ancak, psikolojik ortam bundan çok daha çapraşıktır. Çoğu durumda T., doğrudan doğruya yararı bulunmamakla beraber büyük sosyal anlamı olan gösterişli maddeler (meselâ süs eşyaları) üzerinde de yapılır. Ayrıca, üne karşı olan istek, sosyal ilişkileri sağlamlaştırmada yardımları bulunan mal mübadelelerinde, çoğu defa, belirli bir unsuru oluşturmaktadır.

Malların değeri de anlaşılması güç faktörler dizisi tarafından kararlaştırılmaktadır. Sadece pratik yararlılığı sebebiyle açıkça arzu edilen eşyaların değerlendirilmesinde bile, modern toplumda olduğu gibi, belirli bir ölçü yoktur. Hatta hissî unsurlar bir eşyaya verilen değerin kökünde yer almaktadır. Örnek olarak ilkel kavimlerde bazı süs eşyalarının değeri, bunların, pratik kullanımlarından çok, ün salmış eski şefleri veya atalarıyla ilgili bulunan tarihî bağlarından, kavmin büyüklüğünün sembolleri olarak önem ve kutsallıklarından kaynaklanmaktadır.

İLKEL T. TEORİSİ : Bir zamanlar ilkel kültürdeki T. türleri yavaş yavaş gelişmede birbirini takip eden sonuçlar olarak kabul edilmişlerdi. Ancak, modern araştırmalar her T. sistemini kendi kültürel yapısı içinde incelemeğe çalışmaktadır. Örnek olarak değişik şekilleri içinde "ilkel pazar" sadece "sessiz T." törelerinden ortaya çıkmış bir durumun veya önceki düşmanca ilişkilerde oluşan bir gelişmenin veya dinî maksatlarla insanların tekrar bir araya gelmesinin sonucu olarak düşünülürse, anlaşılması mümkün olmaz. Sadece belirli ihtiyaçların karşılanması zorunluğundan ortaya çıkmış, hizmet ettiği toplumun sosyal yapısı ve tabiî durumu ile şart haline gelmiş kendine özgü bir müessese olarak izah edilebilir. Bu pazar millî kazancın soyut prensiplerine dayalı olarak hareket eden ekonomik bir meseleden de ötededir. İlkel hayatın çeşitli görünüşlerine bağlı anlaşılması güç bir sosyal mekanizmadır. Esas problem, ilkel T.'in tarihi veya gelişen kaynakları hakkında fikir yürütmesiyle değil, yaşayan müessese biçiminin kararlaştırılmasına yardımcı olan sosyal ve psikolojik faktörlerin çözümlenmesi ile ilgili bulunmaktadır.

GÜNÜMÜZDE T. TÜRLERİ : Günümüzde T. çok çeşitli türlerde yapılmakta ve değişik tanımlamalara ve tasniflere konu olmaktadır.

Bölümlerine gelince, ilk planda T.'i yapılış biçimine göre "toptan", "perakende" ve "aracı" T.; yerel bakımdan "iç T.", "dış T." ve "dünya T.'i"; ulaştırma yönünden "kara T.'i", "deniz T.'i" ve "hava T.'i" diye ayırmak mümkündür. Ayrıca, T. konusu malların özelliklerine göre, "taşınabilir mallar T.'i", "taşınmaz mallar T.'i" ve "para, kredi ve kıymetli evrak T.'i"; tüketici ile olan ilişkilerine göre, "sabit T.", "seyyar T."; vatandaşın ülke T.'ine karışmasına göre, "millî T.", "yabancı T."; T.'i yapanların sayısına göre, "ferdî T.", "ortak T." ve "kooperatif T."; devletin politikasına göre, "serbest T.", "himayeli T."; T.'in yapıldığı nama göre, "kişisel T." ve "komisyon T.'i" gibi bölümler içinde incelemek de mümkündür.

Bu bölümlerin birçoğu kendi içinde alt bölümlere de ayrılmıştır. Örnek olarak, dış T., "ithalât", "ihracat" ve "milletlerarası T." gibi tasniflere tâbi tutulmuştur.

DÜNYA T.'İ : XV. yüzyılın sonlarında Amerika kıtasının keşfi ve yeni deniz yollarının bulunması, dünya T.'inin başlangıcı olmuştur. Deniz yolları, milletlerarası T.'te en önemli T. yolunu oluşturmuştur. Nitekim daha önceleri baharat, tuz, ipek ve Doğu'nun diğer lüks maddeleri kara yoluyla Avrupa'ya ulaşmakta ve Doğu Asya'dan Karadeniz ve Akdeniz limanlarına sızıp gelebildiği sürece Avrupalıların eline geçmekteydi. Bu sebeple XV. yüzyılda Venedik, kendini büyük bir pazar ve Avrupa'nın taşıyıcısı olarak kabul ettirmişti. Bu dönemlerde T. istatistiklerine genellikle güvenilmezdi, fakat Venedik'in anılan yüzyıldaki en parlak dönemlerinde 3 300 gemi, 36 000 denizci ve 16 000 dok işçisini barındırabildiği yolundaki söylentilerde gerçek payı vardı. Böylece, Doğu yolunun bir tamamlayıcısı olarak Venedik limanından İngiltere ve Baltık limanlarına uzanan bir deniz yolu (Batı yolu) bulunuyordu. Venedikliler, Doğu'dan getirttikleri lüks maddeler karşılığında, kuzey ülkelerinden yün ve yünlü kumaş alıyorlardı. Bu dönemde kuzey ülkeleri deniz taşımacılığı Hansa Birliği (Hanseatic League; Alm. Hansestädte) adı verilen çeşitli hür Alman şehirleri tüccarlarının, T.'lerini korumaları için kurdukları birliğin elindeydi.

Hint Okyanusuna giden Güney Afrika yolunun keşfedilmesinden sonra T. merkezi Akdeniz'den Batı Avrupa limanlarına kaymıştır. Portekizlilerin Hindistan yolunu tutma ve geliştirme çabalarına rağmen, Hollandalılar XV. yüzyılın sonunda deniz taşımacılığında üstünlüklerini göstermiş ve Amsterdam, Avrupa'nın T. merkezi haline gelmiştir.

Hollandalıların deniz taşımacılığındaki bu üstünlüğü XVII. yüzyılın sonlarında, İngiltere ve Fransa'da ekonominin gelişmesi ile birlikte katıldıkları savaş sebebiyle son bulmuştur.

XVII. yüzyılın sonlarında yapılmış bulunan bazı çalışmalardan bu dönemdeki deniz T.'i hakkında ilgi çekici tahminler sağlanmıştır. Bu tahminler, Avrupa deniz taşımacılığı miktarının toplam iki milyon ton olduğu ve bu miktarın 500 000 tonunun İngiliz, 900 000 tonunun Hollandalı, 100 000 tonunun Fransız, 250 000 tonunun Hamburg, İsveç, Danimarka ve Danzing ve 250 000 tonunun da İspanyol, Portekiz ve İtalyan taşımacılarına ait bulunduğu yolundadır.

Sanayi öncesi reform döneminde, gerçek deniz taşımacılığı istatistiklerinin genellikle var olmamasının bir istisnası bulunmaktadır. Şöyle ki, aş. yu. 1429 yılından itibaren Baltık Denizi'ne geçen gemilerin Danimarka'ya vergi ödemek mecburiyetinde olmaları sebebiyle bu gemilerin bazı özellikleri kayıtlara geçirilmekteydi. Başlangıçta tutulan kayıtlar kaybolmuş ise de, 1497 - 1660 dönemi kayıtları bu konuda aydınlatıcı bilgiler vermiştir. Bu rakamlar Baltık Denizi'ne açık ülkelerin T.'teki gelişmelerini açığa vurmaktadır. 1497 ve 1503 yıllarının yıllık ortalaması, Baltık Denizi'ne giren ve çıkan gemiler sayısının 1 009 ve bunun 712'sinin Hollanda bandıralı, diğerlerinin ise Hansa şehirlerine ait bulunduğunu ve yıllık ortalama sayısının XVI. yüzyıl sonlarına kadar artarak 1538 - 1547 yıllarında 1 442'ye, 1590 - 1599 yıllarında 5 623'e yükseldiğini göstermektedir. Bu dönemden sonra Baltık Denizi'ne giren ve çıkan gemilerin sayısı gittikçe azalarak yıllık ortalama 1650 - 1657 döneminde 3 015'e düşmüştür. Söz konusu dönemde geçen gemiler toplamının, çok istisnaî durumlar dışında, yarısından fazlasını (üçte ikisini) Hollanda gemileri oluşturmuştur. 1536 - 1545 yıllarında 200 tondan aşağı kapasiteli gemiler çoğunlukta iken 1618 yılından sonra 200 tonun üzerinde olan büyük gemiler toplam sayının % 90'ını oluşturmuştur.

Sanayi ihtilâlinden önceki yıllarda milletlerarası T.'in gelişmesi, nüfus artışı ile orantılı olarak normal düzeylerde meydana gelmiştir. Bu dönemde, genellikle, kendi kendine yeterli durumda olan ülkeler ancak üretim fazlası malları milletlerarası T. konusu yaparak diğer ülkelerden gelen lüks mallar ile mübadele etmişlerdir. Ancak, sanayi ihtilâli ile bu yöntem değişmiştir. Önce İngiltere, sonra diğer sanayici ülkeler köklü olarak milletlerarası T.'e bağlı duruma gelmişlerdir. Üretim, çoğunlukla ithal edilen maddelerle yapılmış ve sanayici nüfus, her gün biraz daha fazla mamul maddeler ihracatı karşılığında yapılan gıda maddeleri tüketimine bağlı duruma gelmiştir. Milletlerarası T. çok geniş oranda artmış-

tır. Aş. yu. XIX. yüzyılın ortalarında buharlı gemi ve demir yollarının geliştirilmesi ile ucuzlatılıp hızlandırılan taşımacılık, dünya T.'ine çok uyarıcı bir etkide bulunmuştur.

1760 - 1800 yıllarını içine alan dönemde, Hollanda deniz taşımacılığını çökerten Fransa Savaşına rağmen İngiliz taşımacılığı dört katı artarak, 40 yıllık dönem sonunda İngiltere limanlarına girip çıkan gemilerin tonaj toplamı 1 467 000'e ulaşmıştır.

1772, 1791 ve 1798 yıllarında Baltık limanlarına giren ve çıkan gemilerin sayısı ve hangi ülkelere ait oldukları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir :

Ülkeler	1772	1791	1798
Hollanda	2 145	1 736	Yok
İngiltere	1 894	3 720	3 313
Danimarka	973	1 394	1 825
İsveç	805	1 816	2 120
Prusya	326	430	1 621
Diğerleri	537	1 356	629
Toplam	6 680	10 452	9 508

I. DÜNYA SAVAŞINA KADAR GEÇEN DÖNEMDE DÜNYA T.'İ : XVIII. yüzyılın sonuna kadar dünya T.'inin ne ölçüde gelişmiş olduğunu, deniz T.'indeki taşıma kapasitesi en iyi şekilde ortaya koymuştur. Nispeten çok az yer tutan değerli maddeler ve sanayi ürünlerinde T.'in gelişmesi sonunda taşımacılık kapasitesi, T. hacmini tespitte tatmin etmeyen bir ölçü birimi niteliğini kazanmıştır. Bu sebeple, başlıca ülkelerden toplam ithalât veya bu ülkelere ihracat değerlerinin rakamları temin edilebilmiş ve 1880'de İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri, Fransa ve Almanya'nın ithalât ve ihracatı dünya T.'ine konu olan mal değerleri toplamının % 75'ini oluşturmuştur.

Bu dört ülkenin dış T.'indeki gelişme, bütün XIX. yüzyıl süresince devam etmiş ve I. Dünya Savaşı'na kadar uzamıştır. Dünya T. değerini gösteren en eski güvenilir rakamlar 1867 - 1868 yıllarına kadar gitmektedir. İthalât ve ihracat rakamlarının toplanması ile bulunan dünya T.'inin İngiliz lirası (Sterling) olarak değeri, 1860'ta 1 450 milyon iken 1885'te 3 035, 1895'te 3 555 milyon, 1905'te 5 623 milyon ve 1913'te 8 357 milyona yükselmiştir.

Dünya T.'inin altın karşılığı değeri 1860 - 1872 yılları arasında aş. yu. iki katı artmış, ancak, bu gelişmenin bir kısmı da fiat artışları yüzünden olmuştur. Fiatların gerilemiş olduğu 1872 - 1895 döneminde dünya T.'inin altın karşılığı değeri tekrar, fakat yavaş bir tempo ile artmış ve 1913 yılına kadar fiatların yükselmesi ile bu artış hızlanmıştır.

1874 - 1875 ve 1905 yılları arasında dünya T.'inin altın karşılığı değeri iki katından fazla artış kaydetmiştir. Dünya T.'ine kıyasla İngiltere ve Fransa'nın T.'i daha yavaş, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri'ninki daha hızlı gelişmiştir. Avrupa ülkeleri arasında batıdaki ülkeler, doğudaki ülkelere kıyasla T.'lerini daha fazla geliştirmişlerdir. Dünyanın diğer bölümlerinde kayda değer artış oranları Japonya ve Arjantin'in T.'inde görülmüştür.

T.'in kıtalar itibarıyla dağılımında Avrupa'nın hissesi 1874 - 1875 yıllarında % 72 iken, 1905'te % 64'e ve 1913'te % 61'e düşmüştür. Öte yandan, Amerika'nın hissesi 1874 - 1875 yıllarında % 15 iken, 1905'te % 19'a ve 1913'te % 21'e; Asya'nın hissesi ise 1874 - 1875 yıllarında % 8 iken, 1905 ve 1913 yıllarında % 11'e yükselmiştir.

İKİ DÜNYA SAVAŞI ARASINDA DÜNYA T.'İ : I. Dünya Savaşı, ülkelerin aralarındaki normal ticarî mübadeleleri tamamiyle ortadan kaldırmıştır. Savaş sonrasında hüküm sürmüş olan dengesiz ve düzensiz şartlar (döviz değerlerindeki aşırı değişmeler, gerilemiş ticarî muameleler, sınır değişiklikleri gibi) 1932 yılına kadar devam etmiş ve toplam T.'in değer olarak düşük düzeylerde kalmasına sebep olmuştur.

1924'te milletlerarası T. hacminin 1913 yılınınkine kıyasla % 7,5 oranında daha az olduğu, 1925'te 1913 yılının üzerine çıkıldığı ve 1926'da ise aş. yu. % 5 daha büyük olduğu tahmin edilmiştir. Böylece, milletlerarası T. gittikçe artmağa devam ederek 1929'da en yüksek düzeye çıkmıştır. Ancak, bu dönemde hüküm sürmüş olan ekonomik bunalım yüzünden 1930'ların başlarında süratle azalmıştır. 1937'de dünya T. hacmi 1929 düzeyine çok yaklaşmış ise de, 1938'de tekrar azalmağa başlamıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nde oluşan ekonomik düzelme, 1937'de T. hacmini 1929 düzeyine getirmiştir. Bu düzelme, ticarî faaliyetlerin artışında ve dünya ekonomik şartlarındaki genel gelişmede rol oynayan faktörlerin başında gelmiştir. Amerika Birleşik Devletleri'nin dünyada en çok ham madde tüketen bir ülke durumuna gelmiş olması sebebiyle bu ülkenin ekonomik şartlarında meydana gelen değişmeler dünya T.'ini geniş ölçüde etkilemiştir.

II. DÜNYA SAVAŞI SONRASINDA MİLLETLERARASI T. : Ülkelerin büyük bir bölümü, savaş sırasında T. istatistikleri yayınını durdurmuşlardır. Savaş ve düşmanlık sona erer ermez birçok ülke bu yayınları yeniden başlatmışsa da, Sovyetler Birliği ve Doğu Bloku ülkeleri, T. rakamlarını yayınlamayı durdurmuşlardır. Bu sebeple II. Dünya Savaşı sonrası dünya T.'i tahminlerinin yaklaşık olarak yapılması mecburiyeti doğmuştur.

1946'da dünya ihracat değerinin 33 milyar dolar ve hacminin de 1937'deki düzeyin % 73'ünü karşılayacak oranda olduğu tahmin edilmiştir. Bu arada Amerika Birleşik Devletleri, 1937'de yapmış olduğu ihracatın iki katını yaparak dünya toplam ihracatının % 30'unu oluşturmuştur.

1947'de dünya ihracat hacmi 1937 düzeyinin % 90 oranda üstüne çıkmıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nin ihracatı da 1937 ihracat düzeyinin yaklaşık iki buçuk katı üzerinde oluşmuş ve dünya toplam ihracatının yaklaşık % 30'unu sağlamıştır.

Aşağıdaki tablo, dünya ithalât ve ihracat değerlerini kıtalar itibarıyla ve 1937 - 1938 yıllarını 1947 - 1948 yılları ile karşılaştırmalı olarak göstermektedir :

İthalât :	1937	1938	1947	1948
Kuzey Amerika	4 230	2 920	9 130	10 820
Güney Amerika	2 030	1 910	6 730	6 900
Avrupa	5 540	14 240	24 380	28 530
Afrika	1 840	1 660	4 120	5 260
Asya	4 620	4 100	6 600	7 690
Okyanus ülkeleri	700	810	1 440	1 880
Toplam :	19 000	25 600	52 400	61 100

İhracat :	1937	1938	1947	1948
İhracat :				
Kuzey Amerika	4 340	3 940	18 060	15 730
Güney Amerika	2 560	1 990	6 360	7 370
Avrupa	11 980	10 880	15 290	20 320
Afrika	1 380	1 100	2 730	3 500
Asya	5 050	4 190	4 540	5 910
Okyanus ülkeleri	890	830	1 510	2 250
Toplam :	26 200	22 900	48 500	55 100

II. Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda, Amerika Birleşik Devletleri ihracatının dünya ihracatındaki büyük hissesi, dünya şartlarından kaynaklanan milletlerarası T.'teki dengesizliği göstermektedir. Tarafsız ülkelerin asgarî düzeylere inmiş finansman kaynakları ve onların Amerika Birleşik Devletleri ile olan alışverişlerindeki normal ölçüleri aşan T. açıkları son derece güç bir durum yaratmıştır. Milletlerarası yollarda T.'e konu olan malların büyük bir bölümü, bağış veya kredilerle finanse edilmiştir. İkmal kaynağı olarak Amerika Birleşik Devletleri'ne olan bağlılık oranı, diğer ülkelerde üretim oranlarının artmasıyla azalmağa başlamış ve ülkelerin Amerika Birleşik Devletleri ile olan T. açıkları, yeterli olmasa bile daralmağa başlamıştır.

Piyasada sürekli dolar kıtlığının sonucu olarak 1949 yılı sonunda İngiliz lirasının değerinin düşürülmesi ile başlayan bir dönemde diğer ülkelerin paraları da dolara karşı değer kaybetmişlerdir. Ülkeler, döviz rezervlerinin azalmasını önlemek amacıyla Amerika Birleşik Devletleri ve parası kuvvetli diğer ülkelerden yaptıkları ithalâta tahditler koymuşlardır.

Bu dönemde konvertibl olmayan paralar, birçok ülkeleri, T.'lerini yürütebilmek için ikili ve takas anlaşmaları akdetmeğe zorlamıştır. Bununla beraber, serbest dövize ve çok taraflı anlaşmalara dayalı T.'in sağladığı yararlar unutulmamıştır.

Gümrük tarifelerini indirmek ve ticarî engelleri ortadan kaldırmak amacıyla nisan 1947 tarihinde 23 ülke arasında başlamış olan görüşmeler sonunda 22 ülkenin katıldığı Gümrük Tarifeleri ve T. Genel Antlaşması (General Agreement on Tariffs and Trade, kısaltılması : GATT) 23 haziran 1948 tarihinde kabul edilerek yürürlüğe konmuştur. Diğer ülkelerin de bu anlaşmaya katılmalarına imkân sağlanmıştır. Aynı dönemde başarılı biçimde sonuçlandırılmış çalışmalardan biri de Milletlerarası T. ve Çalışma Konferansınca Milletlerarası T. Teşkilâtı için Habana beyannamesi (bk. HABANA)'nin tamamlanması ve mart 1948 ayında ülkelerin tasvibine sunulmasıdır. Ödemeleri kolaylaştırmak amacıyla 1950 yılında Avrupa Ödemeler Birliği kurulmuş ve böylece T.'i kontrol tedbirlerinin serbestleştirilmesi yolunda gelişmeler elde edilmiştir. GATT Antlaşmasının yürürlüğe girmesine karşılık, ekonomik alanlardaki özel sorunların çözümü, Amerika Birleşik Devletleri'nin Habana beyannamesini, Kongreye sevk etmemesi sebebiyle askıda kalmıştır. Bu arada Türkiye 1950 - 1951 Torquay tarife görüşmelerine gidip GATT Antlaşmasına katılmıştır. Bu antlaşmaya, 1972 yılı sonlarına doğru 81 ülke tam âkit olmuş, Tunus geçici olarak kabul edilmiş ve 15 ülkeye de antlaşmanın *de facto* uygulanması karar altına alınmıştır. İlki 1947'de Cenevre'de olmak üzere, 1949'da Anneoy'de, 1951'de Torquay'de, 1956, 1960, 1964, 1967'de Cenevre'de olmak üzere altı önemli tarife toplantısı yapılmıştır.

Öte taraftan GATT'a eklenen IV. bölümde âkit tarafların az gelişmiş ülkeler bakımından takip edecekleri amaç ve prensipler tespit edilmiştir. Gelişmekte olan ülkelerin ihraç ettikleri ham maddelerin dünya piyasalarına girişini kolaylaştırıcı hükümler ve bu pazarlarda ham madde fiatlarının kârlı ve kararlı düzeylerde tutulmasını sağlayıcı tedbirler üzerinde durulmuştur. Bu amaçla kurulmuş bulunan T. ve Kalkınma Komitesi, gelişmekte olan ülkelerin ticarî ihtiyaç ve problemlerinin özel olarak incelenmesine imkân sağlamıştır. Gelişmekte olan ülkelerin ihracatı geliştirme çabalarına yardımcı olmak amacıyla 1964'te GATT ve 1968'de de UNCTAD/GATT Milletlerarası T. Merkezi kurulmuştur. GATT çerçevesinde yapılan görüşmeler ithalâttaki miktar sınırlanmalarının kaldırılması ve azaltılması imkânını sağlamıştır. Gelişmiş ülkeler, 1960'tan itibaren sınaî maddelere sübvansiyon verilmemesini kabul etmişlerdir.

Bu arada 25 mart 1957 tarihinde, Roma'da Federal Almanya, Fransa, İtalya, Belçika, Holkanda ve Lüksemburg arasında Avrupa Ekonomik Topluluğu (European Economic Community, EEC veya Common Market)'nu kuran antlaşma, üye devletler tarafından onaylanmasını takiben 1 ocak 1958 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Yeni iş birliği ihtiyaçlarını karşılamak ve ekonomik gelişme sorunlarına yeni bir çözüm getirmek üzere, aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 18 Avrupa ülkesine (Avusturya, İngiltere, Belçika, Danimarka, Federal Almanya, Finlandiya, Fransa, Hollanda, İrlanda, İsveç, İsviçre, İtalya, İzlanda, Lüksemburg, Norveç, Portekiz, Yunanistan) Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada'nın da katılmasıyla Paris'te 14 aralık 1960 tarihinde imzalanan bir konvansiyon ile İktisadî İş Birliği ve Kalkınma Teşkilâtı (OECD) kurulmuştur. Bu teşkilâta 1964'te Japonya, 1969'da Finlandiya, 1971'de de Avustralya katılmış ve böylece üye sayısı 23'e yükselmiştir.

Genellikle gelişmiş ve zengin ülkelerin kurmuş olduğu bu teşkilâta karşılık gelişme yolundaki fakir ülkeler de sorunları ile ilgilenecek bir teşkilâtın kurulması yolunda çalışmalara girmişlerdir. Hindistan'ın önerisi üzerine milletlerarası bir konferansın toplanması sağlanmıştır. Böylece ilk konferans, Birleşmiş Milletler üyesi 120 ülkenin ve teknik kuruluşlarının katılmasıyla 23 mart - 16 haziran 1964 tarihleri arasında Cenevre'de toplanmıştır. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 19. dönem birleşiminde 30 aralık 1964 tarihli ve 1995 (XIX) sayılı kararla Birleşmiş Milletler T. ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD)'nın Birleşmiş Milletlerin daimî bir organı olarak kuruluşu resmen ilân edilmiştir.

Birleşmiş Milletler'e bağlı bir kuruluş olan UNCTAD'ın merkezi Cenevre'de olmak üzere daimî bir sekretaryası mevcuttur. Kuruluşun T. ve Kalkınma Konseyi ve buna bağlı olarak 5 komisyonu vardır : Ana Maddeler Komisyonu, Mamul Maddeler Komisyonu, Finansman ve Görünmeyen Kalemler Komisyonu, Deniz Nakliyat Komisyonu. Teşkilât peryodik olarak 4 yılda bir toplanmaktadır.

II. Dünya Savaşı'ndan günümüze kadar gelen dönemde, daha çok T.'i kolaylaştırmak ve ülkelerin kalkınmalarını hızlandırmak amacıyla çeşitli bölgesel milletlerarası teşekküller kurulmuştur. Bu çok yönlü çalışmalar ile milletlerarası iş birliği sonucu dünya T.'i, söz konusu dönemde hızla gelişmiş ve günümüzün büyük T. hacmine erişilmiştir.

1973'te başlamış bulunan petrol krizinden bütün ülkelerin ekonomileri ve T.'leri olumsuz olarak etkilenmiş ve üretilen malların maliyet ve dolayısıyla ihraç fiatlarında büyük artışlar meydana gelmiştir. Bu sebeple, dünya T.'inin değer artışı daha süratli bir tempoya girmiştir.

Aşağıdaki tabloda dünya T.'inin değeri, 1970, 1973, 1976 ve 1979 yılları ve ülke grupları itibarıyla gösterilmiştir.

Dünya T.'i (milyon dolar olarak) :	1970	1973	1976	1979
İthalât				
Toplam (1) (2)	294 100	528 600	911 600	1 522 500
İhracat				
Toplam (1) (2)	280 000	517 800	897 500	1 476 500
Ticaret hacmi				
Toplam	574 100	1 046 400	1 808 100	2 999 000
İthalât :				
Gelişmiş ülkeler Toplam	237 800	430 100	704 000	1 183 700
Gelişmekte olan ülkeler	56 300	98 500	207 600	338 800
Gelişmiş ülkeler (Amerika)	56 660	98 220	170 140	275 850
Gelişmekte olan ülkeler (Amerika)	18 750	30 860	59 510	90 780
Gelişmiş ülkeler (Avrupa)	151 150	276 640	443 430	759 810
AET ülkeleri (Avrupa)	115 740	214 310	341 580	598 260
Gelişmekte olan ülkeler (Afrika)	11 020	18 140	38 520	67 270
Gelişmiş ülkeler (Asya)	20 120	40 870	68 160	117 270
Gelişmekte olan ülkeler (Asya)	25 590	48 150	107 780	178 030
Gelişmiş Okyanus ülkeleri	6 110	9 440	15 140	22 240
Gelişmekte olan Okyanus ülkeleri	930	1 300	1 730	2 750
Ekonomileri merkezden planlanmış ülkeler (3)	31 700	56 200	96 700	140 500

(1) Ekonomileri merkezden planlanmış ülkeler hariç.
(2) Federal Almanya ile Demokratik Almanya arasındaki T. dahil.
(3) Üç aylık rakamlar olmadığından genel toplamdan çıkartılmıştır.

İhracat (C. I. F. milyon dolar) :	1970	1973	1976	1979
Gelişmiş ülkeler (Toplam)	224 900	524 800	643 200	1 076 200
Gelişmekte olan ülkeler (Toplam)	55 100	109 600	254 300	400 200
Gelişmiş ülkeler (Amerika)	59 450	96 800	153 200	236 760
Gelişmekte olan ülkeler (Amerika)	16 900	28 760	51 480	80 560
Gelişmiş ülkeler (Avrupa)	137 870	258 530	401 270	700 400
AET ülkeleri (Avrupa)	111 780	210 030	324 850	571 090
Gelişmekte olan Ülkeler (Afrika)	12 580	21 580	42 560	65 060
Gelişmiş ülkeler (Asya)	19 870	37 930	68 840	106 700
Gelişmekte olan ülkeler (Asya)	25 140	58 330	158 980	252 560
Gelişmiş Okyanus ülkeleri	5 680	11 650	15 250	22 610
Gelişmekte olan Okyanus ülkeleri	480	980	1 220	1 970
Rusya ve ekonomileri merkezden planlanmış ülkeler	31 000	52 900	85 200	136 100

TÜRKİYE'NİN DIŞ T.'İ : Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk beş yıllık döneminde dış T.'imiz ham ve tarımsal maddelerin ihracı, her türlü mamul maddelerin ithali biçiminde oluşmaktaydı. Ticarî alışverişte ekonomimizi ve millî çıkarlarımızı yabancı ülkelerin rekabetinden korumaya yönelik kanunî düzenlemeler mevcut değildi.

XIX. yüzyılda sanayi reformunun getirdiği yeni üretim teknikleri ile sanayileşmiş Avrupa ülkeleri, mamul maddeler üretiminde tekelci durumuna geçmişler ve 1907 yılında kendi aralarında düzenledikleri bir tarifeyi Osmanlı devletine kabul ettirerek gümrükler ile ilgili mevzuatımızı denetimleri altına almak suretiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun kendileri için iyi bir pazar olmasını bir süre daha sağlamışlardır. Bu durum, ancak 24.7.1923'te yapılan Lausanne Antlaşması ve ona ek T. Mukavelesi ile beş yıllık bir geçiş dönemi sonunda değiştirilmiştir.

I. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde Türkiye'nin dış T.'i, dünya T.'inin eğilimine aşağı yukarı aynen uymuştur. Nitekim dünya T.'indeki artış ile birlikte Türkiye'nin dış T.'i de 1929 yılına kadar artış kaydetmiş ve bu yılda en yüksek düzeye erişmiştir. 1923'te 50,7 milyon $ ihracat ile 86,8 milyon $ ithalâtın oluşturduğu 137,6 milyon $'lık T. hacmi genellikle artış kaydederek 1929'da 198,3 milyon $'a yükselmiştir. Bu T. hacmini 74,8 milyon $'lık ihracat ile 123,5 milyon $'lık ithalât oluşturmuştur. 1923 - 1929 yılları arasında T. hacminin büyümesini oluşturan en önemli sebeplerden biri de fiat artışlarıdır. I. Dünya Savaşı'ndan sonra dünya piyasalarında talebin çok fazla olmasına karşılık arz yetersizliği mal fiatlarını aşırı ölçüde yükseltmiştir. Bu sebeple bu dönemde dünya T.'inin olduğu gibi, ülkemiz ithalât ve ihracatının değeri de oldukça yükselmiştir.

Aşağıdaki tablo, söz konusu dönemde, ülkemizin dış T. hacmini, ithalât ve ihracatını, T. dengesini değer olarak göstermektedir :

Dış T. (milyon dolar olarak)

Yıl	İhracat	İthalât	Hacmi	Dengesi
1923	50,8	86,8	137,6	— 36,0
1924	82,4	100,5	182,9	— 18,1
1925	102,7	128,9	231,6	— 26,2
1926	96,4	121,4	217,8	— 25,4
1927	80,7	107,7	188,5	— 27,0
1928	88,2	113,7	201,9	— 25,5
1929	74,8	123,6	198,3	— 45,2
1930	151,4	147,5	299,0	+ 3,9
1931	127,2	126,6	253,9	+ 0,6
1932	101,3	85,9	187,2	+ 15,3
1933	96,1	74,6	170,8	+ 21,4
1934	92,1	86,8	178,9	+ 5,3
1935	95,8	88,8	184,6	+ 7,0
1936	117,7	92,5	210,2	+ 25,2
1937	137,9	114,3	252,3	+ 23,6
1938	144,9	111,8	294,7	+ 4,8

Tablodan görüleceği gibi, Cumhuriyetimizin ilk yıllarında ithalât ile ihracat arasındaki T. dengesi ithalât lehine olmuştur. Bunun iki önemli sebebi vardır. Birincisi, uzun süren savaşlar sonunda üretim birimlerimizin dağılmış bulunması yüzünden ülkenin birçok ihtiyacını dışarıdan ithal etmek mecburiyetinde kalmış olması, ikincisi ise 1907 ve 1924 anlaşmaları sonucu yabancı malların iç pazarlarımıza en uygun şartlarla (örnek olarak, asgarî gümrük tarifeleri ve gümrük muafiyetleri gibi) girmesi ve yerli ürünlerimizle kolayca rekabet edebilmesidir.

1929'da dünya üretiminin en üst düzeye ulaşmasına karşılık tüketimin bu düzeyin altında kalması sonucunda ortaya çıkan dünya ekonomik bunalımının etkileri ülkemizde de görülmüştür. Bu bunalımın etkilerini asgarî ölçüye indirmek, ihraç mallarımıza pazar bulmak, gelişmekte olan sanayiimizi yabancı rekabete karşı korumak, yaklaşmakta olan II. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı sorunlara bir çözüm getirmek ve hazineye gelir sağlamak amacıyla dikkatli ve etkin bir politika takip edilmiştir.

Bu dönemde de dış T.'imiz, dünya T.'i eğilimine genellikle uymuş ve 1929 yılından sonra T.'te oluşmuş bulunan gerileme az oranda da olsa ülkemiz dış T.'ine yansımıştır. Böylece 1930'da en yüksek düzeyine erişmiş bulunan Türkiye'nin dış T. hacmi, 1934'e kadar sürekli olarak azalmış ve ondan sonraki yıllarda gene artmağa başlayarak 1938 yılında, 1930 yılının en yüksek düzeyine yaklaşmıştır. Bu dönemde, dünya ve ülkemiz dış T.'indeki gerilemede fiatlardaki düşüş de büyük rol oynamıştır.

1939 - 1949 döneminde dış T.'imiz : Dış T.'imizde 1934 yılından itibaren başlayan gelişme, 1938'de son bulmuş ve bu yıldan başlamak üzere II. Dünya Savaşı'nın etkisiyle daralma meydana gelmiştir. Savaş süresince son derece güç şartlarda dış T.'imiz sürdürülmüş ve özel tedbirlere baş vurulmuştur.

Dış T. dengesi bu dönemde 1947'ye kadar ihracatın lehine oluşmuş, ancak bu ve bundan sonraki yıllarda denge hep ihracat aleyhine sonuç vermiştir.

Aşağıdaki tablo, 1939 - 1949 döneminde Türkiye'nin ithalâtı, ihracatı ile dış T. hacmini ve dengesini değer olarak göstermektedir.

Dış T. (milyon dolar olarak)

Yıllar	İthalât	İhracat	Hacmi	Dengesi
1939	92,5	99,6	192,1	+ 7,1
1940	50,0	80,9	130,9	+ 30,8
1941	55,3	91,0	146,4	+ 35,7
1942	112,8	126,1	238,9	+ 13,2
1943	155,3	196,7	352,0	+ 41,3
1944	126,2	177,9	304,1	+ 51,7
1945	96,9	162,2	265,2	+ 71,3
1946	188,8	214,5	333,4	+ 95,6
1947	244,6	223,3	467,9	— 21,3
1948	275,0	196,7	471,8	— 78,2
1949	290,2	247,8	238,0	— 42,3

1950 ve sonrası döneminde dış T.'imiz : Bu dönemin başlarında ekonomimiz büyük bir canlılık kazanmış, olumlu hava şartları, yatırımların artması, ekim alanlarının genişlemesi ihraç imkânlarını artırmıştır. Bu sebeple ihracat 1950 yılından itibaren hızla artmağa başlamış ve 1953 yılında 396,0 milyon dolarla 1950 - 1963 döneminin en yüksek düzeyine çıkmıştır. Bu düzeye ancak 1964'te ulaşılabilmiştir.

İhracatın yanında ithalâtın da hızla gelişmesi dış T. açığının büyümesini ve dengesizliğin sürüp gitmesini oluşturmuştur.

1950'den itibaren ithalâttaki kayıtların kaldırılması veya hafifletilmesi ve geniş ölçüde liberasyon uygulanması 1952 ve 1953 yıllarında ithalâtın büyük ölçüde yükselmesini ve ihracattaki rekor düzeye rağmen dış T. açığının 1952'de 193 ve 1953'de 136,4 milyon dolara ulaşmasını sağlamıştır. 1953 yılında erişilmiş bulunan 923,6 milyon dolarlık T. hacmi düzeyine ancak 1962 yılında ulaşılabilmiştir. Bu dönemde Türkiye'nin dünya T. hacmi içindeki yeri, en yüksek seviyesi olan % 0,64'e kadar yükselmiştir.

İhracat gelirlerinin ithalâtı finanse edememesi yüzünden ortaya çıkan açığın, döviz rezervleri, dış yardımlar ve özel kredilerle kapatılması gerekmiştir.

1960'ta oluşan siyasî gelişmeler sonucu, sorunlara bakış açısı değişmiş ve topyekûn kalkınmanın plana bağlanması anayasal temellere oturtulmuştur. Buna göre, ekonomik gelişme hızlandırılacak ve malî kaynaklar artırılacaktır. Dönemin dış T. ile ilgili gelişmeleri bu amaçlarla uyum sağlamaktadır.

Aşağıdaki tablo 1950'den bugüne kadar geçen dönemde ithalât, ihracat, dış T. hacmi ve dış T. dengesinin üçer yıllık değerlerini milyon dolar olarak göstermektedir.

Dış T. (milyon dolar olarak)

Yıllar	İthalât	İhracat	Hacmi	Dengesi
1950	285,6	263,4	549,0	— 22,2
1953	532,5	396,0	928,5	— 136,4
1956	407,3	304,9	712,3	— 102,3
1959	469,9	353,7	823,7	— 116,1
1962	619,4	381,1	1 000,6	— 238,2
1965	571,9	463,7	1 035,6	— 108,2
1968	763,6	496,3	1 260,0	— 267,2
1971	1 170,8	676,6	1 847,4	— 484,2
1974 (1)	3 719,7	1 532,0	5 251,7	— 2 187,7
1977	5 796,3	1 753,0	7 549,3	— 4 043,3
1978	4 599,0	2 288,1	6 887,1	— 1 710,9
1979	5 069,4	2 261,2	7 330,6	— 2 808,2

(1) Bedelsiz ithalâtı kapsamaz (57,9 milyon dolar)

1950'lerin sonlarında, paranın iç ve dış piyasa değerleri arasındaki farkın büyümesi sonucunda devalüasyona gidilmek zarureti doğmuş ve Türk parasının paritesi 1 Dolar = 9 TL olarak değiştirilmiştir. Bu ve alınan diğer istikrar tedbirleri ile piyasa canlılık kazanmış, ithalât ve ihracat süratle büyümeğe başlamıştır. Ancak, ithalâtın ihracata kıyasla daha fazla olması, dış T. dengesinin gittikçe artan bir ölçüde bozulmasına yol açmıştır. Dış T. açığı 1977'de 4 043,3 milyon dolara yükselmiştir. Bu dış T. açığı, alınan çeşitli dış borçlar ve işçi döviz girdileri ile karşılanmıştır. Özetle, Türk dış T.'inin yukarıda açıklanan dönemlerdeki uzun vadeli eğilimi, birkaç yıl dışında, millî gelirdeki artışlara eş bir gelişme gösterememiş ve böylece ekonomik gelişmeyi sürükleyici değil, sınırlayıcı nitelik taşımıştır.

Türkiye ekonomisinde tarım ve hizmetler sektörlerinin büyük ağırlık taşıması, sanayiin genellikle küçük işletmelerden oluşması, tarımın hava şartlarına büyük ölçüde bağlı bulunması ve en önemlisi, teknolojik gerilik, ülkenin dış T. yapısına da yansımaktadır. Türkiye'nin dış T. yapısı, dış T. açıklarının gittikçe büyümesine yol açtığı ileri sürülmekte-

dir. Bu sebeple sorunların çözümünü esas itibarıyla ihracat imkânlarının geliştirilmesinde aramak gerekmektedir. Bunun için ihracatın çeşitlendirilmesi ve daha büyük ve sürekli döviz geliri sağlayan sanayi ürünleri ihracatının toplam ihracat içindeki payının artırılmasının önemi ortaya çıkmıştır.

TÜRKİYENİN DÜNYA T.'İNDEKİ YERİ : 1938'de dünya T. hacmi 48 900 milyon dolar iken Türkiye'nin dış T. hacmi 234 milyon dolar ve dünya T.'indeki payı % 0,84 idi. Aynı yılda Türkiye ithalâtının dünya ithalâtına oranı % 0,47 ve ihracatın ise % 0,49 düzeyinde bulunuyordu. 1948' den sonra Türkiye'nin dünya T.'indeki payı azalmış, fakat daha sonraki yıllarda tekrar artmıştır. Bu artışa, ülkemizin savaş yıllarında karşılayamamış olduğu ithalâtta büyük yer tutan yatırım mallarına olan ihtiyacını bu dönemde sağlaması sebep olmuştur. Bunun bir sonucu olarak, 1952'de Türkiye'nin ithalâtının ve dış T.'inin dünya ithalâtı ve dış T.'indeki payları 1952 ve 1953 yıllarında sırasıyla % 0,64 ve 0,56 oranlarına yükselmiştir.

Bu yıllardan sonra Türkiye'nin dünya T.'inde ithalât ve ihracatındaki payları gitikçe azalarak 1977'de sırası ile % 0,27, % 0,29 ve %0,19; 1978'de de % 0,29, % 0,34, % 0,18 ve 1979'da ise % 0,22, % 0,29 ve % 0,14 oranlarına düşmüştür.

TÜRKİYE'NİN İTHALÂT VE İHRACAT YAPISI : *İthalât :* Türkiye'nin ithalâtı T. Bakanlığı tarafından hazırlanan ve her yıl ocak ayı başında yayınlanan İthalât Rejimi Kararı ve ona dayalı İthalât Yönetmeliği hükümleri çerçevesinde geçerli plan hedeflerine uygun olarak yapılır.

Aşağıdaki tablo Türkiye'nin ithalâtını 1973, 1975, 1978 ve 1979 yıllarında madde grupları ve değer olarak göstermektedir :

(milyon dolar)	1973	1975	1978	1979
Yatırım maddeleri	1 002,8	1 961,1	1 589,7	1 596,6
Tüketim maddeleri	90,4	203,1	132,7	195,9
Ham maddeler	993,0	2 574,2	2 876,5	3 376,9
Toplam :	2 086,2	4 738,5	4 599,0	5 069,4

Aşağıdaki tablo da 1974, 1975, 1978 ve 1979 yıllarında Türkiye'nin kaynaklar bakımından ithalâtını değer olarak göstermektedir :

(milyon dolar)	1974	1975	1978	1979
Programlanan ithalât	3 443,3	4 242,9	4 048,0	4 479,4
Liberasyon	2 524,1	2 918,9	3 200,5	3 396,6
Anlaşmalı memleketler	697,0	1 162,8	783,6	973,6
Tahsisli ithal malları	222,3	161,3	63,9	109,2
Program dışı ithalât	334,1	495,5	551,0	590,0
Toplam :	3 777,5	4 738,4	4 599,0	5 069,4

İhracat : Türkiye'nin ihracatı T. Bakanlığı tarafından her yıl düzenlenen ve belirli tarihlerde yayımlanan İhracat Rejimi Kararı ve İhracat Yönetmeliği hükümleri çerçevesinde ve plan hedeflerine uygun olarak yapılmaktadır.

Türkiye'nin sektörler itibarıyla ihracatı I, II ve III. plan dönemlerinde ve 1979'da değer olarak aşağıdaki tabloda gösterilmiştir :

	I. Plan 1963 - 1967	II. Plan 1968 - 1972	III. Plan 1973 - 1977	1979
Tarım ve hayvancılık	1 787,8	2 343,1	954,3	1 343,6
Sanayi	382,2	673,0	546,4	785,1
Madencilik	85,4	166,2	92,0	132,5
Toplam :	2 255,4	3 182,3	1 592,7	2 261,2

Ülke gruplarına göre T.'imiz :

Aşağıdaki tabloda Türkiye'nin 1976 ve 1979'da ülke gruplarına göre ithalât, ihracat ve T. hacmi ile ülke gruplarının dış T.'imizdeki payları değer (milyon dolar) olarak gösterilmiştir :

	İthalât	İhracat	Ticaret hacmi	Pay
I. OECD ülkeleri	3 063,5	1 446,4	4 510,2	61,5
a) Ortak Pazar (AET) ülkeleri	1 827,5	1 097,6	2 925,1	39,9
b) A. B. D.	377,5	104,5	482,2	6,6
c) Japonya	226,5	22,4	248,9	3,4
d) Diğer OECD ülkeleri	632,0	221,9	853,9	11,6
II. İkili anlaşmalar	111,4	127,1	238,4	3,3
a) S. S. C. B.	108,2	126,7	234,9	3,2
b) Diğerleri	3,2	0,4	3,6	0,1
III. Diğer ülkeler	1 894,3	637,7	2 582,0	35,2
a) Serbest döviz anlaşmaları	1 655,9	489,9	2 145,8	29,3
b) Diğerleri	238,4	197,8	436,2	5,9
Genel toplam :	5 069,4	2 261,2	7 330,6	100,0

Ülkemiz T.'inin büyük bir bölümünü (1979'da % 61,5'ini) OECD (İktisadî İş Birliği ve Kalkınma Teşkilâtı) ülkeleriyle yapmaktadır. Bu T.'te Ortak Pazar ülkelerinin payı, diğer OECD ülkelerine kıyasla daha fazladır. T.'imizin % diğer önemli bölümü de serbest dövizli anlaşmalı ülkelere yönelik bulunmaktadır. Aramızda ikili anlaşma bulunan ülkelerle olan T.'imiz ise küçük bir bölümü oluşturmaktadır.

Aynı yöntem ve dağılım biçimi ithalât ve ihracatımızda da tespit edilmektedir.

T. İSTATİSTİKLERİ : Milletlerarası alışverişe konu teşkil eden malların özellikleri ve nitelikleri üzerinde düzenlenen istatistikler, dış T. istatistiklerini oluşturmaktadır.

Dış T.'in, yani ülkeler arasındaki T.'in başlangıcı çok eski tarihlere kadar gider.

Dış T. istatistiklerinin ilk defa 1653'te Colbert(b. bk.)'in teşebbüsü ile üçer aylık olarak yapılmağa başlandığı tespit edilmiştir. Hatta 1429'dan itibaren Baltık Denizi'ne geçen gemilerin yükü hakkında kayıtlar tutulduğu da bilinmektedir. İngiltere 1699'dan itibaren ithalât ve ihracat değer istatistiklerini düzenlemeğe başlamıştır. 1847'den itibaren de sekiz büyük ülke (İngiltere, Avusturya, Belçika, Fransa, Amerika, Hollanda, Rusya, Almanya) yıllık dış T. istatistikleri yayınlamağa başlamışlardır. Ancak, dış T. istatistiklerinin düzenlenmesi, birkaç ülke dışında, dış T.'in gelişmeğe başladığı XIX. yüzyıla rastlamaktadır. Bu yüzyılın başında, 1800'de dünya T.'ine konu teşkil eden malların değeri yaklaşık 3 milyon dolar iken 1913'te 41; 1950'de 549; 1970'te 636 ve 1979'da 3 275 milyon dolara yükselmiştir. Dış T.'in bu şekilde süratle gelişmesi, ülkeleri, T.'e konu teşkil eden mallar hakkında istatistik verileri toplamağa zorlamış ve bu amaçla gerekli kuruluşları tesis ederek bunlara geniş imkânlar sağlamışlardır.

Dış T. istatistikleri, bir ülkenin milletlerarası T. alanında erişmiş olduğu düzeyi ve gelişmeyi, ithal ve ihraç malların sürüm piyasalarını, rekabete maruz olup olmadıklarını göstermekte ve ayrıca devletlerin dış T. ve gümrük politikalarının düzenlenmesine ışık tutmaktadır.

Dış T. istatistiklerine önem veren devletlerin yanında milletlerarası kuruluşlar da konuya ilgi ile eğilerek gerekli

çalışmalara koyulmuşlardır. Özellikle Milletler Cemiyeti (Cemiyet-i Akvam) ve sonra Birleşmiş Milletler Teşkilâtı, Bruxelles Gümrük İş Birliği Konseyi, istatistiklerinin milletlerarası kıyaslamalara imkân verecek duruma getirilmesi için gerekli çalışmalar yapmış ve üye devletlere dış T. istatistiklerinin düzenlenmesi ile ilgili tavsiyelerde bulunarak bu istatistiklerin gelişmesini sağlamıştır.

Dış T. istatistikleri, ithalât ve ihracat mal hareketlerinin yöntemli bir tarzda toplayıp sayı halinde gösterilmesidir. İthalât, dahilde tüketilmek amacı ile yabancı ülke mallarının ülkenin gümrük hudutlarını aşması keyfiyetidir. İhracat ise, tamamen veya kısmen dahilde üretilen malların tüketilmek amacıyla başka ülkelere gönderilmek üzere ülkenin gümrük kapılarını aşmasıdır.

Ayrıca, geçici olarak ithalât ve ihracat ile transit T.'i de dış T. istatistiklerine konu teşkil etmektedir.

Dış T. istatistiklerinin içine aldığı bir alan vardır. Bu alan genellikle gümrük alanına tekabül etmekte ve çoğunlukla ülkenin siyasî sınırları ile çevrili alanlarla aynı olmaktadır. Ancak siyasî alan ve gümrük alanının farklı olduğu ülkelerde dış T. istatistikleri alanının hangisi olduğu hususunun belirtilmesi gerekmektedir (Örnek olarak, Belçika - Lüksemburg Gümrük Birliğinde dış T. istatistikleri alanının gümrük alanını içine aldığı belirtilmiştir).

Ülkemizde dış T. istatistiklerinin alanı siyasî sınırlar içindeki alan olup bu husus 5383 sayılı Gümrük Kanununda belirtilmiştir.

Türkiye'de dış T. istatistikleri : Türkiye'de dış T. istatistiklerinin ilk defa 1878'de yayınlanmağa başlamış olduğu anlaşılmaktadır.

1878'den 1911'e kadar (1901 - 1904 dönemi hariç) Rüsumat Müdiriyet-i Umumiyesi tarafından, önceleri küçük risaleler ve daha sonra büyük yıllıklar halinde, ithalât ve ihracatın miktarını, değerini ve memleketlerini gösteren yayımlar yapılmıştır. Balkan ve I. Dünya savaşları yüzünden bu yayımlar düzenli olarak yapılamamış, ancak aralıklı olarak 1922'ye kadar sürdürülmüştür.

Dış T. istatistiklerinin yayınlanması görevi Cumhuriyet'in ilk yıllarında gene Rüsumat Müdiriyet-i Umumiyesi, 1926' dan sonra Maliye Bakanlığı Gümrükler Umum Müdürlüğü ve 1933'ten itibaren de 20 mayıs 1933 tarih ve 2203 sayılı kanun ile kurulmuş bulunan İstatistik Müdiriyet-i Umumiyesi (bk. DEVLET İSTATİSTİK ENSTİTÜSÜ) tarafından yapılmıştır.

Dış T. istatistiklerinin konuları : Dış T. istatistiklerine konu olan bilgilerin kaynağını, ithalâtçı, ihracatçı veya bunların temsilcileri tarafından gümrük idarelerine verilen gümrük giriş ve gümrük çıkış beyannameleri ile bunlara ekli (menşe şahadetnamesi, fatura, tescil vesikası, konşimento, ithalât müsaadesi v.b.) belgeler oluşturmaktadır.

Gümrük Kanunu, ithalât ve ihracat için beyanname düzenlenmesini gerekli kılmakta ve bunlar ile eki belgelerin düzenleniş şeklini, sayısını, hangi bilgileri içine alması gerektiği gibi hususların Gümrük ve Tekel Bakanlığınca tespit edileceğini belirtmektedir.

Gümrük giriş beyannamesinde gümrüğün adı, beyannamenin tescil numarası ve tarihi, ithalâtçının ve gönderenin adı ve adresi, eşyanın menşe memleketi ve yüklendiği yer, taşıtın cinsi ve bayrağı, eşyanın giriş rejimi, cinsi, niteliği, istatistik numarası, tarife numarası, vergi haddi, CİF kıymeti ve vergi haddi gösterilir.

Gümrük çıkış beyannamesinde ise gümrüğün adı, ihracatçının adı ve ikametgâh adresi, eşyanın yükleneceği taşıtın cinsi, gideceği ülke, cinsi, saf ağırlığı ve FOB kıymeti yer alır.

Bilgilerin toplanma şekli ve zamanı : Dış T. istatistikleri ile ilgili bilgilerin toplanması, Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından hazırlanmış ve yürürlüğe konmuş bulunan "Dış T. İstatistikleri için Gümrüklerde Yapılması Lâzım Gelen Muamelelere Dair Talimatname" hükümleri uyarınca yapılır. 1933'ten beri yürürlükte bulunan bu talimatname, çeşitli tarihlerde değişikliğe uğramıştır. Buna göre, söz konusu bilgiler gümrük idarelerinden ithalât ve ihracat istatistik fişleri ile toplanmaktadır. Her gümrük idaresi, ithalât veya ihracat işlemleri geçtikçe, bunlara ait beyannamelerde yer alan bilgileri Enstitü tarafından iki ayrı renkte bastırılmış ithalât ve ihracat fişlerine işler. Bu işleme görevi o eşyayı muayene eden gümrük memuruna aittir. Fişler herhangi bir sebeple başkaları tarafından doldurulamaz. Böylece doldurulan fiş, işlemi yapan muayene memuru ve bunu kontrol edecek olan başmemur tarafından imzalanır.

Aylık istatistikler : "Dış T. özeti" ve "Dış T. istatistikleri" diye tanımlanan iki yayımdan oluşur. Aylık dış T. özeti, 4 sahifeden ibaret olup dış T.'e ait bilgilerden çok kısa sürede yararlanılmak amacı ile düzenlenmektedir. Bu özetle, ithalât ve ihracatın aylık ve o aya kadar olan toplu rakamları, önceki yılın aynı ayı ve devresi ile mukayeseli olarak miktar ve değer itibarıyla gösterilmekte ve ayrıca yukarıdaki ayırıma göre ithal ve ihraç edilen başlıca madde ve madde grupları ile başlıca ülkelerden yapılan ithalât ve ihracatın miktar ve değerleri de yer almaktadır.

İki bölümde oluşan aylık dış T. istatistiklerinin birinci bölümünde, aylık ve toplu rakamları bir önceki yılın aynı ay ve devresine ait rakamlarla birlikte gösteren tablolar ile ihracatın 5 yıllık plandaki sektörel tasnifini, ithalâtın ham madde kaynaklarını ve ham madde yatırım tüketim maddeleri şeklindeki ayırımlarını gösteren tablolar bulunmaktadır. İkinci bölümde ise yalnız ilgili aya ait ithalât ve ihracatın dış T. istatistiklerine ait nomanklatürdeki duruma göre miktar ve değerini gösteren tablolar yer almaktadır.

Yıllık yayımlar : Yıllık olarak yayınlanan dış T. istatistikleri :

a. Maddeler ve memleketler itibarıyla,

b. Memleketler ve maddeler itibarıyla,

c. Gümrük kapıları ve maddeler itibarıyla,

d. Milletlerarası T. için tip tasnife göre

dört seri halinde yayınlanmaktadır.

Bu yayınlardan başka Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından düzenli olarak yayınlanan "Aylık İstatistik Bülteni"nde memleketler, gruplar itibarıyla ithalât ve ihracatın aylık olarak miktar ve değerlerini ve "İstatistik Yıllığı"nda da geçmiş yıllarla birlikte ithalât ve ihracatın gruplar, madde grupları ve memleketler itibarıyla miktar ve değerlerini gösteren tablolar yer almaktadır.

Devlet İstatistik Enstitüsü yayınlarının bazılarından önce ruloteyp ve tablo halinde aylık, üç aylık ve yıllık olmak üzere resmî ve özel kuruluşlardan, T., Maliye, Dışişleri bakanlıkları ile Devlet Planlama Teşkilâtı'na, Merkez Bankası' na ve Türkiye Odalar Birliği'ne; milletlerarası kuruluşlardan Birleşmiş Milletler ile İktisadî İş Birliği Teşkilâtı'na ve Milletlerarası Para Fonu'na bilgi vermektedir. Ayrıca resmî ve özel talepleri de karşılamaktadır. (A. Sancar)

TİCARET BAKANLIĞI : İç ve dış tıcareti ve bunlarla ilgili işlemleri düzenlemek, denetlemek ve gerekli tedbirleri almak üzere 5.3.1924 tarihinde kurulmuştur. Kuruluş kanunu 27.5.1939 tarih ve 3614 sayılıdır. T. B., Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, Dış Ekonomik İlişkiler Bakanlığı adlarını aldıktan sonra 11.12.1971 tarihinden beri T. B. olarak görev yapmaktadır.

Başlıca görevleri şunlardır : İç ticareti düzenleyici, yönetici ve geliştirici tedbirleri almak, uygulamak ve bu konudaki araştırma ve mevzuat çalışmaları ile yerli ve yabancı şirketlerle meslekî teşebbüslerin kuruluş, işleyiş ve denetim işlerini yapmak; sigortacılık faaliyetlerini düzenlemek; Bankalar Kanunu ile ödünç para verme işleri kanununun Bakanlığa verdiği görevleri yerine getirmek; çiftçi borçlarının tecili işlemlerini yürütmek; bu hususta Bakanlar Kurulundan gerekli kararları almak; T. C. Ziraat Bankası, Türkiye Halk Bankası ve İstanbul Emniyet Sandığı ile bunların iştiraki bulunan kuruluşların bakanlıkla ilgili işlemlerini yürütmek; ölçü ve ayar işlerini düzenlemek ve yürütmek; genel hükümlere tâbi kooperatiflerle tarım satış, tarım kredi kooperatifleri ve birliklerinin kuruluş, işleyiş, denetim ve kredilendirilmelerine ait işlemleri yapmak; bir kısım devlet destekleme alımlarına ait faaliyetler ile ihracat birliklerinin kuruluş ve faaliyetlerine ilişkin işlemleri yürütmek; ticarî tarım ürünlerinin ve ihracat mallarının standartlaştırılması, ihracatın ihracat kontrolörleri ve eksperleri ile ilgili işlemleri yapmak; ekonomik hayatın belirtilerini bildirmeye yarayacak genel fiat hareketlerini takip etmek; endeksler düzenlemek ve bunları yayınlamak; dış ticareti düzenleyici, yönetici ve geliştirici tedbirleri almak; ihracat politikasının hedeflerini tespit ederek uygulamaya koymak; ihracatın geliştirilmesi, çeşitlendirilmesi, artırılması ve yeni pazarların temini amacıyla faaliyetlerde bulunmak; fiat politikasını tespit etmek; ithalât rejimi ve programını hazırlamak, uygulanmasını temin etmek, kalkınma programları ve genel ekonomik politika içinde diğer ülkelerle ticarî anlaşmalar yapmak ve uygulamaları takip etmek; yabancı ülkelerdeki ticaret müşavir ve ataşeliklerin çalışmalarını düzenlemek; AET ile takip edilecek politikayı tespit etmek, tavsiyelerde bulunmak, tedbirler almak; bakanlık emrindeki kotaların dağıtımını objektif ölçüler içinde yapmak; yabancı sermayenin ülke çıkarlarına en uygun şekil ve şartta getirilmesini sağlayıcı tedbirleri geliştirmek; özel sektör yatırım kontenjanlarını dağıtmak; yabancı sermaye ve kredi ithalleri ile ilgili işlemleri yürütmek ve takip etmektir.

T. B.'nın merkez ve taşra teşkilâtı bulunur. Merkez teşkilâtında bakan, müsteşar, müsteşar yardımcısı, özel kalem müdüründen başka, bakanlık müşavirleri, teftiş kurulu başkanlığı, tetkik kurulu başkanlığı, hukuk müşavirliği, savunma sekreterliği gibi danışma birimleri vardır. Bakanlığın esas birimleri ise İç Ticaret Genel Müdürlüğü ve bu Genel Müdürlüğe bağlı İç Piyasalar, Ölçü ve Ayar İşleri iller teşkilâtı, Mevzuat ve Plan, Odalar ve Borsalar birimleri, kendi konularında ülke çapında çalışmaktadır.

Diğer bir genel müdürlük ise, Teşkilâtlandırma Genel Müdürlüğü'dür. Bu genel müdürlüğe bağlı birimler şunlardır : Tarım Satış Kooperatifleri, Tarım Kredi Kooperatifleri, İstihsal Satış Kooperatifleri, Küçük Sanat ve Sanayi Sitesi Kooperatifleri, Esnaf Kefalet Kooperatifleri, Tüketim Kooperatifleri, Diğer Hizmet Kooperatifleri, Yapı Kooperatifleri, Eğitim ve Tanıtma, İhracatçı Birlikleri, Araştırma ve İstatistik, Etüd Değerlendirme, Mevzuat, Muamelât birimleridir.

Standardizasyon birimi; ticarî tarım ürünlerinin ihracatının ve diğer malların standartlaştırılması, uygulanması ve denetimi ile uğraşır. Bu birimin etüd, tatbikat, pamuk, ruhsatname, muamelât şubeleri vardır.

Su Ürünleri ve Avcılık İşleri Müdürlüğü, su ürünleri ile ilgili inceleme, araştırma, balıkhane yaptırma, balıkhanelere uygulanacak ticarî tarifeleri düzenleme, mevzuat çalışmaları ile ilgili işlemleri yürütür.

Konjonktür ve Yayım Müdürlüğü, genel fiat hareketlerini takip eder, anketler ve endeksler düzenler ve bunları yayınlar. Bu müdürlüğün etüd ve araştırma, yayın, istatistik ve kitaplık şubeleri bulunur.

T. B. Teşkilât Kanununun 7. maddesine göre dış ticaret ilişkilerinin düzenlenmesi, ticaret anlaşmaları ve mukavelelerinin yapılması ile ilgili esasların tespiti ve uygulaması, dış ticaret ilişkilerinin geliştirilmesini sağlamaya yarayacak tedbirlerin yerine getirilmesi, sergi ve fuarların teşviki, himayesi ve bunlara iştirak edilmesi işleriyle görevli Dış Ticaret Genel Sekreterliği'ne bağlı 6 genel müdürlük bulunmaktadır : İhracat Genel Müdürlüğü, İthalât Genel Müdürlüğü, Anlaşmalar Genel Müdürlüğü, AET Avrupa Ekonomik Topluluğu İşleri Genel Müdürlüğü, Değerlendirme Genel Müdürlüğü, Teşvik ve Uygulama Genel Müdürlüğü.

T. B.'nın teşkilât içinde yardımcı birim olarak Personel Müdürlüğü, Levazım Müdürlüğü, İdarî İşler Müdürlüğü, Muhasebe Müdürlüğü ve Evrak Müdürlüğü gibi üniteleri kendi alanlarında çalışmaktadırlar.

Bu bakanlığın taşra teşkilât, bölge ticaret müdürlükleri, ölçüler ve ayar başkontrolör ve kontrolörleri, standardizasyon müdürlüğünün ihracat başkontrolörlükleri, pamuk başeksperlikleri, pamuk eksperlikleri, ticaret tahlil ve standardizasyon laboratuvarı şeklinde birçok ilde teşkilâtı bulunmaktadır.

T. B.'nın yurt dışında ise, ticaret müşavirlikleri, ticaret ataşelikleri vardır.

İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi, T. C. Ziraat Bankası, Toprak Mahsulleri Ofisi, Türkiye Halk Bankası ve Halk Sandıkları, İstanbul Emniyet Sandığı ve Et ve Balık Kurumu, T. B.'na bağlı bulunan kuruluşlardır.

Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar görev alan bakanlar :

Görevi	Adı ve soyadı	Göreve başlayışı	Görevden ayrılışı
İktisat Bakanı	Y. Kemal Tengirşenk	3.5.1920	27.2.1921
" "	Mahmut Celâl Bayar	27.2.1921	19.1.1922
" "	H. Sırrı Bellioğlu	19.1.1922	11.5.1922
" "	Hasan Saka	11.5.1922	12.7.1922
" "	Mahmut Esat Bozkurt	12.7.1922	24.9.1923
" "	Hasan Saka	24.9.1923	6.3.1924
Ticaret Bakanı	Hasan Saka	6.3.1924	22.11.1924
" "	Ali Cenani	22.11.1924	17.5.1926
" "	Mustafa Rahmi Köken	17.5.1926	21.1.1928
İktisat Bakanı	Mustafa Rahmi Köken	21.1.1928	29.5.1929
" "	Şakir Kesebir	29.5.1929	27.9.1930
" "	Mustafa Şeref Özkan	27.9.1930	10.11.1932
" "	Mahmut Celâl Bayar	10.11.1932	1.11.1937
" "	Şakir Kesebir	1.11.1937	28.12.1938
" "	Hüsnü Çakır	28.12.1938	1941
Ticaret Bakanı	Cezmi Erçin	3.4.1939	1.11.1939
" "	Nazmi Topçuoğlu	1.11.1939	27.11.1940

Görevi	Adı ve soyadı	Göreve başlayışı	Görevden ayrılışı
Ticaret Bakanı	Mümtaz Ökmen	27.11.1940	9.7.1942
" "	Dr. Behçet Uz	11.7.1942	10.3.1943
" "	Celâl Sait Siren	10.3.1943	1.6.1945
" "	Raif Karadeniz	1.6.1945	7.8.1947
" "	Atıf İnan	7.8.1947	6.9.1947
" "	M. Nedim Gündüzalp	11.9.1947	11.6.1948
" "	Cemil Sait Barlas	11.6.1948	16.1.1949
Ekonomi ve Ticaret Bakanı	Cemil Sait Barlas	16.1.1949	8.6.1949
" "	Vedat Dicleli	8.6.1949	22.5.1950
" "	Zühtü Hilmi Velibeşe	23.5.1950	10.3.1951
" "	Muhlis Ete	10.3.1951	23.6.1952
" "	Enver Güreli	23.6.1952	24.5.1953
" "	Fethi Çelikbaş	29.5.1953	18.5.1954
" "	Sıtkı Yırcalı	18.5.1954	9.12.1955
" "	Fahrettin Ulaş	9.12.1955	13.4.1956
" "	Zeyyat Mandalinci	7.5.1956	28.11.1956
" "	Abdullah Aker	28.11.1956	25.11.1957
Ticaret Bakanı	Abdullah Aker	25.11.1957	4.9.1958
" "	Hayrettin Erkmen	4.9.1958	27.5.1960
" "	Dr. Cihat İren	28.5.1960	26.8.1960
" "	Mehmet Baydur	5.9.1960	31.10.1961
" "	İhsan Gürsan	20.11.1961	26.6.1962
" "	Muhlis Ete	26.6.1962	19.6.1963
" "	Ahmet Oğuz	19.6.1963	26.12.1963
" "	Fenni İslimyeli	26.12.1963	22.2.1965
" "	Macit Zeren	22.2.1965	23.8.1966
" "	Sadık Tekin Müftüoğlu	7.9.1966	1.4.1967
" "	Ahmet Türkel	1.4.1967	3.11.1969
" "	Ahmet Dallı	3.11.1969	5.1.1970
" "	Gürhan Titrek	5.1.1970	26.3.1971
Sanayi ve Ticaret Bakanı	Ayhan Çilingiroğlu	26.3.1971	11.12.1971
Dış Ekonomik İlişkiler Bakanı	Özer Derbil	26.3.1971	11.12.1971
Ticaret Bakanı	Naim Talu	11.12.1971	15.4.1973
" "	Ahmet Türkel	15.4.1973	26.1.1974
" "	Fehim Adak	26.1.1974	17.11.1974
" "	Halûk Cillov	17.11.1974	31.3.1975
" "	Halil Başol	31.3.1975	21.6.1977
" "	Ziya Müezzinoğlu	21.6.1977	21.7.1977
" "	Dr. Agâh Oktay Güner	21.7.1977	5.1.1978
" "	Teoman Köprülüler	5.1.1978	12.11.1979
" "	Halil Başol	12.11.1979	12.9.1980
" "	Kemal Cantürk	22.9.1980	

TİCARET HUKUKU, ticarî iş ve işletmeleri düzenleyen hukuk kuralları bütünü. Ülkemizde T. H.'nun başlıca hükümleri (ticarî işletmeler, şirketler, kıymetli evrak, deniz ticareti ve sigortalar) 29 haziran 1956'da kabul olunup 1 ocak 1957'de yürürlüğe giren Türk Ticaret Kanunu'nda yer almış ise de, gerek Borçlar Kanunu'nda gerek Bankalar Kanunu gibi diğer özel kanunlarda T. H.'na ait kurallara rastlanmaktadır.

Borçlar hukukundan ayrı olarak bir T. H.'na gerek olup olmadığı ve T. H.'nun gerçekten borçlar hukukundan ayrı bir özelliği bulunup bulunmadığı eskiden beri tartışma konusu olmuştur. Bazı hukukçular T. H. - borçlar hukuku ayrımını reddetmektedir. Nitekim İsviçre gibi bazı ülkelerin hukuk sistemlerinde T. H.'nun borçlar hukuku kuralları içinde yer aldığını görüyoruz. Bununla birlikte, T. H.'nu borçlar hukukundan ayıran bazı özellikler bulunduğu, diğer hukukçularca savunulmuştur. Onlara göre, T. H. ülkeler arasında binlerce yıldan beri süregelen ticaretin geliştirdiği, pratik tatbikat ve emsal kararlarının önemli rol oynadığı bir örf ve âdet hukukudur. Bundan dolayı örf ve âdet, T. H.'nda borçlar hukukundan çok daha önemli bir rol oynar. Ayrıca T. H. kuralları evrensel (cihanşümul) bir karakter taşırlar. Örnek olarak kıymetli evrak (çek, poliçe, bono), nakliye işleri, deniz kazaları vb. hakkındaki kurallar hemen bütün ülkelerin T. H.'nda birbirine benzer şekilde düzenlenmiştir. Bundan başka, T. H., hızla karar alınması ve yerine getirilmesini gerektiren işlemler hukukudur, taraflar arasında karşılıklı güven esasına dayanır ve borçlar hukukunun şekilciliğinden imkân ölçüsünde kaçınır. İşte bundan dolayı ülkemizde de T. H.'nun ayrı bir kanun içinde düzenlenmesine ihtiyaç duyulmuştur. (E. Korur)

TİCARET MAHKEMESİ, Türk Ticaret Kanunu'nun 4. maddesinde belirtilmiş olan ticarî davalara bakmakla görevli özel mahkeme. Bir başkan ve iki üye olmak üzere üç hâkimden kuruludur. Bir yerde özel olarak görevlendirilmiş T. M. yoksa, orada bulunan asliye mahkemesi, ticaret davalarına da T. M. sıfatıyla bakar, ancak kararında bu sıfatını belirtir. Ticarî bir davanın hukuk mahkemesi, ticarî olmayan bir davanın T. M. tarafından görülmesi, hükmün bozulması için yalnız başına bir sebep teşkil etmez (Ticaret Kanunu Md. 5).

TİCARET UNVANI, gerçek veya tüzel kişi olan tacirin ticarî işlerinde kullandığı ad. T. U., bir "çekirdek" ve "ek"ten meydana gelir.

Her tacir, ticarî işletmesiyle ilgili işlemleri T. U. ile yapmaya ve işletmesiyle ilgili senet ve diğer evrakı bu unvan altında imzalamaya mecburdur. Tescil olunan T. U.'nın, ticarî işletmenin giriş cephesinin herkes tarafından kolayca görülecek bir yerine okunaklı bir şekilde yazılması zorunludur (Ticaret Kanunu Md. 41). Her tacir, ticarî işletmenin açıldığı günden itibaren on beş gün içinde seçtiği T. U.'nı işletme merkezinin bulunduğu yerin ticaret siciline tescil ve ilân ettirmeye mecburdur (TK. Md. 42). Gerçek kişi olan tacirin T. U., Ticaret Kanunu'nun 48. maddesine uygun olarak yapabileceği ekler ile kısaltmadan yazılacak ad ve soyadından meydana gelir. T. U.'na aynı sicil dairesinde daha önce tescil edilmiş olan unvanlardan açıkça ayırmaya yarayacak eklerin yapılması gereklidir (TK. Md. 43).

Tüzel kişilerin T. U.'nın şekli Ticaret Kanunu'nda ayrı ayrı düzenlenmiştir. Kollektif şirketlerin T. U., bütün ortakların veya hiç olmazsa ortaklardan birinin adı ve soyadıyla şirketi ve çeşidini gösterecek bir ibare taşımalıdır. Adî veya sermayesi paylara bölünmüş komandit şirketlerin T. U., komandite ortaklardan hiç olmazsa birinin ad ve soyadıyla şirketi ve çeşidini gösterecek bir ibareyi ihtiva eder. Bu şirketlerin T. U.'nda komanditer ortakların ad ve soyadlarının bulunması yasaktır (TK. Md. 44). Limitet, anonim ve kooperatif şirketler, işletme konusu gösterilmek ve 48. madde hükmü saklı kalmak şartıyla T. U.'nı serbestçe seçebilirler. Şu kadar ki, T. U.'larında "limitet şirket", "anonim şirket" ve "kooperatif" kelimelerinin bulunması şarttır. Bunların

T. U.'nda gerçek bir kişinin ad ve soyadı bulunduğu takdirde, şirketin çeşidini gösteren ibarelerin rumuzla veya kısaltılmış olarak yazılmaları yasaktır (TK. Md. 45). (E. Korur)

TİCARET VE NAFİA NEZARETİ, Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat döneminde ihdas olunan nezaretlerden biri. İmparatorluğun kuruluşundan Tanzimata kadar geçen dönemde ticaret işlerinin ve tüccarlar arasında doğan anlaşmazlıkların düzenlenmesinden kadılar ve onlara bağlı olarak belde naipleri ile muhtesipler sorumlu idiler. Yabancı devletlere verilen imtiyazlar sonunda yabancı tüccarların, Osmanlı İmparatorluğunun bütün illerinde uyguladığı yeterlilik ve nark sistemine karşı ticarette rekabeti getirmeleri ve yerli tüccarların çeşitli muafiyetlerle güçlendirilmiş yabancılarla rekabet edemeyişleri karşısında Osmanlı hükümeti bazı tedbirler almak zorunda kaldı. II. Mahmud zamanında Müslüman tüccarları desteklemek maksadıyla Hayriye tüccarı adıyla bir teşkilât kuruldu. Önemli ithalât ve ihracat limanlarında da o beldenin tüccar başılarına yerli ve yabancı tüccarlar arasındaki ilişkileri düzenleme yetkileri verilerek şehbender unvanıyla devlet memuru olarak görevlendirilmeleri kararlaştırıldı. Dış ülkelerle artan ticarî ilişkilerin düzenlenmesinde önce 1838'de Meclis-i Ziraat ve Sanayi, daha sonra da Meclis-i Umur-i Nafia görevlendirildi. Ancak bu tedbirler yetmediğinden 1839'da Ticaret ve Ziraat Nezareti teşkil edildi. Bu nezaret bir ticaret ve ziraat meclis-i kebiri, ticaret ve ziraat muhasebe ve istatistik bürolarından oluşuyordu. 21 kişilik küçük bir kadrosu vardı. 1846'da ticaret mahkemeleri kuruldu. 1850'de ilk ticaret kanunu yayınlandı. 1860'ta bu kanuna ek bir kanun daha çıkarıldı. 1875'te ticaret mahkemeleri Ticaret ve Ziraat Nezaretinden alınarak Adliye Nezaretine bağlandı. Nezaretin adı da T. N. N.'ne çevrildi.

Yeni teşkilâtta bayındırlık konuları birçok dairelere bölündüğü halde, ticaret işleri için yalnız bir daire vardı. Kadrosu da bir müdür, bir müdür yardımcısı ve bir başkâtipten ibaretti. Böyle bir dairenin 1831'den beri yabancı devletlerle imzalanan çeşitli ticaret antlaşmalarını ve bu antlaşmalardan doğan idarî anlaşmazlıkları çözümlemesi mümkün değildi. Tabiatıyla Türk ve Müslüman tüccarları destekleyecek, koruyacak gücü de yoktu. Esasen T. N. N. nazırı, kabine dışında bırakılmıştı. Bunun sonunda Osmanlı İmparatorluğunda yerli tüccar sınıfı tamamen eridi. Namık Kemal'in dediği gibi, yabancı firmaların uşağı ve kolcusu durumuna düştü. Bütün bu olumsuz gelişmelere rağmen bu nezaret, tüccar ve sanatkâr yetiştirme düşüncesiyle 1881'de Sanayi-i Nefise ve Ticaret mekteplerini açmıştır. T. N. N. 1894'te kaldırılarak bu defa yeniden teşkil edilen Nafia Nezaretine bağlanmıştır. (İ. Parmaksızoğlu)

TİCARET VE SANAYİ ODALARI, meslekî hizmetleri görmek, meslek ahlâk ve dayanışmasını korumak, ticaret ve sanayiin genel menfaatlere uygun şekilde gelişmesine çalışmak ve bu amaçla kendisine verilecek işleri yapmak üzere kurulan, tüzel kişiliği haiz ve meslekî teşekkül mahiyetindeki kamu kurumu. T. S. O., oda ve borsalar ile bunların kuracağı birlikler hakkındaki 8 mart 1950 tarih ve 5590 sayılı kanun ile düzenlenmiş bulunmaktadır.

T. S. O.'nın kuruluşu : T. S. O., oda kurulması istenen yerde bulunan tescil olunmuş tacirlerin yazılı isteği üzerine, Ticaret Bakanlığının vereceği izin ile kurulur. Ancak, bu isteğin en az yüz tacir tarafından yapılmış olması gerekir. Sanayi odalarının ayrıca kurulduğu yerlerde bu odalar sadece Ticaret Odası adını alırlar (TSOK. Md. 3). Sanayi odaları ise, kuruluş bölgesi içinde bulunan sanayicilerden yüzde altmışının yazılı isteği üzerine Ticaret Bakanlığının izni ile ayrı olarak kurulabilir. Ancak, bunun için en az otuz sanayicinin isteke'e bulunması şarttır. T. S. O. ile ticaret odalarının çalışma alanı, belediye sınırlarıdır. Sanayi odalarının çalışma alanı, il sınırları olmakla birlikte, bu sınırlar Ticaret Bakanlığı tarafından genişletilip daraltılabilir (TSOK. Md. 4).

T. S. O.'nın organları : T. S. O.'nın a. Meslek komiteleri, b. Oda meclisi ve c. Yönetim kurulu olmak üzere üç organı mevcuttur. Meslek komiteleri, meslek gruplarından seçilen 5 - 7 kişiden bir araya gelir. Süreleri üç aydır (TSOK. Md. 14). Meslek komiteleri, birer danışma organı niteliğinde olup, kendi konularında yararlı ve gerekli gördükleri tedbirleri teklif ederler (TSOK. Md. 16). Oda meclisleri, meslek komitelerince üç yıl süreyle seçilen ikişer kişiden kurulur (TSOK. Md. 16). Oda meclisi, odanın en yetkili karar organıdır. Odanın amaçlarının gerçekleşmesi konusunda her çeşit karar ve tedbirleri almak, oda meclisinin görevleri arasındadır (TSOK. Md. 17). Yönetim kurulu ise, oda meclisinin kendi üyeleri arasından bir yıl için seçeceği 5 - 11 asil ve aynı sayıda yedek üyeden kurulur. Yönetim kurulu kendi arasından bir başkan ve bir veya iki başkan vekili seçer (TSOK. Md. 18). Yönetim kurulu, odanın mevzuat ve oda meclisinin kararları çerçevesinde işlerini yürüten icra organıdır (TSOK. Md. 19). (E. Korur)

TİCARET YOLLARI : Dünyanın önemli T. Y., kıtalar ve bölgeler arası olmak üzere iki bölümde incelenebilir. Kıtalararası T. Y. Avrupa ile Asya, Avrupa ile Amerika ve Amerika ile Asya arasında yer almaktadır. Bunlar eşya ve posta ulaştırmasında yüzyıllardan beri kullanılan alışılagelmiş kara, deniz ve hava yollarıdır.

T. Y.'nın çok çeşitli özellikleri vardır. Bunlar sadece harita üzerinde yer alan bir çizgi veya işaretten ibaret değildir. T. Y.'nın her yönden incelenmesi yapılmış, ölçülmüş, geliştirilmiş, korunmuş, güven altına alınmış ve ikmal imkânları sağlanmış olması gerekmektedir.

Bu sebeple, kara T. Y. genellikle demir yollarını, kanalları, asma yolları, tünelleri, telgraf, telefon hatlarını içine alabilmektedir. Ayrıca, bunun içine küçük veya iki yakayı birbirine bağlayan ve içinde kara yolu, demir yolu ve hava yolu bulunan büyük köprüleri, istasyonları, tamirhaneleri, depoları, akaryakıt istasyonlarını, garajları, konaklama yerlerini, trafik ışıklarını ve yol işaretlerini de katmak mümkündür. Deniz T. Y.'nda ise, haritalar, rüzgâr yönleri, limanlar, fenerler, pilot gemiler, çekici gemiler, kablolar, boru hatları, denizcilik merkezleri ve koruyucu konvoylar önemli unsurlardır. Öte yandan hava T. Y. ise, hava alanlarını, pistleri, onarım ve bakım kolaylıklarını, meteoroloji istasyonlarını ve radar ekipmanlarını kapsarlar. T. Y. yukarıda değinilen imkânlara hemen hemen kuruluşlarından beri sahip olmuşlardır.

Eski çağlarda T. Y. : Ticaretin en önemli unsuru yük taşımaktır. İnsanlar hiçbir araç olmadan kendi ihtiyaçlarından az fazlasını sırtlarında taşıyabilirler. Bu sebeple, ticaretin, ancak yük taşımağa elverişli hayvanların evcilleştirilip hizmete sokulmasından sonra başladığı ileri sürülmektedir. Ticareti başlatan kişilerin de, göçebe kabilelere mensup gezgin insanlar olduğu şüphesizdir. Bunlar aynı zamanda yaşamaları için gerekli hayvanları yaz ve kış mevsimlerinde ot-

latmak üzere ovalardan yaylalara, bir yöreden diğerine götürmüşler ve bu arada yük hayvanları ile eşyalarını taşıyan ilk turistler olmuşlardır. M. Ö. 2000 yılında, atın evcilleştirilmesi ile bu hareketler daha geniş hale gelmiştir. Bu ulaştırma usulü, gezgin insanlar tarafından Orta Doğu'ya getirilmiş ve Babil'i Mısır'a bağlayan ilk T. Y.'nun gerçekleştirilmesine sebep olmuştur Bu yol, önceleri Filistin ve Suriye'deki verimli topraklardan geçerek Mısır'a ulaşmış, daha sonra güneydeki kısa, fakat tehlikeli çöl yolu da kullanılmağa başlanmıştır. Bu ticaret yolunun önemi, yol güzergâhına giren ülke ve şehirlerin büyüklükleri ve imkânları ile bağlı kalmıştır. Mısır ile Babil'in tabiî ürünleri bakımından birbirinden pek farklı olmaması, ticaretin büyümesini engellemiş ve bu yolun güzergâhına giren şehirlerin (Bağdad, Babil, Palmira, Baalbek ve Şam) fazla gelişememesine sebep olmuştur. Öte yandan bu bölgede Nil ile Fırat nehirlerinin kaynaklarını birleştiren ve nehir üzerinde sal ve kara bölümünde deve kervanı kullanmak suretiyle işletilen ticaret yolu bölgenin etrafı deniz ile çevrili olması sebebiyle daha fazla gelişememiştir. Ancak deniz üzerinde kullanılan araçlar hizmete girer girmez ticaret daha uzak mesafeler arasında yapılabilmiştir. Örnek olarak, Nil nehrinin kaynaklandığı Orta Afrika bölgesi, Nil nehri ve Akdeniz limanları vasıtasıyla Avrupa ile bağlanmıştır. Bunun gibi, Babil şehri ile Avrupa arasındaki yol, Suriye liman şehirleri ve deniz yolu ile daha da kısaltılmıştır. Nil deltası ile bağlı ticaret için daha kısa bir yol aranmış ve yukarı Nil üzerinden Kızıldeniz'in herhangi bir bölgesine nakliyat yerine, Akdeniz ile Kızıldeniz'in birbirlerine en fazla yaklaştıkları bugünkü Süveyş Kanalı'nın bulunduğu bölge kullanılarak Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'na ulaşılması tercih edilmiştir. Bölgenin kuzeyindeki göçebe kabileler de kara T. Y.'nı genişletmiş ve Karadeniz kıyılarını Çin'e bağlayan, sonradan İpek Yolu adını alacak kara yolunun ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Böylece, Avrupa ile Asya arasındaki ticaret yolunun çekirdeği ortaya çıkmıştır.

Avrupa - Asya arasındaki T. Y.: Avrupa ile Asya'daki yerleşim merkezleri, birbirlerine geniş dağ sıraları ile bağlanmışlardır. Bu sebeple, iki bölgeyi birbirine bağlayacak yolun ya kuzey kesiminden veya güney kesiminden geçmesi kaçınılmaz olmuştur. Kuzey kesiminden geçen yol, geniş ovaların ve büyük dağların aşılmasını gerektirdiğinden çok eziyetli ve masraflı bulunmuş ve bu yüzden genellikle deniz yollarını içine alan güney yolu tercih edilmiştir. Teorik olarak, Avrupa ile Asya'yı bağlayan ve iki kıtanın kuzey uçlarından geçen bir yolun da mevcut olduğu söylenmiştir. Ancak, çok ıssız bozkırlardan geçen bu yol, heyecan ve değişiklik dışında bir özelliği olmaması yanında, güç hava şartları dolayısıyla eşya nakli için ön planda tutulmamıştır.

İki kıta arası ticarette, önceleri Karadeniz kıyılarından geçen kuzey kara yolu kullanılmıştır. Romalılar, Çin'den sağladıkları ipek ve ipekli kumaşları bu yol ile taşımışlardır. Ancak, bu yol düşman kabilelerin zaman zaman yaptıkları müdahaleler yüzünden bir süre gereği şekilde kullanılamamıştır. Yol, eski önemini 1245'te yeniden kazanmıştır. Bu dönemde, Tuna ile Çin arasındaki bölgeyi kontrolleri altında bulunduran Moğolların ticareti teşvik etmeleri yüzünden yol, yüzyıl boyunca serbestçe kullanılmıştır. Bu dönemde, Marco Polo (b. bk.) ve diğer batılı tüccarlar, Uzak Doğuya seyahat etme imkânını bulmuşlardır. 1350'lerin ortalarında bölgeye Türkler hâkim olmuşlardır. Bu dönemde de ticaret genellikle sürüp gitmiştir. Ancak, ister serbest ister biraz kısıtlı olsun, belirli birtakım amaçlar ve ipek gibi lüks maddeler için kullanılan bu uzun yolda hayvan sırtında yük taşımanın çok masraflı ve zahmetli olduğu anlaşılmıştır. Daha sonra, deniz yolunun açılması ile İpek Yolu, eski önemini kaybetmiştir.

Deniz yolları hizmete girdikten sonra inşa edilmiş olan ve Avrupa'dan Çin'e kadar Rusya üzerinden uzanan Sibirya demir yolları da eski İpek Yolunun yerini alamamış ve Rusya tarafından daha çok yerel amaçlarla kullanılmıştır.

1345'ten sonra ticaretin büyük bölümü deniz yolu ile yapılmıştır.

Çeşitli güney yolları arasında tercih, en kısa mesafeyi oluşturduğu için, Süveyş bölgesi lehine yapılmıştır. Nitekim Kızıldeniz ile Akdeniz'in arası 150 km lik bir çöl ile ayrılmış bulunmaktadır. Bu sebeple iki denizi birleştirmek ve ulaştırmada maliyeti düşürmek üzere düz bir arazi üzerinde bir kanal açma fikri tabiî olarak ortaya çıkmıştır. Bu konuda ilk deneme Mısır firavunu tarafından M. Ö. 1380'de, ikinci teşebbüs ise M. Ö. 609'da yapılmış ve daha sonraları bu çalışmalara devam edilmiştir. M. Ö. 285'te tamamlanan kanal, M. Ö. 31'de deniz trafiğine açılabilmiştir. Bu kanal, Kızıldeniz'in Arsinoe bölgesini doğrudan doğruya Akdeniz ile değil, Nil nehrinin kolu ile birleştirmiştir. Bu yüzden de kanal kurumuştur. Aslında Süveyş Kanalının açılması, o devirlerde yararlı olmamış ve kanal Kızıldeniz'de deniz nakliyatı yapmak amacını gütmemiştir. Bu bakımdan Süveyş Kanalı projesi uzun bir süre terk edilmiş ve buharlı gemilerin hizmete girmesine kadar pek yararlı olmadığı düşünülmüştür.

Öte yandan Avrupa ile Asya arasında M. Ö. 130'dan bu yana, kara yolu üzerinde büyük ölçüde ticaret yapılmıştır. Bu, Pers İmparatorluğu'nun Akdeniz'den Karadeniz ve Hindistan'a uzanmış olduğu ve ticaretin üzerinden geçeceği bölgeler arasında siyasî bir birleşmenin oluştuğu döneme rastlamaktadır.

Persler, denizci millet olmadıkları için ticareti, deniz yolu ile Lübnan'ın Sur ve Sidon şehirleri ile Kartaca ve İspanya'nın Cadiz şehirleri arasında geliştirmeyi Fenikeliler üstlenmiş ve M. Ö. 1500'den beri bu deniz yolunu kullanmışlardır. Fenikeliler, fil dişi, ipek ve baharatı doğudan batı ülkelerine ve batının gümüş, bakır ve kalay gibi maddelerini de doğuya sevk etmişlerdir. Böylece mallar, Basra Körfezi'nden Hint gemileri ile Malabar'a kadar taşınmakta, oradan gene Hint gemileri ile Bengal veya Malacca boğazına götürülmekte ve daha sonra Çin'den gelen gemilere yüklenmekteydiler.

Ancak, kullanılan tek yol bu değildi. Ayrıca, mallar, aynı zamanda daha kuzeyden geçen kara yolu ile de taşınarak Karadeniz limanlarına getirilmekte ve oradan Tuna nehri veya Adriya Denizi yolları ile Avrupa'ya gönderilmekteydi. Troialıların zenginliği muhtemel olarak bu ticarete dayalı bulunmaktaydı. Bu sebeple Troialılar ile Yunanlılar arasında çatışma çıkmış ve uzun süre devam etmiştir. Yunanlılar (daha sonra Romalılar) ile Fenikeliler arasında tercih edilecek iki ticaret yolunun bulunması sebebiyle büyük bir rekabet mevcuttu. Bu mücadele, Büyük İskender'in, ordusunu Mısır'a gönderdiği ve İskenderiye limanında, meşhur liman fenerini inşa ettirdiği dönemden bir süre sonra durmuştur.

Romalılar, Yunan imparatorluğunu devralmış ve tabiî olarak, Hindistan ve Asya ile yapılan köklü bir ticarete sahip olmuştur. Daha çok komşu ülkelerin müdahalelerinden kaçınmak amacıyla Romalılar, bu ticarette deniz yolunu geliştirmiş ve bu gelişme, özellikle Arap ve Belucistan kıyıla-

rından geçmeden, Mısır'dan doğrudan doğruya Hindistan'a yelken açma imkânı doğduktan sonra daha da hızlanmıştır.

Roma İmparatorluğu ile Hindistan arasında deniz yolu ile yapılan ticaret, Caracalla döneminde hemen hemen durmuştur. 328 yılında İstanbul şehrinin kurulması, Karadeniz kıyıları vasıtasıyla yapılan kara yolu ticaretini yeniden canlandırmış ve bu ticaret, bütün Orta Çağ süresince geçerli olmuştur.

İslâmiyetin doğuşu, Avrupa ile Asya ticaret tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. VIII. yüzyılda Araplar, başarılı oldukları en parlak dönemde, Portekiz ile Hindistan arasında uzanan bölgeyi kontrolleri altında tutmuşlardır. Bu, güney yolu ile yapılan ticaretin tamamını Arapların kontrolü altına sokmuş ve Trabzon ile Bizans üzerinden devam eden ticaretin de azalmasına sebep olmuştur. Atlantik'ten Çin'e yapılan Arap ticareti, devir alınan Yunan ve Roma kültürü teşkilâtı ve ticarî ilişkileri üzerine oturtulmuştur. Bu dönemde Hristiyan âleminin ticareti daha çok Kuzey Akdeniz bölgesinde oluşmuş ve İstanbul'dan Venedik'e, Cenova ve Marsilya'ya ve buralardan da Almanya, Fransa ve Flamanlar bölgesine kara yolu geçitleri ile devam etmiştir.

İslâm âlemi ile Hristiyan âlemi arasındaki düşmanlık 1096 - 1270 yıllarındaki Haçlı Seferleri döneminde en yüksek düzeye ulaşmış ve seferler sonunda, geçici bir süre için Levant Adası limanları ve Par körfezi ile Suriye limanları arasında hâlâ devam eden ticaretin bir bölümü Hristiyanların eline geçmiştir. Bu yıllarda Hint Okyanusu'nda Çinlilerin hâkim olduğu bir dönem oluşmuş ve X - XII. yüzyıllarda ticaret canlılığını korumuştur. Muhtemel olarak bu dönemde Çinlilerin gemi inşaatı ve deniz seferlerine olan bazı katkıları Avrupa tarafından benimsenmiştir.

Haçlı Seferlerinden en büyük kârı, o dönemde İslâm âlemi ile anlaşmış olan Venedikliler sağlamış ve Akdeniz'de, İstanbul'un Türkler tarafından alınmasından sonra bile sarsılmamış olan ticaret üstünlüğünü korumuşlardır.

Venedik'in ticaret imparatorluğu, Alpler üzerinden kara yolu ile Almanya'ya bağlı bulunan ve Doğu Akdeniz'de korunan limanlar dizisi üzerine tesis edilmiştir. Alman şehirleri de Rhein nehri vasıtasıyla Hollanda ile bağlı bulunuyor ve Baltık Denizi ülkelerine kadar uzanıyordu. Antverp (Anvers) ve Bruges limanları ötesinde bulunan İngiltere'nin, bu dönemde, yani Orta Çağlarda uzun yollu ticaretteki hissesi pek fazla değildir. İngiliz tacirlerinin, İngiliz adalarının batısında rekabet imkânları vardı. Bristol, Chester ve Exeter gibi limanları kullanarak İrlanda, Batı Fransa ve Portekiz ile ticaret yapabiliyorlardı. Ancak XIII. yüzyılda Veneciklilerin Akdeniz'den çıkarak doğrudan doğruya İngiltere'nin Southampton limanına sefer yapmağa başlamaları, ticaret modelini değiştirmişti. Modern ticaretin esaslı birçok tekniği kendileri tarafından icat edilmemiş olsa bile, Venedik ile İngiltere ticaretinden türedi, denilebilir. Ancak, İngiltere'nin ticareti, XVI. yüzyıla kadar Kuzey Avrupa ve XVII. yüzyıla kadar da Akdeniz bölgesine uzanma imkânını bulamamıştı.

Venedik ve İtalya'nın diğer limanları, Orta Çağların büyük bölümünde İslâm ülkeleri ile ticareti sürdürerek Doğu ticaretinin Avrupa limanları olmalarına yol açmıştı. XII. yüzyılda ve sonrasında, Levant Adası'nın Arapları, Hristiyan tüccarlara, kendilerinden silâh temin ettikleri için daha anlayışlı davranmışlardı. Fakat uzun bir süre sonra Haçlı Seferlerinin oluşturduğu ruh, İtalyan tüccarlarını ticaret anlaşmalarına bağlı kalmamağa zorlamış, İspanyol ve Portekizlileri, Hristiyanlığın geleceği için İberya yarımadasını yeniden ele geçirmek üzere zorlu bir savaşa itmişti. 1245 - 1345 arasında İtalyan tüccarları, Çin ile olan ticaretlerini Moğolların koruyuculuğu ile sürdürebilmişlerdir. Buna karşılık, Portekizliler, bütün ilgilerini Portekiz'i yeniden kurmak üzerinde yoğunlaştırmış ve Afrika kıyılarından Fas üzerine seferler düzenlemişlerdir. Bu seferleri 1497'de başarılı sonuçlar vermiş, Kap burnuna olan seferleri ise, Cristophorus Columbus'un 1492'de Atlantik'i geçmesinden edinilen bilgiler üzerine düzenlenmiştir.

Böylece, Avrupa ile Asya arasında Kap burnu üzerinden bulunmuş olan yeni deniz yolu, 1497 - 1869 arasında geçerli olmuştur. Bu büyük başarı, her türlü yola baş vurmuş olan Portekizlilerin azimleri sonucu elde edilmiştir. Nitekim bu yolun açılmasından birkaç yıl sonra Portekizliler, Lizbon ile Macao arasında, aracı Batı Afrika, Hindistan, Seylan ve Malaya limanları üzerinden geçen bir ticaret yolu kurmuşlardır. Ancak, Portekizliler, bu ticaret tekelini Batı Avrupa'nın, özellikle Hollanda, İngiltere ve Fransa'nın güçlü denizcilerinin şiddetli rekabetleri karşısında uzun süre sürdürememişlerdir.

Böylece, Portekizliler üstün durumlarını koruyamamış ve Hollandalılar, ticaret yolunu değiştirerek Cava adalarına ve Uzak Doğu'ya gidiş ve dönüşlerinde Kap burnundan, Hindistan'a uğramadan Sunda boğazlarına geçmişlerdir. Avustralya'nın keşfi ve Güney Afrika'nın Hollanda'nın eline geçmesi, bu yeni deniz yolunun bulunması sonucudur.

İngilizler, ancak XVIII. yüzyılda denizdeki üstünlüklerini Doğu'da sağlayabilmiş ve İngiltere ile Hindistan ve Çin arasında, merkezi Hindistan'da olmak üzere, St. Helena, Cape Town, Bombay, Madras, Kalküta ve Penang limanlarını içine alan bir ticaret yolu kurmuşlardır. Bu yerlere XIX. yüzyılın başlarında Seylan, Mauritius ve Singapur, 1841'de Hong Kong, 1848'de de Labuan ve Kuzey Borneo eklenmiştir.

Bu keşifler, yelkenli gemi döneminin son başarısı olmuştur. Ancak 1840'tan günümüze kadar daha eski ve daha kısa yolların yeniden canlandırılması yolunda işaretler ortaya çıkmıştır. Napoléon, Mısır seferinde, Kızıldeniz ile Akdeniz'i en dar olan bölgede birleştirmek imkânlarını düşünmüş ve bu düşüncelerin gerçekleşmesi için çaba göstermiştir. 1857'de bu kara parçası, demir yolu ile döşenerek mallar bir gemiden diğerine taşınmıştır. Daha sonra akla en uygun olan yol seçilmiş ve Süveyş Kanalı inşaatına başlanarak 1869'da bitirilmiştir. Kanalın hizmete girmesinden sonra ticaret, eski ve kısa yola aktarılmıştır. Bu durumda deniz üstünlüğüne sahip olan ülkeler, kontrol merkezlerini değiştirmişlerdir. Bu konuda başta gelen İngilizler, Cebelitarık Boğazı, Malta adası, Kıbrıs, İskenderiye ve Aden'i kontrolleri altına almışlardır. Yol açıldıktan az sonra kablolar döşenmiştir.

Deniz ticareti Avrupa ile Asya arasında normal bir ticaret haline dönüşmüş, uzun deniz yolu Kap burnu üzerinden Avustralya'ya ulaşmak için ikinci bir yol olarak kalmış ve daha çok II. Dünya Savaşı süresinde kullanılmıştır. Londra ile Avustralya'nın Melbourne şehri arasındaki uzaklık, Süveyş Kanalı üzerinden 1 000 deniz mili daha kısa olmasına karşılık, kanaldan geçiş masraflarının yüksekliği ve trafik sıkışıklığının oluşturduğu gecikme, uzun yolun hem maliyet hem de zaman farkını azaltması sebebiyle o yoldan yararlanmağa devam edilmiştir.

Uzak Doğu'ya hava yolları taşımacılığı 1945'ten sonra geliştirilmiş ve 1950'lerin ortasına kadar sadece yolcu ve posta taşımalarında kullanılmıştır. Bu sebeple yeni hava limanları hizmete girmiş ve mevcutlar gelişmiştir. Bangkok,

Hong Kong, Tokyo hava limanları, Pasifik servisi yapan hava yollarının bağlantı merkezlerini oluşturmuştur.

Avrupa ile Amerika arasındaki T. Y.: 1492'de Amerika'nın keşfedilmesinden sonra Atlas Okyanusunda esen rüzgârların yönleri tespit edilmiştir. İncelemeler sonunda Avrupa kıtasından Atlantik'e açılan gemilerin büyük bir bölümü, öncelikle, kuzey-doğu rüzgârları ile Güney Amerika'ya doğru yol aldıktan sonra kuzeye yönelip Batı Hint adaları arasından veya yakınından geçerek Amerika kıyılarına ve daha sonra Amerika'nın kuzeyindeki Kanada ve Newfoundland'e ulaşmakta ve bu defa daha yüksek enlemlerden esen batı rüzgârları ile Avrupa'ya dönmekte idiler. "Ticaret üçgeni" adı verilen bu yol üzerinde sadece Kanada ile Newfoundland arasındaki güzergâhta rüzgâra karşı gitmek zorunluluğu vardı. Bu başlıca deniz ticareti yolunu biraz değiştiren gemilere de rastlanmaktaydı. Örnek olarak esir gemileri, Avrupa'dan çıkışlarında, önce Batı Afrika kıyılarına doğru yol almakta ve diğer bazı gemiler de Avrupa'ya dönüşlerinde daha güneydeki yolları kullanmaktaydılar. Panama'dan kara şeridine doğru yönelen İspanyol bölgesi, Atlantik'in en uzak köşesindeki ticaret alanını teşkil etmekteydi. Panama dar kara şeridinin kuzeyinde Meksika, güneyinde ise Peru yer almaktaydı. Bu bölgeler İspanyollar tarafından zapt edilmiş ve XIX. yüzyıla kadar İspanyol sömürgesi, Brezilya ise uzun süre Portekizlilerin dominyonu olarak kalmıştır. Sonraları bu bölgeye erişen Hollandalılar ve İngilizler, Batı Hint Adalarına ayak basmış ve bir süre sonra İngilizlerin yönetimi altına giren Virginia ve New England kıyılarına uzanmışlardır. İngilizlerden sonra Fransızlar da bu bölgeye uzanmış, St. Lawrence'e nüfuz etmiş, Great Lakes'e ve Amerika'nın ortalarına kadar uzanmışlardır.

Amerika'nın orta kesiminin batı bölümü geliştiğinde, bölgenin ticareti ya Great Lakes kanalıyla kuzeye veya Karaib üzerinde güneye dönük akış görünümü kazanmıştır. Güneye yönelik bu ticaret, Avrupalıların elinde olan Kuzey Atlantik ticaretini bir yerde telâfi etmek suretiyle Orta ve Güney Amerika'da gittikçe artan bir ticarî ilginin oluşmasını sağlamıştır.

Meksika'nın 1821'de İspanya'ya karşı ayaklanması üzerine Amerika Birleşik Devletleri'nin güneye yönelik baskılarının artması, Texas'ın 1836'da bağımsızlığa kavuşarak, 1845'te de Amerika Birleşik Devletleri'ne katılmasına, Küba üzerinde ticarî etki kurulmasına ve New Orleans limanının süratle büyümesine yol açmıştır. New York limanının Liverpool ve Hamburg limanlarından daha yakın olmaması ve Brezilya ile Arjantin'in bütün tarihî bağlarının Avrupa ile olması sebebiyle Amerika Birleşik Devletleri'nin Güney Amerika ticaretine girebilmesi son derece zorluk göstermiş, başlangıçta ancak Peru ve Şili ile ticarî ilişkilere girmiştir. Büyük Okyanus'a hâkim olması sebebiyle Güney Amerika'nın batı kıyıları Amerika Birleşik Devletleri'nin yatırımları için kanunî bir alan niteliği göstermiştir.

Atlantik'in her iki yakasında kurulan sanayi, birbirine eş olmasına rağmen tabiî mamuller itibarıyla çok farklılık göstermiştir. Bu trafiğin hayatî önemi, sadece istatistiklerde değil, aynı zamanda Southampton, Liverpool, Hamburg, New York ve Montreal gibi şehirlerdeki son derece pahalı yatırımlar ve tesislerde de görülmüştür. Bu yol savaş yıllarında da korunmuştur.

Dünyanın en büyük trafik hacmi, Kuzey Amerika'daki St. Mary kanalı ve Great Lakes'ten geçmektedir. Burada büyük bir kıtanın ihracat trafiğinin büyük bir bölümü her yerde olduğundan fazla biçimde sadece bir çıkışa bağlı kalmıştır.

Amerika ile Avrupa arasındaki deniz ulaştırması geniş bir biçimde hava yolları ile iki katı artırılmış ve Londra ile New York'un hava limanları arasında posta ve yolculara rahat seyahat imkânı sağlanmıştır. Portekiz'in Lizbon şehrinden başlayan uzun uçak seyahatleri için, Azor adaları ile Bermuda adalarında hava alanları ve ikmal merkezleri hizmete sokulmuştur.

İngilizlerin Atlas Okyanusu'ndaki ticareti ellerinde bulundurdukları dönemde, Amerika Birleşik Devletleri ilk planda Karaib adaları (Caribbee Islands)'na ilgi göstermiştir. Bunun ilk sonucu, Amerika'nın Batı Hint Adaları ile 1783'te ticareti başlatmasıdır. Amerika'nın batı hudutlarına rağmen Mississippi nehrini bir ihracat çıkışı yapan Louisiana'daki mübayaalar (1803), ikinci dönemi oluşturmuştur.

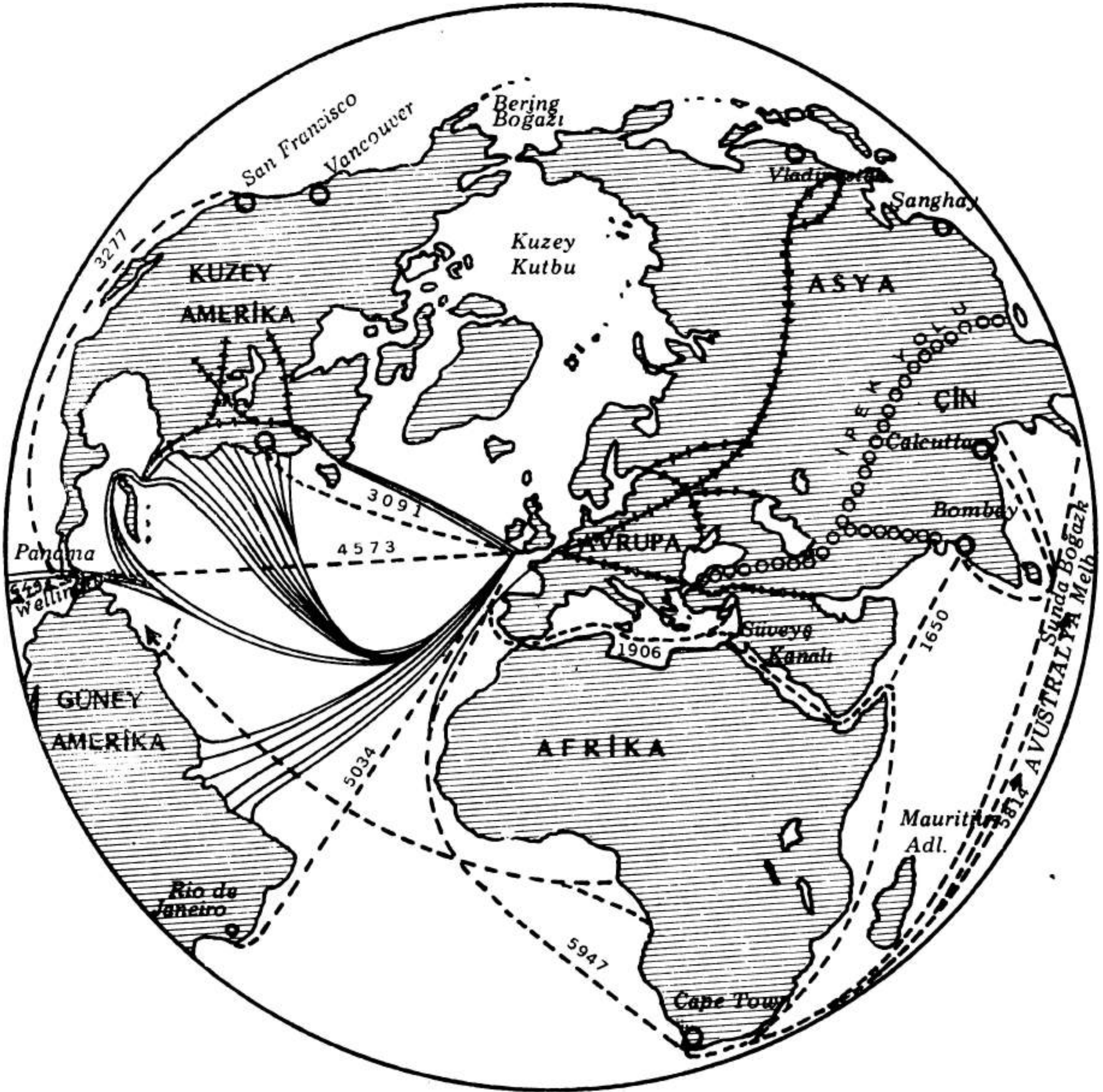
İngiltere'nin Bristol ve Liverpool limanlarından yapılan transatlantik ticareti XVII ve XVIII. yüzyıllarda artmış ve genellikle şeker, tütün ve esir taşımacılığına dayalı kalmıştır. İngiltere ile Fransa arasında sömürgeler yüzünden çıkan savaş, bu ticaret yolunu etkilemiştir.

Ancak, denizcilik stratejisinin uygulandığı bu deniz yollarında, buharlı gemiler hizmete girinceye kadar önemli değişiklik olmamıştır. 1845'te hizmete giren buharlı gemiler, kısa sürede yolcu ve mal taşımalarında normal bir araç haline gelmiştir. 1870'ten sonra güçlü hale gelen buharlı gemiler, yelkenli gemilerin klasik yollarını terk etmeğe başlamışlardır. Bu dönemde gemilerin yakıt ikmali ön plana geçtiğinden, Okyanus ötesinde ve gerekli yerlerde kömür temin etmek üzere planlı seyahatler düzenlenmeğe başlanmıştır. Okyanus ötesi ticaretten sonra, kanalların açılması ve başlıca Amerika ve Avrupa limanlarından öteye uzanan demir yolları inşaatı dönemine geçilmiştir.

Bu dönemde Atlantik'i Pasifik Okyanusu'na bağlayan ilk demir yolu, 1867'de Amerika Birleşik Devletleri tarafından tamamlanmıştır. Ancak ilk kıtalararası dökme eşya taşımacılığı 1878'de yardıma muhtaç kişiler için İngiltere'ye gönderilen hububat dolayısıyla yapılmıştır. Öte yandan Avrupa limanları demir yolları ile birbirine ve kıtalarötesi limanlarla bağlanmıştır. Alp dağlarını tünellerle delip öteye geçen demir yolları inşaatı da 1870'te tamamlanmış ve böylece Akdeniz limanları, özellikle Cenova, Orta ve Kuzey Avrupa'ya bağlanmıştır. Avrupa ülkelerinin Hindistan ve Uzak Doğu ile olan ticareti bu yol üzerinden yapılmıştır. XIX. yüzyılın sonlarına doğru demir yolları şebekesi, kıtalar üzerinde büyük alanları kaplamağa başlamış ve bazı amaçlarla kara ticareti deniz ticareti ile bir tür rekabete girmiştir. Avrupa ve Kuzey Amerika'dan sonra demir yolları Asya, Avustralya ve Güney Amerika'da da yaygınlaşmıştır. Afrika'da Kap burnunu Kahire'ye bağlayacak bir demir yolu projesi üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Ancak, dökme taşımacılığın büyük bir bölümü deniz yolu ile gerçekleşmiştir.

En önemli kanal Amerika'da inşa edilmiştir. Bu, Kuzey Amerika'da Great Lakes ile Hudson nehrini birleştiren ve 1825'te tamamlanan Erie kanalıdır. 1886'da Atlas Okyanusu'nun kuzey kesiminde telgraf kabloları döşenerek, devamlı gemi seferleri ve ticarî ve sair haberler alışverişi sağlanmıştır.

Kuzey Atlantik ticaret yolunun en önemli unsuru, bu yolun bağlandığı yerleşim merkezlerindeki nüfusun büyüklüğü

Avrupa - Asya ve Avrupa - Amerika arasındaki ticaret yolları
Yelkenli gemiler, - - - - Buharlı gemiler, ++++ Demir yolları, oooo İpek Yolu
Uzaklığı gösteren rakamlar deniz milidir

ve zenginliği olmuştur. Bu arada en fazla gelişen şehir New York, dünyanın en büyük şehri unvanını kazanmıştır.

Amerika ile Asya arasındaki T. Y. : Okyanuslar arasında kalan Amerika kıtasına Büyük Okyanus (Pasifik) ile Atlas Okyanusu (Atlantik)'nun yarattığı imkânlar birbirinden farklıdır. Büyük Okyanus, çok büyük bir alanı içine aldığı halde kara parçaları miktarı Atlas Okyanusu'nunkinden daha azdır (yaklaşık yarısı kadar). Ancak, Büyük Okyanus ticaretin geliştirilmesi için sınırsız bir alan görünümünde olmakla beraber, potansiyelinin tam anlamı ile anlaşılamadığı ve Güney - doğu Asya ile Avustralya'daki bazı yerleşim merkezlerinin öneminin gittikçe arttığı da bir gerçektir.

Büyük Okyanus üzerinde ilk ticaret yolu İspanyollar tarafından Meksika ile Filipinler arasında kurulmuştur. Ancak, Pasifik'e hâkim olan ilk ülke Amerika Birleşik Devletleri olmuştur. Bu hâkimiyet, öncelikle San Francisco'dan Alaska'ya uzanan ve 1867'de Aleut adalarını da içine alan üs tesislerinin bir sonucudur. Bu ticaret yoluna, 1872'de ele geçirilen Pago Pago, 1887'de kullanma hakkı elde edilen Pearl Harbor limanı da katılmıştır. 1844'te başlayıp gittikçe artan bir ilgi sonucu Hawaii adaları da 1898'de bu ticaret yolunun bir bölümü ve bağlantısı haline gelmiştir.

Panama Kanalı açılmadan önce, Kuzey Amerika kıtasının doğu kıyıları Pasifik'e çok uzak bulunuyor ve bu sebeple Amerika Birleşik Devletleri zorunlu olarak bu bölgeye ilgi gösteriyordu. Ancak, Pasifik'teki ticarete ilgi gösteren diğer ülkeler de vardı. İngilizler, Kanada'nın Vancouver, Yeni Zelanda'nın Wellington, Avustralya'nın Sydney şehirlerinde ticarî üsler kurmuşlardır. Hatta Almanlar bile Samoa adalarına 1888'de ilgi göstermiş ve bunları koruma görevini almak is-

temişlerdi. Bu arada Rusya da sahneye çıkmış ve Rusya - Çin doğu demir yollarının ve Vladivostok limanının tamamlanması üzerine Kuzey Pasifik'te bir üs elde etmişti. Hatta Fransızların Çin Hindi'nde ve Hollandalıların da Cava adasındaki hâkimiyetleri devam ediyordu. Böylece, eski İspanyol imparatorluğunun hüküm sürdüğü bu bölgede, hangi kuvvetin üstün geleceği sorununun çözümlenmesi gerekiyordu. Nitekim 1898'de Amerika Birleşik Devletleri ile İspanya savaşı bir dönüm noktası olmuş ve Puerto Rico ile Filipinleri Amerika Birleşik Devletleri'ne kazandırmıştı. Kendi kıyıları ile Pasifik'in en uzak köşesi olan Manila'da ticarî üsler kuran, Hawaii, Samoa, Midway ve Guam arasında kablolar döşeyerek kömür istasyonları meydana getiren Amerika Birleşik Devletleri, çok üstün bir duruma geçmişti. Böylece, her şey, 1903'te inşa edileceği alanın mülkiyeti sağlanmış olan Panama Kanalı'nın tamamlanmasına kalmıştı.

Ancak, Amerika Birleşik Devletleri'nin Pasifik'teki ilerlemeleri, Japonların kalkınması ile aynı döneme rastlamıştı. Japonlar, 1868 - 1912 yılları arasında ülkelerini ve kuvvetlerini hızla batılılaştırmış ve 1894 - 1895 yıllarında Çin ve 1905'te Rusya ile giriştiği savaşları kazanarak Formoza adasını, Pescadores ve 1910'da da Kore'yi ele geçirmişti. Bu gelişmeler Amerika Birleşik Devletleri ile Japonya'nın ilişkilerinin bozulmasına yol açmış ve bu bozulma, I. Dünya Savaşında Japonya'nın Alman gemilerini esir alması ve Çin üzerindeki baskısını artırması sonucu daha da kuvvetlenmiştir.

Modern endüstri ürünlerine yeni pazarlar aranması, Japon ticareti için hayatî önem taşıyordu. Daha rahat milletlerarası ilişkiler ile Japonya hiç olmazsa Pasifik üzerindeki ticarette bir hisse elde edebilirdi. Ancak, 1929 - 1931 arasında Japon mallarına tarife uygulamasına geçilmesi, Japonları 1931 - 1932 arasında Mançurya'ya saldırmaya teşvik etti. Bu, ekonomik sorunlara getirilen kısmî bir çözüm idi. Daha sonra Japonların Formoza ve Güney - doğu Asya üzerinden Avustralya'ya yeni bir ticaret yolu açılmasına dair aşırı istekleri yer aldı. Bu istek, Amerika Birleşik Devletleri'nin Filipin adaları ve İngilizlerin ise Borneo, Malaya ve Yeni Gine üzerindeki yararlarına ters düşecekti. Bu sebeple 1922'den itibaren herhangi bir Japon saldırısına karşı koyabilmek amacıyla İngilizler, Singapur'daki üslerini takviye etmişlerdi. Japonlar bu isteklerini ancak 1942'de elde edebilmiş, fakat üç yıl sonra işgal ettikleri yerleri terk etmek zorunda kalmışlardır. Savaş sonunda Tokyo, Şanghay ve Vladivostok'tan Manila ve daha sonra Halmahera, Brisbane, Sydney, Melbourne ve Hobart'a giden deniz ticaret yolunun, dünyanın en önemli ve verimli yollarından biri olduğu gerçeği bir defa daha ortaya çıkmıştır.

Böylece, Büyük Okyanusu ele geçirmiş bulunan Amerika Birleşik Devletleri, Güney Amerika'nın batı kıyıları ile bağlarını kurmuş, özellikle Peru ve Şili ile ticaretini geliştirmiştir. Panama Kanalı'nın açılmasından önce Avrupa gemilerinin Güney Amerika'nın batı kıyılarına geçmesi ancak Cape Horn (Horn burnu)'u dolanmaları ile mümkün olmuştur. Amerika Birleşik Devletleri'nin ihracatının büyük ölçüde Orleans ovalarından gelmesi ve Mississippi üzerinden taşınması, Panama Kanalı'nın açılmasına büyük ölçüde sebep olmuştur. Kanalın açılmasına aslında 1882'de başlanmıştır. Ancak müteahhit Fransız firması iflâs edince işlere 1902'de Amerika Birleşik Devletleri tarafından başlanmış, teknik ve sağlık sorunları çok fazla olması yüzünden kanal 1914'te bitirilebilmiştir.

Panama Kanalı'nın açılması üzerine Doğu Amerika'nın bütün ilgisi Batı Amerika üzerine toplanmıştır. 1930'da kanaldan geçen trafik, Süveyş Kanalı trafiğini geride bırakmıştır. Kanal ile ortaya çıkan yeni ticaret yolu, Yeni Zelanda'yı İngiltere'ye, Hong Kong, Manila ve Sydney'i Amerika Birleşik Devletleri'ne yaklaştırmıştır. Kanalın başlangıcından itibaren korunması gereğine inanılmış ve Amerika Birleşik Devletleri Jamaica adasını bu maksatla üs haline getirmiş ve Malta adası, Akdeniz'de ne görev yapmış ve Cebelitarık Boğazı için ne önem taşımışsa, Jamaica da Panama Kanalı için aynı önemi ve özelliği taşımıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nin I. Dünya Savaşına katılmasının fiatının bir kısmı, İngilizlerin, Karaib adalarının bir bölümünden çekilmeleri ile ödenmiştir. Böylece Amerika Birleşik Devletleri'nin Karaib Denizi ile Orta ve Güney Amerika üzerindeki hâkimiyeti sağlanmıştır. Güney Amerika'ya olan mesafeyi kısaltan hava yollarının gelişmesi, Amerika Birleşik Devletleri'nin bu üstünlüğünü daha da artırmıştır. (A. Sancar)

TİCARETHANE, bir tacir tarafından işletilen ticarî müessese. Türk Ticaret Kanunu'nun 11. maddesi T.'yi "ticarî işletme" olarak belirtmiş, 12. maddesi ise T.'nin genel bir tanımını yapmaktan kaçınarak T. sayılan müesseseleri birer birer saymak yoluna gitmiştir. Buna göre: 1. Menkul malların satılmak veya kiraya verilmek üzere tedariki ve bunların aynen veya başka bir şekle sokularak satılması yahut kiraya verilmesi, 2. Kıymetli evrakın satılmak üzere tedariki ve bunların satılması, 3. Her çeşit imal veya inşa, 4. Madencilik, 5. Matbaacılık, gazetecilik ve kitapçılık, yayın, ilân ve istihbarat, 6. Tiyatro, sinema, otel, han ve lokanta gibi umumî mahaller, özel okul ve hastahane ile açık satış yerlerinin işletilmesi, 7. Umumî mağazalar ve diğer depo ve ambarların işletilmesi, 8. Borsa ve kambiyo işleri, sarraflık ve bankacılık, 9. Sosyal sigortalar hariç olmak üzere sigortacılık, 10. Kara, deniz ve havada, nehir ve göllerde yolcu ve eşya taşımak, 11. Su, gaz ve elektrik dağıtma, telefon ve radyo ile haberleşme ve yayın, 12. Acentalık, tellâllık, komisyonculuk ve diğer bütün aracılık işleri ve mahiyetçe buna benzer işlerle uğraşmak üzere kurulan müesseseler T. sayılır. (E. Korur)

TİCARÎ DAVA, ticarî işlerden doğan ve ticaret mahkemelerinin bakmakla görevli bulunduğu dava türü. Türk Ticaret Kanunu'nun 4. maddesi gereğince, her iki taraf için ticarî sayılan hususlardan doğan hukuk davaları ile tarafların tacir olup olmadıklarına bakılmaksızın : 1. Ticaret Kanununda, 2. Medenî Kanunun rehin karşılığında ikraz ile meşgul olanlar hakkındaki 876 - 883. maddelerinde, 3. Borçlar Kanununun, bir işletmenin satılması veya diğerleriyle birleştirilmesi hakkındaki 179 - 180, rekabet yasağına ait 348 - 352, neşir mukavelesi hakkındaki 372 - 385, itibar mektubu ve itibar emri hakkındaki 399 - 403, komisyona dair 416 - 429, ticarî mümessiller ve diğer ticarî vekiller hakkındaki 449 - 456, havale hakkındaki 457 - 462, vedia hakkındaki 463 - 482. maddelerinde, 4. Alâmet-i farika, ihtira beratı ve telif hakkı ile ilgili mevzuatta, 5. Ticaret Kanununun 135. maddesinde yazılı ticarete mahsus yerler hakkındaki özel hükümlerde, 6. Bankalar ve ödünç para verme işleri kanunlarında düzenlenen hususlardan doğan hukuk davaları T. D. sayılır. Ancak herhangi bir ticarî işletmeyi ilgilendirmeyen havale, vedia ve telif hakkından doğan davalar bundan müstesnadır.

T. D.'larda deliller ve bunların gösterilmesi Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanununun hükümlerine tâbidir. (E. Korur)

TİCARÎ DEFTER, tacirin ticarî işletmesinin mevcudunu, borç ve alacak durumunu belirten defter. Tacirlerin ne çeşit T. D. tutmaları gerektiği, Türk Ticaret Kanunu ve Vergi Usul Kanunu'nda belirtilmiş bulunmaktadır.

Tutulması gerekli T. D.'ler : Tacir tüzel kişi (hükmî şahıs) ise a. Yevmiye defteri, b. Defteri kebir (büyük defter), c. Envanter defteri ve d. Karar defteri tutmaya mecburdur. Özel hukuk hükümlerine göre yönetilmek veya ticarî şekilde işletilmek üzere devlet, il, belediyeler gibi kamu tüzel kişileri tarafından kurulan ve tüzel kişiliği bulunmayan ticarî işletmeler ile dernekler tarafından kurulan ticarî işletmeler veya bunlara benzeyen ve tüzel kişiliği olmayan diğer ticarî kuruluşlar, karar defteri dışında, yukarıda belirtilen defterleri tutmak zorundadırlar. Eğer tacir gerçek bir kişi ise, karar defteri hariç olmak üzere diğer defterleri veya işletmesinin mahiyet ve önemine göre sadece işletme defteri tutmaya mecburdur (Ticaret Kanunu Md. 66).

Vergi Usul Kanunu'na göre tacirler defter tutma bakımından iki sınıfa ayrılmıştır. Birinci sınıf tacirler bilanço esasına, ikinci sınıf tacirler ise işletme hesabı esasına göre defter tutmakla yükümlüdürler (Vergi Usul Kanunu Md. 176). Bilanço esasında a. Yevmiye defteri, b. Defteri kebir, c. Envanter defteri ve d. Günlük kasa defteri tutulması gerekir (VUK. Md. 182). İşletme hesabına göre defter tutanlar a. İşletme hesabı defteri ve b. Günlük perakende satış ve hasılat defteri tutmak zorundadırlar (VUK. Md. 193).

T. D.'lerin tutulmasından doğan sorumluluk : Bir tacirin defter tutma yükümlülüğünü yerine getirmeye yetkili kıldığı kimsenin bu defterlere geçirdiği kayıtlar, o tacirin kendisi tarafından tutulmuş kayıtlar hükmündedir. T. D.'lerin kısmen veya tamamen mevcut olmamasından yahut kanuna uygun surette tutulmamasından yahut da saklanması mecburî olan defter ve kâğıtların gereği gibi saklanmamasından doğan sorumluluk doğrudan doğruya işletme sahibine ve tüzel kişilerde yönetim organının üyelerine veya yönetim işlerine yetkili olan kimselere ve tüzel kişiliği olmayan ticarî işletme ve kuruluşlarda onları yönetmeye yetkili olan kimselere aittir. Bunlar, kusuru memur ve müstahdemlerine yükleterek bu sorumluluktan kurtulamazlar. Hâkimler, noterler, sicil memurları ve diğer memurlar, resmî muameleler dolayısıyla bir tacirin defter tutma mükellefiyetine aykırı hareket ettiğini öğrenince durumu savcılığa bildirmeye mecburdurlar (TK. Md. 67).

T. D.'lerin ispat gücü : Kanuna uygun bir surette tutulan ve birbirini doğrulayan T. D.'lerin kayıtları, sahibi lehine delil sayılır; ancak karşı tarafın gene kanuna uygun surette tutulmuş olan ve birbirlerini doğrulayan defterleri buna aykırı olur veya bu hususta hiçbir kaydı havi bulunmazsa yahut iddianın dayandığı kaydın aksi, vesika veya diğer geçerli delillerle ispat edilirse sözü geçen kaydın ispat gücü kalmaz (TK. Md. 86). Taraflardan birinin defterleri kanuna uygun olup da diğerlerininki olmaz veya hiç defteri bulunmaz yahut ibraz etmek istemezse, defterleri muntazam olan tacirin birbirini doğrulayan defterlerindeki kayıtlar, diğeri aleyhine delil olur. Karşı taraf, kendi aleyhinde delil sayılan kaydın aksini, geçerli delillerle ispat edebilir (TK. Md. 86).

T. D.'lerin saklama süresi : Defter tutmak zorunda bulunan kimse ve işletmeye devam eden halefleri, defterleri son kayıt tarihinden itibaren on yıl geçinceye kadar saklamaya mecburdurlar. Gerçek kişi olan tacirin ölümü halinde mirasçıları ve ticareti bırakması halinde kendisi bu defterleri saklamakla yükümlüdür. Ancak mirasın resmî tasfiyesi halinde defterler bu süre içinde sulh mahkemesi tarafından saklanır. Kollektif ve adî komandit şirketlerin her ne suretle olursa olsun infisahı halinde bunlara ait defterler şirket merkezinin bulunduğu yerdeki yetkili mahkeme tarafından saklanmak üzere ortaklardan birine veya notere, diğer şirketlerin infisahı halinde ise notere tevdi olunur (TK. Md. 68). (E. Korur)

TİCARÎ KAZANÇ, her türlü ticarî ve sınaî faaliyetten doğan kazanç (Gelir Vergisi Kanunu Md. 37). T. K., Vergi Usul Kanunu hükümlerine ve bu kanunda yazılı gerçek (bilanço veya işletme hesabı esası) veya götürü usullere göre tespit edilir.

TİCARÎ MÜMESSİL, bir ticarethane, fabrika veya ticarî şekilde işletilen diğer bir müessesenin sahibi tarafından müessese işlerini idare ve müessesenin imzasını kullanarak bilvekâle imza koymak üzere sarih veya zımmî şekilde kendisine yetki verilmiş olan kimse (Borçlar Kanunu Md. 449). T. M., iyi niyet sahibi üçüncü kişilere karşı müessese sahibi hesabına kambiyo taahhütlerinde bulunmak ve onun adına müessesenin amacına giren bütün tasarruflarda bulunmak yetkisini haiz sayılır. Ancak, T. M., kendisine verilmiş açık bir yetki bulunmadıkça gayri menkulleri bir başkasına temlik edemez veya bir hak ile sınırlayamaz (BK. Md. 450). Bk. TİCARÎ VEKİL.

TİCARÎ SENET, düzenlenmelerine sebep olan hukukî ilişkinin dışında kendi başına varlık taşıyan, devir ve tedavül edebilen kıymetli evrak türü. T. S.'e uygulamada kambiyo senedi ve para senedi de denmektedir.

T. S.'ler kural olarak emre yazılıdır ve ödenmeleri için ibrazları gerekir. Düzenlenmelerinde Ticaret Kanunu'nun "Kıymetli Evrak" başlığını taşıyan üçüncü kitabında belirtilen şekil şartlarına uyulması zorunludur; aksi halde T. S. vasfını kaybederler.

T. S.; bono, çek veya poliçe şeklinde olabilir. Bk. BONO, ÇEK, POLİÇE.

TİCARÎ VEKİL, ticarî mümessil sıfatını haiz olmaksızın bir ticarethane, fabrika veya ticarî şekilde işletilen diğer bir müessese sahibi tarafından müessesenin bütün işleri veya belirli bazı işlemleri için temsil yetkisi verilen kimse (Borçlar Kanunu Md. 453).

T. V.'in yetkisi ticarî mümessile göre daha dar olup müessesenin günlük olağan işleri ile sınırlıdır. T. V., kendisine bu konuda açık bir yetki verilmedikçe vekili olduğu müessese adına borçlanamaz, kambiyo taahhüdünde bulunamaz ve onu mahkeme önünde temsil edemez. Bk. TİCARÎ MÜMESSİL.

TICINO [*tiçino*], İsviçre ve İtalya'da bir ırmak, Po nehrinin sol kolu. Uzunluğu 248 km dir. St. Gotthard (İsviçre) dağlarından doğan ırmak, Bedretto, Leventina, Riviera ve Magadino vadilerinden geçer, Lombardia (Po) düzlüğüne çıkar, birçok kanallara ayrılır ve Pavia'da (denizden yüksekliği 80 m) Po'ya karışır. En önemli kolları Brenno, Moësa ve Maggia'dır.

TICINO [*tiçino*], İsviçre'de bir kanton. Yüzölçümü 2 811 km², nüfusu 245 458 (1970)'dir.

TIECK [*tīk*], **Christian Friedrich** (Berlin 1776 - Berlin 1851), Alman heykeltıraşı. 1794'ten itibaren G. Schadow'un öğrencisi olmuş, 1798'de Paris'te J. L. David ile çalışmıştır. 1801'de Weimar'a yerleşmiş, Goethe ile yakın dostluk kurmuştur. 1805 - 1809 ve 1812 - 1819 yılları arasında İtalya'da kalmış, sonra Berlin'e yerleşmiştir. Burada akademi profesörü ve 1830'da da müzenin heykel bölümü müdürü olan T., özellikle klasik büst portreleri ile tanınmıştır.

TIECK [*tīk*], **Ludwig** (Berlin 1773 - Berlin 1853), Alman şairi. 1792'de Halle'de başladığı yüksek öğrenimine Göttingen, Berlin ve Erlangen'da devam etmiştir. Daha öğrenci iken *Das Buch über Shakespeare* (Shakespeare hakkında) adlı eserinin ön çalışmalarını yapmıştır. Berlin'de tanıştığı W. Wackenroder ile 1793'te Erlangen'da tekrar buluşmuştur. Onunla Main kıyılarında ve Bamberg civarında gezintiler yapmış ve bu yörenin, Orta Çağın tarihî değerlerini taşıyan kalıntılarını gözden geçirmiştir. T.'in ilk eserlerinde bu gezilerin ve Wackenroder'in sanat anlayışının bıraktığı izler açıkça görülür. *Franz Sternbalds Wanderungen* (Franz Sternbald'in maceraları) bu eserlerden biridir. 1799'da Jena'ya yerleşen T., burada başta Novalis ve Schlegel olmak üzere romantik akımın temsilcileriyle yakın ilişki kurmuştur. Öte yandan Peter Lebrecht tarafından yayınlanan *Volksmärchen* (Halk masalları) [1797]'de ve *Romantische Dichtungen* (Romantik eserler) [2 cilt, 1799 - 1800]'da eski Alman halk kitaplarındaki sade ve gerçek konuları yeni bir biçim ve üslûpta yazmıştır. Bu arada *Der Blonde Eckbert* (Sarışın Eckbert) [1796] gibi yeni masallar yazarken bazı eski masal motiflerini alay ve hiciv için konu olarak almış ve dram haline getirmiştir. Ayrıca *Der gestiefelte Kater* (Çizmeli Kedi) [1797]; *Prinz Zerbino* (Prens Zerbino); *Die verkehrte Welt* (Tersine dünya) [1799]; *Ritter Blaubart* (Mavi Sakal Şövalye) [1798] gibi eserler yayınlayarak tiyatro alanına seyirci - sahne sınırlarını ortadan kaldıran ve epik türle dramı birleştiren yenilikler getirmiştir. Böylece çok yönlü bir şair olan T., romantikler arasında başarılı bir tiyatro yazarı da olmuştur.

TIECK, Ludwig

T. yabancı dillerden Almancaya birçok eser de çevirmiştir. Bunların en tanınmışları, *Don Quixote* (ad) [1799 - 1801] ve W. Schlegel ile birlikte yaptıkları Shakespeare tercümeleridir. T. ayrıca Orta Yüksek Alman edebiyatından Yeni Almancaya yaptığı *Minnelieder aus dem Schwäbischen Zeitalter* (Schwab çağından aşk şiirleri) [1803] ve Ulrich von Lichtenstein'in *Frauendienst* (Kadına tapma) [1812] gibi tercümeleriyle Alman romantizminin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Diğer bazı eserleri şunlardır : *Leben und Tod der heiligen Genoveva* (Sta. Genoveva'nın hayatı ve ölümü) [1800]; *Kaiser Octavianus* (İmparator Octavianus) [1804].

T. yayınladığı masal, dram ve novellerini *Phantasus* adı altında üç ciltlik bir eser halinde toplamıştır.

1819'da Dresden'e yerleşen T., hikâye ve roman türlerinde eserler vermeye devam etmiştir : *Der Aufruhr in den Cevennen* (Cévennes'de ayaklanma) [1826]; *Des Lebens Überfluss* (Hayatın sonsuz zenginliği) [1839, Türkçe çev. Hayat bereketi, çev. Arif Gelen]; *Der junge Tischlermeister* (Genç marangoz) [1836]; *Vittoria Accorombona* (ad) [1840].

T., Goethe'nin ölümünden sonra Almanya'da edebiyat alanında otorite olarak tanınmaktaydı. Hayatının son on yılını IV. Friedrich Wilhelm'in daveti üzerine Berlin'de geçirmiştir. (Y. Önen)

TIEPOLO, Venedik Cumhuriyetinde en eski ve soylu bir aile. Bu aileden devlet başkanı (doge), diplomat, komutan, din adamı gibi idareciler yetişmiştir. Türk tarihi açısından önemli olan ikisi şunlardır :

T., Stefano, Venedik Senatosu tarafından önemli görevlere atanmıştır. 1532'de Deniz Kuvvetleri Komutanı (=Capitano Generale da Mar) iken donanmayı tanzim etmiştir. Bu makama üç defa getirilmiştir. Kanunî Sultan Süleyman zamanında patlak veren Türk - Venedik harbi (1537 - 1540) sırasında Korfu adasını korumakla görevliydi. Türk akınlarını önlemede başarılı olmuştur. 1540 tarihli antlaşmanın imzalanmasından sonra istenen 300 000 altınlık tazminatın bir kısmını getirmek, Doğu (Levant) ticaretinin canlandırılması için ve Suriye'de Abraham Castro (Türk vesikalarında İbrahim Kaşturi) tarafından antlaşmalara aykırı olarak konan vergilerin kaldırılmasını sağlamak amacıyla Senato tarafından olağanüstü yetkilerle gönderilmiştir (1544). Bu ziyaret, Kanunî Sultan Süleyman'ın Macaristan'da elde ettiği başarıların bir fetihname ile bildirilmesinden sonra kutlama bahanesiyle yapılmıştır. T., harp döneminde ödenmeyen Kıbrıs ve Zenta adaları haracının geçmiş dönemlerdeki bir dökümünü çıkartmıştır. Bu meseleleri aydınlatan Türkçe vesikalar Venedik Devlet Arşivi (Archivio di Stato di Venezia)'nde bulunmakta olup yayınlanmıştır. İstanbul'da bulunduğu sırada Venedik balyosu Vincenzo Zancani ile birlikte Galata dışında temsilcilerin daimî olarak oturacağı bir yer sağlamıştır. 22 ağustos 1544 tarihli yazı burada imzalanıp Venedik Senatosuna yollanmıştır (bk. Tommaso Bertelè, *Il palazzo degli ambasciatori di Venezia a Costantinopoli e le sue antiche memorie*, Bologna 1932. Tayyip Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivindeki vesikalar külliyatında Kanunî Sultan Süleyman devri belgeleri" : "Belgeler" 1/2 [1964].

T., Antonio, Venedik balyos'u. Diplomat olarak 1564'te başladığı kariyerinin ilk görev yeri İspanya idi. İran'a elçi yollanacak iken vazgeçilip Lehistan'a ve sonra tekrar İspanya'ya yollanmıştır. 1573'te İstanbul'a balyos seçilmiştir. Bu yılın yaz aylarında Türk - Venedik antlaşmasına son şekli vermek ve II. Selim'den nihaî fermanı almak için olağanüstü yetkiler verilen Andrea Badoer ile birlikte İstanbul'a gelmiştir. O sırada önceki balyos Marc'Antonio Barbaro henüz İstanbul'daydı. 28 ağustos 1573'te Galata bağları tarafında bulunan balyos ikametgâhında parlak bir törenle karşılanmışlardır. T. üç yıl süren görevini Giovanni Correr'e devretmiştir. Venedik'e döndüğü zaman hazırladığı sefaretname (relazione)'sini 9 haziran 1576 günü Senato'da okumuştur. T., Kıbrıs'ın fethinden ve İnebahtı (Lepantio) deniz savaşından sonra kısa bir süre kesilen Türk - Venedik ilişkilerinin canlandırılması için çalışmış ve başarılı olmuştur. Basılı olan sefaretnamesinde Türk devletinin yapısı ve Avrupa siyaseti hakkındaki gözlemleri çok canlıdır (bk. Tommaso Bertelè, *Il palazzo degli ambasciatori di Venezia a Costantinopoli e le sue antiche memorie*, Bologna 1932; Pietro Donazzolo, *I viaggiatori veneti minori. Studio bio-bibliografico*, Roma; Paolo Preto, "Le relazioni dei baili

veneziani a Costantinopoli" : "Il Veltro" XXIII/2-4 [1979], 125 - 130. s.) (M. Şakiroğlu)

TIEPOLO, Giovanni Battista (Venedik 1696 - Madrid 1770), İtalyan ressamı. XVIII. yüzyıl Avrupa'sının resim dünyasını en zengin örneklerle süsleyen Venedik sanatının en büyük ve son ustasıdır. G. B. Piazetta ve S. Ricci'nin etkisinde kalmış, 1716'dan itibaren kendini kabul ettirmiştir. Kiliseler için freskler, mihrap resimleri yapmış, Venedik'teki saray, köşk ve villalar ile diğer İtalya şehirlerini resimlerine konu olarak seçmiştir. 1762'de Madrid'e giderek yine ressam olan oğulları Domenico ve Lorenzo ile birlikte kraliyet sarayının fresklerini boyamıştır. 1720 ve onu takip eden yıllarda parlak ve canlı renklerin donuk ve topraksı tonlarını kullanmış, böylece gölgelerin ışık geçirebilir olmasını sağlamıştır. 1730 - 1740 arasında önceleri soğuk kısaltmalar ve güçlü ışık oyunları, sonraları klasik olarak açıklanabilen kompozisyonlarıyla kendini göstermiştir. 1750'den itibaren tablolarında gittikçe artan bir huzursuzluk çizimi görülür.

TIEPOLO : "Zaman, gerçeğin örtüsünü kaldırır" adlı tablosu

TIERRA DEL FUEGO : bk. ATEŞELİ.

TIESENHAUSEN, Vladimir Gustavoviç (1825 - 1902), Rus doğu bilimleri uzmanı, arkeoloğu ve nümizmatı. 1818'de Petersburg Üniversitesinin Doğu Edebiyatı Bölümünü bitirmiştir. 1861'de Arkeoloji Komisyonu üyeliğine seçilen T., 1873'te *Moneti vostoçnogo ḫalifata* (Doğu Halifeliği sikkeleri) adlı büyük eserini vermiştir.

T., Türk tarihi ile ilgili olarak daha çok Altın Ordu tarihi alanındaki eseriyle ün almıştır. Uzun süre Altın Ordu tarihine ait Arapça ve Farsça kaynakların toplanmasıyla uğraşan T., toplamış olduğu Arapça kaynakları *Sbornik materialov, otnosyaşçiḫsya k istorii Zolotoy ordı* adlı büyük eserinde yayınlamıştır [1884]. Bu eseri *Altın Ordu Devleti tarihine ait metinler* başlığı altında İsmail Hakkı İzmirli tarafından Türkçeye çevrilmiştir [1941]. Bu eserin Farsça kaynakları içine alan 2. cildi, gözden geçirilerek ve bütünlenerek yazarın ölümünden sonra yayınlanmıştır [1941]. T. 1893'te Petersburg Bilimler Akademisi muhabir üyeliğine seçilmiştir.

TIETZE [*tītse*], **Andreas** (doğ. Viyana 1914), Avusturyalı Türkolog. Viyana Üniversitesinde okumuştur (tarih, doğu dilleri). Doğu Avrupa Tarihi Enstitüsünde asistan olarak çalışmıştır. 1935 ve 1936 yıllarında Türkiye'de araştırmalar yapan T., 1937'de Viyana Üniversitesinde doktorasını vermiştir. 1938 - 1952 ve 1953 - 1958 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Yabancı Diller Okulunda Almanca ve İngilizce okutmanlığı yapmıştır. 1952 - 1953'te Illinois Üniversitesinde Türk dili doçenti olarak çalışmıştır. Daha sonra California'da, Berkeley Üniversitesinde Türk dili profesörlüğü yapmıştır. Son olarak, Viyana Üniversitesinde Türkoloji profesörlüğüne getirilmiştir.

TIETZE, Andreas

Belli başlı yayınları : *Die Geschichte vom Kerkermeister - Kapitän* ["Acta Orientalia" XIX, 1942, 152 - 210]; *Azîz Efendis Muhayyelât* (Aziz Efendi'nin Muhayyelât'ı) ["Oriens" I, 248 - 329]; *XVI. asır Türk şiirinde gemici dili* [Fuad Köprülü Armağanı. İstanbul 1953. 501 - 522; "Türkiyat Mecmuası" IX, 113 - 138; Zeki Velidi Togan'a Armağan. İstanbul 1950 - 1955. 451 - 467]; *Die formalen Veränderungen an neueren europäischen Lehnwörtern im Türkischen* ["Oriens" V, 19, 230 - 268]; *Die Wiederholungen mit verändertem Wortbeginn im Türkischen* ["Ural - Altaische Jahrbücher" XXV, 92 - 108]; *Griechische Lehnwörter im anatoliscnen Türkisch* ["Oriens" VIII, 1955, 204 - 257]; *Slavische Lehnwörter in der türkischen Volkssprache* ["Oriens" X, 1957, 1 - 47]; *Direkte arabische Entlehnungen im anatolischen Türkisch* [Jean Deny Armağanı. Ankara 1958. 255 - 333]; *The Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin* [Urbana 1958. Henry ve Renée Kahane ile birlikte]; *Einige weitere griechiche Lehnwörter im anatolischen Türkisch* [Németh Armağanı. Ankara 1962. 373 - 388]; *The Koman Riddles and Turkic Folklore* [1966]; *Persian loanwords in Anatolian Turkish* ["Oriens" XX, 1969, 125 - 168]; *Bilmece. A Corpus of Turkish Riddles* [Los Angeles 1973. İ. Başgöz ile birlikte]; *Turkish and Iranian riddles :* Indiana University Turkish Studies I, 1978. 1973'ten başlayarak "Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes" dergisini yönetmektedir. (H. Eren)

TİFDRUK (Alm. *Tiefdruck* = derin baskı) : 1. Asitle yakma veya kalemle oyma yoluyla bir plakaya işlenen resmin boyanarak ve çoğu kere nemlendirilmiş kâğıda sert bir şekilde bastırılarak çıkarılması şeklindeki bütün baskı usulleri. 2. Orijinallerden (resimlerden, yazılardan) çekilen diyapozitiflerin bir tarak (Raster) ile birlikte, ışığa karşı hassas jelatin

(pigment) kâğıdına kopya edildiği bir baskı tarzı. Bu kopya daha sonra bakır kalıpların üzerine alınır; sıcak su ile işleme sırasında, ışığın farklı şekilde etkisiyle, resmin tonlarına uygun bir jelatin rölyefi teşekkül eder. Bunun peşinden ferro klorid tatbik edildiğinde, bu rölyef dolayısıyla asit bakıra farklı derecede nüfuz eder, muntazam ve çok ince delikli ağ şeklindeki taraktan geçen asidin kuvvetli etkisine maruz kalan yerler çukurlaşır. Baskı sırasında kalıbın üzerine mürekkep sürülür, boya artıkları bir sıyırıcı (Rakel) ile temizlenir. Kalıbın üzerinde boya olarak sadece çukurlukların içindeki mürekkep kalır. Kalıp, lastik merdanelere değecek şekilde döner ve böylece mürekkepli kısımlar aynen lastik merdanelere geçer, oradan da kâğıda basılır. Bu usulle özellikle güzel resimler basmak mümkündür.

Matbaacılıkta bugün en çok, düz kalıplarla basan "düz T. baskı makineleri" ve silindir şeklindeki kalıplarla basan, bobin işleyerek tek ve çok renkli hızlı baskı sağlayan "rotatif T. baskı makineleri" kullanılmaktadır.

İlk bakırlı hızlı baskı makinesi 1878'de, bobinli ve taraklı ilk T. rotatifi 1901'de yapıldı. 1905'ten sonra hem sistem, hem de makineler sürekli olarak geliştirildi.

TIFFENEAU [*tifno*], **Marc** (Mouy 1873 - Paris 1945), Fransız kimyacı ve eczacısı. Tıp doktoru olan T., 1926'da Paris Tıp Fakültesinde farmakoloji profesörü olarak çalışmıştır. Çalışmaları sonunda noréphédrine, analeptik aminler ve lokal anestezikler bulmuştur. Farmakodinami alanında yaptığı araştırmalar, onu, alışkanlıklar, potansiyel zehirler ve H ve OH ionların ilâç etkinliği üzerindeki işlemleri konularına yöneltmiştir.

TİFLİS (yeni adı : **Tbilisi**), Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin merkezi, Sovyetler Birliğinin 12. büyük şehri. Nüfusu 1 066 000 (1979)'dir. Çevresinde bulunan sıcak su kaynakları dolayısıyla adı, Gürcü dilinde "sıcak" anlamına gelen *tphili* kökü ile ilgilidir. Bu sıcak su kaynaklarının, şehrin kurulmasında rol oynadığı ileri sürülmektedir. Ancak, bunun yanında başka coğrafî faktörlerin, özellikle gelişmesi bakımından, rolü olduğunu da düşünmek gerekir. T.'in bulunduğu yer, 5 000 m den daha yüksek olan Kafkas dağlarının güneyindeki verimli çukur alanlara doğru ulaşım sağlayan Daryal geçidi (2 380 m) karşısında ve Karadeniz kıyılarını Hazar Denizi kıyılarına bağlayan, tarihî bakımdan önemli tabiî yol üzerindedir. Sovyetler Birliğinin güneyindeki zengin sahalardan geçerek Vladikafkas (Ordjonikidze) üzerinden Kafkaslarardı'na giden askerî yol burada son bulur. Yüksekliği 460 m ile 730 m arasında değişen tepelerle kuşatılan bu saha, Karadeniz doğusunda Aşağı Riyon havzası ile Hazar Denizinin güney bölümüne dökülen Kura nehrinin aşağı havzası arasındaki yükseklikler ortasında bulunur. Kura nehrinin iki yakasında 20 km den fazla yayılan şehrin denizden yüksekliği, 400 - 450 m arasındadır.

TİFLİS : Anıt-mezar

TİFLİS : Kahramanlar meydanı

Sovyetler Birliğinin 5. büyük şehri olan Bakû'nun 440 km kadar batısında bulunan T., eski ve yeni olmak üzere iki kısma ayrılabilir. Eski şehrin M. Ö. III - II. yüzyıllarda kervan yolu üzerinde önemli bir ticaret merkezi olduğunu ileri sürenler varsa da, M. S. IV. yüzyılda kurulduğunu düşünenler çoktur. Çeşitli milletlere mensup insanların uğradığı pazarlarında halı ve ipeklilerden kuru yemişlere, gümüş işlemelerden silâhlara kadar birçok mallar teşhir edilen T., V - VI. yüzyıllarda Iberia (Doğu Gürcistan)'ın merkezi olmuştur. VII. yüzyılda Bizanslıların elinde iken yağma edilen şehir, Araplar tarafından zapt edilmiş ve VIII. yüzyıldan itibaren bir Arap emirliğinin merkezi olmuştur. XII. yüzyılda Gürcistan krallığına katılmış ve devlet merkezi haline getirilmiştir. Daha sonra Moğol ve Türklerin eline geçmiş ve XVII. yüzyıl sonlarında Lezgilerin hücumuna uğramıştır. XVIII. yüzyıl sonlarına doğru, İranlılara karşı yardım bahanesiyle Gürcistan'a giren Rus kuvvetleri bir daha çıkmamış, böylece T. XIX. yüzyıl başında Rusya'ya ilhak edilmiştir. 1918'de Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'dan oluşan Kafkaslarardı Birleşik Cumhuriyeti'nin, bu birliğin ayrılmasından sonra Gürcistan Cumhuriyeti'nin ve 1921'de Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin merkezi olmuştur.

Eski T., Kura nehrinin sağ kıyısındaki yamaçlar üzerinde gelişmiştir. Burası bir zamanlar Müslümanlığın ileri karakolu

sayılmakta idi. Moğollar devrinde nehrin bu kıyısında müezzin ve öbür kıyısında çan seslerinin duyulduğu söylenir. Nehrin kuzeyden güneye doğru akarken güney - doğuya yön değiştirmesiyle meydana gelen dirsek bölgesinde, sağ kıyıda dört kısım ayırt edilebilir : 1. Narin - kale ile birlikte, sur içindeki eski mahalle : burası "Kala" veya "Kalisi" diye anılır. 2. Sıcak su kaynakları etrafında asıl Tphilisi şehri, nehrin kıyısında idi. 3. Bunların kuzeyinde, At meydanı (Asparez) civarında dış Gareth-ubani mahallesi. 4. Kalenin karşısında, Isani (daha sonra Avlabar) diye anılan mahalle. T.'te üç tane de iç kale vardı : 1. Eski kale (Korçi-kal'a), Thobor dağında, Dabahana'nın sağ kıyısındaki tepe üzerinde bulunuyor ve Ganca denilen güney kapısını koruyordu. 2. Kale tepesi üzerinde Narin-kale, 1818'e doğru yıkılmıştır. 3. Sol kıyıda köprübaşı vazifesi gören kale (Isani).

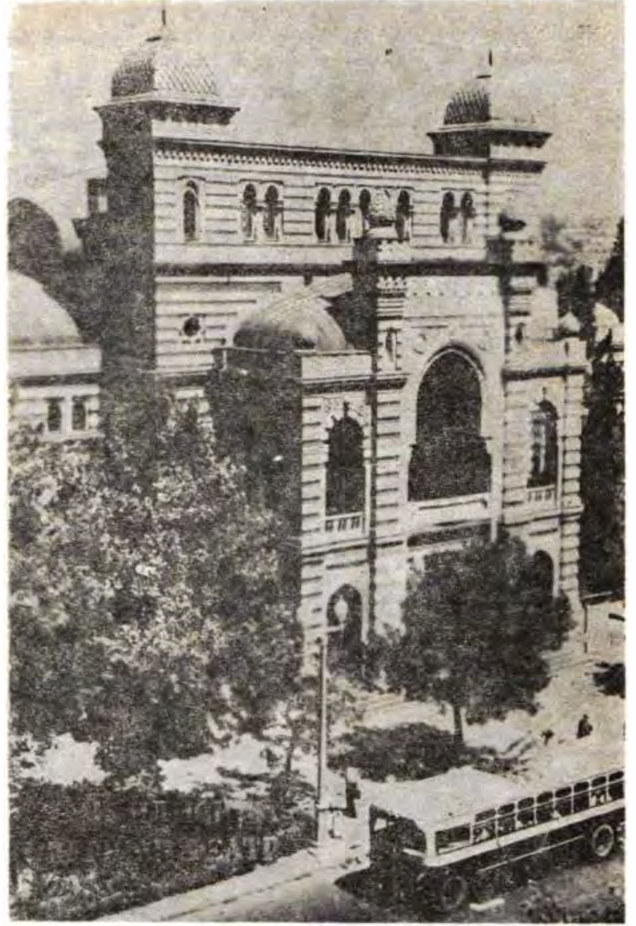
Şehrin bu kısmında eski yapılar, anıtlar ve Kafkasya'da hüküm sürmüş bulunan krallara veya hükümdarlara ait saraylar ve başka eserler vardır. Saraylardan en eskisi, eski köprü önünde ve nehrin sol kıyısında Metehi sarayıdır. 1638'de Müslüman kral Rostom Tphilisi, Kura kıyısında, 130 m uzunluğunda bir saray yaptırmıştır. Biraz daha güneyde kral VI. Vahtang, İran tarzında süslü bir saray inşa ettirmiştir. Dinî yapıların en eskisi, V. yüzyıldan kalma Zion katedralidir. Türklerden kalma Murat Paşa Camii ve medresesi de anılmaya değer.

Eski T. yamaçlarla sınırlanan dar bir alanda bulunduğundan, XIX. yüzyıldan itibaren gelişmesi, nehrin sol kıyısında olmuştur. Esasen T.'i doğuda Bakû, batıda Batum, güneyde Culfa yönlerine bağlayan demir yolları bu kıyıdan geçmektedir. Nüfus 1834'te 25 290, 1850'de 34 800, 1865'te 70 000, 1897'de 160 605 iken 1917'de 231 000'e ve 1922'de 233 958'e yükselmiştir. 1926'dan itibaren, özellikle endüstrinin gelişmesiyle ilgili olarak, nüfus çoğalması hızlanmış, 294 000'den 1939'da 519 200'e, 1959'da 694 664'e, 1970'te 889 000'e ve 1977' de 1 042 000'e yükselmiştir.

Sovyetler Birliğinin büyük sanayi ve bilim merkezlerinden biri haline gelen T., çok geniş bir sahaya yayılmıştır. 1929 - 1941 yılları arasında endüstri gelişmesi altı katına çıkmış ve II. Dünya Harbi'nden sonra bu hızlı gelişme devam etmiştir. Yeni enerji santrallerinin kurulmasıyla T.'in endüstri üretimi artmış ve 1956'da bütün Gürcistan'ın üretiminin % 37'sine yükselmiştir. Başlıca endüstri ürünleri şunlardır : dokuma, ayakkabı, elbise, ipekli, kereste, kâğıt, mobilya, kimyevî maddeler, film, pamuk yağı, margarin, makine, petrol ürünleri, endüstri teçhizatı, tütün ürünleri, deri işleri,

TİFLİS : Şota Rustaveli meydanı

TİFLİS : Opera binası

halı ve ispirtolu maddeler, büro eşyası, radyo ve telgraf cihazları, gıda maddeleri v.b.

T., önemli bir demir yolu kavşağı ve işlek kara yolları üzerinde büyük bir ticaret merkezidir. Geniş caddeleri, meydan ve parkları, Gürcü üslûbunda yapılmış güzel binaları şehri süsler. Eski mahallelerle yeni şehrin karışık atmosferi arasında büyük bir fark göze çarpar ve bu bakımdan Kahire'yi hatırlatır. Çeşitli malların mübadele edildiği pazarlarında türlü diller konuşan insanlara rastlanır.

Önemli bir kültür merkezi olan T.'te sayıları yüzlerle ifade edilen orta dereceli, teknik ve meslek okullarından başka, üniversite ile beraber birçok yüksek okul, araştırma enstitüsü, kütüphane, müze ve tiyatroları vardır. Rus ve Gürcü dillerinde gazete ve dergiler çıkar. Birçok sağlık kuruluşları yanında, kaplıcaları ile dağ ve orman ikliminden yararlanılan sanatoryumları vardır. Yeni yapıları arasında Devlet Üniversitesi, Güzel Sanatlar Akademisi, Opera ve istasyon binaları sayılabilir. (C. R. Gürsoy)

TİFO (Kara humma, Lat. Typhus abdominalis, İng. Typhoid fever (= Enteric fever), Alm. Unterleibstyphus, Fr. Fièvre typhoïde), Salmonella grupundan Eberth basili ile oluşan, ağız yolundan besin maddeleri ile bulaşarak bağırsak lenf dokusunda nekrozlar yapan, kanda bakteri üremesiyle gelişen genel bir lenf sistemi hastalığı. Hastalık klasik

biçimiyle ve tedavisiz kalırsa, yüksek ateş ile 3 - 4 hafta sürer. Nabız sayısında azalma, dalakta büyüme görülür. Bağırsak kanaması, delinmesi gibi yan etkileri vardır.

T., su, gıda temizliği ve toplumun sosyo-ekonomik şartlarıyla sıkı ilişkili bir hastalıktır. Bu sebeple alt yapı tesisleri yetersiz olan ülkelerin süregelen önemli hastalıklarındandır. Ancak, antibiyotiklerin bulunuşundan sonra ölüm oranı azalmış, süresi kısalmıştır.

T., Hippokrates zamanından beri bilinen bir hastalıktır. Hastalık XVII. yüzyıla kadar yaygın olarak her bölgede görüldüğünden, T. hakkında çok çeşitli yayınlar yapılmıştır. İlk defa T. Willis, 1659'da İngiltere'deki salgınlar sırasında T. ve tifüsün birbirinden ayrı klinik biçimleriyle seyrettiğini bildirmiştir. K. J. Eberth, 1880'de T. basilini bulmuştur. 1896' da Gruber ve Durham, T. basili ile enfekte ettikleri tavşanların kanında, Widal ve Grünbaum ise hasta insanların kanında spesifik aglütininlerin oluştuğunu göstermişlerdir.

Salmonella typhosa veya Eberthella typhosa adı verilen T. basili, Salmonella familyasının D grupu bakterileri arasındadır. 1 - 3,5 mikron uzunluğunda, 0,5 - 0,8 mikron genişliğinde, hareketli, sporsuz M fazında bulunanlardan başkası kapsülsüz bir bakteridir. Anilin boyalarıyla kolaylıkla boyanır, gram almazlar. T. basili içinde glikoz, amonyum tuzları bulunan sentetik besi yerlerinde 15 - 41°C arasında kolaylıkla ürer. En sevdiği sıcaklık 37,5°C dir. Safralı et suyu üremesini kolaylaştırır. Agar üzerinde 24 saatte ufak oval veya yuvarlak, renksiz saydam koloniler görünümünde ürer. Hafif yeşil bir renkte olan Wilson - Blair besi yerinde ise, siyah renk yapar. T. basili laktoz ve sakkarozu etkilemez. İndol vermez, çok defa hidrosulfür (H_2S) oluşturur, jelatini eritmez. Basil, nemli ortamda saklanan kültürde aylar ve yıllarca canlı kalır. Sularda 2 - 3 hafta, büyük abdest içinde 1 - 3 ay kadar, buzda 3 ay yaşayabilir. Bu sebeple ilkbahar ve kış aylarında sulardan bulaşmış vakalar çoğalabilir. T. basili % 2 süblime içinde 5 dakikada, kaynatma, pastörizasyon, klorlama ile çabuk ölür. Deneysel olarak sulfonamidler ve streptomisin az, terramisin, kloramfenikol çok etkilidir.

Salmonella familyası bakterileri somatik O antijenlerine göre A dan I ya kadar 9 grupa ayrılmıştır. T. basili D grupunda ve antijen bünyesi 9,12(Vi)-d'dir. Yüzeyel bir antijen olan Vi, bakteriyi çevreleyen, etkisini artıran ve bakteriyi fagositozdan koruyan bir yapıdır. Vi antijeni kapsayan T. basili, anti O ve hasta serumlarıyla aglütine olmaz, ancak 60°C de bir saat ısıtılırsa T. basilinden ayrılır. Bu antijen yalnız başına patojen değildir. T.'nun spesifik bakteriyofajları vardır. Bunlardan yararlanılarak basilde birçok tiplerin bulunduğu Vi antijenlerinin de değişik olduğu anlaşılmıştır. Tipler T. korunmasında, epidemiyolojide taşıyıcı (portör) araştırılması için önemlidir.

Enfeksiyonun sonucunda kanda aglütinin (çöktürücü) ve kompleman birleşmesi, inhibisyon, presipitasyon antikorları oluşur. Bakteri O, H ve Vi antiserumları ile tanımlanır.

T. bütün dünyada yaygın bir hastalıktır. Gerekli korunma tedbirlerini alan, çevre sağlığı şartlarını eksiksiz uygulayan, temiz su ve kanalizasyon sorunu olmayan, alt yapı tesisleri düzenle çalışan ileri ülkelerde T. salgınları oluşmaz. T., bizde henüz eksilmeyen bir enfeksiyondur. T. aynı zamanda bir ordu ve savaş hastalığıdır. Bizde T. aşısı uygulanmasına I. Dünya Savaşında başlanmıştır.

T.'nun yaygın görülmesi mevsimlerle ilgilidir. Hastalık temmuzda görülmeye başlar, ağustos içinde yayılır. Ekime kadar en yüksek oranına vardıktan sonra azalır ve şubatta biter.

Bakteriyi her alan hastalığa yakalanmaz. Bulaşma için duyarlılık gerekir. Bu da kişilere göre değişir. T.'nun bulunduğu bölgelerde yaşayanlar arasında hastalanma oranı daha azdır. Fakat buraya sağlıklı bölgelerden gelen yabancı, kolaylıkla hastalığı alır ve hastalık ağır seyredebilir.

T., çokluk 15 - 30 yaş arasında görülen bir hastalıktır. Beş yaşından küçük çocuklar bulaşmaya dirençlidir. Oyun ve ilk okul yaşlarında duyarlılık başlar, fakat hafif seyreder. 30 yaşından sonra da az görülür. Yaşlılarda tehlikeli bir enfeksiyondur. T.'da ırk, cins ve hereditenin rolü yoktur.

T. basilinin depolanma yeri insandır. Bakteri, hasta veya taşıyıcıların dışkı (büyük abdest) ve idrarları ile çıkar. Dış etkenlere dayanıklı olduğundan kontakt, enfeksiyon ile doğrudan veya su, süt, gıda maddeleri, sinek gibi aracılarla dolaylı olarak bulaşır. T. basili hastadan bulaşabileceği gibi kullandığı maddelere el teması ile de alınabilir; bakıcılar, doktorlar bu yolla bu mikrobu kapabilir. Hastanın kullanmış olduğu yatak takımı, havlu, oyuncak ve giyeceklerin mikroplu sayılması gerekir.

Herhangi bir yerde T. vakaları görülüyorsa, orada suların mikroplu olduğu kesindir. T. basili insanlara % 80 oranında su ile bulaşır. T. basili, deniz suyunda 2 - 4 hafta kadar yaşayabilir. Bu yüzden plajlardan ve deniz banyolarından bu hastalık bulaşabilir.

T. basilini bulaştıran gıda maddelerinin en başında süt gelir. Süt, taşıyıcı tarafından kirletilebilir. Halen gelişmiş ülkelerde, modern süt sağma araçları ile el değmeden güğümlere alınan, sterilize veya pastörize edilen sütlerle bulaşma tehlikesi yoktur. Yaz sıcakları üreme için çok uygundur. T. basili 16°C den sonra çoğalmaya başlar.

T., pişmeden yenen bitkisel yiyecekler ve meyveler ile de geçebilir. Bitkiler mikroplu sular ile veya taşıyıcılar tarafından kirletilir. T. basili nemli toprakta ışıktan korunduğu takdirde 1 - 2 ay yaşar. Toprak donarsa, uzun süre etkili kalır.

Kara sinek ve lâğım farelerinin de T.'yu yaymada önemli bir yeri vardır, ağız ve ayakları ile basili bulaştırırlar. Kara sineklerin çoğaldığı yıllarda T. da fazladır. Bunlar T. basillerini sindirim kanallarında üç hafta taşırlar, yakın yerlere uçar, 20 - 25 km lik bir çevre içinde bulaşmayı yayarlar.

T. basili insanlara ağız yolundan girer. Alınan mikroplu maddeler ile mideye ulaşır. Mide suyu yeterince asid ise, basilin bir bölümü veya tümü yok edilir. Midede fonksiyonel bir bozukluk varsa veya basil fazla likit ile alınmışsa, mide suyu etkisinden kurtularak on iki parmak bağırsağına geçer, bağırsak kanalında safranın yardımıyla kolayca ürer.

T., lenf sistemi hastalığıdır. Patolojik değişimlerini Peyer plaklarında veya lenf bezlerinde yapar. Bundan dolayı T.'nun giriş kapısı bağırsağın lenf sistemidir. Ayrıca T. basili, boğazın lenfoid dokusundan veya yutak mukozasından da girebilir.

T. basilli bağırsak lenf yollarından vücuda yayılır. İnce bağırsağın son bir metrelik bölümü mikropların girdiği kısımdır. Çünkü bağırsağın bu parçasında hızlı bir akım olmadığından, bakteri, lenfoid doku veya mukozaya tutunma imkânı bulmaktadır. Basillerin hareketi hücre aralıklarına sokulmaya yeterlidir. Bu sebeple mukozada sıyrık, yaralanma gibi açık bir kapıya gerek yoktur.

Lenf yolundan kana geçen basiller diğer lenf bezlerinde, dalak, kemik iliği ve safra kesesinde üremeye başlar. Dalak ve karaciğer büyümüştür.

T.'nun gelişimi bağırsaktaki Peyer plaklarında kolay takip edilir. Doku ölümü (nekroz) başlamıştır. Dokuların ölmesi kas tabakalarına kadar yayılabilir. Üçüncü hafta ülserler oluşmaya başlar. Ülser derinleşirse bağırsak delinmesi olur, bağırsak kanamaları başlar. Ateş yüksektir. Kanda lökosit sayısı azalmıştır. Merkezî sinir sistemi belirtileri vardır. Bu sırada kanda özel antikorlar gelişmiştir. Bakterilerin erimesinden sonra ortaya çıkan endotoksin vücuda yayılır ve şok meydana gelebilir. Dördüncü hafta iyileşme dönemidir.

T.'nun kuluçka dönemi 10 - 14 gündür.

Hastalık belirtileri : T. kırıklık, iştahsızlık ve ürpermelerle başlar. İlk hafta akşam ateşleri 37 - 37,5°C dir. Sabah normaldir. Akşam ateşleri yükselerek 39 - 40°C ye kadar çıkar. Baş ağrısı devamlıdır. Uykusuzluk vardır. Deri sıcak ve kurudur. Çok defa kabızlık vardır.

2. hafta karında ve göğsün alt kısmında deri üzerinde kırmızı renkte (rozeol) döküntüler çıkar. Dalak büyür. Ateş yüksektir. Bazen 41°C ye kadar ulaşır. Sabah ateş düşüşleri 1°C dir. Nabız yumuşak ve sayısı ateşle orantılı olarak fazla değildir.

Hastanın şuuru yerinde değildir. Dudaklar kuru ve çatlaktır. Dil paslıdır. Dışkılama günde 2 - 3 defa görülür.

3. haftada belirtiler daha şiddetlenir. Yüksek ateş ve toksemi gelişir. Yüz soluk, göz refleksleri yavaştır. Fazla ishal, kanama ve delinme bakımından tehlike göstergesidir. 3. hafta sonunda bağırsak kanaması, delinme peritoniti (karın zarı iltihabı), bronkopnömoni ölüm sebeplerinin başında gelir.

4. hafta iyileşme başlar. Ateş akşamları 39 - 40°C olduğu halde sabahları 37,5 - 38,5°C ye iner. Nabız yavaş, fakat dolgundur. Hızlı ve zayıf kalması kalp kasının yetersiz güçte olduğunu bildirir. İştah geri gelir. İshal varsa, düzelir, dalak küçülür. Şuur yerine gelir. Genel durum iyileşir. Sabaha karşı ısının düşüşü sırasında bol terleme olur.

5. haftada nekahat başlar. Hasta halsizdir. Uygun bir beslenme ile hasta kilo alır. İdrar miktarı artar. Beden ısısı normalin de altına iner. Bu dönemde saç dökülmesi ve kepeklenme tarzında deri döküntüsü görülür.

Bulaşıcı hastalıklar içinde en olumlu ve bol laboratuvar belirtisi veren T.'dur. Ateşli dönemin sonuna kadar kansızlık vardır. Akyuvar sayısı da azalmıştır. Ateşli dönemde idrar koyu renktir ve albümin vardır. İlk haftada kanda T. mikrobu fazladır. Kültürde T. basilleri kolay ürer. 4. haftada kaybolur. T. basili idrar ve büyük abdest kültürlerinde de üretilebilir. Hastalığın bulaşmasından 8 gün sonra Widal reaksiyonu olumlu sonuç verir.

Hastalık iyiliğe dönüp şifaya doğru giderken veya nekahat içinde, klasik belirtilerin yeniden başlaması ile tekrarlamalar olabilir. Bu durum antibiyotik tedavisi uygulanmayan vakalarda görülür.

Hastalık, bakterinin gücüne, hastanın bünye ve direncine, yaşa göre değişik gidiş gösterir. Genellikle ciddî hastalıklardan biridir. Sayısız yan etkileri büyük zarar verir. Çocuklarda ve gençlerde hafif geçer. Yaşlılarda, gebelerde, çok zayıf olanlarda, şeker hastalığı ve tüberküloz gibi hastalığı olanlarda ağır ve öldürücüdür. Ortalama ölüm oranı % 5 - 10' dur. Ölüm birinci ve ikinci haftada toksemik, dolaşım yetmezliği ve endotoksemik şok ile, daha ileri dönemlerde toksemi, delinme sonucu karın zarı iltihabı ve bağırsak kanamaları ile olmaktadır.

Tedavi : T.'da bakım önemli bir sorundur. Hastanın yattığı oda iyi havalandırılmalı, ışıklı ve güneşli olmalıdır, soğuk mevsimlerde ısı 20 - 22°C arasında, nemliliği normal bulunmalıdır. Ağız ve deri temizliğine önem vermek gerekir.

T.'da beslenme çok önemlidir. T.'lu bir erişkinde günlük gıda 3 000 kalori üzerinden hesap edilir. Fakat hastalardaki iştahsızlık ve isteksizlik sebebiyle değişik gıda seçmek, yemeği küçük porsiyonlar halinde sık sık vermek yararlıdır. Diyeti düzenlerken, gıda maddelerinin basit yapıda, türüne göre az veya çok pişmiş olmasına önem vermelidir. Ülserler çok defa ince bağırsağın son 1 - 1,5 m lik bölümünde olduğu için, yemek o bölüme gidinceye kadar sindirim fonksiyonu bitmeli ve posa bırakmamalıdır.

Hastalara az pişmiş iki yumurta, bir iki ince dilim kepeksiz undan yapılmış ekmek, reçel suyu veya bal, beyaz peynir, tere yağı, muhallebi, sütlaç gibi yiyecekler, nişasta, makarna, pirinç, şehriye çorbaları, yağı alınmış et suları, şerbetler, portakal, üzüm gibi meyvelerin suları, bisküvi verilir. Kakao veya kahveli süt, yoğurt iyi bir gıdadır. Meyvelerden yalnız hafif pişmiş elma verilir. Hastaya et vermenin de hiçbir sakıncası yoktur. Özellikle iştah getirmesi yönünden yararlıdır. İyi pişmiş ızgara köfte veya pirzola halinde günde 150 - 200 gr yedirilebilir. Beslenmeyi düzenlerken ne yalnız proteine yüklenmeli, ne de fazla karbonhidrat verilmelidir. Ailelerde yerleşmiş olan kötü aç bırakma alışkanlığı ile savaşmak, gıdadan kısıntı eğilimine uymamak gerekir. Yemek alamayan ağır hastalarda 1 500 cc süt, üzerine 500 cc krema, 250 gr laktoz eklenerek gece ve gündüz üç saatte bir verilir. Süt içine yumurta da eklenebilir. Hastanın gıda maddeleri ile aldığı vitamin yeterli değildir. Diğer vitaminlerle birlikte C vitamini ve B kompleks vitaminleri vermek gerekir.

T.'da nekahatli serumundan yararlanılabilir. Ağır T. vakalarında, hastalığı iki üç ay önce geçirmiş olanlardan yapılan transfüzyon, tokseminin azalması, dolaşımın düzelmesi gibi etkiler ile hayat kurtarıcı bir tedavidir. Hastanın midesinde asid azlığı olduğundan sindirim enzimleri verilmelidir.

Hastalığın ilâç tedavisinde chloramphenicol kullanılır. İlâca ne kadar çabuk başlanırsa, o kadar çabuk iyileşme olur. Ateş çok defa üç günde normale düşer. Tedavi süresi 10 - 12 gündür.

Korunma : T., ihbarı mecburî hastalıklardandır. T. geçirenler, birer hafta ara ile yapılan üç büyük abdest kültüründen negatif sonuç alınmadan hastahaneden çıkarılmazlar. Fakat yapılan deneylerden, kültür ile T. basili üretilemeyen nekahatlilerin çoğunun, üç ay süre ile taşıyıcı olabildikleri anlaşılmıştır. Taşıyıcılar, aylar ve yıllarca idrar ve dışkı ile mikrop çıkarırlar. T. geçirmemiş sağlam taşıyıcılara da rastlanabilir. Bunlar çok defa aşılılar arasındadır, enfeksiyona karşı mukavim veya bağışıktırlar.

Hastalar evlerde veya hastahanelerde tecrit edilir. Büyük abdest, idrar, cerahat, balgam, % 5 lizol solüsyonu veya kireç suyu ile birkaç saat temasta bırakıldıktan sonra, septik kanala dökülür. Yemek ve yatak takımları bulaşık kabul edilmelidir. Eğer taşıyıcılık tedavi ile giderilemez ise, safra kesesi çıkarılmalıdır. Çünkü mikrobun en fazla bulunduğu yer safra kesesidir. Kara sineklerle savaş yapılmalıdır. Su ve alt yapı tesisleri sağlık şartlarına uygun bir duruma getirilmelidir.

Korunmada T. aşısının önemli bir rolü vardır. Birer hafta ara ile deri altından 0,5 - 1 - 1,5 cc zerk edilir. Zerk yerin-

de lokal kızartı, ağrı, bir iki günlük genel kırıklık ve ateş olabilir. Bağışıklık son aşıdan bir hafta sonra oluşur. 2 - 3 yıl, bazan daha uzun sürebilir. Rapel aşı 2 cc olmak üzere bir kerede yapılır.

Salgın zamanında toplumda aşı uygulaması yararlıdır. Aşılılar arasında T.'ya yakalananlar hastalığı hafif geçirmekte ve komplikasyonlar nadir görülmektedir. (B. Pınar)

TİFÜS (Lekeli humma, Lat. Typhus exanthematicus, İng. Typhus fever, Alm. Fleckfieber, Fr. Typhus historique), şiddetli baş ağrısı ve ateş ile başlayan genel bir Rickettsia prowazekii enfeksiyonu. Hastalık deri üzerinde yaygın döküntüler yapar, bitlerle bulaşır. İki hafta kadar süren, yaşlılarda oldukça tehlikeli sonuç veren, iyi olanlarda güçlü bağışıklık bırakan bir enfeksiyondur. Geçmiş çağlarda yaptığı salgınlarla çok insan öldürmüştür. Savaşlar, göçler ve insanları sefalet içine iten bütün şartlarda T. yaygınlaşmıştır.

T.'ün etkeni Rickettsia prowazekii'dir. Machiavello ve Giemza boyalarla kolay boyanır. Gram almaz. Büyüklüğü 300 - 600 milimikrondur. Çok defa diplo-basiller halinde görülür. Bazen 40 mikron uzunluğunda zincirler yapar. Bu mikrop bütün antibiyotiklere dayanıksızdır. 56°C de 30 dakikada, 37°C de veya oda ısısında birkaç saatte ölür. Normal buz dolabında, kan içinde birkaç gün canlı kalır. Havanın sıcaklığı ve nemi az olursa, bit dışkıları içinde aylarca dayanır. En uygun üreme yeri, tavuk embriyonunun sarı zarıdır. T. mikrobu antijen niteliğindedir. Hastalık kanda spesifik antikor yapar.

T., bütün dünyada yaygın bir bulaşıcı hastalıktır. Savaşlar, sosyo-ekonomik yetersizlikle toplulukların bakımsız, dirençsiz kaldığı ve sağlık şartlarından uzaklaştığı zamanlarda yaygınlaşır.

Hayat şartları ile sıkı surette ilgili olan T., geri ülkelerden kaybolmaz. T. kapalı bir enfeksiyondur. Mikrop kanda bulunur. İnsandan insana bulaşmaz. Ancak hasta kanı alınarak sağlama verilirse bulaştırma ihtimali vardır. En önemli aracı bittir. Baş bitinin bulaştırma imkânı daha azdır. Vücut biti daha çok rol oynar. Bit, kan emmek için hortumunu batırır. Bu sırada ağız salgısını ve dışkısını deri üzerine bırakır. Kişinin duyarlılığına göre değişen kaşıntı ve ürtiker yapar. Olgun bit, bir defada 0,89 cm^3 kan emer. Bu miktar kanla 1 000'den fazla mikrop alır. Bitler kan bulamadığı zaman açlığa dayanıklıdır. 35°C de 2 gün, 25°C de 10 gün, daha aşağı ısılarda uzun süre aç kalabilir. Bitin emdiği kanla sindirim kanalına gelen mikroplar, epitel hücreleri içine girerek üremeye başlar. Beş günde hücreyi doldurur ve çatlatır, bitin dışkısı ile dışarı atılır. Bit dışkısı, pembe renktedir, kuruyunca esmer olur. Bitin hortumu ile açtığı delikten kaşınma ile giren dışkı içindeki mikroplar bulaşmaya sebep olur. Mikrop dışkı içinde, özellikle kuru ve serin yerde yıllarca dayanır. Depoya konmuş eski çarşaf ve çamaşırlarda kalmış mikroplu bit dışkısı tozunun konjunktiva ve yukarı solunum yolundan girerek enfeksiyon yapması da mümkündür. Bu sebeple korunmada hastanın kullanmış olduğu çamaşırların önemi vardır.

T., mevsimle ilgili bulaşıcı hastalıklardandır. Sonbaharın soğuk aylarında hasta sayısı artmaya başlar. Kışın yayılır. İlkbaharda azalmaya başlar.

T., çocuklarda hafif seyreder. T. damar sistemi hastalığıdır. Genç erişkinlerde orta şiddette seyreder. Fakat 40 yaşından sonra tehlikeli bir hastalıktır. Enfeksiyon bağışıklık bırakır, fakat T.'e iki defa yakalananlar görülebilir. Hastalığa ikinci defa yakalanma hafif geçer, bunların bulaştırma imkânları daha fazladır.

Rickettsia, bitin hortumu ile delinmiş ince damarların içine girer ve damar hücreleri içinde üreyip çoğalmaya başlar. 5 - 6 günde hücreyi çatlatır ve büyük dolaşıma geçer. Deri ve iç organlardaki kılcal damarlar bitiminde son yerleşmesini tamamlar. Böbreküstü bezi damarlarında da yıpratma yapar. Bundan dolayı fonksiyon bozuklukları ortaya çıkar.

Genellikle kuluçka dönemi 12 - 14 gündür.

Hastalık başladıktan birkaç saat sonra ateş 38 - 39°C ye çıkar. 3. gün 40 - 41°C yi bulur ve 12 - 14 gün yüksek ateş devam eder. Halsizlik çok fazladır. Hastanın yüzü kırmızıdır. Hastalığın 4 - 5. günü deri döküntüleri çıkar. Önce omuz başlarında pembe renkte 2 - 3 mm genişliğinde kırmızılıklar olur ve bunlar, kol, sırt ve göğüse yayılır. Yüzde ve tabanda yoktur. Döküntüler 24 saat içinde deri yüzeyine yayılır. Deriye basmakla kaybolmazlar. Hafif vakalarda döküntüler 2 - 3 günde solar ve kaybolur. Hastalık geçtikten sonra genellikle döküntülerin yerinde iz kalmaz. Deri yüzeyine sert bir cisim sürülürse, kâğıt üzerinden yazı lastiği geçirilmiş gibi iz bırakır.

Merkezî sinir sistemine ilişkin belirtiler vardır. Şuur bulanır. Bazan ajitasyon olur. Bu, ekseriya geceleri görülür.

İyiliğe dönen hastalarda sinir sistemi belirtileri azalır. 10 - 12. günden sonra ateşte oynama başlar. Sabahları terleme ile daha fazla ateş düşmesi vardır. Genellikle 14. gün normale gelir.

Hastalığı hafif geçirenler çevreye en fazla yayanlardır. T. yaşlılarda, dolaşım sistemi bozuk olanlarda, gebelikte ve diğer kronik bir hastalığı olanlarda tehlikelidir. Ölüm oranı % 10 - 50 arasında değişiktir.

Komplikasyonsuz hastalarda şifa tamdır. T.'ün yan etkileri en fazla damar sistemi üzerine olur. Damar tıkanmaları gangrene kadar gidebilir. Gangrenler genellikle bacak ve kollarda görülür. Önce parmak ucundan başlar. Morumsu bir renk alır, soğur, ağrı başlar ve doku ölür. Bunların düzelmesine imkân yoktur, organın kesilmesi icap eder.

T. teşhisinde pratik bir yardımcı, Weil - Felix reaksiyonudur. Bu reaksiyon T. geçiren hastaların serumu ile karşılaştırılan proteus O X 19 basilleri ile oluşan çökeltidir. Weil - Felix reaksiyonu, hastalığın 7. gününden sonra müspet olmaya başlar. İkinci haftada kuvvetlenir.

Tedavi : Hastalığın belirtileri damar sistemindeki bozukluklara bağlıdır. Patolojik değişimler hayatı düzenleyen önemli organlarda yerleşince gerçek tehlike belirir. Bu organların en başında böbreküstü bezleri, kalp ve beyin gelir. Bundan dolayı tedavide ilk düşünülecek ilâç, böbreküstü bezi ile ilgili olanlardır. Bu bakımdan Steroid tedavisini ihmal etmemelidir. Ayrıca damardan antibiyotikler verilir. Hastalığın ileri dönemlerinde kalp takviyesi gerekir.

Korunma : T.'ten korunma bit savaşı ile olur. T. bildirilmesi mecburî hastalıklardandır. Hasta tecrit edilir. Kullandığı bütün eşyalar dezenfekte edilmelidir. Kişisel korunmada aşı değerli bir yardımcıdır. Aşı bir yıl süreli bağışıklık verir. Aşılı olanlar hastalığa yakalandıklarında T. hafif seyreder. (B. Pınar)

TİGİN, Türklerin kullandıkları en eski unvanlardan biri. Günümüzde bazı adlarda ve soy adlarında yanlış olarak *tekin* şeklinde kullanılmakta olan bu kelime, eski Türkçe-

de *tigin* veya *tegin* şeklinde kullanılmıştır. Genellikle "han oğlu", "hükümdar oğlu", "bey oğlu", "şehzade" veya "prens" anlamında kullanılmıştır. Uygurlar döneminde "şehzade" den başka "vekil", "vezir", "nazır" gibi makamları da ifade ettiği belirtilmiş ise de, bu anlamda T. unvanının "ileri-gelen kişi" anlamına dayanılarak yapılan benzetmelerden ileri gelmiş görünmektedir. Öte yandan, yine bazı araştırmacılarca T. unvanının *nâibü's-saltana*, yani "hükümdar vekili" anlamına geldiği ifade edilmiş olmasına ve hatta XII. yüzyıla ait kaynaklardan birinde "veliahd" anlamına geldiği kaydedilmiş bulunmasına rağmen, bu son iki anlamda kullanıldığı çok şüphelidir.

İlk defa Orhon kitabelerinde rastladığımız T. unvanı, Uygurlar ve özellikle Karahanlılar döneminde oldukça yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Abbasîlerin hassa ordularından yetişen Türk kumandanlarının ad veya lâkapları arasında da sık sık rastladığımız bu unvan, muhtemel olarak Karahanlıların etkisiyle Sâmânlı, Gazneli ve Selçuklu devletleri zamanında da çok kullanılmıştır.

Bu unvan Moğollar zamanında büyük ölçüde ortadan kalmış ise de, Moğollara tâbi Uygurlarda bir süre daha yaşadığı anlaşılmaktadır. Hatta bu son dönemde T. unvanı "sultan" (hükümdar) anlamında da kullanılmış görünmektedir. Nitekim muhtemelen XIII. yüzyıl sonlarında Munmış Tegin adlı birinin Hotan sultanı olarak hüküm sürdüğü bilinmektedir. XVII. yüzyıl yazarlarından Ebû-l-Gazi Bahadır Han ise T. kelimesinin anlamının eski Türkçede *yahşı suratlı* (güzel yüzlü) demek olduğunu kaydetmiştir.

Kâşgarlı Mahmud'a göre "T. aslında köle demektir. Buradan alınarak rengi gümüş gibi saf olan köleye Kümüş T., yiğit köleye Alp T., uğurlu köleye de Kutluğ T. denir. Sonra bu kelime Hakanlı ailesinin çocuklarına ad olmuştur. Bu, yırtıcı kuşlardan birinin adı ile ekli olarak kullanılır, *Çağrı T.* ve *Küç T.* gibi ki, sırayla *Doğan T.* ve *Kuvvetli T.* demektir. Bu kelimenin kölelerden Alp Er Tonga (Afrasyab) oğullarına (Karahanlılar = Hakanlılar) ad olmasına gelince, onlar babalarını çok sayarlar, büyük tutarlar ve ne zaman babalarına söz söyleyecek veya yazacak olsalar, kendilerini küçük göstermek ve babalarını da büyültmek için, "kul şöyle yaptı, kul böyle işledi" derlerdi. Giderek bu kelime onlara ad olarak kaldı. Kölelerin adlarının bunlardan ayrılması için bu kelimenin yanına başka bir kelime eklenmektedir."

Kâşgarlı'nın bu açıklamasından, Karahanlılar döneminde T.'in "şehzade, prens" anlamında kullanıldığı açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Ancak onun, bu kelimenin aslında "köle" demek olduğu yolundaki kaydını ise, bugünkü bilgilerimize göre kabul etmek mümkün değildir. Zira eski Türk kitabelerinde geçen Tonga T., Kül T. ve Yolluğ T. gibi unvanlar, bu kelimenin daha Gök Türkler zamanında "hanedana mensup erkek evlât" anlamında bir unvan olarak kullanıldığını göstermektedir. Yine Gök Türkler zamanında T. unvanının han unvanlarından olduğu veya "veliahd" anlamını ifade ettiği yolundaki iddiaları ise doğru kabul edebilmek için elimizde hiçbir delil bulunmamaktadır. Öte yandan Uygurlar döneminde de T. unvanı "şehzade" yerine kullanılmıştır. Dolayısıyla T.'in Karahanlılar döneminden önce "köle" anlamında kullanılışı söz konusu değildir.

Ancak, Kâşgarlı'nın kaydında gerçek olan bir durum vardır ki o da, T.'in Karahanlılar döneminde hem hanedana mensup şehzadeler için, hem de kölelikten yetişme emîrler için kullanılmış olmasıdır. Gerçekten, bu unvanın köleler için de kullanılmaya başlaması, Karahanlılar döneminde ortaya çıkmış görünmektedir. Özellikle Sâmânlı ve Gazneli devletleri hizmetinde gördüğümüz *Tegin* (veya *Tekin*) unvanlı emîrlerin hemen hepsi, bu devletlerin hassa ordularından yetişmiş ve çoğu para ile satın alınmış birer gulâm (köle) idi. Selçuklular zamanında da durum hemen hemen aynı idi. Anlaşıldığına göre, bu devletlerin hassa ordularının ihtiyacı olan gulâmları, önemli bir kısmı Karahanlıların hâkim bulunduğu bölgelerde yaşayan göçebe Türk boylarından temin eden tüccarlar, bunları söz konusu devletlerin ilgililerine satarlarken, onlara birer Karahanlı şehzadesinin unvanını da ad olarak vermişlerdir. Gerçekten de Sâmânlı devletinin hassa ordularından yetişen ve Gazneliler devletinin kurucuları ve ilk hükümdarları olarak bilinen Alp T., Bilge T. ve Sevük T. gibi hükümdarlar gulâm (köle)'lıktan yetişme kimseler oldukları gibi, Selçukluların Sav T., Humar T. vb. tanınmış kumandanları da gulâmlıktan yetişmişlerdir. Diğer taraftan Kaşgarlı'nın Karahanlılarda hanedan mensuplarını ifade etmek için kullanıldığına işaret ettiği Çağrı T.'i, onun çağdaşı Yusuf Hâs Hâcib, kul taifesinin erişebileceği mertebeler arasında göstermiş ve dolayısıyla bunun hanedandan olmayanlar için de kullanılabileceğine işaret etmiştir. Yine Yusuf'a göre, *Tigin Bey* unvanı da hanedandan olmayan devlet hizmetlilerinin ulaşabileceği unvanlardandı. Görülüyor ki, T. unvanı Karahanlılarda da hanedandan olmayan kimseler için de kullanılmaya başlanmıştı.

Ayrıca, yine Kâşgarlı Mahmut *tigit* kelimesini, T.'in çoğulu olarak kaydetmekte ve "bu, kurala uymayan bir cemidir" demektedir ki, durumun Uygur metinlerinde de böyle olduğunu ve kelimenin çoğul şeklinin *tigit* veya *tigitler* şeklinde kullanıldığını biliyoruz. Kâşgarlı *tigit* kelimesi münasebetiyle bir *öge tigit* deyiminden de söz etmekte ve bu konuda, "hanedandan olmayanların, yani halktan olanların büyükleri ve itibarlıları ile hakan çocuklarının küçüklerine *öge tigit* denilir" demektedir. Eserinin başka bir yerinde ise *öge*' nin T.'den bir derece aşağı olduğunu ve bu unvanın halktan olup denenmiş, yaşlı ve akıllı kimselere verildiğini bildirmiştir. O halde, onun *öge tigit* münasebetiyle kaydettiklerine bakarak, Karahanlılarda ve muhtemel olarak Uygurlarda da *öge* unvanını taşıyanların, küçük yaştaki hanedan mensubu şehzadelerle aynı derecede addedildikleri sonucunu çıkarmak mümkündür. (R. Genç)

TİGLATPİLESER, Asur tarihinde adı geçen üç kral : I. T. en meşhurlarıdır. Yunan kaynaklarına bu şekilde geçmiş olan bu Asur kral adının Akadca aslı Tukulti-apal E-Şarra'dır (E-Şarra'nın vârisi güvenimdir, yardımcımdır). Babası Aşşur-rêş-işi (+ 1140-1117) ve I. T. (+ 1116-1080), Orta Asur çağının bir ihtilâl devresini müteakip Ninurta-apal-Ekur ile başlayan ikinci yükseliş devrinin son iki kralıdırlar ve özellikle T. ile büyük devlet olarak Asur, kudretinin doruğuna ulaşmıştır.

T., saltanatının daha ilk yıllarında, kumandanlık ve idare kabiliyeti ve amansız gaddarlığı ile etrafa saldığı dehşet yüzünden Asur devletini o zamanki Ön Asya'nın en kudretli varlığı, en korkunç devleti haline getirmeye muvaffak olmuştur.

Babil'de bir kurtarıcı gibi ortaya çıkmış olan I. Nabukadnezar (+ 1136-1113) T.'in daha ilk yıllarında mağlûp edilmiş ve tekrar zâfa uğratılmıştır. Teb ve Tanis ayrılığı

yüzünden Ramseslerin son temsilcileri ile Mısır çok zayıf devresini yaşadığından, Mısır kralı Suriye'de bulunduğu sırada bu krala hediyeler göndererek gönlünü hoş etmeye çalışmıştır. T. zamanında ve onun dirayetli idaresi sonucunda Suriye, tarihinde ilk defa bir Asur ordusu istilâsına maruz kalmıştır. Zaten Anadolu'da, Phryglerin istilâ ve hücumları ile çökmüş bulunan Hitit devletinin herhangi bir siyasî nüfuzu kalmamıştır. Doğu Anadolu'daki Hurri kalıntısı Nâirilerin ise taciz ve yakın tahrip hareketlerine son verilmiştir.

Yeni Asur devri krallarının, prototipini kendisinde buldukları I. T.'in zulüm ve dehşet salma usulü, aslında en etkili bir harp vasıtası olmuştur. I. T. saltanatının ilk devresinde Nâirilere ve kuzeydeki diğer kavimlere karşı mücadeleye girişmiş ve hatta Karadeniz'e kadar uzanmıştır. Bu arada kuzey-batıdan hücum eden Muşki adını verdikleri 20 bin kadar Trak-Phryglerden meydana gelen ordunun, Kaşiyâri dağlarında cebrî ve süratli yürüyüş yaparak önlerine çıkmış, Anadolu'daki Mummuhu (sonraki Kommagene) bölgesine kadar ilerlemiş, birçok esiri iskân için Asur'a sevk etmiş, bu suretle Muşkiler tehlikesini bertaraf etmiştir. Yeni alınan yerlerde huzur sağlamak için bir kısım halkın kitle halinde asıl memlekete nakil ve iskânı, yani deportasyon usulü, tarihte ilk defa Asurlularda görülür. Bundan başka, kral, yaya olarak, araba ile ve gerektikçe istihkâmcıların yol açması suretiyle 16 dağlık kuzey memleketini de süratle geçerek 30 Nâiri kabile reisini mağlûp etmiş ve Karadeniz'e kadar varmıştır. Anallerinde Yukarı Deniz'e (!) kadar olan bu seferini açık olarak anlatıyor :

"(Ben) Tiglatpileser, kudretli kral, kâinatın kralı, Asur kralı, dört kıtanın kralı, büyük tanrılar(ım) ve efendiler(im) olan Asur ve Ninurta'nın yardımı ile sefere çıktım ve düşmanı yere serdim... Efendim tanrı Asur'un emri üzerine Aşağı Zab'ın öte tarafını, güneşin battığı Yukarı Deniz'e kadar zapt ettim. Üç defa Nâiri memleketlerine sefer ettim ve oraları zapt ettim. Otuz Nâiri memleketi kralını ayağımın altına serdim, rehinelerini kabul ettim, koşuma alıştırılmış olan atlarını vergi olarak aldım. Onların üzerine vergi ve cizye koydum..."

T.'in ilk hedeflerinden biri de sedir ormanları ile kaplı olan Lübnan ile Biblos, Sayda ve bir ada üzerindeki Arvad gibi zengin Fenike şehirleri olmuştur.

T. bu arada, Suriye ve Mezopotamya'ya yeni göçmekte olan ve Batı'dan Asur'a girmeye çalışarak memlekete huzursuzluk veren Samî Aramlılara karşı da harpler yapmağa mecbur olmuştur. Kendisi onları 28 defa muharebe meydanına çekmiş, öylece bertaraf etmiştir.

Asur kralı I. Tukulti-Ninurta'dan beri bîtaraf ve içine kapanmış bir halde olan Babil'de kral Marduk-nadin-ahhê de Aramlı harpleri sırasında Asur'un Babil hudutlarını ihlâl etmesi sebebiyle harekete geçip başlangıçta başarılı olmuş, fakat arkasını getirememiştir. T. Babil'de yaptığı temizliği şöyle ifade ediyor :

"Dûr-Kurigalzu'yu, güneş tanrısı Şamaş'ın Sippar şehrini, tanrıça Anunitu'nun Sippar'ını, Babil ve Upi'yi, Babil memleketinin büyük şehirlerini müstahkem kaleleri ile birlikte fethettim. Buralarda çok kan döktüm, sayısız ganimet aldım. Babil kralı Marduk-nadin-ahhê'nin Babil'deki sarayını ateşe verdim. Saraylarının kıymetli eşyalarını (Asur'a) sevk ettim. Marduk-nadin-ahhê'yi iki defa arabalı savaşa mecbur ettim ve onu öldürdüm."

Ceddi I. Tukulti-Ninurta'nın tecrübesini iyi değerlendiren T., Babil'de mücadeleyi nereye kadar götürebileceğini çok iyi bildiğinden, bu yaptıkları ile kalmış, mabetlere hiç dokunmamış ve Asur'a tâbi de olsa, Babil tahtını Babilli sahip ve varisleri için serbest bırakmak suretiyle Babil hâkimiyetini üzerine almıştır.

Bir yönü ile çok dindar ve mutaassıp, bir yönü ile de fevkalâde gaddar ve zalim bir kumandan olan bu kral, bir yandan da memleketinin çeşitli meseleleri ile uğraşan bir devlet adamı olduğunu gösteren bazı bilgiler bırakmıştır. Bunlara göre o, bütün Asur memleketinde, teknik bakımdan da ıslah edilmiş bir yeni tip sabanın yayılmasına büyük gayret göstermiştir. Zaten gerek T. gerek Kuzey ve Güney Mezopotamya'da, tarihleri boyunca onun gibi bütün basiretli Sumer, Babil ve diğer Asur kralları daima sulama sisteminin ve bunlar boyunca açılmış olan ziraat arazisinin genişletilmesinin ve bakımının devlet kontrolu altında tutulmasını vazife edinmişlerdir. Mezopotamya tarihinin güneyde ve kuzeydeki her yükseliş devresinde ekilen arazi, bütünü ile kesif usulde ziraat yapmak suretiyle değerlendirilmiştir. Yalnız ordunun değil, halkın da beslenmesi ve ihtiyaçlarının karşılanması maksadıyla yıllık ürünün emniyet altına alınması, her uyanık devlet idarecisinin hedeflerinden ve görevlerinden olmuştur. Nitekim T. de kitabelerinde hububat depo edilen büyük tesisler yaptırdığından söz etmektedir.

T., memleketin ve şehirlerin imarına da büyük ağırlık vermiş, hem tanrılarına sadık bir dindar hükümdar, hem de memleket imarının, bir hükümdarın ana hizmetlerinden biri olduğunu müdrik bir kimse olarak mabetler, saraylar, surlar, kanallar vb. yaptırmıştır. Bu arada, saltanatının ilk beş yılı içinde inşa ettirdiği ikiz Anu-Adad mabedi bu kralın ihtişamının ve kudretinin bir ifadesidir. Hititler tarafından da alınıp tatbik edilen usule uyarak, ilk beş yılının icraatını dile getiren 50 cm boyundaki sekiz sütunlu, prizma şeklinde pişmiş topraktan vesikaları Anu-Adad mabedinin köşelerine koydurmuştur. Bu prizmalardaki bilgiler, sonraki yıllarına ait birçok diğer kitabelerle bir bütün meydana getirmektedir. Bunların açığa vurduğu temel görüş, dünya hâkimiyetinin onun tanrısı Asur'a ait olduğu, bundan dolayı ordusuna karşı her mukavemetin dünya nizamına karşı ağır bir günahkârlık teşkil edeceği, bu sebeple de tanrı uğruna yapılan silâhlı mücadelenin en ağır şekli ile karşılık göreceği ve cezalandırılacağıdır. Asur emperyalizminin ve askerî idare anlayışının ruhu bu noktada gizlidir.

T. geniş görüşlü devlet adamlığının sonucu olarak fikrî ve manevî hayata da ilgi göstermiştir. Şimdiye kadarki bilgilerimize göre o, sarayında bir kütüphane kuran, bilim, sanat ve edebiyatı teşvik eden ilk Asur kralıdır. Asur'da gerçekte Babil'dekinden daha farklı ve yazı üslûbu çok daha güzel olan bir çivi yazısı teşekkül etmiştir. Fakat Orta Asur Çağı'nın ilk devresinden beri dil olarak Babil lehçesinin kullanılması tercih edilmiştir. T. de buna ilâve olarak Babil'in klasik edebî eserlerini Asur'a mal etmek ve orada bir okul geleneği kurmak için şuurlu bir gayret sarf etmiştir.

T., hükümdar olarak hukuk alanında da teşvik edici olmuş ve zamanın hukuk bilginlerine kanun hükümlerinin toplanmasını emretmiştir. Bunun sonucu olarak, Asur'da da ilk defa olarak Orta Asur Çağı'nın son devresinde kanun meydana getirilmiştir. Bazı çivi yazısı sahası hukukçularının bunlara *kanun* yerine "hukuk kitabı" demelerine karşılık, bunlar *kanun* yapı ve karakterindedirler ve M. Ö. 2000 yıllarından biraz önceki bir zamanda yine bir kral tarafından terkip edilmiş eski bir kanundan toplanmışlar-

dır. Mevcut *kanun*, mülkiyet ve kadın hakları ile ilgili 60 kadar maddeyi ihtiva etmektedir. Emsalinde görülen prolog ve epilogu da mevcut kısımda bulunmamaktadır. Kanunun mevcut kısmından da hukukîlik anlayışında bunun Sumer-Urnammu, Samîlerin Lipit-İştar, Eşnunna, Hammurabi kanunlarından da çok şeyler aldığı, fakat aynı zamanda Asur askerî disiplininin ve devlet hayatının sertliğini açık bir dille aksettirdiği görülmektedir.

Bu bakımdan bu kral zamanında, hücum, takip, bozguna uğratma maksadıyla arabalı muharipler sınıfı geliştirildiğini belirtmek gerekir. Ayrıca, dağlık arazide yol yapmak ve açmak, müstahkem mevkiler hazırlamak üzere istihkâm sınıfı takviye edilmiş; miğferleri, kalkanları, zırhları ile, oku ve yayı, mızrağı, topuzu, baltası, nacağı, kılıcı ve gürzüne daha uygun şekiller verilmiş olan piyade sınıfı daha vurucu hale getirilmiştir. Esasen içinde bulunulan M. Ö. XII. yüzyılda, Anadolu'da hem demir cevherlerine, hem de onu işleme sırlarına sahip olan Hititlerin çöküşü ile demir süratle Ön Asya'da yayılmış ve bu yüzden Asurlularca sıralanan harp âletlerinin tunçtan yapılanlarına nispetle daha sertleri imal edilmeye başlanmıştır.

T. vahşi av hayvanları ile mücadelelerini de tanrıları Asur, Şamaş ve Ninurta'nın kendisine verdikleri bir görevin gereği gibi göstermekte ve kendi ifadesi ile şöyle anlatmaktadır :

"Hâmim Ninurta'nın emri üzerine, Mitanni kıraç bölgesinde, Hitit memleketi önündeki Araziq şehrinde dört kuvvetli, büyük yabanî boğayı, kuvvetli yayımla, demirden mızrağımla ve sivri oklarımla öldürdüm. Derilerini ve boynuzlarını başşehrim olan Asur'a getirdim. Harran'da on muazzam fili öldürdüm. Habur kenarında dört fili canlı olarak yakaladım. Derilerini ve dişlerini, canlı olanlarla birlikte Asur'a getirdim. Ninurta'nın emri üzerine, kahramanca yaya avına çıkarak cesurane 120 aslanı, harp arabamdan da 800 aslanı öldürdüm. Çeşitli vahşi hayvanı ve kuşu av ganimeti olarak aldım."

II. T. (∓ 965 - 933) 32 yıl saltanat sürmekle beraber önemli bir iz bırakmış değildir. Ancak 23 yıl kadar hüküm süren II. Aşşur - Dân (∓ 932 - 910)'ın babası sıfatı ile anılmaya değer.

III. T. (745 - 727) aslında bir gasıptır; fakat başarılı ve parlak kral olmuştur. Urartu kralı II. Sardur (765 - 733)'un daha ilk yıllarında, Akdeniz'den ve Suriye'deki vasallerinden ayırıp zâfa uğrattığı Asur'u, başında bulunduğu askerlerle zayıf kral V. Aşşur-nirâri'ye isyan ederek başarıya ulaştırmış, onun yerini almış, kendisini hanedanın meşru kralı olarak göstermeyi başarmış, Persleri ve İran'ın kuzeyindeki diğer memleketleri mağlûp etmiş, halkını göçe mecbur etmiş, Babil'i Asur'a bağlamaya çalışmış, bütün buraları Asur'un eyaleti haline getirmiştir. Bunlardan hemen sonra da güçlü rakibi Sardur'a ve Suriye beylikleri - Urartu ittifakına yönelmiştir. Güçlü II. Sardur'u (Sardaurri) Komagene'de mağlûp etmiş, kendisini sığındığı Turuşpa (b. bk.)'ya kadar takip etmiş, fakat oraya giremeden dönmüştür. 739 - 735 yılları içinde Urartu'ya gözdağı vermek üzere Kilikya, Suriye ve Filistin'e sefer yapmış, Tabal (Kappadokya), Hilakku (Kilikya) ve Kumumuhu'nun işlerine karışmaktan Urartu'yu alıkoymuştur. Önce kuşatma suretiyle aldığı Fenike ada-şehri Arvad'dan ve kendiliklerinden ona tâbiiyeti kabul eden Şam ve Sam'al (Zincirli)'dan başka 734'te, Yuda kralı Ahaz'ın yardım talebi üzerine İsrail ve Yuda'yı da tâbiiyetine aldı. 729'da Babil'i de tekrar hâkimiyetine geçirdi. İstilâları sırasında deportasyon usulünü sık sık tatbik etti. İç politikada ise rahipler sınıfına karşı ve köylü lehinde hareketleri ile şöhret buldu. 727'de öldüğü zaman Asur, ondan önce varmadığı bir dünya devleti haline erişmiş bulunuyordu. (E. Bilgiç)

TIHANY [*tihoñ*], Macaristan'da, Balaton gölünün kuzey kıyısında küçük bir yarımada. Millî park olarak önemli bir turizm merkezidir. Yarımadada bir biyoloji enstitüsü kurulmuştur. Kral I. Endre'nin 1055'te kurmuş olduğu Benedictusçu manastırı önemli bir tarihî yapıdır. Bu manastırın bugüne kadar kalan kuruluş belgesi değerli bir dil anıtıdır.

TIHANY : Tihany'dan bir görünüş

TİHONOV, Nikolay Sem'enoviç (doğ. Petersburg 1896), Sovyet şair ve yazarı. İç savaşa katılmıştır. İlk şiirlerinde bu savaşlarla ilgili konuları dile getirmiştir. II. Dünya Harbi yıllarında yazdığı şiirlerinde Leningrad savaşlarında rol alan askerlerin kahramanlığını anlatmıştır : *Kirov s nami* (Kirov bizimle) [1941]. 1942, 1949 ve 1952 yıllarında devlet armağanlarını kazanmıştır. *Koçevniki* (Göçebeler) [1930] ve *Ten' druga* (Dost gölgesi) [1936] gibi birtakım romanlar da yazmıştır.

Tİ - HUA, Urumçi şehrinin eski adı. Bk. URUMÇİ.

TIJUANA [*tihuana*], Meksika'da Baja California eyaletinde bir şehir. Nüfusu 335.100 (1974)'dür. California sınırındaki durumu dolayısıyla bir turizm merkezi olarak süratle gelişmiştir.

TİK, küçük adale gruplarının, tekrarlı, gayri iradî ve maksatsız hareketi. En sık rastlanan göz kapağı ve ağız çevresi T.'leridir. Yetişkinlerde görülen T.'ler, genellikle çocuklukta başlar ve bir süre sonra kaybolur, ancak daha sonra herhangi bir şiddetli sinirlenmeden sonra yeniden başlayarak meydana çıkar.

TİKVEŞ, Osmanlı İmparatorluğu devrinde Selanik vilâyetine bağlı bir kaza. Kuzeyde Köprülü (Titov Veles), gü-

neyde Doyran (Dojran), doğuda Ustrumca (Strumica), batıda Pirlepe (Prilep) kazalarıyla çevrilmişti. Kaza merkezi Kavadar (Kavadarci) idi. Çevresinde hububat yetiştirilirdi. Hayvancılık da gelişmişti. Kavadar yakınında her yıl Hıdrellezde Karasu panayırı kurulurdu.

TİL BARSİP : bk. BARSİP, Til.

TİLÂVET (Ar.), *Kur'an*'ı usulüne göre güzel bir sesle okuma. *Kur'an*'da ve hadislerde sık sık geçen bu söz yanında *kıraat* kelimesi de vardır. *Kıraat* sözüyle *Kur'an*'ın kelimelerinin doğru telâffuz edilmesi, T. sözüyle de kıraatın tarzı anlatılır. T., *Kur'an*'ın tecvîd, tertîl usullerine uyularak güzel bir sesle okunmasıdır.

Usulüne uygun güzel sesle okuma yalnızca *Kur'an*'a has bir durum değildir. Öteki kutsal kitapların belirli bölümlerinin de bir usul içinde okunduğu bilinmektedir. Yahudiler kutsal kitaplarından (*Tanah, Tera, Tevrat*) belirli bölümleri yüksek sesle ve belirli bir usul içinde okurlar. Hristiyanlıkta papazın idaresinde ve enstrüman eşliğinde kutsal kitaptan bölümler (Mezmurlar) okunması da buna bir örnektir.

İslâmiyette T.'in ayrı bir yeri vardır. *Kur'an*'ın başlangıçta ezber yoluyla öteki nesillere ulaştırılması söz konusu olduğundan onun okunuşunu esas alan bir dal da gelişmiştir. Bu yolla *Kur'an*'ın Hz. Muhammed devrindeki kıraat şekli günümüze intikal ettirilmiştir. Söz konusu olan bu dal kıraat, tecvîd, tertîl ve T.'i içine almakta, Hz. Muhammed'in ve ondan öğrenen sahabelerin okuyuşları örnek alınarak nazarî ve tatbikî olarak öğretilegelmektedir.

T. kelimesine aynı kökten gelen çeşitli çekim şekilleriyle *Kur'an*'da 63 yerde rastlanır. Doğrudan T. kelimesi ise şu ayette şöyle yer almaktadır : *Kendilerine verdiğimiz kitabı gereğince T. edenler var ya, işte onlar, ona inanırlar. Onu inkâr edenler ise ziyana uğrarlar* (Bakara, 121). Ayrıca birçok hadiste *Kur'an*'ın okunuşu konusunda övgüler bulunmaktadır.

Yalnızca gözle veya dudakları kıpırdatarak sessizce okumak T. sayılmaz. T. sesli veya alçak sesle okumadır. *Kur'an*'da belirtildiği gibi, T.'in en önemli unsuru tertîl ve tecvîddir. Tertîl "uyum ve düzen" anlamına gelir. Tertîl, *Kur'an*'ın her harfinin hakkını vererek ve acele etmeksizin okuma demektir. *Kur'an*'da *tertîl ile oku* (el - Müzzemmil, 4) denmektedir. Tecvîd ise *Kur'an*'ı güzel ve doğru olarak okuyabilmek demektir. Sesli harflerin gereği gibi uzatılması (med), gerektiği yerde durulması (vakf), seslerin birbirine mezcedilmesi (idgam) veya kesilmesi, titretilmesi tecvîdin esaslarındandır. *Kur'an* tecvîd üzerine indirilmiştir, onu tecvîd esaslarına göre okumak gerekir.

Kur'an ayetlerini, şarkı nağmelerine göre ayarlamak, medleri aşırılaştırmak, med olmayan yerde med yapmak, normal ve usulüne uygun tarzda okumayı terk edip ağlıyormuş gibi bir tavır takınmak, harflerin mahreçlerine dikkat etmemek, gereksiz yerde şedde yapmak gibi durumlar T. ile bağdaşmaz. Öte yandan T.'in musiki ile ilişkisi üzerinde de durulmuştur. *Kur'an*'ın makam ile okunup okunmayacağı konusunda yapılan tartışmalarda her ne kadar taraflar bazı delillere dayanmakta iseler de, tecvîd hükümlerine uymayan nağmelerle *Kur'an* okunamayacağı, T.'e musikiyi hâkim kılmak suretiyle ses gösterisi yapılamayacağı, zorlamaya izin olmadığı, ancak tertîl ve tecvîd prensiplerinin esas alınması ile musikinin sınırının iyi tespit edilmesi konularında anlaşmışlardır. Güzel ses ve güzel nağme *Kur'an*'ın güzelliğine uyacağından, musikinin vasıta olduğu, amaç olmadığı şartı göz önüne alınarak yadırganamayacağı konusunda görüş birliği vardır.

Gazali'ye göre, arzu edilen anlamda bir T. için üç şeyin iş birliği halinde bulunması gerekir : Dil, akıl ve kalp. Dilin görevi, kelimeleri tek tek doğru olarak telâffuz etmek; aklın görevi, anlamı düşünüp anlamak; kalbin görevi ise bu anlamlardan gereken dersleri çıkarmaktır.

Kur'an T.'inde ihlâs; Allah'ın rızasını esas edinmek; okuduğunu anlayarak, düşünerek okumak; anlama göre okuyuşu ayarlamak; cümle içerisinde belirtilmek istenen maksadı hangi kelime daha çok taşıyorsa o kelimenin belli hecesini vurgulamak; yerinde sesini yükseltip yerinde alçaltmak gibi daha birçok esas ve prensipler vardır.

T. odası : Tekkelerde dervişlerin *Kur'an* okudukları oda. (G. Tümer)

TILDY [*tildi*], **Zoltán** (Mosonmagyaróvár 1889 - Budapeşte 1961), Macar devlet adamı. Bağımsız Küçük Mülk Sahipleri Partisi (Független Kisgazdapárt)'nin kurucuları arasında yer almıştır (1930). 1936 - 1944 ve 1945 - 1946 yılları arasında millet vekilliği yapmıştır. 1941'de Macaristan'ın Sovyetler Birliğine karşı savaşa katılmasını tasvip etmemiştir. 1942'de Anıtlar Yüksek Kuruluna seçilmiştir. 1945'te partisinin büyük bir çoğunluk sağlayarak seçimleri kazanması üzerine başbakan olarak hükûmeti kurmuştur. 1946 - 1948 yılları arasında cumhur başkanlığı yapmışsa da, komünistlerin sürekli artan baskısı karşısında istifa etmek mecburiyetinde kalmıştır. 1956 ayaklanmasında rolü olduğu iddiasıyla tutuklanmış, altı yıl hapse mahkûm edilmişse de, daha sonra affedilmiştir.

TİLKİ KUYRUĞU, Buğdaygiller *(Gramineae)* familyasının *Alopecurus pratensis* türüne giren çok yıllık bir yem bitkisi. Bu bitkiye Çayır T. K. adı da verilir.

T. K., 30 - 80 cm ye kadar boylanan bir soğuk mevsim bitkisidir. Kısa rizomlu ve derin köklüdür. Sapın alt kısmı eğri, üst kısmı düzdür. Alt kısımdaki boğumlardan kök çıkarır. Yaprakları tam yeşil renktedir. T. K. yaprağında 7 adet damar vardır. Çiçek başağımsı salkım şeklindedir. Başakçık adedi fazla olup yassıdır ve her bir başakçıkta kısa saplı bir çiçek bulunur. Birbirine eşit büyüklükte iki dış kavuz, omurgalı ve hafif tüylüdür. Kısa kılçıklıdır. Salkım aşağı doğru kıvrıldığı zaman birbirinden ayrılır.

T. K. kuvvetli humuslu ve rutubetli topraklarda yetişir. Asidi fazla topraklar-

TİLKİ KUYRUĞU

da yetişmez. Kurağa dayanıklı bitkiler arasına girmez.

T. K. ilk ve sonbaharda ekilir. İyi adapte olduğu yerlerde ilkbahar ekimi genellikle tavsiye edilir. T. K. temiz ve sıkı bir tohum yatağına 2 cm derinlikte çayır ekme makinası (mibzer) ile ekilir. Sıra aralığı sulanmayan yerlerde 90-100 cm, sulanan yerlerde 60-70 cm kadardır. Sıralar halinde ekimde dekara 1-1,5 kg, serpme ekimde dekara 2-3 kg tohum atılır.

TİLKİ KUYRUĞU : Büyütülmüş tohumu

Çayır T. K., çiğnenmeye ve otlatılmaya pek elverişli değildir. Fakat gerek verim gerek kalite bakımından çok değerli bir yem bitkisidir.

T. K. bitkisi nisan ve mayısta çiçek açar ve erken olgunlaşır. Bu bakımdan tohumları da çabuk dökülür. Tohumun olgunlaşması değişik zamanlara rastladığından bitkinin hasadında da zorluk bulunur.

Çayır T. K., çiğnenmeye pek elverişli olmaması sebebiyle mera bitkisi olmaktan ziyade, iyi bir çayır bitkisidir. Özellikle çayır tesisinde karmalarda yer alır.

Türkiye'de Alopecurus agrostis L., A. anthoxanthoides Boiss., A. arundinaceus Poir., A. lanatus Sibth. et Sm. ve A. myosurioides Huds. gibi türlerine rastlanmıştır.

TİLKİTEPE, Doğu Anadolu'da, 1981'e kadar araştırılmış, Taş Devri'ne ve Kalkolitik devre ait bir kazı yeri.

T. bugünkü Van şehrinin 7-8 km güney-batısında, Van Kalesi'nin 6 km kadar güneyinde, Van Gölü'nün 1,5 km doğusunda, Van hava meydanının da güney bitişiğindedir.

T. aslında çok küçük bir höyüktür. 40-45 m çapında, en yüksek yeri 7 m civarında olan bir basık koni görünüşündedir. Van şehrinden itibaren güneye ve batıdaki göle doğru uzayıp giden Şamramaltı ovası üzerindedir. Doğuda bu ova Erek (Varrak) dağı eteklerine bitişir. Van'ın 55 km güneyinden, Gürpınar ilçesinin Yukarı Kaymaz ve Yukarı Mecingirt köyleri yakınındaki dağlık arazinin dibinden saniyede 9 m^3 den fazla çıkıp üçe ayrılan ve ortada akan ana kolu eski Tuşpa (Van Kalesi)'ya ve hâlâ bugünkü Van şehrine 3 m^3 olarak erişen ve eski bir efsaneye göre Asur kraliçesi Semiramis (Sammu-râmat)'in yaptırdığı sanılarak bu eski Urartu kanalına Şamram kanalı, Van ovasına da bu kanal dolayısıyla Şamramaltı ovası adı verilmiş, koniyi oluşturan prehistorik tepeciğe de Şamramaltı höyüğü denmiştir. Bundan dolayı T.'nin bir adı da Şamramaltı'dır.

Urartu araştırma ve incelemelerinin bir buçuk yüzyılı aşan bir zamandan beri gittikçe artmış ve ağırlık kazanmış olması ve bugün 2 800 yıl önce açılmış ve hâlâ aynı yerden geçen kanal boyunca kesme taşlara veya ana kayalara hakkedilmiş birçok kitabenin yayınlanmış ve işlenmiş olması sebebiyle, bu su yolunu, Urartu tarihinin başka eserleri ile de tanıdığımız dördüncü kralı Menuaş'ın inşa ettirdiği kesin olarak belirlenmiştir. Bu durum karşısında bu höyüğü, Şamramaltı adıyla değil, T. adıyla anmak daha doğrudur.

Van'da ve çevresinde Urartu araştırmaları yapılırken T. de dikkati çekmiş ve ikinci büyük Urartu merkezi Toprakkale (b. bk.)'de Lehmann-Haupta'la birlikte 1899'da ikinci mevsim kazılarını yaptıkları zamanda Dr. W. Belck de ayrıca T.'de çalışmıştır. Bu araştırıcı kuzeyden güneye 25 m uzunluğunda ve 10-6 m genişliğinde, gittikçe daralan bir büyük yarık açarak işe girişmiş, höyüğün ortasında 5-6 m den fazla derinleşerek temel toprağa varmıştır. Höyükte doğudan batıya küçük yarıklar da açtırmıştır.

1937 temmuz ayında Amerikalı E. B. Reilly, sadece bir haftalık bir sondaj çalışması yaparak, Alman Belck'in açtığı yarığın kaldığı yerde, ona bitişik olarak 2 m genişlik ve 5,50 m uzunluğunda yeni küçük bir yarık daha açmıştır.

T. gibi küçük bir prehistorik istasyonda uzun ara ile yapılan bu sondaj ve araştırmalar dışında gerek Van Gölü çevresinde gerek bütün Doğu Anadolu'da Urartu öncesi ile ilgili araştırmalar belli istasyonlar tespit edilerek ciddî sondaj ve kazılar şeklinde olmamış, genellikle satıh araştırması olarak kalmıştır.

T. kazıları sonunda, buluntulara göre höyüğün tepesinden temel toprağa doğru üç ana kat tespit edilmiştir :

1. kat : 0,00-1,50 m derinliğe,
2. kat : 1,50-6,00 m ye,
3. kat : 6,00-8,00 m ye karşılık olmaktadır.

1. katta el ile yapılmış, kaba cinsten orta hallisine kadar, kum ve saman karışık, kırmızımtırak deve tüyü renginde, çömlekçi çamurundan oluşmuş, orta derecede pişirilmiş çanak çömlek malzemesi ile, bu malzemenin % 15'i nispetinde, dış yüzlerinde kırmızı-kahverenginden siyahımsı kahverengine varan dikey çizgileri olan boyalı resimlerle süslenmiş çanak çömlek bulunmuştur. Bunlar arasında bir de resimli Kapadokya seramiği ele geçmiştir. Bu katta hiç mezar veya iskelet bulunmadığı gibi, taş inşaat malzemesi de bulunmamıştır.

2. katta yalnız bir boyalı resimli seramik bulunmakla beraber, bunun 3. kattaki cinsten ve onlara ait olduğu kabul edilmiştir. Fakat diğer seramik buluntuları çok çeşitlidir; kaba ve orta halli olan parçalar eşit ölçülerde ortaya çıkmıştır. Bu kat seramik buluntuları da el ile yapılmış kaba veya orta halli, kırmızımtırak deve tüyü rengi, çömlekçi çamurundan yapılmış, kum ve saman karışık parçalardan ibarettir. Bunlar iyi pişirilmemiştir. Biçim bakımından kapların boğazları keskin kavisli ve parlaktır. 2. katta 2,50-5,00 m arasında 6 mezar bulunmuştur. Bunların hepsi de yanmış veya yakılmış durumdadır. Ölülerin bazıları sırt üstü, bazıları yan yatırılmışlardır.

Taş buluntu olarak 2. katta gayri muntazam biçimde, delikli düz taştan yapılmış küçük âletler ele geçmiştir.

3. katta, el ile yapılmış, güzelce düzleştirilmiş, deve tüyü renginden kırmızımtırak koyu griye kadar varan iyi pişirilmiş çanak çömlek bulunmuştur. Ayrıca bu katta, düzleştirilmiş ve pişirilmeden dolayı deve tüyü renginden koyuya, portakal renginden tuğla kırmızısına kadar değişen renklerle cilâlı resimli seramik ele geçmiştir.

3. katta sadece bir ölü, toprağa yan yatırılmış durumda üstünde yanık küllerle bulunmuştur.

Açılan yarığın kuzey-batı köşesinde 6,50 m derinlikte kaba, daire şeklinde 0,30 m çapında, 0,20 m yükseklikte bir taş ortaya çıkmış ve bunun üst yüzünde derinliği olmayan bir oyuk bulunmasından bir sürtek veya öğütme taşı olduğuna hükmedilmiştir. Başka öğütme âletleri ve el değirmenleri de bulunmuştur.

T.'nin buluntular bakımından özelliği, her üç katta da bol obsidiyen âletler ele geçmesidir. Bunlar, sayıları 500'ü aşan çeşitli keski ve kazıma âletleri ile bıçaklardır. Koyu renkten bazan şeffafça siyah renge kadar değişirler. Aralarında nadir olarak siyah benekli kahve renklileri de vardır.

Alişar ve Alacahöyük'te olduğu gibi, T.'de de kemikten değişik tipte birçok delgi bizleri bulunmuştur. Bunlar her iki tarafta da Kalkolitik ve İlk Bronz çağındandırlar. Geyik boynuzundan balta ve çekiçler de buluntular arasındadır.

Madenî eşya, en yeni olan en üst tabakada, 1,75 - 2,00 m derinlikte bulunmuştur. Bunlar nadir, bakır ve bronzdan balık çengeli, ayakkabıcı bizi gibi, biçimlerinin bir özelliği bulunmayan eşyalardır.

Sonuç olarak şu hususları belirtmek gereklidir :

M. Ö. 3. binden önceki devrede T.'de birçok obsidiyen eşya arasında gelişmiş bir Tel - Halaf boyalı ve resimli seramiği müşahede edilmektedir. Daha doğrusu, burada bulunan 3. kat'a ait en eski seramik, görünüşü, boyaları ve kendinden renkleri itibariyla Tel - Halaf, Arpaçay, Kargamış v.b. yerlerin çanak çömleğinden fark edilmeyecek kadar benzerlik göstermektedir. Bu hal haklı olarak bu bölgenin daha Neolitik ve Kalkolitik devirlerde Kuzey Suriye ile ilişkisini ortaya koymaktadır.

Öte yandan Doğu Anadolu'daki sınırlı çalışmalara ve araştırma gezilerindeki satıh buluntularına dayanılarak Filistin'deki Kirbet - Kerak seramiği ile Kafkasya ve Nahcivan'ın eski devirleri, Aras boyunun Hasankale buluntuları ve Orta Anadolu'nun İlk Bronz Çağı çanak çömleği arasında bağlar kurulabileceği kabul edilmektedir. Dışı parlak siyah sırlı, içi gri deve tüyü renginde olan Alişar Kalkolitik seramiği Van gölünün kuzey - doğusundaki Uzelik'te de bulunmuştur. Bu sebeplerle T. ve Doğu Anadolu ile İç Anadolu'nun Alacahöyük, Alişar, Ahlatlıbel gibi Kalkolitik ve İlk Bronz Çağı kültürleri arasında herhangi bir şekilde bir ilişki bulunduğu, buluntuların mukayesesinden anlaşılmaktadır. Tek parçaya münhasır olsa da, T.'nin üstteki I. katında Orta Anadolu'dan bir Kappadokia seramiğinin bulunmuş olması, iki taraf arasındaki ilişkinin M. Ö. II. binin başlarında da devam ettiğini göstermektedir. (E. Bilgiç)

TILLICH [*tillih*], **Paul** (Starzeddel 1886 - Chicago 1965), Alman filozofu ve Protestan ilâhiyatçısı. Marburg (1924), Dresden (1925) ve Frankfurt a. M. (1929) üniversitelerinde dinî ve sosyal felsefe, ilâhiyat ve felsefe profesörü olarak çalıştı. K. Mennicke ve G. Dehn ile birlikte "Berlin Dinî Sosyalistler Çevresi"ni kurdu. Naziler 1933'te iktidara geçtiğinde ders vermesi yasaklanınca Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti. 1938 - 1955 yıllarında New York'ta Union Theological Seminary'de, 1955 - 1962 yıllarında Harvard ve son olarak da Chicago üniversitelerinde felsefî ilâhiyat profesörlüğü yaptı. 1962'de Alman Kitapçılar Birliğinin "Barış armağanı"nı kazandı.

T. geleneksel kilise zihniyetinden ayrıldı. Eserlerinde ilâhiyat meselelerine çağımıza uygun yeni çözümler bulmaya çalıştı, bu arada sosyoloji, psikoloji ve siyaset biliminin vardığı sonuçlardan da faydalanmaya gayret sarf etti. Düşünce sistemi, ilâhiyat ile felsefe, kilise ile cemiyet, din ile kültür, Luthercilik ile sosyalizm, idealizm ile Marxizm, gerçek ile hayal, nazariye ile tatbikat "sınırında" bir sistem olarak ifade edilmektedir. *Systematische Theologie* (Sistematik ilâhiyat) adlı eseri üç cilt halinde (1956 - 1966), toplu eserleri (*Gesammelte Werke)* 9 cilt halinde (1961'den itibaren) yayınlanmıştır.

TILSIT, eski Doğu Prusya'da, Memel nehrinin sol kıyısında bir şehir. Denizden yüksekliği 12 m dir. II. Dünya Savaşında ağır hasar gören şehir, 1945'te Kızıl Ordu birlikleri tarafından işgal edilmiştir. 7 nisan 1946 tarihli karar gereğince Königsberg (yeni adı : Kaliningrad) ve Interburg (yeni adı : Çernyahovsk) ile birlikte Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetine ilhak edilmiştir. T. şehrine Sovetsk adı verilmiştir. Kaliningrad bölge (oblast')'sinde bulunan şehrin nüfusu aş. yu. 68 000 (1970)'dir.

T. barışı, Doğu Prusya'daki Tilsit şehrinde imzalanan ve 1806 - 1807 savaşlarını sona erdiren barış antlaşması. Napoléon ile Prusya kraliçesi Luise ve Napoléon ile Rus çarı I. Aleksandr arasındaki görüşmelerden sonra, 7.7.1807'de Fransa ile Rusya, 9.7.1807'de Fransa ile Prusya arasında barış antlaşmaları imzalandı.

TİMANİT (Tiemannit), küb şeklinde heksatetraedrik kristalleşen civa selenyürü (HgSe). Genellikle yekpare cevher olarak bulunur. Kristallerine Merysvale (Utah, Amerika)'de rastlanır. T.'in rengi koyu kurşunî; sertlik derecesi : 2,5; yoğunluğu : 8,3 g/cm^3 dir. T., *çinko blende, α - ZnS* ve *Stilleit, ZnSe* ile izotiptir.

TİMAR, Osmanlı İmparatorluğunda bir kısım asker ve memurlara geçimlerini veya devlete yaptıkları hizmetlere ait masraflarını karşılamak üzere, belirli bölgelerde tahsis edilmiş vergi kaynaklarına ve yıllık geliri 20 000 akçeye kadar olan askerî dirliklere verilen ad.

Türk ve İslâm devletlerine, özellikle Selçuklulara has bir terim olan *ıkta* (b. bk.) ile Osmanlılarda bu anlamda kullanılan *dirlik* (b. bk.) birer genel ad durumundadır. T., *zeamet* (b. bk.)'ten daha küçük bir dirliktir. *Zeamet*'in geliri 20 000 ile 100 000 akçe arasındadır. *Has* (b. bk.) ise geliri 100 000 akçenin üzerinde bulunan dirliktir. T.'ın 300 akçesine *kılıç*, üst tarafına da *terakki* denir. *Zeamet*, alay beyi, T. defterdarı, divan kâtibi vb. rütbede bulunan orta dereceli memurlara, *has* ise hükümdar, şehzade, vezir, beylerbeyi, sancak beyi, defterdar, nişancı gibi yüksek devlet adamlarına verilirdi. *Zeamet* sayıca fazla değildi. *Zeamet*'i yönetene *zaim* denirdi. Bu terim Memlûklerde ve Anadolu Selçuklularında "reis, baş" anlamlarında kullanılmıştır. *Has* terimi ise bunlara göre daha yenidir.

T. vb. müesseseler, Osmanlı devletinin kurulduğu yıllarda olduğu gibi, özellikle daha önceki Türk ve İslâm devletlerinde, çeşitli adlar altında, derebeyliğin ve feodalizmin yayılmasına engel olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğunda bir yandan asker ve memurların geçimini sağlama, halkı yerleştirme ve barındırma, bir yandan da devlete düzenli gelir kaynağı yaratma ile ilgili olan bu müesseseler arasında T., özel bir yer tutar. Bu müesseseye asker beslemek ve savaşta birçok ağır görevi yerine getirmek yükümlülüğü de verilmiştir.

Çeşitli Türk ve İslâm devletlerinde olduğu gibi, bu çağda Osmanlılarda da toprağın gerçek sahibi devlettir. Devlet birtakım hizmetler karşılığında *has, zeamet* ve T. adları altında toprakları uygun gördüğü kimselere dağıtır. Karşılık

olarak çiftçiye ve toprak sahibine vergi tahsil etme, bol ürün sağlama, sefere hazırlıklı bulunma gibi çeşitli sorumluluklar yükler.

T., yalnızca Rumeli, Anadolu eyaletlerinde ve Suriye'de uygulanmıştır. Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Mısır, Yemen gibi imparatorluğun başka bölgelerinde bu sisteme rastlanmaz.

T. ve benzeri sistemler, birtakım iktisadî şartların ve tarihî mecburiyetlerin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Para ekonomisinin gelişmediği dönemlerde büyük bir kısmı ürün olarak toplanan vergi gelirinin belirli merkezlere iletilmesi, paraya çevrilmesi, devlet hazinesinde toplanarak oradan yapılacak hizmetlere karşılık dağıtılması, maaş olarak hak sahiplerinin bulundukları uzak yurt köşelerine ulaştırılması güçlüğü karşısında çeşitli usullere baş vurulmuştur.

Osmanlılarda T. sisteminin temeli, daha önce kurulmuş olan Türk ve İslâm devletlerinin *ıkta* vb. müesseselerine dayanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğunda Osman Gazi döneminden başlayarak geniş bir biçimde yayılmış ve tutunmuş olan T. sistemi, T.'lı sipahi (bk. SİPÂHÎ) denen, geçimleri ve masrafları yaşadıkları toprakların gelirlerinden sağlanan eyalet süvari ordusunun teşkilâtlandırılmasıyla yüzyıllar boyunca başarıyla uygulanmıştır. En parlak devrini XV. yüzyılda yaşayan bu sistemin, XVI. yızyılın sonlarına doğru önemini kaybettiği görülmüştür.

Kanunî Sultan Süleyman'ın tahta çıktığı yıllarda yaptırılan arazi tahrirlerine ve 1528 yılı malî bütçesine göre has, zeamet ve T.'ların bir arada toplam sayısı Rumeli'de 17 288, Anadolu'da 16 468, Diyarbakır ve yöresinde 1 071, Haleb ve Şam vilâyetlerinde 2 694'tür. Toplamı 37 521 olan T.'lardan sağlanan gelir 402 468 952 akçedir. Bu miktarın 198 206 192 akçesi Rumeli'deki T.'lardan, 129 624 973 akçesi Anadolu'daki T.'lardan, 22 778 513 akçesi Diyarbakır, 51 859 274 akçesi Haleb ve Şam vilâyetlerindeki T.'lardan elde edilmiştir.

Arazi tahrirleri XVI. yüzyılın sonlarına kadar düzenli aralıklarla sık sık yaptırılmıştır. Kanunî Sultan Süleyman'ın tahta çıkışıyla başlayan, III. Murad'ın saltanatının ilk yıllarında yaptırılan büyük arazi tahrirlerinden sonra bir daha genel tahrirler yapılmamıştır. Böylece bu son sayımlar, bundan sonra esas alınmış ve resmî muamele ve hesaplar bu sonuçlara göre yürütülmüştür. İmparatorluğun en gelişmiş olduğu dönemlerde Avrupa kıtasındaki eyaletlerde 40 695, Asya kıtasındaki eyaletlerde 42 857 olmak üzere toplam 83 522 T. sahibinin bulunduğu tespit edilmiştir. İmparatorluğun en parlak dönemlerinde sayıları yüz binleri bulan T.'lı sipahilerin, XVI. yüzyılın sonlarına doğru sayıları oldukça azalmış, XVII. yüzyılın yarısından sonra Rumeli eyaleti 25 890, Anadolu eyaleti ise 15 802 T. sipahi çıkarabilmiştir.

Anadolu Selçuklu devletinin enkazı üzerine kurulmuş ve gelişmiş bulunan Osmanlı İmparatorluğunun, bu devletin ve bu devletin de dayandığı Büyük Selçuklu İmparatorluğunun, Türk ve İslâm devletlerinin çok zengin teşkilât müesseselerinden yararlandığı, onları kendi anlayış ve şartları içinde geliştirdiği bir gerçektir. Büyük Selçuklu İmparatorluğunda idarî yenilikler yapan vezir Nizamü'l-Mülk'ün başardığı işler arasında askerî hizmet karşılığı birtakım ıktaların dağıtılmış olduğu bilinmektedir. Ikta olarak dağıtılan arazinin ve bu arazide yaşayan halkın sahibi hükümdardır. Topraklar hükümdarın arzusuna bağlı olarak dağıtılır.

T. sistemine benzeyen bu usul, Anadolu Selçuklularında ve beylikler idaresinde de gelişmiş ve uygulanmıştır. Anadolu Selçuklularında yeni fethedilen memleketlerin iskânı, buralara Türk ailelerinin yerleştirilmesi ve hudut boylarının teşkilâtlandırılması için hizmet karşılığı toprak dağıtımı yapılırdı. Devletin giderlerinin önemli bir kısmı bu toprakların gelirlerinden sağlanır, hudut boylarında oluşturulan askerî birliklerin iaşesi bu toprakların gelirlerinden karşılanırdı. Bazı kaynaklara göre, I. Keykubad zamanında 100 000 kişiyi bulan Selçuklu ordusunun büyük bir kısmını *sipahi* denilen ve ıkta toprakları üzerinde beslenen askerler oluşturuyordu. Büyük Selçuklu İmparatorluğundan Anadolu Selçuklularına, oradan da Osmanlılara geçen ıkta sistemi birçok özellikleriyle T.'a benzer.

Bizanslılarda hükümdar, devlet topraklarından bir kısmını, üzerindeki insanlarla birlikte istediği kimselere vakfetmek hakkına sahiptir. Bunun karşılığında asker beslemek yükümlülüğü getirilmiştir. Bizans'ın son yıllarına doğru çok daha gelişen ve *pronoia* adını taşıyan bu topraklar ve bu topraklarda yaşayan halk, imparatorun malı sayıldığından öteki malikâne toprakları gibi mirasçılara geçmez, satılmaz, başkasına devir veya vakfedilmezdi. Bunun yanında merkezî otoritenin azaldığı son dönemlerde Bizanslı T. sahipleri, arazileri üzerinde daha çok söz sahibi olmaya başlamışlar ve bu arazilerde yaşayan köylülerden daha fazla isteklerde bulunmuşlardır.

Bizans etkisi altında bulunan Orta Çağ Sırp devletlerinde de *pronoia* tipi T.'lar çok yaygındır. T. sahipleri idarelerine verilmiş toprakları satamaz, bir başkasına devir veya vakfedemezdi. Osmanlılara kadar sürüp gelen Balkanlardaki Bizans ve Sırp *pronoia*'larının birçoğu bütün bölgesel özellikleriyle olduğu gibi korunmuştur.

Osmanlılarda, önceleri T.'ın *sahib-i arz* adı da verilen sahibi, hak ve yetkileri bakımından fazla serbest değildi. Bu kimseler T. dahilindeki toprakların ve bu toprakları işleyen köylülerin toprak sahibine veya devlete vermekle yükümlü bulunduğu hak ve resimlerin mülkiyetine sahip değildi. Ancak belirli hizmetleri yaptığı sürece devlete ait çeşitli vergileri kendi hesabına kendisi için toplamak hakkından yararlanabilirdi. Bu yararlanma hakkı, göreve bağlı bir "maaş" olup T. sahibinin mülkiyetine giren ve bu sıfatla satılması, vakfedilmesi veya miras olarak intikali mümkün bulunan bir mülk özelliği göstermezdi. Gerçi T. sahibinin ölümü halinde devlet, hizmete yarar erkek çocuklardan birine veya birkaçına T. vermeyi prensip olarak kabul etmişti. Fakat bu şekilde verilen T., ölen babanın T.'ının gerçek olarak tamamı olmadığı gibi, kıymetçe de aynı değildi. Böylece T. arazisinin, zamanla türlü fırsatlardan yararlanarak büyütülmüş şekliyle bir aile mülkü haline nesiller boyunca aynı soydan gelen kimseler elinde kalması ve büyümesi önlenmişti. Bu yolla aşağı yukarı aynı usullerin tatbik edildiği has ve zeamet şeklindeki büyük T.'ların sahipleri olan vezir ve beyler, sık sık değişmekte olduğundan değişen sahiplerinin bu T.'lar üzerinde ailevî bir ilgi ve yakınlık kurmaları imkânsız kılınmıştı. Ancak, Osmanlı İmparatorluğunda askerî görevlere bağlı dirliklerin hepsi bu tür belirli prensiplere tâbi değildi. T.'lar birtakım idarî şartlara bağlı olarak farklı özellikler göstermekteydi. Örnek olarak, eşkincilü mülkler veya mülk T.'lar adı verilen bu tür T.'larda devlet, T. sahibine geniş yetkiler vermişti. Türlü hak ve resimleri toplama yetkisini, hayatı boyunca ve ölümünden sonra da mirasçıları tarafından tam bir mülk ve bir gelir kaynağı gibi kullanmasını T. sahibine bırakmıştı. Ancak bu mülklere bir hak olarak bakılmakla birlikte, zamanla olağanüstü durumlarda askerî hizmet mecbu-

riyeti de getirilmiş ve bu şart mülk sahibine devletçe kabul ettirilmiştir. Böylece mülk T.'larının sahipleri sefere bizzat gitmek ve tam anlamıyla donatılmış *cebelü* adı verilen askeri savaşa hazırlamak zorunda kalmışlardır. Bu görev yerine getirildiği sürece bütün haklar saklı kalmıştır. Ancak sefere bizzat gidilmediği veya *cebelü* gönderilmediği durumlarda öteki T.'lar gibi dirlikleri ellerinden alınıp bir başkasına verilmez, yalnızca T.'ın bir yıllık gelirine devletçe el konulurdu. T. sahibi ölünce T. bütünüyle erkek evlâda geçerdi. Erkek olmadığı durumlarda T. öteki mirasçılara intikal ederdi. Sefere *cebelü* göndermek şartıyla bu tür T.'lar satılabilir ve bu şart yerine getirilerek bir başkasına vakfedilebilir ve devredilebilirdi. Eldeki kayıtlar bu tür uygulamanın Osmanlılara beylikler döneminden kaldığını göstermektedir. Anlaşıldığına göre, Osmanlılar, kendilerine Anadolu beyliklerinden geçen ve az çok kuvvetli bir soy asaletini devam ettiren bu tip T.'lar ancak gerektiği sürece statülerini korumuştur. Bunlara Rumeli'de, Bosna'da olduğu gibi bazı Hristiyan beyler veya soyluların ellerinde bırakılmış olan dirlikler örnek olarak verilebilir.

Doğu Anadolu'nun fethi sırasında yaptıkları görev ve gösterdikleri itaatlar karşılığı bazı eski emirlere, beylere "yurtluk ve ocaklık" olarak bırakılmış olan sancak ve hasları da sahiplerinin belirli sayıda *cebelü* ile sefere katılma yükümlülüğü olanlar arasında saymak gerekir. Bu gibi T.'ların sahipleri gelişi güzel azledilemezler veya atanamazlardı. Ölüm söz konusu olduğunda mülkleri oğullarına veya akrabalarına bırakılırdı. Ancak, fırsat düştükçe ve zamanla bu haklara da sınırlamalar getirilmiş ve onlar da öteki T.'ların sistemine yaklaştırılmıştır.

Farklı özellikler gösteren T.'lardan biri de nüfuzlu kimselere padişahın verdiği T.'lardı. İlk Osmanlı padişahları büyük kumandanlara, ahi ve derviş gibi imparatorluğun teşkilâtlandırılması, maddî ve manevî destek üzerine oturtulması için yardımı dokunmuş veya dokunabilecek kişi ve topluluklara geniş muafiyetler, farklı haklar tanıyarak çeşitli mülkler vermişlerdir. Örnek olarak Rumeli fethini yapan kumandanlara hudut boylarında her çeşit yetki verilip, muhtariyetle idare edilecek "serbest" arazi terk edildiği gibi, ilk zamanlarda onlara "feodal" bir anlayışla devlete bağlı birer prens muamelesi de yapılmıştır. Bu yolla hem hudut boylarının iskânı sağlanmış hem de fetihlere hız verilmiştir. Bu T.'larda T. sahibi geniş yetkiler içindeydi. Devlet memurları, bu mülklerden gereği gibi vergi toplamak yetkisine sahip olamadıkları gibi, onlar çiftçilerin defterlerini kontrol etmek, ürünün artıp artmadığını görmek gibi işleri, T. sahibinin rızası olmadıkça yapamazdı. Öte yandan bu mülkler aile vakfı haline sokulmadığı sürece öteki mülkler gibi mirasçılar arasında taksim edilebilir, satılıp alınabilir, borç için haczedilebilir, çeyiz olarak verilebilirdi. Kısaca bu T.'lar bir çeşit mülk olup sahibi, askerî hizmet ve benzeri mükellefiyetleri de yerine getirmeyebilirdi. Ancak, bu türden olan, fakat Osmanlılara öteki Türk ve İslâm devletlerinden geçmiş olan başka mülk ve vakıfların idaresi ise büsbütün farklıydı. Konya yöresinden başlayıp Doğu Anadolu eyaletlerinde ve Suriye'de rastlanan "iki baştan tasarruf" adı verilen bu mülklerde, toprak sahibi yalnız toprağın kuru mülkiyetine sahipti. Mülk sahibi toprağı işleyen köylülerden yalnızca toprak kirası istemek yetkisine sahip bulunmaktaydı. *Malikâne hissesi* adı verilen bu toprak kirası, bölgenin gelenek ve göreneklerine göre ürünün onda, yedide ve hatta beşte biri olarak kabul edilmiştir. Bunun dışında devlete verilmesi gereken hak ve resimler, *divan hissesi* adı altında orada devleti temsil eden sipahiye veya mültezim (vergi memuru)'e aitti. Bu haklar arasında yine bölgenin gelenek ve göreneklerine ve toprağın verimliliğine göre, ürünün onda birinden yarısına kadar yükselebilen *toprak haracı* ile *çift, bennâk, gerdek, tapu* ve *ağnam* resimleri vb. vergiler de vardı. Bu durumda her köyün, biri toprak sahibine ötekisi de devlete vergi toplayan iki vergi memuru bulunmaktaydı. Köylü yetiştirdiği üründen malikâne hissesi olarak alışılmış olan yüzdeyi toprak sahibine verdiği gibi, ayrıca ürünün onda bir veya beşte birini de divan hissesi diye sipahiye ödemekteydi. Bu ikili sisteme göre, malikâne sahipleri toprakları üzerinde haiz oldukları mülkiyet hakkını satmak veya hibe etmek, varisler arasında öteki taşınır mülkler gibi miras hukuku kurallarına göre bölmek konusunda mutlak bir mülkiyetin bütün şartlarını haiz bulunmaktaydı. Bu tür mülklerin ötekilerinden ayrılan en açık yanı, bu statünün bu bölgelerde çok daha önce kurulmuş ve gelenekleşmiş olmasıdır. Bu sistem, Anadolu beyliklerinde ve daha önce İlhanlılarda ve Büyük Selçuklularda da vardır.

Görüldüğü gibi, Türk - İslâm devletlerinden ve bu arada Anadolu Selçuklularıyla beyliklerden Osmanlı İmparatorluğuna devredilen ve padişahlar tarafından tatbik edilmiş olan T. usulleri ve mülk edinmeler, mahiyet itibarıyla birbirinden oldukça farklı şekiller göstermektedir.

Osmanlılar başlangıçta birbirinden farklı T. sistemleriyle karşı karşıya kaldılar. Birçok imtiyazlı kimsenin elinde devletin toprakları keyfî olarak kullanılmakta idi. Osmanlı İmparatorluğu bu duruma karşı olmakla birlikte, yalnız vergi sistemi değil, bununla birlikte toprak malikâneleri ve çeşitli imtiyazlarıyla yerli soylu sınıfları uzun yıllar olduğu gibi korunmuştur. Bununla birlikte hızla gelişmekte olan merkeziyetçi devlet yapısı içinde, rakip görünen bu toprak sistemi ve mülkiyet anlayışına karşı, gizli gizli bir mücadele de başlatılmıştır. Nitekim İstanbul'un fethinden sonra devlet anlayışında büyük gelişmeler kaydedilmiş, Fatih Sultan Mehmed'in, malî kaynakları ve askerî gücü artırmak amacıyla memleket gelirinin büyük bir kısmını elinde tutan kalabalık mülk sahipleri sınıfının imtiyazlarına son vererek, ellerinden toprakları aldığı veya onlara yeni askerî görevler yüklettiği bilinmektedir. Ancak, padişahın ölümünü takip eden günlerde patlak veren bir ayaklanma sırasında, bu yeniliklerin ilham kaynağı olarak bilinen vezir Karamanlı Mehmed Paşa'nın konağı yağmalanmış ve kendisi öldürülmüş, Fatih'in yerine geçen II. Bayezid de özel şahısların elinden alınmış arazi ve mülkleri eski sahiplerine geri vermek zorunda kalmıştır.

Osmanlıların gelişmeye ve fetihlerin çoğalmaya başladığı dönemlerde ele geçirilen memleketlerde eski T. sahiplerine karşı uygulanan siyaset ile bu memleketlerdeki yerleşme usulleri dikkate değer bir özellik taşır. II. Murad döneminde Arnavutluk sancağında yapılmış olan tahrir sonuçlarına göre, 1432'de bu bölgede mevcut 335 parça T.'dan 100 kadarı Saruhan'dan, Canik'ten, Bolu'dan ve Engürü'den sürülüp getirilmiş sipahilerin elindedir. Geriye kalan T.'lardan 56'sı, Osmanlı hizmetinde çalışmayı kabul ederek dirliklerini korumuş olan eski Hristiyan Arnavut beylerine bırakılmıştır. Ayrıca bir metropolit ile 3 piskoposa da birer T. verilmiştir. Eski Arnavut beylerinden büyük bir kısmı, Müslüman olmak mecburiyetini duymadan eşkincili T.'ı sahibi olarak Osmanlı ordularına katılabilmişlerdir. Gerçekten bu memleketlerin fethedilmesinden bir iki kuşak - yaklaşık fetihten 60 yıl - sonra

dahi hâlâ Hristiyan dinini koruyan sipahi beylerine ait kayıtlar vardır. Dikkati çeken bir başka yön de mevcut Hristiyan sipahilerin yahut onların ikinci veya üçüncü kuşakta Müslüman olmuş evlâtlarının daima memleketin eski sahibi Hristiyan beyler soyundan gelmiş olmalarıdır.

Fetih ve ilhak edilen Müslüman memleketlerinde olduğu gibi, birçok Balkan memleketinde de eski bey sınıfı mensupları içinden sipahiliğe seçilmemiş olanlar bile bazı defterlere "kadimî sipahiler" veya "sipahi-zâdeler" olarak ayrı topluluklar halinde kaydedilip reayaya karıştırılmak istenilmemiş ve içlerinden birçokları gerektikçe oradan alınarak özel birtakım teşkilât ve imtiyazlara bağlı birer askerî zümre olan Voynuklar, Martoloslar, Eflaklar veya Doğancılar arasına dağıtılmışlardır.

Osmanlı idaresinin, fethedilen memleketlerdeki eski sipahilere karşı uyguladığı siyasetin başka yönleri de vardır. Trabzon Rum İmparatorluğunu fethetmiş olan Fatih Sultan Mehmed, aynı dönemde Arnavutluk'ta uygulanan usullerden bazı noktalarda farklı bir uygulamada bulunmuştur. Yerli Hristiyan beylerden hemen hiçbiri kendi arazileri üzerinde bırakılmamış, Rumeli'ye gönderilmiştir. Bölgede mevcut 207 T.'dan ancak 21'i özel bir durum olan Torul bölgesinin eski sipahilerinden olup, Osmanlılara sığınan veya insan toplayıp T.'larını şenlendirme görevini üzerine almış eski Hristiyan Gürcü beyleridir. Buna karşılık geri kalan 186 T. sahibi arasında 25'i Rumeli'den getirilen yeni Müslüman olmuş eski Hristiyan Arnavut beyleridir. Geri kalan 161 T.'dan 101'i "gulâm-ı mir" veya "gulâm-ı padişah" adı altında *yeniçeri, cebeci, bevvab, solak, ufûfeci sekban* vb. *kapıkulu* askerleri arasından seçilmiş veya *kuloğlu* olarak kaydedilmiş olanlara verilmiştir. Ayrıca 4 T.'ın sahibi de bey ve paşaların azadlıları arasından yetişmiş sipahilerdir. 1 T.'ın sahibi Çepni beylerinden, ötekisi Çepni beylerbeyi oğullarındandır.

Bu bölgenin özelliği olarak geri kalan T.'ların 5 tanesinden 3'ü kadıların, 2'si dervişlerin elindedir. Ötekilerinin sipahilik görevini hangi yolla aldığı belli değildir.

Sipahi T.'ının ziraî yapısı ve malî, idarî özelliklerine gelince: Sipahi T.'ını Orta Çağın 1. yarısında Batı Avrupa memleketlerinde klasik şekliyle görülen "feodal" rejimin senyör malikâneleriyle karşılaştırması yapılabilir. Bu dönemlerde senyör malikânelerinin toprakları özel ve ziraî olmak üzere iki tip işletme halinde değerlendirilmekte ve iki kısma ayrılmaktaydı.

Birinci kısımda senyörün doğrudan doğruya kendi nam ve hesabına işletmek üzere kendisi için ayırdığı büyük çiftlikleri ve toprakları vardı. Bu toprakları işletebilmek için kalabalık bir işçi topluluğuna ihtiyaç vardı. Halbuki çağın gereği ziraat işçileri bulmak mümkün olmadığı gibi, vaktiyle Romalı büyük toprak sahiplerinin çiftliklerinde kullandıkları bol ve ucuz esir emeği de artık yoktu. Bu durum karşısında, işçi temin etmek ve onun emeğinin karşılığını ödemek için devrin genel şartlarına bağlı olarak uygun bir usul aramak gerekmişti.

Bu usule göre senyörün özel çiftliği olarak ayrılmış olan topraklardan geri kalan kısımlar, gerekli işletme araçlarıyla birlikte küçük bir köylü işletmesi oluşturacak şekilde "toprağa yerleştirilmiş köleler"e veya büyük kargaşalık ve yoksulluk zamanlarında senyörün himaye ve yardımına sığınmış olan çiftçilere dağıtılmıştır. Toprak, işletme araçları ve yardımların karşılığı olarak bazı vergilerle birlikte haftanın belirli günlerinde senyör hesabına ücretsiz çalışmak mükellefiyetini kabul etmiş olan çiftçiler, senyörün özel çiftliğinde ve malikânenin atölye vb. bölümlerinde çalışmakta, savunma vb. görevleri de yerine getirmekteydi. Böylece senyörün yalnızca toprak sahibi olarak değil, fakat aynı zamanda devlete ait olması gereken askerî ve malî hak ve yetkilerine sahip bulunması, bu dönemde malikânelerin ekonomik olduğu kadar siyasî ve idarî bakımdan da kendi kendisine yeter ve dışarıya karşı kapalı bir düzen olarak teşkilâtlanması mümkün kılınmıştır.

Senyör, daha sonraki dönemlerde günün şartlarına bağlı olarak özel çiftliğine ait toprakların bir kısmını daha küçük ziraî işletmeler haline sokarak kendi sorumluluğu altında işletmeye dönmüştür. Böylece büyük bir çiftlik idarecisi durumundan çıkarak dağıttığı topraklardan alacağı kira ve haklarla yaşamayı tercih etmiştir.

XI. yüzyılda şehir hayatının canlanmaya başlaması, para politikasının yayılması ve senyör malikânesindeki yapı değişiklikleri gibi gelişmeler, vergileme usullerinde esaslı değişmelerin ortaya çıkmasına, köylü ile senyörün sosyal ve hukukî düzeninin bozulmasına sebep olmuştur. Bu sıralarda malikâne topraklarının hukukî statülerinde de değişmeler olmuştur. Köylünün işletmesi altındaki topraklarda birtakım şartlara bağlı olan sahiplik anlayışı, özel bir mülkiyet şekline yaklaşmaya başlamıştır. Topraklar mirasçılara daha kolay geçmekte, hatta istenildiği vakit köylü, bir bedel karşılığında toprağı başkalarına devredebilmekte, senyörün onlara istediği an el koyması güçleşmekteydi.

Öte yandan giderek senyörün büyük çiftliğine ait oldukları halde senyör tarafından işletilmeyen topraklar eskiden olduğu gibi irsî ve daimî kiracılık şeklinde köylülere terk edilecek yerde kısa vadeli kira mukaveleleriyle varlıklı çiftçiler veya iş adamları tarafından *kesim* ve *ortakçılık* usulleriyle işletiliyordu. Bu yolla toprak daha fazla değerlendiriliyor ve başka alanlarda kazanılmış paraların ticarî bir zihniyetle toprağa yatırılması ziraî teknolojide büyük gelişmelere yol açıyordu.

Doğu Avrupa memleketlerinde ise, ziraî sorunların tarihi ve çiftçilerin hak ve hürriyetleri konusu çok özel şartlar altında ve büsbütün ayrı bir şekilde, Batı Avrupa memleketlerindeki usullerin tamamen tersine gittikçe daha fazla köylü aleyhine gelişmişti. Buğday üretim ve ihracının önemi arttıkça bu ticaretten yararlanmak imkânını bulan senyörlerin, kendi hesaplarına ziraat yapabilecekleri toprakların alanlarını genişletmeye çalışmaları ve bu maksatla köylüyü bu topraklar üzerinde daha fazla çalışmaya zorlayacak tedbirleri almış bulunmaları, ortaya ziraî münasebetler rejimi içinde yeni şekiller çıkarmıştır.

Batı Avrupa feodal rejimlerinin klasik dönemlerindeki ziraî yapılara ait bu açıklamalara bakıldığında Osmanlı sipahi T.'ının ziraî durumu ve sosyal yapısı daha iyi anlaşılmış olur. Bu açıklamalardan öncelikle Osmanlılardaki T. sahibinin çiftliği bu genişlikte olmadığı anlaşılacağı gibi, T. sahibinin bu ölçüde hak ve yetkileri bulunmadığı da görülür. Öte yandan senyörün, köylüyü borçlu ve bağımlı kılmak için kendisinin değirmen, fırın, şarap yapma vb. tesislerini yönetimindeki bu insanlara kullandırması işinin bazı izlerini Osmanlı T. sisteminde bulmak mümkündür. XV ve XVI. yüzyıllara ait tahrir defterlerinde sipahiye devredilmiş olan gelir kaynakları arasında "hassa çiftlik, hassa bağ, hassa çayır, hassa değirmen, hassa meyve ağaçları"nın kaydedilmiş olması, söz konusu T.'ların daha eski dönemlerdeki ziraî yapı özelliklerinin artakalmış şekillerini bize nakletmekte, eko-

nomik ve sosyal şartların uygun bulunduğu zamanlarda klasik şekilleriyle senyör malikânelerinin ziraî yapılarına has bir düzenin Türkiye'deki T.'larda da var olduğunu göstermektedir.

Bölgenin geleneklerinden veya eski yapısından gelen birtakım farklı uygulamalar veya bölgedeki halkın durumuna bağlı olarak yapılan değişik teşkilâtlandırmalar yanında T.'lar görevlerine göre genellikle *eşkincü T.'ı, münavebe T.'ı, mülk T.'ı, müstahfız T.'ı, hizmet T.'ı, kılıç T.'ı, mensuhat T.'ı* gibi adlar altında sınıflandırılmıştır.

Eşkincü T.'larında hazır bulundurulan askerler alay beylerinin bayrağı altında sefere katılırdı. Eşkincü T.'ları serbest olup olmamak bakımından iki kısımdı. Serbest T., T. içindeki mahkeme kararlarıyla kesinleşmiş cürüm ve cinayetlerden sağlanan gelirler, gelin, gerdek resimleriyle cariye müjdelerinden istifade etmek suretiyle sahibine daha fazla çıkar sağlayan T.'dı. Subaşı, çeribaşı gibi birtakım devlet görevlilerinin T.'ları serbest T. sayılmıştır.

Münavebe T.'ları sahipliği, birkaç kişinin üzerinde görülen T.'lardır. Bu tür bir T.'a sahip olanlar savaş zamanında nöbetle sefere gittikleri için bu ad verilmiştir.

Mülk T.'larında T. sahibi kendisi savaşa gitmez, cebelü göndermesi yeterli görülürdü. Bunlar daha çok Anadolu eyaletlerinde bulunuyordu. Mülk T.'ı sahipleri cebelü göndermedikleri takdirde T. ellerinden alınmaz, ancak T.'ın gelirine el konurdu.

Müstahfız T.'larında ise hazır bulundurulan askerler savaşa gitmez, ancak bağlı bulundukları kaleleri koruma görevini görürlerdi. Kaleleri muhafaza ettikleri için bunlara bu ad verilmiştir.

Hizmet veya hademe T.'ları, özellikle hudut boylarında bulunan, camilerde, zaviyelerde imamlık, hatiplik görevlerinde bulunan kimselerin T.'larıydı. Bu kimselerin bağlı bulundukları T.'da gördükleri imamlık, hatiplik gibi dinî görevler askerlik görevi sayılırdı. Daha sonraları bunların yaptıkları hizmetlerde gelişmeler olmuş, bunlar sarayın belirli ürün ihtiyaçlarını karşılamakla da yükümlü kılınmıştır.

Kılıç T.'ları, T.'lar içinde en az olan T. çeşidiydi. Bu, yalnız sipahinin geçimine ayrılmış bir bölümdü.

Mensuhat T.'ları, gerektiği zaman bir hizmet için verilen T.'lardı. Bu tür T.'ların sayısı artmaya başlayınca denizcilerin de bu T.'lardan yararlandırılması yoluna gidilmiştir.

Vezir, beylerbeyi ve sancak beyi ölünce onların adamlarına dirlik vermek bir kanundu. Vezirlerin 14, beylerin 8, sancak beylerinin 6 adamına T. verilirdi. Bunların sağlıklarında, adamlarına T. verilmezken bu usul son zamanlarda bozulmuştur.

Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatının onuncu yılında, beylerbeyilerine hükümet merkezinin izni olmadan T.'lar üzerinde istedikleri muameleyi yapma yetkisi verilmişti. Bu yetki ancak kılıç hakkıyla sınırlıydı. 3 000 veya yerine göre 6 000 akçe olan bu kılıç hakkı aşılamazdı. Bunun üzerindeki uygulamalar için İstanbul yetkiliydi. Bu tür T.'ların beratı İstanbul'dan gelirdi. Merkezden beratı gelen T.'lara *tezkireli T.*, beylerbeyince beratı verilenlere ise *tezkiresiz T.* denirdi.

T. sahipleri sefere askerleriyle birlikte giderdi. *Cebelü* ve *oğlan* adı verilen bu erlerden biri firar edince T. sahibi bunun yerine bir başka er bulmak zorundaydı. Bunların teftişini beylerbeyi yapardı.

Osmanlılarda toprağa bağlılığı sağlamada T. sahipleri yetkiliydi. T. sahibi, T.'ının bulunduğu sancakta oturmak zorundaydı. Yönetimi altındaki vergi veren çiftçinin toprağını işlemekten vazgeçmesi veya başka işlerle uğraşması halinde T.'lı sipahi onları toprağı işlemeye zorlayabilirdi. Aksi halde çiftçinin bir tazminat ödemesi gerekliydi.

Çift bozan resmi veya *levendlik akçesi* adı verilen bu mükellefiyet köylünün toprağa bağlanmasını zorlamakta, aksi halde köylüden bu mükellefiyetin hükümlerine göre T. sahibine ödemesi lâzım gelen aşar vergisi ve öteki vergileri tazmin edilmekteydi.

Elinde bir çiftlik yeri bulunan kimseler dört "mud" ekin ekmek zorundaydı. Hiç ekmediği yıl için 50 akçe öder, iki mud ektiğinde ise bu miktar 25 akçeye inerdi. Bu rakamlara 22 akçelik çift resminin de eklenmesi gerekiyordu. Dört mud tohum ekildikten sonra vergi vermekle yükümlü çiftçi artık serbestti. İstediği zaman başka işle de uğraşabilirdi.

Elinde yeteri kadar toprak olup da bu toprağı terk edip başka bir T. sahibinin yanında çalışan veya arabacılık, gemicilik, balıkçılık, ticaret gibi başka işlerle uğraşan vergi vermekle mükellef kimseler, mahkeme kararıyla T. sahibince işinin başına getirtilebilirdi. Ancak, aradan 10 yıl geçtiği halde işinin başına dönmeyenler için bu uygulama artık yapılmaz, bunlar doğrudan doğruya *çift bozan resmi*'ni ödemeye mahkûm edilirlerdi. Çift bozan resmi, zamanın şartlarına göre 50 akçe ile 300 akçe arasında değişmiş, hububat fiyatlarının artması üzerine bu miktar da yükselmiştir.

T. sahipleri kendilerine tahsis edilmiş olan arazide her türlü denetimi yapma yetkisine sahipti. T. sahibi, kanunî birtakım hak ve resimlerini kendi hesabına toplar, onları gerekli yerlere gönderir veya harcardı. Ancak T. sahibini bu topraklar üzerinde tam yetkili saymak mümkün değildir. T. alanı devletin başka vergi memurlarına da açıktır. Örnek olarak, nerede olursa olsun, devlet, *koyun resmi* veya Müslüman olmayan topluluklardan alınan *cizye* adı verilen vergileri toplamakta titiz olduğu gibi, bu vergilerin tahsilini kendisinde alıkoymuştur. Bu yüzden T.'lar bu vergilerin toplanmasında tahsildarlara her zaman açık kalmıştır.

T. sistemi, çeşitli yolsuzluklar ve haksız keyfî uygulamalarla giderek bozulmuş ve soysuzlaşma yoluna girmiştir. XVI. yüzyılın sonlarına doğru bu bozulma büsbütün artmış, askerî, siyasî ve toplumsal bozukluklara paralel olarak bir soysuzlaşma yayılmaya başlamıştır. T. gelirleri zorbaların eline geçmiş T.'lı sipahilerin savaş gücü azalmıştır. Rumeli eyaletlerindeki T. kadrolarına göre kendi cebelüleriyle birlikte 33 000 olması gereken sipahi ordusunun son yıllarda 2 000 kişiye düştüğü görülmüştür. Devletin T. kayıtları son derece karmaşık ve içinden çıkılmaz bir durum almıştır. T. sahiplerindeki zihniyet değişiklikleri, rüşvet ve nüfuz ticareti gibi bozukluklar bu sistemin hızla bozulmasına yol açmıştır.

Tarihe Koçi Bey Islahatı adıyla geçen ve IV. Murad'a sunulan risalede, imparatorluğun uğradığı bozgunlarla iç ayaklanma ve kargaşalıkların sebepleri ele alınırken T. sistemindeki bozukluklar bunlardan biri olarak gösterilmiştir.

T. sisteminin ıslahı hakkında Koçi Bey'in 1632'de padişaha sunduğu risalede teklif etmiş olduğu tedbirler, IV. Murad tarafından benimsenmiş ve hemen uygulamaya konulmuştur. Padişah, sadrazama gönderdiği emirnamede T. işlerindeki yolsuzlukların, devletin içinde bulunduğu durumun başlıca sebeplerinden biri olduğunu hatırlatmış ve bu müessesenin önemli bir din ve devlet işi olarak ele alınmasını ve gerekli ıslahatın yapılmasını istemiştir. Bu emir üzerine vezir

Hüseyin Paşa'ya olağanüstü yetkiler verilerek Rumeli'de teftişle görevlendirilmiştir.

IV. Murad, sefere katılmayan her T. sahibinin elinden arazisinin alınmasını emretmişti. Bunların yüksek rütbeli, hatta hanedana mensup kimseler olması durumunda bile bu emir uygulanacaktı.

Bu dönemde büyük ölçüde gerçekleştirilen ıslahat hareketleri, IV. Murad'ın ölümünden sonra devlet idaresinde meydana gelen karışıklıklarla yeniden sonuçsuz kalmaya başlamış, böylece eski duruma dönülmüştür.

Devlet, özellikle T.'lı sipahilerin hizmetinden memnun değildi. Bunlar seferde üzerlerine düşen görevleri yerine getirmiyorlar, bir an önce savaş meydanlarından çekilmeyi düşünüyorlardı. Bu durum karşısında devlet, T.'ların gelirlerini T. sahiplerine ve T.'lı sipahilere bırakmadan doğrudan hazineye intikal ettirmeye çalışıyor ve T.'ları bir bir dağıtma yoluna gidiyordu. Böylece T. sistemi giderek tasfiye edilme durumuyla karşı karşıya kalmıştı.

Son yıllarda T., köylüye zulmeden bir müessese olmuştu. Koçi Bey'in şikâyetleri arasında bu da bulunmaktadır. Bir zamanlar azledilmek için tek bir sebep olan, T.'da ikamet etmemek, şimdi uygulanmamakta, T. sahipleri İstanbul'da oturarak T.'larını buradan vekilleri vasıtasıyla yönetmekteydiler.

Osmanlı İmparatorluğunun tarihinde büyük bir rol oynamış olan T. rejimi, XVI. yüzyılın sonlarına doğru gittikçe bozulmuş ve Tanzimat'tan sonra bir ara atlı jandarma olarak görev yapan T.'lı sipahilerin bu, son hizmetleri olmuştur. 1848'de herhangi bir kanlı olay çıkmadan ve ayaklanmaya mahal kalmadan bütün T. sahipleri kaydı hayat şartıyla ve yarım T. bedeliyle emekli edilmiş, böylece T. sistemine son verilmiştir.

TİMBAL (Alm. Pauke, İng. Kettle-drum), üzerine geçirilmiş deriye tokmakla vurularak çalınan, yarım küre biçiminde olan ve derinin gerildiği küre bölümü bakır alaşımından yapılan bir çalgı. Kürenin çapı aş. yu. 60 cm, yüksekliği ise 45 cm dir. Ses düzeni deriyi küreye bağlayan çemberin kenarındaki kelebekleri sıkıştırmakla yapılır. Büyüklü küçüklü iki parçadan oluşmuştur. Önceleri ordularda, sonra operalarda kullanıldı. 1760'larda Mannheim senfoni orkestrasında ilk olarak yer aldı.

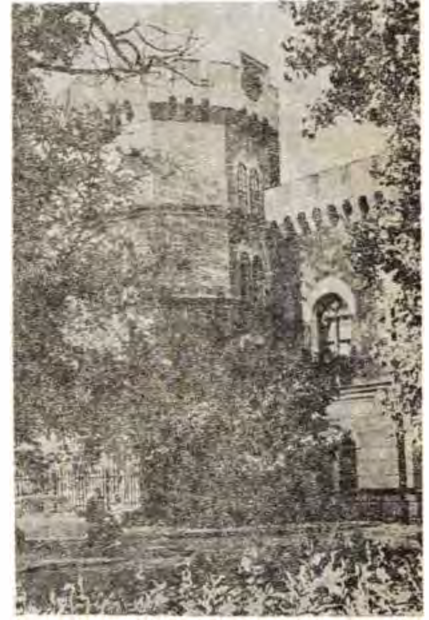
Tokmakları ağaç, deri kaplı veya sünger başlıklıdır. Son zamanlarda kolayca akort edebilmek için üzerinde küçük düğmeleri bulunan T.'ler yapılmaktadır.

TIMES, The, İngiltere'de çıkan günlük gazete. 1785'te *The Daily Universal Register* adıyla J. Walter tarafından kurulmuş olup 1788'den beri de T. adını taşımaktadır. XIX. yüzyılın en önemli gazetesi olup sık sık taklit edilmeğe çalışılmıştır. Günümüze kadar milletlerarası şöhretini sürdürmüş olan T., 1908'e kadar kurucu aileye aitken 1922'ye kadar Northcliff basın topluluğunun, 1966'ya kadar da J. J. Astor ailesinin idaresinde kalmıştır. O yıldan bu yana *Times Newspapers Ltd.* şirketi sahipliğini sürdürmektedir. 1901'de yayınlanmağa başlayan *The Times Literary Supplement* (T. edebiyat eki) adlı eki de kültür bakımından önem taşımaktadır.

TIMIŞ (Macarca adı : **Temes**), Romanya ve Yugoslavya'da bir nehir, Tuna nehrinin sol kolu. Banat (Mac. Bánát) dağlarından çıkan T.'in uzunluğu 346 km dir. Pančevo'da Tuna'ya karışır.

TIMIŞOARA (Macarca adı : **Temesvár;** Türk hâkimiyeti yıllarından kalma kaynaklarda **Tamışvar** olarak geçer), Romanya'da, gemi işletmeye elverişli Bega Kanalı üzerinde bir şehir. Timiş yönetim bölümü (judeţ)'nün ve Banat'ın merkezi. Nüfusu 210 520 (1974)'dir. Adını, güneyinden geçen ve Tuna nehrine karışan Timiş (Mac. Temes) suyundan alır. Çevresinde hububat, tütün, üzüm v.b. ürünler yetiştirilir.

Batı Romanya'nın en büyük ticaret ve sanayi merkezidir (maden, tarım makineleri, elektrik âletleri, tütün, kimya, gıda, deri, yapı malzemesi ve özellikle tekstil sanayii). Bundan başka, T. büyük bir sanat ve kültür merkezi olarak gelişmiştir (üniversite, teknik enstitüsü, ticaret ve sanat akademisi, yüksek okullar, tiyatro, opera, kütüphane ve müze). Şehrin belli başlı yapıları arasında Hunyadi şatosu anılmaya değer.

TIMIŞOARA : Tarih Müzesi

Eski bir Macar şehri olan T., yazılı kaynaklarda ilk olarak 1212'de geçer. 1242'de Tatar (Moğol) akınına uğramıştır. Şehir olarak XV. yüzyılda Macaristan'ın Osmanlı Türklerine karşı savunulmasında önemli bir yer tutmuştur. 1552'de Türkler tarafından fethedilmiş, 1716'da Prens Eugen'ın yönetimindeki Avusturya orduları tarafından geri alınmıştır. Pasarofça antlaşması (1718)'ndan sonra Habsburg imparatorluğuna katılmıştır. 1781'de imparatorluk serbest şehri ilân edilen T., 1848-1849 yıllarında Macarlar tarafından kuşatılmıştır. 1919'da Sırbistan tarafından işgal edilmişse de, Trianon antlaşması (1920) ile Romanya'ya verilmiştir.

XVII. yüzyılda yaşayan Gazi Âşık Hasan (b. bk.) T.'lıdır.

TIMMERMANS [*timirmans*], **Felix** (Lier 1886 - Lier 1947), Hollandalı yazar. Yazdığı hikâyeleri ve dinî efsaneleri kendi çizdiği resimlerle süslemiştir. Eserleri : *Pallieter* [1916]; *Het kindeken Jezus in Vlaanderen* (İsa Felemenk'te) [1917]; *De zeer schoone uren von Juffrouw Symforosa* (Rahibe Symforosa'nın çok güzel anları) [1918]; *Franciscus* (kişi adı) [1932].

TİMOK, Doğu Sırbistan'da bir ırmak, Tuna'nın sağ kolu. Uzunluğu 180 km dir. Aşağı kısmında Yugoslavya ile Bulgaristan arasında sınır çizerek Kudelin köyünün kuzeyinde Tuna'ya dökülür. Knjaževac ile Zaječar arasında geniş bir alüvyonlu düzlükten geçer. Daha çok yağmur sularıyla beslenen T., gemi işletmeye elverişli değildir.

TİMOL (Thymol), $CH_3C_6H_3(C_3H_7)OH$, renksiz, kekik kokulu ve yakıcı tadı olan kristal tabletleri veya kristal biçiminde toz. Yoğunluğu : 0,969, ergime noktası : 51,5°C; kaynama noktası : 233,4°C; suda az (1/100), alkol, eter, kloroform, karbon sülfür ve sudkostik lavgası içinde kolayca çözülür. Timian türü eter yağlarında yaygın halde bulunur.

T., fenol ve kresol ile kimyasal bir yakınlık gösterdiğinden güçlü bir antiseptik durumundadır. T.'ün 1 : 3 000 oranında konsantrasyonu, cerahat kok'larının gelişmesine engel olur. T. tıpta sindirim bozukluklarında, aşırı mide ekşimelerinde, bronşitle mücadelede ve bağırsak kurtlarına karşı kullanılır.

TİMOTHEOS (M. Ö. IV. yüzyıl), Yunan heykeltıraşı. Muhtemel olarak Epidauros'ludur. Epidauros'taki Asklepion tapınağı ile Halikarnassos Mausoleum'u (Mausolos'un sarayı)'nun oyma süslemelerinde çalışmasıyla ün kazanmıştır.

TİMOŞENKO, Semën Konstantinoviç (Furmanka, Odessa 1895 - Moskova 1970), Sovyet mareşali. I. Dünya Savaşına katılmış, 1918'de Kızıl Ordu saflarında Kırım ve Kuban'da görev yapmıştır. 1918 - 1919 yıllarında alay kumandanı olarak tsaritsın (Stalingrad, Volgograd) şehrini savunmuştur. Daha sonra Ukrayna ve Kafkasya bölgelerinde komutan olarak görev almıştır. 1939'da Ukrayna cephesi ordusu onun yönetiminde Batı Ukrayna'yı Alman işgalinden kurtarmak için savaşmıştır. 1939 - 1940 yıllarında Finlandiya'ya karşı yapılan savaşta kuzey - batı cephesi birliklerini yönetmiştir. 1940'ta Sovyetler Birliği mareşalliğine ve savunma halk komiserliğine tayin edilmiştir.

TİMSAH GÖLÜ, Mısır'da, Süveyş Kanalı üzerinde bir göl. Süveyş ve Port Said'e eşit uzaklıkta bulunan gölün uzunluğu 5 km, genişliği 3 km dir. Süveyş Kanalının aştığı gölün kuzey kıyısında İsmailiye şehri yer alır. Süveyş Kanalının açılmasından önce T. G.'nün suyu acı ve çevresi sazlıktı. Gölde timsahların bulunmasından dolayı T. G. adını almıştır.

TİMUR, Aksak veya TİMURLENK (Far. = Aksak Timur; Avrupa dillerinde **Tamerlan veya Tamerlane** adıyla tanınmıştır; 9.4.1336 - Otrar 18.2.1405), Türk-Moğol hükümdarı. T., Türk takvimine göre sıçan yılında Keş (Şehr-i sebz) şehri yakınlarındaki Hoca İlgar köyünde dünyaya gelmiştir. T.'un annesi Tekina Hatun, babası ise Barlas (veya Barulas) aşiretinin reislerinden Emîr Turagay'dır. Çingiz Han, oğlu Çağatay Han'a Türkistan ülkesini verdiği zaman Barlas başbuğlarından Karaçar Noyan'ı da kabilesiyle birlikte onun hizmetinde bulunmak üzere görevlendirmiştir. Mezar kitabesinden ve T.'lular devri kaynaklarından edinilen bilgilere göre, Karaçar Noyan, T.'un beşinci dereceden atasıdır.

TİMUR

Semerkant'ta bulunan mezar kitabesinde T.'un ataları şöyle gösterilmiştir : Emîr Timur Köreken b. Emîr Turagay b. el - Emîr Bergel b. el - Emîr İlengir b. el - Emîr İçil b. el - Emîr Karaçar Noyan b. el - Emîr Suguçiçin b. el - Emîr Erdemçi Barlas b. el - Emîr Kaçulay b. el - Emîr Tumanay. T.'un en büyük ceddi Tumanay, Çingiz Han'ın da beşinci dereceden atası olmaktadır. Dolayısıyla Çingiz Han'ın ve T.'un soyları birleşmektedir. Moğol geleneklerine göre Tumanay'ın oğullarından Kaydu Han'ın han olması hasebiyle onun neslinden gelen Çingiz de han olmak hakkına sahipti. Halbuki T.'un büyük ceddi olan Tumanay'ın öteki oğlu Kaçulay, han olmadığı için T. hiçbir zaman hanlık iddiasında bulunmamıştır. En kudretli zamanlarında bile *emîr, emîrü'l - kebir, sâhip kirân* unvanlarıyla birlikte Çingiz sülâlesine damat olduğu için Moğolca 'damat' anlamına gelen *köreken* lâkabını taşımıştır.

T.'un ortaya çıktığı çağda Çağatay Hanlığı sarsıntı geçirmekteydi. Çağatay ülkesinde hâkimiyet, Çağatay sülâlesinden çok devletin idaresini elinde tutan nüfuzlu emirlerdeydi. Sırderya havzasında Celayir (bk. CELÂYİRLİLER) ve Harezm'de Kongrat (bk. KONGRATLAR), Harezm'in doğusunda Nüküz, Buhara bölgesinde Sulduz (bk. SULDUZ veya SULDUS), Belh taraflarında Tiyit ve Karavnas, Doğu Türkistan'da Duğlat ve yukarıda belirtilen Barlas kabilesi emîrleri bunların en meşhurlarıydı. Bu emîrler Çağatay sülâlesinden birini han yapıyorlar ve onun adına hâkimiyeti kendi ellerinde tutuyorlardı. Hatta arada bir Ögedey Kağan neslinden Ali Sultan (1340 - 1342) ve Danişmendce (1346 - 1348)'yi de hanlık makamına getirmekte mahzur görmüyorlardı. Emîrlerin yaptıkları bu işe kaynaklarda *hanbâzî* (han oyunculuğu) denmektedir.

T.'un ileri görüşlü ve kuvvetli bir siyaset adamı olarak yetiştiği anlaşılmaktadır. Dostlarını iyi seçmiş ve rakipleriyle de kendisini güçlü görmedikçe çatışmamıştır.

1358'de Emîr Kazgan'ın öldürülmesi üzerine Çağatay ulusu karışık bir döneme girmişti. Emîrler, durumu düzeltmek için hanlığa Yisun Timur (1338 - 1340)'un oğlu Timur Şah'ı han, Emîr Kazgan'ın oğlu Emîr Abdullah'ı da ulus emîri yaptılar. Bir yıl bile geçmeden Emîr Abdullah'ın ölümü ve Timur Şah'ın da uğursuz sayılarak tahttan indirilmesiyle memleketin yönetimini Emîr Hacı Barlas ile Emîr Bayan Sulduz ele geçirdiler. Bu sırada Doğu Türkistan'da hüküm sürmekte olan Tuğluk Timur Han (1358 - 1362) durumdan yararlanarak ordusuyla Maveraünnehr'e girdi. Tuğluk Timur'un orduyla gelişi üzerine Emîr Hacı Barlas ve öteki bazı emîrler Maveraünnehr'i terk ettiler. T., memleketinin harap olmasına engel olabilmek düşüncesiyle Hacı Barlas'tan izin alarak orada kaldı. Tuğluk Timur'a bağlılığını arz etti. Bunun üzerine atalarının yurdu olan Keş ve çevresi han tarafından kendisine bırakıldı. Tuğluk Timur, Maveraünnehr'de fazla durmayarak geri döndü. Ancak karışıklıkların devam etmesi dolayısıyla ertesi yıl büyük bir ordu toplayarak tekrar Maveraünnehr'e geldi. Bunun üzerine Emîr Hacı Barlas, Horasan'a göç etti. Emîr Timur ise Tuğluk Timur Han'ın yanına giderek iyi kabul gördü. Keş vilâyetinin tümeni ve ordu teşkili için kendisine yarlığ verildi. Tuğluk Timur, Meveraünnehr ülkesinin emîrlerinden bir kısmına iltifat ederek bir kısmını da ortadan kaldırarak oğlu İlyas Hoca'yı Maveraünnehr'e han tayin etti. T.'u da İlyas Hoca'nın emrine verdi. Tuğluk Timur'un, oğlunun yanına bırakmış olduğu emîrlerden Bikicek, halka zulmetmekteydi. T. bu durumdan hoşlanmayarak kayınbiraderi Emîr Hüseyin'in yanına gitti. Emîr Hüseyin hanımı Dilşad Ağa'yı ve T. da hanımı Ölcey Türkân Ağa'yı yanlarına alarak beraberlerinde 60 kişi olduğu halde Harezm

tarafına gittiler. Buna, T.'un "birinci kazaklığı" denir. 1360'ta T.'un beraberindekilerle birlikte kendi bölgesine geldiğini duyan Hive emîri Tökel, bunları takibe başladı. Türkmenler arasına giren T. tanınınca kendisine yardım ve iltifatta bulunuldu ve Tökel'den kaçması sağlandı. Bu sırada T. ile Emîr Hüseyin arasında bir anlaşmazlık vardı. Bundan yararlanmak isteyen Mahan hâkimi Ali Bey Caunî Kurbanî, T. ile yanındakilerini bir baskınla yakalayarak Mahan'da hapsetti. Ancak Ali Bey'in büyük kardeşi Mehmed Bey'in araya girmesiyle kurtulabildiler. T. bundan sonra Buhara'ya gitti, bu yörelerde gezerek kendisine taraftar aradı. 1 000 kişiye kadar varan birliği ile Afganistan'ın Hilmand vilâyetine gitti. Orada dostu Tümen-dev ile buluştu. Bu sırada Hind - İran sınırında Mukran bölgesindeki düşmanlarıyla savaşan Sistan hükümdarı Kutbeddin, T.'dan yardım istedi. T., Emîr Hüseyin ile birlikte Kutbeddin'in yardımına koştu. Zaferle sonuçlanan bu savaşta T. yaralandı. *Aksak* ve *leng* (Far. = topal) lâkaplarıyla Aksak Timur, Timurleng diye anılmasına bu olay sebep oldu.

1364'te Tuğluk Timur Han öldü. Yerine İlyas Hoca getirildi. Bu sırada T. 2 000 kişiye varan askeriyle Gülâb'a geldi ve burada kuvvetleri 6 000'e yükseldi. Vahş nehrinin Kabadiyan civarındaki Taşköprü mevkiinde İlyas Hoca ile savaşa girişildi. Daha sonra Keş ile Karşi arasındaki mevkide yapılan ikinci savaşta İlyas Hoca'nın 20 000 kişilik kuvveti dağıldı. Bunun üzerine İlyas Hoca Han Semerkant'ta tutunamayarak İli'ye çekildi. T. ile Hüseyin bu zaferden sonra Semerkant'a geldiler, Çağatay sülâlesinden Kabul Şah'ı han ilân ettiler. 1365'te İlyas Hoca'nın kuvvetleri Batı Türkistan'a girince Emîr Hüseyin ile T.'un kuvvetleri de Akar yaylasında toplandılar. 22 mayıs 1365'te Lay (Çamur) savaşı adıyla anılan bir savaş yapıldı. Doğu Çağatay hanlığı askerlerinin başında Emîr Kamerüddin Duğlat bulunmaktaydı. Emîr Hüseyin, T.'un oynadığı bir oyun yüzünden 10 000 askerini kaybederek çekildi. Emîr Hüseyin buradan Hindistan sınırına gitti. T. ise kendi askerlerini korumayı bilmiş ve Belh tarafına çekilmişti. Doğu Çağatay hanlığı askerleri bu sırada Maveraünnehr'in birçok şehrini yağma etmiş, bundan yalnızca Semerkant kurtulabilmişti. Bu olaylardan sonra T.'u artık Semerkant'ta görmekteyiz. Emîr Hüseyin, T. ve öteki emîrler de dahil hepsini ağır vergiler vermeye mecbur etmişti. Bu sırada T.'un eşi Ölcey Türkân Ağa'nın ölmesi üzerine akrabalık bağları kopmuş ve Emîr Hüseyin ile arası açılmıştır. Böylelikle T.'un "ikinci kazaklık" dönemi başlamıştı.

Geziye çıkmış olmasından yararlanan Emîr Hüseyin, T.'a ait şehirleri yağmalamaya başlamıştır. 1367 yılının kışını Karşi'de geçiren T., Emîr Hüseyin'in 20 000 kişilik bir orduyla üzerine geldiğini öğrenince Buhara taraflarına çekildi, hatta buralarda da tutunamayarak Horasan'a sığındı. Taşkent'ten Sırderya'nın güneyine geçen T., Doğu Çağatay beyleriyle anlaştı. Bunu duyan Emîr Hüseyin anlaşmak istediyse de, bu isteği ilk anda gerçekleşmedi. 1368 ilkbaharında Emîr Hüseyin tekrar barış teklifinde bulundu, Gümüşkent'te Gümüş Ata türbesi civarında anlaşma yapıldı.

Bundan sonra T. ile Emîr Hüseyin'in Herat çevresinde hâkimiyet kurdukları görülmektedir. 1368'de Emîr Hüseyin ile T., Bedâhşan çevresinde, dağlarda Bedâhşanlılarla çok çetin savaşlar yapmak zorunda kalmışlardır. Bu arada Emîr Hüseyin, Belh'e yerleşmiş, Sali Saray'dan dostlarını ve bazı dost sandığı kabileler ile Keş ve Semerkant çevresinde T.'a bağlı kabileleri de getirtmişti. Bu göç hareketlerinin yarattığı memnuniyetsizlik devam ederken Doğu Çağatay hanı İlyas Hoca, Duğlat ve Argunaut emîrleri 1368 - 1369 kışında gelip Taşkent'e yerleştiler. 1369 yılı içinde Emîr Kamerüddin Duğlat, hâkimiyeti eline alarak hanlık zamanındaki sistemi bozmuştu. Hanlığın teşkilâtında dört *keş* (vezir) vardı. Bu dört vezir, Doğu Türkistan'da yerleşmiş bulunan Duğlat, Celayir, Barlas ve Argunaut kabilelerini temsil ediyordu. Tuğluk Timur Han ve İlyas Hoca Han, bu sisteme bağlı kalmışlardı. Ancak, Emîr Kamerüddin Duğlat, 1369'da İlyas Hoca Han'ı ve öteki kabileleri bertaraf ederek hâkimiyeti ele geçirmişti. Doğu Çağatay ordusu kışı Taşkent'te geçirmekte idi. Öteki üç kabile reisi Kamerüddin'e karşı ayaklandılar. Bunun üzerine Kamerüddin Belh üzerine yürüyemeden Tanrı Dağları bölgesine çekilmişti. Bu sırada T. ile Emîr Hüseyin, Doğu Çağatay ordusunu karşılamak üzere ileri harekete geçmiş, Kamerüddin'in çekildiğini duyunca Bedâhşan meselesini halletmek üzere geri dönmüşlerdi. Bu savaşta T. büyük yararlıklar gösterdi ise de, Emîr Hüseyin ile arası büsbütün açıldı. Emîr Hüseyin, yönetimi altındaki bütün emîrleri darıltmıştı. Başta Musa Tayci'ut olmak üzere ileri gelen emîrlerden birçoğu Keş'te toplanarak bu işe son vermek kararını aldılar. T. bu hareketin başına geçerek Belh'e yöneldi. Amuderya'nın güneyindeki Kunduz şehrini ele geçiren T.'a Nayman Ölceytü Eperdi, Şeyh Mehmed, Bayan Sulduz ve Emîr Keyhüsrev de katıldı. T. burada Ögedey Kağan soyundan Süyurgutmuş'u han ilân etti. Kunduz şehrinde yapılan savaşı kaybeden Emîr Hüseyin bir minareye sığındıysa da, yakalanarak öldürüldü. Bu olaydan sonra Süyurgutmuş "han", T. ise "uluğ bey" olarak ilân edildi.

T., Kazan Halil Han'ın kızı Saray Melik Hatun'la evlendi. Bunun üzerine *kürgen* (Moğ. = damat) lâkabını aldı. T. daha sonra Keş'e gelerek iki ay süren bir toy vermiştir.

Bu sıralarda Harezm'de emîr bulunan Hüseyin Sofî, hâkimiyet sahasını genişleterek Kât ve Hive'yi ele geçirmiştir. T. tarafından gönderilen bir ordu Hüseyin Sofî'yi yenmiştir. Hüseyin Sofî'nin bu savaşta ölmesi üzerine yerine kardeşi Yusuf Sofî geçmiştir (1371). Ertesi yıl yapılan barışa rağmen bu bölgeleri ele geçirmeye çalışan Yusuf Sofî'yi durdurmak üzere T. harekete geçti. Yusuf Sofî'nin yeğeni Hondzade Hatun'un, T.'un oğlu Cihangir Mirza'ya verilmesiyle barış gerçekleşti ve Hondzade büyük bir gelin alayı ile Semerkant'a getirildi (1374).

T., 1375'te Kamerüddin Duğlat üzerine yürüdü. Bu seferini 1376'da tekrarladı. Emîrin kaçması üzerine Harezm'in Kât şehrini aldı. Bu sırada Âdilşah Celayir Semerkant'ı kuşatmıştı. T., oğlu Cihangir Mirza'yı onların üzerine gönderdi. Âdilşah Celayir kaçtı, Urus Han'a sığındı, oradan da Kamerüddin'in yanına gittiler.

Celayirlileri dağıtan T., muhaliflerini yendikten sonra Kamerüddin'in üzerine yürüdü onun ordusunu mağlup etti, dönüşte Altın Ordu emîrlerinden Toktamış'ın Çağatay ülkesine sığındığını haber aldı. T., Toktamış'ı teşkilâtlandırarak Urus Han üzerine gönderdi. Toktamış yenilerek T.'un yanına döndü. Bunun üzerine T., 1377'de Urus Han üzerine yürüdü. Batı Sibirya'ya kaçan Urus Han yenildi ve aldığı yaraların etkisiyle öldü. T., Toktamış'ı Gök Ordu hanı ilân etti.

T.'un bu meşguliyetinden yararlanan Yusuf Sofî, Buhara ve Hazarötesi Türkmenleri üzerine yürüyerek onları rahatsız etmiş ve yağmalar yapmıştı. 1379'da Harezm meselesini halletmek üzere ordusuyla harekete geçerek Harezm'i almıştı.

1380'de T.'un oğlu Miran Şah, Horasan üzerine gönderildi. T. da Herat üzerine yürüyerek Herat hükümdarı II. Gıya-

seddin Pir Ali'yi esir etti (1381). Daha sonra Herat'ta ortaya çıkan ayaklanma ile Kert hanedanı sorumlu tutularak hanedanın mensupları öldürüldü, böylece bu hanedan son buldu. T. daha sonra Serbedarîlerden Ali Müeyyed'i öldürttü ve Sistan üzerine yürüdü. Ardından sırayla onun topal kalmasında rolleri olan emîrleri kesin olarak bertaraf etti.

Bu sıralarda T. için Mazenderan ülkelerinin emîri olan Emîr Velî (1360 - 1384), bir tehlike sayılıyordu. T., Emîr Velî'nin ülkesini zapt etti. Emîr Velî de Azerbaycan'a kaçtı. T., oradan Celayir hanedanının hüküm sürdüğü Irak-ı Acem'e girerek 1383'te Celayir ülkesine hâkim oldu.

T. 1386'dan 1388'in sonuna kadar Luristan bölgesindeki hac kervanlarının yağmalanması olaylarıyla ilgilendi. Birçok muharebeleri içine alan bu sefer, "T.'un üç yıllık seferi" olarak bilinir. T. buradan Tebriz'e yöneldi. 1386 yazını orada geçirdi. Buradan Gürcistan'a gitti. Gürcüler Hristiyan olduğu için T., bu seferine cihad manzarası verdi. Kars'ı, Tiflis'i ele geçirdi. Gürcistan'ı zapt ettikten sonra Toktamış'la Azerbaycan toprakları için savaşa tutuşan T., Toktamış'ın kuvvetlerini yenerek onları Derbend kuzeyine attı (1387). T., Gökçegöl kıyılarında ordugâh kurdu. Daha sonra Ermenistan'ın işgaline girişti. Bu bölgede Türk emîrlerinden Nasırüddin Kara Mehmed (1380 - 1389) bulunuyordu. T., Kara Mehmed'i hac kafilelerine ve ticaret kervanlarına saldırmakla suçluyordu. Asıl maksadı ona baş eğdirmekti. Doğu Bayazıt'ı ele geçiren T., Kara Mehmed'in oğullarından Mısır Hoca'nın elinde bulunan Avnik kalesine gitti. Buranın zaptını tamamlamadan Erzurum üzerine yürüdü ve şehri aldı. Bunun üzerine Erzincan emîri Taharten T.'a bağlılığını bildirdi. Daha sonra güneye dönen T., oğlu Miran Şah'ı da Kara Mehmed üzerine sevk etti. Sarp bölgelere çekilen Kara Mehmed, T. ordusuna baskın yaptı. T., bu olaya çok kızmış olmasına rağmen dağlarda savaşmayı terk ederek Muş ovasına geldi. Oradan Ahlat'ı, Adilcevaz'ı alarak Van'a yöneldi. Van'ın da zapt edilmesinden sonra İran'a döndü.

T., 1389'un baharında yaptığı kurultayda Altın Ordu üzerine bir sefer yapılması için karar çıkarttı.

Karların erimesini beklemeden sefere çıkan T., Hokand'a geldiğinde Toktamış'ın da Sırderya'yı geçerek beklediğini gördü. İlk çarpışmada galip gelen T., 1390 yılını hazırlıkla geçirdi. 1391'de 20 000 kişilik ordusuyla harekete geçti. Toktamış barış isteğinde bulunmak amacıyla elçi gönderdi. Ancak, T.'un kararı değişmedi. Uluğtağ üzerine bu seferi niçin yaptığını bildiren bir kitabe diktirdi (bk. KARSAKPAY). Tobol nehri boyuna, oradan da Yayık suyuna geldi. Toktamış'ın İtil'e yakın Kırkgöl çevresinde olduğunu öğrendi. İki ordu Kunduzca ırmağına yakın bir yerde karşılaştılar. Toktamış bozguna uğrayarak kaçtı. "Kunduzca Savaşı" adı verilen bu savaştan sonra T., İtil ırmağını geçmeyerek güneye yöneldi. Altın Ordu'nun Saray ve Astrahan şehirlerini yağmaladı. Sonbaharda Taşkent'e vardı. T., buradayken Toktamış'ın elçisi gelerek ona bağlılığını arz etti.

T. bundan sonra "beş yıllık sefer" adı verilen seferinin hazırlıklarına başladı. Önce Hazar Denizi'nin güneyinde bulunan Mazenderan üzerine yürüdü, bu bölgeye hâkim olduktan Fars üzerine geldı. Muzafferîlerden Şah Mansur'a karşı başarı elde etti ve Şiraz ve Kirman ülkesini ele geçirdi. Şiraz'dan Sultaniye'ye, buradan da anî bir baskınla Bağdad'a geldi. Bağdad önüne gelen T. ordusunu gören halk dehşete kapıldı. Ahmed Celayir şehirden kaçmıştı. Ordusunun bir kısmını burada bırakan T., kuzeye yöneldi. Yolda Oyrat beyleri ona bağlılığını bildirdi. Tekrit kalesinde ise savunmayla karşılaştı. 1393'te kaleyi zapt etti. Bu sırada Muhammed Sultan Mirza, Vâsıt'a kadar, Miran Şah ise Basra'ya kadar olan bölgeleri taradılar.

T. Mardin'e geldiğinde Artukoğlu Melik İsa Bey'le karşılaştı. İsa Bey itaat göstermekle birlikte bir yandan da iç kale kumandanına teslim olmama emri vermişti. Bu yüzden onu Sultaniye'ye gönderdi. Cizre'yi alarak Urfa'ya geldi. Şehri ele geçirdi.

Irak-ı Arab'ın alınmasını tamamlayan T., Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu beylerine ve öteki Türkmen emîrlerine haber göndererek bağlılıklarını bildirmelerini istemişti. 1394 yılı başında Diyarbakır bölgesinden hareketle Kara Koyunlu hükümdarı Kara Yusuf'un bulunduğu Muş ovasına geldi. Kara Yusuf bu bölgeden çekildi. T., Van'a, oradan da Avnik kalesine gitti. Erzurum yakınlarındaki bu kalenin hâkimi Mısır Hoca'yı affederek onu Mardin meliki İsa Bey'le birlikte Semerkant'a gönderdi. T. buradan Gürcistan'a geçti. Tiflis'e geldiğinde Toktamış'ın Derbend'e geldiğini duydu. Kış mevsimi Kür ırmağı boyunda geçirildi. 1395 baharında kuzeye hareket edildi. Derbend geçilerek Kuzey Kafkasya'da Terek ırmağı boyunda Toktamış'la karşılaşıldı. Toktamış gene yenilerek Kırım taraflarına çekildi. T., Özü ırmağı havzasındaki kaleleri tahrip etti. Kırım ve Azak çevresindeki Ceneviz ve Venedik kolonisi ile Kuzey Kafkasya'daki Hristiyan Çerkezlere baş eğdirdi. Moskova yakınlarına kadar ilerledi, Slav prenslerinin kuvvetlerini kırdı.

T., birinci Altın Ordu seferinde İtil ırmağının doğusuna hâkim olmuştu. Bu seferde de Batı Deşt-i Kıpçak tamamen ele geçirilmiş oldu.

T., 1397 kışında Semerkant'ta Çağatay hanlarından Hızır Hoca'nın kızı Tökel Hatun'la evlendi. Siyasî bir mahiyet gösteren bu evlilikte büyük eğlenceler düzenlendi.

T. bir yandan da Hind seferinin hazırlıklarına başlamıştı. O sıralarda Hindistan'da Tuğluklular (b. bk.) hüküm sürmekteydi. Merkezi Dehli olan bu sultanlığın başında Sultan Mahmud Tuğlukî bulunuyordu. T. 1389 sonlarında Semerkant'tan hareket etti. Yol üzerinde birçok kale zapt edildi. Alınan esirler, karşılarında Dehli sultanının ordusunu görünce sevinç gösterileri yaptılar. T., bunun üzerine onları katlettirdi. Sonra Cevan ırmağı boyunda Dehli ordusunu yendi. Müslüman mahalleler dışında öteki yerleşme yerleri yağmalandı ve halkı kılıçtan geçirildi. Bu yağmalardan Brahman ve Buddhist halk da kurtulamadı.

1399'da Semerkant'a dönen T., tarihte "Gürcü ve Ermeni seferi" diye bilinen seferini planladı. Azerbaycan'a doğru hareket etti. Mugan sahrasındaki Koturkent'te kurultay yaptı (1400). Bu kurultayda Gürcistan'ın alınması planlandı. Gürcistan'a Trabzon Rum İmparatorluğu da yardım ediyordu. T. Gürcistan'a doğru hareket etti. 15 kadar Gürcü kalesi düştü. Buna göre kral VII. Georgi bağlılığını ve bağışlanmasını arz etti. T. bunun üzerine Kars, Ardahan üzerinden Bingöl'e kadar geldi. Bu sırada Ahmed Celayir ile Kara Yusuf, Bağdad önünde toplandılar ve şehri ele geçirdiler. Fakat T.'un Sivas üzerine yürüyeceğini haber alarak telâşa düştüler. Çünkü T. Sivas üzerinden Suriye'ye inecek olursa, sığınma ve kaçış yolları kapanacaktı. Ahmed Celayir ve Kara Yusuf, Bağdad'dan ayrılarak Memlûk ülkesine sığınmak istediler. Haleb naibi Timurtaş, Hama naibi Dokmak ile birleşerek ikisinin de Suriye'ye girmesine engel oldular. Bunun üzerine Ahmed Celayir ve Kara Yusuf, Yıldırım Bayezid'e iltica etmek kararı aldılarsa da, Kara Yusuf sonradan memleketine

döndü. Ahmed Celayir ise Yıldırım Bayezid'e katılmak üzere hareket etti. Yolda T. kuvvetlerinin baskınına uğradı.

Bu sırada Yıldırım Bayezid, Erzincan emîri Taharten'i yerinden uzaklaştırmıştı. Taharten de T.'a sığınmıştı. T. 1400' de Sivas ve Malatya şehirlerini ve Besni'yi alarak Suriye'ye yöneldi. Anteb'i ele geçirdikten sonra, Haleb naibi Timurtaş'ı bozguna uğratarak Haleb'i ele geçirdi. Bundan sonra Hama, Humus ve Baalbek'i alan T., Şam önünde Ferec'in ordusuyla karşılaşmış ve burayı kuşatmıştı. Şehri yağmalayan ve halkını kılıçtan geçiren T., 1401'de (mart) Suriye'den ayrılarak Karabağ'a döndü. Kendisi Suriye seferiyle meşgul olduğu sırada Bayezid, Sivas ve Erzincan'ı tekrar almıştı.

1402 haziranında Karabağ'dan harekete geçen T., Erzurum, Erzincan üzerinden Kayseri'ye kadar gelmiş ve Ankara istikametine yönelmişti. Bu sırada Yıldırım Bayezid, Sivas'a gelmişti. T.'un Ankara kalesini kuşatmakta olduğunun haberini alan Bayezid, Ankara üzerine yöneldi. Bayezid'in gelmekte olduğunu öğrenen T., kuşatmayı kaldırarak Çubuk ovasına çekildi (1402). Burada yapılan savaşta Yıldırım Bayezid esir edildi. Bk. ANKARA SAVAŞI.

T. Anadolu'da bir yıl kadar kaldı. Birlikleri daha ilerilere giderek İzmir ve Foça taraflarını da taradı. T., Tire'de bir kaya üzerine Farsça olarak Anadolu seferi ile ilgili bir kitabe kazdırdı (Kitabenin metni, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan, 1202 numarada *Takvimü't - tevârih* yazmasında yer alır).

T., Anadolu'dan ayrılarak Gürcistan'a gitti. Burada bir kaleyi ele geçirdi. Ermenistan ve Gürcistan'ı tahrip ederek Karabağ'a döndü. Aynı yıl içinde (1403) İran yoluyla Semerkant'a gelen T., Çin seferine çıkmayı planlıyordu. Otrar' da kurultay toplandı. Burada bir ay kadar kalan T., hastalanarak 1405'te öldü.

69 yaşında ölen T.'un 36 oğlu, 18 kızı olmuştur. T.'un sağ ayağı aksak ve eli de çolaktı. Bilim adamlarına saygı gösteren, onları koruyan ve Ahmed Yesevî'nin türbesini yaptıran T.'un, ömrünün büyük bir kısmı fetihlerle geçmiştir.

T. Avrupa edebiyatında geniş bir yer tutmuştur. İngiliz oyun yazarı Christopher Marlowe (b. bk.)'un *Tamburlaine the Great* [aş. yu. 1587] adlı dramında T.'un kişiliği işlenmiştir. İspanyol yazarı L. Vélez de Guevara (b. bk.) da 1624' te yazdığı bir oyunda T.'a yer vermiştir. Daha sonra I. Bayezid'e karşı muamelesine bir aşk entrikası karıştırılmıştır (N. Pradon, dram 1675; A. Piovene, opera libre'tosu, müziği M. A. Ziani 1689; G. F. Händel 1724, A. Vivaldi 1737; F. Paër 1796). Son olarak, T. birçok eserde iyi kalpli ve büyük bir hükümdar olarak geçer (W. Popple, dram 1692; N. Rowe, dram 1701; J. F. Reichardt, opera, 1786; E. A. Poe, şiir 1827). Buna karşılık modern yazarlar T.'u tekrar zalim bir hükümdar sembolü olarak işlemişlerdir (R. de Obaldia, *Tamerlan des Coeurs*, roman 1955).

TİMUR MELİK (XIII. yüzyılın 1. yarısı), Orta Asya'da Hocend hanı. 1220 yılının nisan ayında Moğol akını sırasında Hocend'i savunmuştur. T. M. küçük bir birlikle büyük bir Moğol gücüne karşı savaşmıştır. Şehrin Moğollar tarafından zapt edilmesinden sonra Ürgenç (Harezm) şehrinin savunmasında yer almıştır. Cuçi'nin birliğini bozguna uğratan T. M., Yangikent'i geri almış ve Harezmşah Celâleddin ile birlikte Horasan ve Afganistan'da Moğollara karşı girişilen savaşları düzenlemiştir. Sonunda Moğollar tarafından öldürülmüştür.

TİMUR ŞAH (Meşhed 1746 - 1793), Afgan hükümdarı. Dürrânî hanedanına mensup olup Ahmed Şah Abdalî'nin oğludur. Devlet merkezini Kandehar'dan Kâbil'e nakletmiştir.

TİMURLULAR (1405 - 1506), Timur tarafından zapt edilen memleketlerde gerek bağımsız hükümdar gerek bey veya genel vali sıfatıyla hüküm süren Timur'un torunlarına verilen ad. Timur'dan sonra açılan bu yeni dönemde bir durgunluk hâkim olmuş, daha önceki seferlerin yaraları iyileşmeye başlamış, Türk ve İran unsurlarının da katkılarıyla geniş bir kültür ve düşünce çağı açılmış, büyük sanat eserleri meydana getirilmiştir.

Timur'un Cihangir, Ömer Şeyh, Miran Şah, Şahruh Mirza olmak üzere dört oğlu vardı. Bunlardan Cihangir 1375'te, Ömer Şeyh ise 1391'de ölmüştür. Miran Şah, geçirdiği bir kazadan dolayı ruhî bir hastalığa tutulmuş, dördüncü oğlu Şahruh ise hükümdarlıkla bağdaşmayan bir karaktere bürünmüştü. Bu durum karşısında Timur, Gazneli Mahmud'un tahtına oturan torunu Pir Muhammed b. Cihangir'i kendisine halef olarak göstermişti. Timur'un ölümünde o, Kandehar'da bulunuyordu. Pir Muhammed, ailesi tarafından yeterince desteklenmediğinden tahta geçemedi. 1407'de kendi beyleri tarafından öldürüldü.

Timur'un kurduğu devlet daha çok onun şahsî iktidarına dayanıyordu. Kendisinin çeşitli memleketlere tayin ettiği oğulları ve torunları, ona gerçekten saygı göstermekte ve her an itaatlarını bildirmekteydiler. Ancak, onların ihtilâfı halef olma düzeniyle ilgiliydi. Kendini kuvvetli gören, adına hutbe okutup sikke kestiriyor ve böylece bulunduğu hâkimiyet alanında hükümdar olma iddiası taşıyordu. Timur'un sağlığında ve onun yaygın nüfuzu altında bu gibi davranışlar devletin birliğini bozmayabiliyordu. Fakat onun ölümünden sonra durum böyle sürüp gitmedi. Devlet çeşitli hâkimiyet bölgelerine ayrılıp parçalandı. Her ne kadar daha sonra memleketin bir kısmı 20 - 30 yıl içinde yeniden bir devlet halinde bir araya geldiyse de, Timur'un zamanındaki genişliğe asla ulaşamadı, torunları arasında taht kavgaları sürüp gitti. Bu karışıklıklara emirler de ister istemez katıldı, dolayısıyla bundan mahallî beyler de yararlandılar.

Timur'un ölümü üzerine yerine Halil Sultan geçti (1405 - 1409). Halil Sultan, Timur'un oğullarından Miran Şah'ın oğludur. Hint seferinde yararlık gösterdiğinden dedesi tarafından 1402'de Fergana valiliğine getirilmişti. Bu sırada Halil Sultan'ın babası Miran Şah ile amcası Şahruh Mirza hayatta idiler. Miran Şah'ın üçüncü oğlu Halil Sultan'ın tahta geçmesine amcası Şahruh karşı çıkmıştır. Öte yandan Semerkant' ta kendisine karşı yaygın bir memnuniyetsizlik de vardı. Halil Sultan'ın hanımı Şad Mülk'ün nüfuzundan dolayı emîrler ona cephe almaya başlamışlardı. Bu sırada memlekette bir kıtlık da baş göstermişti. Bu başarısızlıklar ve olumsuz gelişmeler üzerine Şahruh, başşehir Semerkant'a gelerek onu iktidardan uzaklaştırmıştır (1409). Beş yıl kadar tahtta kalan Halil Sultan, Hindistan ve Anadolu seferlerine de katılmıştı. Amcası Şahruh tarafından gönderildiği Rey'de iki buçuk yıl kadar emîr olarak bulunmuş, Irak-ı Acem ve Azerbaycan'ın geri alınmasına memur edilmiştir. Farsça, Türkçe şiirler de yazan Halil Sultan, daha 27 yaşındayken intihar etmiştir (1411).

Onun yerine geçen Şahruh Mirza, Timur'un dördüncü oğludur. Tahta çıktığında (1409) merkezi Semerkant olmak üzere Maveraünnehir genel valiliğine büyük oğlu Uluğ Bey'i tayin etmiştir.

Pir Muhammed'in ölümünden ve Sultan Halil'in uzaklaştırılmasından sonra Şahruh, kolaylıkla babasının tahtına oturdu. Babası sağlığında onu tahta varis olarak göstermemiş, onu devletin önemli ve merkezî bir eyaleti olan Horasan'a genel vali tayin etmişti. Şahruh, bu eyaleti Herat'ta oturarak idare etmiştir. Herat'ı çok seven ve kendini buraya bağlı hisseden Şahruh, ölünceye kadar burada kalmış, Semerkant'a taşınmamıştır (bk. ŞAHRUH MİRZA).

Şahruh, 1420'ye kadar devletin doğu topraklarıyla Orta ve Güney İran'da hâkimiyet kurduysa da, Mezopotamya ile Azerbaycan'da bunu başaramadı. Bu bölgelerde İlhanlıların dağılmasıyla bağımsızlıklarını elde eden Celâyirliler (b. bk.) bulunmaktaydı. Celâyirlilerin hükümdarı Sultan Ahmed b. Üveys 15 yıl süreyle Timur'un takibine uğramıştı. Son olarak, Timur'un torunlarından Ebubekir b. Miran Şah, onu Tebriz'den uzaklaştırmayı başarmıştı. Ancak, bu sırada Kara Koyunlu hükümdarı Kara Yusuf da bu bölgeye hâkim olmak istiyordu. Bu Türkmen beyi 1410'da Tebriz'i geri almak isteyen Ahmed b. Üveys'i ortadan kaldırdı ve Azerbaycan'da kesin hâkimiyetini kurdu. Bu bölgede hâkimiyetini yoğunlaştıran Kara Yusuf, Tarom, Kazvin, Sâve'yi ele geçirdi ve T.'a tehlikeli bir komşu oldu.

Şahruh, ilki 1420'de olmak üzere Azerbaycan'a üç sefer düzenledi. 1420 yılının sonbaharında Kara Koyunlulara karşı giriştiği seferde yalnız Tebriz'i değil, Azerbaycan ve Ermenistan'ı da zapt etti. Ancak, Kara Yusuf bu tarihten önce ölmüştü. Onun oğlu İskender bundan sonraki yıllar içinde Kara Koyunlulara eski güçlerini yeniden kazandırdı. Bunun üzerine Azerbaycan'a ikinci seferini yapan Şahruh, Türkmenleri yine yenmiş ve buraya bir Kara Koyunlu beyi olan Ebû Said'i T.'a bağlı bir vali olarak tayin etmiştir. 1431'de İskender Tebriz'i işgal etmiş, Ebû Said'i yakalatarak öldürtmüştü. Bu olaydan sonra hâkimiyet alanını da genişletmeye kalkan İskender üzerine 1434'te Şahruh üçüncü ve son seferini yapmış, bu seferle Türkmen meselesi, Şahruh'un tahtta bulunduğu süre içinde bir düzene sokulmuştur. Bu da İskender'in kardeşi Cihan Şah'ın Tebriz'de T. adına vali olması sayesinde gerçekleştirilmiştir.

TİMURLULAR : Semerkant'ta Şirin Bike Ağa (1385)' nın mezarı

Şahruh 1447'de Rey'de ölünce yerine Maveraünnehir valisi olan oğlu Uluğ Bey geçmiştir (1447 - 1449). Şahruh döneminde imparatorluk dağılmaktan kurtarılmış, yalnız ekonomi alanında değil, kültürel alanda da yükseliş kaydedilmiştir. Resim, minyatür, hattatlık, mimarî, musikî sanatlarıyla meşgul olunmaya başlanmış ve özellikle tarih yazıcılığına ağırlık verilmiştir.

Şahruh, Moğol geleneklerine değil, İslâmî kaidelere bağlı bir hükümdardı. Bu bakımdan kendisine *küregen* (Moğ. = damat) unvanının verilmesine izin vermemişti. Yerine geçen oğlu Uluğ Bey de aynı yolu takip etmişti.

Şahruh, Çin, Mısır ve Hindistan ile diplomatik münasebetler kurduğu gibi, ticarî bağları da geliştirmiştir.

Şahruh'un ölümüyle Orta ve Ön Asya'nın siyasî hâkimi bulunan T. devleti çökmeye yüz tuttu. Ancak fikrî ve kültürel alanda gittikçe artan bir hızla gelişme başladı.

Şahruh'un öldüğünde Uluğ Bey diye de anılan Muhammed Taragay, Semerkant'ta bulunuyordu. Tahta aday olan Şahruh oğullarından Muhammed Çukî ise babasından üç yıl önce ölmüştü. Uluğ Bey, Şahruh'un hayatta kalan tek oğluydu ve 1409'dan beri Semerkant'ta bey olarak oturmaktaydı.

Uluğ Bey'in tahta sahip çıkması olaylı geçmiştir. Uluğ Bey zaman zaman başarılar elde etmiş, oğlu Herat kalesini işgal ederken kendisi de Çukî'nin oğlu Ebubekir'i uzaklaştırmıştır. 1448 yılı ilkbaharında Tarnab yakınındaki savaşta, hükümdarlığını ilân eden yeğeni Alaüddevle'ye karşı bir zafer kazanmış ve Meşhed'i zapt etmiştir.

Uluğ Bey, Herat yerine Timur zamanında olduğu gibi Semerkant'ı başşehir yapmak istiyordu. Bütün bu kargaşalıktan komşu Türkmen ve Özbekler de haberdardı. Özbek hanı Ebu'l - Hayr, Maveraünnehir'e saldırdı. Semerkant civarını yağmaladı.

Uluğ Bey 1448 yılı sonbaharında Semerkant'a taşındı. Şahruh'un ölümünden sonra iki yıl geçtiği halde merkezî bir iktidar kurulamamış, devletin üçe bölünmesi tehlikesi bile ortaya çıkmıştı. Uluğ Bey bu olaylar karşısında âciz kalmıştı. Belh'te hüküm süren oğlu Abdüllâtif ile ihtilâfa düşmüş ve bu ihtilâf karşılıklı savaşa dönüşmüştü. Baba oğulun giriştikleri savaşta Uluğ Bey kaçmıştır. Onu yakalatan Abdüllâtif, kurduğu bir mahkemede yargılamış, daha sonra da öldürtmüştü (1449). Bk. ULUĞ BEY.

Uluğ Bey tabiî bilimlere önem vermiş, rasathaneler geliştirmiş, ünlü bilim adamlarının yetişmesine zemin hazırlamış, Türkçe yazılı sikke kestirmiş, İslâmî kurallardan çok Moğol yasalarına önem vermiştir. Ancak, asker yönetecek yaradılışta olmadığı için bu alanda başarısız kalmıştır.

Babası Uluğ Bey'i öldürterek T. tahtına oturan Abdüllâtif ise ancak altı ay hüküm sürebilmiştir. Emîrler, babasının intikamı için bir suikast düzenleyerek onu öldürtmüşlerdi.

Abdüllâtif'in yerine Şahruh'un başka bir torunu, Abdullah tahta çıkmıştır. Ancak o da birkaç ay tahtta kalabilmiştir. Onun yerine Timur'un oğlu Miran Şah soyundan Muhammed oğlu Ebû Said zindandan çıkarılarak hükümdar ilân edilmiştir.

Ebû Said'in 17 yıldan fazla süren hükümdarlığı sırasında iç işlerinde istikrarlı bir dönem yaşanmıştır. Uluğ Bey'in ölümünden sonra Fars ve Irak-ı Acem'i elinde bulunduran ve bununla yetinmeyen Sultan Muhammed b. Baysungur, Ho-

TİMURLULAR : Timur devrinde Semerkant surları dışında yaptırılan Şah-i Zinde türbesi

rasan'a doğru ilerleyerek Ebu'l - Kasım Babur'u yenmiş ve 1450'de bu bölgede yeni topraklar elde etmiştir. Bunun üzerine 1452'de harekete geçen Babur onu esir almış ve idam ettirmiştir. Öte yandan Kara Koyunlu hükümdarı Cihan Şah, Tebriz'den batıya doğru ilerleyerek Babur'un yönetimi altında bulunan Kum ve Sâve şehirlerini tehdit etmekteydi. Belh'in Ebû Said tarafından zaptı üzerine 1454 yılının ilkbaharında Babur, Herat'tan hareketle Maveraünnehir'e geldi. Semerkant'ı kuşattı. Daha sonra Babur ile yapılan antlaşma Babur'un ölümüne kadar (1457) geçerli kaldı.

T. arasındaki anlaşmazlıklardan öncelikle Kara Koyunlu hükümdarı Cihan Şah yararlanmıştır. 1458 yılı baharında Herat'a girmişse de, ülkesinde çıkan kargaşalıklar üzerine geri dönmek zorunda kalmıştı. Durumdan yararlanan Ebû Said, ondan T.'a ait bütün topraklardan çekilmesini istedi. Fakat görüşmelerden ancak Horasan'ın boşaltılması sağlanabildi.

Görüşmelerin sonucu olarak 1466'ya kadar Kara Koyunlu hükümdarı Cihan Şah ile dostane ilişkiler kurulmuştur. Bu arada Ebû Said de Alaüddevle, İbrahim ve Sultan Sencer b. Ahmed b. Ömer Şeyh'i bertaraf ederek iktidarını sağlamlaştırmıştı.

1467'de Cihan Şah, Ak Koyunluların gelişmesi karşısında kendisini savunmak için Uzun Hasan ile giriştiği savaşta yenilmiş ve bu savaşta Cihan Şah öldürülmüştü. Böylece Ak Koyunlular T. ülkesini daha çok tehdit etmeye başlamışlardı. Cihan Şah'ın oğlu Hasan Ali'ye yardım etmek için Ebû Said batıya bir sefer düzenlemiştir. Yol boyu bazı başarılar elde edilmiş ise de, Rey gibi birçok müstahkem yer ve kalenin zapt edilmesi gerçekleştirilmeden yola devam edilmiştir.

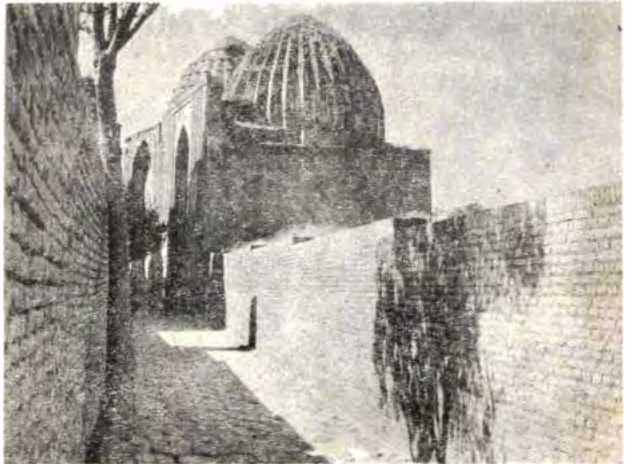
Ebû Said, Aras nehri kıyısındaki kışlağında Cihan Şah'ın oğulları Yusuf ve Hasan Ali ile buluşmuştur. Ancak kışın sert olması, Ebû Said'in ise ülkesinden aş. yu. 2 000 km uzaklıkta bulunması, geride kalan Uzun Hasan'ın ikmal yollarını kesmesi, malzemeyi yağmalaması yüzünden toplanan birliklerin moralleri bozulmuş ve ordudan firarlar başlamıştır. Erdebil üzerinden Mugan bozkırlarına doğru yürüyen ordu, Türkmenlerle karşılaşmış ve bozulmuştur. Ebû Said de bu arada esir düşmüştür. Şahruh'un torunlarından Yadgar Muhammed'e teslim edilen Ebû Said, bir intikam söz konusu olduğundan 40 yaşındayken öldürülmüştür (1469). Bk. EBÛ SAİD MİRZA.

Ebû Said'in bütün amacı T.'ın parçalanan topraklarını birleştirmekti. İdarecilerine, yakınlarına, şeyhlere bol bol dirlikler dağıtarak onların desteğini sürekli kılmıştı.

Ebû Said'in ölümüyle T. devleti yeni bir buhranın içine girdi. Şahruh'un hiç olmazsa bütünü üzerinde ismen hâkim olduğu topraklarda her biri bağımsız olmak üzere üç devlet teşekkül etmişti. Temelleri o günlerde atılan bu bölünmelerden ortaya çıkan devletlerden biri, merkezi Tebriz olan bir Türkmen devletiydi. Bu devlet, İran, Kafkasötesi ve Doğu Anadolu'yu içine alıyordu. Hâkimiyet Uzun Hasan'ın torunlarının elinde bulunuyordu. İkincisi, merkezi Semerkant olan Maveraünnehir devletiydi. Hâkimiyet Ebû Said'in oğlu Sultan Ahmed'in eline geçmişti. Üçüncüsü ise Herat başşehir olmak üzere Horasan ve bugünkü Afganistan'ın büyük kısmıydı. Hâkimiyet Hüseyin Baykara (bk. BAYKARA)'nın elinde bulunuyordu.

Bunlardan son iki devlet gittikçe zayıflamaya yüz tutarken Ak Koyunlu Hasan (1466 - 1478), oğlu Yakup (1478 - 1490) ve torunlarının ülkesi, merkezi Tebriz olmak üzere gittikçe gelişmekteydi (bk. AK KOYUNLULAR).

Merkezi Semerkant olan T. devleti ise Ebû Said'in ölümüyle yerine geçen oğlu Sultan Ahmed (1469 - 1494) tarafından 25 yıl birtakım mücadeleler içinde idare edildi. T.'ın çöküşü özellikle imparatorluğun bu dönemindedir. Kendilerini tehdit altında bulunduran iki komşuları vardı. Bunlardan biri Özbekler, öteki ise Moğollardır. Özbeklerin başında Şeybanî Han'ın torunu Ebü'l - Hayr bulunmaktadır. Ebü'l - Hayr, topraklarını Seyhun'a kadar genişletmişti. Ancak Ebü'l - Hayr, Ebû Said'den önce ölünce T. için geçici olarak bu yönden gelecek tehlikeler ortadan kalktı. Onun yerine geçen to-

TİMURLULAR : Semerkant'ta Emîr Hasan (1376) ve Timur'un kız kardeşi Çucuk Bike (1371) türbelerine giden yol

runu Muhammed Şeybanî, hedef olarak T.'ın başşehri Semerkant'ı görmekteydi. Fakat onun da bir başka rakibi, Babur vardı. Babur amcası Sultan Ahmed'e itaat etmemekle birlikte, Semerkant'ı da elde etmek istiyordu. Onun bu hareketleri Moğollar tarafından sürekli desteklenmiştir. Ahmed' in idaresi altında bulunan Fergana'ya Babur'un yaklaştığı haberi alındığında Sultan Ahmed ölmüş, yerine tahtta ancak altı ay kalabilecek olan kardeşi Sultan Mahmud Mirza geçmiştir. Mahmud Mirza'dan sonra oğlu Baysungur, iki aylık bir süreyle tahta geçmiştir. Ardından iktidara üç ay için Babur geçmiştir. Ondan sonra Baysungur'un kardeşi Sultan Ali de ancak iki ay kadar tutunabilmiş, iktidar yeniden Zahirüddin Muhammed Babur'a geçmiştir. Bu sefer de tahtta fazla oturamayan Babur Şah, bu bölgeleri Özbeklere terk etmiş, Hindistan'a dönmüş ve imparatorluğunu orada kurmuştur (bk. BABUR).

Ebû Said'in ölümünden (1469) kısa bir süre sonra meydana çıkan Hüseyin Baykara'nın yönetimindeki T.'ın Herat kolu, büyük güçlüklerle mücadele etmek zorunda kalmıştı.

Ebû Said'in ölüm haberinden ve Mugan bozkırlarında olup bitenlerden sonra, Hüseyin Baykara Herat'ta tahta çıktı. Onun 35 yıl süren devrinde Herat, en parlak günlerini yaşadı. Ancak, bu devleti de Özbekler tehdit etmekteydiler. Hüseyin Baykara, devletinin çöküşünü görmeden öldü (1506). Tahtı paylaşamayan iki oğlundan Bediü'z-Zaman bir yıl kadar hükümdar olabildi. Ardından Özbekler Herat'a girdi.

T. devleti, idarî ve askerî bakımlardan İran karakterinin ağır bastığı İslâm kültürünün birçok özelliklerini taşımaktadır. Ancak, imparatorun anlayışına göre bu özelliklerde birçok değişiklikler meydana gelmiştir. Örnek olarak, Uluğ Bey, şeriat hükümlerine babası Şahruh gibi bağlı kalmıyor, onun gibi düşünmüyor, yönetimi de bu yönde etkileyerek daha çok müspet bilimlere önem veriyor ve Çingiz Han yasalarını benimsiyordu.

Bu devletin bir başka özelliği de askerî gücün bir nevi derebeyliğe dayanmasıdır. Şehzadeler, emîrler, askerî komutanlar, boy reisleri, toprakların sahipleri idiler. Bu topraklar üzerinde yaşayan insanlar da onlara tâbi idi. Bu durumun en yoğun şekliyle görüldüğü dönem, Şahruh'un iktidarına rastlar. Onun iktidarı ancak bu sayede ayakta kalabilmiştir. Belirli güçlerin elinde bulunan ve *soyurgal* denen büyük askerî timarlar, hükümdarın emriyle bir hizmet karşılığı olarak dağıtılırdı. Bu toprakları idare eden kimseler, vergi vermez, her türlü resimden muaf tutulurdu. Buna karşılık silâhlı savaşçılar sağlamak ve sefere katılmak yükümlülükleri vardı. Bunun için yönetimleri altındaki halktan vergi toplarlardı. *Soyurgal*'lar bir süre sonra veraset yoluyla geride kalan soylara intikal etmiştir.

TİMURLULAR : Semerkant'ta Gûr-i Mîr (Timur ve ailesinin anıt-kabri, 1405)

TİMURLULAR : Semerkant'ta Ölcey (sağda) ve Bibi Zeynep (aş. yu. 1400) mezarları

T.'ın başlangıçtaki davranışları giderek yerini bir durgunluğa bırakmış, düzenin kurulmasına yönelmiştir. Özellikle Şahruh, Uluğ Bey ve Ebû Said'in hâkimiyetleri sırasında sulama çalışmalarına ağırlık verilmiş, dolayısıyla ziraat ilerlemiştir.

T., bilime, sanata, edebiyata önem vermişlerdir. Timur' un giriştiği fetihlerin yanı sıra ülkenin belirli merkezlerinde sosyal ve kültürel faaliyetler sürmüş, fethedilen ülkelerin saraylarında bulunan bilginler, sanatkârlar Herat'ta, Şiraz'da, özellikle Semerkant'ta toplanmaya başlamışlardır. Avrupalıların Timurlu rönesansı adını verdikleri devir, asıl Timur'un torunlarının başlattığı çağdır. Timur'dan sonra başlayan durgunluk, bu tür faaliyetlerin artmasına ve gelişmesine uygun ortam hazırlamış, sultanların bulunduğu merkezlerde çeşitli sanat ve bilim kollarındaki faaliyetler çok artmıştır.

Devrin olaylarını yansıtan tarihçilerden Hafız-ı Ebru (ölm. 1430), Abdürrezzak Semerkandî (ölm. 1482), Mirhond (ölm. 1498), değerli eserler yazmış vakanüvislerdir.

Özellikle Uluğ Bey zamanında en ileri durumuna kavuşmuş astronomi ve matematik bilimleriyle ilgili olarak çeşitli eserler hazırlanmış, rasathane vb. tesisler yapılmıştır. Ancak, hem tarihî eserler hem de astronomi ve matematikle ilgili olan eserler hep Farsça yazılmıştır.

Türkçe, Çağatay edebiyatı adını verdiğimiz ve T. döneminde yazılmış edebî eserlerde görülmektedir. Sekkâki (b. bk.) ve Lûtfî, dönemin ilk şairleridir. Lûtfî, Ali Şir Nevaî' den önce yaşamış ve onu etkilemiştir.

Hükümdarlardan Timur, okur yazar değildi, fakat devamlı olarak bilginlerle bulunurdu. Bu yüzden geniş görgü ve bilgiye sahipti. Hükümdar olan torunlarından Sultan Halil, Ebû

TİMURLULAR : Ahmed Yesevî türbesi

Bekir Mirza, Babur (b. bk.), Hüseyin Baykara (b. bk.) ise devrin ünlü şairleriydi ve eserlerini Türkçe olarak vermişlerdir.

T. yalnız bilim ve edebiyat alanında değil, mimarîde de ün yapmışlardır. Bu eserlerin pek çoğu günümüze kadar gelmiş, İslâm sanatı içinde kendine has bir özellik göstermişlerdir. Mimarî eserler, İran yapı geleneğini aksettirmekle birlikte, çağına has bir üslûp içinde verilmiştir. İmparatorluğun çeşitli köşelerinden gelen mimarlar da bu üslûba uymuş ve bu yapı geleneğini değiştirememişlerdir. Bunda çoğu hükümdar soyundan olan yapı sahiplerinin etkisi de büyük olmuştur. İspanyol elçisi Clavijo (b. bk.) 1404'te henüz tamamlanmamış bir durumda gördüğü Keş'teki Timur sarayı ile Ahmed Yesevî'nin Timur tarafından yaptırılan türbesi, T. devrinin ilk mimarî örneklerini oluşturur. Bibi Hanım Camii de bu yılların ünlü eserlerindendir.

Mimarîde başlıca yenilikler Şahruh'un hükümdarlığı zamanına rastlar. Bu devrin en belirgin örneğini oluşturan ve 1419'da tamamlanan Meşhed'deki Gevher Şad Camiinde görüldüğü gibi, mimarî süslemede önemli gelişmeler başlamıştır. Yüksek ve dayanıklı binalara heves edilmiş, iç hacmin geniş tutulmasına çalışılmıştır. Binaların dış yüzleri çinilerle süslenmiştir. Semerkant'taki Gûr-i Mîr'de görüldüğü gibi, bunlarda damla şeklinde mukarnaslı cümle kapıları bulunmaktaydı. Bu binalarda kendine has bir özelliği olan armut şeklindeki kubbelerle yayvan kubbelerin yanında, büsbütün göze çarpan yüksek kubbe gibi yeni yapı unsurlarının da kullanıldığı görülür. Uluğ Bey'in yaptırdığı binalar, sağlamlık, büyüklük, haşmet yönünden daha öncekilerden üstündür.

Bu mimarînin en çok göze çarpan bir yanı da ön yüzlerindeki renk zenginliğidir. Sıvaya gömülü çini mozaîklerle ayetler yazılmış, bitki motifleri yapılmıştır. İlk dönemde mütevazi ve birörnek olan bu süslemeler, daha sonra zarif ve sanatkârane, çekici bir renk cümbüşü içinde verilmiştir.

Günümüzde de ayakta duran bu yapılar, kendilerine has üslûplarıyla çağına T. damgasını basmış eserlerdir. Bunlardan özellikle Timur'un ve onun soyundan gelenlerin Semerkant'ta bulunan Gûr-i Mîr (Gûr-i Emîr) adındaki mezarlarının büyük tarihî önemi vardır. Timur'un Arapça mezar taşının iç kısmında 51 satırlık ayet ve dualar, dışında ise çepeçevre şeceresi yer almaktadır.

T. sanatının bir başka parlak yanı da minyatür ve resim sanatının gelişmiş olmasıdır. T. döneminin tezhipli yazmaları, doğu ve batı kütüphanelerinin değerli hazineleridir.

T. devletinin son bulmasıyla XVI. yüzyıldan itibaren bu sanat kolları faaliyetlerini daha çok Safevîler devleti içinde sürdürmüşlerdir.

TİMURLENK : bk. TİMUR.

TİMURTAŞ, Hüsamüddin b. Necmüddin İlgazi b. Artuk (1104 - 1157), Mardin Artuklularının ikinci emîri. el - Melikü'l - âlim ve'l - âdil ve Hüsamüddin lâkap ve unvanlarını alan T., çok küçük bir yaşta iken babası İlgazi, onu kısa bir süre için de olsa, hâkimiyetinde bulundurduğu Haleb'de vekil olarak bırakmıştı (1116 - 1117). İlgazi, halife el - Müsterşid ve Sultan Mahmud'a karşı mücadeleye devam edemeyerek Mardin'e gelip himayesine sığınan kayınpederi Hille emîri Dübeys b. Sadaka'nın bağışlanması hususunda, içinde T.'ın da yer aldığı bir heyeti Sultan'a gönderdi. Fakat onun bu isteği Sultan tarafından kabul edilmedi. İlgazi'nin ölümünden (kasım 1122) sonra T. Mardin'e, öteki oğlu Şemsüddevle Süleyman Meyyâfârikin (Silvan)'e ve yeğeni Bedrüddevle Süleyman da nâibi bulunduğu Haleb'e hâkim oldular.

T., mayıs 1124'te amcasının oğlu Belek'in emîr Hassân'ın elinde bulunan Menbic'i kuşattığı sırada, kaleden atılan zehirli bir okla öldürülmesi üzerine, onun idaresindeki Haleb'e hâkim oldu, şehirdeki mülkî ve askerî görevlere bazı atamalar yapmak suretiyle bozulan düzeni yeniden tesis etti. Çok geçmeden de emîr Belek tarafından Harran'a sürülüp gözaltında tutulan Haleb Selçuklularının son meliki Sultanşah b. Rıdvan'ı buradan alıp Mardin'e getirterek kalede bir odaya hapsettirdi. Bir süre sonra halife ve Sultan'la mücadeleye devam maksadıyla Suriye'ye gelen Dübeys, Mardin kalesinden kaçmayı başaran Sultanşah ve Haleb kalesinde tutsak iken T. ile anlaşarak kurtuluş akçası ve daha bazı şartlar karşılığında kurtulan Kudüs kralı II. Baudouin ile bir anlaşma yaparak Haleb'i kuşatmış idi. Kuşatmanın sürdürülmesi dolayısıyla çok güç durumlara düşen şehir halkı, bu sıralarda, Haçlılarla daha etkili mücadele yapabilmek için asker toplamak amacıyla Mardin'de bulunan T.'a özel bir heyet göndererek süratle kendilerine yardıma gelmesini talep etmişlerse de, kardeşi Süleyman'ın ölümü üzerine Meyyâfârikin'e sahip olması ve Haleb hâkimiyetinden vazgeçmesi sebepleriyle onların bu teklifini yerine getirmedi. Mardin'den ayrılan Haleb heyeti, Musul Selçuklu emîri Aksungur Porsukî'ye giderek şehri kurtarıp idareyi eline almasını bildirmeleri üzerine Aksungur, süratle Haleb'e gelip şehri kuşatmakta olan kuvvetleri buradan çekilmek zorunda bırakmıştır. Böylece, Aksungur'un Haleb'e hâkim olması neticesinde T.'ın buradaki ancak altı ay kadar devam eden (mayıs - ekim 1124) hükümranlığı da sona ermiş oldu.

T., İmadüddin Zengî'nin 1127'de Aksungur'dan sonra Musul'da valilik görevine atanması üzerine devamlı güçlüklerle

karşılaştı. Çünkü Irak valiliği sınırlarını genişletmek isteyen Zengî, Mardin Artuklu beyliğine ait Nusaybin üzerine yürüdü. T.'ın Hısnu Keyfa (Hasankeyf) Artukluları emîri Rüknüddevle Davud b. Sökmen'den yardım isteğinde bulunmasına rağmen Zengî, her iki yeğenin birleşmesine fırsat vermeden Nusaybin'i işgal etti, daha sonra Mardin - Nusaybin arasındaki Sercî kasabasını kuşattı. Bunun üzerine T., Davud ve Âmid hâkimi Sa'duddevle Ebû Mansur İlaldı ile birlikte topladıkları 20 bin Türkmen kuvvetiyle Zengî'yi karşıladılarsa da, yenilmekten kurtulamadılar ve Sercî kasabası da Zengî tarafından işgal edildi. Daha sonra Zengî, yine Artuklu topraklarına ait olan Dârâ'yı da eline geçirdi, fakat Hısnu Keyfa'yı almaya muvaffak olamadı. Zengî ile olan bütün bu düşmanlıklarına rağmen T.'ın onunla birlikte İlaldı'nın idaresindeki Âmid'i kuşattığına tanık oluyoruz. İlaldı, Siirt'i de alarak Diyarbakır bölgesinde kuvvetli bir hâkimiyet kuran Hısnu Keyfa ve Harput Artuklu emîri Davud'dan yardım istedi. Fakat nisan 1134'te Âmid önlerinde yapılan savaşta, oğlu Kara Arslan ile birlikte yardıma gelen Davud ve İlaldı, Zengî ve T. karşısında yenilgiye uğradılar ise de, çok kuvvetli surlara sahip olan Âmid işgal edilemedi. Zengî ve T. bölgede bazı yağma akınlarında bulunduktan sonra çekildiler. Bu arada Zengî, Diyarbakır bölgesinde bulunan Savur'u da ele geçirmiştir. Öte yandan T., 1138'de, son Mervanlı emîri Şemsüddevle İsa'dan Meyyâfârikin'in kuzeyindeki Hattâh'ı almaya muvaffak olmuştur.

Zengî 1144'te Diyarbakır bölgesine yeniden gelerek Âmid emîrliğine bağlı Arkaneyn, Hâtûr, Tulhûm ve Çernuk kale ve kasabaları ile T.'ın hâkimiyetindeki Tanza, Siirt, Maden ve yörelerini birer birer işgal etti, böylece Artuklu emîrliklerine ait bölgeler nerdeyse Zengî'nin eline düşmek üzere idi, fakat onun ölümü (1146) buna imkân vermedi. Zengî'nin ölümünden yararlanan T. ve Davud, kaybedilen yerleri yeniden ele geçirmeye muvaffak olmuşlarsa da, Zengî'nin oğlu ve halefi Seyfüddin Gazi, buraları tekrar ele geçirdikten başka T.'ın beylik başşehri Mardin'i de kuşattı ve yörelerini tahrip etti. Fakat T.'ın onunla barış yapması ve hatta kızını da ona vermeyi vadetmesi üzerine harekât durdu.

T., mart 1151'de, 50 bin altın borcunu ödemek istemeyen Nisanoğulları ailesinden emîr Mahmud'un elinde bulunan Âmid'i kuşatıp yörelerini yağma akınlarına tâbi tutarak Mardin'e geri dönmüş idi. Fakat emîr Mahmud'un, kendisine karşı onu teşvik ve tahrik eden veziri Zeynüddin'i gönderdiği fedâiler tarafından öldürtmesi üzerine T. yeniden Âmid'i kuşatıp sıkıştırmaya başladı. Fakat bir süre sonra Ahlat emîri II. Sökmen'in veziri Bahâüddin Evs'in aracılığıyla her iki taraf arasında barış yapıldı ve dolayısıyla Âmid Nisanoğulları emîrliği T.'a tâbi bir duruma gelmiş oldu.

T., 1157'de "Mardin ve Meyyâfârikin emîri" olarak ve 35 yıllık bir hükümranlık devresinden sonra 53 yaşında öldü ve Mardin kalesinin altında inşa ettirdiği meşhede gömüldü. T., Mardin'de Hüsamiye Medresesi'ni ve bunun karşısında bir Ulu Cami, ayrıca Batman suyu üzerinde de bir köprü yaptırmıştır.

T. devrinde basılan paralar, İsmail Galip (*Meskûkât-i Türkmaniye Kataloğu*, İstanbul 1311, s. 2, 84) ve Kâtip Ferdî' nin eserlerinde (*Mardin Mülûk-i Artukiyye Tarihi*, yay. A. Emîrî, İstanbul 1331, s. 7, 18) kaydedilmiştir. Fakat bunlarda tarih ve darphane kayıtları bulunmamaktadır. Ali Emîrî'nin bu paralar üzerinde bulunan damgaların Oğuzların Kayı boyuna ait olduğunu belirtmesi isabetli değildir (bk. A. Sevim, Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasî Faaliyetleri. "Belleten" XXVI/101, s. 121 - 123).

A. Sevim, Temürtaş'ın Halep hâkimiyeti. "Belleten" XXV/100, s. 571 - 581. (A. Sevim)

TİMURTAŞ (ölm. 1328), İlhanlı devletinin Anadolu umumî valisi. İlhanlı hükümdarlarından Ebu Said devrinde beylerbeyilik makamını elinde bulunduran Emîr Çoban'ın yaşça ikinci büyük oğludur. Doğum yılı belli değildir. Ancak kendisinin bir küçüğü Dımaşk Hoca, Gazan Han'ın Suriye seferi (1300) sırasında doğduğuna göre, 1298 - 1299 yıllarında doğmuş olmalıdır.

1314 yılına kadar devlet merkezi olan Sultaniye'de kaldı. Çoban 1314'te Moğol hâkimiyetini tanımak istemeyen Türkmenleri itaat altına almak üzere Anadolu'ya gönderildiğinde T.'ı da yanında getirmişti. Çoban, bir yıl kadar Anadolu'da kalarak Konya'yı ele geçirmiş, asayişi sağladıktan sonra ayrılırken T.'ı umumî vali olarak Anadolu'da bırakmıştı. Ancak, zamanla Çoban'ın gücü artarak devlete hâkim olması ve sert tutumu bazı beylerin kendisine karşı harekete geçmelerine yol açtı. Kurmuşi'nin başkanlığında harekete geçen bazı Moğol beyleri Zencan çayı kıyısında Çoban ile karşılaşmışlar (mayıs 1319), fakat bozguna uğrayıp öldürülmüşlerdi. Anadolu'ya gelince, İran'da ayaklanan beyler Anadolu'daki bir kısım beylere T.'ı ortadan kaldırıp idareyi ellerine almalarını bildirmişlerdi. Bunun üzerine harekete geçen bazı Moğol beyleri, T.'ın Niğde taraflarında bulunmasından da yararlanarak karargâhını basıp her şeyini yağmaladılar. T. bir hisara sığındı. Ancak, az sonra zaferin Çoban tarafından kazanıldığı haberi gelmişti. Sığındığı hisardan çıkan T., düşmanlarından korkunç bir intikam aldı.

Ayaklananların yenilip öldürülmesi Çoban'ın kudretini artırdığı gibi, T.'ı da Anadolu'nun rakipsiz hâkimi durumuna getirdi. T., bir yıl önceki karışıklıklar sırasında elden çıkan Konya şehri ve yöresini Karamanlılardan geri aldığı gibi (1320), ertesi yıl Çukurovada'ki Ermeni kralının ülkesine girerek burada yağma ve tahripte bulunmuştu. O, artık Orta Anadolu'da dirlik ve düzeni sağlamış, yerleşik halkın sevgisini de kazanmış bulunuyordu. Çevresine bilim ve din adamlarını da toplamıştı. Bunlardan bazılarının telkini ve yerleşik halkın Moğol idaresinden memnun olmadıklarından güç alarak, toplanan vergileri devlet merkezine göndermediği gibi, kendi adına para kestirip hutbe okutarak hükümdarlığını ilân ve daha da ileriye giderek "âhir zaman Mehdisi" olduğunu ortaya attı (1322). Yıllar boyu Moğol idaresinde çok sıkıntı çekmiş olan yerleşik halk, âdil idaresini görerek ona bir kurtarıcı gibi destek oldu. T. sadece Anadolu'da istiklâlini ilân etmekle yetinmemiş, bütün İran ve Irak'ı da Ebu Said'in elinden almak gayesi ile İlhanlıların düşmanı Memlûklerden yardım istemişti.

T. bu tutumundan dolayı merkeze çağrılmışsa da gitmemiş, bunun üzerine babası Çoban, mevsimin kış olmasına rağmen Anadolu'ya gelerek, çarpışmak niyetinde olan oğlunun yanındaki beyleri kendi tarafına çekip, oğlunu yanına gelmeye ikna edebildi. Onu ayaklanmaya teşvik edenlerden birkaçı öldürüldükten sonra, T., Ebû Said'in huzuruna götürüldü. İlhan, kendisini bağışlayarak Anadolu valiliğini yeniden ona verdi.

Bu olay T.'ın Anadolu'da hâkimiyetini sağlam bir şekilde kurmak ve genişletmek yolundaki gayesi üzerinde hiçbir etki yapmadı. Konya ve Akşehir'de oturan Selçuklu şehzadelerinden eline geçeni öldürttü.

T., Türkmen beylerini de sıkı bir şekilde kendine bağlamak siyasetini güttü. Karamanoğullarından Konya ve yöresini almış, onlara sadece Larende'yi bırakmıştı. Karamanlılara ülkeleri arazilerinin gayet sarp yapılışta olmasından dolayı fazla bir şey yapamayacağını biliyordu. T. daha sonra Eşrefoğulları üzerine giderek Beyşehir'i ele geçirip Süleyman Şah'ı tutsak aldı. Süleyman Şah ağır işkenceler ile öldürülüp cesedi Beyşehir gölüne atıldı (ekim 1326). T.'ın Anadolu'da ortadan kaldırdığı tek hanedan Eşrefoğulları olmuştur. O, buradan Türkmen beylerinin en güçlüsü bulunan Hamidoğlu Dündar Bey üzerine yürüdü. Karşı koyamayacağını anlayan Dündar Bey, Eğridir'i bırakıp Antalya'ya kaçtı. T. ardından Antalya'ya gelip Dündar Bey'i ele geçirerek öldürttü ve burayı Hamidoğullarından Mahmud Bey'e verdi. Moğol valisi bunlarla yetinmeyip uç bölgelerinde yağma ve tahripte bulunduktan sonra, Karahisar (Afyon)'ı Sâhip Ata oğullarından aldığı gibi, Moğol beyleri tarafından idare edilen Sivrihisar'ı da ele geçirip buradaki Moğol beyi Sultanşah'ı öldürttü.

T.'ın bu başarılarında devletin idaresini elinde bulunduran babası Çoban'ın payı büyüktü. Ancak, bu sıralarda artık Çoban ile hükümdarın arası açılmaya başlamıştı. Ebû Said, beylerinin teşvik ve desteği ile beklenmedik bir davranışta bulunarak Çoban'ın oğlu Dımaşk Hoca'yı öldürttü. Horasan'dan üzerine gelen Çoban'a karşı da yola çıkıp onu kaçmak zorunda bıraktı. Herat'taki Kert hanedanına sığınan Çoban, burada İlhanlı hükümdarının buyruğu ile öldürüldü (aralık 1327).

T.'a gelince, kardeşi Dımaşk Hoca öldürüldüğü sırada Anadolu'nun batı taraflarında bulunuyor ve Denizli yörelerine yürümeye hazırlanıyordu. Ebû Said, Çoban'a karşı harekete geçince Denizli üzerine gitmekten vazgeçerek Sivas'a yöneldi. İlhanlı hükümdarı bütün Çobanlıların öldürülmelerini buyurmuş bulunduğundan, T. ailesi ve servetini Larende yakınındaki erişilmesi güç kalelerden birine yerleştirdikten sonra, aldığı izin üzerine Memlûk sultanı el Meliku'n - Nâsır'a sığınmak için Anadolu'dan ayrıldı (ekim 1327) ve yanında pek az adamı ile Kahire'ye geldi.

T. kendi buyruğunda Anadolu'ya asker gönderilmesini istedi ise de Memlûk sultanı, Çoban ile İlhanlı hükümdarı arasındaki mücadelenin sonunu beklemeyi tercih etti. Ardından T. Memlûk beyleri arasına alınarak hil'atlandı. Memlûk sultanı ayrıca T.'ın ailesini getirtmek için Karamanoğluna mektup gönderdi. Onlardan bazıları Kahire'ye gitmekle birlikte, Karamanoğlu Bedreddin Bey, sultana T.'ın Anadolu'da çok kan döktüğünü yazdığı gibi, T.'ı Mısır'ı ele geçirmek gayesi ile oraya gitmekle suçladı. Karamanoğlu mektup ile birlikte Antalya hâkimi Hamidoğullarından İshak Bey'i de gönderdi. İshak Bey, T. Antalya'yı alıp babası Dündar Bey'i öldürdüğünden kan davası için gelmişti. Esasen eli açık bir kimse olan T., daha Memlûk topraklarına ilk ayak bastığı andan itibaren daima cömert davranmış, bu ise Memlûk sultanını rahatsız etmeye başlamıştı. Karamanoğlunun T. hakkında yazdığı mektup da sultanın içine bir kuşku sokmuştu. Bu sırada asi Moğol beyinin teslim edilmesi için Ebû Said'in elçileri de gelip gitmeye başlamışlardı. Sonunda Memlûk sultanı T.'ı önce tutuklatıp ardından İlhanlı elçilerine göstererek boğdurttu (12 ağustos 1328). Başı Ebû Said'e gönderilip cesedi Kahire'de gömüldü. Ölümünde 30 - 31 yaşlarında bulunuyordu.

Orta Anadolu'da dirlik ve düzenliği sağlayarak yerleşik halkı memnun ettiği, pek harap bir durumda bulunan bu bölgenin onun zamanında bayındır bir hal almaya başladığı gerçektir. Yiğit ve iyi bir binici olup Memlûk sultanını bile kıskandıracak derecede cömert idi. Geriye Şeyh Hasan, Melik Eşref, Melik Eşter ve Melik Mısır adlarında dört oğlu kalmıştı. Ölümünden sonra adından ve kudretinden yararlanmak isteyen bazı kimseler onun adı ile ortaya çıkmışlardır. (İ. Aka)

TİMURTAŞ (ölm. 1404), Osmanlı devletinin kuruluş devrinin meşhur paşa ve veziri. Osman Bey ve Orhan Bey zamanlarında birçok sefer ve fetihlerde bulunmuş olan babası Kara Ali Bey'den dolayı ve çağdaşı öteki T. paşalar ile karıştırılmamak için Kara T. diye tanınmıştır.

Gençliğinde babası ile birlikte seferlere katılan T. Beyin ilk faaliyetleri hakkında pek fazla bir bilgimiz yoktur. Süleyman Paşa tarafından idare edilen Rumeli'deki fetihlere katılmış, I. Murad'ın tahta oturmasından sonra Şehzade Bayezid'in lalası olarak bir süre Bursa'da kalmıştır. Daha sonra Rumeli beylerbeyi Lala Şahin Paşa'nın yanında seferlere katılmış, Tunca ovasında fetihlerde bulunmuştur (1367). Osmanlıların bu tarihten sonra Rumeli'de girişikleri fetihlerde onun adından pek söz edilmez. Ancak 1375 yılında Lala Şahin Paşa'nın ölümü üzerine T. Rumeli beylerbeyiliğine getirilmiş, onun tavsiyesi ile Rumeli'de ele geçirilen yerlerde timar ve kapı kulu süvarisi ve voynuk teşkilâtı kurulduktan başka, yeni fethedilen Serez, Kavala, Drama gibi şehir ve kasabalara Batı Anadolu'dan yörükler getirtilip, dinî ve ictimaî binalar inşa edilmeye başlanmıştır. Rumeli'de bir ara duraklayan fetihler 1380'de yeniden başladı. Çünkü Balkanlardaki durumu sağlamlaştırmak için Sofya, Niş ve Manastır şehirlerinin ele geçirilmesi zarurî idi. Bu yüzden I. Murad, harekete geçilmesini buyurdu ve T. Paşa kumandasında gönderilen kuvvetler İştip'i ele geçirip Manastır'ı haraca bağladıkları gibi, Arnavutluk ve Bosna taraflarına akınlarda bulunmuşlar, T.'ın oğlu Yahşi Bey de yolların kavşağında önemli bir harekât üssü olan Niş şehrini fethetmişti.

Osmanlıların Balkanlardaki meşguliyetlerinden yararlanmak isteyen Karamanoğullarının Osmanlı topraklarına saldırıp Beyşehir'i işgal etmeleri üzerine I. Murad, T. Paşa ile Bursa'ya gelmiş ve ertesi yıl Konya üzerine yürümüştür (1387). Konya önlerinde meydana gelen savaşta Karamanoğulları yenilmiş, savaşta Rumeli beylerbeyi olarak bulunan T. Paşa'nın büyük yararlıkları görüldüğünden kendisine beylerbeyiliğine ek olarak vezirlik rütbesi verilmiştir.

T. 1389'da meydana gelen Kosova savaşında Şehzade Bayezid ile sağ kolda yer almış, Osmanlıların galip gelmesine rağmen hükümdarın şehit edilmesi üzerine Bayezid'in hizmetinde kalmış, Balkanlarda faaliyetlerini sürdürdüğü gibi, yeni hükümdarın 1390 yılı sonlarında çıktığı Batı Anadolu seferine katılmış, ertesi yıl Bayezid'i İstanbul'u kuşatmaya teşvik etmiştir. 1396 yılındaki Niğbolu savaşından sonra muhtemel olarak askerî faaliyetlere katılmamış olup, Ankara savaşında (1402) yer almamış ve 1404 yılında ölünce, Bursa'da kendi adını taşıyan mahallede inşa ettirdiği camide gömülmüştür.

Savaş tekniğini bilen bir kumandan olduğu gibi, yaratıcı bir idareci idi. Yahşi, Oruç, Ali ve Umur adlarındaki oğulları da devlet hizmetinde bulunmuşlardır. Bunlardan Yahşi Bey Ankara savaşında ölmüş, Oruç Bey Anadolu beylerbeyi, Ali Bey ise Saruhan sancak beyi olmuşlar, Umur Bey ise adını daha çok bilim alanındaki çalışmaları ile duyurmuştur. (İ. Aka)

TINBERGEN [*tinberhi*], **Jan** (doğ. La Haye 1903), Hollandalı iktisatçı. 1933'te Rotterdam'daki Nederlandse Economische Hogeschool'a profesör olarak tayin edildi. 1936-1938 arasında Cemiyet-i Akvam'da uzman olarak çalıştı, 1945-1955 arasında ise, merkezî plan bürosunun başkanlığını yaptı. Konjonktür teorisi, kantitativ iktisat politikası ve gelişme planlaması başta olmak üzere, birçok alanlarda araştırmalar yaptı. Hollanda için ekonometrik modeli geliştirdi. 1969'da iktisat bilimleri alanında Nobel armağanını kazandı.

Başlıca eserleri : *Econometrics* (Ekonometri) [1949, 3. bas. 1961]; *On the theory of economic policy* (Ekonomik politika teorisi üzerine) [1952, 5. bas. 1970]; *Centralization and decentralization* [1954]; *Economic policy* [1956]; *Design of development* (Gelişme planı) [1958, 4. bas. 1967]; *Shaping the world economy* (Dünya ekonomisini biçimlendirme) [1962]; *Mathematical models of economic growth* (Ekonomik büyümede matematik modeller) [1962]; *Central planning* (Merkezî planlama) [1964]; *International economic integration* (Milletlerarası ekonomik bütünleşme) [1965]; *Econometric models of education* (Eğitimde ekonometrik modeller) [1965, H. C. Bos v.b. ile birlikte]; *The element of space in development planning* (Gelişme planlamasında süre unsuru) [1969].

TINBERGEN [*tinberhi*], **Nikolaas** (doğ. La Haye 1907), Hollandalı zoolog. Önceleri Konrad Lorenz ile çalışmış, 1936'dan 1949'a kadar Leiden Üniversitesinde lektörlük ve profesörlük yapmıştır. II. Dünya Savaşı yıllarında siyasî esir olan T., 1949'da İngiltere'de Oxford Üniversitesine gitmiştir. Böylece İngilizce konuşulan memleketlerde etolojinin gelişmesinde büyük hizmetlerde bulunmuştur. 1973'te fizyoloji ve tıp dalında Nobel armağanını kazanmıştır.

Eserleri : *The study of instinct* (İçgüdü araştırması) [1951]; *Social behaviour in animals* (Hayvanlarda sosyal davranışlar) [1953].

TINDALE, William : bk. TYNDALE, William.

TİNG - LİNG'LER : bk. DİNĞLİNĞ'LER.

TINÓDI [*tinōdi*], **Sebestyén** (Tinód aş. yu. 1505-1510 - Sár, Sárvár 1556), Macar saz şairi *(lantos)*. Geçimini kale kale dolaşarak, tanık olduğu veya işittiği savaş ve kahramanlık olaylarını dile getirmek suretiyle sağladı. Bálint Török (b. bk.)'ün yanında görev aldı. Manzum hikâyelerini *Cronica* (Kronik) [1554] başlıklı bir eserde topladı. Bu hikâyeler arasında çağdaş Transilvanya (Mac. Erdély) tarihi, Budin (Mac. Buda)'in Türkler tarafından fethi, Temesvár, Dregely ve Egri (Mac. Eger) kalelerinin kuşatılması gibi tarihî olaylardan söz eden manzumeler ve tarihî-efsanevî hikâyeler vardır. T. Almanların Zeitungssänger adını verdikleri şairlere benzediği gibi, çağdaş Türk saz şairleriyle de mukayese edilebilir. Türk saz şairleri gibi, eserlerini besteledi ve bir çalgı (Mac. *lant)* eşliğinde söyledi. Şair olarak muhayyilesi güçlü sayılmaz. Bu bakımdan tanık olduğu olayları olduğu gibi anlatır. Buna göre, eserleri tarihî bir belge olarak değerlendirilebilir. T., yazdığı eserlerle dinleyicilerinde yurtseverlik duygusunu güçlendirmeye çalışmıştır.

TINTORETTO (asıl adı : **Iacopo Robusti**; Venedik 1518 - Venedik 1594), İtalyan ressamı. Tiziano'nun, Schiavone ve Carpaccio'nun, daha sonra da Michelangelo'nun etkisinde kaldı. Venedik manierizminin en önde gelen temsilcisidir. İlk büyük başarılı resmi, "Aziz Markos'un bir köleyi kurtarışı"ndan (1548; Venedik, Accademia) sonra özellikle dinî tablolar yaptı. Önceleri ışıltılı, siyah ve kahverengi tonların hâkim olduğu resimlerinde daha sonraları doygun renkler kullandı. Manierizmin en büyük eserleri olarak kabul edilen son dönem tablolarında ise renk, solgun bir ışık halini almış, derinliği ve hareketliliği yoğunlaştırmıştır. Işık, tasvir edilen olayın dramatize edilmesinde etkili bir rol oynar ve T. renk kontrastları ile adeta gerçekdışı bir hayal niteliğinde dünya atmosferi yaratır.

TİNTORETTO, Iacopo Robusti

Venedik'teki Scuola di S. Rocco için 1565-1587 arasında yaptığı, *Ahd-i Atik* ve *Ahd-i Cedit*'ten konuları işleyen 56 duvar ve tavan resmi, T.'nun sanatının zirvesini teşkil eder. Yine Venedik'teki Doge Sarayının Büyük Konsey Salonunda, 1590-1592 arasında tamamladığı ve en büyük eserlerinden biri olarak kabul edilen (22 m uzunluğundaki "Mahşer günü" yer alır. T. portre resamı olarak da çağının en büyükleri arasında sayılır.

Başka önemli eserleri : "İsa ve zina yapan kadın" [1545'ten önce] (Dresden, Galeri), "Venus ile Vulcanus" [aş. yu. 1550] (München, Pinakothek); "Altın danaya tapınma ve mahşer günü" [aş. yu. 1560] (Venedik, S. Maria dell'Orto); "Son akşam yemeği" [aş. yu. 1565-1570] (Venedik, S. Paolo); Anticollegio'daki dört mitolojik tavan resmi : "Denizler hâkimi Venedik" [1581-1584] ve "Cennet" [1588]; "Mikâil'in ejderha ile savaşı" (Dresden, Galeri). Portreler : "Matemdeki kadın" (Dresden, Galeri), kendi resmi [1588] (Paris, Louvre).

Oğlu **Domenico** (1560-1637) babasının atölyesini devam ettirmiştir.

TİOFEN (Thiophène, thiofène, thiofurane), C_4H_4S, renksiz bir sıvı. Yoğunluğu : 1,07; kaynama noktası : 84°C. Suda erimez, alkol, eter, kloroform ve benzol içinde kolayca erir. Nitrit ihtiva eden sülfürik asit ile önce yeşil, daha sonra mavi renk verir.

T., taş kömürü katranının bir kısmını teşkil eder ve katrandan üretilen benzolün, devamlı olarak eşliğinde bulunur. T. ile benzolün kimyasal ve fiziksel benzerlikleri büyük olduğundan, bu iki maddeyi birbirinden ayırmak oldukça güçtür. T., indirgeme araçlarına ve potasyum permanganata karşı dikkati çekecek kadar kalımlı olmakla beraber klorlanabilir, azotlanabilir ve sülfürlenebilir niteliktedir. T., sentetik olarak asetilenin kızdırılmış pirit üzerinden geçirilmesi ile elde edilir.

TİOPLAST'LAR, kauçuk gibi işlenebilen etilen türevleri ve alkalipolisülfürlerin oluşturdukları sunî maddeler grupuna verilen ad.

TINTORETTO : "Aziz Markos'un bir köleyi kurtarışı" adlı tablosu

TINTORETTO : "Yusuf ile Putayfar'ın karısı" adlı tablosu

TINTORETTO : "Kış ve sonbahar allegorisi" adlı tablosu

TINTORETTO : "Son akşam yemeği" adlı tablosu

TİPİ, kar fırtınası. Kış mevsiminde, özellikle dağlık yerlerde çok şiddetli esen soğuk kuzey rüzgârlarının, yerde kuru toz halindeki karları ve buz kristalciklerini veya yağmakta olan karı adeta savurması şeklinde olur. Böyle bir durumda görüş uzaklığı hemen hemen ortadan kalkar.

Yüksek enlem şartlarında, örnek olarak Kanada'da, kutup bölgelerinde, özellikle Antarktika'da çok rastlanılan bu olay, bazan birkaç gün devam edebilir. Hatta bu sebeple Antarktika'ya "T.'nin evi" denilmektedir.

T.'ye dağlarda ve açık bozkırlarda yakalanmak çok tehlikelidir. (A. Sür)

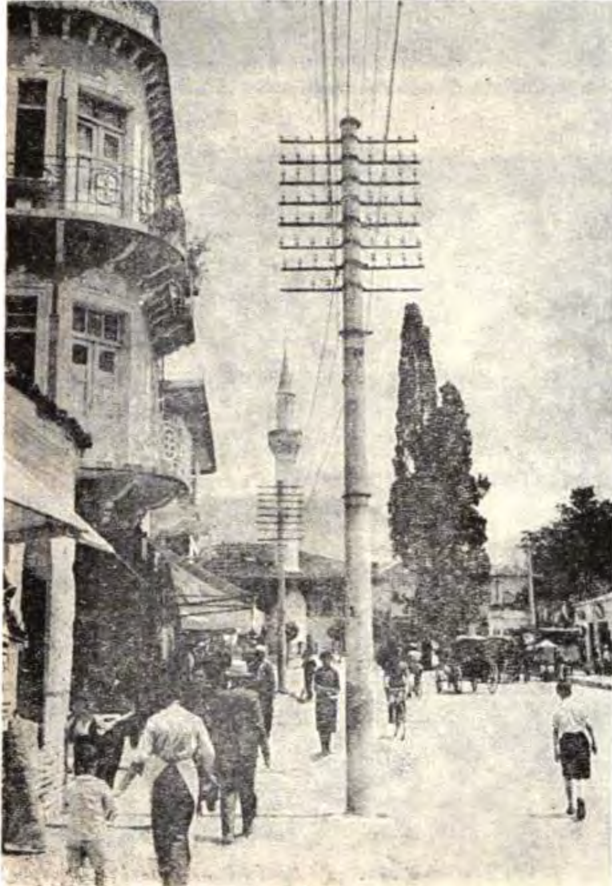
TİPİTAKA : bk. TRİPİTAKA.

TİPPU TİP (aş. yu. 1838 - Zanzibar 1905), Afrikalı Arap asıllı fil dişi ve esir taciri. Merkezî Afrika'da ticaret yolları meydana getirmiş, H. Stanley, D. Livingston ve V. L. Cameron'a refakat etmiştir. 1868 - 1887 yılları arasında Lualaba bölgesinde büyük bir alanda hâkimiyet kurmuştur.

TİPTER'LER : bk. TEPTER'LER veya TİPTER'LER.

TİRAN veya TİRANA (Arn. Tiranë), Arnavutluk Halk Cumhuriyetinin başşehri. Denizden yüksekliği 151 m, nüfusu 193 000 (1978)'dir. Demir ve kara yoluyla Adriya kıyısında bulunan Draç (Durrës)'a bağlıdır.

Şehir, T. Ovası (Fusha e Tiranës)'nın ortasında, T. ırmağı (Lumi i Tiranës)'nın güney kıyısında uzanır. Doğusunda Dayti Dağı (Mali i Dajtit, 1 612 m) yükselir. Güney ve batısı bağlar, zeytin ve meyve ağaçlarıyla örtülü tepelerle çevrilmiştir. Kuzeyi düzlük ve açıktır.

TİRAN : Bir cadde

TİRAN : İskender Bey meydanında Hacı Ethem Bey Camii

T. ili batıda Draç, kuzeyde Kruja (Kruya, Akçahisar) ve Burreli, doğuda Librazhdi (Librajdi), güneyde Elbasan illeriyle çevrilmiştir. Yüzölçümü 1 226 km², nüfusu 289 200'dür.

T.'da ılıman bir iklim hüküm sürer. Ortalama sıcaklık 15°C dir. Ağustos ayı ortalaması 24°C, ocak ayı ortalaması ise 7°C dir. Yıllık yağış tutarı 1 200 mm dir. T.'a 30 yıldan beri kar yağmamıştır.

T., II. Dünya Savaşından önce küçük bir kasaba durumunda idi. 1938'de 25 000 olan nüfusu, endüstri kuruluşlarının açılması üzerine hızla artmıştır. Ülke endüstrisinin % 20'si T.'da toplanmıştır. T. bugün Arnavutluğun kültür ve bilim merkezidir. 1957'de kurulan T. Üniversitesinin dokuz fakültesi vardır. 1962'de Dil, Edebiyat, Folklor ve Tarih Enstitüleri açılmış, 1972'de ise Bilimler Akademisi faaliyete geçmiştir. 1951'de kurulan tekstil kombinası, T.'ın gelişmesinde büyük rol oynamıştır. 1966'da kurulan traktör fabrikası bu ge-

TİRAN : İskender Bey meydanından genel bir görünüş : Saat kulesi ve Hacı Ethem Bey camii

lişmeyi artırmıştır. Kadife ve yünlü kumaş fabrikası 1972'de açılmıştır.

T., kaynaklarda Orta Çağın ilk yıllarında çevresinde pazar ve panayırlar kurulan bir yerleşme yeri olarak geçer.

T. ve yöresi, 1572'de Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra gelişmeye başlamıştır. Birçok yolların kavşak noktasında bulunması dolayısıyla T. kısa zamanda bir ticaret merkezi olmuştur. XVI. yüzyılda T. yöresi, Selman Beyin timarı olarak görülür. Daha sonra Muletli Süleyman Bey, bu bölgeye güç kullanarak hâkim olmuş ve Osmanlılardan bir berat da elde etmiştir. Süleyman Bey, İran savaşında gösterdiği başarıdan dolayı "paşa" unvanını almıştır. Miletli Süleyman Paşa, Mulet'in 10 km kuzeyinde bulunan bölgeye cami, fırın, hamam, han, saray gibi tesisler yaptırarak burayı küçük bir kasaba haline getirmiştir. Bugün Süleyman Paşa Camii adı verilen yapı, kitabesinden anlaşıldığına göre 1614'te tamamlanmıştır. Bağdad seferinde şehit düşen Süleyman Paşa bu caminin yanındaki türbeye gömülmüştür.

1662'de T.'ı ziyaret eden Evliya Çelebi, burada vali (voyvoda) ve kadı bulunduğunu, Ohri sancağına bağlı olduğunu kaydeder (*Seyahatname*, VI, 106).

Osmanlı nüfuzunun zayıflaması üzerine XVII. yüzyıldan itibaren çevrede birtakım feodal aileler türemiştir. Berkinzadeler, Toptanîler, Buşatlılar, Vrioniler gibi. Çeşitli mücadelelerden sonra Toptanîler, Osmanlıların da yardımıyla T.'a tamamen hâkim olmuşlardır.

TİRAN : Şehrin merkezindeki meydanda İskender Bey anıtının açılış töreni (11.1.1968)

XIX. yüzyılın 2. yarısında T., İşkodra ilinin Draç sancağına bağlı bir kaza olarak geçer. Osmanlıların Balkanlardan çekilmesine kadar bu durumda kalmıştır.

T., II. Dünya Savaşında birkaç kere el değiştirmiştir. İlkin Sırp istilâsına uğramıştır. Daha sonra Avusturya - Macaristan hâkimiyetine geçmiş olan T.'ı harbin sonuna doğru İtalyanlar almıştır.

T., 1918'de yabancı kuvvetlerin işgalinden kurtulmuş, 28 - 31.1.1920'de toplanan Luşnya Millî Temsilciler Kongresinde hükümet merkezi olmuştur. Bunun üzerine hükümet 11.2.1920'de T.'a taşınmıştır. 7 nisan 1939'da İtalya'nın ve 8 eylül 1943'te de Almanya'nın işgaline uğramıştır.

Enver Hoca'nın kurduğu Millî Kurtuluş Ordusu 29 ekim 1944'te T.'ı kuşatmış ve şehir, Mehmet Shehu (b. bk.) komutasındaki kuvvetler tarafından kurtarılmıştır (17 kasım).

T., tarihî eserleriyle eski bir Osmanlı şehri durumundadır. Cami, medrese, tekke, kütüphane, köprü, hamam, çeşme, saat kulesi gibi sanat değeri taşıyan bu yapılardan Eski Cami 1614'te Süleyman Paşa tarafından yaptırılmıştır. Süleyman Paşa'nın türbesi caminin yanındadır. Muyo Camii ise 1708'de Üsküplü Hacı Hasan Köse tarafından yaptırılmıştır. Kendiliğinden yıkılan bu caminin yerini 1859'da yapılan Beşir camii almaktadır. Divan sahibi şair Ethem Bey'in 1821'de yaptırdığı İskender Bey Camii ve Saat Kulesi tarihî eserlerdendir. T.'ın tarihî eserlerinden birçoğu 1830'dan sonra bu bölgede yapılan savaşlarda tahrip edilmiştir.

TİRASPOL', Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğine bağlı Moldavya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde, Dnestr nehrinin sol kıyısında bir şehir, Moldavya Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin eski başşehri (1924 - 1940). Nüfusu 126 000 (1974)'dir. Çevresinde tahıl, ay çiçeği, üzüm ve meyve yetiştirilir. Şehirde makine sanayii gelişmiştir.

TİRATRON, içi gazla doldurulmuş triyod tüp. Bk. ELEKTRONİK.

TİRE, İzmir iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 802 km², nüfusu 70 093 (1980)'tür. İki bucağı (Boğaziçi, Gökçen) ve 1 000'den çok nüfuslu altı köyü vardır. Öteki köylerin çoğunun nüfusu 300 - 500 arasındadır. İlçe merkezinin nüfusu 32 242 (1980)'dir. Nüfusun % 55 kadarı köyde oturur. İlçe, ilin güney bölümündedir. Doğusunda Ödemiş, kuzeyinde Bayındır, Torbalı ve Selçuk ilçeleri, güneyinde Aydın ili vardır. T., eski bir ilçedir.

İlçe arazisi, Aydın dağları (1 500 - 1 800 m)'nın kuzey yamaçları (karışık yapılı eski kristalin kütlenin buradaki bölümü; daha batıda Birinci Zaman arazisi) ile Küçük Menderes ovasının bir kesimini (50 - 100 m) içine alır. Bu çöküntü ovası, verimli aluvyonlarla örtülüdür. Bu arazi, Küçük Menderes deprem bölgesi içinde ve ikinci derecedeki deprem alanındadır.

İlçede Akdeniz iklimi görülür. Yazlar çok sıcak ve kurak, kışlar yağışlı ve ılımlıdır. Ortalama yıllık sıcaklık 17°C, temmuz 27°C, ocak 7,5°C dır. En yüksek sıcaklıkların 40°C'yi geçtiği günlerle, en düşük sıcaklıkların — 2°C olduğu, hatta — 11°C'yi bulduğu (15.1.1968) olmuştur. Hafif donmalar da olur, kısa sürer. Yıllık yağış 843 mm dir. Yağışlar en çok kış aylarında (yıllık yağışın 520 mm si) olur. Hazirandan

TİRE : Genel görünüş

eylüle kadar kurak geçer (temmuz 3 mm). Kar az yağar, en çok dağlarda görülür.

Tabiî bitki örtüsü makilerdir. Dağlık yerlerde yer yer korunmuş ve kısmen bozulmuş ormanlar vardır (kızıl çam, meşe). Ova, geniş ölçüde tarla ve bahçelerle doludur. İlçede açık olarak bulunan linyit yatakları, bölgedeki ihtiyacı karşılamak üzere işletilir. Başlıca akarsu, ovadan geçen Küçük Menderes ırmağının buradaki kesimidir.

İlçe ekonomisinde başta tütün (5 500 hektardan 3 700 ton), pamuk (8 500 hektardan 8 000 ton) ile bağcılık (485 hektar, 1 600 ton üzüm), susam (300 ton), kenevir (350 ton) yetiştirilmesi, zeytincilik, sebzecilik (en çok domates 9 000 ton, patlıcan 2 700 ton ve çeşitli sebzeler), meyvecilik yer tutmuştur. İlçede 3 300 hektarlık arazide hububat ekilir. 5 300 ton buğday, 3 000 ton arpa elde edilir. 650 hektarlık yerden 2 000 ton kadar da mısır alınır. Sayıları 700 000'i geçen zeytin ağaçlarından yılda 6 500 ton zeytin elde edilir, bunun 6 000 tonu yağ çıkarmak üzere ayrılır (1 000 ton zeytin yağı). Ceviz ve kestanesi de tanınmıştır.

T.'de hayvancılığın da ekonomiye katkısı vardır. Et ve süt hayvanları (sığır, manda, koyun, keçi), kümes hayvanları (tavuk), arıcılık olarak köylerde aile işletmesi halindedir. Süt, et, yağ, peynir, yün ve yapağı, keçi kılı, yumurta, bal ve balmumu elde edilir.

İlçede pamuk çırçır ve prese fabrikaları, zeytin yağı ve un fabrikaları ile çeşitli sanat atölyeleri kurulmuştur. Kenevir yetiştirilmesi burada urgancılığı geliştirmiştir.

İlçe merkezi T. (yüksekliği 100 m), Küçük Menderes vadisinin orta kesiminde, ovanın güneyindeki Aydın dağlarının Gümü dağı eteğinde kurulmuş, ovaya doğru yayılmıştır. 1927'de nüfusu 16 742 iken, aradan geçen yarım yüzyılda orta büyüklükte, gelişmiş bir şehir olmuştur. Eski mahalleler yamaçtadır. Çok eski bir yerleşme alanında bulunan T., Eski Çağın Teira şehrinin yerini almıştır. XIV. yüzyıl başında Menteşe beylerinin, daha sonra Aydınoğullarının, aynı yüzyıl sonunda Osmanlıların eline geçmiştir. Türkler zamanına ait eserler vardır (Ulu Cami, 4 000 kadar değerli eserin bulunduğu Necip Paşa kütüphanesi gibi).

Belediye 1864'te kurulmuştur. Modern belediye sarayı, işletme binaları, hal binaları, oto santral garajı, fennî mezbahası, buz fabrikası vardır. İmar planı (1950), elektrik enerjisi, içme ve kullanma suyu, devlet hastanesi, çarşısı, çok canlı bir haftalık pazarı, banka şubeleri, düzgün yolları, meydanları, kanalizasyonu bulunmaktadır. Lise, meslek okulları, iki orta okul, 10 şehir ilk okulu (köylerde 64) vardır. T. müzesinde yöreden toplanmış arkeolojik ve etnografik eserler bulunmaktadır.

T. ticaret ve sanayi merkezi İzmir'e asfalt kaplı, düzgün ve işlek bir devlet yolu ile bağlıdır (74 km). Aydın dağlarını aşan stabilize bir kara yolu ile de Aydın çevresine bağlanmıştır. Ayrıca, Selçuk üzerinden Kuşadası, Söke ve Aydın'a düzgün yollarla bağlıdır. İzmir - Aydın demir yolu üzerindeki Torbalı istasyonundan doğuya ayrılan bir hattan Çatal istasyonunda güneye ayrılan bir kol T.'ye uzanır. (R. İzbırak)

TİREBOLU, Giresun iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 867 km², nüfusu 59 368 (1980)'dir. Doğankent (eski adı : Harşit) adlı bir bucağı vardır. 3 000'e yakın nüfuslu iki yerleşme yeri (Doğankent bucak merkezi, Göce köyü), 1 000'den çok nüfuslu 12 köyü vardır. İlçe merkezinin nüfusu 9 724 (1980)tür. Nüfusun % 80'i köylüdür. İlçe, ilin doğu bölümündedir. Doğusunda Görele, batısında Eşbiye, güney - doğu ve güneyinde Alucra ve Gümüşhane'nin Torul ilçesi, kuzeyinde Karadeniz vardır.

İlçe arazisi, Doğu Karadeniz Dağlarının bu bölümünde Karadeniz'e doğru alçalarak uzanan dağ kolları ve sırtları

TİREBOLU : Genel görünüş

halinde görülür (güneyde 1 500 - 2 000 m; ortalarda 800 - 1 000 m, kuzeyde 250 - 500 m). İlçenin üç yerinde bulunan bakır, kurşun, çinko maden yatakları ekonomik değer taşırlar (çinko 5 000 ton). Bu dağlık arazi Doğankent çayı (eski adı : Harşit çayı) ve kolları tarafından derin bir şekilde yarılmıştır. Bu çay, T.'nun 5 km doğusunda denize dökülür. Arazi, çok yerinde Üst Kretase volkanik fasiyesli bir yapı gösterir. Doğankent bucağı yöresinde ise granitlerden bir yapı vardır.

İlçenin iklimi, yağışlarının bolluğu ile dikkati çeker (yıllık yağış 1 600 mm). Burası her mevsimde yağışlıdır. Dağlara kar yağar. Yazlar sıcak, kışlar ılımlı veya serin olur. Bu iklime bağlı olarak burada ormanlar oluşmuştur (meşe, kayın, çam). Arazinin % 40'ı orman ile kaplıdır (35 000 hektar).

İlçenin başta gelen tarım ürünleri fındık (1973 verilerine göre 7 200 ton), elma (46 000 ağaç), mısır (7 000 hektar, 12 000 ton)'dır. Fındık üretilen alan 17 000 hektar, tarla 6 300, meyve ve sebze bahçeleri 500, çay alanları 400 hektar (335 ton)'dır. Meyveler arasında elmadan başka, armut, incir, şeftali, erik başta gelir.

İlçede yaylaların bulunması hayvancılığa önem kazandırmıştır. Hayvan cinslerinin ıslahı ile verim artmaya başlamıştır. 1972 verilerine göre, ilçede 26 230 baş sığır, 22 300 baş koyun, 11 000 baş kıl keçisi, 280 baş manda vardır. Bu dağlık yerde yük ve binek hayvanları olarak beslenen 1 360 baş katır, 350 baş at vardır. Hayvan ürünleri et, süt, yapağı, keçi kılı, yağ ve peynirdir. Yerlikara, jersey inekleri, karayaka koyunları ile manda ve keçilerden 9 000 ton kadar süt elde edilir. Yılda 31 000 kg yün, 4 400 kg kıl, 114 ton yağ, 173 ton peynir elde olunur. 35 000 kadar tavuktan 2 milyon adet yumurta alınır. Köylerde arıcılık yapılır (28 000 kovan, 130 ton bal, 12 ton balmumu sağlanır). Balıkçılığın ve keresteciliğin de ekonomiye katkıları vardır.

TİREBOLU : İskeleden bir görünüş

İlçe merkezi T., kıyıya kadar uzanan tepelik, inişli çıkışlı bir yerde kurulmuş, güzel görünüşlü bir küçük şehirdir. Deniz kıyısında bulunan zarif T. kalesi, şehre ayrıca bir güzellik katmıştır. Hemen batısındaki plajda tesisler yapılmıştır. Konaklama yerleri vardır. 1927'de nüfusu 3 375 iken, 1980'de üç kat büyümüş ve serpilmiş olarak 9 274 olmuştur. Giresun'a 52 km (deniz yolu ile 22 mil), Trabzon'a 110 km uzaklıktadır. Vapurlar, haftada bir iki kere T.'ya uğrar. Çoğu iki katlı, çatılı evleriyle, yeşillikler içindeki şehrin temiz bir görünüşü vardır. Şehir, iki küçük koyu sınırlayan üç yüksek burun arasındadır. Şimdiki adı bu topografik durumuna uyacak şekilde Eski Çağın *Tripolis*'inden almıştır. Bir iskelesi bulunduğu halde, ulaştırma daha çok kara yolu ile yapılır.

Şehirde fındık kırma fabrikaları, kereste fabrikası, çevresinde tuğla ve kiremit ocakları, banka şubeleri, her gün kurulan sebze ve meyve pazarları, haftada bir kurulan büyük pazar ile canlı bir çarşısı vardır. Belediyesi 1900'de kurulmuştur. Elektrik enerjisi vardır. T.'ya 1949'da elektrik sağlanmış, daha sonra Doğankent santralinden alınmıştır. İçme ve kullanma suyu, çevre kaynaklarından borularla getirilerek şehre dağıtılmış, büyüyen şehir için 1967'de keson kuyuların suları da buna eklenmiştir. Şehirde lise, merkez ve kasabalarında 5 orta okul, 4 ilk okul (köylerde 75), devlet hastahanesi (50 yataklı), 6 sağlık ocağı vardır. (R. İzbırak)

TİREN DENİZİ (Lat. Mare Tyrrhenum, İtal. Mare Tirreno), Batı Akdeniz'de, İtalya ile Sicilya, Sardinya ve Korsika adaları arasındaki denize verilen ad. En derin yeri 3 758 m olup Cenova körfezinden Korsika burnu ve Piombino arasındaki 300 m derinlikte bir eşikle ayrılır. Kıyılar, Napoli'den sonra Güney İtalya ile Sicilya'da yüksek ve kayalıktır. T. D.'nde Toscana takımadaları, Capri ve Ischia adaları, Eolia ve Egadi adaları genellikle takımadalar halinde toplanmıştır. Bu adalar ile kıyılarının, özellikle doğu ve güneyinin volkanik olması dolayısıyla T. D.'nin Tirrenis (Tyrrhenis) karasından parçalanma yoluyla oluştuğu sanılmaktadır. Belli başlı limanlar Napoli, Civitavecchia ve Palermo'dur.

TIRGOVİŞTE (Türkçe adı : **Eski Cuma**), Kuzey Bulgaristan'da, Kamçiya ırmağına dökülen Vrana suyu boyunda bir şehir. Nüfusu 35 145 (1972)'tir. Makina, madenî eşya, kereste, deri ve yiyecek maddeleri fabrikaları vardır.

XVI. yüzyılda kurulan T., XVIII. yüzyıl sonunda ve XIX. yüzyıl başında el sanatları alanında gelişmiş ve önemli bir ticaret merkezi halini almıştır (Eski Cuma panayırı).

TİRGOVIŞTE (eski yazımı : **Târgovişte**), Romanya'da, Dîmboviţa idarî bölümü (judeţ)'ünde bir şehir. Nüfusu 40 300 (1974)'dür. Petrol endüstrisi ve metalürji gelişmiştir. İlk olarak 1394'te anılan şehir, XIV. yüzyıldan başlayarak 1659'a kadar Eflak voyvodalarının merkezi olarak önem kazanmıştır. 1595'te Türkler tarafından alındıktan sonra önemini kaybetmiştir.

TİRGU MUREŞ (eski yazımı : **Târgu - Mureş**; Macarca adı : **Marosvásárhely**; Almanca adı : **Neumarkt**), Romanya'da, Transilvanya (Mac. Erdély) bölgesinde, Mureş (Mac. Maros) ırmağının yukarı bölümünde bir şehir. Mureş idarî bölümü (judeţ)'nün merkezi. Nüfusu 112 779 (1974)'dur. Kültür merkezi olarak tıp, eczacılık, pedagoji enstitüleri ve tiyatroları vardır. Bira, şeker, sunî gübre ve mobilya fabrikaları başlıca sanayi tesisleridir.

TİRGU - MUREŞ : Ana caddelerden biri

TİRİÇ MİR (İng. **Tirich Mir**), Hindukuş dağ sırasının en yüksek kütlesine verilen ad. Prof. A. Naess'in yönetimindeki Norveç dağcıları 1950'de ana doruğuna (7 708 m), 1964'te de doğu doruğuna (7 692 m) tırmanmışlardır. Çekoslovak dağcıları ise 1967'de batı doruğuna (7 487 m) tırmanmayı başarmışlardır. Bk. HİNDUKUŞ.

TİRMİZ, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin Özbekistan Cumhuriyeti'nin güneyinde ve Afganistan sınırına yakın bir yerde, Amuderya nehri ile Surhanderya nehri kavşağında bir şehir.

T. şehrinin adı yeni atlaslarda ve haritalarda Termez şeklinde yazılmaktadır. Burası bugün Afganistan'da bulunan Belh (eski adı : Baktra) şehrine yakın olduğuna göre, Greko - Baktrian medeniyetinin etkisi altında kalmış olduğu tahmin edilebilir.

M. S. I. yüzyılda Baktria'ya yerleşmiş bulunan Buddhist Kuşanlar devleti zamanında T., büyük bir Buddhist medeniyeti merkezi idi. Bugün eski T. şehri terk edilmiş durumda olup, ondan ayrı yeni bir T. şehri gelişmiştir. Bk. TERMEZ.

Sâsânîler Devleti M. S. 388'de T.'i ele geçirince her halde Karatepe Buddhist mabetlerini Zerdüşt ateşgedelerine çevirdiler.

T., İslâm fütuhatı sıralarında, yani M. S. VIII. yüzyıl başlarında Tirmiz Şah unvanını taşıyan önemli bir hükümdarın yönetiminde idi.

Bu şehir, M. S. 690'da Musa b. Abdullah b. Hâzim tarafından fethedildi. Taberî'nin ve Belazurî'nin anlattıklarına göre, bu Musa, şehrin eski hâkimi Tirmiz Şah'ı buradan kovunca o da Türklere sığındı. Türk hükümdarı, Musa b. Abdullah b. Hâzim'e bir ok ile bir misvak (bu addaki ağaçtan yapılma bir tür diş fırçası) yollayarak savaş mı, barış mı istediğini sordu. Musa, barış yolunu seçip onlarla anlaşarak on beş yıl burada kaldı.

M. S. 705'te Emevî orduları, Osman b. Mes'ud komutasında T.'e geldiler, kayıklardan oluşan bir köprü kurarak Amuderya'nın Orta Aral adındaki adasına geçtiler ki bu adaya o zamandan beri "Cezire-i Osman" (yani Osman Adası) adı verildi.

Osman b. Mes'ud, Soğd ıhşidi Tarhan ile Türkleri yardıma çağırarak Musa'nın oğlunu yenip şehri ele geçirdi. T. ve çevresi halkı X. yüzyıla kadar gayri müslim kaldı.

T.'in iç surları ve eski T.'in doğusundaki Kırk Kız Kalesi, IX. yüzyılda yapılmış görünüyor. Bu Kırk Kız Kalesi, Karahanlı ve Selçuklu medrese ve han yapılarının öncüsü sayılır. W. Barthold'un, *Turkestan v epohu mongol'skogo naşestviya* (Moğol istilâsı sırasında Türkistan) adlı eserinde, T.'in Samanlılar devrinde genellikle Sagânîler emîrinin yönetiminde bulunduğu yazılıdır.

X. yüzyılda T., Amuderya kıyılarında gemi tersanesi bulunan önemli bir limandı. T.'in sabunu da meşhurdur.

T.'de üç büyük bilgin yetişmiştir : 1. Ebu Abdullah Muhammed b. Ali b. el - Hasan b. Bişr el - Hakim Tirmizî (859 - 932). 2. Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevr b. Şeddad Tirmizî (ölm. 883 - 893 arası). 3. Seyyid Burhaneddin Muhakkik Tirmizî (ölm. Kayseri 1241).

Bu sıralarda T.'in sık sık el değiştirdiğini görüyoruz. Örnek olarak, Gazneliler hükümdarı Mahmud 1001 yılında T.'i ele geçirdi. Bu yıldan 1034 yılına kadar bu şehirde Beytigin ve Nurtigin adlarında iki Gazneli valisi hüküm sürdü. Şehir 1064'te Selçuklulara geçti; 1072'de Karahanlılar ele geçirdi ve kısa bir süre sonra Selçuklu hükümdarı Melikşah'a teslim etmek zorunda kaldı; 1141'de Büyük Selçuklular sultanı Sencer'e geçti. Bundan sonra, Karahanlılar, Harezmşahlar, Karahıtaylar ve Gurlular, T. şehrini ele geçirmeye çalıştı.

XI ve XII. yüzyıllar arasında T. gelişti, büyüdü, 1072'de şehrin çevresine ikinci bir sur yapıldı. Yakut Hemevî'nin yazdığına göre, XIII. yüzyılın başlarında şehrin sokakları pişmiş tuğla ile kaplı imiş ve şehre, Surhan Derya adlı nehirden kanallarla su getirilmiş. XII ve XIII. yüzyıldan kalma evlerin bazılarının tabanları altı köşeli tuğlalarla ve çinilerle kaplanmış, pencereleri şeffaf kaymak taşından yapılı imiş.

Yine o sıralarda T.'de camcılar, çiniciler, maden işçileri, kendilerine mahsus yerlerde sanatlarını icra etmekte imişler.

XI ve XII. yüzyıllarda T.'de onarılan ve kısmen yeniden yapılan bir anıt da, cami, medrese ve türbeden oluşan, Ebu Abdullah Muhammed el - Hakim Tirmizî külliyesidir. Yine bu yüzyıllardan kalma bir anıt da Sultan Sâdât adlı külliyedir. "Sultan Sâdât" adı, Seyyid Hasan b. Emîr Hüseyin adlı, Ali b. Ebu Talib soyundan bir kişi, 849'da Samanlılar devrinde Semerkant'a uğradıktan sonra T.'e yerleşerek Seyyidler soyunu kurmuştu ki Sultan Sâdât adının, bu soydan bir kadına ait olduğu, T. seyyidlerinin silsilenamelerinde yazılı bulunmaktadır.

Harezmşahlar hükümdarı Muhammed b. Tekiş (b. bk.)' in Abbasîler halifesi Nâsır Lidinillah (1155 - 1225; halifeliği : 1180 - 1225) ile arası açılınca Tekiş, ona rakip halife olarak T. seyyidlerinden Alaü'l-mülk'ü seçmişti.

1220'de T.'i ele geçiren Çingiz Han'ın bütün şehri yakıp yıktığı ve halkını kılıçtan geçirdiği halde bu seyyidlere dokunmadığı söylenir.

T., Çingiz Han'ın ölümünden sonra, Moğol İmparatorluğunu aralarında bölüşen oğullarından Çağatay'ın payına düşmüştü.

XIV. yüzyılda T.'de bir zaviyede misafir kalan Tancalı seyyah İbnü Battuta (b. bk.), şehrin hâlâ Moğol saldırısının sarsıntısından kurtulamamış olduğunu söylüyor.

Timur'un ölümünden sonra T., torunu Halil Sultan (saltanatı : 1405 - 1409)'a düştü. Halil Sultan, eski T.'i mamur hale getirdi. Evrengzîb (b. bk.), 1616'da daha Hindistan imparatoru olmadan T.'i ele geçirdi.

T., 1863 - 1873 yılları arasında Türkistan'ı işgal eden Ruslara geçti. Surhan Derya'dan açılan kanallarla sulanan T. ovalarında pamuk tarlaları, meyve bahçeleri ve üzüm bağları vardır. İpek böcekçiliği için dikilen dutluklar da çoktur. Son yılllarda T. yakınlarında çok zengin tabiî gaz yatakları bulunmuştur. (N. Çağatay)

TİRMİZÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. Ali b. el - Hasan b. Bişr b. el - Hakim (Tirmiz 859 - Tirmiz 932), Sünnî kelâm bilgini. T. hayatını, kendi kaleme aldığı *Buduvv şe'n* adlı eserinde yazmıştır. Otobiyografi türünün en eski örneği olan bu esere göre, yazar, Tirmiz'de doğmuştur. Çok küçük yaşlarından başlayarak aklî ve naklî ilimleri öğrenmiştir.

Onun yazdığı biyografi (tabakat)'ye dair eserlerde, kendilerinden hadis naklettiği Tirmizli bilginlerin başında, kendi babası ve şehrin ünlü bilginlerinden Salih b. Abdullah Tirmizî, Salih b. Muhammed Tirmizî, Abbad b. Yakub el - Ravgânî ve Süfyan b. Vaki' gelmektedir.

T., 887'de hacca gitmek üzere Tirmiz'den ayrıldığında, bazı ünlü bilginlerden hadis dinlemek ve hadis toplamak maksadı ile Irak'a, büyük bir ihtimalle de Bağdad'a uğradı, oradan Basra'ya geçti ve 880 yılı mart ayı başlarında Mekke'ye vardı.

Mekke'de iken *Kur'an*'ı ezberlemeye başlamıştır.

Kendi otobiyografisinde yazdığına göre, onu Belh valisine "sevgiden söz eden, insanlar arasına fesad sokan, bid'at getiren biri var" gibi birtakım sözlerle şikâyet etmişler.

Daha sonra gittiği Belh şehrinde, ilim adamlarıyla ilişki kurmuş, tanınmış hadisçilerden hadis rivayet etmiştir.

T.'den söz eden Zehebî, Subkî, İbn Hacer el - Askalânî gibi yazarlar, onun eserlerindeki fikirleri yüzünden Tirmiz' den kovularak Belh'e kaçtığını, ancak, Belh'te onun bu fikirleri beğenildiğinden iyi karşılandığını yazarlar.

T.'nin 899'da Nişabur'da hadis dersleri verdiğini görüyoruz. Ancak o burada fazla kalmayıp Tirmiz'e geri dönmüştür.

T., hadis, tefsir ve kelâm alanlarında birçok eser yazmış ünlü bir mistik olarak anılır. Onun hadis alanındaki en ünlü eseri *Nevadirü'l-usul fi ma'rifet-i ahbarü'l - Resul*'dur. Tefsir alanında *Tefsir* adında bir eseri olduğu, yazarlarca haber verilmişse de, bu kitap bugüne kadar bulunamamıştır. Türk kitaplıklarında yazmaları bulunan tefsire ait birçok eserleri, küçük risaleleri ve bazı âyetlerin açıklamasını kaplayan *Mes' ele* adlı yazıları vardır.

T., hadis ve tefsir ilimleri yanında fıkıh ile de uğraşmıştır. O, fıkıh konularını, tasavvuf ve felsefe açısından ele almıştır.

T., asıl ününü tasavvuf alanında yazdığı eserlerle sağlamıştır. Bugün onun yazdığı ve kitaplıklarda bulunan yirmi beş kadar kitap, seksen beş kadar da mesele halindeki eserleri vardır. O, bunlarda hemen hemen tasavvufun her konusunu ele almıştır.

Onun daha çok kelâm ile ilgili konuları işlediği eserlerinin tasavvuf edebiyatında önemli bir yeri vardır. T., eserlerinde nefis terbiyesi üzerinde de durmaktadır.

T.'nin, genellikle sûfîlerin ele aldıkları kalb ve özellikleri üzerinde de birçok eseri vardır.

T., bunlardan başka, tasavvuf, kelâm ve ilâhiyat gibi konularda, küçüklü büyüklü daha birçok eser yazmıştır.

T., Tirmiz'de ölmüştür. Onun, XV. yüzyılda yapıldığı anlaşılan türbesi bugün Tirmiz şehrinin en değerli ve en güzel eserlerinden biridir. (N. Çağatay)

TİRMİZÎ, Seyyid Burhaneddin Muhakkik (ölm. Kayseri 1241), Mevlâna Celâleddin Rûmî'nin atabeyi ve şeyhi. Asıl adı Husayn'dir. Kendisi, Sultanü'l - Ulema Bahaeddin Veled'in öğrencisi idi. Bahaeddin Veled'in 1231'de Konya'da ölümünden sonra Anadolu'ya geldiği söylenir. Ahmed Eflâkî, T.'nin, uzun yıllar bir meczup gibi kırlara düştüğünü, sıkı bir riyazet hayatı yaşadığını, bu yolla velilik derecesine ulaşıp kendisine pek çok sırların açıklandığını, bundan dolayı "Seyyid-i Sırdan" unvanını aldığını yazmaktadır.

Ahmed Eflâkî'ye göre, T., Belh'te Mevlâna'ya lalalık ve atabeylik etmiş, sonunda da Mevlâna onun müridi olmuştur.

T., Konya'ya geldiğinde Celâleddin Rûmî'nin zahirî ilimlerde çok ilerlemiş olduğunu görür ve ona, babasının zahirî ilimler yanında hal ilmini, yani tasavvufu da bildirdiğini, kendisinin de bu alanda da ilerlemesini tavsiye eder. Ancak bu ilmin tahsil ile değil, duygu ile elde edilebileceğini söyler. Celâleddin Rûmî, bu konuşmadan sonra uzun bir süre T.'nin yanında kalır. Bu sırada T. bir yandan da başta kuyumcu Salâhaddin Zergûb olmak üzere Mevlâna'nın müritlerini yetiştirme görevini üstlenir.

T., bir süre sonra, Ahi Evren Şeyh Nasirüddin Ebû'l - Hakayık Mahmud b. Ahmed el - Hoyî (1172 - 1262)'nin, bunun kayın pederi Evhadüddin Ebu Hâmid Ebi'l - Fahr el - Kirmanî (1168 - 1238)'nin bulunduğu Kayseri'ye gider. Orada ibadetle uğraşır. Ayrıca Kayseri'de bir camiye imam atanır. Ancak, kendisine bir tür delilik geldiğini ve namazları çok uzun kıldırmasından dolayı halkın usandığını anlayınca, bu görevden affını ister.

Ahmed Eflâkî'ye göre, T., Kayseri'de çok dar bir hücrede kalıyordu. Şehrin Selçuklu sultanınca atanmış bulunan valisi Şemseddin Isfahanî, ona saygı göstermiş ve müridi olmuştu.

T.'nin, hayatının sonuna doğru, namazları kaçırdığı ve oruç tutmadığı görülmüş, o, bunu, ölümü yaklaştığı için Allah'a kurban edilmek üzere beslenmek istediğinden yaptığı şeklinde izah etmiştir. T., Kayseri'deki türbesine gömülmüştür.

Devletşah'ın *Tezkere-i şuarâ*'sındaki T.'ye ait sağlam olmayan bilgiler bir yana bırakılırsa, onun hakkında bilgi veren tek kaynak, Ahmed Eflâkî'nin, *Menakabü'l-ârifin*'idir. Burada verilen bilgilerden anlaşıldığı gibi, Burhaneddin Muhakkik T., meczup bir ruh haleti içinde idi ve yalnızlığı severdi. Onun kendi yazdığı bir eseri yoktur. Ondan bize sadece, türlü vesilelerle söylemiş olduğu sözlerin başkaları tarafından toplanmasından meydana gelen *Maarif* adlı bir eser kalmıştır. Bu eserde, başta tasavvuf olmak üzere fıkıh, hadis ve felsefe ile ilgili konular, türlü mezhep ve fırkaların inanç ve görüşleri hakkında verilen bilgiler vardır. Bu eser, H. Ş. 1339 (M. 1960) yılında Tahran'da Bediüzzaman Furuzanfer tarafından yayınlanmıştır. (N. Çağatay)

TİRMİZÎ, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevr b. Şeddad el - Tirmizî (821 - 892). Kör olarak doğduğu veya daha sonraki yıllarda kör olduğu söylenir.

T., hadis toplamak için Horasan, Irak ve Hicaz'da pek çok seyahat etmiştir. IX. yüzyıl hadis bilginlerinden Ahmed b. Hanbel, Buharî ve Ebû Davud Sicistanî, T.'nin hocalarıdırlar.

T., *Kütüb-ü sitte*'den, yani altı muteber hadis kitabından birinin yazarıdır.

Bu altı hadis kitabından Buharî ile Müslim'in eserlerine "sahiheyn"; İbn-i Mâce'nin, Ebu Davud Sicistanî'nin, Nesaî' nin ve T.'nin eserlerine de "sünen" denir. T.'nin eserinin adı "sahih" veya "cami" ise de, genel olarak ona da "sünen" denir.

T.'nin hadis kitabının adı *Cami el-sahih*'tir. Bu eser 1875' te iki cilt olarak Kahire'de basılmıştır. Hz. Muhammed'in kişiliği ve özellikleri hakkında 888'de yazdığı *Şemail-i şerif* adlı eseri de 1889'da Kahire'de çıkmıştır. Bu kitabın 1832'de, Hüsameddin Nakşibendi tarafından Türkçeye yapılan tercümesi, Ahmed b. el - Hatib el - Askalânî'nin *Mevahib-i ledünniye* adlı eserinin, şair Bâkî'nin 1568'de Türkçeye çevirip rumî-malî 1315 (M. 1900) yılında İstanbul'da *Mevahib-i ledünniye tercümesi* adıyla iki cilt halinde basılan kitabın kenarında *Şemail i şerife* adıyla yayınlanmıştır.

Yukarıda adı geçen hadis kitabının Kahire baskısındaki adı *Sahih*, başka yerlerde ise *Cami*'dir.

Bu eserde, sahiheyn'in, yani Buharî ve Müslim'in topladıklarından daha az hadis vardır, ama tekrarlardan özenle kaçınılmıştır. Örnek olarak Ebu Davud Sicistanî'nin sünen' inde ahlâk ve akaide dair hadisler yer almamış, bunda genellikle ahkâma, yani hüküm çıkarmaya yarayacak hadislere daha çok yer verilmiştir. Öte yandan, Nesaî'de, kıyamet gününe ait haberlere ve *Kur'an*'a dair hükümler yoktur.

T.'nin hadis kitabının, iki önemli özelliği vardır : 1. İsnad'a ait eleştirmeli mütalâalar ve hepsi hadislere dayanan, mezhepler arasındaki farklı noktaların tespit edilmiş olması, 2. Hadisçimizin *Cami* adlı kitabının, günümüze kadar gelmiş bulunan "ihtilâf" hakkında yazılmış en eski eser olması. (N. Çağatay)

TIRNOVO : bk. VELİKO TIRNOVO.

TİROİD : bk. KALKAN BEZİ.

TİROL (eski yazımı : **Tyrol**), kuzey bölümü Avusturya'da ve güney bölümü İtalya'da bulunan dağlık bir bölge. 1914 - 1918 I. Dünya Harbinden önce, Avusturya - Macaristan imparatorluğu tacına bağlı, 26 000 km² den geniş olan bu sahanın yarıdan biraz fazlası, 1919 St. Germain anlaşmasıyla İtalya'ya verilmiştir. Bunun üzerine Avusturya'da kalan Doğu T. ile Batı T. bölümlerinin direkt ulaşım bağlantısı kesilmiştir.

Kuzey T.'ün, daha geniş olan batı bölümü (10 620 km²), kuzeyden Almanya Federal Cumhuriyeti'nin Bavyera eyaleti, doğudan Avusturya'nın Salzburg vilâyeti, güneyden İsviçre ve İtalya ve batıdan Avusturya'nın Vorarlberg vilâyeti ile çevrilmiştir. Doğu T. (2 030 km²) kuzeyden Salzburg, doğudan Karintiya (Kärnten) vilâyetleri ve diğer yönlerden İtalya ile komşudur. Her ikisi birden Avusturya'nın T. vilâyetini teşkil eder. Merkezi Innsbruck şehridir. 200 km den uzun ve ortalama 50 km den geniş olan T. vilâyetinde yeryüzü şekilleri bakımından farklı, doğu-batı doğrultulu üç kuşak birbirinden ayrılabilir :

1. *Kuzey T. Alpleri*, derin vadilerle kazılmış, kalker platolarından ve sivri tepeler dizisinden ibarettir; çıplak ve verimsizdir, seyrek nüfusludur.

2. *Inn vadisi*, kuzeyin kalker kuşağı ile güneyde Merkezî Alpler'in billûrî kitlesi arasında bulunur; nehir batıda Landeck'ten doğuda Innsbruck'a kadar, litolojik sınırı takip eder. Fakat Innsbruck doğusunda güney yükseklikleri killi şistlerden ibarettir; buralarda zengin otlak sahaları vardır. Daha ileride Kufstein civarında nehir kuzeye doğru yön değiştirerek kalker sahayı yarar. Ortalama genişliği birkaç km ve uzunluğu 160 km olan vadide oldukça düz bir taban içine gömülür. İki yanda taraçalar üzerinde, buğdayla mısırın güzel yetiştiği tarım alanları vardır. Birçok meyve ağaçlarına da rastlanır. Toprak ve drenajın iyi olduğu orta taraçalar boyunca, hemen hemen bir dizi halinde, iskân yerleri görülür. Bunlar kış sislerinin üzerinde bulunduklarından bol güneş alırlar ve ısıtıcı Föhn rüzgârlarından yararlanırlar.

3. Vadi güneyinde Merkezî Alpler'in billûrî yapısı üzerinde ekonomi, tipik Alp yaylacılığına dayanır; sığır beslenir ve mandıracılık yapılır. T.'ün en yüksek kısımları Inn vadisi güneyinde bulunur : Ötztal Alpleri (Wildspitze 3 774 m), Stubai ve Zillertal Alpleri (3 510 m, arada Brenner geçidi 1 370 m), Hohe Tauern (Grossglockner 3 798 m). Bunun hemen güneyinde, aşağıda Lienz ilçe alanını teşkil eden Doğu T. yer alır.

T.'ün iklimi güneşlidir; kalker dağları, Inn vadisini kuzeyin soğuk rüzgârlarından korur. Yağışlar Güney Bavyera' dakinden çok daha az, sıcaklıklar oldukça fazladır.

TİROL : İtalyan Tirolü

Kuzey T.'ün nüfusu 600 000'in üzerindedir. Inn vadisinde yoğunluk, km² ye 100 kişiden fazladır. Ancak, bir bütün olarak T., Avusturya'nın en az kalabalık vilâyetidir. Nüfusun üçte bir kadarı 750 m den yüksek yerlerde yaşar. 1 800 m nin üzerindeki yüksekliklere kadar iskân yerlerine rastlanır.

Kuzey T.'lüler Roma Katolik dinine mensupturlar ve ana dilleri Almancadır.

İlk ve Orta çağlarda madencilik (özellikle gümüş ve bakır) önemli idi; ancak bugün üretim azalmıştır. Bununla birlikte bir miktar kurşun, demir, tuz ve kömür elde edilir. Bol akarsularından hidroelektrik enerjisi üretilir ve trenler elektrikle çalıştırılır. Wörgl ve Kufstein'da çimento fabrikaları vardır. Kerestecilik de yapılır. Fakat esas gelir kaynakları, tarımla beraber mandıracılık ve turizm endüstrisidir. Muhteşem dağları ile güneşli iklimi ve Alplerin en alçak, en kolay geçit veren kısmında bulunması, turizmin gelişmesine imkân sağlamıştır.

Güney T., İtalya'nın Trentino - Alto Adige bölgesini oluşturur. Yüzölçümü 13 600 km² ve nüfusu 800 000'den fazladır. Kuzeyinde Ötztal ve Zillertal Alplerinin güney yamaçları, doğusunda kalkerlerden ibaret Güney T. Dolomitleri (Marmolata 3 342 m), batısında Ortler (3 902 m) ve Adamello (3 554 m) dağ grupları ve bu iki dağ arasında Tonale geçidi (1 884 m) vardır. Bu geniş saha Adige (Etsch) nehri ile kolları Isarco (Eisack), Noce (Nonstal) ve Avisio tarafından derin vadilerle parçalanmıştır. Noce ve Avisio vadileri kuzeyindeki su bölümlerinin ötesinde yaklaşık 250 000 kişinin ana dili Almancadır. Alto Adige denilen bu bölümün başlıca şehirleri Bolzano (Bozen) ile Merano (Meran)'dur. Güneyde kalan Trentino bölümünün ise ana dili İtalyancadır ve başlıca şehri Trento (Trient)'dur. Ulaşım ve endüstri bakımından gelişmiş olan bu bölge, aynı zamanda tarım faaliyetleriyle, özellikle bağları, bahçeleri ve ipekçiliği ile tanınmıştır.

II. Dünya Harbi sırasında Adolf Hitler ile Benito Mussolini T.'de Brenner geçidinde sık sık buluşmuşlardır. İtalyanlar Güney T.'ün Almanca konuşan bölümüne, siyasî ve kültürel bakımlardan otonom bir yönetim sağlamayı vadetmişlerse de, sözlerinde durmamışlardır. Bu yüzden Avusturya ile olan anlaşmazlıkları 1961'de Birleşmiş Milletlere kadar götürülmüştür. (Cevat R. Gürsoy)

TIRPITZ [*tirpits*], **Alfred von** (Küstrin 1849 - Ebenhausen, Münih 1930), Alman büyük amirali. 1865'te Berlin'deki deniz öğrenci enstitüsüne girdi. 1869'da subay oldu. 1870'te "König Wilhelm" zırhlısına teğmen olarak atandı. Bu tarihte Alman savaş gemileri İngiltere'de havuzlanıyor ve onarılıyordu. Alman bahriyesi, generallerin idaresinde idi. Donanmada piyade eğitimi ön planda tutuluyor, filo eğitimi ikinci planda kalıyordu. 1877'de Fiume'deki Whitehead firmasına sipariş edilen torpidoların teslim alınmasına memur edildi. Henüz deneme safhasında bulunan bu yeni silâhı yetersiz bularak bir kısmının alınmasından vazgeçilmesini sağladı. 1871'de "Citen" adlı gemiye komutan oldu. 1880'de filo torpido uzmanlığına atandı. Bu silâh üzerinde teknik sahada çalıştı ve gelişmesine yardımcı oldu. İmparatorun huzurunda savaş başlığı ile bir atış yaparak kişiliğini tanıttı. 1889'da "Württemberg" zırhlısına komutan oldu. 1890'da Baltık denizi istasyon komutanlığı kurmay başkanlığına getirildi. 1891'de Kiel sarayında II. Wilhelm huzurunda bahriyenin geleceği hakkında yüksek rütbeli subayların katıldığı bir toplantıda bulundu. General ve amirallerin beyanlarından çok farklı fikirleri ile imparatorun dikkatini çekti. 1892'de deniz başkomutanlığı kurmay başkanlığına getirildi. Bahriye nazırından gemicilerin eğitimleri için serbest hareket etmeyi istedi. Yeni bir donanma taktik talimnamesi hazırladı, donanma eğitimine yeni esaslar getirdi. Yapılan filo manevralarında Almanya için bir açık deniz donanmasının inşasına lüzum olduğu gerçeğini belirtti. 1895'te kurulacak yeni Alman donanması için Reichstag'a sunulması gereken donanma kanununu hakkında imparatora fikirlerini açıklamak fırsatını buldu. 1896'da Doğu Asya kruvazör filosu komutanlığına atandı. Bu denizlerde hiçbir üsse sahip olmayan Alman filosu İngiltere elinde bulunan limanlarda havuzlanmak ve onarılmak mecburiyetinde idi. Almanya'nın doğudaki yerinin sağlam olması için behemehal bir müstahkem liman ve bir deniz üssüne sahip olması gerektiğini hükûmete anlattı ve Çin kıyılarındaki Tsingtao limanını bu maksat ile kiralatarak burada bir Alman deniz üssü meydana getirmeye muvaffak oldu. 1897'de bahriye nazırı oldu. İmparatorun emri ile hazırlanmış olan donanma kanununa itiraz etti ve yeni bir kanun hazırladı. Bu kanunun parlamentoda engellenmemesi için geniş bir propaganda kampanyası açtı. Alman ittihadına dahil kral, prens ve düklere, Hansa serbest şehirlerini ziyaret ederek deniz menfaatlerini, Alman ekonomisinin kalkınabilmesi için deniz ticaret filosunun himayesine yeterli bir donanmaya olan ihtiyacı anlattı. İstihbarat başkanını üniversitelere gönderdi. Donanma tarafından himaye görmeyen ekonomik siyasetin Alman halkını refah yerine sefalete sürükleyeceğini izah ettirdi. Tarih profesörleri ile görüştü, Hannibal'ın Roma deniz hâkimiyeti karşısında mağlûp olduğunu anlattı. Amerikalı amiral Alfred Mahan (b. bk.)'ın *The Influence of Sea Power upon History, 1660 - 1783* [1890] adlı kitabını Almancaya çevirtti. Alman milletinin tarih ufkunu genişletti.

TIRPITZ, Alfred von

Alman milleti kısa zamanda donanmanın Almanya için bir hayat meselesi olduğunu anladı. Sosyalistlerin itirazlarına rağmen muhafazakâr parti kanuna taraftardı. Donanma kanunu 1900'de Reichstag'a sunuldu. Kanuna göre, Alman donanması, 1917'de tamamlanacak olan programa göre 2 sancak gemisi, 36 muharebe gemisi, 11 büyük ve 24 hafif kruvazörden müteşekkil olacak ve Rusya ile Fransa ittifakına karşı kâfi bir kuvvet teşkil edecek idi.

1903'te amiralliğe yükseldi. 1906'da İngiltere, dreadnought adlı muharebe gemisini inşa ederek savaş gemileri inşaatında büyük bir inkılâp yaptı. Almanlar da hemen inşaat programlarında değişiklik yaparak bu tip gemilerin inşasına başladılar. 1904, 1906, 1908, 1912 yıllarında

yeni ilâve kanunlar çıkarıldı. Bu kanunlara göre, 1920'de Alman donanması 1 sancak gemisi, 40 muharebe gemisi, 20 büyük, 40 küçük kruvazör ve çok sayıda muhrip ve denizaltı gemisine sahip olacak idi. T. 1911'de büyük amiralliğe yükseldi. 1914'te başlayan I. Dünya Savaşı donanma programlarının tatbikine imkân bırakmadı. Savaş başladığında T. denizaltı gemisi sayısının azlığı ve Flandre'de bir denizaltı üssünün bulunmaması gibi sebeplerle denizaltı savaşına başlanmasına taraftar olmadı. Ancak İngiltere ablukası yerine Thames ırmağı ağzının ablukası ile yetinilmesini tavsiye etmiş idi. Deniz kurmay başkanı ile hariciye nazırı bu teklifi kabul etmediler. Alman başbakanı Bethmann ile birlikte İngiltere ve İrlanda'ya giden bütün gemilerin batırılmasına karar verdiler. Bu kararın tatbikinden sonra Amerikalıların notası üzerine, denizaltı gemilerine tarafsız gemilerin batırılmaması gibi denizde tatbiki kabil olmayan emirler verdiler. T. bu şekilde bir denizaltı savaşının başarıya ulaşamayacağını ileri sürerek istifa etti ise de, istifası kabul olunmadı. Halbuki T. kayıtsız şartsız bir denizaltı savaşından sonuç umuyordu. Denizaltı savaşını başlatan başbakan ve hariciye nazırı, Amerika'nın müdahalesini düşünerek bu teklifi reddettiler. T. 15 mart 1916'da tekrar istifa etti ve istifası kabul olundu.

T. 1919'da *Erinnerungen* adı altında hâtıralarını, 1924 - 1926 yılları arasında *Politische Dokumente* [2 cilt] adlı kitabını neşretti. 1924'te Millî Halk Partisinden Reichstag'a girdi. (V. Z. Dümer)

TİRSİ (Lat. Alausa, İng. Shad, Fr. Alose), Hamsigiller (Clupeidae) familyasından bir balık türü. 60 cm uzunluğunda olup vücudunun hem şekil hem renk olarak sardalyeye benzemesi bakımından sardalyenin büyüğü sanılır. Bunun için bazen "sardalye azmanı" da denir. Genellikle lüfer büyüklüğünde olup bizim sularımızda kofana kadar büyükleri bulunursa da, yabancı sularda 1 m civarında olanları vardır. T.'nin vücudu yassı ve ağzının iki tarafı körüklü olup başının üstü ile burnu karadır. Büyük T. (Alausa alausa)'nin solungaç kapakları arkasında birkaç siyah nokta vardır. Sırt tarafı mavi ve ceviz yeşili renkli ve yanları maviye çalan beyazımsı, karnı ise süt beyazdır. Yanakları ile yüzgeçlerinin üstü koyu sarı olduğu gibi vücudunun birçok yerinde açık ve yağlı bir sarılık vardır.

En çok Atlas Okyanusunda bulunur. Karadeniz kıyılarında da bol miktarda tutulduğu gibi, İşkodra içerilerindeki göl ve nehirlerde de mevsiminde bol olarak rastlanır. İlkbaharda genellikle şubat ayından itibaren denizden nehirlere ve bazen pek uzaklara gidip yumurtasını döker. Haziran ayında yavrular ortaya çıkar. Bu şekilde üreyen T., ağustos ayı içinde denizlere döner. Haziranda yumurtadan çıkan yavrular ise bir süre nehirlerde kalıp 10 - 15 cm büyüklüğüne eriştikten sonra büyük T. ile buluşup denizlere çıkar. 30 - 35 cm olmadıkça ne kıyılara yaklaşır ne de nehirlerden yukarı çıkarlar.

Memleketimizde rastlanan T. üzerindeki siyah noktalar, T.'nin vücudunu örten ve pek kolay kopan büyük pulların altında olup el ile temas olunduğunda meydana çıkarlar. Bu cinsine bizde "kırgöz T." denmektedir. Bunlardan başka, Rhône nehrine yumurtlayan bir başka türü vardır. Alp dağlarının İtalya bölümündeki göllerde de T. bulunmaktadır. Türkiye denizlerinde büyük T.'den başka dişli T. (A. finta) ve dişsiz T. denilen türleri de vardır. Asıl T. dişsizi olup bunun eti mevsiminde oldukça lezzetlidir.

Avlanması için özel ağları bulunmaktadır. Genellikle tatlı su kaynaklarına yakın, bazen Boğaziçi dalyanlarında ve bazen de diğer balıklar arasında çıkmaktadır.

TİRSİNİKLİ İSMAİL AĞA : bk. İSMAİL AĞA, Tirsinikli.

TIRSO DE MOLINA (asıl adı : **Fray Gabriel Téllez;** Madrid 1571 - Soria 1648), İspanyol oyun yazarı. 1601'de Guadalajara'da bir tarikata girerek türlü görevler almış, daha sonra manzum tiyatro eserleri yazmıştır. Zengin bir entrika örgüsü içinde geçen eserlerinde kurnaz ve becerikli kadın tipleri işlenmiştir. Dinî ve tarihî oyun ve noveller de kaleme almıştır. *El condenado por desconfiado* [1635] ve *El burlador de Sevilla* (Sevillalı kadın avcısı) [1630] adlı eserleri tartışmalıdır. Bu sonuncu eserde dünya edebiyatında ilk defa Don Juan tipi ortaya çıkarılmıştır.

Eserleri : *El vergonzoso en el palacio* [1624]; *La prudencia en la mujer* [1634]; *Don Gil de las calzas verdes* [1635].

TİRYAKİ HASAN PAŞA : bk. HASAN PAŞA, Tiryaki.

TİSA : bk. TISZA.

TISCHBEIN [*tişbayn*], **Johann Heinrich Wilhelm** (Haina, Hessen 1751 - Eutin 1829), Alman ressamı. Hollanda'da yetişmiş, Berlin'de portreler yapmaya başlamıştır. 1779'da Roma'ya giderek A. Trippel'in yanında antik resimlerle uğraşmıştır. Raffaello ve Michelangelo'nun eserlerini incelemiştir. 1787'de Goethe ile birlikte Napoli'de bulunmuş, 1789'da Napoli Resim Akademisi müdürü olmuştur. 1799'da Almanya'ya dönen T., burada birçok tarihî tablolar, peyzajlar ve portreler yapmıştır. Bunlardan başka, Goethe'nin resmi de tanınmış eserleri arasındadır. Hâtıraları iki cilt halinde yayınlanmıştır [1861, yeni bas. 1922].

Johann Friedrich August T. (1750 - 1812) ve **Büyük Johann Heinrich T.** (1722 - 1789) ailenin tanınmış ressamları arasında yer alır.

TISELIUS, Arne Wilhelm Kaurin (Stockholm 1902 - Uppsala 1971), İsveçli kimya bilgini. Uppsala Üniversitesinde doktorasını yaptıktan sonra bütün hayatını fizik ve kimya ile uğraşarak aynı üniversitede geçirmiştir. Özellikle protein kimyası ve protein metabolizmasının analizi üzerine yaptığı çalışmalarla tanınmıştır. Protein molekülleri üzerindeki araştırmaları dolayısıyla 1948'de Nobel kimya armağanını kazanmıştır.

TISELIUS, Arne Wilhelm Kaurin

TISO, Jozef (Velká Bytča 1887 - Bratislava 1947), Slo-

vak din ve devlet adamı. Aslen Katolik rahibi olup siyasî hayata atılmış, Andrej Hlinka (b. bk.)'nın kurduğu Slovak Halk Partisine girmiştir. 1925'te millet vekilliğine seçilen T., 1927 - 1929 yılları arasında sağlık bakanlığı yapmıştır. Slovakların bağımsızlık isteklerini savunmuş, bağımsız Slovak hükümetinin başkanlığına getirilmiştir (6.10.1938). Hlinka'nın ölümü (1938)'nden sonra parti başkanlığına seçilmiştir. Hitler tarafından Berlin'e çağrılan T., Almanya'nın himayesinde Slovakya'nın bağımsızlığını ilân etmiştir (14 mart 1939). Daha sonra Slovakya devlet başkanlığı yapmıştır (26.10.1939 - 4.4.1945). Almanlarla iş birliği yaptığı için halk mahkemesi tarafından savaş suçlusu olarak ölüme mahkûm edilmiştir.

TISZA [*tiso*] (Alm. **Theiss,** Çekçe, Slovakça, Sırpça, Rumence, Rusça **Tisa**), Orta Avrupa'da bir ırmak, Tuna ırmağının en büyük kolu. Uzunluğu 977 km dir. Karpat dağlarından kaynağını alır, Ak ve Kara T. (Bilá Tisa, Cerna Tisa) kollarının birleşmesi sonunda oluşur. Macaristan topraklarından geçer (597 km), Novisad'ın doğusunda, Titel'de Tuna'ya karışır. 443 km lik bir bölümü gemi işletilmesine elverişlidir. Sağ kolları : Bodrog, Sajó, Zagyva; sol kolları : Szamos, Kőrös, Maros.

T., su rejimi dağlardaki kaynaklarına bağlı olan bir ova ırmağıdır. Bu bakımdan arasıra su baskınlarına yol açar. Bu baskınlar sonunda sık sık yatağını değiştirmiştir. Bu sebeple XIX. yüzyılda su baskınlarına karşı büyük düzenleme çalışmaları yapılmıştır. Bu çalışmalar sonunda yapılan setler Macaristan'a 2,5 milyon hektarlık ekim alanı kazandırmıştır.

T. ırmağı üzerinde ilk baraj 1950 - 1955 yılları arasında Tiszalök'te yapılmıştır. İkinci baraj Szolnok'un kuzeyinde kurulmuştur (mayıs 1973). Üçüncü baraj ise Szeged'de yapılacaktır.

TISZA : Szolnok şehri çevresinde Tisza ırmağı

TISZA [*tiso*], **István** (Budapeşte 1861 - Budapeşte 1918), Macar devlet adamı. 1903 - 1905 arasında ve 1913'te başbakanlık yapmıştır. 1910'da Millî Çalışma Partisi'ni kurmuştur. Meclis başkanı olarak 1912'de seçim kanununun genişletilmesine karşı çıkmıştır. I. Dünya Savaşı'nda Macaristan'ın savaş harcamalarını yükseltmiştir. 1917'de istifa etmiştir.

TISZA, István

TISZA [*tiso*], **Kálmán** (Geszt 1830 - Budapeşte 1902), Macar devlet adamı. 1875 - 1890 arasında başbakanlık yapmıştır. 1867 tarihli Avusturya - Macaristan birliğini sağlamlaştırmış, maliyeyi düzenlemiş ve ilmî gelişmeleri teşvik etmiştir.

TISZA, Kálmán

TISZAHÁT [*tisohāt*], Macaristan'ın kuzey - doğu bölümünde, Tisza (b. bk.) ırmağı boyunda bir bölge.

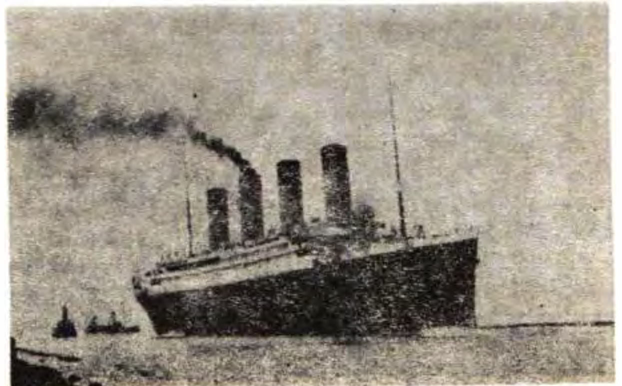
TISZALÖK [*tisolök*], Macaristan'ın Szabolcs - Szatmár idarî bölüm (megye)'ünde, Tisza (b. bk.) ırmağı kıyısında bir kasaba. Nüfusu 6 120 (1960)'dir. Macaristan'ın en büyük barajı T.'te kurulmuştur (1950 - 1955). Bu baraj bir hidroelektrik santralini ve Hortobágy su dağıtım şebekesini besler.

TISZÁNTÚL [*tisāntūl*] (Mac. = Tisza ötesi), Macaristan'da, Alföld (b. bk.) bölgesinin Tisza ırmağının doğusunda kalan bölümüne verilen ad. Szatmár düzlüğü, Nyírség, Hajdúság, Hortobágy, Nagy - Sárrét (Büyük Sárrét), Kis - Sarrét (Küçük Sárrét), Nagykunság (Büyük Kumanya) bölgeleri ile Tisza - Maros - Kőrös çevresini içine alır. Güney bölümünde lös tabakası çok kalın olduğundan buğday, mısır yetiştirilir, sebze (paprika) ekilir. Ayrıca, bu bölümde şeker pancarı ekimi de yapılır. Hayvancılık da gelişmiştir.

TIŠNOV [*tişnov*], Çekoslovakya'da, Moravya'nın güney bölümünde bir şehir. Nüfusu 5 000'dir. Büyük bir kireç fabrikası vardır.

TITAGARH, Hindistan'da, Batı Bengal bölümünde, Hooghly ırmağı kıyısında bir şehir. Nüfusu 76 400'dür. Çay ve jüt fabrikaları vardır. Dokuma ve gıda maddeleri sanayii gelişmiştir.

TITANIC [*titanik, taitænik*], İngiliz White Star gemicilik şirketinin lüks gemisi. Southampton'dan New York'a ilk seferini yaparken Newfoundland kıyılarında bir buzdağına çarpıp batmıştır.

TITANIC : Buzdağına çarpan Titanic

46 328 tonluk olan T., zamanının donatım bakımından en lüks gemisi olarak kabul edilmişti. Su geçirmeyen 16 bölmeli T., ilk defa uygulanan bazı özellikleri ile batmayan gemi diye tanınıyordu. T., 22 deniz mili hızla giderken 14 - 15 nisan 1912 gecesinde saat 02,20'de buzdağı geminin sancak tarafına çarpmış ve bu şiddetli çarpma sonunda gemi su alarak batmağa başlamıştı. Gemiden verilen imdat işaretleri, T.'ten 20 mil uzakta seyreden "Californian" adlı geminin telsizcisi uyuduğundan alınamamış, ancak "Carpathia" adlı gemi T. battıktan sonra kaza yerine gelebilmiş ve kurtarma çalışmalarına başlamıştı.

En büyük gemi faciası olarak tarihe geçen T. kazası sonunda 1 517 yolcu ölmüştü.

TİTANİT veya SFEN ($CaTiOSiO_4$) : 1. Parlak, genellikle saydam, sarı, yeşilimsi, kahverengi, kırmızımsı kahverengi veya siyah, monoklinal holoedrik kristaller halinde bir mineral. Yoğunluğu 3,4 - 3,6; sertlik derecesi 5 - 5,5; kırılma yüzeyi midye kabuğumsu.

T., kolay kırılır, klorhidrik asitten etkilenmemesine karşılık sülfürik asit tarafından bozunur. Alplerde, Kanada ve Amerika Birleşik Devletlerinde püskürük kayalarda bulunur.

2. Yaklaşık olarak % 14 Ni ihtiva eden bir bağlayıcı madde sayesinde % 51,2 Titankarbit ve % 48,8 Molibdenkarbit'ten oluşturulan son derece sert bir metal.

TİTAN'LAR, Yunan mitolojisine göre, Uranos (Gök) ile Gaia (Toprak)'nın çocuklarına verilen ad. *Titan* "dev" anlamına gelir. T.'lar, altısı erkek (Okeanos, Koios, Krios, Hyperion, İapetos ve Kronos), altısı da dişi (Theia, Rheia, Themis, Phoibe, Mnemosine ve Tithys) olmak üzere on iki varlıktı. Dişi T.'lara Titanid adı veriliyordu.

Themis ve Mnemosyne, Zeus'la evlenirler. Öbür T.'lar aralarında birleşirler. Örnek olarak, Okeanos deniz tanrıçası Tethys'le evlenip Styks, Asia, Elektra, Doris, Eurynome, Dione, Kalypso gibi Okeanos kızlarını meydana getirir.

Koios, Phoibe ile evlenir, Asteria ve Leto'yu meydana getirirler. Kendileri de, çocukları da parlaklığın sembolü olan varlıklardır. Leto, Zeus'la evlenip Apollon'la Artemis'i doğurur.

Krios, Pontos'un kızlarından Eurybie ile evlenir. Çocukları Astraios, Pallas ve Perses'tir.

Theia, Hyperion ile birleşir. Eos (Şafak), Helios (Güneş) ve Selene (Ay)'yi doğurur.

İapetos, Okeanos'un kızı Asia (veya Klymene) ile evlenir, çocukları Atlas, Prometheus, Epimetheus ve Menoitios'tur.

T.'lar Zeus tarafından yok edilmişlerdir.

TİTANYUM (kısaltması : Ti), metalik element. Atom ağırlığı : 47,9; izotopları : 48 (% 73), 46 (% 8), 47 (% 8), 50 (% 5), 49 (% 5); atom No. : 22; kimyasal birleşme değeri : genellikle IV olmakla beraber III ve II değer taşıdığı bileşiklere de rastlanmaktadır. T., gri renkten siyaha kadar değişebilen renkte toz veya yekpare, çeliğe benzer görünümde kütleler oluşturur. T., genellikle gevrek, sert ve kızgın halde iken dövülebilir olmasına karşılık saf olanı soğukta bile levhalar şeklinde haddelenebilir. T.'un ergime noktası 1 725°C, kaynama noktası 3 000°C nin üstünde, yoğunluğu 4,49 olup çelik sertliğinde, normal sıcaklıkta havadan etkilenmez, deniz suyundan etkilenmez, büyük miktarlarda hidrojen absorbe eder, fluorhidrik ve sıcak klorhidrik asitlerde çözünür, havadaki oksijene 700°C ye kadar mukavemet gösterir, Nirosta çeliğine benzer biçimde korozyondan etkilenmez.

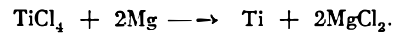
T., malzeme olarak, yüksek ısılarda kullanıma uygun değildir, çünkü yüksek ergime noktasına rağmen mukavemeti 426°C nin üstünde hızla azalır; 537°C nin üzerinde metali gevrek ve kırılgan yapan havadan O ve N absorbsiyonu başlamış olur. Bu eksiklik, T. alaşımları yapımı yolu ile giderilmektedir. T., demir ile kolayca alaşım durumuna getirilerek Ferrotitan oluşturur.

T.'un yer kabuğunun 16 km kalınlıktaki üst tabakasındaki payı % 0,58 kabul edildiğinden, elementlerin çokluğu listesinde, H ile Cl arasında 10. sırayı alır.

En önemli T. minaralleri : Rutil, Anatas, Brukit, İlmenit, Perovskit ve Titanit'tir. Bunun yanısıra T., nadir topraklar içinde (% 0,5) ve tarla topraklarında da bulunur. En önemli T. cevher yatakları Amerika Birleşik Devletleri, Avustralya, Hindistan, Kanada ve Norveç'te bulunmaktadır.

Üretim : T.'un C, N v.b. olan büyük kimyasal ilgi (afinite)'si dolayısıyla beliren güçlükler sebebiyle saf T.'un üretilmesi için teknikte önce 1 400°C altında ergiyebilen demir - T. alaşımı (% 10 - 25 T.'lu Ferrotitan) üretilir. Bu alaşım Rutil'in, demir varlığında, kömür veya alüminyumla redüksiyonu ile elde edilir. Daha saf T., titantetrakloridin metalik sodyum veya titandioksidin metalik kalsiyumla redüksiyonu ile gerçekleşir. T.'un en safı ve daha düşük ısılarda haddelenebilir kalitesi van Arkel metodu ile üretilir. Bu metotta, titantetrayodit buharları, payreks camından mamul bir tertibat içinde bulunan ve 1 600°C kızdırılmış ince volfram tellerinde ayrışır. Oldukça saf, % 99,95 lik T., sinterleme ile elde edilir.

1947'de Amerika Birleşik Devletleri Bureau of Mines teşkilâtı, yeni bir T. üretme metodu geliştirmiş bulunmaktadır. Bu metoda göre, 750°C de sıvı halde bulunan magnezyum içine titanyumtetraklorit damlatılır ve bir helyum ortamında, basınç altında T. redüksiyonu gerçekleştirilir :

$$TiCl_4 + 2Mg \longrightarrow Ti + 2MgCl_2.$$

1949'da Amerika Birleşik Devletlerinde Du Pont tarafından elektrikli fırınla T. üretme metodu geliştirilmiş bulunmaktadır.

Kullanımı : Titanit çelikleri, sert metaller, roket ve jet tahrik sistemleri, tekstil makineleri için gerekli mil ve bobinler, yay ve uçak parçaları, yüksek dayanımlı ve koroziyondan etkilenmez her türlü eşya imalinde kullanılır.

T. alaşımları, asit ve tuzlara karşı olan yüksek değişmezlik ve paslanmazlık nitelikleri dolayısıyla, kimya cihazlarının yapımında kullanılır. Alüminyumunkine benzer düşük özgül ağırlıklarına karşılık ısıya dayanımları daha yüksektir. Bu sebeple de uçak ve roket yapımı sanayiinde, ayrıca zorlanmaya tâbi ve hızlı dönen makine parçaları imalinde çelik yerine kullanılırlar.

T. pigmentleri pigmentler olarak uygulama alanı bulan titanyum bileşikleri. En önemlileri, beyaz pigmentler olarak bilinen ve lak, sunî madde, kâğıt vb. inin pigmentleştirilmesinde kullanılan *titanyum dioksit pigmentleri*'dir. Modifikasyonların (Rutil $n_D = 2{,}70$; Anatas $n_D = 2{,}25$) yüksek kırılma sayısı sebebiyle, değişik ortamlarda örtme yetenekleri yüksektir. Titanyum dioksit pigment-

leri, ham madde olarak İlmenit kullanımı ile bir yaş yöntem olan sülfatlama ve ham madde olarak tabiî Rutil kullanımı ile ve bir gaz faz'ı yöntemi olan klorürleme yöntemi ile üretilirler. *Titanyum beyazı*, % 30'dan fazla titanyum dioksit ihtiva etmeyen bir pigment karışımıdır. Arta kalan kısımlar ise baryum, kalsiyum ve magnezyum karbonat ve sülfatlarıdır.

TITCHENER [*tiçinir*], **Edward Bradford** (Chichester, İngiltere 1867 - Ithaca, New York 1927), İngiliz deneysel ve sistematik psikoloji bilgini. Oxford Üniversitesinde fizyoloji ve felsefe okuduktan sonra Leipzig'de Wilhelm Wundt'un laboratuvarında öğrenimine devam etmiştir. 1892'de doktorasını yaptıktan sonra, 1893'te Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmiştir. Cornell Üniversitesinde 35 yıl süreyle psikoloji profesörlüğü yapmıştır. Kendi alanında sekiz kitap yayınladıktan sonra bunların gözden geçirilmiş ve genişletilmiş yeni baskılarını da yayınlamıştır. Almancadan İngilizceye on bir eseri tercüme etmiştir. "American Journal of Psychology" dergisini otuz bir yıl yönetmiştir. 1904'te Society of Experimental Psychology derneğini kurmuştur. T., Wilhelm Wundt'un etkisinde kalmıştır. En önemli eseri *Experimental Psychology* (Deneysel psikoloji) [4 cilt]'dir. T.'in bu eseri ansiklopedik bir el kitabı mahiyetindedir. Diğer eserleri : *Lectures on the elementary Psychology of Feeling and Attention* (Duyma ve dikkatin başlangıç psikolojisi üzerine dersler) [1908]; *Lectures on the experimental Psychology of the Thought Processes* (Düşünce oluşumunun deneysel psikolojisi üzerine dersler) [1909]; *A Textbook of Psychology* [1910]. *Systematic Psychology : Prolegomena* (Sistematik Psikoloji : Giriş) [1929] adlı eseri ölümünden sonra yayınlanmıştır.

TITICACA [*titikaka*] **GÖLÜ**, Güney Amerika'da, And dağlarında bir göl, yeryüzünün en büyük dağ gölü. Yüksekliği 3 812 m, yüzölçümü 8 300 km², uzunluğu 190 km, orta bölümünde genişliği 50 km, derinliği 272 m dir. Peru ile Bolivya arasında uzanan gölün 4 910 km² lik bölümü Peru'ya, geri kalan bölümü Bolivya'ya bağlıdır. T., Río Desaguadero ayağı yoluyla güney - doğudaki Poopó gölü (Lago de Poopó)'ne bağlıdır. Peru'ya bağlı Puno ile Bolivya'ya bağlı Guaqui demir yolu durakları arasında gemi bağlantısı vardır.

TITICACA : Titicaca gölünde yerli bir yelkenli

TITO, Josip Broz (Kumrovec, Hırvatistan 25.5.1892 - Belgrad 4.5.1980), Yugoslav devlet adamı. Çok çocuklu bir köylü ailesinin yedinci çocuğu olan T., ilk okulu Kumrovec'te bitirmiştir. Šišak'ta 1907 - 1910 yıllarında çıraklık yaparken Metal İşçileri Sanat Okulunda da okumuştur. Daha sonra Zagreb'de işçilik yapan T., 1913'e kadar Kamnik (Slovenya)'te, Cenkow (Çekoslavakya)'da, München, Mannheim ve Ruhr bölgesinde ve Viyana'daki metal fabrikalarında çalışmıştır. 1913 yılının başlarına kadar Viyana'da kalmış, Almancayı öğrenmiştir. Avusturya - Macaristan kışlalarında askerlik yapan T., savaşa karşı olduğunu açıklaması üzerine hapsedilmiştir. Hapisten çıkınca, 1915 başlarında kendi birliği, 25. Domobran alayı ile Karpat dağlarındaki Rus cephesine gönderilmiştir.

TITO, Josip Broz

T., 25 mart 1915'te bir Rus süvari hücumunda yaralanmış ve esir düşmüştür. On üç ay süren tedavisi sırasında Rusça öğrenmiş ve 1916'da Ardatov (Simbir eyaleti, Sovyetler Birliği)'daki savaş esirleri kampına gönderilmiştir. Orada önce bir değirmende, sonra Ural bölgesindeki Kumgur'da demir yolları inşaatında çalışmıştır. Burada Bolşeviklerle ilişki kurmuş ve onların toplantılarına katılmıştır. Savaş esiri olan askerlerin çıkarını korumak istediğinden 1917 mart ayında hapse atılmıştır. Petrograd (Leningrad)'da Şubat ihtilâlinin başarıyla sona erdiği duyulunca bölge işçileri tarafından hapisten kurtarılmıştır. Haziran 1917'de Petrograd'a gidip sokak gösterilerine katılan T., yakalanmış ve tutuklu olarak Kumgur kampına sürgün edilmiştir. Oraya giderken trenden atlayıp kaçmıştır. Bu dönemde Omsk'ta Sovyet idaresi kurulmuştu. T. Kızıl Ordunun Enternasyonal Birliği'ne katılmış ve bu birliğin Yugoslavya grupunda çalışmıştır. Ocak 1920'de Pelagiya Belousova ile evlenmiş ve karısıyla Petersburg'a gitmek üzere Omsk'tan ayrılmıştır. 1920 sonbaharında Narva ve Szczecin üzerinden memleketine dönmüştür. 1920 - 1924 arasında Zagreb ve Bjelovar yakınlarında bir değirmende çalışmıştır. Küçük bir kıyı şehri olan Kraljevica'da gemi yapım şirketinde bir yıl kadar çalıştıktan sonra ekim 1926'da işinden çıkarılmıştır. 1927'de Zagreb'e dönmüş ve Yugoslav Komünist Partisine yazılmıştır.

1934'te hapisten çıkınca önce Viyana'ya, sonra Moskova'ya gitmiştir. Orada iki yıl kaldıktan sonra Yugoslavya'ya dönmüş ve Yugoslav Komünist Partisi'nin başına geçmiştir. T. bu arada partinin askerî komitesini de kurmuştur. O yıllarda iç ve dış olayların hızlı bir şekilde birbirini takip etmesi, T.'yu ön plana çıkarmıştır. Nisan 1941'de Hitler'in Yugoslavya'yı işgali sırasında T. halkı savaşa hazırlamağa koyulmuştur. Ayaklanmaların başına geçmiş ve Halk Kurtuluş Savaşının başkomutanı olarak savaşı idare etmiştir. Yugoslavya'nın bir federasyon şeklinde teşkilâtlanmasının gerektiğini öne sürerek çeşitli cephelerde Alman ve İtalyan kuvvetleri ile *ustaşi* (b. bk.)'lere karşı savaşmıştır. W. Churchill tarafından da desteklenen T., rakibi Mihajlović (b. bk.)'in

TITO : II. Dünya Savaşında cephede

gözden düşmesini sağlamış ve partizanlardan oluşan bir ordu kurmuş, hükümetin başına geçmiştir.

1941 sonbaharında T.'nun partizan devleti olarak bilinen Užice Cumhuriyeti kurulmuştur. Eylül ayında Belgrad'ı terk eden T., ekim - kasım aylarında Užice'de bulunmuş ve savaşı buradan idare etmiştir. Almanların yaptığı büyük taarruz sonunda Batı Bosna'ya çekilme kararı almış ve bir süre sonra karşı taarruza geçmiştir. 29 kasım 1943'te T.'ya mareşallik rütbesi verilmiş ve geçici hükümeti oluşturan Yugoslavya Kurtuluş Millî Komitesi'nin başkanlığına seçilmiştir. T., kral Petar'ın yurt dışına kaçmış bulunan hükümetine karşı çıkmış, ekim 1944'te Kızıl Ordu birlikleri ile birlikte Belgrad'a girmiştir. 29 kasım 1945'te cumhuriyet ilân edilince T. hükümet başkanlığına ve başkomutanlığa getirilmiştir.

Yugoslavya'da savaş sonrasında sanayileşme hareketi başlatılmış ve Beş Yıllık Plan 1947'de kabul edilmiştir. 1948'de Sovyet Komünist Partisi tarafından ağır tenkitlere uğrayan T., baskılara boyun eğmemiş, Batı devletlerine ve Amerika Birleşik Devletleri'ne yaklaşarak onlardan gerekli malî ve ekonomik yardımları almıştır. 13 ocak 1953'te Federal Halk Meclisi'nce getirilen kanun ile bazı yeni yönetim maddeleri kabul edildikten bir gün sonra cumhurbaşkanı seçilmiştir. Aynı yıl Türkiye ile Ankara antlaşmasını imzalamıştır.

Yugoslavya'daki çeşitli iç işleri ve özellikle 1953 - 1954'teki Trieste probleminin çözümü ile uğraşan T., 1964 yılı ekim ayında bağlantısız ülkelerin hükümet veya devlet başkanlarının katıldığı Kahire'deki toplantıda, 57 ülke temsilcisi önünde "Üçüncü Blok" veya "Üçüncü Dünya" adı verilen bir hareketin öncülüğünü yapmıştır. Bu hareketin kurulması, genişletilmesi ve güçlendirilmesinde T.'nun rolü büyüktür.

Yugoslavya Komünist Partisi'nin adını Yugoslavya Komünistler Birliği olarak değiştirdikten sonra T., bu birliğin 1940'taki 5. Kongresinden 8. Kongresine kadar genel sekreterlik görevini yapmıştır. Merkez Komitesi'nin 1966'daki 5. Oturumunda ve 1969'daki 9. Kongrede Yugoslavya Komünistler Birliği başkanlığı görevine, 1974'teki 10. Kongrede de sınırsız yetkilerle yeniden cumhurbaşkanlığına seçilmiştir. Yugoslavya Komünistler Birliği'nin gelişmesinde T.'nun büyük katkısı olmuştur.

Yugoslavya'nın savaş sonrası kalkınmasını sağladığı gibi, toplum sisteminin diğer sosyalist ülkelerde olmayan ve onlara benzemeyen bir biçimde gelişmesine çalışmıştır. Dışarıdan yapılan baskılara karşı koymuştur.

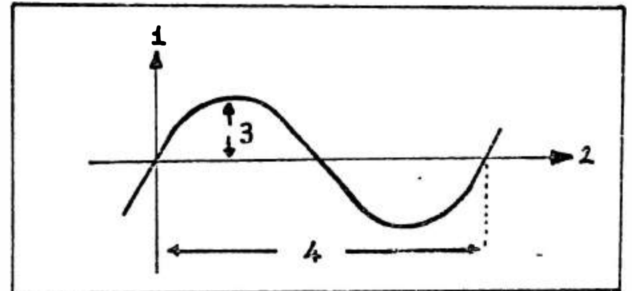
TİTOGRAD (1945'e kadar kullanılan eski adı : **Podgorica**), Yugoslavya'da, Karadağ (Crna gora) federatif cumhuriyetinin başşehri. Nüfusu 39 000 (1964)'dir. Ribnice ve Morača ırmakları kıyısında uzanan şehir, önemli bir kara ve demir yolu kavşağı olarak gelişmiştir. Hava alanı (Golubavci) şehirden 14 km uzaklıktadır. Metalürji, gıda maddeleri, sigara, kimya ve dokuma endüstrileri gelişmiştir. T. çevresinde Roma çağına ait kalıntılar vardır. Podgorica, yerleşme merkezi olarak XIII. yüzyıldan kalma kaynaklarda geçer.

TİTOV, German Stepanoviç (doğ. Verhnee Silino, Altay 1935), Yuriy Gagarin'den sonraki ikinci Sovyet astronotu. "Vostok 2" uzay kapsülü içinde 6 - 7 ağustos 1961'de 178 - 257 km yükseklikte dünyanın etrafında on yedi defa dönmüş ve bu dönüş sırasında yaklaşık 700 000 km lik yol almıştır. Sovyetler Birliği Yüksek Şurası üyeliğine seçilmiştir.

TİTOV VELES (eski adı : **Veles**; Türkçe adı : **Köprülü**), Yugoslavya'nın Makedonya bölümünde, Vardar ırmağı kıyısında bir şehir. Nüfusu 30 000 (1964)'dir. Önemli bir ticaret merkezi olan şehirde bir ipekli dokuma fabrikası vardır. Porselen, metalürji ve gıda maddeleri endüstrisi gelişmiştir. Bk. KÖPRÜLÜ.

TITOVO UŽICE [*titovo ujitse*] (eski adı : **Užice**), Yugoslavya'da, Batı Sırbistan'da bir şehir. Nüfusu 20 100 (1961)'dür. Gıda maddeleri, ağaç, kâğıt ve dokuma sanayii gelişmiştir. Užice 1445'te Osmanlı Türkleri tarafından alınmış 1805'te Sırpların eline geçmiştir. 1941'de Tito'ya bağlı partizanlar Užice de bir cumhuriyet kurmuşlardır. Bu cumhuriyetin ömrü uzun sürmemiştir.

TİTREŞİM'LER (Alm. Schwingung, Fr. Vibration, oscillation, İng. Vibration) [Fiz.], elastik bir cisim veya ortam moleküllerinin dengeli noktalarından itibaren münavebeli olarak ve karşılıklı yönlerde periyodik hareketleri.

TİTREŞİM'LER : 1. Uzama (Élongation), 2. Zaman, 3. Amplitüd, 4. Frekans

Bunlar, belli sınırlar arasında oluşan, düzenli git - gel hareketleridir (sarkaç, teller, ses etkisindeki hava molekülleri, elektriksel ve magnetik alan şiddetleri vb. gibi). Hareketsiz durumdan olan uzaklığı, *uzama* (élongation), en büyük uzaklığa *amplitüd* (amplitude) denir. Değişmeyen, eşit değerdeki amplitüd'lü T.'e *sönümsüz*, amplitüdü gittikçe azalanlarına ise *sönümlü* T. denir. Belli bir andaki T. durumuna *T. faz*'ı adı verilir. Yan yana bulunan noktaların, birbiri ardı sıra T.'lere uğraması, ilerleyen dalgalar oluşmasına sebep olabilir. Zaman birimi içinde meydana gelen T. sayısına *frekans*, T. dalgası'nın sakin noktasına *T. düğümü*, T. dalgası amplitüdünün en büyük uzamasına tekabül eden noktaya *T. göbeği* denir.

T.'ler, bazen çok zararlı olabileceklerinden, bunların önlenmesi için amortisör, susturucu gibi cihazlar kullanılır. Diğer yandan, su altı ve zemin araştırması işlerinde kullanılan gerek sonar ve sismik cihazlar olsun, gerek günlük hayatımızda kullanılan voltaj regülatörleri, basınçlı hava ile çalışır mekanik âletler gibi yararlı cihazlar olsun, hepsinin çalışması, T. ilkesine dayanır.

TITULESCU [*titulesku*], **Nicolae** (Craiova 1883 ? - Cannes 1941), Rumen siyaset adamı. 1905'te Iaşi Üniversitesinde medenî hukuk profesörlüğüne atanmıştır. 1909'da Bükreş Üniversitesine çağrılmış, 1912'de milletvekili olarak parlamentoya girmiştir. Siyasî hayatta Ionescu ile iş birliği kurmuştur. 1917 ve 1920 - 1926 yıllarında maliye bakanlığı, 1927 - 1928 ve 1932 - 1936 yıllarında da dış işleri bakanlığı yapmıştır. Romanya'yı Milletler Cemiyeti'nde temsil eden T., ülkesinin batı demokrasileriyle, özellikle Fransa ile iş birliği kurmasına ağırlık vermiştir. Küçük Antant devletleriyle yakın ilişkiler kurduğu gibi, Balkan Paktı'nın gerçekleşmesine de katılmıştır (bk. BALKAN ANTANTI ve PAKTI). Romanya'nın Sovyetler Birliği ile yakın ilişkiler kurmasına önem vermiş, ancak, bu yolda ileri gittiği iddiasıyla Tatarescu (b. bk.) tarafından uzaklaştırılmıştır. Hiçbir partiye girmeyen T., Fransa'ya göç etmiştir.

TITUS LIVIUS: bk. LIVIUS, Titus.

TIVOLI, 1. Roma'nın doğusunda, Aniene ırmağı kıyısında bir şehir. Nüfusu 42 000, denizden yüksekliği 230 m dir. Aniene ırmağı, T. yakınlarında traverten terasları ve elektrik enerjisi üretiminde faydalanılan çağlayanlar oluşturur. T. daha Renaissance devrinde bir sanayi merkeziydi; ilk olarak kâğıt fabrikaları, matbaalar ve bir şapka imalâthanesi kurulmuştu. II. Dünya Harbinden sonra şehrin eski bölümlerinin görünüşü değişmiştir.

Roma imparatorluğu döneminde de T. çok sevilen bir yazlık (*Tibur*) idi. Hadrianus zamanında en parlak çağını yaşamıştır. O devirden kalan eserler arasında en önemlileri, oldukça iyi bir durumda günümüze kadar gelen ve Sybilla Tapınağı diye de anılan Vesta Tapınağı (M. S. I. yüzyıl) ve T.'nin güney - batısında bulunan Hadrianus'un köşküdür. Roman çağında yenilenen katedral, XVII ve XVIII. yüzyıllarda büyük ölçüde Barok üslûbuna sokulmuştur; çan kulesi ise eski karakterini muhafaza etmektedir. S. Maria Maggiore kilisesi de Roman çağından kalma cephesi ve gotik giriş kapısı (portal) ile dikkati çeker.

Renaissance dönemi köşkleri ve parkları arasında en önemlisi 1549'dan sonra Pirro Ligorio'nun inşa ettiği Villa d'Este ve meşhur bahçesidir. Villa Gregoriana'nın parkları Anio çağlayanları (yüksekliği 108 m)'nı ve mağaraları çevreler.

TIVOLI : Villa d'Este parklarında "Org" adındaki ünlü bir fıskıyeler topluluğu

T.'nin batısında kükürtlü kaplıcalar (Bagni di Tivoli) bulunmaktadır.

2. Kopenhag'ın merkezinde yazları açılan eğlence parkı ve merkezi. Parklar, yeşil alanlar, eğlence yerleri ve lokantalar dışında kültür tesisleri de vardır : kendi senfoni orkestrası ile bir konser salonu, pantomim tiyatrosu (bale), camlı salon (varyete) vb.

TİYATRO: Dilimize İtalyancadan (*teatro*) girmiştir. Yunancası *theatron*, Latincesi ise *theatrum*'dur. Yunancada buna yakın olan *theasthai* (= görmek), *thea* (= görünüm), *theoras* (= seyirci), *theorein* (= bakmak), *theorie* (= gösterim) sözleri de hep "görmek", "görsel", "bakmak" anlamlarıyla yüklüdür. Bu bakımdan T. olgusu daha çok görseldir. Bazı T.'culara göre, en iyi T., sağırların da zevk alabileceği T.'dur. Bu sebeple "radyo T.'su" anlamsızdır, daha doğrusu gözükmediği için T. değildir. Buna en yakın Türkçe söz, Uygurcadaki *körmük* sözüdür.

Tiyatro sözü pek çok anlamlar taşımaktadır. "Oyun yeri", "oyun binası", "sahne", "sanat" ve "oyunculuk", "dramatik sanat" gibi. "Büyük T." dediğimiz zaman T. binasını; "Devlet T.'su" dediğimiz zaman bir topluluğu veya teşkilâtı; "İngiliz T.'su", "Fransız T.'su" dediğimiz zaman bu ülkelerdeki her türlü T. etkinliğini anlarız. "Shakespeare'in T.'su" dediğimiz zaman onun dramlarını düşünürüz. "Ahmet T.'cu oldu" dediğimizde ise, burada T. bir uğraş, bir meslek olmuş oluyor. T. bilimi, T. hukuku, T.'culuk, Orta Çağ T.'su, T. sanatı, İstanbul'da T., T. dostu gibi sayısız deyişlerde değişik anlamları amaçlarız.

Bir sanat olarak T.'nun bütün sanatlarla yakın ilişkisi olduğu gibi, kendisi hem bir zaman sanatı hem de bir mekân sanatıdır. Görmeye dayanan yanı daha ağır basmakla birlikte kulağa da önemli yer verir.

Temsilde görme ve işitmeye dayanan iki ana unsur buluruz. Görmeye dayananlar giyim kuşam, maskeler, dekor, sahne donatımı, mobilya, renk, ışık, gölge, insan tavırları, gruplaşmalar, mimikler, tavırlar, hareketlerdir. İşitmeye dayananlar ise oyunun temposu, sesler, tonlar, ezgiler, konuşma ve söyleşmeler, kişilerin karakteri, oyunun hikâyesi ve anlatımıdır. Buna göre, görmeye dayanan unsurlardan resim, heykel, mimarî, dans sanatı; duymaya dayananlarda da müzik, şiir, roman, hikâye gibi edebî türleri buluruz. Bu karmaşıklığından ötürü T.'yu veya dramatik sanatı sınıflamakta estetik teoricileri büyük zorluk çekerler, çeşitli sınıflamalar ileri sürerler.

T.'da iletişim kapalı döngüler olarak gelişir. Yazar, eserini metin olarak oyuncuya iletir, oyuncu da bunu yorumuyla yazara iletir. Yine oyuncu, çeşitli sahne sanatlarıyla iş birliği yapıp oynayarak seyirciye iletir, seyirci de algılaması ve tepkisiyle bunu oyuncuya geri iletir. Böylece yazardan seyirciye iletişim, seyirciden yazara doğru geri gelmiş olur. İşte T. eylemi bu kapalı döngü içinde oluşmaktadır.

Yüzyıllar boyu T. sanatı ile dramatik edebiyat bir arada olmuştur, öyle ki T.'ya "ayaklı, yürüyen bir edebî eser" de denmiştir. Ancak, bir metne dayanmayan, hatta sözsüz T. da çok yaygındır. Bale sanatı, commedia dell'arte, Türklerin orta oyunu veya hiç söz kullanmayan Hintlilerin Kathakali denilen dram türleri gibi. Bu bakımdan T. ile dramatik edebiyat bağımsız olarak da incelenmektedir.

T. ve dram ayrı incelenmekle birlikte, ikisi de iki temel üslûpta ortaktır. Çağlar boyunca birbirine karışmış, bazen birinin, bazen ötekinin ağırlığını duyurduğu bu iki temel üslûptan biri göstermeci *(presentational)*, öteki benzetmeci *(representational)* T. üslûbudur. Birinciye yanılsamasız T.; ikincisine gerçekçi, yanılsamacı T. da diyebiliriz. Birincide oyuncu, oyuncu kişiliğini yitirmez; oyun yeri oyun yeridir, sahne sahnedir. Seyirciye kişilerin, olayların gerçek olduğu yanılmasını verme çabası gösterilmez. İnandırmaya, kandırmaya çalışılmaz. Koronun, seyirciye seslenişin, şiirin olduğu yerlerde göstermeci üslûp ağır basmaktadır. Bizim orta oyunu ve Brecht'in epik T.'su, sahne düzeni, oynanışı, metniyle göstermeci üslûbun örnekleridir. Burada, eylemin, gösterilerin T. olduğu saklanmaz. Benzetmeci veya gerçekçi üslûpta ise, eser, oynanış ve sahne düzeninin yardımıyla gerçek hayatın bir yanılsaması yaratılır. Ancak, hiçbiri arı biçimde değildir; bu üslûp, karşıtı olan üslûbun unsurlarını taşıyabilir. Gerçekçi yazılmış bir oyun, göstermeci üslûpla oynanabilir. Bir T. binası, gerçekçi veya yanılsamacı biçimde olabilir. Ancak, birtakım unsurların katılmasıyla burada göstermeci bir oyun oynanabilir : Brecht'in oyunlarının Doğu Berlin'deki T.'da oynanışı veya eski tulûat oyuncularının birtakım gerçekçi metinlerden esinledikleri oyunları kendi göstermeci üslûplarına uydurmaları gibi.

T.'nun kökeni : T.'nun geçmişteki kökleri için çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Söz gelişi, bir kedinin bir yün yumağıyla oynaması ve kendisinin kedi, yumağın da fare yerine geçişi bile bu konuda bir örnek olabilir. İlk insanoğlunun taklitleri av oyunları ve ayinlerle ilgilidir. Bir hayvanı taklit etmek, dilin haberleşmeye yeterli olmadığı çağlarda, avdan dönüşte maceralarını arkadaşlarına anlatabilmek içindir. Bu, zamanla avın ayrılmaz bir bölümü oldu. Avcılar ya avlayacakları hayvanın kürkünü giyip onu taklit ederek yanına ürkütmeden yaklaşmak fırsatını buluyorlar ya da taklitçi büyüye baş vurarak — Cherokee Kızılderililerinin hindi avlarken yaban kedisi maskesi takması gibi — bir başka hayvanın taklidini yapıyor ve böylece bu hayvanın avcılık yeteneklerinin kendilerine geçeceğine inanıyorlardı. Burada açıkça belli olduğu gibi, kimliğini gizlemek, örtmek yerine, başlıca amaçları büyüdür. Avlarına yaklaşırken türkü söylerler, maskenin büyüsüyle hayvanı vuracaklarını belirtirler. Bu duruma, antropologlar yeryüzünün her köşesinden örnekler vermişlerdir. Konya'nın güneyinde, Çatalhöyük'te, 8000 - 9000 yıllık neolitik şehirde bulunan renkli duvar resimlerinde, geyik avcısı dansçılar, sırtlarında pars derisi, ellerinde yay ve oklarıyla dans ederlerken, kiminin de davul çalmakta olduğu görülür. Avdan sonra da bu, bir ayin çerçevesinde sürmekte, gitgide bir seyirlik oyun niteliği kazanmaktadır. Birçok kabilelerde, bütün bir av sahnesi canlandırılırken, içlerinden biri de avlanacak hayvanın taklidini yapmaktadır. Bugün çokları, bu töreni yalnızca eğlence için düzenliyorlar : Avustralya yerlilerinde olduğu gibi. Bunlarda bir yaşlı adam kanguru kılığına girip genç oyuncuları önüne katmış, bir başka yaşlı adam ise onları elinde bir sopayla beklemektedir. Kabilenin avcılık yöntemi her şeyi ile taklit edilmekle birlikte, elinde sopası olan adam bunlara vurmak ister, başaramaz ve alay konusu olur.

Hayvan taklidi yalnız av ve avcılık için değildir. Seçilen hayvan, kabilenin totemi olabilir. Nitekim M. Ö. VI. yüzyıldan kalma bir testi üzerindeki resim, at kılığındakilerin üzerine çıkmış bir erkek korosunu ve onlara eşlik eden bir flüt çalgıcısını göstermektedir. Burada koro, atı kutsal tanıyan Poseidon'a tapanlar olacaktır. Nitekim ondan yüz yılı aşkın bir zaman sonra Aristophanes, *Hippes* (Atlılar) adlı oyununda, atlardan oluşan bir koro kullanmıştır. Bu çeşit gösteriler Avrupa'da ve Anadolu'da günümüze kadar yaşamıştır. Oysa V ve VI. yüzyılda kilise, bu çeşit yapma atları, hayvan postu giymeyi ve hayvan başları takınmayı yasaklamıştı. XIV. yüzyıldan kalma Flaman kökenli bir minyatür de çeşitli hayvan maskeleri giyinmiş oyuncuları göstermektedir. Aynı minyatürün bir başka yerinde ise oyuncu tam hayvan kılığında görülmekte, başı hayvanın göğsünden çıkmaktadır. Yapma atlar, Hindistan'da bolluk amacıyla yapma ineğe dönüşmüştür. Bugün de Anadolu köylüsü böyle yapma atlar, develer, ineklerle oyun çıkarmaktadır.

Avcılıktan tarıma geçişte bu törenler çok daha ayrıntılı, gösterişli oldu, mevsim dönüşlerinde ölüm ve yeniden dirilme mitoslarına dayandı. Bu çeşit törenler bugün Avrupa'da ve özellikle Anadolu'da yaşamaktadır. Çoğunlukla kışın gündüz - gece eşitliğinde (21 mart) veya ilkbaharda yeni yılı canlandırmak için yapılmaktadır. En yalın biçimiyle, kışı alt etmek amacıyla bir ifritin, bir cinin öldürülmesi veya uysallaştırılması gerekmektedir. Avusturya Alpleri'nde, Noel'den sonra şeytan maskesi takan ve adına Perth denilen bir yaratık, sokaklarda belirir; kovalanması ve sözde öldürülmesi gerekmektedir. Brueghel'in bir resminde, yaban kılığındaki adamı halk, evlerinin pencerelerinden korkuyla seyretmektedir. Ev sahibi bunlara biraz para verir. Bu kış yarısı töreninde arasıra kızlardan öpücük, ötekilerden para ve yiyecek istenir. Yunanistan'da, bu yaban kılıklı oyuncular temsilden sonra tavuk çalarlardı. Ev sahipleri onlara konukseverlik göstermezse, özel bir şarkıyla bu eve uğursuzluk dilemekteydiler. Nürnberg'de XIII. yüzyıldan başlayarak, yıllık Schembart törenindeki yürüyüş sırasında kasaplar, sokaklar-

da ellerinden geldiğince zıplayıp yükseğe sıçrarlardı. Deliler ve şeytanlarla dolu sayılan bir araba, dansçılarca yakılırdı. Eski törenlerin kalıntıları olarak, kâğıt parçalarından, samanlardan yapılmış veya yamalı elbiseler giyinirlerdi.

Bu yaban adamları, Yunanlılarda Hercules'ten başgüldürücü Papposilenus'a, oradan *commedia dell'arte*'deki Arlequino'ya kadar gelişmiş, rahip de profesyonel oyuncu olmuştu. Büyük Okyanus'un batısındaki Bismarck takımadalarında, her yeni ay çıkışında Duk - Duk denilen korkunç maskeli biri, denizden gemiyle köye gelir, ancak köylülerin ona bırakacağı bol yiyeceklerle yatışırdı. Yalnız yaşlılar, bunun kendi seçtikleri biri olduğunu bilir, ötekiler ölüm korkusuyla bu yiyeceklere dokunmazlardı. Aradan zaman geçince bu görenek değişti. Artık yaşlılar bir T. topluluğu gibi köy köy dolaştılar, maske takarak içlerinden biri Duk - Duk, öteki de karısı Tuburan oldu ve temsiller vermeye başladılar.

Bu verdiğimiz örnekleri ve bunların dışında kalan konuları toparlarsak, insanoğlunu oyunculuğa yönelten fonksiyonları şöyle açıklayabiliriz :

1. Taklit fonksiyonu : Gerek çocukta gerek ilkel insanda güçlü bir taklit içtepisi bulunur. Bu, hayvanlarda da görülür. Uçmasını öğrenen kuş yavrusunda, fare yakalamayı veya temizlenmesini öğrenen kedi yavrusunda, hep taklit içtepisi vardır. Kimi psikologlara göre, çocuklukta öğrenmek içtepiyle başlamaz; gitgide, çağrışım ve görgüyle şartlanır. Çocuk, aynı eylemi yapa yapa, bunun bir başka eyleme benzediğinin bilincine varır. Bu görüş benimsenmiş olsa bile, kişi taklide baş vurmadan pek ilerleyemez. Taklit içtepisinin temel ve doğuştan olduğu kesindir. Ancak, aşağıda göreceğimiz başka içtepiler de vardır. Öğrenim, çok defa eğlenmekle, oyalanmakla bir araya gelir. Bir yumakla oynayan kedi yavrusunun yumağı fare olarak benimsemesi, bir bakıma taklitle oyalanmak içindir.

2. Dinî fonksiyon : Dramın kökeninde dinî inançlar önemli bir yer tutmaktadır. Çağdaş dram bile Orta Çağ kilisesinden gelişmiştir. Yunanlıların trajedisi, Dionysos onuruna yapılan dinî şenliklerdeki törenlerden, dans ve türkülerden gelişmiş, taklit unsuru buna daha sonra oyuncularca katılmıştır. En eski Doğu dramında ve Azteklerde, İnkalarda, Afrika kabilelerinde, ilkel Avustralyalılarda da dinî itkiler buluruz.

İlkel dinlerin biyolojik olgularla çok yakından ilişkisi vardır. Doğum ve ölüm; düşler; ateş, rüzgâr, su gibi tabiat güçleri; güneş, ay ve yıldızlar; hayvanî hayat; düşman insanlara ve tanrılara karşı davranış; korku, şaşkınlık, merak, gurur, sevgi, tutku gibi duyguların hepsi birbiriyle girişim durumundadır. Dram ve oyun sanatı bakımından dinî itkide en önemli unsur, olağanüstülük veya büyüdür. Kuşaklar boyunca insanoğlu zayıflığını, güçsüzlüğünü anlamış, anlayamadığı, açıklayamadığı olaylar karşısında korkuya kapılmış, acıdan ve gerçeğin sınırlarından kurtulmak için hayal gücüne sığınmıştır. Çocuklukta ana babasının gücüne inanan insan, toplum içinde kendinden daha akıllı, güçlü kişilere, yaratıklara sığınmıştır. Dinî bakımdan oyunun görevi esinlemek, tanrılara doğru yükselmektir. Ancak, taklit içgüdüsünün dinden çıktığını söyleyemeyiz. Bu, daha çok biyolojik kökenli olduğu için dinden öncedir. Din, sonra bunu kendi hizmetine koşmuştur.

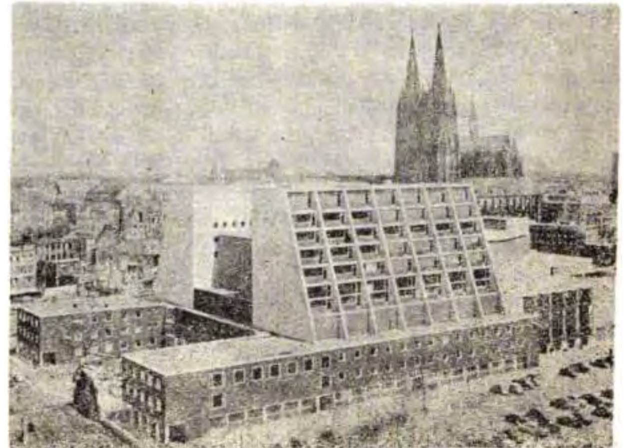
3. Haberleşme fonksiyonu : Dilin, söz kadar bedenî hareket ve tavırları da kullandığını biliyoruz. İlkel diller sözce çok yoksuldu. Eksikliği geniş ölçüde tavırlar tamamlıyordu. Nitekim günümüzde birçok ilkel toplumlarda, söz gelişi Arapaho Kızılderilileriyle Afrika'nın Pigme kabilelerinde karanlıkta anlaşmak, haberleşme imkânlarının bulunmamasıyla ilgilidir.

Antropologların incelemelerine göre, ilkel dillerde işaretle haberleşme geniş ölçüde taklide dayanıyor, yazılı dilde ise resimlerin sembollerinden yararlanılıyordu. Bir kişi, konuşma diliyle istediğini anlatamadığı çağlarda bir ayı, hemcinslerine kuşun veya hayvanın hareketlerini taklit yoluyla, yani oynayarak anlatıyordu. Dillerin gelişmesinde, bu anlatımda kullanılan bağırışlar ve taklit seslerinin büyük katkısı olmuştur. Bugünün oyunculuğunda da geniş ölçüde nesnel tavra baş vurulur.

4. Eğitim fonksiyonu : Eğitmek, öğretmek içtepisiyle haberleşme içtepisi birbirine çok yakın kavramlardır. Her ikisi de ilkel oyunculukla ilgilidir. İlkel insanlarda çocukları, gençleri dine, geleneklere, toplumsal göreneklere alıştırmak için, genç aday, kabilenin büyüklerince kutsal ve gizli bir yere götürülürdü. Aday burada, kabilenin kahramanları, tanrıları veya totemleri gibi giyinmiş rahipleri görürdü. Bu rahipler, dramatik bir yoldan geleneksel olayları oynarlardı. Bazen aday, gerçek tanrılarla karşılaştığına inandırılmaya çalışılırdı. Bu yola baş vurulunca, üzerinde daha etkili ve kalıcı bir izlenim bıraktığı biliniyordu. Bugün de birtakım gizli derneklere girmek için böyle törenler yapılıyor. Okullarda öğretmenler de öğrencilerine dramatik yöntemle ders vermektedir.

Günümüz dramında da öğretici, bir fikri savunan, eğitim amacıyla yazılmış propaganda oyunlarına rastlanmaktadır. Ancak, büyük dramların yazıldığı çağlar, dinî ve eğitimsel unsurların estetik eğlence unsurlarına bağlı olduğu dönemlerle görülmüştür. T.'ya eğlenmek için giden seyircide de ister istemez bir birikim olmuştur. Bu birikim oyununa göre değişir.

5. Yıldırma fonksiyonu : Eski insan, maskeler totem ayinleriyle ilintili olduğundan, taklitçilik hiç değilse ilk başlarda sembolikti. Garip giyim kuşamın da totemci taklitçilikle ilintisi vardı. Bunların başlıca amacı yıldırma, korkutmaydı. Bu korkutma, çeşitli biçimlerde uygulanıyordu. Sınandıktan sonra topluma üye olarak alınan genç adayın, kadınların ve çocukların, tanrılara ve rahiplere saygıları artırılmak isteniyordu. İkinci yıldırma, kabilelerarası savaşlarda görülmekteydi. Korkunç maskeler takarak, bedenlerini boyayarak düşmanlarını korkuturlardı. Antropologların incelemelerine göre bu, doğrudan doğruya bir korkutmadan çok büyü yoluyla tanrıların yardımını sağlamak içindir. Buna bağlı olarak da

TİYATRO : Köln'de Grosses Haus

TİYATRO : Bergama Akropolü tiyatrosu

düşmanın, maske sembollerinin korkunç görünüşünden çok olağanüstü büyü gücünden ürkecekleri umulmaktadır.

Bir başka yıldırma çabası da, düşman savaşçılarına değil, fakat düşman tanrılara ve kötü ruhlara karşı yöneltilmiştir. İlkel insanın daha çok çekindiği bu görülmeyen düşmanlar arasında gök gürültüsü, açlık, su basması, yangın, salgın hastalıklar vardır. Birden kötülüğünü gösteren gizli kuvvetlere karşı fizik silâhları olmayan ilkeller, bunları tanrının kişiliğine bürünerek büyü ve yıldırma yoluyla alt etmek isterler. Bunun da oyunculukla yakın bir ilintisi vardır.

6. Öz kışkırtma fonksiyonu : Kendi kendini kışkırtma, kendi kendini zorlama törenleri önemlidir. Törenlerde yapılan savaş dansları taklide dayanır. Savaşçılar savaş eylemlerini, öldürmeyi, düşmanlarına acı çektirmeyi canlı bir biçimde taklit ederler. Burada amaç, yıldırmak yerine kendi kendilerini savaşa hazırlamak, yüreklenmek, savaş için kendilerini kışkırtmaktır. Savaş elbiselerini giyip savaş taklidi yaparak, bağırıp meydan okuyarak, kendilerini gerçek bir savaşın ruh durumuna sokup güçlü ve yiğit olduklarını sanırlar.

7. Eğlenme - oyalanma fonksiyonu : Taklit, bir bakıma eski insanda da eğlenmek amacına hizmet eder. Ancak, ilkellerde eğlenme içtepisi öteki içtepilere göre önemsizdir. Oyun içtepisi iki ihtiyaçtan doğar : Boş zamanları değerlendirme ve korkuların, zorunlulukların baskısından kurtulup hür kalma. Bu da insanların yaşantısında hoşnutluk yaratmaktadır. Asıl içtepi yerine, kişinin kendini veya kendi türünü taklit etmesiyle oyunculuk unsuru yerleşmiştir. Daha önce verdiğimiz kedi örneğine dönersek, her kedi, fareyi yaşamasını sürdürmesi için gerekli olduğundan kovalamaktadır. Ancak, aç değilse de farenin ardına düşebilir, ama bunu yavrularına göstermek için yapar. Fare olmayınca bir topu, sürüklenen bir yaprağı kovalayabilir. Çünkü bu oyalanma hoşuna gitmektedir. İlkel insan da ilk defa taklit sembollerine ve törenlerine başladığında bunu bir eğlence, bir oyun olarak değil, yukarıda gördüğümüz gibi haberleşme *(communication)*, eğitim veya dinî amaçlarla yapar. Ancak, bu taklit eyleminin hoşa gittiğini görünce yalnızca eğlenmek, hoş vakit geçirmek için de yapmaya başlar.

Orta Çağda da dinî törenler kutsallığını yitirip dindışı eyleme dönüştü. Eski Yunan'da ve başka dönemlerdeki toplumlarda dinî amaç, giderek yerini eğlenmeye bıraktı. Taklit unsuru, çeşitli eğlenme türlerine yol açtı. Ancak, günümüze kadar iki önemli unsur görülür : Birincisi boşalmadır. Seyirci, günlük yaşantısının baskılarından, sıkıntılarından kurtulup boşalmak, arınmak, kaçmak için T.'ya gidiyor. İkinci unsura gelince, insanoğlu hayal gücüne ve meraka sahiptir. Başkalarının nasıl duyduğunu, nasıl düşündüğünü, kendi yaşantısına girmemiş konuları tanımak, kendisinin yapmayı göze alamadığı eylemleri hayal yoluyla veya başkalarını seyrederek tanımak, öğrenmek ister. T. sanatı, bunu en yoğun, en yaşanır biçimde verebilen sanattır.

Bu söylediklerimiz, insanoğlunun oyun içgüdüsüyle ilintilidir. J. Huizinga, *Homo Ludens* adlı araştırmasında "oynayan insan" teorisiyle bunu kesin olarak ortaya koymaktadır. Çocuklar aralarında evcilik oynarlar. Bu, çevrelerinde gördüklerini olduğu gibi taklit etmekten çok oyalanmak, eğlenmek içindir. İlkel kabilelerde yalnız eğlenmek için yapılan törenler, danslar vardır. Avustralyalı yerlilerin kayık dansı, Afrika Buşmanlarının maymun dansı gibi. Omaha Kızılderililerinde "sevmek" ve "dans etmek" aynı kelimeyle belirtilir.

İlkellerdeki bolluk törenleri, kışla yazın savaşı gibi ayin kalıntıları, çeşitlemelerle her yerde, her çağda görülmüştür. Anadolu'da, Anadolu köylüsünün bugün de oynadığı bu türden yüzlerce örnek gösterilebilir. Bu törenlerin, tespit edilmiş, değiştirilmez biçimleri vardı.

Dramın gelişmesi de böyle olmuştur. Mısır'da, M. Ö. 1970' ten geriye doğru yaklaşık olarak 3000 yılına kadar uzanan bu dramda çatışma, yaşlı kralın gömülmesi, yeniden dirilişi, yeni kralın yerleşmesi, kutsal yemek ve benzeri tören unsurları bulunmaktadır. Gerek Kurt Sethe'nin yayınladığı bulgular gerek Ras Şamra dramı, bugün elimize yazılı olarak ulaşmıştır. Bütün bunların konusu, başka şeyler yanında bolluk ve hayat tanrısı olan Osiris'in mitosuna bağlıdır. Osiris'i, kardeşi Seth hainlikle öldürür; Osiris'in oğlu Horus, Seth'i yener ve babasının yerine geçer.

Yakın Doğu'dan da, Babil'de yeni yılda oynanan bir pantomim oyunu günümüze kalmıştır. Bu, tanrı Bel'in çektiklerini, yeraltına gidişini ve üç gün sonra yeniden dirilişini canlandırır. İbranîlerde de Asif güz şenliğinde, bir tanrıyla bir canavarın savaşı canlandırılır. Bütün bolluk törenlerinin yanı sıra da pantomim dansları yapılır. Mısır, Hitit, Babil ve İbranîlerden kalma bu türlü yazılı metinler bulunmuştur. Suriyeliler ve Babillilerin bağlı olduğu yıl tanrısı Temmuz - Adonis inancı, Kıbrıs yoluyla Yunanistan'a da geçmiştir. Her yıl hayat tanrısının ölüp dirilmesi kutlanmaktadır. Anadolu'da ve özellikle Phrygya'da ise Attis'in acı çekmesi canlandırılırdı. Attis'in annesi Kibele inancı da Roma'ya geçmiştir.

Bütün bu ayinler, mitoloji çerçevesi içinde gerginlik, coşkunluk ve kanlı gösterilerle canlandırılırdı. Bu inançların Asur veya Phrygya - Trakya karışımı bir kaynaktan çıkması önemli değildir. Önemli olan, adlarda ve törenlerin ayrıntılarında görülen çeşitlemelere rağmen, bunların bu toplumların bilincinde yerleşmiş olmasıdır. Dionysos inancı, özelliklerini Trakya'da kazandıktan sonra bütün Yunanistan'a yayılmıştır. Maenadlar, dağların tepesinde çılgınca gece eğlentileri düzenliyor, ellerinde gürültülü çalgılar ve meşaleler, yırtıcı bir müzikle kendilerinden geçecek biçimde çılgınca dönerek dans ediyorlardı. Çoğunlukla kadın olan Maenadlar, bassarai denilen, tilki derisinden yapılan bir iplikle tutturul-

muş uzun elbiseler giyer, başlarına boynuzlar takarlardı. Saçları çözülmüş, rüzgârla dalgalanır, ellerinde kutsal yılanlar, hançerler veya mızraklar bulunurdu. Kurbanları olan hayvanı parçalayıp çiğ olarak yerlerdi. Kurban edilen, bir boğa veya bir başka hayvan olup tanrı yerine geçiyordu. Onun yenilmesiyle, gücünün kendilerine geçtiğine inanıyorlardı. Bu tanrıyla birleşmeye *omophagia* (= etini yemek) deniyordu. Bu ilkel biçimde Dionysos inancı, bütün Yunanistan'a yayıldı. İnanca göre, Dionysos çocukken Lydia'dan getirilmiş, beşik yerine bir harman savurma teknesinde büyütülmüştü. Tohum arıtma cihazının bolluk tanrısıyla bir araya gelmesi de anlamlıdır. Dionysos yalnız bolluk tanrısı değil, aynı zamanda şarap tanrısıydı. Bunlar, adını Orpheus'tan almış, Trakya kaynaklı olan Orphik mitosuyla birdir. Dionysos, tıpkı Seth'in Osiris'e yaptığı gibi, titanlarca parçalanmış, ancak Zeus'un yüreğini kurtarıp yemesi sonucu, Semele'den yeniden doğmuştur. Orphik törenlerinde sembolizm, ruh ve bedenin ayrılması, etin yok edilmesi ve ölümsüz ve tanrısal ruhun zaferidir. Bu çılgınca Dionysos tutkusu, Euripides'in *Bakhai* (Bakhos rahibeleri) (M. Ö. 405) adlı oyununda görülmektedir.

Trajedi buradan çıkmıştır. Yarışmalarda ödül olarak bir boğa veya keçi veriliyor, buna *tragos* deniyordu. İşte Thespis'in getirdiği bu yeni türe de trajedi dendi. Bir başka açıklamaya göre trajedi, tragoi türküsü demekti. Dionysos inancında olanlar, tanrının keçi biçiminde görünümünü kutsal yemekte yiyorlar, *omophagia* yoluyla onunla birleşiyorlar ve kendilerine bu sebeple "keçi" deniyordu.

Geleneğe göre Thespis, Maenadlar gibi giyinmiş, ayrıca çeşitli hayvanların kürklerini takınmış, yarı hayvan yarı ifrit kişiler olan satirlerin koro dansını bütünden çıkardı. Bu da Aristoteles'in, trajedinin ilk başta satirik olduğu yolundaki görüşünü doğruluyor. Satirik, "satirlerin oynadığı temsil" anlamınadır. Bunlar, bitki ve bolluk ifritleri olup hayvan derileri giyiyorlardı. Bu ayin kimi Eleutherae'de oynanır, kışla yazın süregiden savaşı arasında bir köprüdür.

Bu arada, incelemeler sonucunda trajediyle kabilenin yıllık dramı arasında bir başka köprü daha bulunmuştur. Delphi'de dromenon (= yapılan şeyler), yıllıkta ve kabilenin tanrısı için yapılan ayinlerdi. Tıpkı Mısır'ın Osiris dramı gibi, bu yıllık ayinlerden çarpışma veya agon bir kalıntı olarak geçmiştir. Bunun bölümleri, acı çekme ve düşüştür ki buna *pathos* deniliyordu. Habercinin anlattıkları, *threnos* veya yas tutma, yeni hayatın tanınması veya *anagnorisis* ve yeni ifritin veya tanrının yeniden doğmasıydı. Bu unsurların çoğunu daha sonra trajedide değişik bir sırada buluyoruz. Giderek ayinlere katılanlar, bu törenlerin sonucuna inançlarını yitirince, törenler de eski coşkunluğunu yitirdi. Katılmak yerine seyirci oldular, böylece onlar için oynanan dromenon, drama dönüştü.

TİYATRO : Efes tiyatrosu (Selçuk)

Bütün bu açıklamalara ve çeşitli yorumlara rağmen trajedinin kökeni yine de karanlık kalmıştır. Ancak, komedinin çıkışını açıklamak daha da zordur. Aristoteles bile bu konuda pek az şey bildiğini kabul etmektedir. Bunların doğmaca söylenen phallik şarkılardan çıktığı, Megara'daki *komai* denilen köylerinden adını aldığı ileri sürülmektedir. Dor'ların düzenlediği güldürmeceler çok eskiden biliniyordu. Megara da bunun merkeziydi. Başkişi Hercules'ti. Komedinin parabasis bölümü en eski unsurdur. Bu, maskeli komastes'lerin bir geçit alayıydı. Bu içkili kişiler, vatandaşlarına takılırlar, sataşırlar, *phallos* taşırlar ve bolluk tanrısı onuruna türküler söylerlerdi. Poseidon ayında kırda yapılan Dionysia şenliğinde bu geçit alayı düzenleniyordu. Dionysos bolluk tanrısı kabul ediliyor, onu takip edenler sileni gibi giyiniyorlar ve bir araba - gemiyi çekiyorlardı.

Böylece Yunan dramına ilkellerin ayinlerinden geçildiğini gösteren şu ortak noktaları buluyoruz : Her şeyden önce, ikisi de bir yığın eylemidir. Topluluk, T. unsurlarıyla bir anlatım aracı bulmuştu. Kabile halkı kendinden geçiyor, herkes buna katılıyordu. Dans, yabansı ve kendinden geçercesineydi; coşkunluğun gerilimini veriyordu. Bu coşkunluk bir görünmezle, fizikötesi güçle, tanrısalla birleşmeye dönüktü. Burada amaç tanrıya yakarmak, onun yardımını dilenmek değil, kopararak zorla almaktı. Her ikisinde de, dramın başlıca özelliği olan kişileştirme vardı. Coşkunluk, sarhoşluk sırasında kişi kendi kimliğinden çıkıyor, bir başkasını canlandırıyordu. Ancak, bir de insandaki oyun içgüdüsünü, *homo ludens* (taklitten zevk alma) unsurunu unutmamak gerekir.

Ancak, bir de dramın yok olup Orta Çağda yeniden canlanışı da düşündürücüdür. T., M. S. 700'de ortadan silinmiş, Trullo Konsili onu ölüme göndermişti. Araştırıcılar, dramın yeniden ortaya çıkışının Paskalyadan bir önceki gün doğumunda söylenen trope'lere bağlı olduğunu göstermişlerdir. Ses değiştirme, sembollerle de olsa kişileştirme, bunları drama yaklaştıran en önemli özelliktir. Sembolizm, *homo ludens*'in bir anlatım biçimidir. Trope'ler, ilkellerin ayinlerinin ve antik dramın çıkışı gibi dinin hiç yoktan fışkırttığı bir olgu değildir. İlkelerle Dionysos inancı arasındaki benzerlikleri Hristiyan dramında bulamayız. Aslında son araştırmalar Hristiyanlığın hiç yoktan bir dram yaratmadığını göstermiştir. Kilise, T.'ya ne kadar karşı çıkmış olursa olsun, belirli, yerleşmiş dram biçimlerinden işine yarayanları bir araya getirerek geliştirmiştir.

Kilise T.'yu yasaklamışsa, nasıl olmuş da yeniden çıkmış ve çağdaş dramın temeli olmuştur? Bunun karşılığını mimus ve ayin geleneklerinin her şeye rağmen sürmüş olmasında aramalıdır. Kilisenin T.'yu yasaklamak istemesi, T.'nun çok tanrılı dinlerle sıkı ilişkisi olduğundan, bunların yeniden ortaya çıkmasından çekindiği içindi. Roma T.'sunda en önemli tür mi-

mus'tu. Mimus oyuncuları, şakalarla, neşeyle, taşlamayla, T. seyircisini bin yıl oyalamışlardı. Hiçbir kural tanımayan *mimesis biou* (hayatın taklidi) hür bir biçimdi. Hayatı, halkın bilincindeki gibi çiziyordu. Dansçı, şarkıcı, el çabukluğu gösteren, soytarılık eden oyunculardan bir de *cantare tragediam* ve *saltare tragediam* deyişleri çıktı. Bunların klasik trajediyle hiçbir ilişkisi yoktu ve benzeri oyuncular bütün eylemlerinde hür davranıyor, yasak tanımıyorlardı.

Gerek çok tanrılı dinlerin rahipleri gerek ilk Hristiyan rahipleri, mimus oyuncularından nefret ediyorlardı. Çok tanrılı dinin rahipleri, Hristiyanlıkla alay etmedikleri için onlara kızıyorlardı. Zamanla her şey Hristiyanlık yararına gelişti. Kilise, halkın bunları tutmasına kızıyordu. Ama oyuncuları koruyan krallar, imparatorlar vardı. Roma'nın çöküşüyle mimus oyuncuları dağıldı. T.'lar kapandıysa da, bu durum, T. binalarına ihtiyacı olmayan mimus oyuncularını kısıtlamadı. Bunlar hokkabazlık, dansçılık şarkıcı - oyunculuk, kuklacılık, hikâye anlatıcılığıyla, *mimus, joculator, saltator* ve benzeri adlar altında Orta Çağda yaşıyor, Kilisenin bütün uğraşmalarına rağmen varlıklarını sürdürüyorlardı. Sanıldığına göre, dinî konularda oyunlar da vermekteydiler. Birtakım belgeler bu oyuncuların trope'yi sürdüren manastırlarla ilişkisini ve trope'leri oynadıklarını göstermektedir. Halka bunları yasaklayamayan Kilise, düşmanı başka silâhla yenmek, halkı kendi yanına çekmek için onunla uzlaşma yolunu seçti ve o da kendi gösterilerine güldürücü unsurlar koydu. Oyunculuk sanatında *mimus* oyuncularından yararlandılar. İşte, dinî bir kaynaktan yararlanmış, giderek dindışı bir görünüme bürünmüş olan dramın, Orta Çağda yeniden yaratılmasında mimus'un katkısı budur.

Günümüzde yalnız Anadolu ve Yakın Doğu'da değil, Avrupa köylerinde, Amerika'da bile oynanan bolluk törenleri kalıntısı seyirlik oyunların katkısına da değinmek gerekir. Bugüne kadar yaşayabilen ve binlerce yıl ötesine giden bu seyirlik oyunların Orta Çağda da yaşamış olması tabiîdir. Günümüzde, oynanışları bilinçli bir amaca dayanmayan bu oyunlar gerçek amaçlarını yitirmişlerdir. Ancak, Orta Çağda Kilise bunların nereden geldiklerini, gerçek amaçlarını çok iyi biliyordu. Bugün Alplerde, özellikle Tirol vadisinde oynanan Pertenlauf'u alalım : Noel'den, On İkinci Gece'ye kadar genç delikanlılar korkunç maskeler, koyun postları giyerler, bellerine ziller takarlar, dans ederek büyük gürültüyle şehirde, tarlalarda koşarlar. Yanlarında bir davulcu, bir soytarı, kız kılığında bir oğlan bulunur. Evlere giderler, ev halkına takılırlar. Bağrışıp çığrışırlar. Bu sırada bilinmeyen Varlık Perth belirir. Onu görünce çılgınca dansa başlarlar, sıçrarlar, ondan saklanırlar, bazen de bu şeytan maskeli yaratığı sözde öldürürler. Bu gösteri bize Maenad'ları çağrıştırmaktadır.

Paskalyada ise, İngiltere'ye kadar uzanan Moris dansında, dansçılar yüzlerini karaya boyarlar (Anadolu'nun çeşitli köylerinde oynanan Arap oyunu ve benzeri oyunlarda olduğu gibi). Bunlar da özel elbiseler giyip ziller takınırlar, bir çeşit geçit alayına katılırlar, taklide dayanan oyunlar gösterirler. Oyunun kişileri arasında korkunç maskeli bir soytarı, kadın kılığında bir erkek, bir rahip ve yalancı at bulunur. Ellerinde tahta kılıçlar taşırlar.

Orta Çağ Kilisesi'nde de, gerek Paskalya gerek Noel, danslı geçit alaylarının bol olduğu birer dönemdir. Orta Çağın bu töreleri, gelenekleri içlerinde yaşatan halkın bunlardan kolayca vazgeçemediğini gösteren örneklerle doludur. Sonunda bu törelerle baş edemeyen Kilise, bunları kendi içine almanın daha doğru olacağını düşündü. Kilise danslarına, giderek ruhban sınıfı da katıldı. IV. yüzyılda bu eski inançlara uyabilmek için kesin olarak İsa'nın doğum günü 25 aralığa alındı. Bunun gibi, Hristiyanlığın başka önemli günleri de bu eski göreneklere uydurulmuştur. İbranîlerin Asif'inden Perseus'a, oradan Hagios Georgios'a kadar, bir kahramanla canavarın savaşı, yazla kışın savaşı ve kışın yenilgisi ayininin Hristiyanlığa kadar sürdürülmesinden başka bir şey değildir. İlk kilise oyunu olarak Paskalya'da oynanmış olan İsa'nın ölüp dirilmesi konusunun, eski ayinlerde geçen ölüp dirilme konusuyla aynı olması bir rastlantı değildir. XI ve XII. yüzyıllarda Paskalya'dan önce dans edilmesi, ölüp dirilme ve yıl dramı (Anadolu'da buna kışın yarısı denilir) oynanması da bir rastlantı olamaz. Bunlara dayanarak, gerek *mimus* gerek bolluk ayinlerinden Kilisenin dramı yeniden yaratmadığını, onu kendi ihtiyacına uydurduğunu söyleyebiliriz.

Bu açıklamalar sonucu da ister en başlarda veya Yunan'da, ister Orta Çağda olsun, dramın kaynaklarının ne olduğu aydınlanmış oluyor.

Öteki sanatlardan özellikle bu durumuyla ayrılan, bu sebeple karmaşık bir sanat olan dramatik sanatı, T. ve dram olarak birbirleriyle kesişen iki daire biçiminde gösterirsek, kesiştikleri alanda oynanan bir yazılı metin, yani dramı buluruz. Dram dairesinin, bu kesişme alanının dışında kalan yüzüne oynanmayan dram diyebiliriz. Kimi yazarlar dramatik biçimde, fakat oynanmak için değil de okunmak için oyunlar yazmışlardır. Bizde Abdülhak Hâmid'in dramları gibi. Roma'da Iulius Caesar, Quintus Cicero'nun okunmak için yazdıkları oyunlar, Milton'un *Samson Agonistes*'ini, İngiltere'de romantik çağla Victoria çağı şairlerinin eserlerini örnek verebiliriz.

T. dairesinin dram dairesi ile kesiştiği alanın dışında kalan yerde metinsiz, dramsız T.'yu buluyoruz. Burada bale, pantomim gibi sözsüz oyunlar veya *commedia dell'arte* gibi sözlü olmakla birlikte oyuncuların metinsiz, doğmaca oynadıkları türler; yine, bir metni olmakla birlikte söz müziğin arkasında kaldığı, çok defa takip edilemediği için bunu da metinsiz T. kesimine koyabileceğimiz opera yer alır.

T.'nun iki vazgeçilmez ana unsuru vardır: Seyirci ve oyuncu.

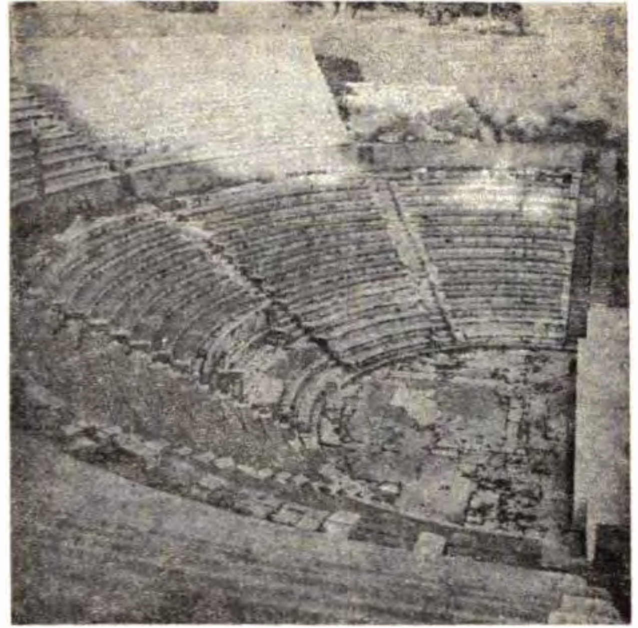
Seyirci : Bir roman veya şiir okuyucusu yalnızdır; müzik de yalnız dinlenebilir; sinema bir kişiye de oynanabilir, bin kişiye de, her iki gösteri arasında hiçbir değişiklik olmaz. Bir radyo dramını tek başına dinleyebilir, bir televizyon oyununu tek başına seyredebiliriz. T. ise gücünü seyirciden alan bir topluluk sanatı ve eylemidir. Jean Giraudoux, T. eserini ve temsilini, her işi bitmiş, fakat fırına sokulmamış bir çömleğe benzetir. Nasıl bir çömlek ancak fırında piştikten sonra gerçek rengini kazanırsa, bir temsilin de ancak seyirci önünde oynandıktan sonra gerçek değeri ortaya çıkar. T.'dan eseri, yani dramı, oyun yerini, dekoru, kostümü, makyajı, sahneye koyucuyu kaldırabiliriz; ancak iki unsur, seyirci ve oyuncu olmadan T. eylemi olmaz. Öyle ki, Gordon Craig, oyuncuyu bile kaldırmayı düşünmüş, ama seyirciyi kaldırmak aklına gelmemiştir. Meksika'da kendileri için oynanan amatör toplulukları veya Bavyera kralı ve II. Abdülhamid gibi yalnız başına T. seyreden kuraldışı durumları bir yana bırakırsak, T., bütün gücünü seyirciden almakta, ancak onunla tamamlanmaktadır. Voltaire, 1825'te, T. oyununun garip bir alın yazısı olduğunu, temsilden önceki bütün kestirmeleri yanlış çıkardığını söylüyor. Jean Cocteau da, seyirciyi deni-

ze benzetiyor. Ona göre, deniz gibi gizli yasaları vardır, değişkendir. Gustave Le Bon, "T. yöneticileri hiçbir zaman başarılarını kestiremezler, kestirebilmeleri için kendilerinin bütün seyircinin yerine geçmesi gerekirdi" diyor.

Oyuncu : T.'nun hayat gücü, seyirci önünde oynayan oyuncudur. Gerçek T., oyuncunun varlığıyla başlar, onunla biter. Onun yaratıcılığı ve yorumu T.'ya gerçek niteliğini verir. O, T.'nun var oluş gerekçesidir. Oyuncu bir yanda yaratıcıdır. Çünkü yalnızca hayatı taklit etmekle kalmaz, seçer, yüceltir, genişletir, yarattığı şeye kendi kişiliğinin damgasını vurur; bunu, anlatıma yönelmiş hareketle, ses yorumuyla yapar ve öteki kişilerle ilişkisini belirler. Anlamı verirken dinamik ve ilginçtir. Dış davranışları, yarattığı kişiliğe uygun, bu kişinin iç dünyasını verebilir niteliktedir. Oyuncu bu yaratıcılığını yalnız bir temsilde değil de, birbirini takip eden çeşitli temsillerde sürdürür. Ayrıca bir yorumcudur, ilk tasarıyla elde edilen sonuçta aracıdır. Seyircinin oyuna katılmasını ve birlikte olmasını sağlar. Seyirciyle bir duygudaşlık bağı kurar. Oyuncunun dış ve iç olmak üzere iki türlü aracı vardır. Dış araçları sesi, hareketleri ve tavırlarıdır. En önemli araç sestir. Güzel denetimli, esnek, değişik, her karakter ve duruma uygun bir sesi geliştirir. Hareketi de öyledir. Sesi işitilir durumda, tınlayan ve anlatımlı olduğu gibi, hareket ve tavırları da rahat, sahneye uygun ve esnek olacaktır. Öte yandan oyuncunun iç araçları ise yaratıcı düş gücü, ritim duygusu, ilgisini yoğunlaştırması, anlam, söz düzeni ve dizimine olan duyarlığı ve sezgili zekâsıdır.

Çağlar boyunca veya belli bir çağda oyuncunun yetişmesinde, gelişmesinde dış ve iç araçlara ağırlık veren oyunculuk okulları vardır. Bunlardan biri benzetmeci oyunculuk anlayışıdır. Bu üslûbun en iyi örnekleri Comédie Française sanatçıları ve *Oyuncunun sanatı* kitabının yazarı Coquelin'dir. Ona göre, oyuncu canlandırdığı kişiyi ve duyguları yaşamaz; sanat, özdeşleme değil, benzetmedir. "Beni ağlatmak istiyorsan, önce kendin ağla" ilkesi oyunculuğa uygulanamaz. Diderot'ya göre, oyunculuktaki aykırılık, oyuncunun başkalarını duygulandırırken kendisinin duygulanmaması, soğuk, uzak kalabilmesidir. Provalarda duygulanmayı ararken duygulanabilir; ancak, temsil için kendini denetim altında tutabilmelidir. Bu bakımdan, böyle bir anlayışta olan oyuncu, dış tekniğe önem verir, sesini geliştirir, iç tekniğe pek az baş vurur. Bir başka anlayışa göre, ses en önemli araçtır. Onlar için anlatımlı, güzel bir ses her şeydir. Yalnız hareket ve tavırlara önem veren bir anlayış da vardır. Bunlar sanki bir bale sanatçısı gibi çalışırlar. Yine eğitimde kalıplaşmış durumları, kalıplaşmış reçetelerle karşılayan bir anlayışa da rastlarız. Kavga, aşk, öfke sahneleri için önceden belirlenmiş oynayışlar, belirli alıştırmalar vardır. Çok defa başka usta oyuncular örnek olarak alınır. Bu yol, oyuncuyu yaratıcı kılacak yerde yapmacıklı, özentili bir yoldan yetiştirir.

Oyunculukta önemli bir yöntem de Stanislavskiy'nin yöntemidir. Çok bağlı olanlar yanında karşı çıkanları bulunan bu yöntemle oyuncu en iyi oynayabileceği yaratıcı güce ulaşabilir. Bu, fizik yollarla yaratıcı düş gücünü geliştirecek alıştırmalar yaparak, duygusal belleği yetkinleştirerek, oyun yazarının eserinde verdiği ipuçlarını çözümleyerek, yoğunlaştırmayı geliştirerek, kas sınırlamalarından boşanıp özgürleşerek, rolün özünü ve amacını bularak ve bunun oyunun ana fikrindeki yerini çözerek olur. Ayrıca, dış tekniğe de önem verilir, ama hepsi birlikte geliştirilir. Bu anlayışın tam karşısında Bertolt Brecht'in seyirciyi yabancılaştırma yöntemi vardır. Stanislavskiy, oyuncunun rolüyle özdeşleşmesini isterken,

TİYATRO : Bergama Asklepion tiyatrosu

Brecht tam tersine, onun, eylemin gözlemcisi, yorumcusu olmasını ister. Seyirci de oyunun akışına kendini kaptırmayacaktır; seyirciden, düşünmesi, yargılaması beklenmektedir. Oyuncu, bir çeşit ders veren yorumcu ve haberci gibidir. Brecht'in epik T. adını verdiği kendi oyunları, bu oynayışa elverişlidir. Onun oyuncuları bir bakıma, Diderot ve Coquelin' in ilkelerine uygun olarak yetişir.

Bu belli başlı görüşlerin yanı sıra başka üslûplar da vardır; Meyerhold'ün biyo-mekanik yöntemiyle Copeau'nun, Dullin'in ve son yıllarda çok yankı yapan Jerzy Grotowski'nin yöntemleri gibi.

T. binaları - Oyun yerleri : T. sözünün en yaygın anlamı "T. temsilinin yer aldığı bina"dır. T.'nun kökenindeki fonksiyonları düşünülünce T. henüz bir sanat ve seyir olayı olmadan önce seyreden ve seyredilen ayırımı da yoktu. Bu bakımdan her yerde oynanabilirdi. Nitekim günümüzde de çevresel T. deneylerinde gene seyirci ile seyredileni bir araya koymak, karıştırmak amaçlanmaktadır. Seyirci ile seyredilen arasında ayırım ve bir bağlantı çizgisinin konulmasıyla yüzyıllar boyunca üç ana mimari türü geliştirilmiştir. Bunlardan birincisi çerçeve sahne veya kapalı sahne diye adlandırılan tür, günümüzde en çok rastlanılanıdır. Burada seyirci kesimi ile oyun yeri bir duvarla ayrılmış, ancak dikdörtgen çerçeve gibi bir açıklık vardır. Bu açıklık, oyun olmadığında veya oyuna ara verildiğinde perde ile kapatılır. Burada seyirciler bu çerçeveye yönelik olarak önden tek yönden seyrederler.

İkinci tür, meydan sahnesidir. Burada oyun yeri ortada olup, seyirci kesimi oyun yerini bir halkanın dışı gibi çepeçevre kuşatmaktadır. En eski çağların T.'ları böyle olduğu gibi, Türk orta oyunu da böyle oynanmaktadır. Günümüzde de bu türde birçok T. binaları yapılmıştır. Bunlar seyirciyle oyun yerini daha içli dışlı kıldığı gibi, daha ekonomiktir. Eski Yunan T.'su da bunun gelişiminden çıkmıştır.

Üçüncü ana tür ise açık sahne veya ileriye uzanan sahneli T., ilk iki tür arasında yer alır. Üç yanı seyirci kesimiyle çevrilidir. Bunun ilk örneği Yunan T.'sudur. Burada halka biçiminde okrestra denilen yer, oyunun oynandığı yer-

di. Roma T.'su bunun gerisine bir bina yaptı. Kesin biçimini de İngiltere'de Elisabeth çağında aldı. Çin ve Japon T.' ları da buna yaklaşmaktadır.

Günümüz T. mimarisinde gittikçe güçlenen bir eğilim, bir binada isteğe göre bu ana biçimler ve ara türlerden birinden ötekine geçiş sağlayabilen çok amaçlı, değişken veya esnek T.'lardır. Başka bir eğilim ise her yer T. olabilir düşüncesiyle sokaklarda, T. için yapılmamış binaları kullanmak veya belli bir temsile göre bir binayı geçici olarak düzenleyerek yapılan yerlerden yararlanmak ister. Ayrıca, seyir yerinin tek bir odak noktası olması yerine zamandaş olarak çeşitli seyir yerlerinin kullanılması ve seyircinin bunlardan seçimler yapması da denenmektedir.

Dekor - Giyim kuşam - Işık : T.'nun, hele günümüz T.' sunun en önemli unsurları, oyunun ve oyuncunun çevresini oluşturan dekor, giyim ve ışıktır. Çağ, yer, toplumsal ve ekonomik çevre, mizaç ve atmosfer, tema ve oyunun üslûbu, hep bunlarla verilir. Oyuncuyu biçim ve hareket edeceği uzay bakımından belirler. XIX. yüzyılda dekorun başlıca görevi zaman ve yeri belirlemekti. Giyilen elbiselerle, oyunun Çin' de, Afrika'da, eski çağlarda veya yeni çağlarda, sarayda veya barakada geçtiği anlaşılırdı. Ancak, çağdaş dekorcular bundan ilerisini düşünmüşlerdir. Günümüzde sahne sanatları, oyuncu üzerinden ilgiyi dağıtan gereksiz süslerden kaçınarak yalınlaştırmaya, atmosfer yaratmaya ve sahne üzerindeki çeşitli unsurlar arasında uyumlu bir birleşim yaratmaya önem veriyorlar. Dekor sanatçısı, sahneye koyucu ve öteki sahne sanatçılarıyla birlikte oyunun rahat akışını sağlamak için, ritmine, hızına ve anlamına göre bir iş birliğine girişiyor. Özellikle günümüzde epik T.'da açık ve göstermeci biçim gereğince, bir olaydan ötekine rahatça geçilebilmesi, göstermeci teknikte oyuncuların seyircilere seslenmesi, sinema, perdeye birtakım sözlerin, sayıların, göstergelerin yansıtılması gibi çeşitli unsurlara akıcılık sağlanabilmelidir.

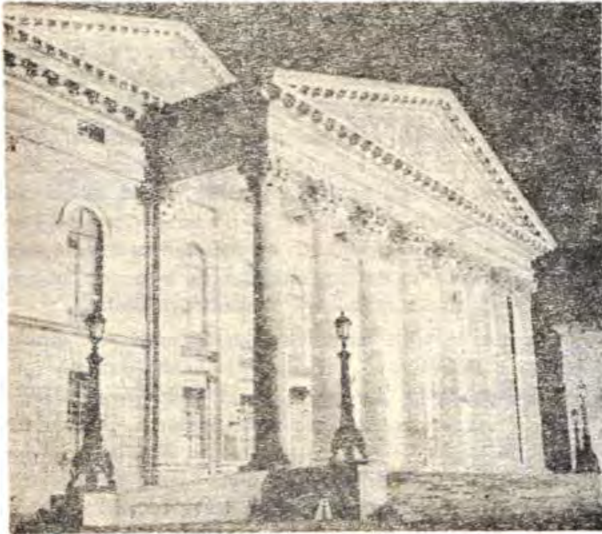
Dekor çiziminde belli başlı dört yöntem vardır. Bunlardan biri eksiltmeli dekordur. Burada gerçek bir yerin görünümünden ayıklamalar yapılır. Gerekirse odanın tavanı, geri duvarı kaldırılır, çok yüklü olmadan, oyuncu üzerinden ilgiyi azaltmadan, gerekirse oyuncunun üzerine bir ışık demeti tutarak veya yalnız gerideki gök perdesini aydınlatarak, ilgiyi dağıtmayacak bir dekor yapılabilir. İkinci yöntem bunun tam tersi, artırmalı dekordur. Önce oyuncuların hareketleri araştırılır ve önemli olaylardan yola çıkılır. Bundan sonra boşluklar düzenlenir, şekiller, dekor birimleri yerleştirilir. Bütün bu yerleştirme, oyuncuların hareketi ve birbirleriyle ilişkisiyle belirlenir. 1920'lerde Rusya'da konstrüktivizm anlayışında duvar ve yer belirtisi olacak hiçbir göstergeye baş vurmadan setler, merdivenler ve basamaklarla, oyuncunun çeşitli düzeylerde, tel, ip, demir ve madenle kurulu yapılarda hareket imkânlarına önem verilmektedir. Bu anlayışa biyo-mekanik denilmektedir.

Bu yöntemler çoğunlukla biçimci ve soyut üslûplardır. Eski Yunanlılarda, Elisabeth çağında, Çin T.' sunda da yalnız T.'nun mimari yapısıyla yetinilmiş, gerçekçi dekora ya hiç yer verilmemiş ya da çok az kullanılmıştır. Böylece birinci yöntemde, gerçekçi bir çevreden başlayarak bunda çıkarmalar, eksiltmeler yapılır, geriye gerçeğin bir iskeleti, bağımsız bir biçim, heykel gibi organik bir biçim kalır. İkincisi ise, hareket noktası oyuncudan başlar, buna dekorlar, kapılar, kirişler, mertekler, gerçekten parçalar katılır. Üçüncü bir yöntemde ise dekorcu, gündelik ayrıntıları bir yana bırakarak oyunun havasından, atmosferinden yola çıkar; bunu gerçekleştirecek çizim, biçim ve renkleri arar. Ancak, günümüzde bu unsurlarda tabiattan yararlanılmakla birlikte, bunlarda ayrıntılar, yaratılmak istenen havadan daha önemsizdir. Dördüncü yöntem ise bir fikrin anlatımıdır. Oyunun iç anlamını yakalayacak bir görsel sembol önemlidir. Bazen önemli bir sembol bütün oyuna güçlü bir birlik verebilir. Buna görsel eğretileme de diyebiliriz. Dekorcu, eylemin bir sembolünü bulmak için sahneye koyucunun çözümlemelerinden yararlanır.

Dekorun unsurları çizgi, kitle, biçim, uzay, renk, doku ve süstür. Belli başlı ilkeler uyumluluk, denge, oran, vurgu ve ritmdir. Uyum, birliği sağlar, parçalar arasında bir anlatım birliği yaratır. Denge, ya simetrik ya da asimetrik olur. Oranlılık, dekorun parçaları arasında birinin ötekilere olan biçim ve ölçek ilişkisidir. Vurguya gelince, her dekorun bir odak noktası, ilgiyi çekecek bir eksen noktası vardır; dekorcu öteki unsurları buna göre düzenler. Burada çizgi, yerleştirme, renk gibi unsurlardan yararlanır. Ritm ise, dekora bakan gözün bir noktadan ötekine kaymasıdır. Bunu da dekorda ritm duygusu sağlar.

Dekor unsurları ya döşeme ya da bir dekor parçası üzerinde duran, dikilen ve asılanlar olmak üzere ikiye ayrılır. Ayak'a duran veya dikilen dekorların en önemlisi çerçevelerdir. Bunlar çeşitli boyutlarda, çeşitli biçimlerde olur. Dikili duran başka dekor parçaları arasında kapı çerçeveleri ve kapılar, pencere çerçeveleri ve pencereler, ocak, şekiller, merdiven ve basamaklar, kayalar, ağaç gövdeleri, sonradan yapma yer veya döşeme ile başkalarıdır. Asılı dekor birimleri ise tavan, perdeler, sahne üstüne asılı dar ve yatay dekor parçalarıyla gök perdeleridir. Bütün bu dekor birim ve parçaları, menteşeler ve iplerle birbirlerine tutturulur.

Dekor değişmesi ise ya elle ya da sahne üstündeki ızgaralara çekilerek sağlanır. Sahne çerçevesinin üstü veya sofita, çoğu kez sahne çerçeve ağzının bir buçuk katı yüksekliktedir. Sahnedeki dekor yukarı çekilince bütünüyle gözden yok olur. Dekor, sahne üstündeki çelik ızgaraya denkleştirme ağırlıkları, makaralar ve maden kablolarla yukarı çekilir. Bir başka değiştirmede dekor, tekerlekli veya raylı

TİYATRO : Millî Tiyatro (München, F. Almanya). 1811 - 1818 yılları arasında Karl Fischer tarafından inşa edilmiş, 1823 yangınından sonra orijinal planlarına göre tekrar restore edilmiştir

sekilerle, arabalarla yanlara ve geriye, burada bulunan boşluklara çekilir. Döner sahne de çok kullanılır. Kalıcı döner sahne, ağzının çapı eninden daha geniş olan ve bir eksen çevresinde dönen büyük bir döşeme dairedir. İner çıkar sahne de dekor değiştirmede kullanılır. Kimi T.'larda bunlar parça parça indirilip çıkarılır. Bütün bunların çeşitli türleri bulunmaktadır.

Dekorun önemli bir kesimi ve tamamlayıcısı, donatım ve eşyadır. Resimler, kitaplar, vazolar, lambalar gibi. Donatım, dekor donatımı ve el donatımı olmak üzere ikiye ayrılır. Dekor donatımı, dekorun bir parçasıdır; el donatımı, oyuncuların ellerinde taşıdığı, kullandıkları eşyalardır. Dekorcuyu etkileyen önemli bir nokta, T.'nun ve sahnenin biçimi, T.'nun hacmi, seyircinin sahneye olan ilişki ve yönü, sahne imkânlarıdır. T.'lar, büyük veya küçük; seyirci oturma yerleri aynı düzeyde veya değişik düzeylerde; balkonlu, localı veya bunlarsız; sahnenin dört bir yanında, üç bir yanında veya iki yanında oturulabilir, ön yüz doğrultusunda seyredilebilir olmak üzere çeşitlidir. Bütün etkenler dekorcunun önemle üzerinde durması gereken değişkenliklerdir. Özellikle üç ana sahne türü göz önünde tutulur. Biri çerçeveli, İtalyan biçimi sahnedir. Seyirci yalnız ön yüz doğrultusunda seyreder. Böylece dekorcu sahnenin üç bir yanını kullanabilir. Açık sahnede ve ileriye çıkık sahnede, seyirci sahneyi üç bir yanından kuşatmıştır. Burada dekorcunun imkânları daha sınırlıdır; yalnız küçük birimler veya sahnenin arkasını kaplayan beyaz bir perde, yani gök perdesi kullanır. Dekor, daha çok üç boyutlu olmak zorundadır. Yuvarlak sahnede, meydan sahnesinde, seyirci sahneyi çepeçevre kuşatmıştır. Bunun dekor imkânları çok sınırlıdır.

Bizim geleneksel orta oyununda oyun alanı yükseltilmiş olmadığından dekorun, seyircilerin görüşünü kapamaması için dekor yoktur, yalnız ev ve iş yerini göstermek için dükkân ve yeni dünya denilen, biri küçük, öteki daha büyük birkaç kanatlı ve açık çerçeveler kullanılır.

Giyim kuşam da oyuncunun kişileştirmesini ve hareketlerini belirler. Ayrıca, dekor gibi, oyunun üslûbuna, havasına katkıda bulunur. Çağı, yeri, zamanı ve amacı belirler. Yılın soğuk mu sıcak mı, bir şenlik günü mü olduğunu elbiselerden anlarız. Kişilerin toplumsal ve ekonomik durumunu, mesleğini, yaşını veya kişiler arasında ilişkiyi belirler. Bir oyun kişisinin oyundaki önemi, önemsizliği, elbiseyle vurgulanabilir. Kişinin ve olayların oyun boyunca gelişimi de elbiseyle gösterilebilir.

Elbisenin belli başlı unsurları, çizgi, kütle, renk, doku ve süstür. Dekorda olduğu gibi, elbisede de birlik, denge, oran, vurgulama ve ritm ilkeleri vardır. Birlikten anlaşılan elbisenin çeşitli unsurları arasındaki uyumlu ilişkidir. Elbisede denge ilkesi kolaydır, çünkü giyilenler çoğunlukla simetriktir. Ancak, simetrik olmayanlar da vardır. Orandan, rengin ve uzunluğun gövdede dağılışı ve bunları üstüne giyendeki etkisi anlaşılır. Ayrıca, elbisede vurgulama ilkesiyle, kişide vurgulanacak iç ve dış özellikleri belirtebiliriz. Ritm ise seyircinin gözünün bir noktadan ötekine yaptığı harekettir. Böylece elbise çizimcisi çizgi, kütle, renk, doku ve süsü, birlik, denge, oran, vurgu ve ritm ilkeleriyle öylesine bağdaştırır ki, elbise oyunun anlaşılmasında ve oyunun değerlerinin ortaya çıkmasında yardımcı olur.

Makyaj, oyuncunun giyim kuşamla örtülü olmayan her yeri için düşünülür. Giyim kuşamla çok yakın ilişkisi vardır. Kişinin yaşını, sağlık durumunu, ırkını, bazı durumlarda mesleğini, temel davranışlarını, kendine bakım ve özenini, ayrıca oyunun üslûbunu (söz gelişi, gerçekçi oyunda kişilerin makyajında ne ölçüde gerçek yaşantıya uygunluk aranırsa, yine bir fikri belirtmek amacını güden bir oyunda da bütün oyuncuların canlı cesetler olduklarını göstermek için yüzleri yeşilimtırak boyanabilir) belirtir. Makyaj, kişilerin ruhî özelliklerini ortaya koyduğu gibi, yüzü de daha anlamlı kılar. Makyaj, başka etkenler, özellikle sahne ışıklarıyla daha iyi belirlenir.

Makyaj ya boyayarak ya da üç boyutlu parçalar katılarak yapılır. Bu ikincisi, sakal, bıyık, eğreti saç, takma burun, siğil, ben gibi şeylerdir. Makyaj, önce temel bir yüzeyin boyanmasıyla başlar. Bu temel üzerine çizgi, parlak renkler ve gölgelemeler yapılır.

Günümüz T.'sunun en önemli sahne araçlarından biri de ışıklamadır. Işıkların da dekorlar ve elbiseler gibi çeşitli görevleri vardır. Her şeyden önce dekor, elbise, makyaj gibi öteki unsurların daha iyi değerlendirilmesine yarar. Günün vaktini (sabah, gece gibi), ışık kaynağını (güneş, ay, lamba, ocak ateşi gibi), hava durumunu (güneşli, yağmurlu, puslu gibi), yılın dönem ve mevsimlerini belirtir. Ayrıca, özel etkenler de kullanılır: Yıldırım, yangın, gök kuşağı, yıldız gibi. Işık, oyunun havasına, gelişimine, üslûbuna ve konusuna göre anlatımda çok yardımcıdır. Mizaçları belirtir. Parlak ve sıcak renkler, neşe, sevinç; soğuk ve solgun renkler ise kapanık ruh durumlarını yansıtır. Şiddet, renk ve yön, ışığa çeşitlilik verir. Ayrıca, ışık belirli bir kişi veya nesne üzerine yöneltilerek o ve onun temsil ettiği fikir vurgulanabilir.

Işık'a denetim imkânı değişebilirliği üzerinde dört etken vardır: Işığın kuvveti veya parlaklığı, rengi, dağılımı ve hareketi. Renkte üç nitelik vardır: Renk çeşidi, arılığı, parlaklığı. Işık dağılımı, ışığın hangi yönden gelip sahne üzerinde nasıl dağıldığıyla ilgilidir. Hareket ise, temsil boyunca ışığın kuvvetinin, renginin ve dağılımının gösterdiği değişikliklerdir. Hareketi, denetim masasından ışıkçı değiştirir. Işıkta da öteki görsel sanatlardaki gibi uyum, denge, oran, vurgu ve ritm ilkelerini buluruz.

Işık araçları, dar bölge ışıkları, dizi ışıklar, yaygın ışıklar ve özel ışıklar olmak üzere dört öbekte toplanır. Dar bölge ışıkları (spotlights), dar bir ışık demetiyle sahnenin sınırlı bir bölgesini aydınlatan, 100 vat'tan 10 000 vat'a kadar değişen mercekli ışıklardır. "Plano-dışbükey" olanlarda merceğin bir yanı düz, öteki yanı dışbükeydir, keskin, belirgin bir ışık demeti verir. Fresnel mercekleri ise, bir yüzü düz, öteki yüzü iç içe dairelerden oluşur. Bu da demet ışık verir; ancak, kıyıların keskinliğini yumuşatır. Ayrıca çap ve odak uzaklıklarına göre bunların çeşitleri vardır. Bunların arkasındaki yansıtıcı, ışığı ileriye gönderir ve başka alanda harcanmamasını sağlar.

Bu öbekte bir de güçlü olan elipsoidal ışık vardır. Fresnel ve "plano-dışbükey" mercekli ışıklar, çoğunlukla sahne çerçevesinin karşısına konur, sahne gerisi alanlarını aydınlatır. Dizi ışıklar ise uzun, dikdörtgen boş çerçeve içine yan yana dizilmiş ışıklardır; genel ışıklandırma yaparlar, aynı dizide değişik renklerde olabilirler, dekora, elbiselere ve makyaja ton verirler. Bunların kimi, sahne önünde döşeme üzerindeki yuvaya yerleştirilir, ancak günümüzde birçok T. bunu bırakmıştır. Kimi diziler de sahne üstüne asılır. Ayrıca, döşemeye, dekor diplerine veya gök perdesinin dibine konulurlar. Yaygın ışıklar genel ışık verirler. Mercekleri yoktur, çoğunun elipsoidal veya parabolik yansıtıcıları vardır.

Güçleri 250 - 5 000 vat arasında değişir. Ayrıca, önüne renk konabilir. Tek ve birlikte, sahne üstüne asılabilir veya döşemeye yerleştirilirler, gök perdesini aydınlatırlar. Özel ışıklar, çeşitli amaçlar için kullanılır; bunlarla perdeye gökkuşağı, yıldız, bulut, resim, yazı veya gök perdesi üzerine dekor izdüşümleri yansıtılır. Kimi yansıtıcıların önünde bulut, dalga, yağmur, duman, ateş resimleri yapılmış dönen bir daire vardır; bunun dönüşüyle, etkenler hareket halinde gösterilebilir.

Görsel "efektler"in yanı sıra ses efektleri de vardır. Ses efektleri, oyuncuların sesleri, müzik, çeşitli soyut sesler ve gerçekçi gürültülerdir. Oyuncuların sesleri ve müzik canlı olduğu gibi plak veya ses bantlarıyla da verilebilir. Sesler, yerine göre oyunun havasına yardım edebilir. Gerçekçi sesler : Gök gürültüsü, yağmur sesi, tabanca sesi, otomobil kornası, tabak kırılması, kapı zili v.b. dir. Bunlar zaman ve yeri de belirler; tonu, niteliği, hacmi, yönü ve süresine göre değişik etkiler için kullanılır. Sesler, canlı veya plaklarda, bantlarda saklanabilen sesler olmak üzere ikiye ayrılır. Canlı sesler zamanı gelince o anda yaratılan seslerdir. Söz gelişi, kapı veya telefon sesinin canlı olarak anında yaratılması daha uygundur.

Sahneye koyucu ve T. estetiği : Dram, oyun yeri, seyirci, dekor, ışık, elbise, ses, müzik gibi bir oyunun çeşitli unsurlarını bir araya getiren, yorumlayan, bir birlik içinde gösteriye hazırlayan bir sahneye koyucu baştan beri hep vardır. Kimine göre sahne düzeni vardı, ancak sahneye koyucunun ortaya çıkışı XIX. yüzyılda gerçekleşmiştir. Son bir görüşe bakılırsa, sahne düzeni de sahneye koyucu da XIX. yüzyılın 1. yarısında ortaya çıkmıştır.

Sahneye koyucu üzerinde büyük bir terim kargaşası görülmektedir. Özellikle, dilimizde kesin bir terim yerleşmemiştir. Sahneye koyucu için *rejisör* diyoruz. Oysa bu terim Fransızcada *régisseur* (sahne yönetmeni)'ü karşılamaktadır. Sahne yönetmeni için İngilizcede *stage manager*, Almancada *Inspizient* kullanılıyor. Rejisörün bizdeki gibi, yani "sahneye koyucu" anlamında kullanıldığı iki örnek vardır (Hollandaca *Regisseur* ve İsveççe *Regissör)*. Fransızlar, sahneye koyucu için *metteur en scène;* Almanlar *Spielleiter;* İtalyanlar *Regista*, İspanyollar *director* demektedirler. İngiltere'de ve Amerika'da aynı dil kullanılmasına rağmen yine terim üzerinde bir anlaşmazlık vardır. Amerika'da sahneye koyucu karşılığı *director*'dur, "T. yönetmeni, yönetici, girişimci" karşılığı *producer* kullanılır. İngiltere'de ise *producer* "sahneye koyucu" karşılığı olarak kullanılmakla birlikte bu anlamda, Amerika'daki gibi *director* da kullanılıyor. Almanya'da T. yönetmeni için *Direktor* veya *Intendant* denilirken, "sahneye koyucu" karşılığı olarak *Spielleiter*'in yanı sıra *Regisseur*'ün de kullanıldığı görülür. İspanya'da, "sahneye koyucu"ya *director* adı verilmekle birlikte, orada tam anlamıyla bir sahneye koyucu yoktur; bu görev, yönetmen, yazar ve *esceneografo* denilen bir teknik uzman arasında paylaşılmaktadır. İtalya'da *regia* ve *regista*'nın yanısıra *messinscena*'ya da rastlanmaktadır. Bu açıklamalara göre dilimizde *rejisör* veya *yönetmen* sözleriyle karşılanmasının yanlış olduğu görülüyor; *sahneye koyucu* daha uygun düşmektedir.

Sahneye koyucunun belli başlı görevleri, oyuna verilecek yorumu belirlemek, gerektiğinde oyuncuları seçmek, oyun yazarı, dekorcu ve teknik kişilerle sahne düzenini hazırlamak, oyuncularla provaları yaparak temsili hazırlamak ve bütün unsurlar arasında bir birlik sağlamaktır. Bunun için sahneye koyucu, her sahnenin havasını ve duygusal özelliklerini kendi duymalı, kendini her karakterle özdeşleştirerek seyirci üzerindeki etkisini sezebilmeli, söyleşmeleri ve başkaca sesleri içinden duyabilmeli, oyunun ritmini, akışını bir bütün olarak kavrayabilmeli, temsilden önce seyirciyi de hesaba katıp çeşitli görevlilerle iş birliği yapabilmeli, teşkilâtlama, yönetme yetenekleri, renk, çizgi, biçim, kitle duyguları güçlü olmalıdır. Hem yorumcu hem yaratıcı olduğundan, bir yandan metne ve yazarın amacına uygun nesnel bir yorum tasarlarken, bir yandan da yaratıcı olarak kendi yorumunu arar ve bulur. Oyunun havası, işlediği konu, karakterleri, olaylar örgüsü, diyaloglar ve çeşitli değerleri açısından odak noktasını ve üslûbunu belirleyecektir, bütün bunlar için belirli bir estetik görüş açısı bulunacaktır.

Yöntemler de bir sahneye koyucudan ötekine değişir. Provalara çok para harcandığından, ticarî T.'larda vaktin değeri de düşünülerek bir oyun üç haftada hazırlanabilirken, Rusya'da, gerçekçi anlayışta T.'lar arasında iki yıl prova yapanlar görülmüştür. Kimi sahneye koyucu (Reinhardt gibi) önceden en küçük ayrıntıya varıncaya kadar her şeyi hazırlar ve bu hazırlık üzerinde oyunculara ne yapacaklarını belirtirken, bazıları oyuncuları kendi başlarına bırakarak aramalarla istenilen sonuçları bulur. Kimi sahneye koyucu (Meyerhold gibi) oyunculara her tavrı, her sözün söylenişini kendileri yaparak gösterirken, Vahtangov, provalarda oyuncularla tartışarak ortak bir yorum arar. Stanislavskiy, oyunculara sahnede olduklarını unutmalarını öğütlerken, Meyerhold, onların seyircilerden biri olduklarını sanmalarını isterdi.

Sahneye koyucular T.'nun çeşitli alanlarından gelirler. Pek çoğu oyuncudur : Stanislavskiy, Barrault, Jouvet, Laurence Olivier gibi. Kimi oyun yazarıdır. Fransa'da Henry Bernstein, Jean de Létraz, Edouardt Bourdet ve Sacha Guitry, kendi oyunlarını sahnelemişlerdir. Noel Coward, Bertolt Brecht de böyledir. Eleştirmenlikten gelenler vardır. Amerika'da Harold Clurman ve Walter Kerr gibi. Pek çoğu da dekorcudur : Franco Zaffiorelli, Robert Edmond Jones gibi. Koreograf sahneye koyucular da vardır : Jerome Robbins, Todd Bolender gibi. Doğrudan doğruya sahne yönetmeni olanlara ise, Max Reinhardt, Peter Brook, Tyrone Guthrie'yi örnek verebiliriz.

Sahneye koyucunun yorumu için kullandığı araçlar, metin veya oyun örgüsü, oyuncunun sesi, konuşma ve hareketi, sahne uzayı, dekor, donatım, elbise, makyaj, ışık, müzik ve ses efektleridir. Yorumu için, özellikle görsel unsurlardan düşen bir sahne resmi çizer, zaman içinde oyuncunun hareketi, tavır, ses ve deyişini bu resimle kaynaştırır.

Dramın kökeni : Yazılı belgelere göre, Mısır, Asur, Babil medeniyetlerinde ayinler seyirlik biçimini almıştı. Babil ve Asur'un Akitu'da yaptıkları on bir gün süreli yeni yıl şenliklerinde mitoloji niteliğinde destansı yaratılış şiirleri oynanıyordu. Anadolu'da Hititlerin de bu tür ayinlerinin yazılı metinleri günümüze kalmıştır. Ayin çerçevesi içinde yapılan gösteriler üzerine eski Mısır medeniyeti yazılı örnekler vermektedir. Kutsal konularda olmasına ve tapınağın avlusunda geçmesine rağmen ayinlerin ve ruhban sınıfı dışında bir dramatik sanatın varlığını öğreniyoruz. Tanrı Horus adına bir dikili taşta şu yazıt bulunmuştur : "Ben, okuduğunda hitabetten yorulmayan ustamı, yer değiştirmelerinde takip ediyordum. Onun yardımcısıydım. O tanrı olunca ben prens oluyordum, o öldürülünce ben canlanıyordum." Bu sözler bir mitosla ilgilidir. Ra (güneş), İsis (eş, kız kardeş), Osiris

(koca, erkek kardeş), Horus (oğul), Set (iblis, düşman) maceralarında sembolik nitelikte ölümler ve yeniden dirilmelere rastlanıyordu. Bir dramatik olaylar dizisinin kişilerle geliştirdiği bu dramatik metinler, İsa'dan önce II ve III. binyıla uzanmakta ve günümüze kalanları, yukarıda adları verilen mitoloji kahramanlarının maceralarının sahneye konduğunu bize göstermektedir. Dramatik bir olaylar dizisi ve ayin niteliğinde bir gösteri olan ve söyleşmelerle gelişen Horus'un doğuşu ve ululaşması dramında, Horus'un nasıl şahin olduğu öğretilmektedir. Sözleri okuyan, Horus ile özdeşleşmektedir. Dikili yazıtta, Horus'u bir akrebin ısırdığı ve tanrı Thot' un kendisini kurtardığı anlatılıyor. Horus tapınağında hiyeroglifli yazıtlardan birinde, Horus'un su aygırı üzerindeki zaferinin dramı yer almaktadır. Bu dramlara ayrıca çeşitli yerlerde koronun girişleriyle eşlik ediliyordu. M. Ö. 2250 - 1780 yılları arasında yapılmış taş sandukaların üzerinde, örgülerinde sahne eylemini hatırlatmalar bulunan söyleşmeli bir şiir yer alıyor. Bu türkü eşliğinde yapılan bir dans gösterisi niteliğinde olup Dört Rüzgârın Oyunu adını taşımakta, M. Ö. 1900'de bir mezar resmi bunu göstermektedir. Burada her biri bir rüzgârın koruyucusu dört kız ve birden girip saklanmak isteyen bir beşinci kişi vardır. Bütün bunlar seyirlik gösterilerle ayin arasındaki sıkı bağlantıya örnektir. Eski Yunan'da da böyle olmuştur. Dionysos ve Ceres mitosuyla ilintili gösteriler, yıllık şenliklerde seyirlik olarak oynanıyordu. Bunlar gizli ayinler olup yabancılara yasak toplantılardı. Bunlardan Yunan trajedilerine nasıl geçilmiş olduğu daha bilinmemektedir. Bunlardan, M. Ö. VII. yüzyılın ikinci yarısından kalan, Demeter için söylenen dinî nazım, Eleusis kadınlarının söylediği bir Dionysos nazmıdır. Dionysos onuruna söylenen koronun dithyrambos'u, kesin biçimini M. Ö. 540 ile 545'te Korinthoslu Arion ile almıştır. Bu, çeşitli gelişmeler göstermiştir. Tapınıştan ayine, ayinden seyirlik gösteriye geçiş, Hindistan'da da görülür. Bu, hep bir mitoloji konusunun gösterilmesiyle olur. Bunun gibi, Çin'de, Tibet'te, Japonya'da Buddhizm inancı; İran gibi Şiî toplumlarda ise İslâm inancında taziye (b. bk.) denilen Kerbelâ olayı üzerine acı çekme oyunlarıyla olmuştur. Başka ülkelerde olduğu gibi, özellikle günümüzde de Anadolu köylüsünce oynanan oyunlarda Dionysos ve Demeter inancından kalıntılara rastlanmaktadır.

Yunan trajedisi, belirli yücelikte olaylarla efsaneden veya tarihten alınmış konuların koro ile dramatik sunuluşudur. Olaylar dizisi kendi kendine yeter ve tamamdır, ciddî bir biçimde işlenmiştir, yorumu dinî, töresel veya siyasî bir anlam taşır. Trajedi bütün eski dramlar gibi manzumdur; konuşmalı nazım parçaları, koronun türküleri veya başka liriklerle çerçevelenir. Oyun arasız, duraksız gelişir, sonuç mutlu bir bitiş olsa bile bahtın iyiden kötüye dönüşümü genel anlamıyla trajiktir. Aristoteles, *Poetika* adlı eserinde trajedi ve komedinin doğmaca oynanan oyunlardan, trajedinin tanrı Dionysos onuruna söylenen *dithyramb* denilen koro şiirinden, komedinin de *phallic* şarkılardan çıktığını, Atina'da bütün dramların Dionysos tapınımının bir parçası olduğunu söyler. Yunan trajedisinin konusu ilk başlarda efsane ve mitostan alınırdı. Koro *dithyrambos*'u, Dionysos'un doğumuna ilişkindir. Bu en başta, yıllık döngüde tohumun toprak altına gitmesi ve yeniden ilkbaharda dışarı çıkmasını canlandıran Dionysos'un sembolik ölüp dirilmesiyle ilintiliydi. Trajedi Aiskhylos ile gelişmeden önce de herhangi bir efsane, trajedi konusu olabiliyordu.

Yazarlar içinde çağdaş konuları ele alanlar olmuştur. Bunlardan ikisi Aiskhylos'un çağdaşı Phrynikhus yazmıştır. Çağdaş konuların ele alınması eski Yunan'da hoşa gitmezdi. Yaratma ve yenilik, Aristoteles'in de savunduğu gibi uygulanıyordu. Efsaneler belli başlı bir kaynak olmakla birlikte hazır, değiştirilmeden, uyarlanmadan işlenecek biçimde değillerdi. Bunların çoğu belirsizdi, çelişkilerle doluydu, bazı ayrıntıları ise değişiklik yapılmayacak biçimdeydi. Oyun yazarının görevi, bunları belirli bir odak noktasında toplamak ve kesin bir dorukta birleşmiş olaylar dizisiyle düzenlemekti. Böylece, aynı efsaneyi değişik yazarların kendi amaçlarına göre biçimlendirdiklerini görüyoruz. Aynı karakter, aynı yazarın değişik eserlerinde değişiklik gösteriyordu. Söz gelişi, Thebai kralı Kreon, Sophokles'in üç değişik trajedisinde başka başkaydı. Yunan trajedisinde eksen kişilere uydurma adlar verilmiyordu. Olaylara, şairin yaratışına göre yeniden biçim verilse de bir bakıma inandırıcı olmaları için tarihî adlar değiştirilmiyordu, çok iyi tanınan efsanelerde inandırıcılık, onların olağanüstü ve akıl almazlığındaydı. Euripides' in *Alkestis*'inde Alkestis'in Herakles eliyle diriltilmesi gibi gerçek hayatta olmayacak durumlar Yunanlılarca sanat amacıyla benimseniyordu. Çağdaş edebiyatta da rastlandığı gibi, derin duyguların ve kişinin gelişiminin verilmesinde yardımcı oluyordu. Aristoteles inanılabilirliği, ihtimali olan bir imkânsızlığa şiirde baş vurulabileceğini belirtiyor. Yunan trajedisinin gücü ve değeri bir bakıma efsane konularından geliyordu.

Aristoteles etkili trajedide kişilerin ünlü, şanlı, olayların ise anlamlı olaylar olmasını gerekli görüyor. Önemli bir felâket, en güçlü trajik etkiyi verir, bu türlü kişiler ve olaylar da ancak efsane ve tarihte bilinir. Yunan efsane ve mitosunun renkli, canlı oluşu, bunun geniş bir düş gücüyle geliştirilmesi, Yunan mitolojisi tanrılarının kusur ve erdemleriyle insanî özellikleri, bu kaynağı bu amaç için çok elverişli bir duruma sokmaktadır. Efsanelerin veya tarihin kullanılmasının tabiî bir sonucu da aynı konunun çeşitli oyun yazarlarınca durmadan işlenmesidir. Bunlar millî ve ortak bir maldır. Oyun yazarları aynı olayları yeniden yorumlarken kendilerinden önceki yazarların tekniğini de geliştirmişlerdir. (M. And)

TİYATRO, Türk tiyatro ve mizah dergisi. 1874 yılı nisanında İstanbul'da yayınlanmağa başladı. Sahibi, Agop Barunyan adında biridir. Küçük boy ve dört sayfa olarak, haftada iki gün (cumartesi, çarşamba) çıkıyordu. Her sayısında, İstanbul'daki tiyatrolarla ilgili haberlerden başka, karikatürlere de yer veriyordu. Fakat asıl değerli olan yönü, küçük skeçler halinde de olsa, yine her sayısında telif birer komedi yayınlamak suretiyle, henüz serpilme çağında bulunduğu bir sırada Türk komedisinin gelişmesine hizmet etmiş olmasıdır.

TİYEN - ŞAN (Çince = Göksel dağlar; Çince T. adının Türkçe *Tengri tağ* adından çevrildiği anlaşılıyor; Türkçe adı : **Tanrı Dağları),** Orta Asya'nın büyük dağ sistemlerinden biri. Sovyetler Birliği ile Çin arasında, genel olarak batı - güney-batıdan doğu - kuzey-doğuya doğru, 2 400 km kadar uzanır. Bu dağ sisteminin kuzey ve güney sınırları hakkında görüş birliği yoktur. Bazıları kuzeyde bulunan Çungarya Aladağları'nı, Borohoro Ula sırtlarıyla sisteme bağlı olduğu için, T.'ların bir parçası saydıkları halde, başka gö-

rüşte olanlar, Aladağları (Ala Tav) ayrı bir dağ sırası olarak kabul ederler ve T. dağ sistemini, kuzeyden İli vadisi ile sınırlandırırlar. Güney-batıda Türkistan, Zerefşan ve Alay dağ sıraları, jeolojik benzerlik dolayısıyla T. sistemine dahil edilirse de, orografik ve tektonik yönlerden dışarıda sayılırlar ve Fergana vadisi T.'ların güney-batı sınırı olarak kabul edilir.

Sistemin en yüksek yeri, Sovyetler Birliği - Çin sınırı üzerinde, birbirinden ancak 20 km uzakta bulunan Han Tengri (7 000 m) ve Pobeda (7 440 m) tepeleri çevresindeki düğüm noktasıdır ve buradan Sovyetler Birliği'ne ve Çin'e doğru, T. sisteminin dağ sıraları, ışınlar halinde batıya ve doğuya uzanırlar. Yapıları, Paleozoik ve Prekambriyen devirlerine ait tortulu ve metamorfik kültelerle iç püskürüklerden ibarettir. En çok rastlanan külteler şist, kum taşı, kireç taşı, marn, gnays, granit v.b. dir. Buna karşılık, dağlar arasındaki havzalar Üçüncü ve Dördüncü Zamanlara ait, kara kökenli, gevşek tortularla dolmuştur. Başlangıçta Kuzey Dağ Sıraları alt Paleozoik'te Kaledoniyen kıvrılmalarla, Güney Dağ Sıraları ise üst Paleozoik'te Hersiniyen kıvrılmalarla meydana gelmişlerdir. Bu ilk dağ sıraları zamanla aşınmaya uğramışlar, İkinci ve Üçüncü Zamanlarda yontuk yüzler haline gelmişlerdir. Üçüncü Zaman sonlarında ve Dördüncü Zaman başlarında olan yükselmelerle T. dağ sistemi bugünkü durumunu almıştır. Kırılmalar sonucu çökme ve yükselmelerle de sırtlar arasındaki vadi ve havzalar oluşmuş ve bunlar, yukarıdan aşındırılarak getirilen maddelerle kısmen dolmuştur.

Batı T.'lar, Han Tengri ve Pobeda tepeleri çevresindeki düğüm bölgesinden, Sovyetler Birliği'nde genel olarak batıya doğru uzanan, yapıları karışık dağ sıralarından ve sırtlardan meydana gelir. Bunlardan Fergana ve Narin vadileri kuzeyinde bulunanlar (Çatkal, Talas Aladağ, Kırgızdağ, Terskey Aladağ gibi), esas itibarıyla alt Paleozoik'te kıvrılmış kalker ve kum taşlarından yapılmışlardır. Ancak aynı zamanda kırılmalara da uğramışlar, yer yer yükselmişler veya çökmüşlerdir. Kırılma çizgileri boyunca volkan püskürmeleri olmuş, sıcak su kaynakları ve birçok göller meydana gelmiştir. Bunlardan en büyüğü, 700 m den derin ve dünya denizlerine göre 1 600 m den yüksek olan Isık Göl'dür.

Batı T.'ların yüksek ve karlı tepeleri, Avrupa'daki Alp dağlarını andırır. Batıdan gelen, oldukça nemli hava kütlelerinin, batıya dönük yamaçlarda yükselerek yoğunlaşması suretiyle meydana gelen kar şeklindeki yağışlar, özellikle düğümlenme bölgelerinde kuzey-güney doğrultulu dağ sıralarında, vadi buzullarının teşekkülüne sebep olurlar. Başlıca buzullaşma alanları Han Tengri ve Pobeda düğüm bölgesinde ve kısa bir mesafede, kuzeyden güneye doğru uzanan Akşiyrak dağ sırasında görülür. Buralarda buzullar, toplam olarak 26 000 km² den geniş bir sahayı kaplarlar. Yaz mevsiminde eriyen buzul suları, Sırderya ve Narin gibi büyük akarsuların beslenmesini sağlar. Yağışını daha çok kış mevsiminde batıdan, Akdeniz ve Karadeniz üzerinden Orta Asya'ya doğru ilerleyen gezici alçak basınçlardan sağlayan bu dağlardaki buzullar, kurak yaz mevsiminde tarım için âdeta bir su deposu rolü oynarlar.

TİYEN - ŞAN : Güney Inılçek buzulu

Terskey Aladağ ile güneydeki Kokşal dağ arasında, *sırt* diye anılan, üzerleri düz yüksekliklere rastlanır. Bunlar geniş vadilerle veya çöküntü hendekleriyle birbirlerinden ayrılan diziler halindedir. Yüksek dağ manzarası gösteren dış sıralar, komşu alçak alanlara göre 3 000 m den fazla yüksek oldukları halde, *sırt* diye anılanlar, kendilerini ayıran vadilerden, ancak 500 - 1 000 m kadar yüksektirler.

Doğu T.'lar, Çin sınırları içinde, birbirine paralel iki dağ sırasından meydana gelirler. Daha önemli olan güney sırası, denizden yüksekliği 1 000 m den fazla olan Bağraş Gölü havzasına kadar uzanır. Bu sırayı oluşturan başlıca yükseklikler, Halik Tav (4 030 m) ile doğusundaki dağlardan ibarettir. Kuzey sırası, Borohoro (5 000 m), Bogdo Ula (5 470 m), Barköl (4 250 m) ve Karlık (4 900 m) dağlarıyla, Çin'de Kansu eyaleti sınırına kadar sokulur. Bogdo Ula dağı güneyinde, Çin'in en çukur yeri olan Turfan havzası bulunur ki, bunun tuzlu bir bataklık olan tabanı, deniz seviyesinden daha aşağıdadır (— 154 m).

Doğu T.'ların kuzeyinde Çungarya ve güneyinde Tarım havzaları bulunur. Doğu Türkistan diye anılan bu saha, Çin'in Sinkyang Uygur Muhtar Bölgesi'ni oluşturur. (Cevat R. Gürsoy)

TİYENTSİN (yaygın yazılışı : Tientsin; İng. Tianjing), Kuzey-doğu Çin'de büyük bir liman, ticaret ve endüstri merkezi, Çin'in üçüncü büyük şehri. Nüfusu 4 000 000'dan fazladır. İçinde bulunduğu vilâyetten bağımsız olarak, doğrudan doğruya merkezî hükümet tarafından yönetilen üç belediyeden biridir (diğerleri Pekin ve Şanghay).

Pekin'in 140 km kadar güney-doğusunda bulunan T., Çili Körfezi (Po Hai) kıyısından, kuş uçuşu 35 km (kıvrımlı ırmak yolu ile 50 km den fazla) içeride, Sarı Ova'nın kuzey kesiminde, Hai Ho akarsuyunun Büyük Kanal'la birleştiği yerde, denizden 5 m kadar yüksek bir sahada kurulmuştur. Şehrin batısında kavuşan 6 küçük kolla birlikte, nehir çok çamur taşıdığından, yatağını sık sık doldurur; bu sebeple aşağıda ana çığırdaki tortuları devamlı olarak temizleme ve tarama zorunluğu vardır. Bu tür çabalardan çok defa olumlu sonuç elde edilemez. Okyanus gemileri Hai Ho'nun denize kavuştuğu yer yakınında demirlemek zorunda kalırlar. Hatta burada, Tangku'da 10 000 tonluk gemilerin barınabileceği yeni bir liman da inşa edilmiştir. Sunî liman üç dalgakıranla korunur ve toplam rıhtım uzunluğu üç kilometreyi bulur. Boyu 110 m ve su kesimi 4,3 m olan gemilerin yanaşabileceği demirleme yerleri yapılmıştır. T. ile bağlantı, küçük gemilerle sağlanır. Nehir, kışın iki ay kadar donduğu için ancak buzkıranlarla ulaşıma açık tutulur (Yıl içerisinde sıcaklık — 19°C ile 42°C arasında değişir, yıllık yağış 500 mm dir). Bütün bu güçlüklere rağmen T. büyük bir liman şehri haline gelmiştir. Bunun başlıca iki sebebi vardır :

1. T. 1782'ye kadar küçük bir garnizon şehri idi. Çin yöneticileri, zengin devlet merkezi olan Pekin'de yabancı iş adamlarının oturmasını uygun görmediklerinden, 1860'ta T.' de yabancı ülkelere imtiyaz bölgeleri, başka bir deyişle iş ve yerleşme alanları tahsis ettiler. Pekin'e mal satmak isteyen tüccarlar T.'de yerleştiler. Böylece T. önemli bir dış ticaret merkezi haline geldi. Yabancı yerleşmeler nehrin sağ kenarında, akış yönüne doğru yayıldı. Yabancılara ve Çin Hristiyanlarına karşı çıkan bir ayaklanmada (1900), eski ve yeni bütün şehir, hemen hemen tamamiyle tahrip edildi ise de, Almanya, Amerika Birleşik Devletleri, Avusturya - Macaristan, Fransa, İngiltere, İtalya, Japonya ve Rusya'dan gelen askerî birlikler ayaklanmayı bastırdı. Yabancılara tahsis edilmiş olan bölgelerin yabancı toprağı sayılması uygun görüldü. Şehir batı ülkelerindekilere benzer biçimde, yolları, su ve elektrik tesisleriyle yeniden inşa edildi ve gittikçe yayılmaya başladı. 1949'da Tangku ve Taku liman sahası ve 1953'te nehrin iki yanı belediye sınırları içine alınmak suretiyle, toplam alanı 2 000 km² den fazla bir genişlik kazandı. Güneyden açılan bir derivasyon kanalı vasıtasıyla su baskınlarının etkisi azaltıldı. İmtiyaz bölgelerinden Almanya ve Avusturya - Macaristan'a ait olanlar I. Dünya Savaşı sonunda ve diğerleri, Japonlarınki müstesna, 1932'den sonraki yıllarda terk edildi. 1945'e kadar Japonların elinde kalan T., 1949'da Komünist Çin yönetimine geçti ve 1958 - 1967 yılları arasında Hopei vilâyetinin merkezi oldu.

2. T.'in çok geniş bir hinterlandı vardır. Batıda Sinkyang (Doğu Türkistan) eyaletinden, doğuda İç Moğolistan, Mançurya'nın lös bölgesi ve Sarı Ovanın kuzey bölümüne kadar, toplam 100 000 000 kişinin yaşadığı geniş bir saha ticaret yönünden T.'e bağlıdır. Bu durum, iyi liman şartları olmamasına rağmen şehrin gelişmesini sağlamıştır. II. Dünya Savaşından önceki normal yıllarda T., ticarî faaliyet bakımından Çin'in, Şanghay ve Luta (Dairen)'dan sonra üçüncü büyük limanı idi. Komünist yönetiminin ilk yıllarında Şanghay'ın Milliyetçi Çin tarafından abluka edilmesi dolayısıyla, Çin'in başlıca limanı haline geldi. Fakat bu durumda dahi ticareti, savaş öncesi yıllardakine göre bir hayli geride kaldı.

Çin'in en ilgi çekici şehri ve merkezi olan Pekin'i kuzey-doğuda Şenyang (Mukden) ve güneyde Nanking ve Şanghay'a bağlayan, ana demir yolları T.'den geçer. Hava ulaşımı da önemlidir. Akarsu ve kanallar, özellikle güney bölgelerle ve doğuda Çili Körfezi, dolayısıyla Sarı Deniz'le bağlantı sağlarlar.

Endüstri tesisleri 1900'den önce kurulmaya başlanmıştır. İlk zamanlarda pamuklu ve yünlü dokuma, un, bisiklet, sigara, kibrit ve basit kimyevî maddeler imal eden fabrikalar açılmış, fakat daha sonra çeşitli ağır endüstri kuruluşları (ağır makinalar, demir ve çelik tesisleri, çeşitli kimya fabrikaları, büyük montaj atölyeleri gibi) meydana getirilmiştir. Komünist yönetiminde, daha çok önem verilen yeni ağır endüstri kuruluşları, doğuda Çili Körfezi kıyılarına doğru uzanan alana yayılmıştır. 1950'den sonra demir ve çelikte ve diğer ağır endüstride büyük gelişmeler olmuş, 1960'a doğru T., ülkenin en büyük kimya endüstrisi merkezi haline gelmiştir. Deri, sabun, kâğıt, elektrik cihazları gibi başka sanayi dallarını da ihtiva eden T. endüstri bölgesi, Çin'de önem bakımından Şanghay ve Şenyang (Mukden) bölgelerinden sonra üçüncü sırayı işgal eder.

Kuzey Çin'in başlıca limanı olan T., ülkenin dış ticaretinde oldukça önemli bir yer tutar (% 10). İhracatta domuz tüyleri başta olmak üzere kürk, yumurta ürünleri, ham pamuk, sığır derisi, hasır örgüler ve yün; ithalâtta ise pamuklu ve yünlü maddeler, makina, demir yolu malzemesi, metal ve mineral ürünleri ve elektrik cihazları önemli yer tutar.

T. aynı zamanda bir eğitim merkezidir. Nankai, Hopei ve T. Teknik Üniversiteleri ile Yüksek Ticaret Okulu, Tıp Fakültesi ve Konservatuvarı anılmaya değer. (Cevat R. Gürsoy)

TIZIANO [*titsiano*] (asıl adı : **Tiziano Vecelli(o)**; Pieve di Cadore 1476 - 1477 veya daha muhtemel olarak 1488 - 1490 - Venedik 1576), İtalyan ressamı. Asıl Renaissance döneminin ustalarından biridir. Klasik resim biçimindeki katılığı, renklerinin gücüyle aşmıştır. Önemi ve değeri çağdaşlarınca da anlaşılmıştı. Nitekim T. 1533'te V. Karl (Şarlkent) tarafından saray ressamlığına atanmış ve kendisine asalet unvanı verilmiştir.

T. 9 veya 10 yaşındayken Venedik'e gelmiş ve Giovanni Bellini'nin yanında resim yapmayı öğrenmeye başlamıştır. 1508'de Giorgione'nin yardımcısı olarak Venedik'te Fondaco dei Tedeschi'deki dış fresklerden bir kısmını yapmıştır (günümüze kadar gelmemiştir). Giorgione'nin etkisiyle 1515 - 1516'da "İlâhi ve dünyevî sevgi" adlı büyük tablosunu yaratmıştır (Roma, Galleria Borghese).

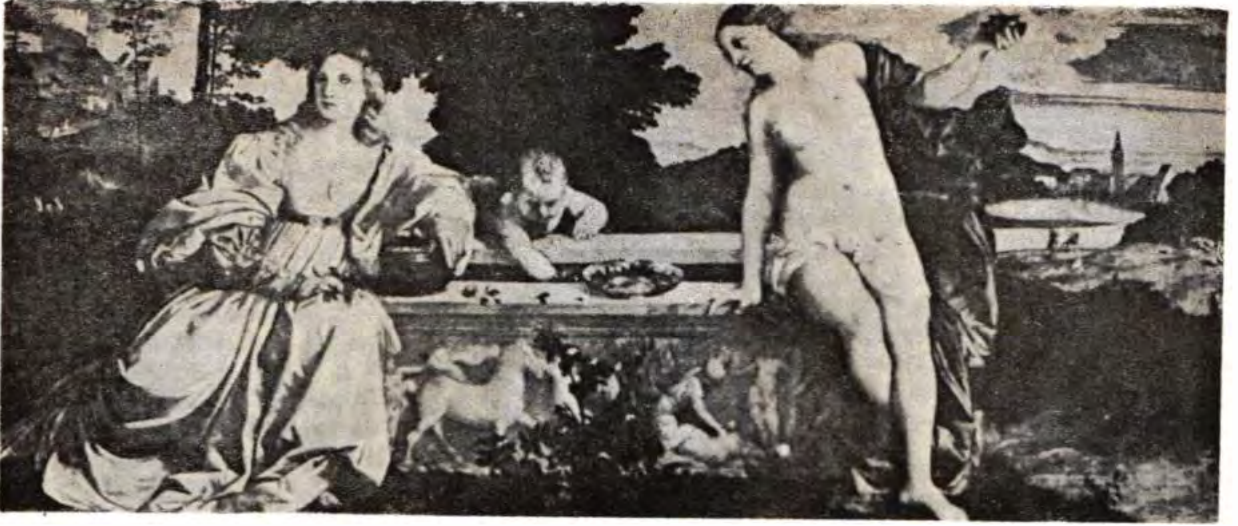
Sanatçının asıl Renaissance ruhunu her bakımdan en iyi ifade eden eseri, 1516 - 1518 yıllarında tamamladığı "Meryem' in göğe yükselişi" (Assunta; Venedik'te Santa Maria dei Frari)'dir. Bundan sonra art arda birçok şaheser, dinî resimler yanında mitolojik konuların da işlendiği tablolar ortaya koymuştur.

1520'lerde üslûbunda hemen hemen Barok etkiye ulaşmış, renk ihtişamı ve zenginliği ile kompozisyonda hareketliliği bağdaştırmıştır. Buna en iyi örnek "St. Petrus'un öldürülmesi" tablosudur [1528 - 1530] (1867'de yanmıştır, kopyası Venedik'te Santi Giovanni e Paolo'dadır).

1530'lardaki tablolarında biçimlendirmede daha sakin, renkleri tonlandırmada daha ince ve konuyu vermede daha titizdir : "Meryem'in mabede girişi" (1534 - 1538; Academia, Venedik) ve "Urbino'nun Venus'u" (1538; Uffizia, Floransa). Venedik Doge'unun sarayında 1538'de tamamladığı "Cadore savaşı" freski (1577'de yanmıştır, G. Fontana' nın gravürüyle tanınır), yeni bir hareketlilik gösteriyordu. Gerek. bu fresk gerek "İsa'nın başında dikenli taç" (1542; Louvre Müzesi, Paris) ve "Ecce homo" (İşte insan) (1543; Sanat Tarihi Müzesi, Viyana) tablolarındaki daha soğuk ve topraksı tonlar ve keskin kontrastlar, manierizme geçici bir kayışın işaretidir.

1545'te T., Papa III. Paulus'un misafiri olarak Roma'da çalışmıştır. Bu sırada yaptığı tablolarla birinci sınıf portre ressamı yeteneğini ortaya koymuştur. Gençlik döneminin canlı renkleri resimlerine yeniden girmiştir. Bu tablolardan en önemlileri, III. Paulus'u akrabaları ile birlikte gösteren (1545; Millî Müze, Napoli), V. Karl'ı otururken (1548; Pinakothek, München) ve at sırtında (1548; Prado, Madrid) tasvir eden portrelerdir.

Yaşlılığında da aynı güçle eser vermeye devam etmiş olan T.'ın 1550'lerden itibaren söz konusu olan yaşlılık dönemi üslûbu, derin bir manevî rahatlık özelliği taşır. Bu dönemdeki tablolarında renkler ışık-gölge karşıtlığı ile ("Danae", 1551, Prado, Madrid), "İsa'nın mezara konuşu" (1559, Prado) karanlık içinden esrarlı bir şekilde parıldar, cisimlerden kopuyormuş gibi görünür.

TIZIANO : "Gizli ve profan aşk" adlı tablo (Borghese Galerisi)

TIZIANO : "Tarquinius ile Lucretia" adlı tablosu

TIZIANO : "Sisyphus" adlı tablosu

TİZİ UZU : 1. Kuzey Cezayir'de bir yönetim bölümü (vilaya). Yüzölçümü 6 072 km², nüfusu 936 000 (1969)'dir. Yoksul bir bölge olması dolayısıyla özellikle Fransa'ya gönderdiği işçileri ile bilinmektedir.

2. T. U. yönetim bölümünün merkezi. Nüfusu 25 900 (1966), denizden yüksekliği 190 m dir. Özellikle incir ve zeytin yağı üretimi ile tanınır. Dağlık bölgede bulunan geçidi, stratejik önem taşır.

TLALOC [*tlalok*], Aztekler (b. bk.)'in yağmur ve kar tanrısı. Huexotzinco dağlarında pınar ve kaynakların bol bulunduğu bir yerde çok ziyaret edilen bir tapınağı vardı ve burada çocuklar kurban edilirlerdi.

TLALNEPANTLA, Meksika'da, Mexico'nun kuzeyinde bir şehir. Nüfusu 373 000 (1974)'dir.

TLAXCALA [*tlakskala*], 1. Meksika Cumhuriyetinin en küçük eyaleti. Meksika yaylasının güney bölümünde yer alan T., 3 914 km² genişliğinde olup 490 184 (1975) nüfusa sahiptir. 2 200 - 2 400 m yükseklikte olan T.'nın serin ve nisbeten nemli bir iklimi vardır. Mısır, buğday gibi tahılların yanısıra sığır ve koyun yetiştiriciliği önemli bir yer tutar.

2. **T. de Xicoténcatl,** Meksika'nın aynı adı taşıyan eyaletinin başşehri. 2 250 m yükseklikteki T.'da Meksika'nın en eski kilisesi 1521'de açılmıştır. T. günümüzde tekstil imalâtıyla tanınmaktadır.

TOALA, Selebes (Fr. Célebès, İng. Celebes) adasının güney-batısında Bugi'ler (b. bk.)'e bağlı küçük bir etnik grupa verilen ad. T.'ların yaşadıkları mağaralarda 1902'de birçok eski âlet ele geçirilmiştir. Bu buluntulara dayanılarak T.'ların gerçek bir ilkel kavim olduğu görüşü ileri sürülmüştür. Ancak, bu görüşün yanlış olduğu anlaşılmıştır. Aslında T.'larda, Sumatra'da yaşayan Kubu'larda olduğu gibi, ikincil bir ilkellik söz konusudur. İndonezya'da tarihî çağlarda gerçek ilkel (avcı ve toplayıcı) kavimlere rastlanmamıştır.

TO - BA : bk. TO - PA'LAR.

TOBAGO : bk. TRINIDAD ve TOBAGO.

TOBEY [*tobi*], **Mark** (Centerville, Wisconsin 1890 - Basel 1976), Kuzey Amerikalı ressam. Gençliğinde Chicago'da moda ressamlığı yapmış, bu arada oradaki Sanat Enstitüsünün çalışmalarıyla da ilgilenmiştir. 1911'de gittiği New York'ta portre ressamlığına başlamıştır. 1918'de Bahaî inançlarını tanıması, hayatındaki en önemli dönüm noktasını oluşturmuştur. 1922'de yerleştiği Seattle'da Çin yazı ve çizim tekniğini öğrenmiştir. 1930'dan itibaren Avrupa'ya ve özellikle Asya'ya birçok geziler yapmış, Uzak Doğu'da incelediği Doğu sanatı, felsefesi ve çeşitli dinî düşünceler, sanatının gelişmesinde büyük rol oynamıştır. "Beyaz çizim" veya "beyaz çizgi" diye bilinen yumuşak yapılı üslûbu, 1930'lardan sonra resimlerinde görülür. Bu, kendisinin belirli ölçüde etkisinin bulunduğu Kuzey Amerika resim hareketi (Action Painting) ve Avrupa resmi (Paul Klee) ile Asya mistisizmi arasında bir köprü oluşturmuştur. Eserleri Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde sergilenmiştir.

TOBEY, Mark

TOBIN, James (doğ. Champaign, Illinois 5.3.1918), Amerikan ekonomisti. Harvard Üniversitesinde okumuştur. 1942 - 1946 yıllarında Amerikan Deniz Kuvvetlerinde çalışmış, 1946 - 1947'de Harvard Üniversitesinde ekonomi öğretim üyesi olarak görev almıştır. 1950 - 1955 yıllarında Yale Üniversitesinde ekonomi doçentliği, 1955 - 1957 yıllarında ise ekonomi profesörlüğü yapmıştır. 1955 - 1961 yılları arasında Yale Üniversitesinde Cowles Vakfı Ekonomi Araştırmaları direktörü olarak çalışan T., 1957'den başlayarak ekonomi profesörlüğü yanında Ekonomi Bölümü başkanlığı da yapmıştır. 1972 - 1973 öğretim yılında Kenya'da, Nairobi Üniversitesinde konuk profesör olarak ekonomi dersleri vermiştir. 1961 - 1962 yıllarında Başkanlık Konseyinde ekonomik danışman olarak çalışan T., 1972'de Millî Bilimler Akademisi üyeliğine seçilmiştir. T., serbest pazar sistemine bağlı kalan İngiltere başbakanı M. Thatcher ve Başkan Reagan'ın tutumunu Keynes teorisiyle çürütmeye çalışmış, enflasyonu düşürmek için monetarist siyaset gütmek yerine hükümetlerin işsizliği tamamiyle kaldıracak tedbirler alması gerektiğini savunmuştur. Monetarist ekonominin karşısındaki Keynesçi görüşleriyle ün alan T., 1981 Nobel ekonomi armağanını kazanmıştır.

TOBOL, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nde, Ural dağlarının güney bölümünün doğusunda bir ırmak, Irtış ırmağının sol kolu. Tobol'sk (b. bk.) şehri yakınında Irtış'a karışır. Uzunluğu 1 670 km dir.

TOBOL'SK, Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetinin Tyumen bölge (oblast)'sinde, Irtış ırmağı kıyısında bir şehir ve iskele. Nüfusu 33 000'dir. Şehrin büyük kısmı ırmağın sağ (yüksek) kıyısında, küçük kısmı ise sol (alçak) kıyısında uzanır. T., 1587'de kurulmuştur. Rusların Sibirya'da kurdukları ilk şehirdir. 1708 - 1824 yılları arasında Sibirya guberniyasının merkezi olan T.'ta ticaret gelişmiştir. Siyasî mahkûmların sürgün edildikleri bir yerdir.

TOBOL'SK : Tobol'sk çevresinde Irtış ırmağı

TOBOL'SK TATARLARI, Sibirya Tatarlarının bir bölümüne verilen ad. Irtış ırmağı boyunda, Tobol'sk ile Tara şehirleri arasında ve Aşağı Tobol ırmağı boyunda Yalutorovsk şehrine kadar yayılmışlardır. Bugünkü yurtlarına eski çağlarda gelip yerleştikleri anlaşılıyor. T. T., Hantı'larla karışmışlardır. Sayıları aş. yu. 50 000'dir. T. T., Kurdak, Tuğus, Yaskalbı, Nanga gibi birtakım boylara ayrılırlar. Sibirya'da yaşayan Buharalılar ve XIX. yüzyıl sonunda gelip yerleşen Kazan Tatarlarıyla ortak bir hayat sürerler.

T. T.'nın başlıca geçim kaynakları çiftçilik, balıkçılık ve avcılıktır. Giyim kuşamlarında ve âdetlerinde Hantılarla ortak çizgi ve özellikler vardır.

Konuştukları dil, Tatarcanın Doğu veya Sibirya (Batı Sibirya) koluna bağlıdır. Tatarcanın bu kolu üzerindeki ilk ça-

lışmaları İosif İ. Giganov (ölm. Tobok'sk 1800) yapmıştır. Bu konudaki gramerini 1798'de bitirmiştir. Eser, yazarın ölümünden sonra yayınlanmıştır (1801). Giganov, Tatarca - Rusça ve Rusça - Tatarca sözlükler de yazmıştır. Bu sözlükler de yazarın ölümünden sonra yayınlanmıştır (1804). T. T., edebî dil olarak Kazan Tatarcasını kullanırlar.

TOBRUK (Ar. **Tubruk** veya **Tubrug,** İtal. **Tobruch;** eski adı : **Antipyrgos**), Libya Arap Halk Sosyalist Cemahiriyesi'nin kuzey-doğusunda, Barka bölgesinde, Akdeniz kıyısında, Mısır - Libya sınırına 120 km uzaklıkta bir liman şehri. Nüfusu 15 900 (1964)'dür. Sadece güney-doğuya açık, hâkim rüzgârlardan iyi korunmuş, güzel bir tabiî limanı olmasına rağmen, zengin bir hinterlanttan yoksunluğu dolayısıyla gelişememiştir. Normal zamanlarda güneydeki vahaların (Cağbub gibi) tarım ürünleri için mahallî bir pazar yeridir. 1967' den beri, boru hattı nihayetinde bir petrol ihraç limanı haline gelmiştir.

T., Osmanlı İmparatorluğunda Bingazi sancağının Derne kazasına bağlı bir liman kasabası iken, 1912'de İtalyanlar tarafından işgal edilmiş ve kurulan Libia Italiana sömürgesinde, daha çok bir askerî üs haline getirilmiştir. II. Dünya Savaşında, 21 ocak 1941'de İngiliz generali Wavell (b. bk.) kumandasındaki Nil Ordusunun Avustralyalı askerleri tarafından zapt edilmiş, 21 haziran 1942'de Alman mareşali Rommel (b. bk.) idaresindeki zırhlı birliklerin eline geçmiş ve 13 kasım 1942'de, Alman ve İtalyan kuvvetleri Tunus'a çekilirken Montgomery (b. bk.) kuvvetleri tarafından kurtarılmıştır.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Amerikalılar T. yakınında El - Adam'da bir hava üssü meydana getirmişlerdir. II. Dünya Savaşı'nda beş defa el değiştiren ve bu sebeple çok zarar gören T., sonradan imar edilmiş ve bir ara Libya kralının ikamet yeri olmuştur. Un, sabun, likör v.b. gibi maddelerin yapımı ile ilgili tesisleri, hastahane ve okulları vardır. Güzel yollarla, doğuda Bardiya üzerinden Mısır'ın İskenderiye limanına ve batıda Derne ve Bingazi üzerinden Trablus'a bağlıdır. (Cevat R. Gürsoy)

TOBRUK SAVAŞLARI : İtalyan Cyrenaica kolonisine ait olan Tobruk, 1941'de Lord Wavell kumandasındaki İngiliz Nil Ordusunca zaptedildi. Nisan - aralık 1941 arasında yönetimindeki Afrika Kolordusu ile şehri kuşatan Alman generali E. Rommel, 21.6.1942'de zırhlı birliklerin yardımı ile Tobruk'u ele geçirdi. Alman ve İtalyan kuvvetleri Tunus yönüne doğru çekildiler ve şehri 13.11.1942'de terk ettiler (bk. II. DÜNYA SAVAŞI). T. S.'nın cereyan ettiği yerde bugün bir anıt bulunmaktadır.

TOCANTINS [*tokĩntĩs*], Brezilya'da bir ırmak. Uzunluğu 2 640 km dir. Goiás eyaletinde doğan T., São Joao yakınlarında Araguaia ırmağının sularını alır, sonra Belém'in güney-batısında Amazon'un önemli bir ayağı olan Pará ırmağına karışır. T., orta bölgelerinde 1 370 km lik bir uzunluk içinde ulaşım imkânları veren önemli bir akarsudur.

TOCQUEVILLE [*tɔkvil*], **Charles Alexis Henri Clérel** (Verneuil sur - Seine, Yvelines 1805 - Cannes 1859), Fransız tarihçisi ve siyaset adamı. Norman asıllı aristokrat bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen T., hukuk öğrenimi görmüş, 1827'de Versailles'daki mahkemelerde hâkimlik yapmıştır. 1831'de Fransa hükümetinin isteği üzerine Amerika Birleşik Devletleri'ndeki ceza ve infaz sistemi konusunda araştırmalar yapmıştır. Bu gezinin sonunda hâkimlikten ayrılmış ve iki bölümden oluşan *De la démocratie en Amérique* (Amerika'da demokrasi) [2 bölüm, 1835 - 1840] adlı eserini yayınlamıştır. Bu eseri kendine büyük ün sağlamış ve Fransızlar kendisini Montesquieu'den sonra en büyük siyasî düşünce adamı olarak kabul etmişlerdir. 1839'da milletvekili seçilmiş, 1848 ihtilâlinden sonra Millet Meclisinin üyesi olmuştur. Haziran - ekim 1849 arasında Dışişleri Bakanlığı yapmış, sağlığının ve ruhî yapısının müsait olmaması sebebiyle siyasî hayatında lider mevkiler için mücadele etmemiştir. Bakanlıktan ayrıldıktan sonra hatıralarını yazmaya başlamıştır. 1841'de de Fransız Akademisi (Académie Française) üyeliğine kabul edilen T., *L'Ancien Régime et la Révolution* (Eski Rejim ve İhtilâl) [1856] adlı önemli eserini yayınlamıştır. Bu eserleri ve ölümünden sonra 1893'te yayınlanan *Souvenirs* (Hatıralar) adlı kitabı, Fransa II. Cumhuriyetinin tarihi için her zaman geçerli olarak kabul edilen önemli kaynaklardandır.

TODD [*tɔd*], **Alexander Robertus** (doğ. Glasgow 1907), İngiliz kimyacısı. Manchester ve Cambridge üniversitelerinde profesörlük yapmıştır. Sir R. Robinson ile birlikte, bitkisel boya maddelerini incelemiş, B_1 ve B_{12} vitaminleri, esrar alkaloidleri ve bazı antibiyotiklerin sentezleri alanında çalışmalar yapmıştır. Hücre çekirdekleri ve virüsler içinde bulunan nükleolit ve koenzimlerin yapıları ve kimyasal etkilerini aydınlatmayı başaran T., 1957 yılı Nobel kimya ödülünü kazanmıştır. *Perspectives in organic chemistry* [1955] adlı eseri yazmıştır.

TODDY (Hindustanî *tāṛī* < *tār* = hurma ağacı) : 1. Çeşitli hurma türlerinden, özellikle *Caryota urens*, yabanî hurma, Hindistan cevizi gibi ağaçlardan elde edilen şıra; bu şıranın mayalanmasıyla elde edilen bir içki.

2. Viskiyi veya başka ispirtolu içkileri sıcak su ve şeker ile karıştırmak suretiyle yapılan bir içki.

TODERINI, Giambattista (Venedik 1728 - 1799), Venedik'li din adamı ve edebiyat araştırıcısı. Mensup olduğu Jesuit tarikatının Venedik'te dağıtılmasından sonra 1781'de Venedik balyosu Garzoni ile birlikte İstanbul'a gelmiş ve beş yıl kalmıştır. Bu kalışında Türk dilini, edebiyatını ve geleneklerini incelemiştir. Araştırmalarının sonunda *Della Letteratura Turchesca* adlı eserini yazmıştır. Venedik'te 1788' de basılan bu kitap, büyük bir ilgi görmüş, Fransızca ve Almancaya da tercüme edilmiştir. Türkçeyi öğrenmemekle beraber, İstanbul'da bulunan dragomanlardan (bunlar arasında Calavrò Imberti başta gelir) ve İtalyanca bilen iki kültürlü Türkten istifade etmiştir. Türk ve İslâm dünyaları hakkında devrine kadar devam eden yanlış düşüncelere Avrupa' da karşı çıkan ilk ciddî eserlerden birinin yazarıdır. İslâmiyet ve islâmî bilimler, matematik, geometri, müzik ve diğer müspet bilimlerle ilgili konulara kitabında yer vermiştir. İstanbul'daki kütüphaneler, matbaa, Saray Kitaplığı hakkında verdiği bilgiler batı bilim çevrelerinin doğu araştırmalarında yeni bir çığır açmıştır. (M. Şakiroğlu)

TODOROV, Petko Yurdanov (Elena 1879 - Château-d'Oex, Vaud 1916), Bulgar yazarı. 1896'da Toulouse'a yerleşmiş, "La Dépêche" adlı Fransız gazetesinde yazmağa başla-

mıştır. Yazılarında Çar Ferdinand ve Başbakan Konstantin Stoilov'un siyasetini yermiştir. Bern'de hukuk, Berlin ve Leipzig'de edebiyat ve felsefe okumuştur. 1899'a kadar yazdığı hikâyelerinde gerçekçi bir tutum hâkimdir. Daha sonra sosyal sanat akımından uzaklaşmış, halk hayatından ve halk edebiyatından ilham alarak psikolojik ve ahlâkî problemleri çözmeğe çalışan idil ve dramlar yazmıştır. *Nesretnik* (Talihsiz), *Guslareva mayka* (Çalgıcının anası) gibi idillerinde talihsiz insan tipi kahraman olarak geçer. Sahne eserlerinde ana motif olarak kişi ile toplum arasındaki çatışmayı işlemiştir: *Zidari* (Duvarcılar) [dram, 1902]; *Samodiva* (Peri kızı) [dram, 1902]; *Strahil, straşen haydutin* (Korkunç haydut Strahil) [1903]; *Nevyasta Boryana* (Boryana gelin) [1910]; *Zmeyova svatba* (Ejderha düğünü) [1910]; *Pirvite* (Birinciler) [1907]. T., Slavlar arasında dayanışma sağlamak için çalışmıştır.

TODOROV, Stanko (doğ. Koloş, Pernik 1920), Bulgar devlet adamı. 1943'te Bulgar Komünist Partisine girmiş, 9 eylül 1944 hareketine katılmıştır. 1952 - 1957 yılları arasında tarım bakanlığı yapmıştır. 1959 - 1962 yıllarında Devlet Plan Komisyonu başkanlığı görevini yapan T., 1961'de Bulgar Komünist Partisi Merkez Komitesi üyeliğine seçilmiştir. 1960 - 1966 yıllarında Karşılıklı İktisadî Yardım Konseyinde Bulgaristan'ı temsil etmiştir. 1966'da Bulgar Komünist Partisi Merkez Komitesi sekreterliğine seçilen T., 8 temmuz 1971' de başbakanlığa getirilmiştir. Bulgar Komünist Partisi 8. Millî Kongresi kararı üzerine görevinden alınmış, yerine Komünist Partisi Merkez Komitesi sekreteri Grişa Filipov (doğ. 1919) getirilmiştir.

TODT [*tott*], **Fritz** (Pforzheim 1891 - 1942), Alman mühendis ve generali. Hitler tarafından görevlendirilen T., 1933 - 1938 yılları arasında *Autobahn* inşaatlarını, 1937 - 1940 yılları arasında Alman - Fransız hududu boyunca Siegfried Hattının yapımını büyük bir ustalıkla gerçekleştirmiştir. Hitler'in güvenini kazanan T., 1940'ta silâh ve cephane donatımı bakanlığına getirilmiştir. Rastenburg (Doğu Prusya)'da bir uçak kazasında ölmüştür.

TOFA'LAR, Karagasların kullandıkları bir ad. Bk. TUBA'LAR.

TOGA, antik çağda, özellikle Romalıların kullandığı, bol kıvrımlar halinde vücudu saran ve insan vücudunu ayak bileklerinden omuzlara kadar örten giysi. Basit ve yünden bir örtü olan T., önceleri üçgen biçimindeyken daha sonra yarım daire biçimini almıştır. Bol ve geniş bir örtü halinde vücuda sarıldığını Roma çağı heykel ve kabartmalarında gördüğümüz T., Yunan giysilerinden farklıdır. Yunanlıların kiton, kimation ve peplos adını verdikleri giysiler, bir defada giyilen ve vücuda tam oturan gerçek giysilerdir. Vücut üzerine sarılışı, bol ve zengin kıvrımlar sisteminin vücut üzerinde yerli yerinde oturtulması, T. giyimini başlıbaşına bir sanat haline getiriyordu. Çeşitli çaprazlar, sarkıntı ve dolanmalar yapan T. giyim usulü, belirli bir eğitimi de gerektiriyordu.

TOGA

Roma'ya Etrusklar tarafından getirildiği kabul edilen T.'yı ancak soylular giyebilirdi. Yabancılar ve alt sınıftan olan kimseler T. giyemezdi. Çocuklar ve rahiplerin giydiği kırmızı şeritli T.'ya "toga pretexta" adı veriliyordu. Delikanlılık dönemine geçen çocuklar ise beyaz renkli T. giymeye hak kazanıyordu. Törenlerde rahipler T.'nın bir ucunu başlarına çekerek örtünürlerdi. Güneş ve yağmurdan korunmak için T.'yı başlık gibi de kullanıyorlardı. (S. Mülayim)

TOGAN, Ahmed Zeki Velidi (Kuzen köyü, Sterlitamak, Başkurdistan 1890 - İstanbul 1970), Türk tarih bilgini. İlk öğrenimini imam ve öğretmen olan babası Ahmetşah'tan gördü. Tarih sevgi ve merakını da babasından aldı. Arapça, Farsça, kelâm ve matematik derslerini okuduktan sonra Rusçayı da öğrendi ve Kazan Üniversitesinden mezun olduktan sonra Kasimiye medresesinde Türk tarihi ve Arap edebiyatı dersleri vererek kendini tanıttı. Kazan Üniversitesinde N. F. Katanov (b. bk.) ve V. A. Bogoroditskiy (b. bk.) ile birlikte Türk ve Tatar tarihi üzerinde çalıştı ve bu üniversitenin arkeoloji, tarih ve etnografya araştırmalarındaki çalışmalarında Validov adıyla ün yaptı.

Rusya'daki meşrutî gelişmeler üzerine politikaya girdi ve Ufa eyaleti Müslüman lideri olarak 1916'da Duma'ya seçildi. Rus ihtilâlinden sonra Rusya Türklerinin çeşitli siyasî gruplarına katıldı. Yapılan siyasî kongrelerde bulundu, 1917'de Rusya kurucular meclisi üyesi oldu. 1919 - 1920'de Başkurdistan harp bakanlığına getirildi. 1920'de Başkurdistan devlet başkanlığına seçildi. Ancak, Sovyet yöneticileriyle arası açılınca Güney Türkistan'a çekilerek burada Basmacılarla iş birliği yaptı ise de, 1923'te yurdundan ayrılmak mecburiyetinde kaldı. Afganistan ve Hindistan yoluyla önce Paris'e gitti. Bibliothèque Nationale ve 1925'te Berlin Staatsbibliothek'te doğu yazmaları üzerinde uzman olarak çalıştı. Aynı yıl içinde İstanbul Darülfünunu genel Türk tarihi müderrisliğine getirildi. O güne kadar Validov veya Validî sanıyla tanınan T., bundan sonra Türkçe söylenişe göre A. Zeki Velidî adıyla ün yaptı. I. Türk Tarih Kongresinde çıkan görüş ayrılığı üzerine Türkiye'den ayrılmak mecburiyetinde kaldı. Viyana'ya gitti. Orada *Ibn Fadlan's Reiseberichte* (İbn Fadlan'ın seyahatnamesi) teziyle 1939'da felsefe doktoru oldu. Daha sonra tekrar İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde tarih profesörlüğü yaptı. Bu fakültede İslâm Tetkikleri Enstitüsünün kuruluşunu gerçekleştirdi.

TOGAN, Zeki Velidi

Türk tarihi alanındaki değerli çalışmalarıyla 160'ı bulan yazı ve eserlerinin bir listesi, 60. doğum yıldönümü münasebetiyle Zeki Velidî T.'a Armağan (İstanbul 1950) adlı eserde çıkmıştır. (İ. Parmaksızoğlu)

TOGAN ŞAH, Şemsü'd - Devle, Ebû'l - Fevâris, Alp Arslan'ın oğlu, önce babası Alp Arslan'ın, sonra Melikşah'ın vasali Selçuklu hükümdarı. Babası tarafından, kendisinin vasali olarak Herat'a gönderilmişti. Alp Arslan'ın yerine Büyük Selçuklu İmparatorluğu tahtına geçen Melikşah bu kardeşini yine Herat'a tayin etti.

T. cömertliği, eğlenceye ve şiire düşkünlüğü ile tanınmıştı. Kendisini öven meşhur şair Ezrakî'nin ağzını altın dinarla doldurmuştu.

İsyan eden Tekiş'le uzlaşarak yurduna dönerken ülkesine uğradığı sırada huzurunda uygunsuz konuşmasına kızan Melikşah, onu hapsetti, ülkesini de imparatorluğa kattı (1085). (Mehmet A. Köymen)

TOGLIATTI [*tolyatti*], **Palmiro** (Cenova 1893 - Yalta, Kırım 1964), İtalyan siyaset adamı. Başlangıçta avukatlık yapmış, daha sonra gazete yazarlığı ile uğraşmıştır. 1921'de İtalyan Komünist Partisini kurmuştur. Partisinin yasaklanması üzerine 1926'da Almanya'ya kaçmış, oradan da Sovyetler Birliğine sığınmıştır. Ercole Ercoli takma adı altında İtalya' da illegal siyasî çalışmaları yönetmiştir. Moskova'da Komintern'in yönetici grupunda yer almış, 1936 - 1939 yılları arasında İspanya'da iç savaşa katılmıştır. 1944'te İtalya'ya dönerek İtalyan Komünist Partisinin yönetimini üzerine almış, 1947'den ölümüne kadar yeni kurulan genel sekreterlik görevini yüklenmiştir. Başlangıçta antifaşist partilerle iş birliği yaparak iç siyasette anlaşma sağlamaya çalışmıştır. Badoglio hükümetinde sandalyesiz bakan (nisan - aralık 1944) olarak, Bonomi hükümetinde ise başbakan yerdımcısı (aralık 1944 - haziran 1945) ve adliye bakanı (haziran 1945 - temmuz 1946) olarak görev almıştır. Komünist bakanların hükümetten ayrılması (mayıs 1947) üzerine sert bir muhalefet yapmaya başlamıştır. P. Nenni'nin sosyalistleriyle bir halk cephesi kurmak suretiyle partisini İtalya'nın en güçlü kuruluşu haline getirmek yolundaki denemesinin sonuçsuz kalması üzerine T., parlamento yoluyla devlet ve toplumda bir ihtilâl yapma taktiğini gütmüştür. II. Dünya Savaşından sonra milletlerarası komünizm hareketinin belli başlı liderleri arasında yer alan T., özel bir ideolojik çizgi geliştirmiştir. Yalta'da tedavi görmüştür. Ölümünden sonra Stavropol şehrine onun adı verilmiştir. Bk. TOLYATTİ.

TOGO (resmî adı : **Togo Cumhuriyeti,** Fr. République Togolaise), Batı Afrika'da, Gine Körfezinin kuzey kıyısında bağımsız bir devlet; eski Alman sömürgesi Togoland'ın I. Dünya Savaşı'ndan sonra Milletler Cemiyeti tarafından Fransız mandasına bırakılan doğu bölümü. Batısı İngiliz mandasına verilmiş ve Altın Kıyısı (Gold Coast) sömürgesiyle birleşerek, bağımsız Gana (b. bk.) devletini oluşturmuştur. Batıda bu ülke ile doğuda Benin (eski Dahomey) ülkesi arasında, genişliği bazen 100 km yi geçen bir şerit halinde, güneyde Gine kıyılarından kuzeyde Yukarı Volta devleti sınırına kadar, 500 km den fazla uzanan T.'nun, yaklaşık değerlerle, yüzölçümü 56 000 km², nüfusu 2 700 000 (1980)'dir. Merkezi Lomé (250 000)'dir.

T., yeryüzü şekilleri veya daha genel anlamda fiziyografik özellikler bakımından birbirinden farklı coğrafî bölgelere ayrılabilir :

a. *Kıyı kuşağı :* Denizden kordonlarla ayrılmış, deniz kulakları (lagünler)'nı ve geniş kumsalları ihtiva eden alçak bir sahadır ve dar bir şerit halinde kıyı boyunca uzanır. Deniz kulaklarının en büyüğü T. Gölü (Lac T.) diye anılır. Ekvatorun ancak 6 veya 7 enlem derecesi kuzeyinde bulunan kıyı şeridinde, tropikal iklimin yakın etkisi altında yetişen bitki topluluklarına, mangrovlara, sazlıklara ve bataklıklara rastlanır. Bunlar arasında yer yer verimli killi toprak alanları vardır.

b. *Mono platosu,* içeriye doğru 30 km den fazla sokulan, yüksekliği 50 - 100 m arasında değişen, fakat daha kuzey-doğuda 450 m ye kadar yükselen, Mono nehri ve diğer akarsularla parçalanmış, tepelik bir manzara gösterir.

c. *T. dağları,* plato bölgesi kuzeyinde, güney-batıdan kuzey-doğuya doğru, ortalama yüksekliği 600 m olan bir sıra halindedir; her iki yönde, batıda Gana ve doğuda Benin ülkeleri içinde uzanmaya devam eder. T.'nun en yüksek tepeleri bu bölgede 1 000 m ye yaklaşırlar (Pic Baumann 986 m).

d. *Oti platosu,* ülkenin kuzeyinde, kum taşlarından ibaret tepelik bir sahadır; Gana'da denize ulaşan Volta nehrinin başlıca kollarından biri olan Oti akarsuyu ve kolları tarafından sulanan bu bölge, ülkenin kuzey-batı ucunda, metamorfik kayalardan ve iç püskürüklerden ibaret yüksekliklerle T. dağları arasında çukur bir alan durumundadır.

e. *Dapango yükseklikleri,* eski temeli oluşturan iç püskürük ve metamorfik yapılarıyla (granit ve gnays gibi) göze çarpan şekiller meydana getirirler.

İklim, tropikal bir özellik gösterir. Bu durum ülkenin 6° - 11° kuzey enlemleri arasında bulunmasıyla yakından ilgilidir. Güneyde iki yağmurlu mevsim vardır. Biri marttan temmuz başlarına kadar çok yağışlı, diğeri eylül sonundan kasım başına kadar az yağışlıdır. Yıllık ortalama yağış tutarı kıyıda 750 mm ve içerideki dağlık bölgede 1 500 mm kadardır. Esas kurak mevsim kasımdan marta kadar devam eder. Kuzeyde, nisandan temmuza kadar yalnız bir yağmurlu mevsim vardır ve yağış miktarı 1 000 mm den fazladır. Yılın geri kalan kısmında kuraklık hüküm sürer; Büyük Sahra'dan gelen ve Harmattan diye anılan, tozlu, kuru ve sıcak rüzgârlar eser. Bunlar aralık ayında, kıyı bölgesindeki deniz meltemlerinin de yerini alırlar. Yıllık ortalama sıcaklıklar 24° - 27°C arasında değişir. En düşük sıcaklıklar ağustos ayında, dağlık bölgede görülür (20°C). Uzun, kurak mevsim sonunda, mart ve nisan aylarında sıcaklık en yüksek seviyeye ulaşır (33°C).

Bitki örtüsü, T.'da genel olarak savan tipindedir. Güney platolarında baobab (maymun ekmeği ağacı) gibi büyük ağaçlardan oluşan bitki toplulukları yaygın olduğu halde, kuzeyde bunlara çok az rastlanır. Çok yağış alan güney - batı bölgelerinde ve akarsu vadileri boyunda tropikal ormanlar bulunur.

Hayvan toplulukları, Batı Afrika'ya has türlerden oluşur : Oti nehrinde su aygırı, timsah ve çeşitli balıklar, orman sahalarında duikerbok (Afrika ceylanı), maymun ve çeşitli yılanlar, kuzey savanlarında ise arslan ve fil görülür.

Ekonomi'de tarım en önemli yeri tutar. Çalışan nüfusun dörtte üçünden fazlası tarım, hayvancılık, balıkçılık ve ormancılık ile uğraşır ve ihracat gelirlerinin çoğu bu kesimlerden sağlanır. Bununla beraber 1960'lı yıllardan itibaren madencilik, endüstri, ticaret ve hizmet sektörlerinin giderek önem kazanmasıyla tarımın ekonomiye katkı oranı azalmaya başlamıştır. T.'nun çeşitli iklim ve toprak şartlarında birçok ürünler yetişir : Kakao, hurma, yer fıstığı, pamuk, mısır, pirinç, yams, darı v.b. Kuzeyinde plato bölgesinde sığır, koyun ve domuz beslenir. Kıyılarda ve akarsu boylarında balıkçılık yapılır. T.'nun ancak onda birini kaplayan ormanlardan da yararlanılır.

Madencilik alanında fosfat cevherleri en başta gelen zenginlik kaynağıdır ve ihracatta kakaodan sonra en çok geliri sağlar. Rezervi 50 milyon ton tahmin edilen bu cevher-

ler bir Amerikan firmasıyla ortak işletilirken, 1974'te tamamiyle millîleştirilmiştir. Öte yandan zengin mermer ocakları da bir İtalyan firmasıyla beraber çalıştırılmaktadır. Yeraltı kaynakları arasında petrol, demir, boksit, uranyum, kromit, altın, elmas, manganez ve kaolin sayılabilir. Özellikle demir cevherleri çok zengindir.

Endüstri gelişmiş değildir; daha çok küçük el sanatları halindedir. Ayrıca gıda maddeleri, dokumalar, ecza maddeleri, yağ v.b. imal eden birtakım tesisler vardır. Son olarak 1970'li yıllarda çimento ve gübre fabrikalarıyla bir petrol rafinerisinin yapılması projeleri uygulamaya konulmuştur.

Ticarî ilişkilerde, başta Fransa olmak üzere, Hollanda, Almanya, İngiltere ve Japonya en önemli yeri tutarlar. Bu ülkelerden gıda maddeleri, içki, tütün, pamuklu maddeler, madenî eşya, makine, ulaşım malzemesi, petrol v.b. alınır ve karşılığında fosfat, kakao ve kahve satılır. T.'nun dış ticaretinde çoğunlukla açık görülür. Batılı devletler, özellikle Fransa, Batı Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri T.'ya büyük ölçüde ekonomik yardım yaparlar.

Nüfusun dörtte birinden azı şehirlerde yaşar. En büyük şehir, kıyı boyunca geniş bir sahaya yayılmış olan Lomé, başlıca ticaret merkezi ve ihraç limanıdır (yıllık kapasitesi 500 000 ton); kara ve demir yollarıyla iç kısımlara bağlı olduğu gibi, milletlerarası bir hava limanı da vardır. İkinci büyük şehir, yine kıyıda, bir zamanlar Avrupa ile olan ticarî faaliyetin merkezi Anécho, artık eski önemini kaybetmiştir. Buranın 10 km kadar batısında bulunan Kpémé, bugün ikinci büyük liman durumundadır ve sadece fosfat sevk eder. Diğer önemli şehirler plato bölgesinde Tsévié, Palimé ve Atakpamé; iç kısımda Bassari ve Sokodé, kuzeyde Sansanné - Mango ve Dapango'dur; son dördünün mahallî hava meydanları vardır.

Nüfusun büyük çoğunluğu, tarım alanlarına dağılmış küçük köylerde yaşar. Evleri ya çamur ve keresteden yapılmıştır ya da Hindistan cevizi ve hurma ağaçlarının dallarıyla meydana getirilmiştir.

T.'da yaklaşık 30 etnik grup vardır; bunların çoğu Batı Afrika'nın diğer bölgelerinden göçmüşlerdir. Esas yerli nüfus kuzeyde ve güney-batıda bulunur. Etnik grupların ana dilleri de farklıdır. XIV - XVI. yüzyıllar arasında, doğuda Nijerya'dan gelmiş olan Eveler, en büyük etnik grupu teşkil ederler. Batıda, bugünkü Gana ve Fildişi Kıyısı'ndan da Minalar (veya Aneler) XVII. yüzyılda gelmişlerdir. Güneyde bulunan bu topluluklar çiftçilikle uğraşırlar ve Avrupalıların yaşayış tarzını benimsemişlerdir. İç bölgede nüfus seyrektir ve ilkel insanlardan ibarettir. Bunlar Aposo etnik grupuna mensupturlar. Daha kuzeyde Mo ve Kara vadilerinde yoğun topluluklar görülür ve bunlar karışık etnik gruplardan meydana gelir : Konkombalar, Kabreler, Kotokoliler v.b. Kabrelerin yaşadığı yerlerde nüfus yoğunluğu km² ye 100 kişiden fazladır. Ülkede ortalama yoğunluk 50'den, kuzeyin savanlarında 30'dan azdır ve kıyıda 200'den çoktur. T.'da konuşulan başlıca diller Eve, Kabre ve Fransız dilleridir.

XIX. yüzyıl başlarında Alman misyoner ve tüccarları bugünkü T.'ya gelmişler ve 1884'te Togoland sömürgesini kurmuşlardır. Batıda Volta nehri doğusunda ve bugünkü sınırlar dışında, Gana devleti arazisinde bulunan bölge de Togoland sömürgesi içinde idi. I. Dünya Savaşı başlangıcında İngiltere ile Fransa Togoland'ı işgal etmişler ve doğudaki büyük bölümü Fransa'ya ait olmak üzere aralarında paylaşmışlardır. Bu paylaşmada etnik grupların durumu göz önünde tutulmadığından, kısa zaman sonra Eveler arasında birleşme hareketi ortaya çıkmıştır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra da her iki T. parçasının birleşmesi için hareketler başgöstermiştir. Fakat İngiliz Togoland'ı 1957'de Altın Kıyısı ile birleşerek Gana devletini meydana getirmiştir. Fransız T.'su ise 1960' ta bağımsız bir cumhuriyet olmuştur. Bununla beraber Fransa ile sıkı ilişkiler devam etmiştir. Fakat 1967'de ordu sivil hükümeti devirmiş ve komutan başkan olmuştur. Ülke, devlet başkanının tayin ettiği müfettişler tarafından yönetilen dört büyük idarî bölgeye ayrılmıştır (Kıyı, Plato, Merkez ve Savan bölgeleri). Ekonomik planlamayı kolaylaştırmak için, Merkez ve Savan bölgeleri arasında, bunlardan birer parça alınmak suretiyle bir beşinci bölge (Kara bölgesi) oluşturulmuştur.

Dinî inanç bakımından nüfusun dörtte üçü gelenekle ilgili ruhî düşüncelere bağlıdır; geri kalanın 400 000'i Hristiyan ve 150 000'i Müslümandır. (Cevat R. Gürsoy)

TOGOLAND : bk. TOGO.

TOĞRUL : bk. TUĞRUL.

TOḪAR'LAR, Hint - Avrupa (muhtemel olarak Saka - İskit) kökenli bir kavim. Hunların baskısı karşısında aş. yu. M. Ö. 165'te Soğd (Sağdak) ülkesine, 128'de de Sistan'a sığınmışlardır. T.'lar, Çinlilerin Yüeçi adını verdikleri kavimle birleştirilebilirler. Kuşana devletini bu kavim kurmuştur. Bk. TOḪAR DİLİ.

TOḪAR DİLİ, Hint - Avrupa dillerinin Asya'da konuşulmuş bir koluna verilen ad. Bu dillerin *Kentum* grupuna giren ve bugün ölmüş olan bu dilin kalıntılarına Doğu Türkistan'da rastlanmıştır. XX. yüzyıl başlarında Doğu Türkistan'da yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen Toḫarca metinler Brahmi yazısıyla yazılmıştır. Bu kalıntılar arasında dinî şiirler, tıbbî yazılar v.b. vardır. Bunlardan başka, iktisadî mahiyette birtakım yazılar, manastırların hesapları, kervanların yol kâğıtları da ele geçmiştir.

Elde edilen belgelere göre, T. D.'nin birbirinden farklı iki kola ayrıldığı anlaşılıyor. Birinci kola Toḫarca A (Turfan - Karaşar) veya Doğu Toḫarca adı verilmiştir. İkinci kol ise Toḫarca B (Kuça) veya Batı Toḫarca adını almıştır. Kuça çevresinde konuşulduğu anlaşılan bu kola Kuça dili adı da verilmiştir. Kuça dilinin kalıntıları daha azdır.

T. D.'nin Sanskritin ağır baskısı altında kaldığı anlaşılıyor.

T. D.'ni konuşanların Çin kaynaklarında M. Ö. II. yüzyıldan başlayarak sık sık geçen Vusun'larla etnik bakımdan birleştirilmesi şimdilik tartışmalı bir konudur.

T. D. kalıntıları E. Sieg ve W. Siegling *(Tocharische Sprachreste.* 1921. A diyalekti), S. Lévy *(Fragments de textes koutchéens.* 1933), J. Filiozat *(Fragments de médecine et de magie.* 1948), E. Sieg ve W. Siegling *(Tocharische Sprachreste. Sprache B.* 1949 - 1953, 2 fasikül) ve W. Thomas *(Bilinguale Udanavarga - Texte der Sammlung Hoernle.* 1971) tarafından yayınlanmıştır. E. Sieg, W. Siegling ve Wilhelm Schulze bu dilin gramerini de yazmışlardır *(Tocharische Grammatik.* 1931). H. Pedersen, Toharcayı Hint - Avrupa dili olarak değerlendirmiştir *(Tocharisch vom Gesichtspunkt der indoeuropäischen Sprachvergleichung.* 1941). A. J. van Windekens, Toḫar diyalektlerinin etimolojik sözlüğünü yazmıştır *(Lexique étymologique des dialectes tokhariens.* 1941). Bundan başka, van Windekens, Toḫarcanın karşılaştırmalı morfo-

lojisini de yayınlamıştır *(Morphologie comparée du tokharien.* 1944). W. Krause Batı Toḫarcanın gramerini yazmıştır *(Westtocharische Grammatik.* 1, 1952). P. Poucha ise A diyalektinin sözlüğünü meydana getirmiştir *(Institutiones linguae tocharicae dialecti A.* 1955). Son olarak W. Krause ile W. Thomas da T. D. üzerine bir kitap yayınlamışlardır *(Tocharisches Elementarbuch.* 2 cilt, 1960 - 1964).

TOḪARİSTAN, Amuderya nehrinin yukarı kesiminde, bugünkü Özbekistan ve Tacikistan topraklarında tarihî bir bölge. T. adı Toḫar'ların bu bölgeye gelip yerleşmelerinden sonra ortaya çıkmıştır. T.'ın sınırları batıda Hindukuş ve Hisar sırtlarından Murgab ve Herirud nehirlerine kadar uzanırdı. Doğuda ise Pamir'de yaşayan göçebe kavimlerin yurtlarına kadar yayılırdı.

T.'da bağımsız birkaç devlet vardı : Amuderya'nın sol kıyısında Baktria (b. bk.), sağ kıyısında Çaganiyan (Hisar ve Surhan Derya vadileri), Tirmiz (Termez) devleti, Kobadian, Huttalyan gibi. Çin kaynaklarına göre bu devletlerin sayısı zaman zaman değişmiştir.

T. halkı, tarımla uğraşan yerleşik halk ve geçimini hayvancılıkla sağlayan göçebe halk olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Ticaret ve el sanatları büyük ölçüde gelişmişti. Orta Asya'nın başka bölgeleriyle birlikte T. Kuşana devleti (M. Ö. I - M. S. IV. yüzyıl), Eftalitler devleti (V - VI. yüzyıl) ve Türk kağanlığı (VI - VII. yüzyıl)'na bağlanmıştır. VIII. yüzyılda T. Arap hâkimiyeti altına girmiştir. T. adı Arap hâkimiyeti döneminde yaygınlık kazanmıştır. Daha sonra bu ad unutulmuştur.

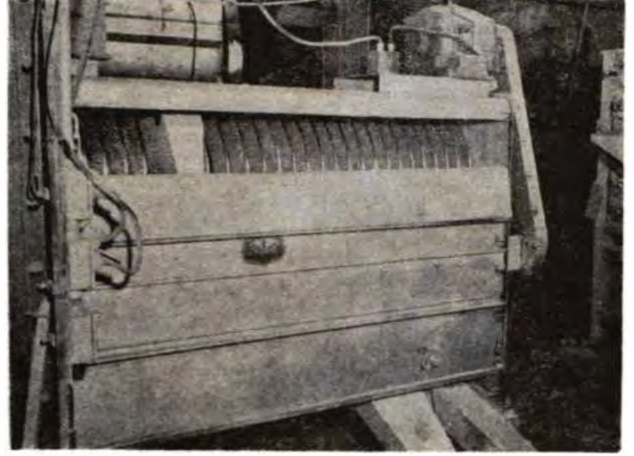
Belh (Baktria), Kalay - Mir (Kobadian), Tirmiz, Ceti Asar gibi yerlerde yapılan kazılardan T.'da maddî kültür ve sanatın yüksek bir seviyeye ulaştığı anlaşılmıştır.

TOHMA SUYU veya TOHMA ÇAYI, Fırat nehrine Malatya ovasında karışan önemli bir kol ve bu ilin en büyük akarsuyu. T. S., Fırat'ın bu kesiminin batısında geniş bir bölgenin sularını toplar, birbirine yakın uzunluktaki iki büyük koldan (Ayvalı Tohması, Hacılar Tohması) oluşur, dar boğazlardan geçerek Malatya ovasına iner, şehrin 18 km kuzey-doğusunda Fırat'a dökülür. Uzunluğu 175 km dir. Ayvalı T.'sı, Uzunyayla taraflarından doğar, genellikle güneye akar; Hacılar T.'sı Tahtalı dağlarının doğu yamaçlarından doğar, önce doğuya akar ve Gürün'den geçer, sonra güneye döner, Darende'den geçer, her iki büyük kol Mığdı Düzü'nde birleşir. Buraya kadar "çay" olarak adlandırılan T., bu birleşme yerinden Fırat'a döküldüğü yere kadar büyümüş olarak T. S. adını alır, Malatya ovasını batı-doğu doğrultusunda geçer.

Aşağı kesimde önce kuzeyden gelen Epreme ve Mısır derelerini, daha ileride güneyden gelen Sultan Suyu'nu (90 km) alır, güneyden beslenen başka dereler de T. S.'na katılırlar ve böylece T. S. geçilmesi güç bir ırmak halini alır. Sularının en çekilmiş olduğu zamanlarda bile saniyede 20 - 25 m³ akımlıdır. Kabardığı zaman akımı 200 m³/sn yi bulur, bazen geçer. Baraj yapılmadan önce taşkınlar olmuştur. T. S.'nun ovaya gireceği yer yakınındaki Şuğul Boğazında Medik barajı yapılmıştır (bk. MALATYA). T. S.'nun beslenme alanında yağış orta derecede (yıllık 400 mm) olup, yağmurlar, kar suları ve yer yer gür kaynaklarla beslenir. Bk. FIRAT. (R. İzbırak)

TOḪSI'LAR : bk. TUḪSI'LAR.

TOHUM (Far.), Bitkilerde döllenme sonunda yumurtacıktan oluşan ve yeni bir bitki meydana getirebilen organ.

TOHUM : Tohum temizlenmesinde kullanılan bir diskli separatör

Bitkilerin üretiminde kullanılmak üzere ayrılan T.'lara T.'luk adı verilir.

Tarım alanında üretimde bir T. veya T.'luğun yerini diğer başka bir faktör dolduramaz. Yapılan araştırmalar, yüksek vasıflı T.'luk kullanılmasıyla verimin % 20 veya daha fazla artmasının kabil olduğunu göstermiştir.

Biyolojik anlamda T., dişilik organı olan yumurtanın erkeklik organı olan çiçek tozları ile döllenmesinden meydana gelen bir varlıktır. T.'da kendisinden meydana gelecek bitkinin bütün karakterleri bulunur. Her T. yeni bir bitki meydana getirme yeteneğine sahiptir.

Bir hububat T.'unda başlıca üç kısım vardır : a. *Embriyo,* b. *Endosperm* ve c. *Kabuk.* Her kısmın belirli fonksiyonları bulunur. Embriyo buğdayda tanenin % 3'ünü, mısırda ise % 11'ini oluşturur. *Endosperm* T.'un gıda deposudur. T. kabuğunun fonksiyonu T.'u dış etkilere karşı korumaktır. Baklagiller T.'larının yapısı değişiktir. Baklagillerde endosperm

TOHUM : Tohum elde etmek için ekili tatlı soğan tarlası

TOHUM : Çimlenme gücü tayininde çimlenen tohumların ayrımı

yerine iki kotiledon (çenek) vardır ve bunlar gıda ile dolu olup embriyo bunların arasında bulunur.

Bir T.'un embriyosunun uygun şartlar altında kendi cinsinden yeni bir bitki meydana getirmek üzere uyanmasına *çimlenme* adı verilir. Çimlenme için uygun şartlar; yeteri kadar hava (oksijen), nem ve ısıdan ibarettir. Değişik cins, çeşit ve tür bitkilerin T.'larının çimlenme için elverişli olan şartları da değişir. Hızlı çimlenen T.'larda, ıslandıktan 1 - 2 gün sonra ilk olarak *embriyo* kökü, T. kabuğunu delerek fışkırır. Bunu cücük takip eder. Bazı çift çenekli bitkilerde, örnek olarak fasulye ve ketende, kotiledonlar topraktan çıkarak ilk yaprak vazifesini görürler, cücük aşağı doğru kıvrık bir durumda çıkar ve bu şekilde hipokotilin uzaması ile toprak yüzüne çıkan kotiledon'lar da kurumuş olur. Tek çenekli bitkiler (Buğdaygiller) ve bazı Baklagillerde (fasulye ve fiğ gibi) kotiledonlar toprağın içinde kalır, bunlarda cücük *hipokotil* tarafından toprak yüzüne çıkarılır. İlk gerçek yapraklar ışığa kavuşunca fotosentez başlar. Artık bitkinin gıda maddesi hemen hemen tükenmiştir. Bu durumda kökler de iyice teşekkül etmiş olurlar. Böylece bitki tam gelişme durumuna gelmiş olur.

İyi bir T.'lukta şu özelliklerin bulunması gerekir : 1. Yüksek çimlenme gücü; 2. Dolgunluk ve irilik; 3. Birörneklik; 4. T.'la geçen hastalıkları taşımamak; 5. Aralarında zararlı ve diğer yabancı ot T.'ları bulunmamak; 6. Başka ürünlerle karışık olmamak; 7. Diğer çeşitlerle karışık olmamak.

TOHUM : Bir bitkide polen tozlarının dişi organa erişmemesi için yapılan kısırlaştırma ameliyesi

Bu özelliklerin bir kısmı gözle tespit edilemeyeceğinden birçok ülkelerde ve memleketimizde bunları ayırt etmek için T.'luk kontrol laboratuvarları kurulmuştur. Bunların çoğu Milletlerarası T. ve Kontrol Birliği (International Seet Association, ISA) kaidelerine göre T.'lukları kontrole tâbi tutarlar.

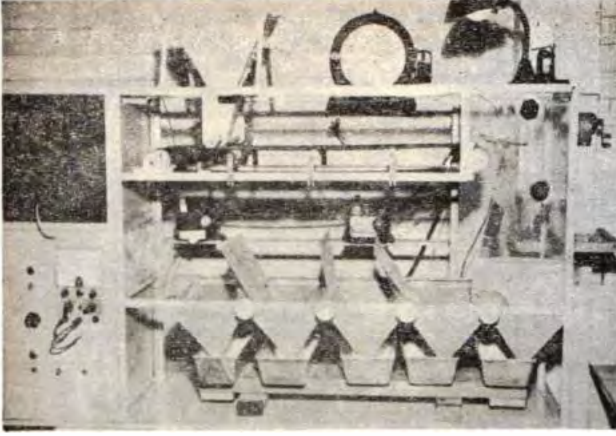
TOHUM : Arının bin yonca çiçeğinden nektar toplaması. Arılar yonca bitkisinin iyi tohum ürünü vermesine yardımcı olurlar

T.'luk kontrolü (testi) için ilk iş iyi bir numune almaktır. Türkiye'de "T.'lukların Tescil, Kontrol ve Sertifikasyonu" hakkındaki 308 sayılı kanun, "tarla ve bahçe mahsulleri, sebze ve yem bitkileri T.'luklarının çeşit safiyetini devam ettirmek, fiziksel vasıflarını muhafaza etmek ve dolayısıyla çiftçilere garantili ve niteliği daha yüksek T.'luk sağlamak" amacı ile çıkarılmıştır.

Bu kanun ve kanuna bağlı yönetmelikte, "Memleket içinde yetiştirilen, satılan, dağıtılan, ithal ve ihraç edilen T.' luklar, Tarım Bakanlığı veya Tarım Bakanlığınca görevlendirilecek kuruluşlar tarafından tescil, kontrol ve sertifiye edilir ve bunlara gerekli sertifikaları verilir" denilmektedir.

TOHUM : Biçilen bitkilerin toplanması

TOHUM : Elektrostatik düzenle çalışan bir tohum temizleme makinesi

Aynı kanuna göre, T.'luk yetiştiren, satan, dağıtan, ithal ve ihraç eden bütün özel ve tüzel kişiliği haiz olmasa dahi, devlete, katma ve özel bütçeli dairelere, belediyelere ve Kamu İktisadî Teşekküllerine ait işletme ve kurumlar, Tarım ve Orman Bakanlığının teftiş ve denetimine tâbi bulunmaktadır.

T.'luk kontrolünde, genel olarak tespit edilen özellikler şunlardır : Safiyet, çimlenme gücü, 1 000 tane ağırlığı ve hektolitre ağırlığı (hacim ağırlığı).

TOHUM : Sert buğday tohumu

TOHUM : Arpa tohumu

Safiyet kontrolü analizle yapılır ve numunedeki saf T.'luk, cansız yabancı maddeler, diğer çeşitler, diğer ürünler, yabancı ot T.'ları ve zararlı ot T.'larına bakılır, bunların %'de olarak ağırlıkça miktarları tespit edilir.

Çimlenme gücüne diğer bir anlamda biyolojik değer de denilir. Bir T.'luğun biyolojik nitelikleri : T.'luğun çimlenmesi ve çimlenmesini takip eden safhalarıyla bitkilerin büyüme ve gelişmeleri hakkında bilgi edinilmek suretiyle değerini mukayese etmektir. Çimlenme analizleri saf T.'la yapılır. Laboratuvarlarda optimal şartlar sağlanmış olmalıdır. Bu testin yapılmasında sıcaklık, nem ve hava durumu, T.'ların özelliklerine göre önemli rol oynar.

Son zamanlarda bazı kimyasal maddelerın yardımıyla 24 saat içinde T.'da canlılık derecesi tespit etmek mümkün olmaktadır. Bu deneye biyoşimik test adı verilir.

Bin tane ağırlığı, ekilecek T. miktarının hesaplanmasında bilinmesi gereken bir özelliktir. Her bitkinin 1 000 tane ağırlık sınırı vardır.

T.'un 1 000 tane ağırlığı bir çeşit özelliği olarak kabul edilir. Bir T. ne kadar iri ve ağır olursa, o oranda güçlü bir embriyoya ve büyük bir endosperme sahiptir. Böylece, bir T.'dan meydana gelecek yeni bitki de o oranda kuvvetli ve sağlam olur. Yalnız her iri T. ağır olmayabilir. Ürün bakımından küçük T.'ların da büyük T.'lar kadar ürün verdiği bilinmektedir. Bu bakımdan iri T.'ların avantajına karşılık bir dönüme atılacak aynı ağırlıktaki küçük T.'ların daha fazla sayıda bitki meydana getirme imkânları vardır.

TOHUM : Çavdar tohumu

T.'larda hektolitre (hacim) ağırlığı, T.'ların bir hektolitresinin kg olarak hektolitre ağırlığıdır. Bu ağırlık hektolitre âleti ile tayin edilir. Bu deney özellikle bazı Buğdaygil yem bitkileri T.'larının dolgun veya boş olduğunu veya fazla miktarda boş kavuz ihtiva edip etmediğini, kaba olarak belli etmek için kullanılır. Hektolitre ağırlığı, ürünlerin, T.'luktan başka kullanma yerleri bakımından önemlidir. Örnek olarak, buğdayın değirmencilik bakımından kalitesi, hektolitre ağırlıkları ortalama 75 - 79 kg dır.

Birçok ülkelerde T.'ların sağlık testi de yapılmaktadır. T.'la geçen ve sonradan gelen hastalık faktörlerinden korunmak için T.'lar ilâçlanmakta iseler de, T.'la geçen hastalık faktörlerinin hepsi kontrol edilememektedir.

T.'un doğrudan doğruya muhafazası ve ömrü ile ilgili olan su miktarı da bir sınır içinde olmalıdır. T.'lar kuru oldukları oranda uzun ömürlü olurlar. Nem yüksek olunca T. ya çimlenir ya da küflenerek kısa zamanda hayatiyetini kaybedebilir. Atmosferin nisbî nemi % 75 olunca T.' da % 13,5 - 15 arasında su bulunur. Muhafaza için birçok cins T.'larda optimal nem seviyesi % 6 - 8'dir. Daha az nem embriyoya zarar verebilir.

T.'luğun genetik değeri denince çeşit safiyeti anlaşılır. Bazı türlerde çeşitler T.'un dış görünüşüne göre ayırt ve çeşit safiyeti tayin edilebilir. Bazı çeşitlerin tespiti laboratuvarlarda T.'ları çimlendirerek sürgünlerin belirli özelliklerine göre de yapılmaktadır. Çeşit safiyetinin bilinmesinin yararı, ekimden önce T.'luğun çeşit safiyetini tayin ederek arzu edilmeyen özellikte çeşitle karışık olan T.'luğun kullanılmamasını sağlamaktır. Birçok ülkede bu yolda yeni metodlar bulmak için çalışmalar devam etmektedir. Bugün birçok türlerde T.'luk parsellere ekilerek bitki özelliklerinin tespiti işi yapılmaktadır.

T.'luklar; ıslah edilmiş çeşitler, başka ülke çeşitleri ve köy çeşitleri (morfolojik, biyolojik ve tarımsal özellikleri belirtmek suretiyle) 308 sayılı kanuna göre tescil edilir.

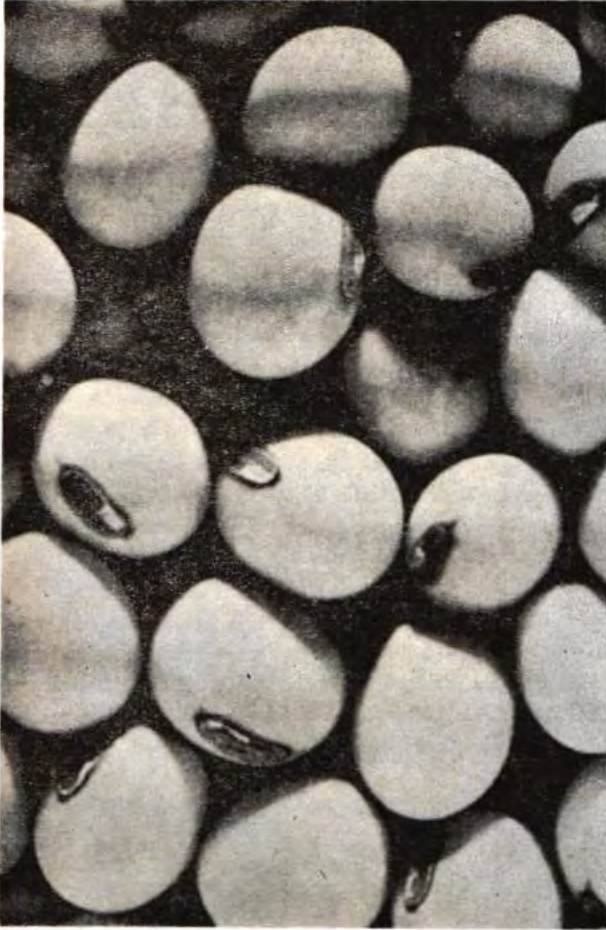
Türkiye'de bitki ıslahı çalışmaları devlet kuruluşlarında yapılır. Özellikle Tarım ve Orman Bakanlığına bağlı Ziraî Araştırma Enstitülerinde, Ziraat Fakültelerinde bitki ıslahı yapılarak elde edilen çeşit, üretim için üretici kurumlara verilir. Şeker pancarı ıslahı Şeker Şirketi teşkilâtı tarafından yapılmaktadır. T. üretimi aşağıdaki sıraya göre yapılır.

Elit T.'luk, yeni ıslah edilmiş veya öteden beri ıslah edilmiş olmakla beraber usulüne göre çeşit safiyetini muhafaza ve devam ettiren, doğrudan doğruya ıslahçı tarafından kontrol edilen ve diğer sınıf sertifikalı T.'lukların kaynağını oluşturan T.'luktur.

Orijinal T.'luk, elit T.'luktan veya kendisinden elde edilen çeşidin safiyetini devam ettiren ve araştırma, ıslah ve deneme müesseselerinde veya bu müesseselerin kontrolü altında yetiştirilen ve T.'luk Kontrol ve Sertifikasyon Teşkilâtı tarafından kontrol edilen T.'luktur.

TOHUM : Mısır tohumu

TOHUM : Soya tohumu

Anaç T.'luk veya kendisinden elde edilen çeşit safiyetini devam ettiren, T.'luk Kontrol ve Sertifikasyon Teşkilâtı tarafından kontrol edilen T.'luktur.

Sertifikalı T.'luk, orijinal, anaç veya kendisinden elde edilen çeşit safiyetini devam ettiren T.'luk Kontrol ve Sertifikasyon Teşkilâtı tarafından kontrol edilen T.'luktur.

Sertifikalı T.'luk, sertifikalı T.'luk yetiştiricisi niteliğinde olanlar tarafından yetiştirilir. Bazı T.'luklar bir ıslah kademesi geçirmeden Tarım ve Orman Bakanlığı T.'luk Kontrol ve Sertifikasyon Yönetmeliğine göre köy çeşidi olarak tescil edilir. Bu çeşitlerin özellikleri Tarım ve Orman Bakanlığınca kabul ve tescil edilir. Bunların uzun yıllardan beri tanınan ve isim yapmış çeşitler olmalarına dikkat edilir (Kayseri yoncası gibi).

Bazı ülkelerde özel teşebbüsün de bitki ıslahına katkısı vardır. Örnek olarak Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, İsveç ve Fransa gibi ülkelerde T.'luk üretimi özel kuruluşlarda yapılır. Böylece gelişmiş ülkelerde T.'luk endüstrisi kurulmuştur.

Türkiye'de ıslah edilip tescil edilmiş bazı T.'luk çeşitleri şunlardır :

Buğday : Yayla 305, Sertak 52, 4 - 11, 4 - 22, P8 - 6, P8 - 8, Yektay 406, Kunduru 11 - 49, Akova F - 2, Mentane & - 1, Floransa N4 - 8, Akbaşak 073/44, Ankara 0/93/44, Kunduru 414/33, Sivas 111/33, Köse 220/39, Sürak 1593/51, Karakılçık 1133, Köse Melez 1718, Berkmen 469 ve diğer yabancı çeşitler.

Arpa : Tokak 157/37, Zafer 160, Yeşilköy 387.

Yulaf : Yeşilköy 1779, Arlington Y-2-3.

Mısır : Derin (Atdişi), Diker (Sert), US13 Atdişi, Wis 641 - AA.

Çeltik : Rinatda Bersani, Derviş, Amerikano, Maretelli, Sesina R 82, Vialone, Mısır, Carmaroli ve yerli çeşitler.

Pamuk : Koker 100 A, Koker 100 A/2, Serland 542, Yerli 193, Deltapine 15/27, Koker 100/153, Maydos yerlisi.

Ay çiçeği : (V. B 6540) 424, (V. 1646) 416.

Tütün : Samsun Maden 2421, Artvin 21244, Trabzon 18362, Samsun Maden İlyasköy 12282, Samsun Canik Sıtma suyu 10821, Basma 438, Bafra Örencik 6391, Taşova Erek 10670, İzmit 27519, Düzce Özbaş 41, Trakya Karatohum 20292, Bursa 18000, Balıkesir Kabakulak 16880, Kokulu İzmir 64, İzmir Karabağlar 6265, Malatya Çelikan 676, Yayladağ 18205, Tömbeki İsfahan 7703, Wisconsin a 1131, Virginia 17.

Sebze ve diğer bahçe kültürleri alanında da, domates, biber, patlıcan ve diğer çeşit sebzeler ile meyvelerin de ıslah ve tescil edilmiş pek çok çeşitleri bulunmaktadır.

Sertifikalı T.'ların üretimi tarlaya ekilerek yapılır. Buradan üretilen T.'lara T.'luk Kontrol ve Sertifikasyon müesseselerince sertifikalı olduğunu gösteren belge verilir. Her sınıf T.'luk için çuvallar üzerine etiketler konulur.

TOHUM : Buğdaygil yem bitkilerinden domuz ayrığı tohumu

TOHUM : Ay çiçeği tohumu

Çiftçilerin sertifikalı T.'luk alarak ekmeleri kendi menfaatleri icabıdır. Çünkü bu T.'lukların temizliği, çeşit safiyeti ve diğer hususları garanti altına alınmıştır. Daha fazla ürün elde etme imkânları vardır.

İyi bir T.'luk elde etmek için tarlada yabancı ot mücadelesi yapılır. Fakat harmandan sonra dahi birtakım yabancı maddeler bulunacağı için T.'luklar, T. temizleme makineleri kullanılarak temizlenir; bu temizleme işi T.'ların irilik, şekil, ağırlık, yüzey alanı, yoğunluk, renk, tekstür, yapışkanlık ve tüylülüklerine göre yapılır. Genel olarak her makine birkaç özellik bakımından T.'ları ayırır.

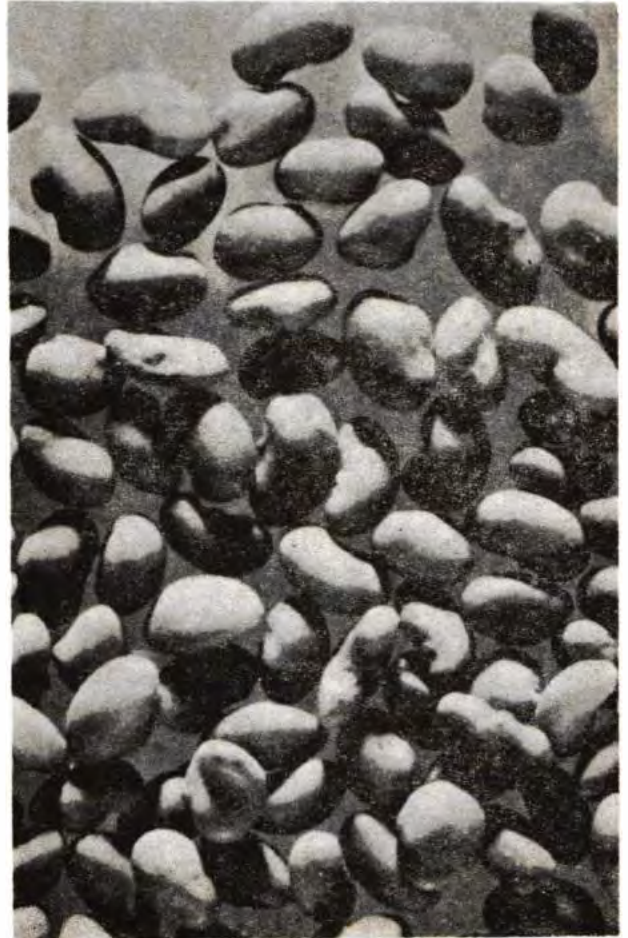
Temizleme âletleri değişik eleklerden oluşur. Tınaz makinesi, rüzgâr yapan bir pervane ile birkaç elekten ibarettir. Bu âlet düvenle yapılan harmanla elde edilen saman ve tane karışımı olan mahsulü rüzgâr beklemeden ayırmaya yarayan basit, faydalı bir âlettir. Selektörler, çok gelişmiş büyük ve küçük tip çeşitli makineler, bugün T.'luk endüstrisi diye adlandırılan büyük firmalar tarafından kullanılmaktadır. Bazı bitki T.'larının temizlenmesi için özel selektörler kullanılır. Küskütlü yonca T.'ları, deküskütör denilen âlet kullanılarak temizlenir (bk. TARIM ÂLET VE MAKİNALARI).

Bitki hastalıkları her yıl ürüne pek çok zarar verir. Bir T. toprağa atılınca hem kendisindeki hem de toprakta bulunan bakteri ve mantarların hücumuna uğrar, böylece, ya T. çürür ya da meydana gelen sürgün hastalanır ve ölür. Çimlenme devresindeki hastalıkların çoğu T.'ların ekimden önce ilâçlanması ile önlenebilir. İlâçlanmış T.'luk ilâçlanmamışa nazaran genel olarak daha sağlıklı, güçlü ve birörnek bir gelişme gösteren ürün verir. Her T.'luğu ilâçlamaya gerek olmaz. Özellikle taş yoncası, yonca, fiğ ve üçgüllerin ilâçlanması tavsiye edilmez, çünkü kimyevî madde rizobium bakterilerinin (bk. BAKTERİ ve BAKTERİ GÜBRESİ) çoğalmasını önleyerek, köklerde nodozite teşekküllerine engel olmaktadır.

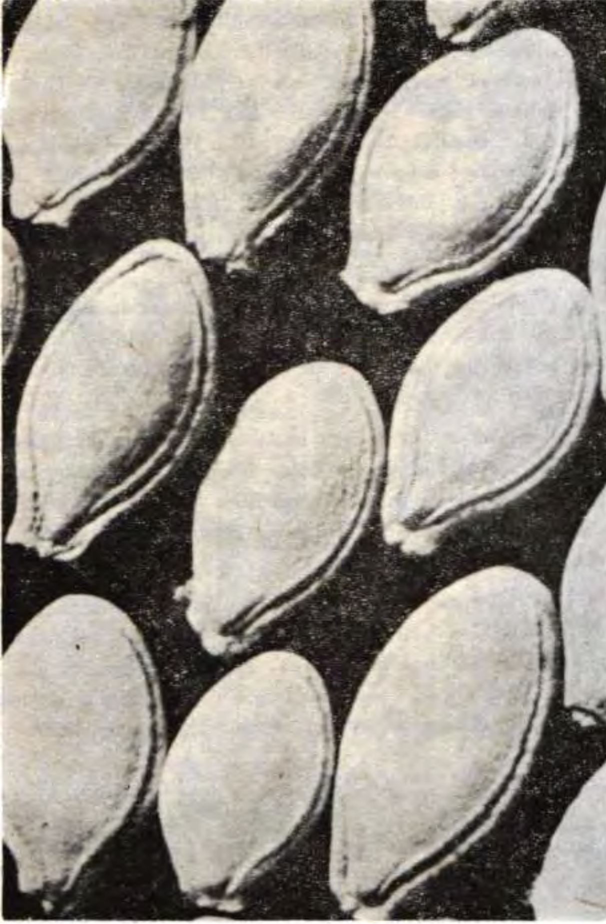
T.'lukların ilâçlanmasında kullanılan ilâçlar iki şekilde etki gösterir : 1. Enfeksiyon önleyici; 2. Koruyucu. Enfeksiyona engel olan ilâçlardan en çok kullanılanlar organik civa bileşikleri ve formaldehittir.

T.'ları dışarıdan gelecek hastalık faktörlerine karşı koruyan kimyevî maddeler ise bakır bileşikleri (örnek olarak göztaşı), çinko oksit ve organik civa bileşikleridir. Ayrıca daha başka böcek öldürücü yeni tip preparatlar da bulunmaktadır.

T. ilâçlarının çoğu toz halinde kullanılır. Tozla ilâçlamada önemli olan husus, ilâcın, T.'un her yerine bulaşmasını sağlamaktır. Bu maksatla özel T. ilâçlama makinaları kullanıldığı gibi, küçük bir bidondan da yararlanılarak ilâçlama işi yapılır. Bunlar yoksa ilâçlama kürekle de yapılabilir.

TOHUM : Yonca tohumu

TOHUM : Kabak tohumu

Üretilen orijinal, anaç ve sertifikalı T.'lukların dağıtımı, Tarım ve Orman Bakanlığının sorumluluğu altında yapılır. Orijinal T.'luklar sadece anaç T.'luk üreticilerine ve anaç T.'luklar da sertifikalı T.'luk yetiştiricilerine verilir. Sertifikalı T.'luklar ise çiftçilere dağıtılmak üzere müessese ve illere sevk edilir. Buradan Teknik Ziraat Teşkilâtı elemanlarının yardımı ile çiftçilere dağıtılır. Tekniğine uygun ekim ve yetiştirilmesine dikkat edilir.

Türkiye'de bazı T.'luk standardları aşağıda verilmiştir :

	Orijinal	Anaç	Sertifikalı
Buğday, arpa, yulaf			
Saf T.'luk en az % olarak	97-98	97	97
Cansız yabancı madde toplamı (en çok) % olarak	2-3	3	3
Diğer çeşitler (en çok) kg adet	0-6	40	130
Diğer ürünler	2-6	40	50
Ot T.'ları toplam kg adet	8-10	50	60
Zararlı ot T.'ları (en çok) kg adet	2-4	10	10
Çimlenme %	80	80	80
Ay çiçeği			
Saf T.'luk (en az) %	98	98	97
Cansız yabancı madde toplam (en çok) %	1	2	3
Diğer çeşitler (en çok) kg adet	2	10	40
Diğer ürünler kg adet	0	2	4
Çimlenme (en az) %	80	80	80
Bezelye			
Ot T.'ları toplamı (en çok) %	0-1	0-2	0-5
Çimlenme (en az) %	85	85	80
Saf T.'luk (en az) %	98	98	98
Cansız yabancı madde toplamı (en çok) %	2	2	2
Diğer ürün T.'ları toplamı (en çok) %	0-2	0-5	1

Tarım ve Orman Bakanlığı, 308 sayılı "T.'lukların Tescili, Kontrol ve Sertifikasyonu" hakkındaki kanunun uygulanması ile ilgili olarak yönetmelikler çıkarmıştır. Bu yönetmeliklerin başlıcaları şunlardır :

— *T.'luk çeşitlerinin tesciline ilişkin yönetmelik.*
— *T.'lukların sertifikasyonuna ilişkin yönetmelik.*
— *T.'lukların ambalajlanmasına ilişkin yönetmelik.*
— *Sertifikalı T.'luk yetiştiricilerine ilişkin yönetmelik.*
— *T.'luk yönetmeliği.*

Tarım ve Orman Bakanlığı bu alanda gerekli laboratuvar ve organizasyonu kurmuş ise de, henüz Türkiye'de T.'luk endüstrisi kurulamamıştır. Sertifikalı T.'luk ihtiyacı tam olarak karşılanamamaktadır.

Türkiye'de sertifikalı T.'luk ihtiyacı yılda aş. yu. 500 000 tondur. Bu ihtiyaca karşılık üretilen sertifikalı T.'luk miktarı ise, 100 000 (1979) ton kadardır. (V. Erkun)

TOHUMLAMA, Sunî (Fr. Insemination artificielle, İng. Artificial insemination), boğa, aygır, koç v.b. erkeklerden sperma (döl sıvısı, meni)'nın mekanik yolla alınıp inek, kısrak, koyun v.b. dişilerin dölerme (tenasül) organlarına, yine mekanik yolla verilmesi. Erkeklerden sperma, genellikle, sunî vagina veya vajen diye bilinen, dişi hayvan vaginasının ısı, basınç ve kayganlık özelliklerini taşıyan bir cihazla alınır. Alınan sperma makroskopik ve mikroskopik muayenelerle değerlendirildikten sonra, uygun sulandırıcılarla sulandırılıp, her dişiye bundan belli bir miktar verilerek tohumlanır. Tohumlama dozu denilen bu sulandırılmış sperma miktarı, hayvan türüne göre, dişide döllemeyi (fécondation, ilkah) sağlayacak sayı ve canlılıkta erkek cinsiyet hücreleri (spermatozoon - spermatozoide) bulunur.

Erkekten alınan spermanın sulandırılmasında çok sayı ve çeşitte sulandırıcı (vasat, medium) kullanılmış ise de, bugün, dünyada en çok kullanılan 2 - 3 sulandırıcının yapıları, % 3'lük sodium-potasium phosphate veya citrate solüsyonlarına belli oranlarda inek sütü (yağı alınmış) ve yumurta sarısının katılmasıyla oluşur.

Bu sulandırıcılar, spermatozoid'leri kötü etkilerden koruduğu gibi, onlar için de uygun gıda ortamlarıdır. Bir seferde alınan sperma, bu sulandırıcılardan biriyle, bir tohumlama dozunda bulunacak canlı spermatozoid sayısına göre yaklaşık 10 - 300 katı sulandırılır. Böylece, bir boğadan bir seferde alınan sperma ile, yaklaşık 300 - 500 inek tohumlanabilmektedir.

Son 30 yılda, sulandırılmış spermanın —196°C de dondurulması tekniğinin geliştirilmesi ve bu spermaların aynı derecede saklanması, bu alanda oldukça büyük çapta bir endüstrinin oluşmasını doğurmuş ve milletlerarası donmuş sperma ticaretinin geniş ölçüde yer almasını sağlamıştır.

Bilimsel ve deneysel olarak, S. T. ilk defa 1780 yılında İtalyan fizyolojist Lazaro Spallanzi'nin köpeklerde yaptığı uygulama ile ortaya konmuştur.

Bu uygulama, köpeklerde, çeşitli Avrupa ülkelerinde zaman zaman tekrarlanmakla beraber, Fransa'da ilk defa 1890' da at yetiştiriciliğinde ve Rusya'da 1912 yılında veteriner hekim İ. İ. İvanov tarafından sığır, koyun ve atlarda geniş ölçüde uygulanmış ve geliştirilmiştir. İvanov, Veteriner Merkez Laboratuvarlarında bir dölerme (reproduction) birimi açarak S. T. metod ve tekniklerini bilen ve uygulayan teknik elemanlar yetiştirdi. Buradan yetişen elemanların çalışmasıyla 1938 yılına kadar 120 000 kısrak, 1 200 000 inek ve 15 000 000 koyun tohumlanmıştır.

Çiftlik hayvanlarında S. T. uygulaması Danimarka'da 1936'da, Amerika Birleşik Devletleri'nde 1938'de, sığır yetiştiricilerinin kurdukları S. T. kooperatiflerince başlatılmıştır. 1963'te Danimarka'da 1 543 053, Amerika Birleşik Devletleri' nde 7 673 582, Batı Almanya'da 2 189 875, Hollanda'da 2 026 515, İngiltere'de 2 103 923 ve Fransa'da 6 242 540 inek sunî olarak tohumlanmıştır. Bugün bu ülkelerde tohumlanan inek sayıları, inek varlığının % 65 - 98 arasında değişen oranlara ulaşmıştır.

Türkiye'de S. T.: 1925'te Rusya'dan getirilen İvonov' un öğrencisi Prof. Mihaylov'un Karacabey Harasında Türk veterinerlerine bu yöntemi öğretmesiyle Türkiye'de S. T. uygulaması başlamıştır.

Her ne kadar S. T. halk hayvancılığında, Bursa'da ikisi seyyar, sekizi sabit S. T. istasyonlarıyla 1936'da başlatılmış ve bu uygulamada yaklaşık 18 920 koyun tohumlanmış ise de, kısa bir süre sonra bu çalışmalara son verilmiştir. Ülkemizde bu yöntemin halk hayvancılığında ikinci defa uygulanması 1948'de koyunlarda ve 1949'da sığırlarda, Bursa, Balıkesir ve Aydın illerinde olmuştur. Günümüze kadar birçok ilimizde ve genellikle, her yıl artan sayıda koyun ve inek, açılan S. T. istasyonlarınca tohumlanmıştır. 1948'de tohumlanan 4 820 koyun, 1979'da 142 398'e; 1949'da tohumlanan 938 inek, 1979'da 198 038'e ulaşmıştır. Bu sayılar, koyun ve sığır varlığımız karşısında çok düşüktür. Bu durum, S. T.'ya gerekli önemin verilmemiş olması ve S. T.'nın, etkince ve verimli bir biçimde uygulanması için gerekli işler bir teşkilâta kavuşturulmamasının bir sonucudur. Türkiye'de S. T.'nın 1925'te ele alınmış ve gerçek anlamda halk hayvancılığında 1948 - 1949 yıllarında uygulanmasına geçilmiş olması gerçeği karşısında, dölerme ve S. T. eğitimine etkin bir biçimde ilk defa 1956 yılında Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesinde başlanması, konuya ne ölçüde önem verildiğinin düşündürücü ve önemli bir göstergesidir.

Hayvancılığını geliştirmiş ülkelerde S. T., çeşitli yararları yanında, genellikle, hayvanların verimlerini (et, süt, yapağı v.b.) geliştirmekte, daha çok tabiî çiftleşme ile erkekten dişiye ve dişiden erkeğe geçen Bruselloz (Brucellose) gibi çeşitli hastalıkları önlemede, hayvanların döl veriminin, etkin bir kontrol sağladığından, artırılmasında ve hayvan yetiştiricilerini erkek damızlık tutmak, beslemek külfet ve sakıncalarından kurtarmakta çok etkin, ekonomik bir araç olarak kullanılmaktadır.

Bu yöntem ülkemizde, daha çok genetik hayvansal üretim gücünü geliştirmek amacıyla uygulanagelmiştir. Yerli ırk çiftlik hayvanlarımızın, kalıtsal verim güçlerinin düşüklüğü göz önünde tutulunca S. T.'nın yurdumuzda etkin ve yaygın biçimde kullanılmasının gereği, hatta zorunluğu kendiliğinden belirir. Kaldı ki, bu yararı yanında tabiî çiftleşmeyle hayvandan hayvana ve insanlara da geçen, başta Bruselloz (Brucellose) olmak üzere çeşitli hastalıkların yayılmasını da kesinlikle önler.

Tabiî çiftleşmeye bakınca çok ekonomik olan S. T.'nın, son 5 - 6 yılda Ankara, İstanbul ve İzmir'de boğa spermasının — 196°C de dondurulup saklanması uygulamalarına geçilmesiyle daha verimli bir duruma girdiği görülmektedir.

Gelişmiş ülkelerde, son 4 - 5 yılda, S. T. çalışmaları paralelinde embrio nakli (embrio transferi) yetiştiricilerinin ineklerinde uygulanmaya başlanmıştır.

Embrio nakli, ineğe çeşitli hormonlar vererek bir kızgınlıkta, ortalama bir yerine ortalama 9 yumurta (ovum) oluşturulmakta; inek boğa spermasıyla tohumlanıp bu yumurtalar döllendikten ve 4 - 32 hücrelik embrio haline geliş süresi içinde inekten, belli tekniklerle alınmakta ve bunlar başka ineklerin döl yatağına (uterus) verilerek, orada gelişmekte ve buzağı olarak doğmaktadır. Elde edilen bu embriolar, geliştirilen tekniklerle dondurulup, çok uzun bir süre için saklanmakta ve istenildiği zaman kullanılmaktadır. Böylece, genetik verim gücü üstün inek ve boğadan oluşan embriolar, verimi ve ırkı ne olursa olsun, başka bir ineğin döl yatağında gelişip, beslenip doğmaktadır.

Bu yöntem, sığırcılığını geliştirmek durumunda olan Türkiye gibi ülkeler için çok ekonomik ve hemen yararlanılması gereken, hatta zorunlu çok önemli bir araçtır. Çünkü uygulanagelen normal hayvan ıslahı yoluyla yaklaşık % 90 genetik verim saflığında hayvanlar elde etmek için, yaklaşık 11 - 12 yıllık bir süreye gerek vardır. Oysa, embrio transferinde, verimi yüksek kültür sığır embriolarını yerli ineğe vererek 9,5 ay sonra % 100 saf genetik yapıda ve üstün verimli yavru elde edilebilir. Bu, çok hızlı bir ıslah sağlanması yanında, yaklaşık 11 yıllık emek ve harcamanın tasarrufu demektir.

Türkiye'de özellikle sığırlarda S. T.'yı geliştirip sağlıklı bir biçimde teşkilâtlandırmak yanında, sayıları 15 - 20'yi geçmeyen, gerçekten yetişmiş S. T. uzmanlarımıza, embrio naklini ya dış ülkelere göndererek öğretmek ya dış ülkelerden bu konuyu bilen teknik elemanları ülkeye getirterek bu teknolojinin öğrenilmesini gerçekleştirmeye hemen başlanmalıdır. Aksi halde, hızla artan nüfusumuzu 10 - 20 yıl sonra, gerektiği ölçüde hayvansal proteinle beslemek şöyle dursun, bu konuda üstesinden gelinmesi çok güç dar boğazlarla karşılaşacağımız açıktır. (A. Sevinç)

TOHUMLUKLARIN VERNALİZASYONU: Bir ve çok yıllık birçok bitki, gelişmelerini tamamlayabilmek için belli bir düşük ısıya ve zamana ihtiyaç gösterir. Bu bakımdan ilkbaharda ekilen birçok bitki aynı yıl ürün vermez, kış mevsimi geçtikten (düşük ısı) sonra çiçek açar. Tohumlar bu düşük ısı isteğini ve süresini gerek tabiî gerek sunî şartlarda geçirebilirler. Bu olaya *vernalizasyon* (Fr. Vernalisation) denir.

Bitkiler her devre için değişik ısı derecesine ihtiyaç gösterirler. Bu bakımdan, vernalizasyon için muhtelif çeşitlerin istedikleri ısı miktarı başka başkadır.

T. V. ile ilgili ilk yazılı belge 1857'de Amerika Birleşik Devletleri'nin Ohio eyaletinde yayınlanmış, daha sonraları birçok araştırıcılar da T. V. hakkında çalışmalar yapmışlardır.

Rus araştırıcılarından Lısenko, kışlık çeşitlerin yazlık olarak ekildiklerinde sapa kalkıp başak vermemelerinin ekim esnasında ve sonraki hava ısısından ileri geldiğini, oysa tohumların ıslatılıp embriyo uyarıldıktan ve tohumda cücük kısmı ortaya çıktıktan sonra, belli bir süre düşük ısıda tu-

tulacak olursa, bu çeşitlerin ne zaman ekilirse ekilsin sapa kalkıp, çiçek açıp başak verebileceklerini tespit etmiştir.

Vernalize edilmeden ekilen ve sonra ısı yüzünden sapa kalkmayan çeşitlerin sapa kalkmayışları, gelişme devresinin uzamasından, yani bu devreyi tamamlamamış olmasından ileri gelmektedir. Eğer çimlenme devresinde ısı derecesi bu gelişme devresinin istediği maksimum dereceyi aşacak olursa, bitki çeşitleri bu gelişme devresini geçirip sapa kalkamazlar ve çiçek bağlayamazlar. Bazı bitkiler, özellikle hububat (kışlık), erken gelişmede çok hassastırlar.

İngiltere'de yapılan araştırmalar sonunda, kışlık buğday ve arpanın 0-2°C de 35 - 40 gün, yazlık buğday, arpa ve yulafların da genellikle 2-5°C de 5 - 7 gün, tipik yazlık ekmeklik buğday ile makarnalık buğdayların 10-12°C de 5 - 7 gün bırakılması suretiyle iyi bir biçimde vernalize edilebileceği anlaşılmıştır. Bu araştırmalar, T. V.'nun embriyoda meydana geldiğini, bütün tane vernalize edilmiş gibi, bitkinin sapa kalkıp diğer gelişme devrelerini tamamladığını ve fakat yalnız embriyo ile yapılan vernalizasyonun bütün tanedeki kadar kuvvetli bulunamadığını, bütün tanenin vernalizasyona daha kuvvetli bir tepki gösterdiğini ortaya koymuşlardır.

Sovyetler Birliği'nde T. V. ile ilgili olarak geniş ölçüde uygulamalar yapılmaktadır. T. V. uygulamaları sonucunda vejetasyon süresi çok kısa olan soğuk ve vejetasyon süresi 100 günden daha kısa (Sibirya gibi) ve çok sıcak olan (Türkistan gibi) bölgelerde her yıl iyi bir ürün elde etmek mümkün olduğu gibi, vernalizasyon devresi uzun olan yerlerde (Kırım gibi) yılda iki ürün almak mümkün olmaktadır.

Türkiye'de, özellikle Doğu ve Orta Anadolu bölgelerinde *dondurma* veya *gömme* adı verilen yerli ekim metodu da T. V. uygulamasından ibarettir. Dondurma suretiyle yapılan ekimlerde, buğday tohumluklarının sonbaharda geç olarak (Orta Anadolu'da kasım ayında, Doğu Anadolu'da ekim ayının yarısından sonra) tarlaya ekimleri yapılır. Bu ekimler ardından soğuk hava gelir. Böylece, geç ekilmiş olan tohumlar toprak altında su alarak uyanırlar, embriyonun meydana getirdiği cücük 1 - 2 cm kadar büyüyebilir ve soğuk ısıdan ötürü daha fazla büyüyemez. Bitki bu halde ilkbahara kadar bir uyku devresine girer. Bütün kış boyunca soğuk ısı ile karşı karşıya kalan cücüklenmiş tohumlar, en iyi bir biçimde vernalize olurlar. İlkbaharda havalar ısınınca bitkiler hızla büyüyüp gelişerek ve kardeşlenmesini tamamlayarak erken ekilmiş gibi ürün verirler.

TOIVONEN, Yrjö H. (Koski 1890 - Helsinki 1956), Fin dil bilgini. Fin dilinin fonetiği ve daha çok etimolojisi alanında yaptığı yayınlarıyla büyük ün kazanmıştır. Helsinki Üniversitesinde profesörlük yapan T., 1948'de Fin Bilimler Akademisi üyeliğine seçilmiştir. *Wortgeschichtliche Streifzüge* ["Finnisch-ugrische Forschungen" dergisi] ve *Etymologisia huomioita* ["Virittäjä" dergisi] adlı yazı dizilerinde değerli etimolojik katkılar yayınlamıştır. *Zur Geschichte der finnisch - ugrischen inlautenden Affrikaten* ["Finnisch - ugrische Forschungen" XIX, 1], *Beiträge zur Geschichte der finnisch - ugrischen 1 - Laute* ["Finnisch - ugrische Forschungen" XX], *Über die Vertretung des finnisch - ugrischen anlautenden k im Ungarischen* ["Finnisch - ugrische Forschungen" XXII] gibi çalışmalarında fonetik problemlerini tartışmıştır. *Über Alter und Entwicklung des Ackerbaus bei den finnisch - ugrischen Völkern* ["Mémoires de la Société Finno - ougrienne" LVIII] adlı yazısında Fin - Ugor kavimlerinde ekinciliğin gelişmesi konusu üzerinde durmuştur. En büyük eseri Fin dilinin etimolojik sözlüğüdür *(Suomen kielen etymologinen sanakirja)*. Ölümünden sonra bu eserin yayınlanmasını Erkki Itkonen ve Aulis J. Joki sürdürmüşlerdir. T., K. F. Karjalainen'in Ostyakça sözlüğünü de yayınlamıştır *(Ostjakisches Wörterbuch.* 1 - 2, 1948). (H. Eren)

TOJO [*toco*], **Hideki** (Tokyo 1884 - Tokyo 1948), Japon generali. 1905'te Japon Askerî Akademisini bitirmiş ve çok yetenekli olduğu için süratle yüksek rütbelere erişmiştir. Millî savunma bakanlığı yapmış (1940), Prens Konoe'nin düşmesini sağlamış (1941), onun yerine başbakanlığa getirilmiştir. Pearl Harbour baskınına karar vermiştir (1941). Müttefiklere karşı savaşı yöneten T., Japonya'nın yenilmesi üzerine başbakanlıktan çekilmiştir (1944). T., savaş suçlusu olarak Amerikalılar tarafından ölüme mahkûm edilmiştir.

TOJO, Hideki

TOKTA HAN, Altın Ordu hükümdarı (1290 - 1312). Büyük bir teşkilâtçılık yeteneği olan ve siyasî entrikalarıyla ün yapmış bulunan emîr Nogay (b. bk.) sayesinde tahta geçmiştir. Kırk yıl süreyle Altın Ordu'nun siyasî hayatında etkili olan Nogay, Tulabuğa'yı öldürterek yerine T. H.'ın geçmesini sağlamıştı.

T. H.'ın yönetiminin ilk yıllarında Nogay, ondan birçok beylerin öldürülmesini istemişti. T. H., bu ve buna benzer Nogay'ın birçok isteğini yerine getirmişse de, kendi durumu oldukça sarsılmıştı. Bir kısım asî emîrlerin T. H.'dan kaçıp Nogay'a sığınmaları üzerine, T. H., bunların iadesini Nogay'dan istemiş ve bunun üzerine savaş çıkmıştır. Kukanlık denilen yerde yapılan savaşta Nogay, yenilmiş ve askerler tarafından öldürülmüştür.

T. H., onun ölümünden sonra hâkimiyeti iyice eline almış, İran Moğollarıyla iyi siyasî ve ticarî ilişkiler kurmuş, Memlûk sultanlarına elçiler göndermiştir. Kırım'daki limanları ellerinde bulunduran ve yerli halkı esir olarak götürüp başka ülkelere satan Cenevizlileri bertaraf etmiş, şehirlerini yağmalatmıştır.

T. H.'ın Altın Ordu hükümdarlarından ayrılan yanı Müslüman olmayışıdır. Ordusu kabile askerlerine dayanmaktaydı. Yerine Toğrulca'nın oğlu Özbek Han (b. bk.) geçmiştir.

TOKADÎZADE Şekip Bey : bk. ŞEKİP BEY, Tokâdîzade.

TOKAIMURA, Japonya'da, Honşu (Honshū) adasında, Büyük Okyanus kıyısında, İbaraki ilinde bir yer. 160 MW gücünde bir nükleer santrali vardır.

TOKAJ [*tokoy*], Macaristan'da, Borsod-Abaúj-Zemplén idari bölüm (megye)'ünde, Bodrog ile Tisza ırmaklarının birleştiği yerde bir bölge. *Tokaj* adının Türkçeden geldiği anlaşılıyor (Türk diyalektlerinde *tokay*, "akarsu kıyılarında bulunan orman" anlamına gelir). T. bölgesi bağlarıyla tanınmıştır. Bu bölgede üretilen üzümlerden yapılan şarap, T.

TOKAJ : "Çıplak dağ"dan bir görünüş

şarabı adıyla ün kazanmıştır. 1970'ten önce T. bölgesi ihmal edilmişti. Bugün bölgede yeni üzüm çeşitleri üretilmiştir. 1974 şarap üretimi 399 milyon litredir.

TOKAREV, Sergey Aleksandroviç (doğ. 1899), Rus etnografya ve tarih bilgini. 1940'ta tarih alanında doktor sanını kazanmış, 1940'ta Sovyetler Birliği Bilimler Akademisinde Etnografya Enstitüsünde kol başkanlığına ve Moskova Üniversitesinin Tarih Fakültesinde Etnografya Kürsüsü başkanlığına tayin edilmiştir. Çalışmalarında Avustralya, Melanezya ve Okyanusya'da yaşayan ilkel toplulukların tarihî ve dinî inançları üzerinde durmuştur. Bundan başka, Yakutların, Buryatların ve Altay kavimlerinin tarihi ve etnografyasıyla uğraşmıştır. Bu maksatla Altay çevresinde, Buryat ve Yakut cumhuriyetlerinde ilmî araştırmalar yapmıştır. *Oçerki istorii yakutskogo naroda* (Yakut kavminin tarihi üzerine taslaklar) [1940]; *Obşçestvennıy stroy yakutov v XVII - XVIII vv.* (XVII - XVIII. yüzyıllarda Yakutların sosyal yapısı) [1945] gibi eserleri Türkoloji bakımından değerli katkılardır.

TOKAT, Türkiye'nin Orta Karadeniz bölgesinin iç bölümünde bir il ve bunun merkezi olan şehir.

T. ili : Kuzeyden Ordu, Samsun, Amasya, güneyden Sivas, Yozgat illeri ile çevrilidir. Batısında Amasya'nın Göynücek, doğusunda Ordu'nun Mesudiye ve Sivas'ın Koyulhisar ilçeleri vardır. Yüzölçümü 9 958 km², nüfusu 423 694 (1980)' tür. Nüfusun % 75'i köylüdür. Merkez ilçesinden başka, 7 ilçesi vardır : Almus, Artova, Erbaa, Niksar, Reşadiye, Turhal, Zile. Köy sayısı 661 (1976), bucak sayısı 13, belediyesi bulunan yer sayısı 25'tir. T. şehrinin nüfusu 60 369'dur.

T., 1864 tarihli Vilâyet Nizamnamesi'ne göre Sivas vilâyetine bağlı bir kaza olmuş, 1878'de mutasarrıflık durumuna getirilmiş, 1923'te vilâyet (il) olarak kurulmuştur. 1927 nüfus sayımında "T. vilâyeti"nin, merkez kazadan başka Artova, Erbaa, Reşadiye, Zile, Niksar adlı kazaları vardı. Daha sonra, 1944'te Turhal bucağı ilçe durumuna getirilmiş, Taşova 1952' de Amasya'ya bağlanmış, 1954'te Almus bucağı ilçe durumuna getirilmiştir.

T. ilinin kuzey ve kuzey-doğu bölümünde Canik dağları uzanır (1 500 - 1 600 m). Bu dağların güneyinde **Kelkit çukurluğu** yer alır (250 - 500 m). Burada Niksar ve Erbaa ovaları geniş ve verimli düzlüklerdir. İlin orta kesiminde de dağlık yerler vardır. Bu bölge, Tozanlı ve T. sularının vadileri ile yarılmıştır. Başlıca dağlar, Asmalıdağ (2 116 m), Dumanlıdağ (2 374 m), Torac dağı (2 112 m) ve Deveci dağı (1 892 m)'dır. Bu bölümde T. ile Turhal arasında genişleyen Yeşilırmak vadi boyu düzlükleri (Kazova düzlükleri) uzanır (500 - 650 m). Daha güneyde T. - Sivas sınır boyundaki Çamlıbel dağları yükselir. İlde, ovaların çoğu sulama yapılan verimli yerlerdir. Zile ovası, ilin hububat ambarıdır.

İlin orta bölümünde yaygın olarak metamorfik kristalin şistlerden oluşmuş arazi geniş yer tutar. Erbaa - Niksar - Reşadiye ilçeleri arasında Mezozoik arazi olarak kıvrımlı - kırıklı tabakalar uzanır. Orta bölümün kristalin arazisinin güneyinde Kretase, Jura, Eosen flişleri ile Mezozoik ofiolitli seri, Oligo - miyosen serisi yer tutar. Reşadiye - Niksar - Erbaa ilçelerinin kuzeyinde kıvrımlı ve kırılmış Kretase formasyonu ile Üst Kretase volkanik serisi uzanır. Erbaa güneyinde Neojen devri tabakaları geniş yer tutar. Ovalar ise, Kuarterner aluvyonları ile örtülüdür.

T. ili, batıda Saros körfezinden Kuzey Anadolu'ya ve oradan doğuya bir şerit halinde uzanan (1 500 km) faylar sisteminin bir bölümündedir. Bu kırılmalar sistemi, yaklaşık batı-doğu doğrultusunda, Yeşilırmak, Kelkit bölgesinden geçer. Bu alanlar şiddetli deprem kuşağı içindedir. Deprem kuşağında bulunan ve Eski Çağdan beri yerleşme yeri olan Niksar, T., Zile gibi şehirler, günümüze kadar sarsıntılara uğramışlardır. Son yıkıcı yer sarsıntıları 1939'daki Erzincan depreminde görülmü, 1942'de Erbaa, Niksar ve çevrelerinde de şiddetli depremler olmuştur.

Akarsular, göller : T. ilindeki başlıca akarsular, Yeşilırmak'ın bir bölümü ile bunu besleyen birtakım kollardır (bk. ÇEKEREK, KELKİT, YEŞİLIRMAK).

Başlıca göller Çukurgöl (eski adı : Zinav, Zınav veya Zünnav) ile Güllüköy gölü ve Almus baraj gölüdür. Reşadiye'nin Yolüstü köyüne 3 km uzaklıktaki tatlı sulu Çukurgöl, bir heyelân gölüdür (boyu 1 km, eni 150 m, derinliği 10 - 15 m, yüzölçümü 1,5 km² kadar). Göl, bir küçük dere ile beslenir. Heyelân seddinin üzerinden aşan su, hızlı akışlarla aşağılara iner. Çevresi çam ve meşe ağaçlarının çok yer tuttuğu bir ormandır. Bu güzel manzaralı gölün çevresi korunmaya alınmıştır. Kızılkanat adı verilen çok lezzetli balıkları vardır. Reşadiye'nin Güllüköy gölü, aynı addaki köyün ya-

TOKAT : Şehir merkezinden bir görünüş

TOKAT : Eski bir konak tavanı

kınındadır (165 000 m², derinliği 7 m, sızıntı suları ile beslenir, suyu tatlıdır).

Almus baraj gölü, aynı addaki ilçenin 3,5 km kuzey-doğusunda, Yeşilırmak'ın hafif bir dirsek çevirerek Omala ovası boğazına girdiği yerde, toprak dolgu tipinde yapılmış barajın gerisinde oluşmuştur. 1966'da yapımı tamamlanmış olan barajın sedde yüksekliği 95 m, tepe uzunluğu 350 m, tepe genişliği 12 m, gövde dolgusu 3 500 000 m³ dür. Baraj gölü 950 milyon m³ hacmindedir. Yüzölçümü 31 km², boyu 22 km, en derin yeri 74 m dir. Baraj, taşkınları önlemek, sulamada faydalanmak ve elektrik enerjisi elde etmek için yapılmıştır. T. şehrine 35 km uzaklıktaki baraj gölü, turistik değer kazanmıştır.

İklim : T. ilinin iklimi, Orta Karadeniz bölgesi iklimiyle İç Anadolu iklimi arasında bir geçiş özelliği gösterir. Derin ve geniş vadiler boyunca denizin etkileri içerilere sokulur.

T. meteoroloji istasyonunun 1929'dan beri yapılan ölçmelerine göre, yıllık ortalama yağış miktarı 461 mm dir. Kasımdan mayısa kadar her ayın yağış miktarı 50 - 57 mm dir. Azalma, aradaki dağların etkisiyle olmaktadır. Dağların kuzeye bakan yamaçları daha bol yağışlı ve bitki örtüsü bakımından daha zengindir. T.'ta haziran - ekim arasındaki aylar da büsbütün kurak geçmez. Böylece Karadeniz yağış tipine oldukça uyar. Bu durum, arazinin sulanmasını gerektirir. Kış ayları fazla soğuk olmazsa da, zaman zaman sıcaklığın 0°C nin altına düştüğü, hatta bazı nadir günlerde — 10°C nin de altına indiği olmuştur. Yaz mevsimi çok sıcak geçmezse de, zaman zaman 30°C nin üstüne çıktığı, bazı günlerde 35°C yi de biraz geçtiği görülür. Yıllık ortalama sıcaklık ise 12,7°C dir. Yılın hemen yarısında kar yağar. Kar örtüsünün kalınlığı 15 - 20 cm yi bulur, zaman zaman ve özellikle dağlık yerlerde 40 - 50 cm olur.

Bitki örtüsü : İl arazisi, çok yeri ile tabiî orman sahası içindedir (ilin % 37'si orman). Kuzey kesimlerinde (Reşadiye, Niksar) iyi ormanlar geniş yer kaplar. İlin güneyinde (Artova, Zile) orman seyrekleşir. Ovalarda otsu bitkiler, geniş vadilerde ağaçlıklar vardır. Ağaç çeşitlerinden kayın, meşe, kara çam çoğunluktadır.

İl ormanlarının verim ve üretim gücü, amenajman planlarına göre, yaklaşık 267 000 m³ kabuklu gövde hacmi ve 348 000 ster odundur. Bunlardan köylüye yapı malzemesi olarak 2 700 m³ tomruk ve 210 000 ster odun verilir. İlde, orman içindeki köy sayısı 305'tir. Niksar'da 1 600 hektarlık sahada 6 500 000 kızıl çam dikilerek orman içi ağaçlandırması yapılmıştır. T.'ta 125 hektar alanda gençleştirme ve 350 hektar alanda bakım yapılmıştır. T. Devlet Orman İşletme Müdürlüğü ve 7 yerde orman şefliği vardır. 1955'te "T. sel havzası" adıyla projeleri yapılan çalışmalarla 4 500 hektar sahada teras ağaçlandırması, 6 500 hektar ormanın imarı yapılmış (1973), 6 285 000 çam, sedir, mahlep (gülgillerden bir ağaç), akasya fidanları dikilmiş, 50 km uzunlukta hizmet yolu yapılmış, T.'ın sel baskınlarından kurtarılmasına çalışılmıştır. Mera ıslahına da yer verilmiştir.

İlde orman mesire yerleri olarak, her biri 5 - 20 hektar olan, Niksar'ın Ayvas, Çamiçi, Buğama mesireleri vardır. İlde orman dışında kalan arazi, geniş ölçüde tarla, bahçe ve meralar halindedir.

Madenler : T. ili, jeolojik yapısı bakımından bir maden bölgesidir. Burada krom, manganez, bakır, kurşun, çinko, demir, amyant, antimuan, kömür bulunduğu üzerinde durulmuştur.1973'e kadar maden arama ve araştırmaları yapılmıştır. İlde işletilmekte bulunan ve işletilmesine girişilen başlıca madenler, Artova, Almus, Turhal ve Zile'dedir. İlde, yaklaşık olarak, 1972'de 5 700 ton antimuan, 15 500 ton krom, 2 000 ton kömür, 100 ton manganez çıkarılmıştır. Artova ilçesinin Çelikli ve Salur köyleri yakınında olan krom sahasından yılda ortalama 15 000 ton krom cevheri çıkarılır, Federal Almanya, İtalya ve Amerika Birleşik Devletleri'ne ihraç edilir.

Artova'nın Salur köyü yakınında bulunan sahadan yılda 5 000 - 10 000 ton krom cevheri üretilir, Amerika Birleşik Devletleri ve Federal Almanya'ya ihraç olunur. Artova yakınında, evvelce işletilmiş bir linyit yatağında yeniden kömür çıkarma işlerine girişilmiştir. Almus - T. arasında bakır damarları bulunmuştur.

Turhal ilçesinde antimuan madeni çıkarılmasında önemli yeri olan ve 60 yıldan beri işletilen, Hacılar köyü yakınında maden işletmesi vardır (rezervi 500 000 tondur). İşletmede tekniğe uygun tesisler, idare ve işçi lojmanları vardır. Yılda ortalama 4 000 ton antimuan cevheri çıkarılır, yurt içinde işlenir veya Federal Almanya, Yugoslavya ve Avusturya'ya ihraç olunur. Turhal ilçesindeki mermerler, bölgenin yapılarında kullanılmış, renkli mermerler zaman zaman İtalya, Almanya ve Hollanda'ya kütük halinde gönderilmiştir.

Zile ilçesindeki linyit kömürü, yılda 3 000 ton kadar çıkarılarak yerinde kullanılmıştır. Karacaören köyü yakınındaki başka bir linyit kömür ocağı işletilmiş, yılda 10 000 tona kadar kömür çıkarılmıştır.

Nüfus, yerleşme : T. ilinin nüfusu 1935'te 309 865 idi. 1980 sayımında ise, nüfus 423 694'e yükselmiştir. İl nüfusunun % 30'u nüfusu 3 000'den çok olan 12 şehir ve kasabada yaşamaktadır.

1927'ye göre, şehir ve kasabaların nüfusu iki, hatta üç kat artmıştır. Bu arada en çok ve çabuk nüfus artışı, Turhal Şeker Fabrikası'nın kurulması ile bu yerleşme yerinde olmuş, 40 yıl içinde nüfusu 40 000'e yaklaşan modern bir şehir görünüşü almıştır.

Ekonomi : İl arazisinin % 37'si orman, fundalık, çalılık, % 40'ı ekilen dikilen yerler ve nadas sahaları, % 18'i

çayır ve mera, % 5'i ürün vermeyen yerlerdir. İlde ekonomik faaliyetlerin temeli tarıma dayanır. Ekilen toprakların en geniş bölümü (% 78) tarlalar (en çok buğday)'dır. Meyve bahçeleri de çok yaygın ve verimlidir. Tarım, hayvancılık, ticaret ve sanayi, orman ve maden, ilin ekonomisinde yer tutmuştur.

Tarım : 1977 verilerine göre, ekili topraklar 211 109 hektarı bulmuş, 753 000 ton ürün alınmıştır. Tarımda makineleşmede gelişmeler olmuştur. Toprağın 156 000 hektarında hububat ekilerek 275 000 ton ürün alınmış, bunun çoğu buğday (104 000 hektar, 173 400 ton) ürünüdür. Buğdaydan sonra arpa gelmekte (82 000 ton), çavdar, yulaf, mısır, pirinç daha az üretilmektedir.

Sanayi bitkileri (şeker pancarı, tütün) ekilen arazi 34 000 hektar olup, 1977 üretimi 414 000 tondur. Yağlı tohumlar (ay çiçeği) 990 hektar, yıllık üretim 1 000 tondur. Baklagiller (en çok fasulye, nohut, mercimek) 16 900 hektar yer tutmuş, yıllık üretim 21 000 ton olmuştur. Patates (20 000 ton), soğan (22 000 ton) üretimde önemli yer tutar. Yem bitkilerinden fiğ, burçak, yonca, korunga yetiştirilir.

Meyve bahçeleri ve meyve üretimi bakımından T. ünlüdür. 1977'deki meyve ağacı sayısı 2 000 000'un üstünde tahmin olunmuştur. Aynı yıl meyve üretimi 112 000 ton olmuştur. Elma, armut, muşmula ve ayva ürünlerinin toplam üretimi 32 000 tona yaklaşmıştır. Erik, kiraz, şeftali, vişne, ceviz (4 400 ton), dut (3 300 ton), üzüm (38 000 ton) de gelir getiren meyvelerdir.

Sebze yetiştirilen alan 8 700 hektar olup, toplam üretim 22 000 tondur (1977). En çok yetiştirilen sebzeler arasında lahana, pırasa, ıspanak, fasulye vardır. Kavun, karpuz ekimi (30 000 ton) de çok yer tutar.

T. ilinde tarımdan sonra en çok gelir getiren ekonomi dalı hayvancılıktır. Sağılan hayvan sayısı 562 000'dir : Koyun (290 000), keçi (160 000), inek (94 000), manda (15 000). Tiftik keçisi azdır (2 500). Kümes hayvanları sayısı 580 000 kadardır.

Büyük baş hayvan beslenmesi önemli yer tutmuştur. Bunların çoğu yerli, bir kısmı melezdir. Son 30 yıldan beri montafon ırkı çoğalmıştır. Küçük baş hayvancılık karaman, karayaka, dağlıç, karagül ırklarına ve kıl keçisine dayanır. Montafon ırkının yaygınlaşması 1938'de Kazova Zootekni Araştırma İstasyonu'ndaki çalışmalarla başlamış (Turhal yakınlarında 5 000 dekar, İncesu Yaylasında 7 000 dekar arazi), çevre illeri için de yardımı olmuştur.

TOKAT : Saat kulesi

İlde süt üretimi 99 000 tonu bulmuştur. Bunun yarıya yakını inek sütüdür. Yıllık deri üretimi (160 000 ton) ve yapağı üretimi (580 ton) de önemlidir.

T.'ta arıcılık önemli yer tutmuştur (arı besleyen köy sayısı 455, kovan sayısı 25 000). Zile, Reşadiye ve merkez ilçede fennî kovan sayısı artmıştır. Bal üretimi 233 (1977), balmumu üretimi 23 tondur. İlin akarsu ve gölleri ile Almus baraj gölünde çeşitli balıklar bulunmakta, yayla ve ormanlık yerlerin derelerinde alabalık üretimine de çalışılmaktadır. Yıllık avlanan balık miktarı sazan (100 ton), yayın (50 ton), kayabalığı (20 ton), alabalık, karabalık (her biri 2 - 3 ton)'tır.

Sanayi, ticaret : İlin başta gelen sanayi kuruluşları Turhal Şeker Fabrikası ve yan ürünlerini değerlendiren ispirto fabrikası, Tekel şarap fabrikası (1943), Tümsant konserve fabrikası (1971), meyve suyu fabrikası ile 41 kereste atölyesi, 7 tuğla, kiremit fabrikası (Turhal, Erbaa, Niksar), un fabrikaları (T., Zile), et mamulleri üretim tesisleri (T.)'dir. Bu sanayi kuruluşlarının elektrik enerjileri Almus barajından sağlanmıştır.

Turhal Şeker Fabrikasında günde 2 600 ton şeker pancarı işleme kapasitesi, 130 gün kampanya süresi olup, üretilen şeker 50 000 tondur. T. ve çevresinin bol ve kaliteli meyve ve sebzelerini değerlendirmek için modern tesisler halinde (T. Tarım Ürünleri Sanayi ve Ticaret A. Ş.'nce) Tümsant fabrikası kurulmuştur (1960). Salça tesisleri dışında, meyve suları, sebze ve meyve tozları, konserve, reçel, turşu tesisleri vardır. Şarap tesisleri de bulunmaktadır. Timtaş (Tüm İnşaat Malzemeleri A. Ş.) tuğla kiremit fabrikasında yılda 20 milyon tuğla, 6 milyon kiremit üretilir. İlde küçük sanayi kolları da gelişme göstermiştir (ağır sanayi presleri, elektrik matkapları, harman makineleri, traktör vagonları, bakır büyük kazan ve termosifonlar, kamyon karoserileri gibi). T., Turhal, Zile sanayi siteleri vardır. T. halıcılık okulunda halı dokumacılığı yapılır.

T., eski bir ticaret merkezidir. Günümüzde T. şehri ile Zile, Turhal, Niksar, Erbaa şehirleri de canlı ticareti olan yerlerdir. Bu merkezler, ticareti Samsun, Ankara, İstanbul'a doğrudan doğruya yaparlar. Öteki ilçeler, T. üzerinden ticaret ilişkilerini kurmuşlardır. Başka yerlere satılan mallar arasında hububat, tütün, şeker, sebze ve meyve, domates salçası, meyve suları, sığır ve koyun, yakacak odun, ziraat makineleri, maden, bakır eşya, deri başta gelir.

T., Turhal, Zile ve Niksar ticaret ve sanayi odaları, ilde birçok banka şubeleri vardır. Tarım ürünleri ile eşyaların tanıtma ve ticaret alanları olarak panayırlar, eskiden beri Zile'de açılır. Zile ve Turhal'da her yıl sonbaharda 15 - 20 gün süren panayırlar kurulur.

Sağlık işleri : Son 10 yıl içinde ilde sağlık kuruluşlarının sayısı artmış, hastahane ve sağlık merkezi sayısı 9'u bulmuş (4 devlet hastahanesi), yatak sayısı 800'ü geçmiştir. Hekim ve sağlık personeli sayısı da artmıştır. T.'ta devlet hastahanesi, ana ve çocuk sağlığı merkezi, verem savaş dispanseri, yetiştirme yurdu, Sosyal Sigortalar Kurumu hastahanesi, ilçelerde sağlık merkezleri, Reşadiye, Erbaa ve Zile'de devlet hastahanesi, Turhal'da Şeker Fabrikası hastahanesi, Re-

TOKAT : Medrese avlusu

şadiye ve Zile'de verem savaş dispanserleri vardır. İlde sıtma eradikasyon çalışmalarına 1944'te başlanmış, 1950'de bölge başkanlığı çalışmalarını genişletmiştir.

Eğitim, kültür : İlde 6 lise (T. Gazi Osman Paşa Lisesi, Erbaa, Niksar, Reşadiye, Turhal, Zile liseleri), 18 orta okul (bütün ilçelerde ve bazı kasabalarda), 13 meslek okulu vardır. Şehirlerdeki ilk okulların sayısı 41, köylerdeki 675'tir. Artova'da yatılı bölge okulu, T. merkezinde tarım meslek lisesi, sağlık koleji ve halıcılık okulu bulunmaktadır.

İlde meslekî ve teknik öğretimde, son yıllarda gelişme olmuş, orta okullara dayalı birçok kuruluşlar açılmıştır (kız sanat enstitüleri, erkek sanat enstitüleri, imam - hatip okulları, ticaret okulu). Bu arada çeşitli kurslar (radyo ve televizyon, elektronik, dekoratif yazı, okuma yazma, demircilik, marangozluk ...) şehir, kasaba ve köylerde düzenlenmiştir.

T., eski bir kültür merkezidir. İlde müze Gökmedrese içinde (Pervane Bey Darüşşifası) kurulmuştur (1926). Gümenek, Artova, Sulusaray ve Kazova köylerinde bulunan arkeolojik ve etnografik eserler toplatılarak müze geliştirilmiştir. Bugün müzede kitabeler, sütun başlıkları, mezar taşları, güzel yazı levhaları, pul ve paralar, eski silâhlar, işlemeli kumaşlar, el yazması eserler, eski ev eşyaları, heykel ve büstler vardır. Müze binası 1275'te yapılmış bir Selçuklu hastahanesidir. İki katlı olan binada her katta 15 küçük oda ve 4 büyük salon vardır.

İlde arkeolojik kalıntılar, Gümenek, Sulusaray, Niksar ve Zile, Kazova köylerinde bulunmaktadır. Eski Türk eserleri önemli yer tutar.

Bunlar arasında T.'ta Garipler camii (1167), Niksar'da Ulu Cami (1145) ve Çöreği Büyük Camii (1308), Sefer Beşe mescidi ve türbesi (1251), Zile'de Ulu Cami (1267), T.'ta Alaca Mescidi (1301), Turhal'ın Pazar bucağında Halil Bey camii (1336), T.'ta Hamza Bey camii (1412), Zile'de Hoca İshak camii (1475), T.'ta Meydan camii (1485), Zile'de Boyacı Hasan Ağa camii (1497), T.'ta Behzat camii (1535), Pazar'da Sinan Bey camii (1542), T.'ta Ali Paşa camii (1572) ve Ulu Cami (1679) vardır. Geçmiş çağlarda tarihçilerin âlimler ve fâzıllar yurdu olarak tarif ettikleri T.'taki başlıca medreseler (Selçuklu ve Osmanlı devirlerinin eğitim - öğretim kuruluşları) arasında Çukur Medrese (1167), Niksar'da Yağıbasan Medresesi (1157), T.'ta Hatuniye Medresesi (1485) sayılabilir. Türbeler arasında Zile'de Musa Fakih türbesi (1305), Sümbül Baba zaviye ve türbesi (1292), Halef Sultan türbesi (1292), T.'ta Ebülkasım türbesi (1234), Vezir Ahmed Paşa türbesi (1288), Sentimuroğlu türbesi (1314), Abdülmuttalip türbesi (1317) vardır.

T. ili arazisi, eski devirlerde yol uğrağı ve konaklama yeri özelliği taşıması sebebiyle, türlü yerlerde hanlar ve kervansaraylar yaptırılmıştır. Bunlardan biri Pazar bucak merkezindeki Selçuklu Kervansarayı (1237)'dır. T.'ta Taşhan (Voyvoda Hanı) 1631'de yapılmıştır.

Eski eserler arasında T. Kalesi (Selçuklular ve Osmanlılar zamanında onarılmıştır) ile Niksar, Turhal, Zile kaleleri vardır. Yeşilırmak üzerinde kurulmuş T. Köprüsü (1250) ve kitabesi, Turhal'da Pazar Köprüsü (1237), Niksar'da Talazan Köprüsü tarihî değerleri olan eserlerdir. Türk eserleri olarak hamamlar (Pervane, Mustafa, Paşa, Ali Paşa hamamları, Zile'de Yeni hamam, Çifte hamam) da bulunmaktadır.

T., tarihi boyunca birçok âlim, hattat, şair, doktor, din adamı, kumandan yetiştirmiştir. İbn Kemal (bk. KEMALPAŞAOĞLU), Molla Lûtfi, Molla Hüsrev, Ahmed Dâî, Tahir Efendi, Ebubekir Kâni, Melihî, Derviş Ömer Gülşenî, Sabuhî Ahmed Dede, Âşık Nuri, Gazi Osman Paşa gibi.

Spor, turizm : Spor tesisleri il merkezindedir. Kapalı spor salonunda çeşitli spor dalları için yerler vardır. Şehir girişindeki Gazi Osman Paşa stadyumu gelişmeye elverişlidir. İlde spor hayatı 1925'te başlamış, "T. Gençler Birliği" kurulmuş, daha sonra (1938'de) adı Tokatspor olmuştur. Şimdi T.'tan başka, Erbaa (stadyumu 33 000 m²), Niksar (stadyumu 23 500 m²), Turhal ve Zile'de (stadyumu 53 500 m²) spor klüpleri vardır.

T. ilinde turizm, henüz yeterince gelişmemiş ise de (yılda 2 000 yabancı, 15 000 yerli turist gelmektedir), görülmeye değer tarihî eserleri, arkeolojik ve etnografik kalıntıları, tabiat güzellikleri, kamp yerleri, kaplıcaları çoktur. Gümenek kamp yeri turistik değer taşır (T. yakınında regülatörün bulunduğu yer; 230 000 m², 11 200 m² lik otopark, su, elektrik, çocuk bahçesi, telefon, 70 piknik yeri). Ayrıca, Almus barajı, Niksar kalesi ve eski eserler, Reşadiye Çukurgöl ve yaylaları, Turhal kalesi, Zile kalesi, eski eserleri ve müzesi,

TOKAT : Tokat'ta eski bir sokak

Artova'nın Sulusaray kaplıcaları, Reşadiye kaplıcaları turistik yerlerdir.

Sulusaray kaplıcası, 700 m yükseklikte, Romalılar devrinden beri işletilmiş (tarihî Nicopolis harabeleri yanında)' tir. Konaklama tesislerinden faydalananların sayısı yılda 100 000'e yakın olup 200 yatak bulunmaktadır. Suyun sıcaklığı 45°C dir, kalsiyum, sodyum bikarbonatlı banyo tedavisi yapılmaktadır. Reşadiye kaplıcası, bu şehrin yanındadır (40°C).

Ulaştırma : T. ili, çevresine ve daha uzak yerlere iyi yollarla bağlanmıştır. Samsun - Sivas asfalt kara yolu (239 km), Turhal ve T.'tan geçer. Samsun - Sivas demir yolunun 105 km lik bölümü de T. ili sınırları içindedir. Turhal, Zile ve Artova'nın istasyonları vardır. İlin Karadeniz kıyılarına bağlantısı Niksar - Ünye ve Reşadiye - Fatsa stabilize kara yolları ile sağlanmıştır. Karadeniz'e uzanan bu son iki yolun birer bölümü dağlık yerlerden geçer. Samsun - T. ana kara yolu, kışın kar tutmayan vadilerden geçerek pek işlek bir yol olmuştur.

İlde, Osmanlılar devrinde yapılmış çok sayıda köprü vardır. İlin bütün ilçelerine, çoğu iyi olan yollarla bağlantısı bulunduğu gibi, ilçeler arasındaki yollar da iyidir. 260 köyün her mevsimde açık kaplama yolları yapılmıştır. Öteki köyler arasında da yollar bulunmaktadır.

T. şehri : Şehir (yüksekliği türlü yerlerinde farklı olarak 590 - 675 m arasında; T. kalesi 750 m), Yeşilırmak'ın ana kollarından Tozanlı suyuna (T. Suyuna) güneyden karışan Behzat deresinin vadi tabanında ve yamaçlarında yayılmıştır (Vadinin çevresindeki yükseklikler 1 000 - 1 300 m). Bu derenin uzanışına uyacak şekilde şehir, güneyden kuzeye doğru uzanır. Şehrin eski bölümü, yanındaki heybetli T. kalesinin eteklerindedir. Yeni mahalleler ise, kuzeyde Yeşilırmak'a doğru uzanan ana cadde boyundadır. Şehrin bir vadi içinde uzanması, az güneş görmesine ve yer yer rutubetli olmasına yol açmıştır.

Güneydeki dağlardan beslenen Behzat deresi (35 km), zaman zaman sel baskınlarına yol açmıştır. Vadinin yamaçları kalker ve şistlerden bir yapı gösterirse de, dere boyu dağınık aluvyonlardan oluştuğundan, depremler burada daha çok yıkıcı olmuştur (1827, 1837, 1916, 1939, 1943 depremleri).

Şehrin eski mahallelerinde evler, 1 - 2 katlı olup, sokaklar dardır. Kuzeye doğru daha geniş yerlerde yayılan yeni şehir bölümünde birkaç katlı binalar çoğalmış, yüksek bloklar da yapılmaya başlanmıştır.

TOKAT : Tokat köprüsü

T., eski bir yerleşme yeridir. Geniş ve verimli ovaların bulunduğu, her mevsimde geçit veren yerlerin birleştiği bir yer olması, korunma imkânlarını veren dağ ve tepelerin bulunuşu bu yerde yerleşmeye elverişli şartları doğurmuştur. Şehrin 10 km yakınındaki Comana Pontica (Gümenek) da Eski Çağda bir yerleşme yeri idi. Türkler zamanında T. adı ile geçen bu şehir, uzun süre bölgenin idare ve ticaret merkezi olmuştur.

T. şehri, sanat değeri olan Türk eserleri (camiler, türbeler, medreseler, köprüler), okulları (orta öğretim, meslek okulları), yeni yeni yapıları, 1872'de kurulmuş belediyesi, içme ve kullanma suları, elektrik enerjisi, şehir içi otobüs işletmesi, çarşısı, pazarı, sonbahar panayırı, hastahaneleri, sanayi sitesi ile orta büyüklükteki bir şehirdir. (R. İzbırak)

Tarih : T. toprakları, Anadolu'da ilk siyasî birliği kuran Hititlerin imparatorluğuna dahil olmuştur. Asurlular, nüfuzlarını zaman zaman buraya kadar uzatmışlardır. Bölgenin bir ara Hurri istilâsı gördüğü sanılmaktadır. M. Ö. VIII. yüzyılda Kimmerler ve İskitlerin de bu topraklara geldikleri tahmin edilmektedir. M. Ö. VII. yüzyılda Medler buraya yaklaşmışlar ve M. Ö. VI. yüzyılda ise Persler, bütün Anadolu gibi bu çevreyi de almışlardır.

M. Ö. IV. yüzyılda Büyük İskender, İran imparatorluğunu yıkıp bütün Anadolu'yu Makedonya devletine katmıştır. İskender'den sonra çevre Kappadokya ve Pontos krallıkları arasında çekişme konusu olmuştur. M. Ö. I. yüzyılda bütün Hellenistik devletleri ortadan kaldıran Roma, çevreyi ilhak etmiş, M. S. 395'te ikiye bölününce, Bizans (Doğu) imparatorluğunun payına düşmüştür. Bizans çağında İranlı Sasanîlerin ve Müslüman Arapların akınlarına maruz kalmıştır.

Alp Arslan'ın 1071 Malazgirt zaferinden bir iki yıl sonra burası da Selçuklu orduları tarafından fethedilmiştir. Sonra buraları Danişmend Gazi'ye verilmiştir. XII. yüzyılda Selçuklular, Danişmendoğullarının iç bağımsızlığına son vererek çevreyi doğrudan doğruya Konya'ya bağlamışlardır.

T. ve çevresi, Selçukluların bütün mukadderatına iştirak etmiş, XIII. yüzyılın ikinci yarısında Moğolların ve İlhanlıların, yani Türkleşmiş İran Moğollarının hâkimiyetine girmiştir. 1308'de Selçuklu hanedanı düşünce İlhanlılar, 1335'e kadar ülkeyi doğrudan doğruya idarelerine almışlardır. Bu tarihte Anadolu'nun sonuncu İlhanlı genel valisi Eretna Bey, T.'ı da başşehri Sivas olmak üzere kurduğu Orta Anadolu devletine katmıştır. 1380'de Selçuklulardan Melik Rükneddin Kılıç Arslan'ın kısa saltanatından sonra burası da bütün Eretna beyliği gibi Kadı Burhaneddin'e geçmiştir. Bu zat 1398' de öldürülünce hâkim olduğu ülkeler, Yıldırım Bayezid tarafından Osmanlı birliğine katılmıştır. Timur istilâsından sonra Çelebi Sultan Mehmed, T.'ın bazı çevrelerini mahallî beylerle çekişmekle beraber, ülkeye hâkim olmuştur. Ak Koyunluların ve onların yerine geçen Safevîlerin propagandasına kapılan unsurların verdiği huzursuzluklar dışında, burası artık Osmanlı İmparatorluğunun bir iç ülkesi olmuştur. T., Osmanlı devrinde de ikinci derecede bir kültür merkezi olmak durumunu korumuş, fakat Niksar, önemini kaybetmiştir.

Osmanlı idaresinde T., Rum (Sivas) beylerbeyliğinin 8 sancağından birine merkez olmuştur. Tanzimat'tan sonra Sivas Vilâyeti'nin 4 sancağından biri idi. 4 kazası vardır. Cumhuriyet çağında sancaklara "vilâyet" denince, T. da vilâyet olmuştur.

TOKAT IRMAĞI, Yeşilırmak'ın ana kolunun yukarı kesimine verilmiş olan ad. Kaynağını Köse dağından (2 500 m) alır, birçok derelerle büyür. Burada bu akarsuyun adı Tozanlı suyu olarak geçer. Daha batıda Dumanlı dağdan (2 374 m) kaynağını alan ve T. I. adıyla geçmiş bulunan akarsu, Tozanlı suyu ile birleşir, Kelkit ırmağına paralel olarak uzanır, daha sonra Tokat'a doğru döner, Kazova'ya açılır, Turhal'a doğru akar. İlk kaynaklarından buraya kadar olan uzunluğu 200 km yi bulur. Yeni haritalarımızda, araya giren Almus barajından sonraki kesim, Yeşilırmak adıyla geçmektedir.

Almus barajının doğu yanında, Almus ilçesine 20 km uzaklıkta Göneleönü'nde T. I.'nın yağış alanı 1 608 km² dir. T. I., yaz aylarında çekilir, kışın ve ilkbaharda kabarır ve zaman zaman su taşkınları da olur. Bu taşkınları önlemek, sulama işlerinde faydalanmak ve enerji üretmet için 1959'da Almus ilçesinin 3 km kadar kuzey-doğusunda bir baraj yapılmasına girişilmiş, 1966'da bitirilmiştir.

TOKAT SUYU : bk. YEŞİLIRMAK.

TOKAY, Fehmi (1889 - İstanbul 1959), Türk bestekârı. Üsküdar'da Ravza-i Terakki ilk okulunu, Toptaşı askerî rüşdiyesini ve aynı okulun idadî (lise) kısmını bitirdi. 1907'de Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'a girdi. Araya savaş yılları girdiği için ancak 1920'de yüksek mühendis diploması alabildi. Değişik illerde Nafia (Bayındırlık) Bakanlığı mühendisi, başmühendisi ve nafia müdürü olarak çalıştı. Bakanlık müşaviri iken emekliye ayrıldı.

Babası kanunî idi ve T. bu çevreden yetişti. Babasından, Hâdi Bey'den, Rauf Yekta'dan meşk etti. Şarkılarını Dr. Nevzat Atlığ ve Dr. Alâeddin Yavaşça notaya almışlardır. Şarkılarından başka birkaç beste, semâî ve dinî eser bestelemiştir. İlk şarkısını 1941'de bestelemiştir ki, en güzel parçalarından biri olan Tâhir - Bûselik Devr-i Hindî Şarkı' dır. Gençliğinde (1917 - 1918) 3 dinî parça bestelemişti. Ârif Bey ekolünün düzeninden ayrılmamaya titizlik göstermiş bir bestekârdır.

TOKELAU ADALARI, Pasifik Okyanusunda, batı Samoa'dan 500 km uzaklıkta üç mercan adası. Atafu, Nukunono ve Fakaofa adlarını taşıyan T. A.'nın yüzölçümü 10 km² dir. Nüfusu 2 000 (1966)'dir. Polinezya kültür çevresi içinde yer alan T. A. halkı, tarım ve balıkçılıkla uğraşır.

T. A. 1765'te İngilizler tarafından bulunmuş ve 1877'de İngiliz idaresine girmiştir. Büyük Britanya T. A.'na 1916'da Union Island adını vermiştir. 1926'dan beri Yeni Zelanda yönetimi altına giren bu üç adaya 1946'da T. A. adı verilmiştir.

TOKER, Arif Sami (doğ. Gelibolu 1926), Türk bestekârı. İlkokulda musikiye istidadı anlaşıldı. Sâdeddin Kaynak, Kemal Batanay, Emin Ongan, Lem'i Atlı, Muhlis Sabahaddin, Hamid Hüsnü Bey, Ûdî Vahid Bey, Üsküdar Musiki Cemiyeti'nden İstanbul Konservatuarı'na geçince de Sadeddin Arel ve Suphi Ezgi'nin öğrencisi oldu. 1945'te sahneye çıktı. 1950'den itibaren İstanbul Radyosu'nda korist ve solist olarak okudu. 1954'te İzmir Radyosu müzik şefi ve Rakım Elkutlu'nun ölümüyle İzmir Türk Musiki Derneği başkanı oldu. 1 300'den fazla eser bestelemiştir.

TOKGÖZ, Ahmet İhsan (Erzurum 1868 - İstanbul 1942), Türk yayımcısı ve yazarı. Babası, vilâyet defterdarlarından Ahmed Halid Bey'dir. Aslında Kastamonu'nun Taşköprü kazasında saraçlık yapan Tokgözoğlu Abdurrahman Ağa' nın soyundan gelen ailesi İstanbul'a yerleşmiş bulunuyordu.

TOKGÖZ, Ahmet İhsan

T., babasının defterdar olarak Erzurum'da bulunduğu sırada doğdu. İlk ve orta öğrenimini yine babasının memuriyetlerine uyarak Osmanlı İmparatorluğu'nun değişik şehirlerinde yaptıktan sonra, 1882'de Mekteb-i Mülkiye'nin idadî kısmına girdi. Bundan sonra âli (yüksek) kısmını da bitirerek 1887'de mezun oldu. Daha okulda iken edebiyatla ilgilenmiş, Fransızcadan ve özellikle Jules Verne'den romanlar çevirmeğe başlamıştı.

Mülkiye'yi bitirdiği yıl "Ümran" adlı, on beş günlük bir dergi çıkarmağa başladı (3 ekim 1887). Aynı zamanda, önce Hariciye Nezareti Tercüme Kalemi'nde ve sonra da Tophane Müşirliği'nde ve İstanbul'da bir Rumun çıkardığı "Servet" adlı gazetede Fransızca mütercimi olarak çalıştı. 1888 ekiminde II. Abdülhamid'in bir iradesi ile bütün dergiler ve bu arada "Ümran" da kapatılınca T., başka bir dergi çıkarmak istedi ise de, dergi ve gazete çıkarma konusunda Türk aydınlarının önüne serilmiş bulunan engelleri aşabileceğine inanmıyordu. Bunun üzerine çıkaracağı derginin "Servet"e bağlı bir haftalık ve resimli ilâve olarak çıkarılması için, bu gazete sahibi ile anlaştı. Türk olmadığı için, Rum gazeteci bu ilâvenin imtiyazını da kolaylıkla aldı. Fakat çıkaramadı ve bir yıl sonra imtiyazı T.'e devretti. Ancak biraz sonra "Servet"ten ayrılmak zorunda kalan T. de bu dergiyi tek başına çıkarma gücüne sahip değildi. Bunun üzerine, kendisini matbaacılığa verdi.

Tophane Müşirliği'ndeki görevinden de ayrılarak, bir arkadaşı ile birlikte, Âlem Matbaası'na ortak oldu (1890). Bu matbaada, Jules Verne'den yaptığı roman tercümelerini de basıp satıyordu. Matbaa zamanla gelişip de resimli bir dergi basabilecek duruma gelince, nihayet, en büyük isteği olan "Servet-i Fünun" dergisini de çıkardı (27 mart 1891).

Bu sıralarda matbaanın Ahmed Midhat'ın Kırk Ambar adlı matbaası ile birleştirilerek büyütülmesi teşebbüsü gerçekleşemedi. Öteki ortakların ayrılmaları ile 1907'de tek başına T.'ün malı olan matbaa, önce Ahmet İhsan Matbaası ve 1911' de yeni ortakların katılmasından sonra da Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaası adlarını aldı.

1907 başlarında Selanik'teki gizli İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne de giren T., bir yıl sonra II. Meşrutiyet'in ilânı üzerine ve üye olurken cemiyete verdiği sözü tutarak, haftalık olan "Servet-i Fünun"u günlük bir siyasî gazete haline getirdi (26 temmuz 1908). Fakat devrin çok karışık siyasî durumu içinde politika ile daha fazla uğraşmak istemedi ve 1909 nisanında gazeteyi tekrar haftalık dergi haline getirerek o sıralarda yeni kurulmuş olan Fecr-i Âtî adlı edebî topluluğun organı yaptı. Aynı yıl İstanbul'daki Ticaret Mekteb-i Âlisi (Ticaret Yüksek Okulu)'nde de iktisadî coğrafya dersleri vermeğe başladı. Bu görevi, I. Dünya Savaşı sırasın-

da öğrencilerinin de cephelere gönderilmeğe başlandığı 1915 sonlarına kadar sürdü. Bu görevi ile birlikte, bir yıl kadar Beyoğlu ilçesi belediye başkanlığını da yaptı. 1931'de Ordu' dan milletvekili seçildi ve ölümüne kadar bu görevde kaldı.

Tanzimat devrinin sonlarında yetişen T., Ebuzziya Tevfik'ten sonra, yayımcı olarak Türk basınına ve bu yoldan da Türk edebiyatına çok hizmet etmiş olan kişidir. Yaptığı pek çok tercümelerle tercüme edebiyatımıza da hizmet eden T.' ün değişik konulardaki irili ufaklı birçok eserinden başka, Avrupa'ya yaptığı gezilerin izlenimlerini anlatan *Avrupa'da ne gördüm?* [1891], *Tuna'da bir hafta* [1911] ve *Tirol cephesinden ateş hattına* [1917] adlı kitapları ile, *Hâver*, *Ülfet* [1893] ve *Haraşo* adlı romanları; *Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi'nin tarihçesi* [1912] adlı küçük bir kitabı ve dört cilt olarak planlanıp ancak iki cildi yayınlanmış olan *Matbuat hâtıralarım* (I. 1889 - 1908) [1930], (II, 1908 - 1914) [1931] adlı bir eseri de vardır. (K. Akyüz)

TOKMAK (eski adı : **Balasagun**), Kırgızistan'da Çu ırmağı havzasında, Çu ırmağının sol kıyısında, Frunze bölge (oblast)'sinde bir şehir, Çuy çevre (rayon)'sinin merkezi. Nüfusu 50 000 (1974)'dir. Büyük bir şeker fabrikası, konserve kombinası, ekmek ve un fabrikaları vardır.

TOKSİKOZ (Fr. Toxicose), bir zehirlenme çeşidi. Genellikle gebelerde veya emme çağında olan çocuklarda görülen T.'a ayrıca sunî yoldan beslenen ve hastahane, kreş gibi yerlerde toplu olarak yaşayan küçük çocuklarda da rastlanır. Enfeksiyondan doğan T., vücudun su kaybetmesine, zayıflamaya, sindirim ile sinir ve dolaşım bozukluklarına sebep olur.

Bundan başka, karaciğerin ağır bir şekilde bozulmasına yol açan çeşitli hastalıklarda oluşan öd tuzları zehirlenmesine, aşırı böbrek yetersizliğinde görülen ağır metabolizma bozukluğunun oluşturduğu asetomi türlerine de T. denir.

T. tedavisi antibiyotikler ve hormonlarla yapılır. Vücudun su kaybı maden tuzları (sodyum klorür) veya glikozla karşılanır.

TOKSOPLASMOSİS (Toxoplasmosis), farelerde, sıçanlarda, köpeklerde, kedilerde, tavşanlarda, maymunlarda ve kuşlarda iştahsızlık, kansızlık, mide bağırsak şikâyetleri, sinir iltihabı, kramplar, felçler meydana getiren bir hastalık.

T. eskiden beri bir hayvan hastalığı olarak tanınmıştır. Hastalık insanlarda ilk defa 1939'da Amerika Birleşik Devletleri'nde görülmüştür. Son zamanlarda dünyanın her yanında rastlandığına dair yayınlar çoğalmaktadır.

T. gondii adını alan patojen âmil, 4 - 7 mikron uzunluğunda, 2 - 4 mikron genişliğinde bir protozoerdir. Genellikle hilâl veya yarım ay şeklinde kavisleşmiş, bazen yuvarlak veya oval bir görünümdedir. Çekirdek bir hale ile çevrilmiş ve parazitin kıç kısmındadır. Parazit hareketsiz ve mecburî olarak hücre içinde bulunur. Mikrobu, hasta insanların beyin omurilik sıvısından, deri biyopsilerinden, kan, balgam, büyük abdestinden, zor olmakla beraber, elde etmek mümkündür. Parazit ancak canlı hayvanlarda, özellikle beyaz farelerde üretilebilir. Doku kültürlerinde ve tavuk embriyonunda üretilmesi de mümkündür.

Enfeksiyon kaynağı hasta hayvanlar, özellikle ishalli köpekler, tavşanlar, güvercinlerdir. Hayvan, enfeksiyondan ölebildiği gibi, sağlam portör olarak da kalabilir. Kan emen böcekler (kene, tahtakurusu, pire)'in hastalığın naklinde rol oynadıkları zannedilmektedir. Hasta hayvanların etinin yenmesi de hastalığın bulaşmasına sebep olabilir. Hastalığın insandan insana damlacık enfeksiyonu tarzında veya deriye sürülen materyel ile bulaşması da muhtemeldir. Anneden yavruya geçebildiği anlaşılmıştır. Hastalık şu şekillerde görülür :

1. Konjenital (doğuştan) T. : Anadan çocuğa geçer, fetüsün ölümüne veya düşmesine sebep olur. Çocuk canlı doğarsa ense sertliği ile beraber santral sinir sistemi belirtileri görülür. Çocuk iyi süt ememez, ateşlidir, öksürük, kusma, ishal, sarılık, kramplar bulunabilir. Bu çocuklar çok defa, daha ilk hafta içinde ölürler. Akut devreyi atlatanlarda baş büyüklüğü, göz büyüklüğü veya küçüklüğü, görme bozukluğu vardır.

T.'li anne müteakip gebeliklerinde normal çocuklar doğurabilir.

2. Erişkinler akut olarak hastalığa yakalanabilirler, fakat bu nadirdir. Bu vakalarda muhtelif organlar hastalığa katılabilirler. Meselâ atipik bronkopnömoniler, enterit, sarılıkla beraber karaciğer büyüklüğü, dalak büyüklüğü, katarakt, tek başlarına veya birbiri arkasına meydana gelebilir. Kanda lökosit ve eozinofiller artmıştır. Hastalık belirtileri haftalar veya aylarca sürer. Şifa mümkündür. Hastalık ölümle de sonuçlanabilir.

3. Birçok insanların T.'i fark etmeden hafif bir grip şeklinde geçirmeleri muhtemeldir. Doğuştan T.'li çocukların annelerinde hemen hiçbir zaman hastalık belirtilerinin bulunmayışı, fakat serolojik olarak pozitif reaksiyon elde edilmesi bunun lehinde bulgulardır. Bundan başka, T.'li hastaların etrafındaki insanların birçoğu serolojik olarak pozitif bulunmuşlardır.

T. teşhisi zordur. Teşhis ancak mikrobun bulunmasıyla kesinleşir ki bu da kolay değildir. Parazit özel metodlarla incelenir. Parazit antikorlarının tespitinden ibaret olan serolojik muayene oldukça önemlidir. Halen Sabin ve Feldmann'ın serolojik boya testi (1/64'ten itibaren müspet) çok değerlidir. Bu test muhtelif kontrollerde şiddetlenir ve çok yüksek titrajlara çıkarsa önemli bir mana taşır.

Klinik belirtileri meydana çıktıktan sonra hastalık çok defa öldürücüdür, fakat latant şekillerinin pek nadir olmaması gerektiğini, T.'li çocuk doğuran bir kadının sonradan normal çocuklar doğurabileceğini de hatırlatmak gerekir.

Tedavide sülfamitler kullanılır. (B. Pınar)

TOKTAMIŞ (ölm. 1405), Altın Ordu hanı. Babası Çingiz Han'ın büyük oğlu Cuci'nin oğullarından Tuga Timur kolundan gelen Toy (Tuluy ?) Hoca, annesi ise Kongrat kabilesinden Ku'in (?) Künçek Hatun'dur.

T.'ın ilk gençlik yıllarında Ak Ordu tahtı Urus Han (1361 - 1380)'a geçmiş olup, o bütün Altın Ordu devletinin başına geçerek, devletin iki şubesini bir bütün halinde ve kendi hâkimiyetinde birleştirmeye çalışıyordu. Bu maksatla birçok sefer ve fetihler yapar ve Altın Ordu'ya bağlı İdil sahasında faaliyette bulunurken, Ak Ordu'da kendini tanıtmaya başlayan T. ile karşı karşıya gelmişti.

Urus Han zamanında Mangışlak valiliğinde bulunan T.'ın babası Toy Hoca, Urus Han'ın topladığı bir kurultayda hanın düşüncelerine karşı çıkmış ve bu itaatsizliği yüzünden öldürülmüştü. Babasının öldürülmesinden sonra kendi hayatını tehlikede gören T. da, o tarihlerde Mâverâünnehr'de hâkimiyetini henüz yeni kurmuş bulunan Timur'un yanına gitmeyi uygun bulmuştu (1375).

T., Semerkand'a geldiği sırada, Moğollar üzerine bir sefere çıkmış olup Isık Göl yakınlarında bulunan Timur, Mâverâünnehr'e komşu Ak Ordu'nun kuvvetlenmesindeki tehlikeyi seziyor ve kendisine sığınan genç mirzaya yardımda bulunmak gerektiğine inanıyordu. Bu yüzden Ak Ordu'da nüfuz sahibi olmak ve kendisine bağlı bir kimseyi iş başına getirmek isteyen Timur, T.'ın Semerkand'a gelmesine pek memnun olmuş ve onu iyi karşılamalarını emretmişti. Az sonra Timur kendisi de Semerkand'a dönerken, Özkent şehrine geldiğinde T.'ı burada huzuruna çıkardılar. T.'a pek çok iltifat edilmiş, değerli armağanlar ile hâkimiyet alâmetleri olan davul, bayrak, at ve asker verilip, Otrar ve Savran şehirleri bağışlanarak Ak Ordu üzerine gönderilmişti. Urus Han bu sırada İdil boyunda sefere çıkmış bulunduğundan, Suğnak'ta vekâleten oğlu Kutluk Buka T.'a karşı çıkmış, Urus Han'ın oğlu öldürülmekle birlikte T. da yenilgiden kurtulamayarak, kaçıp tekrar Timur'un yanına gelmişti (1376). Timur, buna rağmen T.'ı daha kuvvetli bir ordu ile göndermiş, bu sefer ise karşısına Urus Han'ın öteki oğlu Toktakiya çıkmıştı. T. yine yenilmiş ve yaralı olarak Timur'un yanına dönmüştü.

Timur'un desteği ile kendi yurduna saldırıları öğrenen Urus Han, memleketine dönünce Semerkand'a elçi göndererek T.'ın kendisine geri verilmesini istemiş, bu isteği yerine getirilmediği takdirde Timur'u savaşla tehdit etmişti. Timur bu isteği yerine getirmediğinden taraflar savaşa hazırlanıp yola çıkmışlar, fakat bu sırada Urus Han ölmüştü (1377). Urus Han'ın yerini alan Toktakiya'nın da az sonra ölümü ile hâkimiyet Timur Melik'e geçmişti. Urus Han gibi kuvvetli bir hâkimin ölümünden yararlanmak isteyen T. tekrar harekete geçmiş ise de, yine başarılı olamamış, Timur kendisini dördüncü defa gönderdiğinde, T. Suğnak şehrini ele geçirmiş ve kendisini Ak Ordu hanı ilân ederek adına para kestirmişti (1378).

T., Ak Ordu'ya hâkim olduktan sonra, büyük bir kısmı Emir Mamay'ın elinde bulunan bütün Altın Ordu'yu hâkimiyeti altına almak için hazırlıklara başlamış, bu ise onların aralarının açılmasına sebep olmuştu. Ancak, Rusların amansız düşmanı Mamay'ın Don ırmağının yukarı başında Kulikovo ovasında, Moskova büyük prensi Dimitriy İvanoviç' in idaresinde birleşen Rus kuvvetlerine yenilmesi (8 eylül 1380), T.'a beklediği fırsatı verdi. Kulikovo yenilgisinden sonra Kırım'a gelen Mamay, Ruslar üzerine yeni bir sefer için hazırlıklarla meşgul olurken T., Mamay üzerine yürümüş ve taraflar aynı yılın güzünde Don ırmağına dökülen Kalka Suyu kıyısında karşılaşmışlardı. T.'ın kazandığı zaferden sonra Kefe şehrine sığınan Mamay, burada Cenevizliler tarafından öldürülmüş, böylelikle Cuci Ulusu'nda birlik 20 yıl sonra yeniden sağlanmıştı. Artık Deşt-i Kıpçak'ta T.'a karşı koyabilecek hiçbir güç yoktu ve eskiden Altın Ordu'ya ait bulunan Azerbaycan ve Harezm hariç, Hacı Tarhan'dan Bulgar'a kadar bütün İdil boyu, Kuzey Kafkasya, Kırım ve kuzeyi T.'ın hâkimiyetine girmişti.

T. bundan sonra Moskova prensi Dimitriy İvanoviç ve öteki Rus prenslerine elçiler göndererek, Mamay'a karşı kazandığı zaferi bildirmişti. Rus prensleri ister istemez boyun eğmekle birlikte, yükümlü oldukları vergiyi göndermemiş olduklarından, T. bütün Rus topraklarını daha sağlam bir şekilde kendisine bağlamak için kuvvete baş vurmak zorunda kalmıştı. Moskova önlerine gelen T., uzun bir kuşatmadan sonra şehri ele geçirmiş (ağustos 1382), Rus prensleri vergi ödemeyi ve Moskova prensi, oğlunu rehin olarak göndermeyi kabul edince ganimetle yurduna dönmüştü.

Altın Ordu'yu eski hudutlarına kavuşturmak isteyen T., Timur'dan gördüğü destek sayesinde tahtı ele geçirmiş olmakla birlikte, son Moskova zaferinden az önce, 1379 yılında artık Timur'a tâbi bir duruma gelmiş bulunan Harezm'i de geri almayı arzuladığından 1381 yılında Harezm'de kendi taraftarlarından kuvvet alarak para bastırdı. Timur İran'da meşgul bulunduğundan Harezm'de olup bitenlerle gereği gibi ilgilenememişti. Bundan yararlanmak isteyen T. bu sefer de gözünü Kafkasya ve Azerbaycan'a çevirmişti. Vaktiyle Çingiz Han'ın, imparatorluğu oğulları arasında taksim ederken Harezm ve Azerbaycan'ın bir kısmı Cucu Ulusu'na dahil edilmiş bulunduğundan, Altın Ordu devleti bu topraklar için bir taraftan İlhanlılar, bir taraftan da Çağataylar ile savaşmak zorunda kalmıştı. İşte şimdi T.'ın da bu bölgelerde örf hukukuna dayanarak hak iddia etmesi, kendisini ister istemez bu bölgelerin yeni hâkimi Timur ile karşı karşıya getirecekti.

T., Azerbaycan'ın karışık durumundan yararlanarak, 1384 - 1385 yılı kışında Tebriz'e gelmiş ve burada önce vergi karşılığında anlaşmaya varmakla birlikte, vergiyi aldıktan sonra şehri yağma ettirmişti. Bu tarihlerde Timur'un Kuzey İran'da hâkimiyetini pekiştirip Orta Doğu'da görünmesi, Memlûkler ile Altın Ordu hanlarını birbirine yaklaştırmış ve bunun sonucu olarak T.'ın elçileri Kahire'ye gelmişlerdi (ocak 1385). Ertesi yıl T. Azerbaycan'dan ayrılmış (1386), bu sefer de Timur, Azerbaycan'a gelmişti. Timur'un oğlu Miranşah kumandasında T.'ın ardından gönderdiği kuvvetler, Samur çayı kıyısında T.'ın askerleri ile muharebeye girişmişler, fakat T. asıl savaşa girişmeyerek Derbend'e doğru uzaklaşmıştı. T.'ın yeniden Azerbaycan üzerine geleceği beklenirken o, ansızın Sırderya boylarında göründü. Timur'un oğlu Ömer Şeyh, Otrar yakınlarında T. ile karşılaşmış, fakat yenilmişti. Artık bütün Mâverâünnehr Altın Ordu hanına açıktı. Ancak o, sadece yağma ile yetinmiş ve ülkesine dönmüştü (1387).

T.'ın Mâverâünnehr üzerine giriştiği bu baskın haberi üç yıllık sefere çıkmış ve Güney İran'da Muzafferîlerin başşehri Şiraz'a gelmiş bulunan Timur tarafından öğrenilince, T. üzerine yürümek maksadı ile dönmüş, son Mâverâünnehr harekâtı sırasında T. ile iş birliği halinde bulunan Harezm hâkimini cezalandırmak için Ürgenç'e gelmişti. Harezm hâkimi Süleyman Sufî kaçmış, başşehir Ürgenç yerle bir edilmişti (1388).

Timur, T. ile aralarında er geç bir çatışma olacağını biliyor, T. da onunla mücadeleye hazırlanıyordu. T., 1388 yılı sonunda büyük bir ordu toplayarak Sırderya boyuna gelmişti. Bunun üzerine Timur, oğullarından Endican'daki Ömer Şeyh ile Horasan hâkimi Miranşah'a askerleri ile gelmelerini buyurarak, Sırderya tarafına yürüdü. Timur'un öncüleri ile yapılan savaşı T. kazanmakla birlikte, o Timur'un bulunduğu Savran taraflarına gitmeyerek, daha hazırlıklı gelmek için Semerkand'a dönmüştü. Hazırlıklarını tamamlayan Timur, 1389 yılı başlarında T. üzerine yönelmiş, fakat bu sefer de T. savaşa girişmeyip bozkıra çekilmişti. 1390 yılını taraflar hazırlıkla geçirmişler ve Timur ertesi yılın başında Semerkand'dan hareket ile Taşkent, Otrar, Yesi, Karaçuk ve Savran üzerinden bozkıra çıkmıştı. Uludağ'a vardıklarında, bu seferin hâtırası olmak üzere Timur burada taş üzerine bir kitabe yazılmasını emretti (bk. KARSAKPAY: Karsakpay yazıtı). T. mümkün olduğu kadar geri çekilmeyi tercih ediyordu. Ni-

hayet oğlu Ömer Şeyh'in Altın Ordu kuvvetleri ile vuruşmaya başlaması üzerine Timur kuvvetlerini Kundurca (Kunduzca ?) mevkiinde savaş düzenine sokarak, meşhur muharebe meydana gelmiş ve Timur'un galibiyeti ile sona ermişti (18 haziran 1391). Zaferden sonra Timur ve ordusu, bol doyumluk ile yine Sayram ve Otrar üzerinden Semerkand'a dönmüşlerdi.

T.'a ağır bir darbe indirilmiş olmakla birlikte, onun nüfuzu sarsılmamıştı. Çünkü o 1393 yılında gönderdiği elçileri vasıtası ile Leh kralından kendi hâkimiyetinin tanınması ve vergi ödenmesini istemişti. T. ayrıca Memlûk sultanı Berkuk ile ilişkileri sıklaştırmaya çalışıyordu. Timur'a gelince, o üç yıllık sefer sırasında Şiraz'da bulunurken kendisinin yokluğundan yararlanan T.'ın Mâveraünnehr'e yürümesi sonucu T. üzerine birinci sefere çıkmak zorunda kalmıştı. Fakat bu üç yıllık sefer sırasında o, Orta Doğu'nun parçalanmış bir durumda olup, kendisine karşı koyacak güçte devletler bulunmadığını da anlamıştı. Bu maksatla Timur, 1392 yılında beş yıllık sefere çıktı. Başlangıçta İran'ın çeşitli yörelerinde faaliyetlerde bulunduktan sonra Şiraz'a gelen Timur, burada Muzafferîler hanedanına son vermiş, daha sonra da Celâyirlilerin elindeki Bağdad'ı ele geçirmişti (ağustos 1393). Böylece kendisine Anadolu ve Suriye yolları açılmış bulunuyordu.

Timur'un yeniden Orta Doğu'da görünmesi, Berkuk, Kadı Burhaneddin, T. ve Bayezid arasındaki ilişkileri sıklaştırmış, fakat bu sırada Timur da Kerkük, Musul, Mardin ve Aladağ üzerinden Avnik'e gelerek uzun bir kuşatmadan sonra bu kaleyi de ele geçirmişti. Az sonra Erciş'i de ele geçiren Timur, Sivas - Kayseri hükümdarı Kadı Burhaneddin üzerine harekete geçmiş ve Erzurum'a kadar gelmişken. birdenbire dönerek Kafkaslara doğru yönelmişti. Çünkü T., Azerbaycan'a inmek ve diğer ittifak üyeleri ile birlikte harekete geçerek Timur'u çember içine almak için yeni faaliyetlere girişmiş bulunuyordu.

1394 yılı sonlarında Derbend'i geçerek Azerbaycan'da yağma hareketlerinde bulunan ittifak üyelerinin en saldırganı T.'a karşı Timur, 1395 yılı başlarında harekete geçti. Geçitleri tutmak üzere T.'ın gönderdiği ordu bozguna uğratıldıktan sonra, nihayet taraflar Terek ırmağı kıyısında karşı karşıya gelmişler (15 nisan 1395) ve savaş sadece T.'ın değil, Altın Ordu devletinin de geleceğini tayin etmişti. Zaman zaman değişik durumlar alan savaş, T.'ın yenilgisi ve kaçması ile sona ermiş, Timur ise onu yakalamak ve ordusunun geri kalan birliklerini iyice yok edebilmek için takibe başlamıştı. İdil ırmağı geçilmiş ise de T. ele geçirilememiş, Timur'un yanında bulunan Urus Han'ın oğlu Kayrıcak Oğlan, İdil ırmağının doğu yakasında Cuci Ulusu tahtına oturtulmuş, ileri hareketle Ükek'e kadar gidilmiş ise de Bulgar'a kaçmış bulunan T.'a yetişmek mümkün olmamıştı.

T.'ın ele geçirilememesi Timur'u üzmüştü. Çünkü onun yeniden mücadeleye girişeceğini biliyordu. Bu yüzden bütün Deşt-i Kıpçak baştan başa yağmalanıp Moskova yakınlarına kadar uzanan bir seferden sonra Timur, Hacı Tarhan ve Berke Saray gibi, bölgenin en büyük ticaret ve kültür merkezlerini tahrip ettirip yağmalatarak Derbend ve Azerbaycan üzerinden Semerkand'a döndü.

Böylece kısa bir zamanda iki büyük darbe yiyen Altın Ordu devleti ve T., bundan böyle Timur için tehlike teşkil etmeyen, güçsüz bir devlet durumuna düşmüştü. Altın Ordu devletinin sıradan bir devlet durumuna düşürülmesi, Orta Asya, Deşt-i Kıpçak ve Doğu Avrupa bölgelerinin daha sonraki tarihlerinde önemli bir olay teşkil etmiş, bu bölgelerde aradan bir asır geçmeden Rus istilâsı başlamıştır. Rusya ve Rusları tanımayan Timur, farkında olmaksızın Ruslara yardım etmişti.

T., Timur'un ayrılmasından sonra yeni kuvvetlerle Kırım'a gelip Cenevizlileri yenmiş ve Kefe'yi ele geçirmişti (mart 1396). Fakat bu sırada onun karşısına rakip olarak Timur Kutluk çıkmış ve T., Litvanya'ya kaçmak zorunda kalmıştı. Az sonra Litvanya prensinden T.'ı isteyen Timur Kutluk'a karşı harekete geçen Litvanya prensi Vitovt ile T., Özü (Dnepr) ırmağına dökülen Vorskla suyu kıyısında Timur Kutluk ile karşılaşmışlardı (ağustos 1399). Timur Kutluk galip gelmişti. Bu savaştan sonra T. artık hiçbir kudret gösteremez duruma düşmüş, Batı Sibirya'ya gidip orada sürekli yer değiştirerek ve Emîr Edige ile mücadeleler içinde "garip han" sıfatı ile herkes tarafından terk edilmiş bir hayat sürmüştür. Ömrünün sonlarına doğru muhtemel olarak Edige'ye karşı yardım sağlamak maksadıyla Timur ile yeniden ilişki kurması için elçilerini göndermiş, bu elçiler Otrar'da, doğuya doğru son seferine çıkmış bulunan Timur tarafından kabul edilmişler ve birçok vaadler almışlar ise de, her iki hükümdarın da buna ömürleri yetmemiş ve T., 1405 yılı içinde Batı Sibirya'da Tümen civarında muhtemel olarak Edige'nin adamları tarafından öldürülmüştür.

T., cesur, çok faal bir kumandan olmakla birlikte olayları iyi değerlendirebilen ve uzağı gören bir devlet adamı olamamıştır. Uzun süre yanında kaldığı, kuvvetini bildiği ve ondan gördüğü destek sayesinde tahta oturduğu halde Timur ile mücadeleye girişmesi ve bunda ısrar etmesi, hem kendisinin, hem de devletinin sonu olmuştur. (İ. Aka)

TOKTOGUL, Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetin'de, Narın nehri üzerinde inşa edilmekte olan hidrolik santralin yeri. Santralin kapasitesi 1,2 milyon kw tır. 284 km² büyüklüğünde, 65 km uzunluk ve 12 km genişlikteki gölün doldurulması 1974'te başlamıştır.

TOKTU, Bulgar hanı (767 - 772). Türk soyundan geldiği anlaşılıyor. Umar'dan sonra tahta geçmiş, Bizans imparatoru V. Konstantinos Kopronimos'un Bulgar ülkesine karşı açtığı savaşta Tuna nehri kıyısındaki ormanlara sığınmıştır. T., bu ormanlarda saklandığı sırada rakipleri tarafından öldürülmüştür. Onun yerine Bulgar tahtına Pagan geçmiştir (772).

TOKUGAWA, Japonya'da hüküm sürmüş üçüncü ve en önemli Şogun soyu. 1603'ten 1867'ye kadar idareyi ellerinde tutan T. ailesinin kurucusu Ieyasu T.'dır. XVII ve XVIII. yüzyıllarda sağlanan barış sayesinde Japon kültür hayatının gelişmesinde büyük rol oynamışlardır. Son T. olan Yoşinobu, Batılıların çeşitli baskılarıyla karşılaştıktan sonra 1867'de hükümeti Tenno'ya bırakmıştır. 1868'den beri Suruga (bugünkü adı : Şizuoka) vilâyetinin küçük bir bölümünü elinde tutmuş, daha sonraları yeniden düzenlenen asalet sıralamasında T. soyuna prenslik derecesinde asalet unvanı verilmesi kabul edilmiştir.

TOKUŞİMA (İng. Tokushima), Japonya'da, Şikoku (Shikoku) adasında bir liman şehri. Nüfusu 245 000 (1974)'dir. T. Üniversitesi bu şehirdedir. Son yıllarda büyük bir sanayi merkezi (kereste, mobilya ve pamuk fabrikaları) olarak gelişmiştir.

TOKUZ OĞUZ : bk. DOKUZ OĞUZ veya TOKUZ OĞUZ.

TOKYO, Japonya'nın başşehri ve siyasî, ekonomik ve kültürel merkezi. En büyük Japon adası Honşu (Hondo veya Nippon da denir)'nun doğusunda, T. körfezinin kuzey ve batı kıyıları boyunca 2 000 km² den geniş bir sahaya yayılmış, Tokyo - Yokohama sürekli iskân alanının kuzey-batı bölümü. Esas şehrin nüfusu 8 266 000 (1978), belediye sınırları içinde 12 000 000 ve metropoliten alanda 25 000 000 kadardır.

İlk kuruluşunda Edo (Haliç) diye anılan şehir, Sumida ırmağının körfeze döküldüğü yerde bulunuyordu. Burası, denizden 5 m kadar yüksek, aluvyal bir düzlükten ibarettir. Daha yüksek kısımlarda, volkan menşeli tabakalar hafif bir eğimle batıdaki dağlık bölgeye doğru yükselirler. T. güneyindeki tepelik bölgenin yükseltisi 50 - 200 m arasında değişir. Daha güneyde ve batıda, eski jeolojik formasyonlardan oluşmuş, Tama ırmağı ve kollarıyla yarılmış ve parçalanmış, dik yamaçlı Okutama ve Çiçibu dağları uzanır. Yükseklerde ormanlar ve eteklerde basamaklı tarım alanları bulunur. Şehrin su ihtiyacı dağlardan gelen akarsulardan sağlanır.

İklimi genel olarak mülâyim ise de, yazlar çok sıcak ve nemlidir. Ağustos ortalama sıcaklığı 26,4°C, ocak ayı ortalaması 3,7°C ve yıllık ortalama 14,7°C dir. Yaz ve kış musonları (mevsim rüzgârları) Japonya iklimini büyük etki altında bulundururlar : Yazın sıcak ve nemli hava kitleleri Büyük Okyanus'tan ve kışın soğuk ve kuru hava akımı Sibirya'dan gelir. Yaz başlarında ve güz ortasında, yağmurlu iki zaman vardır. Yıllık yağış tutarı 1 500 mm den fazladır.

TOKYO : Ekspres yollar

TOKYO : Ülkenin en büyük ve en işlek limanı Yokohama

Yıl içinde yağışlı günlerin sayısı 100'dür; bunun onda biri karlıdır. Kar yağışları ocaktan marta kadar görülür. Kış ortasında sıcaklık dereceleri, sabahın erken saatlerinde donma noktasının altına düşebilir. Bununla beraber ocak ayında Japon erikleri ve kamelyalar (Camellia Japonica) metropoliten alanın güney kıyılarında çiçek açmaya başlar. T.'nun asıl bahar zamanı mart ve nisandır. Bu aylarda kirazlar ve çeşitli bitkiler rengârenk çiçeklerle donanır. Mayısta süsenler ve hanımelleri açar; yaz aylarında mor ve mavi renkli ortancalar görülür. Yaz yağmurlarından sonra ağaçların renkleri dönmeye başlar : Akçaağaçlar kızarır, baldırıkaralar sararır. Kasımpatı gösterileri bu mevsimde yapılır.

Yaban hayvanlarına metropoliten alanda nadir olarak rastlanır; ancak dağlarda yaban domuzu, tilki ve maymunlar görülür. Kirli olduğu için alçak saha akarsularında balık yaşamaz; fakat dağ akarsularında alabalık vardır. Yerleşme bölgelerinde görülen çeşitli kuşlar, kış mevsimini güney ülkelerinde geçirirler.

Nüfus artışı, endüstrileşme ve motorlu araçların çoğalması gibi sebeplerle su ve hava kirliliği artmıştır. T.'nun merkezinden 90 km güney-batıda bulunan, ünlü Fujiyama (3 776 m) eskiden, açık kış günlerinde rahatça görülebilirdi; bugün ancak tatillerde fabrika bacalarının tütmediği veya kuvvetli bir rüzgârla duman ve sislerin alınıp götürüldüğü zamanlarda uzaktan fark edilebilir.

Yukarıda sözü edilen çevre ve tabiat şartlarına ilâve olarak, sık sık görülen depremleri de saymak gerekir. Bilim adamları, Japon adalarının tektonik yönden oturmamış bir

TOKYO : Tokyo'nun batısından Fujiyama'nın görünüşü

kuşakta bulunduğunu, Büyük Okyanus kıyılarının tedricî olarak yükselmekte ve batı kıyılarının alçalmakta olduğunu, bu sürekli hareketlilik sebebiyle zaman zaman sarsıldığını ileri sürmektedirler. Söz gelişi, 1923 depreminde T. ve çevresi çok büyük zararlara uğramıştır; sarsıntıya dayanıklı olsun diye yapılan ahşap binalar yanmış, sular kabarmış ve binlerce insan ölmüştür.

Buna rağmen T., dünyanın en büyük iki veya üç şehrinden biri (diğerleri New York ve Londra) olma niteliğini korumaktadır. Bunun sebepleri şöyle açıklanabilir :

T., maden kaynakları sınırlı, tarım alanları dar olmasına rağmen çalışkan ve enerjik insanlarının gayretiyle ekonomisi gelişmiş bulunan Japonya'nın, ülke nüfusunun dörtte üçünü (yaklaşık 90 000 000) barındıran en büyük adası Honşu'nun güney-doğusunda, orta yerde geniş bir çukur saha içinde (Kanto Ovasında) ve T. körfezi kıyısında kurulmuştur. Esasen bu bölge prehistorik zamanlardan beri meskûn idi; M. Ö. 2500 - 250 yılları arasında Jomon ve bunu takip eden 500 yıl içinde de Yayoi medeniyetleri vardı. Yayoiler tepelik yerlerde otururlar ve bataklık deltalarla vadi tabanlarında pirinç tarımı ile uğraşırlardı. VI. yüzyılda Japon İmparatorluğu birliğinin kurulmasıyla bu bölge Musaşi eyaletine katıldı. Merkezî hükümet daha batıda bulunduğu için burası kenarda kalıyordu. Bununla beraber 1457'de Sumida ırmağının içinden geçtiği, bataklık alçak sahaya hâkim bir kale inşa edildi. Eski iki eyalet, batıda Musaşi ile doğuda Şimohusa arasında bu kale, önemli bir stratejik rol oynuyordu. 1603'te yüksek askerî komutanların Edo'da askerî hükümet kurmasıyla Musaşi eyaleti ve çevresinin önemi arttı; eski kale yeniden inşa edildi ve genişletildi. XVII. yüzyılda şehir imar edilerek bütün Tokugawa (Yüksek komutanlar) hiyerarşisinin ikamet ettiği yer haline getirildi. XIX. yüzyılda Edo 1 000 000'dan fazla nüfuslu, büyük bir şehir oldu. 1868'de askerî yönetimin kalkması ve imparatorluk otoritesinin yeniden kurulmasıyla Japonya'nın merkezi, daha batıdaki Kyoto şehrinden Edo'ya nakledildi ve adı T. (Jap. = "doğudaki merkez)'ya çevrildi.

1923 deprem ve yangın felâketinden sonra şehir yeniden imar edilmeye başlandı, caddeler genişletildi ve birçok betonarme bina yapıldı. 1930'lu yıllarda nüfusu, çevresiyle birlikte 3 000 000'u geçti. Fakat II. Dünya Savaşında, 1944 ve 1945'te Amerikan uçak saldırılarıyla büyük tahribata uğradı. Savaştan sonra, 1950 yıllarından itibaren T. çevresi Japon ekonomisiyle birlikte, hızlı bir gelişme göstermeye başladı ve 1970'lerde nüfusu, çevresiyle birlikte 20 000 000'u geçti.

TOKYO : İmparatorluk Sarayı Plaza'dan Maruouçi iş mıntıkasına doğru bugünkü Tokyo'nun görünüşü

TOKYO : Şehir ulaşım şebekesinde tek raylı tren

T.'nun iç kısmını eski Edo şehri meydana getirir; Edo kalesi bugün İmparatorluk Sarayı olmuştur. Burası 1868'den beri Japon imparatorunun resmî ikametgâhıdır. Etrafında feodal beylerin ikametgâhları da bulunan İmparatorluk Sarayı ve çevresi, su ile dolu iki hendek (Uçi-bori = "İç hendek" ve Soto-bori = "Dış hendek") ile kuşatılmıştır. Etrafta ikamet mahalleleri ve kenarlarda Şinto ve Buddhist mabetleri bulunur. Kale ve çevresinin güzel bahçelerinden bir kısmı, bugün halkın ziyaretine açık tutulmaktadır.

Şehrin ticaret merkezi Nihonbaşi (Japon Köprüsü) denilen yerdir; birçok ana yol buradan başlar ve bugün bütün ülke yol sisteminin başlangıcı da burasıdır. Nihonbaşi ve çevresi, büyük ticarethaneleri, malî kuruluşları ve bankalarıyla çok kalabalık bir iş yeridir. Edo'dan itibaren ana yollar üzerinde sıralanan kasabalardan bir kısmı T. şehrinin semtleri haline gelmiştir. Şehir merkezinin bulunduğu eski bataklık sahada kanallarla drenaj yapılmış ve setlerle su baskınlarından korunmuştur. Büyüyen Edo'nun suyu başlangıçta ağaç borularla dağıtılmış ve bu sistem modern T.'nun su tesislerine temel olmuştur. Bugün T. ve çevresinin su ihtiyacı Tama, Edo, Ara ve Tone gibi ırmaklar üzerinde yapılan barajlardan sağlanmaktadır.

Ana alışveriş yeri, kuzey-doğudan güney-batıya doğru uzanan ve geceleyin pırıl pırıl ışıklandırılan Ginza caddesi, üzerinde en güzel mağazaların bulunduğu Nihonbaşi caddesi ile ilişkilidir. Ginza batısına doğru gidilince Hibiya parkına ve İmparatorluk Sarayına varılır. Devlet dairelerinin bulunduğu semt ile Yurakuço eğlence merkezi buraya yakındır. İmparatorluk Sarayının doğusundaki geniş bahçelerle hendek ötesinde ofis binaları ve bankalarıyla Japon iş hayatının merkezi, Marunouçi iş bölgesi yer alır; ana demir yolu istasyonu, merkez postahanesi, milletlerarası telefon ve telgraf dairesi ile ticaret odası burada bulunur. T.'nun metropoliten alan yönetim dairesi de, aynı semtin güney kenarındadır.

İmparatorluk Sarayının kuzeyine doğru, dış hendek ötesinde Kanda bölgesinde üniversiteler, hastahaneler, kütüphaneler ve yayınevleri vardır. Kuzeyde Taito ve güneyde Şiba gibi bölgelerde ise, yoğun nüfuslu ticaret ve ikamet sahaları bulunur. Sumida ırmağının doğusunda, kanallarla drenaj yapılmış ve dama tahtası gibi bölünmüş, eskiden bataklık olan alçak saha, Koto endüstri ve işçi bölgesini teşkil eder.

T.'nun batı bölümünde, yüksek yerlerde ağaçlarla gölgelenmiş, sakin ikamet sahaları bulunur; yabancı büyük elçiliklerin çoğu buradadır. T. Üniversitesi, Waseda Üniversitesi, Keio Üniversitesi ve diğer üniversitelerle araştırma enstitüleri de bu bölgededir. Daha batıda ve güney-batıda, Yamanote demir yolu ötesinde, yüksek sahalarda, 1923 depreminden sonra kurulmaya başlamış, orta halli insanların yaşadığı ikamet sahaları gelir; buralarda genel olarak ahşap evler vardır ve çok katlı apartman binalarına arada bir rastlanır. Belediye hizmetlerinin gelişmesiyle T.'nun doğu ve kuzey-doğu banliyölerinde, orta hallilerin ikamet sahaları genişlemektedir.

Ulaşım bakımından T., yalnız Japonya'nın değil, aynı zamanda Uzak Doğu ve Batı Pasifik bölgesinin, milletlerarası önemli bir kavşak noktasıdır. Metropoliten alan, elektrikli demir yollarıyla otobüs hatları ve ana yollardan meydana gelen sık bir yol ağı ile bağlanmıştır. T. istasyonu bütün Japonya'nın ulaşım merkezidir. Güney-batı Osaka'ya ve daha öteye giden trenler bu istasyondan kalkar. Diğer önemli bir terminal olan Ueno istasyonu, kuzey trenlerinin hareket

TOKYO : Ginza, tanınmış bir alışveriş caddesi

TOKYO : Metrodan bir görünüş. Bu yolla günde 1,5 milyon insan şehre gelir

noktasıdır. Şinjuku istasyonundan ise, merkezî ve doğu Honşu ile ulaşım sağlanır. Metropoliten alanda Japon Millî Demir Yolları ile özel şirketlerin elektrikli trenleri servis yapar. T. bölgesinde eskiden çalışan trenlerin yerini şimdi otobüslerle yeraltı trenleri (metro) almıştır. T.'nun yeraltı yol sisteminin uzunluğu, 1970'lerin ilk yıllarında 120 km den fazla idi. Şehrin en kalabalık iş merkezinin etrafında yapılmış olan ekspres yollar, ışınlar şeklinde ayrılan yedi kolla millî ekspres yol sistemine bağlanmıştır. T.'da en az 10 kişide birinin otomobili vardır. Milletlerarası hava alanı 12 km kadar güneyde, Haneda'dadır; Asya, Kuzey ve Güney Amerika, Avustralya ve Avrupa'ya doğru denizaşırı uçak seferleri vardır. Bu hava alanından, ülkenin diğer şehirleriyle de ulaşım sağlanır. 50 km doğuda, yeni bir hava alanı da 1972'de Narita civarında inşa edilmiş ve milletlerarası ulaşıma açılmıştır.

T. körfezinde mevcut dört limandan en büyüğü, bir zamanlar küçük bir balıkçı köyü olan Yokohama'nın yıllık yük kapasitesi 160 000 tondan fazladır. Daha az derin ve bu sebeple daha az işlek olan T. limanının iş hacmi, öncekinin dörtte biri kadardır. Kawasaki ve Çiba, endüstri limanlarıdır. T. körfezinde çeşitli yönlere feribot seferleri yapılır. Başta ham maddeler ve yakıt olmak üzere, ülke ithalâtının yarıdan fazlası ve ihracatın üçte biri T. körfezi limanlarından yapılır.

T., Japonya'nın en büyük sınaî ve ticarî merkezidir. Şehir ve çevresinde imal edilen mallar arasında dokumalar, optik cihazlar, kimyevî maddeler, makine ve elektrik malzemesi önemli yer tutar. Bundan başka, gıda endüstrisi, matbaacılık ve tersanelerde gemi yapımı gibi iş kolları da gelişmiştir.

Eğitim ve kültür bakımından da T., Japonya'nın en büyük merkezidir. 100'den fazla üniversite ve yüksek okul vardır. Japonya'da yüksek öğrenim gören öğrencilerin yarıdan fazlası T.'daki eğitim kuruluşlarına devam eder. Çiçek gösterileri ve çay şenlikleri gibi, geleneksel Japon sanatlarıyla ilgili eğitim yapan okullar da T.'da bulunur. Müzeler arasında özellikle Japon tarihi ve sanatı ile ilgili eserler sergileyen T. Millî Müzesi, Millî Fen Müzesi ve T. Güzel Sanatlar Galerisi anılmaya değer. Tiyatrolarında, Japonların "habuki" denilen geleneksel halk dramı, klasik "noh" oyunları ve modern dramlar temsil edilir. Birçok senfoni orkestrası vardır. T.'da en yaygın spor türleri "sumo" ile beyzboldür. Birçok spor faaliyetlerine sahne olan Millî Stadyum, 1964 Olimpiyat Oyunları münasebetiyle genişletilerek 72 000 seyirci alacak hale getirilmiştir. Merkezî T.'nun kuzey tarafında büyük bir spor ve eğlence sahası, diğer yerlerde beyzbol stadyumları vardır. Bundan başka, şehrin muhtelif bölgelerinde yüzme havuzları, golf ve tenis sahaları ile paten ve diğer spor türlerinin yapılabileceği tesisler bulunur.

T., aynı zamanda Japonya'nın tanıtma merkezidir. Ülkenin radyo ve televizyon programları burada düzenlenir. En büyük üç gazete ("Asahi", "Mainiçi" ve "Yomiuri Şimbun"), İngilizce ve Kore dilinde çeşitli gazeteler, sayısız günlük ve haftalık gazetelerle 40'tan fazla magazin (resimli, haftalık mecmua) yayınlanır. 1970'li yıllarda 7 kanaldan TV ve 65 istasyondan radyo yayımları yapılıyordu. Renkli TV gittikçe yaygınlaşmaktadır. (Cevat R. Gürsoy)

TOKYO DAVASI, II. Dünya Savaşı sonunda harp suçlusu görülen Japon lider ve komutanları aleyhine açılan ve Tokyo'da görülen dava. 1946'da açılan bu davada Japon harp suçluları, çeşitli milletlerarası antlaşmaları hiçe sayarak mütecaviz savaşlara yol açmak, milletlerarası savaş kurallarına uymamak gibi suçlarla itham edilmişlerdi.

TOLA, Moğolistan Halk Cumhuriyetinde bir ırmak, Orhon ırmağının sağ kolu. Uzunluğu 704 km dir. Hentey dağlarından çıkar. Yazın suyu azalır. Ekim sonunda veya kasım başında donar, nisan sonunda veya mayıs başında buzları çözülür. T. tomruk naklinde kullanılır. Moğolistan'ın başşehri Ulan-Bator (b. bk.) T. vadisinde kurulmuştur.

TOLBUḪİN (1949'a kadar kullanılan eski adı : Dobriç), Bulgaristan'da, Dobruca ovasının ortasında, Varna'nın 50 km kuzeyinde bir şehir. Nüfusu 77 260 (1973)'tır. Varna, Balçık, Tervel, Silistre (Bulg. Silistra) ve Şumnu (Bulg. Şumen) kara yollarını birleştiren önemli bir kavşaktır. Çevresinde hububat (özellikle buğday ve mısır), şeker pancarı, ay çiçeği ve tütün yetiştirilir. Hayvancılık da gelişmiştir. Şehir yakınında sebze bahçeleri vardır.

Dobruca bölgesinin ekonomik ve kültürel merkezi sayılan T., XV. yüzyılda Hacıoğlu Pazarcığı adıyla kurulmuştur. XVII-XIX. yüzyıllarda canlı bir ticaret ve el sanatları merkezi olarak tanınmıştır. 1773-1774 ve 1806-1812 Türk-Rus savaşlarında Rus birliklerinin eline geçmiştir. Razdelna-Kardam-Mecidiye demir yolunun açılması üzerine (1916) şehir önemli bir ticaret merkezi durumuna gelmiştir. 1913-1916 ve 1919-1940 yılları arasında Dobriç, Bazarcık adıyla Romanya'ya bağlı kalmıştır. 1940 Craiova antlaşması uyarınca Bulgaristan'a bağlanmıştır. Son olarak şehre II. Dünya Savaşı'nda 3. Ukrayna Cephesi birlikleri kumandanı F. İ. Tolbuḫin (b. bk.)'in adı verilmiştir.

TOLBUḪİN Fëdor İvanoviç (Andronniki, Yaroslavl' 1894 - Moskova 1946), Sovyet mareşali. 1918 - 1920 yıllarında iç savaşlara katılmıştır. 1934'te M. V. Frunze Harp Akademisini bitiren T., II. Dünya Savaşı'nda Stalingrad savaşlarında (1942) yararlık göstermiştir. Daha sonra 4 ve 3. Ukrayna cephesi kumandanlığına tayin edilmiştir. Besarabya'yı işgal ettikten sonra Bükreş ve Sofya'ya girmiştir (1944). Belgrad'ı ele geçirdikten sonra Malinovskiy (b. bk.) ile birlikte Macaristan ve Avusturya'yı işgal etmiştir (1945). Son olarak, Avusturya'daki Rus işgal kuvvetleri kumandanlığına getirilmiştir.

TOLDY [*toldi*], **Ferenc** (asıl adı : **Franz Schedel**; Buda 1805 - Budapest 1875), Macar edebiyat tarihçisi. Genç yaşında yazı hayatına atılmış, devrinin tanınmış yazarları ile tanışmıştır. 1833 - 1844 yılları arasında Peşte Üniversitesinin Tıp Fakültesinde profesörlük yapmış, 1853 - 1861 yıllarında Macar Bilimler Akademisinin sekreterliği görevini yürütmüştür. 1836' da kurulan Kisfaludy Derneğinin başkanlığına seçilmiş (1841), Üniversite Kütüphanesi müdürlüğüne tayin edilmiştir (1843). Mihály Vörösmarty (b. bk.)'nin eserini değerlendirmiş (1827), Hürriyet savaşına kadar edebî eleştirmeler yazmıştır. Hürriyet savaşından sonra çalışmalarını Macar edebiyatı tarihi üzerinde toplamıştır. 1861 - 1875 yılları arasında Budapeşte Üniversitesinde Macar dil ve edebiyatı profesörlüğü yapmıştır.

T., Macar edebiyatı tarihçiliğinin kurucusu olarak ün almıştır. Bellibaşlı eserleri : *Handbuch der ungarischen Poesie* (Macar şiiri el kitabı) [1828]; *A magyar nemzeti irodalom története* (Macar millî edebiyatının tarihi) [1853]; *Az újkori magyar nemzeti irodalom története* (Modern Macar millî edebiyatı tarihi) [1853]; *A magyar költészet története* (Macar şiiri tarihi) [1854]; *A magyar nyelv és irodalom kézikönyve* (Macar dil ve edebiyatının el kitabı) [1855]; *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb döktől a jelenkorig* (En eski çağlardan bugüne kadar Macar millî edebiyatı) [1864 - 1865].

TOLEDO (Ar. **Tuleytule**) : 1. Orta İspanya'da bir eyalet. Yüzölçümü 15 368 km², nüfusu 468 925 (1970)'tir. Tajo (Tagus) nehri ile bu nehrin kollarının açtığı derin vadilerde yer alan T.'da kara iklimi hüküm sürer (ocak ayında ısı ortalaması 5°C - temmuz ayında ise 27°C). Yıllık yağış miktarı 300 - 500 mm dir. Arpa ve buğdayın yanısıra bütün topraklarının % 2'sinin sulanabildiği yerlerde şeker pancarı tarımı yapılır. Koyun ve sığır yetiştiriciliği de önemli bir yer tutar. Seramik ve kimya sanayii gelişmiştir.

2. İspanya'da aynı adı taşıyan eyaletin başşehri. Denizden yüksekliği 550 m, nüfusu 44 500 (1970)'dür. Madrid'in 64 km güneyinde olan T., Tajo nehri kıyısında bulunmaktadır.

TOLEDO : Adliye binası

TOLEDO : Önde Tajo nehri, sağda Alcázar kalesi, solda Katedral

T. ilk olarak M. Ö. 192'de Romalılar tarafından bir kışla olarak kurulmuş ve *Toletum* adıyla anılmıştır. M. S. 514-712 yılları arasında Batı Gotlarının başşehri iken 712'de Tarık bin Ziyad T.'yu fethetmiştir. Cordoba ve Sevilla şehirleriyle birlikte Arap idaresinin en önemli üç merkezinden biri olarak gelişmiştir. 1085'te VI. Alfonso T.'yu geri almıştır. XIII. yüzyılda X. Alfonso zamanında T. bilginler ve mütercimler şehri olarak şöhrete kavuşmuştur. Daha sonra Habsburg sülâlesinin İspanya'da hüküm sürmeğe başlamasıyla T. eski önemini kaybetmiştir. 1522'de kral V. Karl'ın şehri zapt etmesinden sonra T.'nun muhteşem devirleri artık geride kalmıştır. II. Philippe zamanında da Madrid yeni hükümet merkezi olarak seçilmiştir. XVIII ve XIX. yüzyıllardaki savaşları ve yangınları yaşayan T.'nun birçok tarihî binası yok olmuştur. Şehir surlarının önemli bir kısmı ve sur kapılarından bazıları günümüze kadar kalabilmiştir. XIII ve XIV. yüzyıldan kalan diğer tarihî binalar arasında kiliseye çevrilmiş camiler ile sinagogların yanısıra Tajo nehri üzerinde iki köprü bulunmaktadır. Alcázar adlı kalesi, 1930'daki iç savaş sırasında tamamen harap olmuşsa da, daha sonra onarılmıştır.

Birçok müzenin bulunduğu T.'da en önemli müze El-Greco müzesidir. T. günümüzde topçuluk akademisi, silâh fabrikaları, geleneksel el sanatları işletmeleri ve özellikle Avrupa'nın en iyi kılıçları olarak kabul edilen T. kılıçlarını yapan çelik imalâthaneleriyle tanınmaktadır.

TOLEDO, Amerika Birleşik Devletlerinde, Ohio devletinde, Erie gölünün batı ucunda, Maumee ırmağının iki yakasında bir şehir ve iç liman. Nüfusu 383 062 (1970)'dir. Üniversitesi vardır. Maden kömürü, demir filizi ve hububat ihraç edilen bir limandır. St. Lawrence nehri ile denize bağlanmıştır. Büyük Göllerin yegâne serbest limanıdır. Önemli bir endüstri merkezidir (çelik, makine, otomobil yedek parçaları, sunî maddeler, cam fabrikaları, petrol rafinerileri ve kimya endüstrisi).

TOLEDO, Fernando Alvarez de (Piedrahita 1507 - Lizbon 1582), İspanyol dük von generali ve devlet adamı. V. Karl'ın Tunus (1535) ve Cezayir (1541)'e karşı yaptığı savaşlara katılmış ve 1542'de Perpignan'ı Fransızlara karşı savunmuştur. Schmalkalde savaşında imparatorluk ordusuna kumanda etmiş ve Mühlberg yakınlarında zaferi kazanmıştır. Ancak, Metz kuşatmasında (1552) yenilgiye uğramıştır. Milano ve Napoli kral naibi olarak Fransa ile ittifak halinde bulunan Papa IV. Paulus'a karşı savaşmış ve Papalığı işgal etmiştir; fakat II. Philipp'in emri üzerine Papa ile barış yapmak zorunda kalmıştır. 1567'de Hollanda'da çıkan karışıklıkta, daha büyük bir ayaklanmayı önlemek üzere, genel vali Margaretha von Parma'ya yardım için bir ordu ile Hollanda'ya gönderilmiştir. Margaretha aynı yıl istifa edince onun yerine geçerek genel vali olmuştur. Kont Egmont ve Hoorn'u tutuklamış ve özel bir mahkeme kurarak reform taraftarlarını ve hürriyet isteyenlerin binlercesini idam etmiştir. Ludwig von Nassau'yu da yendikten sonra Wilhelm von Oranien'i Hollanda dışına sürmüştür. İspanya'da ceza kanunu ile vergi sistemini başarıyla uygulamıştır. 1572'de ayaklanma tekrar başgöstermiş ve bu defa Hollanda isyancıların eline geçmişti. Oranien ve Ludwig von Nassau yeniden ortaya çıkmışlardı. İdaredeki zorluklar ve İspanyol kuvvetlerinin yenilgiye uğraması üzerine T. geri çağrılmasını rica etmek zorunda kalmış ve 1573'te İspanya'ya dönmüştür. Kralın da gözünden düşmüştü; bununla birlikte 1580'de tekrar ordunun başına getirilmiş ve Portekiz'i işgal etmiştir. Alcántara meydan savaşından sonra Portekiz genel valiliğine ve 1580'de de başkumandanlığa getirilmiştir.

T.'nun tarihteki yeri Goethe'nin *Egmont* adlı dramında ve Schiller'in *Geschichte des Abfalls der Niederlande* (Hollanda'nın çöküşü) adlı eserinde belirtilmiştir. (Y. Önen)

TOLLER, Ernst (Samotschin 1893 - New York 1939), Alman yazarı ve politikacısı. Gönüllü olarak katıldığı I. Dünya Savaşında ağır yaralanmıştır. 1918'de aşırı sol Alman Bağımsız Sosyal Demokrat Partisi üyesi olarak Bavyera'daki ayaklanmada rol oynamış ve 1919'da 5 yıl kalebentliğe mahkûm edilmiştir. 1933'te Amerika Birleşik Devletleri'ne kaçmış, New York'ta intihar etmiştir.

T. önce savaşa ve insanın makinenin esiri durumuna düşürülmesine karşı çıkan ekspresyonist-ihtilâlci eserleri ile büyük ilgi uyandırmıştır. 1920'lerde radikal sosyalist tiyatronun en önemli temsilcisi olarak ün almıştır. Son eserlerinde ise patetizmden uzak bir realizme yönelmiştir.

Tiyatro eserleri : *Die Wandlung* (Değişme) [1919]; *Die Masse Mensch* (Kitle insan) [1921]; *Die Maschinenstürmer* (Makinelere saldıranlar) [1922]; *Hinkemann* [1923]; *Hoppla, wir leben!* (İşte, yaşıyoruz) [1927]; *No more peace* [1934, komedi]. Otobiyografiler : *Eine Jugend in Deutschland* (Almanya'da bir gençlik) [1933]; *I was a German* (Ben bir Alman idim) [1934]; *Briefe aus dem Gefängnis* (Hapishaneden mektuplar) [1935].

TOLLU, Cemal (İstanbul 1899 - 1968), Türk ressam ve yazarı. Güzel Sanatlar Akademisini bitirmiştir. 1929'da ünlü ressamların atelyelerinde çalışabilmek için Avrupa'ya gitmiştir. Avrupa'da Fernand Léger, Hans Hoffmann, André Lhote ve Gromaire gibi sanatkârların yanında çalışmıştır. 1932'de Türkiye'ye dönen T., Güzel Sanatlar Akademisinde Léopold Lévy'ye yardımcılık yapmış, resim bölümünde de şef olarak görev almıştır.

T., yanlarında çalıştığı hocalarının etkisiyle konstrüktivist ve kübist eserler vermiştir. Sonraları Hitit sanatından yararlanmağa başlamıştır. Aynı zamanda heykeltıraş olan T., sadece birkaç büst yapmıştır. Heykel sanatına karşı duyduğu ilgi, tablolarına da yansımış ve kendisinin resim üslûbunun oluşmasında büyük rol oynamıştır. Bu bakımdan T.'nun resimleri, üç boyut üstüne kurulu bir düzende değil, taşa yontulmuş, fazla derinliği olmayan kabartmalar gibi görünen bir resim - heykel birleşimi olarak kabul edilir.

Başarılı bir sanat eserleri eleştirmecisi ve yazar olarak da tanınan T.'nun çeşitli gazete ve dergilerde yazıları da çıkmıştır. Ayrıca *Yunan Mitolojisi* [1964] ve *Şeker Ahmet Paşa* [1967] adlı iki kitabı yayınlanmıştır.

TOLNA [*tolnɔ*], Macaristan'da, Mezőföld bölgesinin güneyinde, Tuna nehrinin sağ kıyısında bir idarî bölüm (megye). Yüzölçümü 3 609 km², nüfusu 251 000 (1974)'dir. Merkezi Szekszárd (nüfusu 28 000) şehridir.

TOLNAY [*tolnɔi*], **Károly (Charles de Tolnay;** doğ. Budapeşte 1899), Macar sanat tarihçisi. 1918'de Macaristan'ı terk etmiştir. 1939'da Princeton Üniversitesinde sanat tarihi profesörlüğüne çağrılmıştır. Daha sonra Floransa'da Casa Buonarroti'nin müdürlüğüne tayin edilmiştir. T., Hollanda ve İtalyan Rönesans resim sanatı alanında büyük bir otorite olarak ün kazanmıştır. Bellibaşlı eserleri : *P. Bruegel*

l'ancien [1935]; *History and technique of old master drawings* [1943]; *Michelangelo* [5 cilt, 1943 - 1960; 2. bas. 1947]; *The drawings of P. Bruegel the older* [1952]; *H. Bosch* [2 cilt, 1965]; *Il riordinamento dello collezioni della Casa Buonarroti a Firenze* [1970].

TOLOSA, İspanya'da, Guipúzcoa eyaletinde, Oria ırmağı kıyısında bir şehir. Denizden yüksekliği 75 m, nüfusu 18 300 (1970)'dür. İspanya kâğıt endüstrisinin merkezi olan şehirde sekiz kâğıt fabrikası vardır (1970).

TOLSTOY, Aleksey Nikolaeviç (Nikolaevsk, Samara 1883 - Moskova 1945), Rus yazarı. 1903 yılına kadar Petersburg Teknoloji Enstitüsü'nde okumuş, ancak bitirememiştir. İlk edebî denemelerine 1905'te şiir yazmakla başlamış, 1908'den itibaren yazdığı psikolojik gerçekçi hikâye ve romanlarında Rus çiftçi soylularının çöküşlerini anlatmıştır. T., I. Dünya Savaşı sırasında, 1917'de savaş muhabiri olarak Beyaz Ruslarla çalışmışsa da, 1918'de Paris'e göç etmiş, burada *Detstvo Nikitı* (Nikita'nın çocukluğu) [roman, 1922] adındaki otobiyografisini yazmıştır. Bu roman, ihtilâl sonrası Rus edebiyatının en güzel eserlerinden biridir.

T., 1923'te Sovyetler Birliği'ne dönmüştür. *Hojdenie po mukam* (Istırap yolu) [üç bölüm, 1920 - 1941] adındaki trilojisi, Rus aydınlarının I. Dünya Savaşı öncesinde, savaş sırasında ve savaştan sonraki kaderlerini dile getirmiştir.

T., kişisel dostu olan H. G. Wells'in etkisinde kalmıştır. T.'un şaheseri, *Pëtr Pervıy* (I. Petro) [roman, 1929 - 1945] adındaki bitmemiş tarihî romandır. Diğer eserleri : *Lirika* (Şiirler) [1907]; *Za sinimi rekami* (Mavi ırmaklar ardında) [şiir, 1911]; *Zavolj'e* (Volga ötesi) [hikâyeler, 1910]; *Çudaki* (Dengesizler) [roman, 1911]; *Hromoı barin* (Topal efendi) [roman, 1912]; *Lyubov'-kniga zolotaya* (Sevgi-altın kitap) [roman, 1918]; *Smert' Dantona* (Danton'un ölümü) [dram, 1919]; *Aëlita* (ad) [ütopik roman, 1923]; *Giperboloid injenera Garina* (Mühendis Garin'in hiperboloidi) [ütopik roman, 1925]; *Tayna infrakrasnı luçey* (Enfraruj ışınların sırrı) [1927]; *Zagavor imperatritsi* (İmparatoriçeye suikast hazırlığı) [roman, 1925]; *Pohojdenie Nevzorova, ili İbikus* (Nevzorov'un macerası veya İbikus) [roman, 1925]; *Çërnoe zoloto* (Kara altın) [roman, 1931]; *Hleb* (Ekmek) [roman, 1937]; *Rasskazı İvana Sudarëva* (İvan Sudarëv'un hikâyeleri) [hikâyeler, 1942]; *İvan Groznıy* (Korkunç İvan) [dram, 1943].

TOLSTOY, Lev Nikolaeviç (Yasnaya Polyana, Tula 1828 - Astapovo, Tambov 1910), kont, Rus yazarı. Eski soylu bir aileye mensuptu. Kazan Üniversitesinde okumuşsa da (1844 - 1847), üniversiteyi bitiremeden, babasının Yasnaya Polyana çiftliğinde çalışmaya başlamış, 1851 - 1856 yılları arasında Kafkasya, Tuna cephesi ve Sivastopol'da askerî görevlerde bulunduğu sıralarda yazdığı ilk eseri *Detstvo* (Çocukluk) [otobiyografi, 1852] ile büyük başarı kazanmıştır. T., ilk yabancı ülke gezisini 1857'de, ikincisini 1860 - 1861 yılları arasında yapmış, Dresden'de B. Auerbach, Londra'da A. Herzen ve Bruxeles'de Proudhon gibi ünlü kişilerle tanışma fırsatını bulmuştur. 1862'de Moskovalı bir doktorun kızı olan Sof'ya Andreevna Bers (Behrs) ile evlenmiş olan T.'un 13 çocuğu dünyaya gelmiştir. Evliliğinden itibaren sürekli olarak çiftlik işlerinde çalışan T., bir pedagog olması sebebiyle, köylü çocuklarının eğitimiyle de uğraşmıştır. T., 1901' de Ortodoks kilisesi tarafından aforoz edilmiş, geçirdiği ruhî bunalım üzerine, ailesinden gizlice ayrıldığından kısa bir süre sonra hastalanarak Astapovo istasyonunda ölmüştür.

TOLSTOY, Lev

Dünya edebiyatının en büyük yazarları arasında yer alan T., hatıra defteri sayesinde edebî yaratıcılığa ulaşmış, eserlerinde ruhî hayatın tahlilinde olağanüstü yetenek göstermiş, ruhî durum ve davranışları büyük ustalıkla tasvir etmiştir.

T.'un sürekli ahlâkî ve dinî gerçekleri arayışında, bitmez tükenmez hayatiyet ve duyarlı bir toprağa bağlılığı rehber olmuştur. Bir ahlâkçı olan T., bütün hayat belirtilerini, katı, ruhî ve ahlâkî prensiplere tâbi tutmaya çaba gösterirdi. T., kendini daima hayatın tabiî gücü ve güzelliğine kaptırmıştır. Katı ve daima şüpheci bir gözlemci olan T., gerek kendisinde gerek başkalarındaki bütün haksız ve göstermelik davranışları, acımasız bir dürüstlükle meydana çıkarmaya çalışmış, böylelikle de zamanın akımları karşısında bulunmuştur. T.'un ihtiraslı yaradılışı, dosdoğru olana ve kökten basitleştirilmiş beyanlara olan bağlılığı, onu çok defa abartma, çelişki, itiraz ve yanlış sonuçlara sürüklemiştir. T.'un bilinen "kötüye karşı direnmeme" kuralı, aşırı olarak, tek yönlü anlaşılan *İncil*'e dayanarak, masum, ilkel bir Hristiyanlığı yeniden bina etmek isteğinden kaynaklanmaktadır. Tabiata yakın yaşayış ve "basit halk"ın idealleştirilmesi, toplumsal haksızlığın eleştirilmesi ve insanoğlunun eski entelektüel uygulamalarına karşı olan derin güvensizliği sayesinde T., sonunda, bir nevi kültür nihilizm'ine saplanmış, ilerlemeyi, toplum gelişmesini, sanat ve bilim değerleri kavramını ve genellikle de aydınların her türlü girişimlerini inkâr etmiş, siyasî, sosyal ve kiliseyi ilgilendiren her çeşit kuruluşlara karşı çıkmıştır. Bununla birlikte T.'un anarşizmi, hiçbir zaman, sadece sinik bir red olmamış, felsefesinin ardında daima Tanrı'nın dünyadaki etkisine derin bir inanç taşımış, gerçek ilâhî kanunların özünü araştırmada heyecanlı bir gayret sarf etmiştir. T.'cular adıyla anılan grup, onun dinî, ahlâkî ve toplumsal doktrinlerini yaymaya çalışmışlardır.

T., psikolojik gerçekçiliğin tipik bir temsilcisi ve her şeyden önce, tabiat ve insanları kesin, iyi anlaşılır, renkli ve zengin nüansları ile tasvir etmede büyük bir usta idi. Dış görünüşleri, ruhî durum ve davranışları en iyi biçimde kavrar, halk kütleleri ile ilgili olay ve dramatik davranışları mükemmel olarak tasvir ederdi. T.'un yazılarında, çeşitli toplum sınıflarının tasviri özel bir yer tutardı. T., aileyi bütün ayrıntıları ile ahlâkî hayatın doruğu olarak kabul ettiğinden, kendisini fertlerin kaderinden çok evlilik ve ailelerin kaderi ilgilendirirdi.

T.'un XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyılın gerçekçi sanatına olan etkisi, sadece Rusya'da kalmayıp bütün dünyaya yayılmış, *Voyna i mir* (Savaş ve barış) ve *Anna Karenina* (ad) gibi eserleri, XIX. yüzyıl romanının şaheserleri olarak kabul edilmiştir.

Diğer eserleri : *Nabeg* (Baskın) [hikâye, 1853]; *Otroçestvo* (İlk gençlik) [otobiyografi, 1854]; *Sevastopol' v dekabre 1854 g.* (1854 yılı aralığında Sevastopol) [taslak, 1855]; *Sevastopol' v mae 1855 g.* (1855 yılı mayısında Sevastopol)

[taslak, 1856]; *Sevastopol' v avgust'e 1855 g.* (1855 yılı ağustosunda Sevastopol) [taslak, 1856]; *Rubka lesa* (Orman kesimi) [hikâye, 1855]; *Dva gusara* (İki husar) [hikâye, 1856]; *Yunost'* (Gençlik) [otobiyografi, 1857]; *Lyutsern* [büyük hikâye, 1857]; *Albert* [büyük hikâye, 1858]; *Tri smerti* (Üç ölüm) [hikâye, 1858]; *Semeynoe şçast'e* (Aile mutluluğu) [roman, 1859]; *Polikuşka* (ad) [hikâye, 1863]; *Kazaki* (Kazaklar) [roman, 1863]; *Zarajënnoe semeystvo* (Salgına uğramış aile) [komedi, 1863]; *Voyna i mir* (Savaş ve barış) [roman, 1864 - 1869]; *Anna Karenina* (ad) [roman, 1875 - 1877]; *İspoved'* (İtiraf) [1882]; *V çëm moya vera?* (Benim inancım nedir?) [taslak, 1884]; *Kritika dogmatiçeskogo bogosloviya* (Dogmatik ilâhiyatın eleştirisi) [taslak, 1884; *Tak çto je nam delat'?* (O halde ne yapmalıyız?) [hikâye, 1886]; *Smert' İvana İliç'a* (İvan İliç'in ölümü) [hikâye, 1886]; *Vlast' t'mı* (Karanlığın hükmü) [dram, 1886]; *Krëytserova sonata* (Kroytser sonatı) [hikâye, 1889]; *D'yavol* (İblis) [hikâye, 1889]; *Plodı prosveşçeniya* (Talim-terbiye ürünleri) [komedi, 1890]; *Otets Sergey* (Sergey baba) [hikâye, 1891]; *Tsarstvo bojee vnutri vas* (İlâhî âlem içinizdedir) [taslak, 1895]; *Hoz'yain i rabotnik* (Sahip ve işçi) [hikâye, 1895]; *Jivoy trup* (Canlı ceset) [dram, 1900]; *Voskresenie* (Diriliş) [roman, 1901]; *Hadji Murat* (Hacı Murat) [hikâye, 1901]; *İ svet vo t'me svetit* (Işık da karanlıkta parıldar) [sahne eseri, 1902].

TOLSTOV, Sergey Pavloviç (doğ. 1901), Rus etnograf ve arkeoloğu. 1930'da Moskova Üniversitesini bitirmiştir. İlmî çalışmalarına 1927'de başlamış, başlangıçta Rus etnografyasının problemleri ve Volga boyu kavimlerinin etnografyasıyla uğraşmıştır. Daha sonra çalışmalarını Orta Asya arkeolojisi, etnografyası ve eski tarihi üzerinde yoğunlaştırmıştır. 1939 - 1951 yılları arasında Moskova Üniversitesinde Etnografya Kürsüsünü başkan olarak yönetmiştir. 1943'te Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Bilimler Akademisinin Etnografya Enstitüsü müdürlüğüne getirilmiş, 1953'te de Bilimler Akademisinin muhabir üyeliğine seçilmiştir. 1946'dan başlayarak "Sovetskaya êtnografiya" dergisini başredaktör olarak yönetmiştir.

T., Orta Asya'da yaptığı kazılarda eski Harezm kültürünü ortaya çıkarmıştır. *Drevniy Horezm* Eski Harezm) [1948] adlı eseri bu alanda yeni bir çığır açmıştır. 1937'den itibaren Harezm arkeoloji ve etnografya heyeti başkanı olarak Harezm'de araştırmalar ve kazılar yapmıştır. Bu kazılar sonunda eski Harezm'in en önemli eserini, Harzemşahlar sarayı (Toprakkale harabeleri)'nı bulmuştur. Toprakkale'deki saray arşivinin kalıntıları arasında eski Harezm edebiyatının birtakım eserlerini de ortaya çıkarmıştır. T., Harezm'deki kazı çalışmaları sırasında Harezm'in eski çağlardaki sulama tesislerini de araştırmıştır. T., etnojenez problemleri üzerinde durduğu gibi, İslâm tarihinin başlangıç devirleriyle de ilgilenmiştir.

Bellibaşlı eser ve çalışmaları : *Po sledam drevnehorezmiyskoy tsivilizatsii* (Eski Harezm medeniyetinin izlerinde) [1948]; *Perejitki totemizma i dual'noy organizatsii u turkmen* (Türkmenlerde totemizm ve ikili teşkilât kalıntıları) [1935].

TOLTEK'LER (Nahuatl dilinde = "Tollan kavmi"), eskiden Meksika'da yaşayan yerli kavimlerden birine verilen ad. Aztekler (b. bk.) gibi, aslen kuzeyden gelen Nahua topluluğuna mensup oldukları anlaşılıyor. IX. yüzyılda Meksika'nın dağlık bölgesinde Tollan (Tula) adlı başşehirlerini kurmuşlardır. T.'ler muhtemel olarak Teotihuacán kültürünü tahrip etmişlerdir. Aztek efsanelerinde T.'lerin madenleri keşfettiklerinden söz edilir. Bundan başka, T.'ler mimari alanında büyük eserler meydana getirmişlerdir.

TOLTEK : Meksika'nın Hidalgo eyaletinde, Tollan (Tula)'da Tolteklerden kalma antropomorfik figürler biçimindeki sütunlar

Aztekler, T. dönemini bir barış çağı sayarlar. Ancak, bu görüşün sağlam bir dayanaktan yoksun olduğu açıktır. Çünkü T.'lerden kalma kabartmalarda savaşçılık sahneleri hâkimdir. Bundan başka, T. döneminde kaleler de ortaya çıkmıştır. İnsanların yaygın olarak kurban edildiği Aztek döneminde T. kralı Quetzalcoatl barış tanrısı olarak kabul edilmiştir. 1000 yılı dolaylarında T.'lerin bir kolu körfez kıyısına ve Maya bölgesine yerleşmişti. Maya kültürü T. baskısı altında yeni bir gelişme göstermişti. Tollan şehrinin Chichimek'ler tarafından tahrip edilmesi (1168) üzerine T.'ler Mexico vadisine (Colhuacán), Cholula ve Orta Amerika'ya (Nikaragua'ya kadar) uzanmışlardır.

IX. yüzyılda Teotihuacán'ın terk edilmesinden sonra T.'ler bugünkü Hidalgo eyaletinde yeni ve büyük bir merkez (Tula) kurmuşlardır.

TOLU *(Balsamum toluanum)*, Güney Amerika'da (Tolu ili, Columbia) yetişen bir ağaç meyvelerinden (Myroxylum balsamum) elde edilen kahverengimsi bir reçine. T., eterli yağlar ihtiva etmekte olup tıpta bronşite karşı kullanıldığı gibi, kozmetik ve çiklet yapımında da kullanılır. Parfümeri endüstrisinde T., özellikle bir fiksatör olarak yer alır.

TOLUCA [*toluka*], **TOLUCA DE LERDO,** Meksika'da, T. havzasında bir şehir, Mexico eyaletinin merkezi. Denizden yüksekliği 2 640 m, nüfusu 104 600 (1968)'dür. 1530'da kurulmuştur. T.'nın güneyinde Nevado de T. (Xinantécatl) yanardağı (4 577 m) yükselir. İki krater gölü vardır.

TOLUİDİN, formülü $CH_3C_6H_4NH_2$ olan üç izomerik aminotolüenlerden herhangi birisi. Her üç bileşim, boya ve diğer organik kimyasal maddelerin yapımında kullanılır. Ortho - T., tekstil basma işlerinde ve asitlere karşı daha dayanıklı boyalar yapımında kullanılır. T.'ler zehirli olup insanlar üze-

rindeki etkileri anilininkine benzer (cyanosis, kan hemoglobininin tahribi, baş dönmesi, baş ağrısı, zihin karışıklığı). Bileşikler, vücuda solunum, yutma veya deri yolu ile nüfuz edebilir. Küçük miktarlarda olsa bile mideye nüfuzları, ölüme yol açabilir.

o - T. ve meta - T., oda sıcaklığında sıvı olup, sırasıyla erime noktaları —24°C ve —30°C dir. para - T., 44°C de eriyen bir katıdır. Hepsinin kaynama noktası, 200°C nin biraz üzerindedir. Hepsi alkol ve eterde tamamiyle, suda ise hafifçe çözünebilir.

o - T. ve p - T., toluenin nitrik ve sülfürik asitler içinde ısıtılması ile elde edilir. Bu reaksiyonun ürünü bir o - ve p - nitrotoluen karışımıdır. Karışım, ayırmaya tâbi tutulur ve nitrotoluenlerin her biri, hidroklorik asit karşısında demir tarafından T. durumuna indirgenir. m - T., karmaşık bir dizi reaksiyonlarla p - T.'den elde edilir.

TOLUNOĞULLARI, 868 - 905 yılları arasında, Abbasî halifeliğine ismen bağlı olarak, Mısır'da hüküm süren ilk Türk devleti ve hanedanı.

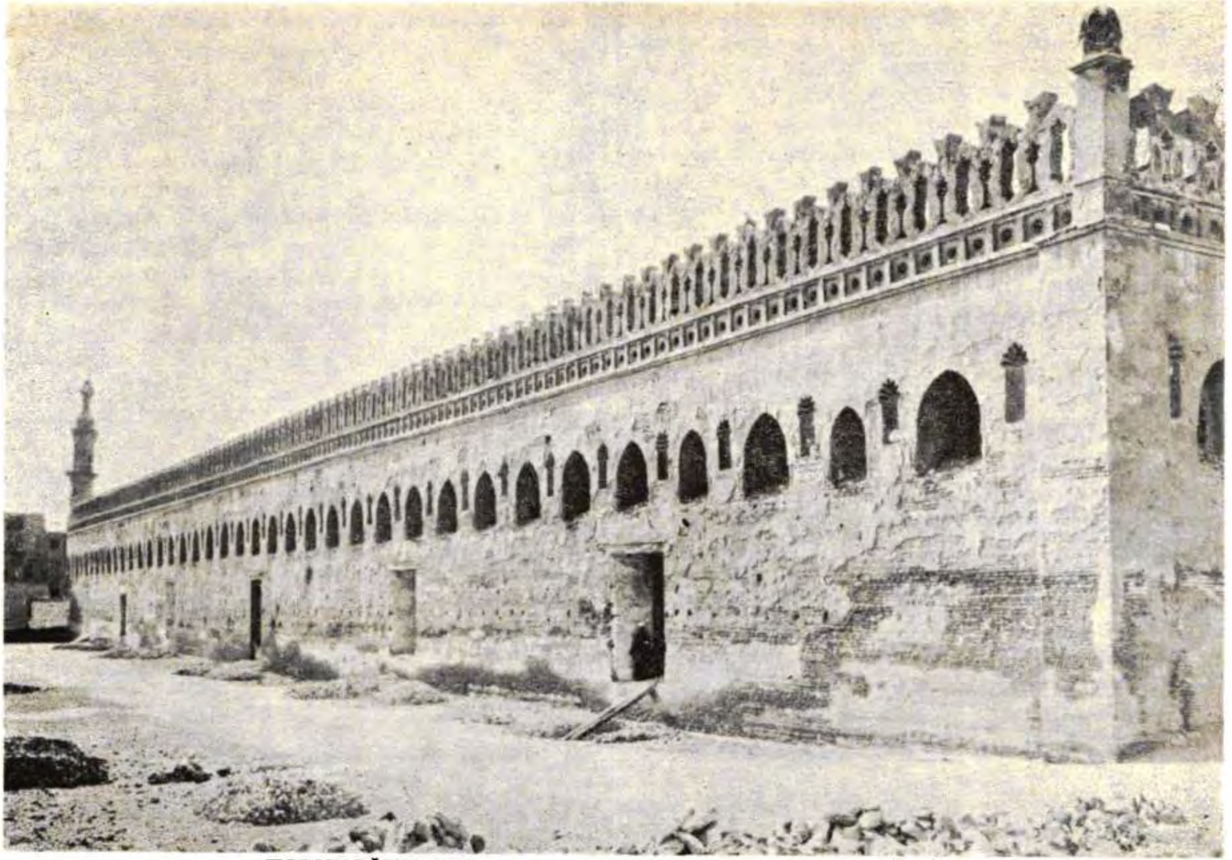
T. devletinin kurucusu Ahmed b. Tolun'dur. *Tolun* Türkçe bir kelime olup "dolunay" demektir. Ahmed'in babası Tolun aslen Oğuz Türklerinden olup Sâmânoğullarından Buhara ve Horasan *âmil*'i Nuh b. Esed'in kölesi idi. Nuh, her yıl Bağdad'a gönderdiği para, zahire, eşya ve köleler arasında Tolun'u hediye olarak zamanın halifesi el - Me'mûn (ölm. 833)'a göndermiş (815 - 816) ve Tolun zamanla askerî görevlerde yükselerek Bağdad'daki Türk ümerası arasına katılmıştı. T. devletinin kurucusu Ahmed işte bu Tolun'un oğlu olarak 835 yılı eylül ayında Bağdad'da doğdu. Annesi Hâşim (veya Kâsım) adında bir cariyedir. (Ahmed'in 329 yılında doğduğu, Bağdad'da değil, Sâmerrâ'da dünyaya geldiği ve hatta Tolun'un oğlu değil, evlâtlığı olduğu şeklinde muhtelif rivayetler de vardır.)

Devrinin en mükemmel askerleri olan Türklerin arasında, ordugâh şehir Sâmerrâ'da iyi bir asker olarak yetişen Ahmed, küçük yaştan itibaren dinî konulara da merak sardırdı ve *Kur'an*'ı hıfzetti. Babası Tolun'un ölümünden sonra (844 veya 854) halife Mütevekkil (ölm. 861) Ahmed'e babasının mevkiini verdi ise de o, Bağdad'da kalarak ümeranın entrikalarına katılıp halife azil ve tâyin etmektense, hudut boylarına giderek gazâ ve cihad yapmayı tercih etti. Kendi isteği üzerine *sugûr* ve Dımışk emîrliği görevi ile Bağdad'dan ayrıldı. Zamanının önemli askerî ve ilmî merkezlerinden biri olan *sugûr* şehri Tarsus'a giderek, orada bir yandan askerî ve idarî görevlerini yaparken, diğer yandan İslâm imparatorluğunun çeşitli ülkelerinden gelerek gazâ amacı ile Tarsus'ta toplanmış bulunan âlimlerin meclislerine katılarak onlardan istifade etti. Tarsus ve *sugûr* halkı Ahmed'i dindarlığı, adaleti ve şecaati ile takdir edip çok sevdi.

Halife el - Müsta'în (ölm. 866) tahttan indirilerek Vâsıt'a sürüldüğü zaman koruyucu olarak yanına kimin verilmesini istediği sorulduğunda o Tolunoğlu Ahmed'i istedi. Çünkü el - Müsta'în Ahmed'i çok seviyordu. Ahmed, bir seferinde Tarsus'tan Bağdad'a dönerken, beraberinde halife el - Müsta'în'e Anadolu'dan getirmekte olduğu değerli elbiseler ile hizmetçisinin de bulunduğu kafile yolda eşkıyanın hücumuna uğradığı zaman o, her türlü tehlikeyi göze alarak emrindeki az bir kuvvetle eşkıya ile savaşıp, halifenin hizmetçilerini ve değerli eşyayı kurtarmış ve el - Müsta'în ile aralarında böylece başlayan dostluk gittikçe daha da kuvvetlenmişti. el - Müsta'în'in sözü edilen hizmetçisi ile ona bin dinar gönderek "kendisini sevdiğini bilmesini ve diğer beylerin kıskanarak Ahmed'e bir kötülük yapmalarından korkmasa, onu kendisine daha da yaklaştırmak istediğini" söylemişti. Ahmed, diğer Türk beyleri ile birlikte, el - Müsta'în'in huzuruna her çıktığında halife ona gizlice selâm veriyor ve özel ihsanlarda bulunuyordu. Hatta ona Meyyâs adında bir de cariye hediye etmişti ki Ahmed'den sonra devletin başına geçecek olan oğlu Humâraveyh bu cariyeden doğmuştur. Halife el - Müsta'în'in kendisine gösterdiği bu yakınlığa karşılık Ahmed de sonuna kadar ona sadık kaldı. el - Mu'tezz (ölm. 869)'in annesi Kabîha'nın teşviki ile Bağdad'daki Türk beyleri, el - Müsta'în'i öldürdüğü takdirde kendisine Vâsıt valiliğinin verileceğini yazdıkları zaman Ahmed: "Allah beni kendisine biat ettiğim halifeyi öldürmüş biri olarak görmeyecektir" diye onların teklifini reddetti. Ancak el - Müsta'în'i öldürecek başka biri bulundu ve Ahmed Sâmerrâ'ya döndü. Onun bu davranışı Bağdad'daki ümera ve saray nezdindeki itibarını daha da artırmıştı.

Bu sıralarda Bağdad'da hâkimiyeti ellerinde tutan Türk emîrlerinin büyükleri aleyhlerinde olacak gelişmeleri zamanında öğrenerek engel olmak ve halifenin yakınında bulunarak devletin nimetlerinden azamî derecede istifade etmek amacıyla vali olarak tayin edildikleri yerlere bizzat gitmiyorlar ve oraları kendi adlarına idare etmeleri için naipler gönderiyorlardı. Bunların başında uzaklığı dolayısıyla Mısır geliyordu. Birçok Mısır valisi bir kere bile Mısır'ı görmeden ölmüştü. Bağdad'daki kudretli emîrlerden Bayık Beğ de halife el - Mu'tezz tarafından Mısır valisi tayin edilmişti (868). Tolun'un ölümünden sonra onun dul zevcesi ile evlenip Ahmed'in üvey babası olmuş olan Bayık Beğ de bizzat Mısır'a gitmeyerek, kendisine niyabeten Ahmed'i vali olarak Mısır'a gönderdi. Ahmed 15 eylül 868 tarihinde Bayık Beğ'e niyabeten Mısır valisi olarak idare merkezi Fustât'a vardı. Ancak bütün Mısır Ahmed'in idaresinde olmayıp, idare çeşitli kimselerin elinde paylaştırılmıştı. Çünkü Mısır, tarihinin çeşitli devirlerinde olduğu gibi, Abbasî valileri idaresinde de, ülkenin içinde bulunduğu şartlar ve Bağdad'a olan uzaklıktan istifade ile valilerin kendi başlarına müstakil hale gelmelerini önlemek amacıyla birtakım idarî bölgelere ayrılmış ve ülkenin idaresi bir tek kişinin eline terk edilmemişti. Nitekim Ahmed, Mısır'a vardığı zaman İskenderiye'nin idaresi Ahmed b. Dinar'ın ve Barka'nın idaresi Ahmed b. İsâ el - Sa'îdî'nin elinde olup, *berîd* (posta ve haberleşme işleri) halife el - Mu'tezz'in annesi Kabîha'nın kölesi Şukayr'ın elinde ve bütün Mısır'ın malî idaresi de halifenin sarayında sözü dinlenen biri olan İbrahim b. el - Müdebbir'in kardeşi Ahmed b. el - Müdebbir'in elinde bulunuyordu. Ahmed, tek başına Mısır'a hâkim olabilmek için bir yandan Mısır'da bu rakipleri ile mücadele ederken diğer yandan kendi taraftarları ve casusları vasıtasıyla Bağdad sarayında da mücadele etmek mecburiyetinde idi.

Bu sıralarda Abbasî halifeliğinin içine düştüğü dahilî ayaklanmalar ve halifelik tahtı etrafında cereyan eden mücadeleler Ahmed'e yardım etti. Bağdad'da vuku bulan olaylar sonucunda Bayık Beğ Mısır valiliğinden azledilerek kısa bir süre sonra öldürülmüştü (869). Onun yerine Mısır valiliği Yarcûh et - Türkî'ye verildi. Yarcûh ise Ahmed'in kaynatası olup, Ahmed onun kızı Hatun ile evlenmiş bulunuyordu (Bu evlilikten 856 tarihinde Ahmed'in oğlu Abbas dünyaya gelmişti). Kaynatasının da kendisini niyabeten Mısır va-

TOLUNOĞULLARI : Tolunoğlu Camii'nin kuzey-doğu cephesi

lisi olarak tayin etmesiyle ayağını sağlam bir zemine basan Ahmed, artık gözü arkasında olmaksızın Mısır'daki olaylarla uğraşabilirdi.

Nitekim Ahmed 869 yılı nisan - mayıs ayında İskenderiye ile Barka arasında Boğa el - Asgar'ın ayaklanmasını bastırarak Sa'îd'e kaçan Boğa'yı yakaladı ve Boğa'nın kesik başı Fustât'a getirildi (temmuz - ağustos). Bunun arkasından İbn el - Sufî el - Alevî diye meşhur olan İbrahim b. Muhammed'in çıkardığı ayaklanma ile uğraştı. Ahmed'in İbrahim üzerine gönderdiği ordu önce yenildi ise de (şubat 870), ikinci savaşta İhmîm'de yenilen İbrahim kaçtı. Suriye'de Abbasî hilâfetine karşı ayaklanan Ahmed b. İsâ el - Şeyh'in isyanını bastırmak emrini alan Tolunoğlu Ahmed, bu vesileyle güçlü bir ordu ve donanma hazırlayarak, bizzat ordunun başında Suriye'ye yürüdü. Ancak halife el - Mu'temid'in elindeki bütün yetkileri gasp etmiş ve ona hilâfetten isimden başka bir şey bırakmamış olan kardeşi el - Muvaffak, Tolunoğlu Ahmed'den şüphelendiği için, İbn el - Şeyh ile mücadeleyi başka bir emîre havale ettiğinden Ahmed Mısır'a döndü. Bundan sonra halife el - Mu'temid'den Mısır'ın diğer bölgelerinin de kendi idaresine bırakıldığına dair bir emirname alan Ahmed, hemen giderek İskenderiye'yi de teslim aldı (temmuz 870).

Berîd işlerinden sorumlu olan Şukayr'ın hilâfet merkezi Bağdad'a, kendisinin Mısır'da müstakil bir devlet kurmak emelinde olup, ona karşı uyanık bulunulması hakkında raporlar gönderdiğini haber alan Ahmed, Şukayr'ı bu görevden azlettirecek fırsatı kollarken halife el - Mu'tezz'in öldürülerek Şukayr'ın hâmisi Kabîha'nın da eski nüfuzunu kaybetmesi üzerine bu emeline ulaşıp Mısır'ın posta ve haberleşme işlerini de kendi eline aldı.

Geriye en güçlü rakip olarak Mısır'ın maliyesini elinde tutan Ahmed b. el - Müdebbir kalmıştı. Söylenildiği gibi İbn el - Müdebbir'in halifelik sarayında kuvvetli bir desteği bulunuyordu. Zencî ayaklanması dolayısıyla halife el - Mu'temid'in mektup yazarak kendisinden daha çok para istemesi üzerine Ahmed, İbn el - Müdebbir'i de ortadan çıkaracak fırsatı buldu ve halifeye "Buna benim gücüm yetmez. Çünkü Mısır'ın *harâc'ı* benim elimde değildir" diye cevap verdi. Bunun üzerine halife Şam idaresini de uhdesine tevdi etmiş olduğu Tolunoğlu Ahmed'e Mısır'ın malî idaresini de havale etti. Böylece bütün Mısır'ın idaresi tek başına Tolunoğlu Ahmed'in eline geçti (876).

Bu şekilde maddî ve manevî gücünü daha da artıran Ahmed, halifenin arzusuna göre azledilmesini önleyecek ve Mısır'ın hâkimiyetini kendi ailesi için garanti edecek tedbirleri almağa başladı. Bu ise meşruiyeti Abbasî hilâfeti tarafından kabul ve tasdik edilen bağımsız bir hükümdarlık kurmakla mümkün olabilirdi. Bu gayeye giden yolda en büyük engel olarak Ahmed'in önünde, halifenin adı dışında bütün yetkilerini ele geçirmiş olan kardeşi el - Muvaffak bulunuyordu. Çünkü zayıf bir şahsiyet olan el - Mu'temid idarî bakımdan ülkeyi iki bağımsız parçaya ayırarak doğu tarafını ikinci veliahd olarak kabul ettiği kardeşi el - Muvaffak'a ve batı tarafını da birinci veliahd olarak ilân ettiği oğlu el - Mufavvaz'a vermişti. Bunların her ikisi de idarî ve malî muhtariyete sahip olacaklar ve birbirlerine müdahale etmeyeceklerdi.

Bu sıralarda Bağdad'dan uzaklardaki eyaletlerde, özellikle doğu, güney-doğu ve güneyde yer yer ayaklanmalar vardı. Batıda Mısır'da ise Tolunoğlu Ahmed Mısır'ın serveti sayesinde meydana getirdiği güçlü bir ordu ve donanma ile hiç kimseye muhtaç olmayacak ve her türlü tecavüze karşı kendisini koruyacak bir durumda bulunuyordu. Dinî unsur dışında Mısır'ı Bağdad'a bağlayan bir bağ kalmamış gibi idi. Halbuki Mısır Bağdad için hayatî bir önem taşıyordu. Bağdad'da hâkim olan kim olursa olsun, gönül rızası ile Mısır'ı elden çıkaramazdı. Tolunoğlu Ahmed'in ileriye dönük emellerinden şüphelenen el - Muvaffak, ağabeyinin ona engel olabilecek kudret ve karakterde olmadığını çok iyi biliyor ve bu işin kendisine düştüğüne inanıyordu.

el - Muvaffak bu durumda kendisini Abbasî hilâfetinin gerçek temsilcisi ve çıkarlarının koruyucusu olarak görüp, yıllardan beri halifeliği uğraştıran Zencî ayaklanmasının şiddetli bir anında, Ahmed'e bir elçi göndererek, bu ayaklanmanın bastırılması için hilâfete yardım yapmasını istedi. Kardeşinden memnun olmayan halife el - Mu'temid, bu elçinin gizli görevinin bazı kumandanlarını kazanarak kendisini Mısır'dan çıkarmak olduğunu adamları vasıtasıyla Ahmed'e bildirip parayı kardeşine değil, kendisine göndermesini istedi. Sadece elçinin bulunabileceği muhtemel teşebbüsleri önleyerek şüphelendiği kumandanları yakalayıp şiddetle cezalandırmakla yetinen Ahmed, muhtemelen bu nazik durumda Muvaffak ile savaşı göze alamadığından veya zayıflığı ortaya çıkmış bulunan Abbasî halifeliğinin yapılacak bir savaş sonunda yıkılmasının vebalini yüklenmekten çekindiğinden veyahut da kendisini manen borçlu hissettiği İslâm halifeliğine, kendisinin yardımına muhtaç bulunduğu bir sırada, yardım etmemeyi dindarlıkla bağdaştıramayıp mürüvvetsizlik saydığından veya daha başka bir sebepten, bir milyon iki yüz bin dinar gibi azımsanamayacak bir yardımı el - Muvaffak'a gönderdi. Ancak, anlaşmazlık çıkarmakta kararlı olduğu anlaşılan el - Muvaffak, bu parayı az bularak Ahmed'e hakaret ve tehdit dolu bir mektup yazdı. Ahmed'in aynı nitelikteki cevabı, aralarındaki anlaşmazlığı daha da derinleştirdi. Bunun üzerine el - Muvaffak, Ahmed'i ortadan çıkarmak için teşebbüslerde bulundu. Ne var ki onun el - Mufavvaz ve yardımcısı Musa b. Boğa et - Türkî nezdinde Tolunoğlu Ahmed'in Mısır valiliğinden azledilerek yerine Suriye valisi Amacur'un tayin edilmesi şeklindeki teklifine başta Amacur olmak üzere kimse rağbet etmedi. Çünkü onlardan hiçbiri Ahmed'i Mısır'dan çıkaracak kuvveti kendisinde göremiyordu. Buna rağmen el - Muvaffak'ın teşebbüslerini işiten Ahmed, Fustât'ı berkittiği gibi, Nil nehri üzerindeki Ravda adasında da bir kale yaptırdı ve donanmasını kuvvetlendirerek muhtemel bir harekete karşı tedbirler aldı. el - Muvaffak bu teşebbüsün sonuçsuz kalması üzerine halifeye baskı yaparak Ahmed'i *sugûr* valiliğinden azlettirdi. Ahmed'in azli ile bu *sugûr*'daki sükûn ve istikrar bozulup Tarsus halkı ayaklanınca halife el - Mu'temid *sugûr* valiliğini ikinci kere Tolunoğlu Ahmed'e vermek mecburiyetinde kaldığı gibi, bütün Suriye valiliğini de buna kattı (877). Kendisine karşı girişilen her hareketten daha da güçlenmiş olarak çıkan Ahmed, böylece Fırat'tan Mağrib'e kadar olan yerlerin valisi oldu.

Mağlûbiyeti kabul etmeyen bir mizaca sahip olan el - Muvaffak bir yandan Zencîleri yenmiş olmanın (880) kendisine verdiği rahatlık ve diğer yandan Ahmed'in Haleb, Kınnesrin, Diyar-ı Mudar ve Hıms'a naip olarak tayin ettiği kölesi Lü'lü'nün ayaklanması dolayısıyla sıkışmasını fırsat bilerek onun aleyhindeki faaliyetlerine yeniden başladı. el - Muvaffak ile aralarındaki mücadelenin bu perdesinde Ahmed, büyük bir siyasî maharet ve ileri görüşlülük örneği vererek, el - Muvaffak'a karşı halifeyi kullandı. Zaten bunun için bir sürü sebep vardı. el - Muvaffak halife üzerinde öyle bir baskı uyguluyordu ki, el - Mu'temid devleti idare etmek şöyle dursun, onun elinde en basit ihtiyacını bile sağlayamayan bir mahpus gibi idi. Halife el - Mu'temid'in elçi göndererek durumdan Ahmed'e dert yanması üzerine, halifenin meşru haklarının savunucusu rolünü üstlenen Ahmed, itibar ve hürriyetini kazandıracağını vadederek halifeyi Mısır'a davet etti. Bu davete uyan halife, av bahanesiyle yola çıkıp Rakka'ya kadar gelmişti ki durum anlaşıldı ve el - Muvaffak'ın adamları onu yakalayarak geri götürdüler (882). Bunu duyan Ahmed, Dımışk'ta bir ulema ve fukaha meclisi toplatarak bu meclisten el - Muvaffak'ın "imamete ehil olmadığı" gerekçesiyle veliaht olamayacağı şeklinde bir karar çıkartarak onu veliahtlıktan azlettirdiği gibi, cuma hutbelerinde adına dua edilmemesini, tersine lânet okunmasını emretti. Buna karşılık el - Muvaffak da idaresi altındaki yerlerde Ahmed'e lânet okunmasını emretti.

Sonunda el - Muvaffak, Ahmed hakkındaki emeline ulaşmaktan ümidini kesti. Ahmed de uzayıp giden bu anlaşmazlıktan bıkıp usanmıştı. Sonunda el - Muvaffak'ın, ağabeyi halife el - Mu'temid'i serbest bırakarak ona itibarını iade etmesi ve Tolunoğlu Ahmed'in de el - Muvaffak'ı telin etmekten vazgeçip adına dua ettirmeyi kabul etmesi ile iki taraf arasında barış yapıldı. Böylece Tolunoğlu Ahmed'in Mısır'da bağımsız olmak emeli de gerçekleşmiş oldu.

Ne var ki Tolunoğlu Ahmed uzun süren mücadelesi sonunda elde ettiği istiklâlin tadını pek çıkaramadı. Tarsus *sugûr*'unda çıkan bir ayaklanma sebebiyle sefere çıkan Ahmed, burada hastalandı. Antakya'dan mahfe içinde Mısır'a doğru yola çıktı. Ancak, mahfede rahat edemediğinden deniz yolu ile Mısır'a döndü. Bir süre daha hasta yattıktan sonra, tabiplerin bütün ihtimamına rağmen 10 mayıs 884 tarihinde öldü. Öldüğü zaman 50 yaşlarında idi. Mısır'daki hâkimiyeti 16 yıldan biraz fazladır.

Tolunoğlu Ahmed'in 17'si erkek olmak üzere 33 çocuğu olmuştu. Oğullarının en büyüğü Abbas olup 856 yılında Yarcûh et - Türkî'nin kızı Hatun'dan dünyaya gelmişti. Ne var ki bu şair oğul, babası Suriye seferine çıkıp kendisini Mısır'da naip bıraktığı sırada (879) ayaklanarak Berberîlere gitmiş, ancak orada umduğunu bulamayarak Mısır'a döndüğünde babasının gönderdiği orduya yenilerek yanındakiler idam edilmiş ve kendisi de hapse atılmıştı (881). Bu olaydan sonra babası her gittiği yere, tekrar ayaklanmasından korktuğu için, onu da beraberinde götürüyordu. Nitekim son Tarsus seferinde de Abbas'ı yanında mahpus olarak götürüp getirmişti. Bu talihsiz şehzade babasının ölümünden az sonra kardeşi Humâraveyh tarafından öldürüldü (884).

Tolunoğlu Ahmed'in ölümünden sonra ikinci büyük oğlu Humâraveyh, Mısır, Suriye ve *sugûr* hükümdarı olarak ordunun kendisine biat etmesi üzerine 884 yılı mayıs ayının 10'unda Mısır tahtına oturdu.

Tolunoğlu Ahmed, oğlu el - Abbas'ı ayaklanması dolayısıyla hapsedip onu tahttan mahrum etmekle birlikte, kardeşi Humâraveyh'e biat etmesi şartı ile Suriye ve bütün *sugûr* valiliğinin ona verilmesini vasiyet etmişti. Ancak Humâraveyh devletin bölünmesine ve ailenin parçalanmasına sebep olabileceği endişesi ile bunu kabul edemezdi. Ağabeyinin kendisi-

ne biat etmemesini fırsat bilerek, babasının kâtibi Ahmed b. Muhammed el - Vâsıtî'nin de telkin ve teşvikleri ile ilk işi ağabeyi el - Abbas'ı öldürtmek oldu. Arkasından babasının ölümünü fırsat bilerek hemen harekete geçeceğinden zerre kadar şüphe etmediği el - Muvaffak'a karşı tedbir olmak üzere el - Vâsıtî'yi bir ordunun başında Suriye'ye gönderdi. Hazırladığı diğer bir ordunun başına da Sa'd el - Eyser'i getirip, bu iki orduyu desteklemesi ve Suriye kıyılarını koruması için kuvvetli bir donanmayı da denizden sevk etti. Filistin'e varan el - Vâsıtî, ağabeyi el - Abbas'ı öldürmesi için telkinde bulunduğu Humâraveyh'in zamanla bu kararından pişman olup kendisine kötülük yapmasından korktuğu için el - Muvaffak'a mektup yazarak onu Humâraveyh ile savaşa kışkırttı. Zaten fırsat kollamakta olan el - Muvaffak yanında Musul valisi İshak b. Kundâc ve Ermeniyye ve el - Cibâl valisi Muhammed b. Ebî el - Sâc olduğu halde gelerek Rakka'ya kondu ve Humâraveyh'in idaresi altında bulunan Kınnesrin ve *sugûr*'u aldı. Yürüyüşüne devamla Humâraveyh'in kuvvetlerini yenip Haleb, Hama ve Hıms'ı alarak Dımışk'a girdi. Mısır'ı da ele geçirmek için Remle'ye doğru ilerledi. Bunun üzerine Humâraveyh 884 ağustosunda kalabalık bir ordu ile Mısır'dan çıkıp, sayıca kendisinden çok az bir kuvveti olan el - Muvaffak ile Filistin'de, Remle ile Dımışk arasında, Tavvâhîn denilen yerde yaptığı savaşta tecrübesizliği sebebiyle yenilerek Mısır'a döndü. Pusuda bekleyen ve Humâraveyh'in yenilip gittiğini bilmeyen kumandanı Sa'd el - Eyser ortaya çıkarak yağmaya dalmış olan Abbasî kuvvetlerini yendi ve Dımışk'a girdi. Bu başarısından dolayı gururlanan Sa'd el - Eyser, Humâraveyh'i küçük görüp Suriye'de onu tanımadığını ilân etti. Mısır'a döndükten sonra kumandanının Abbasî ordusunu yenip kendisine asî olduğunu duyan Humâraveyh tekrar sefere çıkarak Filistin'e vardı (885). Burada bir ay kaldıktan sonra, ordusunda çıkan bir olaydan dolayı, savaşmaksızın Mısır'a döndü.

886 yılı nisan ayında tekrar Suriye'ye sefere çıkan Humâraveyh Sa'd'la savaşıp onu yenerek öldürdükten sonra 14 haziranda Dımışk'a girdi. Orada birkaç gün kaldıktan sonra İbn Kundâc ile savaş için çıktı. Yapılan savaşta İbn Kundâc yenildi ve Humâraveyh'in kuvvetleri onu Sâmerrâ kapılarına kadar kovaladılar. Böylece şöhreti artan Humâraveyh'in barış teklifi el - Muvaffak tarafından kabul edildi. Halifenin Mısır, Suriye ve bütün *sugûr*'un 30 yıl süre ile Humâraveyh'e verdiğini bildiren mektubunu getiren hizmetçisi aralık ayında Dımışk'a ulaştı. Bu hizmetçinin dediğine göre halife el - Mu'temid, el - Muvaffak ve oğlu, Humâraveyh'e saygılarından ötürü, mektubu bizzat kendi elleri ile yazmışlardı. Bunun üzerine Humâraveyh 887 yılı başında Mısır'a döndü. Ancak 889'da Muhammed b. Ebî el - Sâc'ın hücumu üzerine tekrar sefere çıkıp onu feci şekilde yendi.

891'de el - Muvaffak ve 892'de de el - Mu'temid vefat etmişler ve el - Muvaffak'ın oğlu el - Mu'tezid amcasının yerine halife olmuştu. Humâraveyh yeni halifeye hediyeler göndererek aradaki dostluğu pekiştirmek için kızı Katr el - Nedâ'yı oğlu el - Müktefî ile evlendirmek istediğini bildirdi. Halifenin Katr el - Nedâ ile bizzat kendisinin evlenmek istediğini bildirmesi üzerine 894'te yapılan muhteşem bir düğünle bu evlilik gerçekleşti. Denildiğine göre el - Mu'tezid, Humâraveyh'i kızının çeyizi için altından kalkamayacağı kadar ağır malî külfete sokarak zayıflatmak için evlenmişti. Gerçekten de Humâraveyh kızının çeyizi için o kadar masraf yapmıştı ki Mısır hazinesi boşalmış, kendisinin ölümünden sonra tahta çıkan oğulları askere cülûs bahşişi verecek parayı bulamamışlardı.

Bu evlilikten sonra Humâraveyh ile el - Mu'tezid arasındaki soğukluk yerini dostluk ve samimiyete bıraktı ve el - Mu'tezid Fırat'tan Barka'ya kadar olan bütün İslâm ülkelerini Humâraveyh'e verdi. Buna karşılık Humâraveyh vergisi ödenmemiş olan geçmiş her yıl için 200 000 dinar vermeyi ve sonraki her yıl için de 300 000 dinar ödemeyi kabul etti. Bundan sonra el - Mu'tezid Humâraveyh'e saltanat alâmetlerinden olan hil'at, kılıç, taç ve kemer gönderdi. Ancak, Humâraveyh'in sevinci uzun sürmedi. Daha kızının düğün hazırlıklarını yaparken, aşırı derecede düşkün olduğu ve adına "Beytü'z - Zeheb" diye meşhur olan sarayı yaptırdığı, sevgilisi Boran'ın ölümüne çok üzülmüş ve âdeta dünyası kararmıştı. Kızını tantanalı bir şekilde Bağdad'a gönderdikten sonra kendisi de hazırlanarak Dımışk'a gitti. Humâraveyh, hizmetçilerine çirkin teklif ve muamelelerde bulunurdu. İçkili olduğu bir gece, kendisine düşman olan hizmetçileri tarafından öldürüldü (7 ocak 896). Cenazesi oğlu Ceyş tarafından Mısır'a getirildi ve babasının yanında gömüldü. Öldürüldüğü zaman 32 yaşında olup, Mısır'daki hâkimiyeti 12 yıl kadar sürmüştür.

Humâraveyh'in ölümünü takip eden 10 yıl içinde T. ailesinden üç kişi Mısır'da hükümdarlık yaptı. Humâraveyh zamanının T.'nın kudret, şevket ve büyüklüklerinin doruğunu temsil etmesine karşılık, bu on yıl da T. devletinin çöküş ve dağılma devrini temsil eder. Bunun başlıca sebepleri T. ailesinin kendi içinde parçalanması, Humâraveyh'in oğullarının yaşlarının küçük olup askerin kendilerine saygı duyacağı heybet ve olgunluktan mahrum bulunmaları, Humâraveyh'in kardeşlerinin, babalarının mirasından arslan payını almak için faaliyette bulunmaları ve nihayet Abbasî hilâfeti ile münasebetlerin düzelip orduyu uğraştıracak askerî bir hareketin kalmaması üzerine ordunun iç meselelere karışmağa başlayıp T. ailesi arasında çıkan anlaşmazlıklarda şu veya bu tarafa tercihlerini koyarak idarede etkili olmağa başlamasıdır. Nitekim Humâraveyh'in ölümünden sonra kardeşlerinden birinin tahta çıkması ordu kumandanlarının işine gelmediği için daha 14 yaşını doldurmamış bulunan oğlu Ceyş'e biat ettiler (7 ocak 896). İleri gelen kumandanlardan bazıları Ceyş'e biat

TOLUNOĞULLARI : Tolunoğlu Camii (Kahire) 879' da tamamlanmıştır

etmek istememişler, ancak arkadaşlarının ısrarı ile rıza göstermişlerdi.

Ceyş başa geçince kendisini içkiye ve eğlenceye kaptırdı. Düşük kişilerin telkini ile önce amcası Ebû'l - Aşâir Nasr'ı öldürttü. Yine bu kişilerin etkisi ile babasının kumandanlarının görev ve mevkileriyle oynamağa başladı. Bu sebeple, kumandanlardan bir kısmı Bağdad'a gittilerse de, o sefihçe yaşayışını hiç değiştirmedi. Dımışk ve *sugûr* naipleri ayaklanarak adını hutbede anmaz oldular. Sonunda Mısır'da kalmış bulunan ümeranın ileri gelenleri onu yakalayarak bir meclis topladılar. Bu mecliste Ceyş "hükümdarlık yükünü taşımaya gücü yetmeyip, ülkeyi yönetmekten âciz olduğunu ve kendisine biat edenlerin biatını geçersiz saydığını" itiraf ve ilân etti. Bir tutanak hazırlanarak şahitler bunu imzaladı. Böylece Ceyş tahttan indirilerek (25 temmuz 896) hapse atıldı ve birkaç gün sonra da hapiste öldürüldü. Ceyş'in Mısır'daki hâkimiyeti 6 ay 18 gün sürmüştür.

Ceyş'i etkisiz bıraktıktan sonra kumandanlar hep birden kardeşi Hârun'a biat ettiler (25 temmuz 896). Ancak, Hârun daha 14 yaşında bir çocuk olduğundan akıllı ve kurnaz Ebû Ca'fer b. Ebbâ ona vasî tayin edildi. Bu andan itibaren dizginleri eline alan Ebû Ca'fer, fiilî olarak Mısır'ı idare etmeğe başladı. Önce Ceyş'in adamları ve taraftarları hemen tamamen öldürüldüler. Arkasından ailesi ve çocukları ile birlikte İskenderiye'de yerleşmeye zorlanan Hârun'un amcası Rebî'a'nın, bir kısım halkın kendisine saltanata daha lâyık olduğunu söyleyerek kışkırtmaları üzerine, ansızın Fustât'a gelip etrafına topladığı az miktarda insanla hâkimiyeti ele geçirmek için bulunduğu teşebbüs Rebî'a'nın yakalanıp kırbaçlanarak öldürülmesi ile sonuçsuz bırakıldı.

Ebû Ca'fer b. Ebbâ'nın bütün yetkileri elinde toplayarak türlü hilelerle rakiplerini ortadan kaldırdığını gören Humâraveyh'in köleliğinden yetişmiş kumandanlar ona haset ederek askerlere el attılar ve kendilerine bağlı birlikler meydana getirerek orduyu böldüler. Bedr, Fâik, Sâfî v.b. kumandanlar kendilerine bağladıkları askerlere devlet tarafından verilen her şeyi de onlara dağıtacakları gerekçesiyle alıp bu askerleri âdeta kendilerinin köleleri yaparak kendi çıkarlarını korudular.

Hârun'un genç ve tecrübesiz kumandanlara yüksek rütbeler ve görevler verip nüfuzlu emîrleri küstürmesi sebebiyle Mısır'da ümera arasında rekabet devam ederken, Hz. Ali soyundan geldiğini iddia eden Hasan Yahya b. Zekreveyh İbn Mehreyh adında bir Karmatî propagandisti, etrafına bir miktar adam toplayarak önce Rakka dolaylarında karışıklıklar çıkardıktan sonra Dımışk'a doğru faaliyetlerini yaymağa başladı. O sırada Dımışk valisi olan Togac b. Cuff, bedevîlerden alelâde biri zannederek sanki ava çıkıyormuş gibi, hiç umursamadan ve ciddî bir savaş hazırlığı yapmadan onun karşısına çıktı ise de, çok korkunç şekilde yenilerek Dımışk'a kapandı. Bu beklenmedik yenilgi üzerine Suriyeliler çok korktular ve Togac hemen Hârun'a mektup yazarak imdat istedi. Bunun üzerine Hârun, Bedr kumandasında kalabalık bir orduyu Suriye'ye gönderdi. Yapılan savaşta Mısır ordusu da çok ağır bir mağlûbiyete uğradı. Ancak, Karmatî reisi Hasan da savaş meydanında kalmıştı. Onun yerine kardeşi Hüseyin, Karmatîlerin reisi oldu.

Bundan sonraki pek çok olayların hepsinde de Karmatîler galip geldiler. Suriye'de birçok şehri ele geçirip oraları kendi adamlarının idaresine bırakarak adlarına hutbeler okuttular. Karmatîlerin Suriye'de taraftarları oldukça artarak sadece Mısır'daki T. için değil, bizzat Abbasî hilâfeti için de büyük bir tehlike arz etmeğe başladılar. Bu durum karşısında, babası el - Mu'tezid'in ölümü (902) üzerine halife olan ve Suriye'de T. ile Karmatîler arasında yapılan mücadelenin safhalarını takip eden el - Müktefî, kalabalık bir ordu hazırlayarak, Tolunoğlu Ahmed'e niyabeten Dımışk'ta bulunurken efendisine ayaklanarak Abbasîler safına geçen Lü'lü'nün kâtibi Muhammed b. Süleyman el - Kâtibî'nin kumandasında Karmatîlere karşı gönderdi. Bunu haber alan Hüseyin, Dımışk'tan Hıms taraflarına çekildi. el - Kâtibî süratle yürüyerek Hama yakınında Karmatîlere ağır bir darbe indirdi (29 kasım 903). Kûfe'ye doğru kaçan Karmatî reisi Hüseyin, Fırat kıyısında Âne ile Rahbe arasındaki Dâliyye köyünde yakalanarak Bağdad'a götürüldü ve yanındakilerle birlikte öldürüldü (13 şubat 904).

Bu başarısından sonra halife el - Müktefî tarafından hilâfet ordularının başkumandanlığına getirilen Muhammed b. Süleyman el - Kâtibî'ye Mısır meselesini çözümleme görevi verildi. O, kara ordusunun başında Suriye'ye doğru yürürken, donanma komutanı Damyâne'ye de Mısır'a doğru açılması bildirildi.

Hârun, daha T. devletinin kurulmasından itibaren Mısır'daki durumu bir türlü kabul ve hazmedemeyen Abbasî hilâfetinin kendisine karşı da şansını deneyeceğinden emin olduğu için, daha hâkimiyetinin üçüncü yılında (899), halife el - Mu'tezid'e *sugûr*'dan vazgeçtiğini ve her yıl halifeliğe 450 000 dinar ödeyeceğini bildirerek hilâfeti yumuşatmak ve kendi mevkiini pekiştirmek istemişti. Ne var ki korktuğu başına geldi. Hilâfet ordusu Dımışk'a yaklaşınca genç kumandanları kendilerinin önüne geçirmesinden dolayı Hârun'a muğber olan Bedr ve Faik bütün askerleriyle onlara katıldılar. Hiçbir mukavemetle karşılaşmaksızın Suriye'yi tekrar Abbasîlere bağlayan el - Kâtibî, böylece arkasını emniyete aldıktan sonra, hep birlikte Mısır'a doğru yürüdü. Bunu haber alan Hârun sefer hazırlıklarını tamamlayarak yola çıktı ve Abbâse'de kondu. Maiyetinde amcalarından Şeybân ve Adiyy ile aile efradı bulunuyordu. el - Abbâse'deki ikameti sırasında Bedr ve Faik'e gönül alıcı mektuplar yazan Hârun onları kendisine çekmek istedi. Ne var ki bu kritik durumda dahi içki ve eğlencesinden bir türlü vazgeçemeyen Hârun sarhoş halde çadırında uyurken, kendisini öldürmeyi kafasına koymuş olup bunun için planlar yapan ve önceden Hârun'un özel hizmetçilerini de elde etmiş bulunan amcası Şeybân tarafından boğazlandı (31 aralık 904). Öldürüldüğü zaman 22 yaşında bulunuyordu. Mısır'daki hâkimiyeti 8 yıl 5,5 ay sürmüştür. (Hârun'un ölümü hakkında kaynaklarda birbirini tutmayan muhtelif rivayetler vardır.)

el - Abbâse'de Hârun'un öldürüldüğü gecenin sabahında T. devletinin artık yıldızının söndüğünü ve sonunun geldiğini göremeyen Şeybân, devleti iyi idare edip kendilerine güzellikle muamelede bulunacağına dair askerlere teminat vererek, kendisine biat edilmesini istedi ve böylece Şeybân'a biat edildi (31 aralık 904). Daha sonra yanında kardeşleri ve askerlerinin kalanı ile el - Abbâse'den ayrılarak Fustât'a geldi. Askere sarf etmek için Hârun'un annesinin sakladığı para ve kıymetli eşyayı müsadere ederek savaş için hazırlandı.

Muhammed b. Süleyman el - Kâtibî'nin öncü birliklerinin kumandanı olan el - Hüseyin b. Hamdân, Mısır'a doğru yürümekte iken yolda, Hârun'un başına gelenleri öğrenerek en yakın arkadaşlarını yanına alıp el - Abbâse'deki ordugâhtan Dımışk'a doğru kaçan Ebû Ca'fer b. Ebbâ ve kumandan Ne-

cîh el - Rûmî ile karşılaştı. Bunlar olup bitenleri anlatıp ona katıldılar. Hep birlikte el - Abbâse'ye doğru yürüdüler. Bu haber Muhammed b. Süleyman el - Kâtibî'ye ulaşınca o da Fustât'a girişte geç kalmamak için süratle yürüyerek öncülerine yetişti. Hepsi bir araya geldikleri sırada, donanma komutanı Damyâne de hepsi asker ve silâh yüklü 18 savaş gemisi ile Nil'den gelerek Fustât'ın Nil üzerindeki batı köprüsünü tamamen ve doğu köprüsünü de kısmen yakarak tahrip etti. Muhammed İbn Süleyman el - Kâtibî de gelip Fustât önünde karargâhını kurdu (10 ocak 905).

Bunu gören Şeybân, atlı ve yayalardan oluşan kalabalık bir ordu ile şehir dışına çıkarak onlara karşı durdu. Savaş başladıktan bir süre sonra vuruşma devam ederken, Muhammed b. Süleyman el - Kâtibî, Şeybân'a mektup göndererek teslim olduğu takdirde bütün aile efradı ile kendisinin, kardeşlerinin ve onların çocuklarının mal ve canlarına dokunulmayacağına dair söz verdi. Şeybân, kuvvet dengesinin kendi aleyhine olması dolayısıyla sonuçtan ümitsiz olduğu ve bu söze güvendiği için, bütün kardeşlerini yanına alarak geceleyin gizlice Muhammed İbn Süleyman el - Kâtibî'nin yanına giderek teslim oldu. Savaş düzeninde bulunan ordusunun atlıları Şeybân'ın kaçtığını öğrenerek savaş meydanından çekildiler. Durumdan habersiz mevzilerinde bekleyen yayalar ise sabahleyin hükümdarsız ve başsız kaldıklarını öğrendikleri sırada hilâfet ordusu harekete geçerek kolaylıkla onları dağıttı. Süvariler tarafından yakalanan Mısır askerleri istisnasız koyun gibi boğazlandılar. Önünde hiçbir engel kalmamış olan Muhammed b. Süleyman el - Kâtibî, Fustât'a girdi (10 ocak 905). Böylece T. devleti de son buldu. T. devletinin son hükümdarı Şeybân'ın Mısır'daki hükmü sadece 9 gün sürmüştür.

Hilâfet ordusu Fustât'ta kâfir ordusunun bile yapmayacağı bin bir türlü kötülük yaptı. Tolunoğlu Ahmed'in kurduğu el - Katâ'i tamamen tahrip edilerek T.'na ait ne kadar hatıra varsa hepsi yerle bir edildi.

Muhammed b. Süleyman el - Kâtibî, 9 mayıs 905'e kadar Fustât'ta kalıp yapacaklarını yaptıktan sonra, Mısır'da T. ailesinden bir tek kişi bırakmayıp hepsini demir kafesler içinde Bağdad'a götürdü. Bunların hepsi 20 kişi idi.

Mısır'da ilk Türk devletini kuran Tolunoğlu Ahmed, takip ettiği iç siyaset ile Mısırlıların sevgisini kazandı. Kendisi Mısır'daki merkezini güçlendirmek ve orada bağımsız olmak isteyen biri olarak, dış düşmanlarına ve özellikle el - Muvaffak'a karşı koyabilmek için içeriden emin bulunması gerekiyordu. Bu amaçla içeride sükûn ve istikrarı sağlamaya itina göstererek ayaklanma ve karışıklıkları ânında acımasızca bastırıp halkın can ve mal güvenliğini sağladı. Bunu sağlamak için o asîlere oldukça sert davranıyordu. Zamanında 18 bin kişinin idam edildiği veya hapislerde öldüğü yazılmaktadır. Ancak, böyle davranmakla ülkede sükûn ve emniyeti sağladı.

Halkın kalbine giden yolun iktisadî refahtan geçtiğini bilen Tolunoğlu Ahmed, kendisinden önce konulan ağır vergileri kaldırarak, yolsuzluk yapan maliye görevlilerinin işlerine son verdi. Maliyeyi güvendiği âdil kimselere emanet etti. Halka iktisadî muamelelerde güven vermek için 872 yılında bastırdığı bakır paraya ilâve olarak ayarı, ağırlığı ve kalitesi düzgün "el - Dinar el - Tolûnî" diye anılan yeni dinarlar çıkardı (830). Bu malî politikayı akıllı bir ziraî, sınaî ve ticarî politika ile destekledi. Çiftçilere iyi davranarak onların yükünü hafifletti. Nil'in suyunun akışını düzene sokmak için çalışarak Ravda adasındaki *Mikyâs*'ı (Nilometre) yeniden yaptırdı. Su yollarını ıslah ederek yeni su yolları ve su kemerleri inşa etti. Tarımda verimi artırıcı tedbirler aldı. Bütün bu alınan tedbirler sonunda Tolunoğlu Ahmed'den önce yıllık 800 000 dinar olan Mısır *harac*'ı, onun zamanında 4 300 000 dinara yükselmişti. Öldüğü zaman bıraktığı miras, zamanında Mısır'ın ulaştığı zenginliği göstermeğe yeter. O, saray, ordu ve donanması için yaptığı harcamaya ilâve olarak, imar faaliyetleri ve vakıflar için sarf ettiği muazzam meblâğın dışında, öldüğü zaman 10 milyon dinar nakit altın para, 7 bin köle, 24 bin hizmetçi, 7 bin binek atı, 6 bin katır ve eşek, 300 özel binek hayvanı, 100 saf kan yarış atı miras bırakmıştı. Harcadıklarının dışında hazinesine giren yıllık gelir bir milyon dinar idi.

Tolunoğlu Ahmed, sanat erbabı üzerindeki vergileri hafifleterek onları teşvik etti. Yolların emniyetini sağlayarak vergileri düşürmek suretiyle iç ve dış ticareti destekledi. Bu gelişmeler sonunda, Mısır, bu devirde doğu ile batı arasında bir ticaret merkezi haline geldi.

Tolunoğlu Ahmed'in ihsanı bol, sadakası geniş ve sofrası herkese açıktı. İnsanlar arasında fark gözetmeksizin âdil muamele eder ve memuriyetlere yapılan tayinlerde ırk ve mezhep farkı gözetmezdi. Hristiyanlara, Yahudi ve Kıptîlere anlayışla muamele ederdi. Bundan dolayı her ırk ve dinden Mısır halkı Tolunoğlu Ahmed'i çok seviyordu. Ölümle sonuçlanan hastalığı sırasında her üç dinin mensupları, ellerinde mukaddes kitapları ile, öğretmenler öğrencileri ile sahraya çıkarak hep birlikte onun iyileşmesi için dua etmişler ve ölümünden sonra da cami, kilise, manastır ve havralarında onun ruhuna dualar okumuşlardı.

Tolunoğlu Ahmed, Mısır'da adını ebedîleştiren pek çok imar faaliyetlerinde bulunmuş ve eserler yaptırmıştır. Mısır'a geldiğinde kısa bir süre valilerin oturduğu Asker şehrinde ikamet eden Tolunoğlu Ahmed, kendisini geçici bir Abbasî valisi değil, fakat Mısır'ın bağımsız bir hâkimi olarak düşündüğü için kendisine ve haleflerine başşehir olacak yeni bir şehir kurmağa karar verdi. Başlangıçta bir mil kare ebadında olan ve Katâ'i adı verilen bu şehrin merkezinde Tolunoğlu Ahmed'in sarayı bulunuyor ve onun etrafını kumandanların ikametgâhları ve ordusunun kışlaları çeviriyordu. Her biri ayrı bir hizmet için kullanılan ve o adla anılan, pek çok kapısı olan bu sarayın inşası için 50 000 dinar sarf edilmişti. Sayısının 100 000'e ulaştığı söylenen T. ordusunun esasını Türkler, Sudanlılar ve köleler teşkil ediyor ve her sınıf asker Katâ'i'de milliyetlerine göre ayrı mahallelerde oturuyorlardı. Bu kalabalık ordu ve sarayın hizmetini gören her sınıf insan, bunların etrafında kendilerine mahsus mahallelerde yerleşmişlerdi. Her meslek erbabının kendisine has yerlerde oturduğu bu şehrin muntazam bir planı vardı. Pek çok cami, çarşı, han, hamam, değirmen ve fırın şehri süslüyordu. Zamanla büyüyüp gelişen ve Asker ve Fustât ile birleşip bir tek şehir haline gelen Katâ'i'nin hilâfet ordusu tarafından yerle bir edildiği zaman yüz bin hane olduğu söylenmektedir. Bugün artık hepsi tarih kitaplarında kalmış bulunan Tolunoğlu Ahmed'in bu tahribattan kurtularak günümüze kadar gelebilen tek eseri, kendi adı ile anılan Tolunoğlu Ahmed Camii'dir. Yeşkür Dağı üzerinde Sâmerrâ Ulu Camii planında yapılan bu eserin minaresi nev'inin Mısır'daki tek örneğidir. Rivayete göre, Ahmed, bu camii firavunlardan birinin mezarından çıkan define ile yaptırmış ve cami için harcadığı 120 000 dinardan arta kalan define parasını da yine Mısır'da nev'inin ilk örneği olan kendi

yaptırdığı hastahaneye ve diğer hayır işlerine vakfetmişti. Camiin içinde bir de eczahane vardı. Ayrıca, burada her cuma günü namaz kılarken hastalananları ânında tedavi etmek üzere bir de tabip bulunuyordu. Camiin yanında biri kadınlar ve diğeri erkekler için olmak üzere iki de hamam yapılmıştı.

Tolunoğlu Ahmed'in 17 yıl süren planlı, şuurlu ve kararlı tedbir ve icraatı sonucunda Mısır'ın ulaştığı maddî refah onun ölümünden sonra pek uzun ömürlü olmadı. Her ne kadar Humâraveyh babasının her sınıf halk tarafından sevilmesinin esas sebebinin onun askerî başarıları değil, gelir ve refahı artıran tedbirleri ve imar faaliyetleri olduğunu bilerek babasının yolunda gitti ise de, daha ziyade göz kamaştırıcı saraylar, ağaçlarının gövdeleri madenî levhalarla kaplı parklar, içi civa dolu havuzlar, halı gibi özenli ve bakımlı bahçeler v.b. yaptırmak gibi lüks ve israfa dönük harcamalarda bulundu. Onun yaşadığı bu debdebeli hayatın masraflarına, kızının çeyizi için yaptığı akıl almaz harcamalar da eklenince devletin hazinesi tamtakır kaldı. Humâraveyh 896'da öldüğü zaman tarihçinin deyişiyle "kendisi için ölünebilecek en uygun zamanı seçmişti". Çünkü arkasından Mısır tahtına geçen oğulları askere cülûs bahşişi verecek para bile bulamamışlardı. Buna rağmen Humâraveyh'in *Bin bir gece masalları*'nı gölgede bırakan yaşayışı, Mısırlıların anılarında yüzyıllarca Mısır'ın zenginlik ve servetinin canlı bir örneği olarak kalmıştır.

Humâraveyh'in haleflerinin on yıllık saltanatı sonunda Mısır, tekrar Tolunoğlu Ahmed'in vali naibi olarak geldiği zamanki durumuna dönmüş, o zamanın İslâm dünyasının bu en zengin ülkesi, İslâm ordusu tarafından acımasızca yağmalanarak harabeye çevrilmiştir.

T., Mısır tarihinde askerî bir rejime dayalı yabancı bir hâkimiyeti temsil etmekle birlikte, Mısır'ı İslâm fethinden beri erişemediği iktisadî bir refah ve siyasî bağımsızlığa kavuşturmuş ve kendisinden sonra orada kurulacak devletlere de güzel bir örnek olmuştur. (K. Yaşar Kopraman)

TOLÜOL (Metilbenzol), $C_6H_5(CH_3)$, hoş aromatik kokulu, renksiz, su gibi berrak, güçlü ışık kıran bir sıvı. T., ateşte hemen parladığından tehlikelidir, parlak alevle is çıkararak yanar; yoğunluğu 0,8716; ergime noktası —95°C; kaynama noktası 110,8°C; suda pek çözünmez, alkol, eter ve karbon sülfüre istendiği oranda karıştırılabilir. T., petrolde az miktarda bulunur; genellikle ham gaz ve taş kömürü katranı damıtılmasından sağlanan hafif yağlardan elde edilerek benzaldehit, benzoik asit, toluidinler, trinitrotolüol, sakarin, kodein v.b. lerinin sentezinde kullanıldığı gibi, lakları çözen madde, klorkauçuk seyrelticisi ve mikroskopide renk açma maddesi olarak kullanılır. R. Koch ve K. Ziegler'e göre T., propen ve büten'in 400 - 500°C sıcaklığında kromoksitli kontaklarda da elde edilebilir.

TOLYATTİ (eski adı : Stavropol; 1935 - 1943 yılları arasında Voroşilovsk adını almıştır), Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nde, Kuzey Kafkasya'da, Volga ırmağı kıyısında bir şehir. Nüfusu 502 000 (1979)'dir. Makine ve özellikle otomobil sanayii gelişmiştir. Çevresinde tabiî gaz elde edilir. Eski bir yerleşme yeri olan şehre, Yalta'da ölen İtalyan Komünist Partisi kurucularından Palmiro Togliatti (b. bk.)'nin adı verilmiştir.

TOM, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nde, Batı Sibirya'da, Novo - Kuznetsk, Kemerovo ve Tomsk illerini sulayan bir ırmak, Ob nehrinin sağ kolu. Uzunluğu 840 km dir.

TOM KİŞİ, Tom ırmağı kıyısında oturan Şorlara verilen ad. Bk. ŞOR'LAR.

TOMAHAWK [*tọmīhōk*] (İng. < Algonkin), Kuzey Amerika yerlilerinin savaş baltasına verilen ad.

TOMAKOMAY veya TOMAKOMAI, Japonya'da Hokkaido adasının güney kıyısında bir şehir. Nüfusu 101 600 (1970)'dür. 1963'te inşa edilen liman havuzu 10 000 tonluk gemilerin yapım ve onarımına elverişlidir. Liman sahası, sanayi kuruluşları için hazırlanmıştır. 1910'da kurulan kâğıt fabrikası Japonya'nın en büyük kâğıt üretim kuruluşudur.

TOMARZA, Kayseri iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 1 500 km², nüfusu 41 109 (1980)'dur. Toklar adlı bir bucağı vardır. İlçe merkezinin nüfusu 7 733, yüksekliği 1 375 m dir. Daha önce Develi ilçesine bağlı bucak iken, 1953'te ilçe durumuna getirilmiştir. İlçe, ilin güney-doğu bölümündedir. Kuzeyinde Kayseri merkez ilçesi ile Bünyan, Pınarbaşı ilçeleri, doğusunda Sarız ve Adana'nın Tufanbeyli, güneyinde ve batısında Develi ilçesi vardır.

İlçe arazisi, ortasında çok yeri düzlük ve dalgalı yerler halinde bir tekne (1 350 - 1 500 m) ile bunun güneyinde Süvegen dağı (1 953 m), kuzeyinde Aygörmez dağı (2 072 m) ve daha alçak birtakım dağlar uzanır. Arazinin hemen her yeri Erciyes dağından ve çevresinden kaynaklanan kalın genç volkanik örtülerle kaplıdır.

İlçeden Seyhan ırmağının büyük kollarından olan Zamantı Suyu geçer. Erciyes'ten gelen Akarçay, ilkbaharda karların erimesiyle kabarır, zaman zaman çevreyi sular altında bırakır. Bu taşkınları önlemek için bir küçük baraj ve tarlaları sulamak için birkaç bent yapılmıştır.

İlçede yazları kurak ve sıcak, kışları soğuk ve kar yağışlı bir iklim vardır (yıllık sıcaklık ortalaması 8,5°C, temmuz 20°C, ocak —3°C). En yüksek sıcaklıklar 35°C yi geçer, en düşük sıcaklıkların —25°C yi bulduğu olur. Şiddetli donlar belirir, toprağa 20 - 30 cm işler. Yıllık yağış 446 mm dir. Yağışlar en çok ilkbaharda, kısmen kışın olur. Yaz ve güz başı kuraktır. Kar örtüsü 20 - 30 cm yi bulur. Dağlarda (Süvegen ve Büyük Kızıldağ) yer yer ardıç, meşe, karaağaçların bulunduğu sahalar var ise de, çok yeri ağaçsızdır. Akarsu boylarında yer yer söğüt ve kavak ağaçları vardır. İlçede hububat (buğday, arpa, yulaf) tarımı çok yer tutar, nohut ve mercimek de çok yetiştirilir. Son yıllarda şeker pancarı ekimine de önem verilmiştir. Makineli tarımda gelişme başlamıştır. İklimin kurak olması, tarımın nadas hububat ekimi münavebesine bağlanmıştır. İlçede hayvan yetiştiriciliği de yapılmaktadır.

Hayvan besiciliğinde et, süt, yün ve yapağı, deri vb. ürünler yer tutmuştur. 1973 verilerine göre, 11 400 koyun, 16 500 kıl keçisi, 44 500 sığır ve 600 baş manda beslenir. Yük ve binek hayvanı olarak faydalanılan eşek sayısı 6 800, at 1 000 kadardır. Son yıllarda verimi düşük sığırların ıslahına çalışılarak montafon sığır yetiştiriciliğine de girişilmiştir.

İlçe merkezi T. (eski adı : Köstere), Erciyes dağını doğudan kuşatan bir düzlüğün kenarında bir kasabadır. 1950'de henüz bucak merkezi iken 2 515 nüfuslu olan kasaba, gelişerek küçük bir şehir olmaya başlamıştır. Yeni yapılar bu-

lunmakla beraber, eski kasabadan kalma tek katlı, taş duvarlı, düz ve toprak damlı evlerin sayısı da çoktur. Yeni yollar ve meydan yapılmış, canlı bir çarşı oluşmuştur. İlk ve orta okulları (köylerde 59 ilk okul, 17 sağlık merkezi), imar planı (1953), elektrik, içme ve kullanma suyu vardır. Kayseri'ye asfalt kaplı bir il yoluyla bağlıdır. Develi ve Pınarbaşı'na da stabilize yollarla bağlanmıştır.

1980 ortalarında T.'da bir "halı ipliği fabrikası" (68 000 m^2 lik yerde)'nın hazırlıkları yapılmış, çevredeki halı tezgâhlarının ihtiyacını karşılayacak büyüklükte (yılda üreteceği halı ipliği 500 ton kadar) olması planlanmıştır. (R. İzbırak)

TOMASI, Giuseppe (Palermo 1896 - Roma 1957), İtalyan yazarı. Edebî bir olay yaratan tek romanını *(Il Gattopardo)* ölümünden biraz önce tamamlamışsa da, bu eser ancak ölümünden sonra G. Bassani tarafından 1958'de yayımlanmıştır. Ölümünden sonra yayınlanan hikâyeleri *(Racconti)* [1962] T.'nin ününü artırmıştır.

TOMASZOW MAZOWIECKI [*tomaşuf mazovyetski*], Polonya'da, Lodz voyvodalığında, Pilica ırmağı kıyısında bir şehir. Nüfusu 55 000 (1971)'dir. Tekstil, sunî elyaf, ipek, makina, yağ, bira, kiremit fabrikaları vardır.

TOMBAUGH [*tombō*], **Clyde William** (doğ. Streator, Illinois 1906), Amerikalı astronom. Başlangıçta tarımla uğraşmış, daha sonra Lowell Rasathanesinde asistanlık yapmıştır. 1955'ten başlayarak New Mexico State University (New Mexico)'de astronom olarak çalışmış, 1965'te aynı üniversitede profesörlüğe atanmıştır. T., 18 şubat 1930'da Lowell Rasathanesinde Plüton (Pluto) gezegenini keşfetmiştir.

TOMBOLO (İta. Tombolo), bir adayı kıyıya bağlayan ok. T.'ların oluş şekilleri "kıyı okları"nın aynıdır. Ancak, bulunuş şekilleri farklıdır. Kıyı okları, akıntıların sürükledikleri materyallerden oluşurlar. Akıntılar, kıyı çizgisinin bütün girinti çıkıntılarını izlemezler. Burunlar arasındaki koylarda derinlik genellikle fazladır ve akıntı hızı azdır. Bu sebeple sürüklenen maddeler, burnun terk edildiği noktadan itibaren dibe çökelmeğe başlar. Bu birikme uzun bir süre devam ettiği takdirde, bir burundan başlayarak akıntının ilerlediği yönde koy ağzına doğru uzanan bir set teşekkül eder. Görünümü ile bir "ok"a benzeyen bu oluşuklara "kıyı oku" adı verilir. Şayet kıyı oku uç tarafında bir ada ile birleşirse T. denir. Bazen bir ada birkaç okla karaya bağlanmış olabilir, bu gibi T.'lara "birleşik T." adı verilir. Örnek olarak, İtalya'nın batı kıyısındaki Monte Argentario T.'su bir birleşik T.'dur ve üç okla kıyıya bağlanmıştır. Bunun gibi, Marmara denizinde Kapıdağı yarımadasını karaya bağlayan alüvyal kısım da bir birleşik T.'dur. Ayrıca, İstanbul'un batısında Tuzla kıyılarında T.'lar bulunur. (Ö. Sür)

TOMMASEO, Niccolò (Şibenik, Dalmaçya 1802 - Floransa 1874), İtalyan yazarı, siyaset adamı ve sözlükçüsü. Annesinin etkisi altında başladığı eğitiminin ilk yıllarında dinî bilgiler yanında Latince ve çağdaş edebiyat öğrenmiş, 1824'te Milano'ya gidip edebiyat çevreleriyle ilişkilerini ilerletmiştir. Bu yetişmesi sırasında ilmî dil çalışmaları yanında, milliyetçilik fikirlerini de birleştirmiştir. Halk edebiyatı çalışmalarına yönelmiş, Floransa'ya geldiği zaman ilk eserlerini verdiği gibi, İtalyan dili sözlüğü *(Dizionario della lingua italiana)* hazırlıklarına başlamıştır. İlmî çalışmaları yanında, devrin siyasî akımlarına da girmiş, İtalyan Birliği'nin kurulması faaliyetlerinden uzak kalmamıştır. 1839'da esas vatanı saydığı Venedik şehrine gelmiş, tercümelere ve orijinal çalışmalarına hız vermiştir. Venedik'e gelmeden önce kaleme aldığı eserlerinde, içinde bulunduğu ruhî ve siyasî buhranları aksettirmiştir. Venedik şehrinde halk şiiri çalışmalarını dört cilt halinde toplamıştır *(Canti popolari, toscani, corsi, illirici, greci.* 1841 - 1842). 1848'de geçici bir süre Avusturya idaresine baş kaldırarak müstakil bir idare kuran Venedik'te Millî Eğitim Bakanlığı yapmış ise de, Avusturya işgaline engel olunmadığı için ertesi yıl Korfu adasına gitmiştir (1849 - 1854). Burada siyasî hâtıralarını yazmıştır *(Venezia negli anni 1848 - 1849).* 1856'da Torino'ya geldiği zaman uzun süreden beri hazırladığı İtalyan dili sözlüğünün yayınına başlamıştır. Sonradan U.T.E.T. adını alan Pompa yayınevi bu büyük eseri yayınlamıştır. Günümüzde aynı yayınevi, yeni ilmî sonuçlara göre bu sözlüğün yeniden yayınına başlamıştır. 1859'da Floransa'ya tekrar gelen T., bu çalışmasını bitirmeğe çabalarken 1868'de *Accademia della Crusca* (İtalyan Dil Akademisi)'da millî dilin birliği hakkında uzun bir konuşma yapmış, bu konudaki düşüncelerini açıklamıştır. Hazırladığı sözlük büyük rağbet görmüş ve uzun yıllar temel sayılmıştır. Venedik şehrinin en merkez yerlerinden birinde (Campo San Stefano), T.'nun büyük boy bir heykeli dikilmiştir. (M. Şakiroğlu)

TOMONAGA, Sin - İtiro (doğ. Tokyo 1906), Japon fizikçisi. Kyoto Üniversitesinin fizik bölümünü bitirmiştir. 1932 - 1940 yılları arasında Fizik ve Kimya Araştırmaları Enstitüsünde atom fizikçisi olarak çalışmıştır. Bu arada iki yıl Leipzig'de Werner Heisenberg'in yanında okumuştur. 1941'den başlayarak muhtelif Japon üniversitelerinde, Optik Araştırmalar Enstitüsünde müdür olarak çalışmıştır. Japon Bilim Kurulu başkanlığına seçilen T., alanlar teorisi konusunda ileri sürdüğü bir çözüm yolu dolayısıyla 1965 Nobel fizik armağanını Richard Ph. Feynman ve Julian S. Schwinger ile paylaşmıştır. *Quantum mechanics* adlı eseri 1949'da çıkmıştır (2 cilt).

TOMONAGA, Sin - İtiro

TOMPA [*tompo*], **Mihály** (Rimaszombat, Gömer 1817 - Hanva 1868), Macar şairi. Öğrenimini maddî sıkıntılar içinde yapmıştır. İlk şiirleri 1840'ta çıkmıştır. Halk türküleri, manzum halk masalları ve efsaneler yazan T., Petőfi, Arany gibi büyük şairlerle yakın dostluk bağları kurmuştur. Petőfi ile 1845'te başlayan dostluğu 1847'de sona ermiştir. 1848 hürriyet savaşından önce yaygın bir ün kazanan T., asıl ününü *Népregék. Népmondák* (Halk masalları. Halk efsaneleri) [1846] adlı eserine borçludur. Bu eserlerinin konularını bir yandan halk masal ve efsanelerinden, bir yandan da kendi muhayyilesinden almıştır. Hürriyet savaşının başarısızlığı karşısında duyduğu ruhî çöküntüyü *A gólyához* (Leyleğe) [1852] adlı şiirinde dile getirmiştir. Bu şiir yüzünden hapse atılmıştır. Daha sonra duygularını allegorik eserlerinde anlatmaya

çalışmıştır. Hürriyet savaşından sonra *Virágregék* (Çiçek masalları) adlı eserini vermiştir. Bu masalların kahramanları, insanî duygu ve ihtirasları temsil eden çiçeklerdir.

TOMRUK, Ahmet Esat (İstanbul 1877 - İstanbul 1966), Türk ajanı. *İngiliz Kemal* takma adıyla da tanınan T. faaliyetleri sebebiyle daha Galatasaray lisesinde okurken hafiyeler tarafından takip edilmeğe başlanmış ve tutuklanmıştır. Bir ara Avrupa'ya kaçan T., I. Dünya Savaşı başlarında tekrar İstanbul'a dönmüş ve savaşa önce Çanakkale cephesinde katılmıştır. Daha sonra İstanbul'a gelen yabancı devletlere ait denizaltıların mürettebatıyla ilişki kuranları tespit etmekle görevlendirilmiştir. Sarı Şeyh takma adıyla tanınan ve yoğun faaliyetlerde bulunan İngiliz casusu Lawrence'i Dramalı Rıza Bey ile birlikte takip etmiş, ancak İstanbul'un İttifak Devletleri tarafından işgal edilmesi üzerine Anadolu'ya geçmiştir. Biga'da bulunan Karahasan çetesi ile Balıkesir'deki Kuva-yı Milliye'de görev almış, buralardaki çalışmalarından dolayı da kendisine ün sağlayan İngiliz Kemal adı verilmiştir. Bir ara Anzavur ve Gâvur İmam çetelerinin faaliyetlerini önlemeğe çalışmış, işgal altında bulunan İzmir'de istihbaratla görevlendirilmiştir. Ayrıca Antalya civarında çalışan bir Yunan casusluk şebekesini ortaya çıkararak yakalanmalarını sağlamıştır. İstiklâl Savaşı'ndan sonra da yurt dışında çeşitli istihbarat işlerinde görevlendirilmiştir.

T.'un faaliyetleri ve hayatı sonradan çevrilen birçok Türk filmine de konu olmuş ve halk arasında efsanevî bir kahraman olarak ünü daha çok yayılmıştır.

TOMRUK, Mehmet Mahir (İstanbul 1885 - İstanbul 1954), Türk heykeltıraşı. Vefa İdadisini bitirdikten sonra 1913'te Sanayi-i Nefise Mekteb-i Alîsinin heykel bölümüne girmiş, önce Oskan Efendi'den, sonra İhsan Bey'den ders almış ve 1916'da mezun olmuştur. Öğrenimine Almanya'da Münih Güzel Sanatlar Akademisi'nde devam etmiş, Prof. Kurtz ve Prof. Belecker'in yanında okumuştur. Burada yaptığı bazı eserleri Almanya'da sergilenmiş ve beğenilmiştir. Bu akademiden 1924'te mezun olduktan sonra memlekete dönmüştür. 1926'da Sanayi-i Nefise Mekteb-i Alîsinde önce modelaj öğretmenliği yapmış, 1933'te heykel bölümü atölye öğretmenliğine getirilmiştir. T., 1937 - 1966 yılları arasında burada ve Teknik Üniversite'de görev yapan ve Ankara'da Atatürk'ün at üzerindeki heykeli ile de tanınan Rudolf Belling (b. bk.) ile derslere girmiş, onun yaptığı konuşma ve eleştirileri Türkçeye çevirmiştir.

Antik heykelleri seven ve klasik sanata bağlı natüralist bir sanatkâr olan T.'un İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'nde bronz ve alçı baş heykelleri bulunmaktadır. Özellikle "Annesinin başı" adlı büst, T.'un modern sanata yabancı olmadığını göstermiş, tabiata sadık kalan bir natüralist olmakla birlikte ayrıntıya kapılmayarak şekil, hacim ve bütünlük ahengine önem verdiğini ortaya koymuştur. Bu eser, kütleyi hâkim kılan başarılı bir sentez ve olgun bir modleye sahip olup, pasajlar yumuşak ve formlar ahenklidir. Üslûbunda genellikle Alman neoklasizminin etkileri hâkimdir.

İlk Türk heykeltıraşlarından biri olan T.'un abidevî heykellere karşı bir bağlılığı olduğu söylenebilir. T.'un, bir heykel, küçük ayrıntıdan oluşan bir bütün değil, ancak küçük ayrıntıya ayrılabilen bir bütün olmalıdır, şeklindeki düşüncesi heykel anlayışını ortaya koymaktadır.

TOMSK, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nde, Batı Sibirya'da, Tom ırmağının sağ kıyısında, ırmağın Ob'a karıştığı yerden 60 km uzaklıkta bir şehir. Nüfusu 386 000 (1975)'dir. Büyük bir kültür (üniversite) ve sanayi (makine, kereste ve yiyecek maddeleri) merkezi olarak gelişmiştir. Son yıllarda nükleer araştırma merkezi olarak da önem kazanmıştır.

T. 1604'te, Çar Boris Godunov zamanında kurulmuştur. Başlangıçta Batı Sibirya'da Rus hâkimiyetini yaymak üzere bir kale olarak büyük önem kazanmıştır. 1614'te ayaklanan Kırgızlar ve diğer Türk boyları T. kalesini kuşatmışlar ve çevresini yağma etmişlerdir. 1617, 1657 ve 1698 yıllarında da şehir Türk boylarının saldırılarına uğramıştır. Daha doğuda Krasnoyarsk, Yeniseysk (Eniseysk) gibi birtakım kalelerin kurulması üzerine T., savunma bakımından eski değerini kaybetmiştir. Buna karşılık ekonomi ve kültür bakımlarından gelişerek Orta Sibirya'nın il merkezi olmuştur. 1824'te T. ilindeki altın madenlerinin işletilmesi şehrin süratle büyümesine yol açmıştır. Öğretim ve eğitim kuruluşlarının sayısı bakımından T., Sibirya'da birinci yeri almıştır. Sibirya'da ilk üniversite 1888'de T.'ta açılmıştır.

Asıl şehir ve kale, Uşay çayının her iki yanına düşen tepeler üzerine kurulmuştur. Türk mahallesi, yılın bazı mevsimlerinde su altında kalan alçak bir alanda uzanır.

TOMSONİT (Comptonit), $NaCa_2Al_5Si_5O_{20}.6H_2O$, beyaz, gri veya sarı renkte yarı parlak, bazen bulanık, rombusal - holoedrik kristal veya çubuksu, bazen küresel veya yumrusu agregatlar; yoğunluk 2,3; sertlik derecesi 5-5,5; hamlaçta beyaz cam olarak şişer, klorhidrik asit ile jelatinleşen bir kütle verir.

Bulunuşu : Bohemya, İzlanda, Hindistan ve Colorado'da olduğu gibi, bazaltik ve fonolitik püskürük kayalar boşluklarındadır.

TOMYRİS veya THOMYRİS, Massaget kraliçesi (M. Ö. VI. yüzyıl). Herodotos'un anlattığı bir efsaneye göre, oğlunun ölümünün öcünü, Pers kralı Kuruş (Kyrus)'un başını kana daldırıp boğarak almıştır. T.'in, Kuruş'un başını kan dolu bir vazoya daldırttığı sahne, tanınmış ressamlara ilham vermiştir. Rubens bu sahneyi iki defa işlemiştir.

TONČIC - SORINJ [*tonçiç - zorin*], **Lujo** (doğ. Viyana 1915), Avusturyalı siyaset adamı ve hukukçu. 1949'da milletvekili seçilerek meclise girmiştir. 1956 - 1959 yılları arasında meclisin dışişleri komisyonu başkanı olarak Avusturya'nın tarafsızlık politikasının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. 1956 - 1966 yılları arasında Avrupa Konseyinin danışman üyesi olarak çalışmıştır. Daha sonra dışişleri bakanı (1956 - 1966) ve 1969'da Avrupa Konseyinin Genel Sekreteri olarak görev yapmıştır.

TONEGAWA, Japonya'da bir ırmak. Uzunluğu 322 km dir. Japonya'nın ikinci en uzun ırmağı ve en önemli akarsuyudur. Kanto düzlüğünden geçer, İnubo burnunda, Tokyo'nun 90 km doğusunda Büyük Okyanus'a dökülür.

TONGA ADALARI (İng. Friendly Islands, Alm. Freundschafts - Inseln), Güney Pasifik Okyanusunda aş. yu. 200 adadan meydana gelen adalar topluluğu ve bir krallık. Yüzölçümü 699 km², nüfusu 90 128 (1976) olup, başşehri 259 km² büyüklüğünde ve 48 500 (1967) nüfusu bulunan Tonga-

tapu adasındaki Nuku'alofa (18 312)'dır. Nüfusun büyük bir bölümü 1822 - 1845 yılları arasında Hristiyanlığı kabul etmiştir. T. A. tropik deniz iklimine sahip olup yılda 1 500 - 1 700 mm yağış alır. Halkı muz ve Hindistan cevizi tarımıyla geçinir. Son zamanlarda turistik gezi merkezi olarak ün almıştır.

T. A.'nda eğitim 6 - 14 yaşları arasında mecburîdir. Üniversite öğrenimi için öğrenciler devlet bursu ile genellikle Avustralya, Yeni Zelanda ve Fiji adalarına gönderilmektedir.

Tarih: T. A.'nın 2 500 yıllık bir geçmişi olduğu bilinmektedir. Adalarda oturanların ataları Samoa adasından göç etmiştir. T. A.'na ilk olarak 1616'da Hollandalı denizciler, Willem Cornelis Schouten ile Jacob Lemaire, Niuas adasında demir atarak çıkmışlardır. Daha sonra kaptan James Cook, 1773 ve 1777 yıllarında bu adalara yaptığı geziler sırasında Lifuka adasına Friendly Island adını vermiş, bu ad Avrupalılarca bütün adalar topluluğu için kullanılır olmuştur. 1845'te kral I. Tupou, adalardaki iç savaşlara son verip birliği sağlamış ve krallığını kurmuştur. 1900'de imzalanan Britanya - Tonga arasındaki antlaşma ile T. A. İngiliz idaresini kabul etmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra daha fazla serbest kalma imkânı bulan T. A. idaresi, iç işlerinde tamamen bağımsız olarak hareket etmiştir.

T. A. krallığı 4 haziran 1970'te Büyük Britanya Topluluğu (İng. Commonwealth) içinde bağımsızlığını ilân etmiştir. 1965'ten beri IV. Tupou Taufa'ahau (doğ. 1918) krallığını sürdürmektedir.

TONGUZ DİLİ : bk. TUNGUZ DİLİ.

TONGUZ'LAR veya **TUNGUZ'LAR** : bk. EVENKİLER.

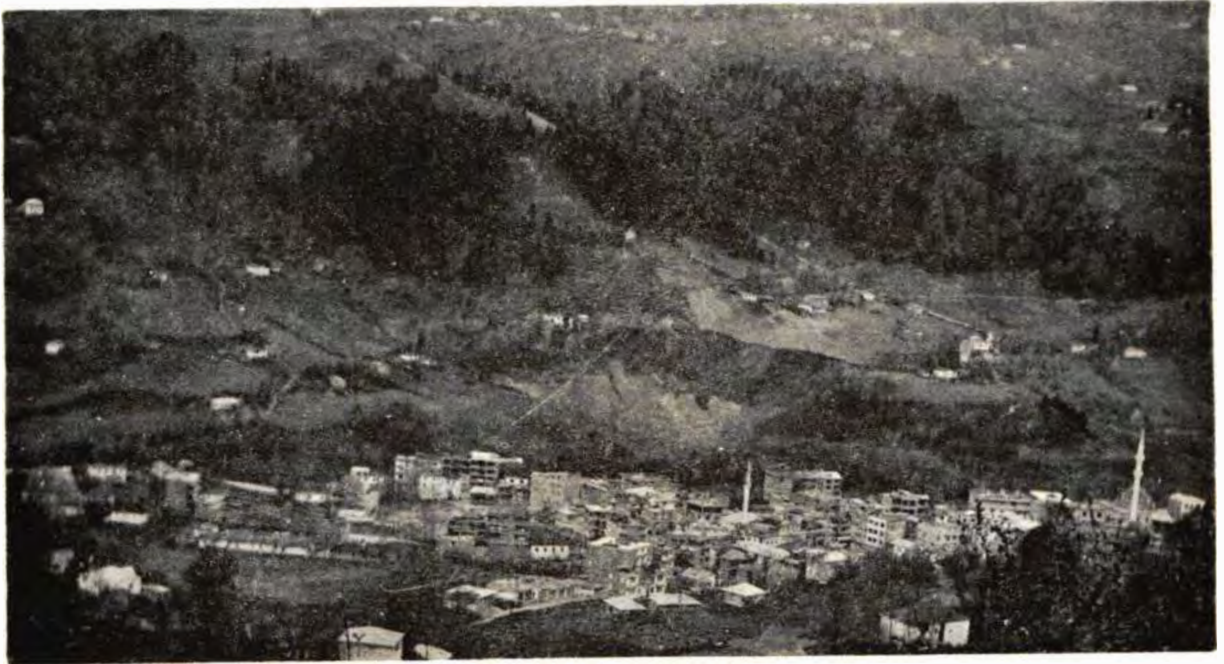
TONKİN veya **TONKING,** eskiden Kuzey Vietnam'ın kuzey bölümüne verilen ad. Bk. ANNAM, VİETNAM, Kuzey.

TONLE - SAP, Kamboçya'da bir göl. Mekong vadisinin fazla sularını toplar, 3 000 km² den 20 000 km² ye kadar genişliğe uzanan T., 14 m derinliğe de ulaşır. Sularının yükseldiği sıralarda kenarlarında balıkçılık faaliyetleri görülür. Üretimin büyük bir bölümü Çinli balıkçılar aracılığıyla Singapur'a ihraç edilir.

TONUS (Yun. *tonos* = gerilim), sinir merkezleri tarafından idare ve kontrol edilen çizgili kaslar ile mide, rahim gibi organlardaki kasların hafif ve sürekli olarak kasılması. T. beyin ve beyincikteki merkezlerin kontrolü altında bulunmakla birlikte doğrudan doğruya kas içinde bulunan golgi organları ile sinir-kas iği adlarını taşıyan iki özel oluşumun da etkisi altındadır. Organlardaki sinirlerin kesilmesi sonunda kaslarda çözülme ve bozukluklar ortaya çıkar. Bu çözülmeye atoni, bozulmaya da distoni adı verilir. Kaslar, sinirler kesildiği sırada sarkmış durumda ise aynı durumda kalır; hareket halinde iken kesildiğinde de herhangi bir enerji sarfına gerek duyulmaksızın hareket halindeymiş gibi sabit kalır.

Vücuttaki kasların, hareket kasları ve T. kasları olarak ikiye ayrıldığı bilinmektedir. T. veya kasların tonik kasılması, hareketleri sağlayan faz T.'u karşılığı olarak eklemleri belirli bir biçimde tutarak duruşu sağlar. T.'u piramit dışı sinir yollarındaki nöronlar yönetir. Bu nöronların merkezleri beyindeki boz çekirdeklerde ve beyin sapında bulunmaktadır. Bu merkezlerin çalışması da beyinciğin kontrolü altındadır. Tam dinlenme durumundayken hafif olan T. çeşitli durumlara göre değişikliklere uğramaktadır.

TONYA, Trabzon iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 265 km², nüfusu 24 901 (1980)'dir. 3 000'den çok nüfuslu bir köyü (İskenderli) vardır. İlçe merkezi 11 010 nüfusludur. İlçe, ilin batı bölümündedir. Batı ve kuzeyinde Vakfıkebir, doğusunda Akçaabat, güney-doğusunda Maçka ilçeleri, güneyinde Gümüşhane'nin Torul ilçesi vardır. Daha önce Vakfıkebir ilçesine bağlı bir bucak iken, merkezi Ortamahalle idi, 1954'te ilçe durumuna getirilmiştir.

TONYA : Genel görünüş

TONYA'dan bir görünüş

İlçe arazisi, Doğu Karadeniz Dağlarından denize doğru birer kol halinde uzanan Karakısrak dağı ve çevresinin (1 500 - 2 000 m) derelerle (Fol, Akhisar, Çamlık) parçalanmış bir bölümündedir. Burada denizden 20 km içerdeki ilçe merkezinin de yüksekliği 900 m dir. Bu arazi, Üst Kretase volkanik fasiyesi ile flişlerden bir yapı gösterir.

İlçede yazları sıcak, kışları ılımlı bir iklim vardır. Yıllık yağış 980 mm dir. Dağlara kar yağar, kar örtüsünün kalınlığı 1 - 2 m yi bulur. Donma az ve hafif olur. Dağ yamaçlarının çok yeri ormanlıktır. Meşe, kayın ve daha yukarılarda çam, ladin, köknar çoktur. İlçede çinko madenleri (yılda 4 000 ton üretim) bulunmaktadır.

İlçenin geçim kaynakları arasında alçak yerlerde yetiştirilen fındık (225 ton) ile meyvecilik, sebzecilik, hayvancılık yer tutar. Dağınık, dar ve inişli çıkışlı yerlerde aile işletmeleri birkaç hayvanı geçindirebilir ve en çok sığırcılık başta gelir. Koyun ve kıl keçisi de beslenir. Süt, yağ peynir, yoğurt, et, yün ve deri ürünlerinden faydalanılır. Süt sığırcılığında gelişme olmuştur. Derelerinde alabalık vardır.

İlçe merkezi T., derin bir vadinin tabanına yakın yerinde ve doğuya bakan bir sırt üzerindedir. İlçenin merkezine Ortamahalle adı verilir. Belediye 1954'te kurulmuştur. İmar planı 1967'de yapılmıştır. Elektriği, içme suyu, çarşısı, pazarı, hamamı, lisesi, meslek okulu, ilk okulları (köylerde 18), sağlık merkezi vardır. Vakfıkebir'den T.'ya uzanan kara yolu (21 km), kıyıya bağlantıyı sağlar. (R. İzbırak)

TONYUKUK, Gök Türkler döneminde yaşamış bir devlet adamı. Çin'de doğan, Çin geleneklerini her yönüyle tanıyıp bilen, askerlikten yetişen T., 680 yılında İlteriş Kutluğ Kağan'ın Çin'e isyanı ve Gök Türklere istiklâl sağlayan savaşları sırasında onunla birlikte bulunan, İlteriş ve Kapağan Kağan çağlarında başvezirlik ve başkumandanlık yapan, Türk devletinin politikasına uzun zaman yön vermiş, akıllı ve hikmet sahibi bir devlet adamıdır. Aynı zamanda Bilge Kağan'ın kayınpederi de olan T., 724 - 725 yıllarında ölmüş, ölmeden önce kendi adına bir yazıt diktirmiştir. Bu yazıt iki dikili taş üzerinde yazılan yazılardan meydana gelmiş olup birinde 35, diğerinde ise 27 satır bulunmaktadır. T., bu yazıtlarda Çin yönetimindeki yıllarından son yıllara kadar geçen olayları anlatmıştır. T. bu bakımdan Türk hatıra edebiyatının ilk temsilcisi ve ilk Türk tarihçisi olarak kabul edilmektedir. Hatıralarını sade ve sanatsız bir şekilde ve halk diliyle yazıtlara geçirmiştir. Olayları, sözü uzatmadan ana çizgileriyle vermiş, yeri geldikçe milletin ders alması için öğütlerde bulunmuştur. Zaman zaman ata sözlerine ve halk benzetmelerine baş vurarak sözlerinin etkisini artırmak istemiştir.

TONYUKUK : Tonyukuk yazıtı; Tonyukuk yazıtlarından bir bölüm

TONYUKUK : Tonyukuk yazıtına giden yol

T. yazıtı, Orhon ırmağı vadisinde, Tola ırmağının yukarı bölümünde, Bain Tsokto civarında 1897 yılında bulunmuştur. T. yazıtını Vilhelm Thomsen (b. bk.) çözmüş ve bilim dünyasına tanıtmıştır. Thomsen, 1922'de bu yazıtlar üzerindeki çalışmalarını yeniden ele alarak Dancaya çevirmiştir. T. yazıtındaki nesir, o zamanki Türkçenin en üstün anlatım özelliklerini taşır.

TONYUKUK ÂBİDESİ : bk. ORHUN ÂBİDELERİ.

TOOWOOMBA [*tivumbı*], Avustralya'da, Queensland bölümünde, Darling Downs (önemli bir tarım bölgesi) yanında bir şehir. Denizden yüksekliği 600 m, nüfusu 62 250 (1974)'dir. Ticaret ve turizm merkezi olarak gelişmiştir. Yakınında bir millî park kurulmuştur. Makine onarım kuruluşları vardır.

TOP, sadmenin sebep olduğu delme veya merminin paralanmasıyla elde edilen parça (şarapnel) ve ses etkisiyle hedef üzerinde etkili olacak gülle ve çeşitli cinsteki mermiyi, barut gazının sevk gücünden yararlanarak uzun mesafelere atabilen bir silâh. Çok eskiden beri muharebe alanlarının güçlü silâhı olan bugünkü T.'ların atası, ilk çağda gerilmiş kalın halatlar yardımı ile büyük taş ve okları fırlatma için kullanılan balista ve mancınıktır. T.'u kimin icat ettiği kesin olarak bilinmemektedir. İlk T.'lar dökme demirden yapılmış kalın borulardan ibaretti. Gülle bu borunun ağız kısmına yerleştirilir, arka kısmına da yeterince barut konarak ateşlenirdi. Zamanla T.'ların yapımında büyük gelişmeler oldu. Bugünün T.'ları, çelik alaşımdan dayanıklı namluları ve namlu içindeki yiv ve setler vasıtasıyla mermiyi çok uzaklara gönderebilecek niteliktedir. Eskiden T.'larla yalnız taş ve madenî güllelerin atılmasına karşılık, bugünün T.'çu mermilerine dökme demirden yapılmış aerodinamik bir görünüm ve gövdesine çeşitli türden patlayan maddelerin doldurulmasıyla üstün bir güç kazandırılmıştır.

T.'çu silâhlarının sınıflandırılması : T.'çu silâhları, namlulu T.'lar, füzeler ve hava T.'çusu olarak; namlulu T.'lar ise mermi yollarına göre T. ve obüs olarak sınıflandırılır.

T.'lar : Obüslere nazaran daha uzun namlulu (30 mm çap uzunluğundan daha yukarı) daha çok yatık mermi yolu ile ateş eden ve yüksek ilk hızı olan silâhlardır. Menzilleri (azamî mesafeleri) de daha uzundur.

Obüsler : Obüsler, namluları orta uzunlukta (20 - 30 mm çap uzunluğu arasında) olan T.'lara nazaran daha dik mermi yolu ve orta ilk hıza sahip silâhlardır.

Namlulu T.'lar çaplarına göre de sınıflandırılır.

Hafif T. : 105 mm lik obüsler dahil daha küçük çaplı T.

Orta T. : 105 mm lik T. ve 105 mm den büyük 155 mm den daha küçük çaplı obüsler.

Ağır T. : 155 mm lik T., 175 mm lik T. ve 203 mm lik obüsler.

En ağır T. : 203 mm den daha büyük çaplı T. ve obüsler.

T.'çu silâhlarının taşıma araçları bakımından sınıflandırılması : T.'çu silâhları muharebe alanına taşıma şekillerine göre, çekili T.'çu, kundağı motorlu T.'çu, sahra T.'çusu ve dağ T.'çusu olarak sınıflandırılır.

Çekili T.'çu : Ayrı bir araçla (genel bir deyişle T. çeker) çekilmek veya taşınmak üzere yapılmış bir kundak üzerine yerleştirilmiş silâhlardır. Bir çekili silâha ayrıca monte edilen itici güç aracılığı ile yardımcı hareket yeteneği verilebilir. Bu itici güç silâha kısa mesafelerde mevzii değiştirme imkânı sağlar.

Kundağı motorlu T.'çu : Araç ve silâh için motor gücü sağlayan taşıma araçları üzerine yerleştirilmiş namlulu T.'lar ve rampalardır.

Hava T.'çusu : Taşınması ve ateş etmesi için kullanılan uçağa monte edilen veya onun bir parçası olarak yapılan bir silâh.

Dağ T.'çusu : Parçalara ayrılarak hayvan üzerinde yüklü olarak taşınmak veya yedekte hayvanla çekilmek suretiyle ulaştırılan T.'lardan oluşan T.'çu. T., hayvan yerine arazide hareket yeteneği olan çok hafif araçlarla çekilmek veya parçalara ayırarak bindirilmek suretiyle de hareket ettirilebilir.

Günümüz klasik silâhlarının en önemlilerinden biri olan tanklar, taşıdıkları T. çaplarına göre adlandırılırlar. Bu T.' ların en önemli özelliği daha çok görerek atış yapmasıdır. Tank T.'çusu ancak zorunlu hallerde görmeyerek atış yapar ve hedef mesafe kartları kullanır. Bu T.'ların nişancı, doldurucu ve komutan olmak üzere üç kişilik mürettebatı vardır ve ateşleme ile T.'un hedefe tevcihi elektrik gücüyle yapılır. İlk tank T.'ları 25 mm çapında iken günümüzde genellikle 105 mm veya daha yüksek çapta T. kullanılmaktadır. Tank T.'çusu, yüksek ilk hız ve telemetre gibi hassas nişan âletleri kullandığından çabuk ve isabetli atış kabiliyetine sahiptir.

T.'çuluk : Terim olarak gülle gibi ezici veya T. mermisi gibi patlayıcı mermileri çok uzağa atabilen T. ve füze adı verilen atma araçlarının kullanımı ile ilgili askerlik hizmetidir. Günümüz T.'çuluğu uzatılmış silâh menzilleri ve mükemmelleştirilmiş cephane ile özel bir anlam kazanmıştır. Günün T.'çusu uzak mesafelerdeki hedeflerin tespitinde kullanılan geliştirilmiş optik malzemelerin yanısıra laser ışınları ile çalışan hedef bulucu ve işaretleyiciler ile 40 km mesafedeki hedeflere yanılmadan erişir. Bunlar, çeşitli tip ve mo-

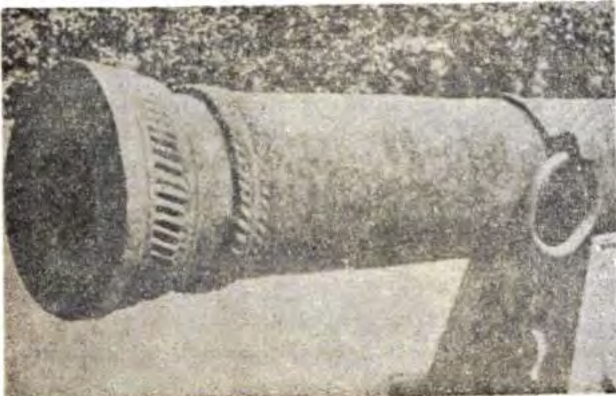
deldeki radar cihazları ve uzun menzilli pilotsuz uçaklarla donatılarak hedef tespiti yönünde modern bir hüviyet kazanmıştır. Bu arada T.'çuluk silâh bakımından da geliştirilmiştir.

I. Dünya Savaşında T.'çunun gücü ölçülmüş ve gelecek bir savaşta T.'çunun daha kudretli olması sonucunda birleşilmiştir. Önceden T.'çudan yalnızca piyadenin hareketlerine ayak uydurması istenirken, sonradan motorlu ve zırhlı birliklerin hareket ve muharebelerine ayak uydurması istenmiştir. T.'çu bu isteğe menzili ve tekerlek veya paletlerinin dönüş imkânı nispetinde cevap verebilecektir. İşte I. Dünya Savaşının doğurduğu ihtiyaçlar, II. Dünya Savaşı döneminde çeşitli çapta motorlu T.'çuyu sahneye koymuştur. Nitekim II. Dünya Savaşında motor muharebe alanlarında çok kullanılmıştır. II. Dünya Savaşı zırhlı ve motorlu ordularıyla şöhret bulmuştur. Motor, T.'çu için bir çekme aracıdır. Fakat II. Dünya Savaşının yıldırım hızı, ateş ve atış hazırlıklarının daha kısa zaman içinde yapılmasını gerekli kıldığından kundağı motorlu T. ihtiyacını yarattı. Zırhlı ve motorlu tümenlerin kuruluşunda yer alan T.'çu, tekniğin verdiği imkânlar ölçüsünde tam arazi kabiliyetli araçlarla donatıldı. Bugün merminin kilometrelerce uzaktaki bir hedef üzerine doğru olarak isabetini sağlayacak bütün atış hesaplamalarında modern bilgisayarlar kullanılmaktadır.

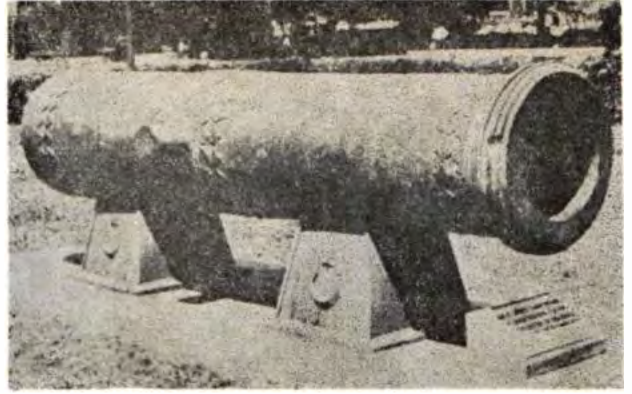
Roket atar : Öz itmeli mermi atan ve zırhlı araçlara karşı yakın kullanılan hafif tanksavar malzeme grupundan bir silâh. Bu silâh iki ucu açık alüminyum alaşımlı iki parçalı (ön ve arka namlu) boru şeklinde imal edilmiş olup, arka namlunun sol tarafına yerleştirilen nişangâh ve dürbün kısımlarından ibarettir.

Borunun içi yivsiz ve setsiz olup, roket içinde serbestçe hareket edebilir kabzanın içine yerleştirilmiş olan magnetik ateşleme tertibatı, roketin ateşlenmesi için gerekli elektrik akımını sağlar. Barut hakkını ateşleyen kıvılcım 5 - 6 kg ağırlığında ve 60 - 120 mm arasında değişen çapta çukur imlâ hakkıyla doldurulmuş öz itmeli bir merminin fırlamasına yol açar. Namlunun arkası açık olduğu ve roketin sevki namlunun içinde meydana gelen gaz basıncından olmadığı için bu silâhın geri tepmesi yoktur. Nişangâh kısmı mesafe taksimatı ve göstergesinden ibarettir 400 m ye kadar olan hedef mesafeleri dürbün iç kısmından alınır, etkili mesafesi 200 - 300 m dir.

Mürettebatı nişancı ve doldurucu olarak iki kişidir. Nişancı ve doldurucunun atış esnasında namludan çıkan alevden korunması için ön namlunun ucuna konik bir alev gizleyen takılmıştır. Geriye doğru tehlikeli bölge, tabanı ve yük-

TOP : Sultan Yavuz Selim devri topu namlusu (Mısır seferine iştirak etmiştir)

TOP : Sultan III. Ahmed devri topu

sekliği 23,5 m olan üçgen bir sahadır. 28 cm zırhları, 61 cm betonu deler, küçük savaş birlikleri için çok elverişli bir silâhtır.

Geri tepmesiz T. : Hava ile soğutmalı, kamadan doldurmalı ağır zırhlara karşı kullanılan portatif bir silâh. 106 mm lik geri tepmesiz T. M-79 sehpası ile beraber araca monte edildiğinde kundağı motorlu bir antitank silâhı olarak kullanılmak üzere yapılmıştır. Namlunun üzerinde 12,7 mm (M-80) atış tanzim tüfeği vardır. Namlu yivli ve setlidir. 57 mm lik ve 75 mm lik geri tepmesiz T.'lar olmak üzere değişik tipleri mevcuttur.

Güdümlü mermi atan taarruz (Tow) silâhı : Yerden yere tel komutalı irtibatlı, 2 kademeli katı yakıtlı 80 kg ağırlığında, 14,8 cm çapında, 4 kişi tarafından kullanılan, ağır antitank silâhıdır. Bu, tabur seviyesindeki birlikler tarafından 3 000 m menzilli ve 40 cm zırh delme gücüne sahip güdümlü bir silâhtır.

Law, bir silâhtan ziyade bir cephane olarak verilir. Bunlarda taşıyıcı tüp aynı zamanda fırlatıcıdır. Normal olarak tank ve zırhlı araçlara karşı 200 m ye kadar olan mesafelerde kullanılır, sevk maddesi katı yakıtlıdır. Tek kişi tarafından kullanılır.

Kobra : Katı yakıtlı, telle güdümlü ve karadan karaya atılan tanksavar silâhı. Sekizlik batarya bir kişi tarafından ateşlenebilir ve komuta edilebilir. Tanklara karşı çok etkilidir. Canlı ve toplu hedeflere karşı kullanılmaz.

Osmanlılarda T.'un ilk defa ne zaman kullanıldığı bilinmemekle birlikte, topçu ocağının I. Murad zamanında kurulduğu kaynaklarda yazılıdır. Kapıkulu ocağına bağlı olan bu kuruluşa, acemi ocağından erler alınırdı. Fatih Sultan Mehmed zamanında bu ocak daha da genişletilmiş, T. dökme ve T. kullanma işiyle görevlendirilmiştir. Kışlaları ve T. dökümhanesi Galata suru dışında Kılıç Ali Paşa Camii yakınında, şimdiki Tophane denilen yerde idi. Tophanede çıkan bir yangın sonunda kışla bütünüyle, dökümhane ise kısmen yanmış, 1825'te II. Mahmud tarafından yeniden onarılmıştır.

Topçu ocağına Osmanlılar gereken önemi vermiş, zaman zaman buraya yabancı uzmanlar getirmişlerdir. Bunların arasında Fatih Sultan Mehmed zamanında Macar Urban (Urbán) ve III. Mustafa döneminde Baron de Tott (b. bk.)'un Osmanlı ordusuna büyük yararları dokunmuştur. Daha sonra III. Selim, topçu ocağının ıslahı için İsveç ve Fransız subaylarını davet etmiştir. III. Selim, topçuluğa büyük önem vererek 1795'te Mühendishane-yi Berrî-i Hümayun'u öğretime açtı. Böylece Osmanlı ordusunda ilk modern birlik topçu sınıfı oluş-

muştur. Yeniçerilerin kaldırılmasında topçu ocağının yardımı, bu sınıfın önemini daha da artırmıştır.

1941 yılına kadar İstanbul'da öğretimi sürdüren Topçu Okulu, bu tarihten sonra Polatlı'ya nakledilmiş ve bugün Polatlı Topçu ve Füze Okulu Komutanlığı, tümen seviyesine çıkarılmıştır.

TO - PA DEVLETİ : bk. TO - PA'LAR.

TOPAL OSMAN PAŞA : bk. OSMAN PAŞA, Topal.

T'O-PA'LAR, Çin kaynaklarında Tabgaçlara verilen ad. Bk. TABGAÇ'LAR

TOPAZ, $Al_2SiO_4(F,OH)_2$, parlak, saydam, genellikle sarı, nadiren kırmızı, mavi veya renksiz, rombik-piramidal kristaller, kristallerle kaplı kaya oyukları, bitki sapı biçiminde agregatlar veya kaba parçalar. T.'ın yoğunluğu 3,5 - 3,6; sertliği 8; kırılma yüzeyi midye kabuğumsu. T., hamlaçta ergimez. T., granit feldspatlarından, pnömatoliz yolu ile oluşmuştur. Norveç, Ural, Güney-batı Afrika, Seylan, Amerika Birleşik Devletleri, Japonya ve Brezilya'da bulunur. Saydam, sarı, renksiz veya mavi, güzel T. kristalleri cilâ görerek oldukça ucuz süs taşları olarak kullanılır.

TOPČIDER (Türkçe adı : **Topçudere**), Belgrad'ın güneyinde, Sava ırmağına karışan Topçudere (Sırpça adı : Topčiderska Rijeka) kıyısında, Terazije (b. bk.) meydanından 5 km uzaklıkta uzanan bir semt. Eskiden Belgradlıların yaz günlerini geçirdikleri bir yerdi. XIX. yüzyılın 1. yarısında T.'de bir kral sarayı inşa edilmiştir.

TOPÇUBAŞI, Mirza Cafer (Gence 1790 - Petersburg 4. 2. 1869), Azerî dil uzmanı ve Türkoğlu. Küçük yaşta Tiflis'e gelmiş, medresede okumuştur. Türkçe, Farsça, Arapça, Gürcüce ve Ermenice bildiği anlaşılıyor. 1811'de Petersburg'a giden T., Yüksek Öğretmen Enstitüsünde Farsça dersleri vermiştir. Petersburg Üniversitesinin kurulması üzerine 7.3.1923'ten başlayarak Farsça öğretmenliği yapmıştır. 1823 - 1869'da Dışişleri Bakanlığının Asya Departmanına bağlı Doğu Dilleri Bölümünde Farsça dersleri vermiştir. 31.12.1835'te üniversitede profesör olarak çalışmaya başlamış, 24.3.1849'da sıhhî sebeplerle görevinden ayrılmıştır. T., Petersburg Üniversitesinde Türkçe dersleri de vermiştir (1845 - 1846 ve 1848 - 1849). Rus yazarı A. S. Griboedov (b. bk.)'un Petersburg'da T.'dan Farsça öğrendiği bilinmektedir.

TOPEKA [*topîkî*], Amerika Birleşik Devletleri'nde Kansas ırmağı kıyısında bir şehir, Kansas devletinin merkezi. Nüfusu 125 011 (1970)'dir. Bilim (T. Washburn Üniversitesi) ve kültür merkezi (basım ve yayın evleri) olarak gelişmiştir. Büyük bir tarım bölgesinde yer alan şehir, önemli bir yol kavşağı ve ticaret merkezidir. Gıda maddeleri (un ve et konserve), metalurji, tekstil ve ilâç fabrikaları vardır.

TOPEL, Cengiz (İzmir 2 eylül 1937 - Girne 8 ağustos 1964), pilot yüzbaşı. İlk ve orta öğrenimini İstanbul'da yaptı. Kuleli Askerî Lisesi ve Kara Harp Okulunu bitirdi. Pilotluk öğrenimi için gittiği Kanada'dan 1957 yılında döndükten sonra Hava Kuvvetlerine katıldı. Kıbrıs harekâtı sırasında Girne üzerinde uçarken, uçağının düşmesi üzerine paraşütle atlayıp yaralandı. Kaldırıldığı Rum hastahanesinde şehit oldu.

TOPELIUS, Zacharias (Zacharis) (Kudnäs 1818 - Helsingfors 1898), Fin asıllı şair. Eserlerini Fin ve İsveç dillerinde yazmıştır. İfade ve biçim bakımından geç romantik akımın özelliklerini taşıyan şiirleri vardır. Daha sonraları şiirlerinde dinî konulara da yer vermiştir. Hikâye ve romanlarında ise daha çok vatanseverlik motifini işleyen T.'un çocuk kitapları da vardır. Selma Lagerlöf (b. bk.), *Zacharias Topelius* adlı biyografik bir roman yazmıştır [1920; Türkçe çev. 1957, yeni bas. 1977].

Başlıca eserleri : Şiirler : *Ljungblommor* [3 cilt, 1845 - 1854; yeni bas. 1880]; hikâye ve romanlar : *Sagor* (Seçme masallar) [4 cilt, 1847 - 1852]; *Hertiginnan af Finland* (Finlandiyalı düşes) [1850]; *Vinterqvällar* (Yüksek kuzeyden) [3 cilt, 1880 - 1897].

TOPHANE NEZARETİ, Osmanlı İmparatorluğunda orduların ateşli silâhlara olan ihtiyaçlarını karşılamak, kale, boğazlar ve müstahkem mevkilerin tahkimatını yapmak, korumak ve bakmakla yükümlü askerî yönetim birimi. Sultan II. Mahmud'un orduda giriştiği ıslahata kadar bu daire Topçubaşı emir ve komutasında bulunuyordu. 1826'da Vak'a-i Hayriye'de topçuların âsî yeniçerilere karşı Saray'a ve hükümete sadık kalmaları, onların itibarlarını artırmıştı. II. Mahmud bu sadakatin bir hatırası olarak Yeniçeri kışlaları yıktırılırken Yeni odaların ünlü Kırkdörtler kapısındaki sütunları da o zaman daha Topçubaşı dairesi diye anılan, sonra Tophane Kasrı, bugün ise Malûl Gaziler Derneği binası olan binaya armağan etmişti. Topçubaşılık 1832'de Tophane müşiriyeti veya nezareti adıyla yeniden ve çağdaş biçimde kuruldu.

Tophane nazırı veya müşiri unvanları birbiriyle eş anlamda II. Meşrutiyete kadar kullanılmıştır. 1908'de Meşrutiyetten sonra ise İmalât-ı Harbiye Müdiriyet-i Umumiyesi adını almıştır. T. N. Osmanlı İmparatorluğunda kabine sistemi benimsendikten sonra da heyet-i vükelâ'ya dahil olacak kadar önemli bir daire telâkki edilmekte idi. Nezaret; Harbiye, Tecrübe, Divan-ı harb, Ebniye, Sevk, Mübayaat-ı müstacele adlı 6 komisyon, müteaddit topçu alayları, askerî hastahaneler, Tophane-i amire muzıka takımı, Mühendishane-i berrî-i Hümayun ve Muhasebe vb. idarî bürolardan oluşmakta idi. Tophane müşirleri arasında Abdülmecid devrinde Ahmed Fethi Paşa, Mehmed Rüşdi Paşa, II. Abdülhamid devrinde ise Zeki Paşa büyük nüfuz ve şöhrete ulaşmışlardır. (İ. Parmaksızoğlu)

TOPKAPI SARAYI (eski adı : **Saray-ı cedid** = "Yeni saray"), Osmanlı padişahlarının Fatih Sultan Mehmed'den Sultan Abdülmecid'e kadar oturdukları ve devlet işlerini buradan yürüttükleri saray. İstanbul'da eski adı Zeytinlik olan Sarayburnunu bütünüyle kaplar. Bir tepenin üzerine kurulan sarayın çeşitli devirlere ait bina ve bahçeleri, Sur-i Sultanî adıyla anılan ve 1478'de yapılmış 1 400 m lik bir surla çevrilmiştir. Surun çeşitli biçimlerde 28 kulesi vardır. Ana giriş bugün de eskiden olduğu gibi Ayasofya arkasındaki Bâb-ı Hümayun adı verilen kapıdan sağlanır. Bu kapının üzerinde 1866 yılında yanan bir köşk vardı. Surun Marmara'ya bakan Otluk Kapısı ve Haliç tarafındaki Demirkapı adlı büyük kapıları ile aralarında koltuk kapılar vardır. Kıyıda Bizans surları üzerinde saraya sonradan adını veren Topkapı (Toplukapı) ve ayrıca üzerinde yapılmış köşkler bulunmaktaydı. Bu köşklerden Sultan İbrahim zamanında yapılmış olan Sepetçiler Köşkü günümüze kalan tek örnektir. Sur-i Sultanî üzerinde bulunan Alay Köşkü, padişahın geçit alaylarını seyretmesi

TOPKAPI : III. Ahmed Yemiş Odası (XVIII. yüzyılın ilk yarısı)

amacıyla II. Mahmud tarafından 1819 - 1820 yıllarında yaptırılmıştır. Sarayın Sarayburnu'nda ve Marmara tarafında bulunan kıyı yapılarının bir bölümü 1863'teki yangınla, diğer bir bölümü de demir yolu yapımı sırasında ortadan kalkmıştır. Bunların arasında Balıkhane Kasrı, İncili Köşk, Bamyacılar Kasrı, Gülhane Kasrı, Hasan Paşa Köşkü, Bostancıbaşı Köşkü, Kaptan-ı derya'nın sefere giderken padişahla vedalaştığı Yalı Köşkü ile Topkapısı'ndan başlayarak Sarayburnu'na kadar devam eden bir kıyı şeridi üzerine III. Ahmed tarafından küçük bir daire olarak başlatılan, I. Mahmud, III. Osman, I. Abdülhamid, III. Selim zamanlarında ilâveler yapılarak genişletilen Topkapı Sahil Sarayı bulunmaktaydı. Yanan bu sarayın adı sonradan bütün saray için kullanılmıştır.

Saray içindeki en önemli ve en eski köşk Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılan Çinili Köşk (Sırça Saray)'tür. Halen Arkeoloji Müzeleri bahçesinde kalan ve 1472'de inşa edilen yapının içi ve dışı çinilerle süslü olduğu için bu adı almıştır.

T. S., yapı ve bahçeleriyle Sur-i Sultanî ve Bizans surları (Deniz surları) ile çevrili olan yaklaşık 700 000 m² lik bir alana yayılır. Esas saray kısmı 4 avludan oluşur ve yaklaşık 70 000 m² yi kaplar. Saray, Dış Saray (Birûn), İç Saray (Enderûn) ve Harem olmak üzere üç bölümdür. Fatih Sultan Mehmed fetihten sonra ilk sarayını Beyazıt semtinde, şimdiki İstanbul Üniversitesi merkez binasının bulunduğu yere inşa ettirmişti. T. S., Beyazıt'ta yapılan saraya göre yeni olduğu için Saray-ı cedid (= Yeni saray) adı verilmiştir. Bu saraya her padişah tarafından yeniden birçok oda, köşk, hamam, salon ve kütüphaneler eklenmiştir. Bu bakımdan Beyazıt'taki eski saray da Saray-ı atik (= Eski saray) adıyla anılır.

Harem'in hangi padişah tarafından yaptırıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Arabalar kapısı üzerindeki kitabeden III. Murad döneminde 1587'de büyük ölçüde tamir edildiği bilinmektedir.

T. S.'nın birinci avlusuna Bâb-ı Hümayun'dan girilir. Bu büyük avlunun sağında 1866 yılında yanan Maliye Nezareti ve Enderûn Hastahanesi bulunmaktaydı. Sağ tarafta ayrıca sarayın ekmek ihtiyacını karşılayan fırınlar vardı.

Avlunun solunda bir Bizans kilisesi olan Aya İrini, yüzyıllarca Cebehane olarak kullanıldı. Onun yanında Darphane yer almaktadır. Aya İrini ile sur arasında Odun Ambarı Ocağı ve Hasırcılar Ocağı vardı.

Halkın şikâyetlerinin dinlendiği bu avluya giriş çıkış sıkı bir kontrole tâbi değildi.

Babü's-selâm adı verilen orta kapının her iki yanında birer kule bulunmaktadır. Bunları, Kanunî Sultan Süleyman'ın Avrupa seferinden sonra Avrupa şatolarının kuleleri biçiminde yaptırdığı rivayet edilir. Kapının iç tarafına III. Mustafa devrinde geniş saçaklı bir revak yapılmıştır. Bu noktadan itibaren sarayın ana sınırları da başlamış olur. İkinci avluya Alay Meydanı da denirdi. Yeniçerilere burada ulûfe dağıtılırdı.

İkinci avlunun sağında sırasıyla Dolap Ocağı, Mimar Sinan'ın yaptığı mutfaklar, aşçılar koğuşları, hamamı ve Aşçılar Camii ile Vekilharç Dairesi ve Yağhane bulunur. Mutfaklarda her gün yaklaşık 7 000 kişiye yemek pişerdi. Fakat gerek padişah ve yakınlarının gerek hizmet gören kesimin yemekleri ayrı ayrı pişer, dağılırdı. Bugün mutfaklarda Çin ve Japon porselenleri, diğer bir bölümünde ise sarayın mutfak eşyaları sergilenmektedir.

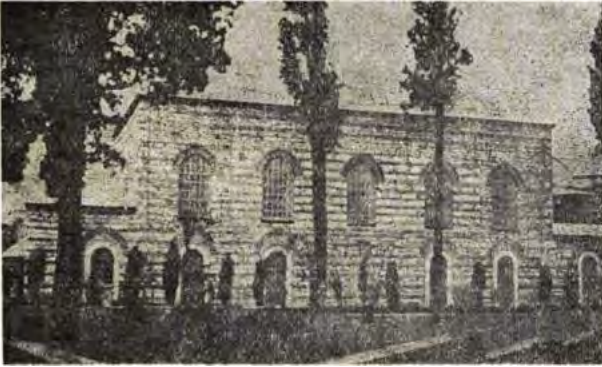
TOPKAPI : Kutsal emanetlerin bulunduğu Has Oda'nın kapısı

TOPKAPI : Yeni Saray'ın kapı kulelerinden biri

TOPKAPI : Topkapı Sarayında Harem ağaları koğuşu ve kızlar ağası dairesi

TOPKAPI : Yeni Saray'da Ağalar camii

TOPKAPI : Yeni Saray kapısı

TOPKAPI : Enderûn (III. Ahmed) kütüphanesi

TOPKAPI : Revan Köşkü (XVII. yüzyıl)

TOPKAPI : Bağdad Köşkü (XVII. yüzyıl)

Avlunun solunda yokuşlu bir yoldan sonra sarayın Raht Hazinesi'ne inilir. Burası halen arabalar seksiyonudur. Bu çukur alanda ayrıca Beşir Ağa Camii ile Harem'e doğru Has ahırlar, Zülüflü Baltacılar koğuşu bulunmaktadır. Avlunun solunda, ortada vezirlerin toplanarak devlete ait bütün önemli kararları aldıkları Divân-ı Hümayun (Kubbealtı) vardır. Burada padişah arzu ettikçe bir kafes arkasından toplantıları takip ederdi. Kubbealtı, Kanunî döneminde inşa edilmiştir. Bunun arkasında sarayın gözetleme kulesi olarak da kullanılan bir kule vardır. Divan kulesi adı da verilen yapı birçok değişiklik görmüştür. Kubbealtı'nın yanında halen Silâh Müzesi olarak kullanılan Divân-ı Hümayun Hazinesi yer alır.

TOPKAPI : Divan ve Adalet kulesi

Enderûn denen üçüncü avluya geçiş Bâbü's - Saade veya Akağalar Kapısı yardımıyla olur. Son şeklini III. Selim döneminde almıştır. Cülus ve bayram tebrikleri merasimi bu kapının önünde yapılırdı. Her iki yanında ak ağalara ait koğuşlar yer alır.

Bâbü's - Saade'den geçtikten sonra karşıdaki ilk yapı Arz Odası'dır. Böylece üçüncü avluya da girilmiş olur. Fatih devrinde yapılan Arz Odası, etrafı revaklı ve geniş saçaklı bir binadır. Yabancı elçiler ve vezirler burada huzura kabul edilirdi. Yanında Kanunî devrinden kalma bir çeşme vardır.

Arz Odası'nın arkasında III. Ahmed'in yaptırdığı Enderûn Kütüphanesi vardır. Türk yapı sanatının XVIII. yüzyıla ait güzel örneklerinden biridir. İçindeki kitaplar T. S. Müzesinin genel kitaplığına taşınmış ve burası müze halinde ziyarete açılmıştır. Karşısında ve avlunun sağ tarafında Kiler Koğuşu (Müdiriyet binası) ve onun yanında da halen Hazine eşyalarının sergilendiği - Fatih Köşkü olarak bilinen - Enderûn Hazinesi yer alır. Boğaz ve Marmara'yı gören ve genişçe bir teras (hayat)'ı vardır. Yanında bugün padişah elbiselerinin sergilendiği Seferli Koğuşu bulunmaktadır. Sağ tarafta ayrıca Enderûn Mektebi ve Meşkhanesi yer alır.

Avlunun sol tarafında Hırka-i Saadet Dairesi, kutsal emanetlerin sergilendiği bir daire olarak olduğu gibi muhafaza edilmektedir. Onun yanında Silâhtar Hazinesi bulunur.

Üçüncü avlunun solunda yer alan Ağalar camii, sarayın bütün kitaplarının toplandığı bir kütüphane haline getirilmiştir. Bunun yanında padişah yemeğinin hazırlandığı Kuşhane vardır. Harem'in Kuşhane Kapısı da burada bulunur.

Enderûn'dan (üçüncü avlu) Sarayburnu tarafındaki dördüncü avluya geçilir. Burası bir avludan ziyade çeşitli köşkler ile Hekimbaşı (Hekimbaşı kulesi) odasını içinde bulunduran bir bahçe niteliğindedir. Nitekim buraya Baş Lala Kulesi'nden dolayı Lala Bahçesi denmekteydi. Sarayburnu tarafında yer alan bu küçük yapı, hekimbaşının çalıştığı ve saray eczahanesinin bulunduğu bir yerdir. Bunun biraz kuzeyinde Sofa Köşkü (veya Mustafa Paşa köşkü) vardır. Avrupa üslûbunda süslemeleri olmasına rağmen tipik bir Türk ahşap mimarisine sahiptir. Köşkte 1704 ve 1725 yıllarında yapılmış olan tamirleri belirten iki kitabe bulunur.

Bahçenin solunda merdivenlerle çıkılan büyük havuzlu teras, İstanbul'un en güzel manzaralarının görüleceği bir noktadadır. Haliç tarafındaki köşesinde yer alan Bağdad Köşkü (Bağdad Kasrı)'dür. Bu köşk her yönüyle Türk mimarisinin şaheserleri arasında yer alır. IV. Murad tarafından Bağdad seferinden sonra yaptırılmıştır. Önünde Haliç'e doğru balkon biçiminde dört zarif sütunlu ve altın yaldızlı kubbesiyle Sultan İbrahim'in yaptırdığı İftariye kameriyesi vardır. Padişahların iftar yaptıkları bu kameriyenin dip tarafında eskiden İncirlik denen saray bahçesi bulunur.

Hırka-i Saâdet Dairesinin arkasında yer alan Sünnet Odası'nda şehzadelerin sünnet edildikleri veya padişahların sünnet namazlarını kıldıkları sanılıyor.

Fıskıyeli havuzun hemen yanında Marmara'ya doğru gene IV. Murad tarafından yaptırılan Revan Köşkü yer alır. Revan seferi hatırasına yaptırılan bu köşkün bir de küçük kütüphanesi vardı. Köşk, Bağdad köşküne benzer.

Abdülmecid tarafından yaptırılan Fransız ampir üslûbundaki Mecidiye Kasrı, T. S.'nın son yapısıdır. XIX. yüzyılın ortasında yapılmıştır. Bu tarihten sonra padişahlar Dolmabahçe Sarayında oturmuşlardır.

T. S.'nın en ilgi çekici ve esrarengiz yerlerinden biri olan Harem'in, Kuşhane Kapısı, Arabalar Kapısı ve Gülhane Parkı

TOPKAPI : Harem Dairesinin yukarıdan görünüşü

tarafında Şal Kapısı diye üç ayrı girişi bulunmaktaydı. Kanunî devrinden başlayarak çeşitli padişahlar tarafından birçok ek binalar yapılmış ve değişikliğe uğramıştır. Yaklaşık 250 odalı Harem'in karmaşık bir yerleşme düzeni bulunmaktadır.

Esas giriş çıkış, Arabalar Kapısı'ndan yapılırdı. Bu kapıdan sonra sırasıyla Karaağalar Dairesi, taşlığı, Cariyeler Dairesi ve hastahanesi, Veliaht ve Valide Sultan Dairesi, Altınyol, Şehzade Dairesi, Gözdeler Dairesi ve Hünkâr Sofrası önemli bölümlerini oluşturur. Hünkâr Sofrası, padişahların eğlenip dinlendiği sarayın en süslü salonudur. Yanında Hünkâr Hamamı bulunur. Gülhane Parkı yönünde bir havuzlu taşlığın etrafına dizili III. Osman Köşkü, I. Abdülhamid Odası, III. Selim Odası, III. Murad Odası, I. Ahmed Okuma Odası ve III. Ahmed Yemek Odası bulunmaktadır.

Atatürk'ün isteği ve Bakanlar Kurulu kararıyla müze haline getirilen saray, 3 nisan 1924'te halkın ziyaretine açılmıştır. (S. Türkoğlu)

TOPLAÇ : bk. KOLLEKTÖR.

TOPLAMA KAMPI (eski ter. Temerküz kampı; Fr. Camp de concentration; Alm. Konzentrationslager) : İlk toplama kampları, enterne kampı olarak başlamıştır. Bu tür kamplar ilk defa 1895 ihtilâli sırasında İspanyollar tarafından Küba'da ve İngilizler (Lord Kitchener) tarafından da 1901'de Güney Afrika'da, Oranj ve Transvaal ile yaptıkları savaş sırasında açılmıştır. Sovyetler Birliğinde açılan toplama kamplarına çalışma kampı adı verilmiştir.

Almanya'da ilk T. K. 1933 ilkbaharında Reichstag yangınından sonra halkın ve devletin korunması bahanesiyle SA (Nazi hücum kıtaları) tarafından açılmıştır. İlk yıllarda T. K.'na komünist ve sosyal demokrat siyasîler ile nasyonal sosyalizmin diğer muhalifleri tutuklanıp konmuşlardır. Tutuklananların sayısı arttıkça, bunlar terk edilmiş fabrikalara, sapa yerlerdeki depolara yahut kışlalara konmuşlardır. Bununla beraber, bu kamp yerlerinin büyük bir kısmı sonradan boşaltılmıştır. 1934'ten itibaren T. K.'ları SS (Nazi emniyet teşkilâtı) şefi H. Himmler'in emrine verilmiştir. Bundan sonra Berlin yakınındaki Oranienburg T. K. ile München yakınındaki Dachau T. K., nazilerin terör aracı haline getirilmiş ve genişletilip geliştirilmiştir. Kampların idaresini kısa zaman sonra SS ölüm kıtaları üstlenmiştir. II. Dünya Savaşına kadar bu iki kamptan başka, 1937'de Weimar yakınında Buchenwald, Oberpfalz'da, Weiden'da Flossenbürg, Hamburg yakınında Neuengamme, Mecklenburg'da Ravensbrück (kadın T. K.) ve nihayet Avusturya'nın Almanya'ya ilhakından sonra Linz yakınında Mauthausen T. K. açılmıştır. Avrupa'nın birçok yerlerinin işgalinden sonra T. K. sayısı çok artmış ve artık Avrupa'nın her bölgesinden toplanan insanlar T. K.'nın sakinleri arasına katılmıştır. Daha sonra açılanlardan bazıları şunlardır : Danzig yakınında Stutthof, Hannover yakınında Bergen - Belsen, ayrıca Nordhausen, Natzweiler, Theresienstadt, Auschwitz, Lublin yakınında Maidanek ve Riga.

T. K. merkezî sistemle idare ediliyordu. Daha 1934'te Himmler, T. K. müfettişliği kurmuştu. 1939'da bu kuruluş SS teşkilâtına bağlanmış ve 1942'de genişleyen kuruluşun başına O. Pohl getirilmiştir. Bu kuruluş kamplardan, dolayısıyla da buralarda kalan insanlara yapılan her türlü muameleden sorumlu idi. T. K.'na, dünya görüşleri ve siyasî ideolojileri bakımından nasyonal sosyalizme karşı olan insanlar dolduruluyordu. Bundan başka, Almanya'da mevcut diğer siyasî teşekküllerin mensupları ile sosyal ve kültürel hayatta sivrilmiş birçok tarafsız kimseler, din adamları, nasyonal sosyalizme karşı olanlar veya karşı olduğu farz edilenler T. K.'na gönderiliyordu. İşgal bölgelerinden pek çok insan da T. K. sakinleri arasına katılmıştır. Irkçılık düşüncesi ile, özellikle Yahudi meselesinin kökünden halline karar verildikten sonra, kamplardaki Yahudi sayısı pek çok arttı. Bundan başka, mesleğini kötüye kullananlarla keyfî takdire çok müsait olan, antisosyal kimseler, homoseksüeller ve diğer birçokları T. K.'na doldurulmuştur.

T. K., tutukluların zorla çalıştırılması sonucu savaş sanayiinin önemli bir kolu haline geldi. Fakat açlık, salgın hastalıklar, çok şiddetli cezalar, sadistçe yapılan işkenceler, zorla çalışan bu insanların kitleler halinde ölmesine sebep oluyordu; birçokları da ömür boyu sakat kalıyordu. SS hekimlerinin insanlar üzerinde yapacakları tıbbî denemeler için ayrı bloklar inşa edilmişti. Örnek olarak Buchenwald'ta tifüs, Dachau'da sıtma, basınç ve sualtı direnci, Ravensbrück'te sülfamit ve Auschwitz'de sterilizasyon denemeleri yapılmaktaydı.

1941'den itibaren Yahudi meselesini kökünden halletmek için Polonya'da imha kampları kurulmuştur. Buna benzer kamplar Auschwitz, Lublin-Maidanek, Chelmno, Belcec, Sobibor ve Treblinka'da da açılmıştır. Bu kamplarda büyük çapta gazla zehirlenme tesisleri, krematoryumlar yapılmıştır. Almanlar tarafından zapt edilen ülkelerden milyonlarca Yahudi imha kamplarına sevk edilerek öldürülmüştür. Bunların sayısı kesin olarak bilinmemektedir (4 - 6 mil. ?).

T. K., Sovyetler Birliğinde çalışma kampı adı altında sosyalist rejimin bir nevi savunma tedbiri olarak ceza hukuku çerçevesi içinde mütalâa edilmiş, 1924 ve 1933 yıllarında çıkarılan kanunlarla kurulmuştur. Bu kamplar ceza hukuku temsilcisi veya siyasî polisin lüzum görmeleri üzerine açılıyordu. Buraya suçlular, özellikle rejim aleyhtarları konuluyordu. 1945'ten sonra savaş esirleri ve düşmanla iş birliği yapanlar da bu kamplara gönderilmiştir. Çalışma kamplarının sayısı 1930'dan sonra Sibirya'da ve Buz Denizi kıyısı boyunca süratle artmıştır. Kampta bulunanları zorla çalıştırma, Sovyetler Birliğinde rejimin iktisadî planının gelişmesi için gereken işçi ihtiyacının karşılanmasında önemli bir faktör olmuştu. Çok ucuza mal olan bu sistemle en uzak yerlerde bile (Beyaz Deniz kanalı vb.) büyük işler yapılmıştır. Çalışma kamplarında çalışanların sayısı kesin olarak bilinmemekte, 5 - 15 milyon tahmin edilmektedir. Çalışma kamplarının çeşitleri ve buralardaki hayat şartları değişiktir. Özellikle sürgünlerin bulunduğu kamplarda bu şartlar o kadar kötü idi ki, buradakilerin pek çoğu kısa zamanda fazla çalışma, hastalık, açlık ve soğuk yüzünden ölmüşlerdir.

Sovyet modeline göre diğer Doğu Bloku devletlerinde de çalışma kampları açılmıştır. Ayrıca siyasî hasımların göz altına alınması veya tutuklanması için başka ülkelerde (Avusturya, İspanya) de T. K. vardı.

Sömürgelerde ayaklanmaları önlemek için bu tarz kamplara baş vurulduğu olmuştur. Bu kamplarda kalanlara yapılan muamele tarzı ve kamplardaki şartlar çok değişiktir. Ama hemen hepsinde hürriyetin hiçbir garantiye bağlı olmayışı ve sınırsız bir biçimde tahdit edilmiş olması aynıdır.

TOPLANTI VE GÖSTERİ YÜRÜYÜŞÜ, 1961 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın ikinci kısmının ikinci bölümünde yer almış bulunan kişi hak ve hürriyetlerinden biri. Bu anayasanın "toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı" başlığını taşıyan 28. maddesine göre, herkes önceden izin almaksızın si-

lâhsız ve saldırısız toplanma veya gösteri yürüyüşü yapma hakkına sahiptir. Bu hak ancak kamu düzenini korumak için kanunla sınırlanır.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın belirttiği "kamu düzenini koruma" ilkesine aykırı olmamak üzere, TGY.'nün tâbi olacağı şartları düzenlemek için ayrıca, sonradan çeşitli tadillere uğramış bulunan 10 şubat 1963 tarih ve 171 sayılı "Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hürriyeti Hakkında Kanun" çıkarılmıştır. Bu kanuna göre, toplantılara, yürüyüş toplanmalarına ve yürüyüşlere güneş doğmadan başlanamaz. Açık yerlerdeki toplantılar ile yürüyüşler güneş batıncaya, kapalı yerlerdeki toplantılar saat 24'e kadar devam edebilir (Md. 3). Şehir ve kasabalarda hangi meydan ve açık yerlerde veya yollarda toplantı yahut yürüyüşler yapılabileceği vali ve kaymakamlarca kararlaştırılarak mutat vasıtalarla ilân edilir. Toplantı yerinin kararlaştırılmasında gidiş gelişi, güvenliği bozmayacak ve pazarların kurulmasına engel olmayacak surette ve toplantıların genel olarak yapıldığı, varsa elektrik tesisatı olan yerler tercih edilir (Md. 4). Toplantılar medenî hakları kullanma ehliyeti olan en az üç kişilik bir tertip heyetince düzenlenebilir. Tertip heyetinin, toplantının yapılmasından en az 48 saat önce ve çalışma saatleri içinde mahallin en büyük mülkiye âmirine beyanname vermesi gerekir. Bu beyannamede toplantının yapılacağı yer, gün ve saat ile toplantının amacı ve toplantıyı düzenleyen tertip heyeti üyelerinin açık kimlikleriyle ikametgâhları gösterilir (Md. 7). Yürüyüşler de 4 ve 7. maddenin hükmüne tâbidir.

TGY.'nün yapılacağı bölgede sıkıyönetim ilân edilmiş bulunması halinde, sıkıyönetim komutanı kapalı veya açık yerlerde her türlü toplantıları veya gösteri yürüyüşlerini yasaklamak, izne bağlamak, yapılacağı açık ve kapalı yerleri tutmak veya takip etmek yetkisine sahiptir (Sıkıyönetim Kanunu, Madde 3, g). (E. Korur)

TOPLARDAMAR : bk. DAMAR.

TOPLU SÖZLEŞME, hizmet akdinin yapılması, muhtevası ve sona ermesi ile ilgili hususları düzenlemek için işçi kuruluşları ile işveren kuruluşları veya işverenler arasında yapılan sözleşme.

1961 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 47. maddesinde işçilerin işverenlerle olan münasebetlerinde, iktisadî ve sosyal durumlarını korumak veya düzeltmek amacıyla T. S. yapma hakkına sahip oldukları belirtilmiş, ayrıca 15 temmuz 1963 tarih ve 275 sayılı "Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu" ile T. S.'lerin tabi olacağı hükümler düzenlenmiş bulunmaktadır. Ancak, bu kanunun 24 aralık 1980 tarih ve 2364 sayılı "Süresi Sona Eren Toplu İş Sözleşmelerinin Sosyal Zorunluluk Hallerinde Yeniden Yürürlüğe Konulması Hakkında Kanun"a aykırı hükümleri, adı geçen 2364 sayılı kanunun yürürlüğü süresince uygulanmayacaktır.

Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu'na göre, bir iş kolunda çalışan işçilerin çoğunluğunu temsil eden işçi federasyonu veya iş kolu esasına göre kurulmuş işçi sendikası o iş kolundaki iş yerlerini kapsayan toplu iş sözleşmesi yapmaya yetkilidir. Bir veya birden fazla iş yerinde çalışan işçilerin çoğunluğunu temsil eden sendika, o iş yeri veya iş yerleri için toplu iş sözleşmesi yapmaya yetkili sayılır (TİSGLK Md. 7). Toplu iş sözleşmesinin yapılması, değiştirilmesi, feshi, feshinin ihbarı ve toplu iş sözleşmesine katılma yazılı olmadıkça geçerli değildir (TİSGLK. Md. 2). Toplu iş sözleşmesinde aksi belirtilmedikçe, hizmet akitleri toplu iş sözleşmesine aykırı olamaz. Hizmet akitlerinin toplu iş sözleşmesine aykırı hükümlerinin yerini T. S.'deki hükümler alır (TİSGLK. Md. 3).

Toplu iş sözleşmesi belirli veya belirsiz süreli olabilir. Süresi belirli toplu iş sözleşmesi, bir yıldan az ve üç yıldan uzun süreli olamaz. Sürenin bitiminden bir ay önce taraflardan biri sözleşmeyi feshettiğini bildirmezse, eski sözleşme kendiliğinden bir yıl süre ile yenilenmiş sayılır (TİSGLK. Md. 4).

2364 sayılı kanuna göre, işçi veya işveren meslekî teşekküllerinin faaliyetlerinin durdurulduğu veya grev ve lokavt yetkilerinin ertelendiği yahut askıya alındığı hal ve yerlerde, yürürlük süresi sona ermiş bulunan iş kolu veya iş yeri toplu iş sözleşmelerini Yüksek Hakem Kurulu, gerekli gördüğü değişiklikleri yapmak suretiyle yeniden yürürlüğe koyar. Bu kanunun uygulanmasında bir toplu iş sözleşmesinin sona ermiş sayılması için sürenin dolması yeterli olup ayrıca fesih bildirimi aranmaz. Toplu iş sözleşmelerinin devletin ülke ve milleti ile bütünlüğü, millî güvenlik, kamu düzeni ve genel asayişe aykırı hükümleri ile kanunlarda suç sayılan fiilleri teşvik ve himaye eden hükümleri yeniden yürürlüğe konulamaz, teşmil edilemez.

Toplu iş sözleşmelerinin ücret ve ücret ekleri ile sosyal yardımlara ilişkin hükümlerinde yapılacak değişikliklerde, ülkenin ve işletmenin içinde bulunduğu ekonomik ve sosyal durum, geçinme endeksleri, fiilen ödenmekte olan ücretler ve dar gelir unsurlarının genel seyri de göz önünde tutulur. Yüksek Hakem Kurulu, yeniden yürürlüğe koyduğu toplu iş sözleşmelerinde de, sözleşme süresi içinde gerekli gördüğü hallerde değişiklikler yapabilir. Yüksek Hakem Kurulu, kararlarında toplu iş sözleşmesinin yürürlüğe girme tarihini, yürürlük süresini ve yapılan değişiklikleri belirtir (Md. 1). (E. Korur)

TOPLULUK SİGORTASI, genel şartlarla müteaddit kişiler adına yaptırılan sigorta türü. T. S.'na grup sigortası adı da verilmektedir.

17 temmuz 1964 tarih ve 506 sayılı Sosyal Sigortalar Kanunu'nun 86. maddesine göre, Sosyal Sigortalar Kurumu Kanunun 2 ve 3. maddelerine göre sigortalı durumunda bulunmayanların Çalışma Bakanlığınca onanacak genel şartlarla iş kazalarıyla meslek hastalıkları, hastalık, analık, malûllük, yaşlılık ve ölüm sigortalarından birine, birkaçına veya hepsine toplu olarak tabi tutulmaları için, İşverenlerle veya dernek, birlik, sendika ve başka teşekküllerle T. S. sözleşmeleri yapabilir. 19 mart 1969 tarih ve 1136 sayılı Avukatlık Kanunu'nun 186. maddesine göreyse, emekliliğe tabi bir görevde çalışmayan ve 506 sayılı Sosyal Sigortalar Kanunu kapsamına girmeyen, yani 188. madde dışında kalan avukatların Sosyal Sigortalar Kanununun 86. maddesinde gösterilen T. S.'na girmeleri zorunludur. Ancak bu zorunluluk malûllük, yaşlılık ve ölüm sigortası bakımından olup, iş kazaları ve meslek hastalıkları, hastalık ve analık sigortalarına girmek avukatın isteğine bağlıdır.

T. S. özel hukukta da uygulanabilir. Türk Ticaret Kanunu'nun kaza sigortasına dair 1334. maddesi, kaza sigortasının bizzat sigorta ettiren kimse tarafından yapılabileceği gibi, bir veya "müteaddit kişiler" lehine diğer kimse tarafından da yapılabileceğini belirtmiştir. (E. Korur)

TOPLUM (eski ter. Cemiyet), belli bir coğrafî yeri bulunan ve kendi varlığına göre biçimlenmiş sosyal yapısı olan bir gerçek varlık. Bu gerçek varlık, her zaman karşı-

mızda somut bir bütün olarak durmakta olup, sosyal hayat alanı içinde, sosyal tabiat kanunlarına göre ayrı bir yapıya sahiptir. T., geçici ve düzensiz fert kalabalıklarını içine alan bir yığın veya sosyal niteliklerden yoksun bir fert kümesi değildir. Fertlerden kurulmuş ayrı bir yapı olan T., çeşitli tabakalardan oluşan ve zamanla tabakalar arasında yer değiştiren çeşitli sosyal sınıflardan şekillenir. Sosyal tabiatın bütün olayları T. içinde meydana gelir. Sosyal olayların dinamik özü ve nitelikleri T. yapıyı oluşturur. Sosyal hayatın basit şekillerinin ve olaylarının oluşturduğu ilkel T.'lar zamanla gelişerek çeşitli sosyal olayların niteliklerinin etkisi ile değişmiş, karmaşık T.'lar meydana getirmişlerdir. Sosyal olayların özü ve nitelikleri doğrultusunda karmaşık T.'lar da zümre T.'ları ve daha sonra sınıf T.'ları olarak gelişmişlerdir. Sınıf T.'ları da sosyal yapılarında cereyan eden sosyal hareketlilik olaylarının özüne ve niteliğine göre bürokratik veya ekonomik karakterli yapılara sahip olmuşlardır. Böylece, T.'lar bir düzen içinde gelişmekte ve değişmektedirler.

Şekilsiz ve düzensiz bir T. hiçbir zaman söz konusu olamaz. T.'daki bu düzen, gücünü T.'un otoritesinden alır. T. otoritesi altında bir düzen vardır. T. düzeninin insanlar arasındaki ilişkileri kurucu ve koruyucu görevi vardır. T. düzeni bu görevini otoritenin gücü sayesinde yerine getirir. T. içinde yaşayan insanların uyması gereken birtakım kurallar vardır. T.'da uyulması gereken âdetler, örfler, görenekler ve gelenekler, kurallarla birlikte T.'u yöneten otoritenin insanlar üzerindeki ilk baskısını teşkil ederler. T. içinde yaşayan insanlar, otoritenin baskısını üzerlerinde duyarlar. Aynı otoriteye itaat eden ve aynı âdetleri, örfleri, görenekleri ve gelenekleri yaşayan ve paylaşan insanların içinde yaşadıkları T., bu anlamda bir teşkilâttır. Bu durum T.'un bir özelliğidir ve fertlerine uyguladığı birtakım müeyyideleri vardır. T.'un zorlayıcı müeyyideleri fertler üzerinde ağır basan güçlere sahiptirler. Bunun en güzel örneklerini hukukî müeyyidelerde görüyoruz. T. içinde aynı otoriteye ve aynı törelere bağlı olan insanlar arasında, ister istemez, ortak duygular, düşünceler ve davranışlar yaratılmış olur. T., insanlar arasında ortak duygu, düşünce ve davranışlar yaratan, onlara bu duygu, düşünce ve davranışlarını benimseten, sürekli ve düzenli bir sosyal hayatın otoritesine sahip olan ve sosyal yapısıyla şekillenmiş bulunan, sosyal yapısında sosyal tabiat olaylarının cereyan ettiği bir gerçek varlıktır. T., teşkilâtlanmış bir bütün olarak canlı bir bünye gibi insanüstü kolektif bir bilince sahip olan varlıktır.

İnsanlar, T. kurallarına karşı saygı duyarlar. T. müeyyidesi güç kaynağını bu saygıdan alır. Sosyal tabiat alanında insanlar arasındaki ortak duygu, düşünce ve davranışa dayanan sosyal karakteriyle objektifleşmiş ve insanların üstünde yerleşmiş bulunan bu ortak saygı duygusu ve içeriği, kolektif bilinç içinde otoriteye güç katar. Böylece, T., insanlar üstünde bir gerçek varlık olup, onlara bütün manevî ve sosyal güçlerini verir.

Şu halde, T. insanları ve insanlar arasındaki ilişkileri, duygu, düşünce ve davranışları etkiler. Aynı zamanda insanlar da sosyal hayat alanında sürekli değişen şartlara uyum sağlayabilmek için duydukları ihtiyaçlardan kaynaklanarak benimsedikleri yeniliklerle T.'u etkilerler. Karşılıklı olarak, T. ve insanlar birbirlerini yaşatır ve muhtaç oldukları sosyal ve insanî değerlerini karşılıklı yardımlaşma içinde yaratırlar. İşte, bu sebepledir ki, insan T.'un içinde ve T. da insanın içindedir, denir.

Bu durumda, T., insanların duygu ve düşüncelerini hürriyete kavuşturan, davranışlarını ise sınırlandıran ve kalıplaştıran, insanların ortak duygu ve düşünce ışığı altında yaratılan sosyal ilişkiler ağının dayandığı sosyal teşkilâtlanmanın bir varlığıdır. Bu varlığın başka bir özelliği de insanlar arasındaki dayanışmanın kaynağı olmasıdır. Dayanışma duygusu ve ihtiyacı, insanları sosyal grup hayatına yöneltir. Sosyal grup, insanlararası sosyal ilişkilerle başlayan, üyesi olan insanlara belirli davranışları kazandıran, onlara değerleri benimseten, sosyal statüleri ve rolleri uygulattıran, üyelerini bir veya daha fazla gaye etrafında "biz" duygusu ve düşüncesi ile toplayan, gayeye ulaşmak için belli fonksiyonları gerçekleştiren birliktir. T. ise, bu sosyal grupların karşılıklı ilişki ve etkileşimlerinden doğan karmaşık bir bütündür. Her T.'da, karmaşıklığı ölçüsünde çeşitli fonksiyonlar vardır. İlkel T.'larda fonksiyonların sayısı az ve karmaşıklık derecesi fazla değildir.

T. hayatında uzun zaman sosyal fonksiyonlar dinî fonksiyonun içinde bulunuyordu. Fakat sonraları, özellikle karmaşık T.'lar ile beraber sosyal fonksiyonlar da kurumları ile birlikte dinin içinden çıkarak teker teker bağımsızlaştılar. Sosyal gelişme teorisine göre, T.'lar basit şekillerden, birbirine bağlı olmayan küçük eşitliklerden zamanla daha karmaşık T.'lara doğru birtakım gelişmelerden geçerek birbirine eşit olmayan, fakat o derecede çok birbirine muhtaç ve bağlı bulunan bir hale gelmişlerdir. Kısacası, sosyal gelişme teorisine göre, T.'lar basitten karmaşığa, homojenlikten heterojenliğe doğru bir gelişim göstermişlerdir. Bu gelişimin sonucunda, ilkel T.'larda bütün sosyal değerler dinî değerler içinde yer alırken, karmaşık T.'larda, özellikle endüstri T.'larında sosyal değerler, dinin dışında kendi objektif değer alanlarını meydana getirmişlerdir.

T. hayatı, ortaklaşa yaşayış, şahıslar arasında uygunluk, anlaşma ister ve bu uygunluk, sosyal sürekliliğin ikinci temelini oluşturur. Sosyal hayatta yer alan çok sayıdaki çeşitli sosyal gruplar arasındaki ahenk, T.'un uyum halinin belirtisi olur ve sürekliliğe etki yapan üçüncü bir faktör olarak kabul edilir. Kültürün taşıyıcısı olan sosyal yapı, T.'un birlik ve bütünlüğüne dış çevre (coğrafî çevre) şartlarını da kapsar. Bu ise, T.'un sürekliliğinin bir başka faktörüdür. Temelden gelen bu faktör, sosyo-kültürel çevredeki birlik ve beraberliğin sağlanmasına hizmet eder ki, T.'un sosyal grupları bu sayede şahısların çıkarları ile ilgili istekleri, duygu ve düşünceleri ve davranışları ahenk içinde yürütürler.

Şu halde T., insanlar ve gruplar arasındaki ilişkiler ağının şahsî çıkarlara göre dağılmasını önler. Çünkü her sosyal grup birtakım kural ve norm sistemlerine sahiptir ki bunlar T.'un büyük ve en geniş sosyal sisteminin alt sistemleridir. Bu norm sistemleri, grupları oluşturan şahısların çoğunluğu tarafından benimsenmiştir. Bu şahıslar, yerleşmiş bulunan T. durumu içindeki belirli yol gösterici standartları desteklemiş olurlar. Örnek olarak, ahlâk kuralları, eğitim yoluyla şahısların T.'a uymalarını sağlar. Çünkü eğitim, T. düzeninin doğru ve yanlış değerlerini (yahut değer hükümlerini) tespit ve tayin eder.

Görülüyor ki, sosyal kuvvetler, sosyal ilişkiler, doğrudan doğruya T. yapısı ile ilgilidir. Bu durumda T., sosyal ve kültürel değerleri bir bütünlük içinde tutan gerçek bir varlık olarak belirlenmiş olur. Bu görüşün ışığı altında her T. bir sistem olarak görülmektedir. Çünkü her sosyal sistemde bir düzen, bir disiplin ve en azından bir gaye bulunur. T. be-

lirli bir düzene sahiptir. Kurumların karşılıklı ilişkileri içinde T. yapısı biçimlenir, gelişir, değişir ve süreklilik kazanır. Bu gelişme ve değişmenin az veya çok, yavaş veya hızlı olduğu gözlenir, yönü ve niteliği tespit edilir. Bu açıdan T. bir süreçtir. Bu süreç içinde, şahıslar için gelişme ve başarı süreçleri de T. ile yakından ilgilidir. Şöyle ki, şahıslara beklentileri ve ulaşmak istedikleri sonuçlar için T. yapısı ve T. değerleri cesaret verirler, imkân hazırlarlar.

Şahısların gelişiminde inançların da rolü çok büyüktür. T.'daki inançlar aynı zamanda T. değerleridir. T. değerleri de T. grup ve kurumlarının dünya görüşleri, kamu oyu, insanların katıldığı ortak duygular, düşünceler ve gayelerdir. T. değerleri, T.'un grupları içinde şahısların davranışlarını (İng. behaviours), fertlerin vaziyet alışlarını (İng. attitudes) düzenlemek için sıralanmışlardır. T. her şahsın beklentilerini, sosyal arzularını içinde bulundurur ve aynı zamanda çoğunluğun yararına değerleri düzenler. Bu bakımdan her T.'un kendine has bir yapısı, bir şekli ve en azından bir kontrol sistemi vardır. (N. Nirun)

TOPLUM POLİSİ, kanundışı toplumsal olayları önlemek ve yatıştırmak amacıyla kurulmuş olan özel zabıta teşkilâtı. Hak ve vazifeleri 14 temmuz 1965 tarih ve 654 sayılı "Toplum Zabıtası Kurulması Hakkında Kanun"da belirtilmiştir. Bu kanunun 1. maddesine göre, cumhuriyet ve hürriyet düzenini demokratik usullerle korumak, kanundışı sokak ve meydan hareketlerini önlemek, toplumun ve kişinin maddî ve manevî varlıklarının kanunlara aykırı grev ve lokavtlar yüzünden kısmen veya tamamen tahribe uğramasının önüne geçmek, toplumun kendisi veya kaderi üzerinde büyük ölçüde olumsuz etkisi olabilecek her çeşit kanunsuz toplumsal olayların meydana gelmemesini sağlamak ve olaylar meydana geldiğinde gerekirse zor kullanarak bunları etkisiz hale getirmek de görevleri arasındadır. Anayasa'da yer alan demokratik cumhuriyet müesseselerini ve onları temsil eden şahısları ve yabancı devlet büyükelçilerini her çeşit tehlike ve tecavüzlerden korumak, umumî hayata müessir afetlerde ve yangınlarda can ve mal emniyetine ait tedbirleri almak ve kurtarma faaliyetinde bulunmak, her türlü tören ve gösterilerde güvenlik tedbirleri almak ve ayrıca toplum polisleri muhtemel kanundışı tahripkâr ve etki yapabilecek olayları önlemek, il trafik ve bölge trafik zabıtası teşkilâtınca ihtiyaç duyulan hallerde İçişleri Bakanlığının izni alınmak suretiyle trafik polisinin yetkilerini haiz olarak ve geçici surette trafik zabıtasına ve gereken hallerde gene Bakanlığın izni alınmak suretiyle, önleyici zabıta hizmetlerine yardımcı olmak görevlerini de üstlenirler.

İçişleri Bakanlığınca lüzum görülecek illerde, özel meslekî eğitim görmüş ve gerekli her türlü silâh, malzeme ve araçlarla donatılmış T. P. teşkilâtı kurulmuş bulunmaktadır. (E. Korur)

TOPOGRAFYA (Yun. *topos* = yer, *graphein* = çizmek; Fr. Topographie), yeryüzü şekillerinin bir kâğıt üzerine bütün özellikleri ile çizilmesi işini öğreten bilim ve sanat. Bu meslek adamına "topograf" denir. Büyük ölçekli olan ve yer şekillerini türlü ayrıntıları ile ve çeşitli yollarla gösteren haritalara "T. haritası" adı verilir. Arazide uzun süre çalışarak ve bütün incelikleri ölçen araçlarla elde edilen sonuçlar iyice kontrol edilerek T. haritaları çizilmeye başlanır. Böyle haritalarda dereler, tepeler, düzlükler, su kaynakları, köyler, köy yolları, her türlü yollar, bitki örtüsü, çeşitli yerleşme yerleri görülür. T. haritalarının ölçekleri, genellikle I : 250 000'den daha büyük olur (I : 100 000, I : 25 000 gibi).

T. haritaları oluşturulurken, göz önüne alınacak esas, birçok noktaların "yerlerini" ve "yükseklikleri" doğru olarak bulmaktadır. Yer (mevki) bulunması, nirengi (triangulation) metodu ile, yükseklik elde edilmesi ise nivelman metodu ile olur. Nirengi metodu uygulanırken, arazide haritanın çatısını oluşturacak bir "üçgenler ağı" kurulur. Bu üçgenlerin tepeleri olan noktaların uzaktan görülebilmesi için, ölçmeler yapıldığı sürece kalmak üzere, tahtadan işaret kuleleri yapılır. Bir yandan da her noktanın yeri, toprağa yerleştirilmiş taş veya beton bloklarla sürekli olarak tespit edilir. Böylece elde edilen üçgenler ağına doğrultu vermek için, bu ağ üzerine belli bir noktanın, üçgenlerden birinin tepesinin enlem ve boylamı ile ağın bir kenarının "azimut"ları (semt açısı) belirtilir. Üçgenler ağı kurulduktan sonra, bunlardan birinin bir kenarı (baz, yani esas kaide) arazide ölçülür, üçgenlerin açıları da teodolit ile bulunur. Bu ölçmelerle üçgenler ağına ait bütün başka bilgiler trigonometri yardımıyla hesaplanır. Bu işler, haritacılığın jeodezi (b. bk.) işleridir.

T.'nın konusu içine giren yerüstünün türlü yönleri ile belirtilmesi ve çizimi, uzun süren çalışmalarla gelişme göstermiş, günümüzdeki duruma gelmiştir. Yeryüzünün şekilleri ya kabarık (tepe, dağ, basamak) ya da çukur (oyuk, çanak, vadi, ova) olur. Bu arada her ikisinde de düzlükler veya düzce yerler vardır. Bütün bu yer şekillerinin birbirine bağlantısı yamaçlarla olur ki, bunlar da ya dik, ya orta eğimli, ya da az eğimli bulunur. Bu durumuyla, T. içine giren yeryüzü şekilleri (Relief), gerçekte üç boyutludur. Bu üç boyutu bir yerde gösterebilmek için, "kabartma haritaların" veya dar çerçeveli olarak "kabartma planların" kullanılması hatıra gelir ki, bunların gerek yapımında gerek taşınmasındaki güçlük dolayısıyla, iki boyutlu bir düzlem olan haritaya geçirilmesinde, bunun için de özel işaret ve metodların kullanılmasında zorunluluk olmuştur. Bu işler, eskiden beri topografik şekillerin gösterilmesinde başta gelen problemlerden biri olmuş, yaklaşık olarak XIX. yüzyıl başlarından bu yana gerçeği en iyi belirten usullerin bulunmasına uğraşılmıştır.

T. haritalarında yer şekillerinin çiziminde önceleri, eğimi az olan yerleri açık renkte, yamaçları koyuca gösteren yalama usulüne baş vurulmuştur. Bunun temeli gölgelemeye dayanır (1902'de Berlin'de basılmış *Karte von Kleinasien* adlı ve Richard Kiepert'in yeniden işlediği 24 paftalık Anadolu haritası bunun bir örneğidir). Bu yeterli olmayınca topografik şekiller tarama usulüne göre gösterilmeye çalışılmıştır. Taramalar, yamaç eğimini haritada gösterebilmek için bu eğime paralel olarak çizilmiş, kesik kesik, türlü boyda ve kalınlıkta çizgiciklerdir. Bu küçük çizgiler kalınlıkları, aralarındaki açıklık ve uzunlukları ile bir yerdeki kabarık ve çukur yerlerin şekillerini belirtmeye yaramışlardır. Taramalar için ölçek de yapılmıştır. Böyle haritalarda yamaç ne kadar dik olursa, taramalar da o derece koyulaşır, kalınlaşır, birbirine yanaşır. Az eğimli yerlerde taramalar ince ve seyrektir. Böyle çizilmiş bir harita, yer şekillerinin canlı görünmelerine yardım etmiştir. Ancak, tek renkli basılan böyle haritalarda yol, akarsu, yerleşme yerleri gibi topografik konular, taramalarla karışmışlardır. Topografik ünitelerin kolay ayırt edilebildiği ve birer sanat eseri olan bu haritalarda yükseklikleri göstermek için sık rakamların yazılması gerekmiş, bu da yeterli ol-

mamış, pahalıya da mal olmaları sebebiyle günümüzde bu yapım terk edilmiştir.

Günümüzün T. haritalarının çiziminde "eşyükselti eğrileri" (izohipsler, tesviye münhanileri) yoluyla yeryüzü şekillerinin gösterilmesi esas alınmış ve yayılmıştır. Son zamanlarda bu topografik gösterme tarzını daha canlandırmak için, belli birtakım usullere göre gölgeleme yoluna da gidilmiş, böyle haritalarda yer şekilleri çok daha canlı görünür olmuştur (Türkiye'nin 1 : 250 000 ve 1 : 25 000 ölçekli haritaları gibi). Eşyükselti eğrileri, deniz yüzünden aynı yükseklikte bulunan noktaların birleştirilmesinden elde edilen eğrilerdir. Bu eğriler haritada girintili çıkıntılı çizgiler olarak görülür. Bunlardan birinin geçtiği her noktada yükseklik aynıdır. Bunlar belirli dikine aralıklarla geçirilmişlerdir. Sık geçtikleri yerler dik yamaçları, seyrek geçtikleri yerler az eğimli yamaçları, çok seyrek uzandıkları yerler düzlükleri gösterir. Eşyükselti eğrileri, iç içe kapalı eğrilerdir. Bu yol ile çizilmiş T. haritalarının en iyileri arasında Türkiye'nin T. haritaları da bulunmaktadır (bk. HARİTA, JEOMORFOLOJİ). (R. İzbırak)

TOPOL'ČANY [*topolçanı*], Çekoslovakya'nın Batı Slovakya bölümünde, Bratislava - Priwitz demir yolu üzerinde bir şehir. Nüfusu 12 700 (1970)'dür. Makina, kablo, giyecek, ağaç (mobilya) endüstrisi gelişmiştir. Bira fabrikaları vardır.

TOPONİMİ (Fr. Toponymie), yer (şehir, köy, dağ, tepe, akarsu, kaynak, pınar, orman, deniz, ada, ülke) adlarının kökeni, anlamı ve gramer yapısıyla uğraşan bilim koluna verilen ad. Dil biliminin yeni bir kolu olan T., tarih (özellikle yerleşme tarihi), coğrafya gibi bilimler için yardımcı bir çalışma alanıdır.

Grekçe *topos* (= yer) ve *onoma* (= ad) sözlerinden türetilmiş olan T. adı yerine Almancada *Toponomastik* terimi kullanılır. Son yıllarda Almancada bu anlamda *Makratoponomastik* adı da yaygın olarak geçer. Almancada *Makrotoponomastik* terimi yanında *Mikrotoponomastik* terimi de kullanılır. Mikrotoponomastikte yalnız dar bir çevrede kullanılan, tarla, çayır, tepe, sırt, gölcük, bataklık, kaynak, pınar gibi yerlerin adları gözden geçirilir. Yayla ve kışla gibi geçici yerleşme yerlerinin adları da Mikrotoponomastik alanına girer.

Son yıllarda Avrupa ve Amerika'da büyük bir gelişme gösteren bu bilim kolu, birçok bölüme ayrılmıştır. Örnek olarak, su adları, T.'nin hidronimi (Fr. Hydronymie) bölümünde, dağ, tepe, sırt ... adları ise oronimi (Fr. Oronymie) bölümünde tartışılır. Onomastik (Fr. Onomastique, ad bilimi)'te kişi adları (ve soy adları) antroponim (Fr. Anthroponyme) olarak geçer. Antroponim'lerden yapılan yer adları, T.'nin antropotoponimi (Fr. Anthropotoponymie) bölümünde işlenir.

Yer adlarında çevirme (Fr. Calque) olayına sık sık tanık olunur. Tuna nehrinin Orşova şehri yakınındaki boğazına verilen Türkçe *Demirkapı* adı Almancaya *Eisernes Tor*, Macarcaya *Vaskapu*, Sırpçaya *Gvözdena kapija*, Rumenceye *Porţile de Fier*, Bulgarcaya *Jelezni vrata* olarak çevrilmiştir. Kazak ve Kırgızların kullandığı *Cetisu* (= Yedi su) adı Rusçaya *Semireç'e* olarak aktarılmıştır. Bunun gibi, Türkçe *Beştau* (= Beşdağ) adı da Rusçaya *Pyatigorsk* olarak çevrilmiştir.

Genç bir bilim kolu olarak T.'de kullanılan terimler şimdilik bütün ayrıntılarıyla tespit edilmemiştir.

T. Avrupa ülkelerinde başlangıçtan beri büyük bir ilgi görmüştür. Fransa'da bu alandaki çalışmalar Arbois de Jubainville, Auguste Longnon'un yayınlarıyla metodlu bir biçim almıştır. Longnon'un *Noms de lieux de la France* adlı eseri, yazarın ölümünden sonra çıkmıştır (1920). Bu eserden önce H. Gröhler *Über Ursprung und Bedeutung der französischen Ortsnamen* adlı eserini yayınlamıştır (1913). Bu eserin ikinci bölümü 1933'te çıkmıştır. 1926'da A. Dauzat, *Noms de lieux* adlı el kitabını yayınlamıştır. Bu kitapta T., oronimi ve hidronimi alanları toplu olarak gözden geçirilmiştir. 1937' de A. Vincent, *Toponymie de la France* adlı eserini vermiştir.

Belçika'da A. Vincent'dan başka, Carnoy, Vannérus, Van de Wijer gibi T. uzmanları yetişmiştir. 1926'da Belçika'da bir T. ve Diyalektoloji Komisyonu kurulmuştur. Bu komisyon "Revue de Dialectologie et de Toponymie" adlı bir dergi yayınlamıştır.

İsviçre'de Jaccard ve Muret'den sonra Aelischer ve Hubschmied gibi toponimistler çalışmıştır.

İtalya'da T. alanında birçok bilgin yetişmiştir. Battisti, Bertoldi, Bertoni, Olivieri, Pieri, Serra, Alessio, Lambroglia, Pasquali gibi.

Almanya'da da T. büyük bir gelişme göstermiştir. P. Skok ve Kaspers'ten sonra Gröhler ve özellikle Gamillscheg, bu alanda değerli eserler vermişlerdir. Schnetz, 1925'ten başlayarak München'de çıkan "Zeitschrift für Ortsnamen Forschungen" dergisini yönetmiştir. Bu dergi 1938'de "Zeitschrift für Namen Forschungen" adını almıştır. Almanya'da Türk yer adlarıyla ilgili eserler de çıkmıştır. Hartwig Scheinhardt'ın *Typen türkischer Ortsnamen* [1979] adlı eseri gibi.

Çekoslovakya'da Vladimír Šmilauer *Vodopis starého Slovenska* [1932] ve *Příručka slovanské toponomastiky* [1970] adlı eserleriyle T. alanında yeni bir çığır açmıştır.

Avrupa ülkelerinde yer adları sözlükleri de yayınlanmıştır. Józef Staszewski'nin *Mały słownik. Pochodzenie i znaczenie nazw geograficznych* [1968, 3. bas.] ve Lajos Kiss'in *Földrajzi nevek etimológiai szótára* [1980] adlı sözlükleri gibi.

Fransa'da "Onomastica" dergisi 1947 ve 1948 yıllarında çıkmıştır. Bu derginin yerini A. Dauzat'nın yönettiği "Revue internationale d'Onomastique" almıştır. Milletlerarası Onomastik Bilimleri Komitesi, 1949'da Bruxelles'de toplanan kongreden sonra "Onoma" adlı bir dergi çıkarmaya başlamıştır.

TOPUSKO, Yugoslavya'nın Hırvatistan bölümünde, Glina vadisinde bir ılıca merkezi. Radyoaktif suları ve çamur banyoları vardır. Çevresinde demir filizi üretilir.

TOPRAK: *Toprak*, "yer yuvarlağının dışını ince bir kat halinde örten, kayaların ve organik maddelerin türlü ayrışma ve birleşme ürünlerinin karışımından oluşan, içinde ve üzerinde geniş bir canlılar topluluğu barındıran, bitkilere durak yeri ve gıda kaynağı olan, belli oranlarda su ve havayı içine alan üç boyutlu tabiî bir varlıktır" biçiminde tarif edilmektedir.

Yüzölçümü yaklaşık 510 milyon km² olan yer yuvarlağının 148,9 milyon km² lik bölümü karalardır. Bunun, dağların yüksek kısımları gibi kayalık araziler dışında kalan, yaklaşık 100 milyon km² lik kısmı, kalınlığı birkaç cm den birkaç m ye kadar değişen T.'larla örtülüdür. Yer yuvarlağını örten T.'ların yaklaşık yarısı, verim gücünü çok kısıtlayan kusurlara sahip bulunmakta ve artan nüfusu beslemekte etkisiz kalmaktadır.

T., güneş ışığı, hava ve su ile birlikte hayatın vazgeçilmez unsurlarından biridir.

Karalarda yaşayan diğer canlı varlıklar gibi, insanlar da yeryüzünde var oldukları andan itibaren hayatlarını sürdürmek için doğrudan veya dolaylı olarak T.'a bağlı kalmışlardır. Yiyecek, giyecek ve yakacakların sağlanmalarında ve içinde oturulacak yapıların kurulmalarında kullanılan materyallerin kökenleri doğrudan veya dolaylı olarak T.'tır. Gıda maddesi olarak yararlanılan tahıllar ve benzeri taneler, yem bitkileri, meyveler ve sebzeler T.'ta yetişmekte, bunlar ya doğrudan kullanılmakta veya hayvanlara yedirilmek suretiyle diğer hayvansal ürünlerin elde edilmesi amacı ile dolaylı olarak tüketilmektedir.

Tarih, ilk büyük medeniyetlerin verimli T.'lar üzerinde yeşerip geliştiğini, birçok mücadele ve çarpışmaların bu verimli T.'lara sahip olma isteklerinden doğduğunu yazmaktadır.

T., kararlı ekonomilerin temelini oluşturmaktadır. Bir topluluğun refahı; yiyeceği gıda maddelerini, giyeceği giysileri ve barınacağı yuvayı, başka bir deyişle bütün hayatî ihtiyaçlarını sağlama imkânlarına bağlıdır.

Artan nüfus yoğunluğu karşısında, kişi başına düşen arazi miktarı gittikçe azalmaktadır. Bu durum, T.'ların aşırı derecede sömürülmelerine, bu arada yanlış kullanmalardan kaynaklanan erozyon ile yerlerinden aşındırılıp denizlere taşınmalarına yol açmaktadır.

T.'ların verim güçlerinin artırılması veya hiç olmazsa aynı düzeyde tutulabilmesi, onların tanınması, özelliklerinin bilinmesi, bitki gelişmesi için uygun şartlarda bulunmayan veya böyle şartlardan uzaklaşmış bulunan özelliklerin tespit edilerek, bunların normal duruma getirilmesinde gereken işlemlerin uygulanması ile mümkündür.

T.'lar hakkında genel bir bilgi vermek amacı ile bunların oluşları, karakter kazanmaları, çeşitleri ve çeşitli özellikleri özet olarak aşağıda açıklanmıştır.

Ayrışma ve T. oluşumu : T. oluşumunda temel yapıyı teşkil eden ana kayadan ana materyalin ve bundan da T.'ın oluşması için kayaların önce esas itibarıyla, fiziksel olarak aşınıp parçalanma ve ufalanması, sonra kimyasal ve biyolojik olarak ayrışması ve değişmesi, ortaya çıkan ayrışma ürünlerinin tekrar birleşmesi ile ikincil bileşiklerin oluşması gerekmektedir.

Ayrışma, fiziksel, kimyasal ve biyolojik faktörlerin etkileriyle ortaya çıkar. Bu ayrışma faktörleri etkilerini birbirleri ile iç içe çalışarak gösterirler. Bu faktörler aşağıda maddeler halinde açıklanmıştır.

1. Fiziksel faktörler : a. Sıcaklık değişmeleri, b. Hareket eden su, rüzgâr ve buzulların etkileri ve c. Bitki ve hayvanların etkileri.

Ana kayalar ve ana materyal bu faktörlerin etkileri ile parçalanarak kimyasal faktörlerin daha etkili olacakları bir duruma dönüşmektedir.

2. Kimyasal faktörler : a. Yükseltgenme, b. Hidroliz, c. Karbonasyon, d. Hidrasyon, e. Solüsyon, f. İndirgenme.

Fiziksel aşınma ve parçalanma ürünleri, bu kimyasal olaylarla kimyasal yapılarını değiştirmekte ve bir yandan kil mineralleri oluşurken, öte yandan bitkilerin gıda maddesi olarak yararlandıkları iyonlar açığa çıkmaktadır. Geriye kalan kısımlar da birincil mineral olarak T. iskeletinin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır.

3. Bitki ve hayvanların etkileri : Bitkisel ve hayvansal canlılar mikro ve makro türleri ile mineral ve organik ayrışmalara katılarak T.'ın gıda maddelerince, özellikle humus ve bu arada hayatî önemi fazla olan nitrojence zenginleşmesine hizmet etmektedirler. Ayrışmaya uğramış inorganik bir kitle, T. görünümünde olsa bile, organik artıkları, bunların ayrışma ürünü olan humusu ve ayrışmayı yapan canlıları içine almadığı sürece T. olarak kabul edilmemektedir.

T. ana materyali : T.'lar; kaya ve mineral kökenli inorganik ana materyal (Regolith) ve kısmen ayrışmaya uğramış bitkisel ve hayvansal kökenli (organik ana materyal) olmak üzere iki tür ana materyal grupundan doğmaktadır. Bunlardan birincisi, ülkemizde çok büyük bir yer tutmaktadır.

İnorganik ana materyal; püskürük, tortul ve metamorfik kayaların ve içinde bulunan minerallerin yerlerinde ayrışmaları ve bulundukları yerde kalmaları yolu ile oluşan "yerli ana materyal" ve ayrışma yerinden uzaklaştırılmış materyalin başka yerlerde yığılması sonucu oluşan "taşınmış ana materyal" olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

Yerli ana materyal : Kendisini meydana getiren kayaların üstünde bulunan materyale "yerli ana materyal" denir. Bu türlü materyalin oluşlarına hâkim ayrışma olaylarının karakterleri hakkındaki gerekli bilgiler, alttaki taze ana kayalarla, üstteki ayrışma ve değişmeye uğramış kısmın kimyasal yapıları mukayese edilmek suretiyle elde edilebilir. Ana materyal, tarifine tam uygun hale gelinceye kadar değişmiş olan yerli ana materyal, genellikle uzun ve yoğun bir ayrışma ve değişmeye uğramıştır. Sıcak ve yağışlı bölgelerdeki yerli ana materyal, tamamiyle okside olmuş ve iyice yıkanmış duruma pek yakın bir yapı gösterir. Böyle bölgelerin yerli ana materyallerinde, ana kaya kireç taşı bile olsa, kalsiyum kolaylıkla yıkandığından miktarı çok kere nispî olarak azdır, demirin oksidasyon ve hidrasyonu sonucu kırmızı ve sarı renk alması karakteristiktir. Serin ve özellikle kuru iklim şartları altında yerli ayrışma daha yavaştır. Böyle bölgelerde demirin oksidasyonu ve hidrasyonu zorlukla ilerler ve ana materyaldeki kireç miktarı nispî olarak yüksektir.

Yerli ana materyal püskürük, tortul ve metamorf kütlelerin parçalanma ve ayrışmaları sonucu meydana gelmektedir.

Taşınmış ana materyal : Bir yerde ayrıştıktan sonra çeşitli tabiat kuvvetleri tarafından başka yerlere taşınıp oralarda birikerek oluşmuş bulunan taşınmış ana materyalin çeşitleri, taşıyıcı aracın türüne bağlı olarak aşağıdaki grup ve alt gruplara ayrılmaktadırlar.

1. Sularla taşınmış ana materyal : a. Alüviyal ana materyal; b. Gölle ilgili ana materyal; c. Denizle ilgili ana materyal;
2. Rüzgârlarla taşınmış (aolik) ana materyal : a. Kumullar, b. Volkan külleri, c. Lösler;
3. Buzullarla taşınmış (glasiyal) ana materyal;
4. Yerçekimi ile taşınmış (koluviyal) ana materyal.

Organik ana materyal : Bu ana materyal genellikle buzul devirlerinde buzulların etkisine uğramış olan ve daha çok şimdiki nemli bölgeler için önem taşıyan bir ana materyal tipidir. Organik ana materyale ülkemizde bazı bataklık arazilerde küçük alanlar halinde rastlanmaktadır.

Organik ana materyalin oluşmasında organik artıkların yavaş çürümesi gereklidir. Çürümeyi yavaşlatan sebepler, mikroorganizmaların etkinliklerini yavaşlatan veya durduran sebeplerle aynıdır. Bu sebepler, su fazlalığı ve buna paralel olarak oksijen noksanlığı ve düşük sıcaklıktır.

Genellikle tatlı su birikintilerinde mikropların zayıf etkinliği altında zamanla yığılan organik materyale *turba* adı verilmektedir.

T.'ların karakter kazanmasına sebep olan faktörler : Ana materyalin ufalanıp ayrışması ve belli oranlarda organik mad-

de ile karışması sonucu meydana gelen kitle, yani genç T., aşağıda açıklanan beş faktörün birlikte etkisi altında gelişme göstermekte ve bu beş faktörün çeşitli kombinasyonlarının gösterdiği farklılıklara bağlı olarak değişik karakterler kazanmaktadır.

Ana materyal : Ana materyalin özellikleri daha çok T.'ın ilk oluşum dönemlerinde etkisini göstermektedir. Diğer şartların benzer olması halinde, çeşitli ana materyalden oluşan T.'lar birbirlerinden az veya çok farklı olmaktadırlar. Gıda maddelerince zengin ana materyalden oluşan T.'lar, diğer faktörler eşit olmak şartı ile, genellikle daha verimlidirler. Ancak T.'ın olgunlaşıp yaşlanması dönemlerinde iklim faktörü ana materyalin etkisini gittikçe zayıflatmakta ve hatta tamamiyle ortadan kaldırmaktadır.

Topografya : Diğer şartların benzer olması halinde, düz arazilerde oluşan T.'lar ile eğimli arazilerde oluşan T.'lar arasında farklar bulunduğu gibi, güneye bakan eğimdeki T.'larla kuzeye bakan eğimdekiler arasında da, suyun ve sıcaklığın farklı düzeylerdeki etkisi sonucunda farklılıklar görülmektedir. Eğimli arazilerde erozyon, alt katları geçirimsiz çukur arazilerde ise fazla su ve tuzluluk bir problem olabilmektedir.

Zaman : Diğer şartların benzer olması halinde, oluşmaya başladığından beri geçen süresi uzun olan T., kısa olandan daha olgundur. Çeşitli oluşum süresine sahip T.'lar birbirlerinden az veya çok farklı özelliklere sahiptirler.

İklim : Diğer şartların benzer olması halinde, çeşitli iklim şartları altında oluşmuş bulunan T.'lar önemli farklı özelliklere sahiptirler. Kurak veya yağışlı, sıcak veya soğuk iklim şartları altında oluşan T.'lar arasında büyük farklar vardır.

İklimin nemlilik, sıcaklık, rüzgâr, nispî nem ve buharlaşma unsurları, ayrışmanın hızını tayin ederken, uzun süre içinde ana materyalin etkenliğini ortadan kaldırmakta ve yan yana bulunan iki farklı ana kayadan oluşmuş iki T., belli bir süre sonunda benzer özellik göstermeye başlamaktadır.

Biyosfer : Bitkileri ve hayvansal varlıkları içine alan biyosfer, T. oluşumunda önemli bir etkiye sahip bulunmaktadır. Diğer şartların benzer olması halinde, orman örtüsü altında oluşmuş T.'larla mera örtüsü altında oluşmuş olanlar arasında büyük farklar gözlenebilmektedir.

Çeşitli mikroskopik canlıların etki derecelerindeki farklılıklar T. verimliliğinde kendini göstermektedir.

T. profili : T.'ları yeterince tanımak için, bunların köklerin geliştikleri alt tabakalarını da içine alan bölümlerinin birbirleri ile karşılaştırılmaları gereklidir.

Ana materyal, fiziksel, kimyasal ve biyolojik faktörlerin etkisi altında T. haline dönüşürken, özellikle elverişli drenaj şartları altında, belli özelliklere sahip, belirli tabakalar meydana gelmektedir. Bu tabakalaşma özellikle T. yüzeyi civarında belirgindir.

T.'ın, yüzeyinde ana kayaya veya ana materyalin belirli bir derinliğine kadar olan kesitine *profil*, profil içindeki çeşitli değişik özellikler gösteren tabakalara da *horizon* adı verilmektedir. Horizonlar, mineral T. horizonları ve organik T. horizonları şeklinde iki ana grupa ayrılmaktadır.

T. profilindeki farklı horizon ve tabakalar O, A, B, C ve R harfleri ile adlandırılmaktadır. Bunlardan A, B, C ve R mineral T. horizonlarıdır.

O horizonları : O horizonları mineral T. horizonları üzerinde yer alırlar ve büyük ölçüde bitki artıklarından oluşurlar. Bunlar orman T.'larında tipik olarak bulunabilirler. Tarla T.'larında bulunmazlar. Organik T. horizonlarının, içindeki bitkisel maddelerin çoğunun orijinal şekilleri ile çıplak gözle görülebilen üstteki bölümü O_1; ayrışması ilerlemiş ve eski artıklardan oluşmuş, içindeki bitkisel maddelerin büyük kısmı orijinal şekilleri ile artık görülemeyen alttaki bölümü O_2 biçiminde belirtilmektedir.

A horizonları : a. Fazla miktarda organik madde kapsayan bir veya birkaç organik madde birikme horizonlarından, b. Kil, demir ve alüminyum oksitlerin sızan sularla taşınarak ayrıldığı ve bu sebeple rengin açıldığı yüzey ve yüzeyaltı T horizonlarından, c. Her iki grupa giren ve aynı zamanda altındaki B veya C ye geçit karakteri taşıyan horizonlardan oluşmaktadır.

Bu horizonlar gösterdikleri özelliklere göre önce A_1, A_2, A_3 ve sonra A_{11}, A_{12} ve A_{13} gibi alt bölümlere ayrılabilmektedir.

B horizonları : Aşağıdaki dominant görünümlerden bir veya daha fazlasına sahiptir :

1. Silikat kili, demir, alüminyum veya humusun tek tek veya kombinasyon halindeki "illuvial" konsantrasyonu; 2. Silikat killerinden birinin yalnız veya ikisinin birlikte, karbonatların veya daha fazla çözünür tuzların çözülmeleri ve uzaklaştırılmalarında etkili olaylardan farklı olaylar sonunda oluşan residual konsantrasyonu; 3. Aynı "sequum"da üstündeki ve altındaki horizonlardan göze çarpacak kadar daha koyu, daha kuvvetli veya daha kırmızı görülmeğe yetecek ölçüde seskioksitler örtüleri. Bu örtülerin aşikâr bir demir birikmesi (illuviation) olmadan ve aynı "sequum" da 1 ve 2'deki istekleri karşılayan B horizonları ile jenetik ilgisi bulunmadan oluşması gereklidir. 4 1, 2 ve 3'te açıklanan şartların bulunmadığı "sequum"larda, materyalin orijinal durumunun kayanın orijinal yapısının bozulmasını, silikat killeri ve serbest oksitlerden yalnız birinin veya ikisinin birlikte oluşmasını ve tekstür, nemin değişmesi ile hacim değiştirme, yani şişme ve büzülme yeteneğine sahipse, granüler, blok veya prizmatik yapının oluşmasını gerektirecek biçimde değişmesi.

Bu horizonlar, gösterdikleri farklılıklara göre, B_1 geçit horizonu, B_2 (B_{21}, B_{22}) gerçek birikme horizonu ve B_3 ana materyale veya ana kayaya geçit horizonu olarak üç ana bölüme ayrılmaktadırlar.

C horizonları : Ana materyal olarak da adlandırılan C horizonu, *Solum* adı verilen A ve B horizonlarının oluşmasına hizmet eden, daha alttaki ana kayanın ayrışmasından oluşmuş veya başka yerden taşınarak gelmiş ve birikmiş bulunan materyaldir.

R tabakası : Ana materyalin altında bulunan ve bunun oluşmasına hizmet eden pekişmiş kaya materyaline R horizonu veya ana kaya adı verilmektedir.

T.'ların sınıflandırılması : Çeşitli faktörlerin etkisi altında biçimlenen bir grup olayların sonucunda oluşan T.'lar, birbirinden az veya çok farklı özellikler göstermektedirler. T.'lar yaklaşık 4 000 yıldan beri çeşitli amaç ve biçimlerde sınıflandırılmışlardır. Son yıllarda T. sınıflandırılmasında çeşitli düzeylerdeki ortak profil özellikleri (kriterler) ele alınmaktadır. T. sınıflarının gösterilmeğe değer nicelikte bulunanları, haritalama birimleri halinde haritalanırlar. Bunlara T. haritaları denir. Bu haritalar yetiştiricilerin ve T.'ı kullanan diğer ilgililerin hizmetlerine sunulur. T. haritalarından çiftçiler, mühendisler, ormancılar, peyzaj plancıları, T. korumacıları, şehirciler, bankacılar, sigortacılar, arazi komisyon-

cuları, inşaat müteahhitleri, sanayiciler, yayın ve haberleşme uzmanları, jeologlar ve ordu birlikleri çeşitli biçimlerde yararlanmak imkânına sahiptirler.

Fiziksel T. özellikleri : Bir T.'ın bitkilerin gelişmesi için uygun fiziksel şartlarda bulunması, içindeki hava, su ve katı tanelerin uygun bir oran ve diziliş içinde bulunması anlamını taşımaktadır.

T., uygun miktarda yağış veya sulama suyunun girmesine izin verecek, fakat derin sızma yolu ile aşırı derecede su ve bitki gıda maddesi kaybına sebep olmayacak sayı ve büyüklükte gözeneklere sahip olmalıdır. Bunun yanında, nemi bitki köklerinin ihtiyacını sağlayacak oranda tutmalı, arzu edilmeyen taban suyunun doğmasına yol açacak kadar fazla tutucu olmamalıdır. Bitki hücrelerinin yeterli derecede havalanmalarına imkân verecek oranda oksijen bulunmalı, fakat köklerin nemli T. taneleri ile sürekli temasını kesecek derecede de fazla havalanmamalıdır.

Yukarıda açıklanan özellikler, T.'ların tane büyüklüğü dağılımı (tekstür), bu tanelerin oluşturduğu kümeler (yapı), kümelerin basınçlara ve yağmur damlalarına dayanıklığı (kıvam), küme ve taneler arasında kalan boşlukların miktar ve büyüklük dağılımı (porozite) ve T.'a karışmış bulunan organik maddelerle yakından ilgili bulunmaktadır.

Bitkilerin gübrelerden yararlanması, T.'ın fiziksel şartlarına büyük ölçüde bağlıdır. Fiziksel şartları uygun olmayan bir T.'a verilen gübrelerden beklenilen yarar sağlanamamaktadır.

Kimyasal T. özellikleri ve verimlilik : T.'ların, yüksek bitkilerin "kesin gerekli elementler"e olan ihtiyaçlarını karşılama kapasiteleri, bunların kimyasal yapıları ile ilgili önemli özelliklerinden biridir.

Bitki beslenmesinde kesin gerekli elementler 16 tane olup bunlardan bir bölümü hava ve sudan, bir bölümü de T. katı maddelerinden sağlanmaktadır. Bitki gıda maddelerinden bir kısmına nicel olarak fazla ihtiyaç duyulmakta olup bunlara "makro gıda elementi", az miktarda kullanılanlara ise "mikro gıda elementi" adı verilmektedir.

Kesin gerekli elementler (Çizelge 1) de hava, su ve T.'tan sağlanma durumlarına, bitkiler tarafından az veya çok kullanılma hallerine göre sınıflandırılmışlardır.

Bu elementlerden nitrojen, fosfor ve potasyum (N, P, K)'un T.'larda noksanlığına genellikle en fazla rastlanır. Bunlara "gübre elementleri"; yağışlı bölgelerde T. asitliğinin giderilmesi için kireç ile verilen kalsiyum ve magnezyuma ise "kireçleme elementleri" denilmektedir. Kükürt, genellikle her T.'ta yeterli miktarda bulunmaktadır.

Bitki gıda maddelerinin T.'taki miktarları, T.'taki bulunuş şekilleri, yarayışlı formlara çevrilme imkânları ve T. çözeltisinin pH sı ile ilişkileri, T.'ların verim güçlerini belirleyen dört önemli konudur. Bu dört konunun T.'larda elverişli durumda bulunmasını sağlamak yetiştiricilerin en önemli çalışma alanlarından biridir.

T. koloidleri : T.'ların kimyasal, fiziksel ve fiziko-kimyasal yönden en aktif ve önemli yapı maddeleri inorganik ve organik koloidlerdir. İnorganik koloidler "kil"ler, organik koloidler "humus" ile temsil edilmektedir.

T.'ta bulunan killer arasında en büyük yeri tutanlar ikinci derece silikat killeridir.

İki mikrondan küçük olan ve koloidal özellik gösteren ikinci derece silikat killeri, silisyum düzgün dört yüzlüleri ile alüminyum düzgün sekiz yüzlülerinin oluşturduğu silika ve alümina levhalarının 1 : 1, 2 : 1 ve 2 : 2 oranlarında bağlanmaları sonucu oluşan tabaka halinde kil mineralleridir.

Kaolin grupu 1 : 1, montmorillonit grupu genişleyen 2 : 1, illit grupu genişlemeyen 2 : 1, klorit grupu düzenli karışık tabakalı 2 : 2 yapılı killer için örnekler olup bunlardan özellikle ilk üçü, T.'larda nicelik bakımından çok büyük bir yer tutmaktadır.

Killer sahip oldukları geniş yüzeyler ve negatif elektrik yük alanları sebebi ile T. çözeltisindeki bitki gıda maddesi iyonlarını bitkilerin yararlanabileceği biçimde adsorbe etmektedirler. Adsorbe edilen iyonlar, T. çözeltisinde bulunan iyonlarla yer değiştirmek suretiyle belirli bir dengeyi sağlamaktadırlar. Böylece bitkiler beslenmelerinde "iyon değişimi" olaylarından büyük ölçüde yararlanmaktadırlar.

T.'ların kümeleşmesi, şişmesi, çatlaması, plastiklik ve yapışma özellikleri göstermesi, T. işleme ile yakından ilgili konular olup bunlar killerin fiziksel özellikleri tarafından etkilenmektedirler.

Organik maddeler : T.'ın önemli yapı maddelerinden biri olan organik artıklar, T.'ta mikroorganizma tarafından işlenip değişime uğratılarak oldukça stabil nitelikli, esmer renkli, koloidal özelliğe sahip humus maddesine çevrilirler.

Çizelge 1 : Kesin gerekli bitki gıda elementleri ve bunların kaynakları :

Çok miktarda kullanılanlar				Az miktarda kullanılanlar	
Hava ve sudan		Topraktan		Topraktan	
Element	Alındığı şekil	Element	Alındığı şekil	Element	Alındığı şekil
Karbon	CO_2	Nitrojen	NH_4^+, NO_3^-	Demir	Fe^{++}, Fe^{+++}
Hidrojen	H^+, HOH	Fosfor	$H_2PO_4^-$	Manganez	Mn^{++}
Oksijen	O_2, OH^-, CO_2	Potasyum	K^+	Bakır	Cu^{++}
	$CO_3^=$, $SO_4^=$	Kalsiyum	Ca^{++}	Çinko	Zn^{++}
		Magnezyum	Mg^{++}	Molibden	MoO_4^-
		Kükürt	$SO_4^=$	Bor	BO_3^-
				Klor	Cl^-

Amorf yapısı ve bileşimi yönünden killerden ayrılan humus, yoğun koloidal özellikleri bakımından killerle benzerlik göstermektedir.

T.'ların üretim kapasitelerinin, içlerinde bulunan organik madde ve humus miktarları ile doğrudan ilişkili olduğu ve bunların bütün T. özelliklerini, genel olarak olumlu yönde etkilediği çok eskiden beri kesinlikle tespit edilmiş bulunmaktadır.

T. organik maddeleri ve humus, T.'larda infiltrasyon ve su tutma kapasitesini artırmak, yüzey akış ve erozyon kayıplarını azaltmak, ağır ve hafif yapılı T.'larda havalanmayı düzenlemek, iyi bir strüktür ve tav durumu oluşturmak, T.'ı iyi işlenebilir duruma getirmek, erken ısınmak ve hepsinden önemlisi bitkilerin nitrojen ihtiyaçlarını sağlamak açılarından tek kaynak olması sebebiyle büyük önem kazanmaktadır. T. organik maddesinin azalmasını önlemek ve onu en uygun düzeyde tutmak üreticilerin en önemli görevlerinden biridir.

T. canlıları : T.'lar, kuvvetli mikroskoplarla bile görülemeyecek kadar küçük mikroplardan başlayarak, solucan ve köstebek gibi büyük olanlara kadar değişen çeşitli cins ve miktarlardaki canlıların yaşama ortamını oluşturmaktadırlar. Bu canlı varlıklar tabiat dengesi içinde başta karbon ve nitrojen dönenimlerinde olduğu gibi, kendilerine düşen görevleri yaparak, bir yandan T.'ların üretkenliklerini artırmakta, öte yandan yer yuvarlağı yüzeyinin ölü organizma artıkları ile kaplanarak, üzerinde yaşanamaz bir durum almasına engel olmaktadırlar.

T. suyu : T. boşlukları, su ve hava ile doludur. Suyun kaynağını yağışlar oluşturmaktadır. Yağışlarla toprağa giren su, T. boşluklarını doldurduktan sonra, bunun bir kısmı yer çekimi ile alt katlara doğru sızar, bir kısmı buharlaşır ve bir kısmı da gerektikçe bitkilerin emrine verilmek üzere T. boşlukları içinde saklanır.

Bitki gelişmesi için en uygun nem şartlarına sahip olan normal bir yüzey T.'ının su miktarı, volüm olarak yaklaşık % 25 düzeyinde bulunmaktadır. Yağmurlar veya sulama anında boşlukları dolduran su, boşluklardaki T. havasını kovarak yerine geçer.

T.'ların oluşumunda fiziksel, kimyasal ve dolaylı olarak biyolojik yollardan büyük etki sahibi olan su, mineral maddelerden çözdüğü bitki gıda maddelerini bitkilerin emrine vermekte, bitkisel ve hayvansal hücrelerde turgoru ve canlılığın devamını sağlamaktadır.

Su, özellikle kurak bölgelerde bütün bitki gelişim faktörleri arasında en önemli olanıdır.

T. havası : T. havası veya T.'ın gaz fazı, mevcut su miktarı ile ters orantılı olarak değişmektedir. T. boşluklarının yaklaşık % 50'si su ile dolu bulunduğu zaman, T.'ta bitki köklerinin ihtiyacını karşılayacak miktarda hava var demektir ve şartlar bu yönden bitki gelişmesi için uygun durumdadır. Bitki köklerinin gelişmesi havaya bağlıdır. T. uzun bir süre su ile doymuş durumda kaldığı takdirde, bitki kökleri faaliyetlerini durdururlar ve daha sonra oksijen noksanlığından ölürler.

T. havasının bileşimi atmosfer havasınınkine benzemektedir. Ancak, T. havasında atmosfer havasındakinden yaklaşık 10 - 20 kat kadar daha fazla karbondioksit bulunmaktadır. Çünkü bitki kökleri ve mikroorganizmalar solunumlarında oksijen kullanmakta ve karbondioksit vermektedirler. T. havasındaki karbondioksit, su ile birleşerek karbonik asid oluşturmaktadır. Bu suretle çözme gücü artan su, mineralleri etkileyerek çözmekte ve bitkilerin ihtiyacı olan gıda maddelerinin yarayışlı formlara çevrilmesini sağlamaktadır.

T. havası, atmosfer havasına oranla daha değişken olup bileşimi organik ayrışmaların nitelik ve niceliğine göre değişmektedir.

Türkiye T.'ları : Türkiye, nüfusunun yaklaşık % 58'i kırsal kesimde yaşayan ve çoğunlukla tarımla geçinen bir ülkedir. Türkiye'de ihracatın yaklaşık % 64'ü tarım ürünlerinden sağlanmaktadır.

Artan dünya nüfusu karşısında tarım ürünlerine olan istek gün geçtikçe artmaktadır. İnsanlarını kendi imkânları ile besleyen sayılı ülkelerden biri olan yurdumuz, bugünkünden daha fazla bir nüfusu besleyecek T. varlığına sahip bulunmaktadır.

Tarım, Türkiye'de son dönemlere kadar genellikle az eğimli yamaç ve teras arazilerle su taşkınlarına uğramayan bazı taban arazilerde, mahallî ihtiyaçları karşılamak üzere ekstansif bir biçimde sürdürülmüş; fazla eğimli arazilerle drenajı bozuk ve su taşkınlarına uğradığı için malaryalık durumda olan düz veya çukur alanlar boş bırakılmış veya kısmen hayvancılığa ayrılmıştır.

Cumhuriyetin kuruluşundan beri modern tarıma geçiş döneminde, geleneksel buğday, arpa ekiminden yer yer vazgeçilerek, entansif tarım uygulamalarına başlanmış; bir yandan eskiden beri yetiştirilen ürünlerin ekiliş alanları genişletilip, kaliteleri yükseltilip, birim alandan elde olunan verimler artırılırken, öte yandan çay gibi yeni ürünlerin de üretilmesine başlanmıştır.

Ülkemizde yetiştirilmekte olan tütün, fındık, üzüm, incir, zeytin, Antep fıstığı, haşhaş, şeftali ve narenciye gibi ürünler dünya pazarlarında rakibi az bulunan veya bulunmayan ürünler olup bunların elde edilmesinde, üreticilerin emek ve çabaları kadar ülkemizin T. ve iklim şartlarının da büyük rolü bulunmaktadır. Ekolojik durum belli ürünlerin yetişmesine imkân sağlar.

T.'ların oluşmalarında rol oynayan faktörlerin Türkiye'deki durumları : T.'ların oluşmalarında rol oynayan beş faktörün yurdumuzdaki durumları aşağıda kısaca açıklanmıştır :

İklim : Ülkemiz coğrafî konumu bakımından subtropikten başlayarak çok yağışlı ılık ve az yağışlı soğuk arasında değişen çok çeşitli iklim şartlarına sahip bulunmaktadır. Belli iklim bölgelerinde, topografik yapının sebep olduğu mikroklima adacıkları, iklim şartlarındaki çeşitliliği ve birbirine zıt durumları artırmaktadır. Bu da çeşitli ürünlerin yetiştirilebilme imkânını doğurmaktadır. Örnek olarak arpalar Çukurova'da hasat edilirken, Erzurum ovasında henüz çiçeklenme dönemindedirler. Ege'de ve Akdeniz bölgesinde bazı meyveler toplanırken, Doğu Anadolu'da çiçekler henüz açmaktadır.

Çeşitli ürünlerin yetişmesine imkân veren iklim şartları T.'ların da farklı özellikler kazanmasına sebep olmaktadır. Gerçekten Akdeniz, İç Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgelerinde benzer kireç taşları üzerinde oluşan T.'lar, iklim farklılıklarından ötürü birbirlerinden çok değişik özelliklere sahip bulunmaktadırlar. Kurak ve yağışlı bölge T.'larımız arasındaki farklar da çok büyüktür.

Tabiî bitki örtüsü : T.'larımızın oluşmalarında ve karakter kazanmalarında, üzerlerindeki bitki örtüsünün büyük bir etkisinin bulunduğu kolaylıkla gözlenebilmektedir. Gerçekten iğne yapraklı orman, yapraklarını döken geniş yapraklı orman, yüksek çayır ve step bitki örtüleri altında meydana gel-

miş olan T.'larımız birbirlerinden önemli ölçüde farklı bulunmaktadırlar.

Ana materyal : Ülkemiz çok çeşitli jeolojik formasyonların yan yana bulunduğu bir yapıya sahiptir. Çok kısa mesafeler içinde kireçli, killi veya kalkerli tortul materyallerle riyolit ve bazalt gibi püskürük kütleleri; mermer, şist veya gnays gibi metamorfik kütleleri yan yana görmek mümkündür. Diğer şartların benzer olması halinde, farklı materyaller üzerinde oluşmuş veya oluşmakta olan T.'lar az veya çok farklı özellikler göstermektedirler.

Topografya : Türkiye, deniz düzeyinden başlayarak 5 165 m ye kadar varan çok değişik yüksekliklere sahip arazilerden oluşmuştur. T. işlemesi tarım için sakıncalı olan % 12'den fazla eğimli alanlar, bütün ülke alanının yaklaşık % 63'ünü oluşturmaktadır.

Topografik yapı, T.'a giren yağış suyu miktarı üzerinde etkili olurken, T. oluşmasında yağışlar kadar önemli olan T. sıcaklığı ve nispî nemi de etkilemektedir. Bu suretle diğer şartların eşit olmaları halinde, düz arazideki T. ile eğimli arazidekiler, güney yamacındaki T. ile kuzey yamacındakiler arasında önemli farklar ortaya çıkmaktadır.

Örnek olarak, Karadeniz dağlarının kuzey ve güney yamaçlarındaki T.'lar birbirlerinden çok büyük farklılıklar göstermektedirler.

Zaman : Ülkemizde çok çeşitli jeolojik zamanlara ait kültelerin bulunması, bunlar üzerinde oluşmuş bulunan T.'ların olgunluk durumlarını da etkilemektedir. Ancak T.'ların olgunluk durumunda, diğer faktörlerin ve özellikle ana materyalin T. oluşmasına uygunluğunun da etkisi vardır. Ülkemizde, özellikle kurak iklim şartlarının hâkim olduğu İç Anadolu'da yaygın T.'lar, bir yandan iklim şartlarının zayıf etkisi, öte yandan jeolojik formasyonların yeni olması sebebiyle genellikle genç T.'lar sınıfına girmektedirler.

Yukarıda açıklanan T. oluşturan faktörlerin çok çeşitlilik göstermesi, dünya yüzünde yer alan, gerçek lateritler ve podzollar gibi birkaç T. dışındaki bütün büyük T. gruplarına ait örneklerin yurdumuzda bulunmalarını sağlamıştır.

Türkiye'de bulunan büyük T. grupları zonal, intrazonal ve azonal T. ordoları, sırası ile aşağıda açıklanmıştır.

Zonal T.'lar : Bütün T.'larda gelişmenin ilk dönemlerinde T.'ın özelliklerinde ana materyalin niteliği fazla etkili bulunmaktadır. Bunlara genç T.'lar denilmektedir. Ancak farklı ana materyaller T. oluşturucu faktörlerin etkisine uzun bir süre uğrayınca, ana materyallerin bu etkileri azalmakta, böylece benzer iklim şartlarına sahip bölgelerde farklı ana materyallerden benzer T.'lar meydana gelmektedir. İklim ve ilgili vejetasyonun belirlediği özellikleri yansıtan böyle T.'lara, oldukça büyük coğrafî bölgelerde yaygın bulunduklarından zonal T.'lar adı verilmektedir.

Ülkemizde bulunan zonal T.'ların büyük T. grupları düzeyindeki özellikleri ve bulundukları yerler şunlardır :

Yağışlı ılıman bölge T.'ları : Bunlar, alt ordo podzol, kahverengi podzolik, gri-kahverengi podzolik, kırmızı-sarı podzolik ve gri podzolik T.'lardır. Ülkemizde gerçek podzollara şimdiye kadar rastlanamamıştır. Ancak Doğu Karadeniz bölgesinde podzollaşma süreci ile oluşmakta bulunan kırmızı ve sarı Karadeniz T.'ları yer almaktadır.

Kırmızı ve sarı Karadeniz T.'ları : Ülkemizin yağışı fazla olan Doğu Karadeniz bölgesinde yer alan bu T.'lar orman vejetasyonu altında, fazla yağış ile organik ayrışmanın sebep olduğu asit yıkanmaya uğrayarak oluşmuşlardır. Ruslar, bunlardan kırmızı renkli olanlarına *krasnozyom*, sarı renkli olanlarına *jeltozyom* adını vermektedirler.

Doğu Karadeniz bölgesinde yaygın olan bu T.'lar asit yıkanma ile oluşan tipik podzolların sahip olduğu A_2 yıkanma horizonuna belirgin bir şekilde sahip değildirler. Krasnozyomlarda değişik kalınlıktaki A horizonlarını, özellikle seskioksit ve killerin biriktiği kırmızımsı veya kırmızımsı kahverengi, bazen de kahverengi B horizonları takip etmektedir. Bunların ana materyalleri andezit, trakit, bazalt ile andezito-bazaltik tüflerdir. Jeltozyomlar daha az gelişmiş bir profile ve daha sarımsı renklere sahiptirler. Ana materyalleri kil ve şeyl gibi sedimanter kökenli kültelerdir.

Bu bölgelerde T.'ın üstündeki bitki örtüsü, yapraklarını döken ve dökmeyen ağaç karışımları ile bunların altında yer alan çalı ve fundalardan ibarettir.

Bütün horizonların reaksiyonları asit olup, pH bazı durumlarda 3.5 dolaylarına kadar düşmektedir. Fazla yağış ve baz yıkanması sebebi ile solumlarında serbest $CaCO_3$ bulunmamaktadır. Organik madde düzeyleri orta veya yüksektir. Humus, asit humus tipindedir. Bu T.'lar sırası ile nitrojen, fosfor, kalsiyum ve potasyum bakımından yetersizlik gösterdiklerinden, normal ürün alabilmek için bu maddelerin gübreler ve kireç ile T.'a katılması gerekmektedir.

Kil mineralleri arasında klorit ve vermikulit hâkim olup alt katlarda kaolin miktarı artmaktadır. İnce kil fraksiyonunda bir miktar montmorillonit de bulunmaktadır.

Tabiî vejetasyonu orman olan bu T.'larda açılan tarlalarda çay, fındık, mısır ve sebze yetiştirilmektedir. Rize dolaylarında narenciyeye de yer verilmektedir.

Orman-mera geçit bölgeleri T.'ları : Bu T.'lar alt ordosu degrade çernozyom, kireçsiz kahverengi ve Şantung kahverengisi büyük T. gruplarıdır. Ülkemizde bunlardan yalnız kireçsiz kahverengi T.'lar bulunmaktadır.

Kireçsiz kahverengi T.'lar : Bu T.'lar, nispeten kurak yaz mevsimli yarı nemliden yarı kurak iklime geçit olan bölgelerde, az ağaçlı, fundalık ve çayır vejetasyonları ile kaplı dalgalı arazilerde, genellikle kireçsiz, asit karakterli ana materyaller üzerinde oluşmuşlardır.

Bu bölgede kireçsiz kahverengi T.'larda primer minerallerin parçalanma ve çözülmeleri ve kil minerallerinin oluşması nispeten yavaştır. Kimyasal ayrışma olayları ve mikrobiyal faaliyet, T.'ın ısınmaya başladığı ve yeterli miktarda nem bulunan ilkbaharın son aylarında oldukça hızlıdır. Etken yıkanma, yalnız kış mevsiminde, uzun ve yoğun yağışlardan sonra suyun alttaki T. horizonlarına girmesi sonunda meydana gelir. Ayrışma sonucu açığa çıkan bazlar, silis asitleri ve seskioksidler aşağı doğru inerler ve orada yaza geçiş döneminde karışmayacak bir biçimde çökelirler. Bu suretle az geçirimli olan alt T.'ın geçirimsizliği daha da artar.

Bu T.'ların profillerinde, genellikle 30 cm kalınlıkta kumlu tınlı veya tınlı bir A horizonunun altında, kilin artması ile oluşmuş B ve daha altta genellikle kil şistlerinden kurulu C horizonları bulunmaktadır.

Kireçsiz kahverengi T.'larda 2 : 1 yapılı killer hâkimdir. Yaşlı olanlarında % 60'a varan kaolin bulunmaktadır. Organik madde yüzey T.'larında % 2 - 3 dolaylarındadır. Üst T.'ın reaksiyonu hafif asit veya nötrdür. İçinde serbest $CaCO_3$ bulunmamaktadır. Bazlarla doygunluk yüzdeleri genellikle 80 - 90 arasındadır.

Bu T.'larda kireçleme yapılmasına gerek yoktur. Nitrojenli ve fosforlu gübrelere fazla, potaslı gübrelere daha az oranda olmak üzere ihtiyaç göstermektedirler.

Kireçsiz kahverengi T.'lar, Trakya'da, Marmara bölgesinde, Kuzey ve Orta Ege'de, İç Anadolu'ya geçit bölgelerinde yer almaktadırlar.

Yarı kurak ve kurak bölge T.'ları : T.'larımızın büyük çoğunluğu, ülkemizin yaklaşık % 90'ında hâkim olan yarı kurak ve kurak iklim şartlarında ve mera vejetasyonu altında yetersiz yıkanma süreci ile oluşarak karakter kazanmaktadırlar.

Bu bölge T.'larının oluşması sırasında silikat minerallerinin ayrışması ile açığa çıkan bazlar, yağışların ve T. profilinden sızan suyun yetersizliği sebebiyle profilden uzaklaşamamakta, sızan suların ulaştığı derinlik ile kılcal hareketler sonucu eriştikleri üst düzey arasındaki bölgede birikmektedirler. Bikarbonat iyonları ile birlikte taşınan kalsiyum, iri T. boşluklarında CO_2 in açığa çıkması ile kalsiyum karbonat halinde çökelmektedir. Bu T.'lar yağışlı bölge T.'larının tersine, genellikle nötrün üzerinde, hafif alkalin veya alkalin reaksiyona sahiptirler. Ülkemizde bulunan yarı kurak ve kurak bölge T.'ları, çernozyom benzeri T.'lar, kahverengi T.'lar, kestane renkli T.'lar, kırmızımsı kahverengi T.'lar, kırmızımsı kestane renkli T.'lar ve serozyomlar olarak 6 grupa ayrılır.

Çernozyom benzeri T.'lar : Yağışlı bölgeden, yarı kurak bölgeye, başka bir deyiş ile podzollaşma ile T. oluşumundan kalsifikasyon ile T. oluşumuna geçilirken ilk rastlanan büyük T. grupu çernozyom'dur. Çernozyomlar lös üzerinde, 375 - 650 mm yağış alan yerlerde ve yüksek çayır otları altında oluşan, verim güçleri çok yüksek T.'lardır.

Ülkemizde, uygun iklim şartlarına karşılık, lös'ün bulunmaması sebebiyle tipik çernozyomlar oluşamamaktadır. Ancak Doğu Anadolu'da, özellikle Van gölünün doğusunda, 30 - 50 cm lik humusça zengin A horizonlarını, açık gri renkli, kireçli AC ve C horizonlarının takip ettiği T.'lar bulunmaktadır. Bu T.'lar mera veya buğday tarımında kullanılmaktadırlar.

Kahverengi T.'lar : Kahverengi T.'lar Anadolu platosunda büyük alanlarda yaygındırlar. Genellikle kireçli kil veya şistli killi kalker ara katlı killerden oluşurlar. Bu T.'ların oluştukları yerlerde yağışlar daha çok kış aylarında görülür. Yaz aylan uzun ve sıcak, fakat geceleri serindir. Tabiî bitki örtüsü kısa ve orta boylu otlar halindedir. Bu T.'lar grimsi - kahverengi ile kahverengi arasında değişen üst T. ile açık kahverengi veya sarımsı kahverengi granüler strüktürde, ekmek kırıntıları gibi ufalanabilir alt T.'a sahiptirler. Röliyef ondüleli ile hafif engebeli arasında değişir. Kahverengi T.'lar yazın uzun süre kuru kalırlar.

Kestane renkli T.'lar : Bu T.'lar kalkerden volkanik materyale kadar değişen kireççe zengin ana materyal üzerinde oluşurlar ve kahverengi T.'lara göre biraz daha serin ve nemli olan ve böylece tarıma daha elverişli bulunan bir iklimin etkisi altındadırlar.

Kestane renkli ve kahverengi T.'lardan daha sıcak şartlar altında oluşmuş T.'ların karakteristikleri ve özellikle renkleri, bu bölge T.'larının ılıman iklim şartlarında oluşanlarından biraz farklıdırlar.

Yüksek sıcaklık, demirin oksidasyonunun artmasına ve üst katlarda organik maddelerinin azalmasına sebep olur. Böylece T.'lar kırmızımtırak bir renk alır. Böyle T.'lara kırmızımtırak kahverengi ve kırmızımtırak kestane rengi T.'lar denilmektedir.

Kestane rengi ve kahverengi T.'lar 250 - 375 mm yağış alan, çoğunlukla step tipli bölgelerin T.'larıdır. Yağış azlığından ötürü organik maddece fakirdirler.

Yarı kurak ve kurak bölge T.'larının hepsinde bazla doygunluk % 100'dür. Bazların % 90'dan fazlasını Ca+Mg oluşturur. Reaksiyon bütün profil boyunca hafif alkalin veya alkalindir.

Bitki gıda maddelerinden potasyum kuru tarım şartları altında yeterlidir. Organik madde azlığı sebebi ile bitkilere yarayışlı nitrojen formlarının oluşması çok kısıtlıdır. Bu sebeple nitrojenli gübrelere kesinlikle ihtiyaç vardır. Bu T.'larda toplam fosforun fazla olmasına karşılık, bitkilere yarayışlı fosfor miktarı nispeten azdır. Fosforlu gübre kullanmak çoğunlukla zorunlu bulunmaktadır. Bu T.'lar sulandıklarında verimde % 100'den fazla artış sağlanabilmektedir.

Kil mineralleri arasında montmorillonit hâkimdir. Montmorilloniti illit grupu ve çok az miktardaki kaolin izlemektedir.

Ülkemizin kurak ve yarı kurak şartlara sahip bulunan İç Anadolu, Güney-doğu Anadolu ve kısmen Doğu Anadolu bölgelerindeki yüksek arazi yamaçları, yayvan tepelikler ve yüksek arazi düzlükleri kahverengi kırmızımsı, kahverengi ve kestane renkli T.'larla büyük ölçüde kaplı bulunmaktadırlar. Bunlar içinde en yaygın olanlar kahverengi T.'lardır.

Serozyomlar : Böyle T.'lara daha çok Orta Anadolu'nun Konya kapalı havzasının 200 - 250 mm yağış alan kısımlarındaki göl dolgusu kireçli killi materyal üzerinde rastlanmaktadır. Bu T.'lar A - C horizonludur, organik maddece çok fakir olan açık kahverenkli A horizonları, 30 - 40 cm den sonra, yavaş yavaş çok kireçli ve beyazımtırak renkli killi bir materyale dönüşür. Tabiî verimlilikleri çok düşüktür. Gübrelenip sulandıkları takdirde, tahıl veriminde oldukça iyi bir artış görülmektedir. Taban suyunun yakın olduğu yerlerdeki serozyomlar çoraklaşmaya uyrayabilmektedirler.

Akdeniz iklim şartlarında kristalin kireç taşlarından oluşan T.'lar : Akdeniz kıyı kesimlerinde kristalin kireç taşları ve dolomitler üzerinde oluşmuş kırmızı ve kırmızımsı kahverenkli T.'lara *Terra rossa* adı da verilmektedir.

Yerli bitki örtüsü maki olan Torosların denize dönük yamaçlarında kristalin kalkerler üzerinde, bu kalkerlerin çözünmesi sonucu arta kalan seskioksitlerce zengin materyal tarafından oluşturulan bu T.'larda erozyon genellikle şiddetlidir. Bunların erozyon etkisinde kalmamış profillerinde 10 - 30 cm kalınlığa sahip A horizonları, az miktardaki organik madde sebebiyle, biraz koyu renklidir. Bu horizonun altında daha canlı ve kırmızı renkli bir kil birikme horizonu (Bt) yer alır. Altta genellikle önce köşeli kireç taşları ve onları takip eden kireç taşı blokları bulunmaktadır.

Ülkemizin Ege ve özellikle Akdeniz kıyı şeridinde yaygın olan Akdeniz kırmızı T.'ları potasça orta durumda olmalarına karşılık, fosfor ve özellikle nitrojence çok fakirdirler. Tipik profilleri kireçsiz ve ağır killidirler.

Yüksek arazilerdeki Akdeniz kırmızı T.'larından erozyon ile taşınan üst toprak materyalinin, yamaçların düzlükle bitiştikleri yerlerde birikmesi ile derin profilli kolluviyal Akdeniz kırmızı T.'ları oluşmuştur.

İntrazonal T.'lar : Zonal T.'lar arasında oldukça küçük alanlar kaplayan ve özellikleri iklim ve vejetasyondan ziyade, çevre şartlarına bağlı olarak gelişen ve biçimlenen T.'ları içine alan ordoya intrazonal T.'lar ordosu denilmektedir.

İntrazonal T.'lar; hidromorfik T.'lar, halomorfik T.'lar ve kalsimorfik T.'lar biçiminde üç alt ordoya ayrılmaktadır.

Hidromorfik T.'lar : Bunlar bataklık, ıslak ve çukur yerlerin intrazonal T.'larıdır ve normalin üzerinde fazla su etkisinde kalarak oluşurlar. Bu T.'larda drenaj şartları, yağış sularının normal olarak sızmasını önleyici profil özellikleri veya T.'ların çukur arazi üzerinde oluşmaları ve altlarında geçirimsiz killi tabakaların bulunuşu sebebiyle zayıftır. Böyle yerlerde havalanmanın da yetersiz olması, organik maddenin çürümesini güçleştirmekte ve arzu edilmeyen kokuşma olaylarını kolaylaştırmaktadır. Bunlar drenajla tarıma elverişli hale dönüştürülebilirler.

Çoğunlukla kurak şartların hâkim olduğu ülkemizde drenajı bozuk çukur alanları hidromorfik T.'lar örtmektedir. Bu T.'lar daha çok Konya kapalı havzasındaki çukurluklarda, bazı büyük akarsularımızın ağızlarındaki deltalarda ve alüviyal taşkın ovalarında yer almaktadırlar.

Halomorfik T.'lar : Bunlar kurak ve yarı kurak bölgelerde minerallerin ayrışması sonucu açığa çıkan iyonların, yetersiz drenaj sebebiyle T. profilini terk edemeyip birikmeleri sonucunda oluşmaktadırlar. Yüksek iyon konsantrasyonu, yüksek pH, yüksek değişebilir sodyum yüzdesi böyle T.'larda bitki üretimini güçleştirmekte veya imkânsız kılmaktadır.

Halomorfik T.'lar, tuzlu, tuzlu - alkali ve alkali T.'ları içine alır.

Tuzlu T.'larda satürasyon ekstraktının elektrik iletkenliği 4 mmhos/cm den yüksek pH 8.5 dan küçük, değişebilir sodyum yüzdesi % 15'ten azdır. Tuzlar sodyum, kalsiyum magnezyum ve bazen potasyumun klorür, sulfat ve seyrek olarak da nitrat bileşikleri halinde bulunurlar. Bunlara solonçak (Rusça *sol* = tuz) adı da verilmektedir.

Tuzlu T.'lar yurdumuzda daha çok alüviyal ovalar, deltalar ve havza çukurluklarında yer alırlar. Kapladıkları alan yaklaşık 77 000 ha kadardır.

Tuzlu - alkali T.'larda satürasyon ekstraktının elektrik iletkenliği 4 mmhos/cm den ve değişebilir sodyum yüzdesi % 15'ten yüksek, pH'lar 8.5 civarında bulunur.

Tuzlu - alkali T.'lar, tuzlu T.'ların bulunduğu yörelerde, tuzlu T.'larla iç içe yer alırlar. Kapladıkları alan 263 735 ha dır.

Alkali T.'larda satürasyon ekstraktının elektrik iletkenliği 4 mmhos/cm den küçük, değişebilir sodyum yüzdesi % 15'ten ve pH 8.5'tan yüksektir. Bunlara genellikle sodik T.'lar da denilmektedir.

Killerin T. ıslak iken tek tek taneler halinde dağılıp, kuruma durumunda yoğun bir tabaka halinde paketlendiği bu T.'larda su geçirimi, havalanma ve kök gelişimi son derece yavaş ve kısıtlıdır. Belirli şartlarda sürekli olarak birbirini takip eden ıslanma ve kurumaya uğrayan alt T. materyalinde karakteristik sütun benzeri bir strüktür oluşur ve bu sebeple böyle gelişen alkali T.'lara strüktürlü çorak anlamına gelen *solonetz* adı verilir.

Islah edilmeleri jips ve kükürt gibi kimyasal maddelerin de kullanmasını gerektiren alkali T.'lar, ülkemizde diğer çorak T.'larla birlikte bulunmakta ve yaklaşık 3 000 hektarlık bir alan kaplamaktadırlar.

Kalsimorfik T.'lar : Bu T.'ların özellikleri ana materyallerinde yer almış bol miktardaki kirecin etkisi altında bulunmaktadır. Kahverengi orman T.'ları, humuslu karbonat (rendzina) T.'ları ve grumusol (vertisol)'ler kireç etkisinde kalmış üç önemli büyük T. grupunu oluşturmaktadırlar.

Kahverengi orman T.'ları : Bu T.'lar genellikle dağlık ve tepelik arazilerde, yapraklarını döken orman örtüsü altında ve kireçli ana materyal üzerinde gelişmekte olan genç T.'lardır. Profillerinde koyu kahverengi yüzey horizonu yavaş yavaş alttaki gri renkli kalkerli ana materyale bağlanmaktadır. Reaksiyon, yüzey horizonlarında hafif asit veya nötr, alt katlarda alkalindir.

Ülkemizde Marmara, Batı ve Orta Karadeniz bölgeleri ile İç Anadolu'ya geçit bölgelerinde yaygındırlar. Tarım bakımından değerleri genellikle çok azdır.

Humuslu karbonat (rendzina) T.'ları : Bu T.'lar nispeten alçak ve yayvan tepelik arazilerde, bodur meşe, çalı ve ot vejetasyonunun iç içe girdiği, 600 - 1 000 mm yağışlı iklim şartlarında yumuşak kireç taşı ve marn üzerinde oluşmuşlardır. Bunlarda siyaha yaklaşan koyu gri renkli A horizonları 20 - 30 cm kalınlıktadır ve genellikle doğrudan, açık gri veya beyaz renkli kireçli ana materyal üzerinde oturmaktadır. A horizonları koyu renklerini kalsiyumca doymuş humustan almaktadırlar. Reaksiyonları nötr veya hafif alkalindir. Sathî oldukları için tarımda kullanılma imkânları kısıtlıdır.

Humuslu karbonat T.'ları ülkemizde Trakya, Marmara, Ege, Akdeniz ve İç Anadolu'ya geçit bölgelerinde küçük alanlar kaplamaktadırlar.

Grumusol (vertisol)'ler : Bunlar Trakya bölgesinde *kara kepir* olarak adlandırılmaktadır.

Bu T.'lar montmorillonit killerince zengin killi kireçli ana materyal üzerinde, yaklaşık 600 mm yağışlı, nemli ve kurak mevsimlerin birbirini izlediği iklim şartlarında, mera vejetasyonu altında oluşmuşlardır. Bütün profilleri boyunca içlerinde % 30 - 60 arasında kil bulunur ve 60 - 70 cm derinliğe kadar varan A horizonlarında % 3 dolaylarında organik maddeye sahiptirler. Solumlarındaki hâkim kil mineralli montmorillonittir. A horizonlarında kuvvetli granürler, alt katlara doğru kırık blok ve blok strüktür gösterirler. Humusun killerle yaptığı organo-mineral kompleksler bunların yüzey T.'larının, ıslak iken mevcut organik maddenin gerektirdiğinden daha koyu renkli gözükmelerine sebep olur.

Koyu gri veya siyah renkli A_1 horizonları (A_{11}, A_{12}, A_{13})'nı nispeten açık renkli ve kireççe daha zengin AC geçit horizonu, bunu da killi kireçli ana materyal izlemektedir. Bunlardaki yüksek ölçüde genişleyen nitelikli killer, yağışlı mevsimlerde şişerek, kuru mevsimlerde büzülerek T.'ın yüzünden başlayan 5 - 10 cm genişlikte derin çatlaklar oluşturmaktadırlar. Bu olaylar grumusoller için tipik bir mikrorölyefe sebep olmaktadırlar.

Tabiî verimliliği orta veya iyi olan bu T.'ların, fiziksel şartları, kil miktarı ve tipinin olumsuz etkisi ile iyi değildir.

Trakya'da geniş alanlar kaplayan grumusoller, Orta Karadeniz, Marmara, Ege, Akdeniz bölgeleri ile İç Anadolu'da killi kireçli tatlı su sedimanları üzerinde nispeten küçük alanlar halinde yer almaktadırlar.

Ranker'ler : Amerikan sınıflandırma sistemi içinde yer almayan, fakat Türkiye'de oldukça yaygın bulunan bir başka büyük T. grupu da ranker'lerdir. Ranker'ler, oluş mekanizmaları ve morfolojik T. özellikleri açısından Amerikan sınıflandırma sistemi içinde en uygun olarak intrazonal ordoya girebilirler.

Ranker'ler görünüş bakımından humuslu karbonat T.'larına benzerler, onlardan farkı, bunların, gevşemiş kireç taşları yerine sert veya yumuşak silisli kayalar üzerinde bulunmala-

rıdır. Kalınlıkları yaklaşık 10 - 30 cm arasında değişen bu T.'lar ziraat yapılmasından çok, mera hayvancılığına daha uygundurlar.

Ranker'lere ülkemizde Doğu Karadeniz dağlarında, Alp çayırlarının yer aldığı yüksek kısımlar ile Bolu - Gerede yörelerinde ve İç Anadolu'nun silisçe zengin volkanik kültelerinin bulunduğu yerlerde rastlanmaktadır.

Azonal T.'lar : İklim, vejetasyon ve diğer T. yapıcı faktörlerin etkisine yeterli bir süre uğramamış ve bunun için genetik T. horizonları oluşmamış T.'lar, azonal T.'lar ordosuna girmektedirler. Bunlar taşlı ham T.'lar (Lithosol), taşsız ham T.'lar (Regosol) ve alüviyal T.'lar olarak üç alt ordoya ayrılmaktadırlar.

Taşlı ham T.'lar (Lithosol) : Bu T.'lar ülkemizde dik eğimli arazi yamaçlarında ve yer yer yüksek arazilerde oldukça büyük ölçüde bulunurlar. Böyle T.'ların bünyelerinde fazla miktarda taş bulunduğundan tarıma uygun değildirler.

Taşsız ham T.'lar (Regosol) : Bu T.'lar derin ve pekişmemiş kum yığınları, lösler, volkan külleri ve buzul materyali üzerinde oluşmaya başlamış T.'lardır. Tarımsal değerleri çok düşüktür. Kars, Van ve Nevşehir dolaylarında tipik taşsız ham T.'lar bulunmaktadır.

Alüviyal T.'lar : Bunları akarsuların, akmakta oldukları vadi tabanlarında yığmış oldukları alüviyal ana materyal üzerinde oluşmakta bulunan genç T.'lar temsil eder. Bu T.'ların da zonal T.'lardakine benzeyen genetik horizonları yoktur. Profillerinde göze çarpan farklı görünümlü tabakalar, sadece çeşitli dönemlerde sularla getirilerek yığılmış farklı yapıdaki materyalden kuruludurlar.

Alüviyal T.'lar, derin yapıları, düz topografileri, genellikle su kaynağına yakın oluşları ve içlerinde geniş alanlardan taşınarak getirilen çok çeşitli primer mineral materyalin bulunması sebebiyle genellikle tarıma uygunluk göstermektedirler.

Ülkemizin en verimli T.'ları, akarsularımız boyunca dar şeritler halinde uzanan ve bu suların denize ulaştıkları yerde Çukurova gibi geniş delta ovaları halini alan araziler üzerinde bulunmaktadırlar. Bunların kilce zengin, ağır yapılı olanları, drenaj yetersizliği ve tuzlanma problemleri göstermekle birlikte, ıslah edildiklerinde tekrar verimli hale dönüşebilmektedirler.

T. erozyonu : T.'ların sular ve rüzgârlar tarafından aşındırılıp taşınması olayına T. erozyonu veya T. aşınması adı verilmektedir.

Su erozyonu tipleri. *Tabiî ve hızlandırılmış erozyon :* Oluşması ana materyalin çeşitli tabiî kuvvetlerin etkileri altında fiziksel ve kimyasal parçalanması ile başlayan ve biyolojik etkilerle tamamlanan T., yine aynı kuvvetlerden suyun ve rüzgârın etkisi ile aşındırılıp başka yerlere taşınarak yığılmaktadır.

Tabiî erozyon : Tabiî şartlar altında, yani insan etkisinin bulunmadığı durumlarda, T.'ın tabiî vejetatif örtüsü bu taşınmayı zorlaştırmakta, ayrıca taşınan üst T. kadar T., alttan yeniden oluşmaktadır. İnsan etkisi dışında kalan bu aşınma ve taşınma olayına tabiî erozyon veya jeolojik erozyon adı verilmektedir.

Jeolojik erozyon, yer kabuğunun soğuyup atmosfer ve hidrosferin oluşumundan itibaren olagelen, genellikle yararlı bir olay olarak cereyan etmektedir. Bu olay ile, yer kabuğunun barınma ve yaşama şartları kısıtlı sarp kesimleri yavaş yavaş aşınarak yayvanlaşmakta, taşınan T.'lar dik yamaçlı derin vadileri doldurarak verimli ovaları oluşturmaktadır. Jeolojik erozyon, yaşlanmış ve verim gücü azalmış yüzey T.'larının taşındıktan sonra verim potansiyeli daha yüksek tabakaların yüzeye çıkmasına, yani T.'ın gençleşmesine sebep olarak da yararlı etkide bulunmaktadır.

Hızlandırılmış erozyon : Özellikle içinde bulunduğumuz yüzyıl içinde dünya nüfusunun sürekli olarak hızlı bir tempo ile artması sonucunda tarım ürünlerine olan istekler de hızla artmaktadır. Bu istekleri karşılayabilmek için özellikle geri kalmış ülkelerde baş vurulan en pratik çare, birim alandan elde edilen ürün miktarını artırmak yerine, tarım yapılan arazileri genişletmek, yani yeni arazileri tarıma açmak olmuştur. Bu suretle o zamana kadar tabiî bitki örtüsü altında korunmuş bulunan meyilli mera ve orman arazileri tarımsal işlemeye açılmıştır. Yağışı bol bölgelerle, sağanaklar halinde yağışlar düşen kurak bölgelerde, yağış suları, kurak yerlerde ise rüzgârlar, tabiî bitki örtüsü bozularak direnci azalmış T.' ları aşırı bir hızla taşımaya başlamıştır. Verimli üst T.'ın taşınması ile ortaya çıkan verimsiz alt T.'ın taşınma hızı daha da fazla olmakta ve çok geçmeden üzerinde orman veya sunî mera kurmaya bile imkân vermeyecek özelliklere sahip kayalıklar ortaya çıkmaktadır. Ülkemiz buna ait birçok örnekle doludur. Bu taşınma, tabiî erozyonla olan taşınmadan yaklaşık bin kat daha hızlıdır. Bundan dolayı insanların sebep olduğu bu erozyon tipine hızlandırılmış erozyon veya sadece erozyon adı verilmektedir. Bundan sonraki açıklamalarda "erozyon" denildiği zaman hızlandırılmış erozyon anlaşılmalıdır.

Erozyonun sebep olduğu zararlar : Normal şartlar altında 5 cm kalınlığındaki verimli T. tabakası 1 000 - 2 000 yıl gibi uzun bir sürede oluşmaktadır. Bu, bize T.'ın değeri hakkında bir fikir vermektedir. Halbuki 5 cm kalınlıktaki bir T. işlenerek tabiî düzeni bozulmuş meyilli bir arazide, tedbir alınmadığı takdirde, kuvvetli bir sağanaktan sonra bazen tamamen taşınmış olmaktadır.

Ülkemizde su erozyonu ile her yıl 500 - 600 milyon ton verimli T.'ın bir daha yerine geri getirilemeyecek tarzda taşınmakta olduğu hesaplanmaktadır. Taşınan bu mineral ve organik T. materyali ile birlikte 16 milyon ton bitki gıda maddesi (fosfor, nitrojen, potasyum, kalsiyum, magnezyum ve demir) de götürülmektedir. Bitkiler de buna yakın miktarda bitki gıda maddesi kaldırmaktadırlar. Ülkemiz çiftçileri kaybolan bu miktarın ancak çok az bir bölümünü gübre olarak T.'a iade edebilmektedirler.

Taşınan T.'lar, taşındıkları tarlaların verimsiz kalmasına sebep olduktan başka, verimli düz arazileri örterek zarar görmesine, akarsu yataklarının dolarak sık ve tehlikeli taşkınlara maruz kalınmasına, barajların ömürlerinin kısalmasına, su ve drenaj kanallarının dolmasına, kara ve demir yollarının, köprülerin tahribine, limanların siltlenmesine, deniz ve tatlı su canlılarının ve bunların yumurtalarının zarar görmesine yol açmaktadır. Para olarak bu zararların her yıl için devlet bütçesinin birkaç katı düzeyinde olduğu ortaya çıkmaktadır.

Su erozyonu tipleri : Sularla meydana gelen erozyon, yağmur damlası erozyonu ve akan suyun sebep olduğu erozyon olarak ikiye ayrılmaktadır.

Yağmur damlalarının sebep olduğu erozyon : Yağmur sırasında düşen su kütlesinin aşındırma kapasitesi bütün yağmur damlalarının birim arazi yüzeyine aktardığı toplam enerjiye bağlıdır. Düşen yağmur damlasının kazandığı kinetik

enerji, damlanın T. yüzeyine vurma şiddetini tayin eder. Yağmur damlalarının kinetik enerjisinin önemli bir bölümü T. kümelerinin kırılıp dağılmasında sarf edilmektedir.

Yağmur damlaları yağışın tipine bağlı olarak 0,25 mm den 7,0 mm ye kadar değişen çaplara sahip olabilirler. Damlaların büyük bir bölümü 1 - 4 mm arasındaki çap büyüklüğündedirler.

Yağmur damlalarının düşüş hızı; yer çekimi, havanın direnci ve rüzgâr hızı tarafından tayin edilmektedir.

Yağmur damlaları 20 m lik düşüşten sonra sınır hızlarına erişmektedirler. Sakin havada düşen 4 mm çaplı bir yağmur damlasının hızı saatte 36 km olmasına karşılık, rüzgârlı havadaki hız bunun çok üzerine çıkabilmektedir.

Çapı 2 mm olan bir yağmur damlasının taşıdığı kinetik enerji 10^4 erg'dir. Çapı 2,5 mm olan bir yağmur damlasının kinetik enerjisi 46 gr ağırlığındaki bir kütleyi 1 cm yüksekliğe kaldırabilecek düzeydedir.

Yağmurun enerjisi ile erozyon miktarı arasındaki ilişki, yağmur damlasının kütlesi, büyüklük dağılımı, şekli, hızı ve yönü tarafından tayin edilir. Bu faktörlerin ölçülmesi çok yüksek bir hüner ve duyarlığa ihtiyaç gösterir.

Wischmeier ve Smith (1958) tarafından geliştirilen enerji denklemi :

$E = 210{,}3 + 89 \log i$ dir.

Burada : E = kinetik enerji ton-m/Ha-cm yağış

i = yağış intensitesi cm/saat'tir.

Bir sağanak sırasında, bütün yağmur damlalarındaki kinetik enerjiler, ısı enerjisine dönüşen pek azı hariç, T.'ın yüzeyindeki kümelerin mekanik olarak parçalanması ve sıçratılmasında harcanır. Yağmur damlalarının çarpması ile meydana gelen çözülme; 1. T. tanelerinin, T. kütlesinden ayrılması ve kolayca taşınabilir bir durum alması, 2. İnce materyal ve gıda maddelerinin taşınması ve 3. Ekili tohumların T.'tan çıkarılması ve başka yerlere taşınması gibi zararlara sebep olmaktadır. T.'ın çok değerli olan kolloidal materyalinin taşınması ve yüzeyde kaba tanelerin, taş ve kaya parçalarının kalması "erozyon kaldırımları"nı oluşturmaktadır.

Yağmurun başlangıcında meyil aşağı olan T. hareketi, kinetik enerjinin büyük bir kısmını sarf eder. Yanlara ve yukarı doğru olan T. hareketleri sıçramalar şeklinde olur.

Düşen yağmur damlalarının vurma ve yüzeyi sıkıştırma etkileri T.'ın infiltrasyon kapasitesini azaltır. Sağanak halinde yağan yağmurlar esnasında sellerin meydana gelmesinin sebebi budur.

Şiddetli bir yağmurda, bitki örtüsünden yoksun T.'lar bulunan 1 dekar arazide bazen 25 tondan fazla T. tanesinin damla etkisi ile sıçratılarak yer değiştirdiği hesaplanmaktadır.

Bir yağmur sırasında harcanan damla kinetik enerjileri miktarlarını, bu sırada sıçramalarla taşınan T. miktarı ile dolaylı olarak ölçmek veya tahmin etmek mümkündür. Bu, özellikle çıplak kum yığınlarında kolayca denenebilir. Meyilli arazilerde veya küçük tepeciklerin yamaçlarında yağmur damlalarının sıçratması ile meydana gelen T. kuşaklarına sık sık rastlanmaktadır.

Yağmur damlalarının sebep olduğu taşınma ile T. katı, tepeden yamacın eteğine doğru gittikçe kalınlaşır ve dolayısıyla buralarda yetişen bitkiler, T.'ın inceldiği üst kısımlardakinden daha sağlıklı gelişir ve yüksek verimli olur.

Yağmur damlasının sebep olduğu erozyon tipleri : a. Balçık erozyonu, b. Verimsizliğe sebep olan erozyon, c. Yüzey erozyonu olarak üçtür.

TOPRAK EROZYONU : Res. 1. Yüzey erozyonlu bir alan

Akan suyun sebep olduğu erozyon : T. tarafından emilemeyen yağış suları yüzeyde birikerek akışa geçer. Akan sular aşağıda bildirilen erozyon tiplerine sebep olurlar.

Yüzey erozyonu : T.'ın, meyilli arazilerde yüzeysel akış oluşturan yağmur suları ile ince bir tabaka halinde taşınması olayı, akan suyun sebep olduğu "yüzey erozyonu" olarak adlandırılmaktadır (Resim 1).

Yoğun killi alt T. veya diğer geçirimsiz tabakalar üzerine oturan yüzlek T.'larda yüzey erozyonu fazla olmaktadır.

Sinsi bir biçimde tedricî olarak ilerleyen bu erozyon tipi, çiftçiler tarafından alt T.'ın verimsiz bölümleri görünmeye başlamadan, hatta pulluk demiri ana kayaya dokunmadan önce fark edilememektedir.

Yüzeysel su akıntıları, ya arazinin bütün yüzeyini örterek ince bir tabaka halinde akar veya arazinin alçak kısımlarında açılmış bulunan olukçuklar veya sel yarıntılarını izler.

Suyun T. yüzeyinden akarken kazandığı aşındırma gücü, suyun miktar ve hızı ile orantılıdır.

Su, meyil aşağı akarken, yer çekiminin su kütlesine ve içindeki materyale yaptığı etki sonucunda enerji kazanır. Bu enerjinin bir kısmı, aktığı yüzeyi aşındırmakta, bir kısmı da aşındırdığı materyali taşımakta kullanılır. T. tanelerini yerlerinden çözme ve onları taşıma kapasiteleri denge haline geldiğinde, erozyon en yüksek düzeye ulaşır. Bu denge, T.'ın erozyona uğrama oranını belirleyen âmillerden herhangi birinin değişmesi ile bozulabilir. Duruma göre ya erozyon artar veya azalarak çökelmeler olur.

Başlangıçta geniş bir yüzeyden akan sular, T.'ları taşıyabileceği hıza nadir olarak erişebilirler. Bu gibi akıntılarda, yağmur damlaları mekanik etkileri ile kümeler halindeki T. tanelerini çözerek suya taşıma gücü kazandırırlar. Aynı durum, bazı sığ akıntı kanallarında da görülebilir. Sığ suyun yüzeyini bombardıman eden yağmur damlaları, suyun taşıma gücünü birkaç yüz kat artırabilmektedir.

Yağmur damlaları yalnız akan suların taşıma gücünü artırmakla kalmaz, durgun sularda da % 30'a varan T. süspansiyonuna sebep olabilir.

Parmak erozyonu : Toplanarak bir kanaldan akmaya başlayan su, hem kendi etrafında dönme hem de taşıma enerjisi kazanır. Dönme enerjisi T. tanelerini gevşetip yerlerinden kopartır. Taşıma enerjisi ise kopan tanelerin meyil aşağı taşınmasını sağlar. Bu enerjiler arazi üzerinde nispeten dar alanlarda yoğunlaştığı takdirde, yüzey T.'ının içinde olukçukların açılmasına sebep olur. Meylin yukarı kısmında ve olayın baş-

TOPRAK EROZYONU : Res. 2. Parmak erozyonlu bir alan

langıcında açılan oluklar dar ve sığdır. Parmak erozyonu (Resim 2) adı verilen bu erozyon tipi kendini yüzey erozyonuna oranla daha belirgin bir biçimde göstermesine rağmen, çok kere ihmal edilir. Meydana getirdiği T. kayıpları üzerinde fazla durulmaz. Çünkü oluşan olukçuklar T. işleme âletleri ile kolaylıkla düzlenir ve olay, meydana gelen zararlara rağmen unutulur. Bu tip erozyon da yarattığı zarar bakımından en az yüzey erozyonu kadar ciddîdir.

Meyli % 4 - 5'ten fazla olan arazilerin milce zengin, yumuşak, yeni sürülmüş T.'larında parmak erozyonu en fazla rastlanan erozyon tipidir.

Erozyona duyarlı T.'lar üzerinde açılan parmaklar sık, dayanıklı T.'lardakiler seyrektir. Parmaklar içinden taşınan iri materyal meyilli arazinin düz arazi ile birleştiği yerlerde yığılır.

Sel oyuntusu erozyonu : T. yüzeyinden akan sular, arazinin nispeten çukur kısımlarında çoğalarak akışlarına devam ederler. Bu suretle oluşan olukçuklar, zamanında tedbir alınmadığı takdirde, derinleşip genişlemeye başlayarak normal T. işlemeye imkân vermeyecek durumdaki oyuntuların oluşmasına sebep olurlar. Bu oyuntulara "sel oyuntusu" adı verilmektedir. Sel oyuntuları, sürülmüş olan meyilli tarlalardaki karıklardan, tarım âlet ve makinelerinin tekerlek izlerinden, çiftlik hayvanlarının ayak izlerinden, iyi kurulmamış teras kanallarından, suyun buralarda birikerek akması sonucunda oluşmaktadırlar. Zaman içinde derinlik ve genişlikleri artan sel oyuntuları, etraftan aldıkları yüzey suları ile dallanırlar ve bu suretle verimli tarlaların işe yaramaz biçimde küçülmelerine yol açarlar.

Sel oyuntularının derinlikleri, üzerinde bulundukları arazilerin jeolojik yapısına, ana materyalin yumuşaklığına, arazinin meyil derecesine ve oyuntudan akan sel sularının taşıdığı materyalin miktar ve cinsine bağlı olarak çeşitlidir. Yüzeye yakın ana kaya üzerindeki T.'larda oluşan oyuntular, ana kaya sebebi ile fazla derinleşemezler.

Sel oyuntusundan akan su bol, fakat taşıdığı materyal az ise, aşındırma da az olur. T. materyali ile aşırı derecede fazla yüklü seller de oyuntu tabanında ve kenarlarında fazla aşındırma yapamazlar. Tersine, taşınan materyalin bir bölümü meylin azaldığı kısımlarda çökelerek birikir ve oyuntu tabanı kısmen yükselir. Dağlık ve dik meyilli arazilerde seller dik kenarlı dar ve V şekilli derin sel oyuntularından akarlar. Buna karşılık, oldukça yıpranmış ve yatıklaşmış arazilerde açılan sel oyuntuları daha geniş olup U şekillidirler ve derinlikleri nispeten azdır. Kenarların alttan oyulması ile yıkılarak genişleyen sel oyuntuları düze yakın arazilerde menderesler oluştururlar. Sel oyuntuları derinlik ve drenaj alanlarının büyüklüklerine göre sınıflandırılmaktadırlar.

Sel oyuntusu ve drenaj alanlarının büyüklüklerine göre sınıflandırılması :

Tanım	Sel oyuntusunun derinliği (cm)	Drenaj alanı (dekar)
Küçük	100	20
Orta	100 - 500	20 - 200
Büyük	>500	>200

Sel oyuntularının en aktif kısımları, yukarı uca yakın olan yerlerde, yani sel oyuntularının başında yer alır. En stabil kısım ise en alt uçtadır. Halen büyümekte olan sel oyuntularına "aktif sel oyuntuları" denilmektedir. Bunlar yan yüzeylerde bitki örtüsünden mahrum çıplak T.'ın görünmesi ile teşhis edilebilirler.

Akarsu yatağı erozyonu : Akarsuların yatağında meydana gelen erozyon, akıntı kanalının kenarları ve içinde meydana gelen T. taşınmasıdır. Akarsu yatağında meydana gelen erozyon ile sel oyuntusu erozyonu birbirinden esas itibarıyla şu şekilde ayrılmaktadır : Akarsu yatağı erozyonu, içinden sürekli su akan ve nispeten az eğimli ana akıntı yatağı ile tali akıntı kollarının aşağı bölümlerinde meydana gelmesine karşılık, sel oyuntusu erozyonu yan akıntı kanallarının yukarı kısımlarında ve yalnız yağışlar sırasında zaman zaman meydana gelmektedir.

Akarsu yatağının kenarları, yanlardan gelen yüzey akış suları ile aşındırıldığı gibi, yatağın içinden akan su tarafından da aşındırılmaktadır. Kenar erozyonu, yatağın aşınması kadar ciddî bir sorun olmayıp, bunun derecesi çok kere etraftaki vejetasyonun kültivasyon ile yok edilmesi, aşırı derecede otlatma, kanalın çok yakınına kadar yapılan T. işleme sonucunda artmaktadır. Dip aşındırması erozyonu, su akıntısının hız ve yönü, kanalın derinlik ve genişliği ve T. tekstürü tarafından etkilenir. Akış yolunun düzensiz oluşu ve mendereslere sebep olan bazı engeller, kenar erozyonunu artıran önemli faktörlerdir.

Yol kenarı erozyonu : Kara yolları yapılırken şevler üzerinde mekanik veya bitkisel korunma önlemleri yeterince alınmadığı takdirde, şevler kısa zamanda deforme olur. T. taneleri yol kenarı hendeklerini doldurur, taşan sular ve birlikte taşıdıkları T. materyali yolun kenarındaki tarım arazilerinde zarara sebep olurlar. Konunun daha büyük boyutlara ulaştığı durumlarda, kaymalar meydana gelir ve kara veya demir yolu trafiğini durdurmak gerekebilir.

Sedimantasyon : Orijinal yerinden aşındırılıp taşınan materyalin, suyun hızının azaldığı yerlerde yığılması olayına sedimantasyon veya siltasyon denilmektedir. Bu yığılma olayı, erozyon olayının ayrılmaz bir parçasıdır. Jeolojik ve hızlandırılmış erozyonlar arasında yapılan ayırım, sedimantasyon ve hızlandırılmış sedimantasyon arasında da yapılabilir.

Erozyona uğrayan tanelerin taşınma mesafeleri, olayın şiddet ve tipine göre birkaç cm ile binlerce km arasında değişmektedir.

Erozyona uğrayan T.'ların kaba kum ve ince çakıl fraksiyonları genellikle kültive edilen bitki sıraları arasında veya

karıklar içinde kalmasına karşılık, ince materyal, yüzey akış sularının hızları belli bir sınırın altına ininceye kadar süspansiyon halinde taşınırlar. Hızın azalması ile önce ince kum, sonra silt ve nihayet kaba kil ve kolloidal kil taneleri çökelirler. Kolloidal kilin çökelebilmesi için kümeleşmesi gerekir. Delta arazilerinde bu kümeleşme deniz suyundaki elektrolitler aracılığı ile gerçekleşmektedir.

Rüzgâr erozyonu : Rüzgârlar, jeolojik çağlardan itibaren aktif bir erozyon aracı olmakta devam etmektedirler. Çin, Güney Rusya, Orta Avrupa ve Kuzey Amerika'daki geniş lös yatakları rüzgârların buzullararası dönemlerde taşıdığı T. materyali ile oluşmuşlardır.

Jeolojik çağlardan itibaren süren rüzgâr erozyonu, yaşadığımız yüzyıl içinde, insanların araziyi yanlış kullanmaları ve hiçbir karşı tedbir almamaları sebebi ile hızını artırmış ve tehlikeli boyutlara ulaşmıştır.

Rüzgâr erozyonu, arazi yüzeyinin çok kere kuru ve bitkiden yoksun olduğu kurak ve yarı kurak bölgelerde fazla etkili olmaktadır.

T.'ların rüzgârlarla taşınması karmaşık bir olay olup, bunu, rüzgârın hızı, T.'ın yapısı, nem ve yüzeyin bitki örtüsü durumu etkilemektedir. Rüzgârın aşındırma ve taşıma gücü birçok faktörlerin karşılıklı etkilerine bağlıdır. Bu faktörlerden bir kısmı T. tanelerinin hareketlerini kolaylaştırırken, bir kısmı da güçleştirir. Her özel durumdaki hareket, birlikte çalışan faktörlerin net etkilerine bağlıdır.

T.'lar rüzgâr erozyonuna karşı çeşitli derecede direnç gösterirler. Bu farklı direnç, T.'ın kalıtsal özelliklerinden ileri geldiği gibi, arazilerin insanlar tarafından yanlış kullanılmalarından da ortaya çıkabilmektedir.

T. tanelerinin rüzgârlar tarafından taşınmaları, T. yüzeyini yalayarak geçen hava akımlarının basınçları dolayısıyla gerçekleşmektedir.

Rüzgâr erozyonu esas itibarıyla bir yüzey olayıdır ve bu olay T. tanelerini hareket ettiren rüzgârın esiş şartlarına bağlıdır.

Saatte 3 km nin üzerinde bir hızla esen rüzgâr, burgaçlar oluşturur. Rüzgârın burgaçlar oluşturarak esmesi, düz arazilerde hortum biçiminde anaforlar meydana getirir. Bu anaforlar rüzgârın hızı ile kombine bir şekilde çalışarak T.'ların türlü şekillerde taşınmasına sebep olur.

T. hareketini başlatan minimum rüzgâr hızına "başlama hızı" denir. Başlama hızını etkileyen en önemli faktör, T. tanelerinin büyüklük dağılımıdır. Çapları 0,10 - 0,15 mm olan taneler için harekete başlama hızı en düşük düzeydedir. Bu tanelerin harekete geçebilmesi için, yerden 15 cm yükseklikten saatte 12 - 15 km lik hızla esen rüzgâr yeterlidir. Çapları yukarıda verilen sınırlar üstünde olan T. taneleri daha yüksek bir başlama hızına ihtiyaç gösterirler.

T. taneleri rüzgârların etkisi ile aşağıdaki üç tip hareketi gösterirler :

1. *Sıçrama :* Rüzgâr tarafından itilen T. tanelerinin üst kısımlarına yapılan basınç, alt kısımlarına yapılandan daha fazla olacağından, bu basınç farkı T. tanesinde dönme ve yukarı yönde sıçrama hareketine sebep olur. Sıçrayan bir tane en çok 120 cm kadar yüksekliğe çıktıktan sonra yer çekimi ve esen rüzgâr hızının birleşik etkisi altında ve birleşenin yönünde düşüşe geçer ve ulaştığı yüksekliğin, rüzgâr hızına bağlı olarak, 4 - 10 katı bir mesafe uçarak, yere 6 - 12° lik bir açı ile çarpar.

T. yüzeyine çarpan tane ya kendinden büyük ve ağır bir taneye çarparak tekrar sıçrar, ya kendi büyüklüğünde bir taneye çarparak o taneyi de sıçratır veya tozların oluşturduğu bir yüzeye vurarak tozların hava akımına karışmasına ve süspansiyon halinde uçmasına sebep olur. Sıçrama ile harekete geçen T. taneleri 0,1 - 0,5 mm çaplı tanelerdir.

2. *Uçma :* Çapları 0,1 mm den küçük T. taneleri, rüzgâr aracılığı ile hava akımı içinde süspansiyon halinde taşınırlar. Bu olaya "uçma" adı verilir. İnce tanelerin direkt rüzgârlar aracılığı ile yerinden koparılması, taneler arasındaki kohezyon sebebi ile çok güç, hatta imkânsızdır. İnce tanelerin yerinden koparılabilmesi için bunların, sıçrayan tanelerin vuruşlarına uğramaları gerekmektedir. Sıçrayan tanenin vuruşu ile yerinden koparılan ince taneler rüzgâr akımına kapılarak uzun mesafeler uçarlar. Bazen günlerce havada kalırlar. Uçma olayını, arazi üzerinde sürüklenen bazı kuru bitki parçaları da ince materyali yerinden sökmek suretiyle başlatabilir.

Uçan T. taneleri ve organik materyal bazan kilometrelerce uzak mesafelere taşınarak orada çökelirler.

3. *Yuvarlanma :* T. yapısındaki 0,1 - 1,0 mm çaplı kuvars gibi ağır mineral taneler rüzgâr tarafından sıçratılamazlar. Ancak bunlar, sıçrayan tanelerin kendilerine çarpmaları ile harekete geçerler ve rüzgârın baskısı altında yuvarlanarak kısa mesafeler içinde sürüklenirler. Bu olayla meydana gelen T. hareketi, diğer olaylardaki kadar fazla değildir ve alınan mesafeler de çok kısadır.

Rüzgâr erozyonu ile taşınan T. miktarı, rüzgâr hızının 2,5 kuvveti ve T.'ı oluşturan tanelerden 0,42 mm den küçük olanların yüzde oranının 3,5 kuvveti ile doğru orantılı, T. yüzeyindeki bitki artıklarının ve canlı örtü miktarının 0,8 kuvveti ile ters orantılıdır.

T. strüktürü, bitki artıkları ve canlı bitki örtüsünden başka faktörler de rüzgâr erozyonunda etkilidirler. Örnek olarak, T. yüzeyindeki kaymak tabakası, strüktür stabilitesini artıran materyal, balçık tabakası, yağmur damlalarının etkisi ile mineral tanelerinin bir sıra halinde dizilmeleri, donma ve çözülme, ıslanma ve kuruma gibi faktörler de rüzgâr erozyonunu olumlu veya olumsuz yönde etkilemektedirler.

Ülkemizde bölgelere göre erozyon durumu : Ülkemizde meydana gelen su ve rüzgâr erozyonunun şiddet derecesine göre etkilediği tarım ve tarım dışı alan büyüklükleri, bölgeler itibarıyla hektar olarak aşağıdaki tablolarda verilmiştir.

Tablo 1 : Ülkemizde bölgelere göre su erozyonu durumu :

Bölgeler	Orta (ha)	Şiddetli (ha)	Çok şiddetli (ha)
Orta Kuzey Anadolu Bölgesi	2 559 473	5 182 225	2 116 717
Ege Bölgesi	1 181 560	4 801 033	1 712 534
Marmara Bölgesi	979 533	1 783 403	107 658
Akdeniz Bölgesi	958 424	2 418 455	1 581 643
Kuzey-doğu Anadolu Bölgesi	2 285 197	2 583 771	477 114
Güney-doğu Anadolu Bölgesi	2 066 201	2 666 661	3 054 051
Karadeniz Bölgesi	1 297 712	3 269 931	894 001
Orta Doğu Anadolu Bölgesi	1 576 712	5 785 639	1 853 260
Orta Güney Anadolu Bölgesi	2 521 535	1 782 717	1 428 532
Toplam :	15 389 145	30 353 835	18 225 510

Tablo 2 : Ülkemizde bölgelere göre rüzgâr erozyonu durumu :

Bölgeler	Hafif (ha)	Orta (ha)	Şiddetli (ha)	Çok şiddetli (ha)
Marmara Bölgesi	—	—	—	2 342
Akdeniz Bölgesi	—	113	2 439	—
Kuzey-doğu Anadolu Bölgesi	—	2 910	—	—
Orta Güney Anadolu Bölgesi	165 664	228 018	61 946	2 481
Toplam :	165 664	231 041	64 385	4 823

— Diğer bölgelerde önemli rüzgâr erozyonlu alanlar yoktur. (E. Hızalan - İ. Akalan)

İ. Akalan, *Toprak (Oluşu, yapısı, özellikleri)*, Ankara 1977; İ. Akalan, *Toprak ve su muhafazası*, Ankara 1974. (E. Hızalan - İ. Akalan)

TOPRAK, Burhan (Demirci, Manisa 1906 - İstanbul 1967), Türk yazarı. Doktor Ali Rıza Bey'in oğludur. İzmir'de Fransız ve Amerikan okullarında okumuş, İzmir Erkek Lisesi (Atatürk Lisesi)'ni bitirdikten sonra Paris'e gitmiştir. Sorbonne'da felsefe öğrenimi yapan T., 1930'da yurda döndükten sonra Güzel Sanatlar Akademisi'nde sanat tarihi dersleri vermiş, üç yıl kadar Millî Eğitim Bakanlığı müfettişliği yapmıştır. 1936'da ressam Namık İsmail'in ölümü üzerine Akademi müdürlüğüne atanmıştır.

TOPRAK, Burhan

İlk olarak André Gide'in *La porte étroite* [1909] adlı eserini *Dar kapı* [1931] adıyla Türkçeye çevirmiştir. Bundan başka Louis Hourticq'in üç ciltlik "Sanat şaheserleri" [1940 - 1941]'ni, Gaston Migeon'un "İslâm sanatları" [1943]'nı ve Epiktetos'un "Düşünceler ve sohbetler" [1937] adlı eserini çevirmiştir. Değişik yerlerde yayınlanmış çeşitli çevirileri ve yazıları *Balımı buldum* (1940)'da toplanmıştır. T., Yunus Emre Divanı [üç cilt, 1933 - 1934]'nı da yayınlamıştır. Ayrıca *Sanat tarihi* [1960] adlı bir eseri vardır.

TOPRAK ESASI, bir devletin, kendi toprakları içinde doğan çocuğa vatandaşlık hakkını tanıması ilkesi. 11 şubat 1964 tarih ve 403 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun 1. maddesiyle prensip olarak kan esası benimsenmiş ise de, aynı kanunun 4. maddesinde Türkiye'de doğan ve vatandaşlığını ana ve babadan doğumla kazanamayan çocukların doğumlarından başlayarak Türk vatandaşı sayılacağı belirtildiğinden, T. E.'na da istisnaî olarak yer verildiği anlaşılmaktadır.

TOPRAK KORUNMASI, toprağın verimliliğini daha da artırarak devam ettirmek üzere uygulanan toprak amenajman çalışmaları yanında, toprakları yerinde tutmak ve bozucu faktörlere karşı dayanıklı bulundurmak üzere yapılan işlemler olarak tanımlanabilir.

T. K.'nın ilkeleri : T. K.'nın temel ilkeleri dar anlamda "arazinin ekonomik sınırlar içinde kabiliyetine göre kullanılması ve onu sürekli olarak verimli tutmak yönünden ihtiyaçlarının karşılanması, erozyon gibi toprak bozucu faktörlere karşı korunması" olarak özetlenebilir.

Toprak bozucu faktörler aşağıda 10 madde halinde sıralanmıştır :

1. Erozyon; kitlesel toprak taşınması;
2. Siltasyon; erozyon materyalinin tarım arazilerine yığılması;
3. Bitki gıda maddelerinin yıkanma veya fazla ürün yetiştirme veya düzensiz otlatma ile azalması;
4. Tuzların birikmesi; tuzluluk ve alkalilik;
5. Yakmalar ve yangınlar; organik toprakların ve kuru vejetasyonun yanma veya yakılması;
6. Suyun gereğinden fazla birikmesi; drenaj yetersizliği;
7. Uygun olmayan toprak işleme, meyil yönünde işleme;
8. Yanlış arazi kullanımı; mera ve orman arazilerinin sürülerek başka kültür bitkilerinin ekilmesi;
9. Yağış sularının yüzeysel akışlarla kaybı;
10. Aynı ürünün art arda yetiştirilmesi; ekim nöbeti sisteminin uygulanmaması.

T. K. için uygulanabilecek işlemler aşağıda özetlenmiştir :

1. Toprak taşınmasını ve taşınan materyalin tarım arazilerine yığılmasını önlemek üzere, uygun agronomik ve mühendislik işlemlerinin uygulanması;
2. Yağış sularını muhafaza için uygun toprak işleme tekniği, malçlama ve bitki yetiştirme işlemlerinin uygulanması;
3. Yüzey akışlarının, toprağın ve dolayısıyla toprakta yetiştirilen bitkilerin ihtiyaçlarını karşılayacak biçimde kontrolü;
4. Suyun, organik maddelerin, ahır gübresinin, ticaret gübrelerinin, kireç ve benzerlerinin en yüksek elverişlilikte ve arazinin ihtiyaçlarına uygun olarak kullanılması;
5. Tuzluluk ve alkaliliğe engel olmak üzere drenajın ve su taşkınlarının kontrolünün sağlanması;
6. Su birikmesine engel olmak ve ıslak tarla ve çayır arazilerini daha elverişli duruma getirmek için gerekli önlemlerin alınması;
7. Organik toprakların yanmasını önlemek üzere, drenaj hendekleri içinde su taşırma ve pompaj usullerinin kullanılması;
8. Yüksek taban suyunun; drenaj kanalları, pompaj ve diğer suyla ilgili işlemler ile uygun bir düzeyde tutulması;
9. Ekolojik şartlara uygun olarak arazilerin mera veya orman olarak kullanılması;
10. Erozyona fazla duyarlı arazilerin üretimde kullanılmaması ve erozyona duyarlı olmayan, fakat başka problemleri olan düz arazilerin drenaj, sulama, çalıları ve taşları temizleme ve gübreleme gibi işlemlerle verimli hale getirilip tarımsal üretime açılması;
11. Mera hayvancılığını daha elverişli duruma getirebilmek için, uygun mera arazilerinde tohumlama, gübreleme ve sulama gibi amenajman işlemleri yapılarak hayvanların daha rasyonel beslenmelerinin sağlanması;
12. Ürün yetiştirmeğe, çayır-mera ve orman olarak kullanılmaya uygun olmayan alanların su toplama havzası halinde veya tabiî hayata bırakılması;
13. Uygun tarım âlet ve makinalarının elverişli bir biçimde kullanılması;
14. Kurulan bütün T. K. yapılarının korunması.

Yukarıda tedbirleri sıralanmış olan T. K., kısaca arazinin, bu tedbirlerden gerekenleri alınarak, bilimsel bir biçimde kullanılması ve korunması olarak özetlenebilir.

Toprakların, en tehlikeli hastalığı olan kitlesel taşınmalara, yani erozyona karşı korunmasında izlenecek yöntemler, su ve rüzgâr erozyonlarında birbirinden farklı olmaktadır. Fa-

kat her ikisinde de aynı olan ön ilke, arazilerin kabiliyetlerine göre kullanılmasıdır.

Arazi kullanma kabiliyeti sınıflaması : Toprak sınıflandırılmasına dayanılarak yapılan bu sınıflamada araziler, kültivasyona, yani işlemeye uygun olan ve olmayan T.'lar olarak ikiye ayrılmaktadırlar. İşlemeye uygun araziler, özürsüz I. sınıftan IV. sınıfa doğru gittikçe artan özürlere sahip arazilerdir. Sürekli bitki örtüsü altında bulundurulması gereken arazilerin erozyon riskleri V. sınıftan VIII. sınıfa doğru artmaktadır. VIII. sınıf araziler hiçbir bitkisel üretimde kullanılamamaktadırlar.

I. sınıf arazilerin hiçbir önemli sorunu yoktur. II ve III. sınıf araziler; toprak özelliklerinin yetersizliği ve kısıtlı etken derinlik (s), erozyon (e), su fazlalığı (w) ve iklim (c) gibi faktörler içindeki farklılıklar dikkate alınarak arazi kullanma kabiliyeti alt sınıflarına ayrılırlar. Alınacak tedbirler, alt sınıfı oluşturan faktörün çeşit ve etki derecesine göre tespit edilir.

Arazi kullanma kabiliyet alt sınıfları; uygulanacak amenajmana, özel amenajman düzeyinde yetiştirilebilen ürünlerin ve alınacak tedbirlerin çeşit ve miktarına göre arazi kullanma kabiliyet birimlerine ayrılmakta ve ayrıntılı uygulamalar bu birimlerin özelliklerine göre yürütülmektedir.

Üniversal toprak kayıpları denklemi : Amerika'da 8 000 deneme parseli üzerinde yapılan araştırmalara ait sonuçların ayrıntılı analizleri üzerine geliştirilen üniversal toprak kayıpları denkleminin çözümü ile erozyonu izin verilir sınırın altına indirmek için gerekli işlemleri gösteren bir denklemdir.

Bu denklem, $(A = R.K.L.S.C.P.)$'dır.

Burada A = yıllık ortalama toprak kaybını (ton/dekar),
R = yağmur faktörünü,
K = toprak erozyonu faktörünü,
L = meyil uzunluğu faktörünü,
S = meyil dikliği faktörünü,
C = ürün yetiştirme ve amenajman faktörünü ve
P = uygulanan T. K. işlemleri faktörünü
ifade etmektedir.

Bu faktörler, söz konusu arazi için tespit edilip denklemde yerlerine konarak çözüm yapıldığı takdirde, bulunan değer o arazide mevcut şartlarda bir yılda meydana gelmesi beklenen toprak kayıplarını (ton/dekar olarak) ortaya koymaktadır.

Bulunan değer, izin verilen sınırın üzerinde ise, bu kayıpları izin verilen sınırın altına indirmek için gerekli işlemler tespit edilir. Alınacak tedbirleri belirleyen parametreler daha çok ürün yetiştirme ve amenajman faktörü (C), uygulanan T. K. işlemleri faktörü (P) ve kısmen de meyil uzunluğu faktörü (L) olup, genellikle yalnız bunlar üzerinde değişiklikler yapmak mümkündür. Toprak erozyonu faktörü de (K), güç olmakla birlikte, kısmen değişikliğe uğratılabilir. Yağmur faktörü (R) hiçbir şekilde değiştirilemez.

Su erozyonuna karşı T. K. tedbirleri : T. K.'nda kullanılan usuller a. Bitkisel ve b. Mekanik olmak üzere ikiye ayrılır.

Bitkisel usuller : Bitkisel usullerde esas, erozyona karşı tabiatın kendi tedbirini kullanmak, yani tabiatı taklit etmektir.

İyi bir bitki örtüsü toprağı gayet iyi korur. Örnek olarak, bir ormana yağan yağmur damlalarının hızları, önce ağaçların dalları ve yaprakları tarafından kesilir. Damlalar parçalanır ve bir kısmı bu sırada buharlaşır. Toprağa sızan sular ise organik maddece zengin toprak tarafından kolayca emilir. Çayırlar da suyu ormana benzer bir biçimde emerler veya üzerlerinden yavaş yavaş süzdürerek akıtırlar. Bu suretle fazla toprak ve su kaybına meydan vermezler.

Ormanlık bölgelerde toprağın su biriktirme gücü çok yüksektir. Ormanlık alandan çıkan pınarlar yaz kış akarlar. Ormansız yamaçlardaki pınarlar ise kışın biraz aktıktan sonra yazın kururlar.

Bitkisel koruma usulleri; su erozyonuna karşı örtü bitkileri yetiştirmek, bitki ekim nöbeti kullanmak, toprak oluşturan ve toprağı koruyan canlı veya ölü bitki örtüsü bulundurmak ve rüzgâr erozyonuna karşı rüzgâr kırıcı ağaç şeritleri kurmak biçiminde sıralanabilir.

Örtü bitkileri : Hasat edilmeden önce, tarlanın yüzünü boydan boya bir örtü halinde kaplayan bitkilere örtü bitkileri denir. Tahıllar, çayır otları ve yeşil gübre oluşturmak üzere ekilen bitkiler, örtü bitkilerine ait önemli örneklerdir.

Bitki ekim nöbeti : Bir tarlada her yıl aynı bitkiyi yetiştirmek yerine çeşitli bitkileri düzenli bir sıra halinde yetiştirmeye "bitki ekim nöbeti" adı verilir. Bu suretle bir bitki tarafından sömürülen topraktaki gıda maddelerinden bazıları, yeni bitkinin ekildiği dönemde fazla kullanılmadığından tekrar normal düzeylerine çıkabilirler. Bazı bitkilerin kökleri toprak yüzüne yakın, bazılarınınki derin olduğundan, çeşitli bitkiler ekilmek suretiyle toprağın her derinliğinden yararlanmak mümkün olur.

T. K.'nı esas tutan ekim nöbetinde, sık büyüyen bitkileri, çapa bitkileri izler. Sık büyüyen yem bitkileri, çapa bitkileri ve tahıllardan kurulu üçlü ekim nöbeti, T. K. ekim nöbetinin temelini oluşturur. Erozyon tehlikesinin fazla olduğu yerlerde, ekim nöbeti dönemindeki sık büyüyen bitkilerin, yani çayır, baklagil veya bunların karışımlarının ekilme süresi iki veya üç yıla çıkarılır.

Toprağı oluşturan ve koruyan canlı veya ölü bitki örtüsü : Toprak, canlılığının büyük kısmını, toprağa karışan bitkisel ve hayvansal artıkların çürüyen kısımlarından kazanır. Çürüyen maddeler, toprağın fiziksel ve kimyasal yapısını düzeltir, toprağa hava ve suyun kolayca girmesini sağlarlar.

Hasattan sonra toprakta bırakılan artıklara "ölü bitki örtüsü" adı verilmektedir. Bunlar, rüzgâr ve su erozyonuna karşı etkin koruma materyalleridirler.

Tarlada ekilen baklagil ve çayır otları gömülmek suretiyle "yeşil gübre" olarak kullanılırlar. Bu suretle toprağın organik madde miktarı artar ve organik maddenin etkisinde olan özellikleri düzelir.

Mekanik usuller : Bitkisel usullerle korunma sağlanamayan yerlerde, mekanik tedbirler almak gerekir. Aşağıda çok baş vurulan tedbirler kısaca açıklanmıştır.

TOPRAK KORUNMASI : **Sel yarıntısı**

Teraslama : Meyilli arazilere düşen yağmur sularını erozyon meydana getirmeyecek surette önlemek veya çevirmek gayesi ile düzeç eğrilerine paralel olarak kurulan toprak kanal ve seddelere teras adı verilmektedir. Üç tip teras vardır : a. Sırt teraslar; düzeç eğrilerine paralel olarak yapılan 40 - 50 cm yükseklikte bir sedde ve bir kanaldan ibarettir. Bu teraslar özellikle kurak bölgelerde su absorpsiyonunu artırarak suyun korunmasını sağlarlar. b. Geniş kanallı teraslar; yağışların bol olduğu yerlerde, suyun çok hafif eğimli bir kanal içinden zararsız bir biçimde akmasını sağlarlar. Bu teraslar vasıtasıyla çevrilen sular, otlandırılmış su boşaltma alanlarına akıtılırlar. c. Seki teraslar; nüfusun fazla, tarım arazisinin az olduğu alanlarda, dik eğimli arazilerden erozyona sebep olmadan yararlanmak gayesi ile hazırlanırlar. İklimin uygun olduğu Güney ve Güney-batı Anadolu'da dağlık arazide yapılan seki teraslarda; zeytin, Antep fıstığı, bağ ve diğer meyve ağaçları yetiştirilmektedir.

Şerit üzerine ekim : Bitkilerin düzeç eğrilerine paralel olarak birbirlerini izleyen 20 - 50 m lik şeritler halinde ekilmesine "şerit üzerine ekim" denilmektedir.

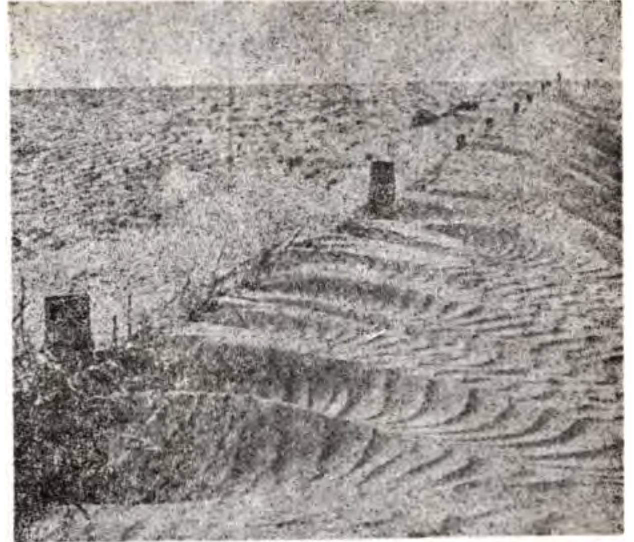

TOPRAK KORUNMASI : **Şerit üzerine ekim (strip cropping) ve teraslama yapılmış bir arazi**

Sık büyüyen çayır şeritleri ile çapa bitkisi şeritleri birbirini izler. Sık büyüyen çayır şeritleri meyilli tarlaya düşen yağmur sularının meydana getirdiği toprak yüzündeki akışın hızını keserler. Bu suretle bir sonraki çapa bitkisi şeridi zarar görmez. Çapa bitkileri şeridinde biraz hız kazanan sular, sık büyüyen bitki şeridinde tekrar yavaşlatılır ve taşıdıkları materyal bitkiler tarafından tutulur. Şeritler üzerinde ekim nöbeti de kullanıldığı takdirde, koruma etkisi artar.

Düzeç eğrilerine paralel tarım : Topraklar düzeç eğrilerine paralel sürülürse, meydana gelen kırıklar, suyun akışına engel olan ve suyun bir kısmını emen binlerce minyatür teras vazifesini görürler.

Düzeç eğrilerine paralel tarımda toprak işleme için sarf edilen güç ve zaman, meyil yönündekine oranla çok daha azdır.

Rüzgâr erozyonuna karşı T. K. tedbirleri : Rüzgâr erozyonunun kontrolünde iki nokta özellikle göz önünde tutulmaktadır. Bunlardan biri, arazi yüzeyinden esen rüzgârın hızını azaltmak, diğeri de toprağın esas bünyesini erozyona dayanıklı hale getirmek üzere ıslah etmektir. Birçok tedbirler, her

TOPRAK KORUNMASI : **Rüzgâr erozyonuna karşı bitkilerden yapılan koruma tesisi**

iki noktayı da içine alır. Örnek olarak, bitki örtüsü yalnız rüzgâr hızını azaltmakla kalmaz, aynı zamanda toprak yapısını da ıslah eder.

Bitkisel usuller : Rüzgâr erozyonunun kontrolünde en etkili olanı bitkisel korunma usulüdür. Toprak yüzünde ekili olan bitkiler, rüzgârın hızını keserek erozyon meydana getirmeyecek seviyeye indirirler. Ayrıca, kökleri ve organik maddeleri ile toprak agregatlarının dayanıklılığını artırırlar. Rüzgâr kırıcı ağaç şeritleri, arkalarında kalan geniş alanlarda rüzgârın hızını azaltmak suretiyle erozyona engel olurlar.

Rüzgâr kırıcılar : Yazları kurak geçen bölgelerde örtüsüz arazilerin veya çapa bitkisi yetiştirilen tarlaların, rüzgâr etkisinden korunmaları için hâkim rüzgâr yönüne dik olarak birkaç ağaç türünden oluşturulan rüzgâr kırıcı şeritler kurulur. Bu şeritler arkalarında bulunan arazilerde yüksekliklerinin 15 - 20 katı uzunluktaki alanı rüzgârın etkisinden korurlar.

Toprak işleme : Rüzgâr erozyonunun başlamasına engel olmak, durdurulmasından daha kolaydır. Toprak işleme gibi çeşitli kültürel işlemlerle rüzgâr erozyonunun başlamasına engel olunabilir.

Toprakların büyük kesekler oluşturulacak şekilde işlenmesi, yüzey pürüzlülüğünü artırır. Büyük kesekler oluşturmak

TOPRAK KORUNMASI : **Şeritler üzerine ekilmiş mısır ve çayır bitkileri**

için, toprağın uygun nem miktarına sahip olduğu zamanda, yani nemli iken işlenmesi gereklidir.

Toprak yüzünde ölü bitki örtüsü bulundurmakla, rüzgâr erozyonuna engel olunur.

Rüzgâr yönüne dik şeritler üzerine ekim de erozyona karşı başarı ile kullanılan usullerden biridir.

Toprak neminin korunmasına hizmet eden bütün teknik usuller, rüzgâr erozyonunun kontrolünü de sağlamaktadır.

Ülkemizde T. K. çalışmaları : Ülkemizde T. K. çalışmalarına 1955 yılından itibaren başlanmıştır. Bu çalışmalar : a. Etüd ve planlama ve b. Uygulama olmak üzere iki kademede yürütülmektedir.

Etüd ve planlama kademesinde arazilerin toprak etüd ve arazi kullanma kabiliyeti haritaları yapılmakta, sorun gösteren havza veya arazi parçalarının şimdiki arazi kullanma biçimi ve ilerideki kullanma biçimi ve diğer lüzumlu konular incelenerek tespit olunmaktadır.

Uygulama çalışmalarında, havza içinde bitki, toprak ve su dengesinin bozulduğu ve erozyonun devam etmekte olduğu alanlarda, erozyona sebep olan toprak yüzündeki su akışlarını tutucu veya saptırıcı teraslar yapılmakta, üzerlerindeki bitki örtüsünün geliştirilmesi imkânları sağlanmaktadır.

Taşkınlara ve arazide tahribata sebep olan yan dere ve sel derelerinin kontrolleri için kuru duvar eşikler, çitler, çöktürme bentleri, kıyı duvarları, mahmuzlar v.b. tesisler kurulmaktadır.

Aşırı ve yanlış kullanılmış olan ormanlar ıslah edilmekte, yananların yerlerine yenileri yetiştirilmektedir.

Bozulmuş ve aşırı otlatılmış meralar çeşitli tedbirlerle ıslah edilmekte, fazla tahribata uğramış olan bazılarının etrafı tel çitlerle çevrilerek otlatma kontrol altına alınmaktadır.

Küçük havzalar içinde suyun kontrol edilmesi ve kullanılmasının sağlanması için çiftlik göletleri ve rezervuarları yapılmaktadır.

Yapılan seki teraslarda üretim ve sulama imkânları sağlanmaktadır.

Yabanî zeytinlikler aşılanmakta ve bunlar çanak tipi teraslarla erozyona karşı korunmaya alınmaktadırlar.

Erozyon ve sel olaylarının tekrarlanarak artmasında büyük rol oynayan üretici arazi ilişkilerini düzeltmek üzere, il-

TOPRAK KORUNMASI : Meyilli arazide su akışını önlemek için malç (toprak yüzünde tabiî olarak bırakılan veya suni olarak bulunan bitki artığı tabakası) ile birlikte tesis edilmiş bir bağ

TOPRAK KORUNMASI : Düzeç eğrilerine paralel işlenmiş bir tarım alanı

gili daireler arası iş birliğini sağlamağa ve problemli havzadaki iç iskân, sosyal düzen ve ekonomik gelişmeyi temin için çalışmalar yapılmaktadır. Gerekli görülen yerlerde arazi toplulaştırılması (tevhid-i arazi) için sorunların çözümü kolaylaştırılmaktadır.

Ülkemizde toprak ve su korunması çalışmaları, tarım arazisi, mera ve ormanlık alanlarda açık işletme karakterinde yönetilmektedir. Bu çalışmaların başarısında, tabiî şartların, arazi sahiplerinin bakım ve idame isteğinin, meralarda otlatma sisteminin, ormanlarda koruma ve kullanma tekniğinin, örf ve âdetler ile halkın kültür seviyesinin rolü büyüktür. En önemli husus, arazinin bugünkü sahipleri olan üreticilerin konuyu iyi bilmeleri, önemini kavramaları ve kendilerine düşen görevi eksiksiz yapmalarıdır. Aksi takdirde, milyonlarca, hatta milyarlarca lira harcanarak kurulan tesislerden büyük faydalar sağlamak mümkün olmaz.

T. K. konusunda çalışan kuruluşlar : Toprak - Su Genel Müdürlüğü : Bu Genel Müdürlük 29.2.1960 gün ve 7457 sayılı kanun ile kurulmuş ve önce Tarım ve Orman Bakanlığı'na bağlı iken, 1964 yılında Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı'na bağlanmıştır. Adı geçen kanun ile bu genel müdürlüğe tarıma elverişli topraklarda erozyonu ve sel sularının zararlarını önlemek, suyu toprakta tutmak ve toprak verimliliğinin devamlılığını sağlamak amacı ile gerekli tedbirleri almak görevi verilmiştir. Bu alanda ön çalışmalara 1951 yılından sonra başlanmıştır.

Toprak - Su Genel Müdürlüğü 1957 - 1978 yılları arasında 659 toprak muhafaza ve havza ıslahı projesi üzerinde çalışmıştır. Bunların kapladığı alan 122 221 ha dır. Bu proje uygulamalarından 44 838 çiftçi ailesi yararlanmıştır. Bütün projeler için harcanmış para 290 296 412 liradır.

Bu rakamlara su akışlarını düzenleyici tesislerden gölet ve rezervuarlar için yapılan masraflar, teknik yardımlar ve tarımsal krediler dahil değildir.

Toprak - Su Genel Müdürlüğü teşkilâtı her yıl biraz daha gelişerek ülke yüzeyine yayılmış, bütçesi, teknik personeli, makine ve teçhizatı artmıştır. Halen 19 bölge müdürlüğü, 66 ekip başmühendisliği, 3 eğitim merkezi, 1 kartografya müdürlüğü, 2 makine ikmal müdürlüğü, 11 araştırma kuruluşu ve 16 toprak - su analiz laboratuvarı bulunmaktadır.

Devlet Su İşleri (DSİ) Genel Müdürlüğü : DSİ Genel Müdürlüğüne 25.12.1963 gün ve 6200 sayılı kanunla taşkın

TOPRAK KORUNMASI : Şişirme bendi. Bunlar kanal oyulmasını önlemek ve suyun akış süratini azaltacak şekilde çalı ve kazıklarla yapılır

suları ve sellere karşı koruyucu tesisler kurmak görevi verilmiştir (bk. DEVLET SU İŞLERİ).

Orman Genel Müdürlüğü : Bu Genel Müdürlük 8.9.1965 tarihinde yürürlüğe giren 6831 sayılı Orman Kanunu ile, devlet ormanlarının sınırları içindeki ırmak ve çay kenarlarını ve bunların kaynaklarını düzenlemek, sellerin oluşmasına engel olacak her türlü ağaçlamaları yapmak ve teknik tedbirler almakla görevlendirilmiştir (bk. DEVLET ORMANCILIĞI).

Üniversiteler : Üniversitelerde, başta Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi olmak üzere, diğer Ziraat Fakültelerinde erozyon, toprak ve suyun korunması ile ilgili etüd ve araştırmalar yapılmaktadır.

İ. Akalan, *Toprak ve su muhafazası*, Ankara 1974. (E. Hızalan - İ. Akalan)

TOPRAK MAHSULLERİ OFİSİ (kısaltması : T.M.O.), 13.7.1938 tarihinde, 26.6.1938 gün ve 3491 sayılı kanunla kurulan, sermayesinin bütünü devlet tarafından karşılanmış olan, 440 sayılı kanuna göre malî ve idarî bakımdan müstakil, sorumluluğu sermayesi ile sınırlı ve özel hukuk hükümlerine göre idare olunan bir iktisadî devlet teşekkülü.

T.M.O., Ticaret Bakanlığına bağlıdır. T.M.O.'nin kuruluş amacı, hububat üreticisini ve tüketicisini korumak üzere piyasayı düzenlemek, afyon ve benzeri uyuşturucu maddeler tekelini yürütmektir.

T.M.O.'nin görevleri ülkede hububatı almak ve satmak, gerektiğinde bu ürünleri dış piyasadan temin etmek veya dış piyasaya sürümünü sağlamak, bakliyat, yağlı tohumlar ve diğer tarım ürünlerinde de gerek görüldüğünde aynı işlemleri uygulamak, dünya hububatı ile çalışma konusuna giren öteki ürünlerin üretim ve fiat hareketlerini takip etmek, incelemek ve bu konuda yayın yapmak, gerekli yerlerde un ve ekmek fabrikaları kurmak, satın almak, işletmek, her tür un ve mamulleri sanayii ve alım satım işleriyle meşgul olmak, ülke hububatının muhafaza, temizleme, ilâçlama ve ayırma işleri ile bu mallarla ilgili gerekli silo, depo ve ambarları kurmak, satın almak ve işletmek, afyon ve diğer uyuşturucu maddeler üzerindeki devlet tekelini yürütmek, bu maddelerin alım, imal ve ithal işlemlerini yapmak, hububat ve afyonun fiat yolu ile ıslahına çalışmak ülke ihtiyacını karşılamak üzere her çeşit hububat, uyuşturucu madde stoklarını bulundurmaktır.

T.M.O.'nin merkez teşkilâtında, Yönetim Kurulu, Genel Müdür ve yardımcıları, Planlama Kurulu, Yüksek Disiplin Kurulu, Merkez Disiplin Kurulu, Toplu Sözleşme Kurulu, Personel Komisyonu, Teklifleri İnceleme ve Değerlendirme Komisyonu gibi komisyon ve kurullar bulunur. Bunlardan ayrı olarak, danışma, teftiş, koordinasyon ve organizasyon bakımından Tetkik ve İstişare Kurulu, Teftiş Kurulu, Hukuk Müşavirliği, Savunma Sekreterliği, Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Müdürlüğü ve Organizasyon ve Metod Müdürlüğü gibi birimler de merkez teşkilâtında yer almıştır.

T.M.O.'nin merkez teşkilâtında icra birimleri ise şunlardır : Alım ve Muhafaza Müdürlüğü, Afyon Müdürlüğü, Satış Müdürlüğü, Nakliyat Müdürlüğü, Personel Müdürlüğü, Genel Muhasebe Müdürlüğü, Merkez Muhasebe Müdürlüğü, Fen İşleri Müdürlüğü, Malzeme Satın Alma ve İkmal Müdürlüğü, Enformasyon - İstatistik ve Neşriyat Müdürlüğü, Sosyal İşler Müdürlüğü, Eğitim Müdürlüğü, Haberleşme Müdürlüğü ve İç Hizmetler Müdürlüğü.

T.M.O.'nin taşra teşkilâtı bölge müdürlüklerine ve ajans müdürlüklerine ayrılır. Taşrada ayrıca hububat şube müdürlükleri, ekipler, İstanbul Afyon İşleri Şube Müdürlüğü, İstanbul Malzeme Şube Müdürlüğü gibi üniteler de bulunmaktadır.

TOPRAK REFORMU : 1961 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın "Toprak mülkiyeti" başlığını taşıyan 37. maddesi : "Devlet, toprağın verimli olarak işletilmesini gerçekleştirmek ve topraksız olan veya yeter toprağı bulunmayan çiftçiye toprak sağlamak amacıyla gereken tedbiri alır. Kanun, bu amaçlarla, değişik tarım bölgelerine ve çeşitlerine göre toprağın genişliğini gösterebilir. Devlet, çiftçinin işletme araçlarına sahip olmasını kolaylaştırır." diyerek T. R.'nun genel esaslarını belirlemiştir. Anayasa'nın bu gereğini yerine getirmek üzere önce 19 temmuz 1972 tarih ve 1617 sayılı "Toprak ve Tarım Reformu Ön Tedbirler Kanunu" çıkarılmış, daha sonra 25 haziran 1973 tarih ve 1757 sayılı "Toprak ve Tarım Reformu Kanunu" yürürlüğe konmuştur. Ancak bu kanunun tümü, Anayasa Mahkemesinin 10 mayıs 1977 tarih ve 15933 sayılı "Resmî Gazete"de yayınlanan 19 ekim 1976 tarih ve F. 1973 - 42, K. 1976 - 48 sayılı kararıyla iptal edilmiştir. Anayasa Mahkemesi, iptal hükmünün "Resmî Gazete"de yayınlanmasından bir yıl sonra yürürlüğe girmesine karar vermiş olduğundan, kanunun 10 mayıs 1978 tarihinden itibaren hükmü kalmamıştır.

Halen, iptal edilmiş kanunun yerini alacak ve T. R.'nun gerçekleşmesini sağlayacak yeni bir kanun üzerindeki çalışmalar yoğunlaştırılmış bulunmaktadır. (E. Korur)

TOPRAKKALE, Van şehrinin batı ucunda, şehir merkezine 4 km uzaklıkta eski bir şehir kalıntısı. T., şehir merkezinin bulunduğu düzlükten ve gölden, yerine göre 125 - 150 m kadar yüksekliktedir.

M. Ö. 900 - 600 arasında hüküm sürmüş olan Urartu devletinin Van kalesi (Tuşpa ve Turuşpa), ikinci ve asıl büyük merkez şehri, T. ise M. Ö. 714'ten devletin sonuna, yani 590' lara kadar son önemli merkez olmuştur.

Urartu bölgesinde T., Doğu Anadolu'da ilk kazı yapılmaya başlanan yerlerden biri olmuştur. 1879 - 1880'de İngiliz Capt. E. Clayton, H. Rassam ve Dr. Reynolds tarafından iki mevsim kazı yapılmış, fakat bu kazıların sonuçları, bırakılan notlara göre raporlar tamamlanarak R. D. Barnett tarafından bulunan resimleri ile birlikte "Iraq" XII (1950) ve "Iraq" XVI (1954)'de yayınlanmıştır. 1898 - 1899'da ise Alman

TOPRAKKALE : Toprakkale (Rusahinili) Haldi tapınağının temel ve duvar kalıntıları

W. Belck ve C. F. Lehmann - Haupt yine iki mevsim kazı yaparak, İngilizlerin tek resmini bıraktıkları ve kendilerinin kazıya başladıklarında kesme taşlarını dağılmış, duvarlarını yıkılmış buldukları Haldi tapınağını onarmaya çalışmışlardır. Almanlar, İngilizlerin bu ana tapınak alanında çalıştıklarını kaydetmişler; kendileri, yaptıkları daha sistemli kazılarla Haldi tapınağının kuzeyinde bir toprak tapınak kalıntısını, kalenin doğu yamacının güney ucunda yeraltı kaya inşaatını, yine tapınağın güneybatı cephesinin güneyinde 20 - 30 küplü bir tapınak deposunu, T. kayalığının batı yamacında, tapınağın güney-batısına rastlayan yerde ölüler evi veya terasını, bronzdan ayaklı bir şamdanı, çeşitli hayvan frizleriyle süslü bronz kalkanı ve birkaç çivi yazılı ve resim yazılı tableti bulmuşlardır. (Kazı sonuçları Lehmann - Haupt, *Materialien* ve *Armenien einst und jetzt,* I, II$_1$, II$_2$ de verilmiştir.)

TOPRAKKALE : Toprakkale'de Haldi tapınağı avlusunda bulunan kalkan

Rus bilgini M. Marr, 1911'de T.'yi ziyaret etmiş, Orbeli ise orada kazı yapmıştır. Marr daha sonra 1916'da, I. Dünya Savaşı sırasında hem T., hem de Van kalesinde kazılarda bulunmuştur. Her iki araştırmacı, başka kayıtlara göre, 1922'de bu çalışmalar hakkında raporlar yayınlamışlardır.

Bu tarihten sonra, Van'da, Tilkitepe ve Van kalesinde sürekli ve önemli olmayan araştırmalar yapılırken, T.'de uzun süre bu kazılara ara verilmiştir. Afif Erzen başkanlığında

TOPRAKKALE : Haldi tapınağı avlusunda bulunan kalkan üzerindeki boğa ve aslan sıraları

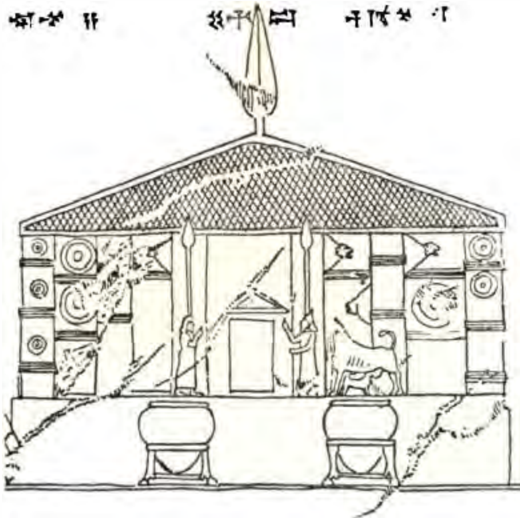
TOPRAKKALE : Toprakkale'nin ve bugünkü Van şehrinin hafif kuzey-doğudan görünüşü

E. Bilgiç, Y. Boysal, B. Öğün ve A. Dönmez'in katıldığı bir araştırma kurulu, 1959 ağustos başında Van'a gitmiş, çevrede birtakım araştırma gezileri yapmış ve 10 ağustosta T.'de Haldi tapınağında ve kalenin diğer yerlerinde çalışmalara girişmiştir. Buradaki çalışmalar, 1960 - 1963 yıllarında kurul üyeleriyle birlikte 1964'ten sonra bir kısım araştırmacılar tarafından zaman zaman sürdürülmüştür.

Tapınağın, önceki araştırmalardan sonra rustika şeklindeki duvar taşları sökülmüş, ana kayaya oturan temelleri ve ana kayadaki oyukları meydana çıkarılmış, *sella*'nın iç ve dış ölçüleri, Rassam ve Barnett'in verdiği ölçülerden farklı olarak kesinlikle tespit edilmiştir.

Urartu tarihinde ve arkeolojisinde özellikle bu tapınak ile tanınan T.'nin, esas itibarıyla, bütünü ile kral I. Rusas (∓733 - 714) tarafından tesis ettirildiği ve ikinci büyük merkez şehir haline getirildiği anlaşılmaktadır. Bir iki yerde de gerçekten Rusahinili (Rusa şehri) adı ile geçtiği görülen T.'deki tapınak, dıştan dışa ve içten içe tam bir dörtköşe plan gösteriyor. Araştırma kurulunun ölçülerine göre, hafif kuzey - doğudan hafif güney-batıya uzanan kalenin doğu tarafına daha yakın olan ve resmi verilen *sella*'sının iç ölçüleri 5,20 X 5,20 m ve dış ölçüleri 13,80 X 13,80 m dir. Tapınak duvarlarının dört dış köşesinde ana kayaya oyulmuş 20 X 20 cm lik oyuklardan batıya bakan ikisinde tunçtan yazısız temel plaketleri ve birinin üzerinde çok ince altın ve gümüş safihalar ele geçmiştir. Bunlar Asurlularda M. Ö. XIII. yüzyıldan beri görülen yazılı yazısız temel plaketlerinin bir devamı sayılmak gerekir. Aynı maksatlı Eski Persçe, Babilce, Elamca plaketler I. Darius tarafından Persepolis'te Apadana'nın temel köşelerine konmuş olarak ortaya çıkarılmıştır.

Sella'nın duvar kalıntıları genellikle 4,00 - 4,5 m olmak üzere; Patnos Haldi tapınağının iç ölçüleri 5 X 5 m ve dış öl-

TOPRAKKALE : Asurluların Balavat tasvirlerine göre Musasir'deki tanrı Haldi tapınağı

çüleri 14 X 14 m; Altıntepe Haldi tapınağının ise 5,20 X 5,20 m ve 13,90 X 13,90 m dir. Çavuştepe aşağı kale tapınağında ise *sella*'nın kare planı 10 cm değişiklikle içte 4,50 X 4,40 m, dışta ise bu fark duvara verilmiş olarak 9,90 X 9,90 m ölçü ile tam bir kare şeklinde ve öteki Haldi tapınaklarından, içte 0,50 veya 0,90 m ve dışta ise 4 m civarında farklıdır. Ancak *sella* duvarlarında burç çıkıntılarının her iki köşeden uzunlukları ve burçlar arası girintiler hep değişik ve duvar kalıntıları ise 2,20 veya 2,25 m ye kadar inmiştir.

Sonradan ortaya çıkarılan Çavuştepe yukarı kale tapınağının ölçüleri ise dıştan 12,50 X 12,50 m, içten ise 4,50 X 4,50 m ve duvar kalınlıkları 3,50 m dir.

Ayrıca Bastam (İran Azerbaycanı)'da da kazıyı yürüten Alman bilim kurulu birtakım önemli buluntular arasında tapınak *sella*'sını da meydana çıkarmıştır.

Temelden itibaren iki, en çok üç sıra kesme taşla yapılan *sella*'ların üzeri kerpiçtendir.

Her ne kadar T., Altıntepe ve Patnos'ta tapınakların her dört köşede iki taraflı 50 - 60'ar cm lik çıkıntıları ihtiva eden kare şeklindeki planları güney-kuzey istikametinde kurulmuş ve kapıları güneye bakıyor ise de, bunlara göre başlangıçta hafirlerin, Urartu tapınaklarının belli bir istikamete yöneldikleri yolundaki görüşlerinin doğru olmadığı, 1963'te Çavuştepe'de bulunan, doğu-batı istikametinde kurulmuş olan, Urartu devletinin kudretli kralı II. Sardur († 765 - 733) tarafından yaptırılmış olduğu girişindeki çivi yazılı, uzun Urartuca kitabeden anlaşılan tanrı İrmuşini'ye ithaf edilmiş yeni tapınak ile açıkça meydana çıkmıştır. Ruslar tarafından önce Karmir-blur'da ve bundan birkaç yıl önce de Arin-berd (eski Erebûni)'de birer Haldi tapınağı ortaya çıkarılmış, böylece, Asur kralı II. Sargon'un Korsabad (eski Dûr - Şarrukîn) sarayında ele geçen Musasir'deki Urartu tapınağı kabartması ile birlikte Urartu tapınaklarına dair materyal ve bilgi bir hayli artmıştır.

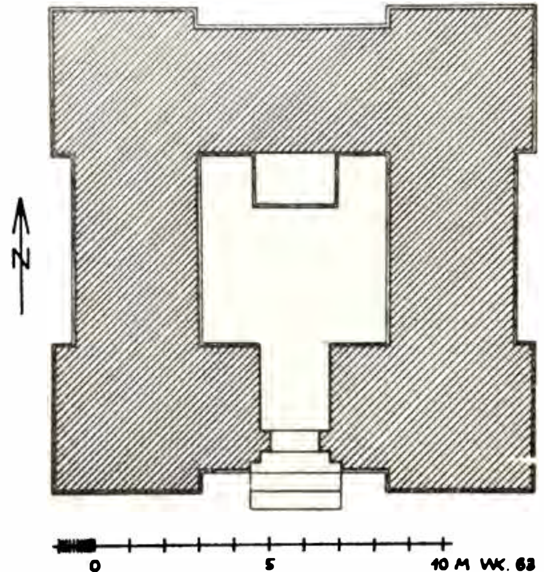
Bütün bunlara göre *sella*'nın girişinin iki tarafında 20 - 25 cm derinliğinde iki taraflı dişler ve bu dişlere gelinceye kadar da bazı tapınaklarda (Patnos, Çavuştepe, Arin-berd) giriş tarafındaki sol burç girintisinden başlamak üzere çivi yazılı kitabeler sol taraftan başlayarak, genellikle 3,70 - 3,80 m uzunlukta, 1,50 - 1,65 m genişlikte olan girişin sağ tarafında devam etmektedir.

Sella'nın kapı karşısına gelen duvarının ortasında bitişik bir kesme taş kaide üzerinde tanrı heykelinin bulunmakta olduğu, bazı tapınaklarda bu kaidenin *in situ* olarak bulunmasından anlaşılmaktadır.

Daha 1880 - 1881'de Rassam tarafından T. Haldi tapınağının önünde *mihrap* (altar) da *in situ* olarak bulunmuş, fakat tapınağın, daha kuzey tarafındaki 4,5 m yüksekliğe varan duvarının rustika taşları, kaledeki diğer kesme taşlar gibi tahrip edilmiş veya daha çok sökülüp götürülmüştür. Ancak *altar* taşı sonradan Lehmann - Haupt tarafından İstanbul Müzesine gönderilmiştir.

T. ve genellikle Urartu tapınaklarının önlerinde birer teras bulunur. *Sella*'dan ibaret ana ve masif yapının eski Yunan tapınaklarında olduğu gibi, sadece tanrı heykelinin konmasına ve rahiplerin asıl dua ve dinî ayinleri burada yapmalarına yetecek hacimde olmaları sebebiyle; halkla topluca yapılan ibadetlerin *sella*'yı saran sütunlu, üstü örtülü ve etrafı açık avluda yapılmakta olacağıdır. Nitekim, arazi bakımından müsait olan Altıntepe'de taştan sıra sıra sütun kaideleri ve geniş bir avlu meydana çıkarılmış bulunmaktadır. Bu tarz etrafı açık avlunun varlığı da Yunan tapınaklarını hatırlatır.

T. kazıları ile eskiden yeniye tapınak çevresinde bronzdan birtakım merasim kalkanları bulunmuştur. Bunlardan başka, ortaya çıkarılan başka tapınaklar çevresinde de bu kalkanlardan birkaçı ele geçmiştir. Bu kalkanlar üzerinde genellikle, birbirlerine karşı yürüyen aslan ve birbirlerine karşı yürüyen boğa sıralarını ihtiva eden frizler ve çoğunda kalkanın en geniş çevresinde iki dar çizgi arasında çepeçevre bir satırlık çivi yazılı Urartuca, kalkanın kim tarafından yaptırıldığını bildiren bir metin bulunmaktadır. Daha önce yapılan kazılarda bulunan 6 adet kalkana ilâve olarak, böyle bir kalkan 1960 kazısında T. tapınağı güney-doğu düzlüğünde bulunmuştur. Halen üçü Londra'da British Museum'da, üçü de Berlin Müzesi'nde bulunan kalkanlar gibi, bulunan bu 7. kalkan da,

TOPRAKKALE : Toprakkale (Rusahinili) tapınağının sella'sı

üzerindeki metinden tespit edildiğine göre, Erimena'nın oğlu III. Rusas (+ 615 - 600)'a aittir. Bu kalkan ise Ankara Müzesi'ndedir. Bu yedi kalkan üzerindeki metinler ufak farklarla birbirinden ayrılmaktadır.

Lehmann - Haupt ve Bossert, sadece kayıtlarda geçen III. Sardur ve Erimena'yı dikkate alarak Urartuluların tarihini M. Ö. 535'te son bulmuş göstermekte, fakat yine kaynaklarda geçen son kral IV. Sardur'u hiç hesaba katmamaktadırlar. Buna karşılık, Urartular konusunu, bütün filolojik malzemeyi yeniden toplayıp tekrar toptan işleyen F. W. König (*Handbuch der Chaldischen Inschriften*, Graz 1955 - 1957) ise, III. Sardur ve Erimena'yı hiç listeye almadan, III. Rusas'ı değil, IV. Sardur'u Urartu devletinin son kralı kabul etmekle beraber, Urartu devletinin M. Ö. 620'lerde son bulduğunu kabul etmektedir.

TOPRAKKALE : Toprakkale'de ele geçen döşeme mozaiklerden bir parça

Halbuki Urartu krallarının başından sonuna Asur kralları ile synchronism'leri dikkate alınır, III. Sardur, Erimena ve IV. Sardur'un da kaynaklarda yer alışı objektif şekilde değerlendirilir ve arka arkaya bu dört krala (III. Sardur, Erimena, III. Rusas, IV. Sardur) nesiller hesabına göre asgarî 15'er yıllık zaman tanınırsa, devletin sonu için 585 yıllarına gelinir.

Kalkanlar dışında, İngiliz, Alman ve Türk kazıları ile T.'de birçok mobilya, koşum takımı, kap kacak nevinden madenî eşya, madenden veya madenle ve fil dişi ile kaplı mobilya parçaları, çeşitli hayvan başları, vücutları, ayakları ile süslü büyük küçük kaplar, mühürler, altın, gümüş, bronz süs eşyası vb. ele geçmiştir. Bunların ilk kazılarda Londra ve Berlin müzelerine taşınanları oraların bir kısım önemli eşyasını teşkil ettikleri gibi, gerek ilk kazılarda bulunanlardan kalanlar gerek yeni kazılar ile bulunanlar da İstanbul, Ankara ve özellikle Van müzelerini zenginleştiren eserleri teşkil etmektedirler.

Gerek İngilizlerin ve özellikle W. Belck ile Lehmann-Haupt'un kazıları ile, gerek Türk kazılarında tapınak civarında veya uzağında, büyük yiyecek ve içecek küplerini ihtiva eden depolar ve tapınağın önünde iç içe daireler ve merkezî parçadan meydana gelmek veya baklava dilimi şeklinde oturtulmuş parçaları havi olmak üzere beyazlı siyahlı mozaikli sahalar bulunmuştur.

Bunların dışında kayaya oyulmuş geniş, muntazam odalar şeklinde su depoları; ana kayalarda açılmış enli veya dar, uzun veya kısa basamaklarıyla T. harabesi, tarih, arkeoloji ve turizm bakımından önemli yerlerdendir. Ancak, belki volkanik yapısının uygun olmayışı sebebiyle yerli kayalara oyulmuş kitabelerin bulunmayışı ve surlardan da hemen herhangi bir iz kalmamış olması itibarıyla, 9 - 10 km batısında, düzlükte sipsivri doğudan batıya yükselerek uzanan ilk büyük Urartu merkezi Tuşpa (Van kalesi) yanında T.'nin ikinci durumda merkezlik hali ortaya çıkmıştır. (E. Bilgiç)

TOPRAKLAMA, bir elektrikli cihaz ile toprağın iletken tabakaları arasında kurulan bağlantı sistemi. Nemli toprak, yaklaşık olarak bir iyonlar iletkenidir. Toprak, pratik olarak büyük bir kapasiteye sahip olduğundan, kendisi ile bir iletkenle bağlantılı durumda bulunan nesneler onun potansiyelini alırlar. Bu potansiyel sıfır olarak kabul edilir. T. da amaç, canlıları elektrik şoku riskinden korumaktır.

Radyo tekniğinde T. yerine, çoğu defa anten kapasitesine karşı yeterli kapasiteyi sağlayan karşıt denge kapasitesi kullanılır (kalorifer gibi). Elektrik akımı temininde T., nötr nokta ve iletkenlerinde istenmeyen gerilim dalgalanmalarının dengeleştirilmesini sağlar. Bunun için teması mümkün, elektrik akımı ile tehlikeli duruma gelmiş madenî kısımlar (elektrik fırınları, motor karterleri vb.) emniyetle topraklanmalıdır. Bu amaçla toprak hattı, yere çıplak olarak döşenmeli, T., nemli toprak içine derince gömülmüş bir metal parçası (boru, çubuk gibi) ile sağlanmalıdır.

T., daima bir uzmana yaptırılmalıdır.

TOPTANÎ ESAT PAŞA : bk. ESAT PAŞA, Toptanî.

TOPUZLU, Cemil (Üsküdar, İstanbul 2.3.1868 - İstanbul 1958), Türk doktoru ve generali. Şura-yı Devlet üyesi ve sonra Şura-yı Devlet Bidayet Mahkemesi başkanı olan Ziya Paşa'nın oğludur. Paşakapısı askerî rüşdiyesinde, Galatasaray lisesinde, babasının Şam'daki memuriyeti dolayısıyla Şam askerî rüşdiyesinde okuduktan sonra 1879'da İstanbul'a dönüp askerî tıp idadisine girmiştir. 9 ağustos 1881'de askerî tıbbiyede okumaya başlamış, 18 aralık 1886'da 19 yaşında iken yüzbaşı rütbesi ile buradan mezun olmuştur.

TOPUZLU, Cemil

Maltepe hastahanesinde görev yaparken 1 şubat 1887'de Trablusgarp'taki 27. süvari alayına tayin edilmişse de, oraya gitmeden 21 mart 1887'de operatörlük ihtisası yapmak üzere üç yıl süre ile Paris'e gönderilmiştir. 15 mayıs 1890'da Paris'ten döndüğünde önce Haydarpaşa hastahanesi operatörlüğüne, sonra 27 ekim 1891'de Tıbbiye mektebinde hariciye kliniği müderris yardımcılığına, 19 nisan 1895'te de Dr. Aristidi'nin yerine aynı yerde müderrisliğe tayin edilmiştir.

14 şubat 1891'de binbaşılığa, 25 ekim 1893'te kaymakamlığa, 4 mart 1896'da miralaylığa, 4 haziran 1897'de mirlivalığa, Yunan savaşında İstanbul'a gönderilip Yıldız hastahanesine yatırılmış olan iki binden fazla yaralının bizzat ameliyatlarını yaptığı ve bunlarda ölüm oranının yüzde üçü aşmamasını sağladığı için 21 kasım 1889'da ferikliğe, 13 ağustos 1904'te birinci ferikliğe ve 15 mart 1905'te Sultan Abdülhamid'in oğlunun önemli bir ameliyatını başarılı bir şekilde yapmasından hemen sonra da müşirliğe terfi ettirilmiştir.

Meşrutiyetin ilânından sonra Askerî Rütbelerin Tasfiyesi Kanunu gereğince rütbesi miralaylığa indirilmiş olduğu için askerlikten istifa etmiştir.

T. 1 kasım 1908'de Tıp Fakültesinde göreve başlamış, fakültenin Haydarpaşa'ya naklinden sonra 2 haziran 1910'da emekliye ayrılmıştır. Daha sonra başkanlığında bulunduğu Tıp Fakültesinden, arkadaşlarının fakülteyi İstanbul'a nakletme hususundaki teşebbüslerini uygun bulmadığından, 6 mart 1911'

de istifa etmiştir. Aradan bir yıl geçtikten sonra kendisine Tıp Fakültesi fahrî müderrisliği unvanı ve birinci rütbeden maarif nişanı verilmiştir.

8 ağustos 1911'de şehir eminliği (belediye başkanlığı)'ne tayin edilen T., bu görevinde özellikle İstanbul'un yiyecek sıkıntılarını atlatabilmek için büyük gayretler göstermiştir. Ancak bir un alımı işinde taviz vermemesi, belediyenin parasını o zamanki hükümet yetkililerinin istediği gibi sarf etmemesi sebebiyle görevden 6 ekim 1914'te ayrılmıştır. Bu olayın halk tarafından öğrenilmesi, kendisinden sonra yerine gelen İsmet Bey'in başarısız olması, T.'ya karşı halkta ve devrin ileri gelenlerinde büyük bir sempati doğurmuştur.

I. Dünya Savaşı sırasında başka hiçbir memuriyet kabul etmemiş, savaşın bitişinden sonra Avrupa'da bulunduğu bir sırada 5 mayıs 1920'de ikinci defa olarak şehir emanetine tayin edilmiştir. Ancak bu görevde fazla kalmadan, dokuz ay sonra tekrar istifa etmiştir. Aynı yıl Ferid Paşa kabinesinde Nafıa Nazırı olmuş, Paris'teki barış konferansına gitmiş, konferansa katıldıktan sonra İstanbul'a döndüğünde istifasını vermiştir.

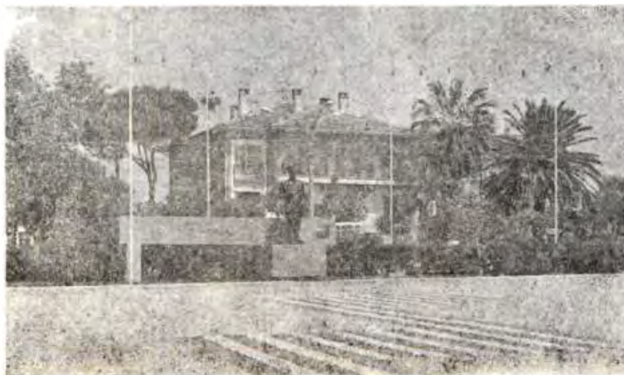
T. resmî görevlerinden başka birçok özel görevlerde de bulunmuştur. Yurt dışında kongrelere katılmış, kendi alanında birçok makale yazmıştır. 1887'de Moskova'da toplanan milletlerarası 12. cerrahî tıp kongresine katıldığı sırada Petersburg ve Moskova hastahanelerinde kongre üyelerine ilk defa olarak bizzat ameliyatlara girerek atar damarların dikilmesi hususunda kendi bulduğu metodu göstermiştir. Değişik yıllarda Londra, Viyana, Berlin ve Paris hastahanelerinde inceleme ve araştırmalar yapmıştır. 1903'te Fransız Operatörler Cemiyeti, 1908'de Bükreş Operatörler Cemiyeti, 1909'da Fransız bevliye hastalıkları ilmî cemiyeti üyeliklerine ve 1913'te milletlerarası operatörler cemiyeti kurucu üyeliğine seçilmiştir.

Ayrıca Fransızcadan tıp alanında bazı eserler tercüme etmiş, on kadar da telif eser vermiştir.

İstanbul'da parkların yapılması, yolların genişletilmesi, sokakların süpürülüp yıkanması gibi kolay unutulmayan işler yapmıştır. Özellikle Gülhane parkının açılması unutulmaz bir olay olmuştur. Bu parkın açılmasına ve Türk kadınlarının da parklara kendi başlarına gidebilmelerine karşı olanlar, bu olayı T. aleyhine kullanmak istemişlerdir.

TORBALI, İzmir iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 600 km², nüfusu 56 662 (1980)'dir. Dağkızılca adlı bir bucağı vardır.

Nüfusun 3 000'i geçen bir köyü (Çaybaşı), 2 000'i geçen 4 köyü (Ayrancılar, Çapak, Pancar, Yazıbaşı) vardır. İlçe merkezinin nüfusu 15 504'tür. İlçe, ilin güney bölümündedir.

TORBALI : Atatürk meydanı

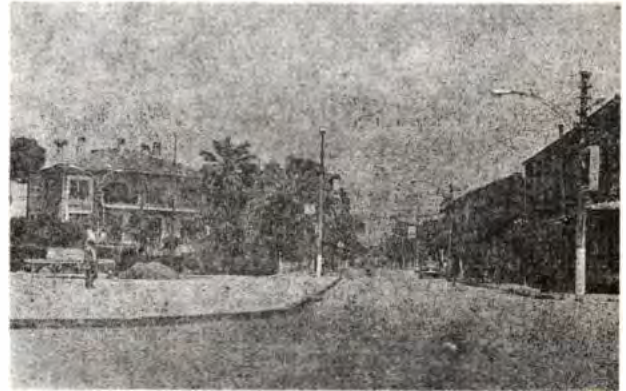
TORBALI : Hükümet konağı

Bayındır, Tire, Selçuk, Seferihisar, Kemal Paşa ve İzmir merkez ilçeleri ile çevrilidir.

T., 1926'da ilçe olarak kurulmuştur.

İlçede yazları sıcak ve kurak, kışları ılımlı ve yağışlı bir iklim vardır. Donma olayı hemen hemen yoktur. Yıllık yağış 714 mm dir. Yaz mevsimi ve eylül kurak geçer (ağustos 1 mm). Her mevsimde yeşil kalan makilerdir. Dağlarda bozulmuş ormanlar (meşe, kara çam, kızıl çam) vardır. Mersinli mesire yeri (20 ha) tabiî güzelliklerin bulunduğu bir yerdir.

İlçede geçim kaynakları arasında pamuk (9 000 ha, 6 500 ton), tütün (3 500 ha, 3 000 ton), bağcılık (1 550 ha, 12 800 ton) başta gelir. Bunların yanında zeytin (850 000 ağaç, 15 000 ton, bunun çoğundan yağ çıkarılır), incir, susam (350 ton), bakla, tahıl, kavun, karpuz önemli ürünlerdir. 1973 verilerine göre, 8 900 ton buğday, 3 600 ton arpa, 1 500 ton yulaf, 1 000 ton mısır elde edilmiştir. Çeşitli sebzeler (en çok domates) yetiştirilir. Az miktarda turunçgiller (bu arada mandalina) elde edilir.

TORBALI : Kâzım Dirik caddesi

Ekonomiye hayvancılığın da katkısı vardır. En çok et ve süt hayvanları (sığır, koyun, keçi) ile kümes hayvanları (tavuk) beslenir. Arıcılık köylerde aile ekonomisi durumundadır. Süt, et, yağ, peynir, yün ve yapağı, yumurta, bal ve balmumu üretilir.

İlçede pamuk çırçır haneleri, zeytin yağı fabrikaları, un değirmen ve fabrikaları vardır.

İlçe merkezi T. (yüksekliği 35 m), 50 yıl gibi bir süre içinde gelişme göstermiş, 1972'de 1 771 nüfuslu küçük bir

kasaba iken, 1980'de bir küçük şehir olmuştur. Yakınında Eski Çağın şarapları ile ünlü Metropolis şehri vardı. 1928'de depremden çok zarar görmüş olan T., güney-doğusundaki Tepeköyü'nde kurulmuş, ancak kısa süre sonra bu iki yerleşme yeri gelişerek birleşmişlerdir.

Belediye 1927'de kurulmuştur. Bu tarihten sonra mahallî santrallerden ilçeye elektrik verilirken, 1967'de enterkonnekte sisteme bağlanmıştır. İçme suyu 1953'te 15 km uzaktan borularla getirilmiş, zamanla bu da yetmeyince 1967' de artezyen kuyularından sağlanmıştır. Belediye koruluğu ve parkı turistik bir yer olmuştur. Şehrin düzgün cadde, sokak ve meydanları, çarşısı vardır. Her hafta pazar kurulur. Şehirde lise, ilk okullar, meslek okulu, sağlık kuruluşu bulunur.

T., çok işlek ve düzgün kara ve demir yolu uğrağı canlı bir ilçedir. İzmir'e, çevresindeki şehir ve kasabalara iyi yollar ile bağlıdır. İki istasyonu vardır. (R. İzbırak)

TORBAY [*tọrbey*], İngiltere'de, Devonshire'da 1968' de kurulan bir şehir. Nüfusu 108 900 (1971)'dür. Brixham, Paignton ve Torquay yerleşme merkezlerini içine alır. T. güney-batı İngiltere'nin en önemli deniz sayfiyesi ve yumuşak iklimi ile bir dinlenme yeridir.

T.'de 1945'ten beri hafif sanayi (elektro - teknik işletmeleri) kuruluşları yerleşmiştir. Paignton'da bir kütüphane, bir zooloji ve botanik parkı, Torquay'de South Devon teknik okulu, sanat galerisi ve müze, kotra limanı, Brixham'da bir balıkçı limanı bulunmaktadır. Şehrin Torquay bölümünden Cherbourg ve Norman adalarına gemi seferleri düzenlenmektedir.

TORBERG, Friedrich (doğ. Viyana 16.9.1908), Avusturyalı yazar. Viyana ve Prag'da okumuştur. 1930'da yazdığı trajik gençlik romanı *Der Schüler Gerber hat absolviert* (Öğrenci Gerber liseyi bitirdi) [yeni bas. 1954] ile başarı sağlamıştır. 1938'de İsviçre'ye göç etmiş, 1939'da Fransa'da gönüllü olarak askerlik hizmeti için baş vurmuştur. 1940'ta İspanya üzerinden Portekiz'e kaçmıştır. 1941 - 1951 yılları arasında Amerika Birleşik Devletleri'nde kaldıktan sonra 1951'de Viyana'ya dönmüştür.

T. denemeci, tiyatro eleştirmecisi ve "Form" adlı kültür dergisinin yöneticisi (1954 - 1965) olarak tanınmıştır. Romanlarında kudret, vicdan ve hainlik problemleri ile Nasyonal sosyalist dönemindeki Yahudilerin kaderini işlemiştir. *Süsskind von Trimberg* (Trimberg'li sevimli çocuk) [1972] adlı romanında Orta Çağı ve günümüzü birbiri içinde kaynaştırmış görünen bir Yahudi halk hikâyecisi olarak bu kaderi sergiler.

Eserleri : Romanlar: *... und glauben, es wäre die Liebe* (... ve onun aşk olduğu sanıldı) [1933]; *Die Mannschaft* (Takım) [1935]; *Abschied* (Veda) [1937]; *Hier bin ich, mein Vater* (Ben buradayım, baba) [1948]; *Die zweite Begegnung* (İkinci rastlayış) [1950]. Hikâyeler : *Mein ist die Rache* (İntikam benimdir) [1943]; *Nichts leichter als das* (Bundan daha kolay değil) [1956]; *Golems Wiederkehr* (Golem'in dönüşü) [1968]. Şiirler : *Der ewige Refrain* (Sonsuz nakarat) [1929]; *Lebenslied* (Hayat şarkısı) [1958]. Denemeler : *Das fünfte Rad am Thespiskarren* (Thespis arabasının beşinci tekerleği) [tiyatro eleştirileri, 1966 - 1967]; *P. P. P. Pamphlete, Parodien, Post - Scripta* (P. P. P. Hicviyeler, alaylar, ekler) [1964].

TORBEŞ'LER (Bulg. Torbeşi), Makedonya'da yaşayan Pomaklara verilen ad. Bk. POMAK'LAR.

TOREZ (**eski adı : Çistyakovo**), Ukrayna'da, Donets havzasında bir şehir. Nüfusu 93 000 (1971)'dir. Çevresinde kömür madenleri vardır. Elektroteknik ve yapı malzemesi endüstrisi gelişmiştir. Fransız Komünist Partisi başkanı Maurice Thorez (b. bk.)'in ölümü üzerine Çistyakovo adı 1964' te T. olarak değiştirilmiştir.

TORGAU, Alman Demokratik Cumhuriyeti'nde, Leipzig yakınlarında ve Elbe nehri üzerinde tarihî bir şehir. Nüfusu 21 700 (1972)'dür. T.'da cam, seramik, demir ve tarım makine fabrikaları vardır. Alman Renaissance çağının en büyük saraylarından olan ve birçok bölümü 1533 - 1623 arasında tamamlanan Hartenfels şatosunda uzun süre Saksonya seçmen prensleri oturdu. Saray kilisesi (1543), Almanya'da yapılan ilk Protestan kilisesidir.

T. en parlak çağını XV - XVI. yüzyıllarda Ernestinlerin başşehri olarak yaşadı. 1526'da Saksonyalı Johann der Beständige (Sebatlı Johann) ile Hessenli Philipp, Protestanlığı korumak için "T. İttifakı"nı bu şehirde gerçekleştirdiler. Luther, Melanchthon, Jonas ve Bugenhagen, yeni kilise merasimleri hakkındaki "T. raporu"nu 1530'da yazdılar. 1760'ta Prusya kralı Büyük Friedrich, Daun kumandasındaki Avusturya birliklerini T. yakınlarında bozguna uğrattı. II. Dünya Savaşının sonlarında Alman topraklarına iki yönden giren Amerikan ve Sovyet kuvvetleri nisan 1945'te T.'da birleştiler.

TORGUT'LAR, Batı Moğolları (Oyrat'lar)'nın kollarından birine verilen ad. Altay dağları çevresinde, Alaşan'da, Karaşar yanında ve Kukunor çevresinde otururlar. Ejderhan (Astrahan) yakınında da T. kolları vardır. Dil bakımından Oyratlara bağlıdırlar. Bk. MOĞOL DİLLERİ.

TORİK (Lat. Sarda sarda, Fr. Bonite, sarde), Kemikli balıklar takımının Uskumrugiller (Scomridae) familyasından bir balık. Uzunluğu aş. yu. 1 m dir. Eti lezzetli olup Karadeniz, Akdeniz ve Atlas Okyanusu'nda yaşar. Aynı zamanda iki yaşında olan palamuda da T. adı verilir. T.'ler palamutlarla aynı cinse mensup olmaları sebebiyle büyüklüklerine göre değişik adlar alırlar.

T. ve sivri denilen cinsi, mayıs ayı başlarında, palamut ise bir ay kadar daha önce Karadeniz'e geçerler. Bunlar yumurtalarını ilkbaharda kısmen Marmara'da, kısmen de Karadeniz'e geçerken Boğaziçi'nde dökerler. Bir yaşında bulunan palamutların karınlarında bazen az miktarda yumurta çıkarsa da, bunlar henüz tam anlamıyla olgunlaşmadığından onlardan yavru çıkmaz, ancak T. ile sivrinin yumurtalarından yavrular meydana gelir. Bu yavrular temmuz sonuna doğru sardalye büyüklüğünde iken tek tük görünmeğe başlar ve ağustos ortalarında büyük kolyoz iriliğinde olmasından dolayı Çingene palamudu adı verilir. Eylül ortalarında tam palamut haline geldiği sırada bol olarak bulunur. Bir yaşında *palamut*, iki yaşında *T.* ve üç yaşında ise *sivri* adını alır.

T. ve sivri balıkları ekimin ortalarından itibaren Karadeniz'den bol olarak akmağa başlayıp kasım sonuna kadar Akdeniz'e geçerler. Bu sürenin dışında diğer balıklar arasında da nadir olarak avlanırlar ve bu avlanan T.'lere "otlak balığı" adı verilir.

T. ve diğer cinslerinin bol olarak avlandığı yıllarda İstanbul balıkhanesinde ve balıkçılar arasında resmen kabul edi-

lip ağırlıklarına göre geçerli olan sınıflandırma şu şekildedir : 1 kg ağırlığında olanı *palamut vonozu*, 1,924 gr olanı *palamut*, 4,490 gr olanı *küçük T.*, 7,056 gr olanı *T.*, 10,263 gr olanı *sivri*, 12,829 gr olanı *altıparmak*. Bunlardan başka, çifti 700 gr olanına halk arasında kestane palamudu adının verilmesi kabul edilmemiştir. Ayrıca altıparmaktan daha ağır olan ve onun gibi çok nadir avlanan bir cinsine de *piçuta* adı verilmiştir.

Bütün bu adlarla anılan balıklar aynı şekilde olup bunların rengi denizden çıkarken sırtları koyu ve başları uçuk mavi, karınlarının altı beyaz olduğu halde aradan birkaç saat geçtikten sonra sırtları siyah ve etrafı açık mor ve bazen de kül rengine dönüşmekte, yanlarında açık mavi ve bazen yeşille örtülü zemin üzerinde siyah renkli sekizer yahut dokuzar adet enlemesine çizgi bulunmaktadır. Özellikle ilkbaharda avlanan T.'in üzerindeki bu çizgi çok belirgindir.

T.'in başı konik ve burnuna doğru sivri olup alt ve üst çenelerinde 30-35 arası gayet ince ve hafifçe içeri dönük dişleri olduğu gibi, ağız tavanının iki yanlarında da aynı dişlerden birer sıra vardır. Bir de alt çenesinin ön tarafında dört adet sivri ve biraz daha büyük dişleri bulunmaktadır. Kısa ve dar olan dili çıplak ve ağzının içi gibi siyahtır. Başında pul yok gibi ise de, vücudu birtakım ince, küçük ve birbirine sıkıca yapışmış pullarla örtülüdür. 21 veya 22 adet yumuşak dikenden oluşan yelesinin altı - orkinosta olduğu gibi - çukur olup T. istediği zaman bu yeleyi o çukurda saklayabilmektedir. Sırt yüzgeci 16 ve karın altı yüzgeci 14 yumuşak kılçıktan meydana gelmiştir. Bu yüzgeçlerden kuyruk kanadına kadar üst tarafında sekiz veya dokuz, alt tarafında ise yedi adet yalancı kanatları vardır. Yan kanatlarıyla karın yüzgeçleri yatay olup bunların altında - kanadının şekil ve büyüklüğünde - birer çukur bulunmaktadır. Kuyruğu hilâl şeklindedir. Kuyruğunun ucunda ve kuyruk kanadının doğrultusunda iki adet baltacık bulunur. Güçlükle fark edilen yan çizgisinin bazı yerleri kıvrık ve çıkıntılı ise de kuyruğuna doğru düz olarak gider.

T.'ler genellikle denizde su yüzüne yakın bulunurlarsa da, karınlarını doyuracak kadar küçük balıkları bulduğu zaman denizin dibinde de kalırlar. T.'in gıdası küçük balıklardır. Ancak aç kaldıkları zaman çağanoz ve kabuklu deniz hayvanları gibi bazı yiyeceklerle de beslendikleri görülmüştür. Bazı araştırmacılarca deniz bitkileri yediği de ileri sürülmektedir.

T. genellikle havalar uygun giderse kıyılarda olta ile, Boğaziçi'nde bulundukları zaman su üzerine yakın olduklarından yüklü denilen oltalar ile, Karadeniz'in Boğaziçi'ne yakın kıyılarında 10 - 15 kulaç derinlikte alamana adı verilen usul ile veya havalar serinleyince Boğaziçi'nde yatak tutmaları sebebiyle seğirtme adı verilen âletle avlanmaktadırlar.

T.'lerin karnıyarık ve lakerda denilen tuzlama usulleri yoluyla bozulmadan bir süre saklanması mümkündür. Ayrıca T.'ten bir çeşit pastırma yapılır ve buna da *tütün balığı* denir.

Avlanma usullerinin yumurtaları ve hatta yatakları yok etmesi ve balık avcılığının bilgisizce yapılması yüzünden T.'lere gün geçtikçe daha az rastlanmaktadır.

TORİNO, İtalya'nın kuzey-batısında, Piemonte bölgesinde bir şehir, il ve bölge merkezi. Denizden yüksekliği 239 m, nüfusu 1 172 482 (1978)'dir. Po nehrinin yukarı kısmında, soldan aldığı kolları Stura di Lanzo, Dora Riparia ve Sangone gibi akarsuların, ana mecraya kavuştuğu yerde, düz bir sahada kurulmuştur. Burada genel olarak, güneyden kuzeye doğru bir çığır takip eden Po nehrinin hemen doğusunda, ortalama 500 m yüksekliğindeki Monferrato tepelik alanı bulunur. Po ovasının en batı kısmını teşkil eden alüvyal düzlük, güney, batı ve kuzey yönlerinden Alp dağlarının batı sıralarıyla çevrilmiştir. Daha geniş kavramlı Piemonte çukur alanı, güneyden Appennino dağlarının kuzey-batı uzantısı ile kuşatılmıştır. Yükseklikleri, güneyde Cenova (Genova) körfezi kıyısında 1 000 m yi (Monte Carmo 1 386 m) ve batıda 3 000 m yi (Monte Viso 3 840 m, Gran Paradiso 4 060 m) geçen bu dağ sıraları, Po ovasının batı bölümünü bir yay şeklinde çevirirler; fakat akarsularla yarılarak parçalandıkları için yolların geçmesine elverişlidirler. Uygun yerlerde açılan tünellerle dağ geçitlerinden istifade eden demir ve kara yolları Akdeniz kıyılarından, Batı ve Orta Avrupa ülkelerinden bu verimli ovaya gelerek T.'nun bulunduğu sahada düğümlenirler. Buradan itibaren Monferrato tepeliklerini dolaşarak doğuya yönelen Po nehri de, ulaşıma elverişli bir su yolu niteliği kazanır. Doğuda Adria Denizine doğru uzanan Po ovası, bu yönde tabiî bir güzergâh teşkil eder. İşte böylece T., Piemonte bölgesinde çok önemli bir kavşak noktasında bulunur.

Verimli ovaya hâkim bu noktada, Ligurların merkezi Taurini (Taurasia) şehri kurulmuş ve M. Ö. 218'de Kartacalı general Hannibal tarafından kısmen tahrip edilerek ele geçirilmiştir. M. Ö. I. yüzyılda Romalılar burada bir askerî üs meydana getirmişler ve adını değiştirerek "Augusta Taurinorum" yapmışlardır. Şehir, Roma imparatoru Augustus tarafından yeniden inşa edilerek bir surla çevrilmiştir. Bu surun kalıntılarına bugün dahi rastlanmaktadır (Porta Palatina gibi). Roma İmparatorluğu yıkılınca şehir barbarların eline geçmiş ve Lombard krallığının bir parçası haline getirilmiştir. XIII. yüzyılda Savoialılar tarafından alınmış ve 1418'de merkez olmuştur. 1536 - 1562 yılları arasında Fransızlar tarafından işgal edilmiş ve 1563'te Emmanuele Filiberto tarafından dukalık merkezi yapılmıştır. Şehri 1706'da tekrar ele geçiren Fransızlar Savoialı Eugen tarafından yenilgiye uğratılmışlar ve 1720'de T., Sardinya krallığının merkezi olmuştur. Napoléon savaşlarında yeniden Fransız işgaline uğramış, tekrar Savoia hanedanına geçmiştir. XIX. yüzyılda T., Siyasî Birlik Hareketi (Risorgimento) denilen siyasî ve entelektüel bir akımın merkezi olmuş ve ilk İtalya parlamentosu 1861'de burada toplanmıştır. Böylece T., İtalya krallığının ilk başşehri olmuş ve bu durum beş yıl sürmüştür. Devlet merkezliği fonksiyonunun başka yere (1865'te Floransa'ya ve 1870'te Roma'ya) nakledilmesine rağmen şehir gelişmeye devam etmiştir.

T.'nun gelişmesi, yalnız verimli bir tarım ve hayvancılık bölgesinde, önemli bir ticaret merkezi olmasıyla değil, fakat daha çok endüstrisi ile ilgilidir. İklim şartları çeşitli ürünlerin yetişmesine elverişlidir. Ortalama sıcaklıklar temmuzda 26°C, ocakta 1°C, yıllık 12° C ve yağış tutarı 850 mm dir; bunun üçte birinden fazlası nisandan hazirana kadar üç ay içinde düşer, geri kalanı diğer dokuz aya dağılır. Ancak ekim ayında, ikinci bir yağış fazlalığı göze çarpar. Buna göre, temmuz ve ağustos aylarında ve kısmen eylülde kuraklıktan söz edilebilir. Bu şartlar altında ovada sulama ile pirinç, mısır, buğday, yonca, şeker pancarı, keten gibi bitkiler; Monferrato tepeliklerinde bağlar ve Alplerin eteklerine doğru turunçgiller ve zeytin görülür. Piemonte'de dut ağaçları yaygındır. Sığır ve tavuk da beslenir. Bu gelişmiş tarım alanında endüstri, daha büyük önem kazanmıştır. Bunun sebepleri şöyle özetlenebilir : civarda bulunan çeşitli ham maddeler

(demir cevheri, ipek, deri, saman v.b.); bol miktarda, ucuz hidroelektrik enerji; çevreden, ucuz kalifiye işçi sağlama kolaylığı; sürekli büyüyen iç pazar ve genişleyen dış ticaret; son olarak, bölgenin Orta ve Batı Avrupa ile ve denizle rahat bağlantı sağlayacak bir durumda olması. Bu etkenler, bütün Po ovası için geçerli olsa dahi, endüstri özellikle iki bölgede yoğunluk gösterir; bunlardan biri, Piemonte'de T. çevresidir (diğeri Milano).

T., İtalya'nın Milano'dan sonra en önemli endüstri şehridir. Özellikle motorlu araçlar endüstrisinde çok ileridir; T.' daki FIAT ve Lancia fabrikaları, İtalyan otomobil üretiminin beşte dördünü sağlarlar. Firmaları, akla yatkın ve güzel görünüşlü kaporta modelleri hazırlamakta ün kazanmışlardır. Uçak, kauçuk, kâğıt ve bilya endüstrileri de önemlidir. Tabaklık ve deri işleme, tipografi ve litografi endüstrileri de gelişmiştir. Bunlardan başka, daha birçok endüstri kolları vardır (traktör, metalürji malzemesi, giyim eşyası, kayıt cihazları, kimyevî maddeler, plastikler, eczalar, elektrik malzemesi, radyo, televizyon, elektrik kabloları). Çikolata ve şarap, özellikle vermut da anılmaya değer endüstri ürünleridir. T., milletlerarası modacılıkta önemli bir yer tutar. Millî Moda Enstitüsü ile SAMIA (Milletlerarası Giyim Sergisi ve Pazarı)' nın merkezi T.'dadır. Çevrede madencilikle hidroelektrik enerjisi üretimi ve alüminyum endüstrisi de gelişmiştir.

Güzel parkları, botanik bahçeleri, yazın gezilecek yerleri, birbirini dik kesen, planlanmış caddeleri, mimarî eserleri ve kültürel tesisleriyle T., İtalya'nın en cazip şehirlerinden biridir. Doğu tepelerinden biri (672 m) üzerindeki Basilica di Superga kilisesinden şehrin görünüşü şahanedir. Üniversitesi 1405'te açılmıştır. Politeknik Enstitüsü (1859), mimarî ve mühendislik konuları ile ilgilidir; Albertine Güzel Sanatlar Akademisi (1652), Giuseppe Verdi Müzik Konservatuvarı (1867), Avrupa Araştırmaları Enstitüsü (1952) ve Galileo Ferraris Millî Elektroteknik Enstitüsü de anılmaya değer. Avrupa'nın en güzel silâh koleksiyonlarından birini teşkil eden Krallık Silâh Müzesi, Topçuluk Müzesi, Otomobil Müzesi, dağcılığın tarihini sergileyen Dağ Müzesi, Sinema Müzesi, Tabiî Tarih, Zooloji, Paleontoloji ve Mineraloji müzeleri vardır. Millî Üniversite Kütüphanesi, Şehir Kütüphanesi ve Bilimler Akademisi Kütüphanesi de anılabilir. (C. R. Gürsoy)

TORİT (Thorit, Orangit), $ThSiO_4$, mineral. T. iki şekilde belirir : Birincisi, koyu kahverenginden siyaha kadar değişebilen ve cam gibi parlak, saydam olmayan T.; yoğunluğu 4,4 - 4,8. İkincisi, portakal renginde olan, yağlı parlaklıkta, saydamdan saydam olmayana kadar değişebilen T.; yoğunluğu 5,2 - 5,4. Her iki mineral de, radyoaktif çürüme sayesinde az veya çok değişikliğe uğrarlar; örnek olarak, Norveç'in pegmatik gang'larında bulunurlar. T.'in içinde karışım katkısı olarak % 22'ye kadar U_3O_8 bulunabilir.

TORK (Lat. *torquere* = burmak, bükmek, İng. Torque, Fr. Torque, Alm. Drehmoment), döndürme veya burma hareketini oluşturan veya oluşturmaya temayül eden güçler momenti olup döndürülmeye zorlanan parçanın yarı çapı ile teğetsel gücün çarpımına eşittir. T., teğetsel zorlamanın döndürme momentidir. Ölçme âletlerinin T.'u, genellikle mm gram ile ifade edilir.

TORK'LAR (Rusça Torki), X - XIII. yüzyıllarda güney Rus steplerinde yaşayan Türklere Rus kaynaklarında verilen ad. T.'lar Oğuz kabile birliğinin dağılmasından ve Hazar devletinin X. yüzyılın 2. yarısında Ruslar tarafından çöküntüye uğratılmasından sonra Aral çevresinden göç ederek güney Rus steplerine gelmişlerdir. T.'lar Rus yıllıklarında ilk olarak 985'te anılırlar. Bu tarihte Kiev prensi Vladimir'in müttefikleri olarak Volga Bulgarlarına karşı açılan savaşta adları geçer. T.'ların silâhlı birlikleri Rus prenslerinin ücretli askerleri olarak güney sınırlarında muhafız hizmeti görmüşlerdir. XI. yüzyılın 2. yarısında Kuman (Polovets)'ların baskısı altında yerlerinden göç etmişlerdir.

T.'lar, Rus prenslerinin Kumanlara karşı mücadelesinde aktif rol almışlardır. 1064'te büyük T. birlikleri Tuna'nın güney bölümünden geçerek Bizans'ın kuzey bölümlerini tahrip etmişlerdir. T.'ların bir bölümü sonradan yerleşik hayata geçmiş, Torç nehri boyunda Torçesk şehrini kurmuştur. T.'ların bir bölümü de Kumanlarla karışmıştır. Karadeniz steplerinin toponimisinde T.'ların kalıntıları saklanmıştır (Tor ve Tore ırmakları, Slavyansk yakınında Torsk harabesi, Tetlega nehri boyunda Torsk yolu).

TORNADO [*torneydo*] (Lat. *tornare* = dönmek), fırtına türleri içerisinde, küçük olmasına rağmen, en büyük etki yapanı. En sık ve en şiddetli olanları, Amerika Birleşik Devletleri'nde görüldüğünden, tipik bir Amerikan fırtınası sayılır; aynı zamanda dünyanın tropikal ve astropikal kuşaklarında, özellikle Batı Afrika, Orta Doğu ve Avusturalya'da da meydana gelir.

Bu olaya, özellikle Batı Afrika'da trombe (hortum, kasırga) da denilir. Çeşitli ülkelerde mahallî adları olmakla beraber, bilim alanında en yaygın olarak T. adı kullanılır.

Bir siklon tipi olan T., soğuk cephelere bağlı olarak, bu cepheler boyunca; rüzgâr yönü, sıcaklık, nemlilik ve yoğunluk bakımından çok büyük farklar bulunduğu takdirde oluşur. Amerika Birleşik Devletleri'nin orta batı bölümlerinde, batı veya kuzey-batıdan serin kuru hava, Meksika körfezinden gelen sıcak nemli hava üzerine doğru hareket ettiği zaman, orta seviyelerde kuvvetli rüzgârlarla beraber, karışık bir enerji değişimi meydana gelir ve böylece, kuzey yarımkürede saat yelkovanının tersine bir yönde dönen hava hareketleri (anaforlar) olur. Bu dönme hareketleri, yükselen sıcak nemli havanın, aşağı seviyelerde yerini doldurmak üzere, büyük bir hızla etraftan sokulan hava kütlelerinin etkisinden ileri gelir. Dönme hızı iç kısımda daha da artar; böylece T.'nun merkezinde, küçük bir sahada son derece zayıf, alçak basınç durumu meydana gelir. Bu olay bir ev üzerine rastlarsa, dışarıdaki anî basınç azalması sebebiyle, içeride bulunan çok daha yüksek basınçlı hava çatı ve duvarları patlatır ve yıkar. T.' nun yolu üzerindeki eşya, otomobil v.b. gibi ağır şeyler, insan ve hayvanlar kaldırılarak etrafa saçılır. Bu olayın Orta Doğu ülkelerinde ve özellikle Türkiye'de görülen, daha küçük kapsamlı benzerlerinde kurbağa gibi küçük hayvan ve cisimler kaldırılarak etrafa saçılır ve bu olay halk tarafından "Kurbağa yağıyor" diye yorumlanır. Fakat bunun oluş biçimi T.'dan biraz farklıdır.

Daha kolay anlaşılması için T., içinde su olduğu halde altındaki deliği açılmış bir banyo küvetinde oluşan anafora benzetilebilir. Ancak burada suyun dönme hareketinde ana yön aşağıya doğru, T.'da ise, onun tam tersine, yani yukarıya doğrudur. T.'nun oluşması, kümülonimbüs (başka bir deyişle yağmur kümebulutu) altından sarkan ve fil hortumunu andıran çıkıntı ile belli olur; bu çıkıntı yere kadar uzandığı

takdirde, yıkıcı bir etki gösterir. Bazen yere uzanmayabilir ve geri çekilir. Tam anlamıyla oluşan bir T. hortumu veya bacası, koyu rengi ile belli olur, yılan kıvrımlarını andıran bir şekil gösterebilir ve yeryüzünde düzensiz bir yol izler. Bununla beraber genel olarak doğrultusu güney-batı - kuzey-doğudur. Bu yolun uzunluğu, çeşitli olaylarda görülen ortalama bir değerle 25 km kadardır; hızı saatte 40 - 70 km arasında değişir. Buna karşılık baca içerisinde, yukarıya doğru olan hareketin hızı saatte yaklaşık 500 km dir; bazen 800 km ye de çıkabilir. T. bacasının, yere temas eden kısmında çapı çok küçük (100 m den az) olabildiği gibi, 400 m yi de geçebilir. Bu durum T.'nun etki alanını sınırlar. Ömrünün kısa olmasına rağmen çok büyük yıkıntılara sebep olur. Bu yıkıcı güç, T. bacasında çok küçük hacim işgal eden su buharının, hızla yükselip yoğunlaşmasından serbest kalan enerjiden ileri gelir. Bilim adamları, T. oluşumundaki tabiat enerjisini, II. Dünya Savaşında Japonya'ya atılan atom bombalarının enerjisinden üstün görmektedirler. İşte bunun için T., en korkunç hava olaylarından biri sayılır.

Amerika Birleşik Devletleri'nde gözlenen T. olaylarının sayısı, yıllık ortalama ile 600'den fazladır; bazı yıllar bunun çok üstünde değerler görülmüştür (1965'te 898). Bir yıldaki T.'lu günlerin ortalama sayısı 160 dolayındadır. Bu rakamlardan anlaşılacağına göre, yılda yaklaşık 200'den fazla günde, T. olayı hiç görülmez; bazı günlerde ise çok görülür. Bunlar gözlenen ve kaydedilen olaylara ait değerlerdir. Seyrek nüfuslu sahalarda gözlem istasyonları az olduğundan, bütün T. olayları tespit edilemez. Bu sebeple gerçek değerlerin yukarıdakilerden de üstün olması gerekir.

Amerika'da T.'nun en çok görüldüğü eyalet Texas'tır (bir yılda 109 gün); en batıda ve kuzey-doğu eyaletlerinin büyük bir kısmında yılda üç günden azdır. Fakat daha açık fikir edinmek için birim alana isabet eden T. olaylarını, başka bir deyişle eyaletlerdeki T. yoğunluğunu bilmek gerekir. Bu bakımdan Oklahoma ve Kansas eyaletleri başta gelir; bunları Iowa, Texas, Arkansas, Missouri, Mississippi ve Alabama eyaletleri izler.

T.'nun zararları, nüfus yoğunluğu ile daha yakından ilgilidir. Söz gelişi, T. yoğunluğu en fazla bulunan güney-batı Oklahoma'da, nüfus seyrek olduğu için zarar azdır; T. yoğunluğu onunkinin yarısından aşağı olan sık nüfuslu Chicago bölgesinde çok daha fazladır.

T. yılın her ayında görülebilir; Amerika Birleşik Devletleri'nde en çok mayısta olur. Bir yıl içindeki olayların yarıdan fazlası yalnız üç aya toplanmıştır : nisan, mayıs ve haziran. En az görülen aylar aralık ve ocaktır. Yılın hiçbir mevsimi T.'suz değildir; fakat ilkbahar ve yaz mevsimlerinde T. olayları kış ve sonbahardakinden beş misli fazladır.

T.'nun ne zaman ve nerede olacağının, önceden uzmanlar tarafından tahmin edilerek, bir meteoroloji haritası üzerinde gösterilmesi imkânsızdır; ancak gelişmesine müsait şartların oluştuğu gözlenirse, halk derhal uyarılır. Söz gelişi, uzaktan bir hortum başlangıcı belirince, mahallî gözlemciler gerekli yerlere derhal alarm verirler; radar istasyonları ile uçak pilotları da bu hususta yardımcı olurlar. Birçok olaylarda T.'nun hortumu (veya bacası) yere değdikten sonraki hareketi fazla hızlı değildir. Bu sebeple gerekli korunma tedbirlerinin alınmasına yetecek zaman vardır; fakat bazen hortum, bir ekspres tren hızı ile seyreder. Tamamiyle havada olduğu zaman, yani daha yere ulaşmadan, bir gürültü çıkarmaya başlar; yere değince bu gürültü artar ve yolu üzerinde ne varsa etrafa savrulur.

T.'dan korunmak için en emin yer, tavanı sağlam yapılmış, derin bir mahzendir. Mahzeni olmayan binalarda bodrumlardan yararlanılabilir. Ancak güney-batı köşeye sinmek daha uygun olur; çünkü döküntüler genel olarak kuzey-doğuya saçılır. Fırtınanın gürültüsü tamamiyle dininceye kadar dışarı çıkmamalıdır. Başka bir tedbir de, doğacak basınç farkını gidermek veya azaltmak için binaların kapı ve pencerelerini açmaktır. Bu esnada kapı ve pencere yanında olmayan bir masa veya karyola altına uzanmak gerekir; aksi takdirde savrulan moloz ve cam parçalarından zarar görülebilir. Bununla beraber T.'nun yoluna rastlayan bir binanın büyük zararlardan kurtulma şansı fazla değildir. (C. R. Gürsoy)

TORNEÄLV (Fince adı : **Tornionjoki**), İskandinav yarımadasında bir nehir. Uzunluğu 375 km dir. T., İsveç - Norveç sınırında doğar ve Torneträsk adındaki İsveç gölünden geçer. Fin - İsveç sınırının aşağı bölümünü oluşturur ve Baltık Denizi'nin en kuzey noktasında yer alan Haparanda - Tornio yakınlarında denize dökülür.

TORO, Uganda'da, T. idarî bölümünde yaşayan bir Bantu kavmi. Aş. yu. 210 000 kişidirler. Tarımla uğraşırlar.

TORONTO, Kanada'da, Ontario eyaletinde, Ontario gölü kenarında bir şehir. 1834'ten beri Ontario'nun başşehridir. Nüfusu 633 318 (1976)'dir.

T., Kanada'nın ikinci büyük şehridir. Banliyölerinde oturanlarla birlikte 2 803 101'i bulan nüfusun % 61'i İngiliz, % 8'i İtalyan, % 4,5'i Alman ve % 3,4'ü Fransız asıllıdır. Şehirde eyalet parlamentosu, iki üniversite, bir sanat akademisi, bir tabiat ve sanat müzesi ile önemli bir borsa merkezi bulunmaktadır. Elektrik, metal, makina, giyim ve petrol endüstrisi gelişmiş olup her yıl büyük bir millî sergi ile Milletlerarası Endüstri ve Ticaret Fuarı açılır. T. yakınlarındaki Pickering'de yeni kurulan bir atom reaktörü vardır.

TORONTO : Yeni belediye binası (Fin mimarı Viljo Revell'in eseri)

TORORO, Doğu Uganda'da bir şehir. Nüfusu 10 200 (1969)'dür. Uçak alanı ve çimento fabrikası vardır.

TOROS DAĞLARI, Anadolu'nun Akdeniz bölgesinde boydan boya uzanan ve Doğu Anadolu içlerine kadar sokulan, Türkiye'nin en uzun ve yüksek sıradağları. Ana çizgileriyle batı-doğu ve buna yakın doğrultularda yay şeklinde uzanan bu dağların en yüksek yerleri, batıda Beydağları ve Akdağlar (3 080 m), ortada Bolkar dağları (3 585 m) ve Aladağlar (3 734 m), en doğu bölümde Hakkâri'nin buzul dağları (4 170 m) dır. Birçok yerlerinde bu sıradağlar, yaklaşık 2 000 - 3 000 m yüksekliğe ulaşır. T. D.'nın yaylı uzanışları, batıda güney Akdeniz'in (burada Antalya körfezinin) altında bulunduğu sanılan bir çıkıntısının ve doğuda Arap kalkanının kuzeye doğru itilmiş olmasına bağlanmaktadır.

Alp orojenezi sisteminin bir parçası olan T. D., batı, orta ve doğu kesimlerinde jeolojik yapı bakımından farklılık gösterirler. Güney Anadolu kıvrımlar kuşağının kuzey sınırı, birbirinden farklı elemanlar halindedir : Ege kıyısı ile Afyon arasında Menderes ara masifinin bir bölümü bu sınırı oluşturur. Yukarı Sakarya ve Kırşehir masifleri ile Tuz Gölü havzasının Neojen örtüsü, Güney Anadolu kıvrımlarını Afyon ile Niğde bölgesi arasında sınırlandırır. Her halde ara bölgenin güney kenarını karşılayan bu sınır kesiminde şist ve mermerlerle kristalin Permo-karbon ve Permo-trias formasyonlarından oluşmuş ve Alp orojenezi sırasında buradaki kıvrımlardan meydana gelmiş horstlar sıralanmıştır. Hasan dağı ve Erciyes dağı volkanik bölgeleri ile doğusunda Sivas havzasının Tersiyer serileri, Niğde ile Kemah bölgeleri arasında Güney Anadolu kıvrımlarını kuzeyden sınırlar. Buradan, doğuda Tuzluca - Iğdır ovasına kadar Güney Anadolu kıvrım kuşağının kuzey kenarı yeşil taşlar ve ilgili tortulanmalardan oluşmuş bir şerit halindedir. Bu şerit, burada Kuzey ve Güney Anadolu kıvrımlarını birbirinden ayırır.

Güney Anadolu kıvrımlarının güney sınırı, aynı zamanda orojen kuşağının Alp kıvrımlarını ön çukurluktan ayıran dış kenarıdır. Ege denizi ile İskenderun körfezi arasında Güney Anadolu kıvrımlarını Akdeniz sınırlamıştır. Ancak, bu coğrafî çizgi, Güney Anadolu kıvrımlarının jeolojik dış kenarı olmayıp, bu sınırın Anadolu açıklarından, Kıbrıs'tan ve Girit adasının güneyinden geçtiği sanılmaktadır. Hatay'dan Kahramanmaraş'ın doğusuna kadar sınır kesiminde kıvrım bölgesinin formasyonları ve fasiyesleri derece derece ön çukurluk formasyonlarına geçer. Besni bölgesinden doğuda Irak arazisine kadar Güney Anadolu kıvrımlarının güney sınırı, önce kırıklardan oluşmuş, doğuya gidildikçe yatay şaryaj örtüleri durumuna gelmiştir.

TOROS DAĞLARI : Çakıt vadisi

Coğrafî bakımdan, Güney Anadolu kıvrımlar kuşağı, batı, orta ve doğu T.'lara ayrılmıştır ki, jeolojik birimlerin de karşılığıdır. Yaklaşık olarak, batı T. D. Antalya körfezinin iki yanındaki dağları içine alır, Göller Bölgesine doğru sıkışarak uzanırlar. Orta Toroslar Taşeli Yaylası ile Uzunyayla arasında yükselirler. Doğu Toroslar Uzunyayla'nın doğusunda sıra sıra uzanırlar.

Batı T.'lar, jeolojik bakımdan Ege kıyısı ile Silifke - Karaman Neojen çöküntü alanı arasındaki kesim olarak göz önüne alınırlar. Bu kesimde "köklü olan yerler" (otokton alanlar) ile karışık yapılar gösteren "bindirme örtüleri" vardır. Sultan dağları kütlesi, Hoyran - Beyşehir - Hadım örtüleri, Antalya örtüleri gibi. Bu kesimde kırılma ağları ve çukurları, kıvrımlarla türlü yönlerde kesişirler. Boyuna faylar ve dar çukurlar, Neojen göl tortulanma alanları ve göllere yer veren boyuna tektonik alanları, "Antalya eklemi"nin batısında kuzey-doğu - güney-batı, doğusunda kuzey-batı - güney-doğu doğrultuludur. Eğridir göl çanağının kenarları bu iki yönlenmenin kesişmesini gösterir. Bu kesimdeki epirojenik hareketler sonucu yükselmeler olurken, Miyosen - Pliyosen çöküntüleri oluşmuş, Tersiyer yapıları ile kesişen daha küçük yeni (Pleistosen) çukurlaşmalar olmuş, bölgedeki çukurlaşma yerlerinin çoğu kapalı tekneler durumuna gelmiş, yeraltı akıntıları gelişmiştir.

Orta T.'lar, Silifke - Karaman çöküntüsü ile Malatya havzası arasındaki kıvrım dağlarıdır. Bu kesimde Alp orojenik kıvrımları, İç Anadolu ara masifleri ile Arap kalkanının kuzey-batı köşesi arasında sıkışarak dağlar oluşmuştur. Karaman ile Niğde arasında T. kıvrımlarının kuzey kenarı boyunca kristalin seriler çok yer tutar. Bolkar dağı yöresinde bu durum görülür. Feke - Sarız - Pınarbaşı alanında Silur, Devon, Karbon tabakaları, Amanoslarda Kambrien formasyonları yer alır. Kahramanmaraş'ın kuzeyinde ve Malatya'nın güneyinde Permo-karbon alanı bulunur. Buralarda Mezozoik tabakalar ve Eosen flişleri uzanır. Ana çizgileri ile güney-batı - kuzey-doğu ve bu yönlere yakın uzanan kıvrım dağları arasında bunları enine geçen Gülek - Pozantı - Çamardı çukuru, güneyde Adana havzasının kuzey kenarından kuzeyde Develi ovasının güney kenarına doğru uzanır. Hatay - Kahramanmaraş çöküntü alanı da yaklaşık benzer yönde uzanır.

Bu kıvrım kesiminin iç kenarı boyunca volkan dağları (Erciyes, Hasan dağı ve yakınları, Karacadağ, Karadağ) oluşmuş, birçok volkanik yığıntı yerleri meydana gelmiştir (Tersiyer - Pleistosen). Malatya havzasının kuzeyinde de Yama dağı yine böyle bir kalkan volkan olarak meydana gelmiştir. Bu yanardağların oluşmasıyla bu kuşaktaki orojenik hareketler arasında yakın ilgi vardır. Ayrıca, Pleistosen bazalt volkanları ve lav akıntıları Hatay - Kahramanmaraş çukuru ve İskenderun körfezi havzasının kuzey bölümünü kesen kırıklarla ilgilidir.

Doğu T.'lar, Malatya havzası ile Türkiye - İran - Irak sınırları arasında uzanan kıvrımlı sıradağlardır. Doğu T. D. kesimi, kuzeyde, önce Sivas havzasının ve doğu kollarının Tersiyer örtüsü, sonra Kemah'tan başlayarak doğuya doğru Kuzey Anadolu kıvrımları tarafından sınırlanmıştır. Orojen kuşağının bu doğu kesiminde Gaziantep çevresine kadar uzanan ön çukurluğu, Doğu T. D. kıvrımlarını güneyde sınırlar. Kıvrımlar, önce kuzey-doğuya, sonra doğu yönüne uzanırlar. Bu kesimde, Kahramanmaraş'ın doğusunda çeşitli faylar uzanır. Doğuya doğru bir şaryaj cephesi gelişmiştir (Guleman - Pervari arası, Siirt'in Sason kesimi).

Doğu T.'lar kıvrımlarının iç bölgesinin hemen yarısı, kalın Tersiyer örtüleri ve volkanik taşlarla kaplıdır. Bu yüzden daha dipteki tektonik durumun belirtilmesi güç olmuştur. Burada yer yer Paleozoik, Mezozoik formasyonlar tespit edilmiştir. Eosen flişi Muş ovası kuzeyinde yer alır. Doğu T. D. kıvrımlarının iç bölgesi, yaklaşık burasının kuzeyinden geçen Kuzey Anadolu fay ve deprem şeridinin bulunduğu kesim ile bölgenin dış sınırı olan Güney-doğu Anadolu fay ve deprem şeridi arasındadır. Bu alanda Alp sistemi kıvrımları ile çeşitli yönlerde kesişen ikinci kırılma şeritleri oluşmuştur. Arapkir - Kiğı, Tekman - Karayazı, Hınıs - Karaçoban, Bulanık - Patnos, Eleşkirt - Doğubeyazıt kırılma ve çöküntü şeritleri bunların başlıcalarıdır. Güney-doğu Anadolu kırılma ve deprem şeridi üzerindeki kesimde Malatya, Elazığ, Bingöl, Muş ovası ile Van gölü havzası vardır. Van gölü havzası, daha doğuda, birkaç kola ayrılır (Gürpınar, Özalp, Erçek gölü, Muradiye, Çaldıran çukurları).

Bu bölgede Tersiyer ve Pleistosende çok yaygın volkanik faaliyetler oluşmuştur. Bölgenin üçte biri volkanik yığıntılarla örtülüdür. Nemrut, Süphan, Muratbaşı, Tendürek, Bingöl, Büyük ve Küçük Ağrı, lavlarla kaplı yüksek düzlüklerin üstünde yükselmiş volkan dağlarıdır. Van gölü, bir volkan seddi gölü olarak oluşmuştur.

Doğu T.'ların dış kıvrım yayı, yaklaşık olarak kuzeyde Güney-doğu Anadolu kırılma ve deprem şeridi ile Alp kuşağının ön çukurluğu arasındaki dağlar bölümünü içine alır. Burada metamorfik kütleler yaygın (Bitlis masifi gibi), çok yaygın olarak yeşil taşlar şeritleri hafif metamorfik, Eosen fliş serileri kuzeye göre daha az gelişmiştir. Alpin eksenler, yaklaşık batı-doğu uzanışlıdır. Kıvrımlar ve şaryaj cephesi, Güney-doğu Anadolu'dan güney-doğuya doğru Irak'a ve İran tarafındaki Zagros kıvrımlarına ve ötekilerine uzanır.

T.'lar, değişik kesimlerinde geçit vermeyen veya boyun yerlerinin çok yükseklerde bulunduğu sıradağlar özelliğindedir. Ancak ırmakların enine kestiği yerlerde geçit yerleri açılmıştır. Batıda, Teke yarımadasında Beydağları ve Akdağlar arasındaki çukur yerlerden Göller Bölgesine doğru geçit yerleri (vadi, ova), yine Göller Bölgesine Antalya yöresinden uzanan geçit yerleri vardır. Taşeli yarımadasının batısında uzanan Geyik dağları geçit vermeyen sıradağlardır. Daha doğuda Göksu vadisi boyundan Karaman'a doğru geçit yerleri oluşmuştur. Bunun doğusunda Bolkar dağları ile Aladağlar geçit vermeyen yüksek dağ sıralarıdır. Ancak, bu ikisi arasında, tarih boyunca ve şimdi İç Anadolu'yu Çukurova'ya bağlayan önemli bir geçit yeri olarak Gülek Boğazı bulunmaktadır. Buradan, günümüzde de çok işlek bir yol geçmektedir. Bunun doğusunda Çakıt Suyu boğazı uzanır. Daha doğuda Seyhan ve Ceyhan nehirleri, açtıkları derin ve uzun vadilerle T.'ların güneyini iç bölgelere açmışlardır. Bunların doğusunda Fırat ve Dicle nehirleri Doğu Anadolu'nun geniş bölümlerini, T.'ları yararak güneye açmışlardır.

T. D.'nı geçerek güney bölgelerini ve bu arada Akdeniz'i Türkiye'nin bölgelerine bağlayan başlıca düzgün ve işlek yollar, batıdan doğuya doğru şunlardır : Finike - Elmalı - Burdur - Afyon asfalt kara yolu; Antalya - Isparta - Afyon kara yolu; Silifke - Karaman - Konya kara yolu; Tarsus - Ulukışla - Aksaray yolu; Adana - Kozan - Pınarbaşı - Kayseri yolu; Antakya - İskenderun - Kahramanmaraş - Pınarbaşı yolu; Gaziantep - Malatya yolu; Diyarbakır - Ergani - Elazığ - Keban - Arapkir yolu; Siirt - Bitlis - Muş - Ağrı yolu; Yüksekova - Başkale - Van - Muradiye - Ağrı yolu.

TOROS DAĞLARI : Bir görünüş

T. D.'nın denize bakan taraflarında 400 - 500 m yüksekliklere kadar Akdeniz iklimi hüküm sürer. Değişmiş olarak, bu iklimin etkileri Güney-doğu Anadolu'nun kuzeyini çeviren dış doğu T.'ların alt yamaçlarında ve vadi içerilerinde de oldukça belli olur. Ancak, yükseklere çıkıldıkça, sıcaklık bakımından önemli değişiklikler olur, yüksekliği 3 000 m yi bulan dağlarda yazın da erimeyen kar örtüleri görülür. Bu arada Hakkâri'nin şimdi Buzul Dağı adıyla anılan Cilo dağı ve Sat dağında, çokluk kuzeye bakan yamaçlarında, sayıları 10 kadar olan buzullar ile buzlaşmış kar örtüleri vardır (bk. CİLO DAĞI, ALADAĞ).

T.'ların Akdeniz'e dönük kıyı boyu, 400 - 500 m yüksekliklere kadar bitki örtüsü olarak makiler ile örtülüdür. Ancak, makiler günümüzde yerlerini çeşitli kültür bitkilerine (turunçgiller, meyvelikler, sebze bahçeleri ...) bırakmıştır. T.'ların daha yüksek yerlerinde ise, iyi korunmuş orman (çamlar, meşeler ...) ve yarı bozulmuş orman alanları geniş yer tutar. İç bölgelere gidildikçe bu orman örtüsü seyrelir, azalır. Güney-doğu Anadolu'nun kuzeyini çeviren T.'larda ise, daha çok yarı bozulmuş ormanlar uzanır. Diyarbakır - Ergani - Elazığ arasındaki bölgede, Muş yöresi ile kuzeyinde ağaçsız ve otluk yerler geniş yer tutar.

T.'larda nüfus seyrektir (km^2 başına ortalama 20 kişiden az). Nüfusun daha çok bulunduğu ve kasabalarla küçük şehirlerin kurulu olduğu yerler ile daha kalabalık yerler dağlar arasındaki çukur yerler, vadiler ve ovalardır. Ancak, yazın güneyin alçak yerlerinden bu dağlara çıkanlar oldukça çoktur (Çamlıyayla yaylaları gibi). Ayrıca, bu mevsimde hayvanları ile buraya çıkanlar ve dağların gür otlarından yararlanarak sürülerini otlatan hayvan yetiştiricileri de önemli yer tutar. T.'lar, güney ve kuzeydeki çukur bölgelere su sağlama bakımından da değer taşırlar. Yer yer maden zenginlikleri ve bu arada petrol alanları da vardır. (R. İzbırak)

TORPİDO (İng. Torpedo), kendi makinesi ile su altında, istenilen derinlikte ve istikamette yüksek süratle seyredebilen ve düşman gemisine çarptığında infilâk ederek gemiyi batıran veya yaralayan puro şeklinde bir silâh. Giovanni Luppis adında bir Avusturyalı deniz subayı kendi pervanesi ile seyredebilen, baş tarafında patlayıcı madde taşıyan, uzaktan uzun iplerle komuta edilerek düşman gemisine sevk edilebilen yeni bir su altı silâhının projelerini Fiume tersanesinde makine mühendisi olarak çalışan Whitehead adlı bir İngilize göstermiş ve silâhın yapılmasını teklif etmişti. Whitehead bu proje ile yakından ilgilenmiş ve üzerinde iki yıl çalışarak 1866'da kendi düşüncelerini de katarak hazırladığı bir T.'nun tecrübelerinde muvaffak olmuştur. İlk Whitehead

TORPİDO : II. Dünya Savaşında kullanılan türbinli bir torpidonun kesiti : 1. Savaş başlığı, 2. Orta bölüm (Hava deposu), 3. Makina ve âletler bölümü, 4. Kuyruk : a. boşaltma supapı, b. kılavuz uçlar, c. kapama ve doldurma supapları, d. kontrol supapları, e. transmisyon dişlisi, f. derinlik ayarı, g. hareket kolu, h. egzos, k. tahrip hakkı, l. yakıt deposu, m. ateşleme, n. balast, o. su deposu, p. ilk hareket ve basınç düşürme supapları, q. yanma odası, r. derinlik güdüm âleti, s. doğru gitmeyi sağlayan cihaz, t. dümen makinası, u. yön veren kanatlar, v. yan dümeni, w. karşılıklı dönen iki pervane

T.'su 4,24 m uzunluğunda, 35,50 cm çapında ve 150 kg ağırlığında idi. Baş tarafında 9 kg dinamit taşıyordu. Tek pervaneli olan bu T., sıkıştırılmış hava ile çalışmakta, su altındaki derinliğini hidrostatik bir tertibat ile muhafaza etmekteydi. T.'nun atıldığı istikameti muhafaza için herhangi bir tertibatı mevcut bulunmuyordu. 6 mil sürati olan bu T. en fazla 650 m bir mesafeye gidebiliyordu. 1895'te Ludwig Obry adında bir Avusturyalı, jiroskopu T.'nun düşey dümenine uygulayarak atılan T.'nun muntazam ve doğru seyrini mümkün kıldı. 1877 - 1878 Osmanlı - Rus savaşında kuvvetli Osmanlı donanmasına karşı Ruslar evvelâ gönderli T. (b. bk.)'larla hücumlarda bulundularsa da, başarı elde edemediler. Daha sonra Whitehead firmasından satın aldıkları T.'larla Batum'da bulunan Osmanlı donanmasına karşı 15 - 16 aralık 1877 gecesi hücum ettiler. Atılan T.'lardan biri patlamadan karaya çıktı ve Türk bahriyesinin eline geçti. Silâhın bütün sırları öğrenildi. Bu olay üzerine Whitehead İstanbul'a gelerek üç adet geliştirilmiş yeni T.'yu ücretsiz vermek ve 50 T.'yu da yarı fiyata satmak üzere bir anlaşma yaptı. T. silâhı 1894 Çin - Japon, 1904 - 1905 Rus - Japon savaşında Japonlar tarafından başarılı bir şekilde kullanıldı. T. I. Dünya Savaşı'nda da gerek suüstü gerek denizaltı gemilerinde çok miktarda kullanıldı. Alman denizaltıları bu savaşta 11 milyon ton ticaret gemisini T. ile batırdılar. II. Dünya Savaşı sırasında T. silâhı geliştirildi. Atlantik savaşında Alman denizaltıları 14 milyon ton müttefik ticaret gemisi ve 200 savaş gemisini T. ile batırdılar. II. Dünya Savaşı'nda uçaklar da T. atışı için kullanıldılar. "Illustrious" İngiliz uçak gemisinden havalanan T. uçaklarının Taranto limanına yaptıkları baskında İtalyan savaş gemilerinin yarısı batırıldı ve Akdeniz'de İngiliz donanmasının üstünlüğü sağlandı.

TORPİDO : Amaca doğru sesle yöneltilen bir akustik torpido

TORPİDO : Ateşlenmeye hazır torpido

Torpido uçağı : İngiliz savaş gemisi "Prince of Wales" ve kruvazörü "Repulse" 9 aralık 1941 günü Japon uçaklarının T.'ları ile güney Pasifikte batırıldılar. Dünyanın en büyük ve kuvvetli savaş gemisi olan Japonların "Yamato" adlı gemisi de 17 nisan 1945 günü Amerikan uçaklarının T.'ları ile batırıldı.

T. havalı veya elektrikli olmak üzere iki şekilde yapılır. Bir T. esas itibarıyla başlık, kazan, derinlik ayar tertibatı, makine, sephiye, kuyruk olmak üzere altı kısımdır. Başlık, savaş ve eğitim maksadıyla kullanılmak üzere iki şekilde olur. Savaş başlığının içi patlayıcı madde ile doludur. Başlığın ön kısmında çarpma veya gemi altına gelmede veya muayyen bir mesafe içinde ateşlemeyi sağlayan bir mekanizma vardır. Akustik T. başlıklarında ise düşman gemisi pervane gürültülerini tespit ile T.'yu hedefe yönelten ve dikine dümene komuta eden bir hidrofon tertibatı vardı. Eğitim başlıkları ise patlayıcı madde yerine su ile dolu bulunur; bu su, eğitim atışlarında mesafe sonunda kendiliğinden püskürerek T.'yu

TORPİDO : Torpido uçağı

tekrar kullanılmak üzere su üzerine çıkartır. Kazan kısmı makinenin çalışmasını sağlayan sıkıştırılmış havanın depo edildiği sağlam bir bölmedir. Elektrikli T.'larda bu kısımda akümülatörler bulunur. T.'larda derinlik hidrostatik bir cihazla sağlanır ve bu cihaz ayrı bir bölmede bulunur. Havalı T.'larda makine, fabrikanın patentine göre çeşitli tiplerde olur ve ayrı bir bölmede bulunur. Elektrikli T.'larda pervane elektrik motoru vasıtasıyla hareket eder. Sephiye kısmı T.'nun eğitim atışlarında mesafe sonunda su yüzüne çıkmasını sağlayan su sızmaz bir bölmedir. Bu bölme içinde T.'nun düz ve muntazam bir şekilde seyrini sağlayan jiroskop bulunur. Kuyruk kısmında pervaneler, yatay ve dikey dümenler vardır.

T.'lar suüstü gemilerinden ve denizaltı gemilerinden kendilerine özel kovanlardan atılırlar. Suüstü gemilerinden bu atış kara barut ile doldurulmuş bir hartucun ateşlenmesi ile olur. Denizaltı gemilerinden ise atış sıkıştırılmış hava ile yapılır. Uçaklardan atılan homing T.'larda ufak bir paraşüt kullanılır. En son model T.'lar 7,32 m uzunluğunda ve 53,3 cm çapındadırlar. Ağırlıkları 1 750 kg olan bu T.'ların savaş başlıklarında 300 kg torpex patlayıcı maddesi bulunur. Bu T.'lar 28 mil süratle 15 000 yarda, 34 mil süratle 10 000 yarda, 46 mil süratle 6 000 yarda mesafeye atılabilirler. Havalı T.'larda yüksek sürat sağlanmış ise de, egzostlarından çok miktarda hava kabarcığı çıkararak deniz üzerinde iz bıraktıklarından T.'dan sakınma mümkündür. Bu mahzuru ortadan kaldırmak için akümülatör bataryalarından aldıkları cereyanla çalışan elektrik motorlarıyla seyreden T.'lar yapılmıştır. Bu T.'lar sessiz ve izsiz olarak düşmana doğru seyrederlerse de, akümülatör batarya kapasitelerinin kifayetsizliği dolayısıyla ancak 28 mil gibi alçak bir sürat yapabilirler.

TORPİL (Fr. Torpille, İng. Mine), gemilerin sualtı kısımlarında infilâk ettirilerek batırılmalarını sağlayan silâh. Buhar makinelerini icat etmiş olan Robert Fulton, XVIII. yüzyıl sonlarında meydana getirdiği böyle bir silâha, dokunulduğu zaman başının yan taraflarında bulunan organlardan elektrik neşrederek dokunan kimseyi uyuşturan ve hissiz bırakan torpil balığının adını verdi. Anglosaksonlar da bu silâh için balığın İngilizce adı (*torpedo*)'nı kullandılar. Türkiye'de ise bu yeni silâha evvelâ deniz lâğımı denildi, daha sonra meydana getirilen ve kendi kendine hareket ederek düşman gemilerini aynı şekilde batıran silâha da seyyar lâğım denildi. Zamanla deniz lâğımı terimi terk olunarak bu silâha doğrudan doğruya T. ve seyyar lâğıma da torpido (b. bk.) denilmeğe başlandı. Türkiye bahriyesinde I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar T. ve mayın (b. bk.) terimleri birlikte kullanıldı ve daha sonraları bu silâha mayın denilmeğe başlandı. Türkiye deniz kuvvetlerinde artık T. terimi kullanılmamaktadır.

TORQUAY [*torki*], İngiltere'de Torbay şehrinin bir bölümüne verilen ad. Bk. TORBAY.

TORQUEMADA [*torkemada*], **Juan de** (Valladolid 1388 - Roma 1468), İspanyol kardinali. Seçkin bir din adamı olarak ün alan T., 1439'da kardinalliğe yükseltilmiştir. Dinî konuları yorumlayan ve kendi düşüncelerini savunan çeşitli eserler kaleme almıştır.

TORRANCE [*torins*], Amerika Birleşik Devletleri'nde, California devletinde, Los Angeles'in güneyinde bir şehir. Nüfusu 134 968 (1970)'dir. Endüstri merkezi (petrol rafinerileri, çelik fabrikaları, makine, uçak ve raket fabrikaları, kimyevî maddeler) olarak gelişmiştir.

TORRENS [*torinz*] **GÖLÜ** (İng. **Lake Torrens**), Güney Avustralya'da bir tuzlu göl. Yüzölçümü aş. yu. 5 700 km² dir.

TORREÓN [*torreon*], Meksika'da, Coahuila eyaletinde bir şehir. Nüfusu 262 744 (1977), denizden yüksekliği 1 130 m dir. Büyük bir pamuk ve buğday yetiştirme merkezidir. Büyük dökümhaneleri (gümüş, kurşun, bakır, çinko) vardır. Yağ, sabun ve dokuma sanayii gelişmiştir.

TORRES ADALARI, Yeni Gine ile Avusturalya'nın York Burnu arasındaki mercan adaları topluluğu. Torres boğazında yer alan T. A. arasındaki Thursday Island (Perşembe adası), daha çok ana ticaret merkezi olarak tanınmıştır. İnci avcılığı ve balıkçılıkla uğraşan halkı, ayrıca kıyı gemiciliği yapar.

TORRES BOĞAZI, Avustralya'nın York Burnu ile Yeni Gine arasında bir boğaz, Arafura Denizi'ni Mercan Denizi'ne bağlayan kanal. Genişliği 150 km dir. Ancak mercan kayaları geçişi güçleştirir. 1606'da İspanyol denizcisi Luis de Torres tarafından keşfedilmiştir. 1770'te James Cook (b. bk.) tarafından tekrar bulunmuştur. Bu boğaz civarındaki adalarda yaşayanlar farklı etnik gruplardan oluşur ve Papua ve Melanezya özellikleri taşırlar.

TORRICELLI [*torriçeli*], **Evangelista** (Modigliano, Toscana 15.10.1608 - Floransa 25.10.1647), İtalyan matematikçi ve fizikçisi. 1627'de Roma'ya giderek Benedetto Castelli'nin yanında matematik öğrenimine başladı. 1632'de Galilei ile mektuplaşan ve 1641'de onun yanına Floransa'ya giden T., Galilei'nin ölümünden sonra Toscana büyük dükünün sarayında matematikçi olarak görev almıştır. T., Galilei'nin düşme ve fırlatma hareketleri üzerindeki kinematik araştırmalarına burada devam etmiş ve kendi adıyla anılan sıvıların akış hızı hakkındaki kanunla Galilei'nin araştırmalarını birleştirmiştir. 1644'te geometri ve hareket üzerine bir eser yazmıştır. Teleskop ve mikroskop üzerindeki araştırmalarıyla da ün kazanmıştır. Bk. BAROMETRE.

T.'nin *Opera geometrica* (7 bölüm) [1644]; *Lezioni accademiche* [1715] ve *Opere* (4 cilt, G. Loria ve G. Vassura bas.) [1919 - 1944] adlı eserleri vardır.

TORRINGTON, Amerika Birleşik Devletleri'nde, kuzey-batı Connecticut'ta, Naugatuck ırmağı kıyısında, Hartford'un 40 km batısında bir şehir. Nüfusu 31 952 (1970)'dir.

TORSİYON TERAZİSİ : bk. TERAZİ ve COULOMB, Charles Augustin de.

TORSTENSON, Lennart, Ortala kontu (Torstena şatosu, Västergötland 1603 - Stockholm 1651), İsveçli mareşal. 1639'da albay oldu. İsveç ordusunun hafif topçu sınıfını teşkilâtlandırdı. Cesareti ve süratli hareket etme yeteneğiyle düşmanlarını korkutan T., 1631'de Breitenfeld'de topçu sınıfına kumanda etti. 1639'da Bohemya istilâsını idare etti. Almanya savaşında kral Gustav Adolf ile birlikte bulundu ve Banérs'in ölümünden sonra 1641'den 1646'ya kadar mareşal olarak İsveç ordusunun başına geçti. 1642'de Breitenfeld'de Alman İmparatorluk ordusunu yenilgiye uğrattı. T., bundan sonra Holstein, Saksonya, Bohemya, Moravya ve Silezya'da zaferden zafere koştu, fakat daha sonraları meydana gelen veba salgınından kurtulmak için ordusu ile geri çekilmek zorunda kaldı. 1643'te Danimarka - İsveç savaşında Jylland (Alm. Jütland)'ı zapt etti.

TORTOLA, Virgin adaları (İng. Virgin Islands)'na bağlı bir ada. Yüzölçümü 62 km², nüfusu 8 866 (1970)'dır. Merkezi, T.'nın güney-doğusunda bulunan Road Town (nüfusu aş. yu. 3 500)'dür.

TORTONA, İtalya'da, Alessandria eyaletinde bir şehir. Denizden yüksekliği 144 m, nüfusu 29 200 (1971)'dür. Romalılar döneminde *Iulia Derthona* adıyla anılan T.'da müzeler vardır. Metalurji ve tekstil sanayii gelişmiştir. Ulaşımda önemli bir kavşak noktasıdır.

TORTOSA, İspanya'nın Tarragona eyaletinde bir şehir. Nüfusu 46 000 (1970)'dir. Yağ ticareti, şarapçılık ve pirinç yetiştiriciliği ile tekstil endüstrisi gelişmiştir. Arap idaresi zamanından kalma bir kalesi vardır. Son zamanlarda sahil boyu yazlık evleriyle turistik bir merkez haline gelmiştir.

Romalılar döneminde Dertosa adıyla bilinen T., 717'de Araplar tarafından fethedilmiş 811'de Sofu Ludwig tarafından alınmıştır. Daha sonra tekrar Araplar tarafından fethedilmiştir. 1148'de Barcelona kontlarının eline geçen T., 1708 ve 1810 yıllarında Fransızlar tarafından zapt edilmiştir.

TORTUM, Erzurum iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 1 940 km², nüfusu 45 431 (1980)'dir. İki bucağı vardır (Şenyurt ve Uzundere). İlçe merkezi T. kasabasının nüfusu 4 280' dir. İlçede nüfusu 2 000'den çok 2 köy (Bağbaşı, Yukarı Katıklı), 1 000'den çok nüfuslu 6 köy vardır. Öteki köylerin çoğu 200 - 600 nüfusludur. İlçe, ilin kuzey bölümündedir. Batısında İspir, güneyinde merkez ilçesi ve Pasinler ile Kargapazarı dağları, doğusunda Narman ve Oltu, kuzeyinde Artvin' in Yusufeli ilçeleri vardır.

İlçe arazisi, T. çayı ve kollarının vadileri ile parçalanmış dağlık ve yaylalık şekiller gösterir. Bu yüksek bölgede, çukurdaki ilçe merkezinin bile yüksekliği 1 550 m dir. Doğusunda Güllübağdat dağları (2 900 m), güneyinde Dura dağı (2 800 m), batısında Deve dağı (3 110 m)'nın doğu bölümü vardır. Kuzeyde T. gölü (b. bk.) uzanır.

Arazi çeşitli kıvrımlı, kırıklı, volkanik yapılar gösterir. Güneyde geniş genç volkanik örtünün buradaki bölümü uzanır. Daha kuzeyde Kretase devrinin geniş fliş tabakaları yer alır, T. gölü ve çevresi de içinde kalır. Uzundere'nin batısında granitler bulunmaktadır. Ara yerlerde ve temelde Jura devri kıvrımlı tabakaları geniş alanlar kaplar.

T. çayı (yayılış alanı 1 824 km², uzunluğu 70 km), 1969' dan beri Erzurum - Artvin yolunun 80. km sindeki T. hidro-

TORTUM : Ana cadde

TORTUM : İlçe merkezinin bir bölümü

elektrik santralinin 5 km yakınında yapılan rasatlara göre, ortalama akımı 8 980 m³/sn, en çok akımı 69,9 m³/sn, en az akımı 1,58 m³/sn dir. T. çayı aynı addaki göle dökülür, çıkışında T. şelâlesini oluşturur.

T.'da yazlar oldukça uzun, kışlar daha kısa, fakat soğuk geçer. Vadi boyları ve çukur yerleri ile dağları arasında iklim farkları vardır. Yıllık sıcaklık 8°C (ocak — 3,4°C), temmuz 20°C dir. En yüksek sıcaklık 35°C yi bulur, en düşük sıcaklık — 20°C ye iner. Donma olayları Erzurum ve Kars'a göre daha az olup, şiddetli donlar 30 - 40 cm ye kadar toprağa işleyebilir. Yıllık yağış 435 mm dir. Yağışlar en çok ilkbahar aylarında ve yaz başında olup, yazın da biraz yağmur yağar. Kar kalınlığı 30 - 50 cm yi bulur, dağlarda bundan fazladır.

İlçede çeşitli bitki örtüsü vardır. Özellikle kuzeydeki dağlarda iyi korunmuş veya yarı bozulmuş ormanlar bulunur (en çok sarı çam, yer yer köknar, ladin, meşe). Orman dışında kalan yerleri mera, çayır, tarla, meyve ve sebze bahçeleri olarak değerlendirilmiştir. Topraklarının % 75 kadarı kuru tarım alanları (çoğu 1 - 2 yılda bir dinlenmeye bırakılır), % 25 kadarı sulanan yerlerdir.

İlçe nüfusunun başlıca geçim kaynakları tarım (başta buğday olmak üzere, arpa, çavdar, yulaf), hayvancılık, sebzecilik ve meyveciliktir. Burası, Erzurum ile çevresinin meyve ve sebze bahçesi durumundadır. Birtakım ürünler de yerinde tüketilecek kadardır. Her köyde beslenen hayvanların bir kısmı çevre yaylalarında da otlatılır. Kümes hayvanları beslenir. Köylerde arıcılık da yapılır. Bu evcil hayvanların yanı sıra kurt, domuz, çakal, tavşan, porsuk gibi birtakım hayvanlardan başka T. çayı ve T. gölünde su köpeği, ördek ve av kuşları da beslenmektedir. Dağlarda keklik ile dağ keçisi de avlanmaktadır.

İlçe merkezi T., Erzurum - Oltu kara yolu üzerinde, il merkezinden 57 km uzaklıkta, çevresinin meyve ve sebze ihtiyacını karşılayan bir pazardır. Daha önce kışın kızaklarla ve hayvan sırtında yük ve yolcu taşındığı olurdu. Kasabanın belediyesi 1927'de kurulmuştur. Yol uğrağı işlek bir meydanı, eskilerin yanında yeni yapıları vardır. Lise, endüstri meslek lisesi, orta ve ilk okulları bulunmaktadır. T. Kalesi kayalık bir tepe üzerindedir. Kuzeye bakan duvar ve burçları sağlam kalmıştır. Evliya Çelebi T.'da yedi mahalle, yedi mescit, iki hamam, iki han, on ilk okul, yetmiş kadar dükkân ile kalede on sekiz ev ve bir cami bulunduğunu belirtmiştir.

TORTUM : İlçe merkezinden bir görünüş

85 km kuzeydeki T. şelâlesi değerli bir turistik yerdir. T. merkezinden başka, Esendurak, Şenyurt, Uzundere, Yukarı Katkılı'da sağlık ocakları açılmıştır. Elektriği, çarşı pazarı vardır. İçme suyu 1972'de İller Bankası'nca yapılmıştır. 9,7 km uzaklıktaki kaynaklardan alınan 22 lt/sn su, 300 m^3 lük bir depoya ulaştırılır. Şebeke 6,5 km dir. Modern klorlama cihazı vardır. Kullanma suyu olarak hem bu sudan hem de T. çayından yararlanılır. (R. İzbırak)

TORTUM GÖLÜ, Erzurum'un Tortum ilçesinin kuzeyinde bir göl. Yüzölçümü 6,6 km^2, uzunluğu 11 km, genişliği 600 - 1 000 m dir. Derinliği kuzey bölümünde, ağız tarafında 150 m yi bulmaktadır. Göl yüzünün yüksekliği 1 000 m den çoktur. Güney tarafında ise derinliği birkaç m ye iner. Bu göl, pek büyük bir heyelân (dağ yamacının kayması) ve Tortum çayı vadisinin tıkanması sonucu oluşmuştur. Sert Kretase kalkerlerinden kıvrımlı bir yapı gösteren göl kıyıları, gölün içine doğru sarp yamaçlar halinde ve güzel görünüşlü olarak inerler. Bu büyük yıkıntının bulunmasıyla Tortum çayının akışı engellenmiş, burada bir tabiî baraj ve gerisinde bir göl çanağı oluşmuştur. Çanağın sularla dolmasıyla gölden çıkan çay, eski yatağını terk ederek, önceleri eski vadinin bir kolu olan Tev Suyu vadisine yönelmiş, 2 km uzakta eski vadisine yine ulaşmış, bu yol üzerinde 42 m yükseklikten düşerek Tortum şelâlesi doğmuştur. Yüksekliğin çokluğu, düşüşün geniş

TORTUM GÖLÜ : 22 m eninde, 48 m yüksekliğindeki Tortum şelâlesi

TORTUM GÖLÜ : Gölden bir bölüm

yer kaplaması ve sertliği, şelâlenin önünde savrulan su damlacıklarından oluşmuş muhteşem bir görünüş kazandırmıştır. Önemli bir enerji kaynağı değerinde olan bu göl şelâlesinden yararlanılmıştır. Gölün, nadir olarak, kısmen donduğu olmuştur. Gölde çok balık (özellikle alabalık ve sazan) üremiştir.

Göl yüzü ile Tev vadisi arasındaki seviye farkı, 100 m yi geçer. Burada kurulan bir hidro-elektrik santral, 108 km uzaklıktaki Erzurum ve çevresine enerji sağlar. T. G.'nden alınan bir miktar suyla buradaki santral çalışmaktadır. Tortum Santrali adıyla anılan bu enerji kaynağında 4 jeneratör grupu vardır. Bu santral için ilk araştırmalar 1945'te başlamış, EİEİ tarafından bir proje hazırlanmış, 1951'de buradaki düşüşten yararlanmak üzere enerji üretimine başlanmasına karar verilmiş, santralin yapımı firmalara verilmiş, 1960'ta işletmeye açılmıştır. Artan enerji ihtiyacı karşısında 1972'ye kadar türlü tarihlerde genişletmeler yapılmıştır.

Bu santralin faaliyete geçmesinden sonra köy elektrifikasyonuna da girişilmiş, Türkiye Elektrik Kurumu (TEK) kurulduktan sonra bu işler 1971'de bu kuruluşa verilmiştir. Elektrik verilen köylerin sayısı başlangıçta Erzurum merkez ilçede 16, İspir'de 1, Tortum'da 3, Pasinler'de 2, Aşkale'de 3 olmuştur. 1972'de TEK Köy Elektrifikasyonu 14. Bölge Müdürlüğünce tesisleri tamamlanan köyler olarak merkez ilçeden 14, Aşkale'den 1 köy eklenmiştir. 1973'te yeni kuruluşlara girişilmiş, ilde 138 köyün elektrik tesisleri yapılmıştır. (R. İzbırak)

TORUL, Gümüşhane iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 1 859 km^2, nüfusu 37 777 (1980)'dir. Kürtün adlı bir bucağı ve 3 000'den çok nüfuslu bir köyü (Uluköy) vardır. İlçe merkezi 3 017 nüfusludur. İlçe, ilin kuzey-batı bölümündeki uzantı içindedir. Kuzeyinde Trabzon, batısında Giresun il-

leri, güneyinde Şiran, doğusunda Gümüşhane merkez ilçesi vardır. Karadeniz'den 50 km kadar içeride ise de, arada yüksek dağların (2 500 m) bulunması, buraya olan deniz etkilerini azaltmıştır. İlçe merkezinin yüksekliği 950 m dir.

İlçe arazisi, dağlık, yüksek, Doğankent (Harşit) çayı ve kolları ile yarılmış bir biçim gösterir. Bu çayın vadisini kuzey-doğudan Zigana dağları (2 500 m), güney-batıdan Balaban dağları (2 500 m) kuşatır. Batıda Müşkene ve Sarıç (2 250 - 2 300 m) dağları yükselir. Arazinin yapısında Üst Kretase ve Eosen volkanik fasiyesli arazi geniş yer tutar. Vadiler boyunda yer yer granitler de görülür. Güneyde Eosen flişleri (kırmızımsı marnlar, koyuca renkli killer) bulunur. Güney-doğuda kalkerler de vardır.

Doğankent vadisinin dar ve dik yamaçlı bir bölümünde, kasabanın kuzey-batısında, Tozköprü denilen yerde, baraj kurulması düşünülmüştür. Barajın yapılmasıyla 6 km kadar uzunlukta, 1 - 2 km genişliğinde bir göl oluşacak, göl suları bazı derelerin ağızlarına ve kasaba yanına da sokulacak, topografyada değişiklik olacaktır.

İlçede yazları az yağışlı (temmuz 10 mm) ve sıcak, kışları daha yağışlı (ocak 35 mm) ve soğuk, sert bir iklim vardır. Yıllık yağış 440 mm dir. Kar kalınlığı 20 - 30 cm yi bulur. Kar yağışları ocak ve şubat aylarında günlerce sürer. Orta derecede donma da olur, toprağa 10 - 15 cm kadar işleyebilir. İlkbahar ve haziranda da yağmurlar yağar. Ocakta sıcaklığın — 20°C ye düştüğü olmuştur. Vadi boyunca Karadeniz iklimi oldukça sokulur.

1 500 m den yukarılarda ormanlar vardır. En çok sarı çam olmak üzere kara çam, ladin, köknar ağaçları ile 1 100 - 1 500 m arasındaki yüksekliklerde akçaağaç, meşe, dişbudak, ak söğüt, titrek kavak yetişmiştir. Bazı yerlerinde korunmuş iyi ormanlar var ise de, çok yerde tahribe uğramış ve seyrelmiştir.

İlçede ekilen topraklar dar alanlardadır. Doğukent vadisinin tabanında meyve ve sebze bahçeleri, daha yanlarda tarlalar bulunur. Toprak kazanmak için yamaçlarda yer yer sekiler yapılmıştır. Çay boyunda sulanan topraklar ve sulama arkları bulunmaktadır. 1973 verilerine göre, patates (2 200 ton), buğday (800 ton), arpa (500 ton), çavdar (400 ton), mısır (300 ton) elde edilir. Meyvelerden en çok elma ile armut, kayısı, vişne, erik, dut, ceviz vardır. Meyvelikler arasında yoncalıklar (üretim 200 ton), fasulye (175 ton) ve başka sebze bahçeleri yer alır.

İlçede hayvancılığın da önemli yeri vardır. Geniş meralar bulunmakta ise de, bitkilerin gelişme devresi ancak yaz aylarındadır. İlçede 36 000 sığır, 36 000 koyun, 19 000 baş kıl keçisi beslenir. Bunların ürünlerinden yararlanılır. Binek ve yük hayvanı olarak katır (1 750) ve eşek (1 000'den çok) vardır. Derelerinde alabalık bulunur. Kümes hayvanları her köyde bulunduğu gibi, bazı köylerde arıcılık da yapılır.

İlçe merkezi T. (eski adı : Ardasa), Doğankent çayının yukarı kesiminde, Trabzon - Gümüşhane - Erzurum transit yolu üzerinde, güzel görünüşlü bir kasabadır. Yüksekliği 950 m dir. Araziye uyacak şekilde dağınık mahalleler halindeki bu kasabanın nüfusu 1927'de 1 107 iken, 1980'de üç kat büyümüştür. Gümüşhane'ye 27, Trabzon'a 95 km uzaklıktadır. Kürtün bucağı üzerinden Tirebolu'ya kara yolu ile bağlıdır. Elektrik enerjisi 1960'ta yapılan hidro-elektrik santralinden sağlanmıştır. Daha önce kaynaklardan faydalanılırken, 1949'da içme suyu tesisleri yapılmış, 1968'de yeni tesisler ilâve edilmiştir.

Kasabanın imar planı vardır. Yakınındaki Zigana dağı, kış sporları için aranan bir yerdir. İhtiyaçları karşılayacak lokantaları, konaklama yeri, çarşısı, pazarı, orta öğretim kuruluşları, ilk okullar vardır. Biçki dikiş kursu sergileri açılır. T. kalesi ile Süme kalesi (Kürtün bucağının Süme köyünde) eski yapılardır. Dağlarında dağ keçisi, tilki, ayı, domuz, keklik ve çeşitli kuşlar vardır. (R. İzbırak)

TORUŃ (Almanca adı : **Thorn**), Polonya'da, Bydgoszcz voyvodalığında, Vistül (Pol. Wisła) nehri kıyısında bir şehir ve nehir limanı. Nüfusu 164 000 (1978)'dir.

T. 1231'de Teuton şövalyeleri tarafından kurulmuştur. Önemli bir ticaret merkezi olarak gelişmiştir. XVI. yüzyılda Polonya'da Reform hareketinin gelişmesinde önemli bir yer tutan T., çeşitli öğretim kuruluşlarına sahip bir kültür merkezidir. Üniversitesi 1945'te açılmıştır. Son yıllarda kimya ve yiyecek maddeleri fabrikaları kurulmuştur. Kopernik'in ve sözlük yazarı Linde'nin doğum yeri olarak tanınmıştır.

TORY'LER, İngiltere Muhafazakâr Partisinin eski adı. Muhafazakârları belirtmek için gayri resmî olarak kullanılmıştır. 1640'tan itibaren meclise karşı olan Katolik İrlandalılara da aynı ad verilmişti. 1679'dan beri kraliyet rejimini kabul eden bir partidir. Önce küçük toprak sahiplerinin çekirdeğini oluşturan T., 1710 - 1714 arasında tam yetkilerle donatılmış olarak hüküm sürmüşlerdir. 1784'te bu parti Pitt eliyle yenilenmiş, 1789'da da Whig'ler (b. bk.)'in E. Burke idaresindeki bir kanadını saflarına alarak genişlemiştir. Kısa aralıklarla 1830'a kadar hükümet etmişlerdir. 1829'da Katoliklerin eşitliğini yürürlüğe koymuşlardır. Whig'lerin eseri olan 1832 Parlamento reformu, T.'lerin Muhafazakâr Parti şekline dönüşmesini sağlamıştır. XVII ve XVIII. yüzyıllarda T.'lerin günümüzdeki anlamıyla bir siyasî parti olup olmadıkları, üzerinde bugün de tartışılan bir konudur. İskoçya ve Kuzey İrlanda'da Muhafazakârlar kendilerini Unionist (İng. = Birlikçi) olarak adlandırmaktadırlar.

TORYUM (Thorium; kısaltması : Th), metal element (ağır metal). T., oksidi biçimiyle 1828'de J. J. Berzelius tarafından bir Norveç mineralinde bulunmuş ve İskandinav gök gürültüsü tanrısı Tor (Thor)'a izafeten *Toryum* adını almıştır; atom ağırlığı 232,12; izotopları 232 (hemen hemen % 100), 227, 228, 230, 231, 234; atom No. sı 90. Saf T., gri bir toz veya platin gibi parlak, oldukça vumuşak ve genleşebilir bir metaldir. T.'un yoğunluğu 11,71, ergime noktası 1 845°C, kaynama noktası 3 530°C dir. T., seyreltilmiş asitler (HF dahil) ve hidroksit alkaliler tarafından etkilenmemesine karşılık tüten klorhidrik asit ve altın suyundan etkilenir. T., oksijen akımı içinde yanarak toryumdioksit, azot ile yüksek sıcaklıkta Th_3N_4 oluşturur.

T., radyoaktif bir elementtir. Radyoaktif T. atomları, çürümeleri sırasında alfa ve beta ışınları saçarak, art arda mezotoryum, radyotoryum, toryum X, toryum emanasyon ve toryum A, B, C ve Y'ye ayrılırlar. Atom ağırlığı 232 olan bir T. atomundan, nihaî ürün olarak, atom ağırlığı 208 olan bir atom T. - kurşun oluştuğundan, bütün T. cevheri yataklarında kurşun izotopu 208'e rastlanır. Yer kabuğunun 16 km kalınlıktaki üst kısmında bulunan T.'un payı % 0,0025 olarak kabul edilmektedir. Böylece T., çokluk listesinde Hafniyum ile Seryum arasında 31. sırayı alır. T., büyük miktarlar halinde, yeryüzünün pek az yörelerinde, başlıca, Monasit, Torianit ve Torit mineralleri olarak, çokluk nadir topraklar veya Uranyum eşliğinde bulunur.

Üretimi : Monasit kumu, çok sıcak konsantre sülfürik asitle birlikte iyice ısıtıldıktan sonra 0°C ye soğutulur, T. ve nadir topraklar, oksal asidi ilâvesiyle oksalatlar olarak çökeltilir, bundan sonra, sıcak konsantre amonyumoksalat çözeltisi ilâvesiyle T., çözelti haline sokularak asitleme yoluyla tekrar tecrit edilir. En saf T., toryumiyodürün akkor haline gelmiş ince teller üzerinde ayrışması (dekompozisyonu) ile elde edilir (van Arkel ve de Boer yöntemi).

Kullanılması : Elektrikli fırınları ısıtma tellerinin alaşım katkısı ve yüksek vakum tekniğinde gaz adsorbe edici madde olarak kullanılır. Daha önemlisi toryumoksit'tir, çünkü yarılabilir uranyum ile karışımı halinde T., atom enerjisi üretiminde kullanılabilir (nötronların ışınlanmasında, yarılabilir U 233 verir); bundan dolayıdır ki Hindistan hükümeti, nisan 1947 antlaşması ile Travancore Monasit kumlarının işletilmesini tekeline almış bulunmaktadır (Dünya T. varlığının yaklaşık olarak % 75'i).

TOSCA [*toska*], **La,** İtalyan bestekârı Giacomo Puccini (b. bk.)'nin Fransız oyun yazarı Victorien Sardou (b. bk.)'nun *La Tosca* adlı dramını konu alarak bestelediği üç perdelik opera. Libretto : Giuseppe Giacosa ve Luigi Illica.

Başlıca kişileri : Floria Tosca, ünlü şarkıcı (soprano); Cesare Angelotti (bas); Mario Cavaradossi, ressam (tenor): Baron Scarpia, polis müdürü (bariton); Spoletta, polis hafiyesi (tenor); Sciaronne, jandarma (bas); bir kapıcı (bas); bir çoban (alto).

Konu İtalya'da geçer (temmuz 1800). T. ilk defa 1900' de Constanzi di Roma tiyatrosunda temsil edilmiştir. Türkiye' de ilk olarak 1951'de Ankara'da oynanmıştır. Puccini bu eseriyle konu bakımından İtalya Verismo'suna yaklaşmış, fakat müzikte Mascagni ve Leoncavallo'dan daha ileriye gitmiştir. Sayıca olmasa bile, mahiyet bakımından Richard Wagner'in müzikal dramına çok benzeyen laytmotifler, dramatik olay ile müzik arasında gerçekçi bir bağ kurarlar. Temsilde orkestra da önemli rol oynar. Resitatif ile arya arasında çok fazla bir ayrılma görülmez.

Konu : Tutuklu bulunan konsül Cesare Angelotti cezaevinden kaçar ve sığınmak üzere St. Andrea della Valle kilisesine girer. Burada ünlü dostu ressam Cavaradossi'ye rastlar; ondan yardım ister. Bu sırada Cavaradossi'nin sevgilisi ünlü şarkıcı T. da kiliseye gelir. T., Cavaradossi ile temsilden sonra buluşarak birlikte bir yere gidecektir, kiliseden ayrılır. Cavaradossi dostu konsülü gizlice götürüp kendi villasına yerleştirir. Angelotti'nin kaçtığını haber alan polis müdürü Scarpia kiliseye gelmiştir ve Angelotti'yi aramaktadır. Kısa bir soruşturmadan sonra T.'nın sevgilisi ressamın, onu bir yere saklamış olduğu şüphesi belirir. Polis müdürü çok memnundur, çünkü o çoktan T.'ya göz koymuştur. Şimdi ise T.' nın sevgilisi ressamı ortadan kaldırma imkânına kavuşmuştur. Cavaradossi'yi tutuklar. Bitkin ve ümitsiz bir halde bulunan T., şatoda bulunan polis müdürüne sevgilisini serbest bırakmak için ne kadar para istediğini sorar. Müdür, "Ancak sen benim olursan onu kurtarırım" der. T. bu teklifi şiddetle reddeder. Bunun üzerine yandaki odada ressama işkence yapılmaya başlanır. Sevgilisinin feryadına dayanamayan T., onu kurtarmak için teklifi kabul etmiş gibi görünür. Bundan son derece memnun ve mesut olan müdürün odasında ikisi yalnızdırlar. Polis müdürü hemen T.'ya sahip olmaya kalkışır. Masada duran bir hançeri daha önce yanına almış olan T., bununla polis müdürünü öldürür ve odayı kapatıp çıkar. T., daha önce teklifi kabul eder gibi göründüğü sırada polis müdürü ile, sevgilisine askerlerin gerçek mermi ile değil, kuru sıkı ateş etmeleri hususunda anlaşmaya varmıştır. T., sabaha karşı çan sesleri başlayınca sevgilisine durumu anlatmak için gider ve ona askerler ateş edince sanki vurulmuş gibi hemen yere düşmesini tembih eder. Askerler ateş ederler, Cavaradossi yere yığılır. T., askerler uzaklaştıktan sonra, önceden polis müdürüne imzalattığı serbest çıkış belgesi yanında sevgilisine kavuşmak ve onunla dışarı çıkmak üzere ona doğru koşar. Fakat sevgilisinin kanlar içinde yerde ölü olarak yatmakta olduğunu görür; ona gerçek mermi ile ateş edilmiştir. Bu arada görevliler polis müdürünün odasında hançerle öldürüldüğünü görmüşler, T.'yı yakalamak üzere koşmaktadırlar. İşte bu anda T., San Angelo kalesinden kendisini Tiber nehrine atar.

TOSCANA [*toskana*], İtalya'nın ortasında, büyük Appennino dağları yayı batısında, dokuz ilden oluşan, idarî, tarihî ve coğrafî bölge. Yaklaşık değerlerle, yüzölçümü 22 992 km², nüfusu 3 473 097 (1971)'dir; merkezi Floransa (Firenze)' dır (463 826) [1974].

Batıdan Tiren denizi, kuzeyden ve doğudan Appennino dağları ile çevrilen T., güneyde Monte Argentario (635 m) ötesine ve güney-doğuda Umbria tepeliklerine kadar uzanır; Elba adası da dahil olmak üzere, kıyı önünde yer alan Arcipelago Toscano takımadaları da T.'ya bağlıdır. Coğrafyacılar tarafından Appennino Önülkesi diye tanımlanan ve kuzey-batıda Cenova körfezinden güney-doğuda Salerno körfezine kadar uzanan kıyı şeridinin 150 km den fazla genişlik gösterdiği orta bölümünde, Arno nehri havzası ve kıyı düzlükleriyle güneyindeki tepelik saha T.'yı teşkil eder ve idarî bakımdan Massa e Carrara, Lucca, Pisa, Livorno, Pistoia, Firenze, Arezzo, Siena ve Grosseto illerine ayrılır.

Genel olarak Üçüncü Zamana ait tortullardan meydana gelen bu sahada, yer yer eski temel kalıntılarına ve genç püskürme ürünlerine rastlanır. Yükseklikleri nadir hallerde 1 000 m nin üzerine çıkar (Colline Metallifere 1 060 m, Monte Amiata volkan tepesi 1 740 m). Eskiden yamaçları kaplayan ormanların, insanlar tarafından kötü kullanılması sebebiyle erozyon başlamış, hızla aşağılara taşınan toprak örtüsü ve diğer maddeler, akarsuların denize çıkışlarını tıkadıkları için kıyı boylarında, sağlığa zararlı geniş bataklıklar meydana gelmiştir. Maremma denilen bu bataklık saha 1930'lu yıllarda ıslah edilerek ekime elverişli hale getirilmiştir. Bugün Arno vadisi ve çevresi, İtalyan yarımadasının en verimli tarım alanlarından birini teşkil etmektedir. Kuzeyindeki dağlar (Alpi Apuane 1 945 m), metamorfik kalkerlerden oluşmuştur; Carrara mermer ocakları buradadır. Arno güneyindeki T. tepelikleri, Orta Appenninolarla deniz arasında uzanırlar ve karışık bir yapı gösterirler. Esas itibarıyla kıvrım dağlarından oluşan bu yöre, kırılma ve çökme olaylarına, bunun sonucu olarak da volkan püskürmelerine uğramıştır. Burada tarım önemli bir yer tutarsa da, Arno düzlüklerindeki kadar gelişmemiştir.

T.'nın alçak düzlük ve tepeliklerinde hububat, sebze ve meyve (özellikle zeytin ve üzüm) geniş sahalarda yetiştirilir. Bölgenin ürünü olan Lucca zeytin yağları ve Chianti şarapları ve Livorno hasır şapkaları bütün dünyada ün kazanmıştır. İtalya'nın maden kaynakları bakımından zengin birkaç bölgesinden biri de T.'dır. Catena Metallifera'da kalay, bakır, gümüş, çinko, civa, manganez ve linyit yatakları vardır. Eskiden önemli olan madencilik, bugün ancak dağınık birkaç yerde görülür : Monte Amiata yakınında civa, Siena'da manganez cevheri ve linyit, hemen kıyı açıklarında, Elba adasın-

da demir çıkarılır. Bu cevherlerden beslenen demir çelik tesisleri, hemen karşı kıyıda Piombino burnunda kurulmuştur.

Kültür ve turizm bakımından T., İtalya'nın en ileri bölgelerinden sayılır; güzel sanatlar, eğitim ve bilim alanlarında çok gelişmiştir. Bölgenin merkezi Floransa, Rönesans sanatı bakımından bütün dünyada ün kazanmıştır. Eğri kulesiyle tanınan Pisa (120 000), fizik ve astronomi bilgini Galileo Galilei'nin yetiştiği eski bir kültür merkezidir. Siena (80 000) Orta Çağ sanat eserleriyle ünlüdür.

Tarihî devirlerde T., Etruskların vatanı idi. İlk Çağda Romalıların, Orta Çağda Lombardlarla Frankların eline geçmiş ve daha sonra Papalarla Mukaddes Roma imparatorları arasında tartışma konusu olmuştur. Esasında, Lucca, Pisa, Siena ve Floransa şehirleri bağımsız birer komün olarak ortaya çıkmıştır.

Rönesanstan önce güzel sanatlar T. bölgesinde gelişmiştir. Dante Alighieri ve Francesco Petrarca gibi İtalyan şairleri T. lehçesini kullanmışlar, böylece İtalyan edebî dili ortaya çıkmıştır. Floransa'da Medici hanedanının yönetimi elde etmesiyle T., 1569'da büyük bir dukalık haline gelmiştir. Daha sonra Lorraine ve Habsburg hanedanlarından gelen yöneticilerin, 1800 - 1814 yıllarında Napoléon'un idaresine geçmiş ve 1860'ta Sardinya krallığı ile birleşmiştir; 1861'de ise yeni kurulan İtalyan Birliğine katılmıştır.

Bugün T., yalnız tarihî ve turistik yönlerden değil, aynı zamanda ticaret ve endüstri bakımından da İtalya'nın önemli bir bölgesidir. Başlıca liman olan Livorno (177 101), Cenova' nın rekabetine rağmen, İtalyan ticaret ve endüstrisinde önemli bir yer tutmaktadır. T.'da demir - çelik endüstrisinden başka, motorlu araç gövdeleri, dokumalar, kimyevî maddeler, seramik, cam, hasır ve deri işleri yapan tesisler de vardır. (C. R. Gürsoy)

TOSCANINI [*toskanini*], **Arturo** (Parma 1867 - New York 1957), İtalyan orkestra şefi. Müzik hayatına viyolonsel çalarak başlayan T., 1886'da Rio de Janeiro'da ilk orkestra şefliğini yapmıştır. 1898 - 1907 yılları arasında Milano'daki Scala'da görevine devam ettikten sonra 1907'den 1921'e kadar New York'ta Metropolitan Operasında, 1921 - 1931 arasında ise yeniden Milano'da orkestra şefliğini sürdürmüştür. New York filarmoni orkestrasını 1929'dan 1936'ya kadar, 1937' den itibaren de National Broadcasting Company orkestrasını yönetmiştir. Ayrıca, Bayreuth ve Salzburg festivallerine orkestra şefi olarak katılmıştır. 1938'de emekli olmuş ve Amerika Birleşik Devletleri'nde hayatını sürdürmüştür.

TOSCANINI, Arturo

Yorumlarında titizlik, virtüözlük derecesine varan parlaklık ve örnek bir açıklık göze çarpar.

TOSK, Arnavut dilinin güney koluna verilen ad. Kuzey koluna Geg (Gjeg) adı verilir. Bk. ARNAVUT DİLİ.

TOSKANA : bk. TOSCANA.

TOSYA, Kastamonu iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 1 197 km², nüfusu 48 659 (1980)'dur. 2 000'den çok nüfuslu iki köyü, 1 000'den çok nüfuslu dört köyü vardır. İlçe merkezinin nüfusu 18 544, yüksekliği 850 m dir. İlçe, ilin güney-doğuya olan uzantısını içine alır. Kastamonu merkez ilçesi ve Taşköprü ile, Çankırı ve Çorum illeri ile çevrilidir.

İlçe arazisi, Devrez çayı çevresinin alüvyonlarla örtülü düzlükleri (750 - 800 m) ile bunu çevreleyen çok yeri Neojen tabakaları ile örtülü tepelikler ve düzlükler (850 - 900 m) ve kuzeyde çok yeri kristalin taşlardan oluşmuş Ilgaz dağlarının güney yamaçları (1 500 - 2 000 m), güneyde Eosen flişleri ve Mezozoik ofiolitli seriden bir yapı gösteren alçak dağlar (1 250 - 1 500 m) halinde yer şekilleri gösterir.

İlçede kışlar uzun ve soğuk, yazlar oldukça sıcak geçer. Denizden 100 km kadar içeride bulunmakla beraber, doğu-batı doğrultulu dağlar, ilçeyi denizin etkisinden uzak tutmuştur. Ortalama yıllık sıcaklık 11 °C (ocak 1°C, temmuz 31°C) dir. En yüksek sıcaklıkların 35°C yi, en düşük sıcaklıkların — 13° C yi bulduğu günler vardır. Orta derecede donlar olur, toprağa 15 - 20 cm kadar işler. Yıllık yağış 463 mm dir. Yağışlar en çok ilkbahar ve kış aylarında görülür, yaz ve güzün azalır. Kar kalınlığı 30 - 70 cm yi bulur.

Ormanlar geniştir (sarı çam, kara çam, meşe, gürgen, kayın, köknar). Orman içi ve bitişiği 50 köy vardır. T. merkez ve Çaldağ orman işletmeleri bulunmaktadır. Kayaönü köyünde kömür yatakları ve manganez madeni işletmeleri vardır.

Başlıca geçim kaynakları arasında Devrez çayı vadisi ve çevresinde yetiştirilen pirinç ürünü önemli yer tutar, "T. pirinci" adıyla aranır. Buğday, arpa, çavdar, mısır da ekilir. Meyve bahçelerinden elma, armut, erik, kayısı, badem ve ceviz ile başka meyveler elde edilir. Sebze olarak domates, bamya, biber, patlıcan, lahana yetiştirilir.

İlçe ekonomisinde hayvancılığın da katkısı vardır. İldeki şeker fabrikasının artıkları T.'da kurulan yem fabrikası ile kaba yem ekiminin teşviki, hayvancılığı geliştirmektedir. Genellikle et ve yünden faydalanılan koyunlar, T.'da özellikle sütleri için de beslenir. Sığırların ıslahına da girişilmiştir (T.'da devamlı bir ıslah istasyonu ile hayvan sağlık memurluğu). Ayrıca, kümes hayvancılığı (tavuk, hindi) ve bazı köylerde arıcılık da yapılır.

TOSYA : Tarihî Kuyumcu Pınarı

TOSYA : Yeni Cami (Abdurrahman Paşa Camii)

TOSYA : İlçenin ziraî durumunu gösteren harita

TOSYA : Pirinç tarlaları

İlçe merkezi T., ortasından Devrez çayının geçtiği, pirinç tarlaları ile kaplı bir ovanın kuzeyindeki bir tepelikte, Ilgaz dağlarından inen bir vadi kenarındadır. Orta Çağda Dokeia adıyla tanınan bu şehrin halkı geçimini tarım (başta pirinç, meyve, üzüm), dokumacılık ve ticaret ile sağlar. Birkaç çeltik fabrikası, Kılış fabrikası, marangozlar sitesi, işlek bir çarşı ve pazarı, ticaret ve sanayi odası, banka şubeleri, Tostaş yem fabrikası, dövme bakır kap kacak yapımı, doğrama atölyeleri, yeni turistik konaklama yerleri vardır.

Nüfusu 1927'de 9 679 iken, gelişerek 1980'de 18 544 nüfuslu canlı bir şehir olmuştur. Lise ve orta okulu, ilk okullar (köylerde 69), kız enstitüsü, marangozluk ve demircilik kursları vardır. Yeni Cami (Abdurrahman Paşa Camii) Türk sanat eserlerindendir. 1620'de Hacı İsmail Ağa tarafından yaptırılmıştır. 1901'de onarılan bu caminin minaresi 1943 depreminde yıkılmış, minare daha sonra yeniden yapılmıştır. Öteki sanat eserleri arasında Çifte Hamam, Tekke Hamamı başta gelir. Çifte Hamam, Yeni Cami yakınındadır. Tekke Hamamı, 1637'de ölen Şeyh İsmail Rumî tarafından moloz, taş ve harçla inşa edilmiştir. İçinde, taştan bir arslan ağzından su akmaktadır. T.'nın birçok köyünde kaya mezarları da bulunmaktadır. Çepni köyü Sandıklı kaya mezarları, Karabek köyü Ambarkaya kaya mezarı, Ermelik köyünün alt kısmında Deringöz çayının kenarında üç odalı kaya mezarı bunlardan birkaçıdır. Zengin bir tarihî geçmişi olan T. ve çevresinin eskiden önemli bir yerleşme merkezi olduğu, özellikle dere boylarındaki yıkıntılardan anlaşılmaktadır. Çüşçüş kışlası mevkiinde Devrez çayının kenarında Gâvur Kayası veya Kalesi

TOSYA : İlçe merkezinden bir görünüş

TOSYA : İlçe merkezinden bir görünüş

denen bir kütle mevcuttur. Aynı bölgede iki köprü ayağı bulunmaktadır. Bu köprü ayaklarını oluşturan kayalar birbirlerine kurşunla kaynatılmıştır.

T. ilçesinin çevresi mesire yerleri, bağlar ve bahçelerle çevrilidir. İlçeye 20 km mesafede Ilgaz dağlarından Çaldağ'ın zirvesinde Çifteler köyü arazisinde orman içinde 2 000 m² genişliğinde Dipsizgöl adıyla anılan bir göl bulunmaktadır. Bundan başka, Ahlat dağında bulunan Yeşilgöl de bir mesire yeridir. T.'nın ortasında Taslıpınar, güneyinde Aşağı Pınar, doğusunda Kuyumcu Pınarı adıyla anılan pınarları mevcuttur. Tabiî güzelliklere sahip olan T.'da otel, lokanta, sinema ve parklar ile devlet hastahanesi (50 yataklı) vardır.

T., Kastamonu, Samsun ve Ankara'ya düzgün yollarla bağlıdır. İlçenin ayrıca çeşitli köyleriyle bağlantısı mevcuttur. Yollar virajlı ve meyillidir. İlçenin demir yolu yoktur. En yakın demir yoluna ulaşım noktası Çankırı istasyonudur. (R. İzbırak)

TOTALİTARİZM (Fr. Totalitarisme), demokratik olmayan devlet yönetim sistemlerinin dayandığı siyasî felsefeye verilen ad.

T., yürütme, yasama ve yargı yetkilerinin bir elde ve küçük sayıda yöneticinin şahsında toplanmasını savunur, devlet yararını kişinin hak ve hürriyetlerinden üstün tutar. T., devlet yönetimine uygulandığı ülkelerde azınlık yönetimine ve diktatörlüğe yol açtığı gerekçesiyle demokrasi taraftarlarınca ağır şekilde eleştirilmiştir. Buna karşı, T. taraftarları da demokratik rejimin zamanla bozulduğu, devlet yapısında çözülme ve anarşiye sebebiyet verdiği iddiasında bulunmuşlardır.

Tarih boyunca demokrasi ile T. düşünceleri birbiriyle çatışmıştır. Bu çatışma devletlerin yönetim şekline de yansımış; devletlerin yapısı bazen T.'e bazen de demokrasiye yönelmiştir. Ayrıca bk. DEMOKRASİ, DİKTATÖRLÜK, İSTİBDAT.

TOTEM (Fr. Totem), bir insan veya toplumla dinî veya büyü bakımından ilişkisi olduğu ve o insanı veya toplumu koruduğuna, onunla birlikte kader birliği yaptığına inanılan, kutsal sayılan ve hatta ata olarak kabul edilen hayvan, bitki veya gök gürültüsü, yıldırım gibi tabiat olayları. T. kelimesi Kuzey Amerika Kızılderililerinden Algonkinlerin dilinde *Ototeman (oto* = boy, klan) şeklinde bulunmakta ve "Benim boyum, klanım" anlamına gelmektedir.

TOTEM : Kwakiutl figürü

TOTEM : Tanoo'da Haida direği

TOTEM : Kuzey Amerika ayısı ve avcısı

İlk olarak 1791'de John Long'un eserinde sözü edilen T.'in Kızılderililer arasındaki varlığından başka Avustralya ve Okyanusya ilkelleri arasında da bulunduğunu Grey, 1841' de yayınlanan eserinde belirtmiştir.

İnsanlar T.'e hem kişi hem de klan topluluğu olarak belirli büyülü ve mistik bir bağla bağlıdır. Klanlar kendilerini o T.'in adıyla adlandırmışlardır. T. canlı bir varlıksa, onu öldürmek veya eti yenebilecek cinsten ise onu yemek tabudur, yasaktır. Ancak bazı özel törenlerde T. olarak kabul edilen hayvan kesilip yenebilir.

T.'e inanan her ferdin bazen kendisine mahsus bir T.'i bulunmakta olup bunlara da koruyucu ruh, koruyucu hayvan şeklinde inanılmaktadır. Bunlar ayrıca kendileri ile T. arasında bir bağlantı kurmayı ve bunları vücutları üzerine resmetmeyi benimsemişlerdir. Aynı şekil, kullanılan eşyaya, oturulan çadır ve eve de işlenmektedir.

T. konusunda bilginler değişik düşünceler ileri sürmüşlerdir. E. Durkheim, T.'i belirli bir insan grupunun bayrağı, arması olarak kabul etmiştir. T. üzerinde hiçbir mahallî inceleme ve araştırma yapmamış olan Durkheim, Spencer ile Gillen'in incelemelerini doğru saymış, Müller'in natürizminin, Tylor'un animizminin reddiyle bu inanışı dinin kökenine oturtmak istemiştir. Ancak, daha sonra yapılan araştırmalar sonunda bu görüşün yanlış olduğu anlaşılmıştır.

T. konusunda ciddî ve güvenilir araştırmalar olmadan bazı efsanelerde geçen hayvanları Türklerin T.'i gibi kabul etmek yanlıştır. Bu bakımdan atı, geyiği, güvercini, kartalı, koyunu, kurdu v.b. Türklerin T.'leri arasında göstermek bilimsel olmaktan uzaktır. Türklerin kendilerine mahsus birtakım âdet ve inançları yanında dinî bir sisteme sahip olduklarına dair elde bulunan belgeler, 2500 yıllık bir geçmişi sergilemektedir. Bu, Gök Tanrı inancı ve onunla ilgili olarak bazı törenler, kurbanlar, kutsal tanınan bayramlarla ilgili inançlardır.

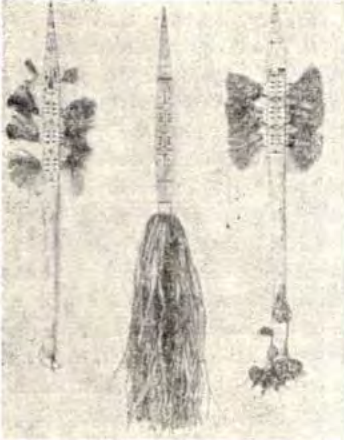
En çok kullanılan T.'ler arasında, söz gelimi, Kızılderili Ojibwalarda ayı, beyaz ağaç, balık, kaplumbağa, kurt ve su öküzü; Algokinlerde ayı, balık, geyik, hindi, kartal, tilki; Avustralya'da kertenkele; Afrika'da kaplan, köpek, öküz, kırmızı toprak, zeytin ağacı; Hindistan'da çeşitli madenler ve ağaçlar, tuz, kaplan, kurt, kunduz; Polinezya'da çeşitli hayvanlar, taş ve bazı insanları saymak mümkündür. Bk. TOTEMİZM. (H. Tanyu)

TOTEMİZM (Fr. Totémisme), totem (b. bk.) inancı ile ilgili âdet ve törenlerin toplamı olarak kabul edilen ilk din. Totem olan cisim bir kabile tarafından kutsal tanınır ve ona özel bir arma, bir sembol olarak bağlanılır. Aynı toteme mensup olanların veya aynı totemi benimseyenlerin kendilerini akraba olarak kabul ettikleri de bilinmektedir.

TOTEMİZM : Boğa sesi çıkaran, ağaçtan lobut (Solomon adaları)

T. üzerinde XIX. yüzyılın sonlarına doğru yapılan çeşitli araştırmalarda ilkel toplumların totemik basamaklardan geçtikleri ileri sürülerek T.'i genelleştirmek eğilimi gözlenmiştir. John Ferguson Mc Lennan *(Studies in Ancient History)* [1896], hayvan, bitki ve diğer varlıkların yaşayan kişiler gibi telâkki edildiğini gördüğünü bildirmiştir. Yazar, aynı toteme bağlı olan kişi ile evlenilememesi, diğer bir toteme mensup kişi ile evlenilmesi üzerinde durmuştur. İlk Hristiyanlarda bazı kişiliklerin balık şeklinde gösterilişine örnek olarak İsa'nın balık şeklinde bir tanrı olduğu düşüncesini bile ileri sürmüştür.

TOTEMİZM : Kuş gagalarını temsil eden ve dans esnasında kullanılan süslü sopalar (Santa Cruz adaları)

James G. Frazer, *Totemism and Exogamy* [1910] adlı eserinde başlıca üç teori ileri sürmüştür. Frazer, ilkellerin dünya görüşünün çok değişik olduğunu, ileri toplumlarda basit olarak görülen bazı hareketlerin ilkellerde karışık olarak görüldüğünü, dinin köklerinin ve toplumun tamamen ayrı bir faktörü olduğunu, bundan dolayı olayların ve inançlarının yönünün değişikliğe uğrayabileceğini belirtmiştir. Ayrıca T. üzerinde dikkatle durmuş ve T.'in din ile hiçbir ilgisinin bulunmadığı sonucuna varmıştır. Yapılan ayinlerin tahlilinde totem hayvanını ilâhî bir güç şeklinde değil, eşit bir durumda görmüş, ilkel insanların dünyaya başka bir gözle baktıklarını söylemiştir. Frazer, T.'in kökünü ilkel batıl inançların oluşturduğu düşüncesindedir. Ona göre, Orta Avustralya'daki her kabileye mensup erkek, kadın ve çocuğun ayrı birer totemi vardır. : "Çocuğun ruhu en yakındaki bir ağaca, kayaya, suya veya diğer tabiî kaynaklara geçer. Ölünün ruhu orada bekler ve sonra yeniden doğar. Böylece insan ruhu inandığı totem ile kaynaşır. Totemin ruhu hayalet şeklinde dolaşır. Kadın, rahminde olan çocuğuna kolaylıkla bir totem bulur. Bu anlayışla kabilenin çocuk doğumunun sebebini bilmedikleri de ortaya çıkmış olmaktadır."

Genellikle vücut dışında bir ruh anlayışı bazı toplumlarda yaygın bir şekilde görülmektedir. Frazer, ruh ve totemi kaynaştırma şeklinde düşünmüş ve buna totemik ruh adını vermiştir.

W. R. Smith ise T.'i başka bir yönden savunmuş, ilkel toplumlarda totem basamaklarının değişik tarzlar gösterdiğini, en ilkel âdetlerin ilk totem şekillerinde olduğunu, millî ve dünyaya yayılan büyük dinlere kadar bu türlü inanç kalıntılarının geçtiğini ileri sürmüştür. Bununla beraber T.

TOTEM : XIX. yüzyılda Alaska'da Haida yerlileri arasında kullanılmış olan bir totem direği. Alttaki üç figür kabile reisinin soyunu, üstteki figür ise karısını temsil etmektedir

inancının eski modelden çok değişik bir şekil arz ettiğini, herhangi bir totemin sahibi olmadığını, fakat onun ahiret hayatını özleyiş ve inanışını bu anlam içindeki tahlillere karıştırmakta olduğu da söylenebilir.

XIX. yüzyılın sonlarında T. konusu üzerinde din tarihçileri, din fenomenologlarından çok antropolog, etnolog ve misyonerler durmuşlar, çeşitli tahliller ve düşünceler ileri sürmüşlerdir. Sonunda T., sosyologların da ilgisini çekmiş ve onların da bazı genel hükümler çıkarmalarına yol açmıştır.

Emile Durkheim'e göre *(Les formes élémentaires de la vie religieuse)* [1912], T. bir dindir, bazı hayvanlar, insanlar ve tasvirler put değildir, o bilinmeyen, şahsî olmayan kuvvetler bu şeylerde mevcuttur. Ayrıca, bu kuvvetlerin toplum tarafından meydana getirildiğini, dinin kökeninin birleşik hislerde ve şahsî hislerde sinir sisteminin değişik şartlar altında totemlerini incelemekle elde edilebileceğini belirtmiştir. T.'in kökünü, iyi duygularda ve kendi kendine inançta görmüş, korku ve baskının, T.'ın asıl kaynağı olamayacağını ileri sürmüştür.

Bu konu üzerinde S. Freud *(Totem und Tabu)* [1913] da durmuştur. İnsan ve hayvanı aynı saymış, hatta bazı hayvanları insanlara eşit olarak görmüş, ilkel kabilelerin fertleri ile hayvanlar arasında benzerlikler olduğunu ileri sürmüştür. Freud da T.'i bir din olarak görmüştür. Ona göre, çocukluğun T.'e dönüşünün belirdiğini ileri süren tez, kültürel gelişmelerin basamaklarını oluşturmaktadır. Öte yandan aklî gelişmeler, totemik davranışlar eşit olarak gelişme istidadı gösterebilir. Totemik hayvan, baba olarak kabul edilirse, T.' de iki esas meydana gelir. Buna karşı olarak da iki tabu belirir. Totem öldürülmez ve aynı toteme bağlı olan kadınla da cinsî ilişkide bulunulmaz. Freud, bilinmeyen düşüncelerin ilkel insanlardan zamanımıza kadar geldiğini, hayvan ruhlarından korkarak onların totem olarak benimsendiğini, kabileyi korumak gibi bir duygu altında bu ruhlara totem dendiğini de belirtmiştir.

T. konusu üzerinde duran R. Thurnwald, A. Van Gennep, E. Sapir, R. Firth, M. Mead, Ch. Chulliat, J. Hackel, C. G. Jung ile son olarak C. Lévi - Strauss gibi bilim adamları çeşitli yönlerden ileri sürülen tezleri ve görüşleri değerlendirmiş, eleştirmiş ve önemli araştırmalarda bulunmuşlardır. (H. Tanyu)

TÓTH [*tōt*], **Arpád** (Arad 1886 - Budapeşte 1928), Macar şairi. Budapeşte'de gazetecilik yaptı. *Hajnali szerenád* (Şafak seranadı) adlı ilk şiir kitabını 1913'te yayınladı. Modern Macar edebiyatının gelişmesinde özel bir yer tutan "Nyugat" (Batı) dergisi çevresinde toplanan şairler arasında yer aldı. Fransızca (Baudelaire, Verlaine, Musset) ve İngilizceden (Milton, Shelley) yaptığı şiir tercümeleriyle yaygın bir ün kazandı. Şiirlerini L. Szabó toplu olarak yayınladı [1935, 1953].

TỌTİLA, BADWİLA, Doğu Got kralı (541 - 552). Bizanslılardan Roma'yı ve Ravenna dışında bütün İtalya'yı almıştır (542 - 550). Büyük Theodorich'e bağlı kalarak Gotlarla yerli halk arasındaki ilişkileri barışçı yollarla düzeltmek istemiştir. T.'nın kurduğu donanma, Sicilya, Sardinya ve Korsika adaları ile Dalmaçya'nın bir kısmını zapt etmiştir. 552' de Narses idaresindeki Bizanslılara karşı Appennino dağlarındaki Tadinae (Gualdo Tadino) geçidini küçük bir kuvvetle savunmuştur.

TOTLẸBEN, Eduard İvanoviç (Mitau 1818 - Bad Soden 1884), Rus generali. 1837' de istihkâm subayı çıktı. Kırım'da Sivastopol tahkimatını meydana getirdi. 1877 - 1878 Türk - Rus savaşında Plevne (Bulg. Pleven) kuşatmasını yönetti. 1878'de Balkan yarımadasındaki Rus birlikleri başkomutanlığına getirildi. Sivastopol savunması üzerine bir eser yazdı [2 cilt, 1863 - 1872].

TOTLEBEN, Eduard İvanoviç

TOTONICAPÁN [*totonikapạn*], Güney-batı Guatemala'da bir şehir. Nüfusu 42 400 (1964)'dür. T. idare bölümünün nüfusu 166 622 (1973)'dir. T. şehri, ticaret ve el sanatları merkezi olarak gelişmiştir.

TOTT, François (Mac. Ferenc), baron de (Champigny, Champagne 1733 - Tarcsa, Macaristan 1793), Macar asıllı Fransız generali. Topçu mühendisi olarak eğitim gördü. 1755'te Fransa elçisi Vergennes'in yanında İstanbul'a geldi. Türkçe öğrenerek Fransa elçiliğinde tercüman olarak çalıştı. Daha sonra Kırım Hanlığında Fransa konsolosu olarak görev yaptı (1767 - 1768). İstanbul'a dönüşünde, Çeşme'de Osmanlı donanmasını yakan Aleksey Orlov'un Rus donanmasına karşı Çanakkale boğazını tahkim etti (1770). Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'un kurulmasında önemli katkılarda bulundu (1775). Daha önce Osmanlı devleti hizmetinde bulunan Humbaracı Ahmed Paşa (Comte de Bonneval) ve Obert gibi Fransızların çalışma ve çabalarını sürdürdü. Kaynarca antlaşması (1774) ile sona eren Rus savaşı sonrasında Rus hükümetinin Fransız hükümetinden uzmanlarını geri çekmesi için yaptığı müracaat üzerine İstanbul'dan ayrılarak Fransa'ya döndü. Fransız hükümeti tarafından Doğu Akdeniz iskelelerinin teftişiyle görevlendirildi. Sultana Süveyş kanalı konusunda bir proje verdi. XVI. Louis'nin ilk yıllarında Douai'de valilik yaptı. Fransız ihtilâli patlak verince Fransa'yı terk ederek İsviçre'de yerleşti. Bir süre sonra Macaristan'a döndü.

T., Fransızca olarak yazdığı hâtıralarıyla ün yaptı *(Mémoires sur les Turcs et les Tartares.* Amsterdam 1784). Türkiye tarihi üzerine önemli bilgiler veren bu eserin 2. baskısı 1785'te Paris'te, 3. baskısı 1786'da Maestricht'te çıkmıştır. Eserin İngilizce, Almanca ve Danca tercümeleri de vardır. Son olarak Türkçe tercümesi de yayınlanmıştır.

TOULON [*tulõ*], Fransa'nın Akdeniz'deki en önemli askerî limanı. Nüfusu 180 508 (1975)'dir. Romalılar devrinden beri tabiî limanıyla tanınan T., XVI. yüzyılda donanma üssü olmuş, IV. Heinrich tarafından genişletilmiştir. Napoléon Bonaparte burada İngilizlere karşı koyarak ilk savaş şöhretini kazanmıştır. XIX. yüzyılda Fransız savaş filosunun merkezi olmuştur.

T., II. Dünya Savaşında Fransız Akdeniz donanmasının ana üssü haline getirilmiştir. Fransız - Alman mütarekesine rağmen Hitler'in emri üzerine 27.11.1942'de yapılan baskın sonunda T. işgal edilmiştir. Amiral J. de Laborde idaresindeki Fransızlar, savaş gemilerini bu işgalden önce batırmışlardır.

T.'da gemi yapım ve onarımı, makina, mobilya ve mantar tapa sanayii gelişmiştir. Ticarî liman olarak önemi büyük değildir.

TOULOUSE [tulūz], Fransa'da, Garonne nehri kıyısında Haute - Garonne departmanının merkezi. Denizden yüksekliği 145 m, nüfusu 371 143 (1975)'dür. T., Pirene dağları ile İspanya arasındaki geçit üzerinde yer almaktadır. T., çevresindeki bölgenin idare, ticaret, turizm ve ekonomik merkezidir. 1229'da kurulmuş üniversitesi, kütüphaneleri, uçak meslek okulu, uçuş ve uzay araştırma merkezi, rasathanesi ve tabiat tarihi müzesi bulunmaktadır. Şehrin eski mahallelerinde Orta Çağdan ve XVI - XVIII. yüzyıldan kalma birçok evler ve kiliseler vardır. T.'da uçak, kimya, makina, kereste, kâğıt, tekstil ve gıda sanayii gelişmiştir.

Tarih : Romalılar tarafından *Tolosa* adıyla kurulan T., 419'da Batı Gotların Tolosa devletinin merkezi olmuştu. **IX.** yüzyıldan itibaren önemi artan T.'daki kontlar, **XII.** yüzyılda Güney Fransa'nın en güçlü beyleri idi. 1208 - 1218 yılları arasında Haçlı orduları, 1226'da da Fransa tarafından zapt edilince gücünün ve öneminin büyük bir kısmını kaybetti. Şehir 1463'te büyük bir yangın geçirmiştir. T. kontluğu, 1271'de Fransa krallığına bağlanmış, ancak kontlar 1779'a kadar özel haklarının birçoğunu kullanmağa devam etmişlerdir.

TOULOUSE - LAUTREC [tulūz lotrek], **Henri Marie Raymond de** (Albi, Güney Fransa 1864 - Château de Malromé 1901), Fransız ressamı. Toulouse kontlarının soyundan gelen T. L., çocukluğu sırasında attan düşmesi ve bacağının iki defa kırılması sonunda sakat ve cüce kalmıştır. Özel olarak eğitimini bitirdikten sonra özellikle atları konu alan resim çalışmaları yapmış ve 1882'de Paris Akademisinde öğrenime başlamıştır. Akademideki öğrenimi sırasında önce Bonnat'nın, sonra Cormon'un atölyelerinde de çalışmış, sonradan yakın bir dostluk kurduğu Van Gogh ile tanışmıştır. 1886'dan itibaren Montmartre'da yerleşmiş ve burada geniş bir tanıdık çevre içinde resimlerini yapmıştır. Aristide Briant'ın kabaresine ve Moulin Rouge'a sık sık giderek büyük yankılar uyandıran afişlerini çizmiştir. Yakın çevresinde bulunduğu randevu evleri, sirk hayatı ve çeşitli yarış yerleri, T. L.'in resimlerinde rastlanılan belli başlı konulardır.

TOULOUSE - LAUTREC : "Kont Alphonse de Toulouse - Lautrec yolcu arabasını Nice'e sürerken" adlı tablosu

E. Degas ile P. Gaugin'den de etkilenen T. L., yine de bu etkilerden sıyrılmasını bilmiştir. Çeşitli gazeteler, resimli kitaplar, programlar ve kitap başlıkları için de resim yapmıştır. 1889'da Bağımsız Sanatçılar salonunda, 1893'te Goupil galerisinde resimlerini sergilemiş ve büyük bir başarı kazanmıştır. 1892'de Japon renkli taş basmacılığına başlamış ve bu teknikle yapılan afişlerin sanat dünyası içinde bir yer almasını sağlamıştır. Böylece Fransa'da yeni doğan reklam afişi sanatına E. Degas'nın yetenekli bir takipçisi olan T. L. yeni boyutlar getirmiştir. T. L., hacimleri göstermeyi ve diğer ayrıntıları atak yalınlaştırmalar uğruna feda edince sanatın inandırıcılık gücünün arttığını Japon taş basmacılığından öğrenmiştir. Hacim ve çizim duygusu arasındaki çatışma, T. L.'in afişlerinde biçimlerin atakça basitleştirilmesi, hem çarpıcı hem de zarif görünme şeklinde ortaya çıkmıştır. Hacimleme eksikliği basıklık etkisi yaratmıştır. T. L.'in yaşadığı dönemin birçok sanatçısı, bu metodu kompozisyona yalnızca bir kompozisyon olarak özellik kattığı için benimsemiştir.

TOULOUSE - LAUTREC : "Moulins Sokağı salonunda" adlı tablosu

T. L.'in **Fransa dışında, İsviçre ve** Amerika Birleşik Devletleri'nde de

TOULOUSE - LAUTREC : Toulouse - Lautrec'in "Moulins Sokağı salonunda" adlı başka bir tablosu

birçok tablosu bulunmaktadır. Önemli tablolar Louvre ile Albi müzelerindedir.

TOURÉ [*ture*], **Ahmed Sékou** (doğ. Faranah, Gine 1922), Gineli devlet adamı. Müslüman bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen T., bir *Kur'an* okulunu bitirdikten sonra okuduğu teknik okuldan yemek grevi yaptığı için çıkartıldı. Daha sonra Fransız kolonisi idaresinde çalışırken millî bir lider oldu. 1947'de Afrika Demokratik Topluluğu'nun kurulmasına yardım etti. Gine Demokratik Partisini kurdu ve 1952'de bu partinin başına geçti. 1953'te Gine meclisine seçildi. 1956 - 1958 arasında Fransız Millî Meclisi'ne milletvekili olarak katıldı. 1957'de memleketinde başbakan oldu. 1958'de Fransız idaresinden kurtulabilmek için bir referandumda halkı olumsuz oy kullanmağa çağırdı ve hemen arkasından bağımsızlığını ilân etti. O tarihten beri Gine cumhurbaşkanıdır.

TOURÉ, Ahmed Sékou

Gine'ye tek parti sistemini getirmiş olan T., muhaliflerinin kasım 1970'te Portekiz desteğini alarak Portekiz Ginesi topraklarından Gine'ye girerek kendisini düşürmeyi denemeleri, fakat başarısızlığa uğramaları üzerine, birçok muhalifini ölüme mahkûm etme fırsatını bulmuş ve bunları idam ettirmiştir. Afrika Birliği Teşkilâtı içinde T., söz sahibi ihtilâlci liderler arasında, beyaz azınlığın hüküm sürdüğü Güney Afrika'nın en sert muhaliflerinden biri olarak tanınmaktadır.

TOURNAI [*turne*] (Flamanca adı : **Doornik**), Belçika'da, Hennegau eyaletinde bir şehir. Nüfusu 69 962 (1979)' dir. Schelde bölgesinde yeni bir yerleşme bölgesi ile büyük bir sanayi limanı yapılmıştır. Özellikle halı, tekstil, kâğıt, gıda, çimento ve elektronik sanayii gelişmiştir.

Tarihte T.'den ilk defa *Turris* veya *Civitas Nerviorum* adıyla II. yüzyılda söz edilir. Orta Çağ'da ise *Tornacum* adıyla anılır. 881'de Normanlar tarafından tahrip edilen T., 1477' de Habsburg hanedanının eline geçmiştir. XIV ve XV. yüzyıllarda en önemli sanat merkezlerinden biri olmuştur. II. Dünya Savaşı'ndaki hava saldırılarına kadar T. sanat eserlerinin değerleri bakımından Brugge'den sonra gelen en zengin şehir durumunda idi.

TOURS [*tür*], Fransa'da, Loire nehrinin sol kıyısı ile Cher ırmağının sağ kıyısı arasında, Paris'in 273 km güney-batısında Indre-et-Loire departmanının merkezi. Nüfusu 139 560 (1975)'tır. Üniversitesi, sanat ve arkeoloji müzeleri bulunmaktadır. Kimya ve metal sanayii, makina imalâtı, elektrikli âletler, uçak parçaları, motor ve nakliye araçları fabrikaları vardır. Tekstil ve mobilya endüstrisi çok gelişmiştir.

Bir Kelt boyu olan Turonların ilk olarak yerleştikleri ve ilk defa tarih sahnesine *Altionos* adıyla çıkan T., sonraları Romalılar döneminde *Caesarodunum* adını almıştır. Orta Çağ' ın ilk devrelerinde St. Martin ile T.'lu Grégoire dolayısıyla Hristiyanlık dünyasında büyük önem kazanmıştır. Büyük Karl zamanında özellikle kitap süsleme sanatında adını duyuran T., asıl muhteşem devrini XII ve XIII. yüzyıllarda yaşamıştır. XVI ve XVII. yüzyıllarda da T., Hugenot'lar idaresinde önemli bir ipekçilik merkezi olmuştur. II. Dünya Savaşı' nda birçok binasının yanıp yıkılmasına rağmen XII - XVII. yüzyıllardan kalma birçok tarihî ev bulunmaktadır. Ayrıca yine bu yüzyıllardan günümüze kadar gelebilen çeşitli kiliseleri, saray ve konakları ile müzeleri vardır. Loire nehri üzerindeki taş köprü (uzunluğu 435 m), 1765 - 1779 yılları arasında yapılmıştır.

TOWER OF LONDON (İng. = Londra Kalesi), Londra'nın doğusunda, Thames ırmağının kuzey kıyısında, etrafı surlarla çevrili büyük bir kale. 1078'de Rochester piskoposu Gunduff tarafından yaptırılmıştır. Kalenin duvarlarının büyük bir kısmı XIII. yüzyılda inşa edilmiştir. İngiliz kralları kaleye çeşitli zamanlarda ilâvelerde bulunmuşlardır. Kale, I. James (1603 - 1625) zamanına kadar saray, sonra da hapishane olarak kullanılmıştır. Buraya ilk hapsolunan, binanın White Tower (Ak Kule) adıyla bilinen kısmını yaptıran Durham piskoposu, sonuncusu ise II. Dünya Savaşı'nda 1941'de İskoçya'ya paraşütle inen Alman Nazi liderlerinden Rudolph Hess (b. bk.) idi.

TOWER OF LONDON

İngiliz kraliyet mücevherlerinin muhafaza edildiği ve sergilendiği T. L. bugün müze olarak kullanılmaktadır.

TOWNES [*taunz*], **Charles Hard** (doğ. Greenville 1915), Amerikalı fizikçi. Maser (mikrodalgalı kvantum jeneratörü) üzerinde yaptığı çalışmalarla tanınmıştır. 1964'te, kvantum elektronikleri alanındaki esaslar hakkındaki çalışmaları için Nikolay Basov ve Aleksandr Prohorov ile birlikte Nobel fizik ödülünü kazanmıştır. Bu çalışmaları sayesinde maser - laser ilkesine dayanan osillatör ve amplifikatörler yapımı sağlanabilmiştir. II. Dünya Savaşı sırasında mikrodalgalar spektroskopisi ve radar üzerinde de çalışmıştır.

TOWNES, Charles Hard

TOWNSHEND [*taunşend*], **Sir Charles Vere Ferrars** (Southwark 1861 - Paris 1924), İngiliz generali. Sudan'da ve Güney Afrika'da görev yaptıktan sonra I. Dünya Savaşı sırasında Türk ordularının karşısında bulunmuştur. T.'in komuta ettiği tümenin de içinde bulunduğu İngiliz ordusunun komutanları, Kûtü'l - Amâre'nin alınmasında büyük fayda gördüklerini Londra'ya bildirmişlerdi. 6 ağustos 1915'te Londra'dan gelen harekât izni ile hücuma geçen İngiliz kuvvetleri, T. komutasında Albay (miralay) Nureddin Bey idaresindeki Türk kuvvetleriyle karşılaşmış, Dicle ırmağı boyunca ilerlemiş ve 28 eylül 1915'te Kûtü'l - Amâre'yi alarak Aziziye'ye kadar ilerlemişlerdi. Irak'ta bulunan bu ordunun Bağdad üzerine yürümek işinde ayak diredigini bildiren ve bunu siyasî sebeplere bağlayan T., 24 ekim 1915'te ordunun saldırıya başlamaya hazır olup olmadığını soran kurmay başkanına verdiği cevabını hâtıralarında yazmıştır. Buna göre, ordusunda bulunan Hindistan asıllı Müslüman erlerin dinî duygularına saygı gösterilmiş olmak için telgraflarda, Peygamberin eshabından Selman-ı Farisî'nin türbesinin bulunduğu ve Bağdad'a 32 km uzaklıkta olan Selman Pak adı yerine Hellenistik devreye ait Ktesiphon adının kullanılmasını istemiştir. Bu erlerin Selman-ı Farisî'nin mezarına karşı ateş etmeyi istemediklerini de kaydeden T.'in tümeni 22 kasım 1915'te Selman Pak'a saldırmışsa da, üç gün süren kanlı çarpışmalardan sonra yenilmiş ve Kûtü'l - Amâre'ye geri çekilmiştir.

Kûtü'l - Amâre cephesindeki Osmanlı kuvvetlerinin başına Halil Paşa'nın getirilmesinden sonra burada kuşatılan T.'in tümenini kurtarmak için İngilizler çeşitli hücumlarda bulunmuşlar, ancak bir başarı sağlayamamışlardı. T. komutasındaki tümenin bütün toplarını sağlam bırakması ve bir milyon altın İngiliz lirası verilmesi karşılığında kuşatmadan kurtulmaları şeklinde yapılan teklife Türk dostu olarak tanınan yüzbaşı Aubrey Herbert aracı olmuştur. Ancak, bu teklif reddedilince general T., 147 gün süren kuşatmadan sonra 28 nisan 1916'da elinde bulunan bütün topları tahrip edip teslim olmak zorunda kalmıştır. 481'i subay olmak üzere toplam 13 309 esir, Osmanlı kuvvetlerinin eline geçmiştir.

T., esir olarak İstanbul'da bulunduğu sırada Büyükada'da oturtulmuş, çıkıp gezmesine izin verilmiştir. Kendisi de Türklere karşı iyi ve samimî duygular beslemiştir. Nitekim 12 ekim 1918'de İzzet Paşa'nın sadrazam olacağını öğrenince kendisi ile bir görüşme yapmak istemiştir. Ayrıca 15 ekimde Rauf Orbay'a da bir mektup göndermiştir. 17 ekimde İzzet Paşa, T. ile yaptığı görüşmede barış üzerine düşüncelerini dinlemiştir. 18 ekimde İzzet Paşa hükümeti T.'i serbest bırakıp mütarekede aracılık yapması için Mondros'a gitmesini istemiştir. İzmir valisi olan Rahmi, 18 ve 19 ekimde T.'i Bandırma ve İzmir yolu ile Midilli adasına göndermiştir. 20 ekimde Mondros'a varan T., Osmanlı hükümetinin mütareke teklifini İngiliz donanma makamlarına bildirmiştir. 23 ekimde Yüzbaşı Tevfik aracılığıyla sadrazama bir mektup göndermiş ve iyi bir etki sağlayacağı hususunu bildirmesi üzerine, Rauf Orbay mütareke konusunu görüşecek olan kurula başdelege olarak hükümet tarafından seçilmiştir.

Mondros mütarekesinden sonra İngiltere'ye dönen T., Türklerle olan dostluğunu her fırsatta ortaya koymaktan çekinmemiştir. İstanbul eski merkez kumandanı Cevad'ın Malta'da serbest bırakılması için 23 temmuz 1919'da ilgililere bir yazı yazmış, kendisinden Büyükada'daki mecburî ikameti sırasında gördüğü iyi muameleyi dile getirmiştir.

T., Yunanistan'da Venizelos'un iktidardan düşmesi üzerine Avam Kamarasında 22 aralık 1920'de "Mustafa Kemal'e yaklaşmalı ve Fransızlarla el ele yürümeliyiz" demiştir. Ayrıca 30 mayıs 1922'de yaptığı konuşmada, Türkiye'yi ve Mustafa Kemal'i savunmuştu. Bu konuşmalarında Yunanlıların İzmir ve Trakya'dan çekilmeleri için İngiltere'nin müdahalesini de talep etmişti.

İstiklâl Savaşı yıllarında Türkiye'ye beslediği dostça duyguları göstermek için 12 temmuz 1922'de Londra'dan ayrılmıştır. 14 temmuzda Beyrut'ta Ankara'ya davet edildiğini belirten T., 22 temmuzda Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek üzere Ankara'ya gelmiş ve Keçiören'de Refet Paşa'nın köşkünde misafir edilmiştir. Refet Paşa kendisine çok yakınlık göstermiştir. Bu arada İngiltere hükümeti, T.'in bu seyahatinden haberli olmadığını ilân etmiştir. Hükümetinin bu olumsuz tutumuna rağmen T., gerek Refet Paşa ile gerek Kâzım Özalp Paşa ile yaptığı görüşmelerde, faydalı olmak ve neler yapabileceğini öğrenmek istediğini belirtmiştir. İngiliz görüşlerinin

Türkiye lehine çevrilmesinin iyi olacağı kendisine anlatılan T., daha sonra Konya'ya geçmiş ve 24 temmuz 1922'de Mustafa Kemal Paşa ile orada görüşmüştür. Konya üzerinden İngiltere'ye dönen T., İngiltere hükümetinin karşı çıkmasına rağmen yaptığı bu seyahati haklı sebeplere dayanarak savunmuş ve savaşın bütün Avrupa'ya sıçramadan bitirilmesini istediğini söylemiştir. T.'in 1915 - 1919 arasındaki savaş hâtıralarını yazdığı kitabı İstanbul'da Tarih-i Askerî Encümeni'nce Türkçeye çevrilmiş ve 1921'de yayınlanmıştır.

TOWNSVILLE [*taunzvil*], Avustralya'da, Queensland bölümünde, Mercan Denizi kıyısında bir şehir ve liman. Nüfusu 79 500 (1974)'dür. Çevresinde bakır üretilir.

T., 1864'te İngiliz denizcisi Robert Towns tarafından kurulmuştur.

TOY, Türk kavimlerinde evlenme töreninde yemek ve eğlence için yapılan toplantı. *Dede Korkut Hikâyeleri*'nde yer alan T.'larda düğün sahibi, çağırdığı beylerin ve konukların kendi değerlerine uygun biçimde izzet ve ikram görmesini sağlardı. Beylerin buradaki değerini ortaya koyan unsurlar arasında çeşitli silâhları kullanmaktaki mahareti, konukseverliği, düşkün ve yoksullara yardımseverliği gibi özellikler sayılabilir. T.'larda değerine lâyık bir şekilde itibar görmemiş olan bir beyin, bu özelliklerden bir eksikliği bulunduğu düşünülürdü. *Dede Korkut Hikâyeleri*'nde Bayındır Han'ın verdiği T.'da Dirse Han, oğlu ve kızı olmadığı için kara çadıra oturtulmuş, önüne kara koyun yahnisi getirilmiştir. Bu, Dirse Han'ın itibarına gölge düşüren bir davranış olarak kabul edilmiştir. T. sırasında beyler ve konuklar kendi durum ve değerlerine göre sıralanarak otururlardı. Hiç kimse kendisinden daha önemli, değerli ve saygıdeğer bir başkasının yerine geçemezdi. Böyle bir düşünce ve davranış, görgüsüzlük ve kabalık olarak kabul edildiğinden bunu yapana o topluluk içinde kötü gözle bakılırdı.

T.'larda çeşitli yarışmalar düzenlenir, kazananlara mükâfatlar verilirdi. Yazıcızade, *Tevârîh-i âl-i Selçuk* adlı eserinde, T. sırasında Selçuklu hükümdarının Oğuz beylerini etrafına dizdiğini, onlara çeşitli görevler ve mükâfatlar dağıttığını bildirmektedir. Bu eserde, derece ve makam işareti olarak, beylere "kuşak", "lâl düğmeli Nevruzî börk", "sorguç", "altınlı cübbe", "kılıç" ve başka silâhlar, "Türk ve Arap atları", "ata takılan süsler" ve "at koşumları" gibi hediyelerin verildiği de anlatılmaktadır.

T. sırasında kahramanlara *tolu* (kadeh) da ikram edilirdi. Bu törende türkü söylenip oyunlar oynanırdı. Ozanların ve kopuzcuların kahramanlara destan söyledikleri, boru, davul ve zurnaların çalındığı da bilinmektedir.

T. sonunda konuklar dağılmadan önce, boy veya oba beyinin gelenlere ve yoksullara kendi çadırındaki bütün eşyasını yağmalatması da T. gelenekleri arasında idi. Bk. HAN-I YAĞMA, ÜLÜŞ. (N. Gözaydın)

TOYAMA, Japonya'da, Honşu (Honshu) adasında, Tokyo'nun 200 km kuzey-batısında bir şehir. Nüfusu 294 000 (1978)'dir. Eski bir şatosu vardır. Üniversite şehri olan T.'da ecza sanayii gelişmiştir. Bundan başka, pamuk dokuma, sunî iplik, kâğıt ve çelik fabrikaları vardır. Büyük liman kuruluşlarının yapımına başlanmıştır.

TOYDEMİR, Cemil Cahit (İstanbul 1883 - 1956), orgeneral. 1902'de Harp Okulunu teğmen rütbesiyle bitiren T., aralık 1902 - nisan 1909'da Beyrut'taki 9. nişancı taburu 4. bölükte, sonra Hicaz demir yolu hat komiserliğinde görevlendirildi. Bazı bölük komutanlıklarının ardından nisan 1914'te Sivas 3. Numune Taburu komutanlığına, şubat 1915'te 53. alay komutanlığına atandı. Mart 1916'dan ağustos 1918'e kadar 33. tümen komutanlığına vekâlet etti. Bu tarihten sonra 4. Kafkas tümeni komutanlığına getirildi.

18 ocak 1932 tarihine kadar, sırasıyla 5. Kafkas tümeninde, 10. tümende, 41 ve 11. tümenlerde komutanlık yaptı. 18 ocak 1932'de Millî Savunma Bakanlığı kara müsteşarlığına, 1 ocak 1933'te 5. kolordu komutanlığına atanan T., 17 aralık 1943 tarihine kadar sırasıyla Askerî Yargıtayda, Jandarma Genel Komutanlığında (komutan olarak) görevlendirildi.

17 aralık 1943'ten emekliye ayrıldığı 15 haziran 1946 tarihine kadar geçen 1 Ordu komutanlığındaki etkinlikleri Silâhlı Kuvvetlerde ve ülkede, disiplin sağlama bakımından geniş yankılar yapmıştır.

Beyrut ve Yemen'deki başarılarından dolayı üsteğmenliği atlamak suretiyle 15 haziran 1909'da yüzbaşılığa yükseltilen T., binbaşı ve yarbay rütbesinde normal sürelerini doldurduktan sonra, 12 eylül 1921'de albay, 30 ağustos 1922'de tümgeneral, 1933'te korgeneral, 1942'de orgeneral olmuştur.

T., 1911 - 1912 Osmanlı - İtalyan, 1912 - 1913 Balkan ve I. Dünya harplerine, Kurtuluş Savaşı'na katılarak Harp Madalyası, Gümüş Liyakat ve İmtiyaz madalyaları ile İstiklâl Madalyası almıştır. (C. Akçakayalıoğlu)

TOYGA, Türk mutfağının eskiden beri bilinen bir çorbası. *Toyka, tovga* veya *tovka* adlarıyla da tanınmış olan T.'nın hazırlanması bölgelere göre az çok değişiklik gösterir. Genellikle şöyle yapılır : Et suyunda pişirilen buğday veya pirincin içine ufalanmış et parçacıkları, tere yağı, süzme yoğurt katılır ve kaynayıncaya kadar karıştırılır. Piştikten sonra üzerine kuru nane ve kızdırılmış tere yağı dökülerek servis yapılır. Bazan tarhana çorbasının içine börülce ve et konulmak suretiyle de hazırlanır.

TOYGARLAR : bk. TARLA KUŞLARI.

TOYNBEE [*toinbi*], **Arnold Joseph** (Londra 14.4.1889 - York 22.10.1975), İngiliz kültür tarihçisi ve düşünürü. 1919 - 1924 yılları arasında Londra'da Bizans tarihi, 1925 - 1926'da milletlerarası tarih profesörlüğü yapmıştır. Aynı yıl "Survey of International Affairs" adlı yıllığı yayınlayan Chatham House'da araştırmalar müdürlüğüne atanmıştır. Her iki dünya savaşında dışişlerinde görev yapmış, 1919 ve 1946 yıllarında Paris'teki görüşmelerde İngiltere heyetinde yer almıştır. H. Bergson'un etkisi altında kalarak 1921'den itibaren, insanlığın kültürel gelişmesi üzerinde durmuş ve *A study of history* [12 cilt, 1934 - 1954] adlı eserini yazmıştır. T., 21 türe ayırdığı kültürlerin tarihinin sistematik olarak gelişmediğini, buna karşılık doğuşta, gelişmede, çöküntü ve dağılmada tekrar tekrar oluşan tipik şekillerin bulunduğunu göstermiştir. T. ayrıca Hristiyanlığın kültür tarihi üzerine etkisi ile aktüel tarihî sorunlar üzerinde de durmuştur. Eserleri : *The western question in Greece and Turkey* (Yunanistan ve Türkiye'de batı sorunu [1922]; *Christianity and civilisation* (Hristiyanlık ve medeniyet) [1940]; *Civilisation on Trial* (Sınav geçiren medeniyet) [1948]; *The world and the west* (Dünya ve batı) [1953]; *An historian's approach to religion* (Bir tarihçinin dine yaklaşımı) [1956]; *Between Oxus and Jumna* (Amuderya ve Cumna arasında) [1961].

TOYOHAŞİ (İng. Toyohashi; eski adı : Yoşida, İng. Yoshida), Japonya'da, Honşu (Honshu) adasında, Mikawa körfezinin iç bölümünde bir şehir. Nüfusu 292 000 (1978)'dir.

Nagoya'ya kadar uzanan tekstil bölgesinin merkezidir. Büyük tekstil (ipek, pamuk) fabrikaları vardır. Mikawa körfezi büyük bir liman haline getirilmiştir.

TOYONAKA, Japonya'da, Honşu (Honshu) adasında, Osaka şehrinin yeni bölümü. Nüfusu 376 000 (1974)'dir.

TOYOTA, Japonya'da, Honşu (Honshu) adasında, Nagoya'nın doğusunda bir şehir. Nüfusu 391 000 (1978)'dir. Otomobil motoru fabrikaları vardır.

TOZANLI ÇAYI : bk. YEŞİLIRMAK.

TÖKİŞ veya **TÖKÜŞ :** bk. TEKİŞ.

TÖLÖS GÖLÜ veya **ALTIN GÖL,** Altay dağlarının kuzey - doğusunda bir göl. Yüzölçümü 230 km², denizden yüksekliği 436 m dir. En derin yeri 325 m dir. T. G.'ne 70'ten çok akarsu karışır. Biya ırmağı bu gölden çıkar. Bk. BİYA.

TÖLÖS'LER : bk. TELENGİT'LER.

TÖMÖRKÉNY [*tömörkēñ*], **István** (Cegléd 1866 - Szeged 1917), Macar yazarı, etnografya ve arkeoloji uzmanı. Szeged müzesinde müdür olarak çalıştı. Küçük hikâyeleriyle büyük bir ün aldı. Sağlam bir gözlem kabiliyetine sahip olan T., hikâyelerinde Szeged çevresi köylülerinin hayatını gerçekçi bir görüşle tasvir etti. Belli başlı eserleri : *Jegenyék alatt* (Kavaklar altında) [1897]; *Gerendás szobákból* (Kalas tavanlı odalardan) [1904]; *Homokos világ* (Kumlu dünya) [1910].

TÖRÖK, Bálint (XVI. yüzyıl), Belgrad banı. Kral Mátyás (Corvinus) döneminde ün kazanan T. soyundan gelen Bálint, Belgrad'ı terk ettiği için mülkleri müsadere edilmiştir. 1527'de I. Ferdinand'a iltihak etmişse de, daha sonra kral János'un tarafına geçmiştir. János, T.'e Hunyad kalesi ile Debrecen şehrini vermiştir. Bu tarihten sonra kral János'un ordusunda komutan olarak görev almış, özellikle 1541'de Budin (Mac. Buda)'in savunmasında yararlık göstermiştir. Daha sonra Türkler tarafından esir alınmıştır. T., İstanbul'da esir olarak bulunduğu sırada Yedikule'de ölmüştür.

TÖRÖKSZENTMIKLÓS [*töröksentmiklōş*], Doğu Macaristan'da, Szolnok idare bölümü (megye)'nde, Szolnok şehrinin doğusunda bir şehir. Nüfusu 24 000 (1970)'dir. Gıda maddeleri, tarım âlet ve makinaları fabrikaları vardır.

TÖVBE veya **TEVBE** (Ar. = geri dönmek), işlenmiş bir suç, günah veya kusurun bir daha işlenmeyeceğine dair verilen karar. Bu kelime ve türevleri *Kur'an* ve hadislerde sık sık geçer. Ayrıca *Kur'an*'ın IX. suresinin adı T. suresidir. Bu sureye Berâe de denir. Bu sure, adını 104. ayetinden alır : "*kullarından tövbeyi kabul eden... Allah'tır. Ve Allah, çok affedici çok merhamet edicidir.*" Allah'ın güzel isimleri (esmâ-yı hüsnâ)'nden biri de *Tevvâb* (T.'leri kabul edici)'dır.

T. işlemi, kişinin, hatasını kabul edip Allah'tan bağışlanması dileğinde olması bilincine varmasıdır, manevî rahatlık sağlar.

Mezopotamya dinlerinde genellikle âyinlerde yapılan, kabahatlardan dolayı ilâhî gazabı önlemek için itiraflar pek sıktı. Bu itiraflara yatıştırıcı nitelikte âyin hareketleri de eklenirdi. Eski Mısır'ın "Ölüler Kitabı", Osiris ve diğer 42 tanrıya, ölü tarafından yapılan "ölümsüz itiraflar"dan oluşur. İnka dininde söz ve davranış günahları rahibe itiraf edilir, o da ceza düzenlerdi (oruç, dua, suya girmek gibi). Buddhizmde Sangha (rahip cemiyeti)'ya girebilmek için adayın suçunu herkesin önünde açıkça itirafı gerekmekte idi. Yahudi dininde Mezmurlarda pek sık görüldüğü gibi, Tanrı'ya itiraflar, T.'ler yapılırdı. Bu dinde Yeni Yıl (Reş ha - Şana) günü, on günlük bir T. dönemi getirir. Bu dönem, Kefaret Günü (Yom Kippur veya Yom ha - Kippurim) ile son bulur. Yahudiler bir gün boyunca süren sinagog âyininde günahlarını hem tek başlarına, hem de cemaat halinde itirafla T. ederler. Bütün gün bir T. belirtisi olarak oruçlu geçirilir.

Hristiyan dininde itiraf, İsa'nın havarilere günahları affetmek yetkisi vermesinin tabiî sonucu olarak görülür (Yuhanna, 20 : 22 vd.). İlk kilisede genel itiraf yapılmakta ve papazın ceza belirlemesi, sistemin bir parçası olmakta idi. Batı kilisesinde Papa I. Leo tarafından genel itiraf yasaklandı ve böylece özel itiraf âdeti başlatıldı. Doğu ve Batı kiliselerinde bu değişiklik, VII. yüzyıldan itibaren, ceza vermede papaza kaynak teşkil eden Kilise Ceza Kitaplarında gösterildi. Roma Katolik kilisesinde itiraf, Şükran Âyini (Ekmek - şarap âyini : Evharistiya) öncesi gereklidir ve yılda en az bir defa yapılmalıdır. Kiliselerde özel itiraf hücreleri bulunur. İtiraflar ancak papaz veya piskopos tarafından dikkatle dinlenilir ve affedilir. İtirafta bulunana söylediklerinin gizli kalacağı hatırlatılır ve "itirafın mührü"nü kırma için en şiddetli cezalar tayin edilir. Anglikan kilisesinde itiraf hatırlatılır, fakat emredilmez. Doğu Ortodoks kilisesinde papaza özel itiraf muntazaman tayin edilir. Ancak Protestan kiliseleri bunu kabul etmezler.

İslâm dininin Allah ile kul arasına aracı sokmamak prensipi, T. konusunda da kendini belli eder. Günahları affetmek, T.'leri kabul etmek Allah'a mahsustur. Hristiyanlık Âdem'in yasak meyve meselesini aslî suç olarak vaftizle, günahları papazın affetmesi ve cezalandırmasıyla çözümlerken, İslâmiyet, suçların aynîliğini, kimsenin başkasının suçu ile suçlanamayacağını (İsrâ, 15), Hz. Âdem'in T. ettiğini ve Allah'ın kabul ettiğini (Tâhâ, 122), diğer peygamberlerin de T. ettiklerini, Hz. Musa'nın Allah'ı görmek istemesi üzerine sonunda bunun dünyada imkânsız olduğunu anlamasındaki T.'si gibi (A'raf suresi), onların yiyip içtiklerini, çünkü insan olduklarını (Mâide, 75), İsa'nın da kul ve elçi olduğunu (İsrâ, 17; Kehf, 18; Mâide, 5), ancak, Allah'ın T.'leri kabul edip günahları affettiğini (Bakara, 54, 187) getirmiştir.

Tasavvufta T., ruhanî olgunluk için ilk adım ve eski hayatına dönüş, yeni bir şahsiyete giriş olarak kabul edilir. (G. Tümer)

TÖZ, eski Türklerin, bu arada Orta Asya halklarından pek çoğunun saygı duydukları kutsal sembole verilen ad.

T., Türkçede "kök, menşe, esas, mebde" anlamına gelmektedir. Bu anlamda Türkler, kendilerinin türemiş oldukları hayvanı T. sayıyorlardı. T.'ler, insan veya hayvan biçimli küçük heykelcikler (idol)'di. Boy mensuplarının saygı gösterdikleri bu heykelcikler, o boyun, o soyun veya herhangi bir aile ocağının koruyucusu olurdu. Kavmin atası sayılan ve hemen her yörede yaklaşık aynı cinsten hayvanlar, at, geyik, dağ keçisi, boğa, kaplan, kurt ve yırtıcı kuşlardı. Belirli zamanlarda yapılan dinî törenlerde bu putlara yemek verilir, türlü armağanlar sunulurdu. Küçük birer heykel şeklindeki T.'ler, ahşaptan, taştan, kemikten

TÖZ : Pazırık kurganında bulunmuş olan at başına takılmak üzere hazırlanmış bir töz

metalden, hatta çamurdan yapılıyordu. T.'e Moğollar *ongon*, Buryatlar ise *utha* adını veriyorlardı. Çeşitli adlarla anılan bu nesneler, Asya'nın değişik yöre ve kavimlerinde, gelişmiş dinlerden önceki devirde önemli yer tutan kavramlardı.

Çin kaynaklarında, Hunların, altın idollere taptıkları kaydedilmektedir. Gerçekten de, Altay Dağlarında bulunan Hun çağına ait (M. Ö. VI - IV. yüzyıllar) kurganlarda kurt tasvirleri bulunmuştur. Bu dönemde, artık totem niteliğini kaybeden T.'ler, kutsal bir tılsım yahut da bir arma olarak kullanılmış olmalıdır. Pazırık döneminden beri Altay yöresinde varlığı bilinen, bugünkü Türk göçebelerinin *tös* dedikleri, keçeden yapılmış hayvan ve bazen de insan şeklinde kuklalar kullanılmıştır.

TÖZ : Uygur duvar resimlerinde kurt başlı töz

Yine Çin kaynaklarına göre, Göktürk çağında (M. S. VII - VIII. yüzyıllar) birtakım *tanrı tasvirleri*'nin kullanıldığı bilinmektedir. Bu çağda T.'ler, bir totemden çok, kutsal bir sembol haline gelmiştir.

Moğol tarihçisi Reşidüddin, Oğuz boylarının sembolü olan kuşlara *ongon* adını vermiş, bu ad günümüze kadar, çeşitli bölgelerde bu biçimiyle gelmiştir. Erken çağlarda, kutsal sayılan, boyun koruyucusu olarak kabul edilen kuşlar, zamanla bir kült halinde yaşamış ve bir arma görünümünde Oğuzlara kadar ulaşmıştır. Oğuz boylarından Kayıların T. kuşu sungur, Bayatlarınki baykuş, Döğerlerinki kızıl şahin idi. Bunlar gibi her boyun ayrı bir kuş T.'ü vardı. Daha çok yırtıcı kuşlardan seçilmiş olan Türk T.'leri çok çeşitlidir.

T.'ler, Anadolu Selçuklu sanatının ikonografisinde zengin bir figür repertuvarı halinde karşımıza çıkar. Selçuklularda şahin, çift ve tek başlı kartallar bir saltanat alâmeti olarak kullanılmıştır. Selçuklu çinilerinde görülen "es - Sultan" yazısı kartal motiflerinin tam göğüs kısmında açıkça okunmaktadır.

Osmanlı sultanlarının imza - arması sayılan *tuğra*'nın da, şekil olarak, *toğan* veya *tuğrul* adlı bir kuştan geliştiğini ileri sürenler vardır. Türk toplulukları arasında, İslâmiyetin yayılmasıyla putperest eğilimler yavaş yavaş ortadan kalkmış, ancak eski inançlar büsbütün yok olmayarak, zamanımıza kadar sürmüştür. (S. Mülayim)

TRABLUS veya TRABULUS, Libya Arap Halk Sosyalist Cemahiriyesi'nin 10 eyaletinden biri. Libya nüfusunun yaklaşık üçte biri (1 000 000 kişi) ülkenin kuzey-batısındaki bu eyalette yaşar. Ekonomik ve kültürel yönlerden gelişmiş olan bölge, Avrupalılar tarafından Tripolitania diye adlandırılır. Osmanlı İmparatorluğu zamanında, daha geniş planlı Trablusgarp vilâyetinin sancağı idi.

Tabiat şartları, doğudan batıya doğru genişleyen ve bir üçgen şeklinde olan kıyı ovasıyla hemen gerisindeki plato bölümünde tarıma elverişlidir; ortalama sıcaklık dereceleri kışın kıyıda 12°C ile içeride 10°C (bazen 0°C olabilir) ve yazın 27° ile 29°C arasında değişir ve yıllık yağış ortalaması 300 - 350 mm dir. Bu şartlar altında, kıyı kuşağındaki vahalarda tahıl, sebze, turunçgiller, zeytin, incir, hurma, badem ve tütün yetişir. İçeriye doğru 20 - 30 km kadar genişleyen tarım alanlarının ötesinde, Cefara ovasındaki steplerde koyun ve keçi beslenir, esparto çayırı (Stipa tenacissima) veya yerli adıyla "halfa" otu toplanır ve civarda gelişmiş olan deri işlerinde, halıcılık ve hasırcılık gibi endüstri dallarında ham madde olarak kullanılır. Bunun gerisinde ortalama 600 m yükseklikteki plato sahası (Cebel Nafusa, Garyan tepesi 968 m) vadilerle parçalanmış ve kuzey eteklerinde birçok kaynaklar sıralanmıştır; burada hayvancılıkla ekim işleri bir arada yürütülür. Daha güneyde, kuraklığa dayanıklı seyrek bitkilerin bulunduğu sahada ise göçebe hayvancılık yapılır; koyun, keçi ve deve otlatılır.

Kıyı boylarındaki tuzlu göllerden buharlaştırma yöntemiyle tuz elde edilir; kumulların hareketi, üzerlerinde servi ve çam gibi ağaçlarla çalılar yetiştirilmek suretiyle önlenir. Kıyı açıklarında sünger avcılığı ve balıkçılık yapılır. 1958'de petrolün bulunarak 1960'lı yıllarda bol miktarda elde edilmeye başlanmasından sonra, bütün ülkede olduğu gibi, T. bölgesinde de iş hayatında canlılık artmıştır.

Nüfus çoğunlukla kıyı kuşağında ve özellikle, merkez olan T. çevresinde toplanmıştır. Libya'ya göçerek yerleşen İtalyanların çoğu T. bölgesinde yaşamaktadırlar. Bunların zeytin, turunçgil ve başka ürünleri yetiştirmede uyguladıkları modern teknik sayesinde tarımda gelişme olmuş ve bununla ilgili bazı sanayi kolları kurulmuştur.

Başlangıçta bir Fenike kolonisi olan T., Eski Çağda, önce Kartacalıların, sonra Romalıların yönetimine geçmiş ve M. Ö. I. yüzyılda Afrika eyaletinin bir parçası olmuştur. M. S. V. yüzyılda Vandalların, VI. yüzyılda Bizanslıların istilâsına uğramış ve VII. yüzyılda Müslüman Arapların eline geçmiştir. 1510'da İspanyollar tarafından zapt edilmiş ve 1530'da Malta şövalyelerine bırakılmıştır. 1551'de Turgut Reis tarafından fethedilerek bir Osmanlı eyaleti haline getirilmiştir. Fakat 1912'de İtalyanlar tarafından işgal edilerek bir sömürge olmuş ve II. Dünya Savaşı'nı izleyen kısa bir süre İngiliz ve Fransız yönetiminde bulunduktan sonra, 1951'de bağımsız Libya Krallığının ve 1969 askerî darbesi ile de Libya Arap Halk Sosyalist Cemahiriyesi'nin bir parçası olmuştur. Bk. LİBYA. (C. R. Gürsoy)

TRABLUSGARP (Ar. Tarabulus), Libya'nın iki merkezinden biri (diğeri Bingazi; yeni merkez, El - Beyda'da kuruluş halindedir) ve en büyük limanı; nüfusu 600 000 (1980)'den fazladır. Kuzey Afrika kıyısında, Akdeniz'e doğru sokulan bir çıkıntı üzerinde kurulmuştur. Başlangıçta Trablus veya Avrupalıların deyişiyle Tripoli (= Üç şehir) adı, Fenike - Kartaca kökenli Sabrata, Oea ve Leptis şehirlerinin yer aldığı bütün saha için kullanılıyordu ve Bizans devrinde yalnız Oea şehrini ifade ediyordu. Fakat Arapların eline ge-

TRABLUSGARP : Şehirden bir görünüş

TRABLUSGARP : Mehmed Paşa Camiinin giriş kapısı ve Türk çarşısı

çince, Suriye'deki (bugün Lübnan'daki) Trablus ile karıştırılmaması için Tarabulus al - Garb veya Atrabulus diye adlandırılmıştır.

Şehrin kuruluşunu hazırlayan başlıca coğrafî âmiller şöylece özetlenebilir :

1. 50 km² den geniş, verimli bir kıyı vahasının bulunması;

2. Akdeniz'e doğru uzanan kayalık bir çıkıntı ve adacıklar dizisi ile kuzey-batı rüzgârlarına karşı kolayca korunma imkânı bulunan ve bu kıyılarda nadir olarak görülen, yeterince derin (9 m den fazla) tabiî bir limanı olması;

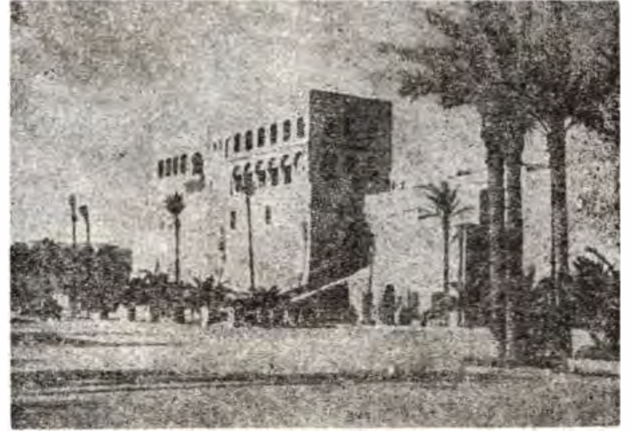
3. Merkezî Afrika ve Sudan'dan gelen, önemli kara yollarının bitiminde bulunması (bk. TRABLUS).

T. vahası çok verimli ve güzeldir; şehrin doğusunda uzanır. Buna karşılık batıda, kenar mahallelerden sonra hemen çöl başlar. Yazlar sıcak, bazen dayanılmayacak kadar nemli gecerse de, gece sıcaklıklarının 0°C gibi aşağı değerlere düştüğü de olur. Kışlar rüzgârlıdır, fakat baharda, "gibli" denilen kısa süreli (bir veya iki günlük) sıcak kum fırtınaları görülür.

Başlangıçta şehir, özellikle göçebe insanların saldırılarına karşı korunmak için V. yüzyılda surlarla çevrilmiş ve bunlardan Vandal istilâsında yıkılanlar Bizanslılar tarafından onarılmıştır. Zamanla harap olmalarına ve kısmen de İtalyan işgalinde yıkılmalarına rağmen, Bizans surlarının izlerine hâlâ rastlanmaktadır. Denize bakan yönde duvar yoktu; işte bu açık kıyıdan sokulmak suretiyle Araplar şehri ele geçirmişlerdir.

Denizden bakılınca, şehrin pitoresk bir görünümü vardır; XVI. yüzyılın 1. yarısında yapılmış olan, eski İspanyol kalesi hemen göze çarpar. Limanı meydana getiren küçük körfezin bütün kıyısı boyunca bir duvar ile hurma ağaçlarının süslediği geniş bir bulvar uzanır ve güzel bahçeler içinde açık renkli birçok evler sıralanır. Eski şehir pazarları, Arap kahvehaneleri ve bazılarının üzerleri tamamiyle örtülmüş olan dar yollarıyla, yeni şehirden kolaylıkla tefrik edilebilir. Belirli yollarda özel ticaret ve iş yerleri göze çarpar; söz gelişi, pirinççiler sokağı, tas, tabak, lamba ve süs eşyası gibi pirinç ve bakır işleriyle ün kazanmıştır. Gümüş işlerinin yapıldığı yerler de vardır. Boyacı, ayakkabıcı ve terzilerin bulunduğu sokaklarda birçok camilere rastlanır. Bunlardan en büyüğü Gürcü Camii ve en ünlüsü de 1738'de yapılmış, sekizgen minareli Karamanlı veya Ahmed Paşa Camiidir. Liman yakınında, tamamiyle beyaz mermerden yapılmış ve güzel kabartma ve oymalarla süslenmiş Marcus Aurelius zafer takı, Roma devrinden kalmadır (M. S. 163). Türk mahallesinde bulunan birçok camilerin minare ve kubbelerinin siluetleri, düz damlı beyaz binalar üzerinde yükselir gibi görünür.

Yeni mahalleler eski şehrin güney-batısına doğru, daha geniş planlı olarak kurulmuşlardır; bunların arasında güzel bahçeli evlerden ibaret ikamet sahaları da vardır. Yeni şeh-

TRABLUSGARP : Tarihî kale

TRABLUSGARP : Karamanlı veya Ahmed Paşa Camii

TRABLUSGARP : Rabbi Nesim evinin avlusu

rin ortasında bir Katolik kilisesi ve kenarında bir İngiliz kilisesi vardır. Caddelerden çoğuna Libyalıların adları verilmiştir; ancak bir tanesinin (deniz boyunda uzanan ve önceleri Lungomare Conte Volpi diye anılan bulvarın) adı, Libya'nın bağımsızlığa kavuştuğu sıralarda Birleşmiş Milletler temsilcisi olarak T.'ta bulunan, Hollandalı diplomat Adrian Pelt'in adı ile değiştirilmiştir. Şehrin resmî binalarından çoğu, tiyatrolar ve oteller hep bu cadde üzerinde sıralanmışlardır.

T. aynı zamanda önemli bir ulaşım merkezidir. Tunus sınırından Mısır sınırına kadar uzanan kıyı yolu, 960 km doğudaki merkez Bingazi ile bağlantı sağlar. Bir başka ana yol Aziziye ve Garyan üzerinden içeriye doğru uzanır. 70 km kadar batıda ve doğuda bulunan, Zuara ve Homs gibi şehirlere uzanan demir yolları da vardır. 34 km güneydeki hava alanı, önemli hava yollarının uğrak yeridir.

T. limanı ülkenin dış ticaretinde en büyük rolü oynar; halfa otu, balık, fıstık, zeytin yağı, deri ve özellikle turunçgiller olmak üzere taze meyve sevk edilir ve şekerle diğer gıda maddeleri, elbise, otomobil ve tarım ve diğer makineler ithal edilir. (C. R. Gürsoy)

TRABLUSGARP SAVAŞI (1911 - 1912), Osmanlı devletine bağlı bir ülke olan Trablusgarp iline İtalyanların saldırısı sonucu meydana gelen savaş. Bugün Libya Arap Halk Sosyalist Cemahiriyesi olarak adlandırılan devletin topraklarını oluşturan Trablusgarp ili, uzun yıllardan beri İtalya'nın göz diktiği ve uygun bir fırsatta hemen ele geçirmek istediği bir ülke idi. İtalya, bu amaçla, uzun süreli diplomatik girişim ve yatırımlarda bulunmuş, bu arada 1887'de İngiltere, Avusturya - Macaristan ve Almanya ile; 1891'de yine Almanya ve Avusturya ile; 1902'de tekrar Avusturya ve Fransa ile; 1904'te ikinci defa olmak üzere İngiltere ile ve son olarak 1909'da Rusya ile antlaşmalar yapmayı başarmıştı. Bunun sonucu olarak da İtalya, adı geçen devletlerin Bosna - Hersek, Fas, Tunus, Mısır ve Boğazlar sorunları ile ilgili amaçlarına yönelik hareket hürriyetlerini tanıma karşılığında, Trablusgarp ve Bingazi üzerinde yoğunlaşan çıkarlarının gerçekleştirilmesi için kendi hareket hürriyetini sağlamıştı. Buna karşılık, T. S.'nın patlak verdiği 1911 yılı ve öncesi dönemde, Osmanlı İmparatorluğunun iç ve dış siyasî durumu çok bozuktu ve Osmanlı yönetimi, bazı hükümetler hariç, Trablusgarb'a yönelik İtalyan tehdidinden habersiz görünüyordu. Bu sebeple, Trablusgarp ilinin savunmasından sorumlu askerî kuvvet çok zayıf bir durума düşmüştü. Ayrıca, Yemen, Makedonya ve Arnavutluk gibi diğer bölgelerde ayaklanmaların ve kanlı çarpışmaların sürüp gitmesi yüzünden de Osmanlı ordusu, bütün ülkeye serpiştirilmişti. Dolayısıyla, Trablusgarp ilinin takviyesi bir bakıma mümkün değildi.

Bu durumdan yararlanan İtalya, 26 eylül 1911'de Osmanlı devletine ültimatom nitelikli bir nota vermiş ve özetle "... yıllardan beri Trablusgarp ve Bingazi'de süregelen karışıklıklara son verilerek, buraların da, Kuzey Afrika'nın öteki kesimleri gibi, ilerlemesinin sağlanması ve uygarlığın gerektirdiği bu durumun gerçekleştirilmesi için, İtalya'ya yakınlığı dolayısıyla bu toprakların İtalya bakımından birinci derecede hayatî değer taşıdığını, Osmanlı devletinin Trablusgarp ve Bingazi'de İtalya'nın ekonomik girişimlerine engel olduğunu, buradaki İtalyan resmî görevlilerine kötü muamele yapılması yolunda yerli halkın Türk resmî makamlarınca kışkırtıldığını, böylece, İtalya ve öteki devlet azınlıklarının tehlike içinde olduğunu..." ileri sürmüş; daha birçok sebeplere dayanılarak "bu durumlardan ötürü, hem İtalyan çıkarlarını, hem de İtalya'nın saygınlık ve onurunu korumak için Trablusgarp ve Bingazi'nin işgal altına alınmasına karar verildiğini, 24 saat içinde kesin bir cevap verilmediği takdirde, işgal için harekete geçileceğini" bildirmiştir. Bu ültimatomu izleyen kısa bir süre içinde, savaş durumuna geçirilmiş olan İtalyan donanması, 30 000 kişilik ilk çıkarma kademesi ile Trablusgarp kıyılarına yanaşmış ve 30 eylül 1911'den başlayarak, sırası ile Tobruk, Trablus, Derne, Homs, Bingazi şehirlerini acımasızca bombalamaya başlamıştır. Bu saldırıya, kıyı istihkâmlarındaki topçu tarafından ateşle karşılık verilmiş ise de, top sayısının azlığı, bunların menzil ve çaplarının yetersizliği sebebiyle, İtalyanlara karşı etkili bir savunma yapılamamıştır. İtalyan donanmasının sürekli ve yoğun bombardımanı karşısında kıyı şehirlerinde artık barınma ve savunma imkânı bulunmayan asker, yerli gönüllüler ve halk, 4 ekim 1911'de iç bölgelere çekilmek zorunda kalmıştır. Ancak bundan sonradır ki, İtalyan istilâ kuvveti, harap olmuş şehirlere küçük birlikler halinde ve ürküntü içinde çıkarılmış, bir direnişle karşılaşılmaması üzerine de, bu çıkarmalar sürdürülmüştür. Böylece, 4 ekim 1911'de Tobruk, 5 ekimde Trablus, 18 ekimde Derne, 20 ekimde Bingazi ve 21 ekimde de Homs işgal edilmiştir.

Bu savaş sırasında, İtalyan istilâ kuvvetleri ile Osmanlı direniş birlikleri arasında, insan ve ateş gücü ile askerî hareket kabiliyeti bakımından büyük bir fark vardı ve kuvvet denge durumu, Osmanlı birliklerinin tam anlamıyla aleyhine idi. Bu kuvvetlerin takviyesi, pek de söz konusu olamazdı. Çünkü Mısır İngilizlerin, Tunus ise Fransızların işgali altında olduğundan, Trablusgarp ilinin Osmanlı İmparatorluğuna bağlı diğer ülkelerle karadan bağlantısı kesikti. Akdeniz'de ise, İtalyan donanması üstün durumda bulunuyordu. Bunun sonucu olarak, İtalyan kaynaklarına göre, ilk aşamada Trablusgarb'a çıkarılan İtalyan kuvvetinin 30 000 insan, 6 000 hay-

van, 103 top (ağır top ve sahra topu), 800 kamyon ve 4 uçaktan oluşmasına karşılık, Osmanlı savunma kuvveti, yaklaşık 4 000 mevcutlu bir tümenden ibaret bulunuyordu. Harekât ilerledikçe, kuvvetler arasındaki bu nispetsizlik daha da artmış, nitekim Türk tarafında, ana yurttan ayrılıp harekât alanındaki birliklere gizlice katılan gönüllü Türk subaylarına ve bölgede toplanan 15 000 kadar mücahide karşılık, 13 kasım 1911'e kadar İtalyanların muharip insan gücü 130 000 kişiye yükselmiştir.

Bu dengesiz durum karşısında, ilk bakışta, İtalyan istilâ kuvvetlerinin kısa bir süre içinde Türk tümenini ve mücahit birliklerini sürüp atması veya yok etmesi tabiî bir sonuç gibi düşünülebilir. Halbuki İtalyanlar, bu savaşın sonuna kadar, harp gemilerinin koruyabildiği bölge sınırının bir adım dışına bile çıkamamışlar, yaptıkları kuvvetli istihkâmların koruma perdesi altında, bekleme durumuna geçmişlerdir.

T. S., gerçekte başlangıçtan beri iki devlet arasında değil, sadece bir devletin bütün gücü ile, tek yanlı olarak, âdeta sahipsiz bir ülkenin yoksul halkına yönelttiği haksız, insafsız ve çirkin bir saldırıdır. Zamanın Osmanlı hükümetine gelince; bu hükümetin Trablusgarp iline bir askerî yardım göndermesi şöyle dursun, Türk subaylarının vicdanlarında tutuşan karşı koyma heyecanı ile Trablus'a koşmalarını engellemeye çalışmış, bunu başaramayınca da "Osmanlı hükümetinin bilgisi, onayı ve emri dışında, kaçak olarak gittiklerini, hükümetin bir sorumluluk kabul etmeyeceğini" ilân edecek kadar küçülmüştür. Aslında, Osmanlı hükümeti, daha önceki bir iki hükümet hariç, evvelce de görülen bu tür uygulamalarla, Trablusgarp ilini gözden çıkardığını çoktan göstermiş bulunuyordu. Buna rağmen, Kolağası (kıdemli yüzbaşı) Mustafa Kemal (Atatürk), bu durumu bile bile, başta zamanın Harbiye Nazırı olmak üzere, gitmesini önleme yolunda birçok girişimlerle karşılaştığı halde, daha önce (1908) yakından tanımak fırsatını bulduğu Trablusgarp ilinde bu savaşa katılmaktan vazgeçmemiştir. Bu arada, Trablusgarb'a gitmet üzere yollara dökülen diğer subaylar arasında, Binbaşı Enver (Paşa), Binbaşı Fethi (Okyar), Binbaşı Halil (Paşa), Yüzbaşı Fuat (Bulca), Yüzbaşı Nuri (Conker), Yüzbaşı Ali (Çetinkaya) ve daha birçok yurtsever kişi vardı. T. S., Tobruk, Homs ve Derne kesimlerinde nispeten şiddetli cereyan etmiş, bu arada, Mustafa Kemal'in teşkilâtçılık ve liderlik yeteneği kendisine büyük bir prestij kazandırmış; Türk birlikleri, özellikle Mustafa Kemal'in çabası ile Tobruk ve Derne'de İtalyanları yenmişlerdir. Bununla birlikte, bütün çabalara rağmen, ana vatanlarından sürekli yardım alan İtalyanları Trablusgarp ilinden söküp atmak mümkün olmamıştır. Nihayet Balkan Harbi (b. bk.)'nin patlaması üzerine, daha da kritik bir duruma düşen Osmanlı devleti, 15 ekim 1912 günü imzaladığı Ouchy antlaşması ile, Trablusgarp ilinde bulunan Türk subay ve birliklerinin geri alınmasını, bu ilin İtalyanlara bırakılmasını kabul etmiştir. Bununla birlikte, Türk subay ve birliklerinin Trablusgarp ilinden ayrılması ile savaş hemen sona ermemiş; Libya halkı, Türk komutanlarının kendilerine aşıladıkları bağımsızlık ve hürriyet yolunda savaşma azminin ışığında, savunma çabalarını I. Dünya Harbi (b. bk.)'ne kadar sürdürmüşlerdir. (C. Enginsoy)

TRABLUSŞAM, Kuzey Lübnan'da bir liman şehri; sadece Trablus veya Tarabulus diye de anılır. Şehrin Grekçe adı Tripolis, duvarlarla ayrılmış üç ayrı mahalleden ileri gelmektedir; buralarda Surlular, Saydalılar ve Aradoslular otururlardı. Fenikeliler tarafından kurulan şehrin o zamanki adı belli değildir. Biri kıyıda çıkıntı üzerinde El-Mina, diğeri 2 km kadar içeride esas Trablus olmak üzere iki kısımdan ibaret olan şehrin nüfusu 175 000 (1978)'dir.

Liman şartları çok iyi olmamasına rağmen, içeride Suriye'nin zengin pamuk yetiştiren sahasıyla kolay ulaşım sağlayacak durumda bulunması dolayısıyla gelişmiştir. Sonradan Irak'ta keşfedilen Kerkük ve Musul petrollerinin borularla getirilerek buradan dış ülkelere sevk edilmesi ve bununla ilgili bir rafineri kurulması gelişmeyi hızlandırmıştır. Bu ulaşım kolaylığı, Akdeniz'in doğu kıyıları boyunca uzanan, kuzeyde Cebel Ansariye ve güney-doğuda Cebel Lübnan dağ sıraları arasındaki Akkar çöküntü oluğu ile sağlanır. Nahr Abu Ali (veya Kadişa) denilen akarsu bu oluktan yararlanarak T. kuzeyinde denize varır. Çevredeki verimli taban arazide limon ve portakal yetiştirilir.

T., Beyrut'tan sonra Lübnan'ın en önemli limanıdır. Çevresinin deri, yün, pamuk, yumurta, sabun, meyve (özellikle portakal) gibi ürünleri dışarıya gönderilir. Bir zamanlar (XVII ve XVIII. yüzyıllarda) başka Doğu Akdeniz limanları gibi, buradan da Avrupa'ya ipek sevk edilirdi; fakat bugün önemi kalmamıştır. Mahallî endüstri tesisleri arasında, geleneksel bir iş kolu olan pamuk ipliği eğirme atölyeleri ile dokuma, deri tabaklama ve sabun fabrikaları, rafinerileri anılabilir. Güzel asfalt ve demir yollarla Beyrut'a, Suriye, Irak ve Türkiye'ye bağlıdır.

T.'ın M. Ö. VII. yüzyılda Fenikeliler tarafından kurulmuş olması muhtemeldir. Önceleri Persler, Seleukoslular ve Romalıların, 638'de Müslüman Arapların, 1109'da Haçlıların eline geçen şehir, 1516'da Osmanlı İmparatorluğuna katılmış, kısa bir süre eyalet merkezi olmuş ve sonra sancak merkezi haline getirilmiştir. 1920'de Fransız mandasındaki Lübnan'a bağlanmıştır. 1941'de ise Lübnan'ın bağımsız bir devlet olmasından sonra, muhafızlık merkezi olmuştur. (C. R. Gürsoy)

TRABZON, Türkiye'nin Doğu Karadeniz bölgesinde bir il ve onun merkezi olan şehir.

T. ili: Doğudan Rize, batıdan Giresun, güneyden Gümüşhane illeri ile çevrilidir. Kuzeyinde Karadeniz vardır. Yüzölçümü 4 685 km², nüfusu 719 008 (1980)'dir. Nüfusun % 80'i köylerde, % 20'si şehirlerdedir. Merkez ilçesinden başka, 10 ilçesi vardır : Akçaabat, Araklı, Arsin, Çaykara, Maçka, Of, Sürmene, Tonya, Vakfıkebir, Yomra. Köy sayısı 552 (1976)'dir. İl merkezi T. şehrinin nüfusu 107 412'dir.

T., 1461'de Fatih Sultan Mehmed tarafından fethedilerek Osmanlı devletinin bir eyaleti durumuna getirilmiştir. Bu eyalet, doğudan Erzurum, batıdan Kastamonu, güneyden Sivas eyaletleri ile çevrili bulunuyor, kuzeyden Karadeniz ve Kafkasya'ya uzanıyordu. Bu eyalet, 1868'den sonra idarî bir değişiklik ile vilâyet olmuştur. Aynı tarihlerde T. vilâyetinin 4 sancağı vardı (T. merkez sancağı; Giresun, Ordu, Tirebolu, Vakfıkebir, Akçaabat, Sürmene, Of buraya bağlı birer kaza idi. Merkezi Samsun olan Canik sancağı, Gümüşhane sancağı ile merkezi Rize olan bir sancak daha bulunuyordu).

T. vilâyetinin bu teşkilâtı 1925'e kadar sürmüş, bu tarihteki bir değişiklik ile il, şimdiki durumuna getirilmiştir.

Yer şekilleri, yapı: İl arazisi, Doğu Karadeniz Dağları'nın bir bölümü ile buradan Karadeniz'e uzanan dağ sırtlarını ve kıyı boyu tepeliklerini içine alır. İlin güney bölümü, ana çizgileri ile, batı-doğu doğrultusunda uzanan, ancak yüksek geçitleri bulunan (Zigana geçidi 2 036 m) yüksek sıradağlar (2 500 - 3 000 m) ile çevrilidir. Bunların başlıcaları, Zigana dağları (3 000 m nin üstünde), Çakırgöl dağı (3 063 m)'

dır. Bu dağların, özellikle kuzeye bakan yamaçları çok yerde dik ve sarptır. Bu dağlardan beslenen çok sayıda dereler (boyları 10 km den 60 km ye kadar), birbirine hemen paralel olarak Karadeniz'e uzanırlar. Bu vadiler arasında yan yana uzun sırtlar sıralanmıştır. Bu sırtlar daha kuzeyde alçalarak uzanır (300 - 500 m ye inerek), Karadeniz'e yakın yerlerde 100 - 200 m lik tepelikler biçimine girer; yer yer basamaklı bir biçim alarak çok yerde dik kıyıları oluştururlar.

Kıyılar, koyların ve falezli burunların sıralandığı bir biçim gösterirler. Bunlar arasında 4 girinti ve 4 çıkıntı başta gelir. Sürmene - Yomra arasında Araklı Burnu, T.'un doğusunda Govata Burnu, Akçaabat - Vakfıkebir arasındaki Yaroz Burnu ile bunlar arasındaki büyük koylar buradaki önemli deniz girintileridir. Kıyı boyunda akarsuların ağız bölümündeki küçük deltalar ve bazı kumsallar dışında önemli düzlükler yoktur.

İlde arazinin yapısında, en geniş şekilde Üst Kretase volkanik fasiyesi yer alır. Güney bölümünde, yer yer granitlerin çok bulunduğu arazi vardır. Gerek ilin güney sınırı boyunda gerek kuzeyde kıyı bölgesinin gerisinde Eosen devri volkanik fasiyesi de önemlidir. Doğuda Çaykara yöresinde Paleozoik metamorfik arazi vardır. Kıyı boyunda Araklı ile Akçaabat arasında, kıyının yapısını da oluşturan Neojen (Pliyosen) tabakaları uzanır.

Akarsular, göller : Doğu Karadeniz bölgesinin bütün akarsuları gibi, T. ilinin akarsuları da, kaynaklarını güneydeki yüksek dağlardan alan ve derin vadiler içinde, sırtlar ve platolar arasında akarak doğruca Karadeniz'e dökülen dereler ile küçük çaylardır. Hepsi de akımları oranında kıyı boyu alüviyal alanlarını oluşturmuşlardır. Başlıcaları İkizdere, Baltacı, Solaklı, Sürmene, Koha dereleri, Karadere, Yanbolu deresi ve Değirmendere'dir. Bu arada Of'un batısında her biri 3 - 8 km boyunda olan 5 dere daha vardır.

Bu akarsuların akımları, beslendikleri yüksek dağlardaki kar yağışları ve buralardaki donma süreleri ile yakından ilgilidir. Bu gibi derelerin (Karadere, Değirmendere gibi) akımları kışın azalır (4 - 5 m^3/sn ye düşer), karların erimesi ve

TRABZON : Şehirden bir görünüş

buzların çözülmesiyle ilkbaharda suları artar (30 - 40 m^3/sn yi bulur). Yaz aylarında, daha çok buharlaşma ve kar sularının azalması sonucu, suları biraz azalır. Sonbaharda yağışların artmasıyla su seviyesi yine yükselmeye başlar, bundan sonra kışın seviye yine düşer.

İlde birkaç küçük önemli göl de vardır : Çağılgöl, Uzungöl ve Sera gölü. Çakırgöl dağının kuzey yamacındaki Çağılgöl, bir buz yalağı (sirk) gölüdür (yüksekliği 2 533 m). Çevresi 1 000 m kadar, boyu 250 m, genişliği 200 m dir. Güney kenarı dik ve yüksektir. Burada derinliği 15 - 20 m yi bulur. Göle küçük çağlayanlar dökülür. Suyu tatlı ve durudur.

Uzungöl (yüksekliği 1 250 m), ilin güney-doğu bölümünde aynı addaki bucaktadır. Bu göl, Holdizen deresi boyundaki bazı yamaç bölümlerinde kayan taşların, vadiyi bu kesimde kapatması ile oluşmuştur (uzunluğu 1 km, eni 500 m kadar). Gölde sazan ve alabalık vardır.

Sera gölü, T.'un batısında, Akçaabat ilçesinde, kıyıdan 4 km kadar içeride yeni bir heyelân gölüdür (1950'de oluşmuştur). Sera deresinin bir yamacının 20 şubat 1950'de birdenbire kaymasıyla, kaya kütleleri bir kesimi kapatmış, bunun gerisinde bu göl oluşmuştur. Bu heyelân seddi gölünün boyu 2 km, eni 150 - 200 m, set yanındaki derinliği 40 - 50 m kadardır.

İklim : T.'da, her mevsimi yağışlı, ılık bir iklim hüküm sürer. Bu özellik, ilin kıyı boyundadır. Fakat hemen gerisindeki yüksek dağlık yerlere gidildikçe, kısa mesafeler içinde (70 - 90 km) önemli farklar görülür. Kıyı boyunun yağmurlu geçtiği bir sırada güneydeki dağlara kar yağması, kıyı boyunda sıcaklık 20°C iken yüksek dağlık yerlerde sıcaklığın 10°C olması gibi. Kıyı boyunun ılık geçmesinde kuzey-doğudan esen soğuk-serin rüzgârlara karşı Kafkas dağları uzantısının etkisi vardır. T.'da en soğuk ayın (şubat) ortalaması 7,3°C, en sıcak ayın (ağustos) ortalaması 23°C dir. Yıllık ortalama sıcaklık 14,6°C dir. Şimdiye kadar ölçülen en düşük sıcaklık — 7,4°C, en yüksek sıcaklık 38,2°C olmuştur. Sıcaklığın 30°C nin üstüne çıktığı gün sayısı 3, 0°C nin altına düştüğü gün sayısı yok denilecek kadar azdır.

Yıllık yağış miktarı 823 mm dir. Yılın 138 günü yağmurludur. Doğusunda Rize'de 2 357 mm, batısındaki Giresun'da 1 298 mm olması ve T.'da, bunlara göre, bu yağış azlığı, kıyı çizgisinin T. yakınında yağış getiren deniz rüzgârlarına dikçe olmaması ile ilgilidir. Ancak, öteki yerler gibi, T. da her ay yağışlıdır (eylülden şubata kadar daha çok yağış). En çok yağışlı ay ekim (106 mm), en az yağışlı ay temmuz (37 mm)'dur. T.'da kar yağışlı gün sayısı ortalama 4, kar ile örtülü gün sayısı 8'dir. Gerilere doğru gidildikçe, yüksek dağlarda bu süreler çok uzar, buralarda kar kalınlığı 1 - 2 m yi bulur.

İlin kıyı kesiminde yaz mevsimi orta derecede sıcak (zaman zaman bunaltıcı sıcaklar da olur), sonbahar en güzel ve ılık, kış az soğuk, ilkbahar ise kışın hafifleyerek uzandığı bir mevsimdir.

Bitki örtüsü : İlde tabiî bitki örtüsü, çok yerinde nemden hoşlanan orman özelliğindedir. Alçak yerlerde geniş yapraklı ağaçlar ve bu arada maki özelliğinde ağaçlıklar, çeşitleri çok, gür ve âdeta birbirine girmiş bitki topluluğu çok yer tutar, 1 900 - 2 000 m yüksekliklere kadar iğne yapraklı ağaçlar (çamlar, ladin, köknar ...) çoğalır. Gür ormanlarda ormanaltı bitkileri de çok yaygındır. Daha yükseklerde dağ otlukları ve dağ çayırları vardır. Yağışların, yer şekilleri etkisiyle ve arazi yapısının geçirimli taşlardan olmasıyla ilgili olarak, yer yer Akdeniz iklimi bitkilerini andıran bitkilerin

TRABZON : Şehirden bir görünüş

(zeytin ağaçları gibi) yetişmesine yol açmıştır (T. ve Akçaabat çevreleri gibi). Nüfusun çok bulunduğu kıyı bölümünde tabiî bitki örtüsü, çok yerde yerini bahçelere (plantasyon) ve tarlalara bırakmıştır.

Ormanlık yerler ilin her tarafına serpilmiştir. Tarım sahaları arasında da yer yer koruluklar bulunmaktadır. İlin % 38'i çeşitli derecelerden ormandır. En geniş yeri iğne yapraklı ağaçlar tutar (100 000 ha dan çok). Bunun ardından geniş yapraklı ağaçlar gelir (72 000 ha). Karma ormanlar da vardır. Ormaniçi ve kenarı köy sayısı 130 kadardır.

İlde ormanların verim ve üretim gücü 355 000 m³ tür. Orman yolları 550 km ye yakındır. Yer yer ağaçlandırma işleri de yapılmıştır. İlde Orman Başmüdürlüğü, işletme müdürlükleri, Orman Araştırma Müdürlüğü vardır.

Nüfus, yerleşme : T. ilinin % 90'ı dağlık, dik yamaçlı, çok inişli çıkışlı olduğu için, nüfus sıklığı ve yerleşme, kıyı boyu ile gerideki arazi bakımından büyük farklılık gösterir. Nüfusun çoğu kıyı boyunda toplanmış, başlıca şehir ve kasabalar bu kesimde gelişmiştir. Kıyı kesiminde ilçelere göre, merkez ilçede nüfus sıklığı 929, diğer ilçelerde 233 ile 108 kişi arasında değişir. İlin iç bölümündeki ilçelerde ise, nüfus sıklığı azalır (Tonya'da 93, Çaykara'da 61, Maçka'da 41). Denizden 500 m yüksekliğe kadar olan kıyı bölgesindeki nüfus sıklığından (km² ye 100 - 150 kişi) sonra, 1 000 m ye kadar olan yerlerde bu sayı 40 - 70'e düşer, daha yükseklerde ise 10 - 15'e iner.

İlin akarsularla çok parçalanmış arazisi sebebiyle köyler dağınık ve çok yerde küçük mahalleler halindedir. Bu da özellikle ilk öğretimi güçleştirmiş, hele kış bu güçlüğü daha da artırmıştır.

İlde nüfusun artışı, geçici ve sürekli göçler yüzünden az olmuştur. İl nüfusunun % 80 kadarı köylerde oturmakta ise de, çocuk okutma işi, aileyi besleyecek toprağın azlığı ve ekonomik sebeplerle köyden kopma ve şehirlere taşınma yanında, geçici göçler de (gurbetçilik) nüfus üzerine etkili olmuştur.

Ekonomi : Arazinin çok yerde dağlık ve parçalı oluşu, düzlüklerin yok denecek kadar az bulunması, nüfusun çok ve sık bulunuşu, T. ilinde çeşitli ekonomi dallarının bulunmasına yol açmıştır. İkliminin gereği, buğdaydan çok mısır ekilmesi, fındık ve çay üretimi, başta sığır olmak üzere hayvancılık, henüz çoğalmamış bir sanayi ve küçük el sanatları, transit işleri, meyvecilik, balıkçılık bu çeşitliliği gösterir.

a. *Tarım :* İlde geçim geniş ölçüde tarıma dayanırsa da, iklim ve arazi sebepleri ile tarımın yapısı farklılık gösterir. Tarıma elverişli alçak bölge son derece kalabalık olduğundan, toprak küçük parçalara bölünmüştür. Büyük çiftliklere ve nadasa hemen hemen rastlanmaz. Ekilen arazinin % 78'i hububata ayrılmışsa da, yazları da yağışlı olan bu iklimde buğdaydan çok mısır yetiştirilmesi tarafına gidilmiştir (1977' de 130 000 ton). Son yıllarda yüksek verimli melez mısır çeşidine yer verilmeye başlanmıştır. Çok yetiştirilen başlıca ürünler, hububat (mısır), fasulye (1 000 ton), tütün (4 700 ton), soya, patates, soğandır. Çay ve fındık da önemli yer tutar.

T. tütünleri, sert oluşu ve sigara harmanlarına belirli ölçülerde karıştırılması bakımından önemlidir. Patates ekimine iklim elverişlidir. Yüksek yerlerde patates ekimi daha da önem kazanır. Soya, özellikle Of ve Sürmene ilçelerinde mısır tarlaları içinde yetiştirilir, öğütülerek mısır ekmeğine karıştırılır.

Fındık, ilin ürünleri içinde dışa satışta başta gelir. Bol gelir sağladığı için üretici tarafından tutulur. Her yıl fındık sahaları genişlemektedir (1977'de ağaç sayısı 31 milyon, üretim 38 000 ton).

Çay, ilin en çok gelir getiren ürünlerindendir. Daha çok ilin doğu taraflarında yetiştirilir. Çay ağaççıkları, yağışlı yerleri ve derin toprakları sever, 600 m yüksekliğe kadar yetişir. İlk çaylık 1945'te kurulmuştur. Çay fidanı dikili saha 1977'de 10 300 hektara yaklaşmış, çay yetiştiren çiftçi sayısı 34 000'i bulmuş, yıllık yaş çay yaprağı üretimi 64 000 tonu geçmiştir.

İlde meyvecilik, yerindeki ihtiyacı karşılayacak derecededir. Küçük ölçüde meyve bahçeleri vardır. En çok elma (1977'

TRABZON : Limandan bir görünüş

de 350 000 ağaç, 3 000 ton), armut (170 000 ağaç, 1 700 ton), erik, kiraz, şeftali, mandalina (52 000 ağaç, 550 ton), portakal (23 000 ağaç, 260 ton), incir (55 000 ağaç, 600 ton) vardır. T. hurması adı ile anılan meyve az üretilir. Akçaabat, Vakfıkebir ve merkez ilçede zeytin de yetiştirilmiştir (ağaç sayısı 55 000, üretim 440 ton). İlde gerçek anlamda bağcılık yoktur. Çardaklara ve ağaçlara sarılı olarak yetiştirilen İzabel üzümü kokulu bir çeşittir. Yüksek yerlerde çilek yetiştirilir. Son zamanlarda Hollanda kaynaklı Regina türü bölgeye yayılmış (1977'de 40 hektar) ve 130 ton ürün alınmıştır.

T.'da eskiden beri sebze yetiştirilir ve çevre illere satılırken, nüfusun artmasıyla eski bahçelerin arsalara dönüşmesi, üretimi azaltmış, şehrin ihtiyacını bile karşılayamaz olmuştur. Şimdi, ilde çeşitli sebzeler (karalahana, domates, patlıcan, kabak, taze fasulye, soğan, ıspanak) yetiştirilir. Bu arada kavun, karpuz ekilir.

b. *Hayvancılık :* Dar tarım sahası içinde, küçük işletmeler halinde çiftçilik yapılan T. ilinde hayvancılık önem taşır. Arazi şekillerine uyarak, dağınık, dar ve inişli çıkışlı yerlere yerleşmiş bulunan aile işletmeleri, ancak 3 - 5 hayvanı geçindirebilecek imkâna sahiptir. Tabiî şartlar, ahır hayvancılığını gerektirmiştir. T. ili, sığır varlığı bakımından 67 il içinde 7. sıradadır (1977'de 350 000). Verimi artırmak için, son 20 - 25 yılda yerli sığırların Jersey ırkına dönüştürülmelerine çalışılmış, tabiî ve sunî tohumlamalarla 25 - 30 bin Jersey melezi sığır yetiştirilmiştir.

İlde koyun sayısı 195 000, kıl keçisi 35 000, manda 3 500 baş kadardır. Bu dağlık bölgede yük ve binek hayvanı olarak yararlanılan at, eşek, katır sayısı da 5 500'ü geçer.

İlde süt hayvancılığı gelişmiştir. Yerli ırklarda ortalama süt verimleri 600 kg, yarımkan Jersey'lerinki 1 500 kg dır. Sağılan hayvan sayısı 358 000 (1977) olup, yalnız inek sayısı 218 000'dir. Yıllık süt üretimi (1977'de) 180 000 tona yaklaşmıştır (173 000 tonu inek sütü). Et üretiminde sığır eti başta gelir (1977'de 2 000 tondan çok). İlde karayaka ve Of koyunu ile dağlıç cinsleri vardır. Sürüler şeklindeki koyunculuk (yaylacılık) geniş arazi sahiplerince yapılır. Keçi, fındık yetiştirilmesine zararlı olduğundan, yalnız yüksek dağ köylerinde beslenir.

İlde tavukçuluk da gelişme yoluna girmiştir. Ziraat Meslek Okulunda damızlık tavuk yetiştirilir (3 000), kuluçka makinelerinden yılda 40 000 civciv üretilir. İlde 320 000 (1977) civarında tavuk vardır.

Balıkçılık, yakın zamana kadar eski usullerle yapılırken, modern usul ve âletlerle de balık avı yapılmaya başlanmış, Et ve Balık Kurumunun soğuk hava deposu, balık yağı ve balık unu fabrikası balıkçılığı teşvik etmiştir. Fazla tutulan balıklar ihraç edilir. Kıyılarda tutulan balıklar çok çeşitli ise de, bunlardan ekonomik değeri yüksek olanlar hamsi, istavrit, kefal, lüfer, palamut, zargana, mezgit ve tirsidir.

Bitki topluluğu pek zengin olan ilde arıcılık da gelişme göstermiş, son yıllarda eski kovanların sayısı azalarak, yeni kovanlar çoğalmıştır (hepsi 15 000'e yakın). Yıllık bal üretimi 70 - 80 ton, balmumu üretimi 10 - 15 tondur (1975 - 1977).

c. *Ticaret, sanayi :* İran ve Doğu Anadolu'nun kuzey bölümünün bir ihraç ve ithal merkezi olan T., I ve II. Dünya Savaşları ile sarsıntı ve durgunluk geçirmiş, 1950'lerden sonra gelişme yoluna girmiş, ticareti canlanmıştır. İthal edilen başlıca maddeler, sırasıyla, hububat, gübre, makine, otomobil, pirinçtir. İç ticaret eşyasının başında akaryakıt, hububat, kömür, içkiler, ot ve saman, un ve mamulleri, sigara, incir, kimyasal maddeler, kamyon - makine, manifatura, sebzeler, lastik ve yağlar yer alır.

TRABZON : Kız meslek lisesi

İlin ihraç mallarının başında fındık gelir. Fındık, iç ve kabuklu olarak iki şekilde ihraç olunur. Üretilen fındığın % 90'ı dış ülkelere (başta Batı Almanya olmak üzere, bütün Avrupa'ya, Sovyetler Birliği'ne ve Amerika Birleşik Devletleri'ne) ihraç edilir (yılda ortalama 14 - 18 000 ton; 1972'de değeri 177 milyon lira olmuştur). Yakın yıllarda tuzlu kuru keçi derisi (İsviçre, İtalya'ya), tütün, çay (bazı Arap ülkelerine), kuru fasulye, mercimek (İsrail'e) ihraç edilmiştir.

T. Ticaret ve Sanayi Odası, Türkiye'nin en eski odalarındandır (1884). Fındık, tütün, fasulye ve yumurta gibi ürünleri ihraç eden eski bir liman olarak, bu maddelerin alım satımlarını düzenlemek üzere, 1926'da T. Ticaret Borsası kurulmuştur. Borsanın başta gelen maddesi fındıktır.

Belediyenin toptancı halinde 40 kadar komisyoncu çalışır, her çeşit meyve ve sebze piyasaya sürülür. İl merkezinde, ilçe, bucak ve bazı köylerde haftanın belirli günlerinde pazarlar kurulur. Burada üretici malını satar, ihtiyaçlarını alır. 1965'te küçük ölçüde kurulan fuar, gelişerek 26 000 m² lik bir alanda Doğu Karadeniz Fuarı olarak çalışmaya başlamış (her yıl 25 ağustosta başlayıp bir ay sürer), son yıllarda pavyon sayısı artmıştır. İlde çeşitli banka şubeleri vardır. Ancak, büyük sermaye ortaklıkları azdır.

Çalışan nüfusun % 72'si her türlü tarım alanında, ötekileri başka işlerde çalışır. Çay fabrikaları mevsimlik bir sanayi kabul edilince, ilde başlıca sanayi kuruluşu olarak çimento fabrikası gelir. Bu fabrika (Değirmendere'de 1967'de açılmış) bir kamu kuruluşudur (işçi sayısı 333, yıllık üretim 350 000 ton). Çalışan nüfusun bir kısmı dış ülkelere ve yurt içindeki başka yerlere gitmişlerdir.

Et ve Balık Kurumunun Balık Yağı - Balık Unu Fabrikası, iki kolda çalışır. Balıklar gerektiğinde soğuk hava depolarında saklanır, bu fabrikada satın alınan balıklar işlenir, artıkları un haline getirilir. Fabrika, balık mevsiminde günde 100 ton kapasite ile çalışır.

Of ilçesinde 3 çay fabrikası (her birinde 1 200 işçi), Sürmene'de ve Araklı'da da birer çay fabrikası vardır. Başlıca 4 fındık işleme fabrikası bulunmaktadır. İki un fabrikasından her birinin kapasitesi 10 - 15 000 ton/yıl kadardır.

İlde bakır eşya sanayii, galvanizli saç sanayii, çelik eşya, dericilik, ekmek fabrikası, küçük esnaf sanayi sitesi, şekerleme imalâthaneleri, tütün işleme yeri, kereste, tuğla ve kiremit fabrikaları, deterjan fabrikası, el sanatları gibi küçük sanayi dalları bulunmaktadır.

d. *Madenler :* İlde çeşitli madenler vardır : Manganez, bakır, kurşun, demir, çinko, pirit, barit, kömür, kalay, fosfor tuzu. Araklı ilçesinde Doğu Karadeniz bölgesini içine alan Maden Tetkik ve Arama çalışmalarıyla ilde maden aramaları yapılmaktadır. Özel sektör ise, Tonya, Maçka, Araklı, Vakfıkebir, Çaykara, Sürmene ilçelerinde madencilik çalışmaları yaparak, çıkardığı cevherleri işlenmek üzere yurt içi ve yurt dışına göndermektedir. Tonya ve Vakfıkebir'de yılda 9 000 ton çinko, Maçka'da 4 500 ton barit, Maçka ve Çaykara'da 2 000 ton demir, Araklı ve Sürmene'de 1 000 ton kadar manganez çıkarılmıştır.

Sağlık : Sağlık kuruluşları, başta T. şehri olmak üzere, ilçelerde toplanmıştır. İlde 1968'de sağlık hizmetleri sosyalleştirilmiş, 5 kuruluş bu hizmetleri yürütmüştür : Ana ve çocuk sağlığı, nüfus planlaması, sıtma eradikasyonu ve çevre sağlığı, verem savaş, firengi ve lepra savaş başkanlıkları. İlçe, bucak ve köylerde, ayrıca 55 sağlık ocağı, 211 sağlık evi açılmıştır. Sağlık müzesi açılarak (1960) burada bulaşıcı ve sosyal hastalıklar, hijiyen ve beslenme ile ilgili sergilemeler yapılmıştır. İlde, orta okula dayalı 3 yıllık öğretim veren bir ebe - laborant - hemşire okulu açılmış (1952), 1961'de 4 yıllık öğretim veren sağlık kolejine çevrilmiştir (öğrenci sayısı 200). Çocuk Esirgeme Kurumu, çocuk yuvası (1923) ve kreşler vardır.

İlde yataklı tedavi kurumlarının sayısı 14, yatak sayısı 1 500'dür. İl merkezinde 6 hastahane vardır : Numune hastahanesi (450 yatak), göğüs hastalıkları hastahanesi (300 yatak), kemik hastalıkları hastahanesi (75 yatak), doğum ve çocuk hastalıkları hastahanesi (200 yatak), Sosyal Sigortalar hastahanesi (275 yatak), askerî hastahane (40 yatak). İlçelerden ikisinde devlet hastahanesi (Sürmene, Vakfıkebir), öteki ilçelerde sağlık merkezleri (toplam 55 yatak) vardır.

Eğitim : T., Karadeniz bölgesinin eğitim ve öğretim yönlerinden en gelişmiş illerindendir. İlde 570 köy ilk okulu vardır. Şehir ve köy ilk okulu sayısı 685'tir. Orta öğretimde de gelişme olmuş, 34'ü bucak ve köylerde olmak üzere 60'tan çok orta okul vardır. İlde 10 lise, 12 meslek okulu, bir eğitim Enstitüsü, ildeki yüksek öğrenim kuruluşlarıdır. Üniversite, bulunmaktadır.

Karadeniz Teknik Üniversitesi (açılışı 1963) ve Fatih Eğitim Enstitüsü, ildeki yüksek öğrenim kuruluşlarıdır. Üniversite, kısa zamanda gelişme göstermiş, fakülteleri, enstitü ve yüksek okulları içinde barındırabilecek modern binalar, yurt ve lojmanlar yapılmıştır, Üniversitenin temel bilimler, inşaat - mimarlık, makine - elektrik, yer bilimleri, orman fakültesinde 2 000 kadar öğrenci bulunmaktadır.

Kültür : T. ili, tarihî eserleri, âdetleri, folkloru ile Türkiye'nin önemli bölgelerinden biridir. Eski yapılardan Ayasofya kilisesi (şimdi müze) ile camiye çevrilmiş birkaç eski kilise yanında, Osmanlılar zamanında yapılmış pek çok Türk eseri vardır. Her biri birer sanat değeri taşıyan bu eserlerden Gülbahar Hatun, İskender Paşa, Çarşı, Semerciler, Fatih, Yeni Cuma camileri başta gelir. İlde sanat eseri değerinde türbeler ile hanlar, kaleler, çeşmeler, hamamlar, köprüler vardır.

Halk, tabiatla hemen daima baş başadır. Çevre şartları, halkın tabiî ve ruhî yapısı üzerinde çok etkilidir. Karadeniz'in hırçın dalgaları karşısında, dik ve yokuşlu yollarla birbirine bağlı köyler, seması genellikle kapalı bir çevrede yetişen insan, canlı ve sert yaradılışlıdır. Oyunlarında kıvrak ve çevik davranışlar dikkati çeker. Bölge halk oyunlarının genel adı horon'dur. Sürmene sallaması, Akçaabat sallaması bunlardandır.

Yerel kadın giyiminde ipek veya basma şalvar, kuşak ve beyaz, kırmızı çizgili peştamal, beyaz yaşmak, renkli çoraplar, çedik hâkimdir. Erkeklerin başında kabalak, sırtlarında dik yakalı kara işlik, yandan düşmeli yelek, bacak kısmı dar zıpka, belde kemer ve kama, ayaklarında çizme (sapuk) bulunur.

Spor : T., spor hareketlerine ilk başlayan Anadolu illerimizdendir. İstanbul'un büyük spor klüplerinin ardından klüp kuran illerden biri de T.'dur. 1920'den bu yana çeşitli spor dalları (atçılık, avcılık, atletizm, basketbol, boks, su sporları, judo, güreş, voleybol, futbol) gelişmiştir. Bu ilde futbol geniş ilgi toplamış, Trabzonspor Türkiye'nin başta gelen futbol takımlarından biri olmuştur. T.'da yan yana iki stadyum (12 000 ve 3 000 seyirci alabilir) ve bir kapalı spor salonu (2 000 kişilik) vardır.

T.'lu atıcılar millî takıma girmiş, Türkiye'yi Avrupa'da temsil etmişlerdir. İki avcılık klübü vardır. Atletizm millî takımına T.'lu birkaç genç katılmışlardır. İlde yüksek öğretim kurumları açılınca basketbolde gelişme olmuştur. İlde kürek çekme yarışmaları 1945'e kadar yapılmış, bu arada 1941 - 1942'de Sinop'ta ve İstanbul'da yapılan Türkiye birinciliklerinde birinciliği T.'lu kürekçiler almışlardır. Judo, 1967' de buraya girmiş, yaygınlaşmıştır. Güreşte de başarılı sonuçlar elde edilmiştir.

Turizm : T. ili, Türkiye'nin önemli turizm potansiyelinin bulunduğu bir bölgedir. Tarihî zenginliği, ılımlı iklimi, temiz denizi, kumsalları, görülmeye değer fındık ve çay bahçeleri, ormanları, yüksek yaylaları, maden suları ile turizm çeşitlilikleri gösterir. Konaklama yerlerinin çoğalması, turizmi geliştirecektir.

Çok olan tabiî güzellikler arasında Kale Parkı (liman yakınında, 20 m yüksekliğindeki bir kaya düzlüğünde), Uzunkum ve Hacıbeşir kıyıları, Değirmendere - Hos kıyıları vardır. Deniz az tuzlu, temiz ve durudur. Güzel manzaralı tepeler, ormanlar, şifalı kaynaklar (9 yerde) bulunmaktadır. Boztepe, Çifte Çamlık, Soğuksu, Kisarna ve daha birçok turistik yer vardır. Atatürk müzesi ile Ayasofya müzesi, Sumela manastırı, kaleler, camiler vardır.

Ulaştırma : T., deniz, kara, hava yolları bakımından elverişli bir durumdadır. İstanbul, Ankara gibi merkezlere bağ-

lanmıştır. Haftada iki gün Denizcilik Bankası gemileri ile Samsun ve İstanbul'a, her gün iki uçak seferi ile Ankara ve İstanbul'a, otobüslerle Erzurum, Rize, Artvin, Giresun, Ordu, Samsun, Ankara ve İstanbul'a bağlantılıdır. Önceleri gemilerin uğradığı ve bu yol ile taşımacılık varken, daha sonra, 1916 - 1918'de sahil yolu yapılması ihtiyacı doğmuş, 1958'de bu yol standard olarak yapılmaya başlanmış, 1971'de bitmiştir (114 km). Bu geniş ve asfalt kaplı yol, gerek iyi vasıfları gerek manzaralı oluşu ile dikkati çeker. Bu yol, kıyı boyunun ulaştırmasını geniş ölçüde kendine çekmiştir. Doğuda Rize'ye (79 km), batıda Giresun'a (150 km) uzanır, buradan Samsun'a ve batı bölgelerine bağlanır.

T.'dan başlayarak Zigana geçidi (2 036 m) üzerinden Gümüşhane'ye ve daha ileride Kop Geçidi (2 305 m)'ne tırmanan yol Erzurum'a uzanır. Zigana geçidinin kışın buz tutması yüzünden geçilmesi en güç olan yüksek bölümünde, 1975 - 1976'da, 1 960 m uzunluğunda bir tünel açılmasına girişilmiştir. Of'tan Bayburt'a uzanan kara yolu Soğanlı geçidi (2 356 m)'nden geçer.

Eski Çağdan beri gemilerin bir uğrak yeri ve transit limanı olan T.'da, XX. yüzyıl başlarında liman ve rıhtım yapılmasına başlanmış, o günün ihtiyacı karşılanmak istenmiştir. 1942 - 1954'te yapılan şimdiki liman ile T. yeterli kuruluşlara sahip olmuştur Limanda 2 - 3 geminin bir anda yükleme ve boşaltma imkânları vardır (yıllık iş hacmı 1 milyon ton). Son zamanlarda, bu limanı genişletme çalışmaları sonuçlanmış, böylece limanın yükleme ve boşaltma kapasitesi artmıştır.

T. hava alanı 1956'da açılmıştır. Alanda 1 572 m uzunluğunda ve 30 m eninde bir pist vardır.

T. şehri : T., Türkiye'nin Karadeniz bölgesinin Samsun' dan sonra en büyük şehridir. Şehir, Boztepe'nin eteklerinde kurulmuş, deniz yüzünden başlayarak 100 m ye kadar basamaklı yükselir. İçinden geçen iki dere, şehri üç bölüme ayırır. T., düzgün caddeleri, temiz parkları, turistik yerleri, modern yapıları, üniversitesi, eğitim ve sağlık kuruluşları, eski Türk sanat eserleri, limanı, çarşı ve pazarları ile dikkati çeker.

Eski Çağdan beri bir transit merkezi olmuş T., eski bir yerleşme yeri olarak, türlü devirlerde değişiklik geçirmiş ve günümüzde tarihinin en parlak devrini yaşamaktadır. T. adı, çok eskiden beri sürüp gelen Trapezus'tan gelmedir. Bu adın, kalenin üstü masa gibi düz, dörtköşe olduğu için *trapezos* (= dikdörtgen) kelimesinden doğduğu ileri sürülür. XIX. yüzyıl sonlarında nüfusunun 45 000 olduğu sanılır. Sonraki yıllarda nüfusu azalmış, 1927'de 24 634 olmuştur. Ancak, daha sonraki yıllarda nüfus yavaş yavaş artmış, 1960'tan sonra hızlanmış, yeni yeni tesislerin kuruluşu ile şehir büyümüştür.

Belediye 1878'de kurulmuştur. Elektrik, su, otobüs işletmesi vardır. 1942'ye kadar enerji, T. Elektrik A. Ş.'nce üretilirken, daha sonra İkizdere, Harşit, Hopa hidroelektrik santrallerinden sağlanan enerji ile beslenmiştir. İçme suyu keson kuyulardan (12 kadar) sağlanmış, 9 su deposu ve borularla şehre verilmiştir. Şehrin imar planı 1940'ta yapılmıştır.

Son yıllarda yeni yollar açılmış, resmî ve özel kuruluşlarca modern binalar yapılmış, hastahane, okul, üniversite binalarından başka, modern evler, apartmanlar, iş yerleri artmıştır. 1953'te belediyenin verdiği arsalarda kurulan Yenimahalle, daha sonraki blok apartmanlarla modern bir semt olmuştur. Karadeniz Teknik Üniversitesi binaları yanındaki lojmanlar ve gelişen Kalkınma Mahallesi ile şehir, daha da yayılmıştır.

TRABZON : Gülbahar Hatun Camii

Tarih : Hitit imparatorluğunun dışında kalan T. bölgesi, M. Ö. VI. yüzyılda İran İmparatorluğu'na dahil olmuştur. İonyalılar Trapezus limanını kurup Karadeniz üzerinde canlı bir ticaret merkezi meydana getirdiler. Büyük İskender'in bu bölgelere nüfuzu pek erişemedi. Romalılar tarih sahnesine çıkmadan, Kuzey Karadeniz ve Kırım'da güçlü bir Pontus krallığı kurulmuştu. Pontus krallığı Roma tarafından çetin savaşlardan ve Büyük Mitridates'in kahramanca savunmalarından sonra ele geçirilebildi.

M. Ö. I. yüzyılda T. bölgesi, Roma'nın Pontus eyaleti' nin içinde kalıyordu. Roma M. S. 395'te ikiye ayrılınca, bu bölge de bütün Anadolu gibi, Doğu, yani Bizans imparatorluğunun payına düşmüştür. II. yüzyılda imparator Hadrianus, VI. yüzyılda da Büyük İustinianus, T. şehrini ve limanını geniş ölçüde imar ettiler, su kemerleri yaptırdılar. Bizans imparatorluğu zamanında İran, sonra Müslüman Arap, sonra Türk akınları, T. bölgesini fethetmek için kâfi gelmedi. Bizanslılar geçici olarak İstanbul'dan kovulup İznik'e sığınınca, T.'da da bir Bizans İmparatorluğu kuruldu. XIII. yüzyılda, bu imparatorluk, bütün Kuzey Karadeniz kıyılarını içine alıyordu; gittikçe darlaşarak son zamanlarda T. şehri ile çevresinde münhasır kaldı. Komnenoslar, 1057 - 1059 ve 1081 - 1185 yılları arasında 106 yıl Bizans tahtında oturmuşlardı. 246 yıl da T.'da saltanat sürdüler. Bu arada 1222 - 1235'te Gidos, 1340 - 1342'de de Palaiologos hanedanları T.'da iktidara geldi. 257 yıl boyunca T. İmparatorluğu tamamen bağımsız olmadı; Anadolu Selçuklularının, Moğolların, Ak Koyunluların, 1456'da da Osmanlıların vergi ve asker verir bir tâbii durumunda kaldı. T. Kalesi, şehrin Türkler tarafından fethinden sonra yeni baştan yaptırılmıştır. T.'un 7 km kadar güney-batısında, Soğuksu tepesinde bir Gazi Köşkü vardır. Mustafa Kemal Paşa, 1921' de T.'a geldiği zaman 3 gün bu köşkte kalmıştı. T.'lular tarafından Atatürk'e hediye edilmiş olan bu köşk, şimdi onun hâtırasını yaşatmak için müze haline konulmuştur.

Sultan I. İzzeddin Keykâvus, T. imparatoru I. Aleksios'u yenip esir aldı. Fakat T. İmparatorluğunu Selçuklulara bağlayan bu hükümdarın kardeşi Sultan Alâeddin Keykubad'dır. Da-

TRABZON : Atatürk'ün köşkü ve müzesi

ha önce de bu devlet Selçuklulara az çok bağlı idi; fakat bu bağlar gevşek ve şüpheli mahiyet taşıyordu. Keykubad zamanında Maçka'yı alan Türkler, T.'u kuşattılar. Kale düşmek üzere ve Türk askeri burçlara tırmanmaya muvaffak olmuş iken, ansızın çıkan acayip ve şiddetli fırtına, kuşatmayı sonuçsuz bıraktı. T.'lular buna mucize gözüyle baktılar ve Tanrı'ya şükranlarını ifade etmek için bir kilise yaptırdılar. Ertokuş kumandasındaki bu seferden sonra imparatorluk, kesin olarak Selçuklulara bağlandı. Konya'ya yıllık vergi ödemeyi kabul etti. Selçuklu hükümdarı istediği zaman tam teçhizatlı 1 000 asker yollamaya da razı oldu. Bundan sonra İlhanlılara, Timurlulara, Ak Koyunlulara vergi veren T., Fatih devrinde Osmanlı Türkleri ile karşı karşıya kaldı. Fatih'in Gürcistan'a kadar Güney Karadeniz kıyılarını fethetme projesi, T.'a gelip dayanmıştı. Ak Koyunlular, Osmanoğullarının büyük rakipleri sıfatıyla T.'u koruyorlardı. Daha 1352'de imparator III. Aleksios'un kızı Prenses Maria Anna Despina, Ak Koyunlu prensi Fahreddin Kutlu Bey'le evlenmişti. Bu prensesin diğer 3 kız kardeşi de 3 Türk beyi ile evlenmişlerdi. Bu suretle T. hanedanı, Ak Koyunlularla sıkı akrabalık münasebetleri kurdu.

Fatih, meşakkatli bir deniz - kara seferinden sonra T.'u 1461 yazında fethetti. Amiral Kâzım Bey'in idaresinde bir donanma, Doğu Karadeniz'i tutmak göreviyle T.'da bırakıldı. Komnenos hanedanı önce İstanbul'a, sonra Edirne'ye, nihayet Serez'e sürüldü. Serez'de Fatih kendilerine bir malikâne vermişti. Fakat rahat durmayıp Uzun Hasan'la Fatih aleyhine mektuplaştıkları için 1 kasım 1463'te İmparator II. David ile dört oğlu ve bir yeğeni, İstanbul'da idam edildiler.

Yavuz'un uzun süren sancakbeyliği zamanında T., tamamen bir Türk şehri oldu; âbideler, bayındırlık eserleri, kültür müesseseleri ile donatıldı.

Yavuz'un oğlu Kanunî Sultan Süleyman da T.'da doğdu ve çocukluğunu burada geçirdi. Sonradan T. bir beylerbeylik, yani eyalet merkezi oldu. Bu beylerbeyiliğinin tek merkez sancağı (vilâyeti) vardı.

TRABZON HURMASI : bk. HURMA.

TRABZON MUHAFAZA-İ HUKUK-I MİLLİYE CEMİYETİ, Millî Mücadele sırasında 1919'da İstanbul'da kurulan siyasî bir cemiyet.

Atatürk, Samsun'a çıktığında Türkiye'nin genel durumunu verirken işgaller yanında memleketin bölünmeye doğru gittiğini, içte birtakım bölücü ve zararlı cemiyetler kurulduğunu belirtir (*Nutuk* I. c. 1 - 2. s). Bu bölücü cemiyetlerden biri de Pontus Rum devletini yeniden kurma hayallerine kapılan, Trabzon, Samsun ve bütün Karadeniz kıyılarını içine alan bir bölgede teşekkül etmiş, merkezi İstanbul'da bulunan Pontus Cemiyeti idi. Söz konusu cemiyete karşı olarak kurulan Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, esas faaliyetini Karadeniz bölgesinde sürdürmüş, Trabzon, Rize, Gümüşhane, Giresun ve Ordu'nun sancak ve merkezlerinde şubeler kurmuştur. Atatürk'ün 9 mayıs 1919'da Havza'daki karargâhındayken Trabzon valisinden aldığı raporda bu kuruluş hakkında şu bilgiler verilmektedir : Trabzon Muhafaza-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti, memleketin ileri gelen kimselerinden oluşmuştur. Bu heyet Osmanlı bağının korunması gibi yurtsever duygular içindedir (*Nutuk* III. c. Vesika no: 6).

Bu kuruluş, daha sonra Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bir şubesi olarak faaliyetini sürdürmüş, Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti (b. bk.) ile mücadele etmiştir. Sivas Kongresinden sonra da Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (b. bk.)'nin bir şubesi olmuştur. "İstikbal" adlı gazete bu cemiyetin yayın organıdır.

TRABZON VE HAVALİSİ ADEM-İ MERKEZİYET CEMİYETİ, Millî Mücadele sırasında 1919'da İstanbul'da kurulan siyasî cemiyet. Bu cemiyet Karadeniz kıyılarında bir Rum devletinin kurulmasını hedef alan Pontus Rum Cemiyetine ve yabancıların planladığı birtakım işgal emellerine karşı koymak için yurtsever halk tarafından kurulmuştur. Ancak, adında yer alan "adem-i merkeziyet" sözünden de anlaşıldığı gibi, bu cemiyet, merkeze bağlı olmayan bağımsızlığı seçen bir cemiyettir. Merkezi İstanbul'da bulunan bu kuruluşun Karadeniz bölgesinde de şubeleri vardır. Atatürk'ün 9 mayıs 1919'da Trabzon valiliğinden aldığı raporda bu kuruluş hakkında şu bilgilere yer verilmektedir : Trabzon'da Adem-i Merkeziyet Cemiyeti yoktur. İstanbul'da kurulan bu cemiyetin bölgemize gelen Nazmi Nuri Efendi ismindeki delegesi Of kazasıyla Lazistan livası içinde bu cemiyetin şubelerini açmıştır (*Nutuk* III. c. Vesika no: 6).

Bu cemiyet, Trabzon ve yöresinde gelişememiş, Millî Mücadeleyi benimsemeyen, bu hareketi küçümseyen Hürriyet ve İtilâf Fırkası (b. bk.)'na katılmış, Türk devletinin doğuşuyla da bütün diğer kuruluşlar gibi tarihe karışmıştır.

TRACY [*treysi*], **Spencer** (Milwaukee, Wisconsin 1900 - Beverly Hills, California 1967), Amerikan sinema oyuncusu. Sanat hayatına 1922'de başlamıştır. Sekiz yıl tiyatro sahnelerinde deneyini artırmış, 1930'da sinemaya geçmiştir. Kısa bir süre içinde Amerikan sinemasının en yetenekli karakter oyuncuları arasında yer almıştır. 1937'de *Captains courageous* (Kahraman kaptanlar) adlı filmindeki rolü ile ilk

TRACY, Spencer

Oscar armağanını kazanmıştır. 1938'de de *Boys town* adlı filmiyle ikinci Oscar armağanını almıştır. Belli başlı filmleri : *Doctor Jekyll and Mister Hyde* [1941]; *Woman of the year* [1942]; *Thirty seconds over Tokyo* (Tokyo üzerinde otuz saniye) [1944]; *Bad day at Black Rock* [1950]; *Father of the bride* (Gelinin babası) [1950]; *The Mountain* (Dağ) [1956]; *The old man and the sea* (İhtiyar adam ve deniz) [1958]; *Inherit the wind* [1959]; *The devil at four o'clock* [1960]; *Judgement at Nuremberg* (Nürenberg Mahkemesi) [1961]; *It's a mad, mad, mad, mad world* (Çılgın dünya) [1963]; *Guess who's coming to dinner* [1967] adlı filmini ölümünden birkaç gün önce bitirmiştir.

TRAFALGAR, İspanya'da, Atlas Okyanusu kıyısında, Cádiz şehrinin güneyinde bir burun.

TRAFALGAR DENİZ SAVAŞI, İspanya'nın Cádiz şehri güneyinde bulunan Trafalgar burnu önlerinde İngiltere donanması ile Fransız - İspanya müttefik donanmaları arasında 21 ekim 1805 tarihinde vukua gelen ve İngiltere donanmasının zaferi ile sonuçlanarak İngiltere devletine gelecek yüz yıl için deniz hâkimiyetini sağlayacak savaş. 1801'de vukua gelen Kopenhag savaşı (bk. KOPENHAG DENİZ SAVAŞI) ile Napoléon Bonaparte'ın İngiltere'ye karşı meydana getirdiği kıta ablukası ve silâhlı tarafsızlık koalisyonu bozulmuş, Fransa'nın Baltık Denizi ticareti durmuş, tarafsız devletlerin deniz ticareti tekrar İngiltere'nin kontrolüne girmiş ve Fransa, İngiltere karşısında yalnız kalmış idi. Bu savaşın sonucu olarak Fransa ekonomisinin kötü duruma düşmesi Napoléon'u barışa mecbur etmiş ve İngiltere ile Fransa arasında 25 mart 1802 tarihinde Amiens barış antlaşması imzalanmış idi. Bu antlaşma gereğince İngiltere'nin Malta adası ile İskenderiye'yi boşaltması, Fransa'nın müttefiki olan Hollanda ve İspanya'dan zapt ettiği sömürgeleri iade etmesi, Fransa'nın da işgal ettiği Hollanda'dan çekilmesi gerekiyordu.

Akdeniz'de deniz kuvveti için önemli yeri olan Malta adasının İngiltere tarafından boşaltılması üzerine Fransa, Hollanda'yı tekrar işgal etti ve Fransa limanlarını İngiltere ticaretine kapadı. Hollanda'nın Fransa tarafından tekrar işgali üzerine İngiltere hükümeti 1803 yılı mayısında Fransa'ya karşı savaş ilân etti ve donanmasına Fransız deniz üslerinin abluka edilmesi emrini verdi. İngiltere denizlere hâkim durumda olduğundan Fransız limanlarının ablukası Fransa'nın sömürgeleri ile olan ticaretini durdurdu. İspanya devleti Basel antlaşması gereğince Fransa'ya borç para vermeğe başlayınca bu olay İngiltere tarafından protesto edildi ve Amerika'dan İspanya'ya gelmekte olan bir İspanyol hazine gemisi İngilizler tarafından zapt edildi. Bu olay ve Napoléon'un baskısı karşısında İspanya hükümeti 12 aralık 1804'te Fransa'nın yanında olarak İngiltere'ye karşı savaşa katıldı. İspanya limanları da İngiltere donanması gemileri tarafından abluka altına alındı. Kuzey Denizi'ndeki Texel adasından Akdeniz'deki Toulon limanına kadar uzanan kıyılardaki üslerin İngiltere tarafından abluka altına alınması üzerine Napoléon, denizde hâkimiyet sağlamak ümidini kesince İngiltere'nin istilâsı planını ele aldı. Bu düşünce, Avrupa kıtasında orduları ile zaferden zafere koşmuş ve askerî dehası bütün dünyaca tanınmış olan Napoléon'un, deniz hâkimiyetinin savaşın sonucuna etkileri hakkında bir fikre sahip olmadığını ve Mısır seferinin kaybedilmesi sebeplerinden ders çıkarmamış olduğunu gösterir. Napoléon, İngiltere'nin istilâsı için 130 000 kişilik bir ordu hazırladı. Bu kuvveti İngiltere'ye geçirmek üzere kıyılara yanaşabilecek şekilde altları düz 2 300 tekne inşa ettirdi. Erlerini bu teknelere bindirip indirme eğitimleri yaptırdı ve 1805 yılı ağustos ayında Boulogne'a giderek bu eğitimleri teftiş etti. Manş denizinin bir İngiliz filosu tarafından kontrol altında bulundurulması Napoléon'un bu kıtaları İngiltere'ye geçirmesine engel oluyordu. Bu günlerde donanmasına : "Bana bir günlük kanal hâkimiyetini sağlayın, İngiltere avucumun içinde olacaktır" diyordu. Napoléon tasarladığı ve hazırlandığı istilâ emeline nail olabilmek için Brest, Lorient, Rochefort, Cádiz ve Toulon limanlarında bulunan gemilerin abluka kuvvetlerine gözükmeden limanlardan çıkarak Manş denizinde toplanmalarını ve kısa da olsa bu denizde sağlayacakları hâkimiyetten yararlanarak askerlerini İngiltere'ye geçirmeyi düşünüyordu. Bu maksatla hazırladığı planın tatbikini emretti. Bu plana göre, Toulon limanında üstlenmiş olan ve Amiral Latuche Treville komutasında bulunan Fransız filosu kuzey rüzgârlarından yararlanarak limandan çıkacak, Cádiz'de bulunan kuvvetler ile birleşerek Brest'e gidecek ve buradaki filoyu da beraberine alarak İngiltere kanalına girecek idi. Amiral Latuche Treville, 1804 yılı ağustos ayında eceli ile öldü. Yerine 1 ağustos 1798 yılında Ebukir körfezi savaşında dört gemisi ile savaş sahasını terk ederek kurtulan Amiral Villeneuve getirildi. Bu komutan değişikliği üzerine Napoléon ilk düşüncesinden vazgeçerek ikinci bir plan hazırladı. Bu yeni plana göre, Amiral Villeneuve limandan çıktıktan sonra Cádiz'deki kuvvetlerle birleşecek ve sonra Caribbean denizindeki Martinique adasına gidecek, Brest'ten gelecek gemileri burada bekleyecek, filolar toplanınca buradan doğru Manş denizine hareket edecekler ve bu denizde sağlanacak hâkimiyet, Napoléon'a İngiltere'yi istilâ imkânını verecek idi.

Toulon limanı Akdeniz'deki İngiltere deniz kuvvetlerine komuta eden, Ebukir ve Kopenhag savaşları galibi Amiral Nelson tarafından abluka altında bulunuyordu. Amiral Nelson ablukayı Balear adaları grupundan Mallorca ve Sardunya adasının poyraz cihetinde ve Bonifacio boğazı girişinde bulunan Maddelena limanlarına istinaden yürütüyordu. Fransız amirali Villeneuve 17 aralık 1804 günü esmekte olan kuvvetli kuzey rüzgârından yararlanarak Toulon limanından çıktı. Uzun zamandan beri devam eden İngiliz ablukası dolayısıyla denize çıkamayan eğitimden mahrum Fransız denizcileri fırtınalı havada gemilerini idare edemediler, birçok gemi direk çubuklarını, serenlerini ve yelkenlerini zayi etti. Yoluna devam edemeyen bu filo Toulon limanına geri döndü. 1805 yılı mart ayı sonuna kadar gemiler onarıldı. Bu sıralarda Napoléon, Mısır'a karşı yeni bir sefer planı ilân etti. Bu suretle İngilizleri şaşırtacağını ve Akdeniz Fransız filosunun İngilizlerin takibine uğramaksızın Atlas Okyanusuna selâmetle gelebileceğini düşünüyordu. İngiliz savaş gemileri devam etmekte olan yıldız fırtınası dolayısıyla Mallorca limanında bulunurlar iken 30 mart 1805 günü Fransız filosu Toulon'dan çıktı ve Cebelitârık istikametinde seyire başladı. Napoléon Mısır seferi haberini ilân etmesi ile Amiral Nelson'u yanıltmağa muvaffak olmuş idi. Fransız filosunun Toulon'dan ayrıldığını haber alan Nelson, bu filoyu yakalamak maksadı ile doğuya, Sicilya adasına doğru seyrederken Fransız filosu da Cebelitârık'tan çıkmayı ve Cádiz limanına girmeyi başarmış idi. Amiral Villeneuve bu limanda bulunan bir Fransız ve altı İspanyol kalyonunu da beraberine alarak 9 - 10 nisan 1805 gecesi limandan çıkarak Atlas Okyanusuna açıldı ve batıya seyire başladı. 14 mayıs 1805 günü Martinique adasının Fort de France limanına vardı. Burada Brest filosunun gelmesini beklemeğe başladı.

Sicilya adasına kadar giderek düşmanını arayan Amiral Nelson, Fransızları yakalayamayınca bu filonun Atlas Okyanusuna açıldığını ve muhtemelen Batı Hindistan sularına gideceğini düşünerek geri döndü ve Cebelitârık'a geldi. Amiral Nelson Akdeniz'e memur bir komutan olduğundan Atlas Okyanusunda harekâtta bulunabilmek için üst makamdan emir alması gerekiyordu. Fransız filosunu yakalayabilmek için sorumluluğu üzerine aldı ve Atlas Okyanusuna açıldı. Nijerya'nın Lagos limanında erzak ikmali yaptı ve çok sayıda geminin batıya doğru seyretmekte olduğu haberini aldı. Buradan Caribbean denizine yol verdi. 1 haziran 1805 günü Rochefort limanında bulunan iki kalyon ve bir firkateyn Fort de France limanına gelerek Villeneuve filosuna katıldı ve amirale 5 temmuz tarihine kadar Brest filosunu beklemesini ve bu tarihe kadar gelmediği takdirde Avrupa sularına hareketle Ferrol limanına ulaşması ve burada bulunan gemilerle birleşmesi emrini getirdi. Amiral Nelson ise Lagos'tan ayrıldıktan sonra Batı Hindistan sularına hareket etti ve 4 haziran 1805 günü Barbados adasına vardı. Fransız amirali, Nelson'un Batı Hindistan sularına geldiğini 18 haziranda öğrendi. Bu sularda İngilizler ile bir savaşa tutuşmayı doğru bulmadığından Brest'ten gelecek filoyu beklemeden Avrupa'ya hareket etti. Amiral Nelson 19 haziranda Fransız gemilerinin Avrupa sularına hareket etmiş olduğunu öğrenebildi ve emrindeki bir brigi, Fransız filosunu arayıp bulmak üzere takiplerine gönderdi. Bu brig, Fransız gemilerini Biskaya körfezine girerken gördü ve süratle İngiltere'ye hareket ederek bu haberi deniz birinci lorduna ulaştırdı. Deniz birinci lordu Barhan, Napoléon'un düşünce ve hedefini hemen anladı. İngiltere sularında bulunan 15 kalyondan müteşekkil kanal filosunu Amiral Robert Calder komutasında olarak Fransız - İspanyol müttefik filosunun yolunu kesmek üzere hareket ettirdi. Amiral Calder, Finisterre burnunun 105 mil karayel cihetinde müttefik filoyu buldu. Havanın sisli ve akşamın da yaklaşmış olmasına rağmen derhal hücuma geçti. Müttefik filo kendisinden çok zayıf olan İngiliz filosu ile savaşmaktan çekindi ve rüzgâr üstü mevkiinden de faydalanarak İngiliz filosundan uzaklaşmağa başladı. Amiral Calder'in hücumu sırasında iki İspanyol kalyonu İngilizler tarafından zapt olundu. Karanlığın basması üzerine savaş kesildi ve müttefik filo İspanya'nın kuzey-batısındaki Ferrol limanına girmeyi başardı. Amiral Villeneuve bu limanda gemilerdeki hasarı onardıktan sonra buradan Manş denizine hareket etmeyi düşünüyordu. Kuvvetli bir İngiliz filosunun bu limana yaklaşmakta olduğu haberini alınca kanala gitmekten vazgeçerek Cádiz limanına sığınmayı daha elverişli buldu ve Ferrol'u terk etti. Müttefik filo Cádiz'e girerken limanın Amiral Collingwood komutasındaki üç İngiliz kalyonu tarafından kontrol edilmekte olduğunu gördü. Amiral Collingwood müttefik filoyu uzaktan gördüğünde üzerlerine gitmeyerek bu filoyu Cebelitârık boğazı istikametine çekmek üzere manevra yapmıştı. Fransız amirali Cebelitârık'a gitmeyi düşünmediğinden Cádiz'e girdi ve Amiral Collingwood tarafından abluka altına alındı. Amiral Nelson ise 20 temmuz 1805 günü Batı Hindistan seferinden Cebelitârık'a dönmüş idi. İki yıldan beri karaya ayak basmamış ve çok yorulmuş bulunduğundan dinlenmek üzere İngiltere'ye hareket etti. Avrupa sularına gelmiş olan müttefik filonun kanala girmesini sabırsızlıkla beklemekte olan Napoléon, filonun Cádiz limanına çekildiğini ve İngilizler tarafından ablukaya alındığını öğrenince bütün gayret ve ümitlerinin heba olduğunu, istilâ ihtimalinin kalmadığını üzülerek anladı. Amiral Villeneuve'ü müttefik filo komutanlığından aldı ve yerine Amiral Rosily'yi atadı ve bu yeni komutana Cádiz'den çıkarak derhal Akdeniz'e, Toulon limanına avdetini emretti. Cádiz'i abluka eden filoya 22 ağustosta Amiral Bikerton komutasında üç kalyon, 30 ağustosta Amiral Calder komutasında 18 kalyon katıldı. Sıkı bir abluka altında bulunan müttefik filonun savaş yapmadan Akdeniz'e ulaşması artık mümkün görülmüyordu. Cádiz'de Amiral Villeneuve komutasında 34 kalyon bulunuyordu ve savaştan kaçınmaması gerekiyordu. Müttefik filonun akıbetini kesin bir şekilde tayin etmeğe karar vermiş olan İngiltere admiraltisi, İngiliz donanması komutanlığına Amiral Nelson'u atadı.

İngiltere'de ancak 25 gün kalan Nelson, 14 eylül 1805 günü forsunu "Victory" kalyonuna çekti ve göreve başladı. Abluka kuvvetlerinden bir kısmı ikmal ve çeşitli sebeplerle Cebelitârık'a ve İngiltere'ye gittiklerinden Cádiz önünde 27 İngiliz kalyonu kalmıştı. Amiral Nelson düşmanla kesin sonuçlu bir savaş yapmak istediğinden, düşmanını uzun bir süre ablukada tutmak istemiyordu. Cádiz'e gelince yakın ablukayı kaldırdı. Filolarını görüş mesafesinin dışına, limandan 50 mil uzağa çekti. Fransız amirali Villeneuve ise imparatorun kendisini müttefik filo komutanlığından almış olmasına çok üzülmüş idi. Madrid'e vardığını öğrendiği Amiral Rosily henüz Cádiz'e gelmeden harekete geçmek ve savaşı kazanarak itibarını tekrar ele geçirmek istiyordu. Bu amaçla 15 ekim 1805 günü filo ve gemi komutanlarını topladı, durum muhakemesi yapıldı ve filonun denize çıkarak imparatorun emri gereğince Toulon'a gidilmesi kararı verildi. 19 ekim 1805 günü liman açıklarında İngiliz gemileri gözükmüyor ve hafif gündoğuşu rüzgârı esiyordu. Amiral Villeneuve durumu müsait gördü ve gemilerini hareket ettirdi. Limanı çok uzaktan gözetlemekte olan İngiliz firkateynleri durumu derhal Amiral Nelson'a bildirdiler. Denize çıkan müttefik filo gemileri Cebelitârık istikametinde teşkilât almağa başladılar. 19 ekim cumartesi günü gemilerden bir kısmı denize çıkabilmiş idi. Geri kalanlar pazar günü limandan ayrıldılar, gayet yavaş seyreden filoya katıldılar. Bütün bu hareketler firkateynler tarafından dakikası dakikasına Amiral Nelson'a ulaştırılıyordu. Amiral Nelson komutayı aldıktan sonra düşmana nasıl ve neresinden hücum edileceğini tasarlamış ve 8 ekim tarihinde bir muhtıra neşrederek savaştaki hareket tarzını gemilerine duyurmuştu. Bu muhtıra gereğince Nelson, gemilerini iki tümene ayırıyordu. 12 kalyondan müteşekkil birinci tümene Amiral Bikerton, 15 kalyondan müteşekkil ikinci tümene Amiral Collingwood komuta edeceklerdi. Başkomutan, "Victory" kalyonunda bulunacak ve birinci tümenle birlikte hareket edecek idi. Donanma ikinci komutanı Amiral Collingwood, "Royal Sovereign" kalyonunda bulunacak ve ikinci tümene komuta edecek idi. Her iki komutan gemisi de 104 tane top taşıyor ve donanmanın en süratli gemileri bulunuyorlardı.

Düşman donanması göründüğü zaman, İngiliz gemileri en kısa zamanda savaş teşkilâtı alacak ve hücum iki koluna halinde yapılacak, ilk hücumu Amiral Collingwood tümeni gerçekleştirecek ve birinci tümen mukabil hücuma uğrayan gemilerin yardımına hazır olacak idi. İlk hücum düşman hattının orta kısmına yapılacak ve düşman kuvvetleri birbirlerine yardım edemeyecek şekilde bölünecek idi.

Fransız - İspanyol filosu intizamsız bir puruva hattında güneye, Cebelitârık istikametinde seyire başladıkları zaman İngiltere kuvvetleri bu filonun 12 ve Trafalgar burnunun 20 mil batısında bulunuyorlardı. 21 ekim sabahı hava aydınlanırken iki filo birbirlerini gördüler. Amiral Nelson saat 06,30'da gemilerine plan gereğince iki koluna teşkilâtını almaları emrini

verdi. Sancak tarafta Amiral Collingwood'un ikinci tümeni, iskele tarafta başkomutan Nelson'un başında bulunduğu birinci tümen olmak üzere kolunalar sancak kıç omuzluğu nizamanı aldılar. Kolunalar arasındaki mesafe 1 800 m idi. Komutan gemileri kolunaların başlarında bulunuyordu. Müttefik filo komutanı saat 08,00'de İngiliz donanmasının bütün kuvveti ile savaşmak üzere kendisine yaklaşmakta olduğunu görünce Cebelitârık'a gitmekten vazgeçerek tekrar Cádiz limanına iltica etmeğe karar verdi ve gemilerine kuzey rotasına dönmeleri emrini verdi. Fransız - İspanyol filosu taktik bakımından daha müsait bir durumda bulunmasına rağmen savaşa girmekten ise intizamsız bir şekilde limana ulaşmak çabasında iken Amiral Nelson düşman hattını ortasından yarmak ve yakın mesafeden savaşarak düşmanı yenmek düşüncesinde idi. Bu tarzda bir hücum ile düşmanın öncü ve artçı kuvvetleri, hücuma uğrayan ve ezilen gemilere yardıma gelene kadar sayı itibarıyla daha az gemiye sahip İngiliz filosu düşmanın gemi ve top sayısı bakımından üstünlüğünü ortadan kaldıracak bir savaş şeklini seçmiş oluyordu. 21 ekim 1805 günü saat 11,50'de İngiliz filosu sancak gemisi "Victory"nin direğinde Amiral Nelson'un meşhur "İngiltere herkesten vazifesini bekliyor" işareti dalgalandı. Bu işaretin yanında "düşmanla yakından savaşılacak" işareti görüldü. Saat 12,00'de İspanyol amirali Alave'nin forsunu taşıyan "Santa Anna" kalyonunu takip etmekte olan "Fougeux" kalyonundan Amiral Collingwood'un sancak gemisi "Royal Sovereign" gemisi üzerine müthiş bir top ateşi açıldı. Bu anda "Royal Sovereign", İspanyol kalyonu "Santa Anna" ile, "Victory" kalyonu da Fransız Amiral Villeneuve'ün sancak gemisi "Bucentaure" kalyonu ile savaşmak üzere bu gemiler üzerine yaklaşıyorlardı. Saat 12,30' da "Royal Sovereign", müttefik filo savaş hattını ortadan yardı ve şiddetli bir top düellosuna başladı. Biraz sonra diğer İngiliz gemileri de savaşa katıldılar. Saat 13,00'te "Victory", Fransız sancak gemisi "Bucantaure" ile "Redoutable" kalyonları arasından düşman hattını yardı. Şiddetli savaşa katıldı. Her iki taraf arasındaki bu şiddetli top düelloları sırasında Amiral Dumanoir, emrindeki gemilerle yoluna devam ediyordu. Savaş, Fransız ve İspanyol filo komutanlarının bulundukları tümenlerin 14 kalyonu ile 27 İngiliz kalyonu arasında cereyan ediyordu. Saat 13,15'te "Redoutable" Fransız kalyonunun mizana direği çanaklığında savaşa katılan keskin nişancı bir erin attığı kurşun Amiral Nelson'u ağır şekilde yaraladı. Kurşun amiralin sol omuzundan girmiş ve Nelson'un bel kemiğini kırmıştı. Saat 14,00'te Fransız filo komutanı, savaşa katılmayarak yoluna devam eden Amiral Dumanoir'dan yardım istedi. Bu amiralin emrindeki altı kalyondan dördü geri döndü ise de, iki kalyon yoluna devam ile savaş sahasından uzaklaştı. Geri dönen Amiral Dumanoir'ın gemileri İngiliz başkomutan gemisi "Victory" ile savaşa giriştiler ise de, müttefik filo komutan gemisi "Bucentaure"un İngilizler tarafından zapt edildiğini görünce savaşı keserek sahadan çekildiler. Saat 15,00'te ağır hasara uğramış olan gemilerden bir kısmı savaş sahasını terk etmeğe başladılar. Saat 15,45'te artçı filoya komuta eden İspanyol amirali Gravina, Cádiz'e çekilmeğe karar verdi ve henüz bandırasını indirmemiş gemilere kendisine iltihak etmeleri işaretini çekti. Beş Fransız ve beş İspanyol kalyonu Amiral Gravina'nın işaretine uydular. İngilizlerle müttefik filo arasında vukua gelen çok şiddetli rampa savaşında, İngiliz denizcileri çok cesur dövüştüler ve müttefik filonun en güçlü gemilerinden "Redoutable", "Trinidad", "Satissima", "Bucentaure" kalyonlarını zapt ettiler ve Amiral Villeneuve'ü esir aldılar. T. D. S., sahadan kaçamayan Fransız ve İspanyol kalyonları ile İngiliz kalyonları arasında saat 17,00'ye kadar devam etti. Ağır yaralı olarak alt güvertedeki savaş hastahanesine indirilmiş olan Nelson, savaşın ne şekil aldığını soruyor, alkışları duydukça "bunlar nedir?" diye soruyordu. Bir ara kaç geminin zapt edildiğini sordu. "Henüz on dört gemi" cevabını alınca, "ben yirmi gemi düşünmüştüm" demiş idi. Saat 16,30'da Nelson'a muzafferiyet müjdesini verdiler. Bu sırada Nelson artık son nefeslerini veriyordu. Bu halinde dahi donanmasını düşünüyor, fırtına çıkacağını ve gemilerin demirlemesini bildiriyordu. Amiral Nelson'un son sözleri "Allaha çok şükür, görevimi yaptım" oldu. 22 ekim günü çok kuvvetli bir kıble fırtınası çıktı. Müttefik kalyonlarından bir kısmı battı, bir kısmı da karaya sürüklendi. Savaşı terk ederek kaçan kalyonlar ise sonradan İngiliz gemileri tarafından yakalandılar. Bu savaşta hiçbir İngiliz gemisi batmamış idi. Ağır hasara uğrayan Nelson'un sancak gemisi "Victory'," "Neptun" kalyonu yedeğinde Cebelitârık'ta onarıldı. Bu kalyon Trafalgar zaferinin hatırası olarak İngiltere'nin Portsmouth limanında hâlâ muhafaza edilmektedir. T. D. S.'na katılan 33 kalyondan müteşekkil Fransa - İspanya müttefik filosundan beş Fransız ve altı İspanyol kalyonu savaş sahasından sıyrılarak Cádiz limanına kaçabilmişler ve burada Amiral Collingwood tarafından abluka altına alınmışlardı. Diğer kalyonlardan dört tanesi İngilizler tarafından sağlam olarak ele geçirilmiş ve Cebelitârık'a götürülmüşlerdir. Diğer kalyonlar batmışlar veya ağır hasara uğramış olarak karaya sürüklenmişlerdir. 21 ekim 1805 Trafalgar zaferi sonunda, İngiltere uzun yıllardan beri uğruna nice savaşlar verdiği deniz hâkimiyetini yüz yıl sürecek bir süre için elde etmiş idi. (V. Z. Dümer)

TRAFALGAR SQUARE (İng. = Trafalgar meydanı), Londra'nın orta kısmındaki en büyük meydanlardan biri. Adını, Trafalgar Deniz Savaşı (b. bk.)'nda Amiral Nelson (b. bk.)'un Fransız ve İspanyol donanmalarına karşı kazandığı

TRAFALGAR SQUARE : Trafalgar meydanı ve Amiral Nelson'un heykeli

zaferden almıştır. Meydanın ortasında 50 m yüksekliğinde bir sütun üzerinde Amiral Nelson'un 5 m yüksekliğindeki heykeli vardır. Meydanın kuzey tarafında dünyanın en büyük sanat galerilerinden biri olan The National Art Gallery (Millî Sanat Galerisi), kuzeyinde ise St. Martin's-in-the-Fields kilisesi bulunmaktadır. Bu meydan Londra'nın bir gezinti ve dinlenme yeridir. (A. Uysal)

TRAFFORD, İngiltere'de bir şehir. Nüfusu 227 400 (1974)'dür.

TRAFİK (İta. *traffico* = alışveriş, ticaret ve gidiş geliş), yayaların, hayvanların, taşıtların ulaşım sistemleri üzerindeki hal ve hareketlerine verilen ad. Bugün kullanımı yaygınlaşarak milletlerarası bir terim niteliğinde olan T. kelimesi, "seyrüsefer" karşılığı olarak çeyrek yüzyıldan beri dilimizde de kullanılmaktadır.

Belli başlı batı dillerinde (İng. traffic, Fr. trafic) olduğu gibi, dilimizde de T. kelimesi her türlü hava, deniz ve kara taşıt ve ulaşım araçlarının, yayaların, hatta diğer canlıların hareket hallerini, gidiş gelişlerini ifade etmektedir. Bu kelime araçlı araçsız bütün taşıma işlerini de kapsamaktadır.

T. olayı insanların hareketleri kadar eski olmakla birlikte gücünün ve günlük hayattaki öneminin bu kadar artacağı yakın yıllara kadar hayal dahi edilememekteydi.

Kara T.'i tarihçesi : Çok eski yıllardan beri özellikle atlı arabaların kullanılmaya başlandığı dönemlerden itibaren T.'in bazı kurallarla güvence altına alınmasına çalışılmıştır. Bunun amacı, yolcuların mal ve can güvenliklerinin korunması ve yolculuğun ekonomik, güvenli ve en kısa sürede sonuçlandırılmasıdır. Bu kurallar zaman, araç, gereç, hız, yol ve insan sayısına paralel olarak artmış, yerel kanunlar ve milletlerarası kanunlara dönüşmüştür. Her ulaştırma ortamının (kara, hava, deniz) kendine göre bir T. tarihi olduğu gibi, ortam, şart ve araç özelliklerine uygun farklılıkları olan T. kuralları da bulunmaktadır.

Bilinen en eski T. kuralları kara ulaştırmasında Babil'de şehir içinde uygulanmıştır. Kervan yollarında güvenli yolculuk sağlamak amacıyla askerî karakollar ve devriyeler T.'in sürekliliğini sağlamayı hedef gütmüştür. T.'te yollara ve T.'e en fazla önem vermekte ün yapan Roma İmparatorluğu, kıtalara, çok çeşitli kavimlere uzun süre hükmetme gücünü, bir bakıma yaptığı yollara ve bu yollarda kurduğu T. düzenine borçludur. Roma İmparatorluğunun kara ve deniz ulaşımını o güne kadar erişilemeyen bir düzeye çıkarıp yaygın hale getirmesi, yollarının geniş, sağlam, taş bloklarla yapılması, yol üzerindeki çay ve nehirlerin her mevsimde geçilebilir köprülerle donatılmaları, taş sütunlarla mesafelerin belirlenmesi, düzenli aralıklarla çeşme yapımı, Roma İmparatorluğuna askerî olduğu kadar ticarî, dolayısıyla ekonomik güç kazandırmıştır.

Romalılar şehir dışı T. yanında şehir içi T.'e de önem vermişler, bazı yolları sadece yayalara, bazı dar yolları da tek yönde arabaların işlemesine ayırmışlardı. Gidiş ve gelişe ancak geniş yollarda imkân sağlamışlardı. Roma şehirlerine gündüzün dışarıdan gelen arabaların T.'i aksatmasını önlemek amacıyla bunları ancak geceleri şehre almışlardı. Ayrıca şehirde bazı yerlerin arabaların park etmesine ayrılması, yolların yanlara eğimli yapılması, birikmeleri ve tıkanmaları engelleyici tedbirler alınması, Roma'yı uzun süre dünya ticaretinin merkezi durumuna getirmiştir. Romalılar zamanından kalma taş yollar ve kemerli köprüler uzun süre kullanılmıştır.

Deniz T.'i tarihçesi : Kara T.'ne oranla deniz T.'nin tarihçesi daha kısadır. Uzun süre iç sular ve kıyılar deniz T.'ine sahne olmuştur. Tarihin çeşitli dönemlerinde bazı ülkeler deniz ulaşımında aşamalar yapmışlar, deniz araç ve gereçlerinin gelişmesine öncülük etmişlerdir. Denizcilik tarihinde Mısır, Yunan, Roma, Bizans, İskandinav ve Osmanlı medeniyetlerine paralel olarak önemli gelişmeler gerçekleştirilmiştir. Deniz T.'inde özellikle İngilizlerin büyük katkıları vardır.

Deniz ulaştırmasında konulan ve günümüzde kullanılan T. kurallarının büyük bir kısmı İngilizlerin uyguladıkları esaslardan alınmıştır.

Bir deniz ulaşım haritası gözden geçirildiğinde gemilerin izledikleri yolların, deniz ve okyanusların belirli bazı kesimlerinde yer aldıkları görülür. Bu yollar, ulaşım ortamını oluşturan hidrosferin ulaşıma en elverişli kısmını belirlemektedir. Denizlerde izlenen yolların bazılarında T. akımı oldukça fazladır. Kıyılar arasında el ve yer değiştirecek üretim ve tüketim mallarının fazlalığı bunu etkilemektedir. Deniz T.'ini artıran sebeplerden biri de, kara ulaşım ağının toplandığı limanlarla ilgilidir. Limanlar, kara ulaşımının ortam değiştirerek denizlere ve deniz ulaşımının karalara intikal etmesini sağlamaktadırlar. Hinterlandlarının genişliği, toplama ve dağıtma hizmetlerinin deniz ulaşımındaki etkinliklerini belirlemektedir.

Deniz ulaşımında T.'in artması, özellikle buharla çalışan motorların gemilere uygulanması ile gerçekleşmiş ve gitgide artmıştır. Buhar gücüne dayalı çalışmalar, 1695'lerde (Denis Papin) başlamış, yeni yeni buluşlarla (özellikle 1884 - 1886 yıllarında İngiliz Ch. Parsons ve İsveçli Gustaf Laval'ın türbini bulmalarıyla) buharlı gemiler daha hızlı gelişmiştir. Ahşap gemilerin yerine saç gövdeli gemilerin yapılmaları, deniz ulaşımında hız yanında hacmin ve güvenin de artmasını sağlamıştır. Gemi sanayiinin gelişmesi deniz ticaret filolarının artmasına yol açmış, ürünlerin pazarlara ulaştırılması, her türlü ham madde ve enerji kaynağı olarak kullanılacak kömür ve petrolün sağlanması, büyük yük gemilerinin yapım ve kullanımlarını artırmıştır.

T. akımının çok sıkışık olduğu yollar üzerinde, özellikle limanlar, boğazlar ve kanallarda T. kurallarının uygulanması ile günümüzdeki yoğun ulaşım sağlanabilmektedir.

Bu gelişmeler deniz T. kurallarının da artan ihtiyaca cevap verecek şekilde düzenlenmelerine sebep olmuştur. Milletlerarası deniz yollarının zorunlu olarak kullanımının yaygınlaşması sonucu deniz T. kurallarının milletlerarası nitelik almaları gerekmiştir. Günümüzde bunun büyük ölçüde gerçekleşmesi sayesinde artan deniz T.'ine rağmen kazaların yol açtığı kayıpların oranı düşürülmüştür.

Deniz fenerleri, kurtarma kuruluşları, gümrük, sağlık ve kılavuzluk hizmetleri, imdat isteyen gemilere yardım, geçişler, ikmal, bakım, onarım, transit ve her türlü yardımlaşmalar yanında sefere çıkacak gemilerin izin ve muayeneleri de milletlerarası deniz T. kurallarına uygun olarak yürütülmektedir.

Hava T.'i tarihçesi : İnsanların ulaşımda en son kullandıkları alan atmosferdir. Bu alandan geç yararlanılmasına rağmen insan ömrü kadar bir sürede, havacılıkta, aşılan yol, çıkılan yükseklik, taşınan çeşitli yük ve varılan hız bakımlarından çok önemli gelişmeler sağlanmıştır.

Bu ulaşım sektöründe hız, başta gelen en önemli faktördür. Bunun yanında insan taşınmasının yük ve eşya taşınması ile oranlanamayacak kadar fazla olması, konfor, tarife ve T. düzeni, hava ulaşımını diğerlerinden ayıran en belirgin özelliklerdir.

Hava ulaşımında ilk ticarî hava seferlerinin 1919'da Fransa'da başlatılması ile ortaya çıkan bu sistem, henüz 60 yıllık bir geçmişe dayanmaktadır. İlk yıllardaki ağır gelişme gittikçe hızlanmış ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra hava ulaşımı büyük gelişmeler göstermiştir.

Kısa bir dönemde uçakların gelişme göstermesinde, hava ulaşımının önem kazanmasında ve uçak yapım sanayiinin gelişmesinde motorlu kara ve deniz ulaşımında kullanılan araçların büyük yararı olmuştur.

Günümüzde deniz ve kara ulaşım sistemindeki kadar fazla olmamakla birlikte, uçak sayılarında, uçaklarla taşınan eşya ve insan miktarında ve hava limanlarında tahminleri çok aşan gelişmeler sağlanmıştır. Hava ulaşımının diğerlerine oranla daha pahalı olmasına rağmen ulaşımda sağladığı çabuklukla birçok hallerde önemli avantajları vardır.

Son yıllarda birçok ülkenin uçak yapımına önem vermesi, uçakların ve uçak seferlerinin hızla artmasına, bazı kesimlerde hava T.'i yoğunluk alanlarının oluşmasına sebep olmuştur.

Hava limanlarında gerek yolcu gerek yük T.'i çok hızlı bir gelişme göstermektedir.

Hava T.'inde dikkati çeken özelliklerden biri de milletlerarası seferlerin iç seferlere oranla daha hızlı gelişme göstermeleridir.

Hava ulaşımında kısa sürede uzun mesafelere ulaşma özelliği, milletlerarası antlaşmaların yapılmasına yol açmıştır.

Devletlere ve özel şirketlere ait uçakların ancak milletlerarası antlaşmalarla ülkelerin hava sahalarından ve meydanlarından yararlanmaları sağlanabilmiştir. Milletlerarası hava ulaşımı ile ilgili antlaşmaların en önemlileri 5 maddede toplanmaktadır : 1. İnmeksizin ülke toprakları üzerinden geçmek; 2. T. amacı dışında çeşitli sebeplerle (teknik, yakıt, güvenlik v.b.) iniş yapabilmek; 3. Hava alanlarından yararlanmak; 4. Bu alanlardan kendi ülkesi yönünde eşya, yolcu, posta alabilmek; 5. Antlaşma yapan ülkelerin arasında ticarî eşya, posta ve yolcu taşımak.

Uçak seferlerinin artması ve özellikle kazaların fazla sayıda toplu ölümlere sebep olması, hava T.'inde de milletlerarası kesin bazı kuralların belirlenerek uygulanmalarını zorunlu hale getirmiştir. Hava meydanları, nitelikleri yönünden (pist zemini, pist uzunluğu, park ve yolcu kapasitesi v.b.) milletlerarası standartlara göre sınıflandırılmışlardır. Uçak alanlarında kontrol kulelerinin ve radar istasyonlarının kurulması, onarım, bakım, ikmal, aydınlatma hizmetlerinin sağlanması, meteoroloji ile ilgili bilgilerin yayınlanması, hava T.'inin düzenli bir şekilde yürütülmesinde büyük yararlar sağlamaktadır. Bu sayede hava ulaşımı, diğer sektörlere göre T. ve kazaları açısından güvenilir bir ulaşım sektörü durumuna gelmiştir. Ayrıca çeşitli büyüklükteki uçakların kullanacakları yükseklik dilimleri de milletlerarası antlaşmalarla belirlenmiş ve hava T.'inde bir koordinasyon sağlanmıştır. Hava T.'i, her türlü uçakların havada, iniş ve kalkışlarda, manevra pistlerinde yapmaları gereken bütün hareketleri içine almaktadır. Bu amaçla meydanlarda çeşitli kuruluşlar ve kontrol merkezleri hizmet görmektedir.

T. yoğunluğu : T.'in en önemli unsuru insandır. Dünya nüfusunun son yıllarda hızlı bir şekilde artması birçok sorun getirmiştir. Bu sorunlar arasında T.'in de önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Dünyadaki insan sayısının hızlı bir şekilde artmasına paralel olarak şehirli sayısı da hızla artmakta ve şehirli nüfusun oranı yükselmektedir. Özellikle şehir nüfusunun aşırı artışı, her çeşit motorlu taşıt aracının daha fazla artmasına sebep olmaktadır.

Endüstrileşmenin, şehirleşmenin, gelir ve hayat düzeyindeki gelişmelerin T. akımının artmasına, özellikle bazı yerlerde aşırı yoğunlaşmalara yol açtığı görülmektedir. T.'in sürekli artışı, ulaştırma alt sistemlerinden yararlanma oranını da artırmaktadır. Bunun çevre sorunları yanında güvenlikle ilgili bazı sorunları da artırdığı gerçektir. T. akımındaki aksamaların giderlerde de artışlar meydana getirdiği (özellikle kara ulaşımında) açıktır.

T.'in gitgide büyük bir yoğunluk kazanması kaçınılmaz bir sonuçtur. T.'in aksamasız bir şekilde yürütülmesi, kural ve kanunlara riayet edilmesine bağlıdır.

T. kazaları : Ulaştırmada güvenlik, kazaları önleyebilecek bir ortamın yaratılması yoluyla sağlanabilir. Bir ulaştırma alt sisteminin seçilip kullanılmaya başlanması sırasında T.'in ana elemanlarını oluşturan insan - taşıt - yol ile çevre ilişkisini güvenlik amacıyla rasyonel esaslara bağlamak için birçok tedbir düşünülebilir. Ancak bu tedbirlerin ulaştırma sistemine bağlı olarak malî portesi çok değişecektir.

T. kazaları, ulaşım sektörlerinden çok bunlardan yararlanan insanlara bağlıdır. Örnek olarak 1978 yılı itibarıyla Türkiye'de meydana gelen toplam 51 883 T. kazasının % 80'ini sürücü, % 19'unu yaya, geriye kalan % 1'ini de diğer kusurlar meydana getirmektedir. Buna göre 1978 yılında insan faktörüne düşen toplam kusur oranı % 99'dur.

Eldeki bilgilere göre, insan unsurunun sebep olduğu başlıca T. kazalarını aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz :

1. Aşırı hız;
2. Görüş ve refleks, yakından takip;
3. Bir önceki aracın hem solundan hem de sağından hatalı geçişler;
4. T. ışık ve işaretlerine riayetsizlik;
5. Sağa, sola ve geriye yapılan hatalı dönüşler;
6. Hatalı duruş ve park etmeler;
7. Ana yol ve kavşaklardaki geçiş üstünlüğüne riayetsizlik;
8. Uykusuzluk ve yorgunluk;
9. Hatalı şerit kullanma;

TRAFİK : Yonca yaprağı şeklinde bir yol kavşağı

10. Sürücü hataları;
11. Hatalı yük yükleme;
12. Yeterli emniyet tedbirlerini almamış olma ve yaya hataları.

Teknik arıza adı altında toplanan direksiyon kilitlenmesi. rot çıkması, fren ve lastik patlaması gibi beklenmeyen durumları da ilâve olarak sayabiliriz.

Görülüyor ki T. kazalarının büyük bir kısmı, kurallara uyma mecburiyetinde olan sürücü ve yayaların kusuru, hatası ve dikkatsizliğinden ileri gelmektedir.

Herkesin kara yolunu, kamu düzenini ve sağlığını ön planda tutup, belli başlı T. kurallarına uymak suretiyle kullanması, toplum hayatının bir gereğidir.

T. kazaları ve Türkiye : Ülkemizde motorlu kara taşıt araçlarının ve yol ağının nüfusumuza oranla çok az olduğu bir gerçektir. Bu şartlar altında ülkemizde gittikçe çoğalan kazaları en aşağı seviyeye indirmek gerekmektedir. Gelişmiş ülkelerde T. kazaları azdır. Bu ülkelerde halkın kültür ve sosyo-ekonomik seviyesinin yüksek oluşu ve T. kurallarına uyması, kazaları azaltmaktadır.

Ülkemizde şehirlere akın olayının T. kazalarının artmasına yol açtığı bir gerçektir. Şehirlere henüz uyum sağlayamayan, motor ve makina ile yeni yeni ilişki kurmaya başlayan, çevresinden ve ailesinden bu konularda ön bilgi edinmeyen kişilerin gün geçtikçe çoğalması, kazaların artmasına önemli bir etki yapmaktadır.

Türkiye'de 1945 - 1977 yılları arasındaki otomobil, kamyon, otobüs sayılarının artışı ile ölümle sonuçlanan kazalar arasındaki ilişki ilgi çekicidir. 32 yıllık sürede otomobil sayısında 157, kamyon sayısında 32, otobüs sayısında ise 26 misli bir artış vardır.

Yıllar	Otomobil	Kamyon	Otobüs	Toplam	Kaza sayısı	Ölü sayısı
1945	3 406	4 479	988	8 373		
1950	10 071	13 201	3 185	26 557		
1955	28 599	30 250	6 671	65 520	7 493	1 247
1960	37 616	48 094	8 881	94 591	7 986	1 552
1965	87 584	79 121	22 169	188 874	14 805	2 564
1970	137 771	70 730	15 980	224 481	19 207	3 978
1975	471 456	124 569	24 581	620 606	46 64[illegible]	6 051
1976					50 628	5 489
1977	536 155	143 664	26 261	706 080	56 7[illegible]	6 281
1978	597 530	152 134	27 666	777 530	51 883	5 537
1979	658 667	162 667	29 313	850 647	41 15[illegible]	4 428

Bu rakamlara tanker, minibüs, kamyonet, traktör, triportör ve özel nitelikteki taşıtlarla yol ve iş makinaları dahil değildir.

Şehir kökenli nüfus bile bu karmaşık T. ortamında güçlük çekerken kırsal kökenli, kırsal ortamdan yeni sayılabilecek bir süre önce ayrılmış, refleksleri, dikkatleri ve tecrübeleri henüz gelişmemiş yaya ve sürücü yurttaşların kazaya uğrama veya kaza yapma oranları daha fazla olmaktadır.

Kırsal kesimden göçlerin gittikçe arttığı ve çoğunluğu geçtiği büyük şehirlerimizde motorlu kara taşıtlarımızın da fazlalığı dikkati çekmektedir. Ülkemizin sadece % 6'sını oluşturan İstanbul, Ankara ve İzmir illerimizde otomobil sayısının (1977) % 55'inin bulunduğu görülür. Kurallara uymama, kaza ve ölüm olaylarının yarıdan çoğunun da bu illerde bulunması tesadüfî değildir.

Son yıllarda motorlu kara taşıt araçlarımızın hızlı bir şekilde artmalarına rağmen bu sayının birçok ülkeye göre çok az olduğu görülmektedir. Otomobil sayısı bakımından Türkiye, bütün Avrupa ülkelerinin sonunda yer almaktadır. Amerika Birleşik Devletleri'nde 1,5 kişiye bir otomobil, Kanada'da 2 kişiye bir otomobil, Avustralya'da bir kişiye bir otomobil, İsveç'te 2/3 kişiye bir otomobil, Federal Almanya' da 2,8 kişiye bir otomobil, Fransa'da 3 kişiye, İngiltere, İtalya ve Japonya'da 4 kişiye, Yunanistan'da 20, Yugoslavya'da 61, İran'da 59 ve Irak'ta 84 kişiye bir otomobil düşmektedir. Ülkemizde ise 105 kişiye bir otomobil isabet etmektedir. Yakın bir gelecekte ülkemizde de kişi başına düşen otomobil sayısının 40 - 50'ye ineceği düşünülürse, kazaların, mal ve can kaybının korkunç sayılara varması mümkündür. (M. Emiroğlu)

TRAFİK KANUNU, kara yolları üzerindeki trafiği düzenlemek amacıyla çıkarılmış bulunan 21 mayıs 1953 tarih ve 6085 sayılı kanun. T. K., 11 bölüm ve 78 maddeden ibarettir, ancak "malî hükümler" başlığını taşıyan 3. bölümü, 18 şubat 1963 tarih ve 197 sayılı kanunla kaldırılmış bulunmaktadır.

T. K.'nun başlıca hükümleri :

a. Yol ve geliş gidiş emniyeti : Kara yollarına trafiği güçleştirecek, tehlikeye düşürecek veya trafiğe engel olacak şekilde bir şey koymak, dikmek, atmak, bırakmak, dökmek veya benzeri hareketlerde bulunmak yasaktır. Tespit olunan bu gibi engeller zabıta tarafından derhal bertaraf olunur (Md. 10). Trafik sağdan cereyan eder. Aksine bir karar ve işaret bulunmadıkça, şoför ve sürücüler nakil vasıta veya müteharrik makinalarını gitmekte oldukları yöne göre yolun sağ yarısını takiben sevk etmeye mecburdurlar. Hayvan sürücüleri sürülerini veya hayvanlarını yolun sol yarısını serbest bırakacak şekilde sağdan sevk etmekle mükelleftirler (Md. 29). Kara yolundan faydalanan herkes trafik işaret, levha ve cihazlarıyla bildirilen veya gösterilen hususlara ve trafiği düzenleme ve denetleme ile vazifeli zabıta memurlarının tembih ve ihtarlarına uymaya mecburdur (Md. 30). Uyuşturucu ve keyif verici maddelerle alkollü içki kullanmış olanlar nakil vasıtası veya müteharrik makina kullanamazlar. Bu gibiler zabıtaca nakil vasıtası kullanmaktan men olunurlar (Md. 31). Şoför ve sürücüler, trafik işaret levhalarında gösterilen sürat hadlerine riayet etmeye mecbur oldukları gibi, lüzumu halinde süratlerini yolun ve trafik durumunun icap ve şartlarına da uydurmakla mükelleftirler (Md. 33). Yayalar mevcut yaya kaldırımları, banketler, emniyet adaları (röfüjler) ve geçitler dışında yol üzerinde yürüyemezler. Bu yerler dışında yolu dikine ve ihtiyatla geçmeğe, ilk geçiş hakkını nakil vasıtasıyla müteharrik makinalara vermeye mecburdurlar. Yayaların trafiği güçleştirecek şekilde yol üzerinde durmaları, grup halinde yürümeleri veya başkalarının geçişini zorlaştıracak surette eşya taşımaları yasaktır (Md. 45).

b. Tescil : Bir taşıta veya lastik tekerlekli traktöre sahip olan kimse, bunları ikametgâh veya iş yerinin bulunduğu il trafik şube veya bürosuna kayıt ve tescil ettirmeden trafiğe çıkaramaz. Ancak binek ve yük hayvanları, el arabaları, çocuklara mahsus arabalar ile malûllere mahsus motorsuz taşıtlar, Millî Savunma Bakanlığının kayıt ve tescilinde olup bu bakanlık hizmetinde kullanılan araçlar, tu-

ristlerin taşıtlarıyla milletlerarası çok taraflı veya karşılıklı antlaşmalar şümulüne giren yabancı plakalı taşıtlar, müteharrik makine ve tramvaylar bu hükmün dışında kalır (Md. 17).

c. Ehliyetname : Kayıt ve tescili mecburî olan taşıt ve lastik tekerlekli traktörler için verilecek ehliyetnameler : A. Amatör ehliyetnamesi, B. Profesyonel ehliyetnamesi, C. Ağır vasıta ehliyetnamesi, D. Traktör ehliyetnamesi, E. Milletlerarası ehliyetname ve F. Şoför adayı belgesi olmak üzere altı çeşittir (Md. 23). Kanunun 23. maddesinde gösterilen şoför ve sürücü ehliyetnameleri ve şoför adayı belgeleri alınmadıkça, kayıt ve tescile tâbi taşıtları veya lastik tekerlekli traktörleri kara yollarında kullanmak veya ehliyetnamesi veya şoför adayı belgesi olmayan kimselere kullandırmak yasaktır (Md. 24). Verildikleri tarihten itibaren amatör ve traktör ehliyetnameleri 5 yıl, profesyonel ve ağır vasıta ehliyetnameleri 3 yıl süre ile yurdun her yerinde geçerlidir. Süre sonunda ehliyetname sahibinin teknik ve sağlık durumunda bir değişiklik olmadığı takdirde, aynı süre ile geçerli olmak üzere ehliyetname sadece vize edilir. Aksi halde il trafik komisyonu kararı ile ehliyetname sahibi yeniden muayeneye tâbi tutulur (Md. 25). Bisiklet kullananların 11, amatör, traktör ehliyetnamesi alacakların 18, profesyonel ve ağır vasıta ehliyeti alacakların en az 19 yaşında olmaları; sürücü ve traktör ehliyetnamesi alacakların okur yazar, şoför ehliyetnamesi alacakların ilk okul mezunu olmaları; yapılacak amelî ve nazarî imtihanları başarmaları; sabıka, sağlık ve teknik açısından şoför ve sürücülüğe engel bir durumlarının bulunmaması şarttır (Md. 26). Şoför ve sürücüler nakil vasıtalarının sürülmesi esnasında ehliyetnamelerini yanlarında bulundurmaya ve bu kanunla yetkili kılınmış kimselerin her isteğinde göstermeye mecburdurlar (Md. 27).

d. Kazalar : Ölüm veya müessir fiil ile sonuçlanan veya eşya, vasıta veya hayvanlara zarar veren herhangi bir trafik kazasına karışmış olan nakil vasıtası veya müteharrik makinenin şoför veya sürücüleri, vasıtalarını veya makinelerini derhal durdurmaya mecburdurlar (Md. 48). Şoför ve sürücüler, 48. maddede yazılı kazaların vukuunda gerekli ihtimam ve yardımı göstermek, tedbirleri almak ve olayı en yakın zabıtaya mümkün olan en kısa zamanda bildirmekle mükelleftirler (Md. 49).

e. Hukukî ve malî sorumluluk : Motorlu taşıt, müteharrik makina veya lastik tekerlekli traktörlerin kullanılmasından doğacak maddî ve ölüm dahil bedenî zararlardan araç sahipleri hukuken sorumludur. Motorlu taşıt, müteharrik makina veya lastik tekerlekli traktör sahibi, zararın mücbir sebepten veya kazaya uğrayanın ya da kazazedenin üçüncü şahsın ağır kusurundan ileri geldiğini veyahut kendisinin veya fiil ve hareketlerinden sorumlu olduğu kimselerin kusurunun bulunmadığını ispat ederse sorumluluktan kurtulur (Md. 50). Motorlu taşıt, müteharrik makina veya lastik tekerlekli traktör sahipleri, bunların ve varsa römorklarının kullanılmasından üçüncü şahıslar aleyhine doğacak zararları tazmin etmek üzere, malî sorumluluk sigortası akdine mecburdurlar (Md. 51).

f. Cezalar : Kanunun 57 ve 58. maddelerinde çeşitli hafif trafik suçlarına verilecek hafif para ve hapis cezaları düzenlenmiştir. Gerek genel hükümlere gerek kanunun 58 ve 59. maddelerine göre verilecek cezalardan başka, 33. maddeye muhalefetten dolayı iki defa mahkûmiyet halinde ikinci defa mahkûm olanların 15 gün ve tekerrürü halinde bir aydan üç aya kadar süre ile şoför veya sürücü ehliyetnamelerinin geri alınmasına; uyuşturucu madde kullanmaktan dolayı mahkûm olanların şoför veya sürücü ehliyetnamelerinin daimî olarak geri alınmasına; 31. maddede yazılı şekilde alkollü içki kullanma suçundan dolayı ilk mahkûmiyetlerinden itibaren bir yıl zarfında aynı suçu tekrar işleyenlerin bir ay, iki defa işleyenlerin altı ay süre ile, üç defa işleyenlerin daimî olarak şoför veya sürücü ehliyetnamelerinin geri alınmasına; şoför veya sürücülerin kanunun 26. maddesinin (G) bendinde yazılı olan Türk Ceza Kanunu maddelerinden biri ile mahkûmiyetleri halinde ise geçici veya daimî olarak ehliyetnamelerinin geri alınmasına da davaya bakan mahkemece hükmolunur (Md. 60).

g. Kovuşturma ve yargılama usulü : T. K.'nda yazılı trafik suçlarına bakmak üzere Adalet Bakanlığınca gerek görülen yerlerde tek hâkimli trafik mahkemeleri kurulur. Trafik mahkemeleri hâkimleri Hâkimler Kanunu hükümlerine tâbidir (Md. 61). Askerî nakil vasıtalarıyla müteharrik makineleri kullanan askerî şahısların işledikleri bu kanunda yazılı trafik suçlarına da trafik mahkemelerinde bakılır (Md. 62). Bu kanunda yazılı suçları işleyenler hakkında trafik zabıtası veya diğer yetkili kimseler tarafından tanzim edilecek zabıt varakaları trafik zabıtasınca trafik mahkemelerine tevdi olunur (Md. 63).

Son zamanlarda hükümleri eskimiş olan T. K.'nun yerini alacak ve günümüzün ihtiyaçlarına cevap verebilecek modern ve kapsamlı bir T. K.'nun yürürlüğe konması için yapılan çalışmalar ileri bir safhaya gelmiş bulunmaktadır. (E. Korur)

TRAFİK MAHKEMESİ, Trafik Kanunu'nda yazılı trafik suçlarına bakmakla yetkili mahkeme. Bk. **TRAFİK KANUNU.**

TRAFİK SİGORTASI, motorlu taşıt, müteharrik makina veya lastik tekerlekli traktör sahiplerinin Trafik Kanunu gereğince yapmak zorunda oldukları malî sorumluluk sigortası. Bk. SİGORTA, TRAFİK KANUNU.

TRAGELAFUS (Tragelaphus), çatal boynuzlu antiloplar alt familyasına bağlanan bir tür. Genellikle Afrika'da yaşarlar ve orta boydadırlar. T. scriptus'lara daha çok Afrika'nın batı kesiminde rastlanmaktadır. T. angesi ise Zululand'da çok sık görülür.

TRAHİT : bk. TRAKİT.

TRAHOM (Fr. Trachome), kronik iltihaplı bulaşıcı bir göz hastalığı. Chlamydia trachomatis virüsü bu hastalığı meydana getirir. Hastalığa verilen bu ad, Yunanca "pürtüklü" anlamına gelen *trakhys* kelimesinden alınmıştır.

Bu hastalığın vatanı Orta Doğu ve özellikle Mısır'dır. Napoléon'un Mısır seferinden sonra Avrupa'ya geçen T., savaşlar, seyahatler ve ekonomik ilişkilerle bütün dünyaya yayılmıştır.

T.'a yurdumuzun güney ve doğu bölgelerinde çokça, batı ve kuzey bölgelerinde ise az rastlanır. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı tarafından T.'la savaş kursları açılmıştır. Hastalığın tedavisiyle ilgili tedbir ve işlemler ücretsizdir. T., bildirilmesi mecburî olan hastalıklardandır. T. savaş bölgesi içinde bulunan illerimizde hastalık ortalama % 49,5, genel nüfusa göre ise % 5 - 6 arasında bulunmuştur.

T., her ırk ve cinste bulunabilir. Kadınlarda erkeklere oranla daha fazla rastlanır. Zayıf insanlarda hastalık daha

ağır seyreder. T., daha çok çocukluk yaşlarında bulaşır. T.'lu ailelerin çocukları henüz bebek iken hastalığa yakalanır. Okul çağlarında da bulaşma fazladır. Hastalık, T.'lu gözlerin salgısıyla kirlenmiş eşya ve eller aracılığıyla geçtiği gibi, kara sineklerin de bulaşmada önemli rolü olduğu anlaşılmıştır. T., kültür ve görgüsü az olan ve temizliğe dikkat etmeyen kimselerde daha fazla görülür. Hastalığa karşı bağışıklık yoktur.

Hastalık, üst göz kapağı iç yüzünde kırmızı noktalar oluşmasıyla başlar. Bu noktalar ince kan damarlarının genişlemesiyle olur. Sonra gri - siyah noktalar görülür. Saydamlık kaybolur ve kadife manzarası oluşur. Gözde sulu bir akıntı vardır. Bu dönemde T.'lular çok defa hastalıklarının farkında olmadıklarından T.'u başlangıç döneminde yakalamak güçtür. Zamanla yaralar ve yaraların iyileşme döneminde çekilmeler oluşur. Göz kırmızıdır. Göz yaşı bezleri yollarının kapanmasından gözde kuruluk olabilir.

Hastalık çok sinsi başlar, bundan dolayı hasta yıllarca hastalığın farkına varmayabilir. Hastalığın göz bebeğine atlamasıyla teşhis kolaylaşır. Damarların göz bebeğine doğru yürümesi ve bunların çevresindeki iltihabî durum T. şüphesi uyandırır.

Tedavide gümüş nitrat atuşmanları veya damlası kullanılır. T. tedavisinde antibiyotiklerin etkili olduğu anlaşılmıştır. Ameliyat da mümkündür. (B. Pınar)

TRAIANUS, Marcus Ulpius (Italica, İspanya 18.9.53 - Selinus, Gazipaşa, Antalya 8.8.117), Roma imparatoru. 98 - 117 yılları arasında hüküm süren T., 91'de konsül, 97'de imparator Nerva tarafından Yukarı Germania valiliğine tayin edilmiştir. Nerva'nın ölümünden sonra imparator olmuştur. Yetim ve yoksul çocuklar yararına büyük bir vakıf kurmuştur. Döneminde bütün imparatorlukta yollar, köprüler, kanallar inşa edilmiş, yeni şehirler ve koloniler kurulmuştur. Sanat ve edebiyat yeniden parlak bir çağa ulaşmıştır.

TRAIANUS, Marcus Ulpius

TRAIANUS : Roma'da Traianus Forumu

TRAIANUS : Roma'da Traianus pazar meydanı

T., kısa bir süre için imparatorluğun sınırlarını çok genişletmiştir. 106'da Dacia'yı ve Kızıldeniz'e kadar Arabistan'ı almış, 114 - 117 yılları arasında Parth savaşında Ktesiphon'a kadar ilerleyip Basra Körfezine ulaşmıştır. Mezopotamya ve Asur topraklarını da imparatorluğa katmıştır. T., doğu vilâyetlerindeki Yahudilerin ayaklanması sonunda geri çekilirken bugünkü Gazipaşa'da ölmüştür. Halefi Hadrianus (b. bk.), yeni eyaletleri tekrar geri almıştır.

TRAJEDİ (Fr. Tragédie), konusunu tarihten veya efsanelerden alan, ünlü kişiler arasında cereyan eden önemli bir olayı konu edinen, korku veya acıma duygusu uyandıran dramatik tür.

T., eski Yunanlılarda doğdu, son şeklini Med Savaşlarına doğru aldı. En güzel örneklerini V. yüzyılda verdi. T., dinî lirizme duyguların yüceltilmesi, şikâyetler, sevinç şarkıları gibi yeni unsurlar sokmuş olan Dionysos âyininden çıkmıştır. Bu âyin mimiğin gelişmesini de sağladı. M. Ö. VI. yüzyılın ortasına doğru Atinalı Thespis, Dionysos âyininde yer alan koro şefinin yerine, koronun karşısında değişik bir rolü, hatta birçok rolleri oynayan gerçek bir aktörü koymak suretiyle T.'ye yön verdi. Böylece anlatım, diyalog ve olaylardan meydana gelen bir bütünlük kazandı. Artık koro satyres'lerden (Bakkhus'un arkadaşı, ikinci derecede tanrı) değil de, dramda yer alan kişilerden oluştu. Bundan sonra, Atina'da Dionysos âyinleri programı çerçevesinde T. düzenli olarak yer aldı. Hatta bu türün gelişmesi için ödüller konuldu. Devlet de onları satın alarak maddî destek sağladı.

Thespis'ten sonra Atina'da birçok T. şairi yaşadı. M. Ö. V. yüzyılda, sanatını dinî temellere oturtan Aiskhylos, psikolojik analizlerle Sophokles ve Euripides ile T. en parlak dönemini yaşadı. M. Ö. IV. yüzyılın başından itibaren, taklitlerde, sahneye konuş şeklinde, müzikte aşırılık sebebiyle T. bir tür operaya dönüştü ve önemini kaybetmeye başladı. Ama eski piyesler, özellikle Euripides'in piyesleri, oynanmaya devam edildi.

Eski Roma T.'si : Roma'da T., uzun zaman gerekli ilgiyi göremedi. Eski Roma T.'sinin yaratıcısı Livius Andronicus oldu. Fakat o da Yunan T.'lerini tercüme etmekle yetindi. Öte yandan Yunan T.'leri taklit edilirken Roma ile ilgili konular ele alındı. Latin T.'sinin önemli devri kısadır. Bu devrin ünlü yazarlarından Ovidius'un ortaya koyduğu T.

tipi bir salon T.'sidir. Seneca'nınki ise aydınlara ve filozoflara hitap eden T.'dir.

Fransız T.'si : Rönesans'tan itibaren eski Yunan ve Roma T.'lerini taklit etmek suretiyle meydana gelmiştir. XVI. yüzyıldan itibaren Fransa'da halk tiyatrosu gücünden kaybetmeye başladı. Antik tiyatro eserleri Fransızcaya veya Latinceye çevrilmeye başlandı. Fakat bir yandan da millî Fransız T.'sini kurma çabaları devam etti. XVII. yüzyılın başında Alexandre Hardy, bu alanda oldukça kabarık sayıda eser yazdı ve eserleri oynandı. Fransız T.'sinin öz varlığını kazanmasında, Théophile de Viau, Jean de Schelandre, Mairet gibi yazarların da katkısı olmuştur. Bu çalışmalar Corneille'e gelinceye kadar Fransız T.'sinin temelini kurmuştu. Bu T.'nin en belirgin özelliği "üç birlik kuralı" (yer, zaman ve konuda birlik) idi. Bu kural Corneille'e gelinceye kadar titizlikle işlendi. Bunu en güzel ve en kusursuz olarak bu yazar uyguladı; 1636'da yayınlanan *Le Cid* adlı eseri ve bunu izleyen diğer T.'leri *(Horace, Cinna, Polyeucte, Pompée, Nicomède)* ile Fransız klasik T.'si en olgun şeklini aldı. Böylece T. aşırı lirizmden kurtuldu. T. kahramanları, çoğu zaman tarihle ilgili ünlü kişilerden oluştu. XVII. yüzyılda, T. alanında Corneille'den başka, onun türünde, fakat onun başarısına erişememiş yazarlar olarak Desmarets, Rotrou, La Calprenède, Du Ryer ve Tristan l'Hermite yer alır. Corneille'in kahramanlığı amaçlayan T.'lerini, Thomas Corneille ile Quinault'nun duygusallık ve incelikle dolu T.'leri izler, Racine ise, 1667'de yayınlanan *Andromaque* adlı T.'siyle ve onu izleyen diğer eserleriyle Fransız klasik T.'sinin en güzel örneklerini verdi. Racine, konularını Corneille gibi tarihten seçmiştir. Konuları çapraşık değildir. T.'ler, XVII. yüzyıl klasik Fransız T.'sinin kabul ettiği "üç birlik kuralı"na uygun olarak yazılmıştır. Olay kahramanlarının iç dünyalarının, tutkularının tasviri en önemli unsurdur. Tutkular iradeyi alt edip çoğu zaman ölümle son bulurlar.

Racine'den sonra T.'nin önemi azalmaya başladı. XVIII. yüzyılda Crébillon'un ve özellikle Voltaire'in T.'yi yeniden canlandırma gayretleri görülürse de, klasik T.'nin, yeni yeni ortaya çıkmaya başlayan edebî türler arasında erimesini önleyemezler.

İspanya'da antik T. kalıplarına uygun olarak, Cervantes' in *La Numanicia* adlı eseriyle, XVIII. yüzyılda Fransız T.'lerinin taklitleri görülür.

İtalya'da, Rönesans devrinde, Seneca'nın veya eski Yunan trajedisinin tekniğine uygun T.'ler yazılmıştır. XVII ve XVIII. yüzyıllarda T. yazarları arasında P. - J. Martelli, Gravina, Alfieri, Monti, Foscolo yer alır. Manzoni XIX. yüzyılda romantik T.'yi yaratmıştır. Daha sonra İtalyan T. yazarları arasında Gabriele d'Annunzio, G. Giacosa, G. Rovetta, P. Praga, Butti adları görülür.

İngiltere'de, Shakespeare'in tarihî piyeslerini "klasik T." deyimiyle bağdaştırmak kolay değildir. Thomas Sackville'in *The Tragedie of Gorboduc* adlı eseri klasik T.'nin tanınmış bir örneğidir. Daha sonra Ben Johnson'un aynı geleneği izlediği görülür. XVII. yüzyılın sonundan itibaren ve XVIII. yüzyıl boyunca T. Southerne, J. Crowne, Nicholas Rowe, Nathaniel Leo ve Thomas Otway gibi yazarların adları zikredilebilir. Ayrıca, XVIII. yüzyılda Addison, Young ve James Thomson T.'ler yazmışlardır.

Almanya'da ilk T. denemeleri XVII. yüzyılda görülür. Martin Opitz, Seneca'dan *Troades* (Troialı kadınlar) ve Sophokles'ten *Antigone* tercümelerini yaptı. Gryphius ise koro unsurunu Yunanlılardan, "üç birlik kuralı"nı da Fransızlardan alarak lirik bir tiyatro yarattı. Daha sonraları Christian Weise T.'ler verir. XVIII. yüzyılda T. türünde büyük isimler arasında Lessing ve Goethe *(Iphigenie)* yer aldı.

TRAK DİLİ, Balkan yarımadasının güney-doğu bölümünde (Bulgaristan, Yunanistan, Türkiye) yaşayan Trak kabilelerinin diline verilen ad. Bu dilin M. S. VI. yüzyıla kadar konuşulduğu anlaşılıyor. T. D.'nden kalma bilgi ve veriler azdır. Bu dilden birtakım yer ve kişi adları ile Yunanca metinlerde geçen birçok cins adı (en çok bitki adı) kalmıştır. Trak yer ve kişi adlarının sayısı 2 000'e yakındır. Bunlardan bir bölümü bugüne kadar muhafaza edilmiştir. T. D.'nin en önemli yazıtı, 1912'de Bulgaristan'da Filibe (Bulg. Plovdiv) yakınlarında Ezerovo köyünde bulunan bir altın yüzük üzerinde Yunan harfleriyle yazılmış olan kısa bir yazıttır. Balkan dillerinde birtakım Trakça sözlerin bugüne kadar kaldığı tahmin edilmektedir.

Elde bulunan bilgilere göre, T. D.'nin Hint - Avrupa kökenli bir dil olduğu anlaşılıyor. Bu aile içinde T. D., İran dili, Balt - Slav dilleri ve Yunanlılardan önce Balkanlarda yaşayan kavimlerin diliyle yakınlık gösterir. Son araştırmalara göre, T. D.'nin üç kola (Trak, Dak - Miz ve Phryg) ayrıldığı anlaşılıyor (V. Georgiev, *Trakiyskiyat ezik.* Sofya 1957).

TRAK'LAR veya **THRAK'LAR,** eski Trakya'da yaşamış olan yerli bir halk topluluğuna verilen ad. *Trak* adı ilk olarak Homeros'un destanında geçer. Bu adın kökeni ve anlamı konusunda türlü görüşler ileri sürülmüştür. Son olarak K. Vlahov ("Ezik i literatura" XXIII, 1966, 2, 31 - 44), *Trak* adının Trakça *Drasikes* (= "gözüpek, cesur") adının Grekçeleşmiş biçimi olduğu düşüncesini ortaya atmıştır. Dil bakımından Hint - Avrupa dillerine bağlıdırlar.

Erken bir çağda T.'ların bir bölümü Kuzey ve Orta Yunanistan'a, bir bölümü de Küçük Asya'ya geçmiştir. Balkan yarımadasında T.'lar birçok kola ayrılmışlardır. Meriç nehrinin aşağı bölümünde ve Ergene nehri vadisinde Odrysler, Karadeniz kıyısında Tinler, Balkan dağlarının güneyinde Astlar, Meriç nehrinin yukarı bölümünde, bugünkü Filibe (Bulg. Plovdiv) ve Rodop çevrelerinde Besler, Struma nehrinin aşağı bölümünde Bisalt, Odomant ve Edonlar, orta bölümünde Medler, Köstendil (Bulg. Kyustendil) çevresinde Denteletler, Sofya çevresinde Serdler (veya Sardlar) gibi.

Herodotos'a göre, T. kollarının çoğu Yunanlıların Ares, Hermes, Artemis gibi tanrılarının karşılığı olan tanrılara saygı gösterirlerdi. Heros ortak bir T. tanrısı idi. Bu tanrı Roma çağından kalma eserlerde genç bir atlı olarak tasvir edilmiştir. Bundan dolayı bu tanrıya T. atlısı adı da verilir. T. atlısı Roma çağında büyük bir yaygınlık kazanmıştır. Bu bakımdan T. dininin bu çağda büyük bir gelişme gösterdiği anlaşılıyor. IV. yüzyılda Hristiyanlık bu tanrıya gösterilen saygıya resmen son vermişse de, onun tasviri sonraki çağlardaki Hagios Georgios tasvirine esas teşkil etmiştir.

T.'lar tarım ve hayvancılık (özellikle at, katır ve koyun) yoluyla geçimlerini sağlarlardı. Meyve, sebze ve üzüm yetiştirirlerdi. Ağaç işleriyle uğraşırlardı. Çanak çömlekçilik, dokumacılık (keten kumaşlar) ve kuyumculuk (altın süs eşyası) gelişmişti.

TRAK'LAR : Panagyurişte altın definesi : 1. Amfora-riton : Boru çalan savaşçı ve konuşan iki kahraman; 2. Riton : Başı örtülü bir amazon; 3. Küçük şişeden bir detay : Palamut biçimi süslerden oluşan daire etrafında karmaşık bitki süsleriyle ayrılmış zenci başları; 4. Riton : Geyik başı

T.'lar arasında sosyal, siyasî ve kültürel bakımlardan derin bir fark göze çarpar. Karadeniz ve Ege denizi kıyılarında yaşayan T. kolları, Helen baskısı altında kalmışlardır.

M. Ö. V. yüzyılın ortalarına doğru Odrysler ilk T. birliğini kurmuşlardır. Odrys kralı Teres (470 - 440) komşu topluluklar üzerinde hâkimiyet sağlamayı başararak Odrys krallığını oluşturmuştur. T. devleti Sitalk (440 - 424), I. Sevt ve I. Kotis dönemlerinde en büyük güce erişmiştir. İskitlere, Atina ve Makedonya'ya karşı aktif bir siyaset gütmüştür. M. Ö. 342'de T. devletine bağlı topraklar Makedonya kralı II. Philippos (359 - 336) tarafından işgal edilmiştir. Büyük İskender bütün T. topraklarını zapt etmiştir. İskender'in ölümünden sonra Trakya, onun generali Lysimakhos (323 - 280)' un yönetimi altında kalmıştır. Lysimakhos bağımsızlığını ilân etmiş ve İskender imparatorluğunu yeniden kurmayı denemiştir. M. Ö. III. yüzyıl başında T. topraklarına Keltler hâkim olmuşlardır. M. Ö. IV - III. yüzyıllarda T.'lar Makedonyalılara ve Keltlere karşı ayaklanmışlardır. M. Ö. I. yüzyıl başlarında T. toprakları Romalılar tarafından işgal edilerek Tracia adıyla bir Roma eyaleti haline getirilmiştir. T.'lar 21 ve 26 yıllarında Roma hâkimiyetine karşı ayaklanmışlardır.

T. topraklarında yapılan arkeolojik araştırmalarda birçok değerli kalıntılara rastlanmıştır. Bu kalıntılar arasında Panagyurişte definesi özel bir yer tutar. Bulgaristan'da Panagyurişte çevresinde yapılan kazılarda 6,5 kg ağırlığında altın içki kapları ele geçirilmiştir. Bu kaplar arasında çok değişik biçimlerde yapılmış sekiz bardak vardır. Riton adı verilen bu kapların ağzı geniştir. Bu geniş ağızdan kaplara içki doldurulmuştur. Kapların diplerine yakın yerlerde birer delik (emzik) göze çarpar. İçkiyi içmek için bu delikten yararlanıldığı anlaşılıyor. Bu kaplar geyik, koç ve teke başına benzer biçimlerde yapılmıştır. Bu basit kapların usta bir işçinin elinden çıktığı açıktır. Dört içki kabının boyun kısmı tanrı ve kahramanların tasvirleriyle süslenmiştir. Bu tasvirlerin yanına tanrı ve kahramanların adları da yazılmıştır. Kişiler en ince ayrıntılarıyla verilmiş, göz bebekleri bile belirtilmiştir. Tanrıçaların süsleri (gerdanlık, küpe v.b.) de büyük ustalıkla çizilmiştir. Usta, giyimli figürleri tercih etmiştir. Tanrıça giyimlerinin kıvrımları ve kumaşların desenleri de belirtilmiştir. Tanrı figürleri kompozisyon olarak bir bütün içinde verilmiştir. Ele geçen içki kaplarının muhtelif zamanlarda yapıldığı tespit edilmiştir. Panagyurişte buluntusunun Lysimakhos'un çağdaşı olan T. generallerinin kullandığı kaplardan oluştuğu açıktır.

T.'lar bugün tamamiyle yok olmuşlardır. Son araştırmalara göre, T.'lar Bulgarların etnojenezinde yer ve rol almışlardır. Bu konu D. Angelov tarafından geniş bir biçimde işlenmiştir (*Obrazuvane na bălgarskata narodnost*. Sofya 1971). Ancak, Angelov'un görüşleri birçok bakımdan tartışılmaya muhtaçtır.

TRAKİT (Trachyt), volkan taşı. T.'ler, genellikle oldukça yeni jeolojik dönemlerde oluşmuş gri, sarımsı, kırmızımsı, benekli veya çizgili volkan taşlarıdır. Bunların kütlevî görünüşleri ya Macaristan ve Fransa (Auvergne)'da olduğu gibi kafalar halinde veya İtalya'da (Napoli civarında, Astroni) olduğu gibi kraterler biçiminde veyahut da lav akıntıları şeklinde (Napoli civarında, Ischia), bazen de taş damarları durumunda (Almanya'da Siebengebirgen) gözükebilir.

T.'lerin ortalama özgül ağırlığı : 2,6; basınç dayanıklığı : 400 - 900 kg/cm^2; kuru ağırlığına nispetle su emme %'si : % 2 - 4,5'dir. T.'in analizine göre genellikle sonuçlar şunlardır : % 68,78 SiO_2, % 16,12 Al_2O_3, % 3,54 Fe_2O_3, % 0,34 FeO, % 0,26 MnO, % 1,94 CaO, % 1,15 MgO, % 3,64 K_2O, %4 Na_2O ve % 0,58 H_2O.

T.'ler, siyenit (Syenit)'lere tekabül eder; başka bir deyişle, aynı cinsten olan magma, derinlerde katılaştığında siyenit, yer üstünde katılaştığında ise T. adını alır.

T., yapı malzemesi ve kaldırım taşı olarak kullanılır.

TRAKL, Georg (Salzburg 1887 - Kraków 1914), Avusturyalı şair. Empresyonizmden ekspresyonizme geçiş döneminin şairidir. Ticaretle uğraşan varlıklı bir aileden gelir. Dalgın, içe dönük yaratılışı yanında intihar eğilimi gösteren bir ruh dünyası vardır. Bunalımlarla dolu bir gençlik dönemi geçirmiştir. Lise öğrenimini yarıda bırakmış, eczacı kalfası olmuştur. Nietzsche ve Wagner hayranı olan T., genç şair arkadaşlarıyla birlikte "Apollo" ve "Minerva" grupunu kurar. Kılık kıyafetleri, davranışları ve zihniyetleriyle o zamanlar yadırganan bu şairler, burjuvaziye ve gelenekçiliğe karşı çıkıyorlar, şiire cesur yenilikler getiriyorlardı. Innsbruck şehrine yerleştiğinde T., artık sanat olgunluğunu ispat etmiştir. Stefan Zweig, Werfel, Kokoschka, Else Lasker - Schüler gibi tanınmış sanatçılarla ilişki kurar. I. Dünya Savaşında eczacı teğmen olarak görev aldığı sırada kendisine emanet edilen 90 ağır yaralıya hekimsiz yardım edememenin verdiği çaresizlik içinde şok geçirir, intihara teşebbüs eder. Şizofreni teşhisiyle akıl hastahanesine kaldırılır, kokain zehirlenmesinden ölür.

T.'ın şiirleri çeşitli yorumlara imkân verecek tarzda yazılmıştır. Söz dağarcığı sınırlıdır. İsim ve sıfatlara rağbet eder, fiilleri az kullanır. En sık kullandığı kelimeler, *gölge, akşam, gece, yıldız, orman, karanlık, koyu, mavi, siyah, batmak, ölüp gitmek, kırılmak* ve *sonbahar*'dır. Kendisi şiirini "suçları affettirme yolunda kusurlu birer girişim" olarak nitelendirir. Suçluluk duygusu, tanrı özlemi, yalnızlık, güzel ile çirkinin, iyi ile kötünün düalizmi, hâtıralar, ruyalar ve sarhoşluk, şairin en belirgin konularıdır. Şiirleri *Gedichte* (Şiirler) [1913] ve *Sebastian im Traum* [1914] kitaplarında toplanmıştır.

TRAKTÖR : bk. TARIM ÂLET ve MAKİNELERİ.

TRAKUNYA : bk. ÇARPAN BALIK.

TRAKYA, Balkan yarımadasının güney bölümünde, bir kısmı Türkiye'de, bir kısmı Yunanistan sınırları içinde bulunan bir bölge. Yunanistan'da kalan bölümüne Batı T. denir. Türkiye'deki bölüm, bir ara Şarkî T., Doğu T., Paşaeli adlarıyla da anılmış ise de, günümüzde sadece T. denilmektedir. Türkiye'nin Avrupa bölümüdür. Bu ad, Trakların adından alınmıştır.

T.'nın yüzölçümü 23 764 km² olup, Türkiye arazisinin % 3 kadarıdır. T., Türkiye'nin yedi coğrafî bölgesinden biri olan Marmara Bölgesi'nin kuzey bölümüdür. T., dar birer deniz boğazı olan İstanbul ve Çanakkale boğazlarının uzandığı yerlerde Anadolu'ya çok yaklaşır.

T., şimdiki idarî teşkilâtımızda, içine Edirne, Kırklareli ve Tekirdağ illerinin bütününü, İstanbul ilinin 19 ilçesinden 12'sini ve Çanakkale ilinin 11 ilçesinden 2'sini alır. Çevresinin uzunluğu 1 155 km yi bulan T.'nın büyük kısmı denizlerle çevrilidir. T. çevresinin % 65'i (751 km) deniz kıyıları, % 35'i (404 km) kara sınırlarıdır. Kara sınırları, Türkiye'nin Bulgaristan (200 km) ve Yunanistan (204 km) ile olan si-

yasî hudutlarıdır. Bulgaristan sınırı Karadeniz kıyısında Rezve deresi ağzından başlar, Tunca ırmağını aştıktan sonra güney-batıya döner, Kapıkule yakınında Meriç yatağına ulaşır. Bu noktadan itibaren Türkiye - Yunanistan hududu başlar, Meriç talvegini izleyen sınır, Edirne'nin istasyonu olan Karaağaç çevresini Türkiye'de bırakacak şekilde Meriç nehrinin batısına taşar. T.'nın kıyıları ise, Karadeniz, boğazlar, Marmara ve Ege denizindedir. Başlıca deniz girintisi Saros körfezidir. Bölgede ada olarak Çanakkale boğazının kuzey-batısı ile bu körfezin açıklarındaki Gökçeada vardır. T., Türkiye'nin yüksekliği az olan bölgelerinden biridir (ortalama 180 m).

Osmanlılar, 1353 - 1356'da Süleyman Paşa komutasında Çanakkale boğazını geçerek Balkanlarda fütuhata başlamış, Sırp Sındığı zaferi kazanılmış (1363), bu arada Batı T., Türk topraklarına katılmıştır. İstanbul'un alınmasından sonra, bütün bu bölgeler Türk hâkimiyeti altına girmiştir. Yüzyıllarca Türk idaresi altında kalmış bulunan bu bölgelerde, Balkan Harbi (1912 - 1913) ve I. Dünya Savaşı (1914 - 1918)'ndan sonra çeşitli değişmeler olmuş, Batı T. Yunanistan'a verilmiş, şimdiki T. bölgesi Türkiye'nin millî sınırları içinde kalmıştır (bk. BALKAN YARIMADASI).

T., ortası tekne şeklinde ve yassı düzlükler, sırtlar ve tepelikler biçiminde, kuzey ve kuzey-doğusu Yıldız dağları ile (700 - 1 000 m) çevrili, güneyinde Tekir dağlarının (945 m) uzandığı yükseklikler bulunan bir bölgedir.

Jeolojik yapısı ile ilgili olarak, kuzeyde Yıldız (Istıranca) dağları kıvrımları, doğuda Çatalca yarımadası, güney-batıda Gaziköy - Şarköy - Gelibolu - Çanakkale kıvrımlı kırıklı sahası, ortada Ergene teknesi ile batıda Meriç çukurluğunu içine alır. Yıldız dağları kıvrımları, Kuzey Anadolu Alp kıvrımlarının batı uzantısıdır ki, yer yer plutonitler tarafından kesilen metamorfik ve kristalin taşlardan oluşmuştur. Bütün bu malzeme, kuzeye doğru birbiri üzerine itilmiş bir yapı gösterir. Güney kenarı boyunca Eosen kıvrımlı arazisi, İğneada kuzeyinde Kretase kıvrımlı tabakaları görülür.

Ergene teknesinin güney kenarını ve Çanakkale boğazının çerçevesini oluşturan saha, kalın bir Tersiyer örtüsü ile kaplı, Ege ara kıvrımlarından olan, türlü kıvrılmalara da uğramış bir yerdir. Alp kıvrımları, sondajlarla tespit edilmiş bulunan Mezozoik ve Alt Tersiyer oluşukları halinde de görülmüştür.

Çatalca yarımadası, T.'nın doğuya doğru uzantısıdır. Yarımadanın batı bölümünde metamorfik taşlar çok yer tutar. Doğusunda ise, Silur, Devon, Karbon arazisi yaygındır. Kuzey-güney yönlü tektonik hatlarla ilgili olarak Büyük ve Küçük Çekmece ve Terkos depresyonları uzanır ki, bu eski körfezler sonradan kıyı dilleri ile kapanarak birer göl olmuşlardır. İstanbul boğazı da deniz sularıyla örtülmüş eski bir ırmak yatağıdır.

Ergene teknesi, büyük bir "kıvrımlar arası" çukurlaşma alanıdır ki, flişe benzeyen denizel Eosen, gölsel Oligosen - Miyosen ve denizel Miyosen tortulları bu tekneyi doldurur. Eosen kalkerleri, teknenin ortasına doğru monoton marnlara geçer. Teknenin orta bölümünde geniş akarsu tortulları ve seki örtüleri vardır. Sondajlardan elde edilen bilgilere göre, tabanda metamorfik taşlar bulunmaktadır. Tersiyer formasyonları da pek kalındır. Bu tekne, batıda aşağı Meriç çukurluğuna açılır. Burası, ırmağın menderesler çizerek aktığı, daha aşağılarda göl ve bataklıkların oluştuğu geniş bir vadidir. Bu çukurluğun iki yakasında yassı sırtlar ve alçak tepelikler uzanır. Burada Meriç'e sularını T.'dan toplayan (yağış alanı 12 000 km²) Ergene ırmağı karışır.

İklim : T., yazları kurakça ve sıcak, kışları yağışlı, serin ve soğuk geçen bir iklim özelliği gösterir. Bu küçük bölge, Balkanlardan gelen soğuk hava dalgalarının geçit yerinde bulunduğu için, kışın şiddetli soğukların, tipili kar yağışlarının olduğu, donma olaylarının da görüldüğü bir yerdir. Bölgenin Karadeniz kesiminde her mevsim yağışlı (800 - 1 200 mm), sisli bir iklim vardır. Güneyinde Marmara iklimi etkileri görülür. Ortasında daha az yağışlı (500 - 550 mm) soğukların da hüküm sürdüğü bir iklim vardır. 50 yıllık rasatlara göre, Edirne'de (yüksekliği 48 m, denizden 110 m içeride), ortalama yıllık sıcaklık 13,5°C, temmuz ortalaması 24,6°C, ocak 2°C dir. Ortalama en düşük sıcaklık ocakta — 1,4°C yi bulur. En düşük sıcaklığın — 22°C ye indiği günler olmuştur. Kar kalınlığı 20 cm yi bulur. Yıllık yağış tutarı 600 mm dir. Yağışlar, en çok güz sonu ve kışın olur, ilkbahar da yağışlı geçer, yazın yağış azalır.

Bitki örtüsü : T.'nın Karadeniz kıyı boyundaki dağlık ve tepelikler, güneyindeki dağlar ve Saros körfezi çevresi, çeşitli derecelerden ormanlıktır. Meşe türleri geniş yer tutar, palamut meşesi de yer yer sıkça görülür. Karadeniz bölümünde ormanlar kıyıdan içerilere doğru 25 - 30 km sokulur, Çerkezköy güneyine ve İğneada yöresinden içerilere 50 - 60 km girer. Bütün bu orman şeridi içinde, Vize, Midye ve Kofçağız yörelerinde, gürgen ormanları da önemli yer tutar. Dağlık yerlerde, özellikle Demirköy batısında kayın ağacı ormanları, yer yer çamlıklar ile dişbudak, karaağaç, kızılağaç toplulukları bulunur. T.'nın güney-batı bölümünde zeytin, defne, kermez meşesi gibi makilerin bulunduğu meşelikler geniş yer kaplar, Saros körfezi kuzeyinde geniş çam ormanları vardır.

T.'nın güney kıyı yörelerinin çoğu, geniş ölçüde tarım alanıdır. Orta bölümünde, Ergene teknesinin birçok yeri de tarım alanlarıdır. Burada sadece Babaeski ile Kırklareli arasındaki yerlerde, dağınık şekilde meşelikler vardır.

Nüfus, yerleşme : T., Türkiye'nin sık nüfuslu bölgelerindendir. Yalnız Yıldız dağlarında nüfus seyrekleşir. İdarî yönden üç ilin (Edirne, Kırklareli, Tekirdağ) birbirine yakın nüfus tutarı (1980) ile Çanakkale'nin Eceabat ve Gelibolu ilçeleri nüfusunun toplamı 1 067 630'u bulmuştur. Burada yaklaşık olarak nüfus sıklığı 45'tir. Bu sıklık, 1980 Türkiye ortalamasından (58) azdır. Ancak, geniş ölçüde şehir nüfusu olan İstanbul'un 12 ilçesinin nüfusu (3 397 810) araya katılırsa, bu sıklık 177 gibi yüksek bir ölçü gösterir. Bu nüfus T.'nın nüfusuna eklenirse, burada bütün nüfusun 4 397 440 olduğu görülür. Bu 12 ilçeden iyice şehirleşmiş bulunanlar dışında kalan iki ilçenin (Çatalca, Silivri) de nüfusu göz önüne alınarak, bu bölgedeki şehirli nüfusun 480 000'i bulduğu, köy ve bucaklarda oturanların sayısının 730 000 olduğu görülür.

T.'nın köy sayısı 850 (1976)'dir. Bölgede 30 000'e yaklaşan ve geçen 7 şehir (Edirne, Tekirdağ, Çorlu, Kırklareli, Lüleburgaz, Keşan, Uzunköprü) gelişmiştir. Bunlardan Edirne (72 000), bölgenin, İstanbul dışında en büyük yerleşme yeridir. 1927'den beri iki kat büyümüştür. Nüfusu 51 327 (1980) olan Tekirdağ, son 50 yılda 4 kat büyümüştür. T.'daki şehir yerleşmelerinin çoğu "küçük şehir" özelliğindedir. Buraları, çevrelerinin pazar yeridir. T.'da, kır kesimlerinden gittikçe artan bir ölçüde bölge dışına ve bölge şehirlerine göç olmuştur. Bu dönemde göç en çok İstanbul'a olmuştur. Bölge şehirleri, kendi kır kesimlerinden gelen göçlerle büyümüştür. T.'da tarım kesiminde çalışan nüfus çok yer tutar (nü-

fusun % 70'i). Bundan sonra imalât ve ticaret sektörleri gelir, daha sonra inşaat ve taşımacılık yer alır.

Ekonomi : T.'da ekilen, dikilen ve orman arazisinin yüzölçümü 16,5 milyon dekarı bulur. Bu değerin % 60'ı tarla, % 6'sı çayır mera, % 29'u orman, % 5'i bağ bahçedir. 1978 verilerine göre, T.'nın tarım ürünleri arasında buğday (yılda 1,5 milyon ton), pirinç (55 000 ton), mısır (50 000 ton), şeker pancarı (450 000 ton), ay çiçeği (300 000 ton), kuru soğan (55 000 ton), patates (40 000 ton), çeşitli meyve ve üzüm (280 000 ton), çeşitli sebzeler (bu arada domates 67 000 ton) elde edilir, bir kısmı başka yerlere ve bu arada büyük tüketim merkezi İstanbul'a gönderilir.

Son zamanlarda meraların tarım alanları durumuna getirilmesi, bölgede hayvancılığın gelişmesini durdurmakla birlikte, günümüzde sayıca az, fakat süt ve et verimi bakımından kaliteli ahır hayvancılığı önem kazanmış, yüksek verimli ırklar getirtilerek beslenmeye, melez ırkların da oluşturulmasına gidilmiştir. Yetiştiricilerin elinde yaygın halde boz step sığırı bulunmakta ise de, bölgede makineli tarımın gelişmesiyle yem bitkileri üretimi artarak, son zamanlarda bu sığırlar iş hayvanı olarak önemini kaybetmiş, süt hayvanı olarak değerlendirilmesine gidilmiştir. T.'daki koyun ırkı kıvırcık'tır (eti lezzetli, süt verimi 70 - 80 kg, yapağısı ince). Bölgenin dağlık yerlerinde ve dağ eteklerinde beslenmektedir. Bölgede aş. yu. 300 000 sığır, 75 000 manda, 1 200 000 koyun ve 280 000 baş kıl keçisi vardır. Yıllık süt üretimi her yıl artmaktadır. Yapağı, yumurta üretimi de önemli yer tutar. İstanbul gibi geniş bir tüketim merkezinin, T.'ya açık bulunması, yolların düzgün ve işlek olması, bölgeden bu büyük şehire süt ve mamulleri, et, yumurta ürünlerinin geniş ölçüde gönderilmesine yol açmış, çok sayıda çiftlik, mandıra, kümes hayvancılığı alanları kurulmuştur.

Ekonomik yapısı tarıma dayanan T.'da, sanayi kuruluşları da yer yer gelişme göstermiştir. Tarıma dayanan sanayi dalları olarak nebatî yağ fabrikaları ve imalâthaneleri (ay çiçeği, zeytin), un ve çeltik fabrikaları, peynir ve yoğurt yapımevleri, şarap fabrikaları vardır. Ayrıca, Türkiye'nin ilk şeker fabrikalarından Alpullu şeker fabrikası, Pınarhisar çimento fabrikası (1953), Demirköy parke lif levha fabrikası, kereste sanayii bulunmaktadır.

Ergene havzasında, birçok yerde linyit yatakları vardır. Tekirdağı'nın Mürefte kesiminde, daha I. Dünya Savaşından önce, petrol aramaları yapılmış ve bulunmuştur. Şimdi petrol araştırmaları Ergene havzasının derin tabakalarına yönelmiştir (1 500 m derinlikte sondajlar). Demirköy yöresinde eskiden işletilmiş demir yatakları vardır.

Yollar, ulaşım : T., demir ve kara yolu bakımından gelişmiştir. İstanbul, Tekirdağ ve Kırklareli'ne kara yolları ile bağlanan Edirne, Kapıkule gümrük kapısından Bulgaristan'a geçen büyük kara yolu, Türkiye'yi bu bölge üzerinden Avrupa'ya bağlamıştır. Kara yollarının hemen hepsi asfalt kaplıdır. İl yolları da asfalt kaplı veya stabilizedir. Köy yollarının büyük kısmı stabilize edilmiştir. İstanbul - Avrupa demir yolu T.'dan geçer. Ergene vadisinden geçen demir yolu, Meriç'in ötesinde iki kola ayrılır, biri Yunanistan'a, ötekisi Edirne'nin Karaağaç istasyonuna uğrar, Bulgaristan'a yönelir. Bu ana demir yolundan ayrılan bir kol Kırklareli'ne uzanır. Bütün yollar çok işlektir. Gümrük kapıları, özellikle Kapıkule, son derece yoğun çalışmaların bulunduğu yerlerdir. İstanbul dışında, T.'nın başta gelen limanı Tekirdağ limanıdır.

Kültür, turizm : T., yüzyıllar boyunca Türk kültürünün yerleştiği ve yayıldığı bir bölge olmuştur. Osmanlı İmparatorluğunda bir eyalet olan "Rumeli Beylerbeyiliği", Balkan yarımadasındaki Osmanlı arazisinin yönetiminden sorumlu olmuş, Türk egemenliğine giren Güney-doğu Avrupa topraklarına Rumeli denilmiştir. Bu geniş bölgelerde, Türk kültürü ve Türkler uzun zamanlar yayılmıştır. Bu arada Edirne, İstanbul'un alınışından önce bir süre Osmanlı İmparatorluğunun başşehri olmuş, burada birçok Türk sanat eserleri yapılmıştır. Bunlar Selimiye camiinin çevresindedir. Kapalı çarşıların (Bedesten, Ali Paşa çarşısı) ve kervansarayların bulunduğu bu semt, şehrin çekirdeği olmuştur. T.'da çeşitli Türk eserleri (cami, medrese, köprü, kapalı çarşı, hamam ...) vardır.

Türkler zamanında T.'nın türlü yerlerinde okullar (medreseler) açılmıştır. Bu arada askerî ve mülkî rüştiye ve idadiler bulunuyordu. Cumhuriyetten sonra T.'da, çeşitli derecelerden olan okulların sayısı artmıştır. Günümüzde Edirne'de bir eğitim enstitüsü bulunmakta olup, burada bir üniversite açılması girişimleri de olmuştur. (R. İzbırak)

TRAKYA PAŞAELİ MÜDAFAA-İ HUKUK HEYET-İ OSMANİYESİ, Osmanlı devletinin dağılıp yok olması halinde Trakya'yı, hatta Batı Trakya'yı bir bütün olarak İslâm - Türk camiası halinde korumak için Edirne ve yöresinde 1918' de teşkilâtlandırılmış siyasî bir cemiyet. Böyle bir teşkilâtlanmada Mondros mütarekesinin büyük rolü olmuştur. Azınlıkların bu antlaşmadan kuvvet alarak yaptıkları taşkınlıklar, haksızlıklar Türkleri savunmaya, derlenip toparlanmaya sevk etmiştir. Cemiyet programı 7.12.1918 tarihli *Tasvir-i efkâr*'da yayınlanmıştır.

Atatürk, bu cemiyetin bazı üyeleriyle İstanbul'da görüştüğünü ve amaçlarının neler olduğunu öğrendiğini, bir Trakya Cumhuriyeti kurma çabaları içinde bulunduklarını *Nutuk* (I. c, 3. s)'ta bildirir.

Osmanlı devletinin muhtemel dağılması halinde Trakya'da Türk - İslâm birliği kurulamayacak olursa, İngiltere'nin, bu mümkün olmazsa Fransa'nın yardımları istenecekti.

Cemiyetin Kırklareli, Çatalca, Tekirdağ ve Gelibolu'da birer şubesi açılmıştı. Cemiyet, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine katılıncaya kadar beş kongre yapmıştır. Bu kongrelerde cemiyetin adı küçük değişmelere uğramıştır. Son kongrede Trakya'nın gerektiğinde silâhla savunulması için tedbirler de görüşülmüş, Türkiye Büyük Millet Meclisine bağlılık kararı alınmıştır. Ancak, bu cemiyet hem İstanbul Mebusan Meclisine hem de Türkiye Büyük Millet Meclisine millet vekilleri göndermiştir. Daha sonra Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (b. bk.)'ne katılan ve onun bir şubesi olan bu kuruluş, Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuşu ile benzeri cemiyetler gibi tarihe karışmıştır.

TRALLEİS, Karia bölgesinde bir şehir. Anadolu'ya yapılan büyük göçler sırasında muhtemel olarak M. Ö. X. yüzyılda Peloponnesos yarımadasından gelen Argoslular ile Trakya veya İlirya'dan gelen Trallerin oluşturduğu seçkin bir topluluk tarafından kurulmuştur. Bununla birlikte T.'in adı tarih sahnesinde ilk defa Sparta'lı general Thibron'un Anadolu'daki şehirleri Perslerden temizleme eylemine giriştiği M. Ö. 400 yılında duyulur; Thibron'un T. şehrine yaptığı saldırı başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Olayı nakleden tarihçi Diodoros, şehrin bir İonya şehri olduğunu belirtmektedir. Oysa normal

olarak bir Karia şehri olan T., kimilerince de bir Lidya şehri olarak tanımlanmaktadır.

M. Ö. 334'te Büyük İskender'in hâkimiyeti altına giren T., daha sonra onun fetih hareketlerinde bir üs olarak kullanılmıştır. Şehir M. Ö. 313'te Antigonos'un eline geçmiştir. M. Ö. 301'de Antigonos'un ölümünden sonra şehir Seleukosların yönetimi altına girmiş ve bu süre içinde Seleukeia adıyla anılmıştır. Plinius, her ne kadar şehrin aynı zamanda Antiokheia adını taşıdığını belirtmekte ise de, onun bu anlatımı konusunda destekleyici bilgiler yoktur. Seleukos kralı III. Antiokhos'un M. Ö. 189'da Magnesia (Manisa) yöresinde Romalı komutan Scipio Africanus ile kardeşinin yönettiği orduya yenilmesinden sonra Anadolu'daki Seleukos topraklarının büyük bir kısmı - bu arada T. de - Romalıların eline geçmiştir. T., kısa bir süre sonra Romalılar tarafından Bergama kralı Eumenes'e verilmiştir. T.'in Bergama krallığı dönemindeki durumu konusunda fazla bir bilgiye sahip değiliz. Yalnız, Bergama krallarından biri olan III. Attalos'un şehirde kerpiçten bir saray inşa ettirmiş olduğu ve bu yapının daha sonra Zeus'un başrahibinin evi olarak kullanıldığı bilinmektedir.

Magnesia savaşından sonra Romalılar Anadolu'daki etkinliklerini ve güçlerini daha da artırmışlar ve sonunda Bergama kralı III. Attalos, krallığının topraklarını vasiyet etmek suretiyle Romalılara bırakmış (M. Ö. 133) ve böylece Bergama krallığının arazisi Anadolu'daki ilk Roma eyaleti Provincia Asia haline gelmiştir (M. Ö. 129).

Bergama krallığının bu şekilde Roma'ya katılmasına Aristonikos baş kaldırmış ve T. şehri de onun tarafını tutmuştur.

TRALLEİS : Mermerden bir genç atlet heykeli (detay) (İstanbul Arkeoloji Müzesi, M. Ö. 27 - M. S. 14)

Bunun sonucu olarak da şehrin gümüş para basma hakkı Romalılarca elinden alınmıştır. M. Ö. 88 - 85 yılları arasındaki Mithridates savaşı sırasında Romalıların katliamı hareketi, şehre bir süre için tiranlık yapan Kratippos'un oğulları tarafından kışkırtılmıştır. M. Ö. 48'de Iulius Caesar'ın Pharsalos'ta Pompeius'u yenmesi o zamanın dünyasında büyük bir coşku ile karşılanmış ve bu sebeple T.'te de Caesar'ın bir heykeli yapılmıştır. Bu heykel şehirdeki Nike tapınağında duruyordu.

TRALLEİS : Mermerden bir genç atlet heykeli (İstanbul Arkeoloji Müzesi, M. Ö. 27 - M. S. 14)

Roma imparatorluğunun kuruluşundan bir veya iki yıl sonra T. birkaç defa yer sarsıntısına uğramış ve bunun üzerine Augustus şehrin yeniden imarı için para yardımında bulunmuştur. Onun bu yardımına karşılık olarak şehrin adı Caesarea olarak değiştirilmiştir. Şehrin bu adı Nero zamanındaki (M. S. 54 - 68) paralar üzerinde de görülmektedir. Daha sonra şehrin paraları üzerinde Caesarea T. adı görülmektedir. Yüzyılın sonunda ise geçmişte olduğu gibi sadece T. adı kullanılmıştır.

Strabon, T. halkının varlıklı kimselerden oluştuğunu ve bunların büyük bir refah içinde yaşadıklarını nakletmektedir. Strabon, ayrıca eyaletin Asiarkh olarak adlandırılan liderlerinin daha çok T. şehrinden geldiklerini de belirtir. M. S. 26'da T. ile öteki on şehir, Tiberius ile Livia için bir tapınak inşa etmek üzere bir yarışmaya girmişlerse de, sonuçta Laodiceia gibi T. de malî kaynaklarının yetersizliği sebebi ile bundan vazgeçmiştir. Bu da bize o devirde imparatorluk kültü giderlerinin çok büyük rakamlara ulaştığını göstermektedir.

T.'in baştanrısı Zeus Larasius'tur. Strabon'a göre, bu Larasa Zeus'udur ki Larasa Messogis dağının üç mil kuzeyindeki Larisa veya Larisius köyünün adının değişik kullanımıdır. T. şehrinde düzenlenen başlıca oyunlar klasik Yunan örneklerine göre yapılan Olimpiyad ve Pythia oyunlarıdır.

Şehrin seçkin vatandaşları arasında Strabon aslen Nysa'lı olan Pythodorus ailesinden söz etmektedir. En iyi hatiplerden biri olan Damasus da T.'lidir. Antik kaynaklarda şehrin bulunduğu Menderes vadisinin en çok yetiştirdiği meyve olan incirden fazla söz edilmemektedir. Şehir özellikle seramiği ile ün kazanmıştır.

Bugünkü Aydın ilinde bulunan antik T. şehri (yeni adı : Güzelhisar), Strabon'un ifadesine tamamen uymaktadır. Ona göre sarp bir akropolü bulunan şehir, üzeri düz bir tepe üzerinde kurulmuştu. Savunması için çok uygun bir konumu vardı.

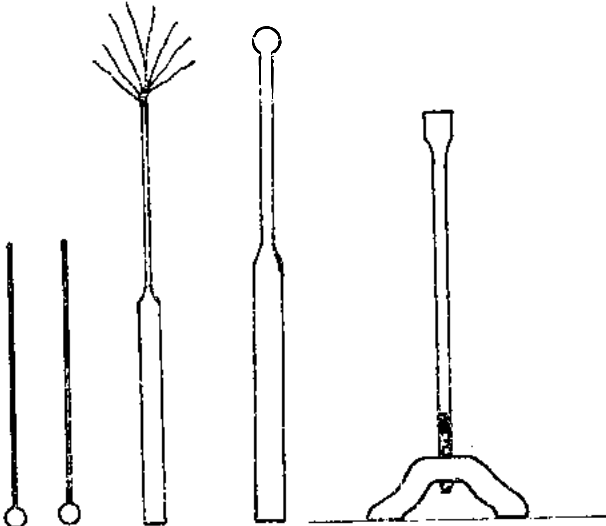
Şehirden bugüne çok az kalıntı kalmıştır. Geçen yüzyılda burada bir stadyum, bir tiyatro, agora (pazar yeri) ve M. S.

III. yüzyıla tarihlenen bir gymnasion'un kalıntıları durduğu halde, günümüze yalnız bu sonuncu yapıdan bugün için de etkileyici sayılabilecek üç yüksek kemer dizisi kalmıştır. Halk arasında Üçgöz olarak adlandırılan bu kemerler gymnasion' un bir kısmını oluşturuyordu ve kısmen bol harçlı büyük taş blokları ile tuğladan yapılmışlardı. Bu kemerlerin üstü stuko (bir çeşit sıva) ile kaplıydı ki buna ait izler halen kemerlerin alt kısımlarında görülebilmektedir. Şehrin kuzey eteğinde yer alan ve bugün hiçbir izi kalmayan tiyatrosu 1888 yılında kazılmış ve orkestrasının altında bir tünel tespit edilmiştir. Bu tünel tiyatroda oynanan oyunlardaki yeraltı varlıklarının sahneye çıkmaları için yapılmış olmalıdır. Stadyumdan ise çok az bir kalıntı görülmektedir. Doğudaki tonozlu giriş kısmı korunmuş olup, gymnasion'da olduğu gibi taş ve tuğla ile örülmüştür. Şehirde daha sonra 1902 - 1903 yıllarında yapılan kazılar sonucunda birkaç tapınak temeli ortaya çıkarılmışsa da, bunlar, hangi tanrılara ait oldukları konusunda bir bilgi verecek nitelikte değillerdir. Şehirdeki bu kazılar sırasında ortaya çıkarılan çeşitli buluntular bugün İstanbul Arkeoloji Müzesi'nin özel bir salonunda sergilenmektedir. Bunlar arasında güzel bir genç atlet heykeli özellikle dikkati çekmektedir. (V. İdil)

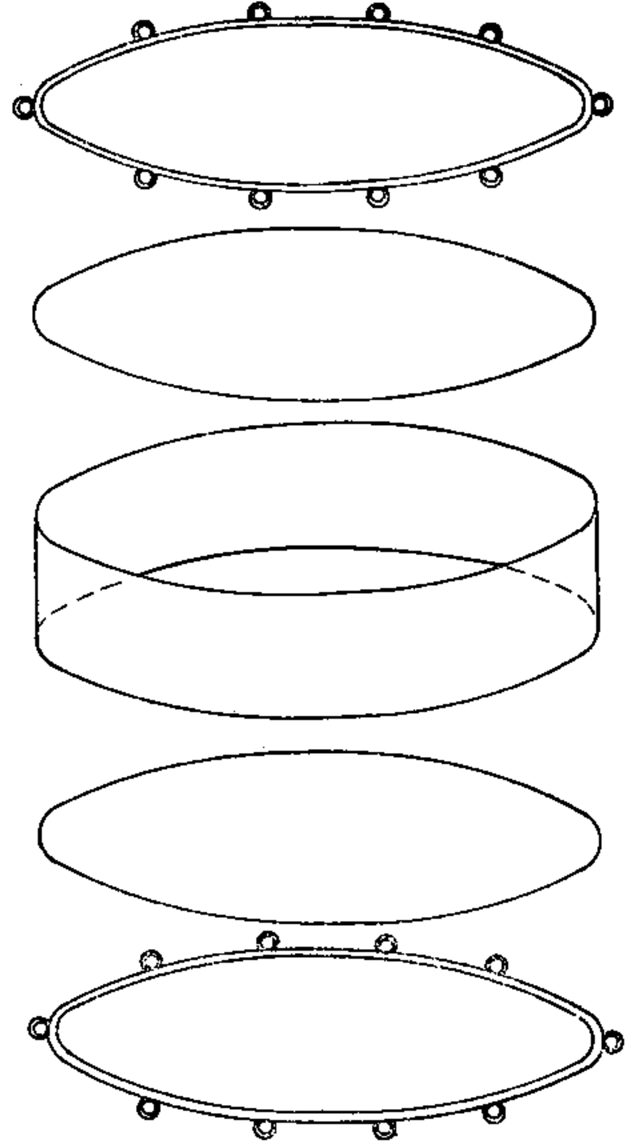
TRAMPA, bir hak veya malın, para kullanılmadan diğer bir hak veya mal ile değiştirilmesi. T., satımın bir çeşididir; hatta tarihî açıdan satım akdinin, paranın ortaya çıkmasından önceki ilk şekli olduğunu söyleyebiliriz. Günümüzde de ekonomik buhran devrelerinde, mal kıtlığı ve para değerinin düşmesi hallerinde T.'ya baş vurulmaktadır.

T.'nın hükümleri : Borçlar Kanunu'nun satıma ait maddeleri T.'ya da tatbik olunur. Öyle ki, T. edenlerden her biri, yerine getirmeyi üstlendiği şeye göre satıcı; kendisine verilmesi üstlenilen şeye göre alıcı hükmünde tutulur (Borçlar Kanunu Md. 232). T. suretiyle aldığı şey yeniden zapt olunan veya T. konusu şeyi ayıbından dolayı reddeden taraf, zarar ve ziyanı diğer tarafa tazmin ettirmek veya vermiş olduğu şeyi geri almak şıklarından birini seçmekte serbesttir (Md. 233).

TRAMPET, "küçük davul" anlamına gelen ve genellikle bir çift çomak (baget)'la çalınan vurmalı bir çalgı. Ancak, İskoç T.'i baget yerine ucunda küçük toplar bulunan iplerle, hafif müzik orkestralarındaki bateri T.'leri de kimi zaman "süpürge" denilen, uçları süpürge biçimindeki telli bagetlerle çalınır.

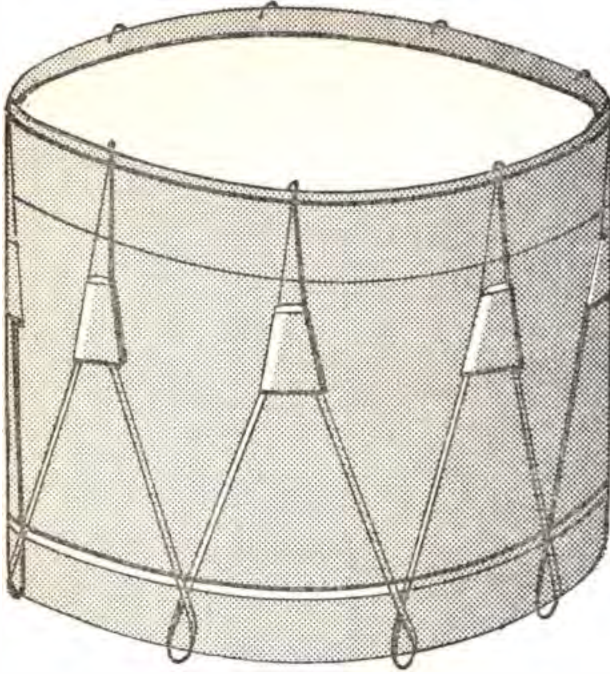
TRAMPET : İskoç bageti, süpürge, baget, kelebekli saplama

TRAMPET : 1. Madenî kasnak; 2. Deri gerilen tahta kasnak; 3. Çember (gövde); 4. Deri gerilen tahta kasnak; 5. Madenî kasnak

T., 10 - 15 cm genişliğinde madenî bir çember (gövde), alt ve üst madenî kasnaklar, üzerine deri gerilmiş iki tahta kasnak ve madenî kasnakları birbirine tutturmaya yarayan kelebekli saplamalardan oluşur. İskoç tipi gibi kimi T.'lerde gövde 60 - 70 cm uzunluğunda olabilir. Genellikle T.'lerin derisi üzerinde birbirine paralel, titreşim sesi sağlayan 2 veya 3 kiriş gerilmiştir. Tören T.'leri bir kayışla boyundan ve omuzdan geçirilerek asılıp çalınır.

T., ordu, izci birlikleri ve bateri takımında kullanılan vurmalı bir çalgı olarak müziğin vazgeçilmez bir unsurudur.

TRAMPET : İskoç tipi

TRAMVAY (İng. Tramway, Amerikan İng. Streetcar, Fr. Tramway, Alm. Strassenbahn), şehir caddelerinde, çıkıntı yapmayacak şekilde, yüzeyleri seviyesine kadar gömülü olarak döşenmiş, özel profilli (oluk biçimi) raylar üzerinde işleyen vagon tipi şehir yolcu taşıma aracı. T.'ların, ilk zamanlar atlarla, daha sonraları buhar makinaları ile ve nihayet günümüzde, istisnasız olarak elektrikle (trolley sistemi) çalışması sağlanmıştır.

İşletme elektrik akımı, genellikle 600 - 800 V'luk doğru akımdır. Akım, esnek bir kolektör yardımıyla havaî akım telinden vagonun tahrik motorlarına ve daha sonra ray yolu ile akım üreten merkeze (elektrik santrali) döner. T. sürücüsü (vatman) mahallinde bulunan kontrol devresi (kontrolör) sayesinde T. hızının ayarlanması sağlanabilmektedir. Hareket volanı kolunun sıfır noktasından itibaren bir tarafa çevrilmesi ile hareket akımı, aksi tarafa çevrilmesi ile de frenleme akımı devreye sokulmuş olur. Hız ve çekme gücü ayarlanması, dirençlerin devreden çıkarılması, seri halindeki bağlantıdan paralel bağlantıya geçilmesi ve alan zayıflatılması ile sağlanırken, gidiş yönünün değiştirilmesi, özel bir yön değiştirici şalter ile yapılmaktadır. Fren yapmak için elektrikli fren dışında el freni ve uygun düştüğünde de basınçlı hava freni veya ray freni kullanılır.

T., ilk defa olmak üzere, atlı T. şeklinde, New York'ta 1842'de servise girmiştir. Türkiye'de ilk defa özel bir T. işletmesi, İstanbul'da 1872'de atlı T.'larla faaliyete geçmiş, 1914'te T.'larını elektrikliye çevirmiştir. Bu özel işletme 1939'da devletleştirilmiş, günlük çalışan 260 vagon 1949'da 269'a çıkarılmıştır. 1961'de İstanbul yakası, 1967'de de Kadıköy T. şebekeleri kaldırılmıştır. Büyük şehirlerimizden olan İzmir'de de bir zamanlar atlı T. kullanılmıştır.

TRANÇA (Lat. Pagrus ehrenbergii, Fr. Pagre), Kemikli balıklar takımının İzmaritgiller (Sparidae) familyasından bir balık türü. Ilıman ve Akdeniz gibi sıcak denizlerde yaşayan T.'ların vücudu elips biçiminde olup başı büyükçedir. Sırtı yüksekçe ve açık yahut koyu pembedir. Karnının altı beyaz veya gümüşîdir. Vücuduna göre büyük sayılmayan ağzında yassı ve sivri dişleri vardır. Çenelerinin kuvvetli olması dolayısıyla kabuklu sınıfından çağanoz, küçük ıstakoz ve böcekleri kolayca kırıp yiyebilir. T.'ların diğer gıdaları arasında sardalye, kolyoz, mürekkep balığı ve hamsi de yer alır.

T.'ların vücudunu örten ince pullar vücuduna gömülmüş olup büyük ve parlaktırlar. Boyları 75 cm ye kadar çıkan bu balıkların sırtında bir yüzgeç bulunur ve bu, ense kökünden kuyruğuna kadar uzanır. Göğüs yüzgeci kuyruk yüzgecinin oynak noktasına kadar ulaşır. Kolayca manevra kabiliyeti sağlayan kuyruk yüzgeci anusundan kuyruğuna kadar devam eder. Karın yüzgeci küçüktür.

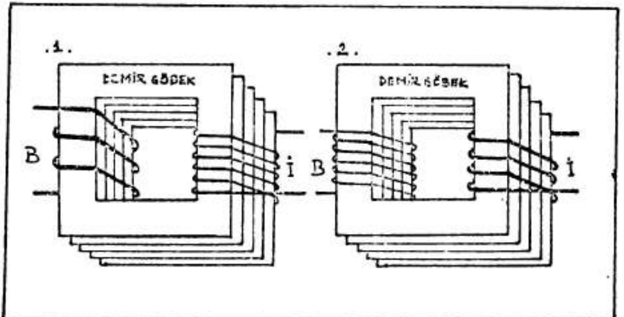
T.'ların üreme mevsimi ilkbahar ortalarından ağustos sonuna kadardır. Batı ve güney kıyılarımızda genellikle köstekli veya zokalı olta takımlarıyla nisan - haziran ayları arasında avlanırlar. Eti lezzetli olup özellikle şişi yapılır.

TRANSALAY, Pamir'in kuzey kısmında, Kırgızistan ve Tacikistan sınırında ve Çin'de bir dağ sırası. Uzunluğu 240 km, orta bölümünde yüksekliği 5 000 - 6 000 m dir. En yüksek doruğu 7 495 m dir. T. dağlarında yalnız bir geçit (Kızılart geçidi, 4 280 m) vardır.

TRANSFER, borçlunun ödemesi gereken bir meblâğın, yabancı bir ülkede bulunan alacaklıya aktarılması işlemi. T.'i sağlamak için borçlu taraf ödeyeceği meblâğı kendi memleketindeki merkez bankası veya yetkili kılınmış diğer bir bankaya ülkesinin millî parası ile yatırır. Bu banka, alacaklı tarafın bulunduğu yabancı ülkedeki muhabirine göndereceği ödeme emri ile bu meblâğın muhabir bankadaki döviz hesabından alacaklı tarafa ödenmesini sağlar.

TRANSFORMATÖR (Fr. Transformateur, İng. Transformer, Alm. Transformator, Umspanner), alternatif gerilimi yükseltmeye veya alçaltmaya yarayan düzen.

İşleyiş biçimi : Demirden bir göbek üzerine iki veya daha fazla miktarda izoleli bakır tel sargısı takılmaktadır. Sargıların biri (birincil sargı) bir jeneratörün alternatif gerilimine bağlandığında, ikincil sargı uçlarında, endüksiyonla istenen çevrilmiş gerilim elde edilir. Transmisyon oranı, doğrudan doğruya birincil ve ikincil tel sargıların oranına bağlıdır. Bu bakımdan, alçaltıcı transformasyonda, alçak gerilimlerde çok büyük akımlar, yükseltici transformasyonda ise küçük akımlarda çok büyük gerilimler elde edilir. T. büyüklüğü, aktarılması öngörülen verime göre ayarlanır ve küçük T. (bir radyo cihazındaki *şebeke T.*'ünün verimi, yaklaşık

TRANSFORMATÖR

olarak 50 W'tır)'den, taşınabilmesi için özel demir yolu vagonları gerektiren, 100 milyon W takatinde ve daha da fazla verimi olabilen çok büyük T.'lere kadar değişebilir. Sargı adedi, verilen veya alınan gerilimde, demirden göbek, yaklaşık olarak 12 000 Gaus düzeyinde olacak biçimde seçilmelidir.

T. türleri : Tek fazlı alternatif akım için göbek ve gömlek tipi olmak üzere iki çeşit T. mevcuttur. Göbek tipi T.'de, demir göbeğin her iki kolunda sargılar bulunurken, gömlek tipi T.'de üç kol mevcut olup, bütün sargılar orta kol üzerinde sarılmış bulunmaktadır. Üç fazlı (trifaze) alternatif akımın transformasyonu için de göbek ve gömlek tipi T.'ler vardır. Trifaze göbek tipi T.'ün üç kolu mevcut olup her biri bir faz için bir birincil ve bir ikincil sargı ile donatılmıştır.

Soğutma sistemlerine göre T.'ler, hava soğutmalı kuru T. ve yağ soğutmalı yağlı T.'ler olarak ayırt edilir. Kuru T.'ler sadece düşük verimler için uygulanır. Yağlı T.'lerde demir göbek sargıları ile birlikte içinde yağ bulunan ve büyük verimlerde oluşan oldukça büyük ısıları gideren bir mahfaza içinde bulunur.

Uygulama : T.'ler, genellikle elektrik enerjisinin en ucuz ve en az kayıpla iletilmesinde, enerji nakil hatlarında, küçük uygulamalar olarak kaynak işlerinde (kaynak T.'ü), elektrikli ergitme fırınlarında (fırın T.'ü), gerekli ısı ve anot gerilimleri sağlanması için radyo alıcılarında (şebeke T.'ü), zil tesisatında (zil T.'ü), gerilim ve akım ölçümünde (ölçüm T.'ü), izolatörlerin kontrolünde (kontrol T.'ü) kullanılırlar. Bu T.'lar, özel bir frekans, şebeke frekansı (çoğunlukla 50 Hz) için kullanılırlar. Bunun yanısıra frekans bantları için alçak frekans T.'leri (röle T.'leri) mevcuttur.

TRANSFÜZYON (Fr. Transfusion), bütün kanın veya kanı oluşturan kısımlardan bazılarının dolaşım sistemine verilmesi. T.'un tedavi maksadıyla kullanılması modern tedavinin büyük başarılarından biridir. Özellikle cerrahî ve travmatik şokların tedavisinde çok önemlidir. Bu sayede ameliyat sırasında, ameliyattan önce hastanın korunması veya zayıf düşmüş hastaların durumlarının düzeltilmesi mümkün olur.

T., kanama, şok, yanıklar ve ameliyatta kan miktarını düzenlemek, plazma hacmi ve plazma - protein konsantrasyonunu yeniden sağlamak (örnek olarak, yanıklarda geniş ölçüde ortaya çıkan transüdalar sebebiyle dolaşan plazmanın telâfisi), gıdaya bağlı protein eksikliğinde protein eksikliğini kapatmak, elektrolitler ve asit-baz dengesini sağlamak, kansızlık, karbon monoksit zehirlenmesi, eritrosit ve hemoglobin miktarlarını düzenlemek veya kan yapımını hızlandırmak, kan pıhtılaşmasındaki bozuklukları düzeltecek faktörleri oluşturmak, enfeksiyon hastalıklarında immün antikorlar temin etmek (nekahet plazması nakli), yeni doğmuşların hemolitik hastalıklarında olduğu gibi, eritrosit sağlamak gibi çeşitli maksatlarla yapılır.

T., bir venaya 1. Total kan, 2. Plazma veya serum, 3. Serum albümin, 4. Eritrosit süspansiyonu, 5. Koloid solüsyonlar, 6. Kristaloid solüsyonlar (tuz, glikoz, amino asitler, protein hidrolizatları) enjekte etmekle yapılır.

Acil vakalarda T. yapılabilmesi için hastahanelerde kan veya uygun materyal depo edilip saklanmaktadır.

Kan, genellikle sitrat ve glikoz ilâvesinden sonra 4°C de saklanır. Saklanacak kan için özel sitrat bileşimleri vardır.

Transfüze edilen kan, alıcının kanında bir süre kalır. Bazı vakalarda enjeksiyondan 45 gün sonra transfüze edilen eritrositlerden % 50'si alıcının kanında bulunmuştur.

Alıcıya kan yavaş yavaş, damla damla verilir. Tansiyon sürekli kontrol edilir ve yükselirse T.'a son verilir.

Kanamalarda vücut ağırlığının % 4 - 5'i kadar kan kaybedilmişse T. kesin olarak gereklidir.

Kanama ve şok vakalarında plazma T.'u total kanın yerini tutabilir ve kanın konsantre olmasına sebep olan yanıklarda kandan daha iyidir. Sıvı halinde plazma 4°C de uzun süre saklanabilir ve mikroplar bu ısıda üremezler. Plazmayı dondurmak ve bir vakumda kurutmak suretiyle kuru plazma elde edilir. Böyle bir plazma kolaylıkla suda tekrar eriyebilir. Kuru plazma, istenildiği kadar bekleyebileceğinden çok üstünlüğe sahiptir. Bundan başka, plazma T.'unda kan grupuna bakmaya gerek yoktur. Ayrıca aş. yu. 50 donörün plazması karıştırılarak herhangi bir özel aglütinin yüksek konsantrasyonu önlenmiş olur.

Serum albümin ise şok, ödem, siroz ve nefrozda kullanılır. 1 gr serum albümin 18 - 20 c^3 plazmaya tekabül ettiği için 100 c^3 izotonik tuz solüsyonunda eritilmiş 2,5 gr serum albümin 500 c^3 plazmaya tekabül eder. Bu miktar bir ünite olarak tanınmıştır. Serum albümin antikor ihtiva etmez. Yüksek osmotik basıncı dolayısıyla çok miktarda dokulardan kan damarlarına su çekebilir.

TRANSGRESYON (Fr. Transgression), denizin karaya doğru ilerlemesi ve karadaki çukur yerleri basması olayı. Buna Türkçede "deniz ilerlemesi" veya "deniz istilâsı" da denilmiştir. Bunun tersi regresyon (Regression)'dur ki, Türkçeye "deniz gerilemesi" veya "deniz çekilmesi" olarak geçmiştir. Çoğunca şelf (kıta sahanlığı) alanlarında olmuş bulunan bu iki hareket, birbirleriyle ilgilidir. Ana çizgileriyle, T., ya karanın çökmesinden ya da deniz yüzünün yükselmesinden doğmuştur. Regresyon ise, ya karanın yükselmesinden ya da deniz yüzünün alçalmasından ileri gelmiştir. Bu olaylar, türlü devirlerde, ayrı yerlerde olmuş, tabakaların oluşmasında ve özellik almasında önemli yer tutmuştur.

Deniz yüzünün dünya ölçüsünde yükselerek karaların belli yerlerini basması veya alçalarak karalardan uzaklaşması olayına "östatik hareketler" adı verilmiştir. Viyanalı jeolog E. Suess (1851 - 1914)'ün ileri sürdüğü gibi, bu olay bazı jeoloji devirlerinde (Kuaterner ve sonrası) belirmiştir. Ancak, yeryüzünün türlü yerlerindeki farklı değerlerde ve ayrı ayrı olmuş deniz ilerleme ve gerilemeleri için başka açıklama yolları bulunmuştur. Bu düşüncelere göre, T. ve regresyon olayları da bulunmuştur. Bu düşüncelere göre, T. ve regresyon olaydaki hareketlerinin), dikey iniş ve yükselişlerinin sonucudur.

T. olayı, bir jeoantiklinalin (ilgili devirdeki karanın) çökmesi sebebiyle oluşmuştur. Bu sırada dalgaların etkileriyle çakıllı tortullar birikmiş (buna kaide konglomerası denilmiştir), çökme devam ettiği sürece çakıllı tortulların üzerine taneleri gittikçe küçülen tortullar birikmiştir (buna T. serisi denilmiştir). Eğer o devirdeki denizin (jeosenklinalin) dibi yükselmişse (kıvrım kuşakları ...), olaylar ters yönde oluşmuş, deniz çekilmiş, karadan uzaklaşmıştır (regresyon). Böylece tortulanma havzası gittikçe daralmış, deniz sığlaşmış ve deniz olan saha kara durumuna geçmiştir. Böyle deniz çekilmeleri sırasındaki tortulanmada taneler gittikçe irileşmiş, altta ufak taneli, üstte iri çakıllı tortullar (tabakalar) oluşmuştur ki buna "regresyon serisi" denilmiştir. (R. İzbırak)

TRANSHİMALAYA veya **HEDIN DAĞLARI** (yerli adları : **Kailas Kangri, Kangtissu Şan - Nyençen Tanglha Şan**), akışı olmayan, kuzey Tibet yüksek havzasıyla güney Tibet oluğu (Matsang - Tsangpo veya Yukarı Brahmaputra vadisi) arasında, genel olarak batıdan doğuya, 2 000 km den fazla uzanan, 200 km den geniş dağ sistemi. Yukarı Brahmaputra oluğu güneyinde ve Yukarı İndus oluğu güney-batısında, dünyanın en yüksek engebesi olan Himalaya dağ sıralarına paraleldir (Everest veya Çomolungma tepesi 8 848 m). Bazen birbirlerinden ayrılan, bazen de birleşen dağ sıralarından oluşan T. sistemi, kuzey-batıda Karakorum ve güney-doğuda Nagçu (Yukarı Salvin) ve Tsangpo (Yukarı Brahmaputra) arasındaki su bölümü dağlarını meydana getirdikten sonra, Çin Hindi'nin güneye yönelen İravadi - Salvin dağlarıyla ilişki sağlar. Lanchen Khambab (Yukarı Satleç) ve Matsang - Tsangpo (Yukarı Brahmaputra) arasularının içinden geçtiği, muazzam oluk sahası, Himalaya ile T. sistemleri arasında jeomorfolojik sınır teşkil eder; yukarı çığırlarında ters yönlerde uzanan bu nehirler, kaynaklarını burada Himalaya sisteminin kuzey tepelerinden biri olan Gurla Mandhata (7 730 m) çevresinden alırlar. İndus'un esas kolu olan Senge Khambab ise, T. içinden çıkarak kuzey-batıya doğru uzanır.

Doğu bölümünde 29° - 32° ve batı bölümünde 31° - 34° kuzey enlemlerinde bulunan T. dağlarında, sürekli kar sınırı 5 500 - 6 000 m arasındadır ve bazıları 7 000 m nin de üzerine yükselen tepelerinde buzullar vardır; aşağılara sarkan buzul dilleri 60 km den fazla uzanırlar; bununla birlikte daha yüksek ve daha çok yağışlı olan Himalayalardaki kadar fazla buzullaşma yoktur.

Yapı bakımından T.'lar, Üçüncü Zamanın Alp - Himalaya kıvrım kuşağına aittirler ve Himalayalardan 1 000 - 2 000 m kadar daha az yüksektirler. İç Tibet'le Himalayalar arasında, bir zamanlar mevcut olduğu düşünülen bir çöküntü kuşağında, bugünkünden çok daha nemli iklim şartları altında, kalınlığı 1 000 m yi geçen, akarsu kökenli tortulanmalar olmuş ve bunlar, durumları fazla bozulmadan yükselmek suretiyle, batıya doğru hafif eğimli tabakalardan oluşmuş [Kailas (6 714 m) gibi] dağları meydana getirmişlerdir; sistemin başka yerlerinde yükseltiler daha da artar : Kailas Kangri sırasının güney-doğu ucunda Lombo Kangra (7 060 m), Nyençen Tanglha (7 080 m) ve kuzey-batıda Aling Kangri (7 315 m). Bütün bu dağlar çevrelerine nazaran 2 000 - 3 000 m daha yüksekte bulunurlar. Yer yer İkinci Zamana ait kültelerle granit ve bazalt gibi iç ve dış püskürük taşlara da rastlanır.

İçerisine girilmesi çok güç olan bu dağlık saha ilk olarak 1906 - 1908 yıllarında İsveçli bilgin ve gezgin Sven Hedin (b. bk.) tarafından tanıtılmış ve adlandırılmıştır; fakat daha sonra bu dağlar kâşifinin adı ile de adlandırılmaya başlanmıştır.

Dağ geçitlerinin ortalama yüksekliğinin çok fazla olması (5 600 m) ve iç kısmındaki vadilerin az derin kazılmış olması sebebiyle, T.'lar, Himalayalardan daha kitlevî bir manzara gösterirler. Bu geniş dağlık sahanın güney eteği boyunca uzanan Yukarı Brahmaputra - Yukarı Satleç ve Yukarı İndus olukları, tabiî bir yol oluşturur. "Tasam" diye anılan ünlü ticaret yolu buradan geçer ve Karakorum geçidi (5 575 m) ötesinde Yarkent'e doğru uzanır. Tibet nüfusunun büyük bir kısmının toplandığı bu bölgeye, Botjál (Buddhalar ülkesi) denir. Hindistan'la kültürel münasebetler buradan olmuş ve VIII. yüzyılda Buddhizm, Tibet'e yine bu bölgeden girmiştir. Esas ekonomik faaliyet hayvancılığa dayanmakla birlikte, Tsangpo vadisinde 4 600 m yükseklere kadar tarla ürünleri ve meyve tarımı da yapılır. (C. R. Gürsoy)

TRANSİLVANYA (Türkçe **Erdel,** Mac. **Erdély,** Rom. **Ardeal,** Alm. **Siebenbürgen,** İng. **Transylvania,** Fr. **Transylvanie**), Romanya'nın orta-batı bölümünde coğrafî ve tarihî bir bölge. Kuzeyde ve doğuda Karpat dağları yayı, güneyde T. Alpleri ve batıda Bihor masifi ile çevrili, denizden 600 - 800 m yükseklikte, tepelik bir manzara gösterir. Yüzölçümü 60 000 km² den fazla olan T.'nın merkezi Cluj (Mac. Kolozsvár, Alm. Klausenburg)'un nüfusu 273 199 (1978)'dur.

Karpatlar (ortalama 1 500 m yüksek) ve T. Alpleri (ortalama 2 000 m yüksek) Üçüncü Zamanın genç kıvrım dağları kuşağına aittirler; Bihor masifi (1 848 m) ise maden bakımından zengin eski billûrsu temel taşlarından oluşmuştur. Bunlar ortasında yer alan T. tepelikleri, batıda alçak, genç yumuşak tortul kültelerden ve doğuda yüksek püskürüklerden oluşmuştur. Kuzeyde Someş (Mac. Szamos), ortada Mureş (Mac. Maros) ve güneyde Olt akarsuları ile kolları, T. yüksek havzasını parçalayarak tepelik haline getirmişler, fakat aynı zamanda elverişli vadiler açmak suretiyle batı ve güney bölgelerle ulaşım kolaylığı sağlamışlardır. Bu akarsulardan ilk iki tanesi, batıya doğru, Tuna'nın büyük kollarından biri olan Tisza'ya, devlet sınırları dışında; üçüncüsü güneye doğru, T. Alplerini keserek, doğrudan doğruya Tuna'ya, ülke içinde karışır.

Yükseklik, denizden uzaklık ve çevre dağlardan gelen soğuk hava kütleleri gibi sebeplerle kışlar sert geçer; kar dört ay veya daha fazla yerde kalır. Yazlar çok sıcaktır ve yağmurlar, fırtınalı zamanlar hariç, seyrektir. Elverişli olmayan bu iklim şartlarına rağmen, bölgenin eskiden beri meskûn olmasının sebebi, zengin yeraltı kaynaklarının (demir, kurşun, manganez, kükürt, linyit ve tabiî gaz gibi), sık meşe ve gürgen ormanlarını ihtiva eden dağlarla çevrili tepelik düzlüklerinde sığır ve koyun beslemeye elverişli güzel otlakların ve nihayet vadi tabanlarında verimli topraklarının bulunmasıdır.

T., kültürel ve ekonomik yönlerden gelişmiş bir bölgedir. Yetiştirilen ürünler arasında baklagiller, mısır, patates, tütün, pirinç ve buğdayla çeşitli meyveler ve üzüm önemli yer tutar.

T.'da Romenlerin yanında Macarlar önemli bir yer tutarlar. Bir zamanlar sayıları çok olan ve Siebenbürgen, Klausenburg (Mac. Kolozsvár, Rom. Cluj), Thorenburg (Turda), Schässburg (Sighişoara), Karlsburg (Alba Julia), Hermannstadt (Sibiu), Kronstadt (Braşov) v.b. gibi yer adlarında görüldüğü üzere, bölgenin toponimisine damga vuran Almanlar, bugün küçük bir azınlık halindedirler.

T. eskiden beri Romenlerle Macarlar arasında bir anlaşmazlık konusu olmuştur (bk. ERDEL). (C. R. Gürsoy)

TRANSİSTÖR : bk. YARI İLETKENLER.

TRANSKRİPSİYON (Fr. Transcription) : bk. ÇEVRİYAZI.

TRANSLİTERASYON (Fr. Translittération, translitérasyon) : bk. ÇEVRİYAZI.

TRANSMİSYON (Fr. Transmission), mekanikte sürekli bir hareketin dişli takımı, kablo, kayış veya zincir gibi yardımcı parçalarla bir organdan diğerine iletilmesi olayı. Gü-

nümüz otomobil teknolojisinde yer alan en önemli donanımlardan biri olan bu hareket iletimi kısaca şu yöntemlerle olur :

A. Esnek bağlantılarla güç (hareket) iletimi :
1. Kablo ve kasnak yardımlı hareket iletimi;
2. Kayış ve kasnak yardımlı hareket iletimi;
3. Zincir yardımlı hareket iletimi.

B. Dolaysız kumanda ile hareket iletimi :
1. Sürtünme kasnağı ile hareket iletimi;
2. Dişli çarklarla hareket iletimi;
3. Eklemli sistemlerle hareket iletimi.

Oto T.'u motorda meydana getirilen hareketin tekerleklere aktarılması görevini yapan donanımın bütününü içine alır ve şu organlardan oluşur :

Debriyaj (kavrama), krank miline bağlanmış, volanda toplanan gücü vites kutusuna iletir veya keser.

Vites kutusu, motor tarafından meydana getirilen momenti yol şartlarına göre değiştirmekle görevlidir.

Şaft, motorun veya makinanın dönme hareketini diferansiyele iletim görevini yapar.

Diferansiyel, şasiye enine bağlanmış bir dişli grupudur ve şafttan gelen dönme hareketinin yönünü çevirerek aks miline aktarır. Aynı zamanda tekerleklerin virajlarda farklı hızlarda dönmelerine imkân verir.

Aks mili, tekerleklere hareketi iletir ve aracın hareketini sağlar.

Bu organlar otomobil üzerinde şu sıra düzeninde bulunur ve güç iletirler :

1. *Klasik düzende :* Motor, debriyaj (kavrama), vites kutusu aracın ön kısmında yer alır. T. mili (şaft), vites kutusundan çıkan momenti arka köprüye iletir. Geri kalan organlar arka köprü ile gruplaşırlar.

2. *Önden çekişli düzen :* Bu sistemde hareket ön tekerleklere ve ön köprü yardımıyla iletilir. Bu düzende :

a. Motor, tekerleklerin arkasında ve vites kutusu motorun önünde,

b. Motor, tekerleklerin önünde ve vites kutusu motorun arkasında olmak üzere iki değişik sistem uygulanabilmektedir.

3. *Arkadan itişli düzen :* Bu tür donanımlı taşıtlarda motor ve T. grupu arka tekerleklerin üstünde bulunur.

Bu değişik hareket iletim düzenlerinin birbirinden üstün vasıfları yanında çeşitli sakıncaları da vardır. Motorun önde olması halinde iyi bir yol uyumu sağlanır. Motorun arkaya yerleştirilmesi halinde ise hız düşürme anında yere yapışma güçlüğü görülür.

Motosikletlerde T., arka tekerlek üzerine bir zincir veya şaft yardımı ile gerçekleştirilir ve hareket iletimi bu esaslarla sağlanır. (M. Öztuna)

TRANSPLANTASYON (Fr. Transplantation), doku parçalarının vücudun bir yerinden veya diğer bir vücuttan alınarak, düzeltilmesi gereken kısma aşılanması. Plastik cerrahide kullanılmaktadır. Plastik ve onarım cerrahisi, doğuştan veya sonradan meydana gelmiş vücuttaki hataların, bozuklukların vücut fonksiyonlarına uygun olacak şekilde düzeltilmesini sağlar.

İlk serbest deri T.'u Reverdin tarafından 1869'da yapılmıştır. 1872'de Ollier, üst deri ile birlikte alt deri tabakasının T.'unu uygulamıştır. XX. yüzyıl plastik cerrahinin hızla ilerlediği bir devre olmuştur. Doku gruplarının tayini, immünolojik bilgilerin gelişmesi sayesinde plastik ve onarım cerrahisi de gelişme imkânı bulabilmiştir.

Bozuklukların onarımı için gerekli doku iki yöntemle temin edilir : 1. Saplı doku kaydırılması (flap); 2. Serbest doku T.'u. Saplı doku kaydırılmasında deri ve deri dokusu birlikte bulunur. Bir veya iki ucundan da dolaşım bağlantısı korunmuştur. Bu çeşit grefler, periostsuz kemik, çıplak tendon, serbest sinir veya açık eklemlerin kapatılmasında, serbest greflerin yetersiz olması durumunda kullanılırlar.

Serbest doku T.'unda vücudun herhangi bir yerinden alınan (verici bölge, donör bölge) cilt parçasının orijinal yerinden tamamiyle ilgisi kesilip diğer bir kısımda bulunan (alıcı bölge, recipient bölge) ciltsiz bir sahaya nakledilir, orada yeni edindiği kan damarları vasıtasıyla beslenerek hayatiyet kazanır. Bu bakımdan serbest cilt grefleri, yüzeysel cilt kayıplarında ve hafif hareketler gösteren cilt yerlerinde kullanılır. Fazla hareketli olan bir kas üzerine uygulanamaz.

T. için kullanılan grefler, alındıkları ve kullanılacakları yerlerin farklılıklarına göre çeşitli adlar altında toplanırlar :

1. Otogref : Gref, hastanın kendisinden alınır.

2. Homogref : Aynı cins canlılar arasında gref naklidir. Bunlarda jenetik farklılık olabilir. Örnek olarak insandan insana veya aynı cins hayvanlar arasındaki doku nakli gibi.

3. İsogref : Jenetik yönden farklılıkları olmayan canlılar arasında yapılan gref naklidir. Bunlarda doku grupları ve doku antijenleri aynıdır. Tek yumurta ikizlerini bu grupa örnek gösterebiliriz.

4. Heterogref : Farklı cinsteki canlılar arasında yapılan doku nakilleridir. Hayvandan insana yapılan doku nakilleri buna örnek olarak gösterilebilir.

Otogref ve isogreflerin tutma ihtimali büyük olmasına karşılık, homo ve heterogreflerin tutma ihtimali oldukça azdır. Serbest greflerin tutması için bazı teknik özelliklerin de sağlanmış olması gerekir. Bu durumları şöyle özetleyebiliriz :

Hastanın beslenme bozukluğu, kansızlık, protein azlığı, su kaybı gibi sorunları olmamalıdır. Yara sahası iyi kanlanmalı, damarlanma tam olmalıdır. Yara sahasında ve çevrede iltihap olmamalı, asepsiye son derece dikkat etmelidir. Grefin konacağı bölgede yabancı cisim olmamalı, kanama ve nekroz gelişmesi ihtimali giderilmelidir. Grefe kapatılan bölge tespit edilmeli, hareketle grefin oynamasına engel olacak tedbir alınmalıdır. Kemik dokusu üzerine konulan serbest deri grefinin tutma ihtimali çok zayıftır. Bu sebeple zaruret olmadıkça denenmemelidir. Yeterli süre geçmeden radyoterapi yapılmış deriden alınan gref veya radyoterapi görmüş sahanın grefle örtülmesi grefin tutma ihtimalini azaltır.

Vücuttaki biçim bozukluğunun cinsine ve yerine göre deri, yağ, fasiya, kıkırdak ve kemik gibi serbest doku grefleri kullanılabilir. Serbest doku grefleri, deri adacıkları şeklinde veya büyük tabakalar halinde yapılır. Deri adacıkları şeklindeki grefte esas prensip, deri bozukluğu olan sahayı deri parçaları ile 1 cm yi geçmeyen aralıklarla kapatmaktır. Greflerle kapatılan yaranın üzerine tazyikli gaz pansuman konur. Yaranın durumuna göre 3 - 8 gün sonra pansuman açılır. Büyük tabakalar halindeki deri grefinde prensip, büyük şeritler halinde alınan deri parçalarının gerekli olan sahaya yayılarak yaranın kapatılmasıdır. Grefle kapatılan yara üzerine vazelinli ince gaz ve tazyikli gaz pansuman konur. Yara durumuna göre pansuman 3 - 8 gün sonra açılır.

Serbest yağ grefleri son yüzyıllarda kullanılmaya başlanmıştır. Özellikle 1925 - 1948 yılları arasında sık sık uygulan-

mıştır. Bugün serbest yağ grefleri daha çok vücutta meydana gelmiş olan anormal çukurlukları doldurmak ve normal görünümü sağlamak gayesiyle kullanılır. Özellikle yüz yaralanmalarında uygulanmaktadır. Yağ grefleri alındıktan sonra bekletilmeksizin nakledilmelidir. Aynı zamanda örselenmemesi de gerekir. Yağ grefi yapılacak kimselerin yağı az bir rejime alınması uygundur. Zayıf şahıslarda yapılan yağ grefleri şişmanlara göre daha iyi sonuçlar vermektedir. Yağ greflerinin alınması için en iyi yerler kalça ve karındır. Yüz atrofilerinde, yanak yaralanmalarında, küçük göğüslerin büyütülmesinde, iyi huylu tümör ve kistlerin ameliyatla çıkarılmasından sonra oluşan boşlukların doldurulmasında yağ grefi kullanılır.

XX. yüzyılın 2. yarısında dokulardan sonra organ nakillerine de başlanmıştır. 1958'de ilk defa böbrek nakli ameliyatı gerçekleştirilmiştir. Bunu kalp ve deneysel olarak akciğer ve karaciğer nakilleri takip etmiştir. Burada doku uyuşması, kan grupu, lenfosit uygunluğu çok önemlidir. Alıcı ve vericinin doku uyuşmazlığı bir antikor-antijen tepkisi şeklindedir. Organ nakilleri içinde en fazla böbrek nakilleri başarılı olmuştur. Buna rağmen ret olayları sık görülür.

Organ nakli ameliyatları geliştikten sonra acil doku ve organ ihtiyacını karşılamak amacıyla doku bankaları kurulmuştur. Burada canlı veya ölüden alınan dokular veya organlar sterilize edilerek saklanmaktadır. (B. Pınar)

TRANSVAAL (= Vaal ötesi), Güney Afrika Cumhuriyeti'nin, kuzey-doğuda, Vaal nehri ötesinde, ikinci büyük eyaleti. Yüzölçümü 284 000 km² ve nüfusu 8 717 530 (1970)'dur. Kuzeyden Botswana ve Zimbabve, doğudan Mozambik ve Swaziland, güneyden ve batıdan ülkenin komşu eyaletleriyle çevrilmiştir. "Veld" denilen, ağaçsız geniş çayır alanlarından ibaret, 1 000 - 2 000 m yükseltili bir plato, eyaletin büyük bir kısmını kaplar; Vaal nehri ve kolları tarafından sulanan güney-batı bölümü, verimli bir tarım alanıdır. Esasen T., Güney Afrika eyaletleri içinde en zengini ve endüstride en gelişmiş olanıdır. Madenleri çoktur; dünyada en fazla altın burada çıkarılır. Kömür, demir cevheri, uranyum, elmas ve platin de elde edilir. Demir - çelik, makine, kimya ve çimento endüstrileri çok önemlidir. En büyük ticaret ve endüstri şehri Johannesburg (1 432 643)'dur; eyalet merkezi Pretoria (561 703) yakınında, ülkenin en büyük demir - çelik tesisleri bulunur. Nüfusun dörtte üçünden fazlası Afrikalı, iki milyona yakını, XIX. yüzyılda Vaal nehri kuzeyine göçmüş olan beyazlar ve kalanı Asyalı, Hintli ve Çinlidir. 1800 yıllarında gelen Boer göçmenleri, Vaal nehri ötesinde bulunan bu bölgeye Transvaal adını vermişlerdir. Bk. GÜNEY AFRİKA CUMHURİYETİ. (C. R. Gürsoy)

TRAPANI : 1. İtalya'da, Sicilya bölgesinde bir idare bölümü. Yüzölçümü 2 461 km², nüfusu 404 100 (1971)'dür.

2. Aynı adı taşıyan idare bölümünün merkezi. Nüfusu 69 800 (1971)'dür. Balıkçılığın gelişmiş olduğu T.'de çeşitli meslekî ve yüksek okullar, balık konserve sanayii tesisleri ile tuz ihracatı için kurulmuş tuz üretim yerleri (tuzlalar) vardır. Limanı balıkçılıktan başka, Palermo ve Ege adaları arasındaki yolcu taşımacılığına da hizmet eder.

Eski çağlarda *Drepanum* adıyla tanınmış olan T., gittikçe genişlemekte olan bir şehirdir. XIV. yüzyılın 1. yarısından kalma Madonna dell' Annunziata kilisesi, gotik tarzda yapılmış kapısı ve gül şeklinde pencereleri bulunan cephesiyle çok ilgi çeker. Bizans, Arap ve Norman idareleri altında T., Sicilya'nın en zengin şehirlerinden biri olmuştur. 1266'da Venedik donanması T. yakınlarında Ceneviz donanmasını yenilgiye uğratmıştır.

TRAPP - HÄSER FORMULÜ : Bir özel ağırlığın 2 ile (Trapp katsayısı) veya bazen 2,33 ile çarpılarak 1 000 cc lik idrardaki cisim tanelerinin sayısını yaklaşık olarak verir. Rus farmakoloğu Julius Trapp (1815 - 1908) ile Alman fizikçisi Heinrich Häser (1811 - 1885)'in adıyla anılır.

TRATA, su yüzeyinde yapılan balıkçılıkta kullanılan torbalı bir ağ türü. Genellikle Akdeniz'de İspanyol ve Yunanlı balıkçılar tarafından kullanılan T.'lar, şekil ve kullanılış bakımından memleketimizdeki torbalı ağlar gibi olup kıyıdan çekilirler. Az işçi kullanılması, çok geniş ve uzak alanları çevirmeye yaraması önde gelen özelliklerindendir.

T.'lar 30 - 40 m derinliğinde, 200 - 300 m uzunluğunda olup torba uzunluğu omuzlardaki derinlik nispetinin yarım fazlası kadardır. Bunların su yüzeyine gelecek kısmı mantarlarla, denizin dibine gelecek kısmı ise kurşunlarla donatılır. Kurşunların açık denizlerde çamurlara saplanıp kalmaması için ağ bezleriyle kurşun yaka arasında 20 göz genişliğinde *sardon* adı verilen bir kısım eklenir.

Torba ve omuzlardaki göz açıklığı 7 - 20 mm dir. Omuzlardan sonraki kısım palamut ağı olup göz açıklığı 20 - 30 mm ve uzunluğu da 10 - 20 m dir. Bu bölümden sonra 80 - 120 m uzunluğundaki ağlar gelir. Bu ağlar göz düğümleri hesap edilerek ve mantar yakadan kurşun yakaya kadar düğümler bir hizada bulunacak şekilde yapılır. Bu da ağın tamamının çekilmesinde gözlerin makasvari açılıp kapanmasını, dolayısıyla kolayca çekilmesini ve aynı zamanda geniş gözlerden çıkacak balıkların, gözlerin hareket halinde olması dolayısıyla korkarak tamamen torbaya geri dönmesini sağlar.

T.'lar akıntısı az olan kıyıların genişliği ve uzaklığı ölçüsünde çevirme yapmak için atılır ve elle karaya veya kayığa çekilir.

TRAUTMANN, Reinhold (Königsberg 1883 - Jena 1951), Alman dil bilgini, Slav ve Balt dilleri uzmanı. 1920'de Prag (Praha) Üniversitesinde profesörlüğe tayin edilmiştir. Daha sonra Leipzig (1926) ve Jena (1948) üniversitelerinde görev almıştır. Almanya'da Slavistik çalışmalarının gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Batı Slav toponimisi ve etnografyası alanında çalışmış, Balt - Slav ilişkileri konusunda yayınlar yapmıştır. Bellibaşlı eserleri : *Baltisch-slavisches Wörterbuch* (Balt - Slav sözlüğü) [1923]; *Die altpreussischen Personnennamen* (Eski Prus kişi adları) [1925]; *Volksdichtung der Grossrussen* (Büyük Rusların halk şiiri) [1935]; *Die slavischen Völker und Sprachen* (Slav kavimleri ve dilleri) [1948]. Eski Rus yıllıklarını Almancaya çevirmiştir.

TRAVANCORE - COCHIN [*trævïnkɔr - koçin*], Hindistan'ın güney-batı kıyısında eski bir devlet. 1956'da yapılan reorganizasyonda yeni kurulan Kerala devletine bağlanmıştır.

TRAVIATA, La, Giuseppe Verdi (b. bk.)'nin dört perdelik operası. Librettosunu Francesco Maria Piave yazmış-

tır. İlk olarak 1853'te Venedik'te La Fenice tiyatrosunda temsil edilmiştir. Türkiye'de ilk olarak 1954'te Ankara'da oynanmıştır.

Başlıca kişiler: Violetta Valery (soprano), Flora Bervoix (mezzosoprano), Alfredo Germont (tenor), Giorgio Germont (bariton). Olay, XIX. yüzyılda Paris'te geçer.

Konusu Fransız yazarı Alexandre Dumas fils'in *La Dame aux Camélias* (Kamelyalı kadın) adlı eserinden alınmıştır.

Konu: Violetta, evinde düzenlediği bir eğlence gecesinde genç Alfredo'yu görür görmez sevmiştir. Güzel Violetta'yı çok beğenen taşralı genç de bu aşkı karşılıksız bırakmamıştır. Bu aşk, Violetta'nın tuttuğu bir evde sürmekte, kadın masrafları karşılamak için her fedakârlığı yapmaktadır. Ancak, mutluluk uzun sürmez. Alfredo'nun babası gelerek Violetta'dan oğlunu bırakmasını ister. Violetta, Alfredo'nun geleceğini düşünerek bir mektupla veda edip gider. Babasının davranışından haberi olmayan Alfredo, onun eski hayatına duyduğu özlem dolayısıyla gittiğini düşünerek öç almak ister. Violetta'nın arkadaşı Flora Bervoix tarafından düzenlenen bir eğlenceye katılır, kumar oynar, kazandığı paraları eğlenceye bir baronla gelmiş olan Violetta'nın yüzüne fırlatır. Bu olay, vereme yakalanmış olan Violetta'yı büsbütün bitirmiştir. Bu arada Alfredo'nun babasından bir mektup gelir. Mektupta Alfredo'nun baronla düello yaptığı ve onu yaraladığı haber verilmekte, her ikisine de mutluluk dilenmektedir. Alfredo gelir, ancak bu geliş Violetta'nın son nefesine mutluluk katmaktan başka bir işe yaramaz.

Verdi, bu operasını büyük ümitlerle işlemiş ve eser Venedik'te sahneye konmuşsa da, Violetta rolündeki sopranonun sağlıklı görünüşü dolayısıyla başarı sağlayamamıştır. Ancak, lirizmle dolu olan bu eser sonradan opera sahnelerinde hakkı olan yeri almıştır.

TRAVMA (Fr. Trauma < Yun. *trauma* = yara), dışarıdan mekanik bir etki sonucu meydana gelen yaralanma. Modern çağımızın T.'ya bağlı yaralanmalarında iki önemli hazırlayıcı faktör rol oynamaktadır. Bunlardan biri makineleşme, diğeri yaşlı insanların sayısının artmasıdır. Makineleşmede araçların sayı ve süratlerinin artması, yol kazalarının gün geçtikçe çoğalmasına sebep olmaktadır. Ayrıca makineleşmenin artmasına bağlı olarak iş kazaları da artmıştır. Yaşlılıkta ise düşmeler sonucu ciddî kazalar olmaktadır.

T.'lar sonucu ortaya çıkan durumların en önemlisi kırıklardır. Bir T. sonucu kemik örgüsünde meydana gelen ayrılmaya, yani devamlılığın ve anatomik yapının bozulmasına kırık denir. Bu, basit bir çatlaktan geniş ayrılma ve parçalanmalara kadar olabilir. Burada yalnız kemik kırılmayıp aynı zamanda kırılan kemik çevresindeki kas, kiriş, bağ, sinir ve damarlar da hasara uğrayacağından bunu kırık bölgesindeki hareket sisteminin travmatik bir hastalığı olarak kabul etmek gerekir.

Bir T.'yı takiben hasta, kemiğin bir bölgesinde ciddî bir ağrı ve hassasiyetten şikâyet ederse kırıktan şüphe edilmelidir. O bölgede şişlik de vardır. Kırıklar ya doğrudan ya da dolaylı olarak meydana gelen T.'larla olurlar. T. etkisiyle eklemlerde de yaralanmalar olabilir. Eklem yüzlerinde birbirinden uzaklaşma, eklem kapsülünün yırtılması görülebilir. Belkemiğinde T.'nın oluş biçimine göre transvers çıkıntılarında, spinöz çıkıntılarında kırıklar, omurgada ezilme kırıkları, bir omurganın diğeri üzerine çıkması gibi durumlar olabilir. Omurga yaralanmalarında yaranın yerine göre felçler görülür. Leğen kemiği T.'larında idrar yolu ve mesane yırtılmaları, anus ve rektum yaralanmalarına da rastlanabilir. Göğüs yaralanmalarında en sık kaburga kırıkları görülür. Hava akciğer ve akciğer zarı arasına girerse pnömotorakstan söz edilir. Bu durum delici bir yara ile olabilir. Delici yaralanmalarda veya ön-arka basınç T.'larında kalp zarı içinde kanama görülebilir. Bu da ciddî sonuçlar doğurur. Karın yaralanmaları küt veya delici bir aletle oluşan yaralanmalarda meydana gelir. Yüksek bir yerden düşme veya infilâk gibi endirekt T.'lar, karın boşluğunda ani bir darbe etkisi yaparak organlarda veya kan damarlarında yırtılmalara sebep olabilir. Mide ve on iki parmak bağırsağı küt T.'lardan, ince bağırsaklar ise delici yaralanmalardan daha çok zarar görür. Mesenter (bağırsak askısı) kanamaları ciddî sonuçlar doğurur. Bu durum yırtılma sonunda olur ve ancak damarların bağlanması suretiyle kontrol altına alınabilir. Küt T.'lar dalak ve karaciğer yırtılmalarına sebep olabilir. Hastada karın içi kanamaya bağlı olarak şok vardır. Kalça ekleminin çıkması çok ciddî bir T. sonucu olabilir. Özellikle trafik kazalarında, araba içinde oturan şahıslarda görülür.

Kol ve bacaklarda çeşitli T.'larla oluşan yaralanmalar görülebilir. Ciddî bir T.'da kol ve bacaklarda meydana gelen harabiyetin sonucu çok fazla olursa, o bölgenin kesilmesi (ampütasyon) gerekebilir.

Kafa T.'larında beyinin aldığı hasar çok önemlidir. Bu durum incelendikten sonra tedavi şekli seçilir. **(B. Pınar)**

TRAVMATOLOJİ (Fr. Traumatologie), yaralanmaları inceleyen ve tedavisiyle uğraşan cerrahî tıp dalı. Tedavi prensipleri, ilk yardım kuralları, ilk tedavi ve canlandırma ile başlar. İlk tedavide lokal olarak kırıkların atellenmesi, yaraların pansumanı ve kanamanın kontrolü vardır. Canlandırma kapsamına ise ağrının kontrolü ve kan basıncının sabit tutulması girer. Bu arada tetanosa karşı tedbirler alınır. Alınan bu ilk tedbirlerden sonra hasta hastahaneye sevk edilerek kesik ve ezik yaralar cerrahî yollarla tedavi edilir. Eğer yara yerinde deri kaybı varsa, deri transplantasyonu ile onarılır. Bk. TRANSPLANTASYON. (B. Pınar)

TRAVNIK, Yugoslavya'nın Bosna bölümünde bir şehir. Denizden yüksekliği 504 m, nüfusu 11 700 (1961)'dür. Nüfusun çoğunluğu Müslümandır. Eski bir kalesi ve Osmanlı hâkimiyeti devrinden kalma camileri vardır (Süleyman Camii). Ayakkabı, dokuma ve ağaç (mobilya) sanayii gelişmiştir.

TRAYANOV, Teodor (Pazarcık, Bulgaristan 1882-Sofya 1945), Bulgar şairi. Viyana'da okumuştur. Bulgar edebiyatında sembolist akımın en güçlü temsilcisi olarak ün almıştır. Şiirlerini *Regina mortua* [1908], *Himni i baladi* (İlâhi ve baladlar) [1912], *Bălgarski baladi* (Bulgar baladları) [1921], *Pesen na pesnite* (Neşideler neşidesi) [1923], *Romantiçni pesni* (Romantik şiirler) [1926] ve *Panteon* [1934] gibi eserlerinde toplamıştır.

TRAYKOV, Georgi (Vırbeni, Makedonya 1898-Sofya 1975), Bulgar siyaset adamı. 1919'da Bulgar Halk Çiftçi Birliğine girmiş, 1922'de Bulgar Genç Çiftçiler Birliğinin kuru-

luşuna katılmıştır. 9 haziran 1923 ayaklanmasında Gebece istasyonunda köylüleri yönetmiştir. Ayaklanmanın sonuçsuz kalması üzerine illegal çalışmalar yapmış, yakalanarak hapsedilmiştir. Sık sık tutuklanan T., 1943'te Varna'da Vatan Cephesine girmiştir. 1944'te enterne edilmiş, 9 eylül 1944'te Varna'da Vatan Cephesi bölge komitesi başkanlığına seçilmiştir. 1947'de Bulgar Halk Çiftçi Birliği sekreterliğine getirilmiştir. 1946 - 1949 yılları arasında tarım bakanlığı yapmış, 1949 - 1964 yıllarında hükümette başbakan birinci vekili olarak görev almıştır. 1964 yılı nisan ayından başlayarak meclis başkanlığı yapmıştır. 1972'de devlet konseyi başkan vekilliğine getirilmiştir.

TREBLINKA, 1942 - 1944 yılları arasında Varşova'nın güney-doğusunda kurulan bir toplama kampı. Hitler döneminin SS grupları tarafından açılan bu kampta, çoğunluğunu Yahudilerin oluşturduğu bir milyona yakın insan yok edilmişti. 1943'te yaklaşık 1 000 tutuklunun katıldığı bir isyan çıkmıştı. Öldürülenler arasında Varşova mahallelerinden toplanan 323 000 Yahudi en büyük grupu meydana getiriyordu.

TREFİLOVA Vera (St. Petersburg 1875 - Neuilly-sur - Seine 1943), Rus dansözü ve artisti. St. Petersburg tiyatrosunda 1894'te dansözlüğe başlayan T., 1906'da yıldızlık payesine ulaşmış ise de, 1910'da sahneden ayrılmıştır. 1915'te St. Petersburg'un Mihaylovsk tiyatrosunda dramatik artist olarak tekrar sahneye dönmüş, bu arada sık sık Paris operasında, Londra Kraliyet Tiyatrosunda ve Monte Carlo'da sahneye çıkmıştır. 1934'te sahne hayatından çekilmiş ve Paris'te yerleşerek bir dans okulu açmıştır.

TREITSCHKE [*treyçkî*], **Heinrich von** (Dresden 1834 - Berlin 1896), Alman tarihçisi ve siyasî yazarı. Aslında siyasete düşkün bir tarihçi olan T., sağır olduğu için siyasî hayata atılmamış, kendini bilime vermiştir. 1859'da Leipzig'de W. Roscher'in yanında doçentlik yapmış, 1863'te Freiburg Üniversitesinde profesörlüğe atanmıştır. T., çoğu "Preussische Jahrbücher"de çıkan, şairler, devlet adamları, aynı zamanda devrin siyasî meseleleri üzerine yazdığı makaleleri ile de Prusya'nın idaresi altında Alman birliği kurulması fikrini savunmuştur. Ferdin hürriyetinin ancak kuvvetli bir devlet ile mümkün olabileceğine inanıyordu. 1866'da Baden eyaleti Prusya'nın hasımlarıyla birleşince profesörlükten istifa etmiş ve Berlin'e gitmiştir. Burada yayınlarıyla Bismarck'ı desteklemiştir. 1866'de Kiel, 1867'de Heidelberg ve 1874'te de Berlin üniversitelerinde tarih profesörlüğü yapmıştır. 1871 - 1884 arasında Millî Liberal Parti millet vekilliği yapan T., daha sonra bağımsız olarak çalışmış, her zaman merkezî idare sistemini savunmuştur. Marxizme ve kürsü sosyalistleri adını verdiği Marxizmin yayımcılarına karşı enerjik bir savaş sürdürmüştür.

TREITSCHKE, Heinrich von

En önemli eseri *Deutsche Geschichte im XIX. Jahrhundert* (XIX. yüzyıl Alman tarihi), ciddî bir araştırma ürünü idi. T. bu eserinde 1848'den önceki Alman tarihini L. von Ranke'den daha başka bir görüşle ele almıştır. Eser Alman milliyetçiliğinin doğup gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. İngilizler T.'nin eserlerini I. Dünya Savaşı'nda İngilizceye çevirmişlerdir.

TREMOR, kasıcı ve gevşetici kasların irade dışı olarak ritmik hareketleri. Daha çok el ve ayaklardaki, özellikle eldeki titremeyi ifade için kullanılır. Titreme hareketinin şiddetine göre ince, orta ve iri osilasyonlu T.'a ayrılır. Saniyedeki titreşim sayısına göre de yavaş (saniyede 3 - 4 hareket) ve süratli (saniyede 4 - 10 hareket) T. biçimleri ayırt edilir.

Üşüme, yorgunluk, korku, heyecan gibi psişik durumlarda meydana gelen T. patolojik değildir.

T.'a sebep olabilen ilâçların başında adrenalin gelir; bu bakımdan paroksismal hipertansiyon krizleri sırasında veya hipoglisemi nöbetlerinde T. görülür. Kronik nikotin, civa, kurşun, barbitürik, brom zehirlenmesini, hatta uzun süre çay, kahve alınmasını takiben T. görülür. Bunlar genellikle ince ve hızlı tiptedir ve hipertiroidide olduğu gibi, elleri iyice germekle meydana çıkabilir. Morfinomani, kokainomani ve kronik alkolizm de T.'a sebep olurlar. Alkolik T. genellikle kaba tiptedir, hızlı değildir. Kronik alkolizm sonucu ortaya çıkan Korsakoff psikozunda da T. daima mevcuttur.

Sürekli sinir gerginliği içinde bulunan şahıslarda ekseriya ince ve çok hareketli tiplerde T. vardır. Emosyonel bozukluklardan sonra birdenbire ortaya çıkan lokalize veya genel T.'a histerik T. adı verilir. Diğer histerik belirtiler gibi, bu düzensiz T. da hastanın ve çevresinin dikkatini üzerine çektikçe açık bir hal alır.

Hiçbir hastalığa bağlı olmayan ve çok defa aileden geçen bir T. biçimi de vardır. Genç yaşlarda genellikle süratli olan titreme, yaş ilerledikçe yavaşlar. T. ellerdedir. Şahıs dikkatini titremeye teksif etmekle bazen T.'u önleyebilir; fakat çay ve su bardağı tutmak gibi dikkat isteyen hallerde ve yabancılar yanında T.'un artması daha çok görülür.

T.'a sebep olan en önemli iç hastalığı hipertiroididir. Hastalar ellerini ve parmaklarını iyice gerdikleri zaman T. kolayca görülebilir. Titreme ince ve hızlıdır.

Merkezî sinir sistemi hastalıklarından mültipl sklerozda sükûnet ve istirahatte bulunmayanlarda iradî bir harekete teşebbüs halinde T. görülür.

Parkinson hastalığında ise kas tonusundaki artma ile birlikte T. vardır. Alçak frekanslı ve büyük dalgalıdır. En karakteristik tipler, başparmak ve işaret parmağının para sayma veya hap yapma hareketini taklit eden titremesi, el ve bazen ayak bileklerinin bükülüp açılmasıdır. Hasta bir harekete teşebbüs ederse, titreme azalır. Uykuda ise kaybolur.

Tedavide duruma göre değişik ilâçlar kullanılır.

TRENDELENBURG, Friedrich Adolf (Eutin 1802 - Berlin 1872), Alman filozofu. 1833'te Berlin Üniversitesine profesör olarak girdi. 1846'da Berlin Bilimler Akademisine üye seçildi ve 1847 - 1871 yılları arasında akademinin Tarih - Felsefe Kolunda genel sekreter olarak çalıştı. Başarılı bir Aristoteles araştırıcısı olarak tanınan T., G. W. F. Hegel'e ve J. F. Herbart'a karşı cephe aldı. T. politika ile de uğraştı. Özellikle F. Brentano üzerinde etkili oldu.

Başlıca eserleri : *Logische Untersuchungen* (Mantık araştırmaları) [2 cilt, 1840, yeni bas. 1870]; *Naturrecht auf dem Grunde der Ethik* (Ahlâka dayanan tabiî hukuk) [1860, yeni bas. 1868].

TRENDELENBURG VAZİYETİ, karın organlarıyla ilgili ameliyatlarda çoğu zaman hastalara verilen duruş şekli. Friedrich T. (Berlin 1844 - Berlin 1924)'un 1908'de ameliyatlarında ilk olarak uyguladığı bu vaziyette baş, karın boşluğundan daha aşağıya gelecek şekilde bulundurulduğundan bağırsakları karnın üst tarafına itme veya kaydırma imkânı bulunmaktadır. T. V. aynı zamanda mide ve diğer bazı organların röntgenlerinin çekiminde de hastaların alması istenen bir duruştur.

TRENT, İngiltere'de bir ırmak. Uzunluğu 275 km dir. Pennine dağlarının güney yamaçlarından doğan T., Midland bölgesinden geçer, sonra doğuya ve kuzey-doğuya yönelir, Nottingham'ı sular ve Ouse ve Don ırmaklarıyla birleşerek Kuzey Denizinde Humber halicini meydana getirir. Nottingham'dan itibaren Humber halicine kadar ticaret yolu olarak kullanılır. Birçok yan kolu (Tame, Dove, Derwent, Erewash, Soar ve Idle) vardır.

TRENT, Kanada'nın Ontario bölümünde bir ırmak. Uzunluğu 240 km dir. Trenton'da Ontario gölüne dökülür.

TRENTO (Lat. Tridentum), İtalya'nın Güney Tirol bölgösinde, Adige nehri kıyısında bir şehir, T. eyaletinin başşehri. Denizden yüksekliği 193 m, nüfusu 70 000 (1971)'dir. Birçok yüksek öğretim kuruluşu, tabiat tarihi müzesi ve tiyatrosu bulunmaktadır. Almanya ile İtalya arasında stratejik önem taşıyan bir trafik merkezi olması dolayısıyla ticaret ve turizm gelişmiştir. Özellikle çimento, cam, magnezyum ve metal, kimya sanayii önemli bir yer tutar. T. Konsili (b. bk.)'nin toplantılarını yaptığı katedrali, XII. yüzyılda inşa edilmiştir. Rönesans dönemi sarayları bakımından da zengin olan T.'da devletin ileri gelenlerinin oturduğu *Castello del Buon Consiglio* adını taşıyan kale, XV. yüzyıldan kalmıştır. Bu kalede iki müze (Museo del Trentino ve Museo del Risorgimento) yer almaktadır.

TRENTO : Şehirden bir görünüş

Tarih : Keltlerce kurulan bir yerleşim merkezi olduğu ileri sürülen T., M. Ö. 24'te Romalıların idaresinde idi. Daha sonra Doğu Gotlar, Langobardlar ve Frankların eline geçen T., 952'de Bavyera'ya ve imparatorluğa bağlandı. Johann Hinderbach (1465'ten 1486'ya kadar) ve Bernhard von Cles (1514'ten 1539'a kadar) idaresinde hümanizm akımının bir merkezi oldu. I. Dünya Savaşı sonunda, 1919'da İtalya'ya katıldı. II. Dünya Savaşı sırasında ağır hava hücumlarıyla tahrip edildi.

TRENTO KONSİLİ, İtalya'da Trento'da toplanan 19. genel konsil. Luther'in ortaya çıkışından sonra başlayan düşünce ayrılıklarını ortadan kaldırmak maksadıyla bir konsilin toplantıya çağrılması gereğinden söz ediliyordu. Fakat bu konsilin rolü ve görevleri üzerinde ileri sürülen görüşler çok farklı idi. 1545 - 1563 yılları arasında birbirinden çok uzak olan üç ayrı toplantı döneminde T. K.'nde bir birlik sağlanabildi. XV. yüzyıldakinin tersine milletlerin oy vermesi yerine T. K.'nde her üyenin oyu ayrı ayrı sayıldı. Toplantıya katılanlar 1545 - 1547 arasındaki birinci toplantı döneminde gündemin tespiti ile uğraşmışlardı. Protestanların öncelikle reformların görüşülmesi şeklindeki görüşlerini benimseyen imparator V. Karl'ın isteğine Papalık karşı çıkmış, sonunda dinî kurallar ile reformun birlikte görüşülmesi kararına varılmıştı. 1551'den 1552'ye kadar süren ve 11 - 16. oturumlarla devam eden ikinci toplantı dönemini Papa III. Iulius açmıştı. Bu toplantıda görüşmelere ve yorumlamalara devam edilmiş, bir ara Alman Protestanlarının temsilcileri ile devam eden toplantı, kesilme tehlikesi atlatmıştı. Bununla birlikte bu dönem çalışmaları Saksonya prensi Moritz'in imparatora baş kaldırması sebebiyle sona ermişti. 1562 - 1563 yılları arasındaki 17 - 25. oturumlar, Papa IV. Pius'un çağrısıyla toplanan üçüncü ve son dönemi teşkil eder. Augsburg'da imzalanmış olan dinî barış antlaşması sebebiyle en çok ziyaretçi çeken bu son dönemde zaman zaman beliren görüş ayrılıkları dolayısıyla duraklayan çalışmalar, özellikle kardinal G. Morone'nin gayretleriyle tekrar yürütülmüş ve bir sonuca ulaşılması sağlanmıştır.

Katolik inanışın yeniden şekillendirilmesi ve birçok reform kararlarının alınması bakımından T. K., önemli bir tarihî görevi yerine getirmiş oldu. Papa IV. Pius tarafından tasdik edilen T. K.'nin kararnameleri, kısmen ve XVIII. yüzyıla kadar süren bir gecikmeyle birçok ülke tarafından da kabul edilmiştir.

TREONİN (Threonin), amino-oksi yağ asidi (Albümin veya protein formüllerinde kısaca : Thr.), CH_3 - CHOH - $CHNH_2$ - COOH. Renksiz bir madde, ergime noktası 257°C. Suda kolayca erir, hayvan vücutları için kesin olarak gerekli olan 10 amino-asitten biridir. Hayvan vücudu tarafından sentezi mümkün değildir. Besinlerinde T. bulunmayan deney hayvanlarında gelişme durmaktadır. Hayvanların günlük yemlerine % 0,4 - 0,6 T. ilâvesi ile bu hayvanların büyüme hızı ve yem tüketim miktarı artar. Sütün 10 gr ında 3 - 4, yumurtanın 100 gr ında 6, etin 100 gr ında 5,1, yulafın 100 gr ında 3,5 ve buğday ununun 100 gr ında 2,8 gr T. bulunduğu tespit edilmiştir. Yetişkin insanların günlük T. ihtiyacı ise 3 - 3,5 gr civarındadır.

TREPČA [*trępça*], Yugoslavya'da, Kosova'da bir maden bölgesi. Merkezi Stari Trg'dır. 1968 üretimi : 1 milyon ton filiz (kurşun); 100 ton bizmut; 100 ton gümüş. T.'da elde edilen cevherler Zvečan (b. bk.)'da işlenir.

TREPONEM, Spirochaetaceae familyasından spiral biçimde tek hücreli bir mikroorganizma türü. Hassas deri bölgelerinde, ağız içinde yerleşip hastalıklara sebep olur. En çok bilinen türleri, insanların üreme organlarında rastlanan *Treponema calligyrum* ile 1905'te F. Schaudinn tarafından bulunan ve frengi hastalığını yapan *Treponema pallidum* (eski adı : Spirochaeta pallida)'dur.

TREPTOW Doğu Berlin'de, Spree suyunun sol yakasında bir semt. Nüfusu 131 400 (1971)'dür. T.'un doğu kısmında çok geniş bir yeşil alan uzanır; içinde rasathane, Plenter ormanı, Sovyet anıtı ile çok sayıda gazino ve piknik yeri vardır. Doğu Berlin'in ikinci sanayi bölgesini teşkil eden (aş. yu. 27 000 işçi [1966]) T.'da özellikle 1966'dan sonra başlayan sanayileşme hareketi son zamanlarda elektro - teknik, çeşitli âletler, fotograf malzemesi ve sentetik madde yapımı alanlarında gelişmiştir.

TRESCKOW [*tręskov*], **Henning von** (Magdeburg 1901 - Białystok 1944), Alman generali. 1936'da Alman Genel Kurmay Başkanlığında çalıştı. 1938 - 1939 yıllarında Hitler'e karşı olan bir düşünceyle kendini yetiştirdi. 1941'in ortalarında Merkezî Ordu Grupu Genel Kurmayında çalıştıktan sonra 1944'te Doğu Cephesindeki 2. Ordunun kurmay başkanı oldu. Orada kendisi gibi Hitler'e karşı olanları etrafına topladı ve diğer karşı görüşlü gruplarla iş birliği yapmayı denedi. Hitler'e yapılan, fakat istenilen sonuca ulaşamayan çeşitli suikast teşebbüslerinde önemli rol oynadı. Kendisinin de faal olarak rol aldığı 20 temmuz 1944'teki suikastın da başarısızlığa uğraması üzerine intihar etti.

TRET'YAKOV, Pavel Miḫayloviç ((1832 - 1898), Rus sanayicisi ve resim sanatı uzmanı, T. Galerisi (b. bk.)'nin kurucusu. Meydana getirdiği zengin tablo koleksiyonunu ve kardeşi Sergey Miḫayloviç'ten kalan sanat eserlerini 1892'de Moskova şehrine armağan etmiştir. 1918'de millî müze haline getirilen bu koleksiyon, Devlet T. Galerisi adını almıştır. T. 1893'te Petersburg Sanat Akademisi şeref üyeliğine seçilmiştir. 1850'den başlayarak sanat eserlerini toplamaya başlayan T., eski Rus ressamlarının tabloları yanında realist ressamların eserlerine de değer vermiştir. Realist ressamları himaye eden T., Rusya'da resim sanatının gelişmesinde özel bir yer tutmuştur. Rus resim sanatının İ. N. Kramskoy, İ. E. Repin, V. V. Stasov gibi büyük ustaları, T.'un hizmetlerini takdirle dile getirmişlerdir.

TRET'YAKOV, Pavel Miḫayloviç

TRET'YAKOV GALERİSİ, Moskova'da bir müze. Pavel Miḫayloviç T. (1832 - 1898) tarafından 1856'dan itibaren toplanan çeşitli sanat eserlerinden oluşan koleksiyon, 1892'de Moskova belediyesine hediye edilmiştir. Bu koleksiyon içinde özellikle tablolar ile T.'un kardeşi Sergey'den miras kalan XIX. yüzyıl Rus heykelleri yer alıyordu. 1901 - 1902 yıllarında T. G. binası, ressam V. M. Vaznešov tarafından yapılan tasarı üzerine düzenlenmiştir. 1918'deki devletleştirmeden sonra koleksiyon, özellikle Rumyanţev müzesi ve Tsvetkov galerisinin eserleriyle ayrı bir zenginlik kazanmıştır.

TRET'YAKOV GALERİSİ

TREVER'LER, Germenlerle karışmış olan Keltlere verilen ad. Almanya'da Mosel nehrinin her iki kıyısında yerleşmiş olan T.'ler, M. Ö. 54 - 52 arasında birçok defa Iulius Caesar tarafından yenilgiye uğratıldılar. M. Ö. 29'da ve M. S. 21'de başarılı olmayan iki ayaklanma hareketinde bulundular. Özellikle at yetiştiriciliği ve çanak çömlek yapımı ile tanınmışlardır. Yazar Hieronymus'a göre T.'ler IV. yüzyılda bile Keltçe konuşmağa devam ediyorlardı. Romalılar zamanında merkezleri *Augusta Treverorum* (bugünkü adı : Trier, b. bk.) idi.

TREVIRANUS, Gottfried (Schieder, Lippe 1891 - Floransa 1971), Alman deniz subayı. 1921'de Lippe'de Ziraat Odası müdürü oldu. A. Hugenberg'e muhalefet ederek 1930'da Muhafazakâr Halk Birliği'ni kurdu. 1920 - 1932 yılları arasında H. Brüning hükümetinde yer aldı. 1933 - 1948 arasında da mülteci olarak önce Büyük Britanya'da, sonra Kanada'da yaşadı.

Gottfried Reinhold T. (Bremen 1776 - Bremen 1837), Alman tabiat bilgini. Aynı zamanda doktor olan T., özellikle doku bilimi ile omurgasız hayvanlar üzerinde araştırmalarda bulundu. Felsefe ve fizyoloji profesörü oldu. *Biyoloji* (Alm. Biologie) kelimesinin yaratıcısı olarak tanınmıştır.

TREVISO, Kuzey İtalya'da, Fontanili bölgesinde bir şehir. Denizden yüksekliği 15 m, nüfusu 90 900 (1971)'dür. Roma döneminde Tarvisium adıyla geçen şehir, Orta Çağdan kalma sur ve hendeklerle çevrilmiştir.

TRIANON [*trianõ*], Versailles sarayı parkındaki iki köşkün adı. Le Grand T. (Büyük T.), 1687 - 1688'de (XIV. Louis devrinde), Le Petit T. (Küçük T.) 1762 - 1768 arasında inşa edilmiştir. İkinci köşk, kraliçe Marie - Antoinette'in en sevdiği ikametgâhıydı.

Trianon antlaşması, Versailles sarayı parkındaki Trianon köşkünde 4 haziran 1920'de galip İtilâf Devletleri ile Macaristan arasında imzalanan bir antlaşma. Bu antlaşma ile Macaristan, Transilvanya'yı Romanya'ya, Hırvatistan'ı, Baçka (Mac. Bácska) ve Batı Banat (Mac. Bánát) bölgelerini Yugoslavya'ya, Slovakya'yı Çekoslovakya'ya ve Ödenburg (Mac. Sopron) dışındaki Burgenland bölgesini Avusturya'ya terk etmek mecburiyetinde kaldı. Böylece eski Macaristan, topraklarının üçte ikisini kaybetmiş oldu.

TRİAS ("Üçlü" anlamına gelir), Mezozoik formasyon grupunun ilk formasyonu. Bu formasyon, Almanya'da birbirinden farklı üç seri gösterdiği için, daha 1834'te araştırıcılarca (Friedrich August von Alberti) bu ad verilmiştir. T.'ın 45 milyon yıl sürdüğü tahmin olunmuştur. Bu formasyon iki ana oluşuk tipi gösterir : Zaman zaman deniz altında kalmış teknelerdeki oluşmalar, açık ve derin denizlerdeki oluşmalar. Bu devirde Kuzey karaları ve Güney karaşı (Gondwana) bulunmuş, bunların arasında Tethys denizi (b. bk.) uzanmıştır ki, bunun içinde tortulanmalarla "alpin fasiyes" oluşmuştur. Bk. JEOLOJİ.

TRIAS ÜLKÜSÜ, 1763'teki Hubertusburg antlaşmasından 1866'daki Alman savaşına kadar, Almanya'daki orta ve küçük devletlerin Avusturya ve Prusya gibi "büyük kuvvetler" arasında yeni bir kuvvet olarak üçüncü bir Almanya kurabilme düşüncesi. Bu düşünce önceleri Karl August von Weimar'ın öncülüğünde planlanmıştı. Napoléon için üçüncü Almanya Rhein Birliği (1806 - 1813)'nin temeli olmuştu. Daha sonra Ludwig v.d. Pfordten, Bavyera'nın yönetimi altında bir üçüncü Almanya istemişti. Saksonya'da 1858'den sonra Friedrich Ferdinand von Beust bu siyaseti temsil eden en önemli kişi olmuştur.

TRIER [*trīr*] (Lat. Augusta Treverorum), Federal Almanya Cumhuriyeti'nin Rheinland - Pfalz eyaletinde, Mosel nehri kıyısında tarihî bir şehir. Nüfusu 101 145 (1974)'tir. Mosel, Saar ve Ruwer nehirleri arasındaki bağcılık alanının merkezinde yer alan T., şarap ticaretinde çok önemli bir role sahiptir. 1965'ten sonra Mosel kanalı dolayısıyla daha da gelişen endüstri, başlıca sigara, makine, elektronik cihazlar, halı, kundura, tekstil, madenî eşya ve oto lastikleri alanlarında faaliyet gösterir. Bazı bölümleri Kaiserslautern'de olan bir üniversitesi vardır.

Tarih : Roma imparatoru Augustus M. Ö. 15'te, Keltlerden ve Germenlerden oluşan karışık Trever boyunun toprakları üzerinde ve Rhein cephesindeki birliklerin iaşe merkezi olarak T.'i kurdu. Kısa sürede gelişen şehir, M. S. 100 civarında 30 000 kişilik bir tiyatroya sahipti; 150 yılında Barbara hamamları yapıldı. 275'te Franklar ve Almanlar tarafından tahrip edilen T., 293 - 295 yılları arasında Constantius Chlorus ve oğlu Büyük Constantinus zamanında Batı Roma İmparatorluğunun merkezi haline geldi, I. Valentinianus ve Gratianus devrinde de en parlak çağını yaşamaya devam etti. III. yüzyıldan itibaren şehirde bir Hristiyan cemaatinin varlığı bilinmektedir (ilk piskoposluk merkezi!). Bu cemaat için Constantinus, annesi Helena'nın sarayının yerinde 324'te bir basilika inşa ettirdi; bugünkü katedralin çekirdeğini bu basilika teşkil eder. İmparator hamamlarının ve sarayın bazı kısımları günümüze kadar gelmiştir. Günümüzdeki T.'in sembolü muhteşem Porta Nigra, Roma surlarının kuzey kapısı olarak 313 - 316 yılları arasında inşa edilmişti.

TRIER : Porta Nigra (IV. yüzyıl)

T., 470'te son olarak Frank hâkimiyetine girdi, 882'de Normanların hücumuna uğradı, 958'den itibaren ise hızlı bir şekilde gelişti. XV. yüzyılda başlayan iktisadî çöküş bir türlü durdurulamadı. Olevianus'un liderliğindeki reformasyon hareketi ise 1559'da başarısızlıkla sona erdi. Otuz Yıl Savaşları ve XIV. Louis zamanındaki Fransız saldırıları dolayısıyla büyük tahribata uğrayan T.'de 1700 yılı civarında sadece 3 000 kişi yaşıyordu. XVIII. yüzyılda yeniden bir kalkınma dönemine girildi, saraylar ve kiliseler inşa edildi. 1794 - 1814 arasında Fransız topraklarına katılan T., 1815'te Prusya'ya bırakıldı. Şehir her iki dünya savaşında ağır hasar gördü, 1944 - 1945 arasında % 45 nispetinde yıkıldı. Savaştan sonra ise diğer bütün Alman şehirleri gibi tamamen onarıldı.

TRIESTE (Latince adı : **Tergeste,** Almanca adı : **Triest,** Slovence adı : **Trst**), İtalya'nın kuzey - doğusunda, Adriya denizi kıyısında bir liman şehri, aynı adı taşıyan ilin ve Friuli - Venezia Giulia bölgesinin merkezi. Nüfusu 263 000 (1978)'dir.

Konumu jeopolitik yönden elverişli olmamakla birlikte - çünkü Yugoslavya sınırına çok yakındır - Orta Avrupa'nın tabiî bir limanı sayılır. I. Dünya Savaşından önce Avusturya - Macaristan İmparatorluğunun ve dolayısıyla Almanya'nın Akdeniz ticaretine açılan kapısı idi. Son olarak 1954'te İtalya devlet sınırları içine alınmış ise de, elverişsiz durumu sebebiyle, Genova, Napoli ve Venedik (Venezia) gibi İtalya limanları kadar gelişmemiştir.

TRIESTE : Şehirden bir görünüş

Liman güneyden, İstriya yarımadasının kuzey kıyıları ile çevrilmiş bulunan T. körfezinin içerisinde, Karst (Carso) platosunun denize bakan eteğinde, kıyıda kurulmuştur. Obruk, dolin v.b. gibi karstik şekillerle delik deşik olmuş bulunan kalker platosundan geçen önemli bir yol, T.'yi, Ljubljana (Alm. Laibach) üzerinden kuzey-batıda Münih (München), kuzey-doğuda Viyana ve Budapeşte, doğuda Belgrad yönlerine bağlar. Böylece normal zamanlarda liman faaliyetlerini besleyecek geniş bir hinterlandı vardır. Liman tesisleri, üzerinde XVI. yüzyıldan kalmış Kale (Castello) bulunan, yaklaşık 80 m yüksekliğindeki bir kaya çıkıntısının, batıya doğru uzanan kısmının denize komşu kenarlarında kurulmuştur. Derinlik, su kesimi büyük gemilerin kolayca yanaşmasına elverişlidir (10 m den derin). Kuzeye doğru uzanan Fener (Lanterna) burnu, ilk kuruluş zamanı için mahfuz bir tabiî liman durumu yaratmış ise de (Bacino Sacchetta'da olduğu gibi), büyük çıkıntının gerek kuzey gerek güney yanlarında sonradan yapılan birçok dalgakıran ve rıhtım tesisleriyle mükemmel bir liman meydana getirilmiştir (Porto Vittorio Emanuele III., Porto Vecchio ve Porto Duca d'Aosta). Pitoresk görünüşlü eski şehir, dar ve dolambaçlı sokaklarıyla kaleye doğru yükselir. Buna karşılık, geniş ve güzel caddeleriyle yeni şehir, kale tepesi etrafındaki alçak sahalarda ve çoğunlukla kuzey ve doğu yönlerinde ve liman yakınlarında yayılır.

Yeni şehrin merkezi, liman yakınında Piazza dell'Unita (Birlik Meydanı)'dır; Hükümet Sarayı (Prefettura), Deniz Yolları İdaresi (Lloyd Triestino) ve Belediye (Municipio) buradadır. Kıyı boyunca kuzey-doğuya gidilirse, T.'nin tanıtıcı özelliğini teşkil eden, resimleri kitap ve dergilerde çoğunlukla görülen Canal Grande (Büyük Kanal) ve gerisindeki, ünlü S. Antonio da Padova kilisesine varılır. Daha kuzeyde P.T.T. ve Banca d'Italia binalarıyla Hürriyet Meydanı ve merkez istasyonu bulunur.

T.'de şehrin gelişme safhalarını gösteren eski eser kalıntıları ile birçok tarihî binalar vardır. Kale tepesinin kuzey-batı eteğinde Teatro Romano (II. yüzyıl), Augustus devrinden kalma Arco di Riccardo, kalede S. Giusto (XIV. yüzyıl) ve batı eteğinde S. Maria Maggiore (XVII. yüzyıl) kiliseleri bulunur. Turistlerin ilgisini çeken birçok eserler arasında müzeler (Museo di Storia Naturale, Museo di Storia Patria, Museo del Risorgimento v.b.), eğitim kuruluşları (Üniversite, Yüksek Denizcilik Okulu, Ticaret Akademisi, Konservatuvar, Kütüphane v.b.), tiyatrolar (Teatro Verdi, Teatro Fenice) ve güzel parklar (Giardino Pubblico, Giardino Lapidario) anılabilir.

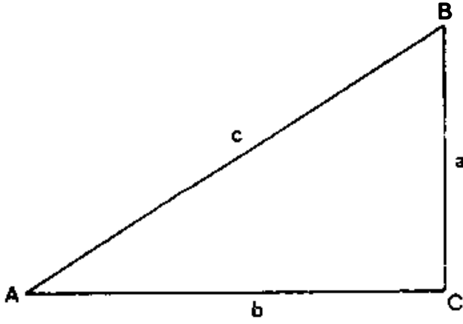
T., İtalya'nın Adriya denizi kıyılarında, liman tesislerinin mükemmelliği bakımından Venedik'ten sonra ikinci sırayı alır. Petrol, kömür, endüstride kullanılan diğer ham maddeler, yiyecekler ithal eder; petrol ürünleri, deniz araçları, yarı işlenmiş demir - çelik ürünleri v.b. ihraç eder. Başlıca sanayi faaliyetleri, geniş ölçüde limanla ilgilidir : Gemi yapımı, petrol rafinerjsi, demir - çelik, makine, kâğıt, gıda maddeleri ve dokuma endüstrileri önemlidir.

T., İlk Çağda İlliryalılar tarafından kurulmuş ve sonra Romalılar tarafından zengin bir sömürge haline getirilmiştir. Roma İmparatorluğunun çöküşünden sonra birçok el değiştirmiş ve Orta Çağda serbest şehir olarak faaliyet göstermiştir. XIX. yüzyılda, özellikle 1869'da Süveyş Kanalının işletmeye açılmasından sonra çok gelişmiş ve Orta Avrupa ile Akdeniz arasındaki ticarette önemli bir rol oynamıştır. Avusturya - Macaristan İmparatorluğu idaresinde iken de şehir nüfusunun çoğunluğu İtalyan idi. Bu sebeple T., bir ara İtalyan milliyetçiliğinin merkezi olmuştur. I. Dünya Savaşından sonra, oldukça geniş çevresiyle birlikte İtalya'ya verilmiş, bunun üzerine, liman faaliyetleri mahallî ticarete dayandığı için biraz gerilemiştir: fakat yine de endüstri alanında gelişmeler olmuştur. II. Dünya Savaşından sonra, Yugoslavya ile İtalya arasında anlaşmazlık çıktığından 1947'de T. Serbest Bölgesi (Free Territory of Trieste) kurulmuş ve ikiye ayrılarak, içinde T.'nin bulunduğu ve İtalyanların çoğunlukta olduğu "A Bölümü" İngiliz - Amerikan kontrolüne ve güneyde daha çok Slovenlerin yaşadığı "B Bölümü" Yugoslav kontrolüne verilmiştir. 1954'te İtalya ile Yugoslavya arasında yapılan bir antlaşma ile, şehirle birlikte A Bölümünün çoğu İtalya'ya ve geri kalanlar Yugoslavya'ya bırakılmıştır. (C. R. Gürsoy)

TRİGONOMETRİ (Fr. Trigonométrie), üçgenlerin kenarları ve açıları arasında bağıntıları inceleyen bir matematik dalı. Söz konusu bağıntıların incelenmesi sırasında *trigonometrik fonksiyonlar*'dan geniş ölçüde yararlanılır. T.'de açı ölçülerinin birimi *radyan*'dır. (Bir radyan herhangi yarıçaplı bir çember üzerinde yarıçapa eşit uzunlukta yay ayıran merkez açıdır; yaklaşık değeri 57°17′ dir. Düzlemde bir nokta çevresindeki açı 2π radyan bir dik açı $\pi/2$ radyandır.)

Düzlemsel üçgenle ilgili bağıntıları inceleyen T. dalı *düzlemsel T.*, küre yüzeyi üzerine çizilen üçgenlerle ilgili bağıntıları inceleyen T. dalı da *küresel T.* adını alır. (O. Çelebi)

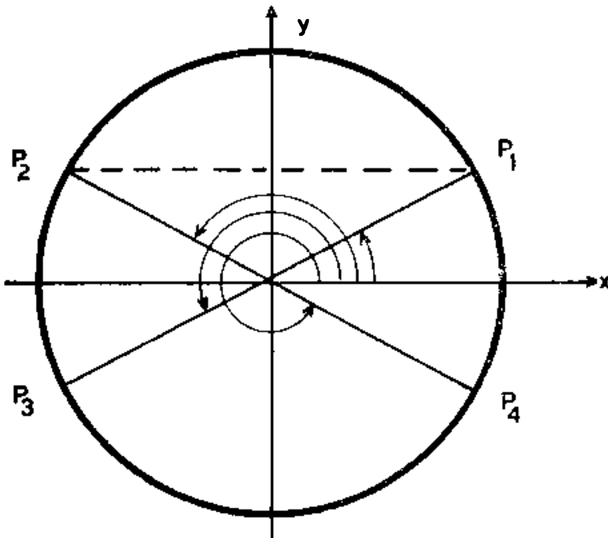
TRİGONOMETRİK *(Trigonometrik fonksiyonlar)*, bir dik açılı üçgende A, B, C radyan cinsinden köşe açılarını ve

a,b,c ise bu açıların karşılarındaki kenarların uzunluklarını göstersin. Eğer $C = \frac{\pi}{2}$ ise $\frac{a}{c}$ oranının sayısal değerine "A açısının sinüsü" veya kısaca "sinüs A" denir ve *sin A* ile gösterilir. Benzer şekilde $\frac{b}{c}$ = cos A (kosinüs A), $\frac{b}{a}$ = tg A = tan A (tanjant A), $\frac{b}{a}$ = cotg A = ctn A (kotanjant A), $\frac{c}{b}$ = sec A (sekant A) ve $\frac{c}{a}$ = cosec A = csc A (kosekant A) tanımları öteki çok kullanılan T. fonksiyonları belirlerler. Bunların yanısıra daha az kullanılan 1-cos A = vers A (versant A), 1-sin A = covers A (koversant A) gibi bazı T. fonksiyon tanımları da vardır.

Yukarıda açıklanan yol ile T. fonksiyonların, ancak $\left[0, \frac{\pi}{2}\right]$ aralığındaki açılar için, değerleri kolaylıkla verilebilmektedir. Bu tanımları $\pi/2$ den büyük veya negatif açılara genişletme amacı ile merkezi, düzlemde seçilen dik koordinat sisteminin başlangıç noktasında olan *r* yarıçaplı bir çember kullanacağız. Çember üzerinde alınan bir noktayı başlangıç noktasına birleştirilen doğru ile Ox ekseninin pozitif yönü arasında kalan açı A olsun. T. fonksiyonların A açısı için değerleri aşağıdaki şekilde tanımlanır :

sin A = (ordinat)/r,
cos A = (apsis)/r,
tg A = (ordinat)/(apsis),
cotg A = (apsis)/(ordinat),

sec A = r/(apsis),
cosec A = r/(ordinat).

Çember üzerinde seçilen P_1 noktasının koordinatları (a, b) ise, P_2 noktasının koordinatları (— a, b), P_3 noktasının koordinatları (— a, — b) ve P_4 noktasının koordinatları (a, — b) dir. Böylece T. fonksiyonların $\pi/2$ den büyük açılar için de değerleri elde edilebilmektedir. Bu değerler pozitif veya negatif gerçel sayılar olabilirler. Özel olarak sinüs ve kosinüs fonksiyonları $[-1, 1] \subset$ IR kapalı aralığında, tanjant ve kotanjant fonksiyonları IR de, sekant ve kosekant fonksiyonları IR - {[- 1,1]} aralığında değer alırlar.

T. özdeşlikler :

a. T. fonksiyonların tanımlarından, x radyan cinsinden ölçülen bir değer olmak üzere,

$$\operatorname{cosec} x = \frac{1}{\sin x}, \quad \sec x = \frac{1}{\cos x}$$

$$\operatorname{cotg} x = \frac{1}{\operatorname{tg} x}, \quad \operatorname{tg} x = \frac{\sin x}{\cos x}$$

olduğu hemen görülebilir.

b. Çember aracılığı ile verilen tanımlar aşağıdaki özdeşlikleri verirler :

$$\sin\left(\frac{\pi}{2} \pm x\right) = \cos x,$$
$$\sin(\pi \pm x) = \mp \sin x$$
$$\sin\left(\frac{3\pi}{2} \pm x\right) = -\cos x,$$
$$\cos\left(\frac{\pi}{2} \pm x\right) = \mp \sin x,$$
$$\cos(\pi \pm x) = -\cos x,$$
$$\cos\left(\frac{3\pi}{2} \pm x\right) = \pm \sin x,$$
$$\operatorname{tg}\left(\frac{\pi}{2} \pm x\right) = \mp \operatorname{cotg} x,$$
$$\operatorname{tg}(\pi \pm x) = \pm \operatorname{tg} x,$$
$$\operatorname{tg}\left(\frac{3\pi}{2} \pm x\right) = \mp \operatorname{cotg} x.$$

Bu formillerin her birinde üst işaretler veya alt işaretler birlikte kullanılmalıdır.

c. Dik üçgenlerdeki Pythagoras (Fisagor) teoreminin bir sonucu olarak, birbirlerine eşdeğer olan

$$\sin^2 x + \cos^2 x = 1,$$
$$\operatorname{tg}^2 x + 1 = \sec^2 x,$$
$$\operatorname{cotg}^2 x + 1 = \operatorname{cosec}^2 x$$

özdeşlikleri elde edilir.

ç. *Toplama formülleri :* T. fonksiyonlar toplama işlemine göre dağılma özelliğine sahip değildir. Yani

$$\sin(x + y) \neq \sin x + \sin y.$$

İki açının toplamı veya farkı için aşağıdaki formüller elde edilebilir :

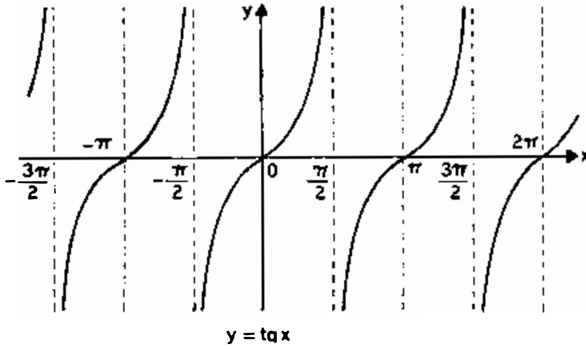
$$\sin(x \pm y) = \sin x \cos y \pm \sin y \cos x,$$
$$\cos(x \pm y) = \cos x \cos y \mp \sin x \sin y$$

ve

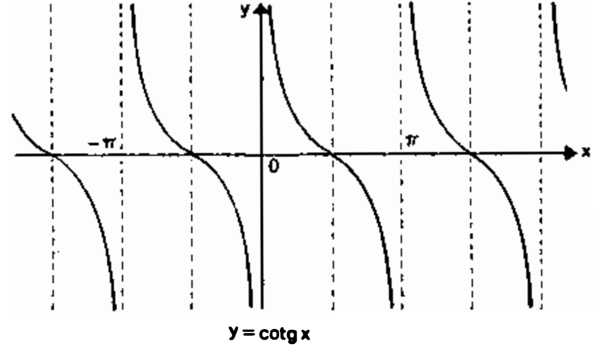
$$\operatorname{tg}(x \pm y) = (\operatorname{tg} x \pm \operatorname{tg} y)/(1 \mp \operatorname{tg} x \operatorname{tg} y).$$

Bu formüllerin her birinde de üst işaretler veya alt işaretler birlikte kullanılmalıdır.

Toplama formüllerinde x = y seçerek ve ardışık uygulamalar yoluyla açıların tam katları için özdeşlikler elde edilebilir.

y = tg x

y = cotg x

Örnek :

$\sin 2x = 2 \sin x \cos x,$

$\cos 2x = \cos^2 x - \sin^2 x,$

$\text{tg } 2x = 2 \text{ tg } x/(1 - \text{tg}^2 x)$

ve

$\sin 3x = \sin (x + 2x)$

$= 3 \sin x \cos^2 x - \sin^3 x,$

$\cos 3x = \cos (x + 2x)$

$= \cos^3 x - 3 \sin^2 x \cos x$

gibi.

d. *Yarım açı formülleri :* Toplama formülleri yardımıyla açılar ve onların yarıları arasında çeşitli bağıntılar yazılabilir. Bu bağıntıların amacı T. fonksiyonlardan bir tanesi yardımıyla öteki T. fonksiyonları, bazı işlemlerde kolay kullanılabilir nitelikte elde etmektir. Bu tür bağıntılara bir örnek olarak, tanjant fonksiyonu yardımıyla öteki T. fonksiyonların aşağıdaki ifadelerini vereceğiz.

$\sin x = (2 \text{ tg} \frac{x}{2})/(1 + \text{tg}^2 x/2),$

$\cos x = (1 - \text{tg}^2 x/2)/(1 + \text{tg}^2 x/2),$

$\text{tg } x = (2 \text{ tg } x/2)/(1 - \text{tg}^2 x/2).$

Bilgisayar veya öteki hesap makinalarının üçgen çözümlerinde kullanılması halinde kolay sonuç vermesi sebebiyle kenarlar ile açılar arasındaki yarım açı bağıntılarından yararlanılır. a, b, c herhangi bir üçgende A, B, C açıları karşısındaki kenarlar ve

$2s = a + b + c,$

$r = \sqrt{(s\text{-}a)\ (s\text{-}b)\ (s\text{-}c)}$

ise söz konusu yarım açı formülleri

$\text{tg } \frac{A}{2} = r/(s\text{-}a),$

$\text{tg } \frac{B}{2} = r/(s\text{-}b)$

ve

$\text{tg } \frac{C}{2} = r/(s\text{-}c)$

dir.

e. *Çarpım özdeşlikleri :* Yine toplama formüllerinin kullanılmasıyla

$\sin x \cos y = \frac{1}{2} [\sin (x - y) + \sin (x + y)],$

$\cos x \cos y = \frac{1}{2} [\cos (x - y) + \cos (x + y)],$

ve

$\sin x \sin y = \frac{1}{2} [\cos (x - y) - \cos (x + y)$

özdeşlikleri kurulabilir.

f. *Sinüs ve kosinüs teoremleri :* Köşe açıları A, B, C ve bu açılar karşısındaki kenarları a, b, c olan herhangi bir üçgende

1. *Sinüs teoremi :*

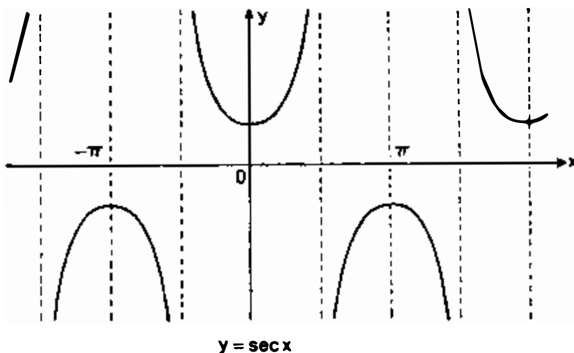
$$\frac{a}{\sin A} = \frac{b}{\sin B} = \frac{c}{\sin C}$$

ve

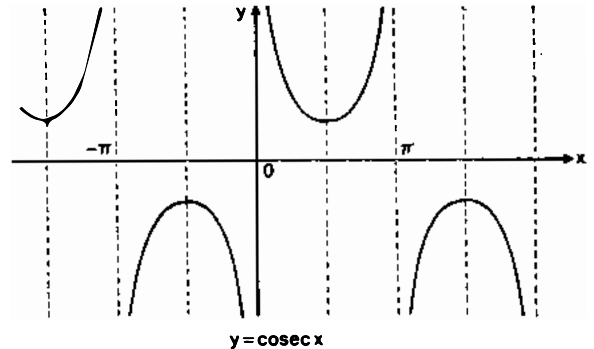
2. *Kosinüs teoremi :*

$a^2 = b^2 + c^2 - 2\ bc \cos\ A$

bağıntıları ile verilir.

y = sec x

y = cosec x

T. denklemler : Bilinmeyen açıların T. fonksiyonları arasında bir bağıntı ortaya koyan denklemlerdir. Örnek : $\cos x - \sin x = 0$, $\sin^2 x + \operatorname{tg} 3x = 1$.

T. eğriler : T. fonksiyonların dik koordinat sistemindeki grafikleridir (396. s.). T. eğri deyimi, aynı zamanda, yalnız T. fonksiyonları içeren $y = \sin 3x + \operatorname{cotg} x$, $y = \dfrac{\operatorname{tg} 2x}{\sin x + \cos x}$ gibi fonksiyonların grafikleri için de kullanılır.

T. konumlar : $\sqrt{a^2 - x^2}$, $\sqrt{x^2 + a^2}$, $\sqrt{x^2 - a^2}$ şeklindeki köklü çoklukların rasyonelleştirilmesi için kullanılan konumlardır. Bu köklü çokluklarda sırasıyla $x = a \sin u$, $x = a \operatorname{tg} u$, $x = a \sec u$ T. konumları yapıldığında yine sırasıyla $a \cos u$, $a\, ec\, u$, $a \operatorname{tg} u$ çoklukları elde edilir. Genel olarak $\sqrt{x^2 + px + q}$ şeklinde her ifade bu üç biçimden birine indirgenebildiğinden T. konumlar yardımıyla kök işaretinden kurtarılabilir. Bu işlem özellikle köklü çoklukların integrallerinin hesabında çok kullanışlıdır.

T. seriler : a_i ve b_i ler sabitler olmak üzere

$$a_0 + (a_1 \cos x + b_1 \sin x) + (a_2 \cos 2x + b_2 \sin 2x) + \ldots$$

$$= a_0 + \sum_{n=1}^{\infty} (a_n \cos nx + b_n \sin nx)$$

şeklinde verilen serilerdir. Bk. FOURIER ve Fourier serileri.

Ters T. fonksiyonlar : Ters T. fonksiyonlarda bir gerçel sayı olan argümanın verilen bir değeri için elde edilen fonksiyon değeri bir açıyı simgelemektedir. Açı, T. fonksiyonun bu açıdaki değeri verilen argümana eşit olacak şekilde seçilir. Bu sebeple ters T. fonksiyonlar tek değerli değildir. Örnek olarak, bir ters sinüs fonksiyonunun x deki değeri sinüsü x e eşit olan açılardır. Ters sinüs fonksiyonu $\sin^{-1} x$ ya da $\arcsin x$ ile gösterilir ve "Ark sinüs x" şeklinde okunur. Bu okunuşun anlamı "sinüsü x e eşit olan yay"dır. Benzer şekilde öteki T. fonksiyonların tersleri de $\cos^{-1} x = \arccos x$ (Ark kosinüs x), $\tan^{-1} x = \operatorname{arctg} x$ (Ark tanjant x) v.b. şeklinde tanımlanırlar.

Ters T. fonksiyonların grafikleri, genel olarak ters fonksiyonların grafiklerinin çizimi için uygulanan yöntemlerle bulunabilir. (O. Çelebi)

TRİKSALİS (Tryxalis), Acridiidae familyasından, sıcak ülkelerde yaşayan bir çekirge türüne verilen ad.

TRIKUPIS, Nikolaos (1868 - 1959), Yunan generali. 1881 - 1888 yıllarında askerî okulda öğrenimini tamamlayarak topçu asteğmeni olmuştur. 1889'da gönderildiği Fransa'da Topçu Tatbikat ve Süvari Tatbikat okulları ile Yüksek Harp Okuluna devam etmiş; 1895 yılı sonunda Yunanistan'a dönmüştür. Teğmen rütbesi ile Türk - Yunan savaşına (1897); yüzbaşı olarak I. Balkan Savaşına (1912); binbaşı rütbesi ile Yunan - Bulgar savaşına (1913); albay olarak 1918'de I. Dünya Savaşına ve tuğgeneral olarak 1920'de Küçük Asya Seferi (1919 - 1922 Türk İstiklâl Harbi)'ne katılmış ve I. Kolordu komutanı olarak görev yapmıştır. Türk Ordusunun kesin bir zafer kazandığı Büyük Taarruz (26 - 30 ağustos 1922)'u izleyen takip harekâtı sırasında, 2 eylül 1922 günü, Uşak civarında, karargâhı ve büyük kuvvetlerle birlikte Türk kuvvetlerine teslim olmuştur. T., yazdığı hâtıralarında, bu konuda şöyle der : "... Uşak dışında esir olup o zamanki Türk Ordusu kumandanı İsmet Paşa'nın dairesine götürüldüm. O da beni Mustafa Kemal'e götürdü. Mustafa Kemal'in odasına girdiğim zaman, o ayağa kalkarak dostane bir şekilde beni karşıladı ve Fransızca hitap ederek şunları söyledi : — Unutmayın ki, Koca Napoléon da esir olmuştur.— (T.'in sözleri) Siz vazifenizi tam olarak ve sonuna kadar yaptınız. Biz de sizi takdir ve size hürmet ediyoruz. (Mustafa Kemal Paşa'nın sözleri) — Siz burada esir değil, misafirsiniz. Küçük Asya kuvvetleri komutanlığına tayin edildiğinizi biliyor musunuz? (General T.'in cevabı) — Hayır."

Bu tarihî görüşme, T. C. Genel Kurmay Başkanlığının resmî yayınlarında şöyle yansıtılmıştır (özet) :

"... Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, esirleri, evvelce Yunan başkomutanı için hazırlanmış bir Türk evinin geniş salonunda kabul etmişti. Mustafa Kemal Paşa, Fevzi ve İsmet paşaların arasında oturuyordu. Kıyafetleri, erler gibi son derece sade ve yüzleri çok sakindi. Buna karşılık, ... Yunan generalleri sırmalı üniformalar giymişlerdi. General T. daha genç ve dinç, 2. Kolordu komutanı General Diyenis ise biraz daha yaşlıca görünüyordu; her ikisi de yorgundu... Mustafa Kemal Paşa, suçluluk ve aşağılık duygusu altında ezilen T.'in elini sıkıp : Oturun general, yorulmuş olacaksınız, dedi ve harita üzerinde bazı açıklamaları dinledikten sonra, Yunan ordusunun hezimetini kastederek : Bu nasıl sevk ve idare? Sizin için teşebbüs edilecek birçok hareket tarzları vardı, neden hiçbirine baş vurmadınız diyerek, önemli sorular sordu. Diyenis, kahvesini içiyor ve dinliyordu. General T. dertlerini bir profesyonele döken bir amatör gibi konuşarak, bir taraftan hükümetinden birçok şikâyetlerde bulunmuş, Yunan ordusunun kötü durumunu, bundan sorumlu olan Başkomutan Hacı Anesti'nin kusurlarını ve durumu anlamadan orduya verilen emirleri anlatmıştır. Görüşme sonunda Mustafa Kemal Paşa ayağa kalkarak : Sizin için bir şey yapabilir miyim? diye sormuş; T. de, İstanbul'daki eşinin hayat ve sıhhatinden haberdar edilmesini rica etmiştir."

General T., bir yıllık esirlik süresini Kırşehir'de geçirdikten sonra, 1923'te Yunanistan'a dönmüştür. Diğer esir generaller Yunanistan'a dönüşlerinde hizmet dışı bırakıldıkları halde T., Millî Savunma Bakanlığı emrinde görevlendirilmiş ve rütbesi 1927'de tümgeneralliğe yükseltilmiştir. Hâtıraları yayınlanmış olup, *Büyük birliklerin harpte sevk ve idaresi, 1918 - 1922* gibi yayınlanmış bazı eserleri de vardır. (C. Enginsoy)

TRİL (İta. *trilo* = titreme) [Müz.], iki birleşik notanın birbiri ardından çalınmasıyla yapılan süsleme.

TRİMURTİ (Sanskrit = "Üç şekil"), Brahmanizmin son döneminde üç tanrı (Brahman, Vişnu ve Şiva)'nın birleşmesi. Bu birlik içinde kendini gösteren ilâhî varlık, isimsiz bir üsttanrı veya bu üçünden biridir. Böylece bir üst - Şiva ile bir alt - Şiva arasında ayırım yapılması gerekir.

TRINIDAD ve TOBAGO (resmî adı : **Trinidad and Tobago** [*trınidæd ænd tibeygou*]), Güney Amerika'nın kuzeyinde, Venezuela kıyısı açıklarında, başlıca iki ada ile 16 adacıktan oluşan bağımsız bir devlet. Yüzölçümü 5 140 km², nüfusu 1 040 000 (1978) ve merkezi Port-of - Spain (100 000)'dir.

Orta Amerika'da, Karaib Denizini kuzey ve doğudan çeviren Antil veya Batı Hint Adaları dizisinin güney-doğu ucunda yer alan bu iki ada, birbirinden 35 km uzaklıkta bu-

lunur. Büyüğü Trinidad, Venezuela'nın kuzey-doğusunda, Orinoco deltası kıyılarının 10 km açığında, 4 828 km² genişliğindedir. Üst köşeleriyle sol alt köşesindeki çıkıntılar bir yana bırakılırsa, paralelkenar biçimindedir; kuzeyden güneye 105 km ve doğudan batıya 40 km (çıkıntılarla kuzeyde 65 km, güneyde 70 km) kadar uzanır. Küçüğü Tobago, güney-batıdan kuzey-doğuya 42 km uzunluk ve 11 km genişlik gösterir.

Yeryüzü şekilleri bakımından adalar, Güney Amerika kıtasının özelliklerini yansıtırlar; başka bir deyişle ana kıtanın âdeta bir devamıdırlar. Venezuela'nın kuzey dağ sıralarından Cadena del Litoral Oriental, 16 km kadar genişlik gösteren Bocas del Dragón (Ejder Boğazı) ötesinde, Trinidad adasının kuzey dağ sıralarında batı güney-batıdan doğu kuzey-doğuya ve 35 km ötede Tobago adasında güney-batıdan kuzey-doğuya uzanır; denizden yükseklikleri 1 000 m yi geçmez (ülkenin en yüksek tepesi, büyük adada El Cerro del Aripo 940 m, Tobago'da Pigeon Peak 580 m). T.'ın ortasında ve güney kıyısında önceki dağlara aş. yu. paralel uzanan iki dağ sırası daha vardır (en yüksek tepeleri ortada Tamana 308 m, güneyde 304 m). Bütün bu dağ sıraları arasında uzanan ve dalgalı düzlük manzarası gösteren iki çukur alanın ortalama yükseklikleri 200 m den daha azdır. Akarsularının uzunluğu 80 km yi geçmez ve kuzey dağlarında, 90 m den fazla nispî yükseklikte, güzel çağlayanlara rastlanır. Düzlüklerin çukur yerlerinde birtakım bataklıklar meydana gelmiştir ki bunlardan en önemli iki tanesi, kuzey-batıda Caroni ve güney-doğuda Nariva bataklıklarıdır. Adanın güneyinde, yaklaşık 2 000 km² genişliğinde, kuzey-batıdan güney-doğuya uzanan bir petrol kuşağı vardır. Gaz ve su akıntılarının oluşturduğu, çeşitli çamur volkanlarının en ünlüsü Devil's Woodyard'dır. Yine güney-batıda, yaklaşık 10 000 000 ton asfalt ihtiva eden ve Pitch Lake diye tanınan bir tortulanma volkanı vardır. Tobago adasında çoğunlukla volkanik yapıda olan dağlar güney-batıdaki mercan ovasına doğru hafif bir eğimle alçalırlar. Kıyılarında birçok mercan resifleri görülür; bunlardan en ünlüsü, deniz canlıları ve banyolarıyla tanınmış olan Buccoo Reef'tir. Bazen Robinson Crusoe Adası diye de anılan Tobago adasında muhteşem bir kuş cenneti de vardır.

İklim her iki adada tropikal özellik gösterir; nemlilik çok fazladır. Genel olarak, aylık ortalama sıcaklıklar şubatta 25°C ile nisanda 29°C arasında değişir. Bununla birlikte ocak ve şubatta en düşük ortalama sıcaklık 20°C ve nisan, mayıs ve ekimde en yüksek ortalama sıcaklık 32°C olabilir. Bütün yıl yağmurlu ise de, en az mart ve nisanda (7 - 8 gün), en çok temmuz ve ağustosta (20 - 21 gün) yağış görülür. Gece - gündüz sıcaklık farkları oldukça belirgindir ve denizden serinletici hava akımları gelir. Hâkim rüzgârlar, kuzey-doğudan esen alizelerdir. Her ne kadar adalar ana kasırga kuşağı (Hurricane zone) dışında iseler de, Tobago adası bazen (1867 ve 1963'te olduğu gibi) kasırga felâketine uğrayabilir.

Bitki örtüsü her iki adada belirli kuşaklar meydana getirir. Yüksek sahalar gür bitki toplulukları ile kaplıdır. Tarım ve iskân yerleri, orman içinde açılmış alanlardadır. Turuncu ve sarı çiçekli güzel ağaçlar tepeleri süsler. Bunlardan "mountain immortelle" (dağ herdemtazesi) denilenler 25 m ye kadar yükselirler. Alçak sahalarda, başlıca tarım ürünü olan şeker kamışı yaygındır. Her iki adanın ormanlarında küçük av hayvanları, "agouti" denilen, kısa tüylü, kısa kulaklı, tavşana benzeyen kemiriciler, "peccary" diye anılan yaban domuzu, "tattoo" (kemik zırhlı bir tür hayvan, armadillo), "iguana" (kertenkeleden büyük, yeşil renkli, Tropikal Amerika sürüngeni) v.b. görülür. Diğer sürüngenler, kaplumbağa ve timsahlardan başka, yaklaşık 40 çeşit yılan vardır; çoğu zararsız olmakla birlikte, mercan yılanları zehirlidir.

Ekonominin en büyük dayanağı, 1909'dan beri çıkarılan petroldür. Fakat ülke gelirinin dörtte birinden fazlasını sağlayan bu iş kolundan, çalışan nüfusun ancak on dörtte biri yararlanır. Buna karşılık, şeker kamışı, kakao ve kahve gibi geleneksel tarım ürünleri, iş gücünün hemen hemen dörtte birini faydalandırdığı halde, ülke gelirinin sadece on dörtte birini sağlar. Petrolden başka tabiî gaz ve asfalt da elde edilir; güney-batıda La Brea yakınında bulunan Pitch Lake'den 200 yıldan beri asfalt çıkarılmaktadır. Tarım ürünleri arasında turunçgiller, muz, Hindistan cevizi ve sebzelerle kopra ve pirinç gibi diğer mahallî gıda ürünleri ve tavukçuluk da önemli yer tutar. T. ve T.'nun verimli topraklarının çoğu, büyük toprak sahiplerinin elindedir. Son zamanlarda hayvancılık ve ormancılıktan da iyi sonuçlar alınmıştır. Tobago'da yetiştirilen gıda maddeleri, fabrikalarda işlenmek üzere Trinidad'a gönderilir. Petrol ile ilgili olanlar (karada ve denizde petrol çıkarma ve arıtma tesisleri) dışında, başlıca endüstri kolları şunlardır : Motorlu araçlar dahil olmak üzere, çeşitli montaj işleri ile gübre, çimento, mobilya, giyim kuşam, gıda maddeleri, şeker, melas, rom v.b. yapımı.

Turizm, özellikle Tobago adasında ve Trinidad'ın kuzey - batı çıkıntısında gelişmiştir. Trinidad, Antiller veya daha yaygın adıyla Batı Hint Adaları içinde en renkli olanıdır : Burada çeşitli diller konuşan insanlara, "sari" denilen ipekli veya pamuklu kumaşlara bürünmüş ve burunlarına süs halkaları takılmış Hintli kadınlara, geleneksel giysileri içinde Hindulara, Calypso müziğiyle neşelenen zencilere, Suriye ve Lübnan'dan göç etmiş Araplara, Portekizlilere, İspanyol, Fransız, İngiliz ve Çinlilere ve başkalarına rastlanabilir. İngiliz Protestan ve Romen Katolik kiliseleri ile birlikte Müslüman camiler, Hindu tapınakları ve pazarları da vardır. Tabiat güzellikleri, geceleri serin iklimi ve plajları, turistlerin yakın ilgisini çeker; hele Tobago adası, Karaiblerde nadir olarak görülen, bozulmamış kalite üstünlüğüne sahiptir.

T.'ın ilk sakinleri Aravak'lardır; gerçi Arima şehrinde oturanlardan bir kısmı, kendilerinin Karaib soyundan geldiklerini iddia etmekte iseler de, ülkenin Karaibler tarafından iskân edildiği şüphelidir. Amerika yerlileri Tobago'ya sık sık uğramışlar, fakat burası, Christophorus Columbus'tan önce sürekli yerleşmeye sahne olmamıştır. Bugün adaların nüfusu etnik yönden karışık bir durum gösterir. Çeşitli göçmen grupları kültür, din ve dillerini birlikte getirmişlerdir. 1901 - 1960 arasında nüfus üç katından fazla artmış, 274 000'den 834 000'e çıkmıştır. 1946 - 1960 dönemindeki artış oranının % 3 gibi yüksek bir değer göstermesi, gelişen sağlık şartlarıyla ölüm oranının azalması ve doğumların fazlalığı ile açıklanmaktadır. 1958 ve 1959 yıllarındaki anî artış ise, o zamanlar T. ve T.'nun, halen mevcut olmayan Batı Hint Adaları Federasyonu'na girmesinden ileri gelmiştir. 1970'te ülke nüfusu 945 200 (bunun 39 300'ü Tobago'da) idi. Bu karışık toplumun yaklaşık % 60'ı siyah ve mulatto (siyah - beyaz karışımı), % 35 kadarı Doğu Hintli ve % 5'i de Çinli, Suriyeli, Lübnanlı ve Avrupalıdır. Trinidad'daki çeşitlilik, giyim tarzlarında, konuşma dillerinde ve bina yapımındaki yabancı (İspanyol, Fransız, Müslüman ve Hindu gibi) etkilerde de görülür. Resmî dil İngilizcedir; fakat hemen herkes Fransız "patois"sı (lehçesi) konuşur. Okuma

yazma bilmeyenlerin sayısı % 10'dan fazladır; 5 - 15 yaşlar arasında okula devam zorunludur. Eğitim kuruluşlarından Tropikal Tarım Koleji, son zamanlarda tarımın gelişmesine yardımcı olmuştur. İnanç bakımından Romen Katolik, Protestan, Hindu ve Müslümanlar hâkim durumda iseler de, Voodoo veya Vodun denilen ve bazı Afrika kabilelerinde görülen dinî inanış ve ritmik majik uygulamalara da rastlanır. Bu ritimlerle İspanyol melodilerinin karışmasından T.'ın ünlü Calypso müziği doğmuştur. Her yıl karnaval mevsiminde düzenlenen yarışmalarda Calypso kralı seçilir. Tobago adasında yaşayanların hemen hepsi siyah veya mulattodur.

Tarih bakımından T.'ı 1498'de Christophorus Columbus'un keşfetmiş olması önemli ise de, ne altın, ne de hiçbir kıymetli taş bulunmadığı için, buraya gelen İspanyollar hayal kırıklığına uğramışlar, bu sebeple ada uzun süre İspanyol donanmasının küçük bir ikmal üssü olarak kalmıştır. 1640'ta Hollandalıların ve 1677 ile 1690 yıllarında Fransızların saldırılarına uğramış, 1783'te İspanya'nın müttefiki ülkelerin Romen Katolik inanışlı olanlarına açık tutularak parasız toprak dağıtılması ve vergi muafiyeti gibi cazip teklifler, Haiti adasından Fransız göçmenlerinin akınına sebep olmuştur. Afrika'dan köle işçiler getirilerek kakao ve şeker kamışı yetiştirilmeye başlanmıştır. 1797'de İngilizler Port-of - Spain'i işgal ve 1802 Amiens antlaşmasıyla da T.'ı tamamiyle ilhak etmişler ve bir yıl sonra da Tobago adasını almışlardır. Her iki adada kölelik 1834'te kaldırılmış ve siyahlar her tarafa dağılarak küçük köyler kurmuşlardır. 1845 ve 1917 yıllarında şeker kamışı ve kakao plantasyonlarında çalıştırılmak üzere, Hindistan ve diğer Asya ülkelerinden sözleşmeli işçiler getirilmiştir. 1958'de Port-of - Spain, Karaiblerdeki 10 İngiliz kolonisinin birleştirilmesiyle kurulan Batı Hind Adaları Federasyonu'nun merkezi olmuştur. 1961'de Jamaica'nın çekilmesiyle federasyon dağılmış ve 1962'de İngiltere, T. ve T.'ya bağımsızlık vermiştir. Neticede adalar İngiliz Milletler Topluluğu (British Commonwealth of Nations) ve Birleşmiş Milletler üyesi olmuştur. 1970'te çıkan karışıklıklar Amerika Birleşik Devletleri'nin yardımıyla bastırılmıştır.

Ulaşım ağı gelişmiş olmakla birlikte, şehirlerde trafik kazaları çoktur. T. ile T. arasında gemi ve uçakla bağlantı sağlanır. Trinidad'daki Piarco milletlerarası hava alanından Karaiblere, Güney ve Kuzey Amerika'ya, özellikle New York'a uçak seferleri vardır. Tobago'daki Crown Point hava meydanı, daha çok adalar arasındaki ulaşımda kullanılır. Su kesimi 10 m ye kadar olan gemilerin uğradığı merkez Port-of - Spain aynı zamanda ülkenin başlıca ticaret limanıdır. Petrol Pointe-à - Pierre ve Brighton gibi güney limanlarından, şeker, Goodridge Bay'den ve çimento Claxton Bay'den ihraç edilir. Ülke gelirinin yaklaşık % 80'ini sağlayan ihracatta en önemli yeri petrol, asfalt, kimyevî maddeler, ham şeker, kakao, kahve, muz ve turunçgiller tutar; ithalât maddeleri ham petrol, mandıra ürünleri, hububat ve ettir. İhracat pazarları daha çok Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Kanada'dır; ithalâtta değer bakımından en büyük yeri Venezuela'dan ithal edilen petrol tutar. (C. R. Gürsoy)

TRİNİTROTOLÜEN, TNT, Tolüenin izomeri olan $C_6H_2(CH_3)(NO_2)_3$ formülündeki bir türevi.

1863'te Wilbrand tarafından ilk defa yapılmış, 1981 yılında Almanya'da üretimine başlanmıştır. 1901'de pikrik asidin yerini almıştır.

Son yıllarda yeni birçok patlayıcı madde geliştirilmiş olmakla birlikte, simetrik TNT (2, 4, 6 T), askerî amaçlar için kullanılanlar arasında önemli yerini korumaktadır. Molekül ağırlığı 227,13'tür.

Erime noktası düşük olduğundan (80°C) mermi ve bombalara erimiş halde doldurulur. Eridiğinde hacimce % 12 oranında genleşir; donduğunda hacmi azaldığından doldurma sırasında güçlük yaratabilir. Pikrik asit gibi metallerle çok kolay patlayan tuzlar vermez.

TNT, tolüenin sülfürik asit ve nitrik asit karışımı ile üç kademede nitrolanması ile hazırlanır. Her bir kademede gittikçe daha derişik asit karışımı kullanılır ve sıcaklık da yükseltilir. Nitrolama sonucunda oluşan karışımda bulunan simetrik olmayan T.'ler ve yan ürünler, karışımın % 5 Na_2SO_3 (sodyum sülfit) çözeltisiyle çalkalanmasıyla ayrılır; daha sonra ılık su ile yıkanarak safsızlıklar uzaklaştırılır. TNT ılık hava akımında kurutulur; pul haline getirilir, kâğıt astarlı karton kutularda saklanır. Alkaliler, alkali oksitler ve amonyak ile tepkime vererek çok aktif tehlikeli maddeler oluşturur. TNT ve katı potasyum hidroksit karışımı 80°C a ısıtıldığında, patlayarak alev alır. Sodyum sülfür (Na_2S), TNT ile patlayıcı olmayan ürünler verir. Bu tepkimeden yararlanarak TNT artıkları zararsız hale getirilir.

TNT ve amonyum nitrat karışımı, "amatol" adı altında kullanılan önemli bir patlayıcı maddedir. (A. Olcay)

TRINITY COLLEGE [*triniti kəlic*], I. Elizabeth tarafından 1591'de İrlanda'nın başşehri Dublin'de kurulan ve 1969'da Dublin Üniversitesi olan University College. Bugün edebiyat, fen, hukuk ve tıp fakülteleri T. C.'de, iş idaresi, mühendislik ve fizik bölümleri fakülteleri University College' de bulunmaktadır.

Aynı adı taşıyan diğer öğretim kurumları şunlardır : Amerika Birleşik Devletleri'nde, Washington D. C.'de 1897'de kurulan T. C. ile kütüphanesinde 380 000 cilt kitap bulunan ve 1823'te kurulmuş olan T. C., Hartford (Connecticut)'dadır. Kanada'da, Toronto'da bir T. C. vardır. İngiltere'de Oxford' da T. C. 1851'de kurulmuştur.

TRINKLER, Emil (1896 - 1931), Alman gezgini. München, Hamburg ve Berlin üniversitelerinde okumuştur (coğrafya, jeoloji, antropoloji ve Türkçe, Farsça gibi doğu dilleri). 1923 - 1924'te Afganistan'da coğrafî ve jeolojik çalışmalar yapmıştır. Daha sonra (1927 - 1928) Orta Asya'da (Tibet, Çin Türkistanı) bir geziye çıkmıştır. Gezilerinde topladığı bilgi ve gözlemlerini eserlerinde yazıp yaymıştır : *Quer durch Afghanistan nach Indien* (Afganistan üzerinden Hindistan'a) [1925]; *Afghanistan* (Afganistan) [1928]; *Im Land der Stürme* (Kasırgalar ülkesinde) [1930].

TRIO : bk. ÜÇLÜ.

TRIOLET [*triole*], **Elsa (asıl adı : Elsa Blick; Moskova** 25.9.1896 - Paris 16.6.1970), Rus asıllı Fransız kadın yazarı. M. Gorkiy'nin öğrencisi olan T., Rus şairi Mayakovskiy' nin baldızı olup L. Aragon ile evlenmiştir. Aragon, onun için *Les yeux d'Elsa* (Elsa'nın gözleri) [1942]) şiirini yazmıştır. Hikâye, roman ve denemelerinde, gerçek şiir ilhamlarına ve psikolojik analizlerin inceliklerine komünist düşünce etki yapamamıştır.

Eserleri : Hikâye ve romanlar : *Bonsoir Thérèse* (Merhaba Thérèse) [1938], *Mille regrets* (Bin pişmanlık) [1942], *Le cheval blanc* (Kır at) [1942], *Le premier accroc coûte deux cents francs* (İlk leke iki yüz frank) [Gon-

court ödülü, 1944], *Les amants d'Avignon* (Avignon âşıkları) [1943], *Personne ne m'aime* (Kimse beni sevmiyor) [1946], *Le cheval roux* (Doru at) [1953]; *Le rendez-vous des étrangers* (Yabancıların randevusu) [1956], *Le monument* (Anıt) [1957], *L'âge de nylon* (Naylon çağı) üç kısımdır : 1. kısım : *Roses à crédit* (Veresiye güller) [1959], 2. kısım : *Luna Parc* [1961], 3 kısım : *L'âme* (Ruh) [1963]); denemeler ve biyografiler : *Maïakowski. Souvenirs* (Mayakovskiy. Hâtıralar) [1939], *Maïakowski* [1949], *L'histoire d'A. Tchékhov* (A. Çehov'un hayatı) [1954], *Le rossignol se tait à l'aube* (Gün doğarken bülbül susar) [1970, Türkçe çev. 1982].

TRİPANOZOMYAZ (Fr. **Trypanosomiase**) : bk. UYKU HASTALIĞI.

TRİPİṬAKA veya TİPİṬAKA (Sanskrit ve Pālice = Üç sepet), Buddhizme ait mukaddes yazılara verilen ad. Bu yazılar üç bölümde toplanmıştır.

1. *Vinaya-piṭaka* (= Disiplin sepeti), Buddhist rahipleriyle ilgili kuralları kapsar.

2. *Sutta-piṭaka* (= Öğretim sepeti), Buddhist dinî doktrinini, Buddha'ya atfedilen vaaz ve hikâyeler içinde verir.

3. *Abhidhamma- piṭaka* (= Yüksek doktrin sepeti), sorular ve cevaplar biçiminde Buddhist felsefesinin özünü verir.

TRIPPEL [*tripel*], **Alexander** (Schaffhausen 1744 - Roma 1793), İsviçreli heykeltıraş. Londra, Kopenhag ve Paris' teki çalışmalarından sonra 1778'de Roma'ya yerleşti, erken klasisist üslûpta heykeller yaptı. Başlıca eserleri : Goethe'nin büstü (1789; Arolsen şatosu), bu büstün ikinci örneği (1790), Herder'in büstü (1790). Son iki eser, Weimar'daki Eyalet Kütüphanesinde bulunmaktadır.

TRİPOLİ (Gr. **Tripolis** = üç şehir) : 1. Libya'nın kuzey-batı bölümü, Osmanlı İmparatorluğu devrinin Trablus veya Trablusgarb adını karşılayan, İtalyanca Tripolitania adının kısaltılmışı (bk. TRABLUS).

2. Bu bölgenin merkezi (bk. TRABLUSGARP).

3. Kuzey Lübnan'da bir liman şehri (bk. TRABLUSŞAM).

4. Türkiye'nin Doğu Karadeniz bölgesinde, Giresun iline bağlı Tirebolu'nun bulunduğu yerde kurulmuş eski bir şehir, Tripolis (bk. TİREBOLU).

5. Batı Anadolu'da, eski Lydia'da, Hermos (Gediz) ve Maiandros (Büyük Menderes) vadilerini bağlayan ana yol üzerinde, bugünkü Buldan ile Sarayköy arasında tarihî bir şehir.

6. Yunanistan'da, Mora yarımadasında, Arkadia bölgesinde bir şehir (bk. TRİPOLİS).

TRİPOLİ, kil veya tebeşire benzeyen bir mineral; özellikle silis ($Si\ O_2$) ihtiva eden çok küçük kavkaalardan yapılmıştır. Elde edilen parlatma tozu, zerreleri sert olduğu için metal, mermer veya cam eşyayı cilâlamada kullanılır. Libya'nın Trablus (Tripoli) bölgesinde, su birikintilerinin dibinde tortulanır ve ticarî maksatla ilk defa burada elde edildiğinden böyle adlandırılmıştır.

TRİPOLİS, Yunanistan'da Mora yarımadasında, en yüksek tepesi 2 000 m ye yaklaşan dağlık bir sahanın güney-doğu kenarında, yarımadayı boydan boya kesen Peloponnes demir yolu üzerinde ve önemli kara yollarının kavşağında bir şehir, Arkadia ilinin merkezi. Denizden yüksekliği 660 m, nüfusu 20 000'dir.

TRİPTİK, taşıtlar için turistik kolaylık sağlamak amacıyla verilen geçici gümrük belgesi. Kural olarak, bu belge ile yurda giren taşıtların başkasına devri veya başkası tarafından kullanılması yasaktır; ayrıca, bu araçların kanunen belirlenmiş süre içinde ülkeden çıkarılması gerekir.

19 temmuz 1972 tarih ve 1615 sayılı Gümrük Kanunu'nun 12. maddesinin birinci fıkrasına göre, asıl ikametgâhı yabancı ülkelerde olan Türk ve yabancı turistlerin birlikte veya kendilerinden en çok iki ay önce veya sonra getirdikleri, 132. maddenin 1 (e) fıkrasında yazılı, seyahat vasıtaları için kara seyahatlerinde Milletlerarası Turizm ve Otomobil Birliğine mensup Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu'nun veya bunun kefalet ettiği yabancı kurumların T. belgeleri, en çok bir yıl içinde ihraç şartıyla kabul olunur. Bu suretle yurda giren taşıtlar, Türkiye dahilinde ancak T. veya geçiş karnesinde veya bu mahiyetteki benzeri belgesinde yazılı şahıs veya asıl ikametgâhı yabancı ülkelerde olan Türk veya yabancı şoförü veyahut asıl ikametgâhı yabancı ülkelerde olan otomobil sahibinin vekâletini almış olan Türk veya yabancı şahıslar tarafından kullanılabilir. Buna uymama halinde taşıt, yurt dışı edilmek üzere gümrüğün denetimine alınır. T., gümrük geçiş karnesi ve benzer belgelere göre vergileri teminata bağlanarak geçici ve şarta bağlı olarak yurda giren bu taşıtlar, garanti veren kurumdan vergileri takip ve tahsil edilmiş olsa bile, kaçakçılık hükümlerinin uygulanmasında gümrük giriş işlemine tâbi tutularak yurda ithal edilmiş addolunmaz ve aksine hareketlerde kaçakçılık mevzuatına göre kovuşturma yapılır.

TRİPURA, Hindistan'ın, Bangladeş devleti kuzey-doğusunda kalan çıkıntısındaki yedi idarî bölümden en küçük olanı. Yüzölçümü 10 453 km², nüfusu 1 556 342 (1971)'dir. Merkezi Agartala (çevresiyle 100 000) şehridir. Hindistan Birliğine bağlı bir devlet statüsüne sahip olan bu eyalet, sadece kuzey-doğu ve doğudan Hind eyaletleriyle (Assam ve Mizoram) ve diğer bütün yönlerden Bangladeş topraklarıyla çepeçevre kuşatılmıştır. Yeryüzü şekilleri bakımından kuzeyde dört vadi (doğudan batıya sıra ile Dharmanagar, Kailashahar, Kamalpur ve Khowai) ile güneyde genişçe bir düzlükten (Agartala ovası) meydana gelir. Vadileri doğudan ve batıdan sınırlandıran ve birbirlerinden ayıran sırtların denizden yüksekliği 500 m ile 1 000 m arasında değişir; ancak en batıda bulunan sırt 250 m den yüksek değildir. Eyaletin güney yarısı daha açıktır ve geniş bir ovadan ibarettir. Dünyanın en yağışlı bölgelerinden birinde olduğu için (sadece haziran - eylül Muson yağmurları devresinde 2 000 mm den fazla) akarsuları çoktur. Sıcaklık dereceleri vadilerde yüksek olmakla beraber dağlar serindir. Tabiî bitki örtüsü daima yeşil ormanlardan ibarettir; fakat bunların çoğu, ekim alanı kazanmak için ortadan kaldırılmıştır. Bununla beraber kalan ormanlarda, kerestesi sert, değerli ağaçlar vardır. Söz gelişi sal (Shorea robusta) denilen ağaç, değer bakımından Muson ormanlarının tipik ağacı olan teak (Tectona grandis) ile hemen hemen aynıdır. Hayvan toplulukları içinde fil, "gaur" (dünyanın en büyük cüsseli yaban öküzü), manda ve domuz ile kaplan, pars, çakal ve yabanî köpek gibi yırtıcılar bulunur.

Ekonomi ilk planda tarıma dayanır; başlıca ürün olan pirinç, özellikle Kailashahar vadisinin kuzey bölümündeki bataklıklarda yetişir. Ticarî değeri olan diğer ürünler, "jute" ve pamuk gibi lifli bitkilerle çay ve meyvelerdir. Bundan başka şeker kamışı, patates, şalgam, hardal v.b. da yetişti-

rilir. Hayvancılık da yapılır : Sığır, manda, koyun, keçi, at, domuz, tavuk v.b. beslenir. Kereste yanında ormanlardan odun, odun kömürü gibi yakıt maddeleri elde edilir. Endüstri, daha çok küçük ölçüde el sanatları halindedir; örgü işleri, marangozluk, sepetçilik, çömlekçilik yapılır. Bununla beraber çay, şeker, kereste, tuğla, kalay işleri, meyve konservesi, tarım âletleri ve ayakkabı yapan atölyelerle iplik ve sunta fabrikaları da vardır. Gerekli enerji daha çok termik santrallerden ve komşu eyalet Assam'dan sağlanır. Yeryüzü şekilleri ulaşımı güçleştirir; ayrıca üç yandan (kuzey, batı ve güneyden) yabancı bir ülke olan Bangladeş'le sarılmış olması da büyük bir engeldir.

Nehirlerinin çoğu ulaşıma elverişlidir. Uzun mesafeli ulaşım, özellikle yağmurlu mevsimde uçakla yapılır.

Nüfusun büyük bir kısmı (% 90'dan fazlası) köylerde yaşar; merkez olan Agartala'dan başka, şehir özelliği gösteren iskân yeri azdır. En yoğun nüfus bölgeleri Dharmanagar ve Khowai vadileridir. Halkın yarıdan fazlası Bengal dili ile konuşur; diğer önemli diller Tripuri ve Manipuri'dir. Halkın yarıdan fazlası Hindu, yaklaşık % 10 kadarı Müslümandır. Buddhistlere az rastlanır. Büyükçe iskân yerleri daha çok güney düzlüklerinde bulunur; kuzeydeki dört vadi içerisinde yaşayanların birer mahallî pazar yeri vardır. Eğitim kuruluşları olarak ilk ve orta dereceli normal okullardan başka tarım, endüstri meslek ve hemşire okullarıyla diğer meslekî ve teknik okulları vardır. Bu arada genel eğitim, müzik ve mühendislik kolejleri de vardır. Çeşitli hastahane ve dispanserlerle 30'dan fazla aile planlaması merkezi kurulmuştur.

Eski bir Hindu devleti olan T., Hindistan Birliğine katıldığı 1947 yılından önce, yaklaşık 1 300 yıl mihraceler tarafından yönetilmiştir. 1956'da Birlik Bölgesi (Union Territory) olmuş ve 1972'de Hindistan Birliğinin eyaleti olma statüsünü kazanmıştır. Tarihinin ikbal devirlerinde Bengal'in büyük bir kısmını, Assam ve Birmanya'yı idaresi altına almıştır. (C. R. Gürsoy)

TRISTAN ile ISOLDE (Fr. Tristan et Iseut), Kelt efsanesi. Orta Çağda Angloromanlara ve Fransızlara (Berol, Thomas), onlardan da Almanlara (Eilhard von Oberge, Gottfried von Strassburg) ulaşmıştır. Önemli kişileri T. ile I. olan eser, dört ayrı efsaneden oluşur (1. Peri aşkı; 2. Evliliğe ihanet; 3. Amca adına I.'ye dünürlük yapma; 4. Aşk iksirinin içilmesiyle I. ile aralarında başlayan aşk).

T., amcası Cornwall kralı Marc adına sarışın I.'ye talip olur ve onu amcasına getirir; fakat bir yanlışlık sonucu içtiği iksir, I. ile arasında büyük bir aşkın doğmasına sebep olur ve 'suçsuzu suçlu' durumuna düşürür.

Maceralarla dolu olan efsane, hemen hemen kaybolma durumunda olan Thomas'ın eseriyle Gottfried von Strassburg'un eksik kalan eserinde şövalye edebiyatı devrinde klasik şeklini almıştır. Daha sonraki yazarlar - G. von Strassburg'un eserini devam ettiren Ulrich von Türheim (1240) ve Heinrich von Freiberg (1285) de dahil - Thomas ve Gottfried kadar başarılı olamamışlardır.

Aynı konuda Fransızca, İngilizce, İtalyanca, İspanyolca, Rusça gibi dillerde yazılmış pek çok T. romanı da ilk başarıyı gösterememiştir. 1484'te basılan T. romanını örnek alan H. Sachs, 1553'te onu dört şarkı biçiminde kaleme almıştır. XIX. yüzyılda A. W. Schlegel (1800), Platen (1825 - 1827), Immermann (1840) T. ile I.'yi destan, dram ve roman olarak yazdılar. R. Wagner ise T. ile I.'yi opera haline getirerek onu ebedîleştirdi (1857 - 1859).

TRISTAN ile ISOLDE, üç perdelik opera. R. Wagner, T. ile I. efsanesini opera halinde besteledi.

Başlıca kişileri : Tristan (tenor); kral Marc (bas); Isolde (soprano); Kurwenal (bariton); Melot (tenor); Brangäne (soprano); bir çoban (tenor); genç bir denizci (tenor); dümenci (bariton).

Yer ve zaman : İrlanda denizi, Cornwall, Bretagne; Orta Çağ. İlk temsil : München 1865. Daha sonra Bruxelles (1894) ve Paris (1900)'te oynandı.

Konu : T. ile I.'yi getiren gemi Cornwall'e yaklaşmaktadır. Kral Marc ile evlenmek istemeyen I., T.'ın yarasını tedavi ederken ona âşık olur; fakat karşılık görmediği için çok kızar ve T.'ın da kendisi ile birlikte ölmesini ister. En çok güvendiği nedimesi Brangäne'e ölüm iksirini hazırlamasını söyler. Efsanedeki aşk iksiri yerine ölüm iksiri Wagner'in buluşudur. Ama Brangäne, gizlice ölüm iksiri yerine aşk iksirini hazırlamıştır. I., T.'ı yanına çağırtır ve ölüm iksiri sandığı içkiyi önce T.'a içirir, yarısını da kendi içer. Nasıl olsa ölecekleri için karşılıklı aşklarını birbirine açıklamakta bir sakınca görmezler. Hemen öleceklerini sanmışlardır. Yaşamakta olduklarını görünce büyük bir sevinçle birbirine sarılırlar. Gemi kıyıya yaklaşmıştır. Kral, müstakbel karısını karşılamak üzere orada beklemektedir. Her tarafta sevinç nidaları yükselir. Brangäne ile T.'ın yakın adamı Kurwenal, sevgilileri birbirinden zorlukla ayırır.

Kral Marc ile I. evlenirler. Bir süre sonra kral ava gidecektir. I., bu fırsattan faydalanarak Grangäne'in, kralın yakın adamı Melot tarafından göz altında tutulduklarını bildirmesine rağmen, T.'ı gece odasına alır. İki sevgili sabahın erken saatlerine kadar bir arada kalırlar. Bu sırada birdenbire kral, Melot ve av partisine katılanlar içeriye dalarlar. Karısı I. ile yeğeni T.'ı bu durumda gören kral Marc, dehşet içinde kalır. T. ölüme giderken I.'ye beraber gelmeyi isteyip istemediğini sorar. I.'den "evet" cevabını alınca onu alnından öper. O sırada Melot kılıcını çekip T.'ı ağır yaralamıştır. Sadık dostu Kurwenal, T.'ı kendi sarayı Kareol'a kaçırır. T. komadadır, bir ara gözünü açar ve nerede olduğunu sorar. Kurwenal durumu anlatır ve I.'nin gemi ile geleceğini haber verir. Bu sırada gemi kıyıya yaklaşır. Kurwenal, I.'yi karşılamak üzere ayrılınca T., ağır yaralı olmasına rağmen sargısını fırlatıp I.'ye koşar, fakat I.'nin kolları arasında can verir. T.'ın üzerine kapanan I. de oracıkta ölür. Tam bu sırada ikinci bir gemi süratle kıyıya yaklaşmaktadır. Kral Marc, Melot, Brangäne ve diğerleri gelirler. Oysa Brangäne, Marc'a, T. ile I.'ye içirdiği aşk iksirinden söz etmiştir. Marc ise onları affedip evlendirmek için gelmiştir.

TRISTÃO DA CUNHA, Güney Atlas Okyanusunda, Afrika ile Güney Amerika arasında, Britanya'ya bağlı takımadalar. Afrika kıtasına 2 850 km, Güney Amerika'ya 4 000 km uzaklıkta volkanik yapıya sahip olan bu ada topluluğu, adını en büyük adasından alır. En yüksek yeri 2 000 m, çevresinde denizin derinliği 3 000 - 4 000 m dir. Portekiz denizcisi Tristão da Cunha (b. bk.)'dan adını alan bu takımadalar, 1816'dan beri İngiltere'nindir ve St - Helen'e bağlıdır. Takımadalarda 1871 - 1961 yılları arasında İngiliz ve Amerikalı gemicilerin soyundan gelenler yaşıyordu. Bunlar balıkçılık, özellikle ıstakoz konserveciliği, küçükbaş hayvancılık, tarım ürünleri (patates,

elma, şeftali) ekimi ile geçiniyorlardı. 1961'de yanardağının tekrar faaliyete geçmesi üzerine ada halkı başka yerlere taşındı; fakat bir süre sonra çoğunluğu tekrar geri döndü. 1942'de adada bir meteoroloji istasyonu kurulmuştur.

TRİŞİN (Fr. Trichine), Trichinella spiralis denen bir parazit. Meydana getirdiği hastalığa trişinosis denir. Kist (b. bk.) şekli domuz kaslarında bulunur. Az pişmiş veya çiğ domuz eti yiyenlerde sindirim sisteminde kistin cidarı hazmolarak larva açığa çıkar. Birkaç günde seks bakımından olgunlaşan larvaların daha küçüğü olan erkekler, çiftleşmeden sonra ölür. Dişileri bağırsak duvarına yerleşerek yeni larvalar meydana getirir ve 4 hafta sonra ölür. Yavru larvalar lenf sistemine veya kana karışarak vücudun her yerine dağılırlar. Kaslara yerleşip kist haline dönüşürler. Kist içinde larvalar birkaç yıl canlı kalırlar.

Hastalarda sindirim sistemi şikâyetleri, hafif ateş görülebilir. Üst göz kapaklarının birden şişmesi karakteristiktir. Bunu konjoktiva ve retina kanamaları ve fotofobi (ışıktan rahatsız olma) takip eder. Solunum kası ağrıları ve kanda eozinofil artışı görülür. Ateş yavaş düşer, fakat ağır vakalarda araya giren başka enfeksiyonlar sonucu veya solunum ve dolaşım yetmezliği ile hasta ölebilir. Hafif vakalarda hasta, 3 ay kadar sonra iyileşir. Teşhiste kas ağrıları sebebi ile romatizmal hastalıklar ile karıştırılabilir. Parazite karşı ilâç vardır. Korunma, az pişmiş veya çiğ domuz eti ürünleri yememek ile sağlanır. (N. Menemenli)

TRİŞİNOSİS : bk. TRİŞİN.

TRİŞURİAZİS (Trichocephaliasis), Trichuris trichiura = Trichocephalus trichuris adı verilen parazitin kalın bağırsağın kekum (caecum) bölgesinde ve apendise yerleşerek yaptığı hastalık.

Ağır enfeksiyonlarda parazit bütün kalın bağırsak boyunca yayılır ve yerleşir. Erişkin kurt 30 - 50 mm boyundadır; ön ucu iplik gibi incedir ve bağırsak mukozası içine gömülür. Memleketimizde çok yaygındır. Çocuklarda çok görülür. Parazitin yumurtaları gıda ve sularla bulaşır.

Hafif vakalarda hiçbir semptomı yoktur ve büyük abdest muayenesi sırasında yumurtaların gözükmesiyle parazitin varlığı ortaya çıkar. Ağır enfeksiyonlarda ise karın ağrısı, bulantı, kusma, karında basma ağrısı, hafif ateş ve baş ağrısı vardır. Bu belirtilere dayanarak büyük abdest muayenesi yapılmayan vakalarda kronik apandisit teşhisi konulabilir. Çok bol parazit bulunan kronik vakalarda ise kanlı ishal, karın ağrısı, kansızlık ve kilo kaybı vardır. Teşhis büyük abdestte yumurtaların görülmesiyle yapılır. Tedavisi ilâçla olur. (B. Pınar)

TRİTON, Yunan mitolojisinde bir deniz tanrısı. Yunanlılar, Poseidon'u tanımadan önce T.'u deniz tanrısı olarak kabul etmişlerdi. Onun adına ilk defa olarak Hesiodos'ta rastlanmaktadır. T., Poseidon ile Amphitrite'nin oğlu olarak gösterilir. Bütün deniz peri ve cin (Fr. génie)'leri gibi, o da gaipten haber verme ve geleceği sezme gücüne sahipti. Efsanelerde bazen iyiliksever, bazen de korkunç bir tanrı olarak yer almıştır. Efsanelerde Nereis'lerle olan aşk maceraları ve Herakles ile Dionysos'a karşı yaptığı mücadeleler önemli yer tutar. M. Ö. IV. yüzyıldan sonra T.'un torunları olan ve dalgaları kişileştiren birçok T.'un varlığı kabul edilmiştir.

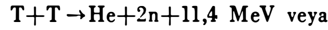
TRİTON (Fr. Triton) [Müz.], üç tam tondan meydana gelen aralık. Rönesans sanatçıları tarafından çok kullanılar ve bundan ötürü de değişmez kurallara bağlanan T., aralıkların en ahenksizi olarak bilinmektedir. Bundan dolayı da *diabolus in musica* (müzik şeytanı) diye nitelenmiştir. T., armonide adından gelen düzensiz bağlantıdan dolayı birtakım ön tedbirleri gerektirir.

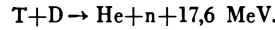
TRİTYUM, T. veya H_3, ilk defa 1935'te, sunî olarak üretilen dengesiz bir hidrojen izotopu. Atom ağırlığı 3,01699 olan T. çekirdeği 2 nötron ve 1 proton ihtiva eder, çekirdeği etrafında 1 elektron döner. T.'a, ağır deuterium (D) veya aşırı ağır hidrojen de denir. T., bilinen tek radyoaktif hidrojen izotopudur. 1948'den beri Amerika Birleşik Devletleri'nde ticarî mal olarak üretilmektedir. Kimya ve biyoloji araştırmalarında C_{12}'ye eşit önem kazanmıştır.

Tracerlab, 1952'de araştırma gayeleri için aşağıdaki T. bileşiklerini sağlamıştır : $TC \equiv CH$, NTH_2, NTH_3J, THS, C_6TH_5.

T., Los Alamos (New Mexico)'ta, uranyum bataryalarında, lityum 6'nın nötronlarla bombardımanı yolu ile üretilmektedir. Bu arada lityum, He_4 ve T.'a ayrışmaktadır.

T., çok düşük sıcaklıklarda katılaşır. T.'un, hidrojen bombası yapımında önemli rolü vardır. Hidrojen bombasının patlaması sırasında, büyük bir ihtimalle aşağıdaki reaksiyon oluşmaktadır :

Harteck'e göre, atmosferin yüksek hava tabakaları içinde, litrede yaklaşık olarak 100 kadar T. atomu bulunmaktadır. Günümüzde T. çekirdekleri, genellikle atom çekirdeği dönüştürümü (Atomkernumwandlung)'nün sağlanmasında, bombardıman mermisi olarak kullanılmaktadır.

TRIVANDRUM, Hindistan'ın güney-batı bölümünde, Umman denizi kıyısında bir şehir, Kerala devletinin merkezi. Nüfusu 409 761 (1971)'dir. Bir üniversite merkezi olan şehirde büyük kapısı, sivri çatılı damını geçen bir Hindu tapınağı vardır. Endüstri merkezi olarak İlmenit tesisleri, boru fabrikaları, pamuk ve iplik dokuma fabrikaları vardır. Hindistan cevizi kabuğundan ham ipek elde edilir. T.'un limanı Quilon'dur.

TRIUMVIRATUS (Lat. = üçler birliği), Triumvir (Lat. *tres* = üç ve *vir* = erkek : üç kişilik kurula dahil olan yüksek görevli)'in görevi ve bu görevin süresi; Roma cumhuriyeti devrinde (M. Ö. 60). Caesar, Pompeius ve Crassus'tan meydana gelen T., çok yaşamadı. M. Ö. 53'te Crassus'un ölümünden sonra Pompeius ile Caesar arasında anlaşmazlık çıktı. Sonunda yönetimi tek başına Caesar aldı. İkinci T. ise M. Ö. 43'te Octavianus, Antonius ve Lepidus'tan oluşuyordu. Bu T.'un görevi daha geniş, yetkileri sınırsızdı. Batıyı Octavianus, doğuyu Antonius yönetirken Afrika'nın idaresini Lepidus üzerine almıştı. Bunlar da uzun süre devam edemediler. Aralarındaki anlaşmazlık sonucu uzun mücadelelerden sonra Octavianus tek başına yönetime el koydu (M. Ö. 31).

TRİYOD : bk. ELEKTRONİK.

TRNAVA (Macarca adı : **Nagyszombat**), Çekoslovakya'nın Batı Slovakya bölümünde bir şehir. Nüfusu 48 000 (1975)'dir. Gıda maddeleri endüstrisi (şeker fabrikaları) geliş-

miştir. Bundan başka, çamaşır makineleri, otomontaj, vagon, gübre ve tuğla fabrikaları vardır. T.' nın kuzeyinde, Joslovské Bohunce'de Çekoslovakya'nın ilk atom santrali (deneme) üretime başlamıştır (150 MW üretim kapasitesi) (1972). 1635' te Péter Pázmány (b. bk.)'ın kurduğu üniversite, 1777'de Maria Theresia tarafından Peşte'ye nakledilmiştir.

TRNKA, Jiří (Plzeň 1912 - Prag 1969), Çek desinatörü, karton ve kukla film sanatkârı. Başlangıçta ressamlık yapmış, daha sonra bir kukla tiyatrosu kurmuştur (1936). 1945'ten sonra sinemaya geçen T., Prag karton film stüdyolarının müdürlüğüne getirilmiştir. 1947'de ilk uzun kukla filmini çevirmiştir. Büyük bir bölümü kukla film olmak üzere 30'dan çok film meydana getirmiştir. Onun kurduğu okul, karton film alanında Çekoslovakya'nın birinci sırayı almasını sağlamıştır.

T., ressam olarak H. Chr. Anderson, W. Hauff, Ch. Perrault, Fr. Hrubín, Grimm Kardeşler ve La Fontaine gibi yazarların eserleri başta olmak üzere 100'den çok kitap resimlemiştir. Çocuklar için çizdiği resimleri dolayısıyla 1968'de Andersen madalyonunu kazanmıştır. Ayrıca, filmleriyle de birçok armağanlar almıştır. Çizgi film olarak *Bremen şehri mızıkacıları* [1946]'nı meydana getirmiştir. Belli başlı filmleri : *Kral ile bülbül* [1948, kukla filmi]; *Prens Bayaya* [1950, kukla filmi]; *Kahraman asker Švejk* [1954, kukla filmi]; *Bir yaz gecesi ruyası* [1959, kukla filmi]; *El* [1965, kukla filmi].

TRNKA : Sanatkârın bir karton film sahnesini hazırlayışı

TROCADERO [*trokadero*], İspanya'da, Cádiz ilinde, Puerto Real'e 5 km uzaklıkta bir ilçe. 1823'te Cádiz'in Fransızların eline geçmesiyle T. da Fransızlara teslim oldu.

T. sarayı : 1878'de Paris'teki Dünya Sergisi dolayısıyla Seine nehri kuzeyinde, Marsfeld karşısındaki parkta, Chaillot tepesinde, Davioud ve Bourdais tarafından inşa edildi. İçinde tören salonu ve çeşitli konularda müzeleri bulunan binada 1937'ye kadar birçok müze ve etnografya malzemesi sergilendi. Aynı yıl yıkılıp yerine Chaillot sarayı yapıldı.

TROÇKİ : bk. TROTSKİY.

TRODOS DAĞLARI (İng. **Troödos Mountains** veya **Troödos Range**), Kıbrıs adasının, yaklaşık güney-batı yarısını kaplayan, geniş dağlık saha. Kabaca, doğudan batıya 120 km uzunluk ve kuzeyden güneye 50 km genişlik gösterir; deniz seviyesine nazaran en yüksek yeri 2 000 m ye varmaz (Şonistra, Khionistra veya Mt. Olympus 1 953 m). Kış mevsiminde uzun bir süre (ocaktan marta kadar) yüksek kısımları kar tutan ve uzaktan, hafif kubbemsi bir manzara gösteren bu engebeye Karlıdağ da denir. Omorfo körfezine ve Orta Çukur'a bakan, kuzey yanı dik, güneye doğru hafif eğimlidir; esas kütlesi Lefkoşa - Larnaka çizgisinin batısında bulunur ve doğuda Mağusa (Magosa) güneyindeki kıyılara doğru uzanan kısmı, yüksekliği 300 m yi geçmeyen, alçak sırt ve tepelerden oluşur. Yapı bakımından göze çarpan özelliği, kuzey yamaçlarda ve yükseklerde ortaya çıkan eski temelin billûrsu bir masiften; güneye ve doğuya doğru alçalan hafif eğimli kısımlarının, kenar ovalarına doğru uzanan kalker platolarından ibaret olmasıdır. Yakından bakıldığı zaman şu farklı bölümler ayrılabilir :

Billûrsu masif : Batıda Pomo burnu dolaylarından doğuda Lefkoşa - Limasol (Türkçe adı : Leymosun) asfaltı yakınlarına kadar uzanır; çoğu diyabaz olmak üzere gabro, dünit, serpantin gibi sert taşlardan oluşmuştur. Yüksekliği ile kendini gösteren bu iç püskürük kütlesinin etrafında, Limasol kuzeyine rastlayan kısım dışında, yastık levhalarından ibaret, geniş volkanik örtü, deniz seviyesinden 300 - 600 m yükseklikteki etek kuşağına kabaca uymaktadır. Masif, yapı ve yeryüzü şekilleri bakımından Avrupa'nın "Hersiniyen" masiflerini hatırlatır; değişik seviyelerde aşınma satıhları (yaklaşık 1 800 ve 1 000 m yükseklerde), yüksek sırtlar ve derin vadiler, dik yamaçlı, genç vadi boğazları ve masifi kesen kırık çizgileri (faylar) görülür. Doğuda Akapnu'dan batıda Kalohoryo ötesine kadar uzanan fay çok belirgindir. Akarsu ve ulaşım şebekelerinde de bu fayın etkileri açık olarak görülür.

Platolar kuşağı : T. D.'nın güney yakası, yaşları Kretase'den Pliyosen'e kadar değişen, hafif eğimli, mütenasip olarak, kalker ve marn gibi, sert ve yumuşak tortul kültelerden ibaret tabakalarla örtülmüştür. Ancak batıda Poli ile güneybatıda Baf kasabaları arasında, çoğunlukla kumtaşı ve radyolaritlerden oluşan, karışık yapılı Triyas - Jüra formasyonu başka bir görünümdedir. Billûrsu masif ile platolar arasında, bir kenar depresyonu veya sübsekan çukur vardır ve doğuda Pano Lefkara'dan batıda Poli dolaylarına kadar yaklaşık 80 km uzanır. Bu çukur saha üzerinde yer alan ve başlıcaları Kretase, Miyosen ve Pliyosen'e ait kalker ve marn tabakalarından meydana gelen kuesta basamakları, Limosol'un kuzey - batısındaki Binatlı (Yukarı Polemidya) köyü civarında açık olarak görülür. Daha batıda Esentepe (Aynikola) çevresinde bu kalker platoları 800 m ye kadar yükselir ve dik bir ya-

maçla, kuzeydeki sübsekan çukurda sona erer. Doğu ve batıda platolar, üzerlerini kaplayan geniş bağ sahalarıyla manzaraya hâkim bir durum gösterirler. Sübsekan çukurun ötesinde sık ormanlarla örtülü, koyu renkli masif, açık renkli platolardan kolayca ayırt edilebilir. Limasol doğusunda platolara devamlı olarak rastlanmaz; bu sahada billûrsu masif kıyıya kadar yaklaşır. Fakat daha doğuda, Larnaka kuzeyinde tabaka yamaçları, çukurda kalmış olan Trulli masifini çevreler. Bütün bu platolar, boğaz şeklindeki derin vadilerle parçalanmışlardır.

Kıyı ovaları : Geniş bir alan kaplayan platolar, her yerde denize kadar devam etmezler; bazen oldukça geniş kıyı ovalarına yer bırakırlar. Bunlardan en önemlileri, doğudan batıya Larnaka, Limasol, Baf ve Poli çevrelerinde görülür. Larnaka ovasının en çukur yerini, bir kıyı kordonu ile denizden ayrılmış bulunan Larnaka Tuz Gölü teşkil eder. Daha batıda Limasol çevresinde, Kıbrıs adasının güneye doğru en çok sokulan Ağrctur yarımadasındaki ovaya gelinir; burada da Ağrotur Tuz Gölü bulunur. Buranın batısında, denize kadar devam eden kalker platosunun ötesinde, Evdim deresinin ağzındaki delta düzlüğünde İngiliz askerî kampı (Episcopi Cantonment) vardır. Kıbrıs'ın güney-batı kıyısı boyunca, Köprü (Kukla) ile Kasaba (Ktima) ve Baf (Paphos) arasında 15 km uzunluk ve 2 - 4 km genişlik gösteren kıyı düzlüğünde, Aşelya ve Yeroşibo ovaları gibi, değişik adlarla anılan verimli tarım alanları vardır. Kıbrıs'ın batı kıyılarında bu tür düzlüklere pek rastlanmaz. Ancak Hırsofu (Khrysokhou) körfezi güneyinde, Poli çevresindeki alçak saha, T.'un batı eteklerindeki plato ile Kıbrıs'ın batı çıkıntısı üzerindeki Agama (Akamas) platosu arasında bulunduğu varsayılan senklinalin kuzey uzantısı olarak kabul edilir. Kıbrıs'ın ünlü bakır ve demir madenleri, Poli doğusundan Limasol ötesine kadar, T. D. etekleri boyunca sıralanır. Daha doğuda Trulli civarında boya taşı (terra umbra), billûrsu masifin yüksek yerlerinde krom ve amyant vardır.

Kıbrıs adasının yaklaşık yarısını kaplayan T. dağlık alanı, iklim ve bitki örtüsü, dolayısıyla hayat tarzları bakımından çeşitlilik gösterir. Güney kıyılar 300 - 400 mm, batı kıyılar 500 - 600 mm ve 1 000 m den yüksek yerler 800 mm den fazla yağış alır. Kışın bir süre kar tutan ve Karlıdağ diye anılan bu alan, kayak sporları için elverişlidir. Bu yüksek kısımlar, yazın dahi arasıra yağmur aldığı için, adanın diğer bölgeleri gibi fazla kurak değildir. Kıbrıs'ın en gür ormanları da T. D.'ndadır. Vadi tabanlarında geniş yapraklı ağaç ve çalılar (çınar, kızıl ağaç, akça ağaç, mersin, menengiç v.b.), 1 500 m ye kadar Haleb çamı ve 1 200 m nin üzerinde kara çam (T. çamı) görülür. Kara çamların arasında T. ardıcına da rastlanır. Daha batıda Tripilos dağı (1 408 m) etrafında, küçük bir orman adacığı halinde, sedirin cüce bir tipi olan Kıbrıs sediri de vardır; bu ağaçlar, eskiden çok yaygın idi. Kıbrıs'ta sadece güney dağ kütlesinde görülen küçük meşeye karşılık, kuzey dağlarının bitkisi olan Akdeniz servisi, güney dağlarında pek görülmez.

Plato ve ovalar kuşağının hâkim formasyonu, Kukla - Mamonya - Pahna - Lanya çizgisinin batısında mazı meşesi ve doğusunda harup (keçi boynuzu) ve Antep fıstığıdır. Batı kıyılarına yakın yerlerde, özellikle Agama yarımadasında ve Piskobu körfezi ile Ağrotur platosunda ardıç çalısı, Antep fıstığı ve harup gibi elemanlardan oluşan maki topluluklarına rastlanır. Yabanî zeytin bu kuşağın yukarı kısımlarında ve billûrsu masifin batı ve kuzey etekleri boyunca bir şerit halinde görülür. İnsan eliyle yetiştirilen zeytin ve harup ağaçları ise, T. D.'nın, özellikle güney aklanında geniş yer kaplar. Bütün ufku, göz alabildiğine örten bağ sahaları güneyin kalker platolarında bulunur.

T. D. Kıbrıs'ın ana su hazinesini meydana getirir. Kaynaklara yakın yukarı çığırlar bir yana bırakılırsa, bütün Kıbrıs'ta olduğu gibi, bu dağlık sahada da devamlı akarsular yoktur. Vadı boylarında sulama işlerinde de kullanıldığı için denize kadar varamayan derelerin, yukarı kısımlarına doğru gidildikçe su miktarı artar. Dağların kuzey aklanı dar olduğundan bu yöne akan dereler çoğunlukla kısa, güneye akanlar uzundur. Bununla birlikte doğu tepelerinden çıkarak önce kuzeye, sonra doğuya bükülüp Mesarya'yı ve batıya yönelerek Omorfo ovasını sulayan dereler de uzundur. Bütün bu derelerin ortak özelliği, çok çakıl taşımalarıdır. Rejimleri, Akdeniz rejimine tâbidir : Kışın (ocak ve şubatta) kabarırlar, yazın hemen hemen tamamiyle kururlar.

T. D.'nda tarım alanları sınırlı, su nispeten boldur. İklim şartları arazide çalışmayı ve bitkilerin yetişme devresini sınırlandırdığı için, tarım sadece alçak ve dar vadilerin uygun yamaçlarında ve taraçalarında yapılır. Esasen, Limasol meridyeni batısında kalan yüksek kısımlar, sık ormanlarla kaplı olduğu için, geniş ölçüde tarıma yer yoktur. Sulanan dar vadi tabanlarında entansif sebze ve meyve yetiştirilir, yamaçlar bağlara ve bazı meyve ağaçlarına bırakılır. Serin ve bol sulu kuzey aklanında elma, armut, kiraz, şeftali, kayısı ve erik gibi meyveler; güneyde bağlarla zeytin, badem, patates, soğan, domates v.b. daha çok göze çarpar. Kuzey vadilerinin aşağı kısımlarında zeytin ve turunçgiller önem kazanır. Londra pazarlarında aranan Lefke portakalı burada elde edilir. Kıyı ovalarında ekonomi daha çok sulu tarıma dayanır. (C. R. Gürsoy)

TROELTSCH [*trölç*], **Ernst** (Haunstetten 1865 - Berlin 1923), Alman Protestan ilâhiyatçısı, tarihçi ve filozofu. 1892'de Bonn'da, 1894'te Heidelberg'de sistematik ilâhiyat profesörlüğü yaptı. 1910'da aynı yerde ve 1914'ten itibaren de Berlin'de felsefe okuttu. 1919 - 1921 yılları arasında ek görevle Millî Eğitim Bakanlığında müsteşar yardımcısı olarak çalıştı.

T. özellikle tarih metodunu eleştirip temel prensiplere dayadıktan sonra bu metodu ilâhiyat, ahlâk, tarih ilmi ve sosyoloji alanlarında tatbik etmek suretiyle düşünce tarihinde önemli bir yer elde etmiştir. T.'ün ilâhiyat alanındaki düşüncesi, *Vernunft und Offenbarung bei J. Gerhard und Melanchthon* (J. Gerhard'da ve Melanchthon'da akıl ve vahiy) konulu doktora tezinde açıkça görülür. A. Ritschl'den ve Yeni Kantçılıktan hareket ederek eski Protestan taassubunun süpernatüralist mahiyeti üzerinde eleştiride bulundu. T.'e göre, Reformasyonun geleceği gösteren yolu, Yeni Protestanlık ve kanun arasındaki diyalektiği sağlayan yoldur. Bu da Aristoteles'in ve tabiî hukukun akılcılığı ile *İncil*'in açıkladığı gerçeklerin karşılıklı olarak gelişmeleriyle mümkündür. T.'ün bu görüşü, onu Ritschl'den ve onun metafiziğe ve tabiî ilâhiyata karşı açtığı savaştan ayırır. T.'ün inancına göre, Hristiyanlığın tabiî ve insanî mahiyeti üzerinde durmak lâzımdır. Bundan başka o, psikoloji ve bilgi kuramının üzerinde de durulması gerektiğini özellikle vurgular, böylece ilâhiyatta dogma yerine tarih düşünce ve metodunun tatbik edilmesini ister.

Bu çalışmalarıyla T., din tarihi ekolünün sistem kurucusu olmuştur. T., hayatı boyunca tarih fikrinden mantık öl-

çüleri içinde ve aklın emrettiği şekilde faydalanmaya çalışmıştır. Tarihe fazla bağlı kalmanın tehlikelerini biliyor ve bu tehlikelerin tamamen yok edilemeyeceğini de kabul ediyordu. Bunun dışında T., Max Weber'in geniş kapsamlı çalışmalarında ortaya attığı "Hristiyan kiliselerinin ve grupların sosyal doktrinleri" ile de ilgilenmiştir (1912 - 1923).

Başlıca eserleri : *Der Historismus und seine Probleme* (Historizm ve meseleleri) [2 cilt, 1922 - 1925]; *Der Historismus und seine Überwindung* (Historizm ve onun bertaraf edilmesi) [1924, yeni bas. 1966]; *Glaubenslehre* (Din doktrinleri) [1925]. Bütün eserleri 4 ciltte toplanmıştır [1912 - 1925].

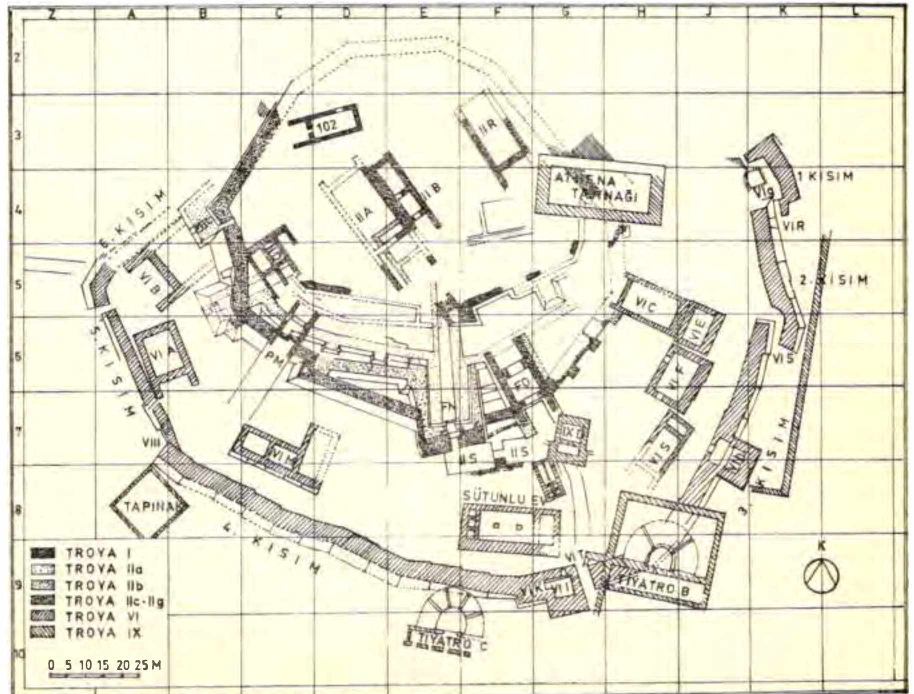
TROGER, Paul (Welsberg 1698 - Viyana 1762), Avusturya'lı ressam. İtalya'da yetişti, 1728'den sonra Viyana'ya geldi ve Viyana Güzel Sanatlar Akademisinde profesör, sonra da müdür oldu. T., mihrap, âyin tabloları yanında kilise ve manastırlarda, özellikle Cennet'e açılıyor intibaını veren çok görkemli ve dekoratif tavan freskleri yaptı (Salzburg, Melk, Altenburg v.b.). Öğrencileri üzerinde, özellikle geç barok resmi bakımından çok etkili olan T.'in sanat anlayışını öğrencilerinin birçoğu devam ettirdi.

TROİA, TROYA veya TRUVA (İlios, İlion, Lat. Ilium), Çanakkale boğazı (Hellespontos) kıyısı yakınında, bugünkü Hisarlık (eski Pergamos) tepesinde antik bir şehir. Çanakkale boğazı girişinde, Anadolu kıyısındaki Kumkale'nin 6 km güneyinde, Kumköy ile Çıplakköy arasında, denizden 4,8 km içeridedir.

T. şehri, ününü Homeros'un *İliada* adlı destanı ile yapmıştır. Homeros'un *İliada*'sında geçen T. şehri, İda (Kazdağ) dağının eteğinde, Skamandros veya Ksanthos (Küçük Menderes) ile Simoeis (Dümrek) çayı arasındaki, bir yanı Ege Denizine, öteki yanı Çanakkale boğazına bakan ovaya hâkim yüksekçe bir yerde kalan Hisarlık tepesi üzerinde kurulmuştur.

T., Homeros destanındaki olayların odak noktası olması bakımından arkeolojik kazıların ilk başlatıldığı yıllardan beri daima ilgi çeken bir merkez olmuştur. Homeros destanının gerçekliğine inanmış bir Alman tüccar, Heinrich Schliemann, destanda adı geçen T. kralı Priamos'un hazinelerini bulmak amacı ile T.'da kazılar yapmak istemiştir. 1870'te burada kazılara başlayan Schliemann'a 1882' de bilimsel kazılar konusunda daha tecrübeli olan mimar Wilhelm Dörpfeld katılmıştır. Schliemann'ın yaptığı bazı yanlışlıkları düzelten Dörpfeld'in yönetimindeki kazılar 1894'e kadar sürmüştür. Bundan sonra T.'daki kazılara uzun bir süre ara verilmiş, 1932 - 1938 yılları arasında burada yeniden yapılan kazılar bu defa bir Amerikan heyeti tarafından yürütülmüştür. Carl W. Blegen yönetimindeki Cincinnati Üniversitesi heyeti, yeni kazılarla daha ilerlemiş kazı metodları ve bilgilerine sahip olduğundan ve daha dikkatli gözlemlerle çalıştıklarından daha sağlam ve daha doğru sonuçlara ulaşmıştır. Amerikan heyeti Dörpfeld tarafından T.'da tespit edilmiş dokuz kültür katını değiştirmemekle birlikte, yeniden daha fazla yapı katının açığa çıkmasıyla, dokuz kültür katını daha çok sayıda yapı katlarına ayırarak düzeltmiştir. Buna göre, bu dokuz kattan I - V. katlar Eski Tunç Çağı katlarıdır. Bu katlar şimdi otuz tali kata ayrılmıştır.

I. TROİA (M. Ö. 2800 - 2500?) : Bu dönemde üst üste en az on kat bulunduğu anlaşılmıştır. T.'nın daha bu ilk dönemde 90 m çapında küçük bir yerleşme merkezi olduğu halde megaron tipi evleri ve etrafını çeviren surlarıyla önemli bir merkez olduğu anlaşılmıştır. Bu surların 2,97 m genişlikte ve iki yanı kulelerle takviye edilmiş bir kapısı vardır. Doğudaki kulenin kazılarla ortaya çıkarılan kısmının hâlâ 3,5 m yüksekliğini koruduğu bildirilmiştir. Kulenin tabanı büyük taşlarla, üstü küçük taşlarla, en üstü de muhtemel olarak kerpiçle örülmüştür. Kule, temelden yukarı doğru belirgin bir biçimde daralmaktadır. Sur duvarlarının dış yüzleri meyilli bir şekilde yükselmekteydi. Duvarların üstünde kerpiçten göğüs siperleri vardı. Bu duvarlar içinde T. Ib döneminden itibaren yapılmaya başlandığı anlaşılan megaron tipi evlerden biri (planda 102 no.) 18,75 x 7,00 m boyutlarındadır. Duvarların alt kısımları balık kılçığı şeklinde konulmuş taşlardan, üstleri kerpiçtendi. Büyük odada iki ocak yeri tespit edilmiştir. Bunlardan biri odanın ortasında bulunuyordu. Bu odada iki banko açığa çıkarılmıştır. Bunlardan birinin boyutları 2,00 x 0,90 m, yüksekliği 0,30 m dir; ötekinin boyutları 2,35 x 1,70 m, yüksekliği ise 0,50 m dir. Bu ikinci bankonun iki kişilik bir yatak için yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Odanın döşemesinin altında, iki mezarda altı çocuk iskeleti bulunmuştur. Bunlar yeni doğmuş, yahut 1 - 2 haftalık bebek iskeletleridir. Bu evlerden birinde bir kral veya bir prensin oturduğu, diğerlerinin ise kral ailesi ve yakınları için olup halkın, surların dışında yaşadığı tahmin edil-

TROİA : I - IX. Troia'nın planları

TROİA : Troia Ib, 102 no.lu ev

mektedir. I. T. katlarında saf bakırdan âletlerin yanında, taştan çekiçler, baltalar, çift baltalar, topuzlar bulunmuştur. Bu taş âlet veya silâhların çoğunun ortaları ağaç sap geçirilmek için delinmiştir. Kemikten biz ve iğneler bu katlarda bulunan diğer âletlerdendir.

I. T.'da çanak çömlek elle yapılmıştır. Çömlekçi çarkı bu dönemde henüz bilinmemektedir. Kırık bir parçanın kesitine bakıldığında çok iyi pişirilmediği için hamur, kömür görünümündedir ve rengi karadır. Çanak çömleği iyi pişirmek için fırındaki gerekli sıcaklığın henüz elde edilemediği anlaşılmaktadır. Vazoların dış yüzü çokluk en iyi şekilde perdahlanmış ve koyu griden siyaha varan bir parlaklık kazanmıştır; rengi nadir olarak kahverengi yahut kırmızıdır. Ağız kenarı düz, kalın, az veya çok içeri dönük yayvan tabaklar çok görülür. Yatay veya dikey kulpları çoğunun ağız kenarında, iplik geçirmek için ortaları deliktir. Silindir boyunlu testiler, taslar, üç ayaklı derin çanaklar ve özellikle Erken Tunç Çağından önce görülmeyen bodur gövdeli uzun akıtacaklı sürahiler bu dönemin belli başlı şekilleridir. Amerikalı araştırıcılar bu arada bazı Erken Hellas Dönemi seramiğinin T.'

TROİA : 1. Troia suru dışına gömülmüş 11 yaşında bir çocuk iskeleti

ya ithal edilmiş olduğunu bildirmişlerdir. I. T. seramik örneklerinden bazılarının kazıma ile yapılmış basit geometrik süslerle - dikey veya eğik yahut birbirine doğru eğilmiş çizgi grupları, zigzaglar, dalgalı çizgiler, eşkenar dörtgen - bezenmişlerdir. Kazınarak yapılmış bu süslerin içleri çokluk beyaz boya ile doldurulmuştur. Tarım yapmışlar, hayvan beslemişler (domuz, sığır, keçi, köpek), avcılık ve balıkçılık ile geçinmişlerdir. Kazılarda elde edilmiş çoğu çift koni biçimindeki ağırşaklar, I. T. insanlarının dokuma yapmasını bildiklerini göstermektedir. Ele geçirilen idollerin çoğu mermerdir ve Erken Kiklad Çağı eserlerine benzerler. Bu arada obsidiyen T.'ya Melos adasından gelmiş olmalıdır. Böylece T.'nın bu dönemde Ege âlemi ile ticarî ilişkiler içinde bulunduğu ortaya çıkmıştır.

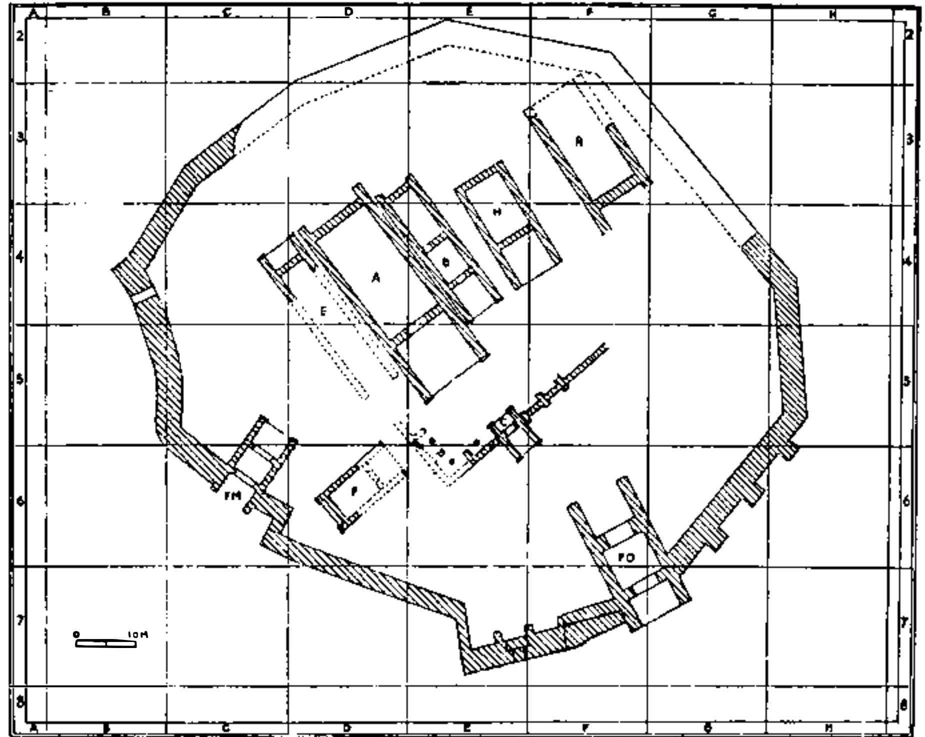
I. T.'nın tarihi, bundan sonraki dönemlerde elde edilen çok sayıdaki arkeoloji malzemesinin Kilikya, Mezopotamya ve Anadolu örnekleriyle karşılaştırılmasından sonra detaylı olarak tespit edilebilmektedir. I. T. büyük bir âfetle sona ermiştir. Yeni kurulan şehre II. T. denmiştir.

II. T. (M. Ö. 2500 - 2200/2100) : Bu katta II. a-g adları verilen sekiz kat tespit edilmiştir. Bu dönem şehri çapı 110 m yi aşmayan bir sur duvarı içinde kalmış olmakla birlikte T.'nın tarihinde önemli bir yer tutar. Bu, T. şehrinin ilk parlak dönemidir. Schliemann'ın, Priamos'un hazinesi zannettiği hazine ile T.'nın öteki zengin hazinelerinin büyük bir kısmı da bu katta bulunmuştur.

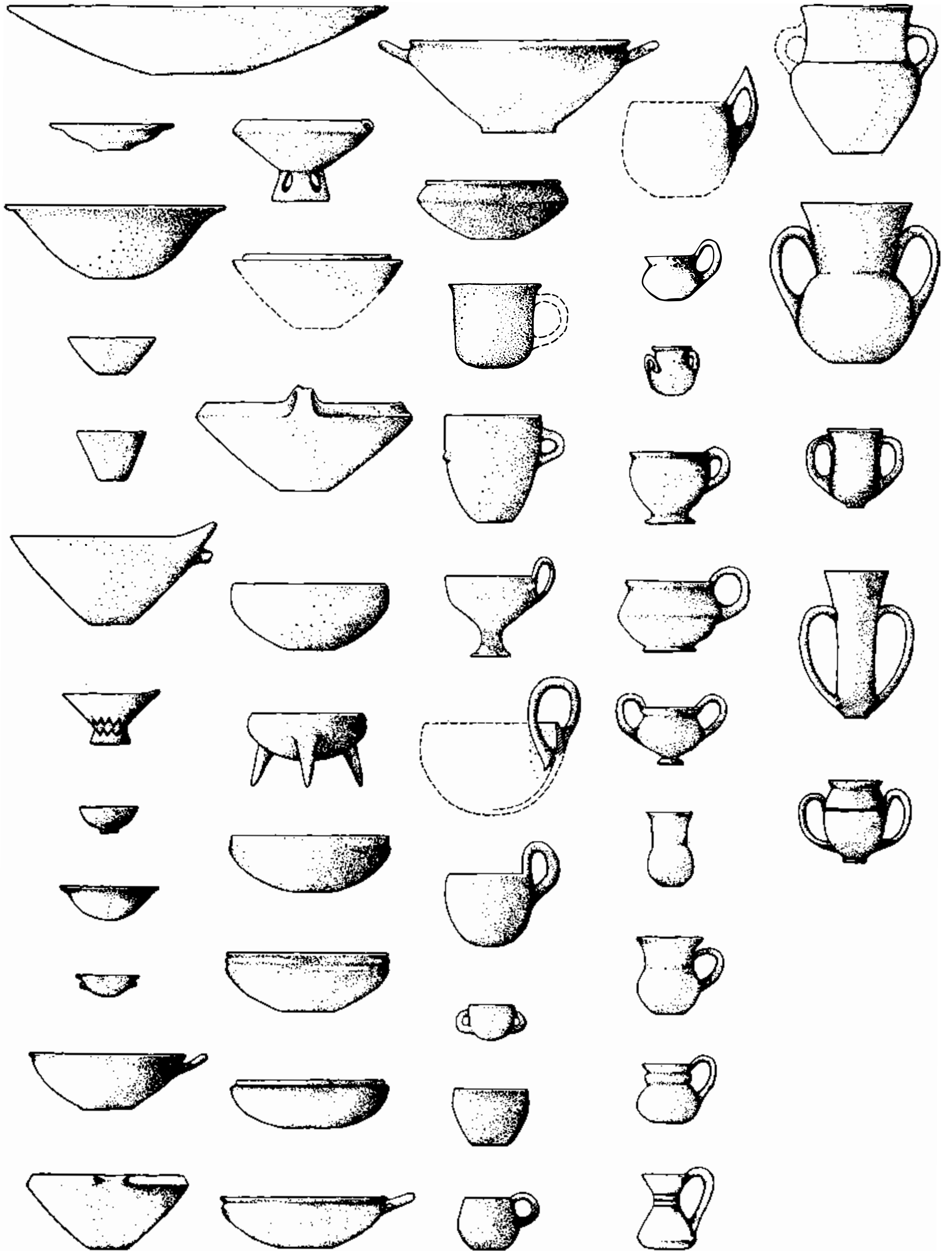
II. T. hâlâ küçük bir kaledir. Onun için bu dönemde de sur dışında bir yerleşme düşünülmek gerekir. Sur içinde kazılmış ve ortaya çıkarılmış yapılar ve buluntular kral ailesi ile yakınlarına ait olmalıdır. II. T. gerçi I. T. kültürünün devamıdır ve kültürde bir yenilik değil, bir devamlılık ve ilerleme görülür. Fakat bu dönemde büyük bir tahribatla sona eren I. T.'nın üstüne yeni bir şehir kurulmuştur. Bunun için tepenin üstü düzeltilmiş ve kuvvetli bir duvar bu düzlüğün etrafını çevirmiştir. Surların içine de kral ve ailesi için gerekli yapılar inşa edilmiştir. Bu yapıların duvarlarının alt kısımları çok büyük olmayan taşlardan çamur harçla, üst kısımları kerpiçle yapılmıştır. Yalnız duvarların dış yüzüne konan taşlar kısmen yontulmuştur. Taş kısımlarla kerpiç kısımlar arasına, kerpicin altına ahşap kirişler konulmuştur. Şehir surlarının ileri doğru çıkıntı teşkil eden yapı özellikleri ve kuleleri ile savunma gücü artırılmıştır. Bu şekilde inşa edilmiş olan surları bir IIb ve bir de IIc döneminde olmak üzere iki defa değiştirilip onarılmıştır.

I. T. döneminde olduğu gibi, II. T. döneminde de şehir kapısı surların güney kısmındadır. Dışarıdan içeri doğru bu kapıya 21 m uzunluk ve 7,5 m genişlikte taş döşeli bir rampa ile ulaşılmaktadır. Sur duvarlarının taştan yapılmış alt kısımları içeri doğru meyillidir ve bu kısımlar burada bugün hâlâ görülebilmektedir. Şehrin sur içindeki seviyesi dışarıya göre hayli yüksektir. Taş döşeli rampadan çıkılarak megaron bir yapı planına göre inşa edilmiş bir propylona varılır. Bu propylon, T. II c-g dönemindendir. Daha doğuda aynı şekilde inşa edilmiş bir başka şehir kapısı (FO) vardır. Bu kapıdan içerde bir alana girilir. Burası II a-b dönemi yıkıntılarının düzeltilmesiyle II c-g döneminde düzenlenmiştir. Bu alandan daha gerideki avlu duvarı ile çevrili saraylara ayrıca yine bir megaron yapı planına göre inşa edilmiş küçük bir propylondan geçerek varılır. Önceden düşünülmüş bir plana göre inşa edilmiş bu yapıların en büyüğü ve en önemlisi ortada, bir tepenin üzerinde, bütün çevreye hâkim büyük bir megarondur (II A). 1,5 m kalınlığında duvarları bulunan bu yapı, kalenin ortasında yüksek bir yapı idi. Bu görkemli yapı, kral sarayı olmalıdır. Etrafındaki öteki yapılar yine megaron plana göre yapılmışlardır. Fakat bunların hepsi ortadaki saraydan daha küçüktür. Bunlar kral ailesinin oturma ve yatmaları v.b. ihtiyaçları için yapılmış olmalıdırlar. Plandaki II D yapısı birçok küçük odalardan meydana gelmiştir. Bunun garnizon veya depo binası olabileceği tahmin edilmiştir. II A yapısının tamamı bulunamamıştır. Yapının 13 m genişliğinde olduğu tespit edilmiş, uzunluğunun 35 - 40 m olacağı tahmin edilmiştir. Ortadaki büyük odanın içten içe boyutları 20 x 10,20 m dir. Bu odanın ortasında büyük bir ocak yeri bulunmuştur. Bu ev içinde yatak yeri, masa, sandalye v.b. eşya türünden hiçbir şey elde edilememiştir.

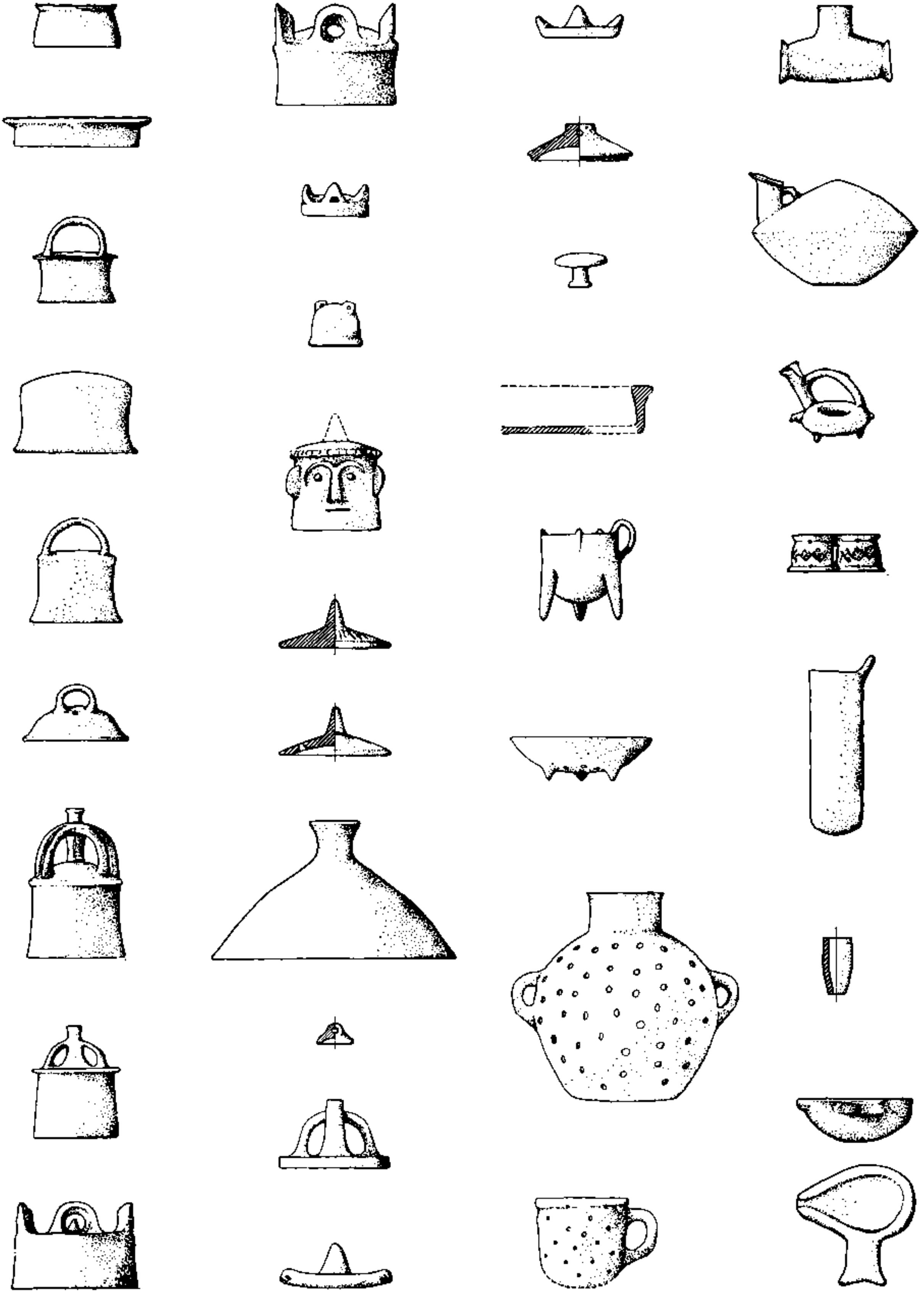
II. T. seramiği esas itibarıyla I. T. seramiğinin devamı şeklindedir. Ancak IIb döneminden itibaren çömlekçi çarkının - ki her halde doğudan alınmıştır - görülmesi önemli bir aşamadır. Ayrıca II. T. insanları seramiği güzel kırmızı kaplar elde edecek kadar öğrenmişlerdi. Bununla birlikte T. içinde elde edilmiş seramik eşya, bu dönemde, başka yerlerde, meselâ Bozüyük'te elde edilmiş olanlar kadar kaliteli değildir. Bu durum, bu dönemde T.'da "yüksek sınıfın değerli madenî kaplar kullandıkları, seramik eşyaların ise fakir halk tara-

TROİA : Troia IIc.

TROİA : Troia'da bulunan Erken Tunç Çağı kapları

TROİA : Troia'da bulunan Erken Tunç Çağı kapları

fından kullanılmış olması sebebiyle kaliteli yapılmasına ihtiyaç duyulmadığı" şeklinde açıklanmıştır. II. T.'da en çok görülen kap şekilleri : Artık çarkta yapıldıklarından kenarları daha düzgün bir profile sahip tabaklar, ağız kenarları meyilli bir profile sahip testicikler hâlâ revaçtadır, fakat gaga ağızlı testicikler daha çok görülür, omuzları urgan süsü ile bezeli geniş karınlı çömlekler, hayvan biçimli kaplar yine çok sevilmektedir. II. T. için çok karakteristik olan kaplar, boyunları üzerinde bir insanın yüzü biçiminde süsler : Burun, kaşlar, ağız ve kulakların görüldüğü, gövdesi insan göğsü ve göbeği, kulpları da az çok bir insanın yukarı kaydırılmış elleri biçiminde yapılmış "yüzlü vazolar" ("Gesichtsvase")

TROİA : II - V. Troia katlarında çok görülen yüz tasvirli vazolar

denen kaplardır. Bu vazoların süsleri de I. T. vazolarının süslerine benzer. Bunlardan başka, IId döneminden itibaren görülmeye başlayan ve II. T. için çok karakteristik olan ve "depas amphikypellon" adı verilen çift dikey kulplu vazolar ile yine bu dönemde görülen, çarkta yapılmış bir tür çanak ve bir maşrapa türü (tankard) Mellink'e göre I. T.'da ve Kilikya'da Erken Tunç Çağı'nın II. döneminde görülmezler. Fakat bu vazolar gerek II. T. gerek Kilikya'da Erken Tunç Çağı'nın III. döneminde ve bundan sonraki dönemlerde çok bulunurlar. Bu sebeple II. T. ile Kilikya bölgesi Erken Tunç Çağı III. dönemi çağdaştır. Ancak II. T. katlarının tarihlenmesi konusunda daha sağlam bir sonuca ulaşmak için bu kültürün öteki komşu ülkelerle olan ilişkilerine de değinmek gerekir.

II. T.'da balta, çekiç, topuz v.b. gibi taş âletler hâlâ çok kullanılmaktadır. Ancak, bu dönemde asıl kullanılan maden tunçtur. Bu tuncun içinde çok miktarda kalay vardır. Goetze, kalayın Eskişehir bölgesinde bulunduğunu yazmakta, onun için Childe'nin düşündüğü şekilde Bohemya'dan ithal edilmesine gerek olmadığını belirtmektedir. E. Akurgal, altın, gümüş ve kalay türü madenlerin hepsinin Orta ve Doğu Anadolu'dan ve Doğu'dan geldiğine inanmaktadır. II. T. insanları bu madenleri geniş ölçüde kullanmışlardır. Tunçtan silâhlar, hançerler, ok uçları, baltalar ve âletler - testereler, çiviler - ile kova, tencere, çanak türünden kaplar yapmışlardır. T.'lı sanatçılar, bu madenleri işleme tekniğini, lehimlemeyi, perçinlemeyi ve kenetlemeyi çok iyi biliyorlardı. Hatta ileri bir tekniğin ürünü olan kürecikler yapması (granulation)'nı öğrenmişlerdir.

Komşu ülkelerle ilişkiler : I. T. kültürü gibi, II. T. kültürünün de büyük kısmı itibarıyla batıya dönük, daha çok batı ile ilişkili olduğu söylenmiştir. Kıbrıs'ta özellikle seramiğin Erken Tunç Çağı'nda Anadolulu özellikler gösterdiğine işaret edilmiştir. Girit ile Batı Anadolu'nun ilişkilerinden artık hiç kimse şüphe edemez. Erken Minos I. döneminde özellikle Doğu Girit'te görülen "benekli kaplar" (mottled ware) teknik yönden T. - Yortan kapları ile ilişkili görülmektedir. Yüksek akıtacaklı testiciklerle gaga ağızlı fincanların da Anadolu'ya Girit'ten geldiğine inanılmaktadır. Bu çağda T. kültürünün Trakya'ya kadar yayıldığını, Güney Bulgaristan'da elde edilen T. çanak çömleği göstermektedir. Erken Tunç Çağı'nda T. - Yortan kültürü Makedonya ile de ilişkili görülmektedir. Kiklad adaları ve kıta Yunanistan'ın Anadolu ile ilişkilerinden de çok söz edilmiştir. Ancak ilişkiler çeşitli şekillerde yorumlanmaktadır. Blegen, I ve II. T. Erken Tunç Çağı kültürlerinin Batılı karaktere sahip olduğuna inanmaktadır. Öte yandan özellikle II. T.'ya has olan ve IId döneminden beri görülmeye başlanan "depas"lar, Kilikya'da Tarsus kazılarında II. T. ile çağdaş olan Erken Tunç Çağı'nın III. döneminin başlarında çok çeşitli örnekleri ile ele geçtiğinden bunların T.'lı örneklerden çıkmış olmaları gerekmediğine, bunun gibi her iki yerde, Tarsus'ta ve T.'da, aynı katlarda bulunmuş çarkta yapılmış bir tür çanağın daha çok Kilikyalı olduğuna ve bunun da T.'dan Tarsus'a değil, Tarsus'tan T.'ya gitmiş olacağına işaret edilmiştir. II. T.'nın zengin süs eşyasının Doğulu karakterine dikkati çeken ve bu süs eşyasıyla aynı hazine içinde bulunmuş bazı kapların Anadolulu özellikleri üzerinde duran araştırıcılar, II. T. kültürünün Anadolu ve Doğu ile olan ilişkilerini de ortaya çıkarmaktadırlar. Buna göre, özellikle II. T. döneminde T., hem Batı hem de Doğu ile kurduğu ilişkiler sonucu ilerlemiş ve zenginleşmiştir. Özellikle hazineler halinde T.'nın II. g katında bulunmuş olan madenî eserler bu durumu açık bir şekilde göstermektedir. (B. Öğün)

T. hazineleri : T.'nın II. g katında büyüklü küçüklü tam 17 hazine bulunmuştur. Schliemann, bunları Homeros'un *İliada*'sında anlattığı T.'nın o zamanki kralı Priamos'un hazineleri olduğuna inanmıştı. Sonradan yapılan Amerikan kazılarında elde edilen nadir buluntular yardımı ile bu hazinelerin, II. T.'nın son katı olan II. g katına ait Eski Tunç Çağının ileri bir döneminden, M. Ö. 2200 - 2100 yıllarından olduklari anlaşılmıştır. Homeros'un bahsettiği ve kral Priamos'un hüküm sürdüğü dönem ise bu tarihten aş. yu. bin yıl sonra T.'nın VII. b katını teşkil eden dönemdir. Hazineler içinde elde edilen eşya, bir yandan Limni adasının doğu kıyısında Vraskopo körfezindeki Poliokhni höyüğünde elde edilen bir hazine, öte yandan Orta Anadolu'da Alacahöyük'ün 6 km kadar güney-doğusundaki Eskiyapar höyüğünde bulunan bir başka hazine ile Alacahöyük kral mezarları ve Ur kral mezarları buluntuları bazı araştırıcılar tarafından karşılaştırılmış ve bunlar arasında hayli yakın benzerlikler tespit edilmiştir. Ayrıca, II. T. hazineleri içindeki bazı eserlerin Doğudaki daha başka önemli merkezlerde bulunmuş eserlerle benzerlikler gösterdiği anlaşılmıştır. Hem T. hazinelerini daha iyi tanımak amacı ile hem de bu devirde çeşitli kültürler arasındaki ilişkilere ışık tutması bakımından bu konuyu daha yakından incelemekte yarar vardır. Ancak, bu 17 hazinenin burada teker teker ele alınması mümkün değildir. Bunlardan en büyüğü 'A' hazinesi eşyalarını daha detaylı incelerken öteki hazinelerin ancak dış ilişkiler bakımından önemli bulunan bazı eserlerinden söz edilecektir.

"A" hazinesi : 1873 yılı kazılarında Schliemann tarafından bulunup işçiler görmeden karısının şalına sararak Almanya'ya kaçırdığı, Berlin Müzesinde iken II. Dünya Savaşında kaybolan bu hazinenin envanteri şöyledir :

1. İki altın alınlık : 162 no. gümüş vazo içinde bulunmuşlardır.

No. 1 : 0,538 m uzunluğundaki bir altın şeride bağlanan altmış dört altın zincirden oluşan bir alınlık. Ayrıca alınlığın üzerinde birbirinden altıgen yapraklarla ayrılmış elli çift halkadan oluşan zincirler sarkar. Birbirine dört küçük ara zinciri ile bağlanmış bu zincirlerin ucuna altın levhalar halinde kesilerek yapılmış 0,025 m uzunluk ve 0,019 m genişlikte idoller bağlanmıştır. Alınlık üzerinde bunun gibi elli adet zincir ve bunların ucuna asılı daha küçük boyda idoller bağlanmıştır. Zincirlerin halkaları dövme suretiyle yapılmış dört kenarlı tellerdendir. Tellerin üzerindeki süsler gene dövme ile yapılmıştır.

No. 2 : Yukardakine benzer. Yapım tekniği de aynıdır.

2. Altından iki adet bilezik : Çapı 0,088 m, kalınlığı 0,003 m, uçları fındık şeklindedir. Birinin üstü üçgen, ötekinin ışın şeklinde düzenlenmiş noktacıklarla süslenmiştir. Dövme tekniği ile yapılmışlardır.

İki adet altın bilezik : Çapları 0,067, 0,063 m, kalınlıkları 0,0085 m, basit bir halka şeklindedirler. Dövme tekniği ile yapılmışlardır.

Altın bilezik : Çapı 0,06 m, kalınlığı 0,002 m. Birbirine kaynatılmış dört halkadan meydana gelmiştir. Bunlardan dıştaki ikisi yuvarlak ve düz, içtekiler köşeli ve yivlidir. Dövme tekniği ile yapılmış halkalar birbirine kaynatılmışlardır.

Burmalı altın bilezik : Çapı 0,077 m, kalınlığı 0,005 m. Dövme tekniğiyle dört köşeli hale getirilen altın tel, sonradan burulmuş, uçları çengel gibi kıvrılmıştır. Ayrıca üzerleri çift helezon motifleriyle süslü iki bilezik.

TROİA : Altın bilezikler

3. Çubukçuklu on altı adet küpe : Çapları 0,015 m, genişlikleri 0,011 m. Altı çubukçuktan oluşan küpelerin üzerleri on altı altın düğmecikle bezenmiştir. Ortadaki çubukçuk yukarı çekilerek lehimlenmiştir, ucu çengel şeklindedir.

4. Altından çift başlı kulak süsü, dört adet : Uzunlukları 0,015 m. Birbirinin içine geçmiş mantar başlı bir boncuk ve iğneden meydana gelmişlerdir.

5. Yılan biçimindeki iki altın küpe : Çapları 0,015 m, genişlikleri 0,01 m. Yılan şeklindeki iki ayrı levhaya delikler açılmış, levhalar birbirine kaynatıldıktan sonra delikler kürecik (granulation)'lerle doldurulmuştur.

TROİA : Altın alınlık (Diadem)

İki altın küpe : Çapları 0,017 m, genişlikleri 0,01 m. Çift borulu ve üstü yılan biçimindedir. Üstleri küreciklerle süslüdür. Süsleri ve yapım teknikleri öncekilere benzer.

6. Altın yüzük, iki adet : Çapları 0,021 m, kalınlıkları 0,012 m. Her yüzük dört çubukçuktan meydana gelmiştir. Ortadaki çubukçuk üzerinde üç, yanlardakinde iki tane düğmeciklerden meydana gelmiş üç sıra süs vardır.

7. Altın küpe, iki adet : Çapları 0,02 m, genişlikleri 0,011 m. Her biri üç çubukçuğun birbirine lehimlenmesiyle meydana gelmiştir.

8. Altın küpe, on adet : Yukardakilere benzer, daha küçük boyutlarda küpeler.

9. Altın küpe, on yedi adet : Öncekilere benzer, ancak her küpe dört çubukçuğun birbirine lehimlenmesiyle meydana getirilmiştir.

10. İrili ufaklı muhtelif şekillerde 8 700 adet boncuk, düğme ve askı. Bunların hepsi ve bundan sonraki altın şerit 100 No. gümüş vazo içinde bulunmuşlardır.

11. Altın şerit : Uzunluğu 0,462 m, genişliği 0,009 m, kenarları ve üzeri dövme ile yapılmış noktaların meydana getirdiği hatlarla süslenmiştir.

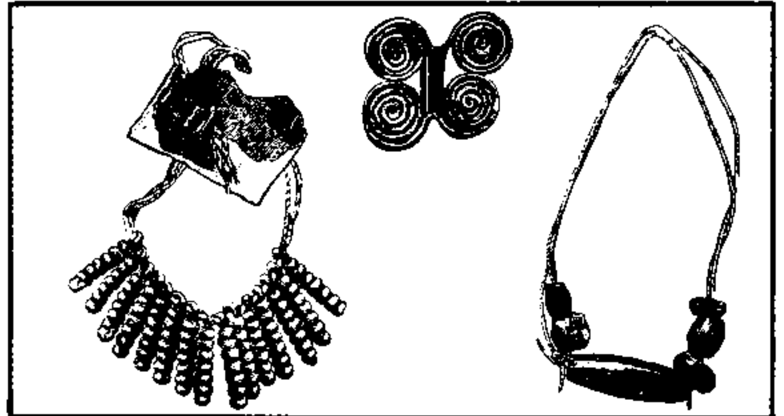
12. Altından sepet şekilli küpe : Uzunluğu 0,09 m, genişliği 0,02 m. Yedi parçadan meydana gelmiştir. Küpenin üst kısmı bir sepet görünümündedir. Bu kısım kırk altın telden yapılmıştır. Bunlardan ortada bulunan dördü kalın ve yassı olup üzerleri balık sırtı motifiyle süslüdür. Geri kalan teller gayet incedir. Bunlar birbirlerine lehimlenmişlerdir. Üç altın tel sepetçiğin üzerine iki kısım meydana getirecek şekilde lehimlenmiştir. Bu kısımlar dokuz rozetle süslenmiştir. Rozetler çok küçük halkaların ortasına lehimlenmiş küçük boncuklardan yapılmıştır. Sepetçiğin altına bir altın çerçeve lehimlenmiştir. Bu çerçevenin üstü de balık sırtı motifi ile süslenmiştir. Çerçeveye asılı beş küçük zincire armut şekilli

TROİA : Altın şerit, altın çubukçuklu küpe, boncuk ve askılar

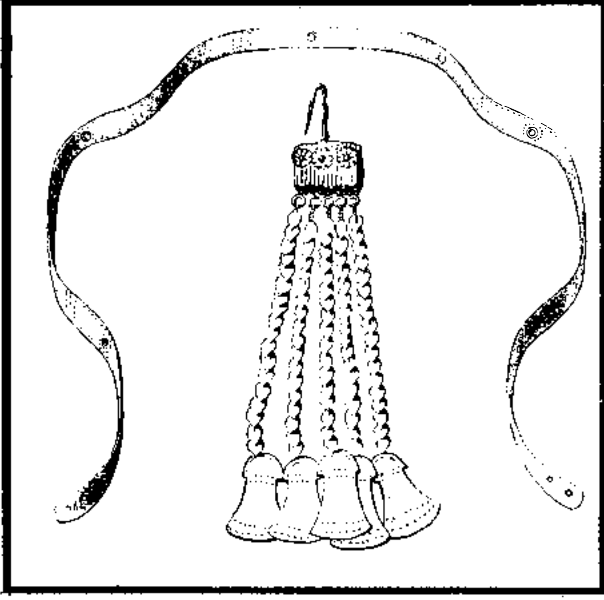
118 adet yaprak bağlanmıştır. Ayrıca her zincirin ucuna 0,019 m uzunluğunda idoller asılmıştır. İdollerin üzeri noktalarla süslenmiştir. Bütün bu parçalar birbirine altın kaynakla lehimlenmiş, idoller ve benzeri süsler altın levhalardan kesilmiş, üzerlerindeki süsler dövme ile yapılmıştır. Küpenin zincirleri 2 No. altın alınlığın zincirlerine çok benzer.

13. Altın sepet şekilli küpe : Uzunluğu 0,083 m, genişliği 0,014 m. Öncekine çok benzer ve bir öncekilerin benzeri olan fakat askıları bulunmayan altından iki adet sepet biçimli küpe.

14. Altından sepet şekilli iki küpe : Uzunluğu 0,087 m. ve 0,10 m, genişliği 0,011 m. Yukarıda anılan küpelere çok benzer. Bu küpelerin hepsi 5873 No. gümüş vazo içinde bulunmuşlardır.

TROİA : Akik boncuklar ve altın helezonlu ve burgulu boncuklar

TROİA : Altın şerit ve sepet biçimli küpe

15. Uzun saplı bakır tava ve sapı : Yüksekliği 0,045 m, çapı 0,115 m, sapın uzunluğu 0,25 m, kenarları dik ve ağız kenarı dışarı çekiktir. Ortasında etrafı kabartma bir halkayla çevrili omphalos (göbek)'u olan bir tavadır. Dövme tekniğiyle yapılmıştır. Sapının bağlandığı yer kırılmıştır. Sapın tavaya bağlanan ucu geniştir. Öteki ucunda makara şekilli iki kurs vardır.

16. Bakır kazan : Yüksekliği 0,185 m, çapı 0,435 m. Çift kulpludur, dibi düzdür. Dövülerek yapılmıştır. Kulpların uçları kabın kenarını kavrayacak şekilde yapılmış, sonra bu uçlar başları yarım ay şekilli perçin çivileri ile kabın kenarına perçinlenmiştir.

17. Sepet saplı tunç kova : Yüksekliği 0,195 m, çapı 0,13 m. Kalın ağız kenarlı, makara kulpludur. Ağız kenarı ayrı olarak yapılmış 3-4 cm genişlikte bir parça halinde kabın kenarına geçirilmiştir. Makara kulplar bu parçaya bağlanmıştır. Bu kulpların içine bağlanan iki tel, kabın sapını teşkil eder.

18 - 19. Gümüş şişe, iki adet : Birbirine benzerler. Birinin yüksekliği 0,16 m, ötekinin 0,19 m dir. Yumurta gövdeli, şişe biçimli, omuzlarında boru şeklinde ip delikli kulpları olan, gümüş bir levhadan dövülerek yapılmış vazolardır. Kapaklıdırlar. İkinci vazonun gövdesi ve kapağının üstü yivlerle süslenmiştir.

20. Altın şişe : Yüksekliği 0,14 m dir. Ağız kenarı dışarı çekik, dar boyunlu, yuvarlak gövdelidir. Yekpare bir altın levhadan yapılmış, ancak ağız kenarına altın bir safiha sarılmış ve içten sıkıştırılmıştır.

21. Altın salçalık : Yüksekliği 0,075 m dir. Sandal şeklinde bir kaptır. Yukarıya yükselen iki kulpu kabın uzun yan yüzlerine bağlanmıştır. Dar yan yüzleri geniş akıtacaklar şeklinde biter. Dışındaki zıh kabın dibindeki mercimek biçimindeki göbeği çevirmiş, sonra kabın içine bir oluk gibi uzanmıştır. Yekpare altın levhadan dövülerek yapılmıştır. Aynı teknikle yapılan kulpların kenarları lehimlendikten sonra kabın gövdesine kaynatılmıştır. 23 karatlık altındandır (60 gr).

22. Çift kulplu gümüş vazo : Yüksekliği 0,21 m. Yuvarlak gövdeli, sivri dipli, geniş boyunludur. Kulplarından biri kayıptır. Tek parçadan dövülerek yapılmış, kulpları ustaca gövdeye perçinlenmiştir.

23. Üç gümüş vazo : Yükseklikleri 0,14 m, 0,07 m ve 0,185 m. Her üçü dövme tekniği ile yapılmıştır. Birincisinin çift boru biçiminde, simetrik olarak yapılmış delikli iki kulpu vardır.

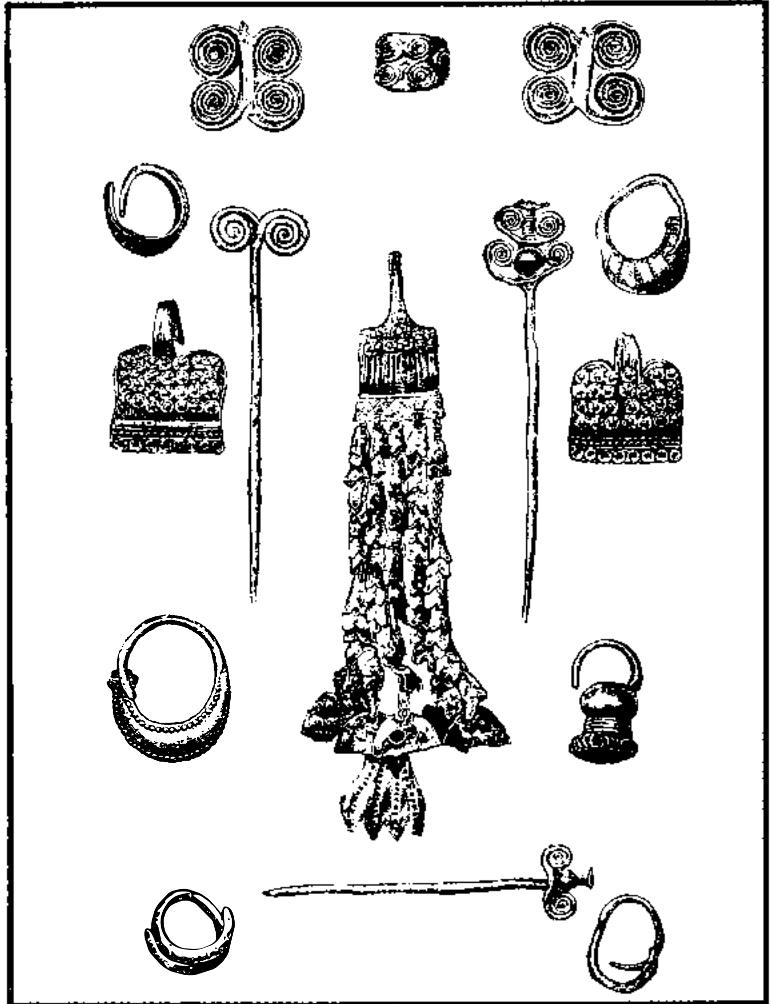
24. Gümüş vazo kapağı : Yüksekliği 0,016 m.

25. Altın kadeh : Yüksekliği 0,089 m. Çan biçimli, halka diplidir. Ağız kenarından dibine inen on altı yivle bezenmiştir.

26. Elektron kadeh : Yüksekliği 0,072 m. Çan biçimli yüksek kaideli, gövdesi ağız kenarından dibine diagonal inen on altı yivle süslüdür.

27. Gümüş kadeh : Yüksekliği 0,077 m, koni biçimli, ağız kenarı dışarı çekiktir.

28. Gümüş çanak : Yüksekliği 0,027 m. Ortası göbeklidir. Bu göbeğin etrafında oluk halinde halka şeklinde yapılmış bir kaidesi vardır.

TROİA : Altından boncuklar, süs iğneleri ve sepet biçimli küpelerle diğer küpeler

29. Üç adet tunç keski : Uzunluk 0,375 m, 0,10 m, 0,228 m.

30. Tunç bıçak : Uzunluk 0,115 m, ucu kırık.

31. Dört adet yassı tunç balta : Uzunluk 0,235 - 0,277 m. Gittikçe genişleyen kesici ağızları yay şeklindedir.

32. On bir adet yassı tunç balta : Yukardakilere benzer, bunların kıymetli taşlardan benzerleri L hazinesinde bulunmuştur.

33. Tunç mızrak ucu ve parçaları : Uzunluğu 0,096 - 0,25 m. Uzun ve ucu dikey olarak bükülmüş sap kısımları bulunan ve yüzleri üzerinde uzunlamasına ikişer delik açılmış, ortası damarlı uçlar karakteristiktir.

34. Tunç hançer : Uzunluk 0,211, 0,20, 0,105 m (ucu kırık). Kısa sap kısmı üzerinde kabza için perçin deliği var. Dik açık omuzlu, ince uzun yüzleri zıhsız. Bunlardan birinin uzunluğu 0,168 m, kısa ve geniş saplı, yukarı kısımda eğri omuzlu, baklava dilimi kesitli. Hançerin ortasında zıh (damar) ve sap kısmında iki perçin izi. Uzunluğu 0,268 m.

Bunlardan başka, tunç hançer parçası ve birbirine kaynamış tunç balta ve hançer parçası ile birbirine kaynamış başka tunç eser parçaları ve 6 adet gümüş levha bu hazinenin öteki eserlerini meydana getirmiştir (II. T. hazineleri hakkında burada verilen bilgiler Dr. Silistreli'nin doçentlik tezinden özetlenerek alınmıştır). Sap kısmının ucu kıvrık olanları mızrak ucu, sap kısmında perçin deliği olanların hançer olmaları mümkündür.

I) II. T. 'A', 'B' ve 'S' hazinelerinde görülen "sepet kulplu çaydanlıklar"ın örnekleri II. T. çanak çömleği arasında da vardır. Bu çaydanlıklar :

1. Alaca 'TB' ve 'K' mezarlarında,
2. Tokat - Artova ilçesi Kayapınar höyüğünde,
3. Horoztepe'de,
4. Mahmatlar'da (Amasya),
5. Maşathöyük'te,
6. Polatlı höyüğünde de bulunmuştur.

1 a. "Sepet kulplu tunç kova" II. T.'da 'A' hazinesinde bulunmuştur. Bu kovalardan bir örnek Kültepe I b katında ortaya çıkarılmıştır.

II) "Uzun saplı tava" II. T. 'A' ve 'J' hazineleri ile T. çevresinde bulunmuştur. Bu tavalardan :

1. Gümüş bir örnek Alaca yakınında Eskiyapar'da,
2. Bir diğer örnek de Asur'da bulunmuştur.

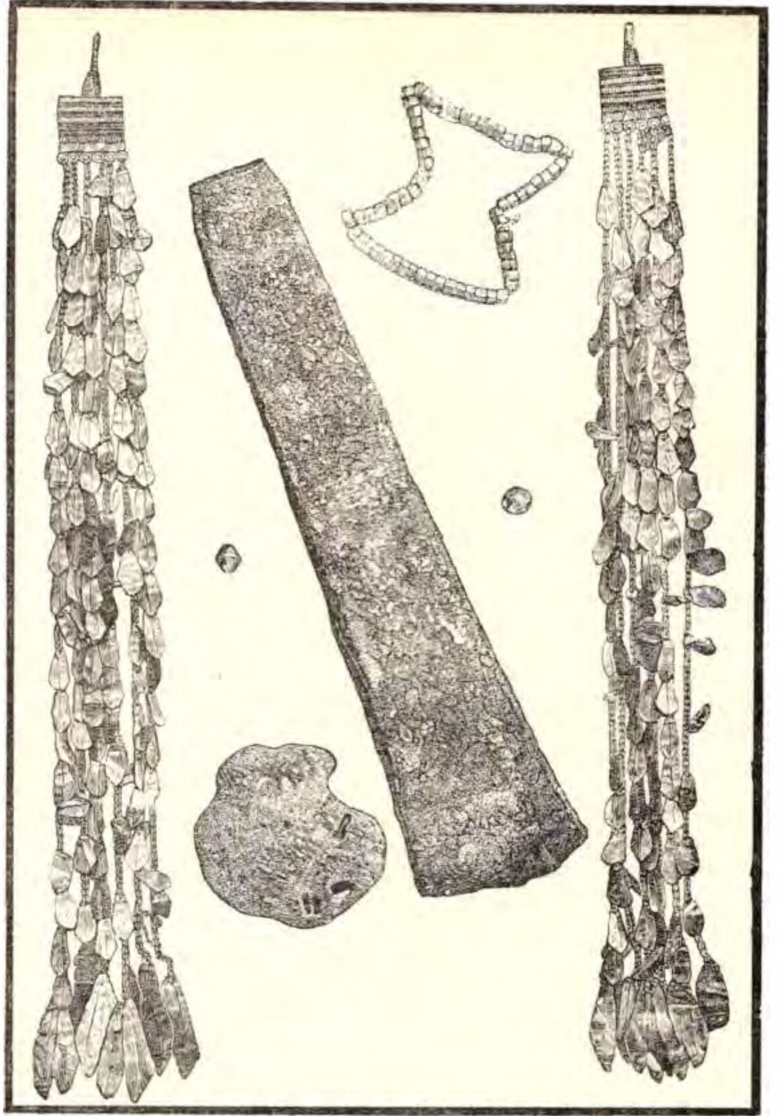
III) "Vazolar" :

A. "Çift kulplu vazolar" : Gümüş bir örnek T. 'A' hazinesinde bulunmuştur.

Bu tip vazoların çanak çömlek örnekleri Tarsus'taki kazılarda elde edilmiştir.

B. "Kulpsuz vazolar" : II. T.'da 'A' hazinesinde iki gümüş örnek ve 'B' hazinesinde bir gümüş örnek vardır.

1. Alaca 'K' mezarında altın veya elektron bir örneğe,

TROİA : Altından sepet biçimli askılı küpeler, boncuklar, altın külçe ve yassı tunç balta

TROİA : Schliemann'ın 'A' hazinesinde bulunmuş altın salçalık

2. Tarsus'ta Erken Tunç Çağı III. de iki örneğe rastlanmıştır.

IV) "Diagonal yivli kupalar" :

II. T.'da 'A' hazinesinde iki ve 'B' hazinesinde bir çan biçimli gümüş yivli kupa bulunmuştur.

1. Kavak'ta bulunan çanak çömlekler arasında,
2. Tarsus'ta Erken Tunç Çağı III. çanak çömleği arasında,
3. Byblos'ta,
4. Til - Barsib'de,
5. Karkamış'ta benzer örnekler elde edilmiştir.

V) "Şişeler" :

II. T.'da 'A' hazinesi içinde yumurta şeklinde gövdesi olan iki gümüş örnek ile T. çanak çömleği arasında iki yarım küreden oluşan örnekler vardır.

1. Tarsus'ta Erken Tunç Çağı çanak çömleği arasında bulunmuştur.

Süs eşyası :

I) "Diademler" :

II. T. hazineleri içinde bulunan diademlerin başka yerde örnekleri görülmez.

II) "Küpeler" :

A. Sepet biçimli altın granüle "salkım küpeler" :

II. T.'da 'A' hazinesindeki dört küpeden başka 'F', 'J', 'C', 'D' ve 'E' hazinelerinde de bu tür küpeler vardır. Başka yerlerde :

1. Lemnos'ta Poliokhni'de,
2. İzmir'de aynı küpelerin bir kalıbı bulunmuştur. Bunlar Batı Anadolu kökenli olmalıdır, çünkü ele geçen örneklerden başka, o yörede bulunmuş bir de kalıp vardır.
3. Bunlardan başka, Ur'da III. Er hanedan döneminde bir mezarda da bulunmuştur.

B. Çubukçuklu altın küpeler :

T.'da 'A' hazinesinde bir gümüş vazo içinde 56 tane, 'D' ve 'J' hazinelerinde birer tane üç çubuklu; yine 'A' hazinesi içinde 14 adet dört, 1 adet beş, 6 adet altı çubukçuklu; 'D' hazinesi içinde 4 adet, 'J' de 2 adet ve 'N' hazinesinde 1 adet beş çubukçuklu; yine 'D' de 5 adet, 'J' de 1 adet altı ve 1 adet yedi çubukçuklu küpe bulunmuştur.

1. Poliokhni'de,
2. Merzifon Göller'de 1 adet üç çubukçuklu küpe bulunmuştur.

C. Hilâl biçimli granüleli altın küpeler :

T.'da 'A' hazinesi buluntuları arasında dört tane, 'D' de iki tane ve 'N' hazinesinde de bir tane bulunmuştur. Bu tür küpelerden :

1. Poliokhni'de,
2. Alacahöyük'te, daha geç bir dönemde,
3. Acemhöyük'te, daha geç bir dönemde,
4. Kültepe Erken Tunç Çağı III. dönemin eski safhasına ait yuvarlak mezarlarda,
5. İzmir'de bu küpelerin bir kalıbı bulunmuştur. Ayrıca :
6. Tel Brak'ta, Akkad çağında, M. Ö. 2460 - 2290.
7. Susa'da III. Ur çağında, M. Ö. 2255 - 2040.
8. Asur'da yine III. Ur çağında bulunmuşlardır.

III) Altın saç süsleri : İki kıvrımlı helezonlar şeklindeki bu süs eşyası için R. Maxwell - Hyslop küpe demektedir. Silistreli'ye göre, uçları çok kalın olduğundan küpe olamazlar. Onun için saç süsleridirler.

T.'da 'F' hazinesi buluntuları arasında bu süs eşyasından iki çift ele geçmiştir.

1. Tek kıvrımlı olarak Tel Brak'ta,
2. İki helezonlu : Ur'da III. Ur hanedan çağı ve Akkad çağında.

IV) Bilezikler : T. 'A' hazinesi eserleri arasında bulunan üzerleri ince noktacıklarla süslü, fındık başlı, uçları çengel şeklinde bükülmüş altın bileziklerin benzerleri :

1. Elmalı'da tunç örnekleri bulunmuştur.

TROİA : Altından süs iğneleri

V) İğneler : Çeşitli T. süs iğneleri arasında 'D' hazinesindeki örneklerin benzerlerine :

1. Alacahöyük 'K' mezarlığında altın,
2. Tarsus'ta Erken Tunç Çağı'nda tunç örnekler bulunmuştur.

'R' hazinesindekilerin benzerlerine :

1. Tarsus'ta,
2. T. II. g iğnelerinin benzerleri Byblos'ta bulunan kalıplar üzerinde görülmektedir.
3. Anadolu kurşun figürinleri taş kalıpları üzerinde,
4. Mari'de bulunmuş bir kalıp üzerinde görülmektedir,
5. Tepe - Hisar II ve III B döneminde,
6. Ur kral mezarlarında,
7. Rasşamra'da Orta Ugarit II çağında rastlanmıştır.

VI) Boncuklar : T. 'A' hazinesinde çift kulplu gümüş vazo içinde 8 700 adet altın boncuk bulunmuştur. Bunların 25 kolye oluşturdukları bildirilmektedir. T.'nın öteki hazine buluntuları arasında da pek çok boncuk bulunmuştur. Bunlardan 'A' ve 'G' hazinelerinde bulunmuş, ortası boru şeklinde delik, yassı kurs şekilli olanlar :

1. Elmalı,
2. Alacahöyük 'H' mezarı, yuvarlak altın ve fıçı şekillilerin altın ve akik benzerleri ile yıldız dişli çark biçimli denilen örneklerin benzerleri 'L' mezarında bulunmuştur. Bu tür birçok boncuk örnekleri Ur'da III. Er hanedan, Akkad ve III. Ur dönemlerinde bulunmuştur. Yassı kurs biçimli altın boncukların steatitten bir kalıbı Mari'de III. Er hanedan katında bulunmuştur. T.'da 'A', 'D' ve 'J' hazinelerinde bulunmuş dört helezonlu altın kolye tanelerinin benzerleri :

1. Alacahöyük'te,
2. Kaniş Karum II'de bir çocuk mezarında,
3. Tel Brak'ta,

4. Mari'de,

5 - 6. Asur'da 20 No. mezarda ve III. Ur sülâlesi döneminde,

7. İran'da Tepehisar III C'de, ayrıca biraz değişik örnekler yine Mari'de, bu defa Orta Asur Çağında görülür. Bu tür boncukların ilk örnekleri Mezopotamya ve Cemdet Nasr çağında bulunmuştur. Bu boncuklar uzun süre kullanıldıkları için tarihleme konusunda belge olarak kullanılmaları sakıncalıdır.

SİLÂHLAR : I. Baltalar : II. T.'da bulunmuş içeri çekik kenarlı, gittikçe genişleyen yüzlü, yay şeklinde kesici ağızlı ince uzun yassı baltalar Ege bölgesinde III. binin ikinci yarısından itibaren Geç Tunç Çağı'na kadar görülürler. Kikladlar'da Amorgos'ta bir örnek, Midilli'de Thermi'de iki örnek, kıta Yunanistan'da ve Anadolu'da III. binyılları sonları, II. binin ilk yarısında II - VI. T.'da, Alacahöyük'te, Kusura, Tarsus ve Byblos'ta çeşitli örnekleri bulunmuştur. Bu baltaların çıkış yerinin Anadolu olduğu ileri sürülmüştür.

II. Mızrak uçları : II. T. 'A' ve 'K' hazineleri buluntuları arasında ele geçen bazı mızrak uçlarının benzerleri :

1. Tarsus'ta Erken Tunç Çağı III,
2. Til - Barsib'de ve
3. Rasşamra'da Ugarit III (2300 - 2100)'de bulunmuştur.

Kıbrıs tipi hançerlere bağlanan bu mızrak uçları ayrıca :

4. Orta Anadolu'da Çorum, Amasya ve Tokat çevresinde çok görülürler.

III. Hançerler : II. g T. 'A' hazinesindeki bir tür hançerlerin benzerleri Çorum, Amasya ve Tokat çevresinde Erken Tunç Çaşı'nda, yine 'A' hazinesi buluntuları arasında ve 'S' hazinesinde bulunmuş iki perçin delikli kısa, geniş ve yassı saplı, düşük omuzlu ve zıhlı yüzlü ve yüzünün kesiti baklava dilimi şeklinde olan başka bir tip hançer türü T. II. V. katlarında da bulunmuştur. Thermi'de bulunmuş bir örnek, II. T. döneminden itibaren kullanılmakta olduğuna işaret eder. Çorum'da Erken Tunç Çağı'ndan benzer bir örnekten başka Alacahöyük 'K' mezarında bulunmuş gümüş hançer de bu tipin bir örneğidir. Bayındırköy'de bulunmuş bir örnek ile Horoztepe ve Mahmalar'da bulunmuş örnekler de çağdaştırlar.

IV. Bıçaklar : II. g T. 'A' ve 'K' hazinelerinde bulunmuş bıçakların yakın benzerleri :

1. Karaağaçtepe'de,
2. Midilli'de, Thermi V. te,
3. Amorgos'ta, Mora yarımadasında,
4. Argos ve 5. Mykenai'da; ayrıca yine Anadolu'da,
6. V. T.'da,
7. Yortan'da,
8. Denizli'de bulunmuştur.

Batı Anadolu'ya özgü gibi görünen bu bıçaklardan bir örnek de Kültepe Ib katında ortaya çıkarılmıştır. Boğazköy' de kral kapısındaki tanrının belindeki ucu kıvrık hançerin de bu tipin bir örneği olduğu söylenmiştir.

II. T. kültürü, bir yandan Batı ile ilişkiler içinde, öte yandan özellikle süs eşyası ve madenî eserleri ile Doğuda yalnız Anadolu değil, Suriye, Mezopotamya ve hatta İran'a kadar ulaşan ilişkiler kurmuş bulunmaktadır. Ancak, bu benzerliklerin ticarî ilişkilerden daha ileri giden herhangi bir hususa işaret etmediği anlaşılmaktadır. (B. Öğün - U. Silistreli).

III. - V. T. (2200/2100 - 1800) : III. - V. T. kültürleri II. T. kültürünün devamıdır. Kültürde bir değişiklik olmamakla birlikte bu dönemde II. T.'nın yüksek medeniyetine bir daha ulaşılamamıştır. Bu durum II. T.'yı yaktıklarına inanılan Hint - Avrupalıların istilâsı ile açıklanmaktadır.

II. T. büyük bir yangınla sona ermiştir. III. T. bu katın üstüne kurulmuştur. Bu katın üç veya dört safhadan oluştuğu anlaşılmıştır. Küçük ve düzensiz taşlardan ve üstü kerpiçten örülmüş duvarların çevirdiği evler bir köy kültürüne işaret etmektedir. III. T. çanak çömleği, II. T.'nınkinden hemen hemen farksızdır. *Depas amphikypellon*'lar bu dö-

TROİA : II - IV. Troia katlarında görülen vazolar; bir askos ve bir "depas amphikypellon"

nemde daha çok görülür. Bu katlarda ele geçen madenî eserlerle kemik ve taş eserler de aynı şekilde esas itibarıyla daha eski katlarda bulunmuş olanlara benzer. Bakır hâlâ çok kullanılmaktadır. Bütün bu eserler arasında bir yandan Ege bölgesinde, öte yandan Anadolu'da bu çağda bulunmuş eserlerle benzerlikler gösteren çeşitli örnekler vardır.

Kalıntıları önemlı olmamakla birlikte surlarla çevrili bir kale durumundaki III. T.'nın ne şekilde tahrip edildiğini bilemiyoruz. Fakat onun üzerine yeni bir şehir kurulduğunu görüyoruz.

IV. T., III. T.'dan daha ileri bir kültür düzeyine ulaşmıştır. Şehir yine surlarla çevrili olmakla birlikte bu dönemin yapıları da ilkeldir. Bu yapıların temelleri, yıkıntılar altında kalarak görünmez durumdaki III. T. yapıları üzerine inşa edilmiştir. Duvarların üst kısımları kerpiçtendir. Bu duvarlar, II. T. ve daha eski dönemlerin tekniğinde yapılmıştır. Eski dönemlerde olduğu gibi, bütün duvarların yüzleri kalın bir çamur sıva ile sıvanmış olmalıdır. Beş safhalı olduğu bildirilen bu dönemin önemli bir yeniliği, evlerin içinde, fakat daha çok avlularında kubbeli bir fırının yapılmış olmasıdır. III. T.'da olduğu gibi, IV. T.'da da öteki hayvanlara göre geyik kemiklerinin çok daha bol olduğu görülmüştür. Bu katlarda az sayıda bakır veya tunç eser ele geçmiştir. Bu dönemin ağırşakları ve çanak çömleği geleneksel metod ve şekillerde yapılmıştır; yavaş ve devamlı bir gelişme gösterir. Öteki eski tek ve çift kulplu tasların, insan yüzlü çömleklerin yanında, III. T.'da olduğu kadar çok olmamakla birlikte, *depas amphikypellon*'ları kullandıklarını görüyoruz. Bu dönemde çömlekçi çarkı yaygın bir şekilde kullanılmıştır. IV. T.'nın ne şekilde sona erdiği anlaşılamamıştır.

V. T.'nın üç veya dört safhalı olabileceği savunulmuştur. Bu çağda da eski kültürün sürdüğünü görüyoruz. Bu dönemde T.'lıların, eski surların da bir kısmını kullanarak yeni surlar inşa ettikleri sanılmaktadır. Öteki yapılarda da belirli bir gelişme müşahede edilmiştir. Genel olarak bütün kültürde yavaş, fakat sürekli bir ilerleme görülmektedir. Bu dönemde gerçek tunç yapılmış ve kullanılmıştır. Çanak çömlekte de teknik ve artistik yönden bir gelişme vardır; şekilleri hayli

dikkatli yapılmış olan vazoların daha iyi pişirildiği, böylece daha güzel kapların imal edildiği görülmektedir. Eski, kazıma tekniği ile yapılan süslemeler ile plastik süslü kapların yanında, IV. T.'da kullanılmaya başlanan içi veya dışı geniş çizgili bir haç şeklinde kırmızı boyalı yayvan çanakların (red - cross bowl) çok sayıda kullanıldığı anlaşılmıştır. Gri çanak çömlek de eskisine göre çok daha güzeldir.

Sebebi anlaşılamamakla birlikte V. T.'nın yıkılmış olduğu ve yerine eski evler ve planlarla hiç ilgisi olmayan yeni bir şehir, VI. T. kurulmuştur.

VI. T. (1800 - 1280) : T.'da Orta ve Geç Tunç Çağını temsil eden VI. T., geçmişle ilişkili olmayan, yeni gelen insanlar tarafından kurulmuş bir şehirdir. Bu değişiklik ve yenilik birçok konularda kendini göstermektedir. Fakat özellikle şehir surlarının ihtişamı ve azameti, kalenin yeniden bir kere daha kuvvetli bir müstahkem mevki durumuna geldiğini ispatlamaktadır. Geniş teraslarda birbirinden ayrı, düz çizgilerle planlanmış evler, şehrin genel şemasında yeni bir zevk ve anlayışın hâkim olduğunu açıklamaktadır.

Sekiz tabakadan oluşan VI. T. üç döneme ayrılmıştır. Bunlardan T. VI. f-h tabakaları, dönemin en yüksek kültür düzeyine ulaştığı devri temsil eder. Eski kazılarda elde edilen sonuçlardan da yararlanan Amerikan heyeti tarafından yapılan araştırmalara göre, bugün hâlâ büyük bir kısmı ayakta kalmış olan VI. T. surları, altı kısımdan oluşmuştur. Daha eski dönemden kalmış olan beşinci kısım hariç olmak üzere, geri kalanı eski bir surun yerine, T. VI. f-g döneminde, tahminen M. Ö. 1450 - 1350 yıllarında inşa edilmiş olan VI. T. surları, Eski Çağda, zamanın en güzel ve en dikkate değer surlarından biri olması dolayısıyla üzerinde durulmaya değer. Aslında VI. T.'yı çeviren bu surlar büyük değildir. Fakat duvarlar üzerinde her on metrede bir görülen dirsekleri, meyilli dış yüzü ile planın orijinalliği ve işçiliğinin güzelliği onun önemini artırmaktadır. Bu surlar üzerinde beş kapı açığa çıkarılmıştır. Bu surların en sağlam kalmış parçası belki de daha fazla genişlikte olan muhteşem kuleyi oluşturan kısımdır. T. VI. g döneminin çok güzel işçiliğini aksettiren bu kulenin ilk kazılar sırasında ölçülen yüksekliği 9 m dir. Özellikle keskin köşesiyle dikkate değer bir yapı özelliği gösteren bu kule hâlâ hayranlık uyandırmaktadır. Kulenin ortasında, kaya içine oyulmuş 8 - 10 m derinliğinde bir sarnıç vardır. Yüksekliği sebebiyle ovaya ve hatta akropolise hâkim olan bu kulenin aynı zamanda bir gözetleme kulesi olduğu kesindir.

2. kısım, doğudaki duvar, kuzey-doğu kapısından doğu kapısına doğru 41,5 m uzunluğundadır; kalınlığı 4,5 m den, bugünkü yüksekliği 4 m den fazladır. Yapılışı kuzey-doğu kulesi kadar güzel olmamakla birlikte, bu duvar teknik açıdan VI. T.'nın yüksek kültür düzeyine ulaştığı bu dönemdeki ustalarının bilgi ve maharetlerinin dikkate değer bir örneğidir. Aşağı kısımlarda daha çok büyük, yukarı kısımlarda daha küçük taşlar, şekil verilerek birbirlerine uydurulmuş ve oldukça muntazam sıralar halinde inşa edilmiştir. Meyilli cephedeki dört dirsek, duvarı küçük açılarla birbirine eşit beş bölüme ayırmıştır. Önünü Roma Çağı bir duvarın kapatmış olmasından ötürü, büyük bir kısmı hâlâ ayakta kalmış olan bu güzel duvar görülememektedir.

2 ve 3. kısımları birbirinden ayıran doğu kapısı, uçları birbirini örtecek şekilde yapılmış duvarlar arasında 2 m genişlik ve 5 m uzunluğundaki bir pasaj şeklindedir. Bu kapı savunma için iyi planlanmıştır.

Bu plana göre savunma yapanlar geçidin her iki yanındaki duvarların üzerinden ve bu kapının içinden saldıranları ateş altına alabileceklerdir. 3. kısım, surun kuzey-doğu parçası 2. kısımla aynı dönemdendir ve bütünüyle aynı stilde yapılmıştır. Doğu kapısından güney kapısına doğru 90 m uzunluğundadır. Duvarın dış yüzündeki dokuz dikey dirsekle on yüzeye bölünmüştür. Bu kısmın güneyi Roma çağında ve kısmen Schliemann'ın kazıları ile tahrip edilmişse de kuzey kısmı bu surlar içinde hüküm sürenlerin hayat seviyesi ve bu eserin üstünlüğü hakkında fikir vermektedir. Bu kısmın ortasındaki VI h kulesi sağlam kalmış olsaydı, bu duvarın görüntüsü çok daha etkili olurdu.

Güneydeki VI T kapısı 3,30 m genişliğindedir. Bu kapı kalenin esas kapısıdır. Oldukça geniş bir sokağa açılmaktadır. Bu kapı batı yakasına, batıya doğru 9 m uzunluğunda ve 7 m genişlikte inşa edilmiş bir kule ile korunmaktaydı. Kule, güneye doğru 5 m ileriye çıkmıştır. Daha sonra genişletilmiş, büyütülmüştür. Malzeme ve teknik bakımından bu kule doğu kapısının yanındaki VI h kulesinin aynıdır. 4. kısım güney kapısından güney-batı kapısına doğru 121 m uzanmaktadır. Bu kısım da diğerleri gibi dikey dirseklerle 14 yüzeye bölünmüştür. Sur duvarının bu kısmı ana kaya üzerine oturtulmuştur. Teknik ve estetik bakımdan öteki kısımların aynıdır. Geç Tunç Çağı askerî mimarisinin şaheseri olan bu surlar, özellikle Geç Klasik ve Roma çağında duvara dayalı olarak inşa edilen tiyatro ve tapınaklarla çok tahribe uğramıştır.

5. kısım daha küçük taşlardan inşa edilmiştir. Bu kısım VI. T.'nın daha eski bir döneminde yapılmıştır. Burada duvarın kalınlığı diğer kısımların yarısı kadardır. Temeli de ana kayaya kadar indirilmiştir. Bu kısım daha sonra duvarın öteki kısımlarında görülen büyük taşlarla restore edilmekle yetinilmiştir. Kuzey-batıdaki VI. V kapısı, 5. kısım duvarından 5 m uzunluğunda ve güney duvarı ile aynı teknikte ve her halnişlikte dar ve pek önemli olmayan bir giriştir. 6. kısım 35 m uzunluğunda ve güney duvarı ile aynı teknikte ve her halde aynı dönemde (VI g döneminde) yapılmış olmalıdır. Üst kısımları tahrip edilmiş olmakla birlikte geriye kalan alt kısımlarından buradaki surların da ihtişamı belli olmaktadır.

TROİA : VI. Troia'nın geç döneminde doğudaki sur duvarları (Planda VI h kulesi ile VI s kapısı arası)

VI. T. mimarlığı hakkında yukarıda anlatılan surlar fikir vermekle birlikte kale içindeki saraylar ve öteki yapılar da çok önemlidir. Akropolis üzerindeki yapıların çoğu Hellenistik çağda inşa edilmiş olan Athena tapınağı ve onun stoaları ve Roma çağı stoalarının inşası ve daha sonra Schliemann'ın kazıları sırasında tahrip edilmişlerse de, özellikle aşağı teraslardaki yapılar oldukça iyi korunmuş olarak açığa çıkarılmıştır. Bu dönemden kalma 17 ev Dörpfeld tarafından bulunmuştur. Daha sonra Amerikan heyeti tarafından da bu çağdan kalma başka evler ortaya çıkarılmıştır. Güneydeki VI T kapısından girip yukarı doğru çıkarken sol tarafta açığa çıkarılan "sütunlu ev" 26 m uzunluk ve 12 m genişliktedir. T.'da bulunmuş en büyük yapılardan biridir. Doğu-batı yönünde uzanmaktadır. Aynı zamanda bir destek duvarı görevini yapmış olan güney duvarı 2,92 m kalınlıktadır. Fakat evin öteki duvarları da kalındır. Doğuda 3,80 m genişlikte bir oda, ortada 15,5 m uzunluk ve 8 m genişlikte büyük bir oda vardır. Bu odanın ortasına duvarlarla birlikte çatıyı tutmaya yarayan iki sütun dikilmiştir. Bunlardan birinin 1,70 m yüksekliğinde bir kısmı açığa çıkarılmıştır. Bu sütunun kesiti aşağı yukarı dikdörtgendir. Kesme kireç taşı bloklardan yapılmıştır. Sütun yukarı doğru incelmektedir. Evin batısında üç küçük oda bulunur. Ocak veya yemek pişirme yeri kuzey-batı köşededir. İlk bakışta bu evin de T.'nın eskiden beri kullanılan ev planı olan *megaron* tarzında yapılmış olduğu izlenimi uyanmaktadır. Nitekim VI. T.'nın öteki birçok evi *megaron* planlıdır. Fakat bu evin planı trapezoid bir şekil gösterir ve kapısı kuzeydeki geniş duvarın ortasındadır. Buna göre bu ev bir *megaron* olamaz. İçinde T.'nın VI f, VI g ve VI h dönemlerine ait birçok eşya bulunmuş olan bu evin aslında hangi amaçla kullanılmış olduğu da tam olarak anlaşılamamıştır. Çünkü içinde bulunan ağırlık ve ağırşaklar buranın bir kumaş dokuma yeri olduğunu düşündürmekte, birçok pişmiş toprak mermi, ana kapıdan fazla uzak olmaması, buranın savunmaya yönelik askerî bir yapı olabileceğini akla getirmekte ise de, yine içinde elde edilen boncuk ve normal kullanmaya yarayan çanak çömlekten içinde oturulmuş bir ev olabileceği düşüncesini uyandırmaktadır.

T.'nın II b döneminden beri geleneksel ev tipi olan *megaron*'a benzer ev şekillerinden birinin bir örneği VI c evidir. Akropolisin batı ucuna yakın bir yerde bulunan bu ev, dıştan dışa 10,90 x 20,07 m dir. 15,50 m uzunluk ve 8,40 m genişlikte bir oda ve pek derin olmayan 2,05 m lik portikosu (ön odası) ile kuzey-batıya doğrudur. İşlenmiş bir sütun kaidesi, büyük odanın kuzey-batı tarafında açığa çıkarılmıştır. Odanın uzunluğuna aksı üzerinde, tavan ve çatıyı tutan üç ahşap sütun kaidesinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Dörpfeld bu evin bir *megaron* olduğuna inanmış olmakla birlikte ön odayı büyük odadan ayıran duvar, o kadar fazla yüksektir ki burada bir kapı var idiyse iki basamakla geçilmesi mümkündür. Bu eve girişin nereden olduğu kesin olarak tespit edilememiştir.

VI. T.'nın dikkate değer evlerinden biri de yine trapezoid planlı, her biri ayrı kalınlıkta duvarları olan tek odalı 10 sütunlu VI F evidir. İşlenmiş iki sütun kaidesi üzerindeki ahşap sütunlarla üç gemili bir yapı şeklindedir. Ayrıca yapının ortasında, döşeme içine gömülmüş düzgün olmayan iki sütun kaidesi açığa çıkarılmıştır. Bu evin güney-doğu duvarı 15,87 m, kuzey-batı duvarı 14,70 m dir. Öteki yanlardaki kısa duvarlar 12,50 m uzunluğundadır. Bu evin güney-doğu duvarı, şehir surlarında olduğu gibi, iki dikey dirsekle üç yüzeye bölünmüştür. Duvarların yapısı da öteki evlerin duvarlarından ayrıdır. Duvarların kalınlığı ve sütunlar evin iki katlı olabileceğini göstermektedir. Evin iki girişi vardır. Bunlardan güneydeki kapı sonradan kapatılmıştır. Batı kuzey duvarının kuzeyindeki kapının dışındaki sokak seviyesi odanın döşemesinden 2 m daha yüksektir. Buradan odaya merdivenle girilmesi mümkündür. Onun için bu, içerden merdivenle inilen bir mahzeni veya alt katı olan bir ev olmalıdır. T.'daki evler, genellikle damları düz evler olarak düşünülmektedir. Öteki evlerde olduğu gibi, bu evin çatısı hakkında da kesin bir bilgiye sahip değiliz. T. VI e döneminde inşa edilen bu evin VI f, VI g ve VI h dönemlerinde kullanıldığı anlaşılmıştır. Bu evde Miken II - Miken III A dönemlerine ait ithal edilmiş vazolar bulunmuştur.

VI. T.'nın bize kadar kalmış en büyük harabesi VI M evidir. Güneydeki destek duvarı hayli sağlam kalmıştır. 27 m uzunluğundaki bu duvarın hafif meyilli dış yüzü dört dikey direkle beş kısma bölünmüştür. L şekilli bu evin doğusundaki büyük oda 5 x 13 m dir. Doğu duvarı tamamen kaybolmuş bu odanın içinde küpler, birçok kap kacak, değirmen taşları ve dokuma tezgâhlarında kullanılan ağırlıklar bulunmuştur. Bunların bazıları T. VII a dönemindendir. Çünkü bu ev o dönemde tekrar kullanılmıştır. Daha batıdaki iki küçük oda, depo odaları olmalıdır.

VI A evi 19,18 x 12,30 m boyundadır. 4,25 m derinliğinde bir portikosu vardır. Arkadaki büyük tek oda 11,55 x 9,10 m dir. Duvarlarda alttaki taşlar büyüktür. Evin döşemesi bulunmamıştır. Buna rağmen Blegen, evin ortasında izlerine rastlanmamış olsa da bir sıra ahşap sütunun bulunması gerektiğini ileri sürmektedir. Halbuki Anadolu'da 9,10 m den daha geniş açıklıktaki evlerin üstünün sütunsuz örtülebildiğini görüyoruz.

Blegen, II. T.'nın *megaron* evine benzer diye tarif ettiği bu evin içinde çok sayıda Miken vazolarının bulunduğunu da bildirmektedir.

VI. T. evlerinin bir kısmının *megaron*'a benzer, diğer birçoğunun özellikle trapezoid şekilli yapılmış olduğunu gördük. Arkeologlara göre, bu yapıların bu tarz ve planda yapılmış olmaları tesadüfî değildir; bunlar belirli bir plana uygun olarak sistemli ve düzenli bir şekilde yapılmışlardır.

VI. T.'nın dinî inançları ile ilgili buluntulara gelince: VI T kapısının batı yakasındaki VI i kulesinin güneyinde bir sıra dikdörtgen monolit sütun veya menhir bulunmuştur. Bunlardan ikisi eski Alman kazılarında, ikisi de Amerikan kazılarında ortaya çıkarılmıştır. Fakat bunların altı tane olabilecekleri düşünülmüştür. VI i kulesinin doğusunda VI T kapısının dışındaki yapının yanında birçok yanmış hayvan kemikleri bulunmuştur. Bilginler bunların kurban olarak yakılan hayvanların kemikleri olabileceğine inanmaktadırlar. Batıdaki VI V kapısı önünde de VI T kapısı önündekilere benzer bir monolit bulunmuştur. Bunların aslında çok daha yüksek oldukları tahmin edilmektedir. İşte VI. T. halkının dinî inançları ile ilgili olduğu sanılan buluntular bunlardır.

Bunlar Girit saraylarının yanlarındaki tapınaklarda görülen sütunlara benzetilmektedir. E. Akurgal, Homeros'un *İliada*'sında bahsi geçen kral Priamos ile oğulları Paris ve Hektor'un bu dönemde, T. VI h döneminde yaşamış olacaklarına, fakat Blegen'in işaret ettiği şekilde bu şehrin bir yer sarsıntısı ile yıkıldığına, T. savaşı ile yakılıp yıkılan şehrin ise T. VII a olacağına inanmaktadır. Ancak efsaneye göre T. savaşları sırasında T.'lıların dinî inançları, tanıdığımız Grek dünyası-

TROİA : Deprem sonucunda VI h Troia surlarında görülen çatlak

nın inançlarının aynıdır. Öte yandan Yunan vazoları üzerindeki tasvirlerde gördüğümüz sunaklara benzer herhangi bir sunak VI. T.'da bulunmamıştır. Gerçi aradan 6 - 7 yüzyıl geçmiştir. Fakat efsanede her şey o kadar canlı anlatılmıştır ki M. Ö. VIII. yüzyılda yaşadığına inanılan Homeros' un kendi yaşadığı dönemin düşünce ve tanrılarını mı, yoksa 4 - 5 yüzyıl önceki inanışları mı anlattığına karar vermek güçtür.

VI. T.'da elde edilen küçük buluntular gerek bu dönemin üstün mimarlık eserleri gerek o eserlerden çıkartılabilecek sonuçlara göre I. dönemin tahmin edilen ihtişamıyla kıyaslanamayacak düzeyde sanat özellikleri göstermektedir.

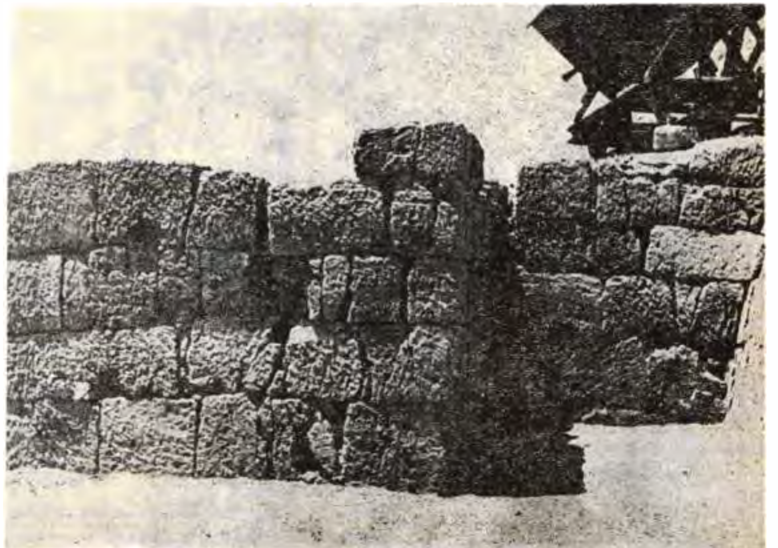
VI. T.'nın başından sonuna kadar bütün katlarda (VI a - VI h) gri Minyen çanak çömleği görülmektedir. Bu çanak çömlek T.'ya ithal edilmiş değildir; Erken Tunç Çağında T.'da görülen gri çanak çömlekle de ilişkisi yoktur. Bu çanak çömlek kıta Yunanistan'da ve başka yerlerde de görüldüğü gibi kendine has özellikleri ve pek çok şekilleriyle T.'da da imal edilmiş olup yeni ve değişik bir kültürün seramiğidir. Özel teknik ve şekillerinin yanında hayvan başı şekilli kulpları karakteristiktir. Bu çanak çömleğin kaynağı hakkında türlü görüşler varsa da durum henüz açıklık kazanmış değildir.

T. VI b döneminden beri ve daha sonra mat boyalı çanak çömlek parçaları Minyen çanak çömleğiyle birlikte görülmüştür. Fakat mat boyalı kaplar muhtemelen batıdan ithal edilmiştir. T. VI d döneminden beri Miken çanak çömleği de T.'ya ithal edilmiştir. Miken vazoları daha sonraları muhtemel olarak yerli imalât olarak VI. T.'nın sonuna, T. VI h dönemi sonuna kadar görülür. Mat boyalı çanak çömlek ve özellikle Miken çanak çömleği VI. T.'nın kronolojisi bakımından çok değerli belgelerdir.

VI. T.'nın son döneminden (VI h) kalma bir mezarlığın bulunmuş olması bu dönem gömme âdeti hakkında çok değerli ip uçları vermiştir. Bu dönemde ölülerin yakılmış ve küllerinin urnelere konularak gömüldüğünü öğrenmiş bulunuyoruz.

VI. T.'nın büyük bir deprem ile son bulduğu konusunda bilginler fikir birliği içindedirler. Ancak M. Ö. 1800 yıllarında T.'da görülen ve beraberlerinde T.'ya atı getirmiş olan bu insanların kim oldukları ve nereden geldikleri bilinmemektedir. Buna karşılık, T.'da bundan sonraki dönemin, T. VII a dönemi insanlarının VI. T. insanları olduğu kesindir.

T. VII a (1290 - 1260) döneminde gerek şehir surlarının gerek evlerin acele olarak onarıldıkları anlaşılmaktadır. Esasen Hellenistik ve Roma çağlarında şehrin merkezinde inşa edilmiş olan yapılar ve düzenlemeler ile T. VII a, VII b ve VIII dönemlerine ait katların kalıntıları bütünüyle yok olmuştur. Surlarda ve surların yakınlarındaki evlerde bu dönemin özelliklerini incelemek imkânı bulunmuştur. Bu dönemde surlarda yapılan tamirler sağlam olmakla birlikte stil yönünden VI. T.'ya oranla daha düşük kalitede ve düzensizdir. Aynı şekilde evlerde de acele birtakım tamirlerin ve bölünmelerin yapıldığı anlaşılmıştır. Bu bölme duvarları ile eski büyük yapıların, yeni iyi evler yapılana kadar, içinde pek çok kimsenin bir arada oturabileceği geçici küçük barınaklar haline getirildiği tespit edilmiştir. Bu yeni evlerin ne belirli planı, ne de belirli bir cephesi vardır. Bu evlerin dikkate değer en önemli özelliği, döşemeleri altına 1,75 - 2 m boyunda büyük küplerin gömülmüş olmasıdır. Erzak deposu olarak kullanılan bu küplerin döşeme üzerinde sadece ağızları görülüyor ve o da büyük yassı bir taşla kapatılıyordu. Bazı evlerde pek çok sayıda küp bulunmuştur. VI. T.'da ve daha eski çağlarda katı ve sıvı yiyecek içecek maddeleri saklamaya yarayan bu türlü büyük küpler kullanılmıştır. Fakat VII a dönemine kadar bu küpler döşeme altına gömülmemiş, en çok yayvan küçük çukurcuklar içine

TROİA : Deprem sonucunda VI i Troia surlarında görülen çatlak

oturtulmuştur. Blegen'e göre bütün bunlar âcil ve tehlikeli bir durumun yaklaşmakta olduğuna işaret etmektedir.

Gerek eski Alman kazılarından gerek Amerikan kazılarından elde edilen çanak çömlek ve öteki küçük buluntular göstermiştir ki VI. T. ile VII a T.'sı arasında kültürel bakımdan hiçbir kesiklik olmadığı gibi, değişiklik de yoktur. O halde bunlar aynı insanlardır. Depremden sonra eski yaşayışlarını sürdürmek isterlerken büyük bir tehlikenin yaklaşmakta olduğunu görerek şehrin dışında yaşayan fakir halk da surlar içine alınmış ve zenginlerle fakirler bir arada yaklaşan tehlikeye karşı koymaya hazırlanmışlardır. Bu tehlike, Akha'ların savaş hazırlığının uzun bir zaman sürdüğünü bildiğimiz büyük T. savaşı olabilir. Surlarda alelacele ve onun için itinasız yapılan tamirler, evlerdeki plansız ve düzensiz inşaat ve değişikliklerin bu tehlike sebebiyle eskisi gibi dikkatli ve güzel yapılmamış olduklarını düşündürmektedir. Akurgal'ın da değindiği gibi, Priamos ve oğulları, VI. T.'nın insanları olabilirler. Ancak bunlar VI. T.'yı yıkan depremden sağ salim kurtulmuş olmalıdırlar. Çünkü deprem yıkıntıları arasında hiçbir iskelet bulunmamıştır. Ona karşılık VII a yangınla sona ermiş ve bu yangının altında kalmış ceset artıklarına rastlanmıştır. Onun için Homeros'un anlattığı T. savaşının yaşandığı şehir, Blegen ve diğer bilginlerin düşündüğü şekilde VII a T.'sı olmalıdır. Ancak durum böyle ise T. VII a dönemi 20 - 25 yıl kadar sürmüş olmalıdır. Öte yandan bu katta Miken III A vazoları yanında Miken III B vazoları da bulunduğuna göre bu dönemin başlangıcı 1290, sonu da 1260 yıllarına rastlar.

T. VII b1 (1260 - 1190) : Bu dönemde de kültürde herhangi bir değişiklik yoktur. Surlar ve evler yeniden tamir edilmiştir. Surlar üzerindeki doğu kapısı bu dönemde kapatılmış olmalıdır. Fakat güney kapısı yine şehrin esas girişi olarak kalmıştır. Gerek çanak çömlek gerek öteki küçük buluntular eski dönemdekilerden farksızdır. Miken III B vazoları (1300 - 1230) yanında onlardan daha çok sayıda elde edilen Miken III C vazoları (1230 - 1190) bu dönemi tarihlemede ölçü olmuşlardır. Bu katın nasıl sona erdiği bilinmiyor.

TROİA : VI. Troia gri Minyen vazolarının hayvan başı şekilli kulpları

T. VII b2 (1190 - 1100) : Surlarda herhangi bir tahribat görülmüyor. Surların Güney Kapısı (VI T) yine esas giriş olarak kalmıştır. Evler de fazla tahrip edilmeden yeni gelenler tarafından işgal edilmiştir. Yeni gelenler yapılara odalar ekleyerek onları genişletmişlerdir. Bu dönemin mimarî açıdan en önemli yeniliği, bütün yapıların duvarlarının alt kısımlarında pek büyük olmayan orthostatların görülmesidir.

Küçük buluntuların sayısı çok azdır. Çanak çömlek ve bir ikisi dışında öteki küçük buluntular, VII a ve VII b1 dönemlerinin buluntularına çok benzer. Bu dönemde çok fazla sayıdaki yumrulu çanak çömlek (knobbed ware) yanında gri Minyen ve VI. T.'nın sonlarından beri bilinen ve *Tan Ware* denen ten rengi çanak çömlek de görülür. Yumrulu çanak çömlek bu dönemde T.'ya yeni gelenlerin getirdiği elle, si-

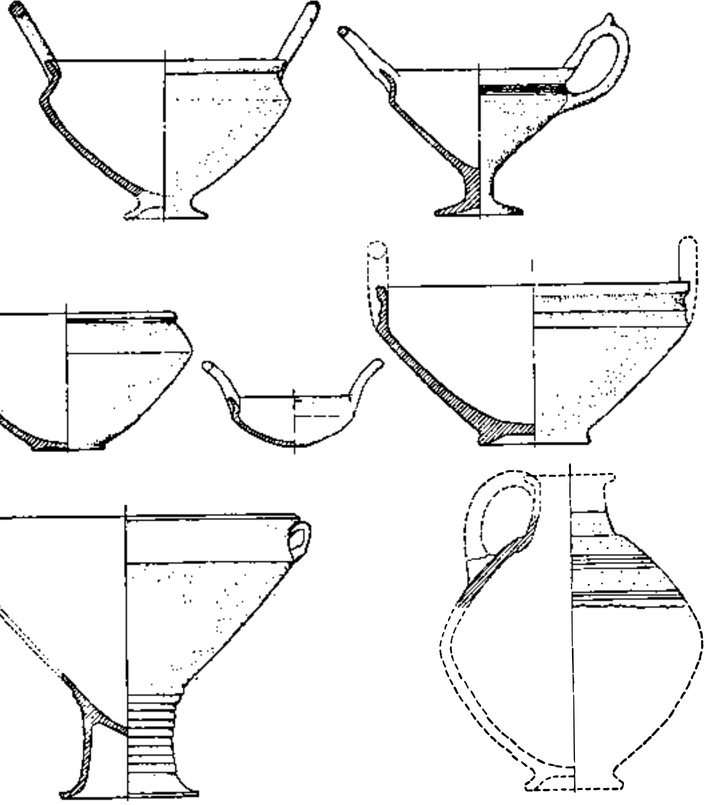
metrik olmayan ve kaba bir şekilde yapılmış, yüzeyinde süsleme olarak yumru veya boynuz gibi çıkıntılar bulunan, siyahtan gri - kahverengiye kadar değişen renklerde, hayli perdahlı ve cilâlı, T. için her bakımdan yeni bir çanak çömlek türüdür.

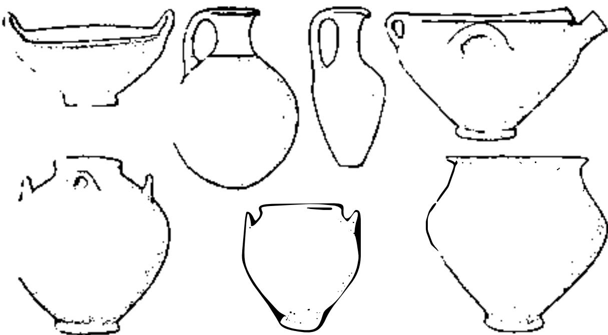
Yumrulu çanak çömlek, Geç Tunç Çağında Macaristan'da görülen çanak çömleğin benzeridir. Ancak şekiller ve öteki detayları bakımından doğrudan bir ilişki kurmak zordur. Bu çanak çömleği Çanakkale boğazının öte yakasından gelen insanların getirdiği kabul edilmektedir. Bunlar, 1180 yıllarında Hititlerin başşehri Hattuşa'yı yıkan, Arzawa ve Karkamış'ı da tahrip ettikten sonra firavun III. Ramses (1198 - 1176) ile çarpışan "Ege göçü" veya "Deniz kavimleri göçü" adı verilen göçleri meydana getiren insanların bir kolu olmalıdır.

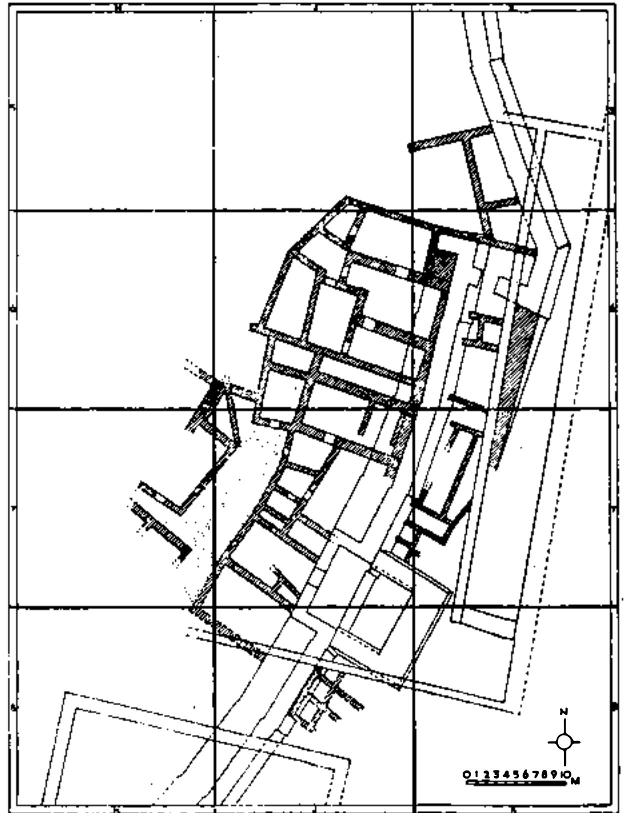
T. VII b2 katlarında (ki genel olarak bu dönemde iki yapı katı düşünülmektedir) elde edilen azı ithal edilmiş, çoğu yerel yapılmış Miken III C çanak çömleği, bu kat için gösterilen tarihlere uymaktadır. T.'da ne bu katta, ne de daha sonraki katlarda Protogeometri ve daha sonraki Geometri çağına ait çanak çömlek veya mimarî buluntular ele geçmiştir.

T. VII b2 tabakasındaki yerleşmenin hemen hemen kesinlikle yangınla sona erdiği anlaşılmaktadır.

VII. T. (M. Ö. 700 - ?) : T.'da VII b2 tabakasının üstündeki VIII. tabakada M. Ö. VII. yüzyıldan daha eskiye tarihlenebilen ne bir mimarlık kalıntısı, ne de bir küçük buluntu vardır. Böylece T. şehrinin hemen hemen 400 yıl süreyle iskân edilmediği kesindir. Bundan sonra T.'da Hellenistik çağa kadar olan dönemlerde önemli buluntular ortaya çıkarılamamıştır. T.'da Hellenistik çağın en önemli anıtı Athena tapınağıdır. Herodotos'a göre (VII, 43), Pers kralı Kserkses (486 - 465) Sardis'ten ayrıldıktan sonra T.'yı çok görmek istemiş, şehri görüp halktan Priamos'un hikâyesini dinledikten sonra Athena'ya bin sığır kurban etmiştir. Ayrıca Mecusîler de o muhterem ihtiyarın ruhuna şarap sunmuşlardır. Büyük İskender de Granikos zaferinden sonra tapınağı ziyaret etmiş ve tapınağa birçok hediye vermiştir. Ayrıca burada muhteşem bir tapınak inşa etmeyi vadetmiştir. Bugün tapınağın kazılmış olan yerinde büyük bir çukur ve birkaç mimarî parçadan başka bir şey kalmamıştır. Bu kalıntılar Hellenistik çağda, Lysimakhos tarafından yaptırılan tapınağın kalıntılarıdır. Kalıntılardan tapınağın Dor düzeninde olduğu anlaşılmıştır.

TROİA : VI. Troia gri Minyen çanak çömleği

TROİA : Troia VII a çanak çömleği

TROİA : Troia VII b

TROİA : VI. Troia Miken vazoları (1 - 4) ve Miken şekilli gri Minyen örnekler (5 - 6)

IX. T. (Roma çağı) : Efsaneye göre, T.'nın ünlü kahramanlarından Aineias, Roma'nın kurucusu olduğundan Romalılar T.'ya önem vermişlerdir. Iulius Caesar, T. savaşından yaralı olarak kurtulan bu ata yurdunda tanrı Athena'ya kurbanlar kesmiştir. İmparator Augustus tapınak alanını genişletmiş, dört yanını 80 m uzunluğunda sütunlu galerilerle çevirmiştir. Şehrin ana giriş kapısı, VI T kapısından girip kalenin kuzey-doğusundaki Athena tapınağına giderken daha şehrin ortasına ulaşmadan tapınağın Propylon (tapınak ana girişi)'una varılır. Yine Augustus çağında inşa edilmiş olduğu anlaşılan bu yapı, Roma çağında tapınak alanının ne kadar genişletildiği konusunda bir fikir vermektedir. Doğuda VI. T. duvarının kısmen üstünde ve daha çok doğu yanında görülen surlar Roma çağındandır. VI T kapısının doğusunda eski surlar üzerine inşa edilen B Tiyatrosu ile şehrin güneyinde, yine kısmen şehir suru üzerine oturtulmuş C Tiyatrosu da Roma çağından kalma öteki anıtlardır. (B. Öğün - U. Silistreli)

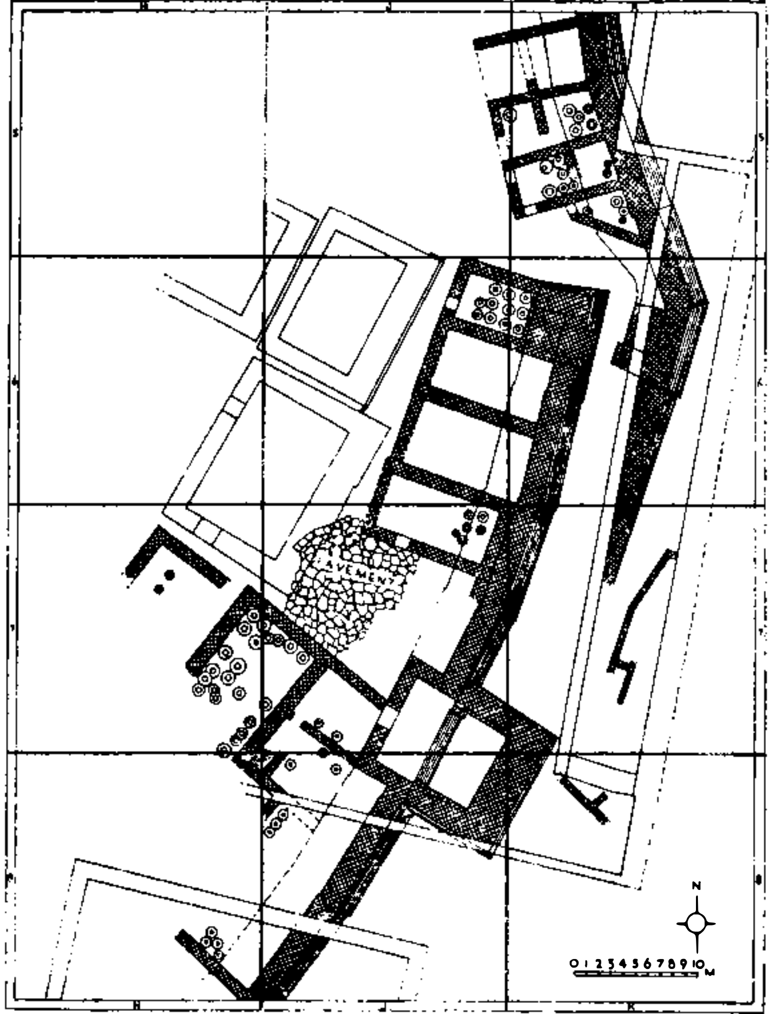
Troia savaşı efsanesi : Homeros'un *İlias* veya *İliada* adlı destanı İlion, yani T. destanı adını taşırsa da, orada T. savaşı efsanesinin ancak bir kısmı anlatılmıştır. Bugün genel olarak Homeros'un M. Ö. VIII. yüzyılda yaşamış olduğuna inanılmaktadır. "T. efsanesi"nde anlatılan olayların ise M. Ö. XIII. yüzyılda yaşanmış olacağı sanılmaktadır.

Efsaneye göre, T. şehri, kral soyunun atalarından biri olan Tros tarafından kurulmuştur. Tros, Zeus'un oğlu Dardanos'un torunudur. Tros'un torunu Laomedon, T. surlarını tanrı Apollon ile tanrı Poseidon'a yaptırmıştır. Asıl T. savaşı efsanesinde

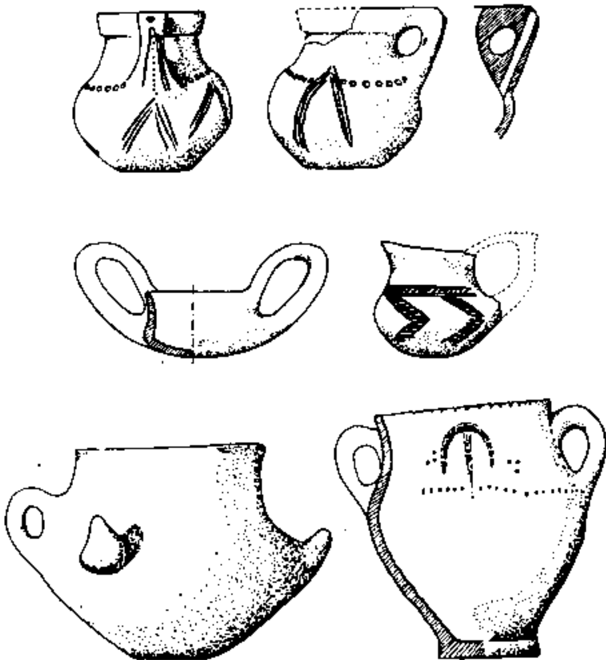

TROİA : IX. Troia C tiyatrosu

Tros'un kendisi hiçbir rol oynamaz. Efsanedeki kahramanların babası Priamos, Tros'un torunu Laomedon'un oğludur. Homeros'un olaydan 500 yıldan fazla bir zaman geçtikten sonra *İliada*'da bize anlattığı T. efsanesinin başkahramanı Paris, Priamos'un karısı Hekabe'den doğan küçük oğludur. Kraliçe onu doğurmadan bir gün önce bir ruya görür. Karnından çıkan bir alev T. surlarını sarıp bütün şehri yangına çevirmiş. Falcılar bunu kötüye yorarak doğacak çocuğun bütün şehrin yıkımına sebep olacağını söylemişler. Bebek doğunca Priamos, kurtlar, kuşlar yesin diye onu bir uşağı ile İda dağına bıraktırmış, fakat bir dişi ayı Paris'i emzirmiş, sonra bir çoban onu bulmuş, kendi çocuklarıyla birlikte büyütmüştür. Paris, İda dağında güzelliği ve çalışkanlığı ile ünlü bir çoban olmuş. Sürülerine de iyi baktığı için ona "koruyucu" anlamına gelen Aleksandros adını takmışlar. O sıralarda Peleus ile Thetis'in Olympos'ta yapılan düğün törenine kötü bir olay çıkmasın diye kavga tanrıçası Eris çağrılmamıştır. Buna kızan Eris, bir altın elmanın üzerine "en güzeline" diye yazarak atar. Hera, Athena ve Aphrodite'den her biri en güzel tanrıçanın kendisi olduğunu iddia eder. Zeus en güzeli seçmek için her nedense Paris'i hakem tayin eder ve tanrıçaları rehber tanrı Hermes'le İda dağına gönderir. Tanrıçaların her biri Paris'e altın elma karşılığında bir bağışta bulunmaya söz verir. Hera, Asya krallığını, Athena sonsuz akıl ve başarıyı, Aphrodite Spartalı Helena'nın aşkını vadetmiş, Paris elmayı Aphrodite'ye vermiş. O günden sonra da Helena'nın aşkı ile yanıp tutuşmuş. Bu sıralarda T.'da yarışlar düzenlenmektedir. Bu yarışların ödülü, İda dağında yetiştirilmiş bir boğadır. Paris, boğa ile birlikte şehre gider, yarışlara katılır ve birinciliği alır. Bunun üzerine kardeşleri onu kıskanırlar, öldürmeye kalkarlar. Kız kardeşi bilici Kassandra da onu tanımış ve T.'nın felâketine sebep olacağı için onun hemen öldürülmesini söylemiştir. Paris, Zeus sunağına sığınmış. Babası Priamos'la annesi Hekabe, öldüğünü sandıkları oğullarının o olduğunu anlayınca çok sevinmişler.

TROIA : Troia VII a planı

TROİA : Troia VII b yumrulu çanak çömleği

Paris, T. sarayında bir süre yaşadıktan sonra Yunanistan'a, Sparta'ya gitmek üzere gemiler hazırlatır ve oraya gider. O sıralarda Sparta kralı olan Menelaos ile karısı, güzel Helena'nın konuğu olur. Helena, Sparta kralı Tyndareos'un karısı Leda ile tanrı Zeus'un kızıdır. Efsaneye göre, Zeus kuğu suretinde Leda'ya yaklaşır. Leda bu birleşmeden bir yumurta, yumurtadan Helena ile erkek kardeşi Kastor çıkar. Helena büyüyünce güzeller güzeli bir kız olur. Onunla evlenmek için Yunanistan'ın her yerinden prensler ve yiğitler gelmiş; babası Tyndareos ne yapacağını şaşırmış, Odysseus'un öğüdüne uyarak Helena'nın kendi kocasını kendisinin seçmesine izin vermiştir. Ancak seçimden önce bütün adaylar, seçilecek kocayı korumaya ve ona yardım etmeye ant içeceklerdir. Helena koca olarak Menelaos'u seçer. Menelaos büyük babasının ölümü üzerine Girit'e gittiğinde Paris onun hazinelerini ve birtakım malları ile birlikte Helena'yı kaçırır.

TROİA : Bir Attika Geometrik Çağ kâsesi üzerinde Helena'nın kaçırılışı sahnesi (M. Ö. 740, Londra)

Bu kaçışla ilgili olarak daha sonraki yazarlar başka hikâyeler anlatmışlarsa da, *İliada*'da bunlar görülmez. Yalnız *Odysseia*'da Helena'nın Menelaos'la birlikte T.'dan dönerken Mısır'a uğradıkları yazılmıştır. Menelaos karısının kaçırıldığını öğrenince ağabeyi Mykenai kralı Agamemnon'u, o zamana kadar birçok savaşa katılmış ihtiyar bilge ve aynı zamanda iyi bir savaşçı olan Pylos kralı Nestor'u, akrabası Palamedes'i, çok akıllı ve kurnaz Odysseus'u ve daha birçok kahramanı yardıma çağırır. Esasen evlenmeden önce Helena'nın kocasına yardım için yemin etmiş olan bu kahramanlar, Mykenai kralı Agamemnon'un idaresi altında toplanırlar. *İliada*'da bu kahramanlardan her birinin özellikleri ve meziyetleri uzun uzun anlatılmıştır. Bunlar arasında özellikle Odysseus'un önemli bir yeri vardır. Önce savaş çıkmasın diye Helena'yı geri istemek için Menelaos'la birlikte T.'ya elçi olarak gider. Fakat bu elçilik başarısızlıkla sonuçlanır. Bunun üzerine Odysseus, T. savaşında Akhaların en büyük kahramanı Akhilleus'u savaşa katılması için bulur getirir. Çünkü Akhaların kâhini Kalkhas eğer Akhilleus savaşa katılmazsa T.'nın alınmayacağını bildirmiştir. Esasen Homeros'un *İliada*'sında anlattığı hikâye, İlion, yani T. savaşının efsanesi değil, âdeta Akhilleus'un efsanesidir. Çünkü *İliada*, Akhilleus'la başlar ve Akhilleus'la biter.

Ancak birçok Akha kralları gibi, çok zor ve uzun süreceği anlaşılan T. savaşına bu kahraman da katılmak istememiştir. Bu yüzden önceleri saklanmış veya onu saklamışlardır. Fakat Odysseus onu saklandığı yerde bulmuş ve Akha ordularının toplandığı Aulis'e getirmiştir. Akha donanması buradan hareketle ilk seferde T.'nın çok güneyinde Mysia bölgesine çıkartma yapmıştır. Akhalar Troas'a vardıklarını sanarak buralarda yağmaya başlamışlardır. Bu sırada Mysia'da oturmakta olan Herakles'in oğlu Telephos'la karşılaşırlar. Akhilleus mızrağı ile Telephos'u yaralar. Bu arada Akhalar yanlış yere geldiklerini anlarlar; gemilerine binip denize açılırlar. Ancak, bir fırtına onları Yunanistan'a geri getirir. Akha donanması bu defa önce Argos'tan yola çıkmak ister. Akha ordusunun T.'ya ulaşmak için on yıllık bir süre yitirdiği anlatılır. Bunun bir kısmı çeşitli Akha donanmasının Aulis'te toplanması için kaybedilmiştir. Akhalar sonunda yine Aulis'te toplanırlar. Burada uygun rüzgârın çıkmasını sağlamak için kral Agamemnon, kızı İphigenia'yı kurban etmek zorunda kalır. İphigenia kurban edilmek üzere sunağa çıkar, tam bıçak boğazını keseceği anda tanrıça Artemis kıza acır, onu alır ve bıçağın altına bir geyik koyar. Bunun üzerine rüzgâr esmeğe başlar, filo Agamemnon'un başkomutanlığında Anadolu kıyılarına doğru yola çıkar. Önce Tenedos (Bozcaada) adasına varılır. Agamemnon ile Akhilleus ilk olarak burada tartışırlar. Efsaneye göre, eğer Apollon'un oğlunu öldürürse Akhilleus T.'dan sağ dönemeyecektir. Gerçekten Akhilleus, Tenedos adasında Apollon'un oğlu Tenes'i öldürür. Başka bir söylentiye göre, Tenes, denizler tanrısı Poseidon'un oğlu olan Kyknos'un oğludur. Kyknos daha savaş başlamadan Akhaların boğaz kıyılarına çıkmalarına engel olmak istemiş, Akhilleus onunla savaşmış, fakat bir tanrı oğlu olduğu için derisine silâh işlemiyormuş. Akhilleus kalkanı ile iterek onu bir kayanın altına getirmiş, orada ezmek istemiş, babası Poseidon onu bir kuğu kuşuna çevirip kurtarmış. Sonunda Akhalar T.'ya varırlar ve tarihte tanıdığımız batı dünyası ile Asya (Anadolu) arasındaki ilk büyük çarpışma başlamış olur.

İliada'da bu savaşa katılmak için Yunanistan'dan gelen kuvvetlerin karşısında Anadolu'nun çeşitli yerlerinden gelip savaşa katılan T.'nın müttefiklerinden de söz edilir. Burada Trakya ve Karadeniz'den Torosları da içine alan Akdeniz kıyılarına kadar birçok bölgeden ve şehirlerden gelen kahramanların adı geçer. Bu arada gemilerden ilk çıkan Akha kahramanlarından Protesilaos, Priamos'un büyük oğlu, ünlü savaşçı Hektor tarafından öldürülür. Fakat Akhalar hemen T.'lılarla savaşa girmemiş, ancak şehri kuşatmışlardır. T. önünde dokuz yıl kalan Akhaların ünlü silâhşoru Akhilleus, bu sırada komşu ülkelere çapulculuk seferlerine çıkar. Daha T. kuşatması başlamadan önce surların dışındaki bir çeşmeden atlarını sulamaya gelen Priamos'un en küçük oğlu Troilos'u da öldürmüştür. Akhilleus bu arada yakın arkadaşı Patroklos ile birlikte İda dağındaki T. sürülerine saldırmış ve çobanları Aineias'la savaşmıştır. Aineias, T.'lı öteki ünlü savaşçılardan, meselâ Priamos'un büyük oğlu Hektor'dan geri kalmayan ünlü bir savaşçıdır. Annesi tanrıça Aphrodite onu çok kere güç durumdan kurtarmıştır. Akhalar dokuz yıl süren kuşatma sırasında T. çevresindeki zengin bölgelerin ve şehirlerin değerli eşyalarını, altın, tunç ve demirden değerli silâhlarını yağmalamakla kalmamışlar, güzel genç kız ve kadınlarını da kaçırarak komutanlar aralarında paylaşmışlardır. Bunlardan biri Khryse şehrindeki Apollon tapınağının rahibi Khryses'in kızı Khyseis, öteki Khryseis'in amcasının kızı Briseis'tir. Bu iki güzel kadından Khryseis'i Akhaların başkomutanı Agamemnon, Briseis'i de Akhilleus alır. Briseis'in babası bu acıya dayanamaz, kendini öldürür. Khryseis'in babası Khrysos, zengin hediyeler karşılığı kızını geri almak için yalvarır. Fakat Agamemnon bu güzel kadını geri vermek istemez. Bunun üzerine Apollon rahibi Khryses, tanrıya öcünü alması için yalvarır. Apollon Akhalara bir veba hastalığı salar. Dokuz gün dokuz gece Akha ordusu hastalıktan kırılır. Akhaların kâhini Kalkhas kadını geri vermeyi öğütler. Sonunda Agamemnon kadını geri vermeğe razı olur. Ancak onun yerine Akhilleus'un aldığı Briseis'i ister. Akhilleus, Briseis'i sevmektedir. Kendisi hiçbir karşılık beklemeden savaştığı halde, bütün şan, şeref ve her türlü ganimet başkomutan Agamemnon'un olurken, elindeki tek ganimet sevgilisi Briseis'in elinden alınmak istenmesi, Akhilleus'u çok kızdırır. Kılıcını çekip Agamemnon'u öldürmek ister. Araya tanrıça Athena girer, Agamemnon'un öldürülmesine engel olur. Agamemnon kadını alır. Akhilleus krallar kralı Agamemnon'a hakaret eder, küfürler yağdırır ve küserek bir daha savaşa katılmamak için yemin eder.

İşte Homeros'un destanı, Agamemnon ile Akhilleus' un bu kavgası ile başlar. Kavganın sonunda Akhilleus, anası Thetis'ten öcünü almasını rica eder. Thetis, Olympos'a giderek baştanrı Zeus'a yalvarır. Akhilleus savaşmadığı sürece Akhaların zaferi kazanmalarına engel olmasını ister. Zeus da ona söz verir ve karısı Hera ile bu yüzden kavga etmelerine rağmen sözünden dönmez. Zeus, Agamemnon'un yalancı bir düş görmesini sağlar. Bu düşe göre, Agamemnon zaferi kazanacağına inanır. Akhaları toplantıya çağırır. Bu toplantıda herkesin bir türlü sonu gelmeyen dokuz yıllık savaştan bıktığını, yurduna dönmek istediğini öğrenir. Buna rağmen ordu savaş düzenine girer. Bu arada *İliada*'da savaşa katılan Akha ordularının, komutanlarının ve şehirlerinin adları ve savaşa kaç gemi ile katıldıkları sayılır. T.'lılar ve müttefikleri için de aynı sayım yapılır. Sonra T. ordusunun da saf halinde dizildiği bildirilir.

İki ordu karşı karşıya gelmiştir. Paris, Menelaos'la teke tek savaşmayı ve savaşı kazananın Helena'yı almasını teklif eder. Teklif kabul edilir. Öteki savaşçılar savaşa katılmamak için yemin ederler. Paris'in babası Priamos'la öteki T.'lı ihtiyarlar surların üzerinden bu teke tek savaşı seyrederler. Savaş sırasında Menelaos Paris'i yenmek üzereyken tanrıça Aphrodite araya girer ve Paris'i kurtarır. Bu sırada tanrıça Athena da T. bölgesine yerleşmiş Lykia'lıların önderi ünlü okçu Pandaros'u yemini bozmak için kışkırtır. Pandaros, Menelaos'u bir okla yaralar. İki ordu birbirine girer. Akhalı savaşçılardan Antilokhos, Aias ve Odysseus, birçok T.'lıyı öldürürler. Efsaneye göre, Herakles'ten sonra en büyük kahraman olan Argos'lu Diomedes de savaşa katılır. Pandaros Diomedes'i yaralar. Bunun üzerine kudurmuş gibi T.' lıların üzerine saldıran Diomedes, altı T.'lı öldürür. İkisini de esir alır. Daha sonra Pandaros'u öldürür ve Hektor'un amcaoğlu büyük savaşçı Aineias'ı yaralar.

Bu korkunç savaşa tanrılardan Athena, Aphrodite ve Ares de katılır. Aineias'ı kurtarmak isterken tanrıça Aphrodite de Diomedes tarafından yaralanır. Bu arada Diomedes, savaş tanrısı Ares'i de yaralar. Anne tarafından Argoslu bir kral soyundan gelen Diomedes bu savaşta bir ara Lykialı kahraman Glaukos ile karşı karşıya gelir. Savaşırlarken bir ara Diomedes, Glaukos'a kim olduğunu sorar. O da Bellerophontes hikâyesini anlatarak onun torunu olduğunu söyler. Böylece Glaukos'un dedesinin kendi atalarından birinin konuğu olduğunu öğrenen Diomedes, konukluk dostluğuna verilen önemden ötürü onunla dost olduklarını düşünür ve iki yiğit birbirleriyle dövüşmekten vazgeçip arabalarından iner, el sıkışırlar ve silâhlarını değiştirirler.

Homeros, *İliada*'sında bir yandan savaşı anlatırken, bir yandan da savaşan kahramanları insancıl düşünce ve davranışları, iyi ve kötü yanları, zayıf veya sağlam karakterleriyle bize tanıtmaktadır. Korkunç savaşın ünlü kahramanlarından Hektor savaşamayacak kadar yaşlı T. kralı Priamos'un büyük oğludur. Savaşın ortasında onu her yerde görüyoruz. Bir yandan savaşmak, öte yandan askerlere güven ve cesaret vermek, müttefikliklerini hoş tutmak, onların sıkıntılarını gidermek, sitemlerine cevap vermek hep onun görevidir.

Hektor sorumlulukları ile bu kişisel duygularını bağdaştırmaya çalışmaktadır. O, T. şehrinin koruyucusudur. Güçlü ve mert bir insandır. Anasını da babasını da çok sever ve sayar. Güvenilir mert bir kahraman, büyüklerini sayan, küçüklerini seven bir insan olarak kendisi de T.'lılarca çok sevilmekte ve sayılmaktadır. Yukarıda anlatılan savaşın en büyük kahramanlarından biri olan Hektor, savaşa sebep olan kardeşi Paris'e kızıp ona hakaret ederken, *İliada*'nın VI. bölümünde herkese karşı yumuşak, insancıl, hatta bazen duygularına kapılan zayıf bir insan olarak karşımıza çıkar. Savaşın en kızgın anında Paris'i savaşa çağırmak için şehre geldiğinde önce anası Hekabe'ye Athena tapınağına giderek ona adaklar sunmasını söyler. Bu arada çok sevdiği baldızı Helena onunla dertleşmek ister. Çünkü Helena da onu çok saymakta ve sevmektedir.

Ölüm korkusu Hektor'un yüreğine düşmüştür. Fakat savaşmak zorunda olduğunu bilmektedir. Tanrılardan da ümidini kesen Hektor için kadere boyun eğmekten başka çare yoktur. Bu düşünceler içinde eve karısı Andromakhe ile oğlu Astyanaks'ı görmeğe gider.

İliada'nın VII. bölümünde, Hektor'un, Akhaların Akhilleus'tan sonra en büyük kahramanı Aias ile savaşı anlatılır. Bu teke tek savaşta her iki yiğit birbirlerini çok hırpalar, fakat alt edemezler. Savaş başa baş biter, yiğitler ayrılır. Ölüleri toplamak için savaşa ara verilir. Bu arada Akhalar ordugâhın çevresini bir sur ve bir hendekle çevirirler. Olympos' ta tanrılar arasında bir tartışma olur.

VIII. bölümde Zeus'un İda dağından savaşı yönetmesi anlatılır. Bu sırada üstünlük T.'lılara geçmiş, Akhalar kazdıkları hendeğe kadar çekilmek zorunda kalmışlardır. Güç durumda kalan Akhalar, Akhilleus'un yakın arkadaşı Aias ile akıllı ve her güç işin hakkından gelen kurnaz Odysseus'u savaşa katılmaya ikna etmek üzere Akhilleus'a gönderirler. Akhilleus onları çok iyi karşılar ve ağırlar, fakat yemininde ısrar eder. Agamemnon'un özür dileyip aldığı Briseis'i geri vermek istemesine, Aias'ın bir kadın yüzünden bütün arkadaşlarını kırıp savaşa katılmamasını eleştiren sözlerine, lalası Phoiniks'in öğütlerine, örnekler vererek onu yola getirmeye çalışmalarına ve hatta yalvarmalarına rağmen Akhilleus savaşa katılmaz. Bu haber Akhalar arasında büyük bir üzüntüye sebep olur (*İliada*, IX. bölüm). Gece kurultay toplanır. Akhaların en yaşlı önderi Nestor, T.'lıların kampına gözcü gönderilmesini salık verir. Odysseus ile Diomedes gönderilir. Onlar T.'lı bir gözcüyü yakalayıp bilgi aldıktan sonra onu öldürürler. Dönerken Trakyalıların kampında pek çoğunu öldürüp atlarını kaçırırlar (*İliada*, X. bölüm). Başkomutan Agamemnon, Akhilleus'u kırdığına pişmandır. Ona ödün vermeğe hazırdır. Fakat o barışmaz.

Destanın XI. bölümünde Agamemnon ile Hektor'un karşılaşmaları anlatılır. Agamemnon, Diomedes ve daha birçok Akha kahramanının yaralanması Akhaları telâşlandırır. Bu arada Akhaların başlarının sıkıştığı her anda kendisine danıştıkları, çok saydıkları ve fikirlerine önem verdikleri Pylos kralı ihtiyar Nestor, Akhilleus'un yakın arkadaşı Patroklos'a dert yanar.

XII. bölümde T.'lılar, Akhaların savunma için inşa ettirdikleri duvara saldırır. Burada çok kanlı çarpışmalar olur. Lykialılar duvarda delik açarlar. Korkunç savaş sonucunda Akhalar gemilerine doğru kaçarlar. Deniz tanrısı Poseidon'un yardım etmek istemesine rağmen T.'lılar gemilere yaklaşırlar. Akhalar telâş içinde ve şaşkındırlar. O arada Hera, Zeus'u baştan çıkararak oyalamak ister. Tanrıça Aphrodite' den cinsî istek uyandıran memeliğini alır, süslenir, püslenir. İda dağında Zeus'un kendisi ile sevişmesi için onu kandırır. Baştanrı bu sevişmeden sonra uykuya dalar. Böylece Poseidon Akhalara yardım etmek fırsatını bulmuştur (*İliada*, XIV. bölüm). Daha sonra Zeus uyandığında durumu anlayınca Hera' ya kızar, onu azarlar, Poseidon da uzaklaşır. Zeus, Hektor'a yardım etmesi için tanrı Apollon'u gönderir. T.'lılar tekrar

duvara saldırıp Akhaları gemilerine kadar sürerler. Akhalar çok güç bir durumda kalmışlardır. Patroklos bu durumu Akhilleus'a anlatır ve eğer o hâlâ savaşa gitmek istemiyorsa kendisinin savaşmak istediğini söyleyerek silâhlarını kendisine vermesini ister. Akhilleus da dostuna silâhlarını verir. Patroklos tanrı Hephaistos'un yapmış olduğu o silâhları kuşanıp T.'lılara karşı savaşa girer.

İliada'nın XVI. bölümünde Patroklos'un kahramanlıkları anlatılmaktadır. Patroklos, Akhilleus'un silâhları ile pek çok T.'lı öldürür. T.'lılarla müttefiklerini bozguna uğratır. O sırada karşısına Lykialı kahraman Sarpedon çıkar. Sarpedon, Bellerophontes'in kızının Zeus'tan olan oğludur. T.'nın müttefikleri arasında en az Bellerophontes'in öteki torunu Glaukos kadar ünlü bir kahramandır. Akhilleus'un ölümsüz atlarından birini öldürmüştür. Bozguna uğrayan askerleri görünce Patroklos'la dövüşe girer. Sonunda Zeus'un oğlu Sarpedon da Patroklos'un kargısı ile ölür. Ölürken Lykialıları yönetme görevini yaralı Glaukos'a devreder. Yaralı Glaukos bu halde bir şey yapamayacağını anlayınca Lykia'nın tanrısı Apollon'a yalvarır. Tanrı onu dinler. Yarasını iyileştirir. O da yeniden dövüşe atılır. Sarpedon'un ölüsü çevresinde şiddetli çarpışmalar olur. O sırada Patroklos, Hektor'u batı kapılarına kadar kovalar. Glaukos kaçıyor ve müttefiklerini korumuyor diye Hektor'u kınar. T.'lılar da bu duruma üzülürler. Çünkü Hektor'u çok sevip saymakta, ona çok güvenmektedirler. Hektor da Lykia'dan kendilerine yardıma gelen dostunu kurtaramadığı için utanır. Tanrı Apollon'un da yardımıyla Patroklos'a saldırır ve onu öldürür. Akhalar Patroklos'un ölüsünü Hektor'un elinden kurtarmak ve onun kuşandığı Akhilleus'un silâhlarını almak için korkunç bir şekilde dövüşürler. Fakat başaramazlar. Hektor silâhları alır. Akhilleus'un ölümsüz atları bile bu acıya dayanamayarak ağlar. Zeus, T.'lılara zaferi bağışlar. Akhalar bozguna uğramışlardır. Patroklos'un ölüsü de T.'lılarda kalır.

Bu kara haber Akhilleus ile Patroklos'un en yakın arkadaşı Nestor'un oğlu Antilokhos tarafından Akhilleus'a ulaştırılır. Akhilleus bu acı habere çok üzülür, çok sevdiği arkadaşı Patroklos'a yardım edemediği için kendini yerlere atar, saçlarını yolar. Patroklos'un öcünü almak için deli olur. Anası Thetis'i çağırır. Onu kendisine yeni silâhlar yapmasını istemesi için Hephaistos'a gönderir. Hephaistos'un yaptığı silâhları Thetis oğluna getirir. Agamemnon ile Akhilleus, Akhaların o günkü toplantısında barışırlar. Ordular yeniden silâhlarını kuşanıp savaşa hazırlanırlar. Tanrılar da Olympos'ta bir toplantı yaparlar. Zeus her tanrının istediği tarafa yardım etmesine izin verir. Hera, Poseidon, Athena, Hephaistos, Hermes Akhalara; Apollon, Artemis, Leto, Ares, Aphrodite T.'lılara yardım etmek üzere ikiye ayrılırlar. Akhilleus bu savaşta ünlü Aineias ile karşılaşır. Güç durumda kalan Aineias, tekrar tanrılar tarafından savaş alanından kaçırılır. Akhilleus kudurmuş gibi T.'lıların üstüne saldırır. Kılıçtan geçirdiği T.'lıları Skamandros ve Simoeis ırmaklarına atar. Irmaklar kanlarla kızıla boyanır. Buna üzülüp kızan ırmak tanrısı Skamandros, arkadaşı Simoeis'i yardıma çağırır ve iki ırmak tanrısı birleşerek kabaran yatağından taşan kanlı sularıyla Akhilleus'u kovalamaya başlar. Bu arada Hera, oğlu ateş tanrısı Hephaistos'u ırmakların üzerine saldırtır. Ortalığı ateş kaplar. Irmak tanrıları pes etmiş, ateş suyu yenmiştir. Bundan sonra Akhilleus T.'lıları surlara kadar püskürtür. Bütün T.'lılar surların içine sığınırlar (*İliada*, XXI. bölüm). Yalnız Hektor dışarıda kalır. Akhilleus'u bekler. Artık onunla karşılaşmak zamanı gelmiştir. Babası surların üzerinden ses-

TROİA : Kırmızı figür tekniğinde bir Attika amphorası üzerinde Akhilleus (Akhilleus ressamının eseri, M. Ö. 450, Vatikan)

lenir. Babasının sözlerine, annesinin yalvarmalarına rağmen kahraman Hektor için kaderine boyun eğmekten başka çare yoktur. Hektor, kendi kendine konuşmasını sürdürerek silâhlarını bırakıp Akhilleus'a yalvarmak ister. Helena'yı ve bütün mallarını geri vermeyi düşünür.

Hektor düşünürken Akhilleus yanına yaklaşmıştır. Onu görünce Hektor önce titremeye, sonra da koşmaya başlar. Hektor önde, Akhilleus arkada şehrin surlarını iki kere dönerler. Binlerce kişi, bu arada İda dağının tepesinde toplanmış tanrılar da bu korkunç sahneyi seyrederler. Bu arada Zeus, altın terazisini kurar, bir kefesine Akhilleus'un, ötekine Hektor'un ölümünü koyar, Hektor'un tarafı ağır gelir. Hektor ölecektir. Sonunda Athena'nın aldattığı Hektor, Akhilleus tarafından öldürülür. Ölürken yakın bir günde kendisinin de Paris ve Apollon tarafından öldürüleceğini bildirir. Acımasız öc alıcı, kan dökücü Akhilleus'u ne bu sözler, ne de Hektor'un ölürken, ölüsünü T.'lılara vermesi için yalvarmaları yumuşatır. Onun Hektor'un ölüsüne ettiği hakaret ve T.'lılara ettiği işkence çok korkunçtur. Hiçbir zaman unutulamaz. Arabasının arkasına bağladığı Hektor'un ölüsünü toz toprak içinde sürükleyerek T. surlarının çevresinde yedi kere dolaştırır. Anası, babası ve bütün T.'lılar bu acıklı manzarayı yürekleri parçalanarak seyrederler. Hektor'un karısı Andromakhe bunu görünce düşer, bayılır.

Akhilleus, her sabah Hektor'un ölüsünü arabasına bağlayarak aynı işkenceyi sürdürür. Bu arada savaşa ara verilerek Patroklos'un ölüsünün yakılması için cenaze törenleri ve hatırasına yarışlar düzenlenir. Patroklos gömülür.

Akhilleus tarafından Hektor'un ölüsünün T. surlarının çevresinde sürüklenmesi işkencesi dokuz gün sürer. Onuncu günü akşamı Hektor'un babası Priamos, tanrı Hermes'in kılavuzluğunda Akhilleus'un barakasına gizlice girer. Dizlerine ve ellerine sarılıp, ağlayarak ona seslenir. Bu basit sözler taş yürekli, acımasız sanılan Akhilleus'u şaşırtır, yumuşatır. Yüreği bu ihtiyar kralın ağlamalarına dayanamaz; aklına babası gelir. Biri yaşlı, biri genç iki düşman hıçkıra hıçkıra karşılıklı ağlaşırlar.

Akhilleus ihtiyar Priamos'u misafir eder, avutur. Bir yandan da Hektor'un ölüsünü kendi eliyle yıkayıp babasına teslim eder. Priamos, oğlunun ölüsünü T.'ya getirir. Hektor'un cenaze töreni için dokuz gün odun taşınır. Onuncu günü cenaze töreni tamamlanır. *İliada* burada sona erer.

T. savaşı ile ilgili bundan sonraki olaylar, kısmen *Odysseia*'da ve başka kaynaklarda, fakat en çok Vergilius'un *Aeneis* destanında anlatılır. Hektor'un ölümünden sonra Amazonlar ve Etiopia kralı Memnon, T.'lıların yardımına gelirler. Fakat Akhilleus, Amazonların kraliçesi Penthesileia'yı öldürür, ölürken de ona âşık olur. Akhilleus, Memnon'u da öldürdükten sonra T.'lıları yine surların içine kadar sürer. Fakat tam bu sırada Paris'in attığı bir ok Akhilleus'un ölümüne sebep olacak tek yaralanabilir yerine, topuğuna rastlar. Paris, Akhilleus öldükten az sonra Akhalı kahraman Philoktetes'in bir oku ile kasığından yaralanır ve ölür. Savaş böylece on yılını doldurduğu halde hâlâ uzayıp gitmektedir. Ancak Akhilleus'un oğlu Neoptolemos katılırsa, savaşın sona ereceği şeklinde çıkan bir söz üzerine o da savaşa katılmıştır. Fakat savaş hâlâ sürüp gitmektedir. Bunun üzerine kurnaz Odysseus, ünlü T. atı fikrini ileri sürer. Bu tahta at Epeios tarafından yapılır ve T. kapıları önüne bırakılır. Ama en iyi otuz Akha kahramanı, bu arada Neoptolemos, bu tahta atın karnında saklanmışlardır. Geri kalanlar ordugâhı ateşe verirler ve gemilere binerek Yunanistan'a gidiyormuş gibi yola çıkarlar.

TROİA : Kırmızı figür tekniğinde bir Attika kyliksi içinde Akhilleus'un Penthesileia'yı öldürme sahnesi (Penthesileia ressamının eseri, M. Ö. 460 - 450, München)

TROİA : Troia atı

Gemileri Tenedos'ta, T.'da bıraktıkları casus Sinon'dan haber bekler. Bu sırada casus Sinon bin bir yalanla T.'lıları kandırır. Akhaların kendisini tanrıya kurban etmek istediklerini, onun için onların elinden kaçıp T.'ya sığındığını anlatır. Tahta atı da Odysseus'un Palladion (Athena Pallas'ın sihirli heykeli)'u çalmasına karşılık, tanrıça Athena'ya bir sunu olarak bıraktıklarını anlatır. Bu yalanlarına T.'lıları o kadar inandırır ki, tahta atı içeri almak için surlarda bir gedik açmak gerektiğini söylediği zaman bile, Apollon rahibi Laokoon'un ikazlarına rağmen ondan kimse şüphelenmez. T.'lılar, Akhaların gittiklerine öylesine inanmışlardır ki bu belâdan kurtuldukları için tanrı Poseidon'a şükretmek üzere bir kurban kesme görevini Laokoon'a vermişlerdir. O da iri bir boğayı tanrıya kurban etmek üzereyken, denizden çıkan iki büyük yılan, iki oğlu ile birlikte rahibi boğarak öldürür. T.'lılar tanrıların bir armağanı olduğunu sandıkları tahta attan şüphelendiği ve içinin boş olduğunu anlamak için atın karnına kargıyla vurarak günah işlediğini düşünmüşler ve bu sebeple onun tanrılar tarafından cezalandırıldığına inanmışlardır. Casus Sinon'un da desteklediği bu görüş benimsenir ve tahta at surlardan içeri alınır. Gece bütün şehir halkı za-

TROİA : Bir Kyklad amphorasının boynu üzerine kabartma olarak yapılmış Troia atı (M. Ö. 660, Mykonos)

fer şenliklerinden sonra uykuya dalınca Sinon, bir yandan ateşle gemilere işaret verip Akha ordusunun geri dönmesini sağlarken, öte yandan atın içindeki savaşçıları dışarı çıkarır, şehri ateşe verirler. Akha ordusu şehre girer. Priamos ve sağ kalan öteki oğulları öldürülür. Neoptolemos, Hektor'un oğlu Astyanaks'ı surlardan aşağı atar. Bütün T.'lı kadınlar, bu arada Priamos'un karısı kraliçe Hekabe ve Hektor'un karısı Andromakhe ile bütün çocuklar esir alınırlar. (B. Öğün)

TROİLOS, Troia kralı Priamos'un oğullarından biri. Akhilleus onu bir çeşme başında atlarını sularken bastırdı. T. kaçmaya yeltendi, ama Akhilleus yetişip onu öldürdü. O sırada çeşmeden su doldurmakta olan, T.'un kız kardeşi Polyksena ise kaçıp kurtulmayı başardı. Homeros'ta geçmeyen bu hikâye, vazo resimlerinde konu olarak işlenmiştir.

TROİTSK, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nde, Batı Sibirya'da, Ural dağının doğu eteklerinde, Çelyabinsk bölge (oblast)'sinde bir şehir. Nüfusu 90 000 (1974)'dir. Eski bir demir yolu kavşağı olarak gelişen T., büyük bir sanayi merkezidir (elektroteknik, deri, ayakkabı ve yiyecek maddeleri).

TROL, yelkenli veya motorlu tekneler tarafından çekilerek kullanılan dip ağı. Kanat, gövde ve torba denilen üç kısımdan oluşan T., açık denizlerde kullanılmakta olan bir çeşit sürtme ağıdır. Kanatlara dikine bağlanan ağaç panolar ağın ağzını sürekli olarak açık tutar. Ağın uzunluğu 25 - 30 m, ağız genişliği kurşun yakada 11, mantar yakada 9 m dir. Büyük balık avcılığında kullanılan Vigneron Dahl T.'ü, ağ kanatlarına doğrudan doğruya bağlanmaz, 60 m kadar olan uzun bir kol aracılığıyla bağlanır. Böylece ağın taradığı alan, kolun uzunluğu kadar genişlemiş olur. Ağ ile ağaç kapıların arası (ağız) 80 m yi bulur. Ağın ağzında yukarı doğru açıklığı artırmak için üst yaka ipine çamdan bilyalar dizilir, teknenin çekme hızı arttıkça ağız iyice açılsın diye bu yakaya ayrıca ağaçtan yapılmış hafif panolar veya yelken bezinden huni etkisi yapacak bir donanım eklenir.

T. en çok 120 m derinliğe kadar iş görebilir. 30 - 40 tonluk motorlu teknelerle çekilen T.'ü kullanma, yani ağı atıp sürtme işi yaklaşık iki saat sürer. Bu süre içinde ağ, yolu üzerinde bulunan her türlü balığı yakalar. Ringa avında kullanılan T.'ler daha küçük ve kanatsızdır.

T. tekneleri kuzeyin soğuk sularında sefere çıktıkları zaman yakalanan balıkların büyük bir bölümü morina balıklarıdır.

T. balıkçılığının yoğun bir şekilde yapıldığı Manş ve Kuzey Denizi gibi bazı bölgelerde balıkçılığın bir düzene sokulması gerekmiştir. Bu konuda çıkan çeşitli görüş ayrılıkları sonunda bazı devletler kara sularının sınırını genişletmek zorunda kalmışlar, ancak bu sınırı tanımayan ülkeler arasında (söz gelişi, İngiltere ve İzlanda'yı karşı karşıya getiren morina savaşı) anlaşmazlıklar doğmuştur.

TROİA : Kırmızı figür tekniğinde Brygos ressamının bir kyliksi üzerinde Troia savaşı sahnesi. Priamos'un karşısında Neoptolemos Astyanaks'ı öldürüyor (M. Ö. 490, Paris)

Türkiye'de 1971'de kabul edilen 1380 sayılı Su Ürünleri Kanunu ile iç sularımızda (Marmara Denizi, İstanbul ve Çanakkale boğazları) T.'ün her çeşidiyle balık avlanması yasaklanmıştır. Fakat orta sularda gerekli görüldüğü hallerde tüzükle düzenlenen T. avcılığına geçici olarak izin verilebilir (Md. 24). Nitekim son yıllarda sularımızda gittikçe çok sayıda rastlanan köpek balıklarının azaltılabilmesi için şubat 1982'de T. ile köpek balığı avlanmasına izin verilmiştir. Aynı kanunun hükümlerine göre T. yasağına aykırı hareket halinde suçüstü hükümleri uygulanır.

TROLLHÄTTAN [trolhetan], İsveç'te, Älvsborg bölümü (Län)'nde, Göteborg'un kuzeyinde bir şehir. Nüfusu 49 607 (1974)'dir. Elektrometalürji ve elektrokimya kuruluşlarının ihtiyacını karşılayan hidroelektrik santrali vardır. Otomobil ve uçak fabrikaları kurulmuştur.

TROLLOPE [*trɔlɔp*], **Anthony** (Londra 24 nisan 1815 - 6 aralık 1882), İngiliz romancısı. Postahanede memur olarak çalışan T., görevi icabı çalıştığı küçük kasabaların küçük ve monoton hayatlarını yakından incelemek fırsatını bulmuştur. İlk romanları *The Macdermots of Ballycloran* [1847], *The Kellys and the O'Kellys* [1848], *La Vendée* [1850] pek başarılı değildi. İlk başarılı romanlarını Somersetshire ve Cloucestershire şehirlerindeki postahanelerde çalıştığı sırada yazdı : *The Warden* [1855], *Barchester Towers* [1857], *Dr. Thorne* [1858], *Framley Parsonage* [1864], *The Small House at Allington* [1864], *The Last Chronicle of Barset* [1867]. Bu romanlara T.'un Barchester romanları da denir. Çünkü hepsi de Barchester adında hayalî bir kasaba ile ilgilidir. T. 5 yıl İrlanda'da oturmuş ve sonra Mısır, Malta, İspanya ve Batı Hint Adalarına seyahatler yapmıştır. Sonunda Londra'ya yerleşmiş ve şu eserleri yazmıştır : *The West Indies and the Spanish Main* [1859], *North America* [1862], *Australia and New Zeland* [1871 - 1872], *South Africa* [1878]. Bu eserler seyahatlerle ilgili kitaplardır.

TROLLOPE, Anthony

T. muntazam bir program içinde her gün yazmak suretiyle pek çok eser vermiş bir yazardır. Barchester dizisini tamamladıktan sonra siyasî konularda bir dizi romanlar yazmağa başlamıştır. Bunlar, yayın tarihlerine göre şunlardır : *Can You Forgive Her?* (Onu affedebilir misin?) [1864]; *Phineas Finn* [1869]; *The Eustace Diamonds* (Eustace elmasları) [1873]; *Phineas Redux* [1874]; *The Prime Minister* (Başbakan) [1876]; *The Duke's Children* (Dükün çocukları) [1880]. Sosyal meselelerle ilgili bazı romanları da şunlardır : *Orley Farm* (Orley çiftliği) [1862]; *The Belton Estate* (Belton malikânesi) [1866]; *The Claverings* [1867]; *The Vicar of Bullhampton* (Bullhampton papazı) [1870]; *The Way We Live Now* (Şimdiki yaşayışımız) [1875]; *The American Senator* (Amerikan senatörü) [1877]; *John Caldigate* [1879]; *Dr. Worthle's School* [1881]. Ölümünden sonra T.'un 1875 ve 1876 yıllarında yazmış olduğu iki ciltlik *Autobiography*'si oğlu tarafından yayınlandı.

Bugün T., Charles Dickens, Thackeray ve George Eliot gibi Victoria çağının en büyük yazarları arasında sayılmaktadır. Onun eserleri çağının sosyal meselelerini aydınlatacak özellikler taşımaktadır. (A. Uysal)

TROMBETTI, Alfredo (Bologna 1866 - Venedik 1929), İtalyan dil bilgini. 1904'ten başlayarak Bologna Üniversitesinde profesörlük yapmıştır. Bütün dillerin köken birliği teorisinin kurucusu olarak ün almıştır. Bu teorisini *L'unità d'origine del linguaggio* (Dilin köken birliği) [1905] adlı eserinde ortaya koymuştur. Bu eserinde Hint - Avrupa, Samî, Hamî, Kafkas ve Hint dillerini göz önünde bulundurmuş ve karşılaştırma yoluyla teorisini ispata çalışmıştır. Bundan başka, *Saggi di glottologia generale comparata* (Genel karşılaştırmalı dil bilimi taslakları) [4 cilt, 1908 - 1920], *Elementi di glottologia* (Dil biliminin esasları) [1923]; *Le origini della lingua basca* (Bask dilinin kökenleri) [1925] ve *La lingua etrusca* (Etrusk dili) [1928] gibi birtakım eserler de yazmıştır. Çalışma arkadaşları ve öğrencileri 1938'de onun hâtırasına bir cilt yayınladılar (*Scritti in onore di Alfredo Trombetti*. Milano 1938).

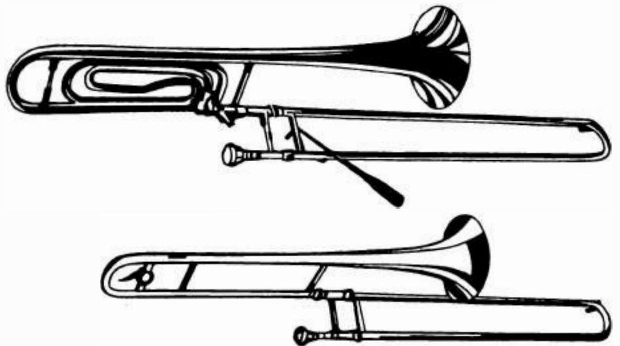
TROMBETTI, Alfredo

TROMBOFLEBİT (Fr. Thrombophlébite), toplardamar duvarında akut bir iltihapla birlikte damar boşluğunda kan pıhtısı ile tıkanma oluşması.

T., şu sebeplerden meydana gelir : 1. Damar duvarının yaralanması; 2. Kan akımında yavaşlama; 3. Kanın pıhtılaşma mekanizmasında bozukluk. T. vücudun her tarafında meydana gelmekle birlikte en çok bacak damarlarında olur. T.'in oluştuğu yerde ağrı, şişlik, kızarıklık ve hassasiyet vardır. Damarın seyri boyunca ip gibi deriden kabarmış kısımlar görülür. Hastada ekseriya ateş bulunur. Hasta damarın yerine göre lenf bezlerinde şişme olur.

Tedavi : Mutlak istirahat şarttır. Damar içi serum fizyolojik yapılır. Bacak ve karına tazyik yapılmaz. Ayak yüksekte tutulur. Kanın pıhtılaşma süresi ilâçlarla uzatılır. Kan pıhtısının ameliyatla çıkarılması da mümkündür.

TROMBON, bakır alaşımından yapılan üflemeli bir çalgı. XVI. yüzyılda opera orkestralarına ilk defa girdi. Senfoni orkestralarına girişi ise Beethoven ile olmuştur. Pistonlu T.'larda, sol el çalgı tutarken sağ el pistonları yürütür. Sürgülü T.'larda ise iç içe olan hareketli boru bölümü sağ el ile çeşitli aralıklara getirilerek istenilen sesler elde edilir. Sesi gür ve parlaktır. Özellikle tenor niteliği taşıyan solo partilerin T.'la çalınması bu çalgının önemini ortaya koymaktadır.

TROMBON

TROMBOSİT (Fr. Thrombocyte), kanda al ve ak yuvarlardan başka elementler. İlk defa 1880'de Bizzozero bunlara kan plaketleri adını verdi. Çok nazik, birbirine ve pürüzlü yüzeylere yapışma hassasına sahiptir. T.'ler kolayca parçalanırlar, 2 - 4 mikron çapında oval veya iğ manzarasında çekirdeği olmayan partiküllerdir. % 60 protein, % 15 yağdan oluşurlar. Kemik iliğindeki megakaryositlerden teşekkül ederler. Dalakta da meydana gelirler. Yakılacak olursa küllerinde fosfor (P), demir (Fe), potasyum (K) ve kalsıyum (Ca) bulunur. Oksijen sarf eder-

ler, ömürleri iki üç gün kadardır. Metilen mavisini leuko şekline çevirirler. Redüksiyon yapma özellikleri vardır.

Pıhtılaşmaya mani olunan kan bekletilirse T.'ler kanın diğer şekilli elementlerinden hafif oldukları için tortunun üstünde kalırlar. Kandaki miktarları milimetre küpte 250 000 kadardır. Akut enfeksiyonlarda, anafilaktik şoklarda, bazı kansızlık durumlarında, purpura hemorajika vakalarında sayıları azalır. Azalmalarına trombopenya adı verilir.

Kan plaketleri, kanın pıhtılaşmasında çok önemli rol oynar. T.'ler kanamalarda birbirine yapışarak kitle oluşturur ve kanayan küçük damarların ağzını tıkarlar. T.'ler pürüzlü yüzeyler veya ince tozlarla temas etmekle ve çalkalamakla hemen parçalanırlar. T.'lerin parçalanması ile çıkan maddelerin pıhtılaşmayı başlattığı sanılmaktadır. Bu madde bir enzim olup trombin teşekkülüne yardımcı olur. T.'ler aynı zamanda trombotonin denen damar büzücü bir madde de verirler. Bu madde, özellikle kanayan bir damarın ağzında biriken ve kümelenerek yapışan T.'lerden çıkarak o damarın büzülmesine yardım eder. T.'ler aynı zamanda pıhtılaşmada husule gelen pıhtının büzüşmesini sağlar.

TROMBOZ (Fr. Thrombose), kirli veya temiz kan damarlarında kanın pıhtılaşması. Normal şartlarda meydana gelmez. Vücutta bütün damarlarda olabilirse de, daha fazla bacak kirli kan damarlarında, beyin, akciğer, kalp kası temiz kan damarlarında görülür. Vücudun büyük kirli kan damarlarında da rastlanır.

T. teşekkülü için XVIII. yüzyılda Wirchow üç genel sebep ortaya koymuştur. Bunlar, damar duvarının herhangi bir sebeple yaralanması, kan akımında yavaşlama ve kanın pıhtılaşma mekanizmasındaki bozukluktur. Yaralanmalar, cerrahî müdahale, yanık, gebelik, doğum, şok, su kaybı, miyokard infarktüsü, kalp yetmezliği gibi kalp hastalıklarında, ateşli hastalıklarda, kanser vakalarında, özellikle akciğer, pankreas ve böbrek kanserlerinde, kansızlıkta, yaşlılarda, şişmanlarda ve uzun süre yatakta hareketsiz kalanlarda kirli kan T.'una sık rastlanmaktadır. Östrojen hormonu tedavisinin veya doğum kontrol haplarının kirli kan damarı T.'u için büyük bir tehlike arz ettiği ileri sürülmüştür. Ayrıca, Buerger hastalığında da hastalıklı temiz kan damarının yakınındaki kirli kan damarlarında T. teşekkül eder.

T.'da damar içinde pıhtı oluşmuştur. Bu pıhtı, fibröz bir örgüden teşekkül etmiştir. Bu damarda kan akımı, yeterli veya hiç olmayabilir. Bazen bu pıhtı cerahatlanabilir. Bazı şartlarda bu fibröz örgü içine kalsiyum çöker ve taşlaşmış bir tıkaç oluşur (Phlebolith). Tıkanan damarın ötesinde organ şişer, ince damarlar gelişir. Tıkayan pıhtının büyüklüğüne göre buradan kopan pıhtı parçaları dolaşımla diğer organlara gidebilir. Böylece akciğer infarktüslerine, böbrek, karaciğer kirli kan damarlarında tıkanmalara sebep olabilir. Bunlar ciddî sorunlar doğurur.

T. en çok bacağın yüzeyinde ve derin kirli kan damarlarında oluşur. Yüzey damarlarında oluşursa, buna tromboflebit (b. bk.) denir. Olayın bulunduğu yerde ağrı, şişlik, kızarıklık ve hassasiyet vardır. Derin damarlarda olursa ağrı fazladır. Bacakta şişlik oluşur. Damarlara renkli madde şırınga edilerek çekilen röntgenle kesin teşhis konur.

Koruyucu tedavide kan dolaşımını artırmak için bacaklar yukarı kaldırılmalı, hastaların ameliyatı takiben erken ayağa kaldırılmaları, kalkamayanlara yattıkları yerde bacak ve vücudun diğer kısımlarını hareket ettirmeleri tavsiye edilmelidir. Karına sıkı sargı sarılmamalıdır.

Tedavide yüzey T.'larında bacak yukarı kaldırılır ve istirahate sevk edilir. Ayrıca ılık pansuman yapılır. Derin T.'larda hasta istirahate alınır ve kanı sulandırıcı tedavi uygulanır. İstirahat edemeyenlerde elastik çorap veya sargı tavsiye edilir. T.'un cerrahî yolla çıkarılması da mümkündür.

TROMPET, bakır veya pirinçten yapılan üflemeli bir çalgı. Çok eski çağlarda kullanılan hayvan boynuzu veya büyük kabuklu hayvanların kabuğu yahut kalın kamış sapları, T.'in ilk örnekleri olarak sayılabilir. Önceleri düz veya ucu hafifçe kıvrık bir boru biçiminde olan T., XVI. yüzyılda bugünkü şekline getirildi. Günümüzde iki türü vardır. Borazana benzeyen basit T., ancak sınırlı sayıda armonik sesleri verebilmektedir. Yalnızca çeşitli izci ve asker bandolarında kullanılmaktadır.

XIX. yüzyıl başlarında pistonlu T. yapılmıştır. İlk zamanlarda pek kullanılmamıştır, ancak Bach ve Händel çağında yaygınlaşmıştır. Parlak ve gür bir sesi vardır, ince seslerin çıkarılması oldukça güçtür.

Klasik bestecilerin orkestralarında iki T. ile yetindikleri ve Wagner ile T.'in yeniden önem kazandığı söylenir.

TROMS, Norveç'in kuzeyinde, Atlas Okyanusu kıyısında bulunan bir idarî bölüm (fylke). Yüzölçümü 25 953 km^2, nüfusu 143 232 (1975)'dir. Merkezi Tromsö (b. bk.) şehridir.

TROMSÖ [*trumsö*], Norveç'in kuzey-batısında bir şehir, Troms idarî bölümünün merkezi. Nüfusu 42 906 (1975)'dır.

TRONDHEIM [*trondheym*], Norveç'te, T. fiyordu kıyısında bir şehir. Nüfusu 214 019 (1975)'dur. Balıkçılık, ticaret ve turizm limanı olarak gelişmiştir. Kereste, kâğıt ve deri (ayakkabı) fabrikaları kurulmuştur. Tersaneleri ve makine fabrikaları vardır. Gotik üslûbunda bir katedrale sahiptir.

TROPOSFER (Fr. Troposphère), yer atmosferinin en alt katmanına verilen ad. Yüzeyden itibaren ekvatorda 16 km, kutuplarda 8 km yüksekliğe ulaşır. Bu katman içinde yerden yükseklik arttıkça sıcaklık ortalama olarak km de 6,5°C düşer. Yüzeye yakın bölgelerde sıcaklığın yükseklikle arttığı tabakalar (inversion layer)'a da rastlanır, ancak bunlar oldukça ince olur.

T., buharlaşma, yağış gibi önemli atmosferik süreçlerin yatağıdır. Bulutların, yükselen ve alçalan akımların, girdapların bulunduğu bölgedir. Bütün atmosfer kütlesinin beşte dördünü içerir. Başlıca bileşenleri azot, oksijen, karbondioksit ve su buharıdır. Diğer gazlar daha azdır, değişen miktarlarda toz da içerir. Kırmızıötesi ışınımı soğurdukları için, su buharı ve karbondioksit, yüzeyden ısının çabuk kaçmasını önlemede çok yararlıdır.

TROPPAU KONGRESİ, ekim - aralık 1820'de Kutsal İttifak güçlerinin Troppau (Çekçe adı : Opava, Çekoslavakya) şehrinde topladığı kongre. İhtilâl hareketlerine karşı birlikte hareket etmek kararını alanlar arasında Avusturya'dan I. Franz, Rusya'dan I. Aleksandr ve Prusya'dan III. Friedrich Wilhelm

ile bunların dış işleri bakanları ve Fransa ile İngiltere'den de gözlemciler bulunmaktaydı. Fransa ile İngiltere' nin karşı çıkmalarına rağmen Kutsal İttifak güçleri tarafından askerî ve diplomatik müdahale ilkesini kabul eden antlaşma 19 kasım 1820'de imzalandı. Bu, aynı zamanda Metternich sisteminin de temelini oluşturdu.

TROTSK, Gaçina şehrinin 1923 - 1929 yıllarında kullanılan eski adı. 1929 - 1944 yıllarında şehir Krasnogvardeysk adıyla anılmıştır. Bk. GAÇİNA.

TROTSKİY [asıl soy adı : **Bronstein**], **Lev Davidoviç** (Yanovka, Ukrayna 7.11.1879 - Mexico City 21.8.1940), Sovyet siyaset adamı. Orta halli bir Yahudi ailesinin çocuğu olan T., Odessa'da liseyi bitirdikten sonra üniversitede hukuk okumuş, 1896'da ihtilâlci bir grupa katılmıştır. 1897'de Marxizm düşüncesine bağlanmış, 1898'de tutuklanmış, 1900' de Sibirya'ya sürgüne gönderilmiştir. 1902'de Sibirya'dan kaçıp İngiltere'ye gitmiştir. Orada Rus mültecilerinin sosyalist hareketinin yayın organı olan ve Lenin tarafından 1900'den önce München'da, daha sonra Cenevre'de yayınlanan "İskra" (Kıvılcım)'nın redaktörlüğünü üstlenmiştir. Lenin ve Plehanov ile tanışan, onlarla birlikte çalışan T., sosyalist hareketin 1903'teki bölünmesinde Menşeviklere katılmış ve Lenin'in parti içi teşkilâtlanmaya dair düşüncelerinin, tek kişinin diktatörlüğüne dönüşeceğini ileri sürmüştür. Daha sonra yer altı çalışmaları yapabilmek için Rusya'ya dönmüş, 1905'teki ihtilâlde St. Petersburg Sovyeti başkanı olarak önemli bir rol oynamıştır. Ancak bundan dolayı tutuklanıp Tobolsk'a sürülen T., oradan Viyana'ya kaçmıştır. Avrupa'daki Rusların sosyaldemokrat cephedeki görüş ayrılıklarını birleştirmeye çalışmış, "Arbeiter Zeitung" ile "Pravda" gazetelerinde çeşitli yazılar yazmıştır. 1910'da Kopenhag'daki Sosyaldemokrat Kongresine katılan T., 1913'te bir ara İstanbul'a gazeteci olarak gelmiştir. 1914'te Zürich ve Paris'e gitmiş, I. Dünya Savaşında Yuliy Ossipoviç Martov (İstanbul 1873 - Baden 1923)'la birlikte Menşeviklerin enternasyonalist kanadını yönetmiştir. Ancak, savaşa karşı çıkması ve bunun propagandasını yapması sebebiyle Fransa'dan çıkarılmış, bir süre Amerika Birleşik Devletleri'nde kalmıştır. Orada iken "Novıy Mir" (Yeni Dünya) adını taşıyan Rusça gazeteyi çıkarmıştır. 1917 Şubat İhtilâli'nden sonra temmuz ayında Rusya'ya dönerek Bolşeviklere kesin olarak katılmıştır. İktidarda bulunan A. F. Kerenskiy (b. bk.) aleyhine çalışmalara başlayan T., Lenin'in Finlandiya'ya kaçıp gizlenmesine rağmen, bu çalışmalarını başarıyla yürütmüş, Ekim İhtilâli'nin en önde gelen yöneticilerinden olmuştur. Petrograd Sovyetinin ve ona bağlı olan Askerî İhtilâlci Komitenin başkanı olarak başşehirde iktidarı ele geçirmiştir. Lenin, halk tarafından sevilen bir lider olan T.'yi parti ve memleket işlerinden uzak tutmağa çalışmış, 1917 - 1918 yılları arasında dışişleri halk komiserliğine atamış, Brest - Litovsk barış antlaşmasını imzalamaya memur etmiştir. T., bu antlaşmaya karşı koyarak görevinden istifa etmiştir. 1918 - 1925 yılları arasında savaş komiserliği yapmış, iç savaş döneminde Kızıl Orduyu kurmuş, böylece iç savaşın kendileri tarafından kazanılmasını sağlamıştır. Ekonomik durumun yeni kurulan rejimi sarsacak derecede bozulması üzerine bu alanda çalışmış, geniş ölçüde bozulup tahrip edilen demir yollarını onarabilmek için çalışma orduları kurmuştur. Savunma Komiserliği uhdesinde kalmakla birlikte, hastalanan Lenin'in yerine yeni iktisat siyasetini yürütmüştür.

TROTSKİY, Lev Davidoçiv

Komünist dünyanın bu etkili propagandacı ve yöneticisi 1917 - 1927 yılları arasında üye olarak Politbüro'da çalışmıştır. Sağlığında zaman zaman karşı koymasına rağmen onu büyük işlerin başına getiren Lenin'in ölümünden sonra, İ. Stalin, G. Y. Zinov'ev ve L. B. Kamenev üçlüsü, T.'e karşı çıkmışlar, onu ekonomi diktatörü olmakla suçlamışlardır. Daha sonra Stalin'e ters düşen Zinov'ev ve Kamenev, muhalefet lideri olan T.'nin yanında yer almışlardır. Ancak T. 1927' de Komünist Partiden çıkarılmış, ocak 1928'de Alma - Ata' ya sürülmüş, şubat 1929'da da Rusya'yı terke mecbur edilmiştir. T. Rusya'dan ayrılınca İstanbul'a gelmiş, Büyükada' da dört buçuk yıl kalmıştır. Büyükada'da oturduğu köşk kundaklanınca T., Türkiye'den ayrılıp Fransa'ya gitmiştir. Oradan 1935'te Norveç'e geçmiş ve 1936'da kendisine sığınma hakkı tanıyan Meksika'ya yerleşmiştir.

Rusya dışında olduğu yıllarda Stalin'e muhalefet yapan, yazılarıyla onu ihtilâle ihanetle suçlayan T., sürgün hayatı sırasında "sürekli ihtilâl" teorisini yaymaya çalışmıştır. Stalin' in parti içinde yaptığı temizlik sırasında T. gıyaben casusluk ve yabancı istihbarat teşkilâtları adına yıkıcı çalışmalarda bulunmakla suçlanarak mahkûm edilmiştir. Buna karşılık T., John Dewey (b. bk.)'nin başkanlığında kurulan tarafsız ve gönüllü bir jüri önünde beraat kararı almıştır. Stalin'in damgasını taşıyan Üçüncü Enternasyonal'e karşı 1938'de Dördüncü Enternasyonal'i kurmuş olan T., iki yıl kadar sonra Stalin'in ajanı olan J. Mornard tarafından başına çekiçle vurulmak suretiyle öldürülmüştür.

Sovyet Rusya'da Stalin ile daha sonrakiler tarafından T.' nin sürekli olarak eleştirilmesine rağmen yeni yetişen sosyalist kadrolar T.'ciliği yeniden canlandırmaya çalışmaktadırlar

TROUBADOUR [*trubadūr*] (Provansça Trobador, Trobaire = bulan, bulucu), XI ve XII. yüzyıllarda şiirlerini Güney Fransa ağızlarından biriyle (oc dilleri) yazan lirik şairlere verilen ad. T.'lar çoğunlukla memleketi dolaşarak şiirlerini okurlardı. Soylular, din adamları, şövalyeler, burjuva gibi çeşitli sınıflara mensupturlar. XII - XIII. yüzyıllarda yaşamış aş. yu. 470 T. bilinmektedir. Bunlardan 400' ünün eserleri günümüze kadar gelmiştir; 110 T.'un da nereli oldukları bilinmektedir (Gascogne, Limousin 40, Provence 30, Languedoc 20; Auvergne, Velay 12; Katalonya 8). T. şiiri, Orta Çağ Güney Fransa saraylarının kendilerine has kültürel ve sosyal hayatından manevî mirastan (Romanlaşma ve Hristiyanlaşma) ve Pirenelerin öte tarafından gelen etkilerden (Arap şiiri) kaynaklanmaktadır. T. şiiri Roman dünyevî liriğinin en parlak örneklerini vermiş ve gerek biçim gerek muhteva bakımından Avrupa şiirini "Minnesang" (aşk şiirleri) etkilemiştir. 1209 - 1229 yılları arasında cereyan eden Albigensler (b. bk.) dinî savaşlarından sonra Güney Fransa' da tutunamayan T. şiiri, Kuzey Fransa, İspanya ve Sicilya'daki Staufer saraylarından Orta İtalya'ya yayılarak Dante za-

manına kadar etkisini sürdürdü. İlk nesil şairleri (Guillaume de Poitiers, 1071 - 1127, Bernart de Ventadour, Bertran de Born, Jaufré Rudel v.b.) çok titiz bir biçimde saray şiiri kaidelerine bağlı kalarak, çoğunlukla soylu ve hükümdar ailesine mensup evli kadının yüceltilmesini, hatta dünyevî bir varlık olmaktan çıkartılıp estetik ve etik mükemmeliyete ulaşmış semavî bir varlık haline getirilmesini, çok daha ince ve çok daha itinalı kafiyelerden oluşan canzone'ler yazarak daha da soyutlaştırmışlardır. Bu canzone'ler yanında gerek biçim gerek muhteva bakımından daha kolay ve daha sade dans ve ayrılık şarkıları, çobanlama gibi türler ile siyasî, dinî ve şahsî konulara temas eden şiirler de önemli bir yer tutar.

TROUVÈRE [*truvēr*], Kuzey Fransa'da Orta Çağda yetişen şairlere verilen ad. Bu şairler Kuzey Fransa'da konuşulan oïl dili (langue oil)'ni kullanmışlardır. Fransa'nın Provence bölgesinde yetişen şairlere troubadour (b. bk.) adı verilir. İlk ve en büyük T. olarak Chrétien de Troyes anılabilir.

TROVATORE, Il, İtalyan bestekârı Giuseppe Verdi (b. bk.)'nin üç perdelik operası. Librettosunu Salvatore Cammarano yazmıştır. Operanın konusu İspanyol yazarı Antonio Garcia Gutiénnez'in *El Trovador* adlı oyunundan alınmıştır. Eser, zengin ve etkili melodileriyle Verdi'nin en çok oynanan operaları arasında yer alır.

Belli başlı kişiler : Leonora (soprano), Luna kontu (bariton), Manrico (tenor), Azucena (mezzosoprano). Konu, XV. yüzyılda İspanya'da geçer.

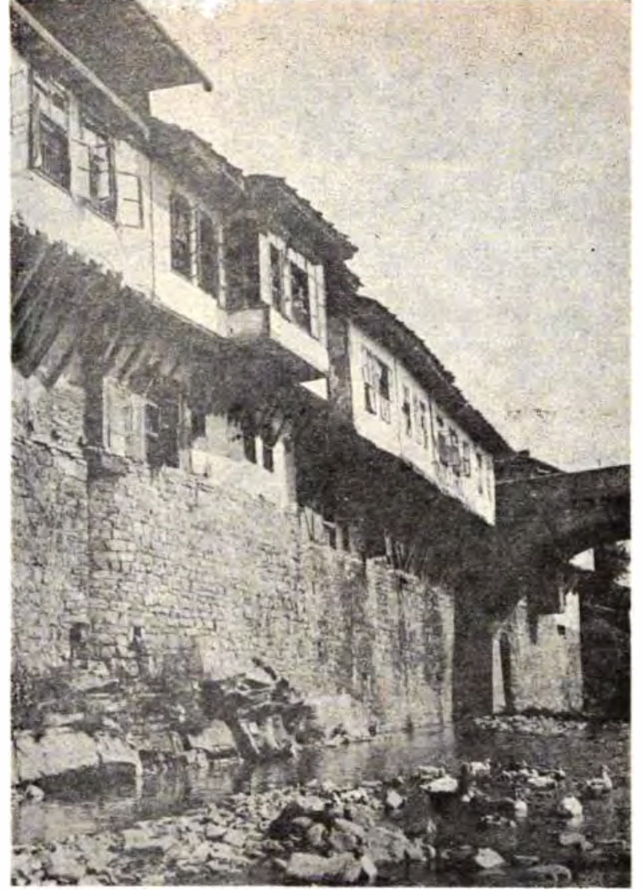
Leonora'ya her gece serenad yapan bir gezgin şarkıcı ("trovatore"), kızı delice seven Luna kontu tarafından yakalanır. "Trovatore" sanılan gencin, düşmanı Biscaya prensine ait birliklerde subay olduğunu anlayan kont, kılıcını çeker. İki genç arasındaki çarpışmayı, Manrico adlı genç şarkıcı kazanır.

Leonora'nın büyük bir aşkla bağlandığı Manrico, Azucena adlı bir Çingene kadın tarafından büyütülmüştür. Azucena'nın açıklamadığı bir olay vardır : Anası Luna kontunun oğlunu kaçırmış, diri diri yakılmıştır. Azucena, Manrico adını verdiği küçük çocuğu oğlu olarak tanıtmış, bu arada anasının öcünü unutmamıştır.

Manrico, İspanya'da sürüp giden iç savaşta Luna kontuyla karşı karşıya gelir. Leonora'ya çarpışmalarda delikanlının öldüğü duyurulmuştur. Bunun üzerine kız manastıra kapanmıştır. Manrico durumu öğrenince manastırı basar, Luna kontunun askerlerini dağıtarak kızı kaçırır.

Bunun üzerine kont, Çingene kadının tutuklanmasını emreder. Askerlerini yanına alarak kadını kurtarmaya giden Manrico yakalanır. Fedakâr Leonora, kapatıldığı zindana onu görmeye gider. Karşılaştığı konta, Manrico'yu serbest bırakırsa, onunla evleneceğini bildirir. Bu teklifi kabul eden kont, delikanlının serbest bırakılmasını emreder. Bu arada zehir içen Leonora, son olarak Manrico'yu görmeye gelir. Kont ikisini birbirlerinin kolları arasında bulur. Leonora'nın ölmesi üzerine Manrico'nun idamını ister. Delikanlının başını kesen baltanın sesi duyulurken Azucena açıklar : "O senin kardeşindi!" Sonra kontun dehşet ve acı dolu gözleri önünde yere yığılır.

TROYAN, Bulgaristan'da, Balkan (Bulg. Stara planina) dağlarının T. bölümünde, Osım (Osma) suyu kıyısında Loveç (Lofça) çevre (okrıg)'sinde bir şehir. Nüfusu 18 982 (1965)'dir. Loveç, Teteven ve Sevlievo'ya kara yollarıyla bağlıdır. T. Geçidi yoluyla Karlovo ve Filibe (Bulg. Plovdiv) gibi şehirlerle kara yolu bağlantısı sağlanmıştır.

TROYAN : Osım (Osma) suyu kenarındaki evler

T. XV. yüzyılda T. geçidi yanında bir konak yeri olarak kurulmuştur. XVIII. yüzyılın 2. yarısında ve XIX. yüzyılda el sanatları gelişmiştir. Şehrin 10 km güney-doğusunda XVI. yüzyıl sonundan kalma bir manastır vardır.

TROYANSKİY, Aleksandr Alekseev (1779 - 1824), Tatarca gramer ve sözlük yazarı. 1799'da Kazan Ruhanî Akademisini bitirmiştir. Akademiyi bitirdikten sonra rahip olarak çalışmıştır. 1800'de Kazan Ruhanî Akademisinde Tatar dilı öğretmenliğine tayin edilmiştir. T., Türkoloji tarihinde Tatar dili üzerinde çalışmalar yapan ilk bilim adamı olarak tanınmıştır. Onun *Kratkaya tatarskaya grammatika* (Kısa Tatar grameri) [1814] adlı eseri Tatarcanın ilk gramerleri arasında yer alır. *Slovar' tatarskogo yazıka* (Tatar dili sözlüğü) adlı sözlüğü ölümünden sonra yayınlanmıştır [1833 - 1835].

TROYAT [*trǫaya*], **Henri** (asıl adı : **Lev Tarasov;** doğ. Moskova 1911), Rus (Ermeni) asıllı Fransız yazarı. 1917 ihtilâli sırasında Paris'e geldi ve öğrenimini orada yaptı. 1935'te *Faux jour* (Soluk ışık) adlı ilk romanını yazdı. Roman, büyük bir tahlil eseri olarak realist tasvir gücünü dengeliyordu. Yazar bu eseriyle üne kavuştu, ödül kazandı. Bu romanı başka romanlar izledi : *L'Araigne* (Örümcek) [1938] Goncourt ödülünü aldı; *Le mort saisit le vif* (Ölü diriyi yakalıyor) [1942];

Le signe du Taureau (Boğa burcu) [1945]; *Tant que la terre durera* (Dünya durdukça) [1947 - 1950]. Bu son romanında, doğduğu ülke olan Rusya'da, çarlık yönetiminin son yılları ile İhtilâl'in ilk aylarına rastlayan dönemdeki birçok olaylara ve bazı kişilere yer vermiştir. Daha sonra, sırasıyla *Les semailles et les moissons* (Ekinler ve hasatlar) [1953]; *La lumière des justes* (Doğruların aydınlığı) [1959 - 1963]; *Une extrême amitié* (Aşırı dostluk) [1963]; *Les dames de Sibérie* (Sibirya kadınları) [1962]; *Sophie ou la fin des combats* (Sophie veya çarpışmaların sonu) [1963]; *Les Eygletières* (Eygletière'ler) [1965 - 1967] adlı romanları yayınlandı.

T., biyografi ve tiyatro eserleri de yazdı. Biyografileri arasında *Dostoïewski* [1940]; *Pouchkine* [1946]; *Lermontov* [1952] ve *Tolstoï* [1965] adlı eserleri yer alır. Tiyatro eserleri : *Les vivants* (Canlılar) [1946]; *Sebastien* (ad) [1948]; *Le vivier* (Balık havuzu) [1952]. T., 1959'da Fransız Akademisi'ne üye olmuştur. (C. Göker)

TROYES [*troa*], Fransa'da, Champagne bölgesinde, Seine nehri kıyısında bir şehir, Aube departmanının merkezi. Nüfusu 71 600 (1975)'dür. 1505'ten beri Fransa'da tuhafiye malzemesi yapımının merkezi olarak tanınmıştır. Şehir ve çevresinde bu alanda çalışanların sayısı 20 000 kişiden çoktur. Tekstil endüstrisine bağlı olarak dikiş iğnesi atölyeleri vardır. Çorap ve çamaşır fabrikaları kurulmuştur. Ayrıca, bisiklet ve motosiklet atölyeleri ve dökümhaneleri (dökme demir) vardır.

Roma çağında Augustobona Tricassium adıyla anılan T., Orta Çağda Trecas olarak geçer. 451'de Catalaunum ovasında, şehrin batısında büyük Hun hükümdarı Attila ile Romalılar arasında büyük bir meydan muharebesi yapılmıştı. Bk. CATALAUNICI, CAMPI.

TROYES BARIŞ ANTLAŞMASI, 21 mayıs 1420'de İngiltere kralı V. Henry ile Fransa kralı VI. Charles arasında imzalanan antlaşma. Bu antlaşma ile veliaht Charles, İngiltere kralı lehine mirastan mahrum edilmiştir. Krallık unvanını ömür boyu muhafaza edecek olan VI. Charles'in ölümüne kadar V. Henry ile Bourgogne dükü, krallığı birlikte yöneteceklerdi. Böylece İngiltere ve Fransa tahtları arasında Lancaster soyu lehine sürekli bir birliğin temelleri atılmıştır. Veliaht, 1429'da Reims'de VII. Charles adıyla taç giymiş ve 1435'te Arras'ta Fransa - Bourgogne antlaşmasını imzalayarak T. B. A.'nın hükümlerini ortadan kaldırdığını bildirmiştir. Ancak İngiltere kralları Amiens antlaşmasına kadar (1802) Fransa kralı unvanını taşımaya devam etmişlerdir.

TROYKA (Rusça = üçlü), Rusya'da üç atla çekilen araba veya kızak. Yan yana bağlı olarak koşulan üç attan ortadaki boyunduruklu olduğundan tırıs, yandakiler ise dörtnala giderler. Ortadaki ileriye, yandakiler ise hafifçe yana dönüktürler.

Sovyet Komünist Partisi'nin yönetici üçlüsüne de sık sık T. adı verilir. 1923 - 1925 arasında İ. Stalin - L. B. Kamenev - G. Y. Zinov'ev veya 1964'ten sonra L. Brejnev - A. Kossıgin - N. Podgornı T.'ları gibi.

TROYKA

TROYON [*troayō*], **Constant** (Sèvres 1810 - Paris 1865), Fransız ressamı. Barbizon peyzaj ekolündendir. Müze müdürü olan Riocreux'den aldığı derslerle ve modellerle çalışarak kendini yetiştirdi. 1833'te ilk tablosunu sergilemesine rağmen daha sonraları tanındı. 1847'de Hollanda'ya yaptığı bir gezide Paulus Potter'in resimlerini gördükten sonra manzaralar içinde hayvan resimlerine de yer vermeğe başladı. Olgunluk döneminde yaptığı birçok eseri Louvre müzesinde bulunmaktadır.

TROYON : "Paris çevresinden bir görüntü" adlı tablosu (Boston, Güzel Sanatlar Müzesi)

TRÖST (İng. Trust), teşebbüslerin piyasa hâkimiyetini sağlamak ve rekabeti etkisiz kılmak için meydana getirdikleri birlik. T.'ü meydana getiren teşebbüsler, iktisadî ve teknik açıdan tamamen kaynaşarak tek bir teşebbüs haline geldikleri için kartel (b. bk.)'den daha ileri bir bütünleşmeye erişmişlerdir.

İlk T.'ler Amerika Birleşik Devletleri'nde Ayrılma Harbi'ni izleyen dönemde, 1869 - 1872 yılları arasında kurulmuştur. Vanderbilt ile Gould demir yolu, Rockefeller ise petrol T.'lerinin kurulmasında önayak olmuşlardır. T.'lerin ilk şekli "voting T." idi. Bu tip T.'te T.'ün kurucuları T.'e giren teşebbüslerin hisse senetlerini sahiplerinden temettü hakkını temsil eden belgeler karşılığı satın alarak oy hakkını ve teşebbüs yönetimini ele geçirirler. Amerika Birleşik Devletle-

ri'nde 1872'deki petrol ve daha sonraları şeker ile viski T.'leri böyle kurulmuşlardır. Ancak, birçok suistimallere yol açan voting T. uygulamasının yasaklanması üzerine, "fusion T.", yani teşebbüsleri kaynaştırma biçiminde T. kurmaya gidilmiştir. Bu usulle meydana getirilen T.'lerde T.'e girecek teşebbüsler tamamen feshedilerek aktif ve pasifleri kurulan yeni şirkete devredilir. Eski teşebbüslerin hisse senetleri yeni şirketinki ile değiştirilir, fakat kurucular yönetime hâkimiyeti sağlayacak sayıda hisse senedini elde tutarlar. Kuruluşu zor ve masraflı olan, ağır vergilerin ödenmesini gerektiren fusion T., sonraları yerini "holding T."e bırakmıştır. Holding T.'te, T.'e dahil şirketlerin yanında ayrıca yeni bir şirket meydana getirilir. Bu şirket T.'e sokmak istediği teşebbüslerin hisse senetlerini satın alır ve onları yönetir. Teşebbüsler görünüşte ayrı ve bağımsız hukukî şahsiyetlerini muhafaza ederlerse de, aslında holding tarafından idare olunurlar.

T.'lerin piyasayı ele geçirmek için baş vurdukları haksız rekabet usulleri, kamu yöneticilerini satın almaya kalkışmaları, bir kere piyasaya hâkim olduktan sonra, tüketiciye kendi şart ve fiatlarını zorla kabul ettirmeleri gibi olumsuz davranışlar Amerika Birleşik Devletleri'nde T.'lere karşı büyük tepkilerin doğmasına sebep olmuş ve 1890 tarihli Sherman Act, daha sonra 1914 tarihli Clayton Act ile kuruluş ve çalışmaları sınırlandırılmıştır. Ayrıca, T.'lerin faaliyetini kontrol etmek için 26 eylül 1914 tarihli kanun ile Federal Ticaret Komisyonu kurulmuştur. Bu komisyon, denetleme görevini günümüze kadar sürdürmüş bulunmaktadır.

T.'ler Amerika'dan sonra Batı Avrupa endüstri ülkelerinde de kurulmuşlardır. Bu ülkelerde de T.'lerin güçlerini kötüye kullanmalarını önleyici kanunlar çıkarılmıştır. Federal Almanya'da ise 1920'lerden sonra gelişmiş olan T.'ler II. Dünya Savaşı'ndan sonra dağıtılmış ve yeniden T. kurulması yasaklanmıştır. (E. Korur)

TRUBETSKOY, Rusya'da Litvanya asıllı bir prens ailesi. Büyük prens Gedimin'in soyundan gelen bu aile, birçok devlet adamı ve kumandan yanı sıra bilim ve kültür adamları da yetiştirmiştir.

1. **Grigoriy Nikolaeviç T.** (Ahtırka 1873 - Clamart, Paris yakını 1930), Rus diplomatı. Kral I. Petar zamanında Sırbistan'da Rus elçisi (1914 - 1917) olarak görev yapmıştır.

2. **Evgeniy Nikolaeviç T.** (Ahtırkı 1863 - Novorossiysk 1920), hukuk bilgini ve filozofu. 1894'te Kiev Üniversitesinde profesör olarak çalışmaya başlamış, 1906'dan sonra Moskova Üniversitesinde görev almıştır. Filozof olarak Yeni Kantçılar arasında görülür. 1917 ihtilâline karşı cephe almıştır.

3. **Nikolay Sergeeviç T.** (Moskova 1890 - Viyana 1938), dil bilgini, kültür filozofu. 14 yaşında bilim alanında çalışmaya başlamıştır. Başlangıçta etnografya alanında çalışmış, 1911 ve 1912 yıllarında Kafkasya'da araştırmalar yapmıştır. 1915'te Moskova Üniversitesinde dil bilimi doçentliğine atanmış, 1918'de Rostov Üniversitesinde Slavistik doçentliği yapmış, 1920 - 1922 yıllarında ise Sofya Üniversitesinde dil bilimi doçenti olarak çalışmıştır. 1922'de Viyana Üniversitesinde Slavistik profesörlüğüne çağrılmıştır. 1917 İhtilâlinden sonra Rusya'yı terk eden T., V. Mathesius ve R. Jakobson ile Prag (Praha) Dilcilik Çevresi (Çek. Pražský Linguisticky Kroužek) nı kurmuştur (1928). Fonoloji (Fr. Phonologie, Alm. Phonologie)'nin kurucusu olarak ün almıştır. Bu yoldaki eseri *(Grundzüge der Phonologie)* ölümünden sonra yayınlanmıştır [Prag 1939; 5. bas. 1971]. T. bu eseriyle modern strüktüral dil biliminin temelini atmıştır. *Altkirchenslavische Grammatik* adlı eseri de ölümünden sonra yayınlanmıştır [1954, 2. bas. 1968]. *Anleitung zu phonologischen Beschreibungen* (1935, Travaux, vol. 5), *Gedanken zum Indogermanenproblem* (Travaux, vol. 7), *Alphabet und Lautsystem* (Slovo a slovesnost, vol. 1) gibi yayınları da dil bilimi alanında değerli katkılar olarak geçer. T. Slav, Fin - Ugor ve Kafkas dilleri üzerinde de çalışmıştır. Bu alanlarda edebiyat, etnografya, folklor ve tarih araştırmaları da yapmıştır. Filozof olarak *Evropa i çeleveçestvo* (Avrupa ve insanlık) [1920]; *Nasledie Çingisbana* (Çingiz Hanın mirası) [1925] ve *K probleme russkogo samopoznaniya* (Rusların kendi kendilerini tanımaları problemi üzerine) [1927] gibi eserler vermiştir.

TRUCIAL STATES, Birleşik Arap Emirliği'nin resmî adı (Arapça adı: İttihad al - İmarat al - Arabiya). Eskiden Korsanlar Kıyısı diye adlandırılırdı. Basra körfezi kıyılarında Suudî Arabistan ile Yemen arasındaki topraklarda bulunan Abu Dabi, Dubai, Şarca, Ras al - Hayma, Fucayra, Umm al - Kavain ve Acman şeyhliklerinden oluşmuştur. Yüzölçümü 77 410 km², nüfusu 197 000 (1971)'dir. Yerleşme genellikle vaha çevreleri ile limanı olan bölgelerde yoğundur. Ekonomisi petrole dayanmaktadır. Abu Dabi, bu şeyhliklerin en büyüğü ve en zenginidir. En önemli şehir ve liman ise Dubai'dir. Nüfusunun yarısını İran, Pakistan ve Hindistan'dan gelen göçmen işçiler oluşturmaktadır.

Önceleri Hollanda ve 1760'tan itibaren İngiltere'nin nüfuzu altında kalan T. S., 1892'de İngiltere'yi koruyucu güç olarak kabul eden bir antlaşmaya imza koydu. Böylece İngiltere, Hindistan deniz yolunu kendi çıkarları bakımından güven altına alma çabalarını olumlu bir sonuca ulaştırdı. Özellikle 1962'de bol miktarda petrol bulunmasından sonra önemi artan ve büyük ölçüde dikkatleri üzerinde toplayan T. S., İngilizlerin buradan çekilmesi üzerine 2.12.1971'de altı emirliğin katılmasıyla bir Dostluk Antlaşması imzalanmasını sağladı. Böylece kurulan Birleşik Arap Emirlikleri Federasyonu'na şubat 1972'de de Ras al - Hayma şeyhliği katıldı. Bu federasyon daha sonra Arap Birliği'ne ve Birleşmiş Milletler'e de üye oldu.

TRUDEAU [*trüdō*], **Pierre Elliott** (doğ. Montreal 1919), Kanadalı devlet adamı. Montreal, Harvard, Sorbonne

TRUDEAU

ve Londra'da yüksek öğrenimini bitirdikten sonra 1948 - 1949 yıllarında dünyayı gezdi; 1948'de Arap - İsrail savaşına, 1949' da Çin ihtilâline, Burma'daki iç savaş ile Güney-doğu Asya' daki savaşa yakından tanık oldu. Moskova'daki ekonomistler kongresine katıldı. Kanada'ya döndükten sonra 1950'de liberal rejimi eleştiren aylık "Cité Libre" dergisinin genel müdür yardımcısı oldu. 1951 - 1961 arasında hukuk alanında, özellikle işçi hakları ile medenî haklar üzerinde çalışmalarda bulundu. 1961 - 1965 arasında Montreal Üniversitesinde hukuk doçenti oldu ve Liberaller arasından seçilip meclise girinceye kadar bu görevde kaldı. Adalet bakanı olduktan sonra sosyal yardım programlarında, silâh bulundurma yasağının konmasında, kürtaj ve eşcinsellik kanunlarının çıkarılmasında büyük rol oynadı. Liberal Partinin muhalefetinin liderliği için kampanya açtı. 6 nisan 1968'de parti başkanı seçildi. İki hafta sonra da başbakan oldu.

1970'te İngiliz diplomatı James Cross ile Kanada'nın işçi ve göçmen işleri bakanı olan Pierre Laporte'u kaçırıp daha sonra öldüren Le Front de Libération du Québec üyeleri olan teröristlere karşı kesin bir tavır almasıyla da tanınmıştır.

TRUHELKA, Ćiro (doğ. Osijek 1865), Sırp - Hırvat asıllı arkeolog ve tarihçi. Zagreb Üniversitesini bitirdi. Zagreb müzesinde çalıştı. 1886'da Saray Bosna (Sarajevo) müzesinde görev aldı. 1926'da Üsküp (Skopje) Üniversitesinde profesörlüğe getirildi. Tarih, arkeoloji (Roma, Orta Çağ), epigrafi, paleografi, nümizmatik ve etnografya konularında birçok eserler verdi. *Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive* [1911] adlı çalışmasında Dubrovnik arşivinde saklanan Türk tarihiyle ilgili değerli belgeleri toplayıp yaydı.

TRUJILLO [*trukiyo*]: Peru'da, Büyük Okyanus yakınında bir şehir, La Libertad departmanının merkezi. Nüfusu 241 882 (1979)'dir. İki üniversitesi ve şeker, kokain fabrikaları vardır. Tütün endüstrisi gelişmiştir. T.'nun güneyinde Salaverry ihracat limanı kurulmuştur. Kuzeyinde Chanchán' ların Chimu yerleşmelerinin harabesi bulunur. T. 1535'te F. Pizarro tarafından kurulmuş ve yerleşim yerine doğum yerinin adı verilmiştir.

TRUJILLO yakınında Chanchán kalıntıları

TRUJILLO [*trubiyo*]: 1. Venezuela'da, Mérida Cordillerasının eteklerinde bir şehir, T. devletinin merkezi. Denizden yüksekliği 800 - 850 m, nüfusu 27 100 (1970)'dür. Tarım ürünleri (özellikle kahve) ticareti gelişmiştir. 1557'de Diego Garcfa de Paredes tarafından kurulmuştur.

2. Venezuela'da bir devlet. Yüzölçümü 7 400 km², nüfusu 381 335 (1978)'tir. Maracaibo gölünün güney-doğusunda uzanan çukur bölgeyi ve Mérida Cordillerasının bir bölümünü içine alır. Şeker kamışı ve kahve üretilir.

TRUJILLO [*trubiyo*] **MOLINA, Rafael Leónidas** (San Cristóbal 1891 - Ciudad Trujillo [Santo Domingo] 1961), Dominik diktatörü. 1926'da Dominik polis teşkilâtında albay, 1927'de general ve 1930'da devlet başkanı olmuştur. 1952'ye kadar birçok defalar aynı makama seçilen T., nihayet yerine kardeşi Hector'u seçtirmişse de, nüfuzunu kullanmaya devam etmiş, ancak 30 yıllık diktatörlüğü bir suikast sonunda yıkılmıştır.

TRUMAN [*trūmīn*], **Harry S.** (Lamar, Missouri 8.5.1884 - Kansas City, Missouri 26.12.1972), Amerika Birleşik Devletleri'nin 33. cumhurbaşkanı. Franklin Roosevelt'in 12 nisan 1945'te ölümü üzerine, cumhurbaşkanı yardımcısı iken cumhurbaşkanlığına getirildi.

TRUMAN, Harry S.

I. Dünya Savaşı'nda topçu yüzbaşısı olarak Fransa'da hizmet gören T., savaştan sonra politikaya atıldı ve Demokrat Partiye girdi. 1934'te Senato üyesi seçildi. Senatör olarak Roosevelt'in *New Deal* (Yeniden kalkınma) politikasını destekledi. 1944'te cumhurbaşkanı yardımcılığına seçildi.

Cumhurbaşkanı olunca Almanya'nın yenilmesi ve şartsız teslimi için bütün gücü ile çalıştı. T., nisan 1945'te San Fransisco'da toplanan Birleşmiş Milletler Teşkilâtı'nın kurucularındandır. Japonya ile savaşı sona erdirmek için atom bombasının kullanılmasına T. karar verdi. Hiroşima ve Nagasaki'ye atom bombası atılması üzerine Japonya ile savaş 14 ağustos 1945 günü sona erdi.

T., II. Dünya Savaşı'ndan sonra genişleme politikası takip eden Sovyet Rusya'ya karşı sert bir politika uygulamaya başladı (bk. TRUMAN DOKTRİNİ). Bunun sonucu olarak Sovyet Bloku ile Batı Bloku arasında yıllarca devam eden bir "soğuk harp" başladı. T., Sovyet tehlikesi ile karşılaşan Türkiye ve Yunanistan'a askerî ve ekonomik yardım yapılmasını sağladı. Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilâtı (NATO) da onun yönetimi sırasında kurulmuştur. Marshall Planı (b. bk.) denilen kalkınmakta olan ülkelere ekonomik yardım planının uygulanmasına da T.'ın cumhurbaşkanlığı sırasında başlanmıştır. T., kendi memleketinde insan haklarını ve zencilere eşit muamele edilmesi gibi fikirlerin hararetli bir savunucusuydu.

T., 1948'de yeniden cumhurbaşkanı seçilince bazı önemli dış meselelerle karşılaştı. Bunlardan biri Kore savaşı idi. Bu savaşta Amerika Birleşik Devletleri'nin başarı sağlayamamasından T. sorumlu tutuldu. T. ise III. Dünya Savaşı'na yol açmamak için temkinli davranıyordu ve o cephedeki savaşı genişletme temayülünü gösteren Amerikan orduları kumandanı General Mac Arthur'u görevinden aldı. 1953 seçimlerinde T. kaybetti ve yerine Cumhuriyetçi Parti adayı eski savaş kahramanı General Dwight D. Eisenhower cumhurbaşkanı seçildi.

T., bundan sonra siyasî hayattan çekildi. 1955 ve 1958 yıllarında hâtıralarını yayınladı. 1957'de Missouri eyaletinin Kansas şehrinde Harry T. Kütüphanesini kurdu. 1972'de ölünce bu kütüphanenin yanına gömüldü. (A. Uysal)

TRUMAN DOKTRİNİ : II. Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetler Birliği'nin genişleme politikasına karşı Amerika Birleşik Devletleri cumhurbaşkanı Harry S. Truman tarafından başlatılan bir önleme siyaseti. Truman'ın böyle bir harekete geçmesine sebep bazı komünist gerillaların Yunanistan'da hükümeti devirmek için gösterdikleri faaliyet olmuştur. Truman 1947 yılında Amerika Birleşik Devletleri Kongresinde yaptığı bir konuşmada, Sovyetler Birliği'nin Yunanistan ve Türkiye'ye karşı uygulamakta olduğu baskıya karşı koyabilmeleri ve kendilerini komünizmin saldırısından koruyabilmeleri için 400 milyon dolarlık bir yardım yapılmasını istemiş ve bu isteği kabul edilmişti.

Truman, II. Dünya Savaşı'ndan sonra dünyanın, hür ve hür olmayan milletler olarak ikiye ayrıldığını ve bu iki grup arasındaki çatışmada Amerika'nın yerinin hür milletler safında olduğu fikrindeydi. İşte bu fikre "T. D." denmiştir. Kısa zamanda, Sovyet Rusya'nın genişleme planları Marshall Planı, Kuzey Atlantik Paktı (NATO) ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Kore savaşına girmesi ile daha etkili bir şekilde önlenmeğe çalışılmıştır.

T. D. uygulamada genellikle başarılı olmuş, yalnız Çin' de, Amerika'nın desteklediği Çiang Kay-şek tutunamamış ve o ülke, Sovyet komünizminden farklı bir komünist rejiminin idaresine girmiştir.

TRUMBIĆ, Ante (Split 1864 - Zagreb 1938), Hırvat siyaset adamı. 1894'te Dalmaçya meclisine seçilmiş, 1897' de Viyana'da Devlet Konseyi üyeliğine atanmıştır. Güney Slavlarının Avusturya - Macaristan İmparatorluğu içinde birleştirmeye çalışmıştır. I. Dünya Savaşının patlak vermesi üzerine İtalya'ya sığınmıştır. 1915'te Paris'te Yugoslav Millî Meclisi başkanlığına seçilmiştir. 20.7.1917 tarihinde N. Pasic ile birlikte Korfu bildirisini imzalamıştır. Aralık 1918 - kasım 1920 arasında Yugoslavya'nın ilk dışişleri bakanlığını yapmıştır.

TRUST (İng.) : bk. TRÖST.

TRUVA : bk. TROİA.

TRÜBNER, Wilhelm (Heidelberg 1851 - Karlsruhe 1917), Alman ressamı. Karlsruhe'de H. Canon'un ve München'da W. v. Diez'in öğrencisi oldu. 1871' de W. Leibl ile tanıştı ve onun tanınmış ressamlardan oluşan dost çevresine katıldı. T., L. Thoma ve A. Lang ile de dostluk kurdu; C. Schuch ile İtalya'ya gitti. 1874'te Hollanda'yı ziyaret etti ve 1875 - 1896 arasında München'de kaldı. 1896'dan itibaren Frankfurt a. M.'da ve 1903'te Karlsruhe'de akademi profesörü olarak ders verdi. T.'in portre ressamlığından başka, manzara resimlerinde realizmin kökleşmesine önemli katkısı vardır. 1876'dan sonra ifade gücü azalan T., mitolojik tarihî ve dinî kompozisyonlar yapmaya başladı, fakat bu alanda başarıya ulaşamadı. 1890'dan sonra tekrar manzara resimleri üzerinde çalıştı. Odenwald'dan ve München yakınındaki Starnberg gölünden empresyonist, özellikle parlak mavi ve yeşil renkli manzara resimleri yaptı. İlk verdiği eserlerle L. Corinth ve M. Slevogt üzerinde etkili oldu. Yirmiyi aşan tablosu Almanya'nın çeşitli galerilerinde yer almıştır.

TRÜBNER, Wilhelm

TRÜHMEN'LER veya TÜRKPEN'LER, Kuzey Kafkasya'da, Stavropol (yeni adı : Tolyatti) bölgesinde yaşayan Türkmenlere verilen ad. Kuzey Kafkasya Türkmenlerinin büyük bir bölümü Çavdur, Sonçḫaci ve İkdir oymaklarına mensuptur.

T.'ler dil bakımından ana çizgileriyle Türkmencenin özelliklerini muhafaza etmişlerdir. Ancak, Trühmencede Türk dili nin Kıpçak grupuna giren Nogay diyalektinin etkisi de göze çarpar. Bununla birlikte, T.'lerin dili Türkmencenin bir diyalekti olarak kalmıştır.

Nogaycanın baskısı daha çok T. dilinin fonetiğinde göze çarpar. Örnek olarak T. diyalektinde uzun ünlüler birçok sözde kısalmıştır : *aç* ~ *aş* (*āç* yerine) "aç"; *yol* (*yōl* yerine) "yol"; *taşla-* (*daşla-* yerine) "atmak" v. b. T. diyalektinde *a* ve *e* gibi geniş ünlülerde dudak benzeşmesi gittikçe azalmıştır : *oturon* ~ *oturan* "oturan"; *köpök* ~ *köpek* "köpek" v.b. Trühmencede sözlerin başında ve içinde *d* ünsüzü ötümünü kaybetmiştir : *taş* (*daş* yerine) "taş"; *etip* ~ *edip* "edip" v.b. Ünlüler arasında *p* ve *k* ünsüzleri bu diyalektte spirantizasyona uğramıştır : *tewa* (*depe* yerine) "tepe"; *çıhar-* (*çıkar-* yerine) "çıkarmak" v.b. Son olarak, Trühmencede dişlerarası (interdentale) ṡ ve δ kullanılmaz.

Nogaycanın etkisi T. diyalektinin gramer yapısında da açık olarak görülür. Örnek olarak, *r*, *n*, *m* seslerinden sonra *-nar* ~ *-ner* çokluk ekinin kullanılması Nogaycanın etkisine bağlıdır. Türkmencede kullanılan *-mas* ~ *-mes* ve *-mar* ~ *-mer* olumsuzluk ekleri yerine yalnız *-mas* ~ *-mes* ekinin kullanılması da Nogay baskısına tanıktır. Bundan başka, Türkmence *barar* yerine *baradurın* ve *baradıran* tipindeki fiil şekillerinin varlığı da Nogaycanın etkisine bağlıdır. Türkmencede bu şekillere rastlanmaz. Nogaycanın baskısı sonunda Türkmence *baryarın* şekli yerine *barıyatırın* şekli yaygınlık kazanmıştır.

T. diyalektinin sözlüğünde de değişik birtakım biçimler vardır.

Nogay ve Kumukların komşuluğuna bağlı olarak T. diyalektinde farklı özellikler gösteren birkaç ağız oluşmuştur. Ancak, bu ağızlar şimdilik özel olarak araştırılmamıştır.

T. diyalekti üzerinde A. Volodin (*Iz Truḫmenskoy narodnoy poêzii.* "Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza" 38, 1908; *Tru menskaya step' i truḫmeni,* "Sbornik ...") ve N. A. Baskakov (*Ob osobennostyaḫ govora severokavkazskiḫ turkmenov* (*truḫmenov*). "Yazıki Severnogo Kavkaza i Dagestana 2, 1949) durmuşlardır.

TRYAVNA, Bulgaristan'da, Gabrovo çevre (okrıg)'sinde, Gabrovo'nun 20 km doğusunda bir şehir. Nüfusu 9 676 (1965)'dır.

XII. yüzyılın 2. yarısında kurulmuştur. XVIII ve özellikle XIX. yüzyılda el sanatları (abacılık, kilimcilik) ve ticaret merkezi olarak gelişmiştir. Eski yapıları arasında saat kulesi özel bir yer tutar (1814).

TRYJARSKI [triy-rski], **Edward** (doğ. Varşova 31.3.1923), Polonyalı Türkolog. 1942'de Varşova'da IV. Władysław lisesini bitirdikten sonra Varşova Üniversitesi Hukuk Fakültesinde okumuştur. 1948'de Hukuk Fakültesini bitiren T., "magister iuris" unvanını almış, 1950'de Sosyal Bilimler Fakültesinde "Kemal Atatürk Türkiyesinde dil reformları" adlı teziyle "magister philosophiae" unvanını kazanmıştır. 1961'de Sosyal Bilimler Fakültesinde "Polonya Ermenilerinin Kıpçak ağzı" adlı tezini bitirerek "sosyal bilimler doktoru" unvanını almış, 1966'da Varşova Üniversitesine *Dictionnaire arméno - kiptchak d'après trois manuscrits des collections viennoises* [1968, 1969, 1972]adlı tezini sunarak doçentliğe getirilmiştir. 1974'te Polonya Bilimler Akademisinde profesörlüğe atanmıştır.

TRYJARSKI, Edward

T. 1959'da Paris'te Ermeni - Kıpçak yazmaları üzerinde çalıştığı gibi, 1961'de de Avusturya'da bu alandaki araştırmalarını sürdürmüştür. 1960'ta Bulgaristan'da Türk ağızları üzerinde çalışmış, 1965'te de Romanya topraklarında yaşayan Türkler arasında diyalektoloji araştırmaları yapmıştır. 1962'de Moğolistan'da bir geziye çıkan T., eski Türk yazıtları (Tonyukuk, Bilge Kağan, Kül Tegin, İhe Huşötü, Ongin) üzerinde çalışmıştır. Bu gezisinde T. bütün eski Türk anıtlarının fotograflarını çekmiş, estampajlarını almıştır.

Belli başlı çalışma ve yayınları : *Prasa Turków bułgarskich i jej język* ["Przeglad Orientalistyczny" 4(44), 1962, 362 - 371]; *La tête de granite retrouvée en Mongolie Centrale* ["Central Asiatic Journal" VIII, 3, 1963, 185 - 191]; *La littérature arméno-kiptchak* ["Philologiae Turcicae Fundamenta" II, 1964, 801 - 808; Jean Deny ile birlikte]; *L'inscription turque runiforme d'Arkhanen, en Mongolie* ["Ural - Altaische Jahrbücher" 36, 3 - 4, 1965, 423 - 428]; *Die heutige Mongolei und ihre alten Denkmäler* ["Ural - Altaische Jahrbücher" 38, 1966, 154 - 158]; *The Present State of Preservation of Old Turkic Relics in Mongolia and the Need for their Conservation* ["Ural - Altaische Jahrbücher" 38, 1966, 158 - 173]; *Some early Polish sources and their importance for the history of the Altaic world* ["Journal of Asian History" 3, 1, 1969, 34 - 44]; *Notes on the Turcica in Sir M. Aurel Stein's Collection* ["Central Asiatic Journal" XII, 4, 1969, 322 - 328]; *A Note on the Relations between the Pechenegs and Poland* [Studia Turcica, 1971, 461 - 468]; *On the Archaeological Traces of Old Turks in Mongolia* ["East and West" 21, 1 - 2, 1971, 121 - 135]; *The Inscription at Ikhe Khushotu* ["Rocznik Orientalistyczny" XXXIV, 1, 1971, 7 - 33; Sir G. Clauson ile birlikte]; *Les religions des Petchenègues* [*Traditions religieuses et para - religieuses des peuples altaïques*, 1972, 139 - 148]; *Two Old Turkic Monuments of Mongolia* ["Mémoires de la Société Finno - Ougrienne" 150, 1973, 413 - 420; P. Aalto ile birlikte]; *Zur neueren Geschichte des Ongin - Denkmals* [*Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker*, Berlin 1974, 629 - 630]; *L'Inscription turque runiforme de Khutuk - ula* ["Journal Asiatique" CCLXIII, 1 - 2, 1975, 171 - 182; J. Hamilton ile birlikte]; *Eşçe raz o metodike izdaniya runiçeskih nadpisey* [Turcologica, 1976, 325 - 333].

T. 1957'den başlayarak "Rocznik Orientalistyczny" dergisinin sekreterliğini yapmış, 1977'de ise derginin başredaktörlüğüne getirilmiştir.

TRYPANOSOMİASİS : bk. UYKU HASTALIĞI.

TSALDARİS, Konstantinos (İskenderiye, Mısır 14.4.1885 - Atina 17.11.1970), Yunan devlet adamı. 1920 - 1932 arasında Girit genel valiliğinde bulunmuştur. 1933 - 1935 arasında da amcası Panagiotis T. başkanlığındaki hükümette haberleşme müsteşarı olarak görev yapmıştır. II. Dünya Savaşı içinde 1941'de hapsedilmiş olmasına rağmen, 1944'e kadar Yunan direnme hareketini yönetmiştir. Aynı yıl Mısır'a kaçmayı başarmıştır. Halk Partisinin başkanı ve başbakan olarak (nisan 1946 - ocak 1947) krallık rejiminin yeniden kurulması ve kralın ülkesine dönmesi için büyük çaba sarf etmiştir. Nisan 1946 - ocak 1950 arasında da dışişleri bakanlığı yapmıştır. Yunanistan'ın Truman Doktrini (b. bk.) esaslarını kabul ettiğini bildiren antlaşmaya 30.6.1947'de imza koymuştur. Paris barış kurulu ile Birleşmiş Milletler genel kurulunda ülkesini temsil eden T., mareşal A. Papagos'un 1951'deki seçim zaferinden sonra muhalefette kalmıştır. (N. Gözaydın)

TSALDARİS, Konstantinos

TSANKOV, Dragan (Sviştov 1828 - Sofya 1911), Bulgar devlet adamı. Rusya'da okumuştur. İstanbul ve Rusçuk (Bulg. Ruse)'ta öğretmenlik yapmıştır. 1859 - 1863 yılları arasında "Bılgariya" (Bulgaristan) dergisini yayınlamıştır. Milletvekili olarak Kurucu Mecliste Liberal Parti'nin şeflerinden biri olmuştur. Bir süre ülkeden uzaklaştırılmış, diplomatik bir görevle İstanbul'a gönderilmiştir. 24 mart 1880'de hükümetin başına getirilmiş, 28 kasım 1880'de görevinden ayrılmıştır. 7 eylül 1883'te yeniden başbakanlığa atanmıştır. İkinci başbakanlığı 29 nisan 1884'e kadar sürmüştür. P. Karavelov (28 kasım 1880 - 27 nisan 1881) ve Kliment (9 ağustos 1886 - 12 ağustos 1886) hükümetlerinde yer almıştır. Tırnovo anayasasının yürürlüğe girmesi yolunda çalıştığı için takip edilmiştir. Prens Aleksandır'a karşı yapılan 9 ağustos 1886 darbesinden sonra Rusya'ya sığınmış, Stambolov rejiminin düşmesi (1894) üzerine Bulgaristan'a dönmüştür. 1902'de Sobranie (Millet Meclisi) başkanlığına seçilmiştir. Daha sonra siyasî hayattan çekilmiştir.

TSARİTSIN, Stalingrad'ın eski adı. Bk. VOLGOGRAD.

TSATSOS, Konstantinos (doğ. Atina 1.7.1899), Yunan devlet adamı. Atina ve Heidelberg üniversitelerinde hukuk ve siyasî bilimler okumuş, 1930'da Atina Üniversitesi'nde hukuk doktoru sanını almıştır. 1931'de doçentliğe, 1932'de profesörlüğe atanmıştır. II. Dünya Savaşı'nda işgal kuvvetlerine karşı çıktığı için 1941'de üniversiteden uzaklaştırılmışsa da, 1944'te tekrar görevine dönmüştür. Aynı yıl sürgünde kurulan Yunan hükümetinin teknik danışmanı olmuştur. 1946 - 1950, 1956 - 1963, 1964 - 1967 ve 1974 - 1975 yılları arasında milletvekilliği yapmıştır. 1945'te sosyal hizmetler ve içişleri,

1949 - 1950 arasında eğitim, 1946 - 1961 arasında başbakanlık, 1962 - 1963 arasında sosyal hizmetler, 1967'de adalet, 1974'te kültür işleri bakanlıkları görevlerinde bulunmuştur. 1974 - 1975 arasında anayasa komitesi başkanlığı yapmıştır. Haziran 1975'te meclis tarafından devlet başkanlığına seçilmiş ve 1981'e kadar bu görevi sürdürmüştür.

TSATSOS, Konstantinos

T. 1961'de Atina Akademisi üyeliğine, 1979'da Paris'teki Ahlâk ve Politika Bilimleri Akademisi'nin yabancı üyeliğine seçilmiştir. 1979'da Sorbonne Üniversitesi tarafından kendisine şeref doktoru sanı verilmiş, aynı yıl Coudenhove - Kalergi Vakfının ödülünü de kazanmıştır.

Belli başlı eserleri : *Der Begriff des positiven Rechts* (Pozitif hukuk kavramı) [1928], *The Problem of the Interpretation of the Law* (Hukukî yorumlama problemi) [1932, 2. bas. 1978], *Kant's Theory of Knowledge* (Kant'ın bilgi teorisi) [1934], *Kant's Ethical Philosophy* (Kant'ın ahlâk felsefesi) [1934], *The Social Philosophy of the Ancient Greeks* (Eski Yunanlıların sosyal felsefesi) [1938], *The Problem of the Sources of the Law* (Hukukun kaynakları problemi) [1941], *Introduction to the Science of the Law* (Hukuk bilimine giriş) [1945], *Studies in the Philosophy of the Law* (Hukuk felsefesi araştırmaları) [1960], *Essays on Aesthetics and Education* (Estetik ve eğitim üzerine denemeler) [1960], *Politics* (Politika) [1965, 2. bas. 1975], *Aphorisms and Meditations* [4 cilt, 1965 - 1972], *Kant and International Law* (Kant ve milletlerarası hukuk) [1974], *Studies in Aesthetics* (Estetik üzerine denemeler) [2 cilt, 1977], *Greece and Europe* (Yunanistan ve Avrupa) [1977], *Theory of Art* (Sanat teorisi) [1978]. (N. Gözaydın)

TSCHERMAK [*çermak*], **Erich** (Viyana 1871 - Viyana 1962), Avusturya'lı botanik bilgini. 1909'da Viyana'da Toprak Kültürü Yüksek Okulu'nda bitki yetiştirme kürsüsünü kurmuştur. Bitki melezleri üzerinde çalışırken daha sonra Johann Mendel tarafından bulunup açıklanan kalıtım kanunlarını bulmuştur. Bu araştırmaları sırasında tarımda yararlanılan birçok melez türü meydana getirmiş, buğdaygillerin bir sınıflamasını yapmış, bazı karakterlerin ancak melezleme sonunda ortaya çıktığını ileri sürmüştür.

TSCHOMBÉ veya TSHOMBÉ, Moishe : bk. ÇOMBE, Moyşe.

TSCHUDI [*çudi*], **Rudolf** (Glarus 2.5.1884 - Basel 11.10.1960), İsviçreli İslâmist. 1914'te Hamburg'da Kolonialinstitut'ta çalışmaya başlamış, 1919'da Zürich Üniversitesinde görev almıştır. Daha sonra (1922) Basel Üniversitesinde çalışmıştır. 1926'da *Das Chalifat* adlı eserini yayınlamıştır. "Türkische Bibliothek" dizisinin yazı kurulunda (16 - 26. cilt) ve "Der Islam" dergisinin yazı kurulunda (6 - 9. cilt) çalışmıştır. *Ein Schreiben Sülejmans I. an Ferdinand I.* adlı yazısı "Festschrift für Georg Jacob" da çıkmıştır [1932. 317 - 328. s.]. Doğumunun 70. yıl dönümünde çalışma arkadaşları ve eski öğrencileri onun adına "Westöstliche Abhandlungen" (Wiesbaden 1954) adlı bir armağan yayınlamışlardır.

TSEDENBAL, Yumcagin (doğ. 1916), Moğol devlet adamı, Moğol Halk İhtilâl Partisi birinci sekreteri. Sovyetler Birliği'nde okumuştur (maliye, iktisat). Bir süre öğretmen olarak çalıştıktan sonra maliye bakan yardımcılığına atanmıştır. 1939 - 1940 yıllarında maliye bakanlığı görevine getirilmiştir. Bu görev yanında Ticaret ve Sanayi Bankasını genel müdür olarak yönetmiştir. 1940 - 1954 yılları arasında Moğol Halk İhtilâl Partisi merkez kurulu başsekreterliği görevinde bulunmuş, 1941 - 1945 yıllarında Moğol Halk İhtilâl Ordusu başkomutan yardımcılığı yapmıştır. Kuzey - doğu Çin'de Japon ordusuna karşı açılan savaşa katılmıştır. 1945 - 1948 yıllarında Devlet Plan Dairesi başkanı olarak çalışmıştır. 1948'de başbakan yardımcılığına getirilen T., 1952 - 1974 yıllarında başbakanlık yapmıştır. 1974'te Büyük Halk Meclisi başkanlık kurulu başkanlığına seçilmiştir.

TSEDENBAL, Yumcagin

TSELİNOGRAD, Kazakistan'da bir şehir. 1961'e kadar Akmolinsk (veya Akmola) adıyla anılmıştır. Nüfusu 209 000 (1975)'dir. Bk. AKMOLA.

TSERETELİ, Georgiy Vassileviç (Tianeti, Gürcistan 1904 - Tiflis 1973), Sovyet doğu bilimleri uzmanı. Özellikle Orta Asya Arap diyalektleri alanındaki çalışmalarıyla tanınmıştır. 1945'te Tiflis Üniversitesinde Semitistik profesörlüğüne atanmış, Gürcistan Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü müdürlüğüne getirilmiştir.

Eser ve yayınları : *The Urartean monuments in the Georgian Museum Tbilissi* [1939]; *A bilingual inscription from Armazi near Mtzcheta in Georgia* [1942]; *The most ancient Georgian inscriptions from Palestine* [1960]; *Meter and rhyme in Rustaveli's poem of the 12th century "The man in the panther's skin"* [1973].

TSÉVIÉ, Togo'da, Lomé'nin kuzeyinde, demir yolu üzerinde bir kasaba. Nüfusu 15 900 (1977)'dür. Ticaret merkezi olarak gelişmiştir. Yağ fabrikası vardır.

TSHİNVALİ, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'ne bağlı Oset Muhtar Bölgesinin başşehri. Nüfusu 34 000 (1979)'dir.

TSIMSHIAN veya CHIMSYAN, Kanada'da, Britanya Kolombiyasının kuzeyinde yaşayan bir Kızılderili topluluğu ve dili. T.'ların sayısı 5 100 (1957)'dür. T.'lar kültür bakımından kuzey-batı kıyısı Kızılderililerine bağlıdırlar.

TSİNAN (batı kaynaklarında **Tsinan veya Chinan** olarak geçer), Çin'de Şantung eyaletinin merkezi. Nüfusu 1 200 000 (1976)'dir. Çinlilerce mukaddes tanınan Taişan dağının kuzey eteğinde, Huang-ho nehrinin sağ yakasındadır.

1904'te kurulmuş bir üniversitesi, ayrıca bir harp okulu vardır. Pamuklu dokuma fabrikaları, bitki yağı imalâthaneleri, ipekli dokuma ve halı tezgâhları, kibrit ve hasır işleri fabrikaları bulunmaktadır. T.'dan en çok pamuk ipliği ve şeker ithal olunur. İhraç malları arasında yer fıstığı, saç örgüleri, hasır örgüsü işleri, don yağı başta gelir. Çin'in türlü bölgelerine uzanan demir yollarının kavşak yerinde bulunan T., uzak ve yakın çevresinin işlek bir ticaret merkezi ve daha çok hayvan ve hububat pazarıdır.

TSİNGTAO (Çince = Yeşil ada; Alm. **Tsingtau,** İng. **Tsingtao, Japonca Seito**), Çin'de, Şantung yarımadasının güney-doğu kıyılarında bir liman şehri. Nüfusu yaklaşık 1 500 000 (1980)'dir. Kyauçou (Kiaochow) körfezinin 3,6 km geniş olan girişinin kuzeyinde, aynı addaki yarımadanın iç ve dış kıyıları arasında yayılmış bulunan şehir, başlangıçta küçük bir balıkçı limanı iken, Tsing hanedanı (XVII - XX. yüzyıllar) zamanında ticaretin gelişmesi ve Tsingtao Ku adlı bir gümrük istasyonunun kurulması ile önem kazanmış ve 1880'lerde Peiyang (Kuzey Okyanus) donanması için stratejik bir üs haline getirilmiştir. Çin kıyılarında ticarî imtiyaz bölgeleri elde etmeye uğraşan Avrupalılardan Almanlar, Şantung'da iki misyonerin öldürülmesini bahane ederek 1897'de, eskiden beri ele geçirmeyi düşündükleri Kyauçou körfezini işgal etmişler ve 1898'de Çin hükümeti ile anlaşarak bu bölgeyi 99 yıl süre ile kiralamışlardır. Aynı zamanda bölgede maden işletme ve demir yolu yapma imtiyazlarını da almışlardır. 1899'da T., serbest liman olarak ilân edilmiş, modern liman tesisleri yapılmış ve Şantung eyaletinin merkezi Tsinan'a demir yolu ile bağlanmıştır. Yeni imar planı yapılarak, şehre Avrupaî bir görünüş kazandırılmış; yağ, pamuk ipliği, çimento, kibrit ve hasır şapda fabrikaları kurulmuştur. Böylece T., kuzeyde Tiyentsin ile güneyde Şanghay arasında, bu kıyıların en önemli limanı haline gelmiştir.

1914'te Japonlar, Almanya'ya harp ilân ederek T.'yu ve çevresini ele geçirmişler ve 1922'de Çin'e iade etmişlerdir. 1929'da şehir Nanking hükümetinin kontrolüne girmiş ve özel bir belediye teşkilâtına kavuşmuştur. Liman tesisleri genişletilmiş ve Tiyentsin ile ticarî sahada rekabet başlamıştır. 1938 - 1945 yılları arasında yeniden Japon işgaline uğramış ve endüstrisi gelişmiştir; ipekli, pamuklu v.b. dokumalar, lokomotif, vagon, lastik, kâğıt, boya, kibrit, kimyevî maddeler ve çeşitli yiyecekler imal eden modern fabrikalarla mühendislik atelyeleri ve tamirhaneler kurulmuştur. 1949'dan sonra demir - çelik gibi ağır endüstri tesisleri de meydana getirilmeye başlanmış ve bunlar 1970'li yıllarda dokuma endüstrisi ile boy ölçüşecek duruma gelmiş, hatta mühendislik endüstrisi ön plana geçmiştir (gemi, makine v.b. yapımı gibi). Doğu - batı doğrultusunda, önemli bir demir yolunun bitiminde bulunan T., aynı zamanda Şantung yarımadası kuzey kıyılarının önemli limanı olan Yentai (Chefoo) şehrine, yine demir yolu ile bağlanmıştır. Çevresinde balıkçılık gelişmiştir. Bir uçak meydanı ve güzel turistik yerleri de vardır.

T. kültürel kuruluşları ile de tanınmış bir merkezdir. Şantung Üniversitesi buradadır; diğer yüksek eğitim kuruluşları arasında teknoloji ve deniz bilimleri enstitüleriyle mühendislik koleji önemli yer tutarlar. (C. R. Gürsoy)

TSİNİNG (İng. **Chining**), Çin'de, Şantung bölümünde bir şehir. Nüfusu 150 000'dir. Gıda maddeleri ve tarım âlet ve makineleri fabrikaları vardır.

TSİN - LİNG (batı kaynaklarında **Tsin-ling** veya **Tsinlingschan** olarak da geçer), Çin'de, Kunlun dağlarının doğuya doğru en çok sokulmuş bulunan uzantısı. T.'in en yüksek yeri Tapaişan doruğunda 3 350 m yi bulur. Batıdan doğuya 400 km kadar uzunluk gösteren bu dağ sırası iklim, ekonomik hayat ve jeolojik yapı bakımından Kuzey ve Güney Çin arasında önemli bir sınır meydana getirir.

TS'İN Şİ - HUANG - Tİ (M. Ö. 259 - 210), Tsin hükümdarı (M. Ö. 246 - 221), Çin imparatoru (M. Ö. 221 - 210). M. Ö. 246 - 220 yılları arasında altı Çin devletini ele geçirmiş ve bir Çin imparatorluğu kurmuştur. M. Ö. 221'de imparator (huang-ti) unvanını almıştır. T., imparatorluğun sınırlarını genişlettiği gibi, büyük bayındırlık çalışmaları da yapmıştır. Bu arada önemli sulama kuruluşları meydana getirmiş, yeni şehirler kurmuş veya eski şehirleri onarmıştır. Ülkeyi göçebe kavimlerinin akınlarına karşı savunmak ve ticaret yollarını himaye etmek üzere M. Ö. 214 - 213 yıllarında Çin seddinin yapımını gerçekleştirmiştir.

TSİOLKOVSKİY, Konstantin Eduardoviç (İjevsk, Ryazan 17.9.1857 - Kaluga 19.9.1935), Sovyet uzay bilgini. Moskova'da kimya, matematik, astronomi ve mekanik öğrenimi gördükten sonra 1876'da Borovsk'ta öğretmenlik yapmış ve burada uzay araştırmalarına başlamıştır. 1892'de Kaluga'da fizik ve matematik öğretmenliği görevini sürdürmüş, uzay konusunda araştırmalar yapmıştır. İlk defa bir rüzgâr tüneli inşa etmiş, uçak aerodinamiği ve güdümlülerin yapımı konusu ile füze imali, tepkiyle itme, füzelerin uzayın keşfinde kullanılmaları konularındaki çalışmalarıyla havacılığın ilk nazariyecisi olarak kabul edilmiştir. Gaz boşalımının hızına göre füzenin son hızının değerini veren formülü bulmuştur. Birçok katlı füzenin kullanımını ve sıvı hidrojenin propergol olarak tercihan kullanılmasını ilk defa düşünen T., uzay problemleri ile meşgul olduğu *Grëzı o zemle i nebe* (Dünya ve gökyüzü rüyaları) [1895] adlı eserini yayınlamıştır. Bir yıl sonra diğer gezegenlerdeki canlılarla haberleşme üzerine yazdığı eserini çıkarmıştır. Asıl ününü havacılık üzerine yazdığı *Exploration of Cosmic Space by means of Reaction Devices* (Tepki araçları yardımıyla kozmik uzayın araştırılması) [1896] adlı eserine borçludur. 1919'da Sovyet Bilimler Akademisine seçilmiştir.

TSİON, İl'ya Faddeeviç (1842 - 1912), Rus fizyoloğu. 1864'te Berlin Üniversitesini bitirmiştir. 1870'te Petersburg Üniversitesinde profesörlüğe atanmıştır. 1872'de Tıp Akademisinde görev almışsa da, görüşleri yüzünden öğretim üyeleriyle anlaşamayarak akademiden ayrılmıştır (1875). Paris'e yerleşen T., kan dolaşımının fizyolojisi ve sinir sistemi konusundaki bilimsel araştırmalarıyla ün yapmıştır. Alman fizyoloğu Carl Ludwig ile birlikte *Die Reflexe eines des sensiblen Nerven des Herzens auf die motorischen Blutgefässe* ["Arbeiten aus der physiologischen Anstalt zu Leipzig", 1, 1866] adlı çalışmasını yayınlamıştır. Paris Bilimler Akademisi armağanını kazanan (1868) çalışma, kan dolaşımı konusundaki araştırmalarda önemli bir yer tutmuştur. 1866'da kalp çalışmasını hızlandıran sinirleri bulmuştur. 1876'da *Methodik der physiologischen Experimente und Vivisectionen* adlı çalışmasını yayınlamıştır. *Kurs fiziologii* (Fizyoloji ders kitabı) adlı eseri [2 cilt, 1873 - 1874], Rusya'da çıkan ilk fizyoloji ders kitapları arasında yer almıştır.

TSİRANANA, Philibert (doğ. Ambarikorano 1912), Madagaskarlı politikacı. 1930 - 1946 yılları arasında öğretmenlik yaptı, daha sonra 1946 - 1950 yıllarında Fransa'da Montpellier'de pedagoji öğrenimini tamamladı. 1956 - 1959 yılları arasında Fransa Meclisinde Sosyalist Parti üyesi olarak Madagaskar'ı temsil etti. Madagaskar'da Sosyal Demokrat Partiyi (Parti Social - Démocrate, kısalt. PSD) kurdu ve bu partinin seçimleri kazanması üzerine 1957'de yarı bağımsız hükümetin başkanlığına getirildi. Ülkenin bağımsızlığa kavuşmasından sonra, T. 1960 - 1973 arasında cumhurbaşkanlığı, başbakanlık ve savunma bakanlığı görevinde bulundu. Çok partili sistemle yönettiği ülkesinde 1965 seçimlerinde büyük bir çoğunluk sağladı. Fakat 1972 mayısındaki işçi ve öğrenci gösterilerinden sonra iktidarı General G. Ramanantsoa'ya bırakmak durumunda kaldı.

TSİTSİHAR (İng. Qiqihar; yeni adı : Lungkiang), Mançurya'nın kuzey bölümünde bir şehir. Nüfusu 668 000 (1957)'dir. T., bulunduğu yere kadar gemilerin işleyebildiği Nunkyang (Nonni) ırmağının sol yakasındadır. Hububat ve bitki yağı değirmenleri, kibrit fabrikası vardır. Metal eşyaları ile gıda maddeleri sanayii gelişmiştir. Türlü yönlerden gelen demir yollarının birleştiği yerde ve bir su yolu boyunda bulunan T., canlı bir ticaret merkezi ve pazar şehridir. 1681'de Mançular tarafından garnizon ve bir sürgün yeri olarak kurulmuştur. 1947'ye kadar eyalet başşehri idi.

TSONEV, Benye (Loveç 1863 - Sofya 1926), Bulgar dil bilgini. Viyana ve Leipzig üniversitelerinde okumuştur. Bulgaristan'da dil biliminin kurucusu olarak tanınmıştır. 1900 yılında Bulgar Bilimler Akademisi üyeliğine seçilen T., Sofya Üniversitesinde Bulgar dili profesörlüğü yapmıştır. Çalışmalarında daha çok Bulgar dili tarihi, Bulgar diyalektolojisi, çağdaş Bulgar dilinin problemleri ve Bulgar imlâsı konuları üzerinde durmuştur. *Turski dumi v bılgarski ezik* (Bulgar dilinde Türkçe kelimeler) ["Godişnik na Sofiyskiya Universitet" XXV, 1929] adlı yazısında Bulgarcada kullanılan Türkçe alıntıları gözden geçirmiştir. Çalışmalarının büyük bir kısmı *İstoriya na bılgarskiy ezik* (Bulgar dili tarihi) [I, 1919, 2. bas. 1940; II, 1934; III. 1937] adlı bir dizide toplanmıştır.

TSUNAMİ (Jap. *tsu* = liman, *nami* = uzun dalga; Fr. Raz de marée), hava iyice durgun iken bile ansızın beliren büyük, korkunç deniz dalgaları. Bunlar deniz dibi ve kıyı yakını depremlerden ileri gelir. Bu sismik deniz dalgaları, özellikle Büyük Okyanus'un derin deniz hendekleri alanlarında belirir. Hawaii adalarında bu olayı haber veren tesisler vardır (1.4.1946'daki T.'de 150 kişi ölmüş, yapılarda büyük zararlar olmuştur).

T., gerek yükseklikleri gerek genişlikleri bakımından olağanüstü büyük dalgalardır. Oluştukları yerler yakınındaki kıyılarda tahrip edici etkileri olur. 15 haziran 1896'da Japonya'nın Sanrikov bölgesini sular altında bırakan bir T. dalgası, 27 000 kişinin ölümüne, 10 000 evin yıkılmasına sebep olmuştur. Bu T.'yi doğuran deniz dibi depreminin ortası, kıyıdan 200 km açıkta idi. Kıyıda yıkıcı etki yapan T., deprem sezildikten bir saat sonra buraya ulaşmıştır. Burada Ryori'de dalgalar 30 m yükselmiş, 7 - 34 dakika ara ile 6 büyük dalga Miyako şehrini silip süpürmüştür. T. dalgalarının meydana geldiği yerlerde, deniz yüzünde birdenbire dalga sırtları ve çukurları belirmiş, sanki deniz yarılmıştır. Bu sırada yer çekimi etkisini göstermiş; bu kuvvet, yüzeyi düz bir duruma getirmeğe çalışmış, düz bir yüzeye doğru inme ile ilgili olarak suyu denk bir durumdan daha ileri göndermiş, böylece gidip gelen bir dalga oluşmuştur. (R. İzbırak)

TSUNGMİNG (Coğ.) : bk. Çungming.

TSURUGA, Japonya'da, Orta Hondo'da, Fukui yönetim bölümünde bir liman. Nüfusu 32 000'dir. T., Japonya ile Kore, Sibirya ve Mançurya arasındaki ticaretin yapıldığı bir limandır. Balıkçılık gelişmiştir.

TSURUOKA, Japonya'da, Hondo adasının kuzey bölümünde, Yamagata yönetim bölümünde bir şehir. Nüfusu 44 000 (1950)'dir. İpek ve pamuklu kumaş fabrikaları vardır. Pirinç ticareti yapılır.

TSUŞİMA SAVAŞI, 1904 - 1905 Rus - Japon harbinde, 14 - 15 (27 - 28) mayıs 1905'te Kore boğazında Japon donanması ile Rusların 2. Büyük Okyanus filosu arasında yapılan deniz savaşı. Japon donanması amiral Togo'nun, Rus filosu ise tümamiral Z. P. Rojestvenskiy'nin komutasında savaşmıştır. T. S. Rus filosunun kesin bir mağlûbiyete uğramasıyla sona ermiştir. Rusya harbi nihaî olarak kaybetmiş, bu da 1905 - 1907 yıllarındaki ilk Rus ihtilâline yeni ve güçlü bir sebep teşkil etmiştir.

Savaş 14 (27) mayıs günü saat 14 sularında başlamıştır. Harekâtın başlamasından 30 dakika sonra Rojestvenskiy'nin yaralanması üzerine Rus filosu komutansız kalmış ve filonun yönetiminde düzensizlik başlamıştır. 14 (27) mayıs günü yapılan savaşlar ve 15 (28) mayıs gecesi sabaha karşı Japon torpidobotlarının hücumları sonunda Rus filosu bütün savaş gücünü kaybetmiştir : 1 eski ve 4 yeni zırhlı batırılmıştır. 15 mayıs savaşlarında Rus savaş gemilerinden bir kısmı yok edilmiş, 1 kruvazör ve 2 mayın gemisi Japonlara teslim olmuş, 3 kruvazör ve 1 mayın gemisi yabancı limanlara sığınmış ve enterne edilmiştir. Rus filosu bu savaşta 5 000'den çok insan ve 27 savaş gemisi kaybetmiştir (batırılan ve enterne edilenler dahil).

TSWANA'LAR. Güney Afrika'da yaşayan bir Bantu topluluğuna verilen ad. Güney Afrika Cumhuriyeti'nde yaşayan T.'ların sayısı 2 100 000 (1976)'dir. Bk. BANTU'LAR.

TUAMOTU veya PAUMOTU ADALARI, Büyük Okyanus'ta, Fransız Polinezyası'nda bir takımada. 78 atolden oluşan takımadanın yüzölçümü toplu olarak 774 km², nüfusu 8 537 (1977)'dir. En büyükleri Rangiroa, Hao ve Turéia'dır.

Halkın büyük çoğunluğu tarımla uğraşır. Lagünlerde inci avcılığı yapılır. Hindistan cevizi de önemli bir geçim kaynağıdır. T. A. bugün Fransa'nın atom silâhları denemeleri yaptığı bir bölgedir (ilk denemeler 1966'da Mururoa'da yapılmıştır). 1947'de Norveçli antropolog Thor Heyerdahl (doğ. 1914), belsem ağacından yapılma salıyla Raritoa'ya çıkmıştır.

TUAPSE, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nde, Karadeniz kıyısında, Armavir - Tiflis (Tbilisi) demir yolu üzerinde bir şehir ve liman, Krasnodar ülke (kray)'sinin T. bölge (rayon)'si merkezi. Nüfusu 58 000 (1974)'dir.

1838'de müstahkem bir mevki olarak kurulmuştur. Novorossiysk - Suhumi, Maykop - T. kara yollarının ve Armavir - T. demir yolunun yapımı üzerine gelişmiştir. Metalürji sanayii kurulmuştur. Petrol tasfiyehanesi ve yiyecek maddeleri (balık, meyve konserve, bira) fabrikaları ve et kombinası vardır.

TUAREG'LER, Büyük Sahra'da, Touat'tan Timbuktu'ya ve Fessan'dan Zinder'e kadar uzanan alanda yaşayan Berber asıllı göçebelere verilen ad. Sayıları toplu olarak 300 000'

TUAREG'LER : Tuareg (İfoghas) kadınları

dir. En önemli kolları Ahaggar'da Ahaggar'lar, kuzey-doğuda Gat ve Mursuk'a kadar uzanan topraklarda Azdjer (Kel - Ajjer)'ler, Asben'ler (Kel - Aïr), güneyde Kel - Owi'ler ile İfoghas (Ifora)'lar, Nijer ırmağı dirseğinin kuzey-doğusundaki dağlık bölgede (Adrardes Iforas), onların güneyinde Aulliminid'ler, Antessar'lar, Timbuktu'nun hinterlandında Antessar'lar ve Nijer dirseğinin güneyinde Udalan'lardır. T.'lerin dillerine Tamāşek adı verilir. Bu dil daha çok söz dağarcığındaki özellikler ve fiil çekimi bakımlarından öteki Berber dillerinden ayrılır. T.'ler eski özel Berber yazısı (Tifinagh) muhafaza eden yegâne Berber topluluğudur. Bk. BERBER DİLİ.

T.'ler, Müslüman olmalarına rağmen, eski geleneklerine bağlı kalmışlardır.

Hayvancılıkla uğraşan T.'ler, çöllerde deve, koyun, sığır, keçi ve eşek yetiştirirler.

TÛBÂ (Ar. *ṭ y-b* kökünden türemiş bir ad), Cennetteki bir ağacın adı; *Şecere-i Tûbâ* diye bilinen bu ağaç, el - Kurtubî gibi ciddî bilginlerce de sahih olduğu kabul edilen hadislerde anlatılmıştır. Tefsir kitaplarının (Ra'd suresi 29. âyeti) açıklamalarında bu konuda bilgi verilir. Bunlara göre; T. ağacı, cennetin dışından görülen, harikulâde bir ağaçtır ki gövdesinin büyüklüğünü akıl almaz; Allah onu özel olarak yaratmış ve ona, kendi ruhunu üflemiştir. Kökü Hz. Peygamber'in cennetteki köşkünden çıkar, dalları cennetin her yanındaki köşklere uzanır.

Bazı Arap sözlük bilginlerinin rivayetlerine göre T. kelimesi, Habeş dilinde "cennetin adı" olup, Hint dilinde de "gülistan ve bostan" anlamına gelmektedir.

Cennette, böyle ulu bir ağaç oluşu sebebiyle T. kelimesi, Türkçede (selvi, kavak, ar'ar ... ağaçlarıyla sevgilinin boyu arasında benzetme kurulmasına benzer bir tasavvura dayanılarak) kızlar için özel ad olarak da kullanılmaktadır. (E. Coşan)

TUBA'LAR : bk. TUVA'LAR.

TUBU, TİBBU, TEDA veya **TODA'LAR**, Büyük Sahra'da, Tibesti ve Kawar, Borku, Ennedi ve Kanem'de yaşayan, Berber - Tuareglere benzer bir topluluğa verilen ad. Sayıları toplu olarak 200 000'dir. Çöllerde yaşayan T.'lar hayvancılık (deve, koyun, keçi, eşek) yaparlar. Vahalarda oturanlar tarımla uğraşırlar. Dilleri iki ana kola ayrılır. Kuzey koluna dar anlamda Tubu adı verilir. Güney kolu ise Tuda adıyla anılır. Çad gölü çevresinde konuşulan T. diyalektlerine Daza (ga) adı verilir. T. dilini kullanan topluluklara Araplar Gor'an (Fr. Goranes) adını verirler.

TUBUAI ADALARI veya **AVUSTRAL ADALAR**, Büyük Okyanus'un güney bölümünde, Fransız Polinezyasında, yedi adadan oluşan bir topluluk. Bütün adaların toplam yüzölçümü 174 km² dir. Nüfusu yaklaşık 5 208 (1977)'dir. T. A. meskûn olan Rurutu, Tubuai (46 km²), Rimatara, Raivaevae ve Rapa (22 km²) ile Bass - Rock ve Hull Island adlarındaki adalardan meydana gelmiştir. Tropik bitkiler yetiştirilmektedir. En büyük ada olan Tubuai'de yükseklik 392 m ye kadar çıkar. Adaların merkezi, Tubuai'de bulunan Mataura'dır. Portakal, kahve, Hindistan cevizi yetiştirilir ve hayvancılık yapılır.

T. A., 1777'de J. Cook (b. bk.) tarafından keşfedilmiş olup 1889'dan beri Fransa'nın idaresi altındadır.

TUBULARIA (Tubularia), Hidra familyalarından birine verilen ad. Avrupa kıyılarında çok sık rastlanır. T.'lar çok çabuk ürer ve kümeler halinde yaşarlar. Bk. HİDRALAR.

TUCCI [*tuçi*], **Giuseppe** (doğ. Macerata 1894), İtalyan Hindolog ve Tibetoloğu. Roma Üniversitesinde profesör olarak çalışmış, Tibet ve Nepal'de geziler yapmıştır. Roma'da Istituto per il Medio ed Estremo Oriente'yi müdür olarak yönetmiştir. Tibet, Nepal gibi ülkelerin araştırılmasına katkıda bulunduğu gibi, Pakistan, Afganistan ve İran'da arkeolojik kazılar da yapmıştır.

Belli başlı eserleri : *Il Buddhismo* [1926]; *Indo - Tibetica* [7 cilt, 1932 - 1936]; *Tibetan painted scrolls* [3 cilt, 1949]; *The tombs of the Tibetan kings* [1950]; *Storia della filosofia indiana* [1958]; *Tibet, Land of Snow* [1968]; *Die Religionen Tibets und der Mongolei* [1970].

TUCHOLSKY [*tuholski*], **Kurt** (takma adları : **Theobald Tiger, Ignaz Wrobel, Peter Panter, Kaspar Hauser;** Berlin 1890 - Hindås, Göteborg 1935), Alman yazarı. 1914'te hukuk doktoru oldu. 1913'ten başlayarak "Weltbühne" dergisinde çalıştı; bir ara bu derginin yazı işlerini yönetti. 1928'e kadar Paris'te, 1929'dan sonra da İsveç'te muhabirlik yaptı. 1933'te Alman vatandaşlığından çıkarıldı, kitapları yakıldı.

TUCHOLSKY, Kurt

T., B. Brecht ve E. Kästner gibi "Yeni nesnelcilik" (Neue Sachlichkeit)'in politik yönünü temsil eder. Fransız edebiyatının ve kültürünün etkisi altında kalan T., Weimar devri adalet mekanizmasına, sosyal baskıya karşı cephe almıştır. *Monolog mit Chören* [1925] başlıklı şiirinde geleneksel

salt şiirle politik şiir arasındaki farklılığı kendini de alaya alarak karikatürize eder. Sosyal kapsamlı edebiyattan yana olan şair, politik baskıların yoğunlaşması sonucu melankoliye ve tevekküle yaklaşan bir havaya girer, hicvinin etkisine olan inancını da kaybeder. İntihar ederek hayatına son verir.

TUCUPITA [*tukupita*], Venezuela'nın kuzey-doğusunda, Amacuro deltası federal toprağının merkezi. Nüfusu 15 600'dür. Çevresinde petrol üretilir.

TUDOR HANEDANI, 1485 - 1603 yılları arasında İngiltere'de hüküm süren bir hanedan. Hanedanın kurucusu aslen Welsh (Galyalı) olan Owen T., kral VI. Henry'nin sarayında bulunduğu bir sırada, kralın annesi Catherine de Valois ile gizlice evlenmiş ve bu evlilikten beş çocuk doğmuştur. Gül Savaşları (Wars of the Roses)'nda Yorkist'lere karşı Lancaster soyunu tuttuğu için Owen T., Yorkist'lerce yakalanmış ve idam edilmiştir (1461). Onun ölümü üzerine VI. Henry onun en büyük oğlu Edmund T.'a Richmond Kontu unvanını vermişti. Edmund'un Somerset dükünün kızı Margaret Beaufort ile evlenmesinden Henry adlı bir oğulları olmuştu (1457). Lancaster hanedanının Gül Savaşlarından galip çıkması üzerine Henry ve amcası Jasper T. Fransa'ya kaçtılar. Henry Bosworth, Field Savaşı'nda III. Richard'ı yenince kendisini VII. Henry olarak kral ilân etmiş ve 1485 - 1509 yılları arasında İngiltere'yi idare etmiştir. Yerine oğlu VIII. Henry geçmiş ve 1509 - 1547 yılları arasında hüküm sürmüştür. Diğer T. kralları VI. Edward (1547 - 1553), VIII. Henry'nin kız kardeşi Mary T. (1553) (yalnız 9 gün tahtta oturmuştur), I. Mary veya Mary T. (1553 - 1558; kral VIII. Henry ile Aragón prensesi Catherine'in kızı), I. Elizabeth (1558 - 1603; VIII. Henry ile Anne Boleyn'in kızı)'tir. Hanedan onunla sona ermiş ve VII. Henry'nin soyundan gelen I. James ile idare Stuart hanedanı krallarına geçmiştir.

TUDUN, eski bir Türk unvanı. Devletin üst basamaklarındaki bir memuriyeti ifade ettiği anlaşılmakla birlikte, hangi anlamda kullanıldığı kesinlikle bilinmemektedir. Görünüşe göre, çeşitli zamanlarda az çok birbirinden farklı memuriyetleri veya makamları ifade etmiştir. Daha çok "sivil vali" anlamında kullanıldığı görüşü hâkimdir.

T. unvanının Gök Türkler zamanından itibaren kullanıldığı bilinmektedir. Anlaşıldığına göre, Gök Türk hükümdarları ülkelerini buyruk, tutuk ve T. gibi memurlar vasıtasıyla yönetirlerdi ki, bu memurların bir dereceye kadar feodal bir yapı gösteren imparatorlukta, mahallî idarelere karşı merkezî idareyi temsil ettikleri ifade olunmuştur.

Z. V. Togan, hakan (kağan) ve T. gibi Türk unvanlarının İskandinavya Germenlerine de geçtiğini, bu geçişin Hazarlar vasıtasıyla olduğunu ve dolayısıyla unvanların Hazarlar tarafından da kullanıldığını belirtmiştir. Anlaşıldığına göre, Türklerle temasa gelen Ruslar, bu unvanları da Türklerden almışlardır.

Uygurlar döneminde, T. unvanı daha önceki dönemlere göre daha yaygın bir biçimde kullanılmıştır. Bu dönem içinde unvanın karşılığı bazen "bir memuriyet adı" olarak ifade edilmesine rağmen "sivil vali" anlamında olduğu belirtilmiştir.

Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lûgati't - Türk*'te iki yerde kaydettiği T. kelimesinin "köyün büyüğü ve tanınmışı olup, köylülere kaynaktan içme suyu dağıtan kişi" anlamına geldiğini bildirmektedir ki, görünüşe göre kelime anlam kayması ile eski T. unvanından gelmektedir. Ayrıca XI. yüzyıl sonları ile XII. yüzyıl başlarında Yarkend yöresinde tanzim edilen tarla satış senetlerinde adları kayıtlı şahıslar arasında T. unvanını taşıyan kimselere rastlanması, bu unvanın ve dolayısıyla onun ifade ettiği memuriyetin uzun süre varlığını koruduğunu göstermektedir. (R. Genç)

TUFAN, birtakım eski kavimlerce, prehistorik devirlerde tanrıların, kendilerine karşı günah işleyen insanlar ile birlikte bütün canlı varlıkları ortadan kaldırmak üzere yapılmasını kararlaştırdıklarına ve dünyadaki bütün kara parçalarını istilâ ettiğine inanılan büyük su âfeti.

En eski insanlığın ve kâinatın yaradılışı ile ilgili kozmogonik inanışın bir parçası olan T. efsanesinin gerçekle ilgisi yoktur. Bu inanışın tabiat kanunlarına aykırılığı genellikle bilinmektedir. Tarih ve bilim açısından sabit değildir. Eski âlemin büyük bir kısmına yayılmış olan kavimlerin kaynaklarında ve folklorunda T.'ın önemli bir yerinin olduğu ve çeşitli jeolojik tabakalarda fosilleri bulunan hayvan türlerinin T. sonrasında görülmediği gibi iddialarla gerçekleştiği ispat edilmeye çalışılan T.'ın, en eski yazılı T. efsanesinin kaynağı olan Mezopotamya'da ve başka ülkelerde arkeolojik yönden ve tabiat tarihi ile ilgili bir delili ortaya çıkmamıştır. T.'dan önce var olan bazı hayvan ve bitki cinslerinin daha sonra görülmediği gibi sözler de ispatı imkânsız iddialar olmaktan ileri bir anlam taşımamaktadır. Ayrıca, Mısır, Orta Asya, Japonya gibi büyük ve birbirinden uzak eski kültür merkezlerinde ise bir T. efsanesinin kaynaklarda geçtiğine veya halk arasında böyle bir hikâyenin dolaştığına şahit olunmamıştır. Afrika kavimleri arasında ise çok seyrek görülmektedir.

Buna rağmen, *Tevrat*'ta ve *Kur'an*'da, ayrıntılarda bazı farklar göstermekle birlikte, genel çizgileri ve farz edilen oluş tarzı itibarıyla büyük benzerlik gösteren bu T. hikâyesi, özellikle bütün Musevî, Hristiyan ve Müslüman inanç çevrelerinin binlerce yıldır ilgi duyduğu bir ortak konuyu oluşturmuştur. Bu sebeple, devirlerin ve konuyu işleyenlerin bilim ve din anlayışı çerçevesinde ciddî tartışmalara yol açmıştır. Bilim ve araştırmaların ve karşılaştırma metodlarının gelişmesi sonucunda birçok eski kavimlerin folklorunda, benzer T. hikâyelerinin varlığının sabit olması, hele Mezopotamya'da daha XIX. yüzyılda yapılan kazılarda ortaya çıkan çivi yazılı kaynaklarda T. efsanesinin Sumerce ve Akadca metinleri ile karşılaşılması, T. inancının bir kısım eski kavimler nazarında ne kadar köklü bir temele sahip olduğunu ortaya koymuştur.

T. efsanesinin doğuşu : Dünyanın çeşitli yerlerine yayılmış kavimler arasında, muhtemel olmayan birçok mucizenin birbirini kovalamasını gerektiren bir T. inancının varlığı nasıl açıklanabilir?

T. inancı Mezopotamya kaynaklarından veya önce farz edildiği üzere *Tevrat*'tan Hintlilere ve Çinlilere, Çinlilerden eski Yunanlılara nasıl geçmiştir? Eğer bu uzak alanlara ve farklı zamanlarda yaşamış kavimlere T. inancı daha eski bir kaynaktan geçmemiş ise, değişik alan ve kavimlerde benzer beşerî ve psikolojik sebeplerden veya benzer coğrafî ve tabiî şartlardan mı ileri gelmiştir?

Aslında bu konu ile uğraşanlardan az bir kısmı bu düşüncelerden özellikle birini benimsemektedir. Örnek olarak Cheyne, *Encyclopeadia Britannica*'da yazdığı *Deluge* maddesinde, bütün dünyayı istilâ eden gerçek bir T. ile kısmî ve mahallî su baskınları arasında kesin ayrım yaparken bunların her iki şeklinin de T. efsanesinin doğmasına sebep olduğunu söylemektedir. Taraftar oldukları genel T. efsanesi teorisi ne olursa olsun, bazıları, Çin efsanesinin her halde bir mahallî su taşkını geleneğine dayandığı görüşünü benimsemektedir.

T. efsanesi, Mezopotamya'nın çivi yazılı Sumerce ve Akadca kaynaklarına, *Tevrat, İncil* ve *Kur'an* gibi mukaddes kitaplara, eski Hint, Çin, İran ve Yunan kaynaklarına; Peru gibi, Büyük Okyanus'taki Palau, Fiji ve Society (Cemiyet) takımadaları, Pimalılar, Algonkinler, Kuzey Amerika yerlileri gibi Eski Dünya'dan çok uzak yerlerin folklor ve etnolojisinde mevcut olan geleneğe göre ele alınmış; büyük dinlerden, sonraki çağlarda misyonerler yoluyla birtakım gelişmemiş ülkelere ve denizaşırı kavimlere geçen *Tevrat, İncil* ve *Kur'an* kaynaklı geleneklere ve telkinlere göre incelemeye tabi tutulmamıştır. Özellikle burada sıraladığımız yerlerden Büyük Okyanus'taki takımadalara ve Eski Dünya'ya uzak yerler, mahallî, jeolojik, tabiata bağlı etkilerle, aynı beşerî ruh ve zihin hali içerisinde, buralarda yaşayan halk arasında geçmiş zamanlarda kendiliğinden ve bağımsız olarak T. geleneğinin doğmuş olacağına delil teşkil ederler. Ayrıca, eski âlemde ve kaynaklarda da muhtelif T. efsaneleri arasında her konuda birbirinden bir hayli ayrılan farklar, bunların hepsinin bir kaynaktan doğup yayılmış olacağı anlayışına bütünüyle karşıdırlar. Nitekim birçok yerde mevcut T. efsanelerinin ancak mahallî su baskınlarına dayanmış olacağı düşüncesi yaygındır :

1. Çok renkli olan Çin T. hikâyesi, sık sık Huang - ho vadisinde vuku bulan mahallî su âfetlerine bağlı bir gelenek olmalıdır.

2. Bu tarz efsanelere özellikle Behring Boğazı'ndaki Prince of Wales yarımadası, Washington eyaletindeki Cape Flattery, California'daki Tahoe gölü gibi depremlere ve sismik dalgalara tâbi volkanik bölgelerde çok rastlanmaktadır. Örnek olarak Tahoe gölü ile ilgili menkıbede T. kesinlikle bütün ülkeyi birdenbire kaplayan bir dev dalgaya atfedilir. Amerika'nın kuzey bölgelerinde de T. karın erimesine bağlanır.

3. Basit mahallî olaylardan ileri geldikleri belli olan birçok T. efsanesinin varlığı, mahallî sebebi geleneklerde karanlık kalan diğer birçok hikâyenin büyük bir ihtimalle açıklanmasına ışık tutar : Hayalin olay ve hikâyeleri gittikçe olağanüstü şekle sokmak eğilimi dolayısıyla, sebebi bilinmeyen gelenekler zaman içinde menkıbeye, onlar da sonunda efsaneye dönüşürler. Böylece aslında mahallî bir su baskını şeklindeki olay, sonradan gelen nesillerin düşüncesinde dünyayı saran bir T. durumunu alır.

Ancak, bu eski kaynaklar arasında, T. efsanesinin Sumerlilerde doğup Akadlılara, onların devamı olan Babilliler ve Asurlulara ve onlardan da İsraillilere geçtiğinden ve oradan *Kur'an*'a ulaştığından şüphe yoktur.

Genel veya mahallî T. olaylarının birleşen ve ayrılan tarafları :

T. efsanesindeki esas motifler şöyle sıralanabilir :

1. Bir tanrı veya bazı tanrılar günah işleyen T. öncesi insanlarına kırılır ve kızarlar. Onları yaratmış olmaktan pişmanlık duyarlar.

2. Bundan dolayı bir T. yapmağa karar verirler.

3. Fakat bu kararı bir kimseye veya daha fazla sayıda varlığa bildirmeden edemezler.

4. Bu kimse ilâhî bildiri uyarınca bir tür gemi veya sandık veya kurtaracak başka herhangi bir araç sağlar.

5. Gemiye, evcil hayvanlar ve pek az da bütün hayvan türlerinden birer çift olmak üzere, hayatları için gerekli her şeyi alırlar.

6. Bundan az sonra yağmurla veya taşkınlarla T. meydana gelir.

7. T. sona erince gemidekiler bir dağa veya adaya ayak basarlar.

8. Bazılarında kurban sunulur.

9. İnsanların gelecek nesilleri ve bazılarına göre hayvanların da yavruları, mucizevî bir şekilde hızla çoğalırlar.

10. T.'dan kurtulanlar veya onların reisi, ölmeden yerden göğe ulaşır, yani ebedî hayata kavuşarak tanrılaşır.

Çoğunda görülen tipler ve özellikler toplanınca, bütün T. efsanesinin olacakları farz edilebilecek olan, yukarıda şeması verilmiş bir hayalî örnek veya buna benzer bir ana şekil elde edilmiş olur. Hatta, *Kitab-ı Mukaddes*, Nuh'un ebedî hayata intikalini, Grek efsanesi T. sonrası kurban sunulmasını ve Hint T.'ı en eski örneklerinde T. için bir sebep belirtmediği halde, hepsine bu şema uygulanabilir.

Hint ve Grek örneklerindeki ihmaller bir yana, her bir örnekte akıl alır cinsten aşağıdaki bazı değişikliklerin bulunduğu da bir gerçektir :

1. T., genellikle bir tanrının işi sayılmakla birlikte, bazı T. hikâyelerinde ve meselâ Kuzey Amerika yerlileri arasında, Algonkinlerde olduğu gibi kara yılana, Pimalarda kartala ve Kızılderililerde kara kargaya atfedilir.

2. T., yalnız çivi yazılı kaynaklarda ve *Kitab-ı Mukaddes*' te değil, Palau, Fiji ve Society adaları sakinleri arasında, Algonkinlerde işlenen günaha verilen bir cezadır.

3. Çok kere bir tanrının bir olaya kızmasından veya eski Yunanlıların Deukalion efsanesinde olduğu gibi, sık olarak misafirperverliğin reddedilmesi veya bir gözdenin öldürülmesi üzerine tanrının şahsen incinmesinden ileri gelmektedir. Bir Yunan T. hikâyesine göre, bu olay, Dionysos' un Titanlar tarafından öldürülmesi karşısında tanrı Zeus'un husule getirdiği büyük yangını söndürmek üzere meydana getirilmiş bir su âfetidir. Fiji adaları sakinlerinin bir hikâyesinde ise T., tanrının sevgili kuşunun öldürülmesine gazabından ileri gelmiştir.

4. Leeward takımadalarında tespit edilen ilgi çekici bir T. hikâyesine göre, mukaddes sularda avlanmakta olan bir balıkçının uyuklayan deniz tanrısını saçından yakalamış olması, onun T. yapmasına sebep olmuştur. Transilvanya Çingeneleri arasında dolaşan bir hikâyeye göre T., yasak bir balığı yiyerek itaatsizlik eden bir kadını cezalandırmak üzere meydana getirilmiştir. Belki bu sonuncu hikâye *Kitab-ı Mukaddes*'teki Âdem'in günah işlemesi hikâyesi ile bağlantılıdır.

Buradaki her iki efsanede de T. mantıksız görünür. Birincisinde üstelik balıkçı, karısı ve hikâyenin bazı nüshalarına göre, birkaç arkadaşı T.'dan kurtarılmışlardır. İkincisinde ise, doğrudan doğruya suçtan sorumlu olan kadın, ilk anda hemen öldürülmektedir.

5. T.'ın ihbarı genellikle vahiy yoluyla, ya *Tevrat*'ın *Tekvîn* bahsinde olduğu üzere doğrudan doğruya veya Sumerli veya Akadlılarda olduğu üzere T.'a karar verenlerden ayrı bir tanrı aracılığıyla yapılmaktadır. Çok kere de bir hayvan aracılığıyla olmaktadır. Nitekim Hintlilerde, efsanenin son şekline göre, Vişnu'nun tecessüm ettiği balık, Çerkezlerde olduğu gibi bir yaralı köpek v.b. aracılığıyla bu ihbar vaki olmaktadır. Hint efsanesinin motifi, balığa özel bir kutsiyet ile bağlı olan bir eski mitolojik kavram ile ilgili görünüyor. Pimalara ait bir efsanede de haber üç defa olmak üzere bir kartal tarafından bir peygambere verilmektedir.

6. Kurtulmasına izin verilenler motifi de efsaneden efsaneye çok değişmektedir. Çoğunlukla bu, bir tek kişidir. Örnek olarak Çingenelere ait hikâyede bir yaşlı adam, Pimalarda tanrının oğlu Szenka, Borneolularda bir kadın ve sık sık görüldüğü üzere, Himalayalılarda ve Darjilinglerde bir adam ve karısı, Batı Hintlilerde bir erkek ve kız kardeş çifti

veya Bengal Körfezi'ndeki Andaman adaları sakinlerinde iki karı koca çiftidir. Seyrek olarak da, *Kitab-ı Mukaddes*'te ve Leeward adaları sakinlerinde olduğu gibi, bazı dostlar ve akrabalar kurtarılanlar arasındadır. Az rastlananı ise, Sumer - Akad T. efsanesindeki gibi, köleler de dahil, birçok insanın gemiye alınmasıdır. Yeni Gine'de çok dikkate değer olan Kabadi efsanesinde, bütün insanlar, bir dağın tepesine çıkmak ve T. dininceye kadar orada beklemek suretiyle topluca kurtulmaktadırlar.

7. Kurtuluşun aracı birçok efsanede bir gemi veya sal yahut bunlardan birkaçıdır. Sumer - Akad efsanelerinin ve *Kitab-ı Mukaddes*'teki hikâyenin dışında kalan birkaç efsanede ise büyük veya küçük kutu şeklinde bir gemi bu maksada yaramaktadır. Kamboçya efsanesinde geçen araç gibi.

8. Genellikle kurtulanların yiyecekleri, ya *Kitab-ı Mukaddes*'te belirtildiği gibi, onları yanlarına almaları veya hayret uyandıracak şekilde onları peyderpey meydana getirmeleri suretiyle sağlanıyor. Hayvanların yalnızca yiyecek sağlanması ve takdis maksatları için alınmasına az rastlanır. Hatta Akadca nüshalarda dahi görülmemektedir. Kurtulan kardeşlere yiyecek, Peru efsanesinde mucizevî bir şekilde iki papağan tarafından getiriliyor. California yöresine ait bir efsaneye göre, hayatta kalanlar, koltuklarının altında pişirdikleri balıklar ile besleniyorlar.

9. Birçok efsanede T., suçun sonucu olarak, önceden haber verilmeden birdenbire olmaktadır. Halbuki gemiye binişten itibaren 7. günde T.'ın başladığı konusunda *Tevrat - Genesis*'te açık ifade vardır. Mezopotamya'nın Sumerce ve Akadca efsanelerinde de tanrı Şamaş'ın bir süre verdiği kayıtlıdır. İşte gemiye biniş ile T.'ın başlayışı arasındaki 7 günlük süre Hint efsanesinin bir geç nüshasında da geçmektedir.

10. Birçok efsanede T.'ın bağlandığı fizik sebepler çeşitlidir. Genel olarak gök gürültüsü ve şimşek ile birlikte yağmur başta gelir. Bir Hint efsanesinde, yağmurun çadır büyüklüğünde damlalar halinde düştüğü belirtilmektedir. Bazı efsanelere göre bir dalganın istilâsı veya deniz suyunun kara üzerine taşması sonucudur. Bir acaip sebep de bir adamın merak ederek getirdiği, okyanus suyu ile dolu bir küpü düşürüp kırmasıdır (Haiti adaları).

11. Bir Fin efsanesine göre, T., sıcak sudan olmuştur. Quiché Kızılderililerinin bir efsanesinde ise su T.'ını reçine T.'ı izler, bazı hallerde de ateşin, suyun yerini aldığı söylenir. Birçok bakımdan yangın hikâyesi alışılmış su T.'ına karşılık sayılmaktadır.

12. T.'ın süresi efsanelerde seyrek olarak verilmektedir. *Tevrat*'ın daha eski olan Yahvist kaynağındaki süre 40 gün ile daha sonraki Rahip Kanunnamesi denen Saserdotal kaynağının süresi (150 gün) birbirinden farklı olduğu gibi, bunlar Akad kaynaklarından da farklıdırlar (bunlarda 6 gece 7 gündür). Halbuki Yahvist kaynaktaki 40 rakamı Polinezya adalarına ait menkıbede de bulunmaktadır.

Sonuç olarak şu konuları belirtmek gerekir :

Genel anlamda T. efsanesinin karşılaştırmalı incelenmesi, bunların büyük bir kısmının esas itibarıyla mahallî olaylardan doğduğunu ve hayal gücü ile bunların çok renkli hal aldıklarını, seyrek olmamak üzere şekil değişikliğine uğradıklarını açık olarak ortaya koymaktadır.

Böyle geleneklerle bağlantılı olarak veya bazen de onlardan müstakil olmak suretiyle T. efsanesi, mütecessis bir yaratıcı muhayyileden doğar. Öyle ki, bunların, önce zamanımızın mucizelerinin geçmişteki daha büyük mucizelerle ve daha önceki tahminlerin daha sonraki bir çağın geleneklerine tebdil edildiği bir tekrarlama ile açıklanmak istenmiştir. Bütün kavimlerin folklorları gibi, bu çeşit efsaneler psikoloji araştırıcıları için canlı bir ilgi konusudur, fakat dinlerin karşılaştırılması bakımından daha az önemlidir.

T. efsanesinin topluca *Kitab-ı Mukaddes*'teki T. hikâyesinden çıktıkları artık kabul edilir olmaktan uzak bir görüş ise de, *Tevrat* T.'ı ve onunla ilgili yakın çevre kaynaklarındaki hikâyeler, çeşitli yollardan diğerlerinin büyük bir bölümü üzerinde etkili olmuştur.

T. EFSANELERİ : *Sumer - Akadlılarda T. efsanesi :* Sumerlilerde, Babil ve Asurlularda en eski şekilleri ile T. efsanesini ihtiva eden ana metin, yani Sumerce ve Akadca metin, Sumerliler ve Akadlıların millî destanı olan *Gilgameş destanı*'nın içinde geçmekte ve 12 uzun tabletten oluşan bu destanın 11. tabletinin büyük bir bölümünü kaplamaktadır.

Aslında destan bazı kaynaklarda tarihî şahsiyet olarak geçen ve yapısının üçte ikisi tanrı, üçte biri insan sayılan kahraman Uruk kralı Gilgameş'in "ebedî hayat"ı arama ve ona kavuşmak için çok tehlikeleri ve yorgunlukları göze alma, onlara katlanma macerasının canlı bir edebî hikâyesidir. Hayallerini işletmek suretiyle mitolojik tipler ve şekiller yaratmakta mahir olan Sumerliler, bununla ilk destan örneğini ortaya koymuşlardır. Bu destanın Akadca nüshaları ise manzum bir şiirdir. İşte bu şiir içinde T. efsanesi, Gilgameş'in, daha önce, salih ve âbid bir insan olan, kendisine ve eşine tanrılar tarafından ebedî hayat verilmiş bulunan, Sumerce Ziudsudda, Akadca Utnapiştim (*Tevrat*'ta ve *Kur'an*'daki Nuh)'den bu sırrı, yani tanrılaşma imkânını öğrenme arzusu dolayısıyla yer almış bulunuyor. Sumerli ve Akadlılara ait olan T. hikâyesi, bu kavimlerin dinî fikir ve inançlarına ve Mezopotamya'nın eski tanrılarının takdis ve taabbüdüne dayanmaktadır. Buna karşılık *Tevrat* T.'ına, Yahudi kavminin tek tanrı ruh ve idraki içinde şekil verilmiştir.

Gilgameş destanında üç gelişme safhası tespit edilebilmektedir :

a. M. Ö. 2000 yıllarında yazılmış olan Sumerce nüsha noksan olarak ele geçtiği gibi, henüz bütünlük gösteren bir destan şekli de almamıştır. Destanın en son Akadca telifinin şairi, Uruk şehri surlarını yaptıran kahraman Gilgameş'i bu sanat eserini incelemeye çağırır ve surun üzerindeki kitabeyi okutmakla onun tarihî şahsiyetini ve gerçekten var olduğunu ortaya koymak ister. Halbuki bu eski Sumerce telifte Gilgameş efsaneler âleminde yaşamaktadır. 12. tablet Sumerlilerin, ebedî hayatı arayan Gilgameş'in kahramanlıkları, ünü hakkında ne gibi bir fikir ve tasavvura sahip olduklarını belirtmektedir. Bu nüshada henüz açıklıkla belirmese de, T. efsanesi ve Nuh'un T.'dan kurtulduktan sonra ebedî hayata kavuşması fikri, sonraki nüshalara ve diğer kaynakların verdiği izlenim ve düşünceye göre bütünüyle Sumerlilerin malıdır.

b. Eski Babil nüshası, Eski Babil hanedanının 6. kralı olan, her bakımdan muhteşem ve kudretli kralı Hammurabi zamanında, M. Ö. 1800 - 1750'lerde meydana getirilmiştir. Eksik üç tablet halinde ele geçmekle birlikte, destanın tarihî safhalarını göstermeye yetmektedir. Bu eski Babil yazmasında Sumer nüshasından ve halk dilinde dolaşan masallardan yararlanılarak Gilgameş'in ebedî hayatı arama destanı ortaya konmuş bulunuyor. Destan artık problem şiiri karakterini kazanıyor, beşerî hayatın bütün yorgunluklarının hedefi olan hayat değerlerini belirtmeye çalışıyor. Fakat varılan sonuç olumsuzdur. Bütün emekler boştur. Beşerî hayatın kargaşası

içinde parlayan tek ümit dostluktur. Fakat ebedî hayatın insanlara nasip olmaması ve ölümün mukadder oluşu sebebiyle aslında dostluk da silinip gitmektedir.

c. T. hikâyesini anlatan *Gilgameş destanı*'nın son şairane telifi, Sumer - Babil edebiyat muharreratının topluca bir tertibe, bir sisteme sokulduğu Kasitler devrinin sonlarına doğru, M. Ö. 1250 tarihlerinde Sin-leqe-unninni tarafından meydana getirilmiştir. Sanatçının esere yeni motifler ekleyip eklemediği belli olmasa da, T. efsanesini serinin 11. tabletine onun soktuğu sanılmaktadır. Şair, bu motifi eski Babillilere ait olan başka bir destanı teşkil eden *Atarhasîs*'ten almış olmalıdır.

Ninive'de, Asurbanipal (M. Ö. 668 - 626) tarafından kurulan büyük kütüphanede bulunan Asur lehçesine adapte edilmiş nüsha, eski metinlerin terkibî bir şekli olmaktan çok, belki de Kasitler devri metninin bir kopyesi olmalıdır.

İngiliz Asiriyoloğu George Smith, Ninive (Koyuncuk) kazıları sonunda British Museum'a taşınmış olan kütüphanenin binlerce tableti içinde *Gilgameş destanı* serisini bulmuş, okumuş ve bunun, bir tabletinde *Tevrat* ve *Kur'an*'da geçen T. efsanesini ihtiva ettiğini ilân ederek bütün Musevî, Hristiyan ve Müslüman âlemin dikkatini çekmiştir (*Gilgameş destanı*'nın Hititler tarafından kendi dillerine yapılan iktibas ve tercümesi Boğazköy devlet arşivinde ele geçtiği gibi, Urfa - Sultantepe kazılarında da bu Sumer - Babil millî destanının yeni nüshalarının bazı parçaları bulunmuştur).

d. Asur devletinin M. Ö. 612'de ve Babil devletinin 539' da ortadan kalkmasından sonra da, Pers ve Yunan istilâsı devirlerinde Mezopotamya'da T. efsanesi halk arasında yaşamaya devam etmiş ve kayıtlara geçmiştir :

1. Bu kayıtların en önemlisi, M. Ö. 300'lerde Babil'de Bel tapınağında rahip olan Yunan asıllı Berossos'a aittir. Berossos, yazdığı Babilonya tarihinde, çeşitli yazarların el yazmalarını kopye ettiğini ve bu yazmaların Babil'de '15 kere on binlerce yıl' dikkatle korunduğunu kaydeder. Ne yazık ki onun, sonraki yazarlar tarafından kopye edilen eserinin sadece bazı parçaları ele geçmiştir.

Berossos'un T. hikâyesi üç kaynakta verilmiştir :

Birinci kaynak, M. Ö. I. yüzyılda yaşamış olan Miletoslu yazar Aleksandros Polyhistor'un kopyesidir. Buradan da Filistinli Eusebios *Khronikon* adlı eserine iktibas etmiştir. Ancak bunun orijinali de kaybolmakla birlikte bir Ermenice tercümesi vardır. Bu eser Synkellos tarafından *Khronographia* adlı eserine aktarılmıştır.

İkinci kaynak, kısmen Ermenice nüshaya dayanan, Synkellos'un Yunanca metninin çeşitli okunuşlarını veren bir Latince tercümesidir.

Üçüncü kaynak ise, orijinali Akadca olan bir metnin özetidir. Bunda, Atar-hasîs adının ters çevrildiği Hasîs-atra'dan Yunancalaştırılmış olan Xisuthros adı Akadca nüshalardan birinde geçene uymaktadır.

Bu sonraki Babil nüshalarının *Tevrat*'taki hikâyelerle bağlantısı kurulamadığı gibi, *Tevrat*'taki T. efsanesinin, tarih bakımından bir hayli sonraya rastlayan bu Babil rivayetleri üzerinde ne ölçüde etkili olduğu da anlaşılamamaktadır. Bütünü ile Berossos hikâyesi, Babil'deki T. rivayetlerinin çeşitli olduğu görüşünü destekleyici bir eğilim belirtmektedir.

2. Geç Babil tarihçisi Abydenos'un T. hikâyesi de ya Berossos'tan ya da onun aldığı kaynaktan aktarılmış olmalıdır. Onun eseri de Berossos'unki gibi Eusebios'un *Khronikon*'una aynen aktarılmıştır.

3. Josephus tarafından Berossos'un T. hikâyesine yapılan atıflar :

Josephus'un T. hikâyesi *Genesis* (Yaradılış)'te geçen hikâyeden çok az farklıdır. Bunda da T. kahramanı Nuh olarak geçmekte ve geminin Doğu Anadolu'da bir dağın tepesine konduğu kaydedilmektedir. Burada ayrıca : "Bütün barbar tarihçileri bu T.'dan ve Gemi'den söz ederler. Bunların arasında Kaldeli Berossos da vardır" demekte, ondan Kordyae dağları üzerinde kalan geminin parçaları, zift kullanılması konusundaki sözleri almaktadır. Bu sözler kendilerinin üstadı olarak Polyhistor'u zikreden Eusebios ve Synkellos'un kullandığı aynı ifadelerdir. Bu da Polyhistor'un Berossos'tan faydalandığını ortaya koyar. Josephus'un, T. hikâyesinin evrenselliği hakkındaki ifadesi, en azından eski tarihçiler arasında T. efsanesinin ortak bir konu olduğunu ve onlardan alındığını ortaya koyar.

Sumer - Babil T. efsanesinin göze çarpan noktaları : Gilgameş destanı, 11. tabletten :

"Gilgameş ona, uzaktaki Utnapiştim'e dedi : .... Anlat, tanrıların meclisinde (ebedî) hayatı aramağa nasıl karar verdiler?"

"Utnapiştim ona, Gilgameş'e dedi :

Gilgameş, sana gizli bir şey açayım. Tanrıların sırrını söyleyeyim :

Şurippak senin bildiğin bir şehir; Fırat'ın kenarında kurulmuştur. Bu şehir çok eskiden mevcut iken, tanrılar bu şehrin yakınında idiler. Tanrıların aklına bir T. yapmak geldi. Bunların babaları asil Ânu, melikleri kahraman Enlil, büyük vezirleri Ninurta, su yolcuları Ennugi ve hakîm Ea da onların meclisinde yer aldı. Ea tanrıların verdiği kararı bir çite anlattı :

Kamış çit, kamış çit! Duvar, duvar! Kamış çit dinle, duvar hatırla! Şurippak'lı Ubar-tutu'nun oğlu! Evi sök! Bir gemi yap! Serveti bırak, hayatı ara! Mülkten nefret et! Canını kurtar! Canlı yaratıkların her nevinden geminin içine yükle! Yapacağın geminin her yanı ahekli bir ölçüde olsun! Onun eni ve boyu bir ölçüde olsun! Yağmura karşı onun her tarafına bir çatı kur!

Ben, bunu anlar anlamaz Ea'ya, efendime dedim :

İyi anlaşıldı, efendim. Bana ne dedinse iyi dikkat ettim. Yapacağım. Fakat şehir halkı ve ihtiyarlar sorarlarsa ne cevap vereyim?!"

Bundan sonra geminin yapılışı, ölçüleri ve yüklenişi anlatılıyor ve metin şöyle devam ediyor :

"Elime geçen her şeyi içine yükledim... Gümüşü yükledim... Altını yükledim.

Bütün soyumu, sopumu ve kavmimi gemiye bindirdim. Kırın vahşi, yazının evcil hayvanlarını ve bütün ustaları gemiye aldım."

Utnapiştim kendisi de gemiye binip kapısını kapadıktan sonra T.'ın oluşunu şöyle anlatıyor :

"........................... Gemiye bindim ve kapımı kapadım. Gemici Puzur - Amurri'ye gemiyi yaptığı için her şeyi ile teslim ettim. Artık gökten kara bulutlar yükseldi. Bulutların içinde (fırtına tanrısı) Adad gürledi. Şullat ve Haniş, tanrıların kafilesini çekiyorlardı. Saray büyükleri, bunların peşinde dağları ve ovaları aşıyorlardı. Büyük İrra bütün bentlerin kazılarını söktü. Ninurta da ilerleyip büyük havuzun sularını bırakıverdi. Anunnaki'ler meşaleleri yukarı kaldırıyorlardı. Tanrıların saçtıkları ışık memleketi kızıla boğuyordu. Fırtına tanrısının saçtığı şimşek gökyüzünü yalıyordu.

Şimşekler güneşin bütün ışıklarını kararttılar. Büyük fırtına, memleketi bir çanak gibi parçaladı. Bir gün kara yel esip her şeyi sildi, süpürdü. Sonra birdenbire poyraz esip memleketin altını üstüne getirdi. Rüzgârlar insanların tepesinde savaş edercesine çarpıştılar. Kimse kimseyi göremiyordu. Tanrılar bile T.'dan korkarak geri çekildiler. Göğün en yüksek katına kadar çıktılar. Tanrılar orada bir köpek gibi kıvrılmışlardı. Göğün en son eteklerinde büzülüp yatıyorlardı.

İştar çocuğuna ağlayan ana gibi bağırıyordu. Tanrıların melikesi, güzel sesiyle ah ediyordu : Yazık o güne! O gün çirkef olsun. Benim tanrılar meclisinde kötülük emrettiğim o gün! Nasıl oldu da tanrılar meclisinde kötülük emrettim? Nasıl oldu da insanları mahvetmek için bu mücadeleyi emrettim? Benim sevgili insanlarım, denizi balıklar gibi doldursunlar diye mi onları doğuruyordu?

Anunnaki tanrıları onunla birlikte ah ediyorlardı. Onlar ağlayarak yerlerinde oturuyorlardı. Dudakları çatlamıştı ve ağızlarından buhar çıkıyordu."

Burada dikkat çeken yön, tanrıların tıpkı insanlar gibi gazap duymaları, korku ve dehşet içinde kalmaları, pişmanlık duymaları, birbirleri ile fikir ve tavır ihtilâfına düşmeleri, yani antropomorf bir karakter ortaya koymalarıdır.

Bundan sonraki safhada T.'ın sona erişi, Utnapiştim'in sevinç gözyaşları döküşü, geminin Nisir dağına oturuşu, sular çekilip karaların tekrar meydana çıkışını kontrol için, karaya oturuşun 7. gününde Utnapiştim'in arka arkaya güvercin, kırlangıç ve karga salıverdiği, diğerlerinin konacak yer bulamadıkları, ancak karganın bir kuru kara parçasını gagaladığı, bundan sonra da dört yöne her şeyi salıverip kurban kestiği ve tütsü kurbanı yaptığı anlatılmaktadır.

"... Tanrılar bu güzel kokuyu aldılar. Kurban verenin tepesinin üstünde sinekler gibi toplandılar. Büyük Tanrıça (İştar) oraya gelir gelmez, kendi zevki için yaptığı büyük gerdanlığı yukarı kaldırdı : "Siz oradaki tanrılar! Ben boynumda taşıdığım bu gerdanlığın taşlarını nasıl unutmuyorsam, bu günleri de ebediyete kadar hatırlayacağıma ve asla unutmayacağıma yemin ederim. Bütün tanrılar bu güzel tütsü kurbanına gelsinler. Lâkin Enlil bu takdimeye gelmesin! Çünkü körü körüne T. yaptı ve insanlarımı felâkete soktu."

Burada Utnapiştim'in kurtulmasına taraftar olan İgigi'lere Enlil'in kızgısı, Ninurta'nın Ea'yı, verdiği haberden dolayı suçlaması yer almaktadır. Daha sonra gönül alıcı hitaplarla Ea'nın, Enlil'in hem gönlünü almaya çalıştığı, hem de : "... suçluya suçunu yüklet, mücrime cürmünü yüklet... Senin yaptığın bu T. yerine bir arslan kalkıp insanları azaltsa daha iyi idi, bir kurt öyle yapsa, Veba tanrısı kalkıp insanlara musallat olsa daha iyi idi" diyerek onu suçlamaya ve pişmanlığa sevk etmeye çalıştığı görülüyor.

"Ben büyük tanrıların sırrını açığa vurmadım! Aklı çok olana bır düş gösterdim. O böylece tanrıların sırrını öğrendi. Şimdi onun hakkında bir karar vermek sana düşer!"

Bu sözler Enlil'i tatmin edip yumuşatıyor ve metin kesilmeden şöyle sürüyor :

"Enlil geminin içine binip elimden tuttu, beni karaya çıkardı. Eşimi de çıkarıp yanında diz çöktürdü. Alınlarımızı elledi ve aramızda durarak bizi kutladı : Utnapiştim bundan önce bir insandı. Fakat şimdi Utnapiştim ve eşi bizim gibi tanrılar olsunlar! Utnapiştim otursun, uzakta! Nehirlerin denize döküldüğü yerde!

Enlil'in bu sözlerinden sonra, beni aldılar ve uzakta, nehirlerin ağzına oturttular."

Böylece Sumer - Akad T. efsanesinin ana metni, sebepleri, oluş biçimi ve sonuçları ile bitmiş oluyor ve ebedî hayata kavuşup tanrılaşan Utnapiştim'in hikâyesi sona eriyor. Gilgameş ölüm denizini Urşanabi ile birlikte aşarak Utnapiştim'e ulaşmakla birlikte ondan ebedî hayat için ümit verici bir bilgi alamadığı gibi, artık yurduna dönmek üzere olduğu sırada Utnapiştim çiftini acıyarak geri çağırmaları ve kendisine denizin dibindeki "ihtiyar genç olur" denen ebedî hayat otunu bulma yolunu göstermelerine, onun da bunu tatbik ederek otu elde etmesine rağmen maksat hasıl olamıyor. Çünkü o, bir dinlenme sırasında, bir temiz su kuyusuna inip yıkanmakta iken, otun kokusunu alan bir yılan da bu otu götürünce, insanların alın yazısının ölüm olduğu ve ölümden kurtulamayacakları hususundaki hazin inançla Uruk şehrine dönüyor.

Sumer - Babil T. hikâyesinin sonunda bir daha vurgulanması gereken yön, bu kavimlerin panteonunda ve tanrılarla tanrılar ve tanrılarla insanlar arasındaki ilişkilerde ne kadar antropomorfizm esasları hâkim olsa da, sonuçta insanların tanrılaşma istek, iddia ve gayretlerinin boşa çıkacağıdır; insanların tanrılar karşısında yerlerini bilmeleri gereklidir ve tanrıların gözünde özel bir yer kazanan Utnapiştim çiftinin durumlarının takdirinin de, çok tanrılı sistem (Polytheism)'de dahı tanrıların ve özellikle baştanrının karar ve tayinine bağlı tutulduğudur. Yani antropomorfizme rağmen Polytheism dahi tanrı ile insan arasına kesin bir mesafe koymuş bulunmaktadır.

Eski Mezopotamya kavimlerinin T. efsanesi bir edebî destan, bir edebî metin içinde, *Tevrat*'taki aynı efsaneye göre, gerçekten zengin ve renkli bir üslûp ve ifade ile yer almıştır.

Tevrat'ta T. efsanesi : Musevîlerin ve Hristiyanların *Kitab-ı Mukaddes*'lerinin *Tevrat* veya *Eski Ahid* adını alan kısmı Musevîliğin esaslarını, *İncil* veya *Yeni Ahid* kısmı ise Hristiyanlığın esaslarını içine alır. Bu bakımdan *Tevrat*'a göre veya *Kitab-ı Mukaddes*'e göre T. efsanesinden söz edilmesi mümkündür. Ancak, bu konu aslında, Musevîlerin mukaddes kitabını teşkil eden *Tevrat* veya *Eski Ahid*'in *Tekvîn* (Yaradılış) bahsinin 6, 7 ve 8. bablarında yer aldığı için konuyu *Tevrat*'ta T. efsanesi başlığı altında işlemek gerekir.

Yahvist, Elohist, Tesniye ve Saserdotal denen dört ana kaynağı olan *Tevrat*'ta yer alan T. efsanesinin bunlardan iki ana kaynağa dayandığı kabul edilir. Yahvist kaynak M. Ö. IX. yüzyıla tarihleneni, Saserdotal denilen Kudüs tapınağı rahiplerine ait kaynak ise M. Ö. VI. yüzyıla tarihlenenidir. *Tevrat*'ın *Genesis* (Yaradılış) kitabının 6. babının 5 - 8.; 7. babının 1 - 5., 7 - 10., 16b., 17., 22 - 23. ve 8. babının 2b - 3a., 6 - 12., 13b., 20 - 22. âyetleri T.'ın Yahvist kaynağına ait bulunmaktadır. Buna karşılık, 6. babının 9 - 22.; 7. babının 6., 11., 13 - 16a., 18 - 21., 24.; 8. babının 1., 2a., 3b - 5., 13a., 14 - 19. ve 9. babın 1 - 17. âyetleri de Saserdotal kaynağa aittir.

Yahvist kaynağın terkibi bütün olarak M. Ö. IX. yüzyıldan önceye ait olmamakla birlikte, İbranca şekli ile T. hikâyesi, yazıya geçmemiş olarak çok daha eskidir. Onda, başkaca bilinmeyen ve her halde çok eski olan âdetler korunmaktadır. Bu arada bütün temiz hayvanların kurban edilmesi uygun görülüyor (Yaratılış 8^{20}); halbuki, Tesniye kitabının 12^{15}., ^{22}., 15^{22}. âyetlerine göre, kurban edilen evcil hayvanlarla yenebilen, fakat kurban edilmeyen yabanî av hayvan-

ları arasında fark gözetiliyor. Aynı şekilde İshak'ın aldatılması hikâyesinde de (Yaradılış 27), evcil hayvan eti ile av hayvanı etinin birbirinden ayırt edilmesine bir işaret vardır.

Öte yandan İsrail kavmi arasında T. yaygın bir rivayet değildi veya her halde genellikle tanınan bir tarihî sistemin bir parçasını oluşturmuyordu. Nuh'un babası Lamek'in oğulları ile ilgili rivayet, kesiksiz bir medeniyet tarihine delâlet eder (Yaradılış 4^{19-22}); ve eğer bu son parçanın yazarı T. rivayetinden haberli idi ise, onu dünyaya şamil bir taşkın olarak telâkki etmemiş olacaktır. Bunun için, birçok eleştiriciler T. efsanesini, Yahvist kaynağın orijinal çerçevesine nispeten geç bir ek olarak kabul ederler.

Yahvist kaynak ile Akad T. hikâyesi arasında bir bağlantı bulunduğu açıktır. Benzerliğin esas noktaları, insanın işlediği günahın sonucu bir T. yapılması konusunda ilâhî karar (Yaradılış 6^{5-7}) verilmesi (Akadca metinde buna, Ea tarafından dostane olarak tanrı Enlil'in kusuru belirtilmek suretiyle işaret edilmiştir); ilâhî muhbir aracılığıyla T.'ın başlatılmakta olduğunun ihbar edilmesi (7^4); 6^8 ve 7^1 v.b. âyetlerde işaret edildiği üzere bir gemi yapılmasına emir verilmesi; Akadcadakinde olduğu kadar bağlantılı olmasa da, 7 günlük devreler ($7^{4,10}$, 8^{10}, 12), kuşların aralıklarla dışarıya gönderilmesi, T.'dan sonra kurban sunulması ve bundan dolayı Yahve (tanrı)'nin memnunluk göstermesi v.b. dir.

Bunların dışında olarak, *Tevrat*'taki T. hikâyesine monoteizm (tek tanrı inancı)'e göre şekil ve karakter verilmesi sebebiyle Akadlılarınkinden farklıdır. Burada tanrıların aralarındaki kavga, tartışma ve çekişmeleri de bir yana bırakılmıştır. *Tevrat* T.'ında monoteizm dolayısıyla geniş bir dinî ve ahlâkî hava da hâkim olmuştur. Ancak, Sumer - Akad T. metninin üslûp ve motif bakımından incelik, edebîlik ve zenginliğine; politeizm inancına göre T. olayının ve seyrinin daha mantıkî bir düzene sokulmasına karşılık, *Tevrat*'ın her iki kaynağa dayanan T.'ında aynı tanrının, insanları, hayvanları ve yeryüzünü yok etme kararına rağmen Nuh ve eşinden başka çocuklarını ve eşleri ile her çeşit canlı varlığı çifter çifter gemiye almalarını emretmekte mantık zafına uğradığına, üslûp ve ifadenin basit ve kuru kaldığına ve monoteizme geçilmiş olmasına rağmen, Yahve veya Elohîm denen tek tanrıda yer yer, antropomorfizm izlerinin kaldığına işaret etmek gerekir. *Tevrat* ve oradaki T. hikâyesinin ifade ve üslûbu ile seyri, iki kaynaktan terkibi dolayısıyla olduğu kadar tek kaynakta görülen tekrarları birçok örnekte el ile tutulur şekilde görülmektedir.

Tevrat'taki T. hikâyesine göre, T., bütün insanları ve bütün canlı varlıkları mahvetmiş, insan nesilleri tekrar Nuh'un Sam, Ham ve Yafet adındaki üç oğlu ile eşlerinden çoğalmışlardır. Sonunda T.'dan üç yüzyıl sonra dünyaya gelen İbrahim, topluluklar halinde bir insanlık kütlesi bulmuştur. Bu tespit dahi T.'ın oluşu ve verilen bilgilerin sıhhati hakkındaki tereddütleri doğrular ve modern bilime ve bilim zihniyetine aykırılık ortaya çıkar.

Kur'an'da T. efsanesi : Kur'an'da T. hikâyesi bir bütün metin halinde değildir. Başlıca 11. surenin 25 - 49. âyetlerinde verilir. Nuh adındaki 71. sure ise onun vaız ve öğütlerini oluşturur. Aynı şekildeki öğütler 26. surenin 105 - 121. âyetlerinde de bulunmaktadır.

Gerek *Kur'an*'daki T. hikâyesi metni gerek Nuh'un vaızlarını oluşturan, 26. Şuarâ suresindeki âyetler ile 71. Nuh suresinin bütün öğüt âyetleri, tarih ve mantık bakımından eleştirmeye imkân vermeyecek biçimdedir.

Kur'an'ın T.'ı daha çok *Tevrat*'tan nakil üslûbu içinde anlatması dikkate değer. Bu tarz, konunun bir inanç, bir mantık, bir akıl meselesi olmaktan çok, uyulan bir mukaddes kitaptan nakil meselesi olarak benimsendiğini ortaya koymuş olsa gerekir.

Tevrat, bütün günahkâr insanlığı cezalandırmak maksadıyla hasıl edilen dünya çapında bir T.'dan söz ederken, *Kur'an*'da, 25. Furkan suresinde (35 - 39 âyetler), yalnız adları belli, günah işlemiş kavimlere verilen cezalar sıralanmaktadır :

"Biz Musa'ya Kitap verdik ve kardeşi Harun'u, ona vezir olarak görevlendirdik. Ona : 'Âyetlerimizi yalanlayan millete gidiniz' dedik. Sonuçta o milleti yerle bir ettik."

"Biz Nuh kavmini, peygamberlerini yalanladıkları zaman, sulara boğduk ve insanlara ibret olacak hale getirdik. Zalimlere korkunç bir azap hazırladık."

"Biz Âd kavmini de, Semûd kavmini ve Ress'lileri ve bunların arasında geçen daha birçok nesilleri de (yok ettik!)"

Kur'an'daki T. hikâyesinin diğerlerinden farkları yanında, onun belli bir kavmi (*Tevrat* Nuh kavmini) değil, topluca günahkârları cezalandırdığını belirtmek gerekir.

Tevrat'ın aksine *Kur'an*, T.'ın zamanını ve su felâketinin süresini belirtmemektedir.

Kur'an'daki Hud suresinin 25 - 49. âyetlerinde geçen asıl T. metni şöyledir :

"And olsun ki biz, Nuh'u kendi milletine gönderdik. 'Ben sizin için apaçık bir uyarıcıyım; Allah'tan başkasına kulluk etmeyin; doğrusu ben hakkınızda, can yakıcı bir günün azabından korkuyorum! dedi. Milletinin inkârcı ileri gelenleri : 'Senin ancak kendimiz gibi bir insan olduğunu görüyoruz. Daha başlangıçta, sana bizim ayak takımı dışında kimsenin uyduğunu görmüyoruz. Sizin bizden bir üstünlüğünüz de yoktur. Biz sizi yalancı sanıyoruz' dediler. Nuh : 'Ey milletim! Rabbimin katında bir delilim bulunsa ve bana yine katından bir rahmet vermiş de bunlar sizden gizlenmiş olsa, söyleyin bana, hoşlanmadığınız halde, zorla sizi bunlara mecbur mu ederiz?' dedi. 'Ey milletim! Buna karşılık ben sizden bir mal da istemiyorum. Benim ücretim Allah'a aittir; inananları da kovacak değilim; çünkü onlar Rab'leriyle karşılaşacaklar. Fakat ben sizi cahil bir millet olarak görüyorum. Ey milletim! Onları kovarsam Allah'a karşı beni kim savunur? Düşünmez misiniz? Size, Allah'ın hazineleri yanımdadır demiyorum; gaybı da bilmem; doğrusu melek olduğumu da söylemiyorum. Küçük gördüklerinize Allah iyilik vermeyecektir, diyemem. İçlerinde olanı Allah daha iyi bilir. Yoksa şüphesiz haksızlık edenlerden olurum.' 'Ey Nuh! bizimle cidden tartıştın, hem de çok tartıştın. Doğru sözlülerden isen, tehdit ettiğin azabı başımıza getir!' dediler. 'Ancak, Allah isterse onu başınıza getirir, siz O'nu âciz bırakamazsınız. Allah sizi azdırmak isterse, ben size öğüt vermek istesem de faydası olmaz. O, sizin Rab'binizdir. O'na döndürüleceksiniz' dedi. Ey Muhammed, sana '*Kur'an*'ı kendiliğinden uydurdu' derler. De ki : 'Uydurdumsa suçu bana aittir, oysa ben, sizin işlediğiniz günahlardan uzağım'. Nuh'a 'senin milletinden inanmış olanlardan başkası inanmayacaktır; onların yapageldiklerine üzülme! Nezaretimiz altında, sana bildirdiğimiz gibi gemiyi yap! Haksızlık yapanlar için Bana baş vurma! Çünkü onlar suda boğulacaklardır' diye Allah tarafından vahyolundu."

"Gemiyi yaparken, milletinin inkârcı ileri gelenleri, yanına uğradıkça onunla alay ederlerdi. O da : 'Bizimle alay

ediyorsunuz, ama biz de sizinle alay edeceğiz. Rezil edecek olan azabın kime geleceğini ve kime sürekli azabın ineceğini göreceksiniz.' dedi. Buyruğumuz gelip tandırdan sular kaynamaya başlayınca, 'Her cinsten birer çifti ve aleyhine hüküm verilmiş olanın dışında kalan çoluk çocuğunu ve inananları gemiye bindir.' dedik. Pek az kimse onunla birlikte inanmıştı. Allah 'Oraya binin! Yürümesi ve oturması Allah'ın adıyladır. Rabbin bağışlar ve merhamet eder' dedi. Gemi dağlar gibi dalgalar içinde onları götürürken, Nuh, bir kenarda ayrı kalmış olan oğluna : 'Ey oğulcuğum! Bizimle birlikte gel! Kâfirlerle birlik olma' diye seslendi. Oğlu : 'Dağa sığınırım, beni sudan kurtarır!' deyince, Nuh : 'Bugün Allah'ın buyruğundan - O'nun acıdıkları dışında - kurtulacak yoktur!' dedi. Aralarına dalga girdi. Oğlu da boğulanlara karıştı. Yere 'Suyunu çek!', göğe 'Ey gök, sen de tut!' denildi. Su çekildi, iş de bitti. Gemi Cudi'ye oturdu. 'Haksızlık yapan millet, Allah'ın rahmetinden uzak olsun!' denildi. Nuh Rabbine seslendi : 'Rabbim! Oğlum benim ailemdendir. Doğrusu senin va'din haktır. Sen hükmedenlerin en iyi hükmedenisin!' dedi. Allah : 'Ey Nuh! O senin ailenden sayılmaz! Çünkü kötü bir iş işlemiştir, öyleyse bilmediğin şeyi benden isteme, işte sana öğüt : Bilgisizlerden olma!' dedi. 'Rabbim! bilmediğim şeyi Senden istemekten Sana sığınırım. Beni bağışlamaz ve bana merhamet etmezsen, kaybedenlerden olurum' dedi. 'Ey Nuh! Sana ve seninle olan topluluklara bizden bir selâmet ve bereketle gemiden in! Ama birçok toplulukları da geçindireceğiz. Sonra onlara can yakıcı bir azap vereceğiz' denildi. Ey Muhammed! Bunlar sana vahyettiğimiz, bilinmeyen olaylardır. Sen de, milletin de, daha önce bunları bilmezdiniz. Sabret, sonuç Allah'tan sakınanlarındır."

Eski Yunanlılarda T. efsaneleri. 1. Deukalion ile Pyrrha hikâyesi : Eski Yunanlılarda birkaç T. efsanesi vardır. Bunlardan en önemlisi Deukalion ile Pyrrha hikâyesidir. Bunun en tipik şekli, M. Ö. 140'ta Apollodoros tarafından verilenidir :

"Zeus bakır devri insanlarını helâk etmeye karar verdiği zaman, Deukalion babası Prometheus'un telkini üzerine sandık biçiminde bir gemi inşa ediyor. İçine hayat için gerekli şeyleri koyuyor. Karısı Pyrrha ile içine giriyor. Tanrı Zeus Yunanistan'ın büyük bir kısmını istilâ eden bir T. hasıl ediyor. Yakınlarındaki tepelere kaçabilenler dışında her şeyi yok ediyor. Deukalion ile Pyrrha çifti, gemide 9 gün 9 gece sürüklendikten sonra Parnassos'a varıyorlar ve T. biraz dinince karaya çıkıyorlar ve Deukalion, koruyucusu Zeus'a kurban kesiyor. Zeus, ne istediğini sormak üzere Hermes'i gönderiyor. O da 'çocuklar istedi' cevabını veriyor. Zeus istikametinde başlarının üstüne taşlar atıyorlar. Deukalion'un attıkları erkek, Pyrrha'nın attıkları kadın oluyorlar."

Diğer şekilleri, her halde bir efsanenin eski bir rivayet ile karıştırılmasından doğanı ile Hesiodos'ta taşlar menkıbesine temas edilenidir. Fakat Deukalion T.'ının ilk zikri Pindaros'ta geçmektedir. Eserinde Pindaros, Pyrrha ile Deukalion'un Parnassos'a nasıl çıktıklarını, taşlardan nasıl kendileri gibi bir ırk meydana getirdiklerini ve Zeus tarafından her tarafa taşan kuvvetli suların nasıl birdenbire durdurulduğunu anlatmaktadır. Deukalion efsanesinin en iyi bilineni muhakkak Ovidius'ta geçenidir. Nonnus'a göre, Dionysos Zagreus'un öldürülmesi üzerine Titanlara kızan Zeus tarafından yaratılan şiddetli bir yangın, Deukalion T.'ı ile söndürülmüştür. Hellanikos'a göre de, T. sonu geminin karaya yanaştığı yer, Othryo dağı idi.

Diğer kaynaklarda Deukalion efsanesinin ayrıntılarına ait başka değişik bilgiler de vardır.

2. Yunanistan'da diğer T. efsaneleri : Yunanistan'da Deukalion efsanesinden başka T. hikâyeleri de vardır :

a. Megaris ile ilgili bir efsaneye göre, onun kurucusu Megaros, bir T.'dan, sularda turna kuşunun ses çıkararak rehberlik etmesi suretiyle, yüzerek kurtarılmıştır.

b. Oksigos T. hikâyesi, Iulius Africanus gibi oldukça sonraki yazarlarda geçmektedir ve yazıldığına göre bu T. yalnız Boiotia ve Attike'ye münhasırdır. T.'ın kahramanı Oksigos bazan Atina'nın, bazan da Theb'in kralı olarak gösterilmektedir.

c. Deukalion efsanesi ile çoğunlukla bağlantılı görülmüş olan bir hikâye de Dardanos'unkidir. Dardanos, söylendiğine göre, kendisi veya oğlunun da yardımıyla deriden bir kayık yaparak Samothrake veya Arkadia'dan (Halikarnas Dionysius'u) kaçarak T.'dan kurtalmuştur.

d. İstros tarafından zikredilen tamamiyle ayrı bir T. hikâyesi, Asya ve Avrupa'yı Çanakkale Boğazı ile ayıran büyük bir T. ile ilgilidir.

3. Sözde, Lukianos'a ait T. hikâyesi : Lukianos'ın Suriye tanrıçaları hakkındaki eserinde verilen hikâyede bir gerçek Samî - Grek karışımı T. efsanesi bulunmaktadır. Bu nüsha, üzerinde bir tapınağın inşa edilmiş olduğu ve sonunda T. sularının battığı, yerdeki bir büyük delik ile ilgilidir.

Bu hikâyeye göre, Deukalion, karısı ve çocukları bir büyük sandık ile kurtarılmışlardır. Deukalion bunun içine girdiği zaman, ortaya vahşi ve evcil her çeşit hayvan, dişi domuzlar, atlar, yılanlar, aslanlar, çift çift geliyorlar. O, onları kabul ediyor ve aralarında büyük dostluk oluyor. Yeryüzünde su taşkını olduğu sürece aynı sandık biçimi gemide seyahat ediyorlar. Sular, büyük delik vasıtası ile kaybolunca onun üzerinde bir mihrap ve bir tapınak yapıyor.

Usener, bu efsanenin, Grek efsanesinden sadece Deukalion adının alınıp sokulduğu bir Babil T. efsanesi olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmektedir. Bu efsane her ikisinden de birtakım unsurlar almıştır. Bundan başka, efsane Deukalion'a ikinci bir ad da vermiştir.

Burada *Kitab-ı Mukaddes*'teki efsaneye, Babil T.'ının diğer şekillerine göre daha büyük yakınlık görülmektedir : Vahşi hayvanlar da evciller gibi çift çift alınıyorlar. Yalnız Deukalion ve ailesi kurtuluyor. Kayık biçimi değil, sandık biçimi bir gemiye biniyorlar. Bu T. gelenekleri, büyük ihtimal ile Suriye'de geçerli olan *Kitab-ı Mukaddes*'ten alınmış olabilirler.

Yunan T. hikâyelerinin muhtemel doğuş şekli : Genel anlatımıyla eski Yunan T. hikâyeleri, onların ortak sebebi imiş gibi görünen bu türden menkıbelerin iyi bir tasvirini teşkil ederler. Bunlardan birçokları, mucizevî şekilde sulara karşı duran bir kimsesiz çocuğa atfedilen, bir tapınak veya şehrin tesisine dair açıklamalardan doğup gelişmişlerdir. Usener, Deukalion efsanesine, Perseus ve Oidipus gibi menkıbelerde benzerler bulmakta belki bir dereceye kadar haklıdır.

Diğer Yunan T. efsaneleri, Tempe ovasının açılması gibi, belli coğrafî şekillerle ilgilidir. Bunların hepsi tip olarak mahallîdir ve içlerinden bir tanesi, eskiliği, canlılık ve güzelliği dolayısıyla, Yunan mitolojisinde tabiî olduğu üzere diğerleri ile karışmış olmasına rağmen, bir daimî yere bağlı olmalıdır.

Bunun da bir mahallî taşkından ileri geldiğini kabul etmeye engel bir sebep yoktur; çünkü benzer hallerde, hikâyeye bu çeşit çekici ve fevkalâde unsurların katılması daima görülmektedir.

Burada, bir kayık tipinde olan gemi yerine sandık biçiminde bir geminin bulunması, Samî efsanesinin aynı değişikliği göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Apollodoros'ta bulduğumuz şekli ile Yunan menkıbesi, belki dolaylı olarak *Tevrat* hikâyesinden etkilenmiş olabilir. Fakat yalnız bir çift insanı taşıyan sandık biçimindeki araçla dev sandık şeklindeki *Tevrat*'taki gemi arasında büyük fark olduğuna işaret etmek gerekir. Nitekim bu iki sandık biçimi geminin muhtevası ve içlerine binen ve yüklenenler çok farklıdır.

Eski İranlılarda T. efsaneleri : 1. Vendîdâd'larda korunmuş olan Yima şarkılarına ait iki parça, dikkat çeken bir efsaneyi anlatır. Bunlar da Usener tarafından işlenmiştir :

"Tanrılar bir danışma meclisi toplarlar. Bunda (Zerdüştlüğe göre ışık âlemini temsil eden tanrı) Ahuramazda (Hürmüz), korkunç derecede sert bir kışı, karların erimesi sonunda büyük bir T.'ın takip etmesini emreder. Yima'ya dört köşe büyük bir kale inşa etmesi ve oraya insanları ve her cinsten hayvanları doldurması görevi verilir. Yima bu talimatı yerine getirir. Fakat gerçekte T.'ın vuku bulduğu söylenmez."

Usener, bütün bu hikâyeyi geleceğin ideal bir tasviri olarak görüyor. Dünya T.'la tahrip edildikten sonra insanlar, ebedî şehirde ahenk ve adalet içinde ruhî ve bedenî kötülükten uzak olarak yaşamalıdırlar. Fakat Geldner, şiir parçaları arasındaki çok ideal görünen pasajların sonradan katılma bölümler olduğunu kabul ediyor.

2. E. W. West tarafından tercüme edilen ikinci bir İran T. hikâyesi de *Bundahişu VII*'de geçmektedir. İnsan suretinde üç ayrı şekilde görünen Tiştar, birbiri arkasından bir at, bir boğa ve daha sonra her biri on yıl süren T.'lar göndererek yeryüzündeki bütün ahlâk bozan yaratıkları mahvederler. Bu, düalist bir din olan Zerdüştlüğün esasını teşkil eden, iyilik ve kötülük arasındaki çelişkiyi anlatan, şimşek ve gök gürlemesi ile tuzlu denizin, göller ile denizlerin sebebini gösteren bir efsanedir.

Hintlilerde T. efsanesi : 1. Balık menkıbesi : a. Hindistan'ın bu karakteristik T. hikâyesinin en eski şekli *Şatapatha Brahmana I*'de görülür.

"Manu, sabahleyin yıkanmak için kendisine su getirildiği zaman, elinde bir balık görür. Balık, T.'ın gelmekte olduğunun habercisidir. Eğer o kendisini önce bir çömlekte, sonra bir küpte korur ve sular etrafı kapladığı zaman denize taşırsa, onu kurtarmaya söz verir. Manu bir gemi inşa edip içine girmeli ve kendi koruyucusunu gözetmelidir. Manu verilen talimat gereğince hareket eder ve sonunda balığı, meydana gelen büyük denize ulaştırır. Daha sonra Manu gemiye girer, T. olur, bütün canlı varlıkları mahveder. Bu sırada balık Manu'ya yaklaşır, gemiyi boynuzundan bağlayıp kuzey dağlarına doğru götürür. Manu'ya gemiyi bir ağaca bağlaması, sular azalmakta olduğu için gemiden inmeye hazırlanması emredilir."

Hikâyenin geri kalan kısmı, tasfiye edilmiş tere yağı ile yapılan karışık ve anlaşılmaz bir dinî âyin ile ilgilidir. Bunun yapılması suretiyle önce bir kadın husule getiriliyor. Onun vasıtası ile de insanların ve sığır sürülerinin çoğalması sağlanıyor."

Weber'e göre, *Şatapatha*'nın en son redaksiyonu Hristiyanlıktan biraz öncedir. Fakat Eggling'in gösterdiği üzere bu, daha önceki risalelerin bir terkibidir. İçindeki esas tiplerle bu hikâye, eski olduğu izlenimini verir.

Bu efsanenin dikkate değer tarafı, diğer T. efsaneleri ile hem benzerlikleri hem çelişkileri içine almasıdır. T.'ın bir hayvan tarafından ihbar edilmesi, geminin bir halat ile bağlanması, T.'dan sonra kurban takdimi ve insanların mucizevî şekilde çoğalmaları, benzer noktalardır. Fakat buradaki terkip tarzı ve hele geminin bir balık tarafından yedekte çekilmesi, örneği görülmeyen bir durumdur. Bundan dolayı bu efsanenin yerli bir tasavvur ürünü olması muhtemel görülmektedir. Aslında bazı araştırıcılar, efsanenin, Ganj nehrinin bir seferindeki çok fazla taşkını sonucu doğmuş olacağını sanmaktadırlar.

b. *Mahâbhârata*'da geçen ikinci bir T. efsanesi daha vardır. Efsane burada daha incelikle işlenmiş ve daha hayret verici bir şekilde tasavvur edilmiştir :

"Manu, keşişler arasında, koyu zâhitliği dolayısıyla meşhur bir prensti. Kollarını yukarı kaldırmış olarak tek ayak üzerinde duruyor, başını aşağı eğiyor ve asla gözünü kapamıyordu. Korkunç, acı ve sert hareketlere kendisini alıştırıyordu. Balık, ona, sahilde acı sofuluklara kendisini alıştırırken görünüyor. Yaptıkları öyle etkili meziyetler idi ki, balık bunları görmek için birkaç bin metre uzuyor ve Manu da (uzanıp) onu kolayca kaldırabiliyor. Kasırga çok canlı tarzda tasvir ediliyor. Sonuçta balık kendisinin (bütün teşkil eden üç büyük tanrıdan yaratıcı) Brahma olduğunu ifşa ediyor ve Manu'yu her şeyin yaratıcısı olarak tayin ediyor."

c. Efsanenin bir üçüncü nüshası da *Bhâgavata Purâna VIII*'de bulunmaktadır. Cheyne'ye göre, bu kitap XII. yüzyıldan daha önceye ait olamaz. Hikâye de *Şatapatha Brahmana*'da geçenin gelişmiş bir şeklinden başka bir şey değildir. *Purâna'nın* özelliği, efsanevî ve yarı felsefî unsurların karışımından meydana gelmiş olmasıdır.

"T., Brahma'nın uyuduğu ve kuvvetli demon Hayagrîva' nın Veda'ları çaldığı sırada oluyor. Hari küçük bir balık şekline giriyor ve sonunda kendisine, dindar bir kral olan ve yalnız denizde yaşayan Satyavrata'ya ifşa ediyor. Balığın gittikçe büyümesi, önceki efsanelerde olduğu gibidir ve farklı olarak, sonunda o, bir milyon kere beş kilometre uzayarak diğerlerini aşıyor. Gemi burada mucizevî şekilde Satyavrata'ya getiriliyor. Ve o kendisine refakat eden Brahman ileri gelenleri ile birlikte medih ilâhileri söyleyerek ve ilâhî vahiyleri alarak vaktini geçiriyor. Nihayet Hari, Hayagrîva'yı öldürüyor ve Veda'ları tekrar buluyor. Satyavrata'ya bütün ilâhî ve beşerî bilgiler öğretiliyor ve 7. Manu olarak tayin ediliyor. Fakat hepsinden sonra, boynuzlu balığın görünüşü bir aldatıcı hayal oluyor. Ve 'bu kinayeli önemli kıssayı kim zâhitçe dinlerse, günah esaretinden kurtuluyor.'

Bu hikâyenin *Kitab-ı Mukaddes*'teki hikâye ile çeşitli bağlantı noktaları vardır : 1. T.'a yağmur ve aynı zamanda deniz sebep oluyor. 2. T.'ın 7 günlük ihtarı yapılıyor. 3. T., insanların ahlâkî çöküntüsü sebebiyle oluyor. 4. Gemiye hayvanlar da çift olarak alınıyor. Bunlardan üçüncü nokta hikâyenin başlangıcı ile çelişki halindedir ve her halde sonradan eklenmiştir. Bunlar için en akla uygun açıklama, Hristiyanlığın nüfuzu altında kalmış olmalarıdır. Yukarıda sıralanan noktaların yalnız efsanenin son nüshasında geçişi, hikâyenin *Kitab-ı Mukaddes*'ten veya hikâyeyi tasvir eden olaydan alındığı konusunda delil olarak kullanılamaz.

2. Erkek domuz efsanesi : Bu efsane Muir kaynağı içinde verilmiştir. Vişnu, Purâna'nın yaratılış efsanelerinden birisidir.

"Bu hikâye büyük tanrı Brahma'nın nasıl gece uykusundan uyandığını, dünyanın kâinat okyanusunun içinde kaldığının farkına vardığını, erkek ayı şeklinde tasavvur ettiği bir varlığın okyanusa daldığını, dünyayı kaldırıp onu yüze çıkardığını anlatır."

Bunun aslı bir yaratılış efsanesidir. Ve bazı Amerikan yerlilerinin hikâyeleri ile benzerlikleri vardır.

Çinlilerde T. efsanesi: Çin T. efsanesine dair rivayetler *Şu King, Şi King* adlı kaynaklarla Meng-tsze'nin yazmalarında bulunur.

1. Yâo Kanon'una göre T. *(Şu King* I) :

"Ti şöyle söyler : 'Ey Ho! Dört dağın reisi, taştıkları zaman T. suları tahrip edicidir. Geniş alana yayıldıklarında tepeleri kucaklar, büyük dağların üstüne çıkarlar. Taşkınları ile gökleri tehdit ettiklerinde, aşağılarda kalan halk inler ve mırıldanır! Orada (bu âfetin) bertaraf edilmesini havale edeceğim kabiliyetli bir kimse var mı?' Khavan bu hizmet için tâyin edilir ve başarısız bir şekilde 9 yıl gayret sarf eder. Bunun üzerine Ti onun tahtını Yü'ye bırakır ve o, başarılı bir şekilde T.'ın hakkından gelir."

2. *Şu King* II'deki Yü menkıbesi :

"Taşan sular göklere hücum eder gibi göründüler. Geniş ölçüde dağları kucakladılar. Tepelerin üstüne taştılar. Öyle ki, halk şaşkınlaştı ve sulara gark oldu. Ben (Yü) dört vasıtama (tekerlekli yük arabaları, kayıklar, kızaklar, demir pabuçlar) bindim, tepeler boyunca ağaçlar devrilip düştüler, aynı zamanda Yi boyunca, kalabalık halka yiyecek etin nasıl elde edildiğini (gösterdim). 9 eyalette ırmaklar için geçitler açtım ve onları denize akıttım. Mecralar ve kanalları derinleştirdim, onları da ırmaklara sevk ettim. Çi boyunca da hububat ekerek halka ete ek olarak emeğin ürününün nasıl elde edildiğini gösterdim. Sahip olduklarını, olmadıkları ile değiştirmek için acele gayret sarf ettim ve onların yığılmış depolarını düzelttim. Böylece bütün halk yiyecek tahıl edindiler ve bütün devletler iyi hükümler altına girmeye başladılar."

Şu King'in başka yerlerinde Yü'nün mükerrer olarak arazi ile su ilişkisini tayin ettiği belirtilmektedir. *Şi King* de 'T. sularının çok yayıldığı zaman Yü'nün, dünyanın çeşitli bölgelerinin topraklarının görünmesine sebep olduğunu açıklamaktadır : Birçok uzakta bulunan memleketlerin sınırları belli oldu.

Bu hikâyelere göre, bütün bu işler bir tek seyahat sırasında bitiriliyor. Gerçekte ise hikâye, Yü tarafından başlanmış olsa da, birçok devirlerde aralıklı yapılmış bir işi anlatmaktadır. Her halde onlar, sürekli tekrarlanan çok yaygın bir felâketi başka yöne çevirmek amacını güdüyorlardı.

3. *Efsanenin kökeni :* Legge, Huang-ho'nun ikazı türünden bir gerçek su baskınının, Yü'nün eserinin sebebi olduğuna inanıyor. Bunu o, M. Ö. XXIV. yüzyıla koymakla birlikte, risaleyi XII. yüzyıla tarihliyor.

Meng-tsze (M. Ö. 372)'ye göre ise, Yü'nün işleri daha güç şartlar içinde yerine getirilmiştir.

Legge, bu hikâyelerin hepsinin Huang-ho'da vuku bulan korkunç bir su felâketi olayından doğduklarının imkân dışı olmayacağını kabul ediyor. Bu münasebetle 1851 - 1853'te cereyan eden su âfetinin birkaç milyon insanın hayatına mal olduğunu ve sel tahribatının giderilmesinin ve nehrin set içerisine alınmasının 15 yıl sürdüğünü kaydetmek yerinde olur. Öte yandan Grill, hikâyenin kozmogonik bir efsaneye davandığı ve herhangi bir bağlantıdan mahrum olarak, temel fikirlerinde, hatta *Kitab-ı Mukaddes* menkıbesi ile karşılaştırılması fikrini ileri sürmektedir. Gutschmit gibi, o da Yü'nün tarihte varlığını reddederek, aslında onu, yeryüzünde medeniyeti tesise yardım eden Allah'tan sonraki yaratıcı varlık olarak kabul eder. Bunun için hiç değilse Meng-tsze'nin beyanları gereğince bütün bu hikâyenin, bir T. hikâyesi olmaktan çok kozmogonik bir efsane olup olmadığı konusu tartışmaya açıktır. (E. Bilgiç)

TUFANBEYLİ, Adana iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 973 km², nüfusu 19 792 (1980)'dir. 1 000'den çok nüfuslu 6 köyü vardır. İlçe merkezi T.'nin nüfusu 5 037, denizden yüksekliği 1 350 m dir. İlçe, Kayseri ve Kahramanmaraş illeri arasına sokulmuş olarak Adana ilinin kuzey bölümündedir. Güneyinde Saimbeyli ilçesi vardır. İlçe merkezi, Adana şehrine 196 km uzaklıktadır.

İlçe arazisi, Seyhan'ın kollarından Göksu ırmağının geçtiği Neojen çukur yöresi (1 350 - 1 500 m) ile bunun doğu, batı ve kuzey çevresindeki dağlardan (1 750 - 2 200 m), Devon, Permo - Karbon ve Kretase flişi ile Eosen kıvrımlı kırıklı tabakalarından oluşmuş bir yapı gösterir. Irmak boyu ve çevresinde alüvyal düzlükler de vardır.

İlçede iklim, yüksekliğine bağlı olarak, güneydeki alçak yerlere göre, daha serin ve soğuktur Yağışlar en çok kışın, ekim ve kasım ayları ile ilkbaharda olur. Yaz ayları ve eylül oldukça kurak geçer. Yıllık yağış ortalama tutarı 540 mm dir. Kışın kar yağar, kar kalınlığı 25 - 30 cm yi bulur, dağlarda 100 - 150 cm ye de ulaştığı olur. Orta derecede donmalar belirir, toprağa 10 - 15 cm ye kadar işleyebilir. Dağlarda oldukça iyi korunmuş ormanlar ile bozulmuş ormanlar (çam, meşe, ardıç v.b.) vardır. İlçe arazisinin % 24'ü ormanlıktır. Nüfusun yarıya yakını orman bitişiğindeki köylerde yaşar.

Geçim kaynakları tarım, hayvancılık ve ormandan faydalanma şeklindedir. Tahıl (buğday, arpa) ile nispeten az olarak pamuk ekilir. Sulanabilir yerlerde sebze ve meyve de yetiştirilir. Sığır, koyun, kıl keçisi, kümes hayvanları beslenir, süt ve et, yün ve kıl üretilir. Dağlık yerlerde türlü madenler (krom, bakır, kurşun, çinko, demir, antimuan, kömür) var ise de, çoğu henüz işletilmemektedir. İlçede cam yapımına elverişli kuvarsitler önemli yer tutmaktadır. Elde edilen kömür, Kayseri'ye gönderilmektedir.

T., Kocadağ'ın güney-doğuya bakan yamacında kurulmuş, 1958'de ilçe merkezi olmuş, gelişerek bir kasaba görünüşü almış eski bir yerleşme yeridir. Daha önce Adana'nın Saimbeyli ilçesine bağlı Mağara bucağının merkezi idi. T. ilçesindeki Şarköy'ün, Hititlerin dinî merkezlerinden biri olduğu sanılmaktadır. Bu yöre türlü istilâlara uğramış, 1071 Malazgirt zaferi ile Türk topraklarına katılmıştır. Eski adı Höketçe iken, 1958'de Mağara adıyla ilçe durumuna getirilmiş, 1967'de bu ad, Çukurova bölgesi Kuvayı Milliye kumandanlarından Aydınoğlu Tufan Bey'in adına göre değiştirilerek T. olmuştur.

İlçe merkezi olduktan sonra kasabada gelişme olmuş, ilk ve orta okullar açılmış, önceleri kara saban ile yapılan tarım, yerini modern tarım âlet ve makinelerine bırakmış, sulama

kanalları yaptırılarak 10 000 dekar arazinin sulanabilmesi sağlanmıştır. Adana - Pınarbaşı - Kayseri asfalt yolu yapılarak kasaba, kuzey ve güney çevrelerine bağlanmıştır. Çarşısı, pazarı, sağlık ocağı vardır. (R. İzbırak)

TUFARKANLI ABBAS: bk. ABBAS, Tufarkanlı Âşık.

TUGA TİMURLULAR, XIV. yüzyılda merkezi Gürcan olmak üzere Mâzenderan ve Horasan bölgelerinde hüküm süren Moğol asıllı bir hanedan. Hanedanın kurucusu Tuga Timur'un soyu altıncı göbekte Çingiz Han'ın kardeşi Cuci Kasar'a dayanmaktadır. Dedesi Babagaun, İlhanlı hükümdarı Ölceytü (ölm. 1316) zamanında tümeni ile gelerek Mâzenderan'da yerleşmişti.

Son İlhanlı hükümdarı Ebû Said'in ölümü (1335) üzerine, ülkede hâkimiyet için mücadeleler başladı. Ebû Said'in dayısı Ali, padişah tarafından han ilân edilen Baydu'nun torunlarından Musa'ya karşı, Celayir (Büyük) Şeyh Hasan ayaklanarak, İlhan Abaka'nın kardeşi Mengü Timur'un torunlarından Muhammed'i han ilân etti. Musa ile arasındaki savaşı (haziran 1336) kazanan Celayir Şeyh Hasan, Tebriz'e gelmiş, Musa ise Bağdad'a çekilmişti. Fakat mesele sadece bu ikisi arasındaki çekişmeden ibaret kalmayıp Moğolların Celayir ve Oyrat boyları arasında bir rekabet halini aldı. Bunun sonucu olarak, başta Uygur Ögrünç olmak üzere, Horasanlı beyler Tuga Timur'u han ilân ettiler (1337). Tuga Timur bundan sonra beyleri ile birlikte Azerbaycan'a yürüdü ve burada Oyratların desteklediği Musa da kendisine katıldı. Ancak onlar Azerbaycan'da Meraga yakınlarında Celayir Şeyh Hasan ile giriştikleri savaşı kaybettiler (mayıs 1337). Musa öldürüldü. Bunun üzerine Tuga Timur Horasan'a döndü.

Fakat bu sefer de Celayir (Büyük) Şeyh Hasan'ın karşısına Küçük diye tanınan Emîr Çoban'ın torunu Sulduz boyundan Şeyh Hasan çıktı. Celayir Şeyh Hasan, Küçük Şeyh Hasan'a karşı destek sağlamak üzere Tuga Timur'a biat etmeyi denedi ise de, Küçük Şeyh Hasan, Tuga Timur'a, kendisini İlhanlı hükümdarı Ölceytü'nün kızı Satı Bey ile evlendireceğini söyleyerek aldattı. Esasen bu sıralarda Horasan'da ortaya çıkan Serbedârîler, Tuga Timur aleyhine hâkimiyet alanlarını gittikçe genişletmeye başladıklarından ülkesine döndü. O, 1341'de bir kere daha Acem Irakı'na geldi ise de, kardeşi Aligaun'un idaresindeki ordusu Ebher yakınlarında Çobanlılara yenilince, bir daha gelmemek üzere yurduna çekildi ve ardından o sıralarda bütün Horasan'a hâkim olan ve fakat sözde kendisine bağlı bulunan Serbedârîlerin reisi Yahya Kerrâbî tarafından Cürcan yakınlarında öldürüldü (aralık 1353).

Tuga Timur'un öldürülmesinden sonra beylerinden Şeyh Ali Hindu'nun oğlu Emîr Veli, Nesâ yöresindeki Caun Gurbanîlerin yardımı ile Serbedârîleri yenerek, Astarâbâd, Bistam, Damgan, Simnan ve Firuzkuh şehirlerini içine alan sahada hâkim oldu. Ardından Rey şehrini ele geçirmek istedi ise de, bu arzusu onu Celayirliler ile karşı karşıya getirdi. Fakat onun için asıl felâket, Timur'un İsferâyin'i feth ve tahribi ile başladı (1381). Bütün Horasan ve Mâzenderan bölgelerini ele geçiren Timur karşısında yurdunu savunmaya çalışmasına rağmen tutunamayan Emîr Veli, Azerbaycan'a kaçtı. Fakat ardından Timur Azerbaycan'da görününce, Emîr Veli sığınmış bulunduğu Mahmud Halhalî tarafından Timur' un adamlarına teslim edilmiş ve öldürülmüştür (1386).

Emîr Veli'nin kaçmasından sonra ülke Timur tarafından Tuga Timur'un oğlu Lokman Padişah'a verilmiş (1384), ancak o da çok geçmeden ölmüştü. Üç yıllık sefer sırasında Fars bölgesinde bulunurken Toktamış'ın Mâverâünnehr'e girmesi üzerine Timur, dönüşte Rey şehrine geldiğinde Lokman Padişah'ın oğlu Pir Padişah'ı Astarâbâd hâkimliğine atadı (1388). Pir Padişah, Timur'un Mâzenderan bölgesine yaptığı seferlerde ona sadakatle hizmet etti. Ancak, Timur'un ölümünden sonraki hâkimiyet mücadeleleri sırasında, Timur' un oğlu Horasan hâkimi Şahruh'un meşgul bulunmasından yararlanmak sevdasına kapıldı. Bunun sonucu olarak Sebzvar' da ayaklanan Serbedârîlerin reisi Sultan Ali ile anlaşarak Cuveyn'e geldi. Bu sırada Sultan Ali üzerine harekete geçmiş bulunan Şahruh'un beylerbeyi Said Hoca, Sebzvar'dan Pir Padişah üzerine yürüdü. Sultan Ali ile Pir Padişah, Said Hoca'ya karşı birleştiler ise de, yapılan savaşta yenildiler ve Astarâbâd'a kaçtılar (mayıs - haziran 1405). Kaçanlardan Sultan Ali, az sonra Pir Padişah'ın oğlu Sultan Hasan ile, o sırada Horasan'a doğru ilerlemekte olan Timur'un oğlu Mirânşah' ın yanına gelmişler, fakat Şahruh'un adamlarına teslim edilince Sultan Hasan öldürülmüştü.

1406'da Şahruh'a karşı ayaklanan beylerbeyi Said Hoca Astarâbâd'a giderek Pir Padişah'a sığındı. Şahruh kendi beyinin teslimini istedi ise de, onun bu isteği yerine getirilmediğinden Mâzenderan üzerine yürüdü. Sultan Devin mevkiinde meydana gelen savaşta (ekim 1406), asîler bozguna uğradılar. Pir Padişah o sıralarda Toktamış'ın ardından Ak Ordu'ya hâkim olan İdigu'nun darugası Enke tarafından idare edilen Hârezm'e, Said Hoca ise Fars hâkimi Pir Muhammed'in yanına Şiraz'a kaçtıklarından, Pir Padişah'ın ülkesi Mirânşah oğlu Ömer Mirza'ya, Horasan ise Uluğ Bey'e verildi.

Ancak o Şahruh'un Mâverâünnehr meseleleriyle uğraşmasından yararlanarak, Halil Sultan'ın yanından kaçan Caun Gurbanîler ile birlikte Astarâbâd'ı kuşatmış ve Şahruh ikinci defa Mâzenderan üzerine yürümek zorunda kalmıştı. Karşı koyamayacağını anlayan Pir Padişah, Rüstemdâr'a kaçtı. Buna rağmen Timurlu hükümdarı Astarâbâd'a gelmiş ve yeğeni Ömer Mirza ölmüş bulunduğundan, daha önce hâkim olduğu bölgelere ilâve olarak, Mâzenderan'ı da oğlu Uluğ Bey'e vermiştir (1407).

Pir Padişah'ın oğlu Sultan Ali, Şahruh'un ardından gelerek Mehne'de orduya katılmış ve daha sonra hükümdarın Sîstan şahlarına karşı giriştiği seferde onun yanında yer almıştı. Ancak Ferah kalesinin fethinden sonra, babasının ölümü haberini alarak, babasının öldüğü Rüstemdâr'a gitti. Burada gerek Rüstemdâr hâkimi Keyûmers gerek babasının adamlarının desteği ile Astarâbâd'ı yeniden ele geçirme teşebbüsünde bulundu ise de, Uluğ Bey'in adamlarından Ebu'l-Leys ile giriştiği vuruşmada yaralanarak ölmesi üzerine hanedan sona erdi (1410).

Tuga Timur (1337 - 1353)
Emîr Veli (1353 - 1384)
Lokman Padişah (1384 - ?)
Pir Padişah (1388 - 1409)
Sultan Ali (1409 - 1410). (İ. Aka)

TUGAY, iki veya daha çok alay (b. bk.) ile birlikte bir karargâh ve kendi sınıfındaki diğer birliklerden kurulan taktik birlik. Bir T.'da ayrıca çeşitli savaş birlikleri ve yardımcı hizmet sınıfları bulunur. Alaydan büyük ve tümen (b.

bk.)'den küçük bir birlik olan T. komutanlığını genellikle tuğgeneral rütbesini taşıyan bir üstsubay yapar.

T., özellikle II. Dünya Savaşından sonra ordu teşkilâtları içinde yer almıştır. Söz gelişi, İngiliz ordusunun 1960'larda benimsediği esaslara göre bir T., bir zırhlı alay, üç piyade taburu ve bir orta topçu bataryasından meydana gelmişti.

TUGGURT veya TOUGGOURT [*tugūr*]: 1. Doğu Cezayir'de bir vaha.

2. T. vahasında bir şehir. Nüfusu 26 500 (1966)'dür. T. şehri, 122 600 nüfuslu bir idare bölümünün merkezidir. Nüfusun % 16'sı göçebedir. Bu bölümde yaklaşık 1,8 milyon hurma ağacı vardır. Elde edilen kaliteli hurmalar, üretimin % 60'ını oluşturur. Kostantin (Constantine)-Biskra demir yolunun son durağıdır. Hassi-Messaud'dan Bejaia, Cezayir ve Skikda'ya giden petrol boru hattı T.'dan geçer.

TUGRİK, Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nde kullanılan para birimi. Yüzde birine *mongo* adı verilir. T. 1925'ten beri kullanılmaktadır.

TUGWELL [*tagvel*], **Rexford Guy** (doğ. Sinclairville, New York 10.7.1891), Amerikalı politikacı. Columbia (1922-1937) ve Chicago (1946-1957) üniversitelerinde iktisat ve siyaset bilimleri profesörlüğü yapmıştır. Başkan F. D. Roosevelt'in "Brain Trust" (Beyin takımı)'ünün en önde gelen ismiydi. 1934-1936 arasında tarım müsteşarı, 1941-1946 arasında da Puerto Rico valisi olarak planlı iktisadı, tarım reformunu ve bazı sosyal reformları gerçekleştirmeye çalışmıştır. J. M. Keynes'e uyarak geniş çapta hükümet harcamaları ile konjonktürü canlandırmaya çaba sarf etmiştir.

Başlıca eserleri: *The battle for democracy* (Demokrasi için mücadele) [1935]; *The democratic Roosevelt* (Demokratik Roosevelt) [1957]; *The enlargement of the presidency* (Başkanlığın genişletilmesi) [1960]; *The light of other days* (Diğer günlerin ışığı) [otobiyografi; 1962]; *The Brain Trust* (Beyin takımı) [1968]; *Off course: From Truman to Nixon* (Truman'dan Nixon'a kadar, rota dışında) [1971]; *In search of Roosevelt* (Roosevelt'i arayış) [1972].

TUĞ, mızrak uzunluğunda bir sırığın ucuna, bakır üzerine altın yaldız kaplı bir top geçirilerek altına da şekillendirilen veya uçları serbest bırakılan at kuyruğu takılmış bir yetki sembolü. Bazı kaynaklarda ise padişah ve vezirlerin kavuklarına taktıkları, at kılından yapılmış sorguç olarak geçer. Kâşgarlı Mahmud ise eserinde, T.'u hem bayrak hem de kös (davul) olarak tanımlamaktadır.

T., ilkin uzun tüylü yak *(kutas)* adındaki Tibet öküzünün kuyruk kıllarından yapılmıştır. Daha sonraları Orta Asya Türklerince at kuyruğundan yapılmaya başlanmıştır. Osmanlılar devrinde ise T.'lar hep atların kuyruk kıllarından yapıldı.

T., eskiden hanlık sembolü olarak kullanılırdı. T.'un sorguç olarak, Çingiz İmparatorluğunda, Anadolu Selçuklularında, Timur İmparatorluğunda, Ak Koyunlularda kullanıldığını görmekteyiz. Böylece T.'un doğuda kullanılmasının çok eskilere dayandığı anlaşılmaktadır.

Kâşgarlı Mahmud, *Divânü lûgati't-Türk* adlı eserinde T.'un karşılığını bayrak veya kös diye belirttiğinden, eski Türklerde her boyun bir bayrağı ve bunların üzerlerinde değişik biçimlerin bulunduğunu bilmekteyiz. Hunların bayrağında bir kuş, Gök Türklerin bayrağında bir kurt başı resmi bulunduğu, Osmanlıların ise hilâlli sancak kullandıkları bilinmektedir.

T. adı Çinceden Türkçeye geçmiştir. İ. Hakkı Uzunçarşılı *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı,* 261. s.) ise, T.'un Türkçe olduğunu, İslâmiyetten sonra da Türk devletlerinin kullandıklarını belirtmektedir. H. N. Orkun, "Bu T. muayyen zamanlarda çalınırdı, yani nevbet çalındığı gibi harplerde de T.'lar vurulurdu. Bayrak olan T. ise at veya başka bir hayvanın kuyruğundan yapılmakta idi. Fakat Kâşgarlı Mahmud bu T.'un bir kumaştan yapıldığını açıkça söylemektedir" diyor.

Eski Türklerde T. sayısı, hanın büyüklüğüne göre değişmekte idi. En büyük ve en meşhur hanın 9 T.'u olduğu sanılmaktadır. T sayısı, bütün Türk devletlerinde, yetki dağıtımının bir ifadesi olarak ayrı bir önem taşırdı. Bu gelenek Osmanlı İmparatorluğunda da geçerliydi. Padişahın bazı yazarlara göre 9, bazılarına göre de 7 veya 6 T.'u vardı. Sadrazamın 5, vezirlerin 3, beylerbeylerinin, şeyhülislâmın (biri top'lu diğeri top'suz), Erdel prensinin, Eflak ve Buğdan beylerinin 2, sancak beylerinin, mirlivaların, yeniçeri ağasının, sekban başının, kapıkulu süvarilerinden altı bölüğün, cebecilerin 1 T.'u vardı. Başka bir deyişle Osmanlılarda T., askerî komutanlık ve memuriyet nişanı ve sembolüydü.

T., Moğollarda da bağımsızlık sembolü olarak kabul edilmiştir. Çingiz Han, 1206'da bütün Moğolistan'ı hâkimiyeti altında birleştirdikten sonra ilk kurultayı toplayarak devlet teşkilâtına son şeklini verdi. Hanlık kudretinin alâmeti olmak üzere Onon ırmağı kenarındaki karargâhına kır at kuyruğundan yapılmış bir sancak dikildi. Çin kaynaklarına göre, bu sancağın üzerinde siyah bir at resmi bulunmakta idi.

T., Mısır'da Eyyubîlerde ve Memlûklerde de kullanılırdı. Sultan, sefere çıkışından kırk gün önce "çabış" denilen T., tabılhanenin önüne dikilirdi. Osman Gazi, ocak 1289'da Karacahisar'ı aldıktan sonra kardeşi Saru Yatı'nın oğlu Ak Temür'ü Anadolu Selçuklu sultanı III. Alâeddin Keykubad'a gönderdi. Ak Temür sultana zafer müjdesiyle birlikte çeşitli hediyeler sundu. III. Alâeddin Keykubad da Osman Gazi'ye bağımsızlık sembolü olarak T., sancak, çadır, iyi atlar ve silâhlar gönderdi. Osman Gazi bağımsızlık alâmeti olarak vurdurduğu nevbeti ayakta dinleyerek, gelen bu hediyeleri kabul etti.

XVI. yüzyılda Osmanlıların T.'ları, baş tarafında bir altın yaldızlı top ile Anadolu Selçuklularındaki gibi üzerinde gümüş hilâl bulunan (hilâlsiz de olur), uzunca bir sırığa boyalı at kıllarının takılmasıyla yapılırdı. Bazı yazarlara göre, sırığın ucundaki hilâl ay'a, hilâlin altındaki top güneşe, topun altındaki dağınık at kılları ise güneşin ışınlarına benzetilmektedir. At kıllarının, sırığın tepesine doğru gelen kısmı beyaz ve siyah renkteki kuyruk kılları ile örülür, alt kısmı ise kırmızıya boyanarak (kınalı) serbest bırakılırdı.

Sefer zamanında, kapıkulu ocaklarının İstanbul'dan hareketlerinden bir buçuk iki ay önce padişah T.'larından ikisinin merasimle çıkarılarak cebehane önüne, daha sonrakileri de orta kapı ve Bâbü's-saâde denilen Akağalar kapısının önüne dikmeleri de bir gelenek idi. Ayrıca, padişah T.'larının merasimle çıkarılmasından sonra sadrazam ve seferde görevlendirilen diğer devlet ricali de T.'larını kendi konaklarının önüne dikerlerdi.

XVII. yüzyılın 2. yarısıyla XVIII. yüzyılın 1. yarısında "tuğ-ı hümayun"un çıkarılışı şöyle olurdu: Başlan-

gıçta padişahın T.'larından ikisi çıkarılıp Bâbü's-saâde önüne dikilmesi için sadrazam vasıtasıyla şeyhülislâma, kazaskere, nişancıya, defterdara, yeniçeri ağasına, mir-i alem ve diğer rikâp ağalarına bildirilir ve hepsi de merasim elbiselerini ve kavuklarını giymiş olarak belirli zamanda sarayın orta kapısının önünde beklerlerdi. Enderundan, "tuğ-ı hümayun"un hazırlandığına dair haber gelmesi üzerine, sadrazam başkanlığındaki heyet içeriye girer, Hassa müezzinlerinin Fetih sûresini okumasından sonra duası yapılır ve hazırlanan padişah T.'larının ikisi çıkarılarak Bâbü's-saâde'nin önüne şeyhülislâm tarafından dua edilerek dikilirdi. Bundan sonra, otağ-ı hümayun denilen padişahın kırmızı renkli çadırının, ordunun ilk konaklama yeri olan mahalle kurulması vesilesiyle, Enderundan çıkarılan diğer iki T.'un oraya taşınması da aynı merasimle olurdu. Ordu, İstanbul'dan Rumeli tarafına hareket edecek ise, otağ-ı hümayun Davud Paşa sahrasına, Anadolu tarafına gidecek ise Üsküdar'daki Doğancılar meydanına kurulurdu. Eğer padişah Edirne'de ise ve sefere Edirne'de iken karar verilmişse, otağ-ı hümayun bu defa Edirne'nin Kabak Meydanına kurulurdu. Sadrazam ve devlet erkânı Babü's-saâde önündeki iki T.'u, yine merasimle otağ-ı hümayun önüne dikerlerdi. Otağ-ı hümayun'un önündeki T.'lardan ikisi bir menzil ileriye kurulan ikinci bir otağ-ı hümayun'un önüne naklediIirdi. Ayrıca, konakçı ile T.'culara ve bayraktar (alemdar)'lara hilat giydirilirdi. Padişah, menzil yerine geldiğinde, beylerbeyi veya sancak beyiyle T.'cular T.'lardan ikisini bir konak daha ileri götürürlerdi. Harekât boyunca padişahın T.'ları düşman sınırına kadar böylece önde götürülür ve sınıra gelindiğinde ordunun arkasında bırakılırdı. Yalnız IV. Murad seferinde, vuruşma esnasında, T.'ları ordunun önünde sevk etmiştir.

Padişahların XVIII. yüzyıldan itibaren sefere çıkmamaları sebebiyle T.'ları da ordu ile birlikte sefere gönderilmez, sadece sarayda, sefer sonuna kadar Bâbü's-saâde'nin önünde dikili olarak bırakılırdı. Bu defa sadrazamın T.'larından biri Paşakapısının önündeki binek taşının yanına dua okunarak dikilirdi. Seferde sadrazamın T.'ları sınıra kadar yine ordunun önünde götürülür, sınıra varıldığında yeniçerilerin arkasına dikilir, T.'un dibinde ise mehter takımı ve onun arkasında da sancak-ı şerif bulundurulurdu. Diğer devlet ricali ise T.'larını kendi sancaklarının önüne dikerlerdi.

T. ve sancak, rütbe ve memuriyet sembolü olduğundan, kendisine T. verilen kişiler, T.'larının miktarına ve memuriyetlerinin gelirine göre hazine-i hümayuna T. caizesi olarak para verirlerdi. Vazifeden azledilme, T.'un, kişinin elinden alınmasını gerektirmez, yalnız üzerinden rütbesini aldıracak kadar suç işleyenlerin T.'ları elinden alındığı gibi, mal varlıklarına da devletçe el konulurdu. Padişaha ait T.'ları taşıma hizmeti görenlere tuğcuyan-ı hassa veya tuğ-keşan denilirdi. Ser-tuğcuyan denilen T.'cu başının emri altında bulunan bu T. taşıyıcıları, kapıkulu süvarilerinin silâhtar bölüklerindendiler.

TUĞLUKLULAR (1320 - 1413), merkezi Delhi olmak üzere Hindistan'da hüküm süren bir sülâle. Sülâlenin adı, kurucusu olan Gıyaseddin Tuğluk'tan gelmektedir. Daha önceki Halacîler sülâlesi, Hüsrev Han'ın Delhi'de Mübarek Şah'ı öldürmesi ile sona ermişti. İslâm dininden dönen ve Hinduizme meyleden Hüsrev'in hemen sonra Gazi Melik Tuğluk tarafından Delhi yakınlarında yenilip öldürülmesi ile İslâmî idare yeniden başladığı gibi, T. hanedanı da kurulmuş oldu. Tuğlukâbâd adı ile yeni bir başşehir kuran Gıyaseddin Tuğluk, devletin iktisadî ve idarî istikrarını sağlamak ve Dekken'de Müslüman idaresini gerçekleştirmek için çok çalıştı ve Hind yarımadasını güneyde en uzak ucuna kadar zapt etti. Bengale'ye yaptığı bir sefer dönüşünde, 1325'te öldü. Birçok bahçe kurdurmuş ve sulama kanalları açtırmıştı. Ayrıca ulak (posta) teşkilâtını da düzenlemişti.

Yerini oğlu Muhammed Tuğluk aldı. O, başlangıçta maliye işlerine düzen vermeye ve vilâyetlerde düzenli gelir ve gider defterleri tutturmaya, toprak vergisinin her yerde eşit alınmasını sağlamaya çalıştı. Ancak zamanla gerçekleştirmeyi tasarladığı fetihleri için lüzumlu parayı sağlamak maksadıyla gelirleri artırmak, dolayısıyla vergileri yükseltmek cihetine gitti. Bu ise halkın memnuniyetsizliğine yol açtı. Bir ara Horasan ve Türkistan'ın fethine girişmeye kalkışmış, ardından Çin'in istilâsına bir başlangıç olmak üzere Tibet'e asker göndermişti (1337). Fakat bu son hareketin başarısızlıkla sona ermesinden sonra o, daha çok ülkede çıkan ayaklanmalarla uğraşmak zorunda kalmıştır. İslâm dünyası ile ilişki yolları aramış, Kahire'deki kukla Abbasî halifesine biat ile el - Müstekfi Billah adına para bastırmıştır. Bununla birlikte Hindistan'ın kuzeyinde giriştiği hayalî askerî faaliyetleri, devletin dayandığı Türk unsuru ile hazinenin zayıflamasına yol açmıştı. Onun zamanında Hint yarımadasının güneyinde Madura'da bağımsız bir Müslüman devleti kurulduğu gibi, Orta Dekken'de ise Behmenî devleti tesis edildi (1347). Muhammed, artık ülkenin her tarafında başgösteren ayaklanmalara yetişmez bir duruma gelmişken, yorgun ve bitkin bir halde Sind'de çıkan bir ayaklanmayı bastırmaya çalışırken öldü (1351). Değerlendirilmesi güç bir şahsiyetti. Farsçayı iyi bildiği gibi, fen bilimlerinde de uzman denecek kadar bilgi sahibi idi. Buna rağmen, davranışları tutarsız, hükümleri zayıftı.

Muhammed Tuğluk'un ölümü üzerine, hükümdarın erkek evlâdı bulunmadığından, orduda bulunan din adamları ve beylerin ısrarı üzerine Firuzşah Tuğluk, sultanlığı kabul etti. 1309'da doğmuş olup Gıyâseddin Tuğluk'un kardeşi Melik Receb'in oğludur. Saltanatı kabul ile orduda nizamı sağlamayı başaran Firuzşah, Delhi'ye döndükten sonra, Muhammed Tuğluk'un ölümü üzerine çıkan karışıklıklar sırasında bağımsızlığını kazanan Bengale hâkimleri üzerine, 1354 ve 1359 yıllarında iki sefer yaptı ise de, yer yer başarılar kazanmakla birlikte, başşehre dönmek zorunda kalmış ve Bengale'den kesin olarak vazgeçmişti. Daha sonraları giriştiği Thatta seferi (1371 - 1372) onun askerî bakımdan en önemli ve son seferidir. Uzun mücadelelerden sonra Sind hükümdarı Cam Babiniya teslim olmuş ve Delhi'ye getirilmişti. Bu seferden sonra kumandanları kendisini Dekken'deki Behmenî sülâlesi üzerine bir sefere teşvik ettiler ise de o, Müslümanlara karşı sefer açmamaya kararlı olduğunu bildirdiğinden, böyle bir sefer gerçekleşemedi. Fakat o, sadece Müslümanlara değil, Hindulara karşı da herhangi bir sefere girişmekten çekiniyordu. Firuzşah'ın uzun saltanatı zamanında aczinin sonucu olarak, Delhi sultanlığının hâkimiyet sahası oldukça daraldı. Firuzşah, iç işleri ile uğraşmayı yeni askerî seferler açmaya tercih etmiş ve saltanat yıllarını sükûn içinde geçirmeye çalışmıştır. Son yıllarında veliaht ilân edilerek devlet işlerini eline alan oğlu Muhammed'in tutumu, ordu içinde huzursuzluklara yol açınca Firuzşah bu sefer öteki oğlu Feth Han'ın oğlu Tuğlukşah'ı tahta çıkardı ve ardından öldü (ekim 1388). Ölümü rakip şehzadeler ve beyler arasındaki mücadeleyi daha da artırdı. Bu mücadeleler ise Timur istilâsından önce za-

ten küçülmüş ve zayıflamış bulunan Delhi sultanlığının iyice çökmesine sebep oldu.

Tarihçiler, Firuzşah'ı "âdil bir hükümdar örneği" ve saltanat yıllarını da "emsalsiz bir refah ve saadet devri" olarak gösterirler. Âciz ve kararsız olduğu gibi, askerlik kabiliyetinden de yoksundu. Ancak, oldukça dindardı. Kendisini "ideal bir İslâm hükümdarı" olarak görmüş, açtığı hayır müesseselerinden başka, işsizlere iş ve geçim vasıtası bulmak için de çalışmıştır. Devletin halkın refahı için bir vasıta olduğuna inanmış, İslâmî devlet anlayışından hareketle şer'î olmayan vergileri kaldırmıştı. Daha önceki hükümdarlar zamanında felce uğramış bulunan ziraat ve ticaret, onun idarî ve malî reformlarından sonra canlılık göstermiş, yeni kanallar açılması ve dolayısıyla sulamanın gerçekleştirilmesi üretimi artırarak, halkın hayat seviyesi ve iktâ sahiplerinin gelirlerini yükseltmişti. Kültür meselelerine de yabancı kalmamış, eski Hint eserlerini toplayıp onlardan tercümeler yaptırmaya teşvikte bulunduğu gibi, din bilginlerini, şairleri, musikişinasları ve tarihçileri de himaye etmiştir.

Firuzşah'ın ölümünden Timur'un Hint seferine kadar geçen on yıl içinde Delhi tahtı yedi kere el değiştirerek taht mücadeleleri devlet için bir yıkım oldu. 1388'de Firuzşah öldüğü sırada, oğlu Muhammed ayaklanma halinde idi. Tahta oturtulan II. Tuğlukşah, amcasının ayaklanmasını bastırmak istedi ise de, başaramadı. Ayrıca rakiplerini ortadan kaldırmaya kalkışması üzerine, dört aylık bir saltanattan sonra, Melik Rükneddin Canda, onu ve vezirini öldürüp (şubat 1389) amcasının oğlu Ebûbekir'i tahta oturttu. Firuzşah'ın ölümünden beri gizlenmiş bulunan Muhammed ise, Ebûbekir'e karşı ayaklanıp onu kaçmak zorunda bırakarak Delhi'yi ele geçirdi (ağustos 1389).

Muhammed'in 20 ocak 1393'te ölümü üzerine, oğlu Hümayun Han (Sikender) yerini almış ise de, onun saltanatı iki ay sürmüştü. Ölümü üzerine, tahta kardeşi Mahmud oturtuldu (mart 1393). Onun zamanında bir Hindu ayaklanmasını bastırmak üzere giden beylerinden Server, geri dönmeyerek Cavnpur'da, Sâreng Han adlı bir başkası da Pencab' da bağımsızlıklarını ilân ettiler. Vezir Saadet Han ise, mevki mücadeleleri yüzünden Mahmud'un amcazadesi Nusret'i hükümdar ilân etti (1395). Sâreng Han'ın kardeşi Mallû, 1398'de vezir Mukarreb Han'ı öldürüp Mahmud'u tamamen baskısı altına alarak, Nusretşah'ı da Delhi'den uzaklaştırdı. Ancak, bu sırada kuzeyden Timur istilâsı başladı. Mahmud ile veziri Mallû, Timur'a karşı çıktılar ise de, yenildiler ve Timur Delhi'ye girdi (aralık 1398). Mahmud ile veziri ise kaçtılar. Timur, Tuğluk beylerinden olup kendi hizmetine geçen Hızır Han'ı vali olarak bıraktıktan sonra, Hindistan'dan ayrıldı. Bunun üzerine Mahmud ile Mallû geri döndüler (1399). Ancak, Mahmud ömrünün bundan sonraki kısmını, önce Mallû'nun ve onun 1405'te Timur'un Multan hâkimi olarak bıraktığı Hızır Han tarafından öldürülmesi üzerine, Devlet Han Lodî'nin baskısı altında geçirdi. Ayrıca Timur'un Multan hâkimi tayin ettiği Hızır Han, Timur'un kendisini Hindistan'da vekil olarak bıraktığı iddiasında bulunarak, T.'a ait toprakların bir kısmını daha Mahmud'un elinden aldı (1406). 1410'da Hızır Han, Firuzâbâd'ı da ele geçirerek, Mahmud'u Delhi'de kuşattı ise de, şehri ele geçiremedi. Böylece Mahmud, 20 yıllık sözde bir hükümdarlıktan sonra 1413'te ölünce, T. sülâlesi sona erdi. Mahmud'un ölümünden 1,5 yıl sonra Devlet Han Lodî de Hızır Han tarafından devrildi ve Delhi'de Seyyidler sülâlesi başladı.

T. hükümdarları sıra ile şunlardır :

1320	I. Gıyaseddin Tuğluk
1325	Muhammed Tuğluk
1351	Mahmud
1351	Firuzşah
1388	II. Gıyaseddin Tuğluk
1389	Ebûbekir
1389	Muhammed
1393	Hümayun Han (Sikender)
1393	Mahmud (I. saltanatı)
1395	Nusret
1399	Mahmud (II. saltanatı)
1413 - 1414	Devlet Han Lodî.

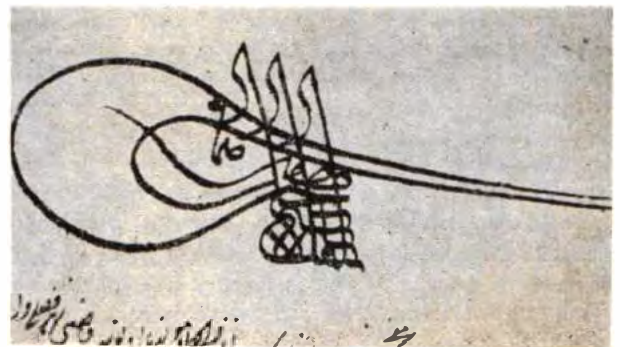
(İ. Aka)

TUĞRA, Oğuz Han'dan bu yana bazı Türk devletlerinde hükümdarın mühür ve damgası yerine kullanılan işaret veya damgaya verilen ad. *Tuğra* kelimesinin etimolojisi üzerinde ortaya atılan değişik fikirler, çoğu kez birbirine aykırı düşen çeşitli yorumlara ve tartışmalara rağmen aslında Türkçe olduğu ve Oğuz Han'ın yazılı alâmetinden çıkmış bulunduğu kabul olunmaktadır. *Divanü lûgati't - Türk*'e göre de kelimenin aslı, Oğuzca *tuğrağ* olup "nişan, alâmet" anlamına gelmektedir. Batı ve Güney Türk lehçelerinde, zamanla kelimenin sonundaki *ğ*'nin düşmesi ile T. biçimine girdiği belirtilmektedir. Bazı kimselerce iddia edildiği gibi, menşe bakımından bu kelimenin ne "büyük bir doğana benzeyen efsanevî tuğri kuşunun adı" ile veya Med'lerin ok atma anlamında kullanmış oldukları Farsça *tîr* kelimesinin eski şekli olan *tigrin* ile, ne de biçim bakımından "mürekkebe batırılmış bir elin kâğıt üzerine basılmış izi" olmakla hiçbir ilgisi yoktur.

T.'nın Arapçası, "etki, iz bırakma ve buyurma" demek olan *tevkî'*, Farsçası da "alâmet, iz, işaret" anlamına gelen *nişan*' dır.

T. Oğuzlarda, İran, Irak ve Anadolu Selçuklu devletlerinde, Memlûklerde ve en son olarak da Osmanlılarda kullanılmıştır. Osmanlılarda T., zamanla gelişerek en mükemmel bir şekle gelmiştir. Sonradan arma biçimine dönüşmüş ve daha da yaygınlaşarak paralara, beylik binaların cephelerine, resmî kâğıtların üzerine, savaş gemilerine, kimlik cüzdanlarına, pasaportlara ve posta pullarına konmuştur.

Selçuklular zamanından kalma olup T.'nın biçimini gösteren çizilmiş örnekler, şimdiye dek ele geçmiş değildir. Ama, bununla ilgili olarak tarihî kaynaklarda rastladığımız bazı kayıtlar bizi oldukça aydınlatmaktadır. Bunlara göre, Büyük Selçuklu devletinin kurucusu Tuğrul Bey (b. bk.) zamanından beri T. Divanı adı ile, hükümdar buyruklarının yazıldığı bel-

TUĞRA : Kanunî Sultan Süleyman'ın tuğrası (1528)

TUĞRA : II. Mahmud'un tuğrası (1830)

gelere T. çekmek işi ile görevli bir teşkilât vardı. Tuğrul Bey'in T.'sı bir çomağa benzemekte olup Selçuklu sikkelerinde görülen ok ile yaydan oluşmaktadır ki, bu da Selçukluların mensup bulundukları Kınık boyunun damgasından alınmıştır. Kirman Selçuklularının kurucusu Kavurd'un T.'sında da bu hükümdarın ad ve lâkapları üzerine konan ok, yay ve yaycığın, Selçuklu âleminde kavisli T.'nın kullanılmakta bulunduğuna bir delil olarak gösterilmektedir. Tuğrul Bey'den sonra Selçuklu hükümdarları, İslâm geleneğine uyarak, T.'larına bir dua cümlesinden oluşan *tevkî* eklemişlerdir. Sultan Sencer'in alâmeti, altta T. kavsi, üstte "bismillâh tevekkeltü alellah" duasından ibaretti. Öyle anlaşılıyor ki Selçuklularda T., ad ve lâkaplarla tevkî' ve damga olmak üzere üç unsurdan oluşmakta idi.

Anadolu Selçuklularının son zamanlarına (XIII. yüzyıl) ait birkaç belgede T.'nın yerine, sadece kalın ağızlı kalemle yazılmış "sultan" kelimesinin yer aldığı görülmektedir. Bunun, Selçuklu T.'sının son sadeleşmiş şekli olduğu sanılmakta ve ilk Osmanlı T.'sının bu örnekten yararlanılarak meydana geldiği ihtimali öne sürülmektedir.

Selçuklu hükümdarlarının kullandıkları kavisli veya münhanili T.'nın yazılı örneklerine sahip olmamakla birlikte, bunların benzerlerini çok sayıda Anadolu beylikleri ve Osmanlılarda bulmaktayız. Karaman, Saruhan ve Candaroğullarından kalma, hem belgeler üzerine çekilmiş, hem de paralara basılmış T.'lar vardır. Şimdilik bunların en eskisi, Saruhanoğlu İshak Bey'in 1374 tarihini taşıyan gümüş parası üzerindeki T.'dır (Bu örnekler ve konu üzerinde ayrıntılı bilgi için bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Tuğra ve Pençeler*, Belleten : sayı 17 - 18 [1941]; J. Deny, İA 126. cüzdeki resim ekleri). Beyliklerden kalma T.'lardaki kavisler, Arapça *re*, *mim*, *nun* (r, m, n) ve daha başka elverişli harflerin uzatılması ile meydana getirilmektedir. Bu kavislerin sayıları belirlenmiş değildir, iki, üç ve dört olabilmektedir. Bazılarının uçları da birer çengel şeklinde kıvrılmıştır.

T., Büyük Selçuklulardan Eyyubîler aracılığı ile Mısır'da Memlûklere geçmiştir. Ancak Memlûk T.'ları, şekil bakımından biraz değişiktir : Kavis veya münhani ihmal edilmiş, bunun yerine keşidelere abartma denebilecek kadar fazla önem verilmiştir. Hükümdar ve babasının adları T.'da yer almaktadır. Fakat bunlar, öteki T.'larda olduğu gibi *kürsü*'de istif edilmiş biçimde değil, tek bir satır üzerinde sağdan sola doğru dizilmiş durumda bulunmaktadır. Ayrıca, Memlûklerde belge üzerine T.'yı resmeden görevlinin adı *tuğraî* değildir; onlarda sır kâtibi denen görevliler tarafından önceden bir kâğıt üzerine T. hazırlanır ve sonradan kesilerek *turre* denilen, kâğıdın üst kenarı ile besmele arasındaki boşluğa yapıştırılırdı.

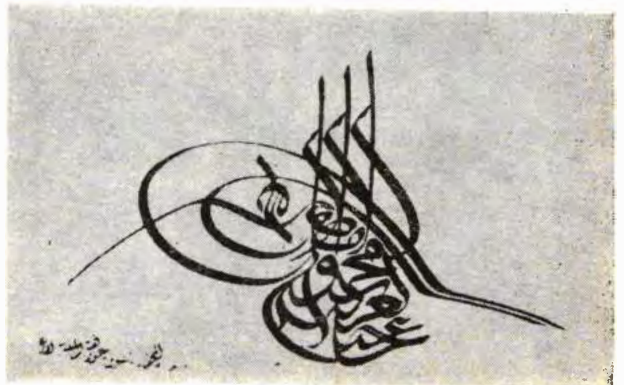
Biçim, içerik ve estetik bakımından T.'nın en gelişmiş örnekleri Osmanlılarda görülmektedir. Osmanlılardan kalma tarih belgelerinde T. anlamına gelen çeşitli deyimler kullanılmıştır. Tevkî'-i hümâyûn, tevkî'-i refî', nişan-i şerif-i âlî-şan-i sultanî ve tuğray-i garrây-i sâmî-mekân-i hakanî, tevkî'-i refî-i hümâyûn ve misâl-i hümâyûn, nişan-i hümâyûn ve tuğray-ı meymûn, nişan-i şerîf-i âlî-şan, tuğray-i garrâ (ferman, berat ve hükümlerin sonundaki alâmet-i şerîfe). Bunların hepsi eşanlamlı kelimelerdir. Hatta, tevkî' ve nişan adları T. adından daha da yaygındır.

Osmanlılar T.'yı Anadolu Selçuklularından veya Anadolu beyliklerinden almışlardır. Şimdilik elimizdeki en eski Osmanlı T.'sı, Orhan Gazi'ye aittir ve mart 1324 tarihlidir. Yine aynı hükümdarın ikinci bir T.'sında temmuz 1348 tarihini okumaktayız (İ. H. Uzunçarşılı : Belleten, sayı 17 - 18 [1941], resim 8 ve 9). Bunların ikisi de birbirine çok benzemekte olup gayet sade bir biçimde resmedilmiştir. Yalnız "Orhan bin Osman" yazısı üçer keşide ve biraz da *nun*'ların uzatılması ile bir parça şekillendirilmiştir. Kavis ve münhani, henüz yoktur.

Ancak, ilk Osmanlı T.'larındaki bu sadelik, zaman zaman sokulan eklemelerle gittikçe kaybolarak, bazen oldukça karmaşık bir şekil almıştır. Bununla birlikte Osmanlı T.'sı, dışardan etkilenmeksizin, kendi iç düzenine uyarak bir gelişme süreci izlemiş ve Fatih Sultan Mehmed zamanında standart denebilecek biçimini almıştır. İlk kez I. Bayezid (1389 - 1401)'in T.'sında baba adına bağlı olarak "han" unvanı (Ba-

TUĞRA : III. Mustafa'nın tuğrası (1766)

TUĞRA : Abdülaziz'in tuğrası (1861 - 1876)

yezid bin Murad Han) eklenmiştir. Sonra II. Murad zamanında "muzaffer" (el-muzaffer) kelimesi ortaya çıkmıştır. Çok geçmeden bu da "muzaffer (el-muzaffer) dâimâ" ibaresine dönüşmüştür. I. Selim zamanında "şah" unvanı sokulmuştur (Selim Şah bin Bayezid Han el-muzaffer dâimâ). Kanunî Sultan Süleyman'ın T.'sında bu unvan baba adına da eklenmiştir (Süleyman Şah bin Selim Şah Han el-muzaffer dâimâ). Kısa bir aralıkla bu şekil II. Sultan Mahmud'a kadar sürmüştür.

Hükümdarın kendisi ve babasının adlarını kapsayan metne yapılan bu eklemelerden sonra, T.'nın kenarlarına birtakım süslerin de konulduğu görülmektedir. T.'ların sağ yanına çiçek veya bayrak resimleri yerleştirilmeye başlanmış, özellikle III. Ahmed zamanında bu tür süsler yaygın bir hale gelmiştir. Daha sonra Sultan II. Mahmud, aynı yere Adlî mahlâsını koymuştur. II. Abdülhamid buraya "gazi" unvanını, V. Mehmed de Reşad adını eklemişlerdir.

Osmanlılarda estetik bakımından gelişmiş güzel T. örneklerine XVI. yüzyıldan başlayarak rastlanmaktadır. Zamanla daha da gelişerek XVIII. yüzyıl başlarında en parlak örnekleri meydana getirilmiştir. Bu dönem, aynı zamanda Osmanlı yazı sanatının da doruğuna eriştiği çağdır. Fakat daha sonra yavaş yavaş yavanlaşmış, bir sanat eseri olarak değeri düşmüştür.

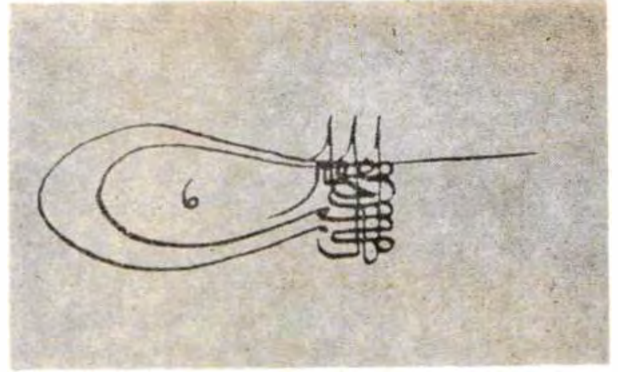
T., padişahın buyruğunu içeren ferman, berat, menşur, barış antlaşması (ahidname), padişah mektubu (nâme-i hümayun) gibi önemli vesikalarda bulunurdu. Bu belgelerin üst kenarı ile besmele arasına ve belge metnindeki yazıya orantılı bir büyüklükte olmak üzere, nişancı, tevkiî veya tuğrakeş unvanına sahip, padişah divanı üyelerinden yüksek dereceli bir görevli tarafından çekilirdi.

Osmanlılarda T. çekmek yalnız padişahlara özgü bir hak değildi. III. Mehmed'e kadar çeşitli sancak veya eyaletlerde valilik yapan şehzadeler, kendi yönetim bölgeleri için buyruklar yazdırıp üzerlerine padişahlarınkine benzer T.'lar çektirmişlerdir. Örnek olarak II. Bayezid'in şehzadelerine ait bir T.'lı ferman elimizdedir (Şehinşah bin Bayezid Han muzaffer dâimâ). Ancak, Yavuz Selim'den sonra şehzade T.'larına rastlanmamaktadır.

Sınır boylarındaki vezirlere de T. çekmek yetkisi verilmiş bulunmakta idi. Fakat bu usul, Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa (1638 - 1643) zamanında kaldırılmıştır. Ordu başkomutanı (serdar-ı ekrem) sıfatı ile sefere çıkan sadrazamlara, zorunlu olarak, üzerlerine T. çekilmiş boş kâğıtlar verilir ve bunlar gerektiğinde kullanılırdı. Ancak bu, diğerlerinden farklı bir iş olup, buyruk padişah adına çıkardı.

TUĞRA : Abdülmecid'in tuğrası (1842)

TUĞRA : Fatih Sultan Mehmed'in tuğrası (1456)

Daha sonra bu usul de bırakılmış ve serdara, padişah adına T. çekmek yetkisi verilmiştir.

Gelişerek standart düzeye erişmiş T.'larda, yazım ve çizim biçimi bakımından başlıca üç unsur bulunduğu görülür. Bunlardan biri, padişah ve babalarının adları ile unvan ve tevkîin (dua ibaresi : el-muzaffer, muzaffer dâimâ) yer aldıkları metin olup, üst üste istif edilmiş harflerden oluşur ve T.'nın *sere*'si, *avuc*'u veya *kürsü*'sü diye anılır. Öbürü, bin, ibn ve han kelimelerinin sonlarındaki *nun* (n) harfi uçlarının kıvrılarak uzatılmasından meydana gelen iki eğri çizgidir ki, bunlara *kavis* veya *münhani* denir. İç içe çizilen bu iki münhaniye *beyze (iç beyze, dış beyze)* denir. Beyzelerin devamı olup T.'nın eliflerinin sağa doğru uzanan ve sonunda uçları birleşen kısmına da *kol* veya *hançer* adı verilir. Üçüncüsü, metindeki *elif*, *lâm* ve *lâmelif* gibi harflerin dik olarak yukarıya doğru uzatılmasından meydana gelen direk şeklindeki çizgilerdir. Bunlara da *tuğ*, *keşide*, *muntasıb*, *flama* veya *T.'nın elifleri* denir. Eliflerin başlarından sarkan kıvrımlar da *zülfe* veya *zülüf* diye anılır. Zülüfler bazen bir çengel şeklinde, bazen de uzatılarak süslü bir flama biçiminde olurlar.

Hükümdarın adı, T.'nın en altına konur. Ondan sonra gelen han kelimesinin *n*'si *(nun*'u), ikinci kavsi oluşturur ve en üstte *muzaffer* veya *el-muzaffer* kelimesi yer alır. Bunun son harfi olan *r* (re) sola doğru uzanarak bir kol meydana getirir ve bunun da üzerine *dâimâ* sözü yerleştirilir. Böylece T.'nın metin kısmı sıralanmış olur.

Bibliyografya : Mihail Guboğlu : *Paleografia şi diplomatica turco-osmană*, Studien şi Allum [1958], s. 67 - 70 (T. üzerindeki yayınları vermektedir); Franz Babinger : *Die grossherrliche Tugra*, Festschrift für Fr. Sarre, II/2 [1925], Jahrbuch der asiatischen Kunst, Leipzig [1925]; J. Deny İA, 126. cüz; Zarif Orgun : *Tuğra*, "Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi", sayı V [1949]; Midhat Sertoğlu : *Osmanlı Türklerinde Tuğra*, İstanbul [1975]; İsmail Hakkı Uzunçarşılı : *Tuğra ve Pençeler*, "Belleten", sayı 17 - 18 [1941]; Paul Wittek : *Notes sur la Tugra Ottomane*, "Byzantion" [1948], XX, 267 - 293. s. (B. S. Baykal)

TUĞRAÎ, Osmanlılarda padişah ve vezir fermanlarına tuğra (b. bk.) çeken görevli. Bk. NİŞANCI.

TUĞRÂÎ, Fahrü'l-küttâb Müeyyedüddin Ebû İsmail Hüseyin b. Ali b. Muhammed b. Abdüssamed el - Münşî et - Tuğrâî ed - Diclî el - İsfahanî (1061 - 1120), Arap şair ve yazarı. Tuğra (b. bk.) sanatına vakıf olması ve Selçuklular

zamanında Tuğra Divanında görev alması dolayısıyla Tuğrâî olarak tanınır.

Cahiliye devrinin ünlü Arap şairlerinden olan Ebu'l - Esved Zâlim b. Süfyan ed - Dielî (604 - 689)'nin soyundan olan T., 1061'de İsfahan'da doğdu (Yakut, Şihabüddin Ebû Abdullah, *Mu'cemü'l-üdebâ*, Mısır baskısı, X, 58). Ebu'l - Meâlî Sa'd el - Hazirî, *Zînetü'd-dehr* adlı eserinde (İbn Hallikân, Ebu'l Abbas Ahmed, *Vefeyâtü'l-âyan ve Enbâu ebnâi'z-zeman*, yay. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire [1948], I, 443), T.'nin Erbil'de vezirlik makamına getirildiğini kaydederse de, tafsilât vermez. Daha sonra T., Selçuklu sultanı Melikşah (1072 - 1092)'ın hizmetine girip İnşâ Divanında görev yapmış, hatta sultanın Kuzey Suriye seferi sırasında (1086) onunla birlikte Haleb'e gelmiştir (İbnü'l - Adim, Kemalüddin Ömer, *Bugyetü't-taleb fi tarihi Haleb.* Selçuklularla ilgili hal tercümelerini yay. A. Sevim, [1976], s. 162). T., Melikşah'tan sonra oğlu Sultan Muhammed Tapar (1105 - 1118) zamanında İnşâ, Tuğra, İstîfa divanlarına ve bir ara da İşrâfü'l-memleke'ye atanmış ise de, başta vezir Nizamüddin Ebû Talib Ali b. Ahmed es - Sümeyremî olmak üzere, kendisini çekemeyenlerin sürekli girişimleri sonucunda bu görevlerinden azl ile bir evde ikamete mecbur edildi (İbnü'n - Neccâr'ın *Tarihü'l-müceddet li - Medineti's - Selâm*'ından naklen *Bugye*, s. 162, 190, 194; *Mu'cemü'l-üdebâ*, X, 57 - 58; İmadeddin el - İsfahanî, *Zübdetü'n - Nusra* ve *Nuhbetü'l - Usra*, Türkçe çev. K. Burslan, İstanbul [1943], s. 114). Fakat Muhammed Tapar'ın ölümü, yerine, büyük oğlu olması dolayısıyla Mahmud'un Selçuklu saltanatına geçmesi sırasında T., Mahmud'un öteki kardeşi Ebu'l - Feth Mesud'un hizmetine girmeyi başardı. Esasen T.'nin oğlu Ebu'l - Müeyyed Muhammed, Melik Mesud'un tuğra işlerini yürütmekte idi. Mesud, veziri Ebû Ali b. Ammar'ı azledip yerine Kıvâmüddin lâkabıyla T.'yi vezirliğe atadı (1119) (*Zübdetü'n - Nusra*, s. 126; *Bugye*, s. 190; İbnü'l - Esir, Ebu'l - Hasen Ali, *el - Kâmil fi't - Tarih*, Beyrut [1966], X, 563; *Mu'cemü'l-üdebâ*, X, 58; *Vefeyâtü'l-âyan*, I, 441). Melik Mesud, özellikle atabeyi Çavuş Bey Ay Aba'nın teşvikiyle Selçuklu saltanatını ele geçirmek için harekete geçti. İçinde T.'nin de yer aldığı Mesud'un ordusu, Hemedan'ın batısında bulunan Esedâbâd geçidi yörelerinde yapılan savaşta (haziran 1120) kesin bir yenilgiye uğradı. Sultan Mahmud'un kuvvetleri tarafından tutsak alınan Mesud'un ileri gelen devlet adamları ve kumandanları arasında veziri T. de bulunuyordu. T.'nin tutsak alındığını öğrenen Sultan Mahmud'un veziri Nizameddin Ali b. Ahmed es - Sümeyremî, esasen onun düşmanı olması dolayısıyla derhal harekete geçip durumu, bu sıralarda tuğra işlerini yöneten Şihab Es'ad'a haber verdi. Es'ad'ın T.'nin bozuk inançlı olduğunu ve dinsizliğini ileri sürmesi ve vezir Nizameddin Ali'nin de "O halde katli vâciptir" demesi üzerine, Melik Tuğrul'un etkisiyle (*Bugye*, s. 194 - 196) Sultan Mahmud'un buyruğu ile ölüme mahkûm edildi. Ölüm kararının yerine getirilmesi için bir ağaca bağlanan T., "Gönlümde iyilik ve sevgiden başka hiçbir şey bulunmamıştır" anlamında bir şiir okuması üzerine, salıverilip idamı bir süre geri bırakıldı (*Mu'cemü'l-üdebâ*, X, 58 - 59) ise de, yine vezir Nizameddin'in teşebbüsüyle bir grup okçu askerin oklarına hedef olarak öldürüldü (mayıs - hizaran 1120). Hemen bütün ilgili kaynaklar, T.'nin haksız olarak suçlanıp öldürüldüğünü ifade ederler (*Bugye*, s. 186 - 196 çeşitli kaynaklardan geniş ve ilgi çekici nakillerle; *Mu'cemü'l-üdebâ*, X, 58 - 59; *Zübdetü'n - Nusra*, s. 126 - 127; *el - Kâmil*, X, 562 - 563; *Vefeyâtü'l-âyan*, I. 441 - 442; Sadrüddin Ali b. Nâsır el - Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's - Selçukiyye*, Türkçe çev. N. Lugal, Ankara [1943], s. 67 - 68; İbnü'l - Cevzî, *el - Muntazam*, IX, 217). Öldürülmesinde büyük rol oynayan vezir Nizameddin Ali es - Sümeyremî, T.'nin zenci bir kölesi tarafından nisan 1122'de Bağdad'da Nizamiye Medresesi yakınındaki bir çarşıda öldürüldü.

T., Cahiliye devrinin ünlü Arap şairlerinden Şenferâ'nın yazdığı *Lâmiyetü'l - Arab* adlı kasidesine karşı Bağdad'da H. 505 (1111 - 1112) yılında 59 beyitten oluşan bir kaside kaleme almış ve bununla meşhur olmuştur. O, bu kasidesinde, özellikle yalnızlığını etkili ifadelerle anlattıktan başka, haksızlık ve kötülüklerin hüküm sürdüğü devirden şikâyet etmekte ve daima güçlü ve kuvvetlinin hâkim olduğunu belirtmektedir (*Divan*, s. 54; *el - Lâmiyetân : eş - Şenferâ, Lâmiyetü'l - Arab;* Tuğrâî, *Lâmiyetü'l - Acem*, yay. A. el - Mülûhî, Dımaşk [1966], s. 55). T.'nin ölümünden sonra meydana getirilen *Divan*'ı İstanbul'da basılmıştır [1300]. *Divan*'ın, İstanbul'da (Lala İsmail Ktp. Nr. 461, Ragıp Paşa Ktp. Nr. 1197, Es'ad Efendi Ktp. Nr. 2653, Lâleli Ktp. Nr. 1751, Hamidiye Ktp. Nr. 1115), Avrupa ve Amerika'da çeşitli şehirlerde yazma nüshaları vardır; ayrıca bunun muhtelif kimseler tarafından birçok şerhleri de yapılmıştır (bk. F. Krenkow, İA, 126. cüz, s. 14). Onun *Lâmiyetü'l - Acem*'i ise Golius (Leyden [1629]), H. van der Sloot (Franeker [1769]), E. Pocock (Oxford [1661]), J. Hirth (Jena [1770] Latince tercümesiyle), L. G. Pareau (Utrecht [1824] ve A. Raux (Paris [1903] Fransızca tercümesiyle) tarafından yayınlanmış ve ayrıca İngilizce tercümeleri de yapılmıştır.

T.'nin *Divan*'ında, *Lâmiyetü'l - Acem*'den başka, vezirliğini yaptığı Sultan Ebu'l - Feth Mesud olmak üzere, çeşitli vesilelerle ilişkilerde bulunduğu hükümdar ve asılzadelere methiyeler, düşmanlarına, zamana, züht ve takvâya, hikmete dair şiirleri ile bizzat kendisini öven parçalar, oğullarına, ünlü Arap şair ve ensap bilgini Ebu'l - Muzaffer Muhammed b. Ahmed el - Ebiverdî (ölm. 1113), kölesi İl Almış'a ve İsfahan'daki ailesine ait yazdığı şiirler yer almaktadır (*Divan*, 5 - 106 : *Bugye*, 172 - 174).

T., şiir ve inşâ'dan başka kimya sahasında da çalışmalar yapıp eserler yazmıştır ki bunlardan *Câmiü'l-esrâr, Kitâbu Terâkîbi'l-envâr, Kitâbu Hakâiki'l-istişhâdât, Kitâbu zâti'l-fevâid, Kitâbu'r-redd alâ İbn Sina fî ibtâli'l - Kimyâ, Kitâbu Mesâbîhi'l-hikme* ve *Mefâtîhü'r-rahme* adlı eserler bize kadar erişmiştir (*Mu'cemü'l-üdebâ*, X, 58). Bu eserlerin yazmalarıyla basılmış olanları hakkında bk. F. Krenkow, İA, 126. cüz 13. (A. Sevim)

TUĞRUL, I. (1109 - 1134), **Rüknü'd-dîn Ebû Talib Tuğrul b. Mehmed Tapar b. Melikşah,** Irak Selçukluları devletinin ikinci hükümdarı. Büyük Selçuklu imparatoru Mehmed Tapar, büyük oğlu Mahmud'u veliaht, küçük oğlu T.'u da Gence merkez olmak üzere civar ülkelere "melik" unvanıyla tayin etmişti. Babası Mehmed Tapar'ın yerine geçen yeğeni Mahmud'u Büyük Selçuklu İmparatorluğu tahtından indirerek, Irak Selçuklular devleti adıyla yeni kurulan siyasî teşekkülün başına getiren ve yerine kendisi geçen Sencer, imparatorluğu yeniden düzenlerken, öteki yeğeni T.'a da Irak-ı Acem (Batı İran)'ın doğu kısmı ile Gîlân'ı vermişti. T.'u ve kardeşi Mesud'u, iktâ alanlarında bırakmayarak beraberinde Horasan'a götürmüştü. T.'un çok geçmeden Gence'ye döndüğü, Gürcülerle savaşlarda bozguna uğrayan Müslümanların, Gence meliki olarak kendisine Gürcü-

lerden şikâyet etmelerinden anlaşılıyor (1121 - 1122). Bunun üzerine, yanında Artuklu hükümdarı İl Gazi, Arap Mezyedoğulları hanedanından Dubeys bulunduğu halde, büyük bir ordu ile Gürcistan'a hücum eden T., yapılan şiddetli bir savaşta yenildi. İkinci defa yenilen T., nihayet Gence'yi terk ederek amcası Sencer'in yanına gitmekten başka çare bulamadı. T., bu defa Irak Selçukluları ülkelerinde görünmekle kalmadı, Dubeys'in teşvikiyle ilk Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey ile yapılan bir anlaşma gereğince Abbasî halifesinin Selçuklu sultanlarına devrettiği dünyevî yetkilerini tekrar elde etmek isteyen halife el - Müsterşid'e karşı mücadeleye girişti (1125). Böylece batıdaki papalarla imparatorlar mücadelesi gibi, doğuda da halifelerle sultanlar mücadelesi, daha T.'un Irak Selçukluları tahtına geçmesinden önce başlamış oldu.

Bu ilk mücadele T.'un yenilmesi ve amcası Sencer'e sığınmasıyla sonuçlandı. İşin dikkate değer olan tarafı, Sencer' in vasalı olan Irak Selçukluları hükümdarı Mahmud'un, bu mücadeleyi kendi hâkimiyetine karşı girişilmiş sayması, galip gelmesinden dolayı halife el - Müsterşid'i tebrik etmesi, üstelik bu mücadeleden kendisini tahta geçiren sultan Sencer'i sorumlu sayarak, ona karşı bu halife ile ittifak etmesidir. Böylece, şahsına bağlı bir ordu kurmak suretiyle siyasî hüviyetini açığa vuran halifeliğin bu yeni hüviyetiyle, Irak Selçuklu hükümdarı tarafından tanınması demektir. Ancak, vasalı bulunduğu sultan Sencer'in, tehlikeli bir iş yaptığı ve halifenin dünyevî yetkilerini tekrar elde etmesinin ne gibi tehlikeler doğuracağı hususunda kendisini uyarması ve tahtını, meselâ T.'u hükümdar yapmak suretiyle elinden almayacağına dair teminat vermesi üzerine durumu idrak eden Mahmud, halife ile olan ittifakı bozmakla kalmadı, onunla mücadeleye de girişti (1126). Bu mücadele anlaşma ile sonuçlandı (1127). Vasalı bulunduğu Sencer'in verdiği direktiflere rağmen, Mahmud'un, halife ile anlaşmak suretiyle, başında bulunduğu vasal devlet siyasetini, vasalı olduğu imparatorluğun siyasetine aykırı düşecek şekilde yürüttüğünü gören Sencer, kendisine sığınan T.'un da teşvikiyle batıya, vasalı Irak Selçukluları devletine karşı bizzat sefer yapmak zorunda kaldı. Ancak Mahmud'un, vasalı bulunduğu Sencer'in davetine uyarak Rey şehrine, ayağına gelmesi ve ona itaatini kayıtsız şartsız sunması, Sencer'i tatmin etti (1128). Öte yandan Mahmud'un hükümdarlıktan affedilerek yerine kendisinin geçirileceğini uman T., bu sonuçtan memnun olmadı. Sencer onu tatmin etmek için eski iktâ sahalarına Errân'ı da ekledi; fakat her halde Mahmud'a güçlük çıkarmamaları için T. ile kardeşi Mesud'u yine yanında Horasan'a götürdü.

Varılan antlaşmaya göre, Mesud'un, kendisinin hükümdarlığını kabul etmesine karşılık, Mahmud da yerine, Irak Selçukluları tahtına önce kardeşi Mesud'un, sonra Mahmud' un oğlu Davud'un, en sonra da diğer kardeşi T.'un geçmesini taahhüt ediyordu. Bununla birlikte, Mahmud ölünce, bu karara uyulmamış, Irak Selçukluları tahtına Davud geçirilmiştir. Ancak genç Davud'un hükümdarlığını halife de, vasalı bulunduğu sultan Sencer de tanımadı. Hatta, Bağdad'da hutbelerde sadece sultan Sencer adının zikredilmesine bakılırsa, Mahmud'un ölümünden sonra, Irak Selçukluları devleti tahtının, doğrudan doğruya Sencer'e intikal ettiği bile söylenebilir. Bu arada Selçuklu tahtı için mücadele eden Mesud ve Davud'a, güçlü atabeyi Karaca ile birlikte Fars ve Huzistan hâkimi Selçuk Şah'ın katılması, üstelik Mahmud'un ölümünden sonra tekrar bir siyasî teşekkül haline gelen halifelikle ittifak etmesi, Sencer'i bir defa daha batıya sefer yapmak zorunda bıraktı. Sencer, bu defa Irak Selçukluları devleti tahtı için adayı olan yeğeni T.'u da yanında getiriyordu.

Tedbirlerin ve müdahalelerin her çeşidini denedikten sonra, imparatorluğun batısında Selçuklu düzenini bir türlü kuramayan Sencer'in, böylece yeni bir çareye baş vurduğu görülmektedir. Bu, aynı zamanda onun, başlıca Selçuklu şehzadeleri arasındaki taht mücadeleleri ile, halifeler - sultanlar mücadelesi gibi iki meseleyi de kesin olarak halletmek kararında olduğunun delili sayılabilir. Sencer'in bu defaki gelişini, yukarıda adları geçen Selçuklu şehzadeleri ile halifenin de böyle telâkki ettiği görülmektedir : Birbirleri ile ve halife ile mücadele halinde bulunan Selçuklu şehzadeleri, aralarına halifeyi de alarak Sencer'e karşı birleştiler. Halife el - Müsterşid, önce babasının yerine komutanlar tarafından tahta oturtulan oğlu Davud'un hükümdarlığını kabul etmişti; fakat onun, amcası Mesud tarafından tahttan indirildiğini gören aynı halife, bu defa yeni hükümdar Mesud'a karşı öteki taht müddeisi Selçuk Şah ile ittifak etti.

Sencer'in Rey şehrine geldiğini öğrenen Mesud, mücadele halinde bulunduğu halifeye Sencer'e karşı ittifak teklif etti. Bu ittifaka uzun müzakerelerden sonra Selçuk Şah da katıldı. Varılan antlaşmaya göre, Irak-ı Arab (bugünkü Irak) halifeye terk edilecek, Mesud Irak Selçukluları devleti hükümdarı, Selçuk Şah da veliaht olacaktı. Bunun, T.'un hükümdarlığını reddetmek anlamına geldiği açıktır. Öte yandan Mesud ve müttefiklerinin Sencer'e karşı çıkışını, saltanatın Mesud'a verilmesiyle ilgili sayan, bu duruma göre Irak Selçukluları hükümdarı olmaktan ümidini kesen T., haber vermeksizin, Sencer'in yanından ayrılır. Sencer, peşinden adamlar göndererek, Irak Selçukluları devleti hükümdarlığına tayin edileceğini, aynı zamanda kendisinin veliahdı bulunduğunu temin edince, T. bundan pek memnun oldu. Payitaht Hemedan'ı işgal etmek suretiyle Irak Selçukluları devletine el koyan Sencer, T.'u hemen hükümdar ilân etmediği için, onun yanından ayrılışının haklı bir sebebe dayandığı söylenebilir.

Tahta aday olması dolayısıyla T.'a öncü güçleri komutanlığı görevi verildiği anlaşılıyor. Mesud, Azerbaycan'a doğru kaçarken, Sencer ona Dînever yakınında yetişti. Sencer'in, savaş düzeninde, yine taht adayı ve veliaht sıfatıyla T.'a sağ kol komutanlığını verdiği görülüyor. Merkeze yapılan şiddetli bir hücumla güç duruma düşen Sencer'i, düşmanı arkadan çevirmek suretiyle, sağ kol komutanı T. ile sol kol komutanı Hârezmşah Atsız kurtardı. Böylece, müttefiklere karşı Dînever savaşını kazanan (26 mayıs 1132) Sencer, savaş sorumlusu saydığı komutanları tasfiye ettikten sonra, affettiği Mesud'a Azerbaycan'ı iktâ etmek, Irak Selçukluları tahtına da T.'u geçirmek suretiyle batıyı düzene koyma işine girişti. Sencer, Irak Selçukluları devletinin vasallık şartlarını yerine getirmesi ve devleti imparatorluk menfaatlerine aykırı düşmeyecek şekilde idare etmesi için Büyük Sultan'a bağlılığını türlü vesilelerle göstermiş olan Ebu'l - Kasım Dergezînî' yi T.'a vezir tayin ederek düzene koyma işini bitirdi.

Mahmud'u Büyük Selçuklu İmparatorluğu tahtından indirerek Irak Selçukluları devletinin başına getiren Sencer, onun, daha önce taşıdığı "sultan" unvanını muhafaza etmesine müsaade etmiş, buna karşılık kendisi "büyük sultan" veya "en büyük sultan" unvanını almıştı. Böylece, Irak Selçukluları devleti, başında "sultan" unvanını taşıyan hükümdarların bulunduğu ilk ve son vasal siyasî teşekküldür. Bu

sebeple, T.'un bu devredeki hükümdarlığına "sultanlık zamanı" adı verilmiştir.

Daha dönüş sırasında, Hemedan yakınlarında hilat vermek suretiyle T.'u resmen Irak Selçukluları hükümdarı ilân eden Sencer, yeni hükümdara, memleketini ve şerefini koruması, kendisine muhalefet etmekten sakınması talimatını verdi. Sencer'in halifelik konusunun çözümünü, yeni vasal hükümdara bıraktığı bu talimattan anlaşılıyor. "Bütün memleketlerde adına hutbe okunması"na bakılırsa, T.'un hükümdarlığının, başlangıçta genellikle itiraza uğramadan kabul edildiğine hükmedilebilir. Bununla birlikte, T. tahta geçtikten sonra, aralarındaki münasebetleri düzene koyma yolunda herhangi bir teşebbüste bulunmadan önce, halife, bu Selçuklu hükümdarının Bağdad'a girebilme şartlarını bildirmek üzere ona elçiler gönderdi. Böylece, halifenin Irak-ı Arab'ı, şartlı da olsa kendi hâkimiyeti altında saydığı meydandadır. Ancak T.'un, bizce bilinmeyen bu şartları kabullenmemesi yüzünden halifelikle olan münasebeti düzenlenemeden kaldı. Bunun, halifenin Irak-ı Arab'a hâkim olma iddiasının T. tarafından kabul edilmediği anlamına geleceği şüphesizdir.

Şehzade Selçuk Şah'ın atabeyi Karaca'dan boşalan Fars'ı, oğlu Alp Arslan'a atabey tayin ettiği Mengü Pars'a tevcih etmesi, T.'un başında bulunduğu devleti düzene koyma yolunda yaptığı tek iştir.

T.'un hükümdarlığına ilk itiraz, tahta geçirilişinden üç ay sonra, babası Mahmud'un yerine tahta çıkan, fakat Mesud tarafından indirilen yeğeni Davud'dan gelmiştir : Davud'un kudretli atabeyi Aksungur Ahmedîli (b. bk.)'yi T.'a karşı isyana teşvik eden, Dînever savaşından sonra affedilerek, Sencer tarafından Azerbaycan tevcih edilen Mesud'dur. Davud ordusuyla Hemedan önüne geldiği zaman, emrindeki komutanlardan birkaçının T. tarafına geçmesi, ordunun Türk unsuru arasında meşru iktidara saygının hâlâ var olduğunu göstermektedir. Hemedan yakınında geçen savaş, T.'un galibiyeti ile sonuçlandı. Davud'un ordusundaki belli başlı komutanlardan bir kısmı öldürüldü, bir kısmı da esir edildi. Atabey Ahmedîli, Davud'u alarak kaçmayı başardı (1132). Bu, T.'un ve başında bulunduğu devletin başarı ile geçirdiği ilk imtihandır.

Bu savaş, T.'un tahtından silâh gücü ile indirilemeyeceği konusunda yeterli bir inanç uyandırmış olacak ki, bu sefer taht müddeisi olarak ortaya çıkan Mesud'un - Davud'un aksine olarak - "önce şekil, sonra fiiliyat" formülü ile ifade edilebilecek bir usul uyguladığı görülüyor : Bu usulün esasını, önce halifeden nazarî meşruluk beratını almak, sonra da buna dayanarak, meşru hükümdar olduğu halife tarafından zaten tasdik edilmemiş olan T.'a karşı harekete geçmek oluşturuyordu. Alışılmış olan yol, herhangi bir Selçuklu şehzadesinin silâh gücü ile tahta geçmesi, Abbasî halifesinin de bunu tasdik etmesi idi.

Mesud, Davud'un amcası T.'a yenildiğini Gence'de duyunca Bağdad'a geldi. Davud da amcası Mesud'un emrine girerek onun lehine saltanattan vazgeçtiğini gösterdi. Bunun, aynı zamanda meşru hükümdar T.'a karşı cephe birliği kurmak demek olduğu anlaşılmaktadır. Görülüyor ki, Davud'un T.'a karşı yaptığı savaştan 4 - 5 ay sonra, bu Selçuklu hükümdarına karşı, halifenin de bulunduğu yeni bir ittifak sistemi meydana gelmiştir. Halife, Mesud'un hükümdarlığını şimdiye kadar alışılmayan bir törenle (batıdaki papalar gibi, Mesud'un başına kendi eliyle taç koyması, iki kılıç kuşatması, iki sancak vermesi, Türk âdeti gereğince, boynuna gerdanlık ve kollarına bilezik takması) ilân etti. Camilerde önce Mesud'un, sonra da her halde onun veliahdı olarak Davud'un adına hutbe okunmuş, eski bir Türk âdeti gereğince saçılar saçılmıştır. Bu törenden sonra, Mesud'un da hükümdar olduğu kabul edilecek olursa, Irak Selçukluları devletinin, biri ismen, diğeri ise fiilen iki hükümdarı olduğu söylenebilir. Gerçekte, T.'un hâkimiyet sahası bulunmasına karşılık, Mesud böyle bir imkâna sahip değildir.

Halifenin siyasî hüviyeti üzerinde hiçbir tartışma olmadığı, T.'u tahtından indirecek harekete kuvvet yardımı yapmak suretiyle katılmasından anlaşılmaktadır.

Daha önce, Davud'un yerine Selçuk Şah olmak üzere, Mesud ile halife, sultan Sencer'e karşı mücadele etmek için birleşmişlerdi. Şimdi de, aynı Sencer'in kendisinin vasalı olarak Irak Selçukluları devleti hükümdarlığına getirdiği T.'a karşı birleşmiş bulunuyorlar. Buna göre, eski ittifak, bir Selçuklu şehzadesinin yerine, başkasının konmasıyla yeniden kurulmuş demektir. Onda amaç, Sencer'in Irak Selçukluları devleti üzerindeki hâkimiyetine son vermekti. Şimdi ise hedef, onun hükümdar yaptığı T.'u tahtından indirmektir. Bu mücadele, dolayısıyla, yine Sencer'e karşı olup vasallık sistemi çerçevesi içinde onun adına Irak Selçukluları devletini sevk ve idare eden T.'u hedef almıştı.

Azerbaycan'da hâkimiyetini kuvvetlendiren ve hazırlıklarını tamamlayan Mesud, Irak Selçukluları devletinin payitahtı Hemedan üzerine yürüdü. Hemedan yakınında geçen savaş (25 mayıs 1133) Mesud'un, daha doğrusu müttefiklerin zaferi ile sonuçlandı. Mesud, Hemedan'ı işgal etti (haziran 1133). Bu suretle bir yıl kadar saltanat süren (mayıs 1132 - haziran 1133) T., tahtını Mesud'a bırakarak Sencer'in hâkimiyeti altında bulunan Rey şehrine sığındı.

Usul bakımından Mesud'un hükümdarlığı, T.'un hükümdarlığına göre daha tamdır. Zira T. camilerde, özellikle Bağdad camilerinde adının hutbelerde zikredilmesini sağlamak suretiyle hükümdarlığını halifeye tasdik ettiremediği halde Mesud, daha taht mücadelesine girişmeden önce, bunu sağlamış bulunuyordu. T., Sencer'in vasalı olduğu halde, Mesud için böyle bir durum söz konusu değildi. Mesud bağımsız bir devletin hükümdarı idi.

Rey'de hazırlıklarını kısa bir süre içinde tamamlayan T., oradan İsfahan'a geçti. Mesud, onu burada kuşatmak için yola çıktığı zaman, İsfahan halkı, şehrin taht mücadelesine sahne olmasını istemedi. Bu sebeple T., burasını terk ederek, oğlu Alp Arslan'ın atabeyi Mengü Pars'ın yanına, Fars eyaletine gitmek zorunda kaldı. Mesud'un takibinden kurtulamayan T., savaşmaksızın tekrar Rey'e sığındı. Savaştan çekinmesinin başlıca sebebi, emrindeki güçlerin karşı tarafa geçmelerinden korkmasıdır. T., ikinci defa Rey'e sığınmak üzere iken, başarısızlıklarının başsorumlusu saydığı veziri Ebu'l - Kasım Dergezînî'yi öldürttü. Mesud, çıkarlarının gereğine göre, kendilerine bağlı askerî güçlerle birlikte sık sık saf değiştiren komutanların katılmalarıyla kuvvetlenmesine meydan vermemek için, T.'u aralıksız takip ediyordu. Bu sırada Mesud'un emrinde 6 000'den fazla atlı bulunmasına karşılık, T.'un emrinde sadece 3 000 kişi vardı. Bu rakamlar, birbirleriyle taht mücadelesine girişen iki Selçuklu şehzadesinin içinde bulundukları şartları ve komutanların kendilerini eskisi gibi desteklemediklerini açıklıkla göstermektedir. Bunun sebebi, sürüp giden taht mücadelelerinin komutanlar için artık cazip olmaktan çıkması, çoğunun yeni bir

güç olarak ortaya çıkan ve daha cazip tekliflerde bulunan hükümdar halifenin etrafında toplanmalarıdır.

Muhtemel olarak, yine Rey şehrine sığınmadan önce, T. ile Mesud bir defa daha karşılaştılar. T. yine yenildi. T., bu defa, Taberistan'a geçmiş, kışı orada geçirdikten sonra, Cibâl (Irak-ı Acem) eyaletine dönmüştür.

Şehzade Davud'un Azerbaycan'da eski müttefiki amcası Mesud'a karşı ayaklanması, T.'un serbestçe hazırlanmasına fırsat verdi. O, bir yandan asker toplarken, bir yandan da Mesud'un komutanlarının bir kısmını kendi tarafına geçmeleri için ikna etti. Böylece, T.'un askerî ve siyasî mahiyette olmak üzere, iki türlü tedbire baş vurduğu görülmektedir. Halifenin tahrik ettiği Mesud ile, Sencer'in desteklediği T. arasında Kazvin yakınında savaş oldu. Bu savaş, Mesud'un komutanlarının askerleri ile birlikte T. tarafına geçmeleri yüzünden bu defa T.'un zaferi ile sonuçlandı (1134 haziran sonları).

Mesud, bu yenilgiden sonra, ancak 30 kişi kadar kalan maiyeti ile birlikte, Türkmen kılığına girerek Bağdad'a kadar gelebildi (1134 yılı ağustos ortaları). Bu zafer, T.'un Hemedan'a girerek yeniden Irak Selçukluları tahtına oturmasını sağladı.

Öte yandan halife, Mesud'u Bağdad'a geldiği andan itibaren T.'a karşı savaşa çıkması ve hükümdarlığı elinden alması için zorlamağa başladı. Halifenin bütün teçhizatını tamamlamasına rağmen, Mesud, T.'a karşı tek başına savaş vermeğe cesaret edemiyordu. Mesud'un tek başına T.'a karşı sefere çıkmayacağını bütün ısrarlarına rağmen sonunda anlamış olan halife el - Müsterşid, kendisiyle birlikte savaşacağına kesinlikle söz verdiği halde, savaş olmadı. Maiyetindeki komutanları kendi tarafına çeken, böylece kendisine karşı kurulan ittifakın en güçlü üyesi olan Mesud'u saf dışı bırakan T., bu defa da halife el - Müsterşid'in emrine girmiş olan Türk komutanları kendi tarafına çekmeye çalıştı. Nitekim el - Müsterşid'in emrindeki bazı komutanlarda, daha önce kendilerine yazılan mektuplara cevap olarak T.'a hitaben yazılmış mektuplar bulundu. Bu komutanların, T.'un davetine uyarak onun emrine girecekleri anlaşıldığından, halife tarafından bunların ele başılarından Oğul Bey tevkif edilip mallarına el kondu. Kendilerinin de cezalandırılacaklarından korkan öteki komutanlar, Mesud'a katıldılar. Halife, geri verilmelerini istediyse de, Mesud reddetti. Bu olay, halife ile Mesud'un arasının açılmasına sebep oldu.

Öte yandan T., kardeşi Mesud ile savaşmaya hazırlanırken öldü (24 ekim 1134). Mesud, öteki Selçuklu şehzadelerinden daha önce davranarak, süratle Hemedan'a gitti ve T. taraflısı komutanların muhalefetlerini kırıp Irak Selçukluları devleti tahtına oturdu. Bu olup bitti, Sencer tarafından - vasallık sistemi çerçevesi içinde - kabul edildi.

Kırmızı yüzlü, sakallı, ince kâküllü, orta boylu, geniş göğüslü olan ve Gündoğdu, Şîgîr, Kara Sungur gibi - gulâmlıktan gelme - Türk komutanlarının eğitimi altında yetişen T., gerek ağabeyi ve selefi Mahmud'un bütün saltanat zamanını kaplayan "meliklik" gerek iki yıl bir ay kadar süren "sultanlık" devrini, Gürcüler, halife ve öteki Selçuklu şehzadeleri ile mücadele içinde geçirmiş ve çok defa başarısızlığa uğramıştır. Bu itibarla, Sencer'in, halifenin itirazlarına cevap olarak, onu bütün Selçuklu şehzadeleri içinde her bakımdan hükümdarlığa ve veliahtlığa lâyık bulunmasının sebebini anlamak, biraz güç görünürse de, onun bu hükmü, her halde T.'un kendi hizmetinde bulunduğu 7 yıl içindeki iyi intibalarına dayanmış olmalıdır. Nitekim T., bu devrede, doğru sözlü, iyi niyetli, kendine hâkim, dindar, iyi ahlâk sahibi ve cömert bir şehzade olarak görünürse de, bu meziyetlerini, zamanın ağır şartları yüzünden göstermek imkânını pek bulamamıştır.

Aslında yaptığı birçok sefere rağmen, Sencer'in bile imparatorluğun batısında kuramadığı Selçuklu düzenini, T.'dan beklemek fazla olur. O, hükümdarlığının sonuna doğru, çıkarlarının gerektirdiği şekilde süratle saf değiştiren, gulâmlıktan yetişme Türk komutanlarını kendi tarafına çekme hünerini öğrendiği sırada öldü. T.'un zamanı, uzun süren halife - sultanlar mücadelesinin başladığı bir devir olarak daima dikkati çekecektir. (M. A. Köymen)

TUĞRUL, II. (1169 - 1194), **Sultan Rüknü'd-dünyâ ve'd-dîn Kasîmu Emîri'l - Mümînîn Ebû Tâlib Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul b. Mehmed Tapar b. Melikşâh,** Irak Selçukluları devletinin son hükümdarı.T.'un 17 yıl süren saltanat zamanını söz konusu etmek, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun 1157 yılında yıkılmasından sonra bütün öteki vasal devletler gibi bağımsız olan, hatta zaman zaman aynı imparatorluğun mirasçılığı iddiasında bulunan Irak Selçukluları devletinin çöküşü tarihini ele almak demektir. Bu yüzden bu Selçuklu sultanının zamanına önemi ölçüsünde yer vermek uygun olacaktır.

II. T. zamanında Irak Selçukluları devletinin karşı karşıya kaldığı sorunları hanedan üyeleri arasındaki taht mücadeleleri ile Bâtınîlik - İsmailîlik konusu bir yana bırakılacak olursa, kendinden önceki hükümdarlar zamanındakilerden pek farklı değildir. Yalnız, bunların çözümlenmeleri daha güç olmağa başlamıştır. Bu konular, önemlerine göre şöyle sıralanabilir :

1. İktidarı fiilî olarak ellerinde bulunduran meşru Selçuklu hükümdarı, hakkı olan iktidarı eline almak istediği zaman ona karşı mücadele etmekten çekinmeyen atabeyler konusu.

2. Meşru sultan ile atabeyler arasında yararlarının gerektirdiği biçimde sık sık saf değiştiren, hatta yabancı devletlerin hizmetine girmekten çekinmeyen gulâm (kölelik) sistemine göre yetişmiş Türk emîrleri konusu.

3. Daha çok önce başlamış olan ve II. T. zamanında devam eden halife - sultanlar mücadeleleri.

4. Nihayet Irak Selçukluları devletinin yıkılması ile sonuçlanan Hârezmşahlarla mücadeleler.

Bütün bu yıkıcı güçlere karşı, Irak Selçuklu devletini hemen hemen sonuna kadar destekleyen başlıca iki unsur vardır :

1. Göçebe Türkmenler (maddî bakımdan);

2. Yerleşik İran halkı (maddî ve manevî bakımlardan).

Bu konuların kronolojik sıraya göre ele alınması uygun olacaktır. Böylece devletin yıkılmasında hangi konuların daha çok rol oynadığı, sultanın dayandığı güçlerin devletin ayakta durmasında ne derecede etkin olduğu ortaya çıkacaktır. Öte yandan II. T.'un kendisini destekleyen güçlere dayanarak, bu kadar çeşitli ve ağır konularla başa çıkabilecek kişiliğe sahip olup olmadığı kendiliğinden belirecektir.

II. T.'nın, üç atabey devrini içine alan saltanat zamanı, vasilik devresi ve atabey Kızıl Arslan'a karşı mücadele ederek saltanatı elde etme devresi olmak üzere iki bölüme ayrılabilir.

Babası Arslan Şah'ın saltanat zamanına büyük bir benzerlik gösteren vasilik devresi, ne kadar sakin geçmişse, bundan sonra gelen ikinci devre o kadar hareketli geçmiş, bu arada T., kendinden önce hiçbir Selçuklu hükümdarının başına gelmeyen olaylarla karşılaşmış, sonuçta kendisiyle birlikte Irak Selçukluları devleti de tarihten silinmiştir.

Babası Arslan Şah'ın âni ölümü ile yerine atabey Mehmed Pehlivan tarafından henüz küçük yaşta Irak Selçukluları tahtına çıkarılan T. (1169), sadece ismen hükümdardı. Bütün yetki atabeyi Pehlivan'ın elinde idi. Görünüşe göre, atabey Kızıl Arslan'ın, babası Arslan Şah'a sağladığı hükümdarlık makamını, atabey Mehmed Pehlivan da oğlu T.'a sağladı. Babası öldüğü zaman, Nahcivan'da bulunan T.'u tahta çıkardı.

Hükümdar olduktan sonra T.'un karşılaştığı ilk konu, yine taht mücadelesi oldu. İsfahan'da etrafına topladığı bir kısım emîrler ile T.'un saltanatına karşı çıkan amcası Mehmed, yenilmekle kalmadı; Mehmed Pehlivan tarafından ele geçirildi ve kapatıldığı bir kalede öldü. Atabey Mehmed Pehlivan, şehzade Mehmed'in sığındığı Fars atabeyi Zengî üzerine yürüdüğü sırada bu ülkeyi görülmemiş şekilde yağmaladı, yıktı. Görünüşe göre, Fars atabeyliği Selçuklu devletinin vasalı durumuna getirildi. Bu arada yine Mehmed Pehlivan, Abhaz melikinin Azerbaycan'a hücumunu bertaraf etmekle kalmadı, karşı hücuma geçerek, onu isteğine uygun bir barışı kabul etmeğe zorladı.

Kaynaklarda bir ay içinde kazanıldığından söz edilen bu iki zaferin, Selçuklu devletinin itibarını yükselttiği görülmektedir. Nitekim bu iki zaferden sonra, düşmanlarının yenildiği, emîrlerden hiçbirinin iki taraflı hareket etmeğe cesaret edemediği, hepsinin itaat yolunu tuttuğu kaynaklarda belirtilmektedir.

Atabey Mehmed Pehlivan'ın, yalnız içte değil, dışta da çekinilen, hatta korkulan bir devlet meydana getirdiği görülmektedir. Bunun sonucu olarak, onun, sultan T. adına hutbe okutulmasını, para basılmasını istediği bütün devletler hiç itiraz etmeden kabul ettiler. Bunlar arasında Musul atabeyliği, Ahlat Ermenşahlar devleti, Fars atabeyliği, Huzistan mahallî beylikleri, Erzurum'daki Saltuklular vardı. Bunlara Taberistan Bâvendiler devletini eklemek gerekir.

Mehmed Pehlivan, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra bağımsızlığını ilân eden, Orta ve Yakın Doğu'nun en güçlü iki siyasî kuruluşundan biri durumuna gelen Hârezmşahlar devleti ile dostluk ilişkilerini sürdürmeğe büyük önem verdi. Bunun gibi, halife - sultanlar mücadelesi sonucunda Irak-ı Arab (bugünkü Irak)'ı Irak Selçukluları devletinin elinden alarak, burada tekrar dünyevî bir devlet durumuna gelen Abbasî halifeliği ile de iyi ilişkiler kurmak için çaba gösterdi; hatta T.'un sultanlığını halife el - Mustazî Biemrillah'a tasdik ettirmeyi başardı. Bunun sonucu olarak, bu halife kendisine "sultan" unvanı ile birlikte başta geçen lâkapları verdi.

Orta ve Yakın Doğu'nun üçüncü büyük siyasî kuruluşu olan Anadolu veya Türk Selçuklular devleti, kaynaklarda pek söz konusu edilmemektedir. Bununla birlikte, Anadolu Selçukluları devletinin başında bulunan II. Kılıç Arslan'ın, Eyyubî devri kaynaklarında çok geçen "doğu konuları"nı ne kadar yakından takip ettiği aşağıda görülecektir.

İldeniz ve oğlu Mehmed Pehlivan'ın çabaları ile Orta ve Yakın Doğu'da denge unsuru siyasî güç olarak yeniden ortaya çıkan Irak Selçukluları devleti için tek rakip, yıldızı yeni parlamağa başlayan Eyyubî hükümdarı Salâhaddin idi. Salâhaddin'in doğuya doğru genişleme siyaseti, bu arada öteden beri Irak Selçukluları devletinin vasallığını kabul etmiş olan Musul atabeyleri devletini kendi hâkimiyeti altına almak istemesi, T.'un başında bulunduğu Irak Selçukluları devleti ile Eyyubîler devletini karşı karşıya getirdi. Bunun üzerine, Musul hükümdarı İzzeddin Mesud b. Mevdud b. Zengî, bir yandan sultan T. adına devlet işlerini yürüten Pehlivan'dan yardım isterken, bir yandan da Abbasî halifesinden Salâhaddin ile arasında ara buluculuk yapmasını istedi (1182). Ertesi yıl Salâhaddin tarafından istilâ edilmek tehlikesine uğrayan Erbil ve Elcezire'deki diğer mahallî devletler, Pehlivan'ın yardımını sağladılar. Bununla birlikte, Erbil hâkimi Zeyneddin Yusuf, Salâhaddin'in vasallığını kabul etmek zorunda kalınca (1184), toprakları Kızıl Arslan'ın komutasındaki Selçuklu güçleri ile, Musul atabeyleri devleti hükümdarı İzzeddin'in gönderdiği yardımcı güçlerin korkunç istilâlarına uğradı. Gerçi Erbil hâkimi Zeyneddin, istilâcıları yendiğini, gönderdiği elçilerle Salâhaddin'e bildirdiyse de, kudretli Eyyubî hükümdarı, Musul üzerine yürüdü. O daha yolda iken, II. Kılıç Arslan, Musul ve Mardin üzerine seferden vazgeçmediği takdirde, kendisine karşı birleşen bütün doğu meliklerinin onunla savaş azminde olduklarını bir elçi ile Salâhaddin'e bildirdi.

Irak Selçuklu devletini sultan T. adına yürüten Mehmed Pehlivan'ın, bu ittifak sisteminin kurucusu ve başı olduğu anlaşılmaktadır. Dikkati çeken başka bir nokta da, II. Kılıç Arslan'ın "doğu konuları"nı Salâhaddin'den daha dikkatli takip ettiğinin ortaya çıkmasıdır. Salâhaddin'in Anadolu Selçuklu hükümdarının bu uyarısına ne cevap verdiği kaynaklarda söz konusu edilmiyor. Bununla birlikte, onun, konunun önemini daha fazla kavradığı, harekâtına meşru bir mahiyet vermek üzere, Musul'un fethine izin vermesi için Bağdad Abbasî halifesine elçi göndermesinden anlaşılıyor. Salâhaddin'in bu münasebetle ileri sürdüğü gerekçeler pek dikkate değer. O, Musul'da Sultanü'l - Acem (yani Irak Selçuklu hükümdarı II. T.) adına hutbe okunup para bastırıldığını, üstelik Haçlıların kendi aleyhine kışkırtıldığını bildirmiştir. Görülüyor ki, Salâhaddin, halifenin Irak Selçuklu devletine karşı düşmanlığından, doğuya doğru genişleme siyaseti için âzami derecede faydalanmaktadır.

Irak Selçuklu devleti ile Eyyubîler devletinin yalnız Elcezire alanında Musul atabeyleri ile değil, daha ileride, Doğu Anadolu'da hâkim mahallî devletlerin, özellikle Ahlat Ermenşahlar devletinin hâkim olduğu alanlarda da nüfuz mücadelesine giriştikleri görülmektedir. Esasında Selçuklu atabeylerinin korkunç yağmalarından korkan birçok küçük devletler, bu arada Bitlis hâkimi kendiliklerinden Salâhaddin adına hutbe okutarak, onun vasallığını kabul ediyorlardı. Bu sırada, son Ahlat Ermenşahlar hükümdarı Nâsıreddin II. Sökmen'in mirasçı bırakmadan ölmesi ve yerine kölesi Bey Temir'in geçmesi, Selçuklu - Eyyubî rekabetinin ağırlık merkezinin Musul'dan Ahlat'a geçmesine sebep oldu. Saltanat değişikliğinden faydalanan Mehmed Pehlivan, Ahlat üzerine yürüyünce, korkan Bey Temir, Ahlat kendisine tevcih edildiği takdirde vasallığını kabul edeceğini Salâhaddin'e bildirdi. Esasında, Bey Temir ve diğer erkân, iki büyük devletin rekabetinden faydalanarak, Ermenşahlar devletinin bağımsızlığını korumak amacıyla iki taraflı hareket ediyorlardı.

Salâhaddin, Musul kuşatmasını kaldırarak Ahlat üzerine yürüdü ise de geç kaldı. Daha çabuk davranan Pehlivan, ölen Ermen Şah'ın karısı olan kızının da çabasıyla Ermenşahlar devletine hâkimiyetini kabul ettirmeyi başardı. Üstelik Pehlivan, Salâhaddin ile haberleşmeğe girişerek, görünüşe göre, Pehlivan'ın Musul'u Eyyubî devletine bırakmasına karşılık, Salâhaddin de Ahlat'ı Selçuklu devletine bıraktı (1185).

Kaynaklar, Musul'da Selçuklu sultanları adına hutbenin kesilerek burası ile birlikte bütün Artukoğulları devleti ülkelerinde (Diyarbakır ve çevrelerinde) Salâhaddin adına hutbe okunmasını ve para bastırılmasını büyük bir sevinçle yazmaktadırlar.

Saltanat zamanı : T.'un da, Kızıl Arslan'ın da, Mehmed Pehlivan'ın ölümünü (şubat - mart 1186) her biri kendi hesabına fırsat saydığını kaynaklar açıkça yazmaktadırlar. Ölümünden önce oğullarından her birini bir ülkeye tayin eden Pehlivan, onlara Kızıl Arslan'a itaat etmelerini vasiyet etti. Bu arada T.'un yine sultan olarak muhafaza edilmesini ve kendisine karşı baş kaldırılmamasını istedi. Bununla birlikte, bu vasiyete uygun olarak, Kızıl Arslan'ın Azerbaycan'dan gelip atabey sıfatıyla Selçuklu devletinin fiilî idaresini eline alması, ayrı ayrı sebeplerle, T.'u da, Mehmed Pehlivan'ın dul karısı İnanç Hatun'u da memnun etmedi. T., artık gölge sultan olmaktan kurtulmak isterken Hatun da kendi öz oğulları Kutluğ İnanç Mahmud ile Emîr Emîrân Ömer'i iktidara getirmek istiyordu. Başlangıçta mülkî ve askerî teşkilât mensupları, T. ve Kızıl Arslan taraflısı olarak ikiye ayrıldıkları zaman, Hatun da T.'un tarafını tutmuştu. Sonunda Kızıl Arslan'ı tutan komutanlar ağır bastılar. Öte yandan T. da Kızıl Arslan'ın hapisteki Selçuklu meliklerinden birini tahta çıkaracağını anladı. Bu sebeple, bu Selçuklu hükümdarı, kendisini tutanlara, Kızıl Arslan'ı hep birlikte Azerbaycan'dan Selçuklu payitahtı Hemedan'a davet etmeyi teklif etti. Böylece sultan, Mehmed Pehlivan zamanındaki statüyü kabul etmek zorunda kaldı. Fakat her iki taraf da kendi durumunu güçlendirmek çabasında idi. Bu arada T. ile yeni atabey Kızıl Arslan'ın arasını açmak için uğraşanlar da eksik değildi.

Saltanat işlerini istediği gibi yürüten Kızıl Arslan, mevkiini daha da güçlendirmek için, sultana bağlı komutanların bir kısmını hapsediyor, bir kısmını da para ile kendi tarafına çekiyordu. Bu arada Kızıl Arslan, T. ile ilk buluştuğu zaman kendisini öldürmek isteyen Karagöz-i Sultanî adlı bir komutanı, gözlerine mil çekmek suretiyle cezalandırdı. Halbuki bu komutanın atabeyi öldürmesine bizzat T. engel olmuştu.

Bazı kaynaklara göre, Kızıl Arslan'a karşı ilk hareket, yine Mehmed Pehlivan'ın dul karısı İnanç Hatun'dan geldi. Kocasının en büyük komutanlarından Ay Aba ve Rus'u kendi tarafına çekmeyi başardı. Bu komutanlar, Kızıl Arslan ile mücadele ederken başlarında meşru Selçuklu hükümdarı T. bulunmadıkça başarı sağlayamayacaklarını anladılar, onunla gizlice temasa geçtiler. Kızıl Arslan'ın yanında bir sefere katılan T., kaçtı (1187) ve adı geçen iki komutanın yanına gitti. Sultan, bir ara, vasalı olan Taberistan Bâvendîler devleti hükümdarı Hüsamü'd-devle Erdeşîr'in de misafiri oldu. Beklediği yardımı göremeyen, üstelik onun davranışından şüphelenen sultan, bu ülkeyi terk ederken, Damgan ve Girdkûh Bâtınîlerini tenkil ve mallarını yağma etmek fırsatını bulmuştu. Bundan sonra birçok tanınmış komutanın sultana katılması, Kızıl Arslan'ı korkuttu ve Azerbaycan'a çekilmesine sebep oldu.

Ay Aba ile Rus, Mehmed Pehlivan'ın İnanç Hatun'dan doğan iki oğlu Kutluğ İnanç Mahmud ile Emîr Emîrân Ömer'in babaları gibi, kendisi ile birlikte olmaları için sultanı ikna ettiler. Bunun üzerine T., Rey'den Hemedan'a döndü. Yerleşik İran halkı bu dönüşten son derece memnun oldu. O, vezir tayin etmek suretiyle artık gerçek hükümdarı olduğu Irak Selçuklu devletini yeniden teşkilâtlandırmağa başladı (1187).

Sultan T. idaresindeki Selçuklu devletinin zayıflığı, komutanlar mücadelesi ile derhal kendini göstermekte gecikmedi. Bir yandan T.'un iktidara getirilmesinde başrolü oynadığını gördüğümüz Ay Aba ile Rus'un aşırı nüfuzunu çekemeyen komutanlar onları bertaraf etmeğe çalışırlarken, öte yandan bu iki komutan arasında da nüfuz mücadelesi başladı. Kararını önceden sultana bildirdiğine bakılırsa, her halde bu Selçuklu hükümdarının zımnî muvafakatini de alan Ay Aba, Rus'u yakalayarak tutukladı, mallarını yağma ettirdi. Sultanın maiyeti de Hemedan'ın bir mahallesini yerle bir etti. Devlet otoritesinin payitaht Hemedan'da bile kurulamamış olduğunu gösteren bu olay, halkın sultan hakkındaki iyi niyetini pek gölgelemedi. Fakat İsfahan'da geçen şu olay, özellikle onu destekleyen komutanlar arasında ümitsizlik doğurdu. İsfahan halkı, Kızıl Arslan taraflısı oldukları anlaşılan bazı komutanları şehirden kovdular. Bu komutanların, sultanın yollarını kesmeleri için gönderdiği güçleri pusuya düşürerek imha etmeleri, emrindeki komutanların Selçuklu devletinin güçsüzlüğüne dair tam bir kanaate varmalarına sebep oldu. Görünüşe göre, ilk çözülme, aralarında Mehmed Pehlivan oğlu Ebû Bekr'in bulunduğu komutanların Kızıl Arslan nezdine Azerbaycan'a gitmeleriyle başladı (1188).

Devletin iç idaresinde böyle olaylar olurken, Kızıl Arslan da dışarıdan, T. idaresini çökertmek için Irak Selçukluları devletine karşı, iyi ilişki kurduğunu gördüğümüz Bağdad Abbasî halifeliği ile ittifak etti. Teklif ettiği plana göre, kendisi doğudan, halife de batıdan hücum edecek, böylece çözümlenmesi imkânsız duruma gelmeden T. konusunun sonuca bağlanması mümkün olacaktı. Kızıl Arslan'a göre, komutanların T. tarafına geçmeleriyle konu zaten vahim duruma gelmişti.

Halife, T. ile savaşmak üzere veziri İbn Yunus'un komutası altında çok iyi donatılmış bir ordu gönderdi. Bu, uzun bir aradan sonra, halife-sultanlar mücadelesinin yeniden başlaması demekti.

Sultan, Kızıl Arslan'ın ordusu yetişmeden önce halifelik ordusunu karşılamak için harekete geçti. Hemedan civarındaki Day - Merc'de yapılan bir savaşta bu orduyu yendi ve vezir İbn Yunus'u esir aldı (mayıs 1188).

Meraga sahibi Alâeddin'in sultana katılması bu zaferin ilk sonucudur. Buna çok sevinen sultan, onu oğlu Berkyaruk'a atabey tayin etti. Bunu Şumlu oğlu Garsüddin takip etti. Sultanın emrinde büyük bir ordu toplandı.

Müttefiki halifenin yenildiğini daha Azerbaycan'da iken öğrenen Kızıl Arslan, ordusunun başında süratle Irak-ı Acem'e yürüdü. Hemedan civarında başlayan savaş bir ay sürdü. Sonunda Kızıl Arslan güç duruma düştü. Halifenin yeni güçler göndermekte olduğu söylentilerine rağmen savaş alanını bırakarak halifeden yardım sağlamak için Huzistan'daki Esedâbâd'a çekildi.

Aradan çok geçmeden sultanın durumunun zayıflaması ve payitahtı Hemedan'ı terke mecbur olması sebebini, daha ziyade iç olaylarda aramak gerekir. Sultanı Kızıl Arslan'ın

baskısından kurtarıp iktidara getiren iki komutandan biri olan Ay Aba'nın bu defa kendisi Selçuklu hükümdarına tahakküm etmeğe başladı. Sultan T., Ay Aba gibi komutanlarla iş göremeyeceği inancına varınca, ondan da kurtulmağa karar verdi. Ona göre, Kızıl Arslan ile mücadele için başka bir ordu kurmak gerekti. Sultan, bu gerekçelerle, Ay Aba ile birlikte başka birçok komutanı öldürttü. Onun bu hareketi, toplanmaları kadar dağılmaları da kolay olan öteki komutanları da ürküttü. Önce Mehmed Pehlivan oğlu Kutluğ İnanç kendisini bırakarak Rey şehrine, annesi İnanç Hatun'un yanına gitti. Bunu, atabey Alâeddin'in iktâ alanı olan Meraga'ya dönüşü takip etti.

Bu çözülme, sultanın tahtını ve payitahtını bırakıp Azerbaycan'a çekilmesine kâfi geldi. Burada, kaynakta "Melik-i Ermen" diye geçen - Bey Temir olması pek mümkün olan - vasalı kendisine katıldı. T. bu arada İsfahan dönüşü bozgununda esir edilip hapsedilmiş olan Emîr-i Alem'i kurtardı. Öte yandan Kızıl Arslan, halifenin gönderdiği yeni ordu ile birlikte Esedâbâd'dan Hemedan'a geldi. Burada halifenin kendisine verdiği Nasîru Emîri'l - Müminin unvanı tebliğ, hilatler, hediyeler takdim edildi. "Muhalif malı", yani sultanın taraftarı olanların servetlerini arama bahanesiyle payitaht halkının evleri insafsızca yağma ediliyordu. Buna rağmen, halk (avam)'ın Selçuklu sultanına olan bağlılığı bozulmadı. Aradan çok geçmeden Kızıl Arslan ile Bağdad ordusu arasında anlaşmazlık çıktı. Atabey, Azerbaycan'ı altüst eden T.'un peşinden Azerbaycan'a gitmek zorunda kalırken, "Bağdadlılar" da ülkelerine döndüler.

Kızıl Arslan'ın gitmesiyle T.'un gelmesi bir oluyordu. Nitekim T., 1188 - 1189 yılının korkunç kışını Hemedan'da geçirdi.

Sultan T., daha babası Arslan Şah zamanında Hemedan'ın en ileri gelen ilim ve din adamlarından olan Şeyh Zahîrüddin Belhî'nin her gece evine veya zaviyesine giderek ona danışıyor ve fikrinden dışarı çıkmıyordu. Zahîrüddin Belhî'nin kendileri hakkındaki düşüncelerini bilen Irak-ı Acem mülkî ve askerî devlet erkânı içten içe korkuya düşüyorlardı. O, sultana şöyle diyordu : "Seninle birlikte olanlar, devletin düşmanlarıdırlar; (bu sebeple) onları yakalayıp servetlerini Hudâvend-i âlem (sultan) ile birlikte olmaları için başka bendegân'a vermek lâzımdır." Mülkî erkân (hâcegân), Rey şehrinde bulunan Kutluğ İnanc'a yazdıkları mektuplarda Hemedan reisi Alâüddevle Arab Şah'ın da yardımı ile sultanı ortadan kaldıracaklarını bildiriyorlardı. Bu mektupları ele geçiren sultan, bu defa da vezir dahil, sivil devlet erkânının servetlerini sarayına taşıtıp kendilerini hapsettirdi, sonra da öldürttü.

Sultan, payitahtta bu işlerle uğraşırken, Kutluğ İnanç da İsfahan'ı kuşattı; sonunda şehri aldı ve sultanın İsfahan şahnesini öldürdü. İsfahan halkının Selçuklu hükümdarına olan eski sadakati sarsılmıştı. Bu savaş sırasında halk ne tarafı tutacağını şaşırmış durumda idi.

Kutluğ İnanç'ın bahar olunca İsfahan'ın yardımına koşan sultanın önünden Azerbaycan'a amcası Kızıl Arslan'ın yanına doğru kaçması, Selçuklu ordusunun, sayıca az da olsa, hâlâ çekinilecek bir güç olduğunu göstermektedir. Fakat çok geçmeden ordusu mensuplarının iki taraflı hareket ettiklerini, hatta hasımları ile mektuplaştıklarını öğrenen sultan, Azerbaycan'dan büyük bir ordu ile hareket eden (nisan - mayıs 1189) Kızıl Arslan'a karşı savaş vermeden çekilmek, üstelik bütün ağırlık ve hazinelerini bırakmak zorunda kaldı. Nitekim ordusunun bir kısmı, Kızıl Arslan tarafına geçti.

Sultan, bazı has adamları ile yine Azerbaycan'a, sonra da bu ülkeye pek yakın olup, eskiden beri Selçuklu hâkimiyetinde iken, Musul atabeyi Nureddin Mahmud'a, 1184 yılından itibaren de Salâhaddin Eyyubî'nin hâkimiyet alanına giren Şehrizur'u, bu Eyyubî hükümdarı adına vali olarak idare eden bir Türkmen beyine, İzzeddin Hasan b. Kıfcak nezdine gitmekten başka çare bulamadı.

Kölelik (gulâm) sistemine göre yetişmiş Türk emîrlerinden ümidini kesen sultan T., başında bulunduğu Selçuklu devletinin varlığını sürdürebilmek için son çare olarak göçebe hür Türkmenlere baş vurmuştu. Kaynaklarda işlerinin yükseldiğinden söz edilmesine bakılırsa, sultanın, devlet kaderini Türkmenlere bağlamakla iyi bir siyaset takip ettiğine hükmolunabilir. O, böylece daha önce kurulmasından söz ettiği 50 000 kişilik yeni bir orduya kavuşmuş demektir.

Beri yandan, bu defa "muhalif malı" müsaderesi ile yetinmeyen Kızıl Arslan, Hemedan dahil, Irak-ı Acem'de olsun, Azerbaycan'da olsun, devletin vergi gelirlerine (şahısların), iktâ gelirlerine, orduya ait zahire depolarına el koydu. Bütün bu hareketleri Kızıl Arslan'ın dostlarının da akılları almıyordu. Bu müsadereler, halka Selçuklu idaresinin değerini takdir etmek imkânını veriyordu. Zira halk vakitlerini ibadetle geçiren din adamlarına sadakalar gönderiyor, zaviyelerde ve mescitlerde "saltanat bayrağı"nın dönmesi için dualar ediyordu.

T.'a gelince, Türkmen beyi İzzeddin Hasan b. Kıfcak'ın nezdinden Eyyubî hükümdarı Salâhaddin'e elçiler göndererek, emîrlerinin ve memlûk (köle)'lerinin ihanetlerini, ana tarafından babasının kardeşinin (Kızıl Arslan'ın) memleketini istilâ etmesini anlatıyor, esas amacının sultanın (Salâhaddin'in) nezdine gelmek iken, onun "hâdim"lerinden İzzeddin Hasan b. Kıfcak'ın nezdine indiğini, burada onun (Salâhaddin'in) yardımını beklediğini, ya bizzat yardımda bulunmasını yahud da etraf emîrlerine, yani vasallerine emrederek yardımlarını sağlamasını rica ediyordu. Bizzat T., kendisini Eyyubîler devleti hükümdarı Salâhaddin'e sığınmış sayıyordu. Böylece, T.'dan Salâhaddin'e arkası arkasına elçiler geliyordu. Haçlılara karşı cihad (kutsal savaş) ile meşgul olduğunu ileri sürerek, bizzat yardım edemeyeceği için mazur görülmesini isteyen Salâhaddin, T.'un öteki teklifini kabul ederek, bir yandan Erbil hâkimi Zeyneddin Yusuf'a, nezdinde bulunduğu İzzeddin Hasan b. Kıfcak'a, nihayet Şehrizur'daki nâibine bu Selçuklu hükümdarına yardım etmeleri için emirler verdi, bir yandan da T. ile Kızıl Arslan arasında barışın sağlanması için elçi gönderdi ve barış gerçekleşmek üzere iken bozuldu.

T.'un, yalnız sultan Salâhaddin'den değil, komşu devletlerden, bu arada Hârezmşah Tekiş'ten yardım isteğinde bulunduğu görülmektedir. İbn Kıfcak müstesna, gerek Salâhaddin'in yardım etmelerini emrettiklerinden gerek kendi yardım istediklerinden hiç kimse, T.'a cevap vermek gereğini bile duymadı.

T. Selçuklu devletini kurtarmak için bu teşebbüslerde bulunurken, rakibi Kızıl Arslan da durumunu güçlendirecek tedbirler alıyordu. O, önce yeğeni Kutluğ İnanç ile barıştı ve annesi İnanç Hatun ile evlendi. Anne ile oğul, Rey'den Hemedan'a Kızıl Arslan'ın yanına geldiler.

T. ile Türkmen beyinin Azerbaycan'da bulunan Uşne, Urmiye, Hoy ve Sehmas'ı ve çevresini yağmaya başlamaları, Kızıl Arslan'ın harekete geçmesine sebep oldu. T.'un kendisinden çok daha güçlü olduğunu gören Kızıl Arslan, savaş

yerine hileye baş vurdu. Sultana uzlaşmak amacında imiş gibi elçiler gönderdi. Sultan karşılık verdi. Irak-ı Acem'in sultana bırakılması şartıyla aralarında anlaşmaya varıldı. Bu anlaşmaya saygılı olacaklarına dair karşılıklı yeminler edildi. Bundan sonra, İbn Kıfcak Türkmenlerinin memleketlerine dönmelerine müsaade edilmesini fırsat bilen Kızıl Arslan, ansızın sultanın üzerine atılarak onu yendi, emrinde kalan Türkmenlerin büyük kısmını öldürdü, mallarını ve hayvanlarını yağmaladı. Sultan, İbn Kıfcak'ın kalelerinden birine sığınmak zorunda kaldı.

Sultan, sığındığı bu kaleden Bağdad Abbasî halifesi en-Nâsır Lidinillâh'a oğlu Alp Arslan'ı göndererek af talep etti; ayrıca Abbasî devletinin memlûk (köle)'ü olduğunu, emrederse, katına gelmeye hazır bulunduğunu bildirdi ve lâyık görüldüğü takdirde kendisine bir ülkenin tevcih edilmesini istedi.

Küçük yaşta bir çocuk olan Alp Arslan'ın, üzerinde elbise yerine giydiği bir kefeni, elinde çekilmiş bir kılıç olduğu halde halifelik saray kapısının eşiğini öpüşü, Bağdad halkını ve halifeyi duygulandırdı. Ona ikramda bulunan halife, babasının kendisine karşı savaşmak suretiyle işlediği suçu bağışladığını bildirdi. Ayrıca, küçük Alp Arslan'ı hilatledi ve boynuna altın gerdanlık taktı. Alp Arslan, rehin olarak Bağdad'da kaldı. Halife, sultana yazdığı bir mektupla, işleri halledilinceye kadar yerinde kalmasını bildirdi. Böylece, halife, T.'un Bağdad'a gelmek hususundaki dileğini de, kendisine bir ülke tevcih edilmesi hususundaki isteğini de yerinde kalmasını söylemek suretiyle nazikçe reddetti. Üstelik, aynı halife, Kızıl Arslan'ı desteklemeğe devam etti.

T. ile Kızıl Arslan arasında bundan sonra yapılan savaşlar hep Selçuklu hükümdarının aleyhine sonuçlandı. Sultan, nihayet savaşlar vererek, birkaç kişilik maiyeti ile payitahtı Hemedan'a döndü. Halkın kendisine karşı eski ilgiyi göstermemesi, şartların ne kadar değişmiş olduğunun delili sayılabilir. Olayların şahidi olan bir kaynak, sultanın üzüntüsünü, saltanattan vazgeçerek baba ve dedelerinin türbesine kapanışını pek güzel tasvir etmekte ve ilk defa Selçuklu devletinin akıbeti hakkında endişe duymaktadır.

T., Kızıl Arslan tarafından bir defa daha aldatıldı. Kızıl Arslan bu aldatma girişiminde de, kaynaklarda "Irak emîrleri" adı altında geçen Selçuklu komutanlarını kullandı. Sultanın peşinden Hemedan'a gelen bu komutanlar, kendilerini Kızıl Arslan'dan kaçmış gibi göstererek, sultanın kendilerini bağışlamasını, hizmetine kabul etmesini, yoksa dağılacaklarını bildirdiler. Sultan bunlardan sadakat yemini aldıktan sonra türbeden çıktı, kararlaştırılan bîat yerine geldi. Komutanların sultanın etrafında halka oldukları sırada, Fahreddin Kutluğ Karakızî adlı bir komutan, Selçuklu hükümdarının çetr (saltanat şemsiyesi)'ine bir kılıç vurdu, sonra da sultan bir esir gibi yakalandı. Böylece, sultanın kaçmasına, ustaca uygulanan bir hile ile mâni olundu (kasım 1190).

Kızıl Arslan, T.'u oğlu Melikşah ile birlikte Azerbaycan'da Aras nehri kenarındaki Kehrân kalesine hapsettirdi.

Irak Selçukluları ülkelerine yeniden hâkim olan Kızıl Arslan, Sencer b. Süleyman Şah'ı mahpus bulunduğu kaleden getirterek Selçuklu tahtına oturttu.

O, komutanlarına iktâ fermanları dağıttı; böylece devleti yeniden düzene koymağa başladı.

Halifeliğin teşvikiyle sultanlığını ilân eden Kızıl Arslan, Selçuklu şehzadesi Sencer'i tekrar hapishaneye gönderdi. Onun Selçuklu tahtına bağımsız sultan olarak oturması üzerine karısı İnanç Hatun başta olmak üzere, Irak emîrleri, yeni sultana muhalefet etmeğe başladılar. T.'un tahtını kaybetmesinde başlıca rolü oynayan bu komutanlar, şimdi de Kızıl Arslan'ı (T.'a karşı) nankörlük (küfrân-ı nîmet) ile suçluyorlardı. Çağdaş bir kaynak, T.'un devlet ve saltanatının kaldırılmasının uğursuz bir hareket olduğu kanaatindedir. Öte yandan T.'a haksızlık ettiklerini kabul ve itiraf eden komutanlar, yeni sultanın kendilerine güvenemeyerek onlardan öç alacağına inanıyorlardı. Komutanlar bu ve buna benzer düşüncelerle, daha önce davranıp Kızıl Arslan'ı çadırında sarhoş bir durumda uyurken öldürdüler.

Irak Selçukluları devleti, Azerbaycan Ebû Bekr'e, Irak-ı Acem (Batı İran) Kutluğ İnanc'a ait olmak üzere ikiye bölündü.

Bu sırada sultan T., 14 ay kadar kaldığı hapisten kurtarıldı. Kendisinin kurtarılmasında başlıca rolü bir Türkmen beyi oynamıştı.

İktâ alanı sultanın hapis bulunduğu kale civarında olan Türkmen beyi Mahmud b. Anasıoğlu Hüsameddin Dizmârî adlı bir komutanla iş birliği halinde kale komutanını ikna ederek T.'u kurtardılar. Bunun karşılığında T.'dan, yüksek makamlara atanmaları sözünü almışlardır. Kurtuluşunda T.'a temayülü olan kale komutanının karısının da rolü olduğu anlaşılıyor.

Azerbaycan'dan Irak-ı Acem üzerine yürüyen sultana yolda birçok komutan katıldı. O, Zencan'a geldiği zaman, yine bir Türkmen olan Kafşudoğulları da kendisine katıldı. En önemli savaş, Kazvin dışında, Kutluğ İnanç ile oldu ve sultan 3 000 kişilik bir güçle, onun 15 000 kişilik ordusunu yendi (haziran 1192). Üstelik büyük ganimet elde eden T. için payitaht Hemedan yolu açıldı. O, güçlük çekmeden tekrar Selçuklu tahtına oturdu. Dağılmış olan diğer Irak emîrlerinin bir kısmı, sultanın hizmetine girdi.

Bu toparlanmadan sonra, sultanın yaptığı ilk iş, çetrine kılıç vurmuş olan emîr Fahreddin Kutluğ Karakızî'yi yakalatıp öldürtmek oldu. Bir kaynağın, sultanın öteden beri kin beslediğinden söz ettiği Emîr-i Bâr Şerefeddin Alp Argun'un oğlunu da öldürttü. Öte yandan o, Hâce Muineddin Kâşî'yi vezirliğine tayin etmek suretiyle başında bulunduğu Selçuklu devletini yeniden teşkilâtlandırmağa başladı.

Hârezmşah Tekiş'in, devletinin batısında geçen olaylara ilgi göstermesi, T.'un hapsedilerek yerine Kızıl Arslan'ın sultan olmasından itibaren başlar. O da, kendi komutanları gibi, bu değişikliği kabul etmek istemez ve Selçuklu hanedanının hakkını savunmak kadirşinaslığını gösterir. Bir yandan adına hareket edeceği sultanın hapiste olması, öte yandan kardeşi ile yaptığı taht mücadelesi bu siyasetini uygulamağa imkân vermez. Ancak, Kızıl Arslan'ın öldürülmesi üzerine ortaya çıkan karışık durum, Tekiş'in batı siyasetinde değişiklik yapmasına sebep oldu. O, bu defa görünüşte Selçuklu hanedanının hakkını savunmak, gerçekte ise fetihlerde bulunmak üzere, Irak-ı Acem üzerine yürüdü. Rey şehrine geldiği zaman T. hapisten kurtulmuş, arkasından Kutluğ İnanc'ı yenmiş bulunuyordu.

T., doğudan görünen bu yeni düşmana karşı savaşmak üzere Rey'e geldiği zaman (haziran - temmuz 1192), onunla emrindeki güçlerle savaş yapmağa cesaret edemeyen Tekiş, güç kullanmak suretiyle gerçekleştiremediği amacını siyaset ile elde etmeğe çalıştı. O, gönderdiği elçilerle T.'a kendisinin vasalı olmasını teklif etti. T., bu teklifi kabul etmediy-

se de, görünüşe göre, Rey şehrini Tekiş'e bırakmak zorunda kaldı.

İki devlet arasında barışın sağlandığı bu sırada, birçok Irak emîri Tekiş'e katılmakla kalmadı, onu eski efendileri Selçuklu sultanı aleyhine teşvik etti.

Tekiş ile barış yapılmasından ve bu Hârezm hükümdarının memleketine dönmesinden sonra, T., Kızıl Arslan'ın dul karısı İnanç Hatun ile evlendi (eylül 1192). İnanç Hatun, oğlu Kutluğ İnanç gibi, kendisiyle de savaşmak isteyen T.'a haber göndererek, öteden beri ona temayülü olduğunu, elindeki - kocası Kılıç Arslan'dan kalan - muazzam hazinelerle kendisini destekleyeceğini, babasının ve dedelerinin tahtına yeniden kavuşmasından memnun olduğunu bildirdi. Ancak, bu evlenme kısa sürmüştür. Bir anlatışa göre, eceli ile, başka bir anlatışa göre ise, İnanç Hatun'un komutanlarla iş birliği halinde Kızıl Arslan'a yaptığını, kendisine de yapacağı söylendiği için sultan tarafından boğduruldu. Görünüşe göre, onun öldürülmesinin asıl sebebi, oğlu Kutluğ İnanç'ı tahta geçirebilmek için Hârezmşah Tekiş ile mektuplaşmasıdır.

Sultan T. ile Tekiş arasındaki savaşın yeniden başlaması sorumluluğunun hangi tarafta olduğu konusunda kaynaklarda verilen bilgiler birbirini tutmamaktadır. Her halde kendisine katılan Irak emîrlerinin teşviki sonucunda barışı bozma sorumluluğu Tekiş'e aittir. Tekiş'e yenilerek T.'a sığınan Horasan hâkimi Toğan Şah b. Müeyyed'in, iki hükümdar arasındaki iyi ilişkilerin bozulmasında etkili olup olmadığı kaynaklarda belirtilmiyor. Bu sığınma olayı bile, T.'un devletlerarası siyasî münasebetlerde mevkiinin ne kadar yükselmiş olduğunu göstermeğe yeter. Buna rağmen, vezir Muineddin Kâşî'nin Abbasî halifesi ile mektuplaştığı görülüyor; fakat sultan artık onu azletmekle yetiniyor ve Taberek kalesinin fethinden sonra yeniden vezirliğe getiriyor.

Sultan T., Rey civarındaki Taberek kalesini bir süre kuşatmadan sonra almakla kalmadı, surlarını yıktırdı. Aman verdiği kuşatılmış Hârezmlilerin bir kısmını sonradan işkence ile öldürtmesi, sözünde durmaması şeklinde yorumlanmaktadır.

Selçuklu güçlerine yenilmiş olan Kutluğ İnanç, annesi ile evlenen T.'a katılmak üzere iken annesinin öldürülmesi üzerine Hârezmşah Tekiş'in emrine giriyor. Bu olayı önemli saymak gerekir. Nitekim T., büyük zaferini Hârezmşah'ın öncü güçleri komutanlığını yapan bu Kutluğ İnanc'a karşı kazanmış (ocak 1194), 25 Hârezm komutanını esir almıştır. Bütün bu zaferlerin, T.'un kendine güvenini artırdığı, yine kendisini öven şiirlerden anlaşılıyor.

Selçuklu hükümdarının Hârezmşah'a karşı üçlü bir ittifak sistemi kurduğu anlaşılıyor. Bununla birlikte, Tekiş büyük bir ordu ile Rey şehri önünde göründüğü zaman (25 mart 1194), T.'un yanında müttefiki bulunmamakta idi. Üstelik komutanları, Tekiş'i bu Selçuklu hükümdarına karşı daima teşvik etmiş oldukları gibi, Kutluğ İnanc'a, savaş başladığı zaman T.'u kendisine teslim edeceklerini bildiriyorlardı. Üstelik ortaya çıkan fırsatı kaçırmayan Abbasî halifesi en - Nâsır da Tekiş'i bu Selçuklu hükümdarına karşı savaşa teşvik ediyor, Selçuklu ülkelerini bu Hârezm hükümdarına tercih ediyordu.

Savaş başladığı zaman, komutanlar T.'u düşman karşısında yalnız bıraktılar. Buna rağmen T. kahramanca savaştı. Gözüne bir ok saplanıp atından düşen T., karşısında Kutluğ İnanc'ı buldu. Öldürüleceğini anlayan T., ona, Tekiş'e götürmesinin, onun için de kendisi için de hayırlı olacağını söyledi. Buna rağmen Kutluğ İnanç onun boğazını keserek başını Hârezmşah Tekiş'e götürdü. Tekiş, ona T.'u sağ getirseydi, daha memnun olacağını bildirdi.

T.'un vücudu, Rey şehrinin en işlek pazarında üç gün teşhir edildikten sonra, ilk büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in türbesine gömüldü; başı da Tekiş tarafından, kös ve sancak gibi hâkimiyet sembolleri ile birlikte, Bağdad Abbasî halifesine gönderildi. Bu olayı Bağdad'da gözleriyle gören bir çağdaş tarihçi, gözünde ok, bir yanağında kılıç yarası bulunan T.'un yüzünün, sanki ay gibi son derece güzel olduğunu söylemekten kendisini alamıyor. Ona göre, T.'un başı Halifelik Sarayı kapısına asılarak teşhir edildikten sonra, kesik başların korunduğu hazineye kondu. Bir kaynağın ifade ettiği gibi, Selçuklular devleti, T. ile başladı, T. ile bitti.

Kişiliği ve yönetimi : T., uzun boylu, geniş ve yüksek omuzlu, son derece yakışıklı idi. Gür sakalı, Alp Arslan gibi kulağının arkasına kadar uzanan burulmuş bıyığı yanında, üçe bölerek arkasına salıverdiği uzun saçları, onun eski Türk geleneğini moda halinde sürdürdüğünü göstermektedir. O, son derece güçlü idi. 30 batman ağırlığındaki gürzü ile bir vuruşta atlıyı ve atını ezerdi; 7 batmanlık kılıcı ile 7 kat zırha sarılmış şişkin bir tulumu parçalardı; yayını kimse çekemezdi. Savaş alanlarında gösterdiği cesaret ve kahramanlığı şairler tarafından tasvir edilmektedir.

T.'un kültür yönüne gelince, o, her şeyden önce ince ruhlu bir şairdi; türlü vesilelerle, meselâ kazandığı bir savaştan sonra hemen Farsça bir şiir söylerdi. Abbasî halifesinin gönderdiği orduyu yendiği zaman söylediği gibi. Bazen kendi gücünü şiir parçası ile belirtirdi. Eğlence meclislerinde fazılları nükteleri ile susturur, şairlerin sözlerine söz eklerdi; şiirleri halk arasında şöhret bulmuş ve daima söylenir olmuştu. T. aynı zamanda iyi bir hattat idi. Kendi el yazısı ile yazdığı bir mushafı, Mâzenderan melikine hediye etmişti.

Kendisi eğlence ve içkiye düşkündü; meselâ ölümü ile sonuçlanan son savaşa sarhoş iken başlamıştı; sevgililerinden biri ile gizlice içki âlemi yapan bir komutanını 500 000 dinar ödemeğe mahkûm ettirmiş ve hapsettirmişti.

Uzun süren iç ve dış mücadeleler dolayısıyla, sosyal hayattaki istikrarsızlık bilim ve sanatı da etkilemişti. Buna rağmen, T.'un şairleri ve bilim adamlarını koruması, Selçukluların öteden beri takip ettikleri kültür siyasetinin gereği olduğu kadar, kendisinin de kültürlü bir sanatkâr oluşunun sonucudur. T., 25 Hârezm komutanının esir edilmesi ile sonuçlanan zaferini öven Hârezmli bir şaire 100 dinar ihsan etmişti. Çağdaşı tarihçi Râvendî'nin T.'u bu kadar övmesi, bilim adamlarını koruduğuna örnek olarak alınabilir. Nitekim onun Zahîreddin Belhî'ye daima danışması, bilim ve din adamlarına olan saygısından ileri geldiği belirtilmektedir. Muhammed b. Ahmed Tûsî, *Acâibu'l-mahlûkat* adlı büyük eserini T.'a ithaf etmişti.

T.'un tabiatının belirgin özelliklerinden biri, sonsuz iyimserlikten birdenbire son derece kötümserlik içine düşmesidir. O, kötümserliği sırasında sonuçlarını düşünmeden anî kararlar alıyordu. Komutanları hakkında verdiği - birkaç defa tekrarlanan - ölüm kararları buna örnek olarak verilebilir.

Babası Arslan Şah gibi kaderine boyun eğip gölge sultan olarak kalmayı istememesi ve Selçuklu devletini fiilen ellerinde bulunduran atabeylere karşı mücadeleye girişmesi lehine kaydedilecek bir noktadır. Ancak, mücadeleye atıldıktan sonra kendisini destekleyen komutanları emrinde tutama-

ması, idarî başarısızlığına delil sayılabilir. Bunda devlet teşkilâtı dışından seçtiği bilim ve din adamlarının telkinlerine ve komutanların hilelerine çabuk kanmasının da rolü vardır. Zaten Kızıl Arslan'ın sıkıştığı zaman baş vurabileceği güçler, güç kaynakları ve devletler bulunduğu halde, T.'un böyle kaynaklardan nispeten yoksun olması dikkati çekmektedir. Bununla birlikte, onun güç zamanlarında, meselâ muhtelif devletlerden yardım sağlamak için her türlü tedbire baş vurması, siyaset alanında teşebbüs sahibi olduğunu göstermektedir. Ancak o, bu teşebbüslerinden hemen hemen hiçbir sonuç alamamış ve genellikle siyasî yalnızlık içinde kalmıştır. Buna karşılık rakipleri (meselâ Kızıl Arslan) ona karşı güvenilir müttefikler bulmuştur.

Kölelikten gelen Türk komutanları, yine kölelikten gelen atabeyleri kendilerine daha yakın buluyorlar ve daha fazla destekliyorlardı. Onlardan ümidini kesen sultan, nihayet göçebe hür Türkmenlere ve beylerine baş vurmaktan başka çare bulamadı. Göçebe Türkmenlerin yabancı soydan yerleşik halka karşı düşmanlıkları ve yağmaları, öteden beri nimetlerini gördükleri Selçuklu devletinin daima sadık taraftarı olan yerleşik İran halkının gitgide sultandan soğumasına sebep oldu.

Sultan, en büyük başarısını askerî alanda gösterdi : Şahsî kuvvetine ve cesaretine çok güvenen sultan, çok defa üstün güçlere karşı zaferler kazanmasını bilmiştir. İki cephede savaşmamak için, önce halifenin ordusunu bertaraf edecek bir plan uygulaması, taktikte takdire değer bir kabiliyet sahibi olduğunu gösterir.

İlk Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in Bağdad Abbasî halifeliği ile yaptığı anlaşmayı ihya etmek ve Irak-ı Arab'ı yeniden hâkimiyetine almak, böylece halifeyi yeniden Sünnî İslâm dünyasının sadece dinî reisi, imamı haline getirmek, T.'un amacı olduğu, biraz güçlenince, Bağdad'daki Sultan Sarayı (Dâru's - Sultan)'nın tamir edilmesini halifeden istemesinden anlaşılıyor. Bu isteğinin ne anlama geldiğini pek iyi anlayan halife, tamir ettirmek şöyle dursun, Selçukluların Bağdad'daki hâkimiyetlerinin sembolü olan bu sarayı yıktırdı.

Devletin dış siyaseti, başlangıçta daha çok batıya yönelik iken, sonradan T.'un saltanatı eline alma mücadelesi sırasında kendi içine ve doğuya yönelik bir duruma geldi.

İktidarı elinde bulunduran atabeylerin asıl hâkimiyet alanları saydıkları Azerbaycan dışındaki ülkeleri, Selçuklu devlet düzenine aykırı düşecek şekilde, âdeta yabancı bir ülke fetheder gibi, her fırsatta yağmaya tâbi tutmaları, yerleşik İran halkının, Selçuklu hanedanına daha da bağlanmasına sebep oldu. Bunda, sınırları içinde yaşayan halkı bütünü ile refah içinde yaşatmaktan ibaret olan Türk devlet anlayışının bütün Selçuklu hükümdarları tarafından uygulanmasının da rolü vardır. Bu sebeple, T.'un son defa iktidarı elinde tuttuğu kısa süre içinde bile, "adaletinin nuru ile yeryüzü güzellik bulmuştu; heybet ve azameti ile cihan mamur olmuş, istekler birbiriyle uyuşmuştu". Zaten T.'un devlet erkânı, özellikle kölelikten yetişme komutan düşmanı olmasına karşılık, atabeyler de, hele Azerbaycan dışında, halk düşmanı hüviyetindedirler. Nitekim T., mülkî ve askerî erkânın servetlerine, Kızıl Arslan ise "muhalif malı" adı altında halkın servetine el uzatıyordu; fakat Kızıl Arslan'ın, daha da ileri giderek, devlet gelirlerine, iktâlara ve ordu erzakına bile el uzatması, kendisini tutanlar tarafından bile hayretle ve nefretle karşılanmıştı. Bunun sebebini, her halde, bu türlü müsaderelerin doğrudan doğruya Selçuklu devlet düzeni ile ilgili olmasında aramak gerekir. Özel mülkiyete tecavüz, olağanüstü zamanlarda bir dereceye kadar mazur görülebiliyor; fakat konu, devlete, devlet teşkilâtında çalışan komutanların haklarına ve orduya ilişkin olunca asla uygun görülmüyor.

Böylece siyasî düzenin bozulması, sosyal, kültürel ve ekonomik hayata da etkili oluyordu. Meselâ, normal zamanlarda bilim ile uğraşanlar, siyasî hayattaki istikrarsızlık dolayısıyla divit ve kalemi ellerinden bırakarak bıçak ve kılıca sarılıyorlardı.

Sosyal ahlâkta da çökme görülüyordu : "Sahipleri (hâcegân), köleler (bendegân)'in hizmet hakkını ihmal ediyor; köleler de sahiplerinin nimetini unutuyor; dostlar birbirleriyle dalaşıyorlar; akraba akrabadan bizar oluyordu."

Siyasî istikrarsızlığın ve bozukluğun, ekonomik hayata etkileri daha da fazla idi : Nimet erbabının binlerce dinar harcayarak yaptırdıkları saraylar yıkılıyor ve yıkıntısı yok fiatına satılıyordu. Büyük fiat dalgalanmaları oluyordu. Normal zamanda 10 000 veya 20 000 dinar değerinde olan nadir bir şey, vergi yükü, ordunun verdiği zarar yüzünden yok pahasına elden çıkarılıyordu.

Yollarda emniyet kalmamıştı ve ancak silâhlı veya toplu olarak geçilebilir olmuştu. Tarım alanında üretim azalmıştı.

Servet, süratle el değiştirdiği gibi, daha ziyade belli ellerde toplanıyordu. Meselâ, Mehmed Pehlivan öldüğü zaman, şahsına bağlı 5 000 köle (memlûk), 30 000 at, katır ve deve bırakmıştı. Bir komutanın T. tarafından 500 000 dinar ödemeğe mahkûm edildiği görülmüştü. Bu, servet birikimine açık bir örnek teşkil etmektedir. (M. A. Köymen)

TUĞRUL BEY (993? - 1063), **es - Sultanü'l-muazzam Şâhinşâh Rüknü'd - Din Ebû Tâlib Mehmed b. Mikâil b. Selçuk,** Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kurucusu ve ilk hükümdarı (1040 - 1063). Adı, öldürdüğü bin yabanî kazdan sadece birini yiyen şahin cinsinden bir av kuşu olan *toğrıl* kelimesinden gelmektedir. Bey unvanı ise, T. hükümdar olduktan sonra da adı ile birlikte kullanılmıştır. *Tuğrul* ve *Çağrı* adlarının unvan olmaları ihtimali ileri sürülmüşse de, bu, olsa olsa, Türklerin çocuklarına vahşî hayvan ve kuş adları takmaları geleneği ile izah edilebilir.

Çocukluk ve gençlik zamanı : Babaları Mikâil'in Müslüman olmayan Türk ülkelerinden birine yaptığı seferde şehit edilmesi üzerine küçük yaşta yetim kalan Çağrı Bey ile T. B., dedeleri Selçuk tarafından Cend'de yetiştirilmeğe başlanmıştı. Ancak, ihtiyarlığı yüzünden faal hayattan çekilen Selçuk ile ailenin başına geçen oğlu Arslan (İsrail) Yabgu arasına, torunları Çağrı ve T. beyler yüzünden gittikçe artan bir soğukluk girdiği anlaşılmaktadır. Babasının emriyle Karahanlılara karşı Samanoğulları devletinin yardımına giden Arslan'ın bir süre sonra Cend'e dönmeyerek Mâverâünnehr'de kalışı, Selçuk'un, kendi yerine torunları Çağrı Bey ile T. B.'i geçirmek istemesi ile ilgili olabilir. Selçuk'un, konuyu en büyük oğlu Mikâil'in oğulları Çağrı Bey ile T. B. lehine halletmeye karar vermesi, sağlığında açık bir mücadeleye meydan vermemişse de, görünüşe göre, Arslan Yabgu'nun küskünlüğüne sebep olmuştur.

Dedeleri Selçuk'un ölümü (1000 veya 1007)'nden sonra Çağrı ve T. beyler de Cend'i terk etmişler, amcaları Arslan Yabgu ile aynı bölgede yaşayıp, onu aile reisi olarak tanımışlardır. Ancak, amcaları ile münasebetlerine dair fazla bilgi-

miz yoktur. Arslan Yabgu'nun, Samanoğulları devletinin yıkılmasından sonra, Karahanlı soyundan Ali Tegin'in Buhara'da yeni bir devlet kurmasına kadar, Mâverâünnehr'de bir kenara çekilerek olayların gelişmesini beklemesine karşılık, T. B. ile Çağrı Bey kardeşlerin, bir defa Orta Asya'ya doğru, bir defa da batıya doğru göçe girişmeleri dikkati çekmektedir. Mâverâünnehr hükümdarı İlek Hasan Nasr'ın kendilerine karşı düşmanca siyaseti yüzünden bu hükümdarla mücadele edemeyeceklerini anlayan iki kardeş, Çağrı Bey'in teklifi ile Orta Asya'ya Karahanlı hükümdarı Buğra Han'ın ülkesine sığındılar. Kendilerine iyi kabul gösteren Buğra Han, kardeşlerin ikisini birden yakalamak için fırsat kollamış, ancak, Çağrı Bey'in teklifiyle, her hafta birisi huzura giderek hizmet ettiklerinden ikisini birden ele geçirmekten ümidini kesen han, T. B.'i tutup hapsetmiş, kardeşini de aynı âkıbete uğratmak için ordu göndermişse de, Çağrı Bey, Buğra Han ordusunu yenip aldığı esirler karşılığında T. B.'i kurtarmıştı.

İki kardeş aradıkları huzuru burada da bulamayınca, yeniden Mâverâünnehr'e döndülerse de, bu defa Buhara hâkimi Ali Tegin, onlarla savaşmak için ordu topladı. Bu durum karşısında - yine Çağrı Bey'in teklifiyle - T. B. çöle çekilirken, Çağrı Bey de Rûm gazasına çıkıp büyük ganimet elde etti. T. B., kardeşinin gönderdiği elçiden bunu öğrenince çok sevindi ve "ihtiyarî sürgün hayatı"na son vererek Çağrı Bey'in yanına gitti.

Böylece, iki kardeşin yeniden siyaset alanında, hem de çok daha güçlenmiş olarak görülmeleri, herkesten önce amcaları Arslan Yabgu'yu telâşa düşürmüş, komşu devletlerin hücumlarına sebep olacağını ileri sürerek, elde ettikleri ganimetlerle topladıkları orduyu dağıttırmış ve yeğenlerini yeniden emri altına almıştır.

Ortak liderlik devri: T. B. ile Çağrı Bey'in Selçukluların başına geçmeleri, ancak amcaları Arslan Yabgu'nun Gazneli Mahmud tarafından esir ve hapsedilmesinden (1025) sonra mümkün olmuştur. Hâkimiyetin Selçuklu ailesi içinde böylece el değiştirmesi, Selçuklu ailesi mensupları tarafından itirazsız kabul edilmiştir. Fakat T. B. ile Çağrı Bey iç ve dış münasebetler bakımından selefleri Arslan Yabgu'nun bıraktığı yerden başlamamışlardır.

Arslan Yabgu'ya bağlı 4 000 çadırlık bir Türkmen kitlesi, iki kardeşin Selçuklu ailesinin başına geçmelerini kabul etmeyerek onlardan ayrılmışlar, başbuğlarını hapseden Gazneli Mahmud'un müsaadesi ile Horasan'a geçmişlerdir. Dışta da Arslan Yabgu'nun müttefiki olan Buhara Karahanlı hükümdarı Ali Tegin, iki kardeşin ortak liderliğini şüphe ile karşılamış, Selçuklu ailesini birbirine düşürmek, bu arada T. B.'le Çağrı Bey yerine Selçuklu ailesinden başkalarını *yabgu* unvanı ile tayin etmek için, savaş da dahil olmak üzere, türlü teşebbüslerde bulunmuş, fakat Selçuklu ailesi arasındaki dayanışmayı çökertmemiştir. Ali Tegin'in dıştan karışması ile ikili liderlik sistemi yerine, amcaları Musa'nın yabgu unvanı ile başta bulunduğu, üçlü liderlik sistemi yerleşmiştir. Ancak, yabguluk gitgide bir şeref unvanı olmaktan ibaret kalmış, bütün yetkiler, eskisi gibi T. B.'le Çağrı Bey kardeşlerde toplanmıştır. İki kardeş, yerine geçtikleri Arslan Yabgu'nun Ali Tegin ile olan müttefiklik statüsüne sahip olmak şöyle dursun, Selçukluların başına geçmelerini kabul etmeyen bu Karahanlı hükümdarı ile savaşlar yapmak zorunda kalmışlar, sonuçta onun karışmasıyla idare sistemlerinde, şeklen de olsa, değişiklikler yapmışlar ve âdeta vasalı durumuna gelmişlerdir. Bununla birlikte, aradan çok geçmeden, Gazneliler devletinin muhtar Hârezm valisi Altun Taş'ın hücumu ile başlayan mücadelede, T. ve Çağrı beyler, Ali Tegin'in yanında müttefik olarak yer aldılar (1032). Bir mütareke ile sonuçlanan bu savaştan sonra ölen Altun Taş'ın yerine geçen oğlu Hârun'un, baş kaldırdığı Gazneli Mesud'a karşı Ali Tegin ile yaptığı ittifaka Selçukluları da dahil etmesi (1034), T. ve Çağrı kardeşlerin, aradan 5 - 6 yıl geçince milletlerarası siyasî hayatta artık Arslan Yabgu kadar itibar sahibi olduklarını gösterir. Ancak, müttefiklerden Ali Tegin'in ölümü (1035), Selçukluları da güç durumda bıraktı. Artık, onlar eskisi gibi Buhara çevresinde kalamazlardı; çünkü Ali Tegin'in oğulları ile araları daha babalarının sağlığından beri açıktı, öte yandan Hârezm'e de yerleşemezlerdi; çünkü Selçuk'un bir zamanlar hizmetinde bulunduğu eski Oğuzlar devleti soyundan - amansız düşmanları ve Gazneliler devletinin tabiî müttefiki - Şah Melik, Cend'de fırsat bekliyordu. Bu yeni durum, Gazneliler devletini, kendisini epeyce uğraştıran 4 000 çadırlık Arslan Yabgu Türkmenleri gibi, T. ve Çağrı beylerin idaresindeki Selçukluların Horasan'a geçmeleri ihtimalinden dolayı endişeye düşürüyordu. Zira daha bu sırada, Selçuklulara Gazneliler devletini tehdit eden en büyük tehlike gözü ile bakılıyordu.

Şah Melik, anî bir baskınla Selçukluları perişan etti. 7 - 8 bin kişiyi öldürdü, mallarını yağmaladı, birçok kadın ve çocuğu esir aldı (ekim - kasım 1034). Selçukluların başlangıçtan beri uğradıkları bu en büyük felâketten liderler, pek az bir maiyetle birlikte canlarını zor kurtardılar. Onlar, Hârun'un yardımıyla bir dereceye kadar kendilerini toparladılar. Horasan'a yürüyüş sırasında, Gazneliler devleti tarafından tertip edilen bir suikast planının tatbik edilerek müttefikleri Hârezmşah Hârun'un öldürülmesi (13 nisan 1035) karşısında, T. B. ile Çağrı Bey için 900 atlıdan ibaret maiyetleriyle, Gazneliler devletine ait Horasan'a geçmekten başka çare kalmadı. Böylece iki kardeş, devleti kuracakları coğrafî sahaya, Gazneliler devletinden izin almaksızın girdiler. Gazneliler devleti, bu geçişten endişe duymakla birlikte, Selçuklular Ceyhun'u geçip Nesâ şehrine gelinceye kadar pek önemsenmediler. Ancak, Selçuklular, Gazneli Mesud'un başkanlarını öldürtmesi üzerine başsız kalan Arslan Yabgu Türkmenlerinin de katılmalarıyla altı ay gibi kısa bir süre içinde 10 000 kişiden meydana gelen büyük bir güç haline gelince, Gazneli vezirin, "Şimdiye kadar işimiz çobanlarla idi ... şimdi vilâyet zapt eden komutanlar geldiler" sözünden de anlaşılacağı gibi, Gazneliler tehlikeyi anladılar.

Bu girişi Gazneliler devleti hükümdarı Mesud'un yorumlayışı da dikkate değer. Ona göre, Selçuklular, komşu devletler içinde Gazneliler devletini en zayıf buldukları için Horasan'a girmişlerdir. Onun bütün amacı, Gazneliler devletinin zayıf olmadığını onlara göstermektir. Bu sebeple, Selçukluların sığınacak başka yerleri olmadığı için, Gazneliler devleti arazisine girdikleri yolunda ileri sürdükleri mazeret ve Gazneliler devleti sınırlarını yeni geleceklere karşı korumak teklifi kabul edilmedi. Aksine, devletin toprak bütünlüğünü ihlâl etmiş sayılan Selçukluların cezalandırılmalarına karar verildi. Selçukluların devlet kuracakları alana inmelerinin bir anlamı da şudur: Selçuklular artık Gazneliler devleti için bir dış siyaset konusu değil, yalnızca iç siyasetle ilgilidir. Böylece konu Selçuklular ve Gazneliler bakımından basitleşmiştir, denebilir.

T. B.'le Çağrı Bey, Gazneli hükümdarı Mesud'un, üzerlerine gönderdiği büyük bir orduyu Nesâ şehri yakınında pusu kurarak yendiler (20 haziran 1035).

Şimdiye kadar bir bakıma mülteci, bir bakıma başka bir devletin toprak bütünlüğünü ihlâl etmiş - meşru olmayan - bir güç olarak görülen Selçuklular, devlet kurma yolunda büyük bir merhale olan bu zaferle, yalnız pek çok ganimet ele geçirmekle kalmadılar, aynı zamanda üzerinde yaşadıkları toprakların meşru sahibi durumuna geldiler. Bu ilk savaşta Selçuklu liderlerinin hangisinin daha fazla rol oynadığına dair açık bilgi verilmemekle birlikte, Selçukluların gönderdikleri üç elçiden her birinin bir Selçuklu şefini temsil ettiğine bakılırsa, siyasî faaliyet gibi, askerî faaliyetin de ortak yürütüldüğü söylenebilir. T. B.'in elçisinin adının, Musa Yabgu'nunkinden sonra, Çağrı Bey'in elçisinden önce geçmesi, Musa Yabgu'nun hiyerarşide eski yerini koruduğunu göstermekte, ancak bütün yetkilerin yine T. B.'le Çağrı Bey'in elinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Selçuklu elçileriyle yapılan uzun görüşmelerden sonra :

1. Nesâ, Ferâve ve Dihistan'ın üç Selçuklu liderine verilmesi,

2. Kendilerine hilât, menşur ve sancak gönderilmesi,

3. Üç liderden birinin rehin olarak Gazne sarayında bulunması kararlaştırıldı.

Böylece Gazneli Mesud, Selçukluların Horasan'a ilk geldikleri zaman yaptıkları teklifleri, yenildikten sonra kabul etmek zorunda kalmıştır. Üstelik, aynı Selçukluların daha önce yerine getirmeyi kabul ettikleri yükümlülükler (hudut bekçiliği, Gazne ordusuna asker verme)'den hiç söz edilmemektedir. Bu sonuç, T. ve Çağrı kardeşlerin, yalnız iyi birer komutan değil, aynı zamanda zaferlerinden faydalanmasını bilen iyi birer siyaset adamı olduklarını göstermektedir.

Gazne hükümdarı Mesud, Selçuklu elçileri aracılığıyla gönderdiği ferman (29 ağustos 1035)'da Dihistan'ı Çağrı Bey Davud'a, Nesâ'yı T. B.'e, Ferâve'yi ise Musa Yabgu'ya veriyordu. Liderlere, Gazneli devleti âdetince valilerce verilen iki dilimli külâh (börk), sancak, dikilmiş elbise; Oğuz âdetine göre ise at, eyer takımı, altın kemer gönderildi. Ayrıca, her lider için çeşitli cinsten otuzar kat giyim kuşamlık kumaş gönderdi.

Yazılan mektuplara göre, *dihkan*, yani toprak asılzadesi, verilen hilâtlere göre de birer vali sayılan Selçuklu liderleri, fiilen Gazneliler devletine karşı hiçbir yükümlülüğü olmayan birer vasal hükümdar haline geliyorlardı. Ancak, Selçuklu başbuğlarından her birinin ayrı arazi sahibi olması ve yabancı devlet nezdinde kendilerini ayrı bir elçi ile temsil ettirmeleri, henüz resmen ilân edilmemiş devletin federal bir yapıda olduğunu göstermektedir.

Selçuklular, kazandıkları bu zaferle Irak Türkmenlerinin kendilerine katılmaları ile içte güçlendikleri gibi, öldürülen Hârun'un yerine geçen, Hârezmşah İsmail Handan ile eski ittifaklarını ihya ederek siyasî yalnızlıktan kurtuldular. Bununla birlikte, Gazneliler ile yapılan antlaşma daha yürürlüğe girmeden, Selçuklular tarafından bozuldu : Irak Türkmenleri ile birleşen Selçuklular, kendilerine verilen vilâyetler dışına taşarak, Ferâve, Cüzcan, Serahs'a akın ve yağmalarda bulunmaya başladılar (ocak 1036). Antlaşmanın böylece bozulması üzerine, Gazneli Mesud, Subaşı komutasında bir ordu gönderdi (şubat 1036) ise de bu güçler, uzun süre Selçuklularla savaşı göze alamadılar.

Aradan bir yıl kadar bir zaman geçtikten sonra, Selçuklular iki elçi vasıtasıyla gönderdikleri mektupta, daha önce kendilerine verilen üç şehrin dar geldiğini bildirerek Merv, Serahs ve Bâverd'in de verilmesini istiyorlar; buna karşılık, Gazneliler devletinin maaşlı askerleri olmayı teklif ve Horasan'da asayişi sağlamayı, içte ve dışta kendilerine verilecek görevleri yerine getirmeyi taahhüt ediyorlardı (kasım 1037). Böylece daha önce elde ettikleri bazı imtiyazları terk etmeğe ve bazı yeni yükümlülükler almağa hazır bulunan Selçuklular, Gazneli ordusu üzerlerine gelirse, savaşacaklarını açıkça ifade etmişlerdir.

Daha sonraki devrede Selçuklular, Gaznelilerin oyalama siyasetine karşılık, küçük gruplar halinde akın ve yağmalara giriştiler. Bunlarla ilgili olarak, Çağrı Bey Davud'un adının geçtiği akınlarda 20 - 30 parçaya ayrılmış birlikler halinde Selçuklu güçlerinin 1037 sonbaharından 1038 ilkbaharına kadar Cüzcan, Tâlekan ve Faryâb'dan Rey'e kadar her tarafta görülmeleri, bu arada Rey şehrini almaları, kurmayı tasarladıkları devletin sınırlarını çizme teşebbüsü olarak gösterilebilir.

Selçuklu devletinin kurulması : Bu akınlara son vermek için Gazneli Mesud'un emriyle 1038 yılı haziran başlarında Serahs yakınında Gazneli ordusunun giriştiği ikinci savaş da Selçukluların zaferi ile sonuçlandı. Gazneli vezirin, hiçbir komutanın Selçuklularla başa çıkamayacağını ve Gazneli hükümdarı Mesud'un işi bizzat ele almadıkça konunun halledilemeyeceğini ifade etmesi, Gaznelilerin durumunu açıkça ortaya koymaktadır.

T. B. adına Nişâpûr şehrini teslim almaya gelen öncü güçleri komutanı ve üvey kardeşi İbrahim Yınal'ın şehir halkı ile konuşmalarından, bu zaferden sonra, muhtemelen yapılan bir kurultayda, T. B.'in hükümdar ilân edildiği anlaşılmaktadır. Gerçekten, 1038 yılı mayısında Nişâpûr'da es-Sultanü'l-muazzam (büyük sultan) unvanı ile T. B. adına cuma namazında hutbe okundu. Nişâpûr'da törenle karşılanan yeni Selçuklu hükümdarı, Gazneli Mesud'un tahtına oturarak son derece âdil davranacağına dair söz verdi. Giyim kuşamca bir komutandan farksız görünen, hiyerarşi kurallarına aldırış etmeyen ve önüne gelenle konuşan, silâhını kendisi taşıyacak kadar mütevazı olan T. B.'in hâkimiyet alâmetleri bakımından son derece titiz davrandığı görülmektedir. Öte yandan Çağrı Bey'in de Merv'de melikü'l-mülûk (melikler meliki) unvanıyla adına hutbe okutması göz önünde tutulursa, kurulan devletin, İslâmdan önceki çift hükümdarlı Türk devlet tipine uygun olduğu söylenebilir. Musa Yabgu adına hutbe okunup okunmadığı bilinmemektedir. Fakat T. B.'in hükümdar ilân edilmesinden sonra yabguluk müessesesinin önemini büsbütün kaybettiği, ülkesi olmakla birlikte, Musa Yabgu'nun, derece bakımından Çağrı Bey'den de sonra geldiği görülmektedir.

Bu son harekâtta da büyük bir rol oynayan Çağrı Bey, Gaznelileri başarılı bir takipten sonra Nişâpûr'a gelince T. B. tarafından ödüllendirildi. Fakat o, daha sonra T. B.'in onayını almaksızın tek başına Gazneli Mesud ile yaptığı bir savaşı (Ulyâ-âbâd, 7 nisan 1039) kaybedince, T. B. ile Musa Yabgu, danışmalarda bulunmak için Serahs'a çekilmiş olan Çağrı Bey'in yanına geldiler. Burada T. B. ile Yınallıların, üzerlerine gelmekte olan Mesud ile savaşamayacakları düşüncesiyle fethedilmesi ve yerleşilmesi kolay olan Batı İran (Rey, Cibâl ve Cürcan)'a çekilme teklifine Çağrı Bey karşı çıktı. Çağrı Bey, Ulyâ-âbâd savaşından edindiği tecrübe ile, Gazneli ordusunun süratli manevra imkânı vermeyen ağırlıklarına karşılık, kendilerinin süratle savaşabileceklerini söyledi ve sonunda Gaznelilerle Horasan'da mücadeleye devam etme fikri kabul edildi. Bu toplantıda ayrıca, Gazneli ordusundan ayrılarak Selçuklular tarafına geçen Türk asıllı ko-

mutanlar ve maiyetlerindeki askerlerden nasıl faydalanılacağı tartışıldı. T. B. ile Musa Yabgu, ihanet edecekleri düşüncesiyle, onları savaşa sokmamayı teklif ederlerken, Çağrı Bey ilk saflarda savaştırılmak suretiyle bağlılıklarının denenmesini istedi. Onun bu teklifi de kabul edildi.

Talh-âb'da yapılan ve günlerce süren savaş, Gazne ordusunun zaferi ile sonuçlandı (14 - 21 haziran 1039). Bu başarısızlıktan sonra, üç Selçuklu lideri, düzenli ordular savaşından yeniden çete savaşına dönmeğe karar verdi. Selçuklular, Serahs çayını çevirerek Gazne ordusunu susuz bıraktılar. Gazneliler ayrıca şiddetli ot kıtlığı ile karşı karşıya bulunuyorlardı. Bundan sonra, Serahs çevresindeki çete savaşlarının çoğunu kaybeden Gazneli Mesud, barış istemek zorunda kaldı. Selçuklular, teklifi bir kurultayda müzakere ile kabul ettiler. Yapılan mütarekeye göre, Nesâ, Bâverd ve Ferâve Selçuklulara verilecek ve onlar ellerinde bulunan üç şehirden (muhtemel olarak Nişâpûr, Merv ve Serahs'tan) çekilecekler, barış daha sonra yapılacaktı (temmuz - ağustos 1039). Gazneli Mesud'un kendilerini Horasan'dan sürüp çıkarmak için her türlü çareye baş vuracağından emin olan Selçukluları bu ağır şartları kabul etmeğe zorlayan sebebin, yeni bir savaşa hazırlanmak için zaman kazanmak olduğu anlaşılmaktadır.

Hazırlıklarını tamamlayan ve Selçukluları örnek alarak mümkün olduğu kadar hafif ve ağırlıksız bir ordu meydana getiren Mesud, onları Bâverd ve Nesâ'ya kadar takip etti. Bu takip sırasında çok sıkışık duruma düşen Selçuklular ise, ağırlıklarını Balhan dağına bırakıp çöle çekilerek kışın gelmesini ve Gazneli ordusunun geri dönmesini beklediler.

Öte yandan özellikle ot kıtlığı yüzünden Mesud da Selçukluları takipten vazgeçip Nesâ'dan Nişâpûr'a dönerek (ocak 1040) T. B.'in oturduğu tahtı, Selçukluların atlarını bağladıkları ahırları tahrip ettirmek suretiyle, Nişâpûr'daki Selçuklu hâkimiyetinin izlerini silmek istedi.

1040 yılı baharında Mesud'un Tûs ve Serahs'a doğru yürümesi üzerine Selçuklu liderleri T. B.'e baş vurdular. Yapılan toplantıda o, yine Dihistan ve Cürcân'a, buralarda tutunamazlarsa, Rey ve İsfahan'ı içine alan Cibâl (Irak-ı Acem)'e gitmelerini teklif etti. Çağrı Bey'in Musa Yabgu ve Yınallılar tarafından desteklenen bu defaki itirazı da T. B. tarafından kabul edildi.

Bu karardan sonra, Selçuklular, çekildikleri çölden Serahs'a, Gazneli ordusuna karşı çıktılar (mayıs 1040). Ot ve yiyecek sıkıntısı içinde bulunan Gazneli ordusu buradan Merv'e doğru hareket edince, Selçuklular, sağdan soldan hücum ederek Gaznelileri yıldırdılar. Komutanları arasındaki rekabeti önleyememesi ve ordusundaki Türk gulâmlardan bazılarının Selçuklular tarafına geçmeleri, Gazne hükümdarı Mesud'da ümitsizlik uyandırdı. Dandanakan kalesi önünde yapılan asıl savaşta Gazneli ordusu bozguna uğrayıp Selçukluların eline büyük ganimet geçti (23 mayıs 1040). Savaşa dair bilgi veren kaynaklarda Selçukluların başının yine T. B. olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim savaştan sonra bir tahta oturan ve ordu ileri gelenleri tarafından Horasan emîri olarak selâmlanan T. B., onlara ihsanlarda bulundu.

T. B.'in, 1 000 atlı ile Nişâpûr'a gitmesi, Musa Yabgu'nun Yınallılarla birlikte Merv'de oturması, Çağrı Bey Davud'un da ordunun büyük kısmı ile Belh ve Toharistan'ı fethetmek üzere harekete geçmesi, zaferden sonra toplanan kurultayda ortaya atılan ilk konu oldu. Eğer böyle bir karar uygulansaydı, yeni kurulan devletin dış siyasetinin esası, Çağrı Bey'in komutası altında doğuya doğru genişlemek olacaktı.

Devletin asıl düzene konması ve teşkilâtlandırılması Merv'de toplanan büyük kurultayda ele alındı. Bu kurultayda, adı ağabeyi Çağrı Bey'den sonra geçmesine rağmen, başrolü T. B.'in oynadığı görülmektedir. Kurultayda bir konuşma yapan T. B., Selçuklular arasındaki dayanışmanın gereğini ispatlamak için, örnek olarak, bir veya iki okun kolayca kırılabileceğini, bunların sayıları arttıkça okları kırmanın güçleştiğini göstererek Salçuklu ailesinin birlikte hareket etmesini savundu.

Geleceğe ait bir program niteliğinde olan bu konuşmadan sonra, kurulan devletin tanınmasını sağlamak amacı ile Bağdad Abbasî halifesine mektup yazılması kararlaştırıldı Bütün Selçuklular ailesi adına T. B. tarafından gönderildiği anlaşılan mektupta, başlangıçtan itibaren Abbasî hanedanına ve Sünnîliğe bağlılıkları, bu arada yaptıkları gaza ve cihadlar, amcaları Arslan (İsrâil)'ın Gazne hükümdarı Mahmud tarafından haksız yere tevkif edilmesi, yerine geçen oğlu Mesud'dan şikâyetçi olan Horasan ileri gelenlerinin kendilerini istedikleri, alınmış veya alınacak ülkelerin Selçuklu ailesi arasında bölünmesi yer alıyordu.

Bu kurultayda T. B.'in hükümdar ilân edildiğinden açıkça söz edilmemektedir. Öyle anlaşılıyor ki, Gazneliler devletine karşı kazanılan ikinci zaferden sonra, tahta oturan ve adı hutbelerde anılan T. B.'in, bu kurultayda yeniden Selçuklu hükümdarı ilân edilmesine gerek görülmemiş, ancak onun payına - sınırları belirtilmeden - batı tarafı düşmüştür.

Kurulan devletin yapısına gelince, sadece T. B. tahta oturduğuna göre, devleti temsil yetkisi tek başına ona aittir. Artık bu devletin belli bir arazisi ve bu arazi üzerinde yaşayan tebaası vardır. Yalnız yerli halk yabancı soydan olup, Selçuklular bunlar üzerinde hâkim tabakayı teşkil etmektedir. Asıl değişiklik kendisini orduda göstermiştir. Son zaferin kazanılmasında başlıca rolü oynayan mülteci gulâm (kölelikten yetişme) Türkler, Selçuklu ordusunun esas unsuru olmaya, bunun sonucu olarak da hür göçebe Türkmen - Oğuzlar ikinci plana düşmeye başlamışlardır.

Saltanat zamanı : İki veya üç başkanlı idare sistemi, Selçuklu devleti kurulduktan sonra, İslâm'dan önceki Türk devlet anlayışına uygun olarak, doğuda Çağrı Bey'in idaresinde, batıda ise - daha sonra Büyük Selçuklu İmparatorluğu adını alan - T. B.'in başında bulunduğu iki devlet haline geldi. Çağrı ve T. beylerin kendi adlarına ayrı ayrı para bastırmaları, bu iki devletin vasallık sistemi içinde sayılmasına imkân vermemektedir. Eğer böyle bir münasebet olsaydı, Çağrı Bey'in, bastırdığı paralarda T. B.'in adını kendi adından önce zikretmesi gerekirdi. Nitekim 1052 yılında Çağrı Bey'in hâkim olduğu sahalarda dolaşan meşhur seyyah ve şair Nâsır-ı Husrev, Çağrı Bey'den bağımsız bir hükümdar gibi söz etmektedir. Öte yandan Çağrı Bey de, T. B. de ayrı ayrı vasal devletlere sahiptiler. Ancak, Çağrı Bey, yabgu unvanı yerine, İslâmî şekilde emîr, daha sonra da melik unvanını; T. B. ise, önce kısa bir süre için emîr, daha sonra hakan yerine, İslâm tarihinde ilk defa sultan unvanını almıştır. Böylece, T. B.'in hiç olmazsa hukuken üstünlüğe sahip olduğu söylenebilir. Ancak, iki kardeş arasında sıkı bir karşılıklı dayanışma devam etmiştir. Nitekim Hârezm'i tek başına alamayan Çağrı Bey, yardıma çağırdığı T. B. ile birlikte bu ülkeyi fethettiği gibi, T. B. de üvey kardeşi İbrahim Yınal'ın isyanıyla başa çıkamayacağını anlayınca, ağabeyi Çağrı Bey'e baş vurup oğulları Alp Arslan, Kavurd ve Yâkutî'nin yardımını sağlamıştır. Bununla birlik-

te, Çağrı Bey'in, kurultay kararını bozarak Musa Yabgu'nun payına düşen Sîstân'a tecavüzü üzerine, amcası Musa Yabgu şikâyet edince, bu ülke eski sahibine geri verilmiştir (temmuz 1056).

Bu iki devlet, faaliyet ve rolleri bakımından da birbirini tamamlıyordu. Çağrı Bey'in daha çok doğu ve güney-doğu tarafları ile meşgul olması, T. B.'in emniyetle batıya doğru genişlemesini sağlamıştı.

Devlet sınırları içinde yaşayan halkı bütünü ile refaha kavuşturmayı kendisine amaç edinen T. B., hâkimiyeti altındaki - pek büyük çoğunluğu ile - Türk olmayan yerleşik İran halkının refahı için her türlü tedbiri alıyordu. Böylece, göçebe hür Türkmen - Oğuzların kurduğu devlet, tebaa itibarıyla yabancı soydan yerleşik halka dayanması; ordusunda ise, göçebe hür Türkmenlerin yerini yavaş yavaş gulâm (köle) sisteminde yetişmiş Türk askerlerinin alması ile, özellikle Çağrı Bey'in ölümünden (1060) sonra, klasik bir Türk - İslâm imparatorluğu haline geldi.

Takip ettiği sosyal ve ekonomik siyasetin, hâkim olduğu türlü soydan kavimler üzerinde olumlu bir etki bıraktığı, daha önce ve daha sonra görülen halk isyanlarına T. B. zamanında rastlanmamasından anlaşılmaktadır. Bu Türk hükümdarı, sosyal hayatta büyük bir güç olan din ve bilim çevrelerinde de iyi karşılanmıştır. Hemedan'da özel olarak ziyaret edip elini öptüğü sûfî Baba Tâhir, parmağından çıkardığı yüzüğü "adalet" ve "ihsan" prensipini dikkatle tatbik edeceğini vadeden T. B.'in parmağına kendi eliyle takmak suretiyle, onun hükümdarlığını âdeta teyit ettiği gibi, kardeşi Çağrı Bey'le birlikte ziyaret ettiği büyük sûfî Ebû Said Ebu'l - Hayr'ın desteğini sağlamış ve ona hükümdarlıklarını tasdik ettirmiştir.

Selçuklular, Gazneliler devletini kuranlar gibi gulâmlıktan devlet kuruculuğuna yükselmiş olmamakla birlikte, sadece hür olup, asil soydan olmamaları yüzünden, başlangıçta, yeni devlet kurmağa çalışırlarken, komşu hükümdarlar (meselâ Karahanlı Börü Tegin) tarafından küçümsenmişlerse de, T. B.'in hükümdar olarak büyük bir ordunun başında batıya doğru hareketi, Mısır'a kadar bütün Orta ve Yakın Doğu devletlerinin korku içine düşmelerine sebep olmuş ve onlarla iyi münasebetler kurmaya çalışmışlardır. Bu arada Büveyhoğulları, T. B.'in ortaya çıkmasıyla devletlerinin yıkılacağını anlamışlar, bu ailenin İsfahan'da hâkim kolu, bir yandan bu şehre surlar inşa ettirmek suretiyle Selçuklu tehlikesine karşı savunma tedbirleri alırken, bir yandan da T. B.'e barış teklifinde bulunmuştur. T. B.'in Batı İran'a gelişinden korkuya düşen Mısır Fâtımîleri, Selçuklulara karşı çıkan - Türk soyundan - Ebu'l - Hâris Arslan Besâsîrî'ye yardımı kabul etmişlerdi.

Selçukluların vasalı olan devlet sayısı, T. B. zamanında 28 kadar olup, bunların büyük bir kısmı, T. B.'in ya Batı İran'a gelişinden ya da Besâsîrî isyanının bastırılmasından sonra vasallıklarını arz etmişlerdir.

T. B.'in Besâsîrî üzerine yürüyüp Musul'u tekrar fethetmesi ve sadık vasallarından Hezâresb'in bir baskın ile Besâsîrî ve müttefiklerini yenmesi üzerine, Kureyş ile Dübeys elçiler göndererek T. B.'den affetmesini ve itaatlerini kabul eylemesini dilediler. Sultan bu iki Arap hükümdarını affetti ise de, Kureyş ile Dübeys, korkularından sultanın huzuruna gelemeyerek yerlerine rehineler gönderdiler (1057). Fakat ülkelerinin Selçuklular tarafından yağma edildiğini ileri süren bu iki Arap hükümdarı, aradan çok geçmeden Besâsîrî safına geçti. Sonunda birçok suçlarla, bu arada Bağdad halifelik sarayının yağması ile itham edilerek ülkesinden kovulmasına karar verilen Kureyş, korkusundan öldü.

T. B., Rey şehrini devlet merkezi yaptıktan sonra, Orta ve Yakın Doğu'daki bütün mahallî devletlerin hükümdarlarına olduğu gibi, Güney-doğu Anadolu'ya hâkim Mervanoğullarından Nasru'd-devle Ahmed'e de elçi göndererek hâkimiyetini kabul etmesini istemişti (1048). Selçukluların Arslan Besâsîrî ile mücadelesi sırasında tereddüde düşen Nasru'd - devle, Mısır Fâtımî hükümdarının temsilcisi el - Müeyyed fi'd-dîn'in de teşviki ile Besâsîrî'ye yardıma başlamış, hattâ T. B.'in Bizans'a gönderdiği elçiyi, dönüşü sırasında yolların emin olmadığı bahanesi ile alıkoymuştu. Onun davranışına kızan Selçuklu hükümdarı, önce Mervanoğulları ülkesinin yağmasına müsaade etti ise de, Kureyş ve Dübeys'in şefaatleri üzerine, onun isyan halinde olup olmadığını araştırmak amacıyla yola çıkarak (ağustos 1057) Meyyâfârikîn (Silvan) önüne geldi. Payitahtını terk eden Nasr, Diyarbakır'a çekilmişti. Daha T. B. harekete geçmeden önce şartların Selçuklu hükümdarı lehine döndüğünü gören Nasru'd-devle, sultanın hatununa hediyeler göndererek affının sağlanmasını diledi. Hatunun şefaatine rağmen T. B., onun ileri sürdüğü mazeretleri kabul etmedi. Sultanın emriyle Çağrı Bey'in oğlu Yâkûtî, Mervanoğulları ülkesini yağma ettiği gibi, Selçuklu ordusu da Meyyâfârikîn'i işgal etti. Nasru'd-devle, bu defa T. B.'in üvey kardeşi İbrahim Yınal'ın sultan nezdinde şefaatte bulunmasını istedi; nihayet 100 000 dinar karşılığında kendisini affettirmeyi başardı.

Vasallıktan çıkma, bazen vasal hükümdarın hayatına mal oluyordu. Nitekim Selçuklu veziri Amîdü'l-mülk Kündürî tarafından sultan adına Vâsıt ve çevresinin tevcihi suretiyle, vasal duruma getirilen (mart - nisan 1056) ve muhtemel olarak Mısır Fâtımî devletinin temsilcisi el - Müeyyed fi'd-dîn'in teşviki ile, vasallıktan kurtulmak için baş kaldıran İbn İsfâncus, bu hatasını hayatı ile ödedi (1057).

Hezâresb gibi, başka hükümdarları da T. B.'in vasalı yapmağa çalışan ve her türlü mücadelede büyük fedakârlıklar göstermek suretiyle bağlılığını ispat eden vasal devlet başkanları da vardır.

Vasal hükümdarların ölümleri halinde meşru varisleri, ancak T. B.'in muvafakati ile ölenin yerine geçebilirdi. Bu şekilde hareket etmeyenlerin hükümdarlıktan uzaklaştırıldıkları görülmektedir. Cürcân'da hâkim Ziyârîlerden Custân, sultanın muvafakatini almadan babası Merdâvic'in yerine geçtiği için azledilerek, vasal devletin başına Ziyârîler hanedanının dışından bir komutan getirildi. Âmid (Diyarbakır) hükümdarı Said'in yerine küçük yaştaki oğlunu geçiren bir kadı da bu müdahalesini hayatı ile ödemişti. Bu arada vasal hükümdardan tahsil edilecek yıllık verginin, bu hükümdarın halefinden alınmasının başka bir vasal hükümdara havale edildiği oluyordu. Sultan, Mervanoğulları hükümdarından olan alacağını, ölümünden sonra oğullarından alması için vasal Müslim b. Kureyş'e emir vermişti (1062).

Vasal hükümdarlar, türlü vesilelerle hediyeler sunarak bağlılıklarını gösterdikleri gibi, fethettikleri yerlerde vasalı bulundukları hükümdar adına hutbe de okuturlardı. Meselâ, Hezâresb'de görüldüğü gibi, vasal hükümdar elçi ve müşavir olarak da kullanılıyordu.

Tâbi olunan hükümdarın da vasal hükümdarları koruduğu ve onlara yardımda bulunduğu görülmektedir. Karısı ve oğlu tarafından tahttan indirilen meşru vasal hükümdar

Custân'ı tekrar tahtına geçirmek için T. B. Curcan'a sefer yaptı ve barış ile sonuçlandı (nisan - mayıs 1062).

Sefere çıkarken bellibaşlı vasal hükümdarlar, sultanın maiyetinde bulunuyorlardı. Besâsîrî konusunu halleden T. B., Vâsıt'tan Bağdad'a gelirken, maiyetinde Hezâresb, Dübeys, İbn Verrâm, Sadaka b. Mansur vardı (mart 1060). Vasal hükümdarın sultan nezdinde bulunması, sefer zamanına mahsus değildi. Adı geçen vasal Hezâresb'in T. B. nezdinde kalması, iki yıl sürmüştü. T. B., vasal hükümdarlara iyi davranırdı.

Böylece, T. B.'in başında bulunduğu Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun bir devletler topluluğu olduğu anlaşılmaktadır. T. B.'in etrafında, başlarında melik unvanını taşıyan hükümdarların bulunduğu vasal devletler vardı.

T. B.'in bağımsız devletlerle münasebetleri : Oğuz kabilelerinin kendi şeflerinin idaresinde, Bizans, Güney-doğu Anadolu'da hâkim Mervanoğulları ve Elcezîre'de hâkim Ukayloğulları topraklarını istilâ ve yağma etmeleri, T. B.'in görevlendirdiği İbrahim Yınal'ın, Yâkûtî'nin ve Kutalmış'ın Kuzey-batı İran'da, özellikle Irak-ı Acem (Batı İran)'de mahallî şehir devletleri topraklarını düzenli ordularla bir plan dahilinde fethetmeleri bir yana bırakılacak olursa, devlet merkezini Doğu İran'daki (Horasan'daki) Nişâpûr şehrinden Batı İran'daki -İbrahim Yınal'ın fethettiği- Rey şehrine nakleden (1043) T. B.'in münasebete giriştiği ilk bağımsız devlet, Büveyhoğulları devletidir. T. B.'in kendisi için büyük bir tehlike olduğunu anlayan Büveyhoğulları hükümdarı Ebû Kâlicâr, ona barış teklifinde bulunmuş, T. B. de onun bu teklifini kabul etmiş ve kardeşi İbrahim Yınal'a bu devlet topraklarına girmemesini bildirmişti. T. B.'in Ebû Kâlicâr'ın kızı ile, kardeşi Çağrı Bey Davud'un kızının da Ebû Kâlicâr'ın oğlu Ebû Mansur Fulâd Sütûn ile evlenmesi suretiyle iki devlet arasında ittifak kuruldu. T. B.'in müttefiki Ebû Kâlicâr'ın ölümü ile Büveyhoğulları devletinde baş gösteren taht mücadelelerinde Selçuklu devleti büyük rol oynadı. Fulâd Sütûn'un Selçukluların damadı olması, babasının yerine geçen kardeşi Melikü'r - Rahîm'i güç durumda bırakıyordu; nitekim Fulâd Sültûn, Şirâz'ı ele geçirmeyi başardı (ocak - şubat 1054). Bununla birlikte, Melikü'r - Rahîm, öteki kardeşi Ebû Ali'yi Basra'dan sürüp çıkardı. Ebû Ali, İsfahan'a giderek T. B.'e sığındı (1052 - 1053) ve T. B.'in emrine verdiği Oğuzlarla Hûzistan'ı ele geçirdi (1055). Kirman, zaten Selçuklu Kavurd tarafından alındığı için, Melikü'r - Rahîm'in elinde sadece Irak-ı Arab kalmıştı. T. B., Büveyhoğulları devletini ciddî bir engel olmayacak duruma getirdikten ve mahallî devletlerin direnişlerini kırdıktan sonra, Besâsîrî olayı bir yana bırakılırsa, büyük güçlükle karşılaşmadan batıya doğru ilerleyerek, Mısır Fâtımî devleti sınırlarına dayandı.

T. B.'in bütün Orta ve Yakın Doğu'da meşru bir devlet başkanı olarak tanınmasında büyük rol oynayan Bağdad Abbasî halifeliği ile münasebeti, Selçuklu tarihinde önemli bir yer tutar. Abbasî halifeliği ile Selçuklular arasında ilk münasebet, bu devletin daha Nişâpûr'un işgal edilmesi ile 1038 yılında geçici olarak kurulmasından sonra başladı. Nitekim Abbasî halifesi el - Kaim Biemrillah, bu tarihlerde T. B.'e ve öteki Selçuklu liderlerine elçiler gönderip yağma, öldürme ve yakıp yıkmadan vazgeçerek imara girişmelerini istedi ve ondan uygun karşılıklar aldı.

T. B., elçiye gerekli saygıyı gösterdiği gibi, bu fırsattan faydalanarak, kendisi de görünüşe göre, bütün Selçuklu ailesi ve Oğuzlar adına halifeye bir elçi gönderdi. Gazne hükümdarı Mesud, halka karşı hükümdarlık görevlerini gereği gibi yerine getirmediği için idareyi ele aldıklarını, adalet yolunu tuttuklarını ve "memleketi koruma" konusunda halifenin kölesi bulunduklarını bildirdi. Aradan 4 yıl geçtikten sonra, İbrahim Yınal da halifeye bir elçi göndererek, hac yollarını bedevîlerin yağmalarından korumak için, T. B.'in Bağdad'a bir ordu göndermek istediğini ve Selçukluların barışı hâkim kılacaklarını bildirdi. Rey şehrine yerleşen T. B., Abbasî halifesine bir elçi göndererek (1043) Gazneli Mahmud'un ve Mesud'un zulümlerine son verdiğini, aldığı her yerde halifenin adını hutbelerde zikrettiğini, kendisinin bu iki Gazneli hükümdarı gibi köle olmayıp, soyundan hükümdarlar çıkan hür bir kimse olduğunu belirtti.

Başkadı Mâverdî'nin T. B.'e elçi olarak gönderilmesi, halife el - Kaim ile T. B.'in münasebetlerinde bir dönüm noktası sayılabilir. Zira ister T. B. ile Büveyhoğulları hükümdarı Ebû Kâlicâr arasında barışın sağlanması için olsun, isterse, onu halka âdil davranmağa çağırmak için olsun, halifenin Mâverdî gibi pek tanınmış bir İslâm hukukçusunu T. B.'e elçi olarak göndermesi (1043 - 1044), aynı halifenin bu Selçuklu hükümdarına son derece önem verdiğini gösterir. T. B.'in yanında bir yıl kadar kalan Mâverdî'nin, dönüşte bu Selçuklu hükümdarı hakkında verdiği - halifeye ve emirlerine saygılı bulunduğu - yolundaki rapor, halifenin T. B.'e olan güvenini güçlendirdiği söylenebilir. T. B.'in Ebû Kâlicâr'dan halifeye ve Bağdad halkına iyi davranmasını isteyerek bir nevi halifeliği himaye edici siyaset gütmesi, bu güveni daha da güçlendirmiştir. Nitekim halife - T. B. yakınlaşmasının kendisi için doğuracağı tehlikeyi anlayan Ebû Kâlicâr, halifeliğe karşı daha yumuşak davranmak gereğini duymuştur. Öte yandan halife de iki rakip hükümdar arasında güç dengesini koruyarak, gerektiği zaman birini ötekine karşı kullanma siyasetini güdüyordu. Bu arada halife, T. B.'e bir defa daha elçi göndererek (1044) fethettiği ülkelerle yetinip geri kalan memleketleri Arap emîrlerine bırakmasını, kendisine (halifeye) mutlak şekilde tâbi kalmasını, bunu yeminlerle taahhüt etmesini, halka âdil davranmasını, fethettiği yerlerden vergiler göndermesini istedi; bu şartlar yerine getirildiği takdirde, kendisine şeref elbiseleri (hilatler) ve unvanlar vereceğini bildirdi. T. B., bu isteklerin bir kısmını kabul etmiş, bir kısmını da geri çevirmiştir. Meselâ o, fethettiği ülkelerin gelirlerinin muazzam ordusuna yetmeyeceğini ileri sürerek, fetih hareketlerini sürdüreceğini üstü örtülü söylerken, vergi için miktar belirtilmesini, ödeyebileceği bir miktar ise, yerine getireceğini bildirdi.

Halife, aradan iki yıl geçmeden (1045) bir elçi daha göndererek, baş kaldıran Arslan Besâsîrî'ye karşı kendisinden faydalanmak amacı ile T. B.'i Bağdad'a davet etti. Elçi, T. B.'i bu daveti kabule ikna edebilmek için onun yanında uzun süre kalmış ve daveti kabul ettiği takdirde, kendisine 300 000 dinar verileceğine dair halifelik veziri tarafından söz verilmişti.

Abbasî halifesi bu Selçuklu hükümdarına, ısrarla istediği unvanları verdi ve kurduğu devleti tanıdı (1046 - 1047). T. B. bu münasebetle yapılan davete yine de hemen evet demedi. Öte yandan halife, Hemedan'ı fetheden T. B.'e gönderdiği mektupla onu tekrar Bağdad'a davet etti (1052).

T. B., sanki davet edilmemiş gibi, şu amaçlarla kendiliğinden Bağdad'a gitmek istediğini bir elçi ile halifeye bildirdi (1054) : Halifeye hizmet etmek şerefine erişmek, Mekke'de hac yapmak, bu arada, hac yollarını bedevîlerin akınlarından korumak, nihayet Suriye ve Mısır'da Fâtımîlerle savaşmak.

T. B., bu planını ancak Bizans seferinden sonra gerçekleştirebildi.

Nihayet T. B. halifenin mahiyeti belirtilmeyen bir mektubuna verdiği cevapta, yaklaşması üzerine korkuya düşen Bağdad halkını teskin için, yukarıda sayılan gayelerini bir daha belirtti (1055).

Selçuklu hükümdarı kendisini Nehrevân'da karşılayan halifelik vezirine de halifenin emrine uyarak geldiğini, ona yaklaşmak suretiyle öteki Horasan hükümdarlar (mülûk)'ından daha imtiyazlı olacağını, onun düşmanlarından öc alacağını, Suriye'yi fethedeceğini, hac yollarını ıslah eyleyeceğini tekrarladı.

Yoğun bir diplomatik faaliyetten sonra, T. B., Sünnî İslâm dünyasının merkezi Bağdad'a girdi (aralık 1055).

Daha Bağdad'a girmeden önce, T. B.'in adı, halifenin emriyle hutbelerde zikredildi. Selçuklu hükümdarının bu gelişi halife müstesna, Büveyhoğulları devleti hizmetindeki "gulâm" Türkler ile Bağdad halkı tarafından tepki ile karşılandı. T. B.'in, gayelerini gerçekleştirmek üzere geçici bir süre için Bağdad'da kalacağına dair vaitleri de bu tepkiyi hafifletmedi; fakat halife Büveyhoğulları hükümdarı Melikü'r-Rahîm'i âsi Arslan Besâsîrî'den ayırdı ve bu hükümdarın, T. B.'in vasalı haline gelmesine sebep oldu. T. B.'in Büveyhoğulları devletinin idare merkezine, yani Dârü'l-memleke'ye yerleşip valiler ve tahsildarlar tayin etmesi, T. B.'in Irak'a sadece Besâsîrî'ye karşı halifeye yardım için değil, Irak-ı Arab'da Selçuklu hâkimiyetini kurmak için geldiğini göstermektedir.

T. B.'in, Büveyhoğulları hizmetindeki gulâm Türklerin kendi kuvvetlerine karşı savaşmalarında Melikü'r-Rahîm'i sorumlu sayarak, onu tevkif ettirmek suretiyle Büveyhoğulları devletine son vermesi, halife ile aralarının açılmasına sebep oldu. Nitekim halife, Melikü'r-Rahîm'in tevkifini ve Bağdad'ın Selçuklu askerleri tarafından yağma edilmesini iyi karşılamamış ve teminatı altında bulunan bu hükümdarın serbest bırakılmasını istemiştir; hatta, istekleri yerine getirilmediği takdirde Bağdad'ı terk edeceğini bildirmiştir. Fakat T. B., olup biten işlere Büveyhoğulları emrindeki Türklerin sebep olduğunu, halifenin şahsına saygı duyduğunu belirtmiş ve kararından dönmemiştir. Valiler ve tahsildar tayininden sonra, Bağdad'da adına para bastırmak suretiyle hâkimiyetini tamamladı.

Ancak, T. B.'in halifelik tahsisatını artırması, iyi münasebetlerin kurulmasında başlıca âmil oldu. Halife, Selçuklu hükümdarına şeref elbisesi (hilât) verdiği gibi (şubat 1056), Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun ile de evlendi. Ancak, ordusunun halka karşı davranışı yüzünden halife ile T. B.'in arası bir defa daha açılmışsa da, Selçuklu hükümdarının bu davranışları önlemesi (temmuz 1056) ve Arslan Besâsîrî'ye karşı Musul'a kadar uzanan başarılı bir seferden dönüşünde buluşmaları (ocak 1058) üzerine, halife ona bütün ülkelerini verip, kendisi sadece İslâm cemaatinin dinî reisi olarak kaldı. Bu, T. B. zamanının en önemli olayıdır.

T. B., kardeşi İbrahim Yınal'ın isyanını bastırmak için Bağdad'dan ayrılınca, halife, Arslan Besâsîrî'nin müttefiki Kureyş'in esiri olarak, Fırat nehri üzerindeki Hadîse'de bir yıldan fazla sürgün ve hapis hayatı geçirdi. T. B., İbrahim Yınal konusunu halleder etmez, Besâsîrî ile Kureyş'ten halifeyi serbest bırakmalarını istemiş, onun bu isteği yerine getirilmiştir. Nitekim halife ve zevcesi Hatice Arslan Hatun serbest bırakılmış, Kureyş'in Selçukluların vasalı olmak şartıyla Irak'ta kalması uygun görülmüş, bu arada T. B. de Hemedan'dan İsfahan'a dönmüştür.

T. B., bir elçilik heyeti ile halifeye bazı hediyeler gönderdiği gibi, kendisi de halifeyi Nehrevân'da karşıladı (ocak 1060); ona burada çok saygı gösterdi. O da, Besâsîrî'yi tenkil ederek Bağdad'a dönen (mart 1060) T. B. şerefine büyük bir ziyafet verdi.

Sıra T. B.'in halifenin kızı ile evlenmesine gelmişti. Sultan, bu maksatla Rey kadısı İbn Said'i dünür olarak halifeye gönderdi. Üç yıl süren ve çeşitli safhalar arz eden -prestijini artıracağı düşüncesiyle ihtiyar Selçuklu hükümdarının çok önem verdiği- evlenme konusu, Tebriz dışında yapılan muhteşem bir düğün ile sonuçlandı (23 ağustos 1062).

T. B.'in batı siyaseti : T. B.'in batı siyaseti, biri Mısır Fâtımî devletine, öteki Bizans'a karşı olmak üzere iki yönlüdür. T. B.'in, Fâtımî devletine karşı harekete geçmesine Besâsîrî olayı sebep olmuştur. Arslan Besâsîrî adlı bir Türk komutanı, hizmetinde bulunduğu Büveyhoğulları devletinin zayıflaması ile Irak-ı Arab'da meydana gelen kuvvet boşluğunu doldurmak için harekete geçti. Arap ve Acem emîrleri kendisinden korktular. O, adına camilerde hutbe okuttu, vergiler topladı. Bu arada halife de tehdit altında kalınca, T. B.'i Bağdad'a davet etti. T. B.'in Bağdad'a gelmesiyle (18 aralık 1056) Besâsîrî, akrabası Hille emîri Dübeys'e sığındı; fakat orada tutunamayarak Rahbe'de, Fâtımî devletinin emrine girdi. Böylece, konu, Sünnîliği temsil eden Selçuklu devleti ile Şiîliği temsil eden Fâtımî devleti arasında mücadele şeklini aldı.

Fâtımî devleti, bir yandan Selçukluların müttefiki olan -batısındaki- Zîrîlere karşı savaşırken, öte yandan Besâsîrî ve İbrahim Yınal vasıtasıyla Selçuklu İmparatorluğu'na karşı mücadeleye girişti. Her iki taraf da Musul'u elde etmek istiyordu. T. B.'in burasını ele geçirmek için yaptığı ilk teşebbüse halife engel oldu. Besâsîrî, müttefiki Kureyş ile birlikte T. B.'in amcası Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'ı Sincar'da yendi (kasım 1056), Musul'u aldı ve camilerde Mısır Fâtımî hükümdarı adına hutbe okuttu.

T. B., halifenin engel olmasına rağmen, bu defa Musul'a hareket etti (16 ocak 1056). Besâsîrî, T. B.'e karşı koymadan Musul'u boşalttı. Burası T. B.'in eline geçti (mayıs 1057). Sultanın Musul ve çevresini kendisine tevcih ettiği Hezâresb'in anî baskınla kazandığı zafer, Besâsîrî kuvvetlerinin çözülmesine, kendisinin de tekrar Rahbe'ye dönmesine yetti.

Bu arada İbrahim Yınal'ın, sultanı oyaladıktan sonra, 20 000 kişilik bir güç ile yardıma gelmesi, Musul ve çevresinde T. B.'in hâkimiyetini sağladı. İbrahim Yınal'ı buralara vali atayan T. B., yeniden Bağdad'a döndü (23 aralık 1057). Bu zafer, gerek halife nezdinde gerek bütün Orta ve Yakın Doğu'da sultanın prestijini çok artırdı (Halifenin dünyevî yetkisini Selçuklu hükümdarına bıraktığı yukarıda görüldü). Ancak aradan üç ay geçmeden yine baş kaldıran Besâsîrî'ye karşı çarpışan kuvvetlerinin yenilmesi üzerine sultan, halifenin muhalefetine rağmen harekete geçti. T. B., Bağdad'dan ayrılmadan önce Besâsîrî Musul'u aldı (28 ağustos 1058) ise de, sultanın kuvvetleri Musul'a yaklaştığı sırada Besâsîrî ile burasının hâkimi olan Kureyş, şehri boşaltıp kaçtılar; şehir tekrar sultanın eline geçti. T. B. buradan Nusaybin üzerine yürüdü; ancak, Besâsîrî'nin ve Fâtımîlerin teşvikleriyle İbrahim Yınal'ın isyanı üzerine Hemedan'a hareket etti. Bundan faydalanan Besâsîrî, Bağdad'a gi-

rip camilerde Fâtımî hükümdarı el - Mustansır adına hutbe okuttu. Böylece, Abbasî halifeliği ile birlikte Irak'ta Selçuklu hâkimiyeti çöktü.

T. B.'in üvey kardeşi İbrahim Yınal'ı yenmesi ve öldürmesi, Selçuklu istilâsına uğrayacağı korkusuyla Fâtımî devletini telâşa düşürüp Besâsîrî ile aralarının açılmasına sebep oldu T. B., bu taht mücadelesini kazandıktan sonra tekrar Bağdad üzerine yürüdü. Fakat daha Bağdad'a varmadan, Besâsîrî bir yıldan fazla Mısır Fâtımî devleti adına elinde tuttuğu burasını boşaltıp (14 aralık 1059) Vâsıt'a çekildi. Sultan, esirlikten kurtardığı halifeyi tahtına oturttuktan hemen sonra, Besâsîrî'yi takibe koyuldu ve onu yakalama görevini Humar Tegin Tuğrulî adlı komutanına verdi. Besâsîrî, Hille emîri Dübeys'e sığındı. Dübeys'ten Besâsîrî'yi teslim etmesi istendi ise de, bu teklif kabul edilmedi. Yapılan savaş sonunda Besâsîrî öldürülüp (18 ocak 1060) başı Bağdad'a getirildi (21 ocak 1060). Bu suretle, T. B.'i uzun zaman uğraştıran bu konu da kapanmış oldu.

T. B.'in Bizanslılarla münasebetine gelince, onun zamanında İslâm dünyasının savunmadan tekrar hücuma geçmesi, bu siyasetin ilk özelliğidir. Bizans ile ilk temas, o zaman Bizans'ın elinde bulunan Anadolu'ya yapılan Selçuklu akınları sırasında Musa Yabgu oğlu Hasan'ın Büyük Zap kıyısında yenilmesi ve öldürülmesi (1048) üzerine Selçuklu sultanının öcünü almağa memur ettiği İbrahim Yınal ile Kutalmış'ın Hasankale (Basean)'de bir Bizans ordusunu yenip komutan Liparites'i esir almaları ile (18 eylül 1049) başlar. Bu olay üzerine Bizans hükümdarı, esir komutanı kurtarmak için bir elçi ile fidye gönderdi; hakikatte ise, T. B.'le barış yapmak istiyordu. T. B. bu barış teklifini uygun karşılayarak, kahramanlığını takdir ettiği Liparites'i fidyesiz serbest bıraktı ve onunla birlikte mukabil elçi olarak Şerîf Ebu'l - Fazl Nasr'ı Bizans'a gönderip İstanbul'daki camide halife ve kendisi adına hutbe okunmasını, vaktiyle Abbasî halifelerine ödenen yıllık verginin Selçuklu devletine de ödenmesini istedi. Bizans imparatoru bu şartlardan ilkini kabul, imparatoru Selçuklu hükümdarı T. B.'in vasalı durumuna sokacak olan vergi teklifini reddetti.

Selçuklu devletinde başgösteren taht mücadeleleri, bu red dolayısıyla Bizanslıların bekledikleri akınlara imkân vermeyince, Bizans karşı hücuma geçerek T. B.'in vasalı Errân Şeddâdoğulları hükümdarı Ebu'l - Esvâr'ı ağır bir barışı kabul etmek zorunda bırakmıştı.

Selçukluların batı siyasetinde, Fâtımîlerle mücadele ağır basınca, T. B., Bizans imparatoru Kostantinos Monomakhos'a bir elçi göndererek, Mısır'a sefer için Bizans topraklarından geçme izni istedi. Fakat Bizans hükümdarı, Fâtımî hükümdarı el - Mustansır ile dostluğunu ileri sürerek bu teklifi de kabul etmedi (1051 - 1052).

T. B.'in, Bizans seferine çıkmadan önce Azerbaycan'da hâkim iki Müslüman hükümdarı Vahsûdân ile Ebu'l - Esvâr'ı vasal duruma getirmek suretiyle arkasını emniyete alması, onun bu sefere ne kadar önem verdiğini göstermektedir.

T. B., Van gölünün kuzeyindeki Erciş ve Bergiri'yi kolayca aldıktan sonra, Anadolu'nun kilit noktalarından biri olan Malazgirt önünde ordugâh kurdu; burada ordusunu üç kola ayırdı. Birinci kol, kuzeyde Parhal dağlarıyla Kafkaslara, batıda Canik (Lazistan) ormanına, güneyde Anti - Toroslar'a kadar uzandı ve Sivas civarındaki Horzen, Tercan gibi yerleri yağmaladı. Bayburt'a kadar yürüyen ikinci kol, Frank birlikleri tarafından durduruldu. Üçüncü kol, Vanand'da, Kars hükümdarı Gagik'in ordusunu yok etti. Kendisi de geri kalan ordusu ile Hasankale'ye inerek, fethedilmesi imkânsız olan Avnik (Civankale)'ten geçip Du (Büyük Tuya)'ya kadar ilerledi. Bizans generalleri İberya (Gürcistan) kalelerinden dışarı çıkmaya cesaret edemedikleri için, T. B., tekrar Malazgirt'e dönerek burasını kuşattı; fakat kış yaklaştığı için baharda tekrar gelmek üzere kuşatmayı kaldırarak geri döndü.

T. B. zamanı iç meseleleri : T. B.'in Selçuklu hanedanı mensupları ile olan münasebetlerine gelince, sultan, payına düşen batı tarafında, İbrahim Yınal, Kutalmış, Yâkûtî, Hasan, Resul Tegin ve öteki şehzadeleri ayrı ayrı veya müşterek olarak çeşitli zamanlarda, çeşitli ülkelerin fethine memur etmiştir.

T. B., hanedan üyelerine karşı son derece şefkatli ve hoşgörülü davranmıştır. Bu davranışın tipik örneği, ana bir kardeşi İbrahim Yınal ile olan münasebetlerinde görülür. Fethettiği Rey ve Hemedan şehirleri ile Cibâl (Irak-ı Acem) bölgesinin fetih hakkı olarak, İbrahim Yınal'a verilmesi şöyle dursun, buraları T. B. tarafından elinden alındı. İşte o zaman İbrahim Yınal, ilk defa sultana karşı koydu. O, önce kendi vezirini T. B. ile arasında fesat çıkarmakla suçlayarak cezalandırdı; sonra da T. B.'in nezdinden ayrılarak ordusunu topladı. T. B. ile İbrahim Yınal arasında geçen savaşı İbrahim Yınal kaybetti ve kaçtı. Sermâc kalesine sığınan Yınal, kale fethedilince teslim oldu. T. B. onu affetmekle kalmamış, maiyetinde kalmak veya iktâ ettiği yere gitmekte serbest bırakmıştır (1049 - 1050). Hakkındaki bilgilerden, İbrahım Yınal'ın fethettiği yerlerde bazen sultanın vasalı olarak kalmak, bazen de bağımsız hareket etmek istediği anlaşılmaktadır. Musul ve çevresinde birlikte bulundukları sırada, T. B., İbrahim Yınal'ın bazı isteklerini, bu arada gelirini ordusuna sarf edeceği bir ülkeyi kendisine vermesi isteğini reddetti. Bununla birlikte, sultan, Bağdad'a dönmeye karar verince onu Musul valiliğine getirmekte tereddüt etmedi. Buna rağmen, İbrahim Yınal, Besâsîrî gibi sultanın düşmanları ile iş birliği yapmakla kalmadı, Selçuklu tahtını ele geçirmek üzere acele Hemedan'a hareket etti. Bunu Nusaybin'de öğrenen T. B., buraya ondan önce vardı (11 aralık 1058). Fakat elinde az bir kuvvet bulunan T. B., bu şehir önünde yapılan savaşta İbrahim Yınal'a yenildi ve Hemedan'a kapandı. Burada İbrahim Yınal tarafından en az üç ay kuşatıldı. T. B., bir yandan Bağdad'da bulunan veziri Amîdü'l-mülk Kündürî ile zevcesi Altuncan Hatun'dan, öte yandan Horasan' dan yardım istedi. Bağdad'dan sadece Hatun, doğudan ise Çağrı Bey'in oğullarından Kavurd, Yâkûtî ve Alp Arslan, güç durumda bulunan T. B.'in yardımına koşmuştu. Öteki kardeşi Ertaş'ın oğulları Mehmed ile Ahmed ise, isteği üzerine yardımına gelerek İbrahim Yınal'ın yanında yer almıştı. Rey şehri önündeki Heftâd - Pulân'da yapılan savaşta İbrahim Yınal kesin olarak yenilmekle kalmayıp esir edildi ve yayının kirişi ile boğuldu.

T. B.'in öteki hanedan mensupları ile mücadeleleri arasında şunları söz konusu etmek yerinde olur : Sincar'da uğradığı mağlûbiyetten beri uzun zaman adı geçmeyen Arslan Yabgu oğlu Kutalmış'ı, T. B.'in Gird-kûh kalesinde ansızın kuşattığı görülmektedir. Payitaht Rey şehrinin savunmasını Humar Tegin Tuğrulî'ye bırakan sultan, Gird-kûh'u kuşatmak üzere hareket etti (haziran - temmuz 1061). Fakat sonradan burayı kuşatma vazifesini veziri Amîdü'l-mülk Kündürî'ye verdi. Bu arada Kutalmış, canının bağışlanacağına dair sultanın talak ile yemin etmesi, isyanından dolayı tazminat istenmemesi, Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ın kızı ile evlen-

mesine müsaade edilmesi, nihayet kendisine önemli bir vilâyet verilmesi şartıyla barış isteğinde bulundu. Bu şartlardan vilâyet tevcihi isteği kabule değer görülmekle birlikte, öteki ikisini sultana teklif etmeğe kimsenin cesaret edemeyeceği bildirildi. Böylece, müzakerelerin sonuçsuz kaldığı bir sırada, sultanın ölümü haberini alan vezir Kündürî kuşatmayı kaldırarak Rey şehrine döndü. Bu suretle babası Arslan Yabgu dolayısıyla Selçuklu tahtının kendisine ait olduğunu ileri sürerek isyan eden Kutalmış konusunun halli Alp Arslan'a kaldı.

T. B.'in Hârezmli karısının yanında gelen Enûşirvân, İbrahim Yınal'ın T. B.'i Hemedan'da kuşattığı sırada, vezir Kündürî tarafından Selçuklu tahtına çıkarılmak istenmiş, ancak annesinin müdahalesi ile zincire vurularak T. B.'e teslim edilmişti. Fakat T. B. kendisini affetmişti (ocak - şubat 1059). Bundan sonra, T. B.'in güvenini kazanarak Besâsîrî'nin yakalanmasında hizmeti geçen Erûşirvân, birdenbire T. B.'e isyan etti ise de, kolaylıkla mağlûp edilip Ay Tegin tarafından esir alınarak Rey'e getirildi. Bir süre annesinin türbesinde kalan Enûşirvân, daha sonra Rey yakınındaki bir kaleye hapsedildi (mart 1063). T. B.'in ölümüne kadar burada kalan Enûşirvân, sonunda kendisini kaleden atmak suretiyle intihar etmiştir (eylül 1063).

T. B.'e karşı girişilen isyanların en kolay bastırılanı ise, amcası Arslan Yabgu'nun oğlu Resûl Tegin'in 1057 yılındaki baş kaldırması olmuştur.

Selçuklu hanedanının erkek üyelerinin bu yıkıcı isyanlarına karşılık, kadın üyelerin, eski Türk geleneğine uygun olarak, devleti birleştirici roller oynadıkları görülür. Nitekim sultanın Hârezmli karısı Altuncan Hatun, çeşitli olaylarda kocasına gösterdiği bağlılık ve yardım ile, kahraman Türk kadını tipini temsil etmektedir. Gerçekten, sultanın, İbrahim Yınal üzerine yürürken Bağdad'a gönderdiği Altuncan Hatun, daha sonra, T. B.'in yenilerek Hemedan'a kapanıp yardıma çağırması üzerine, halife ve veziri ile Selçuklu veziri Kündürî'nin karşı çıkmalarına rağmen, Bağdad'da bulunan Oğuz kuvvetleriyle Hemedan'a hareket etti. Onun Bağdad'dan ayrılması, Besâsîrî'nin halifelik merkezini kolaylıkla işgaline yol açtıysa da, beraberinde getirdiği hazineyi yağma ettirmek üzere İbrahim Yınal'ın kuvvetlerinin önemli bir kısmını Hemedan önünden ayırması, kuşatmanın zayıflayarak T. B.'in üvey kardeşine galip gelmesine ve salimen Rey'e çekilmesine âmil oldu. Ayrıca o, devletin selâmeti için kendi öz oğlu Enûşirvân'ı zincire vurdurttuğu gibi, ölüm döşeğinde kocasına, dünya ve âhirette şeref kazanmak için halifenin kızı ile evlenmesini vasiyet edecek kadar yüksek bir fedakârlık örneği vermiştir.

T. B. zamanı devlet teşkilâtı ve idaresi : T. B. zamanında henüz gelişme halinde bulunan devlet teşkilâtı ancak genel çizgileriyle ortaya konabilir.

Devlet, saray, hükümet ve ordu olmak üzere üç temele dayanıyordu. Bu üç müessesenin de başı olan devlet reisi, yetkisini doğrudan doğruya Tanrı'dan aldığına inanıyordu. Bağdad'a ilk girdiği sırada, halifelik veziri İbnü'l - Müslime'nin T. B.'e "Tanrı sana bütün dünyayı verdi" şeklindeki hitabı, eski Türk hâkimiyet anlayışına uymakla birlikte, halifenin dünyevî yetkisini T. B.'e devrettiğini de ifade eder.

Sultanın yetkileri, hanedan üyelerinin ve Türk komutanlarının ortak sorumluluk taşımaları ile sınırlı idi. Hükümdar üzerinde hatunun, şehzadelerin, vezirin ve hatta vasal hükümdarların müşavir ve şefaatçi olarak etkili oldukları görülmektedir. Fakat en büyük etki ordudan gelmektedir. Ayrıca, sultan önemli konularda kurultay mahiyetinde büyük toplantılar tertip etmiş ve söz gelimi ölüm döşeğinde Süleyman'ı veliaht atamak için böyle bir meclis toplamıştı.

Kararlarında katı davranmayıp hatta mütevazı bir hükümdar olan T. B., hükümdarlık müessesesinin tanınması ve bunun itibar görmesinde son derece duyarlı davranmıştır.

T. B.'in ağırlık verdiği hükümdarlık alâmetlerinin başında unvanlar ve lâkaplar gelmektedir. Başlangıçta, muhaberelerinde el - Emîrü'l-ecell (yüce emîr) veya el - Melikü'l-ecell (yüce melik) (1043 - 1044) unvanını kullanırken, halifenin gönderdiği bir elçi ile (1046 - 1047) Horasan üzerindeki hâkimiyetini tasdik etmesi üzerine, ilk defa bu yılda bastırdığı paralarında es - Sultânu'l-mu'azzam şâhan-şah (şahlar şahı büyük sultan) T. B. Ebû Tâlib unvan, lâkap, ad ve künyesi görülmektedir. Halife, Selçuklu devletinin meşruluğunu tasdik ederken, T. B.'e bu unvan ve lâkapları da tevcih etmiş olmalıdır.

Halifenin T. B.'e unvan ve lâkaplar vermekte devam ettiği, bu Selçuklu hükümdarının hediyelerle birlikte kendisine teşekkür etmesinden anlaşılmaktadır (1051 - 1052). Bağdad'a geldikten sonra halife tarafından T. B.'e Rüknü'd-dîn, Melikü'l - İslâm ve'l-müslimîn, Burhânu Emîrü'l-mümінîn (Dinin direği, İslâmın ve Müslümanların meliki, müminlerin emîri [halife]'nin burhanı) lâkapları verildiği gibi, Besâsîrî'ye karşı birinci seferinden zaferle dönüşünde de, Melikü'l-maşrık ve'l-mağrib (Doğu'nun ve Batı'nın meliki) lâkabı ilâve edilmiştir.

Kardeşi İbrahim Yınal'ın isyanını bastıran T. B., esir halifenin makamına iade edilmesi için Kureyş'e yazdığı mektupta (1059) sadece Şahan-şahi'l-mu'azzam, Melikü'l-maşrık ve'l-mağrib, Rüknü'd-dîn, Gıyâsü'l-müslimîn, Sultânu bilâdi'llâh, Mugîsu ibâdi'llâh (Büyük şahlar şahı, Doğu'nun ve Batı'nın meliki, dinin direği, Müslümanların yardımcısı, Allah'ın ülkelerinin sultanı, Allah'ın kullarının yardımcısı) unvan ve lâkaplarını kullanmıştı. Buna karşılık, kızını vermemekte direndiği için halife ile bir ara her türlü muhabereyi kesen aynı sultan, halifelik başkadısına yazdığı mektupta (1067) ise, bunlara ek olarak, Muhyi'l - İslâm, Halifetü'l - imâm, Yemînü Halifeti'llâhi Emîri'l-müminîn (İslâmlığın ihya edicisi, İmâm (Halife)'nın vekili, Allah'ın vekili, Müminlerin emîrinin sağ kolu) lâkaplarını kullanmıştır.

T. B.'in unvan ve lâkapları tam olarak İbn Hassûl'ün yazdığı *Tefdîlü'l - Etrâk alâ Sâiri'l - Ecnâd* (Türklerin başka askerlere üstünlüğü) adlı kitapta Sultânü'l-âlem, Melikü'l - İslâm, Şâhan-şahi'l-ecelli'l-âzam, Rüknü'd-din, Gıyâsü'l-müslimîn, Bahâüdîni'llâh, Sultânu bilâdi'llâh, Mugîsü ibâdi'llâh T. B. (Âlemin sultanı, İslâmın meliki, yüce büyük şahlar şahı, dinin direği, Müslümanların yardımcısı, Allah'ın dininin süsü, Allah'ın ülkelerinin sultanı, Allah'ın kullarının yardımcısı T. B.) şeklinde geçmektedir.

T. B., sarayı, hâkimiyet unsurlarından biri olarak görmüştür. Devletin geçici olarak kuruluşunda Nişâpûr'da Gazneli Mesud'un sarayına yerleştiği gibi, Rey'de de tamir ettirdiği Büveyhoğulları sarayında kalmıştı. Bağdad'da ise, buranın simasını değiştiren ve kendisi tarafından inşa ettirilen T. B. Şehri' (Medinetü't - T. B.)'nde birçok sarayları vardı. T. B., şehirler dışında yazlık saraylar yaptırmış, gerektiğinde buralarda da oturmuştur. Halifenin kızı ile evlenmesi dolayısıyla yazı geçirmek için gittiği Rey yakınındaki Yayla Köşkü (Kâh-ı yaylâkî) de bunlardan biridir.

Saltanat çadırı (Sürâdık)'nın da hâkimiyet alâmeti sayıldığı görülmektedir. Nitekim saltanat çadırının hazineden çıkarılarak dışarıda kurulması, sefere çıkılacağını gösterir ve ordu onun etrafında toplanırdı. Meselâ Besâsîrî'ye karşı sefer yapmağa karar verilince, saltanat çadırının Bağdad dışında Musul istikametinde kurulması (ağustos 1058) da bunu göstermektedir.

Hâkimiyet alâmeti olarak, sarayın kapısı veya saltanat çadırı önünde 5 namaz vaktinde nevbet (devlet bandosu) çalındığı gibi, eyalet merkezlerinde de hükümdarın gıyabında nevbet çalınır, zafer ve şenlik zamanlarında da bu âdete rastlanırdı.

T. B.'in hâkimiyet alâmetlerinden olan bayrağı (el - Râyatu't - Tuğruliyye) kırmızı renkte idi. Besâsîrî'ye karşı giriştiği birinci seferden zaferle dönüşünde, halife, öteki hâkimiyet alâmetleri yanında bu Selçuklu hükümdarına taç, kılıç ve halifeliğin sembolü olan siyah renkte bayraklarla birlikte Türklerin alâmeti olan kırmızı renkte bayraklar da vermişti.

T. B.'in hâkimiyet alâmeti olarak oturduğu tahtın şekli ve mahiyeti, bulunduğu yerlere göre değişirdi. Halife, dünyevî yetkilerini T. B.'e devrettiği törende, kendisi yüksekliği 3,5 m olan bir tahtta oturduğu halde, T. B.'in tahtı sadece bir adam boyu yüksekliğinde idi. T. B., halifenin kızı ile evlendiği zaman, onun için altından, kendisi için de gümüşten bir taht yaptırmıştı. T. B.'in Bağdad'da inşa ettirdiği saraylar bitince, halifenin kendisine gönderdiği taht, altından olup değerli taşlarla süslenmişti.

Halife, dünyevî yetkilerini devrettiği törende T. B.'e başka hâkimiyet alâmetleri yanında, bir de değerli taşlarla süslü tac hediye etmişti.

Başlıca hâkimiyet alâmetlerinden olan hutbeye kaynaklarda sık sık rastlanır. Bir devlet kurulduğu zaman yapılan ilk iş, hâkim olduğu ülkelerin camilerinde cuma namazlarında devletin başında bulunan hükümdarın ad, unvan ve lâkaplarının hatipler tarafından zikredilmesi ve kendisine dua edilmesidir. Selçuklu devleti 1038'de daha geçici olarak kurulduğu zaman Nişâpûr'da ve Beyhak'ta T. B. adına hutbe okunmuştu.

Hâkimiyet alâmetlerinden biri de tırazdır. Tıraz, üzerinde hükümdarın ad, lâkap ve unvanlarının işlenmiş bulunduğu, çok defa altın veya gümüş ipliklerle - alâmeti olan renkte - dokunmuş, hatta kıymetli taşlarla süslenmiş elbisenin adıdır. Sultan tarafından vasal hükümdarlara, devlet erkânına, yabancı devlet elçilerine ve onlar vasıtasıyla hükümdarlarına verilen ve hilat (şeref elbisesi) adını alan hediyeler grupunun en önemli unsurunu oluşturur. Nitekim halife de T. B.'e tıraz ile birlikte hilatler vermiştir.

T. B.'in hâkimiyet alâmetlerinden biri de çeşitli tarih ve yerlerde bastırdığı paralardır. Altın olduğu zaman dinar, gümüş olduğu zaman da dirhem adını alan bu paraların üzerinde es - Sultânu'l-muazzam, Şahan-şah unvanları ile Ebû Tâlib künyesi görülür. Bunlara bazen halifenin verdiği Rüknü'd-dîn lâkabı da ilâve edilmiştir. Besâsîrî'ye karşı yapılan birinci seferden dönüşte, halifenin sultana verdiği Melikü'l - maşrık ve'l-mağrib lâkabının bulunduğu paradan ancak bir tanesi bize kadar gelmiştir (1063). T. B.'in bastırdığı paraların yüz tarafında sadece el - Kaim Biemrillah adı, nadir olarak da Emîrü'l-mümînîn lâkabı geçer.

Bağımsız bir devlet hükümdarı olan T. B., bastırdığı dinarların ve dirhemlerin yüz tarafında, sadece halifenin adını zikrettiği halde, vasal hükümdarlar, kendi ad, unvan ve lâkaplarını, halife ve tâbi oldukları hükümdar T. B.'den sonra zikretmek şartıyla para bastırabilirlerdi.

Kılıç ve yüzük de hâkimiyet alâmetlerinden sayılabilir.

T. B.'in bastırdığı paralarda, fermanlarının baş tarafında ve isteği üzerine İstanbul'daki camiin mihrabında ok ve yayın yer alması, hâkimiyet işareti sayıldığını gösterir.

T. B., türlü vesilelerle parlak törenlerle karşılandığı ve uğurlandığı gibi, gerek onunla halife arasında gerek onunla diğer devletler arasında muhtelif hediyeler alınıp verilmiştir. Vasal hükümdarların gönderdikleri hediyeler, sultana itaatlerinin belirtileri sayılır.

Hükümet teşkilâtı : Hükümet teşkilâtına gelince, yeni kurulan Selçuklu devletinin sivil teşkilât kadrolarını daha çok İranlıların, askerî teşkilât kadrolarını da gitgide gulâm sistemine göre yetişmiş Türklerin işgal ettikleri görülmektedir.

T. B., sivil teşkilât kadrolarına memur tayinlerinde soyluluğu değil, liyakati esas almıştır. Vezir Amîdü'l-mülk Kündürî'nin Selçukluların Irak valisi Ebû Nasr Ahmed Müstevfî'nin, bu esasa göre seçilişi ile ilgili ifadesi bunu doğrular.

T. B.'in 1055 yılına kadar 15 yıl içinde dört vezir değiştirdiği göz önünde bulundurulacak olursa, ancak Amîdü'l - mülk Kündürî'nin vezir tayininden itibaren (1055) Selçuklu idaresinin istikrarlı bir devreye girdiği söylenebilir. Av köpekleri bakıcılığından vezirliğe yükselen Kündürî'nin hayatı ile kaynaklarda Amîd-i Horasan unvanı ile meşhur olup ordu pazarı kasaplığından Horasan valiliğine yükselen Muhammed b. Mansur Nesevî'nin hayatı, vazifeye tayinde soyluluğun değil, liyakatin esas olduğuna güzel bir örnek oluşturur.

Tayinlerde hükümdarın yanında kadılar, vezirler ve kâtiplerden oluşan bir heyetin de söz sahibi olması ilgi çekicidir. T. B., bu şekilde tayin edilen memurlara da, halk (raiyyet)'a zulüm yapmamak ve başkalarının mülkünü gasp etmemek şartıyla geniş yetki tanıma geleneğini hayatının sonuna kadar sürdürmüştür.

Hiyerarşide, sultan ve hanedan üyelerinden sonra, vezir ve başta ordu ileri gelenleri olmak üzere diğer devlet erkânı yer alıyordu.

Kaynaklarda, vezirlik müessesesi dışında, daha sonra Divan-i İnşa ve Tuğra adını alan Divan-i Resâil'den başka diğer müessese ve memuriyetlere dair bilgi yoktur.

Eyalet teşkilâtı : Doğrudan doğruya merkeze bağlı olan her eyalette bir amîd (sivil vali), eyalet merkezi ile diğer bütün şehirlerde bir şahne, sâhibü'ş-şurta, reis, kadı, hatip ve her kalede de bir dizdar (kale muhafızı) v.b. bulunuyordu. O devirde henüz kuruluş halinde oldukları için bu müessese ve memuriyetlere dair yeteri kadar bilgi yoktur. Bunların içinde hakkında en çok bilgi bulunan valiliktir. Vali (amîd)'ler, geniş yetkilere sahip olup, devletin eyaletlerde en yüksek temsilcisi idiler. Sivil olmaları itibarıyla, bunların asıl vazifeleri, idarî ve malî konular olduğu halde, meselâ Irak'taki Selçuklu valilerinin, bu işlerden çok askerî ve siyasî meselelerle ilgilendikleri görülmektedir. İlk devirlerde bu müessesede de istikrarsızlık vardı. Irak valilerinin sık sık değiştirilmeleri buna bir örnek teşkil eder. T. B. buraya, ilki 1056 yılında olmak üzere, yedi yıl içinde beş vali tayin etmiştir.

Irak valisinin vasal hükümdarları karşıladığı ve bunların ikamet masraflarını ödediği, halifenin verdiği kaftanı T. B.'e giydirdiği, sultanın halifenin kızı ile evlenmesi sırasında is-

tenen büyük miktarlara varan parayı sultana danışmaksızın verebilecek kadar geniş yetkiye sahip bulunduğu görülmektedir. Irak'a tayin edilen valiler arasında en meşhuru Ebû Ahmed b. Abdi'l - Vâhid en - Nihavendî olup, bu zat ilk defa iki Irak (Irakayn)'a, Irak-ı Arab ve Acem'e birden vali tayin edilmiştir. Sultanın kendisine tevcih ettiği "Reîsü'l - Irakayn" (iki Irak reisi) lâkabının da çifte eyalet valiliğini belirtmek üzere verildiği anlaşılıyor.

Valilerin resmî ve özel ikametgâhları, Bağdad'da, Dârü'l-memleke; Musul'da Dârü'l-emâre ve Merv'de Dârü'l - mülk adını taşıyordu. Sultan Bağdad'a ilk geldiği zaman (1055), Dârü'l-memleke'ye inmiş ve halifelik vezirini burada kabul etmişti. Selçuklu veziri de Bağdad'a gelince burada kalırdı (1061).

Vezir Amîdü'l-mülk Kündürî, T. B.'in Hemedan'da kuşatıldığı sırada, üvey oğlu Enûşirvân'ı Selçuklu tahtına çıkarmak için komutanları Dârü'l-memleke'de toplamıştı (aralık 1058).

Burası aynı zamanda Selçuklu hâkimiyetinin sembolü sayılıyordu. Halifenin kızını sultana vermeye razı olmaması üzerine, onun Türk karısı Arslan Hatun, sultanın emriyle halifelik sarayından Dârü'l-memleke'ye taşındı (temmuz - ağustos 1061). Böylece, Hatun, halifelik hâkimiyet sahasından Selçuklu hâkimiyet sahasına geçmiş oldu. İbrahim Yınal konusunun hallinden sonra Bağdad'a gelen sultanın ilk işi Dârü'l-memleke'yi tamir ettirmek olmuştu. Sultan, Musul'u işgal ettiği zaman da (1057) Darü'l-emâre'de ikamet etmişti.

Ordu : T. B. ordusuna son derece düşkün idi. Meselâ Abbasî halifesi, Besâsîrî'ye karşı sefere çıkmasına mâni olmak istediği zaman sultan, "Adamlarım Musul'da kuşatılmışlardır ve yiyecekleri de azalmıştır" demiş, onları tehlikeden kurtarmak için hemen yola çıkmıştır (eylül 1058).

Sultan ile ordusu birbirinden ayrılmaz bir bütün idi; halife, kızıyla evlendikten sonra halifelik sarayında ikamet etmesini teklif ettiği zaman, Selçuklu hükümdarı, ordusundan asla ayrılamayacağını, birlikte kalmak için de halifelik sarayında kendisine ayrılan yerin dar geleceğini bildirmişti (ocak 1063).

Sultan, ordusuna olan sevgisini, nizamî savaş dışı davranışlarda bulunanlara karşı amansız mukabelesi ile de göstermiştir. Sincar şehri önünde Besâsîrî'ye yenilen Kutalmış ordusu (aralık 1056), Sincar halkı tarafından da katliama uğratılmıştı. Ertesi yıl sultanın Sincar halkından intikamı çok şiddetli oldu.

Sultan ordusunu maddî bakımdan da daima düşünürdü. Ordusu mensupları Selçuklu düzenine uymayan aşırı isteklerde bulundukları zaman bile, sultan onları gücendirmeyecek yollar bulmağa gayret ederdi.

Ordunun T. B.'e son derece büyük saygısı vardı. Ordu mensupları, ikişer bin kişilik birlikler halinde gelirler, atlarından inerler, sultanın önünde yer öperler ve ayakta dururlardı. Saray başhâcibi, tazimlerinin sultan tarafından kabul edilmiş bulunduğunu bildirince, tekrar yer öperler, atlarına binerler ve ayrılırlardı. Hiç kimse, sultana yaklaşamaz ve onunla konuşamazdı.

Sultanın Urmiye'de hastalanması, ordusunda büyük bir telâş ve heyecan yaratmıştı (ocak 1063).

Ordu, sultanın en müşkül ve zayıf zamanlarında ona sadakatini ve bağlılığını gösteriyordu. Ordu, Selçuklu vezirinin ve halifenin bütün engel olma çabalarına rağmen, Hatun'un komutasında, Hemedan'da üvey kardeşi İbrahim Yınal tarafından kuşatılan sultanın yardımına koşmuştu (aralık 1058).

Sultanı sevindiren bir olay, ordusunu da sevinç içinde bırakıyordu. Bir ara sultan, halifenin, kızının kendisi ile evlenmesine razı olduğunu bildirdiği zaman, ordusunu büyük bir sevinç kaplamıştı. Bunun gibi, sultanın üzüntüsü hemen ordusuna da geçiyordu. Sultan, halifenin evlenmeye razı olmaması yüzünden Bağdad'a dönünce ordusunu zapt edememekten korkmuş ve yoldan geri dönmek istemişti (temmuz - ağustos 1061).

Orduyu teşkil eden unsurlara gelince, kaynaklar, Bağdad'a giren Selçuklu ordusunun esas itibarıyla hür göçebe Türkmen - Oğuzlarla gulâm (köle) Türklerden meydana geldiğini bildirmektedirler. Ayrıca, orduda Acem, Kürt, Deylem v.b. de varsa da, bunları daha çok vasal devletlerin, vasallık şartları gereğince verdikleri yardımcı güçler olarak kabul etmek gerekir.

Başlangıçta ordudaki hür Türkmen - Oğuzların, gulâm Türklerden sayıca çok daha fazla oldukları görülmektedir; fakat zaman ile, gerek savaşlarda oynadıkları roller bakımından gerek sayı bakımından gulâm Türklerin gittikçe ağır bastığı dikkati çekmektedir. T. B.'in Besâsîrî'ye karşı ilk seferinde, vasal hükümdar Hezâresb, sultandan aldığı 1 000 kişilik bir gulâm birliği ile Besâsîrî'nin müttefikleri olan Araplara pusu kurmuş, onları yenmiş ve birçok esir almıştı. Buna karşılık, sultanın Besâsîrî'ye karşı amcasının oğlu Kutalmış'ın komutasında gönderdiği ordu, büyük çoğunlukla Oğuzlardan meydana geliyordu. Yenilen Kutalmış'ın öcünü almak için Besâsîrî'ye karşı yaptığı ilk seferden döndükten sonra, halife ile görüşmeye giderken, sultanın önünde 500 Türk gulâm yürüyordu. Sultan Bağdad'a döndükten sonra, Besâsîri ile müttefiklerinin kuşattıkları Musul'u sultanın gulâmları savunuyorlardı.

T. B.'in ordusunun sayısı, karşısındaki kuvvetlere ve savaşın önemine göre değişiyordu. Bir kaynak, Bizans'a karşı yaptığı seferden söz ederken, T. B.'in "deniz kumu kadar çok" bir ordu ile geldiğini bildirmektedir. İbrahim Yınal'ın ilk isyanı sırasında, kendisini Sermâc kalesinde kuşattığı zaman T. B.'in ordusu, 100 000 kişiye varmıştı. Nitekim o, bu kaleyi 4 günde almıştı. Sultan, Bağdad'a 120 000 kişilik bir ordu ile girmişti.

T. B., gerektiği takdirde emrindeki güçlerin azlığını, Selçuklu şehzadelerinin emrindeki hazır kuvvetlerden faydalanmak suretiyle telâfi ediyordu. İbrahim Yınal, 20 000 kişilik ordusu ile Besâsîrî'ye karşı sultanın yardımına gelmişti. Öte yandan şehzadelerin emrine 100 000 kişilik kuvvet verildiği oluyordu. Rûm (Bizans) gazasına memur edilen İbrahim Yınal'ın emrinde 100 000 kişi vardı.

Ordu komutanları da, daha çok orduyu teşkil eden unsurlardan, yani hür Türkmen - Oğuzlarla gulâm Türklerden çıkmakta idiler. Bunlardan Türkmen komutanlar bey, gulâm Türk komutanlar ise, *tegin* unvanını taşırlardı. Adlarının baş veya sonunda hâdim, hâcib, serheng gibi unvan bulunan kimseler de gulâm sistemine göre yetişmiş ordu mensupları idi.

Sultanın bizzat katılmadığı seferlerde, eski Türk geleneğine uygun olarak, çok defa çift komutan bulunurdu. Sultan, bazen Türk olmayan komutanların emrine Oğuz veya gulâm Türk birlikleri vererek sefere gönderiyordu. Meselâ sultan, Selçuklu hizmetine giren Büveyhoğulları hanedanından Ebû Ali b. Ebî Kâlicâr'ın emrine Oğuz birlikleri vererek Hûzistan'ın fethine göndermişti (1054 - 1055).

T. B., ordusunun teçhizatına da büyük önem veriyordu. Sultan, silâh yığmaya ve bunun muhalifinin eline geçmemesine son derece dikkat ediyordu. Meselâ İbrahim Yınal'ın isyan ederek Hemedan'a doğru süratle gittiğini öğrenince, oradaki hazinelerle beraber silâhların onun eline geçmesi, sultanın başlıca endişesi idi. Sultan hazine ve silâhlarına kavuştu ise de, İbrahim Yınal Türkmenlerin desteğini sağlamayı başardı (kasım 1058).

T. B. sefer sırasında bile silâh imalini ihmal etmiyordu. Kutalmış'ın Sincar önünde yenilmesinden sonra Besâsîrî'ye karşı sefere çıkarken, kuşatma âletleri almakla yetinmedi; yanına sefer sırasında arrâdeler ve mancınıklar imal edecek marangozlar aldı.

T. B. ordusunun hafif silâhları, yay ve ok, kılıç, kalkan; ağır silâhları ise, debbâbe, arrâde ve mancınık idi. Ağır silâhlara "kuşatma âletleri" de deniyordu.

T. B., kuşatma savaşlarından çok akınları tercih edip başarı göstermiştir. Onun akınlarda güçlerini üçe böldüğü ve her birini bir yöne gönderdiği görülmektedir. Akınlar genellikle atlının işi idi. Bu savaşlarda düşmanın maneviyatını zayıflatmak için nara atmak, kös vurmak, borazan çalmak âdet idi.

Bu akınlar sonunda, sultanın görevlendirdiği komutan, 1057 - 1058'de ilk defa Kemah'ı, Şebin Karahisar'ı, Malatya'yı, ertesi yıl Ergani'yi, Sivas'ı v.b. aldı.

Savaş taktiği ve planı, geceleri toplanan harp meclisinde kararlaştırılıyordu. Meydan muharebelerinde başlıca rolü ok ve yay oynarken, kuşatma savaşlarında aynı rolü mancınık oynuyordu.

T. B., zamanının çoğunu savaşta geçirdiği gibi, başta Rey, İsfahan ve Bağdad olmak üzere birçok şehirlerde imar faaliyetlerine girişmiş, bu arada cami ve medrese inşa etmiş ve bu işler için büyük paralar harcamıştır.

Selçuklu hâkimiyeti altında bulunan ülkelerde görülen refah ve gelişmede, T. B.'in uyguladığı âdilâne vergi sisteminin önemli rolü olmuştur. Vergi, ancak gücü olandan alınmış, bunu veremeyenler için geçici muafiyet tanınmış, halktan mümkün olduğu kadar az vergi alınmıştır.

Devletin gelir kaynaklarının başında dış ülkelere, özellikle Bizans'a yapılan akınlardan elde edilen ganimetler geliyordu. Buna, ülkede sağlanan emniyet sayesinde ticarî hayattaki canlılığı da eklemek gerekir. Bu devirde paranın satın alma gücü arttığı gibi, adalet de istisnasız tatbik edilmiştir.

Kişiliği ve ölümü : Musul yakınında kabul ettiği kardeşi İbrahim Yınal'ı boynundan eğilerek öptüğüne bakılırsa, T. B. uzun boylu idi. Bununla birlikte, kaynaklar, onun beden gücüne sahip olduğundan söz etmezler; ancak savaşlardaki davranışlarından, insanî meziyetleri yanında, büyük bir cesarete de sahip olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Hassûl, bu Selçuklu hükümdarının adalet ve şöhretinin yaygın bulunduğunu, kendinden önce gelip geçen hükümdarların en büyüğü olduğunu önemle belirtir. Onun bu ifadesinin mübalâğalı olmadığı, T. B.'den 90 yıl kadar sonra gelmiş olan Şiî Abdu'l - Celil Kazvinî'nin ondan "Büyük T." diye söz etmesinden de anlaşılmaktadır.

T. B.'in meziyetlerinden biri de, düşmanı da olsa, yiğit kişileri takdir etmesidir. Nitekim yiğitliğini ve devlet adamlığını beğendiği Arslan Besâsîrî'yi, halife affettiği takdirde hizmetine almağa hazır olduğunu söylemiştir. O, ayrıca, cömertliği ile de tanınmıştır. Ümit ile sarayının kapısına gelen hiç kimseyi eli boş göndermemiştir.

T. B., yumuşak huylu, karar ve hareketlerinde müsamahalı ve dengeli olup, yerine göre affedici ve alçak gönüllü idi. Nitekim onun kendisine karşı isyan edenleri bile cezalandırma yoluna gitmediği görüldü.

T. B., son derece merhametli idi. Veziri Kündürî tarafından yerine tahta geçirilmek istenen üvey oğlu Enûşirvân'ı, annesi Altuncan Hatun, zincire vurdurarak huzuruna getirdiği zaman, sultan onu serbest bırakmıştı.

Sultan, türlü meziyetleri ile kendisini idaresi altındaki - yabancı soydan - halka da sevdirmişti. Hemedan'da üvey kardeşi İbrahim Yınal tarafından kuşatıldığı zaman, Hemedan halkı onun yanı başında İbrahim Yınal'a karşı savaşmıştı. Bir ara hastalanan hükümdarın öldüğü söylentisi Bağdad halkını ne kadar üzmüş ise, sağlık haberi de o kadar sevindirmişti (1062).

Fermanlarının başına kendi el yazısı ile sultanlık alâmetını yazması, T. B.'in okuma yazma bildiğinin delilidir. Fahrü'd-dîn Gurgânî *Veys u Râmîn* adlı eserini, adı geçen İbn Hassûl da *Tefdilü'l - Etrâk* adlı eserini T. B.'e ithaf etmişlerdi. Birçok şair, sultanı öven şiirler yazmışlardır.

T. B., aynı zamanda samimî bir Müslümandı. Beş vakit namazını cemaatle kılmağa çalışır, yanına cami inşa ettirmedikçe kendisi için saray yaptırmazdı. Bununla birlikte, saltanatı zamanında dini, devlet işlerine karıştırmamağa çalışması dikkati çekmektedir.

T. B.'in kurduğu devlet, Ceyhun'dan Fırat'a kadar uzanıyordu. Henüz gelişme halinde olduğu için, müesseselerinin sağlam olarak kurulduğu ve yerleştiği pek ileri sürülemez; fakat dış görünüşü itibarıyla ne kadar değişikliğe uğramış olursa olsun, devletin, mahiyeti itibarıyla, eski Türk anlayışını hemen hemen tamamıyla koruduğu, bu anlayışa uygun sosyal ve ekonomik bir siyaset güttüğü görülür.

Mısır Fâtımî devletine karşı Mısır'ın batısındaki Zîrîler devleti ile ittifak etmesi ve Bizans İmparatorluğu'nu Mısır Fâtımî devletinin ittifakından ayırması, T. B.'in siyasî başarıları arasında yer alır.

Yeni kurulan Selçuklu devletinin kuvvetli ve zayıf taraflar karşılaştırıldığı zaman, T. B.'in güçlü kişiliği ile ordusunun ve İran halkının ağır bastığı; bu üç kuvvetin, taht mücadeleleri, Besâsîrî isyanı, Türkmenler meselesi v.b. gibi devleti engelleyen kuvvetleri ezerek yoluna devam ettiği görülmektedir.

T. B., 70 yaşına gelinceye kadar türlü hastalıklar geçirmesine rağmen, hiç ilâç almazdı; bu yüzden güçten düştü; bir yandan da daima burnu kanardı; kendisi çadırdan taht-ı revan ile Rey şehri civarındaki yazlık saraya nakledildi; burada öldü (5 eylül 1063 cuma).

Gird-kûh kalesinde taht iddiacısı Kutalmış'ı kuşatmakla meşgul olan vezir Amîdü'l-mülk Kündürî, sultanın öldüğünü, gönderilen özel ulaktan öğrendi. Sultanın öldüğü gizli tutuldu. Onun sağ olduğunu sanan ordu mensupları, mutat tazim görevlerini yerine getiriyorlardı. Kuşatmayı kaldıran vezir Kündürî, daha savaş alanında Selçuklu ordusunu toplayarak, durumu kendilerine bildirmiş, sultanın vasiyetini hatırlatarak Süleyman'ı hükümdar tanıyacaklarına dair yeminli söz almış, ordu ile birlikte payitaht Rey şehrine dönmüş (13 eylül 1063), Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı Selçuklu tahtına oturtmuştur. Ancak, kısa bir süre sonra, Süleyman'ın Rey şehrini kuşatan Kutalmış ile başa çıkamayacağı anlaşılınca, onun yerini Alp Arslan almıştır. (M. A. Köymen)

TUĞRUL ŞAH (ölm. 1225), Anadolu Selçuklu meliki. Sultan II. Kılıç Arslan'ın oğludur. Kılıç Arslan, ihtiyarlığında devletini on bir oğlu arasında taksim ederek, her birini bir yöreye melik tâyin etmişti. Bu taksimde Elbistan yöresi T. Ş.'a düşmüştü. Kılıç Arslan ülkeyi bu şekilde taksim etmekle birlikte, kendisi sultan olarak Konya'da oturuyor, oğulları da tâbi birer melik sıfatı ile, ancak kendi divanları da olacak kadar, tamamen bağımsız olarak bölgelerini idare ediyorlardı.

Kılıç Arslan bu taksimi yapmakla rahat bir saltanat süreceğini ummuştu. Fakat daha onun sağlığında saltanat mücadeleleri başlamış ve ölümünden sonra da sürmüştür. İşte bu mücadeleden yararlanan Çukurova'daki Ermeni kralı Levon, T. Ş.'ın topraklarına girerek, onu kendine tâbi bir duruma getirmiştir.

Kılıç Arslan'ın oğullarından Melikşah, melikler arasında en kudretlisi ve ihtiraslısı olmakla birlikte, mücadeleden Tokat meliki Süleyman Şah muzaffer olarak çıkmıştır. Süleyman Şah bu mücadeleler sırasında kardeşlerinden bazılarını da kendine tâbi kılmak suretiyle yeniden babasının topraklarına sahip oldu. T. Ş. da bu sırada ona tâbi olmak suretiyle melikliğini korudu. Süleyman Şah, 1202 yılında o devirde İslâm ülkelerine akınları ile pek büyük zararlar veren Gürcüler üzerine sefere giderken T. Ş.'ı da yanında götürmüş, Erzurum'a gelindiğinde bölgenin hâkimi Saltuklulardan Melikşah'ın kendisini gereği gibi karşılamadığından öldürülmesi üzerine, Saltuklu ülkesi T. Ş.'a verilmiştir. Ancak sefer Süleyman Şah'ın yenilgisi ile sona ermiş, Gürcüler herhangi bir toprak elde edememiş olmakla birlikte İslâm ülkelerine, özellikle o devirde zenginliği ile tanınmış olan Ahlat şehri üzerine akınlarını daha da artırmışlardır. Ardından Süleyman Şah'ın ansızın ölümü (temmuz 1204), Gürcülere daha da serbest hareket etme imkânı tanımış ve onlar 1205'te Malazgirt ve Erciş yöresinde büyük yağma ve tahribatta bulunmuşlar, fakat Erzurum meliki T. Ş. ve Ahlat emiri Begtimur oğlu Muhammed, birlikte hareket ile Gürcüleri ağır bir yenilgiye uğratıp kumandanları Zaharia'yı da öldürmüşlerdi. T. Ş., daha sonra, Eyyûbîlerden Meyyafârikin (Silvan) hâkimi el - Melikü'l - Evhad Necmeddin Eyyûb'un, Ahlat hâkimi Ahlatşah Seyfeddin Balaban'a ait olan Muş ve yöresini ele geçirip Ahlat'ı kuşatması üzerine, Balaban'ın daveti ile ona yardıma gitti (1207 - 1208). Müttefikler galip geldiler ise de, az sonra T. Ş., yurduna tamah ederek Balaban'ı öldürdü ve Ahlatşahlar hanedanı sona erip bölgede Eyyûbî hâkimiyeti başladı.

I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ölümünden sonra, Kayseri'de tahta oturtulan İzzeddin Keykâvus'a karşı Tokat meliki Alâeddin Keykubad harekete geçtiği sırada (1211), sıkı münasebetlerde bulunduğu amcası T. Ş. da yanında yer almış bulunuyordu. İzzeddin Keykâvus Kayseri'de kuşatılmış ise de bu, başarısızlıkla sonuçlanmış, Alâeddin Keykubad askerlerini alıp Ankara'ya çekilmiş, T. Ş. ise yurduna dönmüştü. İzzeddin Keykâvus'un ölümü (1220) üzerine, tahta çıkarılması düşünülen üç aday arasında T. Ş.'ın da adı geçmektedir. Ancak Alâeddin Keykubad tahta oturtulmuş ve T. Ş. da bunu kabul etmiştir.

T. Ş., doğudaki Gürcüler ile iyi münasebetler kurmuş olup, oğullarından birini Gürcü kraliçesi Rosudan ile evlendirmişti. O, ayrıca Çukurova'daki Ermeni kralları ve Eyyûbîler ile de dostça geçinmiştir. Bu iyi münasebetlerden dolayı T. Ş., 1225'te öldüğünde, oğlu Rükneddin Cihanşah, Eyyûbî hükümdarı el - Melikü'l - Eşref'e elçi göndererek Selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykubad'dan çekindiğinden dolayı Eyyûbîlere bağlılığını bildirmişti.

Ticaret yolları üzerinde bulunan Erzurum, onun zamanında zengin bir şehir olarak sayılır ise de, bu şehirde onun adını taşıyan herhangi bir tarihî eser mevcut değildir. Halka karşı davranışı âdil olmakla birlikte, önce Ermenilere ve daha sonra Gürcülere vergi vermeyi kabul etmiş bulunması onun dirayetsizliğini, Rosudan ile evlenebilmesi için oğlunu Hristiyanlığı kabule teşvik etmesi mânevî değerlere karşı kayıtsız kaldığını gösterir. (İ. Aka)

TUĞTEGİN, Zahîrüddin Mu'temedüddevle Ebû Mansur b. Abdullah (ölm. Dımaşk 12 şubat 1128), Büyük Selçuklu devletine tâbi Dımaşk (Şam) atabeylerinin kurucusu. Sultan Melikşah'ın ölümünden (20 kasım 1092) sonra Suriye Selçuklu meliki Tâcüddevle Tutuş, Büyük Selçuklu saltanatına sahip olmak için 1093'te Diyarbekir bölgesine geldiği zaman maiyetinde bulunan T.'i oğlu Dukak'a atabey yapıp bu bölgenin genel valiliğine atamış idi. Fakat Tutuş'un, saltanatın öteki müddeisi Berkyaruk'a yenilip öldürülmesinden (26 şubat 1095) sonra, diğer emîrlerle birlikte yanında bulunan T. de Berkyaruk'a tutsak olmuştu. Mayıs 1094'te Tutuş tarafından tutsak alınıp hapse atılmış olan Gürboğa ve kardeşi Altuntaş'ın, Tutuş'un oğlu Rıdvan tarafından hapisten salıverilmesine karşılık olarak T. ve emîr Abak da Berkyaruk'un hapsinden çıkarılmıştı (ekim 1096). Çok geçmeden T., Suriye'ye gelip Dımaşk'ta Suriye Selçuklu melikliğinin bir kolunu kuran Tutuş'un oğlu Dukak'ın hizmetine girerek onun annesi Safvetü'l-mülk Hatun ile de evlendi ve meliklik idaresini kendi uhdesinde toplamayı başardı. Haleb'de Suriye Selçuklularının diğer bir şubesini kuran Dukak'ın ağabeyi melik Rıdvan'ın Dımaşk'ı ele geçirmek için giriştiği teşebbüsleri önlemede büyük başarı gösteren T., Suriye'yi işgal etmeye başlayan Haçlılara karşı Büyük Selçuklu devletinin başlattığı askerî hareketlere melik Dukak ile birlikte katıldı.

Dukak'ın ölümünden (1104) sonra Dımaşk Selçuklu melikliğinin idaresini tek başına üzerine alan T., onun çok küçük yaştaki oğlu Tutuş adına hutbe okuttu ise de Dukak tarafından herhangi bir olumsuz harekette bulunmaması için Baalbek'te vali Fahruddevle Gümüştigin et - Tâcî'nin nezaretinde kalmaya mecbur edilen 12 yaşındaki kardeşi Muhyiddin Ertaş'ı, meliklik tahtına geçmek amacıyla faaliyette bulunması ihtimalini ortadan kaldırmak için Dımaşk'a getirtip adına hutbe okuttu (eylül 1104). Ancak Ertaş'ın kendisine yakın emîr ve kumandanların teşvik ve telkinleriyle emîr Aytigin ile birlikte Dımaşk'tan ayrılarak önce Havran'a, sonra da Kudüs'e gidip kral I. Baudouin ile Dımaşk'ı ele geçirme konusunda müzakerelerde bulunup başarılı olamayarak Dımaşk melikliğine tâbi Rahbe'ye gitmesi üzerine T., hutbeyi yeniden Dukak'ın oğlu Tutuş adına okutmuştur. Fakat çok geçmeden Tutuş'un da ölümü üzerine o, Dımaşk'taki bütün muhaliflerini şehirden çıkarttığı gibi, melikliğe bağlı diğer şehir ve kalelerdeki aleyhtarlarını da kendisine itaate mecbur etti. Bu arada T., Haçlıların elinde bulunan Rafeniyye'yi aldı ve onların bu yörede inşa ettikleri kaleyi de tahrip etti (mayıs - haziran 1105).

T., Haçlılara karşı Filistin'i kurtarmak için bir ordu gönderdi, Fâtımî veziri el - Efdal'in başarısıyla ona bağlı emîrlerden İspehbud Sabave'nin kumandasında bir askerî birlik gönderdi; fakat Remle yörelerinde yapılan savaşta (ağustos 1105) Fâtımî ve Dımaşk kuvvetleri bozguna uğradılar. Bu-

nunla birlikte T., Haçlıların Dımaşk'ı tehdit gayesiyle inşa ettikleri Al'âl kalesini kuşattı ve burasını elinde tutan Taberiyye prensi Hugues'ü bozguna uğrattıktan sonra kaleyi tamamen yıktırdı (ekim 1105), ayrıca Dımaşk melikliği için tehlikeli gördüğü birkaç Haçlı kalesini de aynı şekilde tahrip edip etkisiz bir duruma getirdi (1106). Haçlılar tarafından kuşatılıp sıkıştırılmakta olan Sayda'ya yardımcı bir askerî birlik gönderen T., Taberiyye'ye yaptığı bir seferde de başarı kazanmış, aralarında Kudüs kralı I. Baudouin'in yeğeni Gervaise'in de bulunduğu pek çok tutsak almış, bunun sonucunda kral kendisiyle barış yapmak zorunda kalmıştı (1108). Bununla birlikte o, Trablusşam'ın kuzey-doğusundaki Trablus hâkimi İbn Ammâr'ın elinde bulunan Irka kalesine yöneltti̇ği harekâtta kont Guillaume tarafından yenilgiye uğratılmış ve kale Haçlıların eline geçmiştir (mart 1109).

Haçlıların Suriye'de birçok kıyı şehirlerini işgal ile İslâm dünyası aleyhine büyük başarılar kazanmaları üzerine, T. de Suriye'nin Büyük Selçuklu devletini metbû tanıyan diğer emîr ve melikleri gibi, bu sıralarda Bağdad'da bulunan sultan Mehmed Tapar'dan Haçlılara karşı yardım talebinde bulundu. Halifenin de rica ve istirhamı üzerine sultan, imparatorluğun Musul emîri Mevdûd'a bir ordu hazırlamasını emrettikten başka, Irak, Diyarbekir bölgesi ve Suriye'deki bütün Selçuklu İmparatorluğu tabilerine Mevdûd'un ordusuna katılmalarını bildirmiş idi. Bu arada T. de Rakka'ya gelip Urfa'yı kuşatmakta olan Selçuklu kuvvetlerine bir miktar asker gönderdi ise de, kuşatma başarılı olamayınca o da Dımaşk'a geri döndü (mayıs 1110). Bir yıl sonra (1111) Haçlıların özellikle Haleb bölgesini istilâ ve işgale girişmeleri üzerine Haleb Selçuklu melikliğinin Bağdad'daki sultan Mehmed Tapar'a müracaatı sonuncunda yine emîr Mevdûd'un komutasında harekete geçmiş, özellikle T.'in tavsiye ve telkinleriyle Haçlılarla daha etkili mücadele amacıyla bütün Suriye'ye yayılmıştı. Fakat bu harekât sırasında T.'in, kendi aleyhine bazı teşebbüslere giriştiği şüphesine kapılan Haleb Selçuklu meliki Rıdvan, onu bertaraf ederek Dımaşk'ı ele geçirmeleri konusunda Selçuklu ordusundaki birkaç emîrle iş birliğine girişmiş ise de, Mevdûd ve T.'in karşı faaliyetleri ile başarılı olamamıştır. Çok geçmeden Selçuklu ordusu bazı emîr ve kumandanlar arasında anlaşmazlık çıkması üzerine Haçlılara karşı pek başarılı olamadan dağılmış, bu arada T. de Dımaşk'a dönmüştür.

Haçlıların istilâ ve işgaline uğrayarak Haleb'de âdeta mahsur bir duruma düşen melik Rıdvan, T.'i Haleb'e çağırarak onunla Haçlılara karşı yardımı, ayrıca Dımaşk'ta adına hutbe okutmayı kapsayan bir antlaşma yapmış ise de (1112) Rıdvan'ın kuşkulu tutumu sonucunda bu gerçekleşememiştir. Öte yandan kral I. Baudouin, Dımaşk bölgesini istilâya girişince T., yardım istediği dostu Musul emîri Mevdûd'la birlikte Sıncar emîri Temîrek, İlgazioğlu Ayaz da gelip Hama'nın güney-doğusundaki Selemiyye çayırında onun kuvvetlerine katıldılar. Taberiyye'de yapılan savaşta müttefikler Baudouin ve Taberiyye prensi Joscelin'e karşı önemli bir zafer kazandılar (haziran 1113). T., bu savaştan sonra emîr Mevdûd ile birlikte Dımaşk'a geldi, fakat Mevdûd burada 2 ekim 1113 cuma günü camide bir bâtınî fedaisi tarafından hançerlenerek öldürülmüş idi. Bu öldürme olayında Ebu'l-Farac'ta (Türkçe çev., s. 352) Rıdvan'ın rolü olduğu yazılmakta ise de, İbnü'l-Esir (X, 496 vd.) ve Urfalı Mateos'ta (s. 252) sultan Mehmed Tapar'ın kendisine karşı olumsuz ve sert davranışına T.'in sebep olduğu belirtilmektedir.

Haleb Selçuklu meliki Rıdvan'ın ölümü (10 aralık 1113) üzerine, yerine geçen Alp Arslan el-Ahras, T.'e baş vurarak onu Haleb'e davet ile meliklik işlerini düzene koymasını bildirmiş ise de, meliklik idaresini tek elinde toplayan Lülü'nün olumsuz çabaları sonucunda Haleb'e gelen T.'in ıslahat hareketleri gerçekleşmediği gibi, Lülü, melik Alp Arslan'ı da öldürterek Haleb işlerine tek başına el koydu ve meliklik tahtına Rıdvan'ın öteki oğlu çocuk yaştaki Sultanşah'ı geçirdi, böylece T.'in Haleb'deki nüfuzuna tamamiyle son verdi; bunun üzerine T. derhal Dımaşk'a dönmek zorunda kaldı.

Büyük Selçuklu devleti sultanı Mehmed Tapar, emîr Mevdûd'un Dımaşk'ta öldürülmesinden sonra Musul'a emîr Aksungur Porsukî'yi atayarak Suriye ve Filistin'i işgal etmekte olan Haçlılara karşı devlete tâbi diğer emîrlerle birlikte biraz önce Bağdad şıhneliğinden azlettiği Mardin Artuklu emîri İlgazi'nin Aksungur'a katılmasını istemiş idi. Fakat sultana kırgınlığı sebebiyle, oğlu Ayaz'ı bir miktar Türkmen atlısı ile Aksungur'a gönderen İlgazi, oğlunun onun tarafından hapsedilmesi üzerine onu Dârâ yöresinde yenilgiye uğrattı ve daha sonra sultanın gazabına uğrayan T. ile bir ittifak yapıp birleştikten başka, Antakya Haçlı prensi Roger'yi de ittifaklarına aldılar. Buna son derecede kızan sultan, T. ve İlgazi'yi tedip için emîr Porsuk'un kumandasında bir ordu gönderdi. Her iki emîr, Porsuk ile savaş için Kudüs kralı I. Baudouin ve Trablus kontu Pons'un da yardımını sağladılar. Her iki taraf, Efâmiye kalesi önlerinde iki aya yakın savaş düzeninde bekledilerse de, Porsuk'un çekilmesi sonucunda savaş yapılmadı.

T., nisan 1116'da, özür ve af dileğinde bulunmak üzere, Bağdad'da bulunan sultan Mehmed Tapar'ı ziyaret etti. Onu affeden sultan, onu bir menşûr (sureti için bk. İbnü'l-Kalânisî, s. 193-197) ile Suriye genel valiliğine atadı. Böylece sultan ile arası tamamen düzelen T., onun buyruğu uyarınca, emîr Aksungur ile birlikte Trablus kontu Pons'u yenilgiye uğrattıktan başka, Haleb'e hâkim olan (haziran 1119) dostu İlgazi ile Haçlılara karşı mücadele amacıyla iş birliğine başladı. Bu cümleden olarak T., Tellü Afrîn'de Antakya prensliği kuvvetlerini ağır bir bozguna uğratan İlgazi, Bitlis ve Erzen emîri Togan Arslan ile birlikte Haleb bölgesinin önemli kalelerinden İmm, Esârib ve Zerdanâ'yı fethedip Haçlılardan temizledi (ağustos 1119). Daha sonra T. ve müttefik emîrler, Tellü Dânis'te Kudüs kralı II. Baudouin, Robert ve Pons'un kuvvetlerini geri çekilmeye zorladılar (eylül 1119). Bu olaydan bir yıl sonra (mayıs-haziran 1120) T., yine Tellü Dânis'te, II. Baudouin ve Urfa kontu Joscelin de Courtenay'nin saldırısına uğrayan müttefiki İlgazi'nin yardımına giderek Haçlılara yeni bir darbe vurdu.

T., temmuz 1122'de, yeğeni Belek Gazi ile birlikte, Diyarbekir bölgesinden topladıkları kalabalık Türkmen atlılarıyla Haleb bölgesine gelerek Haçlılar tarafından yeniden işgal edilen Zerdanâ kalesini kuşatan müttefiki İlgazi'ye katıldı. Fakat kale senyörü Guillaume ve beraberindeki Haçlı kumandanları, savaş için Nevâz ovasında düzen alan T. ve İlgazi kuvvetleriyle çarpışmaya cesaret edememeleri ve bu arada İlgazi'nin de hastalanıp Haleb'e gitmesi sonucunda T. de Dımaşk'a dönmüştür. Bundan bir yıl sonra (nisan-mayıs 1123) T., Humus'a karşı başarısız bir saldırıda bulunmuş, bundan sonra da emîr Porsuk tarafından Suriye seferi sırasında (1115) işgal edilen Hama'ya tekrar hâkim olmuştur.

Önemli bir ticaret şehri olup Mısır Fâtımîlerinin idaresinde bulunan Sur valisi, Haçlı kuşatma ve sıkıştırmaları karşısında T.'den yardım istemiş, o da bir askerî birlik ile Seyfüddevle Mesud adlı bir emîri göndermiş idi (1113 ortaları).

Sur'u birkaç yıl idare eden Mesud'un kötü davranışları karşısında bizar kalan halk, onu Fâtımî halifesine şikâyet etmesi üzerine, Mısır'dan yeni bir vali gönderildi. Fakat Haçlıların Sur'u yeniden kuşatma hazırlıklarına başlamaları (şubat - mart 1124) sonucunda Fâtımîler, onlara karşı T.'e baş vurarak onu bir menşûr ile Sur valisi atadıklarını bildirdiler. Derhal gelip şehrin savunma işleriyle ilgili tedbirler alan T., Haçlı kuşatma ve ağır baskısı karşısında anlaşma yoluyla şehri onlara bırakmak zorunda kaldı.

T., Haçlılarla mücadele amacıyla teçhiz edilen yeni bir Selçuklu ordusuna kumanda eden Musul emîri Aksungur'la birlikte Azâz kalesi yöresindeki savaşa katıldıktan (mayıs 1125) bir yıl sonra Kudüs kralı II. Baudouin ile Mercüssuffer'de şiddetli bir savaşa girişti ise de (ocak 1126), yenilmekten kurtulamadı; bunu fırsat bilen Trablus kontu Pons, Rafeniyye kalesini işgalde pek zorluk çekmedi (mart 1126).

Hemen bütün hayatı boyunca Haçlılarla oldukça başarılı mücadelelerde bulunan T., yakalandığı uzun süren bir hastalıktan kurtulamayarak vefat etmiştir. Vasiyeti (metni için bk. İbnü'l - Kalânisî, s. 218) gereğince, Dımaşk emîrliğine büyük oğlu olup Börüler hanedanına adını veren Tâcü'l - mülk Börü getirilmiştir. (A. Sevim)

TUHAÇEVSKİY, Mihail Nikolaeviç (Çembar, Pensa bölgesi 1893 - 1937), Sovyet mareşali. Sovyet İhtilâlini müteakıp 1918'de L. Trotskiy ile iş birliği yaparak Kızıl Ordu'nun kurulmasında büyük rol oynamıştır. 1920'de A. Denikin kumandasındaki Beyazları bozguna uğratmış, daha sonra Polonya'ya karşı yapılan seferde başkumandanlık görevinde bulunmuştur. 1925'te Kızıl Ordu kurmay başkanlığına, 1931'de harbiye komiser yardımcılığına getirilmiştir. 1937' de Stalin'in giriştiği büyük siyasî temizlik harekâtında casusluk ve rejim aleyhtarlığı ile suçlanarak idam edilmiştir.

TUHSI'LAR veya **TOHSI'LAR**, Kâşgarlı Mahmud'un bildirdiğine göre *(Divanü lûgati't - Türk)*, Kuyas'ta yaşayan Türk boylarından biri. Bu boyun Türkler arasında dil bakımından özel bir yer tuttuğu anlaşılıyor.

TUILERIES SARAYI (Fr. Palais des Tuileries), eskiden Fransız krallarının Paris'te oturdukları saray. Seine nehrinin sağ kıyısındadır. Kraliçe Cathérine de Medici, mimar Philibert de Lorme'a 1564'te inşaatı başlattırmış, 1570' ten itibaren çalışmaları Jean Bullant yürütmüştür. İhtilâl sırasında, 1789 ekiminde, XVI. Louis, Versailles'dan T. S.'na taşınmaya mecbur olmuştur. Saray daha sonra meclisin toplanma yeri haline gelmiştir. I. Napoléon ve sonraki hükümdarlar da T. S.'nda oturmuşlardır. 1871 mayısında Komün (Commune) ayaklanması sırasında saray hemen hemen tamamiyle yanmış, sadece iki kanat sağlam kalmıştır. Sarayın batısında T. parkı yer alır.

TUKAN (Rhamphastidae), Guguksular takımının Tukangiller familyasından bir kuş, T., orta veya küçük boylu, parlak renkli, özellikle iri gagasıyla tanınan beyaz, sarı, kırmızı benekleri olan siyah tüylü bir kuştur. T.'ın gagası iri ve kuvvetli olmakla birlikte, çeperi ince ve boş olduğu için son derece hafiftir. Yüzünün yan tarafları gibi gagası da rengârenktir. T.'ın kuvvetli uzun ve yassı levhalarla örtülü bacakları, kısa ve yuvarlak bir kuyruğu ve kısa kanatları vardır. T.'lar uçmayı pek sevmezler ve mecbur olmadıkça uçmak istemezler. Bu, uçamadıklarından değil, sadece tembel olmalarından ötürüdür. Yoksa uçuşları gayet kıvrak ve zariftir. Uçarken kanatlarıyla havayı durmadan bol bol döverler. Uzunluğu ortalama 57 cm olan bu kuşlar, meyve ve küçük hayvanlarla beslenir. Ağaçların yüksek kovuklarına yuva yaparlar.

TUKAN

T.'ların 37 türü Tukangiller ailesini oluşturur. Bu kuşlar özellikle Arjantin ile Meksika arasındaki tropik Amerika ormanlarında yaşarlar.

T.'ların bazılarının çığlığı kulağa "tukano" gibi gelir. Bu kuşlara T. adı bu sebeple verilmiştir. Çoğu kez ormanın yüksek dallarında şiddetle tartışıyorlarmış hissini uyandırırlar. Gagalarını hep birlikte havaya dikerek boğuk sesler çıkarırlar. Bazı bölgelerde T.'lara bu davranışlarından dolayı "vaiz kuşlar" denilmektedir.

T.'ların kolay evcilleştikleri ve eğlenceli ev hayvanları oldukları söylenir.

TUKANGİLLER, Omurgalı hayvanlardan Kuşlar sınıfının Guguksular takımının Ağaçkakanlar alt takımına giren bir familyasına verilen ad. Gagaları çok iridir. Kanatları yuvarlak, kuyrukları büyüktür. Ayakları tırmanmaya elverişlidir.

TUKÂNO veya **BETOYA**, Güney Amerika dillerinin Güney Kolombiya, Doğu Ekuador, Kuzey Peru ve Brezilya'da konuşulan bir ailesine verilen ad. Doğu grupunda Tukáno, Uanána, Kobéua, Bará, Tuyúka, Buhágana, Yahúna, Kueretú, Ópiana veya Tanimbúka kolları; batı grupunda *Choki, Koreguaxe, Seona, Encabellados, Pioxe kolları; kuzey grupunda ise Tama, Ayriko kolları yer alır. Choki kolu ölmüştür.

TUKAY, Abdullah (Kuşlaviç 1886 - Kazan 1913), Kazanlı şair. T., lirik ve didaktik şiirleriyle duygulu bir şair olarak ün yapmış, yalnız Kazan bölgesinde değil, bütün Türk ülkelerinde ün kazanmıştır.

TUKAY, Abdullah

T. hayat hikâyesini *İsimde kalganlar* (Aklımda kalanlar) adlı risalesinde anlatmaktadır. Çok küçük yaşta, önce babasını, ardından annesini kaybeden T., yakınlarının ve evlâtlık olarak girdiği hayırsever kimselerin yanında büyümüştür. Dokuz yaşındayken evlâtlık edinildiği ailenin yanından alınarak halasının yanına Cayık (Yayık)'a götürülmüş, burada halası ve eniştesi tarafından büyük bir ilgi görmüştür. Eniştesi, onu önce Rusça öğrenim yapan bir okula vermiş, ardından bölgenin en iyi medresesi olan Mutiullah medresesine yazdırmıştır. T.'ın yetişmesinde ve ona yön vermede bu medresenin büyük etkisi olmuştur. Burada Çağataycayı ve eski Türk lehçelerini öğrenen T., klasik dilde yazılmış şiirler ve metinlerle uğraşmış, Osmanlıcaya gönül vermiş, bu dilde yazmaya başlamıştır. "Hürriyet hakkında", "Müridler kabristanından bir avaz", "Yaz alâmetleri" gibi şiirlerinde Osmanlıcaya özendi-

ği açıkça görülür. Medreseye gelen Arap, Türk ve Rus gazetelerini okuma fırsatını bulan T., Mısır'da öğrenimini tamamlamış olan Mutiullah Hoca ile Kâmil Efendi'den çok yararlanmıştır. Düşünce yapısının gelişmesinde, bilgi ve görgüsünün artmasında, öğrenim gördüğü medresenin büyük rolü olmuştur. İstanbul'dan, Kahire'den gelen gençlerle tanışmış, onlarla arkadaşlık kurmuştur. Bütün bunlar, onun dünya görüşünün gelişmesine yardımcı olmuştur.

1905 ihtilâlinin ardından Kâmil Efendi, "Fikir" adlı bir gazete yayınlamıştır. T.'ın ilk şiiri bu gazetede çıkmıştır. Bu şiir, Rus şairi A. Koltsov'un yazdığı manzumenin Türkçeye "Mujik yukusu" (Köylü uykusu) adıyla aktarılmasıdır.

Bundan sonra T.'ın şiirleri birbirini takip etmiştir. Yine Kâmil Efendi'nin yayınladığı "el - Asru'l - Cedid" dergisinde ve daha sonra "Nur" dergisinde çıkan şiirlerinin ünü, yalnız Cayık'ta değil, Kazan'da da yayılmıştır. Ayrıca, Kâmil Efendi'nin çıkardığı "Uklar" (Oklar) gazetesinde T.'ın hiciv tarzında şiirleri de yayınlanmıştır.

Gazete ve dergiler o günün idaresince sık sık kapatıldığından ve masraflar arttığından yayımcılık pek kazançlı olmamıştır. Kâmil Efendi bu yüzden matbaasını kapatmış, T. da Kazan'a taşınmak zorunda kalmıştır. Ancak T., Kazan'da aradığını bulamamıştır. Burada da gazete ve dergiler sık sık kapatılmakta, geçimin bu yolla sağlanması güçleşmekte idi. Bu arada "Yeşin" (Şimşek), "El - İslah", "Vakit", "Şura", "Ang", "Yalt - Yult" gibi gazete ve dergilerde şiirleri yayınlanmaktaysa da, bütün bunlar onu geçindirmeye yetmemektedir. Kitap adlı bir yayınevinde kâtip olur. Kendisine çocuk manzumeleri yazması tavsiye edilir. "Su anası", "Altın eteç" (Altın horoz), "Balaların köngli" (Çocukların gönlü) gibi küçük manzumeler bu zamanın ürünleridir. Bütün bu çabalar geçimini sağlayamamış, gün geçtikçe hastalığı da artmıştır. "Par at" (Çift at) adlı şiirinde çok şey beklediği Kazan'da, ümit ettiklerini bulamadığından yakınır. Ayrıca, "Üzilgen ümit" (Kırılan ümit) adlı şiirinde Kazan'da kapıldığı ümitsizliği görmek mümkündür.

T., XX. yüzyılın ilk yarısında Kuzey Türk edebiyatına, özellikle şiirleriyle katkılarda bulunmuş, bu türde yeni bir çığır açmıştır. Millî duyguları, çağın şartlarına uydurarak vermeyi başarmıştır. Başarısını, şiirlerinde çekici lirik bir hava yaratmasıyla sağlamıştır. Vatan ve millet sevgisini işleyen şiirleri yanında sosyal konulara yer veren şiirler de yazmıştır. *Şüreli* adlı bir halk hikâyesinden ilham alarak Kırlay köyü ormanlarının tasvirini yaparken çizmiş olduğu tablo, bir pastoral şiir örneğidir. Ayrıca şiirlerinde kış tasvirleri de yapmıştır.

T., şiirlerini aruzla yazmıştır. Şiirlerinde aruz vezni yer yer aksamıştır.

Onun sevilmesinde kullandığı dil de etkili olmuştur. Kendinden önceki şairlerin kullanmış oldukları dili benimsememiş, Türkçeye yönelmiştir. Kayyum Nasırî ile gelişen Türk halk dilini esas almış, dilden söz eden bir şiirde ana dili sevgisini açığa vurmuştur.

T., şiir tercümeleri de yapmıştır. Örnek olarak M. Yu. Lermontov'un "Beşiktcki bala", "Sonra", "Piygamber", A. N. Pleşçeev'in "Şatlık ve hasret", İ. A. Krılov'un "Tülki hem yözim yimişi", A. S. Puşkin'in "Tevbe ve istiğfar", "Meclis", Bal'mont'un "Günah" şiirlerini çevirmiştir.

T.'ın şiirleri, Velid Cemaleddin tarafından bir araya getirilerek *G. Tukay şiirleri* [1926] adıyla yayınlanmıştır. (H. Zülfikar)

TUKİDİDES : bk. THUKYDİDES.

TUKULTİ - NİNURTA, I. (∓ 1243 - 1207), Asur kralı. Bu ad, "kahraman tanrı Ninurta benim yardım(cı)mdır" anlamındadır. Asur tarihinde iki T. N. vardır.

Eski Asur Çağı'ndan sonra uzun bir durgunluk devrine giren Asur memleketinde, uyanık bir kral olan babası Irêba - Adad (∓ 1390 - 1364)'ın da hazırladığı imkânlardan faydalanan oğlu Aşşur-uballit (∓ 1363 - 1328), Orta Asur Çağı diye adlandırılan devri kurmuş, Asur'u Mısır, Hitit, Mitanni - Rurri ve Babil devletleri ile birlikte Amarna Çağı (∓ M .Ö. 1350)'nın bir denk kuvveti haline getirmiştir (Bu devletlerin aralarında çivi yazısı ve Akadca ile muhabere ettikleri Amarna Çağı 60 - 70 yıl sürmüştür). Asur'un bu gelişmesine özellikle kendisinden sonraki 4. kral I. Adad-narâri (∓ 1305 - 1274) de yardımcı olmuştur.

Fakat bu şekilde kurulmuş olan Orta Asur Devleti, birinci yükseliş devrine, I. Salmanassar (1273 - 1244) ve oğlu, Grek efsanesine Ninos adı ile girmiş olan I. T. N. (∓ 1243 - 1207) zamanında ulaşmıştır.

Elde bulunan kaynaklara rağmen I. T. N.'nın, oğlu tarafından öldürülmesi muamması çözülmüş değildir.

I. T. N. daha ilk iki saltanat yılında, kendisine dedeleri ve babası tarafından devredilen devlet imkânlarını, süratli zaferler ve başarılarla, Asur'un o zamana kadar erişmediği şekilde çok genişletmiştir.

I. T. N.'nın, pek çok özelliği olan büyük dedelerinden Amarna Çağı kralı Aşşur-uballit Mısır firavunu Eknaton ile iyi münasebetler kurmuş, Babil'deki Kasitlerden kız alarak ittifak sağlamıştır. Bunun torunu Arik-dên-ilu ise Dicle boyunca dağlık bölge halkı ve ilk Aramlı kolları ile mücadele etmiştir. Bu kral, Hitit örneğine göre, seferleri hakkında, sonraları çok değer kazanmış olan tanınmış Asur salnameciliğine başlangıç olan bir belge de bırakmıştır. Onun, büyük bir muharip olan dedesi I. Adad-narâri ise kuzeyde dağlık bölge halkı ile çarpışmış, batıda hâkimiyetini Harran ve Kargamış'a kadar yaymıştır. Güneyde ise Babil'deki Kasitleri çekilmeye mecbur etmiştir. Bu devirde eski "kâinat kralı" unvanını da ilk kullanan kral kendisi olmuştur.

Oğlu I. Salmanassar daha çok başarıya ulaşmıştır. Önce Mitanni'nin devamı olan Hanigalbat'ın kralı Şattuara'yı, su kaynaklarını tamamıyla kestiği için Hattili ve Aramlı müttefikleri ile birlikte mağlûp ve kendisini kaçmaya mecbur ederek Mitanni - Hurri kalıntılarını da tamamıyla ortadan kaldırmıştır. Bütün Doğu Anadolu dağlık bölgesi de Asur'a katılmıştır.

T. N.'nın bu imkânları ve bu hazır mirası devralmış olması, saltanatının hemen ilk yıllarında büyük başarıya ulaşmasını sağlamış ve kendisi Asur devletini, o zamana kadar varmadığı ilk yükseliş noktasına çıkarmıştır.

T. N. batıda Fırat'ın öte yanındaki "yirmi sekiz bin sekiz yüz Hatti insanının" sebep olduğu huzursuzluğu kaldırarak işe girişmiş, kuzey-doğudaki Kutlar'ı (Gutium) mağlûp ederek büyük miktarda kereste vermeye mecbur etmiş, Van ve Urmiye gölleri sahasına yollar açtırarak, I. Salmanassar'ın metinlerinde Urartu olarak geçenler de birlikte olmak üzere Nairi memleketleri halkını yatıştırmış, sergerdelerini Asur'a sevk etmiş ve onlara bağlılık yemini ettirdikten sonra serbest bırakmıştır. Kargamış'tan Doğu Anadolu dağlık arazisine, Küçük Zap ve Diyala üzerinden Basra Körfezi'ne ve Bahreyn adalarına kadar olan yerleri hâkimiyeti altına almıştır.

T. N., Asur'un Babil'den daha üstün bir devlet haline geldiğini ortaya koyan ilk Asur kralıdır. O, Babil'in fesadına son vererek ordusunu mağlûp etmiş ve Kasitli kral Kaştili-

yaş (IV. Kaştiliyaş)'ı esir olarak Asur'a götürmüştür. Bundan bir buçuk yıl sonra başlatılan isyanı da sert bir şekilde bastırmış ve Babil kültürü (dinî merasim ve âyin)'nün ve dolayısıyla Babil devletinin tamamen bittiğini göstermek üzere Babil baştanrısı Marduk'un büstünü Asur'a nakletmiş, kendisini Babil kralı ilân etmiştir. Kaynaklarda, onun sonradan kendi oğlu tarafından öldürülüp yerinin alınması, rakip ve düşmanından büyük tanrı Marduk'un intikam alması suretiyle yorumlanmıştır. İşin gerçeği ise, temelde Asur ve Babil arasındaki dil, kültür, din ve inanç birliği dolayısıyla Babil'e ve Babillilere reva görülen muamelenin yersiz ve haksız sayılması, hele Asur'da da tapılan tanrı Marduk'a ve kültüne yapılan muamelenin gittikçe artan bir nefret uyandırmasıdır. Orduya dayanan T. N., ordu içinde zamanla ortaya çıkıp büyüyen nefreti önleyememiştir. Ordudaki ve öteden beri köklü bir şekilde mevcut olan Babil'e mütemayil politika taraftarları arasındaki muhalifler, oğlu Aşşur-nâdin-apli'nin hırsını da tahrik suretiyle, onun son yıllarını âdeta verimsiz geçirmesine ve yalnız içteki anlaşmazlıklarla uğraşmaya mecbur kalarak devletin zaafa uğramasına ve kendisinin bertaraf edilmesine sebep olmuşlardır. Böylece Orta Asur Çağı'nın birinci yükseliş devresi sona ermiştir.

Muhalif zümrelere âlet olan oğlu ise, babasının çapında olmadığı için kral olarak başarılı olamamış ve saltanatı ancak dört yıl sürmüştür.

Yeni Asur Çağı'nda, kısa duraklamadan sonra bir uyanış devresinin başında bulunan kral II. T. N. 889 - 884 yılları arasında beş yıl kadar hüküm sürmüş, oğlu Aşşur-nasir-apal (Asurnazirpal), onun birtakım Aramî devletlerine karşı başlattığı fetih hareketlerini daha büyük başarı ile devam ettirmiştir.

Zamanında Asur kültür varlığı bakımından bu kralların aleyhlerine olarak kaydedilmesi gereken konu, Aramcanın her ikisi zamanında alışveriş dili halinde gittikçe yaygınlık kazanmış olmasıdır. (E. Bilgiç)

TULA, Sovyetler Birliğinde, Oka ırmağına dökülen Upa ırmağı kıyısında, Moskova'nın 180 km güneyinde bir şehir, T. bölge (oblast)'sinin merkezi. Nüfusu 494 000 (1975)'dir. T., önemli bir kara ve demir yolu kavşağıdır. Son yıllarda ağır sanayi (makine ve kimya) merkezi olarak gelişmiştir.

TULA : Şehirden bir görünüş

Adı 1146 yılında geçen T., eski bir Rus şehridir. 1503'ten itibaren Moskova devletinin Kırım Tatarlarına karşı bir uç kalesi olarak önem kazanmıştır. 1514 - 1521 yıllarında tahkim edilmiştir. 1632'de Rusya'nın ilk tüfek fabrikası T.'da kurulmuştur. 1712'de ilk silâh fabrikasının kurulması şehrin gelişmesine yol açmıştır. Şehirde XVI - XVIII. yüzyıllardan kalma birçok eski eserler vardır. XIX. yüzyılda ticaret merkezi olarak önem kazanmış, özellikle gümüş eşyalarıyla tanınmıştır. L. N. Tolstoy (b. bk.) T. çevresinde, Yasnaya Polyana'da doğmuştur.

TULAREMİ (Fr. Tularémie), *Francisella tularensis* adı verilen bir bakteri ile oluşan, giriş kapısında bir yara, bölgesel lenf bezlerinde cerahatli şişme yapan ateşli bir hastalık. İnsanlar enfeksiyonu bakterinin depo yeri olan kemiricilerden temas ile yahut idrar ve dışkıların karıştığı sulardan alırlar. Kan emen kene ve sineklerle de bulaşma imkânı vardır.

Bakteri, bir kene veya bir böceğin ısırması ile veya temas sonucunda deriden, bir gıda maddesi ile alınarak sindirim kanalı veya ağız mükozasından, solunum ile akciğer, burun ve gırtlak mükozalarından girebilir.

Bakteri, su içinde üç ay yaşar. Oda ısısında dört yıl canlı kalır. Antiseptiklere direnci yoktur. Penisiline karşı dayanıklıdır, fakat diğer antibiyotiklere karşı hassastır.

Kuluçka dönemi genellikle 1 - 10 gündür. Hastanın ateşi 39 - 40°C ye kadar çıkar. Gece terlemesi, şiddetli halsizlik oluşturur. Bunu, mikrobun giriş yerinde yara ve bu yerle ilgili lenf bezinde şişme ve iltihaplanma takip eder.

T., vücut direncini kıran hastalıklardan biridir. İltihabî diğer hastalıklara zemin hazırlar.

Tedavi : Antibiyotik tedavisi uygulanır. Hastalık bir hafta içinde kontrole alınır. Ancak, hastaya 1 - 2 ay istirahat etmesi tavsiye edilir.

TULBAR veya TULPAR, çağdaş Türkler arasında su aygırının soyundan gelme atlara verilen ad. Türk destanlarında soylu atlara verilen bir ad olarak geçer. Kırgızlar arasında 'kanatlı at" olarak kullanılır. Bundan başka, Kırgızlar savaş atlarına da *tulpar* adını verirler.

TULCÂN [*tulkan*], Ekuador'da bir şehir, Carchi bölümünün merkezi. Denizden yüksekliği 2 770 m, nüfusu 16 600 (1962)'dür.

TULCEA [*tulça*], Romanya'da, Tuna deltasının başında, Galați bölgesinde bir şehir ve ırmak limanı. Nüfusu 49 153 (1974)'tür. Balıkçılık yapılır. Konserve fabrikaları vardır.

TULGA, Refik (Kütahya 1907 - İstanbul 1981), general. 1924'te Harbiye Mektebine girmiş ve 1927'de demir yolu sınıfının birincisi olarak asteğmen rütbesi ile mezun olmuştur. Fen Tatbikat Okulu'nu bitirmiş (1927 - 1929), Kara Harp Akademisinden kurmay yüzbaşı olarak mezun olmuştur (1934 - 1937). Daha sonra Fransa'da Siyasî İlimler Okulunda okumuş (1939 - 1940), Amerika'da Wilson Yüksek Öğretmen Okulunun İngiliz filolojisi bölümünü (1948 - 1950) bitirmiştir. Kara Kuvvetlerinde her kademede (kolordu komutanlığı hariç) kıta hizmeti görmüş, bu arada kurmay yüzbaşı rütbesi ile Üniversite Talim Taburunda bölük komutanlığı

TULGA, Refik

yapmış (1942 - 1943), kurmay albay rütbesi ile kısa bir süre Cumhurbaşkanlığı başyaverliğinde bulunduktan sonra (1954), Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alay komutanı olmuştur (1954 - 1956). 1956'da tuğgeneral, 1960'ta tümgeneral, 1961'de korgeneral ve 1965'te orgeneral olan T., 3. Zırhlı Tugay (1959 - 1960), 1. Zırhlı Tümen (1960), 2. Ordu (1962) ve 3. Ordu (1962 - 1964) komutanı olarak hizmet görmüştür. Bu arada bir süre İstanbul valiliği de yapmıştır (1960). Özellikle Genel Kurmay Başkanlığı Karargâhında olmak üzere, çeşitli kurmay görevlerinde bulunmuş ve sonunda Genel Kurmay 2. başkanı (1964 - 1967) olmuştur. Yurt dışı görevi olarak, kurmay yüzbaşı rütbesi ile Paris kara ataşe muavinliği (1939 - 1942) ve kurmay yarbay rütbesi ile de Washington kara ataşeliği (1947 - 1950) yapmıştır. Türkiye'nin NATO'ya girişi (1952) üzerine, Avrupa Müttefik Komutanlığı Yüksek Karargâhı (SHAPE, Paris) istihbarat bölümünde kurmay yarbay olarak görev yapmış (1952 - 1953), tuğgeneral olarak Güney Avrupa Müttefik Kuvvetleri Komutanlığı (AFSOUTH, Napoli) karargâhında istihbarat başkanı (1957 - 1959) olarak çalışmıştır. T.'nın son görevi, Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilâtı (NATO) karargâhında (Bruxelles) Türk askerî temsil heyeti başkanlığıdır (1967 - 1968). İsteği üzerine 30 ağustos 1968'de emekliye ayrılmıştır. (C. Enginsoy)

TULGALI ÇAMURCUL (Pelomedusa galeata), genellikle Afrika'da yaşayan, Kaplumbağalar (Testudinata) takımının Çamurcul kaplumbağagiller (Pelomedusidae) familyasından bir sürüngen türü. Bk. ÇAMURCUL KAPLUMBAĞAGİLLER ve KAPLUMBAĞAGİLLER.

TULSA [*tạlsı*], Amerika Birleşik Devletleri'nde, Oklahoma eyaletinin kuzey-doğusunda, Arkansas nehri üzerinde bir şehir. Nüfusu 356 000 (1977)'dir. Şehrin ekonomisinde petrol başta gelmekle birlikte, boru, uçak, cam ve çelik yapımı da önemli bir yer tutar. T. gökdelenlerle dolu canlı bir ticaret ve sanayi şehridir.

TULU, Hindistan'ın güney-batı kıyılarında yaşayan bir topluluk. Sayıları toplu olarak 1 milyondur. T.'ların dili Kannada diline yakın bir dil olup Dravid grupuna bağlıdır. Bk. DRÂVİD DİLLERİ.

TULÛAT TİYATROSU, geleneklere dayalı olan orta oyununun sahnelerde sergilenmesi ve bunun Batı etkisinde kalan tiyatro ile karışmasından meydana gelen bir tiyatro türü.

T. T. sanatkârları ister melodram, ister trajedi veya dram olsun, oynadıkları eserleri, oyunlarını sergiledikleri zamana ve seyircinin özelliklerine göre değiştirmekteydiler. Bazen oyunun konusunu bile düşünmeden halkın beğenip tutacağı bir ad bulunur, ilân edilir, ancak ondan sonra sahnede konunun nasıl işleneceği oyunu yöneten tarafından ana çizgileriyle belirtilirdi.

T. T. bir metne bağlı olmadığı, oyuncuların içinden doğan, aklına gelen, olayın akışına en uygun düşen sözlerin söylendiği ve hemen her oyunda ayrı ayrı özellikler taşıdığı için, doğrudan doğruya sahne sanatı ile ilgili bir olaydır; tiyatro edebiyatı denilen dal ile ilgisi yoktur. Temelini, oynayan sanatkârların zekâ, nükte, incelik, anlayış ve yerinde güzel söz bulabilme yetenekleri oluşturur. Ancak bütün bu özellikleri kendisinde toplayan ve T. T.'na kişiliğinin damgasını vurmuş birkaç sanatkârın dışında, oyuncular yetersiz, yeteneksiz ve zayıf kalmışlardır. Genellikle oyunlarını gezici topluluklar olarak salaş tiyatrolar, sinemalar, gazinolar, kahvehane ve bahçeler gibi değişik yerlerde oynamaları, ancak arasıra İstanbul dışına çıkabilmeleri, bazı kültürsüz oyuncuların herhangi bir işi yasak savıyormuşcasına yapıp basit ve tatsız, hatta kaba sözlerle oyunda yer almaları, T. T.'nun diğer tiyatro türleri karşısında sağlıklı bir şekilde gelişmesini ve uzun yıllar yaşamasını engelleyen önemli unsurlardandır.

T. T., orta oyununun tekniğine dayanmakla birlikte eski orta oyunlarındaki klasik tipleri bırakmış, günlük hayattaki tipleri almıştır. Oynanan eserler ise, batıdaki örneklerine uygun yazılmış tiyatro eserleridir. Ancak asıl iskelet olay bırakılmış, bu iskelet olay oyuncuların zekâ, yetenek ve sanat gücüne göre bulunup söylenilen sözlerle yürütülmüş, aslına hiç uymayan ve tamamen değişik bir hale getirilerek sahnelenmiştir.

Sermet Muhtar Alus'un, "önce ara nağme, sonra güfte, keman soloyla omuz titretme, mihveri etrafında dönme, cafcaflı gerdan kırıp göbek atma, en nihayette de harekete gelip tangonun birkaç sene evvelki figürvari ayak dolayışlarıyla ortada keklik gibi sekme ve yavaş yavaş kapanan perde arkasından kaybolma" diye tarif ettiği kanto, T. T.'nun vazgeçilmeyen önemli bir unsuru idi. Kantocuların hem şarkı söyledikleri, kantolara ve yerli danslara çıktıkları hem de oyunlarda çeşitli rolleri üstlendikleri bilinmektedir.

T. T.'nun ilk önceleri Sultan Abdülâziz zamanında orta oyunu sanatkârlarının sahnede suflörsüz olarak piyesleri oynamaya başlamaları sonunda ortaya çıktığı ileri sürülmektedir. T. T.'nun ilk önemli kişiliği de bu dönemde yetişmiş, orta oyununda da büyük ün yapan Kavuklu Hamdi Efendi'dir. Güllü Agop tiyatrosundan ayrılan Tomas Fasulyeciyan (İstanbul 1843 - İskenderiye 1901), tiyatro dünyasından ayrılmak istemediği için Hamdi Efendi'yi bulmuş, onu ikna etmiş ve Galata Kuledibi'ndeki derme çatma bir sahnede suflörsüz olarak *Çıngırak* adlı bir komediyi onunla birlikte oynamıştı. Kurulan topluluğa Hayalhane-i Osmanî adını veren Hamdi Efendi, sahnede metinsiz, suflörsüz ve çoğu kez Güllü Agop'un repertuvarındaki oyunları değiştirerek yarattığı bu tiyatro türünde oynadığı eserler arasında *Eskici Abdi, Enfiyeci, Hasis zengin, Tayyarzade, Talihsiz delikanlı, İşkilli Memi, Cezayir, Fettan Çelebi, İftiradan halâs, Madame Angot'nun kızı* anılmaya değer eserlerdendir.

Orta oyununda pişekâr rolüne çıkan Hamdi Efendi'den sonra T. T.'nda ün yapan başka bir sanatkâr da yine orta oyununda Kavuklu rolüne çıkan Abdi (Abdürrezzak) Efendi'dir. Abdi Efendi T. T.'nda göreve başlayınca eline aldığı saplı süpürgeye uygun bir kıyafet uydurarak özel bir makyaj yapmış, böylece ilk defa İbiş rolünü ortaya koymuştur. Abdi Efendi iri cüssesiyle, ilk hamlede yapamayacağı hissini veren türlü türlü hareketler yapmış, genellikle saf rolleri üstlenmiştir. Meşrutiyetin ilk yıllarına kadar bu çalışmalarını sürdürmüş olan Abdi Efendi, Sultan Abdülhamid tarafından oyuncubaşı olarak saraya alınmış ve kendisine maaş bağlanmıştır.

Abdi'nin halk arasından ayrılıp saraya geçmesinden sonra T. T.'nda en büyük üne ulaşan Kel Hasan olmuştur. Abdi'nin kıyafetini biraz değiştiren, gaz tenekesini sahneye sokarak teneke gürültüsüyle meydana çıkışını bir özellik haline getiren Kel Hasan'ın T. T.'na getirdiği asıl yenilik, orta oyunundan sahneye aktardığı tekerlemedir. Bu tekerlemenin bazen yarım saat kadar sürdüğü bilinmektedir.

T. T.'na sonradan bir canlılık getiren ve kişilik kazandıran Naşid Özcan (b. bk.) olmuştur. O da ustaları gibi İbiş kılığı ile komikliğe başlamış, fakat daima aynı kılıkta kalmanın anlamsızlığını kavrayarak oyunun özelliklerine uygun bir kılığa girip sahneye çıkmayı âdet edinmiştir. Taklitte, mimikte, oynarken çeviklikte kendisinden önce gelenlerden daha başarılı olmuştur. Şekil ve dil olarak en güç taklitlerin altından başarıyla kalkmış, temsil ettiği tiplerin tam anlamıyla kalıbına girmiş ve bütün benliğiyle o taklidin aslını göz önünde canlandırmıştır.

T. T.'nun son ve değerli oyuncusu İsmail Dümbüllü (İstanbul 1897 - 1973)'dür. Sahneye ilk olarak 1918'de Kel Hasan'ın yanında Üsküdar'da Dilküşa tiyatrosunda çıkan Dümbüllü, kurduğu çeşitli topluluklarla aralıksız temsiller vermişti. Naşid'den sonra orta oyununun en büyük temsilcisi olan Dümbüllü, T. T. geleneklerine uyarak elli yıllık külâhını Münir Özkul'a devredip sahnelerden ayrılmıştı. Ancak, yaptığı jübileden sonra yeniden temsillerine başlamıştı.

T. T. hemen her dönemde aydın çevrelerde hoş karşılanmamıştır. Bunun sebebini de, T. T.'nun gittikçe düşen ve bayağılaşan seviyesinde değil, daha ziyade oyuncuların ve özellikle kantocuların polis olaylarına yol açmasında aramak gerekir. Kültürsüz, zayıf karakterli, basit ve kaba sözlerle seyirci karşısına çıkan oyuncu ve kantocular, devrin ileri gelenlerinden birinin himayesine sığınıp onların zevki ve keyfi için oynuyorlar ve bir ölçüde gençlere kötü örnek bile oluyorlardı. Bu bakımdan T. T. giderek seyircisini kaybetmiş ve özellikle Cumhuriyetten sonra her bakımdan güçlü oyuncular T. T.'nda görev almak istemedikleri için, bu tiyatro türü kültür hayatımızdan silinmiş ve günümüzde T. T. ile uğraşan sanatkâr sayısı hemen hemen hiç kalmamıştır. (N. Gözaydın)

TULUM, süt kuzusu, oğlak, koyun veya keçi derisinden yapılan bir çalgı. Hayvanın derisi, baş, ayak ve kuyruğu boğum paylarıyla kesilir ve asıl gövde sağlam bir biçimde karın yarılmadan tamamen çıkarılır. Derinin yüzündeki tüyler ütülenir ve deri kurutulur. Boyun ve arka kısım ters bağlanıp dışa çevrilir. Boyun kısmına, süslemek için yuvarlak bir ayna konur. Ön ayaklardan birine, genellikle sağ ayağa, üflemek için bir tahta boru sokulur ve diğer ayak yerleri sıkıca bağlanır. Ağaç borunun etrafı macunlanır ve iyice sıkılır. Ağaç kenarlarına renkli boncuklar takılır. Sağ ön ayaktan üflenerek T.'a hava verilir. Sol ayağa ses çıkaran, genellikle söğüt, kavak gibi kolay oyulan ağaçlardan yapılma *nare* adı verilen kısım yerleştirilir. *Zizmak* denilen, sesi çıkaran âlet ince kamıştan yapılır. Bu âlet dilli olup genellikle 3 cm uzunluğundadır. En az iki, en çok dört tanedir. Dörtlüsünün akordu ve çalınması zor olduğundan ikilisi tercih edilir. Zizmaklar *deden* denilen, kamıştan yapılan, boyları çalgıcının parmaklarına göre ayarlanmış borulara yerleştirilir. Zizmak ve dedenler, net ses vermesi için pişkin kamıştan yapılır, ayrıca sade yağda biraz kızartılır. Arka ayakların birine bir tahta takılır ve bunun iki tarafı birer boru geçecek şekilde oyulur. Bu takılan iki borunun T. içine girdikleri yer de sımsıkı bağlanır.

T. şişirilince koltuk altına sıkıştırılır. Kol ile bastırılıp sıkıştırıldıkça borulardan geçen hava, tiz veya pes iki sesin aynı anda çıkmasını sağlar. Ağızla üflenerek T.'un havası tazelenir. Zurna (b. bk.) sesine benzeyen aralıksız ve kesintisiz sesler elde edilir. Böylece parmakların oynatılması ile değişen sesler aracılığıyla T. içindeki hava kullanılarak melodi sağlanmış olur.

Çok sesli Türk halk müziği melodilerinin rahatlıkla çalınabileceği bir çalgı olan T., Artvin, Erzurum, Kars ve Trabzon gibi kuzey illerimizde çok yaygındır. Bazı bölgelerde *T. düdük, T. zurna, gayda* gibi adlarla da tanınan T. eşliğinde oynanan oyunlara da *gayda, kayda, kaydalama* denir.

T.'a komşu ülkelerde ve bazı Avrupa ülkelerinde de rastlanmaktadır.

TULUM PEYNİRİ, yağlı ve yağsız her sütten (inek, koyun, manda, keçi) yapılabilen bir peynir çeşidi. Eskiden ülkemizde tere yağı üretiminden arta kalan yağsız süt, ev ihtiyacı için T. P. yapılırken bugün, Trakya bölgesi dışında hemen her yerde tüketim talep ve ihtiyacını karşılamak amacıyla kaliteli, yağlı T. P. yapan imalâthaneler bulunmaktadır.

T. P. yapmada ön şart temizliktir.

Yapılışı : Sütler süzülür, bu amaçla özel süzgeçler, santrifüj filtreler kullanılabileceği gibi, birkaç kat temiz bez kullanmak da yeterlidir. Yağ bakımından standard hale getirilen süt, pastörize edilir (63° - 65°C de 30 dakika), 28° - 32°C kadar soğutulan süte, mayanın pıhtılaştırma gücü dikkate alınarak, yağlı sütlerde % 1, yağsızlarda % 2 oranında maya katılır. Ancak, katılacak maya, 10 katı temiz su ile sulandırılarak süte katılmalıdır. Böylece sütün 75 - 100 dakikada pıhtılaşabileceği sürelerde sıcaklığın aynı kalmasına dikkat edilir. Pıhtılaşma süresi bitiminde, pıhtı özel peynir bıçaklarıyla düzgün parçalar halinde kesilir. Buna pıhtının işlenmesi denilmektedir. Pıhtının işlenmesi sırasında 50° - 60°C sıcaklıkta 12 - 15 dakika ısıtılması, kalite üzerine iyi etki yapmaktadır. İşlenen pıhtı özel kepçelerle torba şeklinde dikilmiş süzeklere alınır. 30 dakika süre ile bir yere asılır, sonra baskı altına konur. Baskı otomatik preslerden yararlanarak da yapılabilir. Baskı süresi, peynir suyunun akmadığı zamana kadardır. Böylece elde edilen ham peynir, nohut büyüklüğünde parçacıklar halinde elle veya makina ile ufalanır, % 4 - 5 oranında mutfak tuzu katılarak tuluma basılacak duruma getirilir.

Özel olarak hazırlanmış tulumların kılsız kısmına peynirin doldurulması temiz bir peynir elde edilmesi için gereklidir.

Ham peynirin tuluma basılmasında, içinde hava kalmaması için, *tepki* denilen bir sopa ile sıkı sıkı basılarak peynirin tuluma iyice yerleşmesi sağlanır.

Dolan tulumun ağız kısmına bolca tuz serpilir ve içinde boşluk kalmayacak biçimde sıkıca bağlanır.

T. P. olgunlaştırıldıktan sonra yenen bir peynir çeşididir. Kendine özgü tat, koku ve görünümünü kazanması için genellikle 6° - 8°C de % 75 - 85 nispî rutubetli depolarda 90 - 120 gün bekletilerek olgunlaştırılır.

100 kg yağlı sütten 13 - 14,5, yavan sütten 9 kg T. P. yapılabilir.

1979 yılında Türkiye'nin peynir üretimi 124 000 ton olarak belirlenebilmektedir. Bu üretimin ancak % 20'sinin T. P. olduğu sanılmaktadır.

Son yıllarda İzmir tulumu adıyla satılan peynir çeşidi de genellikle İzmir ve çevresinde üretilip büyük şehir pazarlarına gönderilmektedir. Geleneksel T. P.'nden farkı, koyun sütünün tercih edilmesi, baskıdan çıkarılan ham peynirin kalıp kalıp kesilerek (beyaz peynirde olduğu gibi) teneke veya tulumlara basılması ve baskı işlemi sırasında da % 4 - 5 oranında ince tuz serpiştirilerek tuzlamanın yapılmasıdır.

Hangi yöntemle olursa olsun yağlı sütten yapılan ve uygun şartlarda olgunlaştırılan, temiz görünümlü tulumlardaki

peynirin tüketilmesinin beslenmede önemli bir yeri vardır. (N. Kaptan)

TULUMBA : bk. POMPA.

TULUMBACI, eskiden yangın tulumbalarını yangın yerine ulaştıran ve yangının söndürülmesi işinde çalışan gençlere verilen ad. Mahalle T.'ları arasında çıkan kavgalar dolayısıyla bu ad "külhanbeyi, bıçkın, kabadayı" gibi anlamlar da kazanmıştır. *T. uşakları* sağlam ve iri yapılı olup o günlerin koşarlı, uçarlı, civelek, pırpırı, sırım gibi sıfatlarıyla nitelendirilirlerdi. Gençler arasında T.'lık zor, fakat çekici bir meşgale olarak görülürdü. Her tabakadan gelen delikanlılar, kabiliyetleri ve yapıları göz önüne alınarak T. seçilebilirlerdi. Onların T.'lık dışında genellikle başka meslekleri de vardı. Bunun yanında T. mesleğine bağlanıp işini gücünü bırakanlar da çok olmuştur.

Sırtlarına alev rengi ceketler giyen, ellerinde kargı, fener, hortum v.b. yangın âletleri taşıyan T.'lar, mahallelerin cami avlularında veya benzeri belirli yerlerinde bulunurlardı. Özel koğuşları ve kahvehaneleri vardı. Mahallelerde kurulmuş ve birer teşkilât olan sandıklara bağlıydılar.

1880'e kadar karışık olan T. kıyafetleri 1885'ten itibaren belirli bir iş üniforması haline getirildi. Pazu üzerinde kolu saran bantlarla rütbeler belirlendi. Birinci reisin dört, ikinci reisle fenercinin üç, hortumcunun iki, kökencinin bir şeridi vardı.

T.'lar önceleri *ağa,* sonra *reis* denen kimselerin yönetiminde *fenerci, hortumcu (kökenci, borucu), anahtarcı, omuzdaşlar* ve gönüllülerden olmak üzere toplam elli veya en fazla yüz kişiden oluşurdu. Takımı idare eden iki reisten biri birinci reisti. O, çoğu zaman yangın yerine gitmez, gerektiğinde at sırtında T.'ları geriden takip ederdi. Birinci reis bütün âletlerden ve personelden sorumlu kişiydi. T.'lığa alınma veya T.'lıktan çıkarılmada reisin yetkisi olmakla birlikte personel de söz sahibiydi. İkinci reis, T. takımının içinde yer alırdı. Takımı idare eden, yangın yerine giderken görev değiştirmeler için komut veren ikinci reisti. Onun yokluğunda fenerci bu görevi yapar, *sandık kaldırma* yetkisini taşırdı. Takımda fenercinin görevi en ağır görevlerdendi. İstanbul'un dar ve bozuk sokaklarında, özellikle geceleri yol almak çok zordu. Fenerci aydınlatmayı, dar ve bozuk sokaklardan geçmeyi sağlamak için ekibine yardımcı olurdu. "Yalama var" diye bağırdığında sokağın kaygan, ıslak, çamurlu olduğunu, "atlama var" diye bağırdığında ise yolun bozuk olduğunu, yolda tümsek veya çukur bulunduğunu bildirirdi. Buna benzer komutlarla sandık (tulumba) devrilmeden ve T.'lar sakatlanmadan yangın yerine varırlardı. Yangın yerine başka mahallelerin T.'ları da gidebilir ve yolda karşılaşılabilirdi. Böylece art arda bir yarış başlardı. Bu durumda rekabet söz konusu olur, ikinci reisin veya fenercinin görevi daha da ağırlaşırdı. İç içe girmemek ve sandığı devirmemek için çeşitli komutlar verilirdi. *Koyun ayağı* komutuyla kısa adımlarla koşmaya geçilir, böylece mesafe ayarlaması yapılır ve T.'ların yorulmaması sağlanırdı. Kavşaklarda, sokak köşelerinde başka bir T. ekibiyle çarpışmamak için *koç boynuzu* diye bağırılırdı.

Ekibin öteki erlerinden olan *hortumcu (kökenci, borucu)* yangın yerinde yangının borularını sandığa bağlamak, boruları sermek, toplamak, taşımak görevlerini görürdü. *Kökenci*'nin asıl görevi, su basılması sırasında hortumun ucuna geçirilen parçayı idare etmek ve parçanın borudan ayrılmamasını sağlamaktı. Boruların uçlarına geçirilmiş ve su püskürtmeye yarayan pirinçten yapılmış bu parçaya *köken* adı verilirdi.

Omuzdaşlar, sandık denen içi su dolu, üzerinde bir tulumba cihazı bulunan tulumbayı taşırlardı. Onların etrafında kol değiştirmeye hazır başka omuzdaşlar bulunur, reisin vereceği komutu beklerlerdi.

T. erlerinden biri de *köşklü*'dür. *Köşklü,* yüksekçe bir yerde bulunan ve çevreyi gözetleyen kimsedir. Yangın haberini naralar atarak herkese ve bu arada T. ekibine yer bildirerek duyururdu.

T.'lar, yangın yerine giderken ve yangından dönerken yüksek sesle çeşitli naralar atarak kendilerini över, takımlarının ve reislerinin adlarını duyururlardı. Mevlânakapı, Çeşmemeydanı, Firuzağa, Koca Mustafapaşa, Galatasaray, Langa, Lonca v.b. takımlar uçarılıkta ün yapmışlardı.

T.'lar yangını söndürdükleri yerin sahibinden karşılık olarak kurbanlık koyun alırlardı. Bu arada şan ve şöhreti paylaşamayan ve rekabet içine giren T. takımları, yer yer yangını bırakıp birbirleriyle kavgaya girişirler veya kıskançlıkla arkadan gelen takımı engellemek için bu takıma saldırırlardı. T.'ların İstanbul'un her türlü zabıta olaylarına sık sık karıştıkları da bir gerçektir.

T.'lar kendi toplulukları içinde çeşitli gelenek ve göreneklerilyle oluşturdukları tiplerle ilgi çekici olmuşlardır. Aralarından ünlü kabadayıların ve uygunsuz davranışlı kimselerin çıkmış olması yanında bunların arasında şairlerin ve çeşitli destanî mahiyetteki konulara kahraman olmuş T.'ların varlığı da bilinmektedir.

T.'lar çeşitli nitelikleri ve renkli hayatlarıyla birçok hikâyeye konu olmuşlardır. R. E. Koçu (b. bk.), *İstanbul tulumbacıları* [1918] adlı eserinde, T.'larla ilgili çeşitli hatıra ve kaynakları bir araya getirmiştir.

TULUMBACILIK, mahallelerde yangın söndürmek için kurulmuş olan ve adını kullandıkları tulumbadan alan bir teşkilât. Önceleri Yeniçeri Ocağına bağlı olan ve erleri Acemi oğlanlar sınıfından seçilen Tulumbacılar Ocağı adı altında bir birlik iken Yeniçeri Ocağıyla birlikte bu teşkilât da dağıtılmıştır.

T., yangın âfeti karşısında bir ihtiyaç duyulması sebebiyle, mahalle ileri gelenleri tarafından küçük birlikler olarak yeniden teşkilâtlandırılmış, böylece mahalle T.'ı yayılmaya başlamıştır. Mahalle T.'ı XIX. yüzyılın sonlarına kadar görülmüştür.

İstanbul'da meydana gelmiş ve "küçük kıyamet" de denen 1509'daki depremden sonra İstanbullular, ahşap yapılara heves etmeye başlamışlardır. Padişahların sarayları bile ahşap binalardan oluşmuştu. Ancak, iç ve dış süslemeleriyle birer sanat eseri olan bu yapıları bu defa da yangınlar tehdit etmeye başlamıştır. Dar sokakların her iki tarafına yan yana sıralanmış, geniş saçakları, cumbaları, şahnişin (çıkma)'leri birbirine girmiş bu ahşap yapılar, çıkan herhangi bir yangında birkaç saat içinde kül olmuştur. Önceleri çeşitli fermanlarla her evde kaplar içinde yeterince su bulundurulması, kürek, kazma, kargı v.b. âletlerin hazır durumda tutulması mecburî kılınmış ve denetimi Yeniçeri kolluklarınca yaptırılmış ise de, istenilen sonuç alınamamıştır. Bu durum karşısında 1720'de Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından Yangın Tulumbacıları Ocağı kurulmuştur. Bu ocak, Yeniçeri Ocağına bağlanmış, ayrıca saray ve çevresinde çıkabilecek yangınlarla da bostancılar görevlendirilmişlerdir.

T.'ın başlangıcı 1712 yılına kadar iner. Aslen Fransız olan ve sonradan İslâmiyeti seçip Osmanlı İmparatorluğunun hizmetine giren Davut Ağa adlı bir mühendisin yaptığı

ve Tophane yangınında (1712) kullandığı tulumbası, sadrazam İbrahim Paşa'nın dikkatini çekmiş, bunun üzerine Tulumbacılar Ocağı adıyla Yeniçeri Ocağında, Acemi oğlanlara yamak olmak üzere yeni bir sınıf kurulmuştur. İlk tulumbacıbaşılığını da Davud Ağa yapmıştır. Bu görev, ayrıca bostancılara da bir ek görev olarak verilmiştir. Yangın söndürme işinde de görevli olan bostancılar, tulumbayı geliştirerek emme - basma tulumbayı yapmışlardır. Bu tulumbalarla evlerde ve çevrede bulunan kuyulardan doğrudan su çekilebilmiştir. Yangın söndürme işi, Yeniçeri ağasının genel denetiminde bulunurdu.

Yeniçeri Ocağına bağlı ve Acemi oğlanlara yamak olan Tulumbacı Ocağının erleri devşirme değillerdi. Bunlar, İstanbul'un boylu boslu, sağlam ve iri yapılı, ayağına tez delikanlılarından Acemi oğlanlar sınıfına seçilmiş gençlerdi. İstanbul'un yangınlarını söndürmekle görevli olan bu sınıf, saraya giremezdi, sarayda çıkacak yangınları söndürmek için Bostancı tulumbacıları görevlendirilmişti.

II. Mahmud'un çıkardığı fermanla 1826'da Yeniçeri Ocağı dağıtılınca buna bağlı Tulumbacı Ocağı da kaldırılmış, tulumbalar ve bunların öteki malzemeleri toplatılarak tulumbacıbaşı konağına doldurulmuştu. Asakir-i mansure-i Muhammediye adı altındaki yeni orduya bağlı olarak itfaiye taburu kurulmaya başlanırken, bir yandan da dillere destan mahalle T.'ı gelişmeye başlamış, imamlar başta olmak üzere, halk, mahallelerine birer yangın tulumbası yaptırarak T.'ı teşkilâtlandırmışlardır (bk. TULUMBACI). İstanbul'un esnaf delikanlılarından olan Yeniçeri yangın tulumbacılarının önemli bir kısmı, bu sefer herhangi bir ücret almadan bu mahalle teşkilâtında görev yapmışlar ve bu sayede mahalle T.'ı hızlıca kurulabilmiştir. Mahalle T.'ını hükümet de desteklemiş, her biri birer esnaf çocuğu olan tulumbacı erlerinder. esnaf vergisini almamıştır.

Başlangıçtan beri İstanbul için bir âfet haline gelen, "Anadolu'nun salgını, İstanbul'un yangını" gibi atasözlerine de geçmiş olan büyük yangınlar karşısında tulumbacı teşkilâtı yetersiz kalmış, yangının durdurulmasında, önünün alınmasında etkili olunamamış, yaptığı tahribat engellenememiştir. Zaman zaman yeni yeni atılımlar yapılmışsa da, durumda değişiklik olmamış, böylece Cumhuriyet dönemine kadar gelinmiştir. Bk. SZÉCSENYI, Ödön ve İTFAİYE.

TULUNOĞLU AHMET : bk. AHMET, Tulunoğlu.

TULYUM, Tm, Lantanitler grupundan bir ana element; atom numarası 69, kütle sayısı 169, atom ağırlığı 169,4'tür. T., İskandinavya granitleri içinde bulunan bazı nadir minerallerin ihtiva ettiği bir maddedir. Oluşturduğu tuzlar, soluk mavi - yeşil renktedir.

TUMACO [*tumako*], Güney Kolumbiya'da, Büyük Okyanus kıyısında, Nariño yönetim bölümünde bir liman şehri. Nüfusu 71 400 (1964)'dür. Kereste ve tarım ürünleri (özellikle kahve ve kakao) ihraç edilen bir limandır. Orito'dan gelen bir petrol boru hattı T.'da son bulur. T. yaklaşık 150 km lik bir alana yayılan bir tarihöncesi yerli kültürün merkezi idi. Bu çevredeki toprak tepelerde, içlerinde pişmiş topraktan yapılma yüzlerce figür (insan ve hayvan figürleri, maskeler) bulunan birçok mezarlara rastlanmıştır.

TUMANBAY, I., el - Melikü'l - Âdil Seyfü'd - Dîn, 1501 yılı ocak - nisan ayları arasında hükümdarlık yapmış bir Memlûk sultanı. Saltanatı 100 gün kadar sürmüş olup, gerek Mısır gerek Memlûk tarihi bakımından bir önemi yoktur. Suriye ve Mısır'da hâkim olan Memlûklerin 45. sultanıdır.

TUMANBAY, II., el - Melikü'l - Eşref Ebu'n - Nasr (1473? - 13 nisan 1517), 1250 yılından 1517 yılına kadar Mısır ve Suriye'de hüküm süren Memlûklerin son sultanı.

Aslı Çerkez olup, amcası Kansûh el - Gurî Haleb'de hâcibü'l-hüccâb iken onun tarafından satın alındığı için nisbesi Min Kansûh el - Gurî'dir. Kansûh, yeğenini satın aldıktan bir süre sonra onu, zamanın sultanı Kayıtbay'a takdim etmiştir. T.'ı beğenen sultan, onu kendi memlûkleri arasına almıştır. Sultan Kayıtbay'ın ölümüne kadar (1496) *el - Kitâbiye* Memlûkleri arasında kalan T., el - Melikü'n - Nâsır Muhammed b. Kayıtbay tarafından azat edilerek önce câmedar tayin edildi ve bir süre sonra da haseki'ler arasına katıldı. Amcası Kansûh el - Gurî, Memlûk sultanı oluncaya kadar hasekilik yapan T., amcası tarafından Onlar Emirliği'ne yükseltildi (1498). 1504 yılında oğlu Muhammed'in ölümü üzerine Sultan Kansûh el - Gurî, yeğeni T.'ı Kırklar Emîrliği'ne yükselterek onu oğlunun yerine şâd-ı şarâbhâne tayin etti. T., 1507'de Yüzler Emîrliği'ne terfi ettirilerek ed-devâdârü'l-kebîr oldu. 1516'ya kadar büyük devâdâr'lık görevine ek olarak el-üstâdârîyetü'l-ûliye ve kâşifü'l-küşşâflık görevlerini de birlikte yürüten T., sultan el - Gurî tarafından Osmanlı sultanı Yavuz Selim'e karşı çıktığı seferden dönünceye kadar ülkeyi idare etmekle görevlendirilip nâibü'l-gaybe tayin edildi (25 mayıs 1516). Daha önceden bulunduğu görevler dolayısıyla idarede tecrübe kazanmış olup halk ve askerler tarafından çok sevilmiş olan T., sultanın yokluğunda Mısır'ı çok güzel idare etti. Akşamdan sonra kimsenin silâhla dolaşmamasını emreden T., Kahire valisi Elmas'ın yanına her gece sıra ile yüz memlûk vererek onu yatsıdan sabaha kadar şehrin cadde ve sokaklarında gezmekle görevlendirmiştir. Böylece emniyet ve asayişi sağladığı gibi, valinin çeşitli adlar altında şehir halkından aldığı vergileri yasaklayıp Kahire'de kalan askerin halka zulmetmesine de engel oldu. Bununla da yetinmeyip, kendisi her gün maiyetinde ümera ve askerler olduğu halde Kahire'yi ve çevresini dolaşıyor, ordunun seferde bulunmasından yararlanarak fitne ve fesat çıkarmak isteyen bedevî ve fellâhlara gözdağı veriyordu. Ayrıca hapishaneleri teftiş ederek haksız yere orada bulunanları çıkarıyor, fakir fukaraya sadakalar dağıtıyor, hatimler indirtiyor, su bentlerini ve kanalları sürekli kontrol ederek halkın itimat ve sevgisini kazanacak her çareye baş vuruyordu.

TUMANBAY, II : Tumanbay kitabesi (İstanbul Müzesi No. 4699)

Ancak Merc-i Dâbık'ta Memlûk ordusunun çok ağır bir mağlûbiyete uğraması (24 ağustos 1516) ve başta Türkçe şiirler söyleyen ihtiyar Memlûk sultanı Kansûh el - Gurî olmak üzere, önde gelen bazı emîrlerin muharebe meydanında kalması, bir kısım asker ve kumandanın yanı sıra, Hanefî başkadısı hariç diğer üç mezhep başkadısının ve halife III. el - Mütevekkil Alallah'ın esir edilmeleri, bütün bunlara ek olarak Memlûk devleti kurulduğu günden beri titizlikle biriktirilen ve korunan milyonlarca dinar değerindeki Memlûk hazinesinin ve ordusunun bütün ağırlıklarının Osmanlı Türklerinin eline geçmesi Kahire'deki durumu değiştirdi. Bu mağlûbiyetten kısa bir süre sonra bütün Suriye'deki Memlûk hâkimiyeti fiilen sona erdiği gibi, Mısır da Osmanlı tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştı. Nitekim daha Merc-i Dâbık'tan hemen sonra Haleb'de okunan ilk cuma hutbesinde Yavuz Sultan Selim'in, henüz Hicaz'a sahip olmamışken, Hâdimü'l - Haremeyni'ş-şerîfeyn unvanı ile anılması, onun Mısır'ı da ele geçirmeğe kararlı veya en azından orada da kendi yüksek hâkimiyetinin tanınacağından emin olduğunu gösteriyordu.

Memlûk ordusunun yenilip sultan Kansûh el - Gurî'nin öldüğü Kahire'de kesin olarak anlaşılınca, hatipler hutbede sadece halifenin adına dua eder oldular. Mısır'ın sultansız kalmasını fırsat bilen eş - Şarkiyye bedevîlerinin, Katyâ ile es - Sâlihiyye arasındaki yolları kesip başta, acınacak bir şekilde Kahire'ye dönmekte olan mağlûp askerler olmak üzere köylü, esnaf ve tüccardan her sınıf halka akla hayale gelmedik kötülükler yapmağa başladıkları sırada, Kahire'deki askerler de Osmanlı taraftarı oldukları bahanesiyle şehirdeki çarşı pazar esnafını yağmalamağa başlamışlardı. Kahire'de can ve mal güvenliğinin sarsıldığı bu sırada, T. aldığı zecrî tedbirlerle durumun daha da kötüleşmesini önledi. Mısır'a dönüşü hemen hemen iki ay süren mağlûp ve perişan Memlûk ordusu ümera ve askerlerini karşılayarak elinden geldiği kadar onlara yardım etti.

Ancak taht boş bulunuyor, bir zamanlar Moğol istilâsını Suriye'de durduran kudretli Memlûk devletinin sultanlığına kimse talip olmuyordu. Kimsenin Memlûk sultanı olmağa cesaret edemediği, ordunun yenik ve perişan, hazinenin boş ve ümera arasındaki dayanışmanın bozulmuş olduğu bu ümitsiz durumda bütün emîrler "İstesek de istemesek de aramızda senden başka sultanlığa lâyık kimse yok" diyerek T.'dan sultan olmasını rica ettiler. Bu nazik durumda saltanatın ateşten gömlek olduğunu çok iyi bilen T., onların bu teklifini kabul etmedi. Israrları bir sonuç vermeyen emîrler, yanlarında T. da olduğu halde, âlim bir şeyh olan Ebû's - Suûd'un yanına giderek durumu ona anlattılar. T.'ın, Yavuz Selim'in Suriye'yi ele geçirmiş olup Mısır'a doğru yürüdüğünü, hazinenin boşalmış bulunduğu için askere aylık dahi verilemeyeceğini, sultan olmayı kabul etse bile emîrlerin kısa bir süre sonra isyan edip kendisini tahttan indirerek hapsedeceklerinden çekindiğini söyleyerek yine çekinmesi üzerine Şeyh Ebû's - Suûd orada bulunan emîrlere "T.'ın emirlerini dinleyip ona isyan ve ihanet etmeyeceklerine" dair *Kur'an*'a el bastırarak sonunda T.'ı razı etti. 11 ekim 1516 cuma günü mutat cülûs merasimini yapmak üzere ümera ve askerler toplandı. Halife, Yavuz'un elinde esir olduğu için onun yerine babası el - Müstemsik Billah Yakub davet edildi. Hanefî başkadısı ile yine Yavuz'un esaretinde bulunan diğer üç mezhep başkadısının naipleri de geldiler. O sıralarda artık gözleri bile görmeyen el - Müstemsik Billah, oğlunun eskiden kendisine vermiş olduğu bir vekâlete dayanarak, saltanatı T.'a tefviz ile ona biat etti ve orada bulunanlar da ona uydular. Böylece T., Memlûk sultanı oldu ve elli gün kadar süren bir kesintiden sonra Kahire mimberlerinde tekrar Memlûk sultanı adına dua edilmeğe başlandı.

T., sultan olduktan sonra ilk iş olarak Suriye bozgunundan Kahire'ye kaçıp gelen ve her birinin gönlünde birer arslan yatan emîrlere yüksek makam ve payeler vererek onları tatmin etti. Ancak Gazze naibi, "Osmanoğlu Gazze'yi ele geçirmeden imdadımıza yetişin" diye devamlı yardım isteyip duruyordu.

Gerçekten Yavuz Selim, Merc-i Dâbık'tan dört gün sonra savaşsız olarak Haleb'e girmiş, orada 18 gün kaldıktan sonra hızla güneye inerek 19 eylülde Hama ve iki gün sonra da Humus'u barışla alarak yoluna devamla Dımaşk'a varmıştı (27 eylül 1516). Burada iki aydan fazla süren ikameti esnasında Yavuz, fethettiği ülkeyi yeniden düzenlerken Lübnan ona baş eğmiş ve Filistin de Osmanlı kuvvetlerince fethedilerek Osmanlı orduları Mısır'ın kapısı sayılan Gazze'ye doğru ilerlemeğe başlamıştı.

Ancak bu arada (10 kasım 1516) Yavuz, T.'a bir mektup gönderdi. Yavuz mektubunda T.'dan gelip kendisine itaatini arz etmesini istiyor, T.'a ve yanında geleceklere aman verdiğini bildirerek Gazze dolaylarında faaliyetlerde bulunduğunu duyduğu Canberdi el - Gazâlî'ye de itaat etmesi için mektup gönderdiğini, itaatsizlik ederse Gazze'ye yürümesi için Sadrazam Sinan Paşa'ya emir verdiğini yazıyordu.

Osmanlı ordusunun Gazze'ye doğru ilerlediği haberi Kahire'de başta askerler olmak üzere herkesi ümitsizliğe düşürdü. Bir kısım insanlar yükte hafif pahada ağır neleri varsa alıp Nil üzerinden es - Saîd'e kaçma hazırlıklarına başladı. T. bir yandan bu paniği yatıştırmakla uğraşırken bir yandan imkânsızlıklar içinde ordunun tanzim ve ıslahına çalışıyordu. Ne var ki verilen parayı az buldukları için Memlûkler Türkçe "yok, yok" diye kabul etmiyorlardı. Bin bir güçlükle tedarik edilen bir miktar para ile sonunda gönülleri yapılan Memlûkler, Şam naipliğine tayin edilmiş bulunan Canberdi el - Gazâlî'nin kumandasında Gazze'ye doğru gönderildi. T., emîrlere para verememiş ve "Gidip kendiniz ve çoluk çocuğunuz için savaşınız. Hazinede bir kuruş para yoktur. Ben de sizlerden biriyim. Savaşa giderseniz ben de sizinle giderim Gitmezseniz ben de gitmem" demek zorunda kalmıştı.

Yavuz'un T.'a gelip kendisine itaatini arz etmesini bildiren mektubunun üzerinden bir ay zaman geçmişti ki sayısı 15 kişiyi bulan bir Osmanlı elçilik heyeti ansızın Kahire'de göründü (10 aralık 1516). Çerkez Murad'ın başkanlık ettiği heyetin getirdiği barış şartlarını bildiren mektup kadar, heyetin geliş şekli de önemliydi. Gazze'den Kahire'ye kadar olan alanda Memlûk askerleri kum gibi kaynamasına rağmen, Osmanlı elçilik heyeti, yabancısı oldukları topraklarda Arap kılavuzları sayesinde kimseye görünmeden gizli bir yoldan Kahire'ye ulaştıkları zaman Memlûkler şaşırıp kaldılar. Osmanlı askerinin de bu şekilde kendilerini gafil avlamasından korkarak dört bir tarafa devriyeler çıkarıp gizli yolu Osmanlılara gösterdiği için onlara kılavuzluk yapan Arapları da astılar.

Yavuz, T.'a gönderdiği Arapçadan çok Türkçe ibare bulunan bu son mektubunda kendi adına para bastırıp hutbe okutması ve Mısır'ın haracının bir zamanlar Abbasî halifelerine gönderildiği gibi kendisine gönderilmesi şartı ile Gazze'den Mısır'a kadar olan yerlerde onu naibi olarak görevlendireceğini, aksi halde Mısır'a yürüyeceğini bildiriyordu.

Yavuz'un bu mektupları, onun Mısır'a yürümekte müteredit olup işi tatlılıkla halletmek niyetinde olduğunu gös-

termektedir. Ancak, başta Hama'da Osmanlı saflarına katılan Hayır Bey olmak üzere Yavuz'u Mısır'a yürümeğe teşvik edenler de yok değildi.

İçinde bulunduğu şartlar dolayısıyla T., Yavuz ile anlaşmaya meyilli idi. Ancak Kansûh el - Gurî'nin gönderdiği elçileri öldürtmüş bulunan Yavuz şimdi de kendisine ağır hakaretler ediyordu. Buna etrafındaki emîrlerin intikam duyguları ile beslenen kışkırtmaları da eklenince T., Osmanlı elçilerini öldürttü. Bu ise Yavuz'un Mısır'a yürümesini artık kaçınılmaz hale getirmişti. Bu sebepten T., bir taraftan Yavuz'un mektubunun Mısır'da duyulması ile ortaya çıkan paniği yatıştırmağa çalışırken, diğer taraftan da orduyu sefere hazırlamaya ve Kahire'de savunma tedbirleri almaya başladı. Ne var ki askerlere maaşları bile düzenli olarak ödenemiyor ve bu, büyük hoşnutsuzluğa sebep oluyordu. Bir ara askerler T.'ı öyle sıkıştırdılar ki T. onlara Kansûh el - Gurî'nin oğlunu getirterek ona babasının hazinede bir kuruş para bırakmadığını söyletti ise de, askerlerin direnmesi üzerine onları saltanattan çekilip Mekke'ye gitmekle tehdit etti. Askerler ise T.'a bir sultana söylenmemesi gereken çok ağır sözler söylediler.

Bu sırada Canberdi el - Gazâlî kumandasında Osmanlılara karşı gönderilen ordu da Gazze yakınlarında Hân Yunus'ta Sadrazam Sinan Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusu tarafından çok feci bir şekilde yenilgiye uğratılmış (21 aralık 1516) ve Canberdi pek az bir askerle kaçarak Kahire'ye gelmişti. Artık Osmanlıların karşısında bir kuvvet kalmamış olup Yavuz'un her an Mısır'a yürümesi beklenir olmuştu.

Mısır'da herkesin Osmanlılardan korkup can kaygusuna düştüğü bu sırada T., tahtını ve ülkesini korumak için o şartlar altında yapılabileceklerin azamisini yaparak büyük bir azim, cesaret ve hamiyet örneği gösterdi. Önce Merc-i Dâbık ve arkasından Hân Yunus'ta aldığı iki ağır yenilgi ile moral, teçhizat ve sayıca oldukça yıpranmış bulunan Memlûk ordusunu yeniden tanzim ve teçhiz etmek için olağanüstü gayret sarf etti. Yaşlı genç bütün Memlûkleri cepheye sürdüğü gibi, şehir halkından, bedevî Araplardan, Zencîlerden ve Mağriplilerden kalabalık sayıda asker toplayarak Kahire içinde ve dışında savunma tedbirleri aldı. Esasında T., Osmanlı kuvvetlerini Sina çölünün bittiği yer olan es - Sâlihiyye'de karşılamak istiyordu. Çünkü onun düşüncesine göre çölü geçerken Osmanlı askerleri ve binek hayvanları çok yorulacaklar, dinlenmelerine fırsat vermeden yapılacak bir savaşta onları yenmek çok kolay olacaktı. Ancak Memlûk ümerası onun bu düşüncesine şiddetle karşı çıkarak Kahire dışındaki el - Matariyye ile el - Cebelü'l - Ahmer arasındaki er - Reydâniyye denilen yerde tedbir alınarak savaşın orada kabul edilmesinde ısrar etmişlerdi. Bu yüzden T., ister istemez er - Reydâniyye'de tedbirlerini aldı. el - Mukattam dağından başlayarak Nil'e kadar uzanan sahada derin hendekler kazdırarak metrisler yaptırdı. Frenklerden temin etmiş olduğu 200 kadar topu Osmanlıların hücumunu beklediği tarafa yönelik olarak sabit bir şekilde yerleştirdi.

Bu olayların çağdaşı olan tarihçi İbn İyas'ın bildirdiğine göre, Rodos şövalyelerinin T.'a yardım olarak aynı zamanda kurşun da atan 1 000 okçu ile barut dolu gemiler gönderdiği şayi olmuş, ancak bunun aslı çıkmamıştı.

T., bir yandan er - Reydâniyye'de Osmanlılara karşı savaşa hazırlanır ve uzun süreceğini tahmin ettiği bir savunma savaşı için gerekli tedbirleri alırken, öte yandan Yavuz da iki aydan fazla kaldığı Dımaşk'tan 15 aralıkta ayrılarak Kudüs ve diğer mukaddes yerleri ziyaret ettikten sonra 2 ocak 1517 tarihinde Gazze'de bulunan Veziriâzam Sinan Paşa ve Osmanlı kuvvetleri ile birleşti. Burada birkaç gün kalarak kurban bayramını kutladı ve çölü geçmek için son hazırlıklarını tamamladıktan sonra Gazze'den Mısır'a doğru yola çıkıp süratle yürüyerek 13 gün gibi kısa bir zamanda Sina çölünü geçip 16 ocakta çölün ucundaki es - Sâlihiyye'ye vardı. İki gün sonra Bilbeys'e ulaşan Osmanlı kuvvetleri burada iki gün dinlendikten sonra 22 ocakta Birketü'l - Hâc'a vardılar. Nihayet bütün Osmanlı ordusu 23 ocak 1517 tarihinde er - Reydâniyye'de kendilerini beklemekte olan Memlûk ordusunun karşısında durdu. Bu yürüyüş esnasında Sinan Paşa ve Hayır Bey'in yakaladıkları bazı Araplardan T.'ın aldığı tedbirleri öğrenen Yavuz, gereken karşı tedbirleri düşünüp almak ve ona göre tabyasını ayarlamak fırsatını da bulmuştu.

Başlarında sultanları T. olduğu halde Memlûk ordusu er - Reydâniyye'de hendeklerde Osmanlıları bekliyordu. Memlûk toplarının sabit olduğunu anlayan Yavuz, onları etkisiz hale getirmek için askerlerini ikiye ayırarak bir kısmını Memlûklerin bekledikleri taraftan hücum ettirirken, esas kuvvetleriyle el - Mukattam dağını dolaşıp Memlûk ordusunu arkadan çevirdi. O zamana göre oldukça gelişmiş, yivli ve her tarafa kolayca ateş edebilen müteharrik Osmanlı topları, Merc-i Dâbık'ta olduğu gibi, muharebenin kaderini tayinde etkili oldu. Her iki tarafın da büyük zayiat verdiği bu Memlûk devletinin âkıbetini belirleyen ölüm kalım savaşında durumun ümitsizliğini gören T., Yavuz'u ortadan çıkararak durumu lehine çevirebilmek amacı ile onun kumanda ettiği *merkez*'e hücum etti ise de, ilerlemeğe muvaffak olamayınca Veziriâzam Sinan Paşa'nın kumanda ettiği *sağ kanat*'a yüklenerek onu yaraladı ve Yavuz'un "Bir memleket ona bedel olamaz" dediği bu büyük devlet adamı bu yüzden hemen öldü. T.'ın bu intihar hücumu sırasında Ramazanoğlu Mahmud Bey ile eski Ayıntab beyi Yunus Bey de öldürüldü.

Ancak bu cesareti T.'ı galip getirmeğe yetmedi. Osmanlıların şiddetli hücumu karşısında tutunamayan Memlûk ordusu yenildi ve askerler kaçıştılar. T., etrafında kalan az sayıda askerle bir süre daha kahramanca dövüştü ise de, sonunda yakalanmaktan korktuğu için o da kaçtı. Memlûk ordugâhını yağmalayan Osmanlı kuvvetleri aynı gün Kahire'ye girdiler.

Savaştan bir gün sonra (24 ocak) Osmanlı vezirlerinin maiyetinde Hayır Bey ve Merc-i Dâbık'ta esir edilmiş olan halife ve üç mezhep başkadısı olduğu halde ordunun kalan kısmı alayla şehre girdi. Aynı gün kılınan cuma namazında Kahire camilerinde hutbe Yavuz Selim adına okundu. Şehir kılıçla alınmış olduğu için üç gün süre ile yağmalandı ve yakalanan Memlûk askerleri de öldürüldü.

Yavuz, er - Reydâniyye'de dört gün kaldıktan sonra karargâhını Bulak'ta kurdu.

28 ocak gecesi T. etrafına toplayabildiği on bin kadar Memlûk ve Arap ile ansızın Kahire'ye girdi. Şehrin önemli bir kısmını ele geçirerek caddelerin giriş çıkışlarını tutup hendekler kazdırdı ve metrisler yaptırarak ele geçirdiği mahallerdeki Osmanlı askerlerini öldürdü. Böylece şehir içinde boğaz boğaza bir boğuşma başladı. Şehir halkından bir kısmının da Memlûklere yardım ettiği üç gün süren kanlı sokak çarpışmaları sonunda Osmanlılar Kahire'yi sokak sokak, ev ev yeniden fethettiler. Bu durumda şehir ve sivil halk büyük tahribat ve musibetlere maruz kaldı. T.'ın bu anî baskın ile elde ettiği geçici başarı, daha fazla mal ve can kaybı ile çarpışmaların devam ettiği 30 ocak cuma günü bazı Kahire camilerinde adına son defa olarak hutbe okunmasından başka bir sonuç vermedi.

Kahire içinde üç gün süren ölüm kalım savaşından da ümit ettiği sonucu elde edemeyen T., kadın kıyafetine bürünerek kaçmayı başardı. Ancak yaradılış itibarıyla teslimiyetçi bir ruha sahip değildi. es - Saîd'e kaçan T., orada etrafına Memlûklerden ve Araplardan, kendi sözüne inanmak lâzım gelirse, 20 000 kişi kadar asker topladı. Sürekli savaştan yorgun ve bitkin olmasına ve Yavuz'a karşı bir şart öne sürebilecek durumda olmamasına rağmen, el - Behensâ kadısını, barış için halife el - Mütevekkil aracılığı ile Yavuz'a gönderdi. T., mektubunda Yavuz adına Mısır'da hutbe okutup sikke kestireceğini ve kararlaştırılacak bir meblâğı her yıl ona ödeyeceğini, ancak önce Yavuz'un es - Sâlihiyye'ye çekilmesi gerektiğini bildiriyor, aksi halde onu savaşmak üzere Nil'in batı yakasına (el - Cîze) davet ediyordu. Memlûk direnişinin artık kırıldığı anlamına gelen bu mektubun Yavuz'a gelmesinden bir gün sonra (31 ocak 1517), er - Reydâniyye savaşında Hayır Bey vasıtasıyla Osmanlılara yardım ettiği söylenen Hân Yunus mağlûbu Canberdi el - Gazâlî beraberinde 700'den fazla ümera ve asker olduğu halde gelerek Yavuz'a itaatını bildirdi.

Yavuz, T.'ın bu barış teklifine karşılık 5 mart 1517'de bir antlaşma sureti yazdırıp imzalayarak kendi elçisi sabık Anadolu defterdarı Mustafa Çelebi ile halifenin devadarı Berdi Bek ve dört mezhep başkadısından oluşan bir heyetle T.'a gönderdi. Fakat bu heyet el - Behensâ yakınlarında Memlûk ve Araplardan müteşekkil bir grupun saldırısına maruz kalıp heyetteki Osmanlılarla birlikte kadılardan ikisi öldürüldü. Yavuz bunu duyunca (12 mart) Nil'in batı yakasına geçmek üzere ordusunu Birketü'l - Habeş'te topladı. Ancak karşı tarafta bulunan T.'ın Osmanlıların geçmesine engel olması üzerine geçiş ertelenerek bir süre nehrin iki tarafından karşılıklı ok, tüfek ve top atışları yapıldı. Bu sırada bir kısım bedevîlerin arkadan T.'a hücum etmesi üzerine T. ehramlara sığındı. Bundan istifade eden Osmanlı kuvvetleri zahmetsizce Nil'i geçtiler (24 mart). Ertesi gün bizzat Yavuz da Nil'in batısına geçti ve 26 martta T. ile son defa el - Cîze'de Burdân mevkiinde yapılan savaşta Osmanlılara üçüncü defa yenilen T., yanındakilere artık her şeyin bittiğini söyleyerek, Nil deltasında kendisi için emin saydığı Terrûce bölgesine kaçtı. el - Bûta köyünde, el - Buhayra şeyhlerinden Hasan b. Mer'î T.'ı karşıladı. Aralarında samimî bir dostluk bulunmasına rağmen T., Hasan'dan kendisini ele vermeyeceğine dair *Kur'an* üzerine yemin aldı ise de, Hasan adamlarının zorlaması üzerine yeminini bozarak ona ihanet etti ve yakalayarak durumu Yavuz'a bildirdi. Yavuz'un Rumlu Mustafa Paşa, Şehsüvaroğlu Ali Bey ve Canberdi el - Gazâlî kumandasında gönderdiği birlik 30 mart 1517'de T.'ı yakalayarak demirlere bağlayıp Ümmü'd - Dînar denilen yerde bulunan Yavuz'a getirdiler. T. yakalandığı zaman üzerinde Hevvâre Araplarının kıyafeti vardı. Yavuz aynı gün el - Cîze'den karargâhının bulunduğu Bulak adasına geçti ve ertesi gün T.'ı huzuruna kabul etti.

T.'ı ayakta karşılayan Yavuz, önce elçilerinin öldürülmesi yüzünden onu azarladı ise de, arkasından cesaretini ve yiğitliğini övüp kendisine bir esir gibi değil, bir sultan gibi davranarak, yanıbaşında hazırlattığı ikinci bir tahta oturttu. Yavuz ile Memlûklerin son sultanı arasında uzun konuşmalar cereyan etti. Yavuz, kendisini çok uğraştırmış olmasına rağmen korkusuz, gözüpek, açık sözlü ve cesur T.'ın hayatını bağışlamak niyetinde idi. Hatta Yavuz'un T.'ı Rumeli'de bir sancak beyliğine tayin edeceği, onu kayd-ı hayat şartı ile Mekke'ye süreceği veya beraberinde İstanbul'a götüreceği söylentileri de duyulmuştu. Fakat Hayır Bey ve Canberdi el - Gazâlî'nin "Dört bir tarafa dağılmış bulunan Memlûklerin ve Urbân'ın, T.'ın yakalandığına inanmadıklarını ve Kahire sokaklarında halkın "Allah T.'a yardım etsin" diye dua ettiğini, onu canlı bırakması halinde kendisinin Mısır'ı terk etmesinden hemen sonra yedi kat yerin dibinde bile olsa isyan ederek bunca fedakârlıklarla elde edilen sonuçları bir anda boşa çıkarabileceğini, havâsstan ve avâmdan herkesin onun öldüğünü görerek ondan ümidi kesip kendisine can ve gönülden itaat etmesi için onu Zuveyle Kapısı'nda astırmasının münasip olacağını" telkin etmeleri üzerine Yavuz, yakalanmasından 14 gün sonra, T.'ın asılmasını emretti.

13 nisan 1517 pazartesi günü İmbâbe'deki hapishaneden çıkarılan T., 400 kişilik bir muhafız birliğinin korumasında Bulak'a ve oradan da Kahire'yi ikiye bölerek Zuveyle Kapısı'na götürüldü. Kendisi bir ata bindirilmiş olup, yol boyunca iki tarafa selâmlar veriyordu. Memlûk devrinde önemli idamların yapıldığı ve baş ve cesetlerin teşhir edildiği Zuveyle Kapısı'nda attan indirilince asılacağını anlayan T., orada toplanmış olan halka "Benim için üç kere *Fatiha* okuyun" deyip, ellerini açarak üç kere kendisi de okudu. Uzattığı ipe boynunu eğerek cellâda "işini yap" dedi.

T.'ın asılışına Dulkadıroğlu Ali Bey nezaret etti. Ali Bey'in babası Şehsüvar da 45 yıl önce (1472 ağustosu) aynı yerde, sultan Kayıtbay tarafından astırılmıştı.

T., Zuveyle Kapısı'nda astırılan ilk ve son Memlûk sultanıdır. T.'ın cesedi üç gün asılı kaldıktan sonra indirilerek muhteşem bir törenle amcası Kansûh el - Gurî tarafından yaptırılan ve fakat kendisinin gömülmesi nasip olmayan medreseye defnedildi.

T. öldüğü zaman 44 yaşında idi. Saltanatı üç ay on dört gün sürmüştür. Yakışıklı, güleryüzlü, azimkâr, cesur, gözüpek ve yiğit birisi idi. Hayır, hasenat sahibi ve fakirlerin koruyucusu idi. Kısa süren saltanat günlerinde adaleti ve amcasının koyduğu ağır vergileri kaldırması dolayısıyla halk tarafından çok sevilmişti.

T.'dan günümüze kadar gelen yegâne kitabe, İskenderiye kalesi için konulmuş olan aylık 7 500 dirhem ihtisap vergisinin kaldırıldığına dair olup, Çorlu'da bulunmuş ve İstanbul Müzesi'ne nakledilmiştir (nr. 4699). T.'ın altın parası da günümüze kadar gelebilen hâtıralarındandır.

T.'ın öldürülmesiyle Mısır ve Suriye'de iki buçuk yüzyıldan fazla (267 yıl) süren Memlûk hâkimiyeti son bulmuş ve bu ülkeler Osmanlı Türklerinin hâkimiyeti altına girmiştir. Esasen Memlûklerin de çoğu Türk olup geri kalanı da tamamen Türkleşmişti. Hal böyle iken sıradan insanlardan en yüksek idarecilerine ve hatta pek çok modern tarihçilerine kadar Mısırlıların, Memlûkleri Osmanlılara tercih etmesinin sebebini anlamak zordur.

"Mısır'ın fethi ile Hilâfet'in Osmanlılara geçtiği" yaygın bir görüş olmakla birlikte, bunun da hiçbir tarihî vesikaya dayanmadığını belirtmek gerekir. (K. Y. Kopraman)

TUMANOVA, Tamara (doğ. Sibirya 1919), Rus balerini. Sanat hayatına, O. Preobrajenska'nın yanında başlamış, 1926'da Paris Operasında sahneye çıkmıştır. Daha sonra koreograf Georgi Balançin (b. bk.) tarafından Monte Carlo Rus balesine alınmış, kendisine *Cotillon* ve *Concurrence* dans ve balelerinde rol verilmiştir (1932). 1938'den 1944'e kadar birçok turnelere katılan T., Paris Operası, San Francisco Operası ve Milano Scalası'nda dans et-

miştir. T. *Baiser de la fée; Le Palais de cristal* [1947]; *L'inconnu* [1950]; *Phèdre* [1950]; *Un coeur de diamant* [1956] gibi birçok bale eseri yaratmıştır.

TUMANSKİY, Aleksandr Grigor'eviç (1861 - İstanbul 1920?), Rus bilgini. Varşova (Warszawa) lisesinde okumuştur. Başlangıçta topçu subaylığı yapmış, daha sonra Rusya Dışişleri Bakanlığı Asya Departmanının Doğu Dilleri Bölümünde doğu dilleri kursunu bitirmiştir (1888 - 1891). Bundan sonra Arabist, İranist ve Türkolog olarak türlü çalışmalar yapmıştır. 1891'de Aşhabad'a giden T., 1892'de *Hududu'l - âlem* adlı Farsça yazmayı bulmuştur. X. yüzyıldan kalma coğrafî eserler arasında özel bir yer tutan bu yazmayı W. Barthold (b. bk.) baskıya vermiş (1930), V. Minorskiy ise İngilizceye çevirmiştir (1937). T., 1893'te Ebülgazi'nin *Şecere-i Terakime* adlı eserini Rusçaya çevirmiştir. 1897'de çıkan bu tercüme (*Rodoslovnaya turkmen*. Aşhabad 1897), bilim çevrelerinde ilgi ve takdirle karşılanmıştır.

Resmî görevi, T.'nin derin bir ilgi duyduğu bilim çalışmalarından uzak kalmasına yol açmıştır. 1900 - 1905 yılları arasında T., Van'da viskonsül olarak çalışmış, daha sonra Kafkasya'da görev almıştır. I. Dünya Savaşından önceki yıllarda Tiflis'te kalmıştır.

T. İstanbul'da ölmüştür. Ancak, ölümü üzerine verilen bilgiler karışıktır. Ölümünden sonra kalan yazı ve çalışmaların kaderi hakkında açık bir bilgi edinilememiştir.

TUMBES, Peru'da bir şehir, T. bölümünün merkezi. T. bölümünün yüzölçümü 4 731 km², nüfusu 75 399 (1972)'dur.

TUMLER, Franz (doğ. Bozen 16.1.1912), Avusturyalı yazar. Babasının, lisesinde öğretmenlik yaptığı Bozen ve çevresi - güney Tirol - T.'in eserlerinin asıl konusunu oluşturmuştur. İlk eseri olan *Das Tal von Lausa und Duron* (Lausa ve Duron vadisi) [1935] genç yaşında kendisine büyük ün sağlamış ve bundan sonra serbest bir yazar olarak yazılarıyla hayatını kazanmak için Viyana'ya gitmiştir. II. Dünya Savaşında donanma topçusu olarak görev yaptıktan sonra, Linz yakınlarında ve Altmünster am Traunsee'de yaşamıştır. Uzun yıllardan beri de Berlin'de oturmaktadır.

T. eserlerinde olaylara ve görüntülere sıkı sıkıya bağlı kalmış, her şeyi dile getirmek mecburiyetini duymuş, kendi deyişiyle bunları "cümlelerde sabitleştirmiş"tir. Bu düşüncenin T.'in temel tecrübesi olduğu anlaşılmaktadır. Bütün hikâye ve romanlarında ve özellikle *Das Land Südtirol* (Güney Tirol toprağı) [1971] adlı eserinde cümlelerinin çok güzel kurulduğu kabul edilmektedir.

Eserleri : *Der Ausführende* (Müteahhit) [1937]; *Der erste Tag* (İlk gün) [1940]; *Heimfahrt* (Eve dönüş) [1950]; *Der Schritt hinüber* (Öbür tarafa adım) [1956]; *Der Mantel* (Palto) [1959]; *Aufschreibung aus Trient* (Trient'ten notlar) [1965]; *Sätzen von der Donau* (Tuna'dan cümleler) [1972].

TUNA (Macarca adı : **Duna,** Çekçe ve Slovakça adı : **Dunaj,** Hırvatça, Sırpça ve Bulgarca adı : **Dunav,** Rusça adı : **Dunay,** Rumence adı : **Dunărea,** Almanca adı : **Donau,** Fransızca ve İngilizce adı : **Danube,** Latince adı : **Danubius** [aşağı çığırında **Ister**]), Orta ve Güney - doğu Avrupa'da bir nehir. Almanya'nın Schwarzwald (Karaorman) dağlarından çıkar ve kabaca doğu - güney-doğu yönünde akarak Karadeniz'e dökülür. Uzunluğu 2 860 km (Volga'dan sonra Avrupa'nın en uzun nehri) ve havzası, yaklaşık 773 000 km² dir. Güney Almanya, Avusturya, Çekoslovakya, Macaristan, Yugoslavya, Bulgaristan, Romanya ve Sovyetler Birliği'nden geçer.

Güney-batı Almanya'da Karaormanların doğu aklanında Kandel (1 240 m) ve Brend (1 148 m) tepelerinden kaynaklanan Brigach ve Brege derelerinin Donaueschingen kasabası (676 m) civarında birleşmesinden sonra T. (Donau) adını alan nehir, Baar yüksek düzlükleri üzerinde önce doğu, sonra Regensburg'a kadar, yaklaşık 300 km lik bir mesafe içinde, doğu - kuzey-doğu yönünde uzanır; fakat kaynak kolları bazen tamamiyle kuruduğundan ve Tuttlingen kasabası (642 m) yukarısında ana çığırdaki suyun büyük bir kısmı, kalker yapıda olan arazinin çatlaklarından ve yeraltı kanallarından Aach deresine, dolayısıyla Rhein (Ren) sistemine aktığından, esas kaynak kolu olarak, Tuttlingen'de soldan karışan Elta deresini kabul edenler de vardır. Ulm (466 m) şehrinden itibaren aşağıya doğru nehir ulaşımına elverişli bir özellik gösteren T., denize varıncaya kadar, bazıları büyük bir ırmak niteliği taşıyan yaklaşık 300 kol alır. Bunlardan bir kısmı kaynaklarını sağdan (Doğu Alpler, Dinar ve Balkan dağları), bir kısmı soldan (Schwaben ve Franken Jüraları, Bohemya ve Moravya tepelikleri, Karpatlar ve Transilvanya Alpleri) alırlar. Bu engebelerin durumuna bağlı bir yol izleyen ana çığırı, üç bölümde (yukarı, orta ve aşağı) incelemek mümkündür :

Yukarı çığır, Alplerden kuzeye ve kuzey-doğuya uzanan kolların etkisiyle, Bavyera platosunun aşağı kısımlarına doğru itilmiştir; en kuzey noktası, 49° kuzey enleminde, Regensburg civarında bulunur. Yukarı tarafta çığır, Karaorman'ın, eski billûrsu kültelerinden sonra, Jüra devrine ait kayalardan oluşan dar bir şerit içinden geçerek Sigmaringen'e ve Molasse denilen, yumuşak, Oligo-miyosen kültelerini yararak Regensburg'a gelir; aşağı tarafta, güney-doğuya yön değiştirerek, Bohemya masifinin güney etekleri boyunca, bazen billûrsu külteler, bazen de Molasse üzerinde seyreder. Fakat Avusturya'da Krems'ten itibaren billûrsu külteleri terk eder ve doğu yönünde, Molasse üzerinde uzanarak Viyana ötesinde, Doğu A..leri Karpatlardan ayıran boğazda, devlet sınırını geçer geçmez, Çekoslovakya'nın Bratislava (Alm. Pressburg, Mac. Pozsony) şehrine varır. Yukarı çığır bölümü burada sona erer.

Immendingen ile Sigmaringen arasında Schwäbische Alb dağlarını yaran T. vadisi dar ve güzel manzaralıdır; özellikle Tuttlingen yukarısında, tepelerde pitoresk şatolar göze çarpar. Immendingen aşağısında, yeraltı çatlaklarından Rhein'ın kolu Aach suyuna doğru çok miktarda olan su kaybı, Allgäu Alplerinden gelen Iller ırmağının Ulm civarında karışmasıyla giderilir ve böylece T., 70 m den fazla genişlik ve ortalama 110 cm derinlik kazanarak, özel yapılmış, 100 tonluk nehir araçlarının işlemesine elverişli bir durum alır. Daha aşağılarda, çoğu Alplerden kaynaklanan birçok kollar (sağdan Lech, München'den geçen Isar, Passau'da karışan Inn, Linz civarında katılan Traun ve Enns; soldan Regensburg yakınlarında dökülen Altmühl, Naab ve Regen ırmakları gibi) büyük bir nehir haline gelir; Viyana civarında genişliği 290 m yi bulur.

T.'nın Linz ile Viyana arasında kalan bölümü, gerek tabiat güzellikleri gerek tarihî ve arkeolojik eserler bakımından ün kazanmıştır. Daha önce içinden geçtiği bazı küçük havzalarda olduğu gibi, Viyana'dan sonra da, Marchfeld denilen düz ve alçak (yüksekliği 130 m) sahada birtakım kollara ayrılır; fakat bunlar tekrar ana çığırla birleşirler. Çe-

TUNA : Tuna deltasından bir görünüş

koslovakya içinden gelen ve kısmen sınır teşkil eden Morava (March) ırmağı, Bratislava (Pressburg) boğazından önce T.' ya soldan karışır.

Orta çığır, Romanya'da Demirkapı (Porțile de Fier) boğazına kadar devam eder. İlk 160 km lik mesafe dahilinde, alüvyon ve Dördüncü Zaman tortularından oluşan Yukarı Macar Ovasında, yine saçaklanarak ve bataklıklar meydana getirerek Esztergom (Türkçe adı : Estergon, Alm. Gran) doğusunda, Karpatların güney-batıya sokulan kolu Bakony sırtlarını yarar ve Vác (Alm. Waitzen) şehrinden itibaren güneye doğru yön değiştirerek keskin bir dirsek meydana getirir. Bu bölümde T. Çekoslovakya ile Macaristan arasında sınır teşkil eder. Dirsekten güneye doğru 370 km lik kısmı Aşağı Macar Ovası (Büyük Alföld) içinde bulunur; burada da menderes kıvrımları, saçaklanmalar ve göller görülür. Kuzeyde Budapeşte'den ve birçok kasabalarla Mohaç (Mac. Mohács)' tan geçtikten sonra, Yugoslavya'ya dahil olur. İtalyan Tirollerinden kaynaklarını alan, Doğu Alplerin büyük bir kısmının sularını toplayan ve Macaristan'la Yugoslavya arasında kısmen sınır teşkil eden Drava (Alm. Drau) ırmağını sağdan, ileride Karpatlar'dan gelen Tisza (Tisa) ırmağını soldan aldıktan sonra Belgrad'a varır; burada da Alplerden gelen Sava ırmağını alır. Daha aşağıda, Balkanlardan gelen Morava (Velika Morava) akarsuyu karışır. Fakat Romanya sınırını geçince vadinin karakteri değişir ve 150 m kadar genişlikte bir boğaz halini alır; Orşova'da bir km den fazla genişlik kazandıktan sonra Demirkapı'da daralarak devam eder. Pleistosende Macaristan'ı kaplayan büyük bir göl, boğazın açılmasıyla boşalmıştır. Bu kesimde nehir yatağında bulunan engel 1898'de düzeltilmiş, karşı kıyıda bir kanal açılmak suretiyle gemilerin rahatça geçmeleri sağlanmıştır. Romanya'yı Yugoslavya'dan ayıran bu yarma vadi Kazan (Cazane) boğazı diye anılır ve Karpatlarla Balkanlar arasında sınır kabul edilir. Birçok engeller temizlenmek suretiyle bu bölüm, ulaşıma uygun hale getirilmiştir.

Aşağı çığır, Demirkapı'dan Karadeniz'e kadar, yaklaşık 1 000 km uzunluktadır; kısmen Yugoslavya, kısmen de Bulgaristan'la sınır teşkil etmek üzere, Romanya'da Eflak (Valahia veya Walachei) ovasının güney ve doğu kenarlarını izleyerek deltanın en önemli limanı olan Galați (Kalas) şehrine varır. Buradan itibaren doğuya yönelir ve birtakım kollara ayrılarak Karadeniz'in kuzey-batı kıyısında geniş bir delta meydana getirir. En kuzeydeki Chilia ayağı Sovyetler Birliği ile sınır teşkil eder. T.'nın aşağı çığırında karışan başlıca kollar, soldan Transilvanya ve Karpatlardan (Jiu, Olt, Teleorman, Argeş, Prahova ırmakları gibi) ve sağdan Balkanlardan (İskır, Osım, Yantra gibi) kaynaklarını alırlar. Bulgaristan'da bulunan güney kıyı yüksektir ve şehirlerin kurulmasına elverişlidir; Vidin, Niğbolu, Rusçuk ve Silistre gibi şehirler bu kıyılarda sıralanır. Kuzey kıyılar alçaktır ve birtakım göl, bataklık ve saçaklanmalarla kaplıdır. Bu tarafta şehirler daha azdır ve en önemlisi, Rusçuk karşısındaki Giurgiu (Yerköy)'dur; burada T. üzerinde yapılmış olan iki katlı büyük köprü, Romanya'nın merkezi Bükreş'ten güneye, Balkanlara doğru uzanan kara ve demir yollarının geçmesine imkân verir.

Silistre'den sonra, yavaş yavaş kuzeye yönelerek saçaklanan T., Avrupa'nın eski Hersinya kıvrımlarının bir kalıntısı olan Dobruca tepeliklerinin batı kenarını izler, önemli bir şehir olan İbrail (Brăila)'den geçerek Galați (Kalas)'a varır Deltada birçok ayaklara ayrılır; bunlardan en önemli üç tanesi, kuzeyden güneye doğru sıra ile Chilia, Sulina ve Sfîntu-Gheorghe ağızlarında denize dökülenlerdir. 4 000 tonluktan küçük deniz araçları İbrail'e ve 600 tona kadar olanlar, Demirkapı yakınındaki Turnu Severin limanına kadar yukarıya gidebilirler. Büyük ölçüde nakliyat için Kalas ve İbrail limanları, kara ve demir yollarına aktarma yerleridir. Kalas civarındaki dirsek bölgesinde, Karpatlardan gelen iki önemli kol (Seret ve Prut ırmakları) soldan T.'ya karışır. Bunlardan sonuncusu, büyük kısmında, Sovyetler Birliği ile sınır meydana getirir.

T.'nın her yıl delta bölgesine 100 000 000 tondan fazla balçık ve mil getirdiği hesaplanmıştır. Delta kıyısında Karadeniz akıntıları kuzeyden güneye yönelik olduğu için, en fazla su boşaltan Chilia ağzından gelen maddelerin, diğer ağızları tıkaması ihtimali vardır. Bununla birlikte, araçların işlediği kanallar, modern teknik yöntemlerle sürekli temizlenmektedir. Kuzey ve güney ağızları fazla çamur taşıdıkları ve az derin oldukları için ulaşım daha çok, ortada bulunan Sulina ağzından yapılır.

Su miktarı ve rejim bakımından T., içerisinden geçtiği çeşitli bölgelerin fiziyografik özellikleriyle yakından ilgilidir. Coğrafî alan, Yukarı Almanya platolarının büyük bir kısmını, Doğu Alpleri, Moravya'yı, Dinar dağları ile Karpatlar arasındaki sahayı ve Macar ovalarını, Tirol yüksekliklerini, Karpat ve Balkan dağları arasındaki düzlükleri (Eflak ovası v.b.) ve Boğdan (Moldavya veya Moldova) tepeliklerini içine alır. Batıdan doğuya gidildikçe yağışlar azalır, yaz kuraklıkları ve buharlaşma artar. Çukur sahalarda steplerle karşılaşılır. 2 500 m den yüksek yerlerde buzullara rastlanır. Çoğunlukla Alp buzullarıyla beslenen yukarı çığırda suların kabarması haziranda en yüksek ve çekilmesi ocakta en düşük değerlere varır. Macar ovalarında taşkınlar mayısta olur. Romanya'da kabarma nisanda başlar. Orta çığırda su seviyesinin yükselmesi mayısta kendini gösterir; yukarı çığırdaki haziran kabarması burada hemen hiç görülmez ve suların çekik zamanı eylüldür. Dobruca tepeliklerinin kuzey kenarı önünde, Tulcea yakınlarında akım (débit) kabarık zamanda 35 000 m^3/saniye ve çekik zamanda 2 000 m^3/saniyedir. Nehir suyunun en yüksek ve en alçak seviyeleri arasındaki fark, Turnu Severin'de 8,5 m, Kalas'ta 6,5 m ve Sulina'da 80 cm kadardır. Ortalama akım değeri, Passau'da 730, Viyana'da 1 600, Budapeşte'de 2 300, Demirkapı'da 5 840 ve Tulcea'da 7 230 m^3/saniyedir. Yatak genişlikleri ise, Ulm'da 70 m, Passau'da 200 m, Viyana'da 300 m, Budapeşte'de 560 m ve Kalas'ta 900 m dir. T.'nın Karadeniz'e bir yılda taşıdığı su miktarı, ortalama bir değerle 200 milyar m^3'ten fazladır; sürüklenen maddelerin ağırlığı, Romanya'da bir m^3 suda 2 - 3 kg arasında değişir. Bir yıl içinde T. sularıyla Karadeniz'e gelen çakıl, kum, mil v.b. gibi maddelerin toplam ağırlığı 8 milyar tonu geçer. Çoğu yıllarda T.'nın aşağı çığırı donar ve buz örtüsü ortalama 40 gün devam eder.

Ekonomik ve politik yönden T., Orta Avrupa ile Güney - doğu Avrupa ülkeleri arasında, çok eski devirlerden beri önemli bir ulaşım yolu teşkil eder. Çığırın temizlenmesi, düzenlenmesi ve ulaşımın normal seyrini koruması için, ilgili devletler büyük çaba harcamaktadırlar. Bununla birlikte, zaman zaman milletlerarası sorunlar ortaya çıkmakta ve çeşitli çözüm önerileri yapılmaktadır. Söz gelişi, merkezi Kalas olmak üzere, 1856'da Avrupa Komisyonu, 1921'de Milletlerarası Komisyon ve 1948'de Sovyet Kontrol Komisyonu gibi kuruluşlar meydana getirilerek, nehirden, ilgili ülkelerin âdil bir şekilde yararlanmaları düzene konmak istenmiştir. Fakat ideal bir sonuca varılamamıştır. (C. R. Gürsoy)

TUNA, Silistre, Niş, Rusçuk ve Vidin vilâyetlerinin birleştirilmesi ile 1864'te kurulmuş ve merkezi Rusçuk olan T. Vilâyeti (b. bk.)'nde ilk vali Mithat Paşa'nın emri ile aynı yıl çıkmağa başlayan, Türkiye'nin ilk vilâyet gazetesi. Gazetenin yazı işlerini idare edenler arasında, bir ara Rusçuk'ta memur olarak bulunan Ahmed Mithat Efendi de vardır.

TUNA : "Tuna" gazetesinin başlığı

TUNA BULGARLARI : bk. BULGAR'LAR.

TUNA VİLÂYETİ, Osmanlı İmparatorluğunun Balkanlardaki hâkimiyetinin son döneminde kurulan bir vilâyet. Eski Silistre eyaleti ile Vidin ve Niş sancaklarından oluşan T. V., 1863'te kurulmuştur. İlk vali olarak da o günlerin en kudretli ve uyanık yöneticilerinden olan Mithat Paşa görevlendirilmiştir.

T. V.'nin kuruluşuna kaynaklık eden olaylar 1857 Paris konferansına kadar uzanır. Paris konferansında Sırbistan prensliğine verilen yeni düzen, Eflak - Buğdan emaretlerinin kaldırılarak Memleketeyn adı altında bugünkü Romanya'nın esasını teşkil eden bir birliğe ulaştırılması, Osmanlı devletine bu iki prenslik arasında kalan toprakları üzerinde kökten ıslahat ve düzenlemede bulunmak mecburiyetini getirmişti. 1862'den beri Niş ve Prizren valisi olarak kendini tanıtan ve başarılı bir yönetici olarak ün yapan Mithat Paşa, bu maksatla İstanbul'a çağrılmış ve Sadaret kaymakamı Fuad Paşa ile uzun süren bir çalışmadan sonra, T. V.'nin yönetimi için yeni bir nizamname hazırlanmıştı. Böylece, Osmanlı İmparatorluğunda çağdaş anlayışa uygun bir il yönetimi kurulmuş oldu. T. V. nizamnamesi daha sonra yeniden gözden geçirilerek Nizamname-i vilâyat-i umumiye olarak Osmanlı İmparatorluğunun bütün eyaletlerine teşmil olunmuştur. Nizamname bugünkü iller yönetiminin temelini teşkil etmiştir.

Mithat Paşa'nın Tuna valiliği 1868'de Şura-yi Devlet başkanlığına atanıncaya kadar beş yıl sürdü. Bu valilik dönemindeki icraatı ona büyük ün sağladı. Paşa, valiliği sırasında liberal bir tutum takip etti. Bu tutumuyla vilâyetin büyük azınlığını teşkil eden Bulgar, Sırp ve Ulah halkını, Osmanlı idaresine yaklaştırma ve kaynaştırma düşüncesi hâkim olmuştur. Gerçi Mithat Paşa, Türklerle birlikte Hristiyanların kültürel ve ekonomik alanlarda kalkınması için aldığı tedbirlerle bugün dahi, aydın Bulgarların gönüllerinde hâtırasını yaşatmaktadır. Ancak, bazı tarihçiler Mithat Paşa'nın bu tedbirlerinin Bulgaristan'ın süratle bağımsızlığa yönelmesine yol açtığı görüşünü ileri sürerek onu eleştirirler. Merkezî imparatorlukların milliyetçilik gibi güçlü bir akım karşısında çökmeye mahkûm olduğu bir devirde, hiçbir tedbirin bu çöküşe engel olamayacağını kabul etmekle, yani gerçekçi davranmakla Mithat Paşa'ya yöneltilen bu eleştirilerin bir değeri olmadığı sonucuna varılır.

T. V., Doksan üç bozgunu dediğimiz 1876 - 1877 Türk - Rus savaşı sonunda Edirne vilâyetinin de bir kısmını içine alarak önce Ayastefanos'ta, sonra da Berlin kongresinde varılan kararlar üzerine Bulgaristan prensliğine terk edilmiştir. (İ. Parmaksızoğlu)

TUNALI HİLMİ (Eskicuma, Bulgaristan 28.8.1871 - İstanbul 26.7.1928), Türk politikacısı ve yazarı. Babası Kantarcıoğullarından İsmail Hakkı bey, tütün fabrikası sahibi ve reji tütün eksperi idi. Annesi Rukiye Hanım, Hacı Abdullahlar ailesindendir. Türk - Yunan savaşı sırasında 1897'de ailesiyle birlikte İstanbul'a gelmiş ve yarım kalan öğrenimine Üsküdar'da devam etmiştir. Başladığı ticaret işlerini bırakarak "vilâyet sertahsildarı" olan babası ile birlikte Adana'ya ve oradan Kastamonu'ya gitmiştir. Adana Mülkiye rüşdiyelerinde ve idadisinde orta öğrenimine devam etmiş,

TUNALI HİLMİ

İstanbul'a dönünce Fatih Askerî Rüşdiyesinde okumuştur. Daha sonra Kuleli Askerî Tıbbiye İdadisine girmiş, el yazısı ile çoğaltılan "Teşvik" adında haftalık gizli bir gazete çıkarmıştır. Gazetenin 5. sayısı çıktığında Mabeyne jurnal edilmiş ve tutuklanmıştır.

Siyasî hayatının bu olayla başladığını, Büyük Millet Meclisindeki sicil defterine geçen kendi notlarında bildirmektedir. Daha sonra Gülhane Tıbbiyesinde "Gizli Mektepliler" adında bir dernek kurmuştur. Bu dernek, sonradan İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleşmiştir. 9. sınıfta iken İsviçre'ye kaçmış ve Cenevre'de barınmıştır (22 ekim 1895). Orada "Hutbe" adı ile yayınladığı broşürlerle düşünce ve duygularını yaymaya çalışmıştır. Bir aralık İttihat ve Terakki Cemiyetinin umumî kâtipliğini yapmış, Cenevre'de çıkan "Osmanlı" gazetesinin başında bulunmuştur. Bir süre İspanya'da sefaret başkâtipliği görevine atanmış, bu sebeple 1900 yılında birkaç hafta Madrid'de kalmıştır. "Hürriyetçiler" olarak tanınan Jön Türklerle birlikte çalıştığı yıllarda, İsviçre'de iken Cenevre Üniversitesinde hukuk ve sosyoloji derslerine devam etmiştir. Pedagoji şubesinde yüksek öğrenimini tamamlamıştır. Padişaha karşı çıkanların ailelerine yönelen sindirme hareketleri arasında önce tutuklanıp sonra İstanbul'dan uzaklaştırılan babası, 1899'da sürgün yeri olan Musul'da öldü.

T. H., İsviçreli bir hanımla (Juliette) evlenmişti. Meşrutiyetin ilânında eşinin adını Hürriyet olarak değiştirdi.

T. H. 1904'te Mısır'a göç etmiş ve kendi deyişi ile Kahire "Mahkeme-i Muhtelife"sine rulistlikle kapılanmıştır. Kahire'de çıkan "Kanun-u Esasî" ve "Hak" gazetelerinde çalışmıştır. Ayrıca, *Murat* adlı bir kitap bastırmıştır. 31 Mart olayı üzerine 1909'da İstanbul'a dönmüştür. 1 eylül 1909'da Karadeniz Ereğlisi kaymakamlığı görevi ile devlet hizmetine girmiştir. Daha sonra Silivri, Bayburt ve Ordu kaymakamlıklarında bulunmuş ve 1913'te 2. sınıf mülkiye müfettişliği görevi ile Musul'a gitmiştir. Temmuz 1914'te İşkodra kaymakamlığına atanmış ve daha sonra Gemlik kaymakamlığına nakledilmiştir.

1916'da Muhacirin Müdiriyet-i Umumiyesi Sevkiyat-ı Hariciye memurluğuna getirildi. Mülteci ve muhacir işlerini teftiş ve düzenleme ile görevlendirildi. Meşrutiyet Kanun-u Esasîsini anarken kullandığı *anayasa* sözü konusunda kitabının 50. sayfasında şu açıklamayı görüyoruz:

"Birkaç ay evvel Türk dilinde "Anayasa" yahut "Anaşart" adını verebileceğimiz "Teşkilât-ı Esasiye Kanunu" lâyihası önce aramızda müzakere, münakaşa edildikten sonra resmî içtimalara gidilmesi kararlaştırıldı."

T. H. 1918 seçimlerinde Bolu mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a seçildi. 16 Mart olayı üzerine Gazi Mustafa Kemal Paşa'dan aldığı gizli bir telgrafa uyarak Adapazarı yolu ile ve bazı arkadaşları ile birlikte Ankara'ya geldi ve Büyük Millet Meclisine 27 nisan 1920 gününde Bolu mebusu olarak katıldı. Bu sırada isyan kaynaklarından biri olan Düzce'ye gitmekle görevlendirildi. 14 mayıs 1920'de yola çıkan T. H., Safranbolu'ya vardığında Düzce'nin düştüğünü öğrendi. Bunun üzerine Devrek'e gitti. İstanbul hükümetinin gönderdiği mutasarrıfın Zonguldak'ta tutuklanması işi ile ilgilendi. Ereğli'ye gitmiş, Fransızların karaya asker çıkarmaları üzerine 30 haziranda denizden iki gambot ve karadan 300 kişi ile ateş yağdıran düşmana karşı emrindeki 50 kişilik bir müfreze ile savaşmış ve Ereğli'yi savunmuştur. Türklerden bir yaralı bile olmadığı halde düşman 32 er ile subayını kaybetmiştir. Bir hafta sonra da düşman kuvvetleri uzaklaşmıştır.

T. H.'nin Ereğli'ye gidişi bir rastlantı sonucu olmuş ise de, bu ilk harekette Devreklilerin yardımları ile olumlu sonuç almıştır.

İkinci ve üçüncü dönemlerde Zonguldak mebusu olan T. H., yeni Türk devletinin gerçekleştirmekte olduğu inkılâp hareketlerini canla başla desteklemiştir. Büyük Millet Meclisi oturumlarında gür sesi ve çoşkulu konuşmaları ile hep yeniliği savunmuştur. Köy kalkınması, Türk dilinin yabancı baskılardan kurtulması ve kadın hakları konularında ateşli bir ülkücü olarak tanınmıştır. Halkçı, yurtsever ve Türkçü bir hatip olarak ün salmıştır.

T. H., köy kanununun kolay anlaşılır biçimde kaleme alınmasında emeği geçenlerin başında yer alır. *Memiş Çavuş sayvanda* adlı tiyatro eserinde, "oyun" terimini kullanmış, *artist* yerine *oyuncu* demiş, *sahne* sözünü de *oyunluk* olarak Türkçeleştirmiştir. *Perde* yerine *görünüş* karşılığını vermiştir.

Köy kanunu hazırlanırken "ihtiyar meclisi" yerine "köy derneği" veya "ağalar derneği", "muhtarlık" yerine "ağalık" karşılıklarını teklif etmişse de, bu karşılıklar kanuna girmemiştir. Kanunda yer alan *köy korucusu* ve *orta malı* gibi terimler de onun buluşudur. *Emvali menkule* ve *emvali gayri menkule* yerine *götürülebilir mallar, götürülemeyen mallar* karşılıklarını öne sürmüştür. İmamların yenilenmesi gereken görev belgeleri için de *buyruldu* teriminin kanuna girmesi T. H.'nin bu çabaları ile olmuştur.

26 ağustos 1923'te Meclis'e bir kanun önergesi vererek Millî Eğitim Bakanlığında bir "Türkçe Komisyonu" kurulmasını, terimlerin ve genel yazı dilinin özleştirilmesini, kanunların, okul kitaplarının ve gazetelerin bu dilde yazılmasını önermiştir.

Bursa'da yazdığı *Memiş çavuş* kitabında geçen "Heyhat, kısık bir yankı bile işitemedim" (50 - 51. s.) cümlesinde *aksi seda* yerine *yankı*'yı kullanmış, aynı sayfada *mutlaka duygular* sözüne yer vermiştir.

T. H., İstanbul'da Etfal Hastahanesinde ölmüştür. Cenazesi Ankara'ya getirilmiş, Cebeci Asrî Mezarlığında gömülmüştür.

Eserleri : 33 parça olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesine verdiğini bildirdiği, küçüklü büyüklü eserlerinden bazıları şunlardır : *Ezan*, Cenevre 1314 (1898). 2 sayı çıkmış bir gazetedir. *Hutbe*, Cenevre 1314 (1898) - 1316 (1900)- 10 cilttir. Süreli yayın. *Evvel ve ahir*, Cenevre 1315 [1899]; *Peşte'de Reşit Efendi*, İstanbul 1317 [1901]; *Ya Muvahhid*, Cenevre 1318 [1902]; *Rezalet*, İstanbul 1318 [1902]; *Murat*, Mısır 1318 [1902]; *Ahali hâkimliği*, Cenevre 1320 [1904]; *Bir dilek*, Cenevre 1320 [1904]; *Bir şart*, Cenevre 1320 [1904]; *Avrupa'da tahsil*, Cenevre 1321 [1905]; *Oh...* Mısır 1327 [1911]; *Makedonya - mazisi, hali, istikbali*, Mısır 1326 [1912]; *Mebuslar meclisi karşısında*, Ankara 1337 [1921]; *Memiş çavuş ruyada*, Ankara 1337 [1921]; *Memiş çavuş sayvanda*, Sinop 1338 [1922]; *Memiş çavuş Büyük Millet Meclisinde*, Bursa 1339 [1923]; *Köylü Memiş çavuş Ankara'da*, İstanbul 1339 [1923]. Bunlardan başka, Cenevre'de iken "Cür'et" adlı bir gazete de çıkarmıştır. (A. R. Önder)

TUNBRIDGE WELLS, İngiltere'nin güney-doğusunda bir şehir. Denizden yüksekliği 130 m, nüfusu 95 900 (1978)' dür. 1606'da bulunan kaplıcalardaki şifalı sularında demir vardır.

TUNCA, Bulgaristan ve Türkiye'de bir nehir, Meriç nehrinin en büyük kolu. Uzunluğu, 345,5 km lik kesimi Bulgaristan'da olmak üzere 405,2 km dir. Balkan dağları (Bulg. Stara planina)'nın Kalofer bölümünde bulunan Yuruşka çuka (Yürük çalı 2 136 m) tepesinin güney yamaçlarından kaynağını alır. Derin bir vadiden geçerek güneye doğru akar, Kalofer şehrinde birden doğuya yönelerek Kızanlık ovasına geçer. Kızanlık ovasında genişliği 7 km yi bulur. Yanbolu (Bulg. Yambol) ovasında tekrar güneye yönelerek yatağı birçok kollara ayrılır. Türkiye sınırı yakınlarında, Sakardağı ile Derbent (Bulg. Dervent) sırtları arasında güzel bir boğazdan geçer. Türkiye topraklarına girdikten sonra Edirne ovasından geçer ve Edirne şehrinin güney-batısında Meriç nehrine karışır.

Bulgaristan topraklarında T. suları, sulama kanallarında ve hidroelektrik santrallerinde değerlendirilir. Bulgaristan'da T. kıyısında Kalofer, Kızanlık, Yanbolu ve Elhovo şehirleri kurulmuştur.

TUNCELİ, Türkiye'nin Doğu Anadolu bölgesinde bir il. İl merkezi Kalan adıyla da anılır.

T. ili : Kuzeyden ve batıdan Erzincan, güneyden Elazığ, doğudan Bingöl ve kısmen Elazığ illeri ile çevrilidir. Yüzölçümü 7 774 km², nüfusu 157 236 (1980)'dır. Nüfusun % 80' inden çoğu köylerde oturur. Merkez ilçeden başka, 7 ilçesi vardır : Çemişkezek, Hozat, Mazgirt, Nazımiye, Ovacık, Pertek, Pülümür. Köy sayısı 434 (1976) ve bunlara bağlı olan mezraa, başka dağınık yerleşme yeri sayısı 1 000'in üstündedir. Bu çok dağlık ve parçalanmış arazide küçük köy yerleşmeleri çoktur. Bucak sayısı 20, belediyesi bulunan yer sayısı 9'dur. İl merkezi Kalan'ın nüfusu 13 144, yüksekliği 914 m dir.

İlin eski adı Dersim (b. bk.) idi. 1845'te Erzurum eyaletinden alınarak bir vilâyet haline getirilmiş, 1862'de Mamuretü'l-aziz (Elazığ, Elaziz) vilâyetinin kurulmasından sonra, bunun bir mutasarrıflığı (merkezi Hozat) olmuştur. Bu mutasarrıflığın 13 460 km² yüzölçümü, 533 köyü, 7 kazası vardı. 1926'da burası kaza (ilçe) idarî kuruluşuna dönüştürülmüş, Elazığ'a bağlanmıştır. Ancak, bölgenin genişliği ve hizmetlerin halka ulaştırılmasındaki güçlükler göz önünde bulundurularak, 1935'te geçici merkezi Elazığ'da olmak üzere 1936'da üçüncü Genel Müfettişliğince Dersim adı değiştirilmiş ve yeniden kurulan ile T. adı verilmiştir. Bu yeni ile Erzincan ilinin Pülümür ilçesi, Elazığ ilinin Nazımiye, Hozat, Mazgirt, Pertek, Ovacık ve Çemişkezek ilçeleri bağlanmıştır. Bu ilin 8 ilçesi (Kalan dahil) 1947 yılına kadar geçici merkezi bulunan Elazığ'dan yönetilmiş, bu tarihlerde il merkezi olan Kalan'a taşınmıştır.

TUNCELİ : Şehrin ana caddesi

Yer şekilleri, yapı : İl arazisi, çok dağlık (% 90'ı), yüksek, dik yamaçların çok bulunduğu bir bölgededir. Kuzeyini bir duvar gibi çeviren yüksek dağlar, Munzur dağları ile daha doğuda Mercan dağları ve Pülümür'ün doğusunda Bağırbaba dağlarıdır (3 000 m den yüksek yerleri bulunan sıradağlar). Munzur dağlarında yükseklik 3 188 m, Katır tepesinde 3 300 m, Bağırbaba'da 3 287 m dir. Geçilmesi yaz aylarında bile çok güç olan bu dağların güney yamaçları pek dik ve sarptır. Bu uzun dağ sıraları üzerindeki gediklerden hiçbiri 2 700 m den aşağı düşmez (Mancik gediği, Karagöl gediği gibi). Kemahlılar yazın bu gediklerden katırlarla geçerek Ovacık tarafına iner, buralarda manifatura ve başka mamul eşyalar satarak karşılığında yağ, özellikle kenger sakızı satın alırlar.

Bu dağların güneyinde, ilin tek ovası olan Ovacık'ta arazi 1 250 - 1 300 m ye iner. İlde, derin vadiler, yarılmış yaylalar da vardır (Kalan, Ovacık, Pülümür ve Pertek). Bu yaylaların zengin bir bitki topluluğu vardır. Bol sulu olan bu yaylalardan yalnız Susuzdağ'da yeteri kadar su olmadığından göçerler kar sularından yararlanırlar.

İlin değişik bir jeolojik yapısı vardır. Kuzeyde Munzur dağlarının ana yapısını veren Jura - Kretase kıvrımlı kırıklı arazisi ile Mercan ve Bağırbaba dağlarının esas yapısını oluşturan Mezozoik ofiolitli seri geniş yer tutar. Pülümür bölümünde Eosen kıvrılmış tabakaları, volkanik arazi (andezit) ve Neojen tabakaları da bulunur. Bu arazinin güneyinde çok geniş sahalar halinde Perm devri tabakaları, Eosen flişleri, volkanik arazi ve Neojen tabakaları geniş yer tutar. Yalnız Ovacık ovasında alüvyon örtüsü uzanır. Pertek'in kuzeyinde ise, mermerlerden ve kristalin kalkerlerden oluşmuş bir arazi ile serpantinli arazi vardır.

Akarsular, göller : İlin başlıca akarsuları Munzur çayı ve Peri suyu ile bunların kollarıdır. Munzur çayı, Ovacık çevresi dağlarının sularını toplar, güneye doğru derin vadisi içinde akar, Keban baraj gölüne dökülür. Çayın aşağı bölümü şimdi Keban gölünün derin bir girintisi durumundadır.

TUNCELİ : Ovacık ilçesi yakınında Munzur çayının kaynaklarından biri

Munzur çayının su rejimi düzenli değildir. En çok kar suları ile beslenir, zaman zaman bir ırmağı andıracak kadar gür akışlı olur. Çekildiği zaman ise, bir çay görünüşü alır. Suyunun soğukluğu, duruldüğu ve alabalık bolluğu ile ün yapmıştır. Ovacık - T. arasındaki vadisinin görülmeye değer vahşi bir manzarası olup, meşe ve ceviz ormanları, yabani kavaklıklar ile kaplıdır.

İldeki başlıca tabiî göller, kuzeydeki yüksek dağlarda oluşmuş küçük küçük buzul gölleridir (Karagöl, Çerimli gölü, Kuzu Gölü, Katırın Gölleri gibi). Bu göller, Munzur, Mercan, Bağırbaba dağlarının yüksek yerlerindedir (3 000 m).

İlin güneyinde, Elazığ ili ile olan sınırı boyunda, Çemişkezek, Pertek, Mazgirt ilçelerinin 53 köyünü içine alan büyük bir göl sahası (1974'ten beri) oluşmuştur. Şimdi ilin güney sınırı boyunca, yaklaşık 120 km uzunluğunda, yer yer girintilerle dolu, derin, birçok kesimleri 2 - 5 km genişliğinde büyük bir göl uzanmakta (bk. KEBAN BARAJI), topografyayı değiştirmiş olarak T.'nin tabiî güzelliklerine bir yenisini katmış bulunmaktadır. Şimdi Mazgirt, Pertek, Çemişkezek kasabaları, büyük gölün kenarına yakın birer yerleşme yeri olmuş, çevrelerindeki köyler de bu güzelliği kazanmıştır.

İklim : T. ilinde kışları soğuk ve sürekli geçen, yazları ise çukur yerlerde sıcak, yükseklerde serin geçen değişik bir iklim vardır. İlin dağlık oluşu, bol yağışlı (Kalan'da yıllık yağış 1 100 mm) olmasını sağlamıştır. Yağışlar en çok kışın (kar halinde) ve ilkbaharda olur, yazlar kurakça geçer. Dağlık yerlerde kar kalınlığı 50 - 100 cm yi bulur, hatta zaman zaman 150 cm yi de geçer.

T. meteoroloji istasyonunda 1950'den beri yapılan rasatlara göre, yıllık ortalama sıcaklık 12,5°C, ocak ortalaması — 2,2°C, temmuz ortalaması 26,9°C dir. Ortalama yüksek sıcaklıklar yaz aylarında 35°C yi, en yüksek sıcaklık ise 40°C yi bulur. En düşük sıcaklıkların ise —29°C ye kadar indiği görülmüştür. En yağışlı ay ocak (182 mm), en az yağışlı ay ağustos (2 mm)'tur.

Bitki örtüsü : İl arazisi, bütünü ile tabiî orman alanı içindedir. Ancak, zamanla orman örtüsü tahribe uğramış ve bozulmuş, meşe ormanları kalmıştır. Sulak vadi tabanlarında yabani kavaklar, ceviz ağacı ormanları (Pertek ile Hozat arasında *cevizlik* adı verilen ağaçlıklar) vardır. İlin başlıca çam ormanı, Ovacık'ın doğusunda Mercan ve Harami dereleri sahasındaki tepelerdedir. Yüksek dağların doruk bölümleri çıplaktır. Birçok dağ ve yaylalar ise, bol ve gür otluk, yer yer dikenliktir.

İlde orman alanı toprağın % 27'sini kaplamaktadır. Fakat hemen bütününün meşelik olması, ekonomik değerini azaltmakta, ilin ve çevresinin, daha çok yakacak ihtiyacını karşılamaktadır. Orman içi köy sayısı 229'dur. Bu soğuk bölgede köylünün yakacak odunu dahil olmak üzere, yıllık 150 000 ster odun ile 750 m³ maden direği elde edilir. 200 km kadar orman yolu vardır. İlde 1 800 hektarda çam ve kavak fidanları dikilerek ağaçlandırma işleri yapılmıştır. Tabiatın korunması için Munzur Vadisi Millî Parkı (42 800 hektar) 1971'de kurulmuştur.

Nüfus, yerleşme : T., Türkiye'nin seyrek nüfuslu bölgelerindendir. Çok dağlık ve arazisinin derin vadilerle parçalanmış olması, uzun süre ana yollardan uzak kalması, karlı, soğuk ve sert bir iklimde bulunuşu bunun başlıca sebeplerindendir. İlde km² başına düşen nüfus 1975'te 21 kişi, 1980' de ise 20 kadardır. Bu ilin birçok yerlerinde nüfus sıklığı bundan da azdır (5 - 15). Nüfus sıklığının 25 - 40 arasında bulunduğu ilçeler, merkez ilçe, Mazgirt ve Pertek'tir. Arazi yapısı tarımdan çok hayvan beslemeye (en çok koyun, kıl keçisi) uygun bu ilde büyük köy toplulukları değil, otluk yerler arayan ve hayvanları ile dolaşan göçebelik hâkim olmuştur. İlin güney bölümünde ise, Elazığ'a yakınlığı ve nüfusun toplanmasına daha elverişliliği sebebiyle büyükçe köyler (400 - 500 nüfuslu) daha fazla olabilmiştir.

İl merkezi 30 - 40 yıl gibi kısa bir sürede gelişmişse de, öteki ilçe merkezleri, yaklaşık olarak, 3 000 - 5 000 nüfuslu kasabalar halinde kalmışlardır.

TUNCELİ : Yöredeki yayla hayatından bir görünüş

Ekonomi, tarım : T. ilinin başta gelen geçim kaynağı hayvancılıktır. Bunlar arasında da küçük baş hayvancılık önemli yer tutar. İlde yayla, mera ve otlaklar arazinin % 32'sini, orman ve çalılık yerler % 27'sini, ekilen dikilen topraklar % 16'sını, dağlık taşlık yerler ile çorak arazi ve yerleşme yerleri % 25'ini oluşturur. İlin arazi biçimlerine bağlı olarak ekilen arazi 112 000 parçaya ayrılmış, ortalama parça büyüklüğü 4 - 7 dekar kadardır. Bu bakımdan makineli tarım ancak ilin güney bölümünde gelişme gösterebilmiştir. 1977 verilerine göre, buğday ekimi başta gelir (ekilen topraklar 43 000 hektar, üretim 41 000 ton). Bundan çok sonra arpa (7 700 ton), darı (250 ton) ekimi yapılır. Kuru sebzelerden fasulye (2 000 ton), mercimek (600 ton), nohut (650 ton), soğan (1 080 ton), patates (1 000 ton) ekimi vardır. Az miktarda tütün (9 ton), susam (124 ton) ile şeker pancarı (6 350 ton) elde edilir.

İlin ova bölümlerinde ve genişçe vadi tabanlarında sulama ile meyve ve sebze yetiştirilir. Özellikle Pertek, Mazgirt ve Çemişkezek ilçelerinde armut (1977'de 1 500 ton), elma (870 ton), ayva, badem (1 270 ton), ceviz (1 250 ton), dut (1 760 ton), erik (220 ton), kayısı ve zerdali (370 ton) ile kiraz, vişne, şeftali elde edilir. Yaklaşık olarak, 500 hektarlık bağlardan 1 500 ton kadar üzüm alınmıştır. Bu üzümler yerinde pekmez, pestil, cevizli ve bademli sucuk yapılarak değerlendirilir. Pertek'in pek küçük taneli, beyaz dutları (pirinç dutu) çevrede ünlüdür.

İlde 2 900 hektarlık arazide sebze yetiştirilir ve toplam sebze üretimi 8 300 (1977) tonu bulur. Başlıca üretilen sebzeler domates (830 ton), biber (350 ton), fasulye (170 ton), sarımsak (130 ton), patlıcan (166 ton)'dır. Kavun, karpuz da yetiştirilir (6 000 ton).

İlde (1977), 3 800 ton yeşil ot, 1 600 ton kuru ot üretilir. Yem bitkilerinden fiğ (590 ton), yonca (860 ton), korunga (130 ton), burçak (290 ton) elde edilir. İlin güney bölümünde menengiç ağaçlarına aşı yapılarak Antep fıstığı üretilmesine de çalışılmaktadır.

Hayvancılık : İlde küçük ve büyük baş hayvan sayısı, 1977'de 856 000 baş kadardır. Bu sayı içinde en çok yeri tutan koyun (371 000 baş) ve kıl keçisi (331 000 baş)'dir. Sığır sayısı 140 000 baş kadardır. Bu dağlık bölgede yük ve binek hayvanları olarak katır (8 000 baş), eşek (6 000 baş), at (5 000 baş) hemen her evde beslenir.

İlde sağılan hayvan sayısı 282 000 (1977) baştır. Koyun ve kıl keçisi başta gelir (240 000 baş), inek bunlardan sonra yer alır (41 000 baş). Yıllık süt üretimi 40 000 tondan çoktur. Elde edilen yapağı 900 ton, keçi kılı 450 ton, et 470 ton, deri 26 000 tondur. Sütün 12 000 tonu tulum peyniri, taze peynir yapılarak başka yerlere satılır. Orman içi ve çevresi hayvancılığında ailelerin hayvan varlığı, genellikle 10 - 25 keçi olup, il ekonomisine fazlaca bir katkısı olmamaktadır. İlin güney bölümünde ise koyunculuk önemlidir.

İlde kümes hayvanlarının sayısı 293 000'ü bulur (1977). Elde edilen yumurta sayısı 14 milyona yaklaşır. Sayıları 30 000'i geçen eski ve yeni kovanlarda yılda 108 ton bal, 16 ton balmumu üretilir.

Ticaret, sanayi : İlde ticaret ve sanayi kolları gelişmemiştir. En çok üretilen hayvan ürünleri, ham madde olarak, çevre illerine gönderilir. Birkaç ilçede kilim dokunur. Krom, bakır, çinko, demir, kurşun, manganez gibi madenleri de vardır.

İl merkezi ve ilçeleri, elektrik enerjilerini 1972'ye kadar mahallî dizel gruplarından sağlamakta iken, bu tarihten sonra Hazar hidroelektrik santrali ile T. il merkezi arasında yüksek gerilimli hattın tamamlanması ile ana enerji hattına bağlanmış, daha sonraki yıllarda ilçelere de enerji bağlantısı yapılmıştır.

Sağlık, spor : İlde sağlık kuruluşlarında yeni yeni gelişmeler olmuş, 1967'de sağlık hizmetleri sosyalleştirilmiş, şehir, kasaba ve köylerde koruyucu ve tedavi edici hekimliğe öncelik verilmeye çalışılmıştır. İlde 1974'te 10 doktor vardı (eczacı 3, sağlık memuru 28, hemşire ve yardımcısı 24, ebe 75). Âcil durumlarda komşu illere baş vurulur. Sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilmesinden sonra, ilde hastahane ve sağlık merkezi sayısı 6, yatak sayısı 185 olmuştur. İl merkezinde 100 yataklı bir devlet hastahanesi vardır.

İlde daha çok, orta öğretim kuruluşlarındaki spor faaliyetleri yer tutmuştur. 1955'ten sonra spor klüpleri de kurulmaya başlanmıştır.

Eğitim, kültür : T. ilinin, ekonomik ve sosyal bakımdan çevresindeki illere göre geri kalması, eğitim faaliyetlerinde de etkisini göstermiştir. 1947'de il merkezinde bir orta okul açılmıştır. Geçen kısa zamanda eğitim kuruluşlarının sayıları artmış, 3 lise, 8 meslek okulu, 17 şehir ilk okulu, 401 köy ilk okulu, 3 yatılı bölge okulu açılmıştır. İlçe ve bucaklarda 9 orta okul bulunmaktadır.

İlde köy yerleşmesinin çok dağınık olması, bunların inişli çıkışlı yerlerde bulunması, kış mevsiminin uzun ve karlı geçmesi okul işlerinde güçlükler çıkmasına yol açmış, bu sebeple "yatılı bölge okulu" sisteminin faydalı olacağı düşüncesi ile üç yerde yatılı okullar açılmıştır.

Tarih boyunca burada türlü yerleşmeler olmuş, son devirlere kadar sürmüştür. İlin güney kesiminde, Türklerin Anadolu'yu fethinden sonra ve Osmanlılar zamanında yapılmış eserler (cami, türbe, han, kale, köprü...) vardır. İl merkezine bağlı Kocakoç (eski adı : Pah) bucağı eski bir kasabadır. Çemişkezek ilçesinde oyma mağaralar ile bu yere 5 km uzaklıkta pek uzun Cin Mağarası vardır.

Pertek'in Sağman köyünde çok eski bir yapı olan tek kubbeli Sağman camii, XV. yüzyılda yapılmış Eski Pertek Yukarı camii, Selçuklu eseri olan Çemişkezek Yelmaniye camii, yine o devirden kalma Mazgirt camii değerli eski eserlerdir. Mazgirt'deki Elti Hatun ve Çoban Baba türbeleri, Pertek'in Til (Korluca) köyü hanı, Pertek, Mazgirt kaleleri, Çemişkezek, Pertek ve Mazgirt'te Selçuklu ve Osmanlı devirlerine ait köprüler vardır.

Turizm, ulaştırma : T., sık sık değişen ve vahşi denilebilecek tabiat güzellikleri ile dolu, bol ve duru sulu dereleri ve çayları, Munzur suyunun ünlü alabalıkları, çeşitli av hayvanları, folkloru, eski eserleri ile önemli bir turizm sahasıdır. Ancak, uzun süre tanınmaması, konaklama ve ulaştırma güçlükleri burada turizmi geliştirmemiştir. Son zamanlarda Munzur vadisi ve bazı kolları "millî park" olarak

ele alınmıştır (alabalık, çengel boynuzlu dağ keçisi, bezuvar keçisi, av kuşları...). Munzur vadisine, Ovacık ilçesine ve Munzur dağlarının eteklerine kara yolu ile gidilmektedir. Şimdilik yerli ve yabancı turistler, çoğunca, av için (alabalık ve yabanî hayvan avı) gelmektedir. İl merkezinde 220 yatak kapasiteli 6 otel bulunmaktadır.

İlde kara avcılığı için Munzur vadisi ve çevresinde çeşitli hayvanlar vardır. Farklı renkte ve irilikteki ayılar güzün ve kışın vadilere inerler. Kurt, vaşak, tilki, su samuru, sansar, tavşan, yaban domuzu, çengel boynuzlu dağ keçileri, çeşitli yırtıcı kuşlar ile keklik cinsleri, çulluk, güvercin çok bulunur.

Uzun süre iyi yollardan uzak kalmış olan ilde, son 30 - 35 yıl içinde ana yollar yapılarak, bu dağlık il arazisi uzak yerlere bağlanmıştır. İlde asfalt kaplı devlet yolunun uzunluğu 196 km dir. Keban barajının yapılması sonucunda Pertek yolunun göl suları altında kalmasıyla, ilin Elazığ bağlantısı 1973'te yeni bir yol (T. - Kovancılar ve Elazığ yolu, 70 km) ile sağlanmıştır. T. - Pülümür - Erzincan asfalt devlet yolu (bazı kesimlerinde kaya tünellerinden geçerek), ili kuzey bölgelerine bağlamıştır (92 km).

İl yollarının çoğu stabilize, bir kısmı toprak olup, uzunluğu 450 km dir. Bu yollardan bir kısmı (185 km) kışın kısmen kapanır. İlde her çeşit motorlu taşıtların sayısı 435 (1973)'tir. Bunlar arasında jeep, minibüs, kamyon ve otobüsler çok yer tutar.

İldeki 434 köyden 200'ü kara yolları boyunda veya yakınındadır. Mezraa ve köy mahallelerinin çoğu ise yoldan uzak yerleşme yerleridir. Fazla kar yağışı olan bu ilde, vadilerden geçen yolların zaman zaman çığlarla kapandığı olur.

İl merkezi Kalan : İlin hemen ortasında il merkezi olarak seçilmiş olan arazi, Munzur çayının Koti deresi ile birleştiği yer yakınında (1 050 m) basamaklı bir yamaçtır. Yeni merkezin kurulması kararlaştırıldığı sırada burası meskûn değildi. 1935'te Memeki köyü hudutları içinde belediyesi kurulmuş, büyük bir kışla, sonradan hükümet konağı olmuş, memur lojmanları, yatılı okullar yaptırılmaya başlanmıştır. Bu yeni şehir çekirdeğinin nüfusu 1940'ta 837 iken, 1960'ta 3 816, 1970'te 9 366, 1975'te 11 637 olmuş, 1980'de 13 144'e yükselmiştir. Elazığ - Erzincan devlet yolunun şehrin yanından geçmesi, il merkezini daha uzak şehirlere de bağlamıştır. Bu arada resmî ve özel yeni yeni yapılar, oteller, lokantalar, çarşı, otobüs terminali yapılmıştır.

Elektrik enerjisi ilk defa 1948'de dizel grupundan sağlanmış, 1972'de Hazar hidroelektrik sistemine bağlanmıştır. Şehrin içme suyu 1947'de 3 litre/sn olarak kaynaktan sağlanmış, 1969'a kadar bazı resmî kuruluşlara Munzur çayı kıyısında yükseltme sistemi ile su verilmiş, çayın kenarında keson kuyular açılarak ihtiyacı karşılayacak su elde edilmiştir.

İl merkezi olduktan sonra, bugüne kadar şehir, birçok kültürel, sağlık, sosyal ve bayındırlık kuruluşlarını kendinde toplamıştır. Bu arada erkek öğretmen okulu, lise, yapı sanat ve kız sanat enstitüleri, kütüphane bina ve tesisleri önemli yer tutmuştur. (R. İzbırak)

TUNÇ (BRONZ) (Alm., Fr., İng. Bronze), kalayın bakır içindeki katı çözeltisi. Genel olarak bu terim değişik oranlarda bakır ve kalayı içine alan herhangi bir alaşım için kullanılabilir. Oranları kullanım amacına göre değişebileceği gibi, kurşun, çinko, alüminyum ve gümüş, alaşımı daha fazla parlaklık vermek için, çinko ise bakır ile birlikte bulunduğu pirinç alaşımı halinde, alaşımı kolay eriyebilir hale getirmek için kullanılır.

Kalay yerine pirincin kullanıldığı bazı alaşımlara da T. denmektedir. Bu tür alaşımlarda çok miktarda bakır vardır. Genel kullanımlardaki gerçek T.'larda, bakırın kalaya ağırlık oranı 5/1'den 24/1'e kadar değişir. T.'un kurşun, fosfor, nikel, çinko ve alüminyum karışımları dayanıklıdır ve kolay işlenebilir.

İçindeki bakır miktarı arttıkça rengi sırasıyla beyazımsı griden mavimsi-kırmızıya, sonra kırmızımsı-sarı ve saf bakır rengi olan tuğla kırmızısına döner.

Çeşitli amaçlarla kullanımında, içindeki kalay oranı önem kazanır. Örnek olarak % 7 ise ders âletleri yapımında; % 8,5 ise dişli çark yapımında; % 8 - 12 ise yumuşak bronz heykel, madalyon, para yapımında; % 12 - 15 ise makine ve motor yatakları yapımında; % 16 - 22 ise çan ve zil yapımında; % 33 ise teleskop aynası yapımında kullanılır. Süsleme amacıyla kullanıldığında kurşun ve çinko eklenir.

Kurşun ile olan alaşımına "plastik T." adı verilir ve içinde % 30 kurşun, % 65 bakır, % 5 kalay bulunur. Bu alaşım ağır lokomotif yatakları için çok uygundur.

T.'un fosfor alaşımları % 90 bakır, % 9 kalay, % 0,5 - 0,75 fosfor karışımıdır. Bu oranlar değiştirilerek sertlik ve elastikiyet isteğe göre ayarlanabilir. Fosforlu T.'un en belirgin özelliği çinko alaşımlarını bile belli ölçüde korozyona uğratan tuzlu suya karşı dayanıklı olmasıdır. Makina parçaları yapımında büyük ölçüde kullanılır. Elastik olan türü, çok az sürtünme oluşturduğundan makina yatakları için uygundur. Demir yolu vagonları yataklarında kullanılan standart fosfor T.'u % 76,8 bakır, % 8 kalay, % 15 kurşun, % 0,2 fosfordan oluşur. Büyük dökümlerde ise içinde % 90 - 92 bakır, % 7,4 - 9,7 kalay, % 0,3 - 0,6 fosfor bulunan alaşımlar kullanılır. Fosfor yüzdesinin artmasının önemli bir etkisi daha vardır; % 0,5'i aştığında T.'un rengi altını andırır bir görünüm alır. Bu biçim ile sanat yönünden kullanımı fazladır.

Diğer bir alaşımı olan manganez T.'unda, 60 kısım bakır, 39 kısım çinko, 2 kısım çelik alaşımı vardır. Bu çelik alaşımı % 29,03 kalay, % 58,06 demir ve % 12,91 ferromanganezden ibarettir. Manganez T.'u "kırmızı" ve "sarı" olarak sınıflandırılır. Kırmızı olanı 80 kısım bakır, 10 kısım kalay, 10 kısım % 20'lik manganez bakır alaşımıdır. Dişli çark yapımında kullanılır. Sarı olanında 50 kısım bakır, 6 kısım % 2'lik manganez-bakır alaşımı ve 44 kısım çinko vardır. Otomobil dökümleri ve deniz suyunda korozyona uğramadığından deniz motoru şaftları ve silâh yapımında rahatlıkla kullanılır. Aynı zamanda buharın erozyona sebep olabileceği buhar türbinleri için çok uygundur.

Alüminyum T.'ları, % 9 - 11 alüminyumdan oluşur ve altın sarısıdır. Yüksek sıcaklıklarda bile viskozitesi çok yüksektir. Bu T.'un özellikleri İsveç Bessemer çeliğine çok yakındır ve en iyi manganez T.'undan 9 - 15 kat daha uzun ömürlüdür. Titan, bu tür T.'a oksidasyonu ve yük altında çatlamayı önlemek amacı ile ilâve edilir. Bu sebeple titan - alüminyum T.'u bütün T.'ların en sertidir. Yalnız işlenebilirliği az olduğundan sanat eserlerinde çok az kullanılır. Bu T.'un bileşiminde % 76 bakır, % 12 titan, % 12 alüminyum bulunur.

Tarihte Taş Devri ile Demir Devri arasındaki devirde silâhlar, kaplar ve eşyalar T.'tan yapıldığından, arkeologlar bu döneme T. Çağı (b. bk.) adını vermişlerdir. (A. Olcay)

TUNÇ, Mustafa Şekip (Hayfa 1889 - İstanbul 1958), Türk psikolog ve düşünürü. 1908'de Mülkiye Mektebinden mezun oldu. Kısa bir süre Balıkesir'de kaymakamlık yaptı. İsviçre'de J. J. Rousseau Enstitüsünden diploma ve üniversite psikoloji derslerinden sertifika aldı.

TUNÇ, Mustafa Şekip

Öğretmenlik mesleğine Üsküp İdadisinde başladı. Daha sonra İstanbul'da Kız Öğretmen Okulunda, Darülfünunda ve Üniversitede görev aldı. 1919'da İstanbul Darülfünununa, İsmail Hakkı (Baltacıoğlu)'nın yanına müderris muavini olarak girdi. Muallimliğe yükseldikten sonra psikoloji okutmaya başladı. Üniversitenin kuruluşundan sonra da psikoloji profesörü oldu.

T., Osmanlı İmparatorluğunun son döneminde yetişmiş bir fikir adamıdır.

En büyük ideallerin, devletlerin yıkılışı sırasında ortaya çıktığı gerçeğine uygun olarak o devirde yetişen bütün aydınlar, milletin kurtuluşu için felsefî bir temel arıyorlardı. Bu arayıştan iki fikir akımı büyük taraftar toplamıştı. Bunlardan birincisi Ziya Gökalp'ın önderlik ettiği Durkheimcılık, diğeri ise manevî kuvvet ve yarı mistik fikirlerin birleştiği ve "Dergâh" dergisi etrafında toplananların savunduğu Bergsonculuk idi. O devirde imparatorluğun çöküşü karşısında Gökalp, derin bir kedere düşmüştü. Kurtuluşun ancak Türk toplumunun sosyal yapısının somut bir şekilde ortaya konarak sağlanacağına inanıyordu. Bu konuda Durkheim sosyolojisini, Türk toplumunun bütün problemlerine en iyi cevabı verecek ekol olarak görüyordu. Bu ekolün etkisiyle de Turancılık fikrini benimsemişti.

Gökalp'ın Turancılık fikrine karşılık, "Dergâh" dergisi ve T., milliyetçiliği coğrafyaya bağlayan Anadoluculuk fikrini savunmuşlardır.

Gökalp'ın düşüncesini sosyal esaslara dayandırmasına karşılık ise, T. ve ekolü, kendileri için hareket noktası olarak felsefeyi seçmişlerdir. Fikir hayatında felsefî temeller yerine sosyolojik temellerin hareket noktası olarak seçilemeyeceğini belirtmişlerdir.

Bergsoncu felsefeyi kurtuluş yolu olarak seçen T., ferdiyetçilik yolu ile psikolojiye büyük ağırlık vermiştir. Ona göre, sosyolojinin istatistikî bilgileri geniş kitleler için doğru olsa bile, herhangi bir fert için doğru değildir. Bunun için kesin fikir sahibi olmak, sonuca ulaşmak, ancak ferdi incelemek ve onun psikolojisini tanımakla mümkündür.

T.'a göre, medeniyetlerin temeli fertlerin şahsındaki fazilettir. Eğer İsa'nın ruhu olmasaydı, Batı medeniyetinin hiçbir anlamı olmazdı. Onun için Doğu medeniyet çevresi de, kendi manevî hazinelerine sahip çıkmak zorundadır. Yükseliş, ancak bu sentezi yapmakla mümkün olacaktır.

Eserleri: *Yeni Türk kadını ve ruhî münasebetleri, meseleleri* [1940]; *İnsan ruhu üzerinde gezintiler* [1943]; *Psikolojiye giriş* [1949]; *Ruhiyat* [1931]. H. Bergson, T. Ribot ve S. Freud'un birçok eserini Türkçeye çevirmiştir. (Ü. Akkutay)

TUNÇ ÇAĞI, Eski Dünyada Yeni Taş Çağı veya Cilâlı Taş Çağı (Neolitik)'nın ardından gelen ve Bakır Çağının ardından Demir Çağına kadar uzanan tarih öncesi çağ. T. Ç., Taş Çağından sonra gelen Maden Çağı'nın 2. bölümüdür. Bu çağın 1. bölümü olan Bakır Çağı'nda eşya yapımında bakır kullanılmış, sanat eserleri de yapılmıştır. Ancak, tek başına kullanılan bakırın dayanıksızlığı, o zamanın insanlarını araştırmalara yöneltmiş, bakır-kalay karışımı madeni (tunç, b. bk.) bulmuşlardır. Tunç bulununca, insanlar hemen bütün silâhlarını, âletlerini, hatta süs eşyalarını bundan yapmaya başlamışlardır. T. Ç.'na geçiş bakır, altın ve gümüşü yine de sanat ve süs eserleri olmaktan büsbütün çıkarmamış ise de, tuncun bulunmasıyla birlikte, çeşitli maden işçiliği bu yönde gelişmiştir. Ancak, türlü ülkelerde saf Bakır Çağını T. Ç.'ndan kesinlikle ayırmak güç olmuş, bakır, tunç ile birlikte kullanılmaya devam etmiştir. Gerçek tuncun yapılması zaman almıştır. T. Ç.'nın ardından Demir Çağı gelmiştir.

T. Ç.'nın başlangıcı ve bitmesi, dünyanın türlü ülkelerinde oldukça farklı olmuştur. Bu çağın en eski buluntuları (yaklaşık M. Ö. 2500) Ön Asya'da, Girit'te, Mısır'da bulunmuştur. Tunc (bronz)'un silâh, âlet ve süs eşyası yapımında dünyanın çeşitli ve birbirinden uzak yerlerinde (Hindistan, Çin, Batı Afrika, Meksika, Peru gibi) faydalanıldığı bir çağ olmuştur.

Tuncun kaynağı ve kullanılması, bakır madeni yataklarından çok daha nadir olan kalay madeni yataklarının bilinmesine bağlıdır. Bakır ile kalay alaşımının bulunması, önce her iki madenin birlikte bulundukları bölgelerde vukua gelmiş olmalıdır. Bu şartı, en çok Kafkasya, Anadolu, Bohemya, İspanya ve Cornwall kendilerinde toplamıştır. Bu arada analizler, önce bakırın kurşun, çinko, bismut, arsenik, antimuan gibi madenlerle veya yarı madenlerle karıştırılarak kullanılmış olduğunu göstermiştir. Kalay, bu madenler arasında az oranda olarak yavaş yavaş ortaya çıkmış, yayılmıştır. Doğu devletlerinde gerçek tunç, 3. binin sonuna doğru yaygınlaşmış, buradan bir yandan Akdeniz'e, öte yandan Avrupa'ya yayılmıştır. Mısır'da, ancak orta imparatorlukta (2160'tan sonra) gerçek tuncun alışılmış olarak kullanıldığı görülür. Mezopotamya'da tunç ilk defa 3000'den önce ortaya çıkmış, sonra nadirleşmiş, yerini antimuan izleri taşıyan kurşun alaşımlı bir tunç almıştır. Bu arada Sumerlilerin tuncu bildikleri, fakat ellerinde kalay olmadığı için, kalay yerine kurşun madenini denedikleri tahmin olunmuştur.

Yayılma ve yerleşme durumuna, tuncun kullanılışına göre T. Ç. türlü araştırmacılarca, tarihlerinde az veya çok farklar bulunarak, I, II, III, IV. dönemlere ayırt edilmeye çalışılmıştır. Yaklaşık olarak, I. T. Ç.'na (yani 1900'den önceye veya 2500 - 1900'e) ait eserler vardır. Doğu Akdeniz'de, Girit'te, tuncun eski Minoen III'te 2400'e doğru başladığı sanılmaktadır. Girit ticaretinin, Akdeniz'in batı bölümüne önce saf bakır kullanmayı naklettiği anlaşılmıştır. Egeli tüccarların, İspanya'nın kalay madeni yataklarını bulmak düşüncesiyle keşifleri ve ticaretleriyle Doğuyu ve özellikle Mısır'ı, bu değerli maden bakımından doyurdukları üzerinde durulmuştur. Girit, 3. binin sonlarına doğru ve özellikle 2100'de, orta Minoen'de tuncu çok miktarda kendisi yapmakta idi. Girit medeniyetinin gelişmesinde tunç, önemli bir unsur olmuştur.

Batı Akdeniz'de tuncun yayılışının, İber yarımadasında El Argar denilen medeniyetle belirdiği, bunun 1900'den başlatılması gerektiği üzerinde durulmuştur. Bu arada Orta ve Güney İtalya'da da T. Ç. yaşanmış, Fransa'da bu çağın ilk belirtileri (1900'den önceye ait) olmuştur. Güney-batı Almanya'da da çan biçimi kâseler yapıldığı, daha sonra Adlerberg adı verilen medeniyette T. Ç. ile ilgili durum olduğu görülmüştür. Tunç I dönemi sonuna doğru Doğu Fransa'da görülen tümülüs'lerin kaynağının Rhein ve güney-batı Almanya ile ilişkili olduğu üzerinde durulmuştur.

Avrupa'ya tuncun ticaret yoluyla geldiği, bunun, daha önce bakırı sokmuş bulunan ilişkilerin âdeta bir devamı olduğu, bu ilişkilerin kaynağının da Anadolu ve muhtemel olarak Troia şehrinde bulunduğu, bu arada Anadolu'ya yayılmış bulunan Mezopotamyalı tüccarların da etkisi olduğu ileri sürülmüştür. Anadolu'dan gelen tüccarların Orta Avrupa dağlarındaki bakır ve kalay yataklarını buldukları, bunları hem kendileri, hem de o bölge insanlarının yararına işlettikleri üzerinde de durulmuştur. Tunç ticaretinin doğu etkisi, Tuna havzasının batısında, El Argar ile yakınlığı olan Yukarı İtalya'dan gelen etki ile karşılaşmıştır. Böylece, Tuna'nın kuzey havzası ile Güney Almanya'yı içine alan ve Aunjetitz (Çekçe Únětice) denilen bir medeniyet oluşmuş, Tunç II döneminde gelişme göstermiştir.

T. Ç.'nın bu döneminde (1900 - 1600), 300 yıl süren bir sükûn süresi açılmış, tuncun kullanılması çok gelişmiştir. Bu gelişme, özellikle, Aunjetitz medeniyetinde belirmiş, buradan Orta Avrupa'nın uzak bölgelerine yayılmıştır.

2. binin başlangıcında Asya'da ve Anadolu'da fatih karakterli kavimler çıkmıştır ki bunlardan biri olan Hititler, İç Anadolu'da bir imparatorluk kurmuş, çevreye de yayılmışlardır. Anadolu'da 3. binin ortasından itibaren Hititlerin bulunduğu kabul edilmiştir. Bu zamandaki hareket, tunç sanayiinin bir evrimi ile birlikte olmuş, T. Ç.'nın I. döneminden II. dönemine gelinmiştir. Bu geçiş, özellikle tunç baltanın evriminde göze çarpar. I. dönemde balta yassı ve pervazsızdır. Akdeniz'den gelmiş bir tiptir. Düz bir kabzaya intikal eder. Sonraki dönemlerde ise, çeşitli kabzalar isteyen pervazlı, kanatlı, ökçeli (talon'lu) ve sap delikli tiplere gidiş olmuştur. Bunlar, Avrupa'da özel bir anlayışa uyar.

T. Ç.'nın III ve IV. dönemlerinde (1600 - 1200), tunç bakımından Avrupa medeniyeti "tuncun parlak çağı" adı bile verilecek kadar gelişme göstermiştir. 1600'e doğru Kuzey Avrupa kavimleri ticaretinde gelişme olmuş, Aunjetitz medeniyetinin etkisi bu kuzey bölgelerine yayılmış, bir tunç sanayii oluşmuş, çeşitli tunç âletler, silâhlar (bu arada kılıçlar), süs eşyaları, iğneler yapılmıştır. IV. Tunç dönemi (yaklaşık 1400 - 1200)'nde, birçok yerlerde tunç kullanılması sürüp giderken, Avrupa'nın bazı yerlerinde demir de belirmeye başlamış, 1200'den sonra Demir Çağına bağlanacak bir durum ortaya çıkmıştır.

Bütün T. Ç. boyunca türlü bölgelerde toplum farkları sürmüştür. Tunç eritme ve dökümünde teknik bilgisi olanlar, maden cevherlerini işletenler, bölgeleri dolaşan ve pazarları ziyaret eden ticaret adamları faaliyet göstermişlerdir. Bu arada tümülüs yapıları ve mezarları türlü bölgelerde çeşitli derecelerden yayılmış, tahkimli yerler, kimi yerde köy yerleşmeleri ve şehri andıran, bir kısmının çevresi duvarlar ile çevrili yerleşmeler, taş evler, daha kuzeyde ağaçtan evler yer tutmuştur.

Bu çağda toplumların temelini köylüler (çiftçi, hayvancı) oluşturmuştur. Köy biçimleri ve ekonomik tarz, Taş Devri sonlarının gelişmiş devamı durumundadır. Evcil hayvan olan at önemli yer tutmuştur. Bilinen hububat çeşitleri (arpa, buğday, darı)'ne yulaf da eklenmiştir. Tarım ve av ürünleri o derece artmış olmalıdır ki, başka mallarla değişmeleri mümkün olmuştur. Böylece çiftçilik yapılan yerlerde eksik olan tuncun sağlanma yolu açıklanabilir. Parlayan malzemelerle süs ihtiyacı karşılanmış, yüzükler, bilezik, boyun ve bacak halkaları, iğnelerin yapımında gelişme olmuştur. Tunçtan yapılmış kılıçlar, kamalar, kalkanlar, bu yeni devrin yakından savaşmalarına imkân vermiştir. Çeşitli yerlerde kullanılan âletler, çiftçilikte ve el sanatlarında önemli yer tutmuştur.

Tunç malzemenin biçimleri, çoğunca, ya ticaret adamlarınca korumak üzere saklanmış ya benzer sebeplerle iş yerlerince muhafaza altına alınmış veya gömülmüş hazineler halindeki "depo" alanlarında bulunduğu gibi, mezarlarda da elde edilmiştir ki, bunlar bütün tarih öncesi ve bu arada T. Ç. için önemli kronolojik kaynaklar olmuştur. Çağın başlarında ölüleri gömmek henüz var iken, çağın ortalarında ölüleri yakmak ve bunun külünü kavanoza koymak âdeti yer tutmuştur. Burada dinî görüşte değişme olmuş bulunduğu görülmektedir. Bu eski insanların düşünüş tarzında İskandinavya ve Yukarı İtalya'daki kaya resimleri de göz önüne alınabilir. Bunlar verimlilik ve güneşe olan saygılarını belirtiyordu. Giyim şekilleri, ağaç tabut buluntularında görülmüştür. Büyük veya küçük ölçülerdeki yer değiştirmeleri, yerleşme yerleri ve mezarlıkların okunmasıyla ortaya konulmuştur. Çağın sonuna doğru iklimin elverişlileşmesi buna yol açmış olabilir. (R. İzbırak)

TUNÇBİLEK TERMİK SANTRALİ : bk. TAVŞANLI.

TUNDRA, kutup bölgelerinde ağaç sınırı ile kutup buzulları arasında kalan alanın genellikle likenler, yosunlar ve bodur çalılardan oluşan bitki formasyonuna ve bu bitkilerle kaplı geniş alanlara verilen ad. T., Fince "ağaçsız ova", "çıplak düzlük" anlamlarına gelen *tunturi* kelimesinden türetilmiştir.

En yaygın olduğu alan kuzey yarımkürede bulunduğu için T. genellikle bu yarımküreye özgü bir bitki formasyonu sayılır. Kuzey Sibirya, Kuzey Kanada (burada T.'ya *barren - ground* denilir), Alaska, Grönland, Spitzbergen ve Novaya Zemlya adalarıyla İskandinavya yarımadasının kuzeyindeki geniş alanlar T. bitkileriyle kaplıdır. Güney yarımkürede, kutup çevresi karaları bütünüyle buzullarla kaplı olduğu için T.'ya sadece Güney Amerika'nın en güney kesiminde dar bir arazi şeridinde ve Güney Amerika ile Antarktika arasındaki adalarda rastlanır. Ayrıca, her enlemde yeterli yükseklikteki dağların sürekli kar sınırı çevrelerinin bitki örtüsü de T.'dır. Ancak, yüksek dağ T.'ları, ayırıcı özelliklerinden ötürü Alpin T. olarak anılırlar.

T.'nın oluşmasında rol oynayan en önemli etkenler iklim şartları ve buna bağlı olarak toprağın gösterdiği özelliklerdir.

T. bölgesinde yılın en az yedi ayında sıcaklık sürekli olarak 0°C nin altındadır. Yaygın olduğu kuzey yarımkürenin şartları göz önüne alınırsa, T.'nın güney sınırında en soğuk ayın sıcaklık ortalamasının — 5°, — 10°C, kuzey sınırında ise — 30°, — 35°C olduğu görülür. Termometrenin — 70°C gösterdiği günler tespit edilmiştir. T.'da en sıcak ayın ortalaması 10°C altında, fakat 0°C nin üzerindedir. Sıcaklık ortalamasının 0°C nin üzerinde olduğu süre yılda üç ayı geçmez.

Yıllık yağış tutarı, havadaki mutlak nemin azlığı sebebiyle 25 mm den azdır. Yağışlar sıcak mevsimin ardından artış gösterir.

T. bitkilerini etkileyen diğer bir iklim elemanı da rüzgârlardır. Kuru rüzgârlar buharlaşma ve bitki terlemesi (evapo-transpirasyon)'ni hızlandırır. Düşük sıcaklık sebebiyle topraktan da yeterli su sağlanamadığı için rüzgârlar bitkisel hayatı olumsuz şekilde etkilerler.

Bu iklim şartları T. toprakları üzerinde de etkilidir. T. topraklarının oluşmasında, taşların mekanik ufalanması önde gelen sebeptir. Kimyasal ayrışmanın etkisi ise, havanın sürekli soğuk oluşu sebebiyle çok azdır veya hiç yoktur. Bitki çürümesinin yavaşlığı toprakta humus oranının çok düşük olması sonucunu doğurur.

T. toprakları sürekli donmuş haldedir. Bu donmuş topraklara İskandinav dillerinde tjale (İng. permafrost) adı verilir. Sürekli donmuş toprak ve yoğun don etkisi bitkiler için iki önemli edafik güçlüktür. T. bölgesinin büyük kesiminde sürekli donmuş toprak tabakasının kalınlığı 300 m yi aşar. Sıcak dönemdeki yüzeysel erimeler kuzeyde ancak 20 - 100 cm ye, güneyde ise 1,5 - 3 m ye ulaşabilir. Güneyde sürekli donmuş toprak kalınlığı da azalır, hatta kesintiye uğramaya başlar. Yaşayan köklerin sürekli donmuş toprak içinde etkin olması mümkün değildir. Böylece bitkilerin yararlanabileceği toprak tabakasının kalınlığı, kısa kutupsal yaz süresince derinliği yer yer ve zaman zaman değişen erimelerle sağlanır. Alttaki donmuş toprak (tjale, permafrost) eriyen suyun alta sızmasını engellediği için yaz aylarında kısa bir süre için de olsa, geniş alanlar bataklık durumuna geçerler. Bu olay bitkileri etkilediği kadar bölgede özel jeomorfolojik gelişmelere de sebep olur. Üzerindeki cılız bitki örtüsünün koruyuculuğuna rağmen, özellikle meyilli alanlarda, ıslanmış toprak yamaç meyli boyunca akabilir. Bu gelişme jeomorfolojide "toprak akması" (soliflüksiyon) adı ile anılır. Toprağın akması hava sıcaklığının artışına paralel olarak hızlanır. Akış sırasında kaya blokları da sürüklenir. Sonuçta "soliflüksiyon taraçaları" adı verilen yer şekilleri oluşur.

Toprak akmasının görülmediği düz alanlarda ise topraktaki suyun donma ve erimesi sonucunda çokgen (poligonal) toprak sistemleri oluşur ve "taş halkaları" diye adlandırılan, kutup çevrelerine özgü yer şekilleri geniş yer tutar.

İşte T.'yı sadece bu düşük sıcaklıklar, yoğun donlu dönem, şiddetli kuru rüzgâr ve elverişsiz toprak şartlarının yarattığı ortama uyabilen bitkiler oluşturmaktadır. T.'nın birçok bitkisi, yıllar arasında değişen sürelerde, dokuları donduğu halde hayatta kalabilmektedir. Bazı türlerin ise hava sıcaklığı —30°C nin altına düşünceye kadar hücrelerinde donma olmamaktadır. T.'nın karakteristik bitkisi olan likenler ise donmadan hiçbir zaman etkilenmezler ve bunlar sıcaklığın 0°C nin altında olduğu dönemlerde bile fotosentez yapabilmektedirler. Örnek olarak, Cladonia'nın —5°C de normal fotosentezin yarısını yapabildiği, —24°C ise hâlâ hayatî etkinliğini sürdürmekte olduğu tespit edilmiştir.

Rüzgârların doğurduğu ve şiddetlendirdiği kuraklık, bitkilerin bünyelerinde değişikliklere sebep olmuştur. T.'da bitkilerin, bu fizyolojik kuraklığa uyabilen, kseromorf türleri geniş yer tutmuştur.

Toprağın sığ bir kesiminde erimesi, bitki köklerinin derine sokulmasını engeller. Bitkiler bu sebeple saçak köklüdürler. Bu da bitkilerin kümeler halinde toplanmasına ve kümeler arasında bitkiden yoksun açıklıkların oluşmasına yol açar. Toprak akması, bitki kümeleri arasındaki kesikliliği artıran diğer bir etkendir.

T. bitkileri kar erimelerinin başladığı, toprak sıcaklığının 0°C yi aştığı dönemde birden canlanırlar. T. bitki türlerinin, özellikle herdem yeşil bodur çalıların en bilinen özelliği, fotosenteze kısa sürede başlayabilmeleridir. Kısa yaz döneminde T. çayırları çiçeklenir, çiçekler genellikle parlak ve bitkilerin diğer organlarına oranla çok büyük boyutludurlar. Ancak, canlı hayatî dönemi çok kısa olduğundan çoğu kez tohumların olgunlaşması bir mevsimde tamamlanamaz. Birçok türde tohumların olgunlaşması, başka bir deyişle bitkisel dönemin tamamlanması 2 veya 3 yıl sürer. T.'da çalı ve ağaçların ancak bodur ve cüce türlerinin görülmesinin sebebi budur. Yapılan incelemelerde yaşları 400 - 500 yılı bulan bazı ağaç türlerinin gövde kalınlıklarının 8 - 9 cm yi ancak bulduğu tespit edilmiştir.

T. bitkilerinin en karakteristik olanları likenler (taş yosunları), yosunlar, bataklık otları ile bodur çalılar ve cüce ağaçlardır. Geniş alanlar kaplayan, dolayısıyla değişik iklim ve toprak özelliklerine sahip bölümleri bulunan T.'da bu bitkilerin değişik tür ve bileşimlerine rastlanır. Liken (Cladonia), kar likeni (Cetraria nivalis), çalılar, kutup söğüdü (Salix polaris), Arktik söğüt (Salix arctica), bataklık otları (Carex), Arktik salkım otu (Poa arctica), cüce huş (Betula nana) T.'yı oluşturan bitki türleri içinde en yaygın olanlarıdır. Yüksek dağ T.'ları (Alpin T.) da kendilerine özgü bitki türleriyle ayırt edilirler. (E. Akkan)

TUNGA, Alp Er : bk. ALP ER TUNGA ve EFRASİYÂB.

TUNGAN'LAR : bk. DUNGAN'LAR veya TUNGAN'LAR.

TUNGSTEN, Volframın İngilizce adı. Bk. VOLFRAM.

TUNGUSKA : 1. Amur nehrinin sol kolu. Uzunluğu 540 km dir. Bacal ve Mao - Çan dağlarından doğar. Habarovsk'un kuzeyinde Amur nehrine karışır.

2. **Yukarı Tunguska** (Rusça adı : Verhnyaya Tunguska), eskiden Angara nehrinin aşağı çığırına verilen bir ad. Bk. ANGARA.

3. **Orta Tunguska** (Rusça adı : Srednyaya Tunguska) veya **Taşlı Tunguska** (Rusça adı : Podkamennaya Tunguska), Yenisey nehrinin sağ kolu. Uzunluğu 1 830 km dir. Angara dağlarının kuzey-batı yamacından Katanga adıyla doğar, Tetere koluyla birleştikten sonra Taşlı T. adını alır. Tetere'den sonra Çunya ve Velmo kollarıyla birleşir. Daha çok kar sularıyla beslenir. Ağzındaki ortalama yıllık akımı 1 400 m^3/saniye dir. 1 140 km lik kesimi gemi işletilmesine elverişlidir.

4. **Aşağı Tunguska** (Rusça adı : Nijnyaya Tunguska), Yenisey nehrinin sağ kolu. Uzunluğu 2 989 km dir. Angara dağlarının güney-doğu eteğinden doğar, Turuçansk'ta Yenisey'e karışır. Tura'dan başlayarak gemi işletilmesine elverişlidir. Belli başlı sağ kolları Koçeçuma, Vivi, Tutonçana, sol kolları ise Nepa, Büyük Erema, İlimpeya, Taymura ve Uçami'dir. Aşağı T. havzasında dünyanın en zengin kömür yatakları bulunur (aş. yu. 1 milyon km^2). Elverişsiz iklim şartları dolayısıyla kömür yataklarının işletilmesi sınırlıdır. Bugün yalnız Norilsk'te kömür üretimi yapılmaktadır.

TUNGUZ'LAR : bk. EVENKİ'LER.

TUNGUZ DİLİ, Türk ve Moğol dilleri ile birlikte Altay dilleri içinde yer alan bir dile verilen ad. Bk. ALTAY DİLLERİ VE ALTAYİSTİK. Bu dil ilk olarak L. Şrenk tarafından sınıflandırılmıştır *(Ob inorodtsah Amurskogo kraya.* I, 1883). Daha sonra L. Şternberg (1911) ve P. Şmidt (1915) gibi bilginler de T. D.'nin kolları üzerinde çalışmışlardır. Son araştırmalara göre, T. D. iki büyük kola ayrılır :

1. Kuzey kolu veya Tunguz kolu. Evenki, Negidal, Solon ve Even dil ve diyalektleri bu kola girer.

2. Güney kolu veya Mançu kolu. Mançu, Nanay, Ulça (Olça), Orok, Even (Oroç), Ude (Udehe) dil ve diyalektleri bu kola bağlıdır. L. Şternberg'in sınıflamasında belirtildiği gibi, Mançu dili bu kol içinde özel bir yer tutar. Bu dil gramer yapısı bakımından ana çizgileriyle güney kolunda yer alan dil ve diyalektlere yakındır. Kelime yapısı ve kelime hazinesi bakımlarından ise daha çok kuzey kolunda yer alan dil ve diyalektlere benzer. Bundan başka, Mançu dili birçok gramer özelliği bakımından bütün Tunguz dillerinden ayrılır. Fiil çekiminde şahıs eklerinin kullanılmaması ve isim çekiminde iyelik eklerine yer verilmemesi, bu dili Tunguz dillerinden ayıran önemli bir özelliktir. Genel olarak, Mançu dili Moğolcaya çok benzeyen bir dildir. Buna karşılık, bu dilin Çincenin ağır etkisi altında kaldığı göze çarpar. Yazılı kaynaklarda muhafaza edilen mahdut sayıdaki bilgi ve verilerden anlaşıldığına göre, Curçen dili de birçok bakımdan Mançucaya yakındır. Dahur dilinin Tunguz dilleri arasına alınması yanlıştır. Bk. DAHUR DİLİ.

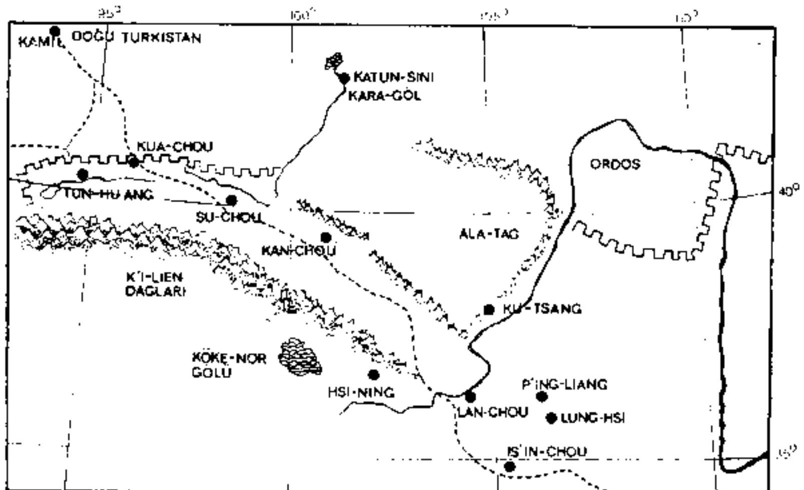
Bu bilgileri göz önüne alarak T. D. üç kola ayrılabilir :

1. Kuzey kolu : Evenki, Negidal, Solon, Even;
2. Güney kolu : Nanay, Ulça, Orok, Oroç, Ude;
3. Batı kolu : Mançu, Curçen.

TUN - HUANG, Kuzey Çin'i Orta Asya'ya birleştiren, Kansu adlı uzun ve dar vadinin en batısındaki, 1 200 m yükseklikte bir yaylada bulunan şehir ve eski bir kültür merkezi olan Burkan dini manastırı (40° 5′ K, 94° 45′ D). Bugünkü adı Kansu olan vaha, Huangho (Sarıırmak) kıyısındaki Lan-çou (35° 55′ K, 105° 55′ D)'dan T.'a kadar, güneydeki yüksek dağlar silsilesi ve kuzeydeki tepeler arasında, kuzey-batı yönünde, 900 km kadar uzanmaktadır. Vahanın güneyinde, K'un-lun sıradağlarının etekleri olan, eski adı ile K'i-lien, bugünkü adı ile Nan-san dağlarının karlı dorukları yükselmektedir. Bu dağlardan kaynaklanan derelerin taşıdığı alüvyon vahayı verimli kılmaktadır. Vahanın kuzeyinde ise, Türkçe bir ad ile Alaşân (dağ) denen dağların etekleri ile çıplak ve kuru tepeler uzanır. Batı ucunda vaha, kum çöllerinde bitmektedir.

Milâttan önceki bin yılda, bu vahada, Çinli olmayan ve aralarında Türklerin ataları da bulunan boylar yaşıyordu. T.'a en yakın bulunanlar şunlardı : T. ile Alatağ arasında, Çinlilerin Ting-ling dediği ve Türk boylarından Uygurların ataları olan kabileler bulunuyordu (bk. UYGUR SANATI). T. ile K'i-lien dağları arasında ise, Çinlilerin Yüe-çi ve Wu-sun dediği boylar yaşamakta idi. Wu-sun'ların sarışın bir ırka mensup oldukları rivayet edilir. Yüe-çi ve Wu-sun'ların Türk olduklarını sananlar vardır. Çinlilerin Hiung-nu adını verdiği ve yine Türk sayılan Doğu Hunlarının da aslen Kansu'da olup sonradan kuzeye göç ettikleri anlaşılmaktadır. M. Ö. II. yüzyılda, büyük bir devlet kuran Doğu Hunları, Kansu'yu da ilhak ettiler. Bu arada Yüe-çi'ler ve Wu-sun'lar Orta Asya'nın batısına göç ederek orada devletler kuracaklardı (Kuşan imparatorluğunu Yüe-çi'ler tesis etmişti). K'i-lien dağının, adının Hunca olduğu sanılmaktadır (Bu ad "gök" anlamına geliyordu). Hunlar, Çinliler ve bütün Doğu kavimleri bu dağları gök kapısı saymakta idiler. Hunlar, Kansu vahasının doğu ucunda, Çince Ku-tsang (Türkçe Kaçan) adı verilen şehri kurmuşlardı (37° 58′ K, 102° 55′ D). Bu şehre Wu-wei ve Liang-çou (Türkçe Likçiu) da dendi. Hun devleti kuvvetli kaldıkça, Çin, Kansu vahasına ilerleyemedi, fakat M. Ö. 121'de Hunların yenilmesi sonucunda, vaha, Çin hâkimiyetine geçti. Vahayı geri almak isteyen Hunların akınları kuzeyden geldiği için, Çinliler bu yöne bir sed ve dört askerî merkez inşa ettiler. Bunlardan en doğudaki eski Hun şehri Ku-tsang'da bulunuyordu. Doğudan batıya doğru, diğer merkezler Çang-ye (veya Kan-çou : 38° 46′ K, 101° D), Çin-ç'üan (veya Su-çou : 38° 46′ K, 98° 26′ D) ile T. idi. Seddin boyunca dizilen kulelerden, Hun akını geldiği zaman ateş ile işaret veriliyordu (Türkçe bu ateş kulelerine *kargu* denecekti). Askerî merkezlere, çevrenin mücadeleli hayatına uyabilecek, sert mizaçlı, genellikle hapishanelerden çıkarılan kimseler yollanıyordu. Askerî merkezlerin etrafında şehirler gelişti. Vahaya yerleştirilen Çinli çiftçi aileleri de yerli halka karıştı. Bundan başka, M. Ö. II. yüzyılda Çinlilerin T'u-fa dediği Tibetliler de vahaya geldi. Gök Türklerin kağan boyu, Çince A-şi-na denen (bazı tahminlere göre "kurt" anlamına *Çınga*'dan bozma) kabile de M. S. IV. yüzyılda, Kan-çou'da merkezi olan Hun beyliği ile birlik halinde, fakat az daha güneyde, P'ing-liang'da yaşamakta idiler (35° 12′ K, 106° 50′ D). Böylece, Gök Türk kültürünün temelinde, T. medeniyetinin izleri bulunacaktı. P'ing-liang yakınında, gök ve yer dini mensuplarınca kutlu sayılan bir dağ vardı.

Kansu vahası İpek Yolu denen kervan yollarının son kısmını teşkil ediyordu. T. çevresinde, Çin seddi bir dirsek ile kapanmakta idi ve köşenin iki yanında, Orta Asya yolcularının kaydedilmesine mahsus iki kapı açılmıştı. Kuzeye doğ-

TUN - HUANG : Tun - Huang ve çevresi

ru açılan Yün-men kuan (Yeşim taşı kapısı)'dan gelip giden kervanlar, Doğu Türkistan'da Kamıl (şimdiki Kamul veya Hamı)'a yönelip bugünkü Türklerin deyişi ile "Çöl yolu" nu takip ediyordu. Doğuya açılan kapı ise, yine çölden, fakat dağ eteğinden İpek Yolunun güney kısmına ve Hotan'a götürmekte idi. Çin bu illerde kültürünü yaymak ile birlikte, askerî bakımdan kolay tutunamadı. Az sonra, sed geriye alındı ve Kansu vahası şehirlerine yerli boy beyleri hâkim olmağa başladı. Bunlardan en eskiden bilinenlerden, Çince adları ile Çang ailesi, Çinli olmayan, fakat ırkî bağı bilinmeyen T.'lı bir boya mensup idiler. Çang ailesi, M. S. 300 - 345 arasında nüfuzlarını ilerleterek, bütün Kansu ile Doğu Türkistan'a kadar hâkim olan bir beylik kurdular. Merkezleri Ku-tsang (Türkçe Kaçan) ve sülâlenin Çince adı Liang idi. Liang adı böylece bütün ülkeye verildi. İlk Liang sülâlesi 376'da sona erince, Tibetli T'u-fa boyları, yine merkezi Kaçan olan Güney Liang beyliğini tesis ettiler. Çin adına T.'ı idare eden, belki Çinli, belki de yerli olan Li sülâlesi de 399 - 400 sıralarında bağımsız olup Batılı Liang adını aldı. Göçebe bir boy olup büyük bir devlet kuracak Juan-juan'ların beyi de, 400 sıralarında, T.'ın kuzeyini merkez edinmişti. Kan-çou'da ise, Çince adı Çü-çü (başka bir transliterasyon ile Tsü-k'ü) olan ve Gök Türk kağan soyu ile birlik halindeki Hun beyliği bulunuyordu. Çin tarihlerinde, üstün askerî istidadı kaydedilen Hun beyi Mêng-sün, Kansu'daki bütün merkezleri sıra ile ilhak ettikten sonra, nüfuzu, doğuda Ordos yaylasına ve batıda Türkistan'a kadar varan, son büyük Hun devletini kurdu. T.'ı ise, Mêng-sün, uzun bir kuşatmadan sonra alabilmişti. T. vahasında iki ırmak akar : Doğudan batıya, Karanor gölüne doğru giden Bulungır-göl (eski Çince adı : Su-lo-ho) ile onunla dikey olarak birleşen Tang deresi. Mêng-sün, ırmakların yataklarını şehre doğru çevirip boğulmak tehlikesinde kalan T. muhafızlarını teslime mecbur etti. Halk kılıçtan geçirilip Hunların yerleştirildiği anlaşılmaktadır.

T.'ın bir kültür merkezi olarak gelişmesi Burkan dini çerçevesinde oldu. Burkan dini etkileri T.'a Doğu Türkistan'daki Kuça (Türkçe Küsen) ve Hotan gibi merkezlerden gelmekte idi. Küsen'den 366'da gelen, Çince adı ile Lo-tsun adlı rahip, gördüğü bir ruyanın sonucunda, T.'da bir manastır kurmağa karar verdi. Seçilen yer, T. şehrinin 20 km kadar güney-doğusunda, Tang deresi vadisinde, bir boğazda bulunuyordu. Boğazın çevresinde, tortulanmadan oluşmuş kayalar ve kum çölünde yığılan kum tepeleri vardı. Kum yığınları devrilince, gök gürültüsü veya davul çalınır gibi sesler çıkıyordu. Bu sebepten, M. S. IV. yüzyıldan sonra, T.'a "kum şehri" anlamına Şa-çou da dendi (Türkçe metinlerde Şaçiu). İlk tapınak ile yanındaki rahip hücreleri, tortulanmadan oluşmuş duvar gibi bir kayadan yamaç içine oyuldu. Tapınakların şekli aynı kalacaktı : Kayaya oyulmuş veya tahta merdivenler ile tapınağa giden kimse, giriş kısmından geçip, dört köşe bir mabede varıyordu. Burkan ve maiyetinin pişmiş boyalı topraktan heykelleri tapınağın ortasında duruyordu. Tapınağın tepesinde, otağ kubbesine benzetilen, üst kısmı kesik, konik bir kümbet, kaya içine oyulmuştu. Ziyaretçi, Burkan heykeli çevresinde dönerek ibadet ediyordu. Duvarlar ve kümbedin içi resimler ile kaplı idi. Sonraki Uygur metinlerinden bilindiği gibi, resimler zamk mahlûlü ile karıştırılmış sulu boya idi. Mêng-sün, T.'ı alıp oğlu M'ao-kien'i vali atayınca, 280 tapınak daha yapıldı. Bugün bilinen en eski tapınaklar bunlardan birkaç tanesidir. Heykeller, Kuça'dan gelen kalıplar içine dökülmüş gözükmekte ve Kuça tarzındadır. Resim için, model olarak, Hind'de Ajanta'daki Buddhist mağara tapınaklarının seçildiği anlaşılmaktadır. Fakat Hun çevresi sanatkârının kuvvetli ve kahramanlık eğilimi olan kişiliği, yeni bir üslûp meydana getirmişti. Al rengin hâkim olduğu zemin üzerine, din yolunda insanüstü fedâkarlık sahneleri, gayet hareketli şekilde tasvir edilmişti. Gölge ve ışık tezatları o kadar mübalâğalı idi ki, kişiler birer kukla görüntüsü almıştı. Mêng-sün ve oğulları, gök ve yer ibadetine sadık kalmış, fakat Burkan dinine de bağlı idiler. Mêng-sün'

TUN - HUANG : Tabgaç devrinden bir duvar resmi

TUN - HUANG : Hun devri tapınaklarından birinde duvar resmi

TUN - HUANG : M. S. VI. yüzyıldan kalan bir duvar resminde âyine katılan bir hanım ve musiki takımı tasviri

ün zengin kütüphanesi, Burkan dininin Mahâyâna (Türkçesi Ulug kölüngü) koluna ait yazmalara ayrılmıştı. Askeri kabiliyeti yanında, Mêng-sün, bilgin bir kimse ve değerli bir astronom olarak biliniyordu. Çin edebiyatını bilmekte idi ve Çin kozmolojisi ile, Türkçe *ırk* denen kozmolojik kriptogram' lara meraklı idi. Mêng-sün'ün yaptırdığı sanat eserlerinde *ırk*' lar dikkati çekmektedir. Hun hükümdarının musikiye de ilgi duyduğu daha önceki sülâlenin musiki takımını himaye etmesinden belirmektedir. "Liang ili musikisi" denen tarz meşhur oldu. Mêng-sün ve kendisi gibi bilim meraklısı oğlu M'ao-kien devrinde bütün Kansu'da ve T.'da kütüphaneler oluştu. Hind'den gelen ve Burkan dini hakkında yazmalar getiren rahipler, yıllarca T. manastırında kalıyor ve yazmaları Çinceye çeviriyorlardı. Uygurlar, daha sonra, bu Çince ya*z*-

TUN - HAUNG : Kansu Uygur Kağanlığı devrinden kalma bir tapınağın iç kısmı

maları Türkçeye çevirecekti. Mêng-sün, T. ve Liang ili tarihini de yazdırmıştı, Mêng-sün'ün, Çince tarihlerde Ngan-si ve An-yang denen oğulları da Burkan dinî metinlerinden çeviriler yapan ve kendilerini bu dinin yayılmasına adayan rahipler idi. Mêng-sün'ün bir kızı ise, o sırada Kuzey Çin'e hâkim olan, Türk asıllı Tabgaç (Çince T'opa) sülâlesinden hükümdar Wu-ti ile evlenmişti. Fakat Tabgaçlar, kendilerine Kansu'yu ve böylece Orta Asya yolunu kapatan Hun devletini yok etmek istiyorlardı. Mêng-sün 433'te ölünce, oğullarının askerî kabiliyetinin yetersiz olduğunu fırsat bilen Tabgaçlar, hücuma geçerek 439'da Hunları Kansu'dan sürdüler. Mêng-sün'e benzeyen tek oğlu Wu-hui karşı koymak istemiş, fakat akrabasından, T. valisinin hıyanetine uğramıştı. Kansu Hunları ve onlar ile birlikte Gök Türkler, Tabgaçlar tarafından imha edilirken, Mêng-sün'ün oğullarından An-çou, hayatta kalanları toplayıp Doğu Türkistan'a doğru göç edebilmişti (bk. TURFAN KAZILARI). Tabgaçlar, T.'daki sanatkâr rahipleri kendi merkezlerine götürdüler ve Burkan dini sanatını zirvelere çıkaran Tabgaç eserleri böylece başlamış oldu. T. ise bir süre bakımsız kaldı. Ancak 527 sıralarında, bir Tabgaç beyinin T.'da istiklâlini ilân etmesinden sonra, 539'da yeni tapınaklar yapıldı. Yeni tapınaklar artık Hun üslûbundan biraz ayrılmış ve Tabgaç devri Çin etkilerini kaydetmekte idi. Kansu çevresine yerleşen Tabgaç boylarından birinin Ala-tağ'a adını verdiği anlaşılmaktadır.

VI. yüzyılda Gök Türk devleti kurulunca, Gök Türkler atalarının eski vatanı Kansu'yu elde etmek için akınlara başladılar. Çinlilerin Güney Kansu'da, Lan-çou çevresinda Huining'e, boyu ile birlikte yerleştirdiği, Gök Türk sülâlesinin Batı koluna mensup Kül Şad (Çin metinlerinde K'üe Ta-tu), başarısızlık ile biten bir teşebbüste bulunmuştu (619). Aynı yıl, Sibir Kagan (Çin metinlerinde Şi-pi) T.'lı Li ailesinin T'ang adı ile Çin tahtına çıkmasına yardımcı olmuştu. Çin tarihlerinin Mişe (muhtemelen Türkçe *-miş* ekinden) diye andığı, Batı Türk kolundan Bagatur Yabgu da Çin'e iltica ile 645'te Gök Türklerin eski merkezi P'ing-liang'ın az güney-batısındaki P'ing-siang'a, boyu ile yerleştirilmişti. T.'da ise, VIII. yüzyılda, şehir surlarından 300 m doğudaki bir yerleşme merkezinde, Batı Türkistanlı Türkler, Sogdlular ile birlikte yaşamakta idi. Buhara, Semerkand ve Belh illerinden gelen bu Türk ailelerinin reisleri, kayıtlarda *bagatur, tarhan, tigin, tudun* gibi unvanlar ile tanıtılmaktadır. Köl Tigin, 706'da, T.'ın az kuzey-doğusunda, Bulungır ırmağının karşı yakasındaki Kua-çou şehrini Çinlilerden aldı. Bu savaşta, Köl Tigin'in bindiği üç at vurulmuş, zırhı ve silâhlarına oklar isabet etmiş, fakat kendisi sağ kalmıştı. Çinlilerin T'ielê dediği (Ting-ling'lerden inen) ve Uygurların da mensup olduğu boylardan dördü de, 648'de Kaçan ve Kan-çou ile Alatağ bölgelerine yerleşmişti. Aynı sıralarda Tibet akınları başladı (670) ve Tibet'ten gelen Tangutlar, Ning-sia (Kansu güneyi 38° 22' K. 106° 22' D)'da bir beylik kurdular. Böylece, Kansu'da Çinlilere ek olarak, yeni kuvvetler, Türkler ve Tibetliler karşılaştı. Kansu'nun Tibet idaresinde bulunduğu 757 - 850 yıllarında da Türk göçleri sürdü. VIII. yüzyılda, Doğu Türkistan'daki Çigil Türk boylarından, Çince Şa-t'o adı verilenleri Kan-çou çevresine gelmişti. Bunlar sonradan daha kuzeye gitmekle birlikte, bir kısmı Kansu'da kaldı. Uygur Kağanlığının kuzey başşehri Ordu-balık'ın 840'ta Kırgızlar tarafından işgali üzerine Uygurlar, Doğu Türkistan'da ve Kansu'da yeni devletler tesis ettiler. Türkler Kansu'da çoğaldı ve Buku Çin adlı beyin idaresinde, Kan-çou'da 866'da bir Uygur Kağanlığı kurarak Tibet'i Kansu'dan çıkardılar. Bu sırada, T.'ı idare eden Çang ailesi de Uygurlara yardımcı olmuştu. T. ve Kua-çou'da Uygurların çok olduğu ve Mani dinine mensup bulundukları kaynaklardan anlaşılmaktadır. Çinde T'ang sülâlesi 907'de çökünce, Kansu büsbütün Uygurlara kaldı. Kansu güneyinde Ts'i-çou'da ve kuzey-batıda Katun-sını (şimdiki Kara-hoto)'da 947 - 1127 yılları arasında ve 987' de, bağımsız sanılabilen Uygur merkezleri vardı. T.'da ise, eski yerli ailelerden Çang'lardan sonra, Li ailesi ve daha sonra yine Çang'lar hâkim bulunuyordu. Bunlardan biri, 890 sıralarında, Uygurlar ile Çinlileri kendi idaresinde birleştirip Kansu ile Doğu Türkistan sınırlarını da içine alan bir devlet kurmak istedi. Çang beyi, Uygurlara hoş görünmek için, kendine Turfan ilindeki Altın-dağ'a atfen bir unvan seçmişti. "Ak elbiseli hükümdar" lâkabı da Mani dinine bağlı Uygurları çekmek ümidini güdüyordu. Kan-çou Uygur Kağanlığı 911'de T.'ı işgal ile, bu teşebbüse son verdi. Ts'ao adlı yerli aile idaresinde bulunan ve kendini Çin'e bağlı sayan T., bir süre üstünlük iddiasında bulundu ise de, 976'da Kan-çou Uygur kağanı "T. Uygurlarının kağanı" unvanını da taşımakta ve böylece T.'ın Uygur devletine ilhak edildiğini bildirmekte idi. Bu devirde, Uygurların T.'da da çokluk-ta oldukları, 1020 tarihli bir kayıtta T.'ı idare eden Ts'ao soyundan kimseye "T. Uygurlarının hükümdarı" denmesinden belirmektedir. Adı, Kâşgarî'nin sözlüğünde yer alan Şançu şehri, bazı tahminlere göre Şaçiu, yani T. karşılığı idi. Diğerlerine göre ise, Şançu, Kansu güneyindeki Hsi-ning ilinde bulunan Şan-çou ile eştir.

Kansu Uygur devleti, Türk geleneğinde, dört yöndeki başlıca Uygur boylarına dayanılarak idare ediliyordu. Kağan, muhtemelen beşinci boy olarak, Uygur hükümdarları soyu Yaklakar boyuna mensup idi. Kağanın anasının soyu da önemli bir mevki tutmakta ve sagun denen başbakan bu boydan seçilmekte idi. Kağanın anası da devlet idaresinde söz sahibi idi. Borku (musiki âleti olarak = boru) adlı Hatun, özel elçiler dahi yollamakta idi. Diğer büyük üç boyun adı verilmemekle birlikte, kayıtlarda en çok bahsi geçen, asılları Doğu Türkistan'da Kara-şehr olan "Lung" (= ejder) ve "Dum" Uygurları ile, merkez Kan-çou'da bulunan Arslan Uygurları idi. Daha sonra Kansu'da bilinen Sarı Uygurlar, 1080'de, henüz Hotan ile Kansu arasında bulunuyorlardı. Uygurlar, her yerde olduğu gibi, Kansu'da da medenî hayatı geliştirdiler. Uygur rahipleri Burkan dini tapınaklarını kendileri inşa ediyor, heykel ve resimleri yapıyorlardı. Uygurlar dokumacılık ve maden işlerinde usta idiler. Karartılmış gümüş ve bakırdan kakma ile süsledikleri madenî eşya ve mücevherler, kılıçlar, yeşim taşı ile süslenmiş kemerler, taçlar, küpeler, Çin pazarlarında da satılıyordu. Pamuklu, yünlü ve ipekli kumaşlar dokuyarak, kendilerine mahsus, bindallı'ya benzer çiçek ve dal motiflerini bunlara, bazen sırma ile işlemekte idiler. Elbiseler ve yün halılar da dokuyorlardı. Çin'de ticaret devlet elinde olmakla birlikte, bazen Uygurlara özel ticaret izni de verilmekte idi. Uygurlar, sanat eserlerine ek olarak, Çin'e atlar, develer, kaplanlar, ilâç olarak kullanılan boynuzlar, değerli kürkler, "tağı" (Çince t'ao-tu) denen yabani at derisi ve Kansu dağlarında avlandığı anlaşılan "kotuz" (tüylü yabani boğa, yak) kuyruğu satıyorlardı (kotuz, tuğ olarak Çin ordularının başındaki kimse tarafından ve süs eşyası niteliğinde kullanılırdı). Ayrıca, Uygurlar Türkistan ürünlerini (cam takımlar), Arabistan'dan İpek Yolu ile gelen incileri, mercanları, amberleri ve tütsü-

leri Çin'e satmakta idiler. Çin'den ise ipek alıyor ve batı memleketlerine satıyorlardı.

Kan-çou Uygur Kağanlığı devri T.'ın en parlak dönemlerinden biri oldu. Burkan dinine adanmış bu çevrede, Uygurlar da Mani mezhebinden ayrılmış ve Burkan dinine bağlanmışlardı. T. tapınakları, heykelleri, resimleri ve tapınaklara asılan bayraklardaki tasvirler, yerli üslûba bağlı kalmakla birlikte, Uygur devrinde, Turfan Uygur sanatı eserlerine çok yaklaşmıştı (bk. UYGUR SANATI). Bazen, aynı levhalar, iki merkezde tekrar ediliyordu. T. kültürü çok yönlü olup çeşitli dillerde yazmalar vücuda getiriliyordu (Hind dilleri, Çince, Tibet dilinde, Kuça'da konuşulduğu sanılan Avrupa dillerine yakın bir lehçede v.b.). Çok sayıdaki Türkçe yazmalar arasında, özellikle Kansu Uygur Kağanlığı devrinden eserler olarak, Gök Türk harfleri ile bir kozmoloji kitabı olan *Irk bitig,* Mani dinine ait *Huastuanift*'in Türkçeye tercümesi ve Uygur musikisine ait bir risale (Paris Millî Kütüphanesinde, Pelliot'nun getirdiği yayınlanmamış yazmalar arasındadır) kayda değer.

Kansu güneyinde, Ning-sia'da X. yüzyıl başında devlet kuran Tangut'lar, XI. yüzyıl başında, Kansu Uygur Kağanlığına son vererek 1036'da T.'ı da aldılar. Karışıklık sırasında Burkan manastırındaki rahipler, değerli heykel, resim ve bayraklar ile binlerce yazmayı, bir tapınağın arkasına yığarak duvar örüp gizlemişlerdi. Fakat Tangut'lar da Burkan dinine girdi ve Kansu Uygur rahipleri, başşehir Ning-sia'ya davet edildi. Tangut'lar Burkan dinini Uygur rahiplerden öğreniyor ve onların eserlerini kendi dillerine çeviriyorlardı. Moğollar, 1225'te Kansu'yu aldı. Sefer sırasında attan düşen Çingiz, 1227'de öldü. İntikam hisleri içinde, Moğollar Kansu'yu yakıp yıkarak halkı öldürdüler veya başka yönlere sürdüler. Kubilay (ölm. 1294) T. ahalisini de sürmüştü. Ancak Moğollar da Uygur kültürü nüfuzuna girerek Uygur alfabesini aldılar ve Burkan dininin hâkim olduğu çevrelerde, o dine girdiler. T. büyük bir kültür merkezi olmağa devam etti. Bu dönemde, 1300 sıralarında, Uygurlar, Türk diline mahsus, tahtadan oyulmuş harf ve hecelerden oluşan monotip hareketli baskı tekniğini icat etmişlerdi. Artık Türkçe kitaplar hem T.'ta, hem Doğu Türkistan'da, yazma ve tahta baskısı yanında, monotip tekniği ile de basılıyordu. Bu devirde, T.'ın az kuzeyinde, halen Wang-fo-sia denen yerdeki Burkan dinine adanmış mağara tapınakları özellikle gelişti. Wang-fo-sia resimlerinin bazı kitabeleri, Uygur harfleri ile Türkçe idi. Moğol devrinde, T. ahalisinin oluşumunda, Türklerden başka hangi boyların yer aldığı pek açık değildir.

Marco Polo, 1292'de T.'ı ziyaret ettiği zaman, buraya henüz Tangut adı veriliyordu. Burkan dinine mensup olanlar çoklukta idi, fakat Müslümanlar ve Nesturî Hristiyanlar da vardı (bunlar muhtemelen Öngüt gibi Türk boylarından idi). Burkan dininde olanlar, bu dinin kurallarını unutmuş görünüyorlardı. Âyinleri daha ziyade gök ve yer ibadeti geleneğinde idi. Burkan dininde hayvan öldürmek yasak iken, bunlar Burkan'a koç kurban ediyor ve kanını heykelin ağzına sürüyorlardı. Cenaze merasimleri, hem Türk hem Çin usulünden alınmıştı. Türk geleneğince, cesedi tahtadan bir köşk içinde yakmakta ve Çin âdeti üzerine, kâğıttan tasvirler ve parayı, ceset ile gömmekte idiler. T.'da 1348-1354 yıllarında yapılan son tapınak, Doğu Kansu'nun güneyindeki Hsi-ning eyaleti beyi, Moğol sülâlesinden, yarı Müslüman yarı Buddhist bir kimse olan Süleyman ve oğlu Yağan-şah (veya Yanga-şah) tarafından ısmarlanmıştı. T.'ın karışık kültürünün belirtisi olarak kitabe Türkçe, Çince, Moğolca gibi çeşitli dillerde idi.

Moğol devri sonunda, T.'da bir Moğol kabilesinin beyliği bulunduğu ve bunların 1368'de Ming sülâlesine bağlı oldukları bilinmektedir. T. unutulmağa yüz tutmuştu. Artık kervan yolları da oradan geçmiyordu. Temürlü sülâlesinin 1419'da yolladığı elçiler ve 1500'de oraya giden Türkçe *Hitayî-nâme* yazarı Ali Ekber, Yeşim taşı kapısından, doğrudan Su-çou'ya geçmişlerdi. Çin'e karşı isyan eden, Tungan denen Çinli Müslümanlar, 1862-1873 yıllarında, T. tapınaklarını yıkmak istemişlerdi. Doğu Türkistan Türk hükümdarı Yakub Bey (b. bk.)'e karşı gönderilen Çin ordusu, T. ve Kamıl üzerinden ilerlemişti (1877).

T.'ı bilim dünyasına ilk tanıtan seyyah Prjeval'skiy (b. bk.) oldu. Széchenyi idaresindeki Avusturya-Macar heyeti, 1879'da manastırda bazı incelemelerde bulundu. M. A. Stein, 1907'de T.'a gittiği zaman, 1036'daki Tangut istilâsı sırasında duvar arkasına saklanan kütüphane ve sanat eserleri meydana çıkmış bulunuyordu. Stein ve 1908'de T.'a giden P. Pelliot, gizli kütüphanenin birçok yazmalarının ve sanat eserlerinin Londra ve Paris'e taşınmasını sağladılar. Daha sonraki çalışmalar, Pekin'de kurulan T. enstitüsü ve Japon bilginlerince sürdürüldü. Adı verilen araştırıcıların eserlerinde, T. hakkında geniş bilgi vardır.

T. çevresi ve genellikle Kansu'da hâlâ Türkler yaşamaktadır. Çin'de, X. yüzyılda devlet kuran Ş'a-t'o Türklerinin ahfadının Güney Kansu'da bulunduğuna, Kansu Uygurları hakkında eser veren E. Pinks, dikkati çekmektedir. Aynı çevredeki 30 000 kadar Salar, halen mevcuttur. Bütün K'un-lun dağlarında, Uygurlar bulunmaktadır. M. S. 1080'de Kansu ile Hotan arasında bulunan Sarı Uygur boylarının adını taşıyan muhtelif kabileler, T., Su-çou ve Kan-çou etrafında yaşamaktadır. Bunlar, Burkan dinine mensuptur ve tapınaklarında bazı değerli sanat eserleri vardır. Boy adları yanında, Uygur Kagan soyu Yaklakar'ı hatırlatan Yaklakır da vardır. Marco Polo'nun 1292'de T.'da gördüğü gibi, Sarı Uygurlar da, Burkan dinine gök ve yer ibadeti âyinlerinin geleneğini karıştırmaktadır. Sarı Uygurlar gittikçe azalmaktadır. T. çevresinde bulunanların dili henüz Türkçedir ve Radloff ile Malov bunların destanları hakkında araştırmada bulundular (1909). Diğerleri ise, Moğolca veya Tibetçe, daha az nispette olmakla birlikte, Çince konuşmakta, fakat yine de kendilerini Şira Yögür (Sarı Uygur) olarak tanıtmaktadırlar. Mannerheim (b. bk.) 1907'de Sarı Uygurların merkezlerinde incelemede bulunmuştu. (E. Esin)

TUNİKA, Amerika yerli dillerinin Kuzey Amerika bölümüne giren bir aileye verilen ad. Bu aileye giren bütün diller bugün ölmüştür. Eskiden T. dilleri Amerika Birleşik Devletlerinin Louisiana eyaletinde konuşulurdu.

TUNJA [*tunha*], Kolombiya'da, Bogotá'nın kuzey-doğusunda bir şehir, Boyacá idare bölümünün merkezi. Nüfusu 68 900 (1964), denizden yüksekliği 2 820 m dir. Teknik Üniversitesi vardır. İspanyollardan önceki dönemde Muisca devletlerinden birinin başşehri idi. 1538'de G. Jiménez de Quesada tarafından zapt edilerek yıkılmıştır. 1539'da tekrar kurulmuştur.

TUNUS (resmî adı: *al-Cumhuriya at-Tunisiya* [= Tunus Cumhuriyeti], geleneksel adı: *Ifrikiye* veya *Afrikiya*

[eski Roma eyalet adı *Africa*'nın Arapçaya dönüştürülmüş şekli]; *at - Tunisiya* adı, devlet merkezi *Tunus*'tan alınmıştır), Kuzey Afrika'da bağımsız bir devlet. Yüzölçümü 164 150 km², nüfusu 6 363 000 (1980), merkezi Tunus (b. bk.)'tur. Kuzey ve doğudan Akdeniz kıyıları, güney-doğudan Libya ve batıdan Cezayir ile çevrilmiştir. Akdeniz'in önemli iki kapısı olan Cebelitarık ve Süveyş'e göre orta yerde bulunur ve ancak 140 km ötede Sicilya adasıyla birlikte, Akdeniz'in batı ve doğu havzalarını birbirinden ayırır. Bu coğrafî durumu ve kıyılarının uzunluğu (yaklaşık 1 900 km), T.'un ekonomik ve politik önemini artırmıştır.

T., Afrika'nın kuzey-batısında, denizlerle Büyük Sahra arasında uzanan ve kuzeye doğru bir çıkıntı teşkil eden, dağlık coğrafî ünitenin doğu parçasıdır; orta ve batı bölümleri Cezayir ve Fas ülkelerine aittir. Genç kıvrımlardan oluştuğu için Avrupa'nın Alp sistemine akraba sayılan, eski yapılı Afrika masifinden kolayca ayrılabilen ve Akdeniz iklimi özellikleri gösteren bu alan Atlas Ülkeleri veya Cezira al - Mağrîb (Batı Adası) diye anılır. Kuzeyden güneye 720 km ve doğudan batıya 320 km azamî genişliklere yayılan T., alan bakımından bu ülkelerin en küçüğü (yuvarlak rakamlarla Cezayir 2,38; Libya 1,76; Fas 0,45; T. 0,16 milyon km²) olmasına rağmen T., diğerlerinden daha çeşitli coğrafî bölgelere ayrılabilir. Kuzey bölümünde İkinci ve Üçüncü zamanlara ait tortul (kum taşı, kalker v.b. gibi) kültelerden oluşan kıvrımlı dağlarla aralarında yer alan alüvyal düzlükler ve güney bölümünde, eski Afrika temelinin üzerini kaplayan geniş kum çölleri uzanır. Yakından bakılırsa, birbirinden farklı şu bölgeler göze çarpar :

1. *Tell Bölgesi :* Tell Atlaslarının doğu devamıdır ve kuzey kıyıda Ak Burun (Cap Blanc)'da son bulur. Deniz kenarında sıralanan dar düzlükler, Binzert (Bizerte) limanını meydana getiren girintiye kadar uzanırlar. Buranın güneyinde, ortalama yükseklikleri 900 - 1 000 m arasında değişen ve genel olarak güney-batıdan kuzey-doğuya uzanış gösteren sırtlarla verimli vadiler yer alır. Alçak sahalarında 500 mm ve yükseklerde 1 500 mm yağmur alan bu bölgede mantar meşesi, Haleb çamı v.b. gibi ağaçlardan oluşan ormanlara (Hamîr veya Fransızca adıyla Kroumirie yüksekliklerinde görüldüğü üzere) rastlanır.

2. *Mecerda (Medjerda) Vadisi :* T. körfezinde bir delta ile son bulur ve ülkenin en önemli bölgesini teşkil eder. El - Kef güneyindeki yüksek step alanlarının kuzey-doğusunda, meyvelikler, bağlar ve tahıl tarımına tahsis edilmiş, verimli ve geniş kıyı düzlükleri uzanır. Ülkenin en büyük akarsuyu Mecerda (yaklaşık 360 km), tarım alanlarının sulanmasında önemli bir rol oynar; bu nehrin deltası güneyinde başşehir Tunus vardır. Bu bölgenin batısı, genel çizgilerle, Cezayir'in Şot platolarının devamı sayılır.

3. *Batı Platosu :* Denizden yükseklikleri ortalama 500 - 900 m arasında değişen tepeliklerden ibarettir; bununla birlikte ülkeyi güney-batı — kuzey-doğu istikametinde, boydan boya kesen ve Maouin yarımadasında denize doğru sokularak Bon burnunda sona eren ana engebeler de burada bulunur. Bu dağ sıraları Cezayir'in Büyük Sahra Atlaslarıyla Tébessa yakınlarında ilişki sağlar ve bazen 1 500 m den fazla yüksek tepelerine rastlanır (Cebel Şambi 1 545 m). Platoda yağışlar step bitkilerinin yetişmesine ancak kâfi gelir (300 - 500 mm). Bu bölgede fosfat, çinko, kurşun ve demir madenleri bulunur.

4. *Sahel Bölgesi :* Doğuda Hamamet körfesinden itibaren Safakis veya Sfaks (Sfax) güneyine kadar uzanan, yer yer tepelik, kıyı düzlüklerinden ibarettir; genişliği 10 - 140 km arasında değişir ve Susa (Sousse) ile Safakis (Sfax) dolaylarında, göz alabildiğine zeytinliklerle kaplıdır. Ülkenin kuzeyinde, girintili çıkıntılı yalıyarlar şeklinde olan kıyılar, burada alçak kumsallar halindedir.

5. *Şotlar Çukurluğu :* Kabis veya Gabes (Gabès) körfezinin, batıya doğru kara içerisinde uzantısı gibi sayılabilir; büyük kısmı, Şot (Chott) denilen tuzlu bataklıklarla kaplıdır. Bazıları deniz seviyesinin altında bulunur (Şot el - Garsa veya Rharsa, — 23 m); en büyükleri Şot el - Cerîd ile Şot el - Fecac'dır ve deniz seviyesinden yükseklikleri 20 m kadardır. Kıyı açıklarında Cerbe adası ile Kerkenna takımadaları bulunur.

6. *Çöl Platosu :* Ülkenin güney bölümünde, sıcaktan kavrulan kum çöllerinden oluşur; Büyük Doğu Ergi'nin T. içerisine doğru uzantısıdır ve eteklerinde rastlanan birkaç vaha dışında tamamen ıssız bir bölgeyi teşkil eder. Hemen batıda güney Cezayir'de Hassi Mesaud civarında olduğu gibi, T.'un güneyinde de petrol yatakları bulunmuştur.

İklim, T.'ta, yüzey şekillerindeki kadar çeşitlilik göstermez. Kuzey bölgelerinde genel olarak Akdeniz iklimi hüküm sürer; kışlar yağmurlu ve ılık, yazlar kurak ve sıcaktır. Başlıca rüzgârlar, kışın kuzey-batıdan ve yazın kuzey-doğudan eserler. Yağmur mevsimi ekimden mayısa kadar devam eder. Aylık sıcaklık ortalamaları, ocakta 9°C ve ağustosta 26°C, yıllık ortalama yağış tutarı 430 mm dir. Fakat yıldan yıla bu miktarlarda büyük değişiklikler görülebilir; söz gelişi, 1968 yılında, T. kuzey-batısında al - Fayca (al - Fayjah)'da 1 295 mm yağış kaydedilmiştir. Yüksek yerler daha serin ve daha çok yağışlıdır. Ülkenin, ana dağ sıralarının güneyinde, ortaya doğru geniş sahalar kaplayan ve kuzeyin Akdeniz iklimi ile güneyin çöl iklimi arasında bir geçiş özelliği gösteren Sahel düzlüğünde yarı kurak step iklimi hüküm sürer. Yağışlar kuzeyden güneye doğru azalır ve steplerde 360 mm den 200 mm 'ye, hatta daha aşağılara inebilir. Burada da yıldan yıla büyük değişiklikler göze çarpar; söz gelişi orta-kuzey T.'ta al - Mahtar'da 1963 - 1964'te 914 mm ve 1966 - 1967'de 406 mm yağış kaydedilmiştir. Bu durumun ürünler üzerinde büyük etkisi vardır; kurak yıllarda verim az olur. Bununla birlikte yağış miktarları çayır ve çalıların yetişmesine, dolayısıyla göçebe kabilelerin koyun ve keçilerini otlatabileceği bir ortamın meydana gelmesine yeterlidir. Bazı yerlerde uzun boylu esparto çayırlarına veya mahallî adıyla Halfa (alfa) bitkilerine rastlanır. Sahil bölgesinde aylık ortalama sıcaklıklar ocakta 11°C ile ağustosta 26°C arasında değişir, deniz suyu sıcaklığı kışın 14°C den aşağı inmez ve yazın 25°C üzerine çıkar. Fakat Susa'nın 60 km güney-batısında, içeride bulunan al - Kayrevan veya Kairoun'da kışın (ocakta) 4°C ve yazın (ağustos) 37°C dir; bunda denizden uzaklığın etkisi sezilmektedir. Şotlar Çukurluğu ve Gabes Körfezi güneyinde yıllık yağış tutarı 100 mm nin altındadır; çöl şartlarının hâkim olduğu bu alanda, düzensiz ve seyrek yağış alan birkaç yerde, kısa süreli, gelip geçici otluklar da göçebelerin hayvanları için yararlı olur. Bu bölgede ortalama sıcaklık değerleri, kışın 10°C ile yazın 32°C arasında değişir ve azamî sıcaklık 50°C kadar yükseğe çıkabilir. Güneyden, Büyük Sahra'dan gelen kurak ve kavurucu Şirokko (Scirocco) rüzgârları, bitki örtüsü üzerinde olumsuz etki yaparlar.

Bitkilerde olduğu gibi, hayvan toplulukları da bu şartlara uymuştur. Kuzey ormanlarında yaban domuzları, steplerde küçük av hayvanları ve çölde az miktarda (soyu tüken-

mesin diye avlanması yasaklanan) ceylanlar görülür. Bütün bu bölgelerde akreplere rastlanır ve tehlikeli yılanlar arasında, zehirli engerek ve kobralar görülür. Güney bölgelerinde ise, bazen ürünlere çok zarar veren çöl çekirgeleri yaygındır.

Ekonomi, çoğunlukla tarıma dayanır; dolayısıyla iklim şartları ve özellikle yağış ile yakından ilgilidir. Toplam erkek nüfusun % 40'a yakını bu kesimde çalışır. Tarım bakımından en zengin bölge, ülkenin kuzey-doğusunda, iklim ve toprak şartları ile nüfus durumunun uygun olduğu, Bizerte - T. - Bon Burnu dolaylarıdır. Sık nüfuslu Susa - Safakis çevrelerinde çok zeytin yetiştirilir ve koyun beslenir; fakat devlet yeni endüstri kuruluşlarının çoğunu burada toplamak çabasındadır. 1968'de Safakis yakınlarında petrol bulunmuştur. Birkaç maden kaynağı (Gafsa'da fosfat, Cezayir sınırı yakınlarında al - Burma'da petrol) istisna edilirse, güney bölgesi verimsiz çöllerle kaplıdır; bununla birlikte son zamanlarda turizm, özellikle Cerbe adasında gelişmiştir.

Zeytin yağı, T.'un en değerli tarım ürünüdür. Buğday ve arpa ile üzüm (şarap) ve turunçgiller de önemlidir. Bunlardan başka, Esparto çayırı, badem, hurma ve sebzeler de anılmaya değer. Buğday ve şaraba pazar bulma güçlüğü dolayısıyla devlet, turunçgil (portakal, limon v.b.) ve sebzeler (domates, patates, soğan, enginar, havuç v.b.) üretimini teşvike başlamıştır. Hayvancılıkta en önemli yeri koyun tutar; keçi, sığır, at, katır, eşek ve deve de beslenir.

Endüstrinin en büyük sorunu, iç pazarın yetersiz olmasıdır; bu sebeple devlet, endüstri alanında Mağrîb ülkeleri olan Fas, Cezayir, T. ve Libya'nın bütünleşmesi için çaba harcamaktadır. T.'un en değerli endüstri ürünleri, fosfat kayalarından elde edilen sunî gübre ile Halfa çayır otundan yapılan kâğıt hamurudur. Yerli ihtiyacı karşılamak üzere, şeker, çimento ve çelik tesisleri de meydana getirilmiştir; bunlardan başka meyve, sebze ve balık konserveciliği ile bazı petrol ürünlerinin elde edilmesi, ülke endüstrisine katkı sayılabilir. Bununla birlikte son yıllarda (1977 - 1981) tarımsal gıda endüstrisi, değer bakımından toplam endüstri üretiminin yaklaşık % 40'ını ve ihracatın % 10'a yakın bir kesimini karşılamıştır.

Dış ticarette en önemli yeri petrol ve zeytin yağı tutar; diğer ihracat maddeleri fosfat, şarap, demir ve çeliktir. İthalâtın değer bakımından yaklaşık üçte birini makinelerle motorlu araçlar, dörtte birinden fazlasını dokumalarla diğer mamul maddeler ve kalanını, hububat başta olmak üzere gıda maddeleri vb. oluşturur. Ticarî ilişkiler, en çok Fransa ve İtalya iledir.

TUNUS : Atatürk'ün 100. doğum yıldönümü için çıkarılan Tunus pulu

Nüfusun büyük çoğunluğu Araplardan (% 94) ve kalanı Berber, Fransız, Yahudi, İtalyan ve diğer unsurlardan ibarettir. Dinî inanış bakımından yerli halkın hemen hepsi Sünnî Müslümanlığın Malikî mezhebine mensuptur; bununla birlikte, çoğu Türk asıllı, Hanefîlere de rastlanır. İbadiye mezhebine bağlı kimseler Cerbe adasında yaşarlar. Az miktarda Hristiyan ve Yahudi büyük şehirlerde görülür. En yaygın dil Arapçadır; güneyde Berberî diliyle anlaşanlar, toplam nüfusun ancak % 1'i kadardır. Eğitim görmüş olanlar, özellikle memurlar Fransızca da konuşurlar. Nüfusun yarısına yakını şehirlerde ve özellikle kıyı bölgelerinde toplanmıştır; yarıdan çoğu kırsal alanda yaşar. Kuzey tepelikleri oldukça kalabalık, fakat stepler ve güney bölgesi seyrek nüfusludur. En büyük şehir Tunus, başlıca liman ve endüstri merkezidir. Diğer önemli şehirler Safakis veya Sfax (185 000), Susa veya Sousse (80 000), Binzert veya Bizerte (70 000) ve al - Kayrevan veya Kairouan (60 000)'dır; bu sonuncusu, eski bir Arap başşehri olarak kutsal bir yer sayılır.

TUNUS : Devlet başkanı Habib Burgiba

Ulaşım, özellikle ülkenin kuzey yarısında, iyi vasıflı kara yollarıyla sağlanır. Başlıca demir yolları, başşehir Tunus'u Cezayir'e ve ülkenin kıyı ve iç bölgelerindeki şehirlere bağlar. Milletlerarası ulaşım deniz ve hava yollarıyla sağlanır. Ülkede dört önemli hava meydanı vardır.

Tarih : T. kıyıları ilk defa M. Ö. 1200 yıllarında Fenikeliler tarafından iskân edilmiştir. Eski, büyük Kartaca şeh-

TUNUS : Cerbe adasında büyük burcun fethi kitabesi

ri M. Ö. IX. yüzyılda kurulmuş ve Akdeniz'de hâkim bir kuvvet olmuştur. Fakat M. Ö. 146'da Romalılar Kartaca'yı tahrip etmişler ve bu bölgeyi, imparatorluğun Africa eyaletinin bir parçası haline getirmişlerdir. Roma İmparatorluğunun çökmesiyle T., önce Vandallar ve sonra Bizanslılar tarafından işgal edilmiş, VII. yüzyılda Arap hâkimiyeti başlamış ve dokuz yüzyıllık uzun bir süre içinde çeşitli İslâm hanedanları iktidar olmuştur; işte bu devrede T.'ta Arap kültürü gelişmiştir. Daha sonra Türklerin eline geçen T., 1574'te Osmanlı İmparatorluğunun bir eyaleti haline getirilmiş ve ülkenin bugünkü sınırları o zaman çizilmiştir. "T. emareti" adıyla anılan bu eyalet, "Bey" denilen ve merkezî hükümet tarafından atanan valiler tarafından yönetilmeye başlamış ve zamanla imparatorluğa daha az bağlı bir duruma gelmiştir. 1705'te Hüseyin bin Ali'nin kurduğu hanedandan gelen bey son zamanlara kadar hâkim olmuştur. 1869'da İngiltere, Fransa ve İtalya birlikte T.'un yönetimine el koymuşlar, fakat aralarında çıkan anlaşmazlık üzerine, 1881'de Fransız kuvvetleri T.'u zapt ederek, şeklen beylerin idaresinde bir sömürge haline getirilmiştir. Fakat II. Dünya Savaşından sonra T.'ta milliyetçilik akımı gelişmiş ve 1956'da bağımsızlık ilân edilmiştir. 1957'de "Bey" hâkimiyetine son verilerek seçimler yapılmış ve Habib Burgiba (b. bk.) cumhurbaşkanı olmuş, ve birkaç defa yine seçildiğinden 1975'te Millî Meclis tarafından, ömür boyu cumhurbaşkanlığına getirilmiştir. (C. R. Gürsoy)

TUNUS (Ar. **Tunîs**), Tunus Cumhuriyeti'nin en büyük şehri, T. vilâyetinin merkezi. Çevresiyle birlikte nüfusu 1 000 000'dan fazladır. T. körfezinde, nispeten geniş bir ağızdan sonra içeriye doğru yayılan sığ bir gölün (Buhayrat Tunîs) kenarında, 36° 48′ kuzey enleminde ve Greenwich başlangıcına göre 10° 11′ doğu boylamında, savunmaya elverişli bir yerde kurulmuştur. 11 km doğu — kuzey-doğuda eski dış liman olan Halk al-Vadi (La Goulette) ile bunun 5 km kuzeyinde ünlü Kartaca (Carthago) bulunur. Kuzey Afrika'nın Berberistan (Mağrîb) kıyılarının doğusunda, Batı ve Doğu Akdeniz havzaları arasında stratejik bir konumu vardır. Deniz kulağı (lagune) olan sığ göl içinden açılan bir kanal ile doğrudan doğruya Akdeniz'e bağlanmış ve böylece, su kesimi büyük gemilerin T. limanına kadar, içeri sokulması mümkün olmuştur. Ülkenin, ekonomik kaynaklar bakımından zengin, kuzey bölümünde, ana yollar kavşağında bulunması da T.'un gelişme imkânını artırmıştır. İkliminin yumuşaklığı (en soğuk ay ortalaması 11°C), eski eserlerinin zenginliği ve kumsallarının güzelliği ile, yerli ve yabancı turistlerin ilgisini çekmiştir. Yiyecek ve giyecekler yapan, kimyevî maddeler ve metal eşya imal eden tesisleriyle, aynı zamanda önemli bir endüstri merkezi olan T. ve çevresinde, ülke nüfusunun dörtte birine yakın bir bölümü yaşar.

TUNUS: Humt Suk Camii ve bir kuyudan su çekenler

Şehir, plan ve görünüş bakımından, birbiriyle çelişkili iki kesimden oluşur: Bunlardan biri, dar ve büklümlü yolları, tarihî eser ve binalarıyla eski şehir (Medina); diğeri ağaçlarla gölgelendirilmiş, birbirini dik kesen geniş cadde ve yolları, parkları ve modern yapılarıyla yeni şehirdir. Her iki bölümü, 60 m genişliğindeki Habib Burgiba bulvarı ve uzantıları birbirine bağlar. Eğimli bir zemin üzerinde bulunan Orta Çağ Medina'sı Bab al-Cezira ve Bab as-Suvayka denilen kasabalardan meydana gelir; 280 hektardan daha geniş bir alana yayılmış olan bu bölümde nüfus yoğunluğu, hektar başına 150 kişiden ibarettir. Eski kale (Kasba), yabancıların hâkim olduğu zamanı hatırlattığı için, 1956'da bağımsızlıktan sonra, ortadan kaldırılmıştır. Çünkü Tunuslu milliyetçi liderler, 1881 - 1956 yılları arasında Fransız sömürgeciliği esnasında burada hapsedilmiştir. Mamafih eski surlardan bir kısmı hâlâ yerinde durmaktadır. Yeni şehir esas itibarıyla düz bir zeminde yayılmıştır. Medina ile göl arasında bulunan şehir merkezinden itibaren, etrafa doğru oturma semtleri ve yeni kurulan Müslüman mahalleleri uzanır; bu yeni mahalleler, merkezî bölgedeki sıkışıklığı azaltmak için planlanmıştır.

T. şehrinde ve çevresinde Orta Çağ ve modern mimarî eserleri birarada görülür. "Sûk" denilen ve kuyumcu, bakırcı, attar, dikici, fesçi v.b. gibi zanaatçılardan oluşan kapalı çarşıları, Medina'nın eğri büğrü yolları boyunca, turistlerin yakın ilgisini çeker. El sanatı ürünleri, devamlı olarak, "Dar Ben Abdallah" denilen eski sarayda teşhir edilir. Göze çarpan eserlerin başında, VIII. yüzyılda inşa edilmiş bulunan, ünlü Cami az-Zeytûna, aynı zamanda önemli bir öğretim kurumudur (eski üniversite). Mur mimarlığının güzel bir örneği olan Kuba Sarayındaki İslâm Sanatı Müzesi, bir park içerisinde yükselir. Roma devrine ait mozaikleri de sergileyen Bardo Millî Müzesi, Kuzey Afrika'nın en önemli arkeoloji müzesidir. Dar Hüseyin İslâm Sanatları Müzesi'nde zengin sikke ve yazma koleksiyonları vardır. Bugün T.'un bir banliyösü haline gelmiş olan, eski Kartaca şehir-devleti yakınlarında yapılan kazılarda, Fenikelilere, Romalılara ve Bizanslılara ait eserler bulunmuştur.

Tarih: Eski Grekçe ve Latince metinlerde Tynes veya Tunes diye anılan T. şehrinin ne zaman kurulduğu belli değildir. Fakat kesin olarak bilinen M. Ö. I. binyıl veya daha önce bu bölgeyi istilâ etmiş olan Libyalılar tarafından kurulduğudur; daha sonra, yaklaşık M. Ö. 800 yıllarında, Kartaca'nın yeri Sur'dan gelen Fenikelilerin eline geçmiştir.

TUNUS: Habib Burgiba bulvarı

Kısa zamanda Kartaca gelişmiş ve T. onun etki alanına girmiştir. M. Ö. II. yüzyılda Üçüncü Pön Savaşı sırasında Romalılar tarafından tahrip edilmiş, yeniden kurulmuş ve Roma imparatoru Augustus zamanında gelişmiştir. Bununla birlikte, Roma, Vandal ve Bizans devirlerine ait bilgiler sınırlıdır. M. S. 698'de Arap fatihi Hasan İbn Nûman, Kartaca'yı tahrip ettiği zaman T. küçük, fakir bir kasaba halinde idi. Burada Hasan bir tersane kurmuş ve aralarında gemi yapım uzmanları da bulunan binlerce Kıptî ailesini Mısır'dan getirterek yerleştirmiştir. Böylece T. ilk defa vilâyet merkezi haline getirilmiş, hatta IX. yüzyılda ve X. yüzyılın başlarında devlet merkezliği fonksiyonunu, iç bölgedeki al - Kayrevan ile birlikte yürütmüştür. XI - XII. yüzyıllarda gelişerek güzel bir şehir olmuş, kuzeyde Bab as - Suvayka ve güneyde Bab al - Cezira adlı kenar kasabaları bu zamanda kurulmuştur. Fakat Fas'ın Muvahhidîn hanedanına mensup halifeler devrinde (1160 - 1236) vilâyet merkezi durumuna indirilmişse de, Hafsî hanedanı idaresinde (1236 - 1574) yine devlet merkezi olmuş ve durumunu bugüne kadar korumuştur. Kapalı çarşılar bu zamanda inşa edilmiş ve eski şehir esas şeklini almıştır. 1534'te Barbaros Hayreddin tarafından zapt edilmişse de, birkaç defa el değiştirdiğinden, ancak 1574'te Osmanlı İmparatorluğunun bir eyalet merkezi olmuş ve üç yüzyıldan fazla bir süre sonra 1881'de Fransa tarafından işgal edilmiş, nihayet 1956'da bağımsız T. Cumhuriyetinin başşehri olmuştur.

Ülkeye adını vermiş olan T. şehrinin, ekonomi ve kültür yönlerinden de büyük bir önemi vardır. Çevresi zengin bir tarım alanıdır; bağlar ve zeytinlikler başta olmak üzere, çeşitli hububat, sebze ve meyveler yetişir. Balıkçılık gelişmiştir. Endüstri kuruluşları arasında konserve (balık, meyve v.b.) fabrikaları, taktirhaneler (damıtım evleri), kimyevî maddeler, dokuma, giyim ve süs eşyası yapan ve metal işleyen tesisler v.b. anılabilir. Limanından fosfat ve demir cevheri, zeytin yağı, hububat ve meyve ihraç edilir. Işınlar şeklinde birbirlerinden ayrılan demir ve kara yollarıyla ülkenin diğer bölgelerine, Cezayir ve Libya'ya bağlıdır. Şehrin birkaç km kuzey-doğusunda al - Uvayna ve daha kuzeyde Kartaca hava alanları, milletlerarası ulaşımda büyük önem taşırlar. T., 1674'te kurulmuş tarihî üniversitesi ve diğer eğitim kuruluşları ile de ülkenin başta gelen kültür merkezidir. (C. R. Gürsoy)

TUNUSLU HAYREDDİN PAŞA (1821 - İstanbul 29 ocak 1890), sadrazam. II. Abdülhamid'in ilk sadrazamı Mehmed Es'ad Safvet Paşa'nın yerine, 4 aralık 1878 tarihinde sadrazam oldu.

Çerkez asıllı olan H. P., küçük yaşta esir tüccarlarının eline düşmüş ve köle olarak Tunus valisi Mehmed Sadık Paşa'ya satılmıştı. Mehmed Sadık Paşa'nın yanında yetişmiş, zekâsı ve çalışkanlığı ile dikkatleri üzerinde toplamıştı. Bu sebeple, tahsil için Avrupa'ya gönderilmiş ve orada askerî okullara yazılarak askerliğe ait bilgilerini genişletmişti. Tekrar Tunus'a döndüğünde önce askerî garnizonlarda görev almış, daha sonra başarılarından dolayı Tunus valiliğinin idare reisliğine seçilmiştir. Böylece başbakanlık görevini bilfiil yürütmeye başladı. Sonra İstanbul'a Ayan Meclisi üyesi olarak gelmiş, ferik rütbesi vezirliğe çevrilmiş ve II. Abdülhamid'in sadrazamı olmuş, bu makamda 7 ay 26 gün kaldıktan sonra, 29 temmuz 1879'da azledilmişti.

Doğru sözlü, güvenilir ve oldukça güçlü bir sadrazamdı. Fakat Bâb-ı Âli'yi iyi tanımıyordu. İstanbul'a Tunus'tan geldiği için kendisine Tunuslu denilirdi. Zamanı, 93 Harbi de denilen 1877 - 1878 Osmanlı - Rus harbinin yaralarını sarmakla geçti.

T. H. P. birkaç yabancı dil bilen, bilgili bir devlet adamı olarak tanınırdı. Yazılı bir eser bırakmamıştır. İstanbul'da öldü ve Eyüpsultan'a gömüldü.

TUPI - GUARANÍ, Güney Amerika dillerinin en yaygın ailelerinden biri. Uruguay, Arjantin, Paraguay, Brezilya ve dağınık olarak Venezuela ve Guyana'larda konuşulur. Uruguay'da Tapé, Arjantin'de Guaraní, Paraguay'da *Paranaé, Guayakí, Kainguá, Brezilya'da Aré, *Tapé, *Tupinamba, *Kaite, Anambē, *Yarimagua, Miranya, Paikipiranga, Tapirapé, Yuruná, Parentintin, Rama - Rama, Apiaká, batıda Chirguano, Guarayo Siriono gibi birtakım kolları vardır. * işaretiyle gösterilen kolları ölmüştür.

Tupina, Amoipia, Toboyara, Timileni, Asurini gibi dillerin T - G. dil ailesinin hangi bölümüne gireceği tespit edilememiştir.

TUPOLEV, Andrey Nikolaeviç (Pustomazovo 1888 - Moskova 1972), Sovyet uçak yapımcısı. 1923'te tek kanatlı bir uçak imal etmiş, 1924'te tamamıyla metalden yapılmış ilk Sovyet uçağını (ANT - 2) geliştirmiş ve bundan sonra da kendisini özellikle askerî uçak, büyük uçak (1934'te sekiz motorlu ANT - 20) ve uzun mesafe uçaklarının (1929'da ANT - 4'ün Moskova - Seattle uçuşu, 1937'de ANT - 25'in ilk nakliye uçuşu) yapımına vermiştir.

TUPOLEV, Andrey Nikolaeviç

Haksız olarak uçak planlarını ele vermekle suçlanmış,

1938 - 1943 yıllarında Omsk'ta, Stalin toplama kamplarından birine kapatılmıştır. T., daha sonra, 1956'dan beri başarı ile serviste bulunan çift jetli Tu - 104 yolcu uçağını geliştirmekle tekrar ün kazanmıştır. Tu - 104 modelinden sonra, sırasıyla çift jetli Tu - 124 ile Tu - 134 ve üç jetli Tu - 154 modeli yolcu uçaklarını geliştirmiştir. 1968'de T., 120 yolcu taşıyabilecek süpersonik Tu - 144 yolcu uçağını planlamıştır. Sovyet uçak yapımı endüstrisinde büyük isim yapan T., toplam olarak, aş. yu. 150 değişik uçak tipi geliştirmiştir.

TUR ALİ BEY (1348? - 1363?), Ak Koyunlu beyi. Bu ulusun beylerinden Pehlivan Bey'in oğlu, Fahreddin Kutlu Bey'in babası ve Ak Koyunlu devletinin kurucusu Karayülük Osman Bey'in de dedesidir. Hayatı ve faaliyetlerine dair fazla bilgi yoktur. Hakkında, *Kitab-ı Diyarbakriyya*'nın yazarı Ebû Bekr-i Tihrânî'nin bazı müphem kayıtlarının dışında, Trabzon vakanüvisi Panaretos'tan başka bilgi veren olmamıştır.

Tihrânî, onu Gazan Han zamanında yaşamış biri olarak göstermiş ise de bu, doğru değildir. T., Ak Koyunlu ulusunun Diyarbakır bölgesini ana yurt olarak tuttuğu ve bölgede varlığını büyük ölçüde hissettirmeğe başladığı bir dönemde bu ulusun başında bulunmuştur. Ancak onun, babası Pehlivan Bey'in yerine hangi tarihte Ak Koyunlu beyi olduğu belli değildir. Mamafih, olayların gelişmesine bakarak bu tarihin 1348 veya ondan biraz daha erken bir tarih olduğu söylenebilir.

Söz konusu tarihlerde Ak Koyunlular henüz bir devlet kuramamış olup, Diyarbakır'dan Gümüşhane - Bayburt yörelerine kadar uzanan bölgelerde konup göçüyorlardı. Öyle anlaşılıyor ki onlar bu bölgede bulundukları sırada, kuzey komşuları bulunan Trabzon Rum İmparatorluğu ile oldukça çok münasebette bulunmuşlardır. T.'nin faaliyetlerine dair bilgilerimizin çoğu da bu ilişkilerle ilgili bulunmaktadır. Bu cümleden olarak Tihrânî, Erzurum - Bayburt yöresinde yaşayan Duharlu oymağı reislerinden Yusuf Bey'in Trabzon Rum imparatoru (İoannis?) ile yaptığı bir savaşta şehit düştüğünü ve Ak Koyunlu beyi T.'nin de Trabzon ülkesine yürüyerek Yusuf Bey'in intikamını aldığını kaydetmektedir.

Anlaşıldığına göre, bu olay XIV. yüzyılın ilk yarısı sonlarında meydana gelmiştir. Gerçekten de Panaretos'a göre, imparator III. İoannis zamanında (1348) Âmid (Diyarbakır) beyi T., Bayburt beyi Mahmud Rikâbdar ve Erzincan beyi İne Bey ile birlikte Trabzon'u kuşatıp, şehri düşürmek için üç gün süre ile hücum etmişlerdir ki her halde Tihrânî'nin Yusuf Bey ile ilgili kaydında da aynı olaya işaret edilmektedir. Her ne kadar Panaretos, bu kuşatma sonunda Türklerin başarısızlığa uğrayıp büyük kayıp vererek geri çekildiklerini kaydetmişse de, Tihrânî'nin, Duharlu beyinin intikamının alındığını kaydedişine bakılırsa, şehrin alınamamasına rağmen Trabzon İmparatorluğuna güç anların yaşatıldığı tahmin edilebilir.

Daha sonraları, III. Aleksis'in bu müttefik Türk beyleri içinde en kuvvetlisi olarak gördüğü T.'yi kendi tarafına kazanmak ve bu sayede ötekilerinin de kendi ülkesine hücumlarını önlemek istediğini görüyoruz. Gerçekten de Aleksis'in bu maksatla yaptığı teşebbüsler olumlu sonuçlanmış ve kız kardeşi Maria Despina'yı 1352 ağustosunda T.'nin oğlu Fahreddin Kutlu Bey ile evlendirerek iki aileyi akraba yapmıştır. Prenses Despina, Kutlu Bey'in oğlu ve Ak Koyunlu devletinin kurucusu olan Karayülük Osman Bey'in annesidir. Panaretos, 1352'den sonra T.'nin adını hiç anmamıştır. Ancak o, 1363'te III. Aleksis'in ailesi ile birlikte eniştesi Kutlu Bey'i ziyaret etmek istediğinden, fakat Türk ülkesini kasıp kavurmakta olan vebadan dolayı bu ziyaretten vazgeçmek mecburiyetinde kaldığından söz etmektedir. Buna bakarak, imparatorun, Kutlu Bey'i babasının yerine Ak Koyunlu beyi olduğundan dolayı kutlamak istediği ve dolayısıyla T.'nin de bu tarihte veya biraz önce ölmüş olabileceği sonucu çıkarılabilir.

Tihrânî'ye göre, T., âdil, akıllı ve büyük bir bey idi. Zamanında Ak Koyunlular 30 bin hane idi. T. de onlara dayanarak Diyarbakır'da oldukça geniş bir bölgenin hâkimi olmuştu. O, komşu beyler ile birçok savaşlar yapmış ve çoğunda galip gelmişti. T., daha gençlik yıllarından başlayarak o kadar meşhur olmuştu ki Mısır ve Suriye'de Ak Koyunlulara Tur Alililer denilir olmuştu. (R. Genç)

TURA, Tobol nehrinin kolu. Uzunluğu 1 042 km dir. Orta Ural dağlarının doğu yamaçlarından doğar, Yarkovo güneyinde Tobol'a karışır. Orta ve aşağı kesiminde gemi işletilmeye elverişlidir. Verhotur'e, Turinsk ve Tümen (Tyumen) şehirleri T. nehri kıyısında kurulmuştur.

TURA, Rus Sovyet Federatif Cumhuriyetinin Krasnoyarsk (Kızılyar) ülkesinde, Aşağı Tunguska (Yenisey'in sağ kolu) nehri kıyısında bir şehir, Evenki Millî Çevresinin merkezi. Nüfusu 4 000 (1970)'dir. Kutup bölgesi tarım ve hayvancılık araştırmaları enstitüsünün merkez ünitesi bu şehirde kurulmuştur.

TURAÇ veya ÇİL KUŞU (Francolinus francolinus), Tavuksular (Galliformes) takımının Sülüngiller (Phasianidae) familyasından bir kuş türü. Karışık ve soluk renkli olan T.'lar, bıldırcına benzerler.

T.'ların uzunlukları yaklaşık olarak 34 cm dir. Erkeklerinin ayaklarında bir veya iki mahmuz görülür. Genellikle Asya'nın sıcak bölgelerinde, Toroslarda, Kıbrıs'ta ve Afrika'da değişik türlerine rastlanan T.'ların soyu azalmıştır.

TURAEV, Boris Aleksandroviç (1868 - 1920), Rus tarihçisi. Eski Doğu tarihi alanındaki çalışmalarıyla tanınmıştır. 1891'de Petersburg Üniversitesinin Tarih - Filoloji Fakültesini bitirmiştir. Berlin, Londra, Paris'te ve İtalya'nın birçok şehrinde bilimsel çalışmalar yaptıktan sonra 1896'da Petersburg Üniversitesinde Eski Doğu tarihi dersleri vermeye başlamıştır. T. çalışmalarında eski dillerde yazılmış kaynakları kullanmıştır. Yalnız tarih alanında çalışmakla yetinmemiş, filoloji, arkeoloji ve sanat tarihi alanında da birçok eser vermiştir. En büyük eseri *İstoriya Drevnego Vostoka* (Eski Doğu tarihi) adı altında çıkmıştır [2 bölüm, 1911 - 1912, 3. bas. 1936].

TURAL, Cemal (Erzincan 1905 - Ankara 17.12.1981), orgeneral (1925 - P. 12), Türkiye Cumhuriyetinin 13. genel kurmay başkanı. Babası Binbaşı Ahmed Refik, annesi Asiye'dir. 1923'te başladığı Harp Okulu öğrenimini 1.7.1925'te bitirip piyade asteğmen rütbesiyle atış okuluna katıldı. 12.9.1925'te 4. bölük takım komutanlığı ile Türkiye Büyük Millet Meclisi Muhafız Taburu'na atandı. 1.1.1926'da teğmen, 30.8.1929'da üsteğmen oldu.

TURAL, Cemal

Ciddî, çalışkan ve mesleğine âşık bir subay olan T., Harp Akademisinde öğrenim gördükten sonra, 27.6.1934'te Genel Kurmay Başkanlığı 3. şubeye atandı. 23.6.1938'de Harp Akademisi öğretmen yardımcılığına getirildi.

30.8.1941'de binbaşılığa yükselen T., çeşitli karargâh ve kıta hizmetlerinde bulunmuştur.

13.8.1945'te Harp Okulu alayı 1. tabur komutanlığına atanmış, 30.8.1945'te yarbaylığa, 30.8.1948'de albaylığa yükselmişti. 30.8.1954'te tuğgeneral, kısa süre sonra 57. eğitim tümen komutanı oldu. Genel Kurmay Başkanlığında görevli bulunduğu sırada, 30.8.1957'de tümgeneralliğe yükseldi. 31.8.1958'de 66. tümen komutanlığına getirildi. 30.8.1960 tarihine kadar sırasıyla 2., 7. kolordu ve 1. Ordu komutan vekili görevlerinde bulunan T., o tarihte korgeneralliğe yükselmiş ve 1. Ordu komutanlığına, 29.9.1962'de de 2. Ordu komutanlığına atanmıştı.

T., Japonya'da kara - hava iş birliği ve Amerika'da iki defa oryantasyon kursu görmüştür.

Meslek hayatında, kıtada ve karargâhlarda önemli görevler üstlenen ve üstün başarılar kazanan T., 30.8.1963'de orgeneral oldu.

22.8.1964'te Kara Kuvvetleri Komutanlığına, 16.3.1966'da Genel Kurmay Başkanlığına getirilmiştir. On üçüncü Genel Kurmay başkanıdır. Daha sonra 16.3.1969'da Yüksek Askerî Şura üyeliğine atanmış ve 16.8.1969'da bu görevden emekliye ayrılmıştır.

Kıyılarda tank savunması [1938], *İkinci dünya harbi ve muhtemel inkişafları* [1941], *Gelecek harpte cephe genişlikleri* [1944], *Askerî tarih ve coğrafya* [1946], *Türkiye'nin emniyet sahası ve harekât bölgeleri* [1948] gibi eserleri yayınlanmıştır. "Türk Ansiklopedisi"nde askerlikle ilgili birçok yazısı çıkmıştır.

TURALI, Batı Sibirya'da, Tura ırmağı kıyılarında yaşayan bir Tatar boyuna verilen ad. T.'lar Tarlıkların bir boyudur. Ayalı, Kurdak ve Sart'lar da Tarlık boyları arasında yer alırlar. Bk. TARLIK veya TARA TATARLARI.

XXXI. cildin sonu

DÜZELTMELER
XXXI. CİLT

Sayfa	*Sütun*	*Satır*	*Yanlış*	*Doğru*
6	1	40, 41	Göknarı	Köknarı
7	1	21	getirriler	getirirler
11	2	35	kapıcıbaşlık	kapıcıbaşılık
17	2	20	ibarettir	ibaretti
29	1	60	Ukranya	Ukrayna
29	2	13	Aznavur	Anzavur
32	1	44	anlalayışı	anlayışı
47	1	23	evletini	devletini
50	1	12	42 molibden+n - 42Tc	42 molibden+n→43 Tc+B
56	1	41	Van'da	Van'dan
58	1	42	Prähistorische	prähistorische
62	1	56	Frankfurt am Mein	Frankfurt am Main
64	1	14	gözlerini	gözlemi
65	1	4	Galilei	Galileo
65	1	5	Venus	Venüs
107	1	21	yerleşmelerindendir	yerleşme yerlerindendir
107	2	4	Mamahatun	Mama Hatun
117	2	60	Hâreşm	Hârezm
119	1	40	akmazt	akmaz
120	1	2, 3, 4	olur....yağış daha çok...	Her ay yağmurludur. Güz ve kış aylarında yağış daha çok olur. Donma nadir olup pek hafif geçer. İlçenin tepelik yerlerinde bozulmuş ormanlar vardır.
125	1	2. resim altı	ısı soğurulur	ısı soğutulur
125	2	13	asıl	ısıl
147	2	alt resim	Têşabaini	Têşebaini
166	1	44	tutumuştur	tutmuştur
202	2	12	(Caribbec Islands)	(Caribbean Islands)
207	2	34	anatoliscnen	anatolischen
217	3	3	Haupta'la	Haupt'la
259	2	2	ikisi	ikisini
264	1	1	Tobok'sk	Tobol'sk
269	2	6	Seet	Seed
277	2	23	görülmü	görüldü
284	2	13	Cucu	Cuci
291	1	37	dük von generali	generali
292	1	35	infrakrasnı	infrakrasnıh
316	2	43	(aolik)	(eolik)
321	2	34	uyrayabilmektedirler	uğrayabilmektedirler
325	2	13	ʞn̈ʎn̈g	Büyük
355	2	47	(İng. = Londra Kalesi)	(=Londra Kalesi)
371	1	4	nizamanı	nizamını
380	1	47	deprasyonları	depresyonları
385	1	27	T.'lar	T.'ler
395	1	2. resim	—	Şeklin merkezine O işareti konacak

TÜRK ANSİKLOPEDİSİ

OTUZ BİRİNCİ CİLTTE YAZILARI BULUNANLAR

Doç. Dr. İsmail AKA, Prof. Dr. İlhan AKALAN, Em. Alb. Cihat AKÇAKAYALIOĞLU, Prof. Dr. Erdoğan AKKAN, Dr. Ülker AKKUTAY, Prof. Dr. Cemalettin AKPINAR, Prof. Kenan AKYÜZ, Necip ALPAN, Prof. Dr. Metin AND, Doç. Dr. Zeki ASLAN, Doç. Dr. Arsın AYDIN URAZ, Prof. Dr. Gürsel AYTAÇ, Dr. Yusuf AZMUN, Prof. Dr. Fatma BAŞARAN, Prof. Dr. Şerif BAŞTAV, Prof. Dr. Bekir Sıtkı BAYKAL, Prof. Dr. Emin BİLGİÇ, Doç. Dr. Esat COŞAN, Dr. Müjgân CUNBUR, Prof. Dr. Neşet ÇAĞATAY, Prof. Dr. A. Okay ÇELEBİ, Cem DİLÇİN, Em. Amiral Vehbi Ziya DÜMER, Mad. Yük. Müh. Enver EDİGER, Prof. Dr. Mecdi EMİROĞLU, Em. Korg. Cemal ENGİNSOY, Dr. Atila ERDEN, Berin ERDOĞAN, Prof. Dr. Hasan EREN, Dr. Kayahan ERİMER, Zir. Yük. Müh. Ahmet ERCİŞ, Prof. Dr. Vecdet ERKUN, Top. Yzb. Tuncay ERMAN, Dr. Emel ESİN, Prof. Dr. Semavi EYİCE, Doç. Dr. Mustafa FAYDA, Doç. Dr. Ethem Ruhi FIĞLALI, Doç. Dr. Reşat GENÇ, Prof. Dr. Cemil GÖKER, Dr. Nevzat GÖZAYDIN, Prof. Dr. Cevat R. GÜRSOY, Prof. Dr. Eyup HIZALAN, Doç. Dr. Vedat İDİL, Prof. Dr. Reşat İZBIRAK, Prof. Dr. Nesrin KAPTAN, Doç. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN, Av. Dr. Ergin KORUR, Prof. Dr. Aydoğan KÖKSAL, Prof. Dr. Mehmet A. KÖYMEN, Tahsin MELAN, Prof. Dr. Necdet MENEMENLİ, Dr. Selçuk MÜLAYİM, Prof. Dr. Nihat NİRUN, Afif OBAY, Prof. Dr. Aral OLCAY, Prof. Dr. Baki ÖĞÜN, Ali Rıza ÖNDER, Prof. Yaşar ÖNEN, Doç. Dr. Olcay ÖNERTOY, Dr. Hasan ÖZDEMİR, Mahmut ÖZTUNA, Dr. İsmail PARLATIR, İsmet PARMAKSIZOĞLU, Dr. Birinci PINAR, Atalay SANCAR, Güner SARIOĞLU, Prof. Dr. Ali SEVİM, Prof. Dr. Afif SEVİNÇ, Doç. Dr. Uğur SİLİSTRELİ, Prof. Dr. Ayhan SÜR, Prof. Dr. Özdoğan SÜR, Dr. Mahmut H. ŞAKİROĞLU, Prof. Dr. Adnan ŞAPLAKOĞLU, Prof. Dr. Hikmet TANYU, Prof. Dr. Sevim TEKELİ, Doç. Dr. Harun TOLASA, Zir. Yük. Müh. Dr. Ertaç TUTKUN, Doç. Dr. Günay TÜMER, Sabahattin TÜRKOĞLU, Prof. Dr. Ahmet E. UYSAL, Prof. Dr. Vural ÜLKÜ, Doç. Dr. Cavit ÜNAL, Dr. İsmail ÜNVER, Doç. Dr. Hamza ZÜLFİKAR